

बुद्धवचन त्रिपिटकको
द्वितीयो निकाय ग्रन्थ

मज्झिमनिकाय
Majjhima Nikāya

Dhamma.Digital

अनुवादक तथा संपादक
दुण्डुबहादुर वज्राचार्य

बुद्धवचन त्रिपिटकअन्तर्गत
सुत्तपिटकको

मज्झिमनिकाय

(तिन भाग एउटै ग्रन्थमा)
(त्रिपिटकको दोस्रो ग्रन्थ नेपाली भाषामा)

अनुवादक तथा संपादक
दुण्डबहादुर वज्राचार्य

प्रकाशक
पवित्रबहादुर वज्राचार्य
अशोकरत्न वज्राचार्य
हीरादेवी वज्राचार्य
वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय
गाबहाल, ललितपुर-१८, नेपाल ।

हाम्रा प्रकाशित त्रिपिटकीय ग्रन्थहरू

- १) दीघनिकाय (नेपाल भाषा)
- २) मज्झिमनिकाय (नेपाल भाषा)
- ३) संयुत्तनिकाय (नेपाल भाषा)
- ४) इतिवृत्तक (नेपाल भाषा)
- ५) मिलिन्द-प्रश्न (नेपाल भाषा)
- ६) पायासि सूत्र (नेपाल भाषा)
- ७) महापरिनिब्बान-सुत्त (नेपाल भाषा)
- ८) कम्मद्वान-दीपनी (नेपाल भाषा)
- ९) दीघनिकाय (नेपाली भाषा)
- १०) निदान कथा (जातक अट्ठकथाको निदान कथा, नेपाल भाषा)
- ११) मज्झिमनिकाय (नेपाली भाषा) आदि ।

प्रथम संस्करण : १००० प्रति

बुद्ध संवत्	:	२५४४
नेपाल संवत्	:	१९२९
विक्रम संवत्	:	२०५७
ईस्वी संवत्	:	२००९

Dhamma.Digital

मूल्य : रु. ५००/=

कम्प्यूटर टाइप सेटिङ्ग : धर्म रत्न शाक्य
न्याखाचोक, तंचाको, ललितपुर ।
टेलिफोन नं. ५-३४६८२

मुद्रक : न्यू नेपाल प्रेस प्रधान कार्यालय : नक्सल, जगजोखरी, पोस्ट बक्स : ८९७५ इ.पि.सी. ४४१४, काठमाडौं। फोन : ४३४८२०, ४३४७५३, फ्याक्स : ४३३९२९
व्यापारिक कार्यालय : गुरुपथ, न्यूरोड, काठमाडौं, फोन : २५९०३२, २५९४५०, फ्याक्स : (९७७-१) २५८६७८

Bir-Purna Memorial Publication Series No. # 10

THE MAJJHIM NIKAYA

Second Book of the Sutta-pitaka
Middle Length Discourses of The Buddha given in Nepali Bhasha
In Three Volumes

(Bound in One)

(With a synopsis in English)

*Translated & Edited
by*

Dunda Bahadur Bajracharya

Dhamma.Digital

Published by

Pavitra Bahadur Bajracharya

Ashok Ratna Bajracharya

Hera Devi Bajracharya

Bir-Purna Pustak Sangrahalaya,

Gabahal, Lalitpur-18, Nepal.

Some Tipitaka Works Translated by the Same Author

- (1) The Digha Nikaya (Nepal Bhasha)
- (2) The Majjhim Nikaya (Nepal Bhasha)
- (3) The Samyutta Nikaya (Nepal Bhasha)
- (4) The Iti-vuttaka of Khuddhaka Nikaya (Nepal Bhasha)
- (5) Milindapanha (Questions of King Milinda in Nepal Bhasha)
- (6) Mahaparinibban Sutta (Nepal Bhasha)
- (7) The Digha Nikaya (Nepali)
- (8) The Nidan Katha (Jataka Nidan Katha)
- (9) **The Majjhim Nikaya (Nepali)**

First Edition

: 2001 A.D.

स्नेहमयी माता वीरमाया वज्राचार्य

(जन्म: ने.सं. १०३० साल कछलाख पञ्चमी - दिवंगत: ने.सं. ११०४ पोहेलागा पञ्चमी)

तथा

प्रातःस्मरणीय पिता पूर्णबहादुर वज्राचार्य

(जन्म: ने.सं. १०२९ साल कछलाख सकिमिला पुन्ही - दिवंगत: ने.सं. ११०५ साल थिलाख नवमी)

उहाँहरूको निर्वाण कामनार्थ

त्रिपिटक बुद्धवचन

मज्झिमनिकाय

नेपाली ग्रन्थरत्न

सादर समर्पण

दुर्गावहालस वज्राचार्य

प्रकाशकीय

नेपालमा बुद्धधर्मको पुनर्जागरणपछि विस्तारै बुद्धवचन त्रिपिटकअन्तर्गत धम्मपद, धेरीगाथा, उदान, खुद्दकपाठ, चरियापिटकको अनुवाद एवं प्रकाशन क्रममा हाम्रा भाई दुण्डबहादुर वज्राचार्यबाट अनुदित इतिवृत्तक र मिलिन्द-प्रश्नको नेपाल भाषानुवाद ग्रन्थ हामीबाट प्रकाशन पश्चात् हाम्री पूजनीया माता वीरमाया वज्राचार्य (जन्म वि.सं. १९६६ साल कार्तिक - दिवङ्गत २०४० साल माघ ८ गते) को दुःखद निधन पश्चात् उहाँको स्मृतिलाई चिरस्थायी तुल्याउन भाई दुण्डबहादुर वज्राचार्यले अथक परिश्रम गरी पालि भाषाको त्रिपिटक अन्तर्गत सुत्तपिटकको दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय तथा संयुत्तनिकायको अनुवाद नेपाल भाषामा गरेको फलस्वरूप हामीले एक-एक गरी मूल ग्रन्थहरू पाठकहरूसामु प्रस्तुत गर्ने अवसर पायौं। पाठकवर्गले हाम्रो प्रयासलाई रुचाई प्रदान गर्नु भएको सहयोगबाट हामी उत्साहित भएका छौं।

नेपालका अधिकांश बौद्ध जनजातिहरूले पनि बुद्धधर्मको मूल ग्रन्थको अध्ययन गर्न पाऊन् भन्ने विचारले भाई दुण्डबहादुर वज्राचार्यले नेपालीमा अनुवाद गर्नु भएको दीघनिकाय ग्रन्थ हामीले गत वर्ष प्रकाशित गर्नुभयो। सर्वप्रथम एउटा सिङ्गै त्रिपिटकीय ग्रन्थ नेपालीमा प्रकाशित भएपछि नेपाली बौद्ध-जगतमा नवजागरण आएको बुझी त्रिपिटकको अनुवादकका रूपमा नेपालमा ख्याती कमाएका भाई दुण्डबहादुर वज्राचार्य स्वयंमले नेपाल भाषामा अनुवाद गर्नु भएको त्रिपिटकको दोस्रो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ मज्झिमनिकायको नेपाली अनुवाद सबैका सामु छ। यसलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउनु पाउनु हाम्रा लागि सौभाग्यको विषय हो। यो ग्रन्थ हाम्रो वीर-पूर्ण पुस्तक सङ्ग्रहालयको दसौं प्रकाशन शृङ्खला हो।

नेपालमा जति-जति बुद्धधर्मका यस्ता मूल ग्रन्थहरू हामीबाट प्रकाशन भए त्यति-त्यति बुद्धविषयक शिक्षा विश्वविद्यालयीय स्तरमा समेत व्यवस्थित हुनुपर्‍यो भन्ने माग बढ्दै गएको थियो। वि.सं. २०५४ मार्ग २८ गतेका दिन नेपाल भाषाको यही मज्झिमनिकाय ग्रन्थ विमोचन गर्नुहुँदा त्रि.वि.वि. का तत्कालीन कुलपति श्री कमलकृष्ण जोशीज्यूबाट त्रि.वि.वि.मा बुद्धविषयक शिक्षा पनि समाविष्ट हुनुपर्छ भनी दिनु भएको प्रवचन अनुरूप यही शैक्षिक वर्षदेखि त्रि.वि.वि.को नेपाली इतिहास, संस्कृति र पुरातत्व केन्द्रीय शिक्षण विभागअन्तर्गत Post Graduate Diploma in Buddhist Studies को कक्षा प्रारम्भ भयो। यसलाई हामी आफ्नो ठूलो उपलब्धि ठान्दछौं। यद्यपि आजभन्दा भन्डै सय वर्षअघि अङ्ग्रेजी भाषाको माध्यमबाट त्रिपिटकीय ग्रन्थको अनुवाद गरी विश्वमा बुद्धधर्मको प्रचार गरी अद्वितीय योगदान पुऱ्याउनु भएका डा. रीस डेविडज्यूले एक ठाउँमा लेख्नु भएको छ - 'जर्मनीमा पालि भाषाको अध्ययन गर्ने तेन्हवटा विश्वविद्यालयहरू छन्, जब कि विलायतमा एउटा मात्र त्यस्तो निकाय छ। यस दृष्टिले हेर्दा जर्मनहरूको स्वार्थ भारतमा ब्रिटिशहरूको भन्दा तेन्ह गुणा बढी छ।' हालसम्म नेपाल-पुत्र शाक्यमुनि बुद्धलाई नेपालले के गर्न सकेको छ, उहाँलाई हामीले के-कस्तो सम्मान प्रदान गर्न सकेका छौं भन्ने कुरा विश्वका सामु राख्न हामीलाई सञ्जोच लाग्दछ।

त्रिपिटक-वाङ्मयमा मज्झिमनिकायको आफ्नै विशिष्टता छ। दिवंगत महापण्डित राहुल सांकृत्यायनको शब्दमा 'सारा त्रिपिटक र बौद्धसाहित्य नष्ट भएमा तर मज्झिमनिकाय एउटा मात्र हामीले जोगाई राख्न सक्यौं भने यही ग्रन्थको मदतले बुद्धको व्यक्तित्व, उहाँको दर्शन र अन्य शिक्षा बुझ्न सकिने छ।' यस्तो महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ नेपालमा बहुजाती बहुभाषाभाषी जनतालाई नेपाली भाषाको माध्यमबाट

अध्ययन गराउनका निम्ति भाईको अथक परिश्रमको फलस्वरूप यो ग्रन्थ नेपाली भाषामा पनि पाठकहरूको सेवामा समर्पित गर्न पाउन हाम्रो लागि ठूलो धर्मप्रीतिको विषय हो । भाई दुण्डबहादुर वज्राचार्यको पालि धर्म ग्रन्थहरूमा ठूलो आस्था र श्रद्धा छ । त्यसैले Burma Pitaka Association, Rangoon, Burma बाट प्रकाशित Twenty five Suttas from Mulpanass (1989) ग्रन्थ प्रकाशन गर्नमा पनि उनले श्रद्धापूर्वक सहयोग गरे ।

मुलुक र देशवासीहरूको भलो हुने काममा निःस्वार्थरूपले निरन्तर प्रयत्नशील भाई दुण्डबहादुर वज्राचार्यका कृतिको रसास्वादन गरी बुद्धधर्मको देशव्यापी प्रचार होस् भन्ने उहाँको पवित्र मनसायलाई साकार तुल्याउनु हामी सबैको साझा कर्तव्य र आजको आवश्यकता हो । र पाठकवर्गबाट बुद्धधर्मको सार ग्रहण लिएर आ-आफ्ना परिवार जनमा, साथीभाईहरूमा र समाजका प्रत्येक कार्यकलापमा पनि यस्ता बहुजन हित सुख कल्याण हुने कुराको प्रचार प्रसार गरी पुण्यको भागी हुन सकून् । अनि पाठक महानुभावहरूले बुद्धधर्मको सार ग्रहण गरे अनुरूप आ-आफ्ना परिवार एवं मित्रजनहरूको बीचमा सद्धर्म फिजाउन, बुझाउन, प्रचार-प्रसार गरी पुण्य लाभ गर्न सकून् तथा अन्तमा हामीहरू सबैले जन्म, जरा, व्याधि र मरणबाट मुक्त हुने निर्वाण लाभ गर्न सकौं भनेर कामना गर्दछौं ।

वि.सं. २०५७ कार्तिक १३ गते (भाई टीका) ।
वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय
गाबहाल, ललितपुर ।

— पतित्रबहादुर वज्राचार्य
अष्टोत्तरत्न वज्राचार्य
हीरादेती वज्राचार्य

विषय सूची

१. मूलपण्णासक		(ख) कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुन्छन्	१५
१. मूलपरियाय वर्ग		(ग) मध्यममार्ग	१५
१. मूलपरियाय-सुत्त	१	४. भयभैरव-सुत्त	१६
१. अश्रुतवान् पृथक्जनअनुसार पहिलो भूमि-परिच्छेद	१	१. अरण्य वनखण्डमा भय-भैरव हुन्छ	१६
२. शैक्ष्यअनुसार दोस्रो भूमि-परिच्छेद	३	बोधिसत्त्वको आत्मकथा	१७
३. क्षीणास्रवअनुसार पहिलो प्रकारको तेस्रो भूमि-परिच्छेद	३	२. बोधिसत्त्व भय-भैरवबाट टाढा	२३
क्षीणास्रवअनुसार दोस्रो प्रकारको चाँथो भूमि-परिच्छेद	५	३. बोधिसत्त्वको उत्तरोत्तर समापत्ति	२४
क्षीणास्रव (भिक्षु)अनुसार तेस्रो प्रकारको पाँचौँ भूमि-परिच्छेद	५	४. अरण्य विहार गर्नुका दुई कारण	२८
क्षीणास्रव (भिक्षु) अनुसार चौथो प्रकारको छैटौँ भूमि-परिच्छेद	५	५. अनङ्ग-सुत्त	३०
४. तथागतअनुसार पहिलो प्रकारको सातौँ भूमि-परिच्छेद	६	१. क्लेशयुक्त विचार हुने व्यक्ति अङ्गण भनेको के हो	३०
५. तथागतअनुसार दोस्रो प्रकारका आठौँ भूमि-परिच्छेद	६	कुविचारको नै पाप हो	३३
२. सञ्जास्रव-सुत्त	७	मौद्गल्यायनको उपमा	३४
१. सबै खालका आस्रवहरू हटाउने उपाय	७	६. आकङ्खेय्य-सुत्त	३५
२. संवरद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रव	९	१. यदि आफ्नो इच्छा पूरा गर्नुछ भने	३५
३. प्रतिसेवनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रव	१०	७. वत्थ-सुत्त	३८
४. अधिवासनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू	१०	१. भिक्षुले चित्त उपक्लेश त्याग्नु पर्ने	३८
५. परिवर्जनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू	११	२. श्रद्धापूर्वक त्रिशरण गमन गर्ने	३९
६. विनोदनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू	११	३. चित्त समाधिष्ठ हुने	३९
७. भावनाद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू	११	४. ब्रह्म-विहार भावना हुने	४०
३. धम्मदायाद-सुत्त	१३	५. ननुहाईकन शुद्ध हुने	४०
१. धर्मदायाद होऊ	१३	६. खोलामा नुहाउँदैंमा शुद्ध नहुने	४०
२. मिल्काउनु पर्ने भोजन (पुरा) बाँकी रहेमा	१३	८. सल्लेख-सुत्त	४२
३. सारिपुत्रको उपदेश	१४	१. दृष्टि-परित्याग	४२
(क) कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुँदैनन्	१४	२. सल्लेख-पर्याय	४२
		३. चित्त-उत्पाद पर्याय	४४
		४. परिक्रमण पर्याय	४४
		५. उपरिभाव पर्याय	४५

६. परिनिर्वाण पर्याय	४५
९. समादिष्टि-सुत्त	४६
१. सम्यक्दृष्टि भनेको कस्तो हो ?	४६
२. कुशलाकुशलको मूल	४७
३. आहारसमुदय निरोध	४८
४. आर्यसत्य	४९
५. जरामरण समुदय निरोध	५०
६. जाति समुदय निरोध	५१
७. भव समुदय निराध	५१
८. उपादान समुदय निरोध	५२
९. तृष्णा समुदय निरोध	५२
१०. वेदना समुदय निरोध	५३
११. स्पर्श समुदय निरोध	५३
१२. षडायतन समुदय निरोध	५४
१३. नामरूप समुदय निरोध	५४
१४. विज्ञान समुदय निरोध	५५
१५. संस्कार समुदय निरोध	५५
१६. अविद्या समुदय निरोध	५६
१७. आस्रव समुदय निरोध	५६
१०. सतिपट्टान-सुत्त	५७
१. चार स्मृतिप्रस्थान	५७
२. कायानुपश्यना	५८
(१) आनापानस्मृति	५८
(२) ईर्यापथ	५८
(३) सम्प्रजन्य	५९
(४) प्रतिकूल मनस्कार	५९
(५) धातु मनस्कार	५९
(६) अशुभभावना	६०
३. वेदानुपश्यना	६१
४. चित्तानुपश्यना	६१
५. धर्मानुपश्यना	६२

(१) पाँच नीवरण	६२
(२) पाँच उपादान स्कन्धहरू	६३
(३) छ भित्री एवं छ बाह्य आयतनहरू	६३
(४) सात बोध्यङ्गहरू	६४
(५) चतुरार्य सत्य	६५
२. सीहनाद वर्ग	
११. चूलसीहनाद-सुत्त	६७
१. अरूहरूका वाद श्रमणविहीन	६७
२. वीतराग आदिबाट मुक्त को हुन्	६८
३. ठीक ठाउँमा नपरेको श्रद्धा	६९
४. ठीक ठाउँमा परेको श्रद्धा	६९
५. अविद्याको परित्यागबाट ज्ञानप्राप्ति	७०
१२. महासीहनाद-सुत्त	७१
१. सुनम्बत भिक्षुले चीवर छाडे	७१
२. तथागतका दशबल	७२
३. तथागतका चार वैशारद्यता	७५
४. आठ परिषद्मा अभय प्राप्त तथागत	७६
५. चार योनि	७६
६. पाँच गति	७७
१३. महादुक्खस्खन्ध-सुत्त	८५
१. अन्य तैर्थिकहरूमा भन्दा भगवान्मा भएका विशेषताहरू	८५
२. अन्य तैर्थिकहरूको विषय होइन	८६
३. कामको आस्वाद भनेको के हो	८६
४. कामको आदीनव (=दोष) भनेको के हो	८६
५. कामको निस्सरण भनेको के हो	८८
६. रूपको आस्वाद भनेको के हो	८८
७. रूपको आदीनव भनेको के हो	८९
८. रूपको निस्सरण भनेको के हो	९०
९. वेदनाको आस्वाद भनेको के हो	९०
१०. वेदनाको आदीनव भनेको के हो	९१

११. वेदनाको निस्सरण भनेको के हो	९१
१४. चूलदुःखकखन्ध-सुत्त	९२
१. कामसुखमा धोरै सुख, धेरै दुःख छ	९२
२. बिम्बसार र बुद्धमध्ये को सुखी छ	९४
१५. अनुमान-सुत्त	९७
१. कोही-कोही आफ्नो भूल स्वीकार गरे पनि दुर्वच हुन्छन्	९७
२. प्रतिज्ञा नगरे पनि सुवच हुन सक्छ	९८
३. आफ्नो व्यवहारले आफूलाई चिन्नुपर्दछ	९८
४. स्वयं आफैले प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ	९९
५. ऐनामा मुख हेर्ने	९९
१६. चेतोखिल-सुत्त	१०१
१. यस धर्मविनयमा को अधि बद्हन सक्दैन	१०१
२. यस धर्मविनयमा को अधि बद्हन सक्छ	१०२
३. पन्ध्रवटा उत्साहका अङ्गले युक्त भिक्षु	१०३
१७. वनपत्य-सुत्त	१०४
१. यस्तो अरण्यवास छाड्नुपर्छ	१०४
२. यस्तो अरण्यवास पनि छाड्नुपर्छ	१०४
३. यस्तो अरण्यवासमा बस्नुपर्छ	१०५
४. जीवनभर यस्तो अरण्यवास छाड्न हुँदैन	१०५
५. ग्राम, निगम आदिमा अरण्यवास	१०५
१८. मधुपिण्डक-सुत्त	१०७
१. दण्डपाणिको प्रश्न	१०७
२. भगवान्को संक्षिप्त देशना	१०८
३. महाकात्यायनको व्याख्यान	१०९
४. भगवान्द्वारा अनुमोदन	११२
५. यो धर्म-पर्यायको अन्य नाउँ	११२
१९. द्वेषावितक्क-सुत्त	११३
१. अकुशल वितर्कमा दुष्परिणाम	११३
२. कुशल वितर्कका आनिशंस	११४

३. ध्यान समापत्ति	११४
४. विशाल मृग-बथानको उपमा	११५
२०. वितक्कसण्ठान-सुत्त	११७
१. अकुशल निमित्तको ठाउँमा कुशल निमित्तलाई मनमा धारण गर्ने	११७
२. अकुशल वितर्कको आदीनवको जाँच	११७
३. अकुशल वितर्कको सम्भना मनमा नराख्ने	११८
४. अकुशल वितर्कको संस्कारको संस्थानलाई सम्भने	११८
५. चित्तले चित्तको निग्रह गर्ने	११८
६. वितर्कको बाटालाई नियन्त्रित गर्नुपर्छ	११९
२. औपम्म बर्ग	
२१. ककचूपम-सुत्त	१२०
१. मौलिय फाल्गुनको कुरा	१२०
२. स्मरण गराउनु मात्र तथागतको कर्तव्य	१२१
३. वैदेहीका गृहपत्नीको उदाहरण	१२२
४. मैत्री विहार धर्मदेशना	१२३
(१) पृथ्वीसमान चित्त बनाऊ	१२४
(२) आकाशसमान चित्त बनाऊ	१२४
(३) गङ्गासमान चित्त बनाऊ	१२५
(४) छाँलाको खलौंतीसमान चित्त बनाऊ	१२५
(५) करौंतीको उपमा	१२६
१२२. अलगदूपम-सुत्त (९)	१२७
१. अधि गिद्ध मार्ने अरिष्ट भिक्षुको कुरा	१२७
२. दुर्गृहीत धर्मबाट दुःख हुने सर्पको उपमा	१२९
३. सुगृहीत धर्मले सुख हुन्छ सर्पको उपमा	१३०
४. धर्मदेशना भनेको डुङ्गाजस्तै	१३०
५. छ थरी दृष्टि-स्थान	१३१
६. अनित्य-अनात्म-दुःख लक्षण	१३३

७. आर्यभूमिको प्राप्ति	१३७
२३. वम्मीक-सुत्त	१४०
१. कुमार काश्यपले देवतालाई सोधेको प्रश्न भगवान्लाई निवेदन गरेको	१४०
२. तथागतबाट प्रश्नको उत्तर	१४१
२४. रथविनीत-सुत्त	१४३
१. केका लागि ब्रह्मचर्य पालन गर्ने	१४३
२. सारिपुत्र मन्त्राणिपुत्रकहाँ	१४४
३. ब्रह्मचर्यवासको प्रयोजन	१४४
४. उपादानरहित परिनिर्वाण भनेको के हो	१४५
५. रथको उपमा	१४६
६. परस्पर अनुमोदन	१४६
२५. निवाप-सुत्त	१४८
१. चार प्रकारका मृगसमूहको उपमा	१४८
२. उपमाको अर्थको स्पष्टीकरण	१४९
२६. पासरासि-सुत्त	१५२
१. रम्यक ब्राह्मणको आश्रममा भगवान्	१५२
२. दुईवटा पर्येषणा (क) अनार्य पर्येषणा (ख) आर्य पर्येषणा	१५३ १५४
३. बोधिसत्त्वको पर्येषणा	१५४
४. (सिद्धार्थ बोधिसत्त्व) सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् हुनु भएको	१५७
५. धर्मचक्र प्रवर्तन	१६१
पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूसित भेट	१६३
६. जालको उपमा	१६६
२७. चूलहत्थिपदोपम-सुत्त	१६८
१. हात्तीको पाइलाको दृष्टान्त श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू	१६८ १६९
२. हात्तीपाइलाका उपमाहरू	१७१
जाणुस्सोणिद्वारा उपासकत्व स्वीकार	१७५

२८. महाहत्थिपदोपम-सुत्त	१७६
१. महाहस्तीपद उपमामा आर्यसत्य	१७६
२. दुःख आर्यसत्य	१७६
३. दुःखसमुदय	१७९
४. दुःख-निरोध	१८०
२९. महासारोपम-सुत्त	१८१
१. लौकिक लाभ-सत्कार सिष्किनोका पातसमान	१८१
२. शील सम्पदा पाप्रासमान	१८२
३. समाधि सम्पदा बोक्रासमान	१८३
४. ज्ञानदर्शन फलुसमान	१८३
५. असमय विमोक्ष नै यस ब्रह्मचर्यको सार	१८४
३०. चूलसारोपम-सुत्त	१८६
१. सार खोज्ने पाँच प्रकारको पुरुष	१८६
२. लाभ-सत्कार प्रशंसा भनेको पहिलोले खोजेको सारसमान	१८८
३. शील सम्पदा भनेको दोस्रोले खोजेको सारसमान	१८८
४. समाधि सम्पदा भनेको तेस्रोले खोजेको सारसमान	१८९
५. ज्ञानदर्शन काम सिध्याउने मानिसले खोजेको सारसमान	१८९
६. ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर धर्म रूपावचर-ध्यानहरू	१९० १९०
अरूपावचर-ध्यानहरू	१९१
४. महायम्मक वर्ग	
३१. चूलगोसिङ्ग-सुत्त	१९२
१. गोसिङ्ग साल वनमा भिक्षुहरूको विहार	१९२
२. दूधमा पानीजस्तै मिल्ने	१९२
३. अप्रमादी भिक्षुहरू	१९३
४. उत्तरीय मनुष्य धर्मप्राप्ति	१९३
३२. महागोसिङ्ग-सुत्त	१९६
१. गोसिङ्ग शालवन कसरी शोभायमान हुन्छ	१९६

(क) आयुष्मान् आनन्द	१९६
(ख) आयुष्मान् रेवत	१९७
(ग) आयुष्मान् अनुरुद्ध	१९७
(घ) आयुष्मान् महाकाश्यप	१९७
(ङ) आयुष्मान् महामौद्गल्यायन	१९८
(च) आयुष्मान् सारिपुत्र	१९८
२. भगवान्कहाँ गए	१९८
३. भगवान्को व्याकरण	२००
३३. महागोपालक-सुत्त	२०१
१. अयोग्य गोठालाजस्तै अयोग्य भिक्षु	२०१
(१) रूपको विषय थाहा नपाउने	२०१
(२) लक्षणको विषय थाहा नपाउने	२०२
(३) भिँगा नघपाउने	२०२
(४) घाउ नछोप्ने	२०२
(५) धूवाँ नपार्ने	२०२
(६) तीर्थ थाहा नपाउने	२०२
(७) पान थाहा नपाउने	२०३
(८) वीथि थाहा नपाउने	२०३
(९) चरन थाहा नपाउने	२०३
(१०) दूध बाँकी नराखीकन दुहुने	२०३
(११) स्थविर भिक्षुहरूको पूजा नगर्ने	२०३
२. योग्य गोठालाजस्तै योग्य भिक्षु	२०४
(१) रूपको विषय थाहा पाउने	२०४
(२) लक्षण थाहा पाउने	२०४
(३) भिँगा घपाउने	२०४
(४) घाउ छोप्ने	२०४
(५) धूवाँ पार्ने	२०५
(६) तीर्थ थाहा पाउने	२०५
(७) पान थाहा पाउने	२०५
(८) वीथि थाहा पाउने	२०५
(९) चरन थाहा पाउने	२०५

(१०) दूध बाँकी नराखीकन नदुहुने	२०५
(११) स्थविर भिक्षुहरूको पूजा गर्ने	२०६
३४. चूलगोपालक-सुत्त	२०७
१. अयोग्य श्रमण मूर्ख गोठालोसमान	२०७
२. कुशल श्रमण बुद्धिमान् गोठालोसमान	२०७
३. अर्हतहरू साँढेसमान	२०८
४. अनागामीहरू बलिया गाईसमान	२०८
५. सकृदागामीहरू बाछ्यबाछीसमान	२०८
६. श्रोतापतिहरू दुर्बल बाछीहरूसमान	२०८
७. धर्मनुसारीहरू जलौदासमान	२०८
३५. चूलसच्चक-सुत्त	२१०
१. सच्चक निगण्ठपुत्र आयुष्मान् अस्सजिकहाँ	२१०
२. सच्चक भगवान्कहाँ गए	२११
३. सच्चकको बाद	२१२
४. शिर निहु-याएका सच्चक	२१५
३६. महासच्चक-सुत्त	२१८
१. सच्चकको प्रश्न	२१८
२. कायभावना र चित्तभावना भनेको के हो	२१९
३. बोधिसत्त्वचर्या	२२०
४. मूढता र अमूढता	२२५
५. भगवान्प्रति सच्चकको श्रद्धा	२२६
३७. चूलतण्हासङ्घ-सुत्त	२२८
१. शक्र देवेन्द्रको प्रश्न	२२८
२. महामौद्गल्यायन देवलोकमा	२२९
३. बुद्धसँग महामौद्गल्यायनको प्रश्न	२३२
३८. महातण्हासङ्घ-सुत्त	२३३
१. विज्ञान सदैसदै जान्छ भन्ने साति भिक्षुको धारणा	२३३
२. सम्यक्दृष्टि : प्रतीत्यसमुत्पाद	२३५
३. धर्म भनेको हुइसमान	२३५
३९. महाअस्सपुर-सुत्त	२४४

१. कस्तो भिक्षु श्रमण हुँदैन	२४४
(१) लाज र सङ्कोच	२४४
(२) परिशुद्ध काय-समाचार	२४४
(३) परिशुद्ध वची-समाचार	२४५
(४) परिशुद्ध मनो-समाचार	२४५
(५) परिशुद्ध आजीविका	२४५
(६) इन्द्रिय संयम	२४५
(७) भोजनको मात्राको ज्ञान	२४६
(८) जागरण तत्परता	२४६
(९) स्मृति सम्प्रजन्य	२४६
(१०) नीवरणको प्रहाण	२४६
(११) ध्यान लाभ	२४८
(१२) पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञान	२४९
(१३) सत्त्वहरूको च्यति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञान	२४९
(१४) आस्रवक्षयज्ञान	२५०
२. श्रमण कसरी हुन्छ	२५०
३. ब्राह्मण कसरी हुन्छ	२५१
४. स्नातक कसरी हुन्छ	२५१
५. वेदज्ञ कसरी हुन्छ	२५१
६. श्रोत्रिय कसरी हुन्छ	२५१
७. अर्हत कसरी हुन्छ	२५१
४०. चूलअस्सपुर-सुत्त	२५२
१. यस्तो भिक्षु श्रमण हुँदैन	२५२
२. कस्तो भिक्षु मात्र श्रमण हुन्छ	२५३
५. चूलयमक वर्ग	
४१. सालेय्यक-सुत्त	२५५
१. दुर्गति र सुगतिको हेतु	२५५
२. दश-अधर्मचर्याले दुर्गतिमा पुऱ्याउँछ	२५६
३. दस-धर्मचर्याले सुगतिमा पुऱ्याउँछ	२५८
४. धर्माचरण गर्ने इच्छित ठाउँमा पुग्न सक्छ	२५९

४२. वेरञ्जक-सुत्त	२६१
१. दुर्गति-सुगतिको कारण	२६१
४३. महावेदल्ल-सुत्त	२६२
१. कहिले प्रज्ञावान् हुन्छ	२६२
२. विज्ञान र वेदना भनेको के हो	२६२
३. मनःविज्ञानले के जान्नुपर्छ	२६४
४. सम्यक्दृष्टि	२६४
५. पुनर्भवमा उत्पन्न हुने	२६५
६. प्रथमध्यान	२६५
७. पञ्चेन्द्रियको प्रतिशरण को हुन्छ	२६६
८. पञ्चेन्द्रियको आधार के हो	२६६
९. संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्ति	२६६
१०. चित्तविमुक्ति समापत्ति	२६७
४४. चूलवेदल्ल-सुत्त	२७०
१. विशाख उपासकको प्रश्न	२७०
२. आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग	२७२
३. तीन संस्कारहरू	२७३
४. संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति	२७४
५. तीन वेदना	२७५
६. भगवान्द्वारा अनुमोदन	२७८
४५. चूलधम्मसमादान-सुत्त	२७९
१. चार थरी धम्मसमादान	२७९
२. वर्तमान समयमा सुखद, भविष्यमा दुःखद	२७९
३. वर्तमानमा पनि भविष्यमा पनि दुःखद	२८०
४. वर्तमानमा दुःखद भविष्यमा सुखद	२८०
५. वर्तमान समयमा पनि भविष्यमा पनि सुखद	२८१
४६. महाधम्मसमादान-सुत्त	२८२
१. पृथक्जन र श्रुतवान्	२८२
२. चार थरी धर्म समादान	२८३
३. अज्ञानीले यथार्थतः जाँदैन	२८३

४. ज्ञानीले यथार्थतः जान्दछ	२८३
५. वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद	२८४
६. वर्तमान समयमा सुखद, भविष्यमा दुःखद	२८४
७. वर्तमान समयमा दुःखद, भविष्यमा सुखद	२८५
८. वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि सुखद	२८५
९. विभिन्न उपमामा धर्मसमादान	२८५
४७. बीमसक-सुत्त	२८७
१. तथागतका बारेमा जाँचबुझ	२८७
२. दर्शनजन्य आकारवती श्रद्धा	२८९
४८. कोसम्बिय-सुत्त	२९०
१. कौशाम्बीका भगडालु भिक्षुहरू	२९०
२. छ ओटा सारणीय धर्म	२९१
३. आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक दृष्टि	२९१
४९. ब्रह्मनिमत्तनिक-सुत्त	२९४
१. शाश्वत हो भन्ने दृष्टि	२९४
२. भगवान्द्वारा ऋद्धि-प्रदर्शन	२९९
३. पुनः मारआवेश	३०१
५०. भारतज्जनीय-सुत्त	३०३
१. पापी मार महामौद्गल्यायनको पेटभित्र घुसेको	३०३
२. ककुसन्ध बुद्धको समयमा दुसी मार	३०३
३. महानरकमा दुसी मार	३०६
२. मञ्जिमपण्णासक	
१. गृहपति वर्ग	
१. कन्दरक-सुत्त	३०९
१. कन्दरक परिव्राजकको उद्गार	३०९
२. मानिसहरू गहन छन्	३११
३. चार प्रकारका पुद्गलहरू	३११
४. चार पुद्गलहरूसम्बन्धी विस्तृत व्याख्यान	३१३
(क) आफूलाई ताप दिने पुद्गल	३१३

(ख) अर्कालाई ताप दिने पुद्गल	३१४
(ग) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप दिने पुद्गल	३१४
(घ) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप नदिने पुद्गल	३१४
२. अट्टकन्नागर-सुत्त	३१५
१. दसम गृहपतिको प्रश्न	३१५
२. आयुष्मान् आनन्दको उत्तर	३१६
३. दशम गृहपतिको प्रसन्नता	३१८
३. सेख-सुत्त	३२०
१. कपिलवस्तुमा नयाँ संस्थागार	३२०
२. आनन्दलाई धर्मदेशना गर्न लगाउनुभयो	३२०
३. शौक्ष-प्रतिपदा	३२१
(१) कसरी शीलसम्पन्न हुन्छ	३२१
(२) कसरी इन्द्रियमा संयम गर्ने	३२१
(३) भोजनमा मात्राज्ञता	३२२
(४) जाग्रत व्यवस्था	३२२
(५) सप्त सद्धर्ममा सम्पन्नता	३२२
ध्यानलाभी	३२३
४. कुखुराको चल्ला	३२३
पूर्वानुस्मृति	३२३
दिव्यचक्षु	३२४
आसवक्षय	३२४
५. विद्या-चरण सम्पन्नता	३२४
४. पोतलिय-सुत्त	३२६
१. गृहपति व्यवहारबाट समुच्छिन्न छ	३२६
२. आर्यविनयको व्यवहार समुच्छिन्न	३२७
(१) प्राणीघात छाड्नुपर्छ	३२८
(२) अदिन्नादान छाड्नुपर्छ	३२९
(३) मृषावाद छाड्नुपर्छ	३२९
(४) पैशुन्यवाचा छाड्नुपर्छ	३३०
(५) गिद्ध-लोभ छाड्नुपर्छ	३३०

(६) निन्दा र दोष छाडनुपर्छ	३३०
(७) क्रोध-पीडा छाडनुपर्छ	३३१
(८) अतिमान छाडनुपर्छ	३३१
३. सबै व्यवहार समुच्छेद	३३२
(१) रगत मात्र लागेको हाडको उपमा	३३२
(२) मासुको टुक्राको उपमा	३३३
(३) तृण-चीराकको उपमा	३३४
(४) अङ्गारको आगोको उपमा	३३४
(५) स्वप्नको उपमा	३३४
(६) मागेको वस्तुको उपमा	३३५
(७) रूखको फलजस्तै	३३५
४. पोतलिय गृहपतिद्वारा उपासकत्व ग्रहण	३३६
५. जीवक-सुत्त	३३७
१. त्रिकोटी-परिशुद्ध-मांस	३३७
२. मैत्री ब्रह्मविहारी	३३७
३. करुणा-मुदिता-उपेक्षा-विहारी	३३८
४. पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ	३३९
६. उपालि-सुत्त	३४०
१. निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति	३४०
७. कुक्कुरवतिक-सुत्त	३५३
१. गाई र कुक्कुर-व्रत गर्नेहरूका गतिहरू	३५३
२. चार कर्महरू	३५५
(१) कृष्णकर्म	३५६
(२) शुक्लकर्म	३५६
(३) कृष्णशुक्लकर्म	३५७
(४) अकृष्णअशुक्लकर्म	३५७
३. गो-व्रतीको शरणागमन	३५८
४. कुक्कुर-व्रतीको उपसम्पदा	३५८
८. अभयराजकुमार-सुत्त	३६०
१. निगण्ठ-शिष्य अभय राजकुमार	३६०
२. अप्रिय पनि बोल्न सक्छ	३६२

३. तथागत पहिले नै उत्तर तयार गरी बस्छन् कि	३६२
९. बहुवेदनिय-सुत्त	३६४
१. बहुविध वेदना	३६४
२. पर्यायदेशित वेदनाहरू	३६५
३. सुन्दरतर र प्रणीततर सुखहरू	३६६
१०. अपण्णक-सुत्त	३६९
१. अपर्णक धर्म	३६९
२. चार प्रकारका पुद्गल	३७७
२. भिक्षु वर्ग	
११. अम्बलट्टिकराहुलोवाद-सुत्त	३८०
१२. महाराहुलोवाद-सुत्त	३८४
१. पञ्चस्कन्धमा अनात्मभावना	३८४
२. पाँचवटा धातुमा अनात्मभावना	३८४
३. पृथ्वीसमान भावना	३८६
४. आपोसमान भावना	३८६
५. तेजसमान भावना	३८६
६. वायुसमान भावना	३८६
७. आकाशसमान भावना	३८७
८. चारवटा ब्रह्म विहार	३८७
९. आनापान भावना	३८७
१३. चूलमालुक्य-सुत्त	३८९
१. मालुक्यपुत्रको अव्याकृत प्रश्न	३८९
२. बाण लागेको मान्छेको उपमा	३९०
३. किन अव्याकृत रह्यो	३९१
१४. महामालुक्य-सुत्त	३९३
१. पाँचवटा अवरभागीय संयोजन	३९३
२. अवरभागीय संयोजन प्रहाण गर्ने माग	३९४
३. चेतोविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति	३९६
१५. भद्दालि-सुत्त	३९७
१. एकासन-भोजन नगर्ने भद्दालि	३९७
२. शास्ताको शासनमा शिक्षा पूरा गर्ने (साधक)	३९९

३. अपराधी र अनपराधी निर्दोष भिक्षु	४०१
४. आजानीय घोडाको उपमामा भिक्षु	४०२
१६. लटुकिकोपम-सुत्त	४०४
१. भगवान्प्रति उदायीको प्रसन्नता	४०४
२. मोघपुरुषले उल्टो तालले बुभ्रुदछन्	४०५
३. चार थरी पुदगल	४०७
४. सबै संयोजनको प्रहाण	४०७
१७. चातुम-सुत्त	४०९
१. भगवान्ले भिक्षुहरूलाई निकाल्नुभयो	४०९
२. प्रव्रजितहरूका निमित्त चारवटा भय	४१२
(१) उर्मि-भय	४१२
(२) कुम्भील-भय	४१३
(३) आवर्त-भय	४१३
(४) शिशुका-भय	४१३
१८. नलकपान-सुत्त	४१५
१. अनुरुद्धका निमित्त भगवान्को अनुशासन	४१५
२. मृतकहरूबारे व्याकरण	४१६
१९. गोलियानि-सुत्त	४१९
१. गोलियानि भिक्षुलाई उपदेश	४१९
२०. कीटागिरि-सुत्त	४२२
१. रात्रि-भोजन त्याग्न मन नपराउने भिक्षुहरू	४२२
२. अप्रमादी भएपछि गर्नुपर्ने, गर्नुनपर्ने कर्तव्य	४२४
३. क्रमिक आचरणद्वारा पूर्णज्ञान (अर्हत्व) को आराधना	४२६
३. परिव्राजक वर्ग	
२१. तैविज्जवच्छ-सुत्त	४२८
१. भगवान्को सर्वज्ञता त्रिविद्या-विद् भगवान् बुद्ध	४२८
२. स्वर्ग पुग्ने आजीवक	४२९
२२. अरिगवच्छगोत्त-सुत्त	४३०
१. दृष्टिसम्बन्धी प्रश्नहरू	४३०

२. तथागत कुनै दृष्टिमा छैन	४३२
३. निभेको आगोको उपमामा तथागत	४३३
४. शुद्ध सार समानको प्रवचन	४३४
२३. महावच्छगोत्त-सुत्त	४३६
१. कुशलाकुशल संक्षिप्त देशना	४३६
२. वत्सगोत्रको प्रव्रज्या र उपसम्पदा	४३९
३. महर्द्धिक वत्सगोत्र भिक्षु	४४१
२४. दीघनख-सुत्त	४४२
१. सबै मनपदैँन भन्ने वाद	४४२
२. भगवान्द्वारा अनित्य-उपदेश	४४३
३. जानेर छोड्नुपर्छ	४४४
२५. मागण्डिय-सुत्त	४४५
१. भूनुहु श्रमण गौतम	४४५
२. भित्री हृदय उपशान्त गरी बस्छ	४४९
कामविषयबाट शान्ति पाइन्छ	४५३
३. कुन आरोग्य र कुन निर्वाण हो ?	४५३
अन्धाका कुराहरू	४५४
४. मागण्डियको प्रव्रज्या	४५६
२६. सन्दक-सुत्त	४५८
१. चारवटा अब्रह्मचर्यवास	४५८
२. चार आशवासन नभएका ब्रह्मचर्यहरू	४६२
३. तथागतवाद	४६४
२७. महासकुलुदायि-सुत्त	४६६
१. सकुलुदायीको आराममा	४६६
२ पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्	४७०
३. बुद्धमा भएका पाँच गुण	४७३
(१) परम शीलस्कन्धले युक्त भएका	४७३
(२) देखेर, जानेर, अनुभव गरेर धर्मोपदेश गर्ने	४७३
(३) परम-प्रज्ञास्कन्धले युक्त भएका	४७३
(४) आर्यसत्य देशना गर्ने	४७४
(५) आर्यश्रावकहरू अरहन्त भएका	४७४

२८. समणमुण्डक-सुत्त	४८३
१. उग्गाहमान परिव्राजकको सिद्धान्त	४८३
२. सम्पन्न कुशल हुनेका दस धर्महरू	४८५
२९. चूलसकुलुदायि-सुत्त	४९०
१. सकुलुदायी परिव्राजककर्हा	४९०
२. पूर्वान्त-अपरान्तसम्बन्धी प्रश्न समाधान	४९१
३. यही परम वर्ण हो	४९२
दृष्टान्त	४९२
४. एकान्त सुखमयलोक साक्षात्कार	४९४
सुखमय लोकको साक्षात्कार	४९५
५. उदायीको प्रव्रज्यात्वमा बाधा	४९८
३०. वेखनस-सुत्त	४९९
१. यही परम वर्ण हो	४९९
२. वैदूर्यमणिको चमकभै आत्मा	५००
३. कामसुखभन्दा कामाग्रसुख अग्र छ	५०१
४. राज वर्ग	
३१. घटिकार-सुत्त	५०३
१. वेहलिङ्गमा भगवान् कश्यप	५०३
२. भगवान् कश्यप वाराणसीमा	५०७
३. घटिकार कुमालेको बयान	५०८
३२. रट्टपाल-सुत्त	५१४
१. राष्ट्रपालको प्रव्रज्या	५१४
२. राष्ट्रपाल मातापितासमक्ष	५१६
३. चार हानि	५१९
४. भगवान्ले जानेर देखेर चार कुराको उपदेश दिनुभयो	५२०
३३. मखादेव-सुत्त	५२५
१. मिथिलाका राजा मखादेव	५२५
२. राजा मखादेवका छोरानातिहरू	५२६
३. राजा निमि उनीहरूमध्ये अन्तिम राजा	५२६
४. तथागत नै त्यस समयका राजा मखादेव थिए	५२८

३४. मधुर-सुत्त	५२९
१. वर्णव्यवस्था केवल घोष मात्र हो	५२९
धनद्वारा ब्राह्मण पनि नोकर हुन्छ	५२९
२. जातिले पाप-पुण्य छेक्न सक्दैन	५३०
३. राजा मधुरको शरणागमन	५३३
३५. बोधिराजकुमार-सुत्त	५३४
१. बोधि राजकुमारको निम्तो	५३४
२. बोधिसत्त्व चर्या	५३६
आलार कालामकर्हा	५३६
उद्दक रामपुत्रकर्हा	५३७
उरुवेलमा दुष्करचर्या	५३८
३. ब्रह्माको याचना	५४३
४. धर्मचक्र प्रवर्तनका निमित्त प्रस्थान	५४४
५. पञ्च प्रधानीय अङ्गहरू	५४७
बोधि राजकुमारको उपासकत्व ग्रहण	५४९
३६. अङ्गुलिमाल-सुत्त	५५०
१. अङ्गुलिमालको प्रव्रज्या	५५०
२. भगवान्को पछिपछि श्रमण अङ्गुलिमाल	५५१
३. मृतगर्भा स्त्रीको कल्याण	५५३
४. आयुष्मान् अङ्गुलिमाललाई अर्हत्व प्राप्ति	५५३
३७. पियजातिक-सुत्त	५५६
१. प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ	५५६
२. मल्लिकासँग प्रश्न	५५७
३. मल्लिकाको धार्मिक कथा	५५८
३८. बाहितिक-सुत्त	५६०
१. सदोष-आचरण	५६०
२. निर्दोष-आचरण	५६२
३. कोशल राजा आनन्दप्रति प्रभावित	५६३
४. भगवान्द्वारा अनुमोदित	५६४
३९. धम्मचेतिय-सुत्त	५६५

१. धर्मचैत्य	५६५
२. प्रसेनजित कोशल राजाद्वारा धर्मन्वय सुनाइएको	५६६
४०. कण्णकत्थल-सुत्त	५७०
१. सर्वज्ञताबारे राजाको प्रश्न	५७०
२. चातुर्वर्ण्य-शुद्धिबारे	५७१
३. देवता विषयक प्रश्न	५७३
५. ब्राह्मण वर्ग	
४१. ब्रह्मायु-सुत्त	५७५
१. महापुरुष लक्षणले सम्पन्न भगवान् महापुरुषका बत्तीस लक्षण	५७५
२. ब्रह्मायु ब्राह्मणको बुद्ध-दर्शन	५७८
४२. सेल-सुत्त	५८३
१. बुद्धमाथि प्रसन्नता	५८३
२. सेल ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए	५८५
सेलको प्रव्रज्या	५८७
४. परिषद्का साथ सेलको अरहत्व	५९१
४३. अस्सलायन-सुत्त	५९२
१. जातिवादको खण्डन	५९२
२. असित देवल ऋषिका कुरा	५९७
४४. घोटमुख-सुत्त	६००
१. आयुष्मान् उदेनको धर्मोपदेश	६००
चार प्रकारका पुद्गलहरू	६०१
दुई प्रकारका परिषद्	६०२
(१) आफूलाई ताप दिने पुद्गल	६०३
(२) अर्कालाई ताप दिने पुद्गल	६०४
(३) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप दिने पुद्गल	६०४
(४) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप नदिने पुद्गल	६०४
२. घोटमुख ब्राह्मणको शरणागमन	६०७
४५. चङ्गी-सुत्त	६०९
१. चङ्गी ब्राह्मण	६०९

२. कापटिक माणवको प्रश्न	६१४
(१) यही नै सत्य हो, अरू सबै तुच्छ हुन्	६१४
(२) कसरी सत्यानुरक्षा हुन्छ	६१६
(३) कसरी सत्यानुबोध हुन्छ	६१६
(४) कसरी सत्यानुप्राप्ति हुन्छ	६१७
३. कापटिक माणवको शरणागमन	६१९
४६. एसुकारी-सुत्त	६२०
१. चार परिचर्या	६२०
(२) चार प्रकारका धन	६२१
४७. धनञ्जानि-सुत्त	६२५
१. धनञ्जानि ब्राह्मणकहाँ सारिपुत्र	६२५
२. अधर्मचारी नरकबाट मुक्त हुन सक्तीन	६२६
३. अधर्मचारी र धर्मचारीमध्ये कुन उत्तम हो	६२८
४. ब्रह्म सहव्यताको मार्ग	६३०
४८. बासेट्ट-सुत्त	६३४
१. वाशिष्ठ र भारद्वाजको बीचमा भएको कुराकानी	६३४
२. जातिवादबारे भगवान् बुद्धको उपदेश	६३४
३. वाशिष्ठ र भारद्वाजको शरणागमन	६३९
४९. सुभ-सुत्त	६४०
१. गृहस्थी र प्रव्रजितको कर्मक्षेत्रमा भेद	६४०
२. अन्धवेणु उपमामा ब्राह्मणहरू	६४१
३. अलौकिक धर्म देख्ने कोही छैनन्	६४२
४. अनुकम्पा दान	६४५
५. ब्रह्मलोक पुग्ने मार्ग	६४६
६. शुभ माणवको शरणागमन	६४७
५०. सङ्गारव-सुत्त	६४८
१. सङ्गारव-धानञ्जानि बीचको कुरा	६४८
२. दृष्ट-धर्म-अभिज्ञा-व्यवसान-पारमीप्राप्त भगवान्	६४९
बोधिसत्त्व चर्या	६४९
अप्राणक (कुम्भक) ध्यान	६५२

३. देवता छ कि छैन ?	६५५
४. सङ्गारव माणवको शरणागमन	६५६
३. उपरिपण्णासक	
१. देवदह वर्ग	
१. देवदह-सुत्त	६५७
१. निगण्ठहरूको सिद्धान्त	६५७
२. उपक्रम (साधना) र प्रधान (प्रयत्न) को निष्फलता	६६०
३. सफल उपक्रम सफल प्रधान (साधना)	६६४
(१) दुःख निदान	६६४
(२) दुःखपूर्वक सफल साधना	६६५
(३) दुःखनिरोधको मार्ग	६६६
४. दस कारणद्वारा प्रशंसित तथ्यागत	६७०
२. पञ्चतय-सुत्त	६७२
१. अपरान्तानुदृष्टिवालाहरूको अधिमुक्तिवाद (सिद्धान्त)	६७२
२. पूर्वान्तानुदृष्टिकहरूको अधियुक्तिवाद	६७४
३. पूर्वान्त-अपरान्त दृष्टिदेखि भिन्न मत	६७५
३. किन्ति-सुत्त	६७८
१. आपसमा मिलजुल बढाउनुपर्छ	६७८
२. एकताको महत्व	६७९
४. सामगाम-सुत्त	६८२
१. निगण्ठनाटपुत्रको निधनपछि निग्रन्थहरूमा विग्रह	६८२
२. बोधिपक्षीय धर्ममा विवाद आउँदैन	६८३
३. विवादका छ कारण	६८३
४. अधिकरण शमथ सातवटा	६८४
(१) सम्मुख विनय	६८४
(२) स्मृतिविनय	६८५
(३) अमूढविनय	६८५
(४) प्रतिज्ञातकरण	६८५
(५) येभ्ययसिका	६८६
(६) तत्पापीयसिका	६८६

(७) तृणावस्तारक	६८७
५. छ साराणीय धर्म	६८७
५. सुखस्वत-सुत्त	६८९
१. भिक्षुहरूद्वारा आ-आफना अर्हत्वप्राप्तिको विवरण	६८९
२. तथागतको देशना	६९०
६. आनेञ्जसप्याय-सुत्त	६९४
१. आनिञ्ज्य-सम्प्रेय मार्ग	६९४
२. आकिञ्चन्यायतन-सम्प्रेय मार्ग	६९५
३. नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-सम्प्रेय मार्ग	६९५
४. कस्तो भिक्षुले परिनिर्वाण प्राप्त गर्दछ	६९६
५. आर्य-विमोक्ष	६९७
७. गणकमोग्गल्लान-सुत्त	६९८
१. बुद्धधर्ममा क्रमानुकूल शिक्षा	६९८
२. तथागत मार्गदेशक हुनुहुन्छ	७००
३. गणक मोग्गल्लानको प्रसन्नता	७०१
८. गोपकमोग्गल्लान-सुत्त	७०३
१. अनुत्पन्न मार्गलाई उत्पादन गर्ने बुद्ध	७०३
२. परिनिर्वाणपछिको प्रतिशरण नै धर्म हो	७०४
३. दस प्रसादनीय धर्महरू	७०६
४. तथागतद्वारा वर्णित ध्यान	७०८
९. महापुण्णम-सुत्त	७११
१. पञ्च-उपादान-स्कन्ध	७११
२. सत्काय-दृष्टि	७१२
३. आस्वाद, आदीनव र निःशरण	७१२
४. अहङ्कार र ममत्वको प्रहारण	७१३
५. अनात्माद्वारा गरिएका कर्महरू कस्तो आत्मा संयुक्त हुन्छन्	७१३
१०. चूलपुण्णम-सुत्त	७१५
१. असत्पुरुष प्रतिपत्ति वर्णन	७१५
२. सत्पुरुष-प्रतिपत्ति	७१६

२. अनुपद वर्ग	
११. अनुपद-सुत्त	७१८
१. सर्वसमापत्तिलाभी सारिपुत्र	७१८
२. अधिकारप्राप्त एवं पारमिप्राप्त सारिपुत्र	७१९
१२. छविसोधन-सुत्त	७२०
१. चार व्यवहारमा विमुक्त	७२०
२. पञ्चउपादानस्कन्धबाट विमुक्त	७२०
३. छ घातुबाट विमुक्त	७२१
४. आध्यात्मिक र बाह्य आयतनबाट मुक्त	७२१
५. सबै निमित्तहरूप्रति ममत्वको नष्ट	७२२
१३. सप्पुरिस-सुत्त	७२३
१. सत्पुरुषधर्म र असत्पुरुषधर्म	७२३
(१) उच्च कुलबाट प्रव्रजित भएको	७२३
(२) प्रसिद्ध हुनु	७२४
(३) लाभी हुनु	७२४
(४) बहुश्रुत हुनु	७२४
(५) विनयधर हुनु	७२४
(६) धम्मकथिक हुनु	७२५
(७) धृताङ्गधर हुनु	७२५
(८) ध्यानलाभी हुनु	७२६
२ क्षीणास्रव भिक्षु	७२७
१४. सेवितब्बासेवितब्ब-सुत्त	७२८
१. भगवान्द्वारा संक्षिप्त धर्मदेशना	७२८
२. सारिपुत्रको व्याख्या	७२८
३. भगवान्द्वारा अनुमोदन	७३२
१५. बहुघातुक-सुत्त	७३३
१. पण्डित विमर्शक हुनुपर्दछ	७३३
२. कति जानेपछि घातु-कुशल हुन्छ	७३३
३. कति जानेपछि आयतन-कुशल हुन्छ	७३४
४. कस्तो भएपछि प्रतीत्यसमुत्पाद-कुशल हुन्छ	७३४

५. कस्तो भएपछि स्थान-कुशल र अस्थान-कुशल हुन्छ	७३५
६. यस धर्मपर्याय (देशना) को नाउँ	७३६
१६. इसिगिलि-सुत्त	७३७
१. राजगृहस्थित पर्वतका पुराना नाउँहरू	७३७
२. ऋषिगिरि नाउँ कसरी रह्यो	७३७
३. ऋषिगिरि निवासी प्रत्येकबुद्ध	७३८
१७. महाचत्तारीसक-सुत्त	७४०
१. बीसवटा कुशल पक्षीय धर्म	७४०
२. बीसवटा अकुशलपक्षीय धर्म	७४३
१८. आनापानसति-सुत्त	७४४
१. पूर्वाराममा भिक्षुहरूलाई धर्मदेशना	७४४
२. आनापानस्मृतिद्वारा सतिपद्धान पूरा हुन्छ	७४५
३. सतिपद्धानद्वारा बोध्यङ्ग पूरा हुन्छ	७४७
१९. कायगतासति-सुत्त	७५०
१. कायगतास्मृति	७५०
(१) आनापानस्मृति	७५०
(२) ईर्यापथस्मृति	७५१
(३) द्वित्रिंशदाकारस्मृति	७५१
(४) घातुमनासिकारस्मृति	७५२
(५) अशुभानुस्मृति	७५२
२. ध्यानसमापत्ति	७५३
३. मारले मौका पाउन नसक्ने	७५४
४. अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरिने	७५५
५. कायगतास्मृतिको आनिशंस	७५६
२०. सद्धारुपत्ति-सुत्त	७५८
१. पुण्य संस्कारहरूको विपाक	७५८
३. शून्यता वर्ग	
२१. चूलसुञ्जता-सुत्त	७६१
१. भगवान् शून्यता विहार गरिरहनु हुन्छ	७६१

२२. महासुजता-सुत्त	७६४	२. अप्रमाण र महत्गत-चित्तविमुक्ति	७८६
१. महाशून्यता	७६४	३. चार भव उत्पत्ति	७८८
२. कसरी सम्प्रजन्य हुन्छ	७६५	४. परित्ताभा र अप्यमाणाभा देवता	७८९
३. आचार्य, शिष्य र ब्रह्मचर्यसम्बन्धी उपद्रव	७६७	५. संक्लिष्टाभा र परिशुद्धाभा देवता	७९०
४. शास्ताप्रति कस्तो व्यवहार गर्ने	७६८	२८. उपक्किलेस-सुत्त	७९२
२३. अच्छरियअभुत्त-सुत्त	७७०	१. कौशाम्बीका भगडालु भिक्षुहरू	७९२
१. अतीत बुद्धहरूप्रति तथागतको ध्यान	७७०	३. दूधमा पानीजस्तै मिल्ने	७९३
२. तथागतको अद्भुत धर्म	७७०	३. चित्त-उपक्लेश प्रहाण	७९५
३. यो पनि तथागतको अद्भुत धर्म हो	७७३	२९. बालपण्डित-सुत्त	७९७
२४. बाकुल-सुत्त	७७४	१. मूर्खका तीनवटा मूर्ख-लक्षण	७९७
१. बाकुल स्थविरसँग भएका आश्चर्यमय धर्महरू	७७४	विनिपातमा जाने मूर्ख	७९८
२. अचेल कस्सपको प्रव्रज्या	७७६	मनुष्यत्वको प्राप्तिको दुर्लभता	८००
२५. दन्तभूमि-सुत्त	७७७	२. पण्डितका तीन पण्डित-लक्षण	८०१
१. जयसेन राजकुमारको प्रश्न	७७७	चक्रवर्ती राजाजस्तै	८०२
२. सुशिक्षित हाती	७७९	३०. देवदूत-सुत्त	८०६
३. हाती तालिम दिने उपमामा तथागत	७७९	१. पञ्चदूतहरू	८०६
४. दान्त अदान्त मरण	७८१	२. पञ्चविध बन्धन भन्ने दण्डकर्म	८०८
२६. भूमिज-सुत्त	७८२	४. विभङ्ग वर्ग	
१. आयुष्मान् भूमिजसँग प्रश्न	७८२	३१. भद्देकरत्त-सुत्त	८१२
२. तथागतद्वारा अनुमोदन	७८२	१. भद्देकरत्तको उद्देश्य	८१२
३. तेलको दृष्टान्त	७८३	२. भद्देकरत्तको विभङ्ग	८१२
दूधको दृष्टान्त	७८३	३२. आनन्दभद्देकरत्त-सुत्त	८१४
नौनीको दृष्टान्त	७८४	१. भगवान्द्वारा उपदेशको अनुमोदन	८१४
आगोको दृष्टान्त	७८४	२. आनन्दले व्याकृत गरेको सूत्र	८१४
तेलको दृष्टान्त	७८४	३. भगवान्द्वारा अनुमोदन	८१५
दूधको दृष्टान्त	७८४	३३. महाकच्चानभद्देकरत्त-सुत्त	८१६
नौनीको दृष्टान्त	७८४	१. भगवान्द्वारा संक्षिप्त देशना	८१६
आगोको दृष्टान्त	७८५	२. आयुष्मान् महाकात्यायनद्वारा विस्तृत देशना	८१७
२७. अनुरुद्ध-सुत्त	७८६	३. तथागतद्वारा अनुमोदन	८१९
१. आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्कको निम्तो	७८६	३४. लोकसकङ्गियभद्देकरत्त-सुत्त	८२०
		१. चन्दन देवपुत्रले भिक्षुलाई प्रश्न सोध्न पठाएको	८२०

२. भगवान्द्वारा भद्देकरत्तको उपेदश	८२२
भद्देकरत्तको विभङ्ग	८२२
३५. चूलकम्मविभङ्ग-सुत्त	८२४
१. शुभ माणवको प्रश्न	८२४
२. कर्मद्वारा विभाजित	८२४
३. तोदेय्यपुत्रले उपासकत्व ग्रहण गरे	८२७
३६. महाकम्मविभङ्ग-सुत्त	८२८
१. पोतलिपुत्र र समिद्धिका बीच वार्ता	८२८
२. भगवान्द्वारा महाकर्मविभङ्गको व्याकरण	८२९
चार प्रकारका कर्म	८३२
३७. सलायतनविभङ्ग-सुत्त	८३४
१. षडायतन विभङ्गको उद्देश	८३४
२. षडायतन विभङ्गको विस्तृत व्याख्या	८३४
३८. उद्देसविभङ्ग-सुत्त	८३९
१. भगवान्द्वारा संक्षिप्त देशना	८३९
२. महाकात्यायनको विस्तृत देशना	८४०
३. भगवान्द्वारा अनुमोदन	८४०
३९. अरणविभङ्ग-सुत्त	८४३
१. अरण-विभङ्गको उद्देश्य	८४३
२. अरण-विभङ्गको व्याख्या	८४३
३. मिथ्याप्रतिपदा र सम्यक्प्रतिपदा	८४७
४०. धातुविभङ्ग-सुत्त	८५०
१. भगवान्लाई पहिले नदेखेका पुनकुसाति	८५०
२. भगवान्बाट धातु-विभङ्गको देशना	८५१
३. आयुष्मान् पुनकुसातिको अभिसम्पराय	८५५
४१. सच्चविभङ्ग-सुत्त	८५७
१. सारिपुत्रको सत्सङ्गत गर	८५७
२. आयुष्मान् सारिपुत्रको देशना	८५७
(१) दुःख आर्यसत्य	८५८
(२) दुःखसमुदय आर्यसत्य	८५९

(३) दुःखनिरोध आर्यसत्य	८५९
(४) दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा आर्यसत्य	८५९
४२. दक्खिणाविभङ्ग-सुत्त	८६१
१. व्यक्तिगत दानभन्दा सङ्गदान ठूलो	८६१
२. चौध प्रति-पौद्गलिक-दान	८६३
३. सात प्रकारका सङ्ग-दान	८६४
४. दान-विशुद्धिका चार कारणहरू	८६४
५. अववाद बर्ग	
४३. अनाथपिण्डिकोवाद-सुत्त	८६६
१. रोगग्रस्त अनाथपिण्डिक गृहपति	८६६
२. आयुष्मान् सारिपुत्रको धर्मदेशना	८६७
३. अनाथपिण्डिक देवपुत्र	८६९
४४. छन्नोवाद-सुत्त	८७१
१. विरामी आयुष्मान् छन्न	८७१
२. आयुष्मान् छन्नको गति	८७३
४५. पुण्णोवाद-सुत्त	८७४
१. भगवान्द्वारा पूर्ण भिक्षुलाई उपदेश	८७४
२. सूनापरान्त-निवासी मान्छेहरू मापाका हुन्छन्	८७४
३. आयुष्मान् पूर्णको परिनिर्वाण	८७६
४६. नन्दकोवाद-सुत्त	८७७
१. आयुष्मान् नन्दको उपदेश	८७७
२. अनात्म-कथा	८७८
३. भोलिपल्ट नन्दकलाई उपदेश दिन पठाए	८८४
४७. चूलराहुलोवाद-सुत्त	८८६
१. आयुष्मान् राहुललाई अरहत्वप्राप्ति	८८६
४८. छच्छक-सुत्त	८८९
१. छ-बुँदे छ थरी-उद्देश्य	८८९
२. छ थरी आध्यात्मिक आयतन	८८९
३. छ थरी बाह्य आयतन	८८९
४. छ थरी विज्ञानकाय आयतन	८९०

५. छ थरी स्पर्शकाय आयतन	८९०
६. छ थरी वेदनाकाय आयतन	८९०
७. छ थरी तृष्णाकाय आयतन	८९०
८. आत्मदृष्टि उत्पन्न नहुने	८९१
९. सत्कायसमुदयगामिनी प्रतिपदा	८९१
१०. सत्कायनिरोधगामिनी प्रतिपदा	८९२
११. अनुशय भइरहेमा दुःखको अन्त हुँदैन	८९२
१२. अनासव हुनु नै दुःखको अन्त गर्नु हो	८९३
४९. महासलायतन-सुत्त	८९४
१. आसक्त (साधक) ले दुःख अनुभव गर्दछ	८९४
२. अनासक्त (साधक) ले सुख अनुभव गर्दछ	८९५
३. अनासक्त (साधक) ले मार्ग (साधना) सम्पन्न गर्दछ	८९५

५०. नगरविन्देय्य-सुत्त	८९८
१. कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नहुँदैन	८९८
२. कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ	८९९
३. नगरविन्देय्यक ब्राह्मणहरूको शरणागमन	९००
५१. पिण्डपातपारिसुद्धि-सुत्त	९०१
१. शून्यता विहार नै महापुरुष समापत्ति हो	९०१
२. भिक्षुहरूले प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्छ	९०१
५२. इन्द्रियभावना-सुत्त	९०४
१. पारासरिय वादको निराकरण	९०४
२. अनुपम इन्द्रिय-भावना	९०४
३. शैक्ष-प्रतिपद्	९०६
४. भावितेन्द्रिय-आर्य	९०७

सुत्त-अनुक्रमणी

	पृष्ठ		पृष्ठ
अङ्गुलिमाल-सुत्त	५५०	कम्मविभङ्ग-सुत्त / चूल	८२४
अग्निवच्छगोत्त-सुत्त	४३०	कम्मविभङ्ग-सुत्त / महा	८२८
अच्छरियअब्भुत-सुत्त	७७०	कायगतासति-सुत्त	७५०
अट्टकनागर-सुत्त	३१५	किन्ति-सुत्त	६७८
अनङ्गण-सुत्त	३०	कीटागिरि-सुत्त	४२९
अनाथपिण्डकोवाद-सुत्त	८६६	कुक्कुरवतिक-सुत्त	३५३
अनुपद-सुत्त	७१८	कोसम्बिय-सुत्त	२९०
अनुमान-सुत्त	९७	गणकमोगल्लान-सुत्त	६९८
अनुरुद्ध-सुत्त	७८६	गोपकमोगल्लान-सुत्त	७०३
अपण्णक-सुत्त	३६९	गोपालक-सुत्त / चूल	२०७
अभयराजकुमार-सुत्त	३६०	गोपाल-सुत्त / महा	२०१
अम्बलट्टिकराहुलोवाद-सुत्त	३८०	गोलियानि-सुत्त	४१९
अरण विभङ्ग-सुत्त	८४३	गोसिङ्ग-सुत्त / चूल	१९२
अलगद्दपम-सुत्त	१२७	गोसिङ्ग-सुत्त / महा	१९६
अस्सपुर-सुत्त / चूल	२५२	घटिकार-सुत्त	५०३
अस्सपुर-सुत्त / महा	२४४	घोटमुख-सुत्त	६००
अस्सलायन-सुत्त	५९२	चङ्गी-सुत्त	६०९
आकङ्खेय्य-सुत्त	३५	चत्तारीसक-सुत्त / महा	७०४
आनन्दभद्देरक-सुत्त	८१४	चातुम-सुत्त	४०९
आनापानसति-सुत्त	७४४	चूलअस्सपुर-सुत्त	२५२
आनेञ्जसप्पाय-सुत्त	६९४	चूलकम्मविभङ्ग-सुत्त	८२४
इन्द्रियभावना-सुत्त	९०४	चूलगोपालक-सुत्त	२०७
इसिगिलि-सुत्त	७३३	चूलगोसिङ्ग-सुत्त	१९२
उद्देसविभङ्ग-सुत्त	८३९	चूलतण्हासंख्य-सुत्त	२२८
उपविकलेस-सुत्त	७९२	चूलदुक्खक्खन्ध-सुत्त	९२
उपालि-सुत्त	३४०	चूलधम्मसमादान-सुत्त	२७९
एसुकारी-सुत्त	६२०	चूलपुण्णम-सुत्त	७१५
ककचूपम-सुत्त	१२०	चूलमालुक्य-सुत्त	३८९
कण्णकत्थल-सुत्त	५७०	चूलराहुलोवाद-सुत्त	८८६
कन्दरक-सुत्त	३०९	चूलवेदल्ल-सुत्त	२७०

चूलसकुलुदायी-सुत्त	४९०	पियजातिक-सुत्त	५५५
चूलसच्चक-सुत्त	२१०	पुण्णम-सुत्त / चूल	७१५
चूलसारोपम-सुत्त	१८६	पुण्णम-सुत्त / महा	७११
चूलसुञ्जता-सुत्त	७६१	पुण्णोवाद-सुत्त	८७४
चूलसीहनाद-सुत्त	६७	पोतलिय-सुत्त	३२६
चूलहत्थिपदोपम-सुत्त	१६८	बहुधातुक-सुत्त	७३३
चेतोखिल-सुत्त	१०१	बहुवेदनिय-सुत्त	३६४
छछन्नक-सुत्त	८८९	बाकुल-सुत्त	७७४
छन्नोवाद-सुत्त	८७१	बालपण्डित-सुत्त	७९७
छब्बिसोधन-सुत्त	७२०	बाहितिक-सुत्त	५५९
जीवक-सुत्त	३३७	बोधिराजकुमार-सुत्त	५३४
तण्हासंख्य-सुत्त / चूल	२२८	ब्रह्मनिमन्तनिक-सुत्त	३९४
तण्हासंख्य-सुत्त / महा	२३३	ब्रह्मायु-सुत्त	५७५
तेविज्जवच्छ-सुत्त	४२८	भह्वाल्लि-सुत्त	३९७
दक्खिणाविभङ्ग-सुत्त	८६१	भद्देकरत्त-सुत्त	८१२
दन्तभूमि-सुत्त	७७७	भद्देकरत्त-सुत्त / आनन्द	८१४
दीघनख-सुत्त	४४२	भद्देकरत्त-सुत्त / महाकच्चान	८१६
दुक्खक्खन्ध-सुत्त / चूल	९२	भद्देकरत्त-सुत्त / लोमसकङ्गिय	८२०
दुक्खक्खन्ध-सुत्त / महा	८५	भयभैरव-सुत्त	१६
देवदह-सुत्त	६५७	भूमिज-सुत्त	७८२
देवदूत-सुत्त	८०६	मखादेव-सुत्त	५२५
द्वेधावितक्क-सुत्त	११३	मधुपिण्डिक-सुत्त	१०७
धनञ्जानि-सुत्त	६२५	मधुर-सुत्त	५२९
धम्मचेतिय-सुत्त	५६४	महाअस्सपुर-सुत्त	२४४
धम्मदायाद-सुत्त	१३	महाकच्चानभद्देकरत्त-सुत्त	८१६
धम्मसमादान-सुत्त / चूल	२७९	महाकम्मविभङ्ग-सुत्त	८२८
धम्मसमादान-सुत्त / महा	२८२	महागोपाल-सुत्त	२०१
धातु विभङ्ग-सुत्त	८५०	महागोसिङ्ग-सुत्त	१९६
नगरविन्देय्य-सुत्त	८९८	महाचत्तारीसक-सुत्त	७०४
नन्दकोवाद-सुत्त	८७७	महातण्हासंख्य-सुत्त	२३३
नलकपान-सुत्त	४१५	महादुक्खक्खन्ध-सुत्त	८५
निवाप-सुत्त	१४८	महाधम्मसमादान-सुत्त	२८२
पञ्चत्तय-सुत्त	६७२	महापुण्णम-सुत्त	७११
पासरसि-सुत्त	१५२	महामालुक्य-सुत्त	३९३
पिण्डपातपारिसुद्धि-सुत्त	९०१	महाराहुलोवाद-सुत्त	३६४

महावच्छगोत्त-सुत्त	४३६	वेदल्ल-सुत्त/महा	२६२
महावेदल्ल-सुत्त	२६२	वेरञ्जक-सुत्त	२६१
महासकुलुदायि-सुत्त	४६६	सकुलुदायी-सुत्त/चूल	४९०
महासच्चक-सुत्त	२१८	सकुलुदायि-सुत्त/महा	४६६
महासलायतन-सुत्त	८९४	सङ्गारव-सुत्त	६४८
महासारोपम-सुत्त	१८१	सङ्गारूपपत्ति-सुत्त	७५८
महासुञ्जता-सुत्त	७६४	सच्चक-सुत्त/चूल	२१०
महासीहनाद-सुत्त	७१	सच्चक-सुत्त/महा	२१८
महाहत्थिपदोपम-सुत्त	१७६	सच्च विभङ्ग-सुत्त	८५७
मागण्डिय-सुत्त	४४५	सतिपट्टान-सुत्त	५७
मारतञ्जनीय-सुत्त	३०३	सन्दक-सुत्त	४५८
मालुक्य-सुत्त/चूल	३८९	सप्पुरिस धम्म-सुत्त	७२३
मालुक्य-सुत्त/महा	३९३	सब्बासव-सुत्त	७
मूलपरियाय-सुत्त	१	समणमुण्डिक-सुत्त	४८३
मोगल्लान-सुत्त/गणक	६९८	सम्मादिट्ठि-सुत्त	४६
मोगल्लान-सुत्त/गोपक	७०३	सल्लेख-सुत्त	४२
रट्टपाल-सुत्त	५१४	सलायतन विभङ्ग-सुत्त	८३४
रथविनीत-सुत्त	१४३	सलायतन-सुत्त/महा	८९४
राहुलोवाद-सुत्त/अम्बलट्टिका	३८०	सामगाम-सुत्त	६८२
राहुलोवाद-सुत्त/चूल	८८६	सारोपम-सुत्त/चूल	१८६
राहुलोवाद-सुत्त/महा	३८४	सारोपम-सुत्त/महा	१८१
लट्टुकिकोपम-सुत्त	४०४	सालेय्यक-सुत्त	२५५
लोमसकङ्गिय भट्टेकरत्त-सुत्त	८२०	सीहनाद-सुत्त/चूल	६७
वच्छगोत्त-सुत्त/अग्गि	४३०	सीहनाद-सुत्त/महा	७१
वच्छगोत्त-सुत्त/महा	४३६	सुञ्जता-सुत्त/चूल	७६१
वच्छ-सुत्त/तेविज्ज	४२८	सुञ्जता-सुत्त/महा	७६४
वत्थ-सुत्त	३८	सुनकखत्त-सुत्त	६८९
वनपत्थ-सुत्त	१०४	सुभ-सुत्त	६४०
वम्मीक-सुत्त	१४०	सेख-सुत्त	३२०
वासेट्ट-सुत्त	६३४	सेल-सुत्त	५८३
वितक्कसण्ठान-सुत्त	११७	सेवितब्बासेवितब्ब-सुत्त	७२८
वीमंसक-सुत्त	२८७	हत्थिपदोपम-सुत्त/चूल	१६८
वेखनस-सुत्त	४९९	हत्थिपदोपम-सुत्त/महा	१७६
वेदल्ल-सुत्त/चूल	२७०		

वर्ग-अनुक्रमणी

	वर्ग संख्या	पृष्ठ
अनुपद वर्ग	१२	७१८ - ७६०
अववाद वर्ग	१५	८६६ - ९०८
ओपम्म वर्ग	३	१२० - १९१
गृहपति वर्ग	६	३०९ - ३७९
चूलयम्मक वर्ग	५	२५५ - ३०७
वेवबह वर्ग	११	६५७ - ७१७
परिव्राजक वर्ग	८	४२८ - ५०२
ब्राह्मण वर्ग	१०	५७५ - ६५६
भिक्षु वर्ग	७	३८० - ४२७
महायम्मक वर्ग	४	१९२ - २५४
मूलपरियाय वर्ग	१	१ - ६६
राज वर्ग	९	५०३ - ५७४
विभङ्ग वर्ग	१४	८१२ - ८६५
सीहनाद वर्ग	२	६७ - ११९
शून्यता वर्ग	१३	७६१ - ८११

Dhamma.Digital

मूल ग्रन्थ विषय-सूची

	पृष्ठ
प्रकाशकीय	[७ - ८]
विषय सूची	[९ - २४]
सुत्त-अनुक्रमणी	[२५ - २७]
वर्ग-अनुक्रमणी	[२८ - २८]
मूल ग्रन्थ विषय-सूची	[२८ - २८]
Introduction	[२९ - ८२]
भूमिका	[८३ - १२१]
संकेत सूची	[१२२ - १२२]
ग्रन्थानुवाद	१ - ९०८
नाम-अनुक्रमणी	९०९ - ९२२
मूल एवं सहायक ग्रन्थ सूची	९२३ - ९२४

. Introduction

I am particularly happy to put forward before my readers, - just one year after the publication of my Nepali version of the first book of the Tipitaka - Digha Nikaya, another Nepali version of its second important book - Majjhim Nikaya as well. I consider myself fortunate enough to these books to bring out within a relatively short span of time both Nepali and Nepal Bhasha translations of these two voluminous doctrinal works. It is difficult to come across a writer translating the Tipitaka works in two separate languages. It is a matter of pride and glory for me to have such an opportunity.

The sayings of the Buddha are preserved in three texts : (a) Sutta Pitaka, (b) Vinaya Pitaka, (c) Abhidhamma Pitaka. Thus, the whole set is known as the Tipitaka.

Sutta Pitaka Pitaka

1. Digha Nikāya^{*}
2. Majjhima Nikāya^{*}
3. Samyutta Nikāya^{*}
4. Anguttara Nikāya
5. Khuddaka Nikāya^{*}
 - (I) Khuddakapātha
 - (II) Dhammapada
 - (III) Udāna
 - (IV) Itivuttaka^{*}
 - (V) Suttanipāta
 - (VI) Vimānavatthu
 - (VII) Petavatthu
 - (VIII) Theragāthā
 - (IX) Therīgāthā
 - (X) Jātaka
 - (XI) Niddesa (a) Mahāniddesa (b) Culaniddesa
 - (XII) Patisambhidāmagga
 - (XIII) Apadāna
 - (XIV) Buddhavamsa
 - (XV) Cariyāpitaka

Vinaya Pitaka

1. Pārājika
2. Pācittiya
3. Mahāvagga
4. Culavagga
5. Parivāra

Abhidhamma

1. Dhammasangani
2. Vibhanga
3. Dhātukathā
4. Puggalapaññatti
5. Kathāvatthu
6. Yamaka
7. Patthāna

Dhamma.Digital

* Texts that have been published in Nepal Bhasha by the translator himself.

✦ The Sixth International Buddhist Synod had approved the following books : (1) Netti, (2) Petakopadesa and (3) Milinda Panha as parts of the Khuddaka Nikaya.

The Majjhima Nikāya

The Majjhima Nikāya is a collection of 152 'Suttas' (Discourses), which are shorter than those in the Digha Nikāya and longer than those in the other 'Nikāya' (collections). According to the great savant, Rāhul Sankrityayana, this Nikāya contains 'Sweet Words of the Buddha'. It occupies the highest place in the Tipitaka hierarchy. Scholars are generally of the opinion that even if the Tipitaka and other Nikāyas of Buddhist literature were lost the Majjhima Nikāya alone could help us comprehend the holy and venerable personality of the Buddha, his philosophy and the essence of his precepts. Dr. Paul Dahlke, (1865-1928), a German scholar, developed his substantial works on Buddhism on the basis of this Nikāya alone. Certainly, the Majjhima Nikāya is a solid and authentic basis for connoisseurs of wisdom, scholars, students and readers in general who earnestly want to study and research the political, social, economical and cultural conditions of the time of the Buddha. The Nikāya is divided into three parts: Mula (earlier)-pannāsaka, Majjhima (middle)-pannāsaka and Upari (later)-pannāsaka. It contains a total of 15 'vaggas' (groups), fourteen of which contain 10 suttas each and one of which contains 12 suttas, bringing the total to 152.

For the convenience of readers the gist of the 152 suttas is given below.

Mulapannāsaka

1. Mulapariyāya Vagga

1. Mulapariyāya Sutta : This Sutta relates a sermon delivered by the Buddha at Subhagavana in Ukkattha. However, the sermon escaped the comprehension of the Brahman bhikkhus.

The Buddha classified individuals into four levels of spiritual attainment: (i) Puthujjana (common, uninstructed worldling), (ii) Sekkha (one who is still in the course of perfection, having attained a stage next to 'Arhatship'), (ii) Khināsava (one who has attained the stage of perfection ['Arhat', free from 'āsavas' (impurities)] and (iv) Tathāgata or Buddha (the Perfectly Enlightened one).

According to Buddhism, a Puthujjana is a common worldly individual who, though he may be possessed of a basic knowledge of Buddhism, has not yet realized it as it actually is. In other words a Puthujjana is one who has not yet attained fruit of the Path and is undergoing training. He

- (i) sees the earth regarding it as such,
- (ii) likes the earth regarding it as such,
- (iii) looks upon (things) as produced out of the earth,

- (iv) looks upon (things) as disappearing from the earth,
- (v) looks upon the earth as his own.

(vi) rejoices at the earth. For what reason? It is because he does not thoroughly know the earth. Similarly he is devoid of actual knowledge of other things. People, whether educated or uneducated, generally make assumptions in this way.

On the other hand, one who has, by dint of knowledge and practice, attained the stage of Sekkha, sees things differently. He

- (i) comes to know the earth as the earth;
- (ii) knowing the earth as it is, he makes no assumptions about it;
- (iii) he takes nothing as produced out of the earth;
- (iv) he takes nothing as disappearing from the earth;
- (v) he does not look upon the earth as his own;
- (vi) he does not rejoice at the earth. For what reason? It is because he has learnt something, but not yet all.

One who has attained the stage of Khināsava or 'Arhat' will be free from all aforesaid impurities. He will have acquired an insight that sees into things as they actually are. Again a Khināsava is possessed (i) thorough knowledge (of things), and has (ii) destroyed passion, (iii) destroyed malice, (iv) destroyed delusion. The Buddha has classified and expounded these four levels to be obtained by practising meditation.

As regards the Tathāgata (the Enlightened one), the Buddha used himself as example, relating how, at the time when he attained Enlightenment under the Bo-tree, having acquired the knowledge of the Law of Causation (Paticcasamuppāda, Dependent Origination), he mastered all such things.

According to the Atthakathā (Commentary) the Buddha also related the Mulapariyāya Jātaka (birth-story) in conjunction with that sutta, but finding that the Bhikkhus could grasp nothing of the difficult sutta, he went on to explain the second sutta. Only thereafter could they understand it.

2. Sabbāsava Sutta : This sutta deals with the Buddha's sermon delivered at Sāvatti in relation to removing āsavas (impurities, canker). In this connection he explained the practices for the complete eradication of āsava, as follows.

- (i) Some have to be abandoned by proper reflection.
- (ii) Some have to be abandoned by restraining the senses.
- (iii) Some have to be abandoned by practising.
- (iv) Some have to be abandoned by enduring.

- (v) Some have to be abandoned by avoidance.
- (vi) Some have to be abandoned by fully preventing evil thoughts from arising.
- (vii) Some have to be abandoned by mindfulness.

One who succeeds in getting rid of the āsavas as directed above will ultimately make an end of suffering, which spiritually means the accomplishment of one's task.

3. Dhammadāyāda Sutta : The former portion of this sutta contains the instruction given by the Buddha at Sāvatti urging the bhikkhus not to be inheritors of material things but to receive spiritual inheritance. In the latter portion Venerable Sāriputta elaborates how bhikkhus who pursue the instructions are praiseworthy while those who do not pursue them deserve condemnation. It simultaneously contains instruction on the middle path to do away with sinful deeds.

4. Bhayabherava Sutta : This sutta was given by the Buddha at Sāvatti to the brahman Jānussoni. Herein he describes how an adept (sadhaka, practitioner) who practises solitary meditation in a forest will initially have to face terrible experiences, how he himself had previously taken fright when he was a Bodhisatta and how in the long run he overcame fear. He also observes that for two reasons he stayed on in a secluded forest even after he had achieved Enlightenment - (i) for the enjoyment of serenity in this very life and (ii) for the establishment of an ideal tradition for future generations.

5. Anangana Sutta : In this sutta Ven. Sāriputta, at the request of Ven. Mahāmoggallāna, explains four kinds of individuals:

- (i) an impure person who also knows he is impure.
- (ii) an impure person who does not know he is impure.
- (iii) a pure person who also knows his own purity.
- (iv) a pure person who does not know his own purity.

Of these four kinds of individuals, as this sutta says, he who knows himself as he actually is should be considered morally right.

6. Akankheyya Sutta : The Buddha said to the bhikkhus at Jetavana, "Bhikkhus, live the life of one fulfilling the practice of morality and the obligations of the fundamental Pātimokkha precepts. Live the life of one observing restraint according to the fundamental Pātimokkha precepts, adhering to moral conduct and lawful resort, seeing danger in the slightest faults and observing the rules well."

Such practice will enable an individual to fulfill his highest aspiration. Moreover, one who has accomplished moral conduct may attain not only the stage of sotāpanna (Stream-enterer or one who has entered the stream of the Path, the first stage) or sakadāgāmi (one who is to be reborn on the earth only once, a Once-returner, the

second stage), but also an Arhat (one who has attained the summum bonum, the ultimate or highest stage), possessing the six abhijñā (supernormal powers). That is why the Buddha especially encouraged the bhikkhus to remain morally sound to the highest degree.

7. Vatthupama Sutta : This sutta contains the following instruction which the Buddha gave at Sāvatti: As a dirty piece of cloth does not catch the dye properly, so a man of dirty mind does not realize what is good or what is bad. There are sixteen causes of defilements of mind; i.e., covetousness (abhijjhā), malevolence (vyāpāda), anger (kodha), grudge (upanāha), denigration of others (makkha), malice (palāsa), envy (issā), stinginess (macchariya), deceit (māyā), hypocrisy (sātheyya), obduracy (thambha), disparaging others (sārambha), conceit (māna), arrogance (atimāna), vanity (mada) and heedlessness (pamāda). If the mind is stained with any one of these it becomes impure. Just as a white cloth catches the dye fast as soon as it is dipped in it, so a man of pure mind early gains faith, obtains concentration and realizes the stage of sainthood. Such a man should be considered one who has purified himself, having washed his mind clean of defilements by the internal bath of Magga Insight.

But the brahman Sundarikabhāradvaja could not clearly understand what the Buddha said. He said to the Buddha, "Does the Venerable Gotama go to the river Bahuka to bathe?"

The Buddha replied, "What can the river Bahuka do? It cannot wash the brutal evil-doer clean of the danger that results from his evil deeds. Only the water of right moral conduct can wash away the impurities of mind."

8. Sallekha Sutta : This sutta was explained by the Buddha at Jetavana in Sāvatti to Ven. Mahācunda. When the feeling of 'self' disappears with the arising of Right Insight one begins to say, "This is not mine, I am not this, this is not my soul," and one's feeling of the self, i.e. the idea of soul, automatically vanishes. Even if one reaches the higher levels of concentration, if one goes on entertaining the idea of self or soul one cannot obtain Right Insight. The word 'sallekha' means thinning away of defilements of the mind. The bhikkhus should firmly keep off from defilements, making a pledge that they themselves would not resort to violence even if others resort to it. Further, they should proceed along the Right Path even when others go the wrong way under the false notion that only the path they are following is the right one.

Sin leads to downfall while righteousness to upliftment.

9. Sammāditthi Sutta : This sutta, as instructed to the bhikkhus by Ven. Sāriputta, Commander of the Doctrine, refers to:

(i) **Right Insight (Sammāditthi)**, which enables practitioners firstly to learn the root (or origin) of kamma (deed, action) and its fruit or result, secondly to learn right (or meritorious) deeds, thirdly to learn the root (or origin) of meritorious deeds, viz. non-covetousness (giving up), non-malice (friendliness, fraternity) and non-delusion (paññā, wisdom) as well as the root of demeritorious deeds viz. covetousness, malice and delusion.

(ii) **Right insight** means understanding of nutriment (food), the cause of nutriment, the cessation of nutriment, the path leading to the cessation of nutriment (i.e. to Nibbāna). There are four types of nutriment. They are, the nutriment of gross or fine food (kabalikāra āhāra) secondly, the nutriment of sense-contact (phassa āhāra), the nutriment of volition (manosa-cetanāhāra) and the nutriment of consciousness (viññāna āhāra). Craving gives rise to the cause of nutriment. The cessation of craving makes an end of nutriment. The Noble Eightfold Path is the path leading to the cessation of nutriment (craving).

(iii) **Right Insight** means recognition of suffering, the origin of suffering (craving), cessation of suffering (giving up of craving), the way leading to the cessation of suffering (Noble Eightfold Path).

10. Satipatthāna Sutta : While the Buddha was sojourning through the market town known as Kammāsadhamma, in the Kuru country, he addressed the bhikkhus thus, "Bhikkhus, this is the one and only way for the purification (of the minds) of beings, for overcoming sorrow and lamentation, for the complete destruction of (physical), pain and (mental) distress, for attainment of the noble (ariya) Magga, and for the realization of Nibbāna. That (only way) is the practice of the four methods of steadfast Mindfulness (Satipatthāna)."

These four Methods of steadfast Mindfulness are the contemplation of the body, contemplation of feeling (sensation), contemplation of the mind, and contemplation of the Dhamma, with constant awareness.

Kāyānupassanā (awareness of the Body) : Here the bhikkhu should either go to a forest, or beneath a tree, or to an empty, solitary place and then sit cross-legged, keeping the body erect, and the mind alert and awake. With constant awareness he inhales and with constant awareness he exhales. This process is called Anāpāna-Sati.

Again he should be fully aware when he is walking, sitting down, and standing up. Whatever position he is in, he should be constantly aware of it, as it is.

Again he should constantly be aware when he advances. He should be aware when he looks straight or sideways. He should be fully aware when he contracts or straightens his arms and legs. He should be constantly aware while defecating and urinating. In

walking, standing up, sitting down, lying, awakening from sleep, in talking, in keeping silent, and doing such things, he should be fully aware of what he is doing.

He should further observe the body as full of filth from the soles of the feet to the hair of the head, from the skin of the head to the soles of the feet, along with the whole body containing hair of the head, hair of the body, nails, teeth, etc.

Again he should observe the body exactly as it is composed of different elements such as earth element, water element, fire element and air element.

Also he meditates on the corpses lying discarded on the cremation ground, one day old, two days old, three days old, swollen, turning blue, festering and rotting, and thinks thus, "This body of mine, too, is of the same nature, it will surely become like that; it cannot escape such a fate."

In this way the practising bhikkhu dwells meditating on the body with the awareness of the corpse.

Vedānupassanā (Awareness of the Feeling) : The bhikkhu, when experiencing a pleasant sensation, realizes that he is experiencing a pleasant sensation. In the same way he remains thoroughly realizing unpleasant sensation or sensations neither pleasant nor unpleasant. Thus the alert bhikkhu dwells on, freed from craving and wrong insight.

Cittānupassanā (Awareness of Mind) : The practising bhikkhu, when there is a passion in the mind, should know it as such. When the mind is freed from passion he should know it as such. In the same way, when the mind is in a liberated state he should know it as such.

Dhammānupassanā (Awareness of the Dhamma) : The bhikkhu should realize and experience the nature of the dhamma such as the five obstacles, the five sensorial aggregates, the twelve sense-organs, the seven factors of Enlightenment and the Four Noble Truths.

These are the four Methods of Mindfulness. By practicing them, the practitioner is sure to attain, in this very life, the fruit of Arhatship (the ultimate fruit or stage of liberation, summum bonum) or, in the event that there is some clinging (upādāna) remaining he is sure to attain the third Fruit of Non-Returner, (no more to be born in this world). This is the Buddha's declaration.

The Mahāsatipatthana in the Dīgha Nikāya is an elaboration of this Satipatthāna Sutta.

2. Sihanāda Vagga

11. Culasihanāda Sutta : At Sāvatti the Buddha urged the bhikkhus to declare that only the Buddhist Doctrine has four type of samana, namely, (i) the Stream-winner (sotāpanna), (2) the Once-returner (sakadāgāmi), (3) the Non-returner (anāgāmi) and (4) the Arhat; these cannot be found in other systems of teaching. He also told them to explain to followers of other Doctrines in what ways the Buddhist doctrine differs from others and answer their queries. In this sutta the Buddha also explains the nature of faith (saddhā) as well as the different stages from the stage of non-attachment to that of Arhatship.

12. Mahāsihanāda Sutta : While the Buddha was dwelling at Vesali, Sāriputta, Commander of the Doctrine, came to hear that Sunakkhatta, a Licchāviputta, who had given up monkhood and resettled down as a householder, was finding fault with the Buddha. When informed of this the Buddha explained this sutta pointing out ten supernormal strengths (dasabala) and four self confidence (vesāraja) of the Tathāgata. The sutta also contains a detailed account of the severe austerities that the Buddha performed as a Bodhisatta. Thus, from the standpoint of his life-story, this sutta is of great importance.

13. Mahādukkhakkhandha Sutta : A number of bhikkhus heard from some naked ascetics that the Buddhist Doctrine was essentially no different from their own. They approached the Buddha and placed their doubts before him. In reply he pointed out the following specific qualities of his Doctrine.

Followers of other religions are not familiar with enjoyment, disadvantage and escape from sensual pleasure (kāmaguna), are not familiar with those from materials objects (rupa) and are not familiar with those from feelings (vedanā). That is why they cannot attain Nibbāna.

14. Culadukkhakkhandha Sutta : Here Mahānāma Sakya puts the question: "For what thing not being removed is my mind full of avarice, malice and delusion ?"

In reply to this the Buddha remarked that it might sometimes so happen because of demeritorious deeds not being shunned from the core of the heart. He then explained sensual pleasures and their enjoyment, the disadvantage and the escape from them. This sutta also refers to how the followers of Jainism (Tairthikas) who observed severe penances in order to be absolved of sin did not even know that they should rather abandon deeds of demerit and perform deeds of merit.

15. Anumāna Sutta : This sutta was given by Ven. Mahāmoggallāna to the bhikkhus at Bhesakalāvana of Susumāra Hill in the Bhagga country. Ven. Mahāmoggallāna stated that there may be boastful and hypocritical bhikkhus who look down upon others and even treat them discourteously. They do not pay heed to useful suggestions

given by others and stubbornly stick to their own views. On the other hand, there are bhikkhus, advancing along the right path, who show equal respect to themselves and others and willingly listen to others. They make inward observation. If they find any flaw or demerit in themselves they do their utmost to remove it and increase deeds of merit. Just as one tries to remove a stain on one's face, so also a bhikkhu should get rid of any deed of demerit he may have. When on inward observation a bhikkhu finds himself free from demeritorious deeds he should learn to dwell on delightful meritorious deeds.

Īcārya (teacher) Buddhaghosa, in his commentary, remarks that this sutta is known as a Bhikkhu Pātimokkha (monastic code) among Theras (senior monks), which every bhikkhu is required to examine three times a day through self-observation.

16. Cetokhīla Sutta : To have no faith in Buddha, Dhamma and Sangha, to doubt about the efficacy of the practice of morality, to disbelieve teachings, to be dissatisfied with those who lead a chaste life and to be ill-tempered towards them—these five traits are thorns of the mind. No one can advance along the right path until he casts them off. Hence the bhikkhus must do away with these thorns, go ahead with meditation and attain the ultimate stage.

17. Vanapattha Sutta : This sutta throws light on the choice of a secluded place suitable for meditation. If the practitioner fails to acquire constant awareness as yet unattained, and to be released from attachments, he must leave his place of resort no matter how materially well equipped it may be.

If, on the other hand, the practitioner, in a secluded corner of a forest, happens to acquire newer and newer awareness, composition of the mind, reduction of impurities and release from attachments, he should not leave it but stay on there, even though it may not be physically well equipped. In the event that the practitioner begins to make the above gains, not in a secluded forest, but in a village or market-town or town or a particular individual's retreat, he should continue there in spite of his conditions of living being physically convenient.

18. Madhupindaka Sutta : This sutta is a sermon delivered in brief by the Buddha at Nigrodhārāma in the Sakya country in reply to a question put by Dandapani Sakya. He retold it to the bhikkhus immediately afterwards before going back to his Vihara. Later on Ven. Mahākaccāyana, at the request of bhikkhus, explained this brief sutta on the basis of the law of causation. Ven. Mahākaccāyana's explanation is approved by the Buddha. Ultimately Ven. Ananda gives a clear account of it, whence it comes to be known as Madhupindaka Sutta.

19. Dvedhāvītakka Sutta : This sutta was given to the bhikkhus by the Buddha at Sāvatti. The Buddha states that vitakka (reflection, investigation) must be divided into two kinds—(i) wholesome and (ii) unwholesome. Unwholesome vitakka is

harmful. Hence it should be cast aside. Wholesome vitakka is beneficial for practice and, therefore, worth pursuing. Kāma-vitakka (reflection around sensual pleasure), vyāpāda-vitakka (reflection around malevolence) and Vihimsā-vitakka (reflection around causing injury) should be abandoned by bhikkhus. On the other hand, Nekkhamma-vitakka, avyāpāda-vitakka and Avihimsā-vitakka are worth practising. In order to convince them of its truth the Buddha used the simile of a large herd of deer to explain how benign and humanitarian is the Tathāgata, and also emphasized that the only easy and pleasant way is the Noble Eightfold Path. He concluded,

"Bhikkhus, herein are places at the foot of trees, herein are secluded places. Bhikkhus, practise meditation. Do not be negligent lest you should have to be remorseful in future. This is my instruction to you."

20. Vitakkasanthāna Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Jetavana, Sāvatti to the bhikkhus. It urges them to turn away from deeds of demerit and to adhere to deeds of merit. They should be awakened to the consequences of deeds of demerit and be sufficiently cautious of evil deeds. They should have full control of the mind. Only then will their monastic life be successful.

3. Upamā Vagga

21. Kakacupama Sutta : The Buddha gave this sutta to the bhikkhus at Sāvatti in connection with bhikkhu Moliya Phagguna, who had been keeping too much close contact with bhikkhunis (nuns).

"O bhikkhus! If any one of you entertains in his mind ill-feeling towards a thief or robber, even if that thief or robber should cut the limbs off his body with a sharp-toothed saw, he cannot be considered to be complying with my teachings."

There are five ways of talking among people: (i) timely or untimely, (ii) factual or false, (iii) politely or harshly, (iv) meaningfully or unmeaningfully and (v) amiably or maliciously. By whichever one of them a bhikkhu may be addressed, he should respond with a benevolent heart and a mind as broad and liberal as the earth, the sky and the river Ganges.

If this precept is always strictly heeded the bhikkhus will ever fare well.

22. Alagaddupama Sutta : Thus the bhikkhus were instructed at Sāvatti by the Buddha: "One who firmly catches hold of a serpent can control it while one who holds it loosely will be bitten by it. Similarly, the Doctrine, if strictly followed will be meaningful, but only detrimental if loosely taken."

This sutta has another significant teaching: Dhamma (Doctrine, righteousness) is compared to a boat or raft. Just as a wayfarer uses a boat to cross a river, so people go

beyond the world of life and death by dint of the Dhamma. Once he has reached the other shore, the boat is no longer useful to the wayfarer. Likewise the Dhamma is no longer necessary once an individual has attained the ultimate stage of Nibbāna. The Dhamma is merely a means, a medium. The bhikkhu, thus liberated, is said to have lifted the cross-bar (to open a door), totally destroyed the moat, uprooted the door-post and dismantled the door, downed the flag, having laid down the burden, having been freed from egotistic pride. An Arhat who realizes and attains by himself in the present life the taint-free emancipation of the mind (arahattaphala samādhi) as well as the Insight emancipation (arahattaphala paññā) through Magga Insight is born no more. An anāgāmi returns no more to this world, i.e. he is no longer born in the sensual world; a sakadāgāmi will be reborn only once more, while a sotāpanna is unfailingly bound for enlightenment, keeping faith, following the Dhamma, ever advancing on the way of the Dhamma. One can automatically improve one's course by merely loving and having faith in this properly explained Dhamma.

23. Vammika Sutta : This sutta was delivered by the Buddha in reply to a question from bhikkhu Kumāra Kassapa about a riddle presented to him by a certain Deva when he was staying at Andhavana. The riddle describes an anthill fuming at night and bursting into flames during the day. The Buddha said, "The anthill means the human body, flaming up in the day means the toil of the day while fuming at night refers to thinking and planning at night; the knife is wisdom (paññā), the bar means ignorance (avijjā), the toad is despair, the fork is doubt (vicikicchā), the sieve is the five hindrances (nivarana), the tortoise is the five aggregates of clinging (upādāna), the ax and block are the five strands of sensual pleasures, the piece of meat is delight and lust, and the nāga is the bhikkhu who is freed from mental impurities.

This sutta briefly points out that a bhikkhu cuts off his ignorance with paññā, and that the precepts of the Buddha allow him to win victory over obstacles (nivarana) and finally remove craving (taṇhā).

24. Rathavinīta Sutta : One time while the Buddha was dwelling at Kalandaka Nivāpa in Rājagaha he spoke highly of bhikkhu Punnamantāniputta. Ven. Sāriputta, the Commander of the Doctrine, heard the Buddha's praise of Punnamantāniputta and became very eager to meet him. When he later met Punnamantāniputta he asked him about the objectives of observing a chaste life. Bhikkhu Punnamantāniputta replied the following, using the simile of a relay of chariots: purity of morality (sila) leads to purification of the mind; purification of the mind leads to perfection of Insight (ditthi); perfection of Insight leads to removal of doubts; removal of doubts leads to perfect knowledge of the right path and the wrong path; perfect knowledge (—ana-dassana) of the right path and the wrong path leads to perfect line of conduct (patipadā —ana dassana); perfect line of conduct leads to Parinibbāna without clinging. The practising bhikkhu passes on from one stage to another, just as a traveler might use a relay of chariots to get him to his final destination.

After listening to this exposition, Ven. Sāriputta gave his full approval of it. Ven. Punnamantāniputta, too, was beside himself with joy when he found out that his listener was no other than Sāriputta, the Commander of the Doctrine. Finally the two expressed appreciation of each other's view.

25. Nivāpa Sutta : This sutta was given to the bhikkhus by the Buddha at Jetavana in Sāvatti, using the simile of four different herds of deer. It concerns sensual pleasures of the world which are just like fields of crops used as bait by the hunter (Māra, the Evil one), to which ordinary individuals easily fall victims and inevitably suffer. Wise individuals see into the tricks of Māra and do not allow themselves to be so enticed. They persevere in their attempt to obtain Nibbāna and ultimately meet with success.

26. Pāsarāsi Sutta : To search for deliverance from worldliness is noble while to search for enjoyment of worldly pleasures is ignoble.

This sutta refers to how the Buddha as a Bodhisatta eventually attained Buddhahood after pursuing an arduous course. The Buddha also narrates the incident of his first Turning of the Wheel of Righteousness at Sārnāth, thereby enabling people to attain the supreme stage of Nibbāna.

This sutta is an invaluable source of reference for the Buddha's life-story.

27. Culahatthipadopama Sutta : Pilotika, a wandering ascetic, once remarked that any one who wants to know the Buddha must oneself be like him. When he saw that the high veneration he had shown to the Buddha in this expression had deeply impressed the brahman, Jānussoni, he went on describing the four special qualities the Buddha was possessed of, using the metaphor of four footprints of an elephant. As a result, the brahman was all the more attracted to the Buddha. He approached the Buddha, who then instructed him with the metaphor of the elephant's footprints. The elaborate instructions given in this sutta describe how a listener takes ordination, practises high moral conduct, develops meditation, is eventually released from impurities of mind, achieves complete chastity of life, accomplishes his tasks with nothing left to be done and acquires full wisdom.

28. Mahāhatthipadopama Sutta : This sutta was given by Sāriputta, Commander of the Doctrine, to the bhikkhus at Jetavana in Sāvatti. All meritorious deeds which are compared to the footprints of the elephant come under the noble Truths, which are the truths of suffering, the origin of suffering, the removal of suffering, and the path leading to the removal of suffering.

29. Mahāsāropama Sutta : The Buddha, speaking in reference to Devadatta, tells practitioners that the attainment of deliverance, comparable to the heartwood of a tree, is the essence of religious practice. Bhikkhus who are tempted to material gains take, as it were, only the twigs and leaves while those who practise merely the code of

morality take only the bark. Those who obtain Nibbāna, which is beyond birth, old age and death, alone can be regarded as making use of the real wood.

30. Culasaropama Sutta : This sutta was given to the brahman Pingalavacca. In it the Buddha points out that deliverance is the main purpose of religious practice. Material gains are like twigs and leaves of a tree, moral observance the outer bark, meditation the inner bark, perfect knowledge the sapwood while undeviating deliverance alone is the heart wood, the essence of the chaste life (Buddhism).

4. Yamaka Vagga

31. Culagosinga Sutta : The Buddha asks Ven. Anuruddha and his fellow bhikkhus staying at Gosinga Grove whether they have attained as a comfortable abiding any distinction worthy of a Noble One's knowledge and vision, higher than the human Dhamma.

In reply Ven. Anuruddha, Ven. Nandiya, and Ven. Kimbila, relating their respective experiences, remark that they were released from impurities of the mind after having practised meditation of the Four Forms and the Four Formless absorptions.

Then the Devas and others present voiced their opinion that the people of the places wherein such bhikkhus of noble breed stay on are easily benefited. The Buddha further observed that people who come to like such bhikkhus of noble breed and follow them are sure to gain in every way.

32. Mahāgosinga Sutta : While Ven. Sāriputta, Ven. Mahāmoggallāna, Ven. Mahākassapa and other leading bhikkhu disciples, staying in the Gosinga Grove, were discussing the Doctrine, a question cropped up regarding which kind of bhikkhu would best adorn the Grove (forest of shorea rebusta), beautiful as it was with blooming fragrant flowers?

All of them attempted to answer the question in their own ways. Then they all approached the Buddha and asked him to pronounce judgment on the issue. The Buddha spoke thus:

"Sāriputta! literally all of you are correct. Please hear my say as well which throws some light on the matter in question. Sāriputta! Any bhikkhu who after his meal sits down with crossed legs, the body erect, constant awareness in front of him, and determines: 'I will not alter my posture until I am released from clinging and impurities of the mind'. Sāriputta! such a bhikkhu glorifies this forest!"

33. Mahāgopālaka Sutta : this sutta, taught by the Buddha at Sāvatti, explains the conditions under which the Teaching would grow and prosper and the conditions

under which it would decline and decay. The example of a cowherd is given. When a cowherd is equipped with eleven skills for managing and tending his cattle there is progress and growth in his work. So also when the bhikkhu is skilled and accomplished in eleven factors the teaching will grow and prosper. Just as a cowherd not having the eleven skills becomes unfit, a bhikkhu not possessed of these eleven factors can make no progress. The bhikkhu who,

- (i) has no knowledge of Form,
- (ii) has no knowledge of the characteristic of deed (Kamma),
- (iii) cannot abandon thoughts around sense pleasures, thoughts around malevolence, thoughts around injury, thoughts around deeds of demerit,
- (iv) does not restrain his senses,
- (v) does not teach others what he knows,
- (vi) does not learn from others what he does not know,
- (vii) cannot understand and learn the Doctrine of the Tathāgata,
- (viii) does not know the Path of Righteousness, i.e. the Eightfold path,
- (ix) does not know the four Methods of Steadfast Mindfulness,
- (x) has no knowledge of moderation in regard to using donations from householders,
- (xi) does not respect those in the monastic Order who deserve respect

cannot attain success. On the contrary, any bhikkhu who is equipped with the eleven qualities opposite to the above, i.e., eleven right qualities, can prosper in the Buddhist Order.

34. Culagopāla Sutta : This sutta, like the preceding one, contains the example of a cowherd. A skillful cowherd safely leads all his cattle, old ones and newly born, across the river. Similarly the Tathāgata smoothly takes not only Arhats, Anāgāmis, Sakadāgāmis and Sotāpannas, but also others on the righteous path to the other side of the river, i.e. to Nibbāna, freeing them from birth, old age and death. One who is capable of doing so will be really doing good to people for long.

35. Culasaccaka Sutta : This sutta gives an account of the debate between the Buddha and Saccaka, the wandering ascetic, on the subject of soul (attā). Saccaka Niganthaputta (a follower of Jainism) was a renowned logician. He used to boastfully declare that he had never met with any recluse or brahman who would not tremble, whose body would not shudder, who would not perspire through the armpits when engaged in a discussion with him. He further bragged that even were he to debate with a lifeless wooden post, that post would shake, not to talk of human beings.

One day he came to the Buddha to stage a philosophical discussion. In reply to his question the Buddha explained that the more prevalent teachings - Form, Feeling, Perception, Predisposition and consciousness are impermanent and soulless. Eventually Saccaka had to admit his defeat in the presence of his followers.

36. Mahāsaccaka Sutta : The same Saccaka again came to the Buddha the next day and put forward his query about the cultivation of mind and body. In reply the Buddha emphasized that he should rather correctly put into practice the cultivation of mind and body. He further explained to Saccaka the various practices he himself had undergone and the mistakes he had made while he was a Bodhisatta. Saccaka's philosophical doubts were removed and he finally expressed his appreciation for the Buddha.

37. Culatanhāsankhaya Sutta : In this sutta the Buddha says to the king of devas: "All material objects are not worth clinging to. One should know them as such and abandon them. Whatever feelings one may have one should cultivate the perception of impermanence, the perception of detachment from desire, virāga, the perception of cessation, nirodha, the perception of phenomena without entity or soul, and only thereby will one be released from all kinds of predispositions (aggregates of mental co-efficients). Thus the Buddha observed that the annihilation of craving leads to liberation.

Some time later Ven. Mahāmoggallāna appeared in the heavenly plane in order to ascertain how far Sakka had understood this sermon. Finding him elated with pride, he exercised his superhuman power to shake the whole palace with a slight pressure of his toe. Thus agitated, Sakka remembered the sermon given by the Buddha and did honour to Ven. Mahāmoggallāna.

38. Mahātanhāsankhaya Sutta : This sutta was given by the Buddha to the bhikkhus at Jetavana in Sāvatti in reference to one of his disciples, Sāti by name, who wrongly held the view that the Buddha taught: " The same consciousness transmigrates and wanders about, just like the soul."

The Buddha admonished him in various ways. He then told the bhikkhus that consciousness is evolved by reason of the Law of Causation and it cannot evolve in the absence of causal factors. Thus in this sutta the Buddha elaborately explains how bhikkhus should see into the consciousness that arises from the eye, nose, ear, tongue, body and mind and endeavour to be liberated.

39. Mahā-assapura Sutta : This sutta contains what the Buddha prescribed as requisite qualities for a true bhikkhu.

- (i) A bhikkhu should be possessed of fear and shame from committing evil.
- (ii) His bodily conduct must be purified, frank and open.

- (iii) His verbal conduct must be purified, frank and open.
- (iv) His mental conduct must be purified, frank and open.
- (v) His livelihood must be purified, frank and open.
- (vi) He should keep the doors of sense faculties well guarded.
- (vii) He should know the right quantity in eating.
- (viii) He should be devoted to wakefulness.
- (ix) He should be constantly mindful and self-possessed.
- (x) He should be able to abandon the five hindrances.
- (xi) He should have gained meditation (concentration of mind)
- (xii) Ultimately, only when he can acquire three higher knowledges, free himself from birth and death and finally attain the wisdom of Arhatship will he be a true Buddhist monk (samana), a brahman, a Washed (Qualified) One, one who has attained the highest knowledge (Vedagu), one versed in Scripture, a Noble One (Arya) and an Arhat.

40. Cula-assapura Sutta : In the town of Assapura in the country of Anga the Buddha said, "The mere donning of yellow robe or staying at the foot of a tree will not make one a bhikkhu."

In this sutta the Buddha further says, "Of whatever family one may be born, if one comes to be possessed of the divine state of mind, enters into the proper course, and in this very life realizes liberation of mind and emancipation through Insight one deserves to be called a Buddhist bhikkhu (Samana)."

5. Culayamaka Vagga

41. Sāleyyaka Sutta : This sutta was given by the Buddha to the brahmins of the village Sāla in the Kosala country. In it he explains ten demeritorious deeds that lead to states of misery and woe and ten meritorious deeds that give rise to rebirth in happy realms.

Three bodily deeds: (i) killing, (ii) stealing, (iii) committing adultery; four verbal deeds: (i) telling a lie, (ii) setting one against another, (iii) using rough and abusive words, (iv) indulging in unbeneficial speech (talking nonsense); and three mental deeds: (i) being covetous, (ii) being malicious, (iii) having wrong view. These ten deeds altogether constitute demeritorious deeds. One who refrains from doing demeritorious deeds and performs meritorious deeds is able to choose his own rebirth. The brahmin inhabitants of Sāla were highly impressed with this sermon and took refuge in the Buddha's Doctrine.

42. Veranjaka Sutta : In this sutta, too, as in the previous one, the Buddha elaborately explains to the brahmins of Vera-ja the causes of happy existence and miserable existence and the consequence of meritorious and demeritorious deeds. This sermon had a great effect on the brahmins, who took refuge in the Buddha.

43. Mahāvedalla Sutta : While the Buddha was staying at Sāvatti Ven. Mahākotthita asked Ven. Sāriputta a series of questions regarding an instructed person, possessed of Wisdom, and an uninstructed person, not possessed of wisdom. In reply, along with the difference between the wise and the unwise, Ven. Sāriputta explained such other issues as the exact imports of the terms feeling (vedanā), perception (saññā, cognition) and consciousness (viññāna), the differences existing between them, and whether they arise together or separately. He also described Right Insight, how in order to acquire it one should learn from others and properly think over what is learnt from them, the five characteristics of a person who has obtained Right Insight and how birth in a new existence takes place. This sutta further throws light on the nature of meditation, attainment of the cessation of the process of consciousness, and the liberation of the mind beyond ill-temper, i.e. Arhatship.

According to certain scholars this sutta contains a comprehensive account of Buddhist principles and as such it may be called the nucleus of the Majjhima Nikāya.

44. Culavedalla Sutta : In reply to a number of questions put to her by the lay devotee Visākha, who was her former husband, bhikkhuni Dhammadinnā, an Arhat nun, explained the ignorance of a static view of individuality (sakkāyaditthi), its origin, its removal and the path leading to its removal one by one. Dhammadinnā also explained the different predispositions (sankhāra, aggregate of mental co-efficients) and the condition of a bhikkhu who has attained the cessation of the process of consciousness. It is worth noting here that when the layman Visākha, who had attained the stage of a Non-returner, asked what is the opposite of Nibbāna she, in her reply, remonstrated with him and remarked that he did not know when to stop asking questions. She then added that the chaste life itself is the end of Nibbāna. She later on informed the Buddha of her reply to Visākha, who instantly ratified her statements.

45. Culadhammasamādāna Sutta : This sutta described four practices involving (i) happy living for the present, followed by dire consequences in future; (ii) unhappy living for the present, followed by dire consequences in the future; (iii) unhappy living for the present, followed by a happy life in the future; (iv) happy living for the present, followed by a happy life in the future. The first type of practice is called in Pāli literature 'kāmasukhālikānuyoga' equivalent to hedonism; the second type is called 'attakilamathānuyoga,' equivalent to cynicism or practice of self-mortification; the third type of practice is of those bhikkhus who practise the dhamma with extreme difficulties in this life and after death are born again in the heavenly realm, and the

fourth is of those devoted and sincere bhikkhus who practise the dhamma with faith and zeal and attain the highest stage of meditation, to be reborn in the heavenly realm.

46. Mahādhammasamādāna Sutta : In this sutta, as in the preceding one, the Buddha explains with more details the four types of Dhamma practice. In order to make his audience clearly understand his precepts he gives an example of four bowls, the first containing poison, the second good-looking and sweet-smelling poison, the third containing medical preparation of cow's urine, and the fourth containing medicine made of curd and honey. Lastly the Buddha remarked that he who practised the fourth type will have a personality like that of the sun.

47. Vimamsaka Sutta : As indicated in this sutta, given by the Buddha to the bhikkhus at Jetavana in Sāvatti, one should not have a blind faith in the Teacher. One should venerate and follow the Teacher only after having ascertained whether he has real qualities and reliable knowledge. This sutta ends with the Buddha's remark on faith born of Insight.

48. Kosambiya Sutta : This sutta was given by the Buddha to the bhikkhus of Kosambi, whom the Buddha called stupid, as they were living in discord and disagreement over trifling matters. The Buddha also told them six memorable precepts for maintenance of mutual peace and amity among the bhikkhus as well as seven transcendental knowledges required for the acquirement of the fruit of Stream-entry (sotāpanna)

49. Brahmanimantanika Sutta : The Buddha approached the Brahma Baka to remove his wrong view of eternalism and to instruct him. The Brahma at first vainly tried by means of his divine power to take the Buddha under his control. Eventually the Brahma, his Brahma-Council, members of the Brahma Council all had to express their obligation to him for having delivered them from worldly ties. This sutta ends also with a description of the Buddha displaying his qualities before the Tempter (Māra), who had come to obstruct him.

50. Māratajjaniya Sutta : Ven. Mahāmoggallāna was walking up and down in the open when Māra, the Evil One, entered his stomach and produced a gurgling sound. Mahāmoggallāna knew it was Māra and chided him for making mischief, narrating his previous life: "O Māra, long ago I was also born in the Māra-realm. My name was 'Dusi'. I had a sister called 'Kāli', whose son was none but you. Thus you are a dear nephew of mine. At that time there flourished the Buddha called Kakusandha. I, as the Dusi Māra, took possession of the people and caused them to create hard opposition to the lord Kakusandha and his order. I broke the head of Ven. Vidhura, one of the leading disciples of Lord Kakusandha. Owing to the evil result of my action I was born in the hell realm and had to undergo long torture, burning in the fire of hell.

*"No malice yet drove fire to burn a fool;
'tis still the fool who first assails the fire
and feeds the flames his folly first provoked.
So, Māra, thou who durst assails a Saint
Shalt burn thyself, like fools who play with fire.
Evil thou didst who durst assail a saint,
imagining-how fondly!-Evil's curse to flee.
Thine evil-doing garner'd stands; and woe,
O Death, through ages shall thy portion be!
Leave then the Buddha; let his almsmen be!"*

Majjhima Pannāsaka

6. Gahapati Vagga

1. Kandaraka Sutta : This sutta was delivered on the bank of the Gaggara pond in Campā in connection with Kandaraka, the wandering ascetic, who marvelled at the silence of the huge congregation of bhikkhus, from which emitted no sound, not even a sneeze or a cough. The Buddha told him that the Order there consisted of bhikkhus who had accomplished four Methods of Steadfast Mindfulness, some of whom had become Arhats.

Pessa, son of an elephant trainer, happened to remark that human nature is profound while animals are simple and straightforward. He praised the Buddha for having well understood the nature of human beings and led them along the right path. The Buddha appreciated his remark. He also elucidated the four types of individuals. But Pessa left before the Buddha completed his preaching. The Buddha went on speaking, and in the course of his talk observed that those who listened to him would ultimately learn how to be free from impurities.

2. Atthakanagara Sutta : This sutta contains the reply of bhikkhu Ananda, the Buddha's personal attendant, to the householder Dasama of Atthaka, who had asked Ven. Ananda what kind of teachings the Buddha used to give. Ven. Ananda told him how to attain different stages of meditation, i.e. from the first to the last, when the practitioner is totally released from impurities of the mind.

3. Sekha Sutta : This sutta is a sermon on the course of perfection (sekha patipada). A newly built council hall at Kapilavatthu was offered to the Buddha for use for the first time. On that occasion the Buddha presented this sutta to the Sakyas until late at

night. He then ordered Ven. Ananda to continue the sermon on the course of perfection, himself lying down on the right side.

Ven. Ananda explained the practice in detail, from the code of morality to the attainment of special wisdom and virtue (vijjācarana), as well as the emancipation of the mind (cittavimutti) and emancipation through wisdom (paññāvimutti).

4. Potaliya Sutta : This sutta contains the instructions given by the Buddha to Potaliya, who though still a lay devotee was under the false impression that he had left all worldly affairs behind and started the holy life. When the Buddha saw him dressed in ordinary everyday attire he addressed him as 'householder' (gahapati), which the latter (potaliya) resented. Then the Buddha instructed him on how to be completely relieved of worldliness, as follows :

(i) To practise non-killing one should give up killing; (ii) to practise non-stealing one should give up stealing. Sensual pleasures are compared to a piece of bone besmeared with blood, a piece of meat held in its beak by a bird, a blazing grass torch, charcoal burning red-hot, a dream, something borrowed, a fruit growing on a tree, and so on. Through such copious examples the Buddha explained to Potaliya that in the vocabulary of the monastic code (Vinaya) one is said to have cut oneself off from the world only when one refrains from killing, stealing, telling lies, and slandering, and only when one is abstemious, not conceited, and controlled in one's temper. Lastly the Buddha stressed the fact that emancipation of the mind and emancipation through wisdom must be achieved in this very life.

5. Jivaka Sutta : This sutta was delivered at Rājagaha in connection with Jivaka, the great physician and attendant to the prince, who enquired whether it was true that the Buddha ate the meat of animals killed purposely for him. The Buddha told him that he had made it a rule for the bhikkhus not to partake of any meat which they saw, heard or had reason to suspect had been especially prepared for them. Further, a bhikkhu should not show eagerness for food or be greedy in eating; he should eat reflecting that he takes the meal only to sustain the body in order to pursue the path of liberation. Lastly the Buddha observed that killing a living being involves fine kinds of demerit (i.e. sin). This preaching had a great effect on Jivaka, the attendant on the Prince, who then took refuge in the Buddha for life.

6. Upāli Sutta : In this sutta the Buddha instructs a prominent, wealthy lay disciple of Nigantha Nātaputta (the Master of Jainism), who was sent to meet the Buddha and defeat him in argument on a certain aspect of the Theory of Kamma, i.e. on the proposed statement that physical action is more powerful and effective than vocal or mental action. The Buddha maintained that it was mental action or volition that was paramount and gave a number of examples in support of his argument. Finally, the

Buddha, by means of his discourse, converted Upāli, who had been fully convinced at the very first example.

Upāli was more deeply impressed when the Buddha told him that in spite of his conversion he should continue giving alms or charity to the followers of other religions as before. When he further heard from the Buddha a graduated sermon on charity, the practice of moral conduct, and the Noble Truths of suffering, its origin, its removal and the path leading to its removal and so on, he attained then and there the stage of Stream-entry.

Nigantha Nātaputta, Upāli's former master, hearing him speaking highly of the Buddha in his very presence and no more respecting him as his Master, was overwhelmed with grief and wrath over the loss of his prominent disciple Upāli. He began to vomit blood and instantly died.

7. Kukkuravatika Sutta : This sutta was delivered by the Buddha to two naked ascetics, Punna and Seniya, at the market town of Koliya. It points out how people will go to any lengths in the hope of being liberated from this world. Punna, a devotee of the "cow practice" and Seniya, a devotee of the "dog practice", happened to meet the Buddha at Haldivana in Koliya. Each of the two inquired of the Buddha about the other's future birth, but the Buddha did not reply. He did not reply to them even when the question was asked again. When they repeated their questions for the third time, the Buddha spoke thus: "The adherent of the dog practice will be reborn among dogs, and that of the cow practice will be reborn among cattle. To hold the view that such a devotee will be born among the devas is totally wrong. Surely a wrong view leads to rebirth in either a nether or animal world."

Then the Buddha explained four kinds of actions and four kinds of resultant effects arising therefrom : (i) black deed leading to black result; (ii) white deed leading to white result; (iii) deed which is both black and white, leading to result which is both black and white; (iv) deed which is neither black nor white, leading to result which is neither black nor white. Consequently the devotee of the cow practice became a lay devotee of the Buddha while the devotee of the dog practice took ordination and eventually became an Arhat.

8. Abhayarājakumāra Sutta : This sutta contains instructions given by the Buddha to Abhayarājakumāra, who was once conspiratorially sent to the Buddha to ask whether he uttered unpleasant and insulting words to others. The Buddha replied that such a question could be answered only in consideration of the context.

Abhayarājakumāra instantly understood that the question he was putting was nothing more than a concoction of the Niganthas, and, therefore, carried no sense. The Buddha went on saying, "Supposing that this baby, seated on your lap, happened to get something stuck in its throat. You would have to take it out even though the baby

may suffer intense pain for the time being. Surely, in certain exceptional cases harsh but necessary and beneficial words will have to be used."

Then Abhayarājakumāra asked the Buddha if he prepared answers to questions before they were put to him. In reply the Buddha inquired whether Abhaya kept ready answers beforehand to possible questions about his chariot or would answer them on the very spot.

As the Buddha had thorough elemental knowledge of the Doctrine, he could answer questions instantly.

9. Bahuedaniya Sutta : This sutta contains the Buddha's sermon on sensations (vedanā) The Buddha's sermons often being figurative they sometimes gave rise to controversy. Once Ven. Udāyi and Pa-cakanga, the carpenter, happened to be engaged in discussion on the issue of vedanā (sensation). Ven. Udāyi said that vedanā were three in number while Pa-cakanga maintained they were only two in number.

This sutta contains the detailed explanation on the issue given at Sāvatti by the Buddha when the matter was referred to him by Ven. Ananda. Vedanā might be classified in various ways. They might be two in number, pleasant (sukha) and unpleasant (dukkha), or three in number by including indifference (upekkhā vedanā), or six or eighteen, or one hundred and eight, depending on the method of enumeration. The Buddha elucidated in order from pleasant vedanā up to the attainment of a cessation of the process of consciousness (nirodha samāpatti).

10. Apannaka Sutta : This sutta, delivered by the Buddha to the brahmins of the Village of Sāla in Kosala, contains the criterion for testing the efficiency of a religious Teacher. He taught the brahmins not to accept anything simply because it was told by a religious Teacher. For example, those religious Teachers who denied the existence of the world beyond would be blessed if actually there is none; but in the event that the next world does exist they would be reborn in a hell. As life beyond this world is strongly asserted to exist, they are regarded as upholders of wrong insight and will go to hell for being nihilistic and preaching their own sectarian dogma at the cost of general well-being. On the other hand, others believe the next life to exist. In this way the Buddha elaborately explained to the brahmins the four kinds of individuals in this world. Lastly, he serially told them how an individual acquires knowledge from precepts, renounces household life and takes ordination by means of practice of moral conduct (sila), meditation (samādhi) and wisdom (paññā) and finally comes to realize his own emancipation.

7. Bhikkhu Vagga

11. Ambalatthikārāhulovāda Sutta : This sutta was given by the Buddha at Rājagaha to Rāhula, his own son. Herein he remarks that there were individuals in the

world who did not hesitate or feel ashamed to speak lies and explained this fact by giving the simile of the upturned water pot.

The Buddha told Rāhula to always bear in mind that anything is possible from an elephant fighting in a battlefield when he no longer cares for the safety of his own trunk: in the same way, an individual, not ashamed of speaking an intentional lie, may commit any grave sin on earth. He therefore urged Rāhula to adhere to the precept of never speaking falsehood even in jest.

The Buddha further advised Rāhula that he should reflect whether an action he is considering, be it physical, verbal or mental, is detrimental to himself or others—just as a person might look at his own face in the mirror before he starts working—and if he finds it conducive to happiness should perform it night and day or again and again.

Lastly the Buddha instructed Rāhula to learn how to carry on such pure physical, verbal and mental actions as the samanās (bhikkhus) and brahmins had done in the past, were doing in the present and would be doing in the future.

12. Mahārāhulovada Sutta : In this sutta the Buddha teaches Rāhula to look with special insight knowledge (vipassanā) into five sensorial aggregates—form, sensation, perception, predispositions and consciousness—as they actually are and to bear in mind that 'they are not mine, they are not me, they are not my soul.'

On hearing this sermon Rāhula, forsaking his meal, went direct to the foot of a tree and became absorbed in meditation. Ven. Sāriputta approached him to tell him to practise meditation on the in breaths and out breaths (ānāpānasati).

The Buddha further taught him how to observe the elements of earth, water, heat, air and space internally and externally and be indifferent to them, thereby releasing the mind from their effects.

Meditating with the mind as expansive as earth, water, heat, air and space one cannot tightly catch hold of pleasant and unpleasant contacts.

The meditation of friendliness, kindness, sympathetic cheerfulness and indifference expels malevolence, malignant thought, unpleasantness and struggle. The meditation of unpleasant objects removes passion while that of perception of impermanence removes mental egoism.

The Buddha finally taught Rāhula how meditating on inhalation and exhalation enables the practitioner to feel inhaling and exhaling clearly and how they eventually proceed towards wakeful cessation.

13. Culamālunkya Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Sāvatti to the bhikkhu Mālunkya.

Bhikkhu Mālunkya one afternoon interrupted his meditation, went to the Buddha and asked him to answer ten well-known classical questions : Is the universe eternal or not; is the soul same as the body; É does life exist after death or does it not exist after death?

The Buddha, giving an example of a man who had been hit with an arrow, explained to Mālunkya that for beings who are subject to birth, aging, decay, sorrow, etc. it is quite meaningless to know about these ten things. According to him, the ten ideas, ranging from (1) whether the world is eternal or not to (10) the Tathāgata neither exists after death nor does not exist after death, are not important. The Buddha explained to him that the practice of the holy life does not depend upon such views. Whatever view one may hold about them, there will still be birth, aging, decay, death, sorrow, lamentation, pain, grief, distress. The Buddha explicitly said that he taught only suffering, the cause of suffering, the cessation of suffering and the way leading to the cessation of suffering, the reason being that they finally lead to Nibbāna.

14. Mahāmālunkya Sutta : The Buddha gave this sutta to Mālunkya at Sāvatti. A noble disciple (aggasāvaka) who had come into contact with noble elders (āyyas) would realize that he had been altogether bound by five fetters - static view of individuality, doubt, attachment to ceremonial observances, sense pleasures and malevolence, and would manage to be free from them. The Buddha first taught Mālunkya meditation on the realm of form, i.e. from the first stage up to the fourth, and then meditation on the formless realms, i.e., from the ākāsāna-cāyatana jhāna (the realm of Infinite Space) to the nevasaññānāsaññāya-cāyatana jhāna (the realm of neither perception nor non-perception, that is without coarse or evident perception but not without excessively refined or tenuous perception, scarcely discernible) thereby showing the way to be free from avarabhāgiya samyojana (i.e. the complete destruction of the five Fetters which lead to rebirth in the lower sensuous realms). The Buddha also observed that such a meditator, in the long-run, would completely destroy impurities of the mind (i.e. attain the stage of an Arhat), or, if failing to achieve that, would unfailingly become a Non-returner.

15. Bhaddāli Sutta : This sutta is an exhortation to bhikkhu Bhaddāli who refused to obey the disciplinary rule of not eating after midday or in the evening.

Remarking that all the bhikkhus, whether the senior-most Arhats or the junior-most devoted novices, should sincerely follow the code, the Buddha asked Bhaddāli to which category of them he belonged.

In order to convince Bhaddāli the Buddha further said that a bhikkhu not sincerely following the Doctrine could make no progress in the Buddhist Order while, on the contrary, a sincere follower would acquire noble perfect knowledge. The course of meditation from the first up to the fourth would enable one to realize three

knowledges- that of previous lives, that of birth and death and that of destroying impurities of the mind.

To the question why there was a larger number of bhikkhus in the past under fewer monastic rules while at present the number of bhikkhus has decreased with the increase in the number of rules, the Buddha replied that a bhikkhu, who was worthy of welcome, of hospitality, of charity, of reverence and of being considered a matchless field of merit for the world, should be possessed of ten attributes. The Buddha elaborated with the example of a horse of good breed.

16. Latukikopama Sutta : This sutta was given to Ven. Udāyi in connection with observance of disciplinary rules and precepts. When the Buddha told Udāyi to refrain from doing something, the latter remarked that the Buddha was merely insisting on a trifling matter. If a quail was caught in a rotting creeper, no matter how flimsy that creeper might be, it would practically mean death for the poor bird. Similarly, if a poor man, living with an ugly-looking wife in a ramshackle hut, cannot renounce his worldly status even at the sight of a happy, cheerful monk, his bond of worldliness should be certainly considered too strong. If, on the contrary, a householder, born of a well-off noble family, readily renounces his family life, the bonds with which he is tied to worldliness are definitely weak, loose, and insignificant. Therefore, the Fetters, which the Buddha declared worth abandoning, are not at all to be reckoned trifling. Of the four kinds of individuals the one who comes to realize that the substratum of rebirth (upadhi, attachment) is the main source of suffering and frees himself from it is in reality an unfettered one. The enjoyment derived from five sensual pleasures is of low quality. The enjoyment the practitioner gets from the first four stages of meditation is said to be of steady type. However, that, too, is not enough. The practitioner should make gradual progress therefrom to the meditation of the formless realms (nevasaññānāsaññāyatana) and then pass on to the meditative cessation of the psychic process (saññāvedayita nirodha samāpatti). That is why the Fetters the Buddha referred to are not to be overlooked.

17. Cātumā Sutta : This sutta contains an account of the penalization of bhikkhus for being noisy, together with a sermon for them to resist the temptations of household life. The Buddha was once staying at Cātumā in Kapilavatthu. Ven. Sāriputta and Ven. Mahāmoggallāna came to visit him accompanied by five hundred bhikkhus, who like men of low breeding made a lot of noise while settling down. When the Buddha learned the cause of the din from Ven. Ananda he turned them all out.

When the Sākyas who were gathering in the Council Hall came to know that even the top-ranking bhikkhus such as Sāriputta and Mahāmoggallāna had been sent away, they approached the Buddha and pleaded with them on their behalf by giving the example of a newly born she-calf and a newly sprouting seed. To add to this, the

Brahma Sahampati, too, satisfied the Buddha with a similar argument. Then **Sāriputta** and **Mahāmoggallāna** were granted an audience.

The Buddha then asked them how they felt when they were expelled from his presence. When **Mahāmoggallāna** expressed his view in this respect the Buddha fully supported his view.

Then the Buddha taught them the four fears or risks in the life of a bhikkhu against which a bhikkhu must be always on guard. When a bhikkhu, feeling offended with the thought that he had previously, as a householder, instructed others, but now, as a monk, had to remain under others and obey them, returns to household life, he is said to have run the risk of 'waves'. If a bhikkhu gives up the yellow robe and returns home for want of decent food he runs the risk of 'crocodiles'. For a bhikkhus to abandon monastic life on the ground that bhikkhus get little chance to enjoy the pleasures of household life is the risk of 'whirlpools'. The last risk, 'sharks,' consists in returning to family life on account of mental weakness and attraction to women.

18. Nalakapāna Sutta : This sutta was given by the Buddha at the Forest of Palāsa in Nalakapāna to Ven. Anuruddha and the villagers of Nalakapāna in the course of a religious discussion he had with them. According to the sutta, a bhikkhu, though ordained, cannot attain serene higher happiness until and unless he releases himself of ignorance, malevolence, sluggishness, distraction and remorse, doubt, discontent, sloth and so on.

The Buddha said, "Anuruddha! I announce the birth-place of this and that departed personage not to cheat people nor to entice them to my talks but to arouse enthusiasm and faith in them. Anuruddha! Young men of good family who are satisfied with me hear my sermons with keen interest. Possibly they may be inclined to a virtuous life, which will do them good in the long run."

19. Gulissāni Sutta : This sutta was delivered by Ven. Sāriputta at Rājagaha to Gulissāni, a forest dwelling bhikkhu. Although the sutta was directly addressed to him, it was also meant for other bhikkhus present at the time. It concerns the following Dhammas which a forest dwelling bhikkhu should observe : (1) He should know how to be respectful to those who live a chaste life; (2) he should know how to seat himself appropriately; (3) he should be familiar with the norm of good conduct; (4) he should be able to reach the village punctually; (5) he should not roam about family houses; (6) he should not be fickle and unsteady; (7) he should be restrained in speech; (8) he should be obedient; (9) he should have control over the senses; (10) he should be abstemious; (11) he should be watchful; (12) he should be persistent in his efforts; (13) he should be mindful; (14) he should have concentration of mind; (15) he should be endowed with wisdom; (16) he should be absorbed in meditation on the formless; (17) he should be abiding in virtues beyond those of ordinary people. These

virtues should be possessed by not only a forest-dwelling bhikkhu but also by one staying in a village.

20. Kitāgiri Sutta : The Buddha gave this sermon at the market town of Kitāgiri in connection with bhikkhu Ashvajita and bhikkhu Purnarvasu who did not hesitate to take untimely meals (i.e. eating after midday).

It was not necessary for the Buddha to remind Arhats not to be negligent. Only those bhikkhus who are still 'sekhas' (i.e. those who have attained one of the first three paths and fruits, but have not as yet received the fruit of the fourth path, Arhatship) neglect disciplinary rules and need reproof. Bhikkhus under the Buddhist order belong to seven different categories. (1) He that is delivered both ways; (2) he that is delivered by intellect; (3) he that has fathomed the corporeal; (4) he that has come to see; (5) he that is Delivered by faith; (6) he that lives up to the Doctrine; and (7) he that lives up to faith.

The Buddha's teaching does not recommend endeavoring off-hand for Arhatship. The process for obtaining Arhatship consists in gradually receiving instructions, practising them and advancing along the path.

8. Paribbājaka Vagga

21. Tevijjāvacchagotta Sutta : This sutta was delivered by the Buddha to Vacchagotta, the wandering ascetic, who questioned him whether it would be true to say that the Buddha was constantly and continuously omniscient, while walking or standing, asleep or awake. The Buddha replied that it would not be true to say so. The actual appreciation of the Buddha would be only to say that he was accomplished in the three kinds of knowledge: (1) knowledge of the past, of previous births; (2) power of divine seeing; and (3) knowledge of liberation from impurities of the mind.

22. Aggivacchagotta Sutta : Through this sutta, delivered by the Buddha at Sāvatti in reply to the question concerning ten issues asked by Vacchagotta, the wandering ascetic, the Buddha removed his misleading insight. He further told Vacchagotta that five aggregates-form, sensation, perception, predisposition and consciousness-had been completely destroyed in him. The wandering ascetic was highly impressed and pleased with the sermon of the Buddha. He eventually took shelter in the Buddha, saying, "Your teaching contains only the important essence, with all meaningless stuff eliminated"

23. Mahāvacchagotta Sutta : This sutta was given by the Buddha at Rājagaha to Vacchagotta, the wandering ascetic, who came to see him after a long interval. This time Vacchagotta no longer troubled the Buddha with his speculations about the soul, other worlds, etc. The Buddha briefly explained to him ten meritorious deeds and ten

demeritorious deeds and in this connection also remarked that the condition of an Arhat bhikkhu would be similar to that of a palm tree with its top broken off.

In reply to one of Vacchagotta's questions the Buddha informed him that the Buddhist order consisted of not only a large number of such Arhats but also white-robed lay men and women, and that all of them were making steady progress.

Vacchagotta became a disciple of the Buddha and received admission into the order. Then the Buddha told him how a practitioner, if he would succeed in concentrating the mind (samatha) and attaining special insight (vipassanā), should not only be able to experience at will the knowledge of supernatural psychic power (iddhi) but also gradually learn the process of becoming an Arhat in this very life.

Practising the Dhamma as instructed, Vacchagotta ultimately attained Arhatship together with psychic powers.

24. Dighanakha Sutta : This sutta was delivered by the Buddha in the Sukarakhata cave near Rājagaha to Dighanakha, the wandering ascetic, a nephew of Ven. Sāriputta. He followed one of the several religious sects prevalent at the time. The teaching was given in order to remove his wrong views of annihilation.

As the Buddha taught Dighanakha on contemplation of the body and contemplation of sensation (sukha, dukkha, adukkhamasukha), his uncle, Ven. Sāriputta, was standing behind the Buddha. It was only fifteen days before this that Sāriputta had been admitted into the order. While listening to the progress of the discourse, as if sharing food prepared for another, Ven. Sāriputta advanced rapidly from the stage of Sotāpanna to the perfect state of Arhatship. At the end of the discourse his nephew, Dighanakha became a Sotāpanna.

25. Māgandiya Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at the market town of Kammāsadhamma in the Kuru country, to Māgandiya, the wandering ascetic, who resented the Buddha's criticism of his wrong beliefs.

The Buddha, who had just then arrived, described how he abandoned such pleasures while a Bodhisatta and how later on after the attainment of the Enlightenment he came to experience that healthiness was the supreme gain and Nibbāna the supreme happiness. That is why of the ways to Nibbāna the Noble Eightfold Path is the most conducive to welfare.

After the Buddha had explained what Nibbāna is he taught Māgandiya to serve noble personages and direct his moral conduct in consistency with the noble Dhamma so that he might learn more about the noble Dhamma, which would immediately produce result and bring deliverance from suffering.

Māgandiya instantly took ordination and in no long time attained Arhatship.

26. Sandaka Sutta : In this sutta Ven. Ananda explains in detail to Sandaka, the wandering ascetic, four kinds of unchaste life and four kinds of chaste life, which knowledgeable men would not like to live or even if they happen to live they would not meet with success. He further elaborated how any one who pursues the Dhamma of the Buddha, enters into his order, practises moral conduct, meditation and so on, can attain wisdom and perfection by finally removing mental impurities.

It is worth noting that an Arhat bhikkhu, unlike a householder, refrains from (i) killing living beings, (ii) stealing, (iii) sexual intercourse, (iv) speaking a lie and (v) collection and enjoyment of materials of sensual pleasure.

Bhikkhu Ananda's simple and impartial teaching had an impressive effect upon Sandaka's followers, and they ordained to live a chaste life under the Buddha; but Sandaka himself remained entangled in material gains.

27. Mahāsakuludāyi Sutta : This sutta was given by the Buddha at Rājagaha to Sakuludāyi, the wandering ascetic.

At one time when the Buddha and his company of bhikkhus were staying at Rājagaha six reputed leaders of other religious sects—Purāna Kassapa, Makkhali Gosāla, Ajita Kesakambali, Pakudha Kaccāyana, Sa-jāya Belatthiputta and Nigantha Nātaputta were also spending there rainy season retreats there with their respective followers.

Once Sakuladayi extolled the virtues of the Buddha saying that other leaders were sometimes criticized even by their own followers whereas the Buddha's disciples, as he himself had noticed, were well disciplined. Even if the Buddha's disciples left the order and once more became householders, they did not find fault with the Buddha, the Dhamma and the Order. They only blamed themselves for not being able to follow his Teaching. Sakuludayi attributed this difference in reverential respect enjoyed by the Buddha to five aspects of his virtues: (i) temperance in eating, (ii) contentment with robes, (iii) contentment with begging bowl, (iv) contentment with bed and (v) solitariness.

But the Buddha rejected Sakuludayi's supposition of his virtues and told him the real cause of total veneration bestowed on him by his followers. He further explained how the bhikkhus liberated themselves from impurities by pursuing the path indicated by him and how they were taking refuge in him.

28. Samanamandikāputta Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Rājagaha to Pa-cakanga, the carpenter.

The wandering ascetic Uggāhamāna was teaching that any recluse who refrained from (i) wrong deed, (ii) wrong word, (iii) wrong thought and (iv) wrong livelihood was a fully accomplished Arhat. The Buddha rejected his assertion, saying that if

such were the case, even an infant sleeping innocently upon his bed could claim to Arhatship, at least for some time.

In this connection the Buddha then explained to Pa-cakanga that it was only the Noble Eightfold Path leading to Right Knowledge and Right Liberation that would bring about the realization of Arhatship.

29. Culasakuludāyi Sutta : This sutta the Buddha delivered at Rājagaha to Sakuludāyi, the wandering ascetic. Sakuludāyi asked the Buddha many questions about the soul (attā) and code of morality (sila) in order to have his doubts concerning them clarified. The Buddha told him that he was capable of answering all questions, whether easy or difficult, on former and later lives. He then explained in detail that the chief aim of an ordained bhikkhu was to practise in the Teaching, beginning with the observance of moral precept (sila) and ending with the destruction of impurities and attainment of Arhatship (i.e. Nibbāna).

Deeply impressed with the special capacity of the Buddha, the wandering ascetic sought asylum in his order, but the oppositions of his own (former) followers hindered his ordination.

30. Vekhanasa Sutta : The Buddha delivered this sutta at Jetavana in Sāvatti to Vekhanasa, the wandering ascetic. Herein the Buddha pointed out that happiness accruing from elimination of impurities (i.e. spiritual attainments) was far superior to that derived from five sensual pleasures. The Buddha further assured him that any honest practitioner who strictly and sincerely practised his instructions would realize deliverance from ignorance. Vekhanasa took refuge in the Order.

9. Rāja Vagga

31. Ghatikāra Sutta : This sutta was given to Ven. Ananda by the Buddha while journeying in Kosala. It relates the story Ghatikāra who did a good turn for his friend, Jotipāla Manavaka, during the life time of Kassapa Buddha.

Ghatikāra was a potter who attended upon Kassapa Buddha with utter reverence. He also devotedly looked after his blind parents. Jotipāla Manavaka, one of his friends, had no faith in the Buddhist religion because he was a proud brahman who believed in caste superiority. Eventually Ghatikāra forcibly pulled his friend, young Jotipāla, to where Kassapa Buddha was staying, to do homage to him. After hearing the Dhamma discourses Jotipāla left the household life to be admitted into Kassapa Buddha's order. Ghatikāra, after his death, was reborn in the realm of Brahma and called Ghatikāra Brahma.

This interesting ancient episode from the time of Kassapa Buddha, many eons ago, was recounted to Ven. Ananda by the Buddha (Gotama Sakyamuni), standing on the very spot where once stood, a long, long time previously, the house of Ghatikāra the potter. The Buddha also narrated many other miraculous incidents that took place during the life-time of Kassapa Buddha, concluding his story by revealing that young Jotipāla was none other than himself (Gotama Sakyamuni Buddha).

32. Ratthapāla Sutta : Ratthapāla, who was pre-eminent among those who with utmost devotion abandoned the household life and took ordination, had become devoted to the Dhamma at the very first time he happened to hear a sermon from the Buddha. On the very spot he asked for ordination, but was told that he must first get the approval of his parents. Since he was the one and only son of his wealthy parents, such approval was denied him. After observing a fast unto death for several days he at length got his parents' permission to be ordained. He was admitted into the order under the guidance of the Buddha. After twelve years of strenuous endeavour, when he became a full-fledged Arhat, he obtained approval from the Buddha to go to visit his parents. Accordingly, he went to Thullakothita for alms-round. There, his father saw him from a distance at a barber's shop, but did not recognize him. He immediately started abusing him, saying that such bhikkhus had taken away his only son.

When the father later on came to know from his maid that the bhikkhu was none other than his own son, he invited him to a meal for next day. Then Ratthapāla's parents attempted to entice him to household life with wealth and wife, but to no avail. Remarking that it would not matter to him even if all their wealth was thrown away into the middle of the river, he taught his parents the law of impermanence (anicca). Therefrom he proceeded onto the deer-meadow (Magachira) of Koravya for an afternoon stroll.

This sutta also deals with detailed answers given by bhikkhu Ratthapāla to King Koravya's questions on (i) loss in aging (ii) loss in ailing, (iii) loss in enjoyment and (iv) loss in kinsmen, with a concluding remark that this worldly life knows no satiation and is ever enslaved to wants and cravings.

33. Makhādeva Sutta : This sutta was given to Ven. Ananda at the Royal mango grove in Mithila. In it the Buddha recounted how he had become King Makhādeva of Mithila in one of his former births as a Bodhisatta. King Makhādeva established a tradition to be followed by his descendants, saying: "Carry forward and onward the tradition of the path of weal established by me. Do not be the one who terminates it." Accordingly, when his hair began to turn white, King Makhādeva gave up the household life, leaving his dominions to his eldest son. This tradition was handed down from king to son for generations and generations until the reign of King Nimi.

This sutta further contains the following message of the Buddha : "The tradition I had then established is not meant for passionlessness nor for Nibbāna. But the tradition of the welfare path I am at present setting for you is meant for passionlessness and for Nibbāna."

34. Madhurā Sutta : This sutta contains a sermon given by Ven. Mahākaccāna at Madhurā in reply to King Avantiputta's assertions: "Only the brahmans are noble and superior, others are inferior; only brahmans are white, others are black; only the brahmans are pure and holy, others are not so; only the brahmans are born of the mouth of Brahma, the creator, and only they are his creations and his progeny."

Refuting the above argument, Mahākaccāna explained to King Avantiputta that it was one's morality, not birth, that established one's nobility. Anyone committing a wrong deed would be born again in the state of woe; anyone doing a good deed would be born in a happy realm.

After this discourse King Avantiputta, formerly of another faith, took refuge in the Buddha, Dhamma and Sangha (Order).

It is worth noting here that at this time the Buddha had attained Mahāparinibbāna.

35. Bodhirājakumāra Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Susumāragiri in the country of Bhagga in reply to the question of Prince Bodhi. It contains in the words of the Buddha himself an account of his life from his Renunciation up to the attainment of Enlightenment.

Prince Bodhi said, "Happiness cannot be obtained through happiness; happiness can be obtained only through suffering." The Buddha remarked that he also once thought in a similar manner. Then he related the whole story of his renunciation, his struggles with wrong practices, frantic search for the truth and ultimate enlightenment. When asked by the Prince how long it would take a bhikkhu to achieve, in this very life, the supreme goal of the holy life, Arhatship, the Buddha replied that if the bhikkhu is equipped with five stipulated attributes-faith, good health, integrity, unrelenting zeal and sufficient intellect and the Tathāgata as his instructor-he would achieve Arhatship within seven years at most. The Buddha added that under the most favourable circumstances he could become accomplished within half a day.

Prince Bodhi, on the very spot, took refuge in the Buddha, his Dhamma and Sangha (Order).

36. Angulimāla Sutta : This sutta, delivered by the Buddha at Sāvatti, describes how Angulimāla, the notorious bandit and murderer, was tamed by him.

"Stop, O bhikkhu, stop"

"I am stopping, Angulimāla, you, too, stop."

Then Angulimāla said in verse to the Buddha "O bhikkhu, you say you are stopping whereas you are walking on. While I am standing still you say that I am not steady. Tell me, O bhikkhu, how you are steady while I am unsteady."

The compassionate Buddha then delivered an on-the-spot sermon on spiritual steadiness and unsteadiness, which instantly changed the outlook of the cruel Angulimāla and consequently his life, too. He took refuge in the Buddha and was admitted into the Order.

Later on Angulimāla came to be possessed of a very compassionate heart. He once happened to meet a woman who was in the pangs of childbirth. Out of compassion towards her for her pain he made a declaration on oath, saying, "As far as I know I have not killed a living being since I began the noble life. By dint of that virtue of mine may your travail soon come to an end and may your baby be delivered safe and sound."

Even nowadays, there are people, at least in Buddhist countries, who have made such declarations of their meritorious deeds and have been relieved of their suffering.

Before long Ven. Angulimāla became an Arhat. The Buddhist scriptures contain several verses through which he has similarly expressed his feelings.

37. Piyajātika Sutta : This sutta deals with the sermon given at Sāvatti by the Buddha to a father, who had recently lost his son. The sutta later became an issue of controversy between King Pasenadi and Queen Mallika.

A householder of Sāvatti whose son had died came to see the Buddha. By way of consoling him the Buddha taught him that all beloved ones were a source of sorrow as they would invariably bring pain and grief. But the householder was not pleased with what the Buddha said. A group of gamblers playing with dice nearby the Buddha's monastery, on hearing of the Buddha's remark from the householder, reacted differently. They said that dear ones would surely bring joy and happiness.

In course of time King Pasenadi came to know all about this. He concurred with the gamblers on the matter but his Queen Mallika maintained that only what the Buddha said must be true. She had to give many illustrations of the Buddha's penetrating and illuminating wisdom before she could convince him. King Pasenadi was finally won over to her view.

38. Bāhitika Sutta : This sutta is a reply from Ven. Ananda to a question from King Pasenadi on the conduct of the Buddha.

At one time in Sāvatti King Pasenadi inquired of Ven. Ananda on the conduct of the Buddha. Ven. Ananda replied that the Buddha had never conducted himself in a manner that would be blameworthy to bhikkhus and brahmins. He further told the king that the Buddha had destroyed all demeritorious deeds and was accomplished in all meritorious deeds.

King Pasenadi was pleased with the discourse and made a gift of cloth from the country of Bahiti to Ven. Ananda, which the latter accepted.

39. Dhammacetiya Sutta : This sutta centers on the virtues of the Buddha as extolled by King Pasenadi of Kosala.

In reply to a question from the Buddha, King Pasenadi began to extol the virtues of the Buddha, remarking that: the Buddha is the perfectly Enlightened one, his Dhamma is well preached and his order inclined to the right path; the bhikkhus live together in unison and are worth listening to; the council of bhikkhus is well disciplined; those individuals who come to debate with the Buddha often become his disciples; even the servants of the royal household respect the Buddha. The king remarked that he had made an effort to thoroughly study the Dhamma from different view points and had come to regard the Buddha and his Dhamma most highly.

After the departure of the royal visitor the Buddha observed that the royal remarks were just like a shrine in which sacred texts are enshrined (dhammacetiya) and exhorted the bhikkhus to respect them.

40. Kannakathala Sutta : This sutta was given by the Buddha at Migadāva in reply to a question concerning omniscience from King Pasenadi. The Buddha said, "There is no such a bhikkhu (samana) or brahman who can at one time know everything or see everything."

10. Brāhmana Vagga

41. Brahmāyu Sutta : This sutta points out to the thirty-two physical characteristics (lakkhana) of the Buddha and his daily activities.

The brahman Brahmāyu was one hundred and twenty years old when he heard of the fame of the Buddha. He sent his disciple Uttara Manavaka who was well versed in the Vedas to examine whether the Buddha possessed the thirty two auspicious physical signs of a Buddha and whether he was indeed an Enlightened Buddha. Accordingly Uttara studied the bodily features of the Buddha and his behaviour and activities by closely following him for seven months all through.

Uttara reported to Brahmāyu, furnishing every detail regarding the Buddha's bodily signs and the manner of his sitting, standing, walking, eating, speaking, delivering sermons, putting on the yellow robe and so on. The report testified to the Buddha

having requisite characteristics of a Buddha. Brahmāyu himself came to see the Buddha and from him heard a teaching on the Four Truths. The brahman was profoundly influenced by the teaching and became a devoted disciple and practised the Dhamma. Before he passed away he became a Non-returner (anāgāmi).

42. Sela Sutta : This sutta refers to the Buddha's highly effective instructions to Sela, a brahman of āpana market town.

The brahman was delighted when he heard that the Buddha was roaming about in a neighbouring country. Knowing that a Buddha is an uncommon personage rarely seen in the world, he immediately set out to see him, accompanied by three hundred young brahman Mānavakas. He was fully satisfied when he noticed in the Buddha all thirty two bodily signs of good omen. After hearing a discourse from the Buddha he became convinced that he had indeed seen a truly Enlightened Buddha and, together with all his disciples, obtained permission from the Buddha to join the Order. They practised the Dhamma so ardently that all of them attained Arhatship in merely eight days. On becoming Arhats they expressed their realization in verses.

43. Assalāyana Sutta : This sutta, in which the Buddha denounced racism, was delivered by the Buddha at Sāvatti in Jetavana to the brahman Assalāyana.

Some five hundred brahmans who had come to Sāvatti on business attempted to challenge the Buddha on his views with regard to the purity and nobility of the four classes of people. They sent Assalāyana, a highly talented young man well-versed in the Vedas, to debate with the Buddha, but the Buddha refuted all his arguments with the result that he was converted to Buddhism. In the course of the discussion the Buddha had mentioned the name of Asita Dewala who opposed racialism.

A discussion took place after the Nibbāna of the Buddha between Ven. Udena and Ghotamukha. Ven. Udena referred to the disciples who are ordained and those who are not ordained and also described four kinds of persons engaged in ascetic practices. After the discourse the brahman Ghotamukha was fully convinced. He readily became a disciple of Udena and took refuge in the Buddha, the Dhamma and the Sangha.

45. Canki Sutta : This sutta contains a discussion between the Buddha and Canki, a brahman of Opasāda village, who, without realizing the Truth himself, blindly held that his view alone was the Truth and everything also was false.

Canki came to see the Buddha with a large crowd, amongst whom was a young brahman, Kāpathika by name. The young man entered into a discussion with the Buddha about the Three Vedas, the teachings of which had been handed down from generation to generation in an unbroken tradition. The Buddha remarked that the tradition which the brahmans believed to be the only Truth was tantamount to a line

of blind men each one clinging to the preceding one. To the brahmins there the Buddha explained the ways to protect and realize the Truth. Ultimately Canki, pleased at the removal of his delusion, took refuge in the Buddha.

46. Esukāri Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Sāvatti to a brahmin named Esukāri.

This sutta maintains that any ordained person, regardless of caste, colour or family, could follow the just and meritorious Dhamma of the Buddha and, if he practised it correctly, attain Right Insight and perfection. The sutta emphasizes the fact that it is not birth but the practice of wholesome Dhamma that makes a person noble and perfect.

47. Dhānanjāni Sutta : In this sutta, given by Sāriputta, Commander of the Doctrine, to the brahmin Dhāna-jāni at Kalandakanivapa, the brahmin is exhorted to reform his conduct.

Dhāna-jāni was an old devoted lay disciple of the Buddha. After the death of his first wife who was sincerely devoted to the Dhamma, he was no longer mindful of and diligent in the practice of the Dhamma. His second wife had no faith in the Teaching of the Buddha. To maintain his family Dhāna-jāni resorted to wrongful means of livelihood. Being informed of this Ven. Sāriputta urged him to maintain good moral conduct. On another occasion he further taught Dhāna-jāni the way that would lead up to the realm of Brahma. Dhāna-jāni practised the Dhamma accordingly and after his death he was reborn in the Brahma realm.

48. Vāsettha Sutta : This sutta, given to two brahmin youths, Vāsettha and Bhāradvāja, contains the Buddha's Teaching on being a brahmin.

A discussion had arisen between the two brahmin young men. Bhāradvāja maintained that it was birth, lineage and caste that made a person a brahmin while Vāsettha believed that moral conduct and performance of customary duties were essential qualifications to be a brahmin. They went to the Buddha for settlement of their dispute.

The Buddha said, "Birth makes no one brahmin or non-brahmin. By dint of deeds one becomes a brahmin or non-brahmin. It is quite unnatural to consider a person belonging to this caste and another belonging to another caste when every one has the same kind of hand foot, nose, ear and so on. Birds, insects, aquatic and terrestrial animals, though inherently different from the view point of species, do not seem to have antagonism among the members of the same species. It is work or occupation that makes a peasant, a carpenter, a tradesman, a weaver, etc. A person, though born of the brahmin parents, cannot be looked upon as a brahmin if he is full of worldly attachments, harnessed to greed, ill-will, craving and ignorance. On the other hand,

another person, regardless of his birth, becomes a brahman when he cuts off his fetters of defilements, removes ignorance and attains the knowledge of Four Noble Truths."

A discourse in the Digha Nikāya known as the Tevijjā Sutta, wherein racialism or caste is denounced in connection with Vāsettha and Bhāradvāja, is also worth reading in this regard.

49. Subha Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Sāvatti in reply to a question raised by Subha Mānavaka, son of Todeyya.

Like other brahmans, Subha argued that only householders could accomplish meritorious and beneficial deeds in the right manner, not those who had gone forth from the household life. The Buddha condemned the view of traditionalist brahmans by showing an example of blind followers. He then explicitly pointed out the difference between meritorious and demeritorious deeds, thereby removing the false views of Subha Mānavaka, who instantly became a devout disciple. Finally the Buddha taught him the way to reach up to the realm of the Brahma.

50. Sangārava Sutta : This sutta was given by the Buddha in reply to a question from Sangārava brahman.

Sangārava was the youngest brother of the brahman Dhāna-jāni. He was full of pride with learning in the Vedas, entertaining wrong views of his birth. At the inspiration of his sister-in-law, the wife of Dhāna-jāni, he went to the Buddha and asked him whether he claimed, like some other samanas and brahmans, to have attained, in this very life, special knowledge and vision, and reached the other shore. The Buddha explained that there were three kinds of samanas and brahmans who made such claims: those who made the claim through hearsay, having learnt things by hearsay only; those who made the claim by reasoning and logic; and those who made the claim by personally realizing the penetrating insight of the Dhamma previously unheard. The Buddha told Sangārava that he was of the third type, best of the three. In order to encourage Sangārava towards meritorious deeds the Buddha then recounted in detail how he himself had practised the Dhamma while he was a Bodhisatta and how he became accomplished in it.

Eventually Sangārava took refuge in the Buddha.

Upari-Pannāsaka

11. Devadaha Vagga

1. Devadaha Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Devadaha in the country of the Sakyas to refute the wrong views of the Niganthas.

The Niganthas professed that whatever a person experienced in this life was caused by former actions, that the result of former actions must be put an end to by practising austerity as a penance and that no performance of new deeds would lead to a total cessation of actions, an end of suffering. The Buddha refuted this view by pure logical reasoning. He then taught the bhikkhus the right path leading to the end of suffering. He also stated ten reasons why the Tathāgata came to be admired.

2. Pancattaya Sutta : In this sutta, given at Jetavana Vihāra, Sāvatti, the Buddha explained to the bhikkhus forty-four wrong views relating to the future.

The Buddha said, "According to certain samanas and brahmins souls of dead beings will remain conscious, according to others they will remain unconscious, according to still others they will remain neither conscious nor unconscious. Again there are others who say that there is destruction, annihilation and a total end of beings. Also, there are those who hold that they will attain Nibbāna in this very life. Followers of any of these sects often contradict the views of the other."

Similarly the Buddha described eighteen wrong views relating to the past.

He then remarked that Buddhist practitioners, leaving aside both views relating to the past and views relating to the future, pass on from the second stage of meditation to the fourth, and go even beyond the fetters of sensual pleasure, secluded joy born of tranquillity, non-material delight born of destruction of passion, neither perception nor non-perception and realize serenity, liberation and freedom from attachment.

The Buddha finally told the bhikkhus that a Buddha must go beyond even that: such achievement is something cultured, something coarse, like a predisposition to be eliminated. A Buddha must keep himself aloof from those experiences.

3. Kinti Sutta : This sutta was delivered by the Buddha to the bhikkhus at the wooded part of Bahiharama in Kusināra.

Herein the Buddha explained that he taught the Dhamma not for the sake of gain, such as robes, alms-food, lodgings, etc., nor in expectation of pleasant future existences. His teachings, viz., the Four Methods of Steadfast Mindfulness, Four Right Efforts, Four Psychic powers, Five Faculties, Five Strengths, Seven Constituents of Enlightenment and Noble Eightfold Path, in short the Thirty-seven Factors of Enlightenment, were for the attainment of higher knowledge leading to the

end of suffering which the bhikkhus must practise. Lastly, he told them that whenever there was a dispute over the doctrine with regard to words and meanings it should be resolved strictly in accordance with these factors of the Dhamma.

4. Sāmagāma Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Sāmagāma in Kapilavatthu to Ven. Ananda in order to remove his apprehension about schism in the Order.

Nigantha Nātaputta had recently died at Pāvā and his followers had split into two groups. On being informed that Ven. Ananda was worried lest there should arise such a schism in their order, after the passing away of the Buddha, the Buddha told him that there would be no dispute among the bhikkhus over the Dhamma based on the Thirty-seven Factors of Enlightenment. Notwithstanding, Ananda expressed his anxiety about controversy that might arise with regard to livelihood or the monastic code if not with regard to the Doctrine.

In this context the Buddha elucidated how to eliminate six causes that might lead to dispute and to resolve the dispute, if it did arise, by using seven ways of settling a dispute or law-suit.

5. Sunakkhatta Sutta : This sutta was delivered by the Buddha to bhikkhu Sunakkhatta in reply to his question about some bhikkhus claiming to have become Arhats.

Bhikkhu Sunakkhatta, a former Licchavi prince, grew jealous of certain bhikkhus who came to the Buddha and extolled the state of Arhatship which they said they had attained. He said to the Buddha, "Venerable Master, have these bhikkhus actually become Arhats as they declare to have become ?" The Buddha said, "A few of them actually did attain Arhatship of whom nothing remains to complain. The hypocritical bhikkhus who mistakenly claimed Arhatship need training. But nothing can be done with regard to those who claimed Arhatship, knowing full well that they were not entitled to it, simply to trouble me with unnecessary questions." Then the Buddha observed that one must be accomplished in the Dhamma before one could claim Arhatship. He also taught Sunakkhatta how to meditate and restrain the mind.

6. Anenjasappāya Sutta : This sutta deals with a sermon on sensual pleasures given by the Buddha to the bhikkhus at Kammāsadhama in the country of Kurus.

The Buddha explained to the bhikkhus the dangers of enjoying sensual pleasures which were transitory, delusive and subject to destruction, as deceptive as the plays of children, just like fetters of Māra (the Tempter). He also told them that one who was entangled in them would be hampered in his progress in the Dhamma. He further said he had shown them the path leading to imperturbability (āne-ja-sappāya) and ultimately to Nibbāna.

Lastly he told Ananda what kind of bhikkhus attain Nibbāna and also urged him to make urgent efforts through meditation to be liberated during the very life-time of the Tathāgata.

107. Ganakamoggallāna Sutta : This sutta contains a sermon given by the Buddha to Ganakamoggallāna in reply to his question regarding the Dhamma.

The Buddha was asked by the brahman Ganakamoggallāna whether there were systematic rules, practices and methods in his Teaching just as there were training rules, manuals, and graduated teachings in various branches of worldly knowledge. The Buddha told him, through the example of a skillful horse trainer, how disciples who approached him had to observe the precepts, follow disciplinary rules and practice meditation, and how they acquire wisdom step by step and ultimately become Arhats. The Buddha further said, "Anyone who follows the path as shown by the Tathāgata attains Nibbāna. Suppose a person wanting to go to Rājagaha met somebody who told him the right way to go to get there. If that man did not strictly follow the other's guidance and did not reach Rājagaha, the man who told him the way is not to blame. Similarly, if an individual fails to attain Nibbāna because he does not correctly pursue the path indicated by the Tathāgata, the Tathāgata cannot be held blameworthy."

Eventually Ganakamoggallāna said that those who sincerely go along the path shown by the Tathāgata would soon attain his Dhamma which stands foremost.

8. Gopakamoggallāna Sutta : This sutta was given by Ven. Ananda to Gopakamoggallāna in reply to one question from him and also another one from Varsakara.

In reply to Gopakamoggallāna's question Ven. Ananda said that the Buddha was the founder of an original path, the introducer of a path so far unknown, the teller of a path heretofore untold, the knower of a path, well versed in it.

To the question of Vasakara, the chief minister of Magadha, Ven. Ananda replied that the Buddha had not appointed a particular senior bhikkhu to be the head of the Order after he passed away. He also said that it was by dint of the Dhamma that the bhikkhus had so far been united and devoted to it. He further said, "To the bhikkhu who is possessed of ten confidence-inspiring attributes the order makes its obeisance, and shows its admiration and worship, and looks on him to refuge. The ten confidence-inspiring attributes are (i) to be observing moral practices; (ii) to be well-versed in the teaching; (iii) to be easily satisfied with robes, alms, etc.; (iv) to master the four meditations; (v) to know psychic powers; (vi) to have the divine ear; (vii) to be able to see into the minds of others; (viii) to be able to recollect previous births; (ix) to see, with the divine eye, beings passing from one state of existence to another; (x) to become an Arhat, having destroyed impurities.

9. Mahāpunnama Sutta : This sutta contains the Buddha's reply to the questions from bhikkhu Mahāpunna relating to the sensorial aggregates, the static view of individuality, etc.

The Buddha said, "Five groups of clinging are the five sensorial aggregates. Clinging, attachment and the five sensorial aggregates are not one and the same thing but the latter are born because of attachments. A noble Sāvaka (bhikkhu), initiated into the Dhamma of right men, has no static view of individuality." The Buddha further told the bhikkhus how to escape from enjoyment and disadvantage of materials forms, to ward off the delusion of the soul and to terminate existence and birth.

10. Culapunnama Sutta : This sutta contains detailed descriptions of the characteristics of good men and bad men and of the ways to differentiate between them. It also states that a good man can be reborn after his death in any realm or family of his choice.

12. Anupada Vagga

11. Anupada Sutta : In this sutta, given at Jetavana, Sāvattī, the Buddha describes in detail the genius and exceptional abilities of Ven. Sāriputta.

The Buddha said that Sāriputta was accomplished in all practices of the monastic code, in moral conduct, meditation, and wisdom, had attained emancipation and completed the Perfections. He might be said to have been born out of the mouth of the Buddha, born of the Dhamma, made of the Dhamma and to be an heir to the Dhamma. He might be justifiably called the son of Buddha.

12. Chabbisodhana Sutta : In this sutta the Buddha states the guiding principles for examining whether a bhikkhu has actually attained Arhatship or not.

The Buddha addressed the bhikkhus: "When any bhikkhu claims attainment of Arhatship his claim should not be admitted or rejected outright. It should be carefully scrutinized according to the following principles: whether he is emancipated from (i) the four behaviours, (ii) the five sensorial aggregates of attachments, (iii) the six elements (dhātu) (iv) the six internal or external sense bases; and (v) whether he has destroyed egotism (self-attachment) in all causes.

13. Sappurisadhamma Sutta : In this sutta the Buddha enumerates a number of characteristics by which a bhikkhu may be judged good or bad. A good bhikkhu is possessed of the following characteristics: (i) he is not proud of high, noble birth; (ii) he is not proud of name and fame; (iii) he is not proud of material gains such as robe, alms food, lodgings and medicines; (iv) he is not proud of his knowledge or learning; (v) he is not proud of being an expert in the monastic code; (vi) he is not proud of being a preacher of the Dhamma; (vii) he is not proud of his ascetic practice; (viii) he

is not proud of his meditative achievements. A good bhikkhu frees himself from impurities. A bad bhikkhu, on the contrary, is opposed to all the above virtues.

14. Sevittabbāsevitabba Sutta : This sutta, delivered by the Buddha at Jetavana in Sāvatti, deals with practices and actions which a bhikkhu should or should not resort to.

The Buddha briefly stated that every action and every practice of the bhikkhus, such as bodily conduct, verbal conduct, mental conduct, the arising of thoughts, the assumption of perception, the assumption of views, and the assumption of individuality, is of two kinds, one of which is to be followed and the other not to be followed. Ven. Sāriputta then elucidated every one of them in detail in the presence of the Buddha, and the Buddha supported Sāriputta's elaboration.

15. Bahudhātuka Sutta : This sutta, given to the bhikkhus by the Buddha, deals with an analytical study of elements, spheres, the Law of Causation etc.

The Buddha said, "Whatever fears arise, all arise for the fool, not the wise man. Whatever misfortunes arise, all arise for the fool, not the wise man." When this had been said, Ven. Ananda spoke thus to the Buddha. "What is the stage at which it can be said, reverend sir : Investigating, the monk is wise ?"

The Buddha said, "Ananda, when a bhikkhu is skilled in an analytical study of elements, skilled in the study of spheres, skilled in the study of the Law of Causation, skilled in the study of the right or wrong causes, he may be called 'skilled in the elements'."

The Buddha then elaborated on the teaching, causing Ananda to wonder at the profundity of his detailed explanation.

In reply to a further question from Ven. Ananda, the Buddha added that this discourse might also be named (i) Multi-elemental Discourse, (ii) the Fourfold Circle, (iii) the Mirror of Dhamma, (iv) the Drum of Deathlessness Discourse, (v) the Incomparable Victory in Battle Discourse.

16. Isigili Sutta : In this sutta the Buddha mentions the names of the hills surrounding Rājagaha.

The Buddha referred to the hills surrounding Rājagaha, viz. Vaibhar Parvata, Pandava Parvata, Vaipulya Parvata and Rishigiri (Isigili) Parvata. In this context the Buddha told the bhikkhus why Isigili (Rishigiri) Hill came to be called by that name, also saying that many of the Paccekabuddhas used to dwell there.

17. Mahācattārisaka Sutta : This sutta contains a detailed exposition on Right Concentration. In this discourse the Buddha also explains twenty meritorious and

twenty demeritorious points of the Dhamma, making forty altogether, which, he said, even non-causalists, non-believers in the consequence of action, and nihilists, could not reject.

18. Ānāpānasati Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at the Pubbārāma Monastery of Migāramāta in Sāvatti to a large number of bhikkhus.

Praising the bhikkhus gathering there, the Buddha said, "Development of mindfulness of respiration establishes a person in the Four Methods of Steadfast Mindfulness. The Four Methods of Steadfast Mindfulness, being developed, establish a person in the seven constituents of enlightenment. The seven constituents of enlightenment, being developed, bring about insight knowledge and emancipation.

19. Kāyagātāsati Sutta : This sutta describes the meditation practice involved in contemplation on the thirty-two parts of the body, together with full explanation of the practical steps of the method and its advantages.

The Buddha said, "A bhikkhu goes to the forest or the foot of a tree or into a secluded place, sits down with legs crossed and the back erect and mindfulness before him: this is known as mindfulness of respiration'."

When the bhikkhu is walking he is mindful that he is walking; when he is standing he is mindful that he is standing; when he is sitting down he is mindful that he is sitting down. He remains thoroughly mindful of the position of his body. When he goes ahead he is mindful that he is going ahead. When he looks straight or looks sideways he is fully mindful that he is doing so. When he contracts or stretches his limbs he knows and is fully mindful that he is doing that. This is known as 'mindfulness of the position of the body'.

The bhikkhu observes every part of his body, from the soles of the feet up to the hair of the head, from the hair on the head down to the soles of the feet, seeing it as filled with every kind of filth, consisting of thirty-two kinds of constituent parts such as head hair, body hair, nails, teeth, etc. With regard to the mindfulness of the position of body the bhikkhu sees into the body in relation to its position and its elemental structure, and observes it in consideration of its elemental nature, consisting of the earth element, the water element, the heat element and the air element.

Again the bhikkhu meditates on corpses lying discarded on the cremation ground-one day old, two days old, three days old, swollen, turning blue, festering, rotting-and thinks thus, "This body of mine, too, is of the same nature; it will surely become like that." In this way the bhikkhu meditates on the body with 'mindfulness of its condition'."

Then the bhikkhu in time acquires the stage of First Meditation, that of the Second Meditation, that of the Third Meditation and that of the Fourth Meditation and passes

on to the 'mindfulness of the condition of the body.' To the bhikkhu who repeatedly practices mindfulness of the condition of the body the Tempter (Māra) can do no harm. Such a bhikkhu makes full use of his supernormal powers, i.e. he becomes an Arhat, which is the tenth good result of mindfulness of the body.

20. Sankhārupapatti Sutta : This sutta describes how a bhikkhu, by cultivating in himself such virtues as faith, moral conduct, learning, relinquishment and wisdom, may be reborn after death in any family or realm of his choice, and if he makes an effort to become an Arhat by destroying his impurities in this very life, he can do so.

13. Suññata Vagga

121. Culasuññata Sutta : This sutta deals with the liberation of the void (suññata vihāra).

The Buddha once told Ananda that he often dwelt in the liberation of the void, suññata vihāra. When requested by Ananda he explained what the liberation of the void meant: Liberation through Insight that discerns voidness of self. He also said that the practitioner who practises 'suññata vihāra' can attain Nibbāna.

22. Mahāsuññata Sutta : This sutta was delivered by the Buddha to Ananda at the monastery donated by Kālakhemaka Shakya in Kapilavatthu in connection with a large number of bhikkhus staying together in a crowded manner.

The Buddha taught Ananda that bhikkhus should not delight in company or stay on in company with followers of another religious sect. The bhikkhu who did not mind doing so would be far from attaining his main destination. For a bhikkhu solitude is most beneficial. In this context the Buddha also explained (i) danger from a teacher, (ii) danger from a disciple, (iii) danger from chaste life. He further told him how a bhikkhu should behave towards the Tathāgata (Buddha, Shasta)

23. Acchariya-abbhuta Sutta : In this sutta, as in the Mahāpadana Sutta in the Digha Nikāya, the Buddha tells the bhikkhus that he is possessed of marvelous attributes.

At Sāvatti, the bhikkhus were talking about their knowledge of the Buddha's previous births. Just at that time the Buddha arrived. Ananda related from hearsay the life story of the Buddha from his birth in the Tushita (Pureland) Heaven after having accomplished the activities of Bodhisatta up to his birth in this world.

The Buddha then told Ven. Ananda also to bear in mind that it is marvelous that in the Tathāgata sensations, perceptions and contemplations arise, stay on and disappear to his full awareness.

24. Bakkula Sutta : This sutta deals with a conversation between bhikkhu Bakkula and his old friend, the naked ascetic Kassapa.

Bakkula had been in the order of the Buddha for eighty years. At Rājagaha Kassapa happened to ask bhikkhu Bakkula, aged one hundred and twenty years, how often he had indulged in sexual intercourse during those eighty years. Bakkula told his friend the marvellous attributes he possessed as an Arhat, also saying that he had attained Arhatship after seven days of strenuous practice of the Dhamma, following which he was completely rid of moral defilements.

Highly impressed, Kassapa took ordination from Bakkula and after a short period of time attained Arhatship.

On his death bed, Bakkula called all the bhikkhus before him and passed away in their midst.

25. Dantabhumi Sutta : In this sutta the Buddha tells Samanera Aciravata why he could not convince Prince Jāyasena.

While the Buddha was staying at Veluvana Monastery, Kalandaka Nivāpa in Rājagaha, Sāmanera (novice) Aciravata had a long talk with Prince Jāyasena, son of King Bimbisāra, but the Prince was not at all convinced. The prince left dissatisfied with the talk. Later on, when Sāmanera āciravata informed the Buddha of this talk the latter remarked that a young man like Prince Jāyasena could not hope to know, to think and to realize the essence of the Dhamma. The prince was living in the lap of luxury, surrounded by pleasures of the senses and enjoying them. The Buddha pointed out that the prince was an uninstructed ordinary person, undisciplined like an untamed animal or of narrow view, like a man standing at the foot of a mountain.

The Buddha also explained how he had, from the time of his appearance in this world, tamed people just like a dexterous elephant tamer. The Buddha also pointed out the difference between the way a disciplined bhikkhu dies and the way an undisciplined bhikkhu dies.

26. Bhumija Sutta : This sutta contains the conversation between Prince Jāyasena and bhikkhu Bhumija at Rājagaha, regarding how Fruition would result from the practice of the Noble Eightfold Path.

When the Buddha was later informed of this talk he told bhikkhu Bhumija that only the practice of the Noble Eightfold Path, and none other, leads to Fruition. In this connection the Buddha gave the example of attempting to make oil out of sand, squeezing the horns of a cow for milk, churning water to make butter, and rubbing two pieces of wet green wood to make fire, and thus clarified the point for Bhumija.

27. Anuruddha Sutta : This sutta contains Ven. Anuruddha's reply to the question of Pañcakanga, the carpenter.

While the Buddha was staying in the Jetavana Monastery Ven. Anuruddha gave this discourse to Pañcakanga, to explain the difference between liberation through practice of the four brahmavihāra meditations (appamāna cetovimutti) and liberation

through kasina meditation (mahāgatta cetovimutti), four origins of the state of existence and also about the Devas: Paritabha, Appamanabha, Sankilittabha and Parisuddhabha.

28. Upakkilesa Sutta : This sutta deals with the various sermons the Buddha gave to certain bhikkhus after he had left Kosambi because of some belligerent and intransigent bhikkhus.

When the Buddha, even after three attempts, could not bring about a compromise among the quarrelsome bhikkhus, he made this utterance in Verse, "It is better to wander about alone than to keep company with fools." Then he set out for the village of Balaka-lonakara where he delivered a lot of sermons to bhikkhu Bhaggu. Therefrom the Buddha proceeded to Pācinavanisa Park wherein Ven. Anuruddha, Ven. Nandiya and Ven. Kimbila were staying. He told them that unity among the bhikkhus should be just like the combination of milk with water.

These bhikkhus informed the Buddha of various forms and shapes they perceived in the course of their meditation. Then the Buddha taught them about mental defilements (upakkilesa) that appear at a certain stage in meditation process, saying they should be on their guard not to be led astray by these deceptive defilements. He also told them his past experiences, how he had struggled to destroy such defilements until he attained Buddhahood.

29. Bālapandita Sutta : This sutta was delivered by the Buddha at Sāvatti on fools and characteristic behaviour of fools.

The characteristics of a fool are (i) to be anxious about unnecessary matters; (ii) to use harsh words while speaking; (iii) to do evil deeds. Fools will have to experience in this very life three kinds of woe: (i) subjection to popular condemnation; (ii) subjection to punishments; (iii) constant worry. Evil actions will lead a fool to the nether world. For such a fool human life will be no more obtainable. If ever he gets a chance to be a human being he will be reborn in a low family, there to live a life a hardship.

The opposite characteristics to the above are those of a wise man. As the result of his meritorious deeds he will be much more blessed than a universal monarch with his seven precious gems.

30. Devaduta Sutta : This sutta records a discourse given by the Buddha to the bhikkhus at Sāvatti on the five conditions of the body and on the punishment of fivefold bondage.

The Buddha explained to the bhikkhus the five conditions of the body-birth, old age, disease, kamma and death-giving examples of five angels. He also elucidated the penalty of fivefold bondage, laying stress on refraining from evil deeds.

14. Vibhanga Vagga

31. Bhaddekaratta Sutta : This sutta records a discourse given by the Buddha to the bhikkhus at Sāvatti on the need to think about the most essential time and aspect of our life.

The Buddha urged the bhikkhus not to dwell in the past, which was gone, nor to seek the future which had not yet come, but to make the maximum use of the present time. He also stressed that the main objective of the word 'Bhaddekaratta' is to make constant effort to be liberated from the inevitable problems of life-birth, old age and death.

32. Ananda-Bhaddekaratta Sutta : This sutta, given by Ven. Ananda to other bhikkhus, is an elaboration of the Bhaddekaratta Sutta.

Ven. Ananda explained the Bhaddekaratta Sutta to the other bhikkhus in detail. The Buddha was fully satisfied with Ananda's elaborated discourse, and commended it highly.

33. Mahākaccāna-Bhaddekaratta Sutta : This sutta is a detailed exposition by Ven. Mahākaccāna of the Bhaddekaratta Sutta as explained by the Buddha in the Bhaddekaratta Sutta.

Ven. Mahākaccāna repeated the sutta to Ven. Samiddhi and other bhikkhus at Tapodārāma in Rājagaha, explaining it in detail. Ven. Mahākaccāna was commended by the Buddha for his exposition.

34. Lomasakangiya-Bhaddekaratta Sutta : This sutta is also a discourse on the Bhaddekaratta Sutta as delivered by the Buddha to Ven. Lomasakangiya. While Ven. Lomasakangiya was staying in Kapilavatthu he was inspired by Devaputta Chandan to find out about the Bhaddekaratta Sutta. Accordingly he went to Jetavana, Rājagaha and asked the Buddha to explain it to him. This sutta records what the Buddha told him on that occasion.

35. Culakammavibhanga Sutta : This sutta was delivered by the Buddha in reply to the questions of Subha Mānavaka, son of Todeyya.

Young Subha Mānavaka was curious to know why some people were born in high class families, some in low class families; why some were born rich, others poor; why some were of good health with a long span of life, others of poor health with a short span of life, etc. He approached the Buddha and asked him a number of questions to satisfy his curiosity. The Buddha gave a long discourse on kamma and its resultant effects. Subha Mānavaka was fully satisfied with the Buddha's answers and became his lay disciple.

36. Mahākammavibhāṅga Sutta : This sutta on kamma and its resultant effects was delivered by the Buddha at Veluvana Kalandaka Nivapa in Rājagaha.

According to this sutta: (i) among those people who have engaged in killing living beings and have committed the ten demeritorious deeds, some are reborn after death in the nether region, while (ii) some of them happen to acquire Right Insight just before death and die to be reborn in the heavenly region; among those who have committed meritorious deeds, (iii) some are reborn after death in the heavenly region on account of those deeds; (iv) some happen to hold wrong insight at the last moments and die to be reborn in the nether region. Even non-Buddhist meditators going to hell and heaven are seen to have propounded various theories based on wrong views about the kamma. Then the Buddha explained to Ven. Ananda how (i) demeritorious deeds could affect demeritorious deeds, (ii) meritorious deeds could affect demeritorious deeds, (iii) meritorious deeds could affect meritorious deeds or (iv) demeritorious deeds could affect meritorious deeds.

37. Salāyatana-Vibhanga Sutta : This sutta on sense spheres, different types of consciousness, contact, etc. was delivered by the Buddha to the bhikkhus at Jetavana.

The Buddha explained that the practitioner should be well acquainted with (i) six internal sense bases; (ii) six external sense objects; (iii) six groups of consciousness; (iv) six groups of contacts; (v) eighteen kinds of investigation; (vi) thirty-six positions for creatures, and (vii) 'banishing this by that;' (viii) three bases of mindfulness, which the Noble One cultivates, and in the cultivation of which the Noble one as Master is worthy to teach his following (ix) He is called the supreme trainer of the human heart for disciples who are being schooled. Such is the summary of the classification of sense relations.

38. Uddesa-vibhanga Sutta : In this sutta the Buddha taught how the practitioner should practice in restraining his external sense spheres, consciousness, contact, etc. in accordance with the discourse given by him to the bhikkhus at Jetavana.

The Buddha here explains how the restraint of the mind with regard to external sense spheres and non-attachment to internal sense organs should be practiced in such a way that the external sense spheres are not upset and the internal sense organs are steady and firm. He also remarked that the practitioner who is accomplished in such practices could make an end of the causes of his future birth, old age and death.

39. Arana-Vibhanga Sutta : This sutta, urging the bhikkhus to avoid the two extremes and to follow the Middle path, was delivered by the Buddha at Sāvatti.

This discourse is an exhortation on the practice of the Middle Path, avoiding (i) indulgence in low, vulgar, common-place, ignoble, harmful sensual pleasures and (ii) involvement in painful, ignoble, harmful, self-mortifying, depraving deeds. This pursuit of the Middle Path alone would lead to the Right Knowledge and Nibbāna.

40. Dhātuviṅṅha Sutta : This sutta was explained by the Buddha to Pukkusāti, a recluse practising austerity.

Pukkusāti was a recluse who had left the home life inspired by the fame of the Buddha whom he had not yet met and whom he was on his way to see. He was staying in the hut of Bhargava, a potter. The Buddha purposely went to meet this recluse in the potter's hut. In the course of this discourse the Buddha taught Pukkusāti the following : man is made of (i) six elements, (ii) six bases or spheres of contact, (iii) eighteen kinds of mental approach, (iv) steadfastness in four foundations where no tides of conceit (of egotism) occur. None of the aforesaid six elements (matter or solidity, water of fluidity, heat, air or motion, space and consciousness or mind) are to be seen as 'mine', 'me' or 'myself'. All of them are subject to the law of Impermanence, so are the three types of sensation. When a bhikkhu perceives the real nature of physical and mental phenomena, when the tides of conceit (or egotism) occur in him no more, he will be endowed with absolute wisdom, knowledge of the Noble Truth; he is an Arhat, worthy of the name "a hermit stilled" (lit, a wise man at peace).

The fact that Pukkusāti, who had renounced household life with the same inspiration as that of the Buddha, could not recognize the Buddha who was staying in the same room as him clearly indicates that the Buddha did not look different from ordinary people except that he was possessed of extraordinary wisdom.

41. Saccaviṅṅha Sutta : This sutta dealing with the Four Noble Truths was delivered by Ven. Sāriputta to the bhikkhus as Migadāya, Isipatana in Varanasi.

In accordance with the remark made by the Buddha to the effect that Ven. Sāriputta also could repeat the Turning of the Wheel as he himself had done at Migadaya, Isipatana in Vaharasi, Sāriputta explained in detail the Four Noble Truths to the bhikkhus staying at Migadaya, Isipatana, Varanasi.

42. Dakkhinaviṅṅha Sutta : In this sutta the Buddha explained to his step-mother Pajapati Gotami the difference between offerings made to an individual and to the Order (Sangha).

This discourse contains on the one hand, the resultant fruit of donations from those made to birds and animals up to the Tathāgata, Fully Omniscient Buddha, and, on the other hand, seven kinds of donations to be made to the Order, together, with more emphasis on the superior benefit accruing from offerings made to the Order. Again, the sanctity of donation, too, depends on four conditions: (i) sanctity on the part of the donor with non on the part of the receiver; (ii) sanctity on the part of the receiver with non on the part of the donor; (iii) no sanctity on the part of both the donor and receiver and (iv) sanctity on the part of both the donor and the receiver.

15. Salāyatana Vagga

43. Anāthapindikovāda Sutta : This sutta was delivered by Ven. Sāriputta to Anāthapindika on his death-bed.

To Anāthapindika lying in his death-bed Ven. Sāriputta explained, one by one, the profound precepts of the Buddha's teaching in a simple manner. Sāriputta told him not to grasp at the six internal sense organs nor the six external sense bases, nor the feelings that arise in relation to them, nor at the six elements, nor at the five aggregates and so on; only no attachment to any of them would lead one to liberation. Anāthapindika remarked that he had never before in his life heard such a profound sermon. Then Ven. Sāriputta replied that householders rarely got a chance to hear such profound teachings.

Anāthapindika, after his death, appeared before the Buddha in the form of a heavenly being (devaputta) and approvingly referred to his own donation of the Jetavana Monastery, adding that if one who is anxious for one's own future welfare should build such a monastery as the Jetavana one and invite wise, moral, calm and accomplished bhikkhus just like Ven. Sāriputta to stay on it.

44. Channovāda Sutta : This sutta deals with the moans and groans of the ailing bhikkhu Channa and the solace given him by Ven. Sāriputta.

From his death bed Ven. Channa answered one after another all the questions of Ven. Sāriputta regarding the theme of soullessness. Ven. Channa, though quite capable of answering such subtle questions on impermanence, suffering and soullessness, he had not yet attained the Fruition of the Path. So in a fit of intense pain he even made an attempt at suicide. But Sāriputta instructed him on the Vipassanā meditation. Accordingly Channa practised the Vipassanā meditation and attained Arhatship, shortly to be followed by death. The Buddha announced to Sāriputta that there was no need to be anxious about the possibility of Channa's rebirth.

45. Punnovāda Sutta : This sutta indicates the growing extent of fortitude of bhikkhu Punna as a result of the Buddha's instruction on practising holy life in solitude.

At the instruction of the Buddha on practising the holy life in solitude, bhikkhu Punna prepared himself to go to the Village of Sunāparanta to spend his rainy season retreat. Then the Buddha asked him how he would face the dangers which infested the locality of Sunāparanta. To this Punna gave the following reply, "Venerable master, if the people of Sunāparanta hurl a torrent of abuse at me I will think and feel that they are good, very good, not to beat me with their hands. Not only that! Even if they attempt at my life I will consider them good, feeling that I have easily found someone to kill me while other individuals have to go on looking for someone to kill them." He

also told the Buddha of the six categories of fortitude he had, including indifference to an attack even on his life.

Eventually, Punna got through the difficult test and received consent from the Buddha to go to Sunāparanta. Within the three months of his retreat, bhikkhu Punna had converted many of the people of Sunāparanta to the Dhamma.

46. Nandakovāda Sutta : The sutta contains a sermon given by Ven. Nandaka to five hundred bhikkhunis.

Ven. Nandaka explained in the form of questions and answers the twelve categories of internal and external sense bases, the six types of consciousness and their impermanent nature and now to practise seven Constituents of Enlightenment. The Buddha told him to deliver the same sermon in the next day also, listening to which some of the bhikkhunis (nuns) became Stream-entrants, some Once-returners and some Non-returners and some even Arhats. He won the approval of the Buddha for his lucid exposition of the Dhamma.

47. Cularāhulovāda Sutta : This sutta contains the discourse given by the Buddha to his own son, Rāhula, then a bhikkhu of the order.

When the Buddha found Rāhula mature enough to acquire the knowledge of Liberation, he took him to a lonely site in a forest and sat with him at the foot of a tree. There the Buddha instructed Rāhula in the form of questions and answers on the impermanent nature of the twelve sense bases, impermanence of consciousness, suffering, changeability, etc., in consequence of which Ven. Rāhula attained Arhatship.

48. Chachakka Sutta : This sutta contains a discourse frequently given by the Buddha to the bhikkhus.

This discourse centres on (i) six internal sense organs, (ii) six external sense bases, (iii) six types of consciousness, (iv) six types of contact, (v) six types of sensation, (vi) six types of craving, all together thirty six phenomena, and on their interrelationship that leads to continuity of phenomena from one existence to another and on how to discover their origin and decay and be liberated from them.

49. Mahāsalāyatana Sutta : This sutta is a sermon given by the Buddha to the bhikkhus at Jetavana in Sāvatti on liberation from attachments.

The Buddha said, "Attachment to six internal sense organs leads to craving, and craving to suffering; but non-attachment will lead to experience of happiness; one who is not attached to sensual pleasures can accomplish the practice of the path of the Dhamma."

50. Nagaravindeyya Sutta : In this sutta the Buddha explains to the villagers of Nagaravinda the distinction between samanas and brahmins who deserve honour and homage and those who do not. Only those religious teachers who have discarded the craving for and attachment to sense pleasures were worthy of veneration.

51. Pindapātapārisuddhi Sutta : In this sutta the Buddha explains the sphere of voidness to Ven. Sāriputta.

The Buddha remarked that the actual path of practice for a practitioner was exercising in the practice of voidness. The practitioner who wishes to undertake such practice should realize his own mind through observation and constantly take recourse to meritorious deeds. All the practitioners who had through such practices purified their modes of life had done so exclusively through this medium of observation.

52. Indriyabhavānā Sutta : In this sutta the Buddha spoke to Ven. Ananda about the excellence of restraining the senses.

The Buddha threw light on developing restraint over the senses by means of meditation, on the line of conduct for an ordinary worldling still under training and on attaining well-trained mastery over the senses. He also urged the bhikkhus to be strenuous in their practice and accomplish all their tasks.

A Note from the Translator

The present work abounds with, on the one hand, both Pali and Sanskrit forms of certain Buddhist technical terms and, on the other hand, only Sanskrit forms of some others as, for example, 'putra' (Sanskrit) for 'putta' (Pali). In the case of personal names, too, Pali forms are given as far as practicable while some Sanskrit forms are retained. The coverage of all technical terms by the meagre lexicon of Nepali is really a bitter pill for the translator. No dictionary of such technical terms being available in Nepal so far, the Nepalese readers are at a great loss in this respect. The present volume has been brought out with a vision that all such terms will be elucidated when ample notes, comments and commentaries will be profusely available tomorrow. The forthcoming lexicographers will come across a good store of elaborate explanations of these terms provided by veteran authorities. Only then one will realise with what limited source this translation has been produced in the present form.

To-day, even scholars of repute cannot understand Buddhist texts for want of a dictionary containing meanings of these terms. For example, we may take up the terms like 'nāma' and 'rupa'. The late Sangha Mahanayak Bhikkhu Pragyanda used to say that some Buddhist scholars often insist that the word 'nāma' simply stands for 'name' (of objects) and 'rupa' for any visible object or matter. But, infact, nāma actually means 'mind' (or concept) and 'rupa' means 'form' (of any material object). Again, any reader can well realise that one is misled from its actual meaning if the

term 'vijñāna' (consciousness) is considered verbally to mean 'science'. That is why, it is high time that an exhaustive dictionary based on Tipitakas and allied commentarial literature of Arthakathas be compiled as early as possible.

Turning to the question of compiling a Dictionary of Buddhist classics, it is at present advisable that until a new separate dictionary of Buddhist classics is published, dictionaries in Nepali and Nepal Bhasa languages, available so far, should be revised to include a vocabulary of at least, important as well as essential terms and words of Buddhist classics.

Acknowledgements

If attention is paid, in course of translation, not only to the sense but also to the use of words as the purpose of this work is, the language in this work will be difficult to understand. But to serve the purpose of translators of Tipitakas, historians, philologists and researchers, in addition to that of general readers, attempts have been made, as far as practicable, to retain in Nepali the oral, preaching style of Pali language of the then society. An accustomed patient reader, therefore, can without only difficulty grasp the gist of twenty-five hundred years old oral sermons.

In order to avoid or reduce repetitions the term 'pe' (i.e. peyyal, meaning, 'op.cit') has been replaced by the word 'purwawat', (meaning op.cit, do) or simply by a set of inverted commas whereas in certain cases such a reference is indicated by a page number. The reader, once habituated to these signs, can easily find out where to look for and what to consult. As in other translation works of mine the text of more often repeated discourses (sutras) here and there have been only briefly stated with their references indicated in page numbers given on foot notes below. All page numbers in the present work refer to the Dewanagari versions of Tripitakas and Arthakathas issued by the Nalanda University. Only in case of references belonging to other sources concerned, names and page numbers are specifically mentioned.

The present work, just like my previous ones, retains the language, style and ways of presentation of former translators of Tipitaka such as Dr. Acharya Amritananda Mahanayak Mahathera, Mahapandit Rahul Sankrityayana and Swami Dwarikadas Shastri whom I have ideally followed. I, therefore, consider it my duty to express my obligations to them. I am particularly indebted to late Dr. Amritananda Mahathera from whose translated works - *Buddhakalin Series* I have quoted verbatim ample discourses, footnotes, etc. only correcting grammatical errors and adding supplementary notes wherever necessary. To speak the truth, I give the credit of translating the present work of Majjhim Nikaya, as in the case of my previously published Digha Nikaya, to the late Venerable monk. My hearty gratitude is also due to Ven. Kumar Kashyap Mahathera, Chairman of the Anandakuti Monastery Trust and its other members for their kind permission once more to quote from their publications.

Also I regard it my first duty to express my gratefulness to Ven. Sudarshan Mahathera who has both directly and indirectly inspired me to go ahead in this regard. Similarly, Ven. Buddhaghosh Mahathera, too, deserves my gratefulness for his healthy suggestions.

I am also thankful to Mr. Bhuwanlal Pradhan, a historian and scholar of Buddhism, who was kind enough most perseveringly to devote his valuable time to translate into Nepali as much as one third of the present volume of work. He has extended his co-operation even in translating into Nepali the introductory portion of the present work. Again it was he, it is worth remembering, who had rendered into English the introductory portion of my Nepal Bhasha version of Majjhim Nikaya. I feel highly obliged to him for his most friendly invaluable co-operation. But for his help my readers would not have so early an opportunity to read in Nepali language the present work. Also, my wife Gyani Shova Bajracharya deserves special thanks for creating a favourable atmosphere as ever for the serious pursuit of my work. Thanks are also due to Mr. Gokulprasad Sharma whose suggestion for improving the language in this work has been strictly followed. Again, Mr. Dharma Ratna Shakya who was from the very beginning busy with computerizing this work, well deserves my hearty thanks.

My scholarly readers, I hope, will concentrate on the main theme rather than mind any kind of error or flaw that they may come across in this work. At any rate, they point out any mistake that has crept into this book give or timely suggestion, I would remain grateful to them.

The publication of this Nepali version of Majjhim Nikaya, just like my other previous works, will streamline all sections of Nepalese people - Gurungs, Limbus, Magars, Newars, Rais, Tamangs, Tharus and all other tribes, who, though very often utter the holy name of the Buddha, know very little of him and follow less of his teachings to the main current of learning the Buddha messages. I ever remain indebted to my respectable elder brother Pavitra Bahadur Bajracharya, nephew Askoka Ratna Bajracharya, elder sister Hira Devi Bajracharya, who have as before kindly borne the entire expense of bringing out the present work, too. May they be ever a source of inspiration for the spread of the Light of Righteousness throughout the length and breadth of our country !

Lastly, I wish that the present Nepali version of Majjhim Nikaya will be a competent medium for being acquainted with Lord Buddha and his Doctrines to the Nepali speaking people.

**Bir-Purna Pustak Sangrahalaya
Gabahal, Lalitpur-18
Nepal.**

— Dunda Bahadur Bajracharya

भूमिका

त्रिपिटकको पहिलो ग्रन्थ दीघनिकायको प्रकाशनपछि त्यसको एकवर्षभित्रै त्रिपिटकको महत्वपूर्ण दोस्रो ग्रन्थ मज्झिमनिकाय पनि नेपाली पाठकवर्ग समक्ष प्रस्तुत गर्न पाउँदा मलाई ठूलो धम्मप्रीति अनुभव भइरहेको छ । समय सापेक्ष हिसाबले दीघनिकाय र मज्झिमनिकाय जस्ता ठूलठूला धर्मका मूल ग्रन्थ थोरै समयावधिभित्र नेपाल भाषा र नेपालीमा छुट्टा-छुट्टै संस्करणहरू निकाल्न पाउनु मेरो लागि ठूलो सौभाग्यको विषय बनेको छ । साथै विश्वमै त्रिपिटकीय ग्रन्थहरू एउटै व्यक्तिद्वारा दुई भाषामा निकाल्ने मौका पाउनु मेरो लागि मात्रै होइन हाम्रै देशकै लागि पनि गौरवको विषय बनेको छ ।

भगवान् बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरिसकेपछि उहाँले ४५ वर्षसम्म ग्राम-ग्राम, निगम-निगम, देश-देशान्तर चारिका गर्नु भई महापरिनिर्वाण हुने अन्तिम समयसम्मको अवधिभित्र जति पनि उहाँले उपदेश दिनु भयो, ती सबैको सङ्ग्रह गर्ने प्रयत्न पालि त्रिपिटकमा भएको पाइन्छ । बुद्धवचन त्रिपिटकलाई (क) सुत्तपिटक, (ख) विनयपिटक र (ग) अभिधम्मपिटक गरी तीन भागमा विभाजित गरिएकोले त्रिपिटक भनी यसको नामाकरण गरिएको बुझिन्छ । त्रिपिटकमा समावेश भएका ग्रन्थहरू निम्न प्रकारका छन् -

सुत्तपिटक	विनयपिटक	अभिधम्मपिटक
१. दीघनिकाय*	१. पाराजिकापालि	१. धम्मसङ्गाणिपालि
२. मज्झिमनिकाय*	२. पाचिच्चियपालि	२. विभङ्गपालि
३. संयुत्तनिकाय*	३. महावग्गपालि	३. धातुकथापालि
४. अङ्गुत्तरनिकाय	४. चुल्लवग्गपालि	४. पुग्गलपञ्चत्ति
५. खुद्दकनिकाय*	५. परिवारपालि	५. कथावत्थुपालि
१) खुद्दकपाठ°		६. यमकपालि
२) धम्मपद°		७. पट्टानपालि
३) उदान°		
४) इतिवृत्तक*°		
५) सुत्तनिपात°		
६) विमानवत्थु°		
७) पेतवत्थु°		
८) थेरगाथा°		
९) थेरीगाथा°		
१०) जातक		
११) निद्देस → क. महानिद्देस ख. चुल्लनिद्देस		
१२) पटिसम्भिदामग्ग		
१३) अपदान		
१४) बुद्धवंस°		
१५) चरियापिटक°		

* अनुवादक परिवारद्वारा नेपाल भाषामा प्रकाशित ग्रन्थहरू ।

° नेपाल भाषामा प्रकाशित भइसकेका ग्रन्थहरू ।

+ म्यानमार (बर्मा) मा भएको छैठौँ संगायनमा (१) नेत्ति, (२) पेटकोपदेश र (३) मिलिन्द-प्रश्न - यी तीन ग्रन्थहरूलाई खुद्दकनिकाय अन्तर्गत समावेश गरिएको छ ।

“मज्झिमनिकाय” शीर्षक ग्रन्थ दीघनिकायभन्दा छोटो र खुद्दकनिकायभन्दा लामो अर्थात् मझौला खालको १५२ वटा सूत्रको संग्रह हो । यस निकायलाई महापण्डित राहुल सांकृत्यायनले बुद्धवचनामृत भनेका छन् । त्रिपिटक वाङ्मयमा मज्झिमनिकायले सर्वोच्च स्थान पाएको देखिन्छ । यसै तथ्यको सम्बन्धमा विद्वान्हरू के पनि भन्छन् भने त्रिपिटक र बौद्ध साहित्यमा अरू निकायहरू नष्ट भए पनि मज्झिमनिकाय बचिरहेमा यो एउटैको माध्यमद्वारा हामीहरूलाई बुद्धको पूज्य, पवित्र व्यक्तित्व, उहाँको शिक्षाको सारतत्त्व बुझ्न कठिन हुनेछैन । मूलतः यही एउटा निकायको आधारमा जर्मन विद्वान् ढाल्केले बुद्धधर्मसम्बन्धी आफ्ना सारगर्भित कृतिहरू रचेका छन् । यो निकाय बुद्धकालीन सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक तथ्यहरूको अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने साधक, विद्वान्, विद्यार्थी र सर्वसाधारण जिज्ञासु, पाठकहरूको लागि गहकिलो प्रामाणिक आधार हो । यो मज्झिमनिकाय मूल-पण्णासक, मज्झिम-पण्णासक, उपरि-पण्णासक भनिने तीन भागमा विभाजित गरिएको छ । सूत्रको हिसाबले यसमा दसदसवटा सूत्र भएका चौधवटा वर्ग र बाह्रवटा सूत्र भएको चौधौँ वर्ग एउटा समेत गरी जम्मा पन्ध्रवटा वर्ग र एक सय वाउन्नवटा सूत्र छन् ।

पाठक वर्गहरूको सुबिधाको निमित्त प्रस्तुत ‘मज्झिमनिकाय’ ग्रन्थका १५२ वटा सूत्रका सारांश यहाँ उल्लेख गरिन्छ ।

मूलपण्णासक

१. मूलपरियाय वर्ग

१. मूलपरियाय-सुत्त : भगवान् बुद्धले उक्कट्टाको सुभगवनमा धर्मोपदेश गर्नुभएको यो सूत्र गाम्भीर्यको कारणले भिक्षुहरूले बुझ्न नसक्दा उनीहरूले यसको अनुमोदन गर्न सकेनन् ।

भगवान् बुद्धले सत्त्वहरूलाई उनीहरूको कुरा बुझ्ने क्षमताअनुसार चार भागमा विभाजित गर्नु भएको छ : (१) पृथक्जन, (२) शैक्ष, (३) क्षीणास्रव र (४) तथागत बुद्ध ।

बुद्ध धर्मअनुसार पृथक्जन भनेको साधारण मनुष्य हो । उसको बुद्धधर्मसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान प्राप्त गरेअनुसार त्यसलाई यथार्थ रूपले देख्न सक्ने क्षमता हुँदैन । अर्को तरिकाले भन्ने हो भने ऊ मार्गफल प्राप्त गरिनसकेको हुन्छ । उसले - १. पृथ्वीलाई पृथ्वी ठान्दछ, २. पृथ्वीलाई पृथ्वी भनेर नै ठानेर पृथ्वी धारण गर्दछ, ३. पृथ्वीबाट उत्पन्न भएको भन्ठान्छ, ४. पृथ्वीबाटै नाश पनि भएको ठान्दछ, ५. यो पृथ्वी आफ्नै हो भन्ठान्छ, ६. पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दछ । त्यसो के कारणले गर्ने हो ? उसले पृथ्वीलाई यथार्थ रूपले देख्न नसकेको, बुझ्न नसकेको कारणले हो ।

यसरी नै अरू विषयमा पनि उसमा यथार्थ ज्ञान हुँदैन । सबै मानिसहरू-विद्वान् होऊन् वा मूर्ख सामान्यतः शब्दका उपरोक्त धारणामा टाँसिरहन्छन् । आचरण (अभ्यास) ले, विशुद्ध ज्ञानले शैक्ष स्तरमा पुगिसकेको मान्छे (साधक) को विचार स्तरमा (मात्र) केही फरक आउँछ । उसले - १. पृथ्वीलाई पृथ्वी भनेर जान्दछ, २. पृथ्वीलाई पृथ्वीकै रूपमा (यथार्थ रूपले) जानेर पृथ्वी नै भन्ठान्दैन, ३. पृथ्वीबाट उत्पन्न भएको भन्ठान्दैन, ४. पृथ्वीबाटै नाश पनि भएको ठान्दैन, ५. यो पृथ्वी आफ्नै हो भन्ठान्दैन, ६. पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन, त्यसो के कारणले गर्ने हो ? उसले केही थोरै जानिसकेको हुन्छ, तर अबै सिक्नु, बुझ्नु पर्ने धेरै बाँकी नै छन् ।

क्षीणास्रव अर्थात् अर्हत्को स्तरमा पुगेपछि, साधक उपरोक्त सोचाइबाट बिलकुल विमुक्त हुन्छ । उसको दृष्टिमा वस्तुहरूलाई यथार्थ रूपले अर्थात् जस्ताको तस्तै हेर्ने, देख्ने क्षमता विकसित भइसकेको

हुन्छ । फेरि, क्षीणासव साधकहरू - (१) राम्ररी, पूरापूर जान्ने, बुझ्ने, (२) राग नष्ट भइसकेका, (३) द्वेष नष्ट भइसकेका, (४) मोह नष्ट भइसकेका हुन्छन् । यी चारवटा भूमि-परिच्छेदको वर्गीकरण गरेर (भगवान् बुद्धले) उपदेश गर्नु भएको छ जुन ध्यानको अभ्यासले देख्नुपर्ने हुन् ।

तथागतको बारेमा त स्वयं उहाँ (बुद्ध) ले बताउनु भएकै छ । अष्टम भूमि-परिच्छेदको हकमा उहाँले बोधिवृक्षमुनि प्रतीत्यसमुत्पादको ज्ञान-प्राप्तिद्वारा जब सम्यक्सम्बुद्ध हुनुभयो त्यसै बेला उहाँ यस्ता विषयहरूमा पारङ्गत हुनुभएको थियो ।

अठ्ठ कथाअनुसार भगवान् बुद्धले यस सूत्रको साथै मूलपरियाय जातक पनि बताउनु भएको थियो । यो गम्भीर सूत्र देशना गर्दा अन्तसम्म पनि केही भिक्षुहरूले केही पनि विशेषता प्राप्त गर्न सकेनन् । त्यसपछि उहाँले बीसौं सूत्र उपदेश गर्नुभयो । अनि मात्र ती भिक्षुहरूले यस विषयसम्बन्धी गाम्भीर्य बुझ्न सके ।

२. सब्बासव-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई श्रावस्तीमा सबै आसवको संवर (नियन्त्रण) कसरी गर्ने हो भन्नेबारे व्याख्या गर्नुहुँदै आसव-क्षय गर्नको निमित्त योनिसोमनसिकार (यथार्थ विचार) प्राप्त गर्नुपर्दछ भनेर दिनुभएको उपदेशको चर्चा गरिएको छ । आसव परित्याग गर्ने तरिका यी हुन् : - १) दर्शनद्वारा परित्याग गर्नुपर्ने आसव, २) संवरद्वारा परित्याग गर्नुपर्ने आसव, ३) प्रतिसेवनद्वारा परित्याग गर्नुपर्ने आसव, ४) अधिवासनद्वारा परित्याग गर्नुपर्ने आसव, ५) पूरा त्यागद्वारा परित्याग गर्नुपर्ने आसव, ६) पूरै हटाएर परित्याग गर्नुपर्ने आसव, ७) भावनाद्वारा परित्याग गर्नुपर्ने आसव ।

यसरी जसले आफूमा रहेको आसव उपरोक्त तरिकाले परित्याग गर्न सक्छ उसले नै अन्तमा दुःखको पनि अन्त गर्न सक्छ । पारमार्थिक रूपले काम सकिएको पनि हुन्छ ।

३. धम्मदायाद-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई धर्मदायाद हुने आभिषदायाद नहुने गर्नको निमित्त दिनु भएको उपदेशको चर्चा छ । यसको दोस्रो भागमा आयुष्मान् सारिपुत्रले शिक्षा पालन नगर्ने भिक्षुहरू कसरी निन्दा गर्न योग्य हुन्छन् तथा शिक्षा पालन गर्ने भिक्षुहरू कसरी तारिफ गर्न योग्य हुन्छन् भन्ने कुरा बताएका छन् । साथै यसमा पाप धर्म नष्ट गर्ने मध्यम मार्गको चर्चा पनि छ ।

४. भयभेरव-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा विहार गरिरहनु भएको बेला सारिपुत्रले - (१) लोकमा केही व्यक्ति आफूहरूसँग अङ्गण (=पापमय इच्छा) भए पनि आफूहरूमा अङ्गण छन् भनेर चाल नपाएका, (२) केही व्यक्ति आफूहरूमा अङ्गण छन् भनेर चाल पाएका, (३) केही व्यक्ति आफूहरूमा अङ्गण नभएर पनि सो नभएको चाल नपाएका र (४) केही व्यक्ति आफूहरूमा अङ्गण नभएका र आफूहरूमा सो नभएको चाल पाएका - यी चार प्रकारका मान्छेहरू हुन्छन् भनेर बताउँदै यिनीहरूमध्ये अङ्गण नभएको भनेर चाल पाएका व्यक्तिहरू उत्तम हुन्छन् भनेर दिएको उपदेश परेको छ ।

६. आकङ्खेय-सुत्त : भगवान् बुद्धले जेतवनमा भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो, "भिक्षु हो ! शीलसम्पन्न भएर बस, प्रातिमोक्षसंवरले सुरक्षित भई विहार गर्ने होऊ, आचार गोचरले सम्पन्न भएर बस, शिक्षापद ग्रहण गरी तिनको अभ्यास गर्दैरहने होऊ।"

यसो गर्नाले आफूले आशा गरेको ठूलोभन्दा ठूलो आकाङ्क्षा पूरा हुन्छ । त्यसबाहेक शीलादि पूरा गर्ने व्यक्ति स्रोतापत्ति, सकृदागामी, अनागामी हुने मात्र होइन, छवटा अभिज्ञा प्राप्त गरी अर्हत्सम्म पनि हुन्छन् । यसै कारणले भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई शीलादिले सम्पन्न भइरहन जोड गर्नुभएको हो ।

७. बन्ध-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको निम्न लिखित उपदेश उल्लिखित छ - मैलले कालो देखिएको लुगामा जुन रङ्गले रङ्गाएर पनि नरङ्गिनेजस्तै जसका चित्तमा लोभ, द्वेष, क्रोध आदि सोह्रवटा विकार वा तीमध्ये कुनै एउटा रहन्छ भने त्यस मान्छेको चित्त मैलो नै हुन्छ । जुन व्यक्तिले यी सोह्रवटा अनिष्टकारी उपक्लेशलाई यथार्थ रूपले देखेर, पहिचान गरेर चित्तबाट हटाउन सक्थो र श्रद्धापूर्वक त्रिशरणगमन गरी ध्यानस्थ भईकन ब्रह्मविहार भावना गर्न सक्थो ऊ अन्तमा जन्म क्षीणाभएको अर्हत् हुनेछ । यही व्यक्ति ननुहाएको भए पनि नुहाएको हुनेछ ।

तर भगवान् बुद्धले दिनुभएको यो उपदेश सुन्दरि क भारद्वाजले राम्ररी बुझ्न सकेनन् । त्यसैले उनले 'ननुहाईकन नै नुहाएको हुनु' भन्ने कुराको अर्थ बुझ्न नसकी भगवान्सित निवेदन गरे- "गौतम ! के तपाईं स्नान गर्न बाहुका नदीमा जानुहुन्छ ?"

भगवान्ले जवाफ दिनुभयो - "नदीको पानीले मान्छेको चित्तलाई पखाल्न सकिन्छ । केवल शीलरूपी पानीले मात्र चित्तको मल पखाल्न सकिन्छ ।"

८. सल्लेख-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा आयुष्मान् महाचुन्दलाई दिनुभएको उपदेश हो । आफूमा रहेको अत्तभाव (आत्मभाव) दृष्टिलाई यथाभूत ज्ञानले देख्न सक्थो भने 'यो मेरो होइन, यो म होइन, यो मेरो आत्मा होइन' भनेर अत्तभाव धारणा स्वतः निर्मूल हुन्छ । ध्यानबारे पनि तहपछि तह उक्लेर माथिल्लो ध्यानमा पुगेर पनि 'म, मेरो' भन्ने भाव राख्नु उचित हुँदैन । भिक्षुहरूले क्लेशलाई भन्भन् पातलो पार्दै लैजाने प्रक्रियालाई नै सल्लेख भनिएको हो । अरूहरू हिंसक भए (भिक्षुहरूले) हामी हिंसक हुँदैनौं (अहिंसक भइरहन्छौं) भनेर सल्लेख गर्नुपर्दछ । यसरी नै अरूहरू आफ्नोदृष्टि मात्र सत्य हो भन्ने भूल गरी उल्टो दृष्टिले हेरिरहन्छन् भने हामीहरू सीधा बाटाको आलम्बन गर्दै जाने प्रयास गर्नुपर्दछ ।

पापले अवनतितिर धकेल्छ, पुण्यले उन्नतितिर उकाल्छ ।

९. सम्मादिट्ठि-सुत्त : यो सूत्र धर्मसेनापति सारिपुत्रले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा गरेको सम्यक्दृष्टिको व्याख्या हो । (१) यस सूत्रमा कर्म र कर्मको मूल पहिचान गर्ने सम्यक्दृष्टि - दुई थरी कर्म - कुशल र अकुशल, तीन थरी कुशल कर्मका मूल - अलोभ (=त्याग), अद्वेष (=मैत्री) र अमोह (=प्रज्ञा) तथा तीन थरी अकुशल कर्मका मूल - लोभ, द्वेष र मोहको चर्चा छ ।

(२) आहार, आहार समुदय, आहार निरोध, आहार निरोधगामिनी मार्ग पहिचान गर्नु नै सम्यक्दृष्टि हो । आहार चार थरी छन् - (क) स्थूल वा सूक्ष्म आहार, (ख) स्पर्श आहार, (ग) मन सञ्चेतना आहार व (घ) विज्ञान आहार । यी आहारद्वारा नै प्राणीहरू बाँचिरहन्छन् । तृष्णा भएकै कारणले आहार समुदय उब्जेको हो । तृष्णाको निरोध भएपछि आहारको पनि निरोध हुन्छ । आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग नै आहार निरोधगामिनी मार्ग हो ।

(३) दुःख, दुःख समुदय (तृष्णा), दुःख-निरोध (दुःखको प्रहाण), दुःख-निरोधगामिनी प्रतिपदा (आर्य-अष्टाङ्गिक मार्ग) भनिने चारवटा सत्यको पहिचान गर्नु नै सम्यक्दृष्टि हो ।

(४) प्रतीत्यसमुत्पादका बाह्रवटा अङ्गहरूको आपसमा रहेको सम्बन्ध पहिचान गर्नु पनि सम्यक्दृष्टि हो ।

१०. सतिपट्टान-सुत्त : भगवान् बुद्ध कुरुस्थित कुरुहरूको कम्मासदम्म भनिने निगममा विहार गरिरहनुभएको बेला भिक्षुहरूलाई (यसो) भन्नुभयो - "भिक्षु हो ! सत्त्वहरूको विशुद्धिको निमित्त, दुःख,

दौर्मनस्य मास्नको निमित्त, आर्य मार्गमा गमन गर्नको निमित्त तथा निर्वाण साक्षात्कार गर्नको निमित्त एउटै, एउटै मात्र बाटो छ । त्यो हो चारवटा स्मृति-प्रस्थान ।

चारवटा स्मृतिप्रस्थान यी हुन् - कायानुपस्सना, वेदानुपस्सना, चित्तानुपस्सना र धम्मानुपस्सना ।

कायानुपस्सना : यसअन्तर्गत भिक्षु जङ्गलमा वा रूखमुनि वा शून्यागारमा गईकन पलैटी कसेर, आफ्नो शरीरलाई सीधा ठाडो राखेर स्मृतिलाई सामुन्ने राखेर साधना गर्दछ । उसले स्मृति राखेर सास भित्र्याउँछ, सास निकाल्छ । यो प्रक्रिया आनापानसति भनिन्छ ।

फेरि भिक्षुले हिंडिरहँदा हिंडिरहेछु भनेर चाल पाइरहन्छ, उभिरहँदा उभिरहेछु भनेर चाल पाइरहन्छ, बसिरहँदा बसिरहेछु भनेर चाल पाइरहन्छ । जस्तो जस्तो आफ्नो शरीरको स्थिति भइरहन्छ उस्तै उस्तै चाल पाइरहेको हुन्छ ।

फेरि भिक्षुले अगाडि गइरहँदा अगाडि गइरहेछु भनी सम्प्रजन्य भई चाल पाइरहन्छ । सीधा हेर्दा, टेढो हेर्दा, त्यस्तै हात गोडा खुम्च्याउँदा वा तन्काउँदा उसले सम्प्रजन्य भई चाल पाउँछ । दिसा, पिसाब गर्दा तदनुसार चाल पाउँछ । जाँदा, उभिँदा, बस्दा, लेट्दा, बिउँभँदा, कुरा गर्दा, केही नगरीकन बस्दा भिक्षुले सम्प्रजन्य भई चाल पाउँछ ।

भिक्षुले यसै शरीरमा तल पैतालादेखि माथि टाउकोसम्म, टाउकाको कपालदेखि पैतालाको छालासम्म नाना प्रकारका फोहर पदार्थ भरिएको देखेर प्रतिवेक्षण गर्दछ - यस शरीरमा कपाल, रौं, नड, दाँत आदि छन् (भनेर) ।

फेरि भिक्षुले यस शरीरलाई (यसको) स्थितिअनुसार, रचनाअनुसार जस्तो हो त्यस्तै हेरेर, देखेर धातु (तत्त्व) को स्वरूपमा प्रत्यवेक्षण गर्दछ । यस काय (शरीर) मा पृथ्वीधातु, आपोधातु, तेजधातु र वायुधातु हुन्छन् ।

फेरि भिक्षुले मसानमा फ्याँकिएका मरेको एक दिन भएको, दुई दिन भएको, तीन दिन भएको, फुलिएको, नीलाम्मे भएको, पीप जमेको, कुहिएको लाशलाई हेरेर ध्यान गर्दै मनमा यसो सोच्छ - "मेरो शरीर पनि यस्तै गति हुने स्वभावको हो, मेरो पनि अवश्य यही गति हुनेछ, यसो नभई छाड्दैन । यसरी (साधक) भिक्षु कायमा कायानुपशयीः भई विहार गरिरहन्छ ।"

वेदानुपस्सना : भिक्षुले सुखवेदना अनुभव गरिरहँदा सुखवेदना अनुभव गर्दैछु भनेर चाल पाइरहन्छ । यसरी नै दुःख, अदुःख-असुख वेदना इत्यादिलाई पूरा तवरले चाल पाइरहन्छ । यस्तो स्मृतिमान् भिक्षु तृष्णा र दृष्टिदेखि अलग भईकन विहार गर्दछ ।

चित्तानुपस्सना : भिक्षुले सराग चित्तलाई सराग चित्त भनेर चाल पाइरहन्छ । वीतराग चित्तलाई वीतराग चित्त भनेर चाल पाइरहन्छ । यसरी नै विमुक्त चित्तलाई विमुक्त चित्त भनेर चाल पाइरहन्छ ।

धम्मानुपस्सना : भिक्षु पञ्चनीवरण, पञ्चस्कन्ध, द्वादश आयतन, सप्तबोध्यङ्ग, चतुरार्यसत्य - यी धर्मका स्वरूपलाई पहिचान गरीकन अनुभव गरिरहन्छ ।

यी नै चारवटा स्मृतिप्रस्थान हुन् जसको अभ्यास साधकहरूले गरे भने यसै जन्ममा केही समयभित्र अर्हत् फल वा उपादान केही बाँकी रहेको भए अनागामी फल प्राप्त हुन्छ भनेर भगवान्ले उपदेश गर्नुभएको छ ।

यही स्मृतिप्रस्थान सूत्रको केही विस्तृत सूत्र दीघनिकायको महासतिपट्टान सूत्र हो ।

२. सीहनाद वर्ग

११. **चूलसीहनाद-सुत्त** : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई अरू धर्ममा श्रोतापत्ति, सकृदागामी, अनागामी र अर्हत् छैन भनेर बताउनुभयो । भगवान्को धर्म अन्य वाद वा धर्मदेखि के-के कुरामा फरक छ भनेर उनीहरूसितै प्रश्नोत्तर गरी उनीहरूका प्रश्नहरूका जवाफ दिनुपर्छ भनेर पनि भगवान्ले भन्नुभयो । फेरि यस सूत्रमा श्रद्धाको स्वरूप कस्तो हुन्छ र वीतरागदेखि अर्हत्को चरणसम्म कसरी पुग्न सकिन्छ भन्नेबारे भगवान्ले दिनुभएको उपदेश पनि समाहित गरिएको छ ।

१२. **महासीहनाद-सुत्त** : भिक्षुत्व त्यागेर (फेरि) गृहस्थ बनेका सुनक्खत लिच्छवीपुत्रले बुद्धको निन्दा गर्दैरहेको सुन्ने आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसबारे निवेदन गरेपछि उहाँले वैशालीमा यो सूत्र देशना गर्नुभएको हो । लिच्छवीपुत्र सुनक्खतको प्रसङ्गको सिलसिलामा भगवान् बुद्धले धर्मसेनापति सारिपुत्रलाई तथागतसित भएका दशबल र चार वैशारद्यको वर्णन गर्नुभयो । यस सूत्रमा सिद्धार्थ बोधिसत्त्वले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु अगाडिको चरणमा गर्नुभएको कठिन तपस्यासम्बन्धी विस्तृत वर्णन पनि छ । यसरी बुद्ध जीवनीको दृष्टिले यो सूत्र ज्यादै महत्वपूर्ण छ ।

१३. **महादुक्खक्खन्ध-सुत्त** : अन्य सम्प्रदायका अनुयायीहरूले भगवान्को धर्म र उनीहरूको धर्ममा कुनै अन्तर छैन भनेका कुरा सुनेर भिक्षुहरूको एक टोली गएर भगवान्सँग यसबारे सोध्यो । भगवान्ले ती भिक्षुहरूलाई (बुद्ध) धर्मसम्बन्धी बताउनु भएको विशेषताहरूको चर्चा यस सूत्रमा छ ।

अरू धर्ममा कामगुणको आस्वाद, आदीनव, निस्सरण भनेको जान्ने व्यक्तिहरू हुँदैनन् । रूपको आस्वाद, आदीनव, निस्सरण भनेको पनि जान्ने व्यक्तिहरू हुँदैनन्, तसर्थ तिनीहरूले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

१४. **चूलदुक्खक्खन्ध-सुत्त** : महानाम शाक्यले यस्तो प्रश्न गरेका थिए - 'के कुरा हटिनसकेकोले मेरो चित्त लोभयुक्त, द्वेषयुक्त, मोहयुक्त रहेको हो ?'

भगवान् बुद्धले उनलाई लोभादि अकुशल धर्म भित्रैदेखि नहटेको कारणले कहिलेकाहीँ त्यसो हुनु स्वाभाविक हो भन्दै कामगुणको आस्वाद आदीनव, निस्सरणसम्बन्धी दिनुभएको उपदेशको चर्चा यस सूत्रमा छ । त्यसरी नै घोर तपस्याको साधनाद्वारा पाप मोचन गर्न खोज्ने अरू तैर्थिकहरूले अकुशलधर्म त्याग्नुपर्दछ, कुशलधर्म सङ्ग्रह गर्नुपर्दछ भन्नेसम्म पनि जानेका हुँदैनन् भन्ने उल्लेख पनि यस सूत्रमा गरिएको छ ।

१५. **अनुमान-सुत्त** : यो सूत्र आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भर्ग जनपदको सुसुमार गिरिस्थित भेसकलावनमा भिक्षुहरूलाई दिएको उपदेश हो । केही यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् जसले आत्म-प्रशंसा मात्र रुचाउँछन्, अरूहरूलाई होच्याएर मात्र कुरा गर्छन्, दुर्वचन बोल्छन् । अरू कसैले भनेको राम्रो कुरा ध्यान दिँदैनन्, उल्टो रिसाएर आफ्नै जिद्दी मात्र गर्छन् । फेरि यसको ठीक उल्टा सन्मार्गमा अगाडि बढ्नमा लागेका यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् जसले आफ्नो र अरूहरूको पनि सन्मान गर्छन् र अरूहरूद्वारा प्रस्तुत गरिएका राम्रा शिक्षा ग्रहण गर्छन्, आ-आफ्नै प्रत्यवेक्षण गर्छन्, आफूहरूमा खराब, अकुशल धर्म रहेको भेटिएमा तिनको प्रहाण गर्न प्रयत्नशील हुन्छन् । यिनीहरू कुशलधर्मको वृद्धि गरिरहन्छन् । उदाहरणार्थ - ऐनामा आ-आफ्ना अनुहार हेरेर दाग लागेको वा नलागेको थाहा पाउँछन्, दाग लागेको देखिएमा त्यसलाई पुछ्छन् । यसरी नै आफूमा अकुशलधर्म भेटिएमा त्यसलाई मास्न कोशिश गर्नुपर्दछ । यसरी आफूमा अकुशलधर्म मासिएको प्रत्यवेक्षण गरी प्रहीण भएको चाल पाउनेबित्तिकै प्रीति प्रामोद्य कुशलधर्ममा रहनुपर्छ, रहन सिकनुपर्छ भनेर आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले दिएको उपदेश यसमा चर्चित छ ।

यो सूत्र आचार्य बुद्धघोषले आफ्नो व्याख्यामा पुराण भिक्षुहरूको निमित्त भिक्षु प्राप्तिमोक्ष नाउँले विदित थियो एवं यसको प्रत्यवेक्षण प्रत्येक भिक्षुले दिनको तीनपल्ट गर्नुपर्छ भनेर उल्लेख गरेका छन् ।

१६. चेतोखिल-सुत्त : बुद्ध, धर्म, सङ्घ र शिक्षा (उपदेश) मा अविश्वास गर्नुको साथै ब्रह्मचारीहरूप्रति असन्तुष्ट भई रिसाउनु - यी पाँच थोक चेतोखिल अर्थात् मनका काँडा हुन् । (आफूमा) यी काँडाहरू भएसम्म सन्मार्गीतिर प्रगति गर्न सकिन्न । त्यसै कारणले भिक्षुहरूले यस्ता (काँडा) लाई प्रहीण गरी, ध्यानको अभ्यासद्वारा मार्ग सिद्ध गरी परम पद प्राप्त गर्नुपर्दछ ।

१७. वनपत्थ-सुत्त : यस सूत्रमा ध्यानको अभ्यास गर्न कस्तो एकान्तवास अनुकूल हुन्छ, कस्तो अनुकूल हुँदैन भन्ने शिक्षाबारे चर्चा गरिएको छ । खान-लाउन र बास बस्न जति सुविधा उपलब्ध भए पनि आफूमा स्मृतिको वृद्धि गर्न सकिएन भने, योगक्षेम प्राप्त गर्न सकिएन भने त्यस ठाउँमा रहन हुँदैन, त्यो ठाउँ छाड्नुपर्छ ।

जुन वनप्रस्थको आश्रयमा रहँदा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो, असमाहित चित्त समाहित भयो, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण भयो, उपलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो भने खान-लाउन र बास बस्ने सुविधा गतिलो नभए पनि त्यो वनप्रस्थ छाड्न हुँदैन, त्यहीँ रहनु पर्छ । वनप्रस्थ मात्र होइन गाउँ, निगम, नगर अथवा व्यक्ति विशेषको आश्रयमा रहँदा पनि यी क्षमताहरू उपलब्ध गर्न सकिएमा अरू सुविधाहरू गौण हुन्छन् ।

१८. मधुपिण्डिक-सुत्त : भगवान् बुद्धले शाक्य जनपदको न्यग्रोधाराममा दण्डपाणि शाक्यको प्रश्नको दिनुभएको उत्तर नै यो सूत्र हो । संक्षिप्त रूपले दिइएको यस उपदेशलाई भगवान्ले भिक्षुहरूलाई दोहो-न्याएर बताइसकेपछि त्यहाँबाट उठी विहारतिर प्रस्थान गर्नुभयो । अनि आयुष्मान् महाकात्यायनले भिक्षुहरूको प्रार्थनामा यस संक्षिप्त उपदेशलाई प्रतीत्यसमुत्पाद सिद्धान्तको आधारमा व्याख्या गरे । आयुष्मान् महाकात्यायनले गरेको यस व्याख्याको अनुमोदन पछि स्वयं भगवान्ले गर्नुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्दको विश्लेषणअनुसार यस सूत्रलाई मधुपिण्डिक-सुत्त भनिएको हो ।

१९. द्वेधावितक्क-सुत्त : यस सूत्रको उपदेश भगवान्ले श्रावस्तीमा दिनुभएको हो । यस सूत्र अनुसार वितर्कलाई दुई भागमा छुट्टाएर हेर्नुपर्दछ - (१) कुशल र (२) अकुशल । अकुशल वितर्क अनर्थकारी हो । त्यसलाई त्याग्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । कुशल वितर्क चाहिँ साधनाको निमित्त हितकारी हो । त्यसैले त्यसलाई धारण गर्ने कोशिश गर्नुपर्दछ । काम-वितर्क, व्यापाद-वितर्क र विहिंसा-वितर्क भिक्षुहरूको निमित्त त्याज्य हुन् । अनि नैष्कर्म्य-वितर्क, अव्यापाद-वितर्क र अविहिंसा-वितर्क चाहिँ साधनाको निमित्त अनुकूल हुन् । यस्तो कुरा बुझाउनको लागि भगवान्ले मृगहरूको ठूलो बथानको उपमाद्वारा हितकारी मान्छे भनेको तथागत हो र रमाइलोसँग आउने-जाने सजिलो बाटोचाहिँ आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग हो भनेर बताउँदै भगवान्ले यसो पनि भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! यहाँ वृक्षमूल छ, एकान्तस्थल छ, ध्यानमा लाग । भिक्षु हो ! प्रमादी नहोओ, पछि पछुताउनु पर्ने नहोओ, यो तिमीहरूका लागि मेरो अनुशासन हो ।”

२०. वितक्कसण्ठान-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनाराममा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश हो । यस उपदेशअनुसार भिक्षुहरूले आफ्नो चित्त अकुशल कर्मबाट हटाई कुशल कर्मतिर लगाउनुपर्छ । अकुशल कर्मका दुष्परिणामबारे सोच्नुपर्छ । खराब विचारहरूको पहिचान गरी त्यसप्रति ध्यान दिनुपर्छ । आफ्नो मनैले मनलाई दबाउनुपर्छ । यसो गर्न सकेमा भिक्षु जीवन सफल हुन्छ ।

३. उपमा वर्ग

२१. ककचूपम-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा भिक्षु मोलियफग्गुनले भिक्षुणीहरूसित अत्यधिक हिमचिम गरिरहेको प्रसङ्गमा करौतीको उपमा दिएर गर्नुभएको उपदेश समाहित छ ।

मान्छेहरूले कुरा गर्ने तरिका पाँच प्रकारका छन् - (१) सामयिक वा असामयिक, (२) सत्य वा असत्य, (३) स्नेहपूर्वक वा कठोरतापूर्वक, (४) सार्थक वा निरर्थक, (५) मैत्रीपूर्ण चित्तले वा द्वेषपूर्ण चित्तले । यीमध्ये जुनसुकै तरिका अपनाएर कुरा गरे पनि मान्छेहरूले आफ्नो चित्तलाई पृथ्वीसमान, आकाससमान, गङ्गा नदीसमान व्यापक बनाएर मैत्री चित्त राख्ने अभ्यास गर्नुपर्दछ भनेर भगवान्ले भिक्षुहरूलाई उपदेश दिदै यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई चोर, डाँकाले चाहे दोहोरो दाँती भएको करौतीले तिमीहरूका शरीरका अङ्गप्रत्यङ्ग चिरे पनि उसप्रति तिमीहरू कसैले आफ्नो मनमा दोषयुक्त चित्त गर्नु भने त्यो मेरो शासन (धर्म) को अनुयायी रहने छैन ।” यस उपदेशलाई सदैव मनमा राख्न सके भिक्षुहरूका लागि चिरकालसम्म हित हुनेछ ।

२२. अलगद्दूपम-सुत्त : भगवान्ले श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई यसो उपदेश गर्नुभयो - “सर्पलाई समातेर बेसरी कस्ने मान्छेले सर्पलाई वशमा पार्न सक्छ, डराएर खुकुलोसँग मात्र समात्ने मान्छेलाई सर्पले टोक्छ । त्यसरी नै राम्ररी भित्रैदेखि दरोसँग पालन गरेको धर्म निक्कै सार्थक हुन्छ, खुकुलोसँग पालन गरेको धर्म अनर्थकारी हुन्छ ।”

यस सूत्रको अर्को एउटा विशेषता छ - धर्म भनेको डुङ्गाजस्तो हो भनेर तुलना गरिएको उपमा दिने गरिन्छ किनभने मान्छेहरू डुङ्गाको भरोसा लिएर नदी पार गर्दछन् । त्यसरी नै मानिसहरूले धर्मको अभ्यास गरेको भरोसाले जन्ममरणरूपी संसारबाट तर्नुपर्दछ । नदी पार गरेको मान्छेलाई डुङ्गाको आवश्यकता नरहेजस्तै परमपद निर्वाण प्राप्त गरेको मान्छेको निमित्त धर्मको आवश्यकता रहन्न । धर्म भनेको केवल माध्यम मात्र हो । यसरी विमुक्त भएको भिक्षुलाई उत्क्षिप्त-परिध, संकीर्ण-परिध, अव्यूढ-हरिसिक, निरर्गल, आर्य, पन्थध्वज, पन्तभार, विसंयुक्त भनिन्छ । अर्हत् भइसकेको साधकको हकमा गर्नुपर्ने काम सम्पन्न भइसकेको हुन्छ, अनागामीको हकमा यस लोकमा (मरणपछि फेरि) आउनु नपर्ने हुन्छ, सकृदागामी केवल एक पल्ट मात्र आउनुपर्ने हुन्छ, सोतापन्न साधक निश्चिन्त सम्बोधि-परायण भएको हुन्छ, श्रद्धानुसारी, धर्मानुसारी साधकहरू पनि धर्मको मार्गमा अग्रसर भएका हुन्छन् । यस्तो स्वास्थ्यत धर्ममा गरिएको श्रद्धा मात्रले पनि स्वतः सद्गति प्राप्त हुन्छ ।

२३. वम्मिक-सुत्त : यस सूत्रमा भिक्षु कुमार काश्यपले सोधेको प्रश्न उत्तर दिने सिलसिलामा भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश परेको छ । आयुष्मान् कुमार काश्यप अन्धवनमा रहँदा एकजना देवताले उनलाई ‘धमिरा गोलाबाट राति धूवाँका मुस्तो निस्कन्छ, दिउँसो आगो हुरहुर बल्छ’ भनिएको कुराको अर्थ भगवान्समक्ष गएर सोध्न अनुरोध गर्नु । भगवान् बुद्धले कुमार काश्यपलाई भन्नुभयो - “धमिराको गोला भनेको यो मानव शरीर हो, दिनभरि काम गरी राति विचार गर्नु (उब्जिनु) लाई राति धूवाँको मुस्तो निस्केको भनिन्छ, ज्याभल भनेको प्रज्ञा हो, चुकुल भनेको अविद्या हो, दोबाटो भनेको विचिकित्सा (संशय), कछुवा भनेको पाँच उपादानस्कन्ध, नाग भनेको क्षीणास्रव भिक्षु हुन् ।”

यस उपदेशको सार के हो भने भिक्षुले भगवान् बुद्धको उपदेशद्वारा अविद्यालाई प्रज्ञाले चूर्ण पारेर, नीवरणलाई हटाएर, तृष्णालाई प्रहीण गर्दछ ।

२४. रथविनीत-सुत्त : धर्मसेनापति सारिपुत्रले राजगृहको कलन्दकनिवापमा भगवान् बुद्धसमक्ष भिक्षुहरूद्वारा पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको प्रशंसा गरिएको सुनेर पूर्ण मन्त्राणिपुत्रलाई जहिले भए पनि एक चोटि भेट्ने कोशिश गरे ।

धर्मसेनापति सारिपुत्रले पूर्ण मन्त्राणिपुत्रसित भेट हुँदा भगवान् बुद्धको समक्ष ब्रह्मचर्य पालन गर्नाको उद्देश्य के हो भनेर सोधे । प्रश्नको उत्तर दिने क्रममा पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले उन (सारिपुत्र) लाई रथ-बिसौनीको उपमाद्वारा बताए । शील-विशुद्धि भनेको चित्त-विशुद्धिको निमित्त, चित्त-विशुद्धि भनेको दृष्टि-विशुद्धिको निमित्त, दृष्टि-विशुद्धि भनेको शङ्का निवारणको निमित्त, शङ्का-निवारण विशुद्धि भनेको मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनको निमित्त, मार्गामार्गज्ञानदर्शन-विशुद्धि भनेको अनुपादान परिनिर्वाणको निमित्त हो भन्ने कुरा रथको एउटा बिसौनीबाट अर्को बिसौनी फेर्दै गन्तव्य स्थानमा पुग्नेजस्तै एक चरणपछि अर्को चरणसित सम्बन्ध रहेको कुरा बताए ।

आयुष्मान् सारिपुत्रले पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको व्याख्यान सुनेर ठूलो प्रशंसासहित तिनको कुराको अनुमोदन गरे । फेरि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले पनि आफ्नो श्रोता स्वयं धर्मसेनापति सारिपुत्र रहेछ भनेर जानकारी पाउँदा हर्षले विभोर भए । अनि एकले अर्काको धर्मसम्बन्धी कुराको प्रशंसा गरे ।

२५. निवाप-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा भिक्षुहरूलाई बताउनु भएको हो । चार थरी मृग-बथानको उपमाद्वारा दिइएको यस उपदेशअनुसार सांसारिक विषय वासना भनेको माररूपी व्याधाले रोपेको खेतको बालीजस्तै हो जसमा साधारण मानिसहरू सजिलैसाँग फस्छन् र त्यहीँ अडिकएर तीव्र कष्ट भोगिरहन्छन् । तर ज्ञानीजनहरू मारको जाललाई पहिचान गरी त्यसमा नफँसीकन निर्वाण प्राप्त गर्ने साधनामा लागेर सफलता प्राप्त गर्छन् ।

२६. पासरसि-सुत्त : यस सूत्रअनुसार संसारबाट मुक्त हुनेबारे खोजी गर्नु आर्य पर्यवेष्टा हो, विषय-भोगबारे खोजी गर्नु अनार्य पर्यवेष्टा हो ।

यस सूत्रमा बुद्धले बोधिसत्त्व भइरहेको अवस्थामा बुद्धत्वको खोजमा लाग्दै दुष्कर मार्गमा अनुगमन गरेर अन्तमा बुद्धत्व प्राप्त गरेको वर्णन परेको छ । बुद्ध भएपछि उहाँले ऋषिपतन मृगदावनमा धर्मचक्र प्रवर्तन गरी मानिसहरूलाई परमपद लाभ गराउनु भएको कुरा पनि यस सूत्रमा चर्चित छ ।

बुद्ध जीवनीको दृष्टिले यो सूत्र महत्वपूर्ण छ ।

२७. चूलहत्थिपदोपम-सुत्त : पिलोतिक परिव्राजकको कथनानुसार भगवान् बुद्धलाई पहिचान गर्न भगवान् बुद्धकै स्तरको मान्छेले मात्र पहिचान गर्न सक्छ । उहाँप्रति यस्तो उच्च सम्मान देखाइएकोबाट आकर्षित भएका जानुस्सोणि ब्राह्मणलाई पिलोतिकले भगवान्मा रहेका चारवटा विशेषताको वर्णन हात्तीको चार प्रकारका पदचिन्हको उपमाद्वारा गरे । त्यो सुनेर ब्राह्मण बुद्धप्रति अतीव श्रद्धालु बने । अनि उनले भगवान् बुद्धसमक्ष गएर त्यही कुरा निवेदन गर्दा उहाँले हस्ति-पदको उपमाद्वारा दिनु भएको उपदेश यस सूत्रमा चर्चित छ । त्यस उपदेशमा तथागतको उपदेश सुन्ने व्यक्ति कसरी प्रव्रजित हुन्छ, प्रव्रजित भएपछि शील पालनद्वारा कसरी समाधि प्राप्त गर्दछ, समाधि पालन गर्दै अन्तमा कसरी जन्म क्षीण गर्दछ, ब्रह्मचर्यवास पूरा गर्दछ, गर्नुपर्ने काम पूरा गर्दछ, अब यहाँ फेरि गर्नुपर्ने काम (अरु बाँकी) अरु बाँकी नरहेको भइसक्यो भनेर कसरी प्रज्ञा ज्ञानले जानेर साधन सम्पन्न गर्छ भन्नेबारे सविस्तार चर्चा गरिएको छ ।

२८. महाहत्थिपदोपम-सुत्त : श्रावस्तीस्थित जेतवनमा धर्मसेनापति सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई दिएको यस उपदेशमा हस्तिपदको उपमाद्वारा जति पनि कुशलधर्म छ त्यो सबै आर्यसत्य हो अर्थात् दुःख, दुःखसमुदय, दुःखनिरोध, दुःखनिरोधगामी मार्ग अन्तर्गत पछि भन्ने कुरा समाहित छ ।

२९. महासारोपम-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले देवदत्तको भनाइको प्रसङ्गमा रूखको काठको भित्री सारको उपमाद्वारा विमुक्तिको लाभ भनेकै धर्म साधनाको सार हो भनेर साधकहरूलाई दिनुभएको उपदेश परेको छ । लाभ, सत्कार आदिमा भुल्ने भिक्षुहरू पातहरूले भरिएको सिष्किको ग्रहण गर्नेजस्ता मात्र हुन्, शील पालन मात्र गर्ने भिक्षुहरू रूखका बोक्रा ग्रहण गर्नेजस्ता मात्र हुन् । त्यसैले जन्म, जरा र मरणले मुक्त हुने निर्वाण लाभ गर्ने भिक्षुहरू नै भित्री काठको सारको काम लिने व्यक्तिजस्ता हुन्छन् ।

३०. चूलसारोपम-सुत्त : यस सूत्रमा पनि भगवान् बुद्धले रूखको सार भित्री काठको उपमाद्वारा विमुक्तिको लाभ नै धर्म साधनाको सार हो भनेर पिङ्गलवच्छ ब्राह्मणलाई दिनुभएको उपदेश समाहित छ । त्यस उपदेशअनुसार लाभ, सत्कार भनेको रूखको पातपतिङ्ग जस्तै मात्र हुन्, शील पालन भनेको बोक्राजस्तो मात्र हो, समाधि भनेको रूखको भिल्लीजस्तै मात्र हो, ज्ञानदर्शन भनेको (बोक्राभित्र वा बाहिरको) सारहीन वस्तु हो, अनि च्युत नहुने चित्त विमुक्ति नै यस ब्रह्मचर्यको (बुद्धधर्म) को सार हो ।

४. यमक वर्ग

३१. चूलगोसिङ्ग-सुत्त : भगवान् बुद्धले गोसिङ्ग सालवनमा रहेका अनुरुद्धहरूसित दूधमा पानी मिसिएजस्तै उत्तरीय-मनुष्य-धर्म अलमार्य ज्ञानदर्शन विशेष सुख-विहार प्राप्त गरिरहेका छौं कि छैनौं भनेर सोध्नु हुँदा उनीहरूले दिएका आ-आफ्ना अनुभवको कुराहरू यस सूत्रमा चर्चित छन् । यस सिलसिलामा आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बलले आ-आफ्ना अनुभवका कुराहरू बताउँदै चारवटा रूप ध्यान र चारवटा अरूप ध्यान प्राप्त गरेर अन्तमा आफूहरूको आस्रव क्षीण भइसकेको विचार निवेदन गरे ।

अनि यस्ता कुलपुत्र भिक्षुहरू जुन देशमा रहन्छन् त्यस देशका निवासीहरूका निमित्त सुलाभ हो भनेर देवतादि सबैले प्रशंसा गरे । त्यसपछि भगवान् बुद्धले यस्ता कुलपुत्रहरूप्रति जो प्रसन्न हुन सक्छन्, जसले उनीहरूको अनुसरण गर्न सक्छन् भने तिनीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर, सुखकर हुन्छ भनेर भन्नुभयो ।

३२. महागोसिङ्ग-सुत्त : गोसिङ्ग सालवनमा रहेका सारिपुत्र, महामौद्गल्यायन, महाकाश्यपलगायत प्रमुख श्रावक शिष्यहरू मिलेर धर्मचर्या गरिरहँदा एउटा प्रश्न उठ्यो – सुगन्ध फूल फूलेर राम्रो, रमाइलो गोश्रृङ्ग शालवन कस्तो भिक्षुको कारण शोभायमान हुन्छ होला ? सबैले आ-आफ्नो विचारअनुसार प्रश्नको जवाफ दिए । तिनीहरू सबैले भगवान्समक्ष आफूहरूले व्यक्त गरेका विचारहरू निवेदन गरेपछि कसको विचार ठीक छ भनेर सोधे । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

“सारिपुत्र ! पर्यायद्वारा सबैले भनेका कुराहरू ठीक छन् । जुन कारणले भिक्षुहरूद्वारा गोश्रृङ्ग सालवन शोभायमान हुन्छ, त्यसबारे मेरो पनि केही कुरा सुन । सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षुले भोजनपछि पलेटी कसी ध्यान गरेर, जीउ ठाडो पारी मुख अगाडि स्मृति राखी – ‘तबसम्म म यो पलेटी कसी गरेको ध्यान भङ्ग गर्दिन जबसम्म उपादानरहित आस्रवबाट चित्तविमुक्ति हुने छैन’ भनेर प्रतिज्ञा गर्दछ । सारिपुत्र ! त्यस्तो भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग सालवन शोभायमान हुन्छ ।”

३३. महागोपाल-सुत्त : एघारवटा कुरा नजान्ने (ज्ञान-गुण नभएको) गोठालो नालायक भएजस्तै एघारवटा कुरा नजान्ने भिक्षुले आफूलाई बुद्ध धर्ममा अगाडि बढाउन सक्दैन । जुन भिक्षुले

(१) रूप चिन्न सक्दैन, (२) कर्मको लक्षण जान्न सक्दैन, (३) काम-वितर्क, व्यापाद-वितर्क, विहिंसा-वितर्क, अकुशल-वितर्क छाड्न सक्दैन, (४) आफ्ना इन्द्रियहरूको संयम गर्दैन, (५) आफूले जानेको कुरा अरूलाई बुझाउँदैन, (६) आफूले नजानेको कुरा अरूसँग सोध्दैन, (७) तथागतको धर्म जान्न, बुझ्न सक्दैन, (८) धर्मको बाटो ठमाउन सक्दैन, (९) चारवटास्मृति प्रस्थानलाई यथाभूत रूपले जान्दैन, (१०) गृहस्थहरूले दिएको वस्तुहरू (उपभोग गर्ने) मात्रा जान्दैन, (११) सङ्घमा आदर गर्नुपर्ने भिक्षुहरूलाई आदर गर्दैन ।

उसले सफलता प्राप्त गर्न सक्तैन । यी कुराहरूको ठीक विपरीत अर्थात् असल एघारवटा गुण जुन भिक्षुमा हुन्छन्, उसले आफूलाई बुद्ध धर्ममा अगाडि बढाउन सक्छ ।

३४. चूलगोपाल-सुत्त : यस सूत्रमा अधिल्लो सूत्रमा जस्तै गोठालाको उपमानुसार कुनै सिपालु गोठालाले बूढा साँढेरूदेखि कलिला बाछ्छाबाछ्छीहरूलाई जसरी गङ्गानदीका धारबाट कुशलतापूर्वक पार तार्छ त्यसरी नै अर्हत, अनागामी, सकृदागामी, स्रोतापन्नहरू मात्र होइनन् धर्मको बाटामा परेका व्यक्तिहरूलाईसम्म पनि तथागतले जन्म-जरा-मरणरूपी नदीबाट पार तार्नुभएको कुराको चर्चा छ । यस्तो गर्न जान्ने मान्छे नै लोकको निमित्त चिरकालसम्म हित र सुख गर्ने हुन्छ ।

३५. चूलसच्चक-सुत्त : सच्चक निगण्ठपुत्र त्यसबेला एक ठूला तार्किक थिए । उसले अभिमानका साथ यसो भन्थ्यो - 'मैले कुनै यस्तो श्रमण-ब्राह्मण देखेको छैन जोसित मैले वाद-विवाद गर्दा काँप्दैन, लुगलुग काम्दैन, काखीबाट पसीना काढ्दैन । मैले अचेतनशील थामसित मात्र शास्त्रार्थ गरे पनि त्यो पनि मेरो वादको कारणले हल्लिन थाल्छ, लगलग काम्न लाग्छ भने मान्छेहरूको त के कुरा गर्ने ?'

एक दिन भगवान् बुद्धले आफूसित वाद-विवाद गर्न आएको सच्चकको सवालको जवाफमा बढी प्रचलित शिक्षा - रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान अनित्य हुन्, अनात्म हुन् भनेर व्याख्या गर्नुभयो । अन्तमा सच्चकले आफ्नो गल्ती सकारेको चर्चा यस सूत्रमा छ ।

३६. महासच्चक-सुत्त : उही सच्चक निगण्ठपुत्रले फेरि भोलिपल्ट आएर भगवान् बुद्धसित सोधेको सवालको जवाफमा उहाँले उसलाई कायभावना र चित्तभावनाको अभ्यास गर्नुपर्ने आवश्यकताबारे उपदेश गर्नुभयो । प्रसङ्गवश भगवान्ले आफ्नो बोधिसत्त्वचर्याको पनि चर्चा गर्नुभयो । सच्चकको दार्शनिक शङ्का-समाधान भयो । अन्तमा उसले भगवान्प्रति आफ्नो श्रद्धा व्यक्त गर्‍यो । उही कुरा यस सूत्रमा परेको छ ।

३७. चूलतण्हासंख्य-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले देवेन्द्र शक्रलाई दिनुभएको उपदेश उल्लिखित छ । भगवान्ले देवेन्द्र शक्रलाई यसो भन्नुभयो - "सबै धर्ममा अभिनिवेश (भुकाऊ ठल्काइ) गर्नु योग्य (उचित) हुँदैन । सबै धर्मलाई जानेर परित्याग गरीकन जस्तोसुकै वेदना अनुभव भए पनि त्यसमा अनित्यानुपश्यी, विरागानुपश्यी, निरोगानुपश्यी, प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी हुनुपर्छ । अनि मात्र त्यस (साधक) ले संस्कारलाई ग्रहण गरिरहन्न । यसरी तृष्णा क्षय भएर विमुक्ति प्राप्त हुन्छ ।"

केही समयपछि शक्र देवेन्द्रले यो कुरा कतिसम्म बोध गर्‍यो भनेर परीक्षा गर्न त्रयस्त्रिंश भुवनमा गएका आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले उसलाई प्रमादी भइरहेको देखेर ऋद्धिबलले आफ्नो पैतालाको

औलाले वैजयन्ती दरबारलाई कम्पित पारे । आफ्नो दरबार हल्लिएको देखेर सन्दिग्ध भएको शक्र देवेन्द्रले भगवान्बाट सुनेको उपदेश सम्भेर आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई (त्यही उपदेश) निवेदन गर्‍यो ।

३८. महातण्डुलसंख्य-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा त्यही एउटा विज्ञान शरीरभरि सरैर एक जन्मबाट अर्को जन्ममा सदैव आत्माको काम गरिरहन्छ, भन्ने गलत दृष्टि राख्ने साति भिक्षुको प्रसङ्गमा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश चर्चित छ ।

भगवान् बुद्धले उसलाई अनेक प्रकारले निन्दा गर्दै विज्ञान भनेको प्रतीत्यसमुत्पन्न हो, विनाप्रत्ययले विज्ञान उत्पन्न हुन्छ भन्ने उपदेश दिनुभयो । आँखा, नाक, कान, जिब्रो, शरीर र मनबाट उत्पन्न हुने विज्ञानलाई जानीबुझी कसरी (त्यसबाट) विमुक्त हुन सकिन्छ, भन्नेबारे भिक्षुहरूलाई भगवान्ले दिनुभएको विस्तृत व्याख्या यसमा समाहित छ ।

३९. महाअस्सपुर-सुत्त : भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई साँच्चैको भिक्षु बन्नलाई के के गर्नुपर्छ भन्नेबारे गर्नुभएको देशना यस सूत्रमा दिइएको छ ।

(१) लज्जा र सङ्कोच भएको हुनुपर्छ । (२) शुद्ध काय-समाचार भएको हुनुपर्दछ । (३) शुद्ध वची समाचार भएको हुनुपर्छ । (४) शुद्ध मनो-समाचार भएको हुनुपर्छ । (५) शुद्ध आजीविका समाचार भएको हुनुपर्छ । (६) इन्द्रिय-संयम भएको हुनुपर्छ । (७) भोजनमा मात्राको ज्ञान भएको हुनुपर्छ । (८) जागरणमा तत्परता भएको हुनुपर्छ । (९) स्मृति-सम्प्रजन्य भएको हुनुपर्छ । (१०) नीवरण प्रहाण गर्न सक्ने हुनुपर्छ । (११) ध्यान-लाभी हुनुपर्छ । (१२) अन्तमा त्रिविद्यामा पारङ्गत भएर, जन्म-मरणले मुक्त रहेको अरहत्व ज्ञान प्राप्त गर्न सकेमात्र ऊ (भिक्षु, साधक) श्रमण हुन्छ, ब्राह्मण हुन्छ, स्नातक हुन्छ, वेदज्ञ हुन्छ, श्रोतिय हुन्छ, आर्य हुन्छ, अर्हत् हुन्छ ।

४०. चूलअस्सपुर-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले अङ्ग देशको अश्वपुर नगरमा दिनुभएको उपदेशहरू परेका छन् । भगवान् बुद्धले देशना गर्दै भन्नुभयो : “कसैले सङ्घाटी धारण गर्दैमा उसलाई भिक्षु भन्न मिल्दैन, रूखमुनि आसन गर्दैमा उसलाई भिक्षु भन्न मिल्दैन ।” भगवान्ले फेरि भन्नुभयो – “चतुर्ब्रह्मविहारले युक्त भईकन सामीचि-प्रतिपदामा लागेको भए जुनसुकै कुलमा जन्मेको भए पनि उसले चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्तिलाई यसै जन्ममा पहिचान गरी साक्षात्कार गर्‍यो भने उसलाई श्रमण भनिन्छ ।”

५. चूलयमक वर्ग

४१. सालेय्यक-सुत्त : भगवान् बुद्धले सालवासी ब्राह्मणहरूलाई सुगति र दुर्गतिका कारण बताई उनीहरूलाई धर्माचरण र अधर्माचरणबारे दिनुभएको उपदेश यस सूत्रमा परेको छ ।

शरीरले गर्ने तीन थरी – (१) प्राणीघात, (२) अदिन्नादान, (३) व्यभिचार, वचनले गर्ने चार थरी – (१) झूटो बोल्नु, (२) चुक्ती गर्नु, (३) कठोर वचन बोल्नु, (४) निरर्थक, बकम्फुस कुरा गर्नु तथा मनले गर्ने तीन थरी (१) लोभ गर्नु, (२) व्यापाद (द्वेष) गर्नु, (३) मोह (मिथ्यादृष्टि) राख्नु – यी सबै गरेर दसवटा अधर्माचरणलाई त्यागेर दसवटा कुशलधर्मको आचरण गर्ने व्यक्तिले आफूले चिताएको लोकमा वा ठाउँमा जन्मिन पाउँछ । यस उपदेशबाट प्रभावित भएका सालवासी ब्राह्मणहरू भगवान्को शरणमा गए ।

४२. वेरञ्जक-सुत्त : यस सूत्रमा पनि भगवान् बुद्धले वेरञ्जावासी ब्राह्मणहरूलाई सुगति र दुर्गतिका कारण बताई उनीहरूलाई धर्माचरण र अधर्माचरणबारे विस्तृत रूपले दिनुभएको उपदेश

उल्लेख गरिएको छ । यस उपदेशबाट प्रभावित भएका वेरञ्जाबासी ब्राह्मणहरू भगवान्को शरणमा गए ।

४३. महावेदल्ल-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्ध श्रावस्तीमा विहार गरिरहनुभएको बेला आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् महाकोट्टिकलाई कस्तोलाई जान्ने बुझ्ने भन्ने र कस्तोलाई नजान्ने नबुझ्ने भन्नेबारे बताएको कुरा दिइएको छ । त्यस उपदेशअन्तर्गत जान्ने बुझ्ने र नजान्ने नबुझ्नेको बीचमा रहेको भेदको साथै वेदना, संज्ञा र विज्ञानमा के के भेद छन्, यिनीहरू सँगसँगै रहन्छन् कि अलग अलगै रहन्छन् भन्ने कुरा पनि चर्चित छन् । साथै सम्यक् दृष्टि उत्पन्न गर्न (१) अरूहरूबाट उपदेश सुन्नु पर्छ र (२) सुनेको कुरामा आफूले ज्ञानपूर्वक विचार गर्नु पर्छ पनि भनिएको छ । सम्यक्दृष्टिले सम्पन्न व्यक्तिमा हुने पाँचवटा लक्षण पुनर्भवको स्रोतबारेका कुरा पनि परेका छन् । प्रथमध्यानदेखि संज्ञावेदयितनिरोध समापत्तिसम्म तथा अकोप्य चित्त विमुक्ति अर्थात् अर्हत्सम्मको वर्णन पनि यसमा समावेश गरिएको छ ।

यस सूत्रमा सूत्रहरूका विवरणहरू राम्ररी समाधिष्ट गरिएकोले यसलाई केही विद्वानहरूले मज्झिमनिकायको मुटु ठानेका छन् ।

४४. चूलवेदल्ल-सुत्त : यस सूत्रमा भिक्षुणी धम्मदिन्नाले विशाख उपासकले सोधेका प्रश्नहरूका उत्तरमा भनेका कुराहरूको अनुमोदन भगवान् बुद्धबाट भएको चर्चा गरिएको छ । विशाख उपासकले आफ्नी पूर्व पत्नी अर्हत् भिक्षुणी धम्मदिन्नासित सोधेका प्रश्नहरूको उत्तरमा तिनले सत्काय, सत्काय समुदय, सत्का निरोध, सत्काय निरोधगामिनी प्रतिपदाबारे एक एक छुट्टाएर व्याख्या गरिन् । तिनले विशाखलाई संस्कार विभिन्न प्रकारका भएको कुरा बताउँदै संज्ञावेदनियनिरोध समापत्ति ध्यानमा बसेका भिक्षुको अवस्थाको वर्णन पनि गरिन् । यहाँ के स्मरणीय हुन्छ भने अनागामी स्तरमा पुगेका विशाख उपासकले निर्वाणको प्रतिभाग भनेको के हो भनेर सोध्दा धम्मदिन्नाले उनलाई प्रश्नको अन्त (सीमा) नजान्ने भन्दै ब्रह्मचर्य नै निर्वाणको अवसान हो भन्ने बताइन् । यही कुरा उनले भगवान् बुद्धलाई निवेदन गर्दा उहाँले धम्मदिन्ना भिक्षुणीको भनाइको अनुमोदन गर्नुभयो ।

४५. चूलधम्मसमादान-सुत्त : यस सूत्रमा चार थरी साधनाको प्रसङ्ग चर्चित छ । त्यसअनुसार (१) वर्तमान समयमा सुखद, भविष्यमा दुखद, (२) वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद, (३) वर्तमान समयमा दुःखद, भविष्यमा सुखद र (४) वर्तमान समयमा पनि सुखद, भविष्यमा पनि सुखद हुन्छ । पहिलो साधनालाई पालि साहित्यमा कामसुखल्लिकानुयोग भनिन्छ । दोस्रो साधनालाई अत्तकिलमथानुयोग भनिन्छ । तेस्रो साधना त्यस्ता भिक्षुहरूको हो जो प्रव्रजित भईकन यसै जीवनमा दुःख सहेर प्रयत्न गर्छन् र मरणपछि स्वर्गलोकमा पैदा हुन्छन् । चौथो साधनाका साधकहरूले ध्यान भावनामा सफलता प्राप्त गर्छन् र मरणपछि स्वर्गलोकमा पैदा हुन्छन् ।

४६. महाधम्मसमादान-सुत्त : यस सूत्रमा पनि चूलधम्मसमादान सूत्रमा उल्लेख भएजस्तै भगवान् बुद्धले चार थरी धम्मसमादानसम्बन्धी उपदेश दिनुभएको छ । यी चार थरी धम्मसमादानको बोध गराउन क्रमशः विष भएको भाँडो, वर्ण-गन्ध-रस भएको विषयको भाँडो, औषधीको रूपमा गाईको मूत, अग्नि दही, मह आदि औषधीको उपमाद्वारा भगवान्ले उपदेश गर्नुभयो । चौथो थरीको धम्मसमादान गर्ने साधकको व्यक्तित्व शरदकालीन सूर्यसमान हुन्छ भनेर पनि बुद्धले भन्नुभयो ।

४७. वीमंसक-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा भिक्षुहरूलाई गुरुप्रति अन्धभक्त नबन्नका लागि गर्नुभएको उपदेश छ । गुरुसँग यथार्थ गुण र प्रामाणिक ज्ञान भएको र नभएको

जाँचेर यथार्थता थाहा पाएपछि मात्र श्रद्धापूर्वक गुरुको अनुगमन गर्नुपर्छ । यसकै प्रसङ्गमा भगवान्‌ले दर्शनजन्य आकारवती श्रद्धाबारे गर्नुभएको कुरा पनि यहाँ चर्चित छ ।

४८. कोसम्बिय-सुत्त : यस सूत्रमा कौशाम्बीका भगडालु भिक्षुहरूलाई भर्त्सना गर्दै भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश परेको छ । भगवान्‌ले भिक्षुहरूको मेलमिलापका लागि छवटा सारणीय धर्म बताउनुभयो । साथै, स्रोतापत्ति फल साक्षात्कार गर्न आवश्यक अङ्ग भइरहेका लोकोत्तरसम्बन्धी सातवटा आर्य ज्ञान प्राप्त गर्ने बारे भगवान्‌ले बताउनुभएको कुरा पनि यसमा चर्चा गरिएको छ ।

४९. ब्रह्मनिमन्तनिक-सुत्त : यस सूत्रमा बक ब्रह्माको नित्यवाद सम्बन्धी मिथ्यादृष्टि हटाउन भगवान् बुद्धले उसलाई दिनुभएको उपदेश छ । बक ब्रह्माले आफ्नो दिव्य शक्तिले आफूकहाँ आउनुभएको भगवान् बुद्धलाई आफ्नो वशमा पार्न असफल प्रयास गर्‍यो । अन्तमा त्यो ब्रह्मा, ब्रह्मपरिषद, ब्रह्मपरिषद्‌हरूले भगवान् बुद्धको उपदेशद्वारा आफूहरू भवबाट उन्मुक्त भएकोमा कृतज्ञता प्रकट गरे । यसको अन्तमा आफूलाई विघ्नबाधा पुऱ्याउन आएको मारलाई तथागतले आफ्नो गुण प्रकट गरी देखाउनुभयो ।

५०. मारतज्जनीय-सुत्त : यस सूत्रमा आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले आफ्नो पेटभिन्न पसेको पापी मारसित गरेको कुराको चर्चा छ । महामौद्गल्यायनले त्यस मारलाई आफ्नै भान्जा भनेर पहिचान गरेको, आफू पनि क्रकुच्छन्द बुद्धको समयमा पापीमार भइसकेको एवं क्रकुच्छन्द भगवान्‌का अग्रश्रावकहरूमध्ये एक जना आयुष्मान् विधुरको टाउको फुटालेको कारणले महानरकमा गइसकेको कुरा बताउँदै उसलाई मारको काम नगर भनेर सम्झाए । उनले भने -

“हे मार ! कसैले पनि कहिले पनि आगोले आफूलाई पोलाउन चाहँदैन - आगोले भने जसलाई पनि पोल्ने गर्छ । तर पनि मूर्खले झटपट आगो छोएर आफूलाई पोलाउँछ । त्यसरी नै तिमीले तथागतलाई व्यर्थै कष्ट दिएको कारणले त्यस मूर्खले जस्तै आफ्नो हानि गरिरहेछौ । हे मार ! तिमीले हतपतमा अधिकाधिक पाप कमाइसक्यौ । हे मार ! के तिमी यी पापहरूको फलस्वरूप आफूले कुनै कष्ट भोग्नुपर्ने हुँदैन भन्ने ठानेका छौ ? यथार्थ कुरो त के हो भने चिरकालसम्म पाप गर्दै रह्यो भने त्यो पाप अधिकाधिक जम्मा भइरहन्छ । हे मार ! त्यसैले तिमीले बुद्धसित द्वेष गर्न छाड, भिक्षुहरूलाई दुःख दिन नखोज ।”

मज्झिमपण्णासक

६. गृहपति वर्ग

१. कन्दरक-सुत्त : कन्दरक परिव्राजकले चम्पास्थित गग्गरापोखरीको किनारमा शान्तिपूर्वक रहेका भिक्षुसङ्घलाई देखेर भगवान्‌को प्रशंसा गरे । भगवान् बुद्धले कन्दरक परिव्राजकलाई त्यस सङ्गमा चार स्मृतिप्रस्थानमा सप्रतिष्ठित भएका, अर्हत् भएका, (अर्हत्) नभएका भिक्षुहरू पनि थिए भनेर बताउनुभएको कुरा यस सूत्रमा परेको छ ।

मान्छेहरू कुटिल छन्, पशुहरू सीधासाधा हुन्छन् । भगवान् बुद्धले कुटिल मान्छेहरूलाई पहिचान गरी ठीक बाटामा लगाउनुहुन्छ भन्ने पेस्सको भनाइको भगवान्‌ले समर्थन गर्नुभयो । भगवान्‌ले उसलाई चार थरी पुद्गलसम्बन्धी उपदेश संक्षिप्त रूपले बताउनुभयो । तर पेस्स भगवान्‌को उपदेश विस्तारपूर्वक नसुनीकन गयो । अनि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई चारथरी पुद्गलहरूबारे विस्तृत रूपले व्याख्या गर्नुभयो । भगवान् बुद्धको उपदेश सुन्नेहरूले अन्तमा कसरी आस्रव-क्षयको ज्ञान प्राप्त गर्छन् भन्ने कुरा पनि भगवान्‌ले भन्नुभयो ।

२. अट्टकनागर-सुत्त : भगवान्‌ले गर्ने उपदेश कस्तो खालको हुन्छ भनेर दशम गृहपतिले सोधेको बेला भगवान्‌का उपस्थापक आयुष्मान् आनन्द भिक्षुले उसलाई प्रथमध्यानदेखि आस्रव-क्षय ज्ञानसम्म प्राप्त गर्ने विषयमा दिएको उपदेश यस सूत्रमा वर्णित छ ।

३. सेख-सुत्त : कपिलवस्तुमा निर्मित नयाँ संस्थागारको सर्वप्रथम उपभोग भगवान् बुद्धलाई गर्न दिइएको अवसरमा उहाँले बेलुका अबेरसम्म शाक्यहरूलाई उपदेशद्वारा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । अनि उहाँले शाक्यहरूलाई शैक्ष्य प्रतिपदासम्बन्धी धर्मोपदेश गर्न आयुष्मान् आनन्दलाई अद्वाएर आफू सिंह शय्यामा लेटिरहनुभएको कुरा यस सूत्रमा परेको छ ।

शाक्यहरूलाई आयुष्मान् आनन्दले कसरी शीलसम्पन्न हुने भन्नेदेखि लिएर विद्याचरण सम्पन्न हुने एवं (त्यसो गर्न सके) चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्ति यसै जीवनमा प्राप्त हुन्छ भन्ने उपदेश विस्तारपूर्वक दिए ।

४. पोतलिय-सुत्त : यस सूत्रमा गृहपति भईकन पनि सबै किसिमका व्यवहार समुच्छिन्न गरिसकेँ भन्ठान्ने पोतलियलाई भगवान् बुद्धले बुद्धधर्मअनुसार व्यवहार र सांसारिक जञ्जाल समुच्छिन्न हुनेबारे दिनुभएको उपदेश दिइएको छ ।

(१) अप्राणातिपातको लागि प्राणतिपातको परित्याग गर्नुपर्छ । (२) दिन्न दानको परित्याग गर्नुपर्छ । काम विषय भनेको रगत लागेको हाडजस्तो, चराको चुच्चोमा अडाएको मासुको टुक्राजस्तो, घाँसको मुट्टा बालिएको भुलोजस्तो, जल्दोबल्दो रातो गोलको आगोजस्तो, सपनाजस्तो, पैँचो ल्याएर नफर्काइएको सामानजस्तो, रूखमा फलेको फलजस्तो भनेर भगवान्‌ले अनेक दृष्टान्तद्वारा व्याख्या गर्नुभयो । अन्तमा भगवान्‌ले उसलाई चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्ति यसै जीवनमा प्राप्त गर्नुपर्ने कुरा पनि बताउनुभयो ।

५. जीवक-सुत्त : श्रमण गौतमले जीवक कौमारभृत्यलाई (१) नदेखिएको, (२) नसुनिएको, (३) शङ्का नलागेको - यी तीन प्रकारको मासु मात्र भोज्य हुन्छ भन्नुभयो । साथै उहाँले प्राणीहरूलाई मार्दा पाँच प्रकारले अपुण्य प्राप्त हुन्छ भनेर पनि बताउनु भयो । अनि जीवक कौमारभृत्य आजीवन बुद्धको शरणमा गए ।

६. उपालि-सुत्त : उपालि गृहपतिलाई उसका आचार्यहरूले कायकर्म नै वचीकर्म र मनोकर्मभन्दा बलियो, प्रभावशाली हुन्छ भन्ने विवाद बनाएर भगवान्‌समक्ष पठाए । उसलाई भगवान् बुद्धले अनेक उदाहरणद्वारा मनोकर्म कायकर्म र वचीकर्मभन्दा बलियो हुन्छ भनेर सम्झाउनुभयो । पहिलो एउटा उदाहरणबाटै ज्यादै प्रसन्न र सन्तुष्ट भएका उपालि गृहपति अन्तमा बुद्ध, धर्म र सङ्घको शरणमा गए ।

त्यसछि पनि उसलाई भगवान्‌ले अन्य सम्प्रदायका अनुयायीहरूलाई दान नदिने गर्नुपर्दैन भन्नुहुँदा ऊ भन् बढी प्रसन्न भयो । भगवान् बुद्धले अरू बताउनुभएको दान कथा, शील कथा आदि आनुपूर्विक कथा एवं दुःख, समुदय, निरोध र मार्गसम्बन्धी उपदेश सुनेर उपालि गृहपति स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित भए ।

उपालिका (पहिलेका) गुरु निगण्ठ नाटपुत्रले उपालिले आफूलाई गुरु मान्न छाडेको र बुद्धको अनेक गाथाद्वारा प्रशंसा गरेका सहन सकेन, ऊ मुखबाट रगत छाडी दिवंगत भयो ।

७. कुक्कुरवतिक-सुत्त : यो सूत्र मान्छेहरूले संसारबाट मुक्त हुन भनेर कस्ता-कस्तासम्म आचरण गर्दछन् भन्ने कुराको नमूना हो । गो-व्रत धारण गर्ने पूर्ण कोलिय-पुत्र र कुक्कुर-व्रत धारण गर्ने

अचेल सेनियलाई भगवान् बुद्धले कोलियको हलिद्वनमा जाँदा भेटे । तिनीहरू एकले अर्को चाहिँको अभिसम्परायिक गतिबारे सोध्यो । भगवान्ले दुई पल्टसम्म तिनीहरूको प्रश्नको उत्तर दिनुभएन । तेस्रो पल्ट पनि तिनीहरूले सोधेपछि बुद्धले यसो भन्नुभयो - “कुकुरको व्रत धारण गर्ने अन्तमा कुकुरहरूकै सहवासमा र गाईको व्रत धारण गर्ने साँढेगाईहरूकै सहवासमा जन्मने छन् । यो व्रत धारण गरेर देवताहरूको सहवासमा जन्मने भनेर दृष्टि कसैले राख्छ भने त्यो मिथ्यादृष्टि हो । मिथ्यादृष्टि राख्ने व्यक्तिको गति नरक वा तिर्यक दुइटामध्ये एउटा हुन्छ ।”

भगवान् बुद्धले तिनीहरूलाई (१) सेतो कर्म, कालो विपाक, (२) सेतो कर्म, सेतो विपाक, (३) कालो-सेतो कर्म, कालो-सेतो विपाक र (४) कालो पनि नभएको, सेतो पनि नभएको कर्म एवं कालो पनि नभएको, सेतो पनि नभएको विपाकबारे विस्तारपूर्वक व्याख्या गर्नुभएपछि गोब्रती बुद्धको शरणागत उपासक बन्यो । कुकुर-व्रतीचाहिँ भिक्षु भईकन अन्तमा अर्हत् भयो ।

८. अभयराजकुमार-सुत्त : तथागतले अरूहरूलाई अप्रिय र अपमानजनक वचन बोल्नुहुन्छ कि हुन्न भन्ने विषयमा जाली विवाद बनाई (केही निगण्ठहरूले) समयसमयमा अभय राजकुमारलाई भगवान् बुद्धसमक्ष पठाउने गरेको घटनाको विवरण यस सूत्रमा दिइएको छ ।

अभय राजकुमारले गरेको सवालको जवाफमा भगवान् बुद्धले कुराको प्रसङ्ग थाहा नपाईकन त्यसको जवाफ दिन सकिन्न भन्नुभयो । यति जवाफबाट नै अभय राजकुमारले प्रस्तुत विवाद निगण्ठहरूको जालसाजी अर्थहीन हो भनेर बुझे । ती राजकुमारकै काखमा राखिएको बालकको घाँटीमा अड्केको कुनै वस्तु फिक्दा उसलाई दुखाउनु पनि आवश्यक र लाभदायक हुन्छ भन्ने उदाहरणद्वारा भगवान्ले उन (अभय राजकुमार) लाई अपवादको रूपमा अप्रिय वचन पनि बोल्नुपर्ने हुन्छ भनेर बोध गराउनु भयो ।

अनि अभय राजकुमारले भगवानूसँग सोधे - “के भगवान्ले सवालहरूका जवाफहरू अधिबाटै तयार गरेर राख्नुहुन्छ कि ?”

त्यसको जवाफमा भगवान्ले सोध्नुभयो - “राजकुमार, के तपाईंसँग कसैले रथसम्बन्धी कुनै प्रश्न गरे त्यसका उत्तर अधिबाटै तयार गरिराख्नुहुन्छ कि जब चाहियो तब सोचेर उत्तर दिनुहुन्छ ?”

भगवान्सित धर्मधातुसम्बन्धी राम्रो ज्ञान भएकोले जब चाहियो तब मात्र प्रश्नको उत्तर दिनुहुन्थ्यो ।

९. बहुवेदनिय-सुत्त : यस सूत्रमा वेदनासम्बन्धी विवादको क्रममा भगवान्ले गर्नुभएको उपदेश समाहित गरिएको छ ।

भगवान्ले कहिलेकाहीं पर्याय रूपले उपदेश दिने हुनाले कहिलेकाहीं त्यस्तो उपदेशसम्बन्धी विवाद श्रावकहरूको बीचमा उठ्ने गर्थ्यो । एक पल्ट वेदनासम्बन्धी उपदेशलाई दुईजनाको बीचमा विवाद उठ्यो । आयुष्मान् उदायीको सोचाइअनुसार वेदना तीन प्रकारका हुन्छन् भने पञ्चकङ्ग थपतिको सोचाइअनुसार दुई प्रकारका मात्र हुन्छन् ।

यही कुरा आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई निवेदन गर्दा उहाँले वेदनासम्बन्धी उपदेश विस्तृत रूपले दिनुभयो । त्यसअनुसार वेदनालाई दुई प्रकारले पनि विभाजित गर्न सकिन्छ, तीन प्रकारले, छ प्रकारले, अठार प्रकारले, एक सय अठार प्रकारले पनि विभाजित गर्न सकिन्छ । उत्तम सुख वेदनादेखि क्रमिक रूपले व्याख्या गर्दै भगवान्ले संज्ञावेदयितनिरोध ध्यान सुखसम्मको वर्णन गर्नुभयो ।

१०. अपण्णक-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले सालाका कोशल ब्राह्मणहरूलाई अयोग्य गुरु जाँचे कसौटीबारे दिनुभएको उपदेश परेको छ । भगवान्ले उनीहरूलाई कसैले केही कुरा बताए भने उसले भनेकै भरमा त्यसलाई स्वीकार नगर्न जोड दिनुभयो । उहाँले परलोक छैन भन्ने विचारधारा राख्ने भद्र पुरुष (अर्थात् धर्म गुरुहरू) को उदाहरण प्रस्तुत गर्दै के भन्नुभयो भने यदि परलोक छैन नै भने उनीहरूको कल्याण (स्वस्ति) हुनेछ, तर परलोक छ भने त उनीहरू नरकमा जन्मनेछन् । परलोक निश्चित रूपले छ भनिएको छ, तसर्थ उनीहरू मिथ्यादृष्टिक र नास्तिक भएको कारणले कुशल धर्मलाई त्यागेर आफ्नो वाद (धर्म) मात्र फैलाउँदै नरकगामी हुन्छन् । यसको ठीक विपरीत, परलोक छँदै छ भन्ने परलोकवादीहरू पनि छन् । यसरी ती ब्राह्मणहरूलाई भगवान्ले लोकमा पाइने चार थरी पुद्गलसम्बन्धी व्याख्यान विस्तृत रूपले गर्नुभयो । उहाँले मानिसहरू उपदेश सुनेर, बुझेर गृह त्यागी प्रव्रजित भएर शील, समाधि, प्रज्ञाद्वारा आफूहरू दुःखबाट मुक्त हुने स्थितिको बोध आफैले गर्न सक्ने भन्ने कुरा समेत क्रमशः बताउनुभयो ।

७. भिक्षु वर्ग

११. अम्बलट्टिकराहुलोवाद-सुत्त : यो भगवान् बुद्धले आयुष्मान् राहुललाई भूटो नबोल्नेबारे दिनुभएको उपदेश हो ।

जानाजान भूटो बोल्न कति पनि लाज नमान्ने मान्छेहरू हुन्छन् भनेर बताउँदै भगवान् बुद्धले राहुललाई सङ्ग्राममा गएको हातीले आफ्नो सूँडको रक्षा गर्न छोडेपछि उसले सङ्ग्राममा नगर्ने काम कुनै बाँकी नरहने जस्तै जानाजान भूटो बोल्न लाज नमान्ने मान्छेले यस लोकमा नगर्ने पाप कुनै बाँकी रहन्न भन्ने कुरा जानेर ब्यालठट्टामा पनि भूटो बोल्दिन भनेर शिक्षा लिन उपदेश गर्नुभयो ।

आफूले कुनै काम थाल्नुअगाडि मान्छेहरूले आ-आफ्नो अनुहार ऐनामा हेर्नेजस्तै त्यस कायकर्म, वचीकर्म र मनोकर्मले आफूलाई पनि, अरूलाई पनि पीडादायक हुन्छ कि हुँदैन भनेर अधिबाटै प्रत्यवेक्षणद्वारा जान्नु पर्दछ । सुख वृद्धि गर्ने खालको कायकर्म, वचीकर्म, मनोकर्म भएदेखि त्यसको प्रतिवेक्षण रातदिन पटक-पटक गर्नु भनेर भगवान् बुद्धले राहुललाई उपदेश दिनुभयो ।

यसरी अतीत कालमा, भविष्यमा र वर्तमान कालमा पनि श्रमण-ब्राह्मणहरूले कायकर्म, वचीकर्म मनोकर्म परिशुद्ध गरेकोबाट, गरिरहेकोबाट, गर्नेबाट तिमीले पनि सिक्नुपर्दछ भनेर भगवान् बुद्धले राहुललाई उपदेश गर्नुभयो ।

१२. महाराहुलोवाद-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले आयुष्मान् राहुललाई पञ्च स्कन्ध-रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञान 'न मेरा हुन्, न म हुँ, न मेरा आत्मा हुन्' भनेर यथार्थतः रूपले विपश्यना ज्ञानद्वारा बोध गरी राम्ररी हेर्न सक्नुपर्दछ भनेर गर्नुभएको उपदेश समाहित भएको छ ।

भगवान्को उपदेश सुनेर भोजन नै नगरीकन आयुष्मान् राहुललाई एउटा रूखमुनि ध्यानमा बसिरहेको देखेर आयुष्मान् सारिपुत्रले उनलाई आनापानस्मृति भावना गर भने ।

भगवान् बुद्धले आयुष्मान् राहुललाई पृथ्वी, आपो, तेज, वायु र आकाश धातुहरूको बाह्य र आन्तरिक दुवै पहिचान गरी त्यसबाट विरक्त हुने र चित्तलाई अलग गर्ने तरिका सिकाउनुभयो ।

भावना गरिरहँदा पृथ्वीसमान, आपोसमान, तेजसमान, वायुसमान, आकाशसमान व्यापक रूपले भावना गर्नाले चित्तमा उब्जिने मन परेको, मन नपरेको स्पर्शलाई दहोसँग समाउन सक्दैन ।

मैत्री, करुणा, मुदिता र उपेक्षा भावना गर्नाले क्रमशः व्यापाद, विहिंसा, नियाँसो र सङ्घर्ष टाढिन्दछन् । अशुभ भावनाले रागलाई हटाउँछ । अनित्य संज्ञाको भावनाबाट चित्तमा रहने 'म' भन्ने अभिमान (अहङ्कार) बिलाउँछ ।

आनापानस्मृति भावनाको फलस्वरूप श्वास-प्रश्वास राम्ररी प्रष्ट भईकन निरोध हुन्छन्, अस्पष्ट भएर निरोध हुने होइनन् भनेर पनि भगवान् बुद्धले राहुललाई उपदेश दिनुभयो ।

१३. चूलमालुक्य-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले दसवटा कुरा अव्याकृत भनेर दिनुभएको उपदेशको चर्चा छ । (१) लोक शाश्वत हो ... (१०) तथागत मरणपछि हुँदैन वा नहुने पनि होइन । ... । मालुक्यपुत्रले भगवान्समक्ष आएर के भने भने यदि भगवान्बाट यी कुराहरू बताउनु भएन भने उनी चीवर त्यागेर गृहस्थ हुन्छु । भगवान् बुद्धले उनलाई जन्म, जरा, मरण, शोक आदि दुःखमा डुबिरहेका सत्त्वहरूका निमित्त यी दसवटा कुरा जान्नु निरर्थक हो भनेर वाण लागेको मान्छेको उपमाद्वारा व्याख्या गर्नुभयो ।

त्यसपछि भगवान् बुद्धले यो दुःख हो, यो दुःखको समुदय हो, यो दुःखको निरोध हो, यो दुःखको निरोधगामिनी प्रतिपदा हो भन्ने कुरा व्याकृत गरेकै छु भनेर बताउनुभयो । त्यसो किन भन्नुभयो भने उहाँका व्याकृत कुराहरू अन्ततः निर्वाणका लागि हुन् ।

१४. महामालुक्य-सुत्त : यस सूत्रमा पाँचवटा संयोजनबाट मुक्त हुने उपाय, अवरभागीय संयोजन नाश गर्ने ध्यानबारे भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेशहरू समाहित छन् ।

ती उपदेशहरूअनुसार आर्यहरूको दर्शन गर्न पाएका आर्यश्रावकले पाँचवटा संयोजन - सत्कायदृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत-परामर्श, कामराग र व्यापादबाट चित्त पर्युत्थित भएको बुभेरे तिनबाट निक्कले बाटो पहिल्याउँछ । भगवान् बुद्धले पञ्च अवरभागीय-संयोजनको नाश गर्ने प्रथम-ध्यानदेखि चतुर्थध्यानसम्मको रूपावचार ध्यानबारे क्रमिक रूपले उपदेश दिनुभयो । त्यसपछि आकाशान्त्यायतनदेखि नैवसंज्ञानासंज्ञायतन अरूपावचरसम्मको ध्यानबारे उपदेश दिँदै पाँचवटा अवरभागीय संयोजन नाश गर्ने उपाय बताउनुभयो । अन्त्यमा यस्ता ध्यानी साधकले आस्रव क्षय गर्दछ, कथं कदाचित् आस्रव क्षय गर्न सकेन भने पनि ऊ अनागामी हुनेछ, भन्ने उपदेश पनि भगवान् बुद्धले दिनुभयो ।

१५. भद्दालि-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले भिक्षु भद्दालिलाई भिन्नभिन्न प्रकारका भिक्षुहरू र भिक्षु नियमसम्बन्धमा दिनुभएको उपदेश परेको छ ।

भोजनसम्बन्धी नियम पालन गर्न भिक्षु भद्दालिलाई भगवान् बुद्धले भन्दाभन्दै पनि नटेर्ने उसलाई भगवान्ले एकदिन अर्हत् भिक्षुदेखि श्रद्धानुसारी भिक्षुसम्मले भगवान्को उपदेश पालन गर्दछन् भने 'तिमी ती भिक्षुहरूमध्ये' कुन चाहिँमा पर्दछौ ? भनी सोध्नुभयो ।

शास्ताको शासन पूरा नगर्ने भिक्षुले यस बुद्धशासनमा कुनै प्रगति गर्न सक्तैन । तर शास्ताको शासन पालन गर्ने भिक्षुले आर्य ज्ञानदर्शन प्राप्त गर्छ भन्ने कुरा बोध गराउन भगवान्ले प्रथमध्यानदेखि चतुर्थ ध्यानसम्मको व्याख्या गर्नुभयो तथा तीनवटा विद्या अर्थात् पूर्वजन्मसम्बन्धी ज्ञान, मृत्यु र (भावी) जन्मसम्बन्धी ज्ञान एवं आस्रव-क्षय ज्ञान लाभ गर्ने प्रक्रिया बताउनुभयो ।

आपत्ति गर्ने र नगर्ने भिक्षुहरूको बारे भगवान्ले उसलाई यस्ता विभिन्न प्रकारका भिक्षुहरू छन् भनेर बताउनुभयो ।

प्रारम्भमा भिक्षुहरूका लागि विनय, नियम थोरै मात्र भए पनि अर्हतहरू धेरै थिए, अहिले शिक्षापद धेरै भए पनि अर्हतहरू थोरै मात्र छन् भन्ने प्रश्नको उत्तरमा भगवान् बुद्धले असल नसलको घोडाको उपमाद्वारा आह्वान गर्न योग्य, आतिथ्य गर्न योग्य, दान दिन योग्य, हात जोरेर प्रणाम गर्न योग्य, लोकको पुण्य रोप्ने खेतजस्तो भएको भिक्षुमा दश अङ्ग हुन्छ भन्नुभयो ।

१६. लतुकिकोपम-सुत्त : मामुली खालका संयोजन पनि भिक्षुहरूले त्यागनुपर्नेबारे भगवान्ले अनेक उपमाद्वारा दिनुभएको उपदेश यस सूत्रमा दिइएको छ ।

भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्छ - 'यो छाड' भन्दा ककसैले यसो भन्ने गर्छन् - 'यो श्रमणले त यस्ता ससाना कुरामा जिद्दी गरिरहन्छ ।' पूर्तिलताको जालीमा फँसेको गौथलीको निमित्त त्यो जाली दह्रो नभए पनि उसको लागि मृत्युसरह नै हुन्छ । त्यसरी नै घर भुत्रो, स्वास्ती नराप्ती र आफू पनि गरीब भएको मान्छेले कुनै सुखी भिक्षु देखेर पनि ऊ भिक्षु हुन सक्दैन भने उसको लागि त्यो घरबार दह्रो बन्धन हो । यसको विपरीत कुनै धनधान्यले परिपूर्ण, धनी कुलमा जन्मेको गृहपतिको लागि उसले घरबार चटक्कै छाड्न सक्थ्यो भने उसको लागि त्यो घरबार कुनै दह्रो बन्धन नभई फित्तो बन्धन हुन्छ, खुकुलो बन्धन हुन्छ, निस्सार बन्धन हुन्छ । त्यसरी नै भगवान्ले छाड भन्नुभएको संयोजनलाई सानु ठान्नु हुँदैन । चारथरी पुद्गलमध्ये जो उपधि (पुनर्जन्म गराउने कारण) नै दुःखको मूल जरो हो भनेर जसले बोध गरी त्यसबाट विमुक्त भएको छ ऊ नै यथार्थमा विसंयोगी हो । पञ्च कामगुणबाट प्राप्त हुने सुख-सौमनस्य भनेको तुच्छ, नीच हो, त्यति मात्र होइन, प्रथमध्यान, द्वितीयध्यान, तृतीयध्यान र चतुर्थध्यानबाट पाइने सुख निश्चल सुख हो भनिन्छ । तर त्यतिले मात्र पुग्दैन भनेर भगवान् बुद्धले भन्नुभयो । त्यस चरणबाट पनि उत्तरोत्तर ध्यान गर्दै अरूपावचर ध्यान - नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसम्म पुगेर त्यस चरणलाई पनि नाघी संज्ञावेदयितनिरोध समापत्ति ध्यानमा पुग्नु पर्छ । त्यस कारणले भगवान् बुद्धले बताउनुभएको संयोजनलाई त्यागनु नपर्ने भनेर सोच्न हुँदैन ।

१७. चातुम-सुत्त : यस सूत्रमा चातुममा भगवान् बुद्ध र हल्ला गुल्ला गर्ने केही भिक्षुहरूको बीचमा घटेको घटनाको विवरण छ ।

भगवान् बुद्ध चातुममा रहनुभएको बेला उहाँको दर्शन गर्न आएका सारिपुत्र र महामौद्गल्यायनका साथ आएका भिक्षुहरू ठूलठूलो स्वरले कराएबाट हल्ला मच्चिएको सुनेर भगवान्ले आनन्द भिक्षुसँग माभीहरूजस्तो कराइरहनेहरू को हुन् भनेर सोध्नुभयो । भगवान्ले ती भिक्षुहरूलाई बोलाई निकाल्नुभयो ।

संस्थागारमा जम्मा भइरहेका शाक्यहरूले निकालिएका सारिपुत्र-मौद्गल्यायनलगायत भिक्षुहरूको कुरा सुनेपछि भर्खर जन्मेको बाछीको र भर्खर टुसाएको बीउको उपमासहित कुरा गरेर भगवान्लाई प्रसन्न पारे । त्यसरी नै सहम्पति ब्रह्माले पनि त्यही उपमाद्वारा भगवान्लाई प्रसन्न पारेपछि सारिपुत्र र मौद्गल्यायन फेरि भगवान्को सन्मुख गए ।

सारिपुत्र र मौद्गल्यायनसित भगवान्ले उनीहरूलाई निकाल्दा उनीहरूमा कस्तो विचार उब्जियो भनेर सोध्नुभयो । महामौद्गल्यायनले बताएको विचारमा भगवान्ले सहमति जनाउनुभयो ।

त्यसपछि भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूका लागि चार थरी भय हुने कुरा बताउनुभयो । गृहस्थ छँदा मैले अरूहरूलाई उपदेश दिन्थेँ, अब मलाई अरूले उपदेश दिने र अनुशासन गर्ने भइरहेको छ भनेर रिसले फेरि गृहस्थ हुन जानुलाई उर्मि भय भनिन्छ । गृहस्थहरूले जस्तो खान मिलेन भनेर चीवर त्यागेर जानुलाई कुम्भीर भय भनिन्छ । गृहस्थहरूले जस्तो मोजमज्जा गर्न पाइएन भनेर चीवर त्यागेर जानुलाई आवर्त भय भनिन्छ । स्त्रीहरूलाई देखेर चित्त बिगारी गृहस्थी जीवनमा फर्कनुलाई सुसुका भय भनिन्छ ।

१८. नलकपान-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले पलांसको वनमा भिक्षु अनुरुद्धसित गर्नुभएको संलापबारेको हो । भगवान् बुद्धले भिक्षु अनुरुद्धलाई प्रव्रजित भएको साधकले आफूमा अविद्या, व्यापाद, धिनमिद्ध, उद्धच्चकुकुच्च, विचिकित्सा, अरति, तन्दी (आलस्य) बाँकी रहनुजेल शान्ततर सुख प्राप्त गर्न सकिन्न भन्ने उपदेश दिनुभयो । भगवान्ले भन्नुभयो -

“अनुरुद्ध ! मैले मरेका श्रावकहरूमध्ये ‘यो यस ठाउँमा उत्पन्न भयो, त्यो त्यस ठाउँमा उत्पन्न भयो’ भनेर बताएको मान्छेहरूलाई न ठग्नका निमित्त हो, मान्छेहरूलाई न खुसामद गर्नका निमित्त हो, न लाभ-सत्कार-प्रशंसा पाउनका निमित्त हो, न मान्छेहरूले मलाई ‘तथागत त आफ्ना मृत श्रावकहरूबारे यत्तिको जानेर व्याकरण गर्ने हुन्’ भनेर चिनुन् भन्नाका निमित्त हो । अनुरुद्ध ! मेरो यस्तो व्याकरण सुनेर उदार भावना भएका र अरूहरूको प्रशंसा सुनेर प्रमुदित हुने (प्रीतिसुखको अनुभव गर्ने) श्रद्धालु कुलपुत्रहरूले यस कुरोलाई मनमा धारणा गर्नेछन् जुन उनीहरूका निमित्त दीर्घकालसम्म हितकर हुनेछ ।”

१९. गोलियानि-सुत्त : यो सूत्र धर्मसेनापति सारिपुत्रले आरण्यिक भिक्षु गोलियानिलाई लक्ष्य गरेर आरण्यिक भिक्षुहरूमा हुनुपर्ने गुणहरूको बारे बताएको विवरण हो । यी गुणहरू हुन् - (१) स ब्रह्मचारीहरूप्रति गौरव राख्न जान्ने हुनु, (२) आसन कुशल हुनु, (३) अभिसमाचारिक धर्म बुझ्ने हुनु, (४) यथासमयमा गाउँमा पुग्ने हुनु, (५) कुलघरमा विचरण नगर्ने हुनु, (६) चञ्चल, चपल नहुनु, (७) जथाभावी नबोल्ने हुनु, (८) आज्ञाकारी हुनु, (९) इन्द्रियसंयमी हुनु, (१०) भोजनको मात्राको ज्ञान भएको हुनु, (११) जागृत रहनु, (१२) वीर्यवान् हुनु, (१३) स्मृतिवान् हुनु, (१४) चित्त एकाग्र राख्ने हुनु, (१५) प्रज्ञावान् हुनु (१६) अरूप्यमा तल्लीन हुने ध्यानमा रहनु, (१७) उत्तरीय (श्रेष्ठ) मनुष्य धर्ममा संलग्न हुनु । यति गुण आरण्यिक भिक्षुसँग मात्र होइन ग्रामवासी भिक्षुमा पनि हुनु नै पर्छ ।

२०. कीटागिरि-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले काशीमा विकाल भोजनबाट विरक्त नभएका अश्वजित र पुनर्वसु भिक्षुहरूको सम्बन्धमा दिनुभएको उपदेश हो ।

अर्हत् भइसकेको भिक्षुलाई भगवान् बुद्धले ‘प्रमादरहित होऊ’ भनेर उपदेश गर्नु आवश्यक हुँदैन । शैक्ष्य चरणमा रहेका (अर्थात् अर्हत् चरणमा पुग्न लागेका) भिक्षुहरूलाई मात्र ‘प्रमादरहित हुनु’ भनेर भगवान्ले उपदेश गर्नुभएको हो । भगवान्ले बुद्धशासनमा सात प्रकारका भिक्षुहरू हुन्छन् भन्ने कुरा पनि भिक्षुहरूलाई बताउनु भयो : (१) उभयतोभागविमुक्त, (२) प्रज्ञाविमुक्त, (३) कायसाक्षी, (४) दृष्टिपात, (५) श्रद्धाविमुक्त, (६) धर्मअनुसारी, (७) श्रद्धानुसारी ।

एकै चरणमा अरहत्वको लागि आराधना (साधना) गर्नु भगवान्बुद्धको उपदेश होइन । क्रमैसँग शिक्षा, क्रिया, अनि प्रतिपद (आचरण, धार्मिक मार्ग) बाट मात्र अहर्त्व (आज्ञा) को लागि आराधना (साधना) गर्ने भन्ने बुद्धको उपदेश यस सूत्रमा छ ।

८. परिव्राजक वर्ग

२१. तेविज्जवच्छ-सुत्त : यस सूत्रमा वत्सगोत्र परिव्राजकको सवालको जवाफमा भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश छ ।

भगवान् बुद्धले वत्सगोत्र परिव्राजकलाई कसैले श्रमण गौतम सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, सदैव अपरिशेष, ज्ञानदर्शन भएका हुन् भनेर प्रशंसा गरे भने त्यो उपयुक्त हुँदैन भनेर बताउनुभयो । यदि भगवान् बुद्धको खासखास प्रशंसा गर्ने हो भने उहाँलाई तीनवटा विद्या जान्ने भन्नुपर्छ । यी ती विद्या हुन् - (१)

पूर्वजन्मसम्बन्धी ज्ञान, (२) दिव्यचक्षुसम्बन्धी ज्ञान, (३) आस्रवक्षयसम्बन्धी ज्ञान । स्मरणीय छ - भगवान् बुद्धलाई सर्वज्ञ भनेर चर्चा गर्दा त्यसको अर्थ केवल चाहिएको बेला आवर्जन (विचार, गौर, ध्यान) गरीकन जान्न सक्ने ज्ञानले सम्पन्न भएको भन्ने अर्थमा मात्र लिनु पर्छ ।

२२. अगिवच्छगोत्त-सुत्त : यस सूत्रमा दशवटा अव्याकृत प्रश्नको उत्तरमा भगवान् बुद्धले अगिवच्छगोत्त परिव्राजकमा रहेको दृष्टिगत भ्रम निवारण गर्नुभएको विवरण छ । फेरि, विमुक्त भइसकेको भिक्षुको स्थिति निर्वाण पछि कस्तो हुन्छ भन्ने उसको प्रश्नको उत्तरमा भगवान्ले निभिसकेको आगोको उपमाद्वारा बुझाउनुभयो । यस प्रसङ्गमा भगवान्ले उसलाई आफू (भगवान्) मा रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान प्रहीण भइसकेका छन् भनेर बताउनुभयो । यसरी तथागतद्वारा देशित धर्मदेशना सुनेर प्रसन्न भएका अगिवच्छगोत्तले अन्तमा भगवान्को शरणमा गएको बेला "भगवान् ! तपाईंको प्रवचन पात, बोक्ता, सिपिकनो आदि फल्गु (निस्सार) कुरा कुनै नभएको, शुद्ध सार मात्र भएको हो" भनेर आफ्नो उद्गार व्यक्त गरे ।

२३. महावच्छगोत्त-सुत्त : यस सूत्रमा वच्छगोत्त परिव्राजकलाई नै भगवान् बुद्धले दिनुभएको अरू उपदेशको वर्णन छ ।

धेरै दिनपछि भगवान् बुद्धको दर्शन गर्न राजगृहमा आएको वच्छगोत्त परिव्राजकलाई भगवान् बुद्धले दश कुशल र दश अकुशल धर्म संक्षिप्त रूपले बताउनुभयो । अर्हत् भइसकेको भिक्षुको स्थिति टुप्पा भाँचिएको खजूरको रूखको ठुल्टोजस्तो हुन्छ भन्ने कुरा पनि भगवान्ले गर्नुभयो ।

उनले गरेको अर्को प्रश्नको उत्तरमा भगवान्ले उनलाई यस्ता अर्हत्हरू बुद्धशासनमा धेरै संख्यामा विद्यमान भएको जानकारी दिँदै यस बुद्धशासनको अभिन्न अङ्ग भएर उन्नति गरिरहेका श्वेतवस्त्रधारी उपासक-उपासिका अनगिन्ती छन् भनेर पनि बताउनुभयो ।

पछि भगवान्समक्ष उपसम्पदा प्राप्त गरेपछि उनलाई भगवान् बुद्धले समथ र विपश्यना भावनाको वृद्धि गर्दै लैजान सक्थो भने आफूले इच्छा गरेजस्तै अनेक प्रकारका ऋद्धिविद् ज्ञानको अनुभव गर्न सक्ने एवं क्रमशः यसै जन्ममा अर्हत्सम्म पनि हुन सक्ने विधि बताउनुभयो । अनि बच्छगोत्त भिक्षु चाँडै नै अर्हत् भए ।

२४. दीघनख-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले दीघनख परिव्राजकलाई दिनुभएको उपदेश हो । बुद्धको समयमा विभिन्न सिद्धान्त अर्थात् धर्म मान्नेहरूमध्ये एकजना आयुष्मान् सारिपुत्रको भाञ्जा दीघनख परिव्राजक पनि थिए । उनमा भएको दृष्टि निवारण गर्न भगवान् बुद्धले उनलाई वेदनासम्बन्धी उपदेश दिँदै यस्ता वेदनाहरूप्रति विरक्ति उब्जाउन सकियो भने अन्तमा विमुक्ति प्राप्त हुने कुरा बताउनुभयो ।

यही उपदेश सुनेर भिक्षु बनेको केवल पन्ध्र दिन मात्र भएका सारिपुत्र अर्हत् भए भने उनका भाञ्जा स्रोतापत्ति फलमा प्रतिष्ठित भए ।

२५. मागण्डिय-सुत्त : मागण्डिय परिव्राजकले बुद्धलाई भुनहु भनेर गाली गर्‍यो । त्यसै बेला त्यहाँ पुगेका भगवान् बुद्धले इन्द्रिय सुख र भोग सुखका दुष्परिणामलाई ध्यानमा राखी तिनप्रति संयमी हुनु पर्ने उपदेश दिनुभयो । यसै प्रसङ्गमा उहाँले आफू बोधिसत्त्व रहेको बेलासम्म पनि यस्ता सुखप्रति विरक्त भई पछि बुद्धत्व प्राप्त गरेर आरोग्य परम लाभ हो, निर्वाण परम सुख हो, अमृत चरणमा लैजाने मार्गहरूमध्ये आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग मंगलमय हो भनेर बताउनुभयो ।

भगवान् बुद्धले निर्वाणबारे ब्याख्या गर्दै मागण्डियलाई सद्धर्म सुन्नका लागि सत्पुरुषहरूको सेवन गर्नुपर्छ, सद्धर्मअनुसार गरेको आचरणको प्रतिफल तुरुन्त पाइन्छ, अनि दुःखबाट मुक्ति मिल्छ भनेर बताउनुभयो ।

मागण्डिय परिव्राजक उपसम्पन्न भए, चाँडै नै अर्हत् पनि भए ।

२६. सन्दक-सुत्त : यो सूत्रमा आयुष्मान् आनन्दले सन्दक परिव्राजकलाई दिएको उपदेश हो । भिक्षु आनन्दले चार प्रकारका अब्रह्मचर्यवास र चार प्रकारका आश्वासनरहित ब्रह्मचर्यवासको विस्तृत ब्याख्या गर्दै यस्ता ब्रह्मचर्यमा कोही पनि विज्ञ पुरुषहरू रहदैनन्, रहे पनि ब्रह्मचर्यमा सफल हुँदैनन् भनेर बताए । भगवान् बुद्ध यस लोकमा उत्पन्न भएपछि उहाँको धर्म सुनी प्रव्रजित भएर शील, समाधि र प्रज्ञा प्राप्त भएपछि अन्तमा कसरी क्षीणास्रव हुन्छ भन्ने कुरा पनि आयुष्मान् आनन्दले बताए ।

यो कुरो पनि जान्न योग्य हुन्छ कि, अर्हत् भइसकेको भिक्षुले (१) प्राणीहिंसा गर्दैन, (२) चोरी गर्दैन, (३) मैथुन सेवन गर्दैन, (४) भूटो बोल्दैन, (५) गृहस्थहरूले जस्तै कामभोग वस्तु संग्रह गरेर भोग गर्दैन ।

आयुष्मान् आनन्दले धर्मका कुराहरू सरलतासँग बताएको सुनेर सन्दकले आफ्नो परिषद्लाई प्रव्रजित भई ब्रह्मचर्यवास गर्न जाओ भनेर पठाए, आफू एकलै भने लाभ-सत्कारमा अल्भिरहे ।

२७. महासकुलुदायी-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले सकुलुदायीलाई दिनुभएको उपदेश छ । त्यस बखत नाउँ चलेका धर्मगुरु भनिएका - पूर्ण काश्यप, मखली गोशाल, अजित केशकम्बल, प्रकृध कात्यायन, सञ्जय बेलट्टपुत्र र निगण्ठ-नाटपुत्रहरू पनि संयोगवश राजगृहमा नै वर्षावास बसिरहेका थिए ।

सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्लाई के निवेदन गरेभने यी (उपरोक्त) शास्ताहरूको कहिलेकाहीं आ-आफ्नै शिष्यहरूले कटु आलोचना गर्दछन् । तर बुद्धशासनमा भने भगवान्का शिष्यहरू राम्ररी नै अनुशासित रहेको तथ्य आफैले देखेको छु तथा भिक्षु जीवन त्यागेर फेरि गृहस्थ हुन गएका मान्छेहरूले सम्म पनि बुद्ध, धर्म, सङ्गलाई दोष नदिईकन आफ्नै कमजोरीलाई दोष दिँदै बुद्ध, धर्म सङ्गको प्रशंसा गर्छन् । सकुलुदायीको सोचाइअनुसार भगवान्लाई शिष्यहरूले सन्मान गर्नाका कारण यी हुन् - (१) अल्पाहारी, (२) चीवरमा सन्तुष्ट, (३) पिण्डपातमा सन्तुष्ट, (४) शयनासनमा सन्तुष्ट र एकान्तवासी हुनु ।

तर भगवान् बुद्धले शिष्यहरूले आफूलाई सन्मान गर्नाका कारण अर्कै पाँचवटा बताउनुभयो । भगवान्ले आफूले देखाएको बाटामा लागेर भिक्षुहरूले कसरी भगवान्को आश्रयमा रहेर आ-आफ्ना आस्रव क्षय गरेका हुन् क्रमैसँग बताउनुभयो ।

२८. समणमुण्डिक-सुत्त : यो सूत्र उगगहमान परिव्राजकलाई अर्हत् मार्गमा पुग्नेबारे भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश हो ।

उगगहमान परिव्राजकको सिद्धान्त के थियो भने यदि कुनै मान्छेले (१) शरीरले पाप नगर्ने, (२) वचनले पाप नगर्ने, (३) पापयुक्त विचार नगर्ने र (४) पापयुक्त जीविका नगर्ने - यी चारवटा अङ्ग पूरा गर्छ भने ऊ पूरापूर अर्हत् हुन्छ ।

भगवान् बुद्धले उसको सिद्धान्त अस्वीकार गर्दै के भन्नुभयो भने उसको सिद्धान्तअनुसार त नवजात शिशु पनि (केही समयको लागि भए पनि) अर्हत् हुन्छ । यसै प्रसङ्गमा भगवान् बुद्धले पञ्चकङ्क थपतिलाई वास्तवमा आर्यअष्टाङ्गिकमार्गद्वारा नै अर्हत् मार्गमा पुग्न सक्ने उपदेश विस्तारपूर्वक गर्नुभयो ।

२९. **चूलसकुलुदायी-सुत्त** : यो सूत्र सकुलुदायी परिव्राजकले राजगृहमा आफ्नो आत्मा र शीलसम्बन्धी शंका निवारणार्थं भगवान्समक्ष गरेको प्रश्नको उत्तरमा उहाँले दिनुभएको उपदेश हो । उनलाई विस्तृत रूपले धर्मदेशना गर्दै भगवान् बुद्धले के भन्नुभयो भने तथागत पूर्वापर जन्म विषयक सबै ठूला-साना प्रश्नहरूका उत्तर दिन समर्थ हुन्छ तथा भगवान्को धर्म सुनी भिक्षु जीवनको मूल उद्देश्य सम्पन्न गर्न शीलदेखि आस्रव-क्षयसम्म जानी अर्हत्व प्राप्त गर्नु पर्दछ । भगवान्सित भएको यस्तो विशेषताबाट प्रभावित भएर सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्सित प्रव्रज्या मागे । तर उनलाई आफ्नै चेलाहरूले प्रव्रजित हुन दिएनन् ।

३०. **वेखनस-सुत्त** : यो सूत्र भगवान् बुद्ध श्रावस्तीस्थित जेतवनमा विहार गरिरहनु भएको बेला वेखनस परिव्राजकलाई दिनुभएको उपदेश हो ।

भगवान् बुद्धले वेखनस परिव्राजकलाई पञ्चकामगुणबाट पाइने सुख भनेको क्षीणास्रवबाट प्राप्त हुने सुखको दाँजोमा तुच्छ भएको कुरा बताउनुभयो । बुद्धद्वारा उपदेशित धर्मको अक्षरशः पालन कसैले आचरणमा गऱ्यो भने उसले यो धर्म त साँच्चिकै अविद्यारूपी बन्धनबाट मुक्त हुने मार्ग रहेछ भनेर बोध गर्न सक्नेछ भनेर पनि उहाँले बताउनुभयो । वेखनस परिव्राजक भगवान्को शरणमा गए ।

९. राजवर्ग

३१. **घटिकार-सुत्त** : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले आफू भगवान् काश्यप बुद्धको समयमा ज्योतिपाल माणवक भइरहेको बेला आफ्नो साथी घटिकारले आफूलाई उपकार गरेको कुरा आयुष्मान् आनन्दलाई बताउनुभएको छ ।

घटिकार कुमाले काश्यप बुद्धको अग्र उपस्थापक थिए । त्यस घटिकारले आफ्ना साथी जाति अभिमानको कारणले बुद्ध धर्ममा श्रद्धा नगर्ने ज्योतिपाललाई (काश्यप) बुद्धको समक्ष लैजान एक पल्ट गरेको जुक्ति यस सूत्रमा वर्णित छ ।

ज्योतिपाल भगवान् काश्यपको उपदेशबाट प्रभावित भएर प्रव्रजित भए । घटिकार कुमाले भने आफ्नो अन्ध आमाबाबुको स्याहारसम्हार गरी अनागामी भईकन ब्रह्मलोकमा जन्मेर घटिकार ब्रह्मा कहलिए ।

भगवान् (शाक्यमुनि), बुद्धले उहिले काश्यप बुद्धको पालामा घटेका अनेक आश्चर्यजनक घटनाहरू पनि आयुष्मान् आनन्दलाई बताउनुभयो ।

३२. **रट्टपाल-सुत्त** : रट्टपाल भिक्षु हुनलाई आफूले भूख हडताल गरेको चर्चा यस सूत्रमा छ, पछि उनले राजा कौरव्यका प्रश्नको सिलसिलामा दिएको उत्तर पनि यसमा परेको छ ।

गृहस्थी जीवन श्रद्धापूर्वक त्यागेर प्रव्रजित भएका साधकहरूमध्ये प्रथमस्थान प्राप्त गर्ने राष्ट्रपाल प्रारम्भमा भगवान् बुद्धको उपदेश सुनेर धर्मप्रति श्रद्धालु बनेका थिए । आफूले प्रव्रज्या पाउन भगवान्सित प्रार्थना गर्दा आमाबाबुको स्वीकृति विना भिक्षु हुन नपाउने नियमको जानकारी पाएपछि आमाबाबुको अनुमति पाउन उनले आमरण अनशन गर्न थाले । अन्तमा आमाबाबुको स्वीकृति प्राप्त गरी उनी भिक्षु भए । धनाढ्य आमाबाबुका एकलो छोरा राष्ट्रपाल भिक्षु भएको बाह्र वर्षपछि अर्हत् भए । उनी एकदिन भगवान् बुद्धसँग अनुमति मागेर आफ्ना आमाबाबुसँग भेटघाट गर्न थुल्लकोट्टितमा गए ।

त्यसबेला नाऊबाट कपाल कटाइरहेका उनका बाबुले आफ्नै छोरा भिक्षु परबाट आइरहेको देखेबित्तिकै 'त्यस्तै भिक्षुले हाम्रो एकलो छोरालाई भिक्षु बनाएर लगेको' भन्दै भिक्षुलाई गाली गरे -

उनले पछि दासीबाट त्यही भिक्षु नै आफ्नो छोरो हो भनेर थाहा पाए । अनि बाबु चाहिले छोरा राष्ट्रपाललाई भोजनको लागि बोलाएर आफ्नो अपार धनसम्पत्ति देखाए । राष्ट्रपालको पूर्व-स्वास्तीहरूलाई सकेसम्म बढी श्रृङ्गारपटार गराइराखे । तर सबै व्यर्थ ! उक्त अपार धनसम्पत्ति सबै खोलाको माझमा फ्याँकन लगिए पनि मलाई कति पनि दुःख लाग्ने छैन भन्दै राष्ट्रपाल भिक्षु त्यहाँ राखिएको आसनबाट उठी राजा कौरव्यको मृगाचीरमा दिवा विहारको निमित्त गए ।

राजा कौरव्यले (१) जरा-हानि, (२) व्याधि-हानि, (३) भोग-हानि, (४) ज्ञाति-हानिको विषयमा उठाएको प्रश्नको उत्तरमा भिक्षु राष्ट्रपालले सविस्तार गरेको व्याख्या पनि यस सूत्रमा दिइएको छ ।

यो लोक कहिले पनि तृप्त हुँदैन, जहिले पनि मानिस तृष्णाको दास भई, कमी र चाहनामा रुमल्लिरहन्छ ।

३३. मखादेव-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्ध मिथिलामा मखादेव आम्रवनमा विहार गरिरहनुभएको बेला आयुष्मान् आनन्दलाई दिनुभएको उपदेश हो ।

भगवान् बुद्धले भन्नुभयो - “म बोधिसत्त्व भइरहेको बेला मखादेव राजा भएर मैले जुन कल्याण मार्गको संस्थापन गरें त्यसको परम्परा राजा निभिको समयसम्म कायम भएको थियो । तर त्यो कल्याण मार्गको परम्परा न त निर्वेदको निमित्त हो, न त निर्वाणको निमित्त हो । अहिले तिमीहरूको लागि भनेर जुन कल्याण परम्परा (मार्ग) स्थापना गरेको छु, त्यो निर्वेदको निमित्त हो, निर्वाणको निमित्त हो । मैले स्थापना गरेको कल्याण मार्गको परम्परालाई अगाडि बढाउँदै जाओ, तिमीहरू मेरा अन्तिम पुरुष (अनुयायी) नहोओ ।”

३४. मधुर-सुत्त : भगवान् बुद्धको महापरिनिर्वाण भएपछि आयुष्मान् महाकात्यायनले राजा मधुरलाई दिएको उपदेश नै यो सूत्र हो ।

राजा मधुरको भनाइ थियो - ‘ब्राह्मण मात्र श्रेष्ठ वर्ण हो, अरूहरूको वर्ण हीन हो । ब्राह्मण मात्र शुक्ल वर्ण हो, अरू वर्ण कृष्णवर्ण हो । ब्राह्मण मात्र शुद्ध हो, अरूहरू अशुद्ध हुन्, ब्राह्मण मात्र ब्रह्माको मुखबाट निस्केका औरसपुत्र हो, ब्रह्मनिर्मित हो र ब्रह्मदायाद हो ।’ आफ्नो यस भनाइलाई सवाल बनाउँदै राजा मधुरले यसप्रति आयुष्मान् महाकात्यायनको कस्तो विचार छ भनी सोधे ।

आयुष्मान् महाकात्यायनले अनेकौँ उदाहरणद्वारा उपरोक्त भनाइ ठीक छैन भनेर राजा मधुरलाई बोध गराए ।

३५. बोधिराजकुमार-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले बोधिराजकुमारलाई दिनुभएको उपदेश हो । भगवान् बुद्धले स्वयम् आफ्नै शब्दमा बताउनुभएको आफ्नो गृहत्यागदेखि बुद्धत्व प्राप्तिसम्मको जीवनीको वर्णन यस सूत्रमा छ । साथै, पाँच प्रधानीय अङ्गले सम्पन्न भिक्षुले तथागतको नेतृत्वअन्तर्गत छिट्टै विशेषता प्राप्त गर्न सक्नेछ भन्ने उपदेश सुनेर बोधिराजकुमार तेस्रोपल्ट पनि भगवान्को शरणमा गए, धर्मको शरणमा गए र भिक्षुसङ्घको शरणमा गए ।

३६. अङ्गुलिमाल-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले अङ्गुलिमाललाई दिनुभएको उपदेश हो ।

“रोक, श्रमण, रोक ।”

“म त रोकिरहेकै छु, अङ्गुलिमाल ! तिमी पनि रोक ।”

अनि अङ्गुलिमालले भगवान्लाई गाथाद्वारा यसो भन्यो - “श्रमण ! तिमीले आफू हिंदाहिंद्दै पनि रोकिरहेछु भन्यौ । उभिरहेको मलाई स्थिर नभएको भन्यौ । त्यसैले, श्रमण ! म तिमीसित सोध्छु-

“तिमी कसरी स्थिर छौ, म कसरी स्थिर होइन ?”

करुणामय भगवान्‌ले कूर अङ्गुलिमालको जीवन परिवर्तन गर्नुभयो । उनलाई प्रव्रजित गरी सङ्गमा समावेश गर्नुभयो ।

भिक्षु भइसकेपछि अङ्गुलिमालको चित्त करुणाले परिपूर्ण भयो । उनले प्रसव-वेदनाले छटपटिरहेकी एकजना महिलालाई देखेर यसरी सत्यक्रिया गरे - ‘यतोहं, भगिनि ! अरियाय जातिया जातो, नाभिजानामि सञ्चिच्च पाणं जीविता वीरोपेता, तेन सच्चेन सोत्थि ते होतु, सोत्थि गम्भस्सा’ति । बहिनी ! मैले आर्य जन्ममा जन्मेदेखि जानीबुभीकन प्राणीहिंसा गरेको छैन भन्ने कुरा सत्य भए त्यसले तिम्रो स्वस्ति होस्, गर्भको पनि स्वस्ति होस् ।

यो सत्यक्रिया सत्यवाचा जसले गर्छ उसले अझै पनि यो सत्यक्रियाको साक्षात्कार गर्न सकेको अनुभव बौद्ध देशमा आजसम्म छ ।

आयुष्मान् अङ्गुलिमाल चाँडै नै अर्हत् भए । अनि उनले अनेक गाथाद्वारा आफ्ना भाव व्यक्त गरिरहे ।

३७. **पियजातिक-सुत्त** : (अति प्यारो) छोरा मरेको एकजना बाबुचाहिलाई भगवान् बुद्धले प्रेमकै कारण शोक सन्ताप हुन्छ भनेर दिनुभएको उपदेश एक कान दुई कान हुँदै राजा प्रसेनजितको कानसम्म पुग्यो । राजाले मल्लिकालाई भगवान् बुद्धले प्रेमको कारणबाट शोक-सन्ताप हुन्छ भन्नुभएको कुरा बताए । मल्लिकाले यदि भगवान्‌ले त्यसो भन्नुभएको भए त्यो कुरो ठीकै हुन्छ भनिन् । राजाले मल्लिकालाई (भगवान्‌ले जे भने पनि अर्थात् नमिल्ने कुरा गरे पनि ठीक हो भन्ने भनेर) हटाए (अर्थात् आफ्नो सामुन्ने नआउन आदेश दिए) । पछि मल्लिकाले अनेक उदाहरण दिईकन राजालाई भगवान्‌को यस वचनको सार सम्झाइन् । राजा प्रसेनजित अतीव प्रसन्न भए ।

३८. **बाहितिक-सुत्त** : यो सूत्र कोसलराज प्रसेनजितले भगवान् बुद्धबारे गरेको प्रश्नको आयुष्मान् आनन्दले दिएको उत्तर हो ।

राजा प्रसेनजितको प्रश्नको उत्तरमा आयुष्मान् आनन्दले भने - “भगवान् बुद्धले तयस्तो कायिक, वाचिक र मानसिक आचरण गर्नुहुन्न जसको कारणले श्रमण-ब्राह्मणहरूले खोट लाऊन् । तथागत सबै अकुशल धर्म प्रहीण गरेर सबै कुशल धर्मले सम्पन्न हुनुभएको छ ।”

अन्तमा कोसलराज प्रसेनजितले दान गरेको बाहित राष्ट्रमा निर्मित वस्त्र आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गरेको कुरा पनि सूत्रमा वर्णित छ ।

३९. **धम्मचेतिय-सुत्त** : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धको प्रश्नको उत्तरमा कोसलराज प्रसेनजितले भगवान्‌प्रति गरेको आफ्नो अभिव्यक्तिको चर्चा छ ।

भगवान् बुद्धको एउटा-प्रश्नको उत्तरमा राजा प्रसेनजितले यसो भने - “भगवान् सम्यकसम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्‌को धर्म स्वाख्यात हो, भगवान्‌को सङ्ग सुप्रतिपन्न हो भन्ने धर्मन्वय धारणा आफूमा छ । दूधमा पानी मिल्नेजस्तै भिक्षुहरू आपस्तमा मिलीजुली बसेका छन् । भिक्षुहरू हेर्दा नै हेर्न योग्य देखिन्छन् । भिक्षु परिषद् सुविनीत छ । भगवान्‌सित विवाद गर्न आउनेहरू भगवान्‌कै शिष्य बन्छन् । अनि राजाका नोकरहरूले राजालाईभन्दा भगवान्‌प्रति बढी सम्मान गर्छन् । आदि अनेक कारणले मैले धर्मलाई बुझेको छु ।” यसो भन्दै राजा प्रसेनजितले बुद्ध र धर्मप्रति गहन निष्ठा प्रकट गरेर गए । कोसलराजले अभिव्यक्त गरेको विचारलाई धर्मचेतिय (धर्मचेतिय) हो भनेर भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई भन्नुभयो । भिक्षुहरूले त्यस कुरालाई धारण गर्नुपर्दछ भनेर पनि भगवान्‌ले बताउनुभयो ।

४०. कण्णकत्थल-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले कोसलराज प्रसेनजितलाई दिनुभएको उपदेश हो । कण्णकत्थल मृगदावमा राजा प्रसेनजितले भगवान्सित भेटघाट गरे । त्यसबेला राजाले उठाएको सर्वज्ञतासम्बन्धी प्रश्नको उत्तरमा भगवान्ले भन्नुभयो - "त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन जसले सबै थोक एकै चोटि जान्न सकेको होस्, देख्न सकेको होस् ।"

१०. ब्राह्मण वर्ग

४१. ब्रह्मायु-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई दिनु भएको उपदेश छ, साथै उहाँमा भएका बत्तीस वटा महापुरुष लक्षण र उहाँको अत्युत्तम दैनिक क्रियाको चर्चा पनि गरिएको छ ।

सात महिनासम्म भगवान् बुद्धको छायाँजस्तै पीछा गरी निकट रूपले उहाँबारे अध्ययन गर्ने उत्तर माणवकले ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई भगवान् बुद्धमा भएका महापुरुष लक्षणहरू एवं उहाँको बसाइ, हिँडाइ, खावाइ, लवाइ, धर्मदेशनाको तरिका, बोलाइको स्वर आदिबारे एकएक थोक सविस्तार बताए । यस्तो कुरा सुनी प्रसन्न भएका ब्रह्मायु ब्राह्मण भगवान् बुद्धकहाँ गएर स्वयं आफैले पनि हेर्न गए । उनलाई भगवान् बुद्धले चार आर्यसत्यको उपदेश दिनुभयो । त्यस उपदेशबाट प्रभावित भएर धर्मको अभ्यास गर्दै मरणासन्न अवस्थामा अनागामी भए ।

४२. सेल-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले सेल ब्राह्मणलाई गर्नुभएको उपदेश हो । बुद्ध भन्ने शब्द नै यस लोकमा दुर्लभ छ भने बुद्ध स्वयं पाल्नुभएको छ भन्ने खबर सुनेर सेल ब्राह्मण ज्यादै प्रोत्साहित भए । तीन सय माणवकका साथ उनी भगवान् बुद्धसमक्ष गए । भगवान् बुद्धमा बत्तीस लक्षण देखेर उनी निक्कै प्रसन्न भए । भगवान् बुद्धले गर्नुभएको उपदेश सुनेर उनी सबै शिष्यहरूसहित प्रव्रजित भए । प्रव्रज्या लिएको आठौँ दिनमा नै धर्मको अभ्यासको फलस्वरूप शिष्यहरूलगायत आफै पनि अर्हत् भए । अर्हत् भएपछि उनले गाथाद्वारा आफ्ना अनुभूतिहरू अभिव्यक्त गरे ।

४३. अस्सलायन-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा अस्सलायन ब्राह्मणलाई बताउनुभएको हो । यसमा उहाँले अस्सलायन ब्राह्मणले चर्चा गरेको जातिवादको खण्डन गर्नुभएको छ । प्रसङ्गवश जातिवाद सिद्धान्तका विरोधी असित देवलको पनि उल्लेख गरिएको छ । अन्तमा अस्सलायन ब्राह्मण बुद्धको शरणमा गए ।

४४. घोटमुख-सुत्त : यो सूत्र आयुष्मान् उदेनले धार्मिक प्रव्रज्या भन्ने कुरै केही हुँदैन भन्ने भ्रममा परेको घोटमुखलाई दिएको उपदेश हो । भगवान् बुद्धको परिनिर्वाणपछि आयुष्मान् उदेन वाराणसीस्थित खेमिय आम्रवनमा विहार गरिरहँदा घोटमुख (ब्राह्मण) लाई प्रव्रजित भएका व्यक्तिहरू र अप्रव्रजित व्यक्तिहरूको बीचमा रहेको भेदबारे बताउँदै पुद्गल चार प्रकारका हुन्छन् भन्नेबारे उपदेश दिए । अनि आयुष्मान् उदेनको उपदेशबाट प्रभावित भएका घोटमुख बुद्ध, धर्म र सङ्घको शरणमा गए ।

४५. चङ्गी-सुत्त : यस सूत्र भगवान् बुद्धले आफै सत्य साक्षात्कार नगरीकन अन्धपरम्परागत रूपले मात्र सत्य यही हो, अरु तुच्छ छन् भन्ने सिद्धान्तको अनुयायी चङ्गी ब्राह्मणलाई दिएको उपदेश समाहित छ । चङ्गी ब्राह्मणहरूसित वेदका सत्यबारे भएको संवादको सिलसिलामा भगवान्ले उनीहरूलाई सत्यको रक्षा गर्नु, सत्यको अनुबोध गर्नु भनेकै सत्य प्राप्तिको निमित्त गरिनुपर्ने उपायबारे सविस्तार उपदेश गर्नुभएको अन्तमा आफूहरूमा रहिआएको भ्रम निवारण भएकोमा प्रसन्न भएका चङ्गी ब्राह्मणहरू भगवान्को शरणमा गए ।

४६. **एसुकारी-सुत्त** : जुनसुकै कुलबाट प्रव्रजित भए पनि भगवान् बुद्धबाट उपदेश गरिएको धर्मअनुसार जोसुकैले पनि सम्यक्दृष्टि राखेर न्यायकुशल धर्मको आराधना (साधना, आचरण) गर्न सक्ने कुरा यस सूत्रमा चर्चित छ ।

४७. **धनञ्जानि-सुत्त** : यो सूत्र धर्मसेनापति सारिपुत्रले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई दिएको उपदेश हो । धनञ्जानि ब्राह्मण प्रमादी भइरहेको कुरा सुनेर धर्मसेनापति सारिपुत्र राजगृहस्थित वेणुवनमा रहेको कलन्दकनिवापमा गएर धनञ्जानिलाई सदाचारी बन्ने उपदेश दिनुभयो । पछि फेरि सारिपुत्रले एकपल्ट उनलाई ब्रह्मलोकसम्म पुग्ने मार्ग बताए । सोही अनुसार गरी उनी (धनञ्जानि) ब्राह्मण मरणपछि ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए ।

४८. **बासेट्ट-सुत्त** : यो सूत्र भगवान् बुद्धले वाशिष्ठ र भारद्वाज ब्राह्मणहरूलाई जन्मले ब्राह्मण हुँदैन, न जन्मले अब्राह्मण नै हुन्छ भन्ने विषयमा दिनुभएको उपदेश हो । मानिसहरूका हातगोडा, नाक कान आदि अङ्गप्रत्यङ्ग सबै समान भए पनि जाति भेदको सोचाइ राख्नु अस्वाभाविक हुन्छ । संसारका जलचर, थलचर प्राणीहरू - पशुपक्षी, कीटपतङ्गहरूमा जन्मदेखि आएको जाति भेद भईकन पनि जाति विवाद छैन । कामैले किसान हुन्छ, कामैले कर्मी हुन्छ, कामैले व्यापारी हुन्छ, कामैले प्रेष्यक (नोकर, दूत) हुन्छ ।

जातिवादको खण्डन गरिएको दीघनिकायमा दिइएको वाशिष्ठ र भारद्वाजसम्बन्धी एउटा सूत्र - तेविज्ज-सुत्त पाठकवर्गले हेर्न योग्य छ ।

४९. **सुभ-सुत्त** : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा शुभ माणवक तोदेय्यपुत्रलाई दिनुभएको उपदेश हो । तोदेय्यपुत्र शुभ माणवकको एउटा प्रश्नको उत्तरमा भगवान् बुद्धले उसलाई गृहस्थ र प्रव्रजित व्यक्तिहरूका दैनिक कर्महरूका कुशलता र अकुशलतामा रहको भेद राम्ररी छुट्याईकन व्याख्या गर्दै कुशल कर्म गर्ने नै श्रेष्ठ हुन्छ भनेर बताउनुभयो । प्रसङ्गवश रुढिवादी ब्राह्मणहरूको भनाइलाई अन्ध परम्पराको उपमाद्वारा खण्डन गर्दै भगवान्ले उसलाई मानव धर्मसम्बन्धी उपदेश दिनुभयो तथा ब्रह्मलोकसम्म पुग्ने उपाय पनि बताउनु भयो ।

५०. **सङ्गारव-सुत्त** : यो सूत्र धनञ्जानि ब्राह्मणीको प्रेरणामा आफूकहाँ आएका तिनकै देवर सङ्गारव ब्राह्मणलाई भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश हो । यसकै सिलसिलामा भगवान् बुद्धले दृष्ट धर्म अभिज्ञा व्यवसान पारमी प्राप्त गरेका तीन थरीमध्ये म नै श्रेष्ठ हुँ भन्नुभयो । उसलाई कुशल कर्म गर्न प्रेरणा दिन भगवान्ले अतीतमा आफू बोधिसत्त्व छँदा गरेको चर्या पनि सविस्तार बताउनुभयो । अन्तमा सङ्गारव ब्राह्मण बुद्धको शरणमा गए ।

उपरिपण्णासक

११. देवदह वर्ग

१. **देवदह-सुत्त** : यो सूत्र भगवान् बुद्धले शाक्यहरूको देवदह निगममा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश हो ।

“यस जन्ममा जति पनि दुःख, सुख, अदुःख, असुख भोग गरिन्छ त्यो सबै अधिल्लो जन्मको कारणले हो । त्यसैले पुरानु कर्म (फल) तपस्याद्वारा अन्त गर्ने र नयाँ (पाप) कर्म नगरे स्वतः दुःख क्षय हुन्छ ।” भन्ने सिद्धान्तको खण्डन भगवान् बुद्धले सविस्तार व्याख्या गरी गर्नु भयो । त्यसरी नै उहाँले दुःख निरोध हुने मार्गको साथसाथै तथागत प्रशंसित हुनाका दसवटा कारण पनि बताउनुभयो ।

२. पंचतय-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा विहारमा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको हो जसमा उहाँले भन्नुभयो -

“केही अपरान्त-कल्पिक श्रमण-ब्राह्मणहरूले प्राणीहरू मरेपछि तिनीहरूका आत्मा संज्ञी (होशी) र निरोगी हुन्छ भन्छन्, केही मरणपछि आत्मा असंज्ञी, निरोगी हुन्छ भन्छन्, फेरि केही मरणपछि आत्मा न संज्ञी न असंज्ञी हुन्छ भन्छन्, केही मरणपछि प्राणी (सत्त्व) हरूको उच्छेद, विनाश, अन्त हुन्छ भन्छन् । फेरि केही यसै जन्ममा निर्वाण हुन्छ भन्छन् । यी श्रमण-ब्राह्मणहरूका सिद्धान्तहरूको खण्डन एकले अर्का चाहिँको गर्छ ।”

यसरी नै भगवान् बुद्धले पूर्वान्तानुदृष्टि राख्नेहरू विभिन्न सिद्धान्तहरूबारे पनि बताउनुभयो । त्यसपछि भगवान्ले पूर्वान्तअपरान्त दृष्टि दुवैलाई त्यागेर बुद्धशासनदेखि परका साधकहरूले कसरी द्वितीयध्यानदेखि चतुर्थध्यान प्राप्त गरी पूर्वान्त उपादानलाई वा अपरान्त दृष्टिलाई वा काम संयोजनलाई वा प्रविवेक प्रीतिलाई वा निरामिष सुखलाई वा अदुःख-असुखलाई समेत अतिक्रमण गरी ‘म शान्त हुँ, म निवृत्त हुँ, म अनुपादान हुँ’ भनेर ध्यानले देख्ने हुन्छ भनेर पनि बताउनु भयो । भगवान्ले यतिसम्म पनि संस्कृत हो, स्थूल हो, निरोध हुने संस्कार हो भन्ने निस्सरणदर्शी तथागतले देखेर यस्ता वादहरूबाट अलग रहेको छु भनेर पनि भिक्षुहरूलाई बताउनुभयो ।

३. किन्ति-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले कुशीनगरको बलिहरण वनखण्डमा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश हो । भगवान्ले भिक्षुहरूलाई चीवर, पिण्डपात, शयनासन र उत्तम, उत्तम जन्म प्राप्त गर्नका निमित्त उपदेश दिइरहेको होइन भन्दै के बताउनुभयो भने भिक्षुहरूले चार स्मृतिप्रस्थान, चार सम्यक्प्रधान, चार ऋद्धिपाद, पाँच इन्द्रिय, पाँच बल, सात बोध्यङ्ग र अष्टाङ्गिक मार्गमा अर्थात् सप्तत्रिंशत् बोधिपक्षीय धर्ममा सबै एकजुट भईकन दुःख क्षयको निमित्त अभ्यास (साधना) गर्नुपर्दछ । कथंकदाचित् भिक्षुहरूको उपदेशमा मतभेद भएमा समाधान खोज्ने उपायबारे पनि भगवान्ले निर्देशन दिनुभयो ।

४. सामगाम-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले आयुष्मान् आनन्दलाई भगवान् बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि बुद्धशासनमा मतभिन्नता आउन नदिनेबारे दिनुभएको उपदेश हो ।

पावामा निगण्ठ-नाटपुत्रको निधन (कैर्वल्य) पछि उनका शिष्यहरूको बीचमा दुई गुट भएर विवाद उठेको देखेर आयुष्मान् आनन्दले भगवान् बुद्धको महापरिनिर्वाणपछि पनि श्रावकहरूको बीचमा उपदेशसम्बन्धी यस्तो विवाद नआओस् भन्ने मनसायले भगवान्समक्ष गएर यही कुरा निवेदन गरे । भगवान्ले आनन्दलाई सप्तत्रिंशत् बोधिपक्षीय धर्ममा कुनै पनि भिक्षुहरूकोबीच मतभिन्नता हुँदैन भन्नुभयो । तर आयुष्मान् आनन्दले धर्मको विषयमा नभएमा पनि आजीव र प्रातिमोक्षको विषयमा विवाद उठ्न सक्ने आशंका व्यक्त गरे ।

यसै प्रसङ्गमा भगवान्ले विवाद उब्जिन सक्ने छवटा कारण हटाउने उपाय पनि बताउनुभयो । विवाद उठ्यो भने विनयका नियमअनुसार सात प्रकारका अधिकरण शमथ प्रयोग गरेर समस्या समाधान गर्नुपर्दछ भन्ने उपदेश पनि दिनुभयो ।

५. सुनखत्त-सुत्त : यो सूत्र भिक्षु सुनखतले अर्हत्व प्राप्त गरेका भनिएका केही भिक्षुहरूको बारेमा शङ्का व्यक्त गर्दै उठाएको प्रश्नको उत्तरमा भगवान् बुद्धले दिनुभएको उपदेश हो ।

भगवान् बुद्धसमक्ष धेरैजना भिक्षु आएर आफूहरूले प्राप्त गरेको अर्हत्वको गुण वर्णन गरेको देखेर डाढ लागेका भिक्षु सुनखतले भगवान्सित निवेदन गरे - “भन्ते ! के यिनीहरू सबैले वर्णन गरेको अर्हत्व यिनीहरूले बयान गरेजस्तै हो ?”

भगवान् बुद्धले उनलाई उत्तरमा के भन्नुभयो भने जहाँसम्म (साँच्चीकै) अर्हत्व प्राप्त गरिसकेका भिक्षुहरू छन् तिनीहरूका सम्बन्धमा कुनै समस्या छैन (अर्थात् केही गर्नु पर्दैन) । ज-जसले धाक (अभियान) का लागि मात्र अर्हत् भएको ढोंग गर्दछन् तिनीहरूलाई धार्मिक उपदेशद्वारा यथार्थ बोध गराउनुपर्दछ । तर तथागतसमक्ष आएर प्रश्नको लागि मात्र प्रश्न गर्नेहरूको सम्बन्धमा केही पनि गर्न सकिन्न । साथै भिक्षु सुनस्वत्तलाई भगवान्ले ध्यान र चित्त संयमबारे पनि उपदेश दिनुभयो ।

६. आनेञ्जसप्पाय-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले कुरु राज्यको निगममा भिक्षुहरूलाई काम विषयभोगबारे दिनुभएको उपदेश हो जसअनुसार कामविषय भोग भनेको अनित्य हुन्, भूटा हुन्, नाशवान् हुन् । यी भोगहरू मायाबाट पैदा भएका हुन्, केटाकेटीहरूका खेलौनाजस्तै । यस जीवनमा काम भनेको मारको बन्धन हो । यस्ता विषयमा अल्भेका व्यक्तिलाई बुद्धशासनमा आफ्नो विकास गर्न विघ्नबाधा तेर्सिएका हुन्छन् ।

साथै भगवान् बुद्धले आयुष्मान् आनन्दलाई कस्तो भिक्षु परिनिर्वाणी (अर्थात् निर्वाण प्राप्त गर्ने) हुन्छ भन्ने कुरा बताउँदै (उनलाई) तथागत जीवित रहेकै समयमा चाँडै ध्यानाभ्यास गरी जीवनमुक्त हुन कोशिश गर भनेर पनि जोड गर्नुभयो ।

७. गणकमोग्गलान-सुत्त : यस सूत्रमा गणकमोग्गलानले बुद्धशासनमा (साधकले प्रगति गर्दै जाने) प्रक्रियाहरू छन् कि छैनन् भनेर सोधेको प्रश्नबारे भगवान्ले दिनुभएको उत्तर चर्चित छ ।

गणकमोग्गलानले सोधे - "जुनसुकै विद्या वा शास्त्र सिक्न तलैदेखि क्रमिक रूपले उपल्लो शिक्षा लिँदै जाने पद्धति भएजस्तै यस आर्यविनयमा पनि क्रमिक शिक्षा, क्रमिक क्रिया र क्रमिक प्रतिपदाको व्यवस्था छ कि छैन ?"

तथागतले उनलाई एकजना सिपालु घोडा तालिम गर्नेको उपमाद्वारा आफूकहाँ आउने साधकहरू प्रारम्भमा शीलवान् हुँदै कसरी अर्हत्सम्म हुन्छन् भन्ने कुरा बताउनुभयो ।

तथागतले बताउनुभएको बाटामा जो अगाडि जान्छ ऊ निर्वाणसम्म पुग्छ । तर यदि राजगृह जान चाहने मान्छेले सोध्दा कसैले राजगृह जाने बाटो बताउँदा पनि ऊ बताइएको बाटाबाट नगएकोले राजगृह पुगेन भने त्यो बाटो बताउने मान्छे दोषी मान्न सकिन्न । त्यसरी नै तथागतले मार्ग-निर्देशन गर्दागर्दै पनि साधक त्यस बाटामा नलागेकोले निर्वाणनिर पुगेन भने तथागतको के दोष हुन्छ ?

जो तथागतको मार्ग निर्देशनअनुसार इमानदारीसाथ अनुगमन गर्छ उसले छिट्टै तथागतको अग्रिम स्थानमा रहेको धर्म उपलब्ध गर्न सक्छ भनेर गणक मोग्गलानले अन्तमा आफ्नो भावना अभिव्यक्त गरे ।

८. गोपकमोग्गलान-सुत्त : यस सूत्रमा गोपक मोग्गलान ब्राह्मणको प्रश्नको उत्तरमा आयुष्मान् आनन्दले बताएका कुराहरू छन् ।

आयुष्मान् आनन्दले भगवान् बुद्धको चर्चाको सिलसिलामा उहाँ अनुत्पन्न मार्गका उत्पादक, अज्ञात मार्गलाई ज्ञात गर्ने, नबताइएको मार्ग बताउने मार्गज्ञ हो, मार्गविद् र मार्गकोविद् हुनुहुन्थ्यो भने ।

मगध महामात्य वर्षकारको एउटा प्रश्नको उत्तरमा आयुष्मान् आनन्दले भगवान् बुद्धले आफ्नो महापरिनिर्वाणपछिको लागि भनेर कुनै एक भिक्षुलाई पनि उत्तराधिकारी नियुक्त गर्नुभएको थिएन भन्दै धर्मकै कारणले एकताबद्ध भईकन धर्ममा आश्रय लिइरहेको छु भन्ने कुरा बताए ।

आयुष्मान् आनन्दले अरू के पनि बताए भने जुन भिक्षुमा दशवटा प्रसादनीय धर्म हुन्छ उसलाई भिक्षुसङ्घले सत्कार गरी, गौरव गरी, पूजा गरी उपनिश्रय लिइरहन्छन् । दसवटा प्रसादनीय धर्म यी हुन् - (१) शीलवान् हुनु, (२) बहुश्रुत हुनु, (३) थोरै मात्र चीवर, पिण्डपात आदिले सन्तुष्ट रहनु, (४) चारै वटा ध्यान प्राप्त गर्नु, (५) ऋद्धिविद्को अनुभवी हुनु, (६) अलौकिक विशुद्ध दिव्यश्रोत धातुद्वारा शब्द सुनन सक्ने हुनु, (७) जोसुकैको चित्तको अवस्था थाहा पाउनु, (८) अनेक पूर्वजन्मका कुराहरू थाहा पाउनु, (९) विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्न सक्नु, (१०) आस्रवक्षय गरेर अरहन्त हुनु ।

९. महापुण्यम-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले उपादान, उपादानबाट निस्सरण हुने, जाति-जन्म निरोध हुने सम्बन्धमा दिनुभएको उपदेश परेको छ ।

उपरोक्त उपदेशअनुसार पञ्चउपादान नै स्कन्ध (रास, धड, पञ्चस्कन्ध) को छन्द (इच्छा, कामना) हो । उपादान र पञ्च-उपादान उही एउटै होइनन्, उपादानकै कारणबाट पञ्चस्कन्ध (रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान) उब्जिने हुन् । सत्पुरुष धर्ममा विनीत (अनुशासित) भएको आर्यश्रावकसित सत्कायदृष्टि हुँदैन । रूपको आस्वाद, आदीनव (दुष्परिणाम) रूपबाट निस्सरण हुने र अहङ्कार, ममत्वसम्बन्धी भ्रम निर्वाण गरेर जाति, जन्मबाट निरोध गर्नेसम्मका कुराहरू यस सूत्रमा परेका छन् ।

१०. चूलपण्यम-सुत्त : यस सूत्रमा सत्पुरुष र असत्पुरुष छुट्टयाउनेबारे विस्तृत व्याख्यान एवं सत्पुरुष मृत्युपछि आफूले इच्छा गरेको कुल वा लोकमा जन्मन पाउने कुराको चर्चा छ ।

१२. अनुपद वर्ग

११. अनुपद-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा भिक्षुहरूलाई आयुष्मान् सारिपुत्रका विलक्षण प्रतिभा र गुणबारे गर्नुभएको प्रशंसा चर्चित छ । यस सूत्रअनुसार सारिपुत्रले आर्यविनयअनुरूप सबै साधन सम्पन्न गरिसकेका छन् । उनी आर्यशीलमा आर्यविमुक्ति अधिकारप्राप्त भएका, पारमी प्राप्त भएका र भगवान्को औरसपुत्र उत्पन्न भएका हुन्, धर्म उत्पन्न भएका हुन्, धर्मदायाद हुन् । भगवान्को औरसपुत्र भनेर साँच्चै भन्ने हो भने आयुष्मान् सारिपुत्रलाई नै भन्नुपर्छ । उनीले नै भगवान् बुद्धले प्रवर्तित गर्नुभएको धर्मचक्रलाई फेरि एकपल्ट अनुप्रवर्तित गर्न सक्षम छन् ।

१२. छब्बिसोधन-सुत्त : कुनै भिक्षु अरहत्व प्राप्त गरेको हो वा होइन हेर्नेबारे भगवान्ले दिनुभएको उपदेश यस सूत्रमा समाहित छ । यस उपदेशअनुसार अर्हत् भएको भिक्षुले क्रमिक रूपले (१) चार व्यवहार, (२) पाँच उपादान स्कन्ध, (३) छवटा धातु, (४) आध्यात्मिक र बाह्य छवटा आयतनबाट विमुक्त भएको हुन्छ, (५) फेरि सबै निमित्तमा ममत्व प्रहाण गरेको हुन्छ ।

१३. सप्पुरिष-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले सज्जन भिक्षु र दुर्जन भिक्षुका लक्षणहरू बताउनुभएको छ । सज्जन भिक्षुका लक्षण यी हुन् - (१) उच्चकुलीनताको अभिमान गर्दैन । (२) आफ्नो प्रख्यातिको अभिमान गर्दैन, (३) चीवर आदि भौतिक वस्तुको लाभी भएकोमा अभिमान गर्दैन, (४) आफू जान्नेसुन्ने भएकोमा अभिमान गर्दैन, (५) विनयघर भएको कारणले अभिमान गर्दैन, (६) धर्मकथिक भएको कारणले अभिमान गर्दैन, (७) धृताङ्गधर भएको कारणले अभिमान गर्दैन, (८) ध्यानलाभी भएको कारणले अभिमान गर्दैन । सत्पुरुष भइरहेको भिक्षुले आस्रव क्षय गर्दछ । यसको विपरीत असत्पुरुष भइरहेको भिक्षुसित यसका विपरीत लक्षणहरू हुन्छन् ।

१४. सेबितब्बासेबितब्बा-सुत्त : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा भिक्षुहरूलाई सेवनीय र असेवनीय दुई पक्ष हुन्छन् भनेर दिनुभएको यस सूत्रमा चर्चित छ । यस उपदेशअनुसार काय कर्म, वची

कर्म, मनो कर्म, चित्त उत्पत्ति, संज्ञा प्रतिलाभ, दृष्टि र आत्मभाव प्रतिलाभ - यीमध्ये प्रत्येकको सेवनीय र असेवनीय पक्ष दुई दुइटा हुन्छन् । भगवान् बुद्धले संक्षेपमा मात्र बताउनुभएको यस सूत्रको एक एक बुँदा आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्को सन्मुख नै सविस्तार व्याख्या गरे । अन्त्यमा भगवान् बुद्धले आयुष्मान् सारिपुत्रको व्याख्याको अनुमोदन गर्नुभयो ।

१५. बहुधातुक-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले आयुष्मान् आनन्दलाई पण्डित भिक्षु विमर्शक हुनेबारे दिनुभएको उपदेश परेको छ । जति पनि भय, उपद्रव, र संसर्ग उत्पन्न हुन्छ ती सबै मूर्खहरूको तरफबाट हुन्छन्, पण्डितहरूको तरफबाट हुँदैनन् भन्ने भगवान्को उपदेश सुनेर आयुष्मान् आनन्दले निवेदन गरे - "पण्डित भिक्षु कसरी विमर्शक हुन्छ ?"

भगवान् बुद्धले भन्नुभयो - "आनन्द ! भिक्षु जब धातु-कुशल हुन्छ, आयतन कुशल हुन्छ, प्रतीत्यसमुत्पाद-कुशल हुन्छ, स्थान-अस्थान-कुशल हुन्छ, आनन्द ! (त्यस) पण्डित भिक्षुलाई विमर्शक भन्न हुन्छ ।"

यस सम्बन्धमा विस्तृत उपदेश भगवान् बुद्धबाट सुनेर आश्चर्यचकित भएका आयुष्मान् आनन्दले गरेको एउटा प्रश्नको उत्तरमा भगवान्ले भन्नुभयो - "यस सूत्रको नाउँ (१) बहुधातुक भने पनि हुन्छ, (२) चतुःपरिवर्त भने पनि हुन्छ, (३) धर्मादर्श भने पनि हुन्छ, (४) अमृतदुन्दुभि भने पनि हुन्छ, अथवा (५) अनुत्तरसंग्रामविजय भने पनि हुन्छ ।"

१६. इसिगिलि-सुत्त : भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई राजगृहसमीप अवस्थित (१), वैभार पर्वत, (२) पाण्डव पर्वत, (३) वैपुल्य पर्वत, (४) गृध्रकूट पर्वत, (५) ऋषिगिरि पर्वतबारे कुरा गर्नुभयो । उहाँले प्रसङ्गवश ऋषिगिरि पर्वतको नाउँ कसरी त्यसो रहन गयो भन्ने कुरा पनि बताउनुभयो । यी पर्वतहरूमा प्राचीन समयमा रहेका अनेकौँ प्रत्येक बुद्धहरूका नामको पनि चर्चा गर्नुभयो ।

१७. महाचत्तारिसक-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले भिक्षुहरूलाई दिनुभएको सम्यक्समाधिसम्बन्धी विस्तृत उपदेश छ । कुशल पक्षसम्बन्धी २० वटा र अकुशलपक्षसम्बन्धी २० वटा गरी ४० वटा धर्मसम्बन्धी कुरा बताउँदै भगवान्ले यी धर्मलाई अहेतुवादी, अक्रियावादी, नास्तिकवादीहरूसम्मले पनि अस्वीकार गर्दैनन् भनेर पनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई बताउनुभयो ।

१८. आनापानसति-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले आनापानस्मृतिबाट हुने लाभबारे उपदेश दिनुभएको छ । श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वारामप्रासादमा रहेका भिक्षुहरूको प्रशंसा गर्दै भगवान्ले आनापानस्मृतिद्वारा स्मृतिप्रस्थानको भावना पूर्ण हुने र स्मृतिप्रस्थानद्वारा सातैवटा सम्बोध्यङ्ग पनि पूर्ण हुने कुराको उपदेश दिनुभयो ।

१९. कायगतासति-सुत्त : यस सूत्रमा कायको यथास्थिति बोध गरी भावना गर्नेबारेको उपदेश दिइएको छ ।

भिक्षु अरण्यमा गएर वा रूखमुनि गएर वा शून्यागारमा गएर पलेटी कसी आफ्नो जीउ सीधा पारी स्मृति सामुन्ने राखी बस्छ । उसले स्मृति राखी सास भित्र्याउँछ, स्मृति राखी सास बाहिर निकाल्छ । यो प्रक्रिया आनापान स्मृति कहिन्छ ।

फेरि भिक्षुले हिँडिरहँदा हिँडिरहेछु, उभिरहँदा उभिरहेछु, बसिरहँदा बसिरहेछु भनेर होस गरिरहन्छ । उसको कायको स्थिति जसोजसो भइरहन्छ, त्यसोत्यसो चाल पाइरहन्छ (होस राखिरहन्छ) ।

भिक्षु अगाडि बद्धा अगाडि बढिरहेछु भनेर संप्रजन्य (चाल पाइरहेको) भइरहन्छ । सोभो (सीधा) हेर्दा वा बाङ्गो हेर्दा त्यसो गरेको स्मृति राखी चाल पाइरहन्छ । हातगोडा खुम्च्याउँदा वा तन्काउँदा त्यसो गरिरहेछु भन्ने स्मृति राखी चाल पाइरहन्छ । यही प्रक्रिया उसको कायगतानुस्मृति हुन्छ ।

भिक्षुले यसै काय (जीउ, शरीर) को तल पैतालादेखि माथि टाउकोसम्म, टाउकोको केशदेखि पैतालाको छालासम्म प्रत्येक प्रकारको फोहर वस्तु भरिएको प्रत्यवेक्षण गर्दछ – यो शरीरका रौं, केश, नङ आदि बत्तीसवटा वस्तुले भरिएको छ । कायगतानुस्मृतिको क्रममा यो कायलाई यसको स्थितिअनुसार, यसको रचनाअनुसार जस्तो छ उस्तै हेरी, देखी, धातुको स्वभावअनुसार प्रत्यवेक्षण गर्दछ । यो शरीरमा पृथ्वी धातु, अपी धातु, तेज धातु र वायु धातु छन् ।

फेरि भिक्षुले मसानमा फेकिएको, मरेको एक दिन भएको, मरेको दुई दिन भएको, तीन दिन भएको, फुलेको, नीलो भएको, पीप जमिसकेको, कुहिएको लाश हेरीहेरीकन ध्यान गर्दै यसो मनमा सोच्छ – 'मेरो यो जीउको गति पनि यस्तै हुनेछ ।' यसरी भिक्षुले कायमा कायगतानुस्मृति भावना गर्दछ ।

त्यसपछि भिक्षुले क्रमशः प्रथमध्यान, द्वितीयध्यान, तृतीयध्यान प्राप्त गरीकायगतानुस्मृति भावना गर्दछ । जुन भिक्षुले कायगतानुस्मृतिको अभ्यास बारम्बार गर्दछ, भाविता गर्दछ भने मारले कुनै तरहले मौका छोपी उसलाई बिगार्न सक्दैन । यस्तो भिक्षु अभिज्ञाबाट लिनु पर्ने काम सबै पूरा गर्दछ अर्थात् अरहन्तसम्म पनि हुन्छ जुन कायगतानुस्मृतिको दशौं आनिशंस (शुभ परिणाम) हो ।

२०. सङ्घारुपत्ति-सुत्त : यस सूत्रमा राम्रो संस्कारको प्रतिफलको चर्चा छ ।

जुन व्यक्तिमा संस्कार राम्रो छ – श्रद्धा, शील, श्रुति, त्याग र प्रज्ञा हुन्छन् उसले आफूले इच्छा मात्र गन्यो भने जुनसुकै कुल वा लोकमा जन्म लिन सक्छ । त्यति मात्र होइन, यदि उसले यही जन्ममा आस्रव क्षय गरी अरहन्त हुन्छु भनेर प्रयत्न गन्यो भने ऊ छिटै अरहन्त पनि हुन सक्छ ।

१३. शून्यतावर्ग

२१. चूलसुञ्जता-सुत्त : आयुष्मान् आनन्दको एउटा प्रश्नको उत्तरमा भगवान् बुद्धले उनलाई दिनुभएको उपदेश रहेको यस सूत्रमा शून्यता विहार अभ्यास गर्ने साधक निर्वाणसम्म पुग्न सक्ने कुरा बताइएको छ ।

२२. महासुञ्जता-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले कपिलवस्तुमा कालक्षेमक शाक्यको विहारमा भीडभाड गरिरहेका भिक्षुहरूको सम्बन्धमा भिक्षु आनन्दलाई बताउनुभएको हो । यस सूत्रअनुसार भिक्षुहरू समूह बाँधेर बस्न हुँदैन, न त यिनीहरू अरू सम्प्रदायवालाहरूसित मिलजुल गरेर बस्नु हुन्छ । यसो गर्ने भिक्षुहरू प्रमुख उद्देश्यबाट बिमुख हुन्छन् । त्यसैले (भिक्षुहरूको निमित्त) एकान्त सेवन हितकर हुन्छ । प्रसङ्गवश भगवान् बुद्धले भिक्षु जीवनमा आउन सक्ने (१) आचार्य-उपद्रव, (२) अन्तेवासी-उपद्रव, (३) ब्रह्मचर्य-उपद्रवबारे पनि व्याख्या गर्नुभयो । साथै श्रावकहरूले शास्तासित गरिनु पर्ने व्यवहारबारे पनि प्रकाश पार्नुभयो ।

२३. अच्छरियअब्भुत-सुत्त : यस सूत्रमा दीघनिकायको महापदान सूत्रमा जस्तै श्रावस्तीमा भिक्षुहरूले बुद्धको पूर्वजन्मसम्बन्धी ज्ञानबारे चर्चा गरिरहँदा त्यहीं आइपुगनुभएको भगवान् बुद्धले तथागतसित आश्चर्यलाग्दो, अद्भुत धर्म हुन्छ भनेर बताउनुभएको छ ।

आयुष्मान् आनन्दले आफूले सुनेअनुसार (भगवान् बुद्ध पूर्व जन्ममा) बोधिसत्त्व सम्प्रजन्य भईकन तुषित लोकमा उत्पन्न भएदेखि (सिद्धार्थको रूपमा) जन्मनुभएसम्मको विभिन्न आश्चर्यलाग्दो वृत्तान्त भगवान् बुद्धलाई निवेदन गरे ।

अन्तमा आयुष्मान् आनन्दलाई भगवान् बुद्धले तथागतमा वेदना, संज्ञा, वितर्क चाल पाइने ढङ्गले उत्पन्न हुन्छन्, स्थित हुन्छन्, अस्त हुन्छन् भन्ने कुरा पनि आश्चर्यलाग्दो अद्भुत हो भनेर धारण गर भन्नुभयो ।

२४. बाकुल-सुत्त : यस सूत्रमा राजगृहका वेणुवन निवासी १२० वर्ष उमेर पुगेका आयुष्मान् बाकुलले आफ्नो साथी अचेल काश्यपको एउटा प्रश्नको उत्तरमा आफ्नो ८० वर्षको भिक्षु जीवनमा तितिक्षामय (सहिष्णुतापूर्ण) अद्भुत धर्म साधना गरेको कुरा बताएका छन् । आयुष्मान् बाकुलबाट प्रव्रज्या र उपसम्पदा प्राप्त गरेर आयुष्मान् काश्यप छिटै अर्हत् भए । अन्तमा आयुष्मान् बाकुल आफू परिनिर्वाण हुनु अगाडि भिक्षुहरू सबैलाई (सामुन्ने) बोलाई सङ्घको बीचमा नै परिनिर्वाण भए ।

२५. दन्तभूमि-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्ध राजगृहको कलन्दकनिवापस्थित वेणुवनमा विहार गरिरहनुभएको बेला जयसेन राजकुमार र श्रामणेर अचिरवतको बीचमा भएको कुरो चर्चित छ । श्रामणेर अचिरवतले आफूले बताएको कुराबाट चित्त नबुझेपछि राजकुमार जयसेन त्यहाँबाट गएको व्यहोरा भगवान् बुद्धलाई निवेदन गरे । भगवान् बुद्धले अबोध नसधाइएको पशु र पर्वतको फेदीमा उभिरहेको मान्छे समान नै राजकुमार जयसेन हो भनेर अदान्त (अनियन्त्रित) पशु र पर्वतको उपमाद्वारा स्पष्ट पार्नुभयो ।

तथागतको प्रादुर्भाव (यस) लोकमा भएदेखि (उहाँले) मानिसहरूलाई कसरी सघाइरहेछु भन्ने कुरा हात्तीहरूलाई तालिम गर्ने कुशल माहुतेको उपमाद्वारा प्रष्ट पार्नुभयो । साथै दान्त (विनीत, संयमी) र अदान्त (असंयमी) भिक्षुको मृत्युमा हुने अन्तर (फरक) पनि भगवान्ले बताउनुभयो ।

२६. भूमिज-सुत्त : यस सूत्रमा राजकुमार जयसेन र भिक्षु भूमिजको बीचमा राजगृहमा भएको कुरा दिइएको छ । (भिक्षु भूमिजले राजकुमार जयसेनको) आफूसित भएको कुरा भगवान् बुद्धसँग निवेदन गरेपछि उहाँले तेल, दूध, नौनी, आगोको उपमा दिएर विस्तृत रूपले उपदेश गर्नुभयो ।

२७. अनुरुद्ध-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्ध श्रावस्तीस्थित जेतवनमा विहार गरिरहनुभएको बेला आयुष्मान् अनुरुद्धले पञ्चकङ्क स्थपतिको एउटा प्रश्नको उत्तरमा उनलाई अप्रमाण र महत्तात चित्तविमुक्ति चार थरी भव उत्पत्ति, परित्ताभा, अप्रमाणाभा, संक्लिष्टाभा र परिशुद्धाभा देवताहरूको बारे गरेको उपदेश छ ।

२८. उपक्कलेस-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले चित्त उपक्लेशको प्रहाण गर्नेबारे भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश छ । कौशाम्बीका आपसमा भगडा गरिरहने भिक्षुहरूलाई भगवान् बुद्धले तीन पल्टसम्म उनीहरूको भगडा साम्य पार्ने प्रयास गर्दा पनि उनीहरू नमानेपछि उहाँले गाथामा यसो अभिव्यक्त गर्नुभयो - 'मूर्खहरूको सङ्गत गर्नुभन्दा बरु एकलै विचरण गर्नु जाती हुन्छ ।' त्यसपछि बुद्धले बालक-लोणकार ग्राममा बसिरहेका भिक्षु आयुष्मान् भृगुलाई भेटेर उपदेश गर्नुभयो । त्यहाँबाट पनि प्राचीन वंशदावमा जानुभई उहाँले आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बलहरूलाई दूधमा पानी घोलिएजस्तै आपसमा मिलेर बस्नुपर्छ भनेर उपदेश दिनुभयो । साथै उहाँले आफू सम्बोधि प्राप्त गर्नु अगाडि बोधिसत्त्व छंदा चित्त उपक्लेशको प्रहाण गर्न खोजेको, कसरी बुद्धत्व प्राप्त गरेको आदि आफ्नो अतीतको वृत्तान्त बताउनुभयो ।

२९. बालपण्डित-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले बाल अर्थात् मूर्खका र पण्डितका लक्षणहरूबारे दिनुभएको उपदेश समाहित भएको छ । यस उपदेशअनुसार (१) चिन्ता लिनु नपर्ने कुरामा चिन्ता, (२) दुर्वचन बोल्ने गर्नु, (३) कुकर्म गर्ने हुनु - यी मूर्खका लक्षण हुन् । मूर्खले यसै जीवनमा यी तीन प्रकारका दुःख अनुभव गर्छ - (१) लोकले निन्दा गराएर रहनुपर्ने हुन्छ, (२) दण्ड खप्नु पर्ने हुन्छ, (

३) जहिले पनि चिन्तित रहनु पर्ने हुन्छ । दुष्कर्मको कारणले ऊ नरकगामी हुन्छ । यस्तो व्यक्तिको निमित्त फेरि मनुष्य जीवन पाउनु दुर्लभ हुन्छ । कथं कदाचित् मनुष्य जीवन पाइहाले पनि ऊ साँझै कष्टमय जीवन गुजार्नु पर्ने कुलमा मात्र जन्मन्छ । पण्डितको लक्षण भनेको यसको ठीक विपरीत हुन्छ । सुकर्मको कारणले उसले सप्तरत्न भएको चक्रवर्ती (राजा) को सुखभोगभन्दा पनि धेरै बढी सुख पाउँछ ।

३०. देवदूत-सुत्त : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा भिक्षुहरूलाई जीवनबारे दिनुभएको उपदेश परेको छ । भगवान् पाँचजना देवदूतहरूको उपमाद्वारा जीवनमा पाँच अवस्था - जन्म, जरा, व्याधि, कर्म र मृत्युको बारेमा उपदेश गर्नुभयो । यसै क्रममा पञ्चविधबन्धन भनिने दण्डसम्बन्धी विस्तृत व्याख्या गर्दै भगवान्ले पाप कर्मदेखि डराई त्यसबाट टाढा रहनुपर्छ भनेर उपदेश गर्नुभयो ।

१४. विभङ्ग वर्ग

३१. भद्देकरत्त-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा रहेका भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश हो । यस उपदेशको सिलसिलामा भगवान्ले भन्नुभयो - "अतीतबारे व्यर्थ चिन्ता नगर, जुन आइनसकेको भविष्य हो त्यसको पनि चिन्तन नगर, जुन वर्तमान समय हो त्यसको सदुपयोग गर । मनुष्य जीवनमा हटाउन खोजेर हटाउन नसकिने, रोक्न खोजेर रोक्न नसकिने समस्या (अर्थात् जन्म, जरा, मरण) बाट मुक्त हुन निरन्तर प्रयत्न गर ।" यही नै यस सूत्रको मूल उद्देश्य हो ।

३२. आनन्दभद्देरक-सुत्त : भगवान् बुद्धले उपदेश गर्नुभएको भद्देरक सूत्रको व्याख्या आयुष्मान् आनन्दले विस्तृत रूपले गरे । आयुष्मान् आनन्दको व्याख्याको अनुमोदन भगवान्ले गर्नुभयो ।

३३. महाकच्चान भद्देरक-सुत्त : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा बताउनुभएको भद्देरक सूत्रको जुन विस्तृत व्याख्या आयुष्मान् महाकात्यायनले राजगृहमा तपोदाराममा आयुष्मान् समिद्धिप्रमुख भिक्षु सङ्घको सन्मुख गरे त्यही यो सूत्र हो । आयुष्मान् महाकात्यायनको त्यस व्याख्यालाई पनि भगवान्ले अनुमोदन गर्नुभयो ।

३४. लोमसकङ्गियभद्देरक-सुत्त : कपिलवस्तुमा चन्दनदेवपुत्रको प्रेरणाबाट आयुष्मान् लोमसकङ्गिय भद्देरक सूत्र जान्न मनसुवाले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा गएर भगवान् बुद्धसमक्ष यो सूत्र बताउन हुन निवेदन गरे । उनलाई भगवान् बुद्धले भद्देरक सूत्र बताउनुभयो ।

३५. चूलकम्मविभङ्ग-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले तोदेय्यपुत्र शुभमाणवकलाई मानिसहरूको आ-आफ्ना हीनता र उच्चता आदिका हेतु बताउनुभएको कुरा छ । भगवान्को उपदेश सुनेर प्रसन्न भएका शुभ माणवक उहाँको उपासक बने ।

३६. महाकम्मविभङ्ग-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले राजगृहस्थित वेणुवन कलन्दकनिवापमा आयुष्मान् आनन्द र समिद्धि भिक्षुहरूलाई दिनुभएको महाकर्म विभङ्ग बारेको उपदेश हो । महाकर्मविभङ्ग अनुसार (१) केही व्यक्तिहरू प्राणातिपात आदि दस अकुशल कर्ममा लागेर मृत्युपछि नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । (२) केही व्यक्ति प्राणातिपात आदि दस अकुशल कर्ममा मर्नुअगाडि अन्तमा सम्यकदृष्टि पाई मृत्युपछि स्वर्गमा उत्पन्न हुन्छन् । (३) केही व्यक्ति दस कुशल कर्ममा लागेर मृत्युपछि स्वर्गमा उत्पन्न हुन्छन् । (४) केही व्यक्ति प्राणातिपात आदिरहित दसकुशल कर्ममा सम्यकदृष्टि राख्छन् तर अन्त्यमा मर्नुअगाडि मिथ्यादृष्टि राखेर मृत्युपछि नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । बुद्धशासनदेखि बाहिरका कर्मका कुरा गर्ने ध्यानी व्यक्तिहरूसम्मले पनि ध्यानको माध्यमद्वारा नरक र स्वर्ग गएका मान्छेहरूलाई देखेर कर्मको विषयमा भ्रम धारण गरी अनेक प्रकारका सिद्धान्त बनाएको देखिन्छ । भगवान् बुद्धले आयुष्मान् आनन्दलाई (१) अकुशल कर्मलाई अकुशल कर्मले वा (२) अकुशल कर्मलाई कुशल कर्मले वा (३) कुशल

कर्मलाई कुशल कर्मले वा (४) कुशल कर्मलाई अकुशल कर्मले प्रभावित गर्न सक्ने कर्महरूको व्याख्यान गर्नुभयो ।

३७. सलायतनविभङ्ग-सुत्त : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा रहेका भिक्षुहरूलाई छ आयतनलाई एउटा एउटा गरी छुट्ट्याएर विस्तृत रूपले गर्नुभएको व्याख्यान नै यो सूत्र हो । साधकले (१) छवटा आध्यात्मिक आयतन, (२) छवटा बाह्य आयतन, (३) छवटा विज्ञान काय, (४) छवटा स्पर्श, (५) अठारवटा मनोपविचार, (६) छत्तीसवटा सप्तपद, अनि (७) यी सप्तपदमध्ये कुन-कुनलाई छाडेर कुनकुनलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ, अन्तमा तीनवटा स्मृतिप्रस्थान पनि जान्नुपर्दछ भनेर पनि भगवान् बुद्धले बताउनुभयो ।

३८. उद्देशविभङ्ग-सुत्त : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीस्थित जेतवनमा भिक्षुहरूलाई दिनुभएको यस सूत्रको उपदेशअनुसार साधकले त्यसत्यस तरिकाले उपपरीक्षण गरी हेर्नु पर्दछ, जुन जुन तरिकाले उपपरीक्षण गरी हेर्दा आफ्नो बाहिरी विज्ञान विक्षिप्त हुँदैन, फेरि भित्री (विज्ञान) पनि स्थित नभएको कारणले परित्रस्त नहोस् । यसरी अभ्यास गर्ने साधकको निमित्त भावी जरा-जन्म-मरणरूपी दुक्ख उत्पत्ति हुने कुनै कारण (बाँकी) रहन्न ।

३९. अरणविभङ्ग-सुत्त : भगवान् बुद्धले श्रावस्तीमा रहेका भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश यस सूत्रअनुसार दुई थोक सेवन गर्न हुँदैन - (१) हीन, ग्राम्य, पृथकजनलाई (मात्र) योग्य (सुहाउँदो), अनार्य, अनर्थयुक्त काम-सुखमा लाग्नु र (२) दुःखद, अनार्य, अनर्थयुक्त आत्म-पीडादायक क्लेश कर्ममा लाग्नु । यी दुई थोक अति (उग्रता) लाई त्यागेर मध्यम मार्गको अनुसरण गर्नुपर्छ । यसको अनुसरणले (साधकलाई) सम्यक् ज्ञान र निर्वाण मार्गतिर डोच्याउँछ ।

४०. धातुविभङ्ग-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले राजगृहमा रहने भार्गव कुम्भकारको घरमा बास गरिरहेका साधनारत पुक्कुसातिलाई दिनुभएको उपदेश हो । यो सूत्रअनुसार मान्छे (१) छवटा धातु, (२) छवटा स्पर्श आयतन, (३) अठारवटा मनोपविचार, (४) चारवटा अधिष्ठान भएको हुन्छ । प्रज्ञापूर्वक अप्रमादी भई सत्यको रक्षा गरी, त्यागमय जीवन निर्वाह गरी मार्गफलको अभ्यास गर्नु नै धातु-विभङ्गको उद्देश्य हो । भगवान् बुद्धले अन्तमा अर्हन्त भएको साधक नै शान्तमुनि कहलाइन्छ पनि भन्नुभयो ।

यस सूत्रसम्बन्धी एउटा कुराले के प्रष्ट पार्दछ भने भगवान् बुद्ध सामुन्ने उपस्थित हुँदाहुँदै पनि उहाँकै उद्देश्यलाई मनन गरी प्रव्रजित भएका पुक्कुसातिले उहाँलाई चिन्न नसकेको तथ्यले के कुरातिर सङ्केत गर्दछ भने भगवान् बुद्ध हामीहरूजस्तै मानव भईकन पनि महामानव हुनुभएको हो ।

४१. सच्चविभङ्ग-सुत्त : यस सूत्रमा आयुष्मान् सारिपुत्रको धर्मचक्रसम्बन्धी पूर्णज्ञानतिर सङ्केत गरिएको छ ।

भगवान् बुद्धले ऋषिपतन मृगदाववनमा गर्नुभएको धर्मचक्र प्रवर्तन आयुष्मान् सारिपुत्रले पनि अनुप्रवर्तन गर्न सक्छ भन्ने बुद्धवचनअनुसार आयुष्मान् सारिपुत्रले वाराणसीस्थित ऋषिपतनको मृगदावमा रहेका भिक्षुहरूलाई चार आर्य सत्यको विस्तृत रूपले व्याख्या गरे ।

४२. दक्खिणाविभङ्ग-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले आफ्नी आमा बराबरकी सानीआमा महाप्रजापति गौतमीलाई सङ्गलाई दिइएको दान व्यक्तिलाई दिइएको दानभन्दा श्रेष्ठतर हुन्छ भन्नेबारे दिनुभएको उपदेश हो । व्यक्तिगत दानमध्ये पशुपक्षीहरूलाई दिइने दानदेखि तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसम्मलाई दिइने दानका फलहरूको वर्णन पनि यसमा छ । फेरि यस सूत्रमा सात प्रकारका सङ्गदानको चर्चा छ । यसबाहेक दान-विशुद्धिका चार कारण पनि दिइएका छन् - (१) दातातिरबाट

विशुद्ध भएर दान पाउनेतिरबाट विशुद्ध नहुनु, (२) दातातिरबाट विशुद्ध नभएर दान पाउनेतिरबाट विशुद्ध हुनु, (३) दान दिने र लिने दुवैतिरबाट विशुद्ध नहुनु र (४) दान दिने र लिने दुवैतिरबाट विशुद्ध हुनु ।

१५. अववाद वर्ग

४३. अनाथपिण्डकोववाद-सुत्त : यो सूत्रमा जीवनको अन्तिम समयमा पथारा परिरहेका अनाथपिण्डकलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले दिएको उपदेश हो । उनलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले अतीव गम्भीर बुद्धोपदेशलाई बुँदाबुँदा छुट्याएर सरल ढङ्गले व्याख्या गरे । कसै कुनैमा पनि आसक्त हुन हुन्न भनेर अन्तिम अवस्थामा बताइएको उपदेश सुनेर अनाथपिण्डकले आफ्नो जीवनमा यसभन्दा अगाडि यस्तो गम्भीर उपदेश कहिल्यै सुन्न पाएको थिएन भनेर आयुष्मान् सारिपुत्रलाई निवेदन गरे । यस्तो गहिरो सार गृहस्थहरूले सुन्ने अवसर सितिमिति पाउँदैन भनेर आयुष्मान् सारिपुत्रले उनलाई बताए ।

आफ्नो मृत्युपछि देवपुत्र भएर जन्मेका अनाथपिण्डक (देवपुत्र) ले भगवान् बुद्धसमक्ष आफूले बनाएर दान दिएको जेतवन विहारको प्रशंसा गर्दै आफ्नो मनको भाव के भनेर व्यक्त गरे भने यदि कसैको आफ्नो हित गर्ने इच्छा भए जेतवनजस्तो विहार निर्माण गरेर सारिपुत्रजस्ता प्रज्ञावान्, शीलवान्, उपशान्त र पारङ्गत भिक्षुहरूलाई अर्पित गर्नुपर्छ ।

४४. छन्नोवाद-सुत्त : यो सूत्रमा रोगग्रस्त आयुष्मान् छन्नले आफूलाई भएको असह्य पीडाको सिलसिलामा गरेको प्रयासबारेको हो । रोगको कारणले आफूलाई असह्य पीडा भइरहेको अवस्थामा पनि उनले आयुष्मान् सारिपुत्रले सोधेको अनात्मभावसम्बन्धी प्रत्येक प्रश्नको खुलस्त उत्तर दिए । अनित्य, दुःख र अनात्मको यस्तो सूक्ष्म (गहन) उत्तर दिन सक्ने भईकन पनि मार्गफल प्राप्त गर्ने चरणमा नपुगेका आयुष्मान् छन्नले तीव्र वेदना (पीडा) सहन नसकेर आत्म-हत्या गर्ने चेष्टा गरे । यसै चेष्टाको क्रममा विपश्यना गर्दागर्दै उनी अर्हत भए । त्यसपछि भगवान् बुद्धले सारिपुत्रलाई आयुष्मान् छन्नको पुनर्जन्म नहुने कुरा बताउनुभयो ।

४५. पुण्णोवाद-सुत्त : यस सूत्रमा सूनापरान्त जान लागेको भिक्षु पूर्ण (पुण्ण) ले भगवान् बुद्धलाई निवेदन गरेको जवाफ समावेश गरिएको छ । भगवान् बुद्धको प्रश्नको उत्तरमा भिक्षु पूर्णले निवेदन गरे - "भन्ते ! यदि मलाई सूनापरान्तका निवासीहरूले गाली गरे, जथाभावी भने भने म मनमनै यसो सोच्छु - 'सूनापरान्त निवासीहरू असल छन्, साह्रै असल छन्, उनीहरूले मलाई हातले पिटेनन् ।' भगवान् ! मलाई यस्तो लाग्छ । त्यति मात्र होइन । उनीहरूले मारन आए भने पनि उनीहरू असलै हुन् भन्छु किनभने अरूहरूलाई मर्न मान्छे मान्छे (हत्यारा) खोज्नु पर्ने हुन्छ । मलाई त सजिलैसँग हत्यारा मित्यो ।"

यसरी कठिन परीक्षाबाट उत्तीर्ण भएका आयुष्मान् पूर्णलाई सूनापरान्तमा जान भगवान्ले अनुमति दिनुभयो । सूनापरान्तमा पुगेर आयुष्मान् पूर्णले वर्षावासको तीन महिनाभित्र कैयन उपासक-उपासिकाहरूलाई धर्म बोध गराई आफू निर्वाण भए ।

४६. नन्दकोवाद-सुत्त : यो सूत्र आयुष्मान् नन्दकले भिक्षुणीहरूलाई दिएको उपदेश हो । आयुष्मान् नन्दकले भिक्षुणीहरूलाई प्रश्नोत्तरको माध्यमद्वारा भित्री र बाहिरी इन्द्रिय, तिनका विषय र विज्ञानको अनित्यताबारे उपदेश दिए । भगवान् बुद्धले उनलाई पुनः त्यही उपदेश दिन लगाउनुभयो । त्यस उपदेशलाई सुनेर त्यहाँ उपस्थित पाँच सय भिक्षुणीहरूमध्ये कोहीकोही स्रोतापन्न भए, कोहीकोही सकृदागामी, कोहीकोही अनागामी र कोहीकोही अरहन्त भए ।

४७. चूलराहुलोवाद-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले आयुष्मान् राहुललाई दिनुभएको उपदेश हो । भगवान् बुद्धले आयुष्मान् राहुल उमेर पुगेर विमुक्तिज्ञान प्राप्त गर्न सक्षम भएको देखेपछि उनलाई वनमा लगेर एउटा रूखमुनि बसेर उनलाई भित्री र बाहिरी इन्द्रिय, तिनका विषय र विज्ञानको अन्तिम, दुःख, परिवर्तनशीलताबारे उपदेश गर्नुभयो । उपदेशको अन्तमा आयुष्मान् राहुल अरहन्त भए ।

४८. छछक्क-सुत्त : यस सूत्रमा (नाउँअनुसार) छछक्का भएको छवटा समूह - (१) छवटा अध्यात्मिक आयतन, (२) छवटा बाह्य आयतन, (३) छवटा विज्ञान काय, (४) छवटा स्पर्शकाय, (५) छवटा वेदनाकाय र (६) छवटा तृष्णकाय गरी जम्मा (६x६=३६) छत्तीसवटाका उत्पत्ति र विनाश देखेर (बुभेरेर) तिनबाट कसरी विमुक्त हुने भन्नेबारे दिइएको उपदेश छ ।

४९. महासलायतन-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्ध श्रावस्तीस्थित जेतवनमा विहार गरिरहनुहुँदा त्यहाँ भिक्षुहरूलाई दिनुभएको उपदेश छ, जसअनुसार (जो कोही व्यक्ति) आसक्त भएपछि दुःख अनुभव गर्छ, अनासक्त भएपछि सुख अनुभव गर्छ, विषयहरूमा अनासक्त भएको साधकले मार्ग साधना सम्पन्न गर्छ ।

५०. नगरविन्देय्य-सुत्त : यस सूत्रमा भगवान् बुद्धले कस्ता श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई सत्कार गर्ने र कस्ता श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई (सत्कार) नगर्ने भन्नेबारे दिनुभएको उपदेश छ । यस सूत्रले हामीहरूलाई सच्चा (वास्तविक) गुरुहरू पहिचान गर्न मद्दत गर्दछ ।

५१. पिण्डपातपारिसुद्धि-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई शून्यता विहारको महत्त्वबारे दिनुभएको उपदेश हो । यस विषयमा प्रकाश पाउँ भगवान् बुद्धले साधकको निमित्त साँच्चैको साधना मार्ग शून्यता साधनाको अभ्यास हो भन्नुभयो । यसरी साधनामा अभ्यासरत भएको साधकले प्रत्यवेक्षण गरी आफ्नो मनको स्थिति बुभेरेर रातदिन त्यस कुशल धर्ममा ध्यानमग्न हुनुपर्दछ । यसरी आ-आफ्ना जीविका परिशुद्ध गर्ने जति पनि साधकहरू छन् तिनीहरू सबैले यही प्रत्यवेक्षणको माध्यमले गरेका हुन् भनेर पनि भगवान्ले बताउनुभयो ।

५२. इन्द्रियभावना-सुत्त : यो सूत्र भगवान् बुद्धले आयुष्मान् आनन्दलाई इन्द्रिय संयम गर्ने पद्धतिको श्रेष्ठताको सम्बन्धमा दिनुभएको उपदेश हो । यस सूत्रमा इन्द्रिय भावना, शौक्ष-प्रतिपद् र भावितेन्द्रिय-आर्यबारे बोल्दै भगवान्ले भिक्षुहरूलाई अहिले नै साधनामा तल्लीन भईकन गर्नुपर्ने काम सबै गर्न पनि जोड गर्नुभयो ।

अनुवादकको आफ्नो मनाइ

प्रस्तुत ग्रन्थमा एकातिर बौद्ध ठेट शब्दहरूका पालि र संस्कृत रूप मनगो प्रयोग गरिएका छन् भने अर्कोतिर कतिपय पालि शब्दहरूका केवल संस्कृत रूप मात्र परेका छन् - उदाहरणार्थ, पुत्त (पालि) को सट्टा पुत्र (संस्कृत) । नाउँहरूको हकमा पनि यथाशक्य पालिमा दिइएका छन् भने कतैकतै प्रचलित संस्कृत रूपकै प्रयोग भएको छ । बुद्धधर्ममा प्रयुक्त अपार शब्दहरूलाई नेपाली भाषाको अतीव सीमित शब्द भण्डारद्वारा ढाक्न खोज्नु कतिको दुःसाध्य हुन्छ भन्ने कुरा भुक्तभोगी अनुवादलाई मात्र अनुभूत भएको हुन्छ । फेरि बौद्ध शब्दकोश आजसम्म दुर्लभ भइरहेको हाम्रो देशमा पाठकहरूका लागि त्रिपिटकीय ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्नु ठीकठीक अर्थ ठामाउनुसम्म पनि कठिन हुन्छ, अनुवाद गर्नुत परै रहोस् ।

त्यसकारणले प्रस्तुत अनुवादको परिलक्ष्य केवल के मात्र राखिएको छ भने आज नभएपनि भोली यो मज्झिमनिकाय ग्रन्थका पनि अर्थकथा, अनुटीका आदि अनुवाद समेत भई प्रकाशित हुनेछन् । त्यस बेला यसका एकएक ठेट शब्दको विस्तृत विवेचनाहरू उपलब्ध हुनेछन् । आचार्यहरूद्वारा गरिएका यस्ता एक एक शब्दको पनि विस्तृत विवेचना पढ्न पाइने बेला शब्दकोश-निर्माताहरूका लागि एउटा अथाह भण्डार भेट्टाउने छन् । अनि त्यसै बेला मात्र प्रस्तुत अनुवाद अत्यन्त सीमित साधनको सहाराले यत्तिको सरल भाषामा गर्दाको समस्याको यथार्थता उदाङ्गिने छ, यसको मूल्याङ्कन हुनेछ ।

साधारण पाठकको त कुरै नगरौं, विद्वान् बनाउँदाहरूले पनि ठेट बौद्ध शब्दहरूका अर्थ सही ढङ्गले नबुझीकन बौद्ध पाठ्य वस्तु राम्ररी बुझ्नु मुश्किल हुन्छ । यहाँ 'नाम' र 'रूप' दुई शब्दहरूकै उदाहरण लिऔं । पूज्यपाद स्व. सङ्गमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्दले 'यी दुइटा शब्दको उदाहरण दिँदा के भन्दथे भने अरु केही विद्वान् बनाउँदाहरूले पानीको भाँडा 'करुवा' भन्ने नाउँलाई 'नाम' र आँखाद्वारा देखिने वस्तु 'रूप' भनेर बताउथे । यसरी नै 'विज्ञान' (बौद्ध धर्ममा चेतनाको अर्थ दिने) शब्दलाई साइन्स (Science) को अर्थमा बुझियो भने पाठकहरू खास अर्थदेखि कति टाढा पुग्छ ? पाठकवर्गले अनुमान गर्नु पर्दछ । यस कारणले पनि हामीकहाँ त्रिपिटकमा आधारित एउटा बृहत् बौद्ध शब्दकोश यथाशीघ्र निर्माण गर्नु नितान्त आवश्यक भईसकेको छ ।

यस्तो कोशको सङ्कलन गर्न नसक्जेलसम्म बौद्ध दर्शनका केहि ठेट शब्दहरू हाल उपलब्ध नेपाली र नेपाल भाषाका कोशहरूमा समाहित गर्नु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

कृतज्ञता

अनुवाद गर्दा भावको साथै शब्दबारे पनि पूरा विचार गर्ने गरेको छु, त्यसैले भाषा बुझ्न केही कठिनाइजस्तो देख्नु स्वभाविकै छ । परन्तु साधारण पाठकहरूको अतिरिक्त त्रिपिटकीय ग्रन्थ अनुवादकहरूलाई, एतिहासविद्हरूलाई, भाषा तत्त्वज्ञहरूलाई एवं अन्य अन्वेषकहरूलाई समेत उपयोगी बनाउनको लागि तत्कालीन समाजको विचार गरी भरसक पालि भाषाको मौखिक उपदेश शैलीलाई यथावत राखी नेपालीमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरेको छु । पाठकहरूमा धैर्यपूर्वक पढ्ने अभ्यास भएमा २५०० वर्ष अगाडिको मौखिक उपदेशको सार बुझ्न कठिन हुनेछैन ।

तर पनि पुनरावृत्तिलाई सकभर घटाउने वा हटाउने लक्ष्य अनुरूप अगाडि ठाउँठाउँमा गइसकेको कुरातिर सङ्केत गर्न मूल पालिमा भए ... 'पे.' ... (अर्थात् ... 'पेय्याल' ...) राखिएको ठाउँमा प्रस्तुत ग्रन्थमा भए ' ... पूर्ववत् ... ' अथवा ' ... ' मात्र राखेर पनि देखाएको छु । कतैकतै अगाडिको कुरालाई पृष्ठद्वारा पनि संकेत गरेको छु । यी चिन्हहरूमा अभ्यास भएका पाठकहरूले 'यति कुरा यहाँ छ, यसरी यहाँ पढ्नु पर्छ' भनेर सजिलैसँग बुझ्न सक्नेछन् । मेरा अन्य ग्रन्थहरूमा भैं ठाउँठाउँमा सूत्रहरूमा पुनरावृत्ति भएका अधिकांश कुराहरू छोटकरी गरी त्यसलाई पादटिप्पणीमा पृष्ठद्वारा देखाएको छु । प्रस्तुत ग्रन्थमा दिइएका पादटिप्पणीका पृष्ठ प्रायः जम्मै नालन्दा महाविहारको देवनागरी लिपिका त्रिपिटक र अर्थकथाका पृष्ठ संख्या हुन्, अरु नै ग्रन्थहरूका पृष्ठहरू भएमा मात्र ग्रन्थको नाउँ दिने गरेको छु ।

मेरा पूर्ववर्ती त्रिपिटक ग्रन्थका अनुवादकहरूकै भाषा, शैली र प्रस्तुतीकरणलाई यहाँ पनि मैले अपनाएको छु । खास गरी आचार्य डा. अमृतानन्द महानायक महास्थविर, महापण्डित राहुल सांस्कृत्यायन र स्वामी द्वारिकादास शास्त्रीज्यूको अनुवाद कला र शैलीलाई आफूले पनि आदर्श मानेको छु । अतः

उहाँहरूप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठानेको छु । विशेष गरी अमृतानन्द महानायक भन्तेप्रति म चिर ऋणी नै छु, जसको एक तिहाइ सूत्रहरू र प्रायः सबै पादटिप्पणीहरू उहाँद्वारा अनूदित बुद्धकालीन ग्रन्थहरूबाट जस्ताको तस्तै सारिएका हुन् - केवल कतैकतै भाषिक त्रुटिहरू मात्र सच्याएका छन् भने कतै अपूरा कुरा मात्र पूरा गरिएका छन् । साँच्चै भन्नुं भने, विगत वर्षमा प्रकाशित दीघनिकायजस्तै प्रस्तुत मञ्जिमनिकाय ग्रन्थको प्रकाशनको श्रेय पनि उहाँ भन्तेलाई दिँदैछु । यस ग्रन्थमा पुनः प्रकाशनको अनुमति पाएकोमा आनन्दकुटी विहार गुठीका आदरणीय अध्यक्ष भिक्षु कुमारकाश्यप महास्थविर एवं गुठी परिवार सदस्यहरूप्रति म हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

मलाई यहाँसम्म पुऱ्याउने काममा प्रत्यक्ष वा परोक्षरूपले सदै प्रेरित गर्नु हुने प्रा. भिक्षु सुदर्शन महास्थविरप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्नु म आफ्नो प्रथम कर्तव्य ठान्दछु । त्यस्तै अमूल्य सुभाउको लागि अखिल नेपाल भिक्षुसङ्घका अध्यक्ष श्रद्धेय बुद्धघोष महास्थविरप्रति आभारी छु ।

नेपाल भाषाको मञ्जिमनिकाय नेपालीमा रूपान्तर गर्ने सिलसिलामा करिब एक तिहाइजति नेपाली रूपान्तरलाई आफैले अन्तिम रूप दिने कार्यमा अमूल्य समय दिई धैर्यका साथ कति पनि भ्रंभट नमानी मलाई सघाइदिने इतिहासविद्, विद्वान् श्री भुवनलाल प्रधानज्यूप्रति म आभारी छु । उहाँले नेपाल भाषाको भूमिकालाई पनि आफैले नेपाली अनुवाद समेत गरी ठूलो गुण लगाई दिनुभएको छ । स्मरणीय छ, मेरो भूमिकाको अङ्ग्रेजी अनुवाद नेपाल भाषाको मञ्जिमनिकायको लागि उहाँले नै गर्नुभएको थियो । उहाँबाट पाएको सौहार्दपूर्ण अमूल्य सहयोगको लागि म ऋणी छु । यदि उहाँबाट यस किसिमको सहयोग नपाएको भए पाठकहरूले यति चाँडै यो ग्रन्थ नेपालीमा हेर्न पाउन सक्नुहुने थिएन होला । मलाई आफ्नो साधनामा गम्भीर रूपमा लाग्न उपयुक्त वातावरण बनाई दिने मेरी श्रीमती ज्ञानीशोभा वज्राचार्यलाई पनि धन्यवाद छ । श्री गोकुल प्रसाद शर्माज्यूबाट प्राप्त सुभाउअनुसार केही भाषागत सुधार यसमा गरेको छु, तसर्थ उहाँलाई धन्यवाद छ । शुरुदेखि नै कम्प्युटरसम्बन्धी काम गरिरहनुभएका श्री धर्मरत्न शाक्य पनि धन्यवादका पात्र हुन् ।

आशा छ, विज्ञ पाठकबाट भाषागत त्रुटितिर ध्यान नदिई मूल भावमै केन्द्रित भई ध्यान दिनु हुनेछ । तर पनि विशेष भूलचूक भएमा अथवा विज्ञ पाठकहरूका केही सुभाउहरू भएमा मलाई समयमै त्यसको सूचना दिनु भए म हार्दिक स्वागत गर्दछु ।

भगवान् बुद्धको नाउँ लिन जानेका परन्तु उहाँको ज्ञान लिने अवसरबाट वञ्चित भइरहेका सबैका सबै हामी नेपालीहरूलाई बुद्धको उपदेशको मूल प्रवाहमा ल्याउन मेरा अरू ग्रन्थहरूजस्तै प्रस्तुत ग्रन्थको पनि प्रकाशन गर्नुहुने मेरा आदरणीय दाइ पवित्रबहादुर वज्राचार्य, भतिजा अशोकरत्न वज्राचार्य र दिदी हीरादेवी वज्राचार्यप्रति सदैव कृतज्ञ छु । सद्धर्मको ज्योति फेरि नेपालमा फैलाउने शुभ कार्यमा उहाँहरूबाट सदैव यस्तै प्रेरणा मिलिरहोस् ।

अन्तमा यो ग्रन्थरत्न नेपाली पाठकहरूको लागि बुद्ध र बुद्ध धर्मको परिचय पाउन एउटा सशक्त माध्यम बन्न सकोस् भन्ने कामना गर्दछु ।

वीर-पूर्ण पुस्तक संग्रहालय

पूर्णबहादुर वज्राचार्य एण्ड सन्स बिल्डीङ
गाबहाल, ललितपुर ।

ने.सं. ११२१ थिलाख्व नवमी (२०५७/७/२०)

(पिता पूर्णबहादुर वज्राचार्यको पुण्य स्मरण दिवस)

- दुण्डबहादुर वज्राचार्य

संकेत सूची

अभि.ध.सं. = अभिधम्मत्थसंगहो
 अभि.धा.प. = अभिधानपट्टीपिका
 अं.नि. ८ = अङ्गुत्तरनिकायपालि अट्ठक निपात
 अट्ठ. } = अट्ठकथा वा अर्थकथा
 अ.क. }
 अट्ठ सा. = अट्ठसालिनी
 अनु. = अनुवादक
 आ. अमृ. = आचार्य अमृतानन्द
 इतिवु. = इतिवुत्तक
 उदा. अ.क. = उदान अट्ठकथा
 खु.नि. = खुट्ठकनिकाय
 चूल. व.पा. = चूलवग्गपालि
 जा. = जातक
 टी. = टीका
 दी.नि. = दीघनिकाय
 दी.नि.अ.क. = दीघनिकाय अट्ठकथा
 धम्म.प.अ.क. = धम्मपदट्ठकथा
 धम्म.सं. = धम्मसंगीनी अट्ठकथा
 पपं. सू. = पपञ्चसूदनी नाम अट्ठकथा
 (मज्झिमनिकायको अर्थकथा)
 पटि.म.अ.क. = पटिसम्भिमदासग्गट्ठकथा
 पट्ठा. = पट्टान
 पा. = पालि
 पाचि. पा. = पाचित्तियपालि
 पारा. = पाराग्राफ
 पारा.पा. = पाचित्तियपालि

बु.ब्रा. = बुद्धकालीन ब्राह्मण
 बु.गृ. = बुद्धकालीन गृहस्थीहरू
 बु.रा. = बुद्धकालीन राजपरिवारहरू
 बु.म. = बुद्धकालीन महिलाहरू
 बु.प. = बुद्धकालीन परिव्राजकहरू
 बु.प्रे. = बुद्धकालीन प्रेतकथा
 बु.भा.भू. = बुद्धकालीन भारतीय भूगोल
 बु.श्राच. = बुद्धकालीन श्रावक-चरित
 बु.श्रावि. = बुद्धकालीन श्राविका-चरित
 बु.ब्र. = बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव
 म.नि. = मज्झिमनिकाय
 म.नि.अ.क. = मज्झिमनिकायको अर्थकथा
 मनो.र. = मनोरथपूरणी नाम अट्ठकथा
 महा.व.पा. = महावग्गपालि
 मि.प्र. = मिलिन्द-प्रश्न
 विभ. अ.क. = विभङ्गपालि नाम अट्ठकथा
 विभं. पा. = विभङ्गपालि
 विसु. म. = विसुद्धिमग्गो
 सं. = सम्पादक
 सं.नि. = संयुत्तनिकाय
 सम. पा. = समन्तपासादिका
 सम्मो.वि. = सम्मोहविलासिनी नाम अट्ठकथा
 सुत्त.नि. = सुत्तनिपात
 सुमं वि. = सुमंगलविलासिनी
 D.P.P. = Dictionary of Pali Proper Names
 I, II, III, IV, V = भाग १, २, ३, ४, ५

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

त्रिपिटक : सुत्तपिटकको दोस्रो ग्रन्थ

मज्झिमनिकाय

मूलपण्णासक
(प्रथम भाग)

पहिलो सूत्र समूह

१. मूलपरियाय वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
२. सीहनाद वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
३. ओपम्म वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
४. महायमक वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
५. चूलयमक वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र

मज्झिमनिकाय

(मूलपण्णासक)

१. मूलपरियाय-सुत्त

(मूलपरियायसूत्र)

१. अश्रुतवान् पृथक्जनअनुसार पहिलो भूमि-परिच्छेद

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् (बुद्ध) उक्कट्टास्थित सुभग वनको शालराजवृक्षमुनि बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान्ले भिक्षुहरूलाई - “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! सबै धर्मको मूल (जरो, कारण, मूल पर्याय) का बारे उपदेश दिनेछु । सुन, राम्ररी मनमा राख, बताउने छु ।” “हवस् भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. “भिक्षु हो ! यहाँ, अश्रुतवान्^१, पृथक्जन^२, आर्यहरू^३को दर्शन नपाएका^४, आर्यधर्म^५

१ अश्रुतवान्को साधारण अर्थ हो - बुद्धधर्मसम्बन्धी ज्ञान नभएका अज्ञ व्यक्ति ।

२ पृथक्जन वा पृथग्जन भन्नाले स्कन्ध-धातु-आयतन-सत्य(सच्च)-प्रत्ययाकार(पच्चयाकार)-स्मृतिप्रस्थान आदिमा अर्थात् बुद्धधर्मको आधारभूत ज्ञान नभएका तथा ध्यान अभ्यासद्वारा धम्माभिबोध नगरेका व्यक्तिलाई भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने ‘पृथक्जन’ भन्नाले भिन्नाभिन्नै जीवनका लक्ष्य, धारणा, विश्वास तथा स्वभाव भएका मानिसलाई भनिएको हो, पृथक्-पृथक् विचार भएका लाई भनिएको हो । अर्को अर्थ हो- जबसम्म मानिस कमसेकम स्रोतापन्न हुँदैन, तबसम्म उसलाई ‘पृथक्जन’ भन्दछन् । पृथक्जन पनि अन्ध पृथक्जन र कल्याण पृथक्जन गरी दुई थरीका छन् भनी निम्न गाथाद्वारा देखाइएको छ -

दुवे पृथुज्जना वृत्ता बुद्धेनादिच्चबन्धुना ।

अन्धो पृथुज्जनो एको कल्याणोको पृथुज्जनो ति ॥

म.नि.अ.क.मूलपरियायसुत्तवर्णना पृ. २७-२८ ।

३ साधारणतया आर्य भनेको कुनै जातिविशेष नभई बुद्धधर्मसम्बन्धी स्वावलम्बी भएका अर्थात् मार्गफल प्राप्त गरेका व्यक्तिहरूलाई भनिएको हो । यहाँ आर्यहरू भन्नाले विशेष गरी बुद्ध, प्रत्येकबुद्ध तथा चार मार्गद्वारा गर्नुपर्ने काम गरिरहेका श्रावकहरूलाई लक्षित गरिएको हो ।

नजानेका, (अकोविद), आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नभएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएका (व्यक्ति) ले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी सम्भन्छ । पृथ्वीलाई मान्दछ, पृथ्वीबाट (उत्पन्न भएको) मान्दछ, पृथ्वीबाट (नष्ट भएको पनि) मान्दछ, यो पृथ्वी मेरो हो, भनी मान्दछ, पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दछ । त्यसो के कारणले भयो ? उनले त्यो (पृथ्वी)लाई राम्ररी पूर्णरूपले नबुझेको र नजानेकोले भनी म भन्दछु ।”

आपो (जल) लाई आपो भनी सम्भन्छ ... (पूर्ववत्) ...

तेजो (आगो)लाई तेजो भनी सम्भन्छ ... (पूर्ववत्) ...

वायुलाई वायु भनी सम्भन्छ ...

३. भूत (प्राणी)लाई भूत^९ भनी सम्भन्छ ...

देवतालाई देवता भनी सम्भन्छ ...

प्रजापतिलाई प्रजापति (सृष्टिकर्ता) भनी सम्भन्छ ...

ब्रह्मालाई ब्रह्मा भनी सम्भन्छ ...

आभास्वरलाई आभास्वर (देवता) भनी सम्भन्छ ...

सुभकिण्हलाई सुभ किण्ह (शुभकृत्स्न देवता) भनी सम्भन्छ ...

बृहत्फललाई बृहत्फल (देवता) भनी सम्भन्छ ...

अभिभूलाई अभिभू (देवता) भनी सम्भन्छ ...

४. आकाशानञ्चायतनलाई आकाशानञ्चायतन भनी सम्भन्छ ...

विज्ञानन्त्यायतनलाई विज्ञानन्त्यायतन (देवता) भनी सम्भन्छ ...

नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई नैवसंज्ञानासंज्ञायतन (देवता) भनी सम्भन्छ ...

५. दृष्टलाई दृष्ट (देखेको) भनी सम्भन्छ ...

श्रुतलाई (सुनेको) भनी सम्भन्छ ...

स्मृतलाई स्मृत (इन्द्रियसम्बन्धी विषय) भनी सम्भन्छ ...

४ आर्यहरूको दर्शन नपाएका भन्नाको तात्पर्य मांसचक्षु वा दिव्यचक्षुद्वारा मात्र कसैले कसैको दर्शन पाएका वा नपाएका भनिएको होइन । अपितु आर्यधर्मलाई स्वयं साक्षात्कार नगरेकालाई यहाँ 'आर्यहरूको दर्शन नपाएका' भनिएको हो ।

५ चतुरार्यसत्यादि सतिपट्टान (स्मृतिप्रस्थानध्यान) धर्मलाई आर्यधर्म भनिन्छ अथवा बुद्धले यी धर्महरू भाविता गरिसक्नु भएकोले सतिपट्टानादि धर्मलाई 'आर्यधर्म' भनिएको हो ।

६ सत्पुरुषहरू भन्नाले प्रत्येकबुद्ध र तथागत-श्रावकहरूलाई भनिएको हो । यिनीहरूले पालन गरिने सतिपट्टानादि धर्महरूलाई 'सत्पुरुषधर्म' भनिन्छन् । साधारण अर्थमा सत्पुरुष नै आर्य हो, आर्य नै सत्पुरुष हो । तसर्थ सत्पुरुषधर्म नै आर्यधर्म हो, आर्यधर्म नै सत्पुरुषधर्म हो । स.नि.अ.क. II. पृ. १८३ ।

७ 'भूत' भनी चातुर्महाराजिक देवलोकदेखि तलसम्मका सत्त्व प्राणीहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १२९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

विज्ञानलाई विज्ञान भनी सम्झन्छ ...

६. एकत्वलाई एकत्व (=एकात्म-भाव) भनी सम्झन्छ ...

नानात्वलाई नानात्व (=अनेकपन) भनी सम्झन्छ ...

सर्वलाई सबै (सबै) भनी सम्झन्छ ...

निर्वाणलाई निर्वाण सम्झन्छ, निर्वाणलाई मान्दछ, निर्वाणबाट (उत्पन्न भएको) मान्दछ, निर्वाणबाट (नष्ट भएको पनि) मान्दछ, यो निर्वाण मेरो हो, भनी मान्दछ, निर्वाणलाई अभिनन्दन गर्दछ । त्यसो के कारणले हो ? उसले त्यो (निर्वाण) लाई राम्ररी पूर्णरूपले नबुझेको र नजानेकोले भनी म भन्दछु ।

२. शैक्ष्यअनुसार दोस्रो भूमि-परिच्छेद

७. उपर्युक्त तथ्यको कुरामा शैक्ष्यको दृष्टि - "भिक्षु हो ! त्यो भिक्षु जो शैक्ष (सेख) हो, अरहत्व प्राप्त गरेको छैन, सर्वोत्तम योगक्षेम (=निर्वाण) प्राप्त गर्नमा लागेको छ, उसले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी मान्दैन, पृथ्वीबाट (उत्पन्न भएको) मान्दैन, पृथ्वीबाट (नष्ट भएको) मान्दैन, यो पृथ्वी मेरो हो, भनी मान्दैन, पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन । त्यसो के कारणले भयो ? उनले त्यस (पृथ्वी) लाई नबुझेको, नजानेकोले भनी म भन्दछु ।"

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... । नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

३. क्षीणास्रवअनुसार पहिलो प्रकारको तेस्रो भूमि-परिच्छेद

८. "भिक्षु हो ! त्यो भिक्षु ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेको^८, (आफ्नो) गर्नुपर्ने (सबै पूर्ण) गरिसकेको^९, फेरि जसले आफ्नो समस्त सांसारिक स्कन्धभार बिसाइसकेको^{१०}, स्व-अर्थ (सत्य तत्त्वलाई)

८ यहाँ 'बास बसिसकेका' भनी गौरवनीय व्यक्तिहरूसँग बसेका, आर्यमार्गमा बसेका, दस आर्यवासमा बसेका, पूरा गरेका तथा अभ्यास गरेकालाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

यहाँ 'दश आर्यवास' भनेका यी हुन् - (१) पञ्चाङ्ग विप्रहीन, (२) षडाङ्ग सम्पन्न, (३) एकारक्षा, (४) चारैतिर हेर्ने (चतुरापस्सेनो), (५) प्रत्येक सत्यबाट उन्मुक्त, (६) गवेषणा नभएको, (७) अमलिनसङ्कल्प, (८) शान्तकाय संस्कार, (९) सुविमुक्तचित्त र (१०) सुविमुक्त प्रज्ञा ।

यी दस प्रकारका बास पूरा गरिसकेको हुनाले सूत्रमा 'बास बसिसकेका' भनी भनिएको हो । यी दस आर्यवासहरूको अर्थ अं. नि. - १०, पृ. १२२: दुतियअरियवास-सुत्तमा लेखिएको छ ।

९ 'गर्नुपर्ने गरिसकेका' को स्पष्टीकरण यस प्रकार दिइएको छ -

कल्याण पृथग्जनलगायत सात जना शैक्षहरूले चार मार्गद्वारा गर्नुपर्ने काम गरिरहेको भनी भनिन्छ । क्षीणास्रव हुनेले चाहिँ गर्नुपर्ने सबै काम गरिसकेको हुन्छ र अवसान पुगिसकेको हुन्छ । अतः दुःख क्षय गर्नका

प्राप्त गरिसकेको^{११}, भव-बन्धनलाई^{१२} परिक्षीण भएका (गरिसकेको) सम्यकरूपले बुझी, जानी^{१३} विमुक्त^{१४} भइसकेका अरहन्त^{१५}, क्षीणास्रवी^{१६} भिक्षुले पृथ्वीलाई पृथ्वीभनी जानिसकेको हुन्छ, पृथ्वीलाई पृथ्वीकै रूपमा जानेर पृथ्वीलाई मान्ने हुँदैन, पृथ्वीबाट (उत्पत्ति, नष्ट) मान्ने हुँदैन, यो पृथ्वी मेरो हो, भनी मान्ने हुँदैन, पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन । त्यसो के कारणले ? उसले यो (पृथ्वी)लाई राम्ररी पूर्णरूपले बुझिसकेको र जानिसकेको भनी म भन्दछु ।”

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... ।

निमित्त उसले उत्तरोत्तर गर्नुपर्ने कुनै काम बाँकी राखेको हुन्न । त्यसैले यस्तालाई 'गर्नुपर्ने गरिसकेका' भनी भनिएको हो । त्यसैले यसो भनिएको हो -

“तस्स सम्माविमुत्तस्स सन्तचित्तस्स भिक्खुनो ।

कतस्स पतिच्चयोनत्थि करणीयं न विज्जती'ति ॥

पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

- १० 'भार विसाइसकेका' भनेर तीन प्रकारका भारहरू विसाइसकेका लाई भनिएको हो । जस्तै - (१) स्कन्धभार, (२) क्लेशभार र (३) अभिसंस्कारभार । पपं.सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।
- ११ 'स्व-अर्थ प्राप्त गरेका' भनी आफूले पाउनुपर्ने परमार्थलाई प्राप्त गरिसकेका लाई भनिएको हो । यहाँ 'स्व-अर्थ' भनी अरहत्त्वलाई भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । आफ्नो अनुगमन गर्ने भन्ने अर्थले, आफूलाई नछाड्ने भन्ने अर्थले, आफ्नो परमार्थ भन्ने अर्थले तथा आफ्नो हित गर्ने भन्ने अर्थले पनि 'स्व-अर्थ' भनिएको हो । पपं.सू. I. पृ. ३९-४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।
- १२ यहाँ 'भवसंयोजनहरू' भनी - दस संयोजनहरूलाई भनिएको हो । (द्र.बु.प.भा.-१, पृ. २५१ को पादटिप्पणीमा) यी संयोजनहरूले सत्त्वहरूलाई संसारमा सम्बन्ध गराउँछन्, बन्धन गराउँछन् तथा संसारबाट संसारमा बाँधिदिन्छन् । त्यसैले 'संयोजन' भनिएको हो । अर्हतमा यस्ता संयोजनहरू परिक्षीण भएका हुन्छन् र जानारिनद्वारा भस्म भइसकेका हुन्छन् । त्यसैले 'भवसंयोजनहरू परिक्षीण' भनी भनिएको हो । पपं.सू. I. पृ. ४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।
- १३ 'सम्यकरूपले जानी' भनी यथार्थरूपले जानेको लाई भनिएको हो । अर्थात् के भनेको हो भने - स्कन्धलाई स्कन्ध भनी, आयतनलाई आयतन भनी, धातुलाई धातु भनी, दुःखलाई पीडा दिने भनी, समुदयलाई प्रभव भनी, निरोधलाई शान्त भनी, मार्गलाई दर्शन भनी, तथागत सबै संस्कारहरू अनित्य हुन् भन्ने आदि प्रकारका प्रभेदहरूलाई यथार्थतः जानी, निश्चिन्त गरी, नापतौल गरी तथा स्पष्टरूपले जानेको लाई 'सम्यकरूपले जानी' भनिएको हो । पपं.सू. I. पृ. ४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।
- १४ यहाँ 'विमुक्त' भनी दुई प्रकारका विमुक्तिलाई भनिएको हो । जस्तै - चित्तविमुक्ति र निर्वाण । अहरतहरूको चित्त सबै क्लेशहरूबाट मुक्त हुने भएको हुनाले 'चित्तविमुक्ति' भनिएको हो । चित्तविमुक्तिबाट पनि मुक्त भएको 'निर्वाण' हो । पपं.सू. I. पृ. ४०: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।
- १५ क्लेशहरूबाट पर भएको र क्लेशहरू प्रहीण भएको भन्ने अर्थले 'अरहं' भनिएको हो । त्यसैले भनिएको हो -
“कथं च, भिक्खवे, भिक्खु अरहं होति ? आरकास्स होन्ति पापका अकुसला धम्मा, सङ्घिलेसिका पोणोभविका, सदरा दुक्खविपाका, आयतिं जातिजरा मरणिणा । एवं खो, भिक्खवे, भिक्खु अरहं होती'ति ।” अर्थात् - “भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु अरहं हुन्छ ? पापक अकुशल धर्महरूबाट, संक्लेशिक पुनर्भविकबाट, दुःखदायी दुःखविपाकबाट तथा फेरि जन्ममरण हुनुबाट पर हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु अरहं हुन्छ ।” (म.नि. I. पृ. ३४३: महाअस्सपुरसुत्तं) पपं.सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।
- १६ चार आस्रवहरू छन् । जस्तै - (१) कामास्रव, (२) भवास्रव, (३) दृष्टिआस्रव र (४) अविद्यास्रव । यी चारवटा आस्रवहरू अर्हतमा क्षीण भएका हुन्छन् । त्यसैले यस्तालाई 'क्षीणास्रवी' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ३९: मूलपरियायसुत्तवण्णना ।

नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

क्षीणास्रवअनुसार दोस्रो प्रकारको चौथो भूमि-परिच्छेद

९. “भिक्षु हो ! त्यो भिक्षु ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेको, (आफ्नो) गर्नुपर्ने (सबै पूर्ण) गरिसकेको छ, फेरि जसले आफ्नो समस्त सांसारिक स्कन्धभार बिसाइसकेको, स्व-अर्थ (सत्य तत्त्वलाई) प्राप्त गरिसकेको, भव-बन्धनलाई परिक्षीण गरिसकेको, सम्यकरूपले बुझी जानी विमुक्त भइसकेको अरहन्त क्षीणास्रवी भिक्षुले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी जानिसकेको हुन्छ, पृथ्वीलाई पृथ्वीकै रूपमा जानेर पृथ्वीलाई मान्ने हुँदैन, पृथ्वीबाट (उत्पत्ति, नष्ट) मान्ने हुँदैन, यो पृथ्वी मेरो हो, भनी मान्ने हुँदैन, पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन । त्यसो के कारण हो ? उनको राग नष्ट भइसकेकोले, वीतरागी भएकोले ।”

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... । नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

क्षीणास्रव (भिक्षु)अनुसार तेस्रो प्रकारको पाँचौं भूमि-परिच्छेद

१०. “भिक्षु हो ! त्यो भिक्षु ... (पूर्ववत्) ... क्षीणास्रवी भिक्षुले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी जानिसकेको हुन्छ ... पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन । त्यसो के कारणले ? उनको द्वेष नष्ट भइसकेकोले, वीतद्वेषी भएकोले ।”

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... । नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

क्षीणास्रव (भिक्षु) अनुसार चौथो प्रकारको छैटौं भूमि-परिच्छेद

११. “भिक्षु हो ! त्यो (भिक्षु) ... क्षीणास्रवी भिक्षुले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी जानिसकेको हुन्छ ... पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन । त्यसो के कारणले हो ? उनको मोह नष्ट भइसकेकोले वीतमोही भएकोले ।”

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... । नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

४. तथागतअनुसार पहिलो प्रकारको सातौं भूमि-परिच्छेद

१२. “भिक्षु हो ! तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी जानिसकेको हुन्छ, पृथ्वीलाई पृथ्वीकै रूपमा जानेर पृथ्वीलाई मान्ने हुँदैन, पृथ्वीबाट (उत्पत्ति, नष्ट) मान्ने हुँदैन, यो पृथ्वी मेरो हो, भनी मान्ने हुँदैन, पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन, त्यसो के कारणले भएको हो ? तथागतले यो (पृथ्वी) लाई राम्ररी पूर्णरूपले बुझिसकेको छ, जानिसकेको छ, भनी म भन्दछु ।”

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... । नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

५. तथागतअनुसार दोस्रो प्रकारको आठौं भूमि-परिच्छेद

१३. “भिक्षु हो ! तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले पृथ्वीलाई पृथ्वी भनी जानिसकेको हुन्छ ... पृथ्वीलाई अभिनन्दन गर्दैन । त्यसो के कारणले हो ? तृष्णा नै दुःखको मूल कारण हो, भनी तथागतले जानी तृष्णाकै कारणले गर्दा प्राणीको भव हुन्छ, जाति (जन्म) हुन्छ, जरा, मरण हुन्छ (भनी जानिसकेको हुन्छ) । भिक्षु हो ! त्यसैले तथागतले सबै प्रकारको तृष्णाको क्षय, विराग, निरोध, त्याग, निसर्जन गरी अनुत्तर सम्यक्सम्बुद्ध भइसकेको छ, भनी म भन्दछु ।”

आपोलाई ... पूर्ववत् ... । तेजोलाई ... । वायुलाई ... । भूतलाई ... । देवतालाई ... । प्रजापतिलाई ... । ब्रह्मालाई ... । आभास्वरलाई ... । शुभकृत्स्नलाई ... । बृहत्फललाई ... । अभिभूलाई ... । आकाशानन्त्यायतनलाई ... । विज्ञानानन्त्यायतनलाई ... । आकिंचन्यायतनलाई ... । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई ... । दृष्टलाई ... । श्रुतलाई ... । स्मृतलाई ... । विज्ञानलाई ... । एकत्वलाई ... । नानात्वलाई ... । सर्वलाई ... । निर्वाणलाई ... ।

१४. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरेनन् ।^{१७}

मूलपरियाय-सुत्त समाप्त

१७ त्यहाँ उपस्थित पाँच सय भिक्षुहरूले भगवान्‌ले दिनु भएको सबै धर्मको मूल जरो भएको उपदेशलाई बुझ्न सकेनन्, त्यसैले अन्य प्रत्येक सूत्रको अवसानमा भिक्षुहरूले सन्तुष्ट भई अभिनन्दन गरेभैं यहाँ उनीहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गर्न सकेनन् । अर्थकथाचार्यको भनाइअनुसार उनीहरू सबै ब्राह्मण कुलबाट भिक्षु भएको र भिक्षु भइसकेपछि पनि पुरानै संस्कारमा रुमलिएर ‘हामी पनि जान्ने हौं’ भनेर मान अभिमान गरी बसिरहेका ती भिक्षुहरूले भगवान् बुद्धको शिक्षामा ध्यान दिएनन् । त्यही भिक्षुहरूलाई बल्ल यो सूत्रपछि मूलपरियाय जातक सुनाएपछि उनीहरूमा भएको अभिमान चकनाचूर भयो । त्यसपछि अङ्गुत्तरनिकाय I. मा भएको ‘गोतमक-सुत्त’ को उपदेश सुनाएपछि उनीहरू सबै अरहन्त भए ।

२. सब्बासव-सुत्त

१. सबै खालका आसवहरू हटाउने उपाय

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई - “भिक्षु हो !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! सबै आसवहरूलाई संवर गर्ने (रोक्ने) सब्बासवसंवरपरियाय नामक सूत्रको देशना बताउँदै छु । यसलाई सुन, राम्ररी मनमा राख, बताउन लागें ।” “हवस् भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. “भिक्षु हो ! म जानेर देखेर आसव हटाउने उपाय भन्दैछु, नजानीकन, नदेखिकन होइन । भिक्षु हो ! केलाई जानेर देखेर आसव हटाउने कुरा भनिरहेको ? योनिसोमनसिकार (ठीक तवरले मनन) गरेर र अयोनिसोमनसिकार (बेठीक रूपले मनन) नगरेर । भिक्षु हो ! बेठीक रूपले मनन (अयोनिसोमनसिकार) गर्नाले उत्पन्न नभएको आसव उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको आसव (भन्) बढ्छ । भिक्षु हो ! ठीक तवरले मनन (योनिसोमनसिकार) गर्नाले उत्पन्न नभएको आसव उत्पन्न हुँदैन, उत्पन्न भइसकेको आसव (पनि) हटेर जान्छ ।”

३. “भिक्षु हो ! (१) (कुनै-कुनै) आसवहरू दर्शनद्वारा (हेरेर, देखेर), हटाउनुपर्ने हुन्छ, (२) (कुनै-कुनै) आसवहरू संवर (संयम गरी) द्वारा हटाउनुपर्ने हुन्छ, (३) (कुनै-कुनै) आसवहरू प्रतिसेवनद्वारा हटाउनुपर्ने हुन्छ, (४) (कुनै-कुनै) आसवहरू अधिवासन (सहनशीलताले) हटाउनुपर्ने हुन्छ, (५) (कुनै-कुनै) आसवहरू परिवर्जन (हटेर हटाएर, सर्वथा त्याग) द्वारा हटाउनुपर्ने हुन्छ, (६) (कुनै-कुनै) आसवहरू विनोदन (पन्छाई) द्वारा हटाउनुपर्ने हुन्छ, र (७) (कुनै-कुनै) आसवहरू भावना (ध्यान-भावना अभ्यास) द्वारा हटाउनुपर्ने हुन्छ ।”

४. “भिक्षु हो ! कुनचाहिँ आसव दर्शनद्वारा (देखेर, हेरेर) हटाउनुपर्ने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरूको दर्शन नपाएका, आर्यधर्म नजानेका, आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नभएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएकाले मनमा धारण गर्नुपर्ने धर्म जानेका हुँदैनन्, (फेरि) मनमा धारण गर्नु नपर्ने धर्म (पनि) जानेका हुँदैनन् । उनले मनमा धारण गर्नुपर्ने र धारण गर्नु नपर्ने धर्म (कुरा) नजानेको कारण जुन धर्म (कुरा) धारण गर्नु नपर्ने हो, त्यसलाई धारण गर्दछन् । (जब कि) जुन धर्म धारण गर्नुपर्ने हो, त्यसलाई (भने) धारण गरेका हुँदैनन् ।”

“भिक्षु हो ! कुनचाहिँ धारण गर्नु नपर्ने धर्म धारण गरेको हुन्छ ? भिक्षु हो ! जसले (त्यस्ता) धारण गर्नु नपर्ने धर्म (कुरा) मनमा धारण गर्दा उत्पन्न नभएको कामास्रव^{१८} उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको कामास्रव (अन्) वृद्धि हुन्छ । उत्पन्न नभएको भवास्रव^{१९} उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको अभवास्रव (अन्) वृद्धि हुन्छ । उत्पन्न नभएको अविद्यास्रव^{२०} उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको भवास्रव (अन्) वृद्धि हुन्छ— यही नै मनमा धारण गर्नु नपर्ने धर्म धारण गरेको हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! कुनचाहिँ धारण गर्नुपर्ने धर्म धारण नगरेको हुन्छ ? भिक्षु हो ! जसले (त्यस्ता) धारण गर्नुपर्ने धर्म धारण नगर्दा उत्पन्न नभएको कामास्रव उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको कामास्रव (पनि) हटेर जाँदैन । उत्पन्न नभएको अभवास्रव उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको भवास्रव (पनि) हटेर जाँदैन । उत्पन्न नभएको अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ, उत्पन्न भइसकेको अविद्यास्रव (पनि) हटेर जाँदैन । यही नै मनमा धारण गर्नुपर्ने धर्म धारण नगरेको हुन्छ ।”

उसले यसरी अयोनिसोमनसिकार गर्दछ — (क) के म अतीतकाल (भूत) मा थिएँ ? अनि के म अतीतकालमा (जन्मेको) थिइन ? अतीतकालमा म के थिएँ ? अतीतकालमा म कस्तो^{२१} थिएँ ? अतीतकालमा म के भएर कुन रूपमा जन्मेको थिएँ । (ख) के म अनागत (भविष्य) मा हुनेछु । अनि म अनागतमा म कस्तो हुनेछु ? अनागतमा म के भएर कुन रूपमा जन्मने छु ? (ग) उसले अहिले (वर्तमान कालमा) आफ्नो मनमनमा यस्तो तर्कवितर्क गर्दछ — म छु ? या छैन ? म के हुँ ? कस्तो छु ? यो सत्त्व (प्राणी) कहाँबाट आएको ? यो कहाँ जानेवाला हो ?” इत्यादि ।

६. यसरी अयोनिसोमनसिकार गर्दा (निम्नलिखित) ६ वटा दृष्टि^{२२} उत्पन्न हुन्छ । (१) ‘ममा आत्मा छ’ भनी उनमा सत्यरूपमा र दृढरूपमा दृष्टि (धारणा) उत्पन्न हुनेछ । (२) ‘ममा आत्मा छैन’ ... । (३) ‘आत्मालाई नै आत्मा सम्झँदै छु’ ... । (४) ‘आत्मालाई नै अनात्मा सम्झँदैछु’ ... । (५) ‘अनात्मलाई नै आत्मा सम्झँदै छु’ ... । (६) त्यसपछि उनमा यस्ता दृष्टि (गलत धारणा) उत्पन्न हुनेछ — जुन यो मेरो आत्मा वेदक (अनुभवकर्ता) तथा अनुभव हुनु योग्य छ । अनि जहाँ-जहाँ शुभ र अशुभ कर्मको विपाक अनुभव गरिरहेको छ, त्यो मेरो आत्मा नित्य, ध्रुव, शाश्वत, अपरिवर्तनशील (अविपरिणाम धर्मको) हो, जो सदैव त्यसै रहिरहन्छ । भिक्षु हो ! यसैलाई दृष्टिगत (मतवाद) भनिन्छ, दृष्टिगहन (गलत धारणाको घना जङ्गल) भनिन्छ, दृष्टिकन्तार (गलत धारणारूपी मरुभूमि) भनिन्छ । दृष्टिविशूक (काँडा) भनिन्छ, दृष्टि विष्फान्दित भनिन्छ, दृष्टिबन्धन (जाल) भनिन्छ । भिक्षु हो ! दृष्टिबन्धनमा परेका अश्रुतवान् पृथक्जन जन्म, जरा, मरण, शोकसन्ताप, दुःख दौर्मनस्य तथा उपायासबाट मुक्त हुँदैन, दुःखबाट राम्ररी मुक्त नहुने कुरा म भन्दछु ।”

१८ ‘आस्रव’ को अर्थ हो बगेर जानु । पञ्चकामादि विषयहरूमा रागद्वारा प्रवाहित हुने भएकोले यसलाई ‘कामास्रव’ भनिएको हो ।

१९ रूप र अरूप-भव सम्बन्धी रागद्वारा प्रवाहित हुने भएकोले यसलाई ‘भवास्रव’ भनिएको हो ।

२० दुःखादि आठ कारणहरू नजान्नाको कारणले संसारमा प्रवाहित हुने भएकोले यसलाई ‘अविद्यास्रव’ भनिएको हो ।

२१ अतीतकालमा म अग्लो, होचो, गहुँगोरो वा कालो आदि कस्तो थिएँ ? आदि

२२ ‘दृष्टि’ को साधारण अर्थ मिथ्याधारणा हो । दृष्टिको अर्थ अयथार्थ विश्वास, अयथार्थ हेराई, अयथार्थ धारणा एवं पूर्वाग्रह हो । अन्य सोझ प्रकारको दृष्टिको निमित्त बु.प.भाग-१ पृ. ५६७ को पादटिप्पणी र ६२ प्रकारको दृष्टिगत मतको निमित्त ब्रह्मजाल-सुत्त, दी.नि. हेर्नुहोला ।

७. “भिक्षु हो ! (ठीक यसको विपरीत) आर्यश्रावक जसले आर्यहरूको दर्शन पाएका छन्, आर्यधर्म बुझेका छन्, आर्यधर्ममा विनीत भएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन पाएका, सत्पुरुषधर्म बुझेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएकाले मनसिकार गर्नुपर्ने धर्म जानि राखेका हुन्छन् । उनले मनसिकार गर्नुपर्ने र ... नपर्ने धर्म ... जानेर (तीमध्ये) जुन धर्म मनसिकार गर्नु नपर्ने हो, त्यस धर्ममा मनसिकार गर्दैनन्, (फेरि) जुन धर्ममा मनसिकार गर्नुपर्ने हो, त्यस धर्ममा मनसिकार गर्दछन् ।”

“भिक्षु हो ! कुनचाहिँ धर्म मनसिकार गर्नु नपर्ने हो, जुन धर्ममा आर्यश्रावकले (कहिले पनि) मनसिकार गर्दैन ? भिक्षु हो ! जुन धर्ममा मनसिकार गर्दा उत्पन्न नभएको कामास्रव उत्पन्न हुन्छ, (फेरि) उत्पन्न भएको कामास्रव (भन्) बढ्छ । (त्यस्तै) उत्पन्न नभएको भवास्रव उत्पन्न हुन्छ, (फेरि) उत्पन्न भएको भवास्रव (भन्) बढ्छ । (त्यस्तै नै) उत्पन्न नभएको अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ, (फेरि) उत्पन्न भएको अविद्यास्रव (भन्) बढ्छ । यहीँ नै मनसिकार गर्नु नपर्ने धर्म हो, जुन धर्ममा आर्यश्रावकले (कहिले पनि) मनसिकार गर्दैन ।”

“भिक्षु हो ! कुनचाहिँ धर्म मनसिकार गर्नुपर्ने हो, जुन धर्ममा आर्यश्रावकले मनसिकार गर्दछ ? भिक्षु हो ! जुन धर्ममा मनसिकार गर्दा उत्पन्न नभएको कामास्रव (कहिले पनि) उत्पन्न हुँदैन, (फेरि) उत्पन्न भएको कामास्रव हटेर जान्छ । (त्यस्तै) उत्पन्न नभएको भवास्रव (कहिले पनि) उत्पन्न हुँदैन, (फेरि) उत्पन्न भएको भवास्रव हटेर जान्छ । (त्यस्तै नै) उत्पन्न नभएको अविद्यास्रव उत्पन्न हुँदैन, (फेरि) उत्पन्न भएको अविद्यास्रव हटेर जान्छ । यहीँ नै धर्म हो, जुन धर्ममा आर्यश्रावकले मनसिकार गर्नुपर्नेमा सो गरेको हुन्छ ।”

(यसरी) सो आर्यश्रावकद्वारा मनसिकार गर्नु नपर्ने धर्ममा मनसिकार गर्दैन । (त्यसको ठीक विपरीत) मनसिकार गर्नुपर्ने धर्ममा मनसिकार गर्दछ, जसले गर्दा उत्पन्न नभएको आस्रव उत्पन्न हुँदैन, उत्पन्न भएको आस्रव (पनि) हटेर जान्छ ।

८. सो आर्यश्रावकले ‘यो दुःख हो’ भनी राम्ररी मनन (योनिःसोमनसिकार) गर्दछ, ‘यो दुःखसमुदय हो’ भनी ... , ‘यो दुःख निरोध हो’ भनी ... , यो दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा (दुःख निरोध हुने मार्ग) हो, भनी राम्ररी मनन गर्दछ । अनि उसले यसरी योनिःसोमनसिकार गर्दा (उसमा) तीन बन्धन (संयोजन) नष्ट हुनेछ – सत्काय दृष्टि, विचिकित्सा (संशय) र शीलव्रत-परामर्श । भिक्षु हो ! यसैलाई दर्शनद्वारा हटाउनुपर्ने आस्रव भनी भनिन्छ ।

२. संवरद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रव

९. “भिक्षु हो ! कुनचाहिँ आस्रव संवरद्वारा हटाउनुपर्ने हो ? भिक्षु हो ! यहाँ, भिक्षुले राम्ररी जानेर चक्षु-इन्द्रिय (चक्षुरिन्द्रिय) संवर गरी बस्छ । भिक्षु हो ! जो चक्षु-इन्द्रियलाई संवर गरी बस्दैन, उसलाई पीडादायक र दाहकारक (पीडा र दाह हुने) आस्रव उत्पन्न हुन्छ । चक्षु-इन्द्रिय संवर गरी बस्दा यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । राम्ररी जानेर श्रोत-इन्द्रियलाई ... पूर्ववत् ... । राम्ररी जानेर घ्राण-इन्द्रियलाई ... पूर्ववत् ... । राम्ररी जानेर जिह्वा-इन्द्रियलाई ... पूर्ववत् ... । राम्ररी जानेर काय-इन्द्रियलाई ... पूर्ववत् ... । राम्ररी जानेर मन-इन्द्रियलाई संवर गरी बस्दछ । भिक्षु हो ! जसले मन इन्द्रिय संवर गरी बस्दैन, उसलाई पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुन्छ । मन-इन्द्रिय संवर गरी बस्दा यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन ।”

१०. “भिक्षु हो ! (यसरी) जसले संवर गरी हटाउनुपर्नेलाई संवर नगरी बस्दछ, उसलाई पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुन्छ । राम्ररी ... संवर गर्नेलाई त्यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । भिक्षु हो ! यस्ता आस्रवहरू संवरद्वारा हटाइनुपर्ने भनी भनिन्छ ।”

३. प्रतिसेवनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रव

“भिक्षु हो ! कुनचाहिँ आस्रव प्रतिसेवन (उचित प्रकारले प्रयोग गरी) द्वारा हटाइनुपर्ने हो ? भिक्षु हो ! यहाँ, भिक्षुले राम्ररी जानेर (आफ्नो) चीवरको सेवन गर्दछ । यसले जाडोबाट बचाउँछ, गर्मीबाट बचाउँछ, उपियाँ, उडुस, लाम्बुटेबाट बचाउँछ, हावा, सर्प, बिच्छी आदिबाट बचाउँछ, शरीरको लाज सरम ढाक्न छोप्नको निमित्त (पर्याप्त) हुनेछ ।”

ऊ राम्ररी जानेर भिक्षाटन (पिण्डपात्र) सेवन गर्दछ । ऊ यसरी विचार गर्छ – भिक्षान्न सेवन खेलका निमित्त होइन, मदका निमित्त होइन, मण्डन (मेकअप) का निमित्त होइन न त विभूषणका निमित्त नै हो । यो त शरीरको स्थिति कायम राख्नका निमित्त, भोक, तिर्खा मेटाउनका निमित्त तथा ब्रह्मचर्य पालन गरिराख्नुका निमित्त मात्र हो । यसले पुरानो वेदना हटाउँछ, (साथै) नयाँ वेदना नहोस् भन्नाका खातिर मात्र हो । मेरो (शरीर) यात्रा निर्दोषपूर्वक सुखपूर्वक विहार होस् भन्नाका निमित्त मात्र हो ।

ऊ राम्ररी जानेर शयनासनको सेवन गर्दछ । शयनासन ग्रहण गर्नाले यसले सर्दीबाट बचाउँछ, गर्मीबाट बचाउँछ, उपियाँ, उडुस, लाम्बुटेबाट बचाउँछ, हावा, सर्प, बिच्छी आदिबाट बचाउँछ । यो केवल ऋतुको असरबाट कष्ट नहोस् भन्नाका निमित्त र एकान्त चिन्तन गर्नका निमित्त मात्र हो ।

ऊ राम्ररी जानेर गिलान प्रत्यय भैषज्य परिष्कार सेवन गर्दछ । गिलान प्रत्यय सेवन गर्नाले उत्पन्न रोग व्याधि वेदना हटेर गई स्वस्थता (कायम भई) निरोगी हुनुका निमित्त मात्र हो ।

“भिक्षु हो ! (यसरी) जसले प्रतिसेवन गरी हटाउनुपर्नेलाई प्रतिसेवन नगरी बस्दछ, उसलाई पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुन्छ । यसरी ... प्रतिसेवन गर्नेलाई त्यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । भिक्षु हो ! यस्ता आस्रवहरू प्रतिसेवनद्वारा हटाइनुपर्ने भनी भनिन्छ ।”

४. अधिवासनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू

११. “भिक्षु हो ! कुनचाहिँ आस्रव अधिवासनद्वारा हटाइनुपर्ने हो ? भिक्षु हो ! यहाँ, भिक्षु राम्ररी जानेर सर्दी, गर्मी, भोक, तिर्खा, उपियाँ, उडुस, लाम्बुटेको आघात (असर) सहन गर्न समर्थ हुन्छ, हावा, सर्प, बिच्छी आदिको आघात सहन समर्थ हुन्छ, वचनबाट निस्केको दुर्वचन र शरीरमा उत्पन्न हुने अनेकौँ प्रकारका दुःखमय, तीव्र, तीक्ष्ण, कटु, अवाञ्छित, अरूचिकर एवं प्राण नै हरण हुन सक्ने पीडालाई समेत सहन गर्न सक्ने स्वभाव भएको हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! (यसरी) जसले अधिवासन (सहन) गर्नुपर्नेलाई अधिवासन नगरी बस्दछ, उसमा पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुन्छ । राम्ररी अधिवासन गर्नुपर्नेलाई अधिवासन गरी विहार गर्नेमा त्यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । भिक्षु हो ! यस्ता आस्रवहरू अधिवासनद्वारा हटाइनुपर्ने भनी भनिन्छ ।”

५. परिवर्जनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू

१२. “भिक्षु हो ! कुनचाहिँ परिवर्जनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रव हो ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जस्तो कि (उदाहरणका लागि) राम्ररी (प्रतिसंख्यातपूर्वक) विचार गरी चण्ड हात्ती आएको देखी अलग बस्न खोज्छ, चण्ड घोडा ... , चण्ड साँढे ... , चण्ड कुकुर ... , सर्प ... रूखको टुटो ... , काँडे भाडी ... , गहिरो खाल्डो ... , पहाडी भीर (प्रपात) ... , पानी भरेको पोखरीबाट ... फोहोर फाल्ने खाडल वा ठाउँबाट अलग हुन खोज्छ, त्यसरी नै यदि अनुचित आसनमा बसे, अनुचित स्थानमा विचरण गरे अथवा खराब साथीभाइको सङ्गत गरेमा (मेरा) असल सब्रह्मचारी मित्रहरूले देख्लान्, केही भन्लान् भनेर पहिलेदेखि नै सतर्क भई यस्ताबाट बचेर टाढा हुन खोजेभैं राम्ररी विचार गरी ... अलग बस्दछ ।

“भिक्षु हो ! (यसरी) जसले परिवर्जन गरी हटाउनुपर्नेलाई परिवर्जन नगरी बस्दछ, उसमा पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुन्छ । राम्ररी ... परिवर्जन गर्नेमा त्यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । भिक्षु हो ! यस्ता आस्रवहरू परिवर्जनद्वारा हटाइनुपर्ने भनी भनिन्छ ।”

६. विनोदनद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू

१३. “भिक्षु हो ! कुनचाहिँ आस्रव विनोदनद्वारा हटाइनुपर्ने हो ? भिक्षु हो ! यहाँ, भिक्षु यथार्थतः जानेर बुझेर उत्पन्न भएको कामवितर्क (=कामवासनोत्पादक सङ्कल्प) स्वीकार गर्दैन, त्यसलाई छाड्छ, मनबाट अलग पार्दछ, मेटिदिन्छ । उत्पन्न भएको व्यापादवितर्क ... । उत्पन्न भएको विहिंसावितर्क स्वीकार गर्दैन, त्यसलाई छाड्छ, मनबाट अलग पार्दछ, मेटिदिन्छ ।”

“भिक्षु हो ! (यसरी) जसले विनोदन गरी हटाउनुपर्नेलाई विनोदन नगरी बस्दछ, उसमा पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुन्छ । राम्ररी ... विनोदन गर्नेमा त्यस्ता पीडादायक र दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । भिक्षु हो ! यस्ता आस्रवहरू विनोदनद्वारा हटाइनुपर्ने भनी भनिन्छ ।”

७. भावनाद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रवहरू

१४. “भिक्षु हो ! कुनचाहिँ आस्रव भावनाद्वारा हटाइनुपर्ने हो ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु राम्ररी प्रतिसङ्ख्यानपूर्वक जानेर विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी (मुक्तिपरिणाम भएको) स्मृति सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ, राम्ररी ... धर्म-विचयसम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ, राम्ररी ... वीर्य-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ, राम्ररी ... प्रीति-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ, राम्ररी ... प्रश्रद्धि-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ, राम्ररी ... समाधि-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ, राम्ररी ... उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गको भावना गर्दछ ।”

“भिक्षु हो ! जसले भावना (ध्यान अभ्यासद्वारा) द्वारा हटाउनुपर्ने आस्रवहरू हटाएको हुँदैन, उसमा पीडादायक, दाहकारक आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छ । जसले भावनाद्वारा हटाउनुपर्ने आस्रवहरू हटाएको हुन्छ, उसमा पीडादायक दाहकारक आस्रव उत्पन्न हुँदैन । भिक्षु हो ! यसैलाई भावनाद्वारा हटाइनुपर्ने आस्रव भनी भनिन्छ ।”

१५. "भिक्षु हो ! जब भिक्षुको आस्रव दर्शन गरेर हटाउनुपर्नेलाई दर्शन गरेर हटाएको हुन्छ, संवर गरेर हटाउनुपर्नेलाई संवर गरेर हटाएको हुन्छ, प्रतिसंवर गरेर हटाउनुपर्नेलाई प्रतिसंवर गरेर हटाएको हुन्छ, अधिवासन गरेर हटाउनुपर्नेलाई अधिवासन गरेर हटाएको हुन्छ, परिवर्जन गरेर हटाउनुपर्नेलाई परिवर्जन गरेर हटाएको हुन्छ, विनोदन गरेर हटाउनुपर्नेलाई विनोदन गरेर हटाएको हुन्छ । भावना गरेर हटाउनुपर्नेलाई भावना गरेर हटाएको हुन्छ, भिक्षु हो ! यसो भएमा मात्र यस्ता भिक्षुलाई सबैका सबै आस्रव (सब्बासव)लाई संवरले युक्त भई (हटाई) बसेको भिक्षु भनी भनिन्छ । उसले तृष्णालाई छिन्नभिन्न गरी संयोजन (बन्धन)लाई मान-अभिसमय (अभिमानको दर्शन) बाट राम्ररी छुट्टिएर (आफ्नो) दुःखको अन्त गरेको हुन्छ ।"

१६. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सब्बासव-सुत्त समाप्त ।

३. धम्मदायाद-सुत्त

(धर्मदायदसूत्र)

१. धर्मदायाद होऊ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई - “भिक्षु हो !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवानले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! आमिस (आमिष) दायाद नभई धर्मदायाद (धर्मको उत्तराधिकारी) होऊ^{२३} । ‘आमिषदायाद (भौतिकवस्तुको उत्तराधिकारी) नभई मेरा शिष्यहरू धर्मदायाद होऊन्’ भन्ने ममा तिमीहरूप्रति अनुकम्पा छ । भिक्षु हो ! यदि तिमीहरू धर्मदायद नभई आमिषदायाद भयौ भने तिमीहरू पनि म पनि निन्दित हुनेछौ । आमिषदायाद न भई धर्मदायाद भयौ भने तिमीहरू पनि म पनि प्रशंसित हुनेछौ । भिक्षु हो ! आमिषदायाद नभई धर्मदायाद होऊ । आमिषदायाद नभई मेरा शिष्यहरू धर्मदायाद होऊन् भन्ने ममा तिमीहरूप्रति अनुकम्पा छ ।”

२. मिल्काउनु पर्ने भोजन (पुरा) बाँकी रहेमा

२. “भिक्षु हो ! भनौ - पुरा भोजन मेरो पात्रमा छ । अनि त्यहाँ दुइ जना भोकाएका भिक्षुहरू आउँछन् । उनीहरूलाई म भन्छु - “खाएर बाँकी रहेको भोजन मेरो पात्रमा छ । चाहन्छौ भने तिमीहरू सो खाऊ । यदि तिमीहरू खादैनौ भने फालिदिनेछु ।” अनि ती दुईमध्ये एक जना यस्तो कल्पना गर्दछ - “पात्रमा भगवानको पुरा बाँकी छ र मलाई भोक लागेको छ । मैले खाइन भने सो भोजन भगवान्ले ... मिल्काउनुहुन्छ ।” उसले यस्तो पनि विचार गर्छ कि - “भगवान्ले आमिषदायाद नभई धर्मदायाद होऊ” भनेर भन्नु भएको छ । अनि ऊ भोजन नखाई रातभर भोकै बस्छ ।

३. अर्कोले पनि विचार गर्दछ - “पात्रमा भगवानको पुरा बाँकी छ र मलाई भोक लागेको छ । मैले खाइन भने सो भोजन भगवान्ले ... मिल्काउनुहुन्छ ।” उसले यस्तो पनि विचार गर्छ कि - “भगवान्ले आमिषदायाद नभई धर्मदायाद होऊ” भनेर भन्नु भएको छ । ‘अतः किन म त्यो भिक्षान्त खाई भोक हटाई रातदिन नबिताऊँ ।’ अनि त्यो भोजन खाएर उसले भोक मेटाउँछ ।”

२३ यहाँ ‘आमिषदायाद नभई धर्मदायाद होऊ’ भन्नुको तात्पर्य खानपान आदिमा लोभ लाल्चा नगरी धर्मतिर लाल्चा गर भनिएको हो । अर्थात् खानपान आदि भौतिक वस्तुको अंश खोज्नुभन्दा धर्मको अंश खोज्नु बेस भनेर भनिएको हो ।

४. “भिक्षु हो ! यद्यपि उसले पुरा खाएर भोक मेटाउँछ परन्तु मेरा निमित्त यी दुई जनामध्ये अगिल्लो भिक्षु नै पूज्यतर र प्रशंसतर हुनेछ । किनभने उसले प्रतिपत्तिद्वारा सन्तुष्टिता अल्प-इच्छा सल्लेखता आदिद्वारा गुण धर्ममा पुन्याउँछ । त्यसैले भिक्षु हो ! आभिषदायाद नभई धर्मदायाद होऊ ।”

भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । यति भन्नु भई सुगत^{२४} (बुद्ध) भगवान्‌ विहारभित्र जानुभयो ।

३. सारिपुत्रको उपदेश

५. भगवान्‌ गइसक्नु भएपछि त्यहाँ आयुष्मान्‌ सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई “आवुसो भिक्षु हो !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो र भिक्षुहरूले “आवुसो !” भनी प्रत्युत्तर दिएपछि उहाँले यसो भन्नुभयो -

(क) कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुन्छन्

“आवुसो ! शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने भएर पनि कतिसम्म शिष्यहरू एकान्तवासबाट पर भएर बस्ने हुन्छन् ? शास्ता एकान्तवासमा बस्ने हुँदा कतिसम्म शिष्यहरू पनि एकान्तवासमा बस्ने हुन्छन् ?”

“आवुसो ! यस कुराको अर्थ बुझ्नका लागि हामीहरू टाढैबाट भए पनि तपाईंकाहाँ आउँछौं । यस कुराको अर्थ तपाईं नै बताउनुहोस् । तपाईंका सुनी धारण गर्नेछौं ।”

“आवुसो ! त्यसो भए ध्यान दिएर सुन, म भन्नेछु” भनी आयुष्मान्‌ सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो -

६. “आवुसो ! यहाँ गुरु हुने एकान्तवासमा मन लगाउने भएर पनि कतिसम्म शिष्य हुनेहरू एकान्तवासमा मन नलगाउने हुन्छन् ? आवुसो ! गुरु हुने एकान्तवासमा बस्ने हुँदा कतिसम्म शिष्य हुनेहरू पनि एकान्तवासमा बस्ने हुन्छन् ? जुन धर्मलाई गुरुले छाड्नुपर्छ भन्नु भएको छ त्यसलाई पनि छाड्दैनन्, भन्नु उल्टो बरु चीवरादि वस्तु थुपार्ने (बाहुलिका), प्रवृत्तिका हुन्छन्, धर्मलाई दृढरूपमा ग्रहण गर्दैनन् (साथलिका) नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्छन् (ओक्कमने पुब्बङ्गमा) र एकान्तवासमा मन नलगाउने हुन्छन् (पविक्के निक्खित धुरा) । त्यहाँ स्थविर भिक्षुहरूलाई तीन कुराद्वारा निन्दा गरिन्छ - (१) शास्ता एकान्तवासमा बस्ने हुँदा पनि एकान्तवासमा बस्ने शिक्षा शिष्यहरूले लिन्छन् भन्ने पहिलो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ । (२) जुन धर्मलाई शास्ताले छाड्नुपर्छ भन्नु भएको छ, सो धर्मलाई छाड्दैनन् भन्ने दोस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ । (३) चीवरादि वस्तु थुपार्ने प्रवृत्तिका हुन्छन्, धर्मलाई दृढरूपमा ग्रहण गर्दैनन्, नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्छन् र एकान्तवासमा मन नलगाउने हुन्छन् भन्ने तेस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ । आवुसो ! यसरी यी तीन कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको निन्दा हुन्छ । यसै गरी मझौला भिक्षुहरूलाई पनि ... नयाँ भिक्षुहरूलाई पनि ... यी तीन कुराद्वारा निन्दा हुन्छ । आवुसो ! यतिञ्जेलसम्म शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने हुँदा पनि शिष्यहरू एकान्तवासदेखि पर भएर बस्ने हुन्छन् ।

२४ ‘सुगत’ भनी दुईवटा अन्तहरूमा नगई राम्ररी गमन गर्ने भएको हुनाले र शोभायमान भएको आर्यमार्ग गमनद्वारा सुसम्पन्न हुनु भएका हुनाले तथा सुन्दर मानिएको निर्वाणमा पुग्नु भएका हुनाले - बुद्ध भगवान्‌लाई ‘सुगत’ भनिएको हो ।

(ख) कतिसम्म एकान्तवास बस्ने हुन्छन्

७. “आवुसो ! कतिसम्म शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्नु हुँदा शिष्यहरू एकान्तवासमा मन लगाउने कुरा सिक्छन् त ? आवुसो ! यहाँ गुरु हुने एकान्तवासमा मन लगाउने हुन्छ र शिष्य हुनेहरू पनि एकान्तवासमा मन लगाई बस्छन्, जुन धर्मलाई गुरुले छाड्नुपर्छ भनेको छ, त्यो धर्मलाई छाड्छन्, चीवरादि वस्तु थुपार्ने प्रवृत्तिका हुँदैनन्, धर्मलाई दृढरूपमा ग्रहण गर्छन्, एकान्तवासमा मन लगाउँछन् । त्यहाँ स्थविर भिक्षुहरूलाई तीन कुराद्वारा प्रशंसा प्राप्त हुन्छ (१) शास्ताले एकान्तवासमा मन लगाउने हुँदा शिष्यहरू पनि एकान्तवासमा मन लगाउने हुन्छन् भन्ने पहिलो कुरोद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ । (२) जुन धर्मलाई शास्ताले छाड्नुपर्छ भन्नु भएको छ, सो धर्मलाई छाड्छन् भने दोस्रो कुरोद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ । (३) चीवरादि वस्तु थुपार्ने प्रवृत्तिका हुँदैनन्, दृढरूपमा धर्म ग्रहण गर्छन्, नीवरणादि क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने हुन्नन र एकान्तवासमा मन लगाउने हुन्छन् भन्ने तेस्रो कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ । आवुसो ! यसरी यी तीन कुराद्वारा स्थविर भिक्षुहरूको प्रशंसा हुन्छ । यस्तै गरी सभौला भिक्षुहरूको ... र नयाँ भिक्षुहरूको पनि ... यी तीन कुराद्वारा प्रशंसा हुन्छ । आवुसो ! यतिञ्जेलसम्म शास्ता एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने हुँदा शिष्यहरू एकान्तवासमा मन लगाई बस्ने कुरा सिक्छन् ।”

(ग) मध्यममार्ग

८. “आवुसो ! लोभ पनि खराब (अकुशल) हो, र द्वेष पनि खराब हो । लोभ र द्वेष हटाउनका लागि यहाँ मध्यममार्ग छ, जसले आँखा देखाइदिन्छ, ज्ञान प्रदान गर्छ, शान्ति दिन्छ, अभिज्ञा दिन्छ, सम्बोधि दिन्छ तथा निर्वाणमा पुऱ्याइदिन्छ । त्यो आँखा आदि देखाइदिने मध्यममार्ग भनेको के हो, त ? - यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्म, सम्यक्आजीविका, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति र सम्यक्समाधि । यही त्यो मध्यममार्ग हो, जसले ... निर्वाणमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

९. “आवुसो ! क्रोध पनि खराब (अकुशल) हो, वैरभाव (उपनाह) पनि खराब हो, अर्काको गुण मेट्ने (मक्खो) पनि, ... दुवैतिरको कुरा सुन्ने (पलास) पनि ... ईर्ष्या पनि, ... मात्सर्य पनि, ... आफ्नो दोष लुकाउने (माया) पनि, ... आफूमा नभएको गुण देखाउने (साठेय्य) पनि, अहम्भाव (धम्भो) पनि, ... बदला लिने (सारम्भो) पनि, ... मान पनि, ... अतिमान पनि, ... मद पनि, ... प्रमाद पनि खराब हो । मद प्रमादलाई हटाउनका लागि पनि मध्यम मार्ग छ, जसले ... निर्वाणमा पुऱ्याइदिन्छ । त्यो मध्यम प्रतिपदा भनेको के हो, भने - यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... सम्यक्समाधि ।”

१०. आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

धम्मदायाद-सुत्त समाप्त ।

४. भयभैरव-सुत्त

(भयभैरवसूत्र)

१. अरण्य वनखण्डमा भय-भैरव हुन्छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान्, श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा^{२५} बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यसो भने -

“भो गौतम ! तपाईं गौतमको उद्देश्य गरी जो यी कुलपुत्रहरू^{२६} श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी अनगारीय भई प्रव्रजित भए - तिनीहरूका निमित्त तपाईं गौतम पूर्वगामी (=पुब्बङ्गमा) हुनुहुन्छ, तिनीहरूका निमित्त तपाईं गौतम हितकारी (=बहुकारी) हुनुहुन्छ, तिनीहरूका निमित्त तपाईं गौतम शिक्षादायी (=समादपेता) हुनुहुन्छ र त्यो जनसमूहले तपाईं गौतमकै अनुगमन (=विद्वानुगति) पनि गर्दछ^{२७} ।”

२५ पण्डितहरू गौरवनीय स्थानमा पुग्दा आसन-कुशल हुन्छन् र उनीहरू यथोचित ठाउँमा बस्न जान्दछन् । यी जाणुस्सोणि ब्राह्मण पनि उनीहरूमध्ये एक थिए । त्यसैले उनी एक छेउमा बसेका हुन् ।

कस्तो ठाउँमा बस्दा एक छेउमा बसेको भनिन्छ भने - ६ दोषहरू नभएको ठाउँमा बस्दा एक छेउमा बसेको मानिन्छ । जस्तै - (१) धेरै टाढा, (२) धेरै नजिक, (३) धेरै उच्च स्थान, (४) हावा आउने ठाउँ, (५) धेरै सामुन्ने र (६) धेरै पछाडि । यी ६ प्रकारका दोषहरू रहित भएको ठाउँमा बस्नेलाई एक छेउमा बसेको भनी भनिन्छ ।

(१) धेरै टाढा बस्दा केही भन्न चाहेको खण्डमा उच्च स्वरले कुरा गर्नुपर्ने हुन्छ । (२) धेरै नजिकमा बस्दा आमनेसामने टक्कर लगाएको जस्तो हुन्छ । (३) उच्च स्थानमा बस्दा अगौरव गरेको जस्तो हुन्छ । (४) हावा आउने ठाउँमा बस्दा शरीरको गन्धद्वारा बाधा पर्छ । (५) धेरै सामुन्ने बस्दा मुख हेर्नुपर्दा आँखा लडाएको जस्तो हुन्छ । (६) धेरै पछाडि बस्दा गर्दन तानेर फर्की हेर्नुपर्ने हुन्छ ।

अतः यिनै दोषहरूबाट अलग भएको ठाउँमा बस्नुलाई 'एक छेउमा' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १००-१०१, भयभैरवसुत्तवण्णना ।

२६ पालि साहित्यमा दुई प्रकारका कुलपुत्रहरूलाई 'कुलपुत्र' भनिएको छ । जस्तै - (१) जातीयकुलपुत्र र (२) आचार-कुलपुत्र । उदाहरणका लागि - जहाँ - “ ... त्यहाँ रट्टपाल (=राष्ट्रपाल) भन्ने एक कुलपुत्र रूखमुनि बसेका छन्, महानकुलोत्पन्न ... ” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा - जातीयकुलपुत्रलाई 'कुलपुत्र' भनिएको हो । र जहाँ - “जो कुलपुत्र श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी अनगारीय भई प्रव्रजित भएका ... ” भन्ने जस्ता ठाउँहरूमा - आचार-कुलपुत्रलाई 'कुलपुत्र' भनिएको हो । यहाँ, चाहिँ दुवै कारणले युक्त हुनेलाई 'कुलपुत्र' भनिएको हो भनी पपं.सू. I पृ. १०१: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२७ यी जाणुस्सोणि ब्राह्मणले किन यसो भनेका हुन् भन्नेबारेमा पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको छ -

२. “ब्राह्मण ! त्यस्तै हो । ब्राह्मण ! त्यस्तै हो । ब्राह्मण ! जो ती कुलपुत्रहरू मेरो उद्देश्य गरी श्रद्धापूर्वक^{२८} घरबार छाडी अनगारीय भई प्रव्रजित भए – तिनीहरूका निमित्त म पूर्वगामी (अगुवा) हुँ, तिनीहरूको निमित्त म हितकारी हुँ, तिनीहरूका निमित्त म शिक्षादायी हुँ र त्यो जनसमूहले मेरै अनुगमन पनि गर्दछ ।”

“भो गौतम ! अरण्यवनखण्ड (=अति डरलाग्दो घोर वनजङ्गल) को एकान्त शयनासन (=कुटी) मा बस्न गाह्रो छ, एकान्तमा बस्नु दुष्कर छ, एक्लो बस्नुमा मन लगाउन गाह्रो छ । त्यसरी एकलै बस्ने समाधि अलाभी भिक्षुको चित्तलाई मानौं जङ्गलले हरण गरेको जस्तो लाग्छ^{२९} । (मानौं जङ्गलले खाएको जस्तो लाग्छ) ।”

“ब्राह्मण ! त्यस्तै हो । ब्राह्मण त्यस्तै हो । अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनमा बस्नु गाह्रो छ, एकान्तमा बस्नु दुष्कर छ, एकलै बस्दा मन लगाउन गाह्रो छ । त्यसरी एकलै बस्ने समाधि अलाभी भिक्षुको चित्तलाई मानौं जङ्गलले हरण गरेको जस्तो लाग्छ ।”

बोधिसत्त्वको आत्मकथा

३. (१) “ब्राह्मण ! सम्बोधि प्राप्त हुनुभन्दा पहिले बोधिसत्त्व नै छँदा मलाई पनि यस्तो लागेको थियो – अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनमा बस्न गाह्रो छ, एकान्तमा बस्नु दुष्कर छ, एकलै बस्नुमा मन लगाउन गाह्रो छ । त्यसरी एकलै बस्ने समाधि अलाभी भिक्षुको चित्तलाई मानौं जङ्गलले हरण गरे जस्तो लाग्छ ।”

देवपुत्रहरूले भैं अनेक पञ्चकामगुणहरू परिभोग गरी, भित्र र बाहिर पालो-पहरा राखी घरमा बसेका अनेक कुलपुत्रहरूलाई यिनले अधि देखेका थिए । पछि गएर भगवान् बुद्धको मधुर धर्मोपदेश सुनेर उनीहरू श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी प्रव्रजित भएर रुखासूखा खानामा सन्तुष्ट भई, कुनै आरक्षा नभएको अरण्यवनखण्डमा निःशङ्की तथा निश्चिन्त भई हर्षपूर्वक अति प्रफुल्लित भएर बसेका पनि देखिए । अनि यिनले “यी कुलपुत्रहरूको निमित्त यस्तो बिघ्न प्रफुल्लता र सन्तुष्टि कसको कारणले भएको रहेछ ?” भनी विचार गर्दा – “श्रमण गौतमको कारणले हो” भन्ने कुरा बुझेपछि यिनको मनमा निकै प्रसन्नता उत्पन्न भएको थियो । सोही कारणलाई व्यक्त गर्नका लागि यिनी भगवान्कहाँ गई “भो गौतम ! तपाईं गौतमको उद्देश्य गरी ...” भन्ने आदि कुराहरू सुनाएका हुन् । पपं. सू. I. पृ. १०१: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

२८ यहाँ ‘श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी ...’ आदि भन्ने शब्दले अन्य किसिमबाट प्रव्रजित भएका होइनन्, शुद्ध श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएका भनिएको हो । किन कि श्रद्धाबाहेक अन्य किसिमबाट प्रव्रजित हुनेहरू पनि छन्, जस्तो – ऋणको कारणले, दासत्वको कारणले, सैनिक जीवनको कारणले, अपराधको कारणले, रोगको कारणले, गरिबीको कारणले आदि । हेर्नुहोस् आचार्य अमृतानन्द महानायकको बु. रा. भा - १, पृ. ४९ देखि ५५ सम्म, बु. गु. भा. - १, पृ. ३९४ तथा महा. व.पा. पृ. ७६-८०, पञ्चावाधवत्थु आदि महाखन्धक) जुन कुरा यहाँ बुद्धले ‘तिनीहरूका निमित्त म अगुवा हुँ’ भनी उल्लेख गर्नुभयो, त्यो ती श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुनेहरूको म अगुवा हुँ भनी भनिएको हो । अन्य प्रकारले प्रव्रजित हुनेहरूका निमित्त होइन भन्ने कुरा दर्साउनको लागि ‘श्रद्धापूर्वक ...’ आदि भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०२: भयभेरवसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

२९ डरलाग्दो रोमाञ्चित हुने घोर वनजङ्गलमा बस्न गाह्रो छ, शरीरले एकान्तवासको अनुभव गरे तापनि चित्तलाई अभिरमण गराउनु गाह्रो छ भनिएको हो । त्यस्तो डरलाग्दो घोर जङ्गलमा बस्दा उपचार समाधि वा अप्पना समाधि नपाउने भिक्षुको चित्त घाँसपात मृग आदि जन्तु जनावरहरूको कुनै आवाजद्वारा डराई, तर्सिई, कम्पित भई चित्तलाई धातमा राख्न सक्ने छैन भनी भनिएको हो । उपचार समाधि वा अप्पना समाधि प्राप्त हुनेलाई भने त्यस्तो भय उत्पन्न हुन सक्दैन । पपं. सू. II. पृ. १०२: भयभेरवसुत्तवण्णना । यस्तो बिघ्न डरलाग्दो वनजङ्गलमा निर्भीक तथा निश्चिन्त भएर बस्ने भिक्षुहरू देखेर जाणुस्सोणि ब्राह्मण बडो आश्चर्यचकित भएका थिए ।

“ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती अपरिशुद्ध कायकर्मले युक्त हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष कायकर्मको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई (=चित्तको त्रास र भयानक भयको अनुभवलाई) आह्वान गर्छन्^{३०} ।’ मचाहिँ अपरिशुद्ध तथा सदोष कायकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म परिशुद्ध कायकर्मले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध कायकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दछन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध कायकर्मले युक्त भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु । (म डराउन्न, म तर्सन्न, ममा तर्सनुपर्ने कुनै कारण थिएन भनी भनिएको हो) ।”

४. (२) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - जो ती अपरिशुद्ध वचीकर्मले युक्त हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष वचीकर्मको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्^{३१} । मचाहिँ अपरिशुद्ध तथा सदोषकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म परिशुद्ध वचीकर्मले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध वचीकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दछन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध वचीकर्मले युक्त भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

(३) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती अपरिशुद्ध मानसिककर्मले युक्त हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डका एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष मानसिककर्मको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान

Dhamma Digital

३० यहाँनिर ‘भय’ भन्नाले दोषपूर्ण अकुशलारम्भण र ‘भैरव’ (=भैरव) भन्नाले असुरक्षितताको अनुभवलाई भनिएको हो भन्ने कुरालाई बुझ्न सक्नुपर्छ ।

प्राणीहिसादि शारीरिक अकुशल कर्महरू गर्नेहरूको मनमा - ‘हामीले अयोग्य र अपराधपूर्ण काम गर्‍यौं, जसमाथि अपराध गर्‍यौं यदि उनीहरूले थाहा पाएको खण्डमा अहिल्यै नै हामीहरूको पिछा गरी हामीहरूलाई समाती दुःख कष्ट दिन सक्छन्’ भन्ने कल्पना लिई जङ्गलमा बसिरहने उनीहरू - खिचिक्क कुनै घाँसपातको आवाज सुन्नेबित्तिकै - ‘अब भने हामीहरू सिद्धियौं’ भन्ने मानसिक त्रास लागेर डराउँछन् । उनीहरूको मनमा ‘मान् कोही आफूलाई घेरा लगाउन आएका त होइनन्’ भनेर पनि लाग्छ । मानसिक त्रासले मुक्त हुन सक्दैनन् । त्यसैले सूत्रमा ‘आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोषकर्मको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०३: भयभैरवसुत्तवण्णनाले स्पष्टीकरण लेखेको हो ।

३१ अपरिशुद्ध वचीकर्मले युक्त हुनेहरूले कसरी भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भने - भूटा कुराद्वारा अर्काको अर्थलाई हानि गराई, पैशुन्यवाचाद्वारा मित्र-भेद गराई, परुषवचनद्वारा अर्काको बीचमा सम्मान नष्ट गराई अथवा वचनले फोसी तथा निरर्थक सम्भलापद्वारा अर्काको काममा हानि पुऱ्याई - ‘हामीले अयोग्य गर्‍यौं, यदि उनीहरूले थाहा पाएको खण्डमा जसलाई अपराध गर्‍यौं, उनीहरूले हामीलाई पिछा गरी हामीहरूलाई समाती दुःख कष्ट दिन सक्छन्’ भन्ने कुरा सोच्दै जङ्गलभित्र कुनै रूखमुनि वा कुनै भारनिर बसिरहने उनीहरू - अलिकता मात्र घाँस वा पातको आवाज सुनेर - ‘अब भने हामीहरू नष्ट भयौं’ भन्दै तर्सन्छन्, डराउँछन् र उनीहरूको मनमा कोही आएर समात्न वा बाँध्न आएको हो कि भने जस्तो त्रास उठ्छ । यसरी आफ्नै अपरिशुद्ध वचीकर्मको हेतुद्वारा उनीहरू भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०४: भयभैरवसुत्तवण्णना ।

गर्छन्^{३२} । मचाहिँ अपरिशुद्ध तथा सदोषकर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म परिशुद्ध मानसिककर्मले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध मानसिककर्मले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध मानसिककर्मले युक्त भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

(४) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती अपरिशुद्ध आजीविका हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै अपरिशुद्ध तथा सदोष-आजीविकाको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ अपरिशुद्ध तथा सदोष-आजीविका हुने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म परिशुद्ध आजीविकाले युक्त छु । जो ती आर्यहरू परिशुद्ध आजीविकाले युक्त भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई परिशुद्ध आजीविकाले युक्त भएको देखेर म अरण्य विहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

५. (५) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती अभिध्यालु (=लोभी) तथा कामविषयमा तीव्र राग हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू आफ्नै अभिध्या तथा कामविषयमा तीव्ररागको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्^{३३} । मचाहिँ अभिध्यालु तथा कामविषयमा तीव्ररागी हुने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म अनभिध्यालु (=निर्लोभी) छु । जो ती आर्यहरू अनभिध्यालु भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - तिनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई अनभिध्यालु देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु पल्लोभ (=उत्साहित) हुन्छु ।”

६. (६) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती व्यापन्न चित्त (=प्रकृति स्वभाव नभएका अर्थात् विभ्रान्त तथा क्लेश अनुरूप गएको चित्त) र प्रदुष्ट चित्त-सङ्कल्प भएका श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू आफ्नै

३२ अपरिशुद्ध मानसिककर्म गर्नेहरूले - अभिध्या भनिने गहिरो लोभको कारणले गर्दा उनीहरूले अर्काका सप्राणिक अथवा अप्राणिक वस्तुहरूमाथि महालोभ उत्पन्न गर्छन् । अनि अर्काको विनाश गर्ने चेतना लिई क्रोधित भई अर्कामाथि कुदृष्टि राख्छन् । अर्कालाई गलत बाटोमा लगाई जङ्गलमा बसिरहने उनीहरूको चित्तमा शान्ति रहन्न । माथिका पादटिप्पणीहरूमा उल्लेख भएजस्तै उनीहरू तर्सिन थाल्छन् र डराउन पनि थाल्छन् । पपं. सू. I. पृ. १०४: भयभैरवसुतवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३३ वस्तुकाम विषयमा तीव्र क्लेश तथा राग हुनेहरूको मनमा अव्यवस्थित रूपले चित्तारम्भण हुन्छ । यसरी अव्यवस्थित कल्पना लिई जङ्गलमा बस्नेहरूको चित्तमा दिनमा देखेका सम्बन्धित विषयहरू रातमा - भय-भैरव जस्तै भई उपस्थित हुन आउँछ । यसरी अकुशल चित्त हुनेहरू केही सानातिना कारणद्वारा नै तर्सन्छन्, डराउँछन् । डोरी वा लताहरूलाई देखा सार्पको भ्रममा पर्छन् । कुनै रूखका ठुटाहरूलाई देखा राक्षसजस्तै ठान्दछन् । यी कारणहरूद्वारा आपत परेको जस्तो हुन्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘आफ्नै अभिध्या तथा कामविषयमा तीव्ररागको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०४: भयभैरवसुतवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

व्यापन्न चित्त र प्रदुष्ट चित्त-सङ्कल्पको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्^{३४} । मचाहिँ व्यापन्न चित्त र प्रदुष्ट चित्त-सङ्कल्प हुने भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म मैत्रीविहारी छु । जो ती आर्यहरू मैत्रीविहारी भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई मैत्रीविहारी देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

७. (७) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती धीनमिद्धको^{३५} प्रभावमा परेका श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूलाई आफ्नै धीनमिद्धको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ धीनमिद्धको प्रभावमा परी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म धीनमिद्धबाट पर छु । जो ती आर्यहरू धीनमिद्धको प्रभावमा नपरी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई धीनमिद्धबाट पर भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

९. (८) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती अनिस्थिरता (=उद्धता) र अशान्त-चित्त (=अवूपसन्त चित्त) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै अनिस्थिरता र अशान्त चित्तको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ अनिस्थिरता र अशान्त चित्त लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म शान्त छु । जो ती आर्यहरू शान्तचित्त लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफ्नो शान्त चित्तलाई देखेर म अरण्य विहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

९. (९) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती शङ्का र उपशङ्काले^{३६} युक्त भएका (=कङ्कीवेचिकिच्छी) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै शङ्का र उपशङ्काको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ शङ्का र उपशङ्का लिई अरण्य वनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म शङ्का र उपशङ्काबाट उत्तीर्ण छु । जो ती आर्यहरू शङ्का र उपशङ्काबाट उत्तीर्ण भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई शङ्का र उपशङ्काबाट उत्तीर्ण भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

३४ कसरी भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भन्ने कुराहरू यसभन्दा अघिल्लो अर्थात् ‘अभिध्यालु’ को पादटिप्पणीमा भएजस्तै सम्फनुपर्छ । पपं. सू. I. पृ. १०५ ।

३५ ‘धीन’ भनेको शारीरिक अल्सीपन र ‘मिद्ध’ भनेको मानसिक अल्सी हो । अन्य शब्दमा भन्ने हो भने ‘धीन’ भनेको रूपकायको अल्सीपन र ‘मिद्ध’ भनेको नामकायको अल्सीपन हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०५: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । अतः ‘धीनमिद्ध’ को अर्थ शारीरिक तथा मानसिक अल्सीपन हो ।

३६ यहाँ ‘शङ्का र उपशङ्का’ शब्द पाँचै नीवरणलाई नै लिइएको हो । ध्यान विषयको आरम्भणलाई ‘यो कस्तो आरम्भण रहेछ ?’ भन्ने शङ्का लाग्नेलाई ‘शङ्का’ र सो आरम्भणलाई निश्चित गर्न नसकी ‘यो हो कि त्यो हो’ भनी द्विविधा हुनेलाई ‘उपशङ्का’ भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०५.

१०. (१०) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती आफ्नो उत्कर्ष गर्ने (=आत्म-प्रशंसक) र अर्काको निन्दा गर्ने स्वभाव हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै उत्कर्ष गर्ने र अर्काको निन्दा गर्ने हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन्^{३७} । मचाहिँ आफ्ना उत्कर्ष (बढोत्तरी) वा अर्काको निन्दा गरी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म आफ्नो उत्कर्ष (बढोत्तरी) वा अर्काको निन्दा नगर्ने हुँ । जो ती आर्यहरू आफ्नो उत्कर्ष (बढोत्तरी) वा अर्काको निन्दा नगरी अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई आफ्नो उत्कर्ष (बढोत्तरी) वा अर्काको निन्दा नगर्ने देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

११. (११) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती डराउने काँतर स्वभावका (=जडभीरु प्रकृतिका) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै डर र काँतरले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ डर र काँतर स्वभाव लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म लोमहर्षणदेखि टाढा छु । जो ती आर्यहरू लोमहर्षणदेखि टाढा भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई लोमहर्षणदेखि टाढा भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

१२. (१२) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - जो ती लाभ र सत्कार तथा यशकीर्तिको^{३८} कामना गर्ने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै लाभ र सत्कार तथा यशकीर्तिको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ लाभ र सत्कार तथा यशकीर्तिको कामना गरी अरण्यवनखण्डको

३७ आफ्नो उत्कर्ष गर्ने र अर्काको निन्दा गर्नेहरूको मनमा ‘हामीले अरूलाई निन्दा गर्‍यौं, होच्याएर कुरा गर्‍यौं’ भन्ने मनमा लाग्नाको कारणले गर्दा माथि अपरिशुद्ध कार्यकर्मको पादटिप्पणीमा उल्लेख भएजस्तै मनमा त्रास र डर उत्पन्न हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. I. पृ. १०५.

३८ लाभ र सत्कार तथा यशकीर्तिको इच्छा गर्नेहरूले कसरी भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् भन्ने विषयमा माथि अभिध्यालुको पादटिप्पणीमा उल्लेख भएबमोजिम कुरा बुझ्नुपर्छ । उदाहरणको निमित्त यहाँ निम्न कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

पियगाभिक भन्ने एक भिक्षु थियो । धृतङ्गशील पालन गर्ने भिक्षुहरूको लाभ र सत्कारलाई देखेर उसले पनि धृतङ्गशील पालन गरी लाभ र सत्कार पाउनुपर्‍यो भन्ने सोची श्मशानिक-धृतङ्गशील ग्रहण गरी ऊ मसानमा रात बिताउन थाल्यो । (धृतङ्गशील भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा आचार्य अमृतानन्द महानायकको बु.प.भा. - १, पृ. १२३ को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।)

एक दिन, एक छाडा बूढी गाई, दिनको समयमा यताउता गोचर गरी, रातको समयमा त्यस मसानमा आई फूलको भाडमा टाउको अड्याई उग्राएर उभिइरही । पियगाभिक भिक्षु रातमा चक्रमण गर्नका लागि बाहिर आउँदा गाईले उग्राइरहेको आवाज सुनी उसले सोच्न थाल्यो - अवश्य नै लाभ र सत्कारको आशा लिई म मसानमा बसेको कुरो थाहा पाई मलाई कष्ट दिनका लागि देवराजा यहाँ आएका होलान् । यति मनमा सोचेर बूढी गाईको अधिस्तिर गई दुवै हात जोरी बिन्ती गरी उसले यसो भन्यो - ‘हे देवराज ! आज एक रात मलाई क्षमा गर्नुहोस् । भोलिदेखि यस्तो इच्छा राख्ने छैन’ भन्दै ऊ रातभरि त्यहीँ दुइटा हात जोरी बिन्ती गर्दै बसिरह्यो । भोलिपल्ट उज्यालो भएपछि उसले गाईलाई देखेर ‘रातभरि मलाई तर्साउने ?’ भन्दै गाईलाई पिटेर लखेट्यो । पपं. सू. I. पृ. १०६: भयभैरवसुत्तवण्णना ।

एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म अल्पेच्छि छु । जो ती आर्यहरू अल्पेच्छि भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई अल्प-इच्छामा देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

१३. (१३) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - जो ती आलसी (=कुसीतो=मानसिक उत्साह नगर्ने), र वीर्यहीन (=हीनविरियो=मानसिक साहस नगर्ने) स्वभावका श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू आफ्नै आलस्यता र वीर्यहीनताको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ आलसी र वीर्यहीन भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म निरालसी तथा वीर्यवान् छु । जो ती आर्यहरू निरालसी तथा वीर्यवान् भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई निरालसी तथा वीर्यवान् भएको देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

१४. (१४) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - जो ती विस्मृति भएका वा प्रज्ञाविहीन भएका^{३९} (=सुभुबुभु नभएका) श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै विस्मृतिता वा प्रज्ञाविहीनताको हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ विस्मृति वा प्रज्ञाविहीन भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म स्मृतिसम्पन्न छु । जो ती आर्यहरू स्मृतिसम्पन्न भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूलाई स्मृतिसम्पन्न देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

१५. (१५) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - जो ती असमाहित (=उपचार समाधिमा साथै अप्पना समाधि पनि नभएको चित्त=अर्थात् व्यग्रचित्त) र विभ्रान्त चित्त हुने^{४०} श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू - आफ्नै असमाहित र विभ्रान्त चित्तले हेतुले नै अकुशल भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ असमाहित र विभ्रान्त चित्त लिई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म समाधिसम्पन्न छु । जो ती आर्यहरू समाधिसम्पन्न भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूमा समाधिसम्पदा देखेर म अरण्यविहारमा भन्नु उत्साहित हुन्छु ।”

३९ यहाँनिर स्मृतिलाई दुई प्रकारले देखाइएको छ, जस्तो - (१) प्रज्ञारहित-स्मृति र (२) प्रज्ञासहित-स्मृति । प्रज्ञारहित-स्मृतिले गर्नुपर्ने काम राम्ररी गर्न नसक्ने भएको हुँदा यसलाई 'विस्मृति' अथवा कमजोर स्मृति भनिएको हो । प्रज्ञासहित स्मृतिले चाहिँ गर्नुपर्ने काम राम्ररी गर्न सक्ने भएको हुँदा यसलाई 'प्रज्ञासहित स्मृति' अथवा 'सम्प्रज्ञान-स्मृति' भनिएको हो । माथि सूत्रमा चाहिँ काम गर्न नसक्ने स्मृतिलाई दर्साइएको छ । पपं. सू. I. पृ. १०६: भयभैरवसुत्तवण्णा ।

४० 'असमाहित र विभ्रान्त चित्त' भनेको समाधि नभएको चित्तलाई भनिएको हो, जस्तो - बाँदरका बच्चाहरू एक रूखका शाखाहरूबाट अर्का रूखका शाखाहरूमा उफेर जान्छन्, त्यसैगरी असमाहित हुनेको चित्तारम्भण पनि एकै आरम्भणमा स्थिर नरही चञ्चल रहन्छ । एकमाथि अर्को चित्तारम्भण लिँदै कुनै पनि ध्यानारम्भणलाई स्थिररूपले समाई राख्न सकिन्न । त्यसैले सूत्रमा 'असमाहित र विभ्रान्त चित्त' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०६-१०७: भयभैरवसुत्तवण्णा ।

१६. (१६) “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘जो ती मन्दबुद्धि भेडा-लठेब्रोजस्तै दुष्प्राज्ञ हुने श्रमण वा ब्राह्मणहरू अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन्, ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरू आफ्नै भेडा-लठेब्रोजस्तै दुष्प्राज्ञताको हेतुले नै अकुशल-भय-भैरवलाई आह्वान गर्छन् । मचाहिँ भेडा- लठेब्रोजस्तै दुष्प्राज्ञ भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्दिन, म प्रज्ञासम्पन्न छु । जो ती आर्यहरू प्रज्ञासम्पन्न भई अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको परिभोग गर्छन् - उनीहरूमध्ये म एक हुँ ।”

“ब्राह्मण ! यसरी आफूमा प्रज्ञासम्पदालाई देखेर म अरण्यविहारमा भ्रन् उत्साहित हुन्छु^{४१} ।”

२. बोधिसत्त्व भय-भैरवबाट टाढा

१७. “ब्राह्मण ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘पक्षको चतुर्दशी (=चातुर्दशी), पूर्णिमा (=पञ्चदशी), अष्टमी भनी जुन रातहरू प्रसिद्ध छन्, अभिलक्षित छन् - त्यस्ता रातहरूमा - जो ती भयावह हुने, रोमहर्षण हुने आरामचैत्य^{४२} (=फलफूलहरूका बगैँचाहरू), वनचैत्य (=बलि आदि चढाउने देवालय भएका वनहरू), वृक्षचैत्य (=गाऊँ तथा निगमहरूको द्वारनिर भएका पूजा चढाउने रूख) हरू हुन् - त्यस्ता ठाउँमा बसूँ यस निमित्त कि भय-भैरव आएको मैले देख्न सकूँ ।’ ब्राह्मण ! अनि सो म अर्को समयमा पक्षको चतुर्दशी, पूर्णिमा, अष्टमी भनी जुन रातहरू प्रसिद्ध छन्, अभिलक्षित छन् - त्यस्ता रातहरूमा - जो ती भयावह हुने, रोमहर्षण हुने आरामचैत्य, वनचैत्य, वृक्षचैत्यहरू हुन् - त्यस्ता ठाउँहरूमा बस्नथालें । ब्राह्मण ! त्यस्तो ठाउँमा बसिरहँदा त्यहाँ मृगहरू^{४३} पनि आउँछन्, मुजुरहरूले^{४४} (रूखबाट) काठका टुक्राहरू खसाल्छन्, बतासले स्याउलाहरू सरसराउँछ । अनि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘यही त्यो भय-भैरव त होइन, जो आउँदछ !’ ब्राह्मण ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - म भय-भैरवको प्रतीक्षामा किन नबसूँ ? बरु जुन-जुन बखत भय-भैरव आउँछ, त्यस-त्यस बखतमै भय-भैरवलाई किन नहटाऊँ ?”

१८. “(१) ब्राह्मण ! अनि चक्रमण गरिरहेको मलाई जब भय-भैरव (=त्रास र भय) आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा (डराएर) म न उभिइन्छु, न बस्छु, न त लेट्छु, बरु चक्रमण गरेर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँछु^{४५} । (२) ब्राह्मण ! अनि उभिइरहेको मलाई जब भय-भैरव आउँछ, ब्राह्मण ! तब

४१ यहाँसम्मका कुराहरूलाई ‘सोलसद्धानाम्मणपरिग्गहो’ भनी भनिन्छ भनी पपं. सू. I. पृ. १०७: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४२ फलोद्यान र पुष्पउद्यानलाई यहाँ आरामचैत्य भनिएको हो । (त्यस ताकका व्यवहारको कुरा बुझ्नका लागि आचार्य जमूतानन्द महास्थविरको बु.ब्र. भा - १, पृ. १४ को पादटिप्पणी हेर्नुहोला ।)

४३ यहाँ ‘मृगहरू’ भन्नाले सबै प्रकारका चौपायाहरूलाई भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०८: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४४ ‘मुजुरहरू’ भन्नाले सबै प्रकारका चराका जातिहरूलाई भनिएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. १०९: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४५ भनाइको तात्पर्य - चार ईर्यापथहरूमध्येमा जुन ईर्यापथमा रहँदा माथि उल्लेख भएजस्तै मृगादिहरूको आवाजद्वारा, मुजुरहरूको आवाजद्वारा अथवा स्याउलाको आवाजद्वारा रोमाञ्चित हुने हो - त्यस्तो बखतमा आफू रोमाञ्चित नभई, रोमाञ्चितको कारणद्वारा भयभीत नभई, जुन ईर्यापथमा रहेको हो - सोही नै ईर्यापथमा बसेर - रोमाञ्चका कारणहरू पत्तो लगाई, भयलाई हटाउँथे र भयको कारण आउनासाथ डराएर एउटा ईर्यापथबाट अर्को ईर्यापथमा लाग्दैनथे भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १०९: भयभैरवसुत्तवण्णना ।

त्यत्तिकैमा (डराएर) म न चक्रमण गर्दछु, न बस्दछु, न त लेदछु, बरु उभिएर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँछु । (३) ब्राह्मण ! अनि बसिरहेको मलाई जब भय-भैरव आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा म न लेदछु, न उभिइन्छु, न त चक्रमण नै गर्छु, बरु बसेर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँछु । (४) ब्राह्मण ! अनि लेटिरहेको मलाई जब भय-भैरव आउँछ, ब्राह्मण ! तब त्यत्तिकैमा म न बस्छु, न उभिइन्छु, न त चक्रमण नै गर्छु, बरु लेटेर नै त्यो भय-भैरवलाई म हटाउँछु ।”

१९. “ब्राह्मण ! यहाँ, केही श्रमण ब्राह्मणहरू छन् – जो रातलाई पनि दिन भनी सम्भ्रन्छन्, दिनलाई पनि रात भनी सम्भ्रन्छन्^{५६} । यसलाई म उनीहरूको सम्मोहित बसोबास (एक प्रकारको मूर्धा, तन्द्रा, बेहोसी) हो, भनी भन्दछु । ब्राह्मण ! मचाहिँ रातलाई नै रात भनी जान्दछु, दिनलाई नै दिन भनी जान्दछु । ब्राह्मण ! ‘असम्मोहित स्वभावका सत्त्व जो बहुजनहितका निमित्त, बहुजन सुखका निमित्त, लोकानुकम्पाका निमित्त, अर्थका निमित्त, हितका निमित्त तथा देव-मनुष्यहरूको सुखका निमित्त लोकमा उत्पन्न भयो’ भनी यदि सम्यक् रूपले भन्ने हो भने – मलाई नै सो भन्नुपर्छ – ‘असम्मोहित स्वभावको सत्त्व जो बहुजन हितका निमित्त, बहुजन सुखका निमित्त, लोकानुकम्पाका निमित्त, अर्थका निमित्त, हितका निमित्त तथा देव-मनुष्यहरूका सुखका निमित्त लोकमा उत्पन्न भयो’ भनी यदि सम्यक् रूपले भन्ने हो, भने – मलाई नै सो भन्नुपर्छ – ‘असम्मोहित स्वभावको सत्त्व जो बहुजन हितका निमित्त, बहुजन सुखका निमित्त, लोकानुकम्पाका निमित्त, अर्थका निमित्त, हितका निमित्त तथा देव-मनुष्यहरूका सुखका निमित्त लोकमा उत्पन्न भए ।”

३. बोधिसत्त्वको उत्तरोत्तर समापत्ति

२०. रूपावचरध्यान – “ब्राह्मण ! (त्यस बखत) मेरो वीर्य^{५७} (उद्योग) अदम्य (=आरद्ध) थियो, घटेर जान्दैनथ्यो (=असल्लीन), स्मृति पनि उपस्थित थियो विस्मृति थिएन, काय (शरीर) पनि शान्त नै थियो अशान्त थिएन, चित्त पनि समाहित भई एकाग्र नै थियो^{५८} । (१) ब्राह्मण ! अनि सो म

४६ सेतो कसिण ध्यानलाभीले रातलाई पनि दिन र कसिण ध्यानलाभीले दिनलाई पनि रात सम्भ्रन्छन् । कसरी त्यस्तो सम्भ्रन्छन् भन्ने बारेका विस्तृत कुराहरू पपं. सू. I. पृ. ११०: भयभैरवसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको छ ।

४७ उपरोक्ताकारले आफू असम्मोहित भएर बसेको थिएँ भन्ने कुरा बताइसक्नु भएपछि कुन तरिकाले त्यसरी बसेको थिएँ भन्ने कुरा दर्साउनका निमित्त बोधिमण्डपका कुराहरू सुरुदेखि बताउनु हुँदै कुराहरू भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. ११२: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । केही आचार्यहरूले चाहिँ यसरी स्पष्टीकरण दिएका छन् –

जब असम्मोहित भएर बसेका कुरा जाणुस्सोणि ब्राह्मणले सुने तब उनको मनमा ‘कुन तरिकाले त्यसरी असम्मोहित भएर बस्न सकेका रहेछन् ?’ भन्ने खुलदुली लागेको कुरो बुझ्नुभई भगवान्ले बोधिमण्डपमा आफूले चतुरङ्गयुक्त वीर्य गरेको र त्यसबाट आफू असम्मोहितको कोटीमा प्राप्त भएको कुरोबारे प्रकाश पार्नुहुँदै यी कुराहरू भन्नु भएको हो भन्ने कुरा पनि पपं. सू. I. पृ. ११२ ले उल्लेख गरेको छ ।

(‘चतुरङ्गयुक्त-वीर्य’ भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बु.श्रा.भा - १, पृ. १९ मा उल्लेख भएको छ ।)

४८ यतिसम्मका कुराहरू अर्थात् – वीर्य, स्मृति, शान्त तथा समाहित एकाग्र भन्ने आदि कुराहरूसम्म ध्यानका पूर्वभाग प्रतिपत्तिका कुराहरू हुन् । भनाइको तात्पर्य समाधिस्थ हुनका लागि प्रबन्ध गर्नुपर्ने काम । यसपछि जुन कुराहरू सूत्रमा बताइएका छन् – ती सबै ध्यान-फलका कुराहरू हुन् भनी पपं. सू. I. पृ. ११२: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कामविषयबाट अलग भई, अकुशल विषयबाट अलग भई, सवितर्क-सविचारयुक्त विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बसें^{४९} । (२) वितर्क-विचारलाई शान्त पारी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-विचाररहित, समाधिजः प्रीतिसुखले युक्त द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बसें । (३) प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई विहार गरे, स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव पनि गरे, जसलाई आर्यहरू - 'उपेक्षावान् स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने' भनी भन्दछन् - त्यस्तो तृतीयध्यान पनि प्राप्त गरी बसें । (४) सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य-दौर्मनस्यलाई अन्त गरी, दुःखसुख नभएको, उपेक्षाद्वारा स्मृति परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बसें^{५०} ।"

२९. पूर्वानुस्मरण-ज्ञान - "यसरी समाहित चित्त भएपछि परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि, मृदु तथा कर्मण्य भएपछि, निश्चलतामा पुगेपछि - सो मैले पूर्वजन्म स्मरण हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनि मैले अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरेँ । जस्तै - एक जन्म, दुई जन्म, तीन जन्म, चार जन्म, पाँच जन्म, दस जन्म, बीस जन्म, तीस जन्म, चालीस जन्म, पचास जन्म, सय जन्म, सहस्र जन्म, शतसहस्र जन्म तथा अनेक संवर्तकल्प (=प्रलय), अनेक विवर्तकल्प (=सृष्टि) का कुराहरू^{५१} पनि अनुस्मरण गरेँ - 'अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो

४९ यो प्रथमध्यान आदि सम्बन्धी विस्तृत कुराहरू विसुद्धिमगो, पठविकसिणनिद्देशो - ४, पृ. १०३ मा उल्लेख भएको छ ।

५० यस्ता ध्यानहरूको सम्बन्धमा पपञ्चसूदनीले निम्न प्रश्नोत्तर गरेको छ -

भगवान् बुद्ध यस्ता ध्यानहरूमा कसरी बस्नु भएको थियो ? कर्मस्थान भावना गरेर भगवान् यस्ता ध्यानहरूमा बस्नु भएको थियो । कुनचाहिँ कर्मस्थान गरी बस्नु भएको थियो त ? आनापानसति (=शवास प्रवासको स्मृति) कर्मस्थान गरी बस्नु भएको थियो ।

(१) यी चार ध्यानहरू कसैको निमित्त चित्त एकाग्रता गर्नुका निमित्त हुन्छ, (२) कसैका निमित्त विपश्यना ध्यान लाभ गर्नुका निमित्त हुन्छ, (३) कसैका निमित्त अभिज्ञाध्यान लाभ गर्नुका निमित्त हुन्छ, (४) कसैका निमित्त निरोधध्यान लाभ गर्नुका निमित्त हुन्छ, तथा (५) कसैका निमित्त भवचक्रगामी (भवोक्कमन्त्यानि) हुन्छ ।

(१) तीमध्ये - क्षीणासवीहरूका निमित्त चित्त एकाग्र गर्नका निमित्त हुन्छ । उनीहरू एकाग्र चित्त गरी ध्यानमा बसी 'सुखपूर्वक दिन बिताउँनेछौं' भनी कसिण परिकर्म गरी अष्टसमापत्तिहरू लाभ गर्छन् ।

(२) शैक्ष र पृथक्जनहरूका निमित्त चाहिँ - 'समापत्तिबाट उठी समाहित चित्त भएर विपश्यना गर्नेछौं' भनी जो ध्यान गर्छन्, उनीहरूका निमित्त विपश्यना ध्यान लाभ गर्नका निमित्त सहायक हुन्छ ।

(३) जो अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी अभिज्ञापादक ध्यानमा बसेर उठ्छन् - उनीहरू 'एकं भएर धेरै हुनेछौं' भन्ने विचार गर्छन् र त्यस्ताका निमित्त अभिज्ञाध्यान लाभ गर्नको निमित्त सहायक हुन्छ ।

(४) अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी निरोधसमापत्तिमा बसी जसले सप्ताहसम्म अचित्तक भई यही जीवनमा निरोधनिर्वाणमा पुगी 'सुखपूर्वक विहार गर्नेछौं' भन्ने विचार गर्छ - त्यस्ताका निमित्त निरोध ध्यान लाभ गर्नका निमित्त सहायक हुन्छ ।

(५) जसले अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी, अपरिहीन ध्यानी भई 'ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछु' भन्ने विचार गर्छन् - त्यस्ताको निमित्त भवचक्रगामी हुन्छ ।

तर, जब भगवान्ले यो चतुर्थध्यानलाई बोधिवृक्षमुनि प्राप्त गर्नुभयो, तब उहाँका निमित्त यो ध्यान विपश्यनाध्यान लाभ गर्नका निमित्त सहायक, अभिज्ञाध्यान लाभ गर्नका निमित्त सहायक, सबै कृत्यसाधक तथा सबै प्रकारका लौकिक लोकोत्तर गुणदायी भएको थियो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । जुन गुणहरू दायी भएका थिए, ती गुणहरू एक-एक गरी बताउनु हुँदै भगवान्ले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई 'अनि सो म कामविषयबाट अलग भई ...' भन्ने आदि कुराहरू बताउनु भएको हो भनी पपं. सू. I. पृ. ११२-१३: भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५१ संवर्त-कल्प र विवर्त-कल्पका कुराहरूका बारेमा सम.पा. I. पृ. १४८: वेरञ्जकण्डवण्णनामा उल्लेख भएको छ ।

आहारपान, यस्तो सुखदुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो' अनि त्यहाँबाट च्युत भई अमुक ठाउँमा^{५२} उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि 'यस्तो नाम'^{५३}, यस्तो गोत्र'^{५४}, यस्तो वर्ण'^{५५}, यस्तो आहार-पान'^{५६}, यस्तो सुखदुःख भोग गर्ने '^{५७} र यति आयु थियो '^{५८} । सो म त्यहाँबाट च्युत भई यहाँ^{५९} उत्पन्न भएँ ।' यसरी आकारसहित, उद्देश्यसहित, अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरेँ^{६०} । ब्राह्मण ! यसरी अप्रमत्त भई, आतप्त युक्त भई, वीर्यवान् भई विहार गर्दा रातको पहिलो याममा यो पहिलो विद्या मैले लाभ गरेँ । (अनि त्यससम्बन्धी मेरो) अविद्या^{६१} नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो ।"

२२. च्युति उत्पत्ति ज्ञान – "यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि, मृदु तथा कर्मण्य भएपछि, निश्चलतामा पुगेपछि – सो मैले सत्त्व प्राणीहरूको च्युति तथा उत्पत्ति जान्ने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ^{६२} । त्यसपछि, मैले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत हुने,

- ५२ यहाँ 'फलाना ठाउँमा' भनेको तुषित भवनलाई लक्ष्य गरी भनिएको हो भन्ने कुरा जान्नुपर्छ भनी पपं. सू. I. पृ. ११४ ले उल्लेख गरेको छ । (तुषित भवन भन्ने देवलोक कुन तलामा पर्छ भन्ने कुरा आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बु.ब्र. भा - १, पृ. ४८९ मा हेर्नु होला ।)
- ५३ यहाँ 'यस्तो नाम' भनी सोही तुषितलोकमा उत्पन्न भएदेखि त्यहाँ यस्तो नाम थियो भनी भनिएको हो । अर्थात् 'स्वतकेतु' भन्ने देवपुत्र थिएँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४ ।
- ५४ देवताहरूकै जस्तो गोत्र थियो भनी भनिएको । पपं. सू. I. पृ. ११४ ।
- ५५ सुवर्णवर्णी थिएँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४ ।
- ५६ दिव्यामृत आहार-पान थियो भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४ ।
- ५७ दिव्य-सुख भोग गर्दथेँ र दुःखचाहिँ संस्कार मात्रको दुःख थियो भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४: भयभेरवसुत्तवण्णना ।
- ५८ ७५ कोटी ६० लाख वर्ष आयु थियो भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४: भयभेरवसुत्तवण्णना ।
- ५९ यहाँ भने 'यहाँ' भनेको तुषित भवनबाट च्युत भई महामायादेवीको कोखमा उत्पन्न भएँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११४ ।
- ६० यो पूर्वानुस्मरण-ज्ञान ६ व्यक्तिहरूले अनुस्मरण गर्न सक्छन् । जस्तै – (१) तीर्थीयहरूले, (२) प्रकृति-श्रावकहरूले, (३) महाश्रावकहरूले, (४) अग्रश्रावकहरूले, (५) प्रत्येकबुद्धहरूले तथा (६) बुद्धहरूले ।
- (१) यीमध्ये तीर्थीयहरूले ४० कल्पसम्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (२) प्रकृतिश्रावकहरूले अर्थात् साधारण श्रावकहरूले १०० कल्पदेखि लिएर १००० कल्पसम्मका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (३) असीति महाश्रावकहरूले एक लाख कल्पसम्मको अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (४) दुई अग्रश्रावकहरूले एक असंख्य र शतसहस्र कल्पसम्मको अनुस्मरण गर्न सक्छन् ॥ (५) प्रत्येकबुद्धहरूले दुई असंख्य र शतसहस्र कल्पसम्मको अनुस्मरण गर्न सक्छन् । (६) बुद्धहरूको चाहिँ यति उति भन्ने परिच्छेद हुँदैन भनी विसु. म. पृ. ३०७ अभिञ्जानिद्देस, पुब्बेनिवासानुस्सतिज्ञाणकथाले उल्लेख गरेको छ ।
- ६१ पूर्वजन्मका कुराहरूलाई संस्मरण गर्न नसक्नुलाई नै यहाँ 'अविद्या' भनिएको हो । पूर्वजन्मका कुराहरू संस्मरण गर्न सक्ने हुँदा, जान्न सक्ने हुँदा – 'अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो' भनी भनिएको हो । अन्धकारका बारेमा पनि यस्तै तरिकाले बुझ्नु होला । पपं. सू. I. पृ. ११४: (यससम्बन्धी विस्तारका कुराहरूको बढी व्याख्या विसु. म. पृ. ३०७: पुब्बेनिवासानुस्सतिज्ञाणकथा, अभिञ्जानिद्देस - १३ मा हेर्नु होला ।)
- ६२ यहाँनिर पपं. सू. I. पृ. ११४: ले यस्तो उल्लेख गरेको छ –
- पूर्वानुस्मरण अथवा च्युति उत्पत्तिका कुराहरू जान्नका निमित्त ध्यानको क्रमानुसार गएर मात्र अरूहरूले बुझ्न सक्छन् । परन्तु पारमी पूरा गरी आउनु भएका महासत्त्वका निमित्त त्यसरी ध्यानको क्रमानुसार गइरहुनु

उत्पन्न हुने ^{६३} सत्त्व प्राणीहरूलाई देखे र (उनीहरू) आ-आफ्नो कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएको पनि देखे (जाने) । - 'यी सत्त्वहरू काय-दुश्चरित्रले युक्त भई वाक्-दुश्चरित्रले युक्त भई, मनः-दुश्चरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई ^{६४}, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त उनीहरू अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू भने काय-सुचरित्रले युक्त भई, वाक्-सुचरित्रले युक्त भई, मनः-सुचरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको अपवाद (निन्दा) नगर्ने भई, सम्यकदृष्टिक भई, सम्यकदृष्टियुक्त काम गर्ने भई - मरणोपरान्त उनीहरू सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।' यसरी अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा मैले च्युत भएका, उत्पन्न भएका, प्राणीहरूलाई देखे र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि देखे (जाने) । ब्राह्मण ! यसरी अप्रमत्त भई, आतप्त भई, वीर्यवान् भई विहार गर्दा रातको दोस्रो याममा यो दोस्रो विद्या मैले लाभ गरे । (अनि सोसम्बन्धी मेरो) अविद्या नष्ट भयो ^{६५}, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो ।"

२३. आस्रव-क्षय-ज्ञान - 'यसरी समाहित चित्त ^{६६} भएपछि, परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि, मृदु तथा कर्मण्य भएपछि, निश्चलतामा पुगेपछि - सो मैले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त भुकाएँ । अनि मैले 'यो दुःख हो' भनी यथार्थतः (यथाभूत) जाने, 'यो दुःखसमुदय हो' भनी यथार्थतः जाने, 'यो दुःख निरोध हो' भनी यथार्थतः जाने, 'यो दुःख निरोधको मार्ग हो' भनी यथार्थतः जाने । 'यी आस्रावहरू हुन्' भनी यथार्थतः जाने, 'यो आस्रवसमुदय हो' भनी यथार्थतः जाने, 'यो आस्रवनिरोध हो' भनी यथार्थतः जाने, 'यो आस्रवनिरोध हुने मार्ग हो' भनी यथार्थतः जाने । अनि यसरी जान्दा, यसरी देख्दा मेरो चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त भयो, भवास्रवबाट पनि विमुक्त भयो, अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त भयो । विमुक्त भएपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने पनि ज्ञान भयो ^{६७} । 'जाति (=जन्म) क्षीण भयो ^{६८},

पढेन । चित्त भुकाउनेबित्तिकै ज्ञान सक्नुहुन्छ । (यो च्युति र उत्पत्ति-ज्ञानसम्बन्धी क्रमिक ध्यानका कुराहरू विसु. म. पृ. ३१६: चुतूपपातत्राणकथा, अभिञ्जानिदेस-१२ मा व्याख्या गरिएको छ ।)

- ६३ च्युत र उत्पत्ति हुने भनाले च्युत हुने क्षणमै अथवा उत्पन्न हुने क्षणमै दिव्यचक्षुले देख्न वा जान्न सक्छ भनिएको होइन । च्युति र उत्पत्तिको क्षणमै दिव्यचक्षुद्वारा कसैले पनि देख्न वा जान्न सक्दैन । च्युत हुनेछ भन्ने वेलामा र प्रतिसन्धि भइसकेपछि भने देख्न सक्छ, जान्न सक्छ भनी भनिएको हो । विसु.म. पृ. ३१७: निदेस-१३, चुतूपपातत्राणकथा ।
- ६४ यहाँ उल्लिखित काय-वाक् दुश्चरित्र आदि वा आर्यहरूको निन्दा भन्ने प्रत्येक शब्दको स्पष्टीकरण विसु.म. पृ. ३१९ अभिञ्जानिदेस-१३ मा वर्णित छ ।
- ६५ यहाँ 'अविद्या' भनी - च्युति र उत्पत्तिका कुराहरू जान्न नसक्ने अवस्थालाई नै भनिएको हो । च्युति र उत्पत्तिका कुराहरू जानेको हुँदा नै 'अविद्या नष्ट भयो विद्या उत्पन्न भयो' भनी सूत्रमा उल्लेख गरिएको हो । अन्धकारको सम्बन्धमा पनि यसै गरी बुझ्नु होला । पपं.सू. I. पृ. ११४: भयभेरवसुत्तवर्णना ।
- ६६ विपश्यनापादक चतुर्थध्यान चित्तलाई यहाँनिर 'समाहितचित्त' भनिएको हो भनी पपं. सू. I. ११५: भयभेरवसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
- ६७ यसबाट प्रत्यवेक्षणा ज्ञानलाई निर्दिष्ट गरिएको छ । पपं.सू. I. पृ. ११५
- ६८ सोही प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा अवलोकन गरी हेर्दा 'जातिक्षीण' भयो भन्ने कुरा पनि उहाँले जान्नुभयो ।

त्यसो भए अब, भगवान्को कुनचाहिँ जाति (=जन्म) क्षीण भयो त ? कसरी त्यसलाई जान्नुभयो त ?

यहाँ, जाति क्षीण भयो भन्नाले अतीतको जाति क्षीण भयो भनी भनिएको होइन । त्यो त अतीत समयमै क्षीण भइसक्यो । अनागतको जाति क्षीण भयो भनी भनिएको पनि होइन । अनागतको निमित्त कोशिस गर्नु नपर्ने

ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो^{६९}, गर्नुपर्ने काम गरिसके^{७०}, अब उप्रान्त पुनर्जन्मको हेतु छैन अर्थात् अब उप्रान्त गर्नुपर्ने केही छैन' भन्ने कुरा पनि मैले जानें । ब्राह्मण ! यसरी अप्रमत्त भई, आतप्त भई, वीर्यवान् भई विहार गर्दा रातको तेस्रो याममा यो तेस्रो विद्या मैले लाभ गरें । (अनि सोसम्बन्धी मेरो) अविद्या नष्ट भयो^{७१}, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो^{७२} ।”

४. अरण्य विहार गर्नुका दुई कारण

२४. “ब्राह्मण ! सायद तिम्रो मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि - आज पनि श्रमण गौतम अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन् । त्यसैले अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको सेवन गरिरहेका हुन् । ब्राह्मण ! यसलाई यस प्रकारले हेर्नुहुन्न । ब्राह्मण ! दुई कारणहरूलाई हेरेर म अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको सेवन गर्दछु - यसै जीवनमा आफ्नो पनि सुख विहारलाई हेरेर तथा पछि आउने

हुनाले । वर्तमान समयमा विद्यमान भएको जाति क्षीण भएको पनि होइन । त्यसो भए के 'क्षीण भयो ?' भनिएको हो त भन्ने सम्बन्धमा यसरी बुझ्नुपर्छ -

मार्गको अभाविताको कारणद्वारा जुन एक-चतु-पञ्चवोकार भवहरूमा जुन एक स्कन्धले युक्त, चार स्कन्धले युक्त पाँच स्कन्धले युक्त भई लोकहरूमा उत्पन्न हुन सक्ने हुन् - ती स्कन्धहरू मार्गको भाविता गरिसकेको हेतुले गर्दा उत्पन्न हुन नसक्ने स्वभावमा पुगेको हुँदा - 'जाति क्षीण' भयो भनी भनिएको हो ।

अनि यसरी मार्गको भाविता गरेबाट क्लेशहरू प्रहीण भएका कुरालाई प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानद्वारा बुझ्नुभयो र क्लेशहरू नरहेपछि कर्म विद्यमान भएर पनि भविष्यका निमित्त त्यस कर्मले प्रतिसन्धि दिन नसक्ने कुरालाई समेत जान्नु भएको हुँदा 'मैले जानें' भनी अन्तमा भन्नु भएको हो । पपं.सू. I. पृ. ११५

६९. मार्गब्रह्मचर्यलाई यहाँ 'ब्रह्मचर्य' भनिएको हो । कल्याण-पृथग्जनसहित सात जना शैक्षहरूलाई ब्रह्मचर्यवास गर्न भनिन्छ । क्षीणासवीहरूलाई ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेको भनिन्छ । त्यसैले आफ्नो ब्रह्मचर्यवास पूरा भएको लाई अर्थात् क्षीणासवी भइसकेको लाई प्रत्यवेक्षणा-ज्ञानले हेरेर भगवान्ले 'ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो' भनी जान्नु भएको हो । पपं.सू. I. पृ. ११५ । ब्रह्मचर्यसम्बन्धी विस्तृत पादटिप्पणीका निमित्त पृ. ७९ पनि हेर्नु होला ।

७०. चतुसत्यहरूका विषयमा चतुमार्गहरूद्वारा - परिञ्जा, पहान, सच्छिकिरिया तथा भावनाको हिसाबले सोढै प्रकारका कृत्यहरू सिध्याइसकेका लाई 'गर्नुपर्ने गरिसके' भनी भनिएको हो । कल्याण पृथग्जनसहित सात जना शैक्षहरूलाई गर्नुपर्ने गरिरहेका र क्षीणासवीहरूलाई गर्नुपर्ने गरिसकेका अर्थात् 'कृत-कृत्य' भनी भनिन्छ । अतः आफूले गर्नुपर्ने कामको प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नु हुँदा यहाँले 'गर्नुपर्ने गरिसके' भनी भन्नु भएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११५-१६: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

७१. चतुसत्यलाई ढाकिराख्ने अविद्यारूपी मोहलाई यहाँ 'अविद्या' भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११६ ।

७२. यहाँसम्मका कुराहरूबाट - पूर्वनिवास ज्ञानद्वारा अतीतांशको ज्ञान, दिव्यचक्षुद्वारा प्रत्युत्पन्न र अनागतांश ज्ञान, तथा आस्रवक्षय ज्ञानद्वारा सबै प्रकारका लोकोत्तर गुणहरू दर्साइएका छन् । यसरी यी तीन विद्याहरूद्वारा सबै प्रकारका सर्वज्ञ गुणहरूलाई सङ्गृहित गरी आफू असम्मोहित भई विहार गर्नु भएको कुरा भगवान्ले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई दर्साउनु भयो ।

यी कुराहरू सुनिसकेपछि जाणुस्सोणि ब्राह्मणले यस्तो सोच थाले कि - श्रमण गौतमले आफ्नो सर्वज्ञ ज्ञानको जानकारी त दिनुहुन्छ, किन्तु अहिलेसम्म पनि उहाँले अरण्यवास गर्न भने छाड्नु भएको छैन । सायद अरू पनि गर्नुपर्ने केही बाँकी नै छन् कि ? ब्राह्मणको यो वितर्कनालाई बुझ्नु भएर नै भगवान्ले अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । पपं. सू. I. पृ. ११६: भयभेरवसुत्तवण्णना ।

जनताप्रति पनि अनुकम्पा राखेर^{७३} ।”

“अहत् सम्यक्सम्बुद्धहरूद्वारा जसरी अनुकम्पा राखिने हो, त्यसरी नै तपाईं गौतमले पनि पछि आउने जनताप्रति अनुकम्पा नै राख्नु भएको छ । (यति उत्तर दिइसकेपछि भगवान्को धर्मोपदेशलाई प्रशंसापूर्वक अनुमोदन गर्दै ब्राह्मणले अगाडि यसो भने -

२५. “धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै घोप्टेकोलाई उत्तानो पारिदिन्छ वा ढाकिएको लाई उघारिदिन्छ वा बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिन्छ अथवा अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिन्छ र आँखा हुनेहरूले रूपलाई देख्छन् - त्यसै गरी, तपाईं गौतमले पनि मलाई अनेक प्रकारद्वारा धर्मप्रकाश गरिदिनु भयो । अब सो म, तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षु सङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई यो आजीवन शरणमा आएको उपासक हो, भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

भयभेरव-सुत्त समाप्त ।

७३ कसरी पछि आउने जनताप्रति अनुकम्पा राखेको हुन्छ भने - श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुने कूलपुत्रहरूले भगवान्लाई अरण्यविहारमा बसिरहनु भएको देखेर यस्तो विचार गर्छन् - ‘जसको नजान्नुपर्ने (परिञ्जातव्वं) बाँकी छ, नछाड्नु पर्ने (पहातव्वं) बाँकी छ, न भाविता गर्नुपर्ने (भावेतव्वं) बाँकी छ, न साक्षात्कार गर्नुपर्ने (सच्छिकातव्वं) बाँकी छ - त्यस्ता हुनु भएका बुद्ध भगवान्ले त अरण्यविहारलाई छाड्नुहुन्न भने हामीहरूको त के कुरा !’ यस्तो सोचेर उनीहरू पनि अरण्यविहारमा मन लगाउँछन् र उनीहरूले चाँडै नै दुःखको अन्त गर्छन् । यसै कारणलाई ‘पछि आउने जनताप्रति अनुकम्पा राखेको हो’ भनी पपं. सू. I. पृ. ११६-११७: भयभेरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५. अनङ्ग-सुत्त

(अनङ्गणसूत्र)

१. क्लेशयुक्त विचार हुने व्यक्ति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थिते अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले “आवुसो भिक्षु हो !” भनी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नु भयो । “आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिएपछि उहाँले यसो भन्नुभयो - आवुसो ! यो लोकमा चार प्रकारका व्यक्तिहरू छन् । कुन चार भने -

(१) “आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार (अङ्गण=चित्तमल) भएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः (यथाभूत) जाँदैन । (२) आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्दछ । (३) आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः जाँदैन । (४) आवुसो ! यहाँ कुनै व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः जान्दछ ।”

२. “आवुसो ! जो त्यो क्लेशयुक्त विचार (चित्तमल) आफूमा भएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः नजान्ने र जो त्यो क्लेशयुक्त विचार आफूमा भएर ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्ने - यी दुवै क्लेशयुक्त विचार हुने व्यक्तिहरूमध्ये माथिल्लोलाई हीन र तल्लोलाई श्रेष्ठ भनिन्छ ।”

“आवुसो ! जो त्यो आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः नजान्ने र जो त्यो आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी जान्ने - यी दुवै क्लेशयुक्त विचार नहुने (अनङ्गण) व्यक्तिहरूमध्ये माथिल्लो व्यक्तिलाई हीन र तल्लो व्यक्तिलाई श्रेष्ठ व्यक्ति भनिन्छ ।”

३. यसो भन्नु हुँदा आयुष्मान् मौद्गल्यायनले आयुष्मान् सारिपुत्र^{५४}सँग सोध्नुभयो -

“आवुसो सारिपुत्र ! दुवै क्लेशयुक्त विचारका भएर पनि किन एक जनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो ? यसको कारण के हो ? आवुसो सारिपुत्र ! फेरि दुवै क्लेशयुक्त विचारका नभएर पनि किन एक जनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो ? यसको पनि कारण के हो ?”

४. (क) “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जाँदैन, उसले सो क्लेशयुक्त विचारलाई हटाउनका लागि इच्छा गर्दैन, कोसिस गर्दैन र वीर्यारम्भ गर्दैन । अनि ऊ सरागी, सद्बेपी, सम्मोही तथा क्लेशयुक्त विचार हुने

भई सक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौ – एउटा पसलबाट वा कालिगडको घरबाट काँसको मैलो भाँडो ल्याउँछ । मालिकले उसमा खाना खाँदैन र सफा नगरी फोहोर ठाउँमा फ्याँक्छ । अनि सो भाँडो पछि गएर भन्फन् मलीन हुन्छ । आवुसो ! यस्तै गरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर पनि नजान्नेले पछि ऊ ... सक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

५. (ख) “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएर ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी यथार्थतः जान्दछ उसले सो क्लेशयुक्त विचारलाई हटाउनका लागि इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ र वीर्यारम्भ गर्छ । अनि ऊ सरागी, सट्टेपी, सम्मोही तथा क्लेशयुक्त विचार हुने नभई असक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौ – एउटा पसलबाट वा कालिगडको घरबाट काँसको मैलो भाँडो ल्याउँछ । मालिकले त्यसलाई सफा पारी त्यसमा खाना खान्छ फोहोर ठाउँमा भ्याँक्दा पनि फ्याँक्दैन । अनि सो भाँडो पछि गएर भन्फन् सफा हुन्छ । आवुसो ! यसै गरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार भएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छ’ भनी जान्नाले पछि ऊ ... असक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

६. (ग) “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः नजान्नाले शुभ निमित्त^५ लिएर हेर्छ, यसरी शुभ निमित्त हेर्नेको मनलाई रागले ध्वस्त पार्छ । अनि ऊ सरागी, सट्टेपी, सम्मोही तथा क्लेशयुक्त विचार हुने भई सक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौ – उसले एउटा पसलबाट वा कालिगडको घरबाट सफा-सुगधर काँसको भाँडो ल्याउँछ । मालिकले त्यसमा नखाई फोहोर ठाउँमा फ्याँक्छ, पछि सो भाँडो अधिभन्दा भन् मलीन हुन्छ । आवुसो ! यसै गरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएर पनि सो नबुभन्नाले पछि ऊ ... सक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

७. (घ) “आवुसो मौद्गल्यायन ! जो त्यो व्यक्ति आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभएमा ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी यथार्थतः जान्नाले शुभ-निमित्तले हेर्दैन, यसरी शुभ-निमित्तले नहेर्नेको मनलाई रागले ध्वस्त पार्दैन, अनि ऊ सरागी, सट्टेपी, सम्मोही तथा क्लेशयुक्त विचार नहुने भई असक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ । भनौ – एउटा पसलबाट वा कालिगडको घरबाट उसले सफा-सुगधर काँसको भाँडो ल्याउँछ । मालिकले त्यसमा खान्छ र सफा पनि गर्छ, फोहोर ठाउँमा फ्याँक्दा पनि फ्याँक्दैन । यस प्रकार सो भाँडो पछि गएर भन्फन् सफा हुन्छ । आवुसो ! यस्तै गरी आफूमा क्लेशयुक्त विचार नभई ‘आफूमा क्लेशयुक्त विचार छैन’ भनी जान्नाले शुभ निमित्तले हेर्दैन अनि उसको चित्तमा राग पस्दैन अनि ऊ ... असक्लिष्ट चित्त लिएर मर्छ ।”

८. “आवुसो मौद्गल्यायन ! यही कारण हो, जसले गर्दा क्लेशयुक्त विचार भएका दुई व्यक्तिहरूमध्ये एक जनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो । आवुसो मौद्गल्यायन ! फेरि यही कारण हो, जसले गर्दा क्लेशयुक्त विचार नभएका दुई व्यक्तिहरूमध्ये एक जनालाई हीन र अर्कोलाई श्रेष्ठ भनिएको हो ।”

अङ्गण भनेको के हो

९. “आवुसो ! ‘अङ्गण अङ्गण’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! यो केको नाम हो ?”

“आवुसो ! यो कुविचार, अकुशल तथा इच्छाधीन भई हिँड्नेको नाम हो, – ‘अङ्गण’ ।

७५ ‘शुभ निमित्त’ भनेको आसक्त भई ‘अहा ! कति सुन्दर !’ भन्ने दृष्टिले हेर्नेलाई भनेको हो ।

१०. “आवुसो ! यहाँ कुनै अपराधी (=आपत्ति, दोष हुने) भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘मेरो अपराध अन्य भिक्षुहरूले थाहा नपाऊन् ।’ परन्तु उसको अपराधलाई अन्य भिक्षुहरू थाहा पाउँछन् । ‘भिक्षुहरूले मेरो अपराध थाहा पाए’ भनी ऊ रिस गर्छ र ठुस्सिन्छ । आवुसो ! जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

११. “आवुसो ! यहाँ कुनै अपराधी भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘मेरो अपराधको सम्बन्धलाई लिएर सङ्घका बीचमा मलाई दोष नदिऊ र दोष दिनु परेमा एक्लो भएको ठाउँमा दोष दिऊन् ।’ हुन सक्छ, उसलाई सङ्घका बीचमा भिक्षुहरूले दोष लाउनेछन् । अनि ऊ ‘मलाई सङ्घका बीचमा दोष दिए’ भनी कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१२. “आवुसो ! यहाँ कुनै अपराधी भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘मेरा अपराधलाई समान रूपको (=आफू जस्तै अपराधी हुने) भिक्षुले दोष देओस् परन्तु असमान रूपको (=अपराध नहुने) भिक्षुले होइन ।’ हुन सक्छ, उसलाई असमान रूपको भिक्षुले दोष दिन्छ । ‘असमान रूपको भिक्षुले मलाई दोष दियो’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१३. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘मसँग सोधेर गुरुले धर्मदेशना गरून् अरूसँग सोधेर होइन ।’ हुन सक्छ, गुरुले अरूसँग सोधेर धर्मदेशना गर्छन् । ‘मसँग नसोधीकन अरूसँग सोधेर गुरुले धर्मदेशना गरे’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१४. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘मलाई अगाडि लगाई भिक्षुहरू गाउँमा भिक्षाटनका लागि जाऊन् ।’ हुन सक्छ, भिक्षुहरू अर्को भिक्षुलाई अगाडि लगाई गाउँमा भिक्षाटनको निमित्त जान्छन् । ‘अर्को भिक्षुलाई अगाडि लगाई गाउँमा भिक्षाटनका लागि गए’ भनी ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१५. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘अहो ! भोजनालयमा मलाई अग्रासन र अग्र भोजन देऊन् ।’ हुन सक्छ, उसले त्यो ठाउँ पाउँदैन । अनि यसबाट ऊ कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१६. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘आरामवासी भिक्षुहरूलाई मैले उपदेश दिन पाए हुन्थ्यो ।’ हुन सक्छ, अर्को भिक्षुले उपदेश दिन्छ । अनि ऊ ऊसित कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१७-१८. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘अहो ! मैले आरामवासी भिक्षुहरूलाई ... उपासकहरूलाई ... उपासिकाहरूलाई उपदेश दिन पाए हुन्थ्यो ।’ हुन सक्छ, अर्को भिक्षुले उपदेश देओस् । अनि ऊ यसबाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

१९. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुका यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘अहो ! भिक्षुहरूले मलाई नै सत्कार गरून्, मलाई नै गौरव गरी मलाई नै पूजा र सम्मान गरून् ।’ हुन सक्छ, भिक्षुहरू अर्को भिक्षुलाई ... पूजा र सम्मान गर्छन् । अनि ऊ यसबाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै ‘अङ्गण’ हुन् ।”

२०. “आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - ‘अहो भिक्षुणीहरू ... उपासकहरू ... उपासिकाहरू मलाई नै सत्कार गरून्, मलाई नै गौरव र पूजा एवं सम्मान गरून् ।’ हुन सक्छ, ...

उपासिकाहरू अर्कै भिक्षुलाई ... पूजा सम्मान गर्छन् । अनि ऊ यसबाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।"

२१. "आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - 'मलाई उत्तम पात्र चीवर लाभ होस् अरूलाई लाभ नहोस् ।' हुन सक्छ, अन्य भिक्षुहरूलाई लाभ हुन्छ, उसलाई हुँदैन । अनि ऊ यसबाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।"

२२. "आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षुको यस्तो इच्छा हुन्छ - 'अहो ! मलाई मात्र उत्तम भोजन ... उत्तम शयनासन ... उत्तम रत्नप्रत्यक्ष र भैषज्य लाभ होस् अरूलाई लाभ नहोस् ।' हुन सक्छ, उसलाई लाभ नभई अन्य भिक्षुहरूलाई लाभ भएको होस् । अनि ऊ यसबाट कोप गर्छ र अप्रसन्न हुन्छ । जो त्यो कोप हो, जो त्यो अप्रसन्नता हो, - यी दुवै 'अङ्गण' हुन् ।"

"आवुसो ! यही कुविचार र अकुशलताको इच्छाधीन भई हिँड्नेको नाम 'अङ्गण' हो ।"

कुविचारको नै पाप हो

२३. (क) "आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षु कुविचारको इच्छाधीन भई उसको हिँड्ने बानी हटेको हुँदैन, त्यस्तो कुरा सुनिन्छ पनि देखिन्छ पनि - चाहे त्यो वनवासी होस्, चाहे एकान्तवासी होस्, चाहे त्यो भिक्षाटन मात्र गरेर खाने होस्, चाहे पालैपालो (सपदानचारी) भिक्षाटन गर्ने होस्, चाहे त्यो पंसुकूलिक होस् र चाहे खस्रो चीवर लगाउने होस् - उसलाई सब्रह्मचारीहरूले सम्मान र सत्कार गर्दैनन् । किनभने - ती आयुष्मानहरूले उसको कुविचारको उसको इच्छाधीन भई हिँड्ने बानी सुनेका पनि हुन्छन्, देखेका पनि । भनौं - एउटा पसलबाट वा कालिगडको घरबाट कसैले सफा-सुगधर काँसको भाँडो ल्याउँछ । अनि मालिकले त्यसमा मरेको सर्पको वा मरेको कुकुरको अथवा मरेको मानिसको मासु राखी काँसको अर्को सफा-सुगधर भाँडोले छोपी बजारमा राख्न लगाउँछ । सो देखेपछि मानिसहरूले 'अहा ! कस्तो टल्कने राम्रो भाँडा ! यसमा के रहेछ ?' भनी उधारी हेर्दा देख्नेबित्तिकै उनीहरूलाई अप्रिय लाग्छ र घृणा उत्पन्न हुन्छ । यस्तो दुर्गन्धित मासु देखेपछि भोक लाग्नेले त खाँदैन भने भोक नलाग्नेको त के कुरो ! आवुसो ! त्यस्तै गरी जसको कुविचारको इच्छाधीन भई हिँड्ने बानी हटेको हुँदैन र त्यसबारेमा सुनेको पनि देखेको पनि हुन्छन् अनि त्यस्ता वनवासीलाई सब्रह्मचारीहरूले सम्मान सत्कार गर्दैनन् । किनभने - कुविचारको इच्छाधीन भई हिँड्ने बानी परेको हुनाले ।"

२४. (ख) "आवुसो ! यहाँ कुनै भिक्षु कुविचारको इच्छाधीन भई हिँड्ने बानी नभएको कुरा सुनेको पनि देखेको पनि हुन्छ, चाहे ऊ गाउँको विहारमा बस्ने होस्, चाहे निमन्त्रणमा जाने होस्, चाहे गृहपतिले दिएको चीवर लगाउने होस्, उसलाई सब्रह्मचारीहरूले सम्मान सत्कार गर्छन् । किनभने - उनीहरूले उसको कुविचारको इच्छाधीन भई हिँड्ने बानी सुनेका पनि देखेका पनि हुँदैनन् । भनौं - कसैले एउटा पसलबाट वा कालिगडको घरबाट काँसको सफा-सुगधर भाँडो ल्याउँछ । अनि मालिकले त्यसमा कनिका नभएको राम्रोसँग पकाएको अनेक सूप व्यञ्जनहरूका साथ भात राखी अर्को भाँडोले ढाकी बजारमा राख्न लगाउँछ । मानिसहरूले देखेर 'अहा ! कति टल्कने भाँडो ! यसमा के रहेछ ?' भनी उधारी हेर्दा देख्नेबित्तिकै उनीहरू प्रसन्न र खुसी हुन्छन् अनि सन्तुष्ट पनि । भोक नलाग्नेलाई पनि खाऊँ खाऊँ जस्तो लाग्छ भने भोक लाग्नेको त के कुरो ! आवुसो ! यसै गरी उसको यो कुविचारको इच्छाधीन भई हिँड्ने बानी नभएको कुरा देखिन्छ वा सुनिन्छ पनि । अनि उसलाई सब्रह्मचारीहरूले सत्कार सम्मान गर्छन् । किनभने ? - उनीहरूले उसको विचार खराब नभएको कुरा सुनेका पनि देखेका पनि हुन्छन् ।"

मौद्गल्यायनको उपमा

२५. यसो भन्नु हुँदा आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यसो भन्नुभयो -
“आवुसो सारिपुत्र ! एउटा उपमा भन्न मन लाग्छ ।”

“आवुसो मौद्गल्यायन ! त्यसो भए भन्नुहोस् ।”

“आवुसो ! एक समय म राजगृहस्थित गिरिवज्रमा भिक्षाटन जाँदा समीति भन्ने एक रथकारकपुत्र (रथ बनाउनेको छोरा) ले रथको चक्का बनाउन काठ ताँछिरहेको थियो । त्यस बखत त्यहाँ पण्डुपुत्र आजीवक पनि उभिएको थियो, जो अघि रथकारकपुत्र थियो । अनि पण्डुपुत्र आजीवकको मनमा यस्तो लाग्यो - ‘अहो ! यो समीति रथकारपुत्रले यो चक्का बनाउने बाङ्गोटिङ्गो नराम्रो काठलाई ताँछे हुन्थ्यो । अनि मात्र राम्रो चक्का बनाउन सक्ने थियो ।’ जसो-जसो पण्डुपुत्र आजीवकले मनमा सोच्यो, उसो-उसो उसले पनि काठ ताँछ्न थाल्यो । अनि सो देखेर खुसी भई पण्डुपुत्र आजीवकले भन्नथाल्यो - यसले त मेरो मनको कुरा थाहा पाएभैं गरी काठ ताँछ्यो !”

२६. “आवुसो ! यसै गरी जो ती व्यक्तिहरू जीविकाको निमित्त अश्रद्धापूर्वक घरबार छाडी अनगारिक (बेघर) भई प्रव्रजित हुन्छन् - जो शठ, मायावी (छली), पाखण्डी, उद्धत, अभिमानी, चपल, मुखर, असंयतभाषी, असंयत इन्द्रिय, भोजनमा मात्रा नजान्ने, जाग्रत नहुने, श्रामण्यत्व नचाहने, शिक्षामा तीव्र अनुराग नहुने, चीवरवस्त्रहरू थुपार्ने, धर्मलाई बलियो गरी नसमाल्ने (साथलिक), क्लिष्ट धर्ममा अगाडि बढ्ने (ओक्कमने पुब्बङ्गमा), असमाहित, विभ्रान्तचित्त तथा दुष्प्रज्ञ लाटा भेडाजस्तै हुन्छन्, त्यस्ता आयुष्मान्हरूका मनका कुरा थाहा पाएजस्तै आयुष्मान्ले यो धर्मदेशनाद्वारा ताँछ्नुहुन्छ ।”

२७. “आवुसो ! यसै गरी जो ती श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुने कूलपुत्रहरू हुन्, - जो अशठ, अमायावी (अछली), अपाखण्डी, (अकेटुभिनी), अभिमानी, अचपल, अमुखर, संयतभाषी, संयत इन्द्रिय, भोजनमा मात्रा जान्ने, श्रामण्यत्व चाहने, शिक्षामा तीव्र अनुराग हुने, चीवरवस्त्रहरू नथुपार्ने, धर्मलाई बलियो गरी समाल्ने, एकान्तवासमा अघि बढ्ने, वीर्यमान्, सम्प्रज्ञानी भई स्मृति राख्ने, समाहित भई एकाग्रचित्त हुने र लाटा भेडाजस्तो नभई प्रज्ञावान् छन् । तिनीहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको धर्मदेशना सुनी मन तथा वचनद्वारा पान गरे जस्तो लाग्छ अनि ‘असल हो ! सब्रह्मचारीहरूलाई अकुशलताबाट हटाई कुशलतामा प्रतिस्थापित गर्नुहुन्छ !’ भनी भन्दछन् ।”

“आवुसो ! जस्तो कुनै सिँगार्ने स्वभावको युवा वा युवती नुहाइधुवाइ गरी बसेकाले कमल फूलको माला वा जुही चमेलीको माला पाउँदा दुवै हातले ग्रहण गरी शिरमा लगाउँछन्, त्यस्तै गरी ... श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित हुने कूलपुत्रहरू ... धर्मपान गरी ‘असल हो ! सब्रह्मचारीहरूलाई अकुशलताबाट हटाई कुशलतामा प्रतिस्थापित गर्नुहुन्छ !’ भनी भन्दछन् ।”

२८. यसरी दुवै महापुरुष (महानाग) हरूले परस्पर सुभाषितको अनुमोदन गर्नुभयो ।

अनङ्ग-सुत्त समाप्त ।

६. आकङ्खेय्य-सुत्त

(आकाङ्ख्यसूत्र)

१. यदि आफ्नो इच्छा पूरा गर्नुछ भन्ने

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई - “आवुसो भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. “भिक्षु हो ! शीलसम्पन्न भएर, प्रातिमोक्षसम्पन्न भएर बस । प्रातिमोक्षसंवरले सुरक्षित भई विहार गर्ने होऊ, आचार गोचर (धर्माचरण) ले सम्पन्न भएर बस, शिक्षापद (=आचार नियम) ग्रहण गरी तिनको अभ्यास गर्ने होऊ ।”

३. “भिक्षु हो ! यदि (तिमीहरूमध्ये कुनै) भिक्षुको आफ्नो सब्रह्मचारी भिक्षुहरूको मन पर्ने, मिल्ने, सम्मानपात्र बन्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शीलसम्पन्न नै बन्ने हुनुपर्दछ, आफ्नो चित्तलाई भित्रैदेखि शमन गर्न तत्पर रहनुपर्दछ, अखण्डित ध्यान-भावना गर्नमा र विपश्यनाले युक्त हुनमा, प्रायः शून्यागारमा विहार गर्ने हुनुपर्दछ ।”

“भिक्षु हो ! यदि (तिमीहरूमध्ये कुनै) भिक्षुको आफू चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन र गिलान-प्रत्यय-भैषज्य-परिष्कारले सम्पन्न होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शीलसम्पन्न नै बन्ने हुनुपर्दछ ... ।”
“...जो मेरा आफन्त जातिबन्धुहरू मरेका छन्, कालले लगेका छन् तिनको सम्झना प्रसन्न चित्तले गर्ने इच्छा छ भने, तिनको निमित्त महाफल-महानृशंस प्राप्त होस् भन्ने इच्छा छ भने ऊ शील पूरै (राग्ररी) पालन गर्ने हुनुपर्दछ ... ।” “ ... म अरतिलाई हराउँ, अरतिले मलाई नहरावस्, उत्पन्न अरतिलाई मैले हराई विहार गर्न सकूँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... म भय-भैरव^१लाई नास्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... यही जन्ममा सुखपूर्वक विहार गर्ने, दिक्क नमानीकन, गाढो नमानीकन चित्तसम्बन्धी चारै ध्यानको लाभी हुने इच्छा भएमा ऊ शीलमै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... आफूलाई रूप (लोक) देखि टाढा जुन आरूप्य (लोकसम्बन्धी) शान्त विमोक्ष हो, त्यो यसै शरीरले प्राप्त गरी (त्यसमा) विहार गर्न पाऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... तीनवटै संयोजनलाई क्षीण पारी राग, द्वेष र मोह शमन गरेको कारणले सकृदागामी हुन पाऊँ, यस लोकमा फेरि अब एकपल्ट मात्र आई दुःखको अन्त गर्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“पाँचवटा ओरम्भागीय संयोजनको क्षयपछि औपपातिक देवता भएर त्यहाँबाट फेरि यस लोकमा फर्कनु नपर्ने अनागामीका रूपमा त्यहीँबाट निर्वाण हुन पाउने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... म अनेक प्रकारका ऋद्धिविध (ऋद्धि चमत्कार) को अनुभव गर्न पाएको हुन पाऊँ, एक भईकन धेरै जना हुन पाऊँ धेरै भईकन पनि एउटा (मात्र) हुन पाऊँ, प्रकट पनि हुन पाऊँ, अन्तर्ध्यान पनि हुन पाऊँ, भित्तामा नछोईकन, पर्खालमा नछोईकन, पर्वतमा नछोईकन आकाशमा हिंडेको जस्तो गरी वारपार गर्न सक्ने होऊँ, पानीभित्र डुब्नेजस्तै भूमिभित्र डुब्न सक्ने होऊँ, पानीबाट माथि पनि आउन सक्ने होऊँ, भूमिमा हिंड्नेजस्तै पानीमा पनि नभिज्ने गरी हिंड्न सक्ने होऊँ, चराचुरुङ्गीजस्तै आकाशमा जान सक्ने होऊँ, त्यस्तो बिघ्न महातेजस्वी, महापराक्रमी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले छुन र माड्न सक्ने होऊँ, ब्रह्मलोकसम्म पनि कायद्वारा (=शारीरिक इन्द्रियहरू) ले वशमा राख्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... म अमानुषिक विशुद्ध दिव्य श्रोतधातु (=सुन्ने इन्द्रिय) द्वारा देवताहरूका पनि, मानिसहरूका पनि दुवै थरी स्वर सुन्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... म परसत्त्व र परपुद्गलको चित्तलाई देखेर बुझ्न सक्ने होऊँ, सराग^{७७} चित्तलाई सराग चित्त, वीतराग चित्तलाई वीतराग चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, दोषसहितको चित्तलाई दोषसहितको चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, दोषरहितको चित्तलाई दोषरहितको चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, मोहसहितको चित्तलाई मोहसहितको चित्त, मोहरहितको चित्तलाई मोहरहितको चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, संक्षिप्त (एकाग्र, सन्तुलित) चित्तलाई संक्षिप्त चित्त, विक्षिप्त चित्तलाई विक्षिप्त चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, विशाल (=महत्त्व) चित्तलाई विशाल चित्त, सानु (=अमहत्त्व) चित्तलाई सानु चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, सउत्तर चित्तलाई सउत्तर चित्त, अनुत्तर चित्तलाई अनुत्तर भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, समाहित चित्तलाई समाहित चित्त, असमाहित चित्तलाई असमाहित चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ, विमुक्त चित्तलाई विमुक्त चित्त, अविमुक्त चित्तलाई अविमुक्त चित्त भनेर बुझ्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका जन्मसम्बन्धी कुरा अनुस्मरण गर्न सक्ने होऊँ, जस्तो - एक जन्म, दुई जन्म, तीन जन्म, चार जन्म, पाँच जन्म, दस जन्म, बीस जन्म, तीस जन्म, चालीस जन्म, पचास जन्म, सय जन्म, सहस्र जन्म, शतसहस्र जन्म तथा अनेक संवर्तकल्प (=प्रलय), अनेक विवर्तकल्प (=सृष्टि) का कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्न सक्ने होऊँ - ‘अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहारपान, यस्तो सुखदुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो’ अनि त्यहाँबाट च्युत भई अमुक ठाउँमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि ‘यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुखदुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो । सो म त्यहाँबाट च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ ।’ यस प्रकारले, यसरी आकारसहित, उद्देश्यसहित अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

७७ सराग चित्तसम्बन्धी पादटिप्पणीको निमित्त दी.नि.नेपाली पृ. ६५ मा हेर्नुहोस् ।

“ ... म विशुद्ध दिव्यचक्षुले च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्न सक्ने होऊँ तथा आ-आफ्ना कर्मअनुसार सुवर्ण, दुर्वर्ण भएका, सुगति, दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्न सक्ने होऊँ - यस्ता 'यी सत्त्वहरू काय-दुश्चरित्रले युक्त भई वाक्-दुश्चरित्रले युक्त भई, मनः-दुश्चरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई', मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त उनीहरू अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू भने काय-सुचरित्रले युक्त भई, वाक्-सुचरित्रले युक्त भई, मनः-सुचरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको अपवाद (निन्दा) नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त काम गर्ने भई - मरणोपरान्त उनीहरू सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।' यसरी अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा मैले च्युत भएका, उत्पन्न भएका, प्राणीहरूलाई देखेँ र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका हुन् । यसरी विशुद्ध चक्षुले च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्न सक्ने होऊँ तथा आ-आफ्ना कर्मअनुसार नीच, उच्च भएका, सुवर्ण, दुर्वर्ण भएका सत्त्वहरूलाई देख्न सक्ने होऊँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

“ ... मैले आस्रव क्षय गरी यही जन्ममा स्वयं आस्रवरहित चित्त-विमुक्ति, प्रज्ञा-विमुक्तिलाई बोध गरी, साक्षात्कार गरी विहार गरूँ भन्ने इच्छा भएमा ऊ शील नै पूरा (पालन) गर्ने हुनुपर्दछ ... ।”

४. “भिक्षु हो ! शील सम्पन्न भई विहार गर ... । यो जुन (कुरा) मैले भनें, त्यो (तिमीहरूले) बुझ्नुपर्छ भनी बताएको हुँ ।”

५. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

आकङ्खेय्य-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

७. वत्थ-सुत्त

(वस्त्रसूत्र)

१. भिक्षुले चित्त उपक्लेश त्यागनु पर्ने

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवानले भिक्षुहरूलाई - "भिक्षु हो !" भनी सम्बोधन गर्नुभयो । "भदन्त !" भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवानले यसो भन्नुभयो -

"भिक्षु हो ! जस्तो कि - मयल जमेका मैला लुगाहरू हुन्छन् । तिनलाई धोबीले जुनसुकै रँगले रँगए पनि - चाहे त्यो रँग नीलो होस्, चाहे पहेंलो होस्, चाहे रातो होस्, चाहे सुन्तला रँगको होस्, ती लुगाहरू राम्ररी रँगिदैनन्, टाटेपाटे हुन्छन् । के कारणले त्यसो भएको हो, भिक्षु हो ? लुगामा मयल जमेकोले, ती लुगा मैला भएकाले (त्यसो भएको हो) । भिक्षु हो ! यसरी नै चित्तमा मयल जम्यो भने दुर्गति हुनेछ भनेर बुझ्नुपर्दछ । भिक्षु हो ! जस्तो कि - सफा सेता लुगाहरू हुन्छन् । तिनलाई धोबीले जुनसुकै रँगले रँगए पनि - चाहे त्यो रँग नीलो होस्, चाहे पहेंलो होस्, चाहे रातो होस्, चाहे सुन्तला रँगको होस् त्यो रँग ती लुगाले राम्ररी समात्छन्, जम्मै लुगा एकानासले रङ्गिन्छन् । के कारणले त्यसो भएको हो, भिक्षु हो ? ती लुगा सफा, सेता भएकाले (त्यसो भएको हो) । भिक्षु हो ! यसरी नै चित्त सफा, निर्मल भएपछि सुगति नै हुन्छ भनेर बुझ्नुपर्दछ ।"

२. "भिक्षु हो ! चित्तका उपक्लेश (=मल) के-के हुन्, ? (१) अभिध्या=विषम लोभ चित्तको उपक्लेश हो, (२) व्यापाद (=द्रोह, द्वेष) चित्तको उपक्लेश हो, (३) क्रोध ... , (४) उपनाह (=शत्रुभाव) ... , (५) म्रक्ष (=अरूले गरेका गुणको अवमूल्यन गर्नु) ... , (६) प्रदाश (=निष्ठुरता) ... , (७) ईर्ष्या (=इबी) ... , (८) मात्सर्य (=कञ्जुसी) ... , (९) माया (=छल, ठगी) ... , (१०) शाठ्य (=धूर्तता, कपट) ... , (११) स्तम्भ (=निष्चेष्टता, जडता) ... (१२) सारम्भ (=उत्तेजना) ... , (१३) मान (=अहङ्कार) ... , (१४) अतिमान (=व्यर्थको अभिमान) ... र (१५) मद (=धमन्ड, मात, नशालुपन) ... , (१६) प्रमाद (=उपेक्षा, अल्सी, लापरवाही) चित्तका उपक्लेश हुन् ।"

३. "भिक्षु हो ! जुन भिक्षुले अभिध्या भनेको लोभ चित्तको मल हो, भनेर बुझी लोभ (रूपी) चित्तको उपक्लेश (=मल) त्याग्छ, व्यापाद चित्तको उपक्लेश भनेर बुझी त्यस व्यापाद (रूपी) चित्तको उपक्लेशलाई त्याग्छ, उसले क्रोध ... उपनाह ... , म्रक्ष ... प्रदाश ... ईर्ष्या ... मात्सर्य ... माया ... शाठ्य ... स्तम्भ ... सारम्भ ... मान ... अतिमान ... मद ... र प्रमाद चित्तका उपक्लेश भनेर बुझी त्यस प्रमाद चित्तको उपक्लेश त्याग्दछ ।"

४. "भिक्षु हो ! भिक्षुले अभिध्या भनेको विषम लोभ चित्तको उपक्लेश भनेर बुझेबित्तिकै अभिध्या भनेको लोभ चित्तको उपक्लेश प्रहीण हुन्छ । व्यापाद चित्तको उपक्लेश भनेर बुझेबित्तिकै (त्यस) व्यापाद चित्तको उपक्लेश प्रहीण हुन्छ । क्रोध ... उपनाह ... म्रक्ष ... प्रदाश ... ईर्ष्या ... मात्सर्य

“ माया ... शाठ्य ... स्तम्भ ... सारम्भ ... मान ... अतिमान ... मद ... र प्रमाद चित्तका उपक्लेश भनेर बुभ्नेवित्तिकै त्यस प्रमाद चित्तको उपक्लेश प्रहीण हुन्छ । ”

२. श्रद्धापूर्वक त्रिशरण गमन गर्ने

५. “त्यसपछि त्यो भिक्षु बुद्धप्रति अत्यन्त श्रद्धावान् हुन्छ - उहाँ भगवान् अर्हत हुनुहुन्छ, सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्याचरणले सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत हुनुहुन्छ, लोकविदू हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्यसारथि हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यहरूका शास्ता हुनुहुन्छ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । ऊ धर्मप्रति अत्यन्त श्रद्धावान् हुन्छ - उहाँ भगवान्ले बताउनु भएको धर्म सु-आख्यात (=राम्ररी व्याख्या गरिएको) हो, सान्दृष्टिक (=यहीँको यहीँ फल दिने) हो, अ-कालिक (=फल पाउन धेरै समय पर्खिरहनु नपर्ने) हो, एहिपथियक (=आएर हेर) भनेर देखाउन हुने हो, औपनैथियक (=निर्वाणतिर लैजाने) हो, विज्ञ (=जान्नेसुन्ने व्यक्ति) हरूले प्रत्यक्ष बुझ्न सक्ने हो । ऊ सङ्घप्रति अत्यन्त श्रद्धावान् हुन्छ - उहाँ भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न (=सन्मार्गमा ठीक तवरले गइरहेको) हो, भगवान्को श्रावकसङ्घ ऋजु-प्रतिपन्न (=सोभो बाटामा गइरहेको) हो, भगवान्को श्रावकसङ्घ न्याय-प्रतिपन्न (=निर्वाणको बाटामा गइरहेको) हो, सामिच्चि-प्रतिपन्न हो, जुन यी चार जोडी पुरुष-पुद्गल (मार्ग चारवटा र फल चारवटाको हिसाबले) छन्, ती (एक-एक गरेर छुट्टयाएमा) आठ (जना) पुरुष-पुद्गल हुन्छन् । भगवान्को यो श्रावक सङ्घ आहुनेय्य (=निमन्त्रणा गर्न योग्य), पाहुनेय्य (=अतिथिसत्कार गर्न योग्य), दक्षिणेय्य (=दानदक्षिणा दिन योग्य), अञ्जलिकरणीय्य (=दुई हत्केला जोडी नमस्कार गर्न योग्य) तथा लोकको अनुत्तर(=बेजोडको) पुण्यक्षेत्र हो । ”

३. चित्त समाधिष्ठ हुने

६. जुन बेला उसको चित्तबाट त्यो मल निखन्छ, चित्त (त्यस मलबाट) मुक्त हुन्छ, त्यो मल प्रहीण हुन्छ वा विसर्जित हुन्छ, त्यस बेला उसले (आफू) बुद्धप्रति अत्यन्त श्रद्धावान् भएँ भनेर बुभद्ध छ । अनि उसलाई अर्थवेद (=अर्थज्ञान), धर्मवेद (=धर्मज्ञान) र धर्मले युक्त भएको प्रामोद्य (प्रमोद, प्रसन्नता) प्राप्त हुन्छ । प्रमुदित भएको (व्यक्ति)लाई प्रीति (=सन्तोष) उत्पन्न हुन्छ । मन प्रीतियुक्त भएको व्यक्तिको काय (=शरीर) शान्त हुन्छ । शरीर शान्त भएपछि सुखको अनुभव हुन्छ । सुखी व्यक्तिको चित्त समाधिष्ठ (एकाग्र) हुन्छ । धर्ममा ... सङ्घमा ... समाधिष्ठ (=एकाग्र) हुन्छ ।

७. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले यस्तो शील भएको, यस्तो धर्म भएको, यस्तो प्रज्ञा भएको भएर - उसले असल (शाली) चामलको भात थरीथरीका दाल, तरकारी, सितनसहित खाए पनि उसलाई बाधा (=अभियोग, दोष) लाग्दैन । भिक्षु हो ! जसरी मैलो लुगा सड्लो पानीले सफा-सुगंध हुन्छ, त्यसरी नै सुन भुँडुल्कामा खारिएर पूत (=शुद्ध) पारिन्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै (त्यो) भिक्षु यस्तो शील ... , यस्तो धर्म ... , यस्तो प्रज्ञा ... ले युक्त छ भने उसले शाली चामलको भात अनेक सितनसहित खाए पनि उसलाई प्रत्यवाय (अन्तराय) लाग्दैन । ”

४. ब्रह्म-विहार भावना हुने

८. ऊ मैत्रीयुक्त चित्तलाई एक दिशातिर फैलाई बस्छ, तथा द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, चतुर्थ दिशा फैलाई बस्छ । माथि, तल, बीच-सबै ठाउँमा, सबैतिर, सबै प्रकारले सबै लोकमा मैत्रीयुक्त चित्त फैलाई बस्छ । त्यसै गरी मैत्री विपुल चित्तलाई ... , मैत्रीमहान् चित्तलाई ... , मैत्री अप्रमाण चित्तलाई फैलाई बस्छ अवैरी, अव्यापध्य (अद्वेष) चित्त फैलाई बस्छ । यस प्रकार ध्यान गरी मैत्री चित्तलाई त्यहीँ मात्र सीमित नराखी, अप्रमाण मैत्री-चित्त गरी भावना (ध्यान) गर्छ । ऊ करुणायुक्त चित्तलाई एक दिशातिर ... , मुदितायुक्त चित्तलाई एक दिशातिर ... उपेक्षायुक्त चित्तलाई एक दिशातिर ... भावना (ध्यान) गर्छ ।

५. ननुहाईकन शुद्ध हुने

९. उसले यो निकृष्ट, यो हीन, यो प्रणीत (=उत्तम) हो, भनेर जानेपछि ऊ यी (सांसारिक वस्तुहरू) बाट 'निस्सरण' गर्दछ (=पर हुन्छ, माथि उठ्छ) । उसले यसरी जानेपछि, यसरी देखेपछि उसको चित्त काम-आस्रवबाट मुक्त हुन्छ, भव-आस्रवबाट मुक्त हुन्छ, अविद्या-आस्रवबाट मुक्त हुन्छ । यसरी विमुक्त भएपछि विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान (उसमा) हुन्छ । जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूर्ण भयो, गर्नुपर्ने (कर्तव्य, काम) गरिसकेँ, अब फेरि गर्नुपर्ने (काम) बाँकी छैन भनेर उसले थाहा पाउँछ । भिक्षु हो ! यस (प्रक्रिया)लाई नै भिक्षु भित्रभित्रै नुहाएर (बाहिरबाट ननुहाईकनै नुहाइसकेको) शुद्ध भइसकेको भनिन्छ ।

६. खोलामा नुहाउँदैमा शुद्ध नहुने

१०. त्यस बेला सुन्दरि क भारद्वाज ब्राह्मण भगवान्का समीपमा बसेका थिए । अनि उनले भगवान्सित यस्तो प्रश्न गरे, "गौतम ! के तपाईं स्नान गर्न बाहुका नदीमा जानुहुन्न ?"

"ब्राह्मण ! बाहुका नदीमा के लिनु छ ? बाहुका नदीले के गर्छ ?"

"हे गौतम ! बाहुका नदी लोकसम्मत (=लोकमान्य) हो । बाहुका नदीलाई अधिकांश मानिसहरूले पुण्य-स्थल मानेका छन् । अधिकाधिक मानिसहरूले आफूहरूले गरेको पापकर्म बाहुका नदीमा बगाउँछन् ।"

अनि भगवान्ले सुन्दरि क भारद्वाज ब्राह्मणलाई गाथाद्वारा यसो भन्नुभयो : -

"बाहुका, अधिकक्क, गया, सुन्दरिका, सरस्वती, प्रयाग र बाहुमती नदीहरूमा कालो कर्म गरेको मूर्खले दिनदिनै नुहाए पनि ऊ शुद्ध हुँदैन ।"

"सुन्दरिका (नदीले) के गर्छ, प्रयाग (तीर्थले) के गर्छ, बाहुका नदीले के गर्छ ? घोर पापी, कुकर्मी, दुष्ट मानिसहरूलाई नदीले शुद्ध गर्न सक्तैन ।"

“शुद्ध व्यक्तिको निमित्त जहिले पनि फल्गु (=व्रत बसेको अवसर) हुन्छ, उसका निमित्त सधैं उपोसथ लिएको हुन्छ । शुद्ध (चित्त भएको) र शुद्ध काम गर्ने (व्यक्तिको) व्रत सदैव परिपूर्ण हुन्छ । हे ब्राह्मण ! त्यसैले यहीं स्नान गर, यहीं सबै प्राणीको भलो गर ।”

“ब्राह्मण ! तिमी भूटो बोल्दैनौ भने, प्राणीहिंसा गर्दैनौ भने, चोर्दैनौ भने, श्रद्धावान् र मात्सर्यरहित हुन्छौ भने गया गएर के गर्छौ ? (गाउँको) कुवा पनि तिम्रा निमित्त गया हुन्छ ।”

११. भगवान्‌ले यति भन्नु भएपछि उहाँलाई सुन्दरिक भारद्वाज ब्राह्मणले यसो भने – “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! ! भन्ते ! जस्तै घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकिएको लाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा वा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिंदा आँखा हुनेहरूले रूप देख्छन् त्यसैगरी भगवान्‌ले अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवान्‌को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! भगवान् समक्ष म प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ ।”

सुन्दरिक भारद्वाज ब्राह्मणले भगवान् समक्ष प्रव्रज्या प्राप्त गरे, उपसम्पदा प्राप्त गरे । आयुष्मान् सुन्दरिक भारद्वाज उपसम्पदा प्राप्त गरेको चिरकाल नहुँदै मात्र केही दिनपछि नै एकाकी, एकान्तवासी, अप्रमादी, उद्योगी, आत्मसंयमी भई विहार गर्दै चाँडै नै – जसका निमित्त कुलपुत्रहरू घरबार त्याग गरी राम्ररी अनगारिक, प्रव्रजित हुन्छन्, त्यही अनुत्तर ब्रह्मचर्य फल यही जन्ममा बोध गरी अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी विचरण गरे – “जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब गर्नु पर्ने बाँकी केही छैन” भनेर बोध गरे । आयुष्मान् सुन्दरिक भारद्वाज अरहन्तहरूमध्ये एक भए ।

बत्थ-सुत्त समाप्त

Dhamma.Digital

८. सल्लेख-सुत्त

(सल्लेखसूत्र)

१. दृष्टि-परित्याग

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत एक साँझ आयुष्मान् महाचुन्द ध्यानबाट उठेर भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गए । भगवान्लाई अभिवादन गरी उनी एक ठाउँमा बसे । एक ठाउँमा बसेर उनले भगवान्सँग यस्तो निवेदन गरे, “भन्ते ! यहाँ यी आत्मावादले युक्त भएका, लोकवादले युक्त भएका अनेक प्रकारका दृष्टिहरू निस्करहेका छन् । भन्ते ! के भिक्षुले यिनको आदि (=मूल) नै मनमा विचार गरे भने यी दृष्टिहरूको प्रहाण (=नाश) हुने हो, अथवा यी दृष्टिहरूको परित्याग हुने हो ?”

२. “चुन्द ! यहाँ यी आत्मावादले युक्त, लोकवादले युक्त अनेक प्रकारका दृष्टिहरू जुन निस्केका छन्, तिनीहरूले जहाँ आकार ग्रहण गरेका छन्, तिनीहरूको व्यवहार जहाँ हुन्छ - (त्यहीं-त्यहीं) ‘यी मेरा होइनन्, यी म होइनन्, यी मेरा आत्मा होइनन्’ भनेर यथाभूतरूपले प्रज्ञाद्वारा बोध गर्नेबित्तिकै त्यस्ता दृष्टिहरूको प्रहाण हुन्छ, त्यस्ता दृष्टिहरूको परित्याग हुन्छ ।”

२. सल्लेख-पर्याय

३. “चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षु अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग रही, अनेक प्रकारका अकुशलताबाट अलग रही, वितर्क विचारयुक्त भएको, विवेकजः प्रीतिसुखसहितको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ, उसलाई यस्तो (अनुभव) हुन्छ - म सल्लेख विहार गर्दछु । चुन्द ! परन्तु आर्यविनय (यस धर्म) मा यसलाई सल्लेख (=क्लेशलाई मत्थर पारेर लैजाने आचरण) भनिदैन । यसलाई आर्यविनयमा ‘दृष्ट धर्म सुख विहार’ भनिन्छ ।”

“चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यसलाई आर्यविनयमा ‘दृष्ट धर्म सुख विहार’ भनिन्छ ।”

“चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले प्रीति पनि त्याग गरेर ... तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यसलाई आर्यविनयमा ‘दृष्ट धर्म सुख विहार’ भनिन्छ ।”

“चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले सुख पनि त्यागेर, दुःख पनि त्यागेर ... चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यसलाई आर्यविनयमा ‘दृष्ट धर्म सुख विहार’ भनिन्छ ।”

४. “चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले सबै प्रकारले रूप संज्ञालाई समतिक्रम (=सीमा नाघ्ने काम) गरेर, प्रतिघ संज्ञाको अन्त गरेर, नानात्व संज्ञाको मनन नगरीकन

'आकाश अनन्त छ' भनेर आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यसलाई आर्यविनयमा शान्त विहार भनिन्छ ।"

"चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले सबै आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरेर, 'विज्ञान अनन्त हो' भनेर विज्ञानानन्त्यायतन प्राप्त गरेर विहार गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यसलाई आर्यविनयमा शान्त विहार भनिन्छ ।"

"चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले सर्व विज्ञानानन्त्यायतनलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यसलाई आर्यविनयमा शान्त विहार भनिन्छ ।"

"चुन्द ! यसो पनि हुन सक्छ, - यहाँ कुनै एक जना भिक्षुले सर्व विज्ञानानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरेर, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई प्राप्त गरी विहार गर्दछ, उसलाई यस्तो (भान) हुन्छ - 'म सल्लेखले बसिरहेछु' । चुन्द ! परन्तु यसलाई आर्यविनयमा 'सल्लेख' भनिदैन । यसलाई आर्यविनयमा शान्त विहार भनिन्छ ।"

५. "चुन्द ! यहाँ तिमीहरूले सल्लेख (=क्लेशलाई भन्नुभन्नु कम पारेर लैजाने आचरण) गर्नुपर्दछ - (१) 'अरू (व्यक्तिहरू) हिंसक भइरहेछन्, यहाँ (यस ठाउँमा) अहिंसक हुन्छौं' भनेर सल्लेख गर्नुपर्दछ । (२) 'अरूहरू प्राणीहिंसा गर्नेहुन्, हामीहरू यहाँ प्राणीहिंसाबाट विरत भइरहने छौं' भनेर सल्लेख गर्नुपर्दछ । (३) 'अरूहरू (दाताले) नदिईकन पनि लिने हुन्, हामीहरू यहाँ अदिन्नादानबाट विरत भइरहने छौं' ... (४) 'अरूहरू अब्रह्मचारी हुन्, हामीहरू यहाँ ब्रह्मचारी भइरहने छौं' ... (५) 'अरूहरू भूटो बोल्ने हुन्, हामीहरू यहाँ भूटो नबोल्ने भइरहने छौं' ... (६) 'अरूहरू चुक्लीखोर हुन्, हामीहरू यहाँ चुक्लीबाट अलग रहने छौं' ... (७) 'अरूहरू कडा वचन बोल्ने हुन्, हामीहरू यहाँ कडा वचन बोल्नुबाट अलग भइरहने छौं' ... (८) 'अरूहरू व्यर्थका कुरा गर्ने हुन्, हामीहरू यहाँ व्यर्थको कुरा गर्नुबाट अलग भइरहने छौं' ... (९) 'अरूहरू लोभी भइरहेका छन्, हामीहरू यहाँ लोभी हुनेछैनौं' ... (१०) 'अरूहरू खराब चित्तका भइरहेका हुन्, हामीहरू यहाँ असल चित्तका भइरहने छौं' भनेर ... (११) 'अरूहरू मिथ्यादृष्टि (=गलत दृष्टि) भएका हुन्, हामीहरू यहाँ सम्यक्दृष्टि (=ठीक, सही दृष्टि) भएका भइरहने छौं' भनेर ... (१२) 'अरूहरू मिथ्यासङ्कल्प भएका हुन्, हामीहरू यहाँ सम्यक्सङ्कल्प भएका भइरहने छौं' भनेर ... (१३) 'अरूहरू मिथ्यावचन हुन्, हामीहरू यहाँ सम्यक्वचन बोल्ने भइरहने छौं' ... (१४) 'अरूहरू मिथ्याकर्मान्त गर्ने हुन्, हामीहरू यहाँ सम्यक्कर्मान्त गर्ने भइरहने छौं' ... (१५) 'अरूहरू मिथ्याआजीवी हुन्, हामीहरू यहाँ सम्यक्आजीवी भइरहने छौं' ... (१६) 'अरूहरू मिथ्याव्यायामी हुन्, हामीहरू यहाँ मिथ्याव्यायामी भइरहने छौं' भनेर ... (१७) 'अरूहरू मिथ्यास्मृतिका हुन्, हामीहरू यहाँ मिथ्यास्मृतिका भइरहने छौं' ... (१८) 'अरूहरू मिथ्यासमाधिका हुन्, हामीहरू यहाँ मिथ्यासमाधि भइरहने छौं' ... (१९) 'अरूहरू मिथ्याज्ञानी हुन्, हामीहरू यहाँ सम्यक्ज्ञानी भइरहने छौं' ... (२०) 'अरूहरू मिथ्याविमुक्ति भएका छन्, हामीहरू यहाँ (=यस ठाउँमा) सम्यक्विमुक्त भइरहने छौं' भनेर सल्लेख गर्नुपर्दछ ।"

६. (२१) 'अरूहरू स्त्यानमृद्ध (=शारीरिक अल्सी र मानसिक अल्सी) ले ग्रस्त भएका हुन्, हामीहरू यहाँ (=यस ठाउँमा) स्त्यानमृद्धले रहित भइरहने छौं' ... (२२) 'अरूहरू औद्धत्य (=चित्तको चाञ्चल्य) भएका हुन्, हामीहरू यहाँ अनौद्धत्य (चित्तको चाञ्चल्य नभएका) भइरहने छौं' ... (२३) 'अरूहरू विचिकित्सक (=सद्धर्म, सम्यक्धर्ममा शङ्कालु) छन्, हामीहरू यहाँ विचिकित्साबाट मुक्त भइरहनेछौं' ... (२४) 'अरूहरू क्रोधी हुन्, हामीहरू यहाँ अक्रोधी भइरहने छौं' ... (२५) 'अरूहरू उपनाही (=शत्रुभाव, राख्ने) हुन्, हामीहरू यहाँ अनुपनाही (=शत्रुभाव नराख्ने) भइरहने छौं' ... (२६) 'अरूहरू म्रक्षी (=कृतघ्न, अरूले गरेको उपकार नसम्भन्ने) हुन्, हामीहरू यहाँ अम्रक्षी (=कृतज्ञ, उपकार सम्भन्ने) भइरहने छौं' ... (२७) 'अरूहरू प्रदाशी (=अरूले गरेको उपकारको ईर्ष्या गर्ने) हुन्,

हामीहरू यहाँ अप्रदाशी भइरहने छौं' ... (२९) 'अरूहरू मत्सरी (=कन्जुस, मक्खीचुस) हुन्, हामीहरू यहाँ अमत्सरी भइरहने छौं' ... (३०) 'अरूहरू शठ (=धूर्त, आफूसँग नभएको गुण भएको जस्तो भान पार्ने) हुन्, हामीहरू यहाँ अशठ भइरहने छौं' ... (३१) 'अरूहरू मायावी (=छल्ने, इन्द्रजाली) हुन्, हामीहरू यहाँ अमायावी भइरहने छौं' ... (३२) 'अरूहरू थद्ध (=उग्र, अति अभिमानी) हुन्, हामीहरू यहाँ अत्यद्ध भइरहने छौं' ... (३३) 'अरूहरू अतिमानी (=अभिमानी, घमण्डी) हुन्, हामीहरू यहाँ अनतिमानी (=घमण्ड नगर्ने) भइरहने छौं' ... (३४) 'अरूहरू दुर्वच (=भनेको कुरा नमान्ने) हुन्, हामीहरू यहाँ सुवच (=भनेको कुरा नमान्ने) भइरहने छौं' ... (३५) 'अरूहरू पापमित्र (खराब, पापी साथीको सङ्गत गर्ने) हुन्, हामीहरू यहाँ कल्याणमित्र भइरहने छौं' ... (३६) 'अरूहरू प्रमादी (कुशल धर्ममा बेहोसी, अलसी) हुन्, हामीहरू यहाँ अप्रमादी भइरहने छौं' ... (३७) 'अरूहरू अश्रद्धालु हुन्, हामीहरू यहाँ श्रद्धालु भइरहने छौं' भनेर ... (३९) 'अरूहरू अनोत्तापी (=भय लिनुपर्ने टाउँमा पनि भय नलिने) हुन्, हामीहरू यहाँ ओत्तापी (=भय लिनु पर्ने टाउँमा भय लिने) भइरहने छौं' ... (३८) 'अरूहरू निर्लज्जी हुन्, हामीहरू यहाँ लज्जाशील भइरहने छौं' ... (४०) 'अरूहरू अल्पश्रुत (=थोरै मात्र सुनेका, जानेका) हुन्, हामीहरू यहाँ बहुश्रुत भइरहने छौं' ... (४१) 'अरूहरू अल्सी हुन्, हामीहरू यहाँ उद्योगी भइरहने छौं' ... (४२) 'अरूहरू मूढस्मृति (=सम्झन सक्ने, सम्झना शक्ति तीव्र भएका) हुन्, हामीहरू यहाँ उपस्थित-स्मृति (=सम्झन नसक्ने) भइरहने छौं' ... (४३) 'अरूहरू दुष्प्रज्ञ (बुद्धि, प्रज्ञा नभएका) हुन्, हामीहरू यहाँ प्रज्ञा सम्पन्न भइरहने छौं' भनेर ... (४४) 'अरूहरू सांद्ष्टिपरामर्शी (आफ्नो दृष्टिलाई मात्र ठीक, सत्य भनेर गलत वा उल्टो परामर्श गर्ने) आधानग्राही रातदिन व्यर्थ चिन्तन गर्ने, दुराग्रही, त्याग गर्न नसक्ने हुने हामीहरू यहाँ असांद्ष्टिपरामर्शी (=आफ्नो दृष्टि मात्र ठीक नठान्ने), अनाधानग्राही (दुराग्रही नभएको), सुप्रतिनिस्सर्गी (=त्याग गर्न गाह्रो नमान्ने) भइरहने छौं' भनेर सल्लेख गर्नुपर्दछ ।"

३. चित्त-उत्पाद पर्याय

७. "चुन्द ! कुशल धर्ममा चित्त उत्पन्न गर्नु हितकर (हुन्छ) भनेर म भन्दैछु, काय (=शरीर) र वचनको अनुष्ठानबारे त भन्नुपर्ने नै होइन । चुन्द ! त्यसैले (१) 'अरूहरू हिंसक हुन्छन्, हामीहरू यहाँ अहिंसक हुन्छौं' भनेर चित्त (=विचार) उत्पन्न गर्नुपर्दछ ... (२) अरूहरू प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छन्, हामीहरू यहाँ प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छौं' भनेर चित्त उत्पन्न गर्नुपर्दछ ... (पूर्ववत्) ... (४४) 'अरूहरू सांद्ष्टिपरामर्शी, आधानग्राही, दुष्प्रतिनिस्सर्गी हुन्छन्, हामीहरू यहाँ असांद्ष्टिपरामर्शी, अनाधानग्राही, सुप्रतिनिस्सर्गी भइरहने छौं' भनेर चित्त उत्पन्न गर्नुपर्दछ ।"

४. परिक्रमण पर्याय

८-९. "चुन्द ! जस्तो कुनै खल्ताखुल्टी बाटो छ भने त्यहाँ घुमफिर गर्नाका लागि अर्को सम्म परेको बाटो हुन्छ । जस्तो विषम तीर्थ (अप्यारो घाट) हुन्छ, त्यसरी नै त्यहाँ घुमफिर गर्नाका लागि अर्को समतीर्थ (अप्यारो नभएको, सजिलो घाट पनि) हुन्छ । चुन्द ! यसरी नै (१) हिंसक पुरुष पुद्गलको निमित्त परिक्रम गर्ने (घुमेर जानै) बाटो (=विकल्प) अहिंसा छ । (२) प्राणीहिंसा गर्ने पुरुषको परिक्रमण (घुमेर जान) का निमित्त प्राणीहिंसाबाट अलग रहने बाटो (=विकल्प) छ ... (पूर्ववत्) ... (४४) सांद्ष्टिपरामर्शी, आधानग्राही, दुष्प्रतिनिस्सर्गी पुरुष पुद्गलको परिक्रमणको निमित्त असांद्ष्टिपरामर्शी, अनाधानग्राही, सुप्रतिनिस्सर्गी (पनि) छ ।"

५. उपरिभाव पर्याय

१०. “चुन्द ! जस्तै जति पनि अकुशल धर्म छन्, ती सबै अधोभाव (=तल्लो गति) मा लैजाने हुन्, जति पनि कुशल धर्म छन्, ती सबै सद्गति (=उपल्लो गति) मा लैजाने हुन् । चुन्द ! यसरी नै (१) हिंसक पुद्गलको ठीक उल्टो अहिंसा हो । (२) प्राणीहिंसा गर्ने पुद्गलको ठीक उल्टो प्राणीहिंसाबाट विरत रहने बाटो (=विकल्प) छ ... (पूर्ववत्) ... (४४) सांदृष्टिपरामर्शी, आधानग्राही, दुष्प्रतिनिस्सर्गी पुद्गल (व्यक्ति) को ठीक उल्टो असांदृष्टिपरामर्शी, अनाधानग्राही, सुप्रतिनिस्सर्गी (पनि) छ ।”

६. परिनिर्वाण पर्याय

११. “चुन्द ! जुन मान्छे आफैँ पल्टा खाइरहेछ, उसले अरू पल्टा खाइरहेका मान्छेहरूलाई उठाउनु असम्भव छ । चुन्द ! बरु आफूले पल्टा खाएको छैन भने उसले ढलिरहेका अन्य मान्छेहरूलाई उठाउनु सम्भव छ । अदान्त, अविनीत, अपरिनिर्वृत (=निर्वाण प्राप्त गरिनसकेको) छ भने उसले अरूहरूलाई दान्त, विनीत, परिनिर्वृत गर्नु असम्भव छ । चुन्द ! बरु आफू दान्त, विनीत, परिनिर्वृत छ भने अरूहरूलाई दान्त, विनीत, परिनिर्वृत गर्नु सम्भव छ । चुन्द ! यस्तै (१) हिंसक पुद्गलको परिनिर्वाणको निमित्त अहिंसा छ । (२) प्राणीहिंसा गर्ने पुद्गल पुरुषको परिनिर्वाणको निमित्त प्राणीहिंसाबाट अलग हुनु आवश्यक छ ... (पूर्ववत्) ... (४४) सांदृष्टिपरामर्शी, आधानग्राही, दुष्प्रतिनिस्सर्गी पुरुष पुद्गलको परिनिर्वाणको निमित्त असांदृष्टिपरामर्शी, अनाधानग्राही, सुप्रतिनिस्सर्गी छ ।”

१२. “चुन्द ! यसरी नै मैले सल्लेख पर्याय (=उपदेश) बताएँ, चित्तको उत्पाद पर्याय बताएँ, परिक्रमण पर्याय बताएँ, उपरिभाव पर्याय बताएँ, परिनिर्वाण पर्याय बताएँ । चुन्द ! श्रावकहरूका हितैषी, अनुकम्पक शास्ता मैले अनुकम्पा राखी जे गर्नुपर्ने हो, त्यो तिमीहरूलाई बताएँ । चुन्द ! यहाँ वृक्षमूल छ, शून्यागार छ, तिमीहरूले ध्यान गर । चुन्द ! प्रमाद नगर, पछि प्रश्चात्ताप हुने काम नगर – यही नै तिमीहरूलाई हाम्रो (=तथागतहरूको) अनुशासन हो ।”

१३. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई आयुष्मान् चुन्दले भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

(चालीसओटा पद र पाँचोटा सन्धिले युक्त भगवान्ले दिनु भएको उपदेश सल्लेखसूत्र सागर समान गम्भीर छ ।)

सल्लेख-सुत्त समाप्त ।

९. समादिष्टि-सुत्त

(सम्यग्दृष्टिसूत्र)

१. सम्यग्दृष्टि भनेको कस्तो हो ?

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुरूलाई - “आवुसो भिक्षु हो !” भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । त्यस बेला आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो - “आवुसो ! ‘सम्यग्दृष्टि, सम्यग्दृष्टि^१’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! कहिले आर्यश्रावक सम्यग्दृष्टिक हुन्छ ? र उसको दृष्टि (=हेराइ) सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ?”

“आवुसो ! यस कुराको अर्थ जान्नका लागि हामीहरू टाढाबाट भए पनि तपाईंकहाँ आयौं । अतः यस कुराको अर्थ तपाईंले नै बताउनु भए बेस हुनेछ । आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सुनेर भिक्षुरूले धारण गर्नेछन् ।”

“आवुसो ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए ।

७९ सम्यग्दृष्टिको साधारण अर्थ हो - राम्रो, असल तथा शुद्ध विचारको हेराइ वा धारणा । यो सम्यग्दृष्टि दुई प्रकारका छन् - (१) लौकिक (सम्यग्दृष्टि) र (२) लोकोत्तर (सम्यग्दृष्टि) । यहाँ कर्म आफ्नो हो भन्ने ज्ञान र सत्यानुकूलिक ज्ञान (=चतुरार्य सत्य अनुकूल ज्ञान) लाई लौकिक सम्यग्दृष्टि भन्दछन् । आर्यमार्ग फलले युक्त ज्ञान लोकोत्तर हो ।

सम्यग्दृष्टि हुने पुरुषचाहिँ तीन प्रकारका छन् - (१) पृथग्जन सम्यग्दृष्टि हुने पुरुष, (२) शैक्ष सम्यग्दृष्टि हुने पुरुष र (३) अशैक्ष सम्यग्दृष्टि हुने पुरुष ।

पृथग्जन पनि दुई प्रकारका छन् - (१) बाहिरी (=बुद्धधर्म भन्दा बाहिरका) पृथग्जन र (२) शासनिक (=बुद्धधर्म भित्रका) पृथग्जन ।

त्यहाँ कर्मवादी र कर्म आफ्नो हो भन्ने विचार राख्नेलाई ‘बाहिरी’ भनिन्छ । आत्मवादी भएका हुनाले उनीहरूमा सत्यानुकूलिक विचार हुन्छ ।

‘शासनिक’ भन्नाले शैक्ष, अशैक्ष दुवै हुन् । यिनीहरू निश्चय नै सम्यग्दृष्टिक हुन् । निश्चित रूपले नैर्याणिक लोकोत्तर कशल दृष्टिले युक्त भएको हुनाले ‘सम्यग्दृष्टि’ भनिएको हो । त्यसैले अगाडि सूत्रमा ‘उजुगतास्स दिष्टि’ अर्थात् ‘उसको हेराई सीधा हुन्छ’ भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. १७७. सम्मादिष्टिसुत्तवण्णना ।

२. कुशलाकुशलको मूल

२. आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो - (क) "आवुसो ! जब आर्यश्रावकले अकुशल पनि जान्नेछ, अकुशलको मूल पनि जान्नेछ, कुशल पनि जान्नेछ, कुशलको मूल पनि जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र उसको दृष्टि सीधा हुन्छ (उजुगतास्स दिट्ठि), धर्मप्रति अटलश्रद्धा हुन्छ जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।

"आवुसो ! अकुशल र अकुशलमूल भनेको के हो, त ? कुशल र कुशलमूल भनेको के हो, त ? (१) प्राणीघात^{१०} अकुशल हो, (२) अदिन्नादान (=चोरी) अकुशल हो, (३) काममिथ्याचार अकुशल हो, (४) मृषावाद अकुशल हो, (५) पैशुन्यवाचा अकुशल हो, (६) परुषवाचा अकुशल हो, (७) सम्प्रलाप अकुशल हो, (८) अभिध्या (=मानसिक लोभ) अकुशल हो, (९) व्यापाद (=मानसिक द्वेष) अकुशल हो, र (१०) मिथ्यादृष्टि (=गलत हेराइ) अकुशल हो, - आवुसो ! यसैलाई 'अकुशल' भनिन्छ ।"

"आवुसो ! कुनचाहिँ अकुशलमूल हो, त ? (१) लोभ अकुशलमूल हो, (२) द्वेष अकुशलमूल हो, र (३) मोह अकुशलमूल हो ।"

"आवुसो ! कुशल भनेको के हो, त ? (१) प्राणीघातबाट अलग रहनु कुशल हो, (२) अदिन्नादानबाट अलग रहनु कुशल हो, (३) काममिथ्याचारबाट अलग रहनु कुशल हो, (४) मृषावादबाट अलग रहनु कुशल हो, (५) पैशुन्यवाचाबाट अलग रहनु कुशल हो, (६) परुषवाचाबाट अलग रहनु कुशल हो, (७) सम्प्रलापबाट अलग रहनु कुशल हो, (८) अनभिध्या कुशल हो, (९) अव्यापाद कुशल हो, र (१०) सम्यक्दृष्टि कुशल हो ।"

"आवुसो ! कुनचाहिँ कुशलमूल हो, त ? - (१) अलोभ कुशलमूल हो, (२) अद्वेष कुशलमूल हो, र (३) अमोह कुशलमूल हो ।"

"आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी अकुशल जान्दछ, अकुशलमूल जान्दछ, कुशल जान्दछ, कुशलमूल जान्दछ, अनि ऊ रागानुशयलाई त्यागी प्रतिघानुशयलाई त्यागी 'म हुँ' भन्ने दृष्टिमानानुशयलाई छेदन गरी^{११} अविद्यालाई हटाई विद्यालाई उत्पादन गरी यसै जीवनमा दुःख क्षय गर्ने हुन्छ^{१२} । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र उसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्ममा अटल श्रद्धा हुन्छ तथा जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पुगेको हुन्छ ।"

३. "साधु^{१३} आवुसो !" भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे -

- ८० प्राणी भनेको के हो र कसरी प्राणीघात हुन्छ भन्ने आदि वर्णन पपं.सू. I पृ. १७८ देखि सम्मादिद्धिसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको पाइन्छ ।
- ८१ यो कुरा अनागामी मार्गलाई लक्ष्य गरी भनिएको हो । पपं.सू. I पृ. १८६: सम्मादिद्धिसुत्तवण्णना ।
- ८२ यो कुरा अर्हत् मार्गलाई लक्ष्य गरी भनिएको हो । पपं.सू. I पृ. १८६: सम्मादिद्धिसुत्तवण्णना ।
- ८३ पालि साहित्यमा 'धन्य छ, स्याबास, ठीक छ, बढिया छ, असल छ' भन्ने इत्यादि भाव व्यक्त गर्ने ठाउँमा र बधाई दिने ठाउँमा 'साधु' शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

३. आहारसमुदय निरोध

४. (ख) “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टि हुन सक्छ, के ? उसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र ऊ निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले आहार पनि जान्नेछ, आहारको समुदय पनि जान्नेछ, आहारको निरोध पनि जान्नेछ र आहारको निरोधको मार्ग पनि जान्नेछ – आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र उसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! आहार भनेको, आहारसमुदय भनेको, आहारनिरोध र आहारनिरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो, त ?”

“आवुसो ! आहार^{५४} चार प्रकारका छन् – जो भूतहरू^{५५} (=जन्मिसकेका प्राणीहरू) को स्थितिका निमित्त र सम्भवेसि^{५६} (=जन्मन लागेको) सत्त्व प्राणीहरूको सङ्ग्रहको निमित्त उपकारी हुन्छ । कुन चार आहार भने – (१) कबलिङ्गार^{५७} (=गाँस-गाँस लिएर खाने) आहार – चाहे त्यो ओलारिक^{५८}

८४ आहारको तात्पर्य प्रत्यय हो । अर्थात् बाँच्नको निमित्त सहायता पुऱ्याउने तत्त्व हो । प्रत्ययद्वारा आफ्नो फल ल्याइदिने भएको हुनाले ‘आहार’ भनिएको हो । त्यसैले ‘आहारती’ति आहारो’ भनिएको हो । पपं.सू. I पृ. १८६-८७. सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

आहारले के ल्याइदिन्छ भने – (१) कबलिङ्कार आहारले – वर्ण, गन्ध, रस, ओज, पृथ्वी, आप, तेज र वायु – यी आठवटा रूपहरू प्रदान गर्छ ।

(२) स्पर्श आहारले – सुखवेदना, दुःखवेदना तथा असुखअदुःखवेदना दिलाउँछ ।

(३) मनःसञ्चेतना आहारले – कामभवमा जाने कर्म भए कामभव, रूपभवमा जाने कर्म भए रूपभव तथा अरूपभवमा जाने कर्म भए अरूपभव प्राप्त गराउँछ ।

(४) विज्ञान आहारले – प्रतिसन्धि नाम-रूप नदिलाउँछ । अर्थात् – प्रतिसन्धि गराउने वेदना, संज्ञा र संस्कार स्कन्धहरू दिलाइदिन्छ । संक्षेपमा भन्ने हो भने – कबलिङ्कार आहारले जीवनरक्षा गर्न टेवा दिन्छ, स्पर्शले वेदना दिन्छ, सञ्चेतनाले सास्रव कुशलाकुशल दिन्छ र विज्ञानले पुनर्भव दिन्छ । पपं. सू. I पृ. १८९. सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

८५ ‘भूत’ भनेको हाम्रो भाषामा भैं यहाँ ‘भूतप्रेत’ लाई ‘भूत’ भनिएको होइन । पालि साहित्यअनुसार इन्द्रिय प्रकट भई जन्मिसकेका सत्त्व प्राणीहरूलाई ‘भूत’ भनिएको हो । पपं.सू. I पृ. १८७. सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

८६ ‘सम्भवेसि’ अर्थात् – जन्म लिन रहेका भनेको इन्द्रिय पूरा भई अहिलेसम्म बाहिर प्रकट नभएका सत्त्व प्राणीहरू अर्थात् जन्मिसकेका प्राणीहरूलाई भनेको हो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने गर्भावस्थालाई भनेको हो, जस्तो – अण्डज र जलाबुज प्राणीहरू जबसम्म अण्डा फोरेर वा आमाको गर्भबाट बाहिर निस्केका हुनन् तबसम्मको अवस्थालाई ‘सम्भवेसि’ भनिन्छ । जब अण्डकोष फोरी अथवा गर्भबाट बाहिर निस्किसक्यो, तब त्यसलाई ‘भूत’ भनिन्छ ।

संस्वेदज र औपपातिक सत्त्व प्राणीहरूमा चाहिँ प्रथम चित्तक्षणलाई ‘सम्भवेसि’ र द्वितीय चित्तक्षणपछि ‘भूत’ भनिन्छ । जो भूत अर्थात् जन्म लिएर फेरि सम्भवेसि हुँदैन त्यस्तालाई क्षीणास्रव भन्दछन् । पपं.सू. I पृ. १८७. सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

८७ गाँस-गाँसका रूपमा खाने आहारलाई ‘कबलिङ्कार आहार’ भन्दछन्, जस्तो – भात, रोटी आदि ओज तत्त्वको नाम हो । पपं.सू. I पृ. १८७. सम्मादिद्विसुत्तवण्णना ।

(=मोटो) होस्, चाहे सूक्ष्म (=मिहिन) होस्, (२) दोस्रो हो, स्पर्श आहार, (३) तेस्रो हो, मन, सञ्चेतना आहार, (४) चौथो हो, विज्ञान आहार । तृष्णाको समुदयले आहारको समुदय हुन्छ, तृष्णाको निरोध भएमा आहारनिरोध हुन्छ । यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग आहारनिरोधको मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वाचा, सम्यक्कर्म, सम्यक्जीविका, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी आहार, आहारसमुदय, आहारनिरोध र आहारनिरोधको मार्ग जान्दछ, अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी प्रतिघानुशयलाई हटाई ‘म हुँ’ भन्ने दृष्टिमानानुशयलाई छेदन गरी अविद्यालाई त्यागी विद्यालाई उत्पादन गरी यसै जीवनमा दुःखको अन्तः गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ - जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

५. “साधु, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ? - जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, ... सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ?”

४. आर्यसत्य

६. “आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले दुःखलाई, दुःखसमुदयलाई, दुःखनिरोधलाई र दुःखनिरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! दुःख भनेको, दुःखसमुदय भनेको, दुःखनिरोध भनेको र दुःखनिरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो, त ? जन्म हुनु दुःख हो, जरा (बुढा) हुनु दुःख हो, मरण हुनु दुःख हो, शोक हुनु दुःख हो, परिदेव हुनु दुःख हो, दुःखदौर्मनस्य उपायास हुनु दुःख हो, अप्रियसँग सम्पर्क हुनु दुःख हो, प्रियसँग वियोग

८८ ओलारिक र सूक्ष्म (=मोटो र मिहिन) आहार भन्ने सम्बन्धमा अट्टकथाले यसरी वर्णन गरेको छ - मोटो हुने वस्तुलाई ‘मोटो’ र मिहिन हुने वस्तुलाई ‘मिहिन’ भन्दछन् । गोहीको आहारभन्दा मुजुरको आहार सूक्ष्म (=मिहिन) छ । गोहीले दुग्ना पनि खान सक्छ र पचाउँछ । मुजुरले सर्प तथा बिच्छीहरू खान्छ । मुजुरको आहारभन्दा भालुको आहार सूक्ष्म ठानिन्छ । भालुले कुनै प्राणीको वर्षौ पुरानो अङ्गप्रत्यङ्गका हाडहरू पनि खान्छ । ती हाडहरू मुखमा राख्दा मुखको न्यालले भिजेपछि हाडहरू नरम भएर कन्दमूलजस्तो हुन्छन् । भालुहरूको आहारभन्दा हातीहरूको आहार मिहिन हुन्छ । किनभने तिनीहरूले अनेक प्रकारका रूखका हाँगाहरू मात्र खान्छन् । हातीहरूको आहारभन्दा गाई र मृगहरूको आहार मिहिन हुन्छ । तिनीहरू सार नभएका रूखका पातहरू मात्र खान्छन् । तिनीहरूको आहारभन्दा खरायोको आहार मिहिन, यसको आहारभन्दा चराहरूको आहार मिहिन, तिनीहरूको आहारभन्दा प्रत्यन्तमा बस्ने मानिसहरूको आहार मिहिन, उनीहरूको आहारभन्दा गाउँका द्वारेहरूको आहार मिहिन, उनीहरूको आहारभन्दा राजारजौटाहरूको आहार मिहिन, उनीहरूको भन्दा चक्रवर्ती राजाहरूको आहार मिहिन, उनीहरूको भन्दा भूमिदेवताहरूको आहार मिहिन र उनीहरूको भन्दा पनि चातुर्महाराजिक देवताहरूको आहार मिहिन हुन्छ । यस प्रकार परनिर्मितवशवर्ती देवलोकसम्मको आहारको कुरा विस्तार गर्न सक्नुपर्छ । उनीहरूको आहार मिहिनभन्दा मिहिन भनी जान्नुपर्छ । स्थूल पदार्थमा ओज (vitamin) कम मात्रा हुन्छ । मिहिन पदार्थमा बढ्दा हुन्छ, जस्तो - पात्रभरि खोले (=यागु) पिए पनि केही बेरपछि भोक लागेको जस्तो अनुभव हुन्छ । मूट्टीभर घिउ खाए पनि दिनभर नै खान मन नलाग्नेको जस्तो हुन्छ । त्यसले परिश्रम त हटाउँछ परन्तु पालन गर्न सक्दैन । ओजघातु (vitamin) ले पालनचाहिँ गर्छ किन्तु परिश्रम हटाउन सक्दैन । दुवै तत्त्वको सम्मिश्रणले परिश्रम पनि हटाउँछ, पालन पनि गर्छ । पपं.सू. I पृ. १८७-८८: सम्मादिद्धिसुत्तवण्णना ।

हुनु दुःख हो, इच्छा गरेको नपाउनु पनि दुःख हो । संक्षेपमा भन्ने हो, भने पञ्चउपादानस्कन्ध नै दुःख हो । आवुसो ! यही दुःख हो । आवुसो ! दुःखसमुदय भनेको कस्तो हो, त ? जो त्यो पुनर्भव (=पुनर्जन्म) हुने तत्तत् ठाउँमा अभिमरण गर्ने नन्दीराग सहगत तृष्णा हो, - यही नै दुःखसमुदय हो । आवुसो ! दुःखनिरोध भनेको कस्तो हो, त ? जो त्यही तृष्णाको निरवशेष निरोध हो, त्याग हो, प्रतिनिस्सर्ग हो, मुक्ति हो, र अनालय हो, - यही नै दुःख निरोध हो । आवुसो ! दुःखनिरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो, त ? यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि । यही नै दुःखनिरोध हुने मार्ग हो ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी दुःखलाई जान्दछ, दुःखसमुदयलाई जान्दछ, दुःखनिरोधलाई जान्दछ र दुःखनिरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी प्रतिघानुशयलाई हटाई ‘म हुँ’ भन्ने दृष्टिमानानुशयलाई छेदन गरी अविद्यालाई त्यागी विद्यालाई उत्पादन गरी यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ - जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

७. “साधु, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टि हुन सक्छ, के ? - जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, ... सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ?”

५. जरामरण समुदय निरोध

८. “आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले जरामरणलाई, जरामरण समुदयलाई, जरामरण निरोधलाई तथा जरामरण निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ - जसको दृष्टि सीधा हुन्छ, धर्मप्रति अटल श्रद्धा हुन्छ र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! जरामरण भनेको, जरामरण समुदय भनेको, जरामरण निरोध भनेको र जरामरण निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो, त ? प्राणीहरू वृद्ध हुनु, दाँत आदि भर्नु केश पाक्नु, शरीरको छाला खुम्चिनु, आयु कम हुँदै जानु, इन्द्रियहरूको परिपक्वता हुनु - आवुसो ! यसैलाई जरा भनिएको हो । आवुसो ! मरण भनेको कस्तो हो, त ? सत्त्व प्राणीहरू आफ्नो निकायबाट च्युत हुनु, भेदभिन्न हुनु, अन्तर्धान हुनु, मृत्यु हुनु, प्राणवायु नरहनु, स्कन्धको विच्छेद हुनु, मृत शरीरलाई फ्याँक्नु तथा जीवित इन्द्रिय टुट्नु - आवुसो ! यही मरण हो । जो यो जरा हो, जो यो मरण हो, - आवुसो ! यही जरामरण हो । जन्म भएपछि जरामरणको समुदय हुन्छ र जन्मको निरोधले जरामरण निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग जरामरण निरोधको मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी जरामरणलाई, जरामरण समुदयलाई, जरामरण निरोधलाई र जरामरण निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी, ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“साधु, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ? जसको दृष्टि सीधा हुन्छ ... सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ?”

६. जाति समुदय निरोध

९. “आवुसो ! हुन सब्ब, जब आर्यश्रावकले जन्म (जाति) लाई, जन्मको समुदय कारणलाई, जन्मको निरोधलाई र जन्म निरोध हुने मार्गलाई जान्छे - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! जन्म (जाति) भनेको, जन्मको कारण भनेको, जन्म निरोध भनेको र जन्म निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो, त ? जो त्यस-त्यस योनिमा सत्त्वहरूको जन्म हुनु, प्रकट हुनु, स्कन्धको प्रादुर्भाव हुनु, इन्द्रियहरूको लाभ हुनु - आवुसो ! यसैलाई जन्म भनिन्छ । भव (=कर्मभव) को कारणले जन्म हुन्छ, भवनिरोध भएमा जन्म निरोध हुन्छ, यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग जन्म निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो -सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी जन्मलाई, जन्मको समुदयलाई, जन्म निरोधलाई र जन्म निरोध हुने मार्गलाई जान्छे - अनि, ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी, ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

७. भव समुदय निराध

७. “साधु, आवुसो ! भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्का प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टि हुन सब्ब, के ? ... ”

“आवुसो ! हुन सब्ब, जब आर्यश्रावकले भवलाई, भव समुदयलाई, भव निरोधलाई तथा भव निरोध हुने मार्गलाई जान्छे - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! भव भनेको, भव समुदय भनेको, भव निरोध भनेको र भव निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी तीन भवहरू हुन्, - (१) कामभव^{६९} (२) रूपभव र (३) अरूपभव । उपादानको कारणले भवसमुदय हुन्छ र उपादान निरोध भएमा भवविरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग भवनिरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी भवलाई, भव समुदयलाई, भव निरोधलाई र भव निरोध हुने मार्गलाई जान्छे - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी, ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

६९ कामभव भन्ने ठाउँमा कर्मभव र उत्पत्तिभव भनी यसका दुई प्रकार छन् । तीमध्ये कर्मभव भनेको कामलोक (=कामभव) मा जन्मने कर्मकै नाम हो । उत्पत्ति हुनुको कारण हो । उत्पत्तिभव भनेको सोही कर्मको कारणद्वारा पञ्चस्कन्धमध्ये प्रादुर्भाव हुनु हो । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने ‘भव’ संसारलाई पनि भन्दछन् । पपं.सू. I पृ. १९७. सम्मादिहिसुत्तवण्णना ।

८. उपादान समुदय निरोध

११. “साधु आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपत्रुसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ? ...”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले उपादानलाई, उपादान समुदयलाई, उपादान निरोधलाई र उपादान निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! उपादान भनेको, उपादान समुदय भनेको, उपादान निरोध भनेको र उपादान निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी चार उपादानहरू छन् - (१) काम उपादान, (२) दृष्टि उपादान, (३) शीलव्रत उपादान तथा (४) आत्मवाद उपादान । तृष्णा भएमा उपादान समुदय हुन्छ र तृष्णा निरुद्ध भएमा उपादान निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग उपादान निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी उपादानलाई, उपादान समुदयलाई उपादान निरोधलाई र उपादान निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

९. तृष्णा समुदय निरोध

१२. “साधु आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपत्रुसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ? ...”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले तृष्णालाई, तृष्णा समुदयलाई, तृष्णा निरोधलाई र तृष्णा निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! तृष्णा भनेको, तृष्णा समुदय भनेको, तृष्णा निरोध भनेको र तृष्णा निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी छ प्रकारका तृष्णाहरू हुन्, - (१) रूपतृष्णा, (२) शब्दतृष्णा, (३) गन्धतृष्णा, (४) रसतृष्णा, (५) स्पर्शतृष्णा र (६) धर्म (=मनको विषय) तृष्णा । वेदनाको कारणले तृष्णा समुदय हुन्छ र वेदना निरोध भएमा तृष्णा निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग तृष्णा निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी तृष्णालाई, तृष्णा समुदयलाई, तृष्णा निरोधलाई तथा तृष्णा निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी, ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१०. वेदना समुदय निरोध

१३. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले वेदनालाई, वेदना समुदयलाई, वेदना निरोधलाई र वेदना निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! वेदना भनेको, वेदना समुदय भनेको, वेदना निरोध भनेको र वेदना निरोध हुने मार्ग भनेको कस्तो हो, त ? आवुसो ! यी छ प्रकारका वेदनाहरू छन् - (१) चक्षुस्पर्शज वेदना, (२) श्रोत स्पर्शज वेदना, (३) घ्राणस्पर्शज वेदना, (४) जिह्वास्पर्शज वेदना, (५) कायस्पर्शज वेदना र (६) मनःस्पर्शज वेदना । स्पर्शको कारणले वेदना समुदय हुन्छ र स्पर्श निरोध भएमा वेदना निरुद्ध हुन्छ । यही आर्य अष्टाङ्गिक मार्ग वेदना निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी वेदनालाई, वेदना समुदयलाई, वेदना निरोधलाई र वेदना निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी, ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

११. स्पर्श समुदय निरोध

१४. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले स्पर्शलाई, स्पर्श समुदयलाई, स्पर्श निरोधलाई र स्पर्श निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! स्पर्श भनेको, स्पर्श समुदय, स्पर्श निरोध भनेको र स्पर्श निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी छ प्रकारका स्पर्शहरू छन् - (१) चक्षुस्पर्श, (२) श्रोतस्पर्श, (३) घ्राणस्पर्श, (४) जिह्वास्पर्श, (५) कायस्पर्श र (६) मनस्पर्श । षडायतनको कारणले स्पर्शको समुदय हुन्छ र षडायतनको निरोध भएमा स्पर्श निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग स्पर्श निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी स्पर्श समुदयलाई, स्पर्श निरोधलाई तथा स्पर्श निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१२. षडायतन समुदय निरोध

१५. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले षडायतनलाई, षडायतन समुदयलाई, षडायतन निरोधलाई र षडायतन निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! षडायतन भनेको, षडायतन समुदय भनेको, षडायतन निरोध भनेको र षडायतन निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी छ आयतनहरू हुन् - (१) चक्षुआयतन, (२) श्रोतआयतन, (३) घ्राणआयतन, (४) जिह्वाआयतन, (५) कायआयतन र (६) मनःआयतन । नामरूपको^{९०} समुदयले षडायतनको समुदय हुन्छ र नामरूपको निरोध भएमा षडायतनको निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग षडायतन निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी षडायतनलाई, षडायतन समुदयलाई, षडायतन निरोधलाई र षडायतन निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१३. नामरूप समुदय निरोध

१६. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले नामरूपलाई, नामरूप समुदयलाई नामरूप निरोधलाई र नामरूप निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! नामरूप भनेको, नामरूप समुदय भनेको, नामरूप निरोध भनेको नामरूप निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? संज्ञा, चेतना, स्पर्श, मनसिकार (=मनमा राख्नु) । आवुसो ! यही नाम हो । चार महाभूत^{९१} र त्यसद्वारा उत्पन्न भएको रूप - आवुसो ! यही रूप हो । आवुसो ! यसरी यो नाम र यो रूपलाई नामरूप भनिएको हो । विज्ञानको समुदयले नामरूप समुदय हुन्छ र विज्ञानको निरोध भएमा नामरूप निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग नामरूप निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी नामरूपलाई, नामरूप समुदयलाई, नामरूप निरोधलाई र नामरूप हुने मार्गलाई जान्दछ । अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा

९० नामरूप भनेको के हो भन्ने सम्बन्धमा बु.श्रा.च.भा - १, पृ. ७९ को पादटिप्पणीमा हेर्नु होला ।

९१ पृथ्वी, आप (जल), तेज, वायुलाई चार महाभूत भनिन्छ ।

दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१४. विज्ञान समुदय निरोध

१७. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे – “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले विज्ञानलाई, विज्ञान समुदयलाई, विज्ञान निरोधलाई र विज्ञान निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ – आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र निर्वाण-गामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! विज्ञान भनेको, विज्ञान समुदय भनेको, विज्ञान निरोध भनेको र विज्ञान निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी छ विज्ञानहरू हुन् – (१) चक्षुर्विज्ञान, (२) श्रोतविज्ञान, (३) घ्राणविज्ञान, (४) जिह्वाविज्ञान, (५) कायविज्ञान र (६) मनःविज्ञान । संस्कारको समुदयले विज्ञान समुदय हुन्छ र संस्कारको निरोध भएमा विज्ञान निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग विज्ञान निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो – सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी विज्ञानलाई, विज्ञान समुदयलाई, विज्ञान निरोधलाई र विज्ञान निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ – अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१५. संस्कार समुदय निरोध

१८. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे – “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावक संस्कारलाई, संस्कार समुदयलाई, संस्कार निरोधलाई र संस्कार निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ – “आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! संस्कार भनेको, संस्कार समुदय भनेको, संस्कार निरोध भनेको र संस्कार निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! यी तीन संस्कारहरू हुन् – (१) कायसंस्कार, (२) वचीसंस्कार र (३) चित्तसंस्कार । अविद्याको समुदयले संस्कार समुदय हुन्छ र अविद्याको निरोध भएमा संस्कार निरुद्ध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग संस्कार निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो – सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावक यसरी संस्कारलाई, संस्कार समुदयलाई, संस्कार निरोधलाई र संस्कार निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१६. अविद्या समुदय निरोध

१९. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावक अविद्यालाई, अविद्या समुदयलाई, अविद्या निरोधलाई र अविद्या निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! अविद्या भनेको, अविद्या समुदय भनेको, अविद्या निरोध भनेको र अविद्या निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! जो दुःखको अज्ञानता हो, जो दुःखसमुदयको अज्ञानता हो, जो दुःख निरोधको अज्ञानता हो, र जो दुःख निरोध हुने मार्गको अज्ञानता हो, - आवुसो ! यसैलाई अविद्या भन्दछन् । आस्रव समुदयबाट अविद्याको समुदय हुन्छ र आस्रव निरोध भएमा अविद्या निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग अविद्याको निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी अविद्यालाई, अविद्या समुदयलाई, अविद्या निरोधलाई र अविद्या निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहाण गरी ... यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

१७. आस्रव समुदय निरोध

२०. “साधु, आवुसो !” भनी ... फेरि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग अर्को प्रश्न सोधे - “आवुसो ! अर्को प्रकारले पनि आर्यश्रावकले सम्यक्दृष्टिक हुन सक्छ, के ?”

“आवुसो ! हुन सक्छ, जब आर्यश्रावकले आस्रवलाई, आस्रव समुदयलाई, आस्रव निरोधलाई र आस्रव निरोध हुने मार्गलाई जान्नेछ - आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र ... निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

“आवुसो ! आस्रव भनेको, आस्रव समुदय भनेको, आस्रव निरोध भनेको र आस्रव निरोध हुने मार्ग भनेको के हो, त ? आवुसो ! आस्रवहरू तीनवटा छन् (१) कामास्रव, (२) भवास्रव र (३) अविद्यास्रव । अविद्याको समुदयले आस्रव हुन्छ । अविद्याको निरोधले आस्रव निरोध हुन्छ । यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग आस्रव निरोध हुने मार्ग हो, जस्तो - सम्यक्दृष्टि, ... तथा सम्यक्समाधि ।”

“आवुसो ! जब आर्यश्रावकले यसरी आस्रवलाई, आस्रव समुदयलाई, आस्रव निरोधलाई तथा आस्रव निरोध हुने मार्गलाई जान्दछ - अनि ऊ रागानुशयलाई सर्वप्रकारले प्रहीण गरी - यसै जीवनमा दुःखको अन्त गर्ने हुन्छ । आवुसो ! तब आर्यश्रावक सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... र जो निर्वाणगामी सद्धर्ममा पनि पुगेको हुन्छ ।”

२१. आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सम्मादिट्ठि-सुत्त समाप्त ।

१०. सतिपट्टान-सुत्त

(स्मृतिप्रस्थानसूत्र)

१. चार स्मृतिप्रस्थान

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कुरु^१ स्थित कम्मासदम्म (कम्मासधम्म) भन्ने कुरुहरूको निगममा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई - "भिक्षु हो !" भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले "भदन्त !" भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यस्तो आज्ञा दिनुभयो -

२. "भिक्षु हो ! एकमात्र मार्ग (एकायन) हो, - सत्त्व (प्राणी) हरूको विशुद्ध हुने, शोक परिदेवबाट उत्तीर्ण (मुक्त) हुने, दुःख दौर्मनस्यलाई पूर्णतः अन्त गर्ने, ज्ञेय (आर्य मार्ग) अधिगम (प्राप्त) गर्ने तथा निर्वाण साक्षात्कार गर्ने - (यी नै हुन्) चार स्मृतिप्रस्थान ।"

के के चार ? भिक्षु हो ! यहाँ (यो बुद्धशासनमा) कायमा कायानुपश्यी भई लोकमा (यसै जीवनमा अर्थात् पाँच उपादानस्कन्धमा) अविद्या दौर्मनस्यलाई हटाई, आतप्त गरी, सम्प्रज्ञानी भई स्मृतिवान् भई विहार गर्छ, वेदनामा वेदानुपश्यी भई ... (पूर्ववत्) ... विहार गर्छ, चित्तमा चित्तानुपश्यी भई ... विहार गर्छ, धर्ममा^२ धर्मानुपश्यी भई लोकमा अविद्या दौर्मनस्यलाई हटाई, आतप्त गरी, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिवान् भई विहार गर्छ ।

१२ कुरु देशमा हावापानी आदि अनुकूल हुनाले सधैजसो स्वस्थ तन मन भएका त्यहाँका मानिसहरूलाई भगवान् बुद्धले गम्भीर अर्थयुक्त महास्मृतिप्रस्थानको उपदेश दिनु भएको हो । भनिन्छ, त्यहाँ बस्ने मानिसहरू स्वभावैले स्मृतिप्रस्थान भावनामा लागि रहेकाले त्यहाँ काम गर्ने नोकरचाकरहरूले पानी लिन जाने पँधेरोमा र घागो काल्ने ठाउँमा समेत व्यर्थको कुरा नगरी स्मृतिप्रस्थान भावनासम्बन्धी कुरा गरिरहेका हुन्छन् । यदि कसैले कुनै आइमाईलाई - "आमै ! तिमी कुन स्मृतिप्रस्थान भावना गर्दछौ ?" भन्ने प्रश्नको जवाफमा 'म कुनै पनि भावना गर्दिन' भनी जवाफ सुन्न परेमा 'धिक्कार छ तिम्रो जीवनलाई, तिमी बाँचेर पनि मुर्दासमान रहेछौ, अब फेरि यसो नगर' भनी उनीलाई कुनै स्मृतिप्रस्थानसम्बन्धी भावना सिकाइने कुरा अट्टकथामा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

१३ प्रस्तुत सूत्रमा 'काय' भन्नाले रूपस्कन्ध, 'वेदना' भन्नाले वेदनास्कन्ध, 'चित्त' भन्नाले विज्ञानस्कन्धलाई भनिएको हो । अतः यहाँ 'धर्म' भन्नाले संज्ञा र संस्कारस्कन्धलाई भनिएको हो भनी बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. I. पृ. २५३ सतिपट्टानसुत्तवण्णना ।

२. कायानुपश्यना

(१) आनापानस्मृति

३. “भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु अरण्य (वन) मा गएर अथवा रूखमुनि गएर अथवा शून्यागारमा गएर पलैटी मारी शरीर सीधा पारी मुख अगाडि स्मृति (होस) राखेर बस्छ । ऊ स्मृति (होस) राखी सास लिन्छ र स्मृति (होस) राखी सास फेर्छ । लामो सास लिंदा लामो सास लिदैछु’ भनी जान्दछ । लामो सास फेर्दा ‘लामो सास फेर्दैछु’ भनी जान्दछ । छोटो सास लिंदा ‘छोटो सास लिदैछु’ भनी जान्दछ । छोटो सास फेर्दा ‘छोटो सास फेर्दैछु’ भनी जान्दछ । ‘सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास लिन्छु’ भनी सिक्छ । सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास फेर्छु’ भनी सिक्छ । कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु’ भनी सिक्छ । कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु’ भनी सिक्छ ।

४. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणका लागि) एउटा कुशल दक्ष भ्रमकार अथवा उसको शिष्यले डोरीले घिर्नी तानेको बेला, लामो गरी तानेको बेला ‘लामो गरी तान्दैछु’ भनी जान्दछ, छोटो गरी तानेको बेला ‘छोटो गरी तान्दैछु’ भनी जान्दछ । भिक्षु हो ! यसै गरी, भिक्षु लामो सास लिंदा ‘लामो सास लिदैछु’ भनी जान्दछ । लामो सास फेर्दा ‘लामो सास फेर्दैछु’ भनी जान्दछ । छोटो सास लिंदा ‘छोटो सास फेर्दैछु’ भनी जान्दछ । ‘सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास लिन्छु’ भनी सिक्छ । सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास फेर्छु’ भनी सिक्छ । कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु’ भनी सिक्छ । ‘कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु’ भनी सिक्छ । यसरी (आश्वास-प्रश्वासरूपी) आफ्नो भित्री (रूपसमूह) कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी (अभ्यास गरी) बस्छ । यसरी बाहिरी कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । भित्री र बाहिरी कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । समुदय (उत्पत्ति) धर्मलाई कायमा देखेर (हेरेर) विहार गरी बस्छ । व्यय (नष्ट) धर्मलाई कायमा देखेर विहार गरी बस्छ । समुदय व्यय धर्मलाई कायमा देखेर विहार गरी बस्छ । सास लिएको र फेरेको (आश्वास-प्रश्वास रूपसमूह) काय हो, भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिअगाडि प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकारले सम्मुखी भूत ती स्मृति क्रमिक ज्ञानवृद्धिका निमित्त तथा क्रमिक बारम्बार स्मृति अभिवृद्धिको निमित्त मात्र हुन् । ती स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट छुट्टिई (अर्थात् ‘म’ ‘मेरो’ भाव कहीं नराखी) विहार गरी बस्छ । सो भिक्षुले लोकमा कुनै कुरालाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

(२) ईर्यापथ

५. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु ‘गइरहेको बेलामा गइरहेछु’ भनी जान्दछ, ‘उभिएको बेलामा ‘उभिएको छु’ भनी जान्दछ, ‘बसेको बेला बसेछु’ भनी जान्दछ, लेटेको बेला ‘लेटेको छु’ भनी जान्दछ । जस्तो-जस्तो उसको काय (शरीर) छ, त्यस्तै-त्यस्तै जानिराख्छ । यसरी आफ्नो भित्री (रूपसमूहमा) कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । यसरी बाहिरी कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ, भित्री र बाहिरी कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । समुदय धर्मलाई कायमा देखेर विहार गरी बस्छ । व्यय धर्मलाई देखेर विहार गरी बस्छ । समुदय व्ययधर्मलाई कायमा देखेर विहार गरी बस्छ ।

गइरहने आदि रूपसमूह मात्र हुन्, भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिअगाडि प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकारले सम्मुखी भूत ती स्मृति क्रमिक ... मात्र हो । ती स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट अलग भई विहार गर्छ । सो भिक्षु लोकमा कुनै कुरालाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

(३) सम्प्रजन्य

६. “भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जाँदा वा आउँदा सचेत भई होस राखेर (सम्प्रजन्य भएर) हिँड्छ । अगाडि, पछाडि वा यताउता हेर्दा सचेत भई होस राखेर हेर्छ । हात खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेत भई होस राखेर चलाउँछ । खाँदा वा पिउँदा अथवा चाटेर खाँदा सचेत भई होस राखेर खान्छ । दिसा पिसाब गर्दा सचेत भई होस राखेर दिसा पिसाब गर्छ । हिँड्दा, उठ्दा बस्दा, सुत्दा, बिउँभेदा, कुरा गर्दा र चूप लागेर बस्दा सचेत भई होस राखेर (सम्प्रजानकारी) बस्छ । यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

(४) प्रतिकूल मनस्कार

७. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु काय (शरीर) मा तल पैतालादेखि माथि केश भएको टाउकोसम्ममा, केश भएको टाउको (केश-मस्तक) देखि तल पैतालाको छाला सम्ममा नानाविध (अनेक प्रकारका) मल (अशुचि) वस्तु भरिभराउ भएको देखेर प्रत्यवेक्षणा गर्दछ – यो काय (शरीर) मा केश(केसा) छ, रौं (लोमा) छ, नङ् (नखा) छ, दाँत (दन्त) छ, छाला (तचो) छ, मासु (मंस) छ, नसा (न्हारु) छ, हाड (अट्टि) छ, मासी (अट्टिमिञ्ज) छ, मृगौला (वक्क) छ, मुटु (हृदय) छ, कलेजो (यकन) छ, क्लोम (किलोमक) छ, फियो (पिहक) छ, फोक्सो (पप्फास) छ, मोटो आन्द्रा (अन्त) छ, सानो आन्द्रा (अन्तगुण) छ, पेट (उदरिय) छ, मल (करीस) छ, पित्त (पित्त) छ, कफ (सेट्म) छ, पीप (पुब्बो) छ, रगत (लोहित) छ, पसिना (सेदो) छ, चिल्लोपन तेल (मेदो) छ, आँसु (अस्सु) छ, बोसो (वसा) छ, थुक(खेलो) छ, सिङ्गान (सिङ्गानिका) छ, न्याल (लसिका) छ तथा पिसाब (मुत्त) छ ।”

८. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणका लागि) कुनै दुईवटा मुख भएको थैलोमा नाना प्रकारका धान्य व्रीहिहरू भरिएको हुन्छ । जस्तो कि शाली धान, धान्य, मुग, दाल, तिल, चामल आदिले भरिएको हुन्छ । आँखा हुने मानिसले खोलेर हेर्दा ‘यो शाली धान हो,’ ‘यो धान्य हो,’ ‘यो मुग हो,’ ‘यो मास हो,’ यो तिल हो, ‘यो चामल हो,’ भनी प्रतिवेक्षण गर्दछ । भिक्षु हो ! यसरी नै भिक्षुले यो काय (शरीर) मा तल पैतालादेखि माथि केश भएको टाउकोसम्ममा र केश भएको टाउको देखि तल पैतालाको छालासम्ममा नानाविध मल वस्तु भरिभराउ भएको देखेर प्रत्यवेक्षणा गर्दछ – यो कायमा केश छ ... (पूर्ववत्) ... पिसाब छ । यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

(५) धातु मनस्कार

९. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले यो कायलाई स्थितिअनुसार शरीरको रचनानुसार जस्तो छ, त्यस्तै अनुरूप हेरेर धातुको स्वभावअनुसार प्रत्यवेक्षणा गर्दछ । यो शरीरमा पृथ्वीधातु (कडा, नरमपना स्वभाव)

छ, आपोधातु (बगेर जाने स्वभाव अथवा ढिको हुने स्वभाव) छ, तेजधातु (गरम, शीत, बाफ आदि स्वभाव) छ र वायुधातु (फुलाउने, चलाउने, घचेदने स्वभाव) छ ।”

१०. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणका लागि) एउटा कुशल दक्ष गौघातक वा उसको शिष्यले गाईलाई मारेर चौबाटोको माफमा बसेर मासुलाई थरीथरीमा छुट्याई बसेको हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी नै भिक्षुले यो कायलाई स्थितिअनुसार यो शरीरको रचनानुसार जस्तो छ, सोही अनुरूप हेरेर धातुको स्वभावअनुसार प्रत्यवेक्षणा गर्दछ – यो शरीरमा पृथ्वीधातु छ, आपोधातु छ, तेजधातु छ, र वायुधातु छ । यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

(६) अशुभभावना^५

११. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले मसानमा मिल्काइएको मरेको एक दिन व्यतीत भएको मृत शरीर (शव, लास), मरेको दुई दिन भएको मृत शरीर, मरेको तीन दिन भएको मृत शरीर, सुनिएको नीलो भइसकेको, मृत शरीर, पीप बगिरहेको (सडेको, गलेको) मृत शरीर (लास) लाई हेरेर ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्दछ – ‘मेरो काय (शरीर) पनि यस्तो हुने स्वभावको छ, यस्तो अवश्य हुन्छ, यस्तो नभई छाड्दैन ।’ यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।”

१२. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले मसानमा फ्याँकिराखेका मृतक शरीर (लास) लाई कागले लुछिरहेको, चीलले खाइरहेको, गिद्धले खाइरहेको, बाजले खाइरहेको, कुकुरले खाइरहेको, बाघले खाइरहेको, चितुवाले खाइरहेको, स्यालले खाइरहेको, अनेक प्रकारका प्राणीहरूले खाइरहेको देख्दा ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्छ – ‘मेरो काय (शरीर) पनि यस्तो हुने स्वभावको रहेछ, यस्तो अवश्य हुन्छ, यस्तो नभई छाड्दैन ।’ यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।”

१३. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले मसानमा फ्याँकिराखेको मासु, रगत बाँकी रहेका स्नायुले बाँधिएको अस्थिक कङ्काल मात्र लासलाई ... पूर्ववत् ... । मासु नभएको रगत लागेको स्नायुले बाँधिएको अस्थिक कङ्काल मात्र लासलाई ... पूर्ववत् ... । ... मासु र रगत नभएको स्नायुले बाँधिएको अस्थिक कङ्काल मात्र लासलाई ... (पूर्ववत्) ... । यताउता छरेर रहेका कहीं हातको हाड, कहीं खुट्टाको हाड, कहीं कुर्कुच्चाको हाड, कहीं घुँडाको हाड, कहीं तिघ्रा (जाँघ) को हाड, कहीं चाकको हाड, कहीं करङ्गको हाड, कहीं मेरुदण्ड (ठाड) को हाड, कहीं शरीरको पछाडिको हाड, कतै घाँटीको हाड, कहीं काँधको हाड, कहीं चिउँडोको हाड, कहीं दातको ढिक्काको हाड, कतै खप्परको हाड देख्दा ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्छ – ‘मेरो काय (शरीर) पनि यस्तो हुने स्वभावको रहेछ, यस्तो अवश्य हुन्छ, यस्तो नभई छाड्दैन ।’ यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।”

१४. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले मसानमा फ्याँकिएको लासको शङ्ख जस्तो सेता वर्ण भईसकेको हाडैहाडहरू ... (पूर्ववत्) ... । ... एक वर्षभन्दा पुरानो थुपारिएको हाडहरू ... (पूर्ववत्) ... । ... कुहेका, चूर्ण भएको हाडहरूलाई देख्दा ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्छ – ‘मेरो काय (शरीर) पनि यस्तो हुने स्वभावको रहेछ, यस्तो अवश्य हुन्छ, यस्तो न भई छोड्दैन ।’ यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्दछ ।”

३. वेदनानुपश्यना

१५. “भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सुखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘सुखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । दुःखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘दुःखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । सामिष (पञ्चकाम गुण सम्बन्धित) सुखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘सामिष सुखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । निरामिष सुखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘निरामिष सुखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । सामिष दुःखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘सामिष दुःखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । निरामिष दुःखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘निरामिष दुःखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । सामिष अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘सामिष अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । निरामिष अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरिरहेको बेला ‘निरामिष अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनी जान्दछ । यसरी आफ्नो भित्री वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । यसरी बाहिरी वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । भित्री र बाहिरी वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । समुदय (उत्पत्ति) धर्मलाई वेदनामा हेरेर विहार गरी बस्छ । व्यय (नष्ट) धर्मलाई वेदनामा हेरेर विहार गरी बस्छ । समुदय व्यय धर्मलाई वेदनामा हेरेर विहार गरी बस्छ । अनुभव गर्ने स्वभाव मात्र छ भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिअगाडि प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकारले सम्मुखी भूत ती स्मृति क्रमिक ज्ञानवृद्धिका निमित्त तथा क्रमिक बारम्बार स्मृति अभिवृद्धिका निमित्त मात्र हो । ती स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट अलग भई विहार गरी बस्छ । सो भिक्षुले लोकमा कुनै कुरोलाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

४. चित्तानुपश्यना

१६. “भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु ‘सराग चित्तलाई सराग चित्त’^{१५} भनी जान्दछ । ‘वीतराग चित्तलाई वीतराग चित्त’^{१६} भनी जान्दछ । ‘दोषसहित चित्तलाई दोषसहित चित्त’ भनी जान्दछ । ‘दोषरहित चित्तलाई दोषरहित चित्त’ ... । ‘मोहसहित चित्तलाई मोहसहित चित्त’ ... । ‘मोहरहित चित्तलाई मोहरहित चित्त’ ... । ‘संक्षिप्त (निरुत्साह, अल्सी भइरहेको) चित्तलाई संक्षिप्त चित्त’ ... । ‘विक्षिप्त (चञ्चल) चित्तलाई विक्षिप्त चित्त’ ... । ‘महत्गत चित्त’ (रूपावचर र अरूपावचर चित्त) लाई महत्गत चित्त ... । ... ‘अमहत्गत चित्त (कामावचर चित्त) लाई अमहत्गत चित्त’ ... । ‘सउत्तर (कामावचर) चित्तलाई सउत्तर चित्त’ ... । ‘अनुत्तर चित्तलाई अनुत्तर चित्त’ ... । ‘समाहित (उपचार समाधि र अर्पना समाधिद्वारा युक्त) चित्तलाई समाहित चित्त’ ... । असमाहित चित्तलाई असमाहित चित्त ... । ‘विमुक्त चित्तलाई (तदङ्ग प्रहाण र विस्वम्भण प्रहाणद्वारा क्लेशमुक्त विपश्यना चित्त र ध्यान चित्तलाई) विमुक्त चित्त’ ... । ‘अविमुक्त चित्तलाई अविमुक्त चित्त’ भनी जान्दछ । यसरी आफ्नो भित्री चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । यसरी बाहिरी चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । भित्री र बाहिरी चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । समुदय (उत्पत्ति) धर्मलाई चित्तमा हेरेर विहार गरी बस्छ । व्यय (विनाश) धर्मलाई चित्तमा हेरेर विहार

१५ ‘सराग चित्त’ भनी आठै प्रकारका लोभसहगत चित्तहरूलाई भनिएको हो ।

१६ ‘वीतराग चित्त’ भनी लौकिक कुशल र अव्याकृत चित्तहरूलाई भनिएको हो ।

गरी बस्छ । चिन्तना गर्ने स्वभाव मात्र छ भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिअगाडि प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकारले सम्मुखी भूत ती स्मृति क्रमिक ज्ञानवृद्धिको निमित्त तथा क्रमिक बारम्बार स्मृति अभिवृद्धिको निमित्त मात्र हो । ती स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट अलग भई विहार गरी बस्छ । सो भिक्षुले लोकमा कुनै कुरोलाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु चित्तमा चित्तानुपशयी भई विहार गर्छ ।

५. धर्मानुपश्यना

(१) पाँच नीवरण

१७. “भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु धर्ममा (=सत्त्व जीव भएको नामरूप धर्ममा) धर्मानुपस्सी (धर्मानुपशयी) भई विहार गरी बस्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु पञ्चनीवरण धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । भिक्षु हो ! कसरी पञ्चनीवरण धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ ?”

“भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आफूभित्र कामच्छन्द विद्यमान छ भने ‘ममा भित्री कामच्छन्द छ’ भनी जान्दछ । आफूभित्र कामच्छन्द विद्यमान छैन भने ममा भित्री कामच्छन्द छैन भनी जान्दछ । फेरि (पहिले) अनुत्पन्न कामच्छन्द उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न कामच्छन्दलाई (तदङ्ग, विक्खम्भण प्रहाणद्वारा) हटाउने कारणलाई पनि जान्दछ । फेरि प्रहीण भइसकेको कामच्छन्दलाई फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारणलाई पनि जान्दछ ।”

आफूभित्र व्यापाद विद्यमान छ भने ‘ममा भित्री व्यापाद छ’ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारणलाई पनि जान्दछ ।

आफूभित्र थिनमिद्ध विद्यमान छ भने ‘ममा भित्री थिनमिद्ध छ’ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारणलाई पनि जान्दछ ।

आफूभित्र उद्धच्च कुक्कुच्च विद्यमान छ भने ‘ममा भित्री उद्धच्च कुक्कुच्च छ’ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारणलाई पनि जान्दछ ।

आफूभित्र विचिकित्सा (सन्देह) विद्यमान छ भने ‘ममा भित्री विचिकित्सा छ’ भनी जान्दछ । आफूभित्र विचिकित्सा छैन भने ममा भित्री विचिकित्सा छैन भनी जान्दछ । फेरि (पहिले) अनुत्पन्न विचिकित्सा उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न विचिकित्सालाई हटाउने कारण पनि जान्दछ । फेरि प्रहीण भइसकेको विचिकित्सालाई फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारण पनि जान्दछ । यसरी आफूभित्र धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । यसरी बाहिरी धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । भित्री र बाहिरी धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । समुदय धर्मलाई धर्ममा हेरेर विहार गरी बस्छ । व्यय धर्मलाई धर्ममा हेरेर विहार गरी बस्छ । समुदय-व्यय धर्मलाई धर्ममा हेरेर विहार गरी बस्छ । धर्म स्वभाव मात्र छ भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिअगाडि प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकारले सम्मुखी भूत ती स्मृति क्रमिक ज्ञानवृद्धिको निमित्त तथा क्रमिक बारम्बार स्मृति अभिवृद्धिको निमित्त मात्र हो । ती स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट अलग भई विहार गरी बस्छ । सो भिक्षुले लोकमा कुनै कुरोलाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्छ ।”

(२) पाँच उपादान स्कन्धहरू

१८. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु पञ्चउपादानस्कन्ध धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । भिक्षुहरू हो ! कसरी भिक्षु पञ्चउपादानस्कन्ध धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्छ ?”

“भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु ‘यो रूप हो’ ‘यो रूपको समुदय हो’, यो रूपको अत्यङ्गम (=निरोध हुने हेतु) हो’ । ‘यो वेदना हो’ ‘यो वेदनाको समुदय हो’, ‘यो वेदनाको अत्यङ्गम हो’ ‘यो संज्ञा हो’, ‘यो संज्ञाको समुदय हो’, ‘यो संज्ञाको अत्यङ्गम हो’ ‘यो संस्कार हो’, ‘यो संस्कारको समुदय हो’, ‘यो संस्कारको अत्यङ्गम हो’ ‘यो विज्ञान हो, यो विज्ञानको समुदय हो’, ‘यो विज्ञानको अत्यङ्गम हो, भनी जान्दछ’ । यसरी आफूभित्री धर्ममा धर्मानुपशयी ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गर्छ ।

(३) छ भित्री एवं छ बाह्य आयतनहरू

१९. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु छवटा अध्यात्मिक (=भित्री) तथा छवटा बाह्य (वाहिरिक) आयतन धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु छ अध्यात्मिक तथा छ बाह्य (वाहिरिक) आयतन धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ ?”

“भिक्षु हो ! भिक्षु यहाँ (यो बुद्धशासनमा) चक्षु (चक्षुप्रसाद रूप) लाई पनि जान्दछ । (अनुभव गरी बस्छ), रूप (वर्ण) लाई पनि जान्दछ । चक्षु र रूप दुवैको आधारबाट उत्पन्न हुने जुन संयोजन हो, त्यसलाई पनि जान्दछ । पहिले उत्पन्न नभएका संयोजनको उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेको संयोजनलाई (तदङ्ग, विक्खम्भण प्रहाणद्वारा) हटाउने कारणलाई पनि जान्दछ । पहिले प्रहाण गरिसकेको संयोजन पछि फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारणलाई पनि जान्दछ ।”

“श्रोत (श्रोतप्रसाद) लाई पनि जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... ”

“घ्राण (घ्राणप्रसाद) लाई पनि जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... ”

“जिह्वा (जिह्वाप्रसाद) लाई पनि जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... ”

“काय (कायप्रसाद) लाई पनि जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... ”

“मनलाई पनि जान्दछ (अनुभव गरी बस्छ), धर्मलाई पनि जान्दछ । मन र धर्मलाई पनि जान्दछ । मन र धर्म दुवैको आधारबाट उत्पन्न हुने जुन संयोजन हो, त्यसलाई पनि जान्दछ । पहिले उत्पन्न नभएका संयोजनको उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका संयोजनको उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका संयोजनलाई (तदङ्ग, विक्खम्भण प्रहाणद्वारा) हटाउने कारणलाई पनि जान्दछ । पहिले प्रहाण गरिसकेको संयोजनपछि फेरि पुनः उत्पन्न नहुने कारणलाई पनि जान्दछ । यसरी आफूभित्री धर्ममा धर्मानुपशयी ... (पूर्ववत्) ... भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु छ वटा अध्यात्मिक तथा छवटा वाहिरिक आयतन धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ ।”

(४) सात बोध्यङ्गरू

२०. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु सात बोध्यङ्ग धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ । भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु सात बोध्यङ्ग^{१०} धर्ममा धर्मानुपशयी भई विहार गरी बस्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु आफूभित्र विद्यमान स्मृति-सम्बोध्यङ्गलाई मभित्र स्मृतिसम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ । आफूभित्र विद्यमान नभएको स्मृति-सम्बोध्यङ्गलाई मभित्र स्मृति-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छैन भनी जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न नभएका स्मृति-सम्बोध्यङ्ग उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका स्मृति-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने परिपूर्ण गराउन हेतुलाई पनि जान्दछ ।

“आफूभित्र विद्यमान धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग^{१०}लाई मभित्र धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका धर्मविचय-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने, परिपूर्ण गराउने हेतुलाई पनि जान्दछ ।”

“आफूभित्र विद्यमान वीर्य-सम्बोध्यङ्ग^{१०}लाई मभित्र वीर्य-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका वीर्य-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने, परिपूर्ण गराउने हेतुलाई पनि जान्दछ ।”

“आफूभित्र विद्यमान प्रीति-सम्बोध्यङ्ग^{१०}लाई मभित्र प्रीति-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका प्रीति-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने, परिपूर्ण गराउने हेतुलाई पनि जान्दछ ।”

९७ ‘बोध्यङ्ग’ शब्दको विग्रह हो - बोधि+अङ्ग=बोध्यङ्ग । ‘सम्बोध्यङ्ग’ को शब्दार्थ हो - राम्रो, श्रेष्ठ, उत्तम बोधिको अङ्ग=सम्बोध्यङ्ग । बोध हुने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग, बोधिलाई बुझ्ने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग, बुझ्ने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग, चतुरार्यसत्यलाई बोध गर्ने अङ्ग भएकोले पनि बोध्यङ्ग भनिएको हो भन्ने आदि अनेक प्रकारले ‘बोध्यङ्ग’ को अर्थहरू पटि. म. पा. पृ. ३६३-७२: बोज्झङ्ग कथामा र सम्मोहविनोदनी पृ. २१७: बोज्झङ्गविभङ्गको अर्थवर्णनाले उल्लेख गरेको पाइन्छन् ।

९८ स्मृति-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - स्मृतिद्वारा बोध गर्न सक्ने असल अङ्ग भएकोले - स्मृति-सम्बोध्यङ्ग भनिएको हो ।

९९ ‘धर्मविचय-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - धर्मको खोज गर्नु र बटुल्नु । धर्मको खोज गर्नु र बटुल्नु पनि बोधिको अङ्ग भएकोले - धर्म-विचय-सम्बोध्यङ्ग भनिएको हो । यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ -

“सो तथा सतो विहरन्तो तं धम्मं पञ्जाय पविचिनति पविचरति परिवीमसमापज्जति - अयं वुच्चति धम्मविचयसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात् - ऊ त्यसरी स्मृति सम्पन्न भई विहार गरी चतुरार्यसत्यादि तथा अनित्यादि धर्महरूको प्रज्ञाद्वारा खोजी गर्छ - यसैलाई धर्मविचय-सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् ।

१०० वीर्य-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - बोधिको निमित्त अङ्ग हुने वीर्य । यसको परिभाषा यसरी दिइएको छ -

“तस्स तं धम्मं होति विरियं असल्लीनं - अयं वुच्चति विरियसम्बोज्झङ्गो ।” विभं. पा.पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोध्यङ्गविभङ्गो । अर्थात् - उसको त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा खोज गर्दा निरालसी भई वीर्य बलियो हुन्छ र वीर्य परिपूर्ण हुन्छ । सम्मो. वि.पृ. २१९: ग्रहण गर्ने लक्षणलाई वीर्य भनिएको हो भनी पटि.म.पा.पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

१०१ प्रीति-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - प्रीतिले युक्त सम्बोध्यङ्ग । यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ -

“आरद्धविरियस्स उप्पज्जति प्रीति निरामिसा - अयं वुच्चति पीतिसम्बोज्झङ्गो । विभं. पा.पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्झङ्गविभङ्गो । अर्थात् - वीर्य पूरा हुनेलाई अथवा वीर्य परिपूर्ण हुनेलाई निरामिष-प्रीति उत्पन्न हुन्छ - यसैलाई प्रीति-सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् ।”

“आफूभिन्न विद्यमान प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्ग^{१०२}लाई मभिन्न प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने, परिपूर्ण गराउने हेतुलाई पनि जान्दछ ।”

“आफूभिन्न विद्यमान समाधि-सम्बोध्यङ्ग^{१०३}लाई मभिन्न समाधि-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका समाधि-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने, परिपूर्ण गराउने हेतुलाई पनि जान्दछ ।”

“आफूभिन्न विद्यमान उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग^{१०४}लाई मभिन्न उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छ भनी जान्दछ । आफूभिन्न विद्यमान नभएको उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गलाई मभिन्न उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग विद्यमान छैन भनी जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न नभएका उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गको उत्पन्न हुने हेतुलाई पनि जान्दछ । फेरि पहिले उत्पन्न भइसकेका उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गलाई भावनाद्वारा वृद्धि गराउने, परिपूर्ण गराउने हेतुलाई पनि जान्दछ ।”

यसरी आफ्नो भित्री धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । यसरी बाहिरी धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । भित्री र बाहिरी धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । समुदय र धर्मलाई धर्ममा हेरेर विहार गरी बस्छ । व्यय धर्मलाई धर्ममा हेरेर विहार गरी बस्छ । समुदय व्यय धर्मलाई हेरेर विहार गरी बस्छ । धर्म स्वभाव मात्र छ भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिअगाडि प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकारले सम्मुखी भूत ती स्मृति क्रमिक ज्ञानवृद्धिको निमित्त तथा क्रमिक बारम्बार स्मृति अभिवृद्धिको निमित्त, मात्र हो । ती स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट अलग भई विहार गरी बस्छ । सो भिक्षुले लोकमा कुनै कुरोलाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छ ।”

(५) चतुरार्य सत्य

२१. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु चतुरार्यसत्य धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । भिक्षु हो ! कसरी भिक्षु चतुरार्यसत्य धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ ? भिक्षु हो ! भिक्षु यहाँ (यस बुद्धशासनमा) ‘यो दुःख हो’ भनी (दुःख सत्यलाई) यथार्थतः (यथाभूत) जान्दछ, ‘यो दुःखसमुदय हो’ भनी

१०२ प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - शारीरिक तथा मानसिक शान्तिले युक्त अङ्ग । यसको परिभाषा यसरी दिइएको छ -

“प्रीतिमनस्स कायो पि पस्सम्भति, चित्तं पि पस्सम्भति - अयं वुच्चति पस्सद्विसम्बोज्जङ्गो ।” विभं. पा. पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्जङ्गविभङ्गो । अर्थात् - प्रीतिमन हुनेको काय पनि चित्त पनि शान्त-शीतल हुन्छ - यसैलाई प्रशब्धि-सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । सम्मो.वि.पृ. २१९: अत्थ.सा.पृ. १४८: उपशान्त हुने लक्षणलाई प्रशब्धि भनिएको हो भनी पटि.म.पा.पृ. ८२ ले उल्लेख गरेका छ ।

१०३ समाधि-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - समाधिले युक्त बोधिअङ्ग । यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ -

“पस्सद्विकायस्स सुखिनो चित्तं समाधियति - अयं वुच्चति समाधिसम्बोज्जङ्गो ।” विभं. पा.पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्जङ्गविभङ्गो । अर्थात् - प्रशब्धिकाय हुनेको चित्त सुखी भई समाधिष्ठ हुन्छ - यसैलाई समाधि-सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् । विक्षिप्त नहुने लक्षणलाई समाधि भनिएको हो भनी पटि.म.पा.पृ. ८२ ले उल्लेख गरेको छ ।

१०४ उपेक्षा-सम्बोध्यङ्गको शब्दार्थ हो - मध्यस्थभावले युक्त बोधिअङ्ग । यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ -

“सो तथा समाहितं चित्तं साधुकं अज्झुपेक्खिता होति - अयं वुच्चति उपेक्खासम्बोज्जङ्गो ।” विभं. पा.पृ. २७६: सुत्तन्तभाजनीयं, बोज्जङ्गविभङ्गो । अर्थात् - ऊ यसरी समाहित भएको चित्तलाई आभ्यन्तरिक दृष्टिले मध्यस्थ भई हेर्छ - यसैलाई उपेक्षा-सम्बोध्यङ्ग भन्दछन् ।

(दुःखसमुदय सत्यलाई) यथार्थतः जान्दछ, 'यो दुःख निरोध सत्य हो, भनी यथार्थताः जान्दछ, 'यो दुःख निरोधगामिनी प्रतिप्रदा मार्ग हो' भनी यथार्थतः जान्दछ । ”

२२. “भिक्षु हो ! जो कोहीले यो चार स्मृतिप्रस्थान भावना गर्दछ, उसलाई सात वर्षभित्र यी दुईमध्ये एउटा फल अवश्य प्राप्त हुन्छ - यही जन्ममा अर्हत्फल अथवा उपादान बाँकी भएमा अनागामी फल ।”

“भिक्षु हो ! सातवर्षको कुरा छाडिदेओ । भिक्षु हो ! जो कोहीले यो चार स्मृतिप्रस्थान भावना गर्दछ, उसलाई छ वर्ष ... पाँच वर्ष ... चार वर्ष ... तीन वर्ष ... दुई वर्ष ... एक वर्ष ... (पूर्ववत्) ... भिक्षु हो ! अझ एक वर्षको कुरा छाडि देऊ । भिक्षु हो ! जो कोहीले यो चार स्मृतिप्रस्थान सात महिना सम्म भावना गर्दछ, उसलाई यही जन्ममा अर्हत्फल अथवा उपादान बाँकी भएमा अनागामी फल अवश्य प्राप्त हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सात महिनाको कुरा छाडिदेओ । भिक्षु हो ! जो कोहीले यो चार स्मृतिप्रस्थान भावना गर्दछ, उसलाई छ महिना ... पाँच महिना ... चार महिना ... तीन महिना ... दुई महिना ... एक महिना ... आधा महिनासम्म भावना गर्दछ, उसलाई यही जन्ममा अर्हत्फल अथवा उपादान बाँकी भएमा अनागामी फल अवश्य प्राप्त हुन्छ ।

“भिक्षु हो ! आधा महिनाको कुरा छाडिदेओ । भिक्षु हो ! जो कोहीले यो चार स्मृतिप्रस्थान सात दिनसम्म भावना गर्दछ, उसलाई यही जन्ममा अर्हत्फल अथवा उपादान बाँकी भएमा अनागामी फल अवश्य प्राप्त हुन्छ ।”

२३. “भिक्षु हो ! एक मात्र मार्ग (एक अयन) हो, - सत्त्व (प्राणी) हरूको विशुद्ध हुने, शोक परिदेवबाट उत्तीर्ण हुने, दुःख दौर्मनस्यलाई पूर्णतः अन्त गर्ने ज्ञेय (धर्म) अधिगम (प्राप्त) गर्ने तथा निर्वाण साक्षात्कार गर्ने - (यी नै हुन) चार स्मृतिप्रस्थान ।”

२४. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सतिपट्टान-सुत्त समाप्त ।

मूलपरीयाय वर्ग समाप्त ।

११. चूलसीहनाद-सुत्त

(चूलसिंहनादसूत्र^{१०५})

१. अरूहरूका वाद श्रमणविहीन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ उहाँले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! यहाँ (यस धर्ममा) श्रमण^{१०६} हुन्छ, यसैमा द्वितीय श्रमण^{१०७} हुन्छ, यसैमा तृतीय श्रमण^{१०८} हुन्छ, यसैमा चतुर्थ श्रमण^{१०९} हुन्छ । तर अरूहरूका वाद (=धर्म) मा श्रमण हुँदैन । भिक्षु हो ! तिमीहरूले राम्रैसँग सिंहनाद (=घोषणा) गर ।”

२. “भिक्षु हो ! यसो पनि हुन सक्छ, - कुनै अन्य तैर्धिक^{११०}ले यसो भन्न सक्छ - ‘आयुष्मान्हरू हो ! तिमीहरूले केको आधारले, केको बल (=सहारा) ले यसो भन्ने गरेका छौं - यसैमा श्रमण छ, ... अरूहरूका वाद (=धर्म) श्रमणविहीन छन् ? भिक्षु हो ! यस्ता वादीहरूलाई, अन्य तैर्धिक परिव्राजकहरूलाई यसो भन्नुपर्दछ - ‘आवुसो ! उहाँ जान्नेसुन्ने, अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्‌ले हामीहरूलाई चारओटा धर्म बताउनु भएको छ, जसलाई हामीहरूले पनि भित्रैदेखि बुझेर यसो भनिरहेका छौं - यसैमा श्रमण छ, ... अरूहरूका वाद श्रमणले शून्य छन् । के-के चारओटा ? आवुसो ! शास्ताप्रति हाम्रो श्रद्धा छ, धर्मप्रति श्रद्धा छ, शीलमा परिपूर्णकारिता (=परिपूर्ण गर्न सक्ने क्षमता) छ, सहधर्मी गृहस्थहरू र प्रव्रजितहरू प्रिय र रमणीय छन् । आवुसो ! उहाँ जान्नेसुन्ने भगवान्, अर्हत, सम्यक्सम्बुद्धले हामीहरूलाई यी चारओटा धर्म बताउनु भएको छ, जसलाई हामीहरू भित्रैदेखि बोध गरेर यसो भनिरहेका हौं’ ... ।”

“भिक्षु हो ! यसो पनि हुन सक्छ, - कुनै अन्य तैर्धिक परिव्राजकहरूले यसो भन्न सक्छन् - ‘हाम्रो शास्ता (गुरु) प्रति हाम्रो पनि श्रद्धा छ, आफ्नो धर्मप्रति हाम्रो पनि श्रद्धा छ, हाम्रा शीलहरू हामीहरूले परिपूर्ण गरेका छौं, हाम्रा सहधर्मी गृहस्थहरू र प्रव्रजितहरू पनि प्रिय र रमणीय छन् । आवुसो ! यहाँ तिमीहरू र हामीहरूका बीचमा के विशेषता छ ? अधिकता छ ? फरक छ ?”

१०५ चूलको अर्थ सानो अर्थात् ‘क्षुद्र’ हो ।

१०६ श्रमणको अर्थ स्रोतापति भएको - अट्टकथा ।

१०७ द्वितीय श्रमणको अर्थ सकृदागामी भएको - अट्टकथा ।

१०८ तृतीय श्रमणको अर्थ अनागामी भएको - अट्टकथा ।

१०९ चतुर्थ श्रमणको अर्थ अरहन्त भएको - अट्टकथा ।

११० बुद्धकालीन अन्य तैर्धिकहरूका विभिन्न दर्शनहरूका कुराहरू जान्न जिज्ञासुहरूले डा. बरुवाका 'Pre-Buddhistic Philosophy' र महापिण्डित राहुल सांकृत्यायनको 'दर्शन-दिग्दर्शन' हेर्नु बेस हुनेछ ।

“भिक्षु हो ! यसो भन्ने अन्य तैथिक परिव्राजकहरूलाई यसो भन्नुपर्दछ - ‘के तिमीहरू एकनिष्ठा हो कि पृथक् (अलग) निष्ठा हो ? उनीहरूले राम्रो प्रत्युत्तर दिए भने यसो भन्नेछन् - ‘आवुसो ! एक निष्ठा हो, पृथक् निष्ठा होइनौ’ ।”

४. “भिक्षु हो ! त्यो निष्ठा सराग सम्बन्धित हो, कि वीतराग सम्बन्धित ? उनीहरूले राम्रो प्रत्युत्तर दिए भने यसो भन्नेछन् - ‘आवुसो ! वीतराग सम्बन्धित हो, सराग सम्बन्धित होइन ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा सद्देष सम्बन्धित हो, कि वीतद्देष सम्बन्धित ? उनीहरूले राम्रो प्रत्युत्तर दिए भने यसो भन्नेछन् - ‘आवुसो ! वीतद्देष सम्बन्धित हो, सद्देष सम्बन्धित होइन’ ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा समोह सम्बन्धित हो, कि वीतमोह सम्बन्धित ? ... वीतमोह सम्बन्धित हो, समोह सम्बन्धित होइन ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा सतृष्णा सम्बन्धित हो, कि वीततृष्णा सम्बन्धित ? ... वीततृष्णा सम्बन्धित हो, सतृष्णा सम्बन्धित होइन ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा स-उपादान सम्बन्धित हो, कि अनुपादान सम्बन्धित ? ... अनुपादान सम्बन्धित हो, स-उपादान सम्बन्धित होइन ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा विद्दसु (=ज्ञानी) सम्बन्धित हो, कि अविद्दसु सम्बन्धित ? ... विद्दसु सम्बन्धित हो, अविद्दसु सम्बन्धित होइन ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा अनुरुद्ध-प्रतिविरुद्ध सम्बन्धित हो, कि अन-अनुरुद्ध-प्रतिविरुद्ध सम्बन्धित ? ... अन-अनुरुद्ध-प्रतिविरुद्ध सम्बन्धित हो, ... ।”

“आवुसो ! त्यो निष्ठा प्रपञ्चाराम (=प्रपञ्चरति) सम्बन्धित हो, कि निष्प्रपञ्चाराम (=निष्प्रपञ्चरति) ? ... निष्प्रपञ्चाराम (निष्प्रपञ्चरति) सम्बन्धित हो, ... ।”

२. वीतराग आदिबाट मुक्त को हुन्

५. “भिक्षु हो ! दृष्टि (=धारणा) दुई थरीका छन् - भवदृष्टि र विभवदृष्टि । भिक्षु हो ! जो श्रमण-ब्राह्मणहरू भवदृष्टिमा लिप्त, भवदृष्टि प्राप्त भएका, भवदृष्टिमा तत्पर हुन्छन् । उनीहरू विभवदृष्टिदेखि विरुद्धका हुन् । भिक्षु हो ! जो श्रमण-ब्राह्मणहरू विभवदृष्टिदेखि विरुद्धका हुन्, विभवदृष्टि प्राप्त भएका हुन्, विभवदृष्टिमा तत्पर हुन्छन्, उनीहरू भवदृष्टिदेखि विरुद्धका हुन् । भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरू यी दुवै दृष्टिका पनि समुदय, अस्तगमन (अन्त), आस्वाद, आदीनव (=दुष्परिणाम), निस्सरण (=निकास) लाई यथाभूत रूपले बुझ्दैनन्, उनीहरू सराग, सद्देष, समोह, सतृष्णा, स-उपादान, सविद्दसु, अनुरुद्ध-प्रतिविरुद्ध, प्रपञ्चाराम (=प्रपञ्चरति) हुन् उनीहरू जाति (=जन्म), जरामरण, शोकपरिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायासबाट मुक्त नभएका हुन्, भनेर म भन्छु । भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले यी दुवै दृष्टिका पनि समुदय, ... निस्सरणलाई यथाभूत रूपले बुझेका हुन्छन्, उनीहरू वीतराग, वीतद्देष, वीतमोह, वीततृष्णा ... निष्प्रपञ्चरति भइसकेका हुन्, उनीहरू जाति, जरामरण, शोक-परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासबाट मुक्त भएका हुन् भनेर म भन्छु ।”

३. ठीक ठाउँमा नपरेको श्रद्धा

६. “भिक्षु हो ! उपादान (=आसक्ति, ग्रहण) चार थरीका हुन्छन् । कुन-कुन चार थरी ? (१) काम (=इन्द्रियभोग) उपादान, (२) दृष्टि (=धारणा) उपादान, (३) शील-व्रत उपादान, (४) आत्मावाद उपादान । भिक्षु हो ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले आफूहरूलाई सर्व-उपादान-परिज्ञावादी (=परित्याग गरिसकेका) भनेर दाबी गरे तापनि उनीहरूले सबै उपादान परित्याग गरेको प्रज्ञप्ति (=घोषणा) गर्दैनन् । उनीहरूले काम उपादान परित्याग गरेको कुरा गरे पनि दृष्टि उपादान परित्याग गरेको कुरा गर्दैनन् । उनीहरूले न त शील-व्रत उपादान परित्याग गरेको कुरा गर्छन्, न त आत्मावाद उपादान परित्याग गरेको कुरा गर्छन् । त्यसो गर्नु के कारणले हो ? (तथाकथित) आदरणीय ती श्रमण-ब्राह्मणहरूले यी तीनओटा कुरा (=स्थान) आ-आफ्नै यथाभूत रूपले बुझेका छैनन् । त्यसै कारणले ती आदरणीय श्रमण-ब्राह्मणहरूले आफूहरूलाई सर्व-उपादान-परिज्ञावादी भने पनि ... न दृष्टि उपादान ... न शील-व्रत उपादान, न त आत्मावाद उपादान परित्याग गरेकै कुरा गरेका हुन् ।”

“भिक्षु हो ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले आफूहरूलाई सर्व-उपादान-परिज्ञावादी भने पनि उनीहरूले सर्व-उपादान राम्ररी परित्याग गरेको कुरा गर्दैनन् । उनीहरूले काम उपादान र दृष्टि उपादान परित्याग गरेको कुरा गरे पनि न त शीलव्रत उपादान परित्याग गरेको कुरा गर्छन्, न त आत्मावाद उपादान परित्याग गरेको कुरा गर्छन् । त्यसो गर्नु के कारणले हो ? आदरणीय श्रमण-ब्राह्मणहरूले यी दुइटा कुरा यथाभूत रूपले बुझेका छैनन् । त्यसैले नै ... न ... परित्याग गरेकै कुरा गर्छन् ।

“भिक्षु हो ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरूले आफूहरूलाई सर्व-उपादान-परिज्ञावादी भने पनि उनीहरूले सर्व-उपादान राम्ररी परित्याग गरेको कुरा गर्दैनन् । उनीहरूले काम उपादान, दृष्टि उपादान र शील-व्रत उपादान परित्याग गरेको कुरा गरे तापनि आत्मावाद उपादान परित्याग गरेको कुरा गर्दैनन् । त्यसो गर्नु के कारणले हो ? ती आदरणीय श्रमण-ब्राह्मणहरूले यो एउटा कुरा यथाभूत रूपले बुझेका छैनन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यस्तो धर्मविनय (धर्म) मा जो शास्ताप्रति श्रद्धा भएको हो, ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिदैन, जो धर्मप्रति श्रद्धा भएको हो, ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिदैन, जो शीलमा परि-पूर्णकारिता भएको हो, ऊ पनि ठीक ठाउँमा परेको भनिदैन, जसका यस्ता सहधर्मीहरू प्रिय र रमणीय भए तापनि ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिदैन । त्यसो हुनु के कारणले हो ? भिक्षु हो ! (किनभने) यो यस्तो खालको धर्मविनय हो, जो दुराख्यात (=ठीक तरिकाले व्याख्यान नगरिएको), दुष्प्रवेदित (=ठीक तरिकाले नबुझिएको), अ-नैर्याणिक (=पार गराउन नसक्ने), अनुपसम-संवर्तनिक (=शान्ति प्राप्त गराउन नसक्ने), असम्यक्सम्बुद्धप्रवेदित (=सम्यक्सम्बुद्ध भइ नसकेको व्यक्तिले बताएको) हो ।”

४. ठीक ठाउँमा परेको श्रद्धा

७. “भिक्षु हो ! तथागत अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध सर्व-उपादान-परिज्ञावादी (=सबै प्रकारका उपादान परित्याग गरिसकेका) भनिन्छन्, उहाँले राम्ररी नै सबै उपादान परित्याग गर्न बताउनुहुन्छ, ... काम उपादान ... , ... दृष्टि उपादान ... , ... शील-व्रत ... , आत्मावाद (=आत्मा नित्यवादको सिद्धान्त) उपादान परित्याग गर्न बताउनु भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो धर्मविनयमा जो शास्ताप्रति श्रद्धा भएको हो ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिन्छ, जो धर्मप्रति श्रद्धा भएको हो, ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिन्छ, जो शीलमा परिपूर्णकारिता भएको हो, ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिन्छ, जसको यस्ता सहधर्मीहरू प्रिय र रमणीय भए भने ऊ ठीक ठाउँमा परेको भनिन्छ । त्यसो हुनु के कारणले हो ? भिक्षु हो ! यो यस्तो धर्मविनय हो, जो स्वाध्यात, सुप्रवेदित, नैर्याणिक, उपसम-संवर्तनिक र सम्यक्सम्बुद्धद्वारा प्रवेदित छ ।”

५. अविद्याको परित्यागबाट ज्ञानप्राप्ति

८. “भिक्षु हो ! यी चार थरी उपादानका कारण (=निदान) के हुन् ? (यिनको) समुदय (=उदय हुने ठाउँ, वस्तु) के हो ? (यिनको) जाति (=जन्मने, उत्पन्न हुने) केबाट हो ? (यिनको) प्रभव (=उत्पत्तिस्थान) के हो ? भिक्षु हो ! यी चार थरी उपादान तृष्णा निदान (=कारण) का हुन्, तृष्णा समुदयका हुन्, तृष्णा जातिका हुन्, (तथा) तृष्णा प्रभवका हुन् ।”

“भिक्षु हो ! तृष्णा के निदानको ... हो ? ... तृष्णा वेदना निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! वेदना के निदानको ... हो ? वेदना स्पर्श निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! स्पर्श के निदानको ... हो ? स्पर्श षडायतन निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! षडायतन के निदानको हो ? षडायतन नामरूप निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! नामरूप के निदानको हो ? नामरूप विज्ञान निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! विज्ञान के निदानको हो ? विज्ञान संस्कार निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! संस्कार के निदानको हो ? संस्कार अविद्या निदानको हो, ... ।”

“भिक्षु हो ! जुन बेला भिक्षुको अविद्या नष्ट हुन्छ, त्यस बेला विद्या उत्पन्न हुन्छ, अविद्याप्रति भएको विरागले र विद्याको उत्पत्तिले काम उपादानलाई ग्रहण गर्दैन, दृष्टि उपादानलाई ग्रहण गर्दैन, शील-व्रत उपादानलाई ग्रहण गर्दैन, आत्मावाद उपादानलाई ग्रहण गर्दैन । यसो नगर्ने कारणबाट भय-त्रास नहुने हुन्छ, भय-त्रास नभएपछि यसै शरीरबाट निर्वाण प्राप्त हुन्छ । ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूर्ण भयो, गर्नुपर्ने (जति) गरिसकेँ, अब कुनै (काम) गर्न बाँकी छैन’ भनेर (उसले) बोध गर्छ ।”

९. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चूलसीहनाद-सुत्त समाप्त ।

१२. महासीहनाद-सुत्त

(महासिंहनादसूत्र)

१. सुनक्खत भिक्षुले चीवर छाडे

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् वैशालीको नगरबाहिर पश्चिमतिरको वनखण्डमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत सुनक्खत (=सुनक्षत्र) लिच्छविपुत्र यस धर्मलाई भर्खरै छाडेर गएका थिए । उनी वैशालीको सभासदमा यसो भन्दथे - “श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म (=दिव्यशक्ति) र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन । श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेका कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन् । जसका निमित्त धर्मदेशना गर्छन् तदनुसार आचरण गर्नेको दुःखको क्षय हुन्छ ।”

२. अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र चीवर धारण गरी वैशालीमा भिक्षाटनका लागि जानुभयो । त्यस बखत आयुष्मान् सारिपुत्रले सुनक्खत लिच्छविपुत्रले यसो भनेको सुन्नुभयो - “श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन । श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेको कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन् । जसका निमित्त धर्मदेशना गर्छन् तदनुसार आचरण गर्नेको दुःखको क्षय हुन्छ ।”

Dhamma Digital

अनि आयुष्मान् सारिपुत्र वैशालीमा भिक्षाटन गरी भोजनोपरान्त जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो - “भन्ते ! सुनक्खत लिच्छविपुत्र यस धर्मबाट हालसालै चीवर छाडेर गए ।” उनी वैशालीका सभासदलाई यसो भन्दछन् - “श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन ।”

३. “सारिपुत्र ! त्यो मोघपुरुष (बेकारको मान्छे) सुनक्खत क्रोधी छन् । क्रोधको कारणले उनले यसो भनेका हुन् । सारिपुत्र ! बदनाम गर्छु भन्दाभन्दै मोघपुरुष सुनक्खतले तथागतको वर्णन (प्रशंसा) नै गरेका छन् । सारिपुत्र ! जसको निमित्त धर्मदेशना गर्छन्, तदनुसार आचरण गर्नेको दुःखको क्षय हुन्छ’ भन्नु नै तथागतको वर्णन हो ।”

४. “सारिपुत्र ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न सुगत लोकविद् अनुपम पुरुषदम्यसारथी देव-मनुष्यका शास्ता तथा भगवान् बुद्ध हुन्’ भन्ने यति कुराको ज्ञान पनि मोघपुरुष सुनक्खतमा छैन ।”

५. “सारिपुत्र ! ‘भगवान् अनेक प्रकारका ऋद्धिविघ्न ज्ञान जान्दछन्’ जस्तो कि - “एक भईकन पनि धेरै हुन्छ, धेरै भईकन पनि एक हुन्छ । प्रकट पनि हुन्छ, अन्तर्धान पनि हुन्छ । भित्तामा नछोई, पर्खालमा नछोई पर्वतमा नछोई आकाशमा हिंडेभै गरी वारपार गर्छ । पानीमा डुबुल्की लगाएजस्तै गरी पृथ्वीमा डुब्छ । माथि पनि आउँछ । पृथ्वीमा हिंडेभै गरी पानीमा पनि नभिज्ने गरी हिंड्छ । पलेटी मारेर

पक्षीभै आकाशमा पनि जान्छ । त्यस्तो महान् तेजस्वी महापराक्रमी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले परामर्श र परिमार्जन गर्छ । ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा राख्छ ।” यति कुराको ज्ञान पनि मोघपुरुष सुनक्खत्तमा छैन ।”

६. “सारिपुत्र ! ‘भगवान्‌ले अलौकिक विशुद्ध (अमानुषीय) दिव्य चक्षुद्वारा दिव्यशब्द र मनुष्यशब्दहरू टाढाको पनि र नगिचको पनि दुवै शब्दहरूको पनि सुन्न सक्छन्’ भन्ने ... यति कुराको ज्ञान पनि मोघपुरुष सुनक्खत्तमा छैन ।”

७. “सारिपुत्र ! ‘भगवान्‌ परसत्त्व र परपुद्गल (अरू प्राणीहरू) को चित्तलाई जान्दछन्, जस्तो कि सराग चित्त भए ‘साराग चित्त’ भनी जान्दछ; वीतराग चित्त भए ‘वितराग चित्त’ भनी जान्दछ; सदोष चित्त भए ‘सदोष चित्त’ भनी जान्दछ; वीतदोष चित्त भए ‘वीतदोष चित्त’ भनी जान्दछ; समोह चित्त भए ‘समोह चित्त’ भनी जान्दछ; वीतमोह चित्त भए ‘वीतमोह चित्त’ भनी जान्दछ; संक्षिप्त चित्त भए ‘संक्षिप्त चित्त’ भनी जान्दछ; विक्षिप्त चित्त भए ‘विक्षिप्त चित्त’ भनी जान्दछ; महत्गत चित्त भए ‘महत्गत चित्त’ भनी जान्दछ; अ-महत्गत चित्त भए ‘अ-महत्गत चित्त’ भनी जान्दछ; स-उत्तर चित्त भए ‘स-उत्तर चित्त’ भनी जान्दछ; अनुत्तर चित्त भए ‘अनुत्तर चित्त’ भनी जान्दछ; समाहित चित्त भए ‘समाहित चित्त’ भनी जान्दछ; अ-समाहित चित्त भए ‘असमाहित चित्त’ भनी जान्दछ; विमुक्त चित्त भए ‘विमुक्त चित्त’ भनी जान्दछ र अविमुक्त चित्तलाई ‘अविमुक्त चित्त’ भनी जान्दछ भन्ने यति कुराको ज्ञान पनि मोघपुरुष सुनक्खत्तमा छैन ।’

२. तथागतका दशबल

८. “सारिपुत्र ! तथागतका यी दशबलहरू^{१११} हुन्, जुन बलले युक्त भई तथागतले आर्षभ^{११२}

१११ ‘बल’ दुई प्रकारका छन् । कायबल र ज्ञानबल । यीमध्ये कायबल भनेको हात्तीकुल परम्परानुसार दस हात्तीको बल भएका लाई ‘कायबल’ भनिएको हो । जस्तै –

“कालावकञ्च गङ्गेय्य, पण्डरं तम्बपिङ्गलं ।
गन्ध मङ्गल हेमञ्च, उपोसथ छद्दन्तिपेवस ॥”

यी हुन् दसवटा हात्तीका दसबलहरू । यी मध्ये (१) कालबल भन्ने हात्तीमा दस जना मानिसहरूको बल हुन्छ । (२) दसवटा कालवक हात्तीहरूको बल एउटा गङ्गेय भन्ने हात्तीमा हुन्छ । (३) दसवटा गङ्गेय हात्तीहरूको बल एउटा पण्डर भन्ने हात्तीमा हुन्छ । (४) दसवटा तम्ब हात्तीहरूको बल एउटा पिङ्गल भन्ने हात्तीमा हुन्छ । (५) दसवटा पिङ्गल हात्तीहरूको बल एउटा गन्ध भन्ने हात्तीमा हुन्छ । (६) दसवटा गन्ध हात्तीहरूको बल एउटा मङ्गल भन्ने हात्तीमा हुन्छ । (७) दसवटा मङ्गल हात्तीहरूको बल एउटा हेमवत भन्ने हात्तीमा हुन्छ । (८) दसवटा हेमवत हात्तीहरूको बल एउटा उपोसथ भन्ने हात्तीमा हुन्छ र (९) दसवटा उपोसथ हात्तीहरूको बल एउटा छद्दन्त भन्ने हात्तीमा हुन्छ । दसवटा छद्दन्त हात्तीहरूको बल तथागतमा हुन्छ । यसैलाई तथागतको ‘कायबल’ भनिन्छ । पपं.सू. II. पृ. २१: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

‘ज्ञानबल’ को विषयमा यसरी मूल पालिमा उल्लेख भएको पाइन्छ – दसबलज्ञान, चतुर्वैशारच्चज्ञान, आठ परिषद्को बीचमा अकम्पितज्ञान, चतुर्यानि परिच्छेदज्ञान र पञ्चगति परिच्छेदज्ञान । यी कारणहरू संयुक्तनिकायमा बताइएका छन् (सं. नि. दसबल-सुत्तं, निदानसंयुत्त) । ७३ ज्ञानका कुराहरू (पटि. म.पा.पृ.१-६ मा) तथा अरू पनि अनेक हजार ज्ञानका कुराहरू छन् । यिनीहरूलाई ‘ज्ञानबल’ भनिएको हो । यस ठाउँमा पनि ‘ज्ञानबल’ लाई लिएर ‘दसबल’ भनिएको हो । किनभने ज्ञानको कारणद्वारा अकम्पित भएर बस्न सक्ने भएको हुनाले ‘बल’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २१-२२: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

(=श्रेष्ठ) स्थान प्राप्त गर्छन्, परिषद्का बीचमा सिंहनाद^{११३} गर्छन् र ब्रह्मचर्य (=धर्मचक्र) को प्रवर्तन गर्छन् । कुन दस भने ?”

(१) सारिपुत्र ! यहाँ तथागत कारणलाई कारण र अकारणलाई अकारण^{११४} भनी यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत कारणलाई र अकारणलाई यथार्थतः जान्दछन्, सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत आर्षभ स्थान प्राप्त गर्छन्, परिषद्का बीचमा सिंहनाद गर्छन् र ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।

(२) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत भूत भविष्य वर्तमान कर्मको कारणद्वारा विपाक (=फल) लाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागतले भूत भविष्य वर्तमान कर्मको कारणद्वारा विपाकलाई यथार्थतः जान्दछन्, सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत आर्षभ स्थान प्राप्त गर्छन्, परिषद्का बीचमा सिंहनाद गर्छन् र ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(३) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत सर्वत्रगामी (=सुगति दुर्गति जाने सबै) मार्गलाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत सर्वत्रगामी मार्गलाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(४) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत अनेकधातु नानाधातु हुने (=चक्षुधातु, कामधातु आदि) स्कन्धलोकलाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत अनेकधातु नानाधातु हुने स्कन्धलोकलाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(५) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत नाना स्वभावका सत्त्व प्राणीहरूलाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत नाना स्वभावका सत्त्व प्राणीहरूलाई जान्दछन्, सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(६) “सारिपुत्र ! तथागत परसत्त्व (=प्रधान व्यक्ति) का परपुद्गल (अप्रधान व्यक्ति) का इन्द्रियहरू (=श्रद्धेन्द्रिय आदि) को प्रबलता र दुर्बलताका बारेमा यथार्थतः (यथाभूत, जस्तो छ त्यस्तै) जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत परसत्त्वका परपुद्गलको इन्द्रियहरूको प्रबलता र दुर्बलताका बारेमा यथार्थतः जान्दछन्, सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(७) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत ध्यान^{११५}, विमोक्ष^{११६}, समाधि^{११७}, समापत्ति^{११८}को मलिनता,

११२ आर्षभ अर्थात् ‘आसभ’ को अर्थ हो, सर्वश्रेष्ठ स्थान, सर्वोत्तम स्थान । पूर्व बुद्धहरूको स्थान पनि हो । अर्को प्रकारले ‘ऋषभ’ लाई नै ‘आर्षभ’ भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २२ ले उल्लेख गरेको छ ।

११३ ‘सिंहनाद’ भनेको श्रेष्ठ नाद, निर्भीक नाद, सिंहजस्तै निर्भीक नादलाई ‘सिंहनाद’ भनिन्छ । लोकधर्मलाई सहन गर्ने र परप्रवादलाई मर्दन गर्ने हुनाले तथागतलाई ‘सिंह’ भनिन्छ । यस्तो गुण भएका सिंहको नाद ‘सिंहनाद’ हो भनी पपं. सू. II. पृ. २२: महासीहनादसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

११४ भनाइको तात्पर्य यो हो – जसलाई जे कुरा गर्दा त्यसबाट उसलाई फलदायी हुन्छ भने ‘फलदायी हुन्छ’ भनी जान्न सक्ने र फलदायी हुँदैन भने ‘फलदायी हुन्न’ भनी जान्न सक्ने ज्ञानलाई ‘कारण’ र ‘अकारण’ भनिएको हो । अर्थात् फलदायी र अफलदायी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २२: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

११५ प्रथम ध्यानदेखि चतुर्थ ध्यान ।

११६ आठविमोक्षको निमित्त दी.नि. पृ. ५२८ हेर्नु होला ।

निर्मलता तथा उत्थानलाई यथार्थतः जान्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत ध्यानविमोक्ष समाधि समापत्तिको मलिनता निर्मलता तथा उत्थानलाई यथार्थतः जान्दछन्, सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(८) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । जस्तै – एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, सय हजार जन्मको कुरा । अनेक संवर्तकल्प (प्रलय) का कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (सृष्टि) का कुराहरू अनेक संवर्त-विवर्त कल्पहरूमा-अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाम यस्तो गोत्र यस्तो वर्ण यस्तो आहार यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक ठाउँमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ । यसरी आकारसहित र उद्देश्यसहित (नाम र गोत्रसहित) अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्दछ । सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(९) “सारिपुत्र ! तथागत अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा उच्चतामा च्युत हुने उत्पन्न हुने सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ – ‘यी सत्त्वहरू कायदुश्चरितले युक्त भई, वाक्दुश्चरितले युक्त भई, मनःदुश्चरितले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू कायसुचरितले युक्त भई, वाक्सुचरितले युक्त भई, मनःसुचरितले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछन् (जान्दछन्) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागतको अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा नीचता र उच्चतामा च्युत हुने उत्पन्न हुने सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छन् । सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

(१०) “सारिपुत्र ! फेरि तथागत आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्छन् । सारिपुत्र ! जो यहाँ तथागत आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्छन्, सारिपुत्र ! यो पनि तथागतको तथागत-बल हो, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

“सारिपुत्र ! यिनीहरू नै तथागतका तथागत-बलहरू हुन्, जुन बलले युक्त भई तथागत ... ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।”

“सारिपुत्र ! कसैले जानेर पनि मलाई यसो भन्दछ – ‘श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन, श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेको कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन्’ भने सारिपुत्र ! यदि त्यो वचनलाई र चित्तलाई नछाडी तथा त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा

राखेजस्तो हुनेछ । सारिपुत्र ! जस्तै - शीलसम्पन्न समाधिसम्पन्न प्रज्ञासम्पन्न भिक्षु यसै जीवनमा निर्वाण साक्षात्कार गर्दछ, त्यसै गरी, सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई, त्यो चित्तलाई र त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ ।”

३. तथागतका चार वैशारद्यता

१०. “सारिपुत्र ! यी चार तथागतका वैशारद्यता हुन्, जुन वैशारद्यताले युक्त भई तथागत आर्षभ स्थान प्राप्त गर्छन्, परिषद्का बीचमा सिंहनाद गर्छन् र ब्रह्मचक्र प्रवर्तन गर्छन् ।” कुन चार भने ? -

(१) “सारिपुत्र ! मैले आफूलाई सम्यक्सम्बुद्ध हुँ भनी बताउँदा यो लोकमा कुनै श्रमण, ब्राह्मण, देव, मार तथा ब्रह्मादि कसैले कारणसहित आरोप^{११९} लगाउँन सक्छन् भन्ने म कुनै कारण देखिन सारिपुत्र ! यसरी कुनै कारण नदेखेको हुँदा म क्षेमप्राप्त, अभय प्राप्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई बस्छु ।”

(२) “सारिपुत्र ! मैले आफूलाई क्षीणास्रवी हुँ भनी बताउँदा यी आस्रवहरू क्षीण भएका छैनन् भनी यो लोकका कुनै श्रमण, ... तथा ब्रह्मादि कसैले कारणसहित आरोप लगाउन सक्छन् भन्ने म कुनै कारण देखिन सारिपुत्र ! यसरी कुनै कारण नदेखेको हुँदा म क्षेम प्राप्त, अभय प्राप्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई बस्छु ।”

(३) “सारिपुत्र ! जुन कुरा म विघ्नकारक (अन्तराय-धर्म) हो, भनी बताउँछु, त्यो कुरा सेवन गर्दा विघ्नकारक हुँदैन भनी यो लोकका कुनै श्रमण ... ब्रह्मादि कसैले कारणसहित आरोप लगाउन सक्छन् भन्ने म कुनै कारण देखिन सारिपुत्र ! यसरी कुनै कारण नदेखेको हुँदा म क्षेम प्राप्त, अभय प्राप्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई बस्छु ।”

(४) “सारिपुत्र ! ‘जसका निमित्त धर्मदेशना गरिएको हो, सो त्यसका निमित्त तदनुसार आचरण गर्नेलाई दुःख क्षय हुँदैन’ भनी यो लोकका कुनै श्रमण ... ब्रह्मादि कसैले कारणसहित आरोप लगाउन सक्छन् भन्ने म कुनै कारण देखिन सारिपुत्र ! यसरी कुनै कारण नदेखेको हुँदा म क्षेम प्राप्त, अभय प्राप्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई बस्छु ।”

“सारिपुत्र ! कसैले जानेर पनि मलाई यसो भन्दछ - ‘श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन, श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेको कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन्’ भने सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई र चित्तलाई नछाडी तथा त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ । सारिपुत्र ! जस्तै - शीलसम्पन्न समाधिसम्पन्न प्रज्ञासम्पन्न भिक्षु यसै जीवनमा निर्वाण साक्षात्कार गर्छ, त्यसै गरी सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई, त्यो चित्तलाई र त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ ।”

४. आठ परिषद्मा अभय प्राप्त तथागत

११. “सारिपुत्र ! यी आठ परिषद् हुन् । कुन आठ भने - (१) क्षत्री-परिषद् (२) ब्राह्मण-परिषद् (३) गृहपति-परिषद् (४) श्रमण-परिषद् (५) चातुर्महाराजिक-परिषद् (६) त्रयस्त्रिंश-परिषद् (७) मार-

११९ ‘यो धर्म तिमीले बुझेका छैनौ’ भनी कारणसहित आरोप लगाउनेलाई यहाँ ‘आरोप’ भनिएको हो । पपं. सू II. पृ. २७ : महासीहनादसुत्तवर्णना ।

परिषद् र (८) ब्रह्म-परिषद्'। सारिपुत्र ! यी नै आठ परिषद् हुन् । सारिपुत्र ! यी चार वैशारद्यताले युक्त भई तथागत यी आठ परिषद्मा जान्छन् । सारिपुत्र ! अनेक क्षत्री-परिषद्मा गएको कुरा मलाई थाहा छ । त्यहाँ अधि बसेको, कुराकानी गरेको र छलफल गरेको पनि मलाई थाहा छ । सारिपुत्र ! त्यहाँ ममा भय वा त्रास उत्पन्न हुन्छ भन्ने म कुनै कारण देखिदैन । सारिपुत्र ! यो कारण नदेखेर म क्षेम प्राप्त अभय प्राप्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई बस्छु ।”

“सारिपुत्र ! अनेक सय ब्राह्मण-परिषद्मा ... गृहपति-परिषद्मा ... श्रमण-परिषद्मा ... चातुर्महाराजिक-परिषद्मा ... त्रयस्त्रिंश-परिषद्मा ... मार-परिषद्मा ... ब्रह्म-परिषद्मा गएको कुरा पनि मलाई थाहा छ । त्यहाँ पनि अधि बसेको, कुराकानी गरेको र छलफल गरेको मलाई थाहा छ । सारिपुत्र ! त्यहाँ ममा भय र त्रास उत्पन्न हुन्छ भन्ने म कुनै कारण देखिदैन । सारिपुत्र ! यो कारण नदेखेर म क्षेम प्राप्त अभय प्राप्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई बस्छु ।”

“सारिपुत्र ! कसैले जानेर पनि मलाई यसो भन्दछ - ‘श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन, श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेको कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन्’ भने सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई र चित्तलाई नछाडी तथा त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ । सारिपुत्र ! जस्तै - शीलसम्पन्न समाधिसम्पन्न प्रज्ञासम्पन्न भिक्षु यसै जीवनमा निर्वाण साक्षात्कार गर्छ त्यसै गरी सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई, त्यो चित्तलाई र त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ ।”

५. चार योनि

१२. “सारिपुत्र ! यी चार योनिहरू हुन् । कुन चार भने - (१) अण्डजयोनि (२) जरायुजयोनि (३) संस्वेदजयोनि र (४) औपपातिकयोनि ।

(१) “सारिपुत्र ! कुनचाहिँ अण्डजयोनि हो ? सारिपुत्र ! जुन प्राणीहरू अण्डकोषलाई फोरी उत्पन्न हुन्छन् । सारिपुत्र ! यसैलाई अण्डजयोनि भन्दछन् ।”

(२) “सारिपुत्र ! कुनचाहिँ जरायुजयोनि हो ? सारिपुत्र ! जुन प्राणीहरू वस्तिकोष (=गर्भाशय) लाई फोरी उत्पन्न हुन्छन् । सारिपुत्र ! यसैलाई जरायुजयोनि भन्दछन् ।”

(३) “सारिपुत्र ! कुनचाहिँ संस्वेदजयोनि हो ? सारिपुत्र ! जुन प्राणीहरू कुहिएको माछामा, कुहिएको मृतशरीरमा, कुहिएको कुल्मास (खाना, रोटी आदि) मा, फोहोर खाडलमा र फोहोर ठाउँमा हुन्छन् । सारिपुत्र ! यसैलाई संस्वेदजयोनि भन्दछन् ।”

(४) “सारिपुत्र ! कुनचाहिँ औपपातिकयोनि हो ? सारिपुत्र ! देवताहरू, नारकीकहरू, कुनै-कुनै मनुष्यहरू तथा कुनै-कुनै विनिपातिक (प्रेत) हरू छन् । सारिपुत्र ! यसैलाई औपपातिकयोनि भन्दछन् । सारिपुत्र ! यी नै चार योनिहरू हुन् ।”

“सारिपुत्र ! कसैले जानेर पनि मलाई यसो भन्दछ - ‘श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन, श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेको कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन्’ भने सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई र चित्तलाई नछाडी तथा त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ । सारिपुत्र ! जस्तै - शीलसम्पन्न समाधिसम्पन्न प्रज्ञासम्पन्न भिक्षु यसै जीवनमा निर्वाण साक्षात्कार गर्छ त्यसै गरी सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई, त्यो चित्तलाई र त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ ।”

६. पाँच गति

“सारिपुत्र ! यी पाँच गतिहरू हुन् । कुन पाँच भने ? (१) नरक (२) तिर्यक् (३) प्रेत्यविषय (४) मनुष्य र (५) देव ।”

“(क) सारिपुत्र ! नरक पनि मलाई थाहा छ, नरकमा जाने मार्ग र नरकमा पुऱ्याउने चर्या पनि । जस्तो आचरण गर्दा मृत्युपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुने हो, त्यो पनि मलाई थाहा छ । (ख) सारिपुत्र ! तिर्यक्योनि पनि मलाई थाहा छ, तिर्यक्योनिमा जाने मार्ग र तिर्यक्योनिमा पुऱ्याउने चर्या पनि । जस्तो आचरण गर्दा मृत्युपछि शरीर छाडी तिर्यक्योनिमा उत्पन्न हुने हो, त्यो पनि मलाई थाहा छ । (ग) सारिपुत्र ! प्रेत्यविषय पनि मलाई थाहा छ, प्रेत्यविषयमा जाने मार्ग र प्रेत्यविषयमा पुऱ्याउने चर्या पनि । जस्तो आचरण गर्दा मृत्युपछि शरीर छाडी प्रेत्यविषयमा उत्पन्न हुने हो, त्यो पनि मलाई थाहा छ । (घ) सारिपुत्र ! मनुष्यहरू पनि मलाई थाहा छ, मनुष्यलोक जाने र मनुष्यलोकमा पुऱ्याउने चर्या पनि । जस्तो आचरण गर्दा मृत्युपछि शरीर छाडी मनुष्यहरूमा उत्पन्न हुने हो, त्यो पनि मलाई थाहा छ । (ङ) सारिपुत्र ! देवताहरू पनि मलाई थाहा छ, देवलोकमा जाने मार्ग र देवलोकमा पुऱ्याउने चर्या पनि । जस्तो आचरण गर्दा मृत्युपछि शरीर छाडी सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुने हो, त्यो पनि मलाई थाहा छ । (च) सारिपुत्र ! निर्वाण पनि मलाई थाहा छ^{१२०} निर्वाण जाने मार्ग र निर्वाण पुऱ्याउने चर्या पनि । जस्तो आचरण गर्दा आस्रवहरू क्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्छ, त्यो पनि मलाई थाहा छ ।”

१४. (१) “सारिपुत्र ! यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म आफ्नो चित्तले यसरी जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ, जुन ढङ्गले जाँदैछ, तथा जुन किसिमको आचरण गरिरहेको छ त्यसअनुसार यो पुरुष अवश्य पनि मरणपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुनेछ ।’ अनि पछि सो पुरुष मरणपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न भई अत्यन्त दुःख भएको तीव्र कटु दुःख वेदनालाई भोग गरिरहेको अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा म देख्दछु । सारिपुत्र ! भनौं कि मानिसजत्रो गहिरो धूँवा नभएको, ज्वाला नभएको अङ्गारको आगा भएको खाडल छ । अनि घाममा परेको घामले पोलेको थकित भएको प्यास लागेको कुनै पुरुष बाटो भएको सोही अङ्गारको आगा भएको खाडलतिर जाने बाटो लागेर गएको हुन्छ । अनि आँखा हुने देख्ने कुनै मानिसले देखेर यसो भन्छ - ‘जुन तरिकाले यो पुरुष जाँदैछ, जुन बाटो लागी यो पुरुष जाँदैछ, त्यसअनुसार अवश्य यो पुरुष सोही खाडलमा पर्नेछ ।’ अनि पछि गएर त्यो पुरुषले यो पुरुषलाई सोही खाडलमा परी तीव्र कटु दुःखानुभव गरिरहेको देख्छ । सारिपुत्र ! यस्तै गरी यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म आफ्ना चित्तले यसरी जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ, जुन ढङ्गले जाँदैछ, तथा जुन किसिमको आचरण गरिरहेको छ, सोअनुसार यो पुरुष अवश्य मरणपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुनेछ ।’ अनि पछि गएर सो पुरुष मरणपछि शरीर छाडी अपाय ... नरकमा उत्पन्न भई अत्यन्त दुःख भएको तीव्र कटु दुःखवेदनालाई भोग गरिरहेको अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा म देख्दछु ।

(२) “सारिपुत्र ! यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म आफ्नो चित्तले यसरी जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ ... त्यसअनुसार यो पुरुष अवश्य ... तिर्यकमा उत्पन्न हुनेछ ।’ ... अनिपछि ...

१२० पाँच गतिका कुराहरू भइरहेको ठाउँमा निर्वाणको कुरा किन भन्नु भएको हो भन्ने जिज्ञासाका सम्बन्धमा अर्थकथाले गतिमा जाने कुरा मात्र होइन परन्तु गतिबाट परिमुक्त हुने कुरा पनि देखाउनु हुँदै निर्वाणको कुरा बताउनु भएको हो भनी पपं. सू II. पृ. ३०: महासीहनादसुत्तवर्णनाले प्रष्ट गरेको छ ।

तिर्यकमा ... १२० म देख्दछु । सारिपुत्र ! भनौं कि मानिस जत्रै गहिरो गुहु भएको खाडल छ । अनि घाममा परेको कुनै पुरुष एकमात्र बाटो भएको सोही गुहुको खाडलतिर जाने बाटो लागेर गएको हुन्छ । अनि आँखा हुने देख्ने कुनै मानिसले ... देख्छ । सारिपुत्र ! यस्तै गरी यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म ... देख्दछु ।”

(३) “सारिपुत्र ! यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई ... जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ ... त्यसअनुसार यो पुरुष अवश्य मरणपछि शरीर छाडी प्रेत्यविषयमा उत्पन्न हुनेछ ।’ अनि पछि ... प्रेत्यविषयमा उत्पन्न भई धेरै दुःखवेदना अनुभव गरिरहेको अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा म देख्दछु । सारिपुत्र ! भनौं कि कुनै विषम भूमिमा उम्रेको कम पात र छायाँ भएको रूख हुन्छ । अनि घाममा परेको ... कुनै पुरुष एकमात्र बाटो भएको सोही रूखतिर जाने बाटो लागेर गएको हुन्छ । अनि आँखा हुने देख्ने मानिसले कुनै देखेर यसो भन्छ - ‘जुन तरिकाले यो पुरुष जाँदैछ ... अवश्य पनि यो पुरुष सोही रूखमा पुग्नेछ ।’ अनि पछि गएर त्यो पुरुषले यो पुरुषलाई कम छायाँ भएको रूखमुनि बसेर वा लेटेर धेरै दुःख वेदना भोग्दै बसेको देख्छ । सारिपुत्र ! यसै गरी यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म ... देख्दछु ।”

(४) “सारिपुत्र ! यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई ... जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ ... त्यसअनुसार यो पुरुष अवश्य पनि मरणपछि शरीर छाडी मनुष्यहरूमा उत्पन्न हुनेछ ।’ अनि पछि ... धेरै सुखवेदना अनुभव गर्दै मनुष्यहरूमा उत्पन्न भएको अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा म देख्दछु । सारिपुत्र ! भनौं कि कुनै समभूमिमा उम्रेको प्रशस्त पात र छायाँ भएको रूख हुन्छ । अनि घाममा परेको ... कुनै पुरुष एकमात्र बाटो भएको सोही रूखतिर जाने बाटो लागेर गएको हुन्छ । अनि आँखा हुने देख्ने कुनै मानिसले देखेर यसो भन्छ - ‘जुन तरिकाले यो पुरुष जाँदैछ ... अवश्य पनि यो पुरुष सोही रूखमा पुग्नेछ ।’ अनि पछि गएर त्यो पुरुषले यो पुरुषलाई छायाँ भएको रूखमुनि बसेर वा लेटेर सुखवेदना भोग्दै बसेको देख्छ । सारिपुत्र ! यसै गरी यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म ... देख्दछु ।”

(५) “सारिपुत्र ! यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म ... जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ ... त्यसअनुसार यो पुरुष अवश्य पनि मरणपछि शरीर छाडी सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ ।’ अनि पछि ... खूब सुखानुभव गर्दै सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएको अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा म देख्दछु । सारिपुत्र ! भनौं कि गजुर भएको, लिउन लगाएको, हावा नलाने, दैला थूनेको, भ्यालहरू बन्द गरेको प्रासाद हुन्छ । त्यहाँ (त्यस प्रासादमा) खाट हुन्छ, जसमा लामालामा रोम भएको राडी बिछ्याइएको हुन्छ । त्यसमाथि शूद्र सेतो बिछ्यौना लगाइएको हुन्छ, मृगचर्म बिछ्याइएको हुन्छ, तन्ना लगाइएको हुन्छ र दुवैतिर राताराता सिरानहरू राखेका हुन्छन् । अनि घाममा परेको ... कुनै पुरुष एकमात्र बाटो भएको सोही प्रासादतिर जाने बाटो लागेर गएको हुन्छ । अनि आँखा हुने देख्ने कुनै मानिसले देखेर यसो भन्छ - ‘जुन तरिकाले यो पुरुष जाँदैछ, अवश्य यो पुरुष सोही प्रासादमा पुग्नेछ ।’ अनि पछि गएर त्यो पुरुषले यो पुरुषलाई सोधी गजुर भएका प्रासादमा सोही खाटमा बसी वा लेटी निकै सुखानुभव गरिरहेको देख्छ । सारिपुत्र ! यस्तै गरी यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म ... देख्दछु ।

(६) “सारिपुत्र ! यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म ... जान्दछु - ‘जुन बाटोमा यो पुरुष गइरहेको छ - त्यसअनुसार यो पुरुष अवश्य पनि आस्रवहरूलाई क्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्नेछ ।’ अनि पछि म उसलाई आस्रवहरू क्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी निकै सुखानुभव गरी बसेको देख्दछु । सारिपुत्र ! भनौं कि स्वच्छ निर्मल शीतल पानी भएको सुप्रतिष्ठित पोखरी हुन्छ । नजिक घना वनखण्ड पनि हुन्छ । अनि घाममा परेको घामले पोलेको थकित भएको तिर्खा लागेको कुनै पुरुष एकमात्र बाटो भएको पोखरीतिर जाने बाटो लागेर गएको हुन्छ । अनि आँखा हुने देख्ने

१२१ यहाँ बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएजस्तै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

कुनै मानिसले देखेर यसो भन्छ - 'जुन तरिकाले यो मान्छे जाँदैछ र जुन बाटो लागेर यो मान्छे जाँदैछ त्यसअनुसार अवश्य यो पुरुष सोही मान्छे पोखरीमा पुग्नेछ ।' अनि पछि त्यो मानिसले यो मान्छेलाई सोही पोखरीमा गई नुहाई पानी पिई सबै प्रकारको थकाइ मेटेर पोखरीबाट माथि आई त्यो वनखण्डमा बसेर वा लेटेर निकै सुखानुभव गरेको देख्छ । सारिपुत्र ! यसै गरी यहाँ कुनै व्यक्तिको चित्तलाई म आफ्नो चित्तले यसरी जान्दछु - 'जुन बाटोमा यो मान्छे गइरहेको छ, जुन रूपले जाँदैछ तथा जुन किसिमको आचरण गरिहेको छ, त्यसअनुसार यो मान्छे अवश्य आस्रवहरूलाई क्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्नेछ ।' अनि पछि म उसलाई आस्रवहरू क्षय गरी अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी निकै सुखानुभव गरी बसेको देख्दछु । सारिपुत्र ! यी नै पाँच गतिहरू हुन् ।"

"सारिपुत्र ! जसले यस्तो जानेर पनि मलाई यसो भन्दछ - 'श्रमण गौतममा उत्तरीय मनुष्यधर्म र ज्ञानदर्शन गर्ने विशेषता छैन, श्रमण गौतम आफूले स्वयं जानेको कुरालाई तर्क र चिन्तनद्वारा भन्दछन्' भने सारिपुत्र ! यदि त्यो वचनलाई र चित्तलाई नछ्याडी तथा त्यो धारणालाई छाडेन भने नरकमा राखेजस्तो हुनेछ । सारिपुत्र ! जस्तै - शीलसम्पन्न समाधिसम्पन्न प्रज्ञासम्पन्न भिक्षुले यसै जीवनमा निर्वाण साक्षात्कार गर्छ, त्यसै गरी सारिपुत्र ! त्यो वचनलाई, त्यो चित्तलाई र त्यो धारणालाई छाडेन भने ऊ नरकमा राखेजस्तो हुनेछ ।"

१५. चतुरंग ब्रह्मचर्य : "सारिपुत्र ! चार अङ्गले युक्त ब्रह्मचर्य^{१२२} (=वीर्य) पालन गरेको कुरा

१२२ पालि साहित्यमा 'ब्रह्मचर्य' शब्दको अर्थ ठाउँ हेरीकन विविध प्रकारले लगाइन्छ भनी पपं. सू. II. पृ. ३४: महासीहनादसुत्तवण्णनाले यसरी उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेको छ, जस्तो -

१. "किन्ते वतं किं पन ब्रह्मचरियं, किस्स सुचिण्णस्स अयं विपाको ।

इढी जुती बलविरियूपपत्ति, अक्खाहि मे नाग महाविमानं ॥

अहञ्च भरिया च मनुस्सलोके, सद्धा उभो दानपति अहुम्ह ।

ओपानभूतं मे घरं तदासि, सन्तप्पिता समण ब्राह्मणा च ॥

तम्मे वतं तं पन ब्रह्मचरियं, तस्स सुचिण्णस्स अयं विपाको ।

एढी जुनी बलविरियूपपत्ति, इदञ्च मे धीर महाविमानं'ति ॥"

भनी जा. पा. II. पृ. ३१७ मा उल्लिखित विधुर जातकमा 'ब्रह्मचर्य' को अर्थ 'दान' लाई भनिएको हो । (पपं. सू. II. पृ. ३४ मा चाहिं उपर्युक्त गाथा 'पुण्णक जातकको' हो भनी उल्लेख भएको छ । तर त्यस्तो नाउँको जातक भने छैन ॥

२. "केन पाणि कामददो, केन पाणि मधुस्सवो ।

केन ते ब्रह्मचरियेन, पुञ्जं पाणिमिह इञ्ज्फति ॥

तेन पाणि कामददो, तेन पाणि मधुस्सवो ।

तेन मे ब्रह्मचरियेन, पुञ्जं पाणिमिह इञ्ज्फती'ति ॥"

भनी पेत. व. पा. II. पृ. १६४: अङ्कुरपेतवस्थुमा उल्लिखित 'ब्रह्मचर्य' को अर्थ 'सेवा शुश्रूषा' हो । (यो कथा आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बुद्धकालीन प्रेतकथाको पृ. १ मा उल्लेख भएको छ ॥)

(३) "इदं खो तं भिक्खवे तित्तिरियं नाम ब्रह्मचरियं अहोसि" भनी चुल्ल, व.पा. पृ. २५६ र जा.अ.क. I-II. पृ. १६५ तित्तिरजातकमा उल्लिखित 'ब्रह्मचर्य' को अर्थ 'पञ्चशील' हो । (यो जातक आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको जा.सं. - ४ पृ. ८ मा उल्लेख भएको छ ॥)

(४) "तं खो पञ्चसिख, ब्रह्मचरियं नेव निब्बिदाय न विरागाय यावदेव ब्रह्मलोकपत्तिया'ति" भनी दी.नि. नेपाली पृ. ३११ महागोविन्द-सुत्तमा उल्लिखित 'ब्रह्मचर्य' को अर्थ 'चतुर्ब्रह्मविहार' हो ।

(५) "एकस्मिं ब्रह्मचरियस्मिं, सहस्सं मच्चहायिन'ति" । भनी सं.नि. I. पृ. १५५ अन्धकविन्द-सुत्तमा उल्लिखित 'ब्रह्मचर्य' को अर्थ 'धर्मदेशना' हो ।

मलाई थाहा छ - (१) तपस्वीहरूमध्येमा परम तपस्वी भएको, (२) रुक्षाचारीहरूमध्येमा परमरुक्षाचारी भएको, (३) जुगुप्सुहरूमध्येमा परमजुगुप्सु भएको र (४) प्रविवेकीहरू (=एकान्तवासीहरू) मध्ये परम प्रविवेकी भएको ।

दुष्करचर्या : (१) “सारिपुत्र ! त्यहाँ मेरो यस्तो तपश्चर्या थियो-अचेलक^{१२३} (=नाझा साधु) ले भैं बसेर दिसा-पिसाब गर्दिन । हातैले दिसा पुछ्थे । बोलाउँदा जाँदैनथे र उभिइरहू भन्दा उभिइरहन्थे । अघि नै लिएर आएको भिक्षा, उद्देश्य गरी बनाएको भिक्षा र नियन्त्रण गरेको भिक्षा पनि स्वीकार गर्दिन्थे । घैंटोबाट भिकी दिएको भिक्षा, थैलोबाट भिकी दिएको भिक्षा, दैलोमा बसी दिएको भिक्षा, थामको बीचबाट दिएको भिक्षा, मुसलका बीचबाट दिएको भिक्षा, खाइरहेका दुई जनामध्ये एक जना उठेर दिएको भिक्षा, गर्भिणीले दिएको भिक्षा, दूध चुसाइरहेकीले दिएको भिक्षा, कुनै पुरुषकहाँ गएकोले दिएको भिक्षा, कीर्तन गरी ल्याई पकाएको भिक्षा, कुरुरलाई दिने भनी ल्याएको खानाबाट दिएको भिक्षा र भिँगाहरू परेको भोजन पनि लिन्थे । माछा, मासु, रक्सी, जाँड र अरक आदि पिउन्थे । एकै घरमा भिक्षा लिन्थे र एक गाँस मात्र खान्थे । दुई घरमा भिक्षा लिन्थे र दुई गाँस मात्र खान्थे । ... सात घरमा भिक्षा लिन्थे र सात गाँस मात्र खान्थे । एउटा थालमा दिएको भिक्षाबाट यापन गर्थे, दुईवटा थालमा दिएको भिक्षाबाट यापन गर्थे, ... र सातवटा थालमा दिएको भिक्षाबाट यापन गर्थे । एक-एक दिन बिराई खान्थे, दुई-दुई दिन बिराई खान्थे ... र सात-सात दिन बिराई खान्थे । यसरी आधा-आधा महिनाको आलो पालो गरी खान बस्थे ।”

“काँचो साग खान्थे, चामल खान्थे, जङ्गलका गेडागुडी मात्र खान्थे, छालाका टुक्राहरू खान्थे, भ्याउहरू खान्थे, कनिका खान्थे, डढेको भात खान्थे, पिना खान्थे, घाँस खान्थे, गोबर खाएर बस्थे र खसेको बनका फलहरूद्वारा पनि जीवन यापन गर्थे ।”

७. “मयञ्च भरिय नातिक्कमाम, अम्हे च भरिया नातिक्कमन्ति ।

अञ्जत्र ताहि ब्रह्मचरियं चराम, तस्मा हि अम्हं बहुरा न मीयरे'ति ॥”

भनी जा.पा. I. पृ. २०६ धम्मपाल जातकमा उल्लिखित ‘ब्रह्मचर्य’ को अर्थ ‘स्वदार सन्तुष्टि’ हो ।

८. “हीनेन ब्रह्मचरियेन, खत्तिये उपपज्जति ।

मज्झिमेन च देवत्तं, उत्तमेन विसुञ्जती'ति ॥”

भनी जा.पा. II. पृ. १९३ निमि जातकमा उल्लिखित ‘ब्रह्मचर्य’ को अर्थ ‘अष्टाङ्गिक उपोसथ’ हो ।

(९) “इदं खो पञ्चसिख, ब्रह्मचरियं एकन्त निब्बिदाय विरागाय ... अयमेव अरियो अट्टङ्गिको मग्गो'ति भनी दी.नि. नेपालीको पृ. ३११ को महागोविन्द-सुत्तमा उल्लिखित ‘ब्रह्मचर्य’ को अर्थ ‘आर्यमार्ग’ हो ।

(१०) “तयिदं ब्रह्मचरियं इदञ्चेय फीतञ्च वित्थारिकं बाहुजञ्जं पुथुभूतं, यावदेव मनुस्सेहि सुप्पकासित'ति” भनी दी.नि. पृ. ४४९ को पासादिक-सुत्तमा उल्लिखित ‘ब्रह्मचर्य’ को अर्थ ‘सबै बुद्धधर्म’ हो । हेर्नु होस् ब्रह्मचर्यको परिपूर्ण अङ्ग दी.नि. पृ. ४५३ ।

(११) “अपि अतरमानानं, फालामाव समिञ्जति ।

विपक्कं ब्रह्मचरियोसि, एवं जानाहि गामणी'ति ॥”

भनी जा.पा. I. पृ. ४ गामणि जातकमा उल्लेख ‘ब्रह्मचर्य’ को अर्थ ‘अभिप्राय’ हो ।

(१२) “यहाँ लेखिएको सूत्रमा चाहिँ ‘ब्रह्मचर्य’ को अर्थ ‘वीर्य’ हो । ‘वीर्य’ लाई ब्रह्मचर्य भनी उल्लेख भएको सूत्र यही हो । एकै आत्मभावमा चार अङ्गले दुष्करचर्या गर्नु भएकोले ‘चतुरङ्ग ब्रह्मचर्य’ पपं. सू. II. पृ. ३५: महासीहनादसुत्तवण्णा ।

१२३

अचेलकहरू लट्टी आदिमा पनि प्राणी छ भन्ने विश्वास गर्छन् । त्यसैले उनीहरू कुनै काठको टुकाले मल सफा गर्दैनन् । हातैले पुछ्छन् । उनीहरूकै चर्या पूरा गर्दै बोधिसत्त्वले पनि यस्ता सबै चर्याहरू पूरा गरेका थिए । हातले मल पुछ्छी हातमा लागेको मल जिब्रोले चाट्थे । पपं. सू. II. पृ. ३६: महासीहनादसुत्तवण्णा ।

“सनपाटको वस्त्र, मसानको वस्त्र, मृत शरीरको वस्त्र, मिल्काइएको वस्त्र, रूखका बोक्राको वस्त्र, मृगछालाको वस्त्र, खुरसमेत भएको मृगछालाको वस्त्र, कुशको वस्त्र, वाकचीरको वस्त्र, फलेकचीरको वस्त्र, रौंको कम्बल, घोडाको पुच्छरको कम्बल र लाटोकोसेरोको प्वाँख पनि लगाउँथे । दाही जुँगा उखेल्ये र दाही जुँगा उखेल्ने काममा लाग्दथे ।”

“आसनमा नबसी टुकुक्क बस्थे र टुकुक्क बस्ने काममा लाग्दथे । काँडाहरूमा सुत्ने हुन्थे र काँडाहरूमा आसन जमाउँदथे । (पाप पखाल्न भनी) सन्ध्या समयसम्म दिनको तीन पटक नुहाउने गर्थे । यसरी अनेक प्रकारले शरीरलाई ताप पीडा दिने काममा लागेको थिएँ । सारिपुत्र ! यही मेरो तपश्चर्या थियो ।”

(२) “सारिपुत्र ! त्यहाँ मेरो यस्तो रूक्षाचार थियो – वर्षौंको मैलो पत्रपत्र भई शरीरमा जमेको हुन्थ्यो । सारिपुत्र ! जस्तै – पुरानो कुनै काठको थाममा बसैनि पत्रपत्र मैलो जमेको हुन्छ, सारिपुत्र ! त्यसै गरी मेरो शरीरमा अनेक वर्षको मैलो पत्रपत्र भई जमेको हुन्थ्यो । सारिपुत्र ! मलाई लाग्दैनथ्यो – ‘अहो ! यो मैलोलाई हातले पुछ्नु अथवा कसैले यो मैलो पुछ्छिदेओस् ।’ सारिपुत्र ! यस्तो पनि मलाई लाग्दैनथ्यो । सारिपुत्र ! यही मेरो रूक्षाचार थियो ।”

(३) “सारिपुत्र ! त्यहाँ मेरो यस्तो जुगुप्सा (हिंसाप्रति घृणा) थियो – सारिपुत्र ! म होस राखी अगाडि जान्थे र होस राखी पछाडि फर्कन्थे । यहाँसम्म कि ‘विषम स्थानमा रहेका प्राणीको हिंसा हुन नपाओस्’ भनी एक थोपो पानीमाथि पनि^{१२४} दया उपस्थित हुन्थ्यो । सारिपुत्र ! यही मेरो जुगुप्सा थियो ।”

(४) “सारिपुत्र ! त्यहाँ मेरो यस्तो प्रविवेकता (=एकांतवास) थियो – सारिपुत्र ! त्यो म कुनै जङ्गलभित्र गई बस्थेँ । जब गोपालक, पशुपालक, घाँसे, दाउरे अथवा बनमा काम गर्नेहरू देख्थेँ, तब म जङ्गलबाट जङ्गलमै, गहनबाट गहनमै र होचो ठाउँबाट होचो ठाउँमै गई बस्थेँ । त्यो किनभने ? – उनीहरूले मलाई नदेख्नु र मैले पनि उनीहरूलाई देख्न नपरोस् । सारिपुत्र ! जस्तै – जङ्गलमा बस्ने मृगले मानिसहरूलाई देखेर जङ्गलबाट जङ्गलमै, गहनबाट गहनमै तथा होचो ठाउँबाट होचो ठाउँमै भाग्छन् सारिपुत्र !, त्यस्तै गरी जब गोपालक ... अथवा बनमा काम गर्नेहरूलाई देख्थेँ, तब म जङ्गलबाट जङ्गलमै ... जान्थेँ । सारिपुत्र ! त्यसो किन भने ? – उनीहरूले मलाई नदेख्नु र मैले पनि उनीहरूलाई देख्न नपरोस् । सारिपुत्र ! यही मेरो प्रविवेकता थियो ।”

१६. विविध शृद्धिहरू : “सारिपुत्र ! जहाँ गाईहरू निस्केका गोठलाहरू नभएका गोठहरू छन्, त्यहाँ हात र घुँडाले टेकेर गई दूध खाने बाछ्छाहरूको म गोबरहरू खान्थेँ । सारिपुत्र ! यतिसम्म पनि कि आफ्नो मलमूत्र पनि छाड्दैनथेँ वरन् आफ्नै मलमूत्र पनि खान्थेँ । सारिपुत्र ! यो थियो मेरो महाविकट भोजन (आहार) ।”

१७. “सारिपुत्र ! म कुनै भयावह वनखण्डभित्र गई बस्थेँ । सारिपुत्र ! त्यहाँ त्यो भयावह वनखण्ड यसो भयावह थियो – जो कोही अवीतरागी त्यो वनखण्डमा गयो भने धेरैजसोलाई जिरीङ्ग

१२४ यी जम्मै कठोरता त्यस बखतका अचेलक साधुहरूको विश्वासअनुसार भएको थियो र कुनै पनि स-साना प्राणीको समेत हिंसा नहोस् भन्ने हेतुले उहाँ होस राखी हिँड्नुहुन्थ्यो । अचेलकहरू भुईँमा हिँडेदेखि शीलवान् हुन्छन् । भिक्षाटन गर्न जाँदा पनि दुःशील भएर नै जान्छन् । उपस्थापकहरूका घरमा भोजन गर्दा पनि दुःशील भएर नै खान्छन् । फर्कदा पनि दुःशील भएर फर्कन्छन् । जब मुजुरको प्वाँखले फलेक बढारी शील अधिष्ठान गरी बस्छन्, तब नै उनीहरू शीलवान् हुन्छन् । पपं. सू. II. पृ. ३८: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

हुन्छ । सारिपुत्र ! जो ती हेमन्तका शीत रातहरू हुन्, जो त्यो अन्तरदृक^{१२५} (अन्तराष्टक=आठ रातका बीच) हिमपातको समय हो, - त्यस्ता रातहरूमा खुला ठाउँमा र दिनमा वनमा बस्थे । ग्रीष्मको आखिरी महिनाको दिनमा खुला ठाउँमा अनि रातमा वनमा बस्थे । सारिपुत्र ! त्यस बखत पहिले नसुनेको यो अनाश्चर्य गाथा मेरो मनमा आएको थियो -

‘सोनत्तो सोसिन्नो चैव, एको भिसनके वने ।
नगो न चरिगमासीनो, एसनापसुतो मुनी’ति ॥’

‘एकलै भीषण वनमा नाङ्गो भई बस्ने मुनि दिनमा सूर्यको तापले तप्त भई रातमा हिउँको शीतलले पीडित हुँदा पनि आगो नतापी शुद्धिको खोजमा रत थिए ।’

१८. “सारिपुत्र ! म मृत शरीरका हाडहरूलाई सिरान बनाई मसानमा सुत्थे । सारिपुत्र ! अनि त्यहाँ गोपालक केटाहरू आई ममाथि थुक्थे, मृत्ये, धूलो छर्थे र काठका टुक्रा कानको प्वालमा घुसारिदिन्थे । सारिपुत्र ! त्यस समय उनीहरूमाथि मेरो मनमा कुविचारको उत्पन्न भएको मलाई थाहा थिएन । सारिपुत्र ! यो मेरो उपेक्षा^{१२६} थियो ।”

१९. “सारिपुत्र ! केही ब्राह्मणहरू यस्ता वादी (विश्वास गर्ने) र यस्ता धारणा भएका (सिद्धान्तवादी) छन् - ‘आहारद्वारा शुद्धि होइन्छ ।’ उनीहरू यसो भन्छन् - ‘बयरद्वारा यापन गच्छी ।’ उनीहरू बयर खान्छन्, बयरको चूर्ण खान्छन्, बयरको रस पिउँछन् र बयरका अनेक प्रकारका परिकार खान्छन् । सारिपुत्र ! मैले एकवटा मात्र बयर खाएर बसेको कुरा मलाई थाहा छ । सारिपुत्र ! सायद तिमीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि त्यस बेला बयर ठूलो हुन्थ्यो होला । सारिपुत्र ! यस्तो चिताउनु पर्दैन । त्यस बखतको बयर अहिलको जत्रै थियो । सारिपुत्र ! अनि एकवटा बयर खाएकोले मेरो शरीर अत्यधिक दुब्लो भयो । जस्तै - कुनै आसीतिक (असी वर्षको वृद्ध) का गाँठाहरू वा काल (वृक्ष) कालक लताका गाँठाहरू^{१२७} हुन्छन्, त्यस्तै मेरो शरीरका अङ्ग-प्रत्यङ्गहरू दुब्ला पातला भए - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - उँटको पैताला हुन्छ, त्यस्तै मेरो पछ्याडिको भाग भएको थियो - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - डोरी बाटिएको हुन्छ त्यस्तै मेरो पिठ्युँको ढाड अग्लो र होचो भएको थियो - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - कुनै जीर्ण घरमा दलिनहरू यताउता हल्लन्छन्, त्यस्तै मेरा करङ्गहरू हल्लन्थे - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - गहिरो कुवामा ताराहरू गहिरोमा रहेभैं देखिन्छन्, त्यस्तै मेरो आँखाका खोपिल्टामा रहेका आँखाका ताराहरू गहिरा देखिन्थे - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - नछिपिदै काटिएको तिक्तकालाबु (लौकाविशेष) घाम र बतासमा राब्दा चाउरिएर जान्छ, त्यस्तै मेरो टाउकोको छाला चाउरिएको थियो - सोही अल्पाहारले गर्दा । सारिपुत्र ! पेटको छाला सुमसुम्याउँछु भन्दा पिठ्युँको हाड छोइन्थ्यो र पिठ्युँको हाड सुमसुम्याउँछु भन्दा पेटको छाला छोइन्थ्यो । सारिपुत्र ! यहाँसम्म कि पेटको छाला पनि पिठ्युँको हाडमा जोरिएको थियो - सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

१२५ माघ महिनाको आखिरी चार दिन र फागुन महिनाको पहिलो चार दिन गरी यी आठ दिनलाई ‘हिमपात समय’ भन्दछन् । यसैलाई यहाँ ‘अन्तरदृक’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३९: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

१२६ योचाहिँ एकान्त्रे कल्प अधि पूरा गरेका पारमीका बारेमा दर्साइएको हो, जसका बारेमा यस्तो उल्लेख भएको छ -

“सुखपत्ते न रज्जामि, दुक्खे न होमि दुम्मनो ।
सब्बत्थ तुलितो होमि, एसा मे उपेक्खापारमी’ति ॥”

पपं. सू. II. पृ. ४०: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

१२७ लताका यी गाँठाहरू सुकेका हुन्छन् र बीच-बीचमा फुलेका हुन्छन् । पपं. सू. II. पृ. ४१: महासीहनादसुत्तवण्णना ।

“सारिपुत्र ! झाडा वा पिसाब गर्छु भन्दा उहीँ घोटा परेर लड्थेँ - सोही अल्पाहारले गर्दा । सारिपुत्र ! अनि म सोही शरीरलाई आशवासन दिदै हातले शरीर सुमसुम्याउँथेँ । सारिपुत्र ! हातले शरीर सुमसुम्याउँदा जरा मक्किएका मेरा रौंहरू भर्थेँ- सोही अल्पाहारले गर्दा ।

२०. “सारिपुत्र ! केही ब्राह्मणहरू यस्ता वादी र यस्ता दृष्टिका छन्- ‘आहारद्वारा शुद्धि हुन्छ भन्ने ।’ उनीहरू यसो भन्दछन् - ‘मुगीद्वारा यापन गर्छौँ ... तिलद्वारा यापन गर्छौँ ... तण्डुलद्वारा यापन गर्छौँ ।’ उनीहरू तण्डुल खान्छन्, तण्डुलको चूर्ण खान्छन्, तण्डुलको रस पिउँछन् र तण्डुलका अनेक प्रकारका परिकार खान्छन् । सारिपुत्र ! मैले एक गेडा तण्डुल खाएर बसेको कुरा मलाई थाहा छ । सारिपुत्र ! सायद तिमीलाई यस्तो लाग्न सक्छ कि त्यस बेलाको तण्डुल ठूलो होला । सारिपुत्र ! यसो चिताउनु पर्दैन । त्यस बखतको तण्डुल पनि अहिलेको जत्रै थियो । सारिपुत्र ! अनि एक गेडा तण्डुल खाने मेरो शरीर अत्यधिक दुब्लो भयो । जस्तै - कुनै आसीतिक गाँठाहरू वा कालक लताका गाँठाहरू हुन्छन्, त्यस्तै मेरो शरीरका अङ्ग-प्रत्यङ्गहरू दुब्ला पातला भए - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - उँटका ...^{१२८} । सारिपुत्र ! हातले शरीर सुमसुम्याउँदा जरा मक्किएका मेरा रौंहरू भर्थेँ - सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

“सारिपुत्र ! त्यो आचार (इरियाय) ले पनि त्यो प्रतिपदाले पनि त्यो दुष्करकारिका (=तपस्या) ले पनि उत्तरीय मनुष्यधर्म र आर्यज्ञानदर्शन गर्न सकिन । किनभने ? जुन आर्यप्रज्ञा पाई तदनुरूप आचरण गर्नेलाई सम्यक्प्रकारले दुःख क्षय हुने बाटोतिर लैजान्छ, त्यो आर्यप्रज्ञालाई नपाएको हुनाले ।”

“सारिपुत्र ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘संसारद्वारा^{१२९} शुद्धि हुन्छ ।’ सारिपुत्र ! त्यस्तो संसार सुलभ छैन, जुन संसारमा यत्रो दीर्घकालभित्र शुद्धावासबाहेक - म गएको नहोस् । सारिपुत्र ! यदि म शुद्धावासमा गएको भए, यो लोकमा फेरि आउने थिइन होला ।”

“सारिपुत्र ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘उत्पत्तिद्वारा^{१३०} शुद्धि हुन्छ ।’ सारिपुत्र ! त्यस्तो उत्पत्तिस्थान सुलभ छैन, जुन उत्पत्तिस्थानमा यत्रो दीर्घकालभित्र - शुद्धावास बाहेक - उत्पन्न भएको नहोस् । सारिपुत्र ! यदि म शुद्धावास देवलोकमा उत्पन्न भएको भए, यो लोकमा फेरि आउने थिइन होला ।”

“सारिपुत्र ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘बसाइद्वारा^{१३१} शुद्धि हुन्छ ।’ सारिपुत्र ! त्यस्तो आवास सुलभ छैन, जुन आवासमा यत्रो दीर्घकालभित्र - शुद्धावासबाहेक - बास भएको नहोस् । सारिपुत्र ! यदि म शुद्धावास देवलोकमा उत्पन्न भएको भए, यो लोकमा फेरि आउने थिइन होला ।”

“सारिपुत्र ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘यज्ञद्वारा शुद्धि हुन्छ ।’ सारिपुत्र ! त्यस्तो यज्ञ सुलभ छैन जुन दीर्घकालभित्र मूर्द्धाभिषिक्त क्षत्री राजा भएर वा ब्राह्मण महाशाल भएर अधि नगरेको होस् ।”

२१. “सारिपुत्र ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका छन् - ‘अग्निपरिचर्या (हवन) द्वारा शुद्धि हुन्छ भन्ने ।’ सारिपुत्र ! त्यस्तो आवास सुलभ छैन, जो यत्रो दीर्घकालभित्र मूर्द्धाभिषिक्त क्षत्री राजा भएर वा ब्राह्मण महाशाल भएर अधि नगरेको होस् ।”

१२८ यहाँका बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएकै मिलाई दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

१२९ धेरै पटक संसारमा डुलिसकेपछि शुद्धि हुन्छ भन्ने विश्वास । पपं. सू. II. पृ. ४२: महासीहनादसुतवण्णा ।

१३० धेरै पटक जन्म लिइसकेपछि शुद्धि हुन्छ भन्ने विश्वास । पपं. सू. II. पृ. ४१ ऐ ऐ ।

१३१ धेरै ठाउँमा बसिसकेपछि शुद्धि हुन्छ भन्ने विश्वास । पपं. सू. II. पृ. ४२: ऐ ऐ ।

“सारिपुत्र ! केही श्रमण-ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘जबसम्म कुनै पुरुष तरुण हुन्छ, कालो केश हुने युवा हुन्छ, भद्र यौवनले युक्त आयुले पहिलो वैसमा पुगेको हुन्छ, तबसम्म उत्तम प्रज्ञाव्यक्तताले युक्त हुन्छ । जब सो पुरुष जीर्ण हुन्छ, वृद्ध हुन्छ, धेरै वर्षको बुढो हुन्छ र वैस बितेर असी-वर्षीय वा नब्बे-वर्षीय वा सय-वर्षीय आयुको हुन्छ, तब ऊ त्यस प्रज्ञाव्यक्तताबाट परिहानी हुन्छ ।’ सारिपुत्र ! यस्तो सोच हुँदैन । सारिपुत्र ! अहिले म जीर्ण, वृद्ध, जेठो, धेरै वर्ष बितेको र बैस नाघेर असी वर्ष मेरो आयु भएको छ । सारिपुत्र ! भनौ - यहाँ मेरो सय वर्ष पुगेका सय वर्ष बाँचेका परमस्मृतिसम्पन्न, गतिसम्पन्न, धृतिसम्पन्न र प्रज्ञाव्यक्तताले युक्त चार जना श्रावकहरू छन् । सारिपुत्र ! जस्तै दृढधर्म धनुष^{१३२} समान्ने शिक्षित कृतहस्त कृतउपासन गर्नेले हलुका बाणलाई बिनाप्रयास तेस्रो तालवृक्षको छयाँ पारगर्छ - त्यसै गरी - अधिक स्मृति हुने, अधिक गति हुने, अधिक स्मृति हुने, र परम प्रज्ञाव्यक्तताले युक्त हुने श्रावकले मसँग चारै सतिपट्टानका सम्बन्धमा प्रश्नहरू सोध्छन् । सोध्नेहरूको उत्तर म दिऊँ । दिएको वस्तु उनीहरू धारण गर्छन् । मसँग दोस्रो अन्य प्रश्न सोध्दैनन् । सारिपुत्र ! खानपानको समयबाहेक, दिसापिसाब गर्ने समयबाहेक र थकाइ मेट्नका लागि निदाउने समय बाहेक तथागतको धर्मदेशना परिक्षीण हुँदैन । तथागतको धर्मपद-व्यञ्जनहरू परिक्षीण हुँदैनन् । तथागतको प्रश्नको उत्तर परिक्षीण हुँदैन । अनि ती मेरा चार जना सय वर्षीय श्रावकहरूको सय वर्ष बितेपछि मृत्यु हुन्छ । सारिपुत्र ! खाटमा राखेर लैजानुपर्ने अवस्थामा पनि तथागतको प्रज्ञाव्यक्ततामा विकार आउँदैन । सारिपुत्र ! ‘अस्सम्मोही प्राणी बहुजनहितका निमित्त बहुजन सुखका निमित्त लोकानुकम्पाको निमित्त तथा देव-मनुष्यहरूको अर्थ हित सुखका निमित्त लोकमा उत्पन्न भयो’ भनी साँच्चै भन्ने हो, भने मलाई नै ‘असम्मोही प्राणी ... अर्थ हित-सुखका निमित्त लोकमा उत्पन्न भयो’ भनी भन्न योग्य छ ।”

२२. त्यस बखत आयुष्मान् नागसमाल भगवान्को पछ्छडिपट्टि बसी भगवान्लाई पञ्चा हम्कद्वै थिए । अनि आयुष्मान् नामसमालले भगवान्सँग सोधे - “आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते ! यो धर्मोपदेश सुनेर भन्ते ! म जिरिङ्ग भएँ । भन्ते ! यो धर्मोपदेशको के नाम हो ?”

“नागसमाल ! त्यसो भए तिम्रीले यो धर्मोपदेशलाई ‘जिरिङ्ग हुने धर्मोपदेश’ (लोमहंसन परियायो-त्वेव) भनी धारणा गर ।”

२३. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका नागसमालले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महासीहनाद-सुत्त समाप्त ।

१३२ दुई हजार पुरुषको बल हुनेले उचाल्नुपर्ने धनुषलाई ‘दृढधर्म धनुष’ भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. ४३: महासीहनादसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१३. महादुःखकण्ड-सुत्त

(महादुःखकण्डसूत्र)

१. अन्य तैर्थिकहरूमा भन्दा भगवान्‌मा भएका विशेषताहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला धेरै जना भिक्षुहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र धारण गरी भिक्षाटन गर्न श्रावस्तीभित्र पसे । त्यसपछि ती भिक्षुहरूलाई यस्तो लाग्यो - श्रावस्तीमा भिक्षाटन गर्न जानका लागि अहिले अलि सबेरै छ, हामीहरू किन त्यहाँ अवस्थित अन्य तैर्थिक (=अर्कै धर्म मान्ने) परिव्राजकहरूका आराममा नजाऔं ? तदनुसार ती भिक्षुहरू अन्य तैर्थिक परिव्राजकहरूका आराम भएका ठाउँमा गए । यिनीहरू तैर्थिकहरूसित कुशल वार्ता गरी एक ठाउँमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूलाई अन्य तैर्थिक परिव्राजकहरूले यसो भने - "आवुसो ! श्रमण गौतमले काम परित्याग गर्नुपर्छ भनेर बताउनुहुन्छ, हामीहरूले पनि कामलाई त्यागनुपर्छ भनेर भनिरहेका छौं । आवुसो ! श्रमण गौतमले रूपको परित्याग गर्नुपर्छ भन्नुहुन्छ, हामीहरूले पनि रूपलाई त्यागनुपर्छ भनिरहेका छौं । आवुसो ! श्रमण गौतमले वेदना परित्याग गर्नुपर्छ भन्नुहुन्छ, हामीहरूले पनि वेदनालाई त्यागनुपर्छ भनिरहेका छौं । आवुसो ! यहाँ हाम्रो र श्रमण गौतमको धर्मोपदेशमा वा धर्मोपदेशको अनुशासन (=प्रवचन) मा के विशेषता छ ? के अधिकता छ ? के नानाकरण (=फरक) छ ?"

त्यसपछि यी भिक्षुहरू ती अन्य तैर्थिक परिव्राजकहरूको कथनको अनुमोदन पनि नगरी, प्रतिवाद पनि नगरी 'भगवान्समक्ष गई त्यस कथनको अर्थ बुझौं' भन्ने मनसुवाले आसनबाट उठी फर्की गए ।

२. त्यसपछि श्रावस्तीमा भिक्षाटन करी फर्केका यी भिक्षुहरू पिण्डपात्रको काम सकेर भगवान् समक्ष गए । त्यहाँ भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा एकातिर बसेका यी भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई यसो भने - "भन्ते ! (आज) हामीहरू पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र धारण गरेर श्रावस्तीभित्र पस्यौं । त्यस बेला हामीलाई मनमा यस्तो लाग्यो - श्रावस्तीमा भिक्षाटन गर्न अलि बेला भएको छैन, किन हामीहरू अन्य तैर्थिक परिव्राजकहरूका आराम गर्ने ठाउँमा नजाऔं । त्यसपछि हामीहरू ... त्यहाँ गयौं । ... हामीहरूलाई अन्य तैर्थिक परिव्राजकहरूले यसो भने - "आवुसो ! श्रमण गौतमले काम ... रूप ... वेदनाको परित्याग गर्नुपर्दछ भनिरहनुहुन्छ । हामीहरू (उनीहरू) ले पनि ... वेदनालाई त्यागनुपर्दछ भन्दैछौं । आवुसो ! यहाँ हाम्रो र श्रमण गौतमको धर्मोपदेशमा वा धर्मोपदेशको अनुशासनमा के विशेषता छ, के अधिकता छ, के नानाकरण छ भनेर उनीहरूले (हामीहरूसँग) सोधे । त्यसपछि हामीहरूले उनीहरूको कथनको अनुमोदन नगरी प्रतिवाद पनि नगरी 'भगवान्समक्ष गई यस कथनको अर्थ बुझौं' भनेर सोची आसनबाट उठी फर्क्यौं ।"

२. अन्य तैर्थिकहरूको विषय होइन

३. “भिक्षु हो ! यस्ता वादी अन्य तैर्थिकहरूलाई तिमीहरूले यसो भन्नुपर्छ - ‘आवुसो ! कामगुणको आस्वाद भनेको के हो, आदीनव भनेको के हो, निस्सरण भनेको के हो ? रूपको आस्वाद भनेको के हो, आदीनव (=दोष) भनेको के हो, निस्सरण (निकास) भनेको के हो ? वेदनाको आस्वाद भनेको के हो, वेदनाको आदीनव भनेको के हो, निस्सरण भनेको के हो ?’ भिक्षु हो ! यसो सोधेमा अन्य तैर्थिकहरूले जवाफ दिन सक्ने छैनन्, अनि यसमा विघात (=दोष) निकाल्नेछन् । त्यसो के कारणले हो ? भिक्षु हो ! किनभने यो विषय उनीहरूको होइन । भिक्षु हो ! तथागत वा तथागतका शिष्य वा यहाँ (बुद्धशासनमा) सुनेका व्यक्तिहरूले बाहेक (अरू) देव, मार, ब्रह्मासहित सबै लोकमा, श्रमण-ब्राह्मण, देव, मनुष्यसहित सारा प्रजामा मैले त्यस्तो (व्यक्ति) देखेको छैन, जसले यस्तो प्रश्नको उत्तरले चित्त बुझाउन सकोस् ।”

३. कामको आस्वाद भनेको के हो

४. “भिक्षु हो ! कामविषयको आस्वाद भनेको के हो ? भिक्षु हो ! यी काम विषयका पाँच आस्वाद हुन् । कुन पाँच भने - (१) चक्षु-विज्ञेय रूप इष्ट, कान्त, मनाप (मन लाग्ने), प्रियरूप, कामूपसहित (राग उत्पन्न गर्ने) र रजनीय (चित्तलाई रञ्जित पार्ने), (२) श्रोत-विज्ञेय शब्द इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसहित र रजनीय, (३) घ्राण-विज्ञेय गन्ध इष्ट, कान्त ... र रजनीय, (४) जिह्वा-विज्ञेय, रस इष्ट, कान्त ... र रजनीय तथा (५) काय-विज्ञेय स्पर्श इष्ट, कान्त ... र रजनीय । यिनै पाँच काम विषयका आस्वाद हुन्, गुण हुन्, बन्धन पनि हुन् । भिक्षु हो ! उक्त पाँच काम गुणका कारणबाट जो सुख र सौमनस्य (मानसिक सुख) उत्पन्न हुन्छन् त्यसैलाई कामको आस्वाद भनिन्छ ।”

४. कामको आदीनव (=दोष) भनेको के हो

५. “भिक्षु हो ! कामविषयको आदीनव (दोष) के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कुलपुत्रले विभिन्न शिल्पद्वारा जीविका गर्छ - मुद्रागन्तीद्वारा, गणितद्वारा, खेत नाप्ने शिल्पद्वारा, कृषिकर्मद्वारा, वाणिज्यद्वारा, गोपालनद्वारा, राजाको चाकरीद्वारा, सरकारी नोकरीद्वारा अथवा अरू कुनै शिल्पद्वारा । उसले जाडो-गर्मी सहन गर्छ । कीट-पतङ्गादिबाट हुने पीडा सहन गर्छ, मेहनत गर्छ, क्षुधा-पिपासा सहेर मरीमेटी काम गर्छ । यो पनि भिक्षु हो ! कामविषयको दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी उत्साह, प्रयत्न र मेहनत गर्दा पनि उसले भोगसम्पत्ति प्राप्त गर्न सकेन भने ऊ ‘मेरो उत्साह निष्फल भयो, मेरो मेहनत खेर गयो’ भनी शोक गर्छ, सन्ताप गर्छ, रुन्छ पनि टाउकोमा हात राखी विलाप पनि गर्छ । भिक्षु हो ! यो पनि कामविषयको दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धबाट उत्पन्न हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी उत्साह, प्रयत्न र मेहनत गर्दा उसलाई भोगसम्पत्ति लाभ भयो भने ऊ त्यो भोगसम्पत्तिको रक्षाका लागि दुःख दौर्मनस्य अनुभव गर्छ र चिन्ता लिन्छ - ‘के यो मेरो धन राजाले

हरण गर्ने त होइन ? चोरले लैजाने त होइन ? आगोले भस्म हुने त होइन ? बाढीले बगाएर लैजाने त होइन ? अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्ने त होइन ?' यसरी चिन्ता लिंदालिदै, यसरी हेरविचार गर्दागर्दै - त्यो सम्पत्ति राजाले हरण गर्छ वा चोरले चोरी गर्छ वा आगोले खान्छ अथवा बाढीले बगाई लैजान्छ वा अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्छ । अनि यसैको कारणले ऊ 'जो मेरो थियो, त्यो पनि छैन' भनी शोक-सन्ताप लिन्छ, रुन्छ पनि टाउकोमा हात राखी विलाप पनि गर्छ - 'हरे, अब के गर्ने होला !' भन्दै सम्मोहित पनि हुन्छ । यो पनि भिक्षु हो ! कामविषयको दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध (दुःखको समूह) हो, जो कामहेतु, कामनिदान र काम सम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले राजा पनि राजासँग भगडा गर्छ, क्षत्री पनि क्षत्रीसँग भगडा गर्छ, ब्राह्मण पनि ब्राह्मणसँग भगडा गर्छ, गृहपति पनि गृहपतिसँग भगडा गर्छ, आमा पनि पुत्रसँग र पुत्र पनि आमासँग भगडा गर्छन्, पिता पनि पुत्रसँग र पुत्र पनि पितासँग भगडा गर्छन्, दाजु-भाइ पनि दिदी-बहिनीसँग र दिदी-बहिनी पनि दाजु-भाइसँग भगडा गर्छन् तथा साथी पनि साथीसँग भगडा गर्छ । उनीहरू कलह, विग्रह, विवाद गरी परस्पर हात पनि छाड्न थाल्छन्, लड्छिन्, लड्छिन्, लाठाले पिट्न थाल्छन्, शस्त्र चलाउन थाल्छन् । त्यहाँ उनीहरूको मरण हुन्छ अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख भोग्छन् । भिक्षु हो ! यो पनि, कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले ढाल-तरबार लिई धनुष-बाणले लिई - दुवै पक्ष व्यूहमा गई सङ्ग्राम पनि गर्न थाल्छन् । भालाले रोप्छन्, बाणले हान्छन्, तरबारले प्रहार गर्छन् । उनीहरूलाई त्यहाँ भालाले लाग्छ, बाणले लाग्छ र उनीहरूका शिरहरू तरबारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख भोग्छन् । भिक्षु हो ! यो पनि, काम विषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले ढाल तरबारले सुसज्जित भई, धनुष-बाणले सुसज्जित भई, किल्ला बनाएको ठाउँमा यताउता दगुर्छन् - भालाले रोपेर बाणले हानेर तरबारले प्रहार गरेर पनि । उनीहरूलाई त्यहाँ भाला रोपिन्छ, बाण लाग्छ, गोबर हिलो छ्यापिन्छ, जनसमूह कुल्चिन्छन् र उनीहरूका शिर तरबारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख भोग्छन् । भिक्षु हो ! यो पनि कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले घर पनि फोर्छन्, लुटपाट पनि गर्छन्, गाउँका गाउँ पनि लुट्छन्, चारदोबाटामा ढुकेर डाँका मार्छन्, परस्त्रीगमन गर्छन् । अनि उनीहरूलाई समाती राजाले विभिन्न प्रकारका सजाय, दण्ड दिन्छन् - कोराले चुट्छन्, बेंतको छडीले पिट्छन्, आघा फलाम भएको छडीले पिट्छन्, हात काट्छन्, खुट्टा काट्छन्, हात-खुट्टा काट्छन्, कान काट्छन्, नाक काट्छन्, नाक-कान काट्छन्, विलङ्गथालिक सजाय दिन्छन्, अर्थात् खप्पर भिकि दिन्छन्, सङ्गमुण्डिक सजाय दिन्छन्, अर्थात् टाउकोको छाला काढ्छन्, राहुमुख सजाय दिन्छन्, अर्थात् बलेको पाला मुखभित्र राखिदिन्छन्, ज्योतिर्मालिका सजाय दिन्छन्, अर्थात् तेलको कपडा लपेटी शरीर सल्काइदिन्छन्, हस्तप्रज्योतिका सजाय दिन्छन्, अर्थात् हात बालिदिन्छन्, एरकवर्तिका सजाय दिन्छन्, अर्थात् गर्धनदेखि गोलीगाँठसम्म छाला काढ्छन्, चीरकवासिका सजाय दिन्छन्, अर्थात् आँडको छालालाई जहाँ पायो त्यहीबाट काढ्छन्, ऐणेय्यक सजाय दिन्छन्, अर्थात् जोर्नी-जोर्नीमा किल्ला ठोकिदिन्छन्, बलिसमसिका सजाय दिन्छन्, अर्थात् बल्छीले तानेर मासु भिकिन्छन्, कार्षापणक सजाय दिन्छन्, अर्थात् कम्पनीजत्रो टुक्राटुक्रा पारी मासुको चोक्रा भिकिन्छन्, खारापतच्छिक्रा सजाय दिन्छन्, अर्थात् काइयाँले कोरेको भैं

शरीर चिरेर धार (नुन) छर्किदिन्छन्, परिघपरिवर्तिका सजाय दिन्छन्, अर्थात् भुईमा सुताई कान किल्ला ठोकिदिन्छन्, पलासपीठक सजाय दिन्छन्, अर्थात् हाडहरूलाई भुवाभुवा पारिदिन्छन्, तातो तेल खन्याइदिन्छन्, कुकुरलाई खुवाइदिन्छन्, जिउँदै शूलीमा चढाउँछन्, तरबारले शिर काटिदिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःखभोग गर्छन् । भिक्षु हो ! यो पनि कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो काम हेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले कायद्वारा दुराचार गर्छन्, वचनद्वारा दुराचार गर्छन् तथा मनद्वारा दुराचार गर्छन् । उनीहरू कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनद्वारा दुराचार गरी शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति विनिपात र नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षु हो ! यो पनि कामविषयकै सम्परायिक (=परलोकसम्बन्धित) दोष हो । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

५. कामको निस्सरण भनेको के

६. “भिक्षु हो ! कामको निस्सरण (निकास) भनेको के हो ? भिक्षु हो ! कामको यथेच्छ उपभोग गर्ने इच्छाको परित्याग र प्रहाण (=नाश) नै कामको निस्सरण हो ।”

“भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले जबसम्म कामविषयको आस्वाद र (त्यसको) आस्वादत्व, आदीनव (=दुष्परिणाम) र आदीनवत्व, (तीनबाट) निस्सरण (निस्कने काम) र निस्सरणत्व यथार्थ (यथाभूत) रूपले बोध गर्न सक्दैनन्, त्यस बेलासम्म उनीहरूका निमित्त आफूहरू स्वयं यस्ता कामभोगबाट टाढा रहनु अथवा अरूहरूलाई यस्तो कामबाट टाढा रहनका लागि उपदेश दिनु भनेको सम्भव हुँदैन । भिक्षु हो ! बरु जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले कामविषयको आस्वाद र आस्वादत्व, दुष्परिणाम (आदीनव) र आदीनवत्व, तीनबाट निस्सरण र निस्सरणत्वलाई यथार्थरूपले बोध गर्न सके भने उनीहरूका निमित्त आफूहरू स्वयं यस्ता कामभोगबाट टाढा रहनु र अरूहरूलाई यस्ता कामभोगबाट टाढा रहनेका लागि उपदेश दिनु सम्भव हुन्छ ।”

६. रूपको आस्वाद भनेको के हो

७. “भिक्षु हो ! रूपको आस्वाद भनेको के हो ? भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदारहणको निमित्त) सोह्र वर्षकी तन्नेरी, अग्ली पनि होइन, पुङ्की पनि होइन, ज्यादै मोटी पनि होइन, ज्यादै दुब्ली पनि होइन, ज्यादै गोरी पनि होइन, ज्यादै काली पनि होइन, - त्यस्ती कुनै क्षत्रिय कन्या वा ब्राह्मण कन्या वा गृहस्थ कन्या हुन्छे । भिक्षु हो ! के त्यस बेला उसको रूप राम्रो हुन्छ ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी राम्री तरुनीको सौन्दर्यलाई लिएर मानिसहरूलाई जुन सुख, सौमनस्य (=प्रसन्नता) उत्पन्न हुन्छ, त्यसलाई रूपको आस्वाद भनिन्छ ।”

७. रूपको आदीनव भनेको के हो

८. “भिक्षु हो ! रूपको आदीनव भनेको के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ ती राम्री तरुनी पछि असी, नब्बे, सय वर्षकी हुने बेलामा उसको जीउ जीर्ण हुन्छ, ऊ कुप्री हुन्छे, ऊ लौरो टेकेर हिँड्छे, लगलग कामेकी देखिन्छे । ऊ रोगग्रस्त हुन्छे, यौवन पार गरिसकेकी हुन्छे, यसको कपाल फुलिसकेको वा भरिसकेको हुन्छ, दाँत भरेर थोती भएकी, जीउभरि छाला चाउरिएकी र कालो पोतोले भरिएकी हुन्छे । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ – यही होइन त्यस रूपको आखिरी परिणाम, जो उसको उहिलेको सौन्दर्य मूलतः समाप्त हुँदै आउँदाको ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यही हो, रूपको आदीनव, भिक्षु हो ! फेरि ती बहिनी महिलालाई रोगग्रस्त, दुःखी र आफ्नै गृह र मृतमा लटपटिएको अवस्थामा अरूको अडेसमा बसालिएका देख्यौ भने, भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्नेछौ – उहिले अत्यन्त राम्री तरुनीको रूप अब विनष्ट भएको दोष (=दुष्परिणाम) देखिँदै छ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यही नै त्यस रूपको दुष्परिणाम (=आदीनव) हो । भिक्षु हो ! फेरि त्यस बहिनी महिलाको लास मसानमा मरेको एक दिन भएको, दुई दिन भएको, तीन दिन भएको, फुलेर आएको, नीलाम्मे भएको, पीप जमेको, कुहेको देख्यौ भने, भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ – उहिले अत्यन्त राम्री तरुनीको रूप अब नष्ट भइरहेको दोष (=दुष्परिणाम) देखिँदैछ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यही नै त्यस रूपको दुष्परिणाम (=आदीनव) हो । भिक्षु हो ! फेरि, त्यस बहिनी महिलाको मसानमा फ्याँकिएको लासमा कागले ठुडिरहेको, चीलले चोक्र्याइरहेको, बाजले लुछिरहेको, गिद्धले कोतरिरहेको, कृकुरले, बाघले, चित्तुवाले, स्यालले खाइरहेको, अनेक प्रकारका प्राणीहरूले लुछाचुँडी गरिरहेको देख्यौ भने, भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ – उहिले अत्यन्त राम्री तरुनीको रूप अब नष्ट भइरहेको दोष (=दुष्परिणाम) देखिँदैछ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यही नै त्यस रूपको दुष्परिणाम (=आदीनव) हो । भिक्षु हो ! फेरि त्यस बहिनी महिलाको मसानमा मिल्काइएको लासका बाँकी रहेका हाड, मासु, नहरले जोरिएको कङ्काल (मात्र) भइरहेको ... (पूर्ववत्) ... मासु नभएको, रगत लागेको, नहर (ढोडेनसा) ले जोरिएको कङ्काल भइरहेको ... (पूर्ववत्) ... मासु रगतसम्म (पनि) नभएको, नहरले (मात्र) जोरिएको कङ्काल भइरहेको ... (पूर्ववत्) ... यताउति छ्यालव्याल भइरहेको, कहीं हातको हाड, कहीं खुट्टाको हाड, कहीं कुर्कुच्चाको हाड, कहीं पिडौलाको नलीहाड, कहीं तिघ्राको हाड, कहीं चाकको हाड, कहीं गर्दनको हाड, कतै चिउँडोको हाड, कहीं बङ्गारा, कहीं खप्पर छरपस्ट भइरहेको देख्यौ भने, भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ – उहिले अत्यन्त राम्री तरुनीको रूप अब नष्ट भइरहेको दोष (=दुष्परिणाम) देखिँदैछ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यही नै त्यस रूपको दुष्परिणाम हो । भिक्षु हो ! फेरि त्यस बहिनी महिलाको मसानमा मिल्काइएको लासको हाड शङ्खजस्तै सेतो वर्णको ... (पूर्ववत्) ... एक वर्षभन्दा बढी पुरानो थुप्रिएको ... (पूर्ववत्) ... धोत्रिएको, धूलोपीठो भएको हाड देख्यौ भने, भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - उहिले अत्यन्त राम्री तरुनीको रूप अब नष्ट भइरहेको दोष (=दुष्परिणाम) देखिदै छ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यही नै त्यस रूपको दुष्परिणाम (आदीनव) हो ।”

८. रूपको निस्सरण भनेको के हो

९. “भिक्षु हो ! रूपको निस्सरण (निकास) भनेको के हो ? भिक्षु हो ! रूपको यथेच्छ उपभोग गर्ने इच्छाको परित्याग र प्रहाण (=नाश) नै रूपको निस्सरण हो ।”

१०. “भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले रूपको आस्वाद र (त्यसको) आस्वादीत्व, र त्यसको आदीनवत्व, तीनबाट निस्सरण (=निस्कने काम) र तीनको निस्सरणत्व यथाभूत (=जस्ताको तस्तै) रूपले बोध गर्न नसकेसम्म उनीहरूका निमित्त (आफूहरू) स्वयं यस्ता रूपको भोगबाट टाढा रहनु अथवा अरूहरूलाई यस्तोबाट टाढा रहनका लागि उपदेश दिनु सम्भव हुँदैन । भिक्षु हो ! बरु जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले रूपको आस्वाद र (त्यसको) आस्वादत्व, आदीनव र आदीनवत्व, निस्सरण र निस्सरणत्व (=निस्कने स्थिति, निस्कनुबाट हुने लाभ) लाई यथाभूत रूपले बोध गर्न सकेमा उनीहरूका निमित्त (आफूहरू) स्वयं यस्ता रूपभोगबाट टाढा रहनु र अरूहरूलाई पनि यस्तोबाट टाढा रहनका लागि उपदेश दिनु भनेको सम्भव हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

९. वेदनाको आस्वाद भनेको के हो

११. “भिक्षु हो ! वेदनाको आस्वाद भनेको के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै भिक्षुले कामविषयबाट अलग भएर, अनेक प्रकारका अकुशलताबाट अलग भएर वितर्क, विचारले युक्त भएको विवेकजः प्रीतिसुख-सहितको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! जुन बेला ... प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ, त्यस बेला (उसले) आफूलाई पीडा दिँदैन, अरूलाई पनि पीडा दिँदैन, आफूलाई र अरू, दुवैलाई पीडा दिने कुरो सोच्दैन । अर्थात् त्यस बेला उसले व्यापादरहित (पीडा नहुने) वेदनाको मात्र अनुभव गरिरहेको हुन्छ । भिक्षु हो ! पीडारहित वेदना (अनुभव) लाई नै (म) ‘आस्वाद’ भन्छु ।”

“भिक्षु हो ! फेरि वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी अभ्यन्तर (भित्ती) सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क विचाररहित, विवेकजः (समाधिजन्य) प्रीतिसुखसहितको द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि प्रीतिबाट पनि त्यागी उपेक्षा भावनापूर्वक स्मृतिसम्प्रजन्य भई शारीरिक सुखानुभव गर्दछ, त्यसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान्का रूपमा सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । (उसले) यस्तो तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... फेरि (उसले) सुख पनि त्यागेर दुःख पनि त्यागेर अधिबाटै सौमनस्य (मानसिक सुख, प्रसन्नता), दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) को अन्त गरी सुखदुःखरहित स्मृति र उपेक्षाले परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! जुन बेला ... चतुर्थध्यान प्राप्त

गर्दछ त्यस बेला (उसले) न त आफूलाई पीडा दिन्छ, न त अरूलाई, आफूलाई पनि, अरूलाई पनि पीडा दिदैन । त्यस बेला उसले व्यापाद रहित (पीडा नभएको) वेदना मात्र अनुभव गर्दछ । भिक्षु हो ! पीडारहित वेदनालाई नै (म) 'आस्वाद' भन्छु ।"

१०. वेदनाको आदीनव भनेको के

१२. "भिक्षु हो ! वेदनाको आदीनव भनेको के हो ? भिक्षु हो ! वेदनाको अनित्यता, दुःख, विपरिणाम धर्म (=नश्वर हुने स्वभाव) - यी नै हुन्, वेदनाको आदीनव (=दुष्परिणाम, दोष) ।"

११. वेदनाको निस्सरण भनेको के

१३. "भिक्षु हो ! वेदनाको निस्सरण भनेको के हो ? भिक्षु हो ! वेदनाको यथेष्ट उपभोग गर्ने इच्छाको परित्याग र प्रहाण नै वेदनाको निस्सरण हो ।"

१४. "भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले वेदनाको आस्वाद र आस्वादत्व, आदीनव र आदीनवत्व, निस्सरण र निस्सरणत्व यथाभूत रूपले बोध गर्न नसकेसम्म उनीहरूका निमित्त आफूहरू स्वयं यस्तो वेदनाको भागबाट टाढा रहनु अथवा अरूहरूलाई यस्तोबाट टाढा रहनका लागि उपदेश दिनु सम्भव हुँदैन ।"

"भिक्षु हो ! बरु जो कोही श्रमण-ब्राह्मणहरूले वेदनाको आस्वाद र आस्वादत्व, आदीनव र आदीनवत्व, निस्सरण र निस्सरणत्व यथाभूत रूपले बोध गर्न सकेमा उनीहरूका निमित्त (आफूहरू) स्वयं यस्तो वेदनाभोगबाट टाढा रहनु अथवा अरूहरूलाई पनि यस्तोबाट टाढा रहनका लागि उपदेश दिनु भनेको सम्भव हुन्छ ।"

१५. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

महादुःखसूत्र-सुत्त समाप्त ।

१४. चूलदुःखखन्ध-सुत्त

(चूलदुःखस्कन्धसूत्र)

१. कामसुखमा थोरै सुख, धेरै दुःख छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान्, शाक्यजनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । अनि महानाम शाक्य, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगिसकेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका महानाम शाक्यले भगवान्सँग यस्तो बिन्ती गरे – “भन्ते ! मैले धेरै समयदेखि भगवान्ले धर्मोपदेश गर्नुभएको जान्दछु कि – लोभ चित्तको उपक्लेश हो, द्वेष चित्तको उपक्लेश हो, र मोह चित्तको उपक्लेश हो । भन्ते ! कहिलेकाहीं मेरो चित्त लोभयुक्त पनि हुन्छ, द्वेषयुक्त पनि हुन्छ र मोहयुक्त पनि हुन्छ । अनि मेरो चित्तमा त्यस बखत यस्तो लाग्छ : – खै, के कुरा नहटेकोले मेरो चित्त लोभयुक्त भएको होला, द्वेषयुक्त भएको होला र मोहयुक्त भएको होला ?”

२. “महानाम ! सोही लोभादि अकुशल धर्महरू अभ्यन्तरबाट नहटेकाले कहिलेकाहीं चित्त लोभयुक्त भएको हो, द्वेषयुक्त भएको हो, र मोहयुक्त पनि भएको हो । महानाम ! यदि सो लोभादि अकुशल धर्महरू तिम्रो अभ्यन्तरबाट हटेका भए तिम्री घरमा बस्ने थिएनौ, न कामविषय भोग गर्ने थियौ । महानाम ! तिम्रो अभ्यन्तरबाट सो लोभादि अकुशल धर्महरू नहटेका हुनाले नै तिम्री कामविषय भोग गरी घरमा बसिरहेका छौ ।”

“महानाम ! आर्यश्रावकले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझेको त हुन्छ, किन्तु उसले कामविषयान्तर, अकुशलविषयान्तरबाहेक अन्य प्रीतिसुख, स्वानुभूति गर्दैन, न सोभन्दा बढी अन्य शान्ततर प्रीतिसुखको नै स्वानुभव गर्छ । त्यसो हुनाले ऊ यत्तिकैले^{१३३} कामविषयबाट अनावर्ती हुन सक्तैन ।”

“महानाम ! जब, आर्यश्रावकले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझेको हुन्छ र उसले काम विषयान्तर, अकुशलविषयान्तरबाहेक अन्य प्रीतिसुखको पनि स्वानुभूति गर्छ, सोभन्दा बढी अन्य शान्ततर प्रीतिसुखको पनि स्वानुभव गर्छ, तब ऊ कामविषयबाट अनावर्ती हुन सक्तछ ।”

३. “महानाम ! मैले पनि सम्बोधि प्राप्त हुनुभन्दा पहिलो अभिसम्बुद्ध नहुँदै, बोधिसत्त्व छँदै कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझेको त थिएँ, किन्तु कामविषयान्तर र अकुशलविषयान्तरबाहेक अरु प्रीतिसुख स्वानुभूति गर्न सकेको थिइन, सोभन्दा अन्य शान्ततर प्रीतिसुख पनि स्वानुभव गर्न सकेको थिइन; त्यसै हुनाले मैले कामविषयबाट अनावर्ती धर्मको अनुबोध गरिसकें भनी ज्ञापन गरिन ।

“महानाम ! जब मैले कामविषयमा ‘अल्पसुख, बहुदुःख, बहुक्लेश र बहुदोषहरू छन्’ भन्ने यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा राम्ररी बुझें तथा कामविषयान्तर र अकुशलविषयान्तर बाहेक अरू प्रीतिसुख पनि स्वानुभूति गरें र योभन्दा अरू पनि शान्ततर प्रीतिसुख पनि स्वानुभव गरें, तब मैले काम विषयबाट अनावर्ती धर्मको पनि अनुबोध गरिसकें भनी ज्ञापन गरें ।”

४. कामको आस्वाद – “महानाम ! कामविषयको आस्वाद भनेको के हो ? महानाम ! यी काम-विषयका पाँच आस्वाद हुन् । कुन पाँच भने – (१) चक्षु-विज्ञेयरूप इष्ट, कान्त, मनाप (मन लाग्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (राग उत्पन्न गर्ने) र रजनीय (चित्तलाई रञ्जित गर्ने), (२) श्रोत-विज्ञेय शब्द इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय रूप, कामूपसंहित र रजनीय, (३) घ्राण-विज्ञेय गन्ध इष्ट, कान्त ... र रजनीय, (४) जिह्वा-विज्ञेय रस इष्ट, कान्त ... र रजनीय तथा (५) काय-विज्ञेय स्पष्टव्य इष्ट, कान्त ... र रजनीय । यिनै पाँच कामविषयका आस्वाद हुन्, गुण हुन्, बन्धन पनि हुन् । महानाम ! उक्त पाँच कामगुणका कारणबाट जो सुख र सौमनस्य (मानसिक सुख) उत्पन्न हुन्छन्, त्यसैलाई कामको आस्वाद भनिन्छ ।”

५. कामको दोष (क) “महानाम ! कामविषयको आदीनव (दोष) के हो ? – यहाँ कुलपुत्रले विभिन्न शिल्पद्वारा जीविका गर्छ – मुद्रागिन्तीद्वारा, गणितद्वारा, खेत नाप्ने शिल्पद्वारा, कृषिकर्मद्वारा वाणिज्यद्वारा, गोपालनद्वारा, राजाको चाकरीद्वारा, सरकारी नोकरीद्वारा अथवा अर्को कुनै शिल्पद्वारा । उसले सदी-गर्मी सहन गर्छ । कीटपतङ्गादिबाट हुने पीडा सहन गर्छ, मेहनत गर्छ, क्षुधापिपासा सहेर मरिमेटी काम गर्छ । महानाम ! यो पनि कामविषयको दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध (दुःखको समूह) हो, जो कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धबाट उत्पन्न हुन्छ ।”

(ख) “महानाम ! यसरी उत्साह, प्रयत्न र मेहनत गर्दा पनि उसले भोगसम्पत्ति प्राप्त गर्न सकेन भने ऊ ‘मेरा उत्साह निष्फल भयो, मेहनत खेर गयो’ भनी शोक गर्छ, सन्ताप गर्छ, रुन्छ पनि टाउकोमा हातराखी विलाप पनि गर्छ । महानाम ! यो पनि, कामविषयको दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कि कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धले उत्पन्न हुन्छ ।”

• (ग) “महानाम ! यसरी उत्साह, प्रयत्न र मेहनत गर्दा उसलाई भोगसम्पत्ति लाभ भयो भने ऊ त्यो भोगसम्पत्ति रक्षाका निमित्त दुःख दौर्मनस्यको अनुभव गर्छ, चिन्ता लिन्छ— ‘के यो मेरो धन राजाले हरण गर्ने त होइन ? चोरले लैजाने त होइन ? आगोले भस्म हुने त होइन ? बाढीले बगाएर लैजाने त होइन ? अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्ने त होइन ?’ यसरी चिन्ता र स्याहार गर्दागर्दै – त्यो सम्पत्ति राजाले हरण गर्छ वा चोरले चोरी गर्छ वा आगोले खान्छ अथवा बाढीले बगाई लैजान्छ वा अप्रिय अनधिकारी पुरुषको हातमा पर्छ । अनि यसैको कारणले ऊ ‘जो मेरो थियो, त्यो पनि छैन’ भनी शोक-सन्ताप गर्छ, रुन्छ पनि, माथमा हात राखी विलाप पनि गर्छ – ‘हरे, अब के गर्ने हो !’ भन्दै सम्मोहित पनि हुन्छ । महानाम ! यो पनि कामविषयको दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु, कामनिदान र कामसम्बन्धबाट उत्पन्न हुन्छ ।”

(घ) “महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले राजा पनि राजासँग भगडा गर्छ, क्षत्री पनि क्षत्रीसँग भगडा गर्छ, ब्राह्मण पनि ब्राह्मणसँग भगडा गर्छ, गृहपति पनि गृहपतिसँग भगडा गर्छ, आमा पनि छोरासँग र छोरापनि आमासँग भगडा गर्छ, पिता पनि छोरासँग र छोरा पनि पितासँग भगडा गर्छ, दाजुभाइसँग भगडा गर्छन् तथा साथी पनि साथीसँग भगडा गर्छ । उनीहरू कलह, विग्रह, विवाद गरी परस्पर हात छाड्न थाल्छन्, लड्थिने पिट्न थाल्छन्, लाठाले पिट्न थाल्छन्, शस्त्र चलाउन थाल्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख पनि भोग्छन् । महानाम ! यो पनि कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ड) “महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले ढाल-तरबारले सुसज्जित भई, धनुष-बाणले सुसज्जित भई - दुवै पक्ष व्यूहमा गई सङ्ग्राम गर्न थाल्छन् । भालाले रोप्छन्, बाणले हान्छन्, तरबारले प्रहार गर्छन् । उनीहरूलाई त्यहाँ भाला पनि लाग्छ, बाण पनि लाग्छ र उनीहरूका शिरहरू तरबारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख भोग्छन् । महानाम ! यो पनि, कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(च) “महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले ढाल-तरबारले सुसज्जित भई, धनुष-बाणले सुसज्जित भई, किल्ला बनेको ठाउँमा यताउता दगुर्छन् - भालाले रोपेर, बाणले हानेर, तरबारले प्रहार गरेर, उनीहरूलाई त्यहाँ भालाले रोपिन्छ, बाण लाग्छ, गोबर हिलोले छ्याप्छन्, जनसमूहले पनि कुल्चन्छ र उनीहरूका शिरहरू तरबारद्वारा काटिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःख भोग्छन् । महानाम ! यो पनि कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(छ) “महानाम ! फेरि, कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले घर पनि फोर्छन्, लुटपाट गर्छन्, गाउँका गाउँ पनि लुट्छन्, चार दोबाटोमा ढुकेर डाँका मार्छन्, परस्त्रीगमन गर्छन् । अनि उनीहरूलाई समाती राजाले विभिन्न प्रकारका सजाय, दण्ड दिन्छन् - कोराले ठोक्छन्, बेतको छडीले पिट्छन्, आधा फलाम भएको छडीले पिट्छन्, हात काट्छन्, खुट्टा काट्छन्, हात-खुट्टा काट्छन्, कान काट्छन्, नाक काट्छन्, नाक-कान काट्छन्, खप्पर छुट्ट्याउँछन्, टाउकोको छाला काढ्छ, बलेको पाला मुखभित्र राखिदिन्छन्, तेलको कपडा बेरेर शरीर बालिदिन्छन्, हात पोलिदिन्छन्, गर्दनदेखि गोलीगाँठासम्म छाला काढ्छन्, आडको छाला जहाँ पायो त्यहीबाट काढ्छन्, जोर्नीजोर्नीमा कीला ठोकिदिन्छन्, बल्छीले तानेर मासु फिक्छन्, कम्पनीजत्रो टुक्रा पारी मासुका चोक्टा फिक्छन्, काइयाँले कोरेभै शरीर चिरेर क्षार (नुन) राखिदिन्छन्, भुइँमा सुताई कान कीला ठोकिदिन्छन्, हाडहरूलाई धूलोपीठो पारिदिन्छन्, तातो तेल खन्याइदिन्छन्, कुकुरलाई खुवाइदिन्छन्, जिउँदै शूलीमा चढाउँछन्, तरबारले शिर काटिदिन्छन् । उनीहरूको त्यहाँ मरण पनि हुन्छ, अथवा उनीहरू मरणतुल्य दुःखभोग गर्छन् । महानाम ! यो पनि कामविषयकै दोष हो, जो यसै जन्ममा देखिन्छ । यही दुःखस्कन्ध हो, जो काम हेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ज) “महानाम ! फेरि कामहेतु, कामनिदान र कामको सम्बन्धले कायद्वारा दुराचार गर्छन्, वचनद्वारा दुराचार गर्छन् तथा मनद्वारा दुराचार गर्छन् । उनीहरू कायद्वारा, वचनद्वारा तथा मनद्वारा दुराचार गरी शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात र नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । महानाम ! यो पनि कामविषयकै सम्परायिक दोष हो । यही दुःखस्कन्ध हो, जो कामहेतु ... उत्पन्न हुन्छ ।”

२. बिम्बिसार र बुद्धमध्ये को सुखी छ

६. “महानाम ! एकदिन म राजगृह नगरको गृधकूट पर्वतमा बसेको थिएँ । त्यस बखत केही निगण्ठहरू^{१३४} ऋषिगिरि (इसिगिरि) पर्वतको एकापट्टि कालोदुङ्गाको एक चट्टानमा कष्ट भोगी, तीव्र, खरो तथा कटुवेदना सहेर आसनमा नबसी उभिएका थिए । अनि म सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी ऋषिगिरि पर्वतको एकापट्टि कालोदुङ्गाको चट्टानमा, जहाँ ती निगण्ठहरू थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि मैले ती निगण्ठहरूलाई सोधेँ - “आवुसो निगण्ठ हो ! किन तिमीहरू सधैं कष्ट भोग्दै तीव्र, खरो, तथा कटुवेदना

सहेर आसनमा नबसी उभिएका छौ ?” यो कुरा सोध्दा ती निगण्ठहरूले मलाई यस्तो जवाफ दिए – “आवुसो ! निगण्ठनाटपुत्र^{१३५} सर्वज्ञ हुनुहुन्छ, सर्वदर्शी (त्रिकालदर्शी), अपरिशेष ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ, उहाँ हिंडिरहनु भएको बेलामा पनि, उभिरहनु भएको बेलामा पनि, सुत्नु भएको बेलामा पनि, जागरण भई बस्दाका बेलामा पनि – निरन्तर ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । उहाँ भन्नुहुन्छ – ‘निगण्ठ हो ! तिमीहरूले अधि पापकर्म गरेका थियौ सो पापकर्मलाई यो कटु तथा दुष्कारिताद्वारा मासि देऊ, जो अहिले तिमीहरू कायसंयम, वाक्संयम र मनसंयम गर्दैछौ । यसबाट अनागत (भविष्यमा) मा पापकर्म हुनेछैन – यसरी तपस्याद्वारा पुरानो पापकर्मको निस्तारण हुनेछ, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुनेछैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु कर्मदोष हो, कर्मक्षयबाट दुःखक्षय, दुःखक्षयबाट वेदनाक्षय, वेदनाक्षयबाट सबै दुःख मासिएर जानेछ ।’ यी कुराहरू हामी रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गछौं, त्यसमा प्रसन्न पनि छौं ।”

७. “महानाम ! यस्ता कुरा सुनेपछि मैले उनीहरूलाई यसो भनें – “आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरू अधि थियौ वा थिएनौ’ भन्ने कुरा थाहा छ ?”

“थाहा छैन, आवुसो !”

“आवुसो, निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरूले अधि पापकर्म गरेका थियौ वा थिएनौ’ भन्ने कुरा थाहा छ ?”

“थाहा छैन, आवुसो !”

“आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘यस्तो-यस्तो पापकर्म गरेका थियौ’ भन्ने कुरा थाहा छ ?”

“थाहा छैन, आवुसो !”

“आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘यति दुःख सहन गरिसक्यौ, अब यति दुःख भोग्न बाँकी छ, यति दुःख सहेपछि सबै दुःख मेटिनेछ’ भन्ने कुरा थाहा छ ?”

“थाहा छैन, आवुसो !”

“आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘यसै जन्ममा अकुशल धर्मलाई त्याग्न र कुशल धर्मलाई ग्रहण गर्नुपर्छ’ भन्ने कुरा थाहा छ ?”

“थाहा छैन, आवुसो !”

८. “आवुसो निगण्ठ हो ! तिमीहरूलाई ‘अधि हामीहरू थियौ वा थिएनौ’ भन्ने कुरा थाहा छैन, ‘अधि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियौ वा थिएनौ’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘यस्तो-यस्तो पापकर्म गरेका थियौ’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘यति दुःख सहिसक्यौ, अब यति दुःख भोग्न बाँकी छ । यति सहन गरेमा सबै दुःख मेटिनेछ’ भन्ने पनि थाहा छैन, ‘यसै जन्ममा अकुशल धर्मलाई त्यागी कुशल धर्म ग्रहण गर्नुपर्छ’ भन्ने कुरा थाहा छैन । आवुसो निगण्ठ हो ! त्यसो भए जो लोकमा रौद्र, लौहितपाणि, क्रूरकर्म गर्नेहरू छन्, ती मानिसहरू निगण्ठ सम्प्रदायमा प्रव्रजित हुनेछन् (पाप मास्नका लागि) ।”

“आवुसो गौतम ! सुखबाट सुख प्राप्त गर्न सकिन्न, दुःखबाट नै सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ । आवुसो गौतम ! यदि सुखबाट सुख प्राप्त गर्न सकिने भए मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले सुख प्राप्त गरेको ठहरिने छ । मगधराजा सेनीय बिम्बिसार तपाईं आयुष्मान् गौतमभन्दा धेरै सुखपूर्वक बस्दछन् ।”

९. “अरे, आयुष्मान् निगण्ठहरूले बिनाविचार भ्वाट्ट भन्नुभयो - “आवुसो गौतम ! सुखबाट सुख प्राप्त गर्न सकिन्न, बरु दुःखबाट नै सुख प्राप्त गर्न सकिन्छ । ... मगधराजा सेनीय बिम्बिसार तपाईं आयुष्मान् गौतमभन्दा धेरै सुखपूर्वक बस्दछन् । यस सन्दर्भमा आयुष्मान् निगण्ठहरूले ‘आयुष्मान्हरूमध्ये को बढी सुखपूर्वक बस्छन् ? - मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि आयुष्मान् गौतम ?’ भनी भन्नु उल्टो मसँग सोध्नु पर्दथ्यो ।”

“आवुसो गौतम ! साँच्चै नै हामीले बिनाविचार भ्वाट्ट यस्तो कुरा भन्यौं - ‘आवुसो गौतम ! सुखबाट सुख प्राप्त गर्न सकिन्न ... ।’ यी कुरो थाती रहोस्, अहिले पनि हामी तपाईं गौतमसँग सोध्न सक्छौं भन्दै सोधे - ‘आयुष्मान्हरूमध्ये को बढी सुखपूर्वक बस्छन् ? - मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि आयुष्मान् गौतम ?’ ... ”

१०. “आवुसो निगण्ठ हो ! त्यसो भए म तपाईंहरूसँग अरु कुरा पनि सोध्छु, तपाईंहरूलाई जस्तो उचित लाग्छ, त्यस्ता उत्तर दिनुहोस् । ‘मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले शरीर नचलाई, मुखले कुरा नगरी, सात दिनसात रात बिताई एकान्तसुख अनुभव गरी बस्न सक्छन् ? यसबारे तपाईंहरू के भन्नुहुन्छ ?’ ... ”

“आवुसो गौतम ! सक्दैनन् ।”

११. “आवुसो निगण्ठ हो ! के मगधराजा सेनीय बिम्बिसारले शरीर नचलाई, मुखले कुरा नगरी छ दिन छ रात, ... पाँच दिन पाँच रात, ... चार दिन चार रात, ... तीन दिन तीन रात, ... दुई दिन दुई रात, ... एक दिन एक रात बिताई एकान्तसुख अनुभव गरी बस्न सक्छन् त ? यसबारे तपाईंहरू के भन्नुहुन्छ ?”

“आवुसो गौतम ! सक्दैनन् ।”

१२. “आवुसो निगण्ठ हो ! म शरीर नचलाई, मुखले कुरा नगरी एक दिन एक रात, ... दुई दिन दुई रात, ... तीन दिन तीन रात, ... चार दिन चार रात, ... पाँच दिन पाँच रात, ... छ दिन छ रात, ... सात दिन सात रातसम्म पनि एकान्त सुखानुभव गरी बस्न सक्छु । आवुसो निगण्ठ हो ! यसोभए, को बढी सुखपूर्वक बस्ने ठहर्छ त ? - मगधराजा सेनीय बिम्बिसार कि म ? यसमा तपाईंहरू के भन्नुहुन्छ ?”

यसो भए, आयुष्मान् गौतम नै मगधराजा सेनीय बिम्बिसारभन्दा बढी सुखपूर्वक बस्ने ठहरिनुहुन्छ ।”

१३. भगवान्ले यति कुरा भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई महानाम शाक्यले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चूलदुःखवचन-सुत्त समाप्त ।

१५. अनुमान-सुत्त

(अनुमानसूत्र)

१. कोही-कोही आफ्नो भूल स्वीकार गरे पनि दुर्वच हुन्छन्

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् महामौद्गल्यायन भर्ग जनपदमा सुसुमार गिरिको भेसकलावन मृगदावमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भिक्षुहरूलाई - “आवुसो भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “आवुसो !” भनी आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई प्रत्युत्तर दिए । आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यसो भन्नुभयो -

२. “आवुसो ! (क) चाहे भिक्षुले (सब्रह्मचारीहरूलाई) - ‘आयुष्मान्ले भन्नुभयो भने मैले आफूलाई आयुष्मान्हरूको वचन (=दोष देखाई फुपारेको वचन) लाउन सुहाउने हो, भनेर (स्वयं आफूले यसरी) सकारे पनि यदि ऊ (फेरि क्रियात्मक रूपमा) दुर्वचनी भइरहन्छ, दुर्वचन निस्कने धर्म (=स्वभाव) ले युक्त भइरहन्छ र अनुशासन ग्रहण गर्न समर्थ छैन भने, अप्रदक्षिणाग्राही (=सुवचन बोलमा उत्साहहीन) हुन्छ भने उसलाई सब्रह्मचारीहरूले न त शिक्षाका लागि योग्य पात्र मान्दछन् न त अनुशासनका लागि योग्य ठहराउँछन्, न त विश्वास गर्न योग्य सम्झन्छन् ।’ ...”

“आवुसो ! दुर्वचन निस्कने धर्म भनेको कस्तो हो ?” “आवुसो ! यहाँ भिक्षु पापको इच्छा गर्ने हुन्छ भने, (अथवा) पापीहरूको इच्छाको वशीभूत हुन्छ भने, आवुसो ! त्यस भिक्षुको पापको इच्छा हुनु, फेरि पापीहरूको इच्छाको वशीभूत हुनु दुर्वचन उत्पन्न गर्ने धर्म हो ।”

“आवुसो ! फेरि, भिक्षु आफ्नो मात्र भलो (उन्नति वा प्रशंसा) चाहने, अरूको भलो (=उन्नति) नचाहने हुन्छ भने, आवुसो ! त्यस भिक्षुको आफ्नो भलो (उन्नति) गर्ने इच्छा, अरूको भलो (उन्नति) नचाहने इच्छा पनि दुर्वचन उत्पन्न गर्ने धर्म हो ।”

“आवुसो ! फेरि भिक्षु क्रोधी हुन्छ, फेरि क्रोधको वशीभूत हुन्छ भने ... (पूर्ववत्) ... आवुसो ! फेरि भिक्षु क्रोधी हुन्छ, क्रोधको कारणले उपनाही (=ढोंगी) हुन्छ भने ... । आवुसो ! फेरि भिक्षु क्रोधी हुन्छ, क्रोधको कारणले ईर्ष्यालु हुन्छ भने ... । आवुसो ! फेरि भिक्षु क्रोधी हुन्छ, क्रोधको कारणले जथाभावी बोल्ने हुन्छ भने ... । दोष देखाइएमा दोष देखाउने (व्यक्ति) सित भिक्षुले साटो फेर्छ ... । दोष देखाइएमा दोष देखाउने (व्यक्ति) सित भिक्षु रिसाउँछ ... । भिक्षुले दोष देखाइएमा उल्टो दोष देखाउने (व्यक्ति) लाई आक्षेप लगाउँछ ... । दोष देखाइएमा दोष देखाउने (व्यक्ति) सित भिक्षुले अरूअरू कुरा गर्छ, रिस भिक्छ, द्वेष गर्छ, अप्रसन्नता प्रकट गर्दछ ... । दोष देखाइनेबित्तिकै भिक्षुलाई (व्यक्तिसित) बोलसमेत छाड्छ, सङ्गत गर्न छोड्छ ... । भिक्षु अनुदार र निष्ठुर हुन्छ ... । भिक्षु डाढे र लोभी हुन्छ ... । ठग र छली हुन्छ ... । कठोर र अभिमानी हुन्छ ... । संदृष्टिपरामर्शी (=आफू मात्र ठीक भनेर गलत परामर्श दिने), आधानग्राही (=दुराग्रही), दुष्प्रति-निस्सर्गी (=जिद्दीवाल, हठी) हुन्छ ... । आवुसो ! भिक्षु संदृष्टिपरामर्शी, आधानग्राही, दुष्प्रति-निस्सर्गी हुनु भनेको पनि दुर्वचन उत्पन्न गर्ने धर्म हो ।”

२. प्रतिज्ञा नगरे पनि सुवच हुन सक्छ

३. “आवुसो ! (ख) भिक्षु (सब्रह्मचारीहरूलाई) – ‘आयुष्मानले भन्नुभयो भने मैले आफूलाई आयुष्मानहरूको वचन (दोष देखाई भूपारेको वचन) लाउन सुहाउने भनेर नसकारे पनि यदि ऊ सुवच (=आज्ञाकारी) भयो भने, आज्ञाकारिताको धर्मले युक्त भयो भने, फेरि ऊ अनुशासन ग्रहण गर्नामा सक्षम, प्रदक्षिणाग्राही (=उत्साही) भयो भने सब्रह्मचारीहरूले उसलाई वचनको पात्र (=कुरा पत्याउनयोग्य), अनुशासन ग्रहण गर्नयोग्य र विश्वास गर्नयोग्य मान्दछन् ।’ ... ”

“आवुसो ! सौवचस्यकारक (=आज्ञाकारिता उत्पन्न गर्ने) धर्म भनेको कस्तो हो ? आवुसो ! यहाँ भिक्षु पापको इच्छा गर्ने हुँदैन, फेरि पापीहरूको इच्छाको वशीभूत हुँदैन । आवुसो ! भिक्षुले पापको इच्छा नगर्ने, पापीहरूको इच्छाको वशीभूत नहुने भनेको सौवचस्यकारक धर्म हो ।”

“आवुसो ! फेरि, भिक्षु आफ्नो भलो (उन्नति र प्रशंसा) चाहने हुँदैन, अरूको कुभलो (=अवनति) चाहने हुँदैन ... । भिक्षु क्रोधी हुँदैन र क्रोधको वशीभूत हुँदैन ... । भिक्षु क्रोधी हुँदैन, क्रोधको कारणले ढोंगी (=उपनाही) हुँदैन ... । क्रोधी हुँदैन, क्रोधको कारणले ईर्ष्यालु हुँदैन ... । क्रोधी हुँदैन, क्रोधको कारणले जथाभावी बोल्ने हुँदैन ... । दोष देखाइएमा दोष देखाउने (व्यक्ति) सित बदला लिँदैन ... । दोष देखाइएमा उल्टो दोष देखाउने (व्यक्ति) माथि आक्षेप गर्दैन ... । दोष देखाइएमा दोष देखाउने (व्यक्ति) सित अन्य कुरा गर्दैन, नचाहिने कुरा गर्दैन, रिसाउँदैन, द्वेष गर्दैन, अप्रसन्नता प्रकट गर्दैन ... । दोष देखाउनेबित्तिकै सो देखाउने (व्यक्ति) सित बोल्न छाड्दैन, सङ्गत गर्न छाड्दैन ... । अनुदार र निष्ठुर बन्दैन ... । ठग र छली हुँदैन ... । कठोर र अभिमानी हुँदैन ... । असदृष्टि-परामर्शी (=आफ्नो विचार मात्र ठीक भनेर गलत परामर्श नदिने) हुन्छ, अनाधानग्राही (=दुराग्रही नभएको) हुन्छ र सुप्रति-निस्सर्गी (=हठी, जिद्दीवाल) नभएको हुन्छ ... । आवुसो ! भिक्षु असदृष्टिपरामर्शी, अनाधानग्राही, सुप्रति-निस्सर्गी हुनु भनेको सौवचस्यकारक धर्म हो ।”

३. आफ्नो व्यवहारले आफूलाई चिन्नुपर्दछ

४. (ग) “आवुसो ! त्यहाँ भिक्षुले आफूले आफूलाई के कुरा सम्झाउनुपर्दछ भने जुन व्यक्ति पापेच्छा राख्दछ, पापीहरूको इच्छाको वशीभूत हुन्छ, ऊ मलाई मन पर्दैन नरमाइलो लाग्दछ । म पनि पापेच्छा राख्ने हुँ भने, पापीहरूको इच्छाको वशीभूत हुँ भने म पनि अरूहरूलाई मन नपर्ने, रमाइलो नलाग्ने हुन्छु । आवुसो ! यसरी बुझेर भिक्षुले यस्तो चित्त उत्पन्न गर्नुपर्दछ – ‘म पापेच्छा गर्ने नहोऊँ, म पापीहरूको इच्छाको वशीभूत नहोऊँ ।’”

जुन व्यक्ति आफ्नो मात्र भलो चिताउने हुन्छ, अरूहरूको भलो हेर्न नसक्ने हुन्छ, ऊ मलाई अप्रिय लाग्छ, नरमाइलो लाग्छ । म पनि त आफ्नो मात्र भलो चिताउने हुँ भने, अरूहरूको भलो नचिताउने हुँ भने म पनि अरूहरूको मन नपर्ने, रमाइलो नलाग्ने हुन्छ, नै । आवुसो ! यस्ता कुरा बुझेर भिक्षुले यस्तो चित्त उत्पन्न गर्नुपर्दछ – ‘म आफ्नो मात्र भलो गर्ने नहोऊँ, म अरूहरूको कुभलो चिताउने नहोऊँ ।’ आवुसो ! जुन व्यक्ति क्रोधी हुन्छ, फेरि क्रोधको वशीभूत हुन्छ ... (पूर्ववत्) । आवुसो ! जुन व्यक्ति रिसाहा हुन्छ, रिसले गर्दा उपनाही (=ढोंगी, शत्रुभाव राख्ने) हुन्छ ... । आवुसो ! जुन व्यक्ति रिसाहा हुन्छ, रिसले गर्दा अभिषङ्गी (=डाढे, ईर्ष्यालु) हुन्छ ... । आवुसो ! जुन व्यक्ति रिसाहा भई (अरूलाई) जथाभावी गालीगलौज गर्छ ... । जुन व्यक्तिले दोष देखाइएमा दोष देखाउने व्यक्तिसित

साटो फेर्छ ... । जुन व्यक्ति दोष देखाइएमा उल्टो दोष देखाउने व्यक्तिलाई आक्षेप लगाउँछ ... । जुन व्यक्तिले दोष देखाउने व्यक्तिसित अन्य कुराले छलेर नचाहिने कुरा भिकी रिसाउँछ, द्वेष देखाउने व्यक्तिसित बोल्न छाड्छ, सङ्गत गर्दैन ... । जुन व्यक्ति अनुदार र निष्पूर हुन्छ ... । कठोर र अहङ्कारी हुन्छ ... । सदृष्टिपरामर्शी (=आफ्नो दृष्टि मात्र ठीक भनेर गलत परामर्श दिने, तुरुन्तै लाभ गर्न मन पराउने), आधानग्राही (=दुराग्रही), दुष्प्रति-निस्सर्गी (=जिद्दीवाल) हुन्छ ... । त्यस्तो व्यक्ति मलाई मन नपर्ने र रमाइलो नलाग्ने हुन्छ नै । आवुसो ! यसरी बुभेर भिक्षुले यस्तो चित्त उत्पन्न गर्नुपर्दछ - 'म सदृष्टिपरामर्शी हुँदैन, आधानग्राही हुँदैन, दुष्प्रति-निस्सर्गी हुँदैन' ।"

४. स्वयं आफैले प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ

५. "आवुसो ! त्यहाँ भिक्षुले आफैले आफूमा यसरी प्रत्यवेक्षणा गर्न सक्नुपर्दछ - 'म पापेच्छा राख्ने हुँ कि होइन, पापेच्छा राख्नेहरूको वशीभूत भएको छु कि छैन ?' आवुसो ! यदि भिक्षुले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूलाई पापेच्छा भएको, पापेच्छा राख्नेहरूको वशीभूत भएको पायो भने उसले त्यस्तो खराब अकुशल धर्म परित्याग गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ । आवुसो ! यदि भिक्षुले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूलाई पापेच्छा राख्ने नभएको, पापेच्छा राख्नेहरूको वशीभूत नभएको पायो भने उसले त्यही प्रीति प्रामोद्य कुशल धर्ममा रातदिन बस्नुपर्दछ ।"

"आवुसो ! फेरि भिक्षुले आफूले आफैमा यसरी प्रत्यवेक्षणा गर्न सक्नुपर्दछ - 'म आफ्नो मात्र भलो चिताउने हुँ कि होइन, अरूहरूको कुभलो चिताउने हुँ कि होइन ?' आवुसो ! यदि ... (पूर्ववत्) ... म क्रोधी हुँ कि होइन, क्रोधीको वशीभूत हुँ कि होइन ... ? म रिसाहा हुँ कि होइन, म रिसको भोकमा डाढे (=अभिषङ्गी) हुन्छु कि हुँदैन ... ? म रिसाहा हुँ कि होइन, रिसको भोकमा अरूलाई जथाभावी गालीगलौज गर्ने हुँ कि होइन ... ? म दोष देखाइनेबित्तिकै दोष देखाउनेसित अन्य कुराहरूले छलेर नचाहिने कुरा गर्ने हुँ कि होइन, दोष खोतल्ने, कारण (=प्रत्यय) बताउने हुँ कि होइन, ... ? म अनुदार (=म्रक्षी) र निष्पूर (=प्रदाशी) हुँ कि होइन ... ? म ईष्यालु र किरन्टोकी हुँ कि होइन ... ? म धूर्त र छली हुँ कि होइन ... ? म कठोर र अभिमानी हुँ कि होइन ... ? आवुसो ! भिक्षुले फेरि आफैले आफूमा प्रत्यवेक्षणा गरेर हेर्नुपर्दछ - 'म सन्दृष्टिपरामर्शी, आधानग्राही, दुष्प्रति-निस्सर्गी भएको हुँ कि होइन ?' भिक्षुले प्रत्यवेक्षणबाट आफूलाई ... दुष्प्रति-निस्सर्गी भएको पायो भने उसले त्यस्तो नजाती अकुशल धर्म परित्याग गर्ने चेष्टा गर्नुपर्दछ । आवुसो ! भिक्षुले प्रतिवेक्षण गर्दा आफूलाई ... दुष्प्रति-निस्सर्गी भएको छैन भन्ने लागेमा उसले त्यही प्रीति प्रामोद्य कुशल धर्म रातदिन लाग्नुपर्दछ, लाग्न सक्नुपर्दछ ।"

५. ऐनामा मुख हेर्ने

६. "आवुसो ! भिक्षुले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूमा सबै किसिमका खराब अकुशल धर्म प्रहीण (=नष्ट) भइनसकेको देखेमा उसले त्यस्तो सबै किसिमका खराब अकुशल धर्म प्रहाण (नाश, हास) गर्नाका लागि प्रयास गर्नुपर्दछ । आवुसो ! भिक्षुले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूमा सबै किसिमका खराब अकुशल धर्म प्रहीण भएको पाएमा उसले त्यही प्रीति प्रामोद्य कुशल धर्ममा रातदिन लाग्नुपर्दछ, लाग्न सक्नु पर्दछ । उदाहरणार्थ, आवुसो ! स्त्री वा पुरुष, नवयुवक वा नवयुवतीले सिँगारपटार गर्दा ऐनामा वा स्वच्छ, सङ्गो पानीमा आफ्नो मुख नियाल्दा आफ्नो अनुहारमा मयल जमिसकेको भए, दाग लागिासकेको भए, त्यस्तो मयल वा दाग मेट्ने चेष्टा गर्दछ । अनुहारमा मयल वा दाग नलागेको भए ऊ

सन्तुष्ट हुन्छ - 'अहो ! मेरो मुहार राम्रै छ, कति सडलो र सफा-सुगधर देखिन्छ !' आवुसो ! त्यसरी नै, भिक्षुले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूमा सबै किसिमका नजाती अकुशल धर्म प्रहीण गर्ने जमको गर्नुपर्दछ । आवुसो ! त्यस भिक्षुले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूमा सबै अकुशल धर्म प्रहीण भइसकेको पाएमा उसले त्यही प्रीति प्रामोद्य कुशल धर्ममा रातदिन बस्नुपर्दछ, बस्न सिक्नुपर्दछ ।”

७. आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यति कुरा बताउनु भयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अनुमान-सुत्त समाप्त ।

१६. चेतोखिल-सुत्त

(चेतस्कोलसूत्र)

१. यस धर्मविनयमा को अधि बद्धन सक्दैन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले ‘भदन्त !’ भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! जो कोही भिक्षुमा पाँच थरी चित्तका काँडा (=खिल)^{१३६} नष्ट भएको छैनन् भने, पाँच थरी चित्तका बन्धन (=विनिबन्ध) तोडिएका छैनन् भने उसले यस धर्मविनयमा वृद्धि र विकास (=विरुद्धि) गर्न सक्ने सम्भावना छैन ।”

२. “के के पाँचवटा चेतोखिल (=चित्तका काँडा अथवा चित्तका सारोपनहरू) नष्ट भएका हुँदैनन् ? (१) भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु शास्ताप्रति शङ्का गर्छ, सन्देह (=विचिकित्सा) गर्छ, शङ्का नगरीकन बस्न सक्तैन, श्रद्धालु (=प्रसन्न) हुन सक्तैन, (त्यसै कारणले), उसको चित्त आतप्त वीर्यको निमित्त, अनुयोग (=साधना), वीर्यको निमित्त, सातत्व (=निरन्तर अभ्यास) को निमित्त र प्रधान (=समाधि) वीर्यको निमित्त उन्मुख हुन सक्तैन । उसको चित्त आतप्त (=प्रयत्नशील) वीर्यतिर उन्मुख नहुनु नै उसको पहिलो चेतोखिल नष्ट नभएको हो । (२) भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ भिक्षु धर्मप्रति शङ्का गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यो उसको दोस्रो चेतोखिल नष्ट नभएको हो । (३) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षु सङ्गप्रति शङ्का गर्दछ ... (पूर्ववत्) ... यो उसको तेस्रो चेतोखिल नष्ट नभएको हो । (४) भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ भिक्षु शिक्षाप्रति शङ्का गर्दछ ... (५) भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ सब्रह्मचारीप्रति असन्तुष्ट भई कोप गर्छ । ... कोप नगरीकन रहन सक्तैन, प्रसन्न हुन सक्तैन । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर, अनुयोग वीर्यतिर सातत्वतिर, प्रधान वीर्यतिर उन्मुख हुँदैन । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख नहुनु नै उसको पाँचौं चेतोखिल नष्ट नभएको हो । यही उसका पाँचवटा चेतोखिल नष्ट भएका हुँदैनन् ।”

३. “के के पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध (=बन्धन) तोडिएका हुँदैनन् – (१) भिक्षु हो ! त्यहाँ भिक्षु कामविषयबाट वीतरागी भएको हुँदैन, इच्छा त्यागेको हुँदैन, प्रेम त्यागेको हुँदैन, पिपासा त्यागेको हुँदैन, परिडाह त्यागेको हुँदैन, तृष्णा त्यागेको हुँदैन, भिक्षु हो ! भिक्षु काममा वीतरागी भएको नहुनु ... भनेकै उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख नहुनु हो । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख नहुनु ... भनेकै उसको पहिलो चित्तको विनिबन्ध तोडिएको नहुनु हो । (२) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले काय (शरीर) प्रतिको राग त्यागेको हुँदैन ... (पूर्ववत्) ... । यो उसको दोस्रो चित्तको विनिबन्ध तोडिएको नहुनु हो । (३) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले रूपबाट राग त्यागेको हुँदैन ... (पूर्ववत्) ... । (४) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ

भिक्षु यथेष्ट खाना खाएर सुत्ने सुख, स्पर्श सुख, मृदु (=अत्सी) मा लिप्त भइरहेको हुन्छ । ... यो उसको चौथो चित्तको विनिबन्ध तोडिएको नहुनु हो । (५) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले 'यो शीलद्वारा, व्रतद्वारा तपद्वारा अथवा ब्रह्मचर्यद्वारा देवताहरूमध्ये देवता हुन पाऊँ' भनेर कुनै देवलोकका लागि प्रणिधान (=वृढ कामना) ले ब्रह्मचर्य पालन गर्छ । भिक्षु हो ! ... प्रणिधानसहित ब्रह्मचर्य पालन गर्नु भनेकै उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख नभएको हो । उसको चित्त आतप्तवीर्यतिर उन्मुख नहुनु नै उसको पाँचौं चित्तको विनिबन्ध तोडिएको नहुनु हो । यी नै पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध तोडिएका हुँदैनन् ।”

“भिक्षु हो ! जो कोही भिक्षुमा यी (उपर्युक्त) पाँचवटा चित्तोखिल नष्ट भएका छैनन् भने, पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध तोडिएका छैनन् भने पनि यस धर्मविनयमा वृद्धि, विरुद्धि (=विकास) गर्न सक्नु सम्भव छैन ।”

२. यस धर्मविनयमा को अधि बढ्न सक्छ

४. “भिक्षु हो ! जो कोही पाँचवटा चित्त-खिल नष्ट भइसकेका छन् भने, पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध तोडिएका छन् भने उसले यस धर्मविनयमा वृद्धि र विकास गर्न सक्ने सम्भावना छ ।

“के के पाँचवटा चित्त-खिल नष्ट भएका हुन्छन् ? (१) भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले शास्ताप्रति शङ्का गर्दैन, सन्देह (विचिकित्सा) गर्दैन, संशयले मुक्त, प्रसन्न हुन्छ । (यसो भएपछि) उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख हुन्छ । यसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख हुन भनेकै उसको पहिलो चेतोखिल नष्ट भएको हो । (२) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले धर्मप्रति शङ्का गर्दैन ... । (३) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षु सङ्गप्रति शङ्का गर्दैन ... । (४) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले शिक्षाप्रति शङ्का गर्दैन ... । (५) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले सब्रह्मचारीप्रति असन्तुष्ट भई कोप गर्दैन । ... कोप नगरीकन बस्न सक्छ, प्रसन्न हुन सक्छ । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर ... उन्मुख हुन्छ । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख हुनु भनेकै उसको पाँचौं चेतोखिल नष्ट भएको हो । उसका यही पाँचवटा चेतोखिल नष्ट भइसकेका हुन्छन् ।”

५. “कुन-कुन पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध तोडिएका हुन्छन् ? (१) भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु काम (भोग) मा वीतरागी भएको हुन्छ, वीगतछन्द (=इच्छा, कामनारहित) भएको हुन्छ, वीगतप्रेम भएको हुन्छ, विगतपिपास भएको हुन्छ, विगतपरिडाह भएको हुन्छ, विगततृष्णा भएको हुन्छ । भिक्षु हो ! भिक्षु काममा वीतरागी भएको हुन्छ ... भनेकै उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर ... उन्मुख हुनु हो । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख भएको भन्नु नै उसको पहिलो चित्तको विनिबन्ध तोडिएको हुनु हो । (२) भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले कायप्रतिको राग त्यागेको हुन्छ ... । (३) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले रूपबाट राग त्यागेको हुन्छ ... । (४) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षु यथेष्ट खाना खाएर सुत्ने सुख, स्पर्श सुख, मृदु (=अत्सी) सुखमा लिप्त भइरहँदैन ... । (५) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले 'यो शीलद्वारा, व्रतद्वारा, तपद्वारा अथवा ब्रह्मचर्यद्वारा देवताहरूमध्ये कुनै देवता हुन पाऊँ' भनेर कुनै पनि देवलोकको प्रणिधान गरी ब्रह्मचर्य पालन गर्दैन । भिक्षु हो ! ... प्रणिधान नगरीकन ब्रह्मचर्य पालन गर्नु भनेकै उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख हुनु हो । उसको चित्त आतप्त वीर्यतिर उन्मुख हुनु भन्नु नै उसको पाँचौं चित्तका विनिबन्ध तोडिएको हुनु हो । यी नै पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध तोडिएका हुने हुन् ।”

“भिक्षु हो ! जो कोही भिक्षुमा यी पाँचवटा चित्तोखिल नष्ट भइसकेको भए, पाँचवटा चित्तका विनिबन्ध तोडिएका भए, उसले यस धर्मविनयमा वृद्धि र विकास गर्न सक्ने सम्भावना छ ।

३. पन्धवटा उत्साहका अङ्गले युक्त भिक्षु

६. “त्यस भिक्षुले (१) छन्द-समाधिप्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भावना (=अभ्यास) गर्दछ, (२) वीर्य-समाधिप्रधानसंस्कार युक्त ऋद्धिपादको भावना गर्दछ, (३) चित्त-समाधिप्रधान संस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भावना गर्दछ, (४) समाधि-इन्द्रियप्रधान संस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भावना गर्दछ, (५) त्यसपछि पाँचौं विमर्श-समाधिप्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भावना गर्दछ । त्यस्तो भिक्षु उत्साहका पन्धवटा अङ्गले युक्त वैराग्यका लागि योग्य पात्र हुन्छ, सम्बोधिका लागि योग्य पात्र बन्छ, अनुत्तर योगक्षेम (=निर्वाण) प्राप्तिका निमित्त योग्य पात्र बन्छ । भिक्षु हो ! जस्तो कि कुखुरीले आठवटा, दस वटा, बाइवटा कुखुराका फुल राम्ररी छोपी न्यानो पारिराखेको हुन्छ, गरम पारिराखेको हुन्छ, भावित (=प्रभावित अर्थात् क्रमिक अभिवृद्धि गर्न सक्रिय बन्न) गरिराखेको हुन्छ, त्यस बेला त्यस कुखुरीको - ‘मेरा चल्लाहरू चुच्चाले कोतरेर, खुट्टाले हटाएर, नडले चिथोरेर, फुल फुटालेर ठीक तवरले कोरलियून’ भन्ने इच्छा हुँदै नभए पनि ती चल्लाहरू पेटले धकेलेर, खुट्टाले हटाएर, नडले कोपरेर फुल फुटालेर ठीक तवरले बाहिर निस्कनयोग्य पात्र हुन्छन् । भिक्षु हो ! त्यसरी नै उत्साहका पन्धवटा अङ्गले युक्त भिक्षु वैराग्यका निमित्त, सम्बोधिका निमित्त, अनुत्तर योगक्षेमको प्राप्तिका निमित्त उपयुक्त पात्र हुन्छ ।”

७. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चेतोखिल-सुत समाप्त ।

Dhamma.Digital

१७. वनपत्थ-सुत्त

(वनप्रस्थसूत्र)

१. यस्तो अरण्यवास छाड्नुपर्छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! म तिमीहरूलाई वनपत्थ परियाय (=वनप्रस्थ उपदेश) बताउँदै छु । सो सुन, राम्ररी मनमा राख, बताउन लागौं ।” “ह्वस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो : –

२. “भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षुले वनपत्थ (=वन प्रदेश=वनप्रस्थ) को आश्रय लिइरहन्छ । वनपत्थको आश्रय लिइरहँदा उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, असमाहित चित्त समाहित भएन, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण (=नष्ट) भएन, अप्राप्त अनुत्तर योगक्षेम (=निर्वाण) प्राप्त भएन, प्रव्रजित (भिक्षु) का निमित्त चाहिने आवश्यक सामानहरू – चीवर, पिण्डपात (=भिक्षान्त), शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य आदि पाइनु मुस्किल भयो भने, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले यसो सोच्नुपर्दछ – ‘म यस एकान्तवासमा (साधना गरेर) बसिरहेको (लामो समय भइसकेको) छ तर (अहिलेसम्म) अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, नष्ट हुनुपर्ने आस्रव नष्ट भएन, प्राप्त गर्नुपर्ने अनुत्तर योगक्षेम प्राप्त भएन । फेरि, प्रव्रजित (भिक्षु) का निमित्त आवश्यक सामानहरू ... पाइनु मुस्किल छ ।’ भिक्षु हो ! त्यो भिक्षु त्यस वनपत्थमा एक दिन वा एक रात पनि बस्न हुँदैन, त्यो ठाउँ छाडेर जानुपर्छ ।”

२. यस्तो अरण्यवास पनि छाड्नुपर्छ

३. “भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु त्यस वनप्रस्थमा आश्रय लिइरहन्छ । (त्यस) वनप्रस्थमा आश्रय लिइरहँदा उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण भएन, अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भएन, प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू – चीवर, पिण्डपात, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य आदि पुग्ने भएन भने, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले यसो सोच्नुपर्दछ – ‘म यस एकान्तवासमा बसेको लामो समय भइसकेको छ तर (अहिलेसम्म) ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, नष्ट हुनुपर्ने आस्रव नष्ट भएन, प्राप्त गर्नुपर्ने अनुत्तर योगक्षेम प्राप्त भएन, प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... भने सजिलै उपलब्ध छन् । तर म चीवर, पिण्डपात्र, गिलान प्रत्यय, भैषज्य वस्तुका लागि घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको होइन । म यस एकान्तवासमा (साधना गरी) बसिरहेको (लामो समय भइसकेको) छ तर (अहिलेसम्म) ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, नष्ट हुनुपर्ने आस्रव नष्ट भएन, प्राप्त गर्नुपर्ने अनुत्तर योगक्षेम प्राप्त भएन ।’ त्यो भिक्षु त्यस वनपत्थमा एक दिन वा एक रात पनि बस्न हुँदैन (उसले) त्यो छाडेर जानुपर्छ ।”

३. यस्तो अरण्यवासमा बस्नुपर्छ

४. "भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु वनप्रस्थमा आश्रय लिइरहन्छ । (त्यस) वनप्रस्थमा आश्रय लिइरहँदा उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो, असमाहित चित्त समाहित भयो, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण भयो, उपलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो, प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... पाइन दुष्कर भयो भने पनि (उसले) यसो सोच्नुपर्छ - 'म यस एकान्तवासमा बसिरहेछु । ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो ... उपलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो, प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू पाइन मुस्किल छ । तर म पिण्डपात्र, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य वस्तुका लागि घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको होइन । यहाँ बस्दाबस्दै ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो' भन्ने भएमा भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस वनप्रस्थ छाड्न हुँदैन, (त्यहीँ) बस्नुपर्छ ।"

४. जीवनभर यस्तो अरण्यवास छाड्न हुँदैन

५. "भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु वनप्रस्थमा आश्रय लिइरहन्छ । (त्यस) वनप्रस्थमा आश्रय लिइरहँदा उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो, असमाहित चित्त समाहित भयो, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण भयो, अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो, प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... नपुग्ने भएमा (उसले) यसो सोच्नुपर्छ - म यस एकान्तवासमा बसिरहेछु । ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो । (परन्तु) प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... भने अपुग भइरहेछन् । तर म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्यवस्तुका लागि घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको होइन । यहाँ बस्दाबस्दै ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो । अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो' भन्ने भएमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यो वनप्रस्थ छाड्न हुँदैन, (त्यहीँ) बस्नुपर्छ ।"

५. ग्राम, निगम आदिमा अरण्यवास

६. "भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु गाउँमा आश्रय लिइरहन्छ ... (पूर्ववत्) ... "

"भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु निगममा आश्रय लिइरहन्छ ... (पूर्ववत्) ... "

"भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु नगरमा आश्रय लिइरहन्छ ... (पूर्ववत्) ... "

"भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु व्यक्तिविशेषको आश्रय लिइरहन्छ । व्यक्तिविशेषको आश्रय लिइरहेको बेला, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले यसरी सोच्नुपर्दछ - 'मैले व्यक्तिविशेषको आश्रय लिई (साधना) गरिरहेको (धेरै समय भइसकेको) छ ।' तर (अहिलेसम्म पनि) मेरो अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, नष्ट भएर जानुपर्ने आस्रव नष्ट भएन, प्राप्त गर्नुपर्ने अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त भएको छैन । (फेरि) प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... पाइन मुस्किल छ । भिक्षु हो ! (त्यस) भिक्षुले उक्त व्यक्तिसँग नसोधी (अनुमति नलिईकन) त्यो ठाउँ छाड्नुपर्छ, (ऊ) (त्यहाँ) बस्नु हुँदैन ।"

७. “भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु व्यक्तिविशेषको आश्रय लिइरहन्छ । व्यक्तिविशेषको आश्रयमा रहँदा उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भएन । प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... भने सजिलै उपलब्ध छन् । तर म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य वस्तुका लागि घर छाडेर घर नभएर प्रव्रजित भएको होइन । म व्यक्तिविशेषको आश्रयमा साधना गरिरहेको (धेरै समय) भइसकेको छ । तर मेरो अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन ... प्राप्त गर्नुपर्ने योगक्षेम प्राप्त भएको छैन । प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू ... भने सजिलै उपलब्ध छन् । तर म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य वस्तुका निमित्त घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको होइन । म व्यक्तिविशेषको आश्रयमा रही (साधना) गरिरहेको (धेरै समय भइसकेको) छ । तर (अहिलेसम्म पनि) ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भएन, नष्ट हुनुपर्ने आस्रव नष्ट भएको छैन, प्राप्त गर्नुपर्ने अनुत्तर योगक्षेम प्राप्त भएन । भिक्षु हो ! त्यो भिक्षु उक्त व्यक्तिसित नसोधीकन (=बिनाअनुमति) त्यहाँबाट जानुपर्छ, (त्यहाँ) बसिरहन हुँदैन ।

८. “भिक्षु हो ! यहाँ (कुनै) भिक्षु व्यक्तिविशेषको आश्रयमा रहन्छ । व्यक्तिविशेषको आश्रयमा रहँदारहँदै उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो, असमाहित चित्त समाहित भयो, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण भयो, अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो, प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामान ... (भने) सजिलै उपलब्ध भएन भने (उसले) यसो सोच्नुपर्दछ - ‘म व्यक्तिविशेषको आश्रय लिइरहेको छु । ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो । प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू मुस्किलले प्राप्त हुन्छन् । तर म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य वस्तुका निमित्त घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको होइन । यहाँ रहँदारहँदै ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो, ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो भन्ने भएमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले उक्त व्यक्तिविशेषको आश्रय छाड्न हुँदैन (ऊ) (त्यही) रहनुपर्दछ ।”

९. “भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु व्यक्तिविशेषको आश्रयमा रहन्छ । व्यक्तिविशेषको आश्रयमा रहँदारहँदै उसमा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो, असमाहित चित्त समाहित भयो, अपरिक्षीण आस्रव परिक्षीण भयो, अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो । प्रव्रजित (भिक्षु) का लागि आवश्यक सामानहरू अपुग भएमा (उसले) यसो सोच्नुपर्दछ - ‘म व्यक्तिविशेषको आश्रय लिइरहेको छु । ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो । प्रव्रजित (भिक्षु) का निमित्त आवश्यक सामानहरू पनि सजिलै उपलब्ध छन् । तर म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलान प्रत्यय, भैषज्य वस्तुको निमित्त घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको होइन । यहाँ रहँदारहँदै ममा अनुपस्थित स्मृति उपस्थित भयो ... अलब्ध अनुत्तर योगक्षेम उपलब्ध भयो’ भन्ने भएमा भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले उक्त व्यक्तिविशेषको आश्रय छाड्न हुँदैन, ऊ (त्यहाँ) रहनुपर्छ ।”

१०. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

वनपत्थ-सुत्त समाप्त ।

१८. मधुपिण्डक-सुत्त

(मधुपिण्डकसूत्र)

१. दण्डपाणिको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । एक दिन भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी कपिलवस्तुमा भिक्षाको निमित्त पस्नुभयो । कपिलवस्तुमा भिक्षाटन गरी सक्नु भएपछि, भोजनोपरान्त दिवाविहार गर्न भनी जहाँ महावन थियो, त्यहाँ जानुभयो । दिवा विहार गर्न महावनभित्र पस्नु भई वेलुवयष्टिको घारी मन्त्रि बस्नुभयो । त्यस बखत दण्डपाणि शाक्य पनि टहलिदै टहलिदै जहाँ महावन थियो, त्यहाँ गए । महावनमा आइपुगेपछि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ वेलुवयष्टिको घारीमन्त्रि गएर भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम कुराकानी गरिसकेपछि लौरोमा (दुवै हातले) अडेस लिएर एक छेउमा उभिइरहे । यसरी एक छेउमा उभिएका दण्डपाणि शाक्यले भगवान्सँग सोधे - “श्रमण ! तपाईं के वादी र कुन सिद्धान्त मान्ने हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! जुन वादी हुँदा देव-मार-ब्रह्मा, श्रमणसहित ब्राह्मण, देवसहित मनुष्य प्रजाहरूसँग लोकमा कुनैसँग विग्रह नगरी बसिन्छ वा जुन कामविषयले विसंयुक्त भई, शङ्कारहित भई, चञ्चले नभई भवाभव तृष्णारहित भई बस्ने ब्राह्मण (=अरहन्त) को क्लेश संज्ञा हुँदैन - आवुसो ! यस्तै वादी हुँ म, यस्तै सिद्धान्त मान्ने हुँ म ।”

यसो भन्दाखेरि, दण्डपाणि शाक्य शिर हल्लाउँदै, जिब्रो फिकेर चलाउँदै, तीन धर्सा परेको ललाट खुम्च्याउँदै, लौरो टेक्दै गए ।

२. त्यसपछि भगवान् संध्या समयमा ध्यानबाट उठ्नु भई जहाँ न्यग्रोधाराम थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । आसनमा बस्नु भएपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रिण गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! आज म पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी कपिलवस्तुमा पिण्डार्थ गएँ । कपिलवस्तुमा पिण्डार्थ गई, भिक्षाचारबाट फर्की भोजनोपरान्त म दिवाविहारको निमित्त, जहाँ महावन थियो, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेर दिवाविहारको निमित्त वेलुवयष्टिको घारीमन्त्रि बसें । त्यस बखत दण्डपाणि शाक्य टहलिँदा-टहलिँदै महावनमा आइपुगे । महावनमा आइपुगेपछि जुन वेलुवयष्टिको घारीमन्त्रि बसेको थिएँ त्यहाँ आइपुगे । अनि मसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम कुराकानी गरिसकेपछि लौरो टेकेर एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका दण्डपाणि शाक्यले मसँग सोधे - “श्रमण ! तपाईं के वादी र कुन सिद्धान्त मान्ने हुनुहुन्छ ?” भिक्षु हो ! यसो सोध्दा दण्डपाणि शाक्यलाई मैले यसो भनें - “आवुसो ! जुन वादी हुँदा देव-मार-ब्रह्मा, श्रमणसहित ब्राह्मण, देवसहित मनुष्य प्रजाहरूसँग लोकमा कसैसँग विग्रह नगरी बसिन्छ वा जुन कामविषयले विसंयुक्त भई, शङ्का रहित भई, चञ्चलता मेटी, भवाभव-तृष्णारहित भई बस्ने ब्राह्मण (=अरहन्त) को क्लेश-संज्ञा हुँदैन - आवुसो ! यस्तै वादी हुँ म, यस्तै सिद्धान्त मान्ने हुँ म । यसो भन्दा,

दण्डपाणि शाक्य शिर हल्लाउँदै, जिब्रो भिकेर चलाउँदै, तीन धर्सो परेको ललाट खुम्च्याउँदै, लौरो टेक्दै गए ।”

२. भगवान्को संक्षिप्त देशना

३. यसो भन्नु भएपछि, एउटा भिक्षुले भगवान्सँग प्रार्थना गरे - “भन्ते, भगवान् ! देव-मार-ब्रह्मा, श्रमणसहित ब्राह्मण, देवसहित मनुष्य प्रजाहरूसँग लोकमा कुनैसँग विग्रह नगरी कसरी बस्दछ ? भन्ते भगवान् ! कसरी बस्नेको कामविषय विसंयुक्त शङ्कारहित, चञ्चलता मेटेर भवाभव-तृष्णा रहित हुन्छ र कस्ता ब्राह्मण (अरहन्त) को क्लेश-संज्ञा हुँदैन ?”

अनुशय - “भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यस (उक्त संज्ञा) लाई अभिनन्दन गर्नु पर्दैन, जुन कारणले गर्दा ‘म मेरो’ भन्ने हुँदैन तथा ग्रहण गर्नुपर्ने पनि रहन्न, यही नै - (१) रागानुशय^{१३७}, (२) प्रतिघानुशय, (३) दृष्ट्यानुशय, (४) विचिकित्सानुशय, (५) मानानुशय, (६) भवरागानुशय र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो, यही नै - दण्ड, शस्त्र, कलह, विग्रह, विवाद, तँतँ-मम, चुक्ली र मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ ।”

भगवान्ले यति भन्नुभयो, यति भन्नु भई सुगत बुद्ध आसनबाट उठी विहार (मठ) भित्र पस्नुभयो ।

४. भगवान् भित्र जानु भएको केहीबेरपछि ती भिक्षुहरूलाई यस्तो लाग्यो - “आवुसो ! भगवान्ले हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगरी, आसनबाट उठी उहाँ विहारभित्र पस्नुभयो - “भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यसलाई (उक्त संज्ञालाई) अभिनन्दन गर्नुपर्ने हुँदैन, जुन कारणले गर्दा ‘म मेरो’ भन्ने हुँदैन, तथा ग्रहण गर्नुपर्ने पनि हुँदैन, यही नै - (१) रागानुशय^{१३८} र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो, यही नै - दण्ड, शस्त्र, ... तँतँ-मम, चुक्ली, मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै, पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ । भगवान्ले संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगर्नु भएको यी (उपर्युक्त) कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन कसले गर्न सक्ला ?”

अनि ती भिक्षुहरूलाई यस्तो लाग्यो - “आयुष्मान् महाकात्यायन, शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनुहुन्छ तथा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूद्वारा पनि सम्मानित हुनुहुन्छ । भगवान्द्वारा संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगर्नु भएका कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गर्न आयुष्मान् महाकात्यायन समर्थ हुनुहुन्छ । अतएव किन आयुष्मान् महाकात्यायनकहाँ गई हामीहरू यी कुराहरूको अर्थ नसोधौ ?”

५. त्यसपछि ती भिक्षुहरू, जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेर आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम र कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो निवेदन गरे - “आवुसो कात्यायन ! भगवान्ले हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगरी

१३७ हृदयको अन्तस्करणमा सुषुप्त अवस्थामा रहेको क्लेशलाई ‘अनुशय’ भन्दछन् ।

१३८ यहाँका बाँकी अंश माथिको जस्तै पढ्नु होला ।

आसनबाट उठी उहाँ विहारभित्र पस्नुभयो - "भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, तथा ग्रहण गर्नुपर्ने हुँदैन, यही नै - (१) रागानुशय, ... (७) अविद्यानुशयको अन्त हो, यही नै - दण्ड, शस्त्र, ... तँतँ-मम, चुक्ली तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यही नै, पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ ।" आवुसो कात्यायन ! भगवान् ... विहारभित्र जानु भएको केही बेरपछि हामीहरूलाई यस्तो लाग्यो - "आवुसो ! भगवान्ले हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, ... "भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, तथा ग्रहण गर्नुपर्ने हुँदैन, यही नै - (१) रागानुशय ... (७) अविद्यानुशयको अन्त हो, यही नै - दण्ड, शस्त्र ... तँतँ-मम, चुक्ली तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यही नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ' भन्ने ... कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थको विभाजन कसले गर्न सक्ला ?" आवुसो कात्यायन ! अनि हामीहरूलाई यस्तो लाग्यो - 'आयुष्मान् महाकात्यायन, शास्ताद्वारा पनि प्रशसित हुनुहुन्छ ... । अत एव किन आयुष्मान् महाकात्यायनकहाँ गई हामीहरू यस्ता कुराहरूको अर्थ नसोधौं ?' अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनले यस कुरोको अर्थविभाजन गरिदिनु होस् ।"

६. "आवुसो ! जस्तो कुनै सार चाहने सारको खोजी गर्ने पुरुषले सारको खोजी गर्दै, सार भएको महान् रूखको मूल छाडी, स्कन्ध छाडी, शाखा-पत्रहरूमा सार खोज्दछ, त्यस्तै, तपाईं आयुष्मान्हरूले पनि शास्ताकै सम्मुख भएर पनि शास्तालाई छाडी, हामीजस्तासँग यसको अर्थ सोध्नु चाहनुहुन्छ । आवुसो ! उहाँ भगवान्ले जान्नुपर्ने जान्नु भएको छ, हेर्नुपर्ने हेर्नु भएको छ, उहाँ भगवान् चक्षुसमान (चक्षुभूतो), ज्ञानसमान, धर्मसमान, ब्रह्मसमान^{१३९} हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् वक्ता, प्रवक्ता, अर्थ व्यक्त गर्न सक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसै बेला भगवान्सँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र जस्तो भगवान्ले व्याख्या गर्नुहुने थियो, त्यस्तै धारण गर्नु पर्थ्यो ।"

"आवुसो कात्यायन ! साँच्चै भगवान्ले जान्नुपर्ने जान्नु भएको छ, हेर्नुपर्ने हेर्नु भएको छ, उहाँ भगवान् चक्षुसमान, ज्ञानसमान धर्मसमान, ब्रह्मसमान हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् वक्ता, प्रवक्ता, अर्थ-व्यक्त गर्न सक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसै बेला भगवान्सँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र जस्तो भगवान्ले व्याख्या गर्नु हुने थियो, त्यस्तै धारण गर्नु पर्थ्यो । किन्तु आयुष्मान् महाकात्यायन शास्ताद्वारा पनि प्रशसित हुनुहुन्छ तथा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूद्वारा पनि सम्मानित हुनुहुन्छ । भगवान्द्वारा संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगर्नु भएको कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गर्न पनि समर्थ हुनुहुन्छ । अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनले सरलतापूर्वक त्यसको अर्थविभाजन गरिदिनुहोस् ।"

"आवुसो ! त्यसो भए सुन्नुहोस्, राम्ररी मनन गर्नुहोस् ! म बताउने छु ।"

"ठीक छ, आवुसो !" भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनलाई प्रत्युत्तर दिए ।

३. महाकात्यायनको व्याख्यान

७. "आवुसो ! भगवान्ले जुन कुरा संक्षिप्तरूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगरी आसनबाट उठी विहारभित्र पस्नुभयो - "भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यस (उक्त संज्ञा) लाई अभिनन्दन गर्नुपर्ने हुँदैन, जुन कारणले गर्दा 'म

१३९ यहाँ श्रेष्ठताको भावले मात्र ब्रह्म भनिएको हो ।

मेरो' भन्ने हुँदैन तथा ग्रहण गर्नुपर्ने पनि । यही नै - (१) रागानुशय, ... र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो, यही नै - दण्ड, शास्त्र, ... चुक्ली तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यही नै पापक अकुशल धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ' भनी संक्षिप्त रूपले भन्नु भएको छ, जसको विस्तारपूर्वक अर्थ म यस प्रकार जान्दछु -

✓८. "आवुसो ! चक्षु र रूपको कारणले रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (=चक्षुरिन्द्रिय, रूप विषय र चक्षुर्विज्ञान) को समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ, जो विदित गर्छ, त्यसको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ, जुन संज्ञान गर्छ, उसैको वितर्कना हुन्छ, जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले प्रपञ्चल गर्छ, जुन प्रपञ्चन हुन्छ, उसैको कारणले पुरुषको चक्षुद्वारा विज्ञेय - भूत, वर्तमान र भविष्यसम्बन्धी रूपहरूमा प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या (=संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित हुन्छ ।"

"आवुसो ! श्रोत र शब्दको कारणले शब्दमा श्रोतविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (=श्रोतेन्द्रिय, शब्द विषय र श्रोतविज्ञान) को समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ, जो विदित गर्छ, त्यसैको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ, जुन संज्ञान गर्छ, उसैको वितर्कना हुन्छ, जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले प्रपञ्चन गर्छ, जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको श्रोतद्वारा विज्ञेय - भूत, वर्तमान र भविष्यसम्बन्धी शब्दहरूमा प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ ।"

"आवुसो ! घ्राण र गन्धको कारणले गन्धमा घ्राणविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (=घ्राणेन्द्रिय, गन्ध विषय र घ्राणविज्ञान) को समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ, जो विदित गर्छ, त्यसको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ, जुन संज्ञान गर्छ, उसैको वितर्कना हुन्छ, जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले प्रपञ्चन गर्छ, जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको घ्राणद्वारा विज्ञेय - भूत, वर्तमान र भविष्यसम्बन्धी गन्धहरूमा प्रपञ्च संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ ।"

"आवुसो ! जिह्वा र रसको कारणले रसमा जिह्वाविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (=जिह्वेन्द्रिय, रस विषय र जिह्वाविज्ञान) को समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ, जो विदित गर्छ, त्यसको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ, जुन संज्ञान गर्छ, उसैको वितर्कना हुन्छ, जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले प्रपञ्चन गर्छ, जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको घ्राणद्वारा विज्ञेय - भूत, वर्तमान र भविष्यसम्बन्धी रसहरूमा प्रपञ्चन-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ ।"

"आवुसो ! काय र स्पर्शको कारणले स्पर्शमा कायविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (=कायेन्द्रिय, स्पर्श विषय र कायविज्ञान) को समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ, जो विदित गर्छ, त्यसको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ, जुन संज्ञान गर्छ, उसैको वितर्कना हुन्छ, जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले प्रपञ्चन गर्छ, जुन प्रपञ्चन हुन्छ उसैको कारणले पुरुषको घ्राणद्वारा विज्ञेय - भूत, वर्तमान र भविष्यसम्बन्धी स्पर्शहरूमा प्रपञ्चन-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ ।"

"आवुसो ! मन र धर्म (=मनविषय) को कारणले मनविषयमा मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनै (=मनेन्द्रिय र मनविषय, मनोविज्ञान) को समागमद्वारा स्पर्श उत्पन्न हुन्छ, स्पर्शको कारणले वेदना उत्पन्न हुन्छ, जो विदित गर्छ, त्यसको संज्ञान (ज्ञान) हुन्छ, जुन संज्ञान गर्छ, उसैको वितर्कना हुन्छ, जुन वितर्कना हुन्छ, उसैले प्रपञ्चन गर्छ, जुन प्रपञ्चन हुन्छ, उसैको कारणले पुरुषको मनद्वारा विज्ञेय - भूत, वर्तमान र भविष्यसम्बन्धी धर्महरूमा प्रपञ्च संज्ञा-संख्या (=संज्ञास्कन्ध) प्रवर्तित हुन्छ ।"

८. "आवुसो ! चक्षु, रूप र चक्षुर्विज्ञान भएमा मात्र स्पर्श हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । स्पर्श भएमा मात्र वेदना हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । वेदना भएमा मात्र संज्ञा हुन्छ भनी देखाउन

सम्भव हुन्छ । संज्ञा भएमा मात्र वितर्कना हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । वितर्कना भएमा मात्र प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

“आवुसो ! श्रोत, शब्द र श्रोतविज्ञान भएमा मात्र ... प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

“आवुसो ! घ्राण, गन्ध र घ्राणविज्ञान भएमा मात्र ... प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

“आवुसो ! जिह्वा, रस र जिह्वाविज्ञान भएमा मात्र ... प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

“आवुसो ! काय, स्पर्श र कायविज्ञान भएमा मात्र ... प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

“आवुसो ! मन, धर्म (=मन विषय) र मनोविज्ञान भएमा मात्र स्पर्श हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । स्पर्श भएमा मात्र वेदना हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । वेदना भएमा मात्र संज्ञा हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । संज्ञा भएमा मात्र वितर्कना हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ । वितर्कना भएमा मात्र प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी देखाउन सम्भव हुन्छ ।”

९. “आवुसो ! यदि चक्षु, रूप र चक्षुर्विज्ञान नभएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श नभएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना नभएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा नभएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना नभएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

“आवुसो ! यदि श्रोत, शब्द र श्रोतविज्ञान नभएको भए ... वितर्कना नभएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

“आवुसो ! यदि घ्राण, गन्ध र घ्राणविज्ञान नभएको भए ... वितर्कना नभएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

“आवुसो ! यदि जिह्वा, रस र जिह्वाविज्ञान नभएको भए ... वितर्कना नभएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

“आवुसो ! यदि काय, स्पर्श र कायविज्ञान नभएको भए ... वितर्कना नभएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

“आवुसो ! यदि मन, धर्म (=मनविषय) र मनोविज्ञान नभएको भए स्पर्श देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । स्पर्श नभएको भए वेदना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वेदना नभएको भए संज्ञा देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । संज्ञा नभएको भए वितर्कना देखिने थियो भनी भन्न सम्भव हुने थिएन । वितर्कना नभएको भए प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ भनी भन्न सम्भव हुने थिएन ।”

१०. “आवुसो ! भगवान्ले जुन कुरा संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगरी आसनबाट उठी विहारभिन्न पस्तुभयो – भिक्षु हो ! जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, जुन कारणले गर्दा त्यसलाई अभिनन्दन गर्नुपर्ने हुँदैन, ... तथा ग्रहण गर्नुपर्ने पनि । यही नै – (१) रागानुशय, (२) प्रतिघानुशय, (३) दृष्ट्यानुशय, (४) विचिकित्सानुशय, (५) मानानुशय, (६)

भवरागानुशय र (७) अविद्यानुशयको अन्त हो, यही नै - दण्ड, शस्त्र, कलह, विग्रह, विवाद, तँतँ-मम, चुक्ती तथा मृषावादको पनि अन्त हो । यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ भनी संक्षिप्त रूपले भन्नुभयो, त्यसको विस्तारपूर्वक मैले जानेको अर्थ यही नै हो । यदि चाहनुहुन्छ भने आयुष्मान्हरूले यसको अर्थ भगवान्कहाँ गई सोध्नुहोस् । जस्तो उहाँ भगवान्ले व्याख्यान गर्नु हुनेछ, उस्तै धारण गर्नुहोस् ।”

४. भगवान्द्वारा अनुमोदन

११. अनि त्यसपछि ती भिक्षुहरू आयुष्मान् महाकात्यायनको कुरालाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग बिन्ती गरे - “भन्ते ! भगवान्ले जुन उपदेश हामीहरूलाई संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगरी, आसनबाट उनी विहार भित्र पस्नुभयो - ‘जुन कारणले गर्दा पुरुषको प्रपञ्च-संज्ञा-संख्या प्रवर्तित हुन्छ, ... यही नै - (१) रागानुशय, ... को अन्त हो, ... यहीं नै पापक अकुशल-धर्महरूको पनि निरवशेष निरोध हुन्छ ।’ भन्ते ! अनि भगवान् पाल्नु भएको केही बेरपछि हामीलाई यस्तो लाग्यो - ‘आवुसो ! हामीहरूलाई भगवान्ले संक्षिप्त ... रूपले लक्षित ... कुराको विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन कसले गर्न सक्ला ! अनि भन्ते ! हामीहरूलाई यस्तो लाग्यो - ‘आयुष्मान् महाकात्यायन शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित ... हुनुहुन्छ । अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सोधौं ।’ भन्ते ! अनि हामीहरू जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गयौं । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनसँग त्यसको अर्थ सोध्यौं । भन्ते ! अनि आयुष्मान् महाकात्यायनले हामीहरूलाई यस आकारले, यी पदहरूले, यी व्यञ्जनहरूले अर्थविभाजन गरी सुनाउनुभयो ।”

“भिक्षु हो ! महाकात्यायन पण्डित हुन्, भिक्षु हो ! महाकात्यायन महाप्राज्ञ हुन् । यदि तिमीहरूले त्यसको अर्थ मसँग सोधेको भए मैले त्यस्तै भन्ने थिएँ जस्तो कि महाकात्यायनले तिमीहरूलाई व्याख्या गरे । यही नै त्यसको अर्थ हो । सोही रूपमा त्यसलाई धारण गर ।”

५. यो धर्म-पर्यायको अन्य नाउँ

१२. यसो भन्नुहुँदा, आयुष्मान् आनन्दले भगवान्सँग सोध्नुभयो - “भन्ते ! जस्तै भोकले कमजोर भएको कुनै पुरुषले मधुपिण्डक हस्तगत गरी त्यसलाई जतातिरबाट चाटे तापनि तृप्तिकार स्वादिष्ट रस पाउँछ, त्यसरी, भन्ते ! चिन्तक पण्डित स्वभावका भिक्षुले यस धर्मपर्यायलाई प्रज्ञाद्वारा जुन तरिकाले अर्थको परीक्षण गरे तापनि उसलाई सन्तोष नै हुनेछ र उसको चित्त प्रसन्न हुनेछ । भन्ते ! के नाम हो, यो धर्मपर्यायको ?”

“आनन्द ! त्यसो भए यो धर्मपर्यायलाई ‘मधुपिण्डक धर्मपर्याय’ भनी तिमी धारण गर ।”

१३. भगवान्ले यति भन्नुभयो सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

मधुपिण्डक-सुत्त समाप्त ।

१९. द्विधावितर्क-सुत्त

(द्विधावितर्कसुत्त)

१. अकुशल वितर्कमा दुष्परिणाम

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! उहिले मलाई बोधिज्ञान प्राप्त गरी बुद्ध हुनुभन्दा पहिले बोधिसत्त्व भइरहेको बेला यसो भएको थियो- ‘किन म दुवैतिरबाट (उल्टोबाट र सुल्टोबाट) वितर्क गर्दै विचरण (=विहार) नगरूँ ? भिक्षु हो ! त्यसपछि काम-वितर्क, व्यापाद-वितर्क र विहिंसा-वितर्क - एक भागलाई एकातिर राखें ।”

२. “भिक्षु हो ! यसरी अप्रमादी भई, आतप्त भई, वीर्यवान् भइरहँदा ममा काम-वितर्क उत्पन्न भयो । त्यसलाई मैले यसरी चिनें - ममा उत्पन्न भएको काम-वितर्क आफ्ना लागि पीडादायक हुन्छ, अरूहरूका लागि पीडादायक हुन्छ, आफ्नो र अरूहरूका लागि पनि पीडादायक हुन्छ । यो प्रज्ञा-निरोधक, नाशकारक, निर्वाणतिर लैजाने होइन । भिक्षु हो ! (यो) आफ्ना लागि पीडादायक भइरहेछ भनेर सोच्दा मलाई (यो) बिलाउने हो भन्ने थाहा भयो । भिक्षु हो ! (यो) अरूहरूका लागि पीडादायक भइरहेछ भनेर सोच्दा मलाई (यो) बिलाउने हो भन्ने थाहा भयो । भिक्षु हो ! यसरी मैले बारम्बार उत्पन्न हुने काम-वितर्कलाई पन्छाएँ, हटाएँ र टाढासम्म लखेटें (=नष्ट गरेँ) ।”

३. “भिक्षु हो ! यसरी म अप्रमादी ... भइरहँदा ममा व्यापाद-वितर्क ... (पूर्ववत्) ।”

“भिक्षु हो ! यसरी ... विहिंसा-वितर्क ... (पूर्ववत्) ।”

४. “भिक्षु हो ! भिक्षुले (कुनै कुरोमा) जति-जति धेरै विचार-वितर्क गर्छ, उति-उति नै उसको मन उतातिर ढल्कने हुन्छ । भिक्षु हो ! भिक्षु जति-जति काम-वितर्कतिर बढेर विचार-वितर्क गर्दै जान्छ, उति-उति नै उसको मन नैष्कर्म्यतिर नलागी भन्नु उल्टो काम-वितर्कतिर ढल्कने हुन्छ, उसको चित्त काम-वितर्कतिर मात्र ढल्किरहने हुन्छ । भिक्षु हो ! भिक्षुले व्यापाद-वितर्कतिर ... (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! भिक्षुले विहिंसा-वितर्कतिर जति-जति बढी विचार-वितर्क गर्छ, उति-उति नै उसको मन अविहिंसा-वितर्कतिर नलागी भन्नु उल्टो विहिंसा-वितर्कतिर ढल्कन्छ । उसको चित्त विहिंसा-वितर्कतिर मात्र ढल्किरहने हुन्छ । भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ - वर्षाऋतुको अन्तिम महिनामा, शरदऋतुमा वा फसल लाग्ने बेलामा गोठालाले गाईहरूतिर ध्यान दिदै वा तिनलाई लट्टीले पिट्दै राम्रा बाटाबाट लैजान्छ, (एक-दुई पल्ट) जोरसँग लट्टीले ठटाउँछ छेक्छ, रोक्छ पनि । त्यसो किन गर्ने ? भिक्षु हो ! त्यस गोठालाले गाईहरू खेतमा गएमा (तिनलाई) मार्नेछन्, बाँध्नेछन्, हानि गर्नेछन्, गाली गर्नेछन् भनेर बुभेकोले यसो भएको

हो । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, मैले अकुशल धर्मको दुष्परिणाम, अपकार, सङ्ग्लेशलाई तथा कुशल धर्मको नै नैष्कर्म्य, असल परिणाम र परिशुद्धताको संरक्षणतिर ध्यान दिएको थिएँ ।”

२. कुशल वितर्कका आनिशंस

५. “भिक्षु हो ! यसरी अप्रमादी ... भइरहँदा ममा नैष्कर्म्य-वितर्क उत्पन्न भयो । त्यसलाई मैले यसरी बोध गरें - ममा उत्पन्न भएको नैष्कर्म्य-वितर्क आफ्ना लागि पीडादायक होइन, अरूहरूका लागि पीडादायक होइन, आफ्ना र अरूहरूका लागि पनि पीडादायक होइन । यो प्रज्ञावर्द्धक, अविनाशकारी निर्वाणोन्मुख हो । भिक्षु हो ! मैले राती नै विचार-वितर्क गरे तापनि त्यसबाट (कुनै) भय (उत्पन्न) भएको चाल पाइन । दिउँसो गरे तापनि ... । राती वा दिउँसो गरे पनि ... । तर धेरै बेरसम्म विचार-वितर्क गरिरहँदा मेरो शरीर गल्थ्यो, शरीर गल्नेबित्तिकै चित्त शिथिल हुन्थ्यो, चित्त शिथिल हुनेबित्तिकै समाधिदेखि शरीर टाढा रहन्थ्यो । भिक्षु हो ! सोही कारणले चित्तलाई आफूभित्र स्थिर दृढ राख्थेँ, एकाग्र गर्थेँ, समाहित राख्थेँ । त्यसो कैं कारणले गरें ? मेरो चित्त खुकुलो (=शिथिल) नहोस् भनेर ।”

६. “भिक्षु हो ! यसरी ... अव्यापाद-वितर्क ... (पूर्ववत्) ।”

“भिक्षु हो ! यसरी ... अविहिंसा-वितर्क ... (पूर्ववत्) ।”

७. “भिक्षु हो ! भिक्षुले जति-जति बढी विचार-वितर्क गर्छ, उति-उति नै उसको मन उतैतिर ढल्कने छ । भिक्षु हो ! भिक्षुले नैष्कर्म्य-वितर्कतिर जति-जति बढी विचार-वितर्क गर्छ, उति-उति नै उसको मन कामतिर नढल्कीकन भन्भन् नैष्कर्म्य-वितर्कतिर उन्मुख हुन्छ, उसको चित्त नैष्कर्म्य-वितर्कतिर मात्र उन्मुख भइरहन्छ । भिक्षु हो ! भिक्षुले अव्यापाद-वितर्कतिर ... (पूर्ववत्) । भिक्षुले अविहिंसा-वितर्कतिर ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! जस्तै (उदाहरणार्थ) ग्रीष्मऋतुको अन्तिम महिनामा धान काटेर धानको फसल गाउँमा लगिसकिएको हुन्छ । त्यस बेला गाई चराउन आउने गोठालाले रूखमुनि वा खुला चउरमा बसेर (गाईहरूलाई मन लागेको ठाउँमा छाडेर) ‘यी गाईहरू’ भनेर सम्भना मात्र गरिरहन्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै मलाई ‘यी धर्म हुन्’ भनेर सम्भना राख्नु मात्र हो ।”

३. ध्यान समापत्ति

८. “भिक्षु हो ! (त्यस बेला) मेरो वीर्य, उत्साह, उद्योग दरिलो थियो, स्मृति पनि उपस्थित थियो, अनुपस्थित थिएन, काय पनि शान्त (=स्थिर) थियो, चञ्चल थिएन, चित्त पनि समाहित थियो, एकाग्र थियो । भिक्षु हो ! त्यसपछि मैले अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भएर, अनेक प्रकारका अकुशलताबाट अलग भएर वितर्क-विचारले युक्त भएको विवेकज प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बसेँ । ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बसेँ । ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बसेँ । ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बसेँ । यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध, निर्मल, स्वच्छ क्लेशरहित भएपछि, मृदु र कर्मण्य भएपछि, तथा निश्चलतामा पुगेपछि, मैले पूर्वनिवासानुस्मृति ज्ञानका लागि चित्तलाई बढाएर चित्तलाई भुकाएँ ।

त्यसपछि मैले अनेक किसिमका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्ने ... ।^{१४०} भिक्षु हो ! यसरी अप्रमादी भएर ... (पूर्ववत्) ... रहँदारहँदै रातको प्रथम प्रहरमा यो पहिलो विद्या मैले प्राप्त गर्ने । अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, प्रकाश उत्पन्न भयो ।”

९. यसरी समाहित चित्त भएपछि ... यसरी दिव्यचक्षुद्वारा (मैले) च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्त्व (=प्राणी) हरूलाई देखें तथा आ-आफ्ना कर्मानुसार अधम र उच्च भएका, सवर्ण र दुर्वर्ण भएका, सुगति र दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देखें । भिक्षु हो ! यसरी अप्रमादी भएर ... रहँदारहँदै रातको दोस्रो प्रहरमा मैले यो दोस्रो विद्या प्राप्त गर्ने । अविद्या नष्ट भयो, अन्धकार नष्ट भयो, प्रकाश उत्पन्न भयो ।”

१०. “यसरी समाहित चित्त भएपछि ... यसरी देखेर अवबोध गरेपछि मेरो चित्त कामास्रवबाट भवास्रवबाट र अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त भयो । विमुक्त भएपछि विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञानको पनि उदय भयो । ‘जाति (=जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब यहाँ फेरि गर्नुपर्ने (काम) बाँकी छैन’ भनेर थाहा पाएँ । भिक्षु हो ! यसरी अप्रमादी भएर ... रहँदारहँदै रातको तेस्रो प्रहरमा मैले यो तेस्रो विद्या प्राप्त गर्ने । अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, प्रकाश उत्पन्न भयो ।”

४. विशाल मृग-बथानको उपमा

११. “भिक्षु हो ! जस्तो - कुनै महावनमा एउटा गहिरो बडेमाको पोखरी थियो । त्यसमा आश्रित मृगहरूको ठूलो बथान थियो । ती मृगहरूको अनर्थ गर्ने, हानि गर्ने, बिगार गर्ने (एक जना) मान्छे थियो । उसले त्यस बथानका मृगहरू सजिलोसँग, रमाइलोसँग र सुरक्षित रूपले आउने-जाने गर्ने बाटो थुनी एउटा मात्र बाटो (एकचर) नराम्रो बाटो खोली त्यसमा जाल (=एकचारी) बिछ्यायो । यसरी मृगहरूको त्यो ठूलो बथान यथासमय विपद्मा परेर मासियो । भिक्षु हो ! त्यो विशाल मृगहरूको बथानको हित गर्ने, भलो गर्ने (एक जना अर्को) मान्छे (पर्नि) थियो । उसले सजिलैसँग, रमाइलोसँग र सुरक्षाका साथ जान-आउन हुने त्यो बाटो खोली खराब बाटोचाहिँ बन्द गर्‍यो । जाललाई भताभुङ्ग पार्‍यो । फलस्वरूप मृगहरूको बथान पछि बढ्दै गएर ठूलो भयो ।”

१२. “भिक्षु हो ! मैले यो उपमा (=उदाहरण) अर्थबोध गराउनको निमित्त बताएको हुँ । यहाँ यसको अर्थ हो, - भिक्षु हो ! बडेमाको, गहिरो पोखरी भनेको काम (वासना, भोग) को नाम हो । मृगहरूको विशाल बथान भनेको प्राणीहरू हुन् । अनर्थ गर्ने, हानि गर्ने बिगार गर्ने मान्छे भनेको पापीमार हो । खराब बाटो भनेको आठवटा मिथ्या मार्ग हुन्, - (१) मिथ्यादृष्टि, (२) मिथ्यासङ्कल्प, (३) मिथ्यावचन, (४) मिथ्याकर्मान्त, (५) मिथ्याआजीव, (६) मिथ्याव्यायाम, (७) मिथ्यास्मृति र (८) मिथ्यासमाधि । एकचर भनेको नन्दी (=राग) को नाउँ हो, एकचरी भनेको अविद्याको नाउँ हो ।”

“भिक्षु हो ! हित गर्ने, भलो गर्ने (अर्थाकाङ्क्षी, हिताकाङ्क्षी, योगक्षेमाकाङ्क्षी) मान्छे भनेको तथागत, अर्हत्, सम्यक्सम्बुद्ध हो । सजिलोसँग, रमाइलोसँग, सुरक्षितरूपले आउने-जाने बाटो भनेको

आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग हो, - (१) सम्यक्दृष्टि, (२) सम्यक्सङ्कल्प, (३) सम्यक्वचन, (४) सम्यक्कर्माज्ज, (५) सम्यक्आजीव, (६) सम्यक्व्यायाम, (७) सम्यक्स्मृति र (८) सम्यक्समाधि ।”

१३. “भिक्षु हो ! यसरी मैले क्षेम (=स्वास्तिक), प्रीति गमनीय मार्ग खोलें । दुवैतिरबाट एकचर कुमार्ग बन्द गर्ने, एकचारिका (अविद्या) भताभुङ्ग पारें । भिक्षु हो ! श्रावकहरूका हितैषी, अनुकम्पक शास्ताले अनुकम्पा राखेर जे गर्नुपर्ने हो, त्यो मैले तिमीहरूको निमित्त गरिदिउँ । भिक्षु हो ! यहाँ वृक्षमूल छ, एकान्त ठाउँ छ, ध्यानमा लाग । भिक्षु हो ! प्रमादी नहोओ, पछि पछुताउनु पर्ने नहोओ - यो तिमीहरूका लागि मेरो अनुशासन हो ।”

१४. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

ट्रिधावितक-सुत्त समाप्त ।

२०. वितर्कसण्ठान-सुत्त

(वितर्कसंस्थानसूत्र)

१. अकुशल निमित्तको ठाउँमा कुशल निमित्तलाई मनमा धारण गर्ने

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ उहाँले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! चित्तमा (=चित्तको अनुशीलनमा) लागेको भिक्षुले बेला मौकामा यी पाँच निमित्तलाई (कारणसहित विचार गरी) मनमा राख्नुपर्छ । के-के पाँच ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले जुन निमित्तलाई लिएर, मनमा धारण गर्दा राग-द्वेष-मोह भएको खराब (=पापक) अकुशल वितर्क उत्पन्न भयो भने, ... भिक्षुले त्यस्ता निमित्तको ठाउँमा अर्को असल निमित्तलाई मनमा धारण गर्नुपर्दछ । उसले त्यस्ता निमित्तको (ठाउँमा) अर्को असल कुशल निमित्तलाई धारण गर्नेबित्तिकै छन्दसम्बन्धी, द्वेषसम्बन्धी, मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू सबै प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् । यिनीहरू सबै प्रहीण भएपछि चित्त भित्र स्थिर रहन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ । भिक्षु हो ! जस्तै - कुनै एक सिकर्मी अथवा उसको चेलाले काठको कीलाले ठूलो ठुटो बाहिर फिन्छ । त्यस्तै, भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले जुन निमित्तलाई लिएर, मनमा (निमित्तलाई) धारण गर्दा राग-द्वेष-मोह भएको खराब अकुशल वितर्क उत्पन्न भयो भने ... भिक्षुले त्यस्ता निमित्तको ठाउँमा अर्को असल निमित्तलाई मनमा धारण गर्नुपर्दछ । उसले त्यस्ता निमित्तको ठाउँमा अर्को असल कुशल निमित्तलाई धारण गर्नासाथ छन्द-सम्बन्धी, द्वेषसम्बन्धी, मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू सबै प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् । उनीहरू सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ ।”

२. अकुशल वितर्कको आदीनवको जाँच

२. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुलाई त्यस्ता निमित्तको ठाउँमा अर्को असल निमित्तलाई मनमा धारण गरे पनि छन्दसम्बन्धी, द्वेषसम्बन्धी, मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू नै भइरहेमा भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस्तो वितर्कको आदीनव (=दोष, दुष्परिणाम) जाँच्नुपर्दछ - यो मेरो वितर्क अकुशल हो, यो मेरो वितर्क दोषयुक्त (=सावद्य) हो, यो मेरो वितर्क दुःख विपाक (=फल दिने) हो । त्यस्तो वितर्कको आदीनव जाँच गर्दा राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् । तिनीहरू सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ । भिक्षु हो, जस्तो - राम्रो सिँगारपटार गर्नुपर्ने

नवयुवक वा नवयुवतीको घाँटीमा मरेको सर्प, मरेको कुकुर, मरेको मान्छे भुन्डयाइयो भने ऊ घिनाउँछ (घिनाउँछे) । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, त्यस भिक्षुलाई त्यस्ता निमित्तको ठाउँमा अर्को असल कुशल निमित्तलाई मनमा धारण गरे तापनि छन्दसम्बन्धी, द्वेषसम्बन्धी, मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्क उत्पन्न नै भइरहेमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस्तो वितर्कको आदीनव जाँचुपर्दछ – यो मेरो वितर्क अकुशल हो, यो मेरो वितर्क सावद्य हो, यो मेरो वितर्क दुःखविपाक हो । त्यस्तो वितर्कको आदीनवको जाँच गर्दा राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् । यिनीहरू प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ ।”

३. अकुशल वितर्कको सम्भना मनमा नराख्ने

३. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुलाई त्यस्तो वितर्कको आदीनव जाँच गर्दा पनि छन्दसम्बन्धी अकुशल वितर्क उत्पन्न नै भइरहेमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस्तो वितर्कलाई सम्भन हुँदैन, मनमा राख्न हुँदैन । त्यस्तो वितर्कलाई सम्भन भने मनमा राखेन भने राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् । यिनीहरू सबै प्रहीण हुनासाथ चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ । भिक्षु हो ! जस्तै – आँखाको अगाडि देखिएको रूप हेर्न मन नपराउने आँखा भएको मान्छेले त्यसबाट (आफ्नो) दृष्टि फेर्छ मोड्छ, अथवा अन्तैतिर हेर्छ, भिक्षु हो ! त्यसरी नै, त्यस भिक्षुलाई त्यस्तो वितर्कको आदीनव जाँच्दा पनि छन्दसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू उत्पन्न भइरहेमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस्ता वितर्कलाई सम्भन हुँदैन, मनमा राख्न हुँदैन । त्यस्ता वितर्कको सम्भना गरेन भने, मनमा राखेन भने राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् । यिनीहरू सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ ।”

४. अकुशल वितर्कको संस्कारको संस्थानलाई सम्भने

४. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुलाई त्यस्ता वितर्कको आदीनव नसम्भे पनि मनमा नराखे पनि छन्दसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू उत्पन्न भइरहेमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस्ता वितर्कका संस्कारका संस्थान (=आकार) लाई मनमा राख्नासाथ राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् । भिक्षु हो ! जस्तै, बेसरी दगुरिरहेको मान्छेलाई यसो (मनमा) लाग्न सक्छ – ‘म किन बेसरी दगुरिरहेछु ? किन म बिस्तारै नहिउँ ?’ भनेर ऊ बिस्तारै जान्छ । (फेरि) उसलाई (मनमा) यस्तो लाग्छ – ‘किन म बसिरहनुपर्ने ? किन म नलेट्टु ?’ भनेर ऊ लेट्छ । भिक्षु हो ! यसरी नै त्यस मान्छेले स्थूल ईर्यापथ (चाल, ढङ्ग, हिंडाई) बदलेर सूक्ष्म चाल सकाउँछ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, भिक्षुलाई त्यस्तो वितर्कको आदीनव नसम्भे पनि, मनमा नराखे पनि, छन्दसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू उत्पन्न भइरहेमा, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले त्यस्ता वितर्कका संस्कारका संस्थान (=आकार) को सम्भना मनन गर्नासाथ राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् ।”

५. चित्तले चित्तको निग्रह गर्ने

५. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुका हकमा त्यस्ता वितर्कका संस्कारका संस्थानको सम्भना गरिरहे पनि छन्दसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू उत्पन्न भइरहे भने, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले दाँतले दाँतलाई

थिचेर, जिब्रोलाई तालुमा टाँसेर, चित्तले चित्तलाई निग्रह (=नियन्त्रण) गर्नुपर्छ, सन्ताप (=जलन, तीव्र ताप), निष्पीडन (=दबाउ) खप्नुपर्छ ... । निष्पीडन (=निचोराइ) गरेपछि राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् । ती सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ । भिक्षु हो ! जस्तै - बलियो मान्छेले निर्बल मान्छेलाई टाउको, घाँटी वा काँध समातेर नियन्त्रित गर्छ, थिच्छ, यातना (=सन्तापन) दिन्छ । भिक्षु हो ! त्यस्तै त्यस भिक्षुलाई त्यस्ता वितर्कको संस्कारको संस्थानको सम्भना गर्दागर्दै पनि छन्दसम्बन्धी ... अकुशल वितर्कहरू उत्पन्न भइरहे भने, भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले दाँतले दाँतलाई थिचेर, जिब्रोलाई तालुमा टाँसेर, चित्तले चित्तलाई नियन्त्रित गर्नुपर्दछ, सन्तापन गर्नुपर्दछ, निष्पीडन गर्नुपर्दछ ... निष्पीडन गरेपछि राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छन् । यिनीहरू सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ ।”

६. वितर्कको बाटालाई नियन्त्रित गर्नुपर्छ

६. “भिक्षु हो ! यसरी भिक्षुलाई जुन निमित्तलाई लिएर मनमा धारण गरेपछि राग-द्वेष-मोह भएको खराब (=पापक) अकुशल वितर्क उत्पन्न हुने हो, त्यसको ठाउँमा भिक्षुले कुशलसम्बन्धी निमित्तका सम्भना मनन गर्नेबित्तिकै छन्दसम्बन्धी, द्वेषसम्बन्धी, मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू जम्मै प्रहीण हुन्छन्, नष्ट हुन्छ । ती सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ । ... त्यस्ता वितर्कको आदीनव जाँच्दा राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् ... । ... त्यस्तो वितर्कहरूलाई नसम्भेपछि, मनमा नराखेपछि, राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् ... । त्यस्ता वितर्कका संस्कारका संस्थान (=आकार) लाई मनमा राख्नेबित्तिकै राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् । भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुले दाँतलाई दाँतले थिचेर, जिब्रोलाई तालुमा टाँसेर, चित्तले चित्तलाई नियन्त्रित गरेर सन्तापन गरेपछि, निष्पीडन गरेपछि राग-द्वेष-मोहसम्बन्धी अकुशल वितर्कहरू प्रहीण हुन्छन् ... । ती सबै प्रहीण भएपछि चित्त आफूभित्रै स्थिर हुन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ ।”

७. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

वितकसण्ठान-सुत्त समाप्त

सीहनाद वर्ग समाप्त ।

२१. ककचूपम-सुत्त

(ऋकचोपमसूत्र)

१. मौलिय फाल्गुनको कुरा

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् मौलिय फाल्गुन (मौलिय फग्गुन) भिक्षुणीहरूसँग बढीभन्दा बढी संसर्ग (=हिमचिम) गर्दथे । यिनीहरूको संसर्ग बढेर कुन हदसम्म पुग्यो भने, यदि कसैले आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनको अगाडि भिक्षुणीहरूबारे कुरा भिक्त्यो भने, त्यससित उनी बेसरी रिसाएर अधिकरण (=सङ्का सामु अभियोग लगाउने) गर्दथे । फेरि, कुनै भिक्षुले भिक्षुणीहरूका सामु आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनका विषयमा कुरा गर्नु भनेर ऊसित तिनीहरू निकै रिसाई भगडा गर्दथे । यसरी ती भिक्षुणीहरू र आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनका बीचमा घनिष्ठ संसर्ग हुँदैथियो ।”

अनि कुनै एक जना भिक्षु भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको त्यस भिक्षुले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गर्नु— “भन्ते ! आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनले भिक्षुणीहरूसित अधिकतम संसर्ग गरिहेका छन् । यिनीहरूको हिमचिम (=संसर्ग) कतिसम्म बढिसकेको छ भने कसैले आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनका सामु भिक्षुणीहरूको भिक्षुणीहरूको अगिल्तीर आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनबारे कुरा चलाएमा उधुम रिसाएर बाभने गर्छन् । यसरी हिजोआज आयुष्मान् मौलिय फाल्गुन र भिक्षुणीहरूका बीचमा हिमचिम गहिरिँदैछ ।”

त्यसपछि भगवान्ले एक जना भिक्षुलाई सम्बोधन गरी भन्नुभयो — “जाऊ, भिक्षु, तिमी मौलिय फाल्गुनकहाँ गई मैले यसो भनेर पठाएको छु भने — “आवुसो फाल्गुन ! तिमीलाई शास्ताले डाक्नु भएको छ ।” ‘हुन्छ, हवस, भन्ते !’ भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिँदै त्यो भिक्षु आयुष्मान् मौलिय फाल्गुन भएको ठाउँमा गयो । उसले उनलाई यसो भन्यो “आवुसो फग्गुन ! तिमीलाई शास्ताले डाक्नुभएको छ । ‘हवस, आवुसो !’ भन्दै आयुष्मान् मौलिय फग्गुन भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गर्दै एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् मौलिय फाल्गुनलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो —

४. “फग्गुन ! के तिमीले हिजोआज भिक्षुणीहरूसँग अधिकाधिक संसर्ग गरिहेछौ भन्ने कुरा साँचो हो ? तिमीहरूको संसर्ग कुन हदसम्म बढिसकेको छ, भने कसैले तिम्रा सामु भिक्षुणीहरूबारे कुरा गरेमा ऊसङ्ग तिमी निकै रिसाएर बाभन्छौ । फेरि, कुनै भिक्षुले भिक्षुणीहरूका सामु तिम्रोबारे कुरा चलाएमा ऊसङ्ग भिक्षुणीहरू चौपट रिसाएर बाभिरहन्छन् । यसरी तिमीहरूले घनिष्ठ संसर्ग गरिहेका हो ?”

“हो, भन्ते !”

५. “फग्गुन ! के कुलपुत्र भएका तिमी श्रद्धापूर्वक घर छाडेर, अनगारिक भएर प्रव्रजित भएका होइनौ ?”

“हो, भन्ते !”

“फग्गुन ! तिमीजस्तो श्रद्धापूर्वक घर छाडेर ... प्रव्रजित भएका कुलपुत्रका लागि भिक्षुणीहरूसित धेरैभन्दा धेरै हिमचिम गर्नु मनासिब ठहरिन्न । त्यसैले तिम्रा सामुन्ने कसैले भिक्षुणीहरूका विषयमा कुरा गरेमा, फग्गुन ! तिमीभित्र रहेको जुन छन्दराग हो, ... वितर्क हो, त्यसको परित्याग गर । फग्गुन ! यहाँ तिमीले यो शिक्षा लिनुपर्दछ – ‘आफ्नो चित्तमा विकार आउन दिन्न, मेरो मुखबाट दुर्वचन निस्कन दिन्न, द्वेषरहित, मैत्रीभावपूर्ण हितकारक र अनुकम्पक हुनेछु’ । फग्गुन ! यसरी तिमीले शिक्षा लिनुपर्दछ ।”

६. “फग्गुन ! तिम्रा सामुन्ने नै कसैले ती भिक्षुणीहरूलाई हातले पिटे पनि, इँटले हिकाए पनि, लट्टीले हाने पनि, शस्त्रले प्रहार गरे पनि, फग्गुन ! तिमीभित्र रहेको जुन छन्दराग ... हो, त्यसलाई परित्याग गर । फग्गुन ! तिमीले त्यहाँ यसरी सिक्नुपर्दछ – ‘मेरो चित्तमा विकार आउन दिन्न, मेरो मुखबाट दुर्वचन निस्कन दिन्न, द्वेषरहित, मैत्रीभावपूर्णरूपले हितकारक र अनुकम्पक हुनेछु ।”

“फग्गुन ! त्यसकारणले तिम्रा सामुन्ने कसैले भिक्षुणीहरूबारे कुरा काटे पनि, फग्गुन ! तिमीभित्र रहेको जुन छन्दराग ... हो, त्यसलाई त्याग गर ... मैत्रीभावले हित गर्ने अनुकम्पक ... हुनेछु ।’ फग्गुन ! यस्ता तिमीले सिक्नुपर्दछ ।”

“फग्गुन ! त्यसकारणले तिम्रा सामुन्ने कसैले भिक्षुणीहरूलाई हातले पिटे पनि ... फग्गुन ! तिमीभित्र रहेको जुन छन्दराग ... हो, त्यसको परित्याग गर ... मैत्रीभावले हित गर्ने अनुकम्पक हुनेछु’ । फग्गुन ! यसरी तिमीले सिक्नुपर्दछ ।”

२. स्मरण गराउनु मात्र तथागतको कर्तव्य

७. त्यसपछि भगवान्‌ले ती (सामुन्ने उपस्थित) भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो, “भिक्षु हो ! एक समय भिक्षुहरूले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पारे । भिक्षु हो ! एकपल्ट मैले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरें – भिक्षु हो ! मैले एकासन भोजन सेवन गरें । ... एकासन भोजन सेवन गरेको बेला (आफूले आफैँमा) शरीरमा स्वस्थ, निरोग, स्फूर्तिदायक, बलिष्ठ र छाँटकाँट मिलेको पाएँ । आओ, भिक्षु हो ! तिमीहरू पनि एकासन भोजन सेवन गर्ने होऔ । एकासन भोजनको सेवनबाट शरीर स्वस्थ, निरोग, स्फूर्तिदायक, बलिष्ठ र सुडौल हुन्छ । भिक्षु हो ! मैले तिनीहरूमा अनुशासन गरिरहनुपर्ने आवश्यकता रहेन । ... भिक्षुहरूलाई स्मरण गराउनु मात्र मेरो काम हो । भिक्षु हो ! यति काम मैले (तिमीहरूलाई) एकपल्ट मात्र सम्भाउनु पर्याप्त छ ।”

८. “भिक्षु हो ! जस्तो कि – विशाल समथर चउरमा कोरासहित असल घोडाहरू जोतिएको (एउटा) रथ छ । त्यसमा कुनै सिपालु, रथ हाँक्नमा पोख्त सारथी बस्न आउँछ, उसले देब्रे हातले घोडाको लगाम समात्छ र दाहिने हातले कोरा समातेर जतातिर जानुपर्ने हो, त्यतातिर लैजान घोडालाई इशारा मात्र गर्छ । अनि ती घोडाहरू उतैतिर जान्छन् । भिक्षु हो ! यसरी नै, मेरो काम ती भिक्षुहरू सङ्केतसम्म गर्नु हो, मैले ती भिक्षुहरूलाई अनुशासन गरिरहनु पर्ने आवश्यकता छैन । ... ती भिक्षुहरूलाई स्मरण गराउनु मात्र मेरो काम हो । भिक्षु हो ! यति काम मैले एकपल्ट बताएर सम्भाए मात्र पुग्छ । भिक्षु हो ! त्यसकारण तिमीहरूले पनि आ-आफ्ना अकुशलता छाड । कुशल धर्मतिर लाग । मैले बताएअनुसार यसरी तिमीहरूलाई यस धर्मविनयमा वृद्धि-विरुद्धि-विपुलता प्राप्त हुन्छन् ।”

९. “भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ – (कहीं) गाउँ वा निगमनजिकै सालको घना वन छ । त्यो वन विभिन्न प्रकारका रूखहरूले बाक्लिएको छ । त्यहाँ कुनै मानिस आइपुग्छ । त्यस मानिसले वनजङ्गललाई फाइदा गर्न, त्यहाँ राम्रो पार्न त्यस वनजङ्गलमा रहेका रूखहरूको रस चुस्ने जङ्गली बोट-बुट्यान, बाङ्गाटिङ्गा हाँगाबिँगा काट्न लगाउँछ, फारपात सोहोरेर बाहिर फ्याँक्न लगाउँछ, वनजङ्गलभित्र सफासुगधर गराउँछ, रूखहरूलाई व्यवस्थित तुल्याउँछ । भिक्षु हो ! यसरी त्यो सालवनलाई पछि वृद्धि-विरुद्धि-विपुलता प्राप्त हुन्छ । भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि अकुशलतालाई त्याग विपुलता प्राप्त हुन्छ ।”

३. वैदेहीका गृहपत्नीको उदाहरण

१०. “भिक्षु हो ! उहिले यसै श्रावस्तीमा वैदेहीका नाउँ भएकी कुनै एउटी गृहपत्नी (कुलीन महिला) थिइन् । उसको बारे नगरमा यस्तो प्रचार हुन्थ्यो – वैदेहीका गृहपत्नी साह्रै मीठो बोल्ने, साह्रै सीधा, कसैसँग नबाभने महिला हुन् । वैदेहीका गृहपत्नीकी काली नाउँ भएकी एउटी बाठी, फुर्तिली, राम्ररी काम गर्न जान्ने नोकर्नी थिई । एक दिन काली नोकर्नीको मनमा यस्तो विचार आयो – ‘मेरी आर्या (मालिकनी) का बारे वैदेहीका गृहपत्नी साह्रै मीठो बोलीवचन भएकी, साह्रै सीधा, कसैसँग नबाभने महिला हो, भन्ने प्रचार भइरहेको छ । के मेरी मालिकनीमा भित्रैदेखि रिस भए पनि रिस नभिकेकी हुन्, अथवा भित्रैदेखि रिस नभएर रिस नभिकेकी हुन्, ? मैले राम्ररी काम गरिदिएवापत मेरी मालिकनीमा भित्रैदेखि रिस भए पनि रिस भिक्नु नपरेको हो, अथवा (रिस) नभएरै नभिकेकी हुन्, ? किन आज म मालिकनीको जाँच नगरूँ ?’ भिक्षु हो ! अनि काली नोकर्नी घाम लागेपछि (मात्र) अबेर उठी । भिक्षु हो ! त्यसपछि वैदेहीका गृहपत्नीले काली नोकर्नीलाई यसरी माली गरी – ‘अरे (कस्ती) काली रैछ ।’

“के भो त, मालिकनी ?”

“के घाम लागेपछि उठेकी होइनस् ?”

“के भो त, मालिकनी ?”

“घाम लागिसकेपछि उठेर पनि ‘के भो त’ भन्न नअनकनाउने, दुष्ट नोकर्नी” भन्दै रिसले मुरमुरिदै, मुख बङ्ग्याउँदै, आँखा तर्न लागिन् ।”

“भिक्षु हो !” अनि काली नोकर्नीको मनमा यस्तो लाग्यो – मेरी मालिकनीमा भित्रैदेखि रिस नभएर उहाँ रिसाउनु नपरेको होइन रहेछ । फेरि एकचोटि मालिकनीलाई किन नजाचूँ ? भिक्षु हो ! त्यसपछि ऊ घाम भुल्केपछि सबभन्दा अबेर उठेर आई ।

११. “भिक्षु हो ! अनि गृहपत्नी वैदेहीकाले काली नोकर्नीलाई यसरी भुपारिन् – ‘अरे काली !’

“के भो त, मालिकनी ?”

“घाम भुल्केपछि उठेर आउने हो, त ?”

“के भो त, मालिकनी ?”

“भूलमल्ल घाम लागेपछि उठेर पनि अझ ‘के भो त ?’ भन्न सकेकी !” भन्दै मालिकनीले रिसले चूर हुँदै, मुख बङ्ग्याउँदै, आँखा तर्दै कालीलाई जथाभावी गाली गर्न लागिन् ।”

“अनि काली नोकर्नीको मनमा यस्तो लाग्यो – ‘मेरी मालिकनीमा भित्रैदेखि रिस भएर रिस नभिकेको हुँदा, रिस नभएर रिस नभिकेको हुँदा, रिस नभएर रिस भिक्नु नपरेको पनि

होइन रहेछ । फेरि एकपल्ट मालिकनीको राम्ररी जाँच किन नगरूँ ? भिक्षु हो ! त्यसपछि त्यो नोकर्नी भलभली घाम लागेपछि निकै अबेर उठेर आई ।”

१२. “भिक्षु हो ! त्यसपछि वैदेहीका गृहपत्नीले काली नोकर्नीलाई यसरी गाली गरी – ‘अरे काली !’ ”

“के भो त, मालिकनी ?”

“घाम भुल्केपछि उठेर आउने हो, त ?”

“के भो त, मालिकनी ?”

“चाकमा घाम लागेपछि उठेर पनि अभ ‘के भो त ?’ भन्न लाज नमान्ने दुष्ट नोकर्नी भन्दै वैदेहीका गृहपत्नीले मुख बड्ग्याउँदै रिसको भोकमा कालीलाई आग्लोले ठ्यामठ्याम ठोकी । कालीको टाउको फुट्यो । भिक्षु हो ! अनि टाउको फुटेको ठाउँबाट रगत भलभल बग्नु थाल्यो । अनि काली नोकर्नीले छिमेकीहरूले सुन्ने गरी चिच्याउँदै भनी, “हेर, हेर मीठो बोली वचन हुनेको काम ! हेर, हेर, सोभीको काम, हेर, कसैसँग नबाभनेको काम ! आफन्त भन्ने कोही नभएकी म नोकर्नीलाई उठ्न अलि ढिलो हुँदैनमा रिसाएर ... मलाई पिट्ने, मेरो टाउकै फुटाउने ... !”

१३. “भिक्षु हो ! त्यसपछि वैदेहीकाको शहरभरि यस्तो बदनामी भयो – वैदेहीका गृहपत्नी असाध्य नराम्रो बोलीवचन भएकी रहिन्छ, साह्रै छुच्चो रहिन्छ, निकै भगड्याही रहिन्छ ।”

१४. “भिक्षु हो ! यसरी नै, भिक्षु तबसम्म सुवच हुन्छ, सोभो हुन्छ, भगडालु हुँदैन, जबसम्म ऊ अप्रिय शब्दपथ (मानिसहरूले व्यवहार गर्ने शब्दजालको पन्जा) मा पर्दैन । यस्तो अप्रिय शब्दपथमा परेपछि ऊ मीठो बोलीवचनको होइन, सीधासादा होइन, भगडातगडा नगर्ने खालको होइन भन्ने थाहा हुन्छ । भिक्षु हो ! म त्यस्तो भिक्षुलाई मीठो बोलीवचन भएको, सीधासादा, भगडातगडा नगर्ने भन्दिन जो चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, भैषज्य-सामग्री प्राप्त भएपछि मीठो बोलीको हुन्छ, मिजासिलो हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्तो भिक्षु चीवर, पिण्डपात्र, शनासन, भैषज्य-सामग्री प्राप्त नभएपछि मिजासिलो हुँदैन, मीठो बोलीवचनको हुँदैन । भिक्षु हो ! जुन भिक्षु केवल धर्मको सत्कार गर्दैन, गुरुकार गर्दैन, पूजा गर्दैन, मीठो बोलीवचनको हुन्छ, नरम मिजासिलो हुन्छ, उसलाई मात्र म सुवच भन्छु । भिक्षु हो ! त्यसैले तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ – म केवल धर्मको सत्कार गर्दैन, गुरुकार गर्दैन, पूजा गर्दैन, मीठो बोलीवचनको हुनेछु, नरम मिजासिलो हुनेछु । भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा यसरी सिक्नुपर्दछ ।”

४. मैत्री विहार धर्मदेशना

१५. “भिक्षु हो ! अरू (मानिस) हरूले तिमीहरूसित कुराकानी गर्दा अपनाउने यी पाँचवटा वचन-पथ (=कुराकानी गर्ने तरिका) छन् – (१) सामयिक वा असामयिक, (२) यथार्थ वा अयथार्थ, (३) नरम वा कडा (शिष्ट वा अशिष्ट), (४) सार्थक वा निरर्थक, (५) मैत्रीपूर्ण वा द्वेषपूर्ण । भिक्षु हो ! तिमीहरूसित अरू मानिसहरूले चाहे सामयिक (=प्रासङ्गिक) कुरा गरून् वा असामयिक, चाहे यथार्थ कुरा गरून् वा अयथार्थ, चाहे शिष्टतापूर्ण (मिजासिलो) कुरा गरून् वा अशिष्टतापूर्ण, चाहे सार्थक कुरा गरून् वा निरर्थक, चाहे मैत्री पूर्ण चित्तले कुरा गरून् वा द्वेषपूर्ण चित्तले, भिक्षु हो ! त्यहाँ तिमीहरूले यसरी सिक्नुपर्छ – ‘म आफ्नो चित्तलाई बिग्रन दिन्न, नत आफ्नो मुखबाट दुर्वचन नै भिक्छु, मैत्रीभावले हितानुकम्पी भई विहार गर्छु, द्वेषपूर्ण भएर होइन । त्यस विरोधी पुद्गल (=मानिस) लाई मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित (=ओतप्रोत, प्रभावित) पार्छु । उसलाई आरम्भण (=लक्ष्य) गरी सारा लोकलाई विपुल-विशाल-

अपरिमित मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित पारेर, अवैर, अव्यापादित (=द्रोहरहित) आप्लावित पारेर विहार गर्छु ।' भिक्षु हो ! यसरी तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ ।"

(१) पृथ्वीसमान चित्त बनाऊ

१६. "भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ - कुनै मान्छे कोदाली र डालोसहित आई यसो भन्छ - 'म यो पृथ्वीलाई अपृथ्वी पाछु ।' ऊ यता र उता खन्छ, यताउति माटो फ्याक्छ, माटो यता छर्छ, उता छर्छ, अनि ऊ यसो भन्छ - 'तँ अपृथ्वी भइस्, अब तँ अपृथ्वी भइस् ।' भिक्षु हो ! के उसले यस पृथ्वीलाई अपृथ्वी बनायो ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?"

"बनाएन, भन्ते !"

"त्यसो के कारणले ?"

"भन्ते ! यो महापृथ्वी गम्भीर छ, अपरिमेय (=नाप्न, तौलन नसकिने) छ, यस पृथ्वीलाई अपृथ्वी बनाउन सकिन्न । त्यस मान्छेले (व्यर्थ) दुःख र भ्रमेला उठाउनु मात्र हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! यसरी नै अरू (मान्छे) हरूले तिमीहरूसँग कुरा गर्न आउँदा तिमीहरूले यी पाँचवटा वचन-पथद्वारा ... चाहे सामयिक कुरा गरून् वा असामयिक, ... चाहे मैत्रीपूर्ण चित्तले कुरा गरून् चाहे द्वेषपूर्ण चित्तले, भिक्षु हो ! त्यहाँ तिमीहरूले यसरी सिक्नुपर्दछ - 'म आफ्नो चित्तलाई बिग्रन दिन्न, नत मुखबाट दुर्वचन भिक्छु, मैत्रीभावले हितानुकम्पी भई विहार गर्दछु, द्वेषपूर्ण भएर होइन । त्यस विरोधी पुद्गल (=मान्छे) लाई मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित (प्रभावित, नरम) पाछु । उसलाई आरम्भण गरेर, सारा लोकलाई विपुल-विशाल ... मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित पारेर, अवैर, अव्यापादित, आप्लावित पारेर विहार गर्दछु ।' भिक्षु हो ! यसरी तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ ।"

(२) आकाशसमान चित्त बनाऊ

१७. "यदि (कुनै) मान्छेले लाहा अथवा बेसार, नीर अथवा मजिठो साथमा लिई यस आकाशको रूपलाई रँगाउँछु ... भन्यो भने, भिक्षु हो ! के उसले ... आकाशलाई रँगाउन सक्ला ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?"

"सकिन्न, भन्ते !"

"त्यसो के कारणले ?"

"भन्ते ! यो आकाश अरूपी (=रूपहीन) हो, अदर्शनीय (=देख्न नसकिने) हो । यसमा रूप लेख्नु, यसलाई रूप दिनु, अर्थात् रूपवान् बनाउन सकिने काम होइन । त्यस मान्छेले (व्यर्थ) दुःख र भ्रमेला उठाउनु मात्र हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! यसरी नै अरू (मान्छे) हरू तिमीहरूसँग कुरा गर्न आउँदा तिमीहरूले यी पाँचवटा वचनपथद्वारा ... चाहे सामयिक कुरा गरून् वा असामयिक ... चाहे मैत्रीपूर्ण चित्तले कुरा गरून् अथवा द्वेषपूर्ण चित्तले, भिक्षु हो ! त्यहाँ तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ - 'म आफ्नो चित्तलाई बिग्रन दिन्न, नत मुखबाट दुर्वचन भिक्छु, मैत्रीभावले हितानुकम्पी भई विहार गर्दछु, द्वेषपूर्ण भएर होइन । त्यस विरोधी मान्छेलाई मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित (नरम, प्रभावित) पाछु । उसलाई आरम्भण गरेर, सारा

लोकलाई विपुल ... मैत्रीपूर्ण चित्तले अवैर, अव्यापादित, आप्लावित गरेर विहार गर्दछु ।' भिक्षु हो ! यस्ता कुरा तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ ।"

(३) गङ्गासमान चित्त बनाउ

१८. "भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ - कुनै मान्छेले बलिरहेको घाँसको मुट्टा समात्दै आएर यसो भन्छ - 'म यो बलिरहेको घाँसको मुट्टाले यस गङ्गा नदीको समस्त पानीलाई भकभकी तताएर उमाल्छु ।' भिक्षु हो ! के त्यस मान्छेले यस गङ्गाको पानीलाई तताएर उमाल्न सक्ला ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?"

"सक्तैन, भन्ते !"

"त्यसो के कारणले हुन्छ ?"

"भन्ते ! यो गङ्गा धेरै-धेरै पानीले भरिएको छ । उसको एक-दुई मुट्टा घाँसले यसको पानी तताएर उमाल्न सकिने होइन । त्यस मान्छेले (व्यर्थै) दुःख र भ्रमेला उठाउनु मात्र हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! यसरी नै अरू (मान्छे) हरू तिमीहरूसँग कुरा गर्न आउँदा ... चाहे सामयिक कुरा गरून् वा असामयिक ... चाहे मैत्रीपूर्ण भावले कुरा गरून् वा द्वेषपूर्ण चित्तले, भिक्षु हो ! त्यहाँ तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ - 'म आफ्नो चित्तलाई बिग्रन दिन्न, नत मुखबाट दुर्वचन नै भिक्छु, मैत्रीभावले हितानुकम्पी भई विहार गर्दछु द्वेषपूर्ण चित्तले होइन । त्यस विरोधी मान्छेलाई मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित पार्छु । उसलाई आरम्भण गरेर, सारा लोकलाई विपुल ... मैत्रीपूर्ण चित्तले अवैर, अव्यापादित, आप्लावित पारेर विहार गर्छु ।' भिक्षु हो ! तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ ।"

(४) छालाको खलाँतीसमान चित्त बनाउ

१९. "भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ - माडिएको, बेसरी माडेर चिप्लो र कमलो पारिएको, कपासजस्तै नरम पारिएको, दरो र साह्रो नभएको बिरालोको छालाले बनाइएको खलाँती छ । अनि उसले म यसलाई काठको डन्डा वा लट्टीले पिटेर दरो र साह्रो बनाउँछु भन्थो भने भिक्षु हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ - त्यस मान्छेले त्यस ... खलाँतीलाई दरो र साह्रो पार्न सक्ला ?"

"सक्तैन, भन्ते !"

"त्यसको के कारण हो ?"

"भन्ते ! त्यो छालाको खलाँती माडेर, बेसरी मर्दन गरेर चिप्लो र कमलो पारिएको, कपासजस्तो नरम पारिएको र कति पनि दरो र साह्रो हुन छाडेको छ । त्यस मान्छेले (व्यर्थै) दुःख र भ्रमेला उठाउनु मात्र हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! यसरी नै अरू (मान्छे) हरूले तिमीहरूसँग कुरा गर्न आउँदा तिमीहरूले यी पाँचवटा वचन-पथद्वारा ... चाहे सामयिक वा असामयिक ... चाहे मैत्रीपूर्ण चित्तले कुरा गरून् वा द्वेषपूर्ण चित्तले, भिक्षु हो ! त्यहाँ तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ - 'म आफ्नो चित्तलाई बिग्रन दिन्न, नत मुखबाट दुर्वचन नै भिक्छु, मैत्रीभावले हितानुकम्पी भई विहार गर्दछु, द्वेषपूर्ण भएर होइन । त्यस विरोधी मान्छेलाई मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित पार्छु । उसलाई आरम्भण गरेर, सारा लोकलाई विपुल ... मैत्रीपूर्ण

चित्तपूर्ण चित्तले अवैर, अव्यापादित, आप्लावित पारेर विहार गर्छु ।' भिक्षु हो ! तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ ।"

(५) करौतीको उपमा

२०. "भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई (कुनै) चोर, डाँकाले चाहे दोहोरो दाँती भएको करौतीले शरीर चिरे पनि (तिमीहरूले) उसप्रति आफ्नो मनमा दोषयुक्त चित्त राख्यौ भने ऊ मेरो शासनकर (=उपदेश-अनुसार अभ्यास आचरण गर्ने) हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यहाँ पनि तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ - 'म आफ्नो चित्तलाई बिग्रन दिन्न नत मुखबाट दुर्वचन नै भिक्छु, मैत्रीभावले हितानुकम्पी भई विहार गर्दछु, द्वेषपूर्ण चित्तले होइन । त्यस विरोधी मान्छेलाई मैत्रीपूर्ण चित्तले आप्लावित पाछु । उसलाई आरम्भण गरेर, सारा लोकलाई विपुल ... मैत्रीपूर्ण चित्तले अवैर, अव्यापादित, आप्लावित पारेर विहार गर्छु ।' भिक्षु हो ! तिमीहरूले यस्ता कुरा सिक्नुपर्दछ ।"

२१. "भिक्षु हो ! तिमीहरूले यस करौतीको उपमा (ककचूपमा) लाई बारम्बार मनमा राख । भिक्षु हो ! तिमीहरूले उपर्युक्त वचनपथलाई धेरथोर मन नपराएको हो, कि ?"

"होइन, भन्ते !"

"भिक्षु हो ! त्यसैले यस ककचूपमा उपदेशलाई निरन्तर मनमा राख । तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितसुख हुनेछ ।"

२२. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

२२. अलगद्दूपम-सुत्त

(अलगदोपमसुत्र)

१. अधि गिद्ध मार्ने अरिष्ट भिक्षुको कुरा

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् गन्धबाधि-पुब्ब (अधिअधि गिद्ध मार्ने) अरिष्ट भिक्षुको मनमा यसो भ्रान्त धारणा उत्पन्न भयो - 'भगवान्ले दिनु भएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु कि भगवान्ले जुन धर्मलाई अन्तरायिक (=विघ्नकारक) भनेर बताउनु भएको छ, तिनको आचरण गरे पनि अन्तरायकारक (=विघ्न वा बाधाकारक) हुँदैन ।' धेरै भिक्षुहरूले (यसो) सुने - 'अरिष्ट भिक्षुको मनमा भगवान्ले अन्तरायिक भनेर बताउनु भएका धर्म-सेवन (=आचरण) गरे पनि अन्तरायिक हुँदैन भन्ने तरिकाले बुझेको छु भन्ने भ्रान्त धारणा उत्पन्न भएको छ ।' त्यसपछि ती भिक्षुहरू अरिष्ट भिक्षु बसेको ठाउँमा आइपुगे । (त्यहाँ) गएर ... अरिष्ट भिक्षुलाई यसो भने - "आवुसो अरिष्ट ! के तिमीमा साँच्चै यस्तो भ्रान्त धारणा (=दृष्टि) उत्पन्न भइरहेको छ ? भगवान्ले दिनु भएको उपदेश तिमीले यसरी जानेको छु भन्थ्यौ - भगवान्ले जुन अन्तरायिक धर्म भनेर बताउनु भयो, त्यसको सेवन गरे पनि कति पनि अन्तरायिक (बाधक) हुँदैन ?"

"हो, आवुसो !"

२. त्यसपछि ती भिक्षुहरूले अरिष्ट भिक्षुले लिएको भ्रान्त धारणा हटाउन उसलाई राम्ररी सम्झाउने बुझाउने तरिकाले भने - "आवुसो अरिष्ट ! त्यसो नभन । भगवान्लाई गलत कुराको आरोप लगाउनु ठीक छैन । भगवान्ले कहिले पनि यसो भन्नुहुने छैन । आवुसो अरिष्ट ! भगवान्ले अन्तरायिक धर्मलाई अनेक प्रकारले अन्तरायिक धर्म नै हो भनेर बताउनु भएको छ । (त्यसको) सेवन गर्नेबित्तिकै विघ्नकारक (=बाधक) हुन्छ भनेर उहाँबाट आज्ञा भएको छ । भगवान्ले काम (भोग, विषय) लाई असाध्य, दुःखदायक, कष्टदायक हो, भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको छ । भगवान्ले कामलाई अस्थिकङ्काल^{१४१} जस्तो ... , मासुको डङ्गुरजस्तो ... , घाँसको थुप्रोमा लागेको आगोजस्तो ... , आगोले पोले जस्तो ... , सपनाजस्तो ... , याचितकोपम (=मगन्तेलाई गहना) जस्तो ... , रूखमा फलेको फलजस्तो ... । घाउ पार्ने छुराजस्तो ... , घोच्ने भालाजस्तो ... , सर्पको टाउकोजस्तो भन्नु भएको छ । भगवान्ले कामलाई यो अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको छ ।"

यसरी ती भिक्षुहरूले राम्ररी सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि ... अरिष्ट भिक्षुले त्यस भ्रान्त धारणालाई दरोरूपले ग्रहण गरिरह्यो ... (पूर्ववत्) ।

३. ती भिक्षुहरूले ... अरिष्ट भिक्षुको त्यो गलत धारणा हटाउन नसकेपछि उनीहरू भगवान् रहनु भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई यसरी निवेदन गरे - “भन्ते ! ... अरिष्ट नाउँ भएका भिक्षु एक जनाले के गलत धारणा लिएको छ, भने - ‘भगवान्ले दिनु भएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु - भगवान्ले जुन अन्तरायिक भनेर बताउनु भएको धर्म हो, त्यसको सेवन गरे पनि अन्तरायिक (=बाधक) हुँदैन ।’ भन्ते ! हामीहरूले भिक्षु अरिष्टको गलत धारणा सुन्यौं । भन्ते ! उसले यस्तो कुरा बताएपछि हामीहरूले उसलाई यसो भनेर सम्भायौं - ‘आवुसो अरिष्ट ! त्यसो नभन । भगवान्लाई गलत कुराको आरोप नलगाऊ । भगवान्लाई गलत आरोप लगाउनु ठीक छैन । भगवान्ले कहिले पनि यसो भन्नुहुने छैन । आवुसो अरिष्ट ! भगवान्ले अनेक प्रकारले ^{१४२} ... कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको छ ।’ यसरी हामीहरूले राम्ररी सम्भाउँदा बुझाउँदा पनि अरिष्ट भिक्षुले त्यस गलत धारणालाई दरोसँग ग्रहण गरिराखेको छ ... (पूर्ववत्) ... । भन्ते ! हामीहरूले अरिष्ट भिक्षुलाई राम्ररी सम्भाए बुझाए पनि उसको यस गलत धारणालाई हटाउन नसकेकोले भगवान्समक्ष यो कुरा निवेदन गर्न आएका हौं ।”

४. त्यसपछि भगवान्ले कुनै एक जना भिक्षुलाई बोलाएर भन्नुभयो, - आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो वचनले ... अरिष्ट भिक्षुलाई भन - ‘आवुसो अरिष्ट ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ ।’ “हुन्छ, हवस्, भन्ते !” भनी त्यो भिक्षु अरिष्ट भिक्षु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ पुगेर उसले यसो भन्यो - “आवुसो ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ ।” “हुन्छ, आवुसो !” भनी अरिष्ट भिक्षु भगवान् रहनु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेका ... अरिष्ट भिक्षुलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “आवुसो अरिष्ट ! के साँच्चै तिमीमा यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भएको हो, - भगवान्ले जुन अन्तरायिक भनेर बताउनु भएको छ त्यसको सेवन गरे पनि कति पनि अन्तरायिक (=बाधक) हुँदैन ?”

“हो, भन्ते !”

“मोघपुरुष ! मैले कसैलाई यसो भनेर उपदेश दिएको तिमीले सुनेका थियौं ? मोघपुरुष ! मैले अनेक तरिकाले अन्तरायिक धर्मलाई अन्तरायिक धर्म भनेरै उपदेश दिएको छु, (त्यसको) सेवन विघ्नकारक हुन्छ भनेको छु । मैले कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदाक हो भनेर नै भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताएको छु । मैले कामलाई अस्थिकङ्काल ... , मासुको डड्गुरजस्तो ... , घाँसको थुप्रोमा लागेको आगोजस्तो ... , आगोले पोलेजस्तो ... , सपनाजस्तो ... , मगन्तेलाई गहनाजस्तो ... , रूखमा फलेको फलजस्तो ... , घाउ पार्ने चुपी वा छुरीजस्तो ... , घोच्ने भालाजस्तो ... , सर्पको टाउकोजस्तो भनेर बताएको छु । के मैले कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर नै भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताएको होइन र ? मोघपुरुष ! तिमीले राम्ररी ठीक तवरले बुझ्न नसकेको कुरामा उल्टो मलाई आरोप लगाइरहेछौं । आफूलाई नै हानि गरिरहेछौं, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछौं, मोघपुरुष ! यसबाट तिमीलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ ।”

५. त्यसपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! तिमीहरूले के सोच्यौं - के यो अरिष्ट भिक्षुले यो धर्मविनय अलिकति सिक्न सक्ला ?”

“के सिक्ला र, भन्ते ! (यसले सिक्न) सक्दैन ।”

भिक्षुहरूले यस्तो उत्तर दिएपछि अरिष्ट भिक्षु नबोलीकन लठेबोजस्तो कुम खुम्च्याएर, टाउको निहुराएर, घोसो मुन्टो लाएर चिन्तित भएर चुप लाग्यो । अनि भगवान्‌ले ... चुप लागेको अरिष्ट भिक्षुतिर हेरेर यसो भन्नुभयो - तिमीले गलत धारणा लिइरहेका थियौ भन्ने कुरो (अब) बोध गर । (अहिले) यहाँ म भिक्षुहरूसँग सोध्छु ।”

६. त्यसपछि भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई यसरी सम्बोधन गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि मैले यस्तो तरिकाले धर्मोपदेश दिइरहेको देखे सुनेका छौ, जसरी ... अरिष्ट भिक्षुले आफूले राम्ररी बुझ्न नसकेको कुरामा उल्टो ममाथि आरोप लगाइरहेको छ, यसरी आफैलाई नोक्सान गरिरहेछ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ ?”

“देखेनौं, सुनेनौं, भन्ते ! भगवान्‌ले त अनेक प्रकारले ...^{१४३}... कामलाई अतीव दुःखदायक, कष्टदायक हो भनेर भयङ्कर दुष्परिणामको कुरा बताउनु भएको (तथ्य) नबुझेका हुनाले अरिष्ट भिक्षुले राम्ररी यथार्थरूपले बोध गर्न नसकेको कुरामा (तपाईं) भगवान्‌लाई आरोप लगाइरहेछ, आफूलाई हानि गरिरहेछ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ । यसबाट उसलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ ।”

“भिक्षु हो ! यसले (अरिष्ट भिक्षुले) काम (विषय) देखि परको, काम संज्ञादेखि परको, काम-वितर्कदेखि परको सेवन (=आचरण) गर्नु भनेको सम्भव छैन ।”

२. दुर्गृहीत धर्मबाट दुःख हुने

७. “भिक्षु हो ! यहाँ कुनै-कुनै मोघपुरुषहरूले सूत्र, गेय्य, व्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भुत धर्म, वैदुल्य धर्म (भने) धारण त गर्छन् । उनीहरूले यी धर्म धारण गरे पनि यिनका ... अर्थलाई प्रज्ञाले पारख गर्दैनन् । अर्थलाई प्रज्ञाले पारख गरेन भने उनीहरूले यी धर्मको आशय बुझ्न सक्दैनन् । उनीहरूले कि त उपारम्भ (गृहस्थहरूबाट चीवरादिको लाभ गर्न) का लागि कि त भविष्यमा (प्रब्रज्याको ज्येष्ठताको आधारमा) प्रमुख (सङ्घनायक) पद लाभ गर्न यस धर्मलाई अपनाउँछन् । यसरी उनीहरूले यस धर्मको अर्थलाई अनुभव गर्न पाउँदैनन् । उनीहरूले गलत तरिकाले (=दुर्गृहीत) धारण गरेको हुनाले यस्तो धर्मधारण उनीहरूका निमित्त चिरकालसम्म अहितकर र दुःखदायी हुनेछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? धर्मलाई गलत तरिकाले धारण गरेको (=दुर्गृहीत) कारणले ।”

सर्पको उपमा

“भिक्षु हो ! जस्तै (उदाहरणार्थ) - सर्प (=अलगद्) खोजिरहने मान्छे (=अलगद्गवेषी) ले सर्प खोज्दै जाँदा एउटा ठूलो सर्प देख्छ । अनि (उसले) त्यस सर्पको शरीर वा पुच्छर समात्यो भने त्यसले फर्केर उसको हात पाखुरा वा जीउको कुनै भागमा डस्छ । अनि सोही कारणले त्यो मान्छे मर्छ वा (उसले) मरेजतिकै दुःख पाउन सक्छ । त्यसो के कारणले भएको हो ? भिक्षु हो ! सर्पलाई गलत तरिकाले समातेको (=दुर्गृहीत) कारणले हो । भिक्षु हो ! यहाँ यसरी नै कुनै-कुनै मोघपुरुषहरूले सूत्र, गेय्य, व्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भुत धर्म, वैदुल्य धर्म भने धारण गर्छन् नै । उनीहरू यस्तो धर्म धारण गरेर पनि त्यसलाई प्रज्ञाले पारख गर्दैनन् ... (पूर्ववत्) ... धर्मलाई गलत

तरिकाले समातेको कारणले उनीहरूलाई चिरकालसम्म अहित र दुःख भइरहन्छ । त्यसो के कारणले हुन्छ ? धर्मलाई गलत गरिकाले ग्रहण गरेकोले हो ।”

३. सुगृहीत धर्मले सुख हुन्छ

८. “भिक्षु हो ! यहाँ कुनै-कुनै कुलपुत्रहरूले सूत्र, गेय्य, व्याकरण, गाथा, उदान, इतिवृत्तक, जातक, अद्भुत धर्म, वैदल्य धर्म पनि धारण गर्छन् । यस्तो धर्म धारण गरेअनुसार त्यसको ... अर्थलाई प्रज्ञाले पनि पारख गर्छन् । यिनीहरूले उपारम्भ (=चीवरादि) लाभको निमित्त यो धर्म धारण गरेका होइनन् नत भविष्यमा सङ्ग प्रमुख हुने लाभको निमित्त नै । यिनीहरू धर्मको अर्थ अनुभव गर्न पाउँछन् । यिनीहरू चिरकालसम्म हित र सुख पाउन सक्छन् । त्यसो के कारणले हुन्छ ? धर्मलाई सही तरिकाले ग्रहण गर्नाले ।”

सर्पको उपमा

“भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ – सर्प खोजिरहने मान्छेले सर्प खोज्दै जाँदा एउटा ठूलो सर्पलाई देख्छ । उसले त्यसलाई दरोसँग अजपद दण्ड (=सनासोजस्तो च्याप्ने सर्प समाउने ज्याभल) ले समात्छ, दरोसँग घाँटी अँट्याउने गरी समात्छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि त्यस सर्पले उसलाई हातमा, पाखुरामा वा जीउमा कतै बेरे पनि नत उसको मरण हुन्छ, नत उसले मरणजस्तो दुःख नै पाउँछ । त्यसो के कारणले हुन्छ ? भिक्षु हो ! सर्पलाई सही तरिकाले समातेको (=सुगृहीत) कारणले । भिक्षु हो ! यहाँ यसरी नै कुनै-कुनै कुलपुत्रहरूले ... (पूर्ववत्) ... धर्मलाई सही तवरले ग्रहण गरेको हुनाले उनीहरूलाई चिरकालसम्म हित र सुख हुन्छ । त्यसो के कारणले भएको हो ? भिक्षु हो ! धर्मलाई सही रूपले ग्रहण गरेको कारणले । भिक्षु हो ! तदनुसार मैले दिएको उपदेशको अर्थ राम्ररी बुझ्नुपर्दछ, बोध गरेर धारण गर्नुपर्दछ । अनि कुन कुरोको अर्थ नबुझिएको हो, सोबारे मसँग सोध, अथवा जान्नेसुन्ने व्यक्तिसँग सोध ।”

४. धर्मदेशना भनेको डुङ्गाजस्तै

९. “भिक्षु हो ! जसरी डुङ्गा भनेको (नदी) पार गर्नका लागि हो, त्यसरी नै मैले तिमीहरूलाई दिने उपदेश संसारसागरबाट पार हुन (=निस्तरण) का लागि हो, गन्धुङ्गो बोकेर हिंडनको (=सांसारिक सुखोपभोगको) निमित्त होइन । मेरो कुरा (=धर्म, उपदेश) सुन, मनमा ठीक तवरले धारण गर ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवानले यसो भन्नुभयो –

“भिक्षु हो ! जस्तै (उदाहरणार्थ) – कुनै मान्छे बाटो बिराएर गलत ठाउँमा – एउटा ठूलो ताल भएको ठाउँमा पुग्छ । त्यसको वारिपट्टि भय र सङ्कट छ, पारिपट्टि भने कुनै खतरा खराबी छैन । त्यहाँ पारीपट्टि जान डुङ्गा छैन, न यताउता जान पुल नै छ । अनि उसले सोच्यो – ‘अहो ! यो त निकै विशाल जलाशय रहेछ । यतातिर डरलाग्दो र खतरनाकजस्तो छ, उतातिर भने सुरक्षित र सुविधाजनकजस्तो छ । किन म घाँस, काठ, सिटासिटी, भारपात बटुलेर बनाएको डुङ्गाको सहाराले एवं आफ्नै हातखुट्टाको

बलले कुशलतापूर्वक पारी नजाऊँ ?' भिक्षु हो ! अनि त्यो मान्छे ... दुङ्गा बनाई त्यस दुङ्गाको सहाराले, हातखुट्टाको बलले कुशलतापूर्वक पारिपट्टि पुग्यो । पारि पुगेपछि त्यस मान्छेले सोच्यो - 'यो दुङ्गा मेरा निमित्त निकै उपकारी सिद्ध भयो, यसैको सहाराले ... पारि आइपुगे । यसलाई टाउको वा काँधमा बोकेर म चाहिने ठाउँमा किन नलैजाऊँ ?' भिक्षु हो ! त्यस मान्छेले यसो गर्नाले त्यस दुङ्गाप्रति उसले कृतज्ञता देखाएको राम्रो हुन्छ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?"

"हुँदैन, भन्ते !"

"भिक्षु हो ! उसको यस्तो सोचाइ त उसको निमित्त कष्टप्रद मात्र हुन्छ । भिक्षु हो ! जलाशय तरिसकेको उसले - 'यस दुङ्गाको सहाराले म पारि आइपुगे । किन म यसलाई यहीं जमिनमा वा पानीमै छाडेर आफ्नो स्थानमा नजाऊँ ?' भनेर सोचेअनुसार गर्ने त्यस मान्छेले दुङ्गाप्रति आफ्नो कर्तव्य पालन गरेको ठहर्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, मैले दुङ्गाको सहाराले जस्तै धर्मको सहाराले (यस भवसागर) पार गरेर जान तिमीहरूलाई धर्मोपदेश दिएको हुँ, यसलाई (गर्हौँ रूपमा) बोक्नका निमित्त होइन । धर्मलाई पनि दुङ्गासमान ठानेर छाड्नुपर्छ, अधर्मलाई ग्रहण गरिराख्ने त कुरै छैन ।"

५. छ थरी दृष्टि-स्थान

१०. "भिक्षु हो ! दृष्टि (=धारणा) स्थान छ थरीका छन् । कुन-कुन छ थरी ? भिक्षु हो ! यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरूको दर्शन नपाएका, आर्यधर्म नजानेको, आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नपाएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएकाले (१) रूपलाई - 'यो मेरो हो', 'यो म हुँ', 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । (२) वेदनालाई - 'यो मेरो हो, 'यो म हुँ' 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । (३) संज्ञालाई - 'यो मेरो हो, 'यो म हुँ' 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । (४) संस्कारलाई ... (५) विज्ञानलाई ... (६) जति पनि देखिएका, सुनिएका, सम्झिएका, जानिएका प्राप्त भएका, खोजिएका र मनले अपनाएका पदार्थ हुन्, ती सबैलाई - 'यो मेरो हो, 'यो म हुँ' 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । यी जुन छ थरी दृष्टि स्थान हुन्, यिनलाई नै 'यो लोक हो' 'यो नै म हुँ' 'यो नै मेरो आत्मा हो' म मरेर त्यस्तै नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार (अविपरिणाम धर्म) आत्मा होउंला, अनि अनन्तकालसम्म त्यसरी नै स्थिर भइरहुंला' भनेको कुरालाई पनि 'यो मेरो हो, 'यो म हुँ' 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ ।"

"भिक्षु हो ! यहाँ श्रुतवान् आर्यश्रावक जसले आर्यहरूको दर्शन पाएका छन्, आर्यधर्म बुझेका छन्, आर्यधर्ममा विनीत भएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन पाएका, सत्पुरुषधर्म बुझेका छन्, सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएकाले ... (१) रूपलाई - 'यो मेरो होइन, 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । (२) वेदनालाई - 'यो मेरो होइन, 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्झन्छ । (३) संज्ञालाई - 'यो मेरो होइन, 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । (४) संस्कारलाई ... (५) विज्ञानलाई ... (६) जति पनि देखिएका, सुनिएका, जन्मिएका, प्राप्त भएका खोजिएका र मनले अपनाएका पदार्थ हुन्, ती सबैलाई - 'यो मेरो होइन, 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । यी छ थरी जुन दृष्टिस्थान हुन्, तीनलाई नै 'यो लोक हो, यो नै मेरो आत्मा हो, म मरेपछि त्यस्तै नित्य ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार आत्मा होउंला, अनि अनन्तकालसम्म त्यसरी नै स्थिर भइरहुंला' भनेको कुरालाई पनि 'यो मेरो होइन, 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्झन्छ । यसरी सम्झने उसलाई बाह्य परित्रास (भय) आउने छैन ।"

११. भगवान्ले यो उपदेश दिनु भएपछि कुनै एक जना भिक्षुले उहाँसित यसो निवेदन गरे -
“भन्ते ! के बाहिरको (कुनै वस्तु नभएको व्यक्तिलाई पनि त्यस वस्तुको विषयमा) परित्रास (नभएको भय) हुन सक्छ, ?”

“हुन सक्छ, भिक्षु ! जो कसैलाई यसो हुन सक्छ, - अहो ! (अधि) ‘यो मेरो थियो’, ‘अहो ! अहिले मेरो होइन’, ‘अहो ! मेरो हुनुपर्छ’ ‘अहो ! मैले त्यसलाई प्राप्त गर्न पाइन’ भनेर शोक गर्छ, दुःखित हुन्छ, रुन्छ, छाती पिटीपिटीकन डाँको छाडेर रुन्छ, मूर्च्छित हुन्छ । भिक्षु ! यसरी बाहिरको परित्रास हुन सक्छ, ।”

“भन्ते ! त्यसो भए के बाहिरको अपरित्रास (अशान्ति) पनि हुन सक्छ, ?”

“हुन सक्छ, भिक्षु ! यहाँ, भिक्षु ! जो कसैलाई यस्तो दृष्टि (=धारणा) हुन सक्छ, - ‘त्यही नै लोक हो, त्यही नै आत्मा हो, म मरेर त्यही नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार होउंला, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर भइरहूँला ।’ तथागत वा तथागतको श्रावकबाट उसले - दृष्टिस्थान, त्यसको अधिष्ठान (=रहने ठाउँ), त्यसको पर्युत्थान, अभिनिवेश र अनुशम (मल) को विनाशका निमित्त, सबै संस्कार शमन गर्नका निमित्त, सबै उपाधिको परित्यागका निमित्त, तृष्णा क्षयका निमित्त, विराग, निरोध र निर्वाणका निमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुने सुन्नेछ । सो सुनेपछि उसमा यस्तो सोचाइ हुन सक्छ, - ‘अरे, म त उच्छिन्न हुन लागें, खतम हुनलागें, अपसोच ! म (यहाँ) रहन नपाउने भएको छु ।’ भनेर यसरी शोक गर्छ, दुःखित हुन्छ, रुन्छ, छाती पिटीपिटीकन डाँको छोडेर रुन्छ, मूर्च्छित हुन्छ । भिक्षु ! यसरी भित्री परित्रास हुन सक्छ, ।”

१२. “भन्ते ! त्यसो भए के भित्री अपरित्रास पनि हुन सक्छ, ?”

“हुन सक्छ, भिक्षु ! यहाँ, भिक्षु ! जो कसैमा यस्तो धारणा (दृष्टि) आउन सक्छ - ‘त्यही लोक, त्यही आत्मा हुनु, म मरेर त्यही नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार हुनेछु, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर रहने छु ।’ तथागत वा तथागतको श्रावकबाट उसले - दृष्टिस्थान ... निर्वाणका निमित्त धर्मोपदेश गर्न हुने सुन्नेछ । सो सुनेपछि उसलाई यस्तो लाग्दैन - ‘अरे ! म त उच्छिन्न हुनलागें’ ... मूर्च्छित हुँदैछु । भिक्षु ! यसरी भित्री अपरित्रास हुन सक्छ, ।”

१३. “भिक्षु हो ! नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर रहने भन्ने परिग्रह (=चिन्तन) नगर, बरु जस्तो छ, त्यस्तै चिन्तन गर । भिक्षु हो ! तिमीहरूले के त्यस्तो परिग्रह (=ग्रहण गर्ने वस्तु) देखेका छौं जो ... अनन्त कालसम्म स्थिर रहन सक्तछ, ?”

“देखेका छैनौं, भन्ते !”

“साधु, भिक्षु हो ! मैले पनि त्यस्तो परिग्रह (=चिन्तनको विषय, ग्रहण गर्ने वस्तु) देखेको छैन जो ... अनन्तकालसम्म एकनास स्थिर रहोस् । भिक्षु हो ! त्यस्तो आत्मावाद - स्वीकार नगर जसलाई सकादा शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो दृष्टिनिश्रय (=धारण गर्ने विषय) को आश्रय लिनुपर्दछ, जसको आश्रय लिएपछि शोक ... उपायास उत्पन्न हुन सक्ने छैन । भिक्षु हो ! के तिमीहरूले त्यस्तो दृष्टिनिश्रय देखेका छौं, जसको आश्रय लिएपछि शोक ... उपायास उत्पन्न हुने छैन ?”

“देखेका छैनौं, भन्ते !”

“साधु, भिक्षु हो ! मैले पनि त्यस्तो दृष्टि निश्रयको आश्रय देखेको छैन जसको आश्रय लिएपछि शोक ... उपायास उत्पन्न नहोस् ।”

६. अनित्य-अनात्म-दुःख लक्षण

१४. “भिक्षु हो ! आत्मा भयो भने ‘यो मेरो आत्मीय हो’ भन्ने हुन सक्छ, ?”

“सक्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आत्मीय भयो भने ‘यो मेरो आत्मा हो’ भन्ने हुन सक्छ, ?”

“सक्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आत्मा र आत्मीय (दुवै थोक) को सत्यतः (=यथार्थ रूपले, वास्तविक रूपले) र स्थिरतः (सधैँ एकनास रूपले) अस्तित्व भइरहने भए जुन यो दृष्टिस्थान – ‘त्यही लोक, त्यही नै आत्मा हो, म मरेर त्यही नित्य, ध्रुव, शाश्वत, निर्विकार हुनेछु, अनि अनन्त कालसम्म यसरी नै स्थिर रहन पाउने छु’ भन्ने (कुरो) धारणा, भिक्षु हो ! के यो केवल बाल-धर्म (केटाकेटी कुरो) होइन त ?”

“किन होइन, भन्ते ! यो केटाकेटी कुरो मात्र हो ।”

“के भन्छौ त, भिक्षु हो ! रूप नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“अनित्य हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो, त ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, दुःख हो, विकार स्वभावको (विपरिणाम धम्म) हो, के त्यस्तोलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्भन्नु बेस हो त ?”

“होइन भन्ते !”

“वेदना ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“अनित्य हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, दुःख हो, विकार स्वभावको हो, के त्यस्तो लाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्भन्नु ठीक हो त ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! त्यसैले, जे-जति भूत^{१४४} भविष्य^{१४५} वर्तमान^{१४६} का रूपहरू छन्, जे-जति भित्री^{१४७}

१४४ ‘भूतकालिक रूप’ भनेको बितिसकेको ‘रूप’ हो । त्यो कस्तो हो भन्ने बारेमा विभङ्गपालिले यसरी प्रष्टसँग उल्लेख गरेको छ – जुन रूप बितिसक्यो, जो अस्त भइसक्यो ... जो उत्पन्न भएर अन्यथाभाव भइसक्यो, अतीतांशमा सङ्गृहित छ, त्यस्तो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न जो उपादाय रूप हो – यही हो भूतकालिक ‘रूप’ ।

(अज्झत) वा बाहिरी^{१४८} (बहिद्धा) रूपहरू छन्, जे-जति स्थूल^{१४९} वा सूक्ष्म^{१५०} रूपहरू छन्, जे-जति हीन (=कमसल) वा प्रणीत^{१५१} (=बढिया) रूपहरू छन् - अथवा जे-जति टाढाका^{१५२} वा नजिकका^{१५३} रूपहरू छन् - ती सबै रूपहरू - 'न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।"

"जे-जति भूत^{१४४} भविष्य^{१४५} वर्तमान^{१४६}का वेदना हुन्, जे-जति भित्री^{१४७} वा बाहिरी^{१४८} वेदना

- १४५ 'भविष्यको रूप' भनेको अहिले नभएको अवस्था हो । यसको परिभाषा यस प्रकार छ - जो रूप अहिले देखापरेको छैन, जो रूप अनागत कालमा सङ्गृहित छ - त्यस्तो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न हुने जो उपादाय रूप हो - यही हो भविष्यकालिक 'रूप' ।
- १४६ 'वर्तमान रूप' भनेको अहिले विद्यमान भएको 'रूप' हो । यसको परिभाषा यसप्रकार उल्लेख भएको छ । जुन रूप वर्तमानमा छ, उत्पन्न भएको छ ... प्रत्युत्पन्न समयमा सङ्गृहित छ, त्यस्तो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न भएको जो उपादाय रूप हो - यही हो वर्तमानकालिक 'रूप' ।
- १४७ 'भित्री रूप' भनेको आ-आफ्नो शरीरमा भएको 'रूप' हो । यसको परिभाषा यसप्रकार उल्लेख भएको छ । जुन रूप आ-आफ्नो सन्ततिमा छ, जो निजी हो, जो चतुर्महाभौतिक र त्यसबाट उत्पन्न रूप हो - यही नै आध्यात्मिक (=भित्री) रूप हो ।
- १४८ 'बाहिरी रूप' भनेको के हो भन्ने कुरा शब्दले नै स्पष्ट गरेको छ । तैपनि यसको परिभाषासँग परिचित हुनु बेस हुनेछ - जो परसन्ततिको रूप हो, जो परसत्त्वहरूको निजी उत्पन्न भएको रूप हो, जो चतुर्महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न भएको रूप हो - यही नै बाहिरी रूप हो ।
- १४९ 'स्थूल रूप' भन्नाले 'यसले ठूलो, मोटो रूप भन्ने अर्थ बुझाउँछ । तर यो 'स्थूल' रूप भनेको कस्तो हो भन्ने बारेमा यस्तो परिभाषा दिइएको छ - पञ्चेन्द्रिय र पञ्च विषय नै स्थूल रूप हो ।
- १५० 'सूक्ष्म रूप' भन्नेबित्तिकै 'सूक्ष्म, मसिनो' रूप भन्ने अर्थ लागे तापनि यसको परिभाषा यस प्रकार छ - स्त्री-इन्द्रिय (=स्त्री लक्षण), पुरुषेन्द्रिय (=पुरुष लक्षण), जीवितेन्द्रिय (=रूपी र अरूपी दुवैका आयु, जीवन वा स्थितिको लक्षण, Existence), ... रूपको मृदुता ... रूपको सन्तति, रूपको जडता, रूपको अनित्यता र कबलीकार आहार (=द्रव्य आहारद्वारा प्राप्त हुने ओज तत्त्व) आदि लक्षण नै सूक्ष्म रूप भनिएको हो ।
- १५१ 'हीन रूप' भन्नाले - कमसल, नराम्रो आदि रूप भन्न सकिन्छ । यसको पनि परिभाषा गरिएको छ - जुन रूप तत्तत् आत्मभावमा हेला गरी हेरिने, कमसल, नराम्रो, अनिष्ट आदि भनेर लोकसम्मत भएका अथवा अनिष्ट, असुन्दर र अप्रिय, रूप शब्द गन्ध रस स्पर्शादि हुन् - यसैलाई 'हीन रूप' भनिएको हो ।
- १५२ 'प्रणीत रूप' भन्नाले - उत्तम, असल र बढिया रूप भन्ने अर्थबोध हुन्छ । तर यसको परिभाषा 'हीनरूप' को ठीक उल्टो हो भनी सम्झनुपर्छ । अथवा तत्तत् रूपको तुलनामा हुने हीनता र प्रणीततालाई पनि हीन र प्रणीत भन्ने अर्थ बुझनुपर्छ ।
- १५३ 'टाढाको रूप' भन्नासाथ नजिकको होइन भन्ने कुरा सामान्यतया बुझिन्छ । सूक्ष्म रूप भनी उल्लेख भएको लाई टाढाको रूप भन्दछन् । सो भन्दा अरू पनि जुन रूप नजिक हुन्छन्, ती सबैलाई टाढाको रूप भनी बुझनुपर्छ ।
- १५४ 'नजिकको रूप' भन्नाले टाढा नपरेको रूप भन्ने अर्थ प्रष्टै छ ।
- १५५ 'भूतकालिक वेदना' भनेको माथि भूतकालिक रूपमा उल्लेख भएजस्तै हो । अतीतांशमा सङ्गृहित - सुखवेदना, दुःखवेदना तथा असुख-अदुःखवेदना नै अतीत वेदना हो ।
- १५६ 'भविष्यकालको वेदना' का बारेमा माथि उल्लेख भएको जस्तै बुझ्नु होला । भविष्यकालिक वेदना पनि अनागतको सुख, दुःख तथा असुख-अदुःखवेदना नै हो ।
- १५७ 'भित्री वेदना' का बारेमा पनि माथि भित्री रूपमा दिइएको परिभाषाजस्तै सम्झनुपर्छ ।
- १५८ 'बाहिरी वेदना' का बारेमा पनि माथि उल्लेख गरेकै बुझनुपर्छ ।

हुन्, जे-जति स्थूल^{१५९} वा सूक्ष्म^{१६०} वेदना हुन्, जे-जति हीन^{१६१} वा प्रणीत^{१६२} वेदना हुन् अथवा जे-जति टाढाका^{१६३} वा नजिकका^{१६४} वेदना हुन्, — ती सबै वेदनाहरू — 'न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

“जे-जति भूत^{१६५} भविष्य^{१६६} वर्तमान^{१६७} का संज्ञा हुन्, जे-जति भित्री^{१६८} वा बाहिरी^{१६९} संज्ञा, जे-जति स्थूल^{१७०} वा सूक्ष्म संज्ञा हुन्, जे-जति हीन^{१७१} वा प्रणीत संज्ञा हुन्, अथवा जे-जति टाढाका^{१७२} वा

- १५९ 'स्थूल र सूक्ष्म वेदना' को बारेमा शब्दार्थले ठूलो र सानो वेदना भन्ने बुझाएतापनि यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ — अकुशल वेदना स्थूल, कुशल अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । कुशलाकुशल वेदना स्थूल, अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । दुःखवेदना स्थूल, सुख र अदुःख असुखवेदना सूक्ष्म । सुख दुःख वेदना स्थूल, अदुःख असुख वेदना सूक्ष्म । लौकिक वेदना स्थूल, लोकोत्तर वेदना सूक्ष्म । आस्रव वेदना स्थूल, अनास्रव वेदना सूक्ष्म । यसै गरी अरू वेदना तुलनाका रूपले सूक्ष्म र स्थूल सम्भन्नुपर्दछ ।
- १६० 'स्थूल र सूक्ष्म वेदना' का बारेमा शब्दार्थले ठूलो र सानो वेदना भन्ने बुझाए तापनि यसको परिभाषा यस प्रकार दिइएको छ — अकुशल वेदना स्थूल, कुशल अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । कुशलाकुशल वेदना स्थूल, अव्याकृत वेदना सूक्ष्म । दुःख वेदना स्थूल, सुख र अदुःख असुख वेदना सूक्ष्म । सुख दुःख वेदना स्थूल, अदुःख असुख वेदना सूक्ष्म । लौकिक वेदना स्थूल, लोकोत्तर वेदना सूक्ष्म । आस्रव वेदना स्थूल, अनास्रव वेदना सूक्ष्म । यस्तै गरी अरू वेदना तुलनाका रूपले सूक्ष्म र स्थूल सम्भन्नुपर्दछ ।
- १६१ 'हीन' र 'प्रणीत' वेदनाका बारेमा 'स्थूल र सूक्ष्म' वेदनामा उल्लिखित कारणहरूलाई नै 'हीन र प्रणीत' वेदना भनी सम्भन्नुपर्छ ।
- १६२ 'हीन' र 'प्रणीत' वेदनाका बारेमा 'स्थूल र सूक्ष्म' वेदनामा उल्लिखित कारणहरूलाई नै 'हीन र प्रणीत' वेदना भनी सम्भन्नुपर्छ ।
- १६३ 'टाढाको वेदना' को अर्थ हो — अकुशल वेदना, कुशल र अव्याकृत वेदनाबाट टाढा, कुशल र अव्याकृत वेदना, अकुशल वेदनाबाट टाढा, कुशलाकुशल वेदना, अव्याकृत वेदनाबाट टाढा, अनास्रव वेदना, सास्रव वेदनाबाट टाढा — यसैलाई 'टाढाको वेदना' भनी भनिएको हो ।
- १६४ 'नजिकको वेदना' भनेको — अकुशल वेदना अकुशल वेदनाको नजिक, कुशल वेदना कुशल वेदनाको नजिक आदि आदि यस्तै प्रकारले सदृश वेदनाहरूलाई परस्पर नजिकको वेदना भनी सम्भन्नुपर्दछ ।
- १६५ 'भूतकालिक संज्ञा' को परिभाषा यस प्रकार गरिएको छ — जो संज्ञा बितिसकेको अतीतांशमा सङ्गृहित चक्षुसंस्पर्शजन्य संज्ञा, श्रोत-घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा हो — यही नै 'अतीत संज्ञा' हो ।
- १६६ 'भविष्यकालिक संज्ञा' को परिभाषा यसरी दिइएको छ — जो संज्ञा अहिले भएको छैन अनागतांशमा सङ्गृहित चक्षु आदि मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा हो — यही नै 'भविष्यकालिक संज्ञा' हो ।
- १६७ 'वर्तमानकालिक संज्ञा' को परिभाषा यसरी गरिएको छ — जो संज्ञा अहिले हो, वर्तमानको हो वर्तमानांशमा सङ्गृहित चक्षु आदि मनःसंस्पर्शजन्य संज्ञा हो — यही नै 'वर्तमानको संज्ञा' हो ।
- १६८ 'भित्री संज्ञा' भनेको तत्तत् सत्त्वहरूको आ-आफ्ना सन्ततिमा भएका कायादि चित्त संस्पर्शजन्य संज्ञा नै 'भित्री संज्ञा' हो ।
- १६९ 'बाहिरी संज्ञा' भनेको अरूहरूको तत्तत् आ-आफ्ना सन्ततिमा भएका कायादि चित्त मनःस्पर्शजन्य संज्ञा नै 'बाहिरी संज्ञा' हो ।
- १७० 'स्थूल र सूक्ष्म संज्ञा' भनेको — प्रतिघसंस्पर्शजन्य संज्ञा स्थूल, अधिवचन संस्पर्शजन्य संज्ञा सूक्ष्म हो । अकुशल संज्ञा स्थूल, कुशल अव्याकृत संस्पर्शजन्य संज्ञा सूक्ष्म । सास्रव संज्ञा स्थूल, अनास्रव संज्ञा सूक्ष्म हो । तत्तत् संज्ञाहरूको तुलनामा हुने स्थूल वा सूक्ष्मताबारे पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।

नजिकका संज्ञा^{१७३} हुन्, - ती सबै संज्ञाहरू - 'न त्यो मेरो हो, न त्यो मं हुं, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।"

"जे-जति भूत^{१७४} भविष्य^{१७५} वर्तमान^{१७६} का संस्कार हुन्, - जे-जति भित्री^{१७७} वा बाहिरी^{१७८} संस्कार हुन्, जे-जति स्थूल^{१७९} वा सूक्ष्म संस्कार हुन्, जे-जति हीन^{१८०} वा प्रणीत संस्कार हुन्, अथवा जे-जति टाढाका^{१८१} वा नजिक^{१८२} का संस्कार हुन्, - ती संस्कारहरू - 'न त्यो मेरो हो, न त्यो मं हुं, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।"

"जे-जति भूत^{१८३} भविष्य^{१८४} वर्तमान^{१८५} का विज्ञान हुन्, जे-जति भित्री^{१८६} वा बाहिरी^{१८७} विज्ञान

- १७१ 'हीन र प्रणीत संज्ञा' को बारेमा - अकुशल संज्ञा हीन, कुशल अव्याकृत संज्ञा प्रणीत हो । ... दुःखवेदना सम्प्रयुक्त संज्ञा हीन, सुखवेदना र अदुःख-असुखवेदनाले सम्प्रयुक्त संज्ञा प्रणीत । ... सास्रव संज्ञा हीन, अनास्रव संज्ञा प्रणीत हो । तत्तत् संज्ञाहरूको तुलना गर्दा हुने हीनप्रणीतता पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।
- १७२ 'टाढाको संज्ञा' भन्नाले - अकुशल संज्ञा कुशल अव्याकृत संज्ञाबाट टाढा, कुशल अव्याकृत संज्ञा अकुशल संज्ञाबाट टाढा ... तथा सास्रव संज्ञा अनास्रव संज्ञाबाट टाढा छ - यही नै 'टाढाको संज्ञा' हो ।
- १७३ 'नजिकको संज्ञा' भन्नाले - अकुशल संज्ञा अकुशल संज्ञासँगै नजिक, कुशल संज्ञा कुशल संज्ञासँगै नजिक, ... सुखवेदना सम्प्रयुक्त संज्ञा सुखवेदना सम्प्रयुक्त संज्ञासँगै नजिक ... अनास्रव संज्ञा अनास्रव संज्ञासँगै नजिक आदि जुन-जुन संज्ञाको तुलना गर्दा नजिक वा टाढा हुन्छ, यसबारे पनि ध्यान दिनुपर्छ ।
- १७४ 'भूतकालिक संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू बितिसकेका ... अतीतांशमा सङ्गृहित भएका - चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना, श्रोतसंस्पर्शजन्य चेतना, घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनःसंस्पर्शजन्य चेतना हुन् - ती सबै 'अतीतकालिक संस्कारहरू' हुन् ।
- १७५ 'भविष्यकालिक संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू भविष्यका हुन् - यी 'भविष्यका संस्कारहरू' हुन् ।
- १७६ 'वर्तमान संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू अहिले भएका, उत्पन्न भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना ... मनःसंस्पर्शजन्य चेतनाहरू हुन् - यी नै 'वर्तमानकालिक संस्कार' हुन् ।
- १७७ 'भित्री संस्कार' भनेको - जुन संस्कारहरू तत्तत् अध्यात्ममा निजी उत्पन्न भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना ... मनःसंस्पर्शजन्य चेतना हुन् - यी नै 'भित्री संस्कार' हुन् ।
- १७८ 'बाहिरी संस्कार' भनेको - अरूको अध्यात्ममा उत्पन्न भएका चक्षुसंस्पर्शजन्य चेतना आदिलाई नै 'बाहिरी संस्कार' भन्दछन् ।
- १७९ 'स्थूल र सूक्ष्म संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार स्थूल, कुशल अव्याकृत संस्कार सूक्ष्म हुन् । तत्तत् संस्कारहरूको तुलना गर्दा जुन-जुन संस्कारहरू स्थूल र सूक्ष्म हुन्छन्, ती पनि जान्नु बुझ्नुपर्छ ।
- १८० 'हीन र प्रणीत संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार हीन हो, कुशल अव्याकृत संस्कारहरू प्रणीत हुन् ... तत्तत् संस्कारहरूका बीच तुलना गर्दा हुने हीन र प्रणीतताबारे पनि जान्नु बुझ्नुपर्दछ ।
- १८१ 'टाढाको संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार कुशल र अव्याकृत संस्कारबाट टाढा, ... सास्रव संस्कार, अनास्रव संस्कारबाट टाढा, अनास्रव संस्कार, सास्रव संस्कारबाट टाढा ।
- १८२ 'नजिकको संस्कार' भनेको - अकुशल संस्कार अकुशल संस्कारहरूसँगै नजिक, कुशल संस्कार कुशल संस्कारहरूसँगै नजिक, अव्याकृत संस्कार अव्याकृत संस्कारहरूसँगै नजिक ... अनास्रव संस्कारहरूसँगै नजिक । यी नै 'नजिकका संस्कारहरू' हुन् । तत्तत् संस्कारहरूको तुलनामा हुने टाढा र नजिकको संस्कारलाई पनि जान्नु बुझ्नुपर्दछ ।
- १८३ 'भूतकालको विज्ञान' भनेको - जो विज्ञान बितिसकेको ... अतीतांशमा सङ्गृहित भएको चक्षु-श्रोत, घ्राण-जिह्वाकाय तथा मनोविज्ञान हो - यही नै 'अतीतकालको विज्ञान' हो ।

हुन्, जे-जति स्थूल^{१८८} वा सूक्ष्म विज्ञान हुन्, जे-जति हीन^{१८९} वा प्रणीत विज्ञान हुन्, अथवा जे-जति टाढाका^{१९०} वा नजिकका^{१९१} विज्ञान हुन्, - ती सबै विज्ञानहरू - 'न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।"

७. आर्यभूमिको प्राप्ति

१५. "भिक्षु हो ! यसरी हेर्ने श्रुतवान् (विद्वान्) आर्यश्रावक ... रूपबाट पनि विरक्त हुन्छ, वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ, विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्त भएपछि त्यागछ, त्यागेपछि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि - "जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसके अब केही गर्न बाँकी छैन" भन्ने ज्ञान पनि अवबोध हुन्छ । भिक्षु हो ! योचाहिँ भिक्षुलाई उत्क्षिप्त-परिघ (=नारिएको जुवाबाट मुक्त), सङ्कीर्ण-परिघ (=खाल्टो नाघिसकेको), अव्यूढहरिसिक (=हलो जोत्ने हरिसजस्तो भएको संसारको भार बोक्नु नपर्ने भइसकेको), निरर्गल (=आग्लो, छेकथुनबाट मुक्त, सांसारिक बन्धनबाट मुक्त), आर्य, पन्नध्वज (जसबाट रागरूपी ध्वजा खसिसकेको छ), पन्नभार (=भारी विसाइसकेको), विसंयुक्त (=कसैसित पनि सम्बन्धित नभएको) पनि भन्ने गरिन्छ ।"

"भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी उत्क्षिप्त-परिघ हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ, भिक्षुले अविद्यालाई नष्ट गरेको छ, जरा काटेको छ, टुप्पो (टाउको) काटिएको ताडवृक्षजस्तै अभाव-प्राप्त भएको छ (अर्थात् भविष्यमा फेरि नपलाउने भएको छ) । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु उत्क्षिप्त-परिघ हुन्छ ।"

- १८४ 'भविष्यको विज्ञान' भनेको - जो विज्ञान उत्पन्न भएको छैन र भविष्यांशमा सङ्गृहित चक्षु-श्रोत-घ्राण-जिह्वा-काय तथा मनोविज्ञान हो - यही नै 'भविष्यको विज्ञान' हो ।
- १८५ 'वर्तमानको विज्ञान' भनेको - जो विज्ञान अहिले भएको, उत्पन्न भएको ... वर्तमानकालमा सङ्गृहित भएको चक्षु आदि मनःविज्ञान हो - यही नै 'वर्तमान विज्ञान' हो ।
- १८६ 'भित्री विज्ञान' भनेको - आफ्नो अध्यात्ममा भएको चक्षु आदि षड्विज्ञान हो ।
- १८७ 'बाहिरी विज्ञान' भनेको - अरूको अध्यात्ममा भएको चक्षु आदि छ विज्ञानलाई 'बाहिरी विज्ञान' भनेको हो ।
- १८८ 'स्थूल र सूक्ष्म विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान स्थूल, कुशल विज्ञान सूक्ष्म, ... दुःखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञान स्थूल, सुखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञान सूक्ष्म ... सास्रव विज्ञान स्थूल, अनास्रव विज्ञान सूक्ष्म । तत्तत् विज्ञानहरूको तुलना गर्दा हुने स्थूल र सूक्ष्मतामा पनि ध्यान दिनुपर्छ ।
- १८९ 'हीन र प्रणीत विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान हीन, कुशल र अव्याकृत विज्ञान सूक्ष्म, ... सास्रव विज्ञान स्थूल अनास्रव विज्ञान सूक्ष्म । तत्तत् विज्ञानहरूको तुलना गर्दा जुन जुन स्थूल र सूक्ष्म हुन्छ, त्यसमा पनि ध्यान दिनुपर्छ ।
- १९० 'टाढाको विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान कुशल र अव्याकृत विज्ञानहरूबाट टाढा, कुशल विज्ञान अकुशल विज्ञानबाट टाढा ... दुःखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञान सुखवेदना सम्प्रयुक्त विज्ञानबाट टाढा ... सास्रव विज्ञान अनास्रव विज्ञानबाट टाढा । यसैलाई 'टाढाको विज्ञान' भन्दछन् ।
- १९१ 'नजिकको विज्ञान' भनेको - अकुशल विज्ञान अकुशल विज्ञानसँगै नजिक, कुशल विज्ञान कुशल विज्ञानसँग नजिक ... अनास्रव विज्ञान अनास्रव विज्ञानसँग नजिक । यसै गरी जुन-जुन विज्ञानहरूको तुलना गर्दा हुने टाढा र नजिक हो, त्यो त्यस्तै गरी टाढा र नजिक भनी बुझ्नु होला ।

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी सङ्कीर्ण-परिघ हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आफ्नो पुनर्जन्मसम्बन्धी जाति-संस्कार प्रहीण (नष्ट) गरेको छ ... (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु सङ्कीर्ण-परिघ हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी निरर्गल हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आफूसित भएका पाँच अधोभागीय (ओरम्भागीय) संयोजन^{१९२} प्रहीण गरेको छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु निरर्गल हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी आर्य, पन्नध्वज, पन्नभार, विसंयुक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुसित भएका अस्मिमान (=मै हुँ भन्ने भाव, अहङ्कार) प्रहीण भएको हुन्छ, जरा काटिएको हुन्छ, टुप्पा (टाउको) काटिएको ताडको रूखजस्तै अभाव-प्राप्त भएको - पछि फेरि नपलाउने भएको हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु आर्य, पन्नध्वज, पन्नभार, विसंयुक्त हुन्छ ।”

१६. “भिक्षु हो ! यसरी मुक्तचित्त भएको भिक्षुसित तथागतको विज्ञान (=उपदेश) निःसृत (=प्रत्यक्षीकृत) भएको छ भन्ने कुरो इन्द्र, ब्रह्मा, प्रजापतिसहित सबै देवताहरूले पनि वाजखाम पाउन सक्तैनन् । त्यसो के कारणले हुन्छ ? भिक्षु हो ! तथागतको धर्म यसै शरीरमा अज्ञेय (अननुविज्जो=जान्न नसकिने) हुन्छ भनेर म भन्छु ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो धर्म मान्ने, यस्तो धर्म बताउने मलाई कुनै-कुनै श्रमण- ब्राह्मणहरूले हुँदै नभएको, भूटो आरोप पनि लगाउँछन् - ‘श्रमण गौतम वैतयिक हुँदाहुँदै पनि विद्यमान (=अस्तिकमा रहेको) सत्त्व (=जीव, प्राणी) (अर्थात् आत्मा छँदाछँदै) को नष्ट, उच्छेद, विभव (=फेरि उत्पन्न नहुने भाव) को उपदेश दिन्छ ।’ भिक्षु हो ! मैले त्यसो भनेको छैन । ती भोन्तो (=तथाकथित आदरणीय) श्रमण-ब्राह्मणहरूले म जस्तो छैन (होइन), जो म भन्दिन, त्यसको (अर्थात् म त्यसै हुँ, छु, म त्यसै भन्छु भनेर) असत्, तुच्छ, भूटो, नभएको (अभूत) आरोप लगाउँछन् । वैतयिक श्रमण गौतमले सत् (=अस्तित्व भएको) प्राणीहरूको उच्छेद, नष्ट, विभवको प्रज्ञापन (=घोषणा) गर्छ भन्छन् । मैले अधि जे बोलेको थिएँ, आज पनि त्यही उपदेश दुःख, दुःखको निरोध ... कै दिदैछु ।”

“भिक्षु हो ! यदि अरूहरूले तथागतलाई गाली गर्छन्, निन्दा गर्छन्, भूट्टा आरोप लगाउँछन्, रिस पोच्छन् भने, भिक्षु हो ! त्यसबाट तथागतलाई आघात लाग्दैन, असन्तोष हुँदैन, चित्त विकार पनि हुँदैन । भिक्षु हो ! फेरि, अरूहरूले तथागतलाई सत्कार गरे, गुरुकार गरे, सम्मान गरे, पूजा गरे भने पनि, भिक्षु हो ! त्यसबाट पनि तथागतलाई आनन्द, प्रफुल्लता हुने होइन ।^{१९३} भिक्षु हो ! अरूहरूले तथागतलाई सत्कार गर्ने बेला ... पूजा गर्ने बेला तथागतलाई यसो हुन्छ - जुन कुरो मैले अधि नै परिज्ञात (जानि सकेको) ... गरिसकेको थिएँ, त्यसैको यो सत्कार भइरहेछ । भिक्षु हो ! त्यसै कारणले यदि अरूहरूले तिमीहरूको निन्दा गरेमा त्यसका निमित्त तिमीहरूले चित्त दुःखाउने, असन्तोष वा चित्तविकार आउन दिन हुँदैन । भिक्षु हो ! फेरि, अरूहरूले तिमीहरूलाई सत्कार, गुरुकार, सम्मान ... गर्दा तिमीहरू खुसी हुने, गमक्क नहोओ । भिक्षु हो ! अरूहरूले तिमीहरूलाई सत्कार ... गर्ने बेलामा तिमीहरूमा पनि यस्तै भावना आउन दिने गर्नुपर्छ - जुन हामीहरूले अधि नै परिज्ञात ... गरिसकेका थियौँ, त्यसैको यो सत्कार भइरहेछ ।”

१७. “भिक्षु हो ! त्यस कारण जुन तिमीहरूको होइन त्यसलाई त्याग गर, नष्ट गर । त्यसको परित्याग वा प्रहाण नै तिमीहरूको निमित्त चिरकालसम्म हितकर, सुखकर हुनेछ । भिक्षु हो ! के

१९२ पाँच अधोभागीय संयोजन भनेको यी हुन् - (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रत-संयोजन, (४) कामच्छन्द-संयोजन र (५) व्यापाद-संयोजन ।

१९३ यस्तै कुरालाई लिएर भगवान्‌ले ब्रह्मजाल-सुत्तजस्तो सूत्रको उपदेश दिनु भएको थियो । हेर्नुहोस् दीघनिकायको पहिलो सूत्र - अनु ।

तिमीहरूका होइनन् ? भिक्षु हो ! रूप तिमीहरूको होइन, त्यसलाई छाड, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । ... वेदना ... । ... संज्ञा ... । ... संस्कार ... । भिक्षु हो ! विज्ञान तिमीहरूको होइन, त्यसलाई छाड, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । भिक्षु हो ! यस जेतवनमा रहेका घाँस, काठ, हाँगा, पात कुनै मान्छेले लग्यो वा बाल्यो वा तिनलाई आफ्नो इच्छानुसार गन्यो भने के तिमीहरूलाई यसो लाग्नु पर्ने होइन - हाम्रा (वस्तु) (यो) मान्छेले लाँदैछ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?”

“होइन, भन्ते !”

“त्यसो के कारणले ?”

“भन्ते ! त्यो हाम्रो आत्मा वा आत्मीय वस्तु होइन ।”

“भिक्षु हो ! त्यसैले जुन तिमीहरूको होइन, त्यसलाई त्याग गर, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । भिक्षु हो ! के तिमीहरूको होइन ? भिक्षु हो ! रूप तिमीहरूको होइन, त्यसलाई त्याग गर, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ । ... वेदना ... । ... संज्ञा ... । ... संस्कार ... । भिक्षु हो ! विज्ञान तिमीहरूको होइन, त्यसलाई त्याग गर, त्यसको परित्याग तिमीहरूका निमित्त चिरकालसम्म हितकर र सुखकर हुनेछ ।”

१८. “भिक्षु हो ! यसरी मैले धर्मको स्पष्ट व्याख्या गरी खुला पारेर, टड्कारै देखिने गरी उदाङ्ग पारेर, स्वाख्यात गरेको (=राम्ररी बताएको) छु । यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा त्यस्ता खालका भिक्षुहरूलाई केही बताइरहनु पर्दैन, जो (१) अर्हत, क्षीणास्रव, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका (=भारमुक्त), सही अर्थ प्राप्त गरिसकेका, भव-संयोजन परिक्षीण गरिसकेका, सम्यक्ज्ञान प्राप्त गरी संसारबाट विमुक्त भइसकेका (=छुटकारा पाइसकेका) हुन् । (२) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरूले पाँच ओरम्भागीय (=अधोभागिय) संयोजनलाई क्षीण गरेपछि, औपपातिक (=ब्रह्मलोकगामी) देवता बनेर अनागामी (=यस लोकमा फेरि जन्मनु नपर्ने) भई त्यहीँबाट निर्वाण प्राप्त गर्ने भइसकेका हुन् । (३) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरू तीनवटा संयोजनलाई क्षीण गरेपछि सकृदागामी (अरू एक मात्र यस लोकमा आउने) भएर दुःखको अन्त गर्ने भएका छन् । (४) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरूले तीनवटा संयोजन^{१९४} क्षीण गरेको कारणले श्रोतापन्न भएका हुन्^{१९५} र अब फेरि पतित हुनु नपर्ने भई निश्चित रूपले सम्बोधिपरायण बनिसकेका छन् । भिक्षु हो ! यसरी मैले धर्मको स्पष्ट व्याख्या गरी खुला पारेर, टड्कारै देखिने गरी उदाङ्ग पारेर स्वाख्यात गरेको छु । (५) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जुन भिक्षुहरू श्रद्धाअनुसारी हुन्छन्, धर्मानुसारी हुन्छन्, ती सबै सम्बोधिपरायण हुन्छन् । भिक्षु हो ! यसरी मैले धर्मको स्पष्ट व्याख्या गरी खुल्ला पारेर, टड्कारै देखिने गरी उदाङ्ग पारेर स्वाख्यात गरेको छु । (६) भिक्षु हो ! यस्तो ... स्वाख्यात धर्ममा जो भिक्षुहरू मेरा विषयमा श्रद्धा मात्र गर्ने गर्छन्, प्रेम गर्छन् ती सबै स्वर्ग परायण हुन्छन् ।”

१९. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अलगदूपम-सुत्त समाप्त ।

१९४ (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, र (३) शीलव्रतपरामर्श-संयोजन ।

१९५ निवाणरूपी स्रोतमा पुग्नेलाई 'स्रोतापन्न' भन्दछन् ।

२३. वम्मीक-सुत्त

(बल्मीकसूत्र)

१. कुमार काश्यपले देवतालाई सोधेको प्रश्न भगवान्लाई निवेदन गरेको

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् कुमार काश्यप अन्धवनमा बसेका थिए । एक जुनेली रातमा अभिकान्त वर्ण भएको कुनै एक देवता सुन्दर रूप धारण गरी अन्धवन जम्मै प्रभासित गर्दै आयुष्मान् कुमार काश्यप भएको ठाउँमा प्रकट भए । आएर एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेर उक्त देवताले आयुष्मान् कुमार काश्यपलाई (सुमेध र ब्राह्मणका बीच भएको कुराकानी सुनाउँदै) यसो भने - "भिक्षु ! भिक्षु !! धमिराको यो गोलोबाट राती धूवाँको मुस्लो निस्कन्छ, दिनभरि हुरहुर बल्छ । ब्राह्मणले यसो भन्यो - 'सुमेध ! ज्याभलले खन ।'"

सुमेधले ज्याभलले खन्दा ढोकाको खापामा रहेको चुकुल (आग्लो) देख्यो । उसले भन्यो - 'चुकुल छ, भन्ते !'

ब्राह्मणले भन्यो, "चुकुल उखेलेर मिल्काऊ, सुमेध ! ज्याभलले खन्दै जाऊ ।"

सुमेधले ज्याभलले खन्दै जाँदा 'उद्धुमायिका' भनिने भ्यागुतो (जति छोयो उति जीउ फुल्ने खालको) देखेर भन्यो - "भ्यागुतो छ, भन्ते !"

ब्राह्मणले भन्यो - "त्यस भ्यागुतोलाई मिल्काऊ, सुमेध ! ज्याभलले खन्दै जाऊ ।"

सुमेधले ... खन्दा ... दुइटा बाटो देख्यो र भन्यो - "भन्ते ! दोबाटो छ ।"

ब्राह्मणले यसो भन्यो - "त्यो बाटो छाडेर ज्याभलले खन्दै जाऊ, सुमेध !"

सुमेधले ... खन्दा ... डालो देखेर भन्यो - "डालो छ, भन्ते !"

ब्राह्मणले भन्यो - 'त्यो डालो मिल्काऊ, खन्दैजाऊ ।'

सुमेधले ... खन्दा ... कछुवा देख्यो र भन्यो - "भन्ते ! कछुवा छ ।"

ब्राह्मणले भन्यो - "त्यस कछुवालाई मिल्काऊ, सुमेध ! ज्याभलले खन्दै जाऊ ।"

सुमेधले ... खन्दा ... चुपी र अचानो देख्यो । उसले भन्यो - "भन्ते ! चुपी र अचानो छन् ।"

ब्राह्मणले भन्यो - "सुमेध ! चुपी र अचानो मिल्काऊ, ज्याभलले खन्दै जाऊ ।"

सुमेधले ... खन्दा ... मासुको डल्लो देखेर भन्यो - "भन्ते ! मासुको डल्लो छ ।"

ब्राह्मणले भन्यो - "सुमेध ! त्यो मासुको डल्लो मिल्काउ, खन्दै जाऊ ।"

सुमेधले ... खन्दा ... एउटा नाग देख्यो । उसले भन्यो - "भन्ते ! नाग छ ।"

ब्राह्मणले भन्यो - "नागलाई केही नगर, रहन देऊ, उसलाई नछोऊ, (बल) उसलाई नमस्कार गर ।"

"भिक्षु ! यी प्रश्नहरू तिमिले भगवान्सित सोध । भगवान्ले जस्तो उत्तर दिनु हुनेछ, त्यस्तै तिमिले धारण गर । तथागत, तथागतका श्रावक वा यहाँ (उपदेश सुनिरहने) व्यक्तिबाहेक अन्य देव, मार, ब्रह्मासहित देवलोकमा र श्रमण ब्राह्मण देव-मनुष्यसहित सम्पूर्ण प्रजामा यस्तो (व्यक्ति) कुनै म देखिन जसले यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर दिएर चित्त बुझाउन सकोस् ।" यति भनेर देवता त्यहाँबाट अन्तर्धान भए ।

२. त्यसपछि आयुष्मान् कुमार काश्यप रात बितेपछि भगवान् रहनु भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी उनी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेर उनले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे - "भन्ते ! हिजो राती अभिकान्त वर्ण भएका देवता ... मकहाँ आयो । उनी आएर एकातिर उभिए । एकातिर उभिएर त्यस देवताले मलाई यसो भने - 'भिक्षु ! भिक्षु !! धमिराहरूको यो गोलोबाट राती धूवाँको मुस्लो निस्कन्छ, दिनभरि हुरहुर बल्छ ... (पूर्ववत्) त्यस्तो (व्यक्ति) लाई म देखिन, जसले यस्ता प्रश्नहरूको उत्तर दिएर चित्त बुझाउन सकोस् ।" यति भनेर देवता त्यहाँबाट अन्तर्धान भयो ।

"भन्ते ! (१) धमिराहरूको माटाको गोलो भनेको के हो ? (२) राती धूवाँको मुस्लो निस्कन्छ भनेको के हो ? (३) दिउँसो हुरहुर बल्छ भनेको अर्थ के हो ? (४) ब्राह्मण भनिने को हो ? (५) सुमेध भनिने को हो ? (६) ज्याभल भनेको के हो ? (७) खन्नु भनेको के हो ? (८) चुकुल भनेको के हो ? (९) भ्यागुतो भनेको को हो ? (१०) दुइटा बाटा भनेको के हुन् ? (११) डालो भनेको के हो ? (१२) कछुवा भनेको के हो ? (१३) चुपी र अचानो के हुन् ? (१४) मासुको डल्लो भनेको के हो ? (१५) नाग भनेको के हो ?"

Dhamma.Digital

२. तथागतबाट प्रश्नको उत्तर

३. (१) "भिक्षु ! यो 'धमिराको घर माटाको गोलो' भनेको आमाबाबुबाट उत्पन्न, चारमहाभूतले बनेको, दालभात आदि खानाबाट अभिवृद्धि भएको, अनित्य, उत्सादन (नाश, परिमर्दन, भेदन, विध्वंसन आदि धर्म स्वभाव) भएको यो शरीरधातु हो ।"

(२) "भिक्षु ! दिउँसो गरेको कामबारे राती विचार (अनुवितर्क, अनुविचार) गर्दा - 'राती धूवाँको मुस्लो निस्कन्छ' भनिएको हो ।"

(३) "भिक्षु ! राती सोचेर दिउँसो काय, वाक्, चित्तले गरेको कामबारे अनुवितर्कन, अनुविचरण गर्नुलाई 'दिउँसो हुरहुर बल्छ' भनिएको हो ।"

(४) "भिक्षु ! 'ब्राह्मण' भनिएको व्यक्ति तथागत सम्यक्सम्बुद्ध हो ।"

(५) "भिक्षु ! 'सुमेध' भनिने शैक्ष्य भिक्षु हो ।"

(६) "भिक्षु ! 'ज्याभल' को तात्पर्य हो, आर्यप्रजा ।"

(७) “खन्नु भनेको वीर्यारम्भ गर्नु (निर्वाणको निमित्त उद्योग प्रारम्भ गर्नु) हो ।”

(८) ‘चुकुल’ को अर्थ अविद्या हो । ‘चुकुललाई मिल्काउ’ भनेको ‘भविद्यालाई नष्ट गर’ भनिएको हो ।

(९) जतिजति छोयो, उतिउति फुलेर आउने भ्यागुतो’ भनेको क्रोधले दिने दुःखलाई भनिएको हो । ‘त्यस भ्यागुतोलाई मिल्काउ’ – भन्नुको अर्थ हो, ‘क्रोधजन्य दुःखलाई परित्याग गर, सुमेध !’ भनिएको हो ।

(१०) ‘दोबाटो’ को तात्पर्य विचिकित्सा (संशय) हो । त्यसलाई छाड भनिएको हो ।

(११) डालो पञ्चनीवरणलाई भनिएको हो ।

(१२) कछुवा भनेर पाँच उपादानस्कन्धलाई भनिएको हो ।

(१३) चुपी र अचानुले पञ्च कामगुणतिर सङ्केत गर्छन् ।

(१४) ‘मासुको डल्लो’ नन्दी अर्थात् रागलाई भनिएको हो ।

(१५) ‘नाग’ क्षीणास्रव (भइसकेको) भिक्षुलाई भनिएको हो ।

४. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् कुमार काश्यपले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

वम्मीक-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

२४. रथविनीत-सुत्त

(रथविनीतसुत्त)

१. केका लागि ब्रह्मचर्य पालन गर्ने

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय राजगृहको वेणुवनस्थित कलन्दक निवापमा भगवान् बसिरहनु भएको थियो । अनि जातिभूमिमा वर्षवास सिद्धिएपछि जातिभूमिमा^{१९६} केही भिक्षुहरू राजगृहमा आई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई वन्दना गरी एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! जातिभूमिमा त्यहाँका भिक्षुहरूमध्ये कुनै गौरवशाली भिक्षु छ के ? जो - (१) आफू पनि अल्प-इच्छुक हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि अल्प-इच्छाका कुरा सुनाउँछ । (२) आफू सन्तोषी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि सन्तुष्टिका कुरा सुनाउँछ । (३) आफू एकान्तमा बस्छ र भिक्षुहरूलाई पनि एकान्तवासको कुरा सुनाउँछ । (४) आफू संसर्गरहित भई बस्छ र भिक्षुहरूलाई पनि संसर्गरहित भई बस्ने कुरा सुनाउँछ । (५) आफू पनि वीर्यवान् हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि वीर्यवान् हुने कुरा सुनाउँछ । (६) आफू शीलवान् हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि शीलवान् हुने कुरा सुनाउँछ । (७) आफू समाधिलाभी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि समाधिलाभका कुरा सुनाउँछ । (८) आफू प्रज्ञाशील हुन्छ र भिक्षुहरूलाई प्रज्ञाशील हुने कुरा सुनाउँछ । (९) आफू विमुक्तिलाभी हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि विमुक्तिलाभका कुरा सुनाउँछ । (१०) आफू विमुक्ति ज्ञानवान् हुन्छ र भिक्षुहरूलाई पनि विमुक्ति ज्ञानवान् हुने कुरा सुनाउँछ । अनि सब्रह्मचारीहरूलाई अर्ती दिने, विज्ञापन गर्ने (दश कथाद्वारा), सन्दर्शित पार्ने, समादान गराउने, समुत्तेजित पार्ने तथा सम्प्रहर्षित पार्ने पनि हुन्छ ।”

“भन्ते ! छ, उहाँ पूर्ण मन्त्राणिपुत्र हुनुहुन्छ ।”

२. त्यस बेला आयुष्मान् सारिपुत्र भगवान्का नजिक बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो - ‘अहो ! आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको लाभ हो । आयुष्मान् मन्त्राणिपुत्रको सुलाभ हो, जसको भूरिभूरि प्रशंसा सब्रह्मचारीहरू तथागतका सम्मुख गर्दछ । शास्ताले पनि त्यसको अनुमोदन गर्नुहुन्छ । हाम्रो पनि कुनै न कुनै दिन उहाँसँग भेट हुन सक्नेछ^{१९७} । अनि त्यस बेला उहाँसँग कुनै कुरा हुन सक्ला ।’

१९६ जातिभूमि भनेको जन्मभूमि हो । यहाँ कपिलवस्तुलाई जातिभूमि भनेको हो ।

१९७ यस बेलासम्म आयुष्मान् सारिपुत्रले पूर्ण मन्त्राणिपुत्रलाई देख्नु भएको थिएन । पपं. सू. II. पृ. १२३: रथविनीतसुत्तवण्णना ।

२. सारिपुत्र मन्त्राणिपुत्रकहाँ

३. अनि भगवान् राजगृहमा इच्छानुसार बस्नु भई श्रावस्तीमा जानुभयो । क्रमशः श्रावस्तीमा पुगु भई उहाँ अनाथपिण्डकको आराम जेतवन (विहार) मा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले भगवान् श्रावस्तीमा आई अनाथपिण्डकको आराम जेतवन (विहार) मा बस्नु भएको छ भन्ने खबर सुने ।

४. त्यसपछि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र शयनासन पट्याएर राखी पात्र-चीवर धारण गरी श्रावस्तीमा जानुभयो । क्रमशः श्रावस्ती पुगी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रलाई भगवान्ले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, समादपित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र भगवान्द्वारा सन्दर्शित, समादपित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएपछि भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी दिव्यविहारको निमित्त जहाँ अन्धवन थियो, त्यहाँ जानुभयो ।

५. अनि एक जना भिक्षुले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यसो भने - “आवुसो सारिपुत्र ! जसको तपाईं दिनहुँ वर्णन गर्नुहुन्छ उहाँ आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र भगवान्कहाँबाट प्रस्थित भई दिवाविहारको निमित्त अन्धवन जानु भएको छ ।”

६. यो सुनेर आयुष्मान् सारिपुत्र हतारो हतार गर्दै आसन लिई आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रतिर हेर्दै पछिपछि लागेर जानुभयो । आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र अन्धवनभित्र गई दिवा विहारको निमित्त एउटा रूखमुनि बस्नुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र पनि अन्धवनमा प्रवेश गरेर दिवाविहारको निमित्त एउटा रूखमुनि बस्नुभयो ।

३. ब्रह्मचर्यवासको प्रयोजन

७. अनि सन्ध्या समयतिर ध्यानबाट उठी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई उहासँग कुशलक्षेम सोधेर कुराकानी गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रसँग यस्तो कुरो सोध्नुभयो - “आवुसो ! भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्नुहुन्छ के ?”

“आवुसो ! हो ।”

“आवुसो ! शीलको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ के ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! के त चित्तको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ त ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! दृष्टिको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! के त शङ्कानिवारणको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! प्रतिपदा ज्ञानदर्शनको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! ज्ञानदर्शनको^{१८} विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, कि ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! शीलको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । चित्तको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ – ज्ञानदर्शनको विशुद्धिको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, कि भनी सोध्दा त्यो पनि ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ ... पूर्ववत् ... । आवुसो ! त्यसो भए केको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ, त ?”

“आवुसो ! उपादानरहित परिनिर्वाणको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ ।”

४. उपादानरहित परिनिर्वाण भनेको के हो ?

८. “आवुसो ! के त शीलको विशुद्धि अनुपादान निर्वाण (उपादानरहित) हो ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! चित्तको विशुद्धि ... (पूर्ववत्) ... दृष्टिविशुद्धि ... शङ्खानिवारणविशुद्धि ... मार्गामार्ग ज्ञानदर्शन-विशुद्धि ... प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धि ... ज्ञानदर्शनविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो, त ? अथवा यिनीहरूभन्दा बेग्लै अनुपादान परिनिर्वाण हो ?”

“आवुसो ! होइन ।”

“आवुसो ! शीलविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो, कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ, चित्तविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो, कि भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ, दृष्टिविशुद्धि ... शङ्खानिवारणविशुद्धि ... मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनविशुद्धि ... प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धि ... ज्ञानदर्शनविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाण हो, कि भनी सोध्दा त्यो पनि ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । ‘यिनीहरूभन्दा अलग/अनुपादान परिनिर्वाण हो, कि ?’ भनी सोध्दा ‘होइन’ भनी भन्नुहुन्छ । आवुसो ! त्यसो भए कसरी यस कुराको अर्थ बुझ्नुपर्ने हो, त ?”

९. “आवुसो ! यदि भगवान्ले (१) शीलविशुद्धिलाई अनुपादान परिनिर्वाण भनी भन्नु भएको हो भने सउपादानलाई नै अनुपादान परिनिर्वाण भन्नु भए पनि हुन्थ्यो । (२) यदि चित्तविशुद्धिलाई भगवान्ले

१९८ ज्ञानदर्शन भन्नाले सूत्रहरूमा भएको उपदेशको प्रसङ्ग अनुसार निम्न पाँचमध्ये कुनै एकको अर्थ (१) मार्गज्ञान वा (२) फलज्ञान वा (३) सर्वज्ञान वा (४) प्रत्यवेक्षणज्ञान वा (५) विपर्ययनाज्ञान भनी सम्झनुपर्छ । प्रस्तुत सूत्रमा ज्ञानदर्शनको अर्थ मार्गज्ञान हो भने चूलगोसिङ्ग-सुत्तमा फलज्ञान हो । त्यस्तै पञ्चवर्गिगयकथा, महा.व.पा.मा सर्वज्ञान, पासरासी-सुत्तमा प्रत्यवेक्षणज्ञान र कूटदन्त-सुत्त दी.नि.मा विपर्ययनाज्ञानको अर्थमा ज्ञानदर्शनको प्रयोग भएको देखिन्छ ।

अनुपादान परिनिर्वाण भनेर भन्नु भएको हो भने सउपादानलाई नै अनुपादान परिनिर्वाण भन्नु भए पनि हुन्थ्यो । (३) यदि दृष्टिविशुद्धिलाई ... (४) यदि शङ्कानिवारणविशुद्धिलाई ... (५) यदि मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनविशुद्धिलाई ... (६) यदि प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धिलाई ... (७) यदि ज्ञानदर्शनविशुद्धिलाई भगवान्ले अनुपादान परिनिर्वाण भनेर भन्नु भएको भए सउपादानलाई नै अनुपादान परिनिर्वाण भन्नु भए पनि त हुन्थ्यो । यदि यी धर्महरूबाट अलग अनुपादान परिनिर्वाण भएको भए पृथग्जन पनि परिनिर्वाण हुन्थ्यो होला । आवुसो ! पृथग्जन यी धर्महरूबाट अलग छ । आवुसो ! त्यसो भए एक उपमा बताउने छु । उपमाद्वारा यसबारे केही विज्ञपुरुषहरूले भनेको कुराको अर्थ बुझ्न सक्छन् ।”

५. रथको उपमा

१०. “आवुसो ! भनौं कि यहाँ श्रावस्तीवासी कोशल राजालाई साकेत जाने कुनै जरुरी काम पर्न आयो । अनि उनले बाटाका बीचबीचमा सात ठाउँमा घोडा बाँधिएका सातवटा रथहरू राख्न लगाउँछन् । पहिलो रथमा बसी दोस्रो रथ भएको ठाउँमा पुग्छन् । त्यहाँ दोस्रो रथमा बसी तेस्रो रथ भएको ठाउँमा पुग्छन् । त्यहाँ चौथो रथमा बसी पाँचौं रथमा ... छैटौं रथमा ... अन्तमा सातौं रथमा बसी साकेत पुग्छन् । अनि त्यहाँ बस्ने राजाका साथी मित्रहरूले “महाराज ! तपाईं यसै रथमा बसी श्रावस्तीबाट यहाँ आइपुग्नु भएको हो, कि ?” भनी सोध्दा के-कस्तो जवाफ दिँदा राजाले ठीक जवाफ दिएजस्तो हुन्छ ?”

“आवुसो ! एकबाट अर्को रथमा बसी त्यसबाट फेरि अर्को रथमा बसी अन्तमा सातौं रथमा बसेर यहाँ आइपुगेको हुँ भनी जवाफ दिएमा ठीक जवाफ दिएको हुन्छ ।”

“आवुसो ! यसरी नै शीलविशुद्धि चित्तविशुद्धिको निमित्त हो, चित्तविशुद्धि दृष्टिविशुद्धिको निमित्त हो, दृष्टिविशुद्धि शङ्कानिवारणविशुद्धिको निमित्त हो, शङ्कानिवारणविशुद्धि मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त हो, मार्गामार्ग ज्ञानदर्शनविशुद्धिको प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त हो, प्रतिपदा ज्ञानदर्शनविशुद्धि ज्ञानदर्शनविशुद्धिको निमित्त हो, र ज्ञानदर्शनविशुद्धि अनुपादान परिनिर्वाणको निमित्त हो । आवुसो ! अनुपादान परिनिर्वाणको निमित्त भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिन्छ ।”

६. परस्पर अनुमोदन

११. यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणीपुत्रसँग यसो सोध्नुभयो – “आयुष्मान्को नाम के हो ? आयुष्मान्लाई सब्रह्मचारीहरूले कसरी चिन्छन् ?”

“आवुसो ! मेरो नाम पूर्ण हो । मन्त्राणिपुत्रको नामले पनि सब्रह्मचारीहरूले मलाई चिन्छन् ।”

“आश्चर्य हो, आवुसो ! अद्भुत हो, आवुसो ! जस्तो कुनै बुद्धधर्म राम्ररी जान्ने श्रुतवान् श्रावकले फैं आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले गम्भीरातिगम्भीर प्रश्नको एक-एक गरी उत्तर दिनुभयो । ती सब्रह्मचारीहरूको लाभ हो, जसले पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको दर्शन पाउँछन् र सत्सङ्गतसमेत । फेटा गुतेको शिरमा राखेर पनि सब्रह्मचारीहरूले दर्शन तथा सत्सङ्गत गर्न योग्य छ । यो पनि उनीहरूको निमित्त लाभ हो, सुलाभ हो । हाम्रो पनि लाभ हो, र हाम्रो पनि सुलाभ हो । जसले आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रको दर्शन पाए, सत्सङ्गत समेत ।”

यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्रले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यसो सोध्नुभयो -
“आयुष्मान्को नाम के हो ? आयुष्मान्लाई कसरी सब्रह्मचारीहरूले चिन्छन् ?”

“आवुसो ! मेरो नाम उपतिस्स हो । सब्रह्मचारीहरूले मलाई सारिपुत्रको नामले पनि चिन्छन् ।”

“(अहो) शास्तासमान हुनु भएका श्रावकसँग कुरा गर्दा पनि मैले तपाईंलाई चिन्न सकिन -
‘आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ’ भनी । यदि ‘आयुष्मान् सारिपुत्र’ भनी जानेको भए (तपाईंप्रति गौरवको
कारण) यति कुरा पनि गर्ने थिइन । आश्चर्य हो, आवुसो ! अद्भुत हो, आवुसो ! जस्तो कुनै बुद्धधर्म
राम्ररी जान्ने श्रुतवान् श्रावकले भैं आयुष्मान् सारिपुत्रले गम्भीरातिगम्भीर प्रश्न सोध्नुभयो । ती
सब्रह्मचारीहरूको लाभ हो, जसले आयुष्मान् सारिपुत्रको दर्शन पाउँछन् र सत्सङ्गत पनि । फेटा गुतेको
शिरमा राखेर पनि सब्रह्मचारिहरूले दर्शन गर्न योग्य छ । यो पनि उनीहरूको निमित्त लाभ हो, सुलाभ
हो । हाम्रो पनि लाभ हो, सुलाभ हो, जसले आयुष्मान् सारिपुत्रको दर्शन पाए र सत्सङ्गतसमेत ।”

१२. यसरी ती दुई महापुरुष (महानाग) हरूले सुभाषितलाई परस्पर अनुमोदन गरे ।

रथविनीत-सुत्त समाप्त ।

२५. निवाप-सुत्त

(निवापसुत्र)

१. चार प्रकारका मृगसमूहको उपमा

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् (बुद्ध) श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई - "भिक्षु हो !" भनी सम्बोधन गर्नुभयो । "भदन्त !" भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवानले यसो भन्नुभयो -

"भिक्षु हो ! कुनै पनि व्याध (=नैवापिक) ले मृगहरूका निमित्त निवाप (=मृगहरूको सिकार गर्न जङ्गलभित्र आहारा अर्थात् घाँस रोपिने खेत) मा आहारा (=घाँस) रोप्नु भनेको 'यो मैले रोपेको घाँस खाएर मृगहरू राम्रा, हृष्टपुष्ट होऊन् दीर्घायु होऊन्' भन्ने हेतुले होइन । भिक्षु हो ! बरु 'यो मैले रोपिराखेको खेतभित्र पसेर मृगहरू लट्टयाउने घाँस खाएर लट्टिऊन्, बेहोस होऊन् र जथाभावी विचरण गरी पासोमा सजिलैसँग पक्रन सकिने होऊन्' भन्ने हेतुले मात्र हो ।"

२. "भिक्षु हो ! पहिलो समूहका मृगहरू नैवापिक (=व्याध) ले रोपिराखेको निवाप (=नसालु तृष्णाधान्य) खाई लट्टिएर बेहोस हुन्छन् र जथाभावी विचरण गर्दै पासोमा पर्छन् । यसरी पहिलो समूहका मृगहरू व्याधको चमत्कार (ऋध्यनुभाव) बाट मुक्त हुन सक्तैनन् ।"

३. "भिक्षु हो ! त्यहाँ दोस्रो समूहका मृगहरूले यसो सोचे - 'पहिलो समूहका मृगहरू त्यो व्याधले निवापमा रोपिराखेको (घाँस) खाई बेहोस भए, बेहोस हुने नसाको सुरमा तिनीहरू स्वेच्छाचारी बनेर जथाभावी विचरण गर्न थाले र नैवापिकको पासोबाट मुक्त हुन सकेनन् । हामीहरू निवाप-आहाराबाट, भयभोगबाट विरत भइरहौं । हामीहरू होसियारीसाथ व्याधको पासोमा नफँसीकन किन यो रमाइलो वनभित्र यथेच्छ नडुलौं ?' त्यसपछि, यिनीहरू निवाप-आहारादेखि विरत भई वनभित्र पसेर मनपरी डुल्ल थाले । खाने-पिउने वस्तुहरूको अभावमा यिनीहरू दुब्ला र दुर्बल भए । बल-वीर्य घटेपछि यिनीहरू त्यही निवापतिर फर्कन बाध्य भए र त्यहीँको आहार खाए । यिनीहरू लट्टिए, होस गुमाए अनि जथाभावी विचरण गर्दै नैवापिकको पासोमा परे, उसको चमत्कारबाट बचन सकेनन् ।"

४. "भिक्षु हो ! तेस्रो समूहका मृगहरूले यसो सोचे - 'पहिलो समूहका मृगहरू नैवापिकले रोपिराखेको नसालु आहारा खाई उसको चमत्कारबाट मुक्त हुन सकेनन् । दोस्रो समूहका मृगहरू केही दिन त जोगिए परन्तु पछि परिस्थितिबश यहीं आएर निवापकै नसालु आहारा खान बाध्य पहिलो समूहका मृगहरूजस्तै मुक्त हुन सकेनन् । हामीहरूले किन यो निवापको नजिकै आश्रय नबनाऔं ? यो निवापको आहारको यथेच्छ उपभोग किन नगरौं तथा व्याधको फन्दाबाट किन नउम्कौं ? यसरी हामीहरू नसा लाग्नुभन्दा अधिबाटै यहाँबाट उम्केर जाऔं ।' यस्ता कुरा सोची गरी ती मृगहरूले निवापको सेरोफेरोमा नै आफ्ना आश्रय बनाए, निवापमा आई आहारा खान्थे, त्यसबाट लट्टिनुअघि नै, बेहोस हुनु अगावै त्यहाँबाट कुलेलम ठोक्थे । भिक्षु हो ! अनि नैवापिकहरू र नैवापिक परिषद्ले सोचे -

“तेस्रो समूहका मृगहरू धूर्त छन्, यिनीहरू ऋद्धिमान् यक्षजस्ता छन् । यिनीहरू छाडा निवापका आहारा खाँदैछन् परन्तु हामीहरूलाई यिनीहरूको आवागमनको बाटो थाहा छैन । किन हामीहरू यो छाडा निवापको वरिपरि बार नलगाऔं ? यिनीहरू निवापमा पसेपछि बाहिर निस्कने बाटो थुनिएमा भने यिनीहरू यसै निवापमा बेहोस भई सोतर पर्नेछन् । अनि हामीहरू सजिलोसँग हामीहरूले पक्रन्छौं ।’ यस्तो विचार गरी नैवापिकहरूले निवापको वरिपरि बलियो काँडाको बार लगाए ... । भिक्षु हो ! नैवापिकहरूले ती मृगहरूको आश्रय पनि फेला पारे । ... मृगहरूलाई पक्रिहाले । भिक्षु हो ! यसरी तेस्रो समूहका मृगहरू पनि ... चमत्कारबाट मुक्त हुन सकेनन् ।”

५. “भिक्षु हो ! अनि चौथो समूहका मृगहरूले सोचे – ‘पहिलो, दोस्रो, तेस्रो समूह ... मुक्त हुन सकेनन् । यी व्याधहरूले त हाम्रो जाति नै नष्ट गर्ने भएका छन् । त्यसैले किन हामीहरू यस्ता ठाउँमा आफ्नो आश्रम नबनाऔं, जहाँ यी व्याधहरू पुग्न नसकून् र हामीहरूलाई देख्न पनि नसकून् ।’ त्यस्तो ठाउँमा आश्रय लिएर हामीहरूले निवापका ती नसालु तृणधान्य अलिअलि मात्र खान थाल्यौं जसबाट हाम्रो जीवन धानियोस् र बेहोस भएर ढल्नु नपरोस् ।’ यस्तो सोचेर यिनीहरूले व्याधहरूदेखि लुकीलुकीकन निवापका आहारा खाइरहे, व्याधहरूले यिनीहरू बस्ने ठाउँको सुइँको पाउन सकेनन् । भिक्षु हो ! त्यसपछि नैवापिकहरूले यसो सोचे – ‘यो चौथो समूहका मृगहरू त असाध्यै बाठा र धूर्त छन्, यिनीहरू त ऋद्धिमान् यक्ष (सरह) नै हुन् । यिनीहरूले त हामीले रोपिराखेको आहारा खाँदैछन्, तैपनि हामी यिनीहरूको पत्तो पाउन सकिरहेका छैनौं । किन हामीहरू निवापको वरिपरि बार नलगाऔं र ... नपक्रौं ?’ तदनुसार निवापको चारैतिर बार लगाइयो । यति गर्दा पनि ती व्याधहरूले यी मृगहरूलाई पक्रन सकेनन् न त यिनीहरूको आश्रयस्थल नै फेला पारे । भिक्षु हो ! अनि नैवापिक परिषद्ले सोच्यो – “यदि हामीहरू यी मृगहरूलाई लखेट्दै जाऔं भने यिनीहरू भागेको देखेर अरूहरू पनि भाग्नेछन्, यी निवापमा मृगहरू आउने छाड्छन् । बरु, यिनीहरू एक समूहमा खाए खाऊन् भनेर हामीहरू किन चुप नलागौं ?” भिक्षु हो ! अनि नैवापिकहरू र तिनीहरूको परिषद्ले यस समूहका मृगहरू निवापमा खान आए पनि तिनले वास्ता गर्न छाडे । भिक्षु हो ! यसरी चौथो समूहका मृगहरू व्याधहरूको ... वशमा पर्नुबाट मुक्त भए ।”

२. उपमाको अर्थको स्पष्टीकरण

६. “भिक्षु हो ! कुरो राम्ररी सम्झाउनाका निमित्त मैले यो उपमा (=दृष्टान्त) दिएको हुँ । भिक्षु हो ! निवाप भनेको (पञ्च) कामगुण (=भोग) को नाउँ हो । भिक्षु हो ! नैवापिक भनेको पापीमारको नाउँ हो । भिक्षु हो ! नैवापिक परिषद् भनेको मारपरिषद्को नाउँ हो । भिक्षु हो ! मृगसमूह भनेको श्रमण-ब्राह्मणहरूको नाउँ हो ।”

७. “भिक्षु हो ! पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले मारले रोपिराखेको त्यो निवाप अर्थात् मारको यस लोकको आमिष (=विषय) ... खाई बेहोस भएर, ... प्रमादी भएर, मारको निवापमा स्वेच्छाचारी (=जथाभावी घुम्ने) भए । भिक्षु हो ! यसरी पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू मारको ... वश (मारपास) बाट मुक्त भएनन् । भिक्षु हो ! म के भन्छु भने पहिलो मृगसमूहजस्तै पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू पनि हुन् ।”

८. “भिक्षु हो ! दोस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले यसो सोचे – पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले मारले रोपिराखेको निवाप अर्थात् ... खाएर बेहोस भएर ... स्वेच्छाचारी भए । यसरी यी पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू मारको ... वश (मारपास) बाट मुक्त भएनन् । हामीहरू किन मारको

लोकाभिषरूपी निवापको आहाराबाट सर्वथा विरत भईकन वनविहार नगरौं ! तदनुसार यिनीहरू लोकाभिष निवाप-भोजनबाट सर्वथा विरत भईकन वनभिन्न बसिरहे । यिनीहरूमध्ये कोही शाकाहारी भए, कोही श्यामाक (=एक किसिमको चामल) भोजी भए, कोही नीवार (जङ्गलमा स्वतः उम्रेका खाद्यान्न) खाने भए, कोही ददुल (साकीले मिल्काएको छालाका टुक्रा) खाने भए, कोही हट (भ्याउ) खाने भए, कोही कनिका खाने भए, कोही आचाम-भक्षी (=भातको माड वा फीज खाने) भए, कोही पिण्याक-भक्षी (=पिना खाने) भए, कोही तृणा-भक्षी (=घाँस खाने) भए, कोही गोमयभक्षी (गोबर खाने) भए, कोही वनमूलफलाहारा (=वनमा फल्ने कन्दमूल र फल खाने) भए, कोही भुईमा भरेको फल खाने भए । परन्तु ग्रीष्मऋतुमा वनमा घाँस-पानी कम हुन लाग्दा यिनीहरू मरन्च्याँसे भए । अनि यिनीहरूको बल-वीर्य ह्रास हुँदै गयो । बल वीर्य ह्रास भएपछि यिनीहरूको चित्तविमुक्ति पनि हरायो । चित्तविमुक्ति नभएपछि यिनीहरूले मारको लोकाभिषरूपी निवाप-भोजन गर्न लागे ... यिनीहरू बेहोस भए ... यी श्रमण-ब्राह्मणहरूको समूह पनि मारको ... वश (=मारपाश) बाट मुक्त भएनन् । भिक्षु हो ! म के भन्छु भने दोस्रो समूहका मृगहरूजस्तै दोस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मण पनि हुन् ।”

९. “भिक्षु हो ! तेस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले यसो सोचे - ‘पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूजस्तै ... (पूर्ववत्) ... दोस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले जस्तै मारको रोपिराखेको ... बेहोस भएर ... प्रमादी ... स्वेच्छाचारी भए ... । यसरी दोस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू पनि पहिलो समूहका श्रमणहरूकै मारको ... वश (मारपाश) बाट मुक्त भएनन् । किन हामीहरूले मारले रोपिराखेको निवापको आश्रय नलिऔं परन्तु त्यस निवापको ... थोरैथोरै मात्र नखाऔं ... वेहोस ... प्रमादी ... स्वेच्छाचारी नहोऔं ।’ यस्ता कुरा सोचेर यिनीहरू मारले रोपिराखेको लोकाभिषरूपी त्यस निवापको आश्रय लिएर बसे । आश्रय लिएर त्यस निवापको खानेकुरा खाए, बेहोस भएनन् ... स्वेच्छाचारी भएनन् । परन्तु यिनीहरूमा यस्तो धारणा उत्पन्न भयो - (१) लोक शाश्वत हो, (२) लोक अशाश्वत हो, (३) लोक अन्त (भएको) हो, (४) लोक अनन्त हो, (५) उही जीव हो, उही शरीर हो, (६) जीव अर्कै, शरीर अर्कै, (७) तथागत परिनिर्वाणपछि (पनि) हुनेछ, (८) तथागत परिनिर्वाणपछि हुनेछैन, (९) तथागत परिनिर्वाणपछि हुनेछ पनि, तथागत परिनिर्वाणपछि हुनेछैन पनि, (१०) तथागत परिनिर्वाणपछि नहुने हो, न त (तथागत परिनिर्वाणपछि) नहुने हो । भिक्षु हो ! यसरी म के भन्छु भने तेस्रो समूहका मृगहरूजस्तै तेस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू पनि हुन् ।”

१०. “भिक्षु हो ! त्यहाँ चौथो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरूले यसो सोचे - ‘पहिलो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू ... (पूर्ववत्) ... , दोस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू ... (पूर्ववत्) ... तेस्रो समूहका श्रमण-ब्राह्मणहरू पनि ... अन्तमा मारको ... वश (मारपाश) बाट मुक्त भएनन् । किन हामीहरू मार र मारपरिषद्बाट अगम्य ठाउँमा आश्रय नलिऔं ? त्यहाँ आश्रय लिएर यिनीहरूले ... वेहोस नभईकन ... मारको ... लोकाभिषरूपी निवापको भोजन ग्रहण गरे । ... लोकाभिषरूपी निवापमा स्वेच्छाचारी भएनन् । भिक्षु हो ! म के भन्छु भने चौथो समूहका मृगहरूजस्तै चौथो समूहका श्रमण-ब्राह्मण पनि हुन् ।”

११. “भिक्षु हो ! कसरी मार र मारपरिषद्को गतिबाट पर (अर्थात् तीबाट अगम्य) हुने ? भिक्षु हो ! (१) यहाँ भिक्षुले अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भएर, अनेक प्रकारका अकुशलताबाट अलग भएर, वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले मारलाई अन्धो पारेको, मार-चक्षुबाट अगम्य (अपद) भएको, पापीहरूबाट नदेखिने (अदर्शन) भनेको हो ।”

“भिक्षु हो ! (२) फेरि भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, आध्यात्मिक सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क विचाररहित समाधिजन्यः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो !

यसलाई नै भिक्षुले मारलाई अन्धो पारेको, मारचक्षुबाट अगम्य भएको, पापीहरूबाट नदेखिने भएको भनेको हो ।”

“भिक्षु हो ! (३) फेरि भिक्षु प्रीतिलाई पनि उपेक्षित भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव गर्दछ । यसलाई आर्यहरूले ‘उपेक्षक, स्मृतिमान्, सुखविहारी’ हुने भन्दछन् । यस्तो तृतीयध्यान भिक्षुले प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले मारलाई अन्धो पारेको, मारचक्षुबाट अगम्य भएको, पापीहरूबाट नदेखिने भनेको हो ।”

“भिक्षु हो ! (४) फेरि भिक्षु सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी पहिले नै सौमनस्य र दौर्मनस्यको अन्त गरी दुःखसुख नभएको, स्मृति र उपेक्षाले परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले मारलाई अन्धो पारेको, मारचक्षुबाट अगम्य भएको, पापीहरूबाट नदेखिने भएको भनेको हो ।”

“भिक्षु हो ! (५) फेरि भिक्षु सर्वतो रूपसंज्ञालाई अतिक्रमण गरी, प्रतिघसंज्ञालाई अन्त गरी नानात्वसंज्ञालाई मनन चिन्तन नगरीकन ‘अनन्त आकाश’ भनी आकाशानन्त्यायतन ध्यान (समाधि) प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले ... अन्धो ... , ... अगम्य ... , नदेखिने ... भनेको हो ।”

“भिक्षु हो ! (६) फेरि भिक्षु सर्वतो आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी ‘अनन्त विज्ञान’ भनी विज्ञानानन्त्यायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले ... अन्धो ... , ... अगम्य ... , ... नदेखिने ... भनेको हो ।”

“भिक्षु हो ! (७) फेरि भिक्षु सर्वतो विज्ञानानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले ... अन्धो ... अगम्य ... नदेखिने ... भनेको छ ।”

“भिक्षु हो ! (८) फेरि सबै प्रकारले आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रमण गरी भिक्षुले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले ... अन्धो ... अगम्य ... नदेखिने ... भनिएको छ ।”

“भिक्षु हो ! (९) फेरि भिक्षुले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी निरोध (समापत्ति) ध्यान प्राप्त गर्दछ । अनि उसले प्रज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी आफ्ना आस्रव क्षीण गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले ... अन्धो ... अगम्य ... नदेखिने ... भनेको छ ।”

१२. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

निवाप-सुत्त समाप्त ।

२६. पासरासि-सुत्त

(पाशराशिसूत्र)

१. रम्यक ब्राह्मणको आश्रममा भगवान्

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला (एक दिन) पूर्वाह्न समयमा भगवान् पात्र-चीवर धारण गरी भिक्षाको निमित्त श्रावस्ती शहरभित्र पस्नुभयो । त्यसपछि कैयन नामुद भिक्षुहरू आयुष्मान् आनन्द बसेको ठाउँमा पुगे । त्यहाँ उनीहरूले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भने - “आवुसो आनन्द ! भगवान्को श्रीमुखबाट धर्मोपदेश सुन्न नपाएको धेरै दिन भइसक्यो । आवुसो आनन्द ! हामीहरूले भगवान्का श्रीमुखबाट धर्मोपदेश सुन्न पाए ठूलो लाभ हुनेछ ।”

“आयुष्मान् हो ! त्यसो भए (तपाईंहरू) जहाँ रम्यक (रम्मक) ब्राह्मणको आश्रम छ त्यहाँ जानु होला, त्यहाँ तपाईंहरूले भगवान्को श्रीमुखबाट धर्मोपदेश सुन्न पाउनु हुनेछ । उनीहरूले ‘हुन्छ, हवस्, भन्ते !’ भनेर आयुष्मान् आनन्दको कथनको अनुमोदन गरे ।”

२. भगवान् भिक्षाटनबाट फर्केर भोजनबाट निवृत्त हुनुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्दलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “लौ, आनन्द ! दिउँसोको विहारको निमित्त हामीहरू मृगारमाताको प्रासाद पूर्वाराम जाऔं ।” आयुष्मान् आनन्दले ‘हवस्, भन्ते’ भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान् आयुष्मान् आनन्दलाई साथमा लिएर दिवा विहारको निमित्त मृगारमाताको प्रासाद पूर्वाराम आइपुगनुभयो । त्यहाँ सन्ध्या समयमा एकान्त चित्तबाट उठेर भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो - “आयुष्मान् आनन्द ! नुहाउनाको निमित्त पूर्वतिरको कोठामा जाऔं ।” “हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए ।”

त्यसपछि भगवान् आयुष्मान् आनन्दलाई साथमा लिएर नुहाउन भनी पूर्वी कोठामा पस्नुभयो । त्यस कोठाबाट स्नान गरेर फर्केपछि एउटा मात्र चीवर लगाएर भगवान् जीउ सुकाउन लाग्नुभयो । त्यस बेला आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यसो भने, “भन्ते ! यहाँबाट नजिकै रम्यक ब्राह्मणको आश्रम छ । उसको आश्रम निकै मनोहर छ, भन्ते ! यहाँले रम्यक ब्राह्मणको आश्रमसम्म पाउकष्ट गर्ने अनुकम्पा गर्नु भए बेस होला ।” मौन धारण गरेर भगवान्ले स्वीकार गर्नुभयो ।”

३. त्यसपछि भगवान् रम्यक ब्राह्मणको आश्रम भएको ठाउँमा आइ पुगनुभयो । त्यस बेला त्यहाँ धेरै जना भिक्षुहरू धर्मदेशना गरिरहेका थिए । त्यसैले भगवान् धर्मदेशना नसिद्धिउञ्जेल केहीबेर बाहिर ढोकानिर उभिनुभयो । धर्मदेशना सकिएपछि भगवान्ले खोकेर खापाको सिक्री हल्लाउनुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्का निमित्त ढोका खोले । भगवान् रम्यक ब्राह्मणको आश्रमभित्र पसेर त्यहाँ ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । आसनमा बसेर भगवान्ले भिक्षुहरूलाई यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! तिमीहरू यहाँ भेला भई के कुरा गर्दै बसेका छौ ? तिमीहरूका बीच के-के कुरा चल्यैछ ?”

“भन्ते ! हामीहरू यहाँ भगवान्‌ले दिनु भएको उपदेशका बारे नै कुरा गरिरहँदा भगवान् आइपुग्नु भएको हो ।”

“साधु ! भिक्षु हो ! साधु ! भिक्षु हो ! ठूलो श्रद्धाले घरबार त्यागेर अनागारिक (घरबारविहीन) भई प्रव्रजित भएका तिमीहरू जस्ता कुलपुत्रका निमित्त के हुन्छ भने तिमीहरू अधिकाधिक धार्मिककथा प्रसङ्गमा लागि रहूँ । भिक्षु हो ! तिमीहरू एक ठाउँमा भेला भएको बखत जहिले पनि दुई काम मात्र गर्नु पर्छ - (१) कि त धार्मिक कथामा लाग (२) अथवा आर्यमौन धारण गर ।”

२. दुईवटा पर्येषणा

४. “भिक्षु हो ! यी दुईवटा पर्येषणा (खोज, गवेषणा) छन् - (क) अनार्य पर्येषणा र (ख) आर्य पर्येषणा ।”

(क) अनार्य पर्येषणा

५. “भिक्षु हो ! अनार्य पर्येषणा भनेको के हो ? भिक्षु हो ! कतिपय (मानिसहरू) स्वयं जातिधर्म (जन्म लिनुपर्ने स्वभाव भएका) भईकन पनि जातिधर्मकै पर्येषणा (खोज) गर्ने गर्छन् । स्वयं जराधर्म (बूढाबूढी हुनुपर्ने स्वभाव भएका) भईकन पनि जराधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । स्वयं व्याधिधर्म (रोगग्रस्त, रोगी हुनुपर्ने स्वभाव भएका) भईकन पनि व्याधिधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । आफूहरू स्वयं मरणधर्म (मर्नुपर्ने अवस्था भएका) भईकन पनि मरणधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । आफूहरू स्वयं शोकधर्मको अवस्था भएका भईकन पनि शोकधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् । आफूहरू स्वयं संक्लेशधर्म (=मल धारण गर्ने स्वभाव भएका) अवस्थाका भईकन पनि संक्लेशधर्मकै पर्येषणा गर्ने गर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! जातिधर्म भनेको के हो ? भिक्षु हो ! छोरा, स्वास्नी (हरूबारे सोच्नु) जातिधर्म हो, कमारा-कमारी, नोकरचाकर ... जातिधर्म हो, भेडा-बोका, कुखुरा-सुँगुर ... जातिधर्म हो, हात्ती, घोडा, गाईबस्तु, खच्चर ... जातिधर्म हो, सुन, चाँदी ... जातिधर्म हो । भिक्षु हो ! यी उपाधि (=भोग्य पदार्थ) सबै जातिधर्म हुन् । यिनमा यी मानिसहरू फँसेर, बेहोस, आसक्त भएर, स्वयं जातिधर्म (फेरि जन्म लिनुपर्ने स्वभावको) भईकन पनि अन्य जातिधर्मको पर्येषणा गर्ने गर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! जराधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... ”

“भिक्षु हो ! व्याधिधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... ”

“भिक्षु हो ! शोकधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... ”

“भिक्षु हो ! संक्लेशधर्म भनेको के हो ? ... (पूर्ववत्) ... भिक्षु हो ! यिनलाई नै अनार्य पर्येषणा भनिन्छ ।”

(ख) आर्य पर्येषणा

६. “भिक्षु हो ! आर्य पर्येषणा भनेको के हो ? भिक्षु हो ! कतिपय (मानिसहरू) स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अनुत्पन्न (=जन्मरहित), अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं जराधर्म स्वभावको भईकन पनि जराधर्मको दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं मरणधर्म स्वभावको भईकन पनि मरणधर्मका दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं शोकधर्म स्वभावको भईकन पनि शोकधर्मका दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । आफूहरू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मका दुष्परिणाम सोचेर ... निर्वाणको पर्येषणा गर्छन् । भिक्षु हो ! यिनैलाई आर्य पर्येषणा भनिन्छ ।”

३. बोधिसत्त्वको पर्येषणा

७. “भिक्षु हो ! उहिले सम्बोधि प्राप्त गरी बुद्ध हुनुभन्दा पहिले बोधिसत्त्व छँदा म स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं व्याधिधर्म स्वभावको भईकन पनि व्याधिधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं मरणधर्म स्वभावको भईकन पनि मरणधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं शोकधर्म स्वभावको भईकन पनि शोकधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मकै पर्येषणा गर्दथेँ । त्यसताका ममा यस्तो विचार उत्पन्न भयो – ‘आफू स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मकै पर्येषणा मैले किन गरिरहेँ ? ... आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि मैले संक्लेशधर्मकै पर्येषणा किन गरिरहेँ ? आफू स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मका दुष्परिणाम सोचेर अनुत्पन्न (=जन्मरहित), अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा म किन नगर्छु ? आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मका दुष्परिणाम सोचेर असक्लिष्ट (=निर्मल, सङ्गो), अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा म किन नगर्छु ?”

८. “भिक्षु हो ! अनि पछि तन्नेरी हुँदा केश कालो हुँदाहुँदै, भद्र यौवनको (भर्खरको तरुण) अवस्थामै, आयुको प्रथम चरणमै, आमाबाबुको इच्छाविपरित उहाँहरूलाई रुवाउँदै केश दाही खीरेर अनि काषायवस्त्र धारण गरी घरबार छाडी म प्रव्रजित भएँ । तदुपरान्त प्रव्रजित भई किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्तिपदको गवेषण गर्दै जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि आलार कालामलाई यसो भनें – ‘आवुसो कालाम ! म यो धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।’ त्यसो भन्दाखेरि आलार कालामले मलाई यस्तो सल्लाह दिए – ‘बस, आयुष्मान् ! यो धर्म त्यस्तो छ, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै नै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।’ राजकुमार ! अनि मैले चाँडै नै त्यो (उनको) धर्मको अध्ययन गरेँ । उनले ओठ चलाउनेबित्तिकै, परस्पर कुराकानी गर्नेबित्तिकै ‘त्यो ज्ञान जानें, त्यसमा स्थिर भएँ, बुझे र देखेँ’ भनी मैले पनि र अरूले पनि ज्ञापन गर्थ्यौं । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘आलार कालामले यो धर्म श्रद्धाले मात्र साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछन् । अवश्य पनि यो धर्म जानीबुझी आलार कालाम बसेका होलान् ।’

९. “भिक्षु हो ! अनि म जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ^{१९९} । त्यहाँ गएर आलार

१९९ धेरैगाथा अट्कथाको निदानकथाले बोधिसत्त्व राजगृहबाट भगवत्साराममा गई त्यहाँ उनको धर्मको अध्ययन गरी त्यसपछि आलार कालामकहाँ जानु भएको थियो भनी उल्लेख गरेको छ ।

कालामलाई यसो भनें - 'आवुसो कालाम ! कतिसम्ममा यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नुहुन्छ ?' भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि आलार कालामले आकिञ्चन्यायतनसम्बन्धी कुरा बताए । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'आलार कालाममा मात्र श्रद्धा भएको होइन, ममा पनि श्रद्धा छ । आलार कालाममा मात्र वीर्य भएको होइन, ममा पनि वीर्य छ । आलार कालाममा मात्र स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा भएको होइन, ममा पनि स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा छ । अतः जुन धर्म आलार कालामले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछन्, त्यस धर्मलाई मैले पनि साक्षात्कार गर्नका लागि कोसिस गर्नुपर्छ ।' भिक्षु हो ! अनि चिरकाल नबित्दै चाँडै नै त्यस धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसें ।"

१०. "भिक्षु हो ! अनि म जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ गएर आलार कालामलाई यसो भनें - 'आवुसो कालाम ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नुहुन्छ ?"

"आवुसो ! हो । यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी निश्चयपूर्वक भन्दछु ।"

"आवुसो ! यत्तिकैमा म पनि यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु ।"

"आवुसो ! हाम्रा निमित्त यो लाभ हो र सुलाभ हो ! आवुसो ! किनभने तिमीजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्नपायौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म बताउँछु, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौं । त्यो धर्म मैले पनि स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताएको छु । यसरी जुन धर्म म जान्दछु, त्यो धर्म तिमी पनि जान्दछौ । अतः जुन धर्म तिमी जान्दछौ, त्यो धर्म म पनि जान्दछु । जस्तो म छु, त्यस्तै तिमी छौ । जस्तो तिमी छौ, त्यस्तै म छु । आवुसो ! अब आऊ, हामी दुवै जना सम्मिलित भएर यो शिष्यमण्डल (गण) को हेरचाह गरौं ।' भिक्षु हो ! यसरी आलार कालाम मेरा आचार्य भएर पनि आफ्नो शिष्य भएको मलाई आफूसमान राखे र मेरो पूजा र सम्मान गरे । भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - 'यो धर्मले कसैलाई निर्वेदमा, विरागमा, निरोधमा, उपशममा, अभिज्ञामा, सम्बोधिमा र निर्वाणमा पुऱ्याउन सक्दैन । यसले त केवल आकिञ्चन्यायतन लोकमा मात्र पुऱ्याउँछ । भिक्षु हो ! अनि म त्यो धर्म अपर्याप्त ठानी त्यस धर्मबाट विरक्त भएर गएँ^{२००} ।'

११. उद्दक रामपुत्रकहाँ - "भिक्षु हो ! अनि म किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्ति पदको खोजी गर्दै जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें - 'आवुसो ! म यो धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।' भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि उद्दक रामपुत्रले मलाई यसो भनें - 'आयुष्मान् ! बस । यो धर्म त्यस्तो हो, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।' भिक्षु हो ! अनि मैले चाँडै नै त्यो (उनको) धर्मको अध्ययन गरें । उनले ओठ चलाउनेबित्तिकै र परस्पर कुराकानी गर्नेबित्तिकै 'त्यो ज्ञान प्राप्त गरें, त्यसमा स्थिर भएँ, बुझें र देखें' भनी मैले पनि र अरूले समेत ज्ञापन गर्छौं । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'रामले यो धर्म न केवल श्रद्धाले साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछन् । अवश्य यो धर्म जानी बुझी राम बसेका होलान् ।'

२०० पपं. सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुत्तवण्णनाले बोधिसत्त्वले आलार कालामकहाँ पञ्चाभिज्ञा र सप्त समापत्ति प्राप्त गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापत्तिको परिकर्म सोध्दा उनले 'म जान्दिन' भनी भनेपछि बोधिसत्त्व उद्दक रामपुत्रकहाँ गएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

१२. “भिक्षु हो ! अनि म जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेर उद्दक रामपुत्रलाई यसो भने – ‘आवुसो ! कतिसम्ममा यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नु हुन्छ ?’ भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि उद्दक रामपुत्रले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनबारे कुरा बताए । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘राममा मात्र श्रद्धा भएको होइन, ममा पनि श्रद्धा छ । राममा मात्र वीर्य भएको होइन, ममा पनि वीर्य छ । राममा मात्र स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा भएको होइन, ममा पनि स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा छ । अतः जुन धर्म रामले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछन्, त्यस धर्मलाई म पनि साक्षात्कार गर्नका निमित्त प्रयास गर्नेछु ।’ भिक्षु हो ! अनि चिरकाल नबित्दै चाँडै नै त्यस धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म बसें ।”

१३. “भिक्षु हो ! अनि जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ म गएँ । त्यहाँ पुगेर उद्दक रामपुत्रलाई यसो भने – ‘आवुसो राम ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नुहुन्छ ?”

“आवुसो ! हो । यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछु ।”

“आवुसो ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म पनि बसेको छु ।”

“आवुसो ! हाम्रा लागि यो लाभ हो, र सुलाभ हो ! आवुसो ! किनभने तिमीजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्नपायौं । जुन धर्म स्वयं रामले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउँछन्, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी बसेका छौं त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी राम पनि बताउँछन् । यसरी जुन धर्म राम जान्दछन्, त्यो धर्म तिमी पनि जान्दछौं । जस्ता राम छन् तिमी पनि त्यस्तै छौं । जस्ता तिमी छौं त्यस्तै राम छन् । आवुसो ! अब आऊ, यो शिष्यमण्डलको (गण) हेरचाह तिमी गर ।’ भिक्षु हो ! यसरी उद्दक रामपुत्रले सब्रह्मचारी भएको मलाई आचार्यको स्थानमा राखे र सभक्ति पूजा र सम्मान गरे । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यो धर्मले निर्वेदमा, विरागमा, निरोधमा, उपशान्तमा, अभिज्ञामा, सम्बोधिमा र निर्वाणमा पुऱ्याउन सक्दैन । यसले त केवल नैवसंज्ञानासंज्ञायतन लोकमा मात्र पुऱ्याउँछ । भिक्षु हो ! अनि म त्यो धर्म अपर्याप्त ठानी त्यस धर्मबाट विरक्त भएर गएँ^{२०१} ।’

१४. “भिक्षु हो ! अनि म किंकुशल गवेशी गई अनुत्तर शान्तपदको खोजीको निमित्त मगध देशमा चारिका गर्दै क्रमशः उरुवेलको सेनानी भन्ने गाउँतर्फ गएँ । त्यहाँ मैले एउटा रमणीय भूमिभाग देखें । त्यहाँ रमाइलो वनखण्ड थियो, निर्मल पानी बगिरहेको गहिरो नदी (नेरञ्जरा) र चारैतिर रमणीय गोचर गाउँहरू थिए । भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यस भूमिभागमा रमणीय गोचर गाउँहरू पनि छन् । कुनै तपस्या गर्न चाहने कुलपुत्रलाई तपस्या गर्नका निमित्त यो स्थान उपयुक्त छ ।’ भिक्षु हो ! अनि सो म ‘तपस्याको निमित्त यहीं स्थान उपयुक्त छ’ भनी त्यहीं बसें ।”

२०१ उद्दक रामपुत्रकहाँ गई बोधिसत्त्वले आफूले प्राप्त गरेका धर्मसँग तुलना गर्दै उनीसँग नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको परिकर्म विषयमा प्रश्न गर्नु भयो र उनले दिएको उत्तर चाँडै सिक्नु भएको थियो भनी पपं. सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४. (सिद्धार्थ बोधिसत्त्व) सम्यक्सम्बुद्ध भगवान् हुनु भएको

१५. "भिक्षु हो ! आफू स्वयं जातिधर्म स्वभावको भईकन पनि जातिधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अनुत्पन्न, अनुत्तर योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरें । आफू स्वयं जराधर्म स्वभावको भईकन पनि जराधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरें । आफू स्वयं जराधर्म स्वभावको भईकन पनि जराधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरें । आफू स्वयं व्याधिधर्म स्वभावको भईकन व्याधिधर्मका दुष्परिणाम सोचेर व्याधि (रोग) रहित अनुत्तर योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै व्याधिरहित, अनुत्तर, योगक्षेम, निर्वाण प्राप्त गरें । आफू स्वयं मरणधर्म स्वभावको भईकन पनि मरणधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरें । आफू स्वयं शोकधर्म स्वभावको भईकन पनि शोकधर्मको दुष्परिणाम सोचेर शोकरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै शोकरहित, अनुत्तर योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरें । आफू स्वयं संक्लेशधर्म स्वभावको भईकन पनि संक्लेशधर्मको दुष्परिणाम सोचेर संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरें । त्यस बेला मलाई यस्तो ज्ञान प्राप्त भयो - 'मेरो चित्त-विमुक्ति अचल भयो (अकृप्या मे विमुक्ति), यो मेरो जन्म अन्तिम भयो, अब फेरि पुनर्भव (अर्को जन्म) नहुने भयो' ।"

१६. "भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - 'मैले यो धर्मलाई अबबोध गरे' - गम्भीर, दुर्दर्शनीय (देख्न गाह्रो), दुरनुबोध (बोध गर्न गाह्रो), शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (तर्कद्वारा मात्र अप्राप्य), निपुण (सूक्ष्म), तथा पण्डितहरूद्वारा बोधगम्य छ । यी प्रजाहरू आलय (पञ्चकामविषय) मा आनन्दित छन्, त्यसमा रत छन् र त्यसैमा प्रमुदित छन् । आलयमा आनन्दित हुने, आलयमा रत हुने तथा आलयमै प्रमुदित हुने प्रजाहरूले यो प्रत्ययद्वारा यो हुन्छ; यस प्रत्ययको कारणले नै 'प्रतीत्यसमुत्पाद'^{२०२} हुन्छ भन्ने - यी (प्रतीत्य-समुत्पन्नको) कारणलाई देख्न सक्ने छैनन् । सबै संस्कारहरूको क्षय, सबै बन्धनहरूको उत्सर्ग, तृष्णा, क्षय, विराग, निरोध तथा निर्वाणलाई देख्न गाह्रै छ । यदि म धर्मदेशना गरूँ र अरूहरूले (त्यो) धर्म (कुरा) बुझ्न सकेनन् भने - त्यो मेरा निमित्त ग्लानि^{२०३} अथवा हैरानी (थकावट) हुनेछ ।"

१७. "भिक्षु हो ! त्यसपछि मेरो मनमा पहिले कहिल्यै नसुनेको आश्चर्यजनक गाथाहरू पनि सम्भनामा आए -

२०२ जुन वस्तु परस्परको हेतु वा प्रत्ययहरूको कारणद्वारा उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तालाई 'प्रतीत्यसमुत्पाद' अथवा 'हेतु प्रत्यय' भनी भन्दछन् ।

जुन वस्तु त्यसको कारणद्वारा त्यसको अथवा त्यसको कारणद्वारा त्यसको उत्पन्न हुने स्वभावको हुन्छ, त्यस्तोलाई 'प्रतीत्यसमुत्पाद' भन्दछन् ।

विशुद्धिमार्गमा यस प्रत्ययाकारलाई 'भवचक्र' भनेर पनि उल्लेख भएको छ तथा 'द्वादशाकार' लाई नै कारक र वेदक नभएकोले 'शून्य' भन्ने संज्ञा पनि दिइएको छ ।

यो 'प्रतीत्यसमुत्पाद' केवल अविद्याकै कारण संस्कारादि हुने होइन अपितु संस्कारादिको कारणले पनि अविद्यादि हुन्छन् । त्यसैले यसलाई 'प्रति+इत्य=प्रतीत्य' भनेको हो । यससम्बन्धी विस्तृत विवरणको लागि विभं. पा. पृ. १८१: मातिका, अभिधम्मभाजनीय हेर्नु होस् ।

२०३ शारीरिक र वाचिक ग्लानि हुन सक्छ परन्तु मानसिक ग्लानि होइन ।

“ठूलो कठिनाइबाट मैले प्राप्त गरेको यो धर्मलाई किन प्रकाश गरूँ, भइहाल्यो; राग-द्वेषमा मुछिएर बस्नेहरूले यो धर्मलाई अवबोध गर्न गाह्रै छ ।”

“निपुण, गम्भीर, सूक्ष्म तथा प्रतिश्रोतगामी (यो धर्मलाई) रागरक्त भई तमस्कन्धद्वारा आवृत्त भएकाहरूले देख्न सक्ने छैनन् ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो वितर्कना भइरहेको बेला मेरो चित्त धर्मदेशनातिरभन्दा अल्पोत्सुकतातिर बढी ढल्कन थाल्यो ।”

“भिक्षु हो ! अनि मेरो चित्तमा भइरहेको (यस) वितर्कलाई सहम्पति ब्रह्मा^{२०४}ले आफ्नो चित्तद्वारा बुझेपछि उनलाई यस्तो लाग्यो – ‘यदि मेरो चित्त धर्म देशनातिर नलागी अल्पोत्सुकतिर लाग्छ भने यो लोक नष्ट हुनेछ, यस लोकको नष्ट हुनेछ ।’ भिक्षु हो ! त्यसपछि सहम्पतिब्रह्मा – जसरी कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको हातलाई पसारि र पसारेको हातलाई खुम्च्याउँछ, त्यसरी गरी ब्रह्मालोकमा अन्तर्धान भई मेरा सामु प्रकट भए । भिक्षु हो ! अनि सहम्पति ब्रह्माले उत्तरासङ्गलाई एकांश पारी, दाहिने घुँडाले पृथ्वीमा टेकी हात जोरी मलाई बिन्ती गरे – ‘भन्ते भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! सुगत ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! ! प्रज्ञारूपी चक्षुमा अल्परज (मल) हुने सत्त्वहरू पनि छन् । धर्म सुन्न नपाउँदा उनीहरूको परिहानि हुन सक्छ, धर्मलाई बुझ्न सक्ने सत्त्वहरू पनि हुन सक्छन् ।’

यसो भन्दाखेरि मैले सहम्पति ब्रह्मालाई यसो भने – ‘हे ब्रह्म ! मलाई यस्तो लागेको थियो – मैले यो धर्मलाई अवबोध गरें – जो गम्भीर, दुर्दर्शनीय, दुरनुबोध, शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर, निपुण तथा पण्डितहरूद्वारा बोधगम्य छ । यी प्रजाहरू आलयमा अभिनन्दित छन्, त्यसैमा रत छन् तथा त्यसैमा प्रमुदित छन् । आलयमा आनन्दित हुने, आलयमा रत हुने तथा आलयमै प्रमुदित हुने प्रजाहरूले – यस प्रत्ययद्वारा यो हुन्छ, यस प्रत्ययको कारणबाट नै ‘प्रतीत्यसमुत्पाद’ हुन्छ भन्ने – यी (प्रतीत्य-समुत्पन्नको) कारणहरूलाई देख्न सक्ने छैनन् । सबै संस्कारहरूको क्षय, सबै बन्धनहरूको उत्सर्ग, तृष्णाको क्षय, विराग, निरोध तथा निर्वाणलाई पनि देख्न गाह्रै छ । यदि म धर्मदेशना गरूँ र अरूहरूले (त्यो) धर्म (कुरा) लाई बुझ्न सकेनन् भने – सो मेरा निमित्त ग्लानि अथवा हैरानी हुन सक्छ, ।’

‘हे ब्रह्म ! अनि त्यस बेला पहिले कहिल्यै नसुनेको आश्चर्यजनक गाथाहरू पनि मेरो सम्भ्रनामा आए –

“बडो कठिनाइले मैले प्राप्त गरेको यो धर्मको किन प्रकाश गरौँ, भइहाल्यो; राग-द्वेषमा मुछिएर बस्नेहरूका लागि यो धर्मलाई अवबोध गर्न गाह्रै छ ।”

“निपुण, गम्भीर, सूक्ष्म तथा प्रतिश्रोतगामी (यो धर्मलाई) राग-रक्त भई तमस्कन्धद्वारा आवृत्त भएकाहरूले देख्न सक्ने छैनन् ।”

२०४ यी सहम्पतिब्रह्मा चाहिँ अधि काश्यप बुद्धका पालामा सहक भन्ने भिक्षु थिए । प्रथमध्यान लाभ गरी त्यसैको फलले प्रथमध्यान भूमिमा कल्प आयु हुने ब्रह्मा भएर उनी उत्पन्न भएका थिए । यिनलाई ‘त्यहाँ ‘सहम्पति ब्रह्मा’ भन्दथे । त्यसैले सहम्पति ब्रह्मा भनिएको हो । भगवान्लाई प्रार्थना गर्नको निमित्त आउँदा उनी दस हजार ब्रह्माहरूका साथ आएका थिए भनी म.नि.अ.क. II. पृ. १४८: पासरासिसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । म.नि.अ.क. II. पृ. २३१: चूलसञ्चकसुत्तवण्णनाले चाहिँ महाब्रह्माका साथ शक्र देवेन्द्र पनि आएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

'हे ब्रह्म ! यस्तो वितर्कना भइरहेको बेलामा मेरो चित्त धर्मदेशनातिरभन्दा अल्प-उत्सुकतातिर ढल्कन्थ्यो ।'

दोस्रो पटक पनि सहम्पत्ति ब्रह्माले मसँग यस्तो बिन्ती गरे ... तेस्रो पटक पनि सहम्पत्ति ब्रह्माले मसँग यस्तो बिन्ती गरे - "भन्ते भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! सुगत ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! प्रज्ञारूपी चक्षुमा अल्परज हुने सत्त्वहरू पनि छन् । धर्म सुन्न नपाउँदा उनीहरूको परिहानि हुन सक्छ, धर्मलाई बुझ्न सक्ने सत्त्वहरू पनि हुन सक्छन् ।"

१८. "भिक्षु हो ! अनि मैले ब्रह्माको अभिप्रायलाई बुझी प्राणीहरूप्रति करुणाले गर्दा बुद्धचक्षु^{२०५}द्वारा लोकमा हेरेँ । बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेर्दा मैले अल्परज (मल) हुने^{२०६}, महारज हुने^{२०७}, तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने^{२०८}, मृदु इन्द्रिय हुने^{२०९}, सु-आकार हुने^{२१०}, दुराकार हुने^{२११}, सुविज्ञेय हुने^{२१२}, दुर्विज्ञेय हुने^{२१३}, केही परलोकवच भयदर्शी भई बस्ने^{२१४}, केही परलोकवच भयदर्शी भई नबस्ने^{२१५} सत्त्वहरूलाई देखेँ । जस्तो कुनै उत्पल (नीलकमल), पद्म (रक्तकमल), अथवा पुण्डरीक (श्वेतकमल) पोखरीमा (१) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीक पानीमा उत्पन्न भई, पानीमा संवर्धन भई पानीभन्दा माथि नउठी पानीमा भित्रै पोषित हुन्छन्; (२) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीकहरू पानीमा उत्पन्न भई, पानीमा संवर्धन भई, पानीको सतहसम्म रहेका हुन्छन्; (३) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीकहरू पानीमा उत्पन्न भई, पानीमा संवर्धन भई, पानीको सतहभन्दा माथि उठी, पानीले छुन नसक्ने गरिरहन्छन्^{२१६} । त्यस्तै,

- २०५ इन्द्रिय परोपरियत्तिज्ञान र आशयअनुशय ज्ञानलाई 'बुद्धचक्षु' भन्दछन् भने सर्वज्ञज्ञानलाई 'समन्तचक्षु' भनी भन्दछन् । अनि तीनैवटा मार्गज्ञानलाई 'धर्मचक्षु' भन्दछन् ।
- २०६ जसमा प्रज्ञारूपी चक्षुमा रागादि रजहरू (=मलहरू) कम हुन्छन्, त्यस्तालाई 'अल्परज हुने' भनिएको हो । श्रद्धावान् पुरुषलाई पनि 'अल्परज हुने' पुरुष भनिन्छ ।
- २०७ अप्रज्ञावान्लाई 'महारज हुने' पुरुष भनिन्छ भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'महारज हुने' पुरुष भनिन्छ ।
- २०८ जसका श्रद्धा इन्द्रियहरू तीक्ष्ण हुन्छन्, उसलाई 'तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने' भन्दछन् भने श्रद्धावान् पुरुषलाई पनि 'तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने' पुरुष भन्दछन् ।
- २०९ जसका श्रद्धा इन्द्रियहरू तीक्ष्ण हुँदैनन्, उसलाई 'मृदु इन्द्रिय हुने' भन्दछन् भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'मृदु इन्द्रिय हुने' भन्दछन् ।
- २१० जसको श्रद्धा सुन्दर हुन्छ, उसलाई 'सु-आकार हुने' भन्दछन् भने श्रद्धावान् पुरुषलाई पनि 'सु-आकार हुने' पुरुष भनिन्छ ।
- २११ जसको श्रद्धा सुन्दर हुँदैन, उसलाई 'दुराकार हुने' भन्दछन्, भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'दुराकार हुने' पुरुष भनिन्छ ।
- २१२ जसले भनेको कारणलाई सरलतापूर्वक बुझ्न सक्छ वा जसलाई बुझाउन सजिलो हुन्छ, उसलाई 'सुविज्ञेय हुने' भन्दछन् भने श्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'सुविज्ञेय हुने' पुरुष भन्दछन् ।
- २१३ जसले भनेको कुरालाई सरलतापूर्वक बुझ्न सक्तैन वा जसलाई बुझाउन गाह्रो पर्छ, उसलाई 'दुर्विज्ञेय हुने' भन्दछन् भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'दुर्विज्ञेय हुने' पुरुष भन्दछन् ।
- २१४ जसले परलोकलाई दोष र भयको दृष्टिले हेर्छ, उसलाई 'परलोकवच भयदर्शी' भनी भन्दछन्, भने श्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'परलोक वच भयदर्शी' भन्दछन् ।
- २१५ जसले परलोकलाई दोष र भयको दृष्टिले हेर्दैन, उसलाई 'परलोक वच भयदर्शी भई नबस्ने' भन्दछन्, भने अश्रद्धालु पुरुषलाई पनि 'परलोक वच भयदर्शी भई नबस्ने' भन्दछन् ।
- २१६ यहाँ पानीभित्रै रहने, पानीको स्तरमा रहने र पानीभन्दा माथि रहने कमलका फूलहरूको उपमा दिइएको छ । यस सम्बन्धमा अर्थकथाले अर्को पनि यौटा उपमा दिएको छ । त्यो हो - पानीभित्रै रहने, कहिले पनि विकसित नहुने कछुवा र माछाहरूले खाएर सिद्धिने । यो चाहिँ मूल सूत्रमा नभए तापनि दसाउनु पर्ने कारणको अर्थकथाकारहरूले उल्लेख गरेका छन् ।

बुद्धचक्षुद्वारा मैले लोकमा हेर्दा अल्परज हुने, महारज हुने, तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने, मृदु इन्द्रिय हुने, सु-आकार हुने दुराकार हुने, सुविज्ञेय हुने, दुर्विज्ञेय हुने तथा केही परलोकवच भयदर्शी भई बस्ने, केही परलोकवच भयदर्शी भई नबस्ने सत्त्वहरू देखें ।

“भिक्षु हो ! त्यसपछि सहम्पत्ति ब्रह्माले मेरो मनको वितर्कनालाई बुझी मलाई गाथाद्वारा यस्तो विन्ती गरे -

“अगि मलिन चित्त हुनेहरूले चिन्तन गरेको अशुद्ध धर्म मगध देशमा थियो । अमृतद्वार खोलिदिने विमल (पुरुष) ले अवबोध गरेको धर्मलाई अब यो संसारका प्राणीहरूले सूनून् ।”

“शैलमय पर्वतको टुप्पोमा बसी (कुनै पुरुषले) चारैतिर सम्पूर्ण जनतालाई देखेकै समन्तचक्षु हुनु भएका, शोकरहित हुनु भएका (तपाईं) सुमेधले पनि - शोकग्रस्त तथा जातिजराले अभिभूत भएका प्राणीहरूलाई मुक्त गर्न धर्ममय प्रासादमा आरोहण गरी जनतातिर हेर्नुहोस् !”

“हे सङ्ग्रामजित ! हे वीर पुरुष ! हे अन्नृणी सार्थवाह ! उठ्नुहोस् !! विचरण गर्नुहोस् !! भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! धर्म बुझ्न सक्नेहरू पनि हुन सक्छन् ।”

“भिक्षु हो ! अनि मैले सहम्पत्ति ब्रह्मालाई गाथाद्वारा यसो भनें -

“हे ब्रह्मे ! प्रगुण भएर पनि कष्ट हुन्छ भन्ने संज्ञा भई, जनतालाई प्रणीत धर्मदेशना नगर्ने विचार भएको थियो । परन्तु अब सुन्न चाहनेहरूले आफ्नो श्रद्धालाई अधि बढाई सुन, उनीहरूका निमित्त अमृतद्वार खोलियो ।”

“भिक्षु हो ! अनि ‘मैले धर्मदेशना गर्ने आज्ञा पाएँ’ भन्दै उहाँलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी महाब्रह्मा त्यहीं नै अन्तर्धान भएर गए ।”

चार प्रकारका फूलहरू भएकै चार प्रकारका व्यक्तिहरू छन् । जस्तो - (१) उग्घाटितञ्जू, (२) विपचितञ्जू, (३) नेय्यो र (४) पदपरम ।

त्यहाँ जुन पुरुषले भन्नेबित्तिकै धर्मलाई बोध गर्छ, त्यस्तालाई ‘उग्घाटितञ्जू’ भन्दछन् । जुन पुरुषले संक्षेपमा भनेको कुरालाई विस्तृत गर्दा धर्मलाई बोध गर्छ, त्यस्तालाई ‘विपचितञ्जू’ भन्दछन् । जुन पुरुषले पढाएको कुरालाई प्रश्नोत्तर गरी ध्यानपूर्वक विचार गरी कल्याणमित्रहरूको सत्सङ्गद्वारा धर्मलाई बोध गर्छ त्यस्तालाई ‘नेय्य’ भन्दछन् । जुन पुरुषले जति सुने पनि जति सुनाए पनि र जति पढे पनि, जति जाने पनि त्यसद्वारा धर्मलाई बोध गर्न सक्दैन । त्यस्तालाई ‘पदपरम’ भन्दछन् ।

फूलैफूलले भरिएका दस सहस्री लोकधातुमा आज फुल्ने फूलजस्तै पुरुषलाई ‘उग्घाटितञ्जू’ पुरुष, भोलि फुल्ने फूलजस्तै पुरुषलाई विपचितञ्जू पुरुष, पर्सि फुल्ने फूलजस्तै पुरुषलाई ‘नेय्य’ पुरुष र कछुवा एवं माछाहरूले खाएर सिद्धिने फूलजस्तै पुरुषलाई ‘पदपरम’ भनिन्छ । भगवान्ले यी सबै प्रकारका पुरुषहरूलाई देख्नुभयो ।

यसरी देख्नु हुँदा उहाँले तीमध्ये अल्परज हुने र महारज हुनेहरूलाई पनि देख्नुभयो । अनि उपर्युक्त उग्घाटितञ्जू आदि तीन पुरुषहरूले यसै जीवनमा धर्मविबोध गर्न सक्नेछन् र ‘पदपरम’ पुरुषको निमित्त चाहिँ भविष्यका निमित्त वासना हुनेछ भन्ने कुरा पनि बुझ्नु भयो र देख्नु भयो ।

यसरी बुझ्नु भएपछि ती चारै प्रकारका पुरुषहरूलाई धर्मदेशनाद्वारा हित हुनेछ भन्ने मनमा लागेपछि धर्मदेशना गर्ने निश्चय गर्नु भयो । त्यसपछि पुनः यी तीनै लोकका प्राणीहरूलाई ‘भव्य’ र ‘अभव्य’ का रूपमा दुई भागमा राख्नु भयो ।

(१) कम्मावरण, (२) किलेसावरण र (३) विपाकावरण हुने पुरुषलाई ‘अभव्य’ भनिन्छ । त्यस्तो नहुने ‘भव्य’ पुरुष हो । यीमध्ये अभव्य पुरुषहरूलाई छाडी भव्य पुरुषहरूलाई मात्र ज्ञानद्वारा हेरी उनीहरूमध्ये पनि यति रागचरित्रका, यति द्वेषचरित्रका, यति मोहचरित्रका, यति वितर्कचरित्रका, यति श्रद्धाचरित्रका र यति बुद्धिचरित्रका छन् भनी छ चरित्रमा राख्नु भयो । यसपछि धर्मदेशना गर्नेछु भन्ने निश्चय गरी ब्रह्मालाई वचन दिनु भयो र सो गाथा भन्नु भएको हो भनी म.नि.अ.क. II. पृ. १५०-: पासरासिसुत्तवण्णनामा उल्लेख गरिएको छ ।

५. धर्मचक्र प्रवर्तन

१९. “भिक्षु हो ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘कसलाई सर्वप्रथम म धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?’ भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यी आलार कालाम पण्डित व्यक्त र मेधावी छन् । धेरै दिनदेखि यिनी अल्परज स्वभावका हुन् । अतः किन म आलार कालामलाई प्रथम धर्मदेशना नगरूँ । उनले यो धर्म चाँडै बुझ्नेछन् ।’ त्यस बेला मकहाँ एक देवता आई यसो भने – “भन्ते ! आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता व्यतित भइसक्यो ।” अनि ‘आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता व्यतित भइसक्यो’ भन्ने ज्ञान मलाई पनि भयो^{२१७} । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘आलार कालामको ठूलो हानि भयो । यदि उनले यो धर्म सुन्न पाएका भए उनले चाँडै बुझ्नेथिए होलान् ।’

“भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘म कसलाई प्रथम धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?’ अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यी उद्दक रामपुत्र पण्डित व्यक्त र मेधावी छन् । धेरै दिनदेखि यिनी अल्परज स्वभावका छन् । अतः किन म उद्दक रामपुत्रलाई प्रथम धर्मदेशना नगरूँ । उनले यो धर्म चाँडै बुझ्नेछन् ।’ त्यस बेला मकहाँ एक देवता आई यसो भने – “भन्ते ! उद्दक रामपुत्रको मृत्यु हिजो राती भयो ।” अनि ‘उद्दक रामपुत्रको मृत्यु हिजो राती भयो^{२१८}’ भन्ने कुरोको ज्ञान मलाई पनि भयो । भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘उद्दक रामपुत्रको ठूलो हानि भयो । यदि यो धर्म सुन्न पाएका भए उनले चाँडै बुझ्नेथिए होलान् ।’

“भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘म कसलाई प्रथम धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्म चाँडो बुझ्न सक्ला ?’ भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू मेरा बहुपकारी हुन् । जसले तपस्या गरिरहेको बखतमा मेरो उपस्थान गरेका थिए^{२१९} । अतः किन म पञ्चवर्गीय

२१७ देवताले भनेको कुरामा मात्र भर नपरी स्वयं आफूले पनि हेर्नु भयो । यसरी हेर्दा भगवान्ले आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता व्यतित भइसकेको कुरा मात्र थाहा पाउनु भएको होइन अपितु उनी ‘आकिञ्चन्यायतन’ लोकमा उत्पन्न भएको कुरा पनि थाहा पाउनु भयो । म.नि.अ.क. II. पृ. १५५: पासरसिसुत्तवण्णना ।

२१८ देवताले भनेको कुरामा मात्र भर नपरी स्वयं आफ्नो सर्वज्ञानले हेर्नु हुँदा उद्दक रामपुत्रको हिजो मध्यरातमा मृत्यु भएको कुरा मात्र होइन, उनी ‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतन’ लोकमा उत्पन्न भएको कुरा पनि थाहा पाउनु भयो । म.नि.अ.क. II. पृ. १५५: पासरसिसुत्तवण्णना ।

२१९ सिद्धार्थ कुमार बोधिसत्त्व उरुवेल वनमा छ वर्षसम्म तपस्या गरिरहनु भएको बेलामा यिनीहरूले उहाँ बस्ने ठाउँ बढार्थे । चीवर वस्त्र लिई उहाँको पछिपछि लाग्दथे । मुख धुने पानी र दतीवन दिन्थे ।

यी पञ्चवर्गीय भनेको को हुन् भन्ने बारेमा पपं. सू. II. पृ. १५५: पासरसिसुत्तवण्णना अनुसार – यिनीहरू सिद्धार्थ कुमार जन्मिसकेपछि उहाँको शरीरको लक्षण हेरी भविष्यवाणी गर्ने आठ जना पुरोहित ब्राह्मणहरूमध्येका हुन् ।

यिनीहरू उमेरले तरुण भए तापनि यिनीहरू वेद आदि शास्त्रमा पारङ्गत थिए । त्यसैले यिनीहरू पनि राजा शुद्धोदनका राजदरबारिया पुरेत थिए । ‘गृहबन्धनमा बाँधिपछि गृहत्याग गर्न गाह्रो हुन्छ’ भन्ने कुरा दृष्टिगत राखी ‘सिद्धार्थ बोधिसत्त्व कदाचित् गृहस्थमा रहने छैनन् । अवश्य घर छाडी बुद्ध हुनेछन्’ भन्ने कुरामा अडिग भई बोधिसत्त्वकै उद्देश्य लिई उनीहरूले पछि घर त्यागेका थिए । यसरी युवावस्थामै साधुको भेष धारण गरी रमणीय आश्रम आदिमा बस्दै विचरण गर्न थाले । यसरी विचरण गरिरहँदा समय-समयमा सिद्धार्थ बोधिसत्त्वले घर छाडे कि छाडेनन् भन्ने कुराको जानकारी यिनीहरूले लिने गर्दथे । पछि सिद्धार्थ कुमार गृह त्यागी उरुवेल वनमा बसेका छन् भन्ने सुनी उहाँ गई यिनीहरूले उहाँको उपस्थान गरे । त्यसैले माथि सूत्रमा बुद्धले उनीहरूलाई ‘बहुपकारी’ भनी उल्लेख गर्नु भएको हो ।

यिनीहरूको नाम – कौण्डिन्य, वप्प, भद्रीय, महानाम र अश्वजित हो ।

भिक्षुरूलाई प्रथम धर्मोपदेश नगरूँ ?' भिक्षु हो ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यी पञ्चवर्गीय भिक्षुरू अहिले कहाँ बसेका होलान् ? भिक्षु हो ! अनि मैले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा पञ्चवर्गीय भिक्षुरू वाराणसीस्थित ऋषिपतन^{२२०} मृगदायमा^{२२१} बसेका छन् भन्ने कुरा बुझे ।"

२०. "भिक्षु हो ! अनि म उरुवेल वनमा इच्छानुसार बसी वाराणसी जान भनी चारिका गरें । भिक्षु हो ! अनि उपक आजीवकले गया र बोधि (वृक्ष) का बीचमा हिंडिरहेको मलाई देखे । मलाई देखेर उनले यसो भने - "आवुसो ! तिम्रा इन्द्रियहरू अति परिशुद्ध छन्, तिम्रो छविवर्ण अति चम्किलो छ । आवुसो ! कसको उद्देश्यले तिम्री प्रव्रजित भएका हो ? तिम्रा गुरु को हुन् ? कसको धर्म तिम्री रुचाउँछौ ?"

"भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि उपक आजीवक^{२२२}लाई मैले गाथाद्वारा यसो भने -

'सबै त्रैभूमिक^{२२३} संसारलाई आफैले जितेर सबै चातुर्भौमिक^{२२४} भूमिलाई जानेर सबै

२२० बुद्ध जन्मनु भन्दा पहिले प्रत्येकबुद्धहरू गन्धमादान पर्वतमा भएको समापतिबाट उठी आकाशमार्गद्वारा ऋषिपतनमा आउने र त्यहाँबाट आकाशमार्गद्वारा पर्वतमा जाने भएको हुँदा, ऋषिहरू आउने र जाने ठाउँ भन्ने अर्थले सो स्थानलाई 'ऋषिपतन' भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १५७. पासरासिसुतवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । हाल यस स्थानलाई सारनाथ भनिन्छ । यो स्थान भारतको वाराणसी नजिक छ ।

२२१ 'मृगदाय' भनी मृगहरूलाई अभय दिइएको ठाउँलाई भइएको हो ।

२२२ उपक आजीवक नाङ्गा साधु थिए । त्यहाँबाट उनी वङ्गहार जनपदमा गई व्याधहरूको गाउँमा बसे । व्याधका नायकले देखेर 'अहो ! कस्ता श्रमण हुन् जो वस्त्र लगाउँन् । यी त अवश्यमेव कुनै अरहन्त होलान् !' भनी उनलाई एक ठाउँमा बसाली हेरचाह गर्‍यो । सो व्याधकी एउटी सुन्दरी जवा (चापा) भन्ने छोरी थिई ।

एकदिन व्याध ढाटा जाँदा आफ्नी छोरीलाई "सो श्रमणको राम्ररी हेरचाह गर्नु" भनी अज्ञाएर गयो । उपक उसको घरमा भिक्षा लिन जाँदा उसकी सुन्दरी छोरीलाई देखेर आकर्षित भई खाना नखाई डेरामा फर्के । पछि सो व्याध फर्केपछि श्रमणको बारेमा सोधपुछ गर्दा जवाले 'एकदिन आएर त्यसपछि आएको छैन' भनी भनेको सुनी व्याध तुरन्त उपक बस्ने ठाउँमा गई खुट्टा मिच्दै 'के भयो, कसो भयो' भनी सोध्दा उनले 'जवालाई पाएमा बाच्नेछु नत्र यहीं मर्नेछु' भनी भने । यो सुनी व्याधले 'भन्ते ! तपाईं केही काम गर्न जान्नुहुन्छ त ?' भनी सोध्यो ।

'म केही जान्दिन ।'

'भन्ते ! केही काम गर्न नजान्नेलाई गृहस्थमा बस्नु गाह्रो पर्छ ।'

'म केही काम गर्न जान्दिन । तिम्रो मासु ल्याउने काम चाहिँ गर्न सक्छु र मासु बेच्ने काम पनि गर्न सक्छु ।'

यो सुनेर व्याधले 'ठीक छ' भनी आफ्नी छोरी उनलाई दियो । केही समयपछि उपकले एक छोरा पाए । उसको सुभद्र नाम राखिएको थियो । बालक रूँदा उनकी स्वास्नी जवाले उपकलाई ब्यङ्ग सुनाउँदै बालक फुल्याउँथी । यसैबाट उपक विरक्त भएर मेरा 'अनन्त जिन' भन्ने साथी श्रावस्तीमा छन् भन्दै उनी त्यहाँबाट श्रावस्तीमा गए ।

उता श्रावस्तीमा भगवान्‌ले भिक्षुरूलाई "भिक्षु हो ! यदि यहाँ 'अनन्त जिन' भन्ने कहाँ छन् भनी सोध्दै कुनै पुरुष आए भने उनलाई मकहाँ पठाउनु" भनी निर्देशन दिनुभयो । नभन्दै उपक श्रावस्तीमा पुगी जेतवन विहार भित्र गई 'अनन्त जिन' भन्ने कहाँ छन् ? भनी सोधेपछि उनलाई बुद्धकहाँ लगे । अनि भगवान्‌लाई देखेर 'मलाई चिन्नुहुन्छ के ?' भनी उपकले सोधेपछि भगवान्‌ले 'चिन्दछु, आजकल कहाँ बस्दछौ ?' भनी सोध्नुभयो । 'वङ्गहार जनपदमा' भनी उपकले जवाफ दिएपछि भगवान्‌ले 'उपक ! तिम्री त बुद्धा भए जस्ता छौ । के तिम्री प्रव्रजित हुन सक्छौ ?' भनी सोध्नुहुँदा 'भन्ते ! सक्छु' भनी जवाफ दिएपछि भगवान्‌ले उनलाई प्रव्रजित गराई 'कर्मस्थान' भावना सिकाउनुभयो । अनि कर्मस्थान भावना बढाउँदै जाँदा उपकले अनागामीफल प्राप्त गरे । मृत्युपछि उनी अविहा ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेबित्तिकै उनी अर्हत भए । अविहामा पुग्नेबित्तिकै अर्हत हुनेहरू सात जना छन् भनी पपं. सू. II. पृ. १५८-५९ पासरासिसुतवण्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

२२३ 'त्रैभूमिक' भनेको कामावचर, रूपावचर र अरूपावचर लोकलाई भनिएको हो ।

२२४ 'चातुर्भौमिक' भनेको अपायभूमि, कामभूमि, रूपावचरभूमि र अरूपावचरभूमिलाई भनिएको हो ।

त्रैभूमिक लोकमा अलिप्त भई सबै त्रैभूमिक लोकलाई त्यागी तृष्णा क्षय गरी विमुक्त भई – सबै चातुर्भूमिक भूमिहरूलाई स्वयं अभिज्ञात गरेर – कसलाई म (यी मेरा आचार्य हुन्, भनी) उद्देश्य गरूँ ?

‘मेरा आचार्य छैनन्, न त मसमान अरू कोही छन्, देवसहित लोकमा मसमान अर्को कुनै पुद्गल छैन ।’

‘यो लोकमा म नै अर्हत हुँ, म नै अनुपम शास्ता हुँ । सबै क्लेशरूपी आगोलाई निवृत्त गरी शीतल भएको सम्यक्सम्बुद्ध म नै एकलो हुँ ।’

‘धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नका लागि काशी देशमा जाँदैछु । अन्धकारमय यस लोकमा अमृत-भेरी बजाउने छु ।’

(उपक-) “आवुसो ! जस्तो तिमी भन्दछौ त्यसअनुसार त तिमी ‘अनन्त जिन’ नै हुन सक्छौ ।”

(भगवान् -) “मजस्ता नै ‘अनन्त जिन’ हुन सक्छन् – जसले आस्रव क्षय गरी निर्वाण प्राप्त गरिसक्यो, मैले पाप र धर्मलाई जितिसकें । हे उपक ! त्यसैले म ‘जिन’ हुँ ।”

“भिक्षु हो ! यसो भन्दा ‘हुन सक्छ’ भन्दै शिर हल्लाउँदै छेउको बाटो लागेर उपक आजीवक गए ।”

पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूसित भेट

२१. अनि म क्रमशः चारिका गर्दै जहाँ वाराणसीस्थित ऋषिपतन मृगदाय छ, जहाँ पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू थिए, त्यहाँ गएँ । अनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई टाढैबाट देखे । देखेर (उनीहरूले) परस्पर प्रतिज्ञा गरे –

“आवुसो ! ऊ, श्रमण गौतम आउँदैछन्, जो बहुलताले गर्दा तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भई बाहुल्यमा आवर्तित छन् । उनलाई न आसन दिने, न आसनबाट उठ्ने, न त उनको पात्र-चीवर मागेर लिने, केवल आसन राखिदिने, चाहन्छन् भने बसून् ।”

(परन्तु) जति-जति म पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूको नगिच पुगेँ, त्यति त्यति पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू आफ्ना कुरामा बस्न सकेनन् । अनि केहीले सामुन्ने आई मेरा पात्र-चीवर लिए । केहीले आसन ओच्छ्रयाए । केहीले पाउ पखाल्ने पानी राखे । त्यस बखत उनीहरूले मलाई नाम लिएर ‘आवुसो’ भन्दै व्यवहार गरे^{२२५} ।”

“भिक्षु हो ! अनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें— ‘भिक्षु हो ! तथागतलाई नाम लिएर आवुसो भनी कुरा नगर । भिक्षु हो ! तथागत, अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुनेअनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै – जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् – यो

२२५ भनाइको तात्पर्य ‘गौतम’ पनि भन्न थाले ‘आवुसो’ पनि भन्न थाले भनी भनिएको हो । यति मात्र होइन, ‘आवुसो गौतम ! हामीहरू उरुवेलेमा तपस्या गरिरहेको बेलामा हामी तपाईंको पात्र-चीवर लिएर हिंड्यौं । मुख धुने पानी र दतिवन दियौं । तपाईं बस्ने ठाउँमा बढायौं । अनि पछि कसले तपाईंको हेरचाह गर्‍यो त ? हामी गर्‍यो भनेर तपाईंले चिन्ता पटकै लिन भएन भनी कुरा सुनाए भन्ने अर्थ हो । म.नि.अ.क.॥पृ. १५९: पासरासिसुत्तवण्णना ।

अनुत्तर ब्रह्मचर्यवास अन्त (अवसान) गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

“भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - ‘आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि त्यस प्रतिपदाद्वारा पनि त्यस दुष्करचर्याद्वारा पनि तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भई बाहुल्यतामा आवर्तित भई अहिले के तपाईं उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता बुझ्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला !”

“भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भने - ‘तथागत बाहुलिक होइनन्, न तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएका हुन्, न त बाहुल्यतामा आवर्तित छन् । भिक्षु हो ! तथागत, सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुने अनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै - जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् - त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यवासको अवसान गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

“भिक्षु हो ! दोस्रो पटक पनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - ‘आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई के तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला ?”

“भिक्षु हो ! दोस्रो पटक पनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भने - ‘तथागत बाहुलिक होइनन्, न तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएका हुन्, । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । सुने अनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

“भिक्षु हो ! तेस्रो पटक पनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - ‘आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई के तपाईं उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता बुझ्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला ?”

२३. यसो भन्दाखेरि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भने - ‘भिक्षु हो ! यसभन्दा अघि मैले तिमीहरूलाई यस्तो कुरा भनेको थाहा छ के ?”

“भिक्षु हो ! तथागत, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुने अनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौ ।”

२२६ भनाइको तात्पर्य - यसभन्दा अघि उरुवेलामा बसेको बखत मैले यस्तो कुनै वचन भनेको कुरा तिमीहरूलाई थाहा छ के ? भनी भनिएको हो । यति मात्र होइन उरुवेलामा तपस्या गरिरहेको बेलामा तिमीहरूलाई खुसी पार्न अथवा तिमीहरू उत्कण्ठित होऔला भनी रात वा दिनमा तिमीहरूकहाँ आएर ‘आवुसो ! उत्कण्ठित हुनु पर्दैन चिन्ता लिनु पर्दैन । मैले ज्योति देखेको छु अथवा निमित्त दर्शन पाएको छु’ आदि भनी कुनै कुरा मैले तिमीहरूलाई भनेको छु ? यति भन्नेबित्तिकै उनीहरूमा होस आयो र ‘अवश्य पनि बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने मनमा लागेपछि उनीहरूको मनमा श्रद्धा उत्पन्न भयो । ‘त्यस्तो कुरा सुनाउनु भएको हामीलाई थाहा छैन’ भन्ने कुरा पनि उनीहरूले भने । म.नि.अ.क. II. पृ. १५५: पासरासिसुत्तवण्णना ।

२४. “भिक्षु हो ! अनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई सम्झाउन सकें^{२२७} । भिक्षु हो ! अनि मैले दुई जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिएँ^{२२८} । तीन जना भिक्षुहरू भिक्षाटन गर्न जान्थे । तीन जना भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरी ल्याएको जुन खाजा थियो, त्यो हामी छ जनाले यापन गर्दथ्यौं । भिक्षु हो ! तीन जना भिक्षुहरूलाई उपदेश गर्थे^{२२९} । दुई जना भिक्षुहरू भिक्षाटन जान्थे । दुई जना भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरी ल्याएको जुन भोजन हो, त्यो हामी छ जनाले यापन गर्दथ्यौं^{२३०} ।”

“भिक्षु हो ! त्यसपछि मैले दिएको उपदेश सुनेर अनुशासित भएका पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले स्वयं जातिधर्म स्वभावका भईकन पनि जातिधर्मको दुष्परिणाम सोचेर अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अनुत्पन्न, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं जराधर्म स्वभावका भईकन पनि जराधर्मका दुष्परिणाम सोचेर अजर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं मरणधर्म स्वभावका भईकन पनि मरणधर्मका दुष्परिणाम सोचेर अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै अमर, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं शोकधर्म स्वभावका भईकन पनि शोकधर्मका दुष्परिणाम सोचेर शोकरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै शोकरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । आफूहरू स्वयं संक्लेश धर्मस्वभावका भईकन पनि संक्लेशधर्मका दुष्परिणाम सोचेर संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाणको पर्येषणा गर्दै संक्लेशरहित, अनुत्तर, योगक्षेम निर्वाण प्राप्त गरे । त्यसपछि उनीहरूलाई पनि यो ज्ञान प्राप्त भयो – हामीहरूको चित्तविमुक्ति अचल भयो, यो (अहिले) हाम्रो जन्म नै अन्तिम भयो, अब फेरि जन्म लिनु परेन ।”

- २२७ भनाइको तात्पर्य – पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई ‘बुद्ध हो’ भन्ने कुरा विश्वास दिलाउन सकें भनी भनिएको हो । म.नि.अ.क. II. पृ. १५५: पासरसिसुत्तवर्णना ।
- २२८ ‘दुई जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिएँ’ भनेको पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्ये वप्प र भद्वियलाई उपदेश दिएँ भनिएको हो र कौण्डिन्य, महानाम र अस्सजि भिक्षुहरू भिक्षाटन जान्थे भनिएको हो । यो श्रावण कृष्णपक्ष प्रतिपदाको दिन थियो ।
- २२९ ‘तीन जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिन्थे’ भनेको भद्विय, महानाम र अस्सजिलाई उपदेश दिन्थे भनिएको हो र कौण्डिन्य र वप्प भिक्षाटन जान्थे भनिएको हो । यो चाहिँ श्रावण कृष्णपक्ष द्वितीयको दिन हो ।
- २३० भगवान् ऋषिपतन मृगदायमा आषाढ पूर्णिमाका दिन अर्थात् उपोसथको दिन आइपुग्नु भएको थियो । अनि आफू ‘बुद्ध हो’ भन्ने कुरा सम्झाउन सक्नु भएपछि, कौण्डिन्य भन्ने कुरा सम्झाउन सक्नु भएपछि कौण्डिन्य स्थविरलाई कायसाक्षि (कायसाक्षि भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा बुझ्नका निमित्त आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बुद्धकालीन गृहस्थीहरू भाग – १ को पृ. ३३५ मा हेर्नु होला ।) गराई धर्मचक्रप्रवर्तन सूत्र देशना गर्नुभयो । यो सूत्र देशनाको अन्त्यमा अठार कोटि ब्रह्माहरूसँग कौण्डिन्य स्थविर स्रोतापत्तिफलमा प्रतिष्ठित भए । सूर्य छँदाछँदै देशना समाप्त भएको थियो । त्यसपछि भगवान् उहाँ वर्षावास बस्नु भएको थियो । प्रतिपदाका दिनदेखि भगवान् भिक्षाटनको निमित्त गाउँमा जानु भएको थिएन भन्ने कुरा दर्साउनको निमित्त माथि सूत्रमा ‘दुई जना भिक्षुहरूलाई उपदेश दिन्छु’ भनिएको हो भनी पासरसिसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ । त्यहाँ बसेर ध्यान गरिरहेका भिक्षुहरूमा कुनै शङ्का उत्पन्न हुँदा त्यसको निवारण गर्न भगवान् उहाँ बस्नु भएको थियो । आफूलाई शङ्का लागेका कुरा भगवान्का छेउ गई भिक्षुहरू सोध्दथे । भगवान् पनि भिक्षुहरू बसेको ठाउँमा गई शङ्का निवारण गरिदिनु हुन्थ्यो ।
- अनि उनीहरूले ल्याएको भोजन खानु हुँदै उपदेश दिइरहनु भएको बेलामा कृष्णपक्षको प्रतिपदाका दिन वप्पथेर स्रोतापन्न भएको थियो । भद्विय थेर द्वितीयाका दिन, महानाम थेर तृतीया दिन र अस्सजि थेर चौथीका दिन स्रोतापन्न भएका थिए । अनि कृष्णपक्षको पञ्चमीका दिन ती पाँचै जनालाई एकत्र गराई अनत्तलक्षण (=अनात्मलक्षण) सूत्र देशना गर्नु भएको थियो । सूत्र देशनाको अवसानमा सबै पाँच जना अर्हत् फलमा प्रतिष्ठित भएका थिए भनी पपं.सू. II. पृ. १६०: पासरसिसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६. जालको उपमा

२५. “भिक्षु हो ! यी पाँच वटा कामगुण हुन् । के-के पाँचवटा ? (१) चक्षुद्वारा ज्ञेय-इष्ट कान्त, मनाप, प्रियरूप कामुपसंहित रञ्जनीय रूप । (२) श्रोतद्वारा ज्ञेय ... शब्द । (३) घ्राणद्वारा ज्ञेय ... गन्ध । (४) जिह्वाद्वारा ज्ञेय ... रस । (५) कायद्वारा ज्ञेय ... स्पर्श । भिक्षु हो ! यी नै पाँचवटा कामगुण छन् । भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण यी पाँच कामगुणमा फँसेर, बेहोस भएर, लिप्त भएर, तीनमा कुनै दोष देख्न नसक्ने भएर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक गुमाएर, तिनकै उपभोग गरेर बस्छन्, उनीहरूका सम्बन्धमा यो कुरा सम्भनुपर्दछ - ‘उनीहरू दुःखमा फँसेका छन्, विपत्तिमा परेका छन्, पापी मारको इशारामा नाच्ने भएका छन् ।’ भिक्षु हो ! उदाहरणार्थ - व्याधहरूको जालमा फँसेका जङ्गली मृगहरूको सम्बन्धमा सम्भनुपर्दछ - ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छन्, विपत्तिमा परेका छन्, व्याधहरूका इच्छानुसार चल्ल बाध्य भएका छन्, व्याधहरू आउँदा यिनीहरू आफ्नो इच्छानुसार भाग्न नसक्ने भएका छन् ।’ भिक्षु हो ! यसरी नै जो कोही श्रमण ब्राह्मण यी पाँच काम गुणमा फँसेर, हिँड्नु तीनैमा लिप्त भएर तीनका दोष देख्न नसक्ने भएर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक गुमाएर तिनको उपभोग गरिरहन्छन् ।”

२६. “भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण यी पाँच कामगुणमा नफँसीकन, चेतना नहराई, लिप्त नभई, तीनका दोष बुझेर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक नगुमाई तिनको उपभोग गरिरहन्छन् । यिनीहरूका सम्बन्धमा सम्भनु पर्दछ - ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छैनन्, विपत्तिमा परेका छैनन्’ पापी मारको इच्छानुसार हिँड्नु पर्ने भएका छैनन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - वनमा जाल थापिएको ठाउँ नजिक जालमा नफँस्ने गरी पुग्ने मृगहरूका सम्बन्धमा यसो सम्भनुपर्दछ - ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छैनन्, विपत्तिमा परेका छैनन्, व्याधहरूको इच्छानुसार हिँड्नुपर्ने भएका छैनन्, व्याधहरूको इच्छानुसार गमन गर्ने पनि होइनन् । जुनसुकै व्याध यिनीहरूनिर आइपुगेमा यिनीहरू त्यहाँबाट भाग्नेछन् ।’ भिक्षु हो ! यसरी नै, जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण यी पाँच कामगुणमा नफँसीकन, चेतना नगुमाई, तीमा लिप्त नभई, तिनका दोष बुझेर, तीबाट उम्कने बुद्धि-विवेक नगुमाइ तिनको उपभोग गरिरहन्छन्, यिनीहरूबारे यसो सम्भनुपर्दछ - ‘यिनीहरू दुःखमा फँसेका छैनन्, विपत्तिमा परेका छैनन्, पापी मारको इच्छानुसार गमन गर्ने होइनन् ।’ भिक्षु हो ! जस्तो कि - जङ्गली मृगहरू वनमा रहँदा निश्चित भइरहन्छन्, निश्चिन्त रूपले उभिरहन्छन्, निश्चिन्त रूपले बसिरहन्छन्, निश्चिन्त रूपले लेटिरहन्छन् । त्यसो के कारणले हुने हो ? भिक्षु हो ! यिनीहरू व्याधाको हातमा नपरेको कारणले हो । भिक्षु हो ! यसरी नै, उक्त भिक्षुले अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई, वितर्कविचार युक्त भएको विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! उक्त भिक्षुको सम्बन्धमा यसो सम्भनुपर्दछ - उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापीमारबाट अदृश्य भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, आध्यात्मिक सम्प्रसादप्रति एकाग्रचित्त भई, वितर्क विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान भिक्षुले प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! उक्त भिक्षुबारे यसो सम्भनुपर्दछ - उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको पार गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, उसलाई अब पापी मारले देख्न सक्दैन ।”

“भिक्षु हो ! फेरि प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षित भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ, जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक वस्ने’ भनी भन्दछ, भिक्षुले यस्तो

तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! उक्त भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कट पार गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि उक्त भिक्षुले सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी पहिले नै सौमनस्य र दौर्मनस्यको अन्त गरेर, सुख र दुःख नभएको, असुखमय-अदुःखमय, उपेक्षा र स्मृतिले परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । उक्त भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उक्त भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरिसकेको छ, मारलाई अपदस्थ गरिसकेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले सबै तरहले रूप संज्ञाको अतिक्रमण गरी, प्रतिघसंज्ञालाई अन्त गरी, नानात्वसंज्ञालाई चित्तबाट पूर्णतः हटाएर, ‘आकाश अनन्त हो’ भनेर साधना गर्दै ‘आकाशानन्त्यायन (समापत्ति) ध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – त्यस भिक्षुले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले आकाशानन्त्यायन सर्वथा अतिक्रमण गरी ‘विज्ञान अनन्त हो’ भनी विज्ञानानन्त्यायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले विज्ञानानन्त्यायतनको सर्वथा अतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भन्ने आकिञ्चन्यायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले आकिञ्चन्यायतनको सर्वथा अतिक्रमण गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले सबै तरहले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको समतिक्रमण गरी संज्ञावेदयितनिरोध (समापत्ति) ध्यान प्राप्त गर्दछ । उसको सबै आस्रव प्रज्ञाको सहाराले क्षीण हुन्छन् । भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुबारे यसो सम्भन्नुपर्दछ – उसले आफ्नो सङ्कटको अन्त गरेको छ, मारलाई अपदस्थ गरेको छ, मारलाई अन्धो बनाएको छ, अब ऊ पापी मारले देख्न नसकिने भएको छ । ऊ लोकको बन्धनबाट मुक्त भइसकेको छ । ऊ निश्चिन्त भइसकेको छ – ऊ निश्चिन्त रूपले उभिइरहन्छ, निश्चिन्त रूपले बसिरहन्छ, निश्चिन्त रूपले लेटिरहन्छ । त्यसो के कारणले हुन्छ ? उक्त भिक्षु पापी मारको इन्द्रिय गोचरदेखि बाहिर परिसकेको कारणले यसो भएको हो ।”

२७. भगवान्ले यति भन्नु भयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

२७. चूलहत्थिपदोपम-सुत्त

(चूलहत्थिपदोपमसूत्र)

१. हात्तीको पाइलाको दृष्टान्त

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत जाणुस्सोणि ब्राह्मण मध्याह्न समयमा सबै सेता घोडीहरू नारिएका रथद्वारा श्रावस्तीतिर जाँदैथिए । त्यस बखत जाणुस्सोणि ब्राह्मणले पिलोतिक परिव्राजकलाई^{२३१} टाढैदेखि आइरहेका देखे । देखेर पिलोतिक परिव्राजकलाई यसो भने^{२३२} - “हन्द ! तपाईं वच्छायन (=वात्स्यायन) मध्याह्न समयमा कहाँबाट आउँदैहुनुहुन्छ ?”

“भो ! म उहाँ श्रमण गौतमकहाँबाट आइरहेको छु ।”

“तपाईं वच्छायन श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणताका बारेमा के सोच्नुहुन्छ ? के उहाँलाई पण्डित सम्भनुहुन्छ^{२३३} ?”

“भो ! उहाँ श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणता बुझ्न सक्ने म को हुँ र^{२३४} ! जसले श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणतालाई बुझ्न सक्छ, ऊ पनि त त्यत्तिकै प्रज्ञावान् हुनुपर्छ नि^{२३५} ।”

“तपाईं वच्छायनले त श्रमण गौतमको निकै प्रशंसा पो गर्नुहुन्छ ।”

२३१ यी पिलोतिक परिव्राजक तन्नेरी थिए, सुवर्णवर्णी तथा बुद्धको उपासक थिए । विहान सबैरै तथागत र महास्थविरहरूको उपासना गरी आफ्ना त्रिदण्ड र कमण्डलु आदि सामानका साथ जेतवनबाट निस्की नगरतिर जाँदै थिए । यसै बखत जाणुस्सोणि ब्राह्मणले यिनलाई टाढैदेखि आइरहेका देखेका थिए । पपं. सू. II. पृ. १६२-६३: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

२३२ जब परिव्राजक क्रमशः नजिकमा आइपुगे तब ब्राह्मणले उनलाई घिनेर यस्तो भनेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. १६३ ।

२३३ श्रमण गौतमलाई पण्डित ठान्नु हुन्छ कि हुन्न भनी सोधेका हुन् । पपं. स. II. पृ. १६३: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

२३४ यस वाक्यद्वारा - मैले श्रमण गौतमको पाण्डित्यतालाई कसरी जान्न सकुंला र भनी आफू त्यस विषयमा सर्वथा अनभिज्ञ छु भन्ने कुरा जनाएको हो । पपं. सू. II. पृ. १६३ ।

२३५ भनाइको तात्पर्य यो हो कि - जसले श्रमण गौतमको प्रज्ञा-विचक्षणतालाई जान्न सक्नेछ ऊ पनि त्यस्तै गरी दसपारमी पूरा गरेर बुद्ध जस्तै हुनुपर्छ । जस्तै - सुमेरु, हिमाल श्रृङ्खला, पृथ्वी अथवा आकाश नाप्न खोज्नेले त्यत्तिकै प्रमाणको लट्टी वा डोरी पाउन सक्नुपर्छ । त्यस्तै - श्रमण गौतमको प्रज्ञालाई जान्नेले उहाँकै जस्तै सर्वज्ञता-ज्ञान हुनुपर्छ भनी भनिएको हो । तर यहाँचाहिँ पिलोतिक परिव्राजकले आदरको कारणले यस्तो प्रतिमण्डित वाक्य भनेका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. १६३: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“भो ! श्रमण गौतमको प्रशंसा गर्ने म को हुँ र ! प्रशंसा पाउनेहरूबाट नै उहाँ प्रशंसित^{२३६} हुनुहुन्छ । उहाँ गौतम देव-मनुष्यहरूमध्येमा श्रेष्ठ हुनुहुन्छ ।”

“के कारणले तपाईं वच्छायन श्रमण गौतमप्रति यसरी अभिप्रसन्न हुनु भएको छ ?”

श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू

“भो ! जस्तै कुनै चतुर नागवनिक (=हात्तीविद्या जान्ने) हात्तीवनभित्र जान्छ । उसले हात्तीवनमा लम्बाइ र चौडाइ ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला देख्छ । (अनि) उसले निश्चय गर्दछ कि - ‘भो ! यो त ठूलो हात्ती हो ।’ भो ! यसै गरी जब मैले श्रमण गौतममा चार चिह्नहरू (पदहरू) देखें, तब म यो निश्चयमा पुगें कि - ‘(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सुप्रतिपन्न छन् ।”

२. “कुन चार ? (१) भो ! यहाँ म, केही क्षत्रियहरू देख्दछु - जो पण्डित, निपुण, कृतपरप्रवादी, वालवेधी (=वाणद्वारा रौलाई बेध्न सक्ने) समान आफ्नो प्रज्ञाद्वारा अर्काको दृष्टिलाई मर्दन गरी हिंड्छन् । उनीहरू सुन्छन् कि - ‘श्रमण गौतम फलानो नाउँको गाउँ वा निगममा आउनेछन् !’ भो ! (अनि) उनीहरू प्रश्नहरू तयार पार्छन् - ‘हामीहरू श्रमण गौतमकहाँ गई यो प्रश्न सोधौंला, यस्तो प्रश्न सोध्दा यस्तो उत्तर आउँला, (अनि) हामीहरू यसरी वाद आरोप गरौंला, यस्तो प्रश्न सोध्दा यस्तो उत्तर पाइएला, त्यसमा पनि हामीहरू यसरी वाद आरोप गरौंला ।’ भो ! (अनि) उनीहरूले सुन्छन् कि - ‘श्रमण गौतम फलानो गाउँ वा निगममा आइपुगे ।’ (अनि) उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ ।

२३६ ‘प्रशंसा पाउनेहरूद्वारा नै प्रशंसित हुनुहुन्छ’ भन्नेको पालि शब्द हो - ‘पसत्थपसत्थो’ । यस कुरोको विवरण यसरी दिइएको छ ।

सबै प्रकारका गुणहरूद्वारा श्रेष्ठ र सर्वलोकद्वारा प्रशंसित हुने र आफ्नै गुणद्वारा प्रशंसित भएकालाई अन्य कसैले प्रशंसा गर्नुपर्ने काम छैन । जस्तो चम्पक फूल अथवा नीलोत्पलादि पद्मफूल अथवा लोहित चन्दनहरू आफ्नै वर्ण-गन्ध तथा श्रीद्वारा प्रियङ्कर तथा सुगन्धित छन्, कुनै आगन्तुक वर्ण-गन्धद्वारा तिनको स्तुति वा प्रशंसा गर्नु पर्दैन । जस्तो मणिरत्न अथवा चन्द्रमण्डलहरू आफ्नै आलोकद्वारा प्रकाशित हुन्छन्, तिनलाई अर्कोले प्रकाशिता पार्नुपर्दैन । यस्तैगरी श्रमण गौतम पनि सबै लोकमा प्रशंसित हुने तथा आफ्नै गुणद्वारा प्रशंसित भई सबै लोकहरूमा श्रेष्ठतम हुनुहुन्छ । कसैले पनि उहाँ प्रशंसा गर्नु पर्दैन ।

त्यसैले प्रशंसितद्वारा प्रशंसित हुनु भएका उहाँलाई ‘पसत्थपसत्थो’ भनिएको हो ।

कसबाट प्रशंसित छन् त ? राजा प्रसेनजितादि कोशल, काशी-कोशलवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । बिम्बिसार राजा, अङ्ग-मगधवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । वैशालीका लिच्छविहरू, वज्जीदेशवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । पावाका मल्लहरू, कुशीनगरवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । अन्य क्षत्रियहरू पनि तत्तत् जनपदवासीहरूद्वारा प्रशंसित छन् ।

चङ्गी आदि ब्राह्मणहरू, ब्राह्मणगणद्वारा प्रशंसित छन् । अनाथपिण्डिक उपासकहरू, उपासकगणद्वारा प्रशंसित छन् । विशाखा आदि उपासिकाहरू, अनेकशत उपासिकाहरूद्वारा प्रशंसित छन् । सकुलुदायी आदि परिव्राजकहरू, अनेक शत परिव्राजकहरूद्वारा प्रशंसित छन् । उत्पलवर्णा स्थविरादि महाश्राविकाहरू, अनेक सय भिक्षुणीहरूद्वारा प्रशंसित छन् । सारिपुत्र स्थविरादि महास्थविरहरू, अनेक सय भिक्षुहरूद्वारा प्रशंसित छन् । महाब्रह्मादि ब्रह्माहरू, अनेक सहस्र ब्रह्माहरूद्वारा प्रशंसित छन् । ती सबैले दसबल बुद्धको प्रशंसा गर्दछन्, स्तुति गर्दछन् तथा वर्णन गर्दछन् । त्यसैले भगवान् बुद्ध ‘प्रशंसा पाउनेहरूद्वारा नै प्रशंसित हुनुहुन्छ’ भनेर सूत्रमा उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १६३-६४: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

श्रमण गौतमका धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएका उनीहरू श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैनन्^{२३०}, वाद आरोप गर्ने कुरो त परै रहोस् । उनीहरू त श्रमण गौतमकै श्रावक हुन्छन् । भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो पहिलो चिह्न देखें, तब म पनि यस्तो निश्चयमा पुगें - '(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।'

३. (२) "भो ! फेरि यहाँ म, केही ब्राह्मण-पण्डितहरू देख्दछु - जो पण्डित, ...^{२३०} अर्काको दृष्टिलाई मर्दन गरी हिंड्छन् । ... उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ... पार्नुहुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ...^{२३१} भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैनन्, वाद आरोप गर्ने कुरो परै जाओस् । ... भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो दोस्रो चिह्न देखें तब, म यस निश्चयमा पुगें - '(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।'

(३) "भो ! फेरि यहाँ म केही गृहपति-पण्डितहरू देख्दछु - जो पण्डित, ... अर्काको दृष्टिलाई मर्दन गरी हिंड्छन् । ... उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ... पार्नुहुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ... भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैनन्, वाद आरोप गर्ने कुरा त परै जाओस् । ... भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो तेस्रो चिह्न देखें, तब म यस निश्चयमा पुगें - '(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।'

(४) "भो ! फेरि यहाँ म, केही श्रमण-पण्डितहरू देख्दछु - जो पण्डित, ... अर्काको दृष्टिलाई मर्दन गरी हिंड्छन् । ... उनीहरू श्रमण गौतमकहाँ जान्छन् । श्रमण गौतमले उनीहरूलाई धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ... पार्नुहुन्छ । श्रमण गौतमको धार्मिक कथाद्वारा संदर्शित, ... भएका उनीहरूले श्रमण गौतमसँग प्रश्न सोध्दैनन्, वाद आरोप गर्ने कुरा त परै जाओस् । बरु उनीहरू घरबार छाडी अनगारीय

२३७ किन प्रश्न सोध्दैनन् ?

परिषदका बीच धर्मोपदेश गर्ने भगवान् बुद्धले परिषदको मनोभावलाई हेर्नुहुन्छ । अनि उहाँले देख्नुहुन्छ कि - 'यी क्षत्रिय-पण्डितहरू गुह्य तथा रहस्यमय प्रश्नहरू बनाई आएका छन् ।' अतः उनीहरूले प्रश्न सोध्नुभन्दा अगावै उहाँले - 'यस्तो प्रश्न - सोधाइमा यस्तो दोष, यस्तो उत्तरमा यस्तो दोष, अर्थमा, पदमा, अक्षरहरूमा यति-यति दोष हुन्छन् । यी प्रश्नहरू सोध्दा यसरी सोध्नुपर्छ, उत्तर दिँदा यसरी उत्तर दिनुपर्छ' भनेजस्ता कुराहरू धर्मोपदेशकै सिलसिलाअन्तर्गत सुनाउनुहुन्छ । अनि क्षत्रिय-पण्डितहरू सोच्दछन् - 'हामीले प्रश्नहरू नसोध्नेको बेसै भयो । यदि प्रश्न सोध्नेको भए श्रमण गौतमले हामीहरूको मुख रातो हुने गरी जवाफ दिने थिए ।' यस्ता कुरा सोचेर उनीहरू सन्तुष्ट हुन्छन् ।

यति मात्र होइन, धर्मदेशना गर्नुहुने बुद्धले मानिसहरूप्रति मैत्रीचित्त फैलाउनुहुन्छ, यसबाट महाजनहरूको चित्त दसबल बुद्धप्रति प्रसन्न हुन्छ । बुद्धको रूप सम्पत्ति अतिश्रेष्ठ भएको हुँदा दर्शनीय छ । उहाँले मधुर स्वरद्वारा धर्मोपदेश गर्नु हुँदाका कुरा सुनिरहँदा अमृतद्वारा हृदय आसिञ्चन भएजस्तो लाग्छ । मैत्रीको प्रभावद्वारा प्रभावित भएका उनीहरूको मनमा यस्तो लाग्छ - 'यस्ता अद्वितीय कुरा भन्ने, अमोघ उपदेश गर्ने, नैर्याणिक सदुपदेश सुनाउने भगवान्सँग प्रतिवाद गर्न सकिन्न ।' यस्तो कुरा सोचेर प्रसन्न भएका उनीहरूले प्रसन्नताको कारणले गर्दा पनि प्रश्नहरू सोध्दैनन् बरु भगवान्कै शरणमा परी उनीहरू भगवान्कै शिष्यत्वमा पुग्न जान्छन् । पप. सू. II. १६४-६५: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

२३८ यहाँका बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएकै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

२३९ यहाँका बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएकै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

भई प्रव्रजित हुनका लागि श्रमण गौतमसँग अवकाश माग्छन् । उनीहरूलाई श्रमण गौतमले प्रव्रजित गराउनुहुन्छ । उनीहरू त्यहाँ प्रव्रजित भएर एकान्तवासमा बसी अप्रमत्त, आतप्तसम्पन्न तथा वीर्यवान् भई चिरकाल नबित्दै – जसका लागि कुलपुत्रहरू राम्ररी घरबार छाडी अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुत्तर ब्रह्मर्षको फल यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी विहार गर्छन् । (अनि) उनीहरू यसो भन्दछन् – “भो ! हामी नष्ट हुने थियौं, भो ! हामी विनष्ट हुने थियौं^{२४०} । अघि हामीहरू अश्रमण^{२४१} भएर नै श्रमण हौं भनी भन्दथ्यौं, अब्राह्मण^{२४२} भएर नै ब्राह्मण हौं भनी भन्दथ्यौं, अरहन्त^{२४३} नभएर नै अरहन्त हौं भनी भन्दथ्यौं । अहिले हामीहरू श्रमण भयौं, अहिले हामीहरू ब्राह्मण भयौं, अहिले हामीहरू अरहन्त भयौं ।” भो ! जब मैले श्रमण गौतममा यो चौथो चिह्न देखें तब, म यस निश्चयमा पुगें – ‘(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

“भो ! जब मैले यी चार कारणहरू श्रमण गौतममा देखें, तब म यस निश्चयमा पुगें – ‘(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।”

४. यसो भनेपछि, जाणुस्सोणि ब्राह्मण सबै सेता घोडीको रथबाट ओर्ली, उत्तरासङ्घ एकांश पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यतातिर फर्की दुई हात जोरी तीनपल्ट उदान^{२४४} प्रकट गरे – “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार । हामीहरू पनि कहिलेकाहीं उहाँ गौतमसँग भेट गर्न सक्नेछौं केही कुराकानी अवश्य हुन सक्नेछ । अनि जाणुस्सोणि ब्राह्मण, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जाणुस्सोणि ब्राह्मणले जे-जति कुराहरू पिलोतिक परिव्राजकसँग भएका थिए, ती सबै भगवान्लाई सुनाए ।

२. हात्तीपाइलाका उपमाहरू

५. यसो भन्दाखेरि भगवान्ले जाणुस्सोणि ब्राह्मणलाई यसो भन्नुभयो – “ब्राह्मण ! यतिकैले हात्तीपाइलाको उपमाका कुराहरू विस्तारपूर्वक परिपूर्ण हुँदैनन् । ब्राह्मण ! अतः जसरी हात्तीपाइलाको उपमाका कुराहरू विस्तारपूर्वक परिपूर्ण हुन्छन्, ती कुराहरू सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।” “हवस्, भो ! “भन्दै जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

२४० भनाइको तात्पर्य – यदि हामीहरू क्षणभरका लागि यहाँ नआएको भए, यो क्षणभर नआउनाको कारणले गर्दा हामीहरू नष्ट हुनेथियौं, हाम्रो विनाश हुने थियो, तर अब यहाँ आएकोले हामीहरू नष्ट भएनौं भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १६५: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

२४१ पापहरूलाई शान्त नपारेको हुँदा ‘अ-श्रमण’ । पपं. सू. II. पृ. १६५ ।

२४२ पापहरूलाई नपखालेको हुँदा ‘अ-ब्राह्मण’ । पपं. सू. II. पृ. १६५ ।

२४३ क्लेशरूपी शत्रुहरूलाई हनन गरेको हुँदा ‘अरहन्त’ । पपं. सू. II. पृ. १६५ ।

२४४ ‘उदान’ भनेको प्रीतिवाक्य हो । जस्तै – मानामा भरिएर बाहिर रसाउने तेललाई ‘रसाएको’ (अवसेको) भनिन्छ, त्यस्तै तलाउहरू भरिएर बाहिर छताछुल्ल हुने पानीलाई ‘ओघ’ (=बाढी) भनिन्छ, त्यस्तै गरी – प्रीतिको अनुभव भएर मनमा नअटाई अथवा मनमा राख्न नसकी मुखबाट प्रकट हुने जुन प्रीतिवाक्य हो, त्यस्तो वाक्यलाई ‘उदान’ भनिन्छ । पपं. सू. II. पृ. १६५ चूलहत्थिपदोपमसुत्तवण्णना ।

“ब्राह्मण ! जस्तै कुनै चतुर नागवनिक (=हात्तीविद्या जान्ने) हात्तीवनभिन्न जान्छ । उसले हात्तीवनमा लम्बाइ र चौडाइ ठूलो भएको हात्तीको ठूलो पाइला देख्छ । जो चतुर नागवनिक हुन्छ – ऊ यत्तिकैमा निश्चयमा पुग्दैन कि – ‘यो ठूलो हात्ती हो ।’ किनभने ? ब्राह्मण ! हात्तीवनमा ठूला पाइला हुने वावनी ढोईहरू पनि छन् यी उनीहरूकै पाइला हुन सक्छ ।”

“ऊ त्यसको पछिपछि लाग्छ । त्यसको पछिपछि लाग्दा उसले हात्तीवनमा लम्बाइ र चौडाइ ठूलो भएको हात्तीका ठूला पाइला र अग्लो ठाउँमा घर्षण गरेको चिह्न पनि देख्छ^{२४४} । जो चतुर नागवनिक हुन्छ – ऊ यत्तिकैमा निश्चयमा पुग्दैन कि – ‘यो ठूलो हात्ती हो ।’ किनभने ? ब्राह्मण ! हात्तीवनमा ठूला पाइला हुने अग्ला कालारिका^{२४६} भन्ने ढोईहरू पनि छन्, यी उनीहरूकै पाइला हुन सक्छ ।”

“ऊ त्यसको पछिपछि लाग्छ । त्यसको पछिपछि लाग्दा उसले हात्तीवनमा लम्बाइ र चौडाइ ठूलो भएको हात्तीका ठूला पाइला र अग्लो ठाउँमा घर्षण गरेको चिह्न तथा अग्लो ठाउँमा दाह्राले धसेको चिह्न पनि देख्छ^{२४७} । जो चतुर नागवनिक हुन्छ – ऊ यत्तिकैमा निश्चयमा पुग्दैन कि – ‘यो ठूलो हात्ती हो ।’ किनभने ? ब्राह्मण ! हात्तीवनमा ठूला पाइला हुने अग्ला कणेरुका^{२४८} भन्ने ढोईहरू पनि छन्, यी उनीहरूकै पाइला हुन सक्छ ।”

“ऊ त्यसको पछिपछि लाग्छ । त्यसको पछिपछि लाग्दा हात्तीवनमा उसले लम्बाइ र चौडाइ ठूलो भएको हात्तीको ठूला पाइला र अग्लो ठाउँमा घर्षण गरेको चिह्न, अग्लो ठाउँमा दाह्राले धसेको चिह्न तथा अग्ला शाखाहरू भाँचिएको देख्छ । त्यो हात्तीलाई रूखमुनि बसेको वा खुला ठाउँमा हिँडिरहेको वा उभिइरहेको अथवा सुतिरहेको देख्छ । (अनि) ऊ निश्चयमा पुग्छ^{२४९} कि – ‘यही सो ठूलो हात्ती हो ।’”

६. तथागत उत्पन्न – (१) “ब्राह्मण ! त्यसै गरी^{२५०} यहाँ, तथागत अर्हत, सम्यक्सम्बुद्ध

- २४४ भनाइको तात्पर्य वटवृक्षको सात-आठ हात-जति अग्ल्याइमा हात्तीले कन्याउँदाको चिह्नलाई यहाँ ‘चिह्न’ भनी भनेको हो । पपं. सू. II. पृ. १६५: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवणना ।
- २४६ कालारिका भन्ने ढोईहरू विरलै पाइन्छन् । यिनीहरू अग्लाअग्ला तथा यिनीहरूका खुट्टा मोटा थाम जस्तै हुन्छन् । यिनीहरूका एउटा दाह्रो मास्तिर र अर्को दाह्रो तलतिर फर्केका हुन्छन् । पपं. सू. II. पृ. १६५ ।
- २४७ वटवृक्षको अग्लो ठाउँमा बन्चरोले हानेको जस्तै दाह्राले धसेको दाग वा चिह्न देखा पर्छ । पपं. सू. II. पृ. १६६ ।
- २४८ कणेरुका भन्ने हात्तीका ठूला, मोटा तथा अग्लाअग्ला खुट्टाहरू र मुकुलजस्तै दाह्राहरू हुन्छन् । पपं. सू. II. पृ. १६६ ।
- २४९ त्यो नागवनिकले – “जुन हात्तीको पाइला पछिपछि लागेर आएँ – यही सो हात्ती हो, अर्को होइन, जो मैले अघि पहिलो पाइला देखेर वामनिकाको पाइला होला भनी विश्वास गरिन, कालारिकाको होला भनी विश्वास गरिन, कणेरुकाको होला भनी विश्वास गरिन – ती सबै यही हात्तीका पाइला रहेछन्” भनी हात्तीलाई देखेपछि मात्र विश्वास गर्छ । पपं. सू. II. पृ. १६६: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवणना ।
- २५० ‘त्यसै गरी’ भनिएको माथि उल्लिखित हात्तीका पाइलाका उपमाहरूलाई मिलाउनुपर्छ । जस्तो – हात्तीवनजस्तै यहाँ अगाडि उल्लेख गरिने सुरुदेखि लिएर पञ्चनीवरणका कराहरू सम्भन्नुपर्छ । चतुर नागवनिकजस्तै योगाचार भिक्षुलाई सम्भन्नुपर्छ । ठूलो हात्तीजस्तै सम्यक्सम्बुद्धलाई सम्भन्नुपर्छ । ठूला-ठूला हात्तीका पाइलाहरू जस्तै ध्यान अभिज्ञादिहरूलाई सम्भन्नुपर्छ । तत्तु ठाउँहरूमा नागवनिकले हात्तीका पाइलाहरूलाई देखेर यो वामनिकाको हुन सक्छ, यो कालारिकाको हुन सक्छ, यो कणेरुकाको हुन सक्छ भनी सम्भन्ने योगी भिक्षुहरूलाई सम्भन्नुपर्छ । यी अभिज्ञादि ध्यानहरू बुद्धधर्मभन्दा बाहिरका परित्राजकहरूमा पनि हुन सक्छन् । महाहात्तीलाई देखेपछि नागवनिकले

विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, भगवान् बुद्ध यस लोकमा उत्पन्न हुनुभयो । उहाँले देव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई^{२५१}, श्रमण-ब्राह्मणसहित प्रजालाई, देव-मनुष्यसहित लोकलाई - स्वयं साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण^{२५२}, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण^{२५३} हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त, परिपूर्ण, परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य (=अष्टाङ्गिकमार्ग आदि उत्कृष्ट धर्महरू) बारे प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपतिपुत्र अथवा अन्य कुनै कुलगृहमा जन्मेकाले सुन्दछन् । धर्म सुनेपछि उसको मनमा तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचार गर्छ - 'घरमा बस्नु बाधक छ' प्रव्रजित हुनु खुला आकाशजस्तो हो । घरमा बसेर परिपूर्ण रूपले, परिशुद्धरूपले, शंखजस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य (=मैथुन ब्रह्मचर्य) पालन गर्नु सम्भव छैन । अतः किन म केश दाही खौरै अनगारीय भई प्रव्रजित नहोऊँ ! यति विचार गरेर पनि ऊ - थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिहरू त्यागी, थोरै वा धेरै ज्ञातिपरिवारहरू त्यागी, केश-दाही खौरै, कषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ ।"

शीलस्कन्ध - "यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु, भिक्षुहरूले जीवनभर पालन गर्नुपर्ने शिक्षा पालन गरी - (१) प्राणीहिंसालाई त्यागी प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु, दयालु तथा सबै प्राणीहरूप्रति हितानुकम्पी भई बस्छ । ...^{२५४} मुखअगिल्लिर स्मृति राखेर बस्छ ।"

पञ्चनीवरण - "उसले (१) पञ्चोपादानस्कन्ध माथि (लोक) को अभिध्यालाई हटाई ...^{२५५} शङ्काबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्दछ ।"

१३. प्रथमध्यान - "अनि ऊ, यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (=चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नका लागि कामविषयबाट पृथक् भई, अकुशलबाट छुट्टिई, वितर्क विचारयुक्त भएको, विवेक (=ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरेर बस्छ । ब्राह्मण ! यसलाई

योभन्दा अघि देखेको तत्त ठाउँमा पाइलाहरू यही महाहातीका हुन् भनी निश्चयमा पुगेभैं आर्यश्रावकहरू अरहत्वमा पुगिसकेपछि निष्ठाया पुगेभैं सम्भन्नुपर्छ । पपं. सू. II. पृ. १६६: चूलहत्थिपदोपमसुतवणना ।

२५१ 'यस वाक्यमा 'देव' भन्नाले पञ्चकामावचर देवलोकलाई 'देव' भनिएको हो भन्ने कुरा सम्भन्नुपर्छ । 'मार' भन्नाले छैटौँ कामावचर देवलोकलाई, 'ब्रह्मा' भन्नाले ब्रह्मकायिकादि ब्रह्माहरूलाई भनिएको हो । 'श्रमण-ब्राह्मण' भन्नाले बुद्धशासनभन्दा बाहिरका र बुद्धशासनभित्रका श्रमण-ब्राह्मणहरूलाई भनिएको हो । 'प्रजा' शब्दले सत्त्वलोकलाई सङ्गृहित गरेको छ । 'देवसहित मनुष्य' भन्नाले सम्मतिदेव भनी मानिने राजाहरू र अन्य मानिसहरूलाई भनेको हो । माथिल्ला तीन पदहरूद्वारा अवकाश लोकसहित सत्त्वलोक र तल्ला दुई पदहरूद्वारा सत्त्वलोकलाई मात्र ग्रहण गरेको छ भनी बुझ्नुपर्छ ।

अर्को प्रकारले - 'देव' भन्नाले अरूपावचर, 'मार' भन्नाले ६ कामावचर देवलोकलाई भनिएको हो । 'ब्रह्म' भन्नाले रूपी-ब्रह्मलोकलाई भनिएको हो । 'श्रमण-ब्राह्मणसहित प्रजा' भन्नाले चतुपरिषद् तथा सम्मतिदेवसहित मनुष्यलोकलाई भनिएको हो । बाँकी अरू जम्मै सत्त्वलोकलाई लिइएको छ । यसबाहेक अरू किसिमबाट पनि अर्थ वर्णन गरेको छ ।

२५२ आदिकल्याणको टिप्पणी दी.नि. नेपाली पृ. ४८-९ मा हेर्नु होला ।

२५३ पर्यवशानकल्याणको टिप्पणीको निमित्त दी.नि. नेपाली पृ. ४९ मा हेर्नु होला ।

२५४ यहाँका बाँकी कुराहरू जम्मै दी.नि. नेपाली पृ. ५१-५९ सम्म 'महाराज' को सत्ता 'ब्राह्मण' सम्बोधन गरी पढ्नु होला ।

२५५ यहाँका बाँकी कुराहरू दी.नि. नेपाली पृ. ६१ मा पढ्नु होला ।

(हात्तीपाइलाको चिह्न जस्तै) तथागतको चिह्न^{२५६} (=पद) भनिन्छ, यसलाई (हात्तीले घर्षण गरेको चिह्न जस्तै) तथागतले सेवन गरेको चिह्न भनिन्छ, यसलाई (हात्तीको दाह्राले धसेको चिह्न जस्तै) तथागतले रञ्जित गरेको चिह्न भनिन्छ। परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।'

द्वितीयध्यान - "ब्राह्मण ! फेरि सो भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क विचाररहित समाधिजः (विवेकजः) प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरेर बस्छ। ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले सेवन गर्नु भएको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले रञ्जित गर्नु भएको चिह्न भनिन्छ। परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।'

तृतीयध्यान - "ब्राह्मण ! फेरि सो भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई - स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ। यसलाई आर्यहरू 'उपेक्षावान्, स्मृतिवान्, सुखपूर्वक बस्ने' भनी भन्दछन्। ऊ त्यस प्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ। ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, ... परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।'

चतुर्थध्यान - "ब्राह्मण ! फेरि सो भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य (मानसिक सुख) दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) लाई अन्त गरी सुखदुःख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ। ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, ... परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।'

१४. **पूर्वानुस्मरण** - "यस्तो समाहितचित्त भएपछि ...^{२५७} पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ। जस्तै : - एक जन्म, ... अनुस्मरण गर्छ। ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, ... परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।'

१५. **दिव्यचक्षु** - "यसरी समाहित चित्त भएपछि ...^{२५८} उसले - सत्त्वहरूको च्यति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञानतिर चित्त निहुराउँछ। अनि उसले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा ... सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ (=जान्दछ)। ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक यो निश्चयमा पुग्दैन - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन्।'

१६. **आस्रवक्षय** - "यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध, निर्मल, क्लेशरहित भएपछि, मृदु तथा कर्मण्य भएपछि, निश्चलतामा पुगेपछि - उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त भुकाउँछ। अनि उसले

२५६ तथागतको ज्ञान-पद, ज्ञानपरिभोग तथा ज्ञानद्वारा अतिक्रम गरेको स्थानलाई हात्ती हिंडेको पाइलाको चिह्नजस्तै हो भनी भनिएको हो। पपं. सू. II. पृ. १८१: चूलहत्थिपदोपमसुत्तवणना।

२५७ यहाँका बाँकी कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ६७ मा भैं दोहोऱ्याई पढ्नु होला।

२५८ यहाँका बाँकी कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ६८ मा उल्लेख भएभैं दोहोऱ्याई पढ्नु होला।

‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ, ...^{२५९} ‘यो आस्रव निरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न (=पद) भनिन्छ । यसलाई पनि तथागतले सेवन गर्नु भएको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले रञ्जित गर्नु भएको चिह्न भनिन्छ । परन्तु यत्तिकैमा आर्यश्रावक निश्चयमा पुगेको हुँदैन^{२६०} परन्तु निश्चयमा पुग्यो^{२६१} - ‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।’

१७. “यसरी जानिसकेपछि, देखिसकेपछि उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भइसकेपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब उप्रान्त अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु छैन’ भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ । ब्राह्मण ! यसलाई पनि तथागतको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले सेवन गर्नु भएको चिह्न भनिन्छ, यसलाई पनि तथागतले रञ्जित गर्नु भएको चिह्न भनिन्छ । ब्राह्मण ! यसरी आर्यश्रावक निश्चयमा पुगेको हुन्छ^{२६२} “भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्का श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छन् ।”

जाणुस्सोणिद्वारा उपासकत्व स्वीकार

“ब्राह्मण ! यसरी हात्तीपाइलाको उपमाका कुराहरू विस्तारपूर्वक परिपूर्ण हुन्छन् ।”

१८. यसो भन्नुहुँदा, जाणुस्सोणि ब्राह्मणले भगवान्लाई यसो भने - “धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै घोष्टिएकोलाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा वा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुने मानिसले रूप देख्दछ - त्यसैगरी तपाईं गौतमले हामीलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । अब हामी तपाईं गौतमको शरण पछ्यौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले हामीलाई आजीवनसम्म शरणमा आएका उपासक हुन् भनी धारणा गर्नुहोस् !”

चूलहत्थिपदोपम-सुत्त समाप्त ।

२५९ यहाँका बाँकी कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ६८ मा उल्लेख भएकै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

२६० ‘निश्चयमा पुगेको हुन्न’ भन्नाले अभिज्ञा-ज्ञानहरू प्राप्त गर्दैमा निश्चयमा पुग्दैन भनेको हो । किनभने ? यी अभिज्ञा-ज्ञानहरू त बुद्धशासनबाहिरकाले पनि प्राप्त गर्न सक्छन् । मार्गक्षणसम्ममा पनि कृतकृत्य नभएकोले निश्चयमा पुग्दैन भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १८१ ।

२६१ ‘तर निश्चयमा पुग्यो’ भन्नाले मार्गक्षण बितिसकेको अवस्थालाई यहाँ लक्षित भएको हो । भनाइको तात्पर्य - मार्गक्षणको अवस्था बित्नेबित्तिकै ‘कृतकृत्य’ होइन्छ । यसरी कृतकृत्य हुनेबित्तिकै नागवनिकले ठूलो हात्तीलाई प्रत्यक्षीकरण गरेकै प्रत्यक्षीकरण गरिसके पनि ‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भनी त्रिरत्नहरूमाथि निश्चयमा पुग्ने भएको हुनाले ‘तर निश्चयमा पुग्यो’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो ।

यसभन्दा माथिका कुराले मार्गक्षणलाई र यस कुराले मार्गक्षण बितेको कुरालाई लिएर यसो भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १८१ चूलहत्थिपदोपमसुत्तवणना ।

२६२ यसरी मार्गक्षणमा निश्चयमा पुग्दै अर्हत्फल क्षणमा - कृतकृत्य भइसकेको हुनाले - सर्वप्रकारले त्रिरत्नमाथि निश्चयमा पुगेको हुन्छ, अथवा निश्चयमा पुगिसकेको हुन्छ । पपं. सू. II. पृ. १८१ चूलहत्थिपदोपमसुत्तवणना ।

२८. महाहत्थिपदोपम-सुत्त

(महाहस्तिपदोपमसूत्र)

१. महाहस्तीपद उपमामा आर्यसत्य

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - "आवुसो भिक्षु हो !" "आवुसो !" भनी ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिए । आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो - "आवुसो ! जस्तो - खुट्टा हुने जुनसुकै जङ्गल प्राणीहरूको पैताला हात्तीको पैतालाभित्र अट्छ । ठूलोको हिसाबले अन्य प्राणीहरूको पैतालाभन्दा हात्तीको पैताला ठूलो छ । त्यसै गरी जे-जति कुशलधर्महरू छन्, ती सबै चतुरार्यसत्य अन्तर्गत हुन्छन् । कुन चार भने ? दुःख आर्यसत्य, दुःखसमुदय आर्यसत्य, दुःख निरोध आर्यसत्य र दुःख निरोध हुने आर्यमार्गसत्य ।"

२. दुःख आर्यसत्य

२. "आवुसो ! दुःख आर्यसत्य भनेको के हो, भने, जन्म हुनु दुःख हो, जरा हुनु दुःख हो, मरण हुनु दुःख हो, शोक हुनु दुःख हो, परिदेव हुनु दुःख हो, दुःखदौर्मनस्य उपायास हुनु दुःख हो, अप्रियसंग सम्पर्क हुनु दुःख हो, प्रियसंग वियोग हुनु दुःख हो, तथा इच्छा गरेको वस्तु नपाउनु पनि दुःख हो । संक्षेपमा भन्ने हो, भने - पञ्चउपादानस्कन्ध नै दुःख हो । आवुसो ! पञ्चउपादानस्कन्ध भनेको के हो, भने - (१) रूपउपादानस्कन्ध, (२) वेदनाउपादानस्कन्ध, (३) संज्ञाउपादानस्कन्ध, (४) संस्कारउपादानस्कन्ध र (५) विज्ञानउपादानस्कन्ध हो । आवुसो ! रूपउपादानस्कन्ध भनेको के हो, भने - चार महाभूत र त्यसबाट उत्पन्न हुने रूप हो । चार महाभूत भनेको - (१) पृथ्वीधातु, (२) आपधातु, (३) तेजधातु र (४) वायुधातु हुन् ।"

३. (१) यीमध्ये पृथ्वीधातु भनेको कुन हो त ? पृथ्वीधातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ, भित्री पृथ्वीधातु भनेको कुन हो त ? जसको भित्रपट्टि र बाहिरी शरीरमा भएको कर्कश र सारो स्वभावको पदार्थ छ, त्यही भित्री पृथ्वीधातु हो, जस्तो - (१) केश, (२) रौं, (३) नङ्ग, (४) दाँत, (५) छाला, (६) मासु, (७) स्नायु, (८) हाड, (९) मासी, (१०) मृगौला, (११) मुटु, (१२) कलेजो, (१३) क्लोम (किलोमकं), (१४) फियो, (१५) फोक्सो, (१६) मोटो आन्द्रा, (१७) सानो आन्द्रा, (१८) उदर र (१९) मल^{२६३} । यी वा अन्य

२६३ आचार्य अमृतानन्द महानायक महास्थविरज्यूले बु.श्रा. च. - २ पृ. ९० मा निर्देशन दिनु भएअनुसार वि.म. पृ. २६०: समाधिनिद्देशो - ११, पपं. सू. II. पृ. १८६ महाहत्थिपदोपमसुत्तवण्णनामा "वीसतिया आकारेहि वित्थारेन दस्मिता भनी उल्लेख भएको र विसुद्धिमग्गमा 'एत्थ च मत्थलुङ्गं पक्खिपित्वा वीसतिया आकारेहि पठवीधातु

कुनै भिन्न बाहिरी शरीरमा भएको कर्कश र सारो स्वभाव भएको जुन पदार्थहरू छन् - ती सबै भित्री पृथ्वीधातु हुन् । भिन्नको पृथ्वीधातु जो छ, त्यो बाहिरको पनि पृथ्वीधातु हो, - सबै पृथ्वीधातु हुन् । 'त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी यथार्थरूपले हेर्न सक्नुपर्छ । यसरी यथार्थरूपले हेर्दा पृथ्वीधातुबाट विरक्तिइन्छ र पृथ्वीधातुबाट चित्त अलग हुन्छ ।"

४. "आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ जब बाहिरको आप् (=पानी) धातुको प्रकोप हुन्छ । त्यस बखत बाहिरको पृथ्वीधातु देखिन्छ (अन्त हुन्छ डुबेर जान्छ) । आवुसो ! त्यत्रो ठूलो बाहिरको पृथ्वीधातु पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, नष्ट भएको देखिन्छ र परिवर्तन भएको देखिन्छ भने यो सानो शरीरको के कुरो ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो वा म हुँ' भनी भन्छ, त्यो पनि पाइँदैन ।"

"आवुसो ! यदि कसैले त्यो भिक्षुलाई गाली गर्छन् भने उसले यस्तो सम्झन्छ - 'ममा श्रोतसंस्पर्शज वेदना उत्पन्न भयो । त्यसो कारणले भएको हो, अकारणले होइन । के कारणले भने - त्यो स्पर्शको कारण हो ।' अनि उसले त्यो स्पर्शलाई अनित्य भनेर हेर्छ, वेदनालाई ... संज्ञालाई ... संस्कारलाई ... र विज्ञानलाई अनित्य भनेर हेर्छ । अनि उसको मनधातुको विषयमा मात्र लाग्छ, ऊ त्यसैमा प्रसन्न हुन्छ र त्यसैमा तल्लीन हुन्छ ।"

५. "आवुसो ! यदि सो भिक्षुलाई अरूहरू अनिष्ट अकान्त अमनाष रूपले व्यवहार गर्छन् भने, जस्तो हातले प्रहार गर्छन्, लट्टीले प्रहार गर्छन्, डन्डाले प्रहार गर्छन् र शस्त्रले प्रहार गर्छन् । अनि उसले विचार गर्छ - 'यो यस्तो शरीर हो, जसमा हातको प्रहारका साथै लट्टीको पनि प्रहारको स्पर्श हुन्छ, डन्डाको प्रहारको पनि स्पर्श हुन्छ र शस्त्रको प्रहारको पनि स्पर्श हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ - भगवान्‌ले करौँतीको उपमाको कुरा (ककचूपमोवादे^{२६५}) कुनै चोरले समाती करौँतीले अङ्ग-प्रत्यङ्ग काट्दा जसले चित्त बिगाउँछ, मैले बताएको धर्मानुकूल धर्म उसले पालन गर्ने होइन भनी भन्नु भएको हो । अतः अल्छी नभई मेरो वीर्य बलियो नै हुनेछ, विस्मृत न भई स्मृतवान् नै हुनेछ, चञ्चल न भई काय शान्त नै रहनेछ र समाहित भई एकाग्र नै हुनेछ । चाहे मेरो शरीरमा हातको प्रहार परोस् अथवा लट्टीको प्रहार, चाहे डन्डाको प्रहार परोस् वा शस्त्रको प्रहार परन्तु बुद्धको कथनानुसार धर्म नै पालन गरिनेछ ।"

६. "आवुसो ! यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण, सङ्गुणको अनुस्मरण गर्दा जब उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहँदैन, तब उसलाई संवेग हुन्छ र विरक्ति लाग्छ - 'अहो ! मेरो अलाभ हो, लाभ होइन, अहो ! मेरो दुर्लाभ हो, सुलाभ होइन, यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण र सङ्गुणको अनुस्मरण गर्दा ममा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्न' भन्ने हुन्छ । आवुसो ! जस्तो - सासुलाई देखेर बुहारी संविग्न हुन्छे, विरक्तिन्छे, त्यस्तै सो भिक्षुलाई ... विरक्ति लाग्छ । जब यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण तथा सङ्गुणको अनुस्मरण गर्दा उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्छ, तब सो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।"

७. (२) "आवुसो ! आप् (=पानी) धातु भनेको कुन हो, त ? आप्धातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ, भित्री आप्धातु भनेको कुन हो, त ? जसको भिन्नपट्टि र बाहिरी शरीरमा भएको आप् हो, आप् समान हो, - त्यही आप्धातु हो, जस्तो - (१) पित्त, (२) कफ, (३) पीप, (४) रगत, (५) पसिना, (६) बोसो, (७) आँसु, (८) तेल (=चिल्लोपन), (९) थुक, (१०) सिङ्गान, (११) च्याल, (१२) पिसाब । यो वा अर्को कुनै वस्तुभिन्न वा बाहिरी शरीरमा भएको आप्, आप्समान पदार्थ हो, - ती सबै भित्री आप्धातु

निर्दिष्टाति वेदितब्बा' भनी उल्लेख भएको आधारमा उहाँले माथि १९ पछि कोष्ठभित्र "मत्थलुङ्ग शब्द राखी २० पुन्याउनु भएको थियो । परन्तु मूलपाणि सूत्रमा १९ सम्ममा मात्र देखिन्छ ।

२६४ ककचूपमा-सुत, सूत्र नं. २१ पृ. १२० हेर्नुहोला ।

हुन् । जो त्यो भित्रको आप्धातु हो, जो त्यो बाहिरको आप्धातु हो, - सबै आप्धातु हुन् । 'त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ । यसरी यथार्थरूपले हेर्दा आप्धातुबाट विरक्तिइन्छ र आप्धातुबाट चित्त अलग हुन्छ ।"

८. "आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, जब बाहिरको आप्धातुको प्रकोप हुन्छ । त्यसले गाउँ पनि बगाउँछ, निगम पनि बनाउँछ, नगर पनि बगाउँछ, जनपद पनि बगाउँछ र जनपदको प्रदेश पनि बगाउँछ । आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, जब सय योजन भएको महासमुद्रको पानी सुक्छ, दुई सय योजन भएको ... तीन सय योजन भएको ... चार सय योजन भएको ... पाँच सय योजन भएको ... छ सय योजन भएको ... सात सय योजन भएको महासमुद्रको पनि पानी सुक्छ । आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, जब महासमुद्रमा सातवटा तालवृक्षबराबर गहिरो पानी रहन्छ, छवटा ... पाँचवटा ... चारवटा ... तीनवटा ... दुइवटा ... एकवटा तालवृक्ष जति गहिरो पानी महासमुद्रमा कायम रहन्छ । आवुसो ! यस्तो पनि समय आउँछ, जब महासमुद्रमा सात मानिसजति गहिरो पानी रहन्छ ... छ पुरुष ... पाँच पुरुष ... चार पुरुष ... तीन पुरुष ... दुई पुरुष ... एक पुरुषजति गहिरो पानी महासमुद्रमा कायम रहन्छ । आवुसो ! यस्तो समय आउँछ, कि महासमुद्रमा आधामानिस जति गहिरो पानी रहन्छ, जाँघसम्म ... घुँडासम्म ... गौलीगाँठासम्म पनि पानी रहन्छ । आवुसो ! यस्तो पनि समय आउँछ, जब महासमुद्रमा औंलाको टुप्पो (अंगुलिपम्बते) पनि पानी रहेको हुन्छ । आवुसो ! त्यत्रो ठूलो बाहिरको त्यति धेरै पानी अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, विनष्ट भएको देखिन्छ र परिवर्तन भएको देखिन्छ भने यो क्षुद्र शरीरको के कुरो ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो वा म हुँ' भनी भन्छ, त्यो पनि पाइन्न ।"

"आवुसो ! यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण र सङ्गुणको अनुस्मरण गर्दा ... जब उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्छ, तब त्यो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यति पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।"

९. (३) "आवुसो ! तेजघातु भनेको के हो, त ? तेजघातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ, भित्री तेजघातु भनेको कुन हो ? जसको भित्रपट्टि बाहिरी शरीरमा रहेको तेज हो, सो तेजसमान हो - यही तेजघातु हो, जस्तो - जसबाट ताप हुन्छ, जसबाट जीर्ण हुन्छ, जसबाट परिडाह हुन्छ र जसबाट खाएको पिएको वस्तु राम्ररी पचाउँछ । यो वा अन्य कुनै वस्तु भित्र वा बाहिरी शरीरमा भएको तेज, तेजसमान छ, - ती सबै भित्री तेजघातु छ । जो त्यो भित्रको तेजघातु छ, र जो त्यो बाहिरको तेजघातु छ, - सबै तेजघातु छ । 'त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ । यसरी यथार्थरूपले हेर्दा तेजघातुबाट विरक्तिइन्छ र तेजघातुबाट चित्त पृथक हुन्छ ।"

१०. "आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, जब बाहिरको तेजघातु प्रकोप हुन्छ । त्यसले गाउँ जलाउँछ, निगम जलाउँछ, नगर जलाउँछ, जनपद जलाउँछ र जनपदको प्रदेश जलाउँछ । त्यो हरियो ठाउँमा पुगेर, ठूलो बाटोमा पुगेर, ढुङ्गाको पर्वतमा पुगेर, पानीमा पुगेर अथवा खुलमखुला ठाउँमा पुगेर आहार नपाई (=बल्ने वस्तु नपाई) निभ्छ । आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, कुखुराको प्वाँख लिएर र छालाको टुक्रा लिएर आगो खोज्न पर्ने हुन्छ । आवुसो ! बाहिरको त्यत्रो ठूलो आगो पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, नष्ट भएको देखिन्छ र परिवर्तित भएको देखिन्छ भने यो जाबो शरीरको के कुरो ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो वा म हुँ' भनी भन्छ । त्यो पनि पाइँदैन ... ।"

"आवुसो ! यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण र सङ्गुण अनुस्मरण गर्दा ... जब उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर हुन्छ, तब त्यो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको ठहर्छ ।"

११. (४) "आवुसो ! वायुघातु भनेको के हो ? वायुघातु भनेको भित्री र बाहिरी हुन सक्छ, भित्री वायुघातु भनेको कुन हो, त ? जसको भित्र बाहिरी शरीरमा भएको वायु छ, वायु समान छ, त्यही

वायुधातु हो, जस्तो - (१) माथि जाने वायु, (२) तल जाने वायु, (३) पेटको वायु, (४) आन्द्राभिन्नको वायु, (५) अङ्ग-प्रत्यङ्गमा सर्ने वायु र (६) आशवासप्रशवास । यो वा अर्को कुनै भिन्नको वा बाहिरी शरीरमा भएको वायु वा वायु समान पदार्थ हो, - यी सबै भित्री वायुधातु हुन् । जो त्यो भिन्नको वायुधातु हो, र जो त्यो बाहिरको वायुधातु हो, - सबै वायुधातु नै हुन् । 'त्यो न मेरो हो, न म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो' भनी यथार्थरूपले हेर्नुपर्छ । यसरी यथार्थरूपले हेर्दा वायुधातुबाट विरक्तिइन्छ र वायुधातुबाट चित्त अलग हुन्छ ।"

१२. "आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, जब बाहिरको वायुधातुको प्रकोप हुन्छ । त्यसले गाउँ पनि उडाउँछ, निगम पनि उडाउँछ, नगर पनि उडाउँछ, जनपद पनि उडाउँछ र जनपदको प्रदेश पनि उडाउँछ । आवुसो ! यस्तो समय पनि आउँछ, जब ग्रीष्मको आखिरी महिनामा तालको पङ्खाले हम्काएर पनि हावा खोज्छ । छानामाथिको पात पनि यताउता हल्लिदैन । आवुसो ! बाहिरको त्यत्रो ठूलो हावा पनि अनित्य देखिन्छ, क्षय भएको देखिन्छ, नष्ट भएको देखिन्छ र परिवर्तन भएको देखिन्छ भने यो सानो शरीरको त के कुरा ! जहाँ तृष्णाले 'म वा मेरो म हुँ' भनी भन्छ । त्यो पनि पाइँदैन ।"

"आवुसो ! यदि सो भिक्षुलाई अरूले गाली गर्छन् भने उसले यस्तो जान्दछ - 'ममा श्रोतसंस्पर्शज वेदना उत्पन्न भयो । त्यो कारणले भएको हो, अकारणले होइन । के कारणले भने - स्पर्शको कारणले' भनी उसले त्यो स्पर्शलाई अनित्य भनी हेर्छ, ... विज्ञानलाई अनित्य भनी हेर्छ । अनि उसको मनधातुको विषयमा लाग्छ, त्यसैमा ऊ प्रसन्न हुन्छ र त्यसैमा तल्लीन हुन्छ । ... (जम्मै कुराहरू माथिजस्तै दोहोर्न्याई पढ्नु होला ॥)"

"आवुसो ! ... जब यसरी बुद्धगुण, धर्मगुण र सङ्गुणको अनुस्मरण गर्दा उसमा कुशल निश्चित उपेक्षा स्थिर रहन्छ, तब सो भिक्षु सन्तुष्ट हुन्छ । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।"

१३. "आवुसो ! जस्तै - काठको कारणले, डोरीको कारणले, घाँसको कारणले र माटाको कारणले आकाशलाई घेरा लगाइएको लाई 'घर' भनिन्छ, त्यस्तै गरी आवुसो ! हाडको कारणले, नसाको कारणले, मासुको कारणले र धर्मको कारणले आकाशलाई घेरा लगाइएको लाई 'रूप' (शरीर) भनिन्छ । (क) आवुसो ! भिन्न भएको (=अध्यात्ममा भएको) आँखा भने फुटेको हुँदैन परन्तु बाहिरको रूप चक्षुपथमा आएको हुँदैन, रूपलाई मनमा लिने प्रयत्न पनि हुँदैन, (न च तज्जो समन्नाहारी होति) न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो ! भिन्न भएको आँखा फुटेको हुँदैन, बाहिरको रूप चक्षुपथमा आएको हुन्छ, परन्तु रूपलाई मनमा लिने प्रयत्न हुँदैन, न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ग) आवुसो ! जब भिन्न भएको आँखा पनि फुटेको हुँदैन, बाहिरको रूप पनि चक्षुपथमा आएको हुन्छ, रूपलाई मनमा लिने प्रयत्न पनि हुन्छ, अनि त्यसद्वारा विज्ञानको अंश पनि उत्पन्न हुन्छ, तब यसरी (चक्षुर्विज्ञानले) देखेको जुन रूप हो, त्यो रूप उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ, अर्थात् त्यस्तो रूपलाई रूपउपादानस्कन्ध भनिन्छ, यसरी भएको जुन वेदना हो, त्यो वेदना उपादानस्कन्ध अन्तर्गत हुन्छ, यसरी भएको जुन संज्ञा हो, त्यो संज्ञाउपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ, यसरी भएको जुन संस्कार हो, त्यो संस्कार उपादानस्कन्ध अन्तर्गत हुन्छ, यसरी भएको जुन वेदना हो, त्यो वेदना उपादानस्कन्ध अन्तर्गत हुन्छ, यसरी भएको जुन संज्ञा हो, त्यो संज्ञा उपादानस्कन्ध अन्तर्गत हुन्छ, यसरी भएको जुन संस्कार हो, त्यो संस्कार उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ, यसरी भएको जुन विज्ञान हो, त्यो विज्ञान उपादानस्कन्ध अन्तर्गत हुन्छ ।"

३. दुःख समुदय

१४. "अनि सो भिक्षु यस्तो जान्दछ - 'यसरी यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू एकै ठाउँमा सङ्ग्रहित हुन्छन्, एकै ठाउँमा तिनको समागम हुन्छ र एकै ठाउँमा थुप्रिन्छन् । भगवान्ले यसो भन्नु भएको छ -

जसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई देख्छ, उसले धर्मलाई देख्छ, जसले धर्मलाई देख्छ, उसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई देख्छ । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू प्रतीत्य-समुत्पन्न हुन्, अर्थात् हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका हुन् । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरूमध्ये जुन रुचि (छन्द), आलय, अनुनय र ग्रहण हो, - सोही दुःखसमुदय हो ।”

४. दुःख निरोध

१५. यी पञ्चउपादानस्कन्धहरूमध्येबाट जुन छन्दराग हटाउने, छन्दराग प्रहाण गर्ने हो - सोही दुःखनिरोध हो । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।

१६. (क) “आवुसो ! भित्र भएको (अध्यात्ममा भएको) श्रोत भने बिग्रेको हुँदैन ... घ्राण भने बिग्रेको हुँदैन ... जिह्वा भने बिग्रेको हुँदैन ... काय भने बिग्रेको हुँदैन ... मन भने बिग्रेको हुँदैन किन्तु बाहिरबाट मनको विषय (धर्म) मनको पथमा आएको हुँदैन, मनमा लिने प्रयत्न पनि हुँदैन (न च तज्जो समन्नाहारो होति), न त त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो ! भित्र भएको मन बिग्रेको हुँदैन, न त बाहिरी मनको विषय त्यसद्वारा विज्ञानको अङ्ग उत्पन्न हुन्छ । (ग) आवुसो ! जब भित्र भएको मन बिग्रेको हुँदैन, बाहिरी मनको विषय मनको पथमा आएको हुन्छ, मनको विषयलाई मनमा लिने प्रयत्न पनि हुन्छ अनि त्यसद्वारा विज्ञानको अंश उत्पन्न हुन्छ, तब यसरी (विज्ञानले) देखेको जुन रूप हो, त्यो रूप उपादानस्कन्धमा अन्तर्गत हुन्छ अर्थात् त्यस्तो रूपलाई रूपउपादानस्कन्ध भनिन्छ । यसरी भएको जुन वेदना हो, ... जुन संज्ञा हो, ... जुन संस्कार हो, ... जुन विज्ञान हो, त्यो विज्ञान उपादानस्कन्ध अन्तर्गत रहन्छ ।”

“अनि सो भिक्षु यस्तो जान्दछ - ‘यसरी यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू एकै ठाउँमा सङ्ग्रहित हुन्छन्, एकै ठाउँमा तिनको समागम हुन्छ र एकै ठाउँमा ती थुप्रिन्छन् । भगवान्‌ले यसो भन्नु भएको छ - जसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई देख्छ, उसले धर्मलाई देख्छ, जसले धर्मलाई देख्छ, उसले प्रतीत्यसमुत्पादलाई देख्छ ।’ यी पञ्चउपादानस्कन्धहरू प्रतीत्यसमुत्पन्न हुन्, अर्थात् हेतुप्रत्ययद्वारा उत्पन्न भएका हुन् । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरूमध्ये जुन रुचि (छन्द), आलय, अनुनय र ग्रहण हो, - सोही दुःखसमुदय हो । यी पञ्चउपादानस्कन्धहरूमध्येबाट जुन छन्दराग हटाउने र छन्दराग प्रहाण गर्ने हो - यही दुःख निरोध हो । यतिले पनि भिक्षुले धेरै गरेको हुन्छ ।”

१७. आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणको अभिनन्दन गरे ।

महाहत्थिपदोपम-सुत्त समाप्त ।

२९. महासारोपम-सुत्त

(महासारोपमसूत्र)

१. लौकिक लाभ-सत्कार सिष्किनोका पातसमान

१. यस्तो मैले सुनें । देवदत्तलाई सङ्घबाट निष्कासित गरिएको केही दिन मात्र भएताका एक समय भगवान् राजगृहको गृद्धकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई देवदत्तको विषयमा यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख-दौर्मनस्य, उपायासद्वारा दुःखमा डुबिरहेको छ, दुःखमा परेको छ । के, यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई समाप्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ ऊ श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छन् । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । अनि ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले - ‘लाभ-सत्कार, यशकीर्तिवान् छ, यी अन्य भिक्षुहरू अप्रसिद्ध छन् र अ-प्रभावशाली छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम (नीच) ठान्दछ । यसरी लाभ-सत्कार यशकीर्ति पाएर ऊ अल्सी र प्रमादी हुन्छ, अन्त्यमा दुःखमै डुब्छ ।”

२. “भिक्षु हो ! त्यसै गरी - यहाँ कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख-दौर्मनस्य, उपायासद्वारा दुःखमा डुबिरहेको छ, दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई समाप्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ उनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । अनि ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, उसले सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले - ‘लाभ-सत्कार, यशकीर्तिवान् छ, यी अन्य भिक्षुहरू अप्रसिद्ध छन् र अप्रभावशाली छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन अन्य उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन् । त्यस्ता धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोसिस गर्दैन, ऊ अल्छी र शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सार चाहने ... पुरुषले ... सारलाई छाडी ... पातसहितको हाँगा काटेर ‘यी सार हो’ भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै नै - यो पुरुषलाई भन्दछ ।”

३. “भिक्षु हो ! त्यसै गरी यहाँ कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख-दौर्मनस्य, उपायासद्वारा दुःखमा डुबिरहेको छ, दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई समाप्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ ऊ श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । अनि ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, उसले सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले - ‘लाभ-सत्कार, यशकीर्तिवान् छ, यी अन्य भिक्षुहरू अप्रसिद्ध छन् र अप्रभावशाली छन्’ भनी आफूलाई उच्च र

अरूलाई अधम ठान्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले धर्मविनयको सारलाई होइन, त्यसको सिफिकनोका पातजस्तो अंशलाई ग्रहण गरी त्यतिलाई नै ब्रह्मचर्य-धर्मको पूर्णता मान्ने (अर्थात् धर्मको वास्तविक सार प्राप्त गर्न नसकेको) भनिन्छ ।”

२. शील सम्पदा पाप्रासमान

४. “भिक्षु हो ! यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?” भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभ हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, त्यस्ता धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । ऊ शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले - ‘म शीलवान् कल्याणधर्मी छु, यी अन्य भिक्षुहरू दुःशीली पापधर्मी छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । ऊ शील सम्पदाको कारणले अल्सी, प्रमादी भई आखिरमा दुःखमै डुब्छ ।”

५. “भिक्षु हो ! जस्तै - सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सार (=सारवान् काठ) को खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सार (=सारवान् काठ) बाट पर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रा काटेर ‘यही सार (=सारवान् काठ) हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ - ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, फल्गुलाई चिन्न सकेन, छालालाई चिन्न सकेन, बोक्रालाई चिन्न सकेन । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुष सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रा काटेर यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने सारको जुन काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन ।”

६. “भिक्षु हो ! त्यसै गरी यहाँ कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?” भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभ हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्दछ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले - ‘म शीलवान् कल्याणधर्मी छु, यी अन्य भिक्षुहरू दुःशीली पापधर्मी छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । ... भिक्षु हो ! यसलाई नै त्यस भिक्षुले ब्रह्मचर्य धर्मको पाप्रा मात्र ग्रहण गरेको, धर्मको वास्तविक सार प्राप्त गर्न नसकेको भनिन्छ ।”

३. समाधि सम्पदा बोक्रासमान

७. “भिक्षु हो ! यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । शीलसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उसले समाधिसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । ... आखिरमा दुःखमै डुब्छ ।”

८. “भिक्षु हो ! जस्तै – सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, छाला काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ, – ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, ... ।’ सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई ... छाला काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन ।”

९. “भिक्षु हो ! त्यसै गरी यहाँ कुनै कुलपुत्र ‘जन्म, जरा, मरण ... अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला कि भनेर ठूलो श्रद्धाले ... प्रव्रजित हुन्छ । ... भिक्षु हो ! यसैलाई भिक्षुले ब्रह्मचर्य धर्मको बोक्रा मात्र ग्रहण गरेको, धर्मको वास्तविक सार प्राप्त गर्न नसकेको भनिन्छ ।”

४. ज्ञानदर्शन फल्गुसमान

१०. “भिक्षु हो ! यहाँ, कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्दछ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । (बर) शीलसम्पदा बाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ,

कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन, उसले ज्ञानदर्शनको ^{२६५} आराधना गर्छ । ऊ त्यो ज्ञानदर्शन सम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो ज्ञानदर्शन सम्पदाद्वारा उसले 'म जानेर देखेर विहार गर्छु, यी अन्य भिक्षुहरू नजानी नदेखी विहार गर्छु' भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । ज्ञानदर्शन बाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, त्यस्ता धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोसिस गर्दैन, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । आखिरमा दुःखमै डुब्छ ।"

११. "भिक्षु हो ! जस्तै - सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, फल्गु काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ - 'यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, ... । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, ... फल्गु काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन ।"

१२. "भिक्षु हो ! त्यस्तै गरी यहाँ, कुनै पुरुष 'जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?' भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन् ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्दछ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । ... भिक्षु हो ! यसलाई नै भिक्षुले ब्रह्मचर्य धर्ममा सारलाई छाडेर फल्गु लिएर सङ्कल्प पूरा भएको ठान्नु (अर्थात् धर्मको वास्तविक सार प्राप्त गर्न नसकिएको) भनिन्छ ।"

५. असमय विमोक्ष नै यस ब्रह्मचर्यको सार

१३. "भिक्षु हो ! यहाँ, कुनै पुरुष 'जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला के ?' भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ र सत्कार यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । ऊ शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । शीलसम्पदाबाहेक जुन

२६५ 'पञ्चाभिज्ञा' लाई यहाँ 'ज्ञानदर्शन' भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १९३: महासारोपमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । (१) ऋद्धिविध-ज्ञान, (२) दिव्यश्रोत-ज्ञान, (३) दिव्यचक्षु-ज्ञान, (४). चेतोपरिय-ज्ञान तथा (५) पूर्वनिवासानुस्मृतभिज्ञानलाई 'पञ्चाभिज्ञ-ज्ञान' भनिन्छ ।

उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभाव भएर बस्दैन, बरु ऊ समाधिसम्पदाको आराधना गर्छन् ऊ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन। त्यो समाधिसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन। (बरु) उसले अप्रमादी भएर ज्ञानदर्शन प्राप्त गरी अकालिक विमोक्ष (समयको सिमाले नबाँधिएको एकान्त निर्वाण) को साधना गर्दछ। भिक्षु हो ! यस्तो भिक्षु असमय (अकालिक) विमोक्षबाट च्युत हुन्छ भन्ने कुरो हुनु सम्भव नै छैन।”

१४. “भिक्षु हो ! जस्तै – सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट (सारवान् रूखको काठबाट) सार नै (सारवान् रूखको स्कन्ध नै) काटेर ‘यहाँ सार हो’ भनी लिएर जान्छ। अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ – ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सक्थ्यो, फलुलाई चिन्न सक्थ्यो, छलालाई चिन्न सक्थ्यो, बोक्रालाई चिन्न सक्थ्यो, पातसहित हाँगा अर्थात् सिफिकनोलाई चिन्न सक्थ्यो। सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट सार नै काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो। सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, (=काठको काम हो) त्यो पनि उसले लिन सक्नेछ।”

१५. “भिक्षु हो ! त्यस्तै गरी यहाँ कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ। के, यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ। यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ र सत्कार यशकीर्तिको लाभ हुन्छ। ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन। त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन। लाभ-सत्कार यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन। उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्छ। ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन। त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन। (बरु) शीलसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभाव भएर बस्दैन, बरु उसले समाधिसम्पदाको आराधना गर्छन् ऊ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन। त्यो समाधिसम्पदाद्वारा उसले उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन। (बरु) उसले अप्रमादी भएर ज्ञानदर्शन प्राप्त गरेर अकालिक विमोक्षको साधना गर्दछ। ... भिक्षु हो ! यस्तो भिक्षु अकालिक विमोक्षबाट च्युत हुने कति पनि सम्भावना हुँदैन।”

१६. “भिक्षु हो ! यसरी यो ब्रह्मचर्य धर्म भनेको लाभ-सत्कार, यशकीर्ति प्राप्त गर्नका लागि होइन, समाधि सम्पदा लाभ गर्नका लागि पनि होइन, ज्ञानदर्शन लाभ गर्नका लागि पनि होइन। भिक्षु हो ! जुन यो च्युत नहुने चित्त विमुक्ति (अर्हत् फल विमुक्ति) हो, यसैका लागि नै ब्रह्मचर्य चाहिएको हो, यही सार हो, यही अन्त हो।”

१७. भगवान्ले यति भन्नुभयो। सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे।

३०. चूलसारोपम-सुत्त

(चूलसारोपमसूत्र)

१. सार खोज्ने पाँच प्रकारको पुरुष

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि पिङ्गलकोच्छ^{२६६} ब्राह्मण, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणले भगवान्लाई यसो भने - “भो गौतम ! सङ्घी, गणी, गणाचार्य, प्रसिद्ध, यशस्वी तीर्थङ्कर तथा धेरै मानिसहरूबाट साधुसम्मत पाएका - (१) पूरणकश्यप^{२६७}, (२) मखलिगोसाल^{२६८}, (३) अजित केसकम्बल^{२६९}, (४) पकुधकच्चायन^{२७०}, (५) सञ्जयबेलट्टपुत्र^{२७१} र (६) निगण्ठनाटपुत्रादि^{२७२} जस्ता जुन श्रमण-ब्राह्मणहरू हुन् - ती सबैले आफ्नो प्रतिज्ञा (=सिद्धान्त) लाई बुभदछन् वा बुभदैनन् ? अथवा केहीले बुभदछन्, केहीले बुभदैनन् ?”

“ब्राह्मण ! सबैले आफ्नो प्रतिज्ञा (=सिद्धान्त) लाई बुभदछन् वा बुभदैनन् अथवा केहीले बुभदछन् केहीले बुभदैनन् भन्ने कुरालाई छाडिदेऊ, भइहाल्यो^{२७३} । ब्राह्मण ! बरु तिमीलाई धर्मोपदेश दिनेछु, त्योलाई सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

-
- २६६ पिङ्गल भनेको कौलो वर्ण हो । कोच्छ भनेको ब्राह्मणको नाम हो । पिङ्गल वर्णको भएकाले ‘पिङ्गलकोच्छ’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवर्णनाले ।
- २६७ पूरणकश्यपको मतबारे दी.नि. नेपाली पृ. ३९ देखि ४० सम्म हेर्नु होला ।
- २६८ मखलिगोसालको मतबारे दी.नि. नेपाली पृ. ४० देखि ४१ सम्म हेर्नु होला ।
- २६९ अजित केसकम्बलको मतबारे दी.नि. नेपाली पृ. ४२ हेर्नुहोला ।
- २७० पकुधकच्चायन (प्रकुधकात्यायन) को मतबारे दी.नि. नेपाली पृ. ४३ हेर्नु होला ।
- २७१ सञ्जयबेलट्टपुत्रको मतबारे दी.नि. नेपाली पृ. ४४ देखि ४५ सम्म हेर्नु होला ।
- २७२ निगण्ठनाटपुत्रको मतबारे दी.नि. नेपाली पृ. ४४ हेर्नु होला ।
- २७३ उनीहरूको कुरामा अनैयाणिकता देखाउँदा कुनै फल नहुने भएकोले र उपमाद्वारा अर्थसङ्ग्रह गरी पछि देखाउने विचारले उहाँले ‘भइहाल्यो छाडिदेऊ, तिमीलाई धर्मोपदेश दिनेछु’ भनी भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. १९४: चूलसारोपमसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. (१) “ब्राह्मण ! जस्तै – सार^{२७४} चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, सारलाई छाडी, फल्गु (गुदी, कमलो काठभन्दा बाहिर, बोक्राभन्दा भित्रपट्टि रहने नीरस पदार्थ) लाई छाडी, छाला (=रूखको छाला) लाई छाडी, बोक्रा (बचत) लाई छाडी – पातसहितको हाँगा अर्थात् सिफिकनो काटेर ‘यही सार (=सारवान् काठ) हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ – ‘यो भद्र पुरुषले सार (=रूखको मुख्य सारवान् काठ) लाई चिन्न सकेन, फल्गुलाई चिन्न सकेन, छालालाई चिन्न सकेन, बोक्रालाई चिन्न सकेन, पातसहितको हाँगालाई चिन्न सकेन । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सार (=रूखको मुख्य सारवान् काठ) को खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रालाई छाडी – पातसहितको हाँगा काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सार (=काठ) बाट लिनुपर्ने जुन सार (=काठ) को काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन^{२७५} ।”

३. (२) “ब्राह्मण ! जस्तै – सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सार (=सारवान् काठ) को खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सार (=सारवान् काठ) बाट पर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रा काटेर ‘यही सार (=सारवान् काठ) हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ – ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, फल्गुलाई चिन्न सकेन, छालालाई चिन्न सकेन, बोक्रालाई चिन्न सकेन । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुष सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, सारलाई छाडी, फल्गुलाई छाडी, छालालाई छाडी, बोक्रा काटेर यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन ।”

४. (३) “ब्राह्मण ! जस्तै – सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, छाला काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ – ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, ... ।’ सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई ... छाला काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन ।”

५. (४) “ब्राह्मण ! जस्तै – सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, फल्गु काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ – ‘यो भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सकेन, ... । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर पनि सारबाट पर भई, ... फल्गु काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्ने छैन ।”

६. (५) “ब्राह्मण ! जस्तै – सार चाहने, सार खोज्ने पुरुष, सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट (सारवान् रूखको काठबाट) सार नै (सारवान् रूखको स्कन्ध नै) काटेर ‘यहाँ सार हो’ भनी लिएर जान्छ । अनि कुनै चक्षुवान् पुरुषले उसलाई देखेर (मनमनै) यसो भन्छ – ‘यो

२७४ यहाँ ‘सार’ भनी कुनै रूखको सारवान् काठलाई भनिएको हो अथवा रूखको स्कन्धलाई भनिएको भन्ने कुरा बुझ्न सक्नुपर्छ । ‘सार’ को अर्थ ‘काठ’ पनि हो ।

२७५ सारवान् काठबाट जुन गाडाको चक्का आदि बनाउने काम हो त्यो काम लिनसक्ने छैन भनी भनिएको हो । पृ. सू. ii. पृ. १९३: महासारोपमसुतवर्णना ।

भद्र पुरुषले सारलाई चिन्न सक्यो, फल्गुलाई चिन्न सक्यो, छालालाई चिन्न सक्यो, बोक्रालाई चिन्न सक्यो, पातसहित हाँगा अर्थात् सिष्कनोलाई चिन्न सक्यो । सार चाहने, सार खोज्ने यो भद्र पुरुषले सारको खोजी गर्दै जाँदा ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट सार नै काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर गयो । सारबाट लिनुपर्ने जुन सारको काम हो, (=काठको काम हो), त्यो पनि उसले लिन सक्नेछ ।"

२. लाभ-सत्कार प्रशंसा भनेको पहिलोले खोजेको सारसमान

७. उपमेयहरू (१) "ब्राह्मण ! त्यसै गरी - यहाँ कुनै पुरुष 'जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख-दौर्मनस्य, उपायासद्वारा दुःखमा डुबिरहेको छ, दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई समाप्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?' उसले श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । अनि ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले - 'लाभ-सत्कार, यशकीर्तिवान् छ, यी अरू भिक्षुहरू अप्रसिद्ध छन् र अप्रभावशाली छन्' भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोसिस गर्दैन, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सार चाहने ... पुरुषले ... सारलाई छाडी ... पातसहितको हाँगा काटेर 'यही सार हो' भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै कुरा - यो पुरुषलाई भन्दछु ।"

३. शील सम्पदा भनेको दोस्रोले खोजेको सारसमान

८. (२) "ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै पुरुष 'जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?' भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन, । उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा-सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले - 'म शीलवान् कल्याणधर्मी छु, यी अन्य भिक्षुहरू दुःशीली पापधर्मी छन्' भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । शीलसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोसिस गर्दैन, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै त्यो सार चाहने ... पुरुषले ... सारलाई छाडी ... बोक्रा काटेर 'यी सार हो' भनी लिएर जान्छ र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै नै - यो पुरुषलाई भन्दछु ।"

४. समाधि सम्पदा भनेको तैस्रोले खोजेको सारसमान

९. (३) “ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छु । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । ऊ शीलसम्पदा आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । (बहु) शीलसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन, उसले समाधिसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दछ । त्यो समाधिसम्पदाद्वारा उसले – ‘म समाहित एकाग्रचित्त छु, यी अरू भिक्षुहरू असमाहित विभ्रान्तचित्त भएका छन्’ भनी आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दछ । समाधिसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्दैन, कोसिस गर्दैन, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्छ । ब्राह्मण ! जस्तै – त्यो सार चाहने पुरुषले ... सारलाई छाडी ... छाला (=रुखको छाला) काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ, र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै नै – यो पुरुषलाई भन्दछु ।”

५. ज्ञानदर्शन काम सिध्याउने मानिसले खोजेको सारसमान

१०. (४) “ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुष ‘जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छु । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?’ भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ-सत्कार, यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन, सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैनन् लाभ-सत्कार, यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन, उसले शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ, परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । शीलसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू छन्, त्यस्ता धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, ... उसले ज्ञानदर्शनको आराधना गर्छ ... । ब्राह्मण ! जस्तै – त्यो सार चाहने ... पुरुषले ... सारलाई छाडी ... फल्नु काटेर ‘यही सार हो’ भनी लिएर जान्छ, र जो त्यो सारबाट लिनुपर्ने सारको काम हो, त्यो पनि उसले लिन सक्दैन । ब्राह्मण ! यस्तै नै – यो पुरुषलाई भन्दछु ।”

६. ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर धर्म

११. (५) “ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुरुष 'जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासद्वारा ... दुःखमा परेको छ । के यो दुःखैदुःख भएको दुःखस्कन्धलाई अन्त गर्ने कुनै उपाय पहिल्याउन सकिएला ?' भनी श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी, अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको ऊ लाभ र सत्कार यशकीर्तिको लाभी हुन्छ । ऊ त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा सन्तुष्ट हुँदैन सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो लाभ-सत्कार, यशकीर्तिद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । लाभ-सत्कार यशकीर्तिबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । ऊ शीलसम्पदाको आराधना गर्छ । ऊ त्यो शीलसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो शीलसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । (बरु) शीलसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभाव भएर बस्दैन, बरु ऊ समाधिसम्पदाको आराधना गर्दछ ऊ त्यो समाधिसम्पदाद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो समाधिसम्पदाद्वारा उसले आफूलाई उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । अझ समाधिसम्पदाबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरूको साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन । बरु (अझ) ऊ ज्ञानदर्शनको आराधना गर्छ । ऊ त्यो ज्ञानदर्शनद्वारा सन्तुष्ट हुन्छ परन्तु सङ्कल्प परिपूर्ण भएको ठान्दैन । त्यो ज्ञानदर्शनद्वारा उसले उच्च र अरूलाई अधम ठान्दैन । ज्ञानदर्शनबाहेक जुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन्, ती धर्महरू साक्षात्कार गर्ने इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, अल्छी तथा शिथिल स्वभावको भएर बस्दैन ।”

रूपावचर-ध्यानहरू

Dhamma Digital

१२. प्रथमध्यान - “ब्राह्मण ! ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू भनेको कुनचाहिँ हुन् त ? ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु, कामबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सवितर्क सविचार युक्त, विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्तगरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनद्वारा अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्म हो ।”

द्वितीयध्यान - “ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, वितर्क-विचारलाई शान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क-विचाररहित, समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्म हो ।”

तृतीयध्यान - “ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ । जसलाई आर्यहरू भन्दछन् 'उपेक्षवान्, स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने ।' त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनद्वारा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्म हो ।”

चतुर्थध्यान - “ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सौमनस्य तथा दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी दुःख र सुख नभएको, स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्म हो ।”

अरूपावचर-ध्यानहरू

अनन्तआकाश - "ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो रूपसंज्ञालाई अतिक्रमण गरी, प्रतिघ (=मानसिक द्वेषभाव) संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व-संज्ञालाई मनन नगरी - 'अनन्तआकाश' भनी आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई प्राप्त गरी बस्छु । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा अझ उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो^{२७६} ।"

अनन्तविज्ञान - "ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई अतिक्रमण गरी 'अनन्तविज्ञान' भनी विज्ञानन्त्यायतन (समाधि) लाई प्राप्त गरी बस्छु । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा अझ उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।"

आकिञ्चन्यायतन - "ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी, 'केही छैन' भनी आकिञ्चन्यायतन (समाधि) लाई प्राप्त गरी बस्छु । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा अझ उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।"

नैवसंज्ञानासंज्ञा - "ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रमण गरी, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई प्राप्त गरी बस्छु । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा अझ उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।"

संज्ञावेदयितनिरोध - "ब्राह्मण ! फेरि भिक्षु, सर्वतो नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रमण गरी, संज्ञावेदयितनिरोध (=संज्ञाद्वारा विदित हुने पनि निरोध) लाई प्राप्त गरी बस्छु । ब्राह्मण ! यो पनि ज्ञानदर्शनभन्दा अरू उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो, । ब्राह्मण ! यिनीहरूनै ज्ञानदर्शनभन्दा अझ उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्म हो ।"

१३. "ब्राह्मण ! जस्तै - सार चाहने, सार खोज्ने, सारको खोजी गर्दै जाने पुरुषले ठूलो स्कन्ध भएको रूख भेट्टाएर सारबाट सार नै (=रूखको स्कन्धनै) काटेर 'यही सार हो' (=यही सारवत् रूखको स्कन्ध हो) भनी लिएर जान्छ र सारबाट (=काठबाट) लिनुपर्ने जुन काम हो, त्यो काम पनि लिन्छ । ब्राह्मण ! यस्तै नै - यो पुरुषलाई भन्दछु ।"

१४. "ब्राह्मण ! यसरी यो ब्रह्मचर्य न लाभ-सत्कार, न यशकीर्तिको निमित्त हो, न शीलसम्पदानिसंसको निमित्त हो, न समाधिसम्पदातिसंसको निमित्त हो, न ज्ञानदर्शनानिसंसको निमित्त हो । ब्राह्मण ! जो यो अच्युत चित्तविमुक्ति (=अर्हत् फल विमुक्ति) हो, - ब्राह्मण ! यसैको निमित्त यो ब्रह्मचर्य हो । यही सार हो, यही अन्त हो ।"

१५. यसो भन्नु हुँदा, पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मणले भगवान्लाई यसो भने - धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो, गौतम !! जस्तै - कुनै पुरुषले घोप्टेको लाई उत्तानो पारिदिँदा वा ढाकेको लाई उधारिदिँदा वा बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिँदा अथवा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिँदा आँखा हुनेले रूप देख्छ, त्यसै गरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्मको प्रकाश पारिदिनु भयो । भो गौतम ! आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो, भनी तपाईं गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।"

चूलसारोपम-सुत्त समाप्त ।

ओपम्म वर्ग समाप्त ।

२७६ कसरी प्रथमादिध्यानहरू ज्ञानदर्शनहरू श्रेष्ठ भएका हुन् भन्ने प्रश्नको उत्तरमा पपं. सू. II. पृ. १९५: महासारोपमसुत्तवर्णनाले 'प्रथमादिध्यानहरूबाटै निरोधसमापत्तिमा पुग्न सकिने हेतु भएकोले 'प्रथमादिध्यानहरू' ज्ञानदर्शनभन्दा प्रणीततर भएको हो' भनी उल्लेख गरेको छ ।

३१. चूलगोसिङ्ग-सुत्त

(चूलगोशङ्गसूत्र)

१. गोसिङ्ग साल वनमा भिक्षुहरूको विहार

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् नादिकाको गिंजकावसथमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बल गोसिङ्ग सालवनदायमा बसेका थिए । सन्ध्या समयको ध्यानभावनाबाट निवृत्त भएर भगवान् गोसिङ्ग सालवनदायमा जानुभयो । दायपालक (वनपाले) ले भगवान्लाई टाढैदेखि आइरहनु भएको देख्यो । उसले भगवान्लाई देखेर यसो भन्यो – “महाश्रमण ! यस दाय (वन) मा भित्र नजानुस् । यहाँ तीन जना कुलपुत्र अधिबाटै आएर साधना गरिरहेका छन् । त्यहाँ गएर उनीहरूलाई अलमलमा नपार्नु होला ।”

२. त्यस बेला आयुष्मान् अनुरुद्धले दायपालक भगवान्सँग कुरा गरिरहेको सुने । उनले दायपालकलाई यसो भने, “आवुसो दायपालक ! भगवान्लाई नरोक । हाम्रा शास्ता आइरहनु भएको छ ।” अनि आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बल बसेको ठाउँमा गएर यसो भने – “आयुष्मान् हो ! जाऔं, आयुष्मान् हो ! हाम्रा शास्ता भगवान् पाल्नु भएको छ ।” त्यसपछि आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बलले भगवान्लाई स्वागत गर्दै एक जनाले पात्र-चीवर समाते, अर्को एक जनाले आसन ओछ्याए, तेस्रोले पाउ धुन पानी हाले । भगवान्ले बिछ्याइएको आसनमा बसेर गोडा धनुभयो । यी आयुष्मान्हरू पनि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका आयुष्मान् अनुरुद्धलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

३. “अनुरुद्ध ! तिमीहरूलाई कुशलै छ, होइन, त ? यापनीय (निर्वाह योग्य) भइरहेकै छ ? भिक्षा पाउन त गाह्रो छैन ?”

“कुशलै छ, भगवान् ! यापनीय छ, भिक्षा पाउन गाह्रो छैन ।”

“अनुरुद्ध ! तिमीहरू मिलजुल गरी प्रसन्नताका साथ बसिरहेका छौ, होइन त ? कुनै किसिमको विवाद नगरीकन, दूध र पानीजस्तै मिलेर, आपसमा प्रिय दृष्टिले हेर्दै बसिरहेका छौ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

२. दूधमा पानीजस्तै मिल्ने

४. “अनुरुद्ध ! कसरी मिलजुल गरी प्रसन्नताका साथ बसिरहेछौ ?”

“भन्ते ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ – ‘मेरा लागि लाभ हो, मेरा लागि सुलाभ हो, जो म यस्ता उत्तम ब्रह्मचारीहरूका साथ बस्न पाएको छु । भन्ते ! यी आयुष्मान्हरूसित मेरा कायिक कर्म भित्री तवरले र बाहिरी तवरले पनि मित्रतापूर्वक चलिरहेका छन्, वाचिक कर्म पनि भित्री तवरले र बाहिरी

तवरले पनि मित्रतापूर्वक चलिरहेका छन्, मनो कर्म भित्री तवरले र बाहिरी तवरले पनि मित्रतापूर्वक चलिरहेका छन् । भन्ते ! अनि ममा यस्तो सोचाइ आइरहन्छ - 'किन म आफ्नो मनलाई हटाएर यी आयुष्मान्हरूका चित्तसित संयुक्त नगरूँ ?' भन्ते ! त्यसपछि मैले आफ्नो चित्तलाई यी आयुष्मान्हरूका चित्तसित संयुक्त गरें । भन्ते ! हाम्रा शरीरहरू फरक-फरक भए पनि चित्त एउटै भएको छ ।"

आयुष्मान् नन्दियले पनि यसो भने - "भन्ते ! मलाई पनि यस्तै (अनुभव) हुन्छ - मेरा लागि लाभ हो, ... ^{२७७} ... हाम्रा शरीरहरू फरक-फरक भए पनि चित्त एउटै भएको छ ।"

आयुष्मान् किम्बलले पनि यसै भने - "भन्ते ! मलाई पनि यस्तै (अनुभव) हुन्छ - मेरा लागि लाभ हो, ... पूर्ववत् ... ! हाम्रा शरीरहरू फरक-फरक भए पनि चित्त एउटै भएको छ ।"

३. अप्रमादी भिक्षुहरू

५. "साधु ! साधु !! अनुरुद्ध ! के तिमीहरू अप्रमादी, सावधान, लगनशील भईकन विहार गर्दछौ ?"

"हो, भन्ते ! हामी अप्रमादी ... ।"

"अनुरुद्ध ! तिमीहरू कसरी अप्रमादी ... गर्दछौ ?"

"भन्ते ! यहाँ हामीहरूमध्ये जो पहिले गाउँबाट भिक्षा लिएर फर्कन्छ, उसले आसन बिछ्याउँछ, पिउने पानी ल्याउँछ, जुठो भाँडा माभन्छ । जो भिक्षाटनबाट पछि फर्कन्छ, उसले मन लागे बाँकी भोजन खान्छ, मन नलागे त्यसलाई हरियो घाँसपात नभएको ठाउँमा वा जीवरहित पानीमा फाल्छ । उसले ओछ्यान उठाउँछ, पिउनेका लागि पानी भर्छ, जुठा भाँडाहरू उठाउँछ । उसले भोजन सकिएपछि त्यस ठाउँमा बढाउँछ, पिउने पानीको घडा, हातखुट्टा धुने पानीका भाँडा अथवा चर्पीको पानीको भाँडा रिता भए तीनमा पानी भर्छ । यस्तो काम ऊ एकलैले गर्न नसक्ने भएमा हातको इसाराले अर्कोलाई डाकी मदत माग्छ । भन्ते ! यसो गर्न हामीहरूलाई बोल्नै पर्दैन । भन्ते ! हरेक पाँच-पाँच रातभर हामीहरू धर्मबारे चर्चा गरिरहन्छौ । भन्ते ! यसरी हामीहरू प्रमादरहित, सावधान र लगनशील भई साधना गर्दछौ ।"

४. उत्तरीय मनुष्य धर्मप्राप्ति

६. "साधु ! साधु !! अनुरुद्ध ! के यसरी प्रमादरहित, सावधान, लगनशील भएर साधना गर्दा तिमीहरूलाई सजिलैसँग उत्तरीय-मनुष्य-धर्म अलमार्य ज्ञानदर्शन विशेष अनुकूल विहार प्राप्त हुन्छ ?"

"किन नहुनु, भन्ते ! यहाँ हामीहरू, भन्ते ! जहिले इच्छा हुन्छ, उहिले अनेक प्रकारका काम विषयबाट अलग भएर, अनेक प्रकारका अकुशलबाट अलग भएर, वितर्क विचारयुक्त विवेकजः प्रीति सुख भएको प्रथमध्यान भावना गरिरहन्छौ । भन्ते ! यसरी प्रमादरहित, लगनशील, एकाग्रचित्त भएर रहँदा

हामीहरूलाई सजिलैसँग उत्तरीय (लोकोत्तर)-मनुष्य-धर्म अलमार्य ज्ञानदर्शन^{२७८} विशेष अनुकूल विहार प्राप्त हुन्छ ।”

“साधु ! अनुरुद्ध ! साधु !! परन्तु यसरी ध्यानभावना गर्दा यो विहार पार गर्नका लागि, विहारलाई शान्त पार्नका लागि, अनुरुद्ध ! के अरू पनि कुनै उत्तरीय मनुष्य धर्म प्राप्त भएको छ ?”

“किन नहुनु, भन्ते ! यहाँ हामीहरू, भन्ते ! जहिले मन लाग्योँ उहिले वितर्कविचारलाई उपशान्त गरेर, आध्यात्मिक सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरेर, वितर्कविचाररहित समाधिजः प्रीति सुख भएको द्वितीयध्यान भावना गरिरहन्छौँ । भन्ते ! यसरी प्रमादरहित, लगनशील, एकाग्रचित्त भएर रहँदा हामीहरूलाई सजिलैसँग उत्तरीय मनुष्य-धर्म अलमार्य ज्ञानदर्शन विशेष अनुकूल विहार प्राप्त हुन्छ ।”

७-८. “साधु ! अनुरुद्ध साधु !! परन्तु यसरी ध्यान भावना गर्दा यो विहार पार गर्नका लागि, यस विहारलाई शान्त पार्नका लागि, अनुरुद्ध ! के अरू पनि कुनै उत्तरीय-मनुष्य-धर्म ... प्राप्त भएको छ ।”

“किन नहुनु, भन्ते ! यहाँ हामीहरू, भन्ते ! जहिले मन लाग्छ उहिले ... तृतीयध्यान भावना गरिरहन्छौँ । ... चतुर्थध्यान भावना गरिरहन्छौँ । ... आकाशानन्त्यायतन ध्यान भावना गरिरहन्छौँ । ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ध्यान भावना गरिरहन्छौँ । प्रज्ञाले देख्नेबित्तिकै हाम्रा आस्रव नष्ट भए । भन्ते ! यस विहार पार गर्नका लागि, यस विहारलाई शान्त गर्नका लागि यो अर्को पनि उत्तरीय मनुष्य-धर्मले प्राप्त भएको हो । भन्ते ! यो सुखमय विहारभन्दा पनि उत्तम अर्को सुखमय विहार हामीहरूलाई थाहा छैन ।”

“साधु ! अनुरुद्ध ! साधु !! यो सुखमय विहारभन्दा उत्तम अर्को सुखमय विहार छैन ।”

९. त्यसपछि भगवान् आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय, आयुष्मान् किम्बललाई धार्मिक उपदेशद्वारा सन्दर्शित ... समुत्तेजित, संप्रहर्षित गरेर आसनबाट उठ्नु भयो ।

अनि आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बल भगवान्लाई पुन्याएर फर्के । आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बलले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यसो भने -

“के हामीहरूले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यसो भनेका छौँ - हामीहरूले यस्तो, यस्तो विहारमा पूर्णता प्राप्त गरिसकेका छौँ ? आयुष्मान् अनुरुद्धले त भगवान् सम्मुख हाम्राबारे आस्रव क्षय भइसकेको छ भन्ने कुरासम्म गर्नुभयो ।”

“आयुष्मान्हरूले मलाई भन्नु भएको त छैन - हामीहरूले यस्तो, यस्तो विहारमा पूर्णता प्राप्त गरेका छौँ भनेर । परन्तु मैले आफ्नो चित्तले आयुष्मान्हरूको चित्त चिनेको छु - यी आयुष्मान्हरूले यस्तो, यस्तो विहारमा पूर्णता प्राप्त गरिसक्नु भएको छ भनेर । देवताहरूले पनि मलाई यो कुरा बताएका छन् - यी आयुष्मान्हरूले यस्तो, यस्तो विहारमा पूर्णता प्राप्त गरिसक्नु भएको छ । यो कुरा मैले भगवान्को प्रश्नको उत्तरमा बताएको हुँ ।”

१०. त्यसपछि दीर्घपरिजन नाउँ गरेका यक्ष (देवता) भगवान् रहनु भएको ठाउँमा आयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा उभिइरह्यो । एक छेउमा उभिइरहेको दीर्घपरिजन

२७८ ज्ञानदर्शन भन्नाले सूत्रमा भएको उपदेश प्रशङ्ग अनुसार (१) मार्गज्ञान वा (२) फलज्ञान वा (३) सर्वज्ञान वा (४) प्रत्यवेक्षणज्ञान वा (५) विषयनाज्ञानमध्ये कुनै एक अर्थ लाग्ने कुरा बुझ्नुपर्छ । प्रस्तुत सूत्रमा यसको अर्थ मार्गज्ञान हो भने चूलगोसिंह-सुत्तमा फलज्ञानको अर्थमा, पञ्चवर्गीयकथा, महा.व.पा.मा सर्वज्ञानको अर्थमा, पासरासी-सुत्तमा प्रत्यवेक्षणज्ञानको अर्थमा र कूददन्त-सुत्त दी.नि.मा विषयनाज्ञानको अर्थमा लिनुपर्ने कुरा पाठकवर्गले बुझ्नुपर्छ ।

यक्षले भगवान्लाई यसो निवेदन गर्‍यो – ‘वज्जीहरूलाई लाभ हो, भन्ते ! वज्जी जनताहरूलाई सुलाभ हो ! भन्ते ! जहाँ तथागत सम्यक्सम्बुद्ध रहनु भएको छ, फेरि आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बल जस्ता तीन जना कुलपुत्र रहेका छन् ... ।’

दीर्घपरजन बोलेको शब्द सुनेर भूमिवासी देवताहरूले पनि भने – ‘वज्जीहरूलाई लाभ हो, ... ।’ भूमिवासीहरूले बोलेको शब्द सुनेर चातुर्महाराजिक देवताहरूले पनि भने – ‘वज्जीहरूलाई लाभ हो, ... । त्रयस्त्रिंश देवताहरूले पनि ... । ... यामा देवताहरूले पनि ... । ... तुषित देवताहरूले पनि ... । ... निर्माणरति देवताहरूले पनि ... । ... परनिर्मित वशवर्ती देवताहरूले पनि ... । ... ब्रह्मकायिक देवताहरूले पनि भने – ‘वज्जीहरूलाई लाभ हो, सुलाभ हो, वज्जी जनतालाई सुलाभ हो ! भन्ते ! जहाँ तथागत सम्यक्सम्बुद्ध रहनु भएको छ, फेरि आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बलजस्ता तीन जना कुलपुत्रहरू पनि रहेका छन् । यसरी यी आयुष्मान्हरू त्यही क्षण, मुहूर्तमा ब्रह्मलोकसम्म सुप्रसिद्ध भए ।’

“यस्तै हो, दीर्घ ! यस्तै हो । यस्तै नै हो, दीर्घ ! यी तीन जना कुलपुत्रहरू जुन कुलबाट घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित भए, यदि त्यस कुलले पनि प्रसन्न चित्तले यी कुलपुत्रहरूको अनुसरण गरे, त्यस कुलका लागि पनि सुख हुनेछ, हित हुनेछ । दीर्घ ! जुन कुलसमुदायबाट यी तीनै जना कुलपुत्रहरू घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित भए – यदि त्यस कुलसमुदायले पनि ... अनुसरण गरे, त्यस कुलसमुदायका लागि पनि सुख ... हुनेछ । दीर्घ ! जुन गाउँबाट ... । दीर्घ ! जुन निगमबाट ... । दीर्घ ! जुन नगरबाट ... । दीर्घ ! जुन जनपदबाट यी तीनै जना कुलपुत्रहरू घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित भए – यदि त्यस जनपदले पनि प्रसन्न चित्तले यी कुलपुत्रहरूको अनुसरण गरे, त्यस जनपदको चिरकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

दीर्घ ! यदि क्षत्रियहरूले ... । दीर्घ ! यदि ब्राह्मणहरूले ... । दीर्घ ! यदि वैश्यहरूले ... । दीर्घ ! यदि शूद्रहरूले ... । दीर्घ ! देवता-मार-ब्रह्मासहित श्रमण-ब्राह्मणहरूले, देव-मनुष्यसहित प्रजाहरूले पनि प्रसन्नचित्तले यी तीन जना कुलपुत्रहरूको अनुसरण गरेमा ... प्रजाहरूलाई चिरकालसम्म सुख र हित हुनेछ । हेर, दीर्घ ! देख्छौ ? – यी तीन जना कुलपुत्रहरू बहुजनको सुखको निमित्त, बहुजनको हितका निमित्त, लोकप्रतिको अनुकम्पाका निमित्त, देव-मनुष्यहरूको अर्थ, हित र सुखका निमित्त तत्पर भइरहेका छन् ।”

१२. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका दीर्घपरजन यक्षले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्‍यो ।

चूलगोसिङ्ग-सुत्त समाप्त ।

३२. महागोसिङ्ग-सुत्त

(महागोशृङ्गसूत्र)

१. गोसिङ्ग शालवन कसरी शोभायमान हुन्छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् धेरै प्रसिद्ध प्रसिद्ध स्थविर श्रावकहरूका साथ गोसिङ्ग शालवनदायमा बस्नु भएको थियो । जस्तै – आयुष्मान् सारिपुत्र, आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकाश्यप, आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् रेवत, आयुष्मान् आनन्द तथा अरू पनि प्रसिद्ध प्रसिद्ध श्रावकहरूसँग । अनि सन्ध्याकालमा ध्यानबाट उठी आयुष्मान् महामौद्गल्यायन जहाँ आयुष्मान् महाकाश्यप हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकाश्यपलाई यसो भन्नुभयो – “आवुसो काश्यप ! धर्मश्रवण गर्नको निमित्त जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऔं ।” “हुन्छ, आयुष्मान्” भनी आयुष्मान् महाकाश्यपले प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

२. त्यसपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकाश्यप र आयुष्मान् अनुरुद्ध जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्दले धर्मश्रवणको निमित्त आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकाश्यप र आयुष्मान् अनुरुद्ध जहाँ सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जान लागेको देख्नुभयो । सो देखेपछि आयुष्मान् रेवतकहाँ गई यसो भन्नुभयो – “आवुसो रेवत ! यी सत्पुरुषहरू धर्मश्रवणको निमित्त आयुष्मान् सारिपुत्रकहाँ जाँदैछन् । आवुसो रेवत ! हामीहरू पनि धर्मश्रवणको निमित्त आयुष्मान् सारिपुत्रकहाँ जाऔं ।” “हुन्छ, आयुष्मान्” भनी आयुष्मान् रेवतले प्रत्युत्तर दिएपछि दुवै जना आयुष्मान् सारिपुत्रकहाँ जानुभयो ।

(क) आयुष्मान् आनन्द

३. अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् रेवत र आयुष्मान् आनन्दहरू आइरहनु भएको परैबाट देख्नुभयो । देखेर आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो – “आउनुहोस् आयुष्मान् आनन्द ! भगवान्का उपस्थाक तथा भगवान्का समीपमा बस्नुहुने आयुष्मान् आनन्दको स्वागत छ । आवुसो आनन्द ! गोसिङ्ग शालवन रमणीय छ । आकाशमा निर्मल चन्द्रमा छ । शाला (=पाटी) को वरिपरि सबै ठाउँमा फूलहरू फुलेका छन् । लाग्छ, चारैतिरबाट दिव्य बास्ना आइरहेको छ । आवुसो आनन्द ! कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्ला ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु बहुश्रुत हुन्छ, श्रुतघर हुन्छ र श्रुतसंचयी हुन्छ, जो त्यो धर्म आदिकल्याण हो, मध्यकल्याण हो, पर्यवशान कल्याण हो, अर्थसहित व्यञ्जनसहित केवल परिपूर्ण छ, त्यस्तो ब्रह्मचर्यको भाषण गर्छ, त्यस्तो धर्म धेरै सुनेको हुन्छ, धारण गरेको हुन्छ, वचनले अभ्यास गरेको हुन्छ, मनले परीक्षा गरेको हुन्छ र बुद्धिले अर्थ जानेको हुन्छ । अनि जसले अनुशय निवारण गर्नको

निमित्त यस्तो धर्मं चतुपरिषदलाई सुनाउँछ - आवुसो सारिपुत्र ! त्यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ, ।”

(ख) आयुष्मान् रेवत

४. यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् रेवतलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो रेवत ! आयुष्मान् आनन्दले आफ्नो विचार प्रकट गर्नुभयो । अब म आयुष्मान् रेवतसँग सोध्छु - ‘आवुसो रेवत ! गोसिङ्ग शालवन रमणीय छ ... । आवुसो रेवत ! कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्ला ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु ध्यानमा लाग्ने ध्यानमा तल्लीन हुने हुन्छ । आफ्नो चित्तलाई एकाग्रतामा राख्नको निमित्त प्रयत्न गर्ने, ध्यानबाट अलग नहुने, विपश्यना युक्त र एकान्तवास रुचाउने हुन्छ । आवुसो सारिपुत्र ! यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ, ।”

(ग) आयुष्मान् अनुरुद्ध

५. यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो अनुरुद्ध ! आयुष्मान् रेवतले आफ्नो विचार प्रकट गर्नुभयो । अब म आयुष्मान् अनुरुद्धसँग सोध्छु - ‘आवुसो अनुरुद्ध ! गोसिङ्ग शालवन रमणीय छ ... । आवुसो अनुरुद्ध ! कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्ला ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु अमानुषीयले विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा हजारौं लोकलाई हेर्दछ । आवुसो सारिपुत्र ! जस्तै चक्षुवान् पुरुषले प्रासादको माथिल्लो भागबाट हजारौं घेराको सिमाना देख्छ, त्यस्तै आवुसो सारिपुत्र ! सो भिक्षुले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा हजारौं लोकलाई हेर्दछ । आवुसो सारिपुत्र ! यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ, ।”

(घ) आयुष्मान् महाकाश्यप

६. यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् महाकाश्यपलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो महाकाश्यप ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफ्नो विचार प्रकट गर्नुभयो । अब म आयुष्मान् महाकाश्यपसँग सोध्छु - ‘आवुसो महाकाश्यप ! गोसिङ्ग शालवन रमणीय छ ... । आवुसो महाकाश्यप ! कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्ला ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु (१) आफू पनि आरण्यवासी हुन्छ, अरण्यवासका वर्णवादी पनि हुन्छ, (२) आफू पनि पिण्डपात्रिक (=भिक्षाटन गरी आजीविका गर्ने) हुन्छ, पिण्डपात्रिकताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (३) आफू पनि पंसुकूलिक हुन्छ, पंसुकूलिकताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (४) आफू पनि त्रिचीवरिक (=तीनवटा चीवर मात्र व्यवहार गर्ने) हुन्छ, त्रिचीवरिकताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (५) आफू पनि अल्प-इच्छा हुन्छ, अल्प-इच्छाका वर्णवादी पनि हुन्छ, (६) आफू पनि (यथालाभ) सन्तोषी हुन्छ, सन्तोषिका वर्णवादी पनि हुन्छ, (७) आफू पनि एकान्तवासी हुन्छ, एकान्तवासका वर्णवादी पनि हुन्छ, (८) आफू पनि असंसर्गी (निरासत्त) हुन्छ, असंसर्गताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (९) आफू पनि वीर्यवान्

(सतत उद्योगी) हुन्छ, वीर्यवान्ताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (१०) आफू पनि शीलसम्पन्न हुन्छ, शीलसम्पन्नताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (११) आफू पनि समाधिसम्पन्न हुन्छ, समाधि सम्पन्नताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (१२) आफू पनि प्रज्ञासम्पन्न हुन्छ, प्रज्ञासम्पन्नताका वर्णवादी पनि हुन्छ, (१३) आफू पनि विमुक्ति सम्पन्न हुन्छ, विमुक्ति सम्पन्नताका वर्णवादी पनि हुन्छ र (१४) आफू पनि विमुक्ति ज्ञानदर्शनसम्पन्न हुन्छ, विमुक्ति ज्ञानदर्शन सम्पन्नताका वर्णवादी पनि हुन्छ । आवुसो सारिपुत्र ! यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ, ।”

(ड) आयुष्मान् महामौद्गल्यायन

७. यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यसो भन्नुभयो – “आवुसो मौद्गल्यायन ! आयुष्मान् महाकाश्यपले आफ्नो विचार प्रकट गर्नुभयो । अब आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग सोध्छु – ‘आवुसो मौद्गल्यायन ! गोसिङ्ग शालवन रमणीय छ ... । कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्ला’ ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! यहाँ दुई भिक्षुहरू अभिधर्मका कुरा गर्छन्, परस्पर प्रश्न सोध्छन् परस्पर सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर दिन्छन्, उत्तर नदिई चुप लागेर बस्दैनन्, धार्मिक कथा भन्छन् । आवुसो सारिपुत्र ! यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ, ।”

(च) आयुष्मान् सारिपुत्र

८. अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यसो भन्नुभयो – “आवुसो सारिपुत्र ! हामी सबैले आ-आफ्ना विचार प्रकट गरिसक्यौं । अब हामी आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सोध्छौं – ‘आवुसो सारिपुत्र ! गोसिङ्ग शालवन रमणीय छ ... । आवुसो सारिपुत्र ! कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शोभायमान हुन सक्ला’ ?”

“आवुसो मौद्गल्यायन ! यहाँ भिक्षुले चित्तलाई वशमा राख्छ, परन्तु आफूचाहिं चित्तको वशमा पर्दैन । सो भिक्षु जुन समापत्तिमा पूर्वाह्न समयमा बस्न चाहन्छ, जुन समापत्तिमा मध्याह्न समयमा बस्न चाहन्छ, जुन समापत्तिमा सन्ध्याकालमा बस्न चाहन्छ, उही समापत्तिमा बस्छ । आवुसो मौद्गल्यायन ! भनौं, यहाँ राजा वा राजमहामात्यका अनेक रङ्गका वस्त्रहरू भरिएको सन्दूक छ । उसले जुन वस्त्र पूर्वाह्न समयमा लगाउन चाहन्छ, सोही वस्त्र लगाउँछ, जुन वस्त्र मध्याह्न समयमा लगाउन चाहन्छ, सोही वस्त्र लगाउँछ, र जुन वस्त्र सन्ध्याकालमा लगाउन चाहन्छ, सोही वस्त्र लगाउँछ । आवुसो मौद्गल्यायन ! त्यसै गरी भिक्षुले चित्तलाई वशमा राख्छ, परन्तु आफू चित्तको वशमा पर्दैन । त्यो भिक्षु जुन समापत्तिमा पूर्वाह्न समयमा बस्न चाहन्छ, उही समापत्तिमा बस्छ, जुन समापत्तिमा मध्याह्न समयमा बस्न चाहन्छ, उही समापत्तिमा बस्छ । आवुसो मौद्गल्यायन ! यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ, ।”

२. भगवान्कहाँ गए

९. अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले ती आयुष्मान्हरूलाई यसो भन्नुभयो – “आवुसो ! हामी सबैले आ-आफ्ना विचार प्रकट गरिसक्यौं । आवुसो ! अब हामी जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ, त्यहाँ जाऔं, अनि

उहाँलाई यो कुरा सुनाऔं । भगवानले जसो भन्नुहुन्छ उस्तै हामी धारण गरौंला ।” “हुन्छ, आयुष्मान्” भनी ती आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । अनि ती आयुष्मान्हरू भगवान्कहाँ गई उहाँलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो – “भन्ते ! यहाँ आयुष्मान् रेवत र आयुष्मान् आनन्द धर्मश्रवणको निमित्त मकहाँ आउनुभयो ।
... २७९ (अनि मैले यसो सोध्दा आयुष्मान् आनन्दले यसो भन्नुभयो भनी जम्मै कुरा भगवान्लाई सुनाउनु भयो ।)

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु !! आनन्दले जस्तो भन्नुपर्ने हो, त्यस्तै भने । सारिपुत्र ! आनन्द बहुश्रुत श्रुतधर तथा श्रुतसंचयी हुन् । जुन धर्म आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशानकल्याण छ, जुन धर्म अर्थसहित व्यवजनसहित केवल परिपूर्ण परिशुद्ध छ, त्यस्तो ब्रह्मचर्य भाषण गर्छन्, त्यस्तो धर्म धेरै सुनेका छन्, मनले परीक्षण गरेका छन् र बुद्धिले अर्थ बुझेका छन् । उनले अनुशय हटाउनको निमित्त परिमण्डल पदव्यञ्जनद्वारा चारपरिषद्लाई धर्मदेशना गर्छन् ।”

“भन्ते ! यसो भन्नु भएपछि मैले आयुष्मान् रेवतसँग सोधें ... अनि आयुष्मान् रेवतले यसो भन्नुभयो ... ” (जम्मै कुरा माथिको जस्तै) ।

(यो सुनेर भगवान् भन्नुहुन्छ –) “साधु ! सारिपुत्र ! साधु !! रेवतले जस्तो भन्नुपर्ने हो, त्यस्तै भने । सारिपुत्र ! रेवत ध्यानमा लाग्ने र ध्यानमा तल्लीन हुने हुन् । आफ्नो चित्त एकाग्र राख्नको निमित्त प्रयत्न गर्ने हुन्, र ध्यानबाट अलग न भई विपश्यना युक्त एकान्तवास रुचाउने हुन् ।”

“भन्ते ! यसो भन्नु भएपछि मैले आयुष्मान् अनुरुद्धसँग सोधें ... । अनि आयुष्मान् अनुरुद्धले यसो भन्नुभयो ... ।” (जम्मै कुरा माथिको जस्तै) ।

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! अनुरुद्धले जस्तो भन्नुपर्ने हो, त्यस्तै भने । सारिपुत्र ! अनुरुद्ध अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा हजारौं लोक देख्छन् ।”

“भन्ते ! यसो भन्नु भएपछि मैले आयुष्मान् महाकाश्यपसँग सोधें ... । अनि आयुष्मान् महाकाश्यपले यसो भन्नुभयो ... ।” (जम्मै कुरा माथिको जस्तै) ।

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! जस्तो भन्नुपर्ने हो, त्यस्तै महाकाश्यपले भने । सारिपुत्र ! काश्यप आफू पनि आरण्यिक हुन्, आरण्यिकताका वर्णवादी पनि हुन्, ... आफू पनि विमुक्ति ज्ञानदर्शन सम्पन्न हुन्, विमुक्ति ज्ञानदर्शन सम्पन्नताका वर्णवादी पनि हुन् ।”

“भन्ते ! यसो भन्नु भएपछि मैले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यसो भनें ... ‘आवुसो मौद्गल्यायन ! आयुष्मान् महाकाश्यपले आफ्नो विचार प्रकट गर्नुभयो ... ।’ अब म आयुष्मान् महामौद्गल्यायनसँग सोध्छु – ‘कस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्ला ?’ अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले ‘यहाँ दुइ भिक्षुहरू अभिधर्मका कुरा गर्छन् ... धार्मिक कथा भन्छन् । यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन सक्छ’ भनी भन्नुभयो ।”

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु !! जस्तो भन्नुपर्ने हो, त्यस्तै मौद्गल्यायनले भने । सारिपुत्र ! मौद्गल्यायन धर्मकथिक हुन् ।”

यो भन्नु भएपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो – “भन्ते ! अनि मैले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सोधें । आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो ... ।” (जम्मै कुरा माथिको जस्तै) ।

“साधु ! मौद्गल्यायन ! साधु !! जस्तो भन्नुपर्ने हो, त्यस्तै सारिपुत्रले भने । मौद्गल्यायन ! सारिपुत्र चित्तलाई वशमा राख्छन् । चित्तको वशमा बस्दैनन् । उनी जुन समापत्तिमा बिहान, दिउँसो वा सन्ध्याकालमा बस्न चाहन्छन् उही समापत्तिमा बस्छन् ।”

३. भगवान्को व्याकरण

१५. यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो – “भन्ते ! कसको कुरा सुभाषित छ ?”

“सारिपुत्र ! पर्यायद्वारा सबैका कुरा सुभाषित छन् । मेरा पनि केही कुरा सुन, जो भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन्छन् । सारिपुत्र ! यहाँ भिक्षु भोजनपछि पलेटीमारेर बसी शरीरलाई सीधा राखी मुखको अगिल्टिर स्मृतिलाई राखी – ‘तबसम्म म यो पलेटी बिगाने छैन जबसम्म उपादानरहित आसबबाट चित्तविमुक्ति हुने छैन’ भनी प्रतिज्ञा गर्छ । सारिपुत्र ! यस्ता भिक्षुद्वारा गोसिङ्ग शालवन शोभायमान हुन्छ ।”

१६. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती आयुष्मान्हरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महागोसिङ्ग-सुत्त समाप्त ।

३३. महागोपालक-सुत्र

(महागोपालकसूत्र)

१. अयोग्य गोठालाजस्तै अयोग्य भिक्षु

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! कुनै पनि गोठालो एघारवटा वृटि (अङ्ग) भएको भएमा गाईको बथानको रक्षा गर्न अयोग्य हुन्छ । कुन-कुन एघारवटा ? (१) गोठाला रूप चिन्न नसक्ने हुनु, (२) लक्षण (चिह्न) चिन्न नसक्ने हुनु, (३) (गाईहरूलाई टोक्ने) काला भ्रिँगाहरूलाई धपाउन नसक्ने हुनु, (४) (गाईको) घाउ (राम्ररी) छोपेर निको पार्न नजान्ने हुनु, (५) (लामखुटेहरू भगाउन) धूवाँ (राम्ररी) पार्न नजान्ने हुनु, (६) पानी पियाउने ठाउँ थाहा नपाएको हुनु, (७) वस्तुभाउले ठीक तवरले पानी पिए, नपिएको थाहा पाउन नसक्ने हुनु, (८) (घर जाने-आउने) बाटाघाटाहरू थाहा नपाएको हुनु (९) चरन थाहा नपाएको हुनु, (१०) दूध (बाछ्छाबाछ्छीका लागि) बाँकी नराखीकन दुहुनु, (११) गाईहरूका बाबु, नाइके साँढेको बढी पूजा (=सम्मान) नगर्ने हुनु । भिक्षु हो ! यी एघारवटा वृटि (खोट, दोष) भएको गोठालो गाईको बथानको रक्षा गर्न अनुपयुक्त हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी नै एघारवटा खोट भएको भिक्षुले यस धर्मविनय (=बुद्धधर्म) मा वृद्धि, विपुलता प्राप्त गर्न सक्दैन । के-के एघारवटा ? यहाँ भिक्षु (१) रूप चिन्न नसक्ने हुन्छ, (२) चिह्न (=लक्षण) चिन्न नसक्ने हुन्छ, (३) काला भ्रिँगाहरू धपाउन नसक्ने हुन्छ, (४) घाउ छोप्न नसक्ने हुन्छ, (५) धूवाँ पार्न नसक्ने हुन्छ, (६) पानी पियाउने ठाउँ (तीर्थ) थाहा नपाउने हुन्छ, (७) पानी पिए, नपिएको (वा पिएको नपुगेको) थाहा नपाउने हुन्छ, (८) बाटाघाटाहरू नचिनेको हुन्छ, (९) चरन थाहा नपाएको हुन्छ, (१०) दूध बाँकी नराखीकन दुहुने हुन्छ, (११) चिरकालदेखि प्रव्रजित भएका सङ्घका पिता, सङ्घनायक, स्थविर वृद्ध भिक्षुलाई विशेष पूजा (=सम्मान) नगर्ने हुन्छ ।”

(१) रूपको विषय थाहा नपाउने

२. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी रूप थाहा नपाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ जति पनि रूप छन्, ती सबै चारवटा महाभूत (=पृथ्वी, जल, वायु, तेज) हुन्, चारवटा महाभूतले बनेका हुन् । तिनलाई यथाभूत (जस्तो छ, त्यस्तो) तवरले थाहा पाउँदैन । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु ‘रूप’ थाहा नपाउने हुन्छ ।”

(२) लक्षणको विषय थाहा नपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी लक्षण थाहा नपाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले कर्मको लक्षण (=कारण) यथाभूत रूपले थाहा पाउन नसके ‘बाल’ (=अज्ञ, मूर्ख) हुन्छ, थाहा पाउन सके पण्डित हुन्छ भनेर जानेको हुँदैन । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु लक्षण थाहा नपाउने हुन्छ ।”

(३) भिँगा नधपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी भिँगा नधपाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ (उसले) उत्पन्न भएको काम (=विषयभोग, वासना) वितर्क स्वीकार गर्दछ, (त्यसलाई) छाड्दैन पर पन्छाउँदैन, मास्न खोज्दैन, उत्पन्न भएको व्यापाद-वितर्कलाई ... उत्पन्न भएको अकुशल वितर्कलाई स्वीकार गर्दछ, ... छाड्दैन, पर पन्छाउँदैन, मास्न खोज्दैन । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु भिँगा नधपाउने हुन्छ ।”

(४) घाउ नछोप्ने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी घाउ नछोप्ने (डेसिड नगर्ने) हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु (१) आँखा (चक्षु) ले रूप हेरेर निमित्तग्राही (=आकारप्रकारलाई आसक्त चित्तले हेर्ने) हुन्छ, अनुव्यञ्जनग्राही (=अङ्ग-प्रत्यङ्गको, हाउभाउलाई आसक्त चित्तले हेर्ने) हुन्छ । चक्षु (=आँखा) इन्द्रियको संवर (=नियन्त्रण, संयम) गर्ने प्रयास गर्दैन । फलस्वरूप अभिध्या (लोभ), दौर्मनस्य अकुशल धर्महरू (चित्तहरू) (२) कान (=श्रोत) ले शब्द सुनेर निमित्तग्राही ... (३) नाक (घ्राण) ले गन्ध सुँघेर निमित्तग्राही ... (४) जिब्रो (जिह्वा) ले रस (=स्वाद) लिएर निमित्तग्राही ... (५) जीउ (काय) ले स्पर्श गरेर निमित्तग्राही ... (६) मनले मनका धर्म (=विषय) जानेर त्यसको निमित्तग्राही ... ; अनुव्यञ्जनग्राही हुन्छ । मन-इन्द्रियको संवर गर्ने प्रयास गर्दैन फलस्वरूप अभिध्या दौर्मनस्य पापक अकुशल धर्महरू (चित्तहरू) उत्पन्न गर्दछ, तिनको निवारणको निमित्त प्रयत्न गर्दैन, मन-इन्द्रियको रक्षा गर्दैन र मन-इन्द्रियलाई असंयम गरी बस्छ ।”

(५) धूवाँ नपार्ने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी धूवाँ नपार्ने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु (आफूले गुरुबाट) सुने सिकेअनुसार अरूलाई धर्मोपदेश दिन नसक्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु धूवाँ नपार्ने हुन्छ ।”

(६) तीर्थ थाहा नपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी तीर्थ (=खोला, पोखरीमा पानी पिउन सजिलो ठाउँ, धर्मविनयमा गठिलो, शङ्कास्पद, विवादस्पद विषयबारे जान्नेसुन्ने गुरुहरूसँग सोधीकन आफू स्पष्ट भई अरूलाई पनि बताउन सक्षम) थाहा नपाएको हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु बहुश्रुत, आगमप्राप्त धर्मधर, विनयधर मात्तिकाधर गुरुहरूकहाँ समय-समयमा गएर प्रश्न सोधेर आफूले नै स्पष्ट रूपले जान्ने चेष्टा गर्दैन । यस्ता विषयमा उसको ज्ञान स्पष्ट र पूर्ण हुँदैन, अनेक विषयमा उसका शङ्काहरू निवारण भएका हुँदैनन्,

धर्मविनयमा आइपरेका समस्याहरू समाधान गर्न नसक्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु तीर्थ थाहा नपाउने हुन्छ ।”

(७) पान थाहा नपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी पान अर्थात् उपदेशरूपी रस पिउन नजान्ने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले तथागतले धर्मविनयको उपदेश वा व्याख्या गरिरहने बेलामा अर्थवेद (अर्थज्ञान) बुझ्दैन, धर्मवेद (धर्मको सार) बुझ्दैन, धर्म-प्रमोद (धर्मको सार बुझेर खुसीयाली) ग्रहण गर्न सक्दैन । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु (धर्मको) पान थाहा नपाउने (नजान्ने) हुन्छ ।”

(८) वीथि थाहा नपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी वीथि अर्थात् गोरेटो थाहा नपाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग यथाभूत रूपले नजानेको हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु गोरेटो थाहा नपाउने हुन्छ ।”

(९) चरन थाहा नपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी चरन थाहा नपाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु चार स्मृतिप्रस्थान यथाभूत रूपले थाहा नपाउने हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु चरण थाहा नपाउने हुन्छ ।”

(१०) दूध बाँकी नराखीकन दुहुने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी दूध बाँकी नराखीकन दुहुने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुलाई श्रद्धालु गृहपतिले चीवर, भिक्षान्न, शयनासन रोगीलाई (उपयोगी) भैषज्य (औषधी) ले राम्ररी सन्तुष्ट पार्दछ । परन्तु भिक्षु मात्रा नजान्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु दूध बाँकी नराखीकन दुहुने हुन्छ ।”

(११) स्थविर भिक्षुहरूको पूजा नगर्ने

“भिक्षु हो ! भिक्षु चिरकालदेखि प्रव्रजित भएका, सङ्घका पिता, सङ्घनायक वृद्ध स्थविरको अतिरिक्त (विशेष) पूजा (सम्मान) नगर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले चिरकालदेखि प्रव्रजित ... वृद्ध भिक्षुलाई गुप्त र प्रकटरूपले मैत्रीयुक्त कायिक कर्म गर्दैन, ... वाचिक कर्म गर्दैन, ... मनोकर्म गर्दैन । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु चिरकालदेखि प्रव्रजित ... वृद्ध भिक्षुको अतिरिक्त पूजा नगर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यी एघारवटा खोट भएको भिक्षुले यस धर्मविनयमा वृद्धि, विपुलता प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

२. योग्य गोठालाजस्तै योग्य भिक्षु

३. “भिक्षु हो ! एघारवटा गुण भएको गोठाला गाईको बथान रक्षा गर्नयोग्य हुन्छ । (१) गोठाला रूप थाहा पाउन सक्ने हुन्छ, (२) लक्षण (चिह्न) थाहा पाउन सियाँलु हुन्छ, (३) काला भिँगाहरू धपाउन सक्ने हुन्छ, (४) घाउ छोप्न सक्ने हुन्छ, (५) धूवाँ पार्न सक्ने हुन्छ, (६) तीर्थ थाहा पाएको हुन्छ, (७) पान थाहा पाएको हुन्छ, (८) वीथि थाहा पाएको हुन्छ, (९) चरन थाहा पाएको हुन्छ, (१०) दूध बाँकी राखीकन दुहुने हुन्छ, (११) गाईहरूका बाबु साँढेको बढी पूजा गर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यी एघारवटा गुण भएको गोठालो गाईको बथानको रक्षा गर्न समर्थ हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी नै एघारवटा गुण भएको भिक्षु यस धर्मविनयमा वृद्धि गर्न समर्थ हुन्छ । कुन-कुन एघारवटा ? यहाँ भिक्षु (१) रूप चिन्न सक्ने हुन्छ, (२) लक्षण (११) चिरकालदेखि प्रव्रजित वृद्ध भिक्षुको अतिरिक्त पूजा गर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यी एघारवटा गुण भएको भिक्षु धर्मविनयमा वृद्धि गर्न समर्थ हुन्छ ।”

(१) रूपको विषय थाहा पाउने

४. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी रूप थाहा पाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ जति पनि रूप छन्, ती सबै चारवटा महाभूत हुन् । उसले तीनलाई यथाभूत थाहा पाउँछ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु रूप थाहा पाउने हुन्छ ।”

(२) लक्षण थाहा पाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षुले कसरी लक्षण थाहा पाएको हुन्छ ? यहाँ भिक्षुले यथाभूत कर्मको लक्षणबाट बाल (अज्ञ, मूर्ख) हुन्छ, कर्मकै लक्षणबाटै पण्डित (पनि) हुन्छ भन्ने कुरो बुझेको हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु लक्षण थाहा पाउने हुन्छ ।”

(३) भिँगा धपाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी भिँगा धपाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ उत्पन्न भएका कामवितर्क, व्यापाद-वितर्क, विहिँसा-वितर्क, पापक अकुशल-वितर्कलाई सकादैन, त्याग्छ, टाढा हटाउँछ, मास्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु भिँगा धपाउने हुन्छ ।”

(४) घाउ छोप्ने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी घाउ छोप्ने (ड्रेसिड गर्ने) हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले (क) चक्षुले रूप हेरेर, (ख) श्रोतले शब्द सुनेर, (ग) घ्राणले गन्ध सुँधेर, (घ) जिह्वाले रसको स्वाद चाखेर, (ङ) कायले स्पर्श गरेर, (च) मनले मनको विषय (धर्म) थाहा पाएर (त्यसका) निमित्त ग्रहणग्राही हुँदैन, न अनुव्यञ्जनग्राही हुन्छ, बरु मन-इन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या (लोभ) दौर्मनस्य

पापक अकुशल धर्म (चित्त) हरू उत्पन्न हुनेहुनु, तिनको निवारणको निमित्त प्रयत्न गर्दछ, मन-इन्द्रियको रक्षा गर्छ र मन-इन्द्रिय संयम गरी बस्छ। भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु घाउ छोप्ने हुन्छ ।”

(५) धूवाँ पार्ने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी धूवाँ पार्ने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आफूले सोधपुछ गरी थाहा पाएअनुसार, आफूले जानेबुझेअनुसार अरूलाई विस्तृत रूपमा उपदेश दिने हुन्छ। भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु धूवाँ पार्ने हुन्छ ।”

(६) तीर्थ थाहा पाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी तीर्थ थाहा पाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले अरू बहुश्रुत (जान्ने सुन्ने गुरुहरू) सँग समय-समयमा प्रश्न सोध्छ - “भन्ते ! यो कसो हो ? यसरी सोध्दा सो आयुष्मान्सित भएको संदिग्ध विषय स्पष्ट गर्न मौका पाउँछ, अनेक प्रकारका शङ्काको निवारण हुन सक्छ, भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु तीर्थ थाहा पाउने हुन्छ ।”

(७) पान थाहा पाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी पान थाहा पाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले तथागतले धर्मविनयको देशना गर्ने बेलामा त्यसको अर्थवेद बोध गर्छ, धर्मवेद बोध गर्छ, धर्म प्रमोद ग्रहण गर्दछ। भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु धर्मरसको पान थाहा पाउने हुन्छ ।”

(८) वीथि थाहा पाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी वीथि अर्थात् गोरेटो थाहा पाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग यथाभूत थाहा पाएको हुन्छ। भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु वीथि थाहा पाउने हुन्छ ।”

(९) चरन थाहा पाउने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी चरन थाहा पाउने हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले स्मृतिप्रस्थान यथाभूत थाहा पाएको हुन्छ। भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु चरन थाहा पाउने हुन्छ ।”

(१०) दूध बाँकी नराखीकन नदुहने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी दूध बाँकी नराखीकन नदुहने हुन्छ ? भिक्षु हो ! जहाँ भिक्षुलाई श्रद्धालु गृहपतिले चीवर, भिक्षान्न, शयनासन रोगीलाई भैषज्य औषधीले राम्ररी सन्तुष्ट पार्दछ, त्यहाँ भिक्षु मात्रा थाहा पाउने हुन्छ। भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु दूध बाँकी नराखीकन नदुहने हुन्छ ।”

(११) स्थविर भिक्षुहरूको पूजा गर्ने

“भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी चिरकालदेखि प्रव्रजित ... वृद्ध भिक्षुलाई अतिरिक्त पूजा गर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षुले चिरकालदेखि प्रव्रजित ... वृद्ध भिक्षुलाई गुप्त र प्रकट रूपले मैत्रीयुक्त कायिक कर्म गर्छ, ... वाचिक कर्म गर्छ, ... मनोकर्म गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी भिक्षु चिरकालदेखि प्रव्रजित ... वृद्ध भिक्षुलाई अतिरिक्त पूजा गर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यी एघारवटा गुण भएको भिक्षुले यस धर्मविनयमा वृद्धि, विपुलता प्राप्त गर्न सक्छ ।”

५. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महागोपालक-सुत्त समाप्त ।

३४. चूलगोपालक-सुत्त

(चूलगोपालकसुत्त)

१. अयोग्य श्रमण मूर्ख गोठालोसमान

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् वज्जीदेशको उक्कचेल (उक्काचैल) नाउँको गङ्गा नदीको किनारमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नु भयो । ती भिक्षुहरूले ‘भदन्त’ भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! उहिले मगध निवासी एक जना मूर्ख गोठालोले वर्षाऋतु सकिएर शरदऋतु लाग्दो बेला गङ्गा नदीको वारि यतातिरको विचार नगरीकन पारि उतातिरको पनि विचार नगरीकन गलत घाटबाट पारितिर विदेह देशतिर जान गाईहरूलाई गङ्गा नदीमा लग्यो । भिक्षु हो ! अनि ती गाईहरू नदीका बीच पानीको धारमा उठेको भूमरीमा परेर त्यहीं डुबे । त्यसो के कारणले भएको हो ? भिक्षु हो ! त्यो मगध निवासी त्यो मूर्ख गोठालाले ... गाईहरूलाई गलत ठाउँबाट लगेकोले । भिक्षु हो ! यसरी नै जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरू यस लोकका बारे सिपालु नभएका परलोकका बारे सिपालु नभएका, मारको लक्ष्यबारे सिपालु नभएका, मारको अलक्ष्यबारे सिपालु नभएका, मृत्युको लक्ष्यबारे सिपालु नभएका, मृत्युको अलक्ष्यबारे सिपालु नभएका (भिक्षु) हरूको उपदेश सुनेर तदनुसार आचरण गर्दछन्, तिनीहरूका पक्षमा चिरकालसम्म दुःख र अहित हुन्छ ।”

२. कुशल श्रमण बुद्धिमान् गोठालोसमान

२. “भिक्षु हो ! उहिले मगध निवासी एक जना बुद्धिमान् गोठालोले वर्षाऋतु सकिएर शरदऋतु लाग्दो बेला गङ्गा नदीको यतातिर वारिको विचार गरीकन र उतातिर पारिको पनि विचार गरीकन पर विदेह देशतिर गाईको बथान लग्यो । उसले सबभन्दा पहिले गाईहरूका बाबुहरू, बथानका नाइके साँढेहरूलाई पठायो ... , तिनीहरू गङ्गाको धार छड्के पाराले तर्दै निविघ्नपूर्वक पारितिर पुगे । त्यसपछि त्यस गोठालोले बलिया र तालिम पाएका अन्य गाईहरूलाई पठायो ... । त्यसपछि बाछ्छाबाछ्छीहरूलाई पठायो ... फेरि दुर्बल बाछ्छीहरूलाई ... । भिक्षु हो ! त्यस बेला जन्मेको एक दुई दिन मात्र भएको बाछ्छोलाई माउ गाईको गर्दनमा बोकाएर पठायो । यसरी त्यस गोठालोले आफ्ना सबै बस्तुलाई छड्के पाराले नदीको धार कटाउन लगाएर निर्विघ्न तवरले पारिपट्टि पुऱ्यायो । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यस मगध निवासी बुद्धिमान् गोठालोले ... गाईहरूलाई नदी तारेकोले । भिक्षु हो ! यसरी नै, जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरू यस लोकबारे जान्नेसुन्ने, परलोकबारे जान्नेसुन्ने, मारको लक्ष्यबारे कुशल, मारको अलक्ष्यबारे कुशल, मृत्युको लक्ष्यबारे सिपालु, मृत्युको अलक्ष्यबारे सिपालु भिक्षुहरूको उपदेश सुन्न योग्य र श्रद्धा गर्न योग्य मान्दछन्, तिनीहरूका लागि चिरकालसम्म सुख र हित हुन्छ ।”

३. अर्हतहरू साँढेसमान

३. “भिक्षु हो ! जस्तो कि गाईहरूका बाबु ... साँढेहरू बाङ्गोरूपले पानीको धार तरेर सजिलैसँग नदी पार गर्छन्, भिक्षु हो ! त्यसरी नै, क्षीणास्रव भइसकेका, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका, गर्नुपर्ने काम गरिसकेका, भारी बिसाइसकेका, सदर्थ प्राप्त गरिसकेका, भव संयोजन क्षीण गरिसकेका, सम्यक्ज्ञानले विमुक्त भइसकेका अरहन्त (भिक्षु) हरू मारको धारलाई छड्केरूपले नाघेर सजिलैसँग यस भवसागरबाट कुशलतापूर्वक पार पुग्छन् ।”

४. अनागामीहरू बलिया गाईसमान

४. “भिक्षु हो ! जस्तो कि - बलिया, तालिम पाएका गाईहरू ... , भिक्षु हो ! जो यी भिक्षुहरू पाँचवटा अवरभागीय संयोजनलाई क्षीण गरेर, औपपातिक भई (यस लोकमा नफर्कीकनै) त्यहीं (देवलोक) बाटै निर्वाण प्राप्त गर्ने हुन् । यिनीहरू पनि मारको धारलाई छड्केरूपले नाघेर सजिलै पारि पुग्ने हुन्छन् ।”

५. सकृदागामीहरू बाछाबाछीसमान

५. “भिक्षु हो ! जस्तो कि - त्यस गोठालोले बाछाबाछीहरूलाई ... , भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जो यी भिक्षुहरू तीनवटा संयोजन - राग, द्वेष, मोह क्षीण भएको कारणले सकृदागामी भएका हुन्, यिनीहरू फेरि एकपल्ट मात्र यस लोकमा जन्मेर दुःखको अन्त गर्ने हुन्छन् । यिनीहरू मारको धारलाई छड्केरूपले नाघेर सजिलैसँग पारि पुग्ने हुन्छन् ।”

६. श्रोतापतिहरू दुर्बल बाछीहरूसमान

६. “भिक्षु हो ! जस्तो कि - दुर्बल बाछीहरूलाई ... , भिक्षु हो ! यसरी नै, जो तीनवटा संयोजन क्षीण गरेको कारणले पतन हुनु नपर्ने सम्बोधिपरायण मार्गमा अग्रसर भई श्रोतापन्न भइसकेका हुन्छन् । यिनीहरू पनि मारको धारलाई छड्केरूपले नाघेर सजिलै पारि पुग्ने हुन्छन् ।”

७. धर्मनुसारीहरू जलौदासमान

७. “भिक्षु हो ! जस्तो कि - नवजात बाछो ... भिक्षु हो ! यसरी नै, धर्मोपदेश सुन्ने र श्रद्धा राख्ने धर्मानुसारी व्यक्तिहरू पनि मारको धारलाई छड्केरूपले नाघेर सजिलै पारि पुग्ने हुन्छन् ।”

८. “भिक्षु हो ! म यस लोकको विषयमा जान्ने हुँ, परलोकको विषयमा जान्ने हुँ, मारको लक्ष्यको विषयमा जान्ने हुँ, मारको अलक्ष्यको विषयमा जान्ने हुँ, मृत्युको लक्ष्यको विषयमा जान्ने हुँ, मृत्यु अलक्ष्यको विषयमा जान्ने हुँ । भिक्षु हो ! यस्तो (उपदेशक) मेरो उपदेश सुन्ने, श्रद्धा गर्ने (व्यक्तिहरू) लाई चिरकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।”

९. भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो । सुगतले यसो भन्नु भएपछि शास्ताले पनि यसो भन्नुभयो –

“जान्नेसुन्ने सम्बुद्धले सम्पूर्ण लोकलाई जानेर
जान्नेसुन्ने (उहाँ) ले यस लोक र परलोक (बारे) प्रकाश पारे,
जो मारका हातमा परेका हुन्, फेरि जो मृत्युको हातमा परेका हुन्,
(तिनीहरूका लागि) निर्वाणको प्राप्तिका लागि क्षेमयुत्त, अमृतद्वार खोले ।
पापी मारको श्रोतलाई छिन्नभिन्न, चकनाचूर पारे,
भिक्षु हो ! प्रमोदयुक्त होओ, क्षेम (निर्वाण) को चाहना गर ।”

चूलगोपालक-सुत्त समाप्त ।

३५. चूलसच्चक-सुत्त

(चूलसच्चकसूत्र)

१. सच्चक निगण्ठपुत्र आयुष्मान् अस्सजिकहाँ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत सच्चक निगण्ठपुत्र (निग्रन्थपुत्र) वैशालीमा बस्दथे, जो बकवादी (वाचाल), पण्डितमानी तथा धेरैबाट सम्मानित थिए^{२०} । उनी वैशालीको परिषद् (सभा) मा यसो भाषण गर्दथे – “म त्यस्तो श्रमण ब्राह्मण, सङ्गणी, गणाचार्य अथवा अभ्र अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध भन्ने पुरुष देख्दिन, जो मैले वाद आरोप गर्दा कम्पन नहोस्, प्रकम्पन नहोस्, नडगमगियोस् र जसको काखीबाट पसिना ननिस्कोस् । यदि मैले अचेतन स्तम्भसँग वाद आरोप गर्ने भने त्यो पनि कम्पन हुनेछ, प्रकम्पन हुनेछ र त्यो नडगमगाई रहन सक्ने छैन भने मानिसंहरूको के कुरो !”

२. अनि आयुष्मान् अस्सजि (अश्वजित्) पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी वैशालीमा भिक्षाटनको निमित्त गए । अनि वैशालीमा टहलिदै अनुविचरण गरिरहेका सच्चक निगण्ठपुत्रले आयुष्मान् अस्सजिलाई टाढैबाट आइरहेको देखे । सो देखेपछि जहाँ आयुष्मान् अस्सजि थिए, त्यहीं गए । त्यहाँ गएर आयुष्मान् अस्सजिसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका सच्चक निगण्ठपुत्रले आयुष्मान् अस्सजिलाई यसो भने – “भो अस्सजि ! श्रमण गौतम आफ्ना श्रावकहरूलाई कसरी विनीत पाछन् ? श्रमण गौतमले आफ्ना श्रावकहरूलाई कुन प्रकारले धेरै उपदेश दिन्छन् ?”

“अग्गिवेस्सन ! भगवान् आफ्ना श्रावकहरूलाई यसरी विनीत पाछन्, यस प्रकार उनका श्रावकहरूलाई धेरै उपदेश दिन्छन् । जस्तै – ‘भिक्षु हो ! रूप अनित्य छ, वेदना अनित्य छ, संज्ञा अनित्य छ, संस्कार अनित्य छ, विज्ञान अनित्य छ । भिक्षु हो ! रूप अनात्म छ, वेदना अनात्म छ, संज्ञा अनात्म छ, संस्कार अनात्म छ, विज्ञान अनात्म छ । सबै संस्कारहरू अनित्य हुन्, सबै धर्महरू अनात्म हुन् ।’ अग्गिवेस्सन ! भगवान् आफ्ना श्रावकहरूलाई यसरी विनीत पाछन्, यसरी उनका श्रावकहरूलाई धेरै उपदेश दिन्छन् ।”

“भो अस्सजि ! अयोग्य कुरा सुन्नुप्यो, जो हामीले यस्ता वादी गौतमको कुरा सुन्नुप्यो । सायद कुनै बखत कुनै समयमा उहाँ गौतमसँग हाम्रो भेटघाट हुन सक्नेछ, जुन बेला उहाँसँग केही कुराकानी हुनेछ, यस निमित्त कि त्यस कुविचारको धाराको विवेचना गर्न सकौं ।”

२०० यी सच्चक नक्षत्रशास्त्र जान्दथे । अतः उनले भनेका नक्षत्रका कुराहरू धेरैजसो साँचो प्रमाणित हुन्थे । त्यसैले मानिसहरू उनको सम्मान गर्दथे । पपं. सू. II. पृ. १२३: चूलसच्चकसुत्तवर्णना ।

२. सच्चक भगवान्कहाँ गए

३. त्यस बखत कुनै कामले पाँच सय लिच्छविहरू संस्थागार (समागृह) मा भेला भएका थिए । अनि सच्चक निगण्ठपुत्र, जहाँ ती लिच्छविहरू थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर उनले ती लिच्छविहरूलाई यसो भने - “तपाईं लिच्छविहरू पाल्नुहोस्, तपाईं लिच्छविहरू आउनुहोस् । आज मेरो श्रमण गौतमसँग कुराकानी हुनेछ । यदि ज्ञातज्ञहरूमध्येका^{२६१} अस्सजि भन्ने भिक्षु अडेभैँ श्रमण गौतम अड्छन् भने - जस्तै (१) कुनै बलवान् पुरुषले लामालामा रौं भएको च्यांग्राको रौं समाती अगिल्लिर तान्छ, पछिल्लिर तान्छ अनि अगाडि-पछाडितिर तान्छ । त्यसै गरी - म श्रमण गौतमलाई वाद आरोपद्वारा अगिल्लिर तान्छु, पछिल्लिर तान्छु र अगाडि-पछाडितिर तान्छु ।”

(२) जस्तै - कुनै शौण्डिक कर्मकार (=जाँड बनाउने मान्छे) ले जाँड पकाएको भाँडो (=खर्खण्डा) लाई धेरै पानी भएको तलाउमा डुबाई, भाँडोका कडा समाती, अधिल्लिर तान्छ, पछिल्लिर तान्छ र अगाडि-पछाडि तान्छ (=अगाडि पछाडि सार्दै धुन्छ) त्यसै गरी - म श्रमण गौतमलाई वाद आरोपद्वारा अगिल्लिर, पछिल्लिर अनि अगाडि-पछाडितिर तान्छु ।

(३) जस्तै - कुनै बलवान् सुरा धूर्तले जाँड छान्ने चाल्नीका कडा समाती उत्तानो पारेर टकटक्याएर धुन्छ, त्यसै गरी - म श्रमण गौतमलाई घोप्ट्याउँला, उत्तानो पारूँला, टकटक्याउँला ।

(४) जस्तै - साठी वर्ष पुगिसकेको कुनै हात्ती गहिरो पोखरीमा पसी साणधोविकं (सनपाट क्रिडा) भन्ने खेल खेल्छ, त्यसै गरी म श्रमण गौतमलाई 'सनपाटक्रिडा' जस्तै गरी खेलाउँला । तपाईं लिच्छविहरू आउनुहोस्, तपाईं लिच्छविहरू पाल्नुहोस्, आज श्रमण गौतमसँग मेरो कुराकानी हुनेछ ।”

अनि त्यहाँ केही लिच्छविहरूले यसो भने - “श्रमण गौतमले सच्चक निगण्ठपुत्रमाथि के वादारोपण गर्लान् र ! बरु सच्चक निगण्ठकपुत्र नै श्रमण गौतममाथि वादारोपण गर्न सक्छन् ।”

केही लिच्छविहरूले यसो भने - “के भएर^{२६२} ती सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्माथि वादारोपण गर्लान् त ! बरु भगवान्ले नै सच्चक निगण्ठपुत्रमाथि वादारोपण गर्नेछन् ।” अनि सच्चक निगण्ठपुत्र पाँच सयजति लिच्छविपुत्रहरूद्वारा परिवृत्त भई जहाँ महावन थियो, त्यहाँ गए ।

४. त्यस बखत केही भिक्षुहरू खुला ठाउँमा चक्रमण गर्दैथिए । अनि सच्चक निगण्ठकपुत्र, जहाँ ती भिक्षुहरू थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर ती भिक्षुहरूलाई यसो भने - “अहिले उहाँ गौतमकहाँ बस्नु भएको छ ? हामी उहाँ गौतमको दर्शन गर्न चाहन्छौं ।”

“अगिबेस्सन ! ऊ, त्यहाँ महावनभित्र एउटा रूखमुनि भगवान् दिवाविहार गर्दै हुनुहुन्छ ।”

अनि सच्चक निगण्ठपुत्र महान् लिच्छवि परिषदका साथ महावनभित्र गई जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ आइपुगे । त्यहाँ उनले भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि एक छेउमा बसे । ती लिच्छविहरूमध्ये पनि केहीले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे, केहीले भगवान्सँग सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे, केहीले भगवान्लाई हात जोडी नमस्कार गरी एक छेउमा बसे, केहीले भगवान्लाई आफ्नो नाम र गोत्र सुनाई एक छेउमा बसे र केही चुप लागेर एक छेउमा बसे ।

२६१ उनी ज्ञातकौण्डिन्य आदि पाँच जना पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूमध्येका हुन् भनिएको हो ।

२६२ 'कुनै स्वाभाविक मनुष्यले भगवान्माथि वादारोपण गर्न सक्दैन । अतः उनी के भएर अर्थात् यक्ष भएर वा इन्द्र भएर अथवा ब्रह्मा भएर भगवान्माथि वादारोपण गर्ने ?' भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २२६: चूलसच्चकसुत्तवर्णना ।

३. सच्चकको वाद

५. एक छेउमा बसेका ती सच्चक निगण्ठकपुत्रले भगवान्लाई यसो भने - "यदि तपाईं गौतमले प्रश्नको उत्तर दिने वचन दिनुहुन्छ भने म भगवान्सँग केही कुरा सोध्न चाहन्छु।"

"अग्गिवेस्सन ! सोध, जे चाहन्छौं।"

"तपाईं गौतमले कसरी श्रावकहरूलाई विनीत पार्नुहुन्छ ? तपाईं गौतमले कुन प्रकारको उपदेश श्रावकहरूलाई दिनुहुन्छ ?"

"अग्गिवेस्सन ! यसरी म श्रावकहरूलाई विनीत पार्छु । यस प्रकार म आफ्ना श्रावकहरूलाई धेरै उपदेश दिन्छु - 'भिक्षु हो ! रूप अनित्य हो, सबै धर्महरू अनात्म हुन् ।' अग्गिवेस्सन ! यसरी म श्रावकहरूलाई विनीत पार्छु । यस प्रकारका धेरै उपदेशहरू श्रावकहरूलाई दिन्छु ।"

"भो गौतम ! मलाई एउटा उपमा भन्न मन लाग्छ।"

"अग्गिवेस्सन ! भन " भनी भगवानले भन्नुभयो ।

६. "भो गौतम ! (१) जस्तै- कुनै बीउ र जरोबाट पलाउने वस्तुहरूको वृद्धि, अभिवृद्धि तथा विपुलता हुन्छ सो सबै पृथ्वीकै आधार लिएर, पृथ्वीमै बसेर भएको हुन्छ । यसरी ती बीउ र जरोको वृद्धि, अभिवृद्धि तथा विपुलता हुन्छ । (२) भो गौतम ! जस्तै - कुनै बल गर्नुपर्ने काम गरिन्छ भने सो सबै पृथ्वीकै आधार लिएर अनि पृथ्वीमै बसेर गरिन्छ । यसरी त्यो बलद्वारा गरिने काम गरिन्छ । (३) यो गौतम ! यसै गरी रूपात्मा भन्ने पुरुषले रूपमै बसेर (आधार लिएर) पुण्य वा अपुण्य लाभ गर्छ, वेदनात्म भन्ने पुरुषले वेदनामै बसेर पुण्य वा अपुण्य लाभ गर्छ, संज्ञात्मै भन्ने पुरुषले संज्ञामै बसेर पुण्य वा अपुण्य लाभ गर्छ, संस्कारात्मा भन्ने पुरुषले संस्कारमै बसेर पुण्य वा अपुण्य लाभ गर्छ, विज्ञानात्मा भन्ने पुरुषले विज्ञानमै बसेर पुण्य वा अपुण्य लाभ गर्छ ।"

७. "अग्गिवेस्सन ! त्यसो भए तिमीले यसो भनेका होइनौ ? 'रूप मेरो आत्मा हो, वेदना मेरो आत्मा हो, संज्ञा मेरो आत्मा हो, संस्कार मेरो आत्मा हो, विज्ञान मेरो आत्मा हो ?'

"हो, भो गौतम ! म यसो भन्दछु - 'रूप मेरो आत्मा हो, वेदना मेरो आत्मा हो, संज्ञा मेरो आत्मा हो, संस्कार मेरो आत्मा हो, विज्ञान मेरो आत्मा हो । यी सामुन्ने बस्ने महाजनता (पनि यसो भन्दछन्) ।' ... ।"

"अग्गिवेस्सन ! यी महाजनताले तिमीलाई के गर्नेछन् (अर्थात् बेकारमा यी महाजनताको कुरा किन ल्याउँछौं ? अग्गिवेस्सन ! सक्छौं भने तिमीले आफ्नै वादको मात्र गाँठो फुकाल ।)" ?

"भो गौतम ! म यसो भन्दछु - 'रूप मेरो आत्मा हो, ... विज्ञान मेरो आत्मा हो ।"

८. "अग्गिवेस्सन ! म तिमीसँगै सोध्छु । तिमीलाई जस्तो लाग्छ, त्यस्तै भन । अग्गिवेस्सन ! मूर्धाभिषिक्त क्षत्रिय राजाले देशलाई आफ्नो वशमा राख्छ कि राख्दैन ? मार्नुपर्नेलाई मार्ने, धन हरण गर्नुपर्नेको धन हरण गर्ने, निष्कासन गर्नुपर्नेलाई निष्कासन गर्ने । जस्तै - कोशलका राजा प्रसेनजित, मगधका राजा अजातशत्रु । वैदेहीपुत्र, यसमा तिमी के भन्छौ ?"

"भो गौतम ! मूर्धाभिषिक्त क्षत्रिय राजाले देशलाई आफ्ना वशमा राख्छ । ... भो गौतम ! सङ्गण, जस्तै - वृजी (वज्जी) मल्लहरूले पनि राज्यलाई आफ्नो वशमा राख्छन् । ... भो गौतम ! त्यस्तो हुन्छ पनि र हुनुपर्छ पनि ।"

९. “अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो भन्छौ – ‘रूप मेरो आत्मा हो ।’ के त्यस रूपमा तिम्रो वश छ त ? – यस्तो मेरो रूप होस्, यस्तो मेरो रूप नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

यसो भन्नुहुँदा सच्चक निगण्ठसुत्र चुप लागे । दोस्रो पटक पनि भगवान्ले सच्चक निगण्ठकपुत्रलाई यसो भन्नुभयो – “अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो भन्छौ – ‘रूप मेरो आत्मा हो ।’ के त्यस रूपमा तिम्रो वश छ त – यस्तो मेरो रूप होस्, यस्तो मेरो रूप नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

दोस्रो पटक पनि सच्चक निगण्ठकपुत्र चुप लागे । अनि भगवान्ले सच्चक निगण्ठकपुत्रलाई यसो भन्नुभयो – “अग्गिवेस्सन ! जवाफ देऊ, यो तिमी चुप लाग्ने बेला होइन । अग्गिवेस्सन ! जसले तीन पटकसम्म तथागतले कारणसहित सोध्नु भएको कुराको जवाफ दिदैन भने यहाँ उसको टाउकोको सात टुक्रा (पनि) हुन सक्छ, ।”

१०. त्यस बखत वज्रपाणि यक्ष ‘यदि ती सच्चक निगण्ठकपुत्रले भगवान्ले तीन पटकसम्म कारणसहित (कारण बताई) प्रश्न सोध्दा उत्तर दिएनन् भने यहीं यिनको टाउकोलाई सात टुक्रा पार्नेछु’ भन्दै बलेको, ज्वाला निस्केको, तेज निस्केको फलामको वज्र समाती सच्चक निगण्ठकपुत्रको मास्तिर आकाशमा उभिएका थिए । भगवान्ले र सच्चक निगण्ठकपुत्रले त्यो वज्रपाणि यक्षलाई देख्दथे । अनि डराई, विरक्त भई, रौं ठाडो पारी भगवान्कै त्राण खोज्दै, भगवान्कै भरोसा खोज्दै, भगवान्कै शरण पर्दै सच्चक निगण्ठकपुत्रले भगवान्लाई यसो भने – “तपाईं गौतमले मसँग प्रश्न सोध्नुहोस्, म जवाफ दिन्छु ।”

११. “अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो भन्छौ – ‘रूप मेरो आत्मा हो’, के त्यस रूपमा तिम्रो वश छ त – यस्तो मेरो रूप होस्, यस्तो मेरो रूप नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! वशमा छैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गर । अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गरी भन । तिम्रो यस कुरोले अगिल्लोबाट पछिल्लोसँग वा पछिल्लोबाट अगिल्लोसँग मेल खाँदैन । अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो भन्छौ – ‘वेदना मेरो आत्मा हो, के त्यस वेदनामा तिम्रो वश छ त ? – यस्तो मेरो वेदना होस्, यस्तो वेदना नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! वशमा छैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गर । अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गरेर भन । तिम्रो यस कुरोले अगिल्लोबाट पछिल्लोसँग वा पछिल्लोबाट अगिल्लोसँग मेल खाँदैन । अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो भन्छौ – ‘संज्ञा मेरो आत्मा हो’, के त्यस संज्ञामा तिम्रो वश छ त ? – यस्तो मेरो संज्ञा होस्, यस्तो मेरो संज्ञा नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! वशमा छैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गर । अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गरेर भन । तिम्रो यो कुरा अगिल्लोबाट पछिल्लोसँग वा पछिल्लोबाट अगिल्लोसँग मेल खाँदैन । अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो भन्छौ – ‘संस्कार मेरो आत्मा हो’, के त्यस संस्कारमा तिम्रो वश छ त ? – यस्तो मेरो संस्कार होस्, यस्तो मेरो संस्कार नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! वशमा छैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गर । अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गरेर भन । तिम्रो यस कुरोले अगिल्लोबाट पछिल्लोसँग वा पछिल्लोबाट अगिल्लोसँग मेल खान्छ । अग्गिवेस्सन ! जो तिमी यसो

भन्छौ— 'विज्ञान मेरो आत्मा हो', के त्यस विज्ञानमा तिमी वश छ त ? — यस्तो मेरो विज्ञान होस्, यस्तो मेरो विज्ञान नहोस् भन्ने ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! वशमा छैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गर । अग्गिवेस्सन ! राम्ररी विचार गरेर भन । तिमी यस कुरोले अग्गिल्लोबाट पछिल्लोसँग वा पछिल्लोबाट अग्गिल्लोसँग मेल खाँदैन । अग्गिवेस्सन ! रूप अनित्य हो, कि अनित्य हो ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो, त ?”

“भो गौतम ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम (परिवर्तनशील) स्वभावको हो । त्यसलाई — 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भो गौतम ! ठीक छैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! वेदना नित्य हो, कि अनित्य हो ? ... अग्गिवेस्सन ! संज्ञा नित्य हो, कि अनित्य हो ? ... अग्गिवेस्सन ! संस्कार नित्य हो, कि अनित्य हो ? ... अग्गिवेस्सन ! विज्ञान नित्य हो, कि अनित्य हो ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो, त ?”

“भो गौतम ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो, तथा विपरिणाम स्वभावको हो । त्यसलाई — 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भो गौतम ! ठीक छैन ।”

१३. “अग्गिवेस्सन ! जो दुःखमा टाँसिएर बस्छ, दुःखतिर जान्छ, दुःखलाई भोगेर बस्छ अनि दुःखलाई नै 'यो मेरो हो, यो म हुँ र यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्छ^{२८३}, के त स्वयं राम्ररी दुःख बुझी दुःख^{२८४} हटाई ऊ बस्न सक्ला त ?”

“भो गौतम ! के सक्थ्यो ! भो गौतम ! सक्दैन ।”

“अग्गिवेस्सन ! त्यसो भए तिमी दुःखमा टाँसिएर, दुःखतिर लागेर, दुःखलाई भोगेर अनि दुःखलाई नै 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी हेर्ने भयौ । होइन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! किन नहुनु ! भो गौतम ! यस्तै हुन्छ ।”

१४. “अग्गिवेस्सन ! जस्तै — कुनै सार चाहने र सार खोज्ने पुरुष सारको खोज गर्दै धार भएको कोदालो लिएर वनतिर जान्छ । ऊ त्यहाँ केराको नयाँ फूल नभएको केराको ठूलो बोट देख्छ । अनि त्यसको फेद काट्छ । फेद काटेपछि टुप्पो काट्छ । डाँठहरूबाट पात छुट्टयाउँछ । पातबाट डाँठहरू

२८३ तृष्णा, मान, दृष्टिले हेर्छ । पपं. सू. II. पृ. २३२: चूलसच्चकसुत्तवण्णना ।

२८४ अनित्य, दुःख, अनात्म भनी तीरणप्रज्ञाद्वारा राम्ररी जान्ने । पपं. सू. II. पृ. २३२: चूलसच्चकसुत्तवण्णना ।

छुट्टयाउँदा उसले त्यहाँ फलु पाउँदैन भने सार पाउनु त के कुरा ! अग्गिवेस्सन ! यसै गरी मैले तिम्रो वादमा प्रश्न सोध्दा, कुरा सोध्दा ... तिम्री खोक्रो, तुच्छ भई पराजित भयो । अग्गिवेस्सन ! वैशालीको परिषदमा तिम्रीले यसो भनेका थियौ – ‘म त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरू, सङ्गणी गणाचार्य अथवा अहं अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध भन्ने पुरुष देखिन्, जो मैले वादको आरोप गर्दा कम्पन नहोस्, प्रकम्पन नहोस्, नडगमगियोस् र जसको काखीबाट पसिना ननिस्कोस् । यदि मैले अचेतन स्तम्भसँग वाद आरोप गर्ने भने त्यो पनि कम्पन हुनेछ, प्रकम्पन हुनेछ र नडगमगाई रहन सक्ने छैन भने मानिसहरूको त के कुरो !’ अग्गिवेस्सन ! अहिले तिम्रो कपालबाट पसिना तप्कदैछ । उत्तरासङ्ग (पङ्क्यौरा) भूइमा खसेको छ । अग्गिवेस्सन ! मेरो शरीरमा चाहिँ पसिना छैन । यति भन्नु भई भगवान्ले त्यस परिषदलाई सुवर्ण वर्ण शरीर देखाउनुभयो । यसो भन्नुहुँदा सच्चक निगण्ठपुत्र निःशब्द भई चुप लागी भोक्रिएर शिर निहुराई चिन्तित भई केही बोल्न नसकी बसे ।”

४. शिर निहुन्याएका सच्चक

१५. अनि निःशब्द भई चुप लागी, भोक्रिएर, शिर निहुन्याई चिन्तित भई केही नबोली बसेका सच्चक निगण्ठपुत्रलाई देखेर दुम्मुख लिच्छविपुत्रले भगवान्लाई यसो भने – “ भगवान् ! मलाई एउटा उपमा भन्न मन लाग्छ ।”

“दुम्मुख ! भन” भनी भगवान्ले भन्नुभयो ।

“भन्ते ! जस्तो कुनै गाउँको वा निगमको नजिकमा पोखरी छ । त्यहाँ गँगटो छ । भन्ते ! अनि केही केटा वा केटीहरू त्यस गाउँबाट निगम हुँदै निस्की जहाँ त्यो पोखरी थियो, त्यहाँ पुग्छ । त्यहाँ पुगेपछि त्यस पोखरीमा ओर्ली त्यो गँगटोलाई पानीबाट भिकी भुइँमा राख्छन् । भन्ते ! अनि गँगटोले जुन-जुन खुट्टा अगाडि बढाउँछ, तत्तत्लाई उनीहरूले काठको टुक्रा वा कुनै अन्य वस्तुले भाँचि दिन्छन्, भग्न गरिदिन्छन् र टुक्रा-टुक्रा पारिदिन्छन् । भन्ते ! सबै खुट्टा भाँचिएको गँगटो त्यो पोखरीमा पहिलेभैँ जान सक्दैन । भन्ते ! त्यस्तो गरी सच्चक निगण्ठपुत्रको दृष्टि विपरीतताको कारण जुन-जुन छटपटाहट सबै भगवान्ले भाँचिदिनु भयो, भग्न गरिदिनु भयो, टुक्राटुक्रा पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब फेरि सच्चक निगण्ठपुत्र वादारोपण गर्ने अभिप्रायले भगवान्कहाँ उपस्थित सक्नेछैनन् ।”

१६. यसो भन्दा सच्चक निगण्ठपुत्र दुम्मुख लिच्छविपुत्रले यसो भने – “चुप लाग, दुम्मुख, चुप लाग, दुम्मुख । मैले तिम्रीसँग कुरा गरेको होइन । यहाँ म, उहाँ भगवान्सँग कुरा गर्दैछु । भो गौतम ! छाडिदिनुहोस् हामीहरूको वा अन्य श्रमण ब्राह्मणहरूका कुरा । यो हो, प्रलाप वाचा मात्र जस्तो लाग्छ । कहिलेसम्ममा तपाईं गौतमका श्रावक बुद्धशासन पूरा गर्ने, उपदेशअनुसार काम गर्ने, शङ्का निवारण हुने, आशङ्का नगर्ने, वैशारद्यमा पुग्ने र शास्ताको शासनमा कसैको प्रत्यय (मदत) नचाहिने हुन्छ ?”

“अग्गिवेस्सन ! यहाँ मेरा श्रावक, जो कुनै भूत, भविष्य वा वर्तमानका – भित्र वा बाहिरका, स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढा वा नजिकका सबै रूपलाई हुन्, – तिनीहरू ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यसरी यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेर्छु, जो कुनै ... वेदनाहरू, ... जो कुनै संज्ञाहरू, ... जो कुनै संस्कारहरू, ... जो कुनै विज्ञानहरू होऊन्, – तिनीहरूलाई ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यसरी यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेर्छु, अग्गिवेस्सन ! तब मेरा श्रावक बुद्धशासन पूरा गर्ने, उपदेशअनुसार काम गर्ने, शङ्का निवारण हुने, आशङ्का नगर्ने, वैशारद्यमा पुग्ने र शास्ताको शासनमा कसैको प्रत्यय (मदत) नचाहिने हुन्छ ।”

१७. “भो गौतम ! कहिलेसम्ममा भिक्षु क्षीणासवी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेका, गर्नुपर्ने गरिसकेका, भारमुक्त भएका, स्वार्थसिद्ध गरेका, भवसंयोजनहरू परिक्षीण गरी सम्यक्प्रकारले विमुक्त भई अरहन्त हुन्छ ?”

“अग्गिवेस्सन ! यहाँ भिक्षु जो कुनै भूत, भविष्य वा वर्तमानका ...^{२८५} सबै रूप हुन्, - तिनीहरू ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यसरी यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरी उपादानरहित विमुक्त हुन्छ, जो कुनै वेदनाहरू ... संज्ञाहरू ... संस्कारहरू ... विज्ञानहरू होऊन्, - तिनीहरूलाई ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हुँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी यसरी यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरी उपादानरहित विमुक्त हुन्छ, अग्गिवेस्सन ! तब क्षीणासवी भिक्षु ... अरहन्त हुन्छ ।”

“अग्गिवेस्सन ! यसरी चित्तविमुक्त भएका भिक्षु तीन अनुत्तरीयले युक्त हुन्छ - (१) दर्शनानुत्तरीय^{२८६}, (२) प्रतिपदानुत्तरीय^{२८७} र (३) विमुक्तानुत्तरीयले^{२८८} । अग्गिवेस्सन ! यसरी विमुक्तचित्त भएको भिक्षुले तथागतलाई नै सत्कार गर्छ, गौरव गर्छ, मान गर्छ, पूजा गर्छ - ‘बुद्ध हुनु भएका उहाँ भगवान्ले बोध गराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ, दान्त हुनु भएका उहाँ भगवान्ले दमन गराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ, उत्तीर्ण हुनु भएका उहाँ भगवान्ले उत्तीर्ण गराउनको निमित्त धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ र परिनिर्वाण हुनु भएका उहाँ भगवान्ले परिनिर्वाण गराउनको निमित्त धर्मोपदेश दिनुहुन्छ ।’

१८. “यसो भन्नुहुँदा सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्लाई यसो भने - “भो गौतम ! हामी नै ध्वंस भयौं, हामी नै घमन्डी भयौं, जो तपाईं गौतमसँग वादद्वारा वादारोपण गर्ने साहस गर्नुहुँदो । भो गौतम ! उत्तेजित भएको हात्तीसँग जोरी खोज्ने पुरुषको मुक्ति हुन गाह्रो छ । भो गौतम ! प्रज्वलित भएको अग्निस्कन्धसँग जोरी खोज्ने पुरुषको मुक्ति हुन गाह्रो छ । भो गौतम ! घोर विष भएको सर्पसँग जोरी खोज्ने पुरुषको मुक्ति हुन गाह्रो छ । भो गौतम ! हामी नै ध्वंस भयौं, हामी नै घमन्डी भयौं, जो तपाईं गौतमसँग वादद्वारा वादारोपण गर्ने साहस गर्नुहुँदो । तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घसहित भोलिको निमित्त मेरा भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” तूष्णीभावद्वारा भगवान्ले स्वीकार्नुभयो ।

१९. अनि भगवान्ले निम्तो स्वीकार गर्नुभएको कुरा बुझी सच्चक निगण्ठपुत्रले ती लिच्छविहरूलाई सम्बोधन गरे - “हे महानुभाव लिच्छवि हो ! मेरो कुरा सुन्नुहोस् । भोलिको निमित्त मैले भिक्षुसङ्घका साथ श्रमण गौतमलाई भोजन आमन्त्रित गर्ने । त्यसैले ज-जसले जे-जे उपयुक्त ठान्नुहुन्छ, सो मकहाँ ल्याउनुहोस् ।” अनि ती लिच्छविहरूले त्यस रात छिपिएपछि सच्चक निगण्ठपुत्रकहाँ पाँच सय थाली पकवान ल्याए । अनि सच्चक निगण्ठकपुत्रले आफ्नो आराममा प्रणीत खाद्यान्न तयार पारी भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए - “भो गौतम ! समय भयो, ज्यूनार तयार छ ।”

२८५ भूतकालिक रूपदेखि नजिकको रूपको टिप्पणीको निमित्त अलगदूपम-सुत्त हेर्नु होला ।

२८६ दर्शनको शब्दार्थ - हेर्नु, देख्नु, प्रत्यक्षीकरण गर्नु र अवबोध गर्नु आदि हुन् । सबभन्दा श्रेष्ठ दर्शनलाई ‘दर्शनानुत्तर’ भनिन्छ । यो दर्शन भनेको लौकिक र लोकोत्तर पनि हुन्छ । यहाँ भने शुद्ध लोकोत्तरलाई ध्यानमा राखी अर्हतमार्ग सम्यक्दृष्टिलाई ‘दर्शन’ भनिएको हो र क्षीणासवीले देख्ने निर्वाणलाई ‘दर्शनानुत्तरीय’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २३४: चूलसच्चकसुत्तवण्णना ।

२८७ ‘प्रतिपदा’ भनेको चर्या हो । प्रतिपदा पनि लौकिक र लोकोत्तर हुन्छ । यहाँ भने लोकोत्तरलाई लक्ष्य गरी भनिएको हो । दर्शनानुत्तरीयमा अन्तर्गत सम्यक्दृष्टिलाई छाडी बाँकी सबै मार्गाङ्गहरूलाई ‘प्रतिपदा’ भनिएको हो । अष्टाङ्गिकमार्गलाई नै ‘प्रतिपदानुत्तरीय’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २३४: चूलसच्चकसुत्तवण्णना ।

२८८ विमुक्ति पनि लौकिक र लोकोत्तर छन् । परन्तु यहाँ भने लोकोत्तरलाई लक्ष्य गरी बताइएको छ । मार्गफल विमुक्तिलाई नै ‘अनुत्तरीयविमुक्ति’ भनिएको हो । अथवा अग्रफललाई ‘अनुत्तरीयविमुक्ति’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २३४: चूलसच्चकसुत्तवण्णना ।

अनि पूर्वाह्न समयमा भगवान् चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ सच्चक निगण्ठपुत्रको आराम थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ आइपुग्नु भएपछि बिच्छुचाईराखेको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ बस्नुभयो । अनि सच्चक निगण्ठपुत्रले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खाद्य भोज्य सन्तर्पित सम्प्रवारित गरे । अनि भोजनपश्चात् भगवान्ले पात्रबाट हात हटाउनु भएपछि सच्चक निगण्ठपुत्र एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेको सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्लाई यसो भने - “भो गौतम ! जो यस दानकायको पुण्य र पुण्यसम्भार छ, त्यो दायकहरूको सुखको निमित्त होस् ।”

“अग्गिवेस्सन ! जो त्यस्ता अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही दानपात्र (दिइएको दानको फल छ) सो दायकहरूलाई प्राप्त हुनेछ । अग्गिवेस्सन ! जो म जस्ता अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही दानपात्र (दिइएको दानको पुण्यफल) छ, त्यो तिमीलाई प्राप्त हुनेछ ।”

चूलसच्चक-सुत्त समाप्त ।

३६. महासच्चक-सुत्त

(महासच्चकसूत्र)

१. सच्चकको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवान् वैशालीमा भिक्षाटनको निमित्त पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी तयार भएर बस्नुभएको थियो । अनि डुल्दै अनुविचरण गर्दै सच्चक निगण्ठपुत्र (निग्रन्थपुत्र), जहाँ महावनको कूटागारशाला थियो, त्यहाँ गए^{२८९} । अनि आयुष्मान् आनन्दले सच्चक निगण्ठपुत्र आउन लागेको परैबाट देख्नुभयो । सो देखेपछि भगवान्लाई यसो भन्नुभयो – “भन्ते ! ऊ बकवादी पण्डितमानी तथा धेरैबाट सम्मानित सच्चक निगण्ठपुत्र आउदैछन् । भन्ते ! यी (सच्चक) बुद्धका अवर्णवादी, धर्मका अवर्णवादी र सङ्घको अवर्णवादी हुन् । भन्ते ! अनुकम्पा गरी भगवान् केहिबेर यहीं बस्नुहोस् ।” भगवान् बिच्छ्राइएको आसनमा बस्नुभयो । अनि सच्चक निगण्ठपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ आई पुगे । त्यहाँ उनले भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्लाई यसो भने –

२. “भो गौतम ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू कायभावनामा लागेर बसेका हुन्छन् परन्तु चित्तभावनामा होइन । भो गौतम ! उनीहरू शारीरिक दुःखवेदना अनुभव गर्छन् । भो गौतम ! अनि शारीरिक दुःखवेदनाबाट स्पर्शित भएका लाई उरुस्तम्भ पनि हुनेछ, हृदय फुट्नेछ, तातो रगत मुखबाट माथि आउनेछ, चित्तविक्षेप भई ऊ बहुला हुनेछ । भो गौतम ! उसको यो चित्त शरीरअनुसार हुन्छ, ऊ कायको वश (चित्त) मा रहन्छ । त्यसो किन भएको हो ?”

“अभावित चित्त भएकोले ।”

“भो गौतम ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू चित्तभावनामा लागेर बसेका हुन्छन् परन्तु कायभावनामा होइन । भो गौतम ! उनीहरूले चैतसिक दुःखवेदना अनुभव गर्छन् । भो गौतम ! अधि चैतसिक दुःखवेदनाले स्पर्शित भएका लाई उरुस्तम्भ पनि हुनेछ, हृदय फुट्नेछ, तातो रगत मुखबाट निस्कनेछ, चित्तविक्षेप भई ऊ बहुला हुनेछ । भो गौतम ! उसको यो शरीर चित्तअनुसार हुन्छ, चित्तको वशमा (शरीर) रहन्छ । त्यसो किन भएको हो ?”

२८९ किन सच्चक त्यहाँ गएका हुन् ? भगवान्सँग वादारोपण गर्नको निमित्त गएका हुन् । उनको मनमा यस्तो लागेको थियो । आफ्नो मूर्खताले गर्दा अधि वैशालीका मानिसहरू लिएर श्रमण गौतमकहाँ गई पराजित भई चुप लागेर बस्नुपन्थो । अब त्यसो नगरी एकै गएर वादारोपण गर्नेछु । यदि श्रमण गौतमलाई पराजित गर्न सकें भने आफ्नो मनका कुरा पनि भन्ने छु । होइन भने अँध्यारोमा देखाएको नाचजस्तै हुनेछ । क्रसैले थाहा पाउने छैनन् । यदि सोचेर ‘निदाउने प्रश्न’ मनमा राखेर उनी बुद्धकहाँ गएका हुन् । पपं. सू. II. पृ. २३६: महासच्चकसुत्तवर्णना ।

“अभावित काय भएकोले ।”

“भो गौतम ! सो मलाई यस्तो लाग्छ - अवश्य पनि तपाईं गौतमका श्रावकहरू चित्तभावनामा मात्र लागेर बस्छन् परन्तु कायभावनामा होइन ।”

३. “अग्गिवेस्सन ! के तिमीले कायभावना भनी सुनेका छौं ?”

“जस्तो - नन्दवच्छ (नन्द वत्स), किसो संकिच्च (कृश सांकृत्य), मक्खलि गोसाल (मस्करि गोशाल), भो गौतम ! ती अचेलकहरू बसेर दिसापिसाब गर्दैनथे, हातैले दिसापिसाब पुछ्थे । बोलाउँदा जाँदैन थिए ...^{२९०} यसरी आधा-आधा महिनामा आलोपालो गरी खाने गरी बस्थे ।”

४. “अग्गिवेस्सन ! के त उनीहरू यत्तिकैले जीवन यापन गर्छन् त ?”

“भो गौतम ! होइन । भो गौतम ! कहिलेकाहिं उत्तम खाना पनि खान्छन्, उत्तम भोजन पनि गर्छ, उत्तम लेयहरू चाटेर खान्छन्, उत्तम पेयहरू पिउँछन् । उनीहरू यो शरीरलाई बलियो पार्छन्, मोटोघाटो पार्छन्, बोसो बढाउँछन् ।”

“अग्गिवेस्सन ! उनीहरू जो पहिलेका वस्तु छाडेर पछि उत्तम खाना खान्छन्, तिनको शरीरको अभिवृद्धि हुन्छ । अग्गिवेस्सन ! के तिमीले चित्तभावना भनी सुनेका छौं त ?”

चित्तभावनाको बारेमा भगवान्को सोधाइप्रति उनले कुनै उत्तर दिन सकेनन् ।

२. कायभावना र चित्तभावना भनेको के हो

५. अनि भगवान्ले सच्चक निगण्ठपुत्रलाई यसो भन्नुभयो - “अग्गिवेस्सन ! जुन यो पहिले तिमीले कायभावना भनी भन्यौ, त्यो पनि आर्यविनयमा धार्मिक (वास्तविक) कायभावना होइन । अग्गिवेस्सन ! कायभावना भनेको नै तिमीले जानेका छैनौ भने तिमीले चित्तभावना भन्ने कसरी जानौला ? अग्गिवेस्सन ! कसरी अभावितकाय र अभावितचित्त हुन्छ, कसरी भावितकाय र भावितचित्त हुन्छ - त्यो सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।” “हवस्” भनी सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

६. “अग्गिवेस्सन ! कसरी अभावितकाय र अभावितचित्त हुन्छ ? अग्गिवेस्सन ! यहाँ अश्रुतवान् पृथग्जनलाई सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ । सुखवेदनाले स्पर्शित ऊ सुखमा राग उत्पन्न गर्छ, सुखमा सरागी हुन्छ । उसको त्यो सुखवेदना लुप्त हुन्छ । सुखवेदना लुप्त भएपछि दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ । दुःखवेदनाले स्पर्शित ऊ शोक गर्छ, पीडित हुन्छ, परिदेव गर्छ, छाती पीटेर रुन्छ, सम्मोहित हुन्छ । अग्गिवेस्सन ! उसको यो सुखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यसले चित्तलाई समाती राख्छ, अभावितकाय भएकोले उत्पन्न भएको दुःखवेदनाबाट पनि चित्तलाई समाती राख्छ, अभावितचित्त भएकोले । अग्गिवेस्सन ! जोसुकैलाई यसरी दुवै पक्षबाट उत्पन्न भएको सुखवेदनाले चित्तलाई समाती राख्छ, कायभावना नभएकोले, उत्पन्न भएको दुःखवेदनाले चित्तलाई समाती राख्छ, चित्तभावना नभएकोले - अग्गिवेस्सन ! यसरी अभावितकाय पनि अभावितचित्त पनि हुन्छ ।

२९० यहाँका बाँकी कुराहरू महासीहनाद-सुत्तमा ‘दुष्करचर्या’ मा उल्लेख भएअनुसार बोधिसत्त्वले गर्नु भएको भाषा अर्थात् ‘मैले’ भन्ने ठाउँमा अचेलकहरूले गर्ने गरेको भाषामा मिलाएर पढ्नु होला ।

७. “अग्गिवेस्सन ! कसरी भावितकाय र भावितचित्त हुन्छ ? अग्गिवेस्सन ! यहाँ श्रुतवान् आर्यश्रावकलाई सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ । सुखवेदनाले स्पर्शित ऊ सुखमा राग उत्पन्न गर्दैन, सुखमा सरागी हुँदैन । उसको त्यो सुखवेदना लुप्त हुन्छ । सुखवेदना लुप्त भएपछि दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ । दुःखवेदनाले स्पर्शित ऊ शोक गर्दैन, पीडित हुँदैन, परिदेव गर्दैन, छाती पीटेर रुँदैन, सम्मोहित हुँदैन । अग्गिवेस्सन ! उसको यो सुखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यसले चित्तलाई समाती राख्दैन भावितकाय भएकोले, उत्पन्न भएको उसको दुःखवेदनाले पनि चित्तलाई समाती राख्दैन, भावितचित्त भएकोले । अग्गिवेस्सन ! जोसुकैलाई यसरी दुवै पक्षबाट उत्पन्न भएको सुखवेदनाले चित्तलाई समाती राख्दैन । भावितकाय भएकोले, उत्पन्न भएको दुःखवेदनाले पनि चित्तलाई समाती राख्दैन, भावितचित्त भएकोले – अग्गिवेस्सन ! यसरी भावितकाय पनि भावितचित्त पनि हुन्छ ।”

३. बोधिसत्त्वचर्या

८. “भो गौतम ! तपाईंप्रति म यति प्रसन्न छु कि तपाईं गौतम भावितकाय र भावितचित्त समेत भएको हुनुहुन्छ ।”

“अग्गिवेस्सन ! अवश्य पनि यो कुरा तिमीले भोसेर गरेका हो । परन्तु म तिमीलाई भन्दछु । अग्गिवेस्सन ! जब म कपाल दाही खौरर गरी काषायवस्त्र धारण गरी घरबार छाडी अनगारिक भएँ सो मलाई उत्पन्न भएको सुखवेदनाले चित्त समाती राखेको, उत्पन्न भएको दुःखवेदनाले चित्त समाती राखेको कुरा म देख्छिन ।”

“सम्भवत तपाईं गौतमलाई त्यस्तो सुखवेदना उत्पन्न भएन होला जस्तो सुखवेदना उत्पन्न हुँदा तपाईंको चित्तलाई समाति राख्न सकोस् । सके सायद तपाईं गौतमलाई त्यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न भएन होला, जसले तपाईंको चित्तलाई समाती राख्न सकोस् ।”

९. “अग्गिवेस्सन ! किन नहुनु । अग्गिवेस्सन ! त्यहाँ मलाई बुद्धत्व प्राप्त हुनु अगावै बोधिसत्त्व भएदेखि नै यसो भएको थियो – ‘घरबास भनेको बाधापूर्ण हो, रजपथजस्तै हो । प्रव्रज्या भनेको खुला आकाशजस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शङ्क जस्तै गरी ब्रह्मचर्य पालन गर्नु सजिलो छैन । अतः किन म कपाल दाही खौरर काषायवस्त्र धारण गरी घरबाट निस्की अनगारिक भई प्रव्रजित नहोऊँ ।’ अग्गिवेस्सन ! अनि पछि गएर म तन्नेरी हुँदाहुँदै, केश कालो छँदाछुँदै, भद्रयौवनको अवस्थामै आयुको प्रथम चरणमै, अश्रुमुखी भई रोइरहेका आमा-बाबुको इच्छाबेगर, कपाल र दाही खौरर काषायवस्त्र धारण गरी घरबाट निस्की अनगारिक भई प्रव्रजित भएँ ।”

१०-१५. “यसरी प्रव्रजित भएको सो म किंकुशल गवेषी भई अनुत्तर शान्तिपदको गवेषण गर्दै जहाँ आलारकालाम थिए, त्यहाँ गएँ । ...^{२९१} ... अनि सो म तपस्याको निमित्त यहीं बेस छ भनी त्यहीं बसेँ । अग्गिवेस्सन ! अनि सो म ‘तपस्याको निमित्त यहीं बेस छ’ भनी त्यहीं बसेँ ।

१६. अग्गिवेस्सन ! अनि त्यस बेला पहिले नसुनेका तीनवटा उपमाहरू मेरो मनमा आए – (१) “अग्गिवेस्सन ! जस्तै – कुनै पुरुषले पानीमा भिजेको र चिसो पानीमा मिल्काइ राखेको काठलाई अरणी घर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो भिक्छु’ भनी चेष्टा गर्नु भने के उसले त्यसबाट आगो भिक्न सक्ला ?”

२९१ यहाँका बाँकी कुरा पासरासि-सुत्तको अनुच्छेद १० देखि १४ सम्म ‘अग्गिवेस्सन’ लाई सम्बोधन गरी पढ्नु होला ।

“भन्ते ! सक्दैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो काठ पानीमा मिल्काइराखेको र चिसो छ । जति मेहनत गरे पनि उसको मेहनत खेर जानेछ र ऊ थाक्नेछ ।”

“अग्गिवेस्सन ! त्यसै गरी जुन श्रमण ब्राह्मणहरू कायले पनि चित्तले पनि कामविषयलाई नत्यागी कामविषयमा लिप्त भई बस्छन्, जो कामविषयको कामच्छन्द छ, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ, र कामपरिदाह छ, ती पनि उनको भित्री मनबाट हटेका हुँदैन, शान्त भएका हुँदैनन् । यद्यपि उनीहरू पराक्रम (योगाभ्यास) गर्दै तीव्र, खरो, कटु र दुःखवेदना अनुभव गर्छन्, सहन गर्छन् तथापि तिनीहरू ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यस्तो पराक्रम गरी तीव्र, खरो, कटु र दुःखवेदना अनुभव नगरे पनि उनीहरूले ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । अग्गिवेस्सन ! यो पहिलो उपमा हो, जो मेरो मनमा आएको थियो र जो मैले अधि सुनेको थिइन ।”

१७. “अग्गिवेस्सन ! अर्को दोस्रो (२) उपमा मेरो मनमा आयो, जो मैले अधि सुनेको थिइन । अग्गिवेस्सन ! जस्तै – पानीमा भिजेको र चिसो परन्तु पानीबाट अलग स्थलमा फ्याँकिराखेको काठलाई कुनै पुरुषले धरणी घर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो भिक्छु’ भनी चेष्टा गर्‍यो भने के उसले त्यसबाट आगो भिक्न सक्ला ?”

“भन्ते ! सक्दैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो काठ पानीबाट अलग स्थलमा रहे तापनि पानीमा भिजेको र चिसो हुनाले आगो निकाल्न सक्दैन । बरु त्यसको मेहनत खेर जानेछ र ऊ थाक्नेछ ।”

“अग्गिवेस्सन ! त्यसै गरी जुन श्रमण ब्राह्मणहरू कायले र चित्तले कामविषयलाई हटाई बस्छन् । परन्तु जो उनीहरूको कामविषयको कामच्छन्द हो, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ, र कामपरिदाह छ, ती भने भित्रबाट हटेका हुँदैनन्, शान्त भएका हुँदैनन् । उनीहरू पराक्रम गर्दै तीव्र, दुःखवेदना अनुभव गर्छन् । परन्तु उनीहरूले ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यस्तो पराक्रम गरी तीव्र, दुःखवेदना अनुभव नगरे पनि उनीहरूले ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । अग्गिवेस्सन ! यो दोस्रो उपमा हो, जो मेरो मनमा आएको थियो र जो मैले अधि सुनेको थिइन ।”

१८. “अग्गिवेस्सन ! अर्को तेस्रो (३) उपमा मेरो मनमा आयो, जो मैले अग्गि सुनेको थिइन । अग्गिवेस्सन ! जस्तै – सुकेको र भुरिएको काठ पानीबाट अलग स्थलमा फ्याँकिएको हुन्छ । अनि कुनै पुरुष आई अरणी घर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो भिक्छु’ भनी चेष्टा गरेमा के उसले त्यसबाट आगो भिक्न सक्ला ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“कसरी नि ?”

“भन्ते ! त्यो काठ सुकेको र भुरिएको छ । उसमाथि पानीबाट अलग स्थलमा फालेको छ ।”

“अग्गिवेस्सन ! त्यसै गरी जुन श्रमण ब्राह्मणहरू काय र चित्तले कामविषयलाई हटाई बस्छन्, उनीहरूको कामविषयको कामच्छन्द हो, कामस्नेह हो, काममूर्च्छा हो, कामपिपासा हो, र कामपरिडाह हो, ती पनि भित्रबाट (अज्झत्त) हटेका हुन्छन्, शान्त भएका हुन्छन् । पराक्रम गर्दै उनले तीव्र, ... दुःखवेदना अनुभव गर्छन् । उनीहरू ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधिप्राप्तिको निमित्त समर्थ हुन्छन् । त्यस्तो ... तीव्र, ... दुःखवेदना अनुभव नगरे तापनि ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्तिको निमित्त समर्थ हुन्छन् । अग्गिवेस्सन ! यो तेस्रो उपमा हो, जो मेरो मनमा आएको थियो र जो मैले अगि सुनेको थिइन । अग्गिवेस्सन ! यी नै तीन उपमाहरू हुन्, जो मैले अघि सुनेको थिइन ।”

१९. दुष्करचर्या - “अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन मैले दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याई चित्तले (=कुशल चित्तले) चित्तलाई (=अकुशल चित्तलाई) निग्रह गरी पेली सन्तप्त नगरूँ ?’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याई चित्तले चित्तलाई निग्रह गर्दै पेल्लै सन्ताप गर्न थालें । त्यसो गरी बस्दा मेरा दुवै काखीबाट पसिना आउँथ्यो । अग्गिवेस्सन ! जस्तै कुनै बलवान् पुरुषले निर्बल पुरुषलाई टाउको वा काँध समातेर थिच्छ, पेल्ल्छ र सन्तप्त पार्छ त्यस्तै गरी अग्गिवेस्सन ! दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याउँदा चित्तले चित्तलाई निग्रह गर्दा, पेल्ला र सन्तप्त गर्दा मेरा दुवै काखीबाट पसिना छुट्थ्यो । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरा दुवै काखीबाट पसिना आउँथ्यो । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो थियो र आलस्य थिएन । स्मृति थातमै थियो । परन्तु यो शरीरमा पीडा उत्पन्न हुन्थ्यो र अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताले गर्दा । अग्गिवेस्सन ! यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यो मेरो चित्तलाई समाती बस्दैनथ्यो ।

२०. अप्राणकध्यान - “अग्गिवेस्सन ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक (=श्वासप्रश्वास रोक्ने=कुम्भक) को मात्र ध्यान नगरूँ !’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले मुखबाट र नाकबाट पनि श्वासप्रश्वास थुनें । अग्गिवेस्सन ! अनि सो मैले मुखबाट र नाकबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा कर्णधारबाट निस्केको आवाज धेरै उत्पन्न हुन्थ्यो । जस्तै - कालिगडले बाँसको ढुङ्ग्रो फुक्दाखेरि आवाज उत्पन्न हुन्छ, त्यसै गरी नाक र मुखबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा कर्णधारबाट निस्केको आवाज ठूलो हुन्थ्यो । - अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो थियो र आलस्य थिएन, स्मृति थातमै थियो । परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताले गर्दा । अग्गिवेस्सन ! यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यो मेरो चित्तलाई समाती बस्दैनथ्यो ।

२१. “अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ !’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट पनि श्वासप्रश्वास थुनें । अग्गिवेस्सन ! अनि मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा अधिकतम वायु मेरो शिरमा थुप्रिन्थ्यो र त्यसले हान्थ्यो । जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले धार भएको तरबारको टुप्पोले शिरमा घोचे जस्तो गरी ... मेरो शिरमा अधिकतम वायु थुप्रिन्थ्यो र त्यसले घोच्यो । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो थियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा उत्पन्न हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा । अग्गिवेस्सन ! यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यो मेरो चित्तलाई समाती बस्दैनथ्यो ।”

२२. “अग्गिवेस्सन ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो- ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ !’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनें । अग्गिवेस्सन ! अनि मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा टाउको ज्यादै दुख्न थाल्यो । जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले टाउकोमा डोरी बेसरी बेरिदिन्छ, त्यसैगरी मेरो टाउको ... अत्यधिक दुख्न थाल्यो । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो

धियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा उत्पन्न हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताले गर्दा । अग्गिवेस्सन ! यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यो मेरो चित्तलाई समाती बस्दैनथ्यो ।”

२३. “अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ !’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट पनि श्वासप्रश्वास थुनें । अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा अधिकतम वायुले पेटमा शोला हान्थ्यो । जस्तै - कुनै सिपालु गोघातक वा उसको अन्तेवासिकले धार भएको चूपीले पेट काट्छ, त्यस्तैगरी मलाई ... पेटमा शोला हान्थ्यो । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै थियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा । अग्गिवेस्सन ! यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि मेरो चित्तलाई समाती बस्दैनथ्यो ।”

२४. “अग्गिवेस्सन ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो- ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ !’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनें । अग्गिवेस्सन ! अनि मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा शरीरमा अत्यधिक हुन्थ्यो । अग्गिवेस्सन ! जस्तै - दुई जना बलिया पुरुषले दुर्बल पुरुषलाई हातखुट्टा समाती भुङ्गोमा ओल्टाकोल्टा पारेर पित्स्याउँछन्, त्यसै गरी मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा अधिकतम शरीरमा डाह हुन्थ्यो । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै थियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताले गर्दा । अग्गिवेस्सन ! यस्तो दुःखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यो मेरो चित्तलाई समाती बस्दैनथ्यो । अग्गिवेस्सन ! अनि मलाई देवताहरूले देखी यसो भने - ‘श्रमण गौतमको मृत्यु भयो^{२२२} ।’ कुनै-कुनै देवताहरूले यसो भने - ‘श्रमण गौतम मरेको होइन परन्तु मर्न लागेको छन् ।’ केही देवताहरूले यसो भने - ‘श्रमण गौतम न मरे, न मर्दछन्, परन्तु श्रमण गौतम अरहन्त हुन् । अरहन्तहरूको बस्ने स्वभाव नै यस्तै हुन्छ ।”

२५. अल्पाहार - “अग्गिवेस्सन ! सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म सबै आहारहरू त्याग्ने मार्ग नअपनाऊँ !’ अग्गिवेस्सन ! अनि मकहाँ आई देवताहरूले यसो भने - ‘मारिष ! सबै आहारहरू त्याग्ने मार्गतिर तपाईं नलाग्नुहोस् । मारिष ! यदि सबै आहारहरू त्याग्ने मार्गमा तपाईं लाग्नुहुन्छ भने हामी रोमकूपबाट दिव्यओज (Vitality, प्राणशक्ति) हालिदिनेछौं । त्यसले तपाईंको यापन हुनेछ ।’ अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘यदि म कुनै आहार ग्रहण गर्दिन भनूँ भने यी देवताहरूले मेरो रोमकूपबाट दिव्यओज हालिदिनेछन् । त्यसबाट मेरो यापन हुनेछ । यो मेरा निमित्त असत्य हुनेछ ।’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले ती देवताहरूलाई ‘भइहाल्यो यसो नगर’ भनी भनें ।”

२६. “अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘त्यसो भए किन म अलिअलि आहार ग्रहण नगरूँ ! जस्तै - एक-एक अँजुली मुगीको रस, गहजातिको रस (कुलत्थयूसं), केराउ कोसाको रस (कलाययूसं) अथवा मटरजातिको रस (हरेणुकयूसं) ।’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले अलिअलि आहार ग्रहण गर्न थालें । जस्तै - एक-एक अँजुली मुगीको रस ... अथवा मटरजातिको रस । अग्गिवेस्सन ! त्यसरी अलि अलि आहार ग्रहण गर्दा अँजुली-अँजुली मुगीको रस ... अथवा मटरजातिको रस ग्रहण गर्दा मेरो शरीर

२९२ देवताहरूले यसो किन भनेका होलान् भन्ने विषयमा पपं. सू. II. पृ. २४१: सच्चकसुत्तवण्णनाले यस्तो उल्लेख गरेको छ - ‘बोधिसत्त्व चक्रमण गर्ने स्थानको अन्ततिर बास गर्ने देवताहरू थिए । त्यस बखत बोधिसत्त्वको शरीरमा अत्यधिक रन्थनी भएको थियो । चक्रमण स्थलमा बस्दाबस्दै उहाँ लड्नुभयो । त्यसैले ती देवताहरूले यसो भनेका हुन्’ ।

अन्तिम सिमाना पार गरी अत्यन्त दुब्लो भयो । जस्तै – असी वर्षको वृद्धको शरीरको अथवा कालवृक्षको जोर्नीमा गाँठेगाँठो परेभैं मेरो शरीरको अङ्ग-प्रत्यङ्ग हुन्थाल्यो – सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै – उँटको पैताला हुन्छ, त्यस्तै मेरो आनिसद (=मलद्वार) गहिरो थियो – सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै – बाटिएको डोरी हुन्छ, त्यस्तै मेरो पिठ्युँका हाडहरू माथि र तल देखिन्थे – सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै – अतिजीर्ण भएको घरमा दलिनहरू हल्लन्छन् त्यसरी मेरा करडहरू हल्लन्थे – सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै – गहिरो पानी भएको कुवामा ताराहरूको छाया निकै गहिरो देखिन्छ, त्यस्तै मेरा आँखाका ताराहरू गहिरा देखिन्थे – सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै – हरियो तिक्तकलाबु (लौकाविशेष) काटी घाम र बतासमा राख्दा चाउरिन्छ, त्यस्तै मेरो टाउकोको छाला चाउरिएको थियो – सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

“अग्गिवेस्सन ! यसरी मैले पेटको छाला सुमसुम्याउँदा पिठ्युँको हाड नै छुन्थेँ । पिठ्युँको हाड सुमसुम्याउँदा पेटको छाला छुन्थेँ । अग्गिवेस्सन ! मेरो पेटको छाला पिठ्युँको हाडमा टाँसिएको हुन्थ्यो – सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

“अग्गिवेस्सन ! म भन्दा वा पिसाब गर्छु भनेर भन्दा त्यही घोप्टो परेर लड्थेँ – सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

“अग्गिवेस्सन ! मैले यो शरीरलाई आश्वासन दिँदै हातले शरीर सुमसुम्याउँदा कुहिसकेका रोमहरू शरीरबाट भर्दथे – सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

“अग्गिवेस्सन ! मलाई देखेर मानिसहरू यसो भन्दथे – ‘श्रमण गौतम कालो छ, श्रमण गौतम हरियो छ ।’ केही मानिसहरू यसो भन्दथे – ‘श्रमण गौतम कालो छैन, श्रमण गौतम हरियो छैन ।’ केही मानिसहरू भने यसो भन्दथे – ‘श्रमण गौतम न कालो छ न हरियो, श्रमण गौतम मंगुर माछाको (=कालो वा हरियो पनि नभएको) छालाजस्तो छ ।’ अग्गिवेस्सन ! त्यति राम्रो परिशुद्ध उज्यालो मेरो छविवर्ण कुरूप भएको थियो – सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

यसले सम्बोधि प्राप्त गर्न सकिन्न – “अग्गिवेस्सन ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘अतीतमा उपक्रम गर्ने (तपस्या गर्ने) जुन श्रमण ब्राह्मणहरूले तीव्र, खरो, कटु, दुःखवेदना अनुभव गरे, त्योभन्दा त यही उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी छैन । अनागत समयमा उपक्रम गर्ने जुन श्रमण ब्राह्मणहरूले तीव्र, खरो, कटु, दुःखवेदना अनुभव गर्नेछन्, त्योभन्दा, यही नै उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी हुनेछैन । वर्तमान समयमा उपक्रम गर्ने जुन श्रमण ब्राह्मणहरू तीव्र, खरो, कटु, दुःखवेदना अनुभव गर्छन्, त्योभन्दा त यही नै उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी छैन । यो कटु दुष्करचर्याद्वारा उत्तरीय मनुष्यधर्म र आर्यज्ञान विशेषतालाई प्राप्त गर्न सकिने छैन । सम्बोधिको निमित्त त अर्को बाटो छ के ?’

२८. सम्बोधि लाभ – “अग्गिवेस्सन ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो – ‘यस्तो पराकाष्ठामा पुगेको शरीरले त्यो (ध्यानमय) सुख प्राप्त गर्न सजिलो छैन । अतः किन म भात र दाल आदि जस्तो मोटो आहार ग्रहण नगरूँ ।’ अग्गिवेस्सन ! अनि मैले भात र दालजस्तो मोटो आहार ग्रहण गर्न थालें । अग्गिवेस्सन ! त्यस बखत पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले ‘जुन धर्म श्रमण गौतम अवबोध गर्नेछन् । त्यो धर्म हामीलाई बताउनेछन्’ भन्ने विचारले मेरो सेवाटहल गर्दथे । अग्गिवेस्सन ! जब मैले भात र दालजस्तो मोटो आहार ग्रहण गर्न थालें, तब ‘श्रमण गौतम धेरै वस्तुहरू चाहने, तपस्याबाट भ्रष्ट हुने र रसास्वादमा आशा राख्ने’ भन्दै ती पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू विरक्त भएर गए^{२९३} ।”

२९३ यस्तै प्रकारका आत्मकथा भगवान् बुद्धले यसका अतिरिक्त पासरासि-सुत्तमा, महासच्चक-सुत्तमा, सङ्गरव-सुत्तमा र महासीहनाद-सुत्तमा र बोधिराजकुमार-सुत्तमा पनि बताउनु भएको छ ।

२९. “अग्गिवेस्सन ! अनि मैले मोटो आहार ग्रहण गरी शरीर बलियो पारी कामविषयबाट अलग भई ... २९४ प्रथमध्यान प्राप्त गर्ने । वितर्क विचारलाई शान्त गरी द्वितीयध्यान ... तृतीयध्यान ... र चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बसें । अग्गिवेस्सन ! यस्तो प्रकारको सुखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि मेरो चित्तलाई समाती राखेन ।”

३०. सम्बोधिलाभ – “यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध भएपछि, निर्मल भएपछि, क्लेश पर हटेपछि, मृदु भएपछि र कर्मण्य भई निश्चल भएपछि, पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनि अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरेँ । ... २९५ अग्गिवेस्सन ! अनि अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा रातको प्रथम याममा यो प्रथमविद्या मैले प्राप्त गरेँ, जसबाट अविद्या नष्ट भई विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो । अग्गिवेस्सन ! यस्तो प्रकारको सुखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यसले मेरो चित्तलाई समाती राखेन ।”

३१. “यसरी समाहित चित्त भएपछि, ... कर्मण्य भई निश्चल भएपछि सत्त्वहरू (=प्राणीहरू) च्युत र उत्पन्न हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनि ... सुगति-दुर्गतिमा गइरहेका प्राणीहरू देख्छु र जान्दछु । अग्गिवेस्सन ! अनि अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा रातको दोस्रो याममा यो दोस्रो विद्या प्राप्त गरेँ, जसबाट अविद्या नष्ट भई । विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो । अग्गिवेस्सन ! यस्तो प्रकारको सुखवेदना उत्पन्न हुँदा त्यसले मेरो चित्तलाई समाती राखेन ।”

३२. “यसरी समाहित चित्त भएपछि, ... कर्मण्य भई निश्चल भएपछि आस्रवक्षय ज्ञानमा चित्त बुझाएँ । अनि ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ ... र ‘यो आस्रवनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ । यसरी बुझिसकेपछि ... ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने ज्ञान भयो । जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम गरिसकेँ, अब उपरान्त यहाँ आउनुपर्ने कुनै हेतु छैन’ भन्ने पनि बुझेँ । अग्गिवेस्सन ! अप्रमत्त भई क्लेशलाई सन्तप्त पारिरहँदा रातको तृतीय याममा यो तेस्रो विद्या मैले प्राप्त गरेँ, जसबाट अविद्या नष्ट भई विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार नष्ट भयो, आलोक उत्पन्न भयो । अग्गिवेस्सन ! यस्तो प्रकारको सुखवेदना उत्पन्न हुँदा पनि त्यसले मेरो चित्तलाई समाती राखेन ।”

३३. “अग्गिवेस्सन ! अनेक शतपरिषद्हरूलाई धर्मदेशना गरेको कुरा मलाई थाहा छ । त्यहाँ प्रत्येकले ‘मैरे’ निमित्त श्रमण गौतम धर्मदेशना गर्नुहुन्छ’ भनी सम्फन्छ । अग्गिवेस्सन ! यस्तो सम्फन हुँदैन । अरूलाई बोध गराउनको निमित्त तथागतले धर्मोपदेश दिन्छन् । अग्गिवेस्सन ! म अपितु यस्ता सभाको अवसानमा उही पहिलेको समाधि निमित्त (सुञ्जताफल समापत्तिमा) आफ्नो चित्तलाई राख्छु, बसाल्छु, एकाग्र गराउँछु र समाहित गराउँछु, अनि त्यसैमा सदासर्वदा विहार गर्छु ।”

४. मूढता र अमूढता

३४. “अर्हत सम्यक्सम्बुद्धलाई भैं तपाईं गौतमको (यो कुरा) विश्वसनीय छ । के तपाईं गौतम दिउँसो सुत्नु भएको कुरा थाहा छ ?”

२९४ यहाँका बाँकी कुराहरू चूलहत्थिदोपम-सुत्तको परिच्छेद १३ मा भएको प्रथमध्यानदेखि चतुर्थध्यानसम्मको कुरा मात्र पढ्नु होला ।

२९५ यहाँका बाँकी कुराहरू भयभेरव-सुत्तको अनुच्छेद २१ अनुसार पढ्नु होला ।

“अग्गिवेस्सन ! ग्रीष्मको अन्तिम महिनामा भिक्षाटनबाट फर्केर भोजन गरेपछि चारदोबर पट्याइराखेको सङ्घाटी बिच्छ्याई स्मृतिसम्प्रजन्य भई दाहिनेतिरबाट सिंहशय्या^{२९६} गरी सुतेको मलाई सम्झना छ ।”

“भो गौतम ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यसलाई मूढता (=अज्ञानता) भन्दछन् ।”

“अग्गिवेस्सन ! यत्तिकैमा मूढता (=अज्ञानता) र अमूढता (=ज्ञानगम्य) भनिन्न । अग्गिवेस्सन ! कंसरी मूढता र अमूढता हुन्छ भन्ने कुरा सुन र राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्” भनी सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

३५. “अग्गिवेस्सन ! जसको जुन संक्लेशिक, पुनर्भविक, डाह हुने दुःखविपाकी, फेरि जन्मजरामरण हुने आस्रवहरू नष्ट भएका छैनन्, त्यसलाई ‘मूढता’ भनी भन्दछु । अग्गिवेस्सन ! आस्रवहरू नष्ट नहुनु नै ‘मूढता’ हो । अग्गिवेस्सन ! यसको जुन संक्लेशित, पुनर्भविक, डाह हुने दुःखविपाकी अनि जन्मजरामरण हुने आस्रवहरू नष्ट भएका हुन्छन्, त्यसलाई नै ‘अमूढता’ भनी भन्दछु । आस्रवहरू नष्ट हुनु नै ‘अमूढता’ हो ।”

“अग्गिवेस्सन ! तथागतको जुन संक्लेशिक, पुनर्भविक, डाह हुने दुःखविपाकी तथा फेरि जन्ममरण हुने जुन आस्रवहरू छ ती नष्ट भइसके । जरो उच्छेद भएको ताडवृक्षभैं भविष्यमा पलाउन नसक्ने जस्तै त्यो असम्भाव्य भइसक्यो । अग्गिवेस्सन ! जस्तै - टुप्पो काटेको ताडवृक्ष फेरि पलाएर आउन सक्दैन, त्यसै गरी अग्गिवेस्सन ! तथागतको जुन संक्लेशिक, पुनर्भविक, डाह हुने दुःखविपाकी, फेरि जन्मजरामरण हुने जुन आस्रवहरू छन्, ती नष्ट भइसके । जरो उच्छेद भएको ताडवृक्षभैं भविष्यमा पलाउन नसक्ने गरी असम्भाव्य भइसक्यो ।”

५. भगवान्प्रति सच्चकको श्रद्धा

Dhamma Digital

३६. यसो भन्नुहुँदा सच्चक निगण्ठपुत्रले भगवान्लाई यसो भने - “आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम !! यसरी भोसीभोसी कुरा गर्दा पनि रिसाउने गरी कुरा गर्दा पनि तपाईं गौतम छविवर्ण स्वच्छ र मुखवर्ण प्रसन्न देखिन्छ, त्यसै गरी जस्तो कुनै अर्हत सम्यक्सम्बुद्धको हुन्छ । भो गौतम ! मलाई थाहा छ कि पूरण कश्यपमाथि वादद्वारा वादारोपण गरिएको कुरा र मैले वादद्वारा वादारोपण गर्दा भिन्न-भिन्न कुरा गरी विषय बाहिर गएको कुरा र यस्तै कोप, द्वेष र अप्रसन्नता प्रकट गरिएको कुरा पनि मलाई थाहा छ । तपाईं गौतमको चाहिँ यसरी भोसीभोसी ... कुरा गर्दा पनि छविवर्ण स्वच्छ र मुखवर्ण प्रसन्न देखिन्छ, त्यसै गरी जस्तो कुनै अर्हत सम्यक्सम्बुद्धको हुन्छ । भो गौतम ! मलाई थाहा छ कि मक्खलि गोसालमाथि ... अजित केसकम्बलमाथि, ... प्रकुध कात्यायनमाथि, ... सञ्जय वेलट्टपुत्रमाथि ... निगण्ठ-नाटपुत्रमाथि वादद्वारा वादारोपण गरिएको कुरा मैले वादद्वारा वादारोपण गर्दा अर्कै अर्कै कुरा गरी उनी विषय बाहिर गएको कुरा र यस्तै कोप, द्वेष र अप्रसन्नता प्रकट गरिएको

२९६ ‘सिंहशय्या’ भनेको सिंहजस्तै दाहिनेतिरबाट गरिने शय्या हो । चार प्रकारका शय्याहरू छन् - (१) कामभोगीशय्या, (२) प्रेतशय्या, (३) तथागतशय्या र (४) सिंहशय्या ।

“भिक्षु हो ! कामभोगीहरू धेरैजसो देब्रेतिरबाट सुत्छन्” भनेको कामभोगीशय्या हो । “भिक्षु हो ! प्रेतहरू धेरैजसो उत्तानो परेर सुत्छन्” भनेको प्रेतशय्या हो । “भिक्षु हो ! यहाँ तथागत चतुर्थध्यानमा बस्नुहुन्छ” भनेको तथागतशय्या हो । “भिक्षु हो ! सिंहमृगराज दाहिनेतिरबाट सुत्छन्” भनेको सिंहशय्या हो ।

कुरा पनि मलाई थाहा छ । तपाईं गौतमको चाहिँ यसरी भोसीभोसी ... कुरा गर्दा पनि छविवर्ण स्वच्छ ... र मुखवर्ण प्रसन्न देखिन्छ, मानू कुनै अर्हत सम्यक्सम्बुद्धको जस्तो होस् । हवस्, भो गौतम ! अब हामी जान्छौं । हामीहरूको धेरै काम छ र धेरै गर्नुपर्ने छ ।”

“अगिगवेस्सन ! जस्तो उचित सम्भन्ध्यौ ।”

३७. अनि भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी^{२९७} सच्चक निगण्ठपुत्र आसनबाट उठेर गए ।

महासच्चक-सुत्त समाप्त ।

२९७ भगवान्ले गर्नु भएको दुईवटा सूत्रको देशना सुनेर पनि सच्चकले धर्माभिबोध गर्न सकेनन्, न त उनी प्रव्रजित नै भए न स्वयं त्यस बेला बुद्धको शरणमा गए । यो के कारणले भएको हो ? भविष्यमा जन्म लिने वासनाको कारणले । भगवान्लाई थाहा छ कि उहाँको महापरिनिर्वाण भएको करिब २०० वर्षपछि ताम्रपर्णी द्वीप अर्थात् श्रीलङ्कामा उहाँ विषयना ध्यानको अभ्यास गर्दै अर्हत हुनु हुनेछ । यससम्बन्धी विस्तृत विवरणको निमित्त हेर्नुहोस् म.नि. अ.क.प.सू II. (नालन्दा प्र.) पृ. २५०-२५३ ।

३७. चूलतण्हासङ्गय-सुत्त

(चूलतृष्णासंक्षयसूत्र)

१. शक्र देवेन्द्रको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको^{२९८} पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो । अनि शक्र देवेन्द्र, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी उनी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका शक्र देवेन्द्रले भगवान्लाई यसो भने – “भन्ते ! कसरी भिक्षु तृष्णाक्षयविमुक्त हुन्छ, कसरी अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी, अत्यन्त पर्यवशान (=अन्त) भई देव-मनुष्यहरूमध्येमा श्रेष्ठ हुन्छ ? (यसको उत्तर) संक्षेपमा^{२९९} बताउनुहोस् ।”

“देवेन्द्र ! यहाँ भिक्षुले यस्तो सुनेको हुन्छ – ‘सबै धर्महरूमा^{३००} अभिनिवेश गर्नु योग्य छैन अर्थात् तृष्णा र दृष्टिद्वारा ग्रहण गर्नु योग्य छैन । देवेन्द्र ! भिक्षुले यसरी नै सुनेको हुन्छ कि – सबै धर्महरूमा अभिनिवेश गर्नु योग्य छैन ।’ ऊ सबै धर्महरू जान्दछ । उसले सबै धर्महरूलाई अभिज्ञात^{३०१} गरी सबै धर्महरूलाई परिज्ञात पनि गर्छ । सबै धर्महरूको परिज्ञात गरी जुनसुकै सुखदुःख अथवा अदुःख असुखको वेदना अनुभव गर्छ – ती सबै वेदनाहरूमा अनित्यानुपश्यी (=अनित्यको दृष्टिले हेर्ने) भई

२९८ मृगारमाता भनेको विशाखा उपासिका हुन् । विशाखासम्बन्धी विशेष कुरा जान्न चाहनेले आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बु.म.भा.-१, पृ. १९ मा हेर्नु होला ।

२९९ शक्र देवेन्द्रले किन संक्षेपमा कुरा सुन्न चाहेका होलान् भन्ने सम्बन्धमा पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको छ – एक दिन शक्र देवेन्द्र क्रीडाका लागि दुवै देवलोकका देवपरिषदका साथ चारै दिशाहरूमा आरक्षा राखी ऐरावत हात्ती चढी अढाईकोटि नर्तकीहरू लिई उद्यानको द्वारमा पुग्दा उनको मनमा यो प्रश्न उठेको थियो । अनि शक्र क्रीडामा लाग्नुभन्दा अगावै बुद्धसँग प्रश्न सोधेर नआएमा पछि मनमा उठेको प्रश्न बिसिने छ भन्ने लागेर उनी उहाँ अन्तर्धान भई तुरुन्त बुद्धकहाँ गई प्रश्न सोधेका हुन् । क्रीडामा जान अबेर होला भन्ने विचारले उनले संक्षेपमा बताउनुहोस् भनी भनेका हुन् । प्रश्नको उत्तर सुन्नेबित्तिकै उनी तुरुन्तै फर्केर क्रीडामा गएका थिए । पपं. सू. II. पृ. २४८: चूलतण्हासङ्गयसुत्तवण्णना ।

३०० पञ्चस्कन्धहरू, द्वादश-आयतनहरू र अठार-धातुहरूलाई यहाँ ‘सबै धर्महरू’ भनिएको हो । यी विषयहरूलाई जुनसुकै विचारले जतिसुकै नित्य वा सत्य भनी ग्रहण गरे तापनि यी विषयहरू अनित्य र दुःख नै हुन् । त्यसैले यी विषयहरूमा अभिनिवेश गर्नु योग्य हुँदैन अर्थात् नित्य र सुख भनी ग्रहण गर्नु योग्य छैन भनी भनिएको हो । नित्य र सुख भनी ग्रहण गरे तापनि नित्य र सुख हुँदैन । पपं.सू. II. पृ. २४८: चूलतण्हासङ्गयसुत्तवण्णना ।

३०१ साधारण ज्ञानलाई यहाँ अभिज्ञान भनिएको हो । यही अभिज्ञानलाई ध्यानको भाषाले ‘ज्ञातपरिज्ञा’ पनि भनिन्छ । विशेष रूपले निश्चयपूर्वक हुने ज्ञानलाई ‘परिज्ञा’ भन्दछन् । यसैलाई ध्यानको भाषाले ‘तीरणपरिज्ञा’ पनि भनिन्छ । यी दुवै ज्ञानहरू बोध गरेर जाने विषयका विशेष ज्ञान हुन् । पपं. सू. II. पृ. २४८: चूलतण्हासङ्गयसुत्तवण्णना । यी ‘ज्ञातपरिज्ञा’, ‘तीरणपरिज्ञा’ तथा ‘प्रहाणपरिज्ञा’ सम्बन्धी अर्थहरूको उल्लेख पटि. म.अ.क. पृ. २३-२४: ज्ञाणकथामातिकुद्देसवारवण्णनामा भएको छ ।

विहार गर्छ । विगारानुपश्यी भई विहार गर्छ । निरोधानुपश्यी भई विहार गर्छ । प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई विहार गर्छ । ती वेदन्ताहरूमा अनित्यानुपश्यी भई विहार गरी, विरागानुपश्यी भई विहार गरी, निरोधानुपश्यी भई विहार गरी, प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई विहार गरी उसले कुनै लोक (=संस्कार) लाई ग्रहण गर्दैन । ग्रहण नगर्नाले परित्रास हुँदैन । परित्रास नभएपछि प्रत्यक्ष परिनिर्वाण (=क्लेश परिनिर्वाण) हुन्छ । 'जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो र गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब उप्रान्त गर्नुपर्ने केही बाँकी छैन' भन्ने ज्ञान पनि उसलाई हुन्छ । देवेन्द्र ! संक्षेपमा यसरी भिक्षु तृष्णाक्षयविमुक्त, अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी तथा अत्यन्त पर्यवसान भई देव-मनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ हुन्छ ।"

अनि भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी शक्र देवेन्द्र उहाँ अन्तर्धान भए ।

२. महामौद्गल्यायन देवलोकमा

२. त्यस बखत आयुष्मान् महामौद्गल्यायन भगवान्को अविदूर^{३०२} (=नजिक) बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो लाग्यो - "यो यक्षले भगवान्को भाषणलाई राम्ररी बुझेर अनुमोदन गरेको हो, अथवा नबुझीकनै (त्यसै अनुमोदन गरेको हो) । अतः किन म यो यक्षसँग (यो कुरो) नसोधूँ कि यक्षले भगवान्को भाषणलाई राम्ररी बुझेर अनुमोदन गरेको हो अथवा नबुझेर (त्यसै अनुमोदन गरेको हो) ?" अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन - कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको बाहुलाई पसारने अथवा पसारिको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यसै गरी उहाँ - मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा अन्तर्धान भई देवलोकमा प्रकट हुनुभयो ।

त्यस बखत शक्र देवेन्द्र पाँच सय दिव्यतूर्यहरूद्वारा^{३०३} समर्पित र समझी भई बसेका थिए । अनि

३०२ यहाँ अविदूर अर्थात् नजिक भनेको र शक्रले अनुमोदन गरे, भन्ने सम्बन्धमा पपञ्चसूदनीले यस प्रकार प्रष्ट गरेको छ - त्यस बखत आयुष्मान् महामौद्गल्यायन भगवान्सँग एउटै कोठामा बस्नु भएको थिएन, अपितु अर्को कोठामा बस्नु भएको थियो ।

पूर्वाराम प्रासादमा भगवान् बस्ने रत्नमय कोठाको दाय्याँ-बायाँ सारिपुत्र र महामौद्गल्यायन महास्थविरहरू बस्ने कोठाहरू थिए । (विशेष कुराका लागि आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बु.म.भा-१, पृ. ६७ मा हेर्नु होला) जब शक्र देवेन्द्रले साधुकार दिई भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे, तब मौद्गल्यायन महास्थविरले ध्वनी सुन्नु भएको थियो । अनि उहाँको मनमा 'शक्रले राम्ररी कुरा बुझेर अनुमोदन गरेका हुन् अथवा त्यसै अनुमोदन गरेका हुन्' भन्ने लागेको थियो । भगवान्को भाषणको परिषद् ध्वनि बाहिर नसुनिने भएकोले महास्थविरले बुद्धको आवाज सुन्नु भएन । केवल शक्र देवेन्द्रले 'साधु ! साधु !!' भनी अनुमोदन गरेको मात्र आवाज सुन्नु भएको थियो । पपं. सू. II. पृ. २४९-५०: चूलतण्हासङ्घयसुत्तवण्णना ।

३०३ पञ्चअङ्गयुक्त तूर्यहरू पाँच सय । (१) आततं, (२) विततं, (३) आततविततं, (४) सुसिरं तथा (५) घणं - यी पाँच तूर्यका अङ्ग हुन् । यस्ता पाँच प्रकारका अङ्गहरूले युक्त पाँच सय तूर्यहरू ।

(१) आततं भनेको एकातिर मात्र छलाले मोरेको बजाउने बाजा अर्थात् नगराजस्तो बाजा हो ।

(२) विततं भनेको दुवैतिर छलाले मोरेको बजाउने बाजा अर्थात् मृदङ्गजस्तो बाजा हो ।

(३) आततविततं भनेको सबैतिर छलाले मोरेको बजाउने बाजा हो ।

(४) सुषिर भनेको फुकेर बजाउने बाजाहरूजस्तै बाँसुरी, शङ्ख आदि हुन् ।

(५) घणं भनेको भयाली र यस्तै प्रकारका अन्य बाजाहरू हुन् । पपं. सू. II. पृ. २५०

शक्र देवेन्द्रले टाढैबाट आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई आउन लाग्नु भएको देखे । देखेर ती पाँच सय दिव्यतूर्यहरूलाई हटाई जहाँ आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यसो भने- “मारिष मौद्गल्यायन ! आउनुहोस् । स्वागत छ, मारिष मौद्गल्यायन ! धेरै समयपछि^{३०४} मारिष मौद्गल्यायन यहाँ पाल्नुभयो । बस्नुहोस् । यो आसन बिछ्याइएको छ ।”

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन बिछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । शक्र देवेन्द्र पनि एक होचो आसनमा एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका शक्र देवेन्द्रलाई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यसो भने - “कौशिक ! कसरी भगवान्‌ले सांक्षिप्तमा तृष्णाक्षय विमुक्तिका कुरा बताउनुभयो ? सो कुरा सुन्नको निमित्त हामी पनि सहभागी हुन पाए बेस हुनेछ ।”

३. “मारिष मौद्गल्यायन ! हामीहरूका धेरै काम छन् । गर्नुपर्ने काम धेरै छ । आफ्नै कामभन्दा त्रयस्त्रिंश देवताहरूका काम थुप्रै हुन्छन् । मारिष मौद्गल्यायन ! अतः राम्ररी सुनेको भए तापनि राम्ररी अध्ययन गरेर मनमा राखे तापनि हामीहरू चाँडै बिसन्ध्यौ । मारिष मौद्गल्यायन ! धेरै अगि देवासुर सङ्ग्राम भएको थियो । मारिष मौद्गल्यायन ! त्यस सङ्ग्राममा देवताहरू विजयी भए र असुरहरू पराजित भए । मारिष मौद्गल्यायन ! त्यो सङ्ग्राम जित्ने सो सङ्ग्राममा विजय प्राप्त गरी फर्की (मैले) वैजयन्त प्रासादको निर्माण गराएँ । मारिष मौद्गल्यायन ! वैजयन्त प्रासादमा एक सय निर्यूह (=निर्यूह =खण्ड) हरू छन् । एक-एक खण्डमा सात-सातवटा कूटागार (=गजुर भएका कोठा) हरू छन् । कूटागारमा सात-सात जना अप्सराहरू बस्छन् । अप्सराका सात-सात जना परिचारिकाहरू छन् । मारिष मौद्गल्यायन ! वैजयन्त प्रासादको रमणीयता हेर्न चाहनुहुन्छ ?” आयुष्मान् मौद्गल्यायनले तृष्णाभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

४. अनि शक्र देवेन्द्र र वैश्रवण^{३०५} महाराज आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई अगिल्लि राखी जहाँ वैजयन्त प्रासाद थियो, त्यहाँ गए । अनि शक्र देवेन्द्रका परिचारिकाहरूले परैदेखि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई ‘आउन लाग्नु भएको देखी लाज मान्दै आ-आफ्ना कोठाभित्र पसे । जस्तै ससुरालाई देखेर बुहारी लाज मान्छे, त्यसै गरी शक्र देवेन्द्रका परिचारिकाहरू आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई देखेर लाज मान्दै आ-आफ्ना कोठाभित्र पसे । अनि शक्र देवेन्द्र र वैश्रवण महाराजले आयुष्मान् मौद्गल्यायनलाई वैजयन्त प्रासाद देखाउँदै डुलाउँदै - “मारिष मौद्गल्यायन ! हेर्नुहोस् वैजयन्त प्रासादको यो रमणीयता ! मारिष मौद्गल्यायन ! हेर्नुहोस् वैजयन्त प्रासादको यो रमणीयता” भनेर प्रासादको भव्यताको प्रशंसा गरे ।

अभिधानपदीपिकाले पनि पञ्चाङ्गिकतूर्य भनेको यो हो भनी यसरी उल्लेख गरेको छ -

“आततं, (चेव) विततं, आततविततं, घनं ।

सुधिरं, (चेति तुरियं, पञ्चङ्गिक मुदीरितं) ॥”

अभि.धां.प.गा.नं. १३९ ।

३०४ यहाँ ‘धेरै समयपछि’ भन्नाको तात्पर्य यो होइन कि उहाँ पहिले पनि त्यता जानुहुन्थ्यो । यो वचन बोलाइको ढाँचा मात्र हो । जस्तो कि व्यवहारमा - “अहो ! धेरै दिनपछि आउनुभयो अथवा धेरै पछि भेट भयो । बाटो, त बिराउनु भएन” भन्ने चलन छ । त्यस्तै, यहाँ पनि यस्तै प्रकारले भनेको हो भन्ने कुरो बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. II. पृ. २५०: चूलतण्हासङ्ख्यसुत्तवण्णना ।

३०५ वैश्रवणं महाराज शक्रका अति भक्त र विश्वासी व्यक्ति हुन् । त्यसैले उनी पनि शक्रसँगै गएका थिए । पपं. सू. II. पृ. २५२: चूलतण्हासङ्ख्यसुत्तवण्णना ।

“अधि पुण्य गरेका तिमी आयुष्मान् कौशिकलाई यसले शोभा दिन्छ । कुनै राम्रो वस्तु देखेर मानिसहरू पनि - ‘अहा ! त्रयस्त्रिंश देवलोकजस्तै कति शोभायमान छ’ भनी भन्दछन् । अधि पुण्य गरेका तिमी आयुष्मान् कौशिकलाई यसले शोभा दिन्छ ।”

अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो लाग्यो - “यी यक्ष धेरै नै प्रमत्त भई बस्न गरेका छन् । किन यिनलाई उद्वेग नपारौ ?” अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले यस्तो ऋद्धि-अभिसंस्करण गर्नुभयो कि खुट्टा (गोडा) को औलाले वैजयन्त प्रासाद सकम्पित, सप्रकम्पित, सम्प्रवेधित पार्नुभयो । अनि शक्र देवेन्द्र, वैश्रवण महाराज र त्रयस्त्रिंश देवताहरूले अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत !! श्रमणको कत्रो महर्द्धिकता र कत्रो आनुभाव ! जहाँ कि दिव्यभवनलाई खुट्टाको औलाले सकम्पित, सप्रकम्पित, सम्प्रवेधित पार्नुभयो !” भनी आश्चर्य र अद्भुत ठाने । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले शक्र देवेन्द्रलाई उद्वेग भएको र लोमहर्षण भएको बुझ्नु भई शक्र देवेन्द्रलाई यसो भन्नुभयो - “कौशिक ! कसरी भगवान्‌ले संक्षेपमा तृष्णाक्षय विमुक्तिको कुरा भन्नुभयो ? ती कुराहरू सुन्नका लागि हामी पनि सहभागी हुनपाए बेस हुनेछ ।”

५. “मारिष मौद्गल्यायन ! अनि म, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिएँ । मारिष मौद्गल्यायन ! एक छेउमा उभिएको मैले भगवान्‌लाई यस्तो बिन्ती गरेँ - ‘भन्ते ! संक्षेपमा (भन्नुहोस्) कसरी भिक्षु तृष्णाक्षय विमुक्त, अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी र अत्यन्त पर्यवशान भई देव-मनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ हुन्छ ?’ “मारिष मौद्गल्यायन ! यसरी बिन्ती गर्दा भगवान्‌ले मलाई यसो भन्नुभयो - ‘देवेन्द्र ! यहाँ भिक्षुले यस्तो सुनेको हुन्छ - ‘सबै धर्महरूमा अभिनिवेश गर्नु योग्य छैन अर्थात् तृष्णा र दृष्टिद्वारा ग्रहण गर्नु बेस हुँदैन । देवेन्द्र ! भिक्षुले यसरी नै सुनेको हुन्छ कि - सबै धर्महरूमा अभिनिवेश गर्नु ठीक छैन ।’ ऊ सबै धर्महरू जान्दछ । उसले सबै धर्महरूलाई अभिज्ञात गरी सबै धर्महरूलाई परिज्ञात पनि गर्छ । सबै धर्महरूको परिज्ञात गरी जुनसुकै सुखदुःख अथवा अदुःख असुखवेदना अनुभव गर्दछ - यी सबै वेदनाहरूमा अनित्यानुपश्यी भई विहार गर्छ, विरागानुपश्यी भई विहार गर्छ, निरोधानुपश्यी भई विहार गर्छ र प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई विहार गर्छ । ती वेदनाहरूमा अनित्यानुपश्यी भई विहार गरी, विरागानुपश्यी भई विहार गरी, निरोधानुपश्यी भई विहार गरी, प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई विहार गरी उसले कुनै लोक (=संस्कार) लाई ग्रहण गर्दैन । ग्रहण नगर्नाले परित्रास हुँदैन र परित्रास नभएपछि प्रत्यक्ष परिनिर्वाण हुन्छ । ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम गरिसकेँ, अब उपरान्त काम केही बाँकी गर्नुपर्ने छैन’ भन्ने ज्ञान पनि उसलाई हुन्छ । देवेन्द्र ! संक्षेपमा यसरी भिक्षु तृष्णाक्षय-विमुक्त, अत्यन्त निष्ठावान्, अत्यन्त योगक्षेमी, अत्यन्त ब्रह्मचारी तथा अत्यन्त पर्यवशान भई देव-मनुष्यहरूमध्येमा श्रेष्ठ हुन्छ ।’ मारिष मौद्गल्यायन ! यसरी मलाई भगवान्‌ले संक्षेपमा तृष्णाक्षय-विमुक्तिका कुराहरू बताउनुभयो ।”

६. अनि आयुष्मान्‌ले शक्र देवेन्द्रको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको बाहुलाई पसाने अथवा पसारको बाहुलाई खुम्च्याउने गर्दछ, त्यस्तै गरी - आयुष्मान् महामौद्गल्यायन त्रयस्त्रिंश देवलोकमा अन्तर्धान भई मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा प्रकट हुनुभयो ।

यसपछि शक्र देवेन्द्रका परिचारिकाहरूले आयुष्मान् महामौद्गल्यायन फर्केपछि शक्र देवेन्द्रसँग सोधे - “मारिष ! उहाँ नै हुनुहुन्छ कि क्या हो, तपाईंका ती भगवान् शास्ता ?”

“मारिष ! ती मेरा भगवान् शास्ता होइनन् । उहाँ त मेरा सब्रह्मचारी^{३०६} आयुष्मान् महामौद्गल्यायन हुनुहुन्छ ।”

“मारिष ! तपाईंको लाभ हो, मारिष ! तपाईंको सुलाभ हो, जो कि तपाईंका यस्ता महर्द्धिक तथा महानुभाव सम्पन्न सब्रह्मचारी छन् । अहो, उहाँ तपाईंका भगवान्को त के कुरा !”

३. बुद्धसँग महामौद्गल्यायनको प्रश्न

७. अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो – “भन्ते ! के भगवान्लाई थाहा छ भगवान्ले एक प्रसिद्ध र महाप्रतापी यक्षलाई संक्षेपमा तृष्णाक्षय विमुक्तिका कुरा बताउनु कुरा भएको ?”

“मौद्गल्यायन ! मलाई थाहा छ । यहाँ शक्र देवेन्द्र जहाँ म थिएँ त्यहाँ आई मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । मौद्गल्यायन ! एक छेउमा उभिएका शक्र देवेन्द्रले मलाई यसो भने – “भन्ते ! संक्षेपमा कसरी तृष्णाक्षय-विमुक्ति ... अत्यन्त निष्ठावान्, ... अत्यन्त पर्यवशान भई देव-मनुष्यहरूमध्ये भिक्षु श्रेष्ठ हुन्छ ?” मौद्गल्यायन ! यसो भन्दाखेरि मैले शक्र देवेन्द्रलाई यसो भने – ‘देवेन्द्र ! यहाँ भिक्षुले यस्तो सुनेको हुन्छ – ‘सबै धर्महरूमा अभिनिवेश गर्नु बेस ठहरिन् । देवेन्द्र ! भिक्षुले यसरी नै सुनेको हुन्छ कि – सबै धर्महरूमा अधिनिवेश गर्नु उचित सम्झिइन् ।’ ऊ सबै धर्म जान्दछ । सबै धर्मलाई अभिज्ञात गरी^{३०७}, ... अत्यन्त पर्यवशान भई देव-मनुष्यहरूमध्ये श्रेष्ठ हुन्छ । महामौद्गल्यायन ! यसरी मलाई थाहा छ कि शक्र देवेन्द्रलाई मैले संक्षेपमा तृष्णाक्षय-विमुक्तिका कुरा बताएको छु ।”

८. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

चूलतण्हासङ्गय-सुत्त समाप्त ।

३०६ साधारणतया त्यागीले त्यागीलाई ‘सब्रह्मचारी’ भनी भन्दछन् । यहाँ शक्रले आफू भोगी भईकन पनि त्यागी मात्र होइन, अग्रश्रावकजस्तो महामौद्गल्यायन महास्थविरलाई किन सब्रह्मचारी भनेका होलान् ? शक्रले बाहिरको कुरोभन्दा भित्री कुरो मनन गरी त्यसो भनेका हुन् । तपाईंको भनाइको तात्पर्य शक्र पनि मार्गफलप्राप्त पुरुष हुन् । आयुष्मान् महामौद्गल्यायन पनि मार्गफलप्राप्त पुरुष हुनुहुन्छ । यी दुवै आर्यपुरुषहरू हुन् । त्यसैले शक्रले ‘सब्रह्मचारी’ भन्ने शब्द प्रयोग गरेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. २५४: चूलतण्हासङ्गयसुत्तवर्णना ।

३०७ यहाँका बाँकी जम्मै कुराहरू माथि उल्लेख भएजस्तै दोहोर्चाई पढ्नु होला ।

३८. महातण्हासङ्गय-सुत्त

(महातण्णासंक्षयसूत्र)

१. विज्ञान सदैसदै जान्छ भन्ने साति भिक्षुको धारणा

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला साति केवट्टपुत्त (कैवर्त्तपुत्र) भिक्षुमा यस्तो गलत दृष्टि (धारणा) आएको थियो - भगवान्ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु - 'त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ (जन्म-मरणमा सदैसदै जान्छ), दौडिरहन्छ, अर्को (नयाँनयाँ अर्थात् उत्पत्ति-स्थिति-भङ्ग भइरहने) होइन ।' कतिपय (अन्य) भिक्षुहरूले सुने - साति केवट्टपुत्त भिक्षुमा यस्तो गलत धारणा उत्पन्न भइरहेको छ - भगवान्ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु (भनिरहन्छ) - 'त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को (आउने-जाने) होइन ।' त्यसपछि ती भिक्षुहरू जहाँ साति केवट्टपुत्त बसेको थियो त्यहाँ गए । त्यहाँ गएर (उनीहरूले) साति केवट्टपुत्तलाई यसो भने - 'आवुसो साति ! के तिमीमा साँच्चै यसो भ्रान्त धारणा उत्पन्न भइरहेको छ, - भगवान्ले दिनुभएको उपदेश तिमीले यसरी जानेका छौ भनेका छौ - त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को होइन ।'

"हो, आवुसो ! भगवान्ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको छु - त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को होइन । अर्थात् नयाँनयाँ उत्पत्ति-स्थिति-भङ्ग भइरहने होइन ।"

त्यसपछि ती भिक्षुहरूले साति केवट्टपुत्तमा रहेको गलत दृष्टि हटाउन लगाउनका लागि राम्ररी सम्भाउन बुझाउन यसो भने - "आवुसो साति ! त्यसो नभन । भगवान्लाई यसो भूटो आरोप नलगाऊ । भगवान्लाई भूटो आरोप लगाउनु उचित हुँदैन । भगवान्ले कहिले पनि यसो भन्नुहुँदैन । आवुसो साति ! भगवान्ले अनेक तरहले विज्ञानलाई प्रतीत्य-समुत्पन्न (कार्य-कारणले उत्पन्न) हुने भन्नु भएको छ । प्रतीत्य (प्रत्यय, हेतु) बिना विज्ञान (चेतना) को प्रादुर्भाव हुँदै हुँदैन ।"

ती भिक्षुहरूले यसरी राम्ररी सम्भाए-बुझाए तापनि केवट्टपुत्त साति भिक्षुले त्यो गलत दृष्टिको जिरह छाडेन - 'भगवान्ले दिनुभएको उपदेश मैले यसरी जानेको हुँ - त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को होइन ।'

२. ती भिक्षुहरूले केवट्टपुत्त साति भिक्षुमा रहेको त्यो गलत दृष्टि हटाउन लगाउन नसकेपछि उनीहरू जहाँ भगवान् रहनु भएको थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे - "भन्ते ! केवट्टपुत्त साति भनिने भिक्षु एक जनामा यस्तो गलत दृष्टि उत्पन्न भएको छ - 'भगवान्ले गर्नु भएको उपदेश मैले यसरी जानेको हुँ - त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै ... (पूर्ववत्) होइन ।' भन्ते ! उसले त्यसरी सुनाएपछि, हामीहरूले उसलाई यसो भनेर सम्भायौँ बुझायौँ - 'आवुसो साति ! त्यसो नभन । भगवान् यस्तो असत्य आरोप नलगाऊ । भगवान् भूटो आरोप लगाउनु उचित छैन । भगवान्ले कहिले पनि

यसो भन्नुहुन्न । आवुसो साति ! भगवान्ले अनेक तरहले विज्ञानलाई प्रतीत्य-समुत्पन्न (कार्य कारणले उत्पन्न) हुने भन्नु भएको छ । प्रत्यय (हेतु) वेगर विज्ञान (चेतना) को प्रादुर्भाव हुँदै हुँदैन ।' यसरी हामीहरूले राम्ररी सम्झाए-बुझाए पनि केवट्टपुत्त साति भिक्षुले त्यो गलत दृष्टिको जिरह छाडेको छैन - ... ।' भन्ते ! हामीहरूले केवट्टपुत्त साति भिक्षुलाई राम्ररी सम्झाउँदा बुझाउँदा पनि (उसलाई) उसको यो गलत दृष्टि हटाउन लगाउन नसकेकोले भगवान्मा यो कुरा निवेदन गर्न आएका हौं ।"

३. अनि भगवान्ले कुनै एक जना भिक्षुलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो - "आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो तरफ (वचन) बाट केवट्टपुत्त भिक्षुलाई भन - 'आवुसो साति ! शास्ताले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ ।' "हवस् भन्ते !" भन्दै उक्त भिक्षु, केवट्टपुत्त साति भिक्षु जहाँ बसेको थियो, त्यहीं गयो । त्यहाँ गएर उसले भन्यो - "आवुसो ! शास्ताले तिमीलाई डाक्नु भएको छ ।" "हुन्छ, आवुसो !" भन्दै केवट्टपुत्त साति भिक्षु, जहाँ भगवान् बस्नु भएको थियो, त्यहाँ गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गर्दै एक छेउमा बस्यो । एकातिर बसेका केवट्टपुत्त साति भिक्षुलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - "आवुसो साति ! के तिमीमा साँच्चै यस्तो गलत धारणा (दृष्टि) उत्पन्न भइरहेको हो, - भगवान्ले दिनुभएको उपदेश तिमीले के यसरी जानेको छु (भनेका थियौं ?)" 'त्यही एउटा विज्ञान सदैसदै जान्छ, दौडिरहन्छ, अर्को () होइन ।'

"हो, भन्ते !"

"साति ! यो विज्ञान भनेको के हो ?"

"भन्ते ! यो जुन वक्ता, अनुभवकर्ता (छ त्यो) यताउता (जन्म लिएर) उसले असल, खराब कर्महरूका विपाकको अनुभव (भोग) गर्ने हो ।^{३०८}"

"मोघपुरुष ! मैले त्यसरी उपदेश कसलाई दिइरहेको थिएँ, सो तिमीले सुनेका थियौं ? मोघपुरुष ! म त विज्ञानलाई अनेक प्रकारले प्रतीत्य-समुत्पन्न भन्दैछु, बिनाप्रत्यय विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन सक्तैन (भन्दैछु) । मोघपुरुष ! तिमी आफूले सही तरिकाले बुझ्न नसकेको कुरामा ममाथि आरोप लगाउँदैछौ, आफैलाई हानि पुऱ्याउँदैछौ, अधिकाधिक पाप कमाउँदैछौ । मोघपुरुष ! यो (यस्तो धारणा) तिम्रो हकमा दीर्घकालसम्मका लागि अहितकर र दुःखदायी हुनेछ ।"

४. त्यसपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो - "भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - के यो केवट्टपुत्त साति भिक्षुले यो धर्मविनय अलिकता मात्र सिक्न सक्ला ?"

"(यिनले) के सिक्लान् र, भन्ते ! सक्दैनन् ।"

(अन्य भिक्षुहरूले भगवान्लाई) यसरी निवेदन गर्दा केवट्टपुत्त साति भिक्षु गोज्याङ्गो जस्तो भईकन, कुम निहुऱ्याएर, टाउको निहुऱ्याएर, घोसो मुट्टो लाएर चिन्तित भइ चुप लागिरहयो । त्यसपछि भगवान्ले चुप लागेको केवट्टपुत्त सातितिर हेरेर यसो भन्नुभयो - "मोघपुरुष ! तिम्रो यस्तो धारणा (दृष्टि) गलत हो (खराब) भनेर बुझ । यहाँ (अहिले) म भिक्षुहरूसँग सोध्छु ।"

अनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो - "भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि के मैले यसो धर्मोपदेश गरिरहेको देखेका छौ, जस्तो कि केवट्टपुत्त साति भिक्षुले आफूले ठम्याउन नसकेको कुरो लिएर ममाथि आरोप लगाइरहेको छ, आफ्नै हानि गरिरहेको छ, अधिकाधिक पाप कमाइरहेछ ?"

"भन्ते ! देखेका छैनौं । भगवान्ले त हामीहरूलाई अनेक प्रकारले विज्ञान भनेको प्रतीत्य-समुत्पन्न हो, भन्नु भएको छ, बिना प्रत्यय विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन सक्दैन" (भन्नु भएको छ) ।

३०८ यसलाई अन्य धर्मावलम्बीहरू आत्मा भन्ने गर्छन् ।

“साधु, साधु, भिक्षु हो ! यसरी मैले उपदेश दिएको धर्मलाई तिमीहरूले राम्ररी सही तरिकाले विज्ञान भनेको अनेक प्रकारले प्रतीत्य-समुत्पन्न हो, बिनाप्रत्यय विज्ञानको प्रादुर्भाव हुन सक्तैन भनेर जानेका छौ । (तर) केवट्टपुत्त साति भिक्षुले आफूले ठीक तरिकाले राम्ररी बुझ्न नसकेको कुरोलाई लिएर मलाई आरोप लगाइरहेको छ, आफ्नै हानि गरिरहेको छ, अधिकाधिक पाप कृमाइरहेको छ । यो उसको निमित्त चिरकालसम्मका लागि अहितकर र दुःखदायी हुनेछ ।”

२. सम्यक्दृष्टि : प्रतीत्यसमुत्पाद

५. “भिक्षु हो ! जुन प्रत्यय (निमित्त) बाट विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको संज्ञा पनि भन्नु त्थ्यस्ते खालको हुन्छ । चक्षु (आँखा) को निमित्तबाट रूपमा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ नै चक्षुर्विज्ञान हुन्छ । श्रोत्र (कान) को निमित्तबाट शब्दमा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ नै श्रोत्रविज्ञान हुन्छ । घ्राण (नाक) को निमित्तबाट घ्राणविज्ञान हुन्छ । जिह्वा (जिब्रो) को रसमा जिह्वाविज्ञान हुन्छ । काय (शरीर) को निमित्तबाट स्पष्टव्यमा नै कायविज्ञान हुन्छ । मनको निमित्तबाट धर्ममा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ नै मनोविज्ञान हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जस्तो कि - दाउराका कप्टेराहरू बाल्दा जुन आगो उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ कप्टेराको आगो हो । गोलिया मुढाहरू बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ मुढेआगो हो । घाँसहरू बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ घाँसेआगो हो । गुइँठाहरू बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ गुइँठेआगो हो । भुस बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ भुसेआगो हो । धूलोको थुप्रो बाल्दा जुन आगो बल्छ, त्यसको नाउँ धूलेआगो हो । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जुन-जुन प्रत्ययबाट विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, तत्तको नाउँ तिनैबाट राखिन्छ । चक्षुको निमित्तबाट रूपमा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ चक्षुर्विज्ञान हो । ... पूर्ववत् ... मनको निमित्तबाट धर्ममा जुन विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, त्यसको नाउँ मनोविज्ञान हो ।”

३. धर्म भनेको डुङ्गासमान

६. “भिक्षु हो ! यी (पाँचवटा स्कन्ध) उत्पन्न भएको देखेका छौ ?”

“देखेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आ-आफ्ना आहारबाट स्कन्ध उत्पन्न भएको देखेका छौ ?”

“देखेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! जुन (स्कन्ध) उत्पन्न हुने हो, आ-आफ्ना आहारको निरोध भएपछि त्यो (स्कन्ध) निरुद्ध हुन्छ - के यसो भएको देखेका छौ ?”

“देखेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) अगि भएका थिएनन्, भन्ने विचार आउनेबित्तिकै तिमीहरूमा शङ्का (विचिकित्सा, सन्देह) उत्पन्न हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! आ-आफ्ना आहारको आधारमा यी पञ्चस्कन्ध उत्पन्न भएका हुन्, भन्ने विचार आउनेबित्तिकै तिमीहरूमा शङ्का उत्पन्न हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! जुन (स्कन्ध) उत्पन्न भएको छ, त्यो आ-आफ्नो आहारको निरोध हुनेबित्तिकै निरुद्ध हुने हो, कि होइन – यो द्विविधा रहँदारहँदै सन्देह उत्पन्न हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! ‘यी (पञ्चस्कन्ध) उत्पन्न भएका हुन्’ भनेर प्रज्ञाले राम्ररी देख्ने बेलामा शङ्का निवारण हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी आ-आफ्ना आहारबाट उत्पन्न भएका हुन्, ... ‘जो उत्पन्न हुनेहुन्, ती आ-आफ्ना आहारको निरोध भएपछि निरुद्ध हुनेहुन्’ भनेर प्रज्ञाले राम्ररी बुझेपछि शङ्का निवारण हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“हुन्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) उत्पन्न भएका हुन्, भन्ने कुरोमा तिमीहरूमा (अभ्रै) शङ्का बाँकी छ कि ?”

“छैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) आ-आफ्नै आहारबाट उत्पन्न भएका हुन्, भन्ने कुरोमा तिमीहरूमा (अब त) शङ्का बाँकी छैन होला । होइन त ?”

“छैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यी (पञ्चस्कन्ध) जो देखिएका छन्, ती सबै आहारको निरोध हुनेबित्तिकै निरुद्ध हुनेहुन्, भनेर प्रज्ञाले राम्ररी बुझिसकेका छौ, होइन त ?”

“बुझिसकेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! के तिमीहरू यस्तो परिशुद्ध, उज्ज्वल (पर्यवदात) उत्पन्न दर्शनज्ञानमा आसक्त रहन्छौ ? (त्यसैमा) रमाउँछौ ? ‘यो मेरो (धन-सम्पत्ति) हो, भन्ठान्छौ ? (मेरो, मेरो भनेर) ममता गरेर बस्छौ ? भिक्षु हो ! मैले बताएको उपदेश धर्म (नदी पार गर्नका लागि बनाइएका) ढुङ्गाहरूको बेडाजस्तै हो, – यो (भवसागरबाट) पार हुनलाई हो, ग्रहण (मात्र) गरेर राख्नका लागि होइन ।^{३०९}”

“होइन, भनेर हामीहरूले बुझेका छौ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! तिमीहरू यस्तो परिशुद्ध, उज्ज्वल, उत्पन्न दर्शनज्ञानमा आसक्त नहोओ, नरमाओ, यो मेरो धन (सम्पत्ति) हो, भन्ने नठान, (मेरो, मेरो भनेर) ममता गरेर नबस । भिक्षु हो ! मैले बताएको उपदेश धर्म बेडासमान हो, यो पार तरेर पारि जानका लागि हो, ग्रहण गरेर (समातेर) राख्नलाई होइन ।”

“ठीक हो, भन्ते !”

३०९ माथि गएको ढुङ्गाको उपमाको निमित्त अलगददूपम-सुत्तमा रहेको ‘धर्म भनेको’ ढुङ्गा जस्तै शीर्षक हेर्नु होला ।

७. “भिक्षु हो ! उत्पन्न प्राणीहरू (बाँच्न) का लागि, भविष्यमा उत्पन्न हुने प्राणीहरूको सहायता (अनुग्रह) का लागि चार प्रकारका आहार छन् । के-के चार प्रकारका ? (पहिलो) कवलीकार आहार (स्थूल र सूक्ष्म, गाँस बनाएर खान हुने), (दोस्रो) स्पर्श आहार, (तेस्रो) मनःसंचेतन, र (चौथो) विज्ञान (चेतना) ।”

“भिक्षु हो ! यी चार थरी आहारको निदान (हेतु, कारण) के हो, समुदय के हो ? यिनीहरू केबाट जन्मेका (उत्पन्न भएका) हुन् ? यिनीहरू केबाट समुद्भूत हुन्छन् ? यिनीहरूको समुदय (उत्पत्ति हुने श्रोत) तृष्णा हो । तृष्णाबाटै यिनीहरू उत्पन्न भएका हुन् । तृष्णाबाटै यिनीहरू समुद्भूत भएका हुन् । भिक्षु हो ! यो तृष्णाको हेतु (कारण) के हो, समुदय के हो ? उत्पाद (उत्पन्न गर्ने) के हो ? केबाट समुद्भूत हुने हो ? भिक्षु हो ! वेदनाको हेतु के हो ? ... वेदनाको हेतु हो - स्पर्श ... । भिक्षु हो ! स्पर्शको हेतु के हो ? ... स्पर्शको हेतु हो - षडायतन ... । भिक्षु हो ! षडायतनको हेतु के हो ? ... षडायतनको हेतु हो - नामरूप ... । भिक्षु हो ! नामरूपको हेतु के हो ? ... नामरूपको हेतु हो, विज्ञान ... । भिक्षु हो ! विज्ञानको हेतु के हो ? ... विज्ञानको हेतु हो, संस्कार ... । भिक्षु हो ! संस्कारको हेतु के हो ? ... संस्कारको हेतु हो - अविद्या ... ।”

“भिक्षु हो ! यसरी (यस पूरा प्रकरणलाई संक्षेपमा यसो भन्न सकिन्छ) - अविद्याको कारण (=प्रत्यय) बाट संस्कार उत्पन्न हुन्छ, संस्कारको कारणबाट विज्ञान, विज्ञानको कारणबाट नामरूप, नामरूपको कारणबाट षडायतन, षडायतनको कारणबाट स्पर्श, स्पर्शको कारणबाट वेदना, वेदनाको कारणबाट तृष्णा, तृष्णाको कारणबाट उपादान, उपादानको कारणबाट भव, भवको कारणबाट जाति (जन्म), जातिको कारणबाट जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) उपायास उत्पन्न हुन्छन् । यसरी यो केवल दुःखस्कन्ध (=समूह) को समुदय (=उत्पत्ति) हो ।”

८. “भिक्षु हो ! जाति (जन्म) को कारणबाट जरामरण उत्पन्न हुन्छ, भनेर जुन मैले भनें, भिक्षु हो ! त्यसरी (जातिबाट) जरामरण आउँछ (उत्पन्न) हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“जातिको कारणबाट जरामरण (उत्पन्न, समुद्भूत) हुन्छ, भन्ते ! हामीहरूलाई पनि यस्तै लागेको छ - जातिकै कारणबाट जरामरण (उत्पन्न) हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! भवको कारणबाट जाति हुन्छ, भनेर जुन मैले भनें, भिक्षु हो ! तदनुसार भवको कारणबाट जाति (समुद्भूत) हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“भवको कारणबाट जाति हुन्छ, भन्ते ! हामीहरूलाई पनि त्यस्तै लाग्छ - भवको कारणबाट जाति हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! उपादानको कारणबाट भव ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... भव हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! तृष्णाको कारणबाट उपादान ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... उपादान हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! वेदनाको कारणबाट तृष्णा ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... तृष्णा हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! स्पर्शको कारणबाट वेदना ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... वेदना हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! षडायतनको कारणबाट स्पर्श ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... स्पर्श हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! नामरूपको कारणबाट षडायतन ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... षडायतन हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! विज्ञानको कारणबाट नामरूप ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... नामरूप हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! संस्कारको कारणबाट विज्ञान ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... विज्ञान हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! अविद्याको कारणबाट संस्कार ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... संस्कार हुन्छ ।”

९. “साधु, भिक्षु हो ! तिमीहरू पनि यसै भन्ने गर, म पनि यसै भन्छु – ‘सो भएपछि यो हुन्छ, यसबाट यो उत्पन्न हुन्छ – जस्तो कि – अविद्याको कारणबाट संस्कार, संस्कारको कारणबाट विज्ञान, विज्ञानको कारणबाट नामरूप, नामरूपको कारणबाट षडायतन, षडायतनको कारणबाट स्पर्श, स्पर्शको कारणबाट वेदना, वेदनाको कारणबाट तृष्णा, तृष्णाको कारणबाट उपादान, उपादानको कारणबाट भव, भवको कारणबाट जाति (जन्म), जातिको कारणबाट जरामरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास (उत्पन्न) हुन्छन् । यसरी यो केवल दुःखस्कन्ध (समूह) को समुदय हो ।”

१०. “जातिको निरोध भएबाट जरामरणको निरोध हुन्छ, भनेर जुन मैले भनें, भिक्षु हो ! तदनुसार जातिको निरोध भएबाट जरामरणको निरोध हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“भन्ते ! जातिको निरोध भएबाट जरामरणको निरोध हुन्छ, हामीहरूलाई पनि यस्तै लाग्छ कि जातिको निरोध भएबाट जरामरणको निरोध हुन्छ ।”

“भवको निरोधबाट जातिको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... जातिको निरोध हुन्छ ।”

“उपादानको निरोधबाट भवको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... भवको निरोध हुन्छ ।”

“तृष्णाको निरोधबाट उपादानको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... उपादानको निरोध हुन्छ ।”

“वेदनाको निरोधबाट तृष्णाको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... तृष्णाको निरोध हुन्छ ।”

“स्पर्शको निरोधबाट वेदनाको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... वेदनाको निरोध हुन्छ ।”

“षडायतनको निरोधबाट स्पर्शको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... स्पर्शको निरोध हुन्छ ।”

“नामरूपको निरोधबाट षडायतनको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... षडायतनको निरोध हुन्छ ।”

“विज्ञानको निरोधबाट नामरूपको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... नामरूपको निरोध हुन्छ ।”

“संस्कारको निरोधबाट विज्ञानको निरोध ... हुन्छ, कि हुँदैन ?” “ ... विज्ञानको निरोध हुन्छ ।”

“अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ, भनेर जो मैले भनें, भिक्षु हो ! तदनुसार अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ, कि हुँदैन ?”

“भन्ते ! अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ, हामीहरूलाई पनि यस्तै लाग्छ – अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ ।”

११. “साधु, भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि यसै भन्ने गर, म पनि यसै भन्छु – यो नभएबाट यो हुँदैन, यसबाट उत्पन्न नहुनेबित्तिकै यो (यसको समुद्भव) हुँदैन – जस्तो कि अविद्याको निरोधबाट संस्कारको निरोध हुन्छ, संस्कारको निरोधबाट विज्ञानको निरोध हुन्छ, विज्ञानको ... पूर्ववत् ... जातिको निरोध हुन्छ, जातिको निरोधबाट जरामरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास हुँदैनन् । यसरी केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी (माथि बताएको क्रमअनुसार) देखे-बुझेका तिमीहरू के अतीतको प्रारम्भिक छेउ (अर्थात् पूर्व जन्महरूको प्रारम्भ वा अन्त) तिर दौडिरहन्छौ – ‘अहो ! के हामीहरू अतीत कालमा अस्तित्वमा रहेका थियौं कि अतीत कालमा रहेका थिएनौं ?’ अतीत कालमा हामीहरू के थियौं ? अतीत कालमा हामी कस्ता थियौं ? अतीत कालमा हामीहरू के-के कारणले के-के भएका थियौं ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुभेका तिमीहरू भविष्यको छोर (पुनर्जन्महरूको अन्त) तिर दौडिरहन्छौ - ‘अहो ! के हामीहरू भविष्यमा अस्तित्वमा रहने हौं कि रहने होइनौं ? भविष्यमा हामीहरू के हुने हौं ?’ भविष्यमा हामीहरू कस्ता हुने होला । भविष्यमा हामीहरू के-के कारणले के-के हुने होला ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुभेका तिमीहरू वर्तमान समयमा यसो भनिएको, सुनिएको कुराको पछि लागेर हिडिरहन्छौ - ‘अहो ! के हामी (अस्तित्वमा) छौं ? अथवा के हामी (अस्तित्वमा) छैनौं ?’ हामी कस्ता छौं ? यो सत्त्व (प्राणी) कहाँबाट आयो ? अनि कहाँ जान्छ, होला ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुभेका तिमीहरू यसो भनेर त बस्ने होइनौ - ‘शास्ता हाम्रा गुरु हुनुहुन्छ, शास्ताको गौरव राख्नका लागि नै हामीहरू यसो भनिरहेका छौं ... ?’ ”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुभेका तिमीहरू के यसो भनिरहेका त होइनौ (सवालजवाफ गरिरहेका) श्रमणले हामीहरूलाई यसो बताउनु भएको हुनाले मात्र हामीहरूले यसो भनिरहेका हौं ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी देखे-बुभेका तिमीहरू के अर्को शास्ताको अनुयायी हुने त होइनौ ?”

“होइन, भन्ते !” यसरी देखे-बुभेका तिमीहरू नाना थरीका श्रमण ब्राह्मणहरूका व्रत, कुतूहल, मङ्गल (सम्बन्धी क्रिया) आदिलाई सार ठानेर ग्रहण (धारण, स्वीकार) गर्ने हो कि ?”

“होइन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! तिमीहरू जे भन्दैछौ, सो सबै तिमीहरूले जानेर, देखेर, आफैले अनुभव गरेर मात्र बताइरहेका छौ ?”

“हो, भन्ते !”

“साधु, भिक्षु हो ! मैले तिमीहरूलाई समयान्तर (अर्को समय) मा होइन, तत्कालै (अहिलेको अहिल्यै), यहीं प्रत्यक्ष देखिने, विज्ञहरूले आ-आफैले सिक्न योग्य - यस धर्मको नगिच पुन्याइसकेको छु । भिक्षु हो ! यो धर्म समयान्तरमा होइन, तत्कालै फलदायी हुने, परिणाम अहिलेको अहिल्यै थाहा हुने, विज्ञहरू आ-आफैले सिक्न योग्य भनेर जो मैले भनें सो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

१३. “भिक्षु हो ! तीनवटा कुरा जोरिँदा गर्भधारण हुन्छ - (१) यहाँ आमाबाबुको संयोग भए पनि आमा ऋतुमती भइन् र गन्धर्व (चेतना-प्रवाह^{१०}) उपस्थित भएन भने गर्भधारण हुँदैन । (२) आमाबाबुको संयोग भए पनि, आमा ऋतुमती भए पनि गन्धर्व उपस्थित भएन भने गर्भधारण हुँदैन । (३) आमाबाबुको संयोग पनि भयो, आमा ऋतुमती पनि भई, गन्धर्व पनि उपस्थित भयो भने गर्भधारण हुन्छ । अनि त्यो गर्भलाई आमाले ठूलो संयमका साथ आफ्नो पेटभित्र नौ दस महिना धारण गर्दछिन् । त्यसपछि, भिक्षु हो ! त्यो नवजात शिशुलाई आमाले आफ्नै रगतले पोषण गर्दछिन् । भिक्षु हो ! आर्यहरूको सिद्धान्तअनुसार आमाले दूध भनेको रगत हो । भिक्षु हो ! अनि त्यो बच्चा (कुमार) ठूलो हुँदै इन्द्रिय

परिपक्व भएपछि बल्सी, लड्डी, मोक्खचिक चिडगुलक उडाएर खेल्ने पांग्रा, पत्ताल्हक, रथ (खेलौना), धनुष (खेलौना) आदि (बालोपयोगी) खेलौनाहरू लिएर उसले खेल्छ। भिक्षु हो ! त्यो बच्चा भन्भन् ठूलो हुँदा, इन्द्रिय परिपक्व हुँदा (तिनमा) संलिप्त भईकन पञ्चकाम गुण (विषयभोग) – चक्षुविज्ञेय, इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय, कामनायुक्त रञ्जनीय रूप, श्रोतविज्ञेय ... शब्द, घ्राणविज्ञेय ... गन्ध, जिह्वाविज्ञेय ... रस, कायविज्ञेय ... स्पर्श सेवन गर्दछ।”

१४. त्यसपछि त्यो बच्चा आँखालाई प्रिय लाग्ने रूपलाई हेरेर रागयुक्त हुन्छ, अप्रिय रूपलाई हेरेर द्वेषयुक्त हुन्छ।

उसले त्यस चित्त-विमुक्तिलाई राम्ररी ठीक तवरले जान्न (पहिचान गर्न) सक्दैन, जो जानेपछि ऊसित भएका सबै अकुशल धर्म नष्ट हुन्छन् (अर्थात् उसका कुशल धर्महरू नष्ट हुँदैनन्)। यसरी उसले परस्पर आसक्ति र वैराग्यको कारणले जस्तोसुकै सुख र दुःखको वेदना अनुभव गरे तापनि उसले त्यसको अभिनन्दन गरिरहन्छ, त्यसैको प्रशंसा (अभिवादन) गरिरहन्छ, त्यसैमा डुबिरहन्छ। यसरी अभिनन्दन गर्दागर्दै, प्रशंसा गर्दागर्दै, डुब्दाडुब्दै उसमा नन्दी (तृष्णा) उत्पन्न हुन्छ। वेदनाहरूसित सम्बद्ध विषयहरूबाट जुन यो नन्दी उत्पन्न हुन्छ, त्यही भवको कारणबाट जाति, जाति (=जन्म) को कारणबाट जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायास मात्र (प्राप्त) हुन्छन्। यसरी यो (सबै प्रक्रिया) दुःखस्कन्धको समुदय मात्र हो।

उसले श्रोत (कान) लाई प्रिय लाग्ने शब्द सुनेर ... ३११

उसले घ्राण (नाक) लाई प्रिय लाग्ने गन्ध सुँघेर ...

उसले जिह्वा (जिब्रो) लाई प्रिय लाग्ने रसको स्वाद लिएर ...

उसले काय (शरीर) लाई प्रिय लाग्ने स्पष्टव्य छोएर ...

उसले मनलाई प्रिय लाग्ने धर्म जानेर ... उपायास मात्र (प्राप्त) हुन्छन्। यसरी यो केवल दुःखस्कन्धको समुदय हो।

१५. “भिक्षु हो ! यहाँ तथागत, अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध भगवान्को यस लोकमा उत्पत्ति हुन्छ। उहाँले देव-मारसहित ब्रह्मलोकलाई, श्रमण ब्राह्मणसहित प्रजालाई, देव-मनुष्यसहित लोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश दिनुहुन्छ। उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशान कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ। उहाँ अर्थयुक्त र व्यञ्जनयुक्त सबै परिपूर्ण भएको परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ। अनि त्यो धर्म गृहपति वा गृहपतिपुत्रले अथवा अरू कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ। धर्म सुनेर उसको मनमा तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ। श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचार गर्छ—‘घरमा बस्नु बाधक ठहरिन्छ। रागरूपी मल उत्पन्न हुन्छ। प्रव्रजित हुनु खुला आकाशजस्तै हो। घरमा बसेर परिपूर्ण रूपले परिशुद्ध रूपले शङ्खजस्तै सफा ब्रह्मचर्य^{३१२} (श्रेष्ठचर्या) को पालन गर्नु सजिलो काम होइन। अतः किन म केश दाही क्षौर गरी घरबाट निस्की अनगारिक भई प्रव्रजित न्हुँऊँ ?’ अनि पछि गएर ऊ थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिलाई छाडी थोरै वा धेरै ज्ञाति परिवारहरूलाई त्यागी केश दाही क्षौर गरी काषायवस्त्र धारण गरी घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ।”

३११ यहाँ माथि ‘आँखालाई प्रिय लाग्ने रूपलाई हेरेर ...’ भनेर लेखिएजस्तै मिलाएर पढ्नु होला।

३१२ ‘ब्रह्मचर्य’ का विविध अर्थहरू पालि साहित्यमा पाइन्छ। हेर्नुहोस् पृ. ७९ को पादटिप्पणी

१६. "यसरी प्रव्रजित (साधक भिक्षु) भएर भिक्षुहरूको शिक्षा-सदाचार ग्रहण गरेर, (१) प्राणी-हिंसालाई त्यागी प्राणी-हिंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित शस्त्ररहित लज्जालु, दयालु तथा सबै प्राणीहरूप्रति हितानुकम्पी भई बस्छ । (२) चौरकर्म (अदिन्नादान, अदत्तादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ । दिएको वस्तु मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको वस्तु मात्रको प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ । यसरी ऊ परिशुद्ध भएर बस्छ । अब्रह्मचर्यलाई त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ - मैथुनधर्म, ग्रामधर्मबाट टाढा रही मैथुनधर्मबाट विरत भई बस्छ । (४) मृषावादलाई त्यागी मृषावादबाट विरत भई बस्छ । सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकमा भूटो नबोल्ने भई बस्छ । (५) चुक्ली (पैशुन्य) बोलीलाई छाडी, चुक्ली बोलीबाट विरत रहन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्न जाँदैन-यिनीहरूलाई भेद गराउन (फूट पार्न) को निमित्त, उताको कुरा सुनी यता भन्न आउँदैन-उनीहरूलाई भेद गराउनको निमित्त, बरु भेदभिन्न भएका लाई मिलाउने र मेलमिलाप भएकालाई प्रोत्साहित पार्ने हुन्छ, अनि मेलमिलापमा आनन्दित, मेलमिलापमा रत, मेलमिलापमा खुसी मान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ । (६) परुषवाचा (चित्त दुख्ने वचन) त्यागी, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ । जुन वाचा निर्दोषपूर्ण हुन्छ-सुन्दा आनन्द आउने, स्नेहमयी, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न, सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने-यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ । (७) सम्प्रलाप (निरर्थक कुरा) लाई त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ । कालवादी, भूतवादी, अर्थवादी, धर्मवादी, विनयवादी, निधानवती-वाचा बोल्ने हुन्छ । त्यो पनि उचित समयमा कारण देखाई, अन्त देखाई, अर्थयुक्त कुरा गर्दछ ।

१७. "ऊ (८) बीउहरू र बिरुवाहरू नष्ट गर्ने कुराबाट अलग रहन्छ । (९) एक छाक खाने हुन्छ । रात पुर्नुभन्दा पहिले अगिबाटै विकाल भोजनबाट अलग रहन्छ । (१०) नाच-गान-बाजा तथा अन्य प्रदर्शनी हेर्नबाट पनि अलग रहन्छ । (११) माला-सुगन्ध-लेपन-धारण (अलङ्कार लगाउने), मण्डन (शृङ्गार गर्ने), विभूषणादिबाट पनि अलग रहन्छ । (१२) उच्चासन, महासनबाट अलग रहन्छ । (१३) सुन (जत रूप), चाँदी (रजत=मुद्रा) ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१४) काँचो धान्यवर्ग ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१५) काँचो मासु ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१६) स्त्री, कुमारिका ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१७) दास, दासी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१८) भेडा, बाखा ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (१९) कुखुरा, सुँगुर ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (२०) हाती, गाई, घोडा, घोडी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (२१) खेत ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । (२२) दौत्य कामहरूबाट अलग रहन्छ । (२३) क्रय-विक्रयबाट अलग रहन्छ । (२४) तुलाकूट (तराजुमा छल्ने), कंसकूट (सुन भनी छल्ने), मानकूट (माना पाथीमा छल्ने) बाट अलग रहन्छ । (२५) घूस लिने, वञ्चना गर्ने, ठग्ने (निकति) तथा कुटिलताबाट अलग रहन्छ । (२६) छेदन (हातखुट्टा काट्ने), वध (मार्ने, पिट्ने), बन्धन (बाँध्ने), हमला गर्ने, लुट्ने, डकैती गर्ने र साहसिला काम (बलात्कार आदि काम) बाट अलग रहन्छ ।

१८. "भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरिको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ । जहाँ-जहाँ ऊ जान्छ, पात्र र चीवर साथमा लिएर जान्छ । भिक्षु हो ! जस्तै - पक्षीहरू जहाँ-जहाँ जान्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ आफ्नो पक्षभार (पखेटा) लिएर उड्छन् । भिक्षु हो ! यस्तै गरी भिक्षु पनि शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरबाट सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरिको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ र जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर साथै लिएर हिँड्छ ।"

१९. "भिक्षु हो ! (१) यहाँ चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही हुँदैन (आकारप्रकारलाई आसक्त चित्तले हेर्दैन), न व्यञ्जनग्राही हुन्छ, (अङ्ग-प्रत्यङ्गको हाउभाउलाई आसक्त चित्तले हेर्दैन), बरु चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या (लोभ) दौर्मनस्य पापक अकुशल धर्महरू (चित्तहरू) उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणको निमित्त प्रयत्न गर्छ, चक्षुरिन्द्रियको रक्षा गर्छ र चक्षुरिन्द्रियमा संयम गरी बस्छ । (२) श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) ... (३) घ्राणले गन्ध सुँध्दा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्)

..... (४) जिह्वाले रसास्वाद लिंदा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) (५) कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुँदैन, ... (पूर्ववत्) (६) मनले मनको विषय (धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । बरु मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या, दौर्मस्य, पापक अकुशल धर्महरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणका लागि प्रयत्न गर्छ, मनेन्द्रियको रक्षा गर्छ र मनेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ । यस्ता आर्य इन्द्रिय संवरले युक्त भई उसले आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।”

“भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जाँदा वा आउँदा सचेत भई होस राखेर हिंड्छ । अगाडि वा पछाडि यताउता हेर्दा सचेत भई होस राखेर हेर्छ । हात-खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेत भई होस राखेर चलाउँछ । सङ्घाटि र पात्र-चीवर धारण गर्दा सचेत भई होस राखेर लगाउँछ । खाँदा वा पिउँदा अथवा चाटेर खाँदा सचेत भई होस राखेर खान्छ । दिसा-पिसाब गर्दा सचेत भई होस राखेर दिसा-पिसाब गर्छ । हिंड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, बिउँफुदा, कुरा गर्दा र चुप लागेर बस्दा सचेत भई होस राखेर (सम्पजानकारी भई) बस्छ ।”

२०. “ऊ यी आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई ... , आर्य इन्द्रिय संवरले युक्त भई ... , आर्य स्मृतिसम्प्रजन्यताले मुक्त भई एकान्त आसनमा बस्छ, अथवा ऊ जङ्गलमा, रूखमुनि, पर्वत, कन्दरा (पानीको झरना भएको ठाउँ), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ र पराले छाप्रोमा बस्छ । ऊ भिक्षाटनबाट फर्केर भोजन पछि पलेटी मारी, शरीरलाई सोफो पारी मुखअगाडि स्मृति राखेर^{३१३} बस्छ । उसले (१) पञ्चोपादानस्कन्ध माथि (लोके) को अभिध्यालाई हटाई अनभिध्याले युक्त भई बस्छ र अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध पाछ । (२) व्यापाद प्रदोषलाई हटाई अव्यापाद चित्त लिएर सबै प्राणीहरूप्रति हितकामी भई बस्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्तलाई परिशुद्ध पाछ । (३) धीनमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक अल्सी (जुम्स्याई) लाई हटाई धीनमिद्धलाई परै राखेर बस्छ र आलोकसंजी^{३१४} भई तथा स्मृति सम्प्रजन्य भई अल्सीबाट चित्त परिशुद्ध पाछ । (४) उद्धचक्कुक्कुच्च (अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरता र अशान्ति) लाई हटाई शारीरिक र मानसिक स्थिरता र शान्तिलाई बढाई बस्छ र अभ्यन्तरमा परम शान्त पारी शारीरिक तथा मानसिक अस्थिरता र अशान्तिबाट चित्तलाई परिशुद्ध पाछ । (५) विचिकित्सा^{३१५} (अर्थात् शङ्का, सन्देह) लाई हटाई निस्सन्देही भई बस्छ र कुशल धर्ममा निश्चिन्त (अकथं कथी) भई शङ्काबाट चित्तमा परिशुद्ध तुल्याउँछ ।

२१. (त्यस) भिक्षुले यी पञ्चनीवरणलाई त्याग गरेर चित्तको उपक्लेश (चित्तको मल) लाई दुर्बल पारेर, तिनलाई प्रभावहीन पार्न अनेक प्रकारको अकुशलताबाट अलग भई वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः (ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी वितर्क विचाररहित विवेकजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी उपेक्षित भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ, जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । ऊ त्यस प्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु सुखलाई

३१३ श्वास-प्रश्वासमा होस राखेर बस्नु ।

३१४ उज्यालोपन देखिने एक प्रकारको ध्यान ।

३१५ यो विचिकित्सा भनेको आठ प्रकारको हुन्छ । जस्तै - (१) शास्ताकाप्रति सन्देह गर्छ, (२) धर्मप्रति सन्देह गर्छ, (३) सङ्घप्रति सन्देह गर्छ, (४) शिक्षाप्रति सन्देह गर्छ, (५) पूर्वान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (६) अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (७) पूर्वान्त-अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ र (८) यो-यो कारणले प्रतीत्यसमुत्पाद हुन्छ भन्ने कुराप्रति सन्देह गर्छ ।

पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी पहिले नै सौमनस्य (मानसिक सुख) र दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) को अन्त गरी सुखदुःख नभएको स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।

२२. "त्यसपछि ती (साधक) भिक्षु आँखाले आफूलाई मन पर्ने रूपलाई हेरे पनि रागयुक्त हुँदैन, मन नपरेको रूप हेरे पनि द्वेषयुक्त हुँदैन । ऊ शरीर र स्मृति व्यवस्थित गरी अप्रमाण चित्तद्वारा साधनामा लाग्छ । उसले ती चित्त-विमुक्ति र प्रज्ञा-विमुक्तिलाई राग्रही सही तरिकाले बुझ्न सक्नेछ, जसबाट उसमा रहेको सबै अकुशल धर्मको ह्रास हुन्छ । यसरी ऊ राग (आसक्ति) र द्वेषरहित हुँदै सुखमय, दुःखमय, न सुखमय, न दुःखमय जस्तो सुकै वेदनाको अनुभव गरे तापनि उसले त्यस (अनुभव, वेदना) को अभिनन्दन गर्दैन, त्यसको प्रशंसा गर्दैन, त्यसमा डुबिरहने इच्छा गर्दैन । यसरी अभिनन्दन नगरीकन, प्रशंसा नगरीकन, त्यसमा डुब्ने इच्छा नराखीकन बस्ने हुनाले उसमा नन्दी (तृष्णा) उत्पन्न हुँदैन (त्यसको निरोध हुन्छ) । नन्दीको निरोध हुनेबित्तिकै उपादानको निरोध हुन्छ । उपादानको निरोध हुनेबित्तिकै भवको निरोध हुन्छ । भवको निरोध हुनेबित्तिकै जाति (जन्म) को निरोध हुन्छ । जातिको निरोध हुनेबित्तिकै जन्म, जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायासको निरोध हुन्छ । यसरी यो केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुनेछ ।"

"ती (साधक भिक्षु) ले श्रोतले मन परेको शब्द सुनेर ... पूर्ववत् ... "

ती (साधक भिक्षु) ले घ्राणले मन परेको गन्ध सुँधेर ... पूर्ववत् ...

ती (साधक भिक्षु) ले जिह्वाले मन परेको रस स्वाद लिएर ... पूर्ववत् ...

ती (साधक भिक्षु) ले कायले मन परेको स्पष्ट छोएर ... पूर्ववत् ...

ती (साधक भिक्षु) ले मनले मन परेको धर्म जानेर ... पूर्ववत् ... उपायासको निरोध हुन्छ । यसरी यो केवल दुःखस्कन्धको निरोध हुनेछ ।

२३. "भिक्षु हो ! मैले संक्षेपमा सुनाएको यो तृष्णा-संक्षय-विमुक्ति (तृष्णाको ह्रास गरेर हुने विमुक्ति) लाई धारण गर । केवट्टपुत्त साति भिक्षु तृष्णाको महाजालमा फंसिरहेको छ भन्ने जान ।"

२४. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणको अभिनन्दन गरे ।

महातण्हासङ्गय-सुत्त समाप्त ।

३९. महाअस्सपुर-सुत्त

(महाअश्वपुरसूत्र)

१. कस्तो भिक्षु श्रमण हुँदैन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् अङ्गदेशमा अङ्गवासीहरूको निगम - अश्वपुरमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! मानिसहरूले तिमीहरूलाई ‘श्रमण’, ‘श्रमण’ भन्ने गर्छन् । कसैले तिमीहरूसँग सोधेमा तिमीहरू पनि ‘हामीहरू श्रमण हौं’ भनेर जवाफ दिन्छौ । तिमीहरूको यस्तो संज्ञा भएकोले, तिमीहरूको यस्तो प्रतिज्ञा भएकोले तिमीहरूले यो कुरो सिक्नुपर्दछ - ‘श्रमण बनाउने जुन श्रमणकारक धर्म छ, त्यसलाई धर्म हो, ब्राह्मण बनाउने जुन ब्राह्मणकारक धर्म हो, तिनलाई धारण गरी हामीहरू ठीक तवरले लोक व्यवहार गरौं । यसरी हाम्रो यो श्रमण भन्ने नाउँ सार्थक हुन्छ, उसमा हाम्रो प्रतिज्ञा पूरा हुन्छ । अनि गृहस्थहरूबाट प्रदान गरिएका चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, रोगावस्थामा उपभोग हुने औषधिआदि जुन उपकार उचीहरूले हाम्रा निमित्त गरेका छन्, पनि महाफलदायक हुनेछन्, महाआनिशंसदायक हुनेछन् । हाम्रो यो प्रब्रज्या निष्फल हुँदैन, अचूक, फलदायी हुनेछ । भिक्षु हो ! तिमीहरूले यसरी सिक्नुपर्दछ ।’

(१) लाज र सङ्कोच

२. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्म श्रमणकारक र ब्राह्मणकारक हुन्छ ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ कि ‘हामीहरू लज्जालु र सङ्कोची (ओत्तप्य=पापदेखि डराउने) बनौं ।’ भिक्षु हो ! तिमीहरू सायद यो सोचौला - ‘हामीहरू लज्जा र सङ्कोच मान्छौं, यति भए पुग्छ, यसभन्दा बढी चाहिँदैन । हामीहरू श्रमणकारक धर्म प्राप्त गरौंला । सोभन्दा बढी अरू कुनै वस्तु पनि हामीले प्राप्त गर्नु छैन ।’ - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(२) परिशुद्ध काय-समाचार

३. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) अरु के हो ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले यसरी सिक्नुपर्छ - ‘हाम्रो कायिक आचार परिशुद्ध हुनुपर्छ, खुला उदाङ्ग हुनुपर्छ, प्वाल (=दोष) नपरेको हुनुपर्छ, ढाकछोप गर्नु नपर्ने हुनुपर्छ । त्यो कायिक आचार शुद्ध भएपछि पनि न हामीहरू अभिमान गर्छौं न त अरूलाई अधम ठान्दछौं ।’ भिक्षु हो ! सायद तिमीहरूमा यसो भावना उत्पन्न हुन सक्छ, - ‘हामीहरू लज्जा र सङ्कोच मान्ने हौं, हाम्रो कायिक आचार परिशुद्ध छ - यति भए पुग्छ, यसभन्दा बढी

चाहिनन् । हामीहरूले श्रमणकारक धर्म प्राप्त गरिसकेका छौं । हाम्रा लागि अब गर्नुपर्ने अरू केही छैन ।
- यसो भनेर यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(३) परिशुद्ध वची-समाचार

४. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) अरू के हो ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले सिक्नुपर्दछ - ‘हाम्रो वची आचार परिशुद्ध हुनुपर्दछ, निश्छल हुनुपर्दछ, धोकाबाज हुनु हुँदैन ।’ त्यो वची आचार शुद्ध भएपछि पनि हामीहरू न त अभिमान गर्छौं न त अरूलाई अधम ठान्दछौं । भिक्षु हो ! सायद तिमीहरूमा यसो भावना उत्पन्न हुन सक्छ, - ‘हामीहरू लज्जा र सङ्कोच मान्ने हौं, हाम्रा कायिक आचार र वची (=वाचिक) आचार परिशुद्ध छन् - हामीहरूलाई यति भए पुग्छ, यसभन्दा बढी केही चाहिनन् ... ।’ - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(४) परिशुद्ध मनो-समाचार

५. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) अरू के हो ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा सिक्नुपर्दछ - ‘हाम्रो मनो आचार (मानसिक चिन्तन) परिशुद्ध हुनुपर्दछ, स्पष्ट हुनुपर्दछ, निष्कलङ्क हुनुपर्दछ र निर्दोष हुनुपर्दछ ।’ त्यो मनो आचार शुद्ध भएपछि पनि हामीहरू न त अभिमान गर्छौं न अरूलाई अधम ठान्दछौं । भिक्षु हो ! सायद तिमीहरूको यसो भावना हुन सक्छ, - ‘हामीहरू लज्जा र सङ्कोच मान्ने हौं, हाम्रा कायिक आचार, वची आचार तथा मनो आचार परिशुद्ध छन् - हामीहरूलाई यति भए पुग्छ ... ।’ - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(५) परिशुद्ध आजीविका

६. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) अरू के हो ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा सिक्नुपर्दछ - ‘हाम्रो आजीविका परिशुद्ध हुनुपर्दछ, निर्दोष हुनुपर्दछ, निष्कलङ्क हुनुपर्दछ, जो हाम्रो श्रमणभावमा वृद्धि गर्न सहायक होस् । ... हामीहरू लज्जा र सङ्कोच मान्ने हौं, हाम्रा कायिक आचार, वची आचार, मनो आचार र आजीविका परिशुद्ध छन् - यति भए पुग्छ ... - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(६) इन्द्रिय संयम

७. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) अरू के हो ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा सिक्नुपर्दछ - ‘हामीहरूले इन्द्रिय संयम गरौला । (१) चक्षुले रूप हेरी निमित्त ग्रहण गर्नेछैनौं, न अनुव्यञ्जन नै ग्रहण गर्नेछौं । बरु चक्षु-इन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन लोभ (अभिध्या), दौर्मनस्य, पापक अकृशल धर्म उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणको निमित्त प्रयत्न गर्नेछौं, चक्षु-इन्द्रियको रक्षा गर्नेछौं र चक्षु-इन्द्रिय संयम गर्ने प्रयास गरिरहने छौं । (२) श्रोतले शब्द सुनी निमित्त ग्रहण गर्ने छैनौं ... (पूर्ववत्) (३) घ्राणले गन्ध सुँधेर निमित्त ग्रहण गर्ने छैनौं ... (४) जिह्वाले रसको स्वाद लिई निमित्त ग्रहण गर्ने छैनौं ... (५) कायले स्पर्श गरी निमित्त ग्रहण गर्ने छैनौं ... । हामीहरू लज्जालु र सङ्कोची हौं ... (पूर्ववत्) ... इन्द्रियहरूमा पनि संयमी हौं । यति भए पुग्छ ... - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(७) भोजनको मात्राको ज्ञान

८. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) के हो ? अरू भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा सिक्नुपर्दछ - ‘हामीहरू भोजनसम्बन्धी मात्राको ज्ञान राखेर (मात्र) खानेछौं । मात्राको पूरा विचार गरेर मात्र भिक्षान्नको सेवन गर्नेछौं । हामीहरू भोजन गर्नु भनेको खेल (=क्रीडा) को निमित्त होइन, अहङ्कार (मद) को निमित्त होइन, सिँगार (मण्डन) को निमित्त होइन, शोभा बढाउन (विभूषण) को निमित्त होइन, केवल शरीर स्वस्थको निमित्त, हिंसादेखि पर रहनको निमित्त, ब्रह्मचर्यपालन गर्नको निमित्त, पुराना वेदनालाई मासेर नयाँ वेदना उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त, शारीरिक सञ्चालन ठीक तवरले होस् र हामी सजिलैसँग विहार गर्न सकौं भन्ने विचार राखेर खानेछौं । हामीहरू लज्जालु र सङ्कोची हौं ... (पूर्ववत्) ... भोजनको मात्रा थाहा पाएका छौं, यति भए पुग्छ ।’ - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(८) जागरण तत्परता

९. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) अरू के हो ? भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा सिक्नुपर्दछ - ‘हामीहरू जाग्रत रहनमा तत्पर रहने छौं । हामीहरू दिनभर चक्रमण गरे पनि, उठे पनि, बसे पनि आवरणीय धर्मप्रति चित्त परिशुद्ध राख्नेछौं । रातको प्रथम याममा पनि चक्रमण गरे पनि, बसे पनि आवरणीय धर्मप्रति चित्त परिशुद्ध राख्नेछौं । रातको मध्यम याममा हामीहरू सिंहशैथ्या (एउटा खुट्टामाथि अर्को खुट्टा राखी दाहिने कोटो परेको अवस्था) मा लेटेर, स्मृति स्थिर (सम्प्रजान) राखेर, उत्थान-संज्ञा-मनसिकार गरेर बिताउने छौं । रातको अन्तिम याममा हामीहरू खाटबाट उठेर आवरणीय धर्मप्रति चित्तको परिशोधन गरी चक्रमण गर्नेछौं वा आसनमा बस्नेछौं । ... हामीहरू लज्जालु र सङ्कोची हौं ... (पूर्ववत्) ... जाग्रत रहनमा तत्पर हुनेछौं, यति भए पुग्छ ।’ - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(९) स्मृति सम्प्रजन्य

१०. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त गर्नुपर्ने (कर्तव्य) के हो ? अरू भिक्षु हो ! तिमीहरूले यो कुरा सिक्नुपर्दछ - ‘हामीहरू स्मृति र सम्प्रजन्यले युक्त भएर रहने छौं । जाँदा वा आउँदा सचेत हुनेछौं भनेर होस (स्मृति सम्प्रजन्य) राख्नेछौं । अगाडि वा पछाडि यताउता हेर्दा होस राख्नेछौं । हात-खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेत भई होस राखी चलाउने छौं । सङ्घाटी र पात्र-चीवर धारण गर्दा सचेत भई होस राखी चलाउने छौं । खाँदा वा पिउँदा अथवा चाटेर खाँदा सचेत भई होस राखी चलाउने छौं । दिसापिसाब गर्दा सचेत भई होस राखी चलाउने छौं । हिड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, बिउँफुदा, कुरा गर्दा र चुप लागेर बस्दा सचेत भई सचेत भई होस राखी चलाउने छौं । ... हामीहरू लज्जालु र सङ्कोची हौं ... स्मृति र सम्प्रजन्यले युक्त भएका हौं ... यति भए पुग्छ ।’ - यत्तिमै सन्तोष नगर ।”

(१०) नीवरणको प्रहाण

११. “भिक्षु हो ! तिमीहरूले आफ्ना निमित्त अझ अरू गर्नुपर्ने (कर्तव्य) के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जङ्गलमा, रूखमुनि, पर्वत, कन्दरा (पानीको झरना भएको ठाउँ), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको

बाटो, खुला ठाउँ र पराले छाप्रोमा बस्छ । ऊ भिक्षाटनबाट फर्केर भोजनपछि पलेटी मारी शरीर सीधा पारी मुखअगाडि स्मृति राखेर^{३१६} बस्छ ।

“ऊ (१) पञ्चोपादानस्कन्ध माथि (लोके) को अभिध्यालाई हटाई अनभिध्याले युक्त भई बस्छ र अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध पाछ्छ । (२) व्यापाद प्रदोषलाई हटाई अव्यापाद चित्त लिएर सबै प्राणीहरूप्रति हितकामी भई बस्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पाछ्छ । (३) धीनमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक अल्सीलाई हटाई धीनमिद्धलाई परै राखेर बस्छ र आलोकसंज्ञी^{३१७} भई तथा स्मृति सम्प्रजन्य भई अल्सीबाट चित्त परिशुद्ध पाछ्छ । (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिर र अशान्ति) लाई हटाई शारीरिक र मानसिक स्थिरता र शान्तिलाई बढाई बस्छ र अभ्यन्तरमा परम शान्त पारी शारीरिक तथा मानसिक अस्थिरता र अशान्तिबाट चित्तलाई परिशुद्ध पाछ्छ । (५) विचिकित्सा^{३१८} (अर्थात् शङ्का सन्देह) लाई हटाई निस्सन्देही भई बस्छ र कुशल धर्ममा निश्चिन्त भई (अकथंकथी) शङ्काबाट चित्तलाई परिशुद्ध पाछ्छ ।

१२. “भिक्षु हो ! जस्तै कुनै पुरुषले ऋण लिएर काम चलाउँछ । उसको त्यो काम सफल हुन्छ । जो त्यो उसको पुरानो ऋण थियो, त्यसलाई उसले चुक्ता गरिदिन्छ र दार भरणार्थ ऊसँग (धन) पनि बचेको हुन्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ – ‘अधि मैले ऋण लिएर काम चलाएँ । मेरो सो काम सफल भयो । जो मेरो पुरानो ऋण थियो, सो पनि मैले तिरिसकेँ । दार भरणार्थ मसँग (धन) पनि जोगिएको छ ।’ यसबाट उसलाई प्रमोद र सौमनस्य प्राप्त हुन्छ ।

१३. “भिक्षु हो ! जस्तै कुनै पुरुष रोगी वा अतिरोगी भई दुःखी हुन्छ । खाना रुचाउँदैन । शरीरमा बल रहँदैन । पछि गएर ऊ सो रोगबाट मुक्त हुन्छ । खाना रुचाउँछ । शरीरमा बल आउँछ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ – ‘अधि म रोगी वा अतिरोगी भई दुःखी थिएँ । खाना रुचँदैनथियो । मेरो शरीरमा बल थिएन । अब म सो रोगबाट मुक्त छु । खाना पनि रुचाउँछु । मेरो शरीरमा बल पनि छ ।’ यसबाट उसलाई प्रमोद र सौमनस्य हुन्छ ।

१४. “भिक्षु हो ! जस्तै कुनै पुरुष भयालखानामा थुनिन्छ । पछि ऊ त्यो भयालखानाबाट सकुशल र कुनै भयबेगर मुक्त हुन्छ । उसको कुनै धनको हानि हुँदैन । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ – ‘अधि म भयालखानामा थुनिएको थिएँ । अब म सो भयालखानाबाट सकुशल तथा भयबेगर मुक्त भएँ । मेरो कुनै धनको हानि भएको छैन ।’ यसबाट उसलाई प्रमोद र सौमनस्य प्राप्त हुन्छ ।

१५. “भिक्षु हो ! जस्तै कुनै पुरुष आफ्नो अधीनमा रहन नपाई पराधीन भई जहाँ चाह्यो त्यहाँ जान नसक्ने दास हुन्छ । पछि गएर सो पुरुष आफ्नो अधीनमा बस्ने भई पराधीन न भई स्वतन्त्र रूपले जहाँ चाह्यो त्यहाँ जान सक्ने भई त्यो दासत्वबाट मुक्त हुन्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ – ‘अधि म आफ्नै अधीनमा रहन नपाई पराधीन भई जहाँ चाह्यो त्यहाँ जान नसक्ने दास भएको थिएँ । अब म आफ्नो अधीनमा रही अपराधीन भई स्वतन्त्ररूपले जहाँ चाह्यो त्यहाँ जान सक्ने भई त्यो दासत्वबाट मुक्त भएँ ।’ यसबाट उसलाई प्रमोद र सौमनस्य प्राप्त हुन्छ ।”

३१६ श्वास-प्रश्वासमा होस राखेर बस्नु ।

३१७ उज्यालोपन देखिने एक प्रकारको ध्यान ।

३१८ यो विचिकित्सा भन्नेको आठ प्रकारको हुन्छ । जस्तै – (१) शास्ताकाप्रति सन्देह गर्छ, (२) धर्मप्रति सन्देह गर्छ, (३) सङ्घप्रति सन्देह गर्छ, (४) शिक्षाप्रति सन्देह गर्छ, (५) पूर्वान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (६) अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (७) पूर्वान्त-अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ र (८) यो-यो कारणले प्रतीत्यसमुत्पाद हुन्छ भन्ने कुराप्रति सन्देह गर्छ ।

१६. “भिक्षु हो ! जस्तै कुनै धनी महाभोगी पुरुष भयसहित दुर्भिक्ष कान्तार बाटोमा लागेको हुन्छ । पछि उसले त्यो कान्तार बाटोलाई सकुशल पार गर्छ । भयरहित सुरक्षित गाउँको अन्तमा पुग्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ—‘अधि म धनी महाभोगी पुरुष भएर पनि भयसहित दुर्भिक्ष भएको कान्तारको बाटोमा लागेको थिएँ । अब म सो कान्तार बाटोलाई सकुशल पार गरी भयरहित सुरक्षित गाउँको अन्तमा आइपुगें ।’ यसबाट उसलाई प्रमोद र सौमनस्य प्राप्त हुन्छ ।”

१७. “भिक्षु हो ! यसै गरी भिक्षुले ऋणजस्ता, रोगजस्ता, भयालखानाजस्ता, दासत्वजस्ता र कान्तारको बाटोजस्ता भएका यी पञ्चनीवरणहरू आफूबाट मुक्त नभएको देख्दछ । भिक्षु हो ! जस्तै अऋणभैँ, आरोग्यभैँ, भयालखानाबाट मुक्तभैँ र सुरक्षित भूमिभैँ यी पञ्चनीवरणहरू आफूबाट मुक्त भएको उसले आफूमा देख्दछ । यी पञ्चनीवरणहरू प्रहीण भएको कुरा आफूमा देख्दा उसमा प्रमोद उत्पन्न हुन्छ । प्रमुदित हुँदा प्रीति उत्पन्न हुन्छ । प्रीतिचित्त भएको शरीर शान्त हुन्छ । शान्त भएको कायले सुखानुभव गर्छ । सुखी भएको चित्त समाधिस्थ हुन्छ ।”

(११) ध्यान लाभ

१८. “अनि ऊ कामविषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः (ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले विवेकजः प्रीतिसुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन । जस्तै, कुनै दक्ष नहापक (नुहाइदिने) ले वा उसको अन्तेवासीले स्नानीय चूर्णलाई काँसको थालमा राखी अलिअलि पानी हाल्दै भिजाउँदै मुछ्दै डल्लो पाछ । अनि त्यो स्नानीय चूर्णको डल्लो स्नेहित भएपछि भित्र-बाहिर जम्मै भिजिसकेपछि बगेर जान्छ । भिक्षु हो ! त्यस्तै, भिक्षुले विवेकजः प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग ध्यानजः प्रीतिसुखले नछोएको हुँदैन ।

१९. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी वितर्क विचाररहित विवेकजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले विवेकजः प्रीतिसुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्पर्श गर्दछ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन । जस्तै—भनौं कि यहाँ माभ्रमा मूल भएको एउटा गम्भीर जलाशय छ । त्यो जलाशयको पूर्वपट्टि पानीको मूल छैन । पश्चिमपट्टि पनि ... उत्तरपट्टि पनि ... दक्षिणपट्टि पनि पानीको मूल छैन । समय-समयमा वर्षा हुँदैन । अनि त्यही गम्भीर जलाशयको माभ्रबाट फुटेर आएको शीतल पानीको धारले सोही जलाशयलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्नेहित पाछ । अनि त्यस जलाशयको कुनै पनि भाग शीतल पानीले नछोएको हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यस्तै, भिक्षुले विवेकजः प्रीतिसुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, उसको शरीरको कुनै पनि भाग विवेकजः प्रीतिसुखले नछोएको हुँदैन ।

२०. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी उपेक्षित भई स्मृतिसम्प्रजन्य भई शरीरद्वारा सुखानुभव गरी बस्छ, जसलाई आर्यहरू ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । ऊ त्यस प्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्पर्श गर्दछ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुँदैन । जस्तै उत्पल समुदाय, पद्म समुदाय, पुण्डरीक समुदाय अथवा केही उत्पल, पद्म, पुण्डरीकहरू, जो पानीमा उत्पन्न भई पानीमै बढी पानीबाट माथि नआई पानीको भित्री भागमा डुबेका हुन्छन् — तिनीहरूको टुप्पा पनि डाँठ पनि

शीतल पानीले छोएको हुन्छ, ... सर्वत्र स्पर्शित हुन्छ । अनि त्यस उत्पल ... पुण्डरिकको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्श नगरेको हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यस्तै, भिक्षुले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ... सर्वत्र स्पर्श गर्छ । उसको शरीरको जुनसुकै भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुँदैन ।

२१. "भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी पहिले नै सौमनस्य (मानसिक सुख) र दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) को अन्त गरी सुखदुःख नभएको स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ऊ यही शरीरमा परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्श नगरेको हुँदैन । जस्तै - कुनै पुरुष शिरदेखि लिएर आफ्नो सम्पूर्ण शरीर सेतो कपडाले ढाकेर बस्छ भने उसको शरीरको कुनै पनि भाग सेतो कपडाले नढाकिएको हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यस्तै, भिक्षु यही शरीरमा परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्श नगरेको हुँदैन ।

(१२) पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञान

२२. "यसरी समाहित चित्त भएपछि ... निश्चलतामा पुगेपछि उसले पूर्वानुस्मृतिज्ञानको निमित्त चित्त अधि बढाउँछ । चित्त निहुराउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, सय हजार जन्मको कुरा । अनेक संवर्तकल्प (प्रलय) का कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (सृष्टि) का कुराहरू अनेक संवर्त-विवर्त कल्पहरूमा-फलानो ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ यस्तो गोत्र यस्तो वर्ण यस्तो आहार यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई फलानो स्थानमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ ।' यसरी आकारसहित र उद्देश्यसहित (नाम र गोत्रसहित) अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्दछ ।

"भिक्षु हो ! जस्तै कुनै पुरुष आफ्नो गाउँबाट अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट फेरि अर्को गाउँमा जान्छ र त्यस गाउँबाट ऊ फेरि आफ्नै गाउँमा फर्की आउँछ । अनि उसले यस्तो अनुस्मरण गर्छ - 'म आफ्नो गाउँबाट फलानो गाउँमा गएँ त्यहाँ यसरी उभिँँँँ यसरी बसेँँँ यस्तो कुरा गरेँँ यसरी चुप लागेँँ । त्यहाँबाट म फलानो गाउँमा गएँँ त्यहाँ पनि यसरी उभिएको थिएँँ । यसरी बसेको थिएँँ यस्तो कुरा गरेको थिएँँ यसरी चुप लागेको थिएँँ । त्यहाँबाट फेरि म आफ्नै गाउँमा फर्की आएँँ ।' महाराज ! त्यसै गरी भिक्षुले यसरी समाहित चित्त भएपछि ... उसले पूर्वानुस्मृतिज्ञानको निमित्त चित्त अधि बढाउँछ । चित्त भुकाउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्मको कुरा ... पूर्ववत् ... । यसरी आकारसहित र उद्देश्यसहित अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्दछ ।

(१३) सत्त्वहरूको च्युति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञान

२३. "यसरी समाहित चित्त भएपछि ... निश्चलतामा पुगेपछि उसले सत्त्वहरूको च्युति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञानको निमित्त चित्त अधि बढाउँछ, चित्त भुकाउँछ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुवर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ - 'यी सत्त्वहरू कायदुश्चरित्रले

युक्त भई, वाक्दुश्चरित्रले युक्त भई, मनःदुश्चरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू कायसुचरित्रले युक्त भई, वाक्सुचरित्रले युक्त भई, मनःसुचरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए । यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ । भिक्षु हो ! जस्तै चौबाटोका बीचमा भएको घरमा आँखा देख्ने कुनै पुरुष उभिइरहँदा मानिसहरू घरभित्र पसेका, निस्केका, सडकको बाटोमा यताउता हिंडिरहेका र चौबाटोका बीचमा बसिरहेका देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ - 'यी मानिसहरू घरभित्र पस्छन् । निस्कन्छन्, सडकको बाटोमा यताउता हिंडिरहन्छन् र चौबाटोका बीचमा बस्छन् ।' भिक्षु हो ! त्यसै गरी भिक्षुले यसरी समाहित चित्त भएपछि ... पूर्ववत् ... आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ ।"

(१४) आस्रवक्षयज्ञान

२४. "यसरी समाहित चित्त भएपछि परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि मृदु तथा कर्मण्य भएपछि र निश्चलतामा पुगेपछि उसले आस्रवहरूको क्षय हुने ज्ञानको निमित्त चित्त अधि बढाउँछ, चित्त भुकाउँछ । अनि उसले 'यो दुःख हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यो दुःखसमुदय हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यो दुःखनिरोध हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यो दुःखनिरोध हुने मार्ग हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यी आस्रवहरू हुन्' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यो आस्रव समुदय हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यो आस्रव निरोध हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । 'यो आस्रव निरोध हुने मार्ग हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । यसरी देखेपछि र अबबोध भएपछि, उसको चित्त कामास्रवबाट, भवास्रवबाट र अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । 'जाति (जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें अब उप्रान्त यहाँ आउनुपर्ने हेतु छैन' भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । जस्तै पहाडले घेरिएको स्वच्छ, प्रसन्न तथा निर्मल जलाशय हुन्छ, त्यहाँ कुनै आँखा देख्ने पुरुष जलाशयको किनारमा बसी उसले पानीमा सिपी, शङ्ख, कङ्कड काठ परन्तु माछाहरूको समूहलाई यताउता डुलिरहेका र बसिरहेका देख्छ । अनि उसको मनमा यस्तो लाग्छ - 'यो जलाशय स्वच्छ, प्रसन्न तथा निर्मल छ । यहाँ सिपी, शङ्ख, कङ्कड, काठ र माछाहरूको समूह यताउता डुलिरहेका छन्, बसिरहेका छन् ।' भिक्षु हो ! त्यसै गरी समाहित चित्त भएपछि निश्चलतामा पुगेपछि भिक्षुले आस्रवहरूको क्षय हुने ज्ञानको निमित्त चित्त अधि बढाउँछ र चित्त भुकाउँछ । अनि उसले 'यो दुःख हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ ... पूर्ववत् ... 'यो आस्रव निरोध हुने मार्ग हो' भनी यथार्थतः बोध गर्छ । यसरी देखेपछि यसरी अबबोध भएपछि उसको चित्त कामास्रवबाट र भवास्रवबाट र अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । 'जाति (जन्म) क्षीण भयो ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें, अब उप्रान्त यहाँ आउनुपर्ने हेतु छैन' भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ ।

२. श्रमण कसरी हुन्छ ?

२५. "भिक्षु हो ! यस्तो (ज्ञानी) भिक्षुलाई नै लोकमा श्रमण भनिन्छ, ब्राह्मण भनिन्छ, स्नातक भनिन्छ, वेदज्ञ भनिन्छ, श्रोत्रिय भनिन्छ, आर्य भनिन्छ, अर्हत् भनिन्छ । भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी श्रमण

हुन्छ ? उसमा मैलो पार्ने, पुनर्जन्म उत्पन्न गर्ने, जन्म, जरा मरण ल्याउने, डरलाग्दो, परिणाममा दुःख ल्याउने, अकुशल धर्म शमन भइसकेको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई श्रमण भनिएको हो ।”

३. ब्राह्मण कसरी हुन्छ ?

२६. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी ब्राह्मण हुन्छ ? उसले मैलो पार्ने, पुनर्जन्म उत्पन्न गर्ने, भयानक, दुःखद परिणाम ल्याउने, भविष्यमा जन्म, जरा, मरण ल्याउने अकुशल धर्मलाई पखालिसकेको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई ब्राह्मण भनिएको हो ।”

४. स्नातक कसरी हुन्छ ?

२७. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी स्नातक हुन्छ ? उसले मैलो पार्ने, ... अकुशल धर्मलाई पखालेको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई स्नातक भनिएको हो ।”

५. वेदज्ञ कसरी हुन्छ ?

२८. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी वेदज्ञ हुन्छ ? उसले मैलो पार्ने ... अकुशल धर्म बुझिसकेको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई वेदज्ञ भनिएको हो ।”

६. श्रोत्रिय कसरी हुन्छ ?

२९. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी श्रोत्रिय हुन्छ ? उसले मैलो पार्ने ... अकुशल धर्म फालेको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई श्रोत्रिय भनिएको हो ।”

३०. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी आर्य हुन्छ ? उसले मैलो पार्ने ... अकुशल धर्म पर हटाइसकेको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई आर्य भनिएको हो ।”

७. अर्हत् कसरी हुन्छ ?

३१. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी अर्हत् हुन्छ ? उसँग मैलो पार्ने, पुनर्जन्म उत्पन्न गर्ने, भयानक, दुःखद परिणाम ल्याउने, भविष्यमा जन्म, जरा, मरण ल्याउने अकुशल धर्म (कत्ति पनि) बाँकी रहेको हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस्तो भिक्षुलाई अर्हत् भनिएको हो ।”

३२. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महाअस्सपुर-सुत्त समाप्त ।

४०. चूलअस्सपुर-सुत्त

(चूलअश्वपुरसूत्र)

१. यस्तो भिक्षु श्रमण हुँदैन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् अङ्गदेशमा अङ्गवासीहरूको निगम - अश्वपुरमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! मानिसहरूले तिमीहरूलाई ‘श्रमण’, ‘श्रमण’ भन्ने गर्छन् । तिमीहरूसँग कसैले सोधेमा तिमीहरूले पनि ‘हामीहरू श्रमण हौं’ भनेर जवाफ दिन्छौ । तिमीहरूको यस्तो संज्ञा भएकोले, तिमीहरूको यस्तो प्रतिज्ञा भएकोले तिमीहरूले यो सिक्नुपर्दछ - ‘श्रमण बनाउने जुन श्रमणकारक धर्म हो, ब्राह्मण बनाउने जुन ब्राह्मणकारक धर्म हो, तीनलाई धारण गरी हामीहरूले ठीक तवरले लोक व्यवहार गरौं । यसरी हाम्रो यो श्रमण भन्ने नाउँ सार्थक हुन्छ, अनि हाम्रो प्रतिज्ञा पूरा हुन्छ । गृहस्थहरूबाट प्रदान गरिएका चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, विरामी भएको बेलामा प्रयोग गरिने औषधी आदि जुन उपकार हाम्रा निमित्त उनीहरूले गरेका छन् ती पनि महाफलदायक हुनेछ, महाआनिशंसदायक हुनेछ । हाम्रो यो प्रव्रज्या पनि निष्फल हुँदैन, वरन् अचूक र फलदायी हुनेछ । भिक्षु हो ! तिमीहरूले यसरी सिक्नुपर्दछ ।”

२. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी श्रमण-सामीचि प्रतिपदामा वास्तविक श्रमण भिक्षु हुन उपयुक्त मार्गमा नपरेको हुन्छ ? भिक्षु हो ! ‘जुन भिक्षुमा अभिज्जा (=लोभ) नष्ट भएको छैन, व्यापाद (=द्रोह) नष्ट भएको छैन, क्रोधीको क्रोध, वैरीको वैरभाव ... , अभिमानीको अभिमान ... , निष्ठुरीको निष्ठुरता ... , ईर्ष्यालुको ईर्ष्या ... , कन्जुसको कन्जुस्याइ ... , ठग (शठ) को ठगी ... , मायावी (=छली) को माया (=छल) ... , पापेच्छुको पापेच्छा ... , मिथ्यादृष्टिकको मिथ्यादृष्टि नष्ट भएका हुँदैनन् । भिक्षु हो ! जबसम्म यस्तो श्रमण्यनाशक दुर्गतिकारक दोष र खराब अकुशल धर्म उसको चित्तबाट हटेको हुँदैन, तबसम्म उसले श्रमणभावलाई ठीक तवरले प्राप्त गर्न सक्तैन’ भनेर म भन्छु । भिक्षु हो ! जस्तो कि - मतज भनिने दुवैतिर धार भएको धारिलो हतियारलाई कपडाले बेरियो भने त्यसबाट काम लिन सकिन्न, भिक्षु हो ! त्यस्तै त्यस्ता दोष भएको भिक्षुको प्रव्रज्यालाई बुझ्नुपर्दछ ।”

३. “भिक्षु हो ! सञ्जाटी धारण गर्दैमा कुनै भिक्षुलाई म श्रमण भन्दैन । अचेलक (नाङ्गो सन्यासी) नाङ्गा हुँदैमा त्यसलाई म श्रमण भन्दैन । धूलो (वा भस्म) ले दल्दैमा म श्रमण कसैलाई पनि भन्दैन । पानीमा मात्र रहने (उदकोरोहक) हुँदैमा पनि कसैलाई म श्रमण भन्दैन । रूखमुनि बस्दैमा (वृक्षमूलिक) कसैलाई पनि ... । खुला आकाशमुनि मात्र बाह्र महिना बस्ने (अध्यवकाशिक) ... । सधैं उभिइरहने (उब्भट्टक) ... । बीच-बीचमा निराहार बस्ने ... । मन्त्र अध्ययन गर्ने (मन्त्र-अध्यायक) ... । लामालामा जटा पाल्ने (जटिलक) ... कसैलाई पनि म श्रमण भन्दैन ।”

४. “भिक्षु हो ! यदि सङ्घाटी धारण गर्दैमा अभिध्या हुनेको अभिध्या (लोभ) नष्ट हुने भए, व्यापाद हुनेको व्यापाद नष्ट हुने भए, क्रोधीको क्रोध ... , वैरीको वैर ... , अभिमानीको अभिमान (अमरख, म्रक्ष) ... , निष्ठुरीको निष्ठुरता ... , ईर्ष्यालुको ... , कन्जुसको कन्जुस्याइँ, ... ठगको ठगी (शठता) ... , छलीको छल (माया) ... , पापेच्छुको पापेच्छा ... , मिथ्यादृष्टिकको मिथ्यादृष्टि नष्ट भएर जाने हो, भने उसलाई मित्र, अमात्य, बन्धुवर्गले जन्मनेबित्तिकै सङ्घाटी लगाइदिने (पहिराइदिने) होलान् । सङ्घाटी लाउनेबारे उपदेश दिदै (उनीहरूले) उसलाई ‘आऊ, बच्चा, आऊ, तिमि सङ्घाटी लाउने होऊ । सङ्घाटी लाउने हुनेबित्तिकै, सङ्घाटी धारण गर्नेबित्तिकै तिमिमा भएको अभिध्या नष्ट हुन्छ, ... (पूर्ववत्) ... मिथ्यादृष्टिकको मिथ्यादृष्टि नष्ट हुन्छ ।’ भिक्षु हो ! मैले यसरी सङ्घाटी लाउने (व्यक्ति) सित पनि अभिध्या ... मिथ्यादृष्टि भएको देखें । त्यसैले सङ्घाटीकलाई सङ्घाटी धारण गर्दैमा म श्रमण भन्दिन ।”

“भिक्षु हो ! यदि अचेलकको अचेलक हुनेबित्तिकै ... (पूर्ववत्) ... । ... रजोजल्लिकको रजोजल्लिक हुनेबित्तिकै ... (पूर्ववत्) ... । ... उदकोरोहकको उदकोरोहक हुनेबित्तिकै ... । वृक्षमूलिकको ... वृक्षमूलिक ... । ... अध्यवकाशिक ... । ... उब्भट्टक ... । ... पर्यायभक्तिक ... । मन्त्र अध्यायक ... । जटिलकको जटा धारण गर्नेबित्तिकै ... (पूर्ववत्) ... श्रामण्यफल प्राप्त हुँदैन - म यसै भन्छु ।”

२. कस्तो भिक्षु मात्र श्रमण हुन्छ

५. “भिक्षु हो ! भिक्षु कसरी श्रमणोचित मार्ग (समणसामीचिप्पटिपदा) मा लागेको हुन्छ ? भिक्षु हो ! जुन भिक्षुमा अभिध्या नष्ट भइसकेको छ, व्यापाद नष्ट भइसकेको छ, क्रोधीको क्रोध नष्ट भइसकेको छ, वैरीको वैरभाव नष्ट भइसकेको छ, अभिमानीको अभिमान नष्ट भइसकेको छ, निठुरीको निठुर्याई नष्ट भइसकेको छ, कन्जुसको कन्जुस्याइँ नष्ट भइसकेको छ, ठगको ठगी नष्ट भइसकेको छ, छलीको छल नष्ट भइसकेको छ, पापेच्छुको पापेच्छा नष्ट भइसकेको छ, मिथ्यादृष्टिकको मिथ्यादृष्टि नष्ट भइसकेको छ, भिक्षु हो ! जुन बेला यस्तो श्रमण-भाव नष्ट गर्ने, दुर्गतिकारक दोष र पापक अकुशल धर्म उसको चित्तबाट बिलाउँछन्, त्यस बेला उसले श्रमणत्व सही तरिकाले प्राप्त गर्न सक्छ भनेर म भन्दछु । त्यस भिक्षुले यस्तो सबै पापक (खराब) अकुशल धर्मबाट मुक्त भएर स्वयं आफूलाई परिशुद्ध भएको पाउँछ । यसरी (आफूसित पहिले भएको) अकुशल धर्मबाट मुक्त हुन पाएपछि उसमा प्रमोद उत्पन्न हुन्छ । प्रमुदित भएपछि उसमा कुशल धर्मप्रति प्रीति उत्पन्न हुन्छ । प्रीति चित्त प्राप्त भएपछि उसले आफ्नो शरीर शान्त भएको अनुभव गर्दछ । शान्त भएको शरीर (=काय) ले सुखानुभव गर्दछ । सुखी भएको चित्त समाधिस्थ हुन्छ ।”

६. ऊ मैत्रीयुक्त चित्तलाई एक दिशातिर फैलाई बस्छ, अनि द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, चतुर्थ दिशा फैलाई बस्छ । माथि, तल, बीच, सबै ठाउँमा, सबैतिर, सबै प्रकारले सबै लोकमा मैत्रीयुक्त चित्त फैलाई बस्छ, त्यस्तै गरी मैत्री विपुल चित्तलाई ... , मैत्रीमहान् चित्तलाई ... , मैत्री अप्रमाण चित्तलाई फैलाई बस्छ, अवैरी, अव्यापध्य (अद्वेष) चित्त फैलाई बस्छ । यस प्रकार ध्यान गरी मैत्री चित्तलाई त्यहाँ मात्र सीमित नराखी, अप्रमाण मैत्री-चित्त गरी भावना (ध्यान) गर्छ । ... करुणायुक्त चित्तलाई ... (पूर्ववत्) ... मुदितायुक्त चित्तलाई ... (पूर्ववत्) ... उपेक्षायुक्त चित्तलाई ... (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! जस्तो कि - कुनै एक ठाउँमा स्वच्छ, मधुर, शीतल पानी भएको, रमाइलो, राम्रो खुडकिलाले घेरिएको पोखरी छ । त्यहाँ पूर्व दिशाबाट आएको, घामले सताइएको, थाकेको, तिर्खाएको मान्छे आएर तिर्खा मेट्छ, घामले पोलेको गर्मी शमन गर्छ । त्यसरी नै पश्चिम दिशाबाट ... , उत्तर दिशाबाट ... , दक्षिण दिशाबाट पनि, ... जहाँतहीँबाट आएर पनि उसले तिर्खा मेट्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, यदि क्षत्रिय कुलबाट कसैले घर

त्यागेर घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित भयो, अनि उसले तथागतले उपदेश गरेअनुसार धर्म प्राप्त गरी यसरी मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षाको भावना (=अभ्यास) गन्यो भने, आध्यात्मिक शान्ति प्राप्त गर्न सक्नेछ । यही आध्यात्मिक शान्तिको सहाराले नै ऊ श्रमण सामीचि-प्रतिपदा (श्रामण्य प्राप्त गर्ने मार्ग) मा अग्रसर भएको हुन्छ, भनेर म भन्दछु । यदि ब्राह्मणकुलबाट ... । ... यदि वैश्यकुलबाट ... यदि शूद्रकुलबाट ... । ... जुनसुकै कुलबाट भए पनि घर त्यागेर घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित भयो, अनि उसले तथागतले उपदेश गरेअनुसार धर्म प्राप्त गरी यसरी मैत्री, करुणा, मुदिता, उपेक्षाको भावना गन्यो भने आध्यात्मिक शान्ति प्राप्त गर्न सक्छ । आध्यात्मिक शान्तिको सहाराले नै ऊ श्रमण सामीचि-प्रतिपदामा अग्रसर भएको हुन्छ, भनेर म भन्दछु ।”

७. “क्षत्रिय कुलबाट भए पनि घरबार त्याग गरी अनगारीय भई प्रव्रजित भयो, अनि ऊ आस्रव क्षय गरी, आस्रवरहित चित्त-विमुक्ति, प्रज्ञा-विमुक्तिलाई यसै जन्ममा स्वयं आफैले साक्षात्कार गर्दछ । आस्रव क्षय भएपछि ऊ श्रमण बन्छ । ब्राह्मणकुलबाट भए पनि ... (पूर्ववत्) ... । ... वैश्यकुलबाट भए पनि ... । ... शूद्रकुलबाट भए पनि ... । जुनसुकै कुलबाट भए पनि ... (पूर्ववत्) ... ।”

८. भगवान्ले यति उपदेश गर्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

चलअस्सपुर-सुत्त समाप्त ।

महायम्मक वर्ग समाप्त ।

४१. सालेय्यक-सुत्त

(शालेय्यकसूत्र)

१. दुर्गति र सुगतिको हेतु

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कोशलमा^{३१९} चारिका गर्दै महत् भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ साल (=शाला वा शाल) भन्ने कोशल ब्राह्मणहरूको गाउँ थियो, त्यहाँ आइपुगनुभयो । अनि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने - "शाक्यपुत्र श्रमण गौतम, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई कोशलमा चारिका गर्दै महत् भिक्षुसङ्घका साथ सालामा आइपुगनु भएको छ । उहाँ आदरणीय भगवान्को यस्तो कल्याणकीर्तिशब्द फैलिरहेको छ - "उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध, भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यस लोकलाई देवसहित मारसहित, ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मणसहित, प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशान (अन्त्य) कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल (सबैका सबै) परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हतको दर्शन गर्नु कल्याणकर हुन्छ ।

२. त्यसपछि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि कसैकसैले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे, कसैले भगवान्सँग कुशलवार्ता गरे, सम्मोदनीय कुशलवार्तापछि एक छेउमा बसे, कोही भगवान्लाई दुवै हातले बिन्ती गर्दै एक छेउमा बसे, कोही (आ-आफ्ना) नाउँ र गोत्र सुनाएर एक छेउमा बसे, कोही त्यसै चूप लागी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्सँग यसो भने - "भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो, जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू, शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ?

३१९ कोशल राजकुमारहरू बस्ने जुनसुकै जनपदलाई पनि रुढी शब्दानुसार कोशल भन्दछन् भनी पपं. सू. II. पृ. २७२: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । पुराना आचार्यहरूले चाहिँ 'कोशल' भन्ने नाम रहन गएको कारणलाई यसरी उल्लेख गरेका छन् -

"परापूर्वकालमा अनेक नाटकदि हेरेर पनि पणाद राजकुमार (ज. अ. क. I-II. पृ. ५९९: महापनादजातकं, नं. २६४) नहाँसेको देखेर राजाले यसो भने - 'जसले मेरो छोरालाई हसाउन सक्नेछ, उसलाई अलङ्कारद्वारा अलङ्कृत गर्नेछु । यो घोषणा सुनेर अनेक मानिसहरू आर्यसातवर्षसम्म अनेक क्रीडा आदि देखाउँदा पनि हसाउन सकेनन् । अनि शकदेवेन्द्रले नर्तकीहरू पठाए । अनि राजकुमार दिव्य नाटक हेरेर हाँसे । त्यसपछि मानिसहरू आ-आफ्ना ठाउँमा फर्केर गए । उनीहरू गइरहेको बेलामा बाटाका बीचमा मित्र-सहृदयहरूले परम्परमा 'कुशल छौ के ?' 'कुशल छौ के ?' भनी कुशलवार्ता गरे । अतः कुशल कुशल भन्दाभन्दै त्यस प्रदेशको नाम नै 'कोशल' रहन आएको हो । दी. नि. अ. क. I. पृ. १६६: अम्बडसुत्तवण्णना, सुत्त. नि. अ. क. पृ. ३३: सुन्दरिकभारद्वाजसुत्तवण्णना, पपं. सू. II. पृ. २७२: सालेय्यकसुत्तवण्णना ।"

भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो, जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू, शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन्^{३२०} ?”

२. दश-अधर्मचर्याले दुर्गतिमा पुऱ्याउँछ

३. “गृहपति हो ! अधर्मचर्या-विषमचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्त्वहरू, शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । गृहपति हो ! धर्मचर्या-समचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्त्वहरू, शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

“तपाईं गौतमले विस्तारपूर्वक अर्थ-विभाजन नगरी संक्षेपमा बताउनु भएको यस कुराको अर्थ विस्तारपूर्वक हामी जाँदैनौं । तपाईं गौतमले धर्मोपदेश गर्नु भए बढिया हुनेछ, जुन धर्मोपदेश गर्दा विस्तारपूर्वक अर्थ-विभाजन नगरी संक्षेपमा तपाईं गौतमले बताउनु हुने यस्ता कुरा विस्तारपूर्वक हामी जान्न सकौं^{३२१} ।”

“गृहपति हो ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो !” भनी सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूको भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

४. “गृहपति हो ! तीन प्रकारले कायद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ, चार प्रकारले वचनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ, तीन प्रकारले मनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।”

त्रिविध कायिक अकुशलधर्म - “गृहपति हो ! कसरी कायद्वारा तीन प्रकारले अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष प्राणीघात गर्ने हुन्छ - ऊ रौद्र, लोहितपाणी, मारकाटमा तत्पर रहन्छ र प्राणीहरूप्रति निर्दयी हुन्छ । (२) अदिन्नादायी^{३२२} अर्थात् चोरी गर्ने हुन्छ - जुन ती गाउँ वा अरण्यमा राखेका अर्काका वित्तुपकरणहरू (=धनमालहरू) हुन्, ती वस्तुहरू नदिँदा

३२० प्रश्न दुई थरी हुन्छन् । (१) आगारीयप्रश्न र (२) अनगारीयप्रश्न ।

“भन्ते ! कुशल भनेको के हो, अकुशल भनेको के हो ?” यस्ता प्रश्नलाई ‘आगारीयप्रश्न’ भनिन्छ ।

“भन्ते ! पञ्चस्कन्ध भनेको यही हो कि ?” भन्ने जस्ता प्रश्नलाई ‘अनगारीयप्रश्न’ भनिन्छ ।

यहाँचाहिँ यिनीहरूले आफूलाई सुहाउँदो आगारीयप्रश्न नै सोधेका छन् भनी पपं. सू. II. पृ. २७४: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३२१ किन भगवान्ले उनीहरूले नबुझे गरी उपदेश गर्नु भएको होला भन्ने सम्बन्धमा अट्कथाले यसरी उल्लेख गरेको छ -

स्वभावतः उनीहरू पण्डितमानी थिए । एकै पटक बुझे गरी उपदेश गर्नु भएको खण्डमा उनीहरूले - ‘यो त हामी पनि जान्दछौं’ भनी अवज्ञाको दृष्टिले हेर्नेछन् । अतः उनीहरूले त्यसरी हेर्न नसक्ने भनी अवज्ञाको दृष्टिले हेर्न नसक्ने गराउने उद्देश्यले पनि यसो गर्नु भएको हो । बुझ्न नसकेपछि बुझे गरी उपदेश दिनुहोस् भनी याचना गराई दिएको उपदेशको कदर पनि बढ्नेछ भन्ने कुरा सोच्नु भएर सुरुमा उनीहरूले नबुझे गरी संक्षेपमा बताउनु भएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २७४: सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३२२ अदिन्नादायी भनी नदिईकन, कसैको वस्तु सुट्कन लुकाएर लिने वा जबरजस्तीसँग लिनेलाई भनिएको हो । भनाइको तात्पर्य चोर्ने नियतले लिने चेतनालाई ‘अदिन्नादायी’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २७४: सालेय्यकसुत्तवण्णना ।

चोरी गरेर लिने हुन्छ । (३) कामको विषयमा मिथ्याचरण गर्ने हुन्छ । जुन ती मातृरक्षिता^{३२३}, पितृरक्षिता, मातृपितृरक्षिता, भ्रातृरक्षिता, भगिनीरक्षिता, ज्ञातिरक्षिता, गोत्ररक्षिता, धर्मरक्षिता, स-स्वामिका, सपरिदण्डी तथा मालालङ्कृतलाई समेत^{३२४} पनि - यसरी रक्षा गरी राखेकी (=बचाई राखेकी) कुमारी वा स्त्रीमाथि मिथ्याचरण गर्ने हुन्छ^{३२५} । गृहपति हो ! यसरी तीन प्रकारले कायद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।”

चतुर्विध वाचिक अकुशलकर्म - “गृहपति हो ! कसरी वचनद्वारा चार प्रकारले अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष भूटो बोल्ने हुन्छ । सभाका बीचमा, परिषद्का बीचमा, ज्ञातिहरूका बीचमा, पूगका (=पञ्चका), बीचमा, राजकुलका बीचमा अथवा साक्षीको निमित्त बोलाएर लगी ‘हे पुरुष ! जो तिमी जान्दछौ, सो बताऊ’ भनी भन्दा नजानेको लाई ऊ ‘जान्दछु’ भनी भन्दछ, वा जानेको लाई ‘जान्दिन’ भनी भन्दछ, नदेखेको लाई ‘देखेको छु’ भनी भन्दछ वा देखेको लाई ‘देखेको छैन’ भनी भन्दछ, यसरी आफ्नो कारणले वा अर्काको कारणले वा कुनै वस्तु वा पैसा (=धूस)को कारणले जानीजानी भूटो बोल्दछ । (२) चुकली लगाउने हुन्छ - यिनीहरूलाई फुटाउनका लागि यहाँ सुनेर फलानालाई कुरा सुनाउँछ वा फलानालाई फुटाउनका लागि फलानाकहाँ सुनेर यिनीहरूलाई कुरा सुनाउँछ । यसरी मेलमिलाप भएका लाई भेद गर्ने वा भेद भिन्न भएका लाई भन् प्रोत्साहित गर्ने, वर्ग वर्ग भई बसेकोमा रमाउने, वर्गीकरण गर्नेमा मन लगाउने, वर्गीकरणमा आमन्त्रित हुने तथा वर्गीकरण हुने वाचा बोल्ने हुन्छ । (३) पुरुष (=कटु) वाचा बोल्ने हुन्छ - त्यो वाचाले काँडाजस्तै घोच्छ, कर्कश हुन्छ, अरूलाई तीतो लाग्छ (परकटुका), अरूलाई होच्याउँछ, क्रोधपूर्ण हुन्छ, अशान्ति उत्पन्न गर्छ - त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ । (४) सम्प्रलापी हुन्छ - असमयमा बोल्ने (अभूतवादी), असत्य बोल्ने (अकालवादी), अनर्थ बोल्ने (अनर्थवादी), अधर्म (=अधर्मवादी) बोल्ने, अविनय (=अनैतिक) बोल्ने (अविनयवादी) हुन्छ । कुनै सार नभएको बोली (अनिधानवति वाचं) बोल्छ - त्यो पनि असमयमा कुनै कारणबिना टुङ्गो नलाग्ने गरी तथा अनर्थयुक्त वाचा बोल्ने हुन्छ । गृहपति हो ! यसरी चार प्रकारले वचनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।

त्रिविध मानसिक अकुशलकर्म - “गृहपति हो ! कसरी मनद्वारा तीन प्रकारले अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) पुरुष अभिध्यालु (=लोभी) हुन्छ - जो त्यो अर्काको धन-सम्पत्ति

३२३ जुन कुमारीको पिताको मृत्युपछि आमा हुनेले खोले खाएर, दुःख-सुख गरेर आफ्नी छोरी ठूली भएपछि योग्य कुलमा दिनेछु भनी हेरविचार गरी बचाएर राख्छे, यस्तोलाई ‘मातृरक्षिता’ भनी भनिन्छ । त्यसैगरी पितृरक्षितादिका कुराहरू पनि बुझ्नुपर्छ । कहिलेकाहिं समान कुलका आमा-बाबुहरूले गर्भमा छँदादेखि - ‘यदि मेरो छोरा र तिमी छोरी हुन्छे तिमी छोरी मेरो छोरालाई दिनुपर्छ, अर्कालाई दिन हुन्न’ भनी कुरा गरेर पनि निवारण गरी राखेका हुन्छन् । यस प्रकार करार गरी राखेकी बालिका स-स्वामिका भनिन्छे । जो पुरुष अमुक स्त्रीकहाँ जान्छ उसलाई यस्तो वा यति जरिवाना हुनेछ भनी राखेको लाई ‘सपरिदण्डी’ भनिएको हो । अन्तमा यी मेरी भार्या हुनेछिन् भनी उसलाई पुष्पमालाले अलङ्कृत गरिएकी लाई ‘माला अलङ्कृता’ भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २७५ः सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यसको अतिरिक्त कस्ती स्त्री कस्तो पुरुषकहाँ जान हुँदैन र कस्तो पुरुष कस्ती स्त्रीकहाँ जान हुँदैन भन्ने कुराको विवरण पपं. सू. I. पृ. १७९ः सम्मादिट्टिसुत्तवण्णनामा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

३२४ कसैले यी मेरी भार्या हुनेछिन् भनी उसलाई माला लगाइदिएपछि त्यो स्त्री । पपं. सू. II. पृ. २७५ः सालेय्यकसुत्तवण्णना ।

३२५ कसरी पुरुषद्वारा मिथ्याचार हुन्छ र कसरी स्त्रीद्वारा मिथ्याचार हुन्छ भन्ने सम्बन्धमा विस्तृत कुराहरू पपं. सू. I. पृ. १७९ः सम्मादिट्टिसुत्तवण्णनामा वर्णित भएकै बुझ्नुपर्छ । त्यहाँ पुरुषले जान नहुने स्त्रीहरू र स्त्रीले जान नहुने पुरुषहरूका बारेमा पनि उल्लेख भएको छ । हेर्नुहोस् सुमं. वि. II. पृ. ७६८ सङ्गीतिसुत्तवण्णनामा पनि ।

छ, त्यसमाथि लोभ गर्ने हुन्छ । 'अहो ! जो अर्काको छ, त्यो मेरो भए हुन्थ्यो ।' (२) व्यापन्नचित्त (=द्वेषपूर्ण चित्त) हुने र द्वेषपूर्ण सङ्कल्प गर्ने हुन्छ - 'यी सत्त्वहरू मारिए हुन्थ्यो, वध गरिए हुन्थ्यो, उच्छिन्न भए हुन्थ्यो, नष्ट भए हुन्थ्यो अथवा यिनीहरू नरहे हुन्थ्यो ।' (३) मिथ्यादृष्टिक भई विपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ । (१) दानको फल छैन, (२) यज्ञको फल छैन, (३) हवनको फल छैन, (४) सुकृत्य-दुष्कृत्यको फल छैन, (५) यो लोक छैन, (६) परलोक छैन, (७) आमा छैन, (८) बाबु छैन, (९) औपपातिक (=मरेर पुनः उत्पन्न हुने), सत्त्व छैनन्, (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण ब्राह्मण छैन, जसले सम्यकरूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस्^{३२६} ।' गृहपति हो ! तीन प्रकारले मनद्वारा अधर्मचर्या-विषमचर्या हुन्छ ।

"गृहपति हो ! यसरी अधर्मचर्या-विषमचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्त्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ।"

३. दस-धर्मचर्याले सुगतिमा पुन्याउँछ

५. "गृहपति हो ! तीन प्रकारले कायद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ, चार प्रकारले वचनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ, तीन प्रकारले मनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ।"

त्रिविध काथिक कुशलकर्म - "गृहपति हो ! कसरी कायद्वारा तीन प्रकारले धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष प्राणीघातलाई त्यागी प्राणीघातबाट विरत रहन्छ - ऊ दण्डत्यागी, शस्त्रत्यागी, लज्जित भई, दयालु भई, सबै प्राणीहरूप्रति हितानुकम्पी भई बस्छ । (२) अदिन्नादान (=चौरकार्य) लाई त्यागी अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ - जो ती गाउँमा वा अरण्यमा राखेका अर्काका वित्तूपकरणहरू छन्, - ती वस्तुहरू नदिंदा चोर्ने नियतले लिने हुन् । (३) कामविषयको मिथ्याचारलाई त्यागी काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ । जुन ती मातृरक्षिता, पितृरक्षिता, कुमारी वा स्त्रीप्रति मिथ्याचरण गर्ने हुँदैन । गृहपति हो ! यसरी तीन प्रकारले कायद्वारा सधर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ।"

चतुर्विध वाचिक कुशलधर्म - "गृहपति हो ! कसरी वचनद्वारा चार प्रकारले धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष असत्य बोलीलाई त्यागी, असत्य बोलीबाट विरत रहन्छ, सभाका बीचमा, परिषद्का बीचमा, ज्ञातिहरूका बीचमा, पूगका बीचमा राजकुलका बीचमा अथवा साक्षीका निमित्त बोलाएर लगी - 'हे पुरुष ! जो तिमी जान्दछौ, बताऊ' भनी भन्दा नजानेको लाई ऊ 'जान्दिन' भन्दछ, जानेको लाई 'जान्दछु' भनी भन्दछ, नदेखेको लाई 'देखेको छैन' भनी भन्दछ, देखेको लाई 'देखेको छु' भनी भन्दछ । यसरी आफ्नो कारणले वा अर्काको कारणले वा कुनै वस्तु वा पैसा (=धूस) को कारणले जानीजानी भूट बोल्दैन । (२) चुक्ली बोलीलाई त्यागी, चुक्ली बोलीबाट विरत रहन्छ । यिनीहरूमा फूट पार्नका लागि यहाँ सुनेर फलानालाई कुरा सुनाउँदैन, फलानामा फूट पार्नका लागि यहाँ सुनेर फलानालाई कुरा सुनाउँदैन, फलानालाई फूट पार्नका लागि फलानाकहाँ सुनेर यिनीहरूलाई कुरा सुनाउँदैन । यसरी नमिलेका लाई मिलाउने, मिलेका लाई भन् प्रोत्साहित गर्ने, मिलेर बसेकोमा रमाउँने, मेलमिलाप गर्नेमा मन लगाउँने, मेलमिलापमा आनन्दित मान्ने तथा मेलमिलाप हुने बोली बोल्ने हुन्छ ।

३२६ यी दस कारणहरूलाई 'दशवस्तुक मिथ्यादृष्टि' भनि भन्दछन् भनी पपं. सू. II. पृ. २७५ सालेय्यकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ । सूत्रमा लेखिएका नं. (१०) को वाक्यले चाहिँ 'सर्वज्ञ बुद्ध' पनि छैन भन्ने कुरा प्रकट गरेको हो भनी पपं. सू. II. पृ. २७ उल्लेख गरेको छ ।

(३) परुषवाचालाई त्यागी, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ। जो त्यो वाचा दोषरहित, कानलाई आनन्द दिने, प्यारो लाग्ने, मनमा पस्ने, गुणयुक्त, धेरैले मन पराउने, धेरैले प्रेम गर्ने हो, - त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ।
 (४) सम्प्रलापलाई त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ। समयोचित बोल्ने (कालवादी), सत्य बोल्ने (भूतवादी), हितैषी बोल्ने (अर्थवादी), धर्म बोल्ने (धर्मवादी), विनय (=नैतिक) बोल्ने (विनयवादी), सार भएको बोली (निधानवाति वाच) बोल्ने हुन्छ - त्यो पनि उचित समयमा कारणसहित दुङ्गे लाग्ने गरी तथा अर्थयुक्त वाचा बोल्ने हुन्छ। गृहपति हो ! यसरी चार प्रकारले वचनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ।”

त्रिविध मानसिक कुशलकर्म - कसरी मनद्वारा तीन प्रकारले धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ ? गृहपति हो ! यहाँ (१) कुनै पुरुष अभिध्यालु हुँदैन - 'अहो ! जो अर्काको छ, त्यो मेरो भए हुन्थ्यो' भनी जो त्यो अर्काको धन सम्पत्ति छ, त्यसमाथि लोभ गर्ने हुँदैन। (२) व्यापन्नचित्त राख्ने हुँदैन र द्वेषपूर्ण सङ्कल्प गर्ने हुँदैन - 'यी सत्त्वहरू वैररहित होऊन्, द्वेषरहित होऊन्, दुःखरहित होऊन् तथा आफूलाई सुखपूर्वक परिहरण गर्न सक्ने होऊन्'। (३) सम्यकदृष्टिक भई अविपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ - (१) दानको फल छ, (२) यज्ञको फल छ, (३) हवनको फल छ, (४) सुकृत्य दुष्कृत्यको फल छ, (५) यो लोक छ, (६) परलोक छ, (७) आमा छन्, (८) बाबु छन्, (९) औपपातिक सत्त्वहरू छन्, (१०) यो लोकमा त्यस्तो श्रमण ब्राह्मण पनि छ, जसले सम्यकरूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छ।' गृहपति हो ! यसरी तीन प्रकारले मनद्वारा धर्मचर्या-समचर्या हुन्छ।

“गृहपति हो ! यसरी धर्मचर्या-समचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्त्वहरू शरीर छाडेर मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन्।

४. धर्माचरण गर्ने इच्छित ठाउँमा पुग्न सक्छ

६. क. (१) “गृहपति हो ! अहो ! म शरीर छाडी मृत्युपछि क्षत्री महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सके हुन्थ्यो' भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीर छाडी मृत्युपछि ऊ क्षत्री महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सक्छ, कसरी भने ? ऊ धर्मचारी-समचारी भएकोले। (२) गृहपति हो ! 'अहो ! म शरीर छाडी मृत्युपछि ब्राह्मण महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन के हुन्थ्यो' भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीर छाडी मृत्युपछि ऊ ब्राह्मण महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सक्छ, कसरी भने ? ऊ धर्मचारी-समचारी भएकोले। (३) गृहपति हो ! 'अहो ! म शरीर छाडी मृत्युपछि गृहपति महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सके हुन्थ्यो' भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीर छाडी मृत्युपछि ऊ गृहपति महाशालहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सक्छ, कसरी भने ? ऊ धर्मचारी-समचारी भएकोले।”

ख. “गृहपति हो ! 'अहो ! म शरीर छाडी मृत्युपछि चातुर्महाराजिक देवताहरूको सहवासमा ... त्रयस्त्रिंश देवताहरूको सहवासमा ... यामा देवताहरूको सहवासमा ... तुषित देवताहरूको सहवासमा ... निर्माणरति देवताहरूको सहवासमा ... परनिर्मितवशवर्ती देवताहरूको सहवासमा ब्रह्मकायिक देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सके हुन्थ्यो' भनी यदि धर्मचारी-समचारी इच्छा गरेको खण्डमा शरीर छाडी मृत्युपछि ऊ ब्रह्मकायिक देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सक्छ, कसरी भने ? ऊ धर्मचारी-समचारी भएकोले।”

ग. “गृहपति हो ! ‘अहो ! म शरीर छ्यडी मृत्युपछि परित्ताभादेवताहरूको सहवासमा ... अप्रमाणाभादेवताहरूको सहवासमा ... आभास्वर देवताहरूको सहवासमा ... परित्तशुभा देवताहरूको सहवासमा ... अप्रमाणशुभा देवताहरूको सहवासमा ... शुभकृत्स्न देवताहरूको सहवासमा ... बृहत्फल देवताहरूको सहवासमा ... अविहा देवताहरूको सहवासमा ... अतप्तादेवताहरूको सहवासमा ... सुदर्शा देवताहरूको सहवासमा ... सुदर्शी देवताहरूको सहवासमा ... अकनिष्ठ देवताहरूको सहवासमा ... आकाशानन्त्यायतनवासी देवताहरूको सहवासमा ... विज्ञानन्त्यायतनवासी देवताहरूको सहवासमा ... आकिञ्चन्यायतनवासी देवताहरूको सहवासमा ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतनवासी देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सके हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा शरीर छ्यडी मृत्युपछि ऊ नैवसंज्ञानासंज्ञायतनवासी देवताहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन सक्छ, कसरी भने ? ऊ धर्मचारी-समचारी भएकोले ।”

घ. “गृहपति हो ! ‘अहो ! म, आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न पाए हुन्थ्यो’ भनी यदि धर्मचारी-समचारीले इच्छा गरेको खण्डमा आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्ति भई ऊ यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ । कसरी भने ? ऊ धर्मचारी-समचारी भएकोले ।”

७. यसो भन्नु हुँदा सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्लाई यसो भने - “धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! भो गौतम ! जस्तै - घोप्टेको लाई उत्तानोपारिदिंदा वा ढाकिएको लाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा अथवा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिंदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ, त्यसै गरी तपाईं गौतमले हामीहरूलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब हामीहरू तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी तपाईं गौतमले हामीहरूलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

सालेय्यक-सुत्त समाप्त ।

४२. वेरञ्जक-सुत्त

(वेरञ्जकसूत्र)

१. दुर्गति-सुगतिको कारण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला वेरञ्जावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू कुनै काम विशेषले गर्दा श्रावस्तीमा बसीरहेका थिए । अनि वेरञ्जावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने - “शाक्यपुत्र श्रमण गौतम, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई अहिले श्रावस्ती अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको छ । उहाँ आदरणीय भगवान्को यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिंदो छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत् ... (पूर्ववत्) ... उहाँहरू जस्ता अर्हत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हो’ ।”

२. त्यसपछि वेरञ्जावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि केहीले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ... (पूर्ववत्) ... कोही त्यसै चुप लागेर एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वेरञ्जावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्सँग यसो भने- “भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो, जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ? भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो, जो कि यहाँ केही सत्त्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ?”

३. “गृहपति हो ! अधर्मचर्या-विषमचर्याको हेतुद्वारा केही सत्त्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । गृहपति हो ! धर्मचर्या-समचर्याको हेतुद्वारा यहाँ केही सत्त्वहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।”

तपाईं गौतमले विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगरी संक्षेपमा बताउनु भएको यस कुराको अर्थ विस्तारपूर्वक हामी ... ३२७ ... ।

७. यसो भन्नु हुँदा वेरञ्जावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्लाई यसो भने - “धन्य हो,, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! भो गौतम ! जस्तै - घोप्टेको लाई उत्तानो पारिदिँदा ... त्यस्तै गरी तपाईं गौतमले हामीहरूलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनु भयो । अब हामीहरू तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन्, भनी तपाईं गौतमले हामीहरूलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

वेरञ्जक-सुत्त समाप्त

४३. महावेदल्ल-सुत्त

(महावेदल्लसूत्र)

१. कहिले प्रज्ञावान् हुन्छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् महाकोट्टिक संध्या समयमा ध्यानबाट उठी जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानु भई आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदनीय कुशलवार्ता गर्नुभएपछि एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् महाकोट्टिकले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्ता कुरा सोध्नुभयो -

“आवुसो ! ‘प्रज्ञा नभएको (दुप्पञ्जो), प्रज्ञा नभएको’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! कहिले प्रज्ञा नभएको हुन्छ ?”

“आवुसो ! ‘जाँदैन जाँदैन’ भनुञ्जेलसम्म प्रज्ञा नभएको हुन्छ । के जाँदैन भने - यो दुःख भनी जाँदैन, यो दुःखसमुदय भनी जाँदैन, यो दुःख निरोध भनी जाँदैन र यो दुःख निरोध हुने मार्ग भनी जाँदैन । ‘जाँदैन जाँदैन’ भन्नु नै प्रज्ञा नभएको हो ।”

२. “साधु, आवुसो !” भनी आयुष्मान् महाकोट्टिकले अर्को प्रश्न सोध्नुभयो - “आवुसो ! ‘प्रज्ञावान् प्रज्ञावान्’ भन्दछन्, आवुसो ! कहिले प्रज्ञावान् हुन्छ ?”

“आवुसो ! जब ‘जान्दछ जान्दछ’ भनिन्छ तब प्रज्ञावान् हुन्छ । के जान्दछ भने - यो दुःख हो, भनी जान्दछ, यो दुःखसमुदय हो, भनी जान्दछ, यो दुःख निरोध हो, भनी जान्दछ, यो दुःख निरोध हुने मार्ग हो, भनी जान्दछ । ‘जान्दछ जान्दछ’ भन्नु नै प्रज्ञावान्^{३२८} हो ।”

२. विज्ञान र वेदना भनेको के हो

“आवुसो ! ‘विज्ञान विज्ञान’ भन्दछ, आवुसो ! विज्ञान भनेको के हो ?”

“आवुसो ! ‘जान्दछ जान्दछ’ भन्नु नै विज्ञान हो । के जान्दछ भने - सुख^{३२९} भनी जान्दछ, दुःख भनी जान्दछ, नसुख नदुःख भनी जान्दछ । अतः, आवुसो ! ‘जान्दछ जान्दछ’ भन्ने नै विज्ञान हो ।”

३२८ यहाँ ‘प्रज्ञावान्’ भनेको तल्लो श्रेणीबाट स्रोतापन्न र माथिल्लो श्रेणीबाट अरहन्त क्षीणास्रवीलाई भनिएको हो । जम्मै त्रिपिटक जान्नेलाई पनि प्रज्ञावान् भन्दैन । किनभने उसले विषयनाद्वारा अनित्यादिलाई बोध गरेको हुन्न । यस्तालाई विज्ञान-चरित्र हुने मात्र भन्दछन् भनी पपं. सू. II. पृ. २८२: महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३२९ यहाँ ‘सुख’ भनेको सतिपट्टानभावनामा आएको जस्तै हो । सुखानुभूति हुँदा ‘सुखवेदना’ भनी जान्ने, दुःखवेदना हुँदा ‘दुःखवेदना’ भनी जान्नेलाई यहाँ विज्ञान भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. २८२: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

“आवुसो ! जो यो प्रज्ञा छ, जो यो विज्ञान छ, - यी दुई पदार्थहरू (=धर्महरू) परस्पर सम्बन्धित छन् वा असम्बन्धित छन् ? यसलाई अलग-अलग पारी छुट्टयाएर भन्न सकिन्छ के ?”

“आवुसो ! जो यो प्रज्ञा हो, जो यो विज्ञान हो, - यी पदार्थहरू परस्पर सम्बन्धित छन् (संसद्दा) असम्बन्धित छैनन् । यी धर्महरूलाई अलग-अलग पारी छुट्टयाई भन्न सकिन्न । आवुसो ! जो जान्नु हो, (पजानाति) त्यो बुझ्नु हो, जो बुझ्नु हो, त्यो जान्नु हो । त्यसैले यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् असम्बन्धित छैनन् । यी धर्महरू अलग-अलग छुट्टयाई भन्न सकिन्न ।”

“आवुसो ! जो यो प्रज्ञा^{३३०} छ, जो यो विज्ञान छ, - यी परस्पर सम्बन्धित भएका तथा असम्बन्धित नभएका धर्महरू के भिन्नता (नानाकरणं) छ त ?”

“आवुसो ! जो यो प्रज्ञा हो, जो यो विज्ञान^{३३१} छ, - यीमध्ये भाविता गर्नुपर्ने प्रज्ञा हो, जान्नुपर्ने विज्ञान हो, (पञ्जा भावितब्बा, विञ्जाण परिञ्जेत्य) । यिनको भिन्नता यति नै हो ।”

३. “आवुसो ! यहाँ ‘वेदना वेदना’ भनी भन्दछन् । आवुसो ! किन वेदना भनिएको हो ?”

“आवुसो ! ‘अनुभव भयो, अनुभव भयो’ (वेदेति वेदेति इति) भनी भनिने हुनाले ‘वेदना’ भनिएको हो । के अनुभव हुन्छ त ? सुख पनि अनुभव हुन्छ, दुःख पनि अनुभव हुन्छ, र नसुख नदुःख पनि अनुभव हुन्छ । आवुसो ! ‘अनुभव भयो, अनुभव भयो’ भनी भनिने हुनाले ‘वेदना’ भनिएको हो ।”

“आवुसो ! ‘संज्ञा संज्ञा’ भनी भनिन्छ । आवुसो ! किन संज्ञा भनिएको हो ?”

“आवुसो ! ‘पहिचान्छ, पहिचान्छ’ भनिन्छ । आवुसो ! त्यसैले ‘संज्ञा’ भनिएको हो । के पहिचान्छ ? नीलो पहिचान्छ, पहेंलो पहिचान्छ, रातो पहिचान्छ, सेतो पहिचान्छ, (ओदातपि सञ्जानाति), आवुसो ! त्यसैले ‘संज्ञा’ भनिएको हो ।”

“आवुसो ! जो यो वेदना छ, जो यो संज्ञा छ, र जो यो विज्ञान^{३३२} छ, - यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् कि छैनन् ? यी धर्महरूलाई अलग-अलग गरी छुट्टयाई देखाउन सकिन्छ के ?”

Dhamma.Digital

३३० यहाँ प्रज्ञा र विज्ञान भनेको - मार्गप्रज्ञा, मार्गविज्ञान, विपश्यनाप्रज्ञा र विपश्यनाविज्ञान हो । पपं.सू. II. पृ. २८४: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

३३१ यहाँ प्रज्ञा र विज्ञान भनेको लौकिक विषयमा आउँदा चित्त (=विज्ञान) प्रधान हुन्छ भने लोकोत्तर विषयमा पुग्दा प्रज्ञा प्रधान हुन्छ । पपं.सू. II. पृ. २८३: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

३३२ यी वेदना, संज्ञा र विज्ञानको अर्थ लगाउँदै पपं.सू. II. पृ. २८६: महावेदल्लसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ - जुन आरम्भण (=मनले ग्रहण गर्ने) लाई वेदनाले जान्दछ, संज्ञाले पनि सोही आरम्भणलाई जान्दछ । अनि जुन आरम्भणलाई संज्ञाले जान्दछ, सोही आरम्भणलाई विज्ञानले पनि जान्दछ । अतः ‘संज्ञाननं, पजाननं तथा विज्ञाननं’ भन्ने ठाउँमा उपसर्ग मात्र लागेको हो, अर्थचाहिँ ‘जाननं’ मात्र हो ।

संज्ञाले ‘नीलो रातो’ भन्ने आरम्भण मात्र जान्दछ । अनित्य दुःख अनात्म भनी लक्षण प्रतिवेध गर्न सकतैन । विज्ञानले नीलादि वर्ण पनि जान्दछ, अनित्यादि लक्षण पनि प्रतिवेध गराउन सक्छ । परन्तु त्यसबाट उठाई मार्गमा पुऱ्याउन सकतैन । प्रज्ञाले नीलादि वर्णलाई पनि जान्न सक्छ, अनित्यादि लक्षण पनि प्रतिवेध गराउन सक्छ अनि त्यसबाट उठाई मार्गमा पनि पुऱ्याउन सक्छ । जस्तै, असर्फीको थुप्रो देखेर अज्ञानी बालकले दाम र सुन भनी जान्दछ परन्तु मानिसहरूको उपभोग गर्ने रूपैयाँ हो भन्ने जान्दैन । गाउँका मानिसहरूले यो पैसा हो भन्ने पनि जान्दछन् पहेंलो राम्रो भन्ने पनि जान्दछन् । यो बहुमूल्य सुन हो, यो असल हो, यो मझौला हो र यो उत्तम हो भन्ने चाहिँ जान्दैनन् । सुनको व्यापार गर्नेले चाहिँ यो पहेंलो रङ्ग भनेर पनि, यो सुन हो भन्ने पनि, यो पैसा भनेर पनि जान्दछ तथा यो असल-कमसल भन्ने पनि जान्दछ । जस्तै, छोएर, बजाएर धेरै जाने थोरै जाने भन्ने पनि जान्दछ । त्यसै गरी संज्ञा भनेको अज्ञानी बालकले जान्ने जस्तै, विज्ञान भनेको गाउँलेहरूले जान्ने जस्तै तथा प्रज्ञा भनेको सुनको व्यापारीले जान्ने जस्तै हो भन्ने कुरा बुझ्न सक्नुपर्छ । त्यसैले प्रज्ञाले अनित्यादि लक्षण प्रतिवेध गरी मार्गसम्म पुऱ्याइदिन सक्छ भनिएको हो ।

“आवुसो ! जो यो वेदना छ, जो यो संज्ञा छ, र जो यो विज्ञान छ, – यी धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् (संसद्दा) असम्बन्धित छैनन् । यिनीहरूलाई अलग-अलग गरी छुट्ट्याउन सकिन्न । आवुसो ! जो अनुभव हुन्छ, त्यो पहिचान्छ, र जो पहिचान्छ, त्यो जान्दछ । आवुसो ! त्यसैले यस्ता धर्महरू परस्पर सम्बन्धित छन् असम्बन्धित छैनन् । यस्ता धर्महरूलाई अलग-अलग गरी छुट्ट्याउन सकिन्न ।”

३. मनःविज्ञानले के जान्नुपर्छ

४. “आवुसो ! पञ्चेन्द्रियबाट अलग भएको परिशुद्ध मनःविज्ञानले के जान्नुपर्छ ?”

“आवुसो ! पञ्चेन्द्रियबाट अलग भएको परिशुद्ध मनःविज्ञानले^{३३३} ‘आकाश अनन्त’ भनी आकाशानन्त्यायतनलाई जान्नुपर्छ, ‘विज्ञान अनन्त’ भनी विज्ञानानन्त्यायतनलाई जान्नुपर्छ, ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतनलाई जान्नुपर्छ ।”

“आवुसो ! जान्नुपर्ने धर्म केले जान्दछ त ?”

“आवुसो ! जान्नुपर्ने धर्म प्रज्ञाचक्षुले जान्दछ ।”

३. “आवुसो ! प्रज्ञा केका निमित्त हो, त ?”

“आवुसो ! प्रज्ञा अभिज्ञाका लागि, परिज्ञाका निमित्त तथा प्रहाणका निमित्त हो ।”

४. सम्यक्दृष्टि

५. “आवुसो ! सम्यक्दृष्टि उत्पादनार्थ कति प्रत्यय (=हेतु) हुन्छन् ?”

“आवुसो ! सम्यक्दृष्टि^{३३४} उत्पादनका निमित्त दुई प्रत्ययहरू (=हेतु) हुन्छन् । (१) अर्काबाट सुन्ने (परतो च घोस) र (२) ज्ञानपूर्वक विचार गर्ने (योनिसो च मनसिकार) । आवुसो ! सम्यक्दृष्टि उत्पादनका निमित्त यही दुई प्रत्ययहरू रहन्छन् ।”

• “आवुसो ! कति अङ्गले अनुगृहीत (युक्त) सम्यक्दृष्टि चित्तविमुक्ति र चित्तविमुक्तिफलानिसंस तथा प्रज्ञाविमुक्ति^{३३५} र प्रज्ञाविमुक्तिफलानिसंस हुन्छ ?”

“आवुसो ! पाँच अङ्गले अनुगृहीत (युक्त) सम्यक्दृष्टि चित्तविमुक्ति र चित्तविमुक्तिफलानिसंस, प्रज्ञाविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिफलानिसंस हुन्छ । आवुसो ! यहाँ सम्यक्दृष्टि (१) शीलानुगृहीत हुन्छ, (२) श्रुतिअनुगृहीत हुन्छ, (३) साकच्छानुगृहीत हुन्छ, (४) शमथानुगृहीत हुन्छ, तथा (५) विपश्यनानुगृहीत हुन्छ, आवुसो ! यिनै पाँच अङ्गद्वारा अनुगृहीत सम्यक्दृष्टि चित्तविमुक्ति र चित्तविमुक्तिफलानिसंस, प्रज्ञाविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिफलानिसंस हुन्छ ।”

३३३ रूपावचर चतुर्थ ध्यानिक चित्तलाई यहाँ ‘मनोविज्ञान’ भनिएको हो । पपं.सू. II. पृ. २८३: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

३३४ यहाँ सम्यक्दृष्टि भनेको विपश्यना-सम्यक्दृष्टि र मार्ग-सम्यक्दृष्टिलाई भनिएको हो । पपं.सू. II. पृ. २८८: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

३३५ ‘चित्तविमुक्ति’ र ‘प्रज्ञाविमुक्ति’ भनेको के हो भन्ने बारे आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बु.प.भा - १, पृ. ३२८ र बु.गु. भा - ३, पृ. १२६ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।

५. पुनर्भवमा उत्पन्न हुने

६. “आवुसो ! कति भवहरू छन् ?”

“आवुसो ! तीन भवहरू छन् - (१) कामभव, (२) रूपभव र (३) अरूपभव ।”

२. “आवुसो ! कसरी भवमा पुनः उत्पन्न हुन्छ ?”

“आवुसो ! अविद्या, नीवरण, तृष्णा, संयोजनद्वारा तत्तत् ठाउँमा अभिनन्दन गर्ने प्राणीहरू भविष्यमा भवमा (=संसारचक्रमा) पुनः उत्पन्न हुन्छन् ।”

“आवुसो ! अविद्यालाई हटाई विद्या उत्पन्न गर्दा तृष्णा-निरोध हुन्छ - यसैबाट भविष्यमा भवमा पुनः उत्पन्न हुँदैन ।”

६. प्रथमध्यान

७. “आवुसो ! प्रथमध्यान भनेको कुरा कुन हो ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु कामविषयबाट अलग भई अकुशलबाट अलग भई सवितर्क सविचारयुक्त विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यानमा समाधिस्थ भई बस्छ । आवुसो ! यही प्रथमध्यान हो ।”

“आवुसो ! प्रथमध्यानका कति अङ्गहरू ^{३३६} छन् ?”

“आवुसो ! प्रथमध्यानका पाँच अङ्गहरू छन् । आवुसो ! प्रथमध्यानमा बस्ने भिक्षुको (१) वितर्क हुन्छ, (२) विचार हुन्छ, (३) प्रीति हुन्छ, (४) सुख हुन्छ, र (५) चित्तमा एकाग्रता हुन्छ । आवुसो ! यसरी प्रथमध्यानका पाँच अङ्गहरू हुन्छन् ।”

“आवुसो ! प्रथमध्यानमा कति अङ्गहरू हुँदैनन् र कति अङ्गहरू हुन्छन् त ?”

“आवुसो ! प्रथमध्यानमा पाँच अङ्ग हुँदैनन् र पाँच अङ्ग हुन्छन् । आवुसो ! प्रथमध्यानमा बस्ने भिक्षुका (१) कामच्छन्द हुँदैन, (२) व्यापाद हुँदैन, (३) धीनमिद्ध हुँदैन, (४) उद्धच्चकुक्कुच्च हुँदैन र (५)

३३६ उभतोभागविमुक्त (यसको अर्थको निमित्त बु.ब्र. भा - १, पृ. २८३ को पादटिप्पणीमा हेर्नु होला) भएका भिक्षुहरू कहिले-कहीं निरोध-समापत्तिमा बस्छन् । निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षुले ध्यानका अङ्गहरू जान्न सक्नुपर्छ । त्यसैले यहाँ महाकोटिक महास्थविरले त्यसका अङ्गहरूका बारेमा प्रश्न गर्नु भएको हो भनी पपं.सू. II. पृ. २९०: महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यो प्रथमध्यान आदि चारवटा ध्यानहरू (१) कसैलाई चित्त एकाग्रताको निमित्त साधन हुन्छ, (२) कसैलाई विषयना ध्यानको निमित्त साधक हुन्छ, (३) कसैलाई अभिज्ञाको निमित्त साधक हुन्छ, (४) कसैलाई निरोध समापत्तिको निमित्त साधक हुन्छ भने (५) कसैलाई भवगमनको निमित्त साधक हुन्छ ।

सोमध्ये क्षीणासवीको निमित्त चित्तमा एकाग्रता पार्नको निमित्त हुन्छ । शैक्ष पृथक्जनहरूको निमित्त विषयना लाभार्थ हुन्छ । अष्टसमापत्ति लाभ गरी अभिज्ञाको अभिलाषा गर्नेलाई अभिज्ञाको निमित्त साधक हुन्छ । अष्टसमापत्ति लाभ गरी निरोधसमापत्तिमा बस्न चाहने क्षीणासवीको निमित्त निरोधसमापत्तिको निमित्त पनि साधक हुन्छ तथा जो समापत्ति लाभ गरी अतुच्छ ध्यानी भई ब्रह्मलोक जाउँला भन्ने इच्छा गर्छ, उसको निमित्त अर्को भव (=लोक) मा जानको निमित्त साधक हुन्छ भनी पपं. सू. I. पृ. ११३: भयभैरवसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

विचिकित्सा हुँदैन । (१) वितर्क हुन्छ, (२) विचार हुन्छ, (३) प्रीति हुन्छ, (४) सुख हुन्छ, र (५) चित्त एकाग्रता हुन्छ । आवुसो ! यसरी प्रथममध्यानमा पाँच अङ्ग हुँदैन र पाँच अङ्ग हुन्छन् ।”

७. पञ्चेन्द्रियको प्रतिशरण को हुन्छ

८. “आवुसो ! जो यी पञ्चेन्द्रिय छन्, यिनका भिन्नभिन्न विषय र भिन्नभिन्न गोचर (कार्यस्थल) हुन्छन् । यिनीहरूमध्ये एउटाले अर्काको गोचर ग्रहण गर्दैन । जस्तै – चक्षुरिन्द्रिय, श्रोत्रेन्द्रिय, घ्राणेन्द्रिय, जिह्वेन्द्रिय तथा कायेन्द्रिय । यी भिन्नभिन्न गोचर ग्रहण गर्ने पञ्चेन्द्रियको प्रतिशरण (=उपकारक=आश्रय) केमा हुन्छ ? कसले उनीहरूको गोचर विषयलाई प्रत्यनुभव गर्छ ?”

“आवुसो ! यिनीहरूको प्रतिशरण मन हो । मनले उनीहरूको गोचर विषयलाई ग्रहण गर्दछ ?”

८. पञ्चेन्द्रियको आधार के हो

(आश्रय, निमित्त, कारण)

९. “आवुसो ! जो यी पञ्चेन्द्रिय छन्, ती केका आधारले रहन्छन् ?”

“आवुसो ! यी पञ्चेन्द्रियहरू आयुको आधारले रहन्छन् ।”

“आवुसो ! आयु केका आधारले (=कारणले) रहन्छ ?”

“आवुसो ! आयु उष्णताको आधारले रहन्छ ।”

“आवुसो ! यो उष्णता केको आधारले रहन्छ ?”

“आवुसो ! यो उष्णता आयुको आधारले रहन्छ ।”

“आवुसो ! अहिले भर्खरै आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषण सुनें कि उष्णताको आधार (=कारण) ले आयु रहन्छ । आवुसो ! फेरि अहिले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषण सुनें कि आयुको आधारले उष्णता रहन्छ । आवुसो ! यस कुराको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“आवुसो ! त्यसो भए उपमा बताउने छु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही बुद्धिमान् पुरुषहरूले यसको अर्थ बुझ्न सक्छन् । आवुसो ! जस्तै – बलिरहेको तेलको बत्ती (अर्ची) को कारणले आभा (=प्रकाश) देखिन्छ । आभाको कारणले ज्वाला (अर्ची) देखिन्छ । आवुसो ! यसै गरी उष्णताको कारणले आयु र आयुको कारणले उष्णता रहन्छ ।”

९. संज्ञावेदयितनिरोध-समापत्ति

१०. “आवुसो ! आयुसंस्कार (=आयु) र वेदनीय (=वेदना) धर्म एउटै हो, अथवा आयुसंस्कार भिन्नै र वेदनीय धर्म भिन्नै हो ?”

“आवुसो ! आयुसंस्कार र वेदनीय धर्म समान होइन । आवुसो ! यदि यी दुवै समान भएका त संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षु त्यसबाट उठ्न सक्ने थिएन । किन कि आयुसंस्कार र

वेदनीय धर्म भिन्नाभिन्नै हन्, - त्यसैले संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षु त्यसबाट उठ्न सकेको छ ।”

“आवुसो ! कुन तत्त्वले छाड्दा मृत्युपछि यो शरीर अचेतन मुढाभै सुत्छ ?”

“आवुसो ! जब यो शरीरलाई (१) आयु, (२) उष्णता तथा (३) विज्ञान^{३३७} - यी तीन तत्त्वले छाड्छन् तब मृत्युपछि यो शरीर अचेतन मुढाभै सुत्छ ।”

“आवुसो ! जसको मृत्यु हुन्छ, र जो भिक्षु संज्ञावेदयित निरोध^{३३८} समापत्तिमा बस्छ - यिनीहरूमा के भिन्नता छ त ?”

“आवुसो ! जसको मृत्यु हुन्छ, उसको कायसंस्कार (=शवासप्रशवास) निरुद्ध हुन्छ, वचीसंस्कार निरुद्ध हुन्छ, र चित्तसंस्कार^{३३९} पनि निरुद्ध हुन्छ । आयु क्षीण हुन्छ, उष्णता समाप्त हुन्छ, र इन्द्रियहरू उच्छिन्न हुन्छन् । जो त्यो भिक्षु संज्ञावेदयितनिरोध समापत्तिमा बस्छ, उसको पनि कायसंस्कार निरुद्ध हुन्छ, वचीसंस्कार निरुद्ध हुन्छ, तथा मनोसंस्कार निरुद्ध हुन्छ । परन्तु आयु परिक्षीण भएको हुँदैन, उष्णता समाप्त भएको हुँदैन र इन्द्रियहरू परिशुद्ध हुन्छन् । आवुसो ! जसको मृत्यु हुन्छ र जो संज्ञावेदयितनिरोध समापत्तिमा बस्ने भिक्षु छ, - यी दुवैमा यस्तो भिन्नता हुन्छ ।”

१०. चित्तविमुक्ति समापत्ति

११. “आवुसो ! सुखदुःख नभएको चित्तविमुक्ति समापत्तिका निमित्त (अनुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया) कति प्रत्ययहरू (पच्चया) छन् ?”

“आवुसो ! सुखदुःख नभएको चित्तविमुक्ति समापत्तिका निमित्त चारवटा प्रत्ययहरू छन् । आवुसो ! यहाँ भिक्षु (१) सौमनस्य दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी (२) सुखदुःखलाई त्यागी (३) सुखदुःख नभएको (४) उपेक्षाद्वारा स्मृति परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आवुसो ! सुखदुःख नभएको चित्तविमुक्ति समापत्तिको निमित्त यिनै चारवटा प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

“आवुसो ! अनिमित्तचित्त विमुक्ति^{३४०} (अनिमित्ताय चेतोविमुत्तिया) समापत्तिका निमित्त कति प्रत्ययहरू हुन्छन् ?”

३३७ यहाँ आयु उष्णता तथा विज्ञान भनेको अर्को शब्दमा भन्ने हो भने - आयु भनेको रूपजीवितेन्द्रिय हो । उष्णता भनेको कर्मजः तेजघातु हो । विज्ञान भनेको चित्त हो । जब यी तीन तत्त्वले यो रूपकायलाई छाड्छन् तब यो शरीर अचेतन मुढाभै सुत्छ । त्यसैले भनेको -

“आयु उस्मा च विञ्जाणं यवा कायं जहन्तिमं ।

अपविद्धो तदा सेति परमत्तं अचेतनंति ॥”

पपं.सू. II. पृ. २९२: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

३३८ ‘संज्ञावेदयितनिरोध’ को अर्थका निमित्त बु. श्रावि. च.भा-१, पृ. ३७५ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।

३३९ काय-चित्त-वची संस्कार भनेको आशवासप्रशवासलाई ‘कायसंस्कार’ भनिएको हो । वितर्क विचारलाई ‘वचीसंस्कार’ भनिएको हो । संज्ञा, वेदनालाई ‘चित्तसंस्कार’ भनिएको हो भनी पपं.सू. II. पृ. २९२: महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३४० अनिमित्त चित्तविमुक्ति समापत्तिको अर्थका निमित्त बु.ब्र. भा - १, पृ. २८७ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति समापत्तिका निमित्त दुईटा प्रत्ययहरू हुन्छन् । (१) सबै निमित्तको मनस्कार नगर्नु, (२) अनिमित्त धातुको मात्र मनस्कार गर्नु । आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति समापत्तिका निमित्त यिनै दुईटा प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति स्थितिका निमित्त कति प्रत्ययहरू हुन्छन् ?”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति स्थितिको निमित्त तीन प्रत्ययहरू हुन्छन् - (१) सबै निमित्तहरूको मनस्कार नगर्नु, (२) अनिमित्त धातुको मात्र मनस्कार गर्नु र (३) पहिले नै समय निश्चित गर्नु (पुब्बे च अभिसङ्गारो) । आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति स्थितिका निमित्त यिनै तीन प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्तिबाट उठ्नका निमित्त कति प्रत्ययहरू हुन्छन् ?”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्तिबाट उठ्नका निमित्त दुई प्रत्ययहरू हुन्छन् - (१) सबै निमित्तहरूको मनस्कार गर्नु, (२) अनिमित्त धातुको ^{३४१} मनस्कार नगर्नु । आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्तिबाट उठ्नका निमित्त यिनै दुई प्रत्ययहरू हुन्छन् ।”

१२. “आवुसो ! (१) जुन यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति छ, (२) जुन यो आकिञ्चन्य चित्तविमुक्ति छ, (३) जुन यो शून्यता चित्तविमुक्ति छ, तथा (४) जुन यो अनिमित्त चित्तविमुक्ति छ, - यी धर्महरू (=विषयहरू) नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्, अथवा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन्, ?”

“आवुसो ! जुन यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति छ, जुन यो आकिञ्चन्य चित्तविमुक्ति छ, जुन यो शून्यता चित्तविमुक्ति छ, तथा जुन यो अनिमित्त चित्तविमुक्ति छ, - आवुसो ! त्यस्तो पर्याय पनि छ कि जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् तथा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना पनि हुन्छन् ।”

१३. “आवुसो ! त्यो कुन पर्याय हो, त जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु मैत्रीयुक्त चित्त एक दिशामा, द्वितीय दिशामा, तृतीय दिशामा तथा चतुर्थ दिशामा फैलाई बस्छ । यसै गरी ऊर्ध्व, अधो, तीर्य, सबै ठाउँमा, सबै प्रकारले, सबै लोकमा मैत्रीचित्त, अवैरचित्त, अद्वेषचित्त, विपुलचित्त, महान्चित्त र अप्रमाणचित्त फैलाई बस्छ । यसै गरी करुणायुक्त चित्त, ... मुदितायुक्त चित्त, ... र उपेक्षायुक्त चित्त एक दिशामा फैलाई बस्छ, द्वितीय, तृतीय तथा चतुर्थ दिशामा उपेक्षायुक्त चित्त ... र अप्रमाणचित्त फैलाई बस्छ । आवुसो ! यसैलाई अप्रमाण चित्तविमुक्ति भनिएको हो ।”

“आवुसो ! आकिञ्चन्य चित्तविमुक्ति भनेको कुनचाहिँ हो, त ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले विज्ञानत्यायतनलाई अतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भनी आकिञ्चन्यायतनमा समाधिस्थ भई बस्छ । आवुसो ! यसैलाई ‘आकिञ्चन्यायतन चित्तविमुक्ति’ भनिन्छ ।”

“आवुसो ! शून्यता चित्तविमुक्ति भनेको कुनचाहिँ हो, त ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु अरण्यमा, वृक्ष मूलमा अथवा शून्यागारमा बसी यस्तो विचार गर्छ - ‘आत्मा अथवा आत्मात्वले शून्य छ’ । आवुसो ! यसैलाई ‘शून्यता चित्तविमुक्ति’ भनिन्छ ।”

“आवुसो ! अनिमित्त चित्तविमुक्ति भनेको कुनचाहिँ हो, त ?”

“आवुसो ! यहाँ भिक्षु कुनै निमित्तलाई मनमा लिई नबसी ‘अनिमित्त चित्त समाधिमा’ समाधिस्थ भई बस्छ । आवुसो ! यसैलाई ‘अनिमित्त चित्तविमुक्ति’ भनिन्छ । आवुसो ! यही पर्याय हो, जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू नानार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ।”

३४१ यहाँ ‘अनिमित्त धातु’ भनेको निर्वाण हो भनी पपं.सू. II. पृ. २८३: महावेदल्लसुतवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

१४. “आवुसो ! त्यो कुन पर्याय हो त, जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू एकार्थ र नाना व्यञ्जन हुन्छन् ।”

“आवुसो ! रागचित्त प्रमाणकारी हो^{३४२}, द्वेषचित्त प्रमाणकारी हो, र मोहचित्त प्रमाणकारी हो । क्षीणास्रवी भिक्षुहरूमा ती प्रहीण भएका हुन्छन् । जरो उखेलिइसकेको छेदन गरेको तालवृक्षभैं असम्भाव्य भई पुनः उत्पन्न हुन नसक्ने हुन्छन् । जतिसम्म अप्रमाण चित्तविमुक्तिहरू छन्, तीमध्ये अकोप्य चित्तविमुक्ति (=अपरिवर्त्यरूपले चित्तविमुक्ति भइसकेको, अटल भएको) अर्थात् निर्वाणचित्त अग्र देखिन्छ । त्यो अकोप्य (=अपरिवर्त्य, अटल) चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्य छ, द्वेषबाट पनि शून्य छ र मोहबाट पनि शून्य छ ।”

“आवुसो ! रागचित्त प्रपञ्चकारी हो, द्वेषचित्त प्रपञ्चकारी हो, र मोहचित्त पनि प्रपञ्चकारी हो । क्षीणास्रवी भिक्षुहरूमा ती प्रहीण भएका हुन्छन् । जरो उखेलिइसकेको ... हुन्छन् । जतिसम्म आकिञ्चन्य चित्तविमुक्तिहरू छन्, तीमध्ये अकोप्य चित्तविमुक्ति अर्थात् निर्वाण चित्त अग्र देखिन्छ । त्यो अकोप्य चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्य छ, द्वेषबाट पनि शून्य छ तथा मोहबाट पनि शून्य छ ।”

“आवुसो ! रागचित्त निमित्तकारी हो, द्वेषचित्त निमित्तकारी हो, र मोहचित्त पनि निमित्तकारी^{३४३} हो । क्षीणास्रवी भिक्षुहरूमा ती प्रहीण भएका हुन्छन् । जरो उखेलिइसकेका ... हुन्छन् । जतिसम्म अनिमित्त चित्तविमुक्तिहरू छन्, तीमध्ये अकोप्य चित्तविमुक्ति अर्थात् निर्वाण चित्त अग्र देखिन्छ । त्यो अकोप्य चित्तविमुक्ति रागबाट पनि शून्य छ, द्वेषबाट पनि शून्य छ तथा मोहबाट पनि शून्य छ ।”

“आवुसो ! जो त्यो अकोप्य चित्तविमुक्ति रागबाट शून्य छ, द्वेषबाट शून्य छ तथा मोहबाट पनि शून्य छ, आवुसो ! यही पर्याय हो, जुन पर्यायमा आउँदा यी धर्महरू एकार्थ^{३४४} र व्यञ्जन मात्र नाना हुन्छन् ।”

१५. आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नु भयो । सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् महाकोट्टिकले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गर्नु भयो ।

महावेदल्ल-सुत्त समाप्त ।

३४२ भनौं कि पर्वतको फेदीमा फोहरैफोहर भएको कालो वा नीलो भएको ठूलो पोखरीलाई देखा निकै गहिरोजस्तो लाग्छ । परन्तु त्यसमा लट्टी वा डोरी खसाली हेर्दा पैतालासम्म पनि पानी रहेनछ भन्ने थाहा पाइन्छ । त्यसै गरी जबसम्म मानिसमा, राग, द्वेष, मोह उत्पन्न हुँदैन तबसम्म ऊ स्रोतापन्नभैं वा सकृदागामीभैं वा अनागामीभैं देखिन्छ । जब उसमा राग, द्वेष, मोह उत्पन्न हुन्छ, तब उसलाई रागी, द्वेषी तथा मोही भनी जान्न सकिन्छ । अनि उसलाई ‘यस्तो रहेछ’ भनी उसको प्रमाण थाहा पाइने हुनाले रागलाई प्रमाणकारी भनिएको हो भनी पपं.सू. II. पृ. २९४: महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३४३ भनौं कि कुनै दुई जनाका दुईवटा गाईका विलकुल उस्तै बाछ्य उत्पन्न हुन्छन् । ती दुईमध्ये कुन कसको हो भनी चिन्न सकिन्न । जब तिनीहरूमा कुनै चिनो (=निमित्त) लगाइन्छ, तब यो फलानोको हो भनेर चिनिन्छ । त्यसै गरी जबसम्म मानिसमा राग उत्पन्न हुँदैन तबसम्म ‘को आर्य हो, को पृथग्जन हो’ भनी चिन्न सकिन्न । जब राग उत्पन्न हुन्छ, तब यो ‘रागी हो’ भनी चिनिन्छ । त्यसैले रागलाई निमित्तकारी भनिएको हो भनी पपं.सू. II. पृ. २९५: महावेदल्लसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३४४ यहाँ ‘एकार्थ’ भनेको विषय आरम्भणको हिसाबले एउटै विषयको हुनाले ‘एकार्थ’ (एकइ) भनिएको हो । अप्रमाण, आकिञ्चन्य, शून्यता, अनिमित्तता आदि सबै निर्वाणकै नाम हुन् । अतः यो पर्याय एकार्थ हो । अर्को ठाउँमा अप्रमाण, आकिञ्चन्य, शून्यता, अनिमित्तता भन्ने पर्यायले ती नाना व्यञ्जन हुन आउँछन् । पपं.सू. II. पृ. २९६: महावेदल्लसुत्तवण्णना ।

४४. चूलवेदल्ल-सुत्त

(चूलवेदल्लसूत्र)

१. विशाख उपासकको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय विशाख उपासक^{३४५} जहाँ धर्मदिन्ना (=धम्मदिन्ना) भिक्षुणी रहनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई अभिवादन गरी उनी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका विशाख उपासकले धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई यसो भने -

२. “आर्या ! ‘सत्काय सत्काय’ भनी भनिन्छ, आर्या ! भगवान्ले केलाई ‘सत्काय’ भनी भन्नु भएको हो ?”

“आवुसो विशाख ! यी पाँच उपादानस्कन्धहरूलाई भगवान्ले ‘सत्काय’ भनी भन्नु भएको हो । जस्तै - (१) रूप-उपादानस्कन्ध, (२) वेदना-उपादानस्कन्ध, (३) संज्ञा-उपादानस्कन्ध, (४) संस्कार-उपादानस्कन्ध र (५) विज्ञान-उपादानस्कन्ध ।”

“आवुसो विशाख ! यिनै पाँच-उपादानस्कन्धलाई भगवान्ले ‘सत्काय’ भनी भन्नु भएको हो ।”

“साधु आर्या !” भनी धर्मदिन्नाको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी विशाख उपासकले अर्को प्रश्न सोधे - ‘आर्या ! ‘सत्काय-समुदय, सत्काय-समुदय’ भनी भनिन्छ, आर्या ! भगवान्ले केलाई ‘सत्काय-समुदय’ भनी भन्नु भएको हो ?”

“आवुसो विशाख ! यी पुनर्भव हुने तृष्णा, नन्दीराग सहगत-तृष्णा तथा तत्तत् ठाउँमा अभिनन्दित हुने तृष्णा छन्, जस्तै - (१) कामतृष्णा, (२) भवतृष्णा तथा (३) विभवतृष्णा ।”

“आवुसो विशाख ! यसैलाई भगवान्ले ‘सत्काय-समुदय’ छ भनी भन्नु भएको हो ।”

‘आर्या ! ‘सत्काय-निरोध, सत्काय-निरोध’ भनी भनिन्छ, आर्या ! भगवान्ले केलाई ‘सत्काय-निरोध’ भनी भन्नु भएको हो ?”

“आवुसो विशाख ! सोही तृष्णाबाट निशेषरूपले विराग, निरोध, त्याग, प्रतिनिःसर्ग, मुक्ति तथा अनालय हुनलाई नै, आवुसो विशाख ! भगवान्ले ‘सत्काय-निरोध’ हो, भनी भन्नु भएको हो ।”

“आर्या ! ‘सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा, सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा’ भनी भनिन्छ, आर्या ! भगवान्ले केलाई ‘सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा’ भनी भन्नु भएको हो ?”

“आवुसो विशाख ! यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्गलाई भगवान्ले ‘सत्काय-निरोधगामिनीप्रतिपदा’ हो, भनी भन्नु भएको हो । जस्तै - (१) सम्यक्दृष्टि, (२) सम्यक्सङ्कल्प, (३) सम्यक्वाचा, (४) सम्यक्कर्म,

३४५ विशाख उपासक धर्मदिन्ना भिक्षुणीकी गृहस्थी समयका पति हुन् । विशाखा उपासक ‘अनागामी’ हुन् ।

(५) सम्यक्आजीव, (६) सम्यक्व्यायाम, (७) सम्यक्स्मृति तथा (८) सम्यक्समाधि ।” (आर्यमार्गको आठ अङ्गहरू यिनै हुन्) ।

“आर्या ! उपादान भनेको र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू भनेका एउटै हुन्, अथवा उपादान भनेको र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू भनेको भिन्नाभिन्नै हुन्, ?”

“आवुसो विशाख ! उपादान भनेको र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू भनेको उही होइनन्, न त पञ्च-उपादानस्कन्धहरूबाहेक उपादान नै छ । अर्थात् - उपादान र पञ्च-उपादानस्कन्धहरू उही पनि होइन छुट्टै पनि होइनन् ।”

“आवुसो ! पञ्च-उपादानप्रति जुन छन्द-राग छ, त्यही नै त्यहाँ उपादान हो ।”

३. “आर्या ! कसरी सत्काय-दृष्टि^{३४६} हुन्छ ।”

“आवुसो विशाख ! यहाँ, अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरूको दर्शन नपाएका, आर्यधर्म नजानेका, आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नपाएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएकाले - (१) (क) रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ^{३४७}, (ख) रूपवान्लाई आत्मा भनी हेर्छ^{३४८} (ग) आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ^{३४९} अथवा (घ) रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ^{३५०} । (२) (क) वेदनालाई आत्मा भनी हेर्छ, (ख) वेदनावान्लाई आत्मा भनी हेर्छ, (ग) आत्मामा वेदना छ भनी हेर्छ अथवा (घ) वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (३) (क) संज्ञालाई आत्मा छ भनी हेर्छ, (ख) संज्ञावान्लाई आत्मा भनी हेर्छ, (ग) आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्छ अथवा संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (४) (क) संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्छ, (ख) संस्कारवान्लाई आत्मा भनी हेर्छ, (ग) आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्छ अथवा (घ) संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (५) (क) विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्छ, (ख) विज्ञानवान्लाई आत्मा भनी हेर्छ, (ग) आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्छ अथवा (घ) विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ ।” आवुसो विशाख ! यसरी नै सत्काय-दृष्टि हुन्छ ।”

“आर्या ! कसरी सत्काय-दृष्टि हुँदैन त ?”

“आवुसो विशाख ! यहाँ, (ठीक यसको विपरीत) आर्यश्रावक जसले आर्यहरूको दर्शन पाएका छन्, आर्यधर्म बुझेका छन्, आर्यधर्ममा विनीत भएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन पाएका, सत्पुरुषधर्म बुझेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएकाले - (१) (क) रूपलाई आत्मा भनी हेर्दैन, (ख) रूपत्वलाई आत्मा भनी

३४६ ‘सत्कायदृष्टि’ सम्बन्धी विशेष अर्थको निमित्त बु.प. पृ. ५६६ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।

३४७ “जुन अर्चिं छ, सोही वर्ण छ, जुन वर्ण हो सोही अर्चिं हो भनी अर्चिं र वर्णलाई अद्वय गरी हेरेजस्तै रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ ।” पटि. म.पा. पृ. १६०: तीणिसत् दिट्ठिभिनिवेसा ।

३४८ “रूख अर्कै हो छायाँ अर्कै हो । परन्तु त्यो रूख यो छायाद्वारा छायावान् छ । अतः छायाँवान् रूख हो भनी हेरेजस्तै गरी रूपवान् आत्मा भनी हेर्छ ।” पटि.म.पा. पृ. १६० ।

३४९ “सुगन्ध भएको फूलमा फूल अर्कै हो, गन्ध अर्कै हो, अतः फूलमा गन्ध छ भनेकै गरी आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ ।” पटि.म.पा. पृ. १६१ ।

३५० “बट्टा (करण्डक) मा राखेको मणिलाई बट्टा अर्कै हो, मणि अर्कै हो । यो मणि बट्टामा छ भनेकै बट्टामा मणि देखिएकै रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ ।” पटि. म. पा. पृ. १६१: तीणिसत् दिट्ठिभिनिवेसा, दिट्ठिकथा । यस्तै प्रकारले अरूको पनि अर्थ बुझ्नु होला । यस विषयमा दार्शनिक ढङ्गले गहिरो अध्ययन गर्न चाहनेले उक्त ग्रन्थमा र धम्म सं. पृ. २३२: निक्खेपकण्डं, तिकानि र अत्थ. सा. पृ. ३०० मा हेर्नु बेस हुनेछ तथा पपं. सू. II. पृ. ३००: चूलवेदल्लसुत्तवण्णनामा पनि ।

हेदैँन, (ग) आत्मामा रूप छ भनी हेदैँन, (घ) न रूपमा आत्मा छ भनी हेछै । (२) (क) वेदनालाई आत्मा भनी हेदैँन, (ख) वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेदैँन, (ग) आत्मामा वेदना छ भनी हेदैँन, (घ) न वेदनामा आत्मा छ भनी हेछै । (३) (क) संज्ञालाई आत्मा भनी हेदैँन, (ख) संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेदैँन, (ग) आत्मामा संज्ञा छ भनी हेदैँन, (घ) न संज्ञामा आत्मा छ भनी हेछै । (४) (क) संस्कारलाई आत्मा भनी हेदैँन, (ख) संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेदैँन, (ग) आत्मामा संस्कार छ भनी हेदैँन, (घ) न संस्कारमा आत्मा छ भनी हेछै । (५) (क) विज्ञानलाई आत्मा भनी हेदैँन, (ख) विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेदैँन, (ग) आत्मामा विज्ञान छ भनी हेदैँन, (घ) न त विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेछै ।' आवुसो विशाख ! यसरी नै सत्कायदृष्टि हुँदैँन ।"

२. आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग

४. "आर्या ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग भनेको कुन हो ?"

"आवुसो विशाख ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग भनेको यही हो, जस्तै - सम्यकदृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वाचा, सम्यककर्म, सम्यकआजीव, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति तथा सम्यक्समाधि ।"

"आर्या ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग संस्कृत^{३५१} (सङ्कृत) हो, कि असंस्कृत^{३५२} (असङ्कृत) हो ?"

"आवुसो विशाख ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग संस्कृत हो ।"

"आर्या ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्गद्वारा तीन स्कन्ध^{३५३} सङ्गृहित भएका छन्^{३५४} कि अथवा तीन स्कन्धहरूद्वारा आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग सङ्गृहित भएको छ ?"

"आवुसो विशाख ! आर्यअष्टाङ्गिकमार्गद्वारा तीन स्कन्धहरू सङ्गृहित छैनन्, (बर) आवुसो विशाख ! तीन स्कन्धहरूद्वारा आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग सङ्गृहित छ । आवुसो विशाख ! जुन सम्यक्वाचा, सम्यककर्म तथा सम्यकआजीव हुन्, - यिनीहरू शीलस्कन्धमा सङ्गृहित छन् । जुन सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति तथा सम्यक्समाधि छन्, - ती समाधिस्कन्धमा सङ्गृहित छन् । जुन सम्यकदृष्टि र सम्यक्सङ्कल्प छन्, - यी दुई प्रज्ञास्कन्धमा सङ्गृहित छन् ।"

"आर्या ! समाधि भनेको के हो, समाधि-निमित्त (=आरम्भण) भनेको के हो, समाधि-परिष्कार भनेको के हो तथा समाधि-भावना भनेको के हो, त ?"

३५१ 'संस्कृत=सङ्कृत' भनेको के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिई धम्मसङ्गणिले पृ. २४४: निक्खेपकण्डको चूलन्तरदुकले यस्तो परिभाषा दिएको छ - "येव ते धम्मा सप्पच्चया, तेव ते धम्मा सङ्गता ।" अर्थात् - जुन पदार्थ स-प्रत्यय छ, सोही पदार्थ 'संस्कृत' हो । प्रत्ययद्वारा हुने सबै वस्तुहरू 'संस्कृत' हुन् ।

३५२ 'असंस्कृत=असङ्कृत' भनेको के हो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिई धम्मसङ्गणिले त्यहीँ नै यस्तो उल्लेख गरेको छ - "यो एव सो धम्मो अप्पच्चयो, सो एव सो धम्मो असङ्गतो ।" अर्थात् - जुन पदार्थ अप्रत्यय छ, सोही पदार्थ 'असंस्कृत' हो ।

उपर्युक्त दुइटै शब्दहरूको अन्य विशद अर्थ बुझ्न धम्मसङ्गणिमै अत्युद्धारकण्डको चूलन्तरदुक पृ. ३०७ मा हेर्नु बेस हुनेछ ।

३५३ शील, समाधि, प्रज्ञालाई तीन स्कन्ध भनिएको हो ।

३५४ यस विषयमा पपं. सू. II. पृ. ३०९: चूलवेदल्लसुत्तवण्णनामा उपमा देखाई वर्णन गरिएको पाइन्छ ।

“आवुसो विशाख ! जुन चित्तको एकाग्रता छ, – त्यही समाधि हो, ^{३५५}, चारसतिपट्टान समाधि-निमित्त हो, चार सम्यक्प्रधान ^{३५६} (सम्मप्यधान) समाधि-परिष्कार हो, जो ती धर्महरूको आसेवन गर्नु, भाविता गर्नु तथा बहुलिकृत गर्नु हो, – यही समाधि-परिष्कार हो ।”

३. तीन संस्कारहरू

५. “आर्या ! कति संस्कारहरू छ ^{३५७} ?”

“आवुसो विशाख ! तीन संस्कारहरू छन् । जस्तै – (१) कायसंस्कार, (२) वचनसंस्कार तथा (३) चित्तसंस्कार ।”

“आर्या ! कुन कायसंस्कार हो, कुन वचनसंस्कार हो, तथा कुन चित्तसंस्कार हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! आश्वास-प्रश्वास कायसंस्कार हुन्, वितर्क र विचार वचनसंस्कार हुन् तथा संज्ञा र वेदना चित्तसंस्कार हुन् ।”

“आर्या ! किन आश्वास-प्रश्वास कायसंस्कार, किन वितर्क र विचार वचनसंस्कार तथा किन संज्ञा र वेदना चित्तसंस्कार हुन् नि ?”

“आवुसो विशाख ! आश्वास-प्रश्वास कायिक हुन्, यी धर्महरू (=क्रियाहरू) काय-प्रतिबद्ध छन्, त्यसैले आश्वास-प्रश्वास दुवै कायसंस्कार हुन् । आवुसो विशाख ! पहिले वितर्कना र विचार गरेर पछि वचन प्रकट गर्छन्, त्यसैले वितर्क र विचार वचनसंस्कार हुन् । आवुसो विशाख ! संज्ञा र वेदना चैतसिक (=चित्तका अङ्ग) हुन्, यी धर्महरू (=संज्ञा र वेदना) चित्तप्रतिबद्ध छन्, त्यसैले संज्ञा र वेदना दुवै चित्तसंस्कार ^{३५८} हुन् ।

Dhamma.Digital

३५५ जस्तो यहाँ समाधिको लक्षण ‘एकाग्रता’ लाई भनिएको छ, त्यस्तै समाधिका लक्षणहरूको पच्चीस प्रकारसम्म उल्लेख गरिएको छ । हेर्नुहोस् – पटि. म.पा. पृ. ५५: समाधि भावनामय जाणनिदेसा ।

३५६ ‘चार सम्यक्-प्रधान’ भनेको के हो भन्ने विषयमा बु.प. पृ. ३१८ को पादटिप्पणीमा र उहाँ पृ. ४४४ मा यसका अर्थहरूको उल्लेख भएको छ ।

३५७ विशाख उपासक अनागामी हुन् । उनलाई निरोध समापत्तिसम्मको पनि प्राप्त अनुभव छ । त्यसैले उनले यस प्रश्नमा कसरी संस्कारहरूलाई निरुद्ध गरी समापत्ति ध्यान गर्छन् त भन्ने प्रश्न सोध्ने अभिप्रायले ‘कति संस्कारहरू छन् ?’ भनी सोधेका हुन् । धम्मदिन्ना भिक्षुणीले उनको मनोभाव बुझी अन्य धेरै किसिमका संस्कारहरू भएर पनि निरोध-समापत्तिसम्बन्धी संस्कारका बारेमा उत्तर दिनु भएको छ । पपं. सू. II. पृ. ३०३: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

३५८ यी संस्कारहरूको स्पष्टीकरण दिँदै पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ –

“यी संस्कारहरूलाई प्रष्ट गर्न गाह्रो छ । किनभने जब कायद्वारा कुनै क्रिया हुनथाल्छ, तब त्यसमा कुशल चेतनाहरू बाह्र (१२) र अकुशल चेतनाहरू आठ (८) गरी जम्मा बीस (२०) चेतनाहरूको सम्मिश्रण भएको हुन्छ । त्यसैले आश्वास-प्रश्वासलाई पनि ‘कायसंस्कार’ भनिएको हो ।”

“वचन-द्वारद्वारा कुनै प्रकारको वचन प्रकट गर्नुभन्दा पहिले उपर्युक्त बीस चेतनाहरू सम्मिश्रित भएर वितर्क र विचार गरिसकेपछि मात्र वचन प्रकट हुन सक्ने भएको हुनाले उक्त बीस चेतनाहरू वचनद्वारा अवतरित हुने अवस्थालाई ‘वचनसंस्कार’ भनिएको हो ।”

“कायद्वार र वचनद्वारमा अवतरित हुनुभन्दा पहिले चित्त द्वारैमा उत्पन्न हुने उपर्युक्त बीस चेतनाहरू र रूपावचर कुशल चेतना पाँच (५) तथा अरूपावचर चेतना चार (४) गरी जम्मा उनन्तीस (२९) चेतनाहरू सम्मिश्रित भएको अवस्थालाई नै ‘चित्तसंस्कार’ भनिएको हो । संज्ञा र वेदना पनि त्य अन्तर्गत हुने भएकोले यी

४. संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति

६. “आर्या ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्ति^{३५९} हुन्छ ?”

“आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्ने भिक्षुको मनमा यस्तो हुँदैन - ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्नेछु, ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बस्दैछु’ अथवा ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा बसें’^{३६०}, बरु पहिले नै उसको चित्त त्यस किसिमसँग अभ्यस्त भएको हुन्छ, जुन किसिमको अभ्यास हुँदा स्वतः त्यस (=अचित्तक) अवस्थामा पुगिन्छ^{३६१} ।”

“आर्या ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा समापन्न हुने भिक्षुको - कायसंस्कार, वचनसंस्कार तथा चित्तसंस्कारहरूमध्ये पहिले कुनचाहिँ संस्कार निरोध हुन्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिमा समापन्न हुने भिक्षुको - पहिले वचनसंस्कार निरोध हुन्छ, त्यसपछि कायसंस्कार अनि चित्तसंस्कार निरोध हुन्छ ।”

“आर्या ! कसरी संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठिन्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुलाई यस्तो हुँदैन - म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्नेछु, ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्दैछु’ अथवा ‘म संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठें’ बरु उसको चित्त पहिले नै त्यस किसिमसँग अभ्यस्त भएको हुन्छ,

दुईलाई ‘चित्तसंस्कार’ भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३०३: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना । यी २९ प्रकारका चेतनाहरूका कुराहरूबारे बु. पृ. पृ. १५८को पादटिप्पणी हेर्नु होला । यस्तै कुरा चित्र गृहपतिले पनि आयुष्मान् कामभूसँग सोधेका कुराहरूका निमित्त बु.गृ. पृ. १६० हेर्नु होला ।”

३५९ संज्ञा र वेदनासमेत निरोध हुने समापत्ति (=ध्यान) लाई ‘संज्ञावेदयित-निरोधसमापत्ति’ भन्दछन् । “सञ्जाय वेदनाय च निरोधं” पटि.म.अ.क. पृ. २२७ निरोधसमापत्तिजाणनिदेसवण्णना ।

३६० यहाँ ‘समापत्ति (=निरोधसमापत्तिध्यान) मा बस्नेछु, बस्दैछु तथा बसें’ भन्ने पदहरूको प्रष्टिकरणबारे पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको छ -

“समापत्तिमा बस्नेछु र बस्दैछु” भन्ने यी दुई पदहरूले ‘नैवसंज्ञानासंज्ञा’ समाधिमा समाधिस्थ भएको अवस्थालाई सूचित गर्दछ र “समापत्तिमा बसें” भन्ने पदले त्यस समाधिमा तल्लीन भई ‘अन्तर्निरोध’ अवस्थालाई सूचित गर्दछ । प्रथम दुई पदहरूद्वारा सचित्तक अवस्थालाई र पछिल्लो एक पदद्वारा अचित्तक जनाएको छ । पपं. सू. II. पृ. ३०४: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

३६१ भनाइको तात्पर्य के हो भने - निरोध-समापत्ति ध्यानमा समाधिस्थ हुनुभन्दा पहिले नै योगी भिक्षुको चित्त व्यवस्थित भइसकेको हुन्छ । अर्थात् - निरोध-समापत्तिमा प्रविष्ट भई बस्न चाहने भिक्षुले निरोध-समापत्तिमा प्रविष्ट हुनुभन्दा पहिले नै - ‘निरोध-समापत्ति यति दिन, यति सप्ताह अथवा यति महिना बस्नेछु’ भन्ने सङ्कल्प गर्दछ । अनि प्रारम्भिक ध्यान गरी क्रमसँग निरोध-समापत्ति ध्यानमा तल्लीन भएर जान्छ । तल्लीन भइसकेपछि पूर्व सङ्कल्प अनुसार त्यति समयसम्म निरोधमा बस्छ र अवधि सिद्धिएपछि स्वतः सचेत भई बिउँफेर आउँछ । त्यसैले मूल सूत्रमा ‘पहिले नै त्यस किसिमसँग अभ्यस्त भएको हुन्छ ...’ भनी भनिएको हो । यसै क्रमलाई ध्यानमा राखी मूल सूत्रले “समापत्तिमा बस्नेछु, बस्दैछु अथवा बसें” भन्ने पनि लाग्दैन भनी उल्लेख गरेको हो । पपं. सू. II. पृ. ३०४ ।

‘निरोध-समापत्ति’ क-कस्ताले गर्न सक्छन्, कसरी गर्ने हो, कसरी उठ्ने हो, कुन अवस्थालाई निरोध-समापत्ति भन्दछन्, कसरी समापत्ति हुन्छ र कसरी निरोध-समापत्तिमा तल्लीन हुन सकिन्छ भनेजस्ता विषयको व्याख्यान पटि.म.अ.क. पृ. २१८ देखि २२२ सम्म समापत्तिजाणनिदेसवण्णनामा उल्लेख भएको छ । त्यस्तै गरी उदा.अ.क. पृ. २४ को पठमबोधिसुत्तवण्णनामा र विसु. म.प. ५२४: पञ्जाभावानानिसंस निदेस-२३ मा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । बु.गृ. पृ. १६२ मा पनि उल्लेख भएको छ ।

जुन किसिमसँग अभ्यास हुँदा स्वतः त्यस (=सचित्तक) अवस्थामा पुगिन्छ^{३६२} ।”

४. “आर्या ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको कायसंस्कार, वचनसंस्कार तथा चित्तसंस्कारहरूमध्येमा कुनचाहिँ संस्कार पहिले उत्पन्न हुन्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठ्ने भिक्षुको सर्वप्रथम चित्तसंस्कार उत्पन्न हुन्छ, त्यसपछि कायसंस्कार अनि वचनसंस्कार उत्पन्न हुन्छ ।”

५. “आर्या ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई कति स्पर्शहरू अनुभव हुन्छ नि ?”

“आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुलाई तीन स्पर्शहरूको अनुभव हुन्छ – (१) शून्यताको अनुभव, (२) अनिमित्तताको अनुभव, तथा (३) अप्रणिहितताको अनुभव^{३६३} ।”

६. “आर्या ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुको चित्तधार कतातिर लागेको हुन्छ, कतातिर बगेको हुन्छ, अथवा कतातिर भुकेको हुन्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! संज्ञावेदयित-निरोध-समापत्तिबाट उठेको भिक्षुको चित्तधार विवेक (=निर्वाण) तिर लागेको हुन्छ, विवेकतिर बगेको हुन्छ, तथा विवेकतिरै निहरेको हुन्छ ।”

५. तीन वेदना

७. “आर्या ! कति वेदनाहरू छन् त ?”

“आवुसो विशाख ! तीन वेदनाहरू छन् । जस्तै – (१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना, तथा (३) अदुःख असुखवेदना ।”

“आर्या ! कुन सुखवेदना हो, कुन दुःखवेदना हो तथा कुन अदुःख असुखवेदना हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! जो कायिक वा चैतसिक^{३६४} (=मानसिक) सुख वा स्वादिलो अनुभव छ, – त्यही सुखवेदना हो । आवुसो विशाख ! जो कायिक वा चैतसिक (=मानसिक) दुःख वा अस्वादिलो अनुभव छ, त्यही दुःखवेदना हो । आवुसो विशाख ! जो कायिक वा चैतसिक म न-स्वादिलो, न-अस्वादिलो अनुभव (=वेदयित) छ, त्यही अदुःख-असुख, अर्थात् उपेक्षा वेदना हो ।”

३६२ यहाँ ‘... उठ्नेछु र उठ्दै छु’ भन्ने दुई पदहरूले अन्तर्निरोध समयलाई सूचित गर्छ, ‘... उठे’ भन्ने पदले फल-समापत्ति समयलाई सूचित गर्छ । पहिलो दुई पदहरूद्वारा अचित्तक अवस्थालाई सूचित गरिएको हो, पछिल्लो एक पदद्वारा सचित्तक अवस्थालाई सूचित गरिएको हो । पपं.सू. II. पृ. ३०४ ।

३६३ यी ‘शून्यताको, अनिमित्तताको तथा अप्रणिहितताको अनुभव’ भन्नेको विश्लेषण अर्थ पटि.म. पृ. २७३: विमोक्खकथा र अर्थकथा पृ. ३८३: मा सविस्तार व्याख्यान गरिएको पाइन्छ र धम्म. सं.अ.क.पृ. २०३: पकिण्णककथावण्णनामा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ । साधारणतया यसको अर्थ हो – आत्मभावरहित भएकोले शून्यताको अनुभव, कुनै ग्रहण गर्ने सारतत्त्वरहित भएकोले अनिमित्तताको अनुभव तथा तृष्णा र दुःखहरूरहित भएकोले अप्रणिहितताको अनुभव । जुन योगीले अनित्य, दुःख तथा अनात्महरूमध्ये जुन मार्गबाट मोक्ष पाएको हुन्छ, उसले सोही मार्गको फल अनुभव गर्दछ । पपं.सू. II. पृ. ३०५: पटि. म.अ.क. पृ. १६५ ।

३६४ कायिक भन्नाले पञ्चद्वारद्वारा अनुभव हुने वेदनालाई भनेको हो र चैतसिक भन्नाले मनोद्वारद्वारा अनुभव हुने वेदनालाई भनेको हो । पपं.सू. II. पृ. ३०६: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

“आर्या ! सुखवेदनामा के सुख हुन्छ के दुःख हुन्छ त ? दुःखवेदनामा के सुख हुन्छ ? के दुःख हुन्छ त ? अदुःख-असुखवेदनामा के सुख हुन्छ ? के दुःख हुन्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! सुखवेदनाको स्थिति (=स्थिरपन) सुख हो, अस्थिति (=अस्थिरपन वा अन्यथाभाव) दुःख हो । दुःखवेदनाको स्थिति (=स्थिरपन) दुःख हो, अस्थिति (=अस्थिरपन वा अन्यथाभाव) सुख हो । अदुःख-असुखवेदनाको ज्ञानस्वभाव सुख हो, अज्ञानस्वभाव दुःख हो^{३६५} ।”

“आर्या ! सुखवेदनामा कुन अनुशय^{३६६} (=चित्तमल) लिप्त भएको हुन्छ, दुःखवेदनामा कुन अनुशय लिप्त भएको हुन्छ, तथा अदुःख-असुखवेदनामा कुन अनुशय लिप्त भएको हुन्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! सुखवेदना रागानुशय अनुशयन गरेको हुन्छ, दुःखवेदनामा प्रतिघानुशय (=द्वेष भाव) अनुशयन गरेको हुन्छ, तथा अदुःख-असुखवेदनामा अविघानुशय अनुशयन गरेको हुन्छ, अर्थात् प्रलिप्त भएको हुन्छ ।”

“आर्या ! सबै सुखवेदनाहरूमा रागानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ, के, सबै दुःखवेदनाहरूमा प्रतिघानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ, के, सबै अदुःख-असुखवेदनाहरूमा अविघानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ, के ?”

“आवुसो विशाख ! सबै सुखवेदनाहरूमा रागानुशय प्रलिप्त भएको हुँदैन^{३६७} सबै दुःखवेदनामा प्रतिघानुशय प्रलिप्त भएको हुँदैन, सबै अदुःख-असुखवेदनाहरूमा अविघानुशय प्रलिप्त भएको हुँदैन ।”

“आर्या ! सुखवेदनाबाट के हटाउनुपर्छ, दुःखवेदनाबाट के हटाउनुपर्छ र अदुःख-असुखवेदनाबाट के हटाउनुपर्छ त ?”

“आवुसो विशाख ! सुखवेदनाबाट रागानुशय हटाउनुपर्छ, दुःखवेदनाबाट प्रतिघानुशय हटाउनुपर्छ र अदुःख-असुखवेदनाबाट अविघानुशय हटाउनुपर्छ ।”

“आर्या ! सबै सुखवेदनाहरूबाट रागानुशय हटाउनुपर्छ, सबै दुःखवेदनाहरूबाट प्रतिघानुशय हटाउनुपर्छ, सबै अदुःख-असुखवेदनाहरूबाट अविघानुशय हटाउनुपर्छ त ?”

३६५ यहाँ 'सुखवेदनाको स्थिति सुख हो' भनेजस्ता जुन कुराहरूको उल्लेख भएको छ, त्यसको तात्पर्य हो - सुखवेदना हुने अवस्थाको स्थिरता रहनु नै 'सुख' हो । त्यसको अन्यथाभाव हुनु, विलीन हुनु अथवा विपरीत हुनुचाहिँ 'दुःख' हो । त्यस्तै, दुःखवेदना हुने अवस्था स्थिर रहनु नै 'दुःख' हो, यसको विपरीत हुनु विलीन हुनु वा अन्यथाभावमा परिणत हुनु नै 'सुख' हो । त्यस्तै- अदुःख-असुख अनुभवको ज्ञान हुनु 'सुख' र अज्ञान हुनु 'दुःख' हो । अर्थात् त्यस अवस्थालाई जानिराख्नु वा सचेत भइरहनु नै 'सुख' हो र नजान्नु वा अचेत भइरहनु नै 'दुःख' हो । पपं.सू. II. पृ. ३०६: ।

३६६ 'अनुशय' भनेको प्रलिप्त भई अन्तस्करणमा स्थिर भएको क्लेश वा चित्तमल हो । यस्तो चित्तमललाई पर गर्न निकै गाह्रो हुन्छ । त्यसैले पटि.म. पृ. २७२ मा “अनुसयोति पन अप्पहीण्ठेन धामगत किलेसो वुच्चसि ...” भनी भनिएको छ । धम्म. सं. अ.क. पृ. ३०९ मा “धामगत्ठेन अनुसेतीति - अनुसयो” भनी भनिएको छ । अर्थात् प्रहीण नभएको बलियो गरी बसिरहेको क्लेशलाई 'अनुशय' भनिएको हो । अनुसय भनिएका क्लेशहरू कति प्रकारका छन् भन्ने कुराहरूको निमित्त बु.रा. पृ. ४७१ मा हेर्नु होला । पपं.सू. II. पृ. ३०६: मा “अप्पहीण्ठेन सयितो विय होतीतो - अनुसयो” अर्थात् प्रहीण भई नसकेकोले अनुशयन गरेको जस्तो गरी रहेको क्लेशलाई 'अनुशय' भनिएको हो ।

३६७ यसको स्पष्टीकरण दिदै पपं.सू. II. पृ. ३०६ ले यसरी उल्लेख गरेको पाइन्छ - “सबै सुखवेदनाहरूमा रागानुशय प्रलिप्त भएको हुन्छ, न सबै सुखवेदनाहरूबाट रागानुशय प्रहीण भएको हुन्छ, न त सबै सुखवेदनाको कारणले रागानुशय उत्पन्न हुन्छ” आदि । अन्य अनुशयहरूका बारेमा पनि यस्तै प्रकारले अर्थ बुझ्न सक्नुपर्छ । पपं.सू. II. पृ. ३०६: चूलवेदल्लसुत्तवण्णना ।

“आवुसो विशाख ! सबै सुखवेदनाहरूबाट रागानुशय हटाउनुपर्छ भन्नेछैन, सबै दुःखवेदनाहरूबाट प्रतिघानुशय हटाउनुपर्छ भन्नेछैन, न त सबै अदुःख-असुखवेदनाहरूबाट अविघानुशय हटाउनुपर्छ भन्ने नै छ । आवुसो विशाख ! यहाँ, भिक्षु (जब) कामनाबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई सवितर्क सविचार विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ (तब) त्यस ध्यानद्वारा राग हट्छ, (अनि) त्यहाँ रागानुशय लिप्त हुँदैन । आवुसो विशाख ! यहाँ, त्यो भिक्षुले यस्तो सोच्छ – ‘कहिले म त्यस आयतन (=अरहत्व) लाई प्राप्त गरी विहार गर्न सकूँ, जुन आयतन प्राप्त गरी आर्यहरू विहार गर्छन्’ – यसरी अनुत्तर विमोक्षमा स्पृहा उत्पन्न हुन्छ, स्पृहाको कारणद्वारा दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ, र त्यसद्वारा प्रतिघ हट्छ, (अनि) त्यहाँ प्रतिघानुशय लिप्त हुँदैन । आवुसो विशाख ! यहाँ, भिक्षु सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य दौर्मनस्यलाई अन्त गरी – अदुःख-असुख भएको, उपेक्षा स्मृति परिशुद्धि भएको – चतुर्थध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । त्यसद्वारा अविद्या हट्छ, (अनि) त्यहाँ अविघानुशय लिप्त हुँदैन^{३६८} ।”

८. “आर्या ! सुखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष^{३६९}) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! सुखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) दुःखवेदना हो ।”

“आर्या ! दुःखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! दुःखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) सुखवेदना हो ।”

“आर्या ! अदुःख-असुखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! अदुःख-असुखवेदनाको प्रतिभाग (=विपक्ष) अविद्या हो ।”

“आर्या ! अविद्याको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! अविद्याको प्रतिभाग (=विपक्ष) विद्या हो ।”

“आर्या ! विद्याको प्रतिभाग (=विपक्ष) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! विद्याको प्रतिभाग^{३७०} (=सपक्ष) विमुक्ति हो ।”

“आर्या ! विमुक्तिको प्रतिभाग (=सपक्ष) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! विमुक्तिको प्रतिभाग (=सपक्ष) निर्वाण हो ।”

“आर्या ! निर्वाणको प्रतिभाग (=सपक्ष) के हो, त ?”

“आवुसो विशाख ! प्रश्नभन्दा धेरै बाहिर गयो (अच्चयरसिं पञ्चं), प्रश्नको अन्तलाई बुझ्न सकेनौ । आवुसो विशाख ! ब्रह्मचर्यको अन्त नै निर्वाणमा पुग्नु हो, निर्वाण परायण हो, र निर्वाण पर्यवसान हो । आवुसो विशाख ! यदि चाहन्छौ भने भगवान्‌कहाँ गई यिनै प्रश्नहरू सोध, अनि जस्तो भगवान्‌ले जस्तो उत्तर दिनुहुनेछ, त्यस्तै धारण गर ।”

३६८ यस्ता ध्यानको विषयमा विश्लेषणात्मक कुरा पपं. सू. II. पृ. ३०७ ले समुल्लेख गरेको छ ।

३६९ यस्ता प्रश्नहरूमा सुखको प्रतिपक्ष दुःख र दुःखको प्रतिपक्ष सुख भनेजस्ता कुराहरू सोधिएका छन् । सुख पनि दुःख हुने भएको हुनाले यसलाई ‘विसभाग-पटिभाग’ पनि भन्दछन् । पपं. सू. II. पृ. ३०८ ।

३७० यस प्रश्नलाई ‘सभाग-प्रतिभाग’ प्रश्न भनी भन्दछन् । किन भने यहाँ विद्या र विमुक्ति भनेका दुवै लोकोत्तर हुन् । अतः यहाँ प्रतिभाग भन्नाले समान स्वभावका विपक्षलाई प्रतिभाग भनिएको हो । त्यसैले ‘सभाग पटिभागो कथितो’ भनी उल्लेख गरिएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३०८ चूलवेदल्लसुत्तवर्णना ।

६. भगवान्द्वारा अनुमोदन

९. अनि, धर्मदिन्ना भिक्षुणीको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी, धर्मदिन्ना भिक्षुणीलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी विशाख उपासक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका विशाख उपासकले जति कुराहरू धर्मदिन्ना भिक्षुणीसँग गरेका थिए, ती सबै कुराहरू भगवान्लाई सुनाए । यस्ता कुराहरू सुनाउँदा विशाख उपासकलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“विशाख ! धर्मदिन्ना भिक्षुणी पण्डित्ती हुन्, विशाख ! धर्मदिन्ना भिक्षुणी महाप्राज्ञा हुन् । विशाख ! यदि तिमिले यी प्रश्नहरू मसँग सोधेका भए मैले पनि त्यसको उत्तर त्यसै गरी दिने थिएँ, जस्तो धर्मदिन्ना भिक्षुणीले तिमिलाई व्याकरण गरिन् । यही नै त्यसको अर्थ हो । यस्तै हो, भनी तिमिले धारण गर ।”

१०. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका विशाख उपासकले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चलवेदल्ल-सुत्त समाप्त

४५. चूलधम्मसमादान-सुत्त

(चूलधर्मसमादानसूत्र)

१. चार थरी धम्मसमादान

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

“भिक्षु हो ! यी चार थरी धर्मसमादान छन् । के-के चार थरी ? भिक्षु हो ! (१) एक थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा सुखद हुने परन्तु भविष्यमा दुःखविपाक हुने हुन्छ । भिक्षु हो ! (२) दोस्रो थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि दुःखद हुने र भविष्यमा पनि दुःखद हुने हुन्छ । भिक्षु हो ! (३) तेस्रो थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा दुःखद हुने परन्तु भविष्यमा सुखद हुने हुन्छ । भिक्षु हो ! (४) चौथो थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि सुखद भविष्यमा पनि सुखद हुने हुन्छ ।”

२. वर्तमान समयमा सुखद, भविष्यमा दुःखद

२. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा सुखद हुने परन्तु भविष्यमा दुःख विपाक (=फल दिने) हुन्छ ? भिक्षु हो ! कोही-कोही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी र यस्तो दृष्टिकोण राख्ने हुन्छन् – ‘काम विषयमा कुनै दोष छैन ।’ यिनीहरूले कामको उपभोग गर्छन् । यिनीहरू जुरो बाँधिराख्ने परिव्राजिका (सन्यासिनी) हरूसित घुमफिर गर्छन् । यिनीहरू यसो भन्छन् – ‘किन होला ती श्रमण ब्राह्मणहरू कामको विषयमा भविष्यको भय देखेर त्यसको परित्याग गर्नुपर्दछ भन्छन् ? यी तरुणी, कोमल शरीर भएका, (राम्रो) कपाल भएका, नरम पाखुरा भएका परिव्राजिकाहरूको स्पर्श सुखमय हुन्छ ।’ अनि यिनीहरू कामभोगमा पतित हुन्छन् । यिनीहरू काममा लिप्त भएको हुनाले शरीर छाडी (=मृत्यु) पछि अपाय दुर्गति, विनिपात नरकमा पुग्दछन् । त्यहाँ यिनीहरूले तीव्र कटु र वेदना एवं दुःख अनुभव गर्नुपर्ने हुन्छ । तब यिनीहरूले यसो भन्नेछन् – अहो ! ती श्रमण ब्राह्मणहरूले काम भोगमा यस्तै भविष्यमा भय देखेर कामको परित्याग गर्नुपर्छ, कामको परिज्ञा गर्नुपर्दछ, भनेका रहेछन् । परन्तु आज हामीहरूले कामको कारणले तीव्र र कटु एवं दुःखमय वेदना भोग्नु परिरहेछ ।”

३. “भिक्षु हो ! ग्रीष्म ऋतुको अन्तिम महिनामा जसरी मालुवा लता हराभरा हुन्छ र त्यसमा लटरम्म फल लाग्छ । त्यसको कुनै एउटा बीउ फरेर कुनै साल वृक्षको मुन्तिर खस्छ । भिक्षु हो ! त्यस साल रूखमा रहने कुनै देवता भयभीत, उद्विग्न र संत्रस्त हुन्छन् । अनि त्यस साल रूखका देवताका अमात्यहरू, नातेदारहरू, आराम देवता, वनदेवता, वृक्षदेवता, औषधि-तृष्णा-वनस्पतिमा रहेका देवताहरू मिलेर आई उनलाई यसरी आश्वासन दिन्छन् – ‘तिमी डराउनु पर्दैन । हुन सक्छ, यो मालुवाको बीउ

मुजुरले खान्छ अथवा मृगले खान्छ, अथवा डढेलोले भस्म पाला, वनमा भिँजो वा भिक्रो खोज्न आउनेहरूले लैजालान्, धमिराले पनि खान्छन् अथवा यो नपलाउन पनि सक्छ ।' भिक्षु हो ! परन्तु त्यस मालुवाको बीउ मुजुरले पनि खाएन, मृगले पनि खाएन, डढेलोले पनि डढाएन, भिँजा खोज्नेहरूले उठाएर लगेनन्, धमिराले पनि खाएन, बरु त्यो जरा हालेर पलायो । त्यो वर्षाको पानी पाएर यथासमय हुर्केर हराभरा भयो । हुर्कंदै आएको नरम, कलिलो रौं भएको त्यस लताले बिस्तार-बिस्तार त्यस साल रूखलाई बेदै मास्तिर आयो । भिक्षु हो ! अनि त्यस साल रूखमा रहने देवताले सोचे - 'किन् होला ती (मेरा) मित्रहरू - अमात्यहरू ... देवताहरूले मकहाँ आएर यस्तो आस्वासन दिएको - तिमी डराउनु पर्दैन, हुन सक्छ, यो मालुवाको बीउ मुजुरले टिपेर खान्छ ... नपलाउन पनि सक्छ' । - यो हुर्कंदै आइरहेको कलिलो लताको नरम कमलो रौंको स्पर्श त सुखमय भइरहेछ ।' त्यसपछि त्यस लताले त्यस साल वृक्षलाई बेरेर कस्छ । बेदै सिङ्गै रूखलाई टुप्पासम्म ढाक्छ । त्यस लताले त्यस साल रूखलाई तलतिर किसिने गरी बेदै मास्तिर काण्ड र फैलिएका हाँगाहरूलाई पनि बेच्छ । अनि त्यस रूखमा रहने देवताले यसो सोच्छ - 'अहो ! त्यसैले होला ती (मेरा) मित्र अमात्यहरू ... देवताहरूले आएर मलाई यस्तो आशवासन दिएका हुन् - 'तिमी डराउनु पर्दैन, क्या हो क्या हो, यो मालुवाको बीउलाई मुजुरले टिपेर खालान् ... नपलाउन पनि सक्छ ।' ... परन्तु मैले आज त्यस मालुवा बीउको कारणले तीव्र, कटु, दुःख कष्ट भोग्नु परिरहेछ । भिक्षु हो ! यसरी नै, ती श्रमण ब्राह्मणहरू पनि यस्ता वादी, यस्ता दृष्टि राख्नेहरू भएर कामभोगमा दोष नदेख्ने हुन्छन् ... ^{३७१} वेदना भोगिरहन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा सुखद हुन्छ, परन्तु भविष्यमा दुःखदायी फल दिने हुन्छ, भनिन्छ ।'

३. वर्तमानमा पनि भविष्यमा पनि दुःखद

४. "भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद हुने हो ? कोही-कोही यस्ता (सिद्धान्त) वादी अचेलकहरू पनि छन् - नाङ्गै बस्ने, मुक्ताचारी हुने, हात चाटेर खाने, बोलाएर दिएको भिक्षा नलिने ... ^{३७२} विहान, दिउँसो, साँझ (पाप पखाल्ने) दिनको तीन पल्ट पानीमा डुब्ने, आतप्त, परितप्त हुने हुन्छन्, मृत्युपछि अपाय दुर्गति, विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद हुन्छ, भनिन्छ ।"

४. वर्तमानमा दुःखद भविष्यमा सुखद

५. "भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा दुःखद हुने परन्तु भविष्यमा सुखद हुने हो ? यहाँ कोही-कोही (मानिसहरू) स्वभावैले तीव्र राग भएका हुन्छन्, ... स्वभावैले तीव्र मोह भएका हुन्छन्, उनीहरू लगातार मोहबाट उत्पन्न हुने दुःख, दौर्मनस्य खपिरहन्छन् । उनीहरू दुःख र दौर्मनस्यका साथै मुखभरि आँसु तर्काएर, परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्यको आचरण गरेर, मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा दुःखद हुन्छ परन्तु भविष्यमा सुखद हुन्छ भनेर भनिन्छ ।

३७१ यहाँका बाँकी कुरा माथिको जस्तै नै ।

३७२ यहाँका बाँकी कुराको निमित्त दी.नि.नेपाली पृ. १३१ मा हेर्नु होला ।

५. वर्तमान समयमा पनि भविष्यमा पनि सुखद

६. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि र भविष्यमा पनि सुखद हुने हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही (मानिसहरू) स्वभावैले तीव्र राग नभएका हुन्छन्, उनीहरूले रागबाट लगातार उत्पन्न हुने दुःख, दौर्मनस्य अनुभव गर्नुपर्ने हुँदैन, स्वभावैले तीव्र द्वेषभाव नभएका हुन्छन्, स्वभावैले तीव्र मोह नभएका हुन्छन्, उनीहरूले मोहबाट लगातार उत्पन्न हुने दुःख, दौर्मनस्य अनुभव गर्नुपर्ने हुँदैन । बरु उनीहरू अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भएर अनेक प्रकारका अकुशलबाट अलग भएर वितर्क-विचारयुक्त विवेकजन्य प्रीति, सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गर्छन्, चतुर्थध्यान प्राप्त गर्छन् । उनीहरू मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि सुखद अनि भविष्यमा पनि सुखद हुने हुन्छ भनेर भनिन्छ । भिक्षु हो ! यिनै चार थरी धर्मसमादान हुन् ।”

७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चूलधम्मसमादान-सुत्त समाप्त ।

४६. महाधम्मसमादान-सुत्त

(महाधर्मसमादानसूत्र)

१. पृथक्जन र श्रुतवान्

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! अधिकांश प्राणीहरू यस्तो कामना गर्छन् - यस्तो इच्छा राख्छन्, यस्तो अभिप्राय लिन्छन् - ‘अहो ! अनिष्ट, अकान्त, अमनाप धर्म घटेर जाओस्, इष्ट, कान्त, मनाप, कुशल धर्मको वृद्धि होस् ।’ भिक्षु हो ! यस्तो कामना गर्ने (व्यक्ति) को ... अनिष्ट ... धर्म बढिरहेको हुन्छ, इष्ट ... धर्म घटिरहेको हुन्छ । भिक्षु हो ! यसमा तिमीहरू के हेतु (=कारण) देखिरहन्छौ ?”

“भन्ते ! हाम्रो धर्मको मूल नै भगवान् हुन् । भगवान् नै नेता हुन्, भगवान् नै प्रतिशरण हुन् । भन्ते ! भगवान्बाटै आज्ञा भए बेस हुनेछ । भगवान्बाट आज्ञा भएको सुनेपछि (हामी) भिक्षुहरू त्यसलाई धारण गर्छौं ।”

“भिक्षु हो ! त्यसो भए सुन । राम्ररी मन दिएर सुन, म बताउँछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. “भिक्षु हो ! यहाँ अश्रुतवान् पृथक्जन, आर्यहरूको दर्शन नपाएका, आर्यधर्म नजानेका, आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नभएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएकाले सेवन गर्न योग्य धर्म जाँदैन, सेवन गर्न अयोग्य धर्म जाँदैन, भजनीय (साधना गर्न योग्य कुशल) धर्म जाँदैन, भजनीय नभएको (साधना गर्न अयोग्य) धर्म जाँदैन उसले सेवनीय-असेवनीय, भजनीय-भजनीय धर्म नजानेर सेवनीय धर्म सेवन नगरीकन, असेवनीय धर्म सेवन गरेमा, भजनीय धर्म सेवन नगरी अभजनीय धर्म सेवन गरेमा, उसमा अनिष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, इष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो नजान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

३. “भिक्षु हो ! यहाँ (ठीक यसको विपरीत) आर्यश्रावक, जसले आर्यहरूको दर्शन पाएका छन्, आर्यधर्म बुझेका छन्, आर्यधर्ममा विनीत भएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन पाएका, सत्पुरुषधर्म बुझेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएकाले सेवन गर्न योग्य धर्म, सेवन गर्न अयोग्य धर्म, भजनीय धर्म, अभजनीय धर्म जान्दछ । उसले सेवनीय-असेवनीय, भजनीय-अभजनीय धर्म जानेर असेवनीय धर्म सेवन नगरीकन सेवनीय धर्म सेवन गर्नाले, अभजनीय धर्म सेवन नगरीकन भजनीय धर्म सेवन गर्नाले उसको इष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, अनिष्ट ... धर्म घटेर जान्छ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भिक्षु हो ? त्यो (धर्म) जान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

२. चार थरी धर्म समादान

४. “भिक्षु हो ! यी चार थरी धर्मसमादान छन् । के-के चार थरी ? भिक्षु हो ! (१) एक थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा सुखद हुने परन्तु भविष्यमा दुःख विपाक (फल) हुने हुन्छ । (२) भिक्षु हो ! दोस्रो थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि दुःखद र भविष्यमा पनि दुःखद हुन्छ । (३) भिक्षु हो ! तेस्रो थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा दुःखद हुन्छ, परन्तु भविष्यमा सुखद हुने हुन्छ । भिक्षु हो ! (४) चौथो थरी धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि सुखद, भविष्यमा पनि सुखद हुने हुन्छ ।”

३. अज्ञानीले यथार्थतः जान्दैन

५. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा परेको अविद्वान् (=अज्ञानी) ले - यो वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद हुने धर्मसमादान हो, भनेर यथाभूत रूपले जाँदैन । अविद्यामा परिरहेको अविद्वान् (अज्ञ) ले त्यसलाई यथाभूत नजानेर त्यसैको सेवन गर्दछ, त्यसलाई छाड्दैन । त्यसको सेवन गरुन्जेल र त्यसको परित्याग नगरेसम्म उसको अनिष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, इष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यस (धर्म) नजान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

६. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा सुखद परन्तु भविष्यमा दुःखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा परेको अविद्वान्ले यो वर्तमान समयमा सुखद परन्तु भविष्यमा दुःखद हुने धर्मसमादान हो, भनेर यथाभूत रूपले जाँदैन । अविद्यामा परिरहेको अविद्वान्ले त्यसलाई यथाभूत नजानेर, त्यसको सेवन गर्दछ, त्यसलाई छाड्दैन । त्यसको सेवन गरुन्जेलसम्म र त्यसको परित्याग नगरेसम्म उसको अनिष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, इष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) नजान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।

७. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा दुःखद परन्तु भविष्यमा सुखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा परिरहेको अविद्वान्ले ... यथाभूत जाँदैन । अविद्यामा परेको अविद्वान्ले ... छाड्दैन । त्यसले सेवन गरुन्जेल र त्यसको परित्याग नगरेसम्म उसको अनिष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, इष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) नजान्नेलाई त्यस्तै हुन्छ ।”

८. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा पनि सुखद हुने, भविष्यमा पनि सुखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा परेको अविद्वान्ले ... यथाभूत जाँदैन । अविद्यामा परेको अविद्वान्ले ... छाड्दैन । त्यसले सेवन गरुन्जेल त्यसको परित्याग नगरेसम्म उसको अनिष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, इष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) नजान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

४. ज्ञानीले यथार्थतः जान्दछ

९. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा पनि सुखद हुने, भविष्यमा पनि सुखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई विद्यामा लगनशील अविद्वान्ले ... यथाभूत जान्दछ । विद्यामा लगनशील

विद्वान्ले त्यसलाई यथाभूत जानेर त्यसको सेवन गर्दैन, त्यसको परित्याग गर्दछ । त्यसको सेवन नगरीकन त्यसको परित्याग गर्ने व्यक्तिको इष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, अनिष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) जान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

१०. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा पनि दुःखद हुने, भविष्यमा पनि दुःखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा लगनशील विद्वान्ले त्यसलाई यथाभूत जान्दछ । विद्यामा लगनशील विद्वान्ले त्यसलाई यथाभूत जानेर ... परित्याग गर्दछ । ... उस (व्यक्ति) को इष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, अनिष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) जान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

११. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा दुःखद हुने, परन्तु भविष्यमा सुखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा लगनशील विद्वान्ले ... यथाभूत जान्दछ । विद्यामा लगनशील विद्वान्ले त्यसलाई यथाभूत जानेर त्यसको सेवन गर्दछ, त्यसको परित्याग गर्दैन । त्यसको सेवन गर्ने, त्यसको परित्याग नगर्ने उस (व्यक्ति) को इष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, अनिष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) जान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

१२. “भिक्षु हो ! यहाँ जुन यो वर्तमान समयमा पनि सुखद हुने, भविष्यमा पनि सुखद हुने धर्मसमादान छ, त्यसलाई अविद्यामा लगनशील विद्वान्ले ... यथाभूत जान्दछ । विद्यामा लगनशील विद्वान्ले त्यसलाई यथाभूत सेवन गर्दछ, त्यसको परित्याग गर्दैन । त्यसको सेवन गर्ने, त्यसको परित्याग नगर्ने उस (व्यक्ति) को इष्ट ... धर्म बढ्दै जान्छ, अनिष्ट ... धर्म घट्दै जान्छ । त्यसो हुनाको के कारण हो ? भिक्षु हो ! त्यो (धर्म) जान्ने (व्यक्ति) लाई त्यस्तै हुन्छ ।”

५. वर्तमान समयमा पनि दुःखद, भविष्यमा पनि दुःखद

१३. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि दुःखद र भविष्यमा पनि दुःखद हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै (व्यक्ति) दुःख र दौर्मनस्यका साथ प्राणातिपाती (हिंसक) हुन्छ । प्राणातिपाताको कारणले (उसले) दुःख र दौर्मनस्य खप्नुपर्ने हुन्छ । (ऊ) दुःख दौर्मनस्यका साथ अदिन्नादायी हुन्छ । अदिन्नादानको कारणले दुःख दौर्मनस्य खप्नुपर्ने हुन्छ । ... काम-मिथ्याचारी (=व्यभिचारी) ... । ... मृषावादी ... । ... पिशुनवाचा गर्ने (=चुक्लीखोर) ... । ... फरुषवाचा गर्ने ... । ... प्रलापी ... । ... अभिध्यालु (=लोभी) ... । ... व्यापन्न चित्त भएको (=द्वेषी) ... । ... मिथ्यादृष्टिक ... । ... ऊ मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा जान्छ । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि भविष्यमा पनि दुःख विपाक (=फल) भएको हो, भनिन्छ । ”

६. वर्तमान समयमा सुखद, भविष्यमा दुःखद

१४. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा सुखद, परन्तु भविष्यमा दुःखद हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै (व्यक्ति) सुख र सौमनस्यका साथ (=जानीजानीकन) प्राणातिपाती हुन्छ । ... अदिन्नादायी हुन्छ । ... काम-मिथ्याचारी हुन्छ ... । ... मृषावादी हुन्छ । ... पिशुनवाचा गर्ने हुन्छ । ... परुषवाचा गर्ने हुन्छ । ... प्रलापी हुन्छ । ... अभिध्यालु हुन्छ । ... व्यापन्न चित्त ... । ... मिथ्यादृष्टिक ... ।

“ ऊ मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा जान्छ । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा सुखद, परन्तु भविष्यमा पनि दुःख विपाक भएको हुन्छ भनेर भनिन्छ । ”

७. वर्तमान समयमा दुःखद, भविष्यमा सुखद

१५. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा दुःखद परन्तु भविष्यमा सुखद हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै (व्यक्ति) दुःख र दौर्मनस्यका साथ प्राणातिपातबाट विरक्त हुन्छ ... । ... अदिन्नादायी हुनुबाट विरक्त हुन्छ । ... काम-मिथ्याचारी हुँदैन ... । ... मृषावादी हुँदैन ... । ... पिशुनवाचा गर्ने हुँदैन ... । ... परुषवाचा गर्ने हुँदैन ... । ... प्रलापी हुँदैन ... । ... अभिध्यालु हुँदैन ... । ... व्यापन्न चित्त भएको हुँदैन ... । ... सम्यक्दृष्टिक हुन्छ । ऊ मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा जान्छ । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा दुःखद परन्तु भविष्यमा सुखद, हुने हो भनेर भनिन्छ । ”

८. वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि सुखद

१६. “भिक्षु हो ! कस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि सुखद हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै (व्यक्ति) सुख र सौमनस्यका साथ प्राणातिपातबाट विरक्त हुन्छ ... । ... पूर्ववत् ... सम्यक्दृष्टिक हुन्छ ... । ऊ मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा जान्छ । भिक्षु हो ! यस्तो धर्मसमादान वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि सुखद हुने हो भनेर भनिन्छ । ”

९. विभिन्न उपमामा धर्मसमादान

१७. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणार्थ) – कहीं विष भएको तीतो, तुम्बो भाँडो छ । अनि कुनै बाँच्न चाहने, मर्न नचाहने, सुखको इच्छा राख्ने, दुःखको इच्छा नराख्ने मान्छे (त्यहाँ) आउँछ । उसलाई यसो भनिन्छ – ‘ए, मान्छे ! यो विष भएको तीतो तुम्बो (भाँडो) छ, मन लाग्छ भने (यसमा रहेको भोल) खाऊ । पिउने बेला तिमीलाई यसको वर्ण-गन्ध-रस मन नपर्ने हुन सक्छ, पिएपछि तिमी मर्न पनि सक्छौ अथवा मरणासन्न दुःख पाउन सक्छौ ।’ अब उसले विचारै नगरीकन त्यो भोल पियो, थुकेर मिल्काएन भने ऊ मर्छ वा (उसले) मरणतुल्य कष्ट पाउने सम्भावना छ । भिक्षु हो ! वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि दुःखद धर्मसमादान भनेको त्यही तुम्बो भाँडो (को रस) समान हो भनेर भनिन्छ । ”

१८. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणार्थ) – कहीं विष भएको परन्तु मन पर्ने खालको वर्ण-गन्ध-रस भएको पानी राखिएको अम्बोरा छ । अनि (त्यहाँ) बाँच्न चाहने, मर्न नचाहने, सुखको इच्छा राख्ने, दुःखको इच्छा नराख्ने कुनै मान्छे आइपुग्छ उसलाई कसैले यसो भन्छ – ‘ए, मान्छे ! यस अम्बोरामा विषालु पदार्थ छ । मन लाग्छ भने खाऊ । यो पिउँदा तिमीलाई यसको वर्ण-गन्ध-रस मन लाग्ने पनि हुन सक्छ यो पिएपछि तिमी मर्न पनि सक्छौ अथवा (तिमीले) मरणासन्न कष्ट पनि पाउन सक्छौ ।’ यदि उसले विचारै नगरी त्यो पियो, थुकेर मिल्काएन भने ऊ मर्छ अथवा (उसले) मरणतुल्य कष्ट पाउने सम्भावना हुन्छ । भिक्षु हो ! वर्तमान समयमा सुखद हुने, भविष्यमा दुःखद धर्मसमादान भनेको त्यही अम्बोराको पानी समान हो, भनेर भनिन्छ । ”

१९. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणार्थ) – थरीथरी औषधी मिसाइएको गोमूत्र (गाईको मूत) हुन्छ । अनि कुनै एक जना पाण्डुरोगी (मान्छे) आइपुग्छ । उसलाई यसो भनिन्छ – ‘ए, मान्छे ! यो थरीथरी औषधी मिसाइएको गाईको मूत हो । मन लाग्छ भने यो पिऊ । यो पिउने बेलामा यसको वर्ण-गन्ध-रस तिमीलाई मन नपर्ने पनि हुन सक्छ, परन्तु यो पिएपछि तिमीलाई जीउ सन्चो भएर रोग निको हुन्छ ।’ यदि उसले विचार गरी (त्यो गोमूत्र) पिएर थुकेन भने पिउनेबित्तिकै उसको जीउ सन्चो भएर रोग निको हुन्छ । भिक्षु हो ! वर्तमान समयमा दुःखद हुने, परन्तु भविष्यमा सुखद हुने धर्मसमादान भनेको त्यो थरीथरी औषधी मिसाइएको गोमूत्रसमान हो भनेर म भन्दछु ।”

२०. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणार्थ) – दही, मह, घिउ, सखर मिसाएर तरल बनाइएको छ । अनि (त्यहाँ) कुनै रगत दिसा गर्ने अतिसारको रोगी आइपुग्छ । उसलाई यसो भनिन्छ – ‘ए, मान्छे ! यो दही, मह, घिउ, सखर मिलाएर बनाइएको तरल पदार्थ हो । मन लाग्छ भने यो खाऊ । यो खाँदा यसको वर्ण-गन्ध-रस तिमीलाई मन पर्ने हुन सक्छ, यो खायौ भने तिमीलाई बिसेक हुनेछ ।’ यदि उसले विचार गरी खाएर थुकेन भने खानेबित्तिकै उसलाई सञ्चो भएर रोग निको हुन्छ । भिक्षु हो ! वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि सुखद धर्मसमादान भनेको त्यही दही, मह, घिउ, सखरको तरलसमान हो, भनेर म भन्दछु ।”

२१. “भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणार्थ) – वर्षाको अन्तिम महिना व्यतीतपछि शरद्ऋतुको समयमा बादल नभएको आकाशमा जाज्वल्यमान सूर्य सारा आकाशको अन्धकारलाई हटाएर प्रकाशित हुन्छ, देदीप्यमान भइरहन्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, यो वर्तमान समयमा पनि, भविष्यमा पनि सुखद धर्मसमादान अरू सबै पृथक्जन श्रमण ब्राह्मणहरूका प्रवाद (=मत) को खण्डन गर्दै प्रकाशित भइरहन्छ, चम्किरहन्छ, दीप्तिमान भइरहन्छ ।”

२२. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

Dhamma.Digital

महाधम्मसमादान-सुत्त समाप्त ।

४७. वीमंसक-सुत्त

(मीमांसकसूत्र)

१. तथागतका बारेमा जाँचबुझ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्‌ले भिक्षुरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुरूले “भदन्त !” भनी भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! अरूहरूको मन (चित्त) को कुरा नजान्ने विमंसक (=मीमांसक=विमर्शक=सत्यासत्य-तत्त्व-परीक्षक) भिक्षुले तथागतकाबारे थाहा पाउन उहाँ सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, कि हुनुहुँदैन भनेर समन्वेषण (जाँचबुझ) गरेर हेर्नुपर्छ ।”

“भन्ते ! हाम्रो धर्मको मूल नै भगवान् हुनुहुन्छ, भगवान् नै नेता हुनुहुन्छ, भगवान् नै प्रतिशरण हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान्‌बाटै आज्ञा भए बेस हुनेछ । भगवान्‌बाट आज्ञा भएको (उपदेश) सुनेपछि (हामी) भिक्षुहरू त्यसलाई धारण गर्छौं ।”

“भिक्षु हो ! त्यसो भए राम्ररी मन लगाओ, म बताउँछु ।”

“हुन्छ, हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो –

२. “भिक्षु हो ! अरूहरूका मनको कुरा नजान्ने त्यस भिक्षुले दुइटा कुराको आधारमा तथागतको जाँचबुझ गर्दछ – ‘जुन चक्षुइन्द्रिय (आँखा) वा श्रोत्रइन्द्रिय (कान) ले थाहा पाउन सकिने संक्लिष्ट (=पाप) धर्म हो, सो (धर्म) तथागतमा छ कि छैन, यसरी अनुसन्धान गर्ने बेलामा त्यस्तो पाप धर्म तथागतमा लेशमात्र पनि छैन भनेर थाहा पाउँछ ।’

३. “... तथागतको अरू परीक्षण गरी – ‘तथागतमा पापपुण्य मिश्रित धर्म छ कि छैन ?’ अनि यसरी अनुसन्धान गर्ने क्रममा त्यस्तो पापधर्ममिश्रित चक्षुविज्ञेय वा श्रोत्रविज्ञेय धर्म लेशमात्र पनि छैन भनेर थाहा पाउँछ ।”

४. “... अझ गहन जाँचबुझ गरेर हेर्छ – ‘जुन चक्षु वा श्रोत्रइन्द्रियद्वारा विज्ञेय शुद्ध (अवदात) धर्म छ, त्यो धर्म पनि तथागतमा छ कि छैन ?’ यसरी अनुसन्धान गर्ने क्रममा त्यस्तो शुद्ध धर्म तथागतमा छ भनेर थाहा पाउँछ ।”

५. “... अझ गहन जाँचबुझ गरेर हेर्छ – ‘तथागतमा भएको यी चक्षु वा श्रोत्रविज्ञेय शुद्ध धर्म दीर्घकालदेखि रहेको हो, कि अहिले मात्र भएको अल्पकालीक हो ?’ अनि यसरी अनुसन्धान गर्ने क्रममा त्यस्तो शुद्ध धर्म तथागतमा दीर्घकालदेखि रहेको छ, अहिले मात्र (हालसार्है) प्राप्त भएको होइन भनेर थाहा पाउँछ ।”

६. " ... अफ्र बढी जाँचबुझ गरेर हेर्छ - 'ख्यातिप्राप्त, यशःप्राप्त, यस आयुष्मान्मा कुनै दोष (=आदीनव) छ कि छैन ?' भिक्षु हो ! जबसम्म भिक्षु ख्यातिप्राप्त, यशःप्राप्त हुँदैन, तबसम्म उसमा कुनै पनि दोष रहँदैन । भिक्षु हो ! भिक्षु ख्यातिप्राप्त, यशःप्राप्त भएपछि उसमा कुनै न कुनै दोष रहनु स्वाभाविक छ ।"

७. "यसबारे थप अनुसन्धान गर्दा यी आयुष्मान् भिक्षु ख्यातिप्राप्त यशःप्राप्त भइसकेका भए तापनि यसमा कुनै दोष छैन भनेर थाहा पाउँछ । ... अफ्र गहन अनुसन्धान गर्दै जान्छ - यी आयुष्मान् निर्भय बनेर वैरागी भएका हुन्, कि निर्भय नभएकाले वैरागी हुन नसकेका हुन्, राग क्षीण भएर वीतराग भएकाले काम सेवन नगरेका हुन् कि ? यसरी अनुसन्धान गर्दा यी आयुष्मान्ले वीतराग भइसकेका हुनाले काम सेवन नगरेका हुन् भनेर थाहा पाउँछ । भिक्षु हो ! यदि अन्य कुनै भिक्षुबारे अफ्र फेरि ऊसँग (जाँचबुझ गरिरहनेसँग) - '(त्यस) आयुष्मान्सँग कुन आकारप्रकार (लक्षण) छ, जसको कारणले (तपाईं) आयुष्मान् यसो भन्दैहुनुहुन्छ - 'के यी आयुष्मान् निर्भय भईकन वैरागी भएका हुन्, राग क्षीण भएर वीतराग भएकाले काम सेवन नगरेका हुन्, भनेर सोधे भने उसलाई ठीक तवरले सही उत्तर दिने भए (त्यस) भिक्षुले (उसलाई) यस्तो उत्तर दिनुपर्छ - 'यस' आयुष्मान्ले चाहे सङ्गमा बसिरहेको बेलामा होस् वा एकलै बसिरहेको बेलामा होस्, सत्मार्गी होस् वा कुमार्गी होस्, गणोपदेशक होस् वा आमिषभोजी होस् वा निरामिषसेवी होस्, कसैलाई पनि तिरस्कार गर्दैन । मैले यस्तो (घटना) देखेको छु । भगवान्को श्रीमुखबाटै भनिएको छ, भगवान्कै श्रीमुखबाटै सुनेको छु - म निर्भय भईकन विरागी भएको हुँ, भय छँदाछँदै विरागी भएको होइन, राग क्षय गरीकन वीतरागी भएको हुनाले नै मैले काम सेवन नगरेको हुँ ।"

८. "भिक्षु हो ! त्यहाँ (यस कुराको जाँचबुझ गर्ने भिक्षुले) तथागतसँग नै - 'चक्षु-श्रोत विज्ञेय संक्लिष्ट धर्म तपाईंसँग छ कि छैन' भनेर सोध्नुपर्दछ । अनि तथागतले ठीक तवरले सही कुरा यसरी बताउनुहुन्छ - 'मसँग यस्तो संक्लिष्ट धर्म छैन, ... पापपुण्य मिश्रित धर्म ... छैन । ... अवदात धर्म तथागतसँग छ कि छैन ... छ ... । त्यस्तै अवदात (सफा, निर्मल) धर्ममा म आरूढ भएको छु, यही मेरो विषयवस्तु (गोचर) हो । (तैपनि) म त्यस्तो धर्ममा लिप्त भएको छैन ।'

९. "भिक्षु हो ! यस्तो वाद (सिद्धान्त) भएका शास्तासमक्ष श्रावक धर्म सुन्न जानुपर्दछ । उसलाई शास्ताले असल र खराब कुराहरू छुट्टाछुट्टै बताएर उत्तमोत्तम (प्रणीत-प्रणीत) धर्मोपदेश गर्नेछ । भिक्षु हो ! जतिजति शास्ताले त्यस भिक्षुलाई ... धर्मोपदेश गर्छ, उतिउति उसले धर्मबोध गरेर धर्महरूमध्ये कुनै एउटाप्रति आस्था राख्छ, शास्ताप्रति श्रद्धा गर्छ - '(हाप्रो) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हो, भगवान्को धर्म स्वाख्यात हो, भगवान्को सङ्ग सु-प्रतिपन्न हो । भिक्षु हो ! यदि अरू कसैले त्यस (जाँचबुझ गरिरहने) भिक्षुसँग - '(उहाँ) आयुष्मान्सित कस्तो आकारप्रकार छन् जसको कारणले तपाईं आयुष्मान् यसो भन्नुहुन्छ - 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हो, भगवान्को धर्म स्वाख्यात हो, भगवान्को सङ्ग सुप्रतिपन्न हो ?' भनेर सोध्यो भने उसलाई ठीक तवरले यथार्थ उत्तर दिने हो भने (त्यस) भिक्षुले यस्तो जवाफ दिनुपर्छ - "आवुसो ! असल, खराब कुराहरू छुट्टाछुट्टै बताएर उत्तमोत्तम धर्मोपदेश गर्नु भयो । जतिजति शास्ताले मलाई ... धर्मबारे उपदेश दिनुभयो उतिउति (बढी) मैले धर्म बोध गरें ... शास्ताप्रति श्रद्धा राखें - '(उहाँ) भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म स्वाख्यात हो, भगवान्को सङ्ग सुप्रतिपन्न हो ।"

२. दर्शनजन्य आकारवती श्रद्धा

१०. "भिक्षु हो ! जो कोही भिक्षुलाई (भखरै माथि बताइएको) आकार, पद र व्यञ्जनले तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न गर्छन्, फेरि बिस्तार-बिस्तारै उसको मनमा दरो ठाउँ लिन्छन् । भिक्षु हो ! यसैलाई दर्शनमूलक आकारवती श्रद्धा भनिन्छ । त्यसलाई कसैले, श्रमण, ब्राह्मण, देव, मार, ब्रह्मा अथवा लोकमा अरू कसैले हटाउँछु भन्दैमा हटाउन सक्तैन । भिक्षु हो ! यसरी (भएपछि मात्र) तथागतको धर्म-समन्वेषण (धार्मिक समीक्षा) गरेको हुन्छ, फेरि यसरी तथागतप्रति त्यस समीक्षकको दृष्टिमा धर्मता (तथ्य, स्वाभाविक नियम) को समन्वेषण (जाँचबुझ, अन्वेषण, समीक्षा) गरेको हुन्छ ।"

११. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

वीमंसक-सुत्त समाप्त ।

४८. कोसम्बिय-सुत्त

(कौशाम्बीयसूत्र)

१. कौशाम्बीका भगडालु भिक्षुहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कौशाम्बीस्थित घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला कौशाम्बीमा (केही) भिक्षुहरू आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, वादविवाद गर्दै एकले अर्कोलाई गालीगलौच गरिरहे । उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई न सम्भाउन, बुझाउन सक्यो, न आफैले स्वयं सम्भन्, बुझ्न सक्यो । उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई (भनेको कुरा) नमनाउन सक्यो, न आफैले स्वयं (भनेको कुरा) मान्न सक्यो । अनि कुनै एक जना भिक्षु भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको त्यस भिक्षुले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गर्‍यो - “भन्ते ! यहाँ कौशाम्बी भिक्षुहरू आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, वादविवाद गर्दै एकले अर्कोलाई मुख छाडेर गालीगलौच गरिरहेका छन् । उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई नसम्भाउन, बुझाउन सक्यो, न आफैले स्वयं सम्भन्, बुझ्न सक्यो, उनीहरूमध्ये कसैले अरूलाई भनेको कुरा नमनाउन सक्यो, न आफैले स्वयं (भनेको कुरा) मान्न सक्यो ।”

२. त्यसपछि भगवान्ले कुनै एक जना भिक्षुलाई भन्नुभयो - “आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो वचनबाट (मेरा तर्फबाट) ती भिक्षुहरूलाई ‘आयुष्मान्हरूलाई शास्ताले बोलाउनु भएको छ’ भनेर भन ।” “हवस्, भन्ते !” भन्दै त्यस भिक्षुले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । ऊ ती भगडालु भिक्षुहरू बाभिरहेको ठाउँमा पुग्यो, उसले उनीहरूलाई उसले भन्यो - ‘आयुष्मान्हरूलाई शास्ताले डाक्नु भएको छ । “हुन्छ, आवुसो !” भन्दै त्यस भिक्षुलाई जवाफ दिएपछि उनीहरू भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा आए । भगवान्लाई अभिवादन गरी उनीहरू एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! के तिमीहरू साँच्चै आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, विवाद गर्दै एकले अर्कोलाई मुख छाडी गालीगलौच गरिरहेका हो ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी जुन बेला तिमीहरू आपसमा बाभ्दै, भगडा गर्दै, विवाद गर्दै एकले अर्कोलाई मुख छाडेर गालीगलौच गरिरहेका हुन्छौ त्यस बेला तिमीहरूमा सब्रह्मचारीहरूप्रति गुप्त वा प्रकट रूपले मैत्रीपूर्ण कायिककर्म, वचीकर्म, मानसिककर्म रहँदैन । मोघपुरुष हो ! तिमीहरूले के बुझेर, के देखेर एकले अर्कोलाई मुख छाडेर गालीगलौच गरिरहेका हो ? तिमीहरूले एकले अर्कोलाई सम्भाएनौ ? स्वयं आफैले पनि भनेको कुरा मानेनौ । मोघपुरुष हो ! यस्तो (आचरण) ले त तिमीहरूको हकमा चिरकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ ।”

२. छ ओटा सारणीय धर्म

३. त्यसपछि भगवान्‌ले (त्यहाँ उपस्थित सबैलाई) सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! यी छवटा धर्म सारणीय प्रियङ्कर गुरु धर्म हुन्, जो सङ्ग्रहको निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त (उपयोगी) हुन्छ । के-के छ वटा ? (क) भिक्षु हो ! यहाँ सब्रह्मचारीप्रति भिक्षुको मैत्री कायकर्म उपस्थित हुन्छ । यो धर्म सारणीय प्रियङ्कर गुरुधर्म हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त हुन्छ । (ख) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ सब्रह्मचारीप्रति भिक्षुको मैत्री वचनकर्म उपस्थित हुन्छ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (ग) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ सब्रह्मचारीप्रति भिक्षुको मैत्री मनकर्म उपस्थित हुन्छ । यो धर्म सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (घ) भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षुले धार्मिक रूपले पात्रभरि मात्र भएको लाभलाई पनि शीलवान् सब्रह्मचारीहरूसँग साधारणरूपले बाँडी भोग गर्दछ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (ङ) भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु जो त्यो अखण्ड अछिद्र निर्दागी निर्दोषी परिपूर्ण विज्ञप्रशंसित अपरामर्शित तथा समाधिसंवर्तनिक शील छ, त्यस्तो शीलमा मेल राखी प्रकट रूपमा पनि गुप्तरूपमा पनि सब्रह्मचारीहरूसँग बस्छ । यो धर्म पनि सारणीय ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हुन्छ । (च) भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले जुन विचारधारा (दृष्टि) लिंदा नैर्याणिक मार्गमा लागेर सम्यकरूपले दुःखक्षय गर्ने हो, त्यस्तो विचारधारासँग मेल राखी ऊ प्रकट रूपमा पनि गुप्तरूपमा पनि सब्रह्मचारीसँग बस्छ । यो धर्म पनि सारणीय धर्म ... हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त ... र एकताको निमित्त हो । भिक्षु हो ! यी धर्म सारणीय, प्रियकारक, गुरुधर्म हुन्, तथा सङ्ग्रह (=सेवन र ग्रहण गर्न योग्य) को निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त (उपयोगी) हुन्छ ।”

४. “भिक्षु हो ! यो धर्म नै सारणीय, प्रियङ्कर, गुरुधर्म हो, तथा सङ्ग्रहको निमित्त, अविवादको निमित्त, मेलमिलापको निमित्त र एकताको निमित्त (उपयोगी) हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन यो दृष्टि आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक, सर्वथा दुःख क्षयकारक हो, त्यो यी छवटा सारणीय धर्ममा अग्र (=श्रेष्ठ) सङ्ग्राहक, सङ्घटनीय (सङ्ग्रह गर्न सङ्घटन, सेवन गर्न योग्य) छ । भिक्षु हो ! जस्तो कि कूटागारको गजुर अग्र, ग्राहक (एकै ठाउँमा जम्मा गर्ने), सङ्घटक (एकै ठाउँमा जोर्ने भएकोले अग्रगण्य, सर्वश्रेष्ठ) हुन्छ, भिक्षु हो ! त्यस्तै नै जुन यो दृष्टि आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक, सर्वथा दुःखक्षयकारक छ, उक्त छवटा सङ्ग्राहक र सङ्घटक सारणीय धर्मलाई सम्भन्नुपर्छ ।”

३. आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक दृष्टि

५. “भिक्षु हो ! आर्यजनसेवित, सत्पथप्रदर्शक, सर्वथा दुःखक्षयकारक दृष्टि भनेको के हो ? भिक्षु हो ! (१) यहाँ भिक्षु वन, रूखमुनि वा शून्यागारमा बसेर यसो सोच्दछ – ‘के ममा रहेको त्यो पर्युत्थान (चाञ्चल्य) नष्ट भइसकेको छ कि छैन, जसको कारणले मेरो मन चञ्चल भएर मैले वस्तुतत्त्व यथाभूत रूपले बुझ्न सकिरहेको छैन, देख्न सकेको छैन ?’ भिक्षु हो ! यदि भिक्षु कामराग (भोग-इच्छा) ले चञ्चल भयो भने ऊ त्यस्तै चञ्चल चित्त भएको भनिन्छ । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु व्यापाद (द्वेष) ले पर्युत्थित भयो भने ऊ त्यस्तै चञ्चल चित्तकै हुनेछ । भिक्षु हो ! यदि धीनमिद्वले (कायिक, मानसिक जुम्याइँले) ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु उद्वच्च कुक्कुच (=औद्वत्य-कौकृत्य) ले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु विचिकित्सा (=संशय=सन्देह) ले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु यस लोकको (धन-सम्पत्ति, सुख) चिन्ताले

... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु परलोकको चिन्ताले ... । भिक्षु हो ! यदि भिक्षु बाभाबाभ गदैं, कलह गदैं, विवाद गदैं एकले अर्कोलाई जथाभावी गाली गरेको कारणले पर्युत्थित भयो भने ऊ त्यस्तै पर्युत्थित (चञ्चल) चित्त भएकै हुनेछ । (तर साधना गदैं एक दिन) उसले यसरी बोध गर्दछ - 'ममा भित्र रहेको पर्युत्थान नष्ट भएको छैन जुन पर्युत्थानले गर्दा पर्युत्थित भएर मैले वस्तुतत्व यथाभूत रूपले बुझ्न सकेको छैन, देख्न सकेको छैन । अहिले मेरो मन सत्य बोध गर्नको निमित्त सुप्रणिहित (एकाग्र, समाधिस्थ, निश्चल) भइसकेको छ । ... यो त्यस (भिक्षु) लाई प्राप्त भएको पहिलो लोकोत्तर, असाधारण (पृथक्जनले पाउन सक्नेभन्दा भिन्न) ज्ञान हुनेछ ।'

६. "भिक्षु हो ! फेरि (२) आर्यश्रावकले यसरी मनमा सोच्य थाल्छ - 'यो दृष्टि (ज्ञान) सेवन गदैं, भाविता (अभ्यास) गदैं, बारम्बार अभ्यास गदैं आफूमा समथ (शान्ति) उपलब्ध गरिसकेँ कि, निवृत्ति (=सुख) उपलब्ध गरिसकेँ कि ?' अनि उसले यसरी बोध गर्दछ - 'मैले यो दृष्टि सेवन गदैं, बारम्बार अभ्यास गदैं आफूमा समथ उपलब्ध गरिसकेँ, निवृत्ति उपलब्ध गरिसकेँ ।' यो ... उसको निमित्त दोस्रो लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।"

७. "भिक्षु हो ! फेरि (३) आर्यश्रावकले सोच्छ - 'जुन तरिकाले म दृष्टिसम्पन्न भएँ, के त्यही तरिकाले यहाँ बाहिरका अन्य श्रमण ब्राह्मणहरू पनि यस्तो दृष्टिसम्पन्न भएका हुन् कि ?' उसले यसरी बुझ्नेछ - 'यहाँ बाहिरका (श्रमण ब्राह्मणहरू) यस्ता होइनन् ।' यो ... उसको निमित्त तेस्रो लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।"

८. "भिक्षु हो ! फेरि (४) आर्यश्रावकले सोच्छ - जुन तरिकाले धर्मता (स्वभाव अथवा गुणयुक्त स्थिति) ले सम्पन्न भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न (आर्य दर्शनयुक्त) पुरुष रहन्छ, के म पनि उस्तै धर्मताले सम्पन्न भइसकेको छु ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न पुद्गल (व्यक्ति) कस्तो धर्मताले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टि सम्पन्न व्यक्ति यस्तो धर्मताले युक्त हुन्छ - '(पहिले पनि) ऊ कुनै पनि आपत्ति (अपराध) को भागी भयो भने त्यस्तो आपत्तिबाट (तुरुन्त) (उठेर आउनु, बच्न) खोज्छ । (आपत्ति भइसकेपछि) ऊ शास्तासमक्ष अथवा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूसमक्ष गएर उनीहरूमा देशना (=निवेदन, अपराधबारे निवेदन), विवरण (=प्रकट गर्ने), उत्तानीकरण (=उघारेर देखाउने, उदाङ्ग पार्ने) गर्दछ, देशना गरेर, विवरण गरेर, उत्तानी-करण गरेर, अबदेखि पछि भविष्यमा संवर (=नियन्त्रण, संयम) को निमित्त तत्पर हुनेछु ।' भिक्षु हो ! जस्तो कि अबोध, उत्तानो पारिएको बालकले हात वा खुट्टाले आगो छुनेबित्तिकै त्यो अङ्ग (आगोबाट) हटाउँछ, भिक्षु हो ! त्यस्तै दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो धर्मता हुन्छ - '... अबदेखि पछि भविष्यमा संवरको निमित्त तत्पर रहने छु ।' त्यसपछि यसले बुझ्नेछ - जुन तरिकाले धर्मताले सम्पन्न भई कुनै दृष्टिसम्पन्न भएको व्यक्ति रहेजस्तै म पनि त्यस्तो धर्मताले सम्पन्न भइसकेँ ।' यो ... उसको निमित्त चौथो लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।"

९. "भिक्षु हो ! फेरि (५) आर्यश्रावकले यस्तो कुरो सोच्छ - जुन तरिकाले धर्मताले सम्पन्न भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, के म पनि त्यस्तो धर्मताले सम्पन्न भइसकेको छु ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति कस्तो धर्मताले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो स्वभाव (धर्मता) हुन्छ - 'आफू सब्रह्मचारीहरूप्रति गर्नुपर्ने ठूला, साना करणी (=कर्तव्य) प्रति सजग हुन्छ, साथै (आफ्नो) अधिशील-शिक्षा, अधिचित्त-शिक्षा र अधिप्रज्ञा-शिक्षासम्बन्धी विषयमा निरन्तर ध्यान दिइरहन्छ ।' भिक्षु हो ! जस्तो कि ससाना बाछ्याबाछीको माउ गाई आफू चरिरहन्छ, साथै आफ्ना बाछ्याबाछीतिर पनि पूरा ध्यान पुऱ्याइरहेको हुन्छ, भिक्षु हो ! त्यसरी नै, दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो धर्मता भइरहन्छ - 'आफू सब्रह्मचारीहरूप्रति गर्नुपर्ने ठूला-साना कर्तव्यप्रति सजग रहन्छ, साथै (आफ्नो) अधिशील-शिक्षा, अधिचित्त-शिक्षा, र अधिप्रज्ञा-शिक्षासम्बन्धी विषयमा निरन्तर ध्यान दिइरहन्छ ।'

त्यसपच्छि उसले यस्तो बोध गर्दछ - जसरी धर्मताले युक्त भईकन दृष्टिसम्पन्न भएको व्यक्ति रहन्छ, त्यसरी नै म पनि त्यस्तो धर्मताले सम्पन्न भइसकें । यो ... उसको निमित्त पाँचौँ लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।'

१०. "भिक्षु हो ! फेरि (६) आर्यश्रावकले सोच्छ - 'जसरी सामर्थ्य (क्षमता) ले सम्पन्न भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, के म पनि त्यस्तै सामर्थ्यले सम्पन्न भइसकेको छु ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति कस्तो सामर्थ्यले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्तिसित यस्तो सामर्थ्य हुन्छ - दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति तथागतले देखाएको धर्मविनयको उपदेश दिइने बेलामा मन लाएर एकाग्रचित्तले, सतर्क भएर, ध्यान दिएर सुन्छ । अनि उसले यसरी बोध गर्दछ - 'जसरी सामर्थ्यले युक्त भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, त्यसरी नै, म पनि त्यस्तै सामर्थ्य (क्षमता) ले युक्त भइसकें ।' यो ... उसको निमित्त छैटौँ लोकोत्तर ज्ञान उपलब्ध भएको हो ।'

११. "भिक्षु हो ! फेरि (७) आर्यश्रावकले सोच्छ - 'जसरी सामर्थ्यले युक्त भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, के म पनि त्यस्तै सामर्थ्यले युक्त छु ?' भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति कस्तो सामर्थ्यले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति यस्तो सामर्थ्यले युक्त हुन्छ - दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति तथागतले देखाएको धर्मविनयको उपदेश दिइने बेलामा उसलाई अर्थवेद (अर्थको ज्ञान), उपलब्ध हुन्छ, धर्मवेद उपलब्ध हुन्छ, धर्मसम्बन्धी प्रमोद उपलब्ध हुन्छ । अनि उसले यसरी बोध गर्दछ - 'जसरी सामर्थ्यले युक्त भईकन कुनै दृष्टिसम्पन्न व्यक्ति रहन्छ, त्यसरी नै म पनि त्यस्तो सामर्थ्यले सम्पन्न भइसकेको छु ।' यो ... उसको निमित्त सातौँ लोकोत्तर आर्यज्ञान उपलब्ध भएको हुन्छ ।"

१२. "भिक्षु हो ! यसरी श्रोतापत्ति-फलको साक्षात्कार गर्नको निमित्त सात वटा अङ्गले युक्त आर्यश्रावकले (आफूमा) यस प्रकारले सुसमन्विष्ट (राम्ररी परीक्षण गरिएको) धर्मता (स्वभाव, गुण) विद्यमान रहेको थाहा पाउँछ । भिक्षु हो ! यसरी सात अङ्गले सम्पन्न आर्यश्रावक श्रोतापत्ति-फलले युक्त हुन्छ ।"

१३. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

कोसम्बिय-सुत्त समाप्त ।

४९. ब्रह्मनिमत्तनिक-सुत्त

(ब्रह्मनैमन्त्रणिकसूत्र)

१. शाश्वत हो भन्ने दृष्टि

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान्ले भिक्षुहरूलाई "भिक्षु हो !" भनी आमन्त्रण गर्नुभयो । "भदन्त !" भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

"भिक्षु हो ! एक समय म उक्कट्टास्थित सुभगवनको शालराज रूखमुनि बसेको थिएँ । भिक्षु हो ! त्यस बखत बक ब्रह्माको (मनमा) 'यो नित्य हो, यो ध्रुव हो, यो शाश्वत हो, यो केवल (=अखण्ड) हो, यो अच्युत धर्म हो, यो न जन्मन्छ, न जीर्ण हुन्छ, न मरण हुन्छ, न च्युत हुन्छ, न उत्पन्न नै हुन्छ - योभन्दा अन्य निश्शरण (=मुक्ति=निकास) छैन'^{३७३} भन्ने भ्रान्त दृष्टि उत्पन्न भएको थियो । भिक्षु हो ! अनि मैले आफ्नो चित्तले बक ब्रह्माको चित्तवितर्कना (=विचार) लाई बुझी जस्तो - कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको बाहुलाई पसाउँछ अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यसै गरी - म उक्कट्टास्थित सुभग वनको शालराज रूखमुनि अन्तर्धान भई ब्रह्मलोकमा प्रकट भएँ । भिक्षु हो ! अनि मलाई बक ब्रह्माले टाढैदेखि आएको देखे । मलाई देखेपछि उनले यसो भने - 'मारिष ! आउनुहोस्, मारिष ! तपाईंको स्वागत छ, धेरै दिनपछि तपाईंले यहाँ आउने काम गर्नुभयो । (यति भनी मलाई यसो भने -) 'मारिष ! यो नित्य हो, यो ध्रुव हो, यो शाश्वत हो, यो केवल (=अखण्ड) हो, यो अच्युत धर्म हो, यो न जन्मन्छ, न जीर्ण हुन्छ, न मरण हुन्छ, न च्युत हुन्छ, न उत्पन्न नै हुन्छ, - योभन्दा अन्य निश्शरण छैन ।"

२. "भिक्षु हो ! यस्ता कुरा सुन्दा मैले बक ब्रह्मालाई यसो भने - 'अहो ! बक ब्रह्मा अविद्यामा परेका छन्, अहो ! बक ब्रह्मा अविद्यामा परेका छन् । भो ! जहाँ कि बक ब्रह्मा, अनित्यलाई नै नित्य भन्दछन्, अध्रुवलाई नै ध्रुव भन्दछन्, अशाश्वतलाई नै शाश्वत भन्दछन्, अ-केवललाई नै केवल भन्दछन्, च्युतलाई नै अच्युत भन्दछन्, जो जन्म, जरा, मरण, च्युत तथा उत्पन्न हुन्छ, त्यसैलाई - 'यो न जन्मन्छ, यो न जरा हुन्छ, यो न मरण हुन्छ, यो न च्युत हुन्छ, यो न उत्पन्न हुन्छ' भन्दछन् । योभन्दा अरू निश्शरण भईकन पनि बक ब्रह्मा 'योभन्दा अन्य निश्शरण छैन' भनी भन्दछन् ।"

३. मार आवेश - "भिक्षु हो ! अनि पापी मार, एक ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई'^{३७४} (=अन्वाविसित्वा) मलाई यसो भने - "भिक्षु ! भिक्षु ! ! उहाँलाई (बक ब्रह्मालाई) अप्रसन्न न पार,

३७३ ब्रह्मलोक र ब्रह्मत्वकै बारेमा यस्तो विश्वास थियो । पपं. सू. II. पृ. ३३६ ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

३७४ महाब्रह्माहरूको शरीरमा मार आवेश हुन नसक्ने भएकोले एक पारिषद् ब्रह्माको शरीरमा आवेश भएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३३७ ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

अप्रसन्न नपार । भिक्षु ! उहाँ ब्रह्मा, महाब्रह्मा हुनुहुन्छ । उहाँ पराजित नहुने विजेता हुनुहुन्छ, उहाँ साँच्चैकै वशवर्ती हुनुहुन्छ, उहाँ ईश्वर, कर्ता-निर्माता^{३७५}, श्रेष्ठ, स्रष्टा^{३७६} (=सिर्जना गर्ने) वशीप्राप्त तथा भूत-भव्यहरूका^{३७७} पिता हुनुहुन्छ । भिक्षु ! तिमीभन्दा अगि यस लोकमा जो श्रमण ब्राह्मणहरू पृथ्वी निन्दक^{३७८}, पृथ्वीजुगुप्सु (=घृणा गर्ने), जलनिन्दक, जलजुगुप्सु, तेजनिन्दक, तेजजुगुप्सु, वायुनिन्दक, वायुजुगुप्सु, भूत^{३७९} (=सत्त्व) निन्दक, भूतजुगुप्सु, देवनिन्दक, देवजुगुप्सु, प्रजापतिनिन्दक, प्रजापतिजुगुप्सु, तथा ब्रह्मानिन्दक ब्रह्माजुगुप्सु थिए - उनीहरू शरीर छाडी प्राणविच्छेद भएपछि नीचकाय (=नीचलोक) मा उत्पन्न भए । भिक्षु ! तिमीभन्दा अगि यस लोकमा जो श्रमण ब्राह्मणहरू पृथ्वीप्रशंसक, पृथ्वीअभिनन्दक, जलप्रशंसक, जलअभिनन्दक, तेजप्रशंसक, तेजअभिनन्दक, वायुप्रशंसक, वायुअभिनन्दक, भूतप्रशंसक, भूतअभिनन्दक, देवप्रशंसक, देवअभिनन्दक, प्रजापतिप्रशंसक, प्रजापतिअभिनन्दक, तथा ब्रह्माप्रशंसक, ब्रह्माअभिनन्दक थिए - उनीहरू शरीर छाडी प्राणविच्छेद भएपछि उच्चकाय (=उच्चलोक) मा उत्पन्न भए । भिक्षु ! त्यसो हुनाले तिमीलाई म यसो भन्दछु - अरे मारिष ! ब्रह्माले तिमीलाई जे भन्छन् सोही तिमीले मान । ब्रह्माको वचनलाई उल्लङ्घन नगर । भिक्षु ! यदि तिमीले ब्रह्माको वचनलाई उल्लङ्घन गर्नु भन्ने - कुनै पुरुषले आइरहेको श्री (=लक्ष्मी) लाई लट्टीले हिकाई फर्काएकै अथवा नरकको प्रपातमा खस्ने पुरुषको हातले वा खुट्टाले पृथ्वीमा कहीं पनि आड लिन नसक्ने भएकै तिम्रो पनि त्यस्तै गति हुनेछ । अरे मारिष ! अतः तिमीलाई ब्रह्माले जे भन्छन्, सोही गर, ब्रह्माको वचनलाई उल्लङ्घन नगर । भिक्षु ! ब्रह्मापरिषद् भेला भएको के तिमी देख्दैनौ^{३८०} ?”

- ३७५ लोक बनाउने, लोकको रचना गर्ने तथा पृथ्वी, हिमाल, सुमेरु, चक्रवाल, महासमुद्र, चन्द्र-सूर्य आदि बनाउने यी नै हुन् भनी मार भन्दछन् । पपं. सू. II. पृ. ३३७ ।
- ३७६ 'तिमी क्षत्री हो, तिमी ब्राह्मण हो, तिमी वैश्य हो, तिमी शूद्र हो, तिमी गृहस्थ हो, तथा तिमी प्रव्रजित हो' भनी मानिसहरूको वर्गीकरण गरी, विभाजन गरी अन्तमा पशुहरूलाई पनि 'तिमी ऊँट हो, तिमी गाई हो' भन्नेसमेत वर्गीकरण गरी सिर्जना गर्ने भन्ने अर्थले 'स्रष्टा' (=स्रजिता) भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. II. पृ. ३३७ ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
- ३७७ जन्मिसकेका प्राणीहरूलाई 'भूत' र जन्मनुभन्दा पहिले गर्भाधान अवस्थामा रहेका सत्त्वहरूलाई 'भव्य' भनी भनिन्छ । पपं. सू. II. पृ. ३३७ । अण्डज र जलाबुज सत्त्वहरू उपर्युक्त दुई अवस्थामा रहन्छन् । संस्वेदज सत्त्वहरूको हकमा जन्मने बेलाको पहिलो चित्तक्षणको अवस्थालाई 'भव्य' र दोस्रो चित्तक्षणको अवस्थालाई 'भूत' भनेर भनिन्छ । औपपातिक सत्त्वहरूको हकमा पहिलो ईर्यापथ क्षणको अवस्थालाई 'भव्य' र दोस्रो ईर्यापथ क्षणको अवस्थालाई 'भूत' भन्दछन् । पपं. सू. II. पृ. ३३७ ।
- ३७८ पृथ्वी आदि महाभूतहरूलाई अनित्य-दुःख-अनात्म हुन् भनी भन्नेहरूलाई यहाँ 'पृथ्वीनिन्दक' भनी भनिएको हो - पपं. सू. II. पृ. ३३७ ।
- ३७९ यहाँनिर 'भूत' भनी चातुर्माहाराजिक देवलोकदेखि तलसम्मका सत्त्व-प्राणीहरूलाई भनिएको हो । पपं. सू. I. पृ. २९: मूलपरियायसुत्तवर्णना ।
- ३८० ब्रह्मालोकमा जानु भएका भगवान्लाई पापी मारले कसरी देखेर किन उनले त्यसो भनेका हुन् भन्ने कुराको सम्बन्धमा पपं. सू. II. पृ. ३३७ ले यसरी उल्लेख गरेको छ -

“आफ्नो भवनमा बसी 'भगवान् बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ र के गर्दैहुनुहुन्छ' भन्ने विषयमा समय-समयमा पापी मारले विचार गरी हेर्ने गर्दथे । त्यस दिन पनि उपर्युक्त कारण विचार गरी हेर्दा भगवान् बुद्ध उक्कट्टाबाट बक ब्रह्माकहाँ जानु भएको कुरा थाहा पाई - 'भगवान्को उपदेशद्वारा ब्रह्माहरूलाई आफ्नो वशबाट उत्तीर्ण पार्नुभन्दा अगावै धर्मदेशनामा बाधा पुऱ्याइदिनुपर्‍यो' भन्ने विचार लिई पापी मार ब्रह्मलोकमा गई कसैले नदेख्ने गरी, ब्रह्मापरिषद् ब्रह्माहरूका बीच बसेका थिए । जब भगवान्ले बक ब्रह्माको दोष देखाई निन्दा गर्न थाल्नुभयो तब बक ब्रह्माको पक्ष लिई कुनै एक पारिषद् ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई माथि सूत्रमा उल्लेख भएअनुसार

“भिक्षु हो ! यसरी मलाई पापी मारले ब्रह्म पारिषद्मा पुऱ्याए^{३८१} ।”

४. “भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि मैले पापी मारलाई यसो भने – ‘पापिम ! ‘मलाई चिन्दिन’ भनी नठान, पापिम ! म तिमीलाई चिन्दछु । पापिम ! तिमी पापी मार हो । पापिम ! जो ब्रह्मा हुन, जो ब्रह्मपारिषद् हुन्, जो ब्रह्मपारिषद् हुन् – तिनीहरू सबै तिम्रै हातमा छन्, तिनीहरू सबै तिम्रै वशमा छन् । पापिम ! तिमीलाई यस्तो लाग्छ कि – ‘यिनीहरू पनि मेरा हातमा छन्, यिनीहरू पनि मेरा वशमा छन् ।’ पापिम ! परन्तु म तिम्रो हातमा छैन, म तिम्रो वशमा पनि छैन ।”

५. बक ब्रह्माको दमन – “भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि बक ब्रह्माले मलाई यसो भने – ‘मारिष ! म त नित्यलाई नै नित्य भन्दछु, ध्रुवलाई नै ध्रुव भन्दछु, शाश्वतलाई नै शाश्वत भन्दछु, केवललाई नै केवल भन्दछु, अच्युतलाई नै अच्युत भन्दछु, जो जन्मिन्, जो जीर्ण हुँदैन, जसको मरण हुँदैन, जो च्युत हुँदैन, जो उत्पन्न हुन्छ – त्यसैलाई म ‘यो जन्मिन्, यो जीर्ण हुँदैन, यो मरण हुँदैन, यो च्युत हुँदैन, यो उत्पन्न हुन्छ’ भनी भन्दछु । योभन्दा अन्य निश्शरण नभएकोले मैले ‘योभन्दा अन्य निश्शरण छैन’ भनी भनेको हुँ । भिक्षु ! तिमीभन्दा अगि यस लोकमा त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरू थिए – जसको तपस्याकर्म तिम्रा सबै आयुप्रमाणजति नै थियो । उनीहरू – ‘अन्य उत्तरोत्तर मुक्ति भएकोमा अन्य उत्तरोत्तर मुक्ति छ भन्ने र अन्य उत्तरोत्तर मुक्ति नभएकोमा अन्य उत्तरोत्तर मुक्ति छैन’ भन्ने कुरा पनि जान्दथे । त्यो म तिमी भिक्षुलाई यसो भन्दछु – ‘तिमीले अन्य उत्तरोत्तर मुक्तिलाई देख्न सक्ने छैनौ, यो त तिम्रा निमित्त कष्ट र परिश्रम मात्र हुनेछ^{३८२} । भिक्षु ! यदि तिमी पृथ्वीलाई स्वीकाछौ भने, तिमी मेरो निकटमा बस्ने हुनेछौ (=ओपसायिको), मेरो ठाउँमा बस्ने (=वत्थुसायिको) हुनेछौ, मैले अह्नाएको काम गर्न सक्ने हुनेछौ । भिक्षु ! यदि तिमी आपलाई ... पूर्ववत् ... तेजलाई ... वायुलाई ... भूतलाई ... देवलाई ... प्रजालाई ... तथा ब्रह्मालाई स्वीकाछौ भने तिमी मेरो निकटमा बस्ने हुनेछौ, मेरो ठाउँमा बस्ने हुनेछौ, मैले अह्नाएको काम गर्न सक्ने हुनेछौ^{३८३} ।”

६. (भगवान् भन्नुहुन्छ –) “ब्रह्मे ! म पनि जान्दछु कि – यदि पृथ्वीलाई स्वीकारेमा (=पृथ्वी नित्य हो भनी स्वीकारेमा) म तिम्रो निकटमा बस्न सक्ने हुनेछु, तिम्रो ठाउँमा बस्न सक्ने हुनेछु, तिमीले अह्नाएको काम पनि गर्न सक्ने हुनेछु । यदि आपलाई ... तेजलाई ... वायुलाई ... भूतलाई ... देवलाई ... प्रजालाई ... तथा ब्रह्मालाई स्वीकारेमा म तिम्रो निकटमा बस्न सक्ने हुनेछु ... । ब्रह्मे ! अहं म तिम्रो गति^{३८४} पनि जान्दछु, तिम्रो प्रभाव पनि जान्दछु कि – बक ब्रह्मा यति महर्दिक छन्, बक ब्रह्मा यति

भगवान्लाई कुरा सुनाएका हुन् । महाब्रह्मा वा ब्रह्मपुरोहित ब्रह्माको शरीरमा भने यिनले आवेश गर्न सक्दैनथे, त्यसैले पारिषद् ब्रह्माहरूमध्ये एक ब्रह्माको शरीरमा आवेश भई त्यसो भनेका हुन् ।”

३८१ ‘ब्रह्म पारिषद्मा पुऱ्याए’ भनी भनेको अर्थ हो – ‘यदि तिमी ब्रह्माको वचन सुन्छौ भने, तिमी पनि यी तेजिला ब्रह्म पारिषद् ब्रह्माहरू समान हुन सक्नेछौ’ भनी भनेको हो । पपं. सू. II. पृ. ३३८: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना

३८२ यहाँनिर बक ब्रह्माले बुद्धलाई –अगिका श्रमण ब्राह्मणहरूले तिम्रा जीवनकालजतिकै तपस्या गरेर उत्तरोत्तर विमुक्तिलाई जानेका थिए भने तिमीले के जान्न सकौला र तिमी त हिजो मात्रै जन्मेका हो, अझै तिम्रो मुखबाट दूधको गन्ध पनि हटेको छैन । बरु तिमीले मेरो कुरा सुनेमा तिमी मछेउँ आउन सक्नेछौ भन्दै भोस्दै ‘यो त तिम्रा निमित्त कष्ट र परिश्रम मात्र हुनेछ’ भनी भनेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. ३३८: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

३८३ अहंभावमा लुब्ध भएका बक ब्रह्माले यस्ता वचनहरूद्वारा भोस्दै बुद्धलाई चाँडै धपाएर पठाउने मनसाय गरी अप्रिय कुराहरू सुनाएका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. ३३९: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

३८४ बक ब्रह्माको अहंमता युक्त कुरा सुनेर उनलाई निग्रह गरी सम्भाउनाको निमित्त भगवान्ले ‘अहं म तिम्रो गति पनि जान्दछु’ भनेजस्ता कुरा भन्नु भएको हो र अहं उनले बिसिसकेको अगिल्लो ब्रह्मलोकका कुराहरू पनि

महानुभाव छन् र बक ब्रह्मामा यति व्यक्तित्व छ ।'

७. "मारिष ! कसरी तिमी मेरो गति जान्दछौ र मेरो प्रभाव पनि जान्दछौ कि - बक ब्रह्मा यति महर्दिक छ, बक ब्रह्मा यति महानुभाव छ र बक ब्रह्मामा यति व्यक्तित्व छ ?"

१. "यावताचन्दिम सुरिया, परिहरन्ति दिसा भन्ति विरोचना ।
ताव सहस्सधा लोको, एत्यते वत्त ते बसो ।"

२. "परोपरच जानासि, अथो रागविरागिनं ।
इत्थभावञ्जथाभावं, सत्तानं आगतिं गति'न्ति ॥"

"जति यो लोकमा चन्द्र-सूर्यहरू आफ्ना प्रकाश फैलाई विचरण गर्छन् - ती सहस्र प्रकारका लोकमा तिम्रो वश छ ।"

"यो लोकमा आउने र परलोकमा जाने सरागी, विरागी तथा उच्च-नीच सञ्चहरूलाई पनि तिमी बुझ्न सक्छौ ।"

'ब्रह्मे ! यसरी म तिम्रो गति पनि जान्दछु, तिम्रो प्रभाव पनि जान्दछु - यति महर्दिक छन् बक ब्रह्मा, यति महानुभाव छन् बक ब्रह्मा, बक ब्रह्मामा यति व्यक्तित्व छ ।'

८. 'ब्रह्मे ! अर्को पनि काय (=लोक) छ - त्यो तिमी जाँदैना, त्यो तिमी देख्दैना - जो म जान्दछु, जो म देख्दछु । ब्रह्मे ! आभास्वर (=आभस्सर) भन्ने काय (=लोक) छ, जहाँबाट च्युत भई तिमी यहाँ उत्पन्न भयौ । धेरै समयसम्म यहाँ बसिसकेका हुनाले तिमीले त्यो (कुरा) बिसर्सक्यौ । त्यसैले तिमी सो जाँदैना, देख्दैना जो म जान्दछु, देख्दछु । ब्रह्मे ! यस प्रकार पनि अभिज्ञामा तिमी समान नै छैन भने कसरी म तिमीभन्दा तल पर्छु ? बरु म नै तिमीभन्दा माथि छु । ब्रह्मे ! शुभकृत्स्ना (=सुभकिण्हा) भन्ने काय छ, बृहत्फल (=बृहत्फल) भन्ने काय (=लोक) छ, अभिभू भन्ने काय छ, परन्तु त्यो तिमी जाँदैना, देख्दैना^{३८५} । जो म जान्दछु, देख्दछु । ब्रह्मे ! यस प्रकार पनि अभिज्ञामा तिमी समान

सुनाउनु भएको थियो भनी पपं. सू. II. पृ. ३३९ मा उल्लेख भएका छन् । बक ब्रह्मामा अधिल्ला जन्मेका कुराहरू सं.नि. I. पृ. १४३: बकब्रह्मसुत्तमा समुल्लेख भएको पाइन्छ हेर्नु होस् सं.नि. नेपाल भाषा पृ. १६४ ।

३८५ बक ब्रह्माको घमण्ड नष्ट गर्नाका लागि भगवान्‌ले आभास्वरादि ब्रह्मलोकका कुराहरू भन्नु भएको हो । सहस्र गतिका कुराहरूसम्म यिनले जान्न सक्ने र यिनको घमण्ड निकै ठूलो थियो । त्यसैले भगवान्‌ले यिनलाई 'तिमी त सहस्री ब्रह्मा हो', अर्थात् सहस्र प्रकारका गतिहरूलाई जान्न सक्ने हो भनी भन्नुहुँदै - अरूले त दुई सहस्र, तीन सहस्र, तथा चार सहस्रदेखि लिएर शतसहस्रसम्म पनि देख्न सक्ने ब्रह्माहरूको प्रमाण छैन भने तिम्रो त के कुरो भनी निग्रह गर्नु भएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३३९ ।

यिनी परापूर्वकालमा अक्षुण्ण ध्यानी भई, समापत्ति लाभ गरी त्यसैको प्रभावद्वारा चतुर्थध्यानको ५०० कल्पसम्म आयु हुने बृहत्फल ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भएका थिए । पछि उनी क्रमैसँग तलतिर खस्दै कल्पायु हुने प्रथमध्यानको भूमिमा उत्पन्न भएका थिए । हुँदाहुँदै अधिअधिका कुराहरू बिसेर पछि 'यही नै नित्य हो' भन्दै सोही ब्रह्मलोकलाई नै शाश्वत तथा ध्रुव हो भन्ने विश्वास उनमा उत्पन्न भएको थियो । पपं. सू. II. पृ. ३४०: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णा ।

यहाँनिर माथि लेखिएको अथवा सूत्रमा उल्लेख भएको 'बृहत्फल' भन्ने ब्रह्मलोक कुन तलामा पर्छ भन्ने कुरा जान्नको निमित्त विभङ्गपालिमा उल्लेख भएका निम्न कुराहरू बुझ्नु आवश्यक छ ।

(क) (१) कम प्रमाणले प्रथमध्यानको अभ्यास गर्नेहरू ब्रह्म पारिषद् भन्ने देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु कल्पको तृतीयांश हुन्छ ।

नै छैन भने कसरी म तिमीभन्दा तल रहन्छु ? बरु म तै तिमीभन्दा माथि छु । ब्रह्मे ! मैले पृथ्वीलाई पृथ्वी भन्ने जानी - जहाँसम्म पृथ्वीको पृथ्वीत्वद्वारा अनुभूत नहुने (निर्वाण) छ, - त्यसैलाई जानेर पृथ्वी भन्ने भएन, पृथ्वीको पनि भएन, पृथ्वीबाट पनि भएन, पृथ्वी मेरो भन्ने पनि भएन, (अनि) पृथ्वीको अभिनन्दन पनि गरिन । ब्रह्मे ! यस प्रकार पनि अभिज्ञामा म समान तिमी छैन भने कसरी म तिमीभन्दा तल हुन्छु ? बरु म नै तिमीभन्दा माथि छु । ब्रह्मे ! आपलाई पनि ... पूर्ववत् ... तेजलाई पनि ... वायुलाई पनि ... भूतलाई पनि ... देवलाई पनि ... प्रजापतिलाई पनि ... ब्रह्मालाई पनि ...

(२) मध्यम प्रमाणले प्रथमध्यानको अभ्यास गर्नेहरू ब्रह्मपुरोहित देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु आधा कल्प हुन्छ ।

(३) उत्तम प्रमाणले प्रथमध्यानको अभ्यास गर्नेहरू महाब्रह्मा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु एक कल्प हुन्छ ।

(ख) (१) कम प्रमाणले द्वितीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू परित्ताभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु दुई कल्प हुन्छ ।

(२) मध्यम प्रमाणले द्वितीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू अप्रमाणाभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु चार कल्प हुन्छ ।

(३) उत्तम प्रमाणले द्वितीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू आभास्वर देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु आठ कल्प हुन्छ ।

(ग) (१) कम प्रमाणले तृतीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू परित्तशुभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु सोढ कल्प हुन्छ ।

(२) मध्यम प्रमाणले तृतीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू अप्रमाणशुभा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु बत्तीस कल्प हुन्छ ।

(३) उत्तम प्रमाणले तृतीयध्यानको अभ्यास गर्नेहरू शुभकृत्स्ना देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् र यिनीहरूको आयु चौसठ्ठी कल्प हुन्छ ।

(घ) चतुर्थध्यानको अभ्यास गर्नेहरूका - (१) आरम्भण नानात्व, (२) मनस्कार नानात्व, (३) छन्द नानात्व, (४) प्रणिधी नानात्व, (५) अधिमोक्ष नानात्व, (६) अभिनीहार नानात्व तथा (७) प्रज्ञा नानात्वका प्रभेदानुसार - १ - केही असंज्ञसत्त्व देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् २ - केही बृहत्फल देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ३ - केही अविहा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ४ - केही अतप्ता देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ५ - केही सुदर्सा देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ६ - केही सुदर्शी देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ७ - केही अकनिष्ठ देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन्, ८ - केही आकाशानन्त्यायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् ९ - केही विज्ञानन्त्यायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् १० - केही आकिञ्चन्यायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् तथा ११ - केही नैवसंज्ञानासंज्ञायतन देवताहरूका सहवासमा उत्पन्न हुन्छन् ।

यीमध्ये (१-२) असंज्ञसत्त्व र बृहत्फल देवताहरूको आयु पाँच सय (५००) कल्प हुन्छ । (३) अविहा देवताहरूको आयु एक हजार (१,०००) कल्प हुन्छ । (४) अतप्ता देवताहरूको आयु दुई हजार (२,०००) कल्प हुन्छ । (५) सुदर्सा देवताहरूको आयु चार हजार (४,०००) कल्प हुन्छ । (६) सुदर्शी देवताहरूको आयु आठ हजार (८,०००) कल्प हुन्छ । (७) अकनिष्ठ देवताहरूको आयु सोढ हजार (१६,०००) कल्प हुन्छ । (८) आकाशानन्त्यायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु बीस हजार (२०,०००) कल्प हुन्छ । (९) विज्ञानन्त्यायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु चालीस हजार (४०,०००) कल्प हुन्छ । (१०) आकिञ्चन्यायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु साठी हजार (६०,०००) कल्प हुन्छ । (११) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमा पुग्ने देवताहरूको आयु चौरासी हजार (८४,०००) कल्प हुन्छ ।

विभं. पा. पृ. ५०६-०८: उप्पादककम्म-आयुप्पमाणाति, धम्महृदयविभङ्गो ।

उपर्युक्त १ देखि ११ सम्मका देवताहरूमध्येबाट ८ देखि ११ सम्ममा चारलोकलाई 'अरूपावचर-ब्रह्मलोक' र बाँकी १ देखि ७ सम्मका लोकहरूलाई 'रूपावचर-ब्रह्मलोक' भनी भनिन्छ । अरूपावचर ब्रह्मलोकलाई 'अरूपावचर भूमि' र रूपावचर ब्रह्मलोकलाई 'रूपावचर भूमि' पनि भनिन्छ । विभं.पा. पृ. ५०२-०३: भूमियो, धम्महृदयविभङ्गो ।

आभास्वरलाई पनि ... शुभकृत्स्नालाई पनि ... बृहत्फललाई पनि ... अभिभूलाई पनि ... तथा सबै^{३८६}लाई पनि सबै भन्ने जानी - जहाँसम्म सबैको सबैपनद्वारा अनुभूत नहुने (निर्वाण) छ, - त्यसैलाई जानेर सबै भन्ने भएन, सबैको पनि भएन, सबैबाट पनि भएन, सबै मेरो भन्ने पनि भएन, (अनि) सबैको अभिनन्दन पनि गरिन । ब्रह्मे ! यस प्रकार पनि अभिज्ञामा मसमान तिमी छैन नै भने कसरी म तिमीभन्दा तल हुन्छु ? बरु म नै तिमीभन्दा माथि छु ।'

९. (बक ब्रह्मा भन्दछन् -) 'मारिष ! यदि सबैको सबैपनद्वारा अनुभूत नहुने भए 'त्यसैलाई जानेर' भनी भन्दा तिम्रो कुरा रिक्त (=खाली) साबित हुन्छ, तुच्छ (=निरर्थक) साबित हुन्छ^{३८७} ।'

१०. (भगवान् भन्नुहुन्छ -) '(जो) विज्ञान (=जानिने वस्तु) अनिदर्शन (=चक्षुर्विज्ञानको पथमा नआउने), अनन्त (=उत्पत्ति र नष्ट नभएको) तथा प्रभास्वर छ, त्यसको अनुभूति पृथ्वीको पृथ्वीत्वद्वारा हुँदैन, आपको आपत्वद्वारा हुँदैन, तेजको तेजत्वद्वारा हुँदैन, वायुको वायुत्वद्वारा हुँदैन, भूतहरूको भूतत्वद्वारा हुँदैन, देवताहरूको देवत्वद्वारा हुँदैन, प्रजापतिको प्रजापतित्वद्वारा हुँदैन, ब्रह्माहरूको ब्रह्मत्वद्वारा हुँदैन, आभास्वरहरूको आभास्वरत्वद्वारा हुँदैन, शुभकृत्स्नाहरूको शुभकृत्स्नात्वद्वारा हुँदैन, बृहत्फलहरूको बृहत्फलत्वद्वारा हुँदैन, अभिभूको अभिभूत्वद्वारा हुँदैन, सबैको सबैपनले पनि हुँदैन^{३८८} ।'

२. भगवान्द्वारा ऋद्धि-प्रदर्शन

११. (बक ब्रह्मा भन्दछन् -) 'हन्त मारिष ! हेर, म तिमीलाई अन्तर्धान पार्नेछु^{३९१} ।'

(बुद्ध भन्नुहुन्छ -) 'हन्त ब्रह्मे ! यदि सक्यौ भने मलाई अन्तर्धान^{३९०} पार ।'

३८६ यहाँ "सबै (=सब्बं=सर्वम्) शब्दको अर्थ 'सत्काय-दृष्टि' भन्ने हो । त्यसैले पपञ्चसूदनीले सबै वा सब्बं शब्दको स्पष्टीकरण दिदै "सत्था पन सककायं सन्धाय सब्बन्ति वदति" भनी उल्लेख गरेको हो । पृ. ३४३: ब्रह्मनिमन्तनिकसुतवण्णना ।

३८७ यी कुराहरू बक ब्रह्माले आफ्नो वादीताको परिचय दिदै तथा तर्कको मात्र आधार लिई भगवान्ले प्रयोग गर्नु भएको केवल 'सबै' (=सब्बं) भन्ने शब्दलाई मात्र समाती 'यदि सबैपनद्वारा सबैको अनुभूत नहुने भए - 'अननुभूत' भनेको हुनेछ' भन्ने जस्ता तर्क पेस गरेका हुन् । यदि उनले 'सबै' भनी कलाई भनिएको हो भन्ने प्रश्न गरेको भए कारण प्रष्ट हुने थियो । परन्तु त्यस्तो गर्नुभन्दा अगावै उनले 'तिम्रो कुरा रिक्त साबित हुन्छ' भन्दै भगवान्माथि मूषावादको दोषारोपण पनि गरिरहले । त्यसपछि हजारौं गुना वादीवर हुनु भएका भगवान् बुद्धले उनलाई 'म सबै (=सब्बं) पनि भन्छु, अनुभूत नहुने पनि भन्छु' भन्दै उनलाई विगतका कुराहरू बताउनु भएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४३: ब्रह्मनिमन्तनिकसुतवण्णना ।

३८८ यसमा उल्लेख भएका 'विज्ञान अनिदर्शन अनन्त तथा प्रभास्वर' भन्ने पदहरूद्वारा 'निर्वाण' लाई लक्षित गरेको छ भनी पपं. सू. II. पृ. ३४३-४४ ले उल्लेख गरेको छ । त्यसरी नै, पपं. सूदनीले यो पनि लेखेको छ कि - ब्रह्मे ! सबै त्रिभूमिहरूको विषय भएका तिमीहरूले त्यो विज्ञान-अनिदर्शन-अनन्त-प्रभास्वरलाई सबैको सबैपनद्वारा अनुभूत गर्न सक्ने छैनौ' भनी भगवान्ले आफ्नो वादलाई कायम गर्नु भएको छ । पपं. सू. II. पृ. ३४४ ।

३८९ यसभन्दा अगिसम्म बक ब्रह्माले बुद्धसँग कठोर स्वभावले व्यवहार गरेका थिए र सोधिएका कुराहरू सुनी अरु केही भन्ने बाटो नदेखेपछि भगवान्प्रति कोमलपन देखाउने उद्देश्यले विषयलाई अन्य दिशामा लैजाने विचारले उनले यसो भनेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. ३४४ ।

३९० यहाँ 'अन्तर्धान' भन्नाले नदेखिने किसिमको अलौकिक प्रभावलाई भनिएको हो । अर्थात् आफूलाई नदेखाउनु । पपं. सू. II. पृ. ३४३-४४ ब्रह्मनिमन्तनिकसुतवण्णना ।

“भिक्षु हो ! अनि बक ब्रह्माले ‘श्रमण गौतमलाई अन्तर्धान पार्ने छु, श्रमण गौतमलाई अन्तर्धान पार्नेछु’ भनेर पनि मलाई अन्तर्धान पार्न सकेनन्^{३९१} ।”

१२. “भिक्षु हो ! त्यसपछि मैले बक ब्रह्मालाई भनें – ‘हन्त ब्रह्मे ! त्यसो भए मैले तिमीलाई अन्तर्धान पार्नेछु ।’

‘हन्त मारिष ! यदि सक्ख्यौ भने तिमीले मलाई अन्तर्धान पार ।’

“भिक्षु हो ! अनि मैले त्यस्तो ऋद्धिबल प्रयोग गरें, जसद्वारा त्यतिका ब्रह्माहरू, ब्रह्मपारिषद्हरू तथा ब्रह्मपारिषद्हरूले मेरो आवाज भने सुनून्, परन्तु मलाई भने देख्न नसकून् – यसरी अन्तर्धान भएर मैले निम्न गाथा सुनाएँ^{३९२} –

“भवेवाहं भयं दिस्वा, भवञ्च विभवेसिनं ।

भवं नाभिवदिं किञ्चि, नन्दिञ्च न उपादियि’न्ति ॥”

“भव (=संसार) मा भय देखेर, भवमै विभवको खोज गरी भवको प्रशंसा गरिन, नन्दी (=तृष्णा) पनि उत्पन्न गरिन^{३९३} ।”

“भिक्षु हो ! अनि ब्रह्मा, ब्रह्मपारिषद् तथा ब्रह्मपारिषद्हरूले आश्चर्य मानेर यसो भने –

‘अहो, साँच्चीकै आश्चर्य छ ! अहो, साँच्चै अद्भुत छ !! अहो, श्रमण गौतमको महर्द्धिकता ! महानुभावता !! यसभन्दा अगि हामीहरूले शाक्यकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएका श्रमण शाक्यपुत्रजस्ता अन्य कुनै श्रमण वा ब्राह्मणलाई न देख्यौं, न सुन्यौं^{३९४} । भो गौतम ! भव (=संसार) मा रमण गर्ने, भवमा रत हुने तथा भवमै प्रसन्न हुने (हामी) प्रजाहरूलाई तपाईंले भवबाट उन्मुक्त पार्नुभयो ।’

३९१ यहाँ बक ब्रह्माले आफू मात्र लोप हुन्छु भनेका होइनन् बरु बुद्धलाई पनि लोप गराइदिन्छु भनी घमन्ड गरेका थिए । परन्तु उनले बुद्धलाई लोप गर्ने त परै रहोस् आफू पनि लोप हुन सकेनन् । जुन अन्धकार पार्ने विचार लिई बक ब्रह्माले ‘लोप गर्छु’ भनी भनेका हुन्, त्यो पनि गर्न सकेनन् । पपं. सू. II. पृ. ३४४ ।

३९२ श्रमण गौतम अन्तर्धान भएको हो वा होइनन् भनी कसैले भन्न नपाउन् भन्ने विचार गरी लोप भई आवाज सुनाउनु भई गाथा भन्नु भएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४४ ब्रह्मनिमन्तनिकसुतवण्णना ।

३९३ यो गाथाका साथै भगवान्‌ले चार सत्यका कुराहरू पनि सुनाउनुभयो र उपदेशअनुसार त्रिलक्षणको विपश्यना ध्यानमा तल्लीन भई दस हजारजति ब्रह्माहरूले अमृत-मार्गफल साक्षात्कार गरे भन्ने पनि पपं. सू. II. पृ. ३४५ ले उल्लेख गरेको छ । बक ब्रह्म जातकले (जा.अ.क. III. पृ. २५६) पनि दस हजारजति ब्रह्माहरूले आस्रवहरूबाट चित्त विमुक्त पारे भनी उल्लेख गरेको छ ।

३९४ जब बक ब्रह्माले बुद्धलाई लोप गराउन सकेनन्, न स्वयं भगवान्‌का सामु लोप हुन सके, तब उनी यताउता दगुई विमानभित्र गएर लुक्न थाले, कल्पवृक्षमा लुक्न थाले, जहाँ पायो त्यहाँ टुक्रुक्क बसे । बक ब्रह्मा लोप हुन चाहँदा भगवान्‌ले उनको शक्तिलाई आफ्नो ऋद्धिशक्तिद्वारा दमन गरिराख्नु भएको थियो । त्यसैले उनी लोप हुन नसकेका हुन् । अनि विवश भई यता उता गई लुक्न पनि थाले । यसरी यता उता गई लुक्न लागेको बेलामा ब्रह्मागणले उनको गिल्ला गरे । जहाँ-जहाँ उनी लुक्न गए, त्यहाँ-त्यहाँ ब्रह्माहरूले – ‘यी बक ब्रह्मा यहाँ लुक्दै छन्, यी बक ब्रह्मा यहाँ लुक्दैछन्’ भन्दै चोरलाई समातेभैं उनलाई देखाए । अनि सबै ब्रह्माहरूले भने – ‘तिमी अन्तर्धान हुन सकेनौ ।’ यो कुरा सुनी अन्तमा बक ब्रह्मा चुप लागेर बसे । त्यसपछि भगवान्‌का पालामा उहाँ अन्तर्धान हुनुभयो । अन्तर्धान हुनु भएको प्रमाण देखाउनका निमित्त उहाँले आफूलाई कसैले नदेख्ने गरी लोप हुनु भए तापनि आवाज मात्र सुन्न सक्ने गराउनु भएको हो र गाथा पनि सुनाउनु भएको हो । सो देखेपछि त्यहाँ ब्रह्मापारिषद्हरू जसरी आश्चर्यचकित भए, त्यो कुरो त सूत्रमै प्रष्ट भएको छ । पपं. सू. II. पृ. ३४४: ब्रह्मनिमन्तनिकसुतवण्णना ।

३. पुनः मारआवेश

१४. "भिक्षु हो ! अनि पापीमार एक ब्रह्मापरिषद् (ब्रह्मा) को शरीरमा आवेश भई मलाई यसो भने - 'मारिष ! यदि तिमी यस्ता कुरा जान्दछौ, यदि तिमीले अनुबोध गरेका छौ भने श्रावकहरूलाई (यो धर्ममा) नलैजाऊ, प्रव्रजितहरूलाई न लैजाऊ, श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश नदेऊ, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश नगर, श्रावकहरूको विषयमा लोभ नगर, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ नगर । भिक्षु ! तिमीभन्दा अगि पनि लोकमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध हौं भनी ज्ञापन गर्ने श्रमण ब्राह्मणहरू थिए^{३९५} । उनीहरूले श्रावकहरूलाई (आफ्नो धर्ममा) लगे, प्रव्रजितहरूलाई लगे, श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश दिए, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ गरे । श्रावकहरूलाई लगी, प्रव्रजितहरूलाई लगी, श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश दिई, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश गरी, श्रावकहरूको विषयमा लोभ गरी, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ गरी - शरीर छाडी प्राण उच्छेद भएपछि उनीहरू हीनकायमा^{३९६} प्रतिष्ठित भए^{३९७} । भिक्षु ! तिमीभन्दा अगि पनि लोकमा अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध हौं भनी ज्ञापन गर्ने श्रमण ब्राह्मणहरू थिए । उनीहरूले श्रावकहरूलाई (आफ्नो धर्ममा) लगेनन्, प्रव्रजितहरूलाई लगेनन्, श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश दिएनन्, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश गरेनन्, श्रावकहरूको विषयमा लोभ गरेनन्, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ गरेनन् । श्रावकहरूलाई नलगी, प्रव्रजितहरूलाई नलगी, श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश नदिई, प्रव्रजितहरूलाई धर्मोपदेश नगरी, श्रावकहरूको विषयमा लोभ नगरी, प्रव्रजितहरूको विषयमा लोभ नगरी - शरीर छाडी प्राण उच्छेद भएपछि उनीहरू उच्चकायमा प्रतिष्ठित भए^{३९८} । भिक्षु ! म तिमीलाई फेरि भन्दछु कि 'मारिष ! (अर्कालाई) कुशलका कुराहरू नगरीकन, दृष्ट धर्म सुखको अनुभव गर्दै तिमी विहार गर । मारिष ! अर्कालाई^{३९९} अतीबुद्धि (=अववाद) नदेऊ ।'

१५. "भिक्षु हो ! यसो भनेपछि मैले पापी मारलाई यसो भने - 'पापिम ! तिमीलाई म चिन्दछु । तिमीले यो नठान कि - 'मलाई चिन्दिन' । तिमी पापी मार हो । पापिम ! न तिमी हितानुकम्पी भई यसो भन्दछौ, बरु अहितानुकम्पी भई तिमी यसो भन्दछौ । पापिम ! तिमीलाई यस्तो लाग्छ कि - 'जसलाई श्रमण गौतम उपदेश दिन्छन्, उनीहरू मेरो विषयबाट उन्मुख भएर जान्छन् ।' पापिम !

३९५ बुद्ध जन्मनुभन्दा अगि भएका विविध प्रकारका बाहिरी प्रव्रजित साधु सन्यासी र तपस्वीहरूलाई दृष्टिगत गरी पापी मारले माथि सूत्रमा 'श्रमण ब्राह्मणहरू' भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. II. पृ. ३४५: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

३९६ चार अपायलोकलाई यहाँ 'हीनकाय' भनी भनिएको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४५ ।

३९७ मारको उपस्थितिमै बुद्ध भगवान्‌ले ब्रह्मपरिषद्‌हरूलाई उपदेश दिनुभई वशवर्ती मारको विषयबाट उन्मुख पार्नु भएको थियो । सो देखेपछि पापी मार क्रोधित भई 'मेरो उपस्थितिमै यिनले दसहजार ब्रह्मपरिषद्‌का देवहरूलाई पार लगे' भन्दै कुनै एक ब्रह्माका शरीरमा आवेश भई, बुद्धलाई तर्साउने विचारले - 'यदि तिमी बुद्ध हो भने कसैलाई उपदेश नदिई देव-मनुष्यलोकमा नघुमी आफू एकलै शान्ति सुखमा बसीरहु, अन्यथा अरूहरूकै तिमी पनि हीनकायमा जानेछौ' भनी भनेका हुन् । पपं. सू. II. पृ. ३४५ ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

३९८ 'उच्चकायमा प्रतिष्ठित भए' भनी कसको निमित्त भनेका हुन् भने - जो अन्य श्रमण परिव्राजक तपस्वीहरू एकान्त ध्यानमा रत भई मृत्युपछि ब्रह्मलोकमा पुगे । उनीहरूको निमित्त, अर्थात् त्यस्ता तपस्वीहरूतिर लक्ष्य गरी भनेका हुन् । अतः यहाँ 'उच्चकाय' भन्नाले ब्रह्मलोकलाई भनिएको हो भनी बुझनुपर्छ । पपं. सू. II. पृ. ३४५: ब्रह्मनिमन्तनिकसुत्तवण्णना ।

३९९ कहिले मनुष्यलोकमा, कहिले देवलोकमा, कहिले ब्रह्मलोकमा तथा कहिले नागलोकमा विचरण गरी अर्कालाई उपदेश दिई नहिँड भनी भनेको हो । पपं. सू. II. पृ. ३४५ ।

(उपदेश नदिने ती श्रमण ब्राह्मणहरू) सम्यक्सम्बुद्ध नभईकनै आफू सम्यक्सम्बुद्ध हौं भनी दाबी गर्दथे । पापिम ! सम्यक्सम्बुद्ध भएर नै म आफूलाई सम्यक्सम्बुद्ध हुँ भनी भन्दछु । पापिम ! श्रावकहरूलाई धर्मोपदेश गरे तापनि तथागत त्यस्तै हो, नगरे तापनि तथागत उस्तै हो । पापिम ! (धर्ममा) लगेता पनि तथागत त्यस्तै हो, नलगे तापनि तथागत उस्तै हो । सो किनभने ? – पापिम ! तथागतका जुन संक्लेशनीय, पुनर्भविक, भययुक्त, दुःखविपाकी तथा भविष्यमा जन्ममरण हुनुपर्ने आस्रवहरू छन्, – ती सबै प्रहीण भइसके, तालवृक्षछेदन गरेको जस्तो भइसके, अभावमा प्राप्त भइसके, पुनः असम्भाव्य भइसके । पापिम ! जस्तै – टुप्पो काटेको ताडवृक्ष पुनः पलाएर आउन सक्दैन, पापिम ! त्यसै तथागत जुन संक्लेशनीय, पुनर्भविक, दुःखविपाकी, भविष्यमा जन्ममरण हुनुपर्ने आस्रवहरू छन्, – ती सबै प्रहीण भइसके, पुनः असम्भाव्य भइसके ।”

१६. “यी कुराहरूमा मारका निन्दायुक्त कुराहरू भएको र ब्रह्माका आमन्त्रणाहरू भएको हुँदा यस प्रवचनलाई ‘ब्रह्मनिमन्तनिक’ भन्ने नाम रहन आएको हो ।”

ब्रह्मनिमन्तनिक-सुत्त समाप्त ।

५०. मारतज्जनीय-सुत्त

(मारतर्जनीयसुत्र)

१. पापी मार महामौद्गल्यायनको पेटभित्र घुसेको

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् महामौद्गल्यायन भर्ग देशमा सुसुमारगिरिको भेषकलावन मृगदायमा बसेका थिए । त्यस बेला आयुष्मान् महामौद्गल्यायन खुला ठाउँमा चक्रमण गरिरहेका थिए । (ठीक) त्यसै बेला पापी मार आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको पेटभित्र पस्यो । (उनलाई) दुःख कष्ट दिइरह्यो । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई यस्तो (अनुभव) भइरह्यो - 'किन हो मेरो पेटमा बिसन्धो भइरहेको छ ! पेट भारी भइरहेछ !'

२. त्यसपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायन चक्रमण नगरीकन विहारभित्र पसेर बिछ्याइएको आसनमा बसे । आसनमा बसेर उनले आफ्नो चित्तलाई ध्यानमग्न पारी योनिसोमनसिकार (कारणसहित विचार) गरे । आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले पापी मार पेटभित्र बसेको अवबोध गरे । उनले पापी मारलाई यसो भने - 'पापी, बाहिर निस्क, ए पापिम ! निस्कहाल ! तथागतलाई अथवा तथागतको श्रावकलाई दुःख कष्ट नदेऊ । (यसबाट) तिमीलाई चिरकालसम्म अहित र दुःख नहोस् ।' अनि पापी मारले यसो सोच्यो - 'यो श्रमणले मलाई नचिनेर, नदेखीकनै त्यसै पनि यसो भन्यो - 'पापिम ! निस्की, पापिम ! निस्की ! तथागतलाई अथवा तथागतको श्रावकलाई दुःख नदेऊ । (यसबाट) तिमीलाई चिरकालसम्म दुःख र अहित नहोस् ।' जुन उसको शास्ता छ, त्यसलेसमेत मलाई यत्तिको छिटो चिन्न सक्दैन भने जाबो यो श्रावकले मलाई कसरी चिन्न सक्ला ?'

३. त्यसपछि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले पापी मारलाई यसो भने - 'पापिम ! म तिमीलाई चिन्दछु । पापिम ! तिमी पापी मार हौ । तिमीले मनमनै यसो सोचेका थियौ, होइन ? - 'यो श्रमणले मलाई चिन्दैन, नचिनेर, देख्दै नदेखीकन त्यसै पनि यसो भन्यो - पापिम ! बाहिर निस्की, पापिम ! बाहिर निस्की ... मलाई कसरी चिन्न सक्ला ?'

२. ककुसन्ध बुद्धको समयमा दुसी मार

त्यसपछि पापी मारले मनमनै यसो सोच्यो - 'यो श्रमणले मलाई चिनेर, देखेर नै यसो भनेको हो, - पापिम ! निस्की, पापिम ! निस्की ! ... चिरकालसम्म अहित र दुःख नहोस् ।' अनि पापी मारले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनको मुखबाट बाहिर निस्की त्यस कोठाको ढोकाको खापापछाडि लुकेर उभिरह्यो ।

४. आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले खापाको पछाडि लुकिरहेको पापी मारलाई पहिल्याए । पापी मारलाई फेला पारेर उनले त्यसलाई यसो भने - 'पापिम ! त्यहाँ पनि तिमीलाई मैले देखेको छु, मैले

तिमीलाई देखा छैन भनेर नसोच । पापिम ! तिमी यो खापाको पछाडि उभिएर लुकेका छौ । उहिले दूसी नाउँ भएको एउटा मार थियो । त्यस बेला मेरो काली नाउँ भएकी (एउटी) बहिनी थिईन् । तिमी उसैका छोरा हो । यसकारण तिमी मेरा भान्जा हो । त्यसताका ककुसन्ध (ककुच्छन्द) भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धका विधुर र संजीव नाउँ गरिएका दुई जना अग्रश्रावक थिए । पापिम ! जति पनि भगवान् ककुसन्ध अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धका श्रावकहरू थिए, तिनीहरूमध्ये धर्मदेशना गर्नामा आयुष्मान् विधुरसमान अरू कोही थिएन । पापिम ! यही पर्याय (परियाय=उपदेश) ले गर्दा आयुष्मान् विधुरको नाउँ 'विधुर' रहेको हो ।”

५. “पापिम ! आयुष्मान् संजीव वनमा, रूखमुनि अथवा शून्यागारबाट अलिक चेष्टाले नै संज्ञावेदितनिरोध भनिने ध्यान समाधि प्राप्त गर्ने खालका थिए । पापिम ! उहिले (एकपल्ट) आयुष्मान् संजीव अरण्यमा रूखमुनि संज्ञावेदित निरोध समापत्ति समाधिमा बसेका थिए । पापिम ! गोठालाहरूले, पशुपालक (बस्तु भाउ पाल्ने) हरूले, किसानहरूले, बटुवाहरूले आयुष्मान् संजीव वनमा रूखमुनि संज्ञावेदितनिरोध समापत्ति समाधिमा बसेको देखे । यस्तो (दृश्य) देखेपछि उनीहरूले सोचे – आश्चर्य हो ! अद्भुत हो ! यी श्रमण बस्दाबस्दै मरेछन् । आओ, लौ लौ, यसलाई पोलौं ।” पापिम ! अनि तिनीहरूले पातपतिङ्गर, दाउरा, गुइँठा बटुलेर आयुष्मान् संजीवको वरिपरि थुपारी आगो सल्काएर गए । पापिम ! अनि आयुष्मान् संजीव त्यो रात बितेपछि त्यस समापत्ति ध्यानबाट उठेर चीवर टकटक्याउँदै लगाएर, पात्र-चीवर धारण गरेर, पूर्वाह्न समयमा भिक्षाटनको निमित्त गाउँतिर गए । पापिम ! ती गोठालाहरूले, पशुपालकहरूले, किसानहरूले, बटुवाहरूले आयुष्मान् सञ्जीवलाई संजीव रूपमा भिक्षाटन गरिरहेको देखे । उनलाई जीवित देखेर तिनीहरूले सोचे – ‘अहो ! आश्चर्य हो ! अद्भुत ! यो (श्रमण) हिजो बस्दाबस्दै मर्न लागेको थियो । यिनी आज बिउँलिए । पापिम ! यही पर्यायको कारणले आयुष्मान् संजीवलाई संजीव भन्ने गरिएको हो ।’

६. “पापिम ! त्यसपछि दूसी मारले यसो सोच्यो – ‘मैले यी शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूको गति-अगति जानेको छैन । म ब्राह्मण गृहपतिहरूकहाँ गएर भूटो कुराले किन नबहकाऊँ – आओ, तिमीहरू शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूलाई गाली गर, निन्दा गर, दुःख कष्ट देओ, फुटाओ । तिमीहरूले गाली गरेपछि निन्दा गरेपछि, दुःख कष्ट दिएपछि, फुटाएपछि, उनीहरूको मनमा विकार उत्पन्न हुन्छ । अनि दूसी मारलाई अवसर प्राप्त हुन्छ ।’ पापिम ! त्यसपछि दूसी मारले ब्राह्मण गृहपतिहरूकहाँ गएर यसरी भूटो कुराले बहकायो – ‘आओ, तिमीहरू शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूलाई गाली गर ... गाली गरेपछि ... यिनीहरूको मनमा विकार उत्पन्न हुन्छ ।’

७. “पापिम ! त्यसपछि दूसी मारले ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूलाई गाली गर्दैरहे ... – ‘यी मुण्डक श्रमणहरू अधम हुन्, काला हुन्, ब्रह्माको पैतालाबाट जन्मेका हुन्, हामी ध्यानी हौं, हामी ध्यानी हौं भनेर अभिमान गर्दै टाउको निहुराएर, अल्सी भएर, विनयीजस्तो देखिने भएर, ध्यान, प्रध्यान, निध्यान, अपध्यानको आडम्बर रच्छन् । जस्तो कि लाटोकोसेरो रूखमा बसेर मुसा समाउने ताकमा ध्यान गरिरहेजस्तो भान पर्ने गरी रूखमा बसिरहन्छ । त्यस्तै यी श्रमणहरू पनि अधम हुन्, ... अध्यापनको ढोंग रच्छन् । अथवा जस्तो कि स्यालहरू खोलाको छेउमा माछाहरू आएको ध्यानपूर्वक हेर्दै कुरिरहन्छन् । त्यस्तै, यी श्रमणहरू अधम हुन्, ... अपध्यानको स्वाड गर्छन् । ... अथवा जस्तो कि बिरालाहरू भण्डारको कुनाकाप्यामा ध्यानपूर्वक मुसा ढुकिरहन्छन् । अथवा जस्तो कि भारी बोक्नु नपर्ने गधा दिनभरि घुमीघुमीकन आहारा खोज्नमा ध्यान दिइरहन्छन् । त्यसरी नै, यी श्रमणहरू अधम हुन्, ... अध्यापनको आडम्बर रच्छन् ।’

८. “पापिम ! त्यस बेला जति मानिसहरू प्राण त्याग गर्दथे, तिनीहरू सबैजसो मृत्युपछि दुर्गति, विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्थे ।”

९. “पापिम ! त्यसपछि ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले भिक्षुहरूलाई यसरी सम्बोधन गरे – ‘भिक्षु हो ! दूसी मारले ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई बहकाउँदै भन्यो – ‘आओ, तिमीहरू शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूलाई गाली गर ... गाली गरेपछि, ... यिनीहरूको मनमा विकार उत्पन्न हुन्छ । अनि दूसी मारलाई अवसर प्राप्त हुन्छ ।’ भिक्षु हो ! तिमीहरू यता आओ । मैत्रीयुक्त (सहगत) चित्तलाई एक दिशातिर, दोस्रो दिशातिर, तेस्रो ... चौथो ... फैलाओ । माथि, तल, बीच, सबै ठाउँमा सबैतिर, सबै प्रकारले सबै लोकको हितार्थ, विपुल, महान्, अपरिमित, वैररहित, हिंसारहित मैत्रीयुक्त चित्तलाई फैलाओ । ... करुणायुक्त ...^{४००} ... मुदितायुक्त ... । ... उपेक्षायुक्त चित्तलाई ... फैलाओ ।”

१०. “पापिम ! ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यसरी भिक्षुहरूलाई उपदेश र आदेश दिए । (तदनुसार) भिक्षुहरू अरण्य (=वन) मा, रूखमुनि, शून्यागारमा गएर मैत्रीयुक्त चित्तलाई एउटा दिशामा, दोस्रो दिशामा, तेस्रो ... , चौथो ... मा फैलाएर बसे । माथि, तल, सबै ठाउँमा सबैतिर, सबै प्रकारले सबै लोकको हितार्थ, विपुल, महान्, अपरिमित, वैररहित, हिंसारहित मैत्रीयुक्त चित्तलाई फैलाए । ... करुणायुक्त ... । ... मुदितायुक्त ... । ... उपेक्षायुक्त चित्तलाई ... फैलाए ।”

११. “पापिम ! अनि दूसी मारले मनमनै सोच्यो – ‘मैले यी शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूको गति-अगति जानेको छैन । म ब्राह्मण गृहपतिहरूकहाँ गएर तिनीहरूलाई यसरी-किन नबहकाऊँ – ‘आओ, तिमीहरू शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूको सत्कार गर, गौरव राख, मान गर, पूजा गर । तिमीहरूले सत्कार गरेपछि, ... यिनीहरूको मनमा विकार उत्पन्न हुन्छ । अनि दूसी मारलाई मौका प्राप्त हुन्छ ।’ पापिम ! अनि दूसी मार ब्राह्मण गृहपतिहरूकहाँ गई उनीहरूलाई यसो भनेर बहकाए – ‘आओ, तिमीहरू शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूको सत्कार गर, ... सत्कार गरेपछि यिनीहरूको मनमा विकार उत्पन्न हुन्छ ।’”

१२. “पापिम ! त्यस बेला जति पनि मानिसहरू प्राणत्याग गर्दथे, उनीहरू सबैजसो मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्थे ।”

१३. “पापिम ! त्यसपछि ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले भिक्षुहरूलाई यसरी सम्बोधन गरे – ‘भिक्षु हो ! दूसी मारले ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई बहकाउँदै भन्यो – ‘आओ, तिमीहरू शीलवान् कल्याणधर्मी भिक्षुहरूको सत्कार गर, ... सत्कार गरेपछि, ... यिनीहरूको मनमा विकार उत्पन्न हुन्छ । अनि दूसी मारलाई मौका प्राप्त हुन्छ ।’

“भिक्षु हो ! आओ, तिमीहरू शरीरमा अशुभ अवस्था विचार गरेर विहार गर, आहारमा प्रतिकूल-संज्ञी होओ, सर्वलोकमा वैराग्य-संज्ञी होओ, संस्कार सबैमा अनित्यता देखेर विहार गर । त्यसपछि ती भिक्षुहरूलाई ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यस्तो उपदेश दिएर अनुशासित गरे – भिक्षुहरूले अरण्यमा, रूखमुनि, शून्यागारमा गई शरीरमा रहेका अशुभ अवस्था विचार गरेर विहार गरे, आहारमा प्रतिकूल-संज्ञी भए, संस्कार सबैमा अनित्यता देखेर विहार गरे ।”

१४. “पापिम ! त्यसपछि ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध चीवर पात्र धारण गरेर, आयुष्मान् विधुरलाई पछिपछि राखेर पूर्वाह्न समयमा गाउँमा भिक्षाटन गर्न गए । पापिम ! अनि दूसी मार कुनै (एक) बच्चाभिन्न प्रवेश गरी ढुङ्गाले आयुष्मान् विधुरलाई हिकार्एर उसको टाउको फुटाल्यो ।

४०० यहाँका बाँकी कुरा ‘मैत्री युक्त चित्तमा’ जस्तै पूरा गर्नु होला ।

पापिम ! अनि आयुष्मान् विधुर फुटेको टाउकोबाट रगत तप्काउँदै ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई पछ्याइरहे । पापिम ! ककुसन्ध भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले नाग-अवलोकन (जीउ सिङ्गै फर्काएर हेर्ने) गरी हेरे । पापिम ! उनले यसरी अवलोकन गर्ने (=फर्केर हेर्ने)बित्तिकै दूसी मार त्यस ठाउँबाट च्युत भएर महानरकमा उत्पन्न हुन पुग्यो ।”

३. महानरकमा दूसी मार

१५. “पापिम ! त्यस महानरकका तीनवटा नाउँ प्रसिद्ध छन् - (१) छवटा स्पर्श आयतनिक, (२) सांकुशाहत र (३) प्रत्यात्म वेदनीय । पापिम ! त्यसपछि नरकपाल म (महामौद्गल्यायन) कहाँ आएर यसो भन्यो - ‘मारिष ! जुन बेला तिम्रो मुटुमा घोचिराखेको शूलका चुच्चाहरू जोरिन्छन् त्यस बेला तिमिले नरकभोग गरेको एक हजार वर्ष व्यतीत भयो भनेर बुझ । पापिम ! मैले त्यहाँ धेरै-धेरै वर्षसम्म, सयौंसयौं वर्षसम्म, हजारौं-हजारौं वर्षसम्म कष्टभोग गरें । दस हजार वर्षसम्म त्यही नरकको खाडलमा परेर उत्थानसंज्ञक कष्टभोग गरिरहेँ । त्यस बेला मेरो जीउ मानिसको जस्तै भए पनि टाउकोचाहिँ माछ्राको जस्तो थियो ।’

“त्यो नरक कस्तो थियो भने दूसी नाउँको मार आयुष्मान् विधुर र भगवान् ककुसन्ध ब्राह्मणलाई कष्ट दिएको कारणले पाएको सजायस्वरूप महानरकमा परेर नाना प्रकारका क्लेश भोगिरह्यो ।”

“दूसी मारले सजाय पाएको उक्त दण्डस्थान - त्यस महानरकमा तीखा चुच्चा भएका सयौं फलामका शूलहरू उसको शरीरका ठाउँठाउँमा वारपार छिचोल्ने गरी छोपिएका थिए । यस्तो थियो त्यो महानरक, जहाँ दूसी मारले आयुष्मान् विधुर र ककुसन्ध भगवान्लाई कष्ट दिएको कारणले क्लेश भोग्नु परेको थियो ।”

“जो बुद्ध-श्रावक भिक्षुलाई महानरकमा भोग गरेको कष्ट यस्तो हुन्छ, भन्ने कुरा थाहा छ, उही भिक्षुको शरणमा गएर उस (मार) ले त्यस महानरकबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।”

“दहको माभ्रमा केही यस्ता कल्पान्त स्थायी विमान (देवभवन) हरू छन् जो वैदूर्य रडका छन्, र आगोभैँ टल्केर जाज्वल्यमान हुन्छन् । त्यहाँ विभिन्न वर्णका अनेकौं अप्सराहरू नाचगान गरिरहन्छन् ।”

“जुनसुकै दुःखी प्राणी, जो बुद्ध-श्रावक भिक्षुलाई सो तथ्य थाहा छ, त्यस भिक्षुको शरणमा गयो भने उसले घोर वेदनाबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।”

“जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुले भगवान् बुद्धको इसारा पाएर भिक्षुहरू सबैले देख्ने गरी आफ्नो गोडाको औँलाले मृगारमाताप्रासादलाई हल्लाएका थिए, जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुलाई यो तथ्य थाहा छ, त्यस भिक्षुको शरणमा गएको कुनै पनि दुःखी प्राणीले घोर वेदनाबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।”

“जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुले वैजयन्त (देवेन्द्र) को प्रासादलाई आफ्नो ऋद्धिबलले खुट्टाको औँलाले हल्लाएर^{४०१} देवताहरूलाई समेत छक्क पारेका थिए, जुन बुद्ध-श्रावक

४०१ हेर्नुहोस् - चूलतण्हासङ्घ-सुत्तको अनुच्छेद ४ पृ. २३२ मा ।

भिक्षुलाई यो तथ्य थाहा छ, त्यस भिक्षुको शरणमा गएको कुनै पनि प्राणी घोर वेदनाबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।”

“जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुले वैजयन्त प्रासादमा इन्द्रसित तृष्णाक्षय विमुक्तिबारे प्रश्न गरेका थिए, अनि इन्द्रले जवाफमा त्यही कुरा भने, जो उसले भगवान्बाट सुनेका थिए, जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुलाई यो तथ्य थाहा छ त्यस भिक्षुको शरणमा गएको कुनै पनि प्राणी घोर वेदनाबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।”

“जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुले सुधर्मा सभा (देवसभा) मा ब्रह्मासित – ‘आयुष्मान् ! के तिमी आज पनि ब्रह्मलोकबारे त्यस्तै धारण राख्छौ, जस्तो पहिले थियो ? – भनेर सोध्दा ब्रह्माले यस्तो उत्तर दिएका थिए – ‘मारिष ! अहिले ममा यस्तो अपरिवर्तनशील धारणा छैन, जो पहिले थियो, त्यसैले कसरी आज म नित्य (शाश्वत) भनूँ ?’ जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुलाई तथ्य थाहा छ, त्यस भिक्षुको शरणमा गएको जुनसुकै प्राणी घोर वेदनाबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।’

“जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुले पूर्व-विदेह प्रदेशमा ध्यान (समाधि) मा बस्दाखेरि महासुमेरु-शिखर छोयो, त्यति मात्र होइन, भूमिस्थित मानिसहरूलाई छोयो, जुन बुद्ध-श्रावक भिक्षुलाई यो तथ्य थाहा छ त्यस भिक्षुको शरणमा गएको जुनसुकै पनि दुःखी प्राणी घोर वेदनाबाट छुटकारा पाउन सक्छ ।”

“ए मार ! आगोलाई कहिले पनि यस्तो मन पर्दैन – ‘म कुनै मूर्ख मान्छेलाई पोल्छु ।’ परन्तु त्यस मूर्ख मान्छेले नै हतपत (आगो) छोएर आफूलाई पोल्न लगाउँछ । त्यसरी नै, तिमीले व्यर्थै तथागतलाई दुःख कष्ट दिएको त्यस मूर्खले जस्तै आफूलाई नष्ट गरिरहेछौ । हे मार ! तिमीले हतपतमा तथागतको कारणले अत्यधिक पाप आर्जन गर्‍यो । हे मार ! के तिमीले यो कुरा सोच्यौ – यस पापको कारण म (=तिमी) लाई कष्ट हुँदैन ? वास्तविक कुरो त यही हो, कि चिरकालसम्म पाप गर्‍यो भने अत्यधिक पाप जम्मा हुन्छ । हे मार ! त्यसैले बुद्धसित भगडा गर्न छाड, भिक्षुहरूलाई बिगानेँ दुराशा नगर ।”

यसरी (महामौद्गल्यायन) ले त्यस भेषकलावन विहारमा मारलाई भूपारे । अनि त्यो यक्ष (मार) निराश भएर त्यहाँबाट अन्तर्धान भयो ।

मारतज्जनीय-सुत्त समाप्त ।

चूलयमक वर्ग समाप्त ।

मूलपण्णासक समाप्त ।

मज्झिमनिकाय प्रथम भाग समाप्त ।

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

त्रिपिटक : सुत्तपिटकको दोस्रो ग्रन्थ

मज्झिमनिकाय

मज्झिमपण्णासक

(द्वितीय भाग)

दोस्रो सूत्र समूह

१. (६) गृहपति वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
२. (७) भिक्षु वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
३. (८) परिव्राजक वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
४. (९) राज वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
५. (१०) ब्राह्मण वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र

मज्झिमनिकाय

(मज्झिमपण्णासक)

१. कन्दरक-सुत्त

(कन्दरकसूत्र)

१. कन्दरक परिव्राजकको उद्गार

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् चम्पाको गगगरा भन्ने पुष्करिणीको तीरमा^{४०२} महत् भिक्षुसङ्घका साथ बस्नु भएको थियो । अनि पेस्स माहुतेपुत्र र कन्दरक परिव्राजक, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि पेस्स माहुतेपुत्रले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । कन्दरक परिव्राजकले भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका कन्दरक परिव्राजकले शान्तपूर्वक चूप लागी बसेका^{४०३} भिक्षुसङ्घलाई देखेर भगवान्लाई यसो भने - “आश्चर्य हो^{४०४}, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम !! कति राम्ररी तपाईं

४०२ चम्पक नगरका आसपासमा गगगरा भन्ने महिषीले खनेर बनाइएको पुष्करिणी भएको हुँदा ‘गगगरा’ भन्ने नाम रहन गएको हो । सोही ‘गगगरा पुष्करिणीको तीरमा अनेक रङ्गीविरङ्गी फूलहरूले सजिएको एउटा ठूलो चम्पक वन थियो । भगवान् सोही रमणीय वनमा बस्नु भएको थियो ।’

४०३ जहाँ जसलाई हेरे पनि भिक्षुहरू शान्तपूर्वक चूप लागेर बसेका देखे । त्यहाँ कुनै पनि भिक्षुका हात खुट्टाका चञ्चलपन देखिन्नथ्यो । त्यहाँ भेला भएका सबै भिक्षुहरू भगवान्प्रति गौरवको कारणले गर्दा वा आफैं शिक्षित भएका हुनाले उनीहरू परस्परमा कुराकानी पनि नगरी, खोक्दा पनि नखोकी मानो राम्ररी गाडिएको स्तम्भभै वा बतास नभएको ठाउँमा निश्चलरूपले रहेको समुद्रको पानीभै काय पनि निश्चल र चित्त पनि निश्चल गरी सुमेरुको टुप्पोसमान हुनु भएका भगवान्लाई घेरा लगाई बसेका थिए । यसरी शान्तपूर्वक बसेको भिक्षुसङ्घलाई देखेर परिव्राजकको मनमा महत् प्रीति सौमनस्य उत्पन्न भयो । मनमा उत्पन्न भएको प्रीति सौमनस्यलाई मनमा राखिराख्न नसकी उनले प्रीति समुद्गार प्रकट गरे । त्यसैले ‘आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भुत हो, भो गौतम !!’ भनी भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १-२: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४०४ आश्चर्य गर्न योग्यलाई ‘आश्चर्य’ तथा चुट्की बजाउनु योग्यलाई पनि ‘आश्चर्य’ भन्दछन् । अगि नभएको जस्तो भएको लाई ‘अद्भुत’ भन्दछन् । यी दुवै शब्दहरू आश्चर्यसूचक हुन् । यो आश्चर्य शब्द - निन्दायुक्त-आश्चर्य र प्रशंसायुक्त-आश्चर्य गरी दुई किसिमबाट प्रयोग भएका कुरा पालि साहित्यमा पाइन्छ । जस्तै - “आश्चर्य हो,

गौतमले भिक्षुसङ्गलाई प्रतिपादन गर्नु भएको हो । भो गौतम ! अतीतमा जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू थिए, जसरी उहाँ भगवान्हरूले पनि यस्तै गरी भिक्षुसङ्गलाई प्रतिपादन गर्नुभयो होला । जस्तै अहिले तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको छ । भो गौतम ! जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू भविष्यमा हुनेछन्, उहाँ भगवान्हरूले पनि यसै गरी भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु हुनेछ होला, जस्तै - अहिले तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नुभएको छ^{१०४} ।”

२. कन्दरक ! यस्तै हो, कन्दरक ! यस्तै हो^{१०६} । कन्दरक ! जो ती अतीत अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू हुनुभयो, उहाँ भगवान्हरूले पनि यसै गरी भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु भएको थियो, जस्तो अहिले मैले भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गरेको छु । कन्दरक ! जो ती अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरू भविष्यमा हुनेछन्, उहाँ भगवान्हरूले पनि यसै गरी भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गर्नु हुनेछ, जसरी अहिले मैले भिक्षुसङ्गलाई राम्ररी प्रतिपादन गरेको छु ।

(क) “कन्दरक ! यस भिक्षुसङ्गमा (ब्रह्मचर्य) बास बसिसकेका, गर्नुपर्ने गरिसकेका, (स्कन्ध) भार बिसाईसकेका, स्व-अर्थ अनुप्राप्त गरेका, भवसंयोजनहरू परिक्षीण भएका तथा सम्यकरूपले जानी विमुक्त भएका अरहन्त क्षीणास्रवी भिक्षुहरू पनि छन् ।”

(ख) “कन्दरक ! यस भिक्षुसङ्गमा निरन्तर शील हुने, निरन्तर सु-वृत्ति हुने, प्रज्ञावान् तथा प्रज्ञावृत्ति हुने^{१०७} शैक्ष भिक्षुहरू पनि छन् । उनीहरू चार सतिपट्टानमा सुप्रतिष्ठित भई विहार गर्छन् ।

मौद्गल्यायन ! अद्भुत हो, मौद्गल्यायन ! हात नसमाउञ्जेलसम्म पनि त्यो तुच्छ भिक्षु पर्खिरह्यो” भन्ने जस्तो ठाउँमा निन्दायुक्त आश्चर्य हो । (चुल्ल. व.पा.पृ. ३५३-५४: पातिमोक्खट्टपनस्खन्धकं अथवा उदा. पा.पृ. १२४: उपोसथसुत्तं) “आश्चर्य हो, नन्दमाते ! अद्भुत हो, नन्दमाते ! जहाँ चित्तोत्पादनलाई पनि शुद्धि गर्छ” भन्ने जस्ता ठाउँमा प्रशंसायुक्त आश्चर्य हो । (अ. नि.-७, पृ. २०२: नन्दमातासुत्तं) यहाँ पनि प्रशंसायुक्त आश्चर्यलाई ‘आश्चर्य र अद्भुत’ भनिएको हो ।

४०५ यसो भन्नलाई के उनले अतीतका वा अनागतका कुरा जानेका थिए ? होइन, यो त उनको अनुमानिक बुद्धिले नै भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४०६ कन्दरक परिव्राजकको कुरा सुनी भगवान्ले - “कन्दरक ! भिक्षुसङ्ग शान्त छ भनी तिमी भन्दछौ । परन्तु भिक्षुसङ्ग शान्त हुनाको कारण भने तिमीलाई थाहा छैन । न त तिमीले कुशलको हेतुलाई परिपक्व गरी समन्विश पारमीहरू पूरा गरी बोधि आसनमा सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त गरेका छौ । मैले चाहिँ पारमीहरू पूरा गरी ज्ञात्यार्थचर्या, लोकार्थचर्या र बुद्धार्थचर्याको चुचुरोमा पुगी बोधिआसनबाटै सर्वज्ञ ज्ञान प्राप्त गर्ने । अतः यिनीहरूको शान्तिको कारण मलाई थाहा छ” भनी भन्नु हुँदै यो देशना गर्न थाल्नु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २-३: कन्दरकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४०७ ‘प्रज्ञावृत्ति हुने’ भनेको अधार्मिकरूपले जीवनवृत्ति नगरी धार्मिकरूपले जीवनवृत्ति गर्ने भनिएको हो ।

यस शासनमा प्रव्रजित भएर पनि कुनै-कुनै भिक्षु जीवनको निमित्त ६ अगोचर स्थानहरूमा पनि जान्छ । जस्तै - (१) वेश्या-गोचर, (२) विधवी स्थूलकुमारी-गोचर, (३) नपुंसकपांनागार-गोचर, (४) भिक्षुणी-गोचर, (५) राज राजमहामात्य तथा तीर्थीय श्रावकहरूसँग संसर्ग गरी बस्छ र (६) अप्रतिकूलरूपले गृहीसंसर्ग गरी बस्छ ।

यसका अतिरिक्त २१ प्रकारका मिथ्यामार्गद्वारा जीविका गर्न थाल्छ - (१) वैद्य काम गर्छ, (२) दूतको काम गर्छ, (३) पठाउने काम गर्छ, (४) घाउ खटिरा फुटाल्ने वा चिर्ने काम गर्छ, (५) घाउमा लेप दिन्छ, (६) ऊर्ध्व विरेचन दिन्छ, (७) अधोविरेचन दिन्छ, (८) नसको तेल दिन्छ, (९) पिउने तेल दिन्छ, (१०) बाँस दिन्छ, (११) पात दिन्छ, (१२) फूल दिन्छ, (१३) फल दिन्छ, (१४) नुहाउने साधन दिन्छ, (१५) दतिवन दिन्छ, (१६) मुख धुने पानी दिन्छ, (१७) चूर्ण दिन्छ, (१८) माटो दिन्छ, (१९) चिप्लो बोल्छ वा छलकपट गर्छ, (२०) दाल साटफेर गर्छ र (२१) मानिस पठाउने काम गर्छ । यसरी एक्काइस प्रकारका कामबाट जीविकोपार्जन गर्छ । यस प्रकारले जीविकोपार्जन गर्नेलाई अनेसना भन्दछन् । यसरी जीविका गर्नेलाई धार्मिक जीवनवृत्ति भनिन्छ । प्रज्ञावृत्तिद्वारा जीविका गर्ने पनि

कुन चार भने ? - (१) यसै लोकबाट (=यसै पञ्चस्कन्धयुक्त शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई (=वीर्ययुक्त भई) ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई कायमा कायानुपश्यना भई विहार गर्छ। (२) यसै लोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्दछ। (३) यसै लोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्दछ। (४) यसै लोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई धर्ममा (=संज्ञा र संस्कार धर्म) धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छ^{४०८}।”

२. मानिसहरू गहन छन्

३. यसो भन्नु हुँदा माहुतेपुत्र पेस्सले भगवान्लाई यसो भने - “आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते !! भन्ते ! सत्त्वहरूलाई विशुद्ध पार्नको निमित्त, शोकपरिदेवलाई हटाउनको निमित्त, दुःख दौर्मनस्यलाई मेटाउनको निमित्त तथा न्याय अधिगमनार्थ र निर्वाण साक्षात् गर्नको निमित्त भगवान्ले यी चार सतिपट्टान (स्मृतिप्रस्थान) हरू कति राम्ररी बताउनु भएको छ ! भन्ते ! हामी शुद्धजीवी गृहस्थीहरू पनि यी चार सतिपट्टानहरूमा समय-समयमा सुप्रतिष्ठित चित्त गरी विहार गर्दछौं । भन्ते ! यहाँ हामीहरू आतप्तयुक्त भई ज्ञानयुक्त भई स्मृतियुक्त भई यसै लोकबाट (=यसै पञ्चस्कन्धयुक्त शरीरबाट) अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउनको निमित्त कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छौं, वेदनामा वेदनानुपश्यी भई विहार गर्छौं ... चित्तमा चित्तानुपश्यी भई विहार गर्छौं, ... धर्ममा धर्मानुपश्यी भई विहार गर्छौं । आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते !! भन्ते ! मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन (=गहिरो=दुर्बोध=चिन्न गाह्रो) छन्, यस्तो बिघ्न मलिन छन् तथा यस्तो बिघ्न शठ (वेइमान) छन् - तैपनि भगवान् ती सत्त्वहरूको हिताहितको कुरा जान्नुहुन्छ । भन्ते ! मानिसहरू गहन छन् । भन्ते ! पशुहरू उत्तान (=प्रकट =स्पष्ट=अकुटिल) छन् । भन्ते ! म हात्तीलाई तह लगाउन अथवा वशमा राख्न समर्थ छु । जति समयभित्र (हात्ती) चम्पामा गमनागमन गर्नेछ, त्यति समयभित्र (हात्तीले आफूमा भएका) सबै शठता, कुटिलता, वक्रता र जिम्हता (टेढोपन) लाई प्रकट गर्नेछ । परन्तु भन्ते ! हाम्रा जो ती दास वा प्रेष्य वा कामदारहरू छन्, उनीहरूको शारीरिक काम अर्कै ढङ्गको हुन्छ, वचन अर्कै ढङ्गको हुन्छ र मन पनि अर्कै ढङ्गको हुन्छ । आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते !! भन्ते ! मानिसहरू यस्तो बिघ्न गहन छन्, यस्तो बिघ्न मलिन छन्, तथा यस्तो बिघ्न शठ छन् - तैपनि भगवान् ती सत्त्वहरूको हिताहितको कुरा जान्नुहुन्छ । भन्ते ! मानिसहरू गहन छन् । भन्ते ! पशुहरू उत्तान छन् ।”

३. चार प्रकारका पुद्गलहरू

४. “यस्तै हो, पेस्स ! यस्तै हो, पेस्स ! पेस्स ! मानिसहरू गहन छन् । पेस्स ! पशुहरू उत्तान छन् । पेस्स ! यो लोकमा चार प्रकारका पुद्गलहरू छन् । कुन चार भने ? - (१) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (२) पेस्स ! यहाँ कुनै

भनिन् । यसरी जीवनवृत्ति गर्ने भिक्षु मृत्युपछि ‘श्रमणयक्ष’ भएर उत्पन्न हुन्छ र उसको सङ्घाटि पनि बलेको हुन्छ र उसले महादुःखभोग गर्दछ ।

४०८ यी कुराहरूद्वारा भिक्षुहरू उपशान्त हुने कारण बताइएका हुन् ।

पुद्गल अरूलाई ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (३) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, अरूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) पेस्स ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुँदैन र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुँदैन, अरूलाई पनि ताप दिने हुँदैन र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुँदैन । अनि सो (पुरुष) आफूलाई पनि ताप नदिई अरूलाई पनि ताप नदिई – यसै जीवनमा तृष्णारहित भई निवृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई (ब्रह्मभूतेन) विहार गर्छ । पेस्स ! यी चारप्रकारका पुद्गलहरूमध्ये कुन पुद्गलले तिम्रो चित्तलाई आराधना गर्छ ?”

“ (१) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ – यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (२) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल अरूलाई ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ – यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (३) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्कालाई पनि ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ – यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (४) भन्ते ! जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने तथा अर्कालाई पनि ताप नदिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने हुन्छ, जो त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई पनि ताप नदिने – यसै जीवनमा तृष्णारहित भई निवृत्त भई शीतल भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्छ – यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दछ ।”

५. “पेस्स ! किन ती अर्का तीन पुद्गलहरूले तिम्रो चित्तलाई आराधना नगरेका त ?”

“ (१) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ – सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई आतप्त पाछ र परितप्त पाछ – त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (२) भन्ते ! जो पुद्गल अर्कालाई ताप दिन्छ र अरूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ – सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले अर्कालाई आतप्त पाछ र परितप्त पाछ – त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (३) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, अर्कालाई पनि ताप दिन्छ र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ – सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई पनि अर्कालाई पनि आतप्त पाछ र परितप्त पाछ – त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई आराधना गर्दैन । (४) भन्ते ! जो पुद्गल आफूलाई पनि तापदिन्न र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुँदैन, अर्कालाई पनि तापदिन्न र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुँदैन – त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने अर्कालाई पनि ताप नदिने यसै जीवनमा तृष्णारहित भई, निवृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्छ – सुख चाहने र दुःख नचाहने उसले आफूलाई पनि, अर्कालाई पनि आतप्त गर्दैन, परितप्त गर्दैन – त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई आराधना गर्छ । भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौं, हाम्रा धेरै काम छन् र धेरै गर्नुपर्ने छ ।”

“पेस्स ! जस्तो तिम्रो ठान्दछौ (उस्तै गर) ।”

अनि भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी माहुतेपुत्र पेस्स आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

४. चार पुद्गलहरूसम्बन्धी विस्तृत व्याख्यान

६. अनि माहुतेपुत्र पेस्स गइसकेपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो - "भिक्षु हो ! माहुतेपुत्र पेस्स पण्डित हुन्, भिक्षु हुन् ! माहुतेपुत्र पेस्स महाप्रज्ञावान् छन् । भिक्षु हो ! यदि माहुतेपुत्र पेस्स यी चार पुद्गलहरूसम्बन्धी व्याख्यान नसिद्धिञ्जेलसम्म बसेका भए उनी महान् फलले युक्त भएर जाने थिए होलान्^{४०९} । भिक्षु हो ! परन्तु यतिले पनि माहुतेपुत्र पेस्स महान् फलले युक्त भएका छन्^{४१०} ।"

"भगवान् ! यी चार पुद्गलहरूको विषयसम्बन्धित व्याख्या गर्ने समय यही हो । सुगत यी चार पुद्गलहरूको विषयसम्बन्धी व्याख्या गर्ने समय यही हो । भगवान्सँग सुनेर भिक्षुहरूको धारण गर्नेछन् ।"

"भिक्षु हो ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।"

"हवस्, भन्ते !" भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

(क) आफूलाई ताप दिने पुद्गल

७. "भिक्षु हो ! कुनचाहिँ हो त आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै पुद्गल हुन्छ^{४११} - जो मुक्ताचार ... निम्तो स्वीकार नगर्ने हुन्छ ।"

४०९ 'महान् फलले युक्त भएर जाने थिए होलान्' भनेको स्रोतापत्तिफल पाउने थिए होलान् भनी भनिएको हो भनी प.पं. सू. III. पृ. ७. कन्दरकसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

त्यसो भए जसको मार्गफलको उपनिश्चय-सम्पत्ति हुन्छ, बुद्धको सम्मुखमा आएर पनि उनीहरूको हानि हुन्छ त ? हो, हुन्छ । परन्तु बुद्धको कारणले भने होइन । बरू (१) क्रिया परिहानिको कारणले अथवा (२) पापमित्रताको कारणले हानि हुन सक्छ ।

जस्तै - यदि धर्मसेनापतिले धानञ्जानी वा धनञ्जानी ब्राह्मणको आशय बुझी धर्मोपदेश गर्नुभएको भए ती ब्राह्मण स्रोतापन्न हुने थिए होलान् । यस्तोलाई 'क्रिया परिहानि' भनिन्छ ।

पापमित्रताको कारणले भनेको - यदि अजातशत्रु राजाले देवदत्तको वचनलाई मानेर पितृघात नगरेका भए सामञ्जस्य-सुत्तको उपदेश सुनेर स्रोतापन्न हुने थिए होलान् । परन्तु देवदत्तको वचन ग्रहण गरी पितृघात गरेको हुनाले अजातशत्रु राजाले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गर्न नसकेका हुन् । यस्तोलाई 'पापमित्रताको कारण' भनिन्छ । (यो सूत्र सामञ्जस्य-सुत्त, दी.नि. नेपाली पृ. ३३ मा उल्लेख भएको छ ।)

यी उपासकको विषयमा पनि क्रिया परिहानिको कारण हुन गएको थियो । किन कि उपदेशको टुङ्गो लाग्नुभन्दा पहिले नै उनी फर्की गए । प.पं. सू. III. पृ. ७. कन्दरकसुत्तवर्णना ।

४१० कुन प्रकारको महान् फलले युक्त भएका थिए त भन्ने सम्बन्धमा अटकथाले दुई गुणले युक्त भएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

ती उपासकले सङ्घप्रति प्रसन्नता लाभ गरेका थिए र सतिपट्टान भावना गर्ने विषयमा अभिनव उपाय लाभ गरेका थिए । त्यसैले सूत्रमा "भिक्षु हो ! किन्तु यतिले पनि माहुतेपुत्र पेस्स महान् फलले युक्त भएका छन्" भनी भनिएको हो भनी प.पं. सू. III. पृ. ७. कन्दरकसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

कन्दरकले चाहिँ सङ्घप्रति प्रसन्नता प्राप्त गरेका थिए ।

४११ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. ६०२ मा उल्लेख भएअनुसार दोहोर्‍याई पढ्नु होला ।

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन् – आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

(ख) अर्कालाई ताप दिने पुद्गल

८. “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त अरूलाई ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ... ४१२”

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन् – अरूलाई ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

(ग) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप दिने पुद्गल

९. “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने, अर्कालाई पनि ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? ... ४१३”

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन् – आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने, अर्कालाई पनि ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ।”

(घ) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप नदिने पुद्गल

९. “भिक्षु हो ! कुनचाहिं हो त आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, अर्कालाई पनि ताप नदिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने – जो आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा तृष्णारहित भई निर्वृत भई शीलत भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ? ... ४१४”

“भिक्षु हो ! यसैलाई भन्दछन् – आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, अर्कालाई पनि ताप नदिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने – जो आफूलाई पनि ताप नदिई अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा तृष्णारहित भई निर्वृत भई शीलत भई प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ।”

१७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

कन्दरक-सुत्त समाप्त ।

४१२ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. ६०८ मा उल्लेख भएअनुसार दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

४१३ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. ६०८ मा उल्लेख भएअनुसार दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

४१४ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. ६०८ मा उल्लेख भएअनुसार दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

२. अट्टकनागर-सुत्त

(अर्थकनागरसुत्त)

१. दसम गृहपतिको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् आनन्द वैशालीको बेलुव गाँउमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय अट्टकनगरवासी दशम गृहपति (दसमो गृहपति) केही कामले पाटलिपुत्रमा आइपुगेका थिए । अनि अट्टकनगरवासी दशम गृहपति, जहाँ कुक्कुटाराम थिए, त्यहाँ एक भिक्षुकहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि ती भिक्षुलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अट्टकनगरवासी दशम गृहपतिले ती भिक्षुसँग यसो भने - “भन्ते ! अहिले आयुष्मान् आनन्द कहाँ हुनुहुन्छ ? हामी उहाँको दर्शन गर्न चाहन्छौं ।”

“गृहपति ! अहिले आयुष्मान् आनन्द वैशालीको बेलुव गाउँमा^{४१५} बस्नु भएको छ ।”

अनि अट्टकनगरवासी दशम गृहपति पाटलिपुत्रमा त्यो काम सिध्याई जहाँ वैशालीको बेलुव गाउँ थियो र जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी उनी एक छेउमा बसे ।

२. एक छेउमा बसेका अट्टकनगरवासी दशम गृहपतिले आयुष्मान् आनन्दसँग यसो भने - “भन्ते आनन्द ! जान्नुभएका र देख्नुभएका उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले कुनै एक धर्म बताउनु भएको छ के ? जसमा भिक्षुहरू अप्रमत्त भई, आतप्त युक्त भई विहार गर्दा अविमुक्त चित्त विमुक्त हुन्छ, अपरिधीण आस्रवहरू परिक्षीण हुन्छन् र अप्राप्त अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ?”

“गृहपति ! जान्नु भएका र देख्नु भएका^{४१६} उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको

४१५ यो गाउँ वैशालीबाट दक्षिणतिर केही नजिकमै छ भनी पपं. सू. III. पृ. ८: अट्टकनागरसुत्तवर्णनाले लेखेको छ ।

४१६ ‘जान्नु भएका र देख्नु भएका’ को स्पष्टीकरण निम्न प्रकार छन्

समन्त्रिंश पारमीहरू पूरा गरी सबै क्लेशहरूलाई निर्मूल पारी अनुत्तर सम्यक्सम्बोधिज्ञानलाई अभिसम्बोध गर्नु भएका उहाँ भगवान्ले ती ती सत्त्वहरूका आशय-अनुशयहरू बुझ्नुहुन्छ । त्यसैले ‘जान्नु भएका’ भनी भनिएको हो । हातमा राखेको अमलाको गोडालाई देखे फैं सबै ज्ञेयधर्महरूलाई देख्न सक्ने हुनाले ‘देख्नु भएका’ भनिएको हो ।

पूर्वनिवासानुस्मृतिद्वारा जान्ने र दिव्यचक्षुद्वारा देख्ने, तीन विद्या वा छ अभिज्ञाद्वारा जान्ने र सबै ठाउँहरूमा हेर्न सक्ने समन्त चक्षु भएका हुनाले देख्ने, सबै धर्महरूलाई प्रज्ञाद्वारा जान्न सक्ने भएकाले ‘जान्नु भएका’, सबै सत्त्वहरूका चक्षुहरूभन्दा उच्च र विशुद्ध तथा मांसचक्षु र दिव्यचक्षुद्वारा सबै थोक हेर्न सक्ने भएकाले ‘देख्नु भएका’ भनिएको हो ।

एक धर्म छ - जसमा भिक्षुहरू अप्रमत्त भई, आतप्त विहार गर्दा अविमुक्त चित्त पनि विमुक्त हुन्छ, अपरिक्षीण आस्रवहरू पनि परिक्षीण हुन्छन् र अप्राप्त अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।”

“भन्ते आनन्द ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म कुनचाहिँ हो त ? जसमा भिक्षुहरू अप्रमत्त भई, अतप्त युक्त भई विहार गर्दा अविमुक्त चित्त पनि विमुक्त हुन्छ, अपरिक्षीण आस्रवहरू पनि परिक्षीण हुन्छन् र अप्राप्त अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ?”

२. आयुष्मान् आनन्दको उत्तर

३. “गृहपति ! यहाँ भिक्षु, कामबाट अलग भई, अकुशल धर्मबाट अलग भई, सवितर्क सविचार ध्यानजः (विवेकजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ - ‘यो प्रथमध्यान पनि अभिसंस्कृत र अभिसंचेतिता हो । जुन चीज अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतिता छ, - त्यो अनित्य हो र निरोध धर्म हो’ भनी जान्दछ । अनि सो त्यसमा बसी^{४१७} आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैन भने - सोही धर्मरागद्वारा र सोही धर्म इच्छाद्वारा^{४१८} - पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू^{४१९} क्षय गरी औपपातिक हुन्छ^{४२०} र त्यही परिनिर्वाण हुने हुन्छ तथा त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो । जसमा भिक्षुहरू अप्रमत्त भई, आतप्त युक्त भई विहार गर्दा अविमुक्त चित्त पनि विमुक्त हुन्छ, अपरिक्षीण आस्रवहरू पनि परिक्षीण हुन्छन् र अप्राप्त अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।

४. “गृहपति ! फेरि भिक्षु, वितर्कविचारलाई शान्त पारी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्कविचाररहित, समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ - ‘यो द्वितीयध्यान पनि अभिसंस्कृत हो र अभिसंचेतिता हो । ... अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरूको क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैन भने - ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, - जसमा ... विहार गर्दा ...^{४२१} अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।’

आत्महित साधक समाधिपदस्थानद्वारा प्रतिवेधप्रज्ञाले जान्ने हुनाले ‘जान्नु भएका’ र परहित साधक करुणापदस्थानद्वारा देशनाप्रज्ञाले देख्न सक्ने भएका हुनाले ‘देख्नु भएका’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८: अट्टकनागरसुत्तवण्णना ।

४१७ यहाँ ‘त्यसमा बसी’ भनेको जुन अनित्यको सम्भ्रना छ त्यही समथविपश्यना ध्यानमा बसी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ८: अट्टकनागरसुत्तवण्णना ।

४१८ यहाँ ‘धर्मराग र धर्मइच्छा’ भन्ने दुई पदहरूद्वारा समथ र विपश्यना माथिको छन्दरागलाई भनिएको हो । समथ र विपश्यनाहरूमा हुने सबैका सबै छन्दरागहरूलाई अन्त गर्न सकेमा अर्हत् हुन सक्छ । सकेन भने अनागामी हुन सक्छ । समथ र विपश्यनामा छन्दराग प्रहीण नभएकोले ऊ चतुर्थध्यान चेतनाद्वारा शुद्धावास ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यस सूत्रमा समथ र विपश्यना धूरका कुराहरू देखाइए तापनि समथधूर नै प्रधान हो भनी सम्भ्रनुपेछ । पपं. सू. III. पृ. ९: अट्टकनागरसुत्तवण्णना ।

४१९ ‘अधोभागीय संयोजनहरू’ भनेको के-के हुन् भन्ने कुराको निमित्त बु.प. भा. - १ पृ. ३२७ अथवा बु. गृ. भा. - १, पृ. ३१७ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।

४२० ‘ब्रह्मलोकगामी हुन्छ’ भनिएको हो ।

४२१ यहाँका ठाउँ-ठाउँका बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएअनुसार मिलाएर पढ्नु होला ।

“गृहपति ! फेरि भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी उपेक्षी भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई – शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ – जसलाई आर्यहरू भन्दछन् – ‘उपेक्षवान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने ।’ ऊ यस्तो तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ – ‘यो तृतीयध्यान पनि अभिसंस्कृत हो । अभिसंचेतिता हो । ... अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैनन् भने – ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, – जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।’

“गृहपति ! फेरि भिक्षु, सौमनस्य तथा दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ – ‘यो चतुर्थध्यान पनि अभिसंस्कृत हो र अभिसंचेतिता हो । ... अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैनन् भने – ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, – जसमा विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेय पनि प्राप्त हुन्छ ।’

“गृहपति ! फेरि भिक्षु एक दिशामा मैत्रीसहगतचित्त फैलाई बस्छ तथा दुई दिशामा, तीन दिशामा, चार दिशामा मैत्रीसहगत चित्त फैलाई बस्छ । यसरी माथि, तल, बीच, सबै ठाउँ, सबै तिर, सबै प्रकारले, सबै लोकमा मैत्रीसहगतचित्त, मैत्रीसहगत विपुलचित्त, मैत्रीसहगत अप्रमाणचित्त फैलाई अवैर र अद्वेषी भई बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ – ‘यो मैत्रीचित्तविमुक्ति पनि अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतिता छ, – जुन चीज अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतिता छ, – त्यो अनित्य हो र निरोध धर्म हो’ भनी जान्दछ । अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैनन् भने ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, – जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।’

“गृहपति ! फेरि भिक्षु, एक दिशामा करुणासहगत चित्त फैलाई ... बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ – ‘यो करुणाचित्तविमुक्ति पनि अभिसंस्कृत हो र अभिसंचेतिता हो । ... अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैनन् भने – ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।’

“गृहपति ! फेरि भिक्षु, एक दिशामा मुदितासहगत चित्त फैलाई ... बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ – ‘यो मुदिताचित्तविमुक्ति पनि अभिसंस्कृत हो र अभिसंचेतिता हो । ... अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरूको क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैनन् भने – ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, – जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।’

“गृहपति ! फेरि भिक्षु, एक दिशामा उपेक्षासहगत चित्त फैलाई ... बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ – ‘यो उपेक्षाचित्तविमुक्ति पनि अभिसंस्कृत हो र अभिसंचेतिता हो । ... अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरू क्षय हुँदैनन् भने – ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।’

“गृहपति ! फेरि भिक्षु, सर्वतो रूपसंज्ञाहरूलाई अतिक्रमण गरी, प्रतिघ (=मानसिक द्वेषभाव) संज्ञाहरूको अन्त गरी, नानात्वसंज्ञाहरूको मनन नगरी – ‘अनन्त आकाश’ भनी आकाशानन्त्यायतन

(समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ - 'यो आकाशानन्त्यायतन (समाधि) पनि अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतित छ, जुन चीज अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतित छ, - त्यो अनित्य छ र निरोध धर्म हो' भनी जान्दछ । अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरूको क्षय हुँदैनन् भने - ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, - जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।'

"गृहपति ! फेरि भिक्षु, सर्वतो आकाशानन्त्यायतन (समाधि) लाई अतिक्रमण गरी, 'अनन्त विज्ञान' भनी विज्ञानन्त्यायतन (समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ - 'यो विज्ञानन्त्यायतन (समाधि) पनि अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतित छ, - जुन वस्तु अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतित छ, - त्यो अनित्य हो र निरोध धर्म हो' भनी जान्दछ । अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरू क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरूको क्षय हुँदैनन् भने - ... त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएको ... उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, जसमा ... विहार गर्दा ... अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।'

"गृहपति ! फेरि भिक्षु, सर्वतो विज्ञानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी 'केही छैन' भनी आकिञ्चन्यायतन (समाधि) प्राप्त गरी बस्छ । अनि ऊ यस्तो विचार गर्छ - 'यो आकिञ्चन्यायतन (समाधि) पनि अभिसंस्कृत हो र अभिसंचेतित हो, जुन वस्तु अभिसंस्कृत छ र अभिसंचेतित छ, - त्यो अनित्य हो र निरोध धर्म हो' भनी जान्दछ । अनि सो त्यसमा बसी आस्रवहरूको क्षय गर्छ । यदि आस्रवहरूको क्षय हुँदैनन् भने - सोही धर्मरागद्वारा, सोही धर्मइच्छाद्वारा - पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू क्षय गरी औपपातिक हुन्छ र त्यही परिनिर्वाण हुने हुन्छ तथा त्यस लोकबाट यहाँ नआउने हुन्छ । गृहपति ! यो पनि जान्नु भएका देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले बताउनु भएको एक धर्म हो, जसमा भिक्षुहरू अप्रमत्त भई, आतप्त युक्त भई विहार गर्दा अविमुक्त चित्त पनि विमुक्त हुन्छ, अपरिक्षीण आस्रवहरू पनि परिक्षीण हुन्छन् र अप्राप्त अनुत्तर योगक्षेम पनि प्राप्त हुन्छ ।'

३. दशम गृहपतिको प्रसन्नता

५. यसो भन्नु हुँदा अड्कनगरवासी दशम गृहपतिले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भने - "भन्ते आनन्द ! जस्तै कुनै निधि खोज्ने मान्छेले एकै पटक^{४२२} एघारओटा निधिहरू पाउँछ - त्यस्तै गरी भन्ते ! मैले यौटा अमृतद्वारको खोजी गर्दा एकै पटक एघारओटा अमृतद्वारहरू भावनाको निमित्त पाएँ । भन्ते ! जस्तै एघारओटा दैलाहरू भएको एक पुरुषको घर छ । अनि उसको घरमा आगो लाग्दा एउटै दैलोबाट पनि ऊ आफूलाई बचाउन सक्छ - त्यस्तैगरी भन्ते ! यी एघारओटा अमृतद्वारहरूमध्ये एउटा

४२२ 'एकै पटक' भनेको एकै प्रयोगद्वारा भनिएको हो । कसरी एकै प्रयोगद्वारा एघारओटा निधिहरू पायो भने ? -

यहाँ कुनै पुरुष जङ्गलमा निधि खोज्दै हिंड्छ । उसलाई देखेर कुनै हितैषीले ऊसँग कहाँ जाँदैछौं भनी सोध्छ । अनि ऊ 'जीवनवृत्ति खोज्दै हिंडिरहेको छु' भनी भन्छ । अनि उसले - त्यसो भए सौम्य ! मसँग लागेर आऊ भनी साथमा लगी - 'यो दुङ्गो पल्टाऊ' भनी भन्छ । त्यो दुङ्गो पल्टाउँदा उसले एघारओटा निधि कुम्भीहरू देख्छ । यसरी उसले एउटै प्रयोगद्वारा एघारओटा निधिहरू भेटिएको हुन्छ । त्यस्तै गरी एउटा अमृतद्वारको खोजी गर्दा एकै प्रश्नबाट एघार-एघारओटा अमृतद्वार भेटिएँ भनी भनिएको हो । पप. सू. III. पृ. १०: अड्कनगरसुत्तवण्णना ।

अमृतद्वारबाट आफूलाई मुक्त पार्न सक्नेछु । भन्ते ! यी अन्यतीर्थीयहरू आचार्यको निमित्त आचार्य-धन खोजी गर्छन् भने किन म आयुष्मान् आनन्दको पूजा नगरूँ^{४२३} ?”

यति सोचेर अट्टकनगरवासी दशम गृहपतिले पाटलिपुत्रवासी र वैशालीवासी भिक्षुसङ्घहरू एकत्र पारी प्रणीत खाद्य भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तर्पित र सम्पवारण गरे । प्रत्येक भिक्षुलाई एक-एक जोर कपडा ओढाए । आयुष्मान् आनन्दलाई चाहिँ त्रि-चीवरहरू ओढाए । आयुष्मान् आनन्दको निमित्त पाँच सय विहार पनि बनाउन लगाए ।

अट्टकनागर-सुत्त समाप्त ।

४२३ अन्य तीर्थीयहरू आफ्नो आचार्यसँग शिल्पसिकी, शिल्पको अध्ययनको अगाडि-पछाडि र बीच-बीचमा आफ्नो घरबाट धन लगेर आचार्यलाई दिन्छन् । जसको घरमा धन छैन, उनीहरूले ज्ञातिहरूसँग मागेर भए पनि दिन्छन् । त्यसरी नपाएमा भिक्षा मागेर भए पनि दिन्छन् । यी अनैर्याणिक बाहिरी शास्त्र पढ्नेहरूले त आफ्ना आचार्यलाई धन दिन्छन् भने मैले त यस्तो नैर्याणिक शासनमा अमृत पाउन सक्ने एघारओटा प्रतिपद् देशना गर्ने मेरा आचार्यलाई पूजा नगर्ने त प्रश्न नै उठ्दैन भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १०: अट्टकनागरसुत्तवर्णना ।

३. सेख-सुत्त

(शैक्षसूत्र)

१. कपिलवस्तुमा नयाँ संस्थागार

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् शाक्यजनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूको एक नयाँ संस्थागार भर्खरै तयार भएको थियो । त्यसमा कुनै पनि श्रमण, ब्राह्मण अथवा मानिसहरू बास बसेका थिएनन् । अनि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले भगवान्सँग यस्तो प्रार्थना गरे -

“भन्ते ! यहाँ कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूको एक नयाँ संस्थागार भवन भर्खरै तयार भएको छ । अहिलेसम्म त्यस भवनको कुनै श्रमण, ब्राह्मण अथवा मनुष्यले परिभोग गरेका छैनन् । अतएव सर्वप्रथम भगवान्ले त्यस भवनको परिभोग गरिदिनु भए बेस हुनेछ । भगवान्ले पहिले परिभोग गरिसक्नु भएपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले परिभोग गर्नेछन् । यसबाट कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूका निमित्त दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ।” भगवान्ले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नु भयो । त्यसपछि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू भगवान्ले स्वीकार गर्नुभएको बुझी आसनबाट उठी, भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी जहाँ त्यो नयाँ संस्थागार भवन थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि संस्थागारमा बिछ्याउनाहरू बिच्छ्याई, आसनहरू राखी, पानीको घडा राखी, तेलको बत्ती राखी, पुनः जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिई बसे । एक छेउमा उभिइएर बसेका ती कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले भगवान्सँग यसरी प्रार्थना गरे - “भन्ते ! संस्थागार भवनमा बिछ्याउनाहरू बिच्छाइसक्यौं, आसनहरू राखिसक्यौं, अब भगवान्ले जे उचित सम्भन्नु हुन्छ सोही गर्नुहोस् !” त्यसपछि भगवान् चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी, भिक्षुसङ्घहरूसहित जहाँ संस्थागार भवन हो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि खुट्टा धोई संस्थागार भवनभित्र पसी माफको स्तम्भमा अडेस लागी पूर्वाभिमुख गरी बस्नुभयो । भिक्षुसङ्घहरू पनि खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी पश्चिमी भित्तामा आड लिई पूर्वाभिमुख गरी भगवान्लाई नै अधिलिटर पारी बसे । कपिलवस्तुवासी शाक्यहरू पनि खुट्टा धोई संस्थागार भवन भित्र पसी पूर्वी भित्तामा आडलिई पश्चिमाभिमुख गरी, भगवान्लाई नै अधिलिटर पारी बसे ।

२. आनन्दलाई धर्मदेशना गर्न लगाउनुभयो

अनि भगवान्ले कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई राती धेरै बेरसम्म धर्मोपदेशद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र सम्प्रहर्षित गराई आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “आनन्द ! तिमी कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई शैक्ष प्रतिपदासम्बन्धी उपदेश देऊ, मेरो पीठ्चू दुजलाग्यो, म

आराम गर्छु ।” “हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । अनि भगवान् चार दोबर पट्याइराखेको सङ्घाटि चीवर बिच्छ्याई दाहिने तर्फबाट सिंहशय्या गरी, खुट्टामाथि खुट्टाराखी, स्मृति थातमा राखी, ‘यति बेलामा’ उठनेछु भन्ने विचार मनमा लिई आराम गर्नुभयो ।”

३. शैक्ष-प्रतिपदा

२. अनि आयुष्मान् आनन्दले महानाम शाक्यलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रिय संयमी हुन्छ, भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, जाग्रत भई बस्छ, सप्तसद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ र चार ध्यानले युक्त, श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्त गरी बस्छ ।”

(१) कसरी शीलसम्पन्न हुन्छ

“महानाम ! कसरी आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ ? महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ । प्रातिमोक्ष (भिक्षु-नियम) पालन गरी संवृत्त भई विहार गर्छ । आचार-गोचरसम्पन्न भई अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी हुन्छ । शिक्षापद ग्रहण गरी त्यसको अभ्यास गर्छ । महानाम ! यसरी आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ ।”

(२) कसरी इन्द्रियमा संयम गर्ने

३. “महानाम ! कसरी आर्यश्रावकले इन्द्रियमा संयम गर्दछ ? महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही (आसक्त भई राम्रो नराम्रो आकारप्रकार हेर्ने) हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही (आसक्त भई अङ्गप्रत्यङ्ग, हाउभाउ हेर्ने) हुन्छ । चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य पापक अकुशल धर्महरू उत्पन्न हुन्छन् तिनहरूको निवारणार्थ चक्षुरिन्द्रिय संयम गरी बस्छ, चक्षुरिन्द्रियको रक्षा गर्छ, चक्षुरिन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।”

‘श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । श्रोतेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छन् तिनको निवारणार्थ चक्षुरिन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।’

‘घ्राणले गन्ध सुँध्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । घ्राणेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य ... उत्पन्न हुन्छन् तिनको निवारणार्थ घ्राणेन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।’

‘जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । जिह्वेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य ... उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणार्थ जिह्वेन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।’

‘कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । कायेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य ... उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणार्थ कायेन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।’

‘मनले मनको विषय (धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुँदैन, न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या दौर्मनस्य ... उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणार्थ मनेन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।’ महानाम ! यसरी आर्यश्रावकले इन्द्रियहरूलाई संयममा राख्छ ।”

(३) भोजनमा मात्राज्ञता

“महानाम ! कसरी आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक प्रतिसंख्यानगरी (विचार पुन्याई) ज्ञानपूर्वक आहार ग्रहण गर्छ - 'न किडाको निमित्त, न बलवान् हुनका निमित्त, न सुन्दर बन्नका निमित्त आहार ग्रहण गर्छ, परन्तु यो शरीर पालन गर्नका निमित्त मात्र, जिघच्छा (भोक) मेटाउनका निमित्त र शुद्धब्रह्मचर्यको रक्षा गर्नका निमित्त मात्र आहार ग्रहण गर्छ । यस प्रकार पुरानो क्षुधा (वेदना) नष्ट भई नयाँ वेदना उत्पन्न हुने छैन, निरवद्यपूर्वक जीवन यापन पनि हुनेछ र आरामदायी पनि ।' महानाम ! यसरी आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ ।

(४) जाग्रत व्यवस्था

“महानाम ! कसरी आर्यश्रावक जाग्रत भई बस्छ ? महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक दिनभरी आवरणीय धर्महरूबाट चित्तलाई परिशोधन गरी, चक्रमण गरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको प्रथम याममा पनि आवरणीय धर्महरूबाट चित्तलाई परिशोधन गरी, चक्रमण गरी अथवा आसनमा बसी समय बिताउँछ । रातको मध्यम याममा दाहिनेतर्फबाट सिंहशय्या गरी बस्छ, खुट्टामाथि, खुट्टाराखी, स्मृति थातमा राखी, उठ्ने संज्ञालाई मनमा राखी समय व्यतीत गर्दछ । रातको अन्तिम याममा शैय्याबाट उठी आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गरी चक्रमण गर्छ अथवा आसनमा बस्छ । महानाम ! यसरी आर्यश्रावक जाग्रत भई बस्छ ।”

(५) सप्त सद्धर्ममा सम्पन्नता

४. “महानाम ! कसरी आर्यश्रावक सप्त सद्धर्ममा सम्पन्न हुन्छ ? महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक (१) श्रद्धालु हुन्छ, तथागतको बोधिज्ञानमाथि विश्वास राख्छ । 'उहाँ भगवान् अर्हत् हुनुहुन्छ, ^{४२४} बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।' (२) लज्जालु हुन्छ - कायिक दुश्चरित्रमा लज्जा मान्छ, वाचिक दुश्चरित्रमा लज्जा मान्छ र मानसिक दुश्चरित्रमा लज्जा मान्छ, त्यसै गरी पापक अकुशलादि धर्म गर्नमा लज्जा मान्छ । (३) पापकर्ममा भयदर्शी हुन्छ - कायिक दुश्चरित्रमा भय मान्छ, वाचिक दुश्चरित्रमा भय मान्छ र मानसिक दुश्चरित्रमा भय मान्छ, त्यस्तै गरी पापक अकुशलादि कर्म गर्नमा भय मान्छ, डराउँछ । (४) बहुश्रुत हुन्छ - श्रुतधर, श्रुतसन्निकच (धेरै प्रकारका कुराहरू सुनेर राख्ने) हुन्छ । जुन धर्म आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशानकल्याण हुन्, जुन धर्म अर्थसहित, व्यञ्जनसहित, केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध-ब्रह्मचर्य छन्, ती धर्महरू भन्दछन्, त्यस्ता धर्महरू धेरै सुनिएको हुन्छ, मनमा धारण गरेको हुन्छ, वचनले परिचित हुन्छ, मनले राम्ररी परीक्षण गरेको हुन्छ र प्रज्ञाले प्रतिवेध पनि गरेको हुन्छ । (५) आरब्धवीर्य भई बस्छ - अकुशल-धर्म हटाउन, कुशल-धर्म बढाउन - बलवान् तथा दृढपराक्रमी भई, लगनताका साथ कुशलधर्ममा बस्छ । (६) स्मृतिवान् हुन्छ - उत्तम स्मृति-प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ, धेरै समयदेखि गरेको बोलेको पनि स्मरण गर्छ, अनुस्मरण गर्छ । (७) प्रज्ञावान हुन्छ - उदयास्तगामिनी प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ, श्रेष्ठ निर्वेदिक सम्यक्दुःखक्षयगामिनी प्रज्ञाले सम्पन्न हुन्छ । महानाम ! यसरी आर्यश्रावक सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ ।”

ध्यानलाभी

५. “महानाम ! कसरी आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठचित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिनाप्रयास तथा विपुल रूपले प्राप्त गर्नेहुन्छ ? महानाम ! यहाँ आर्यश्रावक (१) कामबाट अलग भई, अकृशलबाट अलग भई, वितर्क र विचार भएको, एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुखले युक्त प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ, (२) वितर्क र विचारलाई उपशान्त गरी, वितर्क र विचाररहित, अभ्यन्तर सम्प्रसाद र एकाग्रचित्तले युक्त, समाधिजप्रीति र सुखले युक्त द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, (३) प्रीति पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान् ज्ञानवान् भई शारीरिक सुखानुभव गर्छ - जसलाई ज्ञानीहरू (आर्यहरू) ‘उपेक्षावान्, स्मृतिवान् तथा सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन्, ती तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, (४) सौमनस्य (मानसिक सुख), दौर्मनस्य (मानसिक दुःख) लाई पहिले नै अन्त गरी, सुखदुःख त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति परिशुद्ध भई उपेक्षा भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । महानाम ! यसरी आर्यश्रावक चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिनाप्रयास, विपुलरूपले प्राप्त गर्ने हुन्छ ।”

“महानाम ! जब आर्यश्रावक उक्त प्रकारले शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रियसंयमी हुन्छ, भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, जाग्रत भई बस्छ, सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ र चार-ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिना प्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्त गर्ने हुन्छ, तब सो आर्यश्रावक शैक्ष-प्रतिपदामा सुसम्पन्न भएको हुन्छ । कोरले बेलाको फूल (अन्डा) जस्तै ज्ञानको प्रभेद बुझ्न समर्थ हुन्छ, सम्बोधिज्ञान लाभ गर्न समर्थ हुन्छ, अनुपम (अनुत्तर) योगक्षेम (निर्वाण) पनि प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ ।”

४. कुखुराको चल्ला

६. “महानाम ! जस्तो कि - आठ, दस अथवा बाह्रगोटा कुखुराका फुलहरू राम्रोसँग कुखुराले आफ्नो पखेटाले छोप्पीसकेको, राम्रोसँग तातो पारिसकेको, राम्रोसँग तयार पारिसकेको छ, यद्यपि कुखुराले यस्तो इच्छा गर्दैन - ‘अहो, मेरो कुखुराका चल्लाहरूले खुट्टाका नङ्गाका टुप्पाले अथवा चुच्चोले अण्डकोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर आऊन् ।’ - तैपनि ती चल्लाहरू खुट्टाका नङ्गाका टुप्पाले अथवा चुच्चोले अण्डकोष फोरी कुशलपूर्वक बाहिर निस्कन समर्थ हुन्छन्, त्यसैगरी - महानाम ! जब आर्यश्रावक यसरी (उक्त प्रकार) शीलसम्पन्न हुन्छ, इन्द्रियसंयमी हुन्छ र चार-ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार, बिनाप्रयास तथा विपुलरूपले प्राप्त गर्न समर्थ हुन्छ -

“महानाम ! यसैलाई शैक्ष-प्रतिपदामा लाग्ने, कोरले बेलाको फुलजस्तै - ज्ञानको प्रभेद बुझ्न सक्ने, सम्बोधिज्ञान लाभ गर्न समर्थ, अनुपम योगक्षेम प्राप्त गर्न समर्थ आर्यश्रावक भन्दछन् ।

पूर्वानुस्मृति

७. “महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि अनेक प्रकारले पूर्वजन्मको कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ - जस्तै - ‘एक जन्म, दुई जन्म, तीन जन्म, चार जन्म, पाँच जन्म, दस जन्म, बीस जन्म, यसै गरी सय जन्म, सहस्र जन्म, शतसहस्र जन्म, अनेक सवर्तकल्प (प्रलय कल्प), विवर्तकल्प (सृष्टिकल्प) को अनुस्मरण गर्छ - अमुक स्थानमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो

गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहारपान, यस्तो सुखदुःख भोग गर्ने, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई यहाँ जन्मे ।' यसरी आकारसहित अनेक प्रकार पूर्वजन्मको कुराहरू अनुस्मरण गर्छ - यही नै उसको पहिलो अभिज्ञान हुन्छ - कुखुराको चल्ला अण्डकोष फोरेर निस्केभै ।

दिव्यचक्षु

“महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धतामा पुगिसकेपछि दिव्य-विशुद्ध, अमानुषीय चक्षुले प्राणीहरू च्युत भएका, उत्पन्न भएका - उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा आ-आफ्ना कर्मानुसार जन्मेका सत्त्व प्राणीहरूलाई जान्दछ - यही नै उसको दोस्रो अभिज्ञान हुन्छ - कुखुराको चल्ला अण्डकोष फोरेर निस्केभै ।”

आस्रवक्षय

“महानाम ! सो आर्यश्रावकले सोही अनुपम उपेक्षा-स्मृति-परिशुद्धिमा पुगिसकेपछि आस्रवक्षय गरी अनास्रव भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानलाई साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बस्छ - यही नै उसको तेस्रो अभिज्ञान हुन्छ - कुखुराको चल्ला अण्डकोष फोरेर निस्केभै ।”

५. विद्या-चरण सम्पन्नता

८. “महानाम ! जो आर्यश्रावक शीलसम्पन्न हुन्छ, यो 'चरण' हो, जो आर्यश्रावक इन्द्रिय संयमी हुन्छ, यो पनि 'चरण' हो, जो आर्यश्रावक भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, यो पनि 'चरण' हो, जो आर्यश्रावक सप्त सद्धर्मले सम्पन्न हुन्छ, यो पनि 'चरण' हो, जो आर्यश्रावकले चार ध्यानले युक्त श्रेष्ठ-चित्तलाई यसै जीवनमा इच्छानुसार बिनाप्रयास, विपुलरूपले प्राप्त गरेको हुन्छ, यो पनि 'चरण' नै हो ।

“महानाम ! आर्यश्रावकले जुन अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ- जस्तै - एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, सय हजार जन्मको कुरा, अनेक संवर्तकल्प (प्रलय) का कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (सृष्टि) का कुराहरू अनेक संवर्त-विवर्त कल्पहरूमा- अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार यस्तो सुखदुःख, प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ ।' यसरी आकारसहित र उद्देश्यसहित (नाम र गोत्रसहित) अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्दछ, यो 'विद्या' हो, जो आर्यश्रावकले अमानुषिक विशुद्ध-दिव्यचक्षुले सत्त्व प्राणीहरू च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच- उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ - 'यी सत्त्वहरू कायदुश्चरित्रले युक्त भई, वाकदुश्चरित्रले युक्त भई, मनःदुश्चरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा

उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू कायसुचरित्रले युक्त भई, वाक्सुचरित्रले युक्त भई, मनःसुचरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए । यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छ, यो पनि 'विद्या' हो, जो आर्यश्रावक आस्रवक्षय गरी अनास्रव भई चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति भई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानलाई साक्षात्कार गरी बस्छ, यो पनि 'विद्या' नै हो । महानाम ! यसैलाई 'विद्यासम्पन्न आर्यश्रावक' भन्दछन्, यसैलाई 'चरणसम्पन्न आर्यश्रावक' पनि भन्दछन् ।”

९. “महानाम ! ब्रह्मा सनत्कुमारले पनि यस्तो गाथा भनेका छन् -

‘खत्तियो सेट्ठो जेनेतस्मिं, ये गोत्तपटिसारिनो ।
विज्जाचरण सम्पन्नो, सो सेट्ठो देवमानुसे’ति ॥’

‘गोत्र खोजी गर्ने मनुष्यहरूमा छेत्री श्रेष्ठ छ र विद्याचरणले सम्पन्न भएको पुरुष देव-मनुष्यमा श्रेष्ठ छ ।’

“महानाम ! यो गाथा ब्रह्मा सनत्कुमारले राम्रै गाएका छन्, नराम्रो गाएका छैनन्, सुभाषित नै छ, दुर्भाषित छैन, अर्थयुक्त नै छ, अनर्थयुक्त छैन । भगवान्ले पनि यसलाई अनुमोदन गर्नु भएकै छ ।”

त्यसपछि भगवान् शय्याबाट उठी आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो -

“साधु ! साधु !! साधु, आनन्द ! तिमिले कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूलाई शौक्ष-प्रतिपदाको बारेमा उपदेश दियो ! ”

१०. आयुष्मान् आनन्दले यति भन्नु भयो । आयुष्मान् आनन्दको भाषणसित भगवान् सहमत हुनु भयो । अनि कपिलवस्तुवासी शाक्यहरूले प्रसन्न भई आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सेख-सुत्त समाप्त ।

४. पोतलिय-सुत्त

(पोतलियसुत्त)

१. गृहपति व्यवहारबाट समुच्छिन्न छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् अङ्गुत्तराप^{४२५} स्थित आपण भन्ने अङ्गुत्तरापको निगममा बस्नु भएको थियो । अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्रचीवर धारण गरी भिक्षाटनको निमित्त आपणमा पस्नुभयो । आपणमा भिक्षाटन गरी भिक्षाटनबाट फर्केर भोजनपछि दिवाविहारको निमित्त एक वनखण्डमा जानुभयो^{४२६} । त्यो वनखण्डभित्र पसी एउटा रूखमुनि दिवाविहारको निमित्त बस्नुभयो । त्यस बेला पोतलिय गृहपति पनि लुगा लगाई पछ्यौरा ओढी, छाता र जुत्ताका साथ पैदल घुम्दै यताउता डुल्दै जहाँ त्यो वनखण्ड छ, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्संग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइरहेका पोतलिय गृहपतिलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “गृहपति ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।” यसो भन्नु हुँदा पोतलिय गृहपति - “श्रमण गौतमले मलाई ‘गृहपति’ भनी बोलाउनुहुन्छ” भनी कुपित भई असन्तुष्ट भई चूप लागे । दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि भगवान्ले पोतलिय गृहपतिलाई यसो भन्नुभयो - “गृहपति ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।” यसो भन्नु हुँदा पोतलिय गृहपति - “श्रमण गौतमले मलाई ‘गृहपति’ भनी बोलाउनु हुन्छ” भनी कुपित भई असन्तुष्ट भई उनले भगवान्लाई यसो भने -^{४२७}

“भो गौतम ! यो तपाईंलाई सुहाउँदैन, यो तपाईंलाई योग्य छैन जो कि तपाईंले मलाई ‘गृहपति’ भन्नुहुन्छ ।”

“गृहपति ! तिम्रा ती आकार-प्रकार, ती लिङ्गहरू र ती चिह्नहरू पनि गृहस्थीहरूका जस्तै छन् ।”

४२५ अङ्गजनपदको महामही नदीको उत्तरतिरको स्थान भएकोले यसलाई ‘अङ्गुत्तराप’ भनिएको हो । अङ्ग+उत्तर+आप=अङ्गुत्तराप । अतः पानीको उत्तरतिर रहेको अङ्ग-अङ्गुत्तराप हो ।

४२६ भिक्षुसङ्घलाई बस्ने ठाउँमा पठाई आफू एकलै पोतलिय गृहपतिको कारणमा उहाँ जानुभयो । पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४२७ भगवान्ले आफूलाई तीन तीन पटकसम्म ‘गृहपति’ भन्ने वचनले बोलाएको सहन नसकी उनले यसो भनेको हुन् भनी पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“भो गौतम ! मैले सबै कामकाजहरू छाडिसकेको छु, सबै व्यवहार (=व्यापारहरू) समुच्छिन्न गरिसकेको छु^{४२८} ।”

“गृहपति ! कसरी तिमीले सबै कामकाजहरू छाडेका छौं ? कसरी तिमीले सबै व्यवहारहरू समुच्छिन्न गरेका छौं त ?”

“भो गौतम ! यहाँ जो मेरा धनधान्य चाँदी र सुन छन्, - ती सबै मैले पुत्रहरूलाई अंशका रूपमा जिम्मा लगाइ सकेको छु । अब म त्यहाँ अनोवादी (=अर्त्ति नदिने) र अनुपवादी^{४२९} (=निन्दा नगर्ने) छु । खोले मात्र खाएर तथा शरीर मात्र ढाक्न पाए म बस्छु (यसभन्दा बढ्ता अरु मलाई चाहिन्न) । भो गौतम ! यसरी मैले सबै कामकाज छाडिसकेको छु । यसरी मैले सबै व्यवहार समुच्छिन्न गरिसकेको छु ।”

“गृहपति ! अर्कै ढङ्गले तिमी व्यवहार समुच्छिन्न भन्दछौ र अर्कै रूपले आर्यविनयमा (=धर्ममा) व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ ।”

“भन्ते ! कसरी आर्यविनयमा व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ त ? भन्ते ! मलाई भगवान्ले त्यसरी धर्मोपदेश गर्नुहोस्, जसरी आर्यविनयमा व्यवहार समुच्छिन्न हुन्छ ।”

“गृहपति ! त्यसो भए सुन राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी पोतलिय गृहपतिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए ।

२. आर्यविनयको व्यवहार समुच्छिन्न

२. त्यसपछि भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “गृहपति ! आर्यविनयमा यी आठ धर्महरू व्यवहार समुच्छेदका निमित्त^{४३०} पर्याप्त छन् । कुन आठ भने ? - (१) अ-प्राणातिपातको निमित्त प्राणातिपातलाई

४२८ जब भगवान्ले उनको आकार-प्रकार र भेष-भूषादि देखेर उनलाई ‘गृहपति’ भनी पुकार्नुभयो तब उनले जुन कारणले आफूलाई ‘गृहपति’ बनाउन रुचाउन्नथे ती कारणहरू प्रकाश पाउँ यी कुराहरू भनेका हुन् । पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४२९ ‘हे तात ! जोत, रोप तथा व्यापार गर’ भनी अर्त्ति दिनेलाई ‘ओवादी’ भन्दछन् । त्यस्तो नभन्नेलाई ‘अनोवादी’ भन्दछन् । ‘तिमीहरूले जोत्न पनि जोत्दैनौ, रोप्न पनि रोप्दैनौ तथा व्यापार पनि गर्दैनौ । अनि कसरी तिमीहरूले आफ्ना पुत्र-दारहरूको भरणपोषण गरौला ?’ भनी निन्दा रूपमा अर्त्ति दिनेलाई ‘उपवादी’ भन्दछन् । त्यस्तो नभन्नेलाई ‘अनुपवादी’ भन्दछन् । यी दुवै कारणहरूबाट अलग रहेको हुनाले उनले आफूलाई ‘अनोवादी’ र ‘अनुपवादी’ भनेका हुन् । भनाइको तात्पर्य - ‘म घरको कुनै पनि विषयमा चिन्ता गर्दिन र सबै कुराहरूलाई मैले त्यागीसकेको छु’ भनी भनिएको हो । यसै कारणलाई ध्यानमा राखी पोतलियले ‘गृहपति’ बनाउन न चाहेका हुन् । पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४३० ‘व्यवहार’ समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन्’ भनिएकोमा - यहाँ व्यवहार चार प्रकारका छन् - (१) व्यवहार-व्यवहार, (२) प्रज्ञप्ति-व्यवहार, (३) वचन-व्यवहार र (४) चेतना-व्यवहार । यी मध्ये -

“यो हि कोचि मनुस्सेसु वोहारं उपजीवति ।

एवं वासेद्द जानाहि वाणिजो सो न ब्राह्मणो’ति ॥”

भन्ने ठाउँमा व्यवहारलाई अर्थात् व्यापारलाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो । (सुत्त. नि.पा.पृ. ३६५: वासेद्दसुत्तं, महावग्गो, गा.नं. २१३ अथवा बु.ब्रा.भा. - १, पृ. ३२३, गा.नं. २१ मा हेर्नु होला ।)

छाड्नुपर्छ, (२) दिन्नादानको निमित्त अदिन्नादानलाई छाड्नुपर्छ, (३) सत्यवाचाको निमित्त असत्यवाचालाई छाड्नुपर्छ, (४) अ-प्रशुन्यवाचाको निमित्त पशुन्यवाचालाई छाड्नुपर्छ, (५) अ-गिद्ध र अ-लाभ (=अलालच र अलोभ) को निमित्त गिद्ध र लोभ (=लालच र लोभ) लाई छाड्नुपर्छ, (७) अ-क्रोध र अ-पीडाकोको निमित्त क्रोध र पीडालाई छाड्नुपर्छ, (८) अनतिमानको निमित्त अतिमानलाई छाड्नुपर्छ । गृहपति ! विस्तारपूर्वक विभक्त नगरिएका र संक्षेपमा बताइएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा व्यवहार समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन् ।”

“भन्ते ! संक्षेपमा बताइएका र विस्तारपूर्वक विभक्त नगरिएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा जुन व्यवहार समुच्छेदको निमित्त पर्याप्त छन् - भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक भगवान्‌ले यी आठ धर्महरूलाई विस्तारपूर्वक विभक्त गरी बताउनु भए बेस हुनेछ ।”

“गृहपति ! त्यसो भए सुन र राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी पोतलिय गृहपतिले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो -

(१) प्राणीघात छाड्नुपर्छ

३. “अ-प्राणातिपातको निमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नुपर्छ” भनी जुन कुरो भनिएको छ, त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ - ‘जुन संयोजनहरूको^{४३१} हेतुले गर्दा म प्राणातिपाती हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म प्राणातिपाती भएँ भने - आफैँले आफैँलाई प्राणीघातको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ^{४३२} । अनि यसलाई जानेर प्राणातिपातको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन्^{४३३} । (यति मात्र होइन) प्राणातिपातको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै

“सङ्घा समञ्जा पञ्चति वोहारोती”ति” भन्ने ठाउँमा प्रज्ञप्तिलाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो ।

“तथा वोहरति अपरामसती”ति” भन्ने ठाउँमा वचनलाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो ।

“अद्द अरिय वोहारी, अद्द अनरिय वोहारोति” भन्ने ठाउँमा चेतनालाई ‘व्यवहार’ भनिएको हो । (अ.नि-८, ३९५: अनरिय वोहारसुत्तं र अरि वोहारसुत्तं ।)

यहाँ यस सूत्रमा पनि यस्तै व्यवहाररतिर लक्ष्य गरिएको हो । किनकि प्रव्रजित भएपछि गृही भन्ने चेतना हुन्न र श्रमण भन्ने चेतना हुन्छ । गृही भन्ने प्रज्ञप्ति हुन्न र श्रमण भन्ने प्रज्ञप्ति हुन्छ । गृही भन्ने व्यवहार हुन्न र श्रमण वा प्रव्रजित भन्ने व्यवहार (=चलन) हुन्छ । पपं. सू. III. पृ. २६: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४३१ प्राणातिपात कर्मलाई नै यहाँ ‘संयोजन’ भनिएको हो । प्राणातिपातको हेतुले नै प्राणातिपाती भन्दछन् । पपं. सू. III. २६-२७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४३२ भनाइको तात्पर्य यो हो - ‘कीटपतङ्गादिलाई नमार्ने, शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म प्राणीघातबाट विरत रहन सकिन । यो मेरो कस्तो प्रव्रज्या हो !’ भन्दै आफूले आफैँलाई धिक्कान्नु पर्नेछ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४३३ ‘प्राणिघात मात्रलाई बचाउन नसक्नेको के प्रव्रज्या छ !’ भन्दै अरूले पनि उपहास गर्नेछन् र धिक्कार्नेछन् भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. २७: पोतलियसुत्तवण्णना ।

संयोजन हो र यही नै नीवरण हो^{४३४} - जुन प्राणातिपात छ । प्राणातिपातको हेतुद्वारा जुन आस्रव^{४३५} र विघातपरिदाहहरू^{४३६} उत्पन्न हुनेहुन्, - प्राणातिपातबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् । 'अ-प्राणातिपातको निमित्त प्राणातिपातलाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनियो सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(२) अदिन्नादान छाड्नुपर्छ

४. "दिन्नादानको निमित्त अदिन्नादानलाई छाड्नुपर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको हो, त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ्छ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा अदिन्नादायी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म अदिन्नादायी भएँ भने - आफैले आफैलाई^{४३७} अदिन्नादानको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । (यति मात्र होइन) अदिन्नादानको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो, - 'जुन अदिन्नादान हो ।' अदिन्नादानको हेतुद्वारा जुन आस्रव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुनेहुन्, - अदिन्नादानबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् । 'दिन्नादानको निमित्त अदिन्नादानलाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो, सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(३) मूषावाद छाड्नुपर्छ

५. "सत्यवाचाको निमित्त असत्यवाचालाई छाड्नुपर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको हो, त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ्छ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म असत्यवादी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म असत्यवादी भएँ भने - आफैले आफैलाई^{४३८} असत्यवाचाको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर असत्यवाचाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्ने छन् । (यतिमात्र होइन) असत्यवाचाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पुग्नु पर्नेछ । असत्यवाचाको हेतुद्वारा जुन

४३४ यहाँ 'यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो' भनी जुन कुराहरूको उल्लेख भएको छ, तिनीहरू सीधै दस संयोजन र पञ्चनीवरण अन्तर्गत नपरे तापनि - संसारमा बाँधिने अर्थले र हितलाई छोपिने भन्ने अर्थलाई ध्यानमा राखी प्राणातिपात आदि आठ कारणलाई 'संयोजन' र 'नीवरण' पनि भनिएको हो भनी पपं. सू. III. २७: पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४३५ प्राणातिपातको कारणमा आस्रवहरूमध्ये एउटा अविद्या-आस्रव उत्पन्न हुन्छ भनी पपं. सू. III. २७: पोतलियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

४३६ यहाँ 'विघात परिदाह' भन्नाले दुःख र जलनलाई भनिएको हो । 'विघात' भन्नाले क्लेश दुःख र विपाक दुःखलाई लिइएको छ तथा 'परिदाह' भन्नाले क्लेश परिदाह र विपाक परिदाहलाई लिइएको छ । यसै गरी अन्यत्रको पनि अर्थ बुझ्न सक्नुपर्छ । पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४३७ 'नदिईकन तृणाशलाकसमेत नलिने शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म अदिन्नादानबाट अलग रहन सकिन । धिक्कार हो, मेरो प्रब्रज्या !' भनी आफैले आफैलाई धिक्कार्छ भनिएको हो । पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४३८ 'हाँस्ने र खेल्ने कारणमा पनि फूटो कुरो नबोल्ने शासनमा प्रव्रजित भएर पनि म मूषावादबाट अलग रहन सकिन । धिक्कार हो मेरो प्रब्रज्या !' भनी आफैले आफैलाई धिक्कार्छ भनिएको हो । पपं. सू. III. २५: पोतलियसुत्तवण्णना ।

आसव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुनेहुन्, असत्यवाचाबाट विरत रहनेका ती आसवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् । 'सत्यवाचाको निमित्त असत्यवाचालाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको छ, सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(४) पैशुन्यवाचा छाड्नुपर्छ

६. "अ-पैशुन्यवाचाको निमित्त पैशुन्यवाचालाई छाड्नुपर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको छ, सो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छेछ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म पैशुन्यवादी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म पैशुन्यवादी भएँ भने - आफैले आफैलाई पैशुन्यवादको कारणमा धिक्कार्नुपर्नेछ । अनि यसलाई जानेर पैशुन्यवाचाको कारणले विज्ञहरूले मलाई धिक्कार्नेछन् । (यति मात्र होइन) पैशुन्यवाचाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पनि पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो - जुन पैशुन्यवाचा हो । पैशुन्यवाचाको हेतुद्वारा जुन आसव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुनेहुन्, - पैशुन्यवाचाबाट विरत रहनेका ती आसवहरू र विघातपरिदाहहरू हुने छैनन् । 'अ-पैशुन्यवाचाको निमित्त पैशुन्यवाचालाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको छ, सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(५) गिद्ध-लोभ छाड्नुपर्छ

७. "अ-गिद्ध-अ-लोभ (=अलालच र अलोभ) को निमित्त गिद्ध-लोभ (=लालच र लोभ) लाई छाड्नु पर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको छ, त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक सोच्छेछ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म गिद्ध-लोभी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुका निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म गिद्ध-लोभी भएँ भने - आफैले आफैलाई गिद्ध-लोभको कारणमा धिक्कार्नुपर्नेछ । अनि यसलाई जानेर गिद्ध-लोभको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्नेछन् । (यतिमात्र होइन) गिद्ध-लोभको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो, जो गिद्ध-लोभ हो । गिद्ध-लोभको हेतुद्वारा जुन आसव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुनेहुन् - गिद्ध-लोभबाट विरत रहनेका ती आसवहरू र विघातपरिदाहहरू रहने छैनन् । 'अ-गिद्ध-अ-लोभको निमित्त गिद्धलोभलाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको हो, सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(६) निन्दा र दोष छाड्नुपर्छ

८. "अनिन्दा-अदोषको निमित्त निन्दा-दोषलाई छाड्नुपर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको छ, त्यसो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्छेछ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म निन्दा-दोषी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म निन्दा-दोषी भएँ भने - आफैले आफैलाई निन्दा-दोषको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर निन्दा-दोषको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्नेछन् । (यति मात्र होइन) निन्दा-दोषको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो, जो निन्दा-दोष हो । निन्दा-दोषको हेतुद्वारा जुन आसव र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न हुनेहुन् -

निन्दा-दोषबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू रहने छैनन् ।' 'अनिन्दा-अदोषको निमित्त निन्दा-दोषलाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको छ, सो यसै कारणले भनिएको हो ।

(७) क्रोध-पीडा छाड्नुपर्छ

९. "अक्रोध अपीडाको निमित्त क्रोध-पीडालाई छाड्नुपर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको छ, त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म क्रोधी पीडादायी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म क्रोधी पीडादायी भएँ भने - आफैले आफैलाई क्रोध-पीडा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर क्रोध-पीडाको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्नेछन् । (यति मात्र होइन) क्रोध-पीडाको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण छ - जुन क्रोध-पीडा हो - क्रोध पीडाबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू रहने छैनन् ।' 'अक्रोध-अपीडाको निमित्त क्रोध पीडालाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको छ, सो यसै कारणले भनिएको हो ।"

(८) अतिमान छाड्नुपर्छ

१०. "अतिमानको निमित्त अतिमानलाई छाड्नुपर्छ" भनी जुन कुरो भनिएको छ, त्यो के कारणले भनिएको हो त ? गृहपति ! यहाँ आर्यश्रावकहरू यस्तो सोच्दछ - 'जुन संयोजनहरूको हेतुले गर्दा म अतिमानी हुने हुँ - ती संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त^{४३९} र समुच्छेद गर्नको निमित्त म लागेको छु । यदि म अतिमानी भएँ भने - आफैले आफैलाई अतिमानको कारणमा धिक्कार्नु पर्नेछ । अनि यसलाई जानेर अतिमानको कारणले विज्ञहरूले पनि मलाई धिक्कार्नेछन् । (यतिमात्र होइन) अतिमानको कारणले गर्दा शरीर छाडी मृत्युपछि दुर्गतिमा पुग्नु पर्नेछ । यही नै संयोजन हो र यही नै नीवरण हो - जो अतिमान हो । अतिमानको हेतुद्वारा जुन आस्रव^{४४०} र विघातपरिदाहहरू उत्पन्न

४३९ यहाँ 'संयोजनहरूलाई छाड्नुको निमित्त ...' को अर्थ यस प्रकार बुझ्नुपर्छ ।

यस सूत्रमा जुन आठ प्रकारका संयोजनहरू बताइएका छन्, तिनीहरूलाई कसरी छाड्नुपर्छ भन्ने विषयमा अट्टकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ -

प्राणातिपात नगर्नाले र अदिन्नादान नलिनाले कायिक शीलसंवर हुन्छ, असत्यवाचा र पैशुन्यवाचा न बोल्नाले वाचिक शीलसंवर हुन्छ, गिद्ध-लोभी नहुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ, निन्दा-दोष नगर्नाले कायिक र वाचिक शीलसंवर हुन्छ, अक्रोधी र अपीडादायी हुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ र अतिमानी नहुनाले मानसिक शीलसंवर हुन्छ । अतः यी शीलसंवरद्वारा छाड्नुको निमित्त, समुच्छेद गर्नको निमित्त लागेका हुन्छन् । पपं. सू. III. २७. पोतलियसुत्तवण्णना ।

४४०. यहाँ लेखिएको 'आस्रव' का सम्बन्धमा यसरी बुझ्न सक्नुपर्छ -

अदिन्नादानको कारणमा - कामास्रव, दृष्टि आस्रव र अविद्यास्रव गरी तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

मूषावाद र पैशुन्यवादको कारणमा पनि यसरी नै तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

गिद्ध-लोभको कारणमा - दृष्टि आस्रव र अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छन् ।

निन्दा-दोषको कारणमा - अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ र क्रोध-पीडाको कारणमा पनि ।

अतिमानको कारणमा चाहिँ भवास्रव र अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छन् ।

हुन्छन्, - अतिमानबाट विरत रहनेका ती आस्रवहरू र विघातपरिदाहहरू रहने छैनन् ।' 'अनतिमानको निमित्त अतिमानलाई छाड्नुपर्छ' भनी जुन कुरो भनिएको छ, सो यसै कारणले भनिएको हो ।"

११. "गृहपति ! संक्षेपमा बताइएका र विस्तारपूर्वक विभक्त नगरिएका यी आठ धर्महरू आर्य-विनयमा जुन व्यवहार समुच्छेदका निमित्त पर्याप्त छन्, परन्तु यतिकैमा आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद भएका हुँदैनन् ।"

३. सबै व्यवहार समुच्छेद

१२. "भन्ते ! कसरी आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैको सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छ त ? भन्ते ! मलाई भगवान्ले त्यसरी धर्मोपदेश दिनु भए बेश हुनेछ । जसरी धर्मोपदेश गर्नु हुँदा आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैको सबै व्यवहार समुच्छेद हुने हो ।"

"गृहपति ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।"

"हवस्, भन्ते !" भनी पोतलिय गृहपतिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

(१) रगत मात्र लागेको हाडको उपमा

१३. "गृहपति ! जस्तै यहाँ - भोकले अति कमजोर भएको कुकुर, गाई मार्ने ठाउँमा गई बस्छ । अनि त्यसलाई दक्ष गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले सबैका सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको

Dhamma.Digital

प्राणीघातको कारणमा - अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ । यसरी आस्रवहरू उत्पन्न हुने कुरा बुझ्न सक्नुपर्छ । यी आठ कारणहरूको सम्बन्धमा भ्रम निवारणार्थ पुनः यसरी संक्षेपमा निर्णय गरिएको छ ।
प्राणातिपात, निन्दा दोष र क्रोध पीडाको कारणमा - एउटै अविद्यास्रव उत्पन्न हुन्छ ।
अदिन्नादान, मूषावाद र पैशुन्यावदको कारणमा - कामास्रव, दृष्टि आस्रव र अविद्यास्रव - यी तीन आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

गिद्ध-लोभमा - दृष्टि आस्रव र अविद्यास्रव - यी दुई आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

अतिमानमा - भवास्रव र अविद्यास्रव - यी दुई आस्रवहरू उत्पन्न हुन्छन् ।

शीलको हिसाबले - अप्राणातिपात र दिन्नादान - कायिकशील हो । अमूषावाद र अपैशुन्यवाद - वाचिक शील हो । अनिन्दा अदोष बाहेक बाँकी तीनवटा (=अक्रोध, अपीडा, अगिद्ध-अलोभ र अनतिमान) मानसिक शील हो ।

निन्दा दोषचाहिं कायद्वार र वचनद्वार दुवैबाट हुन सक्ने हुनाले - अनिन्दा अदोष पनि दुवै द्वारमा हुन सक्छ । भनाइको तात्पर्य कायिकशील पनि वाचिकशील पनि हुन्छ ।

यतिसम्मका कुराहरूले प्रातिमोक्ष शीललाई बताइएको हो भनी बुझ्नुपर्छ । प्रातिमोक्षशीलमा बसेको भिक्षुको प्रतिसंख्या प्रहाणका रूपले गृहीव्यवहार समुच्छेद हुन्छ भनी बताइएको हो भन्ने कुरा पनि बुझ्नुपर्छ । पं. सू. III. पृ. २८-२९: पोतलियसुत्तवर्णना ।

रगत लागेको कङ्काल^{४४१} (=हाडखोड) फ्याँकिदिन्छ । गृहपति ! सबैको सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको रगत मात्र लागेको त्यो कङ्काल चाटेर त्यो कुकुरको भोक मेटिन्छ के ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! मेटिदैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! किनभने – त्यो कङ्कालमा सबैका सबै मासु काटिसकेको र मासु नभएको तथा रगत मात्र लागेको छ । त्यो कुकुर केवल थकाई र पीडाको भागी मात्र हुनेछ ।”

“गृहपति ! यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ – ‘यो कामविषय कङ्का जस्तै (अट्टिकङ्कालूपमा) हो, – यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास^{४४२} (=पीडा) छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर – जुन नानाविध र नानानिश्रित उपेक्षाहरू छन् – तिनीहरूलाई छाडी जो त्यो एकत्व र एकत्वमा निश्रित उपेक्षा छ,^{४४३} जहाँ सबै लोकाभिष उपादानहरू निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन्^{४४४}, सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।

(२) मासुको टुक्राको उपमा

१४. “गृहपति ! जस्तै यहाँ – गिद्ध वा चील वा बाज मासुको टुक्रा लिई उड्छ । त्यसलाई गिद्धले पनि चीलले पनि बाजले पनि लखेटी लखेटी चुच्चोले ठुड्छन् र खोस्छन् । गृहपति ! यदि ती गिद्ध वा चील वा बाजले त्यो मासुको टुक्रालाई चाँडै नछोडेमा – त्यस कारणबाट त्यो मरण वा मरणसमान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ – ‘यी कामविषयहरू मासुको टुक्रा जस्तै (मंसपेसूपमा) छन्, – यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थ रूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर – जुन नाना विध र नाना निस्सृत उपेक्षाहरू छन्, तिनीहरूलाई छाडी जो त्यो एकत्व र एकत्वमा निश्रित उपेक्षा छ, जहाँ सबै लोकाभिष उपादानहरू निःशेष रूपले निरुद्ध हुन्छन् – सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

४४१ यहाँ ‘कङ्काल’ भनी तिघाको हाड वा करडको हाड अथवा टाउकोको हाडलाई भनिएको हो । मासु नभएकोले त्यसलाई ‘कङ्काल’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४४२ दृष्ट धार्मिक र सम्परायिक दुःखको रूपले ‘धेरै दुःख’ र उपायास क्लेशको रूपले ‘धेरै उपायास’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४४३ पञ्चकामगुणिक उपेक्षाहरू नाना प्रकारका र नाना स्वभावका हुन्छन् । अतः त्यस्ता उपेक्षाहरूलाई त्यागी एकत्व र एकत्वमा निस्सृत भएको चतुर्थध्यानिक उपेक्षालाई भाविता गर भनिएको हो । यो चतुर्थध्यानिक उपेक्षा दिनभरि एउटै विषयमा एकै रूप हुने भएकोले एकै स्वरूप र एकै आरम्भणमा निस्सृत भएकोले ‘एकत्वमा निस्सृत’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियसुत्तवण्णना ।

४४४ जुन चतुर्थध्यानिक उपेक्षामा आइपुग्दा अथवा जसको कारणबाट सबैका सबै लौकिक पञ्चकामगुणिक आभिषहरू निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं. सू. III. पृ. २९: पोतलियसुत्तवण्णना ।

(३) तृण-चीराकको उपमा

१५. “गृहपति ! जस्तै यहाँ – कुनै पुरुषले बलेको तृणचीराक समातेर बतास आइरहेको दिशातर्फ ऊ जान्छ । गृहपति ! यदि सो पुरुषले त्यो बलेको तृणचीराकलाई चाँडै फालेन भने त्यो बलेको तृणचीराकले उसको हात वा पाखुरा अथवा अङ्ग-प्रत्यङ्गका अरू भागहरूलाई पोल्नेछ र त्यसको कारणबाट ऊ मरण वा मरणसमान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ – ‘यी कामविषयहरू बलेका तृणचीराक जस्तै (तिणकूपमा) छन्, – यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर ...^{४४५} सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(४) अङ्गारको आगोको उपमा

१६. “गृहपति ! जस्तै जहाँ – धूवाँ नभएको र अर्चि नभएको थुप्रै गोलको आगो बलिरहेको खाडल छ । अनि बाँच्न चाहने, मर्न नचाहने सुखकामी तथा दुःख नचाहने कुनै पुरुष आउँछ । अनि उसलाई बलिया दुई पुरुषहरूले नाना बाहुमा समाती आगो बलिरहेको खाडलतिर तानेर लैजान्छन् भने – गृहपति ! के उसले बाँच्नको निमित्त आफूलाई यताउता तान्दैन त ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! तान्छ ।”

“सो किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो पुरुषलाई थाहा छ कि – यदि म आगोको खाडलमा खसें भने त्यसकारणबाट मरण वा मरणसमान दुःखमा पुग्नेछु ।”

“गृहपति ! यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ – ‘यी कामविषयहरू गोलको आगोको खाडल जस्तै (अङ्गारकासूपमा) हुन् – यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर ... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(५) स्वप्नको उपमा

१७. “गृहपति ! जस्तै यहाँ – पुरुषले स्वप्न देख्छ – रमणीय उद्यान, रमणीय वन, रमणीय भूमि र रमणीय पोखरी । बिउँभैपछि उसले केही देख्दैन । गृहपति ! त्यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्छ – ‘यी कामविषयहरू स्वप्न जस्तै (सुपिनकूपमा) हुन् – यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर ... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

४४५ यहाँका बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएअनुसार दोहो-याई पढ्नु होला ।

(६) मागेको वस्तुको उपमा

१८. “गृहपति ! जस्तै यहाँ - (कुनै) पुरुषका मागेको भोग (=वस्तु) वा यान (सवारी) वा उत्तम मणिकुण्डल (गहन) हरू छन् । सो पुरुष ती मागेका भोगहरू लिई बजारमा जान्छ । अनि उसलाई देखेर मानिसहरू भन्छन् - ‘भो ! पुरुष भोगी हो, यस्तै गरी भोगीले भोगवस्तुहरूको भोग गर्दछ ।’ अनि जहाँ उसलाई देख्छ त्यहाँबाटै आफ्ना वस्तुहरू लिएर मालिक जान्छ । गृहपति ! यसबाट उसको मनमा अन्यथा (=खिन्न) हुन सक्दैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! मालिकले आफ्ना वस्तुहरू लिन्छ नै ।”

“गृहपति ! त्यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ - ‘यी कामविषयहरू मागेका वस्तु जस्तै (याचितकूपमा) हुन्, - यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर ... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

(७) रूखको फलजस्तै

१९. “गृहपति ! जस्तै यहाँ गाउँ वा निगमका नजिक ठूलो वनखण्ड छ । त्यहाँ सम्पन्न फल (=मधुर फल) भएको र उत्पन्न फल (=धेरै फल) भएको रूख हुन्छ । त्यसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा खसेको हुँदैन । अनि फल चाहने, फल खोज्ने र फल खोज्दै हिंडिरहने एउटा मान्छे आउँछ । अनि ऊ त्यो वनखण्डभित्र पस्दा उसले त्यो सम्पन्न फल र उत्पन्न फल भएको रूख देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ - ‘यो रूखमा सम्पन्न फलहरू र उत्पन्न फलहरू छन् । यसका कुनै पनि फल जमिनमा खसेको छैन । म रूख चढ्न जान्दछु । अतः रूख चढेर पेटभरी (फलहरू) खाऊँ र पोल्तोभरि पनि हालौं ।’ अनि सो पुरुष रूख चढेर पेटभरि (फलहरू) खाई पोल्तोमा पनि फल राख्छ । त्यसपछि फल चाहने, फल खोज्ने र फल खोज्दै हिंडिरहने (एक अर्को) पुरुष बन्चरो लिई आउँछ । ऊ त्यो वनखण्डभित्र पस्दा उसले सम्पन्न फल र उत्पन्न फल भएको (त्यो) रूख देख्छ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ - ‘यो रूखहरू सम्पन्न फल र उत्पन्न फलहरू छन् । यसका कुनै पनि फलहरू जमिनमा भरेको छैन । म रूख चढ्न जान्दिन । अतः यो रूखको फेद काटेर पेटभरि (फलहरू) खाएर पोल्तोभरी (फल) हालूँ पनि ।’ अनि उसले त्यो रूखको फेद काट्छ । गृहपति ! जो त्यो फलानो पुरुष पहिले रूखमा चढेको थियो, यदि ऊ चाँडै (रूखबाट) ओर्लेन भने - त्यो रूख ढल्दा उसको हात वा खुट्टा भाँचिने छ अथवा कुनै न कुनै अङ्ग-प्रत्यङ्ग भाँचिन सक्नेछ । त्यस कारण ऊ मरण वा मरणसमान दुःखमा पुग्न सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“गृहपति ! यसै गरी आर्यश्रावक यस्तो सोच्दछ - ‘यी कामविषयहरू रूखमा फलेको फलजस्तै (रूखफलूपमा) हुन् । यसमा धेरै दुःख र धेरै उपायास छन्, यसमा धेरै दोष छन् भनी भगवान्ले भन्नु भएको छ ।’ यसरी यथार्थरूपले सम्यक्प्रज्ञाद्वारा हेरेर ... सोही उपेक्षालाई भाविता गर्छ ।”

“गृहपति ! सो आर्यश्रावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा आएर अनेकविध पूर्वनिवास ज्ञानको अनुस्मरण गर्छ। जस्तै – एक जन्म ^{४४६} आदि ।

“गृहपति ! सो आर्यश्रावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा आएर विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्छ ^{४४७} मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।”

“गृहपति ! सो आर्यश्रावकले यही अनुत्तर उपेक्षापारिशुद्धिमा आएर आस्रवक्षयद्वारा अनास्रवी भई चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ। गृहपति ! यसरी आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन् ।”

४. पोतलिय गृहपतिद्वारा उपासकत्व ग्रहण

२१. “गृहपति ! जसरी आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद हुन्छन्, त्यस्तै रूपको व्यवहार-समुच्छेद तिमीले आफूमा देखेका छौ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! कहाँ म, कहाँ आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेद ! भन्ते ! आर्यविनयमा सर्वथारूपले सबैका सबै व्यवहार समुच्छेदबाट म टाढा छुँ । भन्ते ! अगि हामीले नजान्ने ^{४४८} अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई नै जान्ने भनी सम्भेका थियौं । नजान्नेलाई नै जान्नेलाई खुवाउनु पर्ने भोजन गराएका थियौं । नजान्नेलाई नै जान्ने स्थानमा राखेका थियौं । भन्ते ! जान्ने भिक्षुहरूलाई हामीले नजान्ने सम्भेका थियौं । भन्ते ! अबदेखि हामीहरू नजान्ने अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई नै नजान्ने भनी थाहा पाउने छौं । नजान्नेलाई नै नजान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउने छौं । नजान्नेलाई नै नजान्ने स्थानमा राख्ने छौं । भन्ते ! अब हामीहरू जान्ने भिक्षुहरूलाई नै जान्ने भनी थाहा पाउने छौं । जान्नेलाई नै जान्नेलाई खुवाउने भोजन गराउने छौं । जान्नेलाई नै जान्ने स्थानमा राख्ने छौं । भन्ते ! भगवान्ले ममा श्रमणप्रति श्रमणप्रेम श्रमणप्रसाद र श्रमणप्रति श्रमण गौरव उत्पन्न गराइदिनु भयो ।”

धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! जस्तै भन्ते ! घोप्टिएको लाई उक्तानो पारिदिंदा छोपिएको लाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा – आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं मलाई अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो, भन्ते ! अब म भगवान्कहाँ भगवान्को शरण पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्ले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक छु, भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् !”

पोतलिय-सुत्त समाप्त ।

४४६ यहाँका बाँकी कुराहरू ३२३ मा उल्लेख भएअनुसार दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

४४७ यहाँका बाँकी कुराहरू ३२४ मा उल्लेख भएअनुसार दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

४४८ गृही व्यवहार समुच्छेदको कारण नजान्ने । पपं. सू. III. पृ. ३०: पोतलियसुत्तवण्णना ।

५. जीवक-सुत्त

(जीवकसूत्र)

१. त्रिकोटी-परिशुद्ध-मांस

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् जीवक कौमारभृत्यको आम्रवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत जीवक कौमारभृत्य, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जीवक कौमारभृत्यले भगवान्सँग यस्तो सोधे - "भन्ते ! मैले यस्तो सुनें - 'श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमण गौतम जानीजानी उद्देश्यले बनाएको, तयार पारिएको मासु खान्छन् ।' भन्ते ! जसले यसो भन्दछन् - 'श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन् । श्रमण गौतम जानीजानी उद्देश्यले बनाएको तयार पारिएको मासु खान्छन् ।' भन्ते ! के यिनीहरूले भगवान्ले भन्नु भए जस्तै (कुरा) भन्छन् ? के यिनीहरू भगवान्माथि भूटो आरोप त लगाउँदैनन् ? के यिनीहरूले धर्मानुरूप (सत्यानुरूप) कुरा भन्छन् ? धर्मानुसार भनिराखेको कुनै कुराको निन्दा त हुँदैन ?"

२. "जीवक ! जसले - 'श्रमण गौतमको उद्देश्यले प्राणी मार्छन्, श्रमण गौतम जानी जानी उद्देश्यले बनाएको, तयार पारिएको मासु खान्छन्' भनी भन्छन्, तिनीहरूले मैले भनेझैं भन्दैनन्, बरु उनीहरू ममाथि भूटो आरोप, असत्य आरोप लगाउँछन् । जीवक ! म निम्न तीन प्रकारका मासु अभोज्य छन् भन्दछु - (१) देखेको^{४४९} (=दिट्ठं), (२) सुनेको (=सुत्तं) तथा (३) शङ्का लागेको (=परिसङ्कितं) । यी तीन प्रकारका मासु अभोज्य छन् भनी भन्दछु । जीवक ! निम्न तीन प्रकारका मासु भोज्य छन् भनी म भन्दछु - (१) नदेखेको (=अदिट्ठं) (२) नसुनेको (=असुत्तं) तथा (३) शङ्का नलागेको (=अपरिसङ्कितं) । यी तीन प्रकारका मासु भोज्य छन् भनी म भन्दछु^{४५०} ।"

२. मैत्री ब्रह्मविहारी

३. "जीवक ! यहाँ कुनै भिक्षु^{४५१} गाउँ वा निगमको आश्रय लिई बस्छ । ऊ एक दिशामा मैत्रीसहगतचित्त फैलाई बस्छ, दोस्रो दिशा, तेस्रो दिशा र चौथो दिशामा मैत्रीसहगतचित्त फैलाई बस्छ ।

४४९ आफ्ना निमित्त प्राणी मारिरहेको देखेको, सुनेको र मनमा शङ्का लागेको ।

४५० यस किसिमको भोज्य मांसका अतिरिक्त अभोज्य मांस दस प्रकारका छन् : - मनुष्य-मासु, हात्तीको-मासु, घोडाको-मासु, कुकुरको-मासु, सर्पको-मासु, सिंहको-मासु, चितुवाको-मासु, भालुको-मासु र तरक्षुको-मासु । महाव.पृ. २३५: भेसज्जखन्धकं ।

४५१ स्वयंलाई लक्ष्य गरी भन्नु भएको । म.नि.अ.क.।।। पृ. ३३ ।

माथि, तल, बीच, सबै ठाउँ, सबैतिर, सबै प्रकारले, सबै लोकमा मैत्रीसहगतचित्त, मैत्रीसहगत विपुलचित्त, मैत्रीसहगत अप्रमाणचित्त फैलाई, अवैरी, अद्वेषी भई बस्छ । उसकहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्रले भोलिको निमित्त भोजन गर्न निम्तो गर्छ । इच्छा भए उसले निम्तो स्वीकार गर्छ । अनि ऊ त्यो रात बितेपछि पूर्वाह्न समयमा चीवर लगाई, पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रको घर थियो, त्यहाँ जान्छ । त्यहाँ पुगेपछि बिछ्याइएको आसनमा बस्छ । उसलाई त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले प्रणीत भिक्षा-भोजन पस्कन्छ । उसको मनमा (भोजन गर्ने बेलामा) यस्तो हुँदैन - 'आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले मलाई प्रणीत भिक्षा-भोजन दिए हुन्थ्यो ! आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले भविष्यमा पनि यसै गरी प्रणीत भोजन दिए हुन्थ्यो !' भन्ने पनि हुँदैन । ऊ सो भिक्षा-भोजनमा अल्झिई, मूर्च्छिई, डुबी रहँदैन बरु अवगुणको ख्याल राखी, निस्तारबुद्धिले भोजन गर्दछ । जीवक ! के त्यो भिक्षुले त्यस बखत आत्मपीडाको निमित्त, पर-पीडाको निमित्त अथवा दुवैको पीडाको निमित्त मनले चिताउँछ त ? यसमा तिमि के भन्छौ ?”

“चिताउँदैन, भन्ते !”

“जीवक ! होइन त त्यो भिक्षुले त्यस बखत निर्दोषपूर्ण आहार नै ग्रहण गर्छ ?”

“हो, भन्ते !, भन्ते ! मैले 'ब्रह्मा मैत्रीविहारी हुन्' भन्ने सुनेको छु । यस्तो 'मैत्रीविहार' मैले भगवान्मा नै प्रत्यक्ष देखें + भगवान् नै 'मैत्रीविहारी' हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! जुन रागले, द्वेषले र मोहले मानिसहरू व्यापादवान् (द्वेषी) हुन्छन्, तथागतका ती राग, द्वेष र मोह नष्ट भइसके, उच्छिन्नमूल भइसके, काटिएको तालवृक्षसमान भइसके, अभावप्राप्त भइसके, भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसके । जीवक ! यदि तिमिले यही कुरो दृष्टिगत गरी भनेको हो, भने, म यसमा सहगत छु ।”

३. करुणा-मुदिता-उपेक्षा-विहारी

४. “जीवक ! यहाँ कुनै भिक्षु वा निगमको आश्रय लिई बस्छ । ऊ एक दिशामा करुणासहगत चित्त फैलाई बस्छ, ... मुदित सहगतचित्त फैलाई बस्छ, ... उपेक्षासहगतचित्त फैलाई बस्छ, दोस्रो दिशा, तेस्रो दिशा तथा चौथो दिशामा उपेक्षासहगतचित्त फैलाई बस्छ । माथि, तल, ... सबै लोकमा उपेक्षासहगतचित्त, उपेक्षा सहगत विपुलचित्त, उपेक्षासहगत अप्रमाणचित्त फैलाई, अवैरी, अद्वेषी भई बस्छ । त्यसकहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्र गई भोलिको निमित्त भोजन लागि निम्तो दिन्छ । इच्छा भए उसले निम्तो स्वीकार गर्छ । अनि ऊ त्यो रात बितिसकेपछि पूर्वाह्नसमयमा चीवर लगाई, पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रको घर थियो, त्यहाँ जान्छ । त्यहाँ पुगेपछि बिछ्याइराखेको आसनमा बस्छ । उसलाई त्यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले प्रणीत-भोजन पस्कन्छ । उसको मनमा (भोजन गर्ने बेलामा) यस्तो हुँदैन - 'आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले मलाई प्रणीत भिक्षा-भोजन दिए हुन्थ्यो !, आहा ! यो गृहपति वा गृहपतिपुत्रले भविष्यमा पनि यसैगरी प्रणीत भोजन दिए हुन्थ्यो !' भन्ने पनि हुँदैन । ऊ सो भिक्षा-भोजनमा अल्झिई, मूर्च्छिई, मूर्च्छिई, डुबी रहँदैन, बरु अवगुणमा विचार गरी निस्तारबुद्धिले भोजन गर्दछ । जीवक ! के त्यो भिक्षुले त्यस बखतमा आत्मपीडाको निमित्त, पर-पीडाको निमित्त अथवा दुवैको पीडाको निमित्त मनले चिताउँछ ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“चिताउँदैन, भन्ते !”

“जीवक ! होइन त ? त्यो भिक्षुले त्यस बखत निर्दोषपूर्ण आहार नै ग्रहण गर्छ ?”

“हो, भन्ते !, भन्ते ! मैले ‘ब्रह्मा उपेक्षा विहारी हुन्’ भन्ने सुनेको छु । त्यस्तो ‘उपेक्षा विहार’ मैले भगवान्मा प्रत्यक्ष देखें । भगवान् नै ‘उपेक्षाविहारी’ हुनुहुन्छ ।”

“जीवक ! जुन रागले, द्वेषले र मोहले मानिसहरू व्यापादवान् (द्वेषी) हुन्छन्, तथागतका ती राग, द्वेष र मोह नष्ट भइसके, उच्छिन्नमूल भइसके, भविष्यमा उत्पन्न नहुने भइसके । जीवक ! यदि तिमिले यही कुरो दृष्टिगत गरी भनेका हो, भने म यसमा सहमत छु ।”

“भन्ते ! यही कुरो दृष्टिगत गरी भनेको हुँ ।”

४. पाँच कारणले अपुण्य कमाउँछ

५. “जीवक ! जसले तथागत वा तथागत-श्रावकको उद्देश्यले प्राणीहिंसा गर्छ, उसले पाँच कारणद्वारा धेरै पाप कमाउँछ -

(१) “जो त्यो गृहपतिले यसो भन्छ - ‘जाऊ ! अमुक प्राणी ल्याऊ’ - यो पहिलो कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

(२) “जो त्यो प्राणीलाई गर्दनमा डोरीले बाँधी ल्याउँछ, दुःख दौर्मनस्य अनुभव गर्छ - यो दोस्रो कारणद्वारा धेरै पाप कमाउँछ ।”

(३) “जसले यसो भन्छ - ‘जाऊ, यो प्राणीलाई मार !’ - यो तेस्रो कारणद्वारा धेरै पाप कमाउँछ ।”

(४) “जो त्यो प्राणीलाई मार्दा दुःख-दौर्मनस्य अनुभव गर्छ - यो चौथो कारणद्वारा धेरै पाप कमाउँछ ।”

(५) “जो उसले तथागतलाई वा तथागत-श्रावकलाई अकम्पिय (अनुचित) भोजन पकाउँछ, - यो पाँचौं कारणद्वारा धेरै पाप कमाउँछ ।”

“जीवक ! जसले तथागत वा तथागत-श्रावकको उद्देश्यले प्राणीहिंसा गर्छ, उसले उक्त पाँच कारणद्वारा धेरै अपुण्य कमाउँछ ।”

६. यति भन्नु भएपछि जीवक कौमारभृत्यले भगवान्संग प्रार्थना गरे : - “भन्ते ! आश्चर्य हो ! अद्भुत !! कम्पिय (उचित) भोजन नै भिक्षुहरूले ग्रहण गर्छन्, निर्दोष आहार नै भिक्षुहरूले ग्रहण गर्छन् । धन्य, धन्य ! भन्ते ! जस्तो कि घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिदा, छोपिएको लाई उघारिदिदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिदा - आँखा हुनेहरूले रूप देखेकै मलाई अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो, भन्ते ! अब म भगवान्कहाँ भगवान्को शरण पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्ले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक छु, भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् !”

जीवक-सुत्त समाप्त ।

६. उपालि-सुत्त

(उपालिसुत्र)

१. निगण्ठ-शिष्य उपाली गृहपति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् नालन्दास्थित^{४५२} पावारिकको आम्रवनमा^{४५३} बसिरहनु भएको थियो । त्यस समयमा निगण्ठ-नाटपुत्र^{४५४} विशाल निगण्ठ-परिषद्का साथ नालन्दामा बसेका थिए । त्यस बखत दीर्घतपस्वी निगण्ठ (=जैन साधु) नालन्दामा भिक्षाटन गरी, भिक्षाटनबाट फर्की भोजन गरेपछि पावारिकको आम्रवनमा, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - "तपस्वी ! आसनहरू छन्, यदि चाहन्छौ भने बस ।" भगवान्ले यति भन्नु भएपछि दीर्घतपस्वी निगण्ठ एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका दीर्घ तपस्वी-निगण्ठसँग भगवान्ले सोध्नुभयो - "तपस्वी ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिका लागि निगण्ठ-नाटपुत्र कति कर्महरू बताउँछन् ?"

"आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई 'कर्म कर्म' भनी बताउने अभ्यास छैन । आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रलाई 'दण्ड दण्ड' भनी बताउने अभ्यास छ ।"

"तपस्वी ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त निगण्ठ-नाटपुत्र कति दण्ड बताउँछन् त ?"

"आवुसो गौतम ! निगण्ठ-नाटपुत्रले पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त तीन दण्डहरू बताउँछन् - काय-दण्ड, वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।"

"तपस्वी ! काय-दण्ड भिन्नै, वचन-दण्ड भिन्नै तथा मन-दण्ड भिन्नै हो, कि (अथवा एउटै) हो ?"

"आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका - यी तीन दण्डहरूमध्ये पापकर्म गर्नका लागि, पापकर्मको प्रवृत्तिका लागि निगण्ठ-नाटपुत्र कुन दण्डलाई महासावद्यतर भन्छन् त ? काय-दण्डलाई कि, वचन-दण्डलाई अथवा मन-दण्डलाई ?"

४५२ वर्तमान भारतको बिहारशरीफ जिल्लाअन्तर्गत राजगृह जाने बाटोमा ।

४५३ नालन्दा नगरमा 'पावारिक' भन्ने एक सेठ थियो । कौशम्बीवासी 'पावारिक' भन्ने सेठसँग फरक देखाउनको निमित्त यी नालन्दाका पावारिकलाई 'दुस्स पावारिक' भनी भनिन्छ । नालन्दानजिक यिनको एक आम्रवन थियो । भगवान्को उपदेशबाट प्रभावित भई यिनले आफ्नो आम्रवनमा विहारहरू बनाई बुद्धलाई अर्पित गरेका थिए । त्यसैले यस विहारलाई जीवकको आम्रवन भनेरै पावारिकको आम्रवन भनेको हो ।

४५४ 'नाथपुत्र' भन्ने पनि कहीं-कहीं उल्लेख भएको पाइन्छ ।

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन दण्डहरूमध्ये पापकर्म गर्नका लागि, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त निगण्ठ-नाटपुत्र काय-दण्डलाई महासावचतर (=महादोष) भन्दछन्, वचन-दण्डलाई र मन-दण्डलाई होइन ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! काय-दण्ड भनी भन्छु ।”

“तपस्वी ! काय-दण्ड भनी भन्छौ त ?”

“हो, आवुसो गौतम ! कायदण्ड भनी भन्छु ।”

२. यस प्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई भगवान्ले यस कथावस्तुमा (=यस कुरामा) तीन-तीन पटकसम्म प्रतिस्थापित गराउनुभयो । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्सँग सोधे –

“आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त तपाईं कति दण्डहरू बताउनुहुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! तथागतलाई ‘दण्ड, दण्ड’ भन्ने अभ्यास छैन, ‘कर्म, कर्म’ भन्ने अभ्यास छ ।”

“आवुसो गौतम ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त, तपाईं कति कर्महरू बताउनुहुन्छ नि ?”

“तपस्वी ! पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त मैले तीन कर्महरू बताएको छु – काय-कर्म, वचन-कर्म तथा मन-कर्म ।”

“आवुसो गौतम ! काय-कर्म भिन्नै, वचन-कर्म भिन्नै तथा मन-कर्म भिन्नै हो, कि (अथवा एउटै हो) ?”

“तपस्वी ! काय-कर्म भिन्नै हो, वचन-कर्म भिन्नै हो, तथा मन-कर्म पनि भिन्नै हो ।”

“आवुसो गौतम ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन कर्महरूमध्ये, पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त तपाईं कुन कर्मलाई महासावचतर (=महादोष) भन्नुहुन्छ नि, काय-कर्मलाई कि, वचन-कर्मलाई कि अथवा मन-कर्मलाई ?”

“तपस्वी ! यसरी छुट्याइएका, यसरी विभक्त गरिएका – यी तीन कर्महरूमध्ये, पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त मैले मन-कर्मलाई महासावचतर (=महादोष) भनी बताउँछु, काय कर्मलाई र वचन-कर्मलाई होइन ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भन्दछु ।”

“आवुसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन कर्म भनी भन्दछु ।”

“आवसो गौतम ! मन-कर्म भनी भन्नुहुन्छ ?”

“हो, तपस्वी ! मन-कर्म भनी भन्दछु ।”

यस प्रकार दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्लाई तीन तीन पटकसम्म यस कथावस्तुमा (=यस कुरोमा) प्रतिस्थापित गराई आसनबाट उठी, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए ।

३. त्यस समय निगण्ठ-नाटपुत्र उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद्^{४५५}सहित विशाल गृही परिषद्का साथ (नालन्दा^{४५६}) बसेका थिए । निगण्ठ-नाटपुत्रले टाढैबाट दीर्घतपस्वी निगण्ठ आइरहेको देखी उनीसँग सोधे – “तपस्वी ! कताबाट तिमी दिनको मध्यान्ह समयमा आइरहेको ?”

“भन्ते ! म त्यहाँबाट, श्रमण गौतम कहाँबाट आउँदै छु ।”

“तपस्वी ! के, श्रमण गौतमसँग तिम्रो कुराकानी भयो त ?”

“भन्ते ! श्रमण गौतमसँग मेरो कुराकानी भएको थियो ।”

“तपस्वी ! श्रमण गौतमसँग के-कस्तो कुराकानी भएको थियो त ?”

अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले जे-जति कुराकानी भगवान्सँग गरेका थिए, ती सबै कुराहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई सुनाए । यो सुनाईएपछि निगण्ठ-नाटपुत्रले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई यसो भने – “साधु ! साधु^{४५६} ! तपस्वी ! शास्ता (=गुरु) को शासन (=धर्म) लाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नु पर्ने थियो, उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताई दिए । त्यत्रो ठूलो काय-दण्ड (=कायकर्म) को अगाडि यति सानो मन-दण्ड (=मन-कर्म) लाई (ठूलो छ भन्नु) के मिला र^{४५७} ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड र मन-दण्ड ।”

४. यो कुरा सुनी, उपाली गृहपतिले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने –

“साधु ! साधु !! भदन्त दीर्घतपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नुपर्ने थियो, उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले श्रमण गौतमलाई बताइदिनुभयो । त्यत्रो ठूलो काय-दण्डको अगाडि यति सानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिला र ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड वा मन-दण्ड ।”

“हवस् त भन्ते ! त्यसो भए म श्रमण गौतमकहाँ जान्छु र यस विषयमा श्रमण गौतमलाई वाद

४५५ उपाली गृहपतिको ‘बालकिनीय’ भन्ने नुन बनाउने एउटा गाउँ थियो । त्यस गाउँबाट भएको आम्दानी गाउँलेहरूले उपालीलाई बुझाउन ल्याउँथे । एक दिन यसैगरी नुन बनाउने गाउँलेहरूले आम्दानी बुझाउन ल्याएको बेलामा उपाली-गृहपतिले उनीहरूलाई आफ्ना गुरु निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ साथै लगे । त्यस बखत त्यहाँ सो परिषद् र अन्य गृही-परिषद्हरू पनि थिए । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी यहाँ ‘उपाली प्रमुख बालकिनीय परिषद्सहित’ भनेको हो ।

४५६ पालि साहित्यमा ‘धन्य छ, स्याबास, ठीक छ, बढिया छ, असल छ’ भनेजस्तो भाव व्यक्त गर्ने ठाउँमा र बधाई दिने ठाउँमा ‘साधु’ शब्दको प्रयोग गरिन्छ ।

४५७ पापकर्मको निमित्त काय-कर्मभन्दा मन-कर्मलाई बुझ्ने बढी दोष देखाउनु भएको कुरालाई लिएर निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यत्रो ठूलो शरीरबाट गरिने कामको अगाडि नदेखिने मनको कर्मको के गन्ती हुन सक्ला भन्दै बुद्धको कुरामा मिला गदै यसो भनेका हुन् र आफूले पनि काय-कर्म नै महासावद्यतर हो भन्ने विचार प्रकट गरे ।

आरोप लगाउने छु । भदन्त तपस्वीले प्रतिस्थापित गरे अनुसार श्रमण गौतम उही कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् कि हुँदैनन् (हेरौं) ! (यदि कुरामा प्रतिष्ठित हुन्छन् भने) - " (१) "जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले लामा-लामा भयापुल्ले भुत्ला हुने च्याङ्गालाई उसका भुत्ला समाती अगाडि तान्छ, पछाडि तान्छ, अगाडि-पछाडि तान्छ त्यसैगरी - मैले पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अगाडि तान्छु, पछाडि तान्छु, अगाडि-पछाडि तान्छु ।"

(२) "जस्तै - कुनै बलवान् शोण्डिक कर्मकार (=जाँड बनाउने पुरुष), ले जाँड पकाएको भाँडो (=खर्खण्डा) लाई धेरै पानी भएको तलाउमा डुबाई, भाँडोका कान समाती, अधिल्लिर तान्छ, पछिल्लिर तान्छ, अगाडि-पछाडि गर्छ (=अगाडि-पछाडि सार्दै धुन्छ), त्यसै गरी - म पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई अधिल्लिर, पछिल्लिर, अगाडि-पछाडि गरी तान्छु ।"

(३) "जस्तै - कुनै बलवान् सुराधूर्तले जाँड छान्ने चाल्नीको कान समाती तलतिर पारी - माथितिर पारी धुन्छ, बारम्बार टकटक्याएर धुन्छ, त्यसै गरी - म पनि श्रमण गौतमलाई वादले वादलाई तलतिर पार्नेछु, माथितिर पार्नेछु, टकटक्याउने छु ।"

(४) "जस्तै - कुनै साठी वर्ष पुगिसकेको हात्ती, गहिरो पोखरीमा पसी साणधोविक^{४५} (=सनपाट-क्रिडा) भन्ने खेल खेल्छ, त्यसै गरी म पनि श्रमण गौतमलाई "सनपाट-क्रिडा" जस्तै गरी खेलाउने छु । हवस्, त भन्ते ! म जान्छु । श्रमण गौतमलाई यही कुरामा वाद आरोप लगाउने छु ।"

"गृहपति ! जाऊ त, तिमी श्रमण गौतमकहाँ गई यस कुरामा वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिमीले (यसमा कुनै फरक पर्दैन) ।"

५. यसो भनेपछि, दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने - "भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी-माया (=चक्रमा पार्ने माया) जान्दछन्, जुन विद्याद्वारा उनले अन्यतैर्थाय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।"

"तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरु, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिमी श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिमीले ।"

दोस्रो पटक पनि ... तेस्रोपल्ट पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने - "भन्ते ! म यो कुरा रुचाउँदिन कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोप गरून् । भन्ते ! श्रमण गौतम मायावी हुन् । उनी आवट्टनी-माया जान्दछन्, जुन विद्याद्वारा उनले अन्यतैर्थाय श्रावकहरूको मन फर्काइ दिन्छन् ।"

"तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा असम्भव छ । बरु, श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सक्छन् । गृहपति ! जाऊ ! तिमी श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ अथवा दीर्घतपस्वीले अथवा तिमीले ।"

४५८ मानिसहरू सनपाटलाई पानीमा डुबाइराख्छन् । केही दिनपछि मुठो बनाई खूबसंग दुःखमा चुट्छन् । त्यसै गरी हात्तीहरू गहिरो पानीमा डुबी, सुँडले कुनै-कुनै बेला आडमा पानी छर्कन्छन् । यसैलाई 'साणधोविक'=सनपाट-क्रिडा' भनी भनिएको हो । म.नि.अ. क.II. पृ. २२६: चूलसच्चकसुत्त ।

“हवस्, भन्ते ! ” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई, उनलाई अभिवादन गरी, प्रदक्षिणा गरी उपाली गृहपति जहाँ पावारिकको आम्रवन थियो, जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उपाली गृहपतिले भगवान्सँग सोधे – “भन्ते ! यहाँ, दीर्घतपस्वी निगण्ठ आए होइन ?”

“हो, गृहपति ! यहाँ दीर्घतपस्वी निगण्ठ आएका थिए ।”

“भन्ते ! के दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाईंको कुनै कुरा भएको थियो त ?”

“गृहपति ! भएको थियो, दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग मेरो केही कुरा भएको थियो ।”

“भन्ते ! दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग तपाईंको के-कस्तो कुरा भएको थियो त ?”

अनि जे-जति कुराकानी दीर्घतपस्वी निगण्ठसँग भएको थियो, ती जम्मै कुरा भगवान्ले उपाली गृहपतिलाई सुनाउनुभयो ।

६. यति सुनाउनु भएपछि उपाली गृहपतिले भगवान्लाई भने – “साधु ! साधु !! भन्ते तपस्वी ! शास्ताको शासनलाई राम्ररी बुझ्ने श्रुतवान् श्रावकले जस्तो कुरा भन्नुपर्ने थियो, उस्तै कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले भगवान्लाई बताइदिए । त्यत्रो ठूलो काय-दण्डको अगाडि यति सानो मन-दण्डलाई (ठूलो छ भन्नु) के मिल्ने कुरो हो त ! अतएव पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ, न कि वचन-दण्ड वा मन-दण्ड ।”

“गृहपति ! यदि तिमी सत्यमा बसी छलफल गर्छौ भने यहाँ तिमीसँग केही कुराकानी हुन सक्छ ।”

“भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।”

७. “गृहपति ! भनौ कि यहाँ, चिसो पानी निषेध गर्ने, तातो पानी सेवन गर्ने (कुनै एक) निगण्ठलाई रोग लाग्यो, दुःख भयो, व्याधिले अत्यन्त पीडा पायो । चिसो पानी पिउन नपाएर उसको मरण भयो भने – गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्रले त्यस्ताको (मृत्युपछि) उत्पत्ति कहाँ बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! मनःसत्त्व भन्ने देव (लोक) छ, ऊ त्यहाँ उत्पन्न हुनेछ (भनी बताउँछन्) । किनभने ? भन्ते ! मनः प्रतिबद्ध भई (=मनमा आसक्त भई) उसको मृत्यु भएको हुँदा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अगिल्लो वचन (कुरो) पछिल्लोसँग र पछिल्लो वचन अगिल्लोसँग मेल खाँदैन । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौ – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्’ ।”

“भन्ते ! यद्यपि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ – पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त – न कि वचन-दण्ड वा मन-दण्ड ।”

८. “गृहपति ! निगण्ठ-नाटपुत्र चातुर्यामसंवर^{४५९}ले संवृत भई – (१) सबै (चिसो) पानी वर्जित

४५९ चार प्रकारका संयमलाई ‘चातुर्याम संवर’ भनिएको हो । ती हुन् – (१) प्राणीहिंसा गर्दैन गराउँदैन, न हिंसा गर्नेको अनुमोदन गर्छ, (२) चोरी गर्दैन गराउँदैन, न चोरी गर्नेको अनुमोदन गर्छ, (३) भूटो बोल्दैन बोलाउँदैन, न भूटो बोल्नेको अनुमोदन गर्छ, (४) पञ्चकामविषय सेवन गर्दैन गराउँदैन, न पञ्चकामविषय सेवन गर्नेको अनुमोदन गर्छ । दी.नि. नेपाली पृ. ४१४: उदुम्बरिकसुत्तं ।

गर्छ (२) सबै (पाप) वर्जनले युक्त हुन्छ, (३) सबै पापलाई शुद्ध गर्छ (पखाल्छ) तथा (४) सबै पाप वर्जित गर्नुमा तत्पर रहन्छ । उनी अगाडि-पछाडि जाँदा धेरै क्षुद्रक प्राणीहरू^{४६०} मारिन्छन् । गृहपति ! यसलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले कस्तो विपाक (=फल) बताउँछन् नि ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! असञ्चेतनिक (=न चिताएको =नजानेको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले महासावद्य (महादोष) भन्दैनन् ।”

“गृहपति ! यदि चिताएमा (=चेतन भएमा) ?”

“भन्ते ! महासावद्य (=महादोष) हुन्छ ।”

“गृहपति ! चेतना (=चिताएको) लाई निगण्ठ-नाटपुत्रले (माथि उल्लिखित तीन दण्डहरूमध्येमा) कुन 'दण्ड' मा राख्छन् त ?”

“भन्ते ! मन:-दण्ड मा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अगिल्लो कुरा (वचन) पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अगिल्लो कुरासँग मेल खान्छ । गृहपति ! तिम्रीले यसो भनेका छौ - 'भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस्' ।”

“भन्ते ! यद्यपि भगवान्‌ले यसो भन्नुहुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ - पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त - न कि वचन-दण्ड तथा मन:-दण्ड ।”

९. “गृहपति ! के यो नालन्दा - समुद्र, सश्रीक तथा बहुजनाकीर्ण छ ?”

“भन्ते ! छ, यो नालन्दा - समुद्र, सश्रीक तथा बहुजनाकीर्ण छ ।”

“गृहपति ! यहाँ एक पुरुष तरबार लिई आउँछ र ऊ यसो भन्छ - 'मैले यो नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थुप्रो, एउटै रास पारिदिनेछु ।' गृहपति ! के उसले नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थुप्रो, एउटै रास पार्न सक्ला ? यसमा के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दस पुरुष, बीस पुरुष, तीस पुरुष, चालीस पुरुष, पचास पुरुषहरूले पनि नालन्दाका सबै प्राणीहरूलाई एकै क्षणमा, एकै मुहूर्तमा मासुको एउटै थुप्रो, एउटै रास पार्न सक्दैनन् भने कुनै एउटा पुरुष के सामर्थ्य !”

“गृहपति ! यहाँ, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने एक ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मण आई 'म यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्नेछु' भनी भन्छ । गृहपति ! के त, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने सो ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मणले यो नालन्दालाई एकै क्रोधचित्तले भस्म पार्न सक्ला ? यसबारे के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! दस नालन्दा, बीस नालन्दा, तीस नालन्दा, चालीस नालन्दा, पचास नालन्दाहरूलाई समेत, चित्तलाई वशमा राख्न सक्ने सो ऋद्धिवान् श्रमण वा ब्राह्मणले भस्म पार्न सक्नेछ भने एक नालन्दाको त के कुरो !”

४६० निगण्ठ-नाटपुत्रले एकेन्द्रिय र दुई इन्द्रिय प्राणी मान्छन् । वृक्ष-वृणादिलाई एकेन्द्रिय प्राणी र अरू प्राणीहरूलाई दुई इन्द्रिय प्राणी भनी मान्छन् । पानीमा पनि जीव=प्राण छ भन्ने विश्वास गर्छन् । एक थोपो पानीमा 'एक थोपो' जत्रै प्राण र बढीमा बढी प्रमाणको प्राण छ भन्ने ठान्दछन् । त्यसैले बुद्धले 'क्षुद्रक प्राणीहरू' भन्ने प्रश्न उठाउनु भएको हो । अ.क. III. पृ. ३९ ।

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अगिल्लो कुरा पछिल्लो कुरासँग र पछिल्लो कुरा अगिल्लो कुरासँग मेल खाँदैन । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौं – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु, हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।’

“भन्ते ! यद्यपि भगवान् यसो भन्नुहुन्छ, तथापि काय-दण्ड नै महासावद्यतर छ – पापकर्म गर्नको निमित्त, पापकर्मको प्रवृत्तिको निमित्त – न कि वचन-दण्ड अथवा मनः-दण्ड ।

१०. “गृहपति ! तिमीले सुनेका छौं के ? – दण्डकारण्य^{४६१} कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य, (मेज्जारञ्ज), मातङ्गारण्य^{४६२} आदि अरण्य भएका कुराहरू^{४६३} ?”

“भन्ते ! सुनेको छु । कसरी दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू अरण्य भए भन्ने कुरा सुनेको छु ।”

“गृहपति ! के तिमीले सुनेका छौ त – कसले गरेर दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू अरण्य भएका हुन् भन्ने कुरा ?”

“भन्ते ! मैले सुनेको छु कि ऋषिहरूको क्रोधचित्तले – दण्डकारण्य, कालिङ्गारण्य, मेध्यारण्य तथा मातङ्गारण्यहरू – अरण्य भएका हुन् भन्ने कुरा ।”

“गृहपति ! राम्ररी मनमा सोच, गृहपति ! राम्ररी मनमा सोचेर बताऊ । तिम्रो अगिल्लो कुरा पछिल्लोसँग र पछिल्लो कुरा अगिल्लोसँग मेल खाँदैन । गृहपति ! तिमीले यसो भनेका छौं – ‘भन्ते ! म सत्यमा बसी छलफल गर्नेछु । हुन्छ, हामीहरूका बीच यहाँ केही कुराकानी होस् ।’

११. उपालीको शरणागमन – “भन्ते ! पहिलो उपमाद्वारा नै म भगवान्प्रति अभिप्रसन्न र सन्तुष्ट भएको थिएँ । परन्तु भगवान्का विचित्र प्रश्नका उत्तरहरू सुन्नाका निमित्त यस प्रकार भगवान्लाई प्रतिवादी बनाउने विचार गरेको हुँ । आश्चर्य ! भन्ते, अद्भुत !! भन्ते, जस्तै – घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकिएको लाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाईदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा – आँखा हुने पुरुषले रूप देखेभैं भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्ले मलाई जीवनभर शरणमा आएको उपासक हुँ भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“गृहपति ! राम्ररी जानीबुझी गर, तिमीजस्ता ख्याति प्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान्प्रति भन्नु अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवान् यसो भन्नुहुन्छ – ‘गृहपति ! राम्ररी जानीबुझी गर, तिमीजस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।’

“भन्ते ! यदि अन्य तैर्थीयहरूले मलाई शिष्य बनाउन पाएका भए उनीहरूले – ‘उपाली गृहपति हाम्रा शिष्यत्वमा आए’ भन्दै सारा नालन्दामा पताकाहरू फहराउने थिए होलान् । परन्तु भगवान्ले मलाई यसो भन्नुहुन्छ – ‘गृहपति ! राम्ररी जानीबुझी गर, तिमी जस्ता ख्यातिप्राप्त पुरुषले राम्ररी सोच-विचार गरेर मात्र कुनै काम गर्नु उचित हुनेछ ।’

४६१ जा.अ.क. VI पृ. ३७ सरभङ्गजातकं, नं ५२२ ।

४६२ जा.अ.क. V पृ. ८४: मातङ्गजातकं, नं. ४९७ ।

४६३ यी अरण्यहरू कसरी अरण्य भए भन्ने कुराहरू सुनेका छौ कि भनी सोधेको हो ।

“भन्ते ! म दोस्रो पटक पनि भगवान्कै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हुँ, भनी मलाई भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१३. “गृहपति ! दीर्घकालदेखि हाम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूको निमित्त पानी पिउने कुवाजस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा (=बुद्धको शरणमा गएको हुँदा उनीहरूलाई) पिण्ड (=भिक्षा भोजन) दिनु पर्दैन भन्ने विचार नलेऊ ।”

“भन्ते ! यस वाक्यद्वारा त म भगवान्प्रति भन्नु अभिप्रसन्न तथा सन्तुष्ट भएँ, जो कि मलाई भगवान् यसो भन्नुहुन्छ - “गृहपति ! दीर्घकालदेखि तिम्रो कुल (गृह) निगण्ठहरूको निमित्त पानी पिउने कुवा जस्तो भएको छ । उनीहरू आउँदा ‘पिण्ड दिनु पर्दैन’ भन्ने विचार, नलेऊ ।”

“भन्ते ! मैले सुनेको थिएँ कि श्रमण गौतमले ‘मलाई मात्र दान देऊ, अरूलाई नदेऊ, मेरा श्रावकहरूलाई मात्र दान देऊ, अरूलाई नदेऊ, मलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरूलाई दिएको महत्फल हुँदैन, मेरा श्रावकहरूलाई दिएको मात्र महत्फल हुन्छ, अरू श्रावकहरूलाई दिएको महत्फल हुँदैन भन्नुहुन्छ । परन्तु (त्यसको विपरीत) भगवान् निगण्ठहरूलाई पनि दान दिनुपर्छ भनी मलाई बताउनुहुन्छ । भन्ते ! यस विषयमा हामीले नै उचित समयमा जान्ने छौँ ।”

“भन्ते ! अब म तेस्रो पटक पनि भगवान्कै शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हुँ भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

१४. अनि भगवान्ले उपाली गृहपतिलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनुभयो । जस्तै - दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, कामविषयको दुष्परिणाम, तुच्छता, सक्लिष्टता तथा नैष्कर्म्यको आनिशंस (=गुण) बारे प्रकाश पार्नुभयो । जब भगवान्ले उपालि गृहपतिको चित्त कल्य (=उपयुक्त), मृदु, नीवरणरहित, हर्षित, तथा प्रसन्न भयो भनी जान्नुभयो, तब उहाँले स्वयं प्राप्त गर्नुभएको जुन धर्महरू छन्, ती धर्महरूमा प्रकाश गर्नुभयो - ‘दुःख, समुदय, निरोध तथा मार्ग । जस्तै - मैलेो नपरेको शुद्धवस्त्रमा रङले राम्ररी समात्छ, त्यसै गरी उपाली गृहपतिलाई सोही आसनमा - विरज, वीतमल धर्मचक्षु उत्पन्न भयो - ‘जे-जति समुदय धर्म छन्, ती सबै निरोध धर्महरू हुन् ।’ अनि उपाली गृहपति दृष्टधर्मी, प्राप्तेधर्मी, विदितधर्मी भई धर्मको गहिराइलाई बुझी, शङ्करहित, निश्चिन्त, वैशारद्य तथा शास्ताको धर्मावबोध गर्नको निमित्त कसैको मदत नचाहिने भएपछि उनले भगवान्सँग बिन्ती गरे - “हवस् त, भन्ते ! अब हामीहरू जान्छौँ ।”

“गृहपति ! जस्तो उचित लाग्छ ।”

१५. त्यसपछि उपाली गृहपति, भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी, जहाँ आफ्नो घर थियो, त्यहाँ गए । घर आईपुगेपछि दौवारिक (=द्वारपाल) लाई भने - “सौम्य द्वारपाल ! आजदेखि निगण्ठ र निगण्ठीहरूका निमित्त ढोका बन्द रहनेछ, भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूका निमित्त ढोका खुला रहनेछ । यदि कुनै निगण्ठ आए भने उनलाई यसो भन - “भन्ते ! पर्खनुहोस्, नपस्नुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके । निगण्ठहरू र निगण्ठीहरूका निमित्त ढोका बन्द भयो । भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूका निमित्त ढोका खुला भयो । भन्ते ! यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने - यहाँ बस्नुहोस्, यहीं नै तपाईंलाई (=भिक्षा) ल्याई दिइनेछ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी द्वारपालले उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दियो ।

१६. “उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गए” भन्ने कुरा दीर्घतपस्वी निगण्ठले सुने । अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने – “भन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन, बरु श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउन सम्भव छ ।”

दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने – “भन्ते ! मैले सुनें कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गइसके ।”

१७. अनि दीर्घतपस्वी निगण्ठ, जहाँ उपाली गृहपतिको घर थियो, त्यहाँ गए । द्वारपालले दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई टाढैबाट आइरहेको देख्यो । देखेर दीर्घतपस्वी निगण्ठलाई द्वारपालले यसो भन्यो – “भन्ते ! पर्खनुहोस्, भित्र नजानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानुभयो । निगण्ठहरू, निगण्ठीहरूका निमित्त ढोका बन्द भयो, भगवान्का भिक्षुहरू, भिक्षुणीहरू, उपासकहरू तथा उपासिकाहरूका निमित्त ढोका खुल्यो । भन्ते ! यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने यहीं पर्खनुहोस्, तपाईंलाई (भिक्षा) यहीं ल्याई दिइनेछ ।”

“आवुसो ! मलाई भिक्षाको आवश्यकता छैन” भनी दीर्घतपस्वी निगण्ठ त्यहाँबाट फर्की जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने – “भन्ते ! उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गए भन्ने कुरा साँच्चै रहेछ । भन्ते ! यसै निमित्त मैले तपाईंलाई भनेको थिएँ कि उपाली गृहपति श्रमण गौतमकहाँ गई बादारोपण गर्ने कुरोमा मलाई चित्त बुभ्दैन । परन्तु मैले (त्यो) पाइन । श्रमण गौतम मायावी छन्, मन फर्काउने माया (आवर्तनीय माया) जान्दछन्, जुन मायाद्वारा उनले अन्यतैर्तीय श्रावकहरूको चित्त फर्काइदिन्छन् । भन्ते ! अब उपाली गृहपतिको मन, श्रमण गौतमको मन फर्काउने मायाद्वारा फर्किसक्यो ।”

“तपस्वी ! उपाली गृहपति, श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जालान् भन्ने कुरा सम्भव छैन, बरु श्रमण गौतम नै उपाली गृहपतिको शिष्यत्वमा आउनु सम्भव छ ।”

दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि दीर्घतपस्वी निगण्ठले निगण्ठ-नाटपुत्रलाई भने ... ।

“तपस्वी ! त्यसो भए म जानेछु, उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा गएका हुन्, कि होइनन् भन्ने कुरा स्वयं बुझ्नेछु ।”

त्यसपछि निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई जहाँ उपाली गृहपतिको घर थियो, त्यहाँ गए । द्वारपालले टाढैदेखि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई आइरहेको देख्यो । देखेर, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो – “भन्ते ! यहीं पर्खनुहोस्, भित्र नजानुहोस् । आजदेखि उपाली गृहपति श्रमण गौतमको शिष्यत्वमा जानु भयो । ... यदि तपाईंलाई भिक्षाको आवश्यकता छ भने – यहीं पर्खनुहोस्, तपाईंलाई (भिक्षा) यहीं ल्याई दिइने छ ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसो भए जहाँ उपाली गृहपति छन् त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई यसो भने – भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र विशाल परिषद् लिई, ढोकाबाहिरको कोठामा पर्खिरहेका छन्, उनी तिमिसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई द्वारपाल जहाँ उपाली गृहपति थिए, त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि उपाली गृहपतिलाई भन्यो – “भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई ढोका बाहिरको कोठामा पर्खिरहेका छन्, उनी तपाईंसँग भेट्न चाहन्छन् ।”

“सौम्य द्वारपाल ! त्यसो भए माझको द्वारशाला^{४६४} (दलान) मा आसन लगाऊ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई माझको दलानमा आसनहरू लगाई जहाँ उपाली गृहपति थिए, त्यहाँ गई उपाली गृहपतिलाई यसो भन्यो - “भन्ते ! माझको दलानमा आसनहरू लगाई सकें । अब जे उचित ठान्नुहोस् ।”

१८. त्यसपछि उपाली गृहपति जहाँ माझको दलान थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि, त्यहाँ जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत थियो, त्यसमा बसी द्वारपाललाई बोलाए - “सौम्य द्वारपाल ! त्यसो भए, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र छन्, त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गई निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने - भन्ते ! यदि चाहनुहुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी उपाली गृहपतिलाई प्रत्युत्तर दिई जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भन्यो - “भन्ते ! उपाली गृहपति यसो भन्नुहुन्छ - “भन्ते ! यदि चाहनुहुन्छ भने प्रवेश गर्नुहोस् ।”

अनि निगण्ठ-नाटपुत्र, विशाल परिषद् लिई जहाँ माझको दलान थियो, त्यहाँ गए । अघि उपाली गृहपतिले, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई टाढैबाट आइरहेको देखेबित्तिकै त्यहींसम्म गई स्वागत गरी, जुन आसन अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत थियो, त्यसलाई उत्तरासङ्ग (=पछ्यौरा) ले पुछी, (हात) समाती उनलाई बसाल्दथे - आज सोही उपाली गृहपति जुन त्यहाँ अग्र, श्रेष्ठ, उत्तम तथा प्रणीत आसन थियो, त्यसमा स्वयं बसी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने - “भन्ते ! आसनहरू छन्, यदि चाहनुहुन्छ भने बस्नुहोस् ।”

यसो भन्दा, निगण्ठ-नाटपुत्रले उपाली गृहपतिलाई यसो भने - “गृहपति ! तिमी बहुला भयौ । गृहपति, तिमी पागल भयौ । तिमी - “भन्ते ! म श्रमण गौतमकहाँ गई वाद आरोपण गर्नेछु” भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । गृहपति ! जस्तै - कुनै अण्ड (=अण्डकोश) हारक पुरुष (अर्काको) अण्ड (=अण्डकोष) भिकेर ल्याउने छु भनी गई, (आफ्नै) अण्ड भिक्न लगाई फर्केर आउँछ, गृहपति ! जस्तै - कुनै अक्षिहारक (=आँखा भिक्ने) पुरुष (अर्काको) आँखा भिकेर ल्याउँछु भनी गई (आफ्नै) आँखा भिक्न लगाई फर्केर आउँछ, त्यसै गरी - गृहपति ! तिमी - “भन्ते ! म श्रमण गौतमकहाँ गई वादारोपण गर्नेछु” भनी गई, वाद-विवादको ठूलो प्रहार खाई टाउकोमा हात राखी फर्केर आयौ । श्रमण गौतमले आवर्तनीय मायाद्वारा तिम्रो चित्तलाई फर्काइ दिए ।”

१९. “भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो ! भन्ते ! आवर्तनीय माया असलै हो !! भन्ते ! मेरा प्यारा रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मका निमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै क्षत्रीहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मका निमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! सबै ब्राह्मणहरू ... सबै वैश्यहरू ... सबै शूद्रहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भए पनि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! देवसहित लोक, मारसहित ब्रह्मा, ब्राह्मणसहित प्रजा, मनुष्यसहित देवताहरू यस आवर्तनीय मायाद्वारा आवर्तन भएपछि हुन्छ, (यसबाट) उनीहरू सबैको दीर्घकालसम्मका निमित्त हित र सुख नै हुनेछ । भन्ते ! त्यसो हुनाले तपाईंलाई उपमा दिन्छु । उपमाद्वारा पनि केही विज्ञ-पुरुषहरूले यहाँ भाषणको अर्थ बुझ्न सक्छन् ।”

२०. उपमा - “भन्ते ! पूर्वकालमा एक जीर्ण, वृद्ध, वयोवृद्ध, बूढो ब्राह्मणको तरुणी माणविका प्रजापति थिई । ऊ गर्भिणी तथा प्रसवासन्न थिई । भन्ते ! अनि त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई भनी -

४६४ उपाली गृहपतिको घरको मूल ढोकासँगै सात नाले सातवटा दैलाहरू भएका सातवटा ठूल-ठूला दलानहरू थिए । तीमध्ये बीचको दलानमा आसन लगाउने कुरा द्वारपाललाई अन्हाए । म.नि.अ.क. III. पृ. ६४ ।

“ब्राह्मण ! तपाईं बजारमा गई एउटा बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।”

“भन्ते ! यसो भन्दा, सो ब्राह्मणले त्यो माणविकालाई यसो भने - ‘भोति ! बालक जन्मनुञ्जेलसम्म पर्ख । यदि तिमीले कुमार जन्मायौ भने म बजारमा गई बाँदरको बच्चा (खेलौना) किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो कुमारकलाई खेलौना हुनेछ । यदि तिमीले बालिका जन्मायौ भने म बजारमा गई बाँदरनीको बच्चा किनेर ल्याउने छु, जो तिम्रो बालिकालाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! त्यो माणविकाले दोस्रो पटक पनि तेस्रो पटक पनि सो ब्राह्मणलाई भनी- “ब्राह्मण ! तपाईं बजारमा गई एक बाँदरको बच्चा किनेर ल्याउनुहोस्, जो मेरो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।”

“भन्ते ! अनि माणविकाप्रति अनुरक्त, प्रतिबद्ध भएको सो ब्राह्मणले बजारमा गई बाँदरको बच्चा किनेर ल्याई त्यो माणविकालाई दिदै भन्यो - ‘भोति ! यो हो, बजारबाट किनेर ल्याएको बाँदरको बच्चा, जो तिम्रो बालकलाई खेलौना हुनेछ ।’

“भन्ते ! यसो भन्दा, त्यो माणविकाले सो ब्राह्मणलाई यसो भनी - ‘ब्राह्मण ! तपाईं यो बाँदरको बच्चा लिई रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रकहाँ जानुहोस्, अनि त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रलाई भन्नुहोस् - सौम्य रक्तपाणी ! यो बाँदरको बच्चालाई चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहुँलो गरी रँगौउन चाहन्छु ।’

“भन्ते ! यसो भन्दा रक्तपाणी-रञ्जितकार पुत्रले सो ब्राह्मणलाई यसो भन्यो - ‘भन्ते ! यो तपाईंको बाँदरको बच्चा रँगौउन योग्य त छ, परन्तु चारैतिरबाट पिटी दुवैतिरबाट मल्लु पनि योग्य छैन ।’

“भन्ते ! यस्तै गरी बाल (=मूर्ख, अज्ञानी) निगण्ठहरूको वाद, अज्ञानीहरूलाई मात्र रँगौउन योग्य छ, न कि पण्डितहरूलाई न (त्यो वाद) परीक्षण (अनुयोग) योग्य छ, न त मीमांसा गर्न नै योग्य छ । भन्ते ! त्यसपछि सो ब्राह्मण एक जोर नयाँ कपडा लिई जहाँ त्यो रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्र थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि रक्तपाणी रञ्जितकारपुत्रलाई भने - ‘सौम्य रक्तपाणी ! यो नयाँ एक जोर कपडा चारैतिरबाट पिटी, दुवैतिरबाट मली, पहुँलो गरी रँगौउन चाहन्छु ।’ भन्ते ! यसो भन्दा सो रक्तपाणी-रञ्जितकारपुत्रले सो ब्राह्मणलाई भन्यो - “भन्ते ! यो तपाईंको एक जोर नयाँ कपडा भने रँगौउन योग्य पनि छ, चारैतिरबाट पिट्न पनि छ तथा दुवैतिरबाट मल्ल पनि योग्य छ ।”

“भन्ते ! त्यसैगरी - उहाँ भगवान् अर्हत सम्यक्सम्बुद्धको वाद, पण्डितहरूको निमित्त रँगौउन योग्य छ, न कि बाल मूर्खलाई, (त्यो वाद) परीक्षण पनि योग्य छ, मीमांसा गर्न योग्य पनि छ ।”

“गृहपति ! ‘उपाली गृहपति निगण्ठ-नाटपुत्रका श्रावक हुन्’ भन्ने कुरा राजासहित अन्य परिषदलाई पनि थाहा छ । ‘गृहपति ! त्यसो भए अब तिमी कसका श्रावक हौ भनी विश्वास गर्नेछ ?’ यसो भन्दा, उपाली गृहपति आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग (=पङ्क्यौरा) एकांश गरी जुन दिशामा भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यस दिशातिर हेरी, दुवै हात जोरी, निगण्ठ-नाटपुत्रलाई यसो भने -

२१. “धीरवान्, विगतमोही, भाँचिएको काँडा,^{४६५} विजित विजय,^{४६६} निर्दुःखी,^{४६७} सु-समचित्त,

४६५ खील वा कील=किल्ला वा काँडा । चित्तमा काँडा बिभेभ्रै बिभने भएकोले निम्न पाँच कारणहरूलाई चेतोखिल=चित्तको काँडा वा किल्ला भन्दछन् । जस्तै - (१) शास्ताप्रति शङ्का, (२) धर्मप्रति शङ्का, (३) भिक्षुसङ्घप्रति शङ्का, (४) भिक्षु-शिक्षाप्रति शङ्का तथा (५) सह-ब्रह्मचारीहरूप्रति कुपित हुनु । हेर्नुहोस् पृ. १०१ ।

वृद्धशील, असल प्रज्ञा भएका, वेस्समन्तर^{४६६} तथा विमल हनुभएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“अकथंकथी^{४६७}, सन्तुष्ट, सांसारिक कामभोगलाई त्यागिसकेका, मुदिता विहारी, श्रमण-धर्म पूरा गर्ने मनुज, अन्तिम शरीरधारी नर, अनुपम तथा क्लेशरूपी रजबाट मुक्त हनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“संशयरहित, कुशल (=दक्ष), शिक्षित गराउनुमा सारथि समान भएका, अनुत्तर (=सर्वोत्तम), शुद्ध धर्मवान्, शङ्का दूर भएका, प्रभाकर, अभिमान नभएका तथा वीर्यवान् हनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“वृषभसमान कसैसँग पनि नडराउने, अ-प्रमेय्य, गम्भीर, मुनित्वप्राप्त, क्षेमंकर, ज्ञानी, धर्मस्थित, संयमी, सङ्ग^{४७०} (=बन्धन)रहित तथा मुक्त हनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“नाग-पुरुष,^{४७१} एकान्त-प्रेमी, क्षीण-संयोजन, मुक्त,^{४७२} प्रतिमंत्रक (=वाद गर्न दक्ष), क्लेश पखालिसकेका, प्राप्त-ध्वज, वीतरागी, दान्त तथा निष्प्रपञ्च हनु भएका उहाँ भगवान्का म श्रावक हुँ ।”

“ऋषि-सप्तम,^{४७३} अपाखंडी, त्रैविद्यायुक्त, ब्रह्मत्व (=श्रेष्ठत्व) प्राप्त, स्नातक, पद (=गाथा), कार, प्रश्रब्ध, ज्ञानज्ञ, पहिले दिने तथा समर्थवान् हनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“आर्य, भावितात्मा, प्राप्तव्य-प्राप्त, व्याख्याता, स्मृतिमान्, विपश्ची (=विशुद्ध दर्शक), अनाभिमानी, अदुष्ट, निर्दोषी तथा वशी प्राप्त हनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“समुद्गतं, ध्यानी, निक्लेश-चित्त अन्तर्गत, शुद्ध, निरबन्धन, हितैषी, प्रविवेक-प्राप्त, अग्र-प्राप्त, उत्तीर्ण, तथा तारणकर्ता हनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

४६६ सबै प्रकारका पृथक्जनमाथि विजय प्राप्त अथवा मृत्युमार, क्लेश मार, देवपुत्र-मारहरूमाथि विजय प्राप्त गर्नेलाई 'विजित-विजय' भन्दछन् । म.नि.अ.क. III. पृ. ६६ ।

४६७ क्लेश-दुःख र विपाक-दुःखबाट मुक्त भएका लाई 'निर्दुःखी' भन्दछन् । अ.क. III. पृ. ६६ ।

४६८ रागादि विषमताका बीचमा नपरेका लाई 'वेस्समन्तर' भन्दछन् । अ.क. III. पृ. ६६ ।

४६९ 'यो कसरी, यो कसरी' इत्यादि भनी शङ्का लिई कुरा गर्न नपर्नेलाई 'अकथंकथी' भन्दछन् । म.नि.अ.क. II. पृ. १८१: चूलहत्थिपदोपमसुत्तं ।

४७० राग, द्वेष, मोह, मान तथा दृष्टिलाई 'पञ्चसङ्ग (=पाँच बन्धन) भन्दछन् । विभं. पा.पृ. ४५३: खुद्दकवत्थु विभङ्गो ।

४७१ निर्भीक बलवान् पुरुषलाई नागपुरुष भनिएको हो । चार कारणद्वारा नागपुरुष भनिन्छ - (१) छन्दादिभयको कारणले कुनै पनि अनुचितकाम नगर्नाले, (२) सबै क्लेशहरू प्रहीण भएकाले, (३) कुनै प्रकारको योग्य काम नगर्नाले र (४) काय-बल, ज्ञान-अनाथबलले बलवान् हुनाले । यिनै चार कारणहरूले 'नागपुरुष' हुन्छ । अं.नि.अ.क. II. पृ. ५०५: दोषसुत्तं ।

४७२ संयोजन दस छन् - (१) कामराग-संयोजन, (२) प्रतिघ-संयोजन, (३) मान-संयोजन, (४) दृष्टि-संयोजन, (५) विचिकित्सा-संयोजन, (६) शीलव्रत-परामर्श-संयोजन, (७) भवराग-संयोजन, (८) ईर्ष्या-संयोजन, (९) मात्सर्य-संयोजन तथा (१०) अविद्या-संयोजन । विभं. पा.पृ. ४८०: खुद्दकवत्थुविभङ्गो ।

४७३ विपश्ची आदि बुद्धदेखि लिएर सप्तम बुद्ध । अ.क. III. पृ. ६७

“शान्त, पृथुल-प्राज्ञ, महा-प्राज्ञ, विगत-लोभ, तथागत, सुगत, अ-प्रतिपुद्गल (=अतुलनीय), अ-सम-सम, विशारद तथा निपुण हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

“तृष्णारहित, बुद्ध, अन्धकाररहित, अनुपलिप्त, रजनीय यक्ष (=प्रभावशाली), उत्तम पुद्गल, अ-तुल, महान् तथा अग्र-यश प्राप्त हुनु भएका उहाँ भगवान्को म श्रावक हुँ ।”

२२. “गृहपति ! यी श्रमण गौतमका गुणहरू तिमिले कहिले सङ्ग्रह गरेका हो ?”

“भन्ते ! जस्तै – अनेक प्रकारका पुष्पराशिबाट दक्ष मालाकार वा मालाकार-अन्तेवासीले विचित्र मालाहरू बनाउँछन् – भन्ते ! त्यस्तै – अनेक गुण युक्त, अनेक शत-गुण युक्त भगवान् हुनुहुन्छ । भन्ते ! त्यस्ता वर्णन गर्न योग्य महापुरुषको वर्णन कसले नगर्ला ! ”

२३. अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले भगवान्को स्वागत सत्कारलाई सहन नसकी, त्यहीं नै मुखबाट तातो रगत वमन गरे ।

उपाली-सुत्त समाप्त ।

७. कुक्कुरवतिक-सुत्त

(कुक्कुरवतिकसूत्र)

१. गाई र कुक्कुर-व्रत गर्नेहरूका गतिहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कोलिय (जनपद) को हलिद्वसन^{४७४} भन्ने कोलियहरूको निगममा बस्नु भएको थियो । अनि गो-व्रत गर्ने^{४७५} पुण्ण (=पूर्ण) कोलियपुत्र र कुक्कुर-व्रत गर्ने अचेल (=नाङ्गो) सेनिय जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । कुक्कुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि कुक्कुरजस्तै कराई कुक्कुर बसेजस्तै गरी एक छेउमा बसे^{४७६} । अनि एक छेउमा बसेका गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवानसँग यसो भने - “भन्ते ! कुक्कुर-व्रत गर्ने यी अचेल सेनियले दुष्करचर्या गरी भुइँमा राखेको खाना खान्छन् । उनले पूर्णरूपले त्यो कुक्कुर-व्रत पालन गरेको धेरै समय बितिसक्यो । उनको के गति के अभिसम्पराय (परलोक गति) हुन्छ होला ?”

“पूर्ण ! यो कुरा छाडिदेऊ, भइहाल्यो । यो कुरा मसँग नसोध ।”

दोस्रो पटक पनि तेस्रो पटक पनि गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवानसँग यसो भने - “भन्ते ! कुक्कुर-व्रत गर्ने यी अचेल सेनियले दुष्करचर्या गरी भुइँमा राखेको खाना खान्छन् । उनले पूर्णरूपले त्यो कुक्कुर-व्रत पालन गरेको धेरै समय बितिसक्यो । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुनेछ होला ?”

२. “पुराण ! यो कुरा छाडिदेऊ, भइहाल्यो । पुण्ण ! यो कुरा मसँग नसोध भनी भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन । अब म तिम्रीलाई बताउने छु । पुण्ण ! यहाँ कसैले निरन्तर पूर्णरूपले कुक्कुर-व्रतको^{४७७}

४७४ यो निगम बनाउँदा मानिसहरूले पहिलो लुगा लगाएर उत्सव मनाएका थिए । त्यसैले यस निगमको नाम 'हलिद्वसन' भन्ने रहन गएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४७५ यहाँ गो-व्रत गर्नेछु भन्ने चित्तोत्पाद गरी टाउकोमा सिङ्हरू बाँधी पुच्छर हाली तथा गाईहरूका साथ घाँस खाई बस्नेलाई 'गो-व्रत गर्ने' भनिएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४७६ जस्तै-कुक्कुर आफ्नो मालिकको अगाडि बस्दा दुई खुट्टाले जमिन कोतरी टाउको हल्लाई भुकेर बस्छ - त्यसै गरी यी अचेल सेनिय पनि कुक्कुरले जस्तो गर्नुपन्थ्यो भन्ने सोचेर भगवानसँग सम्मोदन गरी दुई हातले भुइँ कोतरेर टाउको हल्लाएर कुक्कुरले भुकेजस्तो गरी कराई हात खुट्टा खुम्च्याई कुक्कुर बसेजस्तै गरी बसे । पपं.सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

४७७ यहाँ 'कुक्कुर-व्रत' भनी 'आजदेखि कुक्कुरले गरेभैं गर्नेछु' भन्ने चित्त उत्पन्न गरी निश्चय गर्नुलाई 'कुक्कुर-व्रत' भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ६९: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-शीलको^{४७८} अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-चित्तको^{४७९} अभ्यास गर्छ तथा निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-आकल्प^{४८०} (कुकुराकल्प=कुकुरको स्वभाव) को अभ्यास गर्छ । अनि निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-व्रतको अभ्यास गरी, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-शीलको अभ्यास गरी, निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-चित्तको अभ्यास गरी तथा निरन्तर पूर्णरूपले कुकुर-आकल्पको (=कुकुर-स्वभाव) लाई अभ्यास गरी शरीर छाडी मृत्युपछि ऊ कुकुरहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । यदि 'यो शीलद्वारा वा व्रतद्वारा वा तपद्वारा वा ब्रह्मचर्यद्वारा^{४८१} देवता वा देवताहरूमध्ये कुनै एक देवता हुनेछु^{४८२}, भन्ने उसको दृष्टि (धारणा) हुन्छ भने - यो उसको भिध्यादृष्टि^{४८३} (=गलत धारणा) हुनेछ । पुण्ण ! मिध्यादृष्टिक हुनेलाई दुई गतिमध्ये कुनै एक गति हुनेछ भनी म भन्दछु - नरक वा तिर्यक्योनि । पुण्ण ! यसप्रकार कुकुर व्रत पालनद्वारा कुकुरहरूको सहवासमा पुगिन्छ, नभए नरकमा ।"

यसो भन्नु हुँदा कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनिय रुन थाले र आँसु बगाउन थाले । अनि भगवान्‌ले गो-व्रत गर्ने पूर्ण कोलियपुत्रलाई यसो भन्नुभयो - "पूर्ण ! यो कुरा छाडिदेऊ, भइहाल्थ्यो । पूर्ण ! यो कुरा मसँग नसोध भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन ।"

"भन्ते ! म यस कुरोबाट रोएका होइन, जो कि भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो । परन्तु भन्ते ! यो कुकुर-व्रतलाई मैले धेरै समयदेखि पालन गरिसकेको छु^{४८४} । भन्ते ! पुण्ण कोलियपुत्र गो-व्रत गर्नेहुन् । उनले यो गो-व्रत धेरै समयदेखि पालन गरिसकेका छन् । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुन्छ होला ?"

"सेनिय ! भइहाल्थ्यो यो कुरा छाडिदेऊ । यो कुरा मसँग नसोध ।"

दोस्रो पटक पनि तेस्रो पटक पनि कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवान्‌सँग यसो भने - "भन्ते ! यी पुण्ण कोलियपुत्र गो-व्रत गर्ने हुन् । यिनले यो गो-व्रत धेरै समयदेखि पालनगरिसकेका छन् । उनको के गति र के अभिसम्पराय हुन्छ होला ?"

४७८ यहाँ 'कुकुर-शील' भनी कुकुरको स्वभावलाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

४७९ यहाँ 'कुकुर-चित्त' भनी आजदेखि कुकुरले गर्नुपर्ने काम गर्नेछु भनी चित्त उत्पन्न गर्नेलाई 'कुकुर-चित्त' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८० यहाँ 'कुकुर-आकल्प' भनेको कुकुरको आकार-प्रकारलाई भनिएको हो । जस्तै - कुकुर हिंड्ने आकार, बस्ने आकार, उभिने आकार, सुत्ने आकार, दिसा-पिसाब गर्ने आकार, अर्का कुकुरलाई देखा दाहा डिच्याई जाने आदि आकार (स्वभाव) छन् - यी सबैलाई 'कुकुर-आकल्प' भनिएको हो । यसै गरी अभ्यास गर्नेलाई 'कुकुर-आकल्पलाई अभ्यास गर्छ' भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ६९-७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८१ यस 'कुकुर-शील, व्रत, तप, दुष्करचर्याद्वारा अथवा मैथुनविरति, ब्रह्मचर्यद्वारा भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८२ यहाँ 'देवता' भनी शक्र, सुयामा आदि देवतालाई भनिएको हो । 'देवताहरूमध्ये कुनै एक' भनी शक्र वा सुयामा देवताहरूको मुनि बस्ने दोस्रो वा तेस्रो देवतालाई भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८३ देवलोक नपुग्ने मार्गलाई देवलोक पुगिने मार्ग भनी विश्वास गर्नुलाई नै यहाँ 'मिध्यादृष्टि' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८४ यहाँ उल्लेख भएको वाक्यको अभिप्राय यस्तो छ - भन्ते ! मैले यो कुकुर-व्रतलाई चिरकालदेखि पालन गर्दै आएको छु । यो व्रत परिपूर्ण भए तापनि वृद्धि हुनेछैन, परिपूर्ण नभए तापनि वृद्धि हुनेछैन । यतिका दिनसम्म पालन गरेको मेरो फल तुच्छ भयो । यही कुरो सम्भेर म रोएको हुँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७०: कुकुरवतियसुत्तवण्णना ।

३. “सेनिय ! भइहाल्यो यो कुरा छाडिदेऊ । सेनिय ! यो कुरो मसँग नसोध भनी भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन । अब म तिमीलाई बताउने छु । सेनिय ! यहाँ कसैले निरन्तर परिपूर्णरूपले गो-व्रतको अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले गो-शीलको अभ्यास गर्छ, निरन्तर पूर्णरूपले गो-चित्तको अभ्यास गर्छ तथा निरन्तर पूर्णरूपले गो-आकल्पको अभ्यास गर्छ । अनि निरन्तर पूर्णरूपले गो-व्रतको अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले गो-शीलको अभ्यास गरी निरन्तर पूर्णरूपले गो-चित्तको अभ्यास गरी तथा निरन्तर पूर्णरूपले गो-आकल्पको अभ्यास गरी शरीर छाडी मृत्युपछि ऊ गाईहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । यदि – ‘यो शीलद्वारा वा व्रतद्वारा वा तपद्वारा वा ब्रह्मचर्यद्वारा देवता वा देवताहरूमध्ये कुनै एक देवता हुनेछु’ भन्ने उसको दृष्टि छ भने – यो उसको मिथ्यादृष्टि (=गलत धारणा) हुनेछ । सेनिय ! मिथ्यादृष्टिक हुनेको दुई गतिमध्ये कुनै एक गति हुनेछ भनी म भन्दछु – नरक वा तिर्यकयोनि ! सेनिय ! यस प्रकार गो-व्रतको पालनद्वारा गाईहरूको सहवासमा पुगिन्छ, नभए नरकमा ।”

यसो भन्नुहुँदा गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्र रुन थाले आँसु बगाउन थाले । अनि भगवान्ले कुक्कुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियलाई यसो भन्नुभयो – “सेनिय ! भइहाल्यो, यो कुरो छाडिदेऊ । सेनिय ! यो कुरो मसँग नसोध भन्दा पनि मैले मुक्ति पाइन ।”

“भन्ते ! म यस कुरोबाट रोएको होइन – ‘जो कि भगवान्ले यसो भन्नुभयो । भन्ते ! परन्तु यो गो-व्रतलाई मैले धेरै समयदेखि पालन गरिसकेको छु । भन्ते ! म भगवान्प्रति सान्छै प्रसन्न छु । भगवान् त्यसरी धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ, जसरी धर्मोपदेश गर्नु हुँदा म पनि यो गो-व्रतको छाड्न सकूँ र यी कुक्कुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले पनि कुक्कुर-व्रतलाई छाड्न सकून् ।”

“पुण्ण ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी गो-व्रत गर्ने पुण्ण कोलियपुत्रले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

२. चार कर्महरू

४. “पुण्ण ! स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेको चार कर्महरू छन्^{५८५} । कुन चार भने ? – (१) पूर्ण ! कृष्णकर्म छ र कृष्णविपाकी^{५८६} पनि, (२) पुण्ण ! शुक्लकर्म छ र शुक्लविपाकी^{५८७} पनि, (३) पुण्ण ! कृष्णशुक्लकर्म छ र कृष्णशुक्लविपाकी^{५८८} पनि, (४) पुण्ण !

४८५ भगवान्ले यो कुरा किन भन्नु भएको होला भन्ने सम्बन्धमा पपं.सू. III. पृ. ७०: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णनाले यसरी स्पष्टीकरण दिएको छ–

यी चार प्रकारका कर्मका कुराहरू प्रकाश पार्दा यिनीहरूको क्रिया प्रकट हुनेछ भन्ने विचारले यो उपदेश गर्नुभएको हो । अझ यी चारकर्मका कुराहरू बताउँदा यिनीहरूले कारण बुझ्नेछन् र ती मध्ये एक जना शरणमा पर्नेछन् र अर्का एक प्रव्रजित भई अर्हत हुनेछन् । यही उपदेश उनीहरूको निमित्त अनुकूल हुनेछ भन्ने विचारले पनि उहाँले यो उपदेश दिन थाल्नु भएको हो ।

४८६ यहाँ ‘कृष्ण कर्म’ भनी दस-अकुशलपथलाई भनिएको हो । यसद्वारा अपायादिमा उत्पन्न हुने भएकोले ‘कृष्ण विपाकी’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ७०: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८७ यहाँ ‘शुक्लकर्म’ भनी दस-कुशलपथ कर्मलाई भनिएको हो । यसद्वारा स्वर्गादिमा उत्पन्न हुने भएकोले ‘शुक्लविपाकी’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ७०: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

अकृष्णअशुक्लकर्म^{४८९} छ र अकृष्णअशुक्लविपाकी पनि - जुन कर्मक्षयको निमित्त (हेतु) हुन्छ ।”

(१) कृष्णकर्म

“पुण्ण ! कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पुण्ण ! यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादयुक्त (=दुःखयुक्त) कायसंस्कार (=कायिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ (=सञ्चित गर्छ), व्यापादयुक्त वचीसंस्कार (=वाचिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादयुक्त मनःसंस्कार (=मानसिक अकुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ । अनि व्यापाद युक्त कायसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी, व्यापादयुक्त वचीसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी तथा व्यापादयुक्त मनःसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी ऊ व्यापादयुक्त (=दुःखयुक्त) लोकमा उत्पन्न हुन्छ । व्यापादयुक्त लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादयुक्त स्पर्श (=दुःखयुक्त स्पर्शविपाक) अनुभव हुन्छ । व्यापादयुक्त स्पर्श अनुभव हुने उसले नारकीय प्राणीहरूले जस्तै एकान्त दुःखमय व्यापादयुक्त वेदना (=दुःखमय विपाक वेदना) को अनुभव गर्छ । पुण्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ । अर्थात् जसले जस्तो कर्म गर्छ त्यसै अनुरूप ऊ उत्पन्न हुन्छ, जे गर्छ त्यसअनुसार उत्पन्न हुन्छ । अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ । पुण्ण ! यसैले पनि मैले ‘सत्त्वहरू कर्मदायाद हुन्’ भनी भनेको हुँ । पुण्ण ! यही हो कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म ।”

(२) शुक्लकर्म

“पुण्ण ! शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पुण्ण ! यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादरहित कायसंस्कार (=कायिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ, व्यापादरहित वचीसंस्कार (वाचिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादरहित मनःसंस्कार (=मानसिक कुशल चेतना) लाई अभिसंस्करण गर्छ । अनि व्यापादरहित कायसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी, व्यापादरहित वचीसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी तथा व्यापादरहित मनःसंस्कारलाई अभिसंस्करण गरी ऊ व्यापादरहित लोकमा उत्पन्न हुन्छ । व्यापादरहित लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादरहित स्पर्श अनुभव हुन्छ । व्यापादरहित स्पर्श अनुभव हुने उसले सुभकिण्हा (=शुभकृत्स्ना) देवताहरूले जस्तै एकान्त सुखमय व्यापादरहित वेदनाको अनुभव गर्छ । पुण्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ । अर्थात् जो जस्तो छ, त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ, जे गर्छ, त्यसअनुसार उत्पन्न हुन्छ । अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ । पुण्ण ! यसैले पनि मैले ‘सत्त्वहरू कर्मदायाद हुन्’ भनी भनेको हुँ । पुण्ण ! यही हो शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म ।”

४८८ यहाँ ‘कृष्णशुक्लकर्म’ भनी दुवै मिसिएको कर्मलाई भनिएको हो । त्यसै गरी सुख दुःख दुवै विपाक भएकोले ‘कृष्णशुक्लविपाकी’ भनिएको हो । जस्तै - समिश्रित कर्म गरी अकुशलको प्रभावद्वारा तिर्यक्योनिमा मङ्गलहस्ती आदि स्थानमा उत्पन्न भई कुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ सुखानुभव गर्छ, कुशल कर्मको प्रभावद्वारा राजकुलमा उत्पन्न भए तापनि अकुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ दुःखानुभव गर्छ । पपं.सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

४८९ ‘अकृष्ण अशुक्लकर्म’ भनी कर्मक्षय गर्ने चतुर्माग चेतना कर्मलाई भनिएको हो । किनभने - यस कर्मले अकुशल तथा कुशलको फल पनि दिदैन । त्यसैले यस्तो कर्मलाई ‘अकृष्ण अशुक्लकर्म’ भनिएको हो । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी सूत्रको अगाडि - ‘जुन कर्मक्षयका निमित्त (हेतु) हुन्छ’ भनी भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

(३) कृष्णशुक्लकर्म

“पुण्ण ! कृष्णशुक्लकर्म र कृष्णशुक्लसङ्कल्प परिपूर्णविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पुण्ण ! यहाँ कोही (पुरुषले) व्यापादयुक्त र व्यापादरहित कायसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ, व्यापादयुक्त र व्यापादरहित वचीसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ तथा व्यापादयुक्त र व्यापादरहित मनःसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गर्छ । अनि व्यापादयुक्त र व्यापादरहित कायसंस्कारलाई ‘’, ‘’ वचीसंस्कारलाई ‘’, ‘’ मनःसंस्कारलाई पनि अभिसंस्करण गरी ऊ व्यापाद पनि भएको र व्यापाद पनि नभएको लोकमा उत्पन्न हुने उसलाई व्यापादयुक्त व्यापादरहित भएको स्पर्श अनुभव हुन्छ । व्यापादयुक्त र व्यापादरहित भएको स्पर्श अनुभव हुने उसले मनुष्यहरूले जस्तै^{४९०}, कुनै-कुनै देवताले जस्तै तथा कुनै-कुनै विनिपातिकाले जस्तै सुखदुःख मिसिएको व्यापादयुक्त र व्यापादरहित वेदनाको अनुभव गर्छ । पुण्ण ! यसरी भूतबाट भूतको उत्पन्न हुन्छ, अर्थात् जो जस्तै हो, त्यस्तो उत्पन्न हुन्छ, जे गर्छ त्यसअनुसार उत्पन्न हुन्छ । अनि उत्पन्न हुने उसलाई स्पर्श अनुभव हुन्छ । पुण्ण ! यसैले पनि मैले ‘सत्त्वहरू कर्मदायाद हुन्’ भनी भनेको हुँ । पुण्ण ! यही हो कृष्णशुक्लकर्म र कृष्णशुक्लविपाकी कर्म ।”

(४) अकृष्णअशुक्लकर्म

“पुण्ण ! अकृष्णअशुक्लकर्म र अकृष्णअशुक्लविपाकी कर्म भनेको कुनचाहिं हो त ? पुण्ण ! यहाँ जुन त्यो कृष्णकर्म र कृष्णविपाकी कर्म हो, – त्यसलाई हटाउने जुन चेतना छ, जुन त्यो शुक्लकर्म र शुक्लविपाकी कर्म छ – त्यसलाई हटाउने जुन चेतना छ तथा जुन त्यो कृष्णशुक्ल कर्म र कृष्णशुक्लविपाकी कर्म छ – त्यसलाई हटाउने जुन चेतना (=मार्ग चेतना) छ – पुण्ण ! यसैलाई अकृष्णअशुक्ल कर्म र अकृष्णअशुक्लविपाकी कर्म^{४९१} भन्दछन् – जुन कर्मक्षयको निमित्त (हेतु) हुन्छ । पुण्ण ! यिनीहरू नै चार कर्महरू हुन्, – जुन स्वयं मैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी प्रकाश गरेको छु ।”

४९० यहाँ ‘मनुष्यहरूले जस्तै’ भन्ने आदि कुराको अर्थ यसरी बुझ्नुपर्छ –

मनुष्यहरूलाई कहिले सुख र कहिले दुःख हुने कुरा प्रष्टै छ । देवताहरूमा भूमिगत देवताहरूमा पनि कहिले सुख र कहिले दुःखको अनुभव हुन्छ । विनिपातिक लोकमा चाहिं वैमानिक प्रेतहरूलाई पनि कहिले सुख र कहिले दुःख अनुभव हुन्छ । हात्ती आदि तीर्थक् जातिहरूमा पनि यस्तो अनुभव हुन्छ ।

४९१ यस सूत्रमा जुन कृष्ण, शुक्ल र अकृष्ण अशुक्ल भनी उल्लेख भएको छ – त्यसको अर्थ यसरी लेखिएको छ – कृष्णको अर्थ कालो र अशुद्ध हो । शुक्लको अर्थ सेतो र शुद्ध हो । यहाँ उल्लिखित चतुस्कर्म विभाजनमा बाह्र अकुशल चेतनाहरूलाई ‘कृष्ण’, त्रैभूमिक कुशल चेतनाहरूलाई ‘कुशल’ र मार्ग चेतनालाई ‘अकृष्ण अशुक्ल’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

त्रैभूमिक कुशल भनी – कामावचर, रूपावचर र अरूपावचर कुशल चित्तलाई भनिएको हो । सोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अहन्त् मार्गलाई ‘मार्ग चेतना’ भनिएको हो ।

३. गो-व्रतीको शरणागमन

५. यसो भन्नुहुँदा गो-व्रत गर्ने पुण्य (पूर्ण) कोलियपुत्रले भगवान्लाई यसो भने - “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! जस्तै घोप्टिएको लाई उत्तानो पारि दिँदा वा ... अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिँदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ, त्यस्तै गरी - तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो, भनी तपाईं गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

४. कुकुर-व्रतीको उपसम्पदा

कुकुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले चाहिँ भगवान्लाई यसो भने - “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! जस्तै घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिँदा वा ... अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिँदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ, त्यस्तै गरी - तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! भगवान् समक्ष म प्रव्रज्या पाऊँ^{४९२}, उपसम्पदा पनि ।”

“सेनिय ! अघि अन्यतीर्थीय भएका मध्ये जसले यो धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा चाहन्छ, उसले चार महिनासम्म परिवास (=परीक्षणार्थ) बस्नुपर्छ^{४९३} । चार महिना सिद्धिएपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले प्रव्रजित गर्छन् र भिक्षुत्वको निमित्त उपसम्पदा पनि गर्छन् । परन्तु यहाँ मलाई पुद्गल विशेषताबारे पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि अघि अन्यतीर्थीय भएका यस धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा चाहनेले चार महिनासम्म परीक्षणार्थ बस्नुपर्छ र चार महिना सिद्धिएपछि सन्तुष्ट भएका भिक्षुहरूले प्रव्रज्या र भिक्षुत्वको निमित्त उपसम्पदा गराउँछन् भने - भन्ते ! म चार वर्ष परिवास बस्नेछु । चार वर्ष सिद्धिएपछि सन्तुष्ट हुने भिक्षुहरूले (मलाई) प्रव्रज्या र भिक्षुत्वको निमित्त उपसम्पदा गरून् ।”

४९२ “प्रव्रज्या पाऊँ” को स्पष्टीकरण दिँदै अट्ठकथाले यसरी उल्लेख गरेको छ -

“धेरै समयदेखि आफूलाई अनैयाणिकपक्षमा लगाई नुहाउने इच्छा गरी सुक्खा नदीमा नुहाएजस्तै मैले आफूलाई पीडा र कष्ट दिएँ । भूसलाई कुटेजस्तै गरी कुनै अर्थ पाउन सकिन । अब मैले आफूलाई योगमा लगाउनुपर्‍यो भन्ने सोचेर प्रव्रज्या पाऊँ” भनी भनेको हो । पप.सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

४९३ यहाँ ‘कृष्णशुक्लकर्म’ भनी दुवै मिसिएको कर्मलाई भनिएको हो । त्यसै गरी सुख दुःख दुवै विपाक भएकोले ‘कृष्णशुक्लविपाकी’ भनिएको हो । जस्तै - सम्मिश्रित कर्म गरी अकुशलको प्रभावद्वारा तिर्यक्योनिमा मङ्गलहस्ती आदि स्थानमा उत्पन्न भई कुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ सुखानुभव गर्छ, कुशल कर्मको प्रभावद्वारा राजकुलमा उत्पन्न भए तापनि अकुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ दुःखानुभव गर्छ । पप.सू. III. पृ. ७१: कुक्कुरवतियसुत्तवण्णना ।

७. अनि कुक्कुर-व्रत गर्ने अचेल सेनियले भगवान्का समक्ष प्रव्रज्या र उपसम्पदा पनि पाए^{४९४} । प्रव्रजित भएको केही समय नबित्दै आयुष्मान् सेनिय एकान्तमा बसी अप्रमत्त भई आतप्तयुक्त मेहनत गरी विहार गरिरहेको बेलामा – जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुत्तर फल प्राप्त गरी ब्रह्मचर्यवास पूरा गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बसे । 'जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ र अब उप्रान्त केही गर्नुपर्ने छैन' भन्ने ज्ञान पनि भयो । आयुष्मान् सेनिय अरहन्तहरूमध्येमा एक भए ।

कुक्कुरवतिक-सुत्त समाप्त ।

४९४. यहाँ 'कृष्णशुक्लकर्म' भनी दुवै मिसिएको कर्मलाई भनिएको हो । त्यसै गरी सुख दुःख दुवै विपाक भएकोले 'कृष्णशुक्लविपाकी' भनिएको हो । जस्तै – संमिश्रित कर्म गरी अकुशलको प्रभावद्वारा तिर्यक्योनिमा मङ्गलहस्ती आदि स्थानमा उत्पन्न भई कुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ सुखानुभव गर्छ, कुशल कर्मको प्रभावद्वारा राजकुलमा उत्पन्न भए तापनि अकुशलताको प्रभावद्वारा त्यहाँ दुःखानुभव गर्छ । पपं.सू. III. पृ. ७। कुक्कुरवतियसुत्तवर्णना ।

८. अभयराजकुमार-सुत्त

(अभयराजकुमारसूत्र)

१. निगण्ठ-शिष्य अभय राजकुमार

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय अभय राजकुमार, जहाँ निगण्ठ-नाटपुत्र थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारलाई निगण्ठ-नाटपुत्रले यसो भने - “आऊ, राजकुमार ! श्रमण गौतमलाई तिमीले वाद आरोप लगाऊ । अनि ‘अभय राजकुमारले त्यस्ता महान्-ऋद्धिसम्पन्न तथा प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गरे’ भन्ने तिम्रो कल्याण कीर्तिशब्द आकाशमा फैलिने छ ।”

“भन्ते ! कसरी त्यस्ता महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई मैले वाद आरोप गर्ने ?”

“आऊ, राजकुमार ! तिमी जहाँ श्रमण गौतम छन्, त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ गई श्रमण गौतमलाई यसो भन - “भन्ते ! के तथागतले त्यस्तो वचन बोल्नुहुन्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप (=मन नपर्ने) हुन्छ ?”

“यदि यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले तिमीलाई यसो भन्दछन् भने - ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्न सक्छन्, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन सक्छ, ।’ अनि तिमीले उनलाई यसो भन - “भन्ते ! त्यसो भए यहाँ, पृथक्जनसँग तपाईंको के विशेषता रह्यो त ? पृथक्जनले पनि त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन्छ ।”

“यदि यस्तो सोध्दा श्रमण गौतमले - राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्दैन, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप हुन्छ भनी भन्छन् भने अनि तिमीले उनलाई यसो भन - भन्ते ! त्यसो भए, तपाईंले - देवदत्त आपायिक^{४९५} (=अपायगामी) हुन्, देवदत्त कल्पस्थायी (=कल्पसम्म नरकमा रहने) हुन्, देवदत्त अचिकित्स्य (=प्रतिकार गर्नु नसक्ने) हुन् भनी देवदत्तका बारेमा किन भविष्यवाणी गर्नु भएको त ? यी वचनहरूद्वारा देवदत्त रिसाएका थिए, असन्तुष्ट भएका थिए ।”

“राजकुमार ! यी दोधारे प्रश्नहरू सोध्दा श्रमण गौतमले त्यसलाई न निल्ल सक्नेछन्, न उकेल्न सक्नेछन् । जस्तै - कुनै मानिसको घाँटीमा चारकुने फलामको टुक्रा राखिदिदा उसले त्यसलाई न निल्ल सक्छ, न उकेल्न नै सक्छ । राजकुमार ! त्यस्तै - तिम्रो यस दोधारे प्रश्नलाई श्रमण गौतमले न निल्ल सक्नेछन् न त उकेल्न नै ।”

४९५ यस्तो कुरा भगवान्‌ले चुल्ल.व.पा.पृ. ३०३: सङ्गभेदकथा, सङ्गभेदकखधकमा प्रकाश पार्नु भएको छ ।

“हवस्, भन्ते !” भनी निगण्ठ-नाटपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिई निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी, अभय राजकुमार जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

२. एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले सुर्यलाई (=समय) हेरी यस्तो विचार गरे – “आज, भगवान्लाई वाद आरोप गर्ने समय छैन । भोलि मेरो घरमा भगवान्लाई वाद आरोप गर्नेछु ।” यति सोची, उनले भगवान्सँग बिन्ती गरे – “भन्ते ! भगवान्ले, भोलिको निमित्त भगवान्सहित चार जनाले मेरो भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” भगवान्ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि भगवान्ले निम्तो स्वीकार गर्नु भएको बुझी अभय राजकुमार आसनबाट उठी, भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्की गए । त्यस रात बितिसकेपछि, भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ अभय राजकुमारको घर छ, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । त्यसपछि अभय राजकुमारले भगवान्लाई प्रणीत खाद्य-भोज्य अर्पित गरी सन्तुष्ट गराए । अनि भगवान्ले भोजन सिध्याई, पात्रबाट हात हटाइसकेपछि, अभय राजकुमार एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे ।

३. एक छेउमा बसेका अभय राजकुमारले भगवान्सँग बिन्ती गरे – “भन्ते ! के भगवान्ले त्यस्तो वचन बोल्नुहुन्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप (=मन नपर्ने) होस् ?”

“राजकुमार ! यहाँ एकांशले (=सर्वथा, अपवादविना) बताउन सकिन्न ।”

“भन्ते ! यहीं नै निगण्ठको नष्ट भयो ।”

“राजकुमार ! किन तिमी यसो भन्छौ ? ‘यहीं नै निगण्ठको नष्ट भयो’ ।”

“भन्ते ! यहाँ, म निगण्ठ-नाटपुत्रकहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि निगण्ठ-नाटपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसें । भन्ते ! एक छेउमा बसेको मलाई निगण्ठ-नाटपुत्र यसो भने – ‘आऊ राजकुमार ! तिमीले श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गर । अनि ‘अभय राजकुमारले त्यस्ता महान-ऋषि-सम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई वाद आरोप गरे’ भन्ने तिम्रो कल्याण कीर्तिशब्द आकाशमा फैलिने छ ।’

“भन्ते ! यसो भन्दा मैले निगण्ठ-नाटपुत्रसँग सोधेँ – “भन्ते ! कसरी त्यस्ता महान् ऋद्धिसम्पन्न, त्यस्ता प्रभावशाली श्रमण गौतमलाई म वाद आरोप गरूँ ?”

(=अनि निगण्ठ-नाटपुत्रले मलाई यसो भने) – ‘आऊ राजकुमार, तिमी जहाँ श्रमण गौतम छन्, त्यहाँ जाऊ, त्यहाँ गई, श्रमण गौतमसँग – “भन्ते ! के तथागतले त्यस्तो वचन बोल्नुहुन्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रिय तथा अमनाप होस् ?” भनी सोध । यदि यस्तो सोध्दा तिमीलाई श्रमण गौतमले ‘राजकुमार ! तथागतले त्यस्तो वचन बोल्न सक्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन सक्छ’ भनी भन्छन् भने, अनि तिमीले उनलाई यसो भन – “भन्ते ! त्यसो भए, यहाँ, पृथक्जनसँग तपाईंको के विशेषता रह्यो त ? पृथक्जनले पनि त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन्छ ।’ यदि यस्तो सोध्दा तिमीलाई श्रमण गौतमले ‘राजकुमार ! तथागतले न त्यस्तो वचन बोल्छ, जुन वचन अर्कालाई अप्रसन्न तथा अमनाप हुन्छ’ भनी भनेमा, अनि तिमीले उनलाई यसो भन – “भन्ते ! त्यसो भए, तपाईंले ‘देवदत्त आपायिक हुनु, देवदत्त कल्पस्थायी हुनु, देवदत्त अचिकित्स्य हुनु’ भनी देवदत्तका बारेमा किन भविष्यवाणी गर्नु भएको त ? ‘यी वचनहरूद्वारा देवदत्त रिसाएका थिए, असन्तुष्ट भएका थिए ।’ राजकुमार ! यी दोधारे प्रश्नहरू सोध्दा श्रमण गौतमले त्यसलाई न निल्न सक्नेछन्, न उकेल्न नै सक्नेछन् । जस्तै – कुनै मानिसको घाँटीमा चारकुने फलामको टुक्रा राखिदिँदा उसले त्यसलाई न निल्न सक्छ, न उकेल्न नै सक्छ । राजकुमार ! त्यस्तै तिम्रो यस दोधारे प्रश्नलाई श्रमण गौतमले न निल्न सक्नेछन्, न त उकेल्न नै ।”

२. अप्रिय पनि बोल्न सक्छ

४. त्यस बखत अभय राजकुमारको काखमा उत्तानो पारेर सुताउनु पर्ने सानो बालक थियो । अनि भगवान्ले अभय राजकुमारसँग सोध्नुभयो - “राजकुमार ! यदि तिम्रो गल्लीले वा धाईको गल्लीले, यो बालकले कुनै काठको छेस्को वा कुनै गिर्खो मुखमा राख्यो भने, त्यस बखत तिमी के गछौ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! (मुखबाट) बाहिर निकाल्ने छु । यदि पहिले नै बाहिर निकाल्न सकिन भने - देब्रे हातले (बालकको) टाउको समाती, दाहिने हातको औला (चोर औला) बड्याएर रगत आएता पनि बाहिर फिक्ने छु ।”

“त्यस्तो गर्नाको कारण के हो त ?”

“भन्ते ! कुमारप्रति मेरो दया भएकोले ।”

“राजकुमार ! त्यस्तै - (१) जुन वचन अभूत, असत्य तथा अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र - त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय, अमनाप हुन्छ भने - त्यस्तो वचन तथागतले बोल्दैन । (२) जुन वचन भूत, सत्य परन्तु अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र - त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय अमनाप हुन्छ भने - त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैनन् । (३) जुन वचन भूत, सत्य तथा अर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ परन्तु - त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई अप्रिय, अमनाप हुन्छ भने - त्यस्तो वचन बोल्नमा तथागत कालज्ञ (=उचित अनुचित समय विचार गर्ने) हुन्छन् । (४) जुन वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय, मनाप (=मन पर्ने) हुन्छ भने - त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैन । (५) जुन वचन भूत, सत्य तथा अनर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ परन्तु - त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय, मनाप हुन्छ भने - त्यस्तो वचन पनि तथागतले बोल्दैनन् । (६) जुन वचन भूत, सत्य तथा अर्थसहित छ भन्ने तथागतलाई थाहा छ र - त्यस्तो वचन बोल्दा अर्कालाई प्रिय मनाप पनि हुन्छ भने - त्यस्तो वचन बोल्नमा तथागत कालज्ञ हुन्छ । सो किन भने ? राजकुमार ! सत्त्वप्रति तथागतको दया भएकोले ।”

३. तथागत पहिले नै उत्तर तयार गरी बस्छन् कि

५. “भन्ते यहाँ, क्षत्रिय पण्डितहरू, ब्राह्मण पण्डितहरू, गृहपति पण्डितहरू तथा श्रमण पण्डितहरूले प्रश्नहरू बनाई तथागतकहाँ आई सोध्छन् । भन्ते ! के त्यसको उत्तरको निमित्त - ज-जसले मकहाँ आई जुन जुन प्रश्नहरू सोध्नेछन्, उनीहरूलाई म ‘यस्तो यस्तो उत्तर दिनेछु’ भनी भगवान्ले पहिले नै मनमा परिवर्तकना गर्नुहुन्छ कि अथवा त्यसै अवस्थामा (उत्तरको) ज्ञान हुन्छ ।”

“राजकुमार ! त्यसो भए म तिमीसँग एउटा प्रश्न सोध्छु, तिमीलाई जस्तो लाग्छ, त्यस्तो जवाफ दिनु । राजकुमार ! के तिमी रथको अङ्ग-प्रत्यङ्गका बारेमा भिन्न छौ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“छु, भन्ते ! म रथका अङ्ग-प्रत्यङ्गका बारेमा भिन्न छु (जान्दछु) ।”

“राजकुमार ! तिमी भन कि, यदि तिमीसँग कसैले - ‘रथका अङ्ग-प्रत्यङ्ग भनेको के हो ?’ भनी सोधेमा तिमीले - ‘जसले मकहाँ आई यस्तो कुरा सोध्छ, उसलाई म यस्तो उत्तर दिनेछु’ भनी पहिले नै मनमा परिवर्तकना गछौ अथवा सोही अवस्थामा (तिमीलाई) ज्ञान हुन्छ ?”

“भन्ते ! म रथिक हूँ । मलाई रथसम्बन्धी अङ्ग-प्रत्यङ्गका बारेमा जम्मै कुराको ज्ञान छ । रथसम्बन्धी सबै अङ्ग-प्रत्यङ्गका बारेमा मलाई राम्रैसँग ज्ञात छ । त्यसो हुनाले सोही अवस्थामै ममा ज्ञान उत्पन्न हुन्छ ।”

“राजकुमार ! त्यस्तै – जो ती क्षत्रिय पण्डितहरू, ब्राह्मण, पण्डितहरू, गृहस्थ पण्डितहरू तथा श्रमण पण्डितहरूले प्रश्नहरू बनाई तथागतकहाँ आई प्रश्न सोध्छन् – (त्यसको उत्तर) त्यसै अवस्थामै ज्ञात हुन्छ । किनभने, राजकुमार ! तथागतलाई धर्मधातु (चित्त विषय) सम्बन्धी कुरा राम्ररी सुप्रतिवेध छ (=ज्ञान छ) । धर्मधातुसम्बन्धी सुप्रतिवेध भएकोले नै तथागतलाई सोही अवस्थामा (उत्तरको) ज्ञान हुन्छ ।”

६. यसो भन्नु हुँदा – अभय राजकुमारले भगवानसँग बिन्ती गरे – “धन्य ! धन्य ! ! भन्ते, जस्तै – घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिँदा, ढाकिएको लाई उघारिदिँदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिँदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती बालिदिँदा – आँखा हनेहरूले रूप देखेभैं भगवानले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवानको शरणमा पर्छु, धर्म तथा भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि जीवनभर शरणमा आएको उपासक हूँ, भनी भगवानले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

अभयराजकुमार-सुत्त समाप्त ।

९. बहुवेदनिय-सुत्त^{४९६}

(बहुवेदनीयसूत्र)

१. बहुविध वेदना

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि पञ्चकङ्क थपति^{४९७} (=पञ्चकङ्क स्थपति), जहाँ आयुष्मान् उदायी (=पण्डित उदायी) हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् उदायीलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यसो भने - “भन्ते उदायी ! भगवान्ले कति वेदनाहरू बताउनु भएको छ ?”

“थपति ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ - (१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना र (३) अदुःख-असुखवेदना । थपति ! भगवान्ले यी तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ ।” यसो भन्नुहुँदा पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यसो भने - “भन्ते उदायी ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले दुई वेदनाहरू बताउनु भएको छ - (१) सुखवेदना र (२) दुःखवेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुखवेदना छ, त्यो त भगवान्ले शान्त प्रणीत सुखवेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।” दोस्रो पटक पनि आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई यसो भन्नुभयो - “थपति ! भगवान्ले दुई वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ - सुखवेदना, दुःखवेदना तथा अदुःख-असुखवेदना । थपति ! यिनै वेदनाहरू भगवान्ले बताउनु भएको छ ।”

दोस्रो पटक पनि पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यसो भने - “भन्ते उदायी ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले दुई वेदनाहरू बताउनु भएको छ - सुखवेदना र दुःखवेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुखवेदना छ, त्यो त भगवान्ले शान्त प्रणीत सुखवेदनाको विषय हो भनी बताउनु भएको छ ।” तेस्रो पटक पनि आयुष्मान् उदायीले पञ्चकङ्क थपतिलाई यसो भन्नुभयो - “थपति ! भगवान्ले दुई वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छ - सुखवेदना, दुःखवेदना तथा अदुःख-असुखवेदना । थपति ! यिनै तीन वेदनाहरू भगवान्ले बताउनु भएको छ ।” तेस्रो पटक पनि पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई यसो भने - “भन्ते उदायी ! भगवान्ले तीन वेदनाहरू बताउनु भएको छैन । भगवान्ले दुई वेदनाहरू बताउनु भएको छ - सुखवेदना र दुःखवेदना । भन्ते ! जो त्यो अदुःख-असुखवेदना हो, त्यो त भगवान्ले शान्त प्रणीत सुखवेदनाको विषय हो, भनी बताउनु भएको छ ।”

४९६ यही सूत्रलाई सं.नि. III. पृ. १९८: वेदनासंयुतमा ‘पञ्चकङ्कसुत्तं’ भनी उल्लेख भएको छ । हेर्नुहोस् - स.नि.नेपाल भाषा पृ. ७६७ ।

४९७ (१) बसिला, (२) बन्वरो, (३) खन्ती, (४) मुङ्गो र (५) कालो घागो - यी पाँचवटा अङ्गहरूले युक्त भएको हुनाले ‘पञ्चकङ्क’ भनिएको हो । यो उनको नाम हो । सिकर्मी नाइके भएको हुनाले ‘थपति’ (=स्थपति) भनिएको हो ।

आयुष्मान् उदायीले न पञ्चकङ्ग थपतिलाई सम्भाउन सक्नु भयो, न पञ्चकङ्ग थपतिले आयुष्मान् उदायीलाई नै सम्भाउन सके ।

२. पर्यायदेशित वेदनाहरू

२. अनि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् उदायी र पञ्चकङ्ग थपतिका बीचमा यस्तो कुरा भइरहेको सुन्नुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्द, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले पञ्चकङ्ग थपति र आयुष्मान् उदायीका बीचमा जे-जति कुराकानी भएका थिए ती सबै भगवान्लाई सुनाउनुभयो । यसो भन्नु हुँदा भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो - "आनन्द ! पञ्चकङ्ग थपतिले उदायीको कुरालाई अनुमोदन नगर्नाको कारण छ, उदायीले पनि पञ्चकङ्ग थपतिको कुरालाई अनुमोदन नगर्नाको कारण छ । आनन्द ! (१) पर्यायद्वारा मैले दुई वेदनाहरू^{५९८} पनि बताएको छु, (२) पर्यायद्वारा मैले तीन वेदनाहरू^{५९९} पनि बताएको छु, (३) पर्यायद्वारा मैले पाँच वेदनाहरू^{६००} पनि बताएको छु (४) पर्यायद्वारा मैले छ वेदनाहरू^{६०१} पनि बताएको छु, (५) पर्यायद्वारा मैले अठार वेदनाहरू^{६०२} पनि बताएको छु, (६) पर्यायद्वारा मैले छत्तीस वेदनाहरू पनि बताएको छु, (७) पर्यायद्वारा मैले एक सय आठ वेदनाहरूलाई^{६०३} पनि बताएको छु । आनन्द ! यसरी मैले पर्यायद्वारा (=विविधाकारले) धर्मदेशना गरेको छु । आनन्द ! यसरी पर्यायरूपले देशना गरिराखेको मेरो धर्ममा जसले एक अर्काको सुभाषित र सुलपित (कुरा) लाई स्वीकार गर्दैन, मान्दैन तथा अनुमोदन गर्दैन भने - उनीहरूका बीचमा - भगडा हुन सक्छ, कलह हुन सक्छ, विवाद हुन सक्छ र एक अर्कालाई वचनरूपी तीरले भोस्दै बस्न

५९८ यहाँ कायिक र चेतसिकको हिसाबले दुई वेदना भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ ।

५९९ सुख, दुःख र असुख-अदुःखको हिसाबले तीन वेदना भनिएको हो ।

६०० इन्द्रियको हिसाबले यहाँ सुखइन्द्रिय, दुःखइन्द्रिय, सौमनस्यइन्द्रिय, दौर्मनस्यइन्द्रिय र उपेक्षाइन्द्रियलाई पाँच वेदना भनिएको हो भनी उपर्युक्त अटकथाले उल्लेख गरेको छ । हेर्नु होस् दी.नि. नेपाली पृ. ५१९ ।

६०१ यहाँ द्वारको हिसाबले वेदनाहरू बताइएका छन् । जस्तै - चक्षुसस्पर्शजन्य वेदना, स्रोतसंस्पर्शजन्य वेदना, घ्राणसंस्पर्शजन्य वेदना, जिह्वासंस्पर्शजन्य वेदना, कायसंस्पर्शजन्य वेदना र मनःसंस्पर्शजन्य वेदनालाई ६ वेदना भनिएको हो । (दी.नि. नेपाली पृ. ५२१)

६०२ चक्षुले रूप देख्दा सौमनस्य स्थानीय रूपमा चित्त जान्छ (चक्षुना रूपं दिस्वा सोमनस्यद्वानियं रूपं उपविचरति), श्रोतले शब्द सुन्दा ..., घ्राणले गन्ध सुँघ्दा ..., जिह्वाले रस चाख्दा ..., कायले स्पर्श गर्दा ... तथा मनले धर्म बुझ्दा सौमनस्यस्थानीय धर्ममा चित्त लाग्छ भन्ने आदि छवटालाई 'छ सोमनस्सुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

यसै गरी दौर्मनस्यस्थानीय छवैवटा विषय जाने चित्तलाई 'छ दोमनस्सुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

यसै गरी उपेक्षास्थानीय छवैवटा विषयमा जाने चित्तलाई 'छ उपेक्खुपविचारा' भनी भन्दछन् ।

अतः यी 'छ सोमनस्सुपविचारा, छ दोमनस्सुपविचार तथा छ उपेक्खुपविचारा' लाई 'अठार वेदना' भनिएको हो । (विभं. पा. पृ. ४५८: सुट्ठकवत्थुविभङ्गो), पपं. सू. III. पृ. ७८ बहुवेदनियसुत्तवण्णा ।

६०३ 'एकसय आठ वेदनाहरू' भनी - उपर्युक्त छत्तीस वेदनाहरूलाई अतीतका छत्तीसवटा, अनागतका छत्तीसवटा तथा वर्तमानका छत्तीसवटाको हिसाबले जोड्दा जम्मा एकसय आठ (१०८) हुन्छन् । यसैलाई 'एकसय आठ वेदनाहरू' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७८: बहुवेदनियसुत्तवण्णा ।

सक्छ भन्ने कुराको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । आनन्द ! यसरी मैले पर्यायरूपले धर्मदेशना गरेको छु । आनन्द ! यसरी पर्यायरूपले देशना गरेको धर्ममा जसले एक-अर्काको सुभाषित, सु-लपित (कुरा) लाई स्वीकार गर्छ, मान्छ तथा अनुमोदन गर्छ भने उनीहरू मेलमिलाप भई सम्मोदन गरी, विवाद नगरी, दूधमा पानीजस्तै भई एक-अर्कालाई प्रियचक्षुले हेरी बस्ने छन् भन्ने कुराको आसा लिन सकिन्छ ।”

३. सुन्दरतर र प्रणीततर सुखहरू

३. पञ्चकामसुख - “आनन्द ! यी पञ्चकामगुणहरू हुन् । कुन पाँच भने ? - (१) इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसहित तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय रूपहरू छन्, (२) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छन्, (३) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय घ्राणविज्ञेय गन्धहरू छन्, (४) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय जिह्वाविज्ञेय रसहरू छन्, (५) इष्ट, कान्त, मनाप ... तथा रजनीय कायविज्ञेय स्पर्शहरू छन् । आनन्द ! यिनै हुन् पञ्चकामगुणहरू । आनन्द ! जो यी पञ्चकामगुणहरूको कारणले उत्पन्न हुने सुख सौमनस्य छ, - यसलाई ‘कामसुख’ भन्दछन् ।”

प्रथमध्यानसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरा म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु कामहरूबाट अलग भई, अकुशलहरूबाट अलग भई, सवितर्क सविचारयुक्त विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

द्वितीयध्यानसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने, आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

तृतीयध्यानसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख-सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान् र प्रज्ञावान् भई - शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ - जसले आर्यहरू - ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । त्यस प्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ ।”

चतुर्थध्यान - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरालाई म स्वीकार्दिन । किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ । आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख कुन हो त ? आनन्द !

यहाँ भिक्षु सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ। आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ।”

आकाशानन्त्यायतनसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरोलाई म स्वीकार्दिन। किनभने ? आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ। आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले रूपसंज्ञालाई समतिक्रम गरी, प्रतिघ (=मानसिक द्वेषभाव, घर्षण) संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व संज्ञालाई मनन नगरी - ‘आकाश अनन्त छ’ भनी ‘आकाशानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ। आनन्द ! यही त्यो सुख हो, त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ।”

विज्ञानन्त्यायतनसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरोलाई म स्वीकार्दिन। किनभने, आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ। आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी - ‘विज्ञान अनन्त हो’ भनी ‘विज्ञानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ। आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ।”

आकिञ्चन्यायतनसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरोलाई म स्वीकार्दिन। किनभने ? आनन्द ! आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ। आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबैप्रकारले विज्ञानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी - ‘केही छैन’ भनी ‘आकिञ्चन्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ। आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ।”

नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरोलाई म स्वीकार्दिन। किनभने, आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर सुख अर्कै छ। आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सर्व प्रकारले आकिञ्चन्यायतनलाई समतिक्रम गरी - ‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतन’ (=न संज्ञा छ न संज्ञा छैन) भन्ने (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ। आनन्द ! यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ।”

संज्ञावेदयितनिरोधसुख - “आनन्द ! यदि कसैले ‘सत्त्वहरूद्वारा भोग गरिने परम सुख सौमनस्य यही नै हो’ भनी भन्दछ भने - यो कुरोलाई म स्वीकार्दिन। किनभने, आनन्द ! त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर अर्को सुख कुन हो त ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु सबै प्रकारले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई समतिक्रम गरी - ‘संज्ञावेदयितनिरोध’ (=संज्ञा र वेदनाको निरोध^{०४}) भन्ने (समापत्ति) प्राप्त गरी बस्छ। आनन्द, यही त्यो सुख हो, जो त्यो सुखभन्दा सुन्दरतर तथा प्रणीततर छ।”

४. "आनन्द ! (यस सम्बन्धमा) अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरू यसो भन्न सक्छन् कि - 'श्रमण गौतम संज्ञावेदयितनिरोध भन्दछन्, अनि त्यो सुखमय पनि भन्दछन् । त्यो कसरी हुन सक्ला, त्यो कसरी हुनसक्ला ?' आनन्द ! त्यसो भन्ने अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यसो भन्नुपर्छ - आवुसो ! सुखवेदनालाई मात्र भगवान्ले 'सुख' भन्नुहुँदैन । आवुसो ! बरु जहाँ-जहाँ सुख^{१०५} उपलब्ध हुन्छ, तत्तत्लाई सुख हो, भनी तथागत भन्नुहुन्छ ।"

५. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

बहुवेदनीय-सुत्त समाप्त ।

५०५ यहाँ 'सुख' भन्नाले 'विदितसुख' अथवा 'अविदितसुख' - यी दुवै प्रकारका सुखलाई 'सुख' भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७९ बहुवेदनियसुत्तवण्णना । यस सूत्रमा 'विदितसुख' अर्थात् अनुभव हुने सुख र 'अविदितसुख' अर्थात् अनुभव नहुने सुखलाई 'सुख' भनिएको हो । चतुर्थध्यानदेखि लिएर 'अदुःख-असुख वेदना' हुन्छ । शान्तको हिसाबले र उत्तमता तथा सूक्ष्मताको हिसाबले यो वेदनालाई प्रणीत 'सुख' भनिएको हो ।

संज्ञावेदयितनिरोधसुखलाई अविदितसुखको हिसाबले प्रणीततर 'सुख' भनिएको हो ।

पञ्चकामगुणको हिसाबले र अष्टसमापत्तिको हिसाबले उत्पन्न हुने 'सुख' 'विदितसुख' हो । निरोधसुख चाहिँ 'अविदितसुख' हो । अतः चाहे 'विदितसुख' होस् चाहे 'अविदितसुख' होस् - दुःखरहित अवस्थालाई ठानिने हुँदा तथागत यस सूत्रमा 'जहाँ-जहाँ सुख उपलब्ध हुन्छ, तत्तत्लाई 'सुख हो' भनी भन्नुहुन्छ' भनी भनिएको हो ।

१०. अपण्णक-सुत्त

(अपर्णकसूत्र)

१. अपर्णक धर्म

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कोशलमा चारिका गर्दै महत् भिक्षुसङ्घका साथ जहाँ साला (=शाला वा शाल) भन्ने कोशल ब्राह्मणहरूको गाउँ थियो, त्यहाँ जानुभयो । अनि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो सुने - “शाक्यपुत्र श्रमण गौतम, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई कोशलमा चारिका गर्दै महत् भिक्षुसङ्घका साथ सालामा आइपुग्नु भएको छ । उहाँ आदरणीय भगवान्को यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिरहेको छ - “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरणसम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध, भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यस लोकलाई देवसहित मारसहित, ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मणसहित, प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशान (अन्त्य) कल्याण हुने धर्मोपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल (सबैका सबै) परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यबारे प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हतको दर्शन गर्नु कल्याणकर हुनेछ ।” अनि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूसँग भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. “गृहपति हो ! तिमीहरूले मन पराएका (मनापो) कुनै त्यस्ता शास्ता (=उपदेशक) पाएका छौं के, जसमाथि तिमीहरूको आकारवती (=सहेतुक) श्रद्धा पनि उत्पन्न भएको होस्^{५०६} ?”

५०६ किन भगवान्ले ब्राह्मणहरूसँग यस्तो कुरा सोध्नु भएको हो भन्ने विषयमा अङ्कथाले यसरी स्पष्टीकरण दिएको छ । त्यो साला वा साल भन्ने ब्राह्मण गाउँ घना जङ्गलको एक छेउमा अवस्थित थियो । अनेक श्रमण ब्राह्मणहरू यात्रा गर्दै संध्यासमयमा त्यस गाउँमा बास बस्नको निमित्त जान्थे । अनि गाउँका ब्राह्मणहरूले त्यसरी बास बस्न आएका श्रमण ब्राह्मणहरूसँगको निमित्त खाट राखी, ओच्छ्यानहरू बिच्छ्याई उनीहरूका पाउ पखाली तेल घसिदिन्थे । अनि उपयुक्त पान अर्पित गरी अर्को दिनकोनिमित्त निम्तो गरी भोजन प्रदान गर्दथे । यस किसिमको आगन्तुक सत्कारद्वारा प्रभावित भएका तिनीहरूले उनीहरूसँग सुखदुःखका कुराकानी गरी सोध्दथे - “गृहपति हो ! कुनै दर्शनलाई स्वीकार गरी ग्रहण गरेका छौं वा छैनौं ?”

“भन्ने ! छैन ।”

“गृहपति हो ! कुनै दर्शनलाई स्वीकार नगरी यो लोकमा बस्नु गान्धो छ । अतः आफ्नो रुचिअनुसार कुनै एक दर्शनलाई ग्रहण गरी बस्न सक्नुपर्छ ।”

यति भनेर उनीहरूलाई ‘शाश्वत लोक हो’ भन्ने दर्शनलाई ग्रहण गर्न लगाई उनीहरू फर्की गए ।

“भन्ते ! हामीहरूले मन पराएका त्यस्ता कुनै शास्ता पाएका छैनौं, जसमाथि हामीहरूको आकारवती श्रद्धा उत्पन्न भएको होस् ।”

“गृहपति हो ! मन पराउँदा शास्ता नपाएका तिमीहरूले यो अपर्णक (अपण्णक) धर्मलाई ग्रहण गरी बस्न सक्नुपर्छ । गृहपति हो ! अपर्णक (=अनिष्फल, निश्चय फलदायी) धर्मलाई राम्ररी ग्रहण गरी बसेका खण्डमा त्यही नै तिमीहरूका निमित्त दीर्घकालिक हित सुख हुनेछ । गृहपति हो ! अपर्णक धर्म भनेको कस्तो हो ? -

३. आस्तिक-वाद र नास्तिक-वाद - “गृहपति हो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता..... यस्ता दृष्टिका छन् - (१) दानको फल छैन, (२) यज्ञको फल छैन, (३) हवनको फल छैन, (४) सुकृत्यदुष्कृत्यको फल छैन, (५) यो लोक छैन, (६) परलोक छैन, (७) आमा छैनन्, (८) बाबु छैनन्, (९) औपपातिक सत्त्व छैन र (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण-ब्राह्मण छैन, जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक (मोक्ष) मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस् । गृहपति हो ! तिमीहरूकै माभ्रमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यसो भन्दछन् - ‘(१) दानको फल छ, ... (१०) यो लोकमा त्यस्तो श्रमण ब्राह्मण पनि छ जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छ ।’ गृहपति हो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइन् ? यसमा तिमीहरू के भन्दछौ ?”

“भन्ते ! हो ।”

४. नास्तिकवाद - (क) “गृहपति हो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू ‘दानको फल छैन ... भन्ने वादीहरू छन्, जसको यस्तो विचार छ, - तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ - जो यी कायसुचरित्र, वचीसुचरित्र तथा मनःसुचरित्र हुन्, - यी तीनै कुशलधर्महरू छाडी जो यी कायदुश्चरित्र, वचीदुश्चरित्र तथा मनःदुश्चरित्र छन्, - यी तीनै अकुशल धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? - ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, तुच्छता तथा संकिलष्टतालाई देख्दैनन्, न उनीहरूले

अर्को दिन अरू नै आए । उनीहरूले पनि त्यस्तै गरी सोधे । ती ब्राह्मणहरूले “हो, भन्ते ! अगिल्लो दिन तपाईंहरू जस्तै श्रमण ब्राह्मणहरू आई ‘शास्वत लोक हो’ भन्ने दर्शनको कुरा ग्रहण गर्न लगाई उनीहरू फर्की गए” भनी भने ।

“ती मूर्खहरू के जान्दछन् र ! यो लोक उच्छिन्न हुन्छ” भनी उच्छेद दर्शनलाई ग्रहण गर्न लगाई उनीहरू फर्की गए ।

यस्तै किसिमबाट अर्को एक थरीले ‘केही शास्वत हो, केही अशाश्वत हो’ भने, अर्को एक थरीले ‘अन्तानन्त हो’ भने, अर्को एक थरीले ‘अमराविक्षेप हो’ भन्ने दर्शनका कुराहरू बताए । यस्तै प्रकारबाट थरी-थरीले जम्मा बासङ्गी (६२) प्रकारका दर्शनका कुराहरू सुनाए । ब्राह्मणहरूचाहिँ तीमध्ये कुनै पनि दर्शनमा स्थिर भई बस्न सकेनन् । सबैभन्दा पछि भगवान् बुद्ध पनि त्यहाँ आइपुग्नुभयो र उनीहरूको हितको कामना गरी उहाँले - “गृहपति हो ! तिमीहरूले मन पराएका कुनै त्यस्ता शास्ता पाएका छौ, जोप्रति तिमीहरूको आकारवती श्रद्धा उत्पन्न भएको होस् ?” भनी सोध्नु भएको हो । पपं. सू. III. पृ. ७९-८०: अपण्णकसुत्तवण्णना ।

बासङ्गी दृष्टि वा दर्शन भनेको के के हुन् भन्ने बारेका विस्तृत कुराचाहिँ दीघनिकायको ब्रह्मजाल-सुत्तमा समुल्लेख भएको छ ।

यी घटनाजस्तै अर्को एक घटना कोशल राज्यकै कालमा क्षत्रीहरूको केशपुत्त भन्ने निगममा घटेको थियो । त्यहाँ भगवान् कालाम क्षत्रीहरूलाई ‘कसैले भन्दैमा विश्वास गर्नु नपर्ने’ कुराको उपदेश गर्नु भएको थियो । यो कुरा अं.नि. - ३, पृ. १७४: केशपुत्तियसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ । यो सूत्र बौद्ध जगतमा ‘कालाम सूत्र’ भन्ने नामले अति प्रसिद्ध छ ।

कुशल धर्महरूको नैष्कर्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई नै देख्दछन् । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि (=विश्वास) छ, त्यो (उनीहरूको) मिथ्यादृष्टि हो । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भन्ने जुन सङ्कल्प गर्छन्, त्यो (उनीहरूको) मिथ्यासङ्कल्प हो । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भन्ने जुन वचन प्रकट गर्छन्, त्यो (उनीहरूको) मिथ्यावाचा हुन्छ । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भनी जुन कुरा भन्छन् - त्यो कुरा - जो ती परलोक जान्ने अरहन्तहरू हुन्, उनीहरूको सीधै विरोध हुन्छ । भएकै परलोकलाई पनि 'परलोक छैन' भनी जुन कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन् (=सम्भाउँछन्) यो हो, उनीहरूको अ-सद्धर्मसंज्ञापनता । त्यस अ-सद्धर्मसंज्ञापनद्वारा आफूलाई माथि राखी अर्कालाई अवहेलना गर्छन्^{१०९} । यसरी - पहिले नै (उनीहरूको) सुशीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र दुःशीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी मिथ्यादृष्टि, (२) मिथ्यासङ्कल्प, (३) मिथ्यावाचा, (४) आर्यहरूको विरोध, (५) अ-सद्धर्मसंज्ञापनता, (६) आफ्नो प्रशंसा र (७) अर्काको निन्दा - आदि अनेक पापक अकुशल धर्महरू मिथ्यादृष्टिकै हेतुले सम्भव छन् ।”

(ख) “गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ । ‘यदि परलोक छैन भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गलले शरीर छाडी मृत्युपछि आफूलाई स्वस्ति (=मुक्त) गर्नेछ । यदि परलोक छ भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल शरीर छाडेर मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै, परलोक छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भए पनि यो भद्र पुरुष पुद्गलचाहिँ - ‘दुःशील-पुरुष पुद्गल मिथ्यादृष्टिक तथा नास्तिकवादी’ भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दित नै छन् । यदि परलोक रहेछ नै भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल दुवैतिरबाट पराजित नै हुन्छ, जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दा र जो शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णक धर्मलाई दुराग्रहका रूपमा ग्रहण गरेको हुनाले एकांश मात्र (=आफ्नो वाद मात्र) फैलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।’

५. आस्तिक-वाद - (क) “गृहपति हो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू ‘दानको फल छ ...’ भन्ने वादीहरू छन् र यस्ता दृष्टि राख्ने छन्- तिनीहरूसँग यस्तो आशा गरिन्छ - जो यी कायदुश्चरित्र, वचीदुश्चरित्र तथा मनःदुश्चरित्र छन् - यी तीनै अकुशल धर्म छाडी जो यी कायसुचरित्र, वचीसुचरित्र तथा मनःसुचरित्र छन् - यी तीनै कुशल धर्मलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्मको अपगुण, तुच्छता तथा सक्लिष्टतालाई देख्दछन्, उनीहरूले कुशलधर्महरूको नैष्कर्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई देख्दछन् । भएकै परलोकलाई ‘परलोक छ’ भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि छ, त्यो (उनीहरूको) सम्यक्वाचा हुन्छ । भएकै परलोकलाई ‘परलोक छ’ भनी जुन कुरा भन्छन् - त्यो कुरा - जो ती परलोक जान्ने अरहन्तहरू छन्, उनीहरूको सीधै विरोध हुँदैन । भएकै परलोकलाई ‘परलोक छ’ भनी जुन कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन् - यो हो, उनीहरूको सद्धर्म संज्ञापनता । त्यस सद्धर्मसंज्ञापनद्वारा आफूलाई माथिराखी अर्कालाई अवहेलना गर्दैनन् । यसरी - पहिले नै (उनीहरूको) दुःशीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र सु-शीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी सम्यक्दृष्टि, (२) सम्यक्सङ्कल्प, (३) सम्यक्वाचा, (४) आर्यहरूको अविरोध, (५) सद्धर्मसंज्ञापनता, (६) आफ्नो अ-बयान र (७) अर्काको अ-निन्दा - आदि अनेक कुशल धर्महरू सम्यक्दृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।

(ख) “गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले विचार गर्छ - ‘यदि परलोक छ भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल शरीर छाडेर मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै, परलोक छ भनी

५०७ “म बाहेक अरु कसले आफ्नो दर्शन अरूलाई ग्रहण गराउन सक्छ” भनी घमण्ड गरी आफूलाई माथि राख्छ र यतिका मानिसहरूका बीच कसैले पनि आफ्नो दर्शन अर्कालाई ग्रहण गराउन सकेनन् भनी अर्कालाई तल राख्छ । पं.सू. III. पृ. ८० अपण्णकसुत्तवण्णना ।

भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भए तापनि यो भद्र पुरुष पुद्गलचाहिं - 'शीलवान्-पुरुष पुद्गल सम्यक्दृष्टिक तथा आस्तिकवादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा र जो शरीर छोडेर मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकगामी हुन्छ । यसरी यो अपर्णकधर्मलाई राम्ररी ग्रहण गरेको हुनाले उभयांश फैलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।'

६. क्रिया-वाद र अक्रिया-वाद - "गृहपति हो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - (१) गरेर, गराएर, (२) छेदन गरेर, गराएर, (=अर्काका हात खुट्टा काट्ने), (३) पिटेर, पिटाएर, (४) शोक गराएर, शोक गर्न लगाएर, (५) कष्ट दिएर, कष्ट दिलाएर (=निराहार राखेर वा जेलमा पठाएर), (६) फन्दामा पारेर, फन्दामा पार्न लगाएर, (७) प्राणीघात गरेर, (८) चोरी गरेर, (९) घर फोरेर, (१०) लुटपिट गरेर, (११) एउटै घरमा घेरा लगाएर, (१२) लुटपिट गर्नको निमित्त चार दोबाटोमा दुकेर, (१३) परदार गमन गरेर, (१४) भूटो बोलेर - (यसरी) गरेर पाप गरिदैन । (१५) यस पृथ्वीका प्राणीहरूलाई जसले छुराको धारजस्तै धार भएको चक्रले (मारी) मासुको एक थुप्रोलाई एक पुञ्ज पार्छ - त्यस कारणबाट पनि पाप लाग्दैन, त्यस कारणबाट पाप आउँदैन । (१६) हनन गर्दै, घात गर्दै, छेदन गर्दै, छेदन गराउँदै, पिट्दै, पिटाउँदै दक्षिणगङ्गाको तीरमा^{१०८} गए तापनि त्यस कारणबाट पाप लाग्दैन, त्यस कारणबाट पाप आउँदैन । (१७) (त्यसैगरी) दान दिदै, दिन लगाउँदै, यज्ञ गर्दै, गर्न लगाउँदै - उत्तरगङ्गाको तीरमा^{१०९} गए तापनि त्यस कारणबाट पुण्य पाउँदैन, त्यस कारणबाट पुण्य आउँदैन । (१८) दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा, सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन, पुण्य आउँदैन ।' गृहपति हो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यसो भन्दछन् - (१) गरेर, गराएर, (२) छेदन गरेर, गराएर, (३) पिटेर, पिटाएर, (४) शोक गराएर, शोक गर्न लगाएर, (५) कष्ट दिएर, कष्ट दिलाएर, (६) फन्दामा पारेर, फन्दामा पार्न लगाएर, (७) प्राणीघात गरेर, (८) चोरी गरेर, (९) घर फोरेर, (१०) लुटपिट गरेर, (११) एउटै घरमा घेरा लगाएर, (१२) लुटपिट गर्नको निमित्त चार दोबाटोमा बसेर, (१३) परदार गमन गरेर, (१४) भूटो बोलेर - (यसरी) गरेर पाप गरिन्छ । (१५) यस पृथ्वीका प्राणीहरूलाई जसले छुराको धारजस्तै धार भएको चक्रले (मारी) मासुको एक थुप्रो, एक पुञ्ज पार्छ - त्यस कारणबाट पाप लाग्छ, त्यस कारणबाट पाप आउँछ । (१६) हनन गर्दै, घात गर्दै, छेदन गर्दै छेदन गराउँदै, पिट्दै पिटाउँदै दक्षिण गङ्गाको तीरमा गए तापनि त्यस कारणबाट पुण्य पाउँछ, त्यस कारणबाट पुण्य आउँछ । (१७) (त्यसैगरी) दान दिदै, दिन लगाउँदै, यज्ञ गर्दै, गर्न लगाउँदै - ... त्यसकारणबाट पुण्य पाउँछ, ... पुण्य आउँछ । (१८) दानद्वारा, (इन्द्रिय) संयमद्वारा, (शील) संयमद्वारा, सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँछ, पुण्य आउँछ ।' गृहपति हो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्यान्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?"

"भन्ते ! हो !"

७. अक्रिया-वाद - (क) "गृहपति हो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (१) गरेर गराएर, ... पाप गरिदैन । ... (१८) दानद्वारा ... पुण्य आउँदैन' भन्ने वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्ने हुन् - तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ - जो यी कायसुचरित्र, वचीसुचरित्र तथा मनःसुचरित्र हुन्छ, यी तीनै कुशल धर्महरू छाडी जो यी कायदुश्चरित्र, वचीदुश्चरित्र तथा मनःदुश्चरित्र छन् - यी तीनै अकुशल

१०८ गङ्गाको दक्षिणतिरका मानिसहरू चण्ड र रौद्र स्वभावका हुन्छन् । अतः उनीहरूलाई मारे पनि पाप हुँदैन भन्ने विचारले 'दक्षिण गङ्गाको तीरमा' भनी भनेको हो । पपं.सू. III. पृ. ८१ अपण्णकसुत्तवण्णना ।

१०९ गङ्गाको उत्तरतिरका मानिसहरू श्रद्धालु तथा बुद्धभक्त हुन्छन् । अतः उनीहरूलाई दान दिए पनि पुण्य हुन्न भन्ने विचारले 'उत्तर गङ्गाको तीरमा' भनी भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ८१ अपण्णकसुत्तवण्णना ।

धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? - ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू अकुशल धर्महरूको अपगुण, तुच्छता तथा सक्लिष्टतालाई देख्दैनन्, न उनीहरू कुशल धर्महरूको नैष्कर्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई देख्छन् । भएकै क्रियालाई पनि 'क्रिया छैन' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि छ, त्यो (उनीहरूको) मिथ्यादृष्टि हो । ... भएकै क्रियालाई पनि 'क्रिया छैन' भनी जुन कुरा भन्दछन् - त्यो कुरा - जो ती क्रियावादी अरहन्तहरू छन्, उनीहरूको सीधै विरोध हुन्छ । भएकै क्रियालाई पनि 'क्रिया छैन' भनी जुन कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन् - यो हो, उनीहरूको अ-सद्धर्मसंज्ञापनता त्यस अ-सद्धर्मसंज्ञापनद्वारा आफूलाई माथि राखी अर्कालाई अवहेलना गर्छन् । यसरी पहिले नै (उनीहरूको) सु-शीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र दुःशीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी मिथ्यादृष्टि ... र (७) अर्काको निन्दा - आदि अनेक पापका अकुशल धर्महरू मिथ्यादृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।"

(ख) "गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ - 'यदि क्रिया छैन भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गलले शरीर छाडी मृत्युपछि आफूलाई स्वस्ति गर्नेछ । यदि क्रिया छ भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल शरीर छाडी मृत्युपछि अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुनेछ । "निश्चय नै क्रिया छ" भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भए तापनि यो भद्र पुरुष पुद्गलचाहिँ 'दुःशील-पुरुष पुद्गल मिथ्यादृष्टिक तथा अक्रियावादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दित नै छन् । यदि क्रिया रहेछ नै भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल दुवैतिरबाट पराजित नै हुन्छ, जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दा र जो शरीर छाडेर मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकगामी हुन्छ । यसरी यो अपण्णक धर्मलाई दुराग्रहका रूपमा ग्रहण गरेको हुनाले एकांश मात्र फैलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।"

८. क्रियावाद - (क) "गृहपति हो ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू '(१) गरेर गराएर, ... (१८) दानद्वारा पुण्य आउँछ' भन्ने वादीहरू छन् र यस्ता दृष्टि राख्नेछन्, - तिनीहरूसँग यस्तो आशा गरिन्छ - जो यी कायदुश्चरित्र, वचीदुश्चरित्र तथा मनःदुश्चरित्र छन् - यी तीनै अकुशल धर्महरू छाडी जो यी कायसुचरित्र, वचीसुचरित्र तथा मनःसुचरित्र छन्, - यी तीनै कुशल धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, ... र शुद्धि पक्षलाई देख्छन् । भएकै क्रियालाई 'क्रिया छ' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि छ, त्यो (उनीहरूको) सम्यक्दृष्टि हुन्छ । यसरी पहिले नै (उनीहरूको) दुःशीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र सु-शीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी सम्यक्दृष्टि ... र अर्काको अ-निन्दा - आदि अनेक कुशलधर्महरू सम्यक्दृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।"

(ख) "गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ - यदि क्रिया छ भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै, क्रिया छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य हो । जे भए तापनि यो भद्र पुरुष पुद्गलचाहिँ - 'शीलवान्- पुरुष पुद्गल सम्यक्दृष्टि तथा क्रियावादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित नै छन् । यदि क्रिया रहेछ नै भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल दुवैतिरबाट विजयी नै हुन्छ, जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा र जो शरीर छाडेर मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकगामी हुन्छ । यसरी यो अपण्णक धर्मलाई राम्ररी ग्रहण गरेको हुनाले उभयांश फैलाई बस्छ र अकुशल कारणलाई छाड्छ ।"

९. हेतुवाद र अहेतुवाद - "गृहपति हो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टि छन् । '(१) सत्त्वहरू सक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन, अहेतु अ-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू सक्लिष्ट

हुन्छन्^{५१०} । (२) सत्त्वहरू विशुद्ध हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन, अहेतु अ-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू विशुद्ध^{५११} हुन्छन् । (३) (संक्लिष्ट वा विशुद्ध हुनको निमित्त) बल छैन, वीर्य छैन, पुरुषार्थ छैन, पुरुष पराक्रम छैन, सबै सत्त्वहरू^{५१२}, सबै प्राणीहरू^{५१३}, सबै भूतहरू^{५१४} तथा सबै जीवहरू^{५१५} (आफ्ना) वशमा छैनन्^{५१६} (आफ्ना) बलमा छैनन्, (आफ्ना) वीर्यमा छैनन् । (सबै सत्त्वहरू) स्वभाविकरूपले जहाँ-जहाँ जानुपर्ने हो, त्यहाँ-त्यहाँ गई छ-अभिजातिहरूमा^{५१७} सुखदुःखको अनुभव गर्छन् गृहपति हो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्ष वादीहरू पनि छन् । उनीहरू यसो भन्दछन्- '१) सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ, स-हेतु, स-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । (२) सत्त्वहरू विशुद्ध हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ, स-हेतु, स-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू विशुद्ध हुन्छन् । (३) (संक्लिष्ट वा विशुद्ध हुनको निमित्त) बल पनि छ, वीर्य पनि छ, पुरुषार्थ पनि छ, पुरुष पराक्रम पनि छ, सबै सत्त्वहरू, सबै प्राणीहरू, सबै भूतहरू तथा सबै जीवहरू स-वशी, स-बल र वीर्यवान छन् । स्वाभाविकरूपले जहाँ-जहाँ जानुपर्ने हो, त्यहाँ गई छ-अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव गर्दैनन् ।' गृहपति हो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?"

“भन्ते, हो !”

१०. अहेतुवाद - (क) “गृहपति हो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू '१) सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन, अहेतु अ-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । ...^{५१८} (३) बल छैन, वीर्य छैन, ... छ-अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव गर्छन्' भन्ने वादीहरू हुन्, र यस्ता दृष्टि राख्नेहुन्, तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ - जो यी कायसुचरित्र, वचीसुचरित्र तथा मनःसुचरित्र हुन्, - यी तीनै कुशलधर्महरू छाडी जो यी कायदुश्चरित्र, वचीदुश्चरित्र तथा मनःदुश्चरित्र हुन् - यी तीनै अकुशल धर्महरू ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशलधर्महरूको अपगुण, तुच्छता तथा संक्लिष्टतालाई देख्दैनन्, न उनीहरूले कुशलधर्महरूको नैष्कर्म्यको गुण र शुद्धिपक्षलाई देख्दछन् । भएकै हेतुलाई पनि 'हेतु छैन' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि छ, त्यो (उनीहरूको)

५१० यस सम्बन्धमा मन्थली गोशालको सिद्धान्त दी.नि.नेपाली पृ. ४० हेर्नु होला ।

५११ यहाँ उल्लेख भएका (१) र (२) का दुवै कुराहरूबाट विद्यमान रहेका कायदुश्चरित्रादि संक्लेश प्रत्यय र कायसुचरित्रादि विशुद्ध प्रत्ययलाई प्रतिक्षेप गरेका छन् । पपं.सू. III. पृ. ८२ अपण्णकसुत्तवण्णना ।

५१२ उँट, गाई, गधा आदि निरवशेष सत्त्वहरूलाई यहाँ 'सत्त्व' भनी भनिएको हो ।

५१३ एकेन्द्रिय प्राणी र दुई इन्द्रिय प्राणीहरूलाई यहाँ 'प्राणी' भनी भनिएको हो ।

५१४ अण्डमा हुने प्राणीलाई यहाँ 'भूत' भनी भनिएको हो ।

५१५ धान, चामल, जौ आदिलाई यहाँ 'जीव' भनी भनिएको हो । उम्रने भएको हुनाले अन्य धर्मावलम्बीहरू यसलाई 'जीव' भन्दछन् । पपं.सू. III. पृ. ८२ अपण्णकसुत्तवण्णना ।

५१६ कसैले बल गरेर कसैलाई केही गर्न सक्दैन, जे हुनुपर्ने हो र जस्तो हुनुपर्ने हो त्यो त्यस्तै हुन्छ सिवाय कसैले गरेर केही हुन सक्दैन भनी भन्नका लागि 'वशमा छैन ...' आदि भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ८२ अपण्णकसुत्तवण्णना ।

५१७ यी छ-अभिजातिमा रहेर मात्र सुख दुःखको अनुभव गरिन्छ र यसबाहेक सुखदुःखको भूमि अरू छैन भनी भनिएको हो ।

५१८ माथिकै पढ्नु होला ।

मिथ्यादृष्टि हो । ... भएकै हेतुलाई पनि 'हेतु छैन' भनी जुन कुरा भन्छन्, त्यो कुरा - जो ती हेतुवादी अरहन्तहरू हुन्, उनीहरूको सीधै विरोध हुन्छ । भएकै हेतुलाई पनि 'हेतु छैन' भनी जुन कुरा (अर्कालाई) संज्ञापन गर्छन् - यो हो, उनीहरूको अ-सद्धर्म संज्ञापनता हो । त्यस अ-सद्धर्म संज्ञापनद्वारा आफूलाई माथिराखी अर्कालाई अवहेलना गर्छन् । यसरी - पहिले नै (उनीहरूको) सु-शीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र दुःशीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी मिथ्यादृष्टि ... र (७) अर्काको निन्दा - आदि अनेक पापक अकुशलधर्महरू मिथ्यादृष्टिकै हेतुले सम्भव हुन्छन् ।"

(ख) "गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ - 'यदि हेतु छैन भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गलले शरीर छाडी मृत्युपछि आफूलाई स्वस्ति गर्नेछ । यदि हेतु छ भने यसरी भद्र पुरुष पुद्गल शरीर छाडेर मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै हेतु छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भए पनि यो भद्र पुरुष पुद्गलचाहिं - 'दुःशील- पुरुष पुद्गल मिथ्यादृष्टिक तथा अ-हेतुवादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दित नै छन् । यदि हेतु रहेछ नै भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल दुवैतिरबाट पराजित नै हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा निन्दा र जो शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकगामी हुन्छ । यसरी यो अपण्णकधर्मलाई दुराग्रहका रूपमा ग्रहण गरेको हुनाले एकांश मात्र फैलाई बस्छ र कुशल कारणलाई छाड्छ ।"

११. हेतुवाद - (क) "गृहपति हो ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (१) सत्त्वहरू संकिलष्ट हुनाको हेतु पनि छ, प्रत्यय पनि छ, सहेतु, स-प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू संकिलष्ट हुन्छन् । ... । स्वभाविकरूपले जहाँ जानुपर्ने हो, त्यहाँ गई छ-अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव गर्दैनन्' भन्ने वादीहरू हुन् र यस्ता दृष्टि राख्नेहुन् - तिनीहरूसँग यस्तो आशा राखिन्छ - जो यी कायदुश्चरित्र, वचीदुश्चरित्र तथा मनःदुश्चरित्र हुन् - यी तीनै अकुशलधर्महरू छाडी जो यी कायसुचरित्र, वचीसुचरित्र तथा मनःसुचरित्र हुन् - यी तीन कुशलधर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नेछन् । त्यो किनभने ? ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूले अकुशल धर्महरूको अपगुण, ...^{५१९} र शुद्धिपक्षलाई देख्दछन् । भएकै हेतुलाई 'हेतु छ' भन्ने जुन (उनीहरूको) दृष्टि छ, त्यो (उनीहरूको) सम्यक्दृष्टि हुन्छ । ... । यसरी पहिले नै (उनीहरूको) दुःशीलपन विध्वंस भएको हुन्छ र सु-शीलपन उपस्थित भएको हुन्छ । (१) यी सम्यक्दृष्टि ... र अर्काका अ-निन्दा - आदि अनेक कुशलधर्महरू सम्यक्दृष्टिकै सम्भव हुन्छ ।"

(ख) "गृहपति हो ! यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ - 'यदि हेतु छ भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल शरीर छाडेर मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनेछ । निश्चय नै क्रिया छ भनी भन्दछन् । ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य होस् । जे भए तापनि यो भद्र पुरुष पुद्गलचाहिं - 'शीलवान् पुरुष पुद्गल सम्यक्दृष्टि तथा हेतु वादी' भनी यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसित नै छन् । यदि हेतु रहेछ नै भने यसरी यो भद्र पुरुष पुद्गल दुवैतिरबाट विजयी नै हुन्छ । जो यसै जीवनमा विज्ञहरूद्वारा प्रशंसा र जो शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकगामी हुन्छ । यसरी यो अपण्णकधर्मलाई राम्ररी ग्रहण गरेको हुनाले उभयांश फैलाई बस्छ र अकुशल कारणलाई छाड्छ ।"

१२. आरूप्यलोक छैन - (क) "गृहपति हो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् 'आरूप्यलोक (=अरूप ब्रह्मलोक) सर्वथा छैन ।' गृहपति हो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यसो भन्दछन् - 'आरूप्यलोक (=अरूपब्रह्मलोक) सर्वथा छ ।' गृहपति हो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमीहरू के भन्दछौ ?"

५१९ यहाँका बाँकी कुराहरू माथि भएकै पढ्नु होला ।

“भन्ते ! हो ।”

(ख) “गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ - (क) जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका हुन्, - ‘आरूप्यलोक सर्वथा छैन’, - यो (कुरा) मैले देखेको छैन । जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्, - “आरूप्यलोक सर्वथा छ”, - यो (कुरा पनि) मलाई थाहा छैन । (यस्तो स्थितिमा) यदि मैले - नजानीकन, नदेखीकन, निश्चित रूपले ‘यही सत्य हो, अरू मिथ्या हो’ भनी भन्न थालें भने - यो मेरा निमित्त उचित हुने छैन । (ख) जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘आरूप्यलोक सर्वथा छ ।’ यदि ती श्रमण ब्राह्मणहरू वचन सत्य छ भने, जो ती अरूपवान् संज्ञामय (=अरूपध्यानमयसंज्ञा) देवताहरू छन्, निश्चय नै म त्यहाँ उत्पन्न हुने कारण छ । रूपको कारणमा लट्टी लिएको, शस्त्र लिएको, कलह-विग्रह-विवाद र तँ तँ र म म गरेको, चुक्ती लगाएको तथा भूटो बोलेको पनि देखिन्छ । (तर) आरूप्यलोकमा यस्तो सर्वथा छैन । यसरी ज्ञानपूर्वक विचार गरी ऊ रूपबाट नै विरक्तिन, वैराग्य हुन तथा निरोध हुनका लागि प्रतिपन्न हुन्छ^{५२०} ।”

१३. भवनिरोध छैन - (क) “गृहपति हो ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका छन् - ‘भवनिरोध सर्वथा छैन ।’ गृहपति हो ! तिनीहरूकै बीचमा केही श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै विपक्षवादीहरू पनि छन् । उनीहरू यसो भन्छन् - ‘भवनिरोध सर्वथा छ ।’ गृहपति हो ! के यी श्रमण ब्राह्मणहरू सीधै अन्योन्य विपक्षवादीहरू होइनन् ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?”

“भन्ते ! हो ।”

(ग) “गृहपति हो ! त्यहाँ विज्ञपुरुषले यसरी विचार गर्छ - ‘(क) जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्, - ‘भवनिरोध सर्वथा छैन’ - यो (कुरा) मैले देखेको छैन । जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्, - ‘भवनिरोध सर्वथा छ’ - यो (कुरा पनि) मलाई थाहा छैन । (यस्तो स्थितिमा) यदि मैले नजानीकन, नदेखीकन, निश्चयरूपले ‘यही सत्य हो, अन्य मिथ्या हो’ भनी भन्नथालें भने - यो मेरा निमित्त उचित हुने छैन । (ख) जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता

५२० यहाँ जुन कुरा ‘यसरी ज्ञानपूर्वक विचार गरी ऊ रूपबाट नै विरक्तिन ... तथा निरोध गर्नका निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको छ । यसको स्पष्टीकरण दिँदै अट्टकथाले यसरी लेखेको छ -

“उपर्युक्ताकारले सोच्ने विज्ञपुरुष ध्यानलाभी पनि हुन सक्छ तथा तार्किक पनि ।”

“ध्यानलाभी भनी रूपावचरध्यानलाभीलाई ‘ध्यानलाभी’ भनिएको हो । अतः रूपावचरलोकमा उसको शङ्का हुँदैन । रूपावचरलोकमा चाहिँ हुन्छ । ऊ यस्तो कुरा सोच्छछ - ‘म ‘अरूपलोक छ’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु, ‘छैन’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु । छ छैन भन्ने चाहिँ मलाई थाहा छैन । अतः चतुर्थध्यानलाई पदस्थान बनाई, अरूपावचरध्यानलाई प्राप्त गर्नेछु । यदि अरूपावचरलोक छ भने म त्यहाँ उत्पन्न हुनेछु । यदि छैन भने रूपावचर-ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछु । यसरी मेरो यो अपर्णकधर्म (=अनिष्कल धर्म) अनिष्कल नै हुनेछ ।’ यसरी सोचेर यसरी नै प्रतिपादन गर्छ ।”

“तार्किकचाहिँ ध्यानप्राप्त नभए तापनि रूपावचर ध्यानमा भने उसलाई शङ्का हुँदैन । अरूपावचरलोकमा चाहिँ शङ्का हुन्छ । ऊ भन्छ - ‘अरूपलोक छ’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु, ‘छैन’ भन्नेहरूको कुरा पनि सुन्दछु । परन्तु छ छैन भन्ने चाहिँ मलाई थाहा छैन । अतः कसिणपरिकर्म गरी चतुर्थध्यान लाभ गरी त्यसलाई पदस्थान बनाई अरूपावचर-ध्यानलाई प्राप्त गर्नेछु । यदि अरूपलोक छ भने त्यहाँ उत्पन्न हुनेछु । यदि छैन भने रूपावचर-ध्यानलाई प्राप्त गर्नेछु । यदि अरूपलोक छ भने त्यहाँ उत्पन्न हुनेछु । यदि छैन भने रूपावचर-ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेछु । यसरी मेरो अपर्णकधर्म अनिष्कल नै रहने छ ।” यसरी सोचेर यसरी नै प्रतिपादन गर्छ ।” पप.सू. III. पृ. ८४ अपणकसुत्तवणणा ।

वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्, - 'भवनिरोध सर्वथा छैन ।' यदि ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य छ भने, जो ती अरूपवान् संज्ञामय देवताहरू छन्, निश्चय नै म त्यहाँ उत्पन्न हुने कारण छ । जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हुन्, - 'भवनिरोध सर्वथा छ ।' यदि ती श्रमण ब्राह्मणहरूको वचन सत्य छ भने म यसै जीवनमा परिनिर्वाण हुनेछु भन्ने कारण छ । (ग) जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका हुन्, - 'भवनिरोध सर्वथा छैन ।' उनीहरूको यो दृष्टि - सराग नजिक, संयोजन नजिक, अभिनन्दन नजिक, अध्यवशान (=डुब्ने) नजिक तथा उपादान नजिक छ । जो ती भद्र श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका हुन्, - 'भवनिरोध सर्वथा छ ।' उनीहरूको यो दृष्टि - विराग नजिक, विसंयोजन नजिक, अनभिनन्दन नजिक, अनध्यवशान नजिक तथा अनुपादान नजिक छ ।' यसरी ज्ञानपूर्वक विचार गरी ऊ भवबाट नै विरक्तिन्, वैराग्य हुन तथा निरोध हुनका निमित्त प्रतिपन्न हुन्छ^{५२१} ।"

२. चार प्रकारका पुद्गल

१४. "गृहपति हो ! यी चार प्रकारका पुद्गलहरू यो लोकमा विद्यमान छन् । कुन चार भने ? (१) गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (२) गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल अरूलाई ताप दिने हुन्छ र अरूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (३) गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुँदैन र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुँदैन । अनि सो (पुरुष), आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई - यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा पर रही, निर्वृत्त भई, शीतल (=अभ्यन्तर सन्ताप नभएको) भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ ।"

१५. आफूलाई ताप दिने पुद्गल - "गृहपति हो ! कुनचाहिँ हो, त, आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल^{५२२} (=नाङ्गो साधु) हुन्छ - जो मुक्ताचार निम्तो पनि स्वीकार नगर्ने हुन्छ ।"

५२१ यहाँ उल्लेख भएका कुराहरूको स्पष्टीकरण दिँदै अट्टकथाले कसरी लेखेको छ - "यहाँ लेखिएको विज्ञपुरुष चाहिँ माथिको जस्तै ध्यानलाभी पनि हुनसक्छ, तार्किक पनि ।"

"अष्टसमापत्ति-ध्यानलाभीलाई यहाँ 'ध्यानलाभी' भनिएको हो । उसको अरूपलोकमा शङ्का हुँदैन, निर्वाणमा भने हुन्छ । ऊ यस्तो कुरा सोच्छ - 'म 'निरोध छ' भन्ने कुरा पनि सुन्दछु, 'छैन' भन्ने कुरा पनि सुन्दछु । परन्तु स्वयं भने जान्दिन । अतः समापत्तिध्यानलाई पदस्थान बनाई विपश्यनाध्यानलाई बढाउनेछु । यदि निरोध छ भने अरहत्व प्राप्त गरी परिनिर्वाण हुनेछु । यदि छैन भने आरूप्यलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।' अनि सोहीबमोजिम आचरण गर्छ ।"

"तार्किकले चाहिँ कुनै समापत्तिध्यानहरू लाभ गरेको हुँदैन । परन्तु आरूप्यलोकमा चाहिँ उसको शङ्का हुँदैन । भवनिरोधमा चाहिँ शङ्का हुन्छ । उसले यस्तो सोच्छ - 'म 'निरोध छ' भन्ने कुरा पनि सुन्दछु, 'छैन' भन्ने कुरा पनि सुन्दछु । परन्तु स्वयं भने जान्दिन । अतः कसिणपरिकर्म गरेर अष्टसमापत्तिहरू लाभ गरी त्यसलाई पदस्थान बनाई विपश्यनामा अभिवृद्धि गर्नेछु । यदि निरोध छ भने अरहत्व प्राप्त गरी परिनिर्वाण हुनेछु । यदि छैन भने आरूप्यलोकमा उत्पन्न हुनेछु ।' अनि सोहीबमोजिम आचरण गर्छ । पप.सू. III. पृ. ८४-८५ अपण्णकसुत्तवर्णना ।"

५२२ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. ८० मा उल्लेख भएबमोजिम पढ्नु होला ।

“ऊ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एक गाँस मात्र खान्छ, ... एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ । ऊ एकै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एकै गाँस मात्र खान्छ, ... आधा महिनाको एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ । ऊ साग खाने वा चामल खाने हुन्छ, ...^{५२३} । ऊ सनको वस्त्र पनि लगाउँछ ... लाटोकोसेरोको प्वाँखको वस्त्र पनि लगाउँछ । ऊ केश दाही लुछ्छाउने हुन्छ, ... दिनको तीन पल्ट पानीमा अवरोहण गर्ने काममा लागेको हुन्छ । यसरी अनेक प्रकारले शरीरलाई आतप्त परितप्त पार्ने काममा लागेर विहार गर्छ ।”

“गृहपति हो ! यसैलाई भन्दछन् - आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

अरूलाई ताप दिने पुद्गल - “गृहपति हो ! कुनचाहिं हो, त, अरूलाई ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल, भेडा मार्ने हुन्छ, ... गाई मार्ने हुन्छ र भयालखानामा पाले बस्ने हुन्छ । यसबाहेक जे-जे क्रूर कामहरू हुन्, - ती-ती काम गर्ने हुन्छ ।

“गृहपति हो ! यसैलाई भन्दछन् - अरूलाई ताप दिने र अरूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

आफूलाई र अर्कालाई ताप दिने पुद्गल - “गृहपति हो ! कुनचाहिं हो, त, आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने, अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? गृहपति हो ! यहाँ कुनै पुद्गल मूर्धाभिषिक्त राजा हुन्छ वा क्षत्री हुन्छ अथवा ब्राह्मण महाशाल हुन्छ । उसले नगरको पूर्वतिर संस्थागार (=यज्ञशाला) बनाउँछ । अनि ऊ केश दाही खौरेर खुरसमेत भएको बौकाको छाला लगाई, मृगाको सिङ्गले पिठ्यूँमा कन्याउन लगाई, महिषी र ब्राह्मण पुरोहितका साथ नयाँ संस्थागारमा भित्रिन्छ । ... अनि उसले यसो भन्दछ - ‘यज्ञको निमित्त यति साँढेहरू काटियून्, ... ।’ यसका अतिरिक्त जो त्यहाँ दासदासी, कामदारहरू रहन्छन् - उनीहरू दण्डतर्जित भई, भयतर्जित भई, आँखामा आँसु राखी गर्नुपर्ने कामकाज गर्छन् ।”

“गृहपति हो ! यसैलाई भन्दछन् - आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने, अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ।”

आफूलाई र अर्कालाई ताप नदिने पुद्गल - “गृहपति हो ! कुनचाहिं हो, त, आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने - जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्ण पर गरी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ?”

तथागत उत्पन्न - “गृहपति हो ! यहाँ तथागत ... उत्पन्न हुनुहुन्छ । उहाँले देव-मार-ब्रह्मसहित लोकलाई ...^{५२४} परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यबारे प्रकाश पार्नुहुन्छ । अनि त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपतिपुत्रले अथवा अरू कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ । धर्म सुनेपछि ...^{५२५} घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षु, भिक्षुहरूले जीवनभर पालन गर्नुपर्ने शिक्षा पालन

५२३ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. १७३ मा उल्लेख भए बमोजिम पढ्नु होला ।

५२४ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. १७३ मा उल्लेख भए बमोजिम पढ्नु होला ।

५२५ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. १७३ मा उल्लेख भए बमोजिम पढ्नु होला ।

गरी ...^{५२६} बस्छ । ... छेदन, वध, वन्धन, हमला गर्ने, लुट्ने, डाँका मार्ने र साहसिक कामबाट अलग रहन्छ । ऊ शरीरभरको चीवरले सन्तुष्ट रहन्छ ...^{५२७} यो आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई ऊ आफूमा निरवद्य सुखको अनुभव गर्छ ।”

“ऊ चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही हुँदैन ...^{५२८} । जाँदा वा आउँदा ऊ सचेत भई होस राखेर हिड्छ ...^{५२९} । ... ऊ ... मुखअगाडि स्मृति राखी बस्छ । ऊ शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ ... उसले ... शङ्काबाट चित्त परिशुद्ध पाछ । अनि ऊ यो पञ्चनीवरणहरूलाई त्यागी ...^{५३०} चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यस प्रकार समाहितचित्त भएपछि ...^{५३१} उसले अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ ... ।”

“गृहपति हो ! यसैलाई भन्दछन् – आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने – जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटि, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ।”

१६. यसो भन्दाखेरि सालावासी ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवानलाई यसो भने – “धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! भो गौतम ! जस्तै – घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिँदा वा ... अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिँदा चक्षु हुनेले रूप देख्दछ – त्यसै गरी – तपाईं गौतमले हामीहरूलाई अनेक प्रकारले धर्म-प्रकाश पारिदिनुभयो । अब हामी तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि हामीहरूलाई आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी तपाईं गौतमले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

अपण्णक-सुत्त समाप्त ।

गृहपति वर्ग समाप्त ।

- ५२६ यहाँका बाँकी कुराहरू पृ. १७३ मा उल्लेख भए बमोजिम पढ्नु होला ।
 ५२७ यहाँका जम्मै कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ५३ देखि ५८ सम्मका कुराहरूजस्तै हुन् ।
 ५२८ यहाँका जम्मै कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ५८ देखि ५९ सम्म उल्लेख भएबमोजिम पढ्नु होला ।
 ५२९ यहाँका जम्मै कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ५९ मा उल्लेख भएबमोजिम पढ्नु होला ।
 ५३० यहाँका जम्मै कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ६१ देखि ६३ सम्म उल्लेख भएबमोजिम पढ्नु होला ।
 ५३१ यहाँका जम्मै कुराहरू दी.नि.नेपाली पृ. ६४ देखि ६९ सम्म उल्लेख भएबमोजिम पढ्नु होला ।

११. अम्बलट्टिकराहुलोवाद-सुत्त

(अम्बलट्टिकराहुलोवादसूत्र)

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहको वेलुवन (वेणुवन) स्थित कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् राहुल अम्बलट्टिकामा उपस्थित थिए । एक साँझ भगवान् ध्यानबाट उठेर अम्बलट्टिकामा जहाँ आयुष्मान् राहुल बसेका थिए त्यहाँ जानुभयो । आयुष्मान् राहुलले टाढैबाट भगवान् आइरहनु भएको देखे । भगवान्लाई देखेर उनले आसन बिछ्याए, पाउ धुनलाई जल राखिदिए । भगवान् बिछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । आसनमा बसेर भगवान्ले पाउ धुनुभयो । आयुष्मान् राहुल भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

२. अनि भगवान्ले पानीको भाँडामा (पाउ धोएर बाँकी रहेको) अलिकता पानी बाँकी राखेर आयुष्मान् राहुललाई सम्बोधन गर्नुभयो - 'राहुल ! तिमीले यस भाँडोमा बाँकी रहेको अलिकता पानी देखिरहेका छौ, होइन ?

“देखेको छु, भन्ते !”

“राहुल ! यही स्थिति ती श्रमण-भाव (श्रमणत्व) छाडेका भिक्षुहरूको हो, जो जानाजान भूट बोल्नमा कति पनि लाज मान्दैनन् ।”

त्यसपछि भगवान्ले त्यो बाँकी थोरै पानी फ्याँकेर आयुष्मान् राहुललाई सम्बोधन गर्नुभयो - “राहुल ! तिमीले बाँकी भएको अलिकता पानी फ्याँकेको देख्याछौ, होइन ?”

“देखेको छु, भन्ते !”

“राहुल ! जानाजान भूट बोल्न कति पनि लाज नमान्ने भिक्षुहरूले छाडेको श्रमण-भाव पनि यस्तै (बाँकी रहेको अलिकता पानी फ्याँकेको जस्तै श्रमण-भाव पनि फालेको बराबर) हो !”

“देखेको छु, भन्ते !”

“राहुल ! जानाजान भूट बोल्न कति पनि लाज नमान्ने भिक्षुहरूको श्रमणत्व पनि यसरी नै घोटिएको छ ।”

अनि भगवान्ले त्यो पानीको भाँडो सुट्टो पारेर ठड्याई आयुष्मान् राहुललाई सम्बोधन गर्नुभयो - “राहुल ! यो पानीको भाँडो ठड्याएको तिमीले देख्याछौ, होइन ?”

“देखेको छु, भन्ते !”

“राहुल ! यसरी नै खोक्रो, रिक्तो हुन्छ ती जानाजान भूट बोल्न कति पनि नलजाउने भिक्षुहरूको श्रमणत्व ।”

“राहुल ! जस्तो कि राजाको हरिसजतिकै लामो दन्त भएका, फराकिलो पिठिचूँ भएको (सवारीका निमित्त राम्रो) असल जातको, रणकोशल राम्ररी बुभेको हाती रणमा जाँदा अधिल्ला खुट्टाले पनि काम गर्छ, पछिल्ला खुट्टाले पनि काम गर्छ, शरीरको अगिल्लो भागले पनि काम गर्छ, पछिल्लो

भागले पनि काम गर्छ, टाउकोले पनि, कानले पनि, दन्तले पनि, पुच्छरले पनि काम गर्छ । परन्तु यसरी उसले आफ्नो सुँडको रक्षा गरिरहन्छ । त्यस बेला माहुतेले सोच्छ - यो हरिसजतिकै लामो दन्त भएको, ... पुच्छरले काम गरिरहेको छ । परन्तु अझै सुँडको रक्षा गर्दछ, अवश्य पनि राजाको हात्तीको जीवन परित्यक्त *ज्यूजानले कार्यरत, विश्वसनीय*) छैन ।

राहुल ! तर राजाको हरिसजतिकै लामो दन्त भएको, ... हात्ती ... पुच्छरले पनि काम गर्छ, अब सुँडले पनि काम गर्छ भने माहुतेले सोच्छ - 'राजाको, यो हरिस जतिकै लामो दन्त भएको ... हात्तीले ... सुँडले पनि काम गर्दछ । अवश्य पनि राजाको हात्तीको जीवन परित्यक्त छ । अब राजाको यस हात्तीको कर्तव्य केही पनि बाँकी छैन ।' राहुल ! यसरी नै जुन व्यक्ति जानीबुझीकन, चाल पाईपाईकन जहाँतहीं भूट बोल्न लाज मान्दैन, उसले नगर्ने कुनै पनि पाप (*अकुशल*) कर्म बाँकी रहन्न भन्ने मेरो धारणा हो । राहुल ! यस कारण तिमीले यहाँ यो शिक्षा लिनुपर्दछ - 'ठट्टामा पनि भूट बोल्दिन ।'

३. "राहुल ! तिमी सोच्छौ - 'ऐना के कामका निमित्त हो ?'

"भन्ते ! ऐना भनेको अनुहार हेर्नका निमित्त हो ।"

"राहुल ! त्यसरी नै सोचविचार गरीगरीकन शरीरबाट काम लिनुपर्दछ, सोचविचार गरीगरीकन वचनबाट काम लिनुपर्दछ, सोचविचार गरीगरीकन मनबाट पनि काम लिनुपर्दछ । राहुल जुन बेला तिमीलाई कायबाट (*कुनै*) काम लिन मन लाग्छ, त्यस बेला तिमीले आफ्नो कायकर्मको प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ अर्थात् यस्तो सोच्नुपर्दछ - 'मैले गर्न आँटिको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी हुने त होइन, अरूका निमित्त दुःखदायी हुने त होइन, अथवा आफूलाई पनि र अरूलाई पनि दुःखदायी हुने त होइन ? यो अकुशल कायकर्म हो, कि, दुःख बढाउने हो, कि, दुःखदायी फल दिने हो कि ?'

"राहुल ! यदि प्रत्यवेक्षणा गर्दा तिमीले गर्न लागेको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी हुने रहेछ, अरूका निमित्त दुःखदायी हुने रहेछ, आफ्ना निमित्त पनि र अरूका निमित्त पनि दुःखदायी हुने रहेछ, यो अकुशल कायकर्म रहेछ, यो दुःख बढाउने खालको रहेछ, यो दुःखदायी फल दिने रहेछ भनेर थाहा पायौ भने, राहुल ! तिमीले यस्तो कायकर्म गर्न सक्ने भए पनि गर्न हुँदैन ।"

"राहुल ! यदि प्रत्यवेक्षणा गर्दा तिमीले गर्न लागेको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी हुने होइन, अरूका निमित्त दुःखदायी हुने होइन, आफ्ना निमित्त पनि र अरूका निमित्त पनि दुःखदायी हुने होइन, रहेछ, यो कुशल धर्म रहेछ, सुख बढाउने रहेछ, सुखद फल दिने रहेछ भनेर थाहा पायौ भने, राहुल ! तिमीले त्यो काम (*अवश्य*) गर्नुपर्दछ ।"

"राहुल ! कायले कर्म गरिरहँदा पनि कायकर्मको प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ - 'मैले काय (=शरीर) ले गरिरहेको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी भएको छ कि, अरूका निमित्त दुःखदायी भएको छ कि, आफ्ना निमित्त र अरूका निमित्त पनि दुःखदायी भएको छ कि, यो कायकर्म अकुशल कर्म भइरहेको छ कि, यसबाट दुःख वृद्धि भइरहेको छ कि, यो कायकर्म दुःखदायी फल दिने भइरहेको छ कि भनेर प्रत्यवेक्षणा गर्दा, राहुल ! आफूले गरिरहेको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी भइरहेको छ, अरूको निमित्त दुःखदायी भइरहेको छ, आफ्ना निमित्त र अरूका निमित्त पनि दुःखदायी भइरहेको छ, यो अकुशल कायकर्म हो, यो दुःख वृद्धि गर्ने हो, यो दुःखदायी फल दिने हो भनेर थाहा पायौ भने, राहुल ! शरीरले यस्तो कर्म गर्न सक्ने भए पनि नगर । राहुल ! यदि तिमीले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूले गरिरहेको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी भइरहेको छैन, अरूलाई पनि दुःखदायी भइरहेको छैन, आफूलाई पनि, अरूलाई पनि दुःखदायी भइरहेको छैन, यो कुशल कायकर्म हो, यो सुख बढाउने हो, यो सुखद फल दिने हो भनेर थाहा पायौ भने, राहुल ! यो काम शरीरले गर्नुपर्दछ ।"

“राहुल ! कायले कर्म गरिसकेपछि पनि कायकर्मको प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ – के मैले गरेको कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी भयो कि ... दुःखदायी फल दिने भयो कि भनेर प्रत्यवेक्षणा गर्दा, राहुल ! जुन कायकर्म गरेको हो, त्यो मेरा निमित्त दुःखदायी भयो, अरूका निमित्त दुःखदायी ... यो दुःखदायी फल दिने भयो भनेर थाहा पायो भने, राहुल ! तिमीले यस्तो कायकर्मबारे शास्तासमक्ष अथवा जान्ने सुन्ने पण्डितहरूलाई अथवा (सहकर्मी) साथीहरू (सब्रह्मचारीहरू) कहाँ गएर बताउनुपर्दछ (देशना गर्नुपर्दछ), सविस्तार वा उदाङ्ग पारेर देखाउनु पर्दछ, व्यक्त गर्नुपर्दछ, भविष्यमा (यस्तो कर्मबारे) संयमी हुनुपर्दछ । राहुल ! यदि तिमीले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफ्नो यो कायकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी छैन, अरूका निमित्त ... छैन, यो कुशल कायकर्म हो, (यसबाट) सुखमा वृद्धि भइरहेको छ, (यसले) सुखद फल दिइरहेको छ भनेर थाहा पायो भने, राहुल ! तिमीले त्यस प्रीतियुक्त प्रमुदित मनले नै दिनरात यस्तो कुशल धर्मको अभ्यास गर्नुपर्दछ ।”

४. “राहुल ! जुन बेला तिमी (कुनै) वचीकम्म (वचीकर्म=वचनले गर्ने काम) गर्न चाहन्छौ, त्यस बेला तिमीले गर्न आँटेको वचीकम्मको प्रत्यवेक्षणा ... आफ्ना निमित्त दुःखदायी ... (पूर्ववत्) ... ।

५. “राहुल ! जुन बेला तिमी (कुनै) मनोकम्म (मनले गर्ने काम) गर्न चाहन्छौ, त्यस बेला तिमीले गर्न आँटेको मनोकर्मको प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ अर्थात् सोचनुपर्दछ – ‘मैले गर्न लागेको मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी हुने ... (पूर्ववत्) ... दुःखदायी फल दिने हो कि ?’

“राहुल ! यदि तिमीले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूले गर्न आँटेको मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी ... (पूर्ववत्) ... दुःखदायी फल दिने हो भनेर थाहा पायो भने, राहुल ! तिमीले यस्तो मनोकर्म गर्न सक्ने भए पनि कहिल्यै गर्न हुँदैन ।”

“राहुल ! यदि प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफूले गर्न आँटेको मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी हुँदैन, ... (पूर्ववत्) ... सुखद फल दिने हो भनेर थाहा पायो भने, राहुल ! यो काम तिमीले गर्नुपर्दछ ।”

“राहुल ! मनले काम गरिरहँदा पनि मनोकर्मको प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ – ‘यो मैले गरिरहेको काम आफ्ना निमित्त दुःखदायी भयो कि ... (पूर्ववत्) ... दुःखदायी फल दिने भयो कि भनेर प्रत्यवेक्षणा गर्दा, राहुल ! जुन मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी ... (पूर्ववत्) ... यो दुःखदायी फल दिने भइरहेछ भनेर थाहा पायो भने, राहुल ! तिमीले यो काम गर्न सक्ने भए पनि कहिल्यै गर्न हुँदैन ।’

“राहुल ! मनोकर्म गरिसकेपछि पनि मनोकर्मको प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्दछ – के मैले गरेको मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी भयो कि ... (पूर्ववत्) ... दुःखदायी फल दियो कि भनेर प्रत्यवेक्षणा गर्दा, राहुल ! जुन मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी भयो कि ... (पूर्ववत्) ... दुःखदायी भयो भनेर थाहा पायो भने, राहुल ! तिमीले यस्तो मनोकर्मबारे शास्तासमक्ष ... (पूर्ववत्) ... देशना गर्नुपर्दछ ... (पूर्ववत्) ... भविष्यमा यस्तो कर्मबारे संयमी हुनुपर्दछ । राहुल ! यदि तिमीले प्रत्यवेक्षणा गर्दा आफ्नो यो मनोकर्म आफ्ना निमित्त दुःखदायी छैन ... (पूर्ववत्) ... यो कुशल कर्म हो, ... सुखद फल दिइरहेछ भन्ने थाहा पायो भने, राहुल ! तिमीले त्यस प्रीतियुक्त प्रमुदित मनले नै दिन रात यस्तो कुशल धर्म मनले पटक-पटक गर्नुपर्दछ ।”

६. “राहुल ! श्रमण ब्राह्मणहरूले उहिले जति पनि कायकर्म परिशुद्ध गरेका थिए, उनीहरू सबैले प्रत्यवेक्षणाद्वारा नै कायकर्म परिशुद्ध गरेका थिए, ... वचीकर्म परिशुद्ध गरेका थिए, ... मनोकर्म परिशुद्ध गरेका थिए ।”

“राहुल ! श्रमण ब्राह्मणहरूले अचेल (वर्तमान समयमा) जति पनि कायकर्म परिशुद्ध गरिरहेका छन्, उनीहरू सबैले प्रत्यवेक्षणाद्वारा नै कायकर्म परिशुद्ध गरिरहेका छन् ... वचीकर्म परिशुद्ध गरिरहेका छन्, ... मनोकर्म परिशुद्ध गरिरहेका छन् ।”

“राहुल ! त्यस कारण तिमीले प्रत्यवेक्षणा गरेर कायकर्म परिशुद्ध गर्नेछु, ... वचीकर्म परिशुद्ध गर्नेछु, ... मनोकर्म परिशुद्ध गर्नेछु भनेर, राहुल ! तिमीले यस्तो शिक्षा लिनुपर्दछ ।”

७. भगवान्‌ले यति भन्नु भयो । प्रसन्न भएका आयुष्मान् राहुलले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अम्बलट्टिकराहलोवाद-सुत्त समाप्त ।

१२. महाराहुलोवाद-सुत्त

(महाराहुलोवादसूत्र)

१. पञ्चस्कन्धमा अनात्मभावना

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । भगवान् एक दिन पूर्वाह्न समयमा चीवर लगाएर, पात्र-चीवर धारण गरेर भिक्षाटनको निमित्त श्रावस्तीभित्र पस्नुभयो । त्यस बेला सिङ्गे जीउ फर्काएर भगवान्ले आयुष्मान् राहुललाई सम्बोधन गर्नुभयो - "राहुल ! जुन यो रूप अतीत, अनागत र वर्तमान भइरहेको छ, आन्तरिक (आध्यात्मिक सन्तानमा भइरहेको) वा बाह्य (बाहिरी सन्तानमा भइरहेको) स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढाको वा नजिकको - यी सब रूप 'न मेरो हुन्', 'न म हुँ', 'न मेरो आत्मा हो' - यसरी विपश्यना ज्ञानद्वारा राम्ररी यथाभूत रूपले जानेर हेर्न सक्नुपर्दछ ।

"भगवान् ! रूपलाई मात्र, सुगत ! रूपलाई मात्र ?"

"राहुल ! रूपलाई पनि, वेदनालाई पनि, राहुल ! संज्ञालाई पनि, संस्कारलाई पनि, राहुल ! विज्ञानलाई पनि ।"

त्यसपछि आयुष्मान् राहुल - 'आज भगवान्को मुखारबिन्दबाटै उपदेश सुनेर पनि भिक्षाका निमित्त को गाउँमा गइरहन्छ र !' भन्ने सोचर त्यहीँबाट फर्केर एउटा रूखमुनि पलेटी मारी शरीर सीधा पारी मुखअगाडि स्मृति राखी बसे । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले एउटा रूखमुनि ... ध्यानमग्न भइरहेका आयुष्मान् राहुललाई सम्बोधन गरे - 'राहुल ! आनापान स्मृति (=शवास-प्रशवासलाई सम्झने प्रक्रिया) भावना गर, राहुल ! आनापानस्मृति भावनाको बारम्बार गरिएको अभ्यासबाट ठूलो फल र शुभ परिणाम (आनिशंस) उपलब्ध हुन्छ ।'

२. पाँचवटा धातुमा अनात्मभावना

२. त्यसपछि आयुष्मान् राहुल साँभमा ध्यानबाट उठेर भगवान् रहनु भएको ठाउँमा पुगे । त्यहाँ उनी भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् राहुलले भगवान्समक्ष निवेदन गरे - "भन्ते ! कसरी बारम्बार अभ्यास गरिएको, भाविता गरिएको आनापान स्मृतिबाट ठूलो फल र ठूलो आनिशंस (=शुभ परिणाम) प्राप्त हुन्छ ?"

"राहुल ! पृथ्वीधातु दुई थरी छन् - आन्तरिक (आफ्नो शरीर, शरीरकै अङ्ग) र बाह्य । राहुल ! पृथ्वीधातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्ति (जीव) को आफ्नो शरीरका केश, रौं, नङ, दाँत, छाला, मासु, नसा, हाड, मासी, मृगौला, मुटु, कलेजो, पित्ताशय, फियो, फोक्सो, ठूलो आन्द्रा, सानो आन्द्रा, पेट,

मलजस्ता वा यस्तै अन्य खसा, सान्ना पदार्थहरू आन्तरिक पृथ्वीधातु हुन् । यसरी यी आन्तरिक पृथ्वीधातु र बाह्य पृथ्वीधातु दुवै थरी पृथ्वीधातु कहलिन्छन् । यी पृथ्वीधातुलाई 'यो मेरो होइन,' 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) पृथ्वीधातुदेखि विरक्त भई उसले पृथ्वीधातुदेखि चित्त हटाउँछ ।"

३. "राहुल ! आपोधातु भनेको के हो ? आपोधातु पनि दुई थरी छन् - आन्तरिक र बाह्य । राहुल ! आन्तरिक आपोधातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्ति (जीव) को शरीरभित्र बग्ने कुनै पनि तरल पदार्थ - पित्त, खकार, पीप, रगत, पसिना, बोसो, थुक-न्याल, सिँगान, जोर्नीजोर्नीमा रहने रसिलो पदार्थ, मूत वा यस्तै अन्य (शरीरभित्र बग्ने) तरल पदार्थ सबै आपोधातु हुन् । यी आन्तरिक आपोधातु र बाह्य आपोधातु दुवै थरी आपोधातु भनिन्छन् । यी आपोधातुलाई 'यो मेरो होइन,' 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) आपोधातुदेखि विरक्त भई उसले आपोधातुदेखि चित्त हटाउँछ ।"

४. "राहुल ! तेजोधातु भनेको के हो ? तेजोधातु दुई थरी छन् - आन्तरिक र बाह्य । राहुल ! आन्तरिक तेजोधातु भनेको के हो ? प्रत्येक (जीव) को शरीरभित्र विद्यमान तेजोमय पदार्थ - (ऊर्जा) जसबाट ताप उत्पन्न हुन्छ, (पेटभित्र गएका) वस्तु जीर्ण हुन्छ, तरल वस्तु सुक्छ, खानपिन गरिएको वस्तु पच्छ - यी र यस्तै शरीरभित्र रहेका अन्य उर्जा शक्तिसम्पन्न पदार्थ सबै आन्तरिक तेजोधातु हुन् । यी आन्तरिक तेजोधातु र बाह्य तेजोधातु दुवै थरी तेजोधातु हुन् । यी तेजोधातुलाई 'यो मेरो होइन,' 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन', भनेर यथाभूत रूपले बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत रूपले हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) तेजोधातुदेखि विरक्त भई तेजोधातुदेखि चित्त हटाउँछ ।"

५. "राहुल ! वायुधातु भनेको के हो ? वायुधातु दुई थरीका छन् - आन्तरिक र बाह्य । राहुल ! आन्तरिक वायुधातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्ति (जीव) को शरीरभित्र विद्यमान वायु वा वायुमय पदार्थ - जस्तो कि माथि आउने ऊर्ध्वगामी (उदान) वायु, तल जाने (अधोगामी, अपान) वायु, पेटमा रहने वायु, तल्लो पेट (नाभि, कोख) मा रहने (समान) वायु, अङ्ग-प्रत्यङ्गमा रगत सञ्चालन गर्ने (व्यान) वायु, आश्वास-प्रश्वास एवं शरीरभित्र भएजति सबै प्रकारका वायु र वायुको अंशका पदार्थ आन्तरिक वायुधातु हुन् । यी आन्तरिक वायुधातु र बाह्य वायुधातु, दुवै थरी वायुधातु हुन् । यी वायुधातुलाई 'यो मेरो होइन,' 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) वायुधातुदेखि विरक्त भई वायुधातुदेखि चित्त हटाउँछ ।"

६. "राहुल ! आकाशधातु भनेको के हो ? आकाशधातु दुई थरी छन् - आन्तरिक र बाह्य । राहुल ! आन्तरिक आकाशधातु भनेको के हो ? प्रत्येक (जीव) को शरीरभित्र विद्यमान आकाश वा आकाशको अंश भएको पदार्थ - जस्तो कि - कानको प्वाल, नाकका पोरा, खाने, पिउने, चाट्ने, चुस्ने मुख, खाइएको, पिइएको, चाटिएको, चुसिएको (वस्तु, खानेकुरा) पेटमा पाचन गराउने र (पाचनक्रिया) पछि खाइएको, (वस्तु) मलद्वारबाट बाहिर निकाल्ने पदार्थ र यस्तै शरीरभित्र भएजति सबै प्रकारका आकाश र आकाशको अंश भएका (शून्य) पदार्थ आन्तरिको आकाशधातु हुन् । यी आन्तरिक आकाशधातु र बाह्य आकाशधातु दुवै थरी आकाशधातु हुन् । यी आकाशधातुलाई 'यो मेरो होइन,' 'यो म होइन' 'यो मेरो आत्मा होइन', भनेर यथाभूत रूपले बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत रूपले हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) आकाशधातुदेखि विरक्त भई उसले आकाशधातुदेखि चित्त हटाउँछ ।"

३. पृथ्वीसमान भावना

७. "राहुल ! तिमी पृथ्वीसमान रहने भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास (साधना) गर । राहुल ! पृथ्वीसमान रहने भाविता (साधना) गर्नु भने तिमी चित्तमा उत्पन्न हुने मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्श धर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् । राहुल ! जस्तो कि - पृथ्वीमा शुद्ध वस्तुहरू पनि फ्याँकिन्छन्, अशुद्ध वस्तुहरू पनि फ्याँकिन्छन्, गुहु पनि फ्याँकिन्छन्, मूत पनि फ्याँकिन्छन्, खकार र थूक पनि फ्याँकिन्छन्, पीप पनि फ्याँकिन्छन्, (गनाउने) रगत पनि फ्याँकिन्छन् । परन्तु त्यसबाट पृथ्वीलाई न खिन्नता हुन्छ, न ग्लानि, न घृणा । राहुल ! यसरी नै तिमीले पृथ्वीसमान भईकन भावनाको भाविता गर । पृथ्वी समान भईकन भावनाको भाविता (साधना) को अभ्यास गरेपछि, राहुल ! तिमी चित्तमा मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्शधर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् ।"

४. आपोसमान भावना

८. "राहुल ! आपो (पानी) समान भईकन भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । पानीसमान भईकन भावनाको साधना (भाविता) को अभ्यास गरेपछि, तिमी चित्तमा पैदा हुने मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्श धर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त पार्न सक्तैनन् । राहुल ! जस्तो कि - पानीमा शुचि (शुद्ध) वस्तुहरू पनि धोइन्छन्, अशुचि (अशुद्ध) वस्तुहरू पनिमा धोइन्छन्, गुहु ... धोइन्छ, मूत ... पखालिन्छ, खकार र थूक ... , पीप ... (गनाउने) रगत ... पखालिन्छन् । परन्तु त्यसबाट पानीलाई न खिन्नता हुन्छ, न ग्लानि हुन्छ, न घृणा । राहुल ! यसरी नै, तिमीले पानीसमान भईकन भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । पानीसमान भईकन भाविता गरेपछि, राहुल ! तिमी चित्तमा उत्पन्न हुने, मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्श धर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् ।"

५. तेजसमान भावना

९. "राहुल ! तेज (अग्नि) समान भईकन भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । आगोसमान भईकन भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिमी चित्तमा उत्पन्न हुने, मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्शधर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् । राहुल ! जस्तो कि - आगोले, शुचि वस्तुलाई पनि जलाउँछ, अशुचि वस्तुलाई पनि जलाउँछ, गुहु ... , मूत ... , खकार र थूक ... , पीप ... , रगत पनि जलाउँछ । परन्तु त्यसबाट अग्निलाई न खिन्नता हुन्छ, न ग्लानि हुन्छ, न घृणा । राहुल ! यसरी नै, तिमीले आगोसमान भईकन भावनाको भाविता गर । आगोसमान भईकन भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिमी चित्तमा उत्पन्न हुने मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्शधर्महरूले ग्रस्त गर्न सक्दैनन् ।"

६. वायुसमान भावना

८. "राहुल ! वायुसमान भईकन भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । वायु (=हावा) समान भईकन भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिमी चित्तमा उत्पन्न हुने, मन पर्ने, मन नपर्ने

स्पर्शधर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् । राहुल ! जस्तो कि - वायु शुचि वस्तुतिर पनि बहन्छ, अशुचि वस्तुतिर पनि बहन्छ, गुहुतिर, मूततिर, रगततिर पनि बहन्छ । परन्तु त्यसबाट वायुलाई न खिन्नता हुन्छ, न ग्लानि हुन्छ, न घृणा । राहुल ! यसरी नै, तिमीले वायुसमान भईकन भावनाको भाविता गर । वायुसमान भईकन भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा उत्पन्न हुने, मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्शधर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् ।”

७. आकाशसमान भावना

९. “राहुल ! आकाशसमान भईकन भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । आकाशसमान भईकन भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा उत्पन्न हुने, मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्शधर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् । राहुल ! जस्तो कि - आकाश कुनै पनि वस्तुमा अडिरहेको हुँदैन । राहुल ! यसरी नै आकाशसमान भईकन भावनाको भाविता गर । आकाशसमान भईकन भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा उत्पन्न हुने, मन पर्ने, मन नपर्ने स्पर्शधर्महरूले चारैतिरबाट ग्रस्त गर्न सक्दैनन् ।”

८. चारवटा ब्रह्म विहार

१२. “राहुल ! मैत्री भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । मैत्री भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा भएको व्यापाद हट्छ ।

“राहुल ! करुणा भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । करुणा भावनाको भाविता गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा भएको विहिंसा हट्छ ।

“राहुल ! मुदिता भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । मुदिता भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा भएको अरति (अरूहरूको हितप्रति वैराग्य) नष्ट हुन्छ ।”

“राहुल ! उपेक्षा भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । उपेक्षा भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा भएको द्वेष (प्रतिघ) भाव हट्छ ।”

“राहुल ! अशुभ भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । अशुभ भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा भएको राग नष्ट हुन्छ ।”

“राहुल ! अनित्य संज्ञा भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गर । अनित्य संज्ञा भावनाको भाविता गर्ने अभ्यास गरेपछि, राहुल ! तिम्रो चित्तमा रहेको ‘म’ भन्ने अभिमान हराउँछ ।”

९. आनापान भावना

“राहुल ! कसरी आनापानस्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महत्फलदायी र महानृशंस हुन्छ ? राहुल ! यहाँ भिक्षु जङ्गलमा होस् वा रुखमुनि होस् वा निर्जन स्थानमा होस् पलेटी मारेर शरीर सीघा पारी मुखअगाडि स्मृति राखी बस्छ । ऊ होस राखी सास लिन्छ र होस राखी सास फेर्छ । लामो सास

लिंदा 'लामो सास लिदैछु' भनी जान्दछ । लामो सास फेर्दा 'लामो सास फेर्दैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास लिंदा 'छोटो सास लिदैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास फेर्दा 'छोटो सास फेर्दैछु' भनी जान्दछ । 'सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'काय संस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'काय संस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'सुखलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सुखलाई अनुभव गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई अनुभवे गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त प्रतिसंवेदी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त प्रतिसंवेदी भई सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त अभिप्रमोद गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त अभिप्रमोद गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त समाधिस्थ गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त समाधिस्थ गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त विमोचन गरी (रागबाट हटाई) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त विमोचन गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'अनित्यानुपश्यी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'अनित्यानुपश्यी भई सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'विरागानुपश्यी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'विरागानुपश्यी भई सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'निरोधानुपश्यी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'निरोधानुपश्यी भई सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई' सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई सास फेर्छु' भनी सिक्छ ।"

“राहुल ! यसरी आनापानस्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महान् फलदायी र महान् आनिशंस (=शुभ परिणाम महत्त्व) हुन्छन् । आनापानस्मृतिको भाविताको यसरी अभ्यास गरेपछि, राहुल ! यसरी बारम्बार अभ्यास गरेपछि जुन अन्तिम सास भित्र आउने र बाहिर निस्कने प्रक्रिया र निरोध (पनि) स्पष्टै चाल पाइने हुन्छ (=बेहोसीमा मर्नु पर्दैन) ।”

१४. भगवान्ले यति भन्नु भयो । प्रसन्न भएका आयुष्मान् राहुलले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महाराहुलोब्बाद-सुत्त समाप्त

१३. चूलमालुक्य-सुत्त

(चूलमालुक्यसूत्र)

१. मालुक्यपुत्रको अव्याकृत प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला एकान्तमा विचारमग्न भइरहेका आयुष्मान् मालुक्यपुत्रको मनमा यस्तो वितर्क (=कल्पना) उत्पन्न भयो - 'भगवान्ले जुन यी अव्याकृत (=व्याकरण नगरिएको), स्थापित (= भगवान्बाट जवाफ नदिइएको), प्रतिक्षिप्त (जसको जवाफ दिनु भगवान्बाट अस्वीकृत भएको) दृष्टि (मत) हरू - (१) लोक शाश्वत (नित्य) छ, (२) लोक अशाश्वत छ, (३) लोक अन्तवान् छ, (४) लोक अनन्त छ, (५) उही जीव हो, उही शरीर हो, (६) जीव अर्कै हो, शरीर अर्कै हो, (७) तथागत मरणपछि हुन्छ, (८) तथागत मरणपछि हुँदैन, (९) तथागत मरणपछि हुन्छ, मरणपछि हुँदैन पनि, (१०) तथागत मरणपछि हुने होइन, मरणपछि नहुने पनि होइन - हुन् तिनको व्याकरण भगवान्ले मलाई गर्नुभएको छैन । भगवान्ले मलाई गर्नुभएको (व्यवहार) मलाई मन पर्दैन, मलाई सत्य (क्षम्य) हुँदैन । त्यसैले म अहिले भगवान्समक्ष गई उहाँसँग यसबारे सोध्दा भगवान्ले '(१) लोक शाश्वत हो ... (१०) तथागत मरणपछि हुने होइन, नहुने पनि होइन' भनेर बताउनुभयो भने म भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्नेछु । यदि भगवान्ले मलाई 'नहुने पनि होइन' भन्ने कुरा (खुलस्त) खुलाउनु (व्याकरण गर्नु) भएन भने म (ब्रह्मचर्यवास नबसीकन) (भिक्षु) शिक्षालाई इन्कार (प्रत्याख्यान) गरी गृहस्थी जीवन (गृहस्थ आश्रम) मा फर्कने छु ।'

२. त्यसपछि आयुष्मान् मालुक्यपुत्र सन्ध्या समयमा प्रतिसल्यान (एकान्त चिन्तन) बाट उठेर भगवान्समक्ष गए । ... भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसेका मालुक्यपुत्रले भगवान्सित यस्तो निवेदन गरे -

३. "एकान्तमा विचारमग्न भइरहँदा मेरो मनमा यस्तो वितर्क (कल्पना, विचार) उत्पन्न भयो - 'भगवान्ले जुन यी दृष्टि (मत) हरू - (१) लोक शाश्वत छ, ... (१०) तथागत मरणोपरान्त हुने होइन, नहुने पनि होइन भनेर अव्याकृत, स्थापित र प्रतिक्षिप्त राख्नु भएको छ । त्यसबारे मलाई बताउनु भएको छैन । भगवान्ले जुन यो व्याकरण (व्याख्या, अभिव्यक्ति) मलाई गर्नु भएन, त्यो मलाई मन परेको छैन, मलाई सत्य भएको छैन । त्यसकारण अहिले म भगवान्का समक्ष उपस्थित भएको छु । यदि भगवान्बाट यी प्रश्नहरू - (१) लोक शाश्वत छ, ... (१०) तथागत मरणोपरान्त हुने होइन वा न नहुने पनि हो, भन्नेबारे खुलस्त बताउनुहुन्छ भने म भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गरिरहने छु, यदि भगवान्बाट मलाई बताउनु भएन भने म (भिक्षु) शिक्षालाई प्रत्याख्यान (अस्वीकार, इन्कार) गरी गृहस्थी जीवनमा फर्कने छु । (१) 'यदि भगवान्ले लोक शाश्वत छ भनेर जान्नु भएको भए मलाई लोक शाश्वत छ भनेर व्याख्या गर्नुहोस् । (२) यदि भगवान्ले लोक अशाश्वत भनेर जान्नु भएको भए मलाई लोक अशाश्वत भनेर नै बताउनु होस् । यदि भगवान्ले (१-२) लोक शाश्वत छ, अथवा लोक अशाश्वत छ भनेर जान्नु

नभएको भए भगवान्बाट सीधै 'मैले जानेको छैन, मलाई थाहा छैन' भनेर जवाफ दिनुहोस् । यही नै नजान्ने मान्छेको निमित्त सिकने जान्ने सही तरिका हो । ... (३)^{५३२} ... (४), ... (५), ... (६) ... (७) ... (८) ... (९) । यदि भगवान्ले तथागत मरणोपरान्त हुने पनि हो, वा नहुने पनि हो भनेर जान्नु भएको भए भगवान्ले मलाई तथागत मरणोपरान्त हुने पनि हो, वा नहुने पनि हो भनेर तथागत ... (पूर्ववत्) बताउनुहोस् । (१०) यदि भगवान्ले मरणोपरान्त नहुने हो, वा नहुने पनि होइन भनेर जानु भएको भए जान्नु भएको ... जान्नु भएको छैन भने भगवान्बाट सीधै 'मैले जानेको छैन, मलाई थाहा छैन' भनेर जवाफ दिनुहोस् । यही नै नजान्ने मान्छेको निमित्त जान्ने सिकने सही तरिका हो । यदि भगवान्ले (यसोउसो) बताउनु भएन भने म भिक्षुभाव (जीवन) त्यागेर म हीन भाव (गृहस्थ जीवन) तिर फर्कने छु ।"

"मालुक्यपुत्र ! के मैले तिमीलाई कहिल्यै (अर्थात् प्रव्रज्या लिनु अगाडि यसो भनेको थिएँ) - 'आऊ, मालुक्यपुत्र ! मसँग ब्रह्मचर्य वास गर, मैले तिमीलाई (१) लोक शाश्वत हो, ... (१०) तथागत मरणपछि हुँदैन वा नहुने पनि होइन भनेर बताउनेछु' भनेको थिएँ ?"

"भन्नु भएको थिएन, भन्ते !"

"मालुक्यपुत्र ! के तिमीले पनि मलाई कहिल्यै भनेका थियौ - भन्ते ! म भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्ने (=प्रव्रजित हुने) दीक्षा लिन्छु, भगवान्ले मलाई (१) लोक शाश्वत छ, ... (१०) तथागत मरणोपरान्त हुने हो, वा नहुने हो भनेर बताउनुहोस् भनेर भनेका थियौ ?"

"भनेको थिएन, भन्ते !"

"मालुक्यपुत्र ! त्यसो भए न मैले तिमीलाई यसो भनेको थिएँ - 'आऊ, मालुक्यपुत्र ! ... (पूर्ववत्) ... न तिमीले पनि मलाई यसो भनेका थियौ - 'भन्ते ! म भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्छु, भगवान्ले मलाई (१) लोक शाश्वत छ, ... (१०) भगवान् मरणोपरान्त हुने होइन वा नहुने पनि होइन भनेर बताउनुस् भनेका थियौ । मोघपुरुष ! त्यसो भएपछि तिमीले केलाई मान्यता दिइरहेछौ, केलाई प्रत्याख्यान (अस्वीकार) गरिरहेछौ ?"

२. बाण लागेको मान्छेको उपमा

५. "मालुक्यपुत्र ! जसले - 'म त्यस बेलासम्म भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्दिन, जबसम्म भगवान्ले (१) लोक शाश्वत छ, ... (१०) तथागत मरणोपरान्त हुने होइन अथवा नहुने पनि होइन भन्ने कुरा बताउनुहुँदैन भनेर भन्ने ऊ (बह) (सुन्न नपाउँदै) मर्छ (किनभने) यस (प्रसङ्ग) लाई तथागतले अव्याकृत नै गरी राखेको छ । मालुक्यपुत्र ! जस्तो कि - कुनै एक जना मान्छे विष लेपन गरिएको बाणले घाइते भएको छ भने उसका मित्र र नातेदारहरूले शल्यचिकित्सक भिषक (=वैद्य) लाई बोलाएर ल्याउँछन् । अनि त्यो घाइते मान्छेले यसो भन्छ - 'जबसम्म यो बाण हान्ने मान्छे क्षत्रिय हो, कि, ब्राह्मण हो, कि, वैश्य हो, कि, शूद्र हो, भनेर थाहा पाइन्न तबसम्म म यो बाण फिक्न दिन्न । म त्यस बेलासम्म यो बाण फिक्न दिन्न, जबसम्म यो बाण हान्ने मान्छेको नाउँ, गोत्र थाहा पाउन सकिदैन ... त्यो मान्छे अग्लो हो, कि पुड्को वा मझौला कदको छ, ... त्यो मान्छे कालो वर्णको छ, नीलो वर्णको हो, कि अथवा मँगुर (माछाको) वर्णको हो, ... मान्छे कुन गाउँको निवासी हो, कुन निगमको निवासी अथवा

५३२ यहाँका कुराहरू पूर्ववत् मिलाएर पढ्नु होला ।

कुन नगर निवासी हो ... जुन धनुषबाट यो बाण हानियो, त्यो धनुष फलामको हो, कि बाँसको हो, ... जबसम्म त्यो धनुषको काण्ड (धनुषका बीचको भाग) अर्क (बोध) को हो, कि, सण्हको हो, कि, न्हारको हो, कि वा मरुवा (लता) को हो, कि वा क्षीरपर्णी हो भनेर थाहा हुँदैन ... जबसम्म (यो) बाण बनाइएको काठ पोखरीको किनारमा त्यसै उम्रेको बोटको हो, वा पोखरीको किनारमा कसैले रोपेको बोटको हो भनेर थाहा हुँदैन ... जबसम्म बाणको पछिल्लो खण्डमा टाँसिएको प्वाँख बाजको हो, कि, गिद्धको हो, कि कङ्क (विशेष जातिको गिद्ध) को हो, कि, बकुलाको हो, कि, मुजुरको हो, कि वा शिथिलहनु (चराविशेष) को हो कि, थाहा पाउँदैन ... जबसम्म यो बाण चलाउने (हान्ने) धनुषको ताँदो गाईको आन्द्राको हो, कि, भैसीको आन्द्राको हो, कि, मृगको आन्द्रा हो, कि वा बाँदरको आन्द्राको हो भनेर जान्दैन ... जबसम्म यो बाण शल्य (=चिरफार गर्ने हतियार, - सुइरो, छुरा, कैंची) जस्तो तीखो छ, कि, खुर्पाजस्तो तीखो छ, कि, बेकण्ड वा नाराच (फलामे बाणका किसिम) जस्तो तीखो हो, कि, वा बाछ्छबाछ्छीका दाँतजस्तो तीखो अथवा करवीरको पातजस्तै लाम्चे छ, कि भनेर थाहा हुँदैन ।' मालुक्यपुत्र ! यदि त्यो बाणद्वारा घाइते भएको मान्छेले यस्ता कुराहरू बुझ्न आग्रह मात्र गरिरह्यो भने ऊ (कुनै कुरा) थाहा नपाईकनै (उपचार गर्न नपाउँदै) निश्चय पनि मर्छ । मालुक्यपुत्र ! त्यसरी नै, जसले यसो भन्छ - 'जबसम्म भगवान्ले मलाई - (१) लोक शाश्वत ... (१०) तथागत मरणपछि नहुने हो, कि अथवा हुने पनि होइन, नहुने पनि होइन भन्ने कुरो खुलस्त बताउनु हुनेछैन तबसम्म भगवान्सित म प्रब्रज्या (=दीक्षा, ब्रह्मचारी जीवन) लिनेछैन' भनेर कराइरहन्छ मात्र भने ऊ त्यो कुरा सुन्न नपाईकन नै मर्छ (किनभने) भगवान्ले यो कुरा अव्याकृत राख्नु भएको छ ।"

३. किन अव्याकृत रह्यो

६. "मालुक्यपुत्र ! (१) 'लोक शाश्वत छ' - (भन्ने) यस्तो दृष्टि भयो भने मात्र के ब्रह्मचर्यवास हुने हो ? - यसो होइन । (२) 'लोक अशाश्वत छ' - (भन्ने) यस्तो दृष्टि भयो भने मात्र के ब्रह्मचर्यवास हुने हो ? - यसो पनि होइन । मालुक्यपुत्र ! चाहे (साधकको) 'लोक शाश्वत छ' भन्ने दृष्टि होस्, चाहे 'लोक अशाश्वत छ' भन्ने दृष्टि होस् (अथवा उसले यो जानोस् वा नजानोस्) उसको जन्म त छँदैछ, (बुढ्याई) जरा त छँदैछ, मृत्यु पनि छँदैछ, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास छँदैछन् जो सबैको अन्त्य यसै जन्ममा गर्ने उपायको उपदेश म दिँदैछु । मालुक्यपुत्र ! (३, ४) ... पूर्ववत् । ... (५, ६) ... पूर्ववत् । ... (७, ८) ... पूर्ववत् । मालुक्यपुत्र ! (९) ... (१०) 'तथागत मरणपछि नहुने हो, वा नहुने पनि होइन' - यस्तो दृष्टि भएमा मात्र के ब्रह्मचर्यवास हुने हो ? - यसो पनि होइन । मालुक्यपुत्र ! चाहे तथागत मरणोपरान्त हुने होइन वा नहुने पनि होइन भन्ने दृष्टि होस् (साधकको) जन्म त छँदैछ, जरा त छँदैछन् ... - यिनीहरू सबैको अन्त्य (नष्ट) यसै जन्ममा हुने उपायको उपदेश म दिँदैछु नि ।"

७. "मालुक्यपुत्र ! त्यसैकारण मैले अव्याकृत गरिराखेको विषयहरू अव्याकृत नै हुन् भनेर धारण गर, फेरि मैले व्याकृत गरिराखेको विषयहरूलाई व्याकृत भनेर नै धारण गर । मालुक्यपुत्र ! मैले के-के अव्याकृत गरेको छु ? - (१) लोक शाश्वत छ, (२) लोक अशाश्वत छ, (३) लोक अन्तवान् छ, (४) लोक अनन्त छ, (५) उही नै जीव हो, उही नै शरीर हो, (६) जीव अर्कै हो, शरीर अर्कै हो, (७) तथागत मरणपछि (पनि) हुन्छ, (८) तथागत मरणपछि हुँदैन, (९) तथागत मरणपछि हुने पनि हो, नहुने पनि हो, (१०) तथागत मरणपछि नहुने हो, वा नहुने होइन पनि हो । मालुक्यपुत्र ! यो विषयको व्याकरण (खुलस्त व्याख्या अभिव्यक्ति), न अर्थ-उपयोगी छ, न धर्म-उपयोगी छ, न त आदि ब्रह्मचर्यको निमित्त उपयोगी

छ, न निर्वेदको निमित्त, न विरागको निमित्त, न निरोधको निमित्त, न उपशान्त (उपसम) को निमित्त, न अभिज्ञाको निमित्त न सम्बोधको निमित्त न त निर्वाणको निमित्त नै उपयोगी हुन्छ। त्यसै कारणले मैले यी विषयलाई अव्याकृत भनेको, हुँ।”

“मालुक्यपुत्र ! के-के (विषय) मैले व्याकृत भनेर बताएको छु - (१) ‘यो-यो दुःख हो’ भनेर व्याकृत गरेको छु (=बताएको छु), ‘यो दुःखसमुदय हो’ ... (३) ‘यो दुःख निरोध हो’ ... , (४) ‘यो दुःख निरोध हुने पटिपदा (=मार्ग) भनेर व्याकृत गरेको छु। मालुक्यपुत्र ! यिनलाई किन मैले व्याकृत गरेको ? मालुक्यपुत्र ! यी विषय अर्थ-उपयोगी (=यी विषयको अर्थ बुझ्नु सार्थक भएको), धर्म-उपयोगी (=धर्मको अभ्यास गर्न सहायक भएको), निर्वेद (=विरक्ति), विराग (=वैराग्य), निरोध (=इन्द्रियनिग्रह, पुनर्जन्म रोकिनु), उपसम (=चित्तशान्ति), अभिज्ञा (=विशिष्ट ज्ञानको साक्षात्कार), सम्बोधि र निर्वाणको निमित्त अत्यन्त सहायक हुन्छन्। मालुक्यपुत्र ! त्यसैले भनेको हुँ।”

“मालुक्यपुत्र ! त्यसै कारणले मेरा अव्याकृत विषयलाई अव्याकृत भनेर नै धारण गर।”

८. भगवान्ले यति भन्नुभयो। प्रसन्न भएका मालुक्यपुत्रले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे।

चूलमालुक्य-सुत्त समाप्त।

१४. महामालुक्य-सुत्त

(महामालुक्यसूत्र)

१. पाँचवटा अवरभागीय संयोजन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई मैले उपदेश दिएका पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको सम्झना छ (=धारण गरेका छौं) ?”

भगवान्ले यसरी सोध्नु भएपछि आयुष्मान् मालुक्यपुत्रले भगवान्सित निवेदन गरे – “भन्ते ! भगवान्ले उपदेश दिनुभएको पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको सम्झना मलाई अवश्य छ ।”

“मालुक्यपुत्र ! त्यसो भए मैले उपदेश दिएको पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको कस्तो सम्झना छ तिमीलाई ?”

“भन्ते ! (१) सत्कायदृष्टि (=नित्य-आत्मावाद) लाई मैले भगवान्बाट उपदेश गरिएको अवरभागीय संयोजन भनेर धारण गरेको छु । (२) विचिकित्सालाई मैले भगवान्बाट उपदेश गरिएको अवरभागीय संयोजन भनेर धारण गरेको छु । (३) शीलव्रतपरामर्शलाई मैले भगवान्बाट उपदेश गरिएको अवरभागीय संयोजन भनेर धारण गरेको छु । (४) कामच्छन्दलाई मैले भगवान्बाट उपदेश गरिएको अवरभागीय संयोजन भनेर धारण गरेको छु र (५) व्यापादलाई मैले भगवान्बाट उपदेश गरिएको अवरभागीय संयोजन भनेर धारण गरेको छु । यसरी भन्ते ! मैले भगवान्द्वारा उपदिष्ट पाँच अवरभागीय संयोजनबारे चिन्तन गरेको छु ।”

“मालुक्यपुत्र ! पाँचवटा अवरभागीय संयोजन यस्ता (हन्) भनेर मैले कसलाई बताएको हुँ तिमीले सुनेका थियौ ? मालुक्यपुत्र ! अरू अरू तीर्थ (=मत, धर्म) का परिव्राजकहरूले यस्तो तरुण (=केटाकेटी तालका) उपमा दिएर, तिरस्कार (उपारम्भ) गरेर कुरा गर्ने होइनन् र ? मालुक्यपुत्र ! उत्तानो परेर लेट्न मात्र जान्ने अबोध बालकमा सत्कायदृष्टि कहाँबाट उत्पन्न हुन्छ ? हो, सत्कायदृष्टिको संस्कार भने अवश्य उसमा टाँसिएको (सम्यूक्त) हुन्छ । मालुक्यपुत्र ! ... बालकमा धर्म (=मानसिक विचार) भनेको केही हुँदैन भने फेरि उसमा धर्मप्रति विचिकित्सा कहाँबाट उत्पन्न हुन्छ ? विचिकित्साको अनुशय (=संस्कार) भने उसमा टाँसिएको हुन्छ । मालुक्यपुत्र ! ... बालकमा शील पनि हुँदैन (=शीलका बारे केही जानै छैन) भने उसमा शीलव्रत परामर्श कहाँबाट उत्पन्न हुन्छ ? हो, उसमा शीलव्रत परामर्शको अनुशय भने टाँसिएको हुन्छ ? मालुक्यपुत्र ! ... बालकमा कामभावका बारे कुनै जानै हुँदैन भने उसमा कामच्छन्द कहाँबाट उत्पन्न हुन्छ ? हो, कामरागको संस्कार भने उसमा अवश्य टाँसिएको हुन्छ । मालुक्यपुत्र ! ... बालकमा शक्ति नै हुँदैन भने उसमा व्यापादको भावना उत्पन्न हुन्छ ? ... व्यापादको अनुशय भने टाँसिएको हुन्छ । ! मालुक्यपुत्र अरू अरू तीर्थ (मत) का परिव्राजकहरूले यस्तो तरुण (केटाकेटी तालको) उपमा दिएर, हप्कीदप्की देखाएर कुरा गर्ने होइनन् र ?”

भगवान्‌ले यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान्‌ आनन्दले भगवान्‌लाई यसरी निवेदन गरे -
 “भगवान्‌ ! यही समय हो, सुगत ! यही समय हो, - भगवान्‌बाट पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको
 उपदेश होस् । भगवान्‌ले दिनुभएको उपदेश सुनेर (हामी) भिक्षुहरूले धारण गरौं ।”

“आनन्द ! त्यसो भए सुन, राम्ररी ध्यान देऊ, म बताउँछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान्‌ आनन्दले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसरी उपदेश
 दिनुभयो -

२. अवरभागीय संयोजन प्रहाण गर्ने मार्ग

२. “आनन्द ! यहाँ अश्रुतवान्‌, पृथक्‌जन, आर्यजनहरूको दर्शन गर्न नपाएका, आर्यधर्म नजानेका
 नबुझेका, आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन गर्न नपाएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका,
 सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएका (पृथक्‌जन व्यक्ति) (१) ऊ सत्कारदृष्टिले व्याप्त, सत्कायदृष्टिले सम्पृक्त
 (टाँसिएको) चित्तले रहन्छ । यसरी उत्पन्न भएको सत्कायदृष्टिबाट निःसरण (निस्कने) बाटो (उपाय)
 यथार्थतः ऊ जान्दैन । ऊसँग विनीत नभएको, दूढ भइसकेको सत्कायदृष्टियुक्त अवरभागीय संयोजन
 रहेको हुन्छ । (२) ऊ विचिकित्साले व्याप्त, विचिकित्सा टाँसिएको चित्तले रहन्छ । उत्पन्न भएको
 विचिकित्साबाट निस्कने बाटो (उपाय) पहिल्याउन यथार्थतः ऊ जान्दैन । ऊसँग विनीत नभएको, दूढ
 भइसकेको विचिकित्सादृष्टियुक्त अवरभागीय संयोजन रहेको हुन्छ । (३) ऊ शीलव्रतपरामर्शले ... पूर्ववत् ।
 (४) ऊ कामच्छन्दले ... (पूर्ववत्) । (५) ऊ व्यापादले ... (पूर्ववत्) ।”

३. “आनन्द ! श्रुतवान्‌, आर्यश्रावक जसले आर्यहरूका दर्शन गर्न पाएका, आर्यधर्म बुझेका,
 आर्यधर्ममा विनीत भएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन गर्न पाएका, सत्पुरुषधर्म जानेका, सत्पुरुषधर्ममा विनीत
 भएका (१) सत्कायदृष्टिले व्याप्त, सत्कायदृष्टिले सम्पृक्त (टाँसिएको) चित्तले रहँदैन । उत्पन्न भएको
 सत्कायदृष्टिबाट बाहिर निस्कने बाटो (उपाय) उसले यथार्थतः पहिल्याउँछ । (त्यसै कारणले) ऊ
 सत्कायदृष्टि अवरभागीय संयोजन र त्यसको संस्कारदेखि रहित हुन्छ । (२) ... विचिकित्साले ... । (३) ...
 शीलव्रतपरामर्शले ... । (४) ... कामच्छन्दले ... । (५) ... व्यापादले ... ।”

४. “आनन्द ! पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाण (नष्ट) का लागि चाहिने जुन मार्ग छ,
 जुन प्रतिपदा (धार्मिक आचरण) छ, त्यो मार्ग, त्यो आचरणको सहाराबिना ती पाँचवटा अवरभागीय
 संयोजन जान्न सक्नु, पहिल्याउन सक्नु वा (तिनलाई) नष्ट गर्न सक्नु सम्भव छैन । आनन्द ! जस्तो कि
 - सार भएको महावृक्षको बोक्रा नताछीकन, फल्गु (सारभन्दा बाहिरको र बोक्राभन्दा भित्रपट्टिको भाग)
 नकाटीकन सार पाउन सम्भव हुँदैन । आनन्द ! त्यस्तै पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाणका लागि
 जुन मार्ग छ, जुन प्रतिपदा (आचरण) छ, ... त्यसको ... नभईकन (ती) पाँचवटा अवरभागीय संयोजन
 जान्न सकिन्न, पहिल्याउन सकिन्न, नष्ट गर्न सकिन्न, सम्भव छैन ।”

आनन्द ! ... जुन (उपर्युक्त) मार्ग छ, जुन (उपर्युक्त) प्रतिपदा (पटिपदा=प्रतिपद्) छ, तिनको
 आचरण छ, (अभ्यास, साधना) गरेर मात्र अग्रश्रावकले ती पाँचवटा अवरभागीय संयोजनलाई जान्नु,
 देख्नु वा प्रहाण गर्नु सम्भव हुन्छ । आनन्द ! जस्तो कि - सार (साह्रो असल काठ) भएको महावृक्षको
 बोक्रा, ताछेर, फल्गु काटेर (मात्र) सार प्राप्त गर्न सम्भव हुन्छ । आनन्द ! त्यसरी नै ... जुन मार्ग छ,
 जुन प्रतिपदा छ, तिनको आचरण गरेर मात्र उसले पाँचवटा अवरभागीय संयोजन थाहा पाउनु, देख्नु र
 प्रहाण गर्नु सम्भव हुन्छ । आनन्द ! जस्तो कि - गङ्गा नदी कुनै बेला पानीले किनारासम्म यति टनाटन

भरिन्छ कि त्यहाँको - किनारामा कागजस्ता चराहरू बसेर पानी पिउनु सक्छन् । त्यस्तो बेला कुनै निर्धो व्यक्ति त्यहाँ आएर भन्छ - 'म यस गङ्गा नदीको तीव्र प्रवाहमा बाँकटे पौडी खेलेर, यसलाई हातले छेकेर, सजिलैसँग पारि पुग्छु ।' परन्तु ऊ त्यसरी सकुशल पारितिर पुग्न सक्दैन । आनन्द ! त्यसरी नै सत्कायको निरोध गर्नेबारे धर्मोपदेश भइरहेको बेला जो पृथक्जनको चित्त (उपदेश सुनेर पनि) प्रसन्न हुँदैन, मन स्थिर हुँदैन, विमुक्त हुँदैन, त्यस (पृथक्जन) लाई उही निर्धो मान्छेसमान सम्भन्नुपर्दछ । आनन्द ! जस्तो कि - गङ्गा नदी पानीले टनाटन भरिएर कागहरू किनारमा बसेरै पानी खान सक्ने बेलामा कुनै बलियो मान्छे आएर - 'म यस गङ्गा नदीको प्रवाहलाई हातले छेकेर, यसमा बाँकटे पौडी खेलेर सकुशल पार गर्न सक्छु' (भन्छ) । साँच्चै, ऊ गङ्गानदीको प्रवाहलाई हातले छेकी, बाँकटे पौडेर सकुशल पार तर्छ पनि । आनन्द ! त्यसरी नै, सत्काय निरोध गर्ने धर्मोपदेश दिइरहेको बेला जुन व्यक्तिको चित्त प्रसन्न हुन्छ, उही बलियो मान्छेसमान हो भन्ने सम्भन्नुपर्दछ ।

५. "आनन्द ! यी पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाण गर्ने मार्ग के हो, मार्ग (आचरण, अभ्यास, साधना) के हो ? आनन्द ! यहाँ भिक्षु उपधि (=चित्तको अस्थिरतालाई बढाउने विकार) लाई परित्याग गरेर, अकुशल धर्मलाई छाडेर, काय-चञ्चलतालाई शमन गरेर, काम विषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई, वितर्क-विचारयुक्त भएको विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यो (भिक्षु) रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानसित सम्बद्ध जुनसुकै धर्म (=पदार्थ) लाई (पनि) अनित्य, दुःख, रोग, खटिरो (फोको), सुइरो (सोला), घाउ, पीडा, पराया, नश्वर, शून्य र अनात्मको रूपमा देख्छ । ऊ यी धर्म (पदार्थ) हरूबाट चित्तलाई हटाएर अमृतघातु (=निर्वाणपद) तिर एकाग्र हुन्छ - यही शान्तिमय छ, यही प्रणीत (=उत्तम) छ - किनभने, यही नै सम्पूर्ण संस्कारको शमन हो, समस्त उपधि (=मानसिक विकारहरू) को परित्याग हो, तृष्णा-क्षयकारक हो, विराग-उत्पादक हो, निरोधकारक निर्वाण हो । उसले यसको साधनाद्वारा आफ्ना सबै आस्रवहरूको क्षय गर्दछ । यदि कुनै कारणवश उसले आफ्ना आस्रवहरूको क्षय गर्न सकेन भने पनि यस साधनामा लगनशील भएको कारणले नै ऊ पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाण गरेर (मृत्युपछि) औपपातिक देवता हुन्छ । अनि ऊ यस लोकमा फर्कनु नपर्ने (अनागामी) भएर त्यहीं (देवलोक) बाटै निर्वाण प्राप्त गर्ने हुन्छ । आनन्द ! यही मार्ग हो, यही मार्ग हो - पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाणका लागि ।

आनन्द ! फेरि, भिक्षुले वितर्क-विचारलाई उपशमन गरेर ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ । ... (पूर्ववत्) ... तृतीयध्यान ... । (पूर्ववत्) ... चतुर्थध्यान ... ।

"आनन्द ! फेरि भिक्षुले रूप-संज्ञाबाट सर्वथा समतिक्रमण गरी प्रतिघसंज्ञाको अन्तगरी नानात्व संज्ञाका मनन गरी 'आकाश अनन्त छ' भनी आकाशानन्त्यायतन प्राप्त गर्दछ । ... विज्ञानानन्त्यायतन ... । ... आकिञ्चन्यायतन ... । ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गर्दछ । उसले जति पनि रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञानसित सम्बद्ध धर्म (=पदार्थ) हरू छन् ती सबैलाई अनित्य, दुःख, रोग, खटिरा, सुइरो (सोला), घाउ, पीडा, पराया, नश्वर, अनात्माका रूपमा देख्छ । उसले ... (अमृत पद) मा रहेर आस्रव क्षय गर्दछ । यदि कुनै कारणवश उसले आफ्ना आस्रवहरूको क्षय गर्न सकेन भने पनि यस साधनमा लगनशील भएको कारणले ऊ पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाण गरेर (मृत्युपछि) औपपातिक देवता हुन्छ । अनि ऊ यस लोकमा फर्कनु नपर्ने (अनागामी) भएर त्यहीं (देवलोक) बाटै निर्वाण प्राप्त गर्छ । आनन्द ! यही मार्ग हो, यही मार्ग हो - पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाणका लागि ।"

३. चेतोविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति

६. “भन्ते ! यदि पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको प्रहाण गर्ने मार्ग यही हो, प्रतिपद् यही हो भने, भन्ते ! किन केही भिक्षुहरू चेतोविमुक्त (चित्तमल छुटेका) हुन्छन्, केही भिक्षुहरू प्रज्ञाविमुक्त हुन्छन् ?”

“आनन्द ! यसलाई म इन्द्रिय (मानसिक शक्तिको) भेदको कारण भन्दछु ।”

७. तथागतले यति भन्नुभयो । प्रसन्न भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महामालुब्य-सुत्त समाप्त ।

१५. भद्दालि-सुत्त

(भद्रालीसूत्र)

१. एकासन-भोजन नगर्ने भद्दालि

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा विहार गरिरहनु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! म एकासन भोजन गर्दछु । यसरी एकासन (एककालिक, एकपल्ट मात्र) भोजन सेवन गरेर, भिक्षु हो ! मैले नीरोगिता, हलुकापन (लहुङ्गानं), बल, साधनामा सजिलोपन प्राप्त भएको चाल पाएको छु । आओ, भिक्षु हो ! तिमीहरू पनि एकासन भोजन गर । एकासन भोजन गर्ने बानी बसाल्यौ भने तिमीहरूले (आ-आफ्ना शरीर) निरोगी, हलुको, बलियो र साधना गर्नामा सजिलो भएको चाल पाउने छौ ।”

भगवान्ले यसो भन्नुभएपछि आयुष्मान् भद्दालिले भगवान्सित यस्तो निवेदन गरे - “भन्ते ! म एकासन भोजन गर्न सक्तिन । भन्ते ! एकासन भोजनको सेवनबाट मेरो जीउ अशान्त भई भारी भएर आउँछ ।

“भद्दालि ! त्यसो भए तिमीले निमन्त्रणामा पाएको भोजनको एक भाग त्यसै बेला खाऊ, बाँकी भाग ल्याएर पछि खाने गर । भद्दालि ! तिमीले यसरी जीवननिर्वाह गर्ने गर ।”

“भन्ते ! त्यसो गरे पनि मलाई हुँदैन - त्यसरी भोजन गरे तापनि ममा अशान्ति र गह्रौपन आइहाल्छ ।”

त्यसपछि आयुष्मान् भद्दालिले भगवान्द्वारा भोजनसम्बन्धी उपदेश (शिक्षापद) दिइएको बेला, भिक्षुसङ्घद्वारा त्यो शिक्षापद अङ्गीकार गरिएको बेला उपेक्षा प्रकट गरे, अनुत्साह देखाए । अनि आयुष्मान् भद्दालि तीन महिनासम्म (वर्षावासको अवधिभर) भगवान्को सन्मुख देखापरेनन्, किनभने उनी भगवान्को शासन (=धर्म) मा शिक्षा (नियम, उपदेश) पूर्णरूपले पालन गर्न नसक्ने भएका थिए ।

२. त्यस बेला धेरैजसो भिक्षुहरूले भगवान्को चीवर सिउने (चीवरकर्म) गर्दथे । तयार भएको चीवर पहिरेर तीन महिनाको अवधिपछि भगवान् चारिका (उपदेश दिन देश भ्रमण गर्ने) गर्नुहुन्थ्यो । एक दिन आयुष्मान् भद्दालि ती (चीवर सिइरहेका) भिक्षुहरूकहाँ गए । उनीहरूसित भलाकुसारी गरेपछि उनी एक ठाउँमा बसे । एक ठाउँमा बसेका आयुष्मान् भद्दालिलाई ती भिक्षुहरूले यसो भने - “आवुसो भद्दालि ! भगवानका निमित्त (हामीहरू) यी चीवर सिइरहेका छौ । त्रैमास (वर्षावासको तीन महिने अवधि) सकेपछि भगवान् यही चीवर पहिरेर चारिका प्रारम्भ गर्नु हुने छ । आयुष्मान् भद्दालि ! तिमीले अहिले पनि भगवान्को देशनालाई राम्ररी मनमा धारण गर्नु उपयुक्त हुन्छ । यस्तो नहोस् कि पछि तिनलाई पूरा गर्न तिमीलाई दुष्कर होस् ।”

“ठीक छ, आयुष्मान् हो !” भनेर जवाफ दिदै आयुष्मान् भद्दालि भगवान्समक्ष गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् भद्दालिले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे – “भन्ते ! आफ्नो मूर्खताको कारणले, अकुशल (=पापकर्म) को कारणले मबाट बच्वाले गरेभैं ठूलो अपराध भएको छ । भगवान्ले (भोजनसम्बन्धी) शिक्षापद बनाउनु भएको र भिक्षुसङ्घले उक्त शिक्षापद ग्रहण गरेको बेला मैले त्यसको उल्लङ्घन गरेको थिएँ । मेरो त्यो अपराध क्षमा होस्, भन्ते ! भविष्यमा म यस्तो कुरोमा संवर (नियन्त्रण) गर्नेछु ।”

“भद्दालि ! मैले शिक्षापद बनाएको बेला भिक्षुसङ्घले ग्रहण गरेको बेला निश्चय नै तिमीले आफ्नो मूर्खताको कारणले, पापकर्म (=अकुशलता) को कारणले, मूढताको कारणले उपेक्षा गरेर अपराध गरेका थियौ । त्यस बेला तिमीले के कुरासम्म पनि विचार गरेका थिएनौ भने भगवान् त्यस बेला श्रावस्तीमै बस्नु भएको थियो । उहाँले भद्दालि भिक्षुले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरेनन् भनेर थाहा पाउनु भयो होला । भद्दालि ! के तिमीले यति पनि विचार गर्नु पर्दैनथ्यो कि धेरै जना भिक्षुहरू श्रावस्तीमा वर्षावास बिताइरहेका छन् । उनीहरूले भद्दालि भिक्षुले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरेनन् भनेर कुरा थाहा पाउनेछन् ? भद्दालि ! तिमीले के यति पनि विचार गर्नु पर्दैनथ्यो कि धेरै जना भिक्षुणीहरू श्रावस्तीमा ... ? भद्दालि ! के तिमीले ... धेरै जना उपासकहरू ... ? भद्दालि ! के तिमीले धेरै जना उपासिकाहरू ... ? भद्दालि ! के तिमीहरूले अरू पनि धेरै तैर्तीय श्रमण ब्राह्मणहरू श्रावस्तीमा ... भद्दालिजस्तो बूढो भिक्षुले पनि शास्ताको शासनमा ... ?”

“भन्ते ! आफ्नो मूर्खताको कारणले ...^{x३३} बेवास्ता गर्न पुगें । भन्ते ! त्यसैले भविष्यमा म संवर गरूँला, म पापीको अपराध क्षमा होस् ।”

“भद्दालि ! तिमीले निश्चय पनि मूर्खताको कारणले ... अपराध गरेका थियौ । तिमी (यस विषयमा) के सोच्छौ – यहाँ कुनै उभतो-भाग-विमुक्त (अर्हत् भइसकेको) भिक्षु छ, भनौ । यसलाई म यस काम अह्नाउँछु – ‘यता हेर, भिक्षु !, तिमी मेरा निमित्त यो हिलो पार तरेर जाने बाटो बनाऊ ।’ त्यस बेला त्यो ... भिक्षुले बाटो बनाउँछ कि मुन्टो बटारेर ‘अहँ, बनाउन्न’ भन्छ ?”

“‘नाइँ’ भन्दैन, भन्ते ! ” *Dhamma Digital*

“भद्दालि ! तिमी के सोच्छौ – यहाँ कुनै प्रज्ञाविमुक्त भिक्षु हुन्छ ... (पूर्ववत्) ? ... कायसाक्षी भिक्षु ... ? ... श्रद्धाविमुक्त भिक्षु ... ? ... धर्मानुसारी भिक्षु ... ? भद्दालि ! तिमी के सोच्छौ – यहाँ कुनै श्रद्धानुसारी भिक्षु हुन्छ, उसलाई म यसरी काम अह्नाउँछु – ‘यता आऊ, भिक्षु ! तिमी मेरा निमित्त यो हिलो पार तरेर जाने बाटो बनाऊ । त्यस बेला ... भिक्षुले बाटो बनाउँछ अथवा फनक्क फर्केर ‘अहँ, बनाउन्न’ भन्छ ?”

“‘नाइँ’ भन्दैन, भन्ते ! ”

“भद्दालि ! तिमी के सोच्छौ – के तिमी त्यस बेला (भोजनसम्बन्धी शिक्षापद उपेक्षा गरेको बेला) उभतो-भाग-विमुक्त थियौ कि श्रद्धानुसारी थियौ ?”

“(दुवै) थिइन, भन्ते ! ”

“भद्दालि ! त्यसो भए तिमी त्यस बेला खोको, तुच्छ (व्यर्थ) अपराधी भइरहेका थियौ, होइन त ?”

“भद्दालि ! आफ्नो मूर्खताको कारणले ... बेवास्ता गर्ने । त्यसैले भन्ते ! भविष्यमा संवर गर्न सक्ने गरी म अपराधी पापीले क्षमा पाऊँ ।”

“भद्दालि ! निश्चय नै तिमीले आफ्नो मूर्खताको कारणले ... अपराध गर्‍यो । भद्दालि ! परन्तु अब तिमीले आफ्नो भूल (अपराध) लाई भूल (अपराध) का रूपमा सकारेर भविष्यमा संवर गर्न प्रायश्चित्त गर्‍यो । त्यसैले तिमीलाई म क्षमा गर्दछु । कुनै पनि व्यक्ति (साधक) ले आफूले गरेको पापलाई पाप सम्भेर सकारी भविष्यमा फेरि नगर्ने र धर्माचरण गर्ने प्रतिज्ञा गर्नुलाई आर्यविनयमा अभिवृद्धि नै मानिन्छ ।”

२. शास्ताको शासनमा शिक्षा पूरा गर्ने (साधक)

३. “भद्दालि ! यहाँ कुनै भिक्षु शास्ताको शासनमा शिक्षा पूरा नगर्ने हुन्छ, उसलाई यस्तो हुन्छ - ‘किन म एकान्त वा निर्जन स्थान जङ्गलमा, रूखमुनि, पर्वतमा, गुफामा, ओडारमा, मसानमा, जङ्गलका बाटामा, खुला ठाउँमा, अथवा पराले छाना भएको भुप्रोमा नबस्छु ? त्यहाँ मैले उत्तर-मनुष्य-धर्म, अलम-आर्य-ज्ञानदर्शन विशेष साक्षात्कार गरूँला ।’ त्यसपछि ऊ एकान्त, निर्जन ठाउँमा ... भुप्रोमा बस्छ । ऊ यसरी एकान्त विहार गरिरहँदा उसका साथीहरू, देवताहरू र ऊ आफैले पनि शास्ताले उसको निन्दा (=उपवाद) गर्नेछ, भन्ने ठानेर उसको निन्दा गर्छन् । ऊ यसरी शास्ता, साथीहरू, देवताहरू र स्वयं आफैद्वारा निन्दित भएकोले मानव स्वभावभन्दा उपल्लो, अलमार्यज्ञानदर्शन विशेष साक्षात्कार गर्न सक्तैन । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! त्यसो हुनाको कारण यही हो, कि उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा सम्पन्न (पूरा) गर्न सकेन ।”

४. “भद्दालि ! यहाँ शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गर्ने अर्को भिक्षुले यसो सोच्छ - ‘किन म कुनै एकान्त र निर्जन ठाउँ - जङ्गलमा, रूखमुनि ... भुप्रोमा नबस्छु ? ... साक्षात्कार गरूँला ।’ त्यसपछि ऊ एकान्त सेवन गर्दै निर्जन ठाउँमा ... भुप्रोमा ध्यान मग्न भएर बस्छ । ऊ यसरी एकान्त विहार गरिरहँदा शास्ताले उसलाई निन्दा गर्दैन ... आफैद्वारा निन्दित हुँदैन । ऊ यसरी शास्ताद्वारा ... निन्दित नभएको कारणले ... उसले उत्तरिमनुष्यधर्म, अलमार्यज्ञानदर्शन साक्षात्कार गर्छ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! किनभने, उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरेको छ ।”

“भद्दालि ! फेरि त्यस भिक्षुले अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भई, अकुशलताबाट अलग भई, वितर्क विचारयुक्त, विवेक, प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! ऊ शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा सम्पन्न (पूरा) गरेको कारणले हुने हो ।”

५. “भद्दालि ! फेरि त्यस भिक्षुले साधना गर्दागर्दै वितर्क-विचारलाई उपशमन गरेपछि ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा सम्पन्न गरिसकेको कारणले हो ।”

“भद्दालि ! फेरि त्यस भिक्षुले अगाडि बढ्दै प्रीतिलाई पनि त्यागेर, उपेक्षित भई ... तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! किनभने उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा सम्पन्न गरिसकेको हुनाले ।”

“भद्दालि ! फेरि त्यस भिक्षुले सुखलाई पनि त्यागेर, दुखलाई पनि त्यागेर ... चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! किनभने उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरिसकेको हुनाले ।”

“यसरी समाहित चित्त भएपछि ... निश्चलतामा पुगेपछि उसले पूर्वानुस्मृतिज्ञानका निमित्त चित्त अधि बढाउँछ । चित्त भुकाउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, सय हजार जन्मको कुरा । अनेक संवर्तकल्प (प्रलय) का कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (सृष्टि) का कुराहरू अनेक संवर्त-विवर्त कल्पहरूमा- अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ यस्तो गोत्र यस्तो वर्ण यस्तो आहार यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ । यसरी आकारसहित र उद्देश्यसहित (नाम र गोत्रसहित) अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्दछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! किनभने उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरेको हुनाले ।”

“यसरी समाहित चित्त भएपछि ... निश्चलतामा पुगेपछि उसले सत्त्वहरूको च्युति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञानका निमित्त चित्त अधि बढाउँछ, चित्त भुकाउँछ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ - ‘यी सत्त्वहरू कायदुश्चरितले युक्त भई, वाक्दुश्चरितले युक्त भई, मनःदुश्चरितले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू कायसुचरितले युक्त भई, वाक्सुचरितले युक्त भई, मनःसुचरितले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा नगर्ने भई, सम्यकदृष्टिक भई, सम्यकदृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! किनभने, उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरेको हुनाले ।”

“यसरी समाहित चित्त भएपछि परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल र क्लेशरहित भएपछि मृदु तथा कर्मण्य भएपछि र निश्चलतामा पुगेपछि उसले आस्रवहरूको क्षय हुने ज्ञानका निमित्त चित्त अधि बढाउँछ, चित्त भुकाउँछ । अनि उसले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यो दुःख समुदय हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यो दुःखनिरोध हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यो दुःखनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यी आस्रवहरू हुन्’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यो आस्रव समुदय हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यो आस्रव निरोध हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ‘यो आस्रव निरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । यसरी देखेपछि र अवबोध भएपछि उसको चित्त कामास्रवबाट, भवास्रवबाट र अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘जाति (जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब उप्रान्त यहाँ आउनुपर्ने हेतु छैन’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । त्यसो के कारणले हुने हो ? भद्दालि ! किनभने, उसले शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा गरेको हुनाले ।”

३. अपररधी र अनपररधी नलरुडष डलकु

६. (डुगवलनुले) डसु डनु डएडुड आडुडुडनु डुदललले डुगवलनुसलत डसुतु नलवेदन गरे - "डनुते ! के हेतुले हु, के करण (=डुरतुडकुषुड) ले हु - डुहलं कुनै-कुनै डलकुले डेरल-डेरल तुडुही कुरु (=गलुतुी, आडुतुल) गरलरहनुडुनु ? डनुते ! के हेतुले हु, के करणले (=गलुतुी, आडुतुल, दुष) गदैननु ?"

"डुदलल ! कुनै-कुनै डलकु डटक डटक आडुतुल (गलुतुी, दुष) गने हुनुडु, उ गलुतुीडरुड छुटुदैन (अलग हुन सुकुनैन) । उसलरई डलकुहरुले केही डने डने उसले कुरु डुडरई डलररई, (डुरसङुगदेखल) डरलहरकु कुरु तुडसकल सलथै आडुनु रलस, दुष, असनुतुष डुरकट गदरुडु, उडलत डुडवलरर गदैन, नडु हुदैन, दुषडुतुत हुन डुडुडैन, सङुगलरई डलत डुडने डुडलकु कलड डरतुर गरुडु डनुदैन । डुदलल ! अनल डलकुहरुले डसु सुुडुडुनु - 'आडुसु ! डु डलकु नलरनुतर आडुतुल गने हु, ... डेरल डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुने हु, तुडु गनुडुडुडु डनुने डुडलकु हुडुन । आडुसु ! लु त, डु डलकुकु डसुडसु उडडरलकुषल गरुँ, डसु गनरले डु अधलकरण (डुदु, डलवलद) छलडु दुडुडुदैन ।' डुदलल ! अरु डलकुहरुले तुडस डलकुलरई डसुडसु डलंउडुनु, डसडरुड डुगडल (डुदु, अधलकरण) तुरुनुत दुडुगु लरगुदैन ।"

७. "डुदलल ! डेरल, कुनै-कुनै डलकु डरडुडर दुष (गलुतुी) गने हुनुडु । (तर) डलकुहरुले डनेडुडु उसले डेरल-डेरल गलुतुी (दुष, आडुतुल) गदैन, अडुररसङुग कुरु उडरुडुदैन, रलस, दुष, असनुतुष डुरकट गदैन, अनुडलत डुडवलरर गदैन, डलनडु हुनुडु, दुषडुतुत हुन कुसलस गदरुडु, डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुनुडु, तुडु गनुडुडुडु डनुने डुडलकु हुनुडु । डुदलल ! अनल डलकुहरुले डसु सुुडुडुनु - 'आडुसु ! डु डलकु नलरनुतर आडुतुल (गलुतुी, दुष) गदरुडु, डरनुतु ... डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुनुडु, तुडु गनुडुडुडु डनुने डुडलकु हु । आडुसु ! डस डलकुलरई डसरी डलंउ डसरी डुगडल (अधलकरण, डुदु) कु छलनडुडलन छलडु हुसु ।' डुदलल ! तुडस डलकुलरई अरु डलकुहरुले डसरी-उसरी डलंउ गदरुडुनु, डसरी डुगडल (डुदु) कु छलनडुडलन तुरुनुत हुनुडु ।"

८. "डुदलल ! डेरल कुनै-कुनै डलकु आडुतुल कड गने हुनुडु, अनलडुडुतुल (गलुतुी, आडुतुल नडुएकु कुडल) धेरै गने हुनुडु । डरनुतु उसलरई डलकुहरुले केही डनेडुडुनु डने उसले अकुँ-अकुँ कुरु उडरुडुदैन, डुरसङुगडरलरकल डलषडु डलकुडु, रलस, दुष, असनुतुष डुरकट गदरुडु, उडलत डुडवलरर गदैन, डलनलत (डलनडु) हुदैन, गलुतुीडरुड डुतुत हुन डुडुडुदैन, डेरल डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुनुडु, तुडु गनुडुडुडु डनुदैन । अनल डलकुहरुले डसु सुुडुडुनु - 'आडुसु ! डु डलकुडुडलललल आडुतुल त धेरै कड डरतुर गने हु, ... डरनुतु डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुनुडु, तुडु गनुडुडुडु डने डनुने हुडुन । आडुसु ! लु त, डसकु डसरी-उसरी उडडरलकुषल गरुँ डसरी डुदु (डुगडल, डलवलद, अधलकरण) कु दुडुगु तुरुनुत नलरगुसु ।' डुदलल ! (अनुडु) डलकुहरुले तुडस डलकुलरई डसरी-उसरी डरलकुषल गदरुडु, डसरी डलवलद (डुदु, डुगडल) कु छलनडुडलन लडुडुडुडुसु (तुरुनुत नदुडुडुडुसु) ।"

९. "डुदलल ! कुनै-कुनै डलकु डुडुडु कड आडुतुल गने हुनुडु, आडुतुल धेरै गदैन । डलकुहरुले केही डनुदलखेरल उसले अकुँ-अकुँ कुरु उडरुडुदैन, डुरसङुगडनुदल डरलहरकु डलषडु डलकुडुदैन, रलस, दुष, असनुतुष डुरकट गदैन, डरडुडुडु डुडवलरर गरुडु, डलनलत (डलनडु) हुनुडु, गलुतुी (आडुतुल) डरुड डुतुत हुन डुडुडुडु, डेरल डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुनुडु, तुडु गनुडुडुडु डनुडु । अनल, डुदलल ! डलकुहरु डसुतु सुुडुडुनु - 'आडुसु ! डुडुडुडुडु डलकु त आडुतुल सलडु कड डरतुर गने हु, ... डरनुतु ... डे गनरले सङुग सनुतुषुड हुनुडु, तुडुही गनुडुडुडु डनुडु । आडुसु ! लु त, डस डलकुकु डसरी-उसरी उडडरलकुषल गरुँ, डसरी डलवलद (अधलकरण)

को टुप्पो तुरुन्त होस् ।' भद्दालि ! (अन्य) भिक्षुहरूले त्यस भिक्षुको यसरी-उसरी उपपरीक्षा गर्दछ, जसरी अधिकरण (विवाद, मुद्दा) को छिनफान छिटो होस् ।"

१०. "भद्दालि ! यहाँ कुनै-कुनै श्रद्धा मात्र, प्रेम मात्र बाँकी रहन्छ । त्यहाँ भिक्षुहरू यस्तो सोच्छन् - 'आवुसो ! यस भिक्षुमा श्रद्धा मात्र, प्रेम मात्र बाँकी छ । यदि हामीहरूले पटक-पटक ऊसित आपत्तिको मात्र कुरा गरिरह्यौं भने, जुन केही श्रद्धा, केही प्रेम उसमा बाँकी रहेको छ, त्यो पनि हराउँछ ।' भद्दालि ! जस्तो कि - कुनै एक जना मान्छेको एउटा मात्र आँखा छ, उसका बन्धुमित्रहरूले, आफन्तहरूले उसको भएको त्यो एउटा मात्र आँखा नबिग्रोस् भनेर रक्षा गर्छन् । भद्दालि ! त्यसरी नै, यहाँ कुनै-कुनै भिक्षुमा श्रद्धा मात्र, प्रेम मात्र बाँकी रहन्छ । भद्दालि ! त्यहाँ भिक्षुहरू यस्तो सोच्छन् - 'आवुसो ! यस भिक्षुमा, प्रेम मात्र, श्रद्धा मात्र बाँकी रहेको छ । यदि हामीहरूले ऊसित पटक-पटक आपत्तिको मात्र कुरा गरिरह्यौं भने उसमा बाँकी रहेको जुन अलिकता श्रद्धा, अलिकता प्रेम छ, त्यो पनि हराउँछ ।' भद्दालि ! यही हेतु हो, यही प्रत्यय (=निमित्त) हो - यहाँ कुनै-कुनै भिक्षुले फेरि-फेरि त्यही गल्ती (आपत्ति) दोहो-याईरहन्छन्, कुनै-कुनै भिक्षुले फेरिफेरि त्यही गल्ती (आपत्ति) गरिहँदैनन् ।"

४. आजानीय घोडाको उपमामा भिक्षु

११. "भन्ते ! के हेतु (कारण) ले हो, के प्रत्यय (निमित्त) ले हो, - पूर्वकालमा कम मात्र शिक्षापद (=विनयका नियम) भए पनि त्यस बेला धेरै संख्यामा भिक्षुहरू भिक्षु (विनयका) नियम बुझेर दडोसँग पालन गर्दथे, अर्थात् धेरैजसो भिक्षुहरू अर्हत् हुन्थे ? भन्ते ! के हेतु हो, के प्रत्यय हो - अहिले भिक्षुनियम धेरै भएर पनि (केवल) थोरै भिक्षुहरू मात्र भिक्षुनियम पालन गर्नामा दृढता देखाउँछन् (अर्थात् अर्हत् हुन सक्ने भिक्षुहरू थोरै मात्र छन्) ?"

"भद्दालि ! यो यस्तो रहेछ, मानिसहरू अटेर भइदिन्छन्, सद्धर्म पालनमा चास आउँछ, दृढता देखाउँदैन, भद्दालि ! फेरि शास्ताले त्यस बेलासम्म श्रावकहरूका निमित्त शिक्षापद बनाउँदैन जबसम्म यहाँ सङ्गमा कुनै आस्रव-स्थानीय-धर्म उत्पन्न हुँदैन । भद्दालि ! सङ्गमा कुनै आस्रव-स्थानीय-धर्म उत्पन्न हुने बितिकै त्यस्तो आस्रव-स्थानीय-धर्म हटाउन शास्ताले सङ्गको निमित्त शिक्षापद बनाउँछ । भद्दालि ! सङ्गमा त्यस बेलासम्म कुनै पनि आस्रव-स्थानीय-धर्म उत्पन्न हुँदैन जबसम्म सङ्ग विशाल हुँदैन । भद्दालि ! सङ्ग विशाल भएपछि यहाँ केही आस्रव-स्थानीय-धर्म उत्पन्न हुन्छन् अनि शास्ताले सङ्गका निमित्त शिक्षापद बनाउँछ । भद्दालि ! त्यस बेलासम्म ... ठूलो लाभ प्राप्त हुँदैन ... । ... ठूलो यश प्राप्त हुँदैन ... । ... बहुश्रुत भावलाई प्राप्त गरेको हुँदैन ... । ... रात्रिज भावलाई प्राप्त गरेको हुँदैन ... भद्दालि ! संय रात्रिज भाव प्राप्त गरेपछि यहाँ केही आस्रव-स्थानीय-धर्म उत्पन्न हुन्छन्, अनि शास्ताले सङ्गका निमित्त शिक्षापद बनाउँछ ।"

"भद्दालि ! मैले तिमीहरूलाई आजानीयस्तूपमा (असल घोडाको उपमा, आजानीयाश्रवोपममा) धर्मपर्याय (उपदेश) गरेको बेला तिमीहरू धेरै जना थिएनौ । भद्दालि ! के तिमीलाई सम्झना छ ?"

"छैन, भन्ते !"

"भद्दालि ! त्यसो के कारणले भएको होला भन्ठान्छौ त ?"

"भन्ते ! मैले चिरकालदेखि शास्ताको शासनमा प्राप्त शिक्षा पूरा नगरको हुनाले ।"

“भद्दालि ! यो हेतु, यो प्रत्यय होइन । बरु भद्दालि ! चिरकालदेखि मैले तिम्रो चित्तको भाव बुभ्दै आएको छु - यो मोघपुरुषले मैले धर्मोपदेश गर्ने बेलामा ध्यान दिएर, मन लगाएर, चित्त एकाग्र गरेर, सावधान भएर धर्म सुन्दैन । लौ त, भद्दालि ! म तिम्रीलाई आजानीयस्तुपमा धर्मपर्यायको उपदेश दिन्छु - त्यो सुन, राम्ररी मन लगाऊ, म बताउँछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनेर आयुष्मान् भद्दालिले प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यस्तो उपदेश दिनुभयो -

“भद्दालि ! जस्तो कि - कुनै हातमा कोर्रा लिइरहेका घोडसवार आजानीय (असल) घोडा पाएपछि, (१) सर्वप्रथम उसलाई मुखाधान (मुखमा लगाम राम्ररी समात्ने) को तालिम दिन्छ । घोडाले पहिलेदेखि नजानेको हुनाले उसलाई मुखाधान तालिम दिने बेला केही प्रमाद, भूल, चपलता जस्ता गल्तीहरू हुनु स्वाभाविकै हो । परन्तु त्यस घोडाले निरन्तर तालिम लिदै, आफ्ना भूलहरू सुधार्दै (पछि) सिक्छ । (२) भद्दालि ! घोडाले मुखाधान जानेपछि घोडसवारले क्रमशः अर्को तालिम - युगाधान (लगाम तान्ने) सिकाउँछ । अधिबाटै नजानेको कारणले घोडाले ... । (३) भद्दालि ! लगातार तालिम लिदै, गल्ती सुधार्दै ... सिकेपछि घोडसवारले उसलाई अर्को तालिम-मण्डल (फूर्तिसाथ घुमेर चक्कर लगाउने) तालिम सिकाउँछ । (४) ... खुरकास (निःशब्द गति) ... । (५) ... धावन ... । (६) ... रवार्य (हिनहिनाउने) ... । (७) ... डुबुल्की मार्नु ... । (८) ... राजवंश (राजाहरू सवार हुँदाको चाल, गति) ... । (९) वण्य (वणिज्य एक प्रकारको गति) ... । (१०) ... पाणिय (एक विशेष तालिम) ... । भद्दालि ! यी दस गति वा गुणले सम्पन्न, सुशिक्षित असल नसलको घोडा नै राजदरबारका निमित्त योग्य, राजाको सवारीको योग्य; राज्यको सेनाको अङ्ग हुनाका निमित्त योग्य हुन्छ ।”

“भद्दालि ! त्यसरी नै, दस धर्म (गुण) ले युक्त भिक्षु नै आवाहन (घरमा निमन्त्रणा गर्न) योग्य, अतिथि सेवा गर्न योग्य, दान दिन योग्य, हात जोरेर वन्दना (प्रणाम) गर्न योग्य, लोकको पुण्यक्षेत्रको स्वरूप हो । के-के दसवटा गुणले युक्त हुन्, ? भद्दालि ! (१) यहाँ, कुनै भिक्षु अशैक्ष्य (=सम्पूर्ण, सिक्नुपर्ने बाँकी केही नरहेको) सम्यक्दृष्टिले युक्त हुन्छ, (२) ... अशैक्ष्य सम्यक्सङ्कल्प ... , (३) ... अशैक्ष्य सम्यक्बचन ... , (४) अशैक्ष्य सम्यक्कर्मान्त ... , (५) ... अशैक्ष्य सम्यक्आजीव ... , (६) ... अशैक्ष्य सम्यक्व्यायाम ... , (७) ... अशैक्ष्य सम्यक्स्मृति ... , (८) ... अशैक्ष्य सम्यक्समाधि ... , (९) ... अशैक्ष्य सम्यक्ज्ञान ... , (१०) ... अशैक्ष्य सम्यक्विमुक्ति ... । भद्दालि ! यी दसवटा गुण भएका भिक्षु नै आफूकहाँ बोलाउन योग्य, अतिथि-सेवा-योग्य, दान दिन योग्य, अञ्जुलीले वन्दना गर्न योग्य, लोकका निमित्त पुण्य रोप्ने खेतसरह हुन्छ ।”

१५. भगवान्ले यति भन्नुभयो । प्रसन्न भएका आयुष्मान् भद्दालिले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

भद्दालि-सुत्त समाप्त ।

१६. लटुकिकोपम-सुत्त

(लटुकिकोपमसूत्र)

१. भगवान्प्रति उदायीको प्रसन्नता

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् अङ्गुत्तराय (जनपद) मा आपण नाउँ भएको अङ्गुत्तरापनिवासीहरूको निगममा बस्नु भएको थियो । एकपल्ट पूर्वाह्न समयमा भगवान् चीवर लगाएर, पात्र चीवर धारण गरेर भिक्षाटनको निमित्त आपण (गाउँ) मा पस्नुभयो । आपण गाउँमा पिण्डचार सकेर पिण्डपात्रबाट निवृत्त भएपछि मध्याह्न विहारको निमित्त कतै एउटा वनखण्डमा जानुभयो । त्यस वनखण्डभित्र पसेर भगवान् मध्याह्न ध्यान भावनाको निमित्त एउटा रूखमुनि बस्नुभयो । आयुष्मान् उदायी पनि पूर्वाह्न समयमा चीवर लगाएर ... मध्याह्न विहार (ध्यान-भावना) को निमित्त एउटा रूखमुनि बसे । त्यस बेला एकान्त ध्यानमा संलग्न आयुष्मान् उदायीको चित्तमा यस्तो वितर्क उत्पन्न भयो - 'अहो ! भगवान् हाम्रो धेरैजसो दुःख हटाउने हुनुहुन्छ, भगवान् हामीलाई धेरैजसो सुख दिने हुनुहुन्छ, भगवान् हाम्रो धेरैजसो अकुशल धर्म (पापकर्म) हटाउने हुनुहुन्छ तथा भगवान् हामीलाई धेरैजसो कुशल धर्म (पुण्य) दिने हुनुहुन्छ ।'

त्यसपछि साँझको समयमा आयुष्मान् उदायी ध्यानबाट उठेर भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी उनी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् उदायीले भगवान्प्रति यस्तो निवेदन गरे - 'भन्ते ! आज एकान्तमा ध्यान-भावना गरिरहँदा मेरो चित्तमा यस्तो वितर्क उत्पन्न भयो - अहो ! भगवान् हाम्रो धेरैजसो दुःख हटाउने हुनुहुन्छ ... अहो ! भगवान् हामीलाई धेरैजसो पुण्य (कुशल धर्म) दिने हुनुहुन्छ । भन्ते ! अघि हामीहरू बेलुका पनि खान्थ्यौं, बिहान पनि खान्थ्यौं, दिउँसो पनि खान्थ्यौं, साँझ (अपराह्नमा) मा पनि खान्थ्यौं । यस्तो समय पनि आयो, जब भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै 'भिक्षु हो ! तिमीहरूले मध्याह्नपछि (भगवान्को आज्ञा) मलाई कति पनि मन परेन, मैले मनमनै सोचेँ - अरे ! गृहपतिहरूले श्रद्धापूर्वक जुनसुकै बेला पनि हामीहरूलाई दिने गरेको मीठो र गतिलो भोजन भगवान् रोक्दै हुनुहुन्छ, त्यो समेत परित्याग गर्न हामीहरूलाई बाध्य गर्दै हुनुहुन्छ । भन्ते ! तैपनि हामीहरूले भगवान्प्रति स्नेह, गौरव, लज्जा, सङ्कोच राखेको कारणले त्यस दिनदेखि जहिले पाइयो, उहिले खान छाड्यौं । भन्ते ! त्यसपछि हामीहरूले बिहान र बेलुका मात्र खाने गर्थ्यौं । फेरि, त्यस्तो समय पनि आयो, जब भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गरी 'भिक्षु हो ! तिमीहरूले बेलुका भोजन गर्न छाड' भन्नुभयो । भन्ते ! त्यस बेला (भगवान्को आज्ञा) मलाई कति पनि मन परेको थिएन, मैले मनमनै सोचेँ - अरे ! गृहपतिहरूले श्रद्धापूर्वक साँझमा हामीहरूलाई दिने गरेको असल भोजन पनि भगवान् निषेध गर्दै हुनुहुन्छ । सुगतले हामीहरूलाई त्यो समेत त्याग्न लाउँदै हुनुहुन्छ । भन्ते ! अघि कुनै एक जना मान्छेले दिउँसो स्वादिष्ट पेय पदार्थ पाएर यसो भन्यो - 'अरे ! यसलाई अहिले त्यसै राख, बेलुका हामीहरू सबैजना भेला भएर खाऔंला ।' तैपनि हामीहरूले भगवान्प्रति स्नेह, गौरव, लज्जा, सङ्कोच राखेको कारणले त्यो बेलुकाको भोजन पनि परित्याग

गरेका हौं । भन्ते ! अधि कुनै बेला बेलुका अँध्यारोमा पनि भिक्षाटन गर्न जान्थ्यौं । त्यस बेला हामीहरू कतै ढलमा खस्थ्यौं, कतै रछान चर्पीमा पथ्यौं, कतै काँगदार होचो पर्खाल पनि चढ्थ्यौं, बाटामा लेटिरहेका साँढे गाईहरूलाई कुल्चन पुग्थ्यौं, काम पूरा गरेका वा पूरा नगरेका मान्छेहरू (=चोरहरू) सित पनि जम्काभेट हुन्थ्यो, दुराचारी आइमाईहरूले अधर्मका निमित्त पनि डाक्थे । अधि-अधि एकपल्ट म घोर अन्धकार रातमा भिक्षाको निमित्त गाउँमा गइरहेको थिएँ । भन्ते ! त्यस बेला कुनै एउटा घरमा भाँडा माभिरहेकी एक जना स्वास्नीमान्छे बिजुली चम्केको उज्यालोमा मलाई देखी । मलाई देखेबित्तिकै तर्सैकी उसले चिच्च्याउँदै भनी – ‘म मरें, बाबा ! यो पिशाच, यो भूत मलाई खान आइरहेको छ !’ ऊ त्यसरी चिच्च्याएपछि, भन्ते ! मैले भने – ‘बहिनी ! म भूतप्रेत होइन, भिक्षाको निमित्त पर्खिरहेको भिक्षु हुँ ।’ उसले भनी – ‘तं भिक्षु जेसुकै होस्, यस्तो अँध्यारो रातमा पेट भर्न भिक्षा माग्न आइरहनुभन्दा त बरु तैले गाई साँढे काट्ने तीखो चुपीले आफ्नो पेट नै काट्नु बेस हुनेछ !’ भन्ते ! यस्ता कुरा सम्झदा मलाई त यस्तो लाग्छ, – अहो ! भगवान् हाम्रो धेरैजसो दुःख कष्ट हटाउने हुनुहुन्छ । अहो ! भगवान् हामीहरूलाई धेरैजसो सुख दिने हुनुहुन्छ । अहो ! भगवान् हाम्रो धेरैजसो अकुशल कर्म हटाउने हुनुहुन्छ । अहो ! भगवान् हामीलाई धेरैजसो कुशलधर्म दिने हुनुहुन्छ ।”

२. मोघपुरुषले उल्टो तालले बुझ्दछन्

२. “उदायी ! यसरी नै, कोही-कोही मोघपुरुषले मैले ‘यो छोड, ऊ छोड’ भन्दा यसो भन्दारहेछन् – ‘यो श्रमण यस्ता ससाना कुरामा पनि जोड दिन्छ ।’ उनीहरू मैले भनेका कुरा त्यागदैनन्, उल्टै मदेखि असन्तुष्ट रहन्छन्, अविश्वास गर्छन् । परन्तु शिक्षाकामी (सिक्न चाहने, उपदेश पालन गर्ने) साधकहरूका निमित्त मेरो उपदेश बलियो, दह्रो, नकुहिएको (=सद्दे), स्थिर, ठूलो काठको लट्टाजस्तै (पक्का) हुन्छ । उदायी ! जस्तो कि – पूतिलतामा बाँधिएको कुनै बट्टाई पक्षी सोही स्थितिमा धेरै समयसम्म फँसिरहन्छ अथवा (कसैद्वारा) मारिन्छ अथवा स्वयं मृत्युको प्रतीक्षामा रहन्छ । उदायी ! यदि कसैले त्यसरी बाँधिएको प्रतीक्षामा रहेको त्यो बट्टाई, जुन बन्धन (लता) ले बाँधिएको छ त्यो (बन्धन) निर्धो, दुर्बल, खुकुलो, सडेगलेको बेकम्मा जस्तो छ भन्दछ भने उदायी त्यसो भनिएको कुरो ठीक हुन्छ त ?”

“हुँदैन, भन्ते ! जुन पूतिलताको जालोमा त्यो बट्टाई अल्झिएर बन्धन, वध वा मरणको प्रतीक्षामा रहेको छ, त्यसका निमित्त त्यो बन्धन (=लता) बलियो, दह्रो, स्थिर, सद्दे (सडेगलेको नभएको), ठूलो, सान्धो, काठको मुढोजस्तो नै हुन्छ ।”

“उदायी ! यसरी नै, कोही-कोही मोघपुरुषहरूले मैले ‘यो छोड, ऊ छोड’ भन्दा यसो भन्ने गर्छन् – ‘यो श्रमण यस्तो कुरा, तुच्छ कुराका निमित्त पनि जोड दिइरहन्छ ।’ उनीहरू मैले निषिद्ध गरेको कुरा छाड्दैनन्, उल्टो ममाथि अविश्वास गर्छन् । तर, उदायी ! शिक्षाकामी साधकहरूका निमित्त मेरो यो उपदेश बलियो, दह्रो, स्थिर, सान्धो र काठको मुढोजस्तै (पक्का) हुन्छ ।”

३. “उदायी ! कोही-कोही कुलपुत्रहरू यस्ता पनि छन्, जो मैले ‘यो परित्याग, ऊ छोड’ भनेपछि यसो भन्न थाल्दछन् – ‘यस्तो मामुली कुरो, यस्तो तुच्छ कुरो छोड्नु कति ठूलो कुरो हो, कति गाह्रो कुरो हो र, जसलाई त्याग्न भगवान्ले यति जोड दिइरहेछन्, सुगतले यतिको आग्रह गरिरहेछ ?’ उनीहरू ती कुराहरू परित्याग गर्छन् तथा ममाथि अविश्वास गर्दैनन् । जो शिक्षाकामी साधक (भिक्षु) हरू छन्, उनीहरू तिनलाई छाडेर निश्चिन्त रहन्छन्, तिनको उपेक्षा गरेर, परदत्त वृत्तिले जीवननिर्वाह गरिरहेका

मृग (=पशु) सरह चित्त गरेर विचरण गर्दछन् । उदायी ! उनीहरूको यो (मैले निषेध गरेको) बन्धन कति पनि बलियो नभएको, सडेगलेको र बेकम्मा हुन्छ - जस्तो कि, उदायी ! हरिसजस्तो लामो दन्त भएको, पराकिलो जीउ भएको (सवारीका निमित्त योग्य), कुलीन, रण-कौशलमा पोख्त, बलियो फलामे सिक्रीले बाँधिएको, राजाको हात्ती अलिकति मात्र जीउ चलाउनेबित्तिकै त्यस्तो बन्धनलाई तोडेर जहाँ मन लाग्यो वहाँ जान सक्छ । उदायी ! यस सम्बन्धमा जसले यसो भन्छ - 'हरिसजस्तो लामो दाँत भएको, फराकिलो ... जान सक्छ ... त्यस हात्तीको बन्धन ... मापाको पशुको घाँटीमा भुण्डयाइएको घाँडो जस्तो छ, भन्छ भने उसको बनाइ ठीक हुन्छ त ?'

"भन्ते ! हुँदैन । ... त्यस हात्तीका निमित्त उक्त बन्धन फितलो, निर्बलियो, खुकुलो र बेकम्मा हो ।"

"उदायी ! यसरी नै यहाँ कोही-कोही कुलपुत्रहरू मैले - 'यो छोड' भनेपछि उनीहरूले यसो भन्ने गर्छन् - यस्तो सानो, मामुली कुरो त्याग्नु कति गाह्रो छ र, भगवान्ले त्यसलाई छाड्न भन्नुहुन्छ, सुगतले त्यसलाई छाड्नका लागि जोड गर्नुहुन्छ । उनीहरू यस्ता कुराहरू त्याग्दछन् । फेरि मदेखि असन्तुष्ट हुँदैनन् । शिक्षाकामी भिक्षुहरू त्यस्ता कुराहरू परित्याग गरेर निश्चिन्त रहन्छन्, परदत्त वृत्तिले जीवननिर्वाह गरिरहेका पशु सरह चित्त बुझाएर विचरण गर्छन् । उदायी ! तिमीहरूका निमित्त त्यो बन्धन बलियो नभएको हो, फितलो हो, खुकुलो हो, व्यर्थ हो ।"

"उदायी ! जस्तो कि - कुनै दरिद्र, धनहीन, तनाहा व्यक्ति छ, जसको कागको गुँडजस्तो एउटा जीर्णशीर्ण घर छ, टुटेफुटेको एउटा खाट छ, एउटा हाँडीभरि कमसल खालको खाद्यान्न छ । उसकी एउटी नराम्री स्वास्नी पनि छ । उसले विहारमा बस्ने कुनै भिक्षु हातगोडा धोई भोजन गरिसकेपछि कुनै रूखमुनि शीतल छायामा ध्यान मग्न भई बसिरहेको देख्छ । त्यस बेला उसले यस्तो सोच्छ - 'अहो ! श्रमणभाव त सुखद रहेछ । श्रमणभावले नै शरीरलाई निरोगी राख्दछ । त्यसैले किन म पनि कपाल दाही खौरेर, काषायवस्त्र धारण गरेर, घरबार छाडी प्रव्रजित नहोऊँ ?' परन्तु (प्रव्रजित हुनलाई) कागको गुँडजस्तो ... नराम्री स्वास्नी छाडेर केश दाही खौरेर ... प्रव्रजित हुन सकिन्न । अब, उदायी ! यस प्रसङ्गको सम्बन्धमा कसैले यसो भन्यो - 'जुन (सांसारिक) बन्धनले ऊ बाँधिएको छ ... उसको त्यो बन्धन निर्बल ... व्यर्थ हो ।' उदायी के यसो भन्नेको बनाइ ठीक छ ?"

"छैन, भन्ते ! त्यो दरिद्र मान्छे जुन बन्धनले बाँधिएर थोत्रो घर ... नराम्री स्वास्नी ... छाडेर प्रव्रजित हुन सकेन, त्यो बन्धन उसका निमित्त बलियो, दह्रो ... बाक्लो काठको जस्तै छ ।"

"उदायी ! यसरी नै कोही-कोही मोघपुरुषहरू मैले 'यो छोड' भन्दा यसो भन्ने गर्छन् - 'यस्तो सानो, मामुली कुराका निमित्त पनि यो श्रमण जिद्दी गरिरहन्छ ।' उनीहरू त्यस्ता कुरा छाड्दैनन्, मदेखि असन्तुष्ट रहन्छन् । परन्तु जो भिक्षुहरू शिक्षाकामी छन्, उनीहरू सोच्छन् - 'यो बन्धन निस्फिक्री बलियो छ, दह्रो छ, स्थिर छ, ... ठूलो काठ जस्तो छ ।'

"उदायी ! जस्तो कि - कुनै गृहपति वा गृहपतिपुत्र धनाढ्य, विशाल सम्पत्तिको मालिक र ठूलो ऐश्वर्यले सम्पन्न छ, उसको असर्फीहरूको सङ्ग्रह छ, अत्यधिक धान्यराशि (=धानको राशि) छ, धेरै खेत छ, धेरै घरहरू छन्, स्वास्नीहरू धेरै जना छन्, धेरै जना कमारा कमारीहरू छन् । उसले विहारमा बस्ने कुनै भिक्षु हातगोडा धोइएर मन पराएर भोजन गरिसकेपछि कुनै रूखमुनि शीतल छायामा ध्यानमा बसिरहेको देख्छ । अनि उसले सोच्छ - 'अहो ! श्रमणभाव सुखमय रहेछ । श्रमणभावले शरीरलाई निरोगी राख्छ । त्यसैले किन म पनि कपाल दाही खौरेर, काषायवस्त्र धारण गरेर, घरबार त्यागी, घरविहीन भएर प्रव्रजित नहोऊँ ?' उसले आफूसित भएको मनग्गे असर्फी, धनदौलत ... धान्यराशि ... खेत ... घर ... स्वास्नीहरू ... , केश दाही खौरेर, काषायवस्त्र धारण गरेर प्रव्रजित हुन्छ । उदायी ! यदि

कसैले यसो भन्छ - 'उक्त धनी मान्छे जुन बन्धनले बाँधिएको थियो, त्यो मनगो धनदौलत, असर्फी ... स्वास्नीहरूलाई त्यागी, केश दाही खौरेर प्रव्रजित भएको बन्धन त असाध्य बलियो बन्धन हो' - भन्छ भने, उदायी ! उसको भनाइ ठीक हुन्छ त ?

"हुँदैन, भन्ते ! ... त्यो त त्यस धनी मान्छेका निमित्त फितलो बन्धन हो, दुर्बल बन्धन, खुकुलो बन्धन, बेकम्मा बन्धन हो ।"

३. चार थरी पुद्गल

४. "उदायी ! लोकमा चार थरी पुरुष पुद्गलहरू छन् । कस्ता-कस्ता चार थरी ? उदायी ! यहाँ (१) कुनै पुद्गल उपधि (भोगइच्छा, भोग संग्रह) प्रहाण गर्न, उपधि परित्याग गर्न उद्यत हुन्छ । त्यस प्रयासमा लाग्दालागै उसमा भोगेच्छाका बारेमा नाना प्रकारका स्वर सङ्कल्प (=वितर्क विचार) उत्पन्न हुन्छन् । उसले (भ्रन्) तिनलाई सकाउँछ, तिनलाई छाड्दैन, पर हटाउँदैन, तिनको अन्त गर्दैन, नष्ट गर्दैन । उदायी ! यस्तो पुद्गललाई म 'संयोगी' (सांसारिक बन्धनमा फँसेको) भन्छु, विसंयोगी भन्दिन । के कारणले ? किनभने, उदायी ! यस पुद्गलको इन्द्रिय (मनको भुकाउ) भिन्न छ, भनेर मलाई थाहा छ ।

(२) उदायी ! यहाँ कुनै पुद्गल उपधि प्रहाण गर्न उद्यत हुन्छ, अनि ... स्वर-सङ्कल्प (वितर्क-विचार) उत्पन्न हुन्छन् । परन्तु उसले तिनलाई सकाउँदैन, तिनलाई छाड्छ, तिनलाई पर हटाउँछ, तिनको अन्त गर्छ, तिनको नष्ट गर्ने प्रयास गर्दछ । उदायी ! (तैपनि) यस्तो पुद्गललाई पनि म संयोगी नै भन्छु, विसंयोगी भन्दिन । के कारणले ? किनभने, उदायी ! यस पुद्गलको इन्द्रिय फरक छ, भनेर मलाई थाहा छ ।

(३) उदायी ! यहाँ कुनै पुद्गल उपधि प्रहाण गर्न उद्यत हुन्छ, अनि ... स्वर-सङ्कल्प उत्पन्न हुन्छ । उदायी ! (उसलाई) स्मृति ढिलोगरि आउँछ । परन्तु उसले तुरुन्तै त्यस (स्मृति) लाई छाड्छ । उदायी ! जस्तो कि ! दिनभरि कडा घाममा तताइएको फलामे कराहीमा दुई-तीन थोपा पानी तर्काईन्छ । उदायी ! पानीको थोपा (एक-एक थोपा गरि विस्तारै खस्यो भने) त्यो पानी तुरुन्तै सुक्छ, नष्ट हुन्छ (बिलाउँछ) । त्यस्तै, उदायी ! यस पुद्गलले भोगेच्छा ... उद्यत हुन्छ, ... स्वर सङ्कल्प उत्पन्न हुन्छ ... तुरुन्तै त्यो छाडिन्छ ... । उदायी ! यस्तो पुद्गललाई पनि म संयोगी नै भन्दछु, विसंयोगी भन्दिन । के कारणले ? यस पुद्गलको इन्द्रिय फरक छ ... भनेर मलाई थाहा छ ।

(४) उदायी ! यहाँ कुनै पुद्गलले उपधि भनेको दुःखको जरा हो, भन्ने जानेर, आफ्नो चित्तलाई उपधिरहित बनाउँछ । उपधिभय भएको कारणले ऊ विमुक्त हुन्छ । उदायी ! यस्तो पुद्गललाई म विसंयोगी भन्दछु, संयोगी भन्दिन । के कारणले ? उदायी ! यस्तो पुद्गलको इन्द्रिय फरक छ भनेर मलाई थाहा छ । उदायी ! यसरी लोकमा चार प्रकारका पुद्गल देखिन्छन् ।"

४. सबै संयोजनको प्रहाण

५. "उदायी ! कामभोग पाँच प्रकारका हुन्छन् । कस्ता-कस्ता पाँच प्रकारका ? (१) चक्षु-विज्ञेय-इष्ट कान्त, मनाप, प्रिय, कमनीय, रञ्जनीय रूप, (२) श्रोत-विज्ञेय ... शब्द, (३) घान-विज्ञेय ... गन्ध, (४) जिह्वा-विज्ञेय ... रस, (५) काय-विज्ञेय-इष्ट, कान्त ... स्पष्टव्य धर्म । उदायी ! यी नै पाँच थरी

कामभोग (गुण) हुन् । यी पाँच थरी कामभोगको सहाराले जुन सुख-सौमनस्य प्राप्त हुन्छ, त्यो कामसुख केवल हीन सुख, पुथक्जन सुख, अनार्य सुख हो । यो सुख असेवनीय, अभावनीय, असङ्ग्रहणीय हो । यस्तो सुख (आनन्द) देखि डराउनुपर्दछ भनेर म भन्छु ।”

“उदायी ! यहाँ भिक्षु अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ । ... तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ । ... चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । उदायी ! यो सुख नैष्कर्म्य सुख हो, प्रविवेक (समाधि) सुख हो, उपशम-सुख हो, सम्बोधि सुख हो, - यस्तो सुख सेवनीय, सङ्ग्रहणीय, यस सुखदेखि डराउनु पर्दैन भनेर म भन्दैछु ।”

“उदायी ! यहाँ भिक्षु अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः भएर प्रथमध्यान प्राप्त गरी विचरण गर्दछ । उदायी ! त्यसलाई म इङ्गितावस्था (चञ्चल अवस्था) भन्दछु । चाञ्चल्य भनेको के हो ? ... (यस ध्यानमा) वितर्क र विचार नष्ट भइनसकेको हुनाले ... । उदायी ! यहाँ भिक्षु ... (वितर्क-विचार शान्त, विरक्त भएपछि) ... द्वितीयध्यान ... । उदायी ! त्यस अवस्थालाई पनि म चञ्चल नै भन्छु । त्यस्तो चाञ्चल्य भनेको के हो ? ... प्रीति र सुख नष्ट भइनसकेको हुनाले ... । उदायी ! यहाँ भिक्षुले ... (प्रीति र सुखले रहित भएर अर्थात् नष्ट गरेर) ... तृतीयध्यान ... । उदायी ! यहाँ भिक्षुले ... (उपेक्षा सुखको निरोध अर्थात् सुख र दुःखलेरहित, विरक्त भएर) ... चतुर्थध्यान ... । त्यस अवस्थालाई नै म चञ्चल नभएको भन्छु ।”

“उदायी ! यहाँ भिक्षुले अनेक प्रकारका कामविषयबाट अलग भई ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी विचरण गर्दछ । उदायी ! यतिले पर्याप्त छैन भन्दछु । ‘त्यसलाई त्याग’ र ‘अगाडि’ बढ (अभ्यास, साधन गर) भन्दछु । यहाँ ‘अगाडि बढ्नु’ भनेको के हो ? उदायी ! यहाँ ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी विचरण गर्नु हो । यो अगाडि बढ्ने उपाय हो । उदायी ! यतिले पर्याप्त छैन, ‘अरू अगाडि बढ’ भन्दछु । उसको यो ‘अगाडि बढ्नु’ भनेको के हो ? यहाँ ... (प्रीतिसुखदेखि विरक्तरहित भएर) ... तृतीयध्यान ... । यो अगाडि बढ्ने उपाय हो । उदायी ! यतिले ‘पर्याप्त छैन’ र ‘यसलाई त्यागेर अगाडि बढ’ भन्छु । यसभन्दा अगाडि कसरी बढ्ने ? उदायी ! यहाँ ... (सुख र दुःखदेखि विरक्त भएर, रहित भएर) ... चतुर्थध्यान ... । यो अरू अगाडि बढ्ने समतिक्रमण गर्ने उपाय हो । उदायी ! यतिले ‘पर्याप्त छैन’, ‘यसलाई छोड’ र ‘समतिक्रमण गर्दै जाऊ’ भन्दछु । यसलाई (पनि) समतिक्रमण कसरी गर्ने ? उदायी ! यहाँ कुनै भिक्षुले रूपसंज्ञाको अतिक्रमण ... आकाशानन्त्यायतन प्राप्तगरेर विचरण गर्दछ । उदायी ! ... विज्ञानन्त्यायतन ... । ... आकिन्चन्त्यायतन ... । ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ... । उदायी ! यहाँ भिक्षु नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गरी विचरण गर्दछ । उदायी ! यतिले पनि पर्याप्त छैन ... । यसलाई (पनि) छोड ... समतिक्रमण गर्दै जाऊ’ भन्दैछु म । यहाँ उसको अरू अगाडि बढ्नु भनेको के हो ? उदायी ! यहाँ भिक्षु ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई (पनि) सर्वथा समतिक्रमण गरेर संज्ञावेदयित निरोध समाप्ति ध्यान प्राप्त गरी विचरण गर्दछ । उसको अगाडि बढ्नु भनेको यही हो । उदायी ! यसरी म नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको पनि परित्याग गर भनेर उपदेश दिन्छु । उदायी ! के तिमिले यस्तो कुनै ठूलो वा सानो संयोजन देखेका छौ, जसलाई कि मैले परित्याग गर्नु पर्दैन भनेको छु ?”

“छैन, भन्ते !”

६. भगवान्‌ले यति भन्नु भयो । प्रसन्न भएका आयुष्मान् उदायीले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

१७. चातुम-सुत्त

(चातुमसूत्र)

१. भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई निकाल्नुभयो

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय चातुमको^{५३४} अमलाको वनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत सारिपुत्र मौद्गल्यायनसहित पाँचसय भिक्षुहरू^{५३५} भगवान्‌को दर्शनार्थ चातुममा आइपुगेका थिए । ती आगन्तुक (=पाहुना) भिक्षुहरू नेवासिक (=नित्य बस्ने अथवा स्थानीय) भिक्षुहरूसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी शयनासनहरू बिछ्याइएको बेलामा पात्र-चीवर ठाउँ-ठाउँमा ओसार्दा त्यहाँ - उच्चशब्द र महाशब्द भएको थियो ।^{५३६} अनि भगवान्‌ले आयुष्मान्‌ आनन्दलाई सम्बोधन गर्नुभयो - “आनन्द ! माछा समात्ने ठाउँमा माभीहरू कराएजस्तै उच्चशब्द र महाशब्द गरी कराइरहेका को हुन् तिनीहरू ?”

“भन्ते ! यिनीहरू भगवान्‌को दर्शनार्थ चातुममा आइपुगेका सारिपुत्र मौद्गल्यायनसहित पाँचसय भिक्षुहरू हुन् । यी आगन्तुक भिक्षुहरू नेवासिक भिक्षुहरूसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी शयनासनहरू बिछ्याइएको र पात्र-चीवरहरू ठाउँ-ठाउँमा राख्दाको बेलाको उच्च शब्द र महाशब्द उत्पन्न भएको हो ।”

“आनन्द ! त्यसो भए मेरो वचनले ती भिक्षुहरूलाई बोलाऊ - ‘आयुष्मान्‌हरूलाई शास्ताले बोलाउनु भएको छ’ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान्‌ आनन्द जहाँ ती भिक्षुहरू थिए, त्यहाँ गए, त्यहाँ आइपुगेपछि ती भिक्षुहरूलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो ! शास्ताले आयुष्मान्‌हरूलाई डाक्नु भएको छ ।”

५३४ चातुम भन्ने गाउँ शाक्य जनपदभित्र पर्दछ ।

५३५ हालसाल मात्र प्रव्रजित भएका पाँच सय भिक्षुहरू सारिपुत्रसँग थिए । अनि उहाँले उनीहरूका सम्बन्धमा यसो सोच्नुभयो - “यी कुलपुत्रहरू दसबल सम्यक्सम्बुद्धलाई नदेखिकनै प्रव्रजित भएका हुन् । भगवान्‌कहाँ लैजान पाएदेखि सायद उहाँको धर्मोपदेश सुनेर आ-आफ्ना उपनिश्रय सम्पत्तिअनुसार यी आयुष्मान्‌हरूको प्रतिष्ठा हुने थियो ।” यति विचार गरी आयुष्मान्‌ सारिपुत्र ती पाँच सय भिक्षुहरूसँग साथ चातुममा जानु भएको थियो । त्यसैले सूत्रमा “सारिपुत्र मौद्गल्यायनसहित पाँचसय भिक्षुहरू चातुममा आइपुगेका थिए” भनी उल्लेख भएको हो । पपं.सू. II. पृ. ११८: चातुमसुत्तवण्णना ।

५३६ आगन्तुकका रूपमा आएका ती भिक्षुहरूले नेवासिक भिक्षुहरूलाई “भन्ते ! यो मेरो पात्र हो, यो मेरो चीवर हो, यो मेरो धाल हो, यो मेरो पानी राख्ने तुम्बा हो, यो मेरो लौरो हो” भन्दै आ-आफ्ना सामानहरू रहेको बेलामा ठूलो होहल्लाको ध्वनि उत्पन्न भएको थियो । यसैलाई लक्षित गरी ‘उच्चशब्द र महाशब्द’ भनी भनिएको हो । चिच्छ्याएको आवाजलाई ‘उच्चशब्द’ र फैलिएर गएको सो आवाजलाई ‘महाशब्द’ भनी भनिएको हो । पपं.सू. II. पृ. ११८: चातुमसुत्तवण्णना ।

“हवस्, आवुसो” भनी आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिई ती भिक्षुहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गए । त्यहाँ आईपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! माछा समात्ने ठाउँमा माभीहरू कराएजस्तै तिमीहरू किन उच्चशब्द र महाशब्द गरी कराइरहेका छन् ?”

“भन्ते ! यी सारिपुत्र मौद्गल्यायनसहित पाँच सय भिक्षुहरू भगवान्को दर्शनार्थ चातुममा आइपुगेका हुन् । ती हामी आगन्तुक भिक्षुहरू नेवासिक (=स्थानीय) भिक्षुहरूसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी शयनासनहरू बिछ्याइएको र पात्र-चीवरहरू ठाउँ-ठाउँमा राख्दाको बेलाको सो उच्चशब्द र महाशब्द हो ।”

“भिक्षु हो ! जाऊ, तिमीहरूलाई जाऊ भन्दैछु (=पणामेमि^{५३७}) । मकहाँ बस्नु पर्दैन ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई ती भिक्षुहरू आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी शयनासनहरू पट्याई पात्र-चीवर धारण गरी प्रस्थित भए । त्यस समय चातुमका शाक्यहरू कुनै कामले संस्थागारमा एकत्रित भएका थिए । अनि चातुमका शाक्यहरूले ती भिक्षुहरूलाई टाढैदेखि आइरहेको देखे । सो देखेपछि जहाँ ती भिक्षुहरू थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ आईपुगेपछि ती भिक्षुहरूलाई यसो भने – “हन्द ! तपाईं आयुष्मान्हरू कहाँ जाँदै हुनुहुन्छ^{५३८} ?”

“आवुसो ! भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई (बाहिर) जानको आदेश दिनु भयो ।”

“त्यसो भए आयुष्मान्हरू केही बेर यहीं बस्नुहोस् । सम्भव छ, हामीहरू भगवान्लाई प्रसन्न पार्न सकौला ।”

“हुन्छ, आवुसो” भनी ती भिक्षुहरूले चातुमका शाक्यहरूलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि चातुमका शाक्यहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए त्यहाँ आईपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका चातुमका शाक्यहरूले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे – “भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् प्रसन्न हुनुहोस्, भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् खुसी हुनुहोस् । भन्ते ! जस्तै – भगवान्ले अघि भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहुन्थ्यो, त्यस्तै – अहिले पनि भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहोस् । भन्ते ! यहाँ भिक्षुहरू नयाँ छन्, प्रव्रजित भएको धेरै समय भएका तथा हालसालै यस धर्मविनयमा आएका छन् । भगवान्को दर्शन नपाउँदा उनीहरूको चित्त अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम (=परिवर्तन) पनि । भन्ते ! जस्तै – भर्खरै रोपिएको बीउ अथवा बिरुवाले पानी नपाउँदा सायद (त्यो बीउ अथवा बिरुवा) अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! त्यस्तै, यहाँ भिक्षुहरू नयाँ छन्, प्रव्रजित भएको धेरै समय नभएका र हालसालै यस धर्मविनयमा आएका छन् । भगवान्को दर्शन नपाउँदा उनीहरूको चित्त अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! जस्तै – भर्खरको बाछ्याले आमालाई नदेख्दा सायद (उसको) अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! त्यस्तै यहाँ भिक्षुहरू नयाँ छन्, प्रव्रजित भएको धेरै समय नभएका तथा हालै मात्र यस धर्मविनयमा आएका छन् । भगवान्को

५३७ यो पणाम शब्द भुवादिगणको ‘पन-गतिमिह’, अर्थात् ‘पन’ जाने भन्ने धातु शब्दबाट बनेको हो । यसको भावार्थ हो – नमन गराउनु, दमन गर्नु, निहुराउन लगाउनु तथा निकाल्नु ।

५३८ ती भिक्षुहरू केही समय अघि मात्र विहारतिर गइरहेका शाक्यहरूले देखेका थिए । पुनः तुरुन्तै फर्केर आइरहेको देखेपछि ‘किन हो’ भन्ने मनमा खुलदुली भएर उपरोक्ताकारले सूत्रमा सोधेका हुन् भनी पपं.सू. II. पृ. ११८: चातुमसुत्तवणनाले उल्लेख गरेको छ ।

दर्शन नपाउँदा उनीहरूको चित्त अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् प्रसन्न हुनुहोस्, भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् खुसी हुनुहोस् । भन्ते ! जस्तै - भगवान्ले अगि भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहुन्थ्यो, त्यस्तै अहिले पनि भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहोस् ।”

२. अनि सहम्पति ब्रह्माले भगवान्को चित्तमा (त्यस बखत) भइरहेको वितर्कनालाई जानी जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको बाहुलाई पसाछ्छ अथवा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ, त्यस्तैगरी - ब्रह्मलोकबाट अन्तर्धान भई भगवान्का सामु प्रकट भए । अनि सहम्पति ब्रह्माले उत्तरासंगलाई एकांश पारी भगवान्तिर हातजोरी नमस्कार गरी भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे - “भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् प्रसन्न हुनुहोस्, भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् खुसी हुनुहोस् । भन्ते ! जस्तै - भगवान्ले अघि भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहुन्थ्यो । त्यस्तै - अहिले पनि भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहोस् । भन्ते ! यहाँ भिक्षुहरू नयाँ छन्, प्रव्रजित भएको धेरै समय नबितेका तथा हालैमात्र यस धर्मविनयमा आएका छन् । भगवान्को दर्शन नपाउँदा उनीहरूको चित्त अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! जस्तै - भर्खरै रोपेको बीउ अथवा विरुवाले पानी नपाउँदा सायद (त्यो बीउ अथवा विरुवा) अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! त्यस्तै - यहाँ भिक्षुहरू नयाँ छन्, प्रव्रजित भएको धेरै समय नभएका हालसालै यिनीहरू यस धर्मविनयमा आएका छन् । भगवान्को दर्शन नपाउँदा यिनीहरूको चित्त अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! जस्तै भर्खरको बाछ्योले आमालाई नदेख्दा उसको अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! जस्तै - यहाँ भिक्षुहरू नयाँ छन्, प्रव्रजित भएको धेरै समय नभएको हालसालै यस धर्मविनयमा आएका छन् । भगवान्को दर्शन नपाउँदा यिनीहरूको चित्त अन्यथा पनि हुन सक्छ, विपरिणाम पनि । भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् प्रसन्न हुनुहोस्, भन्ते ! भिक्षुसङ्घप्रति भगवान् खुसी हुनुहोस् । भन्ते ! जस्तै - भगवान्ले अगि भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहुन्थ्यो, त्यस्तै अहिले पनि भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई अनुगृहीत गर्नुहोस् ।”

३. चातुमका शाक्यहरूले र सहम्पति ब्रह्माले बीउको उपमा र विरुवाको उपमाद्वारा भगवान्लाई प्रसन्न पार्न सके । अनि आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “आवुसो ! उठ्नुहोस् पात्र-चीवर धारण गर्नुहोस् । चातुमका शाक्यहरूद्वारा र सहम्पति ब्रह्माद्वारा बीउको उपमाद्वारा र विरुवाको उपमाद्वारा भगवान्लाई प्रसन्न गरे^{५३९} ।”

“हवस्, आवुसो !” भनी आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई प्रत्युत्तर दिई ती भिक्षुहरू आसनबाट उठी पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “सारिपुत्र ! मैले भिक्षुसङ्घलाई (बाहिर) जाऊ भनी भन्दा तिमीलाई कस्तो लाग्यो ?”

“भन्ते ! मलाई यस्तो लागेको थियो - ‘भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई (बाहिर) जाऊ’ भनी भन्नु भयो । अब भगवान् अल्पोत्सुकी भई दृष्टधर्मसुख विहारमा अनुयुक्त हुनु भई विहार गर्नुहुनेछ । हामी पनि अब अल्पोत्सुकी भई धर्म भई सुख विहारमा अनुयुक्त भई विहार गर्नेछौं ।”

५३९ भिक्षुहरूसँगै पर्खनु भएको महामौद्गल्यायन महास्थविरले सहम्पति ब्रह्मा पनि भगवान्कहाँ आएका कुरा दिव्यचक्षुद्वारा देख्नुभयो । ब्रह्माले बुद्धसँग प्रार्थना गरेको कुरा पनि दिव्यश्रोतद्वारा सुन्नुभयो । अनि भगवान् प्रसन्न हुनु भएको कुरा पनि चेतोपरियज्ञान (=परचित्तज्ञान)द्वारा जान्नु भएको थियो । त्यसैले उहाँले भिक्षुहरूलाई ‘पात्र-चीवर ग्रहण गर्नुहोस्’ भनी भन्नु भएको हो र भगवान्ले उहाँहरूलाई डाक्नुभन्दा अगावै उहाँहरू भगवान्कहाँ जानु भएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. १२०: चातुमसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

“सारिपुत्र ! पखं, सारिपुत्र ! पखं । दृष्टधर्मं सुखं विहारको कुरा पखं ।”

अनि भगवान्ले आयुष्मान् महामौद्गल्यायनलाई सम्बोधन गर्नु भयो - “मौद्गल्यायन ! मैले भिक्षुसङ्घलाई (बाहिर) जाऊ भनी भन्दा तिमिलेलाई कस्तो लागेको थियो त ?”

“भन्ते ! मलाई यस्तो लागेको थियो - ‘भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई (बाहिर) जाऊ’ भनी भन्नु भयो । अब भगवान् अल्पोत्सुकी भई दृष्टधर्मं सुखं विहार अनुयुक्त भई विहार गर्नु हुनेछ । मैले र आयुष्मान् सारिपुत्रले अब भिक्षुसङ्घको परिहरण (=रेखदेख) गर्नेछौं^{५०} ।”

“साधु, साधु, मौद्गल्यायन ! चाहे म भिक्षुसङ्घको परिहरण गरूँ, चाहे सारिपुत्र मौद्गल्यायनहरूले परिहरण गरूँ ।”

२. प्रव्रजितहरूका निमित्त चारवटा भय

४. त्यसपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण (सम्बोधन) गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! पानीमुनि पस्ने मान्छेहरूका निमित्त चारवटा भय हुन्छ । के-के चारवटा ? - (१) ऊर्मि भय - ठूलठूला छालमा पर्ने भय, (२) कुम्भील-भय गोहीको-भय, (३) आवर्त-भय - भुमरीमा फँस्ने-भय, (४) शिशुका-भय - नरभक्षी मत्स्य भय । भिक्षु हो ! पानीमा पस्ने मान्छेहरूको निमित्त यी चार थरी भयको आशङ्का रहन्छ । भिक्षु हो ! यसरी घर छाडेर घर विहीन भएर यस धर्ममा प्रवेश गरिसकेका (=प्रव्रजित भइसकेका) पुद्गलहरूका निमित्त पनि चार थरी भयको आशङ्का रहन्छ । के-के चार थरी ? - (१) ऊर्मि-भय, (२) कुम्भील-भय, (३) आवर्त-भय र (४) शिशुका-भय ।

(१) उर्मि-भय

५. “भिक्षु हो ! ऊर्मि-भय भनेको के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै कुलपुत्र श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । (प्रव्रजित भएको लगत्तै पछि) ऊ यसो सोच्छ - ‘म त जन्म, जरा, मरण, शोक, विलाप, दुःख, दौर्मनस्य र उपायासमा परेको छु, दुःखले घेरिएको छु, दुःखमा डुबिरहेको छु । के यस्तो कुनै उपाय हुन सक्छ, जसको सहाराले म यस सम्पूर्ण दुःख-समूहबाट छुटकारा पाउन सकूँ ?’ यस्तै बेला उसलाई साथी भिक्षु (सब्रह्मचारी) हरूले नाना प्रकारका अनुशासन (उपदेश-आदेश) गर्न थाल्दछन् - ‘तिमीले यसरी हिंडुल गर्नुपर्दछ, सङ्गाटि, पात्रचीवर धारण गर्नुपर्दछ, तिमीले यसरी आलोकन-विलोकन गर्नुपर्दछ, ... ।’ अनि त्यस कुलपुत्रले यसो सोच्छ - ‘म उहिले गृहस्थ रहेको बेला अरूहरूलाई उपदेश-आदेश गरिरहन्थेँ, यो भिक्षु मेरो छोर, नाति भन्न सुहाउने भएर ममाथि अनुशासन गरिरहन्छ ।’ यसो सोचेर ऊ (नयाँ भिक्षु) शिक्षा (प्रव्रजित जीवन) त्यागेर हीन भावमा गृहस्थी जीवनमा

५४० महामौद्गल्यायन महास्थविरले - भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई छाडेको खण्डमा - सङ्घको रेखदेख गर्ने जवाफदेही आफू दुई जनामा आइपर्ने कुरा महसुस गर्नु भएको हुनाले उहाँले सूत्रमा ‘मैले र आयुष्मान् सारिपुत्रले अब भिक्षुसङ्घको परिहरण गर्नेछौं’ भनी भन्नु भएको हो । यसै सम्बन्धमा सारिपुत्र महास्थविरले जवाफदेहीको कुरा महसुस गर्न सक्नु भएन । त्यसैले सारिपुत्र महास्थविरलाई भगवान्ले ‘पखं’ भनी सूत्रमा भन्नु भएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. १२०: चातुमसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

फर्कन्छ । यस प्रतिक्रियालाई (भिक्षु) ऊर्मि-भयले 'शिक्षा' छाडेर 'हीनभावमा' फर्केको भनिन्छ । भिक्षु हो ! ऊर्मिभय भनेको क्रोध उपायासको अधिवचन (पर्यायवाची नाउँ) हो ।"

(२) कुम्भील-भय

६. "भिक्षु हो ! कुम्भील-भय भनेको के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कुनै कुलपुत्र श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । (प्रव्रजित भएको लगत्तै पछि) उसले सोच्छ - 'म त जन्म, जरा, मरण शोक, परिवेद (विलाप), दुःख दौर्मनस्य र उपायासमा परेको छु, दुःखले घेरिएको छु, दुःखमा डुबेको छु । के यस्तो कुनै उपाय हुन सक्छ, जसको सहाराले म यस सम्पूर्ण दुःख-समूहबाट छुटकारा पाउन सकूँ ?' यस्तै बेला उसलाई साथी भिक्षुहरूले यसरी अनुशासन गर्छन् - 'तिमीले यो खानुपर्छ, यो तिमीले खान हुँदैन, यो तिमीले पिउन हुन्छ, यो तिमीले पिउनु हुँदैन, ... तिमीले समयमा नै भोजन गर्नुपर्दछ, असमयमा भोजन गर्न हुँदैन ... ।' अनि उसले सोच्छ - 'उहिले म गृहस्थ छँदा आफूलाई जे मन लाग्यो, त्यो खान्थे, जे मन लाग्दैनथ्यो, त्यो खान्थे, जे मन लाग्यो, त्यो पिउँथे, जे मन लाग्दैनथ्यो, त्यो पिउन्थे, समयमा पनि खान्थे, असमयमा पनि खान्थे । अहिले श्रद्धालु गृहस्थहरूले मीठो, मन पर्ने (रुचिकर) भोजन बेला-कुबेलामा दिन्थे, त्यसमा पनि रोक (मुखावरण) लगाइयो ।' यसो सोचेर ऊ शिक्षा छाडेर हीनभाव (गृहस्थाश्रम) मा फर्कन्छ । भिक्षु हो ! कुम्भील-भय भनेको पेट भर्ने क्रियाको नाउँ हो ।"

(३) आवर्त-भय

७. "भिक्षु हो ! आवर्त-भय भनेको के हो ? यहाँ कुनै कुलपुत्र श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । (प्रव्रजित भएको लगत्तै पछि) उसले सोच्छ - 'म त जन्म ... (पूर्ववत्) ... छुटकारा पाउन सकूँ ?' त्यसपछि यसरी प्रव्रजित भएको ऊ पूर्वाह्न समयमा चीवर लगाएर, चीवर-पात्र धारण गरेर शरीरले अरक्षित (असंयमित) भएर, चित्तले अरक्षित भएर, वचनले अरक्षित भएर, स्मृतिले वञ्चित भएर, इन्द्रिय संयमित नभईकन भिक्षाको निमित्त गाउँ वा निगममा पस्छ । उसले जहाँतहीं गृहपति वा गृहपतिपुत्रले पञ्चकामगुणमा लिप्त भई मोजमज्जा गरिरहेको देख्छ । अनि उसले यसो सोच्छ - 'अगि अगि गृहस्थ रहेको बेला पाँचकामगुणमा लिप्त भई यस्तै मोजमज्जा गरिरहेको थिएँ । घरमा भोग्ने साधनहरू थिए । भोग गर्ने पदार्थहरू भोग्दै पुण्य कमाउन सक्थेँ ।' यस्तै कुराहरू सोचेर ऊ शिक्षा छाडेर हीनभावमा फर्कन्छ । भिक्षु हो ! यसलाई आवर्त (भुमरी) को भयले तर्सेर शिक्षा (प्रव्रजित जीवन) त्यागेर हीनभाव (गृहस्थाश्रम) मा फर्केको भनिन्छ । भिक्षु हो ! आवर्त-भय भनेको पञ्चकाम गुणको अर्को नाउँ हो ।"

(४) शिशुका-भय

८. "भिक्षु हो ! शिशुका (सुसुका)-भय भनेको के हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कुलपुत्र श्रद्धापूर्वक घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । (प्रव्रजित भएको लगत्तै पछि) उसले सोच्छ - 'म त ... (पूर्ववत्) ... छुटकारा पाउन सकूँ ?' त्यसपछि यसरी प्रव्रजित भएको ऊ पूर्वाह्न समयमा चीवर लगाएर, चीवर-पात्र धारण गरेर भिक्षाको निमित्त गाउँ वा निगममा पस्छ । त्यहाँ उसले राम्ररी लुगा नलगाएकी, जीउ ढाक्ने गरी खास्टो नओढेकी स्त्रीलाई देख्छ । त्यसलाई देख्दा उसको चित्तमा राग उत्पन्न हुन्छ, जसबाट

उसको चित्त बिग्रन्छ । भिक्षु हो ! यसैलाई शिशुका (सुसुका) भयबाट तसेर शिक्षा छाडेर हीनभावमा फर्केको भनिन्छ । भिक्षु हो ! शिशुका भय भनेको स्त्री (नारी) प्रतिको रागको अर्को नाउँ हो । भिक्षु हो ! यस (मेरो) धर्मविनयमा घर छाडेर अनगारिक भई प्रव्रजित भएको पुद्गललाई यी चारवटा भयले ग्रस्त गर्ने सम्भावना हुन्छ ।”

९. भगवान्‌ले यति भन्नु भयो । प्रसन्न भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चातुम-सुत्त समाप्त ।

१८. नलकपान-सुत्त

(नडकपानसूत्र)

१. अनुरुद्धका निमित्त भगवान्को अनुशासन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कोशल देशको नलकपान गाउँको पलाशवनमा बस्नु भएको थियो । त्यसताका अधिकाधिक कुलीन कुलपुत्रहरू भगवान्ले उपदेश दिनुभएको धर्ममा घरबार छोडी अनगारिक भई (घरविहीन हुदैँ) श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएका थिए - जस्तै, आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् भद्रिय, आयुष्मान् किम्बल, आयुष्मान् भृगु, आयुष्मान् कौण्डिन्य, आयुष्मान् रेवत्, आयुष्मान् आनन्द तथा अरू त्यस्तै नामुद-नामुद (तत्कालीन) कुलपुत्रहरू । त्यसै बेला एक बखत भगवान् एउटा खुला ठाउँमा बस्नु भएको थियो । अनि भगवान्ले उपर्युक्त कुलपुत्रहरूका विषयमा भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! तिमीहरू जो कुलपुत्रहरू घरबार छोडी अनगारिक भई मेरो धर्मविनयमा श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएका छौ, के तिमीहरू ब्रह्मचर्य (भिक्षुधर्म साधना) मा खुसीसाथ मन लगाइरहेका छौ ?” भगवान्ले यस्तो प्रश्न गर्नुहुँदा भिक्षुहरू चुप लागे । दोस्रोपल्ट ... । तेस्रोपल्ट ... पनि भिक्षुहरू चुप लागेर बसे ।

२. अनि भगवान्ले सोच्नुभयो - “किन म यी कुलपुत्रहरूसितै न सोधूँ ?” अनि भगवान्ले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई सम्बोधन गर्दै सोध्नुभयो “अनुरुद्ध ! के तिमीहरू ब्रह्मचर्यमा प्रसन्न छौ ?”

“छौ, भन्ते !”

“साधु, साधु, अनुरुद्ध ! तिमीहरू ब्रह्मचर्य (बुद्धशासन) मा प्रसन्न छौ भन्ने कुरो तिमीहरूजस्ता श्रद्धाले घरबार छाडेर अनगारिक भई प्रव्रजित भएका कुलपुत्रहरूका निमित्त सुहाँउदो छ । अनुरुद्ध ! तिमी त अहिले यौवनको पहिलो चरणमा छौ, केश कालै छ, यो त गृहस्थ भईकन नाना प्रकारका कामोपभोग गर्ने उमेर हो । यस्तो उमेरमा तिमी घरबार छोडी ... प्रव्रजित भएका छौ । त्यस्ता तिमी राजाको भयले ... प्रव्रजित भएका होइनौ, चोरको भयले ... । साहू फर्स्याउन नसकेको हुनाले साहूको भयले ... प्रव्रजित भएका होइनौ, अरू भयदेखि तर्सेर पनि होइनौ । तिमीहरू मन नपराई, नपराईकन प्रव्रजित भएका पनि होइनौ । बरु हामी जन्म, जरा, मरण, शोक, परिवेद, दुःख, दौर्मनस्य, उपायासमा फँसिरहेका थियौं, दुःखमा डुबिरहेका थियौं, त्यसैले यो सम्पूर्ण दुःखस्कन्धको नष्ट गरौं भनेर नै अनिरुद्ध ! तिमीहरू घरबार छोडी अनगारिक भई श्रद्धापूर्वक प्रव्रजित भएका होइनौ ?”

“हो, भन्ते !”

“यसरी प्रव्रजित भएको कुलपुत्रले के गर्नुपर्छ ? अनुरुद्ध ! कामभोगदेखि या अकुशल धर्मदेखि टाढा रहेर मात्र (साधकलाई) प्रीतिसुख अथवा त्यसभन्दा उत्तम शान्ततर सुख उपलब्ध हुँदैन (जबसम्म) उसको चित्त अभिध्या (=लोभ), व्यापाद (=द्वेष), धिनमिद्ध (=जुम्योपन), उद्धच्च-कुक्कुच्च विचिकित्सा

(=सन्देह), अरति (=असन्तोष), तन्दी =आलस्य) मा लिप्त रहन्छ । अनुरुद्ध ! यसरी केवल कामभोगदेखि टाढा रहेर वा अकुशल धर्मदेखि टाढा रहेर मात्र विवेक प्रीतिसुख अथवा सो भन्दा शान्ततर सुख प्राप्त गर्न सकिन्न ।”

“अनुरुद्ध ! (साधकले) त्यस बेला मात्र विवेक प्रीतिसुख वा विवेक प्रीतिसुखभन्दा शान्ततर सुख प्राप्त गर्न सक्छ, जब उसले अभिध्या ... तन्दीलाई चित्तबाट पूर्णतः हटाउँछ ।”

३. “अनुरुद्ध ! के तिमीहरूले मेरो विषयमा यसो सोच्छौ – ‘जुन आस्रव क्लेशदायक छ, पटक-पटक उत्पन्न हुन्छ, भयप्रद छ, दुःखमय फलदायी छ, भविष्यमा जन्म, जरा, मरणको प्रदाता (=ल्याइदिने) हो – यी आस्रव तथागतमा प्रहीण भएका छैनन्, त्यसैले तथागतले जानेर एउटाको सेवा (अभ्यास, उपयोग) गर्दछ, जानेर एउटालाई सकाछ, जानेर एउटालाई बेहिष्कार गर्दछ तथा जानेर नै एउटालाई हटाउँछ?’”

“होइन, भन्ते ! ... (पूर्ववत्) ... भन्ते ! भन्तेको विषयमा हामीहरूलाई यसो लाग्छ – ‘जुन आस्रव क्लेशदायक छ, ... यी आस्रवहरू तथागतमा प्रहीण भइसकेका छन्, त्यसैले तथागतले जानेर एउटाको सेवन ... स्वीकार गरेर ... एउटालाई त्यागेर ... एउटालाई हटाउनु भएको छ’ ।”

“साधु ! साधु ! अनुरुद्ध ! तथागतका सबै आस्रव ... पूर्णतः क्षीण भइसकेका छन् । जरो उखेलिएको छ, ठुटोजस्तो मात्र भइसकेका छन्, भविष्यमा फेरि पलाउन नसक्ने भइसकेका छन् । अनुरुद्ध ! जस्तो कि – टुप्पो भाँचिएको ताडवृक्ष फेरि पलाउन सक्दैन, अनुरुद्ध ! त्यसरी नै, तथागतका सबै आस्रव ... भविष्यमा उत्पन्न हुन सक्तैनन्, प्रहीण भइसकेका छन् । त्यसैले तथागतले जानेर नै एउटालाई सकाछ ... अर्कोलाई परित्याग गर्छन् ।”

२. मृतकहरूबारे व्याकरण

४. “अनुरुद्ध ! तिमीहरू के ठान्दछौ – तथागतले के प्रयोजन देखेर मृत श्रावकहरूका पुनर्जन्मका सम्बन्धमा – ‘यो यहाँ उत्पन्न भयो, ऊ यहाँ उत्पन्न भयो’ भनेर व्याकरण गर्दछन् ?”

“भन्ते ! हामीहरू त भगवान्कै भरोसामा बसिरहेका हौं । भगवान् नै हाम्रो आश्रय (=शरण्य, मार्गदर्शक) हुनुहुन्छ । भन्ते ! यस विषयमा भगवान्बाटै प्रकाश पार्नु भए बेस हुन्छ । भगवान्बाट सुनेर हामी भिक्षुहरूले धारणा गर्नेछौं ।”

“अनुरुद्ध ! मैले मरेका श्रावकहरूमध्ये ‘यो यस ठाउँमा उत्पन्न भयो, त्यो त्यस ठाउँमा उत्पन्न भयो’ भनेर बताएको मान्छेहरूलाई न ठग्नका निमित्त हो, मान्छेहरूलाई न खुसामद गर्नका निमित्त हो, न लाभ-सत्कार-प्रशंसा पाउनका निमित्त हो, न मान्छेहरूले मलाई ‘तथागत त आफ्ना मृत श्रावकहरूबारे यत्तिको जानेर व्याकरण गर्ने हुन्’ भनेर चिनुन् भन्नाका निमित्त हो । अनुरुद्ध ! मेरो यस्तो व्याकरण सुनेर उदार भावना भएका र अरूहरूको प्रशंसा सुनेर प्रमुदित हुने (प्रीतिसुखको अनुभव गर्ने) श्रद्धालु कुलपुत्रहरूले यस कुरोलाई मनमा धारणा गर्नेछन् जुन उनीहरूका निमित्त दीर्घकालसम्म हितकर हुनेछ ।”

५. “अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुले यसो सुन्छ – ‘अमुक भिक्षुको देहावसान भएको छ । यसका बारेमा भगवान्ले ‘ऊ अर्हत्व प्राप्त गर्ने हो भनेर मनमा राख’ भनेर भन्नु भएको छ । उक्त (मृत)

भिक्षुलाई सुन्ने (चाहिँ) भिक्षुले खुद आफैले देखेकै होस् वा (कर्ण-परम्पराले मात्र) उसका बारे यसो सुनेको होस् - 'उक्त आयुष्मान् (मृत भिक्षु) यस्तो शीलवान् छ, यस्तो विमुक्त (दोषरहित) भएको छ ।' त्यस (सुन्ने) भिक्षुले (उक्त मृत) भिक्षुका श्रद्धा, शील, श्रुत, त्याग, प्रज्ञालाई सम्भेर स्वयं आफैले पनि ती गुण प्राप्त गर्न त्यसैको अनुसरण गर्नेतिर चित्त लगाउँछ । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुको साधना सजिलो र हलुका हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुले सुन्छ - 'यस्तो नाउँको भिक्षुको देहावसान भयो, उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - त्यो (मृत) भिक्षु पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको क्षय गरी औपपातिक देवताका रूपमा जन्मेको छ, ऊ अनागामी (यस लोकमा फेरि आउन नपर्ने) भईकन त्यहीँबाट निर्वाण प्राप्त गर्ने हुन्छ । उक्त (मृत) भिक्षुलाई सुन्ने (चाहिँ) भिक्षुले खुद आफैले ... । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुले सुन्छ - 'यस्तो नाउँको भिक्षुको देहावसान भयो । उसका विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - उसले तीनवटा संयोजनको क्षय गरी राग, द्वेष, मोह निकै कम परिसकेको हुनाले ऊ सकृदागामी भइसकेको छ, अब एकपल्ट मात्र यस लोकमा आई दुःखको अन्त गर्नेछ ... । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुले सुन्छ - यस्तो नाउँका भिक्षुको मरण भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - त्यस (मृत) भिक्षु तीनवटा बन्धनको क्षय गरी श्रोतापन्न भएको छ, अब ऊ फेरि तल खस्दैन, सम्बोधि-परायण भइसकेको छ । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

६. "अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुणीले सुन्छे - यस्तो नाउँकी भिक्षुणीको देहावसान भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - उसले अर्हत्व प्राप्त गरेकी छ । (उक्त मृत) भिक्षुणीलाई (सुन्नेचाहिँ) भिक्षुणीले खुद आफैले ... यसो सुनेको होस् - 'ऊ (मृत भिक्षुणी) यस्ती शीलवती ... यस्ती प्रज्ञावती ... विमुक्त भएकी छ ।' त्यस (सुन्ने) भिक्षुणीले (उक्त मृत) भिक्षुणीका श्रद्धा, शील ... चित्त लगाउँछिन् । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुणीको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुणीले सुन्छे - यस्तो नाउँकी भिक्षुणीको देहावसान भएको छ । उसका विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - ऊ पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको क्षय गरी ... औपपातिक देवताको ... निर्वाण प्राप्त गर्छे । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुणीको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुणीले सुन्छे - 'यस्तो नाउँकी भिक्षुणीको देहावसान भएको छ, उसका विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - 'ऊ तीनवटा संयोजनको क्षय गरी ... सकृदागामी भएकी छिन् । एकपल्ट मात्र ... अन्त गर्छे । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुणीको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै भिक्षुणीले सुन्छे - यस्तो नाउँकी भिक्षुणीको देहावसान भएको छ, उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - 'ऊ तीनवटा बन्धनलाई क्षीण गरेको कारणले श्रोतापन्न भएकी छिन् । अब ऊ ... सम्बोधिपरायण हुन्छे । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) भिक्षुणीको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।"

७. “अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै उपासकले सुन्छ - यस्तो नाउँको उपासकको देहावसान भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यसो भविष्यवाणी गर्नुभएको छ - ऊ तीनवटा संयोजन क्षीण गरी ... सकृदागामी भएको छ । केवल एक पल्ट मात्र ऊ ... अन्त गर्छ ... । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) उपासकको साधना सजिलो, हलुको हुन्छ ।”

“अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै उपासकले सुन्छ - यस्तो नाउँको उपासकको देहावसान भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - ऊ तीनवटा बन्धन क्षय गरेको कारणले श्रोतापन्न भएको छ ... सम्बोधिपरायण हुन्छ । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) उपासकको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।”

८. “अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै उपासिकाले सुन्छ - यस्तो नाउँकी उपासिकाको देहावसान भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - ऊ पाँचवटा अवरभागीय संयोजनको क्षय गरी औपपातिक देवताको ... अनागामी भई ... निर्वाण प्राप्त गर्ने हुन्छ । ... अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) उपासिकाको साधना सजिलो र हलुको हुन्छ ।”

“अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै उपासिकाले सुन्छ - यस्तो नाउँकी उपासिकाको देहावसान भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - ऊ तीनवटा संयोजनको क्षय गरी बवव सकृदागामी भएकी छिन् । ... अन्त गर्छ । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) उपासिकाको साधना सजिलो, हलुको हुन्छ ।”

“अनुरुद्ध ! यहाँ कुनै उपासिकाले सुन्छ - यस्तो नाउँकी उपासिकाको देहावसान भएको छ । उसको विषयमा भगवान्‌ले यस्तो भविष्यवाणी गर्नु भएको छ - ऊ तीनवटा बन्धन क्षय गरेको कारणले श्रोतापन्न भएकी छिन् । अब ऊ ... सम्बोधि-परायण हुन्छ ... । अनुरुद्ध ! यसरी त्यस (सुन्ने) उपासिकाको साधना सजिलो र हलुका हुन्छ ।”

“अनुरुद्ध ! मैले मेरेका श्रावकहरूमध्ये 'योचाहिँ यस ठाउँमा उत्पन्न भयो, त्योचाहिँ त्यस ठाउँमा उत्पन्न भयो' भनेर बताएको मान्छेहरूलाई न ठग्नका निमित्त हो, मान्छेहरूलाई न खुसामद गर्नका निमित्त हो, न लाभ-सत्कार-प्रशंसा पाउनका निमित्त हो, न मान्छेहरूले मलाई 'तथागत त आफ्ना मृत श्रावकहरूको बारे यत्तिको जानेर व्याकरण गर्न सक्ने' भनेर चिनुन् भन्नाका निमित्त हो । अनुरुद्ध ! (मेरो यस्तो व्याकरण सुनेर) उदार भावना भएका र अरूहरूको प्रशंसा सुनेर प्रमुदित (प्रीतिसुखको अनुभव गर्ने) श्रद्धालु कुलपुत्रहरूले यस कुरालाई मनमा धारणा गर्नेछन्, जो उनीहरूका निमित्त दीर्घकालसम्म हितकर हुनेछ ।”

९. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । प्रसन्न भएका आयुष्मान् अनुरुद्धले भगवान्‌को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

१९. गोलियानि-सुत्त

(गोलियानीसूत्र)

१. गोलियानि भिक्षुलाई उपदेश

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत गोलियानि (गोलिस्सानि) भन्ने अविनीत स्वभावका आरण्यिक भिक्षु थियो, जो कुनै कामको निमित्त सङ्गमा आएको थियो । अनि त्यहाँ गोलियानि भिक्षुको कारणमा आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई यसो भन्नुभयो -

२. आदरयुक्त हुनुपर्छ - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले सब्रह्मचारीप्रति आदर अनि जेठाप्रति गौरव राख्नुपर्छ । आवुसो ! यदि सब्रह्मचारीप्रति आदर र जेठाप्रति गौरव नराख्ने भएमा यसरी उसका बारेमा कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले आरण्यिक भएर के गर्ने, जसले आयुष्मान् सब्रह्मचारीप्रति गौरव राख्न जान्दैन ।” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले सब्रह्मचारीप्रति गौरव राख्नु जान्नुपर्छ ।”

३. आसन कुशल हुनुपर्छ - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु यसरी आसन कुशल हुनुपर्छ - स्थविर भिक्षुहरूलाई घच्चा नलगाई बस्नुपर्छ र नवक (नयाँ) भिक्षुहरूलाई बसेको ठाउँबाट हटाउन हुँदैन । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु आसन-कुशल हुँदैन भने यसरी उसका बारेमा कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् सङ्घका बीचमा बस्न पनि जान्दैन ।” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु आसन-कुशल हुनुपर्छ ।

४. अभिसमाचारिकधर्म जान्नुपर्छ - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले अभिसमाचारिकधर्म (भिक्षु-नियमअनुसार गर्नुपर्ने विविध व्रतपटिव्रत आचरणहरू) पनि जान्नुपर्छ । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले अभिसमाचारिकधर्म जानेन भने यसरी उसका बारेमा कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् अभिसमाचारिकधर्म पनि जान्दैन !” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले अभिसमाचारिकधर्म जान्नुपर्छ ।”

५. यथासमय गाउँमा जानुपर्छ - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले बिहान सबेरै गाउँमा जान हुँदैन र दिन बितिसकेपछि फर्कन हुँदैन । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु बिहान सबेरै गाउँमा जान्छ र दिन बितिसकेपछि फर्कन्छ भने यसरी उसका बारेमा कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने ! जो आयुष्मान् बिहान सबेरै गाउँमा जान्छ र दिन बितिसकेपछि फर्कन्छ ।” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु बिहान सबेरै गाउँमा जान हुँदैन र दिन बितिसकेपछि फर्कन हुँदैन ।”

६. कुलघरमा विचरण गर्नु हुँदैन - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुले भोजनअगि र भोजनपछि कुलघरमा विचरण गर्नु हुँदैन । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु भोजनअगि र भोजनपछि कुलघरमा विचरण गर्दछ भने, उसमाथि यसरी कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक हुने यो आयुष्मान् विकाल समयमा धेरै हिँड्छ र सङ्घका बीचमा बसेर पनि त्यसरी हिँड्छ ।” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु भोजनअगि र भोजनपछि कुलघरमा विचरण गर्नु हुँदैन ।”

७. चञ्चलपल रहनु हुँदैन - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक चञ्चलपल (उद्धच्च चापल्य) रहनु हुँदैन । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु चञ्चलपल हुन्छ भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भई बस्ने यो आयुष्मान् चञ्चल र चपल रहेछ ।” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षुमा चञ्चलचपल रहनु हुँदैन ।”

८. अमुखर हुनुपर्छ - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु अमुखर र जथाभावी नबोल्ने हुनुपर्छ । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु मुखर तथा जथाभावी बोल्ने हुन्छ भने, उसमाथि यसरी कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जो मुखर तथा जथाभावी बोल्छ !” आवुसो ! त्यसैले बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु मुखर तथा जथाभावी नबोल्ने हुनुपर्छ ।”

९. आज्ञाकारी हुनुपर्छ - “आवुसो ! सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु आज्ञाकारी तथा कल्याणकारी हुनुपर्छ । आवुसो ! यदि सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु अनाज्ञाकारी र अकल्याणकारी मित्रका रूपमा देखिन्छ भने उसमाथि यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने ! जो आयुष्मान् अनाज्ञाकारी र अकल्याणकारी मित्रको रूपमा देखिन्छ !” त्यसैले सङ्घका बीचमा बस्ने आरण्यिक भिक्षु आज्ञाकारी र कल्याणमित्र हुनुपर्छ ।”

१०. इन्द्रियमा संयम गर्नुपर्छ - “आवुसो ! आरण्यिक भिक्षुले इन्द्रियमा संयम गर्नुपर्छ । आवुसो ! यदि आरण्यिक भिक्षुले इन्द्रिय संयम गर्दैन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ रहन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने ! जो आयुष्मान्को इन्द्रियमा संयम छैन !” त्यसैले आरण्यिक भिक्षुले इन्द्रियमा संयम राख्न सक्नुपर्छ ।”

११. भोजनको मात्राको ज्ञान - “आवुसो ! आरण्यिक भिक्षुले भोजनको मात्राको ज्ञान जान्नुपर्छ । आवुसो ! यदि आरण्यिक भिक्षु भोजनको मात्राको ज्ञान जान्दैन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - “स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने । जो आयुष्मान् भोजनको मात्राको ज्ञान पनि जान्दैन !” त्यसैले आरण्यिक भिक्षुले भोजनको मात्राको ज्ञान जान्न सक्नुपर्छ ।”

१२. जाग्रत भई बस्नुपर्छ - “आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु जाग्रत भई बस्नुपर्छ । आवुसो ! यदि आरण्यिक भिक्षु जाग्रत भई बसेन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - “स्वच्छन्द भई एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जो आयुष्मान् जाग्रत भएर बस्दैन ।” त्यसैले आरण्यिक भिक्षु जाग्रत भई बस्न सक्नुपर्छ ।”

१३. वीर्यवान् हुनुपर्छ - “आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु वीर्यवान् भएर बस्न सक्नुपर्छ । यदि आरण्यिक भिक्षु वीर्यवान् भएर बसेन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - “स्वच्छन्द भएर एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् अल्सी र वीर्यहीन छ ।” त्यसैले आरण्यिक भिक्षु वीर्यवान् भई बस्न सक्नुपर्छ ।”

१४. स्मृतिमान् भई बस्नुपछ - "आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु स्मृतिमान् भई बस्नुपछ । यदि आरण्यिक भिक्षु स्मृतिमान् भई बस्दै न भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - "स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् विस्मृति भएर बस्छ !" त्यसैले आरण्यिक भिक्षु स्मृतिमान् भई बस्न सक्नुपछ ।"

१५. समाहित हुनुपछ - "आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु समाहित भई बस्नुपछ । आवुसो ! यदि आरण्यिक भिक्षु समाहित भई बसेन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - "स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् असमाहित बस्छ ।" त्यसैले आरण्यिक भिक्षु समाहित भई बस्नुपछ ।"

१६. प्रज्ञावान हुनुपछ - "आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु प्रज्ञावान् हुनुपछ । आवुसो ! यदि आरण्यिक भिक्षु प्रज्ञाहीन भयो भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - "स्वच्छन्दरूपले एकलै अरण्यमा बसेर के गर्ने, जुन आयुष्मान् प्रज्ञाहीन भई बस्छ ।" आवुसो ! त्यसैले आरण्यिक भिक्षु प्रज्ञावान् भई बस्नुपछ ।"

१७. धर्म र विनयमा ध्यान दिनुपछ - "आवुसो ! आरण्यिक भिक्षुले अभिधर्म र विनयमा ध्यान दिनुपछ । आरण्यिक भिक्षुसँग र विनयका सम्बन्धमा प्रश्न सोध्ने पनि हुन्छन् । आवुसो ! यदि अभिधर्म र विनयका सम्बन्धमा प्रश्न सोध्दा आरण्यिक भिक्षुले सन्तुष्ट पार्न सकेन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - "स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् अभिधर्म र विनय सम्बन्धमा प्रश्न सोध्दा सन्तुष्ट पार्न सक्दैन ।" त्यसैले आरण्यिक भिक्षुले अभिधर्म र विनयमा ध्यान दिनुपछ ।"

१८. आरूप्यमा तल्लीन हुनुपछ - "आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु जो त्यो शान्तमय विमोक्ष र रूपबाट उँभो गएको आरूप्य छ, त्यसमा तल्लीन हुनुपछ । आवुसो ! आरण्यिक भिक्षुसँग यस्तो ध्यानसम्बन्धी प्रश्न सोध्ने पनि हुन्छन् । आवुसो ! यस्तो विषयमा प्रश्न सोध्दा यदि राम्ररी जवाफ दिन सकेन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - "स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् यस्तो प्रश्नको उत्तर राम्ररी दिन सक्दैन ।" त्यसैले आरण्यिक भिक्षु शान्तमय विमोक्ष र रूपबाट उँभो गएको आरूप्यमा तल्लीन हुनुपछ ।"

१९. उत्तरीय मनुष्यधर्ममा संलग्न हुनुपछ - "आवुसो ! आरण्यिक भिक्षु उत्तरीय मनुष्यधर्ममा संलग्न हुनुपछ । आवुसो ! आरण्यिक भिक्षुसँग उत्तरीय मनुष्यधर्मसम्बन्धी प्रश्न सोध्ने पनि हुन्छन् । आवुसो ! यदि मनुष्यधर्मसम्बन्धी प्रश्न सोध्दा राम्ररी उत्तर दिन सकेन भने उसका बारेमा यसरी कुरा काट्ने ठाउँ हुन्छ - "स्वच्छन्दरूपले एकलै आरण्यिक भएर के गर्ने, जुन आयुष्मान् जसको निमित्त प्रव्रजित भएको छ, त्यो उत्तरीय मनुष्यधर्म जान्दैन ।" आवुसो ! त्यसैले आरण्यिक भिक्षु उत्तरीय मनुष्यधर्ममा संलग्न हुनुपछ ।"

२०. यसो भन्नु हुँदा आयुष्मान् महामौद्गल्यायनले आयुष्मान् सारिपुत्रसँग यस्तो सोध्नुभयो - "आवुसो ! सारिपुत्र ! आरण्यिक भिक्षुले मात्र यी धर्महरूलाई ग्रहण गरी बस्नुपछ कि ग्रामवासी भिक्षुहरूले पनि ?"

"आवुसो मौद्गल्यायन ! अरण्यवासी भिक्षुले त यी धर्महरू ग्रहण गरी बस्नुपछ भने ग्रामवासीहरूको त कुरै भएन ।"

गोलियानि-सुत्त समाप्त ।

२०. कीटागिरि-सुत्त

(कीटागिरिसुत्र)

१. रात्रि-भोजन त्याग्न मन नपराउने भिक्षुहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् विशाल भिक्षुसङ्घका साथ काशी (जनपद) मा चारिका गरिरहनु भएको थियो । त्यहाँ कुनै बखत भगवान्ले भिक्षुहरूलाई यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! रात्रिभोजन गर्न छाडी म (एक कालिक) भोजन मात्र गरिरहेछु । भिक्षु हो ! एककालिक (मध्याह्न) भोजन मात्र गर्न थालेपछि मैले आफैले स्वस्थता, निरोगिता, शारीरिक हल्कापन, सामर्थ्य (बल) अनुभव गर्दैछु । साधना पनि सजिलो लाग्दैछ । आओ, भिक्षु हो ! तिमीहरू पनि रात्रिभोजन त्यागेर मध्याह्न भोजन मात्र गर ... आफैले स्वस्थता, निरोगिता, शारीरिक हल्कापन, बल साधनामा सजिलोपन अनुभव गर्नेछौ ।” “हुन्छ, भन्ते !” भनी भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवान् काशी जनपदको क्रमिक चारिका गर्दै काशी जनपदको प्रसिद्ध निगम कीटागिरिमा पुगेर त्यहीं विचरण गर्नुभयो ।”

२. त्यसताका अश्वजित र पुनर्वसु नाउँ भएका भिक्षुहरू कीटागिरिमै निवास गर्दथे । अनि धेरै जना भिक्षुहरू अश्वजित र पुनर्वसु बसेका ठाउँमा गए । यिनीहरूले अश्वजित र पुनर्वसुलाई यसो भने, “आवुसो ! भगवान्ले रात्रि-भोजन त्यागेर एककालिक भोजन मात्र गर्नुहुन्छ । ... उहाँले आफैले स्वस्थता, निरोगिता, शारीरिक हल्कापन, बल, साधनामा सजिलोपन अनुभव गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँले हामीहरूलाई पनि ‘आओ, भिक्षु हो ! ... साधनामा सजिलोपन अनुभव गर्नेछौ’ भन्नुभयो ।” यो कुरा सुनेपछि अश्वजित, पुनर्वसु भिक्षुहरूले यी भिक्षुहरूलाई यसो भने - “आवुसो ! हामीहरू त बेलुका पनि खान्छौं, बिहान, दिउँसो, विकालमा पनि खान्छौं, बिहान पनि खान्छौं, दिउँसो पनि खान्छौं, विकालमा पनि खान्छौं ।”

यी भिक्षुहरूले अश्वजित, पुनर्वसु भिक्षुहरूलाई कुनै तरहले पनि यो कुरा सम्झाउन नसकेपछि यिनीहरू भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा पुगे । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेर यिनीहरूले भगवान्लाई यसरी निवेदन गरे - “भन्ते ! हामीहरूले अश्वजित र पुनर्वसु भिक्षुहरूसमक्ष गएर यसो भन्यौं - ‘आवुसो ! भगवान्ले रात्रि-भोजन त्यागेर ... पूर्ववत् ... ‘आओ, भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि ... साधनामा सजिलोपन अनुभव गर्नेछौ’ भन्नु भएको छ ।’ यो कुरा बताउँदा अश्वजित, पुनर्वसु भिक्षुहरूले यसो भने - ‘आवुसो ! हामीहरूले त बेलुका पनि ... सजिलोपन अनुभव गर्दैछौं भने हामीहरू किन ... कालान्तर (भविष्य) तिर दौड्ने ? ... विकालमा पनि खान्छौं ।’ हामीहरूले उनीहरूलाई कुनै तरहले पनि सम्झाउन सकेनौं । त्यसैले यही कुरा भगवान्लाई निवेदन गर्न आएका हौं ।”

३. त्यसपछि भगवान्ले कुनै एक जना भिक्षुलाई डाकेर भन्नुभयो - “आऊ, भिक्षु ! तिमीले मेरो वचनले (मेरा तर्फबाट) अश्वजित, पुनर्वसु भिक्षुहरूलाई यसो भन - ‘आवुसो ! शास्ताले तिमीहरूलाई डाक्नु भएको छ ।’ “हवस्, भन्ते !” भनी त्यो भिक्षु अश्वजित, पुनर्वसु भिक्षुहरूकहाँ गए । त्यहाँ पुगेर

उनले तिनीहरूलाई यसो भने - 'आवुसो ! शास्ताले तिमीहरूलाई डाक्नु भएको छ ।' 'हुन्छ, आवुसो !' भनेर अश्वजित र पुनर्वसु भिक्षुहरू भगवान्समक्ष गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अश्वजित र पुनर्वसु भिक्षुहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो, "भिक्षु हो ! के साँच्चै एक समूह भिक्षुहरू तिमीहरूकहाँ आएर यसो भनेका हुन् - 'आवुसो ! भगवान्ले रात्रि-भोजन त्यागेर ... पूर्ववत् आओ, भिक्षु हो ! तिमीहरूले पनि ... साधनामा सजिलोपन अनुभव गर्नेछौं ।' यसो बताएपछि उनीहरूलाई तिमीहरूले यसो भन्यौ - 'आवुसो ! हामीहरूले त बेलुका पनि ... सजिलोपन अनुभव गर्दछौं भने हामीहरू किन ... दौड्ने ? तिमीहरूले ... विकालमा पनि खान्छौं भनेका हो त ?"

"हो, भन्ते !"

४. "भिक्षु हो ! के तिमीहरूलाई मैले 'यो पुरुष, पुद्गल (व्यक्ति) ले जुनसुकै सुख, दुःख या अदुःख-असुख अनुभव गर्दछ । (त्यसबाट) उसको पापमय धर्म नष्ट हुन्छ र कुशल धर्ममा वृद्धि हुन्छ' भनेर (कसैलाई) उपदेश दिइरहेको कुरो तिमीहरूलाई थाहा छ ?"

"थाहा छैन, भन्ते !"

"भिक्षु हो ! यस्तो खालको सुखवेदना अनुभव गर्दा ... अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ भनेर अथवा कुनै सुखवेदना अनुभव गर्दा अकुशल धर्म क्षीण हुन्छ र कुशलधर्म बढ्छ भनेर अथवा यस्तो खालको दुःखवेदना अनुभव गर्दा ... अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ भनेर, अथवा यस्तो खालको दुःखवेदना अनुभव गर्दा कुशल धर्म बढ्छ र अकुशल धर्म क्षीण हुन्छ भनेर अथवा यस्तो खालको अदुःख-असुखवेदनाको अनुभव गर्दा कुशल धर्म बढ्छ र अकुशल धर्म क्षीण हुन्छ भनेर, अथवा फेरि यस्तो खालको अदुःख-असुखवेदनाको अनुभव गर्दा ... अकुशल धर्म क्षीण हुन्छ र कुशल धर्म बढ्छ भनेर मैले (कहीं, कसैलाई) उपदेश दिएको के तिमीहरूलाई थाहा छ ?"

"थाहा छैन, भन्ते !"

५. "भिक्षु हो ! ठीक छ । यदि मैले नजानीकनै, नदेखीकनै, नबुभीकनै, साक्षात्कार नगरीकनै, अनुभव नगरीकनै यहाँ कसैलाई 'यस्तो खालको सुखवेदनाको अनुभव गर्दा ... अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ' भनेर (थाहा नपाईकनै) 'यस्ता खाले सुखवेदना त्याग गर' भनेका ... भए यो मेरा निमित्त उचित हुन्छ छ ?"

"हुँदैन, भन्ते !"

"भिक्षु हो ! मलाई यो कुरा थाहा छ, मैले यस कुरालाई साक्षात्कार गरेको छु, यसलाई अनुभव (प्राप्त) गरेको छु - 'यहाँ यस्तो खालको सुखवेदना अनुभव गर्दा (कुनै मान्छे, व्यक्तिको) अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ' - यस कुरालाई बोध गरेर नै मैले 'यस्तो खालको सुखवेदनाको परित्याग गर' भनेको हुँ । फेरि, यदि मैले थाहा नपाईकनै, नदेखीकनै, नबुभीकनै, साक्षात्कार नगरीकनै, प्राप्त नगरीकनै 'यहाँ कुनै मान्छे, व्यक्तिले यस्तो खालको सुखवेदना अनुभव गर्दा अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ' भनेको भए मैले नजानीकनै मैले 'यस्तो खालको सुखवेदना परित्याग गर' भनेको भए यो मेरा निमित्त उचित हुन्छ त ?"

"हुँदैन, भन्ते !"

६. "भिक्षु हो ! यदि मैले नजानीकनै, नदेखीकनै ... अनुभव नगरीकनै - 'यहाँ यस्तो खालको दुःखवेदना अनुभव गर्दा ... अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ' भनेर मैले नजानीकनै 'यस्तो खालको दुःखवेदना परित्याग गर' भनेको ... भए मेरा निमित्त उचित होला ?"

"हुँदैन, भन्ते !"

७. "भिक्षु हो ! यदि मैले थाहा नपाईकनै, नदेखीकनै, नबुझीकनै, साक्षात्कार नगरिकनै, अनुभव नगरीकनै - 'यहाँ यस्तो खालको असुख-अदुःखवेदना अनुभव गर्दा अकुशल धर्म बढ्छ र कुशल धर्म क्षीण हुन्छ' भनेर मैले नजानीकनै 'यस्तो खालको असुख-अदुःखवेदना परित्याग गर' भनेको भए, भिक्षु हो ! मेरा निमित्त उचित हुन्छ त ?"

"हुँदैन, भन्ते !"

२. अप्रमादी भएपछि गर्नुपर्ने, गर्नुनपर्ने कर्तव्य

८. "भिक्षु हो ! म सबै भिक्षुहरूलाई 'आ-आफ्ना कर्तव्य अप्रमादी भईकन गर' भन्दिन । फेरि, म सबै भिक्षुहरूलाई 'आ-आफ्ना कर्तव्य अप्रमादी भईकन नगर' भनेर पनि भन्दिन । भिक्षु हो ! जो भिक्षुहरू अर्हत्, क्षीणासव, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेका, कृतकृत्य, भारमुक्त, आफ्नो प्राप्तव्य सदर्थ प्राप्त गरेका, भवसंयोजन क्षीण भइसकेका, सम्यक्ज्ञानले विभुक्त भएका हुन्छन्, भिक्षु हो ! त्यस्ता (भिक्षुहरू) लाई म 'प्रमादरहित भईकन (कर्तव्य) गर' भन्दिन । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? त्यसो भनेको के कारणले भने, उनीहरूले अप्रमादी भईकन गर्नुपर्ने (कर्तव्य) गरिसकेका छन्, उनीहरू फेरि प्रमादी हुन नसक्ने भइसकेका छन् । भिक्षु हो ! जो (भिक्षुहरू) शैक्ष्य-विमुक्त चित्त प्राप्त गरिनसकेका, अनुत्तर योगक्षेम (=निर्वाण) को इच्छुक भईकन साधना गरिरहेका हुन्छन्, भिक्षु हो ! त्यस्ता (भिक्षुहरू) लाई म 'अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर' भन्दछु । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? ती आयुष्मान् (भिक्षु) हरूले अनुकूल शयनासन सेवन गर्दै, कल्याणमित्रहरूको सेवन गर्दै, इन्द्रियको संयम गर्दै, जुन लक्ष्य प्राप्त गर्न कुलपुत्रहरू घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित भएका थिए, त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यफल उनीहरूले यसै जन्ममा बोध गरी, साक्षात्कार गरी विचरण गर्न सकून् भन्ने हेतुले, भिक्षु हो ! मैले अप्रमादको यस्तो फल थाहा पाएकै हुनाले उनीहरूलाई 'अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर' भनेको हुँ ।"

९. "भिक्षु हो ! सात प्रकारका पुद्गल (व्यक्ति) हरू यस लोकमा विद्यमान हुन्छन् । कस्ता-कस्ता सात प्रकारका हुन्छन् ? - (१) उभतोभागविमुक्त, (२) प्रज्ञाविमुक्त, (३) कायसाक्षी, (४) दृष्टिप्राप्त, (५) श्रद्धाविमुक्त, (६) धर्मानुसारी र (७) श्रद्धानुसारी ।

"भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल उभतोभागविमुक्त हो ? यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान विमोक्ष (धर्म) लाई समतिक्रमण गरी, रूपधातुमा आरूप्य धर्महरूलाई कायले स्पर्श (अनुभव) गर्दै साधना गर्छन् र अर्कोतिर प्रज्ञाले तिनको साक्षात्कार गरेको हुनाले ती (पुद्गलहरू) का आसव (चित्तमल) क्षीण हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरूलाई 'उभतोभागविमुक्त' भन्दछन् । भिक्षु हो ! यस्ता भिक्षुहरूलाई 'अप्रमादी भएर आफ्नो कर्तव्य गर' भन्दिन । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? किनकि उनीहरूले त आफ्ना कर्तव्य (अधिबाटै अप्रमादपूर्वक) पूरा गरिसकेका थिए, उनीहरू अब फेरि प्रमादी हुन नसक्ने भएका छन् ।"

“भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल ‘प्रज्ञाविमुक्त’ हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान विमोक्ष (धर्म) ... साधना गर्छन् ... क्षीण हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरूलाई ‘प्रज्ञाविमुक्त’ भन्दछन् । भिक्षु हो ! यस्ता भिक्षुहरूलाई म ‘अप्रमादी भएर आफ्नो कर्तव्य गर’ भन्दिन । त्यसो के कारणले ... ? ... प्रमादी हुन नसक्ने भएका छन् ।”

“भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल ‘कायसाक्षी’ हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान ... स्पर्श (अनुभव) गर्दै साधना गर्छन् तथा अर्कोतिर प्रज्ञाले तिनको साक्षात्कार गरेको हुनाले (ती पुद्गलहरूका) आस्रव (चित्तमल) हरू कुनै-कुनै मात्र क्षीण भएका हुन्छन् । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरू ‘कायसाक्षी’ भन्दछन् । भिक्षु हो ! यस्ता भिक्षुहरूलाई म ‘अप्रमादी भएर कर्तव्य गर’ भन्दछु । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? किनकि ती आयुष्मान् (भिक्षु) हरूले अनुकूल शयनासन सेवन गर्दै, कल्याणमित्रहरूको सेवन गर्दै, इन्द्रिय-संयम गर्दै, जुन लक्ष्य प्राप्त गर्न कुलपुत्रहरू घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित भएका थिए, त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यफल उनीहरूले यसै जन्ममा बोध गरी, साक्षात्कार गरी विचरण गर्न सकून् भन्ने हेतुले, भिक्षु हो ! मैले अप्रमादको यस्तो फल थाहा पाएकै हुनाले उनीहरूलाई ‘अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर’ भनेको हुँ ।”

“भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल ‘दृष्टिप्राप्त’ हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान विमोक्ष (धर्म) लाई ... साधना गर्छन् ... कुनै-कुनै मात्र क्षीण भएका हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरू ‘दृष्टिप्राप्त’ भनिन्छन् । भिक्षु हो ! यस्ता भिक्षुहरूलाई म ‘अप्रमादी भएर कर्तव्य गर’ भन्दछु । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? किनकि ती आयुष्मान् (भिक्षु) हरूले अनुकूल ... विचरण गर्न सकून् भन्ने हेतुले, ... मैले अप्रमादको यस्तो फल थाहा पाएको हुनाले नै उनीहरूलाई ‘अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर’ भनेको हुँ ।”

“भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल ‘श्रद्धाविमुक्त’ हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान विमोक्षलाई समतिक्रमण गरी, रूप (धातु) मा आरूप्य (धर्म) हरूलाई कायले स्पर्श (अनुभव) गर्दै साधना गर्दैनन्, (तर) प्रज्ञाले तिनको साक्षात्कार गरेको हुनाले उनीहरूका आस्रव (चित्तमल) कुनै-कुनै मात्र क्षीण भएका हुन्छन्, उनीहरूमा तथागतप्रति श्रद्धा प्रतिष्ठित हुन्छ, जरा लिन्छ, स्थिर हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरू ‘श्रद्धाविमुक्त’ भनिन्छन् । भिक्षु हो ! यस्ता भिक्षुहरूलाई म ‘अप्रमादी भएर आफ्नो (कर्तव्य) गर’ भन्दछु । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? किनकि ती आयुष्मान् (भिक्षु) हरूले अनुकूल शयनासन ... सकून् भन्ने हेतुले, भिक्षु हो ! मैले अप्रमादको यस्तो फल थाहा पाएको हुनाले नै उनीहरूलाई ‘अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर’ भन्ने गरेको हुँ ।”

“भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल ‘धर्मानुसारी’ हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान ... साधना गर्दैनन्, (तर) प्रज्ञाले तिनको साक्षात्कार गरेको हुनाले ... मात्र क्षीण भएका हुन्छन् । तथागतले उपदेश दिनुभएको धर्म उनीहरूले प्रज्ञाद्वारा केही मात्रामा (अलिकति) मात्र चिन्तन गर्न सक्छन् । साथै उनीहरूको चित्तमा श्रद्धा-इन्द्रिय, वीर्य-इन्द्रिय, स्मृति-इन्द्रिय, समाधि-इन्द्रिय र प्रज्ञा-इन्द्रियजस्ता धर्महरूको पनि उदय हुन थाल्छ । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरू ‘धर्मानुसारी’ भनिन्छन् । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गलहरूलाई म ‘अप्रमादी भएर (कर्तव्य) गर’ भन्दछु । त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? किनकि ती आयुष्मान्हरूले अनुकूल शयनासन ... विचरण गर्न सकून् भन्ने हेतुले, भिक्षु हो ! मैले अप्रमादीको यस्तो फल ... उनीहरूलाई ‘अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर’ भन्ने गरेको हुँ ।”

“भिक्षु हो ! कस्तो पुद्गल ‘श्रद्धानुसारी’ हो ? भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही पुद्गलहरू विद्यमान ... साधना गर्दैनन् (तर) प्रज्ञाले ... मात्र क्षीण भएका हुन्छन् । तथागतप्रति उनीहरूको श्रद्धा मात्र, प्रेम

मात्र भइसकेको हुन्छ - जस्तो कि - श्रद्धा-इन्द्रिय, वीर्य-इन्द्रिय, स्मृति-इन्द्रिय, समाधि-इन्द्रिय र प्रज्ञा-इन्द्रिय । भिक्षु हो ! यस्ता पुद्गल 'श्रद्धानुसारी' भनिन्छन् । भिक्षु हो ! यस्तो पुद्गलहरूलाई म 'अप्रमादी भएर (कर्तव्य) गर' भन्दछु । त्यसो के कारणले ... भने ती आयुष्मान्हरूले अनुकूल ... विचरण गर्न सकून् भन्ने हेतुले, भिक्षु हो ! मैले अप्रमादको यस्तो फल ... उनीहरूलाई 'अप्रमादी भईकन (कर्तव्य) गर' भन्न गरेको छु ।"

३. क्रमिक आचरणद्वारा पूर्णज्ञान (अर्हत्व) को आराधना

१०. "भिक्षु हो ! मैले सुरुदेखि नै अञ्जा (आज्ञा, पूर्ण, अन्तिम ज्ञान, अर्हत्व) को आराधना गर्ने उपदेश दिएको छैन । भिक्षु हो ! मेरो भनाइ के हो, भने, अञ्जा (=आज्ञा, अन्तिम ज्ञान, अर्हत्व) को आराधना क्रमशः शिक्षा (प्रारम्भिक चरण) देखि, क्रमशः क्रियादेखि, क्रमशः आचरण (पटिपदा) गर्नु पर्दछ । भिक्षु हो ! यो अन्तिम ज्ञानको आराधना क्रमशः शिक्षादेखि ... कसरी पूर्ण हुन्छ ? भिक्षु हो ! (साधक) श्रद्धावान् भएर (तथागत) को नजिक जान्छ, नजिक गएपछि परि-उपासना (चारैतिरबाट, पूर्ण रूपले गरिने उपासना सेवन) गर्दछ । परि-उपासना गरेपछि कान दिन्छ । कान दिएपछि धर्म (धर्मोपदेश) सुन्छ । धर्म सुनेपछि (त्यसलाई) धारण गर्छ । (आफूले) धारण गरेको धर्मको स्वयं आफैले परीक्षा गर्दछ । अर्थको उपपरीक्षा गरेपछि धर्म निध्यायन (निदिध्यासन=चिन्तन) को निमित्त योग्य हुन्छ । धर्मको निध्यायनको निमित्त योग्य भएपछि छन्द (=रुचि) उत्पन्न हुन्छ । छन्दबाट उत्साह बढ्छ । उत्साहले उत्थान (उद्गु, क्रियाशीलता) उत्पन्न गर्छ । उत्थानबाट प्रधान (=समाधि) उत्पन्न हुन्छ । प्रधानात्म (=समाहित चित्त) भएपछि (यही) शरीर (काय) ले परम सत्यलाई साक्षात्कार गर्न सकिन्छ । प्रज्ञाले त्यस (सत्य) लाई भिन्नसम्म (गहिराइसम्म, यथाभूत रूपले) देख्छ । भिक्षु हो ! यदि साधकको श्रद्धा नभएको भए ऊ नजिक जाँदैनथ्यो होला, नजिक नगएको भए परि-उपासना गर्दैनथ्यो होला, परिउपासना नगरेको भए कान दिँदैनथ्यो होला, कान नदिएको भए धर्म (उपदेश) सुन्दैनथ्यो होला । धर्म (उपदेश) नसुनेको भए धारण गर्दैनथ्यो होला । धारण नगरेको भए धर्मको परीक्षा गर्दैनथ्यो होला । धर्मको उप-परीक्षा नगरेको भए धर्म-निध्यायनको निमित्त योग्य हुँदैनथ्यो होला । ... योग्य नभएपछि छन्द (रुचि) उत्पन्न हुँदैन होला । छन्द नभएपछि उत्साह उत्पन्न हुँदैनथ्यो होला । उत्साह नभएपछि उत्थान हुँदैनथ्यो । उत्थान नभएपछि प्रधान (समाधि) हुँदैन । समाधि (=समाहित चित्त) नभएपछि विप्रतिपन्न (गलत बाटामा पर्ने) हुन्थ्यो होला । भिक्षु हो ! (फलतः) यो मोघपुरुष यस धर्मविनय (बुद्धशासन) बाट धेरै टाढा रहन्छ ।"

११. "भिक्षु हो ! व्याकरण चार थरीका छन् । यिनको अर्थ बताएपछि विज्ञपुरुषले आफ्नो प्रज्ञाबलले छिट्टै बोध गर्छ, अनुभव गर्छ । भिक्षु हो ! यिनको अर्थ मैले तिमीहरूलाई बताएँ भने तिमीहरूले पनि त्यसलाई बोध गरी अनुभव गर्न सक्नेछौ ।"

"भन्ते ! कहाँ हामीहरू ! कहाँ धर्म बोध गर्न सक्नेजस्ता हुन सक्छौ र ?"

"भिक्षु हो ! जुन शास्ता आमिष-गुरु (धनभोगको लोभी गुरु), आमिष-दायाद (भोगको लालची), आमिषमा लिप्त भईकन विचरण गरिरहन्छ, उसको यसो भन्ने आँट हुँदैन - 'यदि हामीहरूलाई यसो भएमा यसलाई यसो गर्नेछौं, यदि हामीहरूलाई यसो नभएमा यसो गर्ने छैनौं ।' परन्तु सदैव आमिषदेखि अलिप्त रहने तथागतको त के कुरा गरूँ ? भिक्षु हो ! शास्ताको शासन (धर्म) को परियोग (=योग, सम्बन्ध प्रयास) मा लाग्दा हुँदा यस्तो अनुधर्म (=विचार, धर्मसङ्गत विचार) उब्जन्छ - 'भगवान् शास्ता

हो, म (उहाँको) श्रावक हूँ । भगवान्लाई थाहा छ, मलाई थाहा छैन ।' भिक्षु हो ! आफ्नो शास्ताको शासनमा श्रद्धापूर्वक र गम्भीरतापूर्वक आचरण गर्ने श्रावकको धर्माचरण गहिरो जराले जग बलियो भएको र ओजस्वी हुन्छ । आफ्नो शास्ताको शासनमा श्रद्धापूर्वक ... श्रावकमा यस्तो सोचाइ उत्पन्न हुन्छ – 'चाहे मेरो छाला, मासी, हाड मात्र बाँकी रहून्, जीउमा भएभरको मासु, रगत सुकेर जाऊन् परन्तु ममा भएका पुरुषशक्ति (पुरुषार्थ), पुरुषवीर्य, पुरुषपराक्रमले प्राप्त गर्नुपर्ने जति पनि लक्ष्य (=निर्वाण) छ, त्यसलाई प्राप्त नगरीकन मैले आफ्नो प्रयास (वीर्य) रोक्ने छैन । भिक्षु हो ! आफ्नो शास्ताको शासनमा ... श्रावकलाई यी दुईटामध्ये एउटा फल अवश्य उपलब्ध हुन्छ भनेर आशा गर्नु – यही जन्ममा परम (अर्हत्त्व) ज्ञान बोध गर्ने, अनुभव गर्ने अथवा उपादान (चित्तमल) बाँकी रहेमा अनागामी फल प्राप्त हुन्छ ।”

१२. भगवान्ले यति भन्नु भयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

कीटागिरि-सुत्त समाप्त ।

भिक्षु बर्ग समाप्त ।

२१. तेविज्जवच्छ-सुत्त

(त्रैविद्यवत्ससूत्र)

१. भगवान्को सर्वज्ञता

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो । त्यस समय वच्छगोत्त (=वत्सगोत्र) परिव्राजक एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा बसेका थिए । अनि भगवान्, पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी वैशालीमा भिक्षाटनका लागि जानुभयो । त्यस बेला भगवान्लाई यस्तो लाग्यो - “वैशालीमा भिक्षा माग्न जानका निमित्त अहिले सबै छ । अतः किन म एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा, जहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक छन्, त्यहाँ नजाऊँ !” अनि भगवान् एकपुण्डरिक परिव्राजकाराममा, जहाँ वत्सगोत्र परिव्राजक थिए, त्यहाँ जानुभयो । वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्लाई टाढैबाट आइरहनु भएको देखे । उहाँलाई देखेरपछि भगवान्लाई निवेदन गरे -

“भन्ते ! भगवान्, आउनुहोस् । भन्ते ! भगवान्को स्वागत छ । धेरै दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउन पाउकष्ट गर्नुभयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस्, यहाँ आसन बिच्छ्याइएको छ ।” भगवान् बिच्छ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । वत्सगोत्र परिव्राजक पनि एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । अनि एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग सोधे - “भन्ते ! मैले सुनेको छु - ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ, अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्नुहुन्छ, हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिएको बेलामा पनि, सुतेको बेलामा पनि, बिउँभैको बेलामा पनि - निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ ।’ भन्ते ! जसले ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी हुनुहुन्छ, - निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ’ भनी भन्छन्, भन्ते ! के उनीहरूले भगवान्ले बताउनु भएको जस्तै भन्छन् ? भगवान्लाई भूटो कुराद्वारा आरोप त लगाउँदैनन् ? के उनीहरूले धर्मानुकूल भन्दछन् ? कारणसहित बताइएको वादानुवाद (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा उपहास त भएको छैन ?”

“वत्स (वच्छ) ! जसले ‘श्रमण गौतम सर्वज्ञ-सर्वदर्शी, अपरिशेष-ज्ञानदर्शन जान्दछन्, हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिरहेको बेलामा पनि, बिउँभिरहेको बेलामा पनि - निरन्तर ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ’ भनी भन्छन्, उनीहरूले मैले बताएको जस्तै भन्दैनन्, उनीहरू मलाई भूटो, असत्य तथा अतथ्य कुराद्वारा आरोप लगाउँछन् ।”

२. “भन्ते ! कसरी भनेमा हामीहरूले भगवान्ले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ ? कसरी भन्दाखेरि भगवान्माथि भूट्टा कुराद्वारा आरोप लगाएको हुनेछैन ? कसरी भन्दाखेरि धर्मानुकूल भनेको हुनेछ र कसरी भनेमा कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा)को कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास हुने छैन त ?”

त्रिविद्या-विद् भगवान् बुद्ध

“वत्स ! ‘श्रमण गौतम त्रिविद्या-विद् हुन्’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको हुनेछ । भूट्टा कुराद्वारा ममाथि आरोप लगाएको हुने छैन, धर्मानुकूल भनेको पनि हुनेछ र कारणसहित बताइराखिएको

वादानुवाद (कुरा) को पनि कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि गरेको हुनेछैन । (१) वत्स ! म जति चाहन्छु उति अनेक प्रकारको पूर्वनिवास (=पूर्वजन्मका कुराहरू) अनुस्मरण गर्न सक्छु । जस्तै - एक जन्मको कुरा ... अनेक संवर्त-वितर्क कल्पका कुराहरू ...^{५१} अनुस्मरण गर्न सक्छु । (२) वत्स ! म जति चाहन्छु उति अलौकिक विशुद्ध-दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा^{५२} ... आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई पनि देख्न (जान्न) सक्छु ... । (३) वत्स ! म आस्रव अक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति तथा अभिज्ञालाई यसै जीवनमै स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्दछु ।”

“वत्स ! ‘श्रमण गौतम त्रिविद्या-विद् हुन्’ भनी भन्दा मैले बताएको जस्तै भनेको पनि हुन्छ, भूट्टा कुराद्वारा ममाथि आरोप लगाएको पनि हुँदैन, धर्मानुकूल भनेको पनि हुन्छ र कारणसहित बताइराखेको वादानुवाद (कुरा) को कुनै प्रकारले निन्दा-उपहास पनि गरेको हुनेछैन ।”

२. स्वर्ग पुग्ने आजीवक

३. यसो भन्नुहुँदा, वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवानसँग सोधे - “भो गौतम ! गृही-संयोजन (=बन्धन) न छाडी शरीर छाडेपछि (=मृत्युपछि) दुःखको अन्त गर्ने (=निर्वाणमा पुग्ने) कुनै गृहस्थी छ के ?”

“वत्स ! छैन, गृही-संयोजन नछाडी शरीर छाडेपछि दुःखको अन्त गर्ने कुनै गृहस्थ छैन ।”

“भो गौतम ! गृही-संयोजन छाडी, मृत्युपछि स्वर्ग पुग्ने कुनै गृहस्थ छ के ?”

“वत्स ! न एक सय, न दुई सय, न तीन सय, न चार सय, न पाँच सय, बरु धेरै गृहस्थहरू, गृही-संयोजन नछाडी - मृत्युपछि स्वर्ग पुग्नेछन् ।”

“भो गौतम ! मृत्युपछि दुःखको अन्त गर्ने कुनै आजीवक छन् के ?”

“वत्स ! मृत्युपछि दुःखको अन्त गर्ने कुनै आजीवक छैन ।”

“भो गौतम ! मृत्युपछि स्वर्गमा पुग्ने कुनै आजीवक छन् के ?”

“वत्स ! यहाँदेखि एकान्नब्बे कल्पसम्म अनुस्मरण गर्दा पनि मैले एक जना बाहेक अरू कोही पनि आजीवक स्वर्गमा पुगेको (कुरा) थाहा पाउन सकिन । त्यो पनि कर्मवादी, क्रियावादी थियो ।”

“भो गौतम ! त्यसो भए, यो तीर्थायतन (=सम्प्रदाय) स्वर्ग पुग्नेहरूले पनि शून्य रहेछ ।”

“हो, वत्स ! यो तीर्थायतन (=सम्प्रदाय) स्वर्गपुग्नेहरूले पनि शून्य छ ।”

४. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

तेविज्जवच्छ-सुत्त समाप्त ।

५४१ दी.नि.नेपाली पृ. ६७ मा ‘पूर्वानुस्मृतिज्ञान’ मा उल्लेख भएजस्तै दोहो-न्याएर पढ्नु होला ।

५४२ दी.नि.नेपाली पृ. ६८ मा ‘दिव्यचक्षु ज्ञान’ मा उल्लेख भएजस्तै दोहो-न्याएर पढ्नु होला ।

२२. अग्निवत्सगोत्र-सूत्र

(अग्निवत्सगोत्रसूत्र)

१. दृष्टिसम्बन्धी प्रश्नहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय वत्सगोत्र परिव्राजक, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि उनी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग सोधे - (१) “भो गौतम ! के ‘लोक शाश्वत छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन् ?’ - तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि (=मत) राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक शाश्वत छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि^{१४३} राख्ने हुँ ।”

(२) “भो गौतम ! के ‘लोक अ-शाश्वत छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ - तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक अ-शाश्वत छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(३) “भो गौतम ! के ‘लोक अन्तवान् छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ - तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘लोक अन्तवान् छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(४) “भो गौतम ! के ‘लोक अनन्तवान् छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ - तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनु हुन्छ ?”

५४३ बुद्धधर्मको दार्शनिक भाषामा ‘दृष्टि’ भन्नासाथ मिथ्या धारणा भन्ने अर्थ हुन्छ । दृष्टिको अर्थ - अयथार्थ विश्वास, अयथार्थ हेराइ, अयथार्थ धारणा तथा पूर्वाग्रह विचार हो । पटिसम्भिदामार्ग पालिअनुसार यी दृष्टिहरू जम्मा सोढ (१६) छन् -

(१) आश्ववाद-दृष्टि, (२) आत्मानु-दृष्टि, (३) मिथ्या-दृष्टि, (४) सत्काय-दृष्टि, (५) सत्कायवस्तुक शाश्वत-दृष्टि, (६) सत्कायवस्तुक उच्छेद-दृष्टि, (७) अन्तर्ग्राहिक-दृष्टि, (८) पूर्वान्तानु-दृष्टि, (९) अपरन्तानु-दृष्टि, (१०) संयोजनिक-दृष्टि, (११) ‘अहम्’ भन्ने माननिबद्ध-दृष्टि, (१२) ‘मेरो’ भन्ने माननिबद्ध-दृष्टि, (१३) आत्मवाद-प्रतिसंयुक्त-दृष्टि, (१४) लोकवाद-प्रतिसंयुक्त-दृष्टि, (१५) भव-दृष्टि तथा (१६) विभव-दृष्टि । दी.नि. को ब्रह्मजाल-सुत्तमा जुन दृष्टिका कुराहरूको उल्लेख भएको छन् । तिनीहरूलाई ‘दृष्टिगत’ भनी भन्दछन् भन्ने कुरा अभिधर्म-पिटकको विभङ्गपालिले उल्लेख गरेको छ ।

“वत्स ! न म ‘लोक अनन्तवान् छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(५) “भो गौतम ! के ‘उही जीव, उही शरीर छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ – तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘उही जीव, उही शरीर छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(६) “भो गौतम ! के ‘अकै जीव, अकै शरीर छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ – तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘अकै जीव, अकै शरीर छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(७) “भो गौतम ! के ‘तथागत (=सत्त्व) मरणपछि हुन्छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ – तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि हुन्छ र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(८) “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि रहन्न र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ – तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत (=सत्त्व) मरणपछि हुन्न र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(९) “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि पनि हुन्न पनि र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ – तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि रहन्छ पनि, रहन्न पनि र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

(१०) “भो गौतम ! के ‘तथागत मरणपछि न त रहन्छ, न त रहन्न र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ – तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ ?”

“वत्स ! न म ‘तथागत मरणपछि न त रहन्न र यही सत्य हो, अरू जम्मै असत्य हुन्’ भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ ।”

२. “भो गौतम ! (१) ‘के लोक शाश्वत छ ? ... तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक शाश्वत छ, भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (२) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अशाश्वत छ, कि ? ... तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न म लोक अशाश्वत छ, भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ’ भनी भन्नुहुन्छ । (३) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अन्तवान् हो, कि ? ... (४) फेरि ‘भो गौतम ! के लोक अनन्तवान् छ कि ? ... (५) फेरि ‘भो गौतम ! के उही जीव, उही शरीर हो कि ? ... (६) फेरि ‘भो गौतम ! के अकै जीव, अकै शरीर हो कि ? ... (७) फेरि ‘भो

गौतम ! के तथागत मरणपछि रहन्छ कि ? ... (८) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि रहन्न कि ? ... (९) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि रहन्छ पनि, रहन्न पनि कि ? ... (१०) फेरि 'भो गौतम ! के तथागत मरणपछि न त रहन्छ, न त रहन्न कि ? ... तपाईं गौतम यस्तो दृष्टि राख्ने हुनुहुन्छ कि ?' भनी सोध्दा 'वत्स ! न म तथागत मरणपछि रहन्छ, न त रहन्न भन्ने दृष्टि राख्ने हुँ' भनी भन्नुहुन्छ ।

"भो गौतम ! तपाईंले के दुष्परिणाम देख्नु भई यस प्रकार यी सबै दृष्टिगतहरूमा नजानु भएको ?"

३. "वत्स ! 'लोक शाश्वत छ' भन्न पनि दृष्टिगत हो (=मिथ्यादृष्टि अन्तर्गत हो), दृष्टिको जङ्गल हो, दृष्टि-कान्तार हो, दृष्टि-शूल हो, दृष्टि-विष्वेन्दन हो, दृष्टि-संयोजन हो, सद्दुःख हो, सविघात हो, सव्याकुल हो, सपरिदाह हो, (यसले) न निर्वेद ल्याउँछ, न विराग ल्याउँछ, न निरोध ल्याउँछ, न शान्ति ल्याउँछ, न अभिज्ञा ल्याउँछ न सम्बोधि ल्याउँछ, न त निर्वाण नै ल्याउँछ । 'लोक अशाश्वत छ' भन्न पनि ... 'लोक अन्तवान् छ' भन्न पनि ... 'लोक अनन्तवान् छ' भन्न पनि ... 'उही जीव, उही शरीर हो' भन्न पनि ... 'अर्कै जीव, अर्कै शरीर हो' भन्न पनि ... 'मरणपछि तथागत (सत्त्व) हुन्छ' भन्न पनि ... 'मरणपछि तथागत रहन्न' भन्न पनि ... 'मरणपछि तथागत रहन्छ पनि, रहन्न पनि' भन्न पनि ... 'मरणपछि तथागत न त रहन्छ, न त रहन्न' भन्न पनि दृष्टिगत हो, ... पूर्ववत् ... (यसले) न निर्वेद ल्याउँछ ... न निर्वाण नै ल्याउँछ ।"

"वत्स ! यही दुष्परिणाम देखेर यस प्रकार यी सबै दृष्टिगतहरूमा म नगएको हुँ ।"

२. तथागत कुनै दृष्टिमा छैन

४. "तपाईं गौतमको कुनै दृष्टिगत भन्नेछ के ?"

"वत्स ! तथागतले 'दृष्टिगत' भन्ने नै हटाइ सकेको छ । वत्स ! तथागतले - (१) यो रूप हो, यो रूपको समुदय हो, यो रूपको अन्त्य (=निरोध) हो, (२) यो वेदना हो, यो वेदनाको समुदय हो, यो वेदनाको अन्त्य हो, (३) यो संज्ञा हो, यो संज्ञाको समुदय हो, यो संज्ञाको अन्त्य हो, (४) यो संस्कार हो, यो संस्कारको समुदय हो, यो संस्कारको अन्त्य हो, (५) यो विज्ञान हो, यो विज्ञानको समुदय हो, यो विज्ञानको अन्त्य हो' भन्ने कुरा बुझिसकेको छ । त्यसैले तथागतको - सारा मञ्जित^{५४४} = मथितं (=धमन्ड, अभिमान), सारा अहङ्कार-ममंकार, मानानुशय क्षय, विराग, निरोध, त्याग, प्रतिनिस्सर्ग तथा अनुत्पाद विमुक्त भइसकेको छ भनी भन्दछु ।"

५. "भो गौतम ! (१) यसरी विमुक्त चित्त हुने भिक्षु, कहाँ उत्पन्न हुन्छ नि ?"

"वत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्न मिल्दैन ।"

"भो गौतम ! (२) त्यसो भए उत्पन्न हुँदैन त ?"

"वत्स ! उत्पन्न हुँदैन भनी भन्न पनि मिल्दैन ।"

५४४ 'मञ्जित' भन्नाले धमन्ड, अभिमान भन्नु बुझनुपर्दछ । यो तीन प्रकारको हुन्छ - (१) तृष्णाको कारणले धमन्ड हुनु (तण्हामञ्जितं), (२) अभिमानको कारणले धमन्ड हुनु (मानमञ्जितं), (३) कुनै धारणा वा विश्वासको कारणले धमन्ड हुनु (दिट्ठिमञ्जितं) म.नि.अ.क. IV. पृ. १९३: धातुविभङ्गसुतवण्णना ।

“भो गौतम ! (३) उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ त ?”

“वत्स ! उत्पन्न हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“भो गौतम ! (४) त्यसो भए न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ त ?”

“वत्स ! न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“भो गौतम ! (१) ‘यसरी विमुक्त चित्त हुने भिक्षु, कहाँ उत्पन्न हुन्छ नि ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न हुन्छ भनी भन्न मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो गौतम ! (२) ‘त्यसो भए उत्पन्न हुँदैन त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न हुँदैन भनी भन्न पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । फेरि भो गौतम ! (३) ‘त्यसो भए उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! उत्पन्न पनि हुन्छ, अनुत्पन्न पनि हुन्छ भनी भन्न पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । फेरि भो गौतम (४) ‘त्यसो भए न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ त ?’ भनी सोध्दा ‘वत्स ! न उत्पन्न हुन्छ, न अनुत्पन्न हुन्छ भनी भन्न पनि मिल्दैन’ भनी भन्नुहुन्छ । भो गौतम ! यहाँनिर म अज्ञानतामा परें, यहाँनिर म सम्मोह (=भ्रम) मा परें । तपाईंसँग कुरा गर्दा जुन प्रसाद (=प्रसन्नता) पहिले ममा थियो त्यो (प्रसाद) बिलाएर गयो ।”

“वत्स ! भयो, भो, अज्ञानतामा पर्नु पर्दैन, सम्मोहमा पर्नु पर्दैन । वत्स ! यो धर्म (=प्रत्ययाकार धर्म) गम्भीर छ, दुर्दृश्य (=देख्न गाह्रो) छ, दुर्ज्ञेय (=बोध गर्न गाह्रो) छ, तथा शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (=तर्कले मात्र बुझ्न नसकिने), निपुण, पण्डितवेदनीय (=तीक्ष्ण बुद्धि हुनेले मात्र बुझ्न सकिने) छ । तिमी जस्ता अन्यदृष्टिक (=अर्कै किसिमको विश्वास राख्ने), अन्यक्षन्तिक, अन्यरुचिक (=अर्कै किसिमको रुचि राख्ने), अन्ययोग (=अर्कै सम्बन्ध) राख्ने, अन्य आचार्यक (=प्रत्ययाकारको ज्ञान जान्ने बाहेक अर्कै आचार्य हुने) को निमित्त यो धर्म (=प्रत्ययाकर धर्म) जान्न गाह्रै हुँदैन संकष्ट । वत्स ! त्यसो भए तिमीसँग सोध्नेछु, जस्तो तिमीलाई लाग्छ, त्यस्तो बताऊ ।”

३. निभेको आगोको उपमामा तथागत

६. “वत्स ! यदि तिम्रो सामु आगो बलिरहेको छ भने, के तिमी जान्दछौं कि – ‘यो आगो मेरा सामु बलिरहेको छ’ यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो गौतम ! यदि मेरा सामु आगो बलिरहेको छ भने, अवश्य पनि म जान्नेछु कि – ‘यो आगो मेरा सामु बलिरहेको छ’ ।”

“वत्स ! यदि तिम्रीसँग ‘यो तिम्रा सामु बलिरहेको आगो के कारणले बल्दैछ ?’ भनी सोध्दा, तिमी के जवाफ दिन्छौ ?”

“भो गौतम ! यदि मसँग ‘यो तिम्रा सामु बलिरहेको आगो के कारणले बलिरहेछ ?’ भनी सोध्दा ‘जुन आगो मेरा सामु बलिरहेको छ, त्यो आगो तृण र काष्ठहरूको कारणले बलिरहेको छ’ भनी जवाफ दिन्छु ।”

“वत्स ! यदि तिम्रा सामुको त्यो आगो निभ्यो भने, के तिमी ‘मेरा सामु बलिरहेको आगो निभ्यो’ भनी जान्नेछौ ?”

“भो गौतम ! यदि मेरा सामुको आगो निभ्यो भने अवश्य ‘म मेरा सामुको आगो निभ्यो’ भनी जान्नेछु ।”

“वत्स ! यदि तिमिसँग ‘जुन त्यो तिम्रा सामुको आगो निभ्यो, त्यो आगो (अब) यहाँबाट कुन दिशातिर गयो त ? – पूर्व दिशातिर, दक्षिण दिशातिर, पश्चिम दिशातिर अथवा उत्तर दिशातिर ?’ भनी सोधेमा तिमिले के जवाफ दिने छौ त ?”

“भो गौतम ! (कुन दिशातिर गयो भनी) भन्न सकिन्न अथवा भन्न मिल्दैन । भो गौतम ! जुन त्यो आगो तृण काष्ठहरूका कारणले बलेको थियो, ती तृण र काष्ठहरू समाप्त भए, अन्य तृण र काष्ठहरू नराखिएकोले अनाहार भई ‘निभ्यो’ (निव्वुतो) भन्ने (संज्ञा) हुनजान्छ, अर्थात् निभ्यो भन्ने नाम हुन्छ ।”

७. “वत्स ! यसैगरी जुन रूपद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो रूप तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिसकेको वृक्षभै छेदन गरेको तालवृक्षभै असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत रूप संख्यान (=संज्ञा, नामकरण) बाट विनिर्मुक्त भई महासमुद्रजस्तै गम्भीर, अप्रमेय, दुष्परिग्राह्य हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन, ‘उत्पन्न हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन, ‘उत्पन्न पनि हुन्छ, उत्पन्न पनि हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन, ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“वत्स ! जुन वेदनाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो वेदना तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिसकेको वृक्षभै ... पूर्ववत् ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत वेदनासंख्यान (=संज्ञा, नामकरण) बाट विनिर्मुक्त भई महासमुद्रजस्तै ... पूर्ववत् ... हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन, ... ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“वत्स ! जुन संज्ञाद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो संज्ञा तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिसकेको वृक्षभै, ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत संज्ञासंख्यानबाट विनिर्मुक्त भई महासमुद्रजस्तै ... हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन, ... ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“वत्स ! जुन संस्कारद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो संस्कार तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिसकेको वृक्षभै ... (पूर्ववत्) ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत संस्कारसंख्यानबाट विनिर्मुक्त भई महासमुद्रजस्तै ... हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन, ... ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन ।”

“वत्स ! जुन विज्ञानद्वारा तथागतलाई प्रज्ञापन गर्दा प्रज्ञापित हुने हो, त्यो विज्ञान तथागतको प्रहीण भइसक्यो, जरो उखेलिएको वृक्षभै ... पुनः अनुत्पादधर्म भइसक्यो । वत्स ! तथागत विज्ञानसंख्यानबाट विनिर्मुक्त भई महासमुद्रजस्तै ... हुनुहुन्छ । ‘उत्पन्न हुन्छ’ भन्न पनि मिल्दैन ... ‘न त उत्पन्न हुन्छ, न त उत्पन्न हुँदैन’ भन्न पनि मिल्दैन ।”

४. शुद्ध सार समानको प्रवचन

८. यसो भन्नु हुँदा, वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग बिन्ती गरे – “भो गौतम ! जस्तै – गाउँ वा निगमका नजिक ठूलोशालवृक्ष हुन्छ, अनि अनित्यताको कारणले त्यसको शाखाका पातहरू नष्ट हुन्छन्, बोक्राहरू नष्ट हुन्छन्, फलहरू पनि नष्ट हुन्छन् । अनि पछि (सो वृक्ष) शाखाका पातहरू नभई, बोक्रा नभई, फल पनि नभई शुद्ध-सार (=स्कन्ध) मात्र बाँकी रहन्छ, त्यस्तै – तपाईं गौतमको प्रवचन

पनि शाखा-पातहरू नभएको, बोक्राहरू नभएको, फल्गुहरू पनि नभएको शुद्ध-सार मात्रमा अवस्थित छ ।
 “धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम जस्तै घोटिएकोलाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिंदा
 वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा वा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुने मानिसले रूप
 देख्दछ – त्यसैगरी तपाईं गौतमले हामीलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । अब हामी तपाईं
 गौतमको शरण पछ्यौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले हामीलाई आजीवनसम्म
 शरणमा आएका उपासक हुन् भनी धारणा गर्नुहोस् ! ”

अग्गिबच्छगोत्त-सुत्त समाप्त

२३. महावच्छगोत्त-सुत्त

(महावत्सगोत्रसूत्र)

१. कुशलाकुशल संक्षिप्त देशना

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्तु भएको थियो । अनि वत्सगोत्र परिव्राजक, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्सँग यस्तो बित्ती गरे - “धेरै दिनदेखि म तपाईं गौतमसँग सह-कथिक (=साथमा कुराकानी गर्ने) भएको छु । तपाईं गौतमले मलाई संक्षिप्त रूपमा कुशलाकुशलसम्बन्धी उपदेश दिनु भए बेस हुने छ ।”

“वत्स ! म संक्षेपरूपमा पनि कुशलाकुशलसम्बन्धी तिमीलाई उपदेश दिनसक्छु । वत्स ! म विस्तृतरूपमा पनि कुशलाकुशलसम्बन्धी तिमीलाई उपदेश दिन सक्छु । परन्तु तिमीलाई म संक्षेपरूपमै कुशलाकुशलसम्बन्धी उपदेश सुनाउने छु । त्यो सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।” “हवस्, भो !” भनी वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. दस कुशलाकुशल - “(१) वत्स ! लोभ अकुशल हो, अलोभ कुशल हो, (२) वत्स ! द्वेष अकुशल हो, अद्वेष कुशल हो, (३) वत्स ! मोह अकुशल हो, अमोह कुशल हो । वत्स ! यस प्रकार तीन धर्महरू अकुशल छन्, तीन धर्महरू कुशल छन् ।”

“वत्स ! (१) प्राणीहिंसा अकुशल हो, प्राणीहिंसालाई छाड्नु (वेरमणी) कुशल हो, वत्स ! (२) अदिन्नादानलाई (चोरी) अकुशल हो, अदिन्नादानलाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (३) काममिथ्याचार अकुशल हो, काममिथ्याचारलाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (४) मृषावाद अकुशल हो, मृषावादलाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (५) पैशून्य (=चुक्ली) वाचा अकुशल हो, पैशून्य वाचालाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (६) परुष (=चित्त दुख्ने) वाचा अकुशल हो, परुष वाचालाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (७) सम्प्रलाप (=काम नलाग्ने कुरा) अकुशल हो, सम्प्रलापलाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (८) अभिध्या (=लोभ) अकुशल हो, अभिध्यालाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (९) व्यापाद (=द्वेषभाव) अकुशल हो, व्यापादलाई छाड्नु कुशल हो, वत्स ! (१०) मिथ्यादृष्टि (=गलत विचार) अकुशल हो, मिथ्यादृष्टिलाई छाड्नु कुशल हो । वत्स ! यसरी यी दस धर्महरू अकुशल हुन्, यी दस धर्महरू कुशल हुन् ।”

“वत्स ! जब भिक्षुको तृष्णा प्रहीण हुन्छ, उच्छिन्न मूल हुन्छ, छेदन गरेको तालवृक्षजस्तै असम्भाव्य, पुनः अनुत्पादधर्म हुन्छ - अनि सो भिक्षु अर्हत, क्षीणासवी, (ब्रह्मचर्य) बास बसिसकेको, गर्नुपर्ने गरिसकेको, भार बिसाइसकेको, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसकेको, भवसंयोजन परिक्षीण भइसकेको, सम्यक्प्रकारले विमुक्त भएको हुन्छ ।”

३. “तपाईं गौतम त भइहाल्लु भयो । तपाईं गौतमको कुनै एक भिक्षु श्रावक छ के ? – जो आस्रव क्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ ?”

“वत्स ! एक सय मात्र होइन, दुई सय मात्र होइन, तीन सय मात्र होइन, चार सय मात्र होइन, पाँच सय मात्र होइन – बरु धेरै-धेरै मेरा (क) भिक्षु श्रावकहरू छन् – जो आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् ।”

“(१) तपाईं गौतम त भइहाल्लु भयो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो । तपाईं गौतमका कुनै एक भिक्षुणी श्राविका पनि छ के ? – जो आस्रव क्षय गरी ... पूर्ववत् ... स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ ?”

“वत्स ! एक सय मात्र होइन, ... पूर्ववत् ... परन्तु धेरै-धेरै मेरा (ख) भिक्षुणी श्राविकाहरू छन् – जो आस्रव क्षय गरी ... स्वयं अभिज्ञानद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् ।”

“(१) तपाईं गौतम त भइहाल्लु भयो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्लु भयो । तपाईं गौतमको कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावक छ के ? – जो पाँचै अधोभागीय-संयोजनहरू^{५४५} परिक्षीण गरी औपपातिक (=ब्रह्मलोकगामी) भई त्यस लोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्ने भई त्यहीबाट परिनिर्वाण हुन्छ ?”

“वत्स ! एक सय मात्र होइन, ... बरु धेरै-धेरै मेरा (ग) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी^{५४६} उपासक श्रावकहरू छन्, जो पाँचै अधोभागीय-संयोजनहरू परीक्षीण गरी, औपपातिक भई, त्यस लोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्ने भई त्यहीबाट परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

“(१) तपाईं गौतम त भइहाल्लु भयो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्लु भयो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो । तपाईं गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावक छ के ? – जो शासनकर (धर्मानुसार व्यवहार गर्ने), अववादकर (=अतीबुद्धि मान्ने), संशय उत्तीर्ण, संशय गरी कुरा गर्न नपर्ने, (विगतकथंकथो), वैशारद्य प्राप्त, धर्मावबोध गर्नको निमित्त कसैको भरपर्ने नपर्ने हो ?”

“वत्स ! एक सय मात्र होइन, ... बरु धेरै-धेरै मेरा (घ) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी^{५४७} उपासक श्रावकहरू छन् – जो शासनकर, अववादकर, संशय उत्तीर्ण ... धर्मावबोधको निमित्त कसैको भरपर्ने नपर्ने हुन् ।”

“(१) तपाईं गौतम त भइहाल्लु भयो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्लु भयो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो, (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्लु भयो, तपाईं गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी उपासिका श्राविका छ के ? – जो पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू परिक्षीण गरी औपपातिका भई त्यस लोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्ने भई त्यहीबाट परिनिर्वाण हुन्छ ?”

५४५ सत्काय-दृष्टि, विचिकित्सा, शीलव्रत परामर्श, कामच्छन्द र व्यापाद आदि पाँचलाई ‘अधोभागीय-संयोजन’ भन्दछन् ।

५४६ चित्र गृहपतिजस्ता उपासकहरूलाई ‘गृही ब्रह्मचारी उपासक’ भनिएको हो ।

५४७ अनाथपिण्डिकहरूजस्ता गृहस्थीहरूलाई ‘गृही कामभोगी’ भनिएको हो । बु.गृ. १. पृ. २४-१३६ द्रष्टव्य ।

“वत्स ! एक सय मात्र होइन, ... बरु धेरै-धेरै मेरा (ड) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी^{४८} उपासिका श्राविकाहरू पनि छन्, जो पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू परीक्षीण गरी औपपातिका भई त्यस लोकबाट पुनः यहाँ आउन नपर्ने भई त्यहीबाट परिनिर्वाण हुन्छन् ।”

“(१) तपाईं गौतम त भइहाल्नु भयो, (२) भिक्षु श्रावकहरू पनि भइहाल्नु भयो, (३) भिक्षुणी श्राविकाहरू पनि भइहाल्नु भयो, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्नु भयो, (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगी उपासक श्रावकहरू पनि भइहाल्नु भयो, (६) श्वेतवस्त्रधारी गृही ब्रह्मचारिणी उपासिका श्राविकाहरू पनि भइहाल्नु भयो । तपाईं गौतमका कुनै एक श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी उपासिका श्राविका छ के ? – जो शासनकारी, अववादकारी, संशय उत्तीर्ण, संशयवादी कुरा गर्न नपर्ने, वैशारद्यप्राप्त, धर्माव बोध गर्नको निमित्त कसैको भरपर्न नपर्ने छे ?”

“वत्स ! एक सय मात्र होइन, ... बरु धेरै-धेरै मेरा (च) श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी^{४९} उपासिका श्राविकाहरू पनि छन् – जो शासनकारी, ... धर्मावबोध गर्नको निमित्त कसैको भर पर्न नपर्ने हुँदैन ।”

४. अङ्गपूर्ण ब्रह्मचर्य – “भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (=धर्म) (१) तपाईंको निमित्त मात्र आराधक भई – भिक्षुहरूका निमित्त आराधक नभएको भए – यी ब्रह्मचर्य (=धर्म) त्यो (भिक्षुहरूका निमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंका निमित्त पनि आराधक छ, (क) भिक्षुहरूका निमित्त पनि आराधक छ – त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

“भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंको निमित्त मात्र आराधक भई, (२) भिक्षुहरूको निमित्त मात्र आराधक भई – भिक्षुणीहरूको निमित्त आराधक नभएको भए – यो ब्रह्मचर्य त्यो (भिक्षुणीहरूका निमित्त आराधक भन्ने) अङ्गले पनि अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंका निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूका निमित्त पनि आराधक छ, (ख) भिक्षुणीहरूका निमित्त पनि आराधक छ – त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यस अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

“भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंका निमित्त मात्र आराधक भई, (२) भिक्षुहरूका निमित्त मात्र आराधक भई, (३) भिक्षुणीहरूका निमित्त मात्र आराधक भई – श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूका निमित्त आराधक नभएको भए – यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही उपासक ब्रह्मचारीका निमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंका निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूका निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुणीहरूका निमित्त पनि आराधक छ, (ग) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूका निमित्त पनि आराधक छ – त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

“भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंका निमित्त मात्र आराधक भई, (२) भिक्षुहरूका निमित्त मात्र आराधक भई, (३) भिक्षुणीहरूका निमित्त मात्र आराधक भई, (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूका निमित्त मात्र आराधक भई – श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूका निमित्त आराधक नभएको भए – यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही कामभोगीहरूका निमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंका निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुहरूका निमित्त पनि आराधक छ, भिक्षुणीहरूका निमित्त पनि आराधक छ, श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूका

५४८ बेलुकण्डकी नन्दमाताजस्ता उपासिकाहरूलाई 'गृही ब्रह्मचारिणी' भनिएको हो ।

५४९ खुज्जुत्तराजस्ता उपासिकाहरूलाई 'गृही कामभोगिनी' भनिएको हो ।

निमित्त पनि आराधक छ, (घ) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूका निमित्त पनि आराधक छ - त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

“भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंका निमित्त मात्र ... (२) भिक्षुहरूका निमित्त मात्र ... (३) भिक्षुणीहरूको निमित्त मात्र ... (४) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक ब्रह्मचारीहरूको निमित्त मात्र ... (५) श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासक कामभोगीहरूका निमित्त मात्र आराधक - भई श्वेतवस्त्रधारी गृही उपासिका ब्रह्मचारिणीहरूका निमित्त आराधक नभएको भए - यो ब्रह्मचर्य त्यो (ब्रह्मचारिणीहरूका निमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंका निमित्त पनि, भिक्षुहरूका निमित्त पनि, भिक्षुणीहरूका निमित्त पनि, ... गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूका निमित्त पनि, ... गृही कामभोगी उपासिकाहरूका निमित्त पनि आराधक छ - त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

“भो गौतम ! यदि यो ब्रह्मचर्य (१) तपाईंका निमित्त मात्र ... (२) भिक्षुहरूका निमित्त मात्र ... (३) भिक्षुणीहरूका निमित्त मात्र ... (४) ... गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूका निमित्त मात्र ... (५) ... गृही कामभोगी उपासकहरूका निमित्त मात्र ... (६) गृही ब्रह्मचारिणी उपासिकाहरूका निमित्त मात्र आराधक भई श्वेतवस्त्रधारी गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूका निमित्त आराधक नभएको भए - यो ब्रह्मचर्य त्यो (गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूका निमित्त भन्ने) अङ्गले अपरिपूर्ण हुने थियो । भो गौतम ! जब कि यो ब्रह्मचर्य तपाईंका निमित्त पनि, भिक्षुहरूका निमित्त पनि, भिक्षुणीहरूका निमित्त पनि, ... गृही ब्रह्मचारी उपासकहरूका निमित्त पनि, ... गृही काम भोगी उपासकहरूका निमित्त पनि, ... गृही ब्रह्मचारी उपासिकाहरूका निमित्त पनि तथा ... (छ) गृही कामभोगिनी उपासिकाहरूका निमित्त पनि आराधक छ - त्यसैले यो ब्रह्मचर्य त्यो अङ्गले पनि परिपूर्ण छ ।”

२. वत्सगोत्रको प्रव्रज्या र उपसम्पदा

५. “भो गौतम ! जस्तै - गङ्गा (जस्ता सबै), नदीहरू, समुद्रतिरै ढल्कन्छन्, समुद्रतिर ओडिरिन्छन् - त्यस्तै - तपाईं गौतमका गृही-प्रव्रजित-परिषद् निर्वाणतिरै ढल्कन्छ, निर्वाणतिरै ओडिरिन्छ, निर्वाणतिरै प्राग्भार भई जान्छ, निर्वाणमै पुगी रोकिन्छ । धन्य भो गौतम ! धन्य भो गौतम ! ! जस्तै घोटिएको लाई उत्तानो पारिदिदा वा ढाकिएको लाई उघारिदिदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिदा वा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिदा आँखा हुनेहरूको रूप देख्छन् त्यसैगरी भगवान्ले अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । भन्ते ! अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! भगवान् समक्ष म प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ ।”

“वत्स ! जो अधि अन्यतैर्तीय (=अन्यधर्मावलम्बी श्रमण) भएकाले - यस धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा (भिक्षुत्व) चाहन्छन् भने - उसले चार महिनासम्म परिवास (=परीक्षणार्थ) बस्नुपर्छ । चार महिना बितेपछि, यदि भिक्षुहरू आराधित (=सन्तुष्ट) भएमा (उनीहरूले) प्रव्रजित गर्छन्, भिक्षुत्वको निमित्त उपसम्पदा पनि गर्छन् । परन्तु मलाई व्यक्ति-विशेषता पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि पहिले अन्यतैर्तीय भएकाले - यस धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा हुन चाहेमा चार महिना परिवास बस्नुपर्छ र - चार महिना परिवास बसिसकेपछि सन्तुष्ट भएका भिक्षुहरूले प्रव्रजित तथा उपसम्पदा गर्छन् भने - म चार वर्ष परिवास बस्नेछु । चार वर्ष बितिसकेपछि, यदि भिक्षुहरू सन्तुष्ट भएमा मलाई प्रव्रज्या उपसम्पदा पनि गरून् ।”

त्यसपछि वत्सगोत्र परिव्राजकले भगवान्कहाँ प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए । उपसम्पदात्व पाएको धेरै समय नबित्दै - उपसम्पदा भई आधा महिना बितेपछि - आयुष्मान् वत्सगोत्र, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् वत्सगोत्रले भगवान्सँग बिन्ती गरे - “भन्ते ! जति शैक्ष ज्ञानद्वारा, जति शैक्ष-विद्याद्वारा ज्ञान प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति ज्ञान मैले प्राप्त गरिसकें । अब भगवान्ले मलाई उत्तरोत्तर ज्ञानको निमित्त उपदेश दिनुहोस् ।”

“वत्स ! त्यसो भए तिमिले दुई धर्मलाई उत्तरोत्तर भाविता गर - समथ (=समाधि) र विपश्यना (=प्रज्ञा) । वत्स ! यी दुई समथ र विपश्यनालाई उत्तरोत्तर भाविता गर्दा तिमि अनेकधातु (=ज्ञान) को प्रतिवेध गर्न सक्नेछौ ।”

६. ऋद्धिविध-ज्ञान - “वत्स ! यसरी (उक्त धर्मको भाविता गरेपछि) यदि तिमिले चाहेको खण्डमा - अनेक प्रकारका ऋद्धिविध ज्ञानको प्रत्यनुभव गर्न सक्नेछौ - एक भएर पनि धेरै हुन सक्नेछौ धेरै भएर पनि एक हुन सक्नेछौ, प्रकट पनि लोप र पनि हुन सक्नेछौ, बारका बीचबाट, पर्खालका बीचबाट, पर्वतका बीचबाट - आकाशमा जस्तै नछोईकन - पारि पुग्न सक्नेछौ, पानीमा बुल्की मारेभै पृथ्वीमा पनि बुल्की लगाउन सक्नेछौ, सकुण पक्षीजस्तै आकाशमा पनि पलेटी मारी जान सक्नेछौ, महाप्रभावशाली महानुभावसम्पन्न - यी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्न सक्नेछौ, ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि शरीरद्वारा वशमा राख्न सक्नेछौ । तत्तत् कारणद्वारा त्यहाँ-त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्न सक्नेछौ ।”

दिव्यश्रोत-ज्ञान - “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा - अमानुषीय विशुद्ध दिव्यश्रोतधातुद्वारा दुइटै शब्दहरू सुन्न सक्नेछौ - ‘टाढाको पनि नजिकको पनि, दिव्यशब्द पनि, मानुषीय शब्द पनि ।’ तत्तत् कारणद्वारा त्यहाँ-त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्न सक्नेछौ ।”

परचित्त-ज्ञान - “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा - परसत्त्वको, परपुद्गलको चित्तलाई (आफ्नो) चित्तले जान्न सक्नेछौ - ‘सरागचित्तलाई स-रागचित्त भनी जान्नेछौ, वीतरागचित्तलाई वीतरागचित्त भनी जान्नेछौ, स-दोषचित्तलाई स-दोषचित्त भनी जान्नेछौ, वीतदोष-चित्तलाई वीतदोष-चित्त भनी जान्नेछौ, स-मोहचित्तलाई स-मोहचित्त भनी जान्नेछौ, वीतमोहचित्तलाई वीतमोहचित्त भनी जान्नेछौ, संक्षिप्तचित्तलाई संक्षिप्तचित्त भनी जान्नेछौ, महत्गत (=विशाल) चित्तलाई महत्गतचित्त भनी जान्नेछौ, अमहत्गतचित्तलाई अमहत्गतचित्त भनी जान्नेछौ, स-उत्तरचित्तलाई स-उत्तरचित्त भनी जान्नेछौ, अनुत्तरचित्तलाई अनुत्तरचित्त भनी जान्नेछौ, समाहितचित्तलाई चित्त भनी जान्नेछौ, अ-समाहितचित्तलाई अ-समाहितचित्त भनी जान्नेछौ, विमुक्तचित्तलाई विमुक्तचित्त भनी जान्नेछौ, अ-विमुक्तचित्तलाई अ-विमुक्तचित्त भनी जान्नेछौ ।’ त्यस त्यस कारणद्वारा त्यहाँ-त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्न सक्नेछौ ।”

पूर्वानुस्मृति-ज्ञान - “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा - अनेक प्रकारका पूर्वनिवास (=अगिला जन्मका कुराहरू) अनुस्मरण गर्न सक्नेछौ, जस्तै - ‘एक जन्म, दुई जन्म’^{४०} ... यसरी साकार सउद्देश्य पूर्वजन्मका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्न सक्नेछौ ।’ तत्तत् कारणद्वारा त्यहाँ-त्यहाँ तिमिले साक्षात्कार पनि गर्न सक्नेछौ ।”

दिव्यचक्षु-ज्ञान - “वत्स ! यदि तिमिले चाहेको खण्डमा - अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्न सक्नेछौ ‘हीनतामा प्रणीततामा, दुर्बर्ण सुवर्ण’^{४१} ... आ-आफना

४५० दी.नि. नेपाली पृ. ६७ मा उल्लेख भएजस्तै दोहो-याएर पढ्नु होला ।

४५१ दी.नि. नेपाली पृ. ६७ मा उल्लेख भएजस्तै दोहो-याएर पढ्नु होला ।

कर्मानुसार गएका सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्न सक्नेछौं ।' त्यस-त्यस कारणद्वारा त्यहाँ-त्यहाँ तिम्रीले साक्षात्कार पनि गर्न सक्नेछौं ।"

७. अनि आयुष्मान् वत्सगोत्र भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी, आसनबाट उठेर भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्केर जानुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् वत्सगोत्र एकलै एकान्तवासमा बसी अप्रमत्त भई आतप्तयुक्त वीर्य गरिरहँदा - जुन कारणको निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन्, त्यो अनुत्तरफल प्राप्त गरी ब्रह्मचर्यवास पूरा गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बस्नुभयो । अनि 'जन्म क्षीण भयो, सब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें, अब केही गर्न बाँकी छैन' भन्ने पनि स्वयं ज्ञात गर्नुभयो । आयुष्मान् वत्सगोत्र पनि अरहन्तहरूमध्ये एक हुनुभयो ।

३. महर्द्धिक वत्सगोत्र भिक्षु

८. त्यस समय धेरै भिक्षुहरू भगवान्को दर्शन गर्नका निमित्त जाँदै थिए । आयुष्मान् वत्सगोत्रले टाढैबाट भगवान्को दर्शनार्थ गइरहेका भिक्षुहरूलाई देख्नुभयो । अनि उनीहरूकहाँ गई भन्नुभयो - "आयुष्मान् हो ! तपाईंहरू कहाँ जाँदै हुनुहुन्छ ?"

"आवुसो ! हामीहरू भगवान्को दर्शनार्थ जाँदैछौं ।"

"आयुष्मान् हो ! त्यसो भए तपाईंहरूले भगवान्को चरणकमलमा मेरो वचनबाट वन्दना गरि दिनुहोस् र यस्तो पनि बिन्ती गरिदिनुहोस् - "भन्ते ! भगवान्को चरणकमलमा वत्सगोत्र वन्दना गर्छ" फेरि यस्तो पनि बिन्ती गर्छ - "भन्ते भगवान् ! मैले परिचीर्ण गरिसकें" ^{५५२} (=बोध गर्नुपर्ने जम्मै बोध गरिसकें), सुगत ! मैले परिचीर्ण (=साक्षात्कार) गरिसकें ।"

"हुन्छ, आवुसो !" भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् वत्सगोत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि ती भिक्षुहरू, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आईपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग यस्तो बिन्ती गरे - "भन्ते ! आयुष्मान् वत्सगोत्र भगवान्को चरणकमलमा वन्दना गर्छन् । फेरि यस्तो पनि बिन्ती गर्छन् - "भगवान् ! मैले परिचीर्ण गरिसकें, सुगत ! मैले परिचीर्ण गरिसकें ।"

"भिक्षु हो ! पहिले नै मैले वत्सगोत्र भिक्षुको चित्तलाई थाहा पाइसकें कि - 'वत्सगोत्र भिक्षु त्रिविद्यावान्, महर्द्धिक तथा महानुभाव भए ।' देवताहरूले पनि मलाई भने - 'भन्ते ! वत्सगोत्र भिक्षु त्रिविद्यावान्, महर्द्धिक तथा महानुभाव भए ।'"

९. यति भगवान्ले भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महावच्छगोत्त-सुत्त समाप्त ।

२४. दीघनख-सुत्त

(दीर्घनखसूत्र)

१. सबै मनपदैँन भन्ने वाद

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् राजगृहस्थित गृद्धकूट पर्वतको सूकरखत (=सुँगुरले खनिराखेको गुफा) मा बस्नु भएको थियो । त्यस समय दीघनख (दीर्घनख=लामो नङ्) परिव्राजक जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता सिद्धिएपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका दीघनख परिव्राजकले भगवान्लाई यस्तो कुरा सुनाए - “भो गौतम ! म, ‘सबै मलाई मनपदैँन’ भन्ने वादी हुँ, म यस्तो दृष्टि राख्छु ।”

“अग्निवैश्यायन ! (अग्निवेस्सन) त्यसो भए तिमीलाई ‘सबै मलाई मन पदैँन’ भन्ने जुन तिम्रो दृष्टि छ, त्यो पनि तिमीलाई मनपदैँन त ?”

“भो गौतम ! यदि मलाई त्यो दृष्टि मनपर्ने भए, त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो ।”

“अग्निवैश्यायन ! लोकमा धेरैभन्दा धेरै (यस्ता मानिसहरू) छन्, जसले ‘त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो’ भन्छन् । उनीहरू त्यो दृष्टि (धारणा) लाई छाड्न पनि छाड्दैनन्, अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्दछन् । अग्निवैश्यायन ! फेरि थोरैभन्दा थोरै (यस्ता मानिसहरू) छन्, जसले ‘त्यो पनि त्यस्तै हो, त्यो पनि त्यस्तै हो’ भन्छन् । उनीहरू त्यो दृष्टि (=धारणा) लाई पनि छाड्छन्, अर्को दृष्टि पनि ग्रहण गर्दैनन् । अग्निवैश्यायन ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी तथा यस्ता दृष्टिका छन् - (१) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ । अग्निवैश्यायन ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी तथा यस्ता दृष्टिका छन् - (२) ‘मलाई सबै मनपदैँन’ । अग्निवैश्यायन ! केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी तथा यस्ता दृष्टि छन् - (३) ‘मलाई केही मनपर्छ, केही मनपदैँन’ । अग्निवैश्यायन ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (१) ‘मलाई सबै मनपर्छ’ भन्ने वादी तथा दृष्टिका हुन्छन् तिनीहरूको यो दृष्टि स-राग नजिक, संयोग नजिक, (सांसारिक) अभिनन्दन नजिक, बन्धन नजिक तथा उपादान नजिक हुन्छन् । अग्निवैश्यायन ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (२) ‘मलाई सबै मनपदैँन’ भन्ने वादी तथा दृष्टिका हुन्छन्, तिनीहरूको यो दृष्टि स-राग नजिक, संयोग नजिक, (सांसारिक) अभिनन्दन नजिक, बन्धन तथा उपादान नजिक हुँदैनन् ।”

२. (भगवान्ले) यसो भन्नुहुँदा दीघनख परिव्राजकले भगवान्लाई यसो भने - “तपाईं गौतम त मेरो दृष्टि (=दर्शन, धारणा) लाई प्रशंसा गर्नुहुन्छ, तपाईं गौतम त मेरो दृष्टिलाई सु-प्रशंसा गर्नुहुन्छ ।”

“अग्निवैश्यायन ! त्यहाँ जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू (३) ‘मलाई केही मनपर्छ, केही मनपदैँन’ भन्ने वादी तथा दृष्टिका हुन्, - यिनीहरूमध्ये जसको ‘मनपर्छ’ भन्ने हुन्छ, उनीहरूको दृष्टि स-राग नजिक, संयोग नजिक, अभिनन्दन नजिक, बन्धन नजिक तथा उपादान नजिक हुन्छ । जसको ‘मनपदैँन’ भन्ने हुन्छ उसको दृष्टि स-राग नजिक, संयोग नजिक, अभिनन्दन नजिक, बन्धन नजिक तथा उपादान

नजिक हुँदैन । अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन् - 'सबै मलाई मनपर्छ', त्यहाँ विज्ञपुरुषले यस्तो विचार गर्छ - 'जो मेरो सबै मनपर्छ' भन्ने दृष्टि हो, यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती - 'यही सत्य हो, अरू जम्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरे भने - जो श्रमण ब्राह्मणहरू सबै मलाई मनपर्दैन, जो श्रमण ब्राह्मणहरू 'केही मलाई मनपर्छ' केही मलाई मनपर्दैन, भन्ने हुन् - यी दुवै (वादीहरू) सँग मेरो विग्रह (=भगडा) हुन सक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुन सक्छ, विवाद हुँदा आघात हुन सक्छ, आघात हुँदा हिंसा हुन सक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यस प्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यस प्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग (=परिव्यक्त) हुन्छन् ।"

३. "अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन् - 'सबै मलाई मनपर्दैन', त्यहाँ विज्ञपुरुषले यस्तो विचार गर्छ - 'जो मेरो सबै मलाई मन पर्दैन' भन्ने दृष्टि हो, यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती - 'यही सत्य हो, अरू जम्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरे भने - जो श्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपर्छ, जो श्रमण ब्राह्मण' 'केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई मनपर्दैन' भन्ने हुन् - यी दुवै (वादीहरू) सँग मेरो विग्रह हुन सक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुन सक्छ, ... हिंसा हुन सक्छ । यसरी यसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यस प्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यस प्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग हुन्छन् ।"

४. "अग्निवैश्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू यस्तो वादी, यस्तो दृष्टिका हुन्छन् - 'केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई मनपर्दैन', त्यहाँ विज्ञपुरुषले यस्तो विचार गर्छ - 'जो मेरो केही मलाई मनपर्छ, केही मलाई मन पर्दैन' भन्ने दृष्टि हो, यदि मैले त्यो दृष्टिलाई बलियो गरी समाती - 'यही सत्य हो, अरू जम्मै भूट हुन्' भन्ने आग्रह गरे भने - जो श्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपर्छ', जो श्रमण ब्राह्मणहरू 'सबै मलाई मनपर्दैन' भन्ने हुन् - यी दुवै (वादीहरू) सँग मेरो विग्रह हुन सक्छ । अनि विग्रह हुँदा विवाद हुन सक्छ, विवाद हुँदा आघात हुन सक्छ, आघात हुँदा हिंसा हुन सक्छ । यसरी उसले आफूमा विग्रह, विवाद, आघात तथा हिंसालाई देखेर त्यो दृष्टिलाई पनि छाड्छ र अर्को दृष्टिलाई पनि ग्रहण गर्दैन । यस प्रकार ती दृष्टिहरू प्रहाण हुन्छन्, यस प्रकार ती दृष्टिहरू प्रतिनिस्सर्ग (=परिव्यक्त) हुन्छन् ।"

२. भगवान्द्वारा अनित्य-उपदेश

५. "अग्निवैश्यायन ! आमा-बाबुको कारणद्वारा जुन चातुर्महाभौतिकरूपी शरीर उत्पन्न भएको छ, त्यो भात-दालद्वारा संबन्धित छ, नष्ट स्वभावको छ, दुर्गन्ध ढाकिएको छ, स्याहार सम्भार गरिएको छ, भेद-भिन्न-विध्वंसन स्वभावको छ, त्यसलाई अनित्यको दृष्टिले, रोगको दृष्टिले, खटिराको दृष्टिले, शल्यको दृष्टिले, व्यसनको दृष्टिले, बाधाको दृष्टिले, आफ्नो नहुने दृष्टिले, लुप्त हुने दृष्टिले, शून्यको दृष्टिले, अनात्म (=आत्म होइन) को दृष्टिले हेर्नुपर्छ । यसरी शरीरप्रति अनित्यको दृष्टिले, ... अनात्मको दृष्टिले हेर्दा शरीरप्रति जुन शारीरिक छन्द (=राग, आसक्त), शारीरिक स्नेह, शारीरिक अनुराग हो, त्यो प्रहीण हुन्छ ।"

"अग्निवैश्यायन ! यी तीन प्रकारका वेदनाहरू छन् - (१) सुखवेदना, (२) दुःखवेदना र (३) अदुःख-असुखवेदना । अग्निवैश्यायन ! जुन समयमा (१) सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त

दुःखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त अदुःख-असुख वेदनाको नै अनुभव हुन्छ, (बल) त्यस समयमा सुखवेदना कै अनुभव हुन्छ । अग्निवैश्यायन ! जुन समयमा (२) दुःखवेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त अदुःख-असुखवेदनाको नै अनुभव हुन्छ, (बल) त्यस समयमा दुःखवेदना कै अनुभव हुन्छ । अग्निवैश्यायन ! जुन समयमा (३) अदुःख-असुख वेदनाको अनुभव हुन्छ, त्यस समयमा न त सुखवेदनाको अनुभव हुन्छ, न त दुःखवेदनाको नै अनुभव हुन्छ, (बल) त्यस समयमा अदुःख-असुखवेदनाकै अनुभव हुन्छ । अग्निवैश्यायन ! (१) सुखवेदना पनि अनित्य हो, संस्कृत ह्ये, प्रतीत्यसमुत्पन्न हो, क्षयधर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोधधर्म हो । अग्निवैश्यायन ! (२) दुःखवेदना पनि अनित्य हो, निरोधधर्म हो । अग्निवैश्यायन ! (३) अदुःख-असुखवेदना पनि अनित्य हो, संस्कृत हो, प्रतीत्यसमुत्पन्न हो, क्षय धर्म, व्ययधर्म, विरागधर्म तथा निरोधधर्म हो । अग्निवैश्यायन ! यसरी विचार गरी श्रुतवान् आर्यश्रावक सुखवेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, दुःखवेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, अदुःख-असुखवेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्त भएर त्यागछ, त्यागोपछि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । अनि 'जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरि सकें, अब उपान्त यहाँ केही गर्नुपर्ने बाँकी छैन' भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । अग्निवैश्यायन ! यसरी चित्तविमुक्त भएको भिक्षुले कसैसँग संवाद पनि गर्दैन, विवाद पनि गर्दैन, लोकमा जे-जे भनिन्छ, (जुन प्रकारको लोक व्यवहार हुन्छ) उसलाई आग्रहरहित व्यवहार गर्छ ।”

३. जानेर छोड्नुपर्छ

६. त्यस बखत आयुष्मान् सारिपुत्र भगवान्को पछाडिपट्टि उभिई भगवान्लाई पङ्का हम्काउँदै हुनुहुन्थ्यो । अनि त्यस बखत आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो - “भगवान्ले हामीहरूलाई ती-ती धर्महरू जानेर, बुझेर छाड्ने कुरा बताउनुहुन्छ । सुगतले हामीहरूलाई ती-ती धर्महरू जानेर, बुझेर त्याग्ने कुरा बताउनुहुन्छ ।” त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले यसै कुरालाई राम्ररी प्रत्यवेक्षणा गर्दा उपादानरहित भई उहाँको चित्त आस्रव (=चित्तमल) बाट विमुक्त भयो । दीघनख परिव्राजकलाई विरज, वीतमल, धर्मचक्षु प्राप्त भयो - “जे-जति समुदय-धर्महरू छन् ती जम्मै निरोध-धर्म हुन् ।” त्यसपछि दीघनख परिव्राजक दृष्ट धर्म, प्राप्त धर्म, विदित धर्म, पर्यवगाढ धर्म, संशयरहित, निश्चिन्त तथा वैशारद्य प्राप्त भई शास्ताको धर्म बुझ्नको निमित्त कसैको मदत नचाहिने भइसकेपछि उनले भगवान्सँग प्रार्थना गरे - “धन्य भन्ते ! धन्य भन्ते !! जस्तै घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकिएको लाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा - आँखा हुने पुरुषले रूप देखेभैं - तपाईं भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म भगवान्को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवनमा शरणमा आएको उपासक हो भनी भगवान्ले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

दीघनख-सुत्त समाप्त ।

२५. मागण्डिय-सुत्त

(मागण्डियसूत्र)

१. भूनहु श्रमण गौतम

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कुरु (देश) को कम्मासदम्म भन्ने कुरुवासीहरूको निगममा, भारद्वाजगोत्र (=भारद्वाजगोत्रीय) ब्राह्मणको अग्निशालामा (=अग्निहोत्र गर्ने दलानमा) तृण ओछ्याई राखेको आसनमा बस्नु भएको थियो । अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी कम्मासदम्ममा भिक्षाटनका लागि जानुभयो । कम्मासधम्ममा भिक्षाटन गरी भिक्षाटनबाट फर्केर भोजनकृत्य सिद्धिएपछि दिवाविहारको निमित्त एउटा वनखण्डमा जानुभयो^{५५३} । वनखण्डमा पसी एक रूखमुनि दिवाविहारको निमित्त बस्नुभयो । त्यस बखत, मागण्डिय परिव्राजक^{५५४} डुल्ल भनी पैदल घुम्दै, टहलिरदै जहाँ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशाला थियो, त्यहाँ आई पुगे । अनि मागण्डिय परिव्राजकले भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशालामा तृणको आसन ओछ्याइराखेको देखे^{५५५} । सो देखेपछि भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणलाई यसो भने - “तपाईं भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशालामा तृणको आसन ओछ्याइराखेको कसको हो ? लाग्छ कि श्रमण शैय्यानुकूल छ^{५५६} ।”

५५३ ती ब्राह्मणको अग्निहोत्र गर्ने दलान गाउँको एक छेउमा पर्ने हुनाले त्यहाँ केटाकेटीहरू खेल आउँथे । त्यसैले त्यहाँ एकान्त नहुने भएको हुनाले भगवान् बुद्ध सधैंकै दिवाविहारको निमित्त वनभित्र जाने गर्नुहुन्थ्यो र सन्ध्या समयमा बास गर्नको निमित्त त्यहाँ फर्कनु हुन्थ्यो । पपं. सू. III. पृ. १४४: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५५४ मागण्डिय भन्नेहरू मामा र भानिज दुई जना छन् । यीमध्ये मामा हुने मागण्डियचाहिं यसभन्दा अघि नै बुद्धधर्ममा दीक्षित भई प्रव्रजित भएर अर्हतसमेत भइसकेका छन् । भान्जा हुने यी मागण्डियचाहिं अहिले परिव्राजक छन् र पछि गएर यिनी पनि प्रव्रजित भएर भिक्षु बन्ने कुरा यसै सूत्रमा उल्लेख भएको छ ।

यिनै मागण्डियको उपनिश्रय-सम्पत्तिलाई देखेर भगवान् बुद्ध रमणीय देवगर्भजस्तै भएको गन्धकुटी छाडी, खरानी, घाँसपातहरू र धूलोले फोहोर भएको भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निहोत्र गर्ने दलानमा तृणको आसन ओछ्याई परहितको निमित्त केही दिनदेखि त्यहाँ बसिरहनु भएको थियो भनी पपं.सू. III. पृ. १४४: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५५५ अघि-अघि भगवान् तृण आसनलाई एक ठाउँमा राखेर जानुहुन्थ्यो । परन्तु त्यस दिन जानीजानी आसन एक ठाउँमा नराखी विच्छ्याइएको आसन त्यसै छाडेर उहाँ जानु भएको थियो । कारण के त भने - त्यस दिनको विहान सबै ध्यानद्वारा लोकमा हेर्नुभएको बेलामा उहाँले - आज मागण्डिय परिव्राजक यहाँ आई तृण आसनका बारेमा उनले भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणसँग केही कुरा उठाउनेछन् । उनीहरूको बीच कुरा भइरहेको बेलामा म आउनेछु, अनि मेरो उपदेशका कुराहरू सुनी मकहाँ प्रव्रजित भएर उनले अरहत्व प्राप्त गर्नेछन् । अर्काका लागि सद्ग्रह गर्न भनेर मै मैले पारमी धर्महरू पूरा गरेको हुँ भनी त्यस दिन उहाँले आसन नपट्याई त्यसै छाडेर जानु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४४: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५५६ त्यो तृण आसन देखेर परिव्राजकको मनमा यस्तो लागेको थियो “यस आसनमा त कुनै इन्द्रियसंयत भएका श्रमणले बास गरेको हुनुपर्छ । किनभने यो आसन मानो कुनै चित्रकारले नापजोख गरी बनाएको जस्तो राम्रो

“भो मागण्डिय ! शाक्यकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएका श्रमण गौतम शाक्यपुत्र हुनुहुन्छ । उहाँ आदरणीय गौतमको यस्तो कल्याण कीर्ति शब्द गुञ्जायमान भएको छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत्, सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर पुरुषदम्य सारथी, देव-मनुष्यहरूका शास्ता, बुद्ध तथा भगवान् हुनुहुन्छ ।’ उहाँ आदरणीय गौतमकै लागि यो शैल्या विच्छयाईराखेको हो ।”

“भारद्वाज ! कस्तो दृश्य हेर्नु परेको हो ! कस्तो दृश्य हेर्नु परेको हो !!, जो कि हामीले उहाँ आदरणीय भून्हु^{५५७} श्रमण गौतमको यो शैल्यामा देख्यौं ।”

छ । यस आसनको कुनै पनि तृण यताउता भएको छैन, चट्ट परेको छ, सफा छ, छरिएको छैन । टाउको राखेको वा खुट्टाले टेकेको कुनै चिह्न देखिदैन आदि ।”

यस्तो लागेको हुनाले नै सूत्रमा ‘श्रमण शैल्यानुकूल छ’ भनी उनले भनेका हुन् । सोही आफ्नो मनको कुतकुतीको कारणले उनले कसको आसन हो भनी सोधेका हुन् भनी पप. सू. III. पृ. १४४-४५: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५५७

‘भून्हु’ भनेको अर्थ पप. सू. III. पृ. १४५: मागण्डियसुत्तवण्णनाले यसरी दिएको छ -

“भून्हुनो ति हतवड्दिनो, मरियादकारकस्स” अर्थात् “भून्हु भनेको वृद्धिलाई हनन गर्ने, मर्यादा बनाउने” भनी भनिएको हो । किन यसो भनेको भने ? -

उनीहरू छद्धार-वृद्धिको कुरामा विश्वास गर्ने भएको हुँदा । उनीहरूको विश्वास यस प्रकार थियो - ‘चक्षुलाई अभिवृद्धि गर्नुपर्छ, नहेरेको लाई हेर्नुपर्छ, हेरेको लाई पार गर्नु पर्छ, स्रोतलाई ... घ्राणलाई ... जिह्वालाई ... कायलाई अधिवृद्धि गर्नुपर्छ, नछोएको लाई छुनुपर्छ, छोएको लाई पार गर्नुपर्छ, तथा मनलाई अभिवृद्धि गर्नुपर्छ, नजानेको लाई जान्नुपर्छ, जानेकोलाई पार गर्नुपर्छ ।’ यसरी उनीहरू छद्धार-वृद्धि गर्ने कुरा भन्दछन् । परन्तु भगवान् चाहिँ यसो भन्नुहुन्छ -

“चक्खुना संवरो साधु, साधु सोतेन संवरो ।

घानेन संवरो साधु, साधु जिह्वाय संवरो ।

कायेन संवरो साधु, साधु वाचाय संवरो ।

मनसा संवरो साधु, साधु सब्बत्थ संवरो ।

सब्बत्थ संवतो भिक्खु, सब्बदुक्खा पमुच्चतीति ॥”

(धम्म.प.गा. नं. ३६०-६१ भिक्खुवग्गो)

“चक्षुद्वारा संयम गर्नु असल हो, स्रोतद्वारा संयम गर्नु असल हो ।

घ्राणद्वारा संयम गर्नु असल हो, जिह्वाद्वारा संयम गर्नु असल हो ।

कायद्वारा संयम गर्नु असल हो, वचनद्वारा संयम गर्नु असल हो ।

मनद्वारा संयम गर्नु असल हो, सबै ठाउँमा संयम गर्नु असल हो ।

सबै ठाउँमा संयम हुने भिक्षु सबै दुःखबाट प्रमुक्त हुन्छ ॥”

यसरी छद्धारहरूमा संयम गर्नुपर्छ भनी भगवान् बुद्ध भन्नुहुन्छ । त्यसैले उनको मनमा - ‘श्रमण गौतम वृद्धिमा बाधा दिन्छन्, वृद्धिको बाटोमा अवरोध पुऱ्याउँछन् तथा मर्यादा बनाउँछन्’ - भन्ने लागेर उनले ‘भून्हु’ भनी सूत्रमा भनेका हुन् भनी पपञ्चसूदनीले उल्लेख गरेको छ ।

सुत्त.नि.अ.क.पृ. ३९१: कोकालिकसुत्तवण्णनाले पनि यस्तै अर्थ उल्लेख गर्दै यसो भनेको छ -

“भूणहु - भूति हतक बुद्धि नासक” ‘भून्हु’ वा ‘भूणहु’ पालि शब्दको अनुवाद हिन्दी मज्झिमनिकायमा (पृ. २९२) राहुल सांकृत्यायनले ‘भून्-भू’ भनी उल्लेख गरेका छन् ।

“मागण्डिय ! यो वचनलाई समाल । मागण्डिय ! यो वचनलाई समाल^{४५} ! उहाँ आदरणीय श्रमण गौतमका धेरै क्षत्री-पण्डितहरू पनि, ब्राह्मण-पण्डितहरू पनि, गृहस्थ-पण्डितहरू पनि तथा श्रमण-पण्डितहरू पनि अभिप्रसन्न छन्, जो आर्य-न्याय कुशल धर्ममा विनीत (=शिक्षित) छन् ।”

“भो भारद्वाज ! यदि उहाँ आदरणीय श्रमण गौतमलाई सम्मुखमा देख्न पाए सम्मुखमै पनि हामी भन्न सक्छौं कि ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन् ।’ किनभने ? – हामीहरूको सूत्रमा यस्तै नै कुरा आउँछ^{४६} ।”

“यदि तपाईं मागण्डियको अपमान हुँदैन भने, यो कुरो श्रमण गौतमलाई म भन्नेछु ।”

“निश्चिन्तपूर्वक तपाईं भारद्वाजले मैले भनेको कुरो भन्न सक्नुहुन्छ ।”

२. अनि, भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण र मागण्डिय परिव्राजकका बीच यस्तो कुरा भइरहेको बेलामा भगवान्‌ले विशुद्ध तथा अमानुषीय दिव्य श्रोतद्वारा सुन्नुभयो । त्यसपछि सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी^{४७} भगवान् जहाँ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशाला छ, त्यहाँ जानुभयो, त्यहाँ पुगेपछि ओछ्याइराखेको तृणासनमा बस्नुभयो । अनि भारद्वाजगोत्र ब्राह्मण, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्‌सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणलाई भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो – “भारद्वाज ! यसै तृणासनको कुरालाई लिएर मागण्डिय परिव्राजकसँग तिम्रो केही कुरा भएको थियो, होइन ?” यसो भन्नुहुँदा सविग्न तथा रोमाञ्चित भई^{४८} भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणले भगवान्‌लाई यसो भने – “यही कुरा हामी तपाईं गौतमलाई भन्न चाहन्थौं । त्यतिखेरै हामीले भन्नु अगावै तपाईं गौतमले यसो भन्नुभयो ।” यही कुरा भगवान् र भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणका बीच भइरहेको थियो । यसै बीच मागण्डिय परिव्राजक^{४९} पनि पैदल

५५८ यस वाक्यद्वारा भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणले मागण्डिय परिव्राजकलाई – ‘हे मागण्डिय ! यस्ता उच्च प्रज्ञा भएका र यशश्री भएका उहाँ गौतमलाई कुनै कुरा भन्दा सोचविचार गरेर भन्न सक्नुपर्छ । त्यसै भवाटु जथाभावी मुखमा आएको कुरो भन्नु हुन्न । वचनमा संयम गरी भन्न सक्नुपर्छ’ भनेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. १४५: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५५९ यस वाक्यद्वारा परिव्राजकले यस्तो भनेका हुन् –

कस्तालाई ‘भूनुहु’ भन्दछन् भन्ने कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ । सूत्रमा आएबमोजिम भनेको सिवाय मुखमा आएजस्तै मैले भनेको होइन । अतः यसमा डराउनुपर्ने मलाई कुनै कारण छैन । गौतमको सामुन्ने पनि म यो कुरा भन्न सक्छु । सूत्रमा आएको जस्तै भनेको हुँ, त्यसै जथाभावी भनेको होइन भनी भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४५-४६: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

त्यसैले अगाडि सूत्रमा ‘निश्चिन्त भई तपाईं भारद्वाजले मैले भनेको कुरा भन्न सक्नुहुन्छ’ भनी उल्लेख भएको हो ।

५६० यहाँ ‘ध्यानबाट उठी’ भनेको फलसमापति ध्यानबाट उठी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. १४६ ।

५६१ यहाँ ‘सविग्न तथा रोमाञ्चित भई’ भनी आश्चर्य मानी प्रसन्नताद्वारा प्रफुल्लित भएर रोमाञ्चित भएका थिए भनी भनिएको हो । बुद्धको कुरो सुनी उनलाई यस्तो लागेको थियो – “हामी दुई जनाका बीच भइरहेको कुरो न मागण्डियले बुद्धलाई भनेका हुन्, न त हामी दुई जना बाहेक यहाँ तेस्रो मानिस नै थियो । तैपनि उहाँ यससम्बन्धी कुरा बताउनुहुन्छ । अवश्य पनि उहाँले हामीहरूका कुरा तीक्ष्ण स्रोतले सुन्नुभयो होला ।”

यस्तो मनमा लाग्दा उनको जीउभरि प्रीति फैलिएर आएको थियो र उरान्साय हजार (९९,०००) रोमकूपहरू ठाडा हुन थाले । त्यसैले सूत्रमा ‘सविग्न तथा रोमाञ्चित भई’ भनी उल्लेख भएको हो । पपं. सू. III. पृ. १४६: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५६२ त्यस बखत परिव्राजक पाकेको फलजस्तै परिपक्व ज्ञानको अवस्थामा पुगेका थिए । त्यसैले उनी उपर्युक्त प्रकारले भारद्वाजसँग बुद्धको कुरा भइरहेको बेलामा त्यहाँ बस्न नसकी यताउता डुल्न वा टहल्न लागेका थिए ।

टहल्लै टहल्लै यताउता घुम्लै फर्केर जहाँ भारद्वाजगोत्र ब्राह्मणको अग्निशाला थियो र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ आए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मागण्डिय परिव्राजकलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो ।”

३. “मागण्डिय ! चक्षु रूपाराम हो, (=चक्षु रूपाराम^{५६३} =चक्षु रूपको घर हो), रूपमा (चक्षु) रञ्जित हुन्छ, रूपद्वारा (चक्षु) आमोदप्रमोद हुन्छ । तथागतको त्यो (=चक्षु) दान्त छ, गुप्त छ, सुरक्षित छ, संयत छ । त्यसैको (=सोही चक्षुलाई) संयम गर्नको निमित्त (तथागतले) धर्मोपदेश दिनुहुन्छ । मागण्डिय ! यसै कुरोलाई लिएर तिमीले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको होइन ?”

“भो गौतम ! हो, यसै कुरोलाई लिएर मैले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनी भनेको हुँ । किनभने – यस्तै कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ (=पाइन्छ) ।”

“मागण्डिय ! श्रोत शब्दाराम हो, ... घ्राण गन्धाराम हो, ... जिह्वा रसराम हो, रसमा (जिह्वा) रञ्जित हुन्छ, रसद्वारा (जिह्वा) आमोदप्रमोद हुन्छ । तथागतको त्यो (=जिह्वा) दान्त छ, गुप्त छ, सुरक्षित छ र संयत छ । त्यसैको (=सोही जिह्वालाई) संयम गर्नको निमित्त (तथागत) धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । मागण्डिय ! यसै कुरालाई लिएर तिमीले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको होइन ?”

“भो गौतम ! हो, यसै कुरालाई लिएर मैले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको हुँ । किनभने ? – यस्तै कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ (=पाइन्छ) ।”

“मागण्डिय ! काय स्पर्शाराम हो, ... (पूर्ववत्) ... मन धर्माराम हो, धर्ममा (मन) रञ्जित हुन्छ, धर्मद्वारा (मन) अमोद प्रमोद हुन्छ । तथागतको त्यो (=मन) दान्त छ, गुप्त छ, सुरक्षित छ, संयत छ । त्यसैको (=सोही मनलाई) संयम गर्नको निमित्त (तथागत) धर्मोपदेश दिनुहुन्छ । मागण्डिय ! यसै कुरालाई लिएर तिमीले ‘श्रमण गौतम भूनुहु हुन्’ भनेको होइन ?”

Dhamma Digital

केहीबेरपछि उनी आएर बुद्धकहाँ फर्की आएका थिए । यही कुरा दर्साउन सूत्रमा – ‘यसै बीच मागण्डिय परिव्राजक ...’ आदि भनेको हो । पपं. सू. III. पृ. १४६: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५६३ ‘चक्षु रूपाराम’ अर्थात् चक्षु रूपाराम हो भन्ने शब्दको अर्थ प्रकाश पादै बुद्धघोष आचार्यले पपं. सू. III. पृ. १४६: मागण्डियसुत्तवण्णनामा यसरी उल्लेख गरेको छ –

‘वसनद्वानत्थेन रूपं चक्षुस्स आरामोति चक्षु रूपाराम’ । अर्थात् – बस्ने ठाउँ भएको हुनाले चक्षुको घर रूप हो । त्यसैले चक्षु-रूपाराम भनिएको हो ।

‘रूपे रतन्ति रूपरत’ । अर्थात् – रूपमा रञ्जित हुने भएको हुनाले ‘रूपरत’ भनिएको हो ।

‘रूपेन चक्षु आमोदितं सम्मोदिनन्ति रूपसम्मदितं’ । अर्थात् – रूपद्वारा चक्षु आमोदप्रमोद हुने भएको हुनाले ‘रूप सम्मदित’ भनिएको हो ।

हिन्दी मज्झिमनिकाय (पृ. २९३) मा उल्लेख भएभैं राम्रो रूप देखेर आनन्दित हुने भएको हुनाले ‘रूपाराम’ भनिएको हो ।

महा.नि.पा.पृ. २०४: पुराभेदसुत्तनिद्देशमा चाहिँ – ‘चक्षु रूपारामं रूपरतं रूपसम्मदितं’ भनी उल्लेख गरिएको छ परन्तु यस सूत्रमा चाहिँ ‘चक्षु रूपारामं रूपरतं रूपसम्मदितं’ भन्ने उल्लेख भएको छ ।

यसको अर्थको उल्लेख गर्दै महा.नि.अ.क.पृ. २४६: पुराभेदसुत्तनिद्देशवण्णनाले यसरी अर्थ दिएको छ –

‘रूपं आरामं अस्सति – रूपारामं, रूपेरतन्ति – रूपरत रूपेन सन्तुट्ठन्ति – रूपसम्मदितं ।’ जसको अर्थ हो – रूप नै आराम भएकोले – रूपाराम भनिएको हो, रूपद्वारा सन्तुष्ट हुने भएकोले – रूपसम्मदितं भनिएको हो ।

संक्षेपमा भन्ने हो भने, चक्षुद्वारा रूपमा आनन्द लिने भएकोले ‘चक्षु रूपाराम’ भनिएको भनी बुझ्नु पर्छ ।

“भो गौतम ! हो, यसै कुरालाई लिएन मैले ‘भ्रमण गौतम भूनुहु हुनु’ भनेको हुँ । किनभने ? – यस्तै कुरा हामीहरूको सूत्रमा आउँछ (=पाइन्छ) ।”

२. भित्री हृदय उपशान्त गरी बस्छ

४. “मागण्डिय ! यहाँ, कुनै (पुरुष) पहिले इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय चक्षु विज्ञेय रूपहरूद्वारा अभिरमण गरी बस्छ, पछि गएर रूपको समुदय (=उत्पत्ति), अस्तगमन, आस्वाद, आदीनव तथा निःशरण (=निकास) लाई समेत यथार्थतः जानी रूप तृष्णालाई छाडी, रूप परिडाहलाई हटाई, (तृष्णा) प्यासबाट पर भई, भित्री-हृदय शान्त गरी बस्छ । मागण्डिय ! यो पुरुषलाई तिमी के भन्छौ त^{५६४} ?”

“भो गौतम ! केही भन्दिन^{५६५} ।”

“मागण्डिय ! यहाँ, कुनै (पुरुष) पहिले इष्ट, कान्त ... तथा रजनीय श्रोतविज्ञेय शब्द ... घ्राण विज्ञेय गन्ध, ... जिह्वा विज्ञेय रस, ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा अभिरमण गरी बस्छ, पछि गएर स्पर्शको समुदय, अस्तगमन, आस्वाद, आदीनव तथा निःशरणलाई समेत यथार्थतः जानी स्पर्श-तृष्णालाई छाडी, स्पर्श परिडाहलाई हटाई, (स्पर्शको) प्यासबाट पर भई, भित्री हृदय शान्त गरी बस्छ । मागण्डिय ! यो पुरुषलाई तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! केही भन्दिन ।”

५. आत्मकथा – “मागण्डिय ! म अधि घरबारमा छँदा – पञ्चकामविषयद्वारा इष्ट, कान्त, ... तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय-रूपहरूद्वारा, ... श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूद्वारा, ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूद्वारा ... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूद्वारा तथा कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरी बसें । मागण्डिय ! सो मेरा तीन प्रासादहरू थिए – एउटा वर्षातको, एउटा हेमन्तको र तेस्रोचाहिं ग्रीष्मको । मागण्डिय ! सो म वर्षातको प्रासादमा वर्षको चार महिनासम्म कुनै पुरुषबेगर (=केवल स्त्रीहरूका साथ) तूर्यनादहरूद्वारा अभिरमण गरी प्रासादमनि ओर्लन्थे । पछि गएर सो म कामविषयको समुदय र अस्तगमन, आस्वाद र आदीनव तथा त्यसबाट मुक्ति हुने मार्गलाई समेत यथार्थतः जानी काम-तृष्णालाई छाडी, काम-परिडाहलाई हटाई, (काम) पिपासालाई पर गरी भित्री हृदय शान्त पारी बसें । अनि सो मैले कामविषयमा अवीतरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामविषयलाई परिभोग गरी कामपरिडाहद्वारा डाह भइरहेका अरू प्राणीहरूलाई देखें । परन्तु म तिनीहरूको अभिलाषा गर्दिन, तिनीहरूमा अभिरमण गर्दिन । किनभने ? मागण्डिय ! जुन त्यो रति कामरहित छ, अकुशलरहित छ, जुन त्यो रतिको दिव्यसुखलाई पनि

५६४ यस प्रश्नद्वारा भगवान्‌ले के सोध्नु भएको हो भने – रूपलाई निग्रह गरी अरहत्व प्राप्त गरी अभ्यन्तर शान्त गरी बसेको त्यो पुरुषलाई तिमी के भन्छौ त ? के त्यस्तो पुरुषलाई तिमी ‘वृद्धिलाई हनन गर्ने र मर्यादा कायम गर्ने’ भनी भन्छौ कि भन्दैनौ त ? भनी सोध्नुभएको हो । पपं. सू. III. पृ. १४७. मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५६५ यसको उत्तरमा मागण्डियले ‘केही भन्दिन’ भनी जवाफ दिए । जब मागण्डियले यस्तो जवाफ दिए, तब भगवान्‌ले त्यसो भए, “जब कि पञ्चस्कन्धलाई निग्रह गरी अरहत्व प्राप्त गर्ने, त्यो पुरुषलाई तिमी ‘केही भन्दिन’ भनी भन्छौ भने म पनि त्यसरी नै पञ्चस्कन्धलाई निग्रह गरी सर्वज्ञत्व प्राप्त गरी बसेको छु । अतः मलाई पनि तिमीले केही भन्नु नपर्ने हो” भन्ने कुरा बताउनको निमित्त भगवान्‌ले उनलाई “म अधि घरमा छँदा ...” भन्ने आदि कुराहरू भन्न लाग्नु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४७. मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

माथ गच्छ – त्यस्तो रतिमा^{५६६} रमण गर्दा हीन रतिको अभिलाषा हुँदैन, त्यसमा अभिरमण पनि गर्दैन ।”

६. उपमा – (१) “मागण्डिय ! भनौं कि यहाँ कुनै आदच महाधनी महाभोगी गृहपति वा गृहपतिपुत्र^{५६७} पञ्चकामविषयहरूद्वारा, इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय-रूपहरूद्वारा, ... श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूद्वारा, ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूद्वारा ... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूद्वारा, ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा समर्पित भई, समझी भई अभिरमण गच्छ^{५६८} । अनि ऊ कायले सुचरित्र गरी, वाचाले सुचरित्र गरी, मनले सूचरित्र गरी शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा त्रयस्त्रिंश देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ^{५६९} । ऊ त्यहाँ नन्दनवनमा अप्सराहरूद्वारा परिवृत्त भई दिव्यपञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित भई, समझी भई अभिरमण गच्छ^{५७०} । उसले गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई पञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरिरहेको देख्छ । मागण्डिय ! के त, नन्दनवनमा अप्सरासङ्घद्वारा परिवृत्त भई दिव्यपञ्चकामगुणहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गर्ने सो देवपुत्रले अमुक गृहपति वा गृहपतिपुत्रको अभिलाषा गच्छ^{५७१} अथवा मानुषीय पञ्चकामगुणहरूसँग वा मानुषीय कामविषयहरूसँग परिवर्तन गर्ने इच्छा गच्छ ?”

“भो गौतम ! गर्दैन । किनभने ? – भो गौतम ! मानुषीय कामगुणहरूभन्दा दिव्यकामगुणहरू सुन्दरतर र प्रणीततर हुन्छन्^{५७२} ।”

- ५६६ यहाँ ‘त्यस्तो रतिमा रमण गर्दा’ भनी भनेको चतुर्थध्यानिकरतिलाई ‘रति’ भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
- ५६७ यहाँनिर क्षत्री वा ब्राह्मण नभनी किन गृहपति भनिएको होला भन्ने प्रश्नको उत्तर दिँदै पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ – क्षत्रीहरूको श्वेतछत्रमा मात्र बद्धता इच्छा हुन्छ, उनीहरूका धेरै प्रपञ्चहरू हुन्छन् । ब्राह्मणहरू मन्त्रमा अतृप्त भई मन्त्रहरूकै खोजमा लागेका हुन्छन् । गृहपतिहरूचाहिँ मुद्रा ग्रहण मन्त्र सिक्सकेपछि सम्पत्तिकै मात्र अनुभव गर्छन् । त्यसैले क्षत्री र ब्राह्मणलाई नलिई गृहपति वा गृहपतिपुत्रलाई लिइएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १४८: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।
- ५६८ पञ्चकामविषयहरूमा समझी भई अभिरमण गरी बस्ने गृहपति अक्स्थाजस्तै ४० हजार स्त्रीहरूका माफ्रमा सिद्धार्थ बोधिसत्त्व राजदरबारमा बस्ने अवस्था भनी बुभनुपछं भनी पपं. सू. III. पृ. १४९: ले उल्लेख गरेको छ ।
- ५६९ सुचरित्र गरी सो पुरुष स्वर्गलोकमा उत्पन्न भएजस्तै अभिनिष्क्रमण गरी बोधिआसनमा बसी बोधिसत्त्वले सर्वज्ञबुद्धत्व लाभ गरेको समय भनी बुभनुपछं । पपं. सू. III. पृ. १४९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।
- ५७० नन्दनवनमा अभिरमण गर्ने उसको अवस्थाजस्तै तथागतको चतुर्थध्यानिक फल-समापत्तिमा विहार गर्ने अवस्थामा बुभनुपछं । पपं. सू. III. पृ. १४९ ।
- ५७१ उसले मानुषीय पञ्चकामगुणहरूको अभिलाषा गर्ने जस्तै चतुर्थध्यानिक फलसमापत्ति रतिमा बस्नुहुने तथागतको त्यो हीन मानुषीय रतिको अभिलाषा नहुनु हो । पपं. सू. III. पृ. १४९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।
- ५७२ भनाइको तात्पर्य हो – दिव्यकामगुणहरूको अगाडि मानुषीय कामगुणहरू धेरै नै थोरै छन् भनिएको हो । त्यसैले यस्तो भनिएको हो –

“कुसम्मो उदकमादाय, समुदे उदकं भिने ।

एवं मानुसकाकामा, दिव्वकामानसन्तिके’ति ॥”

अर्थात् – “कुशाग्रको पानीले समुद्रको पानीलाई नाप्न खोज्नेजस्तै मानुषीय कामहरूले दिव्यकामहरूलाई नाप्नु हो ।” भनाइको तात्पर्य समुद्रको पानीको अगाडि कुशाको टुप्पोको पानी जति थोरै हुन्छ त्यस्तैगरी दिव्य कामहरूको अगाडि मानुषीय कामहरू थोरै । पपं. सू. III. पृ. १४९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

“मागण्डिय ! त्यसै गरी, अधि म घरबारमा छँदा – पञ्चकामविषयहरूद्वारा, इष्ट, कान्त, ... तथा रजनीय चक्षुविज्ञेय-रूपहरूद्वारा, ... श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूद्वारा, ... घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूद्वारा, ... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूद्वारा, ... तथा कायविज्ञेय-स्पर्शहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरी बसें । मागण्डिय ! अनि पछि गएर सो म कामविषयको समुदय र अस्तगमन, आस्वाद र आदीनव (=दुष्परिणाम) तथा त्यसबाट मुक्त हुने मार्गलाई समेत यथार्थतः जानी काम-तृष्णालाई छाडी, काम-परिदाहलाई हटाई, (काम) पिपासालाई पर राखी, भित्री हृदय शान्त पारी बसें । अनि सो मैले कामविषयमा अवीतरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामतृष्णालाई परिभोग गरी कामपरिडाहले डाह भइरहेका अन्य प्राणीहरूलाई देखें । परन्तु म तिनीहरूको अभिलाषा गर्दिन, तिनीहरूमा अभिरमण गर्दिन । किनभने ? मागण्डिय ! जुन त्यो रति कामरहित छ, अकुशलरहित छ, जुन त्यो रतिले दिव्यसुखलाई पनि माथ गर्छ – त्यस्तो रतिमा रमण गर्दा हीन रतिको अभिलाषा हुँदैन, त्यसमा अभिरमण पनि गर्दिन ।”

७. उपमा – (२) “मागण्डिय ! जस्तै – शरीर कुहिएको, शरीर पाकेको, कीराहरूले खाइरहेका, नडहरूद्वारा घाउका मुखहरू कन्याउँदै रहेको कोही^{५७३} पुरुषले मकलमा^{५७४} शरीर ताप्य^{५७५} । उसका मित्रबन्धुहरूले तथा रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूले शल्यक्रिया गर्ने वैद्यलाई डाकेर ल्याइदिन्छन् । सो शल्यक्रिया गर्ने वैद्यले औषधी उपचार गर्छ^{५७६} । त्यो औषधीद्वारा ऊ कुष्ठरोगबाट मुक्त हुन्छ, निरोगी हुन्छ, सुखी हुन्छ, स्वतन्त्र हुन्छ, स्वयंवंशी हुन्छ र जहाँ चाहन्छ त्यहाँ जान सक्ने हुन्छ । उसले शरीर कुहिएको, शरीर पाकेको, कीराहरूले खाइरहेको, नडहरूद्वारा घाउका मुखहरू कन्याउँदै रहेको अर्को कोही पुरुषलाई मकलमा शरीर तापिरहेको देख्छ । मागण्डिय ! के त, सो पुरुषले अमुक कोही पुरुषको अभिलाषा गर्छ त^{५७७} ? अथवा मकलमा ताप्ने वा औषधी सेवन गर्ने अभिलाषा गर्छ त ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! गर्दैन । किनभने ? भो गौतम ! रोग भएमा मात्र औषधीको काम हुन्छ, रोग लागेको छैन भने औषधीको प्रयोजन रहँदैन ।”

“मागण्डिय ! त्यस्तैगरी, अधि म घरबारमा छँदा – पञ्चकामविषयहरूद्वारा, तथा कायविज्ञेय स्पर्शहरूद्वारा समर्पित र समझी भई अभिरमण गरी बसें । मागण्डिय ! अनि पछि गएर सो म कामविषयको समुदय र अस्तगमन समेत यथार्थतः जानी काम-तृष्णालाई छाडी, ... भित्री हृदय शान्त पारी बसें । अनि सो मैले कामविषयहरूमा अवीतरागी, ... पूर्ववत् ... अन्य प्राणीहरूलाई देखें । किन्तु म तिनीहरूको अभिलाषा गर्दिन, तिनीहरूमा अभिरमण गर्दिन । किनभने ? मागण्डिय ! जुन त्यो रति कामरहित छ, अकुशलरहित छ, जुन त्यो रतिले दिव्यसुखलाई पनि माथ गर्छ – त्यस्तो रतिमा रमण गर्दा हीन रतिको अभिलाषा हुँदैन, त्यसमा अभिरमण गर्दिन ।”

५७३ यहाँ दिइएका उपमाको उपमेय यस प्रकार सम्झनुपर्छ । पुरुषको कुष्ठरोगकै बोधिसत्त्व घरमा बसिरहेको अवस्थालाई सम्झनुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. १४९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५७४ मकलकै कामविषयलाई सम्झनुपर्छ ।

५७५ नडहरूले घाउहरू कन्याउँदै मकल तापी बसिरहने कै बस्तुहरूको, सेवन गरेको भनी सम्झनुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५७६ औषधीद्वारा कुष्ठरोग निको भएको कै कामविषयहरूको बैगुणलाई देखेर नैष्कर्म्यको गुणलाई देखी घरबार छाडी प्रव्रजित भई बुद्धत्व लाभगरी चतुर्थध्यानिक फलसमापत्ति सेवन गर्ने अवस्थालाई सम्झनु पर्छ । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५७७ अर्को कोही पुरुषलाई देखेर कुष्ठरोगबाट निको भएको पुरुषले त्यसको अभिलाषा नगर्ने कै चतुर्थध्यानिक फलसमापत्ति रतिमा तल्लीन रहनेले त्यो हीन कामरतिको अभिलाषा नगर्ने भन्ने सम्झनुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

८. उपमा - (३) "मागण्डिय ! जस्तै - शरीर कुहिएको, ... कोही पुरुषले मकलमा शरीर ताप्य । उसको मित्र-बन्धुहरूले ... वैद्य बोलाई ल्याइदिन्छन् । सो ... निरोगी हुन्छ, ... पूर्ववत् ... जहाँ चाहन्छ त्यहाँ जान सक्ने हुन्छ । त्यसलाई दुई जना बलवान् पुरुषहरूले नानाबाहुमा समाती मकलतिर तानेर लैजान्छन् । मागण्डिय ! के त, त्यस बेला त्यो पुरुषले आफूलाई यता उता तान्दैन यसमा तिमी के भन्दछौ त ?"

"भो गौतम ! तान्दछ ।"

"सो किन, नि ?"

"भो गौतम ! त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी तथा महाडाही हुन्छ ।"

"मागण्डिय ! अहिले मात्र त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी र महाडाही भएको हो, कि पहिले पनि त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी र महाडाही भएको थियो ?"

"भो गौतम ! अहिले पनि त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी र महाडाही छ, पहिले पनि त्यो आगो दुःखस्पर्शी, महातापी र महाडाही थियो । भो गौतम ! अमुक कोही पुरुषको शरीर कुहिएको शरीर पाकेको, कीराहरूले खाइरहेको, नडहरूद्वारा घाउका मुखहरू कन्याइरहेको, उपहत-इन्द्रिय (=धेरै समयदेखि भएको कुष्ठरोगको कारणले गर्दा कुनै वेदनालाई बुझ्न नसक्ने इन्द्रिय) भएको हुँदा - 'आगो सुख हो' भन्ने विपरीतसंज्ञा उसमा उत्पन्न हुन्छ^{५७८} ।"

"मागण्डिय ! त्यसैगरी - अतीत समयमा पनि कामविषयहरू दुःखस्पर्शी महातापी र महाडाही हुन्छन्, अनागत समयमा पनि कामविषयहरू दुःखस्पर्शी, महातापी र महाडाही हुन्छन्, वर्तमान समयमा पनि कामविषयहरू दुःखस्पर्शी, महातापी र महाडाही हुन्छन् । मागण्डिय ! कामविषयमा अवितरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामपरिडाहहरूबाट परिडहित भएका तथा उपहत-इन्द्रिय भएका यी प्राणीहरू दुःखस्पर्शी कामविषयमाथि सुख भन्ने विपरीतसंज्ञा राख्छन् ।"

९. उपमा - (४) "मागण्डिय ! जस्तै - शरीर कुहिएको, ... कोही पुरुषले मकलमा शरीर ताप्य । मागण्डिय ! जति-जति अमुक शरीर कुहिएको, कोही पुरुषले मकलमा शरीर ताप्य, उति-उति नै उसका ती घाउका मुखहरू असुचितर नै हुन्छन्, दुर्गन्धतर नै हुन्छन् र घृणातर नै हुन्छन् । घाउमा मुखहरू कन्याउनाले केही रस र केही आस्वाद पनि हुन्छ । मागण्डिय ! त्यसै गरी - कामविषयमा अवितरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका, कामपरिडाहबाट परिडहित भएका प्राणीहरू कामविषयलाई परिभोग गर्छन् । मागण्डिय ! जति-जति कामविषयमा अवीतरागी, कामतृष्णाले खाइरहेका तथा कामपरिडाहबाट परिडहित भएका प्राणीहरू कामविषयलाई परिभोग गर्छन्, उति-उति नै ती प्राणीहरूको कामतृष्णा बढ्दै जान्छ, कामपरिडाहले उनीहरू परिडहित हुँदै जान्छन् । पञ्चकामविषयको कारणबाट केही रस र केही आस्वाद पनि हुन्छ ।"

५७८ जस्तै उपहत-इन्द्रिय भएको कसैले दुःखस्पर्शी आगोलाई पनि सुख सम्झन्छ, त्यसैगरी उपहत-प्रज्ञेन्द्रिय भएका पुरुषहरूले पनि आगोजस्तै दुःखस्पर्शी कामविषयमाथि सुख भन्ने विपरीत संज्ञा राख्छन् । पपं. सू. III. पृ. १५०: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

कामविषयबाट शान्ति पाइन्छ

“मागण्डिय ! के त, तिमीले पञ्चकामविषयद्वारा समर्पित समझी भएका तथा अभिरमण गरेका राजा वा राजमहामात्यलाई – कामतृष्णालाई नत्यागी, काम-परिडाहलाई पर नराखी, (कामतृष्णाको) तिर्खालाई नमेटी भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् भन्ने (कुरा) – देखेका वा सुनेका छौ त ? यसका तिमी के भन्दछौ ?”

“भो गौतम ! देखेको पनि छैन, सुनेको पनि छैन ।”

“मागण्डिय ! धन्य छ । मागण्डिय ! मैले पनि पञ्चकामविषयद्वारा समर्पित र समझी भएका तथा अभिरमण गरेका राजा वा राजमहामात्यलाई – कामतृष्णालाई नत्यागी, काम-परिडाहलाई पर नराखी, (कामतृष्णाको) तिर्खालाई नमेटी भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् भन्ने (कुरा) – नदेखेको छु, नसुनेको छु । मागण्डिय ! बरु जुनसुकै श्रमणहरू वा ब्राह्मणहरूले (कामतृष्णाको) तिर्खालाई नमेटी भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् – ती सबैले कामविषयको समुदय र अस्तयमन, आशवाद र आदीनव तथा त्यसबाट मुक्ति हुने मार्गलाई समेत यथार्थत जानीकाम-तृष्णालाई छाडी, काम-परिडाहलाई हटाई, (कामतृष्णाको) तिर्खाबाट पर रही, भित्री हृदय उपशान्त गरी विहार गरे, विहार गर्छन् अथवा विहार गर्नेछन् ।”

अनि त्यस बखत भगवान्‌ले यो उदान प्रकट गर्नुभयो –

“आरोग्यपरमा लाभा, निब्बानं परमं सुखं ।
अङ्घिको च मग्गानं, खेमं अमृतगामिन'न्ति ॥”

“आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो, क्षेम अमृतगामी मार्गहरूमध्ये अष्टाङ्गिक मार्ग उत्तम हो^{५९} ।”

३. कुन आरोग्य र कुन निर्वाण हो ?

१०. यसो भन्नुहुँदा, मागण्डिय परिव्राजकले भगवान्‌लाई यसो भने – “आश्चर्य हो, भो गौतम ! अद्भूत हो, भो गौतम ! तपाईं गौतमले यो कुरा कति सुभाषित भन्नु भएको हो, – ‘आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो ।’ भो गौतम ! मैले पनि यो कुरा पहिलेका परिव्राजक आचार्यहरूले भनिरहेका सुनेको छु – ‘आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो ।’ भो गौतम ! यो तपाईंको कुरा मिल्दछ^{५०} ।”

५७९ परवादी श्रमणं ब्राह्मणहरूले क्षेमगामी, अमृतगामी भनी विश्वास गरी ग्रहण गरेका मार्गहरू छन् । ती क्षेमगामी, अमृतगामी मार्गहरूमध्ये अष्टाङ्गिक मार्ग श्रेष्ठ छ भनी भनिएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्छ भनी पपं.सू. III. पृ. १५०-५१: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५८० एउटै मानोले नापेको जस्तै, एउटै काँटा (ढक) ले तौलेको जस्तै तपाईंको कुरा समान छ, विविधीकरण छैन । पपं.सू. III. पृ. १५०-५१: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

“मागण्डिय ! जो तिमिले त्यो ‘आरोग्यता उत्तम लाभ हो, निर्वाण उत्तम सुख हो’ भनी पहिलेका परिव्राजक आचार्यहरूले भनिरहेका सुनें भनी भन्यौ – तीमध्ये कुन आरोग्य हो र कुन निर्वाण हो त ?”

यसो भन्नुहुँदा, मागण्डिय परिव्राजकले आफ्नो शरीरलाई हातले सुम्सुम्याउँदै^{५१} यसो भने – भो गौतम ! यो त्यो आरोग्य हो, यो त्यो निर्वाण हो । भो गौतम ! यस बखत म निरोगी तथा सुखी छु, ममा कुनै रोग विद्यमान छैन ।”

अन्धाका कुराहरू

११. (१) “मागण्डिय ! जस्तै – (कुनै) पुरुष जन्मान्ध हुन्छ । उसले काला सेता रूपहरूलाई देखेको हुँदैन, नीलो रूपहरूलाई देखेको हुँदैन, राता रूपहरूलाई देखेको हुँदैन, मजी (फलहरूबाट रातो रङ बनाइने लहरी) को रूपलाई देखेको हुँदैन, होचो र अग्लो देखेको हुँदैन, ताराहरूलाई देखेको हुँदैन, तथा चन्द्र-सूर्यलाई देखेको हुँदैन । आँखा हुनेहरूले भनेको कुरा उसले सुन्दछ कि – ‘अहो ! सेतो कपडा – असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा हुन्छ !’ ऊ सेतो कपडाको खोजमा जान्छ । अनि कुनै एक पुरुषले उसलाई तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडाद्वारा छकाउँछ – ‘हे पुरुष ! यो त्यो सेतो, असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा कपडा हो ।’ त्यो कपडा लिन्छ अनि लगाउँछ । लगाएर खुसी भई यसरी खुसी प्रकट गर्दछ – ‘अहो ! सेता कपडा – असल, राम्रो निर्मल र सफा छ !’

१२. “मागण्डिय ! के त, त्यो जन्मान्ध पुरुषले जानेर अथवा देखेर अमुक तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ, लगाएर यसरी खुसी प्रकट गर्छ – ‘अहो ! सेतो कपडा – असल, राम्रो, निर्मल तथा सफा हुँदो रहेछ !’ अथवा आँखा हुनेहरूको विश्वास गरेर त्यसो भन्छ ? यसमा तिमि के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! न जानीकनै न देखीकनै सो जन्मान्ध पुरुषले अमुक तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ, लगाएर यसरी प्रसन्नता प्रकट पर्दछ – ‘अहो ! सेतो कपडा – असल, राम्रो, निर्मल र सफा हुँदो रहेछ’ र आँखा हुनेहरूको विश्वास गरेर त्यसो भन्छ ।”

“मागण्डिय ! त्यस्तै गरी – आरोग्यलाई नजानीकनै, निर्वाणलाई नजानीकनै अन्धा, चक्षु नभएका अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरू यो गाथा भन्दछन् – ‘आरोग्यपरमा लाभा निब्बानं परमं सुखं ।’”

“मागण्डिय ! पहिलेका अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धहरूद्वारा^{५२} यी गाथा भनिएका हुन् ।”

“आरोग्यपरमा लाभा, निब्बानं परमं सुखं ।

अट्टिङ्गिको च मग्गानं, खेमं अमतगामिनन्ति ॥”

५८१ “भो गौतम ! यो त्यो आरोग्य हो, यो त्यो निर्वाण हो” भन्दै मागण्डिय परिव्राजकले कहिले शरीरको माषितर, कहिले तलतिर, कहिले टाउकोमा छुँदै र कहिले पेटमा सुम्सुम्याउँदै अगिल्ला कुराहरू भन्न थालेका हुन् भनी पपं.सू. III. पृ. १५०-५१: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५८२ यो गाथा विपश्ची आदि काश्यप बुद्धहरूले भन्नु भएको थियो । गाथा सार्थक छ भनी साधारण मानिसहरूले पनि यसलाई कण्ठस्थ गरेर पढे । शास्ताको परिनिर्वाणपछि क्रमशः परिव्राजकहरूले पनि यो गाथा पढ्नथाले र पछि पुस्तकमा चाहिँ दुई पद मात्र लेखेर राख्न सके । तल्लो दुई पद चाहिँ स्मरण गर्न सकेनन् । त्यसैले अगाडि सूत्रमा ‘पृथग्जनहरूमा पुग्न गयो’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

‘त्यो गाथा अहिले पृथग्जन (=साधारण मानिसहरूमा पुग्नु गयो । मागण्डिय ! यो शरीर रोगमय छ, खटीरामय छ, शल्यमय छ, दुःखमय छ तथा व्याधिमय छ । सो तिमी यस रोगमय, शल्यमय, दुःखमय तथा व्याधिमय शरीरलाई (देखाउँदै, छुँदै) – ‘यही त्यो आरोग्य हो, यही त्यो निर्वाण हो’ भनी भन्दछौ । मागण्डिय ! तिमीमा त्यो आर्यचक्षु^{५३} छैन जुन आर्यचक्षुद्वारा तिमीले आरोग्यतालाई जान्नसकें, निर्वाणलाई जान्नसक्यौ ।’

“तपाईं गौतमप्रति म निकै प्रसन्न छु । तपाईं गौतम मलाई त्यसरी नै धर्मोपदेश दिन समर्थ हुनुहुन्छ जसरी धर्मोपदेश दिंदा म आरोग्यतालाई जान्न सकूँ, निर्वाणलाई जान्न सकूँ ।”

१३. (२) “मागण्डिय ! जस्तै – (कुनै) पुरुष जन्मान्ध हुन्छ । उसले काला सेता रूपलाई देखेको हुँदैन, चन्द्र-सूर्यलाई पनि देखेको हुँदैन । उसका मित्रबन्धु तथा रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूले शल्यक्रिया गर्ने वैद्य ल्याइदिन्छन् । अनि शल्यक्रिया गर्ने वैद्यले उसको उपचार गर्छ । परन्तु त्यस औषधीद्वारा उसलाई चक्षु-लाभ हुँदैन, चक्षु-विशुद्धि हुँदैन^{५४} । मागण्डिय ! होइन त (त्यस्तो अवस्थामा) सो शल्यक्रिया गर्ने वैद्यलाई हैरानी र पीडा मात्र हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भो गौतम ! हो ।”

“मागण्डिय ! त्यस्तैगरी – म तिमीलाई ‘यो आरोग्यता हो, यो निर्वाण हो’ भनी धर्मोपदेश दिऊँ, तिमी पनि त्यो आरोग्यतालाई बुझ्दैनौ, निर्वाणलाई बुझ्दैनौ । (यस्तो अवस्थामा) त्यो मेरा निमित्त हैरानी र पीडा सिद्ध हुनेछ ।”

“तपाईं गौतमप्रति म निकै प्रसन्न छु । तपाईं गौतम यसरी मलाई धर्मोपदेश दिन समर्थ हुनुहुन्छ, जसरी धर्मोपदेश दिनु हुँदा म आरोग्यतालाई जान्नसकूँ, निर्वाणलाई जान्न सकूँ ।”

१४. (३) “मागण्डिय ! जस्तै – (कुनै) पुरुष जन्मान्ध^{५५} हुन्छ । उसले काला र सेता रूपहरूलाई देखेको हुँदैन, चन्द्र-सूर्यलाई पनि देखेको हुँदैन । ऊ आँखा हुनेले भनिरहेको सुन्दछ कि – ‘अहो ! सेतो कपडा – असल, राम्रो, निर्मल र सफा हुन्छ !’ ऊ सेतो कपडाको खोजमा जान्छ । अनि कुनै एक पुरुषले उसलाई तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनी कपडाद्वारा छकाउँछ – ‘हे पुरुष ! यो त्यो सेतो, असल, राम्रो, निर्मल र सफा कपडा हो ।’ ऊ त्यो कपडा लिन्छ, लिएर लगाउँछ । उसका मित्रबन्धु तथा रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूले शल्यक्रिया गर्ने वैद्य ल्याइदिन्छन् । अनि सो शल्यक्रिया गर्ने वैद्यले उसको उपचार गर्छ, उर्द्धविरेचन (=वमन हुने औषधी) दिन्छ, अधोविरेचन (=जुलाफ) दिन्छ, अञ्जन (=क्षार गाजल) दिन्छ, पच्चञ्जन (=औषधीयुक्त शीतल गाजल) दिन्छ, नत्थुकम्म (=नाकमा राख्ने औषधी युक्त तेल=नस लिने तेल) दिन्छ । त्यो औषधीद्वारा उसलाई चक्षुलाभ हुन्छ, चक्षुविशुद्धि हुन्छ, आँखाले देख्नेबित्तिकै उसको अमुक तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडामाथि भएको जुन दाग छ, त्यो मेटिन्छ । त्यो पुरुषलाई अमित्रका रूपमा पनि हेर्न थाल्छ, शत्रुका रूपमा पनि

५८३ परिशुद्ध विपश्यनाज्ञान र मार्गज्ञानलाई यहाँ ‘आर्यचक्षु’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. १५९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५८४ जो मातृकोखदेखि नै अन्धो हुन्छ, त्यस्ताको अन्धता औषधीद्वारा निको पार्न सकिन्न । जसको अन्धता जन्मसकैपछि भएको हुन्छ, त्यस्ताको अन्धतालाई कुशल वैद्यद्वारा निको पार्न सकिन्छ । पपं.सू. III. पृ. १५९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५८५ यहाँ ‘जन्मान्ध’ भनी जन्मेपछि अन्धो भएको लाई भनिएको हो । गर्भदेखि अन्धो भएकोलाई भनिएको होइन । जन्मदाखेरि चक्षुप्रसादमा (=आँखाले देख्ने तत्वमा, वा चक्षुप्रसाद धातुमा) पित्त कफ आदिको प्रकोपद्वारा बाधा पुगेर आँखाले देख्न नसक्ने । पपं.सू. III. पृ. १५९: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

हेर्न थाल्छ, अक्क ज्यान समेत लिनपर्ने भनी ठान्दछ - 'अहो ! धेरै समयदेखि म यस पुरुषद्वारा - 'हे पुरुष ! यो सेतो, असल, निर्मल तथा सफा कपडा हो' भनी तेल लागेको, मसी लागेको, कालो, खस्रो ऊनीको कपडाद्वारा म ठगिएँ, छलिएँ, धोका खाएँ' मागण्डिय ! यस्तै गरी - यदि मैले तिमीलाई 'यो आरोग्य हो, यो निर्वाण हो' भनी धर्मोपदेश गरूँ, तिमीले पनि 'यो आरोग्य हो, यो निर्वाण हो' भनी जान्यौ ।' (यसरी जान्नेबित्तिकै) पञ्चस्कन्धमाथि भएको जो तिम्रो छन्दराग हो, त्यो हट्ने छ । अक्क तिमीलाई यस्तो पनि लाग्ने छ कि 'अहो ! म त दीर्घकालदेखि यो चित्तद्वारा^{५६६} ठगिएको रहेछु, छलिएको रहेछु, धोका खाएको रहेछु । म त रूपलाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछु, वेदनालाई नै उपादान भनी बसिरहेको रहेछ । संज्ञालाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछु, संस्कारलाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछु, विज्ञानलाई नै उपादान गरी बसिरहेको रहेछु । त्यो मेरो उपादानको कारणले^{५६७} भव (=जन्मने कारण, कर्मभव र उत्पत्ति भव) हुन्छ, भवको कारणले जन्म हुन्छ, जन्मको कारणले जरामरण, शोक परिदेव, दुःख दौर्मनस्य उपायास^{५६८} उत्पत्ति हुन्छ । यसरी सबैका सबै दुःखस्कन्धहरूका समुदय (=उत्पत्ति) हुन्छन् ।"

"तपाईं गौतममाथि म साह्रै प्रसन्न छु । तपाईं गौतम त्यसरी मलाई धर्मोपदेश गर्न समर्थ हुनुहुन्छ, जसरी धर्मोपदेश गर्नुहुँदा म यस आसनबाट अनन्धो भई उठ्नसक्छु ।"

"मागण्डिय ! त्यसो भए, सत्पुरुषको उपासना गर । मागण्डिय ! जब तिमीले सत्पुरुषको उपासना गर्नेछौ तब, मागण्डिय ! तिमी सद्धर्म सुन्नेछौ, मागण्डिय ! जब, तिमी सद्धर्म सुन्नेछौ तब, मागण्डिय ! तिमी धर्मानुकूल आचरण गर्नेछौ, मागण्डिय ! जब, तिमी धर्मानुकूल आचरण गर्नेछौ तब, मागण्डिय ! तिमी स्वयं जान्नेछौ, स्वयं देख्नेछौ कि - यी रोग, खटीरा, शल्य हुन्, यहाँ रोग, खटीरा, शल्यहरू निःशेषरूपले निरुद्ध हुनेछन् । मेरो उपादान निरुद्ध भएपछि भव निरुद्ध हुनेछ, भव निरुद्ध भएपछि जन्म निरुद्ध हुनेछ, जन्म निरुद्ध भएपछि जरामरण, शोक परिदेव, दुःख दौर्मनस्य उपायास पनि निरुद्ध हुनेछन् । यसरी सबैका सबै दुःख स्कन्धहरू निरुद्ध हुनेछन् ।"

Dhamma Digital

४. मागण्डियको प्रव्रज्या

१६. यसो भन्नुहुँदा, मागण्डिय परिव्राजकले भगवान्लाई यसो भने - "भो गौतम ! धन्य हो ! भो गौतम ! धन्य हो !! भो गौतम ! जस्तै घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा ... , त्यसै गरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पार्नुभयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्दछु, धर्म र भिक्षु सङ्घको पनि । भो गौतम ! तपाईं गौतमसमक्ष मैले प्रव्रज्या पाऊँ, उपसम्पदा पनि पाऊँ ।"

५६६ यहाँ 'चित्त' भनी भवचक्रगामी संसारिक चित्तलाई 'चित्त' भनिएको हो । यहाँनिर प्रवृत्तिमार्गको कुरो दर्साइएको छ । पपं.सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवण्णना ।

५६७ प्रतीत्यसमुत्पादका जुन त्रिसन्धी (=तिसन्धि) र चारसंक्षेप (=चतुसङ्केप) भन्ने विभाजनका कुराहरू छन् - त्यसमध्ये यस सूत्रमा चाहिँ, 'उपादानको कारणले भव' भनिएको ठाउँमा केवल एकसन्धी र दुईसंक्षेपको रूपमा मात्र प्रतीत्यसमुत्पन्नको कुरा बताइएको छ र यसद्वारा प्रवृत्तिलाई मात्र दर्साइएको छ निवृत्तिलाई दर्साइएको छैन भनी पपं.सू. III. पृ. १५१: मागण्डियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

प्रतीत्यसमुत्पादका उक्त त्रिसन्धी र चारसंक्षेप आदि विभाजनका कुराहरूको व्याख्या अभि. ध.सं. आठौँ परिच्छेदना र पटि.म.पा.पृ. ५८: धम्मद्वितीजाणनिद्देसमा तथा पटि.म.आ.क.पृ. १६८-७१: धम्मद्वितीजाणनिद्देसवण्णना - १७ मा पाइन्छ ।

५६८ यी शब्दहरूको पादटिप्पणीको निमित्त बु.श्रा.भा. - १, पृ. ९९ हेर्नु होला ।

“मागण्डिय ! जो अधि अन्यतीर्थीय परिव्राजक भएकाले यस धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा चाहेमा – उसले चार महिनासम्म परिवास (=परीक्षार्थ) बस्नुपर्छ र चार महिनापछि आराधित भएका (=सन्तुष्ट भएका) भिक्षुहरूले भिक्षुत्वको निमित्त उसलाई प्रव्रजित गर्छन् र उपसम्पदा गर्छन् । परन्तु मलाई व्यक्ति-विशेषताको कुरो पनि थाहा छ ।”

“भन्ते ! यदि यस धर्मविनयमा प्रव्रज्यात्व चाहने र उपसम्पदात्व चाहने अगि अत्यतीर्थीय भएकाले चार महिनासम्म परिवास बस्नुपर्छ र चार महिना परिवास बसिसकेपछि आराधित भएका भिक्षुहरूले भिक्षुत्वको निमित्त उसलाई प्रव्रजित गर्छन् र उपसम्पदा गर्छन् भन्ने – म चार वर्ष परिवास (=परीक्षणार्थ) बस्नेछु । चार वर्षपछि यदि भिक्षुहरू आराधित भएमा भिक्षुत्वको निमित्त मलाई प्रव्रजित गर्छन् र उपसम्पदा गर्छन् ।”

त्यसपछि, मागण्डिय परिव्राजकले भगवान्कहाँ प्रव्रज्या र उपसम्पदात्व पाए । उपसम्पदा भएको चिरकाल नबित्दै आयुष्मान् मागण्डिय एकलै एकान्तमा बसी आतप्तयुक्त, मेहनतका साथ अप्रमत्त भई ध्यान गरिरहँदा – जसको निमित्त कुलपुत्रहरू सर्वप्रकारले घरबार त्यागी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुत्तरफल प्राप्त गरी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरी, यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई बस्नुभयो । अनि ‘जन्म क्षीणभयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब केही गर्न बाँकी छैन’ भन्ने पनि ज्ञात गर्नुभयो । आयुष्मान् मागण्डिय पनि अरहन्तहरूमध्ये एक हुनुभयो ।

मागण्डिय-सुत्त समाप्त ।

२६. सन्दक-सुत्त

(सुन्दकसूत्र)

१. चारवटा अब्रह्मचर्यवास

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय, भगवान् कौशम्बीस्थित घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । त्यस समय सन्दक परिव्राजक पिलक्ख गुफामा पाँच सय परिव्राजकहरूका साथ बसेका थिए । अनि सन्ध्या समयमा ध्यानबाट उठी आयुष्मान् आनन्दले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो - “आवुसो ! वर्षातद्वारा पानी भरिएको खाडलतिरको गुफा हेर्न जाओ ।”

“हवस्, आवुसो” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिए ।

अनि केही भिक्षुहरूका साथ आयुष्मान् आनन्द वर्षातद्वारा पानी भरिएको खाडलतिरको गुफामा जानुभयो । त्यस समय (त्यस गुफामा) सन्दक परिव्राजक ठूला परिव्राजकपरिषद्का साथ कराउँदै होहल्ला गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दै बसेका थिए । जस्तै - राजकथा, चोर कथा^{५९} ... । अनि सन्दक परिव्राजकले टाढैबाट आयुष्मान् आनन्द आइरहुनु भएको देखे । सो देखेपछि आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे - “तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, तपाईंहरू होहल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतमका श्रावक श्रमण आनन्द आउँदैछन् । श्रमण गौतमका जति श्रावकहरू कौशम्बीमा बसेका छन्, तीमध्ये यी श्रमण आनन्द पनि एक हुन् । यी आयुष्मान्हरू निःशब्दलाई रुचाउँछन्, निःशब्दद्वारा विनीत भएका हुन्, निःशब्दका वर्णवादी छन्, सायद निःशब्द परिषद् ठानेर यहाँ आउन सक्छन् ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुप लागे ।”

२. अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ सन्दक परिव्राजक थिए, त्यहाँ जानुभयो । सन्दक परिव्राजकले आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो भने - “आउनुहोस् तपाईं आनन्द तपाईं आनन्दलाई स्वागत छ । धेरै दिनदेखि तपाईंले यसो गर्नुभयो, जो कि यहाँ आउनुभयो । तपाईं आनन्द बस्नुहोस्, यो आसन बिछ्याइएको छ ।” अनि बिछ्याइएको आसनमा आयुष्मान् आनन्द बस्नुभयो । सन्दक परिव्राजक पनि एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सन्दक परिव्राजकलाई आयुष्मान् आनन्दले यसो भन्नुभयो - “सन्दक ! अहिले यहाँ के कुरा गरेर बसेका थियौ ? तिमीहरूका बीचमा के कुरा चलिरहेको थियो ?”

“आनन्द ! छाडिदिनुहोस् ती कुराहरू जुन कुराहरू, गरी हामीहरू यहाँ बसेका थियौं, त्यस्ता कुराहरू सुन्न तपाईं आनन्दलाई दुर्लभ हुने छैन, जो पछि पनि सुन्न सक्नु हुनेछ । बरु तपाईं आनन्दले आफ्ना आचार्यका धार्मिक कथाहरू सुनाउनु भए बेस हुनेछ ।”

“सन्दक ! त्यसो भए सुन र राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्” भनी सन्दक परिव्राजकले आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिए ।

आयुष्मान् आनन्दले यसो भन्नुभयो - “सन्दक ! जान्नु भएका, देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले चार अब्रह्मचर्यवासहरू भन्नु भएको छ, चार आशवासन नहुने ब्रह्मचर्यहरू भन्नु भएको छ, जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास बस्दैन र बसे पनि न्यायधर्म^{५९०} कुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

“भो आनन्द ! जान्नु भएका, देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले कुन चार अब्रह्मचर्यवास बताउनु भएको छ ? जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास बस्दैन र बसे पनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ?”

३. (१) “सन्दक ! केही शास्ताहरू यस्ता वादी यस्ता दृष्टिका छन् - ‘दानको फल छैन, यज्ञको फल छैन, हवनको फल छैन, सु-कृत्य दृष्कृत्यको फल छैन, यो लोक छैन, परलोक छैन, आमा छैन, बाबु छैनन्, औपपातिक सत्त्वहरू छैनन्, यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण छैन, जो सम्यकरूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस्, चातुर्माभौतिकद्वारा बनेको यो पुरुषको जब मरण हुन्छ, तब पृथ्वीधातु पृथ्वीसमूहमा पुग्छ, आपधातु, आप्समूहमा पुग्छ, तेजधातु तेजसमूहमा पुग्छ, जान्छ, वायुधातु वायुसमूहमा पुग्छ, इन्द्रियहरू (=मनसहित) आकाशतिर लाग्छन्, मृत शरीरलाई आसनसहित पञ्चम पुरुषले^{५९१} लैजान्छन् । मसानमा उसको पदचिह्न^{५९२} देखिन्छ । परेवाको जस्तो (सेतो) वर्ण भएका हाडहरू सबै आहुतिमा भष्म हुन्छन् । दान भनेको दिने (मूर्ख) हरूले बनाइराखेका हुन् । दानको फल छ भनी बताउनेहरूको यो कुरा खोक्रो, झुटो र प्रलाप मात्र हो । मूर्ख पनि, पण्डित पनि, शरीर छाडेपछि नष्ट हुन्छ, नष्ट हुन्छ, मरणपछि केही हुँदैन ।”

“सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्छ - ‘यी भद्र शास्ता यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - दानको फल छैन, यज्ञको फल छैन, ... (पूर्ववत्) ... मूर्ख पनि, पण्डित पनि, शरीर छाडेपछि नष्ट हुन्छ, नष्ट हुन्छ, मरणपछि केही हुँदैन ।’ यदि यो भद्र शास्ताको वचन सत्य हो भने - नगरे पनि गरेजस्तै भयो र ब्रह्मचर्यवास नबसे पनि बसेजस्तै भयो । हामी दुवैले यहाँ समानरूपले समानता प्राप्त गर्नु । परन्तु हामी दुवै जना शरीर छाडी उच्छेद हुनेछौं, विनाश हुनेछौं र मरणपछि हुने छैनौं भनी म भन्दैन । यो भद्र शास्ताको नग्नता, मुण्डता, टुकुक्क बस्ने व्रत, केश लुछ्छाउने व्रत, (मेरोभन्दा) अधिक छ । मचाहिं घरगृहस्थी भई पुत्रादिसहित शयन गर्छु, काशीको चन्दन लगाउँछु, मालागन्धविलेपन धारण गर्छु, सुनचाँदी स्वीकार्छु (तैपनि) यी भद्र शास्ताको सँगसँगै परलोकमा मेरो गति समान हुनेछ । (त्यसो भए) मैले के देखेर के जानेर यी शास्ताको ब्रह्मचर्य पालन गर्ने ? - (अनि) ऊ ‘यो अब्रह्मचर्यवास हो’ भनी जानेर त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छ । सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले यसरी पहिलो अब्रह्मचर्यवास बताउनु भएको छ - जसमा विज्ञपुरुष, निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र बसे पनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

५९० निर्दोष र निरोग भन्ने अर्थले ‘न्यायधर्मकुशल’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. १५६: सन्दकसुत्तवणना ।

५९१ मृत शरीर राखेको खाट र बोक्ने चार जना मानिसहरूलाई ‘आसनसहित पञ्चम पुरुष’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. १५६: सन्दकसुत्तवणना, दी.नि.अ.क. I. पृ. १८७: सामञ्जससुत्तवणना ।

५९२ मसान पुगुञ्जेलसम्म मृत शरीर देखिन्छ । यसैलाई ‘पदचिह्न’ भनिएको हो । मृत्यु भएपछि मसानमा लैजाने बेलासम्म मृतकको गुणगानको कुरा गर्नेलाई पनि ‘पदचिह्न’ भनिन्छ । पपं.सू. III. पृ. १५६: सन्दकसुत्तवणना, दी.नि.अ.क.पृ. १८७: सामञ्जससुत्तवणना ।

४. (२) "सन्दक ! फेरि यहाँ केही शास्ता यस्ता वादी र यस्ता दृष्टिका छन् - 'गरेर गराए, छेदन गरेर गराए (=अर्काको हातखुट्टा) काट्ने, ... (पूर्ववत्) ... दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा तथा सत्यवाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन र पुण्य आउँदैन ।"

"सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्दछ - 'यी भद्र शास्ता यस्ता वादी र यस्ता दृष्टिका छन् - 'गरेर गराए, छेदन गरेर गराए (=अ-अर्काका हातखुट्टा) काट्ने, ... पूर्ववत् ... दानद्वारा, (इन्द्रिय) दमनद्वारा, (शील) संयमद्वारा तथा सत्य वाचाद्वारा पुण्य पाउँदैन र पुण्य आउँदैन ।' यदि यी भद्र शास्ताको वचन सत्य हो भने - नगरे पनि गरेजस्तै भयो र ब्रह्मचर्यवास नबसे पनि बसे जस्तै भयो । हामी दुवैले यहाँ समानरूपले समानता प्राप्त गर्थौं । परन्तु दुवैजनाले गरेको पापलाई नगरेको भनी म भन्दिन । यी शास्ताको नगनता, मुण्डता, टुकुक्क बस्ने व्रत र केश लुछ्छाउने व्रत (मेरोभन्दा) बढि छ । मचाहिं घरगृहस्थ भई ... सुन-चाँदी स्वीकार्छु (तैपनि) यी भद्र शास्ताको सँगसँगै परलोकमा मेरो गति समान हुनेछ । (त्यसो भए) के देखेर के जानेर यी शास्ताको ब्रह्मचर्य पालन गर्ने ? - (अनि) उनी 'यो अब्रह्मचर्यवास हो' भनी जानेर त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छन् । सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्‌ले यसरी दोस्रो अब्रह्मचर्यवास बताउनु भएको छ - जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र बसे पनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।"

५. (३) "सन्दक ! फेरि यहाँ केही शास्ता यस्ता वादी र यस्ता दृष्टिका छन् - 'सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन, अहेतु अप्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुन्छन् । सत्त्वहरू विशुद्ध हुनाको कुनै हेतु छैन, कुनै प्रत्यय छैन, अहेतु प्रत्ययद्वारा सत्त्वहरू विशुद्ध हुन्छन् । (संक्लिष्ट वा विशुद्ध हुनको निमित्त) बल छैन, वीर्य छैन, पुरुषार्थ छैन, पौरुष पराक्रम छैन, सबै सत्त्वहरू^{५९३}, सबै प्राणीहरू^{५९४}, सबै भूतहरू^{५९५} तथा सबै जीवहरू^{५९६} (आफ्ना) वशमा छैनन्^{५९७}, (आफ्ना) बलमा छैनन्, (आफ्ना) वीर्यमा छैनन् । (सबै सत्त्वहरू) स्वाभाविकरूपले जहाँ-जहाँ जानुपर्ने हो, त्यहाँ-त्यहाँ गई (सङ्गतिभावपरिणता) छ अभिजातिहरूमा^{५९८} सुखदुःखको अनुभव गर्छन् ।'

"सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्दछ - 'यी भद्र शास्ता यस्ता वादी र यस्ता दृष्टिका छन् - 'सत्त्वहरू संक्लिष्ट हुनाको कुनै हेतु छैन र कुनै प्रत्यय छैन, ... पूर्ववत् ... (सबै सत्त्वहरू) स्वाभाविकरूपले जहाँ-जहाँ जानुपर्ने हो, त्यहाँ-त्यहाँ गई छ अभिजातिहरूमा सुखदुःखको अनुभव गर्छन् ।' यदि यी भद्र

- ५९३ उँट, गाई, गधा आदि निरवशेष सत्त्वहरूलाई यहाँ 'सत्त्व' भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
- ५९४ एकेन्द्रिय प्राणीहरू तथा दुई इन्द्रिय प्राणीहरूलाई यहाँ 'प्राणी' भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना । (कस्तालाई एकेन्द्रिय प्राणी भनिन्छ भन्ने पादटिप्पणीको निमित्त भा - १, पृ. २३० हेर्नुहोला ।)
- ५९५ फुलद्वारा उत्पन्न हुने प्राणीलाई यहाँ 'भूत' भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
- ५९६ धान, चामल, जौ आदिलाई यहाँ 'जीव' भनिएको हो । उम्रने भएकोले अन्य धर्मावलम्बीहरू अन्नलाई 'जीव' भन्दछन् । पपं.सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
- ५९७ कसैले बल गरेर कसैलाई केही गर्न सक्दैन, जे हुनुपर्ने हो र जस्तो हुनुपर्ने हो त्यो त्यस्तै हुन्छ कसैले गरेर केही हुन सक्दैन भन्नाका निमित्त 'वशमा छैनन्' ... आदि भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. ८२: अपण्णकसुत्तवण्णना ।
- ५९८ 'छ-अभिजाति' भनेका कस्ता हुन् भन्ने अ.नि. - ६ पृ. ९३: छलभिजातिय-सुत्त को अनुवादको निमित्त बु.प. भा. - १, पृ. ४०-४९ हेर्नु होला । यी छ-अभिजातिमा रहेर मात्र सुख दुःखको अनुभूति गरिन्छ र यस बाहेक सुख दुःखको भूमि अरू छैन भनिएको हो ।

शास्ताको वचन सत्य हो, भने - नगरे पनि गरेजस्तै भयो र ब्रह्मचर्यवास नबसे पनि बसेजस्तै भयो । हामी दुवैले यहाँ समानरूपले समानता प्राप्त गर्‍यौं । परन्तु दुवै अहेतु अप्रत्ययद्वारा विशुद्ध हुनेछौं भनी म भन्दिन ।' यी शास्ताको नग्नता, मुण्डता, टुकुक बस्ने व्रत र केश लुछ्छउने व्रत (मेरोभन्दा) बढि छ । मचाहिं घरगृहस्थ भई ... सुन-चाँदी स्वीकार्छु (तैपनि) यी भद्र शास्ताको संगसँगै परलोकमा मेरो गति समान हुनेछ । (त्यसो भए) मैले के देखेर, के जानेर यी शास्ताको ब्रह्मचर्य पालन गर्ने ? - (अनि) उनी 'यो अब्रह्मचर्यवास हो' भनी जानेर त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छन् । सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्‌ले यसरी तेस्रो अब्रह्मचर्यवास बताउनु भएको छ जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र बसे पनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।"

६. (४) "सन्दक ! फेरि यहाँ केही शास्ता यस्ता वादी र यस्ता दृष्टिका छन् - (१) 'यी सप्तकायहरू अकृत र अकृतविधा हुन्, (२) अनिर्मित र अनिर्मापित हुन्, (३) बन्ध्या (=बाँझो, निष्फल) र कूटस्थ स्तम्भसमान निश्चल छन् । तिनीहरू न चल्छन्, न विपरीत हुन्छन् र न परस्पर विघ्नबाधा पाछ्छ । परस्पर सुख पनि हुँदैन, दुःख पनि हुँदैन, न त परस्पर सुखदुःखको निमित्त नै हुन्छन् ।"

"सप्तकाय भनेका कुन हुन् ? पृथ्वीकाय, आपकाय, तेजकाय, वायुकाय, सुखकाय, दुःखकाय र जीवकाय । यी सप्तकायहरू अकृत र अकृतविधा हुन्, अनिर्मित अनिर्माणिक हुन्, बन्ध्या र कूटस्थ स्तम्भसमान छन् । यी नचल्छन् । न विपरीत हुन्छन् न परस्पर विघ्नबाधा पाछ्छ । न परस्पर सुखका निमित्त हुन्छन् न परस्पर दुःखको निमित्त हुन्छन् न त परस्पर सुखदुःखको निमित्त नै हुन्छन् । (४) त्यहाँ, मार्ने वा मार्न लगाउने छैनन्, सुन्ने वा सुन्न लगाउने छैनन् र जान्ने वा जान्न लगाउने छैनन् । (५) कसैले कसैलाई धार भएको शस्त्रले शिर छेदन गरे तापनि कुनै जीवलाई मारेको हुँदैन । सप्तकायका बीचमा भएका छिद्रहरूका बीचमा (शस्त्र) पर्न जान्छ । (६) प्रमुख योनिहरू चौधलाख छ हजार छ सय (१४,०६,६००) छन् । (७) पाँच सय कर्महरू छन् । (८) पाँच कर्महरू छन् । (९) तीन कर्महरू छन् । (१०) कर्म र अर्धकर्म पनि छन् । (११) बासट्टी प्रतिपदाहरू छन् । (१२) बासट्टी अन्तर कल्पहरू छन् । (१३) छ अभिजातिहरू छन् । (१४) आठ पुरुषभूमिहरू छन् । (१५) चार हजार नौसय (४,९००) आजीवक व्रतहरू छन् । (१६) चार हजार नौ सय परिव्राजक प्रव्रज्याहरू छन् । (१७) चार हजार नौ सय नागवासहरू छन् । (१८) दुई हजार (२,०००) इन्द्रियहरू छन् । (१९) तीन हजार (३,०००) नरकहरू छन् । (२०) छत्तीस रजधातुहरू (=धूलो लाग्ने ठाउँहरू) छन् । (२१) सातसंज्ञी गर्भहरू (=संचेतन गर्भहरू) छन् । (२२) सात असंज्ञी (=अचेतन गर्भहरू) छन् । (२३) सात निर्ग्रन्थी गर्भहरू छन् । (२४) सात देवहरू छन् । (२५) सात मनुष्यहरू छन् । (२६) सात पिसाचहरू छन् । (२७) सात दहहरू छन् । (२८) सात महाग्रन्थहरू छन् । (२९) सात (ठूला) पातहरू (३०) सात सय (साना) पातहरू छन् (३१) सात ठूला स्वप्नहरू, सात सय (साना) स्वप्नहरू छन् । (३२) असी लाख साना-ठूला कल्पहरूमा घुमफिर गरी मूर्ख र पण्डितहरूले दुःखको अन्त गर्न सक्छन् । (३३) फेरि, त्यहाँ यो शीलद्वारा, यो व्रतद्वारा अथवा यो ब्रह्मचर्यद्वारा अपरिपक्व कर्मलाई परिपक्व गर्नेछु अथवा परिपक्व कर्मलाई भोग गरेर पार लगाउनेछु भन्ने पनि हुन सक्दैन । (३४) द्रोण (=पाथी) ले नापेको जस्तै नापिराखेको यस संसारको सुखदुःखलाई घटीबढी गर्न सकिन्न न उचनीच (=ठूलो सानो) नै पार्न सकिन्छ । जस्तै - बेरिराखेको धागोको डल्लो छाडिदिँदा, धागोको प्रमाण भएसम्म मात्र जान्छ, त्यस्तै - मूर्ख र पण्डितहरूले (संसारमा) घुमफिर गरेर मात्र दुःखको अन्त गर्नेछन्^{४९९} ।"

४९९ यहाँ उल्लिखित केही शब्दहरूमध्ये नबुझिएका वा स्पष्ट नभएका शब्दहरूका बारेमा दी.नि.(नेपाली) को सामञ्जस्य-सुतका पादटिप्पणीहरू हेर्नु होला ।

“सन्दक ! त्‍यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्छ - ‘ती भद्र शास्ता यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - (१) ‘यी सप्तकायहरू अकृत र अकृतविधा हुन् । ... १०० (३४) द्रोण (पाथी) ले नापेजस्तै नापिराखेको बस संसारको सुखदुःखलाई घटीबढी गर्न सकिन्न, न त उचनीच (=ठूलो सानो) नै पार्न सकिन्छ । जस्तै - बेरिराखेको धागोको डल्लो छाडिदिँदा धागोको प्रमाण भएसम्म मात्र जान्छ, त्यस्तै, मूर्ख र पण्डितहरूले (संसारमा) घुमफिर गरेर मात्र दुःखको अन्त गर्नेछन् । यदि यी भद्र शास्ताको वचन सत्य हो भने - नगरे पनि गरेजस्तै भयो र ब्रह्मचर्यवास नबसे पनि बसेजस्तै भयो । हामी दुवैले यहाँ समानरूपले समानता प्राप्त गर्‍यौं । परन्तु हामी दुवै घुमफिर गरी दुःखको अन्त गर्नेछौं भनी म भन्दिन ।’ यी शास्ताको नग्नता, मुण्डता, टुकुक्क बस्ने व्रत र केश लुछ्छाउने व्रत (मेरोभन्दा) बढी छ । मचाहिं घरगृहस्थ भई ... सुन-चाँदी स्वीकार्छु । (तैपनि) यी भद्र शास्ताको सँगसँगै परलोकमा मेरो गति समान हुनेछ । (त्यसो भए) के देखेर, के जानेर यी शास्ताको ब्रह्मचर्य पालन गर्ने ? - (अनि) उनी ‘यो अब्रह्मचर्यवास हो’ भनी जानेर त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्तिर जान्छन् । सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्‌ले यसरी चौथो अब्रह्मचर्यवास बताउनु भएको छ, जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र बसे पनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

“सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्‌ले यी चार अब्रह्मचर्यवास बताउनु भएको छ - जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र गरे तापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

२. चार आश्वासन नभएका ब्रह्मचर्यहरू

७. “आश्चर्य हो, आनन्द ! अद्भुत हो, आनन्द ! जो कि जान्नु भएका ... भगवान्‌ले चार अब्रह्मचर्यवास समान भएर नै ‘अब्रह्मचर्यवास’ भनी बताउनु भएको हो - जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र बसे पनि न्यायधर्म कुशल प्राप्त गर्न सक्दैन । भो आनन्द ! जान्नु भएका ... भगवान्‌ले बताउनु भएका चार आश्वासन नभएका ब्रह्मचर्यहरू कुन हुन् त ? - जहाँ विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन गरे तापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ?”

८. (१) “सन्दक ! यहाँ केही शास्ताहरू (आफूलाई) अपरिशेष ज्ञानदर्शन सर्वज्ञ सर्वदर्शी भनी भन्छन् - ‘हिंडिरहेको अवस्थामा पनि, बसिरहेको बेलामा पनि, सुतिरहेको बेलामा पनि, बिउँभिएको बेलामा पनि जहिले पनि ज्ञानदर्शन उपस्थित भएको हुन्छ ।’ उनीहरू शून्य घरमा पनि पस्छन्, भिक्षा पनि पाउँदैनन्, कुकुरले टोक्छ, चण्ड गोरुसँग सम्मुख गर्छन्, स्त्रीको पनि र पुरुषको पनि नाम गोत्र सोध्छन् तथा गाउँको पनि, निगमको पनि बाटो सोध्छन् । ‘यसो किन नि ?’ भनी सोध्दा ‘शून्य घरमा पस्नुपर्ने भएको थियो’ त्यसैले पसेका हौं भनेर उनीहरू भन्छन् । ‘भिक्षा पाउनुपर्ने थिएन’ त्यसैले नपाएको । ‘कुकुरलाई टोकाउनु पर्ने थियो’ त्यसैले टोकाएको । ‘चण्ड हात्तीसँग सम्मुख हुनु थियो’, त्यसैले सम्मुख भएको । ‘चण्ड घोडासँग सम्मुख हुनु थियो’, त्यसैले सम्मुख भएको । ‘चण्ड गोरुसँग सम्मुख हुनु थियो’ त्यसैले सम्मुख भएको । ‘स्त्रीको पनि र पुरुषको पनि नाम र गोत्र सोध्नुपरेको थियो’, त्यसैले सोधेको । ‘गाउँको पनि नाम र गोत्र सोध्नुपरेको थियो’, त्यसैले सोधेको । ‘गाउँको पनि निगमको पनि नाम र बाटो सोध्नु पर्ने थियो’ त्यसैले सोधेको ।

६०० यहाँका बाँकी कुराहरू माथिजस्तै दोहोर्‍याई पढ्नु होला ।

“सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्छ - यी भद्र शास्ताहरू (आफूलाई) अपरिशेष ज्ञानदर्शन सर्वज्ञ सर्वदर्शी भनी भन्छन् - ‘हिंडिरहेको बेलामा पनि, ... जहिले पनि ज्ञानदर्शन उपस्थित भएको हुन्छ ।’ उनीहरू शून्य घरमा पनि पस्छन् ... गाउँको पनि र निगमको पनि नाम र बाटो सोध्छन् । ‘यसो किन नि ?’ भनी सोध्दा ‘शून्य घरमा पस्नुपर्ने भएकोले’ ... ‘गाउँको र निगमको नाम र बाटो सोध्नुपर्ने थियो’, त्यसैले सोधेको । अनि उनीहरू ‘यो ब्रह्मचर्य आश्वासन नभएको’ भनेर जानी त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छन् । सन्दक ! यो हो, जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ भगवान्ले बताउनु भएको आश्वासन नभएको पहिलो ब्रह्मचर्य, जसमा विज्ञपुरुष ब्रह्मचर्यवास गर्दैन, गरे तापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

९. (२) “सन्दक ! फेरि यहाँ केही शास्ताहरू अनुश्रुतिक हुन्छन् र अनुश्रवलाई सत्य मान्छन् । उनीहरू श्रुतिद्वारा यस्तो हो, त्यस्तो हो, भनी पिटक सम्प्रदायको आधारमा धर्मोपदेश गर्छन् । सन्दक ! श्रुतिको भरपर्ने शास्ताको अनुश्रुति-सत्य सु-श्रुत (=ठीक सुनेको) पनि हुन्छ, दुःश्रुत (=बेठीक सुनेको) पनि हुन्छ, त्यस्तै पनि हुन्छ र अन्यथा पनि हुन्छ । सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्छ - ‘यी भद्र शास्ता अनुश्रविक छन् ... त्यस्तै पनि हुन्छ, अन्यथा पनि हुन्छ’ भनी उनी ‘यो ब्रह्मचर्य आश्वासन नभएको’ भनेर जानी त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छन् । सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ ... भगवान्ले बताउनु भएको आश्वासन नभएको यो दोस्रो ब्रह्मचर्य हो - जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र गरेतापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

१०. (३) “सन्दक ! फेरि यहाँ केही शास्ताहरू तार्किक र विमर्शी हुन्छन् । उनीहरू तर्कद्वारा विमर्शनद्वारा प्राप्त ज्ञानको आधारमा धर्मोपदेश दिन्छन् । सन्दक ! तार्किक र विमर्शन गर्ने शास्ताको तर्क ठीक पनि हुन्छ, बेठीक पनि, त्यस्तै पनि हुन्छ, अन्यथा पनि । सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्छ - ‘यी भद्र शास्ता तार्किक र विमर्शी छन् । यिनीहरू तर्कद्वारा र विमर्शद्वारा प्राप्त ज्ञानले धर्मोपदेश गर्छन् । तार्किक र विमर्शीको तर्क ठीक पनि हुन्छ, बेठीक पनि, त्यस्तै पनि हुन्छ, अन्यथा पनि ।’ अनि उनीहरू ‘यो ब्रह्मचर्य आश्वासन नभएको’ भन्ने जानी त्यस ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छन् । सन्दक ! जान्नु भएका, देख्नु भएका उहाँ ... भगवान्ले बताउनु भएको यो तेस्रो ब्रह्मचर्य हो - जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र गरे तापनि न्यायधर्म कुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

११. (४) “सन्दक ! फेरि यहाँ केही शास्ता मन्दबुद्धिका र अभिमूढ हुन्छन् । उनीहरू मन्दता र अतिमूढता गर्दा सम्बन्धित ठाउँमा प्रश्न सोध्दा वचन विक्षेप अमराविक्षेप गर्छन् । (जस्तै) - ‘यस्तो हो, पनि हामी भन्दैनौं, उस्तो हो, पनि हामी भन्दैनौं, अन्यथा हो, पनि हामी भन्दैनौं, अन्यथा होइन पनि हामी भन्दैनौं, ‘होइन’ भनेको लाई ‘होइन’ पनि भन्दैनौं ।’ सन्दक ! त्यहाँ विज्ञपुरुष यसो भन्छ - ‘यी भद्र शास्ता मन्दबुद्धिका र अतिमूढ छन् । मन्दता र अतिमूढताको कारणले गर्दा सम्बन्धित ठाउँमा प्रश्न सोध्दा वचन विक्षेप र अमराविक्षेप गर्छन् । (जस्तै) - ‘यस्तो हो, पनि हामी भन्दैनौं, ... ।’ अनि उनीहरू ‘यो ब्रह्मचर्यबाट विरक्त भएर जान्छन् । सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले बताउनु भएको यो चौथो आश्वासन नभएको ब्रह्मचर्य हो - जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र गरेतापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।’

“सन्दक ! जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले बताउनु भएका यी चार आश्वासन नभएका ब्रह्मचर्यहरू हुन्, जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन, त्यसो गरे तापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

“आश्चर्य हो, आनन्द ! अद्भुत हो, आनन्द !! जो कि जान्नु भएका र देख्नु भएका उहाँ अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध भगवान्ले चार आश्वासन नभएका ब्रह्मचर्यहरूलाई नै आश्वासन नभएका ब्रह्मचर्य भनी बताउनुभयो – जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्दैन र गरे तापनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्दैन । आनन्द ! उहाँ शास्ता चाहिँ कस्ता वादी र कस्तो बताउने हुनुहुन्छ नि ? – जसमा विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्छ र न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्न सक्छ ?”

३. तथागतवाद

१२. “सन्दक ! यहाँ तथागत अर्हत, सम्यक्सम्बुद्ध ... बुद्ध भगवान् यस लोकमा उत्पन्न हुन्छन् । ... पूर्ववत्^{६०१} ... अनि उनी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नका निमित्त कामविषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचारयुक्त भएको विवेक (=ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छन् । सन्दक ! जुन शास्तासँग भावकले यस्तो उदार विशेषता प्राप्त गर्छ, त्यस्तो (शासनमा) विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्छ । अनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्छ ।”

“सन्दक ! फेरि भिक्षु वितर्क र विचारलाई उपशम गरी अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी वितर्क र विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । सन्दक ! जुन शास्ताकहाँ श्रावकले यस्तो उदार विशेषता प्राप्त गर्छ, त्यस्तो (शासनमा) विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास बस्छ । अनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्छ ।”

पूर्वानुस्मृतिज्ञान – “यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल, क्लेशरहित भएपछि, मृदु तथा कर्मण्य भइसकेपछि ... , निश्चलतामा पुगिसकेपछि – उसले पूर्वजन्मका स्मरण हुने ज्ञानतिर चित्त अगि बढाउँछ र चित्त भुकाउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै – एक जन्मको कुरा ... । सन्दक ! जुन शास्ताकहाँ श्रावकले यस्तो उदार विशेषता प्राप्त गर्छ । त्यस्तो (शास्तामा) विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्छ अनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्छ ।”

च्युतउत्पत्तिज्ञान – “यसरी समाहित चित्त भएपछि, ... निश्चलतामा पुगेपछि, उसले प्राणीहरूको च्युति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञानका निमित्त चित्त अघि बढाउँछ र चित्त भुकाउँछ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका र उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्छ – ... पूर्ववत् ... आ-आफ्ना कर्मानुसार उचनीच, सुवर्ण, दुर्वर्ण, सुगति तथा दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्छ । सन्दक ! जुन शास्ताकहाँ श्रावकले यस्तो उदार विशेषता प्राप्त गर्छ, त्यस्तो (शास्तामा) विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्छ अनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्छ ।”

आस्रवक्षयज्ञान – “यसरी समाहित चित्त भएपछि, ... उसले आस्रवहरूको क्षय हुने ज्ञानका निमित्त चित्त अगि बढाउँछ र चित्त भुकाउँछ । अनि उसले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थतः बोध गर्छ । ... पूर्ववत् ... ‘जाति (=जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब उप्रान्त यहाँ आउनुपर्ने कुनै हेतु छैन’ भन्ने ज्ञान उत्पन्न हुन्छ । सन्दक ! जुन शास्ताकहाँ श्रावकले यस्तो उदार विशेषता प्राप्त गर्छ, त्यस्तो (शास्तामा) विज्ञपुरुष निश्चिन्त भई ब्रह्मचर्यवास गर्छ अनि न्यायधर्मकुशल प्राप्त गर्छ ।”

१३. “भो, आनन्द ! जो त्यो ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेको, गर्नुपर्ने गरिसकेको, भार बिसाइसकेको, स्व-अर्थ प्राप्त गरेको, भवसंयोजनहरू परिक्षीण भएको र आफैले राम्ररी जानी विमुक्त भएको अर्हत क्षीणास्रवी भिक्षु हो – उसले कामविषय सेवन गर्न सक्छ के ?”

“सन्दक ! जो त्यो ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेको, ... अर्हत क्षीणास्रवी भिक्षु छ ! उसले पाँच कारणहरू सेवन गर्न सक्दैन । ती हुन् – (१) क्षीणास्रवी भिक्षुले जानीजानी प्राणी हिंसा गर्न सक्दैन, (२) क्षीणास्रवी भिक्षुले नदिएको वस्तु चोरी गर्न सक्दैन, (३) क्षीणास्रवी भिक्षुले मैथुन सेवन गर्न सक्दैन, (४) क्षीणास्रवी भिक्षुले गृहस्थीमा भै खाने वस्तुहरू रात बिताएर राखी खान सक्दैन । सन्दक ! जो त्यो ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेको, ... अर्हत क्षीणास्रवी भिक्षु छ, उसले यी पाँच कारणहरू सेवन गर्न सक्दैन ।”

१४. “भो आनन्द ! जो त्यो ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेको ... अर्हत क्षीणास्रवी भिक्षु छ, के उसमा ‘मेरा आस्रवहरू क्षीण भए’ भन्ने ज्ञानदर्शन हिंडिरहँदा पनि, उभिइरहँदा पनि, सुत्दा पनि, बिउँफिदा पनि – सबै समयमा उपस्थित भएको हुन्छ के ?”

“सन्दक ! त्यसो भए उपमा देखाउने छु, उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषले भनेको कुराको अर्थ बुझ्न सकिन्छ । सन्दक ! जस्तै – कुनै पुरुष हात र खुट्टा काटिएका छन् । के उसले हिँड्दा पनि उभिइरहँदा पनि, सुत्दा पनि, बिउँफिदा पनि – सबै समयमा ‘मेरा हात र खुट्टा काटिएका छन्’ भनी जान्दछ ?”

१५. “भो आनन्द ! सो पुरुषले सबै समयमा ‘मेरा हात र खुट्टा काटिएका छन्’ भनी जान्दैन । परन्तु प्रत्यवेक्षणा गर्दा उसले ‘मेरा हात र खुट्टा काटिएका छन्’ भनी जान्दछ ।”

“सन्दक ! त्यसैगरी जो त्यो ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेको ... अर्हत क्षीणास्रवी भिक्षु छ, उसमा हिँड्दा पनि, ... बिउँफिदा पनि ‘मेरा आस्रवहरू क्षय भए’ भन्ने ज्ञानदर्शन सबै समयमा उपस्थित हुँदैन । परन्तु जब उसले प्रत्यवेक्षणा गर्छ, तब ‘मेरा आस्रवहरू क्षीण भए’ भनी जान्दछ ।”

“भो आनन्द ! यस धर्मविनयमा कति धेरै निर्यात भएका (=उत्तीर्ण भएका) छन् ?”

“सन्दक ! एक सय मात्र होइनन्, दुई सय मात्र होइनन्, तीन सय मात्र होइनन् चार सय मात्र होइनन् र पाँच सय मात्र होइनन् बरन् यो धर्ममा उत्तीर्ण भएका धेरै छन् ।”

“आश्चर्य छ, आनन्द ! अद्भुतको आनन्द !! न आफ्नो धर्मको बयान हुनेछ, न त अर्काको धर्मको निन्दा हुनेछ । उचित कारणमा नै धर्मदेशना भएको छ । धेरै उत्तीर्ण हुनेहरू पनि देखिनेछन् । यी आजीवकहरूचाहिँ मृतपुत्रहरूका पुत्र^{१०२} हुन्, जो आफ्नो बयान गर्छन् र अर्काको निन्दा पनि । जो तीनै जना मात्र उत्तीर्ण भएको देखाउँछन् – नन्दवच्छ, किस संकिच्च (कृश सांकृत्य) र मक्खलि ।”

अनि सन्दक परिव्राजकले आफ्नो परिषद्लाई सम्बोधन गरे – “तपाईंहरू श्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्नुहोस् । अब हामीचाहिँ यश र लाभसत्कारलाई त्याग्न सक्दैनौं ।” यसरी सन्दक परिव्राजकले आफ्नो परिषद्लाई भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्यवास गर्नका निमित्त अट्टाए ।

सन्दक-सुत्त समाप्त ।

६०२ यो कुरा सुनेर उनले आजीवकहरू मरेका जस्तै हुन् भन्ने सम्झे । भनाइको तात्पर्य आजीवकहरूका आमा र छोराहरू मरेका छन् । त्यसैले उनीहरूलाई ‘मृतपुत्रहरूका पुत्र’ भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. १६१: सन्दकसुत्तवण्णा ।

२७. महासकुलुदायि-सुत्त

(महासकुलुदायीसूत्र)

१. सकुलुदायीको आराममा

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला अत्यन्त प्रख्यात परिव्राजकहरू मयूरनिवाप^{६०३} (नजिक) परिव्राजकाराममा बसेका थिए, जस्तै - अन्नभार परिव्राजक, वरधर परिव्राजक र सकुलुदायी परिव्राजक । अरू अरू पनि ख्याति प्राप्त परिव्राजकहरू त्यहाँ बसेका थिए । एक दिन भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी, पिण्डार्थको निमित्त राजगृहमा जानुभयो । त्यस बेला भगवान्लाई यस्तो लाग्यो - “राजगृहमा भिक्षाटनका लागि जान अझै धेरै समय छ । (त्यतिञ्जेलसम्म) किन मयूरनिवापको परिव्राजकाराममा नजाऊँ ।” अनि भगवान् जहाँ मयूरनिवापको परिव्राजकाराम थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यस बखत हल्लाखल्ला गर्दै, उच्च शब्द महाशब्द उच्चारण गर्दै अनेक प्रकारका निरश्चीन-कथाहरू भन्दै सकुलुदायी परिव्राजक धेरै परिव्राजकहरूकासाथ त्यहाँ बसेका थिए । जस्तै - राजकथा, चोरकथा, महामात्यकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा, अन्नकथा, पानकथा, वस्त्रकथा, शयनकथा, मालाकथा, गन्धकथा, ज्ञातिकथा, यानकथा, ग्रामकथा, निगमकथा, नगरकथा, जनपदकथा, स्त्रीकथा, शूर (=बहादुरी) कथा, चौबाटोको कथा, पँधेराको कथा, पूर्वप्रेतकथा, नानत्वकथा, लोकाख्यायिककथा, समुद्राख्यायिककथा, भवकथा तथा अभवकथा^{६०४} । अनि सकुलुदायी परिव्राजकले टाढैबाट आइरहुनु भगवान्लाई भएको देखे । सो देखेपछि सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्नो परिषद्लाई “तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, तपाईंहरू हल्लाखल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतम आउँदै हुनुहुन्छ । उहाँ आयुष्मान् निस्तब्धताका रुचाउनुहुन्छ, निस्तब्धताका समर्थक हुनु हुन्छ । सायद निःशब्द-परिषद् देखेर उहाँ यहाँ आउनु सक्नुहुन्छ ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुप लागे । भगवान्, जहाँ सकुलुदायी परिव्राजक थिए, त्यहाँ जानुभयो । सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्लाई भने - “भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । धेरै दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउने पाउ कष्ट गर्नुभयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस्, ओछ्याइएको यो आसनमा ।” भगवान् बिच्छ्याइएको त्यो आसनमा बस्नुभयो । सकुलुदायी परिव्राजक पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सकुलुदायी परिव्राजकसँग भगवान्ले सोध्नुभयो -

२. “उदायी ! अहिले (यहाँ) के कुरा गरेर बसेका छौ ? तिमीहरूका बीचमा के कुरा चल्दैछ ?”

६०३ मज्जरिबुल्लाई अभयदान दिइएको स्थान भएकोले ‘मयूरनिवाप’ भनिएको हो । म.नि.अ.क. III. पृ. १६१: सन्दकसुत्तवण्णना ।

६०४ यहाँ ‘भव’ भन्नाले (१) शाश्वत, (२) अभिवृद्धि र (३) कामसुखलाई भनिएको हो । ‘अभव’ भन्नाले (१) उच्छेद, (२) हानि, र (३) शारीरिक कष्ट-पीडालाई भनिएको हो । अतः यस विभाजनसहित लिंदा जम्मा (३२) बत्तीस प्रकारका कथाहरूलाई ‘तिरश्चीनकथा’ भन्दछन् । म.नि.अ.क. III. पृ. १५४ ।

“भन्ते ! छाडिदिनुहोस् त्यस्ता कुरा, जुन कुरा गर्न हामीहरू यहाँ बसेका छौं । भन्ते ! त्यस्ता कुराहरू सुन्न भगवान्लाई पछि पनि दुर्लभ हुनेछैन । भन्ते ! अस्ति-अस्ति कौतूहलशालामा^{६०४} अनेक तैर्थीयहरू^{६०५} तथा श्रमण ब्राह्मणहरू भेला भई बसेको बेलामा यी कुराहरू चलेका थिए - ‘अङ्ग-मगधवासीहरूका निमित्त लाभ हो ! अङ्ग-मगधवासीहरूका निमित्त सुलाभ हो ! ! जहाँ कि, यहाँ सङ्घ भएका, गण भएका, गणाचार्यहरू, ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थङ्करहरू (=आ-आफ्ना धर्मको स्थापना गर्ने) धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका श्रमण ब्राह्मणहरू राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (१) यी पूरण काश्यप, जो सङ्घ भएका, गण भएका, गणाचार्य हुन्, यिनी ख्यातिप्राप्त यशस्वी तीर्थङ्कर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (२) यी मक्खली गोशाल, जो सङ्घ भएका, गण भएका, गणाचार्य हुन्, यिनी पनि ख्यातिप्राप्त, यशस्वी तीर्थङ्कर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (३) यी अजित केशकम्बल, जो सङ्घ भएका, गण भएका, गणाचार्य हुन्, यिनी ख्यातिप्राप्त, यशस्वी तीर्थङ्कर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका छन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (४) यी प्रकुध कात्यायन, जो सङ्घ भएका, ... तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (५) यी सञ्जय वेलट्टपुत्र, जो सङ्घ भएका, ... तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । (६) यी निगण्ठ-नाटपुत्र, जो सङ्घ भएका, ... तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन्^{६०६} । (७) यी श्रमण गौतम, जो सङ्घ भएका, गण भएका, गणाचार्य हुन्, यिनी पनि ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थङ्कर तथा धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका हुन्, उनी पनि राजगृहमा वर्षावास बसेका छन् । यी सङ्घ भएका, गण भएका, गणाचार्य, ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थङ्कर, साधुसम्मत श्रमण ब्राह्मणहरूमध्ये कुनचाहिं (श्रमण ब्राह्मण) ले आफ्ना श्रावकहरूका बीच धेरै स्वागत, गौरव पाएका रहेछन् ? र कसलाई आफ्ना श्रावकहरूले बढी स्वागत तथा गौरव गरेर बस्दा रहेछन् ?’

‘त्यहाँ केहीले यसो भने - ‘(१) यी पूरण काश्यप सङ्घ भएका पनि हुन्, गण भएका पनि हुन्, गणाचार्य पनि हुन्, ख्याति प्राप्त, यशस्वी, तीर्थङ्कर पनि हुन् र धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका पनि हुन् । परन्तु उनले श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान र पूजा पाएका छैनन् न त उनका श्रावक (शिष्य) हरू, पूरण काश्यपलाई धेरै स्वागत तथा गौरव गरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) पूरण काश्यप सयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्दैथिए । अनि त्यहाँ पूरण काश्यपका एक शिष्यले सम्बोधन गर्दै भन्यो - ‘तपाईंहरू पूरण काश्यपसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । उसको अर्थ हामीलाई थाहा छ । हामीसँग यसको अर्थ सोध्नुहोस् । हामी तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।’ अधि (एक दिन) पूरण काश्यपले आफ्ना परिषद्लाई ‘तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । यिनीहरूले तपाईंसँग सोधेका छैनन्, हामीसँग सोध्छन् । हामीहरू नै (यसको) व्याख्यान सुनाउने छौं’ भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् । पूरण काश्यपका धेरै शिष्यहरू (उनीमाथि) वाद (=भनेको कुरामा दोष लगाउने) आरोप गर्दै छाडेर गए^{६०६} । (यस प्रकार वादारोपण गरे)

६०४ अनेक प्रकारका कुतूहल कुरा सुन्ने सार्वजनिक ‘शाला’ लाई ‘कौतूहलशाला’ भन्दछन् । म.नि.अ.क. III. पृ. १६२ ।

६०५ ‘तैर्थीय’ भनी अन्य सम्प्रदायका साधु सन्यासीहरूलाई भनिन्छ । ‘तीर्थङ्कर, तैर्थीय, तैर्थीय श्रावकहरू’ भनेको के हो भन्ने बारेमा सविस्तार अर्थ म.नि.अ.क. II. पृ. ६: चूलसीहनादसूत्रको व्याख्यानमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

६०७ यी छवटै गणाचार्यहरूले राजगृहमै किन वर्षावास गरेका हुन् भन्ने बारेमा अर्थकथा III. पृ. १६२ मा सो उल्लेख भएको छ ।

६०८ कोही आश्रम छाडेर गए, कोही बस्त्र छाडेर गए, कोही बुद्धधर्ममा गई भिक्षु भए । म.नि.अ.क. III. पृ. १६२ ।

— 'तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, म यो धर्मविनय जान्दछु । तिमी यो धर्मविनय के जान्न सकौला ? तिमी भिथ्या मार्गमा छौ, म सम्यक्(=ठीक) मार्गमा छु । मेरो कुरा सहित (=अर्थयुक्त, कारणसहित) छ, तिम्रो कुरा अर्थयुक्त छैन । अगि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अगि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि जुन कुरा सिकेका छौ, सो मैले एकै वाक्यले उल्टा खुवाइदिउँ । तिमीमाथि वादारोपण (=कुरामा दोष लगाउने) गर्ने, निग्रह गर्ने, (यो) वाद (=दोष) बाट मुक्त हुनको निमित्त बाहिर विचरण गरी सिक । यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।' यस प्रकार पूरण काश्यपलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन, न त उनलाई स्वागत वा गौरव गरी श्रावकहरू बस्दथे ।'

“फेरि केहीले यसो भने — (२) यी मक्खली गोशाल पनि सङ्ग भएका हुन्^{६०९} ... परन्तु उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान र पूजा पाएका छैनन्, न त उनका श्रावक (शिष्य) हरू मक्खली गोशाललाई धेरै स्वागत वा गौरव गरी बसेका छन् । अगि (एक दिन) मक्खली गोशालले सयकडौंको यस परिषद्लाई धर्मोपदेश दिदै थिए । अनि त्यहाँ मक्खली गोशालका एक शिष्यले भन्यो — 'तपाईंहरू मक्खली गोशालसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन ।'^{६१०} ... हामी तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।' अगि (एक दिन) मक्खली गोशालले आफ्ना परिषद्लाई 'तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । ...' भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् ।' मक्खली गोशालका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए^{६११} । (यसरी वादारोपण गरे) — 'तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, म यो धर्मविनय जान्दछु । तिमी यो धर्मविनय के जान्न सकौला ?'^{६१२} ... — यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।' यस प्रकार मक्खली गोशाललाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान र पूजा थिएन, न त उनलाई स्वागत वा गौरव गरी श्रावकहरू बस्दथे ।”

“फेरि केहीले यसो भने — (३) यी अजित केशकम्बल पनि सङ्ग भएका छन्^{६१३} ... परन्तु उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत, ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू अजित केशकम्बललाई धेरै स्वागत वा गौरव गरी बसेका छन् । अगि (एक दिन) अजित केशकम्बलले सयकडौंको एक परिषद्लाई धर्मोपदेश दिदै थिए । अनि त्यहाँ अजित केशकम्बलका एक शिष्यले भन्यो — 'तपाईंहरू अजित केशकम्बलसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । ... हामी तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।' अगि (एक दिन) अजित केशकम्बलले आफ्ना परिषद्लाई 'तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । ...' भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् । अजित केशकम्बलका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए । (यसरी वादारोपण गरे) — 'तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, म यो धर्मविनय जान्दछु । तिमी यो धर्मविनय के जान्न सकौला ? ... यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।' यस प्रकार अजित केशकम्बललाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान तथा पूजा थिएन, न त उनलाई स्वागत गौरव राखी श्रावकहरू बस्दथे ।”

“फेरि केहीले यसो भने — (४) यी प्रकुध कात्यायन पनि सङ्ग भएका हुन्, ... परन्तु उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू प्रकुध कात्यायनलाई अधिक

६०९ माथि उल्लेख भएजस्तै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

६१० माथि उल्लेख भएजस्तै पढ्नु होला ।

६११ कोही आश्रम छाडेर गए, कोही वस्त्र छोडेर गए, कोही भिक्षु भए । म.नि.अ.क. III. पृ. १६२ ।

६१२ माथि उल्लेख भएजस्तै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

६१३ माथि उल्लेख भएजस्तै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

स्वागत तथा गौरव गरी बसेका छन् । अधि (एक दिन) प्रकुध कात्यायनले सयकडौंको एक परिषदलाई धर्मोपदेश गर्दै थिए । अनि त्यहाँ प्रकुध कात्यायनका एक शिष्यले आवाज उठायो - 'तपाईंहरूले प्रकुध कात्यायनसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । ... हामीले तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।' अधि (एक दिन) प्रकुध कात्यायनले आफ्ना परिषदलाई 'तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् । ... ' भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् । सञ्जय बेलट्टपुत्रका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए । (यसरी वादारोपण गरे) - 'तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, म यो धर्मविनय जान्दछु । तिमी यो धर्मविनय के जान्न सकौला ? ... यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल । यस प्रकार प्रकुध कात्यायन बेलट्टपुत्रलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान र पूजा थिएन, न त उनलाई स्वागत वा गौरव गरी श्रावकहरू बस्दथे ।'

"फेरि केहीले यसो भने (५) यी सञ्जय बेलट्टपुत्र पनि सङ्ग भएका ... परन्तु उनले, श्रावकहरूका बीच स्वागत ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू सञ्जय बेलट्टपुत्रलाई बढी स्वागत र गौरव गरी बसेका छन् । अगि (एक दिन) सञ्जय बेलट्टपुत्रले सय कडौंको एक परिषदलाई धर्मोपदेश दिदै थिए । अनि त्यहाँ सञ्जय बेलट्टपुत्रका एक शिष्यले आवाज उठायो - 'तपाईंहरूले सञ्जय बेलट्टपुत्रसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन ... पूर्ववत् ... 'तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस् ... ' भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् ।" सञ्जय बेलट्टपुत्रका धेरै शिष्यहरूले (उनीमाथि) वाद आरोप गर्दै छाडेर गए । (यसरी वादारोपण गरे) - 'तिमी यो धर्मविनय जान्दैनौ, म यो धर्मविनय जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जान्न सकौला ? ... यदि सक्छौ भने अहिले नै यसको (गाँठो) फुकाल ।' यस प्रकार सञ्जय बेलट्टपुत्रलाई श्रावकहरूका बीच स्वागत, गौरव, मान र पूजा थिएन, न त उनलाई स्वागत वा गौरव गरी श्रावकहरू बस्दथे ।"

"फेरि केहीले यसो भने - (६) यी निगण्ठ-नाटपुत्र पनि सङ्ग भएका हुन्, ... परन्तु उनले श्रावकहरूका बीच स्वागत ... पाएका छैनन्, न त उनका श्रावकहरू निगण्ठ-नाटपुत्रलाई धेरै स्वागत र गौरव राखी बसेका छन् । अगि (एकदिन) निगण्ठ-नाटपुत्रले सयकडौंको एक परिषदलाई धर्मोपदेश दिदै थिए । अनि त्यहाँ निगण्ठ-नाटपुत्रको एक शिष्यले भन्यो - 'तपाईंहरू निगण्ठ-नाटपुत्रसँग यसको अर्थ नसोध्नुहोस्, उनलाई यसको अर्थ थाहा छैन । ... हामी तपाईंहरूलाई यसको व्याख्यान सुनाउने छौं ।' अगि (एकदिन) निगण्ठ-नाटपुत्रले आफ्ना परिषदलाई तपाईंहरू चुप लाग्नुहोस्, हल्ला नगर्नुहोस् ... ' भनी टाउकोमा हात राखी रुँदा पनि मुक्त हुन सकेनन् । प्रकुध कात्यायनका धेरै शिष्यहरू (उनीमाथि आरोप गर्दै छाडेर गए) ... पूर्ववत् ... ।

४. "फेरि केहीले यसो भने - (७) यी श्रमण गौतम पनि सङ्ग भएका छन्, गण भएका हुन्, गणाचार्य पनि हुन्, ख्यातिप्राप्त, यशस्वी, तीर्थङ्कर पनि हुन् र धेरै मानिसहरूद्वारा साधुसम्मत पाएका पनि हुन् । उनी श्रावकहरूका बीच स्वागतप्राप्त छन्, गौरवान्वित पनि छन्, मानित र पूजित पनि छन् । श्रमण गौतमलाई निकै स्वागत र गौरव गरी उनका श्रावकहरू उनको आश्रय लिई बस्छन् । अगि (एकदिन) श्रमण गौतमले सयकडौंको एक परिषदलाई धर्मोपदेश दिदै थिए । त्यहाँ श्रमण गौतमका एक शिष्यले खोक्यो । त्यसलाई अर्को सब्रह्मचारीले घुँडामा धक्का दिई - 'आयुष्मान् ! निःशब्द हुनुहोस्, शब्द नभिक्नुहोस्, हाम्रा शास्ता (गुरु) हामीहरूलाई धर्मोपदेश दिदै हुनुहुन्छ ।' जुन बखत श्रमण गौतमले सयकडौंको परिषदलाई धर्मोपदेश गर्छन्, त्यस बखत श्रमण गौतमको कुनै पनि श्रावकले न हाच्छ्यै गरेको आवाज भिक्छन्, न खोकेको नै । त्यस बखत उपस्थित सबै जनकायहरू 'भगवान्‌ले जो धर्मोपदेश दिनुहुन्छ, हामीहरू सुन्नेछौं' भन्दै एकचित्त गरी प्रतीक्षामा बसेका हुन्छन् । जस्तै - चौबाटोमा बसी कसैले माहुरी नभएको शुद्ध मह पाउने आशा गरी उपस्थित भएका हुन्छन्, त्यसैगरी जुन बखत श्रमण

गौतमले सयकडौको परिषद्लाई धर्मोपदेश दिनुहुन्छ, त्यस बेला श्रमण गौतमको कुनै पनि श्रावक न हाच्छर्युं गरेको आवाज आउँछ, न त खोकेको आवाज नै । बरु त्यहाँ जति जना भेला भएका हुन्छन्, ती सबै मानिसहरू 'भगवान्ले भाषण गर्नुभएको धर्मोपदेश सुन्नेछौं' भन्दै एकचित्त गरी प्रतीक्षामा बसेका हुन्छन् । श्रमण गौतमका जो श्रावकहरू - सब्रह्मचारीहरूसँग केही विवादको कारणले गर्दा - चीवर छाडी गृहस्थ भएर जान्छन्, उनीहरू पनि आफ्नो शास्ताकै बयान गर्छन्, धर्मको बयान गर्छन् र सङ्घको पनि बयान गर्छन् । उनीहरूले आफ्नैलाई निन्दा गर्छन्, अर्काको निन्दा गर्दैनन् - 'हामी नै अलक्षिना हौं, हामी नै पुण्य नपुगेका हौं, जो कि - त्यस्तो सु-आख्यात धर्मविनयमा प्रव्रजित भएर पनि हामीहरूले जीवनभर शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्न सकेनौं ।' उनीहरू आरामिक भएतापनि, उपासक भएतापनि पाँच शिक्षापद^{११४} पालन गरी बस्छन् । यसरी श्रमण गौतम, श्रावकहरूका बीच स्वागत प्राप्त, गौरव प्राप्त, मानित र पूजित छन् । उनका श्रावकहरू श्रमण गौतमलाई नै अधिक स्वागत गरी, गौरव गरी उनकै आश्रय लिई बसेका हुन्छन् ।"

५. "उदायी ! कति कारणहरू देखेर तिमीले 'मेरा श्रावकहरूले मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र कति कारण देखेर उनीहरूले सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक मेरो आश्रय लिई बस्छन्' भन्ने ठान्दछौ ?"

२ पाँच कारणद्वारा बुद्ध पूजित छन्

६. "भन्ते ! भगवान्मा पाँच कारणहरू देख्दछु - जुन कारणहरू देखेर भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् । कुन पाँच भने ? -

(१) "भन्ते ! भगवान् अल्पाहारी हुनुहुन्छ र अल्पाहारका वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान् जो अल्पाहारी र अल्पाहारका वर्णवादी हुनुहुन्छ - यही पहिलो कारण हो, जो म भगवान्मा देख्दछु र जसले गर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् ।"

(२) "भन्ते ! फेरि, भगवान् जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै चीवरमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान् जो जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै चीवरमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुनुहुन्छ - यही दोस्रो कारण हो, जो म भगवान्मा देख्दछु र जसले गर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् ।"

(३) "भन्ते ! फेरि भगवान् जुनसुकै भिक्षा र भोजनमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान् जो जुनसुकै भिक्षा र भोजनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ । र जुनसुकै भिक्षा र भोजनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुनुहुन्छ - यही तेस्रो कारण हो, जो म भगवान्मा देख्दछु र जसले गर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् ।"

६१४ प्राणीहिंसा नगर्ने, अदिन्नादान नलिने, काममिथ्याचार नगर्ने, मूषावाद नबोल्ने र मदिरापान नगर्ने - यी पाँचलाई 'पाँच शिक्षापद' भन्दछन् ।

(४) “भन्ते ! फेरि, भगवान् जुनसुकै शयनासनमा पनि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुनुहुन्छ । भन्ते ! भगवान् जो जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनुहुन्छ र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुनुहुन्छ – यही चौथो कारण हो, जो म भगवान्मा देख्छु र जसले गर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, ... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् ।”

(५) “भन्ते ! फेरि, भगवान् एकान्तवासी हुनुहुन्छ र एकान्तवासका वर्णवादी हुनुहुन्छ – यही पाँचौं कारण हो, जो म भगवान्मा देख्छु र जसले गर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, ... पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् ।”

“भन्ते ! यिनै पाँच कारणहरू म भगवान्मा देख्छु र जसले गर्दा भगवान्लाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (भगवान्को) आश्रय लिई बस्छन् ।”

७. (१) “उदायी ! यदि ‘श्रमण गौतम अल्पाहारी’ हुन्^{६१४} अल्पाहारका वर्णवादी हुन्’ भनी मलाई श्रावकहरू सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने – उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन्, जो कोसकाहारी^{६१५}, अर्धकोसकाहारी, वेणु^{६१७} प्रमाणाहारी तथा अर्धवेणुप्रमाणाहारी छन् । उदायी ! म त कहिलेकाहिं यो पात्रभरि पछि खान्छु, कहिले काहिं योभन्दा बढ्ता पनि खान्छु । उदायी ! यदि ‘श्रमण गौतम अल्पाहारी हुन्, अल्पाहारका वर्णवादी हुन्’ भनी मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने – उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू कोसकाहारी, अर्धकोसकाहारी, वेणुप्रमाणाहारी तथा अर्धवेणुप्रमाणाहारी हुन्, उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिएर पनि बस्ने छैनन् ।”

(२) “उदायी ! यदि ‘श्रमण गौतम जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुन्’ भनी मलाई श्रावकहरू सत्कार गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने – उदायी ! मेरा केही यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सधैं पासुकूलिक^{६१८} र रुक्षचीवरधारी छन् र जो मसानबाट, धूलो फ्याँक्ने ठाउँबाट, टुक्रा-टुक्रा कपडाका टुक्राटाक्री बटुली त्यसलाई गाँसी सञ्जाटी^{६१९} बनाई धारण गर्छन् । उदायी ! म त

६१४ भगवान् बुद्ध, बुद्ध हुन् भन्दा अगाडि उरुवेल वनमा ६ वर्षसम्म तपस्या गर्नुहुँदा, उहाँ अल्पाहारी नै हुनुहुन्थ्यो । वेरञ्जमा वर्षावासभरी जौको पीठोमा पानी हाली खानु भएको थियो, पारा. पा. पृ. ९: पञ्चतिनिदानकथा: पारिलेय्यवनखण्डमा वर्षावास बस्नु भएको बेलामा कन्दमूलहरू खानु भएको थियो, महा.व.पा.पृ. ३८३: कोसम्बकखन्धकः म.नि.अ.क. III. पृ. १६३ ।

६१६ दाताहरूका घरमा भात राख्ने सानो गोलाकारको भाँडा हुन्छ । यसै भाँडालाई ‘कोसक’ भन्दछन् । अतः यसै भाँडाभरी खानेलाई ‘कोसकाहारी’ भनेको हो । म.नि.अ.क. III. पृ. १६३ महासकुलुदायिसुत्तवर्णना ।

६१७ ‘वेणुप्रमाण’ भन्नाले बाँसको नापे भाँडो । बाँसको एक गाँठो प्रमाण । यति प्रमाणको खाना खानेहरू ‘वेणुप्रमाणाहारी’ हुन् । म.नि.अ.क. III. पृ. १६३ ।

६१८ फ्याकिराखेको टुक्रा-टुक्रा कपडाहरू बटुली ल्याई त्यसलाई गाँसी चीवर बनाई लगाउनेलाई ‘पांसुकूलिक’ भन्दछन् ।

६१९ भिक्षुहरूले लगाउने दोबरी चीवरलाई ‘सञ्जाटी’ भन्दछन् ।

कहिलेकाहिं^{६२०} गृहपतिहरूले दिएको बलियो, बाक्लो (=च्यात्त नसकिने), लौकामा भूस भएजस्तो भएको (=मलमली) चीवरहरू पनि लगाउँछु । उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै चीवरमा पनि सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुन्' भनी मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू पांसुकूलिक र रुक्षचीवरधारी ... छन्, ... उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ... तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिएर पनि बस्ने छैनन् ।"

(३) "उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुन्' भनी मलाई श्रावकहरू सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन्, जो सधैं पिण्डचारिक^{६२१}, सपदानचारिक^{६२२}, भिक्षाटनकै व्रतमा रत भई बस्ने भिक्षाटन गर्दै घरभित्र पस्दा आसनद्वारा निम्तो गरे तापनि उनीहरू आसनमा बस्दैनन् । उदायी ! म त कहिलेकाहिं निम्तोमा गई कनिका छुट्याई राखेको, अनेक सूपव्यञ्जनयुक्त मासी चामलको भोजन पनि गर्छु । उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम जुनसुकै भिक्षा र भोजनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै भिक्षा भोजनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुन्' भनी मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सधैं पिण्डाचारिक, ... हुन्, ... उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ... तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक (मेरो) आश्रय लिएर पनि बस्ने छैनन् ।"

(४) "उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुन्' भनी मलाई श्रावकहरू सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन्, जो सधैं रुखमुनि खुला ठाउँमा बस्छन् र आठ महिनासम्म छत भएको ठाउँमा बस्दैनन् । उदायी ! कहिलेकाहिं म त लिपपोत गरिराखेको, हावा नलाग्ने, चुकुल भएको, भ्यालहरू बन्द भएको, गजुर भएको भव्य घरमा पनि बस्छु । उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुन्छन् र जुनसुकै शयनासनमा सन्तुष्ट हुनाका वर्णवादी हुन् - भनी मेरा श्रावकहरू मेरो सत्कार, तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सधैं रुखमुनि, खुला ठाउँमा बस्छन् - उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार, ... तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिएर पनि बस्ने छैनन् ।"

(५) "उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम एकान्तवासी हुन्, एकान्तवासका वर्णवादी हुन्' भनी मलाई श्रावकहरू सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! मेरा केही त्यस्ता श्रावकहरू पनि छन् जो सधैं आरण्यक, प्रान्तशयनासिनिक, अरण्यवनपन्थमा बस्ने तथा एकान्तवास गर्ने उनीहरू केवल आधा महिनामा एकपल्ट मात्रै प्रातिमोक्ष उद्देशणको निमित्त सङ्घका बीच आउँछन् । उदायी ! म त कहिलेकाहिं भिक्षुहरूसँग, भिक्षुणीहरूसँग, उपासकहरूसँग, उपासिकाहरूसँग, राजमहामात्यहरूसँग, तैर्थीयहरू र तैर्थीय श्रावकहरूसँग पनि आकीर्ण (व्यस्त) भई

६२० भगवानले पूर्णादासीले मसानमा फ्याकिराखेको कात्रो बटुली लगाउनु भएको पनि थियो । यो कपडा बटुल गएको बेलमा भूकम्प पनि भएको थियो । म.नि.अ.क. III. पृ. १६४: महासकुलुदायिसुत्तवण्णना ।

६२१ भिक्षाटनद्वारा मात्र जीविका गर्ने ।

६२२ प्रत्येक घरमा क्रमिक रूपमा भिक्षाटन गर्ने ।

विहार गर्छु । उदायी ! यदि 'श्रमण गौतम एकान्तवासी हुन्, एकान्तवासका वर्णवादी हुन्' भनी मलाई श्रावकहरू सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् भने - उदायी ! जो ती मेरा श्रावकहरू सधैं आरण्यक, ... पूर्ववत् ... प्रातिमोक्ष उद्देशणको निमित्त सङ्घका बीचमा आउनेहुन्, उनीहरूले मलाई यी कारणहरूद्वारा सत्कार ... तथा पूजा गर्ने छैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिएर पनि बस्ने छैनन् ।"

"उदायी ! त्यसैले यी (उपर्युक्त) कारणहरूद्वारा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्दैनन् र सत्कारपूर्वक गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिएर बस्दैनन् ।"

३. बुद्धमा भएका पाँच गुण

८. "उदायी ! अर्कै पाँच कारणहरू छन्, जुन पाँच कारणहरूले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् । ती कुन पाँच भने -

(१) परम शीलस्कन्धले युक्त भएका

९. शीलस्कन्ध - (१) "उदायी ! 'श्रमण गौतम शीलवान् छन्, परम-शीलस्कन्ध' (=उत्तम शीलसमुदाय) ले युक्त छन्" भन्दै मेरा श्रावकहरूले विशिष्ट शीलप्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका 'श्रमण गौतम शीलवान् छन्, परम शीलस्कन्धले युक्त छन्' भन्ने जुन कारण छ - उदायी ! यही नै पहिलो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक, (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् ।"

(२) देखेर, जानेर, अनुभव गरेर धर्मोपदेश गर्ने

अभिज्ञान - (२) "उदायी ! फेरि, 'श्रमण गौतमले जानेको लाई मात्र 'जान्दछु' देखेको लाई मात्र 'देखेको छु' भन्दछन्, अनुभव गरेर मात्र श्रमण गौतमले धर्मोपदेश दिन्छन्, अनुभव नगरीकन होइन, निदानसहित मात्र श्रमण गौतमले धर्मोपदेश दिन्छन्, निदानरहित होइन, कारणसहित मात्र धर्मोपदेश गर्छन्, कारणरहित होइन' भन्दै मेरा श्रावकहरूले सुन्दर ज्ञानदर्शनप्रति सम्मान राख्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका 'श्रमण गौतमले जानेको लाई मात्र 'जान्दछु', ... कारणसहित मात्र धर्मोपदेश दिन्छन्, कारणरहित होइन' भन्ने जुन कारण हो, - उदायी ! यही नै दोस्रो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् ।"

(३) परम-प्रज्ञास्कन्धले युक्त भएका

११. प्रज्ञास्कन्ध - (३) "उदायी ! फेरि 'श्रमण गौतम प्रज्ञावान् हुन्, परम-प्रज्ञास्कन्धले युक्त छन्, उनले अनागत वाद-विचारको मार्गलाई देख्दैनन्, उत्पन्न भएका पर-प्रवादलाई कारणाकारणसहित

सुनिग्रह गर्न सक्दैनन् भन्ने कुनै कारण छैन' भन्दै मेरा श्रावकहरू विशिष्ट-प्रज्ञाप्रति सम्मान राख्दछन् । उदायी ! यस्तो जान्ने मेरा श्रावकहरूले के मेरो कुरालाई बीच-बीचमा काट्न सक्छन् ?”

“भन्ते ! सक्दैनन् ।”

“उदायी ! म श्रावकहरूको अनुशासनको प्रतीक्षा गर्दिन, बरु श्रावकहरू नै मेरो अनुशासनको प्रतीक्षा गर्छन् । उदायी ! मेरा श्रावकहरूका श्रमण गौतम प्रज्ञावान हुन्, परम-प्रज्ञास्कन्धले युक्त छन्, उनले अनागत वाद-विवादको मार्गलाई देख्दैनन्, उत्पन्न भएको पर-प्रवादलाई कारणाकारणसहित सुनिग्रह गर्न सक्दैनन् भन्ने कुनै कारण छैन' भन्ने जुन कारण हो, - उदायी ! यही नै तेस्रो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् ।”

(४) आर्यसत्य देशना गर्ने

१२. आर्यसत्य - (४) “उदायी ! फेरि, दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने, दुःखबाट पर हुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू छन्, - उनीहरू मकहाँ आई (१) दुःखार्यसत्यको कुरा सोध्छन् । उनीहरूलाई म दुःखार्यसत्यको कुरा बताइ दिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा म उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु । उनीहरू मकहाँ आई (२) दुःखसमुदयको कुरा सोध्छन् । उनीहरूलाई म दुःखसमुदयको कुरा बताइदिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा म उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु^{१२४} । उनीहरू मकहाँ आई (३) दुःखनिरोधको कुरा सोध्छन् । उनीहरूलाई म दुःखनिरोधको कुरा बताइदिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा म उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु । उनीहरू मकहाँ आई (४) दुःखनिरोधगामिनी मार्गको कुरा सोध्छन् । उनीहरूलाई म दुःखनिरोधगामिनी मार्गको कुरा बताइदिन्छु । प्रश्नको उत्तरद्वारा म उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु । उदायी ! दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने र दुःखबाट पर हुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू मकहाँ आई दुःखार्यसत्यको कुरा सोध्छन् म उनीहरूलाई जुन (१) दुःखार्यसत्यको कुरा बताउँछु र जुन प्रश्नको उत्तरद्वारा मैले उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु, उदायी ! यही नै चौथो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् । उदायी ! दुःखबाट उत्तीर्ण हुन चाहने, दुःखबाट पर हुन चाहने जो मेरा श्रावकहरू मकहाँ आई दुःखसमुदयको ... दुःखनिरोधको ... तथा दुःखनिरोधगामिनी मार्गको कुरा सोध्छन्, म उनीहरूलाई (२) दुःखसमुदयको कुरा, ... (३) दुःखनिरोधको कुरा ... (४) दुःखनिरोधगामिनी मार्गको कुरा बताउँछु र जुन प्रश्नको उत्तरद्वारा म उनीहरूको चित्तलाई सन्तुष्ट पार्छु, उदायी ! यही नै चौथो कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, ... तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् ।”

(५) आर्यश्रावकहरू अरहन्त भएका

१३. स्मृतिप्रस्थान - (५) “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग (=प्रतिफल) बताइदिएको छु,

जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले (१) चार स्मृतिप्रस्थान^{६२५}हरू (सतिपट्टान) को भाविता (=अभ्यास) सम्पन्नानी भई यस लोकको अभिध्या दौर्मनस्यलाई स्मृतिद्वारा हटाई (१) कायमा कायानुपश्यी भई ... विहार गर्छ । यहाँ भिक्षु तत्परताका साथ सम्पन्नानी भई यस लोकको अभिध्या दौर्मनस्यलाई स्मृतिद्वारा हटाई (२) ... वेदनामा वेदानुपश्यी भई, ... (३) चित्तमा चित्तानुपश्यी भई, ... (४) धर्ममा धर्मानुपश्यी भई ... विहार गर्छ । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी (=अरहत्त्व) प्राप्त गरी विहार गर्छन्^{६२६} ।”

सम्यक्प्रधान - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग (=प्रतिपद्) बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले चार सम्यक्प्रधानहरू (सम्मप्यधान=साधना) को भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले (१) उत्पन्न^{६२७} नभएको पापक अकुशल धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तलाई निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशल धर्महरूलाई हटाउनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, ... पूर्ववत् ... मेहनत पनि गर्छ । (३) उत्पन्न नभएको कुशल धर्महरूलाई उत्पन्न गर्नको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, ... मेहनत पनि गर्छ । (४) उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्महरूको स्थिरताको निमित्त^{६२८}, बिलाएर जान नदिनको निमित्त धेरै-धेरै बढाउनको निमित्त, विपुल पार्नको निमित्त र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्तलाई निग्रह गर्छ, र मेहनत पनि गर्छ । अनि मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

ऋद्धिपाद - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले चार ऋद्धिपादहरू (=ऋद्धि विषयको ध्यान) को भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) छन्दसमाधि^{६२९}-प्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ, (२) वीर्यसमाधि-प्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ, (३) चित्तसमाधि-प्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ, (४) वीमंसा (मीमांसा) समाधि-प्रधानसंस्कारयुक्त ऋद्धिपादको भाविता गर्छ । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

पञ्चेन्द्रिय - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागी मेरा श्रावकहरूले पाँच इन्द्रियहरूको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) उपशमगामी, सम्बोधिगामी

- ६२५ चार स्मृतिप्रस्थान (सतिपट्टान) का बारेमा यथार्थ कुरा जान्नको निमित्त माधि पृ. ५७ को सतिपट्टान-सुत्त अथवा दी.नि. नेपाली पृ. ३५३ को महासतिपट्टान-सुत्त हेर्नु होला ।
- ६२६ यो 'अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छ' भन्ने प्रत्येक वाक्यको अर्थ प्रकाश म.नि.अ.क. III. पृ. १६६ मा र तत्तत् ठाउँको पृष्ठमा उल्लेख भएको कुरा धर्मकथिकहरूले हेर्नु आवश्यक छ ।
- ६२७ पापक अकुशल धर्महरू र कुशल धर्महरू उत्पन्न भएको नभएको र कसरी उत्पन्न हुन्छ भन्ने बारेको विस्तृत अर्थको व्याख्यान म.नि.अ.क. III. पृ. १७२: 'महासकुलुदायिसुत्तवण्णना' मा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यस्तै, यो 'प्रधान' को कुराबाट समथ-विपश्यना तथा मार्गको कुरा पनि प्रकाश पारेको हुन्छ र उत्पन्न भएको कुशलचित्तलाई परिहानि गर्दा आफैलाई हानि हुन्छ भन्ने बारेमा एकजना श्रामणेरले - आफूले पाएको ऋद्धिबलबाट वञ्चित भएको - उदाहरणलाई ध्यानमा राख्नुपर्छ । यो कुरा पनि अ.क. III. पृ. १६७ मै उल्लेख भएको छ ।
- ६२८ उत्पन्न भइसकेको कुशल धर्मलाई स्थायी राख्दा स्रोतापन्नादि मार्गफल प्राप्त भएपछि स्रोतापन्न हुने अपायलोकबाट मुक्त हुन्छ, सकृदागामी हुने केही सुगतिलोकबाट मुक्त हुन्छन् तथा अरहन्त हुने रूप-अरूप लोकबाट पनि मुक्त भई सबै लोकबाट मुक्त हुन्छन् । अ.क. III. पृ. १७४ ।
- ६२९ यस समाधिको अर्थ राम्ररी बुझ्नका निमित्त पटि.स.म.अ.क.पृ. २३३: 'इद्धिविधाननिद्देसवण्णना' मा र विभं. अ.क.पृ. २१३: इद्धिपादविभङ्गनिद्देस' मा हेर्नु होला ।

श्रद्धेन्द्रियको भाविता गर्छ, (२) ... वीर्येन्द्रियको भाविता गर्छ, (३) ... स्मृतिन्द्रियको भाविता गर्छ, (४) ... समाधीन्द्रियको भाविता गर्छ, (५) ... प्रज्ञेन्द्रियको भाविता गर्छ । त्यहाँ मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

पञ्चबल - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू पाँच बलहरूको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) उपशमगामी, सम्बोधिगामी श्रद्धाबलको भाविता गर्छ, (२) ... वीर्यबलको भाविता गर्छ, (३) ... समाधिबलको भाविता गर्छ, (४) ... स्मृतिबलको ^{६३०} भाविता गर्छ, र (५) ... प्रज्ञाबलको भाविता गर्छ । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

सप्तबोध्यङ्ग - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू सप्तबोध्यङ्गको भाविता गर्छन् । उदायी ! यहाँ भिक्षुले, (१) विवेक-निश्चित, विराग-निश्चित, निरोध-निश्चित, अवसर्ग-परिणामी (=विमुक्त फलगामी) स्मृतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (२) ... धर्मविचय सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (३) ... वीर्यसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (४) ... प्रीतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (५) ... प्रशब्धि (पस्सद्धि) सम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (६) ... समाधिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, र (७) ... उपेक्षासम्बोध्यङ्गको ^{६३१} भाविता गर्छ । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

अष्टाङ्गिकमार्ग - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू आर्य (=श्रेष्ठ) अष्टाङ्गिकमार्गको भाविता गर्छन्, (१) सम्यकदृष्टिको भाविता गर्छन्, (२) सम्यक्सङ्कल्पको भाविता गर्छन्, (३) सम्यक्वचनको भाविता गर्छन्, (४) सम्यक्कर्मको भाविता गर्छन्, (५) सम्यक्आजीविकाको भाविता गर्छन्, (६) सम्यक्व्यायामको भाविता गर्छन्, (७) सम्यक्स्मृतिको भाविता गर्छन् र (८) सम्यक्समाधिको भाविता गर्छन् । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अधिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी बस्छन् ।”

अष्टविमोक्ष - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू अष्टविमोक्षको भाविता गर्छन् - (१) रूपमा रूपसंज्ञी हुन्छ - यो पहिलो विमोक्ष ^{६३२} हो, (२) अध्यात्ममा अरूपसंज्ञी भई बाहिरतिर रूपहरू देख्छ - यो दोस्रो विमोक्ष हो, (३) शुभबाट नै अधिमुक्त हुन्छ - यो तेस्रो विमोक्ष हो, (४) सबै प्रकारले रूप संज्ञाबाट समतिक्रम गरी, प्रतिघ संज्ञालाई अन्त गरी, नानात्व संज्ञालाई मनन नगरी ‘आकाश अनन्त छ भनी ‘आकाशानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ - यो चौथो विमोक्ष हो, (५) सबै प्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई समतिक्रम गरी विज्ञान अनन्त छ’ भनी ‘विज्ञानन्त्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त विहार गर्छ - यो पाँचौं विमोक्ष हो, (६) सबै प्रकारले विज्ञानन्त्यायतनलाई (पनि) समतिक्रम गरी ‘केही छैन’ भनी ‘अकिञ्चन्यायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ - यो छैटौं विमोक्ष हो, (७) सबै प्रकारले अकिञ्चन्यायतन लाई पनि समतिक्रम गरी ‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतन’ (समापत्ति) प्राप्त गरी विहार गर्छ - यो सातौं विमोक्ष हो, (८) सबै प्रकारले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई (पनि) समतिक्रम गरी ‘संज्ञावेदयितनिरोध’ (समापत्ति) प्राप्त गरी

६३० यससम्बन्धी विस्तृत कुरा जान्न पटि.स.म.पा.पु. ४२५ ‘बल-कथा’ मा हेर्नु होला ।

६३१ सप्तबोध्यङ्गको विस्तृत कुरा पटि. स.म.पा.पु. ३६३: ‘बोध्यङ्ग-कथा’ मा हेर्नु होला ।

६३२ यहाँ उल्लिखित ‘अष्टविमोक्ष’ भनेको के हो भन्ने बारेमा सविस्तार अर्थ जान्नाका निमित्त पटि.स.म.पा.पु. २७७: अट्टसङ्घि-विमोक्खा, अ.क.पु. ३८३-३८७ हेर्नुपर्छ, म.नि.अ.क. III. पृ. १७५: महासकुलुदायिसुत्तवण्णा, विभं. पा.पु. ४०६: मातिकनिद्देशो, ज्ञानविभङ्गो ।

विहार गर्छ, यो आठौं विमोक्ष हो । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी बस्छन् ।'

अभिभ्वायतन^{६३३} - "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले आठ अभिभू आयतन (=अभिभायतन^{६३४}, अभिभ्वायतन) को भाविता गर्छन् ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा (=आफूभिन्न=अध्यात्ममा=अज्भक्त) रूपसंज्ञी भई - बाहिरका राम्रा नराम्रा अल्परूपहरूलाई देख्छ । 'तिनीहरू (=ती रूपहरू) लाई अभिभूत (=मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी (=विचार गर्ने) हुन्छ । यो पहिलो अभिभ्वायतन हो ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा रूपसंज्ञी भई - बाहिरका राम्रा नराम्रा अपरिमित (असीमित) रूपहरूलाई देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो दोस्रो अभिभ्वायतन हो ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका राम्रा नराम्रा अल्प रूपहरूलाई देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो तेस्रो अभिभ्वायतन हो ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका राम्रा नराम्रा अपरिमित रूपहरूलाई देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो चौथो अभिभ्वायतन हो ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभासका रूपहरूलाई देख्छ । जस्तै - नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका उमापुष्पहरू (आलसका फूलहरू) होऊन् अथवा यस्तै - दुवैतिरबाट चिल्ला भएका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका बनारसी वस्त्रहरू होऊन्, त्यस्तै एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत (=मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो पाँचौं अभिभ्वायतन हो ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका पहेँला, पहेँलावर्ण, पहेँलादर्शन, पहेँलाभास भएका रूपहरूलाई देख्छ । जस्तै - नीला, नीलावर्ण, नीलादर्शन, नीलाभास भएका उमापुष्पहरू (आलसका फूलहरू) हुन् अथवा जस्तै - पहेँला, पहेँलावर्ण, पहेँलादर्शन, पहेँलाभास भएका कर्णिकार फूलहरू होऊन्, अथवा यस्तै - दुवैतिरबाट चिल्ला भएका पहेँला ... पहेँलाभास भएका बनारसी वस्त्रहरू होऊन्, त्यस्तै - एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका पहेँला ... पहेँलाभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत (=मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो छैटौं अभिभ्वायतन हो ।"

"एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका राता, रातावर्ण, रातादर्शन, राताभास भएका रूपहरू देख्छ । जस्तै - राता, रातावर्ण, रातादर्शन, राताभास भएका बन्धुजीव फूलहरू होऊन्, अथवा यस्तै - दुवैतिरबाट चिल्ला भएका राता, राताभास भएका बनारसी वस्त्रहरू होऊन्, त्यस्तै - एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका राता, ... राताभास भएका रूपहरू देख्छ । 'तिनीहरूलाई अभिभूत (=मर्दन) गरी जान्न सक्छु, देख्न सक्छु' भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो सातौं अभिभ्वायतन हो ।"

६३३ अभिभ्वायतनसम्बन्धी विशेष अर्थ बुझ्नको निमित्त अ.क. III. पृ. १७६: मा हेर्नुपर्छ ।

६३४ आफूले गरिरहेका ध्यानसम्बन्धी उत्पन्न हुने विरोधी कारणहरूलाई दबाउनको निमित्त प्रयत्न गर्ने ध्यानको प्रक्रियालाई 'अभिभायतन वा अभिभ्वायतन' भन्दछन् ।

“एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका सेता, सेतावर्ण, सेतादर्शन, सेताभासका शुकृतारा हो, अथवा यस्तै - दुवैतिरबाट चिल्ला भएका सेता, ... सेताभास भएका बनारसी वस्त्रहरू होऊन्, त्यस्तै - एक (भिक्षु) ले आफूमा अरूपसंज्ञी भई - बाहिरका सेता ... सेता आभास भएका रूपहरू देख्छ, तिनीहरूलाई अभिभूत (=मर्दन) गरी जान्न सक्छ, देख्न सक्छु’ भन्ने संज्ञी हुन्छ । यो आठौं अभिभवायतन हो । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी बस्छन् ।”

१६. दस कसिण - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले दस कसिणायतनको भाविता गर्छन् - एक (भिक्षु) ले माथि, तल, तेसैतिर अप्रमाण तथा अद्वय रूपले (१) पृथ्वी-कसिण^{६३५} जान्दछ, (२) ... आप-कसिण जान्दछ, (३) ... तेज-कसिण जान्दछ, (४) ... वायु कसिण जान्दछ, (५) ... नील-कसिण जान्दछ, (६) ... पीत-कसिण जान्दछ, (७) ... रक्त-कसिण जान्दछ, (८) ... श्वेत कसिण जान्दछ, (९) ... आकाश-कसिण जान्दछ, (१०) ... विज्ञान-कसिण जान्दछ । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

१७. चार ध्यान - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले चार ध्यानहरूको भाविता गर्छन् -

प्रथमध्यान - “उदायी ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई, अकुशल धर्मबाट अलग भई, वितर्क-विचारसहित एकान्तवास (=ध्यान) बाट उत्पन्न विवेकजः प्रीति र सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले यही शरीरलाई एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन । उदायी ! जस्तै - कुनै दक्ष नहापक (=नुहाइदिने) ले वा उसको अन्तेवासीले स्नानीय-चूर्ण काँसको थालमा, अलिअलि पानी हाल्दै - भिजाउँदै, मुछ्छ्दै डल्लो पाछ । अनि त्यो स्नानीय-चूर्णको डल्लो स्नेहित भएपछि, भित्र-बाहिर जम्मै भिजिसकेपछि, बघेर जाँदैन । उदायी ! त्यस्तै - भिक्षुले एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन ।”

द्वितीयध्यान - “उदायी ! फेरि भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, ... वितर्क-विचाररहित आध्यात्मिक सम्प्रसाद र एकाग्र चित्तले युक्त समाधिजः प्रीति र सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले एकान्तः (=ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ, सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकजः प्रीति र सुखले न छोएको हुँदैन । उदायी ! जस्तै - भनौं कि यहाँ माफमा मूल भएको एउटा गहिरो पोखरी छ । त्यो पोखरीको पूर्वपट्टि पानीको मूल छैन, पश्चिमपट्टि पनि ... उत्तरपट्टि पनि ... दक्षिणपट्टि पनि पानीको मूल छैन । समय-समयमा वर्षा हुँदैन । अनि त्यही गहिरो पोखरीको माफबाट फुटेर आएको शीतल पानीको धारले सोही पोखरीलाई स्नेहित पाछ, ... सर्वत्र स्पर्शित पाछ । अनि त्यस पोखरीको कुनै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित नभएको हुँदैन । उदायी ! त्यस्तै, सो भिक्षुले एकान्तवासबाट उत्पन्न प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, ... उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन ।”

६३५ दुई आकार नभई सर्वत्र एकै आकारले ‘पृथ्वी’ मात्र देख्दछ, जान्दछ । यी दसकसिण-भावना (=ध्यान) कसरी गर्ने, यसको फल के-के छ भन्ने इत्यादि कुराहरू जान्नको निमित्त विशुद्धिमार्गको पृ. ८८, चौथो परिच्छेद, पठविकसिणनिद्देशमा हेर्नु होला ।

तृतीयध्यान - “उदायी ! फेरि भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, स्मृति-सम्प्रजन्य भई शारीरिक सुखानुभव गरी, उपेक्षी भई, आर्यहरूद्वारा ‘उपेक्षावान् स्मृतवान् सुख’ विहारी’ भनिने तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ। उसले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ... सर्वत्र स्पर्शित पाछ। उसको शरीरको प्रत्येकभाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुँदैन। उदायी ! जस्तै - उत्पलसमुदाय, पद्मसमुदाय पुण्डरिकसमुदाय अथवा केही उत्पल, पद्म, पुण्डरिकहरू - जो पानीमा उत्पन्न भई, पानीमै बढी पानीबाट माथि नआएका र पानीको भित्री भागमा डुबिरहेका हुन्छन् - तिनीहरूका टुप्पा पनि डाँठ पनि शीतल पानीले स्नेहित हुन्छ, ... सर्वत्र स्पर्शित हुन्छ। अनि त्यस उत्पल ... पुण्डरिकको प्रत्येक पनि भाग शीतल पानीले स्पर्शित नभएको हुँदैन। उदायी ! त्यस्तै सो भिक्षुले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, ... सर्वत्र स्पर्शित पाछ। उसको शरीरको प्रत्येक भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुँदैन।”

चतुर्थध्यान - “उदायी ! फेरि भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी, पहिले नै सौमनस्य (=मानसिक सुख), दौर्मनस्य (=मानसिक दुःख) को अन्त गरी, सुखदुःख नभएको उपेक्षालाई स्मृतिद्वारा परिशुद्ध गरी चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ। ऊ यही शरीरमा परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ। उसको प्रत्येक शरीरको प्रत्येक भाग परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्शित नभएको हुँदैन। उदायी ! जस्तै - कुनै मानिस टाउकोदेखि लिएर आफ्नो पूरै शरीर सेतो कपडाले ढाकेर बस्छ भने, उसको शरीरको कुनै भाग पनि सेतो कपडाले नढाकिएको हुँदैन। उदायी ! त्यस्तै - सो भिक्षु, यही शरीरमा परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ। उसको शरीरको कुनै भाग पनि परिशुद्ध, ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्शित नभएको हुँदैन। यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन्।”

१८. चातुर्महाभौतिक-काय - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले बुभुछन् - ‘यो मेरो शारीरिक रूप चातुर्महाभौतिक (=पृथ्वी, आप, तेज, वायु) हो, आमा-बाबुको कारणले भएको हो, भात-दालद्वारा संवर्धित, बालककालमा छेदन-परिमार्जन-भेदन-विध्वंसन भएको हो तथा अनित्य स्वभावको हो। यो मेरो विज्ञान (=चेतना) यसैमा सम्बन्धित छ, यसैमा प्रतिबद्ध छ।’ उदायी ! जस्तै - अष्टांश गरी राम्ररी कुँदैको, सफा-निर्मल-चमकदार, मलिनता नभएको, असल जातको वैदूर्यमणिमा नीलो वा पहेंलो, सेतः वा पाण्डु रङको धागो राखिएको - आँखा हुने मानिसले त्यसलाई हातमा राखी राम्ररी हेर्दा उसले - ‘यो असल जातको वैदूर्यमणि हो, यसलाई आठकुने पारेर कुँदिएको छ, सफा-निर्मल-चमकदार र सुकिलो छ, मलिन नभएको हो, यसमा नीलो वा पहेंलो, सेता वा पाण्डु रङको धागो राखिएको छ’ भनी थाहा पाउँछ। उदायी ! त्यस्तै, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू यस्तो जान्दछन् - ‘यो मेरो शारीरिक रूप चातुर्महाभौतिक छ, आमा-बाबुको कारणले भएको हो, ... तथा अनित्य स्वभावको छ, यो मेरो विज्ञान यसैमा सम्बन्धित छ, यसैमा प्रतिबद्ध छ।’ यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन्।”

१९. मनोमयऋद्धि - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागी मेरा श्रावकहरूले यस कायबाट अलग्गै अर्कै अङ्ग-प्रत्यङ्गले युक्त, इन्द्रियसहित मनोमय कायरूप निर्मित गर्छन्। उदायी ! जस्तै - कुनै पुरुषले मुञ्ज (=बोक्रो) बाट ईषिका (=डाँठ) भिल्ल। अनि उसलाई यस्तो लाग्छ - यो मुञ्ज हो, यो ईषिका हो। भिन्नै मुञ्ज हो, भिन्नै ईषिका हो। मुञ्जबाटै डाँठ (=ईषिका) निस्केको छ।’ अथवा उदायी ! जस्तै - कुनै पुरुषले दापबाट तरबार निकाल्छ। अनि उसलाई यस्तो लाग्छ - ‘यो तरबार हो, यो दाप हो। तरबार अर्कै हो, दाप अर्कै हो। दापबाटै तरबार

निकालिएको छ ।' अथवा उदायी ! कुनै पुरुषले पेटारीबाट सर्प भिक्छ^{१३३} । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ - 'यो सर्प हो, यो पेटारी हो । सर्प अर्कै हो, पेटारी अर्कै हो । पेटारीबाटै सर्प निकालिएको हो ।' उदायी ! त्यस्तै, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले यस कायबाट अलग्गै अर्कै अङ्ग-प्रत्यङ्गले युक्त, इन्द्रियसहित मनोमय कायरूप निर्मित गर्छन् । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।"

२०. ऋद्धिविध - "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले अनेक प्रकारका ऋद्धिविध (ऋद्धि-चमत्कार) अनुभव गर्छन् - एक भईकन पनि धेरै हुन्छन्, धेरै भईकन पनि एक हुन्छन् । प्रकट पनि हुन्छन्, अन्तर्धान पनि हुन्छन् । भित्तामा नछोई, पर्खालमा नछोई, पर्वतमा नछोई, आकाशमा हिंडेजस्तै गरी वारवार गर्छन् । पानीमा डुबुल्की लगाएजस्तै गरी पृथ्वीमा पनि डुब्छन्, माथि पनि आउँछन् । पृथ्वीमा हिंडेजस्तै पानीमा पनि पानीले नभिज्ने गरी हिंड्छन् । पक्षिभै आकाशमा पनि पलेटीमारेर जान्छन् । त्यस्तो महान् तेजस्वी, महापराक्रमी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्छन्, परिमार्जन गर्छन् । ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा राख्छन् । उदायी ! जस्तै, कुनै सिपालु कुमालेले वा उसको अन्तेवासीले राम्ररी मुखेको माटोले जस्तो भाँडाहरू बनाउन चाहन्छ, उस्तै भाँडाहरू तयार पाछै । अथवा उदायी ! जस्तै - कुनै सिपालु दन्त (हस्तिदन्त) कारले वा उसको अन्तेवासीले - राम्ररी तयार पारिएको दन्तमा - जस्तो (बुद्ध) बनाउन चाहन्छ, उस्तै बनाउँछ । अथवा उदायी ! जस्तै - कुनै सिपालु बाँडा (लुँकमी) ले वा उसको अन्तेवासीले परिशोधन गरेको सुनद्वारा जस्तो (गहनाहरू) बनाउन चाहन्छ, उस्तै बनाउँछ । उदायी ! त्यसैगरी - मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू अनेक प्रकारका ऋद्धिविध अनुभव गर्छन् - एक भईकन पनि बहुधा हुन्छन् ... पूर्ववत् ... ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा राख्छन् । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।"

२१. दिव्यश्रोत - "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्य श्रोतधातुद्वारा देवताहरूको पनि, मनुष्यहरूको पनि - टाढाको पनि, नजिकको पनि - दुवै शब्दहरू सुन्छन् । उदायी ! जस्तै - कुनै बलवान् शङ्ख बजाउनेले प्रयासद्वारा नै शङ्ख बजाई चारैतिर सुनाउँछ, उदायी ! त्यस्तै गरी - मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागी मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्यश्रोतधातुद्वारा देवताहरूको पनि, ... पूर्ववत् ... दुवै शब्दहरू सुन्छन् । यसरी मेरा धेरै श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।"

२२. परिचित्त-ज्ञान - "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले परसत्त्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछन् - सराग-चित्तलाई 'सराग-चित्त' भनी, वितराग-चित्तलाई 'वीतराग-चित्त' भनी, सदोष-चित्तलाई 'सदोष-चित्त' भनी, वीतदोष-चित्तलाई 'वीतदोष-चित्त' भनी, समोह-चित्तलाई 'समोह-चित्त' भनी, वीतमोह-चित्तलाई 'वीतमोह-चित्त' भनी, संक्षिप्त-चित्तलाई 'संक्षिप्त-चित्त' भनी, विक्षिप्त-चित्तलाई 'विक्षिप्त-चित्त' भनी, महत्गत-चित्तलाई 'महत्गत-चित्त' भनी, अ-महत्गत-चित्तलाई 'अ-महत्गत-चित्त' भनी, स-उत्तर-चित्तलाई 'स-उत्तर-चित्त' भनी, अनुत्तर-चित्तलाई 'अनुत्तर-चित्त' भनी, समाहित-चित्तलाई 'समाहित-चित्त' भनी, असमाहित-चित्तलाई 'असमाहित-चित्त' भनी, विमुक्त-चित्तलाई 'विमुक्त-चित्त' भनी, अविमुक्त-चित्तलाई 'अविमुक्त-चित्त' भनी जान्दछन् । उदायी ! जस्तै - कुनै नकल पानुपने स्वभावका स्त्री, पुरुष

६३६ यहाँनिर सर्पले आफ्नो बाहिरको काँचुली (कञ्चुक) भिकेको उपमा पनि अर्थकथामा उल्लेख भएको पाइन्छ । अ.क. III. पृ. १८० ।

वा युवाले ऐनामा वा परिशुद्ध, निर्मल स्वच्छ पानीको पात्रमा आफ्नो मुख हेर्दा मैलो परेको भए 'मैलो परेको छ' भनी, मैलो परेको छैन भने 'मैलो परेको छैन' भनी जान्दछ, उदायी ! त्यसैगरी - मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले परसत्त्वको, परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछन् - सराग चित्तलाई 'सराग चित्त' भनी ... पूर्ववत् ... अविमुक्त चित्तलाई 'अविमुक्त चित्त' भनी जान्दछन् । यसरी मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।"

पूर्वानुस्मरण-ज्ञान - "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले पूर्वजन्मका अनेक प्रकारका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । जस्तै - एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, चालीस जन्मको कुरा, पचास जन्मको कुरा, सय जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, सय हजार जन्मको कुरा, अनेक संवर्त कल्प (=प्रलय) हरूका कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (=सृष्टि) हरूका कुराहरू, अनेक संवर्त र विवर्त कल्पहरूमा - 'अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भयो । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भयो ।' यसरी आकारसहित, उद्देश्य (=नाम गोत्र) सहित अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन्, उदायी ! जस्तै - कुनै पुरुष आफ्नो गाउँबाट अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यहाँबाट पनि फेरि अर्को गाउँमा जान्छ, त्यस गाउँबाट ऊ फेरि आफ्नै गाउँमा फर्कि आउँछ । अनि उसले यस्तो अनुस्मरण गर्छ 'म आफ्नो गाउँबाट अमुक गाउँमा गएँ, त्यहाँ यसरी उभिएँ, यसरी बसेँ, यस्तो कुरा गरें, यसरी चुप लागें, त्यहाँबाट म अमुक गाउँमा गएँ, त्यहाँ पनि यसरी उभिएको थिएँ, यसरी बसेको थिएँ, यस्तो कुरा गरेको थिएँ, यसरी चुप लागेको थिएँ, त्यहाँबाट फेरि म आफ्नै गाउँमा फर्की आएँ ।' उदायी ! त्यसैगरी मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले पूर्वजन्मका अनेक प्रकारका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन्- जस्तै - एक जन्मको कुरा, ... पूर्ववत् ... अनेक प्रकारका कुराहरू अनुस्मरण गर्छन् । यसरी मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।"

दिव्यचक्षु - "उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले अलौकिक, विशुद्ध, दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा उच्चतामा च्युत हुने, उत्पन्न हुने सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छन् । आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति वा दुर्गतिमा गएका सत्त्व प्राणीहरूलाई पनि देख्छन् - 'यी सत्त्वहरू कायिक दुराचारले युक्त, वाचिक दुराचारले युक्त, मानसिक दुराचारले युक्त, आर्यहरूको निन्दक, मिथ्यादृष्टिक, मिथ्यादृष्टियुक्त भई काम गर्ने - तिनीहरू मरणोपरान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात, नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू कायिक सदाचारले युक्त, वाचिक सदाचारले युक्त, मानसिक सदाचारले युक्त, आर्यहरूको अनिन्दक, सम्यक्दृष्टिक, सम्यक्दृष्टि युक्त भई काम गर्ने - तिनीहरू मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।' यसरी अलौकिक, विशुद्ध, दिव्यचक्षुद्वारा हीन अवस्थामा, राम्रो अवस्थामा, सुगतिमा, दुर्गतिमा च्युत हुने, उत्पन्न हुने सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । आ-आफ्नो कर्मानुसार गएका सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । उदायी ! जस्तै - दुई घरका माफ्रमा बसेको आँखा भएको पुरुषले दैलोबाट मानिसहरू घरभित्र पसेका पनि, निस्केका पनि, डुलिरहेका पनि, यताउता हिँडिरहेका पनि देख्छ । उदायी ! त्यसैगरी मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरूले अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा हीन अवस्थामा, राम्रो अवस्थामा, सुगति-

दुर्गतिमा च्युत हुने, उत्पन्न हुने सत्त्व प्राणीहरूलाई देख्छन् (जान्दछन्) । ... पूर्ववत् ... यसरी मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् ।”

आस्रवक्षय-ज्ञान - “उदायी ! फेरि, मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू, आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति तथा यसै जीवनमा अभिज्ञानलाई स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् । उदायी ! जस्तै - पहाडले घेरिएको स्वच्छ, प्रसन्न र निर्मल पोखरी हुन्छ । त्यहाँ आँखा भएको कुनै पुरुष पोखरीको किनारमा बसी उसले पानीमा सिपी, शङ्ख, कङ्कड, काठ र माछाहरूको समूहलाई यताउता गइरहेका, बसिरहेका देख्छ । अनि उसको मनमा यस्तो लाग्छ - ‘यो पोखरी स्वच्छ, प्रसन्न र निर्मल छ । यहाँ सिपी, शङ्ख, कङ्कड, काठहरू छन्, माछाहरूका समूह पनि यताउता गइरहेका छन्, बसिरहेका छन् ।’ उदायी ! त्यसै गरी - मैले श्रावकहरूलाई मार्ग बताइदिएको छु, जुन मार्गमा लागेर मेरा श्रावकहरू आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्ति तथा यसै जीवनमा अभिज्ञान स्वयं साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छन् । त्यहाँ मेरा श्रावकहरू अभिज्ञान-अवसान-पारमी प्राप्त गरी विहार गर्छन् । उदायी ! यही पाँचौँ^{१३०} कारण हो, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान र पूजा गर्छन् अनि सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् ।”

“उदायी ! यिनै पाँच कारणहरू हुन्, जसले गर्दा मेरा श्रावकहरू मलाई सत्कार, गौरव, मान तथा पूजा गर्छन् र सत्कारपूर्वक, गौरवपूर्वक (मेरो) आश्रय लिई बस्छन् ।”

२३. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

Dhamma.Digital

महासकुलुदायि-सुत्त समाप्त ।

२८. समणमुण्डिक-सुत्त

(श्रमणमुण्डिकसूत्र)

१. उग्गाहमान परिव्राजकको सिद्धान्त

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान^{६३८} परिव्राजक तिन्दुकाचीरको^{६३९} समय-प्रवादक^{६४०} (भन्ने) एकशालक^{६४१} (नामक) मल्लिकाको आराम^{६४२} (=उद्यान) मा पाँच सय महान् परिव्राजक-परिषद्का साथ बस्दथे । अनि पञ्चकङ्क थपति (=पञ्चकङ्क थपति) भगवान्को दर्शन गर्नको निमित्त मध्याह्न समयतिर श्रावस्तीबाट निस्के । अनि पञ्चकङ्क थपतिलाई यस्तो लाग्यो - “भगवान्को दर्शन गर्ने यो समय होइन । भगवान् (अहिले) ध्यानमा बस्नु भएको होला । मनोभावनीय^{६४३} भिक्षुहरूको दर्शन गर्ने समय पनि होइन । मनोभावनीय भिक्षुहरू पनि (अहिले) ध्यानमा बस्नु भएको होला । अतः जहाँ तिन्दुकाचीरको समयप्रवादक एकशालक (नामक) भन्ने मल्लिकाको आराम छ, जहाँ श्रमणमुण्डिका उग्गाहमान परिव्राजक बसेका छन्, त्यहाँ म किन नजाऊँ । अनि पञ्चकङ्क थपति जहाँ तिन्दुकाचीरका समय प्रवादक एकशालक (नामक) भन्ने मल्लिकाको आराम छ, जहाँ श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक थिए त्यहाँ गए ।”

त्यस समय श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक उन्नाद गरिरहेका र चिच्याइरहेका महत् परिव्राजक-परिषद्का बीचमा बसेका थिए । उनीहरू अनेक प्रकारका तिरश्चीन कुरा गरी बसेका थिए । जस्तै - राजकथा, चोरकथा, महामात्यकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा, अन्नकथा, पानकथा, वस्त्रकथा, शयनकथा, मालाकथा, गन्धकथा, ज्ञातिकथा, यानकथा, ग्रामकथा, निगमकथा, नगरकथा, जनपदकथा,

६३८ अलि-अलि मात्र पढ्न सक्ने भएका हुनाले यिनलाई 'उग्गाहमान' भनिएको हो ।

६३९ तिम्बरु (=डुग्री) रूखको पत्तिले घेरिएको हुनाले 'तिन्दुकाचीर' भनिएको हो ।

६४० सिद्धान्तहरूलाई 'समय' भन्दछन् । अतः 'समय' अर्थात् सिद्धान्तहरूको प्रवचन गरिने ठाउँ भएको हुनाले 'समय प्रवादक' भनिएको हो । यो ठाउँमा चङ्गी, तारुख, पोखरसाती प्रभृति ब्राह्मणहरू र निगण्ठ चेलक परिव्राजक आदि परिव्राजकहरू भेला भई आ-आफ्ना सिद्धान्तको व्याख्यान गर्छन् । यसरी आ-आफ्ना सिद्धान्तका कुराहरूको प्रवचन गर्ने ठाउँ भएकोले त्यस ठाउँलाई 'समय प्रवादक' भनिएको हो ।

६४१ उपर्युक्त तिन्दुकाचीरमा अर्थात् तिम्बरु रूखहरूले घेरिएको स्थानमा पहिले एउटा शाला थियो । पछि महापुण्यवान् पोद्गपाद परिव्राजकको कारण अनेक शालाहरू बनाइएका थिए । अगि सुरु सुरुमा एउटा शाला मात्र भएको हुँदा एउटै शालाको नामले 'एकशालक' भन्ने नाम रहेको थियो । अतः पछि धेरै शालाहरू बने पनि 'एकशालक' भन्ने नाम नै रहन आयो ।

६४२ यो आराम अथवा उद्यान प्रसेनजित् कोशल राजाकी महिषी मल्लिका देवीको हो । यस आराममा फलफूलहरू प्रशस्त थिए । अतः मल्लिकाको आराम भएको हुँदा 'मल्लिकाको आराममा' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो ।

६४३ जसको स्मरण गर्दा नीवरणहरू हट्छन् र चित्त प्रसन्न हुन्छ अथवा जसलाई भेट गर्दा चित्त प्रफुल्लित हुन्छ, त्यस्तालाई 'मनोभावनीय' भन्दछन् । पपं.सू. III. पृ. १८२: समणमुण्डिकसुत्तवण्णना ।

स्त्रीकथा, शूर (=बहादुरी) कथा, चौबाटोको कथा, पँधेरोको कथा, पूर्वप्रेतकथा, नानत्वकथा, लोकाख्यायिककथा, समुद्राख्यायिककथा, भवकथा तथा अभवकथा आदि । अनि श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकले पञ्चकङ्क थपतिलाई टाढैबाट आउन लागेका देखे । देखेर आफ्नो परिषद्लाई शान्त पारे – “तपाईंहरू निःशब्द हुनुहोस्, तपाईंहरू हल्ला नगर्नुहोस् । श्रमण गौतमका श्रावक पञ्चकङ्क थपति आउँदैछन् । श्रमण गौतमका जति शुद्धजीवी गृही श्रावकहरू श्रावस्तीमा छन् ती मध्ये यी पञ्चकङ्क थपति पनि एक हुन् । ती आयुष्मान्हरू निःशब्दकामी छन्, निःशब्दद्वारा विनीत छन् र निःशब्दकै वर्णवादी हुन् । निःशब्द परिषद् देखेर सायद उनी यहाँ आउन सक्छन् ।” अनि ती परिव्राजकहरू चुप लागे ।

२. अनि पञ्चकङ्क थपति, जहाँ श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि एकछेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिलाई श्रमण मुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकले यसो भने^{६४४} – “गृहपति हो ! चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य (=जोसँग वादरूपी युद्ध गर्न सकिन्छ) श्रमण भनी म भन्दछु । कुन चारले भने– (१) गृहपति ! यहाँ शरीरद्वारा पापकर्म गर्दैन, (२) पापकवाचा बोल्दैन, (३) पापसङ्कल्प गर्दैन र (४) पापक आजीविका गर्दैन^{६४५} । गृहपति ! यिनै चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी म भन्दछु ।”

अनि पञ्चकङ्क थपतिले श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको भाषणलाई न अभिनन्दन गरे^{६४६} न खण्डन नै^{६४७} । “भगवान्कहाँ गई यस कुराको अर्थ बुझ्नेछु” भन्ने सोची अभिनन्दन पनि नगरी खण्डन पनि नगरी, आसनबाट उठी, उनी फर्की गए । अनि पञ्चकङ्क थपति, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले जति कुराहरू श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकसँग भएका थिए, ती सबै कुराहरू भगवान्लाई सुनाए ।

३. यसो भन्दाखेरि भगवान्ले पञ्चकङ्क थपतिलाई यसो भन्नुभयो – “थपति ! यसो भएमा श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको कथनानुसार त उत्तानो परी सुत्ने सानो अबोध बालक, अर्थात् दुधेबालक सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य श्रमण हुन आउँछ । (१) थपति ! सानो अबोध दुधेबालकलाई शरीर^{६४८} भन्ने (ज्ञान) त हुँदैन भने कहाँबाट उसले शरीरद्वारा पापकर्म

६४४ यी पञ्चकङ्क थपति चलाक छैनन् । उपदेशद्वारा यिनको सङ्ग्रह गरी यिनलाई आफ्नो शिष्य बनाउन पत्न्यो भन्ने कुटो सोचेर परिव्राजकले यसो भनेका हुन् भनी पपं.सू. III. पृ. १८२: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६४५ यहाँ ‘गर्दैन’ भनी ‘नगर्नुलाई’ मात्र भनिएको हो । परन्तु कुन रूपले नगर्ने भन्ने कुरा भने यहाँ बताइएको छैन । संयम-प्रहाणबाट नगर्ने अथवा प्रतिसंख्यान-प्रहाणबाट नगर्ने सो प्रष्ट छैन । पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

६४६ तीर्थीयहरूले जानेर वा नजानेर जे पायो त्यो भन्दछन् भन्ने सोचेर अभिनन्दन नगरेका हुन् भनी पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६४७ शासनमा जस्तै अनुलोम गरी प्रसन्नकारले भन्दछ भन्ने सोचेर खण्डन वा प्रतिक्षेप नगरेका हुन् भनी पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६४८ आफ्नो शरीर भन्ने र अर्काको शरीर भन्ने विशेष ज्ञान उसमा हुन्छ ।

गर्ला ? सिवाय छटपटिने मात्र^{५९१} । (२) थपति ! सानो अबोध दुधेबालकलाई बचन^{५९०} भन्ने (ज्ञान) त हुँदैन भने कहाँबाट उसले वचनद्वारा पापकवचन बोल्ला ? सिवाय रुने मात्र^{५९१} । (३) थपति ! सानो अबोध दुधेबालकलाई सङ्कल्प^{५९२} भन्ने (ज्ञान) त हुँदैन भने कहाँबाट उसले पापकसङ्कल्प गर्ला ? सिवाय हाँस्ने मात्र^{५९३} । (४) थपति ! सानो अबोध दुधेबालकलाई जीविका^{५९४} भन्ने (ज्ञान) त हुँदैन भने कहाँबाट उसले पापक आजीविका गर्ला ? सिवाय आमाको दूध^{५९५} (चोर्ने) । थपति ! यसो भएमा श्रमणमुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजकको कथनानुसार त सानो अबोध दुधेबालक सम्पन्न कुशल, उत्तमकुशल र अयोध्य श्रमण हुन आउँछ ।”

“थपति ! म पनि चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई प्रज्ञापन गर्छु परन्तु सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तम प्राप्त र अयोध्य श्रमण भने होइन । परन्तु उही सानो अबोध दुधेबालकलाई विशेषरूपले ग्रहण गरी बस्छु । कुन चारले भने ? - (१) थपति ! यहाँ कायद्वारा पापकर्म गर्दैन, (२) पापक वाचा बोल्दैन, (३) पापकसङ्कल्प गर्दैन र (४) पापक आजीविका गर्दैन । थपति ! यिनै चार अङ्गले युक्त पुरुष-पुद्गललाई म प्रज्ञापन गर्छु परन्तु सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भने होइन । परन्तु उही सानो अबोध दुधेबालकलाई भै विशेष रूपले ग्रहण गरी बस्छु ।”

२. सम्पन्न कुशल हुनेका दस धर्महरू

५. (क) थपति ! दस धर्महरूले युक्त हुने पुरुष-पुद्गललाई म सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी भन्दछु ।

कुशलाकुशल जान्नुपर्छ - (१) “क. थपति ! यी अकुशलशीलहरू हुन्, तिनीलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ख. थपति ! यहाँबाट अकुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ग. थपति ! यहाँ निःशेषरूपले अकुशल-शीलहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । घ. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई (पनि) जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

(२) “क. थपति ! यी कुशल-शीलहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ख. थपति ! यहाँबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ग. थपति ! यहाँ

६४९ ओछ्यानको कारणले वा स्पर्शको कारणले अथवा उडुसको टोकाइको कारणले शरीर छटपटिने हुन्छ । सो बाहेक शरीरद्वारा अन्य कुनै प्रकारको क्रिया हुन् । त्यो पनि क्लेशसहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं.सू. III. पृ. १८३ ।

६५० मिथ्यावचन र सम्यक्वचन भन्ने नानात्व उसमा हुन् । पपं.सू. III. पृ. १८३ ।

६५१ भोक र तिर्खाको कारणले गर्दा रुने मात्र हुन्छ । त्यो पनि क्लेशसहगत चित्तले नै हुन्छ । पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमुण्डिकसुत्तवण्णना ।

६५२ मिथ्यासङ्कल्प र सम्यक्सङ्कल्प भन्ने नानात्व ज्ञान उसमा हुन् । पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमुण्डिकसुत्तवण्णना ।

६५३ केवल हाँस्ने मात्र हुन्छ । सानो दुधेबालकको चित्तारम्भण अतीतको विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ । अतः नरकबाट आएको भए नरकको दुःख स्मरण गरी रुन्छ, देवलोकबाट आएको भए स्वर्गीय सुखको स्मरण गरी हाँस्छ । त्यो पनि क्लेश सहगत चित्तबाट नै हुन्छ । पपं.सू. III. पृ. १८३ ।

६५४ मिथ्याजीविका र सम्यक्जीविका भन्ने नानात्व ज्ञान उसमा हुन् ।

६५५ दूध चोर्नेचाहिँ हुन्छ । जस्तै - आमाले दूध पियाउँदाचाहिँ नपिई, अर्को बखत आमाको पछ्याडिपट्टिबाट आई दूध पिउँछ । यो बाहेक अर्को मिथ्याजीविका भन्ने छैन । यो पनि क्लेश सहगत चित्तबाट नै हुन्छ भनी पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमुण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

निश्शेष रूपले कुशल-शीलहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । घ. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई (पनि) जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

(३) “क. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ख. थपति ! यहाँबाट अकुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ग. थपति ! यहाँ निश्शेषरूपले अकुशल-सङ्कल्पहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । घ. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ, त्यसलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

(४) “क. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ख. थपति ! यहाँबाट कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान हुन्छ, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । ग. थपति ! यहाँ निश्शेष रूपले कुशल-सङ्कल्पहरू निरुद्ध हुन्छन्, तिनीहरूलाई जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु । घ. थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरिएको हुन्छ, त्यसलाई (पनि) जान्नुपर्छ भनी म भन्दछु ।”

६. कुशल-शीलहरू - (१) “क. थपति ! कुनचाहिँ अकुशल-शीलहरू हुन्, त ? अकुशल-कायकर्म, अकुशल-वाचाकर्म र पापक आजीविका । थपति ! यिनैलाई अकुशल-शील भन्दछन् ।”

“ख. थपति ! यी अकुशल-शीलहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘चित्तसमुत्थान हो’ अर्थात् चित्तबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन चित्त हो त ? चित्त भनेको धेरै छन्, अनेक विध र नाना प्रकारका छन् । जुन चित्त सराग^{६५६}, सट्टेष^{६५७} तथा स-मोह^{६५८} - यिनैबाट अकुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ ।”

“ग. थपति ! यी अकुशल-शीलहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षुले - कायदुश्चरित्रलाई त्यागी कायसुचरित्रलाई भाविता गर्छ । (=अभ्यास गर्छ, बढाउँछ), वचनदुश्चरित्रलाई त्यागी वचनसुचरित्रलाई भाविता गर्छ, मनःदुश्चरित्रलाई त्यागी मनःसुचरित्रलाई भाविता गर्छ, मिथ्याजीविकालाई त्यागी सम्यक्जीविकाले जीविका गर्छ । यही^{६५९} ती कुशल-शीलहरू निश्शेष रूपले निरुद्ध हुन्छन् ।”

६५६ यहाँ ‘स-राग’ भनी आठ प्रकारका लोभसहगत चित्तलाई भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. १८३: समणमण्डिकसुत्तवण्णना । आठ लोभसहगत चित्त भनेका के-के हुन् भन्ने सम्बन्धमा अभि.ध.सं. प्रथमपरिच्छेदमा हेर्नु होला । अथवा गोपकमोग्गल्लान-सुत्तको पादटिप्पणीमा हेर्नु होला ।

६५७ यहाँ ‘सट्टेष’ भनी प्रतिघसम्प्रयुक्त दुई चित्तहरूलाई भनिएको हो ।

६५८ यहाँ ‘समोह’ भनी उद्वच्च र कुक्कुच्चसहगत दुई चित्तलाई भनिएको हो । परन्तु सबै अकुशल चित्तहरूमा मोहचित्त भएकै हुन्छ ।

६५९ ‘यही’ शब्दको अर्थ बुझाउँदै पपं.सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी दिएको छ -

‘यही’ भन्नाले स्रोतापत्तिफललाई भनिएको हो । किनभने स्रोतापत्तिफलमा पुगेर नै प्रातिमोक्षसंवर शीलहरू परिपूर्णरूपले पूरा हुन्छन् । यही स्थानमा पुगेपछि मात्र कुशल-शीलहरू, अर्थात् दुश्शीलहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।

“घ. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^{६६०} ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशल धर्महरूलाई हटाउनको निमित्त इच्छा गर्छ, र मेहनत पनि गर्छ । (३) उत्पन्न नभएका कुशलधर्महरूलाई उत्पन्न गराउनको निमित्त इच्छा गर्छ, र मेहनत पनि गर्छ । (४) उत्पन्न भएको कुशल धर्महरूलाई स्थिर राख्नको निमित्त, बिलाएर जान नदिनको निमित्त, धेरै बढाउनको निमित्त, विपुल पार्नको निमित्त र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।”

७. कुशल-शीलहरू - (२) “क. थपति ! कुनचाहिं कुशल-शीलहरू हुन् त ? कुशल-कायकर्म, कुशल-वाचाकर्म । आजीव परिशुद्धिलाई पनि म शीलमै समावेश गर्दछु । थपति ! यिनैलाई कुशल-शीलहरू भन्दछन् ।”

“ख. थपति ! यी कुशल-शीलहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । ‘चित्तसमुत्थान हो’ अर्थात् चित्तबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन चित्त हो त ? चित्त भनेका पनि धेरै छन्, अनेकविध र नानाप्रकारका छन् । जुन चित्त वीतराग^{६६१}, वीतद्वेष (=द्वेषरहित) तथा वीतमोह (=मोहरहित) छ - यिनैबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ ।”

“ग. थपति ! यी कुशल-शीलहरू कहाँ निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु शीलवान् हुन्छ परन्तु शीलमय होइन, साथै त्यो चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्तिलाई^{६६२} यथार्थतः जान्दछ - जहाँ^{६६३} ती कुशल-शीलहरू निशेष रूपले निरुद्ध हुन्छन् ।”

“घ. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त^{६६४} ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक कुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । ...^{६६५}”

“थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-शीलहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।”

- ६६० यस प्रश्नकाबारे स्पष्टीकरण दिदै पपं.सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ -
स्रोतापत्ति मार्गसम्मलाई निरोधको निमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको भनी भन्दछन् र स्रोतापत्ति फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।
- ६६१ ‘वीतराग’ भनी आठ कामावचर कुशलचित्तहरूलाई नै भनिएको हो । यिनैबाट कुशल-शीलहरूको समुत्थान हुन्छ ।
- ६६२ यहाँ ‘चित्तविमुक्ति र प्रज्ञाविमुक्ति’ भनेको के हो भन्ने कुराको अर्थ दी.नि.नेपाली पृ. ४६० को पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।
- ६६३ यहाँ ‘जहाँ’ भनी अर्हत् फललाई भनिएको हो । अर्हत् फलमा पुगेपछि कुशल-शीलहरू निशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । भनाइको तात्पर्य अर्हत् फलमा पुग्नेको कुशल र अकुशल दुवै हुँदैनन् । पपं.सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।
- ६६४ यस प्रश्नको स्पष्टीकरण दिदै पपं.सू. III. पृ. १८४: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ -
अर्हत् मार्गसम्मलाई निरोधको निमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको भनिएको हो र अर्हत् फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको हो भनी भनिएको हो ।
- ६६५ यहाँका अरू बाँकी २ देखि ४ सम्मका कुराहरू माथि उल्लेख भएजस्तै दोहो-याई पढ्नु होला ।

८. कुशल-सङ्कल्पहरू - (३) "क. थपति ! कुनचाहिं अकुशल-सङ्कल्पहरू हुन्, त ? कामसङ्कल्प, व्यापादसङ्कल्प र विहिंसासङ्कल्प । थपति ! यिनैलाई कुशल-सङ्कल्पहरू भन्दछन् ।"

"ख. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । 'संज्ञासमुत्थान हो' अर्थात् संज्ञाबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन संज्ञा हो त ? संज्ञा भनेको पनि धेरै छन्, अनेकविध र नानाप्रकारका छन् । कामसंज्ञा छ^{६६६}, व्यापादसंज्ञा छ । विहिंसासंज्ञा छ - यिनैबाट अकुशल-सङ्कल्पहरू समुत्थान हुन्छन् ।"

"ग. थपति ! यी अकुशल-सङ्कल्पहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? यिनीहरूको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु कामहरूबाट अलग भई, अकुशलहरूबाट अलग भई, सवितर्क सविचारयुक्त र विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान^{६६७} प्राप्त गरी बस्छ । यही^{६६८} ती अकुशल-सङ्कल्पहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।"

"घ. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ त ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल-धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ । ... पूर्ववत् ... थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा अकुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।"

९. कुशल-संकल्पहरू - (४) "क. थपति ! कुनचाहिं कुशल-सङ्कल्पहरू हुन् त ? नैष्कर्म्य-सङ्कल्प, अव्यापाद-सङ्कल्प र अविहिंसा-सङ्कल्प । थपति ! यिनैलाई कुशल-सङ्कल्पहरू भन्दछन् ।"

"ख. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरूको समुत्थान कहाँबाट हुन्छ त ? यिनीहरूको समुत्थान पनि बताइएको छ । 'संज्ञासमुत्थान हो' अर्थात् संज्ञाबाट समुत्थान हुन्छ भनी भन्नुपर्छ । कुन संज्ञा हो त ? संज्ञा भनेको पनि धेरै छन्, अनेकविध र नानाप्रकारका छन् । नैष्कर्म्यसंज्ञा^{६६९}, अव्यापादसंज्ञा र अविहिंसासंज्ञा - यिनैबाट कुशल-सङ्कल्पहरू समुत्थान हुन्छ ।"

"ग. थपति ! यी कुशल-सङ्कल्पहरू कहाँ निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् त ? तिनको निरोध पनि बताइएको छ । थपति ! यहाँ भिक्षु वितर्क-विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा

६६६ यहाँ 'कामसंज्ञा' भनी आठवटा लोभसहगत चित्तसहित संज्ञालाई 'कामसंज्ञा' भनिएको हो । अरू 'व्यापाद र विहिंसासंज्ञा' भनी दौर्मनस्यसहगत चित्त दुईवटा चित्तलाई 'व्यापाद र विहिंसासंज्ञा' भनिएको हो भनी पपं.सू. III. पृ. १८५: श्रमण मण्डिकसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६६७ यहाँ 'प्रथमध्यान' भनी अनागामी फल प्राप्त प्रथमध्यानलाई 'प्रथमध्यान' भनिएको हो । पपं.सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिकसुत्तवण्णना ।

६६८ 'यही' भन्नाले अनागामी फललाई भनिएको हो । अनागामी फलमा पुगेपछि कुशल-सङ्कल्पहरू निश्शेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् । पपं.सू. III. पृ. १८५: समणमण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ -

अनागामी मार्गसम्मलाई प्रतिपन्न गरिरहेको र अनागामी फलमा पुगेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

६६९ यहाँ 'नैष्कर्म्यसंज्ञा' आदि भनेका आठवटा कामावचर कुशल चित्त सहजात संज्ञालाई भनिएको हो । आठवटा कामावचर कुशलचित्त भनेका यी हुन् - (१) सौमनस्य सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारित चित्त, (२) सौमनस्य सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारित चित्त, (३) सौमनस्य सहगत ज्ञानविप्रयुक्त असंस्कारिक चित्त, (४) सौमनस्य सहगत ज्ञानविप्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त, (५) उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त, (६) उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त, (७) उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त असंस्कारिक चित्त, (८) उपेक्षा सहगत ज्ञानसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक चित्त । (अभि.ध.सं. प्रथमपरिच्छेद) ।

एकाग्र गरी, वितर्क-विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यही^{६७०} ती कुशल-सङ्कल्पहरू निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छन् ।”

“घ. थपति ! कसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरिएको हुन्छ त^{६७१} ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल धर्महरूलाई उत्पन्न हुन नदिनको निमित्त इच्छा गर्छ, कोसिस गर्छ, वीर्यारम्भ गर्छ, चित्त निग्रह गर्छ र मेहनत पनि गर्छ ।^{६७२} ... पूर्ववत् ... थपति ! यसरी प्रतिपन्न गर्दा कुशल-सङ्कल्पहरूको निरुद्धको निमित्त प्रतिपन्न गरेको हुन्छ ।”

१०. (ख) “थपति ! कसरी दस धर्महरूले युक्त हुने पुरुष पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी भन्दछु भने ? थपति ! यहाँ भिक्षु (१) अशैक्ष^{६७३} सम्यक्दृष्टिले युक्त हुन्छ, (२) अशैक्ष सम्यक्सङ्कल्पले युक्त हुन्छ, (३) अशैक्ष सम्यक्वाचाले युक्त हुन्छ, (४) अशैक्ष सम्यक्कर्मले युक्त हुन्छ, (५) अशैक्ष सम्यक्आजीवले युक्त हुन्छ, (६) अशैक्ष सम्यक्व्यायामले (=उद्योगले) युक्त हुन्छ, (७) अशैक्ष सम्यक्स्मृतिले युक्त हुन्छ, (८) अशैक्ष सम्यक्समाधिले युक्त हुन्छ, (९) अशैक्ष सम्यक्ज्ञानले युक्त हुन्छ र (१०) अशैक्ष सम्यक्विमुक्तिले युक्त हुन्छ । थपति ! यिनै दस धर्महरूले युक्त हुने पुरुष पुद्गललाई सम्पन्नकुशल, परमकुशल, उत्तमता प्राप्त र अयोध्य श्रमण भनी म भन्दछु ।”

११. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई पञ्चकङ्क थपतिले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

समणमुण्डिक-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

६७० ‘यही’ भन्नाले अर्हत् फल प्राप्त द्वितीयध्यानलाई भनिएको हो । अर्हत् फलमा पुगिसकेपछि सबै प्रकारका कुशल-सङ्कल्पहरूको निःशेषरूपले निरुद्ध हुन्छ । पपं.सू. III. पृ. १८५: समणमुण्डिकसुत्तवण्णना ।

६७१ यसप्रश्नको स्पष्टीकरण पपं.सू. III. पृ. १८५: समणमुण्डिकसुत्तवण्णनाले यसरी गरेको छ –

अर्हत् मार्गसम्मलाई निरोधको निमित्त प्रतिपन्न गरिरहेको र अर्हत् फलमा पुग्नेबित्तिकै प्रतिपन्न गरी निरुद्ध भइसकेको भनी भन्दछन् ।

६७२ अरू बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भए बमोजिम दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

६७३ कुनै पनि कुरा सिक्न बाँकी नरहेका अर्हत्‌लाई “अशैक्ष” भन्दछन् ।

२९. चूलसकुलुदायि-सुत्त

(चूलसकुलुदायीसूत्र)

१. सकुलुदायी परिव्राजककहाँ

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय सकुलुदायी परिव्राजक धेरै परिव्राजकहरूका साथ मोरनिवाप (नजिकको) परिव्राजकाराममा बसेका थिए । अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी भिक्षाटन गर्न भनी राजगृह नगरमा जानु भयो । त्यस बेला भगवान्लाई यस्तो लाग्यो - "राजगृहमा भिक्षाटनको निमित्त जान अझै समय छ । (त्यतिञ्जेलसम्म) किन म मोरनिवापको परिव्राजकाराममा नजाऊँ ।" अनि भगवान् जहाँ मोरनिवापको परिव्राजकाराम थियो, त्यहाँ जानुभयो ।

त्यस बखत सकुलुदायी परिव्राजक धेरै परिव्राजकहरूका साथ हल्लाखल्ला गर्दै, उच्चशब्द महाशब्द उच्चारण गर्दै अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दै त्यहाँ बसेका थिए । जस्तै - राजकथा, चोरकथा, महामात्यकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा, अन्नकथा, पानकथा, वस्त्रकथा, शयनकथा, मालाकथा, गन्धकथा, ज्ञातिकथा, यानकथा, ग्रामकथा, निगमकथा, नगरकथा, जनपदकथा, स्त्रीकथा, पुरुषकथा, शूरकथा, चौबाटोकथा, पाँधेरोको कथा, पूर्वप्रेतकथा, नानात्वकथा, लोकाख्यायिककथा, समुद्राख्यायिक कथा, भवकथा तथा विभवकथा आदि । अनि सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्लाई आइरहनु भएको टाढैबाट देखे । त्यसपछि सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्ना परिषदलाई - "तपाईंहरू चूप लाग्नुहोस् ... पूर्ववत् ... उहाँ यहाँ आउन सक्नुहुन्छ ।" अनि ती परिव्राजकहरू चूप लागे ।

२. अनि भगवान्, जहाँ सकुलुदायी परिव्राजक थिए, त्यहाँ जानुभयो । अनि सकुलुदायी परिव्राजकले भने - "भन्ते भगवान् ! आउनुहोस् । धेरै दिनपछि भगवान्ले यहाँ आउने कष्ट गर्नुभयो । भन्ते भगवान् ! बस्नुहोस्, यो आसन बिच्छ्याइएको छ ।" भगवान् बिच्छ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । सकुलुदायी परिव्राजक पनि एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सकुलुदायी परिव्राजकसँग भगवान्ले सोध्नुभयो - "उदायी ! अहिले (यहाँ) के कुरा गरेर बसेका थियौ ? तिमीहरूका बीचमा के कुरा चलिरहको थियो ?"

"भन्ते ! छाडिदिनुहोस् त्यस्ता कुरा, जुन कुराहरू गरी हामी यहाँ बसेका छौं । भन्ते ! त्यस्ता कुराहरू भगवान्लाई पछि सुन्न दुर्लभ हुने छैन । भन्ते ! जुन बेला म यस परिषद्मा उपस्थित हुँदा, त्यस बेला यो परिषद् अनेक प्रकारका तिरश्चीन कथाहरू भन्दै बसिरहन्छ । भन्ते ! जुन बेला म यस परिषद्मा उपस्थित हुन्छु, त्यस बेला यो परिषद् 'श्रमण उदायीले जुन धर्मको भाषण हामीहरूलाई सुनाउने छन्, उही नै सुन्नेछौं' भन्दै मेरै मुख ताक्दै बसिरहन्छ । भन्ते ! जुन बेला भगवान् यस परिषद्मा आउनुहुन्छ त्यस बेला 'भगवान्ले हामीहरूलाई जुन धर्मको भाषण (उपदेश) सुनाउनु हुनेछ, सोही सुन्नेछौं' भन्दै म र मेरा परिषद् भगवान्कै मुख ताक्दै बस्छौं ।"

३. “उदायी ! त्यसो भए तिमीले नै मलाई सुनाऊ – जे तिमीले जानेका छौं ।”

“भन्ते ! अस्ति-अस्ति म (एक दिन) जो ‘सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिशेष-ज्ञानदर्शी, हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिएको बेलामा पनि, सुतेको बेलामा पनि बिउभिएको बेलामा पनि – निरन्तर, अखण्डित ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित हुन्छ’ भन्नेहुन्, (उनीकहाँ गई मैले) ‘पूर्वान्त’सम्बन्धी प्रश्न सोधें । प्रश्न सोध्दा (उनले) यताउताका (कुराहरू) गर्न थाले, बाहिरी कुरातिर लैजान थाले, अनि कोप, द्वेष तथा असन्तोष पनि प्रकट गरे । भन्ते ! त्यस बेला मलाई भगवान्कै स्मरण भयो – ‘अहो ! साँच्चै नै उहाँ भगवान् (बुद्ध हुनु हुँदोरहेछ) अहो ! साँच्चै नै उहाँ सुगत (हुनु हुँदोरहेछ) ! जो कि यी धर्महरूमा स-कुशल (=पण्डित) हुनुहुन्छ’ ।”

“उदायी ! सो को हुन्, त, जसले ‘सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, अपरिशेष-ज्ञानदर्शी हुँ’ भन्छन् र ‘हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिएको बेलामा पनि, सुतेको बेलामा पनि, बिउभिएको बेलामा पनि – निरन्तर, अखण्डितरूपले ज्ञानदर्शन प्रत्युपस्थित भएको हुन्छ’ भनी भन्छन् ? जोसँग तिमीले ‘पूर्वान्त’सम्बन्धी प्रश्न सोध्दा यताउताका कुरा गरे, कुराहरू बाहिर लगे अनि कोप, द्वेष तथा असन्तोष पनि प्रकट गरे ?”

“भन्ते ! यिनी निगण्ठ-नाटपुत्र हुन् ।”

२. पूर्वान्त-अपरान्तसम्बन्धी प्रश्न समाधान

४. पूर्वान्त – “उदायी ! जसले अनेक प्रकारका पूर्वनिवास (=पूर्वजन्म) को अनुस्मरण गर्छ – जस्तै – एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, ... पूर्ववत् ... अनेक संवर्त विवर्त कल्पहरूका कुराहरू, ... अनेक प्रकारका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । यदि उसले मसँग पूर्वान्त (=पूर्वजन्म)सम्बन्धी प्रश्न सोध्छ, अथवा ऊसँग मैले पूर्वान्तसम्बन्धी प्रश्न सोध्छु, यदि उसले पूर्वान्तसम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्ट पाउँछ अथवा म पूर्वान्तसम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा उसको चित्त सन्तुष्ट पाउँछु ।”

अपरान्त – “उदायी ! जसले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई जान्दछ, (जसले) आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा पुगेका प्राणीहरूलाई पनि जान्दछ । यदि उसलेमसँग अपरान्तसम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्ट पाउँछ अथवा म अपरान्तसम्बन्धी प्रश्नको उत्तरद्वारा उसको चित्त सन्तुष्ट पाउँछु ।”

“उदायी ! यी पूर्वान्त र अपरान्तका कुराहरू छाडिदेऊ । तिमीहरूलाई धर्मोपदेश दिन्छु – ‘यो भएमा यसो हुन्छ, यसको उत्पत्ति भएमा यो उत्पन्न हुन्छ, यो नभएमा यो हुँदैन, यसको निरोध (=नष्ट) भएबाट यो निरुद्ध हुन्छ’ ।”

“भन्ते ! यस आत्मभावद्वारा जति मैले प्रत्यनुभव गरेको छु – त्यतिले पनि यस प्रकार आकारसहित, उद्देश्यसहित कुरा बुझ्न पर्याप्त छैन भने – कहाँबाट म अनेक प्रकारका पूर्वजन्महरूका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सकूँ । जस्तै भगवान्ले एक जन्म, दुई जन्म ... आकारसहित उद्देश्यसहित पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्नुहुन्छ, कसरी म त्यस्तै गरी अनुस्मरण गर्न सकूँला र ?”

“भन्ते ! यहाँ, म पाँसु-पिशाचलाई त देख्न सक्दिन भने – कसरी म अमानुषीय विशुद्धदिव्य चक्षुद्वारा नीचतामा, उच्चतामा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्न सकूँला र ? कसरी मैले आ-आफ्ना कर्मानुसार सुगति-दुर्गतिमा पुगेका प्राणीहरूलाई भगवान्ले जस्तै देख्न सकूँला र ?”

“भन्ते ! भगवान्‌ले मलाई जुन “उदायी ! यी पूर्वान्त र अपरान्तका कुराहरू छाडिदेऊ, तिमीलाई धर्मोपदेश गर्छु भन्नुहुँदै ‘यो भए यो हुन्छ, यसको उत्पत्ति भएमा यो उत्पन्न हुन्छ, यो नभएमा यो हुँदैन, यसको निरोध (=नष्ट) भएबाट यो निरुद्ध हुन्छ’ भनी भन्नुभयो, त्यो त मैले भन् बुझ्नै सकिन । भन्ते ! सायद बरु मैले आफ्ना आचार्यका (मतको कुरा) प्रश्नको उत्तरद्वारा भगवान्‌को चित्तलाई सन्तुष्ट पार्न सकूँला ।”

३. यही परम वर्ण हो

५. “उदायी ! त्यसो भए तिम्रो आचार्यका मतमा के छ त ?”

“भन्ते ! हाम्रा आचार्यका मतमा यस्तो छ – ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो’ ।”

“उदायी ! तिमी आफ्नो आचार्यको मतमा जुन ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो’ भनी भन्छौ, त्यो ‘परम वर्ण’ भनेको कुन हो त ?”

“भन्ते ! जुन वर्णभन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण हुँदैन – सोही ‘परम वर्ण हो’ ।”

“उदायी ! त्यो कुन वर्ण हो त जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुँदैन ?”

“भन्ते ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुँदैन – सोही ‘परम वर्ण’ हो ।”

“उदायी ! “भन्ते ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुँदैन – सोही परम वर्ण हो, भन्ने तिम्रो यो कुरा धेरै लामो पनि हुन सक्छ, (जति भने पनि टुङ्गिने छैन) । परन्तु तिमी त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।”

Dhamma.Digital

दृष्टान्त

जनपदकल्याणी – “उदायी ! जस्तै – कुनै पुरुष भन्छ कि – ‘म यस जनपदकी जनपदकल्याणी^{१७४} चाहन्छु, उसलाई म प्रेम गर्छु ।’ भनि ‘हे पुरुष ! जुन जनपदकल्याणीलाई तिमी चाहन्छौ र प्रेम गर्छौ, तिमीलाई थाहा छ के उनी क्षत्रिणी हुन्, ब्राह्मणी हुन्, वैश्यनी हुन्, शुद्रिणी हुन्, अथवा के हुन्, ?’ भनी ऊसँग सोध्दा ऊ भन्छ – ‘मलाई थाहा छैन ।’

‘जुन जनपदकल्याणीलाई तिमी चाहन्छौ र प्रेम पनि गर्छौ, उनको ‘के नाउँ, के गोत्र हो, अग्ली छन् कि होची छन्, अथवा मझौली छन् ? काली छन् कि, साँवली छन् अथवा गोरी छन् ? अमुक गाउँमा, अमुक निगममा अथवा अमुक नगरमा बस्छिन् भन्ने थाहा छ के ?’ भनी ऊसँग सोध्दा ऊ भन्छ – ‘थाहा छैन’ ।’

‘हे पुरुष ! के त, जसलाई तिमी जान्दैनौ, देख्दैनौ – त्यसलाई तिमी चाहन्छौ त ? माया गर्छौ त ?’ भनी सोध्दा उसले ‘हो’ भनी भन्छ ।”

१७४ बुद्धको समयमा ‘जनपदकल्याणी’ नामकी एक सुन्दरी थिइन् । अतएव कुनै सुन्दरी स्त्रीको उपमा दिनुपर्दा ‘जनपदकल्याणी’ भन्ने चलन पालि त्रिपिटक साहित्यमा प्रचलित छ ।

“उदायी ! त्यसो भएमा सो पुरुष कुरा अप्रमाणिक हुन जान्छ ? यसबारे तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! त्यसो भए अवश्यमेव सो पुरुषले भनेको कुरा अप्रमाणिक हुन जान्छ ।”

“उदायी ! त्यस्तै – तिमी पनि ‘जुन वर्णभन्दा अर्को उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण छैन, सोही ‘परम वर्ण हो’ भनी भन्दछौ, परन्तु तिमी त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।”

वैदूर्यमणि – “भन्ते ! जस्तै – आठकुने पारेर कुँदिएको शुभ्रजातीय वैदूर्यमणि पाण्डु-कम्बल (=रातो दोसल्ला) मा राख्दा (त्यसबाट) भास निस्कन्छ, तेज निस्कन्छ, चमक निस्कन्छ, त्यस्तै – वर्णको आत्मा^{६७५} हुन्छ जो मरणपछि अ-रोग (=अविनाशी) परम वर्ण हुन्छ ।”

क. “उदायी ! आठकुने पारेर कुँदिएको शुभ्रजातीय वैदूर्यमणि पाण्डु-कम्बलमा राख्दा निस्कने जुन भास, तेज तथा चमक छ, रात्र्यान्धकारमा जूनकीरीबाट निस्कने जुन भास छ, – यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जूनकीरीबाट निस्कने जुन भास ... छ, – यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यसैको (जूनकीरीको) वर्ण चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

२. “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जूनकीरीबाट निस्कने जुन भास ... छ, रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती छ । यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण धेरै चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती छ, – यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (तेलको बत्तीको वर्ण) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

“उदायी ! रात्र्यान्धकारमा जुन तेलको बत्ती छ, रात्र्यान्धकारमा जुन आगोको ठूलो ज्वाला हो, – यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण धेरै चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रात्र्यान्धकारमा आगोको जुन ठूलो ज्वाला छ, – यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (ज्वाला) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

घ. “उदायी ! रात्र्यान्धकारमा आगोको जुन ठूलो ज्वाला छ, अथवा सत रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन औषधितारा (=शुक्रतारा) छ, – यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण चम्किलो बढी छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन औषधितारा (=शुक्रतारा) छ, – यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (शुक्रतारा) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

ङ. “उदायी ! रातको भोरमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन औषधितारा छ अथवा पन्नरसी उपोसथको दिनमा आधारातको समय मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा हो, – यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाहिं वर्ण धेरै चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

६७५ यहाँ सकुलुदायी परिव्राजकले आफ्नो श्रुति परम्परानुसार तृतीयध्यानको शुभकीर्ण भूमिलाई लक्ष्य गरी मरणपछि त्यस्तो हुन्छ भनी भनेका हुन् ।

“भन्ते ! पन्नरसी उपोसथको दिनको आधारातको मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्येमा यही वर्ण (चन्द्रमा) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

च. “उदायी ! पन्नरसी उपोसथको दिनको अर्धरातमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा छ, अथवा वर्षादको अन्तिम समय शरद महिनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्याह्न समयको जुन सूर्य हो - यी दुवै वर्णहरूमध्येमा कुनचाही वर्ण अधिक चम्किलो छ ? कुनचाही प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भन्ते ! वर्षादको अन्तिम समय शरद महिनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्याह्न समयको जुन सूर्य हो - यी दुवै वर्णहरू मध्येमा यही वर्ण (सूर्य) अधिक चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

“उदायी ! मलाई थाहा छ कि यो भन्दा धेरै-धेरै देवताहरू छन् । जसलाई यी चन्द्र-सूर्यका आभासले छुन सक्दैन (बरु देवताहरूकै तेज चन्द्र-सूर्यको भन्दा अधिक तेजिलो हुन्छ) । तै पनि म भन्दिन कि ‘यो वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अरु वर्ण छैन’ । उदायी ! तिमीले त जुन वर्ण जुनकिरीको भन्दा पनि निहीनतर निकृष्टतर वर्ण हो, सोही वर्णलाई ‘परम वर्ण’ भनी भन्दछौ । त्यो वर्ण पनि बताउँदैनौ ।”

“भगवान् ! कुरा टुङ्गियो सुगत ! कुरा टुङ्गियो ।”

“उदायी ! किन तिमी यसो भन्छौ ? - ‘भगवान् ! कुरा टुङ्गियो, सुगत ! कुरा टुङ्गियो’ ।”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यहरूको मनमा यस्तै हुन्छ - ‘यही परम वर्ण हो, यही परम वर्ण हो !’ भन्ते ! मेरा आफ्नो आचार्यहरूको मतबारेमा भगवान्सँग प्रश्नोत्तर गरे, छलफल गरे, कारणाकारण ग्रहण गरे मलाई लाग्छ कि त्यो तुच्छ, गलत छ ।”

४. एकान्त सुखमयलोक साक्षात्कार

६. “उदायी ! के त, एकान्त सुखमय लोक छ ? एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने कुनै युक्तियुक्त (आकारवती) मार्ग पनि छ ?”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यको (मतमा) यस्तो छ : - ‘एकान्त सुखमय लोक पनि छ’ एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद पनि छ ।”

“उदायी ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद कुनचाहिं हो त ?”

“भन्ते ! यहाँ केही (१) प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छन् । (१) अदिन्नादान (=चोरी) छाडी अदिन्नादानबाट विरत हुन्छन् । (२) काममिथ्याचार छाडी काममिथ्याचारबाट विरत हुन्छन् । (४) मृषावाद (=भूटो कुरा) छाडी मृषावादबाट विरत हुन्छन् अथवा (५) अरु कुनै तपोगुण ग्रहण गरी बस्छन् । भन्ते ! यही एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद हो ।”

(१) “उदायी ! जुन बेला प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट विरत हुन्छ, त्यस बेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ, अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि दुःख पनि दुवै हुन्छ ।”

(२) “उदायी ! जुन बेला अदिन्नादान छाडी अदिन्नादानबाट विरत हुन्छ, त्यस बेला एकान्त सुखमय आत्मभाव हुन्छ अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि हुन्छ दुःख पनि ।”

(३) “उदायी ! जुन बेला काममिथ्याचार छाडी काममिथ्याचारबाट विरत हुन्छ, त्यस बेला एकान्त सुखमय आत्मभाव हुन्छ अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि हुन्छ दुःख पनि ।”

(४) “उदायी ! जुन बेला मृषावाद छाडी मृषावादबाट विरत हुन्छ, त्यस बेला एकान्त सुखमय आत्मभाव हुन्छ अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि हुन्छ दुःख पनि दुवै ।”

(५) “उदायी ! जुन बेला अन्य कुनै तपोगुण ग्रहण गरी बस्छ, त्यस बेला एकान्त सुखमय आत्म भाव हुन्छ अथवा सुख पनि दुःख पनि हुन्छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! सुख पनि हुन्छ दुःख पनि ।”

“उदायी ! सुखदुःख सम्मिश्रण भएको प्रतिपदमा आई एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्न सकिन्छ त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“ भगवान्ले कुरा छिनिदिनु भयो, सुगतले कुरा छिनिदिनु भयो ।”

“भन्ते ! हाम्रा आफ्ना आचार्यको (मतमा) यस्तो हुन्छ – ‘एकान्त सुखमय लोक छ, एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद पनि छ ।’ भन्ते ! मैले मेरा आफ्ना आचार्यको मतबारेमा भगवान्सँग जुन प्रश्नोत्तर गरे, छलफल गरे, कारणाकारण ग्रहण गरे, मलाई लाग्छ कि त्यो तुच्छ छ, गलत छ । भन्ते ! के त एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने मार्ग छ ?”

“उदायी ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद छ ।”

“भन्ते ! एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त प्रतिपद कुन हो त ?”

सुखमय लोकको साक्षात्कार

“उदायी ! यहाँ भिक्षु, कामविषयबाट अलग भई अकृशल धर्मबाट अलग भई ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । प्रीतिलाई पनि त्यागी ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । उदायी ! यही त्यो युक्तियुक्त प्रतिपद हो, जसद्वारा एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्न सक्छ ।”

“भन्ते ! यो त एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गर्ने मार्ग मात्र होइन अपितु यत्तिले नै एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गरेको हुन्छ^{१५} ।”

“उदायी ! यत्तिले मात्र सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुँदैन, यो त एकान्त सुखमय लोकको साक्षात्कार गर्ने युक्तियुक्त (आकारवती) मार्ग मात्र हो ।”

यति भन्नु भएपछि सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद् – “अब भने हामी आफ्ना आचार्यका साथ नष्ट भयौं ! अब भने हामी आफ्ना आचार्यका साथै नष्ट भयौं !!” भन्दै चिच्च्याउँदै ठूलो ठूलो स्वर उत्पन्न गरी कराउन थाले ।”

अनि सकुलुदायी परिव्राजकले ती परिव्राजकहरूलाई शान्त पारी भगवान्सँग सोधे – “भन्ते ! कतिसम्ममा एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुन सक्छ त ?”

“उदायी ! भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी ... पूर्ववत् ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । उदायी ! जो ती देवताहरू एकान्त सुखमयलोकमा उत्पन्न भएका हुन्छन्, जब ती देवताहरूसँग एकसाथ बस्दछन्, कुराकानी गर्छन्, छलफल (=साकच्छा) पनि गर्छन्, तब एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गरेको हुन्छ ।”

७. “भन्ते ! के, यही एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

उत्तरोत्तर धर्म – “उदायी ! भिक्षुहरू एकान्त सुखमय लोकलाई साक्षात्कार गर्नको निमित्त मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्दैनन्, बरु उदायी ! योभन्दा उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर अन्य धर्महरू छन् जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

“भन्ते ! ती कुन उत्तरोत्तर तथा प्रणीततर धर्महरू हुन्, त, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू भगवान्कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ?”

६७६ सकुलुदायी परिव्राजकहरूका आदिपुरुषले र उनीहरूका अगि-अगिका परम्पराले केवल ‘तृतीयध्यानसम्मको भूमि – ‘सुभकिण्ह रूपलोक’ लाई साक्षात्कार गर्न सकेका थिए । अनि सोही परम्परा चल्दै आइरहेको थियो । तृतीयध्यान भूमिलाई नै उनीहरू ‘एकान्त सुखमय लोक हो’ भन्ने ठान्दथे । यसभन्दा माथिको कुरा उनीहरूलाई थाहा नै थिएन । हुँदाहुँदा पछि ती सम्प्रदायका परिव्राजकहरूले ‘तृतीयध्यान’ पनि प्राप्त गर्न सकेनन् र केवल तृतीयध्यान भूमि – सुभकिण्ह लोकलाई नै ‘एकान्त सुखमय लोक हो’ भन्दै श्रुति परम्पराद्वारा अध्ययन गर्दै आएका थिए । त्यसैले भगवान्ले उनीहरूलाई ‘तृतीयध्यान’ सम्मको कुरा मात्र बताउनु भएको हो ।

जब सकुलुदायी परिव्राजकले ‘तृतीयध्यान’ नै ‘सुखमय लोक हो’ भनी भन्न थाले अनि भगवान्ले ‘यत्तिलाई मात्र सुखमय लोक भन्दैनन्, अझ योभन्दा उत्तरोत्तर धर्महरू पनि छन्’ भन्नु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । म.नि.अ.क. III. पृ. १८८: चूलसकुलुदायीसुत्तवण्णना ।

प्रथमादि प्रत्येक ध्यानबाट पुगिने भूमिका नामहरू यस प्रकारका हुन् – (क) १. ब्रह्मपारिसज्ज (=ब्रह्मपारिसज्ज), २. ब्रह्मपुरोहित, ३. महाब्रह्म – यी ती भूमिहरू प्रथमध्यानका हुन् । (ख) १. परित्ताभा, २. अप्पमाणभा (=अप्रमाणभा), ३. आभस्सरा (=आभस्वरा) – यी तीन भूमिहरू द्वितीयध्यानका हुन् । (ग) १. परित्तसुभा (=परित्तशुभा), २. अप्पमाणसुभा (=अप्रमाणसुभा), ३. सुभकिण्हा (=शुभकीर्णा) – यी तीन भूमिहरू तृतीयध्यानका हुन् । (घ) १. वेहप्फला (=वृहत्फला), २. असञ्जसत्ता (=असञ्जसत्त्वा) वा असञ्जीसत्ता (=असञ्जीसत्त्वा), ३. सुद्धावासा (=शुद्धावासा) – यी तीन भूमिहरू चतुर्थध्यानका हुन् ।

“उदायी ! यहाँ तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध^{१७७} ... यस लोकमा उत्पन्न हुन्छ । उहाँले देव-मार ब्रह्मासहित लोकलाई ... धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले ... ब्रह्मचर्य प्रकाश गर्नुहुन्छ । सो धर्मलाई, गृहपति, गृहपतिपुत्र अथवा कुनै पनि कुलगृहमा जन्मेकोले श्रमण गर्छ । धर्मश्रवण गरेपछि उसको मनमा तथागत प्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि ... शरीरलाई सीधापारी, सुख अगाडि स्मृति राखी बस्छ ।”

“उसले अभिध्यालाई हटाई ... निःसन्देही भई कुशल धर्ममा विवादादरहित (अकथंकी) भई शङ्खाबाट चित्त परिशुद्ध गर्छ । अनि ऊ यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (=चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नको निमित्त कायविषयबाट अलग भई ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

“उदायी ! फेरि, भिक्षु, वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी ... पूर्ववत् ... द्वितीयध्यान ... तृतीयध्यान ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी विहारगर्छ । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

“यसरी समाहित चित्त भएपछि ... निश्चलतामा पुगेपछि उसले पूर्वानुस्मृतिज्ञानको निमित्त चित्त अगि बढाउँछ । चित्त भुकाउँछ । अनि उसले पूर्वजन्मका अनेक प्रकारका कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्मको कुरा, दुई जन्मको कुरा, तीन जन्मको कुरा, चार जन्मको कुरा, पाँच जन्मको कुरा, दस जन्मको कुरा, बीस जन्मको कुरा, तीस जन्मको कुरा, हजार जन्मको कुरा, सय हजार जन्मको कुरा । अनेक संवर्तकल्प (प्रलय) का कुराहरू, अनेक विवर्त कल्प (सृष्टि) का कुराहरू अनेक संवर्त-विवर्त कल्पहरूमा-अमुक ठाउँमा थिएँ, यस्तो नाउँ यस्तो गोत्र यस्तो वर्ण यस्तो आहार यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण; यस्तो आहार, यस्तो सुखदुःख प्रतिसंवेदी र यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ । यसरी आकारसहित र उद्देश्यसहित (नाम र गोत्रसहित) पूर्वजन्मका अनेक प्रकारका कुराहरूको अनुस्मरण गर्दछ । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।

“यसरी समाहित चित्त भएपछि ... निश्चलतामा पुगेपछि उसले सत्त्वहरूको च्युति र उत्पत्तिसम्बन्धी ज्ञानको निमित्त चित्त अगाडि बढाउँछ, चित्त भुकाउँछ । अनि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ - ‘यी सत्त्वहरू कायदुश्चरित्रले युक्त भई, वाक्दुश्चरित्रले युक्त भई, मनःदुश्चरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त अपायदुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू कायसुचरित्रले युक्त भई, वाक्सुचरित्रले युक्त भई, मनःसुचरित्रले युक्त भई, आर्यहरूको निन्दा नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त काम गर्ने भई, मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए ।’ यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ (जान्दछ) र आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ ।

६७७ यहाँ र यहाँदेखि तलका जम्मै बाँकी कुरा विस्तृत रूपमा दी.नि.को सामञ्जस्य-सुत्त पृ. ४८ देखि ६७ सम्म ‘महाराज’को स्थानमा ‘उदायी’लाई सम्बोधन गरी पढ्नु होला ।

उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

“उदायी ! जस्तै चौबाटोका बीचमा भएको घरमा आँखा देख्ने कुनै पुरुष उभिइरहँदा मानिसहरू घरभित्र पसेका, निस्केका, सडकको बाटोमा यताउता हिँडिरहेका र चौबाटोका बीचमा बसिरहेका देख्दछ । अनि उसलाई यस्तो लाग्छ – ‘यी मानिसहरू घरभित्र पस्छन् । निस्कन्छन्, सडकको बाटोमा यताउता हिँडिरहन्छन् र चौबाटोका बीचमा बस्छन्,’ उदायी ! त्यसै गरी भिक्षुले यसरी समाहित चित्त भएपछि ... पूर्ववत् ... आ-आफ्ना कर्मानुसार उच्च-नीच सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्दछ । उदायी ! यो सान्दृष्टिक श्रामण्यफल अगिल्लो सान्दृष्टिक श्रामण्यफलभन्दा पनि सुन्दर र उत्तम छ । उदायी ! यो पनि उत्तरोत्तर प्रणीततर धर्म हो, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् । उदायी ! यिनै हुन्, उत्तरोत्तर, प्रणीततर धर्महरू, जसको साक्षात्कार गर्नको निमित्त भिक्षुहरू मकहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्छन् ।”

५. उदायीको प्रव्रज्यात्वमा बाधा

८. यति भन्नु भएपछि सकुलुदायी परिव्राजकले भगवान्सँग बिन्ती गरे – “धन्य हो, भन्ते ! धन्य हो, भन्ते ! ! जस्तै – घोप्टिएको लाई उक्तानो पारिदिएभैं, ढाकिएको लाई उघारिदिए भैं, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिएभैं, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिँदा आँखा हुनेले रूप देखेभैं, भगवान्‌ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । भन्ते ! अब म भगवान्‌को शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भन्ते ! भगवान्‌कहाँ मैले प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ ।” यसो भन्दाखेरि सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई यसो भने – “उदायी ! तपाईं श्रमण गौतमकहाँ ब्रह्मचर्य नगर्नुहोस् । उदायी ! आचार्य हुनुभइसकेको तपाईं शिष्य नबन्नुहोस् । (यदि तपाईं शिष्य बन्नुभयो भने) पानी राख्ने करुवा जस्तो भएर पनि पानी तान्ने बाल्टिनजस्तै तपाईं हुनुपर्नेछ । अतएव, उदायी ! तपाईं श्रमण गौतमकहाँ प्रव्रजित नहुनुहोस् । उदायी ! आचार्य भइसकेर पनि शिष्य नबन्नुहोस् ।” यस प्रकार सकुलुदायी परिव्राजकका परिषद्ले सकुलुदायी परिव्राजकलाई भगवान्‌कहाँ ब्रह्मचर्य पालन गर्नमा बाधा दिए ।

चूलसकुलुदायि-सुत्त समाप्त ।

३०. वेखनस-सुत्त

(वेखनखसूत्र)

१. यही परम वर्ण हो

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि वेखनस परिव्राजक, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ गई भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका वेखनस परिव्राजकले भगवान्को सम्मुख उदान प्रकट गरे - “यो परमवर्ण हो, यो परमवर्ण हो ।”

“कात्यायन ! किन तिमीले ‘यो परमवर्ण हो, यो परमवर्ण हो’ भनी भन्यौ ? त्यो परमवर्ण कुनचाहिं हो ?”

“भो गौतम ! जुन वर्णभन्दा अर्को वर्ण उत्तरोत्तर वा प्रणीतर हुँदैन, सोही ‘परमवर्ण’ हो ।”

“कात्यायन ! त्यो कुन वर्ण हो त, जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण छैन ?”

“भो गौतम ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण छैन - सोही ‘परमवर्ण हो’ ।”

“कात्यायन ! ‘भो गौतम ! जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण छैन सोही परमवर्ण हो’ भनी जुन कुरा तिमी भन्छौ, त्यो कुरा धेरै लामो पनि हुन सक्छ, (जति भने पनि टुङ्गिने छैन) । परन्तु तिमी त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ । कात्यायन ! यो त जस्तै कुनै पुरुष - ‘म यस जनपदकी जनपदकल्याणी चाहन्छु, उसलाई म माया गर्छु ।’ अनि उसँग - ‘हे पुरुष ! जुन जनपदकल्याणीलाई तिमी चाहन्छौ र माया गर्छौ, के तिमीलाई थाहा छ कि उनी क्षत्रिणी हुन्, ब्राह्मणी हुन्, वैश्या हुन्, अथवा शूद्रिणी हुन्, ?’ भनी सोध्दा ऊ भन्छ - ‘मलाई थाहा छैन ।’

‘हे पुरुष ! जुन जनपदकल्याणीलाई तिमी चाहन्छौ र माया पनि गर्छौ, के तिमीलाई उनको के नाम, के गोत्र हो, अग्लो छन् कि होची छन् अथवा मभौलो कदकी छन्, काली छन् कि साँवली छन् अथवा गोरी छन् ? अमुक गाउँमा, अमुक निगममा अथवा अमुक नगरमा बस्छिन् भन्ने थाहा छ के ? भनी सोध्दा ऊ भन्छ - ‘थाहा छैन’ ।’

‘हे पुरुष ! के त जसलाई तिमी जान्दैनौ र देख्दैनौ - त्यसलाई तिमी चाहन्छौ त ? प्रेम गर्छौ त ? भनी सोध्दा ऊ ‘हो’ भनी भन्छ ।’

“कात्यायन ! यसो भए त्यो पुरुषको कुरा अर्थहीन हुँदैन त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो गौतम ! त्यसो भएमा अवश्य पनि सो पुरुषको कुरा अर्थहीन सम्झिन्छ ।”

“कात्यायन ! त्यसै गरी तिमीले पनि जुन वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर अर्को वर्ण हुँदैन - 'सोही परमवर्ण हो' भनी भन्दछौ परन्तु तिमी त्यसको वर्ण भने बताउँदैनौ ।”

२. वैदूर्यमणिको चमकभै आत्मा

२. “भो गौतम ! जस्तै आठकुने पारी राम्ररी कुदिएको शुभ्र जातीय वैदूर्यमणि पाण्डु-कमल (=रातो दोसल्ला) मा राख्दा (त्यसबाट) भास निस्कन्छ, तेज निस्कन्छ, चमक निस्कन्छ - त्यस्तै वर्णको आत्मा हुन्छ जो मरणपछि निरोग (=अविनाशी) परमवर्ण हुन्छ ।”

(१) “कात्यायन ! आठकुने पारी राम्रोसँग कुदिएको शुभ्रजातीय वैदुईमणि पाण्डु-कम्बलमा राख्दा निस्कने जुन भास, तेज वा चमक छ, रात्र्यान्धकारमा जूनकीरीबाट निस्कने जुन भास छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण बढी चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! रात्र्यान्धकारमा जूनकीरीबाट निस्कने जुन भास ... छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये यसैको (जूनकीरीको) वर्ण बढी चम्किलो छ, यसैको वर्ण प्रणीततर छ ।”

(२) “कात्यायन ! रात्र्यान्धकारमा जूनकीरीबाट निस्कने जुन भास ... छ, रात्र्यान्धकार तेलको जुन बत्ती छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण बढी चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! रात्र्यान्धकार तेलको जुन बत्ती छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (तेलको बत्तीको वर्ण) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

(३) “कात्यायन ! रात्र्यान्धकारको तेलको जुन बत्ती छ, रात्र्यान्धकार आगोको ज्वाला जुन ठूलो छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण बढी चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! रात्र्यान्धकारमा जुन महान आगोको ज्वाला ठूलो छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (ज्वालाको वर्ण) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

(४) “कात्यायन ! रात्र्यान्धकार आगोको जुन ज्वाला ठूलो छ, अथवा सखारै मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधीतारा (=शुक्रतारा) छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण बढी चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! सखारै मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधीतारा (=शुक्रतारा) छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (शुक्रतारा) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

(५) “कात्यायन ! सखारै मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन ओषधीतारा छ, अथवा पन्नरसी (=पूर्णिमा) को उपोसथका दिनको आधारातको समयमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण बढी चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! पन्नरसीको उपोसथका दिनको आधारातको मेघरहित स्वच्छ आकाश जुन चन्द्रमा छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (चन्द्रमा) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

(६) “कात्यायन ! पन्नरसी (पूर्णमा) को उपोसथका दिनको आधारातमा मेघरहित स्वच्छ आकाशमा जुन चन्द्रमा छ, अथवा वर्षादको अन्तिम समयमा शरद् महिनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्याह्न समयमा जुन सूर्य छ, - यी दुवै वर्णहरूमध्ये कुनचाहिं वर्ण बढी चम्किलो छ ? कुनचाहिं प्रणीततर छ ? यसमा तिमि के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! वर्षाको अन्तिम समयमा शरद् महिनामा मेघरहित स्वच्छ आकाशको मध्याह्न समयमा जुन सूर्य छ - यी दुवै वर्णहरूमध्ये यही वर्ण (सूर्य) बढी चम्किलो छ, यही वर्ण प्रणीततर छ ।”

“कात्यायन ! मलाई थाहा छ कि योभन्दा पनि धेरै देवताहरू छन् - जसलाई यो चन्द्र-सूर्यको आभासले छुन सक्दैन । (बरु देवताहरूकै तेज चन्द्र-सूर्यको भन्दा बढी तेजिलो हुन्छ) तैपनि म भन्दिन कि ‘यो वर्णभन्दा उत्तरोत्तर वा प्रणीततर वर्ण अर्को छैन ।’ कात्यायन ! जुन वर्ण जूनकीरीको भन्दा पनि हीनतर वा निकृष्टतर हो, सोही वर्णलाई तिमि ‘परमवर्ण’ भनी भन्छौ । त्यो वर्ण पनि बताउँदैनौ ।”

३. कामसुखभन्दा कामाग्रसुख अग्र छ

३. “कात्यायन ! यी पाँच कामगुणहरू हुन् । कुन पाँच भने ? - (१) चक्षुविज्ञेय रूपहरू - जो इष्ट (=स्वादिलो), कान्त (=राम्रो) मनाप (=मनपर्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (=राग उत्पन्न गराउने) तथा रजनीय (=रञ्जित गर्ने) हुन्छन्, (२) श्रोतविज्ञेय शब्दहरू, ... (३) घ्राणविज्ञेय गन्धहरू, ... (४) जिह्वाविज्ञेय रसहरू, ... तथा (५) कायविज्ञेय स्पर्शहरू - जो इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप कामूपसंहित तथा रजनीय हुन्छन् । कात्यायन ! यी नै हुन् पञ्चकामगुणहरू । कात्यायन ! जो यी पञ्चकामगुणहरूको कारणले सुख र सौमनस्य (=मानसिक सुख) उत्पन्न हुन्छ - त्यसलाई कामसुख भनिन्छ । यसरी कामबाट कामसुख हुन्छ, कामसुखभन्दा कामाग्रसुख (निर्वाण) त्यहाँ अग्र देखिन्छ ।”

यसो भन्नुहुँदा, वेखनस परिव्राजकले भगवान्लाई यसो भने - “भो गौतम ! आश्चर्य ! भो गौतम ! अद्भुत हो । तपाईं गौतमले ‘कामसुख र कामसुखभन्दा कामाग्रसुख (निर्वाण) त्यहाँ अग्र देखिन्छ’ भनी कति सुभाषित गर्नु भएको हो ।”

“कात्यायन ! कामबाट कामसुख र कामसुखभन्दा कामाग्रसुख त्यहाँ अग्र देखिन्छ भन्ने कुरा तिमि जस्ता अन्य दृष्टिकले, अन्य विश्वासीले, अन्य रुचिकले, अन्य आचारण गर्नेले तथा अन्य आचार्यकले बुझ्न गाह्रो छ - कामबाट कामसुख वा कामाग्रसुख भन्ने कुरा । कात्यायन ! जो भिक्षुहरू अर्हत् क्षीणास्रवी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेका, गर्नुपर्ने गरिसकेका, भारी बिसाइसकेका, अर्हत् प्राप्त भएका, भवसंयोजनहरू परिक्षीण भएका तथा राम्ररी जानी विमुक्त भएका छन्, तिनीहरूले काम भन्ने वा कामसुख भन्ने वा कामाग्रसुख भन्ने कुरा जान्न सक्छन् ।”

४. यसो भन्नुहुँदा, वेखनस परिव्राजक रिसाई असन्तुष्ट भई भगवान्लाई कटाक्ष गर्दै, भगवान्लाई नै निन्दा गर्दै, भगवान्लाई नै कुरा सुनाउँदै - “श्रमण गौतम नै अज्ञानी हुन सक्छन्” भन्दै भगवान्सँग यसो भने - “त्यस्तैगरी यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्तलाई नजानी, अपरान्तलाई नदेखी त्यसै ‘जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसके, अब उपरान्त यहाँ आउनुपर्ने कुनै कारण छैन भनी जान्दछौ’ भनी भन्छन् । उनीहरूको यो भाषण हाँस्य मात्र हुन्छ, तल्लो स्तरको मात्र हुन्छ, फुस्रो मात्र हुन्छ र खोको मात्र हुन्छ ।”

“कात्यायन ! जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्तलाई नजानी, अपरान्तलाई नदेखी ‘जन्म क्षीण भयो ... अब उप्रान्त यहाँ आउनुपर्ने कुनै कारण छैन भनी जान्दछौं’ भनी भन्छन्, उनीहरूलाई सोही कारण नै निग्रह हुन्छ । कात्यायन ! परन्तु यो पूर्वान्त र अपरान्तको कुरा छान्डिदेऊ । विज्ञ, अशठ, अछली तथा ऋजुस्वभावको पुरुष आऊ म अर्तीबुद्धि दिनेछु, म धर्मोपदेश दिनेछु । मैले भनेजस्तै आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै उसले आफैले जान्नेछ र आफैले देख्नेछ कि - यसरी सम्यकरूपले अविद्याबाट मुक्त हुन्छ भनी । कात्यायन ! जस्तै उत्तानो परेर सुत्नुपर्ने सानो बालकलाई कण्ठसहित पाँच ठाउँमा (दुई हात, दुई खुट्टा र कण्ठमा) धागोले बाँधिएको हुन्छ । अनि ऊ ठूलो भएपछि इन्द्रिय परिपक्व भएपछि त्यस बन्धनबाट मुक्त हुन्छ । ऊ मुक्त भएँ भन्ने जान्दछ परन्तु बन्धन भने त्यो कुरा जान्दैन । कात्यायन ! यसै गरी विज्ञ, अशठ, अछली तथा ऋजुस्वभावको पुरुष आऊ, म अर्तीबुद्धि दिनेछु, म धर्मोपदेश दिनेछु । मैले भनेजस्तै आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै उसले आफैले जान्नेछ, आफैले देख्नेछ कि - यसरी सम्यकरूपले अविद्या बन्धनबाट मुक्त हुन्छ भनी ।”

यसो भन्नुहुँदा वेखनस परिव्राजकले भगवान्लाई यसो भने - “धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै घोप्टिएकोलाई उत्तानो पारिदिँदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिँदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिँदा वा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिँदा आँखा हुने मानिसले रूप देख्दछ - त्यसैगरी तपाईं गौतमले हामीलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । अब हामी तपाईं गौतमको शरण पर्छौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि भगवान्ले मलाई जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो, भनी धारण गर्नुहोस् ।

वेखनस-सुत्त समाप्त ।

परिव्राजक बर्ग समाप्त ।

३१. घटिकार-सुत्त

(घटिकारसूत्र)

१. वेहलिङ्गमा भगवान् कश्यप

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कोशलमा महत् भिक्षुसङ्घका साथ चारिका गर्दै हुनुहुन्थ्यो । अनि भगवान् बाटोबाट एकातिर लागेर एक स्थानमा मुकुक्क हाँस्नुभयो^{६७८} । अनि आनन्दलाई यस्तो लाग्यो - “भगवान् मुस्काउनाको के कारण र के प्रत्यय रहेछ ? बिना कारण तथागतहरू मुस्काउनु हुँदैन ।”

६७८ भगवान् मूल बाटोमा हिँडिरहनु भएको बेलामा एक ठाउँमा हेरेर “के म पारमी पूरा गर्दै आइरहेको बेलामा अगि म यस ठाउँमा बसेको रहेछु वा बसिरहने छु ?” भनी पूर्वानुस्मरणज्ञानद्वारा अनुस्मरण गर्नुहुँदा उहाँले - “कश्यप बुद्धको पालामा यो ठाउँ वेहलिङ्ग भन्ने गाउँ-निगम थियो । त्यस बखत म जोतिपाल भन्ने माणव थिएँ र मेरा साथी घटिकार भन्ने कुमाले थिए । उनीसँग यस ठाउँमा एउटा राम्रो कारण घटेको थियो” भन्ने कुरा जान्नुभयो र त्यो कुरा भिक्षुहरूलाई थाहा नभएको हुनाले उनीहरूलाई बताउनुपथ्यो भनेर सोच्नु भई, बाटोबाट एकातिर लाग्नु भई एक ठाउँमा उभिएर उहाँ मुसुकक हाँस्नुभएको थियो भनी पपं. सू. III. पृ. १९१: घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

‘मुसुकक हाँस्नुभयो’ भनेको - मुखका मुख्य दाँतहरू अलिअलि देखि गरी मन्द हाँसो हाँस्नु भएको हो । जस्तै - लौकिक महाजनहरू भए पेट पिट्दै ‘अहो यो कस्तो ठाउँ हो, अहो यो कस्तो ठाउँ हो !’ भन्दै हाँस्ने थिए, त्यसरी बुद्धहरू हाँस्नुहुन् । बुद्धहरूको हाँसो हर्षप्रहर्षित सूचक मात्रै हुन्छ ।

हाँसो भनेको तेह्र (१३) सौमनस्य सहगत चित्तहरूद्वारा सम्पन्न हुन्छ । यसमध्ये साधारण महाजनहरू अकुशलपक्षका चार चित्त र कुशल चार कामावचर चित्त गरी जम्मा आठ चित्तद्वारा हाँस्छन् । सोमध्ये शौक्षहरू उपर्युक्त अकुशलपक्षका दृष्टिसम्प्रयुक्त ससंस्कारिक र असंस्कारिक भन्ने दुई चित्त छाडी बाँकी छ चित्तद्वारा हाँस्छन् । क्षीणास्रवीहरू चाहिँ चार सहेतुकक्रियाचित्त र एउटा अहेतुकक्रियाचित्त गरी जम्मा पाँच चित्तद्वारा हाँस्छन् ।

त्यसमध्ये पनि जब बलवत् आरम्भण पथमा आउँछ, तब दुई ज्ञानसम्प्रयुक्त चित्तद्वारा हाँसो उदछ । कमजोर आरम्भण पथमा आउँदाचाहिँ दुई द्विहेतुक चित्तद्वारा र अहेतुक चित्त गरी जम्मा तीन चित्तद्वारा हाँसो उदछ ।

यहाँचाहिँ क्रिया अहेतुकमनःविज्ञानधातु सौमनस्य सहगतचित्त उत्पत्तिद्वारा मात्र भगवान् हाँस्नुभएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १९१ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यस्तो अवस्थामा तथागतका चारवटा दाँतहरूबाट निस्केको बिजुलीको चमकजस्तै ठूलोतालवृक्ष प्रमाणको रश्मि निस्की तीन पटकसम्म वेगले शरीर घुमी दाँतमा पुगेर लुप्त हुन्छ । यही लक्षणद्वारा पछि-पछि लाग्नु भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान् मुस्काउनु भएको कुरा थाहा पाउनु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १९१ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

अनि एकांश चीवर पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ दुई हात जोरी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्सँग यसो भन्नुभयो - “भन्ते ! मुस्काउनाको के कारण र के प्रत्यय हो ? बिनाकारण तथागतहरू मुस्काउनु हुँदैन नि !”

घटिकारको पूर्वकथा - “आनन्द ! परापूर्वकालमा यस ठाउँ वेहलिङ्ग नाउँको गाउँ-निगम थियो । जो समुद्ध र विपुल थियो अनि थुप्रै मानिसहरू आकीर्ण थिए । आनन्द ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध वेहलिङ्ग गाउँ-निगमको आश्रय लिई बस्नु भएको थियो । आनन्द ! यहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको आराम (=विहार) थियो । आनन्द ! यहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध बसेर भिक्षुसङ्घलाई अववाद (=अतीबुद्धि) दिनुहुन्थ्यो ।”

अनि आयुष्मान् आनन्दले सङ्घाटी (=दोबरी चीवर) लाई चार दोबर पट्टयाएर बिछ्याई भगवान्लाई यसो बिन्ती गर्नुभयो - “भन्ते ! त्यसो भए भगवान् यहाँ बस्नुहोस् । यो स्थान दुई जना अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धले परिभोग गरेको हुनेछ^{६९} ।” भगवान् बिच्छयाइएको आसनमा बस्नुभयो । बस्नुभएपछि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रण गर्नुभयो - “आनन्द ! परापूर्वकालमा यस ठाउँमा वेहलिङ्ग गाउँ-निगम थियो, जो समुद्ध र विपुल थियो, धेरै मानिसहरू आकीर्ण थिए । आनन्द ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध वेहलिङ्ग गाउँ-निगमको आश्रय लिई बसिरहनु भएको थियो । आनन्द ! यहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध बसेर भिक्षुसङ्घलाई अववाद दिनुहुन्थ्यो ।”

२. “आनन्द ! वेहलिङ्ग गाउँ-निगममा घटिकार भन्ने कुमाले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको उपस्थाक (सेवक) थिए, अग्रउपस्थाक थिए ।”

घटिकारको साथी जोतिपाल - “आनन्द ! घटिकार कुमालेको जोतिपाल नाउँको माणव साथी थियो, जो उनको मन परेको सहायक थियो । आनन्द ! अनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवलाई आमन्त्रित गरे - ‘हे सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी जाऔं । भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शन गर्नु मङ्गल ठहर्छ,’ आनन्द ! यति कुरा गर्दा जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई यसो भने - ‘हे सौम्य घटिकार ! भइहाल्यो । ती मुण्डक श्रमणको दर्शन गर्नले के (फल) हुन्छ ?’ आनन्द ! दोस्रो पटक पनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवलाई आमन्त्रित गरे - ‘हे सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामीहरू जाऔं । भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शन गर्नु बेस हो ।’ आनन्द ! यसो भनेपछि जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई यसो भने - ‘हे सौम्य घटिकार ! भइ हाल्यो, ती मुण्डक श्रमणको दर्शनबाट के (फल) हुन्छ र !’ आनन्द ! तेस्रो पटक पनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवलाई आमन्त्रित गरे - ‘हे सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी जाऔं । भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शन गर्नु हितकर छ,’ आनन्द ! यसो भनेपछि जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई यसो भने - ‘हे सौम्य घटिकार ! भइहाल्यो । ती मुण्डक श्रमणको दर्शन के (फल) हुन्छ र^{६९०} ?’

६७९ यतिखेर आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो लाग्यो - यस ठाउँमा बस्ने कश्यप बुद्ध भगवान्ले भिक्षुसङ्घलाई अतीबुद्धि दिनुभयो । चारसत्यका कुराहरू बताउनुभयो । भगवान्लाई पनि यस ठाउँमा बस्ने इच्छा प्रकट गराइदिनुपयो । यसरी यो भूमिभाग दुई जना बुद्धहरूद्वारा परिभोग गरेका हुनेछ र महाजनहरूले पनि यसै घटनाको स्मरण गरी सुगन्धित पुष्प धूपद्वारा पूजा गरी चैत्य स्थापित गरी परिचर्या गरेर स्वर्गपरायण हुनेछन् । यस्तो कुरा सोचेर उहाँले बुद्धसँग प्रार्थना गरेको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १९१-९२ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६८० ब्राह्मण कुलमा जन्मेको हुनाले जातीय अभिमानले सबैलाई भन्ने बानी परेजस्तै हेलाले हेरी, हेलाले गरी यस्तो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १९२ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

‘हे सौम्य जोतिपाल ! त्यसो भए स्नानचूर्णहरू लिएर स्नानको निमित्त नदीमा जाऔँ^{६८१} ।’

“आनन्द ! अनि ‘हुन्छ सौम्य’ भनी जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई प्रत्युत्तर दिए ।
आनन्द ! अनि स्नानचूर्णहरू लिएर घटिकार कुमाले र जोतिपाल माणव स्नान गर्नको निमित्त नदीमा गए ।”

३. “आनन्द ! अनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवलाई आमन्त्रित गरे – ‘सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको आराम (=विहार) यहाँ नजिकै छ । सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शन गर्न आरामतर्फ जाऔँ । सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ जानु साधुसम्मत छ ।’ आनन्द ! यसोभन्दा जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई यसो भने – “सौम्य घटिकार ! भइहाल्यो । त्यस्ता मुण्डक श्रमणको दर्शनले के नापछ्छ र ?”

“आनन्द ! दोस्रो पटक पनि ... आनन्द ! तेस्रो पटक पनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवलाई यसो भने – ‘सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको आराम यहाँ नजिकै छ । सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ आरामतर्फ जाऔँ । सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ जानु साधुसम्मत छ ।’ आनन्द ! तेस्रो पटक पनि जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई यसो भने – ‘सौम्य घटिकार ! भइहाल्यो । त्यस्ता मुण्डक श्रमणको दर्शनले के नापछ्छ ?’

“आनन्द ! अनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवको पटुका समाती यसो भने – ‘सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको यो आराम नजिकै छ । सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ आरामतर्फ जाऔँ । उहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ जानु साधुसम्मत छ ।’ आनन्द ! अनि जोतिपाल माणवले पटुका छोडाई घटिकार कुमालेलाई यसो भने – ‘सौम्य घटिकार ! भइहाल्यो । ती मुण्डक श्रमणलाई हेरेमा के (फल) होला र !’ आनन्द ! अनि घटिकार कुमालेले जोतिपाल माणवको नुहाउनाले भिजेको शिरको केश समाती यसो भने – ‘सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको यो आराम नजिकै छ । सौम्य जोतिपाल ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ आरामतर्फ जाऔँ । उहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ जानु साधुसम्मत छ^{६८२} ।’ आनन्द ! अनि जोतिपाल माणवलाई यस्तो लाग्यो— ‘भो आश्चर्य हो ! भो अद्भूत हो !! जहाँ कि हीनजातिक भएर पनि यी घटिकार कुमाले नुहाएको शिरको केश समात्ने हिम्मत गर्छन् भने अवश्य पनि यो (कुरा) कमसल होइन होला !’ (यस्तो मनमा सोचेर) घटिकार

६८१ एउटै कुरामा ढिपी गरिरहनुभन्दा अर्को विषयमा ध्यानाकर्षण गरी त्यहाँबाट बुद्धकहाँ लैजानेछु भन्ने विचार गरी घटिकारले ‘नुहाउन जाऔँ’ भनी भनेका हुन् । जस्तै – अचेल मानिसहरूलाई चैत्य-वन्दना गर्न जाऔँ अथवा धर्मश्रवणको निमित्त जाऔँ भन्दाखेरि उनीहरू विशेष उत्साह प्रकट गर्दैनन् । परन्तु नाचगान हेर्न जाऔँ भनेपछि उत्तिखेर तुरन्तै उत्साहित हुन्छन् । त्यस्तैगरी उनी पनि ‘नुहाउन जाऔँ’ भन्दाखेरि उत्साहित भएर एकै वचनमा मानेका थिए भनी पपं. सू. III. पृ. १९२ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६८२ घटिकार कुमालेले यस्तो सोचेका थिए कि – यी जोतिपाल माणव पण्डित र बुद्धिमानी छन् । यिनले बुद्धको दर्शन गरेको खण्डमा अवश्य पनि यिनी बुद्धप्रति प्रसन्न हुनेछन् । उहाँको धर्मोपदेश सुनेपछि पनि प्रसन्न हुनेछन् । प्रसन्न भएर हर्षोद्गार प्रकट गर्न सक्नेछन् । यस्तै कारणको निमित्त नै त कल्याणमित्र चाहिने हो । अतः जोतिपाल माणव नुहाएर लुगा लगाउँदा उनको पटुका मात्र समातेका होइनन्, उनको केश पनि समातेका हुन् । जब घटिकारले यस्तो बिघ्न प्रक्रिया देखाए तब जोतिपालको मनमा परिवर्तन भयो र उनले विहारमा गई बुद्धको दर्शन गर्ने वचन दिए । पपं. सू. III. पृ. १९२ घटिकारसुत्तवण्णना ।

कुमालेलाई यसो भने - 'सौम्य घटिकार ! त्यसो भए हुन्छ ।' 'सौम्य जोतिपाल ! किनकि उहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शन गर्नु साधुसम्मत छ । त्यसैले मैले यसरी जोड गरेको हुँ ।' 'सौम्य घटिकार ! त्यसो भए मेरो केश छाड । ल, हामी जाऔं ।'

४. जोतिपाल प्रव्रजित भए - "आनन्द ! अनि घटिकार कुमाले र जोतिपाल माणव जहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्थ्यो, त्यसतर्फ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी घटिकार कुमाले एक छेउमा बसे । जोतिपाल माणवले चाहिँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि उनी पनि एक छेउमा बसे । आनन्द ! अनि घटिकार कुमालेले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग यस्तो बिन्ती गरे - "भन्ते ! यी जोतिपाल माणव मेरा साथी, प्रिय साथी हुन् । भगवान्ले यिनलाई धर्मोपदेश दिनुहोस् ।" आनन्द ! अनि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले घटिकार कुमालेलाई र जोतिपाल माणवलाई धार्मिक कथाद्वारा^{६८३} सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । आनन्द ! अनि घटिकार कुमाले र जोतिपाल माणव भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भई भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्कीर गए ।"

५. "आनन्द ! अनि जोतिपाल माणवले घटिकार कुमालेलाई यसो भने - 'सौम्य घटिकार ! यस्तो धर्म सुनेर पनि तिमी घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्नौ त ?'

'सौम्य जोतिपाल ! तिमीलाई थाहा छ - म मेरा अन्धा वयोवृद्ध आमा-बाबुहरूलाई भरणपोषण गर्दैछु ।'

'सौम्य घटिकार ! त्यसो भए म घरबार छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुनेछु ।'

"आनन्द ! अनि घटिकार कुमाले र जोतिपाल माणव, जहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका घटिकार कुमालेले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग यस्तो बिन्ती गरे - "भन्ते ! यी जोतिपाल माणव मेरा साथी, प्रिय साथी हुन् । यिनलाई भगवान्ले प्रव्रजित गराउनु होस् ।" आनन्द ! अनि जोतिपाल माणवले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धकहाँ प्रव्रज्या पाए उपसम्पदा पनि^{६८४} ।"

६८३ यहाँ 'धार्मिक कथाद्वारा' भनी स्मृति प्रतिलाभ गराउने, अर्थात् पूर्वजन्मका कुराहरू स्मरण गराउने कुरा भनिएको हो भनी बुझ्नुपर्छ । भगवान्ले उनलाई 'हे जोतिपाल ! तिमी कुनै हीनस्थानमा जानको निमित्त उत्पन्न भएका होइनौ । महाबोधि आसनमा बसी सर्वज्ञ-ज्ञान लाभार्थ प्रार्थना गर्दै आएका हौ । त्यस्ता पुरुषले प्रमादी भई बस्न हुन्न ।'

परसमुद्रवासी स्थविरले चाहिँ यसरी उल्लेख गरेका छन् - 'जोतिपाल ! जस्तै - दशपारमीहरू पूरा गरी सर्वज्ञ-ज्ञानलाई अबबोध गरी, बीस हजार भिक्षुहरूले परिवृत भई मैले विचरण गरे त्यसरीनै तिमी पनि दशपारमीहरू पूरा गरी सर्वज्ञ-ज्ञानलाई अबबोध गरी श्रमणगणहरूले परिवृत भई लोकमा विचरण गर्नेछौ ।' यस्ता पुरुष प्रमादी भएर बस्नहुन्न भनेजस्ता कुराहरू सुनाउनु भई प्रव्रज्या हुन तर्फ उनको मन लाग्ने गरी कामविषयको दुष्परिणाम र नैष्कर्म्यको महिमासम्बन्धी उपदेश सुनाउनु भयो ।' पपं. सू. III. पृ. १९३ घटिकारसुत्तवणना ।

६८४ प्रव्रजित भएका बोधिसत्त्वले के चर्या गर्छन् त भन्ने कुराको सम्बन्धमा पपञ्चसूदनीले यसरी लेखेको छ -

२. भगवान् कश्यप वाराणसीमा

६. “आनन्द ! जोतिपाल माणव उपसम्पन्न भएको केही समयपछि (अर्थात्) दुई हप्तापछि वेहलिङ्गमा इच्छानुसार विहार गर्नु भई भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध जहाँ वाराणसी थियो, त्यहाँ चारिकार्थ जानुभयो । चारिका गर्दै क्रमशः वाराणसी पुग्नुभयो । आनन्द ! त्यहाँ भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध वाराणसीको ऋषिपतन मृगदायमा बस्नुभयो । आनन्द ! अनि काशी नरेश किकीले – ‘भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध वाराणसी आइपुग्नु भई वाराणसीको ऋषिपतन मृगदायमा बसिरहनु भएको छ’ भन्ने कुरा सुने । आनन्द ! अनि काशीनरेश किकी असल-असल रथहरू सजाउन लगाई असल रथमा चढी असल-असल रथहरू लिई महान् राजानुभावद्वारा वाराणसीबाट भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ गए । जतिसम्म रथको बाटो थियो, त्यतिसम्म रथमा गई (त्यसपछि) रथबाट ओर्ली जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका काशीनरेश किकीलाई भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । आनन्द ! अनि काशीनरेश किकी भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित भएपछि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध छेउ उनले यस्तो बिन्ती बिसाए– ‘भन्ते ! भोलिको निमित्त भिक्षुसङ्घका साथ भगवान्ले मकहाँ भोजन गर्न स्वीकृति पाऊँ ।’ आनन्द ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले तूष्णीभावद्वारा अनुरोध स्वीकार गर्नुभयो । आनन्द ! अनि काशीनरेश किकी भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले अनुरोध स्वीकार गर्नु भएको कुरो बुझी आसनबाट उठी भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्की गए । आनन्द ! अनि काशीनरेश किकीले त्यो रात आफ्नो निवासस्थानमा पण्डुमुटिक (=रातो धान) को भुजा र अनेक सूपहरू (=तिहुनहरू), अनेक व्यञ्जनहरू र प्रणीत खाद्यभोज्यहरू तयार पार्न लगाई भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई भने – ‘भन्ते ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ ।’ भनी समयको सूचना दिए ।

७. “आनन्द ! अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र चीवर धारण गरी भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध, जहाँ काशीनरेश किकीको निवासस्थान थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छ्राइएको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ बस्नुभयो । आनन्द ! अनि काशीनरेश किकीले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खाद्य भोज्यहरू ‘पुर्यो पुर्यो’ भन्ने गरी सन्तर्पित गरे । आनन्द ! अनि भोजन सिद्धिएपछि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि, एउटा होचो आसन लिई काशीनरेश किकी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका काशीनरेश किकीले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग यस्तो बिन्ती गरे – ‘भन्ते ! भगवान्ले वाराणसीमा वर्षावास गर्न स्वीकार गर्नुहोस् । यसबाट सङ्घको पनि उपस्थान हुनेछ ।’

“महाराज ! भइ हाल्यो, वर्षावास गर्ने मैले स्वीकार गरिसकेको छु ।”

बुद्धका सम्मुख प्रव्रजित भएपछि बोधिसत्त्व सिङ्ग भरेको गोरुजस्तै निरहङ्गरी हुन्छन् । चतुपरिशुद्धि शीलमा प्रतिष्ठित भई, त्रिपिटक बुद्धवचन अध्ययन गरी, तेह्रधृतङ्गशीलहरू समादान गरी, अरण्यभिन्न पसी, गमनागमनको निगम पालन गर्दै श्रमण-धर्म पालन गरी बस्छन् र विपश्यनाध्यान गरी अनुलोम ज्ञानको अनुभूति गर्छन् । परन्तु मार्गफलको निमित्त भने चेष्टा गर्दैनन् । जोतिपालले पनि त्यसैगरी जीवन बिताउका थिए । पपं. सू. III. पृ. १९२ घटिकारसुत्तवर्णनाले यस्तो उल्लेख गरेको छ ।

“आनन्द ! दोस्रो पटक पनि ... तेस्रो पटक पनि काशीनरेश किकीले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग यस्तो, बिन्ती गरे – “भन्ते ! भगवान्ले वाराणसीमा वर्षावास गर्न स्वीकार गर्नुहोस् । यसबाट सङ्घको पनि उपस्थान हुनेछ ।”

“महाराज ! भइ हाल्यो, वर्षावास गर्ने मैले स्वीकार गरिसकेको छु^{६५} ।”

“आनन्द ! अनि ‘वाराणसीमा वर्षावास गर्ने मेरो निम्तो भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले स्वीकार गर्नु भएन’ भनी काशीनरेश किकीलाई दुःख लाग्यो, अन्यथा लाग्यो^{६६} । आनन्द ! अनि काशीनरेश किकीले भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग यस्तो बिन्ती गरे – “भन्ते ! मभन्दा ठूलो अर्को कुनै उपस्थाक छ के ?”

३. घटिकार कुमालेको बयान

८. “महाराज ! वेहलिङ्ग भन्ने (एउटा) गाउँ-निगम छ । त्यहाँ घटिकार भन्ने (एउटा) कुमाले छन् । उनी मेरा उपस्थापक, अग्र उपस्थापक हुन् । महाराज ! जसरी तपाईंलाई ‘भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले वाराणसीमा बस्ने मेरो वर्षावासको निम्तो स्वीकार गर्नुहुँदैन’ भनी अन्यथा तथा दुःख मनाउ लाग्छ, त्यसरी नै अन्यथा र दुःख मनाउ घटिकार कुमालेको मनमा अहिले पनि हुँदैन र पछि पनि हुँदैन । महाराज ! घटिकार कुमाले बुद्धको शरणमा गएका छन्, धर्मको शरणमा गएका छन् र सङ्घको शरणमा पनि गएका छन्, महाराज ! घटिकार कुमाले प्राणातिपातबाट विरत छन्, अदिन्नादानबाट विरत छन्, काममिथ्याचारबाट विरत छन्, मृषावादबाट विरत छन्, सुरामेरयमद्यप्रमादस्थानबाट विरत छन् ।

६८५ कसको वर्षावास उहाँले स्वीकार्नु भएको थियो ? भगवान् कश्यप वेहलिङ्गबाट आउन लाग्दा घटिकार कुमालेले उहाँसँग वेहलिङ्गमा वर्षावास गर्ने प्रार्थना गरेका थिए र भगवान्ले स्वीकार गरिसक्नु भएको थियो । त्यसैले भगवान्ले ‘वर्षावास गर्ने स्वीकार गरिसकेको छु’ भनी सूत्रमा उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १९४ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६८६ ‘तीन महिनासम्म दान दिन, धर्म श्रमण गर्न र यसै गरी भिक्षुसङ्घको उपस्थान गर्न पाइन’ भनी यसै अलाभले गर्दा नरेशको मनमा दुःख लागेको हो । बुद्धको कारणमा होइन । सोतापन्न भएका उनी बुद्धप्रति अप्रसन्न भई दुःखी हुन सक्दैनन् ।

उनी अगि ब्राह्मणभक्त थिए । एक दिन प्रत्यन्तमा अशान्ति भएपछि शान्तिको कामना गर्न प्रत्यन्तमा जाँदा नरेशले उरच्छदा नामक छोरीलाई यसो भने – “आम्मै ! हामीहरूका देवता (ब्राह्मणहरू) प्रति प्रमादिनी नहोऊ ।” अनि दरबारमा आएका ब्राह्मणहरू राजकन्यालाई देखेर मूर्छित भए । ‘यिनीहरू को हुन् ?’ भनी सोध्दा ‘तपाईंका देवताहरू हुन्’ भनी भनेको सुनी ‘देवताहरू यस्ता हुन्छन् के ?’ भनी थुक्दै राजकन्या प्रासादभाषी गइन् ।

एक दिन बाटामा उभिएकी राजकन्याले कश्यप बुद्ध भगवान्का अग्रश्रावकलाई बाटामा देखेर बोलाउन लगाई भोजन प्रदान गरिन् । त्यसपछि अनुमोदन धर्मोपदेश सुन्दासुन्दै उरच्छदा राजकन्या सोतापन्ना भइन् । त्यसपछि उनले अरू पनि भिक्षुहरू छन् के ? भनी सोध्दा अग्रश्रावकले बीस हजार भिक्षुहरूका साथ तथागत ऋषिपतनमा बस्नु भएको छ भनी भन्नुभयो । अनि शास्तालाई पनि निम्त्याई दान दिइन् ।

प्रत्यन्तमा शान्त पारी नरेश फर्की आएपछि ब्राह्मणहरूले राजकन्याका बारेमा चुक्ली लगाए । यो थाहा पाई राजकन्या उरच्छदाले आफू जन्मदा राजाले दिइराखेको सात दिन राज्य चलाउने वर मागिन् । सोअनुसार राजाले सात दिनसम्म राज्य चलाउन हुकूम दिए । यसबीच राजकन्याले शास्तालाई भोजन गराउन थालिन् अनि राजालाई पनि निम्त्याई पर्दाबाहिर बसालिन् । शास्ताको अनुमोदन धर्मोपदेश सुनेर राजाले सोतापत्तिफल साक्षात्कार गरे । अतः सोतापन्न हुनेको चित्तमा बुद्धप्रति आघात उत्पन्न हुन सक्दैन ।

महाराज ! घटिकार कुमाले बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न छन् । धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न छन् । सङ्घप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न छन् र आर्यकान्तशीलहरूले^{६८७} सुसम्पन्न छन् । महाराज ! घटिकार कुमाले दुःख सत्यमा निःसन्देही छन्, दुःखसमुदय सत्यमा निःसन्देही छन्, दुःखनिरोध सत्यमा निःसन्देही छन्, दुःख निरोधगामिनी मार्गमा निःसन्देही छन् । महाराज ! घटिकार कुमाले एकछात्रके, ब्रह्मचारी, शीलवान् र कल्याणधर्मी हुन् । महाराज ! घटिकार कुमाले मणिमाणिक्य तथा सुन-चाँदीहरूलाई त्याग्छन् अर्थात् ग्रहण गर्दैनन् । महाराज ! घटिकार कुमाले खन्तीद्वारा वा आफ्ना हातले भुईं खन्दैनन् । जो यहाँ स्वयं थुप्रिएको माटो छ, अथवा जो मुसा र कुकुरहरूले खोतलेर थुपारेको माटो हो – त्यो खर्पनमा ल्याई भाँडाहरू बनाई यसो भन्दछन् – ‘यहाँ चामलको पोको, मुगीको पोको, मटरको पोको अथवा जे इच्छा छ त्यो राखेर ज-जसले जे जे (भाँडा) चाहन्छन्, ती-ती लैजाऊन्^{६८८} ।’ महाराज ! घटिकार कुमाले अन्धा वयोवृद्ध आफ्ना आमा-बाबुको पोषण गर्छन् । महाराज ! घटिकार कुमाले पाँच अधोभागीय संयोजनहरू^{६८९}लाई क्षीण गरिसकेका छन् । उनी औपपातिक (=ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुने) भई त्यस लोकबाट यहाँ नफर्कने भई उहाँ परिनिर्वाण हुनेछन् ।”

९. (१) ‘महाराज ! एक समय म वेहलिङ्ग नामक गाउँ-निगममा बसेको थिएँ । महाराज ! अनि म पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ घटिकार कुमालेका आमा-बाबु थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि घटिकार कुमालेका आमा-बाबुसँग यसो भनें – ‘हँ यी भार्गव कता गए ?’

‘भन्ते ! तपाईंको उपस्थापक बाहिर गइसक्यो । (माटाको) भाँडोबाट पनि भिक्नु भई, (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिनु भई खानुहोस्^{६९०} ।’

६८७ ‘आर्यकान्तशील’ भनी विशेषरूपले अनागामी हुनेको शीललाई भनिएको हो ।

६८८ यस वाक्यको भनाइको तात्पर्य हो – घटिकार कुमालेले पोलिएका माटाका भाँडाहरू आफैले बिक्री गर्दैनन् । माटाका भाँडाहरू एक ठाउँमा राखेर – ‘भाँडा लिन चाहनेले चामल, मुगी अथवा मटरहरूमध्ये जे छ, सो धैलामा राखिदिएर भाँडाहरू लैजाऊन्’ भनी उनी जङ्गलमा गई दाउरा, माटा र पराल वा घाँस ल्याउन जान्छन् । घटिकार कुमालेका माटामा भाँडाहरू राम्रा, बलिया र असल छन् भन्ने सुनेर महाजनहरू परिशुद्ध चामल, नुन, दही, तेल, महु, सखर आदि लिएर आई भाँडाहरू लिन्छन् । कुनै पनि मानिसले कम मोल दिएर बढी मोलमा भाँडाहरू लिँदैनन् । ल्याइएका तण्डुलहरू भाँडाको मोलभन्दा बढी भएमा – ‘यी धार्मिक व्यापारीले आफ्ना अन्धा तथा वयोवृद्ध आमा-बाबुको भरण पोषण गर्छन् र सम्यक्सम्बुद्धको पनि उपस्थान गर्छन् । अतः हामीले पनि धेरै पुण्य पाउनेछौं’ भन्दै ल्याएका वस्तुहरू जम्मै छाडेर जान्छन् । यदि ल्याएका तण्डुलादिको मोल भाँडाको मोलभन्दा कम भएमा फर्की गई फेरि मालसामान ल्याई राखिदिन्छन् । बढी मोल पर्नेलाई कम मोलका अन्नहरू राखेर कहिल्यै लैजाँदैनन् ।

यस्ता गुणले युक्त हुने पुरुष किन प्रव्रजित नभएका त ? भन्ने राजाको कुरा काटनको निमित्त भगवान्‌ले कारणहरू देखाउनु भई ‘घटिकार कुमाले अन्धा वयोवृद्ध आफ्ना आमा-बाबुको भरणपोषण गर्छन्’ भनी सूत्रपछि भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. १९५ घटिकारसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६८९ (१) सत्कायदृष्टि-संयोजन, (२) विचिकित्सा-संयोजन, (३) शीलव्रतपरामर्श-संयोजन, (४) कामच्छन्द-संयोजन, (५) व्यापाद-संयोजन । यी पाँच संयोजनहरूलाई ‘अधोभागीयसंयोजन’ भन्दछन् । अधोभागीय संयोजन भनेको तलतिर लैजाने संयोजन बन्धन भनिएको हो ।

६९० घटिकार कुमालेका आमा-बाबुले किन यसो भनेका होलान् भन्ने विषयमा अट्टकथाले यसरी लेखेको छ –

भात पकाई, तिहुन तयार पारी आमा-बाबुलाई खुवाई, आफूले पनि खाई, भगवान्‌लाई चाहिनेजति भात र तिहुन् राम्ररी सजाई, आसन ओछ्याई, पानीको भाँडो राखी, आमा-बाबुलाई सूचित गरी घटिकार कुमालेचाहिँ

‘महाराज ! अनि (माटाको) भाँडोबाट भात भिकी, (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिई भोजन गरी आसनबाट उठी म फर्की गएँ । महाराज ! अनि घटिकार कुमाले जहाँ उनका आमा-बाबुहरू थिए त्यहाँ आए । त्यहाँ आइपुगेपछि आमा-बाबुसँग यसो भने - (माटाको) भाँडोबाट भात भिकी, (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिई कसले खायो र को आसनबाट उठेर गयो ?’

‘तात ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले (माटाको) भाँडोबाट भात भिकनु भई (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिनु भई भोजन गरी आसनबाट उठी उहाँ फर्की जानुभयो ।’

‘महाराज ! अनि घटिकार कुमालेलाई यसो लाग्यो - ‘अहो मेरो लाभ ! अहो मेरो सुलाभ !! जो कि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध ममाथि यत्रो विश्वास राख्नुहुन्छ ।’ महाराज ! अनि घटिकार कुमालेलाई त्यो प्रीतिले ^{९१} आधा महिनासम्म छाड्दैनथ्यो र (उनका) आमा-बाबुलाई एक हप्तासम्म (छाड्दैनथ्यो) ।’

१०. (२) ‘महाराज ! एक समय म वेहलिङ्ग नामक गाउँ-निगममा बसिरहेको थिएँ । महाराज ! अनि म पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ घटिकार कुमालेका आमा-बाबु थिए त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि घटिकार कुमालेका आमा-बाबुसँग यसो भने - ‘हाँ ! यी भार्गव कहाँ गए ?’

‘भन्ते ! तपाईंको उपस्थाक बाहिर गइसक्यो । (कुल्माषको) भाँडोबाट कुल्माष लिनु भई, (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिनु भई खानुहोस् ^{९२} ।’

जङ्गल जान्छन् । त्यसैले उनका आमा-बाबुहरूले ‘भाँडोबाट भात भिकनुभई, (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिनुभई खानुहोस्’ भनी सूत्रमा भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १९५-९६ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

६९१ ‘प्रीतिले छाड्दैन’ भनेको - निरन्तर उनलाई प्रीतिसुखको अनुभव भइरहन्थ्यो भनी भनिएको हो । चाहे रातमा होस्, चाहे दिनमा होस्, चाहे गाउँमा होस्, चाहे वनजङ्गलमा होस्, जब-जब उनको मनमा ‘अहो ! देवसहित मनुष्यलोकमा अग्रपुरुष हुनुभएका महापुरुष मेरो घरमा पसी उहाँले आफ्नै हातले भोजन लिई खानुभयो’ भन्ने सम्झना हुन्थ्यो, तब-तब उनको मनमा प्रीति उत्पन्न हुन्थ्यो र ‘अहो लाभ ! अहो सुलाभ !!’ भनी अनुस्मरण गर्थे । यस्तो अनुस्मरण हुने बेलामा उनको मनमा पाँच प्रकारका प्रीतिहरू उत्पन्न हुन्थे । पाँच प्रकारका प्रीति भनेका यी हुन् - (१) खुद्दिका-प्रीति, (२) खणिका-प्रीति, (३) ओक्कन्तिका-प्रीति, (४) उब्बेगा-प्रीति र (५) फरणा-प्रीति ।

यी प्रीतिका लक्षणहरू यस प्रकारका छन् -

(१) खुद्दिका अर्थात् क्षुद्रक-प्रीति (=सानो प्रीति) भनेको जीउमा लोमहर्षण मात्र गर्न सक्ने प्रीति ।

(२) खणिका अर्थात् क्षणिका-प्रीति (=क्षणिक प्रीति) भनेको घरीघरी बिजुली चम्केको जस्तो मनमा पैदा हुने प्रीति ।

(३) ओक्कन्तिका अर्थात् अवक्रान्तिका-प्रीति (=भेल आउने प्रीति) भनेको समुद्रमा भेल आउने जस्तो लहर आउने प्रीति ।

(४) उब्बेका, अर्थात् उद्वेगा-प्रीति (=ठूलो बलियो प्रीति) भनेको बलियो प्रीति हो । यस प्रीतिद्वारा शरीरलाई उचाली आकाशमा समेत लैजान सक्ने क्षमता हुन्छ ।

(५) फरणा अर्थात् स्फरणा-प्रीति (=फिँजिएर जाने प्रीति) भनेको अति बलियो प्रीति हो । यो प्रीति उत्पन्न हुँदा हावा भरिएको थैलो (भकुन्डो) जस्तै, अथवा ठूलो वर्षाको पानी बगेर पर्वतका कुनाकाचामा अटाई नअटाई जाने जस्तो गरी शरीरभरि फैलिएर जान्छ ।

६९२ किन भगवान्ले आफैँले लिएर खानुभयो ? यस विषयमा शिक्षापद प्रज्ञापन गर्नु भएको छ, होइन ? हो, परन्तु ती शिक्षापद नियमहरू सङ्गको निमित्त बनाइएका हुन्, बुद्धको निमित्त होइनन् । बुद्धको निमित्त शिक्षापद-नियमहरूको सिमाना छैन । जस्तै - राजाको उद्यानमा भएका फूल वा फलहरू अन्य कसैले टिपेमा ऊ निन्दित वा दण्डित

“महाराज ! अनि (कुल्माषको) भाँडोबाट कुल्माष लिई (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिई भोजन गरी आसनबाट उठी म फर्की गएँ । महाराज ! अनि घटिकार कुमाले, जहाँ उनका आमा-बाबु थिए त्यहाँ गए । त्यहाँ आईपुगेपछि आमा-बाबुहरूसँग यस्ता भने - (कुल्माषको) भाँडोबाट कुल्माष लिई (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिई कसले खायो र को आसनबाट उठेर गयो ?”

‘तात ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले (कुल्माषको) भाँडोबाट कुल्माष लिनु भई (तिहुनको) भाँडोबाट तिहुन लिनु भई भोजन गरी आसनबाट उठी यहाँ फर्की जानुभयो ।’

“महाराज ! अनि घटिकार कुमालेलाई यस्तो लाग्यो - ‘अहो मेरो लाभ ! अहो मेरो सुलाभ !! जो कि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध ममाथि यत्रो विश्वास गर्नुहुन्छ ।’ महाराज ! अनि घटिकार कुमालेलाई त्यो प्रीतिले आधा महिनासम्म छाड्दैनथ्यो र उनका आमा-बाबुहरूलाई एक हप्तासम्म ।”

११. (३) “महाराज ! एक समय म वेहलिङ्ग नामक गाउँ-निगममा बसेको थिएँ । त्यस बखत (मेरो) कुटीमा पानी चुहिन्थ्यो । महाराज ! अनि मैले भिक्षुहरूलाई बोलाई - ‘जाऊ, भिक्षु हो ! घटिकार कुमालेको घर गई तृण खोज ।’ महाराज ! यसो भन्दाखेरि ती भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - “भन्ते ! घटिकार कुमालेको घरमा तृण छैन, उनको घरमा छाएको नयाँ तृण मात्र छ ।’ ‘त्यसो भए भिक्षु हो ! जाऊ घटिकार कुमालेको घरलाई तृणरहित पार ।’

“महाराज ! अनि ती भिक्षुहरूले घटिकार कुमालेको घरलाई तृणरहित पारे । महाराज ! अनि घटिकार कुमालेका आमा-बाबुले ती भिक्षुहरूसँग यसो भने - ‘घरलाई तृणरहित पार्ने को हुनु, ?’

‘भगिनी ! भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको कुटीमा पानी चुहिदैछ’ भनी भिक्षुहरूले भने ।’

‘हे भद्रमुखी हो ! लैजानुहोस्, लैजानुहोस्^{६९३} !!’

“महाराज ! अनि घटिकार कुमाले, जहाँ उनका आमा-बाबु थिए त्यहाँ आए । त्यहाँ आइपुगेपछि आमा-बाबुसँग यसो भने - ‘यो घर कसले तृणरहित पान्यो ?’

‘तात ! भिक्षुहरूले, भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको कुटीमा पानी चुहिदै छ रे !’

“महाराज ! अनि घटिकार कुमालेलाई यस्तो लाग्यो - ‘अहो मेरो लाभ ! अहो मेरो सुलाभ !! जो कि भगवान् कश्यप अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध ममाथि यत्रो विश्वास गर्नुहुन्छ । महाराज ! अनि घटिकार कुमालेलाई त्यो प्रीतिले आधा महिनासम्म छाड्दैनथ्यो र आमा-बाबुलाई एक हप्तासम्म । महाराज ! अनि

हुन सक्छ । परन्तु राजा स्वयंले टिपेमा त्यसो हुँदैन । यहाँ पनि कुरो यस्तै हो भनी सम्फनुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. १९६: घटिकारसुत्तवण्णना ।

परसमुद्रवासी स्थविरले भने देवताले भगवान्लाई लिएर दिएका थिए भनी भन्दछन् भनी त्यहाँ उल्लेख भएको छ ।

६९३ ‘लैजानुहोस् ! लैजानुहोस् !!’ भन्दै घटिकार कुमालेका आमा-बाबुले यस्तो पनि सोचे - ‘हाम्रो छोरा कता गयो भनी सोध्दा दसबल बुद्धकहाँ गयो भनी भन्दछो । अहिले ऊ कता गएको रहेछ । शास्ता बस्ने कुटीमा पानी चुहिएको कुरा पनि ऊ थाहा पाउँदैन ।’

यस्तो सोचेर पुत्रप्रति अपराधसंज्ञी भई तृण लगेकोमा सन्तुष्ट मानी उनीहरू दुवैले हर्षपूर्वक ‘लैजानुहोस्, लैजानुहोस्’ भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १९६ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

सम्पूर्ण तीन महिनासम्म^{६९४} उनको घर आकाश नै छााना भइरह्यो । त्यहाँ पानी परेन^{६९५} । महाराज ! यस्ता हुन्, घटिकार कुमाले ।’

“भन्ते ! घटिकार कुमालेको लाभ हो, भन्ते ! घटिकार कुमालेको सुलाभ हो, जसमाथि भगवान् यत्रो विश्वास गर्नुहुन्छ ।’

१२. किकी राजाको उपहार – “आनन्द ! अनि काशीनरेश किकीले घटिकार कुमालेलाई पाँच सय तण्डुल वाहहरू^{६९६}, राता धानका चामलहरू र तिनलाई चाहिने तिहुन पनि पठाइदिए^{६९७} । आनन्द ! अनि घटिकार कुमालेकहाँ गई राजपुरुषले यसो भने – “भन्ते ! यी पाँच सय तण्डुल वाहहरू, राता धानका चामलहरू र तिनलाई चाहिने तिहुन काशीनरेश किकीले पठाएका हुन् । भन्ते ! ती स्वीकार गर्नुहोस् ।”

६९४ वर्षाको चार महिनामध्ये एक महिना बितेपछि भगवानले तृण लिन पठाउनुभएको थियो । त्यसैले सूत्रमा ‘तीन महिनासम्म’ भनिएको हो । त्यो तीन महिनाभरि उनीहरूको घरमा छााना नभए तापनि आकाश नै छाानाजस्तो भएको थियो । त्यहाँ पानी पर्दैनथ्यो । पपं. सू. III. पृ. १९५-१९६ घटिकारसुत्तवण्णना ।

६९५ ‘पानी परेन’ भन्नाले छााना नभए तापनि त्यस घरभित्र पानी परेको थिएन भनिएको हो । घरको पाखाभित्र एक थोपो पनि पानी परेको थिएन । छााना भएको जस्तै घरभित्र हावा पानी घामले बाधा पुऱ्याउन्थ्यो । प्रकृति ऋतु फैलिए जस्तै रहेको थियो । त्यो निगम छााडेर गएपछि पनि त्यो स्थानमा पानी पर्दैनथ्यो । काम गरिरहने मानिसहरू पानी पर्दा, पानीबाट बच्नको निमित्त उनीहरू त्यस ठाउँमा गई कपडा ओछ्याई त्यहाँ बसेर काम गर्दथे । कल्पसम्म त्यो ठाउँ त्यस्तै रहनेछ भनी भनिन्छ ।

त्यसो भएको तथागतको ऋद्धिप्रभावद्वारा होइन बरु उनीहरूकै गुणको प्रभावले भएको हो । ‘तथागतले अन्त कतै तृण नदेखी हाम्रो घरको छाानाको तृण भिक्न लगाए’ भनी उनीहरूको चित्तमा कति पनि दुःख मनाउ वा अप्रसन्नता उत्पन्न भएको थिएन बरन् ‘देवसहित मनुष्यलोकमा अग्रपुरुष हुनुभएका उहाँले हाम्रो घरको छाानाबाट तृण भिक्न लगाई गन्धकुटीमा छााउन लगाउनु भयो, अहा !’ भनी उनीहरूको मनमा ठूलो हर्षचित्त उत्पन्न भएको थियो भनी पपं. सू. III. पृ. १९६-१७ घटिकारसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

जस्तै घटिकार कुमालेको घर भएको ठाउँमा त्यहाँदेखि कल्पसम्म पानी पर्दैन त्यस्तै गरी पालि साहित्यमा कल्पस्थायी प्रभाव परेको अरु पनि कारणहरू छन् । जस्तै –

जा.अ.क. III. पृ. ३९, नं. ३९६: ससजातकअनुसार चन्द्रमामा खरायोको प्रतिबिम्ब रहेको पनि कल्पस्थायी हो ।

जा.अ.क. I. पृ. १३०: नं. २०: नलपानजातक अनुसार नलपान पोखरीको आसपासका बाँसहरूमा तलदेखि माथिसम्म प्वाल रहनु पनि कल्पस्थायी हो ।

जा.अ.क. I. पृ. १६९, नं. ३५, वटुकजातक अनुसार वटुक चराले ‘यहाँ आगो नलागोस्’ भनी अधिष्ठान गरेको स्थानमा आगो नलाग्नु पनि कल्पस्थायी हो ।

६९६ दुई गाडाको एक ‘वाह’ हुन्छ भनी पपं. सू. III. पृ. १९७ ले लेखेको छ ।

६९७ तीन महिनासम्म एक हजार भिक्षुहरूलाई पुग्ने गरी चामल, तिहुन र त्यसलाई चाहिने तेल र सखर आदि पनि पठाएका थिए । भनी पपं. सू. III. पृ. १९७ घटिकारसुत्तवण्णना ।

‘राजा बहुकृत्य तथा बहु करणीय हनुहुन्छ । मलाई भइहाल्यो, राजाका लागि नै होस्^{६९८} ।’

“आनन्द ! सायद तिम्रो मनमा यस्तो लाग्न सक्छ कि त्यस समय जोतिपाल माणव कुनै पुरुष थिए । आनन्द ! यसरी सोच्नु पर्दैन । म नै त्यस समय जोतिपाल माणव थिएँ ।”

१३. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

घटिकार-सुत्त समाप्त ।

६९८ किकी राजाले पठाएको उपहार घटिकार कुमालेले किन ग्रहण नगरेका हुन् ? अत्यन्त अल्पेच्छताको कारणले उनको मनमा यस्तो लागेको थियो – “मैले यी राजालाई कहिल्यै पनि देखेको छैन । कसरी यिनले उपहार पठाए ?” अनि उनले सोचे – शास्ता वाराणसीमा जानु भएको छ । राजाले उहाँसँग वर्षावास गर्न अवश्य प्रार्थना गरे होलान् र भगवान्‌ले मलाई वचन दिइसक्नु भएको कुरो बताउनु भई मेरो वर्णन गर्नुभयो होला । अतः मेरो गुणकथाद्वारा प्राप्त भएको लाभ नर्तकीले नाचेर पाएको वस्तु जस्तै हो । यसरी पाएको लाभद्वारा आमा-बाबु र सम्यक्सम्बुद्धलाई के उपस्थान गर्ने ? यति सोचेर उनले प्रतिक्षेप गरेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. १९७ घटिकारसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३२. रट्टपाल-सुत्त

(राष्ट्रपालसूत्र)

१. राष्ट्रपालको प्रव्रज्या

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कुरु (जनपद) विशाल भिक्षुसङ्घका साथ चारिका गर्दै कुरुवासीहरूको निगम - थुल्लकोट्टितमा आइपुग्नुभयो । थुल्लकोट्टित (स्थूलकोष्ठित) मा बसोबास गर्ने ब्राह्मण गृहपतिहरूले (यस्तो) सुने - "श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भएर विशाल भिक्षुसङ्घसहित कुरुमा चारिका गर्दै कुरुवासीहरूको निगम थुल्लकोट्टितमा आउँदैहुनुहुन्छ । उहाँ भगवान् गौतमको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द फैलिएको छ - 'उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध ... बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।' उहाँले यस लोकलाई देवसहित, मारसहित, ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मणसहित प्रजाहरूलाई, देवसहित मनुष्य लोकलाई स्वयं आफैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरेको धर्मको उपदेश दिदै हुनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण हुने धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यमा प्रकाश पार्नुहुन्छ । उहाँजस्ता अर्हतहरूको दर्शन गर्नु कल्याणकर हो ।" त्यसपछि थुल्लकोट्टितका ब्राह्मण गृहपतिहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ गई कोही-कोही भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे, कसै-कसैले भगवान्सित कुशलवार्ता गरे, सम्मोदनीय कुशलवार्तापछि एक छेउमा बसे, कोही-कोही भगवान्लाई दुवै हातले प्रणाम गरी एक छेउमा बसे, कोही-कोही आ-आफ्ना नाउँ र गोत्र सुनाएर एक छेउमा बसे, कोही-कोही चुपचाप एउटा छेउमा बसे । थुल्लकोट्टितवासी गृहपतिहरूलाई भगवान्ले धार्मिक उपदेशले सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित पार्नुभयो ।

२. त्यस बखत त्यही थुल्लकोट्टित नगरका एक महानकुलोत्पन्न पुत्र राष्ट्रपाल (रट्टपाल) त्यहाँ बसेको थियो । अनि (भगवान्ले गर्नु भएको धार्मिक उपदेश सुनेर) राष्ट्रपालले मनमनै सोच्यो - 'जस्तो धर्मको उपदेश भगवान्ले दिइरहनु भएको छ, त्यो अत्यन्त परिशुद्ध, शङ्खजस्तै बेदाग ब्रह्मचर्य (धर्मसाधना) को पालन गृहस्थ जीवनमा सुलभ हुँदैन । (त्यसैले) किन म दाही, जुझा, केश खौरेर, घरबार त्यागेर अनगारिक भएर, काषायवस्त्र पहिरेर प्रव्रजित नहोऊँ ?' त्यसपछि थुल्लकोट्टितवासी ब्राह्मण गृहपतिहरू भगवान्द्वारा उपदिष्ट धार्मिक उपदेशबाट सन्दर्शित ... सम्प्रहर्षित भएर भगवान्को उपदेशको अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठेर भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्की । अनि राष्ट्रपाल कुलपुत्र थुल्लकोट्टितवासी ब्राह्मण गृहपतिहरू गएको एक छिनपछि राष्ट्रपाल भगवान्का समीप आएर अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको कुलपुत्र राष्ट्रपालले भगवान्सित यस्तो निवेदन गर्नु - "भन्ते ! भगवान्ले जस्तो धर्मको उपदेश गर्नुभयो, त्यसको तात्पर्य मैले बुझेअनुसार घरमा बस्नु बाधापूर्ण छ । रजरूपी मल उत्पन्न हुन्छ । प्रव्रजित हुनु खुला आकाशजस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्ण रूपले परिशुद्ध रूपले शङ्खजस्तै सफा भई ब्रह्मचर्यको पालन गर्नु सजिलो काम होइन । त्यसैले भन्ते ! मेरो इच्छा के छ भने भगवान्सम्मुख मैले प्रव्रज्या पाऊँ, उपसम्पदा पाऊँ ।"

“राष्ट्रपाल ! के तिमीले आफ्नो घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन आफ्ना आमाबाबुबाट आज्ञा लिइसक्यौ ?”

“भन्ते ! ... आज्ञा त प्राप्त गरेको छैन ।”

“राष्ट्रपाल ! मातापिताबाट आज्ञा प्राप्त गरिनसकेको व्यक्तिलाई तथागतले प्रव्रजित गर्दैनन् ।”

“भन्ते ! त्यसो भए म यस्तो केही गर्छु जसबाट मलाई घरबार त्यागेर अनगारिक भई प्रव्रज्या लिन आमाबाबुबाट आज्ञा मिल्नेछ ।”

३. त्यसपछि राष्ट्रपाल कुलपुत्र आसनबाट उठेर भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी आफ्ना आमाबाबु भए ठाउँ पुग्यो । उसले आफ्नो आमाबाबुलाई यसो भन्यो - ‘मातापिता ! भगवान्ले जस्तो धर्मको उपदेश दिनुभयो, त्यो अत्यन्त परिशुद्ध, शङ्खजस्तै निर्मल, परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्यको पालन गृहस्थ भईकन सजिलोसँग गर्न नसकिने खालको हो । त्यसैले मलाई केश, दाही जुँगा खौरेर, घरबार त्यागी, अनगारिक भई, काषायवस्त्र धारण गरेर प्रव्रज्या लिन मन लागिरहेछ । गृहस्थ जीवन परित्याग गरेर गृहविहीन भई प्रव्रजित हुनलाई आज्ञा दिनुहोस् ।’

राष्ट्रपालले यसो भनेपछि उसका आमाबाबुले यस्तो प्रत्युत्तर दिए - बाबू राष्ट्रपाल ! तिमीलाई हामीहरूले ठूलो स्नेहले सुखले पालेपोसेको प्यारो एकलो छोरा हौ । बाबू राष्ट्रपाल ! तिमीलाई अहिलेसम्म दुःख भनेको थाहा छैन । बरु, राष्ट्रपाल ! तिम्रा निमित्त यही बेस हुनेछ कि तिमी घरमै बसेर खाईपिई सुखले बस र घुमफिर गर । सुखले खानपान गरेर, घुमेर, सुख गर्दै, पुण्य कमाउँदै रमाइलो तवरले जीवन बिताऊ । घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन हामी वचन दिन सक्दैनौं । कदाचित् तिमी मन्थौ भने तिमी बेगर हामीहरू बाँच्नु व्यर्थ छ भने तिमीलाई जिउँदो छँदै घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुने वचन हामी कसरी दिन सक्छौं ?”

राष्ट्रपालले दोस्रोपल्ट आमाबाबुलाई यसो भन्यो - “ ... (पूर्ववत्) ... ” तेस्रोपल्ट पनि उनले आमाबाबुलाई सोही कुरो दोहोर्‍यायो - “ ... (पूर्ववत्) ... ”

४. त्यसपछि कुलपुत्र राष्ट्रपाल आफू प्रव्रजित हुन आफ्ना आमाबाबुबाट वचन पाउन नसक्ने बुभेपछि त्यहीं रिक्तो भईमा ‘यहीं मेरो मरण होस्-अश्वत्था प्रव्रज्याको निमित्त आमाबाबुबाट आज्ञा पाउँला’ भन्ने सोची लेटिरह्यो । यस्तो दृढ निश्चय गरी राष्ट्रपाल कुलपुत्रले पहिलो छाक भोजन (दैनिक खाना) खाएन, दोस्रो छाक खाएन, तेस्रो छाक खाएन, चौथो छाक खाएन, पाँचौं छाक खाएन, छैटौं छाक खाएन, सातौं छाक पनि खाएन । अनि आमाबाबुले उसलाई यसो भने - “बाबू राष्ट्रपाल ! हामीहरूले ठूलो मायाममताले पालेपोसेको तिमी हाम्रो प्यारो एकलो छोरा ... घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनलाई कसरी वचन दिन सक्छौं ?” आमाबाबुले यसो भनेपछि पनि कुलपुत्र राष्ट्रपाल चुप लागिरह्यो । दोस्रोपल्ट पनि आमाबाबुले राष्ट्रपाललाई त्यसै भने - “ ... पूर्ववत् ... ?” तेस्रोपल्ट पनि राष्ट्रपाल चुप लाग्यो । तेस्रोपल्ट पनि आमाबाबुले राष्ट्रपाललाई त्यसै भने - “बाबू राष्ट्रपाल ! ... पूर्ववत् ... ?” तेस्रोपल्ट पनि ऊ नबोलीकन चुप लाग्यो ।

५. त्यसपछि आमाबाबुका यस्ता कुरा सुनेपछि राष्ट्रपालका साथीहरू ऊ खाली भईमा लेटिरहेको ठाउँमा आइपुगे । त्यहाँ उनीहरूले उसलाई यसरी सम्झाए - “साथी, राष्ट्रपाल ! तिमी आफ्ना आमाबाबुले ठूलो मायाममताले, ठूलो सुखसयलले पालनपोषण गरिएको एकलो छोरो हौ । साथी, राष्ट्रपाल ! खाऊ, पिऊ, आनन्द गर, मन लागेअनुसार घुमफिर गर, काम-सुख-सयलको भोग गर, रमाइलो जीवन बिताउँदै सकेको पुण्य कर्म पनि गर । तिम्रा आमाबाबुले तिमीलाई घरबार त्यागी

अनगारिक भई प्रव्रजित हुने वचन (अनुमति) दिनु हुनेछैन । संयोगवश तिमी मरिहाल्यौ भने पनि तिमीप्रति निष्काम हुन सक्दैनन् (अर्थात् तिमी बेगर उहाँहरू चैनसँग बाँच्नु सक्नुहुँदैन) भने उहाँहरूले तिमीलाई लगत्तै घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन कसरी आज्ञा दिनु होला ? साथीहरूले यसो भने पनि राष्ट्रपाल नबोलीकनै लेटिरह्यो । दोस्रोपल्ट पनि साथीहरूले ... (पूर्ववत्) ... । तेस्रोपल्ट पनि ... (पूर्ववत्) ... । परन्तु राष्ट्रपाल कुलपुत्र दोस्रोपल्ट पनि ... । तेस्रोपल्ट पनि ... ।”

६. राष्ट्रपालका साथीहरू उसका आमाबाबु समक्ष गए । उनीहरूले अभिभावकहरूलाई यसो भने - “आमाबाबु हो ! यो राष्ट्रपाल त खाली भुईँमा लेटिरहेको छ । ‘यहीं मेरो मरण हुनेछ अथवा आमा बाबुबाट प्रव्रज्याको निमित्त वचन मिलेछ’ भनेर जिद्दी गरिरहेको छ । यदि तपाईंहरूले उसलाई ... वचन दिनु भएन भने त्यहीं उसको मृत्यु हुनेछ । तपाईंहरूले उसलाई ... वचन दिनु भएमा प्रव्रजित भएपछि पनि उसलाई देख्न पाउनु हुनेछ । फेरि, राष्ट्रपाललाई कदाचित् प्रव्रजित हुन इच्छा भएन भने ऊ अन्त कहाँ जान्छ र ? आफ्नै घरमा त फर्की आउने हो । त्यसैले कुलपुत्र राष्ट्रपाललाई प्रव्रजित हुने आज्ञा (वचन) दिनु भए बेस होला ।”

(तदनुसार) राष्ट्रपालका आमाबाबुले यसो भने - “बाबु राष्ट्रपाल ! हामीहरू आफ्ना कुलपुत्र राष्ट्रपाललाई घरबार त्यागी ... प्रव्रजित हुन वचन दिदैछौं । (परन्तु) ऊ प्रव्रजित भएता पनि बेलामोकामा हामी आमाबाबुलाई दर्शन दिन आउनु पर्नेछ ।”

अनि राष्ट्रपाल कुलपुत्रका साथीहरूले ऊ भए ठाउँ गएर भने - “उठ, साथी राष्ट्रपाल ! तिमीलाई तिम्रा आमाबाबुले घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित हुनको निमित्त तिमीलाई वचन (अनुमति) दिनु भयो । अब प्रव्रजित भएपछि आमाबाबुकहाँ आएर दर्शन दिनु पर्नेछ ।”

७. त्यसपछि राष्ट्रपाल कुलपुत्र उठेर (खानपिन गरेर) बलियो भएपछि भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ पुगी भगवान्लाई अभिवादन गरेर ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको कुलपुत्र राष्ट्रपालले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गर्‍यो - “भन्ते ! मलाई ... प्रव्रजित हुने वचन मेरा आमाबाबुबाट प्राप्त भयो । अब मैले भगवान्बाट ... प्रव्रज्या पाऊँ ।” कुलपुत्र राष्ट्रपालले (यसरी) भगवान्बाट प्रव्रज्या प्राप्त गर्‍यो, उपसम्पदा पनि प्राप्त गर्‍यो । आयुष्मान् राष्ट्रपाल उपसम्पन्न भएको एक पक्षजति हुँदा भगवान् थुल्लकोटितमा रहनु भएको निकै दिन व्यतीत भइसकेको थियो । त्यसैले भगवान् त्यहाँबाट चारिका गर्दै श्रावस्तीतिर जानु भयो । श्रावस्तीमा पुगेर भगवान्ले अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा विहार गर्नुभयो । राष्ट्रपालचाहिँ उपसम्पन्न, एकाकी, एकान्तवासी, अप्रमादी, उद्योगी, इन्द्रियसंयमी ... भईकन साधना गर्दै छिट्टै - जुन लक्ष्य-प्राप्ति गर्न कुलपुत्रहरू घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित हुन्छन् - त्यस अनुसार ब्रह्मचर्यफललाई यसै जन्ममा बोध गरेर, अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरेर विचरण गर्‍यो । उसले ‘मेरो जन्मक्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अब गर्नुपर्ने काम बाँकी छैन’ भनेर बोध गर्‍यो । अब आयुष्मान् राष्ट्रपाल अर्हतहरूमध्ये एक भए ।

२. राष्ट्रपाल मातापितासमक्ष

८. केही समयपछि आयुष्मान् राष्ट्रपाल फेरि भगवान् बसिरहनु भएको ठाउँमा आईपुगे । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेर उनले भगवान्लाई निवेदन गरे - भन्ते ! भगवान्को अनुमति पाए म एकचोटि आफ्ना आमाबाबुलाई भेट्न जान्छु । भगवान्ले उनको मनको कुरा, अर्थात् उनी फेरि गृहस्थ धर्ममा फर्कन सक्तैनन् भन्ने थाहा पाउनुभयो र उनलाई यसो

भन्नुभयो - "राष्ट्रपाल ! अहिले तिमीले (आफ्नो) समय हेरेर उचित सम्भेअनुसार गर ।" त्यसपछि आयुष्मान् राष्ट्रपाल आसनबाट उठेर भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरिसकेपछि शयनासन, पात्र-चीवर धारण गर्दै प्रस्थित भए । क्रमिक चारिका गर्दै उनी थुल्लकोट्टितमा पुगे । त्यहाँ आयुष्मान् राष्ट्रपाल थुल्लकोट्टित (गाउँबाहिर) राजा कौरव्यको भिगाचीर (नाउँको उच्चान) मा विहार गरे । अनि पूर्वाह्न समयमा आयुष्मान् राष्ट्रपाल चीवर पहिरेर पात्र चीवर धारण गर्दै थुल्लकोट्टित गाउँभित्र पसे । थुल्लकोट्टित गाउँमा सपदान (घरैपिच्छे) भिक्षा माग्दै आफ्ना (आमाबाबुको) घरमा पुगे । त्यस बखत राष्ट्रपालका बाबु बीचको दलानमा केश बनाउन लगाउँदै थिए । बाबुचाहिले टाढैबाट आयुष्मान् राष्ट्रपाललाई आइरहेको देखे । उनले भने - "यी श्रमण मुण्डकहरूले मेरो एकलो छोरालाई प्रव्रजित गरेर लगे ।" यसरी आयुष्मान्ले आफ्नो बाबुको घरबाट न दान लिन पाए न प्रत्याख्यान (=भिक्षा छैन भन्ने निषेद) नै । त्यसको सट्टा उनले गाली मात्र पाए । त्यस बेला आयुष्मान् राष्ट्रपालले (आफ्नो) घरकी एउटी दासीले बासी कुल्माष (दाल) बाहिर फ्याँक्न लैजान लागेको देखे । अनि उनले दासीलाई भने - 'बहिनी ! यदि यो बासी कुल्माष फ्याँक्न चाहन्छौ, भने मेरो भिक्षापात्रमा राख ।' यस्तो कुरा सुनेपछि त्यस घरकी दासीले त्यो बासी दाल आयुष्मान् राष्ट्रपालको भिक्षापात्रमा खन्याउन लाग्दा उनका हातगोडा र स्वरले उनलाई चिनी ।

९. त्यसपछि त्यो दासीले आयुष्मान् राष्ट्रपालकी आमा बसेको ठाउँमा गएर तिनलाई यसो भनी - 'मालिकनी ! तपाईंले थाहा पाउनुभयो - आर्यपुत्र राष्ट्रपाल आउनुभयो ?'

(मालिकनी, राष्ट्रपालकी आमाले भनिन्) - 'ए, तैले भनेको कुरो साँच्चै भए तँ (आजदेखि) दासत्वबाट मुक्त भइस् ।'

अनि राष्ट्रपालकी आमा राष्ट्रपालका बाबु बसेको ठाउँमा पुगिन् । त्यहाँ तिनले राष्ट्रपालका बाबुलाई यसो भनिन् - 'गृहपति ! के हजुरले थाहा पाउनुभयो - कुलपुत्र राष्ट्रपाल आइपुग्नु भयो ?'

त्यसबखत आयुष्मान् राष्ट्रपाल कहीं एक ठाउँमा बसेर भित्तामा अडेस लाएर बासी कुल्माष खाँदै थिए । राष्ट्रपालका बाबु उनी बसेको ठाउँमा गए । उनले आयुष्मान् राष्ट्रपाललाई यसो भने - 'बाबू राष्ट्रपाल ! के बासी कुल्माष खाँदैछौ ? बाबू राष्ट्रपाल ! तिमी त आफ्नो घरमा आउनुपर्दछ । होइन त ?'

"गृहपति ! घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित भएका हामी भिक्षुहरूका घर कहाँ हुन्छ र ? गृहपति ! मेरो घर छैन । गृहपति ! तपाईंको घरमा (भर्खरै मात्र) गएको थिएँ - त्यहाँ मलाई न भिक्षा प्राप्त भयो, न प्रत्याख्यान (=भिक्षा छैन भन्ने नकारात्मक जवाफ) नै, उल्टो मैले कठोर वचन (=आक्रोश) मात्र खप्नुपऱ्यो ।"

"आऊ, बाबू राष्ट्रपाल ! घर जाऔ ।"

"भैगो, गृहपति ! आजको खाना खाइसकें ।"

"त्यसो भए, बाबू राष्ट्रपाल ! भोलिको निमित्त भोजन स्वीकार गर ।"

आयुष्मान् राष्ट्रपालले चुप लागेर निमन्त्रणा स्वीकार गरे ।

त्यसपछि राष्ट्रपालका बाबु राष्ट्रपालको स्वीकृति बुझेर घर फर्के । उनले असर्फीका थुप्राहरू सुकुलमुनि छोपेर राष्ट्रपालका (गृहस्थ छँदाका) स्वास्नीहरूलाई बोलाएर भने - "दुलही हो ! आओ । जुन गहना लगाउँदा तिमीहरूलाई राष्ट्रपालले अगिअगि मनपराउथ्यो, माया गर्थ्यो, उसलाई तिमीहरू प्रत्येक राम्री, सुन्दरी लाग्ने गरी त्यही-त्यही गहना लगाई सिङ्गारेर बस ।"

१०. त्यसपछि राष्ट्रवादका बाबुले भोलिपल्ट घरमा मीठो, असल, राम्राम्रा खानेकुरा तयार पार्न लगाएर राष्ट्रपाललाई खाने बेलाको सूचना दिदै भने, - “बाबू राष्ट्रपाल ! भोजन तयार छ, खाने बेला भयो ।” आयुष्मान् राष्ट्रपाल पूर्वाह्न समयमा चीवर लगाएर, पात्र चीवर धारण गरेर आफ्ना बाबुको घरतर्फ गए । त्यहाँ उनी बिछ्याइएको आसनमा बसे । अनि बाबुचाहिले छोपिराखेको असर्फीको थुप्रो उघादै देखाएर राष्ट्रपाललाई भने - बाबू राष्ट्रपाल ! यो असर्फीको थुप्रो तिम्री आमाका तर्फबाट हो, योचाहिं पिताका (मेरो) तर्फबाट, योचाहिं बाजेका तर्फबाट हो । बाबू राष्ट्रपाल ! (भगवान्बाट उपदेश गरिएको शिक्षा त्यागेर) सम्भव भएको (भोग्य वस्तुहरू) भोग गर, पुण्यकर्म पनि गर्दै रहू, गृहस्थ जीवनमा फर्केर सुखभोग पनि गर, पुण्य पनि गर ।”

“गृहपति ! यदि तपाईं मेरो कुरा मान्नुहुन्छ भने सुन-चाँदीका यी थुप्राहरू गाडामा लदाएर गङ्गा नदीका बीचमा, गहिरो धारमा फ्याँकन पठाउनुस् । ‘त्यसो किन गर्ने ?’ “गृहपति ! किनकि तपाईंले पछि नाना किसिमका शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास खप्नु नपरोस् ।”

त्यसपछि आयुष्मान् राष्ट्रपालका पहिलेकी श्रीमतीहरू एक-एक जनाले उनका गोडा समाई यसो भनिन् - ‘आर्यपुत्र ! तपाईंले जुन अप्सराहरू पाउनको निमित्त (यसरी) ब्रह्मचर्य पालन गर्नु भएको छ, तिनीहरू कस्ता हुँदाहुन्, कति राम्रा हुँदाहुन्, ?’

“बहिनी हो ! हामी (भिक्षु) हरूले अप्सरा पाउने हेतुले ब्रह्मचर्य पालन गरेका होइनौं ।”

“अहो ! हाम्रा आर्यपुत्र (पति, लोग्ने) ले हामीहरूलाई ‘बहिनी’ भनेर हामीहरूसँग कुरा गरिरहनु भएको छ” भन्ने सोच्दासोच्दै उनीहरू त्यहीं मूर्च्छित भए । अनि आयुष्मान् राष्ट्रपालले बाबुचाहिलाई यसो भने- “गृहपति ! मलाई भोजन अर्पण गर्ने भए गरिहाल्नुस् । मलाई सताउने नगर्नुस् ।”

“बाबू राष्ट्रपाल ! भोजन तयार नै छ, लौ भोजन गर ।”

अनि राष्ट्रपालको बाबुले उनलाई आफ्नै हातले मीठामीठा र उत्तम भोजन अर्पण गरे, उनलाई तृप्त पारे । भोजन सिध्याएर पात्रबाट हात फिकेपछि आयुष्मान् राष्ट्रपालले बस्दाबस्दै यी गाथाहरू भने :-

“हेर चित्रविचित्र रूपले बनेको यो आकार (शरीर)

जुन घाउहरूले भरिएको (भए पनि) बाहिरी सजावटले सजाइएको छ,
रोगले घेरिएको छ, थरीथरीका इच्छाहरूले भरिभराउ छ,
जसको स्थिति स्थिर (शाश्वत, दिगो) छैन ।”

“हेर चित्रविचित्र रूपले बनेको (यो) रूप (शरीर) लाई

जुन मणि, कुण्डलले सिँगारिएको छ, हाड र छालाले बेरिएको छ,
वस्त्रहरूले शोभायमान देखिएको छ,
माहुर पोतिएका पैताला, फाहा दिएको मुखले ।”

“धुँगरिएको कपाल, गाजल लगाइएका नयनले

मूर्खहरूलाई मोहित पार्न सक्छन्, पार (निर्वाण) खोज्नेहरूलाई सक्दैनन् ।”

“नाना थरीका (फोहोरले भरिएको) कालो ढल (जस्तो) सिँगारपटार,

गर-गरगहनाले सजाइएको (तर) सडेर गनाएको शरीरले

मूर्खहरूलाई मोहित पार्न सक्छ, पार (निर्वाण) खोज्नेहरूलाई सक्दैन ।”

“पितारूपी व्याधाले जाल थाप्यो, (परन्तु) मृगरूपी (म) जालमा फँसिन, व्याधाहरूलाई रुवाएर(म) चारा खाईकन (आफ्नो बस्ने ठाउँमा) जान्छु (फर्कन्छु)।”

यसरी बसीबसीकन यी गाथाहरू पढ्न सिध्याएर आयुष्मान् राष्ट्रपाल राजा कौरव्यको मृगाचीर उद्यानमा फर्के । त्यहाँ पुगेर दिउँसोको साधनाको निमित्त एउटा रूखमुनि बसे ।

३. चार हानि

११. एक दिन कौरव्य (कौरव्य) राजाले मृगव (मृगव) भन्ने उद्यानपाललाई आमन्त्रित गरे – “हे मृगव ! उत्तम मृगवीर उद्यानभूमि सफा गर, हेर्न जाँदैछु।”

“हवस्, देव !” भनी सो मृगवले राजा कौरव्यको आज्ञा सुनी मृगचीर उद्यान सफा गरिरहेको बेलामा दिवाविहारको निमित्त एउटा रूखमुनि बस्नु भएको आयुष्मान् राष्ट्रपाललाई देख्यो । अनि जहाँ कौरव्य राजा थिए, त्यहाँ गई मृगव उद्यानपालले राजा कौरव्यलाई बिन्ती गर्‍यो – ‘देव ! ‘उत्तम मृगचीर उद्यान’ सफा गरिसके । त्यहाँ राष्ट्रपाल भन्ने एक कुलपुत्र एउटा रूखमुनि बसिरहनु भएको छ । उहाँ, यही थुल्लककोट्टिक नगरका एक महानकुलोत्पन्न पुत्र हुनुहुन्छ, जसका बारेमा तपाईं बराबर गुणगान गर्नुहुन्थ्यो ।’

“सौम्य मृगव ! त्यसो भए आज उद्यानभूमि जान्न र उहाँ राष्ट्रपालकै सत्सङ्ग गर्नेछु ।”

त्यसपछि “उद्यानभूमि जानको निमित्त जुन भोज्य वस्तुहरूको प्रतिपादन गरिएको थियो, ती जम्मै छाडिदौ” भनी राम्राराम्रा यानहरू सजाउन लगाई, राम्रो यानमा बसी, राम्राराम्रा यानहरूसहित महान् राजसी ठाँटबाँटले राजा कौरव्य थुल्लकोट्टिकबाट निस्की आयुष्मान् राष्ट्रपालको दर्शनार्थ गए । जहाँसम्म यानभूमि थियो, त्यहाँसम्म यानमा गई, त्यसपछि यानबाट ओर्ली पैदलै विशिष्ट व्यक्तिहरूको मण्डलसँग, जहाँ आयुष्मान् राष्ट्रपाल हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइ पुगेपछि आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलक्षेम कुराकानी गरेपछि एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका कौरव्य राजाले आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग निवेदन गरे – “भो, राष्ट्रपाल ! यहाँ गलैचामा बस्नुहोस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो, तपाईं बस्नुहोस् । म आफ्नो आसनमा बसेकै छु ।” अनि कौरव्य राजा बिच्छ्याइएको आसनमा बसे । त्यसपछि राजा कौरव्यले आयुष्मान् राष्ट्रपालसँग प्रश्नहरू सोधे –

१३. “भो, राष्ट्रपाल ! यी चार हानिहरू हुन्, जुन हानिले युक्त भई यहाँ केही पुरुषहरू केश दाही खौरेर, काषायवस्त्र पहिरी घरबार छाडी, अनगारिक भई, प्रव्रजित हुन्छन् । कुन चार हानिहरू भने ? – (१) जरा-हानि, (२) व्याधि-हानि, (३) भोग-हानि र (४) ज्ञाति-हानि ।”

(क) – “भो, राष्ट्रपाल ! ‘जरा-हानि’ भनेको के हो ? भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुष जीर्ण हुन्छ, बूढो हुन्छ, बैस बितिसकेको हुन्छ र उमेर पुगिसकेको हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ – ‘अचेल म जीर्ण छु, बूढो छु, बैस बितिसकेको छ र उमेर पुगिसकेको छ । अब मेरा निमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो छैन । अतएव, अब किन म केश दाही खौरेर काषायवस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित नहोऊँ ?’ अनि ऊ जरा-हानिले युक्त भई केश दाही खौरेर, काषायवस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई ‘जरा हानि’ भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! अहिले तपाईं तन्नेरी, युवा कालो केश भएको, भद्र यौवनले युक्त तथा प्रथम बैसले सम्पन्न हुनुहुन्छ । अहिले तपाईं राष्ट्रपालमा जराजीर्णको लक्षण छैन । त्यसो हुनाले तपाईं राष्ट्रपाल के जानेर, नदेखेर वा के सुनेर घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

(ख) “भो राष्ट्रपाल ! ‘व्याधि हानि’ भनेको के हो ? – भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुष रोगी हुन्छ, अत्यन्त रोगी भई दुःखी हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ – ‘अचेल म रोगी छु, अत्यन्त रोगी भई दुःखी छु, अब मेरा निमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो छैन । अतएव, अब किन म केश दाढी खौरी, काषायवस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित नहोऊँ ?’ अनि ऊ व्याधि हानिले युक्त भई केश दाढी खौरी, काषायवस्त्र पहिरी, घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई ‘व्याधि-हानि’ भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! अहिले तपाईं तन्नेरी, युवा, कालो केश भएको, भद्र यौवनले युक्त तथा प्रथम बैसले सम्पन्न हुनुहुन्छ । तपाईं राष्ट्रपाललाई अहिले कुनै व्याधि छैन । त्यसो हुनाले तपाईं राष्ट्रपाल के जानेर, के देखेर वा के सुनेर घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

(ग) – “भो राष्ट्रपाल ! ‘भोग-हानि’ भनेको के हो ? – भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुष धनी, महाधनी वा महाभोगी हुन्छ । उसका ती भोग-सम्पत्तिहरूको क्रमैसँग ह्रास हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ – ‘अगि म धनी, महाधनी र महाभोगी थिएँ । मेरा ती भोग-सम्पत्तिहरूको क्रमैसँग ह्रास भयो । अब मेरा निमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सजिलो छैन । अतएव, अब किन म केश दाढी खौरी ... प्रव्रजित नहोऊँ ?’ अनि ऊ भोग हानिले युक्त भई केश दाढी खौरी ... प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई ‘भोग-हानि’ भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! तपाईं यसै थुल्लकोट्टिकको एक अग्रकुलको सुपुत्र हुनुहुन्छ । अहिले तपाईं राष्ट्रपालमा त्यसो भोग-हानि भएको छैन । त्यसो हुनाले तपाईं राष्ट्रपाल के जानेर, के नदेखेर तथा के सुनेर घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

(घ) – “भो राष्ट्रपाल ! ‘ज्ञाति-हानि’ भनेको के हो ? – भो राष्ट्रपाल ! यहाँ कुनै पुरुषको थुप्रै मित्रहरू तथा ज्ञाति-बन्धुहरू हुन्छन् । उसका ती मित्रहरू तथा ज्ञाति-बन्धुहरूको क्रमैसँग ह्रास हुन्छ । अनि उसले यस्तो विचार गर्छ – ‘अगि मेरा धेरै मित्रहरू र ज्ञाति-बन्धुहरू थिए । अब ती मित्रहरू र ज्ञाति-बन्धुहरूको ह्रास भइसक्यो ।’ अब मेरा निमित्त अप्राप्त भोग प्राप्त गर्न र प्राप्त भोग बढाउन सम्भव छैन । अतएव, अब किन म केश दाढी खौरेर, ... प्रव्रजित नहोऊँ ?’ अनि ऊ ज्ञाति-हानिले युक्त भई केश दाढी खौरेर ... प्रव्रजित हुन्छ । भो राष्ट्रपाल ! यसैलाई ‘ज्ञाति-हानि’ भन्दछन् ।”

“भो राष्ट्रपाल ! तपाईंको यस थुल्लकोट्टिक नगरमा धेरै मित्रहरू तथा ज्ञाति-बन्धुहरू छन् । तपाईं राष्ट्रपालको अहिले त्यस्तो ज्ञाति-हानि भएको छैन । त्यसो हुनाले तपाईं राष्ट्रपाल के जानेर, के देखेर वा के सुनेर घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको हो ?”

४. भगवान्‌ले जानेर देखेर चार कुराको उपदेश दिनुभयो

१३. “महाराज ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेरै देखेर चार कुरा (धर्मोपदेश) को उपदेश दिनु भएको छ । जुन कुरा जानी, देखी, सुनी म घरबार त्यागी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ । कुन चार भने ? – (क) “महाराज ! ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजान्छ’

भन्ने कुरा उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेर, देखेर पहिलो धर्मको कुरा बनाउनु भएको छ, जुन कुरा जानी, देखी र सुनी म घरबार त्यागी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ।”

(ख) “महाराज ! ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आशवासन छैन’ भन्ने कुरा उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेर, देखेर दोस्रो धर्मको कुरा बताउनु भएको छ । जुन कुरा जानी, देखी, सुनी म घरबार छाडी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

(ग) “महाराज ! ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै थोक छाडेर जानुपर्छ’ भन्ने कुरा उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेर, देखेर, तेस्रो धर्मको कुरा बताउनु भएको छ । जुन कुरा जानी, देखी, सुनी म घरबार त्यागी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

(घ) “महाराज ! ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ । यसमा यहाँ मानिसहरू तृष्णाका दास हुन् भन्ने कुरा उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेर, देखेर चौथो धर्मको कुरा बताउनु भएको छ, जुन कुरा जानी, देखी, सुनी म घरबार त्यागेर अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

१४ (क) “भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजान्छ’ भनी भन्नुभयो, त्यसको तात्पर्य कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! के तपाईंले बीस-पच्चीस वर्षको उमेर बिताउनु भएन ? के तपाईं हात्तीमा, घोडामा र रथमा चढ्न सिपालु हुनुहुन्छ ? के तपाईं धनुष चलाउन र तरबार चलाउन सिपालु हुनुहुन्छ ? के तपाईं ऊरुबल र बाहुबलले सम्पन्न भई सङ्ग्राममा जान समर्थ हुनुहुन्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! मैले बीस-पच्चीस वर्षको उमेर बिताइ सकेको छु, हात्ती चढ्न, घोडा चढ्न, रथ चढ्न सिपालु छु, धनुष र तरबार चलाउन पनि सिपालु छु, ऊरुबल र बाहुबलले सम्पन्न भई सङ्ग्राममा जान समर्थ थिएँ । अझ त्यस बखत मलाई कहिलेकाहिँ मजस्तो ऋद्धिवान् (पराक्रमी) कोही छैन, मसमान बलवान् कोही देखिन्न’ भने जस्तो लाग्थ्यो ।”

“महाराज ! के अहिले तपाईं त्यत्तिकै ऊरुबल, बाहुबलले सम्पन्न भई सङ्ग्राममा जान समर्थ हुनुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! अहिले म जराजीर्ण र बूढो भएको छु । मेरो बस व्यतीत भइसकेको छ । उमेरले असी वर्षको भइसकेको छु । अब त म कहिले यति पैदल हिँड्न सक्छु भन्ने अनुमान गर्दा त्योभन्दा कमै पैदल हिँड्न सक्छु ।”

“महाराज ! यही कारण जानेर, देखेर उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजान्छ’ भनी भन्नु भएको हो, जुन कुरा जानी, देखी, सुनी म घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो, राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेर, देखेर जुन कुरा ‘यो लोक अधुव छ, यहाँ बस्ने प्राणीहरूलाई जराले लैजान्छ’ भनी भन्नुभयो, यी कुरा कति सुभाषित छन् ! भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै जराले लैजाँदो रहेछ, यो लोक पनि अधुव नै रहेछ ।”

(ख) “भो राष्ट्रपाल ! यस राजकुलमा हस्ति-बथान (हस्तिकाय), अश्व-बथान, रथ-बथानका साथै पैदल सेना पनि छ, जसले आपद् पदां हामीलाई मदत दिन्छन् । भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन छैन’ भनी भन्नु भयो ... त्यसको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! के तपाईंलाई कुनै पुरानो रोग छ ? यस विषयबारेमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! छ, ममा पुरानो रोग छ । यसले गर्दा मेरा मित्रहरू र ज्ञाति-बन्धुहरू कहिलेकाहिं यसो भन्छन् – ‘अब राजा कौरव्य मर्न लाग्यो, अब राजा कौरव्य मर्नै लाग्यो’ । यसो भनेर उनीहरू मलाई घेरेर बस्छन् ।”

“महाराज ! के त त्यत्तिका मित्रहरू, त्यत्तिका ज्ञाति-बन्धुहरू हुने तपाईंले ‘भो मित्रहरू ! भो ज्ञाति बन्धुहरू ! यो मेरो रोग (वेदना) लाई तपाईंहरू सबैले बाँडेर लिनुहोस्, यस निमित्त कि मलाई वेदना कमै होस्’ भनी सबैलाई बाँडेर दिन सक्नुहुन्छ अथवा वेदना तपाईंले नै सहेर बस्नुहुन्छ ? यसमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! त्यसो गर्न सकिन्न । मेरा मित्रहरू, ज्ञाति-बन्धुहरूलाई ‘भो मित्रहरू ! भो ज्ञाति-बन्धुहरू ! यो मेरो रोग (वेदना) लाई तपाईंहरू सबैले बाँडेर लिनुहोस् यस निमित्त कि मलाई वेदना कम हुन सकोस्’ भन्दैमा भनेर म पाउन सकिदैन, बरु मैले नै सो वेदनालाई सहेर बस्नुपर्छ ।”

“महाराज ! कारण त जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन कुनै आश्वासन छैन’ भनी भन्नु भएको हो । जुन कुरो जानी, देखी, सुनी म घरबार छाडेर अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो, राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै जुन कुरा ‘यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन छैन’ भनी भन्नुभयो, ती कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै, यो लोकमा कुनै त्राण छैन, कुनै आश्वासन पनि छैन ।”

(ग) “भो राष्ट्रपाल ! यस राजकुलमा प्रशस्त मात्रामा हिरण्यसुवर्णहरू भूमिमा र आकाशमा छन् । भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै छाडेर जानुपर्छ’ भनी भन्नुभयो, त्यसको तात्पर्य कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! जो अहिले तपाईं यहाँ पञ्चकामगुणहरूले समर्पित भई, समझी भई बसिरहनु भएको छ, के परलोकमा पनि तपाईंले उही नै ‘पञ्चकामगुणहरूले समर्पित भई, समझी भई बस्न पाउनु हुनेछ कि अथवा यी पञ्चकामगुणहरू अरूले परिभोग गर्नेछन् र तपाईं आफ्नो कर्मानुसार जानु हुनेछ ?’ यस विषयमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! जस्तो अहिले म पञ्चकामगुणले समर्पित भई, समझी भई बसेको छु, परलोकमा पनि म त्यस्तै ‘पञ्चकामगुणहरूले समर्पित भई, समझी भई न बस्न पाउने छु, न पञ्चकामगुणहरूको परिभोग अरूले नै गर्नेछन् । म त आफ्नो कर्मानुसार नै जानेछु ।”

“महाराज ! यही कारण जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै थोक छाडेर जानुपर्छ’ भनी भन्नु भएको हो, जुन कुरा जानी, देखी, सुनी म घरबार त्यागेर अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो, राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान् अरहत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै जुन कुरा ‘आफ्नो भन्ने केही छैन, सबै थोक छाडेर जानुपर्छ’ भनी भन्नुभयो, यस्ता कुराहरू कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै, आफ्नो भन्ने केही रहेन छ, सबै थोक छाडेर जानुपर्ने रहेछ ।

(घ) “भो राष्ट्रपाल ! तपाईंले जुन कुरा ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भनी भन्नुभयो, त्यसको तात्पर्य कसरी बुझ्ने ?”

“महाराज ! के तपाईं समृद्धशाली कुरु देशमा बसिरहनु भएको छ ? यस विषयमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! हो, म समृद्धशाली कुरु देशमा बसेको छु ।”

“महाराज ! यहाँ तपाईंको कुनै श्रद्धेय, विश्वासपात्र पुरुष आउँछ । ऊ तपाईंकहाँ आई यसो भन्छ - “महाराज ! बुझ्नुहोस् कि म पूर्व दिशाबाट आएको छु । त्यहाँ मैले महान् समृद्धशाली र बहुजनाकीर्ण जनपद देखे । त्यहाँ धेरै हस्ति-बथान, अश्व-बथान, रथ-बथान र पैदल सेनाहरू छन् । धेरै धनधान्य तथा बनाएका र नबनाएका हिरण्य-सुवर्णहरू पनि छन्, धेरै महिलाहरू पनि छन् । यत्तिकै सैन्यले (तपाईंकहाँ भएभरका सैन्यले) त्यो जनपद जित्न सक्नुहुन्छ ? महाराज ! जित्नुहोस् !” यसो भन्दाखेरि तपाईं के गर्नुहुन्छ ? यस विषयमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! त्यो जनपद पनि जितेर हामी शासन गर्नेछौं ।”

“महाराज ! यहाँ तपाईंको कुनै श्रद्धेय, विश्वासपात्र पुरुष पश्चिम दिशाबाट आउँछ, उत्तर दिशाबाट आउँछ, दक्षिण दिशाबाट आउँछ, समुद्रपारिबाट आउँछ । अनि ऊ तपाईंकहाँ आई यसो भन्छ - “महाराज ! जान्नुहोस् कि म समुद्रपारिबाट आएको छु । त्यहाँ मैले महान् समृद्धशाली र बहुजनाकीर्ण जनपद देखे । त्यहाँ धेरै हस्ति-बथान, अश्व-बथान, रथ-बथान र पैदल सेनाहरू छन् । धेरै धनधान्य तथा बनाएका र नबनाएका हिरण्य-सुवर्णहरू पनि छन्, धेरै महिलाहरू पनि छन् । यत्तिकै सैन्यले त्यो जनपद जित्न सक्नुहुन्छ ? महाराज ! जित्नुहोस् !” यसो भन्दाखेरि तपाईं के गर्नुहुन्छ ? यस विषयमा तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो राष्ट्रपाल ! त्यो जनपद पनि जितेर हामीले शासन गर्नेछौं ।”

“महाराज ! यही कारण जानेरै, देखेरै उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भनी भन्नु भएको हो, जुन कुरा जानी, बुझी, सुनी म घरबार त्यागी, अनगारिक भई प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“आश्चर्य हो, राष्ट्रपाल ! अद्भुत हो, राष्ट्रपाल ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले जानेरै, देखेरै त जुन कुरो ‘यो लोक अपरिपूर्ण छ, अतृप्त छ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाका दास हुन्’ भनी भन्नुभयो, यस्ता कुराहरू कति सुभाषित छन् । भो राष्ट्रपाल ! साँच्चै नै, यो लोक अपरिपूर्ण र अतृप्त नै रहेछ, यसमा बस्ने मानिसहरू तृष्णाकै दास रहेछन् ।”

१५. उपर्युक्त कुरा भन्नु भएपछि आयुष्मान् राष्ट्रपालले पुनः निम्न गाथाहरू सुनाउनुभयो -

“यो लोकका धनवान् पुरुषहरू देख्दछु, धन भएर पनि मोहित भई उनीहरूले दान दिंदैनन् । लोभी भई धनको सङ्ग्रह गर्छन्, धेरै जसो कामसुखकै मात्र आशा गर्छन् ।”

“बलपूर्वक पृथ्वी जितेर सागरसहित पृथ्वीमा राज्य गर्छन् । समुद्रको ओल्लोपट्टिले मात्र सन्तुष्ट नभई समुद्रको पल्लोपट्टिको पनि कामना गर्छन् ।”

“राजा तथा अन्य धेरै मानिसहरू तृष्णाबाट तृप्त नहुँदै मृत्युलोकमा पुग्दछन् । अपूर्ण भईकनै प्राणीहरूको देहत्याग हुन्छ, यो लोकमा कामनाको तृप्ति कहिल्यै हुँदैन ।”

“उनका ज्ञातिहरू ‘हरे ! नमरेको भए हुन्थ्यो’ भन्दै भाँक्रो फिजाएर रुन्छन् परन्तु मृतकलाई कपडाले बेरी चितातिर लैजान्छन् र दाहसंस्कार गर्छन् ।”

“ऊ सबै भोगसम्पत्ति छाडी, एउटै कपडा बेरेर जान्छ, चित्तमा दाह गर्दा उसलाई अंकुशले घोच्छन् । यस लोकमा मर्ने प्राणीको कुनै पनि ज्ञाति वा मित्रहरू सहायक हुन सक्दैनन् ।”

“अंशीयारहरूले उसको धन लुटेर लिन्छन्, मर्ने सत्त्व आफ्नो कर्मानुसार जान्छ । मर्ने सत्त्वको पछि लागेर न धन नै जान्छ, न त छोरा, स्वास्नी वा राष्ट्र नै ।”

“धनले न कसैलाई दीर्घायु तुल्याउन सक्छ, न त जरालाई हरण गर्न सक्छ । त्यसैले धीर पुरुषले यस जीवनलाई अल्पकालीन, अ-शाश्वत क्षणभङ्गुर ठान्दछ ।”

“धनी र गरीब दुवैले स्पर्श अनुभव गर्छन् । त्यस्तै, मूर्ख र पण्डितले पनि । मूर्ख, आफ्नो मूर्खताले गर्दा स्पर्शद्वारा विचलित हुन्छ परन्तु धीर पुरुष स्पर्श अनुभवबाट विचलित हुँदैन ।”

“त्यसैले धनभन्दा प्रज्ञा श्रेष्ठ छ, जसबाट जीवनको अन्तिम लक्ष्य (निर्वाण) प्राप्त गर्न सकिन्छ । मुक्त नहुने प्राणीले आवागमनमा शोषित भई, मोहद्वारा पापकर्म गर्दछ ।”

“ऊ लगातार भवचक्रमा परी गर्भवासमा वा परलोकमा पुग्छ । अल्पज्ञानी, अल्पज्ञानीकै कुरोमा विश्वास गरी बारम्बार गर्भमा वा परलोकमा पुग्छ ।”

“जस्तै, घर फोर्ने चोर आफ्नै कर्तुले गर्दा आफैं मारिन्छ, त्यस्तै, पापी प्राणीहरू मृत्युपछि परलोकमा आफ्नो कर्तुले गर्दा आफैं मारिन्छन् ।”

“हे राजन् ! विचित्र-मधुर-मनोरम कामनाले गर्दा यो चित्तलाई अनेक प्रकारले मन्थन गर्छ । त्यसैले कामभोगको दुष्परिणामलाई बुझी (जानी) म प्रव्रजित भएको हुँ ।”

“वृक्षको फल भरेभैं सबै युवक तथा वृद्धहरू शरीर छाडेर खस्छन् । यो कुरो बुझेर म पनि प्रव्रजित भएको हुँ, किनकि अनिष्फलदायी (नखस्ने) भिक्षुत्व (श्रामण्यत्व) नै श्रेष्ठ छ ।”

रट्टपाल-सुत्त समाप्त ।

३३. मखादेव-सुत्त^{१११}

(मखादेवसूत्र)

१. मिथिलाका राजा मखादेव

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् मिथिलास्थित मखादेवको आम्रवनमा बस्नु भएको थियो । (त्यहाँ) कुनै ठाउँमा पुग्दा भगवान् (बिना कुनै प्रसङ्ग) मुसुक्क हाँस्नुभयो । अनि आयुष्मान् आनन्दको मनमा यस्तो विचार आयो - “भगवान् किन हाँस्नुभयो होला ? तथागतहरू कहिले पनि बिनाकारण मुस्कुराउनु हुँदैन ।” त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दले (आफ्नो) चीवर एकातिरको काँधमा राखेर भगवान्को समक्ष हात जोडेर निवेदन गरे - “भन्ते ! भगवान् मुस्कुराउनु भएको के कारणले हो ? के प्रत्ययले हो ? तथागतहरू बिनाकारण कहिले पनि मुस्कुराउनु हुन्न ।”

“आनन्द ! उहिले-उहिले यस मिथिलामा नै मखादेव (मघदेव) नाउँ भएका एक जना धार्मिक धर्मराज थिए । उनी धर्ममा रहने महाराज थिए । उनले धर्मको अभ्यास गर्दै ब्राह्मण, गृहपति, निगम, जनपदप्रति धर्मपूर्वक व्यवहार गर्दथे । उनी प्रत्येक पक्षमा अष्टमी, चतुर्दशी, पूर्णिमा, औंसीका दिन उपोसथव्रत लिन्थे । आनन्द ! अनि राजा मखादेवले अनेक वर्ष, सयौं वर्ष, हजारौं वर्ष बितेपछि एक दिन कपाल काट्ने नाऊलाई बोलाएर भने - ‘सौम्य ! तैले मेरो टाउकोमा फुलेको सेता कपाल देखेबित्तिकै मलाई जानकारी दिनु ।’ ‘हवस्, देव’ भनेर नाऊले जवाफ दियो । आनन्द ! त्यसपछि धेरै-धेरै वर्ष, सयौं वर्ष, हजारौं वर्ष बितेपछि नाऊले राजा मखादेवको टाउकोमा फुलेको सेतो कपाल देख्यो । उसले तुरुन्तै राजा मखादेवलाई बिन्ती चढायो - ‘देव ! देवदूत प्रकट भयो, महाराजको शिरमा फुलेको कपाल देखापऱ्यो ।’

“सौम्य नाऊ ! त्यसो भए तैले मेरो फुलेको कपाल चिन्टीले उखेलेर मेरो हातमा राख् ।”

“हवस्, देव !” भन्दै नाऊले सजिलैसँग चिन्टीले फुलेको सेतो कपाल उखेलेर राजा मखादेवको हत्केलामा राख्यो ।”

२. “अनि, आनन्द ! राजा मखादेवले त्यस नाऊलाई राम्रो आम्दानी हुने एउटा गाउँ बकस दिए । राजाले आफ्नो जेठो छोरालाई बोलाएर यसो भने - “प्यारो छोरा ! मेरो देवदूत प्रकट भएको छ (मेरो मृत्यु मलाई डाक्न आएको छ) । मेरो टाउकोमा फुलेका केश देखापरेको छ । मैले यस लोकमा सबैजसो सुखभोग (मानवीय कामभोग) भोगिसकेको छु । अब दिव्यभोग खोज्ने (परलोकको चिन्ता गर्ने) समय आयो । आऊ, प्यारो कुमार ! तिमीले यस राज्यलाई सम्हाल । म केश-दाही-जुंगा खौरेर, काषायवस्त्र धारण गरेर, घरबार त्यागेर अनगारिक भईकन प्रव्रजित हुन्छु । प्रिय कुमार ! जब तिम्रो पनि कपाल फुल्छ तिमी पनि नाऊलाई एउटा गाउँ बकस दिएर, (आफ्नो) जेठो छोरा राजकुमारलाई राज्यभार

सुम्पेर, केश-दाही-जुंगा खौरेर, काषायवस्त्र पहिरेर, घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित हुन् । यस्तो प्रक्रियाद्वारा मैले सुरु गरेको यो कल्याण (मार्ग) को परम्परा (क्रमशः) चल्दै जाओस् । तिमी मेरो वंशको अन्तिम पुरुष नहोऊ । जुन (हाम्रो वंशको) पुरुष बाँचिरहेकै युग (जीवनकाल) मा यस प्रकारको कल्याण मार्ग उछिन्न हुन्छ (टुट्छ), उही यस वंशको अन्तिम पुरुष हुन्छ (अर्थात् हाम्रो राज्य र वंश मासिन्छ) ।”

“आनन्द ! अनि राजा मखादेवले नाऊँलाई एउटा गतिलो गाउँ बकस दिई, जेठो राजकुमारलाई राज्यभार सुम्पेर, यही मखादेव आम्रवनमा केश-दाही-जुंगा खौरेर, काषायवस्त्र धारणगरी ... प्रव्रजित भयो । उसले मैत्रीयुक्त (मैत्रीसहगत) चित्तले ...^{७००}... एउटा दिशामा फैलाएर साधना गर ... करुणा सहगत चित्तले एउटा दिशा ... , मुदिता सहगत चित्तले ... , उपेक्षा सहगत चित्तले ... ।”

“आनन्द ! राजा मखादेवले चौरासी हजार वर्ष बालक भएर, चौरासी हजार वर्ष (राज) कुमार भएर, चौरासी हजार वर्ष राजा भएर बिताए, चौरासी हजार वर्ष यसै मखादेव आम्रवनमा घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित भएर बिताए, यसरी चतुर्ब्रह्म विहारको भावना (साधना) गरी उनी मृत्युपछि ब्रह्मलोकमा पुगे ।”

२. राजा मखादेवका छोरानातिहरू

३. “आनन्द ! त्यसपछि राजा मखादेवको छोराले धेरै-धेरै वर्ष, सयौं वर्ष, हजारौं वर्ष बिताएपछि कपाल खौरने नाऊँलाई भन्यो - “सौम्य नाऊँ ! जुन बेला तैले मेरो टाउकोमा फुलेको कपाल देख्नेछौं त्यही बेला ... दिनू ।” ... (पूर्ववत्) ... । ... देव ! देवदूत प्रकट ... फुलेको कपाल देखापन्यो ।”

“सौम्य नाऊँ ! त्यसो भए ... हातमा राख । ... आनन्द ! त्यसपछि राजा-मखादेवको छोराले नाऊँलाई एउटा गतिलो गाउँ बकस दिएर आफ्नो जेठो छोरा राजकुमारलाई बोलाएर यसो भन्यो - “ ... पूर्ववत् ... ” देहत्याग गरी मृत्युपछि ऊ ब्रह्मलोकमा पुग्यो ।”

४. “आनन्द ! यसरी राजा मखादेवका छोरा, नाति, पनातिले चौरासी हजार पुस्तासम्म यस परम्परालाई कायम राखे ... उनीहरू सबै यसै मखादेव आम्रवनमा केश-दाही-जुंगा खौरेर ... देहत्याग गरी मरेपछि ब्रह्मलोकमा पुगे ।”

३. राजा निमि उनीहरूमध्ये अन्तिम राजा

५. यस वंशका परम्परागत राजाहरूमध्ये निमि अन्तिम, धार्मिक, धर्मराजा भयो । ऊ धर्मको अभ्यास (साधना) गर्दै ... (पूर्ववत्) ... उपोसथ व्रत लिन्थ्यो ।

६. “आनन्द ! उहिले-उहिले त्रयस्त्रिंश लोकको सुधर्मा सभामा भेला भएका देवताहरूका बीच यस्तो कुरा भयो - “लाभ हो, भो ! विदेह ...^{७०१} निवासीहरूको निमित्त, उत्तम लाभ हो ! विदेह निवासीहरू जसको ... निमि जस्ता धार्मिक, धर्मराज, धर्ममा रहने महाराज छ, ऊ धर्ममा रहेर ...”

७०० यहाँको बाँकी कुरा माथि पृ. २७१ मा भएजस्तै पढ्न होला ।

७०१ विदेह अर्थात् तिरहुत भनेको गङ्गा, गण्डक, कोशी नदीहरू र हिमालयका बीचमा अवस्थित प्रदेश भनेर देखाइएको छ ।

उपोसथव्रत लिन्थ्यो । अनि, आनन्द ! शक्र देवेन्द्रले त्रयस्त्रिंशका देवताहरूलाई बोलाएर भन्यो – ‘मारिष ! के तपाईंहरू राजा निमिलाई हेर्न चाहनुहुन्छ ?’ देवताहरूले प्रत्युत्तर दिए – ‘हुन्छ, मार्ष, हामी हेर्न चाहन्छौं ।’ आनन्द ! त्यस बेला राजा निमि पूर्णिमाको दिन उपोसथ व्रतविधि सम्पन्न गर्नको लागि शिर-स्नान गरी आफ्नो दरबारको माथिल्लो तलामा बसेको थियो । अनि, आनन्द ! शक्र देवेन्द्र कुनै बलवान् पुरुषले आफ्नो खुम्च्याइएको पाखुरा अनायास फैलाएजस्तै, फैलाइएको पाखुरा अनायास खुम्च्याएजस्तै त्रयस्त्रिंश देवलोकबाट अन्तर्धान भएर राजा निमिको सामुन्ने प्रकट भयो । आनन्द ! अनि शक्र देवेन्द्रले राजा निमिलाई यसो भन्यो – ‘महाराज ! लाभ हो तपाईंलाई, सुलाभ हो, तपाईंलाई, महाराज ! तपाईंले गर्नु भएको सत्कर्म र पुण्यको प्रभावले सुधर्मा सभामा त्रयस्त्रिंश देवताहरूका बीचमा तपाईंका बारे यस्तो चर्चा चल्यो – ‘हामीहरूलाई त राजा निमिको दर्शन गर्न मन लागेको छ ।’ महाराज ! तपाईंलाई लिन म हजारवटा घोडाले तान्ने आजानेय दिव्य रथ पठाउने छु । के तपाईं त्यस सुखप्रद दिव्ययानमा पाल्नुहुन्छ, कि ?’ आनन्द ! राजाले (देवेन्द्रको यस प्रस्तावलाई) मौन भावले सकाऱ्यो ।”

७. “आनन्द ! त्यसपछि शक्र देवेन्द्रले राजा निमिले स्वीकार गरेको कुरा बुझेर कुनै बलवान् पुरुषले ... (पूर्ववत्) ... त्रयस्त्रिंश देवताहरूका सामुन्ने प्रकट भयो । अनि, आनन्द ! शक्र देवेन्द्रले मातलि (सङ्ग्राहक) सारथिलाई बोलाएर अह्वायो – ‘सौम्य मातलि ! तिमिले हजार घोडा जोतिएको रथ लिएर राजा निमिकहाँ गई मेरा तर्फबाट यसो भन – ‘महाराज ! शक्र देवेन्द्रले महाराज सवारी हुन एक हजार घोडाले तान्ने ... दिव्ययान पठाई लिन पठाउनु भएको छ । महाराज ! रथमा सवारी होस्, भन ।’ सारथि मातलिले ‘हवस्, देव’ भनेर शक्रदेवलाई जवाफ दिई ... राजा निमिसमक्ष पुग्यो । उसले राजा निमिलाई शक्रदेवले भने बमोजिम भन्यो – ‘... महाराज ! ... रथमा सवारी होस्, यो रथ नहल्लने खालको (अत्यन्त सुविधाजनक) छ । महाराज ! महाराजलाई कुन बाटो लैजाऊँ, आज्ञा होस् – पापकर्म गरेर पापको कर्मफल भोगिरहेका (पापीहरू रहेका) बाटोबाट लैजाऊँ कि पुण्य कर्म गरेर पुण्यकर्मको फल भोगिरहेका (पुण्यवान्हरू रहेका) बाटोबाट लैजाऊँ ?’

‘मातलि ! मलाई दुवै ठाउँ देखाएर लैजाऊ ।’

“आनन्द ! यो सुनेर सारथि मातलिले राजा निमिलाई क्रमशः (दुवै ठाउँ देखाएर) सुधर्मा सभामा पुऱ्यायो । आनन्द ! शक्र देवेन्द्रले राजा निमिलाई आइरहेको टाढेबाट देखेर यसो भन्यो – ‘महाराज ! पाल्नुहोस्, महाराज ! स्वागत छ । यी देवताहरू तपाईंको गुणगान गर्दै यस्तो कुरा गरिरहेका छन् – ‘विदेहको कस्तो पुण्य रहेछ । ... उपोसथ व्रत लिन्छ । त्यसैले यी त्रयस्त्रिंशका देवताहरू महाराजको शुभदर्शन गर्न लालयित छन् । महाराज ! आज यहाँ देवताहरूको माझमा देवसुख भोग गर्दै देखानुभावले आनन्दसँग बुभनुहोस् ।’

‘हुन त हुन्छ, मार्ष देवराज ! परन्तु म त उहाँ मिथिलामा फर्कन पाऊँ । म उहाँ धर्माचरण गर्दै ... (पूर्ववत्) ... धर्म व्यवहार गर्नुलाई नै सुख मानुंला अनि चतुर्दशी ... उपोसथ व्रत लिदै रहूँला ।’

८. आनन्द ! त्यसपछि देवराज इन्द्रको आज्ञानुसार सारथि मातलिले राजा निमिलाई हजार घोडा ... दिव्य यानमा राखेर मिथिलामा पुऱ्याईदियो । आनन्द ! राजा निमिले धेरै वर्ष, सयौं वर्ष ... बिताएर ... नाऊँलाई भन्यो – सौम्य नाऊँ ! जुन बेला मेरा टाउकामा ... जानकारीमा देऊ ।’ तदनुसार नाऊँले राजा निमिको टाउकोमा फुलेको कपाल देखेर राजालाई भन्यो – ‘महाराज ! देवदूत प्रकट भयो, महाराजको शिरमा फुलेको केश देखापऱ्यो ।’

‘सौम्य कल्पक ! त्यसो भए तिमिले ... हातमा राख ।’

‘हवस्, महाराज !’ भन्दै नाउँले ... हातमा राख्यो ।

९. “आनन्द ! त्यसपछि राजा निमिले नाउँलाई ... बकस दिएर, जेठो राजकुमारलाई ... सुम्पेर, त्यही ... आम्रवनमा ... पूर्ववत् ... प्रव्रजित भयो । अनि उसले मैत्री सहगत चित्तले ... पूर्ववत् उपेक्षा सहगत चित्तले धर्मको अभ्यास गर्‍यो । आनन्द ! राजा निमि चौरासी हजार वर्ष बालक भएर ... (पूर्ववत्) ... यसरी चर्तुब्रह्म विहारको भावना (साधना) गरी मृत्युपछि ब्रह्मलोकमा पुग्यो । आनन्द ! राजा निमिको कलारजनक नाउँका छोरा भयो । ऊ ... घरबार त्यागेर ... प्रव्रजित भएन । उसले त्यो कल्याण (मार्ग) परम्परालाई तोड्यो । ऊ नै उनीहरूको वंशपरम्पराको अन्तिम पुरुष भयो ।”

४. तथागत नै त्यस समयका राजा मखादेव थिए

१०. “आनन्द ! हुन सक्छ, तिम्रो मनमा यस्तो शङ्का उठेको होस् - ‘त्यस समयमा राजा मखादेव भएर ... परम्परा चलाउने अर्कै कोही (मान्छे) हुन सक्थ्यो ।’ आनन्द ! यस्तो सन्देह नगर्नु । त्यसताका मखादेव राजा भएको व्यक्ति मै थिएँ । मैले नै त्यो कल्याण मार्गको परम्परा बसालेको हुँ, जुन उत्तराधिकारी पिँढीहरूले कायमै राखेका थिए । परन्तु, आनन्द ! त्यो कल्याणमार्गको परम्परा निश्चय नै निर्वेद, वैराग्य, निरोध, शान्ति, अभिज्ञा, सम्बोधि, निर्वाणको निमित्त थिएन - त्यो ब्रह्मलोकमा जन्मनुसम्मको निमित्त मात्र थियो । आनन्द ! अहिले मैले तिमीहरूलाई जुन कल्याणमार्ग परम्पराको स्थापना गरेको छु, त्यो निश्चय नै निर्वेदका निमित्त हो, वैराग्यका ...; निरोधका ...; शान्तिका ...; अभिज्ञाका ...; सम्बोधिका ...; निर्वाणका निमित्त हो । त्यो मार्ग यही अष्टाङ्गिक मार्ग हो, - जस्तो - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वचन, सम्यक्कर्मनत, सम्यक्आजीव, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति, सम्यक्समाधि । आनन्द ! अहिलेको समयमा मैले यो कल्याणमार्गको परम्परा निर्वाणको निमित्त इच्छुक व्यक्तिहरूको हितार्थ चलाएको हुँ, सो निश्चय पनि निर्वेद, विराग, निरोध, उपशम, अभिज्ञा, सम्बोधि र निर्वाणका निमित्त ज्यादै उपर्युक्त छ । यस परम्पराको विषयमा म के भन्छु भने - तिमी यस परम्परा मार्गमा यसरी अधि बढ कि तिमी मेरो परम्परा (मार्ग) को अन्तिम पुरुष हुनु (मनाउनु) नपरोस् । किनभने, आनन्द ! दुई जना मात्र पुरुष (बाँकी) रहे पनि यस्तो कल्याणकारी परम्परा टुट्यो भने (उनीहरू) त्यस परम्पराका अन्तिम पुरुष भनिन्छन् । आनन्द ! त्यसैले म भनिरहेछु - तिमीहरू सबैले मैले बताएको यो कल्याणमार्ग परम्परा चलाउँदै जाओ - फलतः तिमीहरूमध्ये कोही पनि अन्तिम पुरुष न भनियोस् ।”

११. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

मखादेव-सुत्त समाप्त ।

३४. मधुर-सुत्त

(मधुरसूत्र)

१. वर्णव्यवस्था केवल घोष मात्र हो

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् महाकात्यायन मधुरा (मधुरास्थित गुन्दावन (वृन्दावन) मा बस्नु भएको थियो । त्यस समयमा अन्तीपुत्र^{१०२} मधुर (माधुर) राजाले, “श्रमण कात्यायन, मधुरास्थित गुन्दावनमा बस्नु भएको छ” भन्ने खबर सुने । उहाँ कात्यायनको यस्तो कल्याणकीर्ति शब्द (यश) फैलिएको छ - “उहाँ कात्यायन पण्डित, व्यक्त, मेधावी, बहुश्रुत, चित्रकथिक, कल्याणप्रतिभाणी, वयोवृद्ध तथा अर्हत् पनि हुनुहुन्छ । त्यस्ता अर्हतको दर्शन गर्नु मङ्गलमय हुन्छ” भन्ने कुरा पनि सुने । अनि राजा माधुर अन्तीपुत्र, राम्रा-राम्रा यानहरू सजाउन लगाई, राम्रो यानमा बसी, राम्रा-राम्रा यानहरूका साथ, आयुष्मान् महाकात्यायनको दर्शनार्थ, महान् राजकीय लीला गर्दै मधुराबाट निस्के । जहाँसम्म यानको भूमि (बाटो) थियो त्यहाँसम्म यानमा गई, त्यसपछि यानबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सम्मोदनीय कुराकानी गरे । सम्मोदनीय कुराकानी गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अन्तीपुत्र राजा माधुरले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग सोधे -

“भो कात्यायन ! ब्राह्मणहरू यसो भन्दछन् - ‘ब्राह्मणहरू मात्रै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्णहीन हुन् । ब्राह्मणहरू मात्रै शुक्लवर्ण हुन्, अरू वर्ण कृष्ण (=काला) हुन् । ब्राह्मणहरू मात्रै शुद्ध हुन सक्छन्, अब्राह्मणहरू शुद्ध हुन सक्दैनन् । ब्राह्मणहरू मात्र ब्रह्माका औरसपुत्र, मुखबाट निस्केका, ब्रह्मज, ब्रह्मनिर्मित तथा ब्रह्मदायाद हुन् ।’ तपाईं कात्यायन यसबारे के भन्नुहुन्छ ?”

“महाराज ! ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ब्राह्मणहरू मात्र ब्रह्मका औरसपुत्र, ... तथा ब्रह्मदायाद हुन्” भन्ने कुरा केवल घोषमात्र (=होहल्ला मात्र) हो । यसलाई निम्न उदाहरणबाट पनि बुझ्न सक्नुपर्छ -

धनद्वारा ब्राह्मण पनि नोकर हुन्छ

२. (१) “महाराज ! यहाँ, कुनै क्षत्रीले कुनै क्षत्रीलाई, ब्राह्मणलाई, वैश्यलाई तथा शूद्रलाई धन-धान्य, रूपियाँ-पैसाद्वारा पूर्वोत्थायी (=मालिकभन्दा पहिले उठ्ने), पश्चात्निपाती (=मालिकभन्दा पछि सुत्ने), के काम गर्नुपर्छ भनी सोध्ने, मनापचारी (=मनमुताबिक काम गर्ने) तथा प्रियवादी बनाउन सक्छ कि सक्दैन ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

१०२ अन्तीराष्ट्रका राजाकी छोरीको पुत्र ।

“भो कात्यायन ! सक्ख ... ।”

(२) “महाराज ! यहाँ, कुनै ब्राह्मणले ब्राह्मणलाई, ... वैश्यलाई ..., शूद्रलाई ... तथा क्षत्रीलाई धनधान्य, रूपियाँ-पैसाद्वारा पूर्वोत्थायी, ... तथा प्रियवादी बनाउन सक्ख कि सक्खेन ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्ख ... ।”

(३) “महाराज ! यहाँ, कुनै वैश्यले वैश्यलाई, ... शूद्रलाई ..., क्षत्रीलाई ..., ब्राह्मणलाई धनधान्य, रूपियाँ-पैसाद्वारा पूर्वोत्थायी, ... तथा प्रियवादी बनाउन सक्ख कि सक्खेन ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्ख ... ।”

(४) “महाराज ! यहाँ, कुनै शूद्रे शूद्रलाई ... क्षत्रीलाई ... ब्राह्मणलाई ... तथा वैश्यलाई धनधान्य, रूपियाँ-पैसाद्वारा पूर्वोत्थायी ... तथा प्रियवादी बनाउन सक्ख कि सक्खेन ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! सक्ख ... ।”

“महाराज ! यदि यसो हो, भने, ती चारै वर्णहरू समसम (=बराबर) हुन्छन् कि हुँदैनन् त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि ... बराबर (समसम) नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

“महाराज ! एतएव, यस कारणले पनि बुभुत्तुपुच्छं कि - ‘ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ...’ भन्ने कुरा केवल घोष (=होहल्ला) मात्रै हो ।”

२. जातिले पाप-पुण्य छेक्न सक्खेन

३. (क) “महाराज ! यदि यहाँ, कुनै क्षत्री - प्राणीहिंसक, अदिन्नादायी, काममिथ्याचारी, मृषावादी, पैशून्यवादी, पौरुषभाषी, सम्प्रलापी, लोभी, द्वेषी तथा मिथ्यादृष्टिक छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात अथवा नरकमा उत्पन्न हुन सक्ख कि सक्खेन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! क्षत्री भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसक, ... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय, ... नरकमा उत्पन्न हुन सक्ख भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्न पाएँ, त्यो साँच्चै राम्रै कुरा सुन्न पाएँ ।”

“साधु ! साधु^{१०३} महाराज ! ठीकै हो, महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्न पाएँ’ भन्नु भएको पनि ठीकै हो । महाराज ! यदि यहाँ, कुनै ब्राह्मण - प्राणीहिंसक, ... मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ..., यदि यहाँ, कुनै वैश्य - प्राणीहिंसक, ... मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ..., यदि यहाँ, कुनै शूद्र - प्राणीहिंसक, ... मिथ्यादृष्टिक छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय ... अथवा नरकमा उत्पन्न हुन सक्ख कि सक्खेन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

१०३ पालिसाहित्यमा ‘साधु, साधु’ भन्ने शब्दको अर्थ - ठीक हो, साँचो हो, राम्रो हो, असल हो, धन्य हो इत्यादिमा प्रयोग गरिन्छ ।

“भो कात्यायन ! ब्राह्मण भए पनि ..., वैश्य भए पनि ..., शूद्र भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसक ... मृषावादी ... लोभी ... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त अपाय, ... अथवा नरकमा उत्पन्न हुन सक्छ भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्नपाएँ, त्यो साँच्चै राम्रो कुरा सुन्नपाएँ ।”

“साधु ! साधु महाराज ! ठिकै हो, महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्नपाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो । महाराज ! यदि यसो हो, भने, ती चारैवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुँदैनन् त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि ... बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिन्न ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणलेपनि बुझ्नुपर्छ कि - ‘ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठ हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ...’ भन्ने कुरा केवल घोष (=होहल्ला) मात्रै हो ।”

४. (ख) “महाराज ! यदि यहाँ, कुनै क्षत्री - प्राणीहिंसाबाट, अदिन्नादानबाट, काममिथ्याचारबाट, मृषावादबाट, पैशून्यवादबाट, पौरुषवादबाट, सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ, अलोभी, अद्वेषी, तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! क्षत्री भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसाबाट, ... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ, अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ, भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्न पाएँ, त्यो साँच्चै राम्रै कुरा सुन्न पाएँ ।”

“साधु ! साधु महाराज ! ठिकै हो, महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्नपाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो । महाराज ! यदि यहाँ, कुनै ब्राह्मण - प्राणीहिंसाबाट, ... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ, ... , कुनै वैश्य - प्राणीहिंसाबाट ... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ, ... , कुनै शूद्र - प्राणीहिंसाबाट ... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ, अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ कि सक्दैन ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! ब्राह्मण भए पनि, ... वैश्य भए पनि ..., शूद्र भए पनि यदि ऊ प्राणीहिंसाबाट, ... मृषावादबाट, ... सम्प्रलापबाट अलग हुन्छ, अलोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ भने ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छ भन्ने मलाई लाग्छ । जुन कुरा मैले (तपाईंबाट) सुन्नपाएँ त्यो साँच्चै राम्रै कुरा सुन्न पाएँ ।”

“साधु ! साधु महाराज ! ठिकै हो, महाराज ! जो कि तपाईंलाई त्यस्तो लाग्यो । ‘राम्रै कुरा सुन्न पाएँ’ भन्नु भएको पनि ठिकै हो । महाराज ! यदि यसो हो, भने, ती चारैवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुँदैनन् त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिन्न ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुझ्नुपर्छ कि - ब्राह्मणहरू मात्र श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन् भन्ने कुरा केवल घोष (=होहल्ला) मात्रै हो ।”

५. (ग) “महाराज ! यहाँ, कुनै क्षत्रीले घर फोर्छ, गाउँ लुट्छ, घरमा घेरा लगाउँछ, बाटो ढुकेर बस्छ, परदारगमन गर्छ । अनि चरपुरुषहरूले उसलाई समाती ‘देव ! यही त्यो अपराधी चोर हो, यसलाई

जस्तो इच्छा हुन्छ, त्यस्तो दण्ड दिनुहोस्' भनी तपाईं कहाँ ल्याएमा तपाईंले उसलाई के गर्नुहुन्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! प्राणदण्ड पनि दिन सक्छु, जेलमा पनि राख्न सक्छु, निर्वासित पनि गर्न सक्छु अथवा जस्तो चाह्यो, त्यस्तै गर्न सक्छु । कारण के त भने ? - जुन उसको अगि 'क्षत्री' भन्ने संज्ञा थियो, सो लुप्त हुन्छ र ऊ चोर नै ठहरिन्छ ।”

“महाराज ! यहाँ, कुनै ब्राह्मणले घर फोर्छ, ... परदारगमन गर्छ ... कुनै वैश्यले घर फोर्छ ... परदारगमन गर्छ ... कुनै शूद्रले घर फोर्छ, ... परदारगमन गर्छ । अनि चरपुरुषहरूले उसलाई समाती, ... तपाईं कहाँ ल्याएमा तपाईंले उसलाई के गर्नुहुन्छ ? यसबारे तपाईं के भन्न सक्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! प्राणदण्ड पनि दिन सक्छु ... अथवा जस्तो चाह्यो, त्यस्तै गर्न सक्छु । कारण के त भने ? - जुन उसको अगि 'ब्राह्मण' भन्ने संज्ञा थियो, ... वैश्य भन्ने संज्ञा थियो, ... 'शूद्र' भन्ने संज्ञा हो, सो लुप्त हुन्छ र ऊ चोरनै ठहरिन्छ ।”

“महाराज ! यदि यसो हो, भने, ती चारै वर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुँदैनन् त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अवश्य पनि ... बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

६. (घ) “महाराज ! यहाँ, कुनै क्षत्री केश दाही खोरी, काषायवस्त्र धारण गरी, घरबार छाडी, अनगारिक प्रव्रजित भई, प्राणीहिंसाबाट, अदिन्नादानबाट, मृषावादबाट विरत भई, एकाहारी, ब्रह्मचारी, शीलवान्, कल्याणधर्मी भयो भने उसलाई के गर्नुहुन्छ ?”

“भो कात्यायन ! अभिवादन, प्रत्युत्थान गर्नेछु, आसन दिई निम्त्याउने छु, अथवा चीवर, पिण्डपात्र (=भोजन), गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कार दिई निम्त्याउने छु, धर्मपूर्वक उसको रक्षावरण गुप्तिको निमित्त व्यवस्था गर्नेछु । कारण के त भने ? - भो कात्यायन ! जुन उसको अगि 'क्षत्री' भन्ने संज्ञा थियो, सो लुप्त हुन्छ र ऊ 'श्रमण' कै संख्यामा गनिन्छ ।”

“महाराज ! यहाँ, कुनै ब्राह्मण केश दाही खोरी, ... कल्याणधर्मी भयो भने, कुनै वैश्य केश दाही खोरी, ... कल्याणधर्मी भयो भने, कुनै शूद्र केश दाही काटी, काषायवस्त्र धारण गरी ... प्राणीहिंसाबाट ... मृषावादबाट विरत भई, एकाहारी, ... कल्याणधर्मी भयो भने उसलाई के गर्नुहुन्छ ?”

“भो गौतम ! अभिवादन, प्रत्युत्थान गर्नेछु ... भैषज्य परिष्कार दिई निम्त्याउने छु, धर्मपूर्वक उसको रक्षावरण गुप्तिको निमित्त व्यवस्था गर्नेछु । कारण के त भने ? - भो कात्यायन ! जुन उसको अगि 'ब्राह्मण' भन्ने ... 'वैश्य' भन्ने ... 'शूद्र' भन्ने संज्ञा थियो, सो लुप्त हुन्छ र ऊ 'श्रमण' कै संख्यामा गनिन्छ ।”

“महाराज ! यदि यसो हो, भने, ती चारवर्णहरू बराबर हुन्छन् कि हुँदैनन् त ? यसमा तपाईंलाई कस्तो लाग्छ ? यसबारे तपाईं के भन्नुहुन्छ ?”

“भो गौतम ! अवश्य पनि ... बराबर नै हुन्छन् । यिनीहरूमा कुनै असमानताको कारण देखिदैन ।”

“महाराज ! अतएव, यस कारणले पनि बुझ्नुपर्छ कि - 'ब्राह्मणहरू मात्रै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन् । ब्राह्मणहरू मात्र शुक्लवर्णहरू हुन्, अरू वर्ण कृष्ण (=काला) हुन् । ब्राह्मणहरू मात्रै

शुद्ध हुन सक्छन्, अब्राह्मणहरू शुद्ध हुन सक्दैनन् । ब्राह्मणहरू मात्रै ब्रह्माका औरसपुत्र, मुखबाट निस्केका, ब्रह्मज, ब्रह्मनिर्मित तथा ब्रह्मादायाद हुन् भन्ने कुरा केवल घोष मात्रै हो ।”

३. राजा मधुरको शरणागमन

७. यो कुरा सुनी, राजा मधुर अवन्तीपुत्रले आयुष्मान् महाकात्यायनसँग यस्तो प्रार्थना गरे – “धन्य हो, कात्यायन ! धन्य हो !! जस्तो कि घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकिएको लाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुने मानिसले रूप देखेभैं तपाईं कात्यायनले मलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश गरिदिनुभयो । अब म तपाईं कात्यायनको शरणमा जान्छु, धर्म र भिक्षु सङ्घको पनि । तपाईं कात्यायनले मलाई आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“महाराज ! मेरो शरणमा नजानुहोस् । उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको शरणमा जानुहोस् । जसको शरणमा स्वयं म पनि गएको छु ।”

“भो कात्यायन ! अहिले उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ नि ?”

“महाराज ! अहिले, उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध परिनिर्वाण भइसक्नुभयो ।”

“भो कात्यायन ! यदि दस योजन गई उहाँ भगवान्को दर्शन पाउन सकिन्छ भन्ने सुन्न पाएको भए, हामीहरू दसै योजन गई उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ गर्ने थियौं । यदि बीस योजन गई उहाँ भगवान्को दर्शन पाउन सकिन्छ भन्ने सुन्न पाएको भए, हामीहरू बीसै योजन गई उहाँ भगवान्को दर्शन गर्न जाने थियौं । यदि सय योजन गई उहाँ भगवान्को दर्शन पाउन सकिन्छ भन्ने सुन्न पाएको भए हामीहरू सयौं योजन गई उहाँ भगवान्को दर्शन गर्न थियौं । भो कात्यायन ! अब उहाँ भगवान् परिनिर्वाण भइसक्नुभयो । तथापि हामी परिनिर्वाण भइसक्नुभएको उहाँ भगवान्को शरणमा जान्छौं, धर्म र सङ्घको पनि । तपाईं कात्यायनले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

मधुर-सुत्त समाप्त ।

३५. बोधिराजकुमार-सुत्त

(बोधिराजकुमारसूत्र)

१. बोधि राजकुमारको निम्तो

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् भग (देश) को सुंसुमारगिरि भेसकला मृगदायमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय बोधि^{३०४} राजकुमारको कोकनद^{३०५} भन्ने प्रासाद भर्खरै तयार भएको थियो । त्यसमा कुनै श्रमण वा ब्राह्मण अथवा कुनै मानिस बसेको थिएन । अनि बोधि राजकुमारले सञ्जिकापुत्र माणवलाई बोलाएर भने - “हे सौम्य सञ्जिकापुत्र ! तिमी यता आऊ र जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ गएर मेरो वचनले भगवान्को पाउमा शिरले वन्दना गर । अल्पाबाध, अल्पातड्ड, लहुट्टान बल तथा कुशल विहारका बारेमा पनि सोध र - ‘भन्ते ! बोधि राजकुमार भगवान्को पाउमा शिरले वन्दना गर्छन् अल्पाबाध ... तथा कुशल विहारका बारेमा पनि सोध्छन् ।’ यस्तो पनि भन - ‘भन्ते ! भोलिको निमित्त भगवान्ले भिक्षुसङ्घसहित बोधि राजकुमारको भोजन स्वीकार गर्नुहोस्’ ।”

“भन्ते ! हवस्” भनी बोधि राजकुमारलाई जवाफ दिई सञ्जिकापुत्र माणव जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सञ्जिकापुत्र माणवले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे - “भन्ते ! बोधि राजकुमार भगवान्को पाउमा शिरले वन्दना गर्छन् । अल्पाबाध ... कुशल विहारका बारेमा पनि सोध्छन् । यसो पनि भन्छन् - ‘भोलिको निमित्त बोधि राजकुमारको भोजन भिक्षुसङ्घका साथ तपाईं गौतमले स्वीकार गर्नुहोस्’ ।” भगवान्ले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो ।

अनि भगवान्ले स्वीकार गर्नुभएको कुरा बुझी सञ्जिकापुत्र माणव आसनबाट उठी जहाँ बोधि राजकुमार थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि बोधि राजकुमारलाई यसो भने - “तपाईंको वचनले भगवान्लाई मैले ... भनें । श्रमण गौतमले स्वीकार गर्नुभयो ।”

२. अनि बोधि राजकुमारले त्यो रात बितेपछि आफ्नो निवासमा प्रणीत खाद-भोज्य तयार पार्न लगाई कोकनद प्रासादको भन्ड्याङ्को अन्तसम्म सेतो कपडा ओच्छयाउन लगाए । अनि सञ्जिकापुत्र माणवलाई बोलाए - “हे सौम्य सञ्जिकापुत्र ! तिमी यता आऊ र जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ गएर भगवान्लाई समयको सूचना देऊ - ‘भन्ते ! समय भयो, भोजन तयार छ’ ।” “भन्ते ! हवस्” भनी सञ्जिकापुत्र माणव बोधि राजकुमारलाई जवाफ दिई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई समयको सूचना दिए - “भो गौतम ! समय भयो भोजन तयार छ ।”

३०४ यी बोधि राजकुमार कौशम्बी देशका राजा उदेन (उदयन) की बासुलदत्ताका तर्फबाट जन्मेका छोरा हुन् । D.D.P.II. पृ. ३१६ ।

३०५ ‘कोकनद’ भनेको कमलको फूल हो । सो प्रासादमा कमलका फूलहरू भुन्ड्याइएको जस्तो बुझा बनाएको हुँदा ‘कोकनद’ प्रासाद भनिएको हो ।

अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी भगवान्, जहाँ बोधि राजकुमारको निवासस्थान थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यस बखत बोधि राजकुमार दैलोबाहिर भगवान्को प्रतीक्षामा उभिनु भएको थिए । बोधि राजकुमारले टाढैबाट भगवान् आउन लाग्नु भएको देखे । सो देखेपछि अधिल्लिर गई भगवान्लाई अभिवादन गरी जहाँ कोकनद प्रासाद थियो, त्यहाँ लगे । भगवान् भन्थ्याङ्गिनर उभिनुभयो । अनि बोधि राजकुमारले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे -

“भन्ते ! कपडामाथि टेक्नुहोस्, भन्ते ! कपडामाथि टेक्नुहोस् । जो मेरा निमित्त धेरै दिनसम्मका निमित्त हितसुख हुनेछ ।”

यसो भन्दाखेरि भगवान् चुपलाग्नु भयो^{७०६} । बोधि राजकुमारले दोस्रोपटक ... पनि, तेस्रोपटक ... पनि बिन्ती गरे ।

३. अनि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दतिर हेर्नुभयो । आयुष्मान् आनन्दले बोधि राजकुमारलाई यसो भन्नुभयो - “राजकुमार ! कपडा भिक्नुहोस् । भगवान् कपडामा टेक्नु हुन्न । भगवान् पछि आउने भिक्षुहरूप्रति अनुकम्पा राख्नुहुन्छ^{७०७} ।”

अनि बोधि राजकुमारले कपडा हटाउन लगाई कोकनद प्रासादमाथि आसन बिछ्याउन लगाए । भगवान् कोकनद प्रासादमाथि जानु भई बिछ्याइएको आसनमा भिक्षुसङ्घका साथ बस्नुभयो । अनि बोधि राजकुमारले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई आफ्नै हातले प्रणीत खाद्य-भोज्य अर्पित गरे । भोजन गरिसकेपछि भगवान्ले पात्रबाट हात हटाउनु भएपछि बोधि राजकुमार एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका बोधि राजकुमारले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती बिसाए - “भन्ते ! मलाई यस्तो लाग्छ कि सुखले सुख पाइँदैन, दुःखले नै सुख पाइन्छ^{७०८} ।”

७०६ त्यस बखत भगवान्ले - ‘राजकुमारले किन यसरी सत्कार गरेका हुन् ?’ भनी मनन गर्नुभयो । अनि उहाँले पुत्रलाभको निमित्त हो भन्ने कुरा बुझ्नुभयो । ती राजकुमारको कुनै सन्तान थिएन । ‘बुद्धप्रति प्रार्थना गरेमा सन्तान पाउन सक्ँला’ भन्ने विश्वासले उनले यसो गरेका हुन् । उनले यस्तो पनि चिन्ताएका थिए - यदि मैले सन्तान पाएमा भगवान् कपडामाथिबाट जानु हुनेछ, नत्र जानु हुनेछैन । यस्तो विचार गरेर उनले कपडा ओछ्याउन लगाएका हुन् । अनि उनले सन्तान पाउन सक्छन् कि भनी विचार गर्नुहुँदा उनले अगि च्याखुराका बच्चाहरू मारेर खाएको हुनाले सन्तान पाउन सक्तैन भन्ने कुरा बुझ्नु भयो । यति मात्र होइन, कपडामा टेक्दा उनको मनमा ‘मैले बुद्धमा प्रार्थना गरेअनुसार बुद्ध कपडामा टुक्नु भयो, अब म सन्तान पाउनेछु’ भन्ने कुरा सफल नभएपछि उनको मन खिन्न हुनेछ । यति मनमा राखेर बिछ्याइएको कपडामाथिबाट जाँदा सन्तानलाभ भएमा खुसी हुने र लाभ नभएमा बेखुसी हुनेछन् । यति मात्र होइन, कुनै परिचित जान्ने भिक्षुहरू जाँदा पनि मनले चिन्ताअनुसार भएमा प्रसन्न नभएमा अप्रसन्न हुनेछन् । यसमा भविष्यमा भिक्षुहरूमाथि नचाहिँदो अपवाद हुन सक्नेछ भनेजस्ता कारणहरू बुझ्नु भई उहाँ कपडामा टेक्न नचाहनु भई चुप लागेर उभिनु भएको हो भनी म.नि.अ.क. III. पृ. २२१-२२: बोधिराजकुमारसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ । यसै कारण उहाँले पछि बिछ्याइएको कपडामा नटेक्नु भन्ने नियम बनाउनुभयो भन्ने कुरा पनि त्यहीं उल्लेख भएको छ ।

७०७ माथिको पादटिप्पणीमा उल्लेख भएका कारणहरूमध्ये तल्लो कारणलाई दृष्टिगत गरी यहाँ यसो भन्नु भएको हो भनी म.नि.अ.क. III. पृ. २२२ ले उल्लेख गरेको छ ।

७०८ किन राजकुमारले यस्तो भनेका भन्ने बारेमा म.नि.अ.क. III. पृ. २२२: बोधिराजकुमारसुत्तवर्णनाले यस्तो उल्लेख गरेको छ - ‘कामसुखमा अल्झी बसेर बुद्धले सम्यकबुद्धत्व पाउनु भएको होइन, त्याग गरेर पाउनु भएको हो । अतः म पनि शास्तासँग समान विचार राख्ने हुनुपर्छो ।’

२. बोधिसत्त्वचर्या

४. “राजकुमार ! सम्बुद्ध हुनुभन्दा पहिले बोधिसत्त्व छँदा मलाई पनि यस्तो लागेको थियो - ‘सुखले सुख पाइँदैन बरु दुःखले नै सुख पाइन्छ ।’ राजकुमार ! अनि पछि तन्नेरी छँदाछँदै, कालो केश छँदाछँदै, भद्र यौवनको अवस्थामा, आयुको प्रथम चरणमै, आमाबाबुको इच्छा बेगर उहाँहरूलाई रुवाउँदा रुवाउँदै केश दाही खैरेर काषायवस्त्र धारण गरी घरबार छाडी म प्रव्रजित भएँ ।”

आलार कालामकहाँ

५. “सो म प्रव्रजित भई किंकुशल गवेशी गई अनुत्तर शान्तिपदको गवेषण गर्दै जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि आलार कालामलाई यसो भनें - ‘आवुसो ! कालाम ! म यो धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।’ त्यसो भन्दाखेरि आलार कालामले मलाई यसो भने ‘बस आयुष्मान् ! यो धर्म त्यसो छ, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै नै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।’ राजकुमार ! अनि मैले चाँडै नै त्यो (उनको) धर्मको अध्ययन गरें । उनले ओठ चलाउनेबित्तिकै परस्पर कुराकानी गर्नेबित्तिकै ‘त्यो ज्ञान जानें, त्यसमा स्थिर भएँ, बुझें र देखें’ भनी मैले पनि अरूले पनि ज्ञापन गर्थौं । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘आलार कालामले यो धर्म न केवल श्रद्धाले साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछन्, अवश्य पनि यो धर्म जानी बुझी आलार कालाम बसेका होलान् ।’

“राजकुमार ! अनि म जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ^{३०९} । त्यहाँ गएर आलार कालामलाई यसो भनें - ‘आवुसो कालाम ! कतिसम्ममा यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नुहुन्छ ?’ राजकुमार ! यसो भनेपछि आलार कालामले आकिञ्चन्यायतनसम्बन्धी कुरा बताए । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘आलार कालाममा मात्र श्रद्धा भएको होइन ममा पनि श्रद्धा छ । आलार कालाममा मात्र वीर्य भएको होइन, ममा पनि वीर्य छ । आलार कालाममा मात्र स्मृति समाधि र प्रज्ञा भएको होइन, ममा पनि स्मृति समाधि र प्रज्ञा छ । अतः जुन धर्म आलार कालामले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछन्, त्यस धर्मलाई मैले पनि साक्षात्कार गर्नको निमित्त कोसिस गर्नुपर्छ ।’ राजकुमार ! अनि चिरकाल नबित्दै चाँडै नै त्यस धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसें । राजकुमार ! अनि म जहाँ आलार कालाम थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ गएर आलार कालामलाई यसो भनें - ‘आवुसो कालाम ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नुहुन्छ ?’

‘आवुसो ! हो । यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछु ।’

‘आवुसो ! यत्तिकैले म पनि यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु ।’

‘आवुसो ! हाम्रा निमित्त यो लाभ हो र सुलाभ हो । आवुसो ! जो कि तिमी जस्तो सब्रह्मचारीलाई देख्न पायौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म बताउँछु, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौं । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी बसेका छौं त्यो धर्म मैले पनि स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताएको छु । यसरी जुन धर्म म जान्दछु

३०९. थेरीगाथा अट्ठकथाको निदानकथाले (पृ. २) बोधिसत्त्व राजगृहबाट भगवत्साराममा गई त्यहाँ उनको धर्म अध्ययन गरी त्यसपछि आलार कालामकहाँ जानु भएको थियो भनी उल्लेख गरेको छ ।

त्यो धर्म तिमी पनि जान्दछौ । अतः जुन धर्म तिमी जान्दछौ, त्यो धर्म म पनि जान्दछु । जस्तो म छु त्यस्तै तिमी छौ । जस्तो तिमी छौ, त्यस्तै म छु । आवुसो ! अब आऊ, हामी दुवै मिलेर यो शिष्यमण्डलको हेरचाह गरौ ।' राजकुमार ! यसरी आलार कालाम मेरा आचार्य भएर पनि आफ्नो शिष्य भएको मलाई आफूसमान राखे र मेरो ठूलो पूजा र सम्मान पनि गरे । राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - 'यो धर्मले निर्वेदमा, विरागमा, निरोधमा, उपशममा, अभिज्ञानमा, सम्बोधिमा र निर्वाणमा पुऱ्याउन सक्दैन । यसले त आकिञ्चन्यायतन लोकमा मात्र पुऱ्याउने छ । राजकुमार ! अनि सो म त्यो धर्म अपर्याप्त ठानी त्यस धर्मबाट विरक्त भएँ^{१०} ।'

उद्दक रामपुत्रकहाँ

६. "राजकुमार ! अनि म किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्तिपदको खोजी गर्दै जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें - 'आवुसो ! म यो धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।' राजकुमार ! यसोभन्दाखेरि उद्दक रामपुत्रले मलाई यसो भने - 'आयुष्मान् ! बस यो धर्म यस्तो छ, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै नै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।' अनि मैले चाँडै नै त्यो (उनको) धर्मको अध्ययन गरें । उनले ओठ चलाउनेबित्तिकै परस्पर कुराकानी गर्नेबित्तिकै 'त्यो ज्ञान जानें, त्यसमा स्थिर भएँ, बुझें र देखें भनी मैले पनि अरूले पनि ज्ञापन गर्यौं । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'रामले यो धर्म न केवल श्रद्धाले साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भन्दछन्, अवश्य पनि यो धर्म जानी बुझी राम बसेका होलान् ।'"

"राजकुमार ! अनि म जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेर उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें - 'आवुसो ! कतिसम्ममा यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नुहुन्छ ?' राजकुमार ! यसोभन्दाखेरि उद्दक रामपुत्रले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनका सम्बन्धमा कुरा बताए । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'राममा मात्र श्रद्धा भएको होइनन् ममा पनि श्रद्धा छ । राममा मात्र वीर्य भएको होइन । ममा पनि वीर्य छ । राममा मात्र स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा भएको होइन ममा पनि स्मृति ... समाधि ... र प्रज्ञा छ । अतः जुन धर्म रामले स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछन् त्यस धर्मलाई म पनि साक्षात्कार गर्नको निमित्त कोसिस गर्नेछु ।' राजकुमार, अनि चिरकाल नबित्दै चाँडै नै त्यस धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म बसें ।"

"राजकुमार ! अनि जहाँ उद्दक रामपुत्र थिए, त्यहाँ म गएँ । त्यहाँ पुगेर उद्दक रामपुत्रलाई यसो भनें - 'आवुसो राम ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नुहुन्छ ?'

'आवुसो ! हो । यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्दछु ।'

'आवुसो ! यत्तिकैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी म पनि बसेको छु ।'

'आवुसो ! हाम्रा निमित्त यो लाभ हो र सुलाभ हो ! आवुसो ! जो कि तिमीजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्न पायौं । जुन धर्म स्वयं रामले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउँछन्, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौ । जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी

७१० पं. सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुत्तवण्णनाले बोधिसत्त्वले आलार कालामकहाँ पञ्चभिज्ञा र सप्त समापत्तिहरू प्राप्त गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापत्तिको परिकर्म सोध्दा उनले 'म जान्दिन' भनी भनेपछि बोधिसत्त्व उद्दक रामपुत्रकहाँ गएका थिए भनी उल्लेख गरेको छ ।

बसेका छौ, त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी पनि बसेका छौ, जुन धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी तिमी बसेको छौ त्यो धर्म स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी राम पनि बताउँछन् । यसरी जुन धर्म राम जान्दछन्, त्यो धर्म तिमी पनि जान्दछौ । जुन धर्म तिमी जान्दछौ, त्यो धर्म राम पनि जान्दछन् । जस्ता राम छन्, त्यस्तै तिमी छौ । जस्तो तिमी छौ त्यस्तै राम छन् । आवुसो ! अब आऊ, यो शिष्यमण्डलको (गण) हेरचाह तिमी गर ।' राजकुमार ! यसरी उद्दक रामपुत्रले सब्रह्मचारी भएको मलाई आचार्य स्थानमा राखे र ठूलो पूजा र सम्मानसमेत गरे । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यो धर्मले निर्वेदमा, विरागमा, निरोधमा, उपशान्तमा, अभिज्ञानमा, सम्बोधिमा र निर्वाणमा पुऱ्याउन सक्दैन । यसले त केवल नैवसंज्ञानासंज्ञायतन लोकमा मात्र पुऱ्याउने छ । राजकुमार ! अनि सो म त्यो धर्म अपर्याप्त ठानी त्यस धर्मबाट विरक्त भएर गए^{७१} ।'

उरुवेलमा दुष्करचर्या

७. "राजकुमार ! अनि म किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्तपदको खोजीको निमित्त मगधदेशमा चारिका गर्दै क्रमशः जहाँ उरुवेलको सेनानी भन्ने गाउँ थियो, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ मैले एक रमणीय भूमिभाग देखें, जहाँ रमाइलो वनखण्ड थियो, निर्मल पानी बगिरहेको गहिरो नदी (नेरञ्जरा) र चारैतिर रमणीय गोचर गाउँहरू थिए । राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - 'यो भूमिभाग रमणीय छ, निर्मल पानी बगिरहेको गहिरो नदी पनि छ र चारैतिर रमणीय गोचर गाउँहरू पनि छन् । कुनै तपस्या गर्न चाहने कुलपुत्रलाई तपस्या गर्नको निमित्त यो स्थान उपयुक्त छ ।' राजकुमार ! अनि यो म 'तपस्याको निमित्त यहीं उपयुक्त छ' भनी त्यहीं बसें । राजकुमार ! अनि त्यस बेला पहिले नसुनेका तीनवटा उपमाहरू मेरो मनमा आए -

७. पहिले नसुनेका उपमाहरू - (१) "राजकुमार ! जस्तै पानीमा भिजेको र चिसो पानीमा फालिराखेका काठलाई कुनै पुरुषले अरणीघर्षणद्वारा त्यसबाट 'आगो फिक्छु' भनी कोसिस गर्‍यो भने के उसले त्यसबाट आगो फिक्न सक्ला ?"

"भन्ते ! सक्दैन ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यो काठ पानीमा फ्याँकिएको र चिसो छ । जति मेहनत गरे पनि त्यसको मेहनत खेर जानेछ र ऊ थाक्नेछ ।"

"राजकुमार ! त्यसै गरी जुन भ्रमण ब्राह्मणहरू कायले पनि चित्तले पनि कामविषयलाई नत्यागी कामविषयमा लिप्त भई बस्छन्, जो कामविषयको कामच्छन्द छ, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ र कामपरिडाह छ, ती पनि उनको भित्री मनबाट हटेका हुँदैनन्, शान्त भएका हुँदैनन् । यद्यपि उनीहरू पराक्रम (योगाभ्यास) गर्दै तीव्र, खरो, कटु र दुःखवेदना अनुभव गर्छन्, सहन गर्छन्, तथापि तिनीहरूले ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यस्तो पराक्रम गरी तीव्र, खरो, कटु र दुःखवेदना अनुभव नगरे पनि उनीहरूले ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । राजकुमार !

७१ उद्दक रामपुत्रकहाँ गई बोधिसत्त्वले आफूले प्राप्त गरेका धर्महरूसँग तुलना गर्दै उनीसँग नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको परिकर्म विषयमा प्रश्न गर्नुभयो र उनले दिएको उत्तरलाई चाँडै नै सिक्नु भएको थियो भनी पपं. सू. IV. पृ. ८१: बहुधातुकसुतवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

यो पहिलो उपमा हो, जो मेरो मनमा आएको थियो र जो मैले अगि सुनेको थिइन ।”

८. (२) “राजकुमार ! अर्को दोस्रो उपमा मेरो मनमा आयो जो मैले अगि सुनेको थिइन । राजकुमार ! जस्तै – पानीमा भिजेको र चिसो तर पानीबाट अलग्ग स्थलमा फ्याँकिएको काठलाई कुनै पुरुषले अरणीघर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो भिक्छु’ भनी कोसिस गर्‍यो भने के उसले त्यसबाट आगो भिक्न सक्ला ?”

“भन्ते ! सक्दैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो काठ पानीबाट अलग्ग स्थलमा रहे तापनि पानीमा भिजेको र चिसो भएको हुनाले आगो भिक्न सक्दैन । बरु त्यसको मेहनत खेर जानेछ र ऊ थाक्नेछ ।”

“राजकुमार ! त्यसैगरी जुन श्रमण ब्राह्मणहरू कायले र चित्तले कामविषयलाई हटाई बस्छन्, परन्तु जो उनीहरूको कामविषयको कामच्छन्द छ, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ, कामपरिडाह छ, ती भने भित्रबाट हटेका हुँदैनन् शान्त भएका हुँदैनन् । उनीहरू पराक्रम गर्दै तीव्र ... दुःखवेदना अनुभव गर्छन् । परन्तु तिनीहरूले ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । राजकुमार ! यो दोस्रो उपमा हो, जो मेरो मनमा आएको थियो र जो मैले अगि सुनेको थिइन ।”

९. (३) “राजकुमार ! अर्को तेस्रो उपमा मेरो मनमा आयो जो मैले अगि सुनेको थिइन । राजकुमार ! जस्तै – सुकेको र भुर्रेको काठ पानीबाट अलग्ग स्थलमा फ्याँकिएको हुन्छ । अनि कुनै पुरुष आई अरणीघर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो भिक्छु’ भनी कोसिस गरेमा के उसले त्यसबाट आगो भिक्न सक्ला ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो काठ सुकेको र भुर्रेको छ । फेरि पानीबाट अलग्ग स्थलमा फालिएको छ ।”

“राजकुमार ! त्यसैगरी जुन श्रमण ब्राह्मणहरू कायले र चित्तले कामविषयलाई हटाई बस्छन् तथा उनीहरूको कामविषयको कामच्छन्द छ, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ र कामपरिडाह हो, ती पनि भित्रबाट हटेका हुन्छन्, शान्त भएका हुन्छन् । उनी पराक्रम गर्दै तीव्र, ... दुःखवेदना अनुभव गर्छन् । उनीहरू ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधिप्राप्तिको निमित्त समर्थ हुन्छन् । त्यस्तो ... तीव्र ... दुःखवेदना अनुभव नगरेता पनि ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधिप्राप्तिको निमित्त समर्थ हुन्छन् । राजकुमार ! यो तेस्रो उपमा हो, जो मेरो मनमा आएको थियो र जो मैले अगि सुनेको थिइन । राजकुमार ! यी नै तीन उपमाहरू हुन्, जो मैले अघि सुनेको थिइन ।”

१०. दुष्करचर्या – “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो – ‘किन म दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याई चित्तले (=कुशल चित्तले) चित्तलाई (=अकुशल चित्तलाई) निग्रह गरी पेली सन्तप्त नगरूँ ?’ राजकुमार ! अनि मैले दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याई चित्तले चित्तलाई निग्रह गर्दै पेल्लै सन्ताप गर्न थाले । त्यसो बस्दा मेरा दुवै काखीबाट पसिना निस्कन्थ्यो । राजकुमार ! जस्तै – कुनै बलवान् पुरुषले निर्बल पुरुषलाई टाउकोमा वा काँधमा समाती थिच्छ, पेल्ले र सन्तप्त पार्छ, त्यस्तै गरी राजकुमार ! दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याउँदा चित्तले चित्तलाई निग्रह गर्दा, पेल्ला र सन्तप्त गर्दा मेरा दुवै काखीबाट पसिना निस्कन्थ्यो । राजकुमार ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै थियो र अल्सी हुँदैनथ्यो,

स्मृति थातमै धियो परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो र अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा ।”

११. अप्राणक ध्यान - (१) “राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक (=श्वास रोक्ने=कुम्भक) ध्यान मात्र नगरूँ ।’ राजकुमार ! अनि मैले मुखबाट पनि नाकबाट पनि श्वासप्रश्वास थुनें । राजकुमार ! अनि सो मैले मुखबाट र नाकबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा कर्णधारबाट निस्केको आवाज बढी हुन्थ्यो । जस्तै - कालिगडले बाँसको हुड्ग्रो फुन्दा आवाज आउँछ, त्यसैगरी नाक र मुखबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा कर्णधारबाट निस्केको आवाज धेरै आउँथ्यो । राजकुमार ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै धियो र अल्सी हुँदैनथ्यो, स्मृति थातमै धियो परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा ।”

(२) “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ । राजकुमार ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनें । राजकुमार ! अनि मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा अधिकतम वायु मेरो शिरमा थुप्रन्थ्यो र हान्थ्यो । जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले धार भएको तरबारको टुप्पोले शिरमा घोच्छ, त्यसैगरी ... मेरो शिरमा अधिकतम वायु थुप्रन्थ्यो र घोच्छ्यो । राजकुमार ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै धियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा ।”

(३) “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ । राजकुमार ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनें । राजकुमार ! मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा मलाई अधिकतम टाउको दुख्न थाल्यो । जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरीले टाउकोमा बेसरी बेरिदिन्छ, त्यसैगरी मलाई ... अधिकतम टाउको दुख्नथाल्यो । राजकुमार ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै धियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा ।”

(४) “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ । राजकुमार ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनें । राजकुमार ! अनि सो मलाई - मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा मलाई अधिकतम वायुले पेटमा सोला हान्थ्यो । जस्तै - कुनै सिपालु गोघातक वा उसको अन्तेवासिकले धार भएको चुपीले पेट काट्छ । त्यसैगरी ... पेटमा सोला हान्थ्यो । राजकुमार ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै धियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा ।”

१२. (५) “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणक ध्यान नगरूँ । राजकुमार ! अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनें । राजकुमार ! अनि सो मलाई - मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा मलाई शरीरमा अधिकतम डह हुन्थ्यो । राजकुमार ! जस्तै - दुई जना बलियो पुरुषहरूले दुर्बल पुरुषलाई हात खुट्टा समाती भुङ्ग्रोमा ओल्टाइ पल्टाइ पिल्त्याउँछन्, त्यसै गरी मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा शरीरमा अधिकतम छटपटी हुन्थ्यो । राजकुमार ! त्यस बखत मेरो वीर्य बलियो नै धियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा हुन्थ्यो अनि अशान्ति - सोही दुष्करचर्याको कटुताको कारणले गर्दा, राजकुमार ! अनि मलाई देवताहरूले देखी यसो भने - ‘श्रमण गौतमको मृत्युभयो ।’ कुनै देवताहरूले यसो भने - ‘श्रमण गौतम मरेको होइन’ परन्तु मर्न लागेको हो ।’ कुनै देवताहरूले यसो भने - ‘श्रमण गौतम न मरे, न मर्दछन् परन्तु श्रमण गौतम अरहन्त हुन् । अरहन्तहरूको बस्ने स्वभाव यस्तै हुन्छ ।’

१३. अल्पाहार - “राजकुमार ! सो मलाई यस्तो लाग्यो - किन म सबै आहारहरू त्याग्ने मार्ग नअपनाऊँ ।’ राजकुमार ! अनि मकहाँ आई देवताहरूले यसो भने - ‘मारिष ! सबै आहारहरू त्याग्ने मार्गतिर तपाईं नलाग्नुहोस् । मारिष ! यदि सबै आहारहरू त्याग्ने मार्गमा तपाईं लाग्नुहुन्छ भने हामी रोमकूपबाट दिव्यओज (vitality, प्राणशक्ति) हालिदिने छौं । त्यसले तपाईंको यापन हुनेछ ।’ राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘यदि म कुनै आहार ग्रहण गर्दिन भनूँ भने यी देवताहरूले मेरो रोमकूपबाट दिव्यओज हालिदिने छन् । त्यसबाट मेरो यापन हुनेछ । यो मेरा निमित्त भूटो हुनेछ ।’ राजकुमार ! अनि मैले ती देवताहरूलाई भइ हाल्यो यसो नगर भनी भनें ।”

(१) “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘त्यसो भए किन म अलि-अलि आहार ग्रहण नगरूँ । जस्तै - एक-एक अँजुली मुगीको रस, गहजातिको रस (कुलत्थयूस), केराउ कोसाको रस (कलाययूस) अथवा मटरजातिको रस (हरेणुकयूस) ।’ राजकुमार ! अनि मैले अलि-अलि आहार ग्रहण गर्न थालें । जस्तै - एक-एक अँजुली मुगीको रस ... अथवा मटरजातिको रस । राजकुमार ! त्यसरी अलि-अलि आहार ग्रहण गर्दा अँजुली मुगीको रस ... अथवा मटरजातिको रस ग्रहण गर्दा मेरो शरीर अन्तिम सिमाना पार गरी अत्यन्त दुब्लो भयो । जस्तै - असी बर्षको बूढोको शरीर अथवा कालकलताका गाँठाहरू हुन्छन्, त्यस्तै मेरो शरीरका अङ्ग-प्रत्यङ्ग, दुब्ला पातला भए - सोही अल्पाहारको कारणले गर्दा । जस्तै - उँटको पैताला हुन्छ, त्यस्तै मेरो आनिसद (=मलद्वार) गहिरो थियो - सोही अल्पाहारले गर्दा जस्त - डोरी बाटिएको हुन्छ, त्यस्तै मेरो पिठ्यूँका हाडहरू अग्लो र होचा भएका थिए - सोही अल्पहारको कारणले गर्दा । जस्तै - कुनै अतिजीर्ण घरमा दलिनहरू हल्लन्छन्, त्यस्तै, मेरा करङ्हरू हल्लन्थे - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - गहिरो कुवामा ताराहरूको छाया निकै गहिरो देखिन्छ, त्यस्तै, मेरा आँखाका ताराहरू गहिरा देखिन्थे - सोही अल्पाहारले गर्दा । जस्तै - हरियो तिक्तकलाबु (लौकाविशेष) काटी घाम र बतासमा राख्दा चाउरिन्छ, त्यस्तै, मेरो टाउकोको छाला चाउरिएको थियो - सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

(२) “राजकुमार ! सो मैले पेटको छाला सुमसुम्याउँदा पिठ्यूँको हाड नै छोइन्थ्यो । पिठ्यूँको हाड सुमसुम्याउँदा पेटको छाला छोइन्थ्यो । राजकुमार ! मेरो पेटको छाला पिठ्यूँको हाडमा जोरिएको हुन्थ्यो - सोही अल्पाहारले गर्दा ।”

(३) “राजकुमार ! म भ्रूडा वा पिसाब गर्छु भन्दाखेरि उहीँ घोटोपरेर लड्थेँ - सोही अल्पाहारले गर्दा ।

(४) “राजकुमार ! सो मैले यही शरीरलाई आश्वासन दिँदै हातले शरीर सुम्सुम्याउँदा कहिसकेका रोगहरू शरीरबाट भर्दथे - सोही अल्पाहारको कारणले गर्दा ।”

(५) “राजकुमार ! मलाई देखेर मानिसहरू यस्तो भन्दथे - ‘श्रमण गौतम कालो छ, श्रमण गौतम हरीयो छ ।’ केही मानिसहरू यस्तो भन्दथे - ‘श्रमण गौतम कालो छैन, श्रमण गौतम हरीयो छ ।’ केही मानिसहरू यस्तो भन्दथे - ‘श्रमण गौतम न कालो छ न हरीयो, श्रमण गौतम मंगु माछाको (=कालो पनि हरीयो पनि नभएको) छाला जस्तो छ ।’ राजकुमार ! त्यति राम्रो परिशुद्ध उज्यालो मेरो छविवर्ण करूप भएको थियो - सोही अल्पाहारको कारणले गर्दा ।”

१४. यस्ले सम्बोधि प्राप्त गर्न सकिन्न - “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘अतीत समयमा उपक्रम गर्ने (तपस्या गर्ने) जुन श्रमण ब्राह्मणहरूले तीब्र, खरो, कटु, दुःखवेदना अनुभव गर्नेछन् त्योभन्दा यही नै उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी हुने छैन । वर्तमान समयमा उपक्रम गर्ने जुन श्रमण ब्राह्मणहरू तीब्र खरो, कटु, दुःखवेदना अनुभव गर्छन् त्योभन्दा यही नै उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी छैन ।

यो कटु दुष्करचर्याद्वारा उत्तरीय मनुष्यधर्म र आर्यज्ञान विशेषतालाई प्राप्त गर्न सकिने छैन । सम्बोधिको निमित्त अर्को मार्ग छ के ?”

बालक कालको सम्भूना - “राजकुमार ! सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘मलाई थाहा छ कि मेरा पिता हलो जोतिरहँदा म जामुनको शीतल छयामा बसी काम विषयमा निवृत्त भई, अकुशलबाट निवृत्त भई, वितर्क विचार एकान्तवास (=ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यानमा बसेको कुरा सायद यसै मार्गद्वारा बोधिलाभ हुन सक्ला कि ।’ राजकुमार ! अनि सो मलाई स्मरणको साथसाथै ज्ञानभयो - ‘यही बोधिमार्ग हो ।’ राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘के त जुन सुख कामविषयबाट रहित छ, अकुशलबाट रहित छ, त्यस्तो सुखबाट म डराउँछु त ?’ राजकुमार ! अनि फेरि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘म त्यस्तो सुखबाट डराउँदिन ।’

१५. **सम्बोधि लाभ** - “राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - ‘यस्तो पराकाष्ठामा पुगेको शरीरले त्यो (ध्यानमय) सुख प्राप्त गर्न सजिलो छैन । अतः म भात र दाल आदि जस्ता मोटा आहार ग्रहण गर्न थालें । राजकुमार ! त्यसबखत पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले ‘जुन धर्म श्रमण गौतमले अवबोध गर्नेछन् त्यो धर्म हामीलाई बताउनेछन्’ भन्ने धारणाले मेरो सेवा टहल गईथे । राजकुमार ! जब मैले भात र दाल जस्ता गोटाको आहार ग्रहण गर्न थालें, तब ‘श्रमण गौतम धेरै वस्तुहरू चाहने, तपस्याबाट भ्रष्ट हुने र रसास्त्रवादमा आशा राख्ने’ भन्दै ती पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू विरक्त भएर गए ।”

१६. “राजकुमार ! अनि सो मैले मोटा आहार ग्रहण गरी शरीर बलियो पारी कामविषयबाट अलग भई ... प्रथमध्यान प्राप्त गरें । वितर्क विचारलाई शान्त गरी द्वितीयध्यान ... पूर्ववत् ... तृतीयध्यान ... र ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बसें ।”

(१) “यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध भएपछि, निर्मल भएपछि, क्लेश मेटिएपछि, मृदु भएपछि तथा कर्मण्य भई निश्चल भएपछि पूर्वनिवासानुस्मृतिज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनि अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरें । जस्तै - एक जन्म, दुई जन्म ... पूर्ववत् ... साकार उद्देश्यसहित अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गरें । राजकुमार ! अनि अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा रातको प्रथम याममा यो प्रथम विद्या प्राप्त गरें, जसबाट अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो र तमः (अन्धकार) नष्ट भई आलोक उत्पन्न भयो ।”

(२) “यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध भएपछि ... कर्मण्य भई निश्चल भएपछि सत्त्वहरू (=प्राणीहरू) च्युत र उत्पन्न हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनि मनुष्य चक्षुभन्दा टाढा पुग्नसक्ने विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत र उत्पन्न भएको तथा आ-आफ्ना कर्मानुसार हीनप्रणीत, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा गइरहेका प्राणीहरू देख्छु र जान्दछु । राजकुमार ! अनि अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा रातको दोस्रो याममा यो दोस्रो विद्या प्राप्त गरें । जसबाट अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो र अन्धकार नष्ट भई आलोक उत्पन्न भयो ।”

(३) “यसरी समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध भएपछि, ... कर्मण्य भई निश्चल भएपछि आस्रवक्षय ज्ञानमा चित्त लगाएँ । अनि ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ ‘यो दुःखसमुदय हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ, ‘यो दुःखनिरोध हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ, र ‘यो दुःखनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ । ‘यी आस्रवहरू हुन्’ भनी यथार्थतः बुझेँ ‘यी आस्रवसमुदय हुन्’ भनी यथार्थतः बुझेँ, ‘यो आस्रवनिरोध हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ र ‘यो आस्रवनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः बुझेँ । यसरी बुझिसकेपछि, देखिसकेपछि, कामास्रवबाट भवास्रवबाट अविद्यास्रवबाट पनि मेरो चित्त विमुक्त भयो । विमुक्त भएपछि ‘विमुक्त भएँ भन्ने ज्ञान भयो । जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम

गरिसके र अब उप्रान्त यहाँ आउनुपर्ने हेतु छैन' भन्ने पनि बुझे । राजकुमार ! अनि अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा रातको तेस्रो याममा यो तेस्रो विद्या प्राप्त गरे । यसबाट अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो र अन्धकार नष्ट भई आलोक उत्पन्न भयो ।"

३. ब्रह्माको याचना

१७. "राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यो धर्मलाई मैले अवबोध गर्ने जो गम्भीर, देख्न गाह्रो, बोध गर्न गाह्रो, शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (=तर्कद्वारा मात्र अप्राप्य), निपुण तथा पण्डितहरूद्वारा बोगधम्य छ । यी प्रज्ञाहरू पञ्चकामविषय (आलय) मा आनन्दित छन्, त्यसैमा रत छन् र त्यसैमा प्रमुदित छन् । आलयमा आनन्दित हुने, आलयमा रत हुने र आलयमै प्रमुदित हुने प्रज्ञाहरू - यस प्रत्ययद्वारा यो हुन्छ यस प्रत्ययको कारणबाट नै 'प्रतीत्यसमुत्पाद' हुन्छ भन्ने - यो (प्रतीत्यसमुत्पादको) कारणलाई देख्न सक्ने छैनन् । यो कारणलाई देख्नु पनि गाह्रो छ । जस्तै - सबै संस्कारको क्षय, सबै बन्धनहरूको उत्सर्ग, तृष्णाक्षय, विराग, निरोध तथा निर्वाण । यदि मैले धर्मदेशना गर्दा र अरूहरूले (त्यो) धर्म (कुरा) लाई बुझ्न सकेनन् भने - त्यो मेरा निमित्त ग्लानि अथवा थकावट हुनेछ ।' राजकुमार ! त्यस बेला मेरो मनमा यस्तो आश्चर्यजनक गाथा आयो, जो मैले अगि सुनेको थिइन ।

'दुष्करतापूर्वक प्राप्त गरेको यो धर्मलाई किन म प्रकाश गरूँ, भइहाल्यो, राग द्वेषमा मुछिएर बस्नेहरूको यो धर्मलाई बुझ्न सजिलो छैन ।'

'प्रतिश्रोतमा गएको'^{१२} निपुण, गम्भीर, देख्न नसकिने, अणुसमान यो धर्मलाई रागरक्त भई तमस्कन्धद्वारा आवृत्त भएकाहरूले देख्न सक्ने छैनन् ।'

"राजकुमार ! यस्तो विचार गरिरहँदा मेरो मन अल्पोत्सुकतातिर ढल्कन्थ्यो र धर्मदेशनातिर होइन ।"

१८. "राजकुमार ! अनि सहम्पति ब्रह्माले मेरो चित्तमा भइरहेको सोचाइलाई जानेपछि उनलाई यस्तो लाग्यो - 'यो लोक नष्ट हुनेछ र यो लोकको नष्ट हुनेछ, जहाँ तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको मन धर्मदेशनामा नलागेर अल्पोत्सुकतातिर लागेको छ ।' राजकुमार ! अनि जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको हातलाई पसारि र पसारेको हातलाई खुम्च्याउँछ, त्यस्तै गरी ब्रह्मलोकमा अन्तर्धान भई मेरा सामु सहम्पति ब्रह्मा प्रकट भए । राजकुमार ! अनि उत्तरासङ्गलाई एकांश पारी दाहिने घुँडाले पृथ्वीमा टेकी हात जोडी नमस्कार गरी सहम्पति ब्रह्माले मसँग यस्तो बिन्ती गरे - 'भन्ते भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! सुगत ! धर्मदेशना गर्नुहोस् । अल्पमल हुने सत्त्वहरू पनि हुन् । धर्म सुन्न नपाउँदा उनीहरूको परिहानि हुन सक्छ, धर्मलाई बुझ्न सक्ने पनि हुन सक्छन् ।'

"राजकुमार ! यसो भनेर सहम्पति ब्रह्माले फेरि यसो भने -

(१) 'अगि मलिन चित्त हुनेहरूले चिन्तन गरेको अशुद्ध धर्म मगध देशमा थियो । अमृतद्वार खोलिदिने विमल (पुरुष) ले अवबोध गरेको धर्मलाई अब यो संसारका प्राणीहरूले सुनुन् ।'

१२ नित्य भन्नेलाई अनित्य, सुख भन्नेलाई दुःख, आत्म भन्नेलाई अनात्म र शुभ भन्नेलाई अशुभ भन्नु नै 'प्रतिश्रोत' हो । यी नै चार सत्यमा जानेलाई 'प्रतिश्रोतमा गएको' भनिएको हो । स.नि.अ.क. I. पृ. १५४: ब्रह्मयाचनासुत्तवण्णा, ब्रह्मसंयुत्त ।

(२) 'शैलमय पर्वतको टुप्पामा बसी चारैतिर सबै जनतालाई हेर्ने भैं - समन्तचक्षु हुनु भएका र शोकरहित हुनु भएका तपाईं सुमेधले पनि - शोकग्रस्त तथा जातिजराले अभिभूत भएका प्राणीहरूलाई मुक्त गर्न धर्ममय प्रासादमा आरोहण गरी जनतातिर हेर्नुहोस् ।'

(३) 'हे सङ्ग्रामजित ! हे वीर पुरुष ! हे अन्नृणी सार्थवाह ! उठ्नुहोस् ! ! विचरण गर्नुहोस् ! भगवान् ! धर्मदेशना गर्नुहोस् ! धर्म बुझ्न सक्ने प्राणीहरू पनि हुन सक्छन् ।'

१९. "राजकुमार ! अनि ब्रह्माको अभिप्रायलाई बुझी प्राणीहरू प्रति करुणाको कारणले बुद्धचक्षुद्वारा मैले लोकमा हेरेँ । राजकुमार ! बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेर्दा मैले अल्परज हुने, महारज हुने, तीक्ष्ण इन्द्रिय हुने, मृदु इन्द्रिय हुने, सु-आकार हुने, दुराचार हुने, सुविज्ञेय हुने, दुविज्ञेय हुने, केही परलोकवद्य भयदर्शी भई बस्ने र केही परलोकवद्य भयदर्शी भई नबस्ने प्राणीहरू देखेँ । जस्तै - कुनै उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीक भएको पोखरीमा (१) केही उत्पल, पद्म अथवा पुण्डरीक पानीमा उत्पन्न भई पानीमा संवर्धन भई पानीभन्दा माथि नउठी पानीभित्रै पोषित हुन्छन् । (२) केही उत्पल, ... पानीमा उत्पन्न भई पानीमा संवर्धन भई पानीको सतहमा रहेका हुन्छन् । (३) केही उत्पल, ... पानीमा उत्पन्न भई पानीमा संवर्धन भई पानीभन्दा माथि उठी पानीले छुन नसक्ने गरी रहन्छन् । राजकुमार ! यसै गरी बुद्धचक्षुद्वारा लोकमा हेर्दा मैले अल्परज हुने ... केही परलोक वद्य भयदर्शी भई बस्ने प्राणीहरू देखेँ । राजकुमार ! अनि मैले सहम्पति ब्रह्मालाई गाथाद्वारा यसो भनेँ -

'हे ब्रह्मे ! प्रगुण भए पनि कष्ट हुन्छ भन्ने विचारले जनतालाई प्रणीत धर्मदेशना नगर्ने विचार भएको थियो । परन्तु अब सुन्न चाहनेले आफ्नो श्रद्धालाई अगि बढाई सुन । उनीहरूका निमित्त अमृतद्वार खोलियो ।'

"राजकुमार ! अनि 'भगवान्बाट धर्मदेशना गर्ने वचन पाएँ' भनी मलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी सहम्पति ब्रह्मा उही अन्तर्धान भए ।"

४. धर्मचक्र प्रवर्तनका निमित्त प्रस्थान

२०. (१) "राजकुमार ! अनि सो मलाई यस्तो लाग्यो - 'कसलाई सर्वप्रथम म धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?' राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यी आलार कालाम पण्डित व्यक्त र मेधावी छन् । धेरै दिनदेखि यिनी अल्परज स्वभावका हुन् । अतः किन म आलार कालामलाई प्रथम धर्मदेशना नगरूँ । उनले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्नेछन् ।'

"राजकुमार ! अनि मकहाँ एक देवता आई यसो भने - 'भन्ते ! आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता भइसक्यो ।' अनि 'आलार कालामको मृत्यु भएको एक साता भइसक्यो' भन्ने ज्ञान मलाई पनि भयो । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'आलार कालामको ठूलो क्षति भयो । यदि उनले यो धर्म सुन्न पाएका भए चाँडै उनले बुझ्ने थिए होलान् ।'

२१. (२) "राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'म कसलाई प्रथम धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?' राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यी उद्दक रामपुत्र पण्डित व्यक्त र मेधावी छन् । धेरै दिनदेखि यिनी अल्परज स्वभावका हुन् । अतः किन म उद्दक रामपुत्रलाई प्रथम धर्मदेशना नगरूँ । उनले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्नेछन् ।' राजकुमार ! अनि मकहाँ एक देवता आई

यसो भने - 'भन्ते ! उद्दक रामपुत्रको मृत्यु हिजो राती भयो ।' अनि 'उद्दक रामपुत्रको मृत्यु हिजो राती भयो' भन्ने ज्ञान पनि मलाई भयो । राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'उद्दक रामपुत्रको ठूलो क्षति भयो । यदि उनले यो धर्म सुन्न पाएका भए उनले चाँडै नै बुझ्ने थिए होलान् ।'

(३) "राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'म कसलाई प्रथम धर्मोपदेश गरूँ ? कसले यो धर्मलाई चाँडै बुझ्न सक्ला ?' राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू मेरा बहुपकारी हुन्, जसले तपस्या गरिरहेको बेलामा मेरो उपस्थान (सेवा) गरेका थिए । अतः किन म पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई प्रथम धर्मोपदेश नगरूँ ?' राजकुमार ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'यी पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू अहिले कहाँ बसेका छन् ?' राजकुमार ! अनि मैले अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू वाराणसीस्थित ऋषिपतन, मृगदायमा बसेका छन् भन्ने कुरा सुनें । अनि उरुवेलमा इच्छानुसार विहार गरी जहाँ वाराणसी थियो, त्यहाँ म गएँ ।"

"राजकुमार ! अनि मलाई उपक आजीवकले गया र बोधिका बीच^{१३} बाटोमा गइरहेको देखे । देखेर मलाई यसो भने - 'आवुसो ! तिम्रा इन्द्रियहरू अति परिशुद्ध छन्, तिम्रो छविवर्ण अति चम्किलो छ । आवुसो ! कसको उद्देश्य लिएर तिमी प्रव्रजित भएका हो ? तिम्रा गुरु को हुन् ? कसको धर्म तिमी रुचाउँछौ ?' राजकुमार ! यस्तो सोध्दा मैले उपक आजीवकलाई गाथाद्वारा यसो भने -

(१) 'सबै त्रैभूमिक धर्महरूलाई जितेर, सबै चातुर्भौमिक धर्महरूलाई जानेर, सबै त्रैभूमिक धर्ममा अलिप्त भई, सबै त्रैभूमिक धर्महरूलाई त्यागी, तृष्णा क्षय गरी विमुक्त भई - सबै चातुर्भौमिक धर्महरूलाई स्वयं जानी - कसलाई (यी मेरा आचार्य हुन्, भनी) उद्देश्य गरूँ ?'

(२) 'मेरो आचार्य छैन, न त म जस्ता अरू कोही छन् । देवसहित लोकमा म जस्ता अरू कोही पुरुष छैनन् ।'

(३) 'म नै यस लोकमा अरहन्त हुँ, म नै अनुपम शास्ता हुँ, क्लेशरूपी आगोलाई निवृत्त गरी शीतल भएको सम्यक्सम्बुद्ध म नै एकलो हुँ ।'

(४) 'धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नका निमित्त काशी देशमा जाँदै छु । अन्धकारमय यस लोकमा अमृतभेरी बजाउने छु ।'

'आवुसो ! जस्तो तिमी भन्दछौ, त्यो सुन्दा त तिमी 'अनन्त जिन' नै हुन सक्छौ ।'

'मजस्ता नै 'अनन्त जिन' हुन सक्छन्, जसले आस्रव (=चित्तमल) क्षय गरी निर्वाण प्राप्त गरिसकेको छ । मैले पापधर्महरूलाई जितिसकेको छु । हे उपक ! त्यसले म 'जिन हुँ' ।'

"राजकुमार ! यसो भन्दाखेरि 'हुन सक्छ' भन्दै टाउको हल्लाउँदै उपक आजीवक छेउको बाटो लागेर हिंडे ।"

२२. "राजकुमार ! अनि म क्रमशः चारिका गर्दै जहाँ वाराणसीस्थित ऋषिपतन मृगदाय थियो, जहाँ पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू थिए, त्यहाँ गएँ । राजकुमार ! अनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई टाढैबाट देखे । देखेर (उनीहरूले) परस्पर कबुल गरे - 'आवुसो ! यी श्रमण गौतम आउँदैछन् जो बहुलताको कारणले गर्दा तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भई बाहुल्यतामा आवर्तित छन् । उनलाई न आसन दिने न आसनबाट

उठने, न त उनको पात्र-चीवर मागेर नै लिने । केवल आसन राखिदिने, चाहन्छन् भने बस्नेछन् ।' राजकुमार ! जति-जति म पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूको नजिक पुगें, त्यति-त्यति पञ्चवर्गीय भिक्षुहरू आफ्ना कुरामा बस्न सकेनन् । अनि केहीले अगाडि आई मेरा पात्र-चीवर लिए । केहीले आसन बिछ्याए । केहीले पाउ पखाल्ने पानी राखे । त्यस बखत उनीहरूले मलाई नाम लिएर 'आवुसो' भन्दै कुरा गरे । राजकुमार ! अनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें - 'भिक्षु हो ! तथागतलाई नाम लिएर 'आवुसो' भनी कुरा नगर । भिक्षु हो ! तथागत, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुनेअनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै - जसका निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् - त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यवास अवसान गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौं ।'

'राजकुमार ! यसो भन्दाखेरि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - 'आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि, त्यस प्रतिपदाद्वारा पनि, त्यस दुष्करचर्याद्वारा पनि तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भई बाहुल्यतामा आवर्तित भई अहिले के तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला !'

'राजकुमार ! यसो भन्दाखेरि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भनें - 'तथागत बाहुलिक होइनन्, न तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएका हुन्, न त बाहुल्यतामा आवर्तित छन् । भिक्षु हो ! तथागत, सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुनेअनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै - जसका निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् - त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यवास अवसान गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौं ।'

'राजकुमार ! दोस्रो पटक पनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - 'आवुसो गौतम ! त्यस चर्याद्वारा पनि ... तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म ... प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई ... के तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला !'

'राजकुमार ! दोस्रो पटक पनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भने - 'तथागत बाहुलिक होइनन्, न तपश्चर्याबाट भ्रष्ट भएका हुन्, ... । भिक्षु हो ! कान थाप ! मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । ... सुनेअनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै ... यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौं ।'

'राजकुमार ! तेस्रो पटक पनि पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले मलाई यसो भने - 'आवुसो गौतम ! त्यसै चर्याद्वारा पनि ... तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म ... प्राप्त गर्न सक्नु भएन भने अहिले अब बाहुलिक भई ... के तपाईंले उत्तरीय मनुष्यधर्म तथा आर्यज्ञानदर्शनको विशेषता जान्न सक्ने ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नु होला ।'

'राजकुमार ! यसो भन्दाखेरि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई यसो भने - 'भिक्षु हो ! यसभन्दा अधि मैले तिमीहरूलाई यस्तो कुरा भनेको थाहा छ के ?'

'भन्ते ! थाहा छैन ।'

'भिक्षु हो ! तथागत, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन् । भिक्षु हो ! कान थाप । मैले अमृत पाइसकेको छु । म अनुशासन गर्नेछु । म धर्मदेशना गर्नेछु । सुनेअनुसार आचरण गरेमा चिरकाल नबित्दै ... यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्नेछौं ।'

“राजकुमार ! अनि मैले पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूलाई सम्झाउन सकें । राजकुमार ! अनि मैले दुइ जना भिक्षुहरूलाई उपदेश गरें । तीन जना भिक्षुहरू भिक्षाटन जान्थे । तीन जना भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरी ल्याएको जुन भोजन थियो, त्यो हामी छ जनाले यापन गर्थ्यौं । राजकुमार ! तीन जना भिक्षुहरूलाई उपदेश गर्थे । दुई जना भिक्षुहरू भिक्षाटन जान्थे । दुई जना भिक्षुहरूले भिक्षाटन गरी ल्याएको जुन भोजन थियो, त्यो हामी छ जनाले यापन गर्थ्यौं ।

२३. “राजकुमार ! यसरी मैले उपदेश गरेको र अनुशासन गरेको सुनेर पञ्चवर्गीय भिक्षुहरूले चाँडै नै – जसका निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुपम ब्रह्मचर्यवास अवसान गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बसे ।”

यसो भन्नु हुँदा बोधि राजकुमारले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गरे – “भन्ते ! कतिसम्ममा भिक्षुले तथागतको नेतृत्व पाई – जसका निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुपम ब्रह्मचर्यवास अवसान गरी यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्छ ?”

५. पञ्च प्रधानीय अङ्गहरू

२४. “राजकुमार ! त्यसो भए तिमीसँग सोध्नेछु । जस्तो तिमीलाई लाग्छ, त्यस्तै भन । राजकुमार ! के तिमी अङ्कुश समाती हात्ती चढ्ने विद्यामा सिपालु छौ ?”

“भन्ते ! सिपालु छु^{१५} ।”

“राजकुमार ! यहाँ कुनै मानिस ‘बोधि राजकुमार अङ्कुश समाती हात्ती चढ्ने विद्यामा सिपालु छन् । म हात्ती चढ्ने विद्या उनीसँग सिक्नेछु’ भनी आउँछ । (१) त्यो चाहिँ अश्रद्धालु हुन्छ । जति श्रद्धाले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्दैन । (२) त्यो रोगी हुन्छ । जति निरोगीले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्दैन । (३) त्यो हठी र छली हुन्छ । जति अहठी र अछलीले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्दैन । (४) त्यो अल्सी हुन्छ । जति निरालसीले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्दैन । (५) त्यो निर्बुद्धि हुन्छ । जति बुद्धिमानीले कष्ट गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्दैन । राजकुमार ! के त उसले तिमीकहाँ अङ्कुश समाती हात्ती चढ्ने विद्या सिक्न सक्ला त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! एक अङ्गले युक्त भए पनि सो पुरुषले मसँग हात्ती चढ्ने विद्या सिक्न सक्दैन भने पाँच अङ्गले युक्त हुनेको त के कुरा !”

२५. “राजकुमार ! यहाँ कुनै मानिस ‘बोधि राजकुमार अङ्कुश समाती हात्ती चढ्ने विद्यामा सिपालु छन् । म हात्ती चढ्ने विद्या उनीसँग सिक्नेछु’ भनी आउँछ । (१) त्यो चाहिँ श्रद्धालु हुन्छ । जति श्रद्धालुले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्छ । (२) त्यो चाहिँ निरोगी हुन्छ । जति निरोगीले

७१४ यी बोधि राजकुमार कौशम्बी देशका उदेन (=उदयन) राजाका वासुलदत्ता महारानीका तर्फबाट जन्मेका छोरा हुन् । कसरी थिनले हात्ती चढ्ने विद्या सिके भन्ने विषयमा पप.सू. III. पृ. २२२-२४: बोधिराजकुमारसुत्तवर्णनाले उनकै बाबु उदेन राजासँग सिकेका थिए भनी उल्लेख गरेको छ । त्यसैले सूत्रमा ‘सिपालु छु’ भनी बोधि राजकुमारले उल्लेख गरेका हुन् । यी उदेन राजाका कुरा भिक्षु अनुरुद्ध स्थविरद्वारा अनुदित नेपाल भाषाको ‘धम्मपददृक्कथा’ भाग-२, पृ. ४ मा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्छ । (३) त्योचाहिं अहठी र अछली हुन्छ । जति अहठी र अछलीले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्छ । (४) त्योचाहिं निरालसी हुन्छ । जति निरालसीले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्छ । (५) त्योचाहिं बुद्धिमानी हुन्छ । जति बुद्धिमानीले प्राप्त गर्नुपर्ने हो, त्यति उसले प्राप्त गर्न सक्छ । राजकुमार ! के त उसले तिमीकहाँ अडकुश समाती हात्ती चढ्ने विद्या सिक्न सक्ला त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! एक अङ्गले युक्त भए पनि सो पुरुषले मसँग हात्ती चढ्ने विद्या सिक्न सक्छ भने पाँच अङ्गले युक्त हुनेलाई त के भन्ने र !”

“राजकुमार ! यसरी नै यी पाँच प्रधानीय (=साधनका) अङ्गहरू हुन् । कुन पाँच ? राजकुमार ! (१) भिक्षु श्रद्धावान्^{१५} हुन्छ । तथागतको बोधिलाई^{१६} विश्वास गर्छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत लोकविद्, अनुपम पुरुषदम्य सारथी, देव-मनुष्यका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ (२) सो निरोगी र अल्पातङ्गी हुन्छ र समविपाकिनी अग्निधातु भएका, न अतिशील, न अति उष्ण स्वभावका र मध्यम मार्गद्वारा साधनाको निमित्त योग्य हुन्छ । (३) असठी र अछली हुन्छ यथार्थरूपले आफ्नो दोषलाई शास्ता, विज्ञपुरुष वा सब्रह्मचारीहरूका समक्ष प्रकाश पाछ । (४) अकुशल धर्महरू हटाउन र कुशल धर्महरूको उत्पादन गर्नको निमित्त वीर्यवान् बलसम्पन्न दृढ पराक्रमी भई कुशल धर्महरूमा उत्साहित हुन्छ । (५) उदयव्ययगामिनी ज्ञानले युक्त आर्यनिर्वेध हुने सम्यकरूपले दुःख क्षय हुने प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । राजकुमार ! यही प्रधानीय पाँच अङ्गहरू हुन् ।”

२६. “राजकुमार ! यी पाँच प्रधानीय अङ्गहरूले युक्त भिक्षुले तथागतको नेतृत्व पाएपछि - जसका निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् - त्यो ब्रह्मचर्यवास अवसान गरी उनी यसै जीवनमा सात वर्षमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छन् । राजकुमार ! सात वर्षको कुरा छाडिदेऊ । यी पाँच प्रधानीय अङ्गले युक्त भिक्षुले तथागतको नेतृत्व पाएपछि - ... छ वर्षमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छन् ... पाँच वर्षमा ... चार वर्षमा ... तीन वर्षमा ... दुई वर्षमा ... एक वर्षमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छन् । राजकुमार ! एक वर्षको कुरा छाडिदेऊ । यी पाँच प्रधानीय अङ्गहरूले युक्त भिक्षुले तथागतको नेतृत्व पाएपछि - ... सात महिनामा ... छ महिनामा ... चार महिनामा ... तीन महिनामा ... दुई महिनामा ... एक महिनामा ... आधा महिनामा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छन् । राजकुमार ! आधा महिनाको कुरा छाडिदेऊ । यी पाँच प्रधानीय अङ्गहरूले युक्त भिक्षुले तथागतको नेतृत्व पाएपछि - ... सात दिन सात रातमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छन् । यी पाँच प्रधानीय अङ्गहरूले युक्त भिक्षुले तथागतको नेतृत्व पाएपछि - ... छ रात छ दिनमा ... पाँच रात पाँच दिनमा ... चार रात चार दिनमा ... तीन रात तीन दिनमा ... दुई रात दुई दिनमा ... एक रात एक दिनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छन् । राजकुमार ! एक रात एक दिनको कुरा छाडिदेऊ । यी पाँच प्रधानीय

७१५ श्रद्धा चार प्रकारका छन् - (१) आगमन श्रद्धा, (२) अधिगमन श्रद्धा, (३) ओक्कप्पन श्रद्धा र (४) प्रसाद श्रद्धा ।

त्यहाँ सर्वज्ञ बुद्धत्वको प्रार्थना गरेदेखि सर्वज्ञ बुद्धत्व प्राप्त नहुनुञ्जेलसम्म रहेको बोधिसत्त्वको श्रद्धालाई ‘आगमन-श्रद्धा’ भनिन्छ । प्रतिवेध गरी प्राप्त भएको आर्यश्रावकहरूको श्रद्धालाई ‘अधिगमन-श्रद्धा’ भनिन्छ । बुद्ध, धर्म, सङ्घ भन्नेबित्तिकै अकम्पितरूपले मनमा हुने श्रद्धालाई ‘ओक्कप्पन-श्रद्धा’ भनिन्छ । प्रसन्नताको कारणले उत्पन्न हुने श्रद्धालाई ‘प्रसाद-श्रद्धा’ भनिन्छ । यहाँचाहिं ओक्कप्पन-श्रद्धालाई ‘श्रद्धा’ भनिएको हो भनी पप. सू. III. पृ. २२४: बोधिराजकुमारसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

७१६ यहाँ ‘बोधि’ भनी चार मार्गज्ञानलाई भनिएको हो । त्यसलाई भगवान्ले राम्ररी बोध गर्नु भएको छ भनी श्रद्धा राख्छ । पप.सू. III. पृ. २२४ ।

अङ्गहरूले युक्त भिक्षुहरूले तथागतको नेतृत्व पाएपछि - ... संध्या समयमा अनुशासन गरी प्रातः कालमा विशेषता पाउन सक्छन् । प्रातः कालमा अनुशासन गरी सन्ध्या समयमा विशेषता पाउन सक्छन्^{१७} ।”

बोधि राजकुमारको उपासकत्व ग्रहण

२७. यसो भन्नु हुँदा बोधिराजकुमारले भगवान्लाई बिन्ती गरे - “अहो बुद्ध ! अहो धर्म ! अहो धर्मको सुआख्यातता !! जहाँ कि सन्ध्या समयमा अनुशासन गर्दा प्रातःकालमा विशेषता पाइन्छ । प्रातःकालमा अनुशासन गर्दा संध्या समयमा विशेषता पाइन्छ !”

यसो भन्दाखेरि सञ्जिकापुत्र माणवले बोधि राजकुमारलाई यसो भने - “यस्तै हो, तपाईं बोधि ‘अहो बुद्ध ! अहो धर्म ! अहो धर्मका सुआख्यातता !!’ भनी भन्नुहुन्छ । परन्तु तपाईं बुद्ध, धर्म र भिक्षुसङ्घको शरणमा जानुहुन्न ।”

“हे सौम्य सञ्जिकापुत्र ! त्यसो नभन । हे सौम्य सञ्जिकापुत्र ! यसो नभन । सौम्य सञ्जिकापुत्र ! मैले आफ्नी आमाबाट यस्तो सुनेको छु र ग्रहण पनि गरेको छु -

“सौम्य सञ्जिकापुत्र ! एक समय भगवान् कौशम्बीको घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । अनि मेरी गर्भिणी आमा जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसिन् । एक छेउमा बसेकी मेरी आमाले भगवान्लाई यसो भनिन् - “भन्ते ! मेरो गर्भमा भएको छोरा वा छोरी भगवान्को शरणमा जान्छ, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । भगवान्ले उसलाई नमरेसम्म शरणमा भएको उपासक भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।” सौम्य सञ्जिकापुत्र ! अर्को एक समय भगवान् यही भग्ग देशको सुसुमारगिरि भेसकला मृगदायमा बस्नु भएको थियो । अनि मलाई धाईले बोकेर भगवान्कहाँ लगी । भगवान्कहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी । एक छेउमा बसेकी सो धाईले भगवान्लाई यसो भनी - “भन्ते ! यी बोधि राजकुमार भगवान्को शरणमा जान्छन्, धर्म र भिक्षुसङ्घको शरणमा पनि । भगवान्ले उनलाई नगरेसम्म शरणमा आएका उपासक हुन् भनी धारण गर्नुहोस् ।” सौम्य सञ्जिकापुत्र ! सो म तेस्रो पटक पनि भगवान्को शरणमा जान्छु, अनि धर्म र भिक्षुसङ्घको शरणमा पनि । भगवान्ले मलाई नगरेसम्म शरणमा आएको उपासक हो भनी अङ्गीकार गर्नुहोस् ।”

बोधिराजकुमार-सुत्त समाप्त ।

७१७ यहाँ नेय्य पुरुषको हिसाबले यी कुरा भनिएका हुन् । नेय्य पुरुष भन्ने कस्ता हुन् भन्ने कुरा पासरासि-सुत्तको पादटिप्पणीमा उल्लेख भएको छ ।

(१) ढिलो प्रज्ञा हुने नेय्य पुरुषले सात वर्षमा धर्मावबोध गर्छ भने (२) तीक्ष्ण प्रज्ञा हुने पुरुषले विहान सुनेर साँझपख धर्मावबोध गर्न सक्छ र (३) अरू बाँकी मध्यम प्रज्ञा हुने नेय्य पुरुष भनी जान्नुपर्छ भनी पपं.सू. III. पृ. २२५: बोधिराजकुमारसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

३६. अङ्गुलिमाल-सुत्त

(अङ्गुलिमालसूत्र)

१. अङ्गुलिमालको प्रव्रज्या

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत कोशल देशका राजा प्रसेनजितको अधीन राज्यमा अङ्गुलिमाल नाउँ भएका एक जना चोर थियो, जो निर्दयी, (मान्छेको) रगतले रँगिएको हात भएको, रात दिन मारकाटमा लागि रहने, प्राणीहरूप्रति कृति पनि दया नभएको थियो । उसले गाउँहरूलाई तहसनहस पान्यो, निगम पनि तहसनहस पान्यो, जनपद पनि खत्तम पान्यो । उसले मान्छेहरूलाई मादै उनीहरूका औंलाहरूको माला लगाउँथ्यो । अनि एक दिन पूर्वाह्न समयमा भगवान् चीवर लगाएर, पात्रचीवर धारण गरेर भिक्षाटनको निमित्त श्रावस्ती शहरभित्र पस्नुभयो । भिक्षाटनबाट फर्की भोजन सिध्याएपछि भगवान् ... शयनासनसहित पात्रचीवर धारण गरी जतातिर चोर अङ्गुलिमाल बस्दथ्यो, त्यतैतिर जानुभयो । गोठालाहरूले अन्य पशुपालकहरूले, किसानहरूले, बटुवाहरूले भगवान्लाई अङ्गुलिमाल बस्ने ठाउँतिर जान लाग्नु भएको देखे । भगवान्लाई उनीहरूले यस्तो निवेदन गरे - 'भो श्रमण ! यस बाटोबाट नजानुहोस् । श्रमण ! यस बाटामा अङ्गुलिमाल नाउँ भएको निर्दयी, (मान्छेको) रगतले रँगिएको हात ... दया नभएको, गाउँलाई ... निगमलाई ... मान्छेहरूलाई मादै ... औंलाहरूको माला लगाउने चोर बसेको छ । श्रमण ! यस बाटामा बीस, तीस, चालीस, पचास जना मान्छेहरू समूह बाँधेर गएका थिए । तिनीहरू पनि चोर अङ्गुलिमालको पञ्जामा परे, यस्तो भइरहेको छ ।' यिनीहरूले त्यसो भने पनि भगवान् चुपचाप अगाडि बढ्नुभयो । ती गोठालाहरूले, अन्य ... भगवान्लाई दोस्रोपल्ट निवेदन गरे, ... तेस्रोपल्ट निवेदन गरे ।"

२. भगवान् चुपचाप अगाडि जान थाल्नु भयो । उता चोर अङ्गुलिमालले टाढैबाट भगवान्लाई आउन लाग्नु भएको देख्यो । भगवान्लाई देखेर उसले मनमनै यस्तो विचार गर्‍यो - 'अहो ! यो त आश्चर्यको कुरा भयो कि यो श्रमण अरू कोही साथ नलिईकन एकलै साहसपूर्वक यता मकहाँ आउँदै छ, जब कि दस, बीस, चालीस, पचास जनाको समूह बाँधेर यो बाटो आए पनि ती मान्छेहरू सबै मेरै हातमा पर्ने हुन् । यस श्रमणलाई म निश्चय पनि जीवित छाड्दिन । अनि चोर अङ्गुलिमाल ढाल-तलबार भिरेर, धनुषमा बाण चढाएर भगवान्को पछिपछि लाग्यो । अनि भगवान्ले फैलाउनु भएको ऋद्धि-अनुभावको फलस्वरूप अङ्गुलिमालले भगवान्लाई पक्रन जति छिटो दगुर्दै गए, पनि सुस्तरी हिँडिरहनु भएको भगवान्लाई उसले भेट्टाउन सकेन । तब अङ्गुलिमालको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो - 'अहो ! आश्चर्य भयो ! अद्भुत भयो ! मैले अतीतमा लम्किरहेको हात्तीलाई पनि पछ्याएर पक्रन सक्थें, ... घोडालाई पनि ... रथलाई पनि ... मृगलाई पनि ... । परन्तु आज स्वाभाविक रूपले सुस्तरी हिँडिरहेको यस श्रमणलाई मैले आफ्नो शक्तिले भ्याएसम्म चेष्टा गर्दा पनि भेट्टाउन सकिन ।' उसले एक ठाउँमा उभिदा-उभिदै भगवान्लाई यसो भन्यो - "रोक (अड), श्रमण ! रोक (अड) ।"

‘म त रोकिएको (अडिएको) छु, अङ्गुलिमाल ! तिमी आफै पनि स्थिर होऊ ।’

अनि त्यो चोर अङ्गुलिमालको मनमा यस्तो विचार फुन्थ्यो – “अहो ! यो श्रमण शाक्यपुत्र त सत्यवादी, सत्यप्रतिज्ञ पो रहेछ । परन्तु उसले आफू हिँडदाहिँडदै पनि म रोकिएको छु, अङ्गुलिमाल ! तिमी पनि स्थिर होऊ (अड)” भन्यो । त्यसैले यसबारे यो श्रमणसँगै म निश्चय किन नसोध्छु !”

३. त्यसपछि चोर अङ्गुलिमालले गाथाद्वारा भगवान्लाई यसो भन्यो – “श्रमण ! तिमीले हिँडेरहिँडा पनि आफू अडेको छु (रोकेको छु) भन्यो, अडेको छु (उभेको छु) मलाई तिमीले ‘अड (रोक) भन्यौ । श्रमण ! तिमी कसरी स्थिर रहेका हो, म कसरी स्थिर नरहेको हुँ ? म तिमीसँग सोध्दछु ?”

“अङ्गुलिमाल ! सबै प्राणीहरूप्रति दण्ड (प्रतीकारभाव, साटो फेर्ने, द्वेषभाव) परित्याग गरिसकेको हुनाले म सधैं स्थिर रहँदै आएको छु । तिमीचाहिँ प्राणीहरूप्रति असंयमी छौ, त्यसैले तिमी अस्थिर छौ ।”

“अहो ! मैले महर्षिको पूजा गर्न ढिलो गरिरहेछु, आज यस महावनमा (तपाईंजस्तो) सत्यवादी श्रमण भेटिएको छु । तपाईंको धर्मयुक्त गाथा सुनेर अब म (पहिले गरिआएको सबै) पापकर्म परित्याग गरी त्यस्तै (तपाईंको धर्ममयी उपदेश) पालन गर्नेछु (धर्माचरण गर्नेछु) ।”

यसरी त्यो चोर (अङ्गुलिमाल) ले आफ्ना हतियार (तलवार र धनुषबाण) खाल्टो, भीर र नालमा फेक्यो । (अनि) उसले सुगतको पाउमा वन्दना गर्‍यो, त्यसै बेला उसले (भगवान्सँग) प्रव्रज्या पाउन याचना गर्‍यो (माग्यो) ।

अनि देवलोकसहित यस लोकका शास्ता, करुणामय, महर्षि बुद्धले उसलाई ‘आऊ, भिक्षु !’ भन्नुभयो । यही (भगवान्को) वचन नै त्यो चोर (अङ्गुलिमाल) को प्रव्रज्या भयो ।”

२. भगवान्को पछिपछि श्रमण अङ्गुलिमाल

४. त्यस बखत भगवान् आयुष्मान् अङ्गुलिमालसहित श्रमणहरूलाई पछिल्लिर राखी श्रावस्तीको निमित्त चारिकाका लागि जानुभयो । चारिका गर्दै उहाँ क्रमशः श्रावस्तीमा पुगनुभयो । अनि भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत प्रसेनजित कोशल राजाको दरबारमा ढोकाभिन्न महाजनहरू एकत्र भई उच्चशब्द महाशब्द उत्पन्न गर्दैथिए – “देव ! तपाईंको राज्यमा रौद्र, लोहितपाणि, काटमारमा लाग्ने, प्राणीप्रति निर्दयी अङ्गुलिमाल भन्ने चोर छ । उसले गाउँ तहसनहस पाऱ्यो, निगम पनि तहसनहस पाऱ्यो, जनपद पनि खत्तम पाऱ्यो । उसले मानिसहरूको हत्या गरी औलाहरूको माला लगाउँछ । देव ! उसलाई रोक्नुहोस् !”

अनि प्रसेनजित कोशल राजा पाँच सय जति घोडाहरू लिई श्रावस्तीहरूबाट मध्याह्न समयमा निस्केर जहाँ जेतवनाराम थियो, त्यहाँ गए । जहाँसम्म यानबाट जान सकिन्थ्यो, त्यहाँसम्म यानमा गई त्यसपछि यानबाट ओर्ली पैदल नै जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशल राजासँग भगवान्ले सोध्नुभयो – “महाराज ! मगधराजा सेनीय बिम्बिसार रिसाए कि, वैशालीका लिच्छविविहरू रिसाए कि अथवा अरू कुनै विरोधी राजाहरू रिसाए कि कसो ?”

“भन्ते ! मगधराजा सेनीय बिम्बिसार रिसाएका छैनन्, बैशालीका लिच्छविहरू पनि रिसाएका छैनन्, न त कुनै विरोधी राजाहरू नै रिसाइका छन् । भन्ते ! मेरो राज्यमा रौद्र, लोहितपाणि, काटमारमा लाग्ने, प्राणीप्रति निर्दयी अङ्गुलिमाल भन्ने चोर छ । उसले गाउँ तहसनहस पायो, निगम पनि तहसनहस पायो, जनपद पनि खत्तम पायो । उसले मानिसहरूको हत्या गरी औलाहरूको माला लगाउँछ । भन्ते ! म उसलाई रोक्न चाहन्छु ।”

“महाराज ! यदि तपाईंले अङ्गुलिमाललाई केश दाही खौरेर, कषायवस्त्र पहिरी, घरबार त्यागी अनगारिक भई, प्रव्रजित भई प्राणीहिंसाबाट विरत भई, अदिन्नादानबाट विरत भई, मृषावादबाट विरत भई, एकछ्त्रके ब्रह्मचारी शीलवान् तथा कल्याणधर्मी भएको देख्नु भएमा तपाईं उसलाई के गर्नुहुन्छ ?”

“भन्ते ! अभिवादन गर्नेछु, आसनबाट उठ्ने छु, आसनबाट निमन्त्रणा गर्नेछु, घरमा निम्त्याउनेछु अनि चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उपस्थान गर्नेछु । धर्मपूर्वक उनको रक्षावरणगुप्तिको निमित्त पनि सविधान गर्नेछु । भन्ते ! त्यस्तो दुःशील पापी, यस्तो शीलसंयमी हुन कसरी सम्भव छ र ?”

त्यस बेला आयुष्मान् अङ्गुलिमाल भगवान्को अविदूरमै (नजिकै) बसेका थिए । अनि भगवान्ले प्रसेनजित कोशल राजाको दक्षिणबाहु समाई यसो भन्नुभयो – “महाराज ! यिनै हुन् अङ्गुलिमाल ।”

त्यस बेला प्रसेनजित कोशल राजा भयभीत, स्तब्ध र जिरिङ्ग । भगवान्ले प्रसेनजित कोशल राजा भयभीत, स्तब्ध र जिरिङ्गको राजालाई यसो भन्नुभयो – “महाराज ! डराउनु पर्दैन, अब यिनीबाट कुनै किसिमको भय छैन ।”

अनि प्रसेनजित कोशल राजाको मनमा जुन भय, स्तब्धता र तथा जिरिङ्ग भएको अवस्था थियो, सो मेटिई उनी शान्त भए । त्यसपछि प्रसेनजित कोशल राजा, जहाँ अङ्गुलिमाल हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई आयुष्मान् अङ्गुलिमालसँग सोधे – “भन्ते अङ्गुलिमाल ! आर्य हुनुहुन्छ कि ?”

“हो, महाराज ! ”

“आर्य ! तपाईंका पिताको के गोत्र हो ? माताको के गोत्र हो ?”

“महाराज ! मेरा पिताको गोत्र गार्ग्य हो, माताको गोत्र मैत्रायणी हो ।”

“भन्ते आर्य गार्ग्य मैत्रायणीपुत्र ! अभिरमण हुनुहोस् । आर्य गार्ग्यमैत्रायणी पुत्रलाई म चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, गिलानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारद्वारा उत्सुकतापूर्वक सेवा गर्नेछु ।”

५. त्यस बखत आयुष्मान् अङ्गुलिमाल अरण्यक^{१९८}, पिण्डपातिक^{१९९}, पांसुकूलिक^{२००}, त्रैचीवरिक^{२०१} हुनुहुन्थ्यो । त्यसैले आयुष्मान् अङ्गुलिमालले प्रसेनजित कोशल राजालाई निम्न उत्तर दिनु भयो – “महाराज ! भइहाल्यो, मेरा लागि परिपूर्ण चीवरहरू छन् ।” त्यसपछि प्रसेनजित कोशल राजा भगवान्कहाँ भई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका कोशल राजाले भगवान्सँग बिन्ती गरे – “आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते ! धन्य भगवान् ! ! – अदान्तलाई पनि दमन गर्न सक्नु हुन्छ, अशान्तलाई पनि शान्त पार्न सक्नु हुन्छ, अपरिनिवृत्तलाई पनि परिनिवृत्त पार्न

७१८ जङ्गलमा मात्र बसी चर्या अधिष्ठान गर्नेलाई ‘आरण्यक’ भन्दछन् ।

७१९ पिण्डाचारद्वारा मात्र भोजन गरी विशेष अधिष्ठान गर्नेलाई ‘पिण्डपातिक’ भन्दछन् ।

७२० फ्याँकिएको वस्त्रादि मात्र बटुली चीवर सिई लगाउने विशेष अधिष्ठान गर्नेलाई ‘पांसुकूलिक’ भन्दछन् ।

७२१ तीनवटा चीवर मात्र पहिरने विशेष अधिष्ठान गर्नेलाई ‘त्रैचीवरिक’ भन्दछन् ।

सक्नुहुन्छ, धन्य हो, भगवान् !! हामीले दण्डले, शस्त्रले दमन गर्न नसक्नेलाई पनि भगवान्ले अदण्ड र अशस्त्रले दमन गर्नु भयो । हवस् त भन्ते ! अब हामी जान्छौं । हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै काम गर्नु पर्नेछ ।”

“महाराज जे उचित सम्भन्नुहुन्छ ।” अनि प्रसेनजित कोशल राजा आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन गर्दै प्रदक्षिणा गरी फर्की गए ।

३. मृतगर्भा स्त्रीको कल्याण

६. त्यसपछि एक समय (कुनै बेला) आयुष्मान् अङ्गुलिमाल पूर्वाह्नसमय चीवर पहिरेर, पात्र चीवर धारण गरेर भिक्षाको निमित्त श्रावस्तीभिन्न पसे । अनि श्रावस्ती नगरमा सपदान भिक्षाटन गर्दै जाँदा मृतगर्भा (मरेको बच्चा पेट बोकेकी) एक जना स्त्रीलाई देखे । त्यसलाई देखेर उनको (अङ्गुलिमालको) मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो – ‘अहो, प्राणीहरूले निश्चय नै दुःख पाइरहेका छन्, निश्चय नै प्राणीहरूले कस्तो दुःख भोगिरहेका छन् !’ अनि आयुष्मान् अङ्गुलिमाल श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी फर्केर, भोजन सकेपछि भगवान् रहनु भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् अङ्गुलिमालले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे – “भन्ते ! पूर्वाह्न समयमा श्रावस्ती नगरमा सपदान भिक्षाटन गरिरहँदा मैले एक जना मृतगर्भा स्त्रीलाई देखें । त्यसलाई देखेर मेरो मनमा यस्तो विचार आयो – ‘अहो ! निश्चय नै प्राणीहरूले दुःख भोगिरहेछन्, निश्चय नै प्राणीहरूले दुःख भेलिरहेछन् ।’

“अङ्गुलिमाल ! त्यसो हो भने त्यो महिला भएको ठाउँमा जाऊ । त्यहाँ त्यस महिलालाई भन – ‘बहिनी ! यदि मैले जानीबुझीकन जन्मेदेखि आजसम्म प्राणीहिंसा गरेको छैन भने त्यस पुण्यको प्रभावले तिम्रो स्वस्ति (कल्याण, मङ्गल) होस्, तिम्रो (मृत) गर्भको कल्याण होस् ।’

“भन्ते ! यसो (मैले) भनें भने अवश्य पनि मैले भूटो (असत्य) बोलेको हुनेछ । भन्ते ! मैले जानी बुझीकन प्राणी हिंसा गरेको छु ।”

“अङ्गुलिमाल ! तिम्री त्यो स्त्री बसेको ठाउँमा जाऊ । त्यहाँ त्यस स्त्रीलाई (यसो) भन – ‘यतोहं, भगिनि ! अरियाय जातिया जातो नाभिजानामि सञ्चिच्च पाणं जीविता वीरोपेता, तेन सच्चेन सोत्थि ते होतु, सोत्थि गब्भस्सा’ति ।’

“बहिनी ! मैले आर्य जन्ममा जन्मेदेखि जानीबुझीकन प्राणीहिंसा गरेको छैन भन्ने कुरा सत्य भए त्यसले (=सत्यको प्रभावले) तिम्रो स्वस्ति होस्, (तिम्रो) गर्भको पनि स्वस्ति होस् ।”

“हवस्, भन्ते !” भनेर भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान् अङ्गुलिमाल त्यस स्त्रीकहाँ गए । त्यहाँ उनले त्यस स्त्रीलाई भने – “बहिनी ! मैले आर्य जन्ममा जन्म भएदेखि जानीबुझीकन प्राणी हत्या गरेको छैन भन्ने कुरा सत्य भए त्यस सत्यको प्रभावले तिम्रो स्वस्ति (कल्याण) होस्, (तिम्रो) गर्भको पनि स्वस्ति होस् ।”

४. आयुष्मान् अङ्गुलिमाललाई अर्हत्व प्राप्ति

७. त्यसपछि आयुष्मान् अङ्गुलिमाल एकाङ्गि, एकान्तवासी, अप्रमादी, उद्योगी, आत्मसंयमी भईकन विहार गरिरहे । उनी छिटै जुन लक्ष्यको निमित्त कुलपुत्रहरू प्रव्रजित हुन्छन्, त्यसअनुत्तर

ब्रह्मचर्य फललाई यसै जन्ममा बोध गरी, अभिज्ञा साक्षात्कार गरी विचरण गर्न लागे । उनले 'मेरो जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूर्ण भयो, गर्नुपर्ने कर्तव्य पूरा गर्ने, (अब) गर्नुपर्ने काम बाँकी छैन' भनेर बोध गरे । आयुष्मान् अङ्गुलिमाल अरहन्तहरूमध्ये एक भए ।

८. त्यसपछि आयुष्मान् अङ्गुलिमाल पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरेर, पात्र-चीवर धारण गरेर भिक्षाको निमित्त श्रावस्तीभिन्न पसे । त्यस बेला उनलाई कसैले हिकार्एको ढुङ्गाले शरीरमा लाग्यो, कसैले ... लट्टीले ... लाग्यो, कसैले ... बिल्लौरले ... लाग्यो । अनि आयुष्मान् अङ्गुलिमाल रगत बगाउँदै, फुटेको टाउको, फुटेको पात्र र च्यात्तिएको सङ्गाटीसाथ भगवान् छेउ आइपुगे । भगवान्ले टाढैबाट आयुष्मान् अङ्गुलिमाललाई (त्यस्तो स्थितिमा) आइरहेको देख्नुभयो । उहाँले आयुष्मान् अङ्गुलिमाललाई यसो भन्नुभयो - 'ब्राह्मण ! तिमीले सत्यौं ! ब्राह्मण तिमीले सत्यौं । जुन कर्मफलको निमित्त तिमीले चिरकालसम्म, वर्षौं वर्ष, सयौं वर्ष, हजारौं वर्षसम्म नरकमा बस्नुपर्ने थियो, त्यस विपाकलाई, ब्राह्मण ! तिमीले यसै जन्म (यसै जीवन) मा भोग गर्नु ।' अनि आयुष्मान् अङ्गुलिमालले एकान्तमा ध्यानावस्थित भएर, विमुक्तिसुख अनुभव गरेर यो उदान व्यक्त गरे : -

९. जो (जुन व्यक्ति) अगि प्रमादी भए तापनि (आर्य जन्म, प्रव्रज्या) पछि प्रमादी हुँदैन, उसले बादलबाट मुक्त भएको चन्द्रमाले भैं यस लोकलाई उज्यालो पार्छ ।

पुण्यकर्मले जस (जुन व्यक्ति) को पापकर्मलाई छोप्छ (ढाक्छ), उसले बादलबाट मुक्त भएको चन्द्रमाले भैं यस लोकलाई उज्यालो पार्छ ।

जो (जुन व्यक्ति) युवा अवस्थामै (भिक्षु बनेर) बुद्धशासनमा लाग्छ, उसले बादलबाट मुक्त भएको चन्द्रमाले भैं यस लोकलाई उज्यालो पार्छ ।

मेरा शत्रुहरूले पनि धर्मकथा सुनून् - मेरा शत्रुहरू पनि शुद्धशासनमा लागून् । मेरा शत्रुहरूले ती सन्त पुरुषहरूको सङ्गत गरून् जसले धर्मपालन गराउने हेतुले (मान्छेहरूलाई) अभिप्रेरित गर्छन् ।

मेरा शत्रुहरूले बेला मौकामा मैत्री भावनालाई पोषण गर्ने, क्षान्तिवादी धर्म सुनून् र (तदनुरूप) आचरण गरून् ।

यस्तो धर्मशासनमा रहने मान्छेहरूले कहिले पनि न मलाई न अरूलाई मार्छन् । उनीहरूले परम शान्ति प्राप्त गरी स्थावरजङ्गम जगत (बोट बिरुवा र प्राणीहरू) को रक्षा गर्छन् ।

कुलो बनाउनेले पानीलाई होचो ठाउँतिर बगाएजस्तै, बाण बनाउनेले (बाणको) चुच्चोलाई तिखारेभैं, सिकर्मीले काठलाई (चाहिएअनुसार) ताछ्ने (बनाउने) गरेअनुसार पण्डितहरूले आ-आफैले आफूहरू नियन्त्रणा गर्दछन् ।

कोही डन्डाले नियन्त्रित हुन्छन्, कोही अङ्कुशले, कोही कोराले । परन्तु मेरो अनुशासन (नियन्त्रण) भने तथागतबाट बिना डन्डा, विनाशस्त्र गरिएको छ ।

मेरो नाउँ 'अहिंसक' थियो । परन्तु अतीतमा (रात-दिन) हिंसा गर्दथेँ । अब मेरो नाउँ सार्थक (=सत्य, यथार्थ) साबित भएको छ, किनभने म अब कसैको हिंसा गर्दिन ।

म अतीतमा 'अङ्गुलिमाल' नाउँको कुख्यात चोर थिएँ । ठूलो वादी (=भवसागर) द्वारा बगाउँदै लिएर म बुद्धको शरणमा आएँ ।

म अतीतमा (मान्छेहरूलाई मार्दै) रगतले रँगिएको हात भएको अङ्गुलिमाल भनिने कुख्यात चोर थिएँ । मेरो शरणगमन (मैले बुद्धमा लिएको शरण) को प्रभाव हेर – मेरा भव (=सांसारिक) तृष्णा जरैदेखि मासिए ।

मैले दुर्गतितिर लैजाने खालका धेरै (कु) कर्म गरेकोले त्यस्ता (दुष्कर्म) विपाक (फल) हरूले घेरिएर नाना कष्ट भोगिरहेको थिएँ । अब कर्मविपाकबाट छुटकारा पाएर, ऋणमुक्त भएर भोजन गर्दछु ।

बुद्धिहीन मूर्खजनहरू प्रमादमा (नै) लागिहन्छन्, (तर) बुद्धिमान्जनहरू अप्रमादलाई बहुमूल्य धन (सम्भेर) त्यसको रक्षा गर्दछन् ।

प्रमादमा नफैस्नु, कामरतिमा नटाँसिनु – अप्रमादी (भएका) मान्छेहरूले (मात्र) ध्यान- भावनाको साधना गर्दै विपुल (धेरै) सुखको अनुभव गर्न पाउँछन् ।

म यहाँ आउनु (=बुद्धको शरण पर्नु) मेरै भलोको निमित्त हो, कुभलोको निमित्त होइन, यहाँ आउने (बुद्धको शरणमा आउने) मेरो सोचाइ कुबुद्धि भएन, (किनभने यहाँ आएर) मैले सुविभक्त भएको (बुद्ध) धर्मको जुन श्रेष्ठ (=सर्वोत्तम) ज्ञान हो, त्यो पाएँ ।

म यहाँ आउनु (बुद्धको शरणमा आउनु) मेरो भलोका लागि हो, कुभलोका लागि होइन, यहाँ आउने मेरो सोचाइ कुबुद्धि भएन । (किनभने यहाँ आएर) मैले तीनै थरी विद्या सिकें, बुद्धको शासन (=धर्मसाधना) पूरा गरेँ ।

अङ्गुलिमाल-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

३७. प्रियजातिक-सुत्त

(प्रियजातिकसूत्र)

१. प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत एक गृहपतिको एकलो प्रियमनाप छोराको मृत्यु भएको थियो । उसको मरणले गर्दा उसलाई न काम गर्न मन लाग्थ्यो, न खान नै । ऊ चिहानमा गई, “कहाँ छ मेरो एकलो छोरा ! कहाँ छ मेरो एकलो छोरा ! ” भन्दै रुन्थ्यो । एक दिन, सो गृहपति भगवान्कहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो गृहपतिसँग भगवान्ले सोध्नुभयो – “हे गृहपति ! तिम्रा इन्द्रियहरू आ-आफ्ना ठाउँमा राम्रोसँग बसेका छैनन् जस्तो लाग्छ, तिम्रा इन्द्रियहरू अन्यथा (=अस्वाभाविक) छन् कि क्या हो ?”

“भन्ते ! खै, के भनूँ ! मेरा इन्द्रियहरू किन अस्वाभाविक (=अन्यथा) नहोऊन् त, जब कि मेरो एकलौटे प्रियमनाप छोराको मरण भयो । उसको मरणले गर्दा मलाई न काम गर्न मन लाग्छ, न खान पिन गर्न । त्यसैले म चिहानमा गई ‘कहाँ छ मेरो एकलो छोरा, कहाँ छ मेरो एकलो छोरा !’ भन्दै रुन्छु ।”

“गृहपति ! यस्तै हुन्छ, गृहपति ! यस्तै हुन्छ । यो शोक, सन्ताप, दुःख र दौर्मनस्य प्रेमबाट उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ ।”

“भन्ते ! कसलाई यस्तो हुन्छ ? कसलाई शोक, सन्ताप दुःख दौर्मनस्य प्रेमबाट उत्पन्न हुन्छ र कसलाई प्रेमको कारणले त्यस्तो हुन्छ ? प्रेमबाट र प्रेमको कारणले त आनन्द र सुख दौर्मनस्य नै उत्पन्न हुन्छ ।” अनि सो गृहपति, भगवान्को कुरालाई अभिनन्दन नगरी उल्टो भगवान्लाई गाली गर्दै आसनबाट उठी फर्केर गयो ।

२. त्यस बखत केही जुवाडेहरू भगवान्को अविदूरमा (नजिकै) जुवा खेल्दैथिए । सो गृहपतिले ती जुवाडेहरूकहाँ गई यसो भन्यो – “साथी हो ! म श्रमण गौतमकहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसें । एक छेउमा बसेको मलाई श्रमण गौतमले सोध्नुभयो – “गृहपति ! तिम्रा इन्द्रियहरू आ-आफ्ना ठाउँमा राम्रोसँग बसेका छैनन् जस्तो लाग्छ ... ?” साथी हो ! अनि मैले श्रमण गौतमलाई यसो भने – “के भन्ने, भन्ते ! मेरा इन्द्रियहरू किन अस्वाभाविक नहोऊन् त, ... कहाँ छ मेरो एकलो छोरो भन्दै रुन्छु ।” अनि श्रमण गौतमले मलाई यसो भन्नुभयो – ‘यस्तै हुन्छ, गृहपति ! यस्तै हुन्छ, गृहपति ! यो शोक सन्ताप ... प्रेमबाट उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ’ भन्नुभयो । अनि मैले कसलाई यस्तो हुन्छ ? ... प्रेमबाट र प्रेमको कारणले त आनन्द र सुख दौर्मनस्य नै उत्पन्न हुन्छ भनी श्रमण गौतमको कुरालाई अभिनन्दन नगरी उल्टो श्रमण गौतमलाई नै गाली गरी आसनबाट उठी फर्की आएँ ।” यो कुरा सुनी जुवाडेहरूले भने – “गृहपति ! यस्तै हो, गृहपति ! त्यस्तै हो । प्रेमबाट र प्रेमको कारणले त आनन्द तथा सुख दौर्मनस्य नै उत्पन्न हुन्छ ।”

अनि सो गृहपतिले, “जुवाडेहरूसँग मेरो कुरा ट्वाकै मिल्छ” भन्दै फर्केर गयो । त्यसपछि यो प्रवृत्ति क्रमशः राजान्तःपुरसम्म पनि पुग्यो ।

२. मल्लिकासँग प्रश्न

३. एक दिन, प्रसेनजित कोशलराजाले मल्लिका देवीलाई आमन्त्रित गरे – “मल्लिके ! यो कुरा तिम्रा श्रमण गौतमले भनेका हुन्, – ‘प्रेमबाटै शोक सन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ । प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ ।’”

“महाराज ! यदि भगवान्‌ले भन्नु भएको हो भने यो कुरो साँचो नै हो ।”

“यी कस्ती मल्लिका रहिन्छन् ! श्रमण गौतमले जे कुरा भन्छन्, सो कुरा यसै हो भनी सही थापिन्छन् र अनुमोदन गर्छिन् ।”

“महाराज ! जस्तै – कुनै गुरुले शिष्यलाई कुनै कुरा भन्दाखेरि शिष्यले सोही कुरा, ‘साँच्चै हो, आचार्य ! साँच्चै हो, आचार्य !’ भन्दै अनुमोदन गर्छ, त्यस्तै यदि भगवान्‌ले भन्नु भएको हो भने सो कुरो त्यसै हो ।”

“यस्तै हो मल्लिके, तिम्री ! श्रमण गौतमले जे कुरा भन्छन्, उही कुरा तिम्री स्वीकार गछ्यौ ।”

“महाराज ! यदि भगवान्‌ले भन्नु भएको हो भने कुरो साँचो हो ।”

“अरे मल्लिके ! हट, जाऊ, यहाँ नबस ! नाश होऊ !”

अनि मल्लिका देवीले नालिजङ्ग ब्राह्मणलाई आमन्त्रित गरिन् – “हे ब्राह्मण ! यता आऊ, जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ, त्यहाँ गई भगवान्‌लाई मेरो वचनले चरणकमलमा वन्दना गर, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम सोध – “भन्ते ! मल्लिका देवी, भगवान्‌को चरणकमलमा वन्दना गर्छे अनि सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम सोध्छे । पुनः सोध – “भन्ते ! भगवान्‌ले यस्तो कुरा भन्नु भएको छ कि – प्रेमबाट शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ ?” अनि भगवान्‌ले जे आज्ञा दिनु हुन्छ त्यो राम्ररी ग्रहण गरी मलाई भन्न आऊ । भगवान्‌ले निरर्थक कुरा भन्नु हुने छैन ।”

“हवस्” भनी नालिजङ्ग ब्राह्मण मल्लिका देवीको कुरा सुनी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्‌सँग सम्मोदनीय कुराकानी गरी एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको नालिजङ्ग ब्राह्मणले भगवान्‌लाई बिन्ती गर्‍यो – “भन्ते ! मल्लिका देवीले भगवान्‌का चरणकमलमा वन्दना गर्छे । तपाईंको सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छे । यसो पनि भन्छे कि – के भगवान्‌ले यस्तो कुरा भन्नु भएको छ कि – प्रेमबाट शोक सन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ ?”

४. “हे ब्राह्मण ! त्यसै हो, ब्राह्मण ! त्यस्तै हो । ‘प्रेमबाटै शोक सन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ ।’ निम्न उदाहरणबाट पनि यो कुरा बुझ्नुपर्छ कि किन प्रेमबाट शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ र किन प्रेमकै कारणले त्यसो हुन्छ – ‘हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अगि एउटी स्त्रीकी आम्न खसेकी थिई । ऊ उसको मरणले गर्दा बहुलाई, विक्षिप्त चित्त भई एउटा सडकबाट अर्को सडकमा, एउटा दोबाटोबाट अर्को दोबाटोमा गई यसो भन्दथिई – ‘मेरी आमालाई देख्यौ कि ? मेरी आमालाई देख्यौ कि ?’ ब्राह्मण ! यस कुरोबाट पनि बुझ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै ... त्यसो हुन्छ ।”

‘हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अगि एक स्त्रीको बाबु खसेको थियो ... पूर्ववत् ... भाइ खसेको थियो ... , बहिनी खसेकी थिई ... , छोरा खसेको थियो ... , छोरी खसेकी थिई ... , लोग्ने खसेको थियो । ऊ उसको मरणले गर्दा बहुलाई ... यसो भन्दथिई - ‘मेरा लोग्नेलाई देख्यौ कि ?’ ब्राह्मण ! यस कुरोबाट पनि बुभ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै त्यसो हुन्छ ।’

‘हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अगि एक पुरुषको आमा खसेकी थिई ... बाबु खसेको थियो ... भाई खसेको थियो ... बहिनी खसेकी थिई ... छोरा खसेको थियो ... छोरी खसेकी थिई ... स्वास्नी खसेकी थिई । ऊ उसको मरणले गर्दा बहुलायो ... यसो भन्दथ्यो- ‘मेरा स्वास्नी देख्यौ कि ?’ ब्राह्मण ! यस कुरोबाट पनि बुभ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै ... त्यसो हुन्छ ।’

‘हे ब्राह्मण ! यही श्रावस्तीमा अगि एउटा स्त्री ज्ञातिकुलमा जाँदा उसका ज्ञातिहरू, उसलाई उसका पतिबाट हरण गरी अन्य पुरुषलाई दिन चाहन्थे । ऊ अन्य पुरुषसँग जान चाहन्थिई । अनि सो स्त्रीले यो कुरो आफ्नो पतिलाई सुनाई - ‘आर्यपुत्र ! यिनीहरू मलाई तपाईंबाट हरण गरी अन्य पुरुषलाई दिन चाहन्छन् । म त्यो चाहन्न ।’ यसपछि सो पुरुषले, ‘परलोकमा दुवै साथमा बस्ने छौं’ भन्दै सो स्त्रीलाई दुई टुक्रा पारी, आफ्नो पनि पेट चिरेर हत्या गर्‍यो । ब्राह्मण ! यस कुरोबाट पनि बुभ्नुपर्छ कि प्रेमबाटै ... त्यसो हुन्छ ।’

यसपछि नालिजङ्ग ब्राह्मण भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन अनुमोदन गरी आसनबाट उठी जहाँ मल्लिका देवी थिइन्, त्यहाँ गई भगवान्सँग जे-जति कुरा भएको थियो, ती जम्मै कुरा उसले मल्लिका देवीलाई सुनायो ।

३. मल्लिकाको धार्मिक कथा

५. अनि जहाँ प्रसेनजित कोशलराजा थिए, त्यहाँ गई मल्लिका देवीले प्रसेनजित कोशलराजासँग निम्न कुरा सोधिन् - (क) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ ? के तपाईंलाई वजिरी^{५२२} कुमारीको माया लाग्छ ?”

“माया लाग्छ, मल्लिके ! वजिरी कुमारी मलाई मन पर्दथे ।”

“महाराज ! के भन्नुहुन्छ ? यदि वजिरी कुमारीको मृत्यु भई, त्यसबाट तपाईंलाई वियोग भएमा, के तपाईं शोक सन्ताप ... दुःख दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि वजिरी कुमारीको मरण भई, म उसबाट बिछोड हुनु परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने त कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुभी भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो - प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ख) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? तपाईंलाई वासभक्षत्रियाको माया लाग्छ ?”

“मल्लिके ! माया लाग्छ ! मलाई वासभक्षत्रियाको माया लाग्छ ।”

“महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? यदि वासभक्षत्रियाको मरण भई, उसबाट तपाईंको बिछोड भएमा, के तपाईंमा शोकसन्ताप ... उत्पन्न होला त ?”

“मल्लिके ! यदि वासभक्षत्रियाको मृत्यु भई, म उसबाट बिछोड हुनु परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने त कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो - प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न होला ।”

(ग) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई विडूडभ^{७२३} सेनापति मन पर्छ ?”

“मल्लिके ! मन पर्छ । विडूडभ सेनापति मलाई मन पर्छ ।”

“महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? यदि विडूडभ सेनापतिको मरण भई, उसबाट तपाईंको बिछोड भएमा, के तपाईंमा शोकसन्ताप उत्पन्न होला ?”

“मल्लिके ! यदि विडूडभ सेनापतिको मृत्यु भई, म उसबाट बिछोड हुनु परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोक सन्ताप नहोला भन्ने कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो - प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(घ) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई म मन पर्छ ?”

“मल्लिके ! मन पर्छ । तिमी मलाई मन पर्छ ।”

“महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? यदि मेरो मरण भई, तपाईं मबाट बिछोड हुनुपथ्यो भने के तपाईंमा शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि तिम्रो मरण भई, तिमीबाट म बिछोड हुनु परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने त कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो - प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

(ङ) “महाराज ! के भन्नुहुन्छ नि ? के तपाईंलाई काशी - कोशलनिवासीहरूको माया लाग्छ ?”

“मल्लिके ! माया लाग्छ । मलाई काशी-कोशलनिवासीहरूको माया लाग्छ । काशी-कोशलहरूको प्रभावले नै हामीहरू काशीचन्दन प्रत्यनुभव गरिरहेका छौं, माला, गन्ध, विलेपनादि धारण गरेका छौं ।”

“महाराज ! यदि काशी-कोशलनिवासीहरूको मरण भई तपाईं उनीहरूबाट बिछोड हुनु परेमा, के तपाईंमा शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ त ?”

“मल्लिके ! यदि काशी-कोशलनिवासीहरूको मृत्यु भई म उनीहरूबाट बिछोड हुनु परेमा मेरो जीवन नै रहने छैन भने मलाई शोकसन्ताप ... नहोला भन्ने त कुरै छैन ।”

“महाराज ! यही कारणलाई जानी बुझी भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यसो भन्नु भएको हो - प्रेमबाटै शोकसन्ताप ... उत्पन्न हुन्छ ।”

“आश्चर्य हो, मल्लिके ! अद्भुत हो, मल्लिके !! लाग्छ कि उहाँ भगवान्ले प्रज्ञाद्वारा खोतलेर हेर्नुहुन्छ । मल्लिके आऊ ! हात खुटा धुन पानी देऊ । (भगवान्लाई नमस्कार गर्न चाहन्छु) ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग एकांश गरी, भगवान् भएको दिशातिर हेरी, हात जोरी उदान प्रकट गर्दै नमस्कार गरे - “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार ! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार !! उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार !!!”

पियजातिक-सुत्त समाप्त ।

३८. बाह्यिक-सुत्त

(बाह्यिकसूत्र)

१. सद्योष-आचरण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । एक दिन, आयुष्मान् आनन्द पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी श्रावस्तीमा पिण्डाचारार्थ जानुभयो । श्रावस्तीमा पिण्डाचार गरी फर्की भोजनोपरान्त दिवा विहारको निमित्त पूर्वाराम मृगार प्रासादमा^{७२४} जानुभयो । त्यस समय प्रसेनजित कोशलराजा एक पुण्डरिक नाउँको हात्ती चढी मध्याह्न समयमा श्रावस्तीबाट बाहिर जाँदैथिए । प्रसेनजित कोशलराजाले टाढैबाट आयुष्मान् आनन्दलाई आउन लागेको देखे । अनि सिरवड्ड (श्रीवर्द्ध) महामात्यलाई आमन्त्रित गरे - "सिरवड्ड ! आइरहुनु भएको यी आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्छ कि क्यो हो ?"

"हो, महाराज ! आयुष्मान् आनन्द नै हुनुहुन्छ ।"

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रित गरे - "हे पुरुष ! यता आऊ । तिमी आयुष्मान् आनन्दकहाँ गई मेरो वचनले आयुष्मान् आनन्दको चरणकमलमा शिरले वन्दना गर- "भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा आयुष्मान् आनन्दको चरण कमलमा शिर भुकाएर वन्दना गर्दछ ।" यो पनि भन - "भन्ते ! यदि आयुष्मान् आनन्द गर्नुपर्ने कुनै अत्यन्त जरुरी काम छैन भने अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द केही छिन पर्खनुहोस् ।" "हवस्, देव !" भनी - सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी आयुष्मान् आनन्दकहाँ गई आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभियो । एक छेउमा उभिएको सो पुरुषले आयुष्मान् आनन्दलाई बिन्ती गर्‍यो - "भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा आयुष्मान् आनन्दको चरण कमलमा शिर भुकाएर वन्दना गर्नुहुन्छ र यो पनि निवेदन गर्नुहुन्छ - 'यदि भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले गर्नुपर्ने कुनै अत्यन्त जरुरी काम छैन भने, अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द केही छिन पर्खनुहोस् ।' " आयुष्मान् आनन्दले तूष्णिभावले अनुरोध स्वीकार गर्नुभयो । अनि प्रसेनजित कोशलराजा जहाँसम्म हात्तीबाट जान सकिने बाटो थियो, त्यहाँसम्म हात्तीमा गई, त्यसपछि हात्तीबाट ओर्ली पैदल नै आयुष्मान् आनन्दकहाँ गए । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग प्रार्थना गरे - "भन्ते ! यदि आयुष्मान् आनन्दले गर्नुपर्ने कुनै अत्यन्त जरुरी काम छैन भने, अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्द अचिरवती नदीको तीरमा पाल्नु भए बेस हुनेछ ।" आयुष्मान् आनन्दले तूष्णिभावले स्वीकार गर्नुभयो ।

२. अनि आयुष्मान् आनन्द अचिरवती नदीको तीरमा जानु भई एउटा रूखमुनि बिच्छ्याईएको आसनमा बस्नुभयो । प्रसेनजित कोशलराजा हात्तीबाट जान सकिने बाटोसम्म हात्तीमा गई त्यसपछि

७२४ जेतवन विहारको पूर्वपट्टि विशाखा उपासिकाले बनाई तयार पारेको विहारलाई 'पूर्वाराम' भन्दछन् । यसलाई 'मृगार प्रासाद' पनि भन्दछन् ।

हात्तीबाट ओर्ली पैदलै आयुष्मान् आनन्द छेउ गई, आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग बिन्ती गरे - “भन्ते ! आयुष्मान् आनन्द यहाँ हस्तिस्तरणमा बस्नुहोस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो । तपाईं बस्नुहोस् । म आफ्नो आसनमा बसेकै छु ।”

अनि राजा बिच्छ्रयाइएको आसनमा बसे । त्यसपछि प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग यी प्रश्नहरू सोधे - “भन्ते आनन्द ! के उहाँ भगवान्ले त्यस्तो कायिक आचरण गर्नुहुन्छ, जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइन्छ ?”

“महाराज ! उहाँ भगवान्ले त्यस्तो कायिक आचरण गर्नुहुन्छ, जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइयोस् ।”

“भन्ते आनन्द ! के उहाँ भगवान्ले यस्तो वाचिक आचरण, ... मानसिक आचरण गर्नुहुन्छ, जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइन्छ ?”

“महाराज ! उहाँ भगवान्ले त्यस्तो वाचिक आचरण ... मानसिक आचरण गर्नुहुन्छ, जसलाई श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा दोष लगाइयोस् ।”

“आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते ! हामीले जो अन्य श्रमणहरूसँग सोधी पूरा गर्न (जान्) सकेनौं, सो प्रश्नको उत्तर आयुष्मान् आनन्दबाट सुनेर पूर्ण गर्न (जान्) सक्यौं । भन्ते ! जुन बालमूर्ख, अव्यक्त, अपरीक्षकारी, अपरीक्षग्राहीहरूले अर्काको वर्णन वा अवर्णन गर्छन्, तिनीहरूको कथनलाई हामीहरू सार (सत्य) सम्भेर ग्रहण गर्दैनौं । भन्ते ! जुन पण्डित, व्यक्त, मेधावी, परीक्षकारी, परीक्षग्राहीहरूले अर्काको वर्णन वा अवर्णन गर्छन्, तिनीहरूको कथनलाई नै हामीहरू सार (सत्य) सम्भेर ग्रहण गर्दछौं ।”

३. “भन्ते आनन्द ! कुनचाहिं कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण अकुशल हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण अकुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण सावच्च हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण सावच्च हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण सव्यापच्च (हिंसायुक्त) हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण सव्यापच्च हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण दुःख विपाकी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण दुःख विपाकी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण आफ्नो पीडाको निमित्त, परपीडाको निमित्त र दुवैको पीडाको निमित्त हुन्छ, जसबाट अकुशल धर्ममा अभिवृद्धि हुन्छ र कुशलधर्मको परिहानि हुन्छ । महाराज ! त्यस्तो कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ।”

“भन्ते आनन्द ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण अकुशल हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण अकुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण सावच्च हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण सावच्च हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण सव्यापच्च (हिंसायुक्त) हुन्छ ?”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण सव्यापच्च हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण दुःखदायी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण दुःखदायी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण आफ्नो पीडाको निमित्त ... दुवैको पीडाको निमित्त हुन्छ, जसबाट अकुशल धर्ममा अभिवृद्धि हुन्छ, र कुशलधर्मको परिहानि हुन्छ – महाराज ! त्यस्तो वाचिक आचरण ... त्यस्तो मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मणहरूद्वारा निन्दित हुन्छ ।”

“भन्ते आनन्द ! के भगवान्ले सबै अकुशल धर्महरूलाई प्रहाण गर्ने वर्णन गर्नुहुन्छ ?”

“महाराज ! सबै अकुशल धर्महरूलाई प्रहाण गरी, तथागत सबै कुशल धर्महरूले सम्पन्न हुनुहुन्छ ।”

२. निर्दोष-आचरण

४. “भन्ते आनन्द ! कुनचाहिं कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मण र विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण कुशल हुन्छ ?”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण कुशल हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण निरवच्च हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण निरवच्च हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण अव्यापच्च (अहिंसायुक्त) हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण अव्यापच्च (अहिंसायुक्त) हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण सुखविपाकी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं कायिक आचरण सुखविपाकी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन कायिक आचरण न आफ्नो पीडाको निमित्त हुन्छ, न परपीडाको निमित्त हुन्छ, न दुवैको पीडाको निमित्त हुन्छ, जसबाट अकुशलधर्म परिहानि हुन्छ, कुशलधर्म अभिवृद्धि हुन्छ । महाराज ! त्यस्तो कायिक आचरण श्रमण ब्राह्मण तथा विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ।”

“भन्ते आनन्द ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... पूर्ववत् ... कुनचाहिं मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मण तथा विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण कुशल हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण निरवच्च हुन्छ ।”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरणनिरवद्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण निरवद्य हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण अव्यापद्य (अहिंसायुक्त) हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक आचरण अव्यापद्य (अहिंसायुक्त) हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण सुखविपाकी हुन्छ ।”

“भन्ते ! कुनचाहिं वाचिक आचरण ... कुनचाहिं मानसिक, आचरण सुखविपाकी हुन्छ ?”

“महाराज ! जुन वाचिक आचरण ... जुन मानसिक आचरण न आफ्नो पीडाको निमित्त हुन्छ, ... न दुवैको पीडाको निमित्त हुन्छ, जसबाट अकुशलधर्ममा परिहानि हुन्छ, कुशलधर्म अभिवृद्धि हुन्छ । महाराज ! त्यस्तो वाचिक आचरण ... त्यस्तो मानसिक आचरण श्रमण ब्राह्मण र विज्ञहरूद्वारा अनिन्दित हुन्छ ।”

ख. (५) “भन्ते आनन्द ! के भगवान्ले सबै कुशलधर्मप्राप्तिको वर्णन गर्नुहुन्छ ?”

“महाराज ! सबै अकुशलधर्महरूलाई प्रहीण गरी, तथागत सबै कुशलधर्महरूले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ ।”

३. कोशल राजा आनन्दप्रति प्रभावित

५. “आश्चर्य भन्ते ! अद्भुत भन्ते !! कस्तो सुन्दर कथन (सुभाषित) आयुष्मान् आनन्दले गर्नुभयो ! आयुष्मान् आनन्दको यस सुभाषितद्वारा हामी अत्यन्त प्रभावित छौं । आयुष्मान् आनन्दको सुभाषितद्वारा हामी यति प्रसन्न छौं कि - “भन्ते ! यदि आयुष्मान् आनन्दलाई हस्तिरत्न ग्राह्य हुन्छ भने हस्तिरत्न पनि दिन तयार छौं । यदि आयुष्मान् आनन्दलाई अश्वरत्न ग्राह्य हुन्छ भने हामी अश्वरत्न पनि दिन तयार छौं । यदि आयुष्मान् आनन्दलाई ग्राम-वर ग्राह्य हुने भए हामी ग्राम-वर पनि दिन तयार छौं । परन्तु हामीलाई पनि थाहा छ कि यिनीहरू आयुष्मान् आनन्दका लागि योग्य छैनन्, ग्राह्य छैनन् । त्यसो हुनाले, भन्ते ! यो मेरो कपडा जुन बाह्यिक अर्थात् बाह्य देशमा उत्पादन भएको हो, मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्रले, कपडाको थैलीमा राखी पठाएको सोह्र हात लामो, आठ हात चौडाइ भएको (कपडा) अनुकम्पा राखी आयुष्मान् आनन्दले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“महाराज ! भइहाल्यो, मसँग पूरै तीन चीवरहरू छन् ।”

“भन्ते ! यो अचिरवती नदी आयुष्मान् आनन्दले पनि देख्नु भएको छ, हामीले पनि देखेका छौं । जब पर्वतमाथि महामेघ बर्सन्छ तब यो अचिरवती नदीका दुवै तटहरू भरिएर आउँछन् । यसै गरी, भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले यी बाह्यिक (कपडा) द्वारा आफ्नो चीवर बनाउनुहोस् । आयुष्मान् आनन्दको जुन पुराना चीवरहरू हुन्, ती सब्रह्मचारीहरूलाई बाँडिदिनुहोस् । यस प्रकार हाम्रो दान, नदीमा पानी भरिएर आएकै हुनेछ । भन्ते ! तपाईं आयुष्मान् आनन्दले बाह्यिक (कपडा) स्वीकार गर्नुहोस् ।”

आयुष्मान् आनन्दले बाह्यिक (कपडा) स्वीकार गर्नुभयो ।

त्यसपछि प्रसेनजित कोशलराजाले आयुष्मान् आनन्दसँग निवेदन गरे - “हवस् त भन्ते आनन्द ! अब हामी जान्छौं । हामीहरूको धेरै काम छ, गर्नुपर्ने धेरै काम छ ।”

“महाराज ! जस्तो उचित सम्भन्नुहुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्की गए ।

४. भगवान्द्वारा अनुमोदित

६. आयुष्मान् आनन्द पनि प्रसेनजित कोशलराजा गएको केहीबेर पछि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी, एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएको आयुष्मान् आनन्दले – जे-जति कुराकानी प्रसेनजित कोशलराजासँग भएको थियो, ती जम्मै – भगवान्लाई बिन्ती चढाउनुभयो । त्यो बाह्रिक (कपडा) पनि भगवान्लाई चढाउनुभयो । अनि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! प्रसेनजित कोशलराजाको लाभ हो । भिक्षु हो ! प्रसेनजित कोशलराजाको सुलाभ हो ! जो कि राजा प्रसेनजितले आनन्दको दर्शन पनि पाउँछन् र सत्सङ्गत पनि गर्न पाउँछन् ।”

७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

बाह्रिक-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

३९. धम्मचेतिय-सुत्त

(धर्मचैत्यसूत्र)

१. धर्मचैत्य

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् शाक्य देशको मेदलुम्प^{७२५} नामक शाक्यहरूको निगममा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत प्रसेनजित कोशलराजा नगरक भन्ने शाक्यहरूको निगममा केही कामले आएका थिए । अनि प्रसेनजित कोशलराजाले दीर्घकारायणलाई आमन्त्रित गरे - "सौम्य कारायण ! राम्रा-राम्रा यानहरू तयार पार । सुभूमि हेर्नको निमित्त उच्चान भूमिमा जान्छौं । "हवस्, देव !" भनी प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी दीर्घकारायणले राम्रा-राम्रा यानहरू तयार पारी प्रसेनजित कोशलराजासँग निवेदन गरे - "देव ! राम्रा-राम्रा यानहरू तयार पारीसकें । अब जे उचित सम्भन्नुहुन्छ ।" अनि प्रसेनजित कोशलराजा राम्रो यानमा चढी राम्रा-राम्रा यानहरूसहित महान् राजसी ठाँठबाटका साथ नगरबाट निस्केर जहाँ आराम (उच्चान) थियो त्यहाँ गए । जहाँसम्म यानबाट जाने बाटो थियो, त्यहाँसम्म यानमा गए । उच्चानमा पैदल घुम्दै जाँदा मनोहर, रम्य, अल्पशब्द, अल्पघोष तथा एकान्त, निर्जन, ध्यानयोग्य वृक्षमूलहरू देखे । त्यस बेला राजाको मनमा भगवान्कै सम्भना भयो - "यी रूखहरू उही रूखहरूकै मनोहर, सुरम्य ... ध्यानयोग्य छन्, जहाँ हामी उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धसँग सत्सङ्गत गर्दथ्यौं !"

२. यस्तो सम्भना आएपछि प्रसेनजित कोशलराजाले दीर्घकारायणलाई आमन्त्रित गरे - "सौम्य कारायण ! यी मनोहर, सुरम्य ... ध्यानयोग्य वृक्षमूलहरू उही नै वृक्षमूलहरूकै छन्, जहाँ हामी भगवान् ... सँग सत्सङ्गत गर्दथ्यौं । सौम्य कारायण ! अचेल भगवान् ... कहाँ विहार गर्दैहुनुहुन्छ ?"

"महाराज ! मेदलुम्प भन्ने शाक्यहरूको निगममा, यहीं भगवान् ... विहार गर्नुहुन्छ ।"

"सौम्य कारायण ! मेदलुम्प भन्ने निगम यहाँबाट कति टाढा पर्छ ?"

"महाराज ! धेरै टाढा छैन । तीन योजन मात्र छ । बेलुकासम्म पुग्न सकिन्छ ।"

"सौम्य कारायण ! त्यसो भए राम्रा-राम्रा यानहरू तयार पार । भगवान् ... को दर्शनार्थ हामी जादैछौं ।" "हवस्, देव !" भनी दीर्घकारायणले राजाको आज्ञा सुनी, राम्रा-राम्रा यानहरू तयार पारी प्रसेनजित कोशलराजासँग निवेदन गरे - "देव ! राम्रा-राम्रा यानहरू तयार पारिसकें । अब जे उचित सम्भन्नुहुन्छ ।" अनि प्रसेनजित कोशलराजा राम्रो यानमा चढी राम्रा-राम्रा यानहरूसहित नगरबाट जहाँ मेदलुम्प भन्ने शाक्यहरूको निगम थियो, त्यहाँ गए । उही दिन घाम छँदै मेदलुम्प पुगी जहाँ आराम (=विहार) थियो, त्यहाँ गए । यानबाट जान हुने बाटोसम्म यानमा गए ।

७२५ बर्मीमा 'मेदालप', सिंहलमा 'मेतलूप', स्याममा 'मेदलुप' ।

३. त्यस बेला केही भिक्षुहरू खुला ठाउँमा टहलिदैथिए । जहाँ ती भिक्षुहरू थिए, त्यहाँ प्रसेनजित कोशलराजाले ती भिक्षुहरूसँग सोधे - “भन्ते ! भगवान् अहिले कहाँ विहार गर्दै हुनुहुन्छ ? हामी भगवान्को दर्शन गर्न चाहन्छौं ।”

“महाराज ! ऊ त्यो दैलो थुनिएको विहारमा बस्नु भएको छ । निःशब्दसँग त्यहाँ गई ... खोकेर विस्तारै खापामा ठकठक्याउनुहोस् । भगवान्ले दैलो उघारिदिनु हुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले त्यहीं आफ्नो खड्ग र पगरी दीर्घकारायणलाई दिए । दीर्घकारायणले सोचे - “राजा एकान्तस्थान चाहनुहुन्छ होला, म यहीं बस्नुपर्नो ।” प्रसेनजित कोशलराजा जहाँ त्यो दैलो थुनिराखेको विहार थियो, त्यहाँ निःशब्द गई ... खोकी विस्तारै खापा ठकठक्याए । भगवान्ले दैलो उघारिदिनुभयो । राजा विहारभित्र पसे । भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोगेर भगवान्को चरणकमलमा मुखले म्वाइ खाए, हातले परामर्श गर्दै नाम सुनाए - “भन्ते ! म राजा प्रसेनजित हुँ, भन्ते ! म राजा प्रसेनजित कोशल हुँ !”

४. “महाराज ! तपाईंले के देखेर यो शरीरलाई यस्तो परमसत्कार गर्नुभयो ? के देखेर यस्तो मित्रोपहार प्रदर्शन गर्नुभयो ?”

२. प्रसेनजित कोशल राजाद्वारा धर्मन्वय सुनाइएको

५. “भन्ते ! ‘भगवान्, सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, भगवान्को धर्म सु-आख्यात छ, भगवान्को श्रावकसङ्घ सु-प्रतिपन्न छ’ भन्ने - भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय छ, धारणा छ । यहाँ, केही श्रमणहरूले सीमित समयसम्म - दस वर्ष, बीस वर्ष, तीस वर्ष, चालीस वर्षसम्म - ब्रह्मचर्य पालन गरेको देख्दछु । त्यसपछि उनीहरू राम्ररी स्नान गरी, राम्ररी लेप लगाई, केश दाही खौरी, पञ्चकाम विषयले समर्पित भई, सम-अङ्गी भई विचरण गर्छन् । यहाँ, भिक्षुहरूले जीवनभर, प्राण छउञ्जेलसम्म परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गरेको देख्दछु । भन्ते ! यहाँ (बुद्धशासन) भन्दा बाहिर अरूले यसरी परिपूर्ण, परिशुद्ध रूपले ब्रह्मचर्य पालन गरेको म देख्दैन । ‘भगवान्, सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ ...’ भन्ने भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी यही मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

६. मेलमिलाप भएका भिक्षुहरू - “भन्ते ! फेरि राजाहरू पनि राजाहरूसँग विवाद गर्छन्, क्षत्रीहरू पनि क्षत्रीहरूसँग विवाद गर्छन्, ब्राह्मणहरू पनि ब्राह्मणहरूसँग विवाद गर्छन्, गृहपतिहरू पनि गृहपतिहरूसँग विवाद गर्छन्, आमा पनि छोरासँग ... , छोरा पनि आमासँग ... , बाबु पनि छोरासँग ... , छोरा पनि बाबुसँग ... , दाजु पनि बहिनीसँग ... , बहिनी पनि दाजुसँग ... , र साथी पनि साथीसँग विवाद गर्छन् । भन्ते ! यहाँ म समगि (=मेलमिलाप) भई, सम्मोदन गर्दै विवाद नगरी, दूधमा पानीभैं परस्पर प्रिय आँखाले हेर्दै विहार गर्दै गरेका भिक्षुहरू देख्दछु । भन्ते ! यहाँभन्दा बाहिर यस प्रकार मेलमिलाप भएको अर्को परिषद् म देख्दैन । भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान्, सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ ...’ भन्ने भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

७. हेर्नमा आनन्ददायक भिक्षुहरू - “भन्ते ! फेरि म आरामबाट आराममा, उद्यानबाट उद्यानमा टहलिन्छु, विचरण गर्छु । त्यहाँ, केही श्रमण ब्राह्मणहरू देख्दछु - जो दुब्ला, रुक्ष, विरूप, पाण्डु शरीर, हाडछाला मात्र भएका - जसलाई देख्नेबित्तिकै देख्नेले आँखा थुन्नुपर्ने जस्तो हुन्छ । तिनीहरूलाई देखेपछि मलाई यस्तो लाग्यो - अवश्य नै यी आयुष्मान्हरू मन नलगाई ब्रह्मचर्य पालन गरिरहेका होलान् अथवा कुनै पापकर्म गरी त्यसलाई यिनीहरू छोप्दै होलान्, त्यसैले यी आयुष्मान्हरू दुब्ला, ...”

हाडछाला मात्र भएका ... देखेले आँखा थुन्नुपर्ने जस्ता छन् ।” अनि तिमीहरूकहाँ गई मैले सोधें - “आयुष्मान् हो ! किन तपाईंहरू दुब्ला, ... जस्तो हुनुहुन्छ ?” उनीहरूले भने - ‘महाराज ! हामीहरूको यो बन्धुकरोग हो, अर्थात् कुल परम्परादेखि आएको रोग हो ।’ परन्तु यहाँ, हर्षित-प्रहर्षित, अभिरत, प्रफुल्लित इन्द्रिय, अल्पोत्सुक, पतितलोमभ्रै शान्त, परदत्तवृत्ति, आशारहितचित्तलाई विहार गर्ने गरेका भिक्षुहरू देख्दछु । यिनीहरूलाई देखा मलाई यस्तो लाग्यो - ‘अवश्य यी आयुष्मान्हरू उहाँ भगवान्को शासन (=धर्म) उदारतापूर्वक पूर्वापर विशेषता जान्दछन्, त्यसैले यी आयुष्मान्हरू हर्षित-प्रहर्षित ... छन् ।’ भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ ...’ भन्ने भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

८. सुविनीत भएका भिक्षुहरू - “भन्ते ! फेरि म मूर्धाभिषिक्त क्षत्री राजा हुँ । मान्नु पर्नेलाई मान्न सक्छु, धनीलाई गरीब बनाउन सक्छु, निष्कासित गर्नुपर्नेलाई निष्कासित गर्न सक्छु । यस्तो समर्थ भएर पनि न्यायनिसाफको काममा बसिरहँदा मानिसहरूले बीच बीचमा मेरो कुरा काट्छन् । ‘न्यायनिसाफको काममा बसिरहँदा तपाईंहरूले बीचबीचमा मेरो कुरा नकाट्नुहोस् । मेरो कुरा नटुङ्गिएसम्म पर्खेर बस्नुहोस्’ भन्दा पनि मलाई सुख छैन । बीचबीचमा मेरो कुरा काट्छन् नै । यहाँ म भिक्षुहरू देख्दछु - जुन बेलामा भगवान्ले सयकडौंको संख्या भएको परिषद्लाई धर्मदेशना गर्नुपर्छ, त्यस समयमा भगवान्का कुनै पनि श्रावकले न हाच्छिउँ गरेको, नखोकेको शब्द सुन्दछु । बितेको एक दिन, भगवान्ले सयकडौं भएको परिषद्लाई धर्मदेशना गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ एक जना भगवान्का श्रावकले खोके । त्यस बेला उसलाई अर्का सब्रहमचारीले - ‘आयुष्मान् निःशब्द हुनुहोस्, शब्द उत्पन्न नगर्नुहोस्, हामीलाई शास्ताले धर्मोपदेश गर्दै हुनुहुन्छ’ भन्दै घुडाले घँचेटे । त्यो देखेपछि मलाई यस्तो लाग्यो - ‘अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत !! अदण्ड र अशस्त्रद्वारा नै यो परिषद् कस्तो सुविनीत छ !’ भन्ते ! यस्तो शान्तमय सुविनीत परिषद् यहाँभन्दा बाहिर मैले अरु परिषद् देखेको छैन । भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

९. वादविवाद गर्नेहरू पनि शिष्य बन्दछन् - “भन्ते ! फेरि यहाँ म कुनै-कुनै निपुण परप्रवादी, बालवेधी अर्थात् घोडाको पुच्छरको रौंको टुप्पोका ताक लगाउन सक्नेजस्ता क्षत्रिय पण्डितहरू देख्दछु । उनीहरूले मान्नु आफ्नो प्रज्ञा-गदाहरूद्वारा अर्काको दृष्टि (=मत विषय) लाई छियाछिया पारिदिन्छन् । उनीहरूले सुन्दछन् कि - ‘श्रमण गौतम फलाना गाउँमा, फलाना निगममा आउनेछन् ।’ अनि उनीहरूले प्रश्न तयार गर्छन् - ‘यो प्रश्न हामी श्रमण गौतमकहाँ गई सोध्नेछौं । यस्तो सोध्दा यसो भनेमा हामीले यस प्रकार हामीले वादारोपण गर्नेछौं ।’ उनीहरूले सुन्दछन् कि - ‘श्रमण गौतम फलाना गाउँमा, फलाना निगममा आइपुगे ।’ उनीहरू भगवान्कहाँ जान्छन् । भगवान्ले उनीहरूलाई धार्मिककथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्साहित र सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ । उनीहरू भगवान्को धार्मिककथाद्वारा सन्दर्शित ... र सम्प्रहर्षित भई भगवान्सँग प्रश्न नै सोध्दैनन् । भन् उल्टो उनीहरू भगवान्को श्रावकशिष्य भएर जान्छन् । भन्ते ! यो पनि, ‘भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ’ भन्ने भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।”

१०. “भन्ते ! फेरि यहाँ म कुनै-कुनै निपुण, परप्रवादी ... ब्राह्मण पण्डितहरू देख्दछु ... गृहपति पण्डितहरू देख्दछु, ... श्रमण पण्डितहरू देख्दछु । उनीहरूले मान्नु ... अर्काको दृष्टिलाई छिया-छिया पारिदिन्छन् । उनीहरूले सुन्छन् - ‘श्रमण गौतम फलाना ... निगममा आइपुगे ।’ उनीहरू भगवान्कहाँ जान्छन् । भगवान्ले उनीहरूलाई धार्मिककथाद्वारा ... सम्प्रहर्षित पार्नुहुन्छ । उनीहरू भगवान्को धार्मिककथाद्वारा ... सम्प्रहर्षित भई ... भन् उल्टो उनीहरू घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रज्या हुनका निमित्त भगवान्सँग अवकाश माग्छन् । प्रव्रजित भई एकान्तमा बसी, अप्रमादी, आतप्तयुक्त भई विहार गरी बसिरहँदा उनीहरू - जसका निमित्त कुलपुत्रहरू घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् -

ती अनुत्तर ब्रह्मचर्य परिपूर्ण गरी यसै जीवनमा अभिज्ञान साक्षात्कार गरी बस्छन् । अनि उनीहरू भन्छन् - 'हामीहरू नष्ट भएका थियौं, हामीहरू भ्रष्ट थियौं । जो कि हामीहरू अघि अश्रमण भएर पनि श्रमण भन्दथ्यौं, अब्राह्मण भएर पनि ब्राह्मण भन्दथ्यौं, अरहन्त नभएर पनि अरहन्त भन्दथ्यौं । अहिले मात्र हामीहरू श्रमण, ब्राह्मण तथा अरहन्त भयौं ।' भन्ते ! यो पनि 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ' भन्ने - भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।"

११. स्थपितको भगवान्प्रति श्रद्धा - "भन्ते ! फेरि यी ऋषिदत्त र पुराण स्थपितहरू मकहाँ (जागिर) खाने (नोकर), मेरो यानमा जाने, म उनीहरूको जीवनदाता हुँ, यशदाता हुँ, तैपनि उनीहरूले भगवान्लाई जति परम सम्मान गर्छन्, उति सम्मान मलाई गर्दैनन् । भन्ते ! अगि एक दिन, म चढाइको लागि गएको थिएँ । त्यस बखत ऋषिदत्त र पुराण स्थपितले बडो मुस्किलले खोजी गरी पाएको एउटा साँगुरो वासस्थानमा बास बस्नु परेको थियो । अनि यी ऋषिदत्त र पुराण स्थपित दुवैले धार्मिककथाद्वारा धेरै रात व्यतीत भएपछि जुन दिशातिर भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यस दिशातिर सिरान गरी मतिर खुट्टा पसारी सुते । अनि मलाई यस्तो लाग्यो - 'अहो आश्चर्य ! अहो अद्भुत !! यी ऋषिदत्त र पुराण स्थपित मकहाँ खाने मेरो यानमा जाने, म उनीहरूको जीवनदाता हुँ, यशदाता हुँ, तैपनि यिनीहरूले बुद्धलाई जति परम सम्मान गर्छन्, उति मलाई गर्दैनन् । अवश्य नै यी आयुष्मान्हरूले भगवान्को शासन (धर्म) पूर्वापर विशेषज्ञान जान्दछन् होलान् ।' भन्ते ! यो पनि 'भगवान् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ' भन्ने भगवान्प्रति धर्मसम्बन्धी मेरो धर्मन्वय हो, धारणा हो ।"

१२. भगवान् पनि क्षत्री हुनुहुन्छ - भन्ते ! फेरि भगवान् क्षत्री हुनुहुन्छ, म पनि क्षत्री हुँ । भगवान् पनि कोशलीय हुनुहुन्छ, म पनि कोशलीय नै हुँ । भगवान् पनि असी वर्षको हुनुहुन्छ, म पनि असी वर्षको छु । भन्ते ! जो भगवान् पनि क्षत्री हुनुहुन्छ, म पनि क्षत्री, भगवान् पनि कोशलीय हुनुहुन्छ, म पनि कोशलीय, भगवान् पनि असी वर्षीय हुनुहुन्छ, र म पनि असी वर्षीय छु - इत्यादि कारणले पनि भगवान्प्रति परम सम्मान, भक्ति तथा परम मित्रोपहार दर्साउन म योग्य छु । हवस् त भन्ते ! अब हामी जान्छौं, हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्ने छ ।"

"महाराज ! जे उचित सम्भन्तुहुन्छ ।"

अनि प्रसेनजित कोशलराजा आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्की गए ।^{७२६} राजा प्रसेनजित कोशल गएको केहीबेरपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो -

७२६ मज्झिमनिकायार्थकथानुसार राजाको अन्तिम मूर्हत बडो संवेगनीय ढंगले घटेको कुरा समुल्लेख भएको छ । जब राजाले निरपराधी परमराजभक्त बन्धुल सेनापति र उनका ३२ जना पुत्रहरूसहित सबैलाई हत्या गरे, त्यहाँदेखि राजाले मनमा शान्ति पाउन सकेका थिएनन्, मानसिक दौर्मनस्यताले पीडित थिए । एक दिन बुद्धको सम्भ्रना गरी, मेदलुम्प नामक शाक्यहरूको निगममा गई राजाले भगवान्को दर्शन गर्न गए । भगवान्को छत्रछायामा पुग्ने बित्तिकै राजाको मनमा अपार धर्मप्रीति उत्पन्न भयो र अनेक प्रकारले आफ्नो भित्री मनोभावको कुरालाई अभिव्यक्त गरे । जब गन्धकुटीभित्र राजा भगवान्सँग आत्मीय कुराकानी गर्दै थिए, तब यसै मौका छोपी दीर्घकारायण सेनापतिले आफ्नो मामा बन्धुललाई मारेको ईख फेर्दै एक घोडा र एक परिचारिका स्त्रीलाई मात्र सेनास्थलमा राखी, बाँकी जम्मै सेन्यहरूका साथ श्रावस्तीमा फर्की, विडूडभ राजकुमारलाई स्वेतछत्र दिई "सिंहासनमा बस्ने भए बस, नत्र म स्वयं बस्नेछु" भनी विडूडभलाई सिंहासनमा राखे । उता राजा विहारबाट बाहिर निस्कंदा कोही पनि देखेनन्, न सेनास्थलमा नै कोही देखे । घोडाका साथ बसिरहेकी सो परिचारिकाले राजालाई दीर्घकारायणले चैतावनिका साथ "राजालाई प्राणको माया छ भने श्रावस्ती फर्की नआउनु" भनी सुनाएर गएको कुरा बित्ति गरी । यसपछि राजा बडो विकट स्थितिमा परी आफ्नो भाञ्जा अजातशत्रुको सहायता लिई पुनः राज्य लिने आशा गरी राजगृहतिर लागे ।

“भिक्षु हो ! राजा प्रसेनजित कोशल, धर्मचैत्य (=धर्म-पूजा) को कुरा गरी फर्की गए । भिक्षु हो ! धर्मचैत्यको कुरा सिक । भिक्षु हो, धर्मचैत्यको कुरा अध्ययन गर । भिक्षु हो ! धर्म चैत्यको कुरालाई धारण गर । भिक्षु हो ! आदि ब्रह्मचर्य अर्थात् मार्ग ब्रह्मचर्यको प्रारम्भको निमित्त धर्म चैत्यको कुरा सार्थक छ ।”

१३. भगवान्‌ले यति भन्नु भयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिवादन गरे ।

धम्मचेतिय-सुत्त समाप्त ।

बाटोमा राजाले कनिकाको भात पनि खान पन्थो, जस्तो पायो त्यस्तो पानी पनि पिउन पन्थो । राजगृह पुग्दापुग्दै रात परी नगरद्वार पनि बन्द भइसकेको हुँदा, नगर बाहिरको एक सत्तलमै बास बसे । रातभर फाडा लागी अस्मत्त भई अन्त्यमा अत्यन्त कष्टपूर्वक सही परिचारिकाकै काखमा निदाए । भोर हुँदाहुँदै नःश्वर देह छाडी परमअनाथ तालले बुद्धले भविष्यवाणी गर्नु भएजस्तै राजाको मृत्यु भयो । यो विपत्ति सहन नसकी सो परिचारिका “हरे ! कस्तो राजा कस्तो भई मर्नुपन्थो !” भन्दै चिच्याउँदै विलाप गरिरहेको कुरा सुनेर मगधराजा अजातशत्रुले राजकीय महान् सम्मानका साथ कोशल राजाको दाह संस्कार गरे ।

४०. कण्णकत्थल-सुत्त

(कर्णकस्थलसूत्र)

१. सर्वज्ञताबारे राजाको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् उरुञ्जस्थित कण्णकत्थल मृगदावनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेलामा राजा प्रसेनजित कोशल कुनै काम विशेषले उरुञ्जमा आइपुगेका थिए । अनि राजा कोशलले एक पुरुषलाई आमन्त्रित गरे - “हे पुरुष ! यता आऊ । तिमी भगवान्कहाँ गई मेरो वचनले भगवान्को चरणकमलमा शिर वन्दना गरी सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम सोध - ‘भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा भगवान्को चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्छ, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छ ।’ यसो पनि निवेदन गर - ‘भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजा आज भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि भगवान्को दर्शनार्थ आउने छ ।’ ” “हवस्, देव !” भनी - सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी भगवान्कहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्यो । अनि सो पुरुषले भगवान्लाई बिन्ती गर्‍यो - “भन्ते ! प्रसेनजित कोशलराजाले भगवान्को चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्छन्, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छन् । यसो पनि भन्छन् - “भन्ते ! आज भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि भगवान्को दर्शनार्थ आउने छ ।”

सोमा र सकुला^{७२७} (दुवै) बहिनीहरू “आज प्रसेनजित कोशलराजा भगवान्को दर्शनार्थ जाँदैछन्” भन्ने सुनी सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरू प्रसेनजित कोशलराजाको भान्छाघरमा गई निवेदन गरे - “महाराज ! त्यसो भए, हाम्रो वचनले पनि भगवान्को चरणकमलमा शिरले वन्दना गरिदिनुहोस्, सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेमको कुरा पनि सोधिदिनुहोस् ।”

२. प्रसेनजित कोशलराजा भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका प्रसेनजित कोशलराजाले भगवान्सँग बिन्ती गरे - “भन्ते ! सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरू भगवान्को चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्छन्, भगवान्को सुस्वास्थ्य र कुशलक्षेम पनि सोध्छन् ।”

“महाराज ! के, सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरूले अरू कुनै दूत पाएनन् ?”

“भन्ते ! सोमा र सकुला (दुवै) बहिनीहरूले - ‘आज प्रसेनजित कोशलराजा भोजनोपरान्त, विहानको भोजनपछि भगवान्को दर्शनार्थ जाँदैछन्’ भन्ने सुनी ती दुवैले भान्छाघरमा आई यसो भने - ‘त्यसो भए महाराज ! हामीहरूको वचनले पनि भगवान्को चरणकमलमा शिरले वन्दना गरिदिनुहोस् ।’ ” भन्ते ! सोमा र सकुला (दुई) बहिनीहरू भगवान्को चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्छन् ।”

“महाराज ! सुखी रहन्, ती सोमा र सकुला बहिनीहरू ।”

३. त्यसपछि प्रसेनजित कोशलले यी प्रश्नहरू सोधे - “भन्ते ! श्रमण गौतमले यसो भन्नु भएको छ भन्ने मैले सुने - ‘त्यस्तो (कुनै) श्रमण वा ब्राह्मण यहाँ छैन जो सर्वज्ञ, सर्वदर्शी (छ), (जसले) अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्न सक्छ यो सम्भव छैन ।’ भन्ते ! जो यसो भन्छन् - ‘श्रमण गौतमले त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन जो सर्वज्ञ, सर्वदर्शी (छ), (जसले) अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्न सक्छ, यो सम्भव छैन ।’ भन्ते ! के, उनीहरूले भगवान्‌ले (=तपाईंले) भन्नु भएको जस्तै भन्छन् ? के, उनीहरूले भगवान्‌लाई भूटो आरोप त लगाउँदैन ? के, उनीहरूले धर्मको अनुरूप (सत्यमा आधारित कुरा) भन्छन् ? के, उनीहरूद्वारा कारणसहितको कुरा (धर्मानुसार भनेको कुरा) को वादारोपण अथवा निन्दा त हुन आएन ?”

“महाराज ! जसले, श्रमण गौतमले - ‘त्यस्तो (कुनै) श्रमण वा ब्राह्मण छैन जो सर्वज्ञ, सर्वदर्शी (छ), (जसले) अपरिशेष ज्ञानदर्शन जान्न सक्छ, यो सम्भव छैन’ भनी भन्छन्, उनीहरूले मैले भनेको जस्तै भन्छन् बल्कि उनीहरूले ममाथि भूटो आरोप, असत्य आरोप लगाउँछन् ।”

४. यति कुरा सुनी प्रसेनजित कोशलराजाले विडूडभ^{७२८} सेनापतिलाई आमन्त्रित गरे - “सेनापति ! यो कुरा राजान्तःपुरमा कसले सुनायो ?”

“महाराज ! आकाशगोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणले ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजाले एक पुरुषलाई आमन्त्रित गरे - “हे पुरुष ! यता आऊ, तिमीले मेरो वचनले आकाशगोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणलाई बोलाऊ - ‘प्रसेनजित कोशलराजाले तिमीलाई बोलाएको छ’ ।” “हवस्, देव !” भनी सो पुरुष प्रसेनजित कोशलराजाको आज्ञा सुनी आकाशगोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणकहाँ गयो । “प्रसेनजित कोशलराजाले तिमीलाई बोलाउनु भएको छ” भनी भन्यो ।” फेरि प्रसेनजित कोशलराजाले भगवान्‌सँग सोधे - “भन्ते ! सायद भगवान्‌ले अरू नै अभिप्रायले, यस्तै केही कुरा भन्नु भएको छ कि ? जुन कुरालाई मानिसहरूले अर्कै रूपले (गलत तरिकाले) सम्झे । भगवान्‌लाई थाहा छ कि कुनै त्यस्तो कुरा (वाक्य) भन्नु भएको ?”

“महाराज ! यस प्रकार भनेको मलाई थाहा छ - ‘त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन, जसले एकै पटक^{७२९} सबै (कुरा) जान्न सकोस्, देख्न सकोस्, यो सम्भव छैन ।”

“भन्ते ! भगवान्‌ले (जुन कुरा) - ‘त्यस्तो श्रमण वा ब्राह्मण छैन, जसले एक पटक (एकै चित्त क्षणमा) सबै (कुरा) जान्न सकोस्, देख्न सकोस्, यो सम्भव छैन’ भनी भन्नु भयो सो कुरा हेतु रूप (=हेतुसहित) नै भन्नुभयो, कारणसहित (=न्याय सङ्गत) नै भन्नुभयो ।”

२. चातुर्वर्ण्य-शुद्धिबारे

५. “भन्ते ! यी चार वर्णहरू हुन्, - क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य र शूद्र । यी चार वर्णहरूका बीच केही विशेषता वा केही भिन्नता छ के ?”

७२८ ‘विडूडभ सेनापति’ प्रसेनजित राजाको वासभदत्ता भन्ने महारानीका तर्फबाट जन्मेको पुत्र हो । वासभदत्ता, महानाम शाक्यकी दासीपुत्री थिइन् ।

७२९ एकै पटक, एकै चित्तको क्षणले सबै कुरा जान्न सकिन्छ । भिन्नाभिन्नै चित्त क्षणको स्रोतले मात्र कुनै कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । अतएव एकमात्र चित्त-क्षणले सबै कुरा जान्न सकिन्छ भनी भनेको हो ।

“महाराज ! ... जहाँसम्म अभिवादन, प्रत्युपस्थान, अञ्जलिकर्म, सम्मानकर्मको प्रसङ्ग छ, त्यहाँसम्म यी चार वर्णहरूमध्ये क्षत्री र ब्राह्मण श्रेष्ठ देखिन्छन् ।”

“भन्ते ! मैले इहलौकिकबारे प्रश्न सोधेको होइन अपितु पारलौकिकसम्बन्धी प्रश्न सोधेको हुँ ।”

६. “महाराज ! यहाँ, पाँच प्रधानीय (=साधन, उद्योग, व्यायाम) अङ्गहरू छन् । कुन पाँच भने ?
- (१) महाराज ! यहाँ भिक्षु श्रद्धालु हुन्छ, तथागतको बोधिज्ञानप्रति श्रद्धा राख्छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्यरसारथी, देव-मनुष्यका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ (२) निरोगी, निदुःखी, पाचनशक्तियुक्त, समशीतोष्ण, समानता, मध्यमसाधक हुन्छ, (३) अशठ, अमायावी (जालभेल नगर्ने, निष्कपटी) हुन्छ, आफूलाई - आफ्नो दोष=कसूरलाई शास्ताको छेउमा वा विज्ञजनको छेउमा अथवा सब्रह्मचरीहरूका छेउमा - प्रकट गर्छ, (४) आरब्धवीर्य (=उद्यमी) हुन्छ - अकुशलधर्म प्रहाणार्थ, कुशलधर्म सम्पादनार्थ, कुशलधर्ममा बलियो दृढ पराक्रमी र लगन सम्पन्न हुन्छ, (५) प्रज्ञावान् हुन्छ - उदयास्तागामिनी प्रज्ञाले युक्त, सम्यकदुःखक्षयगामिनी, आर्य निर्वेधिक ज्ञानले युक्त हुन्छ । महाराज ! यिनै पाँच प्रधान अङ्ग हुन् ।”

“महाराज ! यी चार वर्णहरू हुन्, - क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य र शूद्र । यी चार वर्णहरू यिनै पाँच प्रधान अङ्गहरूले सुसम्पन्न हुन्छन्, यसबाट उनीहरूको दीर्घकालको निमित्त हित र सुख हुन्छ ।”

“भन्ते ! यी चातुर्वर्ण्य क्षत्रियादिहरूमा यी पाँच प्रधानीय अङ्गहरूमा पनि केही भिन्नता छ के ?”

“महाराज ! यसमा कुनै भिन्नता छैन । जस्तै - दमनीय दुई हाती, घोडा, साँढे सुदान्त सुविनीत हुन्छन् । दमनीय दुई हाती, घोडा, साँढे अदान्त अविनीत हुन्छन् । महाराज ! के त, जुन दमनीय हाती, घोडा, साँढेहरूको दमन भई सुविनीत भई जो दान्तहरू जाने भूमि छ, अथवा जुन दान्त भईकन पुगनुपर्ने भूमि छ, त्यहाँ उनीहरू पुग्न सक्छन् कि सक्दैनन् ?”

“पुग्न सक्छन्, भन्ते ! ”

“महाराज ! जो ती हाती, घोडा, साँढेहरू अदान्त र अविनीत छन्, तिनीहरू ... दान्त सुविनीत भईकन भूमिमा पुगनुपर्ने ... पुग्न सक्छन् कि सक्तैनन् ?”

“सक्तैनन्, भन्ते ! ”

“महाराज ! त्यस्तै गरी जुन त्यो श्रद्धालु, निरोगी, ... प्रज्ञाज्ञान पुगनुपर्ने हो, त्यो अश्रद्धालु, रोगी ... मूर्ख पुग्न सक्छ भन्नु सम्भव छैन ।”

७. “भन्ते ! भगवान्‌ले हेतुरूप नै भन्नुभयो, कारणसहित नै भन्नुभयो । भन्ते ! ... ती चातुर्वर्ण्य क्षत्रियादिहरू यी पाँच प्रधानीय अङ्गले सम्पन्न भई, सम्यक्प्रधानले पनि सम्पन्न भएमा यहाँ उनीहरूका बीच के कुनै विशेषता वा भिन्नता हुन सक्छ, ?”

“महाराज ! यहाँ उनीहरूका बीच - विमुक्तिले विमुक्तिमा - कुनै विशेषता वा भिन्नता हुन सक्दैन । जस्तै - कुनै पुरुषले सुकेको सालको काठद्वारा आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ, अर्को पुरुषले पनि सुकेको सालको काठ लिई आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ, फेरि अर्को पुरुषले सुकेको आँपको काठद्वारा आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ, फेरि अर्को पुरुषले डुम्रीको काठद्वारा आगो बाल्छ, तेज उत्पन्न गर्छ । महाराज ! ती विभिन्न प्रकारका काठहरूबाट उत्पन्न गरिएको आगामा कुनै नानाकरण छ के ? जस्तै - अर्चि (किरण) को अर्चिमा, वर्णको वर्णमा अथवा आभाको आभामा कुनै फरक पर्छ के ?”

“पदैन्, भन्ते ! ”

“महाराज ! त्यसै गरी जुन त्यो वीर्यले मन्थन गरी प्रधान अङ्गद्वारा निस्केको तेज छ, त्यसमा - विमुक्तिको विमुक्तिमा - कुनै भिन्नता छ भनी भनिन् ।”

“भन्ते ! भगवान्‌ले हेतुरूप नै भन्नुभयो, कारणसहित नै भन्नुभयो । भन्ते ! के, देवताहरू छन् ?”

३. देवता विषयक प्रश्न

८. “महाराज ! के तपाईं पनि यो कुरो भन्नुहुन्छ ? - “भन्ते ! के, देवताहरू छन् ?”

“भन्ते ! बुझ्ने । के ती देवताहरू यस आत्मभावमा आउने हुन्छन्, अथवा यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन् ?”

“महाराज ! जो देवताहरू सव्यापद्य (=लोभसहित) हुन्छन्, ती देवताहरू यस आत्मभावमा आउने हुन्छन् । जो देवताहरू अव्यापद्य (=लोभरहित) हुन्छन्, ती देवताहरू यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन् ।”

९. यसो भन्नु हुँदा, विडूडभ सेनापतिले भगवान्‌सँग सोधे - “भन्ते ! जो देवताहरू सव्यापद्य हुन्छन् र यस आत्मभावमा आउने हुन्छन्, जो देवताहरू अव्यापद्य हुन्छन् र यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन्, के, ती (सव्यापद्य) देवताहरूले यी (अव्यापद्य) देवताहरूलाई त्यस ठाउँबाट हटाउँछन् वा निष्कासित गर्छन् कि क्या हो ?”

यस बेला आयुष्मान् आनन्दको मनमा यस्तो लाग्यो - “यी विडूडभ सेनापति, प्रसेनजित कोशलराजाका छोरा हुन्, म भगवान्‌को छोरा^{७३०} हुँ । छोराले छोरालाई आमन्त्रण गर्ने यही मौका हो ।” यति सोची आयुष्मान् आनन्दले विडूडभ सेनापतिलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “हे सेनापति ! त्यसो भए म तिमीसँग प्रश्न सोध्नेछु, तिमीलाई जस्तो लाग्छ, त्यस्तो जवाफ देऊ । सेनापति ! के भन्छौ त - जतिसम्म प्रसेनजित कोशलराजाको राज्य छ, जहाँसम्म प्रसेनजित कोशलराजा ऐश्वर्याधिपत्य भई राज्य गर्छन्, के प्रसेनजित कोशलराजाले त्यहाँ बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई, पुण्यवान् वा अपुण्यवानलाई अथवा ब्रह्मचारी वा अब्रह्मचारीलाई त्यस ठाउँबाट हटाउन वा निष्कासित गर्न सक्छन् वा सक्दैनन् ?”

“भो ! सक्छन् ।”

“हे सेनापति ! के भन्छौ त - जहाँ प्रसेनजित कोशलराजाको राज्य छैन, जहाँ प्रसेनजित कोशलराजाको ऐश्वर्याधिपत्य छैन, त्यहाँ बस्ने श्रमण वा ब्राह्मणलाई, पुण्यवान् वा अपुण्यवानलाई अथवा ब्रह्मचारी वा अब्रह्मचारीलाई प्रसेनजित कोशलराजाले त्यस ठाउँबाट हटाउन वा निष्कासित गर्न सक्छन् त ?”

“भो ! सक्दैनन् ।”

“हे सेनापति ! तिमीले त्रयस्त्रिंश देवताहरूको नाम सुनेका छौ कि छैनौ ?”

“भो ! सुनेको छु । मैले त्रयस्त्रिंश देवताहरूका नाम सुनेको छु । प्रसेनजित कोशलराजाले पनि त्रयस्त्रिंश देवताहरूका नाम सुन्नु भएको छ ।”

“हे सेनापति ! त्यसो भए के, राजा प्रसेनजित कोशलले त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई त्यहाँबाट हटाउन वा निष्कासित गर्न सक्छन् त ?”

७३० भगवान्‌का शिष्यहरूजति सबै भगवान्‌का पुत्र हुन् ।

“भो ! राजा प्रसेनजित कोशलले त्रयस्त्रिंश देवताहरूलाई देख्न त सक्नुहुँदैन भने कसरी हटाउने वा निष्कासित गर्ने ?”

“सेनापति ! त्यस्तै, जो देवताहरू सव्यापद्य तथा यस आत्मभावमा आउँछन्, जो देवताहरू अव्यापद्य तथा यस आत्मभावमा आउँदैनन् - यिनीहरूलाई (=अव्यापद्य देवताहरूलाई) यिनीहरूले (=सव्यापद्य देवताहरूले) देख्नसम्म पनि सक्तैनन् भने कसरी त्यहाँबाट हटाउने वा निष्कासित गर्ने ?”

१०. राजा प्रसेनजित कोशलले भगवान्सँग सोधे - “भन्ते ! यहाँ भिक्षुको नाम के रहेछ ?”

“महाराज ! यी भिक्षुको नाम आनन्द हो ।”

“धन्य धन्य आनन्द ! आनन्द रूप हो, धन्य !! भन्ते !! आयुष्मान् आनन्दले भन्नु भएको कुरा हेतुरूप नै हो, सहेतुरूप (=कारणसहित) नै हो । भन्ते के त ब्रह्मा छन् ?”

११. ब्रह्मा छ छैन विषयक प्रश्न - “महाराज ! के, तपाईं पनि यसो भन्नुहुन्छ ? - “भन्ते ! के ब्रह्मा छन् ?”

“भन्ते ! बुभे । के ती ब्रह्मा यस आत्मभावमा आउने हुन्छन् वा नआउने हुन्छन् ?”

“महाराज ! जो ब्रह्मा सव्यापद्य हुन्, ती ब्रह्मा यस आत्मभावमा आउने हुन्छन्, जो ब्रह्मा अव्यापद्य हुन्छन्, ती ब्रह्मा यस आत्मभावमा नआउने हुन्छन् ।”

यसैबीच एक पुरुष आई प्रसेनजित कोशल राजालाई बिन्ती गर्‍यो - “महाराज ! आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मण आइपुग्यो ।” अनि प्रसेनजित कोशलराजाले आकाश गोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणसँग सोधे - “हे ब्राह्मण ! कसले यो कुरा राजान्तःपुरमा सुनायो ?”

“महाराज ! विडूडभ सेनापतिले ।” विडूडभ सेनापतिले पनि - “महाराज ! आकाशगोत्रीय सञ्जय ब्राह्मणले भनेको हो” भनी भने । यस समयमा एक पुरुषले प्रसेनजित कोशलराजालाई - “महाराज ! फर्कने बेला भयो” भनी बिन्ती गर्‍यो । त्यसपछि प्रसेनजित कोशलराजाले भगवान्सँग बिन्ती गर्दै भने -

“भन्ते ! हामीले भगवान्सँग सर्वज्ञताबारे प्रश्न सोध्यौं, भगवान्ले सर्वज्ञताबारे उत्तर दिनु भयो । हामी त्यो कुरा रुचाउँछौं र स्वीकार पनि गर्छौं । त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । चातुर्वर्ण्यबारे हामीले भगवान्सँग प्रश्न सोध्यौं, भगवान्ले चातुर्वर्ण्यबारे उत्तर दिनु भयो, ... । हामीले अधिदेवताबारे भगवान्सँग प्रश्न सोध्यौं, भगवान्ले अधिदेवताबारे उत्तर पनि दिनुभयो, ... । हामीले अधिब्रह्माबारे भगवान्सँग प्रश्न सोध्यौं, भगवान्ले अधिब्रह्माबारे उत्तर दिनुभयो । हामी त्यो कुरा रुचाउँछौं र स्वीकार पनि गर्छौं । त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । हामीले जे जे प्रश्न सोध्यौं, भगवान्ले त्यो-त्यो उत्तर दिनुभयो । हामी त्यो कुरा रुचाउँछौं र स्वीकार पनि गर्छौं । त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । हवस् त, भन्ते ! अब हामी जान्छौं । हामीहरूको धेरै काम छ, गर्नुपर्ने धेरै काम छ ।”

“महाराज ! जे उचित सम्भन्नुहुन्छ ।”

अनि प्रसेनजित कोशलराजा भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन तथा प्रदक्षिणा गरी फर्की गए ।

कण्णकत्थल-सुत्त समाप्त ।

राज वर्ग समाप्त ।

४१. ब्रह्मायु-सुत्त

(ब्रह्मायुसूत्र)

१. महापुरुष लक्षणले सम्पन्न भगवान्

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् विदेह राज्यमा पाँच सय भिक्षुहरूका साथ चारिका गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यस बखत ब्रह्मायु ब्राह्मण विदेह देशको राजधानी मिथिलामा बसेका थिए । ब्रह्मायु ब्राह्मण एक सय बीस वर्षका बूढा थिए । त्रिवेद (तीनवेद) पारङ्गत, निघण्टू, केटुभ (कोस्तुभ), अक्षर प्रभेदशास्त्र तथा इतिहाससहित पाँचै ग्रन्थमा पारङ्गत थिए । पदशास्त्र, व्याकरण, लोकागत (भौतिक) र लक्षणशास्त्रमा निपुण थिए । “श्रमण गौतम पाँच सय भिक्षुहरूका साथ चारिका गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँ भगवान् अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरणसम्पन्न, सुगत, लोकविद, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यस लोकलाई देवसहित, मारसहित, ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मणसहित, प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशान (अन्त्य) कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल (सबैका सबै) परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हतको दर्शन गर्नु कल्याणकर हो” भन्ने खबर सुनें ।

२. त्यस बखत ब्रह्मायु ब्राह्मणको तीन वेद पारङ्गत, निघण्टू आदि लक्षणशास्त्रमा निपुण भएका उत्तर नामक माणवक शिष्य थिए । उनलाई बोलाई ब्रह्मायु ब्राह्मणले यो कुरा अझाए – “हे उत्तर ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र, शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई पाँच सय भिक्षुहरूका साथ विदेहमा चारिका गर्दै हुनुहुन्छ । उहाँ भगवान् गौतमका यस्ता कीर्ति – शब्दहरू आकाशमा गुञ्जिरहेका छन् – “उहाँ भगवान् अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरणसम्पन्न, सुगत, लोकविद, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध, भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यस लोकलाई देवसहित, मारसहित, ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मणसहित, प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण तथा पर्यवशान कल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हतको दर्शन गर्नु कल्याणकर हुन्छ ।” हे तात ! तिमी आऊ, श्रमण गौतमकहाँ जाऊ । उहाँ गई श्रमण गौतमका यी कीर्ति शब्दहरू साँच्चै भएर नै फैलिएका हुन्, अथवा होइनन् जाँच गर । भगवान् बुद्ध (जस्तो भनिएको छ) त्यस्तै हुनुहुन्छ वा हुनुहुन्न बुझ्, जसबाट हामीहरूले बुद्धलाई राम्ररी चिन्न सकौं !”

“हे गुरु ! मैले श्रमण गौतमलाई त्यस्तै हुनुहुन्छ कि हुनुहुन्न भनी कसरी जान्ने ?”

“हे उत्तर ! हाम्रो वेदमन्त्रमा बत्तीस महापुरुष लक्षणका कुराहरू आएका छन्, जुन लक्षणहरूले युक्त महापुरुषको दुईवटा मात्र गति हुन सक्छ । यदि घरमा बस्दछ भने धार्मिक चक्रवर्ती राजा हुन्छ, चतुर्विक् विजेता भई जनपदहरूलाई स्थायित्वमा राख्दछ । सप्तरत्नद्वारा सम्पन्न हुन्छ । ती सप्तरत्नहरू हुन् - (१) चक्ररत्न, (२) हस्तिरत्न, (३) अश्वरत्न, (४) मणिरत्न, (५) स्त्रीरत्न, (६) गृहपतिरत्न र (७)

परिणायकरत्न । त्यस्तै, शूर वीर शत्रु-विजेता र एक हजारभन्दा बढी पुत्रहरू हुन्छन् । उसले यो पृथ्वीको सागरसम्म दण्ड तथा शस्त्ररहित धर्मपूर्वक विजय प्राप्त गर्छ । यदि ऊ घरबार छाडी प्रव्रजित भयो भने अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुन्छ । राग-द्वेष-मोहबाट निर्लिप्त हुन्छ । हे तात ! म मन्त्रदाता हुँ, तिमी मन्त्र-ग्राहक हो ।”

३. “हवस् !” भनी ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी उत्तर माणव विदेहतिर चारिका गर्दै जहाँ भगवान् बस्नु भएको थियो, त्यहाँ पुगे । त्यसपछि भगवान्लाई सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उत्तर माणवले भगवान्को शरीरमा भएका बत्तीस लक्षणमध्येका लक्षणहरूको जाँच गर्न थाल्दा उनले गुह्येन्द्रिय र रसनेन्द्रिय (जिब्रो) बाहेक अरू जम्मै लक्षणहरू विद्यमान भएको देखे । परन्तु नदेखिएका दुई महापुरुष लक्षणहरूका बारेमा उनलाई भएको शङ्का समाधान हुन सकेको थिएन । त्यस बखतमा भगवान्को मनमा यस्तो लाग्यो – ‘यो उत्तर माणवले ममा भएका गुह्यपुरुषेन्द्रिय र पूर्णजिह्वाबाहेक अरू सबै बत्तीस महापुरुष लक्षणहरू देखिसके ।’ त्यसपछि भगवान्ले यस्तो ऋद्धि-अभिसंस्कार गर्नुभयो, जसबाट उत्तर माणवले गुह्यपुरुषेन्द्रिय देख्न सकून् । यसपछि भगवान्ले आफ्नो जिब्रो भिकी नाकको दुवै प्वालभित्र पठाउनु भयो, दुवै कानसम्म पनि पुऱ्याइ दिनु भयो र ललाटमण्डललाई समेत ढाकिदिनु भयो । यत्तिकैमा उनको मनको शङ्का निवारण भयो र उनले यस्तो सोचे :-

“श्रमण गौतम बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ । अब श्रमण गौतमको इर्यापथहरू^{७३१} जान्नको निमित्त उहाँको पछिपछि लाग्नुपऱ्यो, अनुबन्धन गर्नुपऱ्यो ।” मनमा यस्तो विचार गरी उत्तर माणवले सात महिनासम्म छायासमान भई श्रमण गौतमको पीछा गरे ।

४. सात महिनासम्ममा बुद्धको परीक्षा गरिसकेपछि उत्तर माणव मिथिला शहरमै फर्की गए । त्यसपछि ब्रह्मायु ब्राह्मणकहाँ गई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका उत्तर माणवसँग ब्रह्मायु ब्राह्मणले सोधे : – “हे उत्तर ! कसो हो, त, भगवान् गौतम गुण, लक्षण भएकै हो, होइन ? भएकै गुणबाट कीर्ति फैलिएको हो अथवा होइन ? साँच्चै, उहाँ भगवान् त्यस्तै गुणवान् हुनुहुन्छ कि अन्यथा हुनुहुन्छ त ?”

“हे गुरु ! श्रमण गौतमको यश कीर्ति भएकै गुणबाट फैलिएको हो, अन्यथा होइन । श्रमण गौतम उस्तै नै गुणवान् हुनुहुँदो रहेछ, अन्यथा होइन । उहाँ गौतममा बत्तीस महापुरुषका लक्षण विद्यमान छन् । यथा : –

महापुरुषका बत्तीस लक्षण

(१) भगवान् बुद्धको सुप्रतिष्ठितपाद छ (अर्थात् उहाँको पैतालाले भूमिमा पूरै समान रूपले छुन्छ) ... । (२) फेरि महापुरुषको पैतालामा सहस्र तेर्सो चिह्न, भित्री, बाहिरी घेरा चिह्न र नाभिसहित सर्वप्रकारले परिपूर्ण चक्र चिह्न हुन्छन् ... । (३) फेरि महापुरुषको कुर्कुच्चा लामो हुन्छ ... । (४) फेरि महापुरुषको औलाहरू लामा हुन्छन् (५) ... मृदु-तरुण-हस्तपाद हुन्छन् ? ... (६) ... जालहस्तपाद हुन्छन् ... । (७) ... गोलीगाँठा माथि उठेको हुन्छन् ... । (८) ... एणजङ्ग हुन्छन् ... । (९) ... ननिहुरीकन उभिएर नै दुवै घुँडा हातले छुन सक्छ ... । (१०) ... प्रतिच्छन्न भएको पुरुषेन्द्रिय हुन्छ ... । (११) ... सुवर्ण वर्ण समान कञ्चन त्वचा हुन्छ ... (१२) ... उनको छवि सूक्ष्म (चिल्लो) हुन्छ । अतः उनको शरीरमा धूलो

७३१ उदु, बस्नु, हिँड्नु र लेट्नु ।

बस्देन, मयल जम्देन ... । (१३) ... एउटा रोमकूपमा, एउटा मात्र रौ हुन्छ ... । (१४) ... उहाँको लोम उर्ध्वाग्र हुन्छ । ती रोमहरू अञ्जलीसमान नीला हुन्छन् । दाहिने भुमरी परी टुप्पा माथितरि फर्केका हुन्छन् ... । (१५) ... ब्रह्म-ऋजु अर्थात् शरीर बिलकुल सीधा हुन्छ ... । (१६) ... सप्तस्थान (दुई हात, दुई खुट्टा, दुई काँध र आडसहित गर्दन) पुष्ट हुन्छन् ... । (१७) ... सिंहपूर्वार्ध काय अर्थात् सिंहको जस्तो अगाडिको काय चौडा हुन्छ ... । (१८) ... चितरंस अर्थात् दुवै काँध परिपुष्ट हुन्छन् ... । (१९) ... न्यग्रोध (बरको रूख) को परिमण्डल जति आडको उचाइ छ, त्यति नै चौडाइ छ, जति आडको चौडाइ छ, त्यति नै उचाइ छ ... । (२०) ... समवर्तित स्कन्ध अर्थात् राम्ररी गोल भएको गर्दन हुन्छ ... । (२१) ... रसगसगगी अर्थात् तुरन्तै स्वाद टिप्न सक्ने जिब्रो हुन्छ । (२२) ... सिंहको जस्तो हनु (बंगरा चिउँडो) हुन्छ ... । (२३) ... चालीस वटा दाँतहरू हुन्छन् ... । (२४) ... सम (बराबर मिलेका) दन्तहरू हुन्छन् ... । (२५) ... दाँतहरू छिद्र नपरेका टन्न मिलेका हुन्छन् ... । (२६) ... दाँतहरू सेता हुन्छन् ... । (२७) जिब्रो लामो (प्रभूत) हुन्छ ... । (२८) ... ब्रह्म स्वर हुन्छ ... । (२९) ... अभिनील (आलसको फूलको रंग जस्तो आँखा) हुन्छ ... । (३०) ... बाछ्याको जस्तो परेला हुन्छ ... । (३१) ... भ्रुकन्तर (=निधारमा नाकको डाँडी र दुई आँखी-भुईँ जोरिने ठाउँमा, नेपाल भाषामा न्हातिका), कपासमा कपास जस्तो मसिनो सेतो नरम रोमराजि (ऊर्णा) हुन्छ । (३२) फेरि महापुरुषको उष्णीष शीर्ष अर्थात् मुकुटजस्तो शिर हुन्छ । उक्त बत्तीस महापुरुष लक्षणहरूले भगवान् गौतम सुसम्पन्न हुनुहुन्छ ।”

५. ईर्यापथ - “हिंदाखेरि भगवान् पहिले देब्रे खुट्टा चाल्नुहुन्छ । न अति लामो न अति छोटो तरिकाले पाइला चाल्नुहुन्छ । न छिटो न ढिलो हिंड्नुहुन्छ । घुँडाले घुँडा छुवाई हिंड्नुहुँदैन, न गोली गाठोले गोली गाँठोलाई ठक्कर खुवाई हिंड्नुहुन्छ । हिंदाखेरि न तिघ्रा उचाल्नुहुन्छ, न भुकाउनुहुन्छ । न दरो पार्नुहुन्छ, न लुलो पार्नुहुन्छ । शरीरको तल्लो भाग मात्र चलाई हिंड्नुहुन्छ, शरीरको बलले हिंड्नुहुँदैन । यता उता हेर्दा पूरै शरीर फर्काई हेर्नुहुन्छ । न माथि हेर्नुहुन्छ, न तल हेर्नुहुन्छ, न यताउता हेर्नुहुन्छ, युग मात्र (चार हात जतिसम्म) हेर्नुहुन्छ । त्यसभन्दा टाढा ज्ञानचक्षुले हेर्नुहुन्छ ।”

“घरभित्र पस्दा भगवान्ले न शरीर ठाडो पार्नुहुन्छ, न भुकाउनुहुन्छ । न शरीर दरो पार्नुहुन्छ, न लुलो पार्नुहुन्छ । आसनमा न टाढबाट बस्न खोज्नुहुन्छ, न नजिकबाट । न हातले टेकी आसनमा बस्नुहुन्छ । न आसनमा शरीर फालेर बस्नुहुन्छ ।”

“घरभित्र बसेको बखत हात-खुट्टा चलाइरहनु हुन्छ । न घुँडामाथि घुँडा राखी बस्नुहुन्छ, न गोलागाँठामाथि गोलीगाँठा राखी बस्नुहुन्छ । गालामा हात राखेर पनि बस्नुहुन्छ । सशङ्कित भई बस्नुहुन्छ, कम्पित भई बस्नुहुन्छ, न थर-थर कामी बस्नुहुन्छ, न त्रास लिई बस्नुहुन्छ । बरु निर्भीक, अत्रस्त, शान्त दान्त भई बस्नुहुन्छ ।”

“पत्तोदक (पात्र धुने पानी) ग्रहण गर्दा न पात्र धेरै उचाल्नुहुन्छ, न तल पार्नुहुन्छ । न अगाडि लैजानुहुन्छ, न पछाडि सार्नुहुन्छ । पानी लिंदा न धेरै लिनुहुन्छ, न थोरै । खलखली पात्र धुनुहुन्छ । वल्टाइ पल्टाइ गरेर पनि पात्र धुनुहुन्छ । पात्र भुईँमा राखी हात धुनुहुन्छ । हात धुँदा पात्र, पात्र धुँदा हात धुइने गरी हात धुनुहुन्छ । पात्रको पानी न टाढा न नजिक फाल्नुहुन्छ, न छर्केर नै फाल्नुहुन्छ ।”

“भोजन ग्रहण गर्दा न पात्रलाई माथि उचाल्नुहुन्छ, न तल लैजानुहुन्छ । न अगाडि सार्नुहुन्छ, न पछाडि सार्नुहुन्छ । न धेरै भोजन लिनुहुन्छ, न थोरै लिनुहुन्छ । व्यञ्जन पनि प्रमाण मात्रमा लिनुहुन्छ । व्यञ्जन मात्रै खानुहुन्छ । दुई तीन पटक चपाएपछि मात्र निल्नुहुन्छ । कुनै पनि नचपाइएको सिताहरू पेटमा जाँदैनन् । भातको कुनै पनि सिता वा टुक्रा मुखमा अडकिएका हुँदैन । (एक गाँस सिद्धिएपछि मात्र) अर्को गाँस लिनुहुन्छ । स्वाद लिएर खानुहुन्छ, किन्तु रसास्वादमा मन अल्झाएर होइन ।”

“आठ अङ्गले युक्त भईकन भगवान् आहार ग्रहण गर्नुहुन्छ : - (१) न क्रिडाका लागि, (२) न बलिष्ठ हुनका लागि, (३) न सुन्दर बन्नका लागि, (४) न विभूषित हुनका लागि, (५) केवल शरीर यापनका लागि, (६) जिघ्रच्छा (भोक) मेटाउनका लागि, (७) शुद्धचर्या (ब्रह्मचर्या) को रक्षाका लागि र (८) पुरानो वेदना हटाई नयाँ वेदना उत्पन्न हुन नदिनका लागि, जीवन निर्वाह चलाउनका लागि र निरवग्र तथा कुशल जीवन यापन गर्नका लागि ।”

“भोजन सिद्धिएपछि पात्र धुन भनी पानी लिंदा न पात्र धेरै उचाल्नुहुन्छ, न तल पार्नुहुन्छ, न छर्केर नै फाल्नुहुन्छ । भोजन गरिसकेपछि पात्र भुइमा राख्नुहुन्छ । न टाढा राख्नुहुन्छ, न नजिक । पात्र नचाहिने जस्तो पनि गर्नुहुन्छ, न पात्रलाई काखीमै च्यापी राख्नुहुन्छ ।”

“भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले भुक्तानुमोदन उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँले (उपदेश गर्नु हुँदा) न त्यस भोजन निन्दा गर्नुहुन्छ, न अर्को भोजनको आशा राख्नुहुन्छ, बरु धर्मोपदेशले मात्र त्यस परिषद्लाई धर्म दर्साउनुहुन्छ, ग्रहण गराउनुहुन्छ, उत्साहित पार्नुहुन्छ र प्रसन्न पार्नुहुन्छ । त्यसपछि परिषद्बाट उठेर जानुहुन्छ । फर्केर जाँदा न चाँडै जानुहुन्छ, न ढिलो जानुहुन्छ, न हतार गरेर नै जानुहुन्छ ।”

“भगवान्को चीवर-वस्त्र न धेरै माथि सरेको हुन्छ, न धेरै तल । न शरीरमा टन्न परेको हुन्छ, न खुकुलो हुन्छ, शरीरबाट न बतासले चीवर उडाउँछ । उहाँको शरीरमा धूलो पनि बस्दैन ।”

“भगवान् विहारमा गई आसनमा बस्नुहुन्छ । बसेर खुट्टा धुनुहुन्छ । खुट्टा धुँदा न राम्रो गर्नका निमित्त कुनै बस्तुले दल्नुहुन्छ । खुट्टा धोई शरीरलाई सीधा राखी, स्मृतिअगाडि राखी पलेंटीमारी बस्नुहुन्छ । कसैको कुभलो चिताएर बस्नुहुन्छ, बरु सबैको हितचिन्तन गरी बस्नुहुन्छ । विहारमा आउनेहरूलाई उपदेश दिनुहुन्छ । त्यो परिषद्लाई फुरफुन्याउनुहुन्छ, न अप्रसाद नै गराउनुहुन्छ, बरु धर्मकथाद्वारा परिषद्लाई धर्मप्रकाश गर्नुहुन्छ, ग्रहण गराउनुहुन्छ, उत्साहित पार्नुहुन्छ र प्रसन्न पार्नुहुन्छ ।”

“उहाँको मुखबाट अष्टाङ्ग सम्पन्न घोष निस्कन्छ :- (१) स्पष्ट, (२) बुझ्न सकिने, (३) मञ्जु, (४) श्रवणीय, (५) विन्दू, (६) अविक्षिप्त, (७) गम्भीर र (८) सुन्न सकिने घोष (आवाज) ।” जुन स्वरले भगवान् गौतम बोल्नुहुन्छ, त्यो स्वर परिषद्बाट बाहिर जाँदैन । भगवान्को उपदेशबाट प्रसन्न भई आसनबाट उठी भगवान्लाई नमस्कार गरी पुनः पुनः फर्की भगवान्लाई हेर्दै हेर्दै (मानिसहरू) जान्छन् ।”

“हे गुरु ! हामीले भगवान् गौतमलाई हिडिरहनु भएको पनि देख्यौं, उभिनु भएको पनि देख्यौं, घरभित्र पस्नु भएको पनि देख्यौं, घरभित्र तूष्णिभावले बस्नु भएको पनि देख्यौं, घरमा खाइरहनु भएको पनि देख्यौं, भोजनपछि तूष्णि भई बस्नु भएको पनि देख्यौं, अनुमोदन गर्नु भएको पनि देख्यौं, विहारमा फर्केको पनि देख्यौं, विहारमा पुगी तूष्णि भई बस्नु भएको पनि देख्यौं, विहारमा आएका परिषद्लाई धर्मोपदेश गर्नु भएको पनि देख्यौं । भगवान् गौतम यस्ता गुणले सुसम्पन्न भएको हामीले देख्यौं, अफ्र योभन्दा पनि धेरै छन् ।”

२. ब्रह्मायु ब्राह्मणको बुद्ध-दर्शन

६. यति कुरा सुनिसकेपछि ब्रह्मायु ब्राह्मण आसनबाट उठी उत्तरासङ्ग एकांश गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यस तर्फ हेरी, हात जोरी नमस्कार गरी उनले तीन पटक निम्न उदान भने -

“नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।”

“उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार ।”

यति उद्गार वाक्य प्रकाश गरी, “सायद कुनै दिन भगवान् गौतमसँग भेट पनि हुन सक्छ, त्यस बेला उहाँसँग केही कुराकानी पनि हुन सक्छ” भनी मनमनै विचार गरे ।

७. भगवान् पनि विदेहराज्यमा अनुपूर्व चारिका गर्दै मिथिला नगरमा आइपुग्नु भयो । त्यस बेला भगवान् मिथिलाको मखादेव आम्रवनमा बस्नु भएको थियो । अनि मिथिलाका ब्राह्मणहरूले यस्तो सुने—

“श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रब्रजित भई विदेहमा चारिका गर्दै, पाँच सय भिक्षुहरूका साथ मिथिलामा आइपुग्नु भएको छ । उहाँ अहिले मिथिलाको मखादेव आम्रवनमा बस्नु भएको छ । भगवान् गौतमको यस्तो कीर्तिशब्द फैलिएको छ — ‘सो भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ ... उहाँ स्वयं बोध गर्नु भएको धर्मोपदेश देव ब्रह्मासहित मनुष्यहरूलाई दिनुहुन्छ । उहाँले आदि-मध्य-अन्त्य कल्याण हुने ... ब्रह्मचर्यको प्रकाश गर्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हत्को दर्शन गर्न जानु कल्याणकर ठहरिन्छ ।’ यी कुराहरू सुनी मिथिलाका ब्राह्मणहरू भगवान्कहाँ गए । अनि तिनीहरूमध्ये केहीले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे, केहीले नमस्कार गरी ... केहीले सम्मोदन गरी ... केहीले नाम र गोत्र सुनाई ... केही चुपचाप भई एक छेउमा बसे ।”

८. ब्रह्मायु ब्राह्मण पनि — “श्रमण गौतम ... मखादेव आम्रवनमा बस्नु भएको छ” भन्ने कुरा सुनी आफ्ना धेरै श्रावकहरूसँग मखादेव आम्रवनमा गए । त्यहाँ पुग्नुभन्दा पहिले नै ब्रह्मायु ब्राह्मणको मनमा यस्तो लाग्यो — “पूर्वसूचनाबिना भगवान् गौतमको दर्शन गर्न जानु मेरा निमित्त उचित छैन ।” यस्तो विचार आएपछि ब्रह्मायु ब्राह्मणले एक माणवलाई बोलाई यस्तो कुरा अह्राए — “जाऊ, माणव ! तिमी श्रमण गौतमकहाँ गई मेरो वचनबाट क्षेमकुशल सोध — ‘ब्रह्मायु ब्राह्मण भगवान् गौतमको क्षेमकुशल कुरा सोदछ’ यति भनिसकेपछि यस्तो निवेदन गर कि — ‘भो गौतम ! ब्रह्मायु ब्राह्मण जीर्ण, वृद्ध, बैस बितिसकेको एक सय बीस वर्ष पुगिसकेको, तीन वेदमा पारङ्गत छ । जति ब्राह्मण गृहपतिहरू मिथिलामा बस्छन्, तिनीहरूमध्ये भोगसम्पत्तिमा पनि, मन्त्रादि शास्त्रहरूमा पनि ब्रह्मायु ब्राह्मण श्रेष्ठ, उत्तम र अग्रगण्य छ । आयुमा पनि ब्रह्मायु ब्राह्मण नै जेठो छ र यश कीर्तिमा पनि । सो ब्रह्मायु ब्राह्मण तपाईं गौतमको दर्शनाभिलाषी छ ।”

“हवस्” भनी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, माणव त्यहाँ गई सम्मोदन गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका माणवले भगवान्लाई ब्रह्मायुले भनी पठाएका कुराहरू निवेदन गरे । अनि, “ब्रह्मायु ब्राह्मण जे उचित ठान्दछन् त्यसै गरून्” भन्ने कुराको जवाफ भगवान्ले दिनुभयो ।

त्यसपछि ब्रह्मायु ब्राह्मणकहाँ गई सो माणवले यसो भने — “श्रमण गौतमबाट अवकाश प्राप्त गरिसकेको छु । अब जे इच्छा छ, सोही गर्नुहोस् ।”

९. यसपछि ब्रह्मायु ब्राह्मण भगवान्कहाँ गए । भगवान्कहाँ बसेका परिषद्ले ब्रह्मायु ब्राह्मण आइरहेको परैबाट देखे । त्यस्ता नामी ख्याति प्राप्त ब्राह्मण आइरहेको देखेपछि बस्ने ठाउँ खाली गरि दिए । ब्रह्मायु ब्राह्मणले परिषदलाई भने — “भो भो, तपाईंहरू आ-आफ्ना ठाउँमा बस्नुहोस् । म यहाँ श्रमण गौतमको नजिकै बस्ने छु ।” यसो भन्दै ब्रह्मायु ब्राह्मण भगवान्को नजिक गई भगवान्सँग सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे । अनि उनले भगवान्को शरीरमा महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरू हेर्न थाले । उनले भगवान्को शरीरमा दुईवटा लक्षणबाहेक अरू जम्मै देखे । दुई महापुरुष लक्षणमा शङ्का थियो । जसको समाधान हुन सकेको थिएन । ती हुन्, गुट्यपुरुषेन्द्रिय र जिब्रो । अनि ब्रह्मायु ब्राह्मणले भगवान्सँग गाथाद्वारा अनुरोध गरे : —

“मैले महापुरुषमा जुन महापुरुष बत्तिस लक्षणहरूका बारेमा सुनेको थिएँ, तीमध्ये तपाईंको शरीरमा दुईवटा लक्षणहरू देख्न सकिन ।”

“वस्त्र आच्छादित गरी आत्मान गर्ने तपाईं नरोत्तमको पुरुषेन्द्रिय र जिह्वेन्द्रिय म देख्दिन ।”

“तपाईंको जिब्रो लामो छ कि छैन भनी जान्नका लागि र शङ्कानिवारणका लागि जिब्रो निकाल्न सक्नु हुन्छ कि ?”

“यदि अवकाश दिनु भएमा, दृष्टधर्म-हित हुने अथवा सम्परायिक-सुख हुनेमध्ये कुनै एक कुरा पनि सोध्न चाहन्छु ।”

१०. त्यस बेला भगवान्को मनमा पनि यस्तो लाग्यो - “ब्रह्मायु ब्राह्मणले पुरुषेन्द्रिय र रसनेन्द्रिय यी दुई लक्षणहरूबाहेक अरू सबै महापुरुष लक्षणहरू देखिसके । यी दुई महापुरुष लक्षणबारे शङ्का गरिरहेका छन्, निश्चिन्त हुन सकेका छैनन् ।” यति विचार गरिसकेपछि भगवान्ले यस्तो ऋद्धि अभिसंस्कार गर्नुभयो, जसबाट ब्रह्मायु ब्राह्मणले पुरुषेन्द्रिय देख्न सक्नु । त्यसैअनुसार भगवान्ले आफ्नो जिब्रो फिकी नाकको दुवै प्वालभित्र पठाउनुभयो र दुवै कानसम्म पनि पुऱ्याउनुभयो । यसरी देखाइसकेपछि भगवान्ले ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई भन्नुभयो :-

“हे ब्राह्मण ! जो तिमिले महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरूबारे सुनेका छौ, ती सबै मेरा शरीरमा छन्, तिमिले यसमा शङ्का गर्नु पर्दैन ।”

“हे ब्राह्मण ! जान्नुपर्ने जानिसकेँ, गर्नुपर्ने ध्यान गरिसकेँ, छाड्नुपर्ने छाडिसकेँ, त्यसैले म बुद्ध हुँ ।”

“सन्दृष्टिक अथवा सम्परायिकसुखमध्ये जे इच्छा छ सोध, म अवकाश दिन्छु ।”

११. सम्परायिकबारे प्रश्न - यो कुरा सुनी ब्रह्मायु ब्राह्मणको मनमा - “श्रमण गौतमले अवकाश दिनुभयो । श्रमण गौतमसँग के सोधूँ ? - दृष्ट-धर्मबारे सोधूँ कि सम्परायिकबारे ?” - भन्ने कल्पना भएपछि ब्रह्मायु ब्राह्मणले पुनः यस्तो विचार गरे - “सन्दृष्टिक कुराहरूबारे म स्वयं कुशल छु । अरूहरू पनि मकहाँ आई इहलोकको कुरा सोध्छन्, त्यसो हुनाले श्रमण गौतमसँग सम्परायिकबारेकै कुरा सोध्नुपर्नो ।” यति विचार गरी ब्रह्मायु ब्राह्मणले भगवान्सँग गाथाद्वारा निम्न कुरा सोधे :-

“कसरी ब्राह्मण हुन्छ ? कसरी जान्ने हुन्छ ? कसरी त्रैविद्य हुन्छ ? श्रोत्रीहरू के भन्छन् ?”

“अरहं कसरी हुन्छ ? कसरी केवली हुन्छ ? कसरी मुनि हुन्छ ? कसलाई बुद्ध भन्छन् ?”

१२. त्यसपछि भगवान्ले ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई गाथाद्वारा उत्तर दिनुभयो :-

“हे ब्राह्मण ! जसले पूर्वजन्मलाई जान्दछ र स्वर्ग नरकलाई देख्दछ, जसले जातिक्षय प्राप्त गरेको छ, जो ज्ञानी अन्तिमदेहधारी छ ।”

“जसले चित्त-विशुद्धि जान्दछ, जो सबै रागबाट मुक्त छ, जसको जाति-मरण प्रहीण भइसक्य, जो ब्रह्माचर्यद्वारा केवली छ, जो सबै धर्ममा पारङ्गत छ (त्यो) निश्चल हुने (पुरुष) लाई बुद्ध भन्दछन् ।”

यति कुरा सुनेर, ब्रह्मायु ब्राह्मण आसनबाट उठी उत्तरासँग एकांश गरी भगवान्का चरणमा शिरले ढोगी, भगवान्का चरण कमलमा म्वाइ खाए । हातले पनि परामर्श गरे । आफ्नो नाउँ पनि सुनाए—

“भो गौतम ! म ब्रह्मायु ब्राह्मण हुँ, म ब्रह्मायु ब्राह्मण हुँ !” त्यहाँ भेला भएका परिषद्हरूले बडो अचम्म, आश्चर्य मानेर यसो भने — “आश्चर्य ! अद्भुत !! यस्तो नामी, यशस्वी ब्रह्मायु ब्राह्मणले पनि यसरी परम भक्ति देखाउँछन् ।” भगवान्ले ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई भन्नुभयो — “हे ब्राह्मण ! भयो, भयो, पुग्यो ! उठ ! आफ्नो आसनमा बस ! ममाथि चित्त प्रसन्न गरेको पुग्यो !” यति सुनी ब्रह्मायु ब्राह्मण आसनबाट उठेर आफ्नो आसनमा बसे ।”

१३. त्यसपछि भगवान्ले ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई आनुपूर्विकथा सुनाउनु भयो, जस्तै :- दानकथा, शीलकथा, स्वर्गकथा, कामवासनाको दोष, तुच्छता, संक्लिष्टता र नैष्कर्म्यको गुण । जब भगवान्ले ब्रह्मायु ब्राह्मणको चित्त ‘उपयुक्त भयो, मृदु भयो, नीवरण (आचरण) रहित भयो, प्रफुल्लित भयो, प्रसन्न भयो’ भनी जान्नुभयो, तब आफैले खोजी गरी पाएको धर्मोपदेश दिनुभयो — “यो दुःख हो, यो दुःखसमुदय हो, यो दुःख निरोध हो, यो दुःख निरोधको मार्ग हो ।” जसरी मैलो नभएको, सफा र सुकिलो वस्त्रमा रडले राम्ररी समात्छ, त्यसै गरी ब्रह्मायु ब्राह्मणलाई त्यही, आसनमै विरज-वीतमल-धर्मचक्षु लाभ भए — “जे-जति समुदय धर्मका हुन्, ती जम्मै निरोध धर्म हुन्” भन्ने ज्ञान पनि अवबोध भयो । ब्रह्मायु ब्राह्मणले बुद्ध-धर्ममा दृष्टधर्म, प्राप्त धर्म, विदित धर्म र गम्भीर रूपले धर्मलाई बुझिसकेपछि, निःशङ्की, निश्चिन्त र वैशारद्य भई, धर्मबारे कसैको सहायता नचाहिने भएपछि भगवान्सँग यसरी प्रार्थना गरे :- “धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम ! जस्तै घोट्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकिएको लाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा अथवा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिंदा आँखा हुनेले रूप देख्छ, त्यसै गरी भो गौतम ! भगवान्ले मलाई अनेक प्रकारले धर्म-प्रकाश पारिदिनुभयो । भो गौतम ! अब म, पुत्र, भार्या, परिवार, अमात्यसहित तपाईं गौतमको शरण पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ! भोलिको लागि भिक्षुहरूसहित मेरो निमन्त्रणा पनि स्वीकार गर्नुहोस् ।” भगवान्ले तूष्णीभावद्वारा निमन्त्रणा स्वीकार गर्नु भएको बुझी ब्रह्मायु ब्राह्मण आसनबाट उठी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी फर्केर गए ।

ब्रह्मायु ब्राह्मणले त्यो रात बितेपछि आफ्नो घरमा प्रणीत खाद्य भोज्य तयार पारी भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए — “भोजन तयार भयो, भोजनको समय भयो ।” अनि भगवान् पूर्वाह्न समयमा चीवर-वस्त्र धारण गरी पात्र-चीवर धारण गरी, जहाँ ब्रह्मायु ब्राह्मणको घर थियो त्यहाँ जानु भयो । त्यहाँ भिक्षुहरूसहित भगवान् ओछ्याईएको आसनमा बस्नुभयो । ब्रह्मायु ब्राह्मणले एक हप्तासम्म बुद्धप्रमुख भिक्षुसङ्घलाई प्रणीत खाद्य भोज्य आफ्नै हातले सन्तर्पित गरे । भगवान् त्यो सप्ताह व्यतीत भएपछि विदेहमा चारिकार्थ जानु भयो ।

ब्रह्मायु ब्राह्मण, भगवान् जानु भएको केही दिनपछि परलोक भए । केही भिक्षुहरू भगवान्कहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सँग निम्न कुरा सोधे — “भन्ते ! ब्रह्मायु ब्राह्मण परलोक भए । उनको कस्तो गति, कस्तो अभिसम्पराय भयो होला ?”

“भिक्षु हो ! ब्रह्मायु ब्राह्मण पण्डित थिए, उनले धर्मानुधर्म प्रतिपादन गरे, धर्मको कारणले मलाई कष्ट दिएनन् । ब्रह्मायु ब्राह्मण पाँच अधोगामिनी संयोजन^{७३२} क्षय गरी औपपातिक (ब्रह्मलोकमा उत्पन्न) भएका छन्, त्यहीँ नै परिनिर्वाण हुनेछन्, फेरि त्यस लोकबाट यहाँ आउने छैनन् ।”

१४. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

ब्रह्मायु-सुत्त समाप्त ।

४२. सेल-सुत्त

(शैलसूत्र)

१. बुद्धमाथि प्रसन्नता

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान्, साढे बाह्र सय महान् भिक्षुसङ्घ^{७३३}का साथ अङ्गुत्तरापमा^{७३४} चारिका गर्दै जहाँ आपण^{७३५} नामक अङ्गुत्तरापको निगम थियो, त्यहाँ जानुभयो । अनि केणिय^{७३६} जटिलले (जटाधारी तपस्वीले) यसो सुने - “भो ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई अङ्गुत्तरापमा चारिका गर्दै साढे बाह्र सय महान् भिक्षुसङ्घका साथ आपणमा आइपुगनु भएको छ । उहाँ आदरणीय भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण कीर्तिशब्द फैलिएको छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरणसम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्यसारथी, देव-मनुष्यहरूका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यो लोकमा - देवसहित, मारसहित, ब्रह्मसहित लोकलाई, श्रमणसहित प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई विशिष्ट प्रज्ञाद्वारा स्वयं साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले

७३३ यी भिक्षुहरू सबै श्रावकसन्निपातमा भेला भएका भिक्षुहरू हुन् र यिनीहरू सबै ‘एहि भिक्षु’ अर्थात् ‘आऊ भिक्षु’ भन्ने वाक्यद्वारा प्रव्रजित भई आसवहरू क्षीण भएका भिक्षुहरू हुन् भनी पप. सू. III. पृ. २७४-७५: सेलसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

७३४ अङ्गुत्तराप भनेको अङ्गजनपदमै हो । महामही गङ्गाको उत्तरतिरको जुन पानी छ, त्यसलाई पनि उत्तर+आप=उत्तराप भनिन्छ । अङ्ग+उत्तराप=अङ्गुत्तराप । अतः महामही गङ्गाको उत्तरतिर पर्ने जनपदलाई अङ्गुत्तराप भनिएको हो भनी सुत्तनिपातदृकथा पृ. ३६२: सेलसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ । ।

महामही गङ्गा भनेको कुनचाहिँ गङ्गा हो भन्ने कुरा बुझ्नको निमित्त बु.ब्र.भा.-१, पृ. ३८३ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।

७३५ आपण भनेको पसल हो । अतः ‘आपण’ भनेको अङ्गुत्तरापको एक निगमको नाम हो । त्यहाँ धेरै पसलहरू भएका हुनाले ‘आपण’ भनिएको हो । त्यस आपण भन्ने निगममा २० हजार प्रमुख पसलहरू थिए भनी सुत्त. नि.अ.क.पृ. ३६४: सेलसुत्तवर्णनाले र पप. सू. III. पृ. २५: पोतलियसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेका छन् ।

७३६ ‘केणिय’ भनेको निजी नाम हो । ‘जटिल’ भनेको तपस्वी भेषलाई भनिएको हो । यी केणिय जटिल ब्राह्मण महाशाल थिए । (ब्राह्मण महाशाल भनी कस्तालाई भन्दछन् भन्ने कुरा बुझ्न बु.प.भा.-१, पृ. ४७ को पादटिप्पणी हेर्नु होला ।) आफ्नो धनको रक्षा गर्न भनी तपस्वी भेष धारण गरी, राजालाई उपहार प्रदान गरी एक भूमिभाग प्राप्त गरी उनी त्यहाँ आश्रम बनाई बसेका थिए । पाँच सय गाडाहरूद्वारा व्यापार गर्न लगाई, हजार परिवारहरूको मालिकजस्ता भई उनी त्यहाँ बस्दथे । उनको आश्रममा एक तालवृक्ष थियो, जसबाट दिनदिनै एक-एकवटा सुवर्णमय फल खस्दथ्यो पनि भन्दछन् । उनी दिनमा गेरुवा वस्त्र धारण गर्थे र रातमा पञ्चकामविषयको सुखानुभव गर्दथे भनी पप. सू. III. पृ. २७५: सेलसुत्तवर्णना र सुत्त. नि.अ.क.पृ. ३६४: सेलसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त, परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । उहाँहरू जस्ता अहरतको दर्शन गर्नु कल्याणकर हो ।”

अनि केणिय जटिल झहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्संग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका केणिय जटिललाई भगवान्ले धार्मिककथाद्वारा^{७३७} सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित पार्नुभयो । भगवान्को धार्मिककथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित तथा सम्प्रहर्षित भएका केणिय जटिलले भगवान्लाई यसो भने - “तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घका साथ भोलिको निमित्त मकहाँ भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।” यसो भन्दाखेरि केणिय जटिललाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “केणिय ! भिक्षुसङ्घ महान छ, जसमा साढे बाह्र सय भिक्षुहरू छन् । तिमी चाहिं ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हो ।”

दोस्रो पटक पनि केणिय जटिलले भगवान्लाई यसो भने - “भो गौतम ! यद्यपि भिक्षुसङ्घ महान् छ, जसमा साढे बाह्र सय भिक्षुहरू छन्, यद्यपि म ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हुँ । (तापनि) तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घकासाथ भोलिको निमित्त मकहाँ भोजन स्वीकार गर्नुहोस् ।”

दोस्रो पटक पनि भगवान्ले केणिय जटिललाई यसो भन्नुभयो - “केणिय ! भिक्षुसङ्घ महान छ, जसमा साढे बाह्र सय भिक्षुहरू छन् । तिमी चाहिं ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हो ।”

तेस्रो पटक पनि केणिय जटिलले भगवान्लाई यसो भने - “भो गौतम ! यद्यपि भिक्षुसङ्घ महान् छ, जसमा साढे बाह्र सय भिक्षुहरू छन्, यद्यपि म ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हुँ । (तापनि) तपाईं गौतमले भिक्षुसङ्घका साथ भोलिको निमित्त मकहाँ भोजन स्वीकार गर्नुहोस्^{७३८} ।”

७३७ यहाँ ‘धार्मिककथा’ भनी सर्वत-आनिसंसयुक्तकथालाई भनिएको हो ।

यी केणिय जटिल खाली हात बुद्धकहाँ जान नुहाई विकाल भोजन नगर्नेहरूले फलफूल आदिको रस पिउँछन् भन्ने सोचेर राम्ररी छानेको बयरको रस पाँच सय खर्पनमा राख्न लगाई सो लिएर बुद्धकहाँ गएका थिए । त्यसैले भेसज्जकखन्धमा (महा.व.पा. पृ. २४९) - “अनि केणिय जटिलले अब श्रमण गौतमको निमित्त के लिएर जाऊँ ...” आदि भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २७५: सेलसुत्तवण्णना र सुत्त.नि.अ.क.पृ. ३६९: सेलसुत्तवण्णनाले लेखेका छन् ।

यतिञ्जेलसम्म भगवान्ले भिक्षुहरूले विकाल समयमा सर्बत आदि पिउन सक्छन् वा सक्दैनन् भन्ने सम्बन्धमा कुनै नियम बताउनु भएको थिएन । अनि जब केणिय जटिलले भगवान्लाई सर्बत अर्पित गरे, तब उहाँले भिक्षुहरूलाई देऊ भनी भन्नुभयो । भिक्षुहरूलाई दिँदा उनीहरू हिचकिचाएका थिए । त्यस बेला जब बुद्ध भगवान्ले ‘भिक्षु हो । लेऊ’ भनी भन्नुभयो, तब उनीहरूले त्यो ग्रहण गरे । अनि यसै प्रसङ्गमा भगवान्ले विकाल समयमा अष्टपानहरू पिउन सक्छन् भन्ने नियम बनाउनुभयो । यस सम्बन्धी पूर्ण विवरण महा.व.पा.पृ. २४९: केणिय जटिलवत्थु, भेसज्जकखन्धमा उल्लेख भएको छ ।

जस्तै सेख-सुतमा भगवान्ले शाक्यहरूलाई आवास आनिसंसयुक्तकथा सुनाउनु भएको थियो, चूलगोसिङ्ग-सुतमा तीन जना कूलपुत्रहरूलाई मेलमिलापको आनिसंसयुक्तकथा सुनाउनु भएको थियो, रथविनीत-सुतमा जातिभूमक भिक्षुहरूको कारणमा दसकथावस्तुसंयुक्त कथा सुनाउनु भएको थियो, त्यसै गरी यहाँ समयानुकूल सर्बतदानको आनिसंसयुक्तकथाद्वारा केणिय जटिललाई सन्दर्शित पार्दै हुनुहुन्थ्यो । सुत्तं. नि.अ.क.पृ. ३६९: सेलसुत्तवण्णना ।

७३८ केणिय जटिलले बारम्बार निवेदन गर्दा पनि भगवान्ले किन निम्तो स्वीकार नगर्नु भएको हो भन्ने विषयमा पपं. सू. III. पृ. २७५: सेलसुत्तवण्णनाले यसरी कारणहरू दिएको छ ।

“तीर्थीयहरूको समाजमा भए प्रतिक्षेप गर्नुको तात्पर्य प्रसन्नता बढाउनको निमित्त हो भनी भन्दछन् । परन्तु यहाँचाहिं त्यस्तो उद्देश्यले प्रतिक्षेप गरेको होइन । प्रत्यय लाभको कारणमा बुद्धले यस्तो ढोङ्गा कहिल्यै गर्नु

त्यसपछि भगवान्‌ले तृष्णीभावद्वारा (निम्तो) स्वीकार गर्नुभयो - अनि भगवान्‌ले, निम्तो स्वीकार गर्नु भएको बुझेर केणिय जटिल आसनबाट उठी जहाँ आफ्नो निवासस्थान थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आफ्ना मित्र अमात्य र ज्ञातिबन्धुहरूलाई सम्बोधन गरे - “भो ! तपाईं मित्र अमात्य र ज्ञातिबन्धुहरू मेरो एउटा कुरो सुन्नुहोस् । भोलिको भोजनको निमित्त श्रमण गौतमलाई उहाँका भिक्षुसङ्घका साथ मैले निम्त्याएको छु । अतः तपाईंहरूले शारीरिक काम गरिदिनुहोस् ।”

“हवस् भो” भनी केणिय जटिलका मित्र अमात्य र ज्ञातिबन्धुहरूले केणिय जटिललाई प्रत्युत्तर दिए । अनि कसैले चुलाहरू खन्न थाले, कसैले दाउराहरू चिर्न थाले, कसैले भाँडाहरू पखाल्न थाले, कसैले पानीका भाँडाहरू राख्न थाले र कसैले आसनहरू बिछ्याउन थाले । केणिय जटिल स्वयंले चाहिँ मण्डप बनाउन थाले ।

२. सेल ब्राह्मण बुद्धकहाँ गए

२. त्यस समय सेल ब्राह्मण आपणमा बस्दथे । उनी तीनवटै वेदहरूमा पारङ्गत थिए । निघण्टु, केटुभ (=कौस्तूभ), अक्षरप्रभेद तथा इतिहाससहित पाँचौं ग्रन्थहरू, पदशास्त्र, व्याकरण, लोकायत (=भौतिकवाद) तथा लक्षणशास्त्रमा पनि निपुण थिए । तीन सय माणवहरूलाई उनी मन्त्र (=वेदहरू) पढाउँदथे । त्यस बखत केणिय जटिल सेल ब्राह्मणप्रति अभिप्रसन्न थिए । अनि सेल ब्राह्मण तीन सय माणवहरूका साथ डुल्नका लागि चक्रमण गर्दै जहाँ केणिय जटिलको आश्रम थियो, त्यहाँ गए । अनि सेल ब्राह्मणले केणिय जटिलको आश्रममा कसैले चुलाहरू खनिरहेका, कसैले दाउराहरू चिरिरहेका, कसैले भाँडाहरू पखालिरहेका, कसैले पानीका भाँडाहरू ओसारिरहेका, कसैले आसनहरू ओछ्याइरहेका र केणिय जटिल स्वयंले चाहिँ मण्डप बनाइरहेका देखे । सो देखेपछि केणिय जटिललाई यसो भने - “के तपाईं केणियको आवाह (=केटी ल्याउने) हुनेछ कि, विवाह (=केटी दिने) हुनेछ कि, महायज्ञ हुनेछ कि

हुन् । प्रतिक्षेप अथवा स्वीकार नगर्नुको कारण के थियो भने ? - साढे बाह्र सय भिक्षुहरूलाई देखेर उनले त्यति जनाको निमित्त मात्र भोजन तयार पार्नेछन् । परन्तु भोलि भोजनको समय हुनुभन्दा अगावै सेल ब्राह्मण तीन सय आफ्ना परिवारहरूका साथ प्रव्रजित हुने कुरा बुद्धलाई थाहा थियो । यस्तो अवस्थामा नयाँ भिक्षुहरूलाई भोजनको निमित्त अन्ततिर पठाई पुरानाहरूलाई मात्र लिएर केणियकहाँ जानु उचित थिएन । यदि सबैलाई लिएर गएको खण्डमा साढे बाह्र सय भिक्षुहरूको निमित्त तयार पारिएको भोजन साढे सोह्र सय भिक्षुहरूलाई पुग्ने छैन । अनि भिक्षुहरू फेरि भिक्षाटनको निमित्त जाँदा मानिसहरूले - ‘केणिय जटिलले बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई निम्तो गरी उनीहरूलाई पेटभर भोजन खुवाउन सकेनन्’ भनी भन्न सक्छन् । यो सुनेर केणिय जटिललाई दुःख वा पश्चात्ताप लाग्न सक्छ । अतः बारम्बार अस्वीकार गर्दा र ब्राह्मणहरूको चर्चा गर्दा उनको मनमा यस्तो लाग्न सक्छ - ‘बुद्धले मलाई बारम्बार तिमीचाहिँ ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हो भनी ब्राह्मणहरूको नाम लिनुहुन्छ ।’ यस्तो लागेपछि उनले ब्राह्मणहरूलाई पनि त म निम्तो गर्न सक्छु भन्ने सोचेर उनले ब्राह्मणहरूमा पनि निम्त्याउने छन् । त्यस बखत आपणमा सेल ब्राह्मण आफ्ना तीनशय माणवहरूकासाथ बस्दथे र केणिय जटिल यिनीमाथि अति प्रसन्न थिए । यिनीहरूलाई नै निम्त्याउने छन् भनी भनिएको हो । अनि ती निम्त्याएका ब्राह्मणहरूले भोलि भिक्षुभावका रूपमै भोजन ग्रहण गर्नेछन् । यसरी उनको चित्त खिन्न हुने कारणबाट उनलाई बचाई उनको श्रद्धा पनि आरक्षा हुनेछ भनेजस्ता कारणहरूलाई ध्यानमा राख्नु भई भगवान्‌ले निम्तो स्वीकार नगर्नु भएको हो सिवाय तीर्थीय समाजमा भैं अस्वीकार गर्नाबाट प्रसन्नता बढाउने भन्ने उद्देश्यले होइन ।”

माथि सूत्रमा जुन ‘यद्यपि ...’ भन्ने शब्द प्रयोग गरिएको छ, त्यसको स्पष्टीकरण दिंदै पपं सू. III. पृ. २७६: सेलसुत्तवण्णनाले यसो भनेको छ -

“यद्यपि म ब्राह्मणहरूमाथि अभिप्रसन्न हुने हुँ, परन्तु यसद्वारा तपाईंलाई कुनै कमी हुने छैन । ब्राह्मणहरूलाई पनि र भिक्षुसङ्घलाई पनि म खुवाउन सक्दछु । अतः तपाईं यसमा निश्चित हुनुहोस् र मेरो निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् भनी भनिएको हो ।”

अथवा भोलिको निमित्त मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई उनका सेनाहरूसहित निम्त्याउनु भएको छ कि क्या हो ?”

“भो सेल ! मेरो आवाह हुने पनि होइन, विवाह हुने पनि होइन, मगधराजा सेनीय बिम्बिसारलाई उहाँका सेनासहित भोलिको निमित्त निम्त्याएको पनि छैन । परन्तु मेरो महायज्ञको समय आएको छ । भो ! श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई अङ्गुत्तरापमा चारिका गर्दै साढे बाह्र सय महान् भिक्षुसङ्घका साथ अहिले आपणमा आइपुग्नु भएको छ । उहाँ आदरणीय गौतमको यस्तो कल्याणकीर्तिशब्द फैलिरहेको छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत ...^{७३९} तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ ।’ अतः भोलिको निमित्त मैले उहाँलाई भिक्षुसङ्घका साथ निम्त्याएको छु ।”

“भो केणिय ! बुद्ध भनी भन्नुहुन्छ ?”

“भो सेल ! हो, बुद्ध भनी भन्दछु ।”

“भो केणिय ! बुद्ध भनी भन्नुहुन्छ ?”

“भो सेल ! हो, बुद्ध भनी भन्दछु ।”

३. यो सुनेर सेल ब्राह्मणलाई यस्तो लाग्यो - “बुद्ध भन्ने शब्द मात्र पनि यो लोकमा दुर्लभ छ । हाम्रा मन्त्र (=वेदहरू) मा^{७४०} महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरूका कुराहरू आएका छन्, जुन लक्षणहरूले युक्त हुने महापुरुषका दुईवटा मात्र गतिहरू हुन्छन्, अर्को हुँदैन । यदि घरमा बस्छ भने - धार्मिक धर्मराजा, चतुर्द्वीपका मालिक, जनपदहरू स्थावर प्राप्त तथा सप्तरत्नहरूले युक्त चक्रवर्ती^{७४१} राजा हुन्छ । उसका सप्तरत्नहरू यी हुन् - (१) चक्ररत्न, (२) हस्तिरत्न, (३) अश्वरत्न, (४) मणिरत्न, (५) स्त्रीरत्न, (६) गृहपतिरत्न र (७) परिणायकरत्न । उसका एक हजारभन्दा बढी परसेना मर्दन गर्न सक्ने शूर वीर पुत्रहरू हुनेछन् । यो पृथ्वीको सागरसम्मलाई अदण्डद्वारा, अशस्त्रद्वारा तथा धर्मद्वारा विजय गरी ऊ बस्छ । यदि घरबार छाडी प्रव्रजित हुन्छ भने ऊ तृष्णारहित अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध हुन्छ ।”

(यति सोचेर केणिय जटिलसँग यस्तो सोधे) “भो केणिय ! त्यसो भए अहिले उहाँ आदरणीय गौतम अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ त ?”

७३९ यहाँका बाँकी कुराहरू माथि उल्लेख भएकै पढ्नु होला ।

७४० जब उनले बुद्ध भन्ने शब्द सुने, तब उनले यस्तो सोचे -

‘उहाँ साँच्चैकै बुद्ध हुनुहुन्छ अथवा नाम मात्रका हुनुहुन्छ । यस कुराको परीक्षा गर्नुपर्छ । यसका निमित्त हाम्रा वेदहरूमा महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरूका कुराहरू आएका छन् । यी लक्षणहरूसँग दाँजेर परीक्षा गर्नुपर्नो ।’ यस्तो सोचेर उनले माथि सूत्रमा ‘हाम्रा मन्त्रमा ...’ भनी उल्लेख गरेका हुन् भनी सुत्त नि.अ.क.प. ३७०: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

लक्षणका यस्ता कुराहरू कहिले वा कसरी उल्लेख भएका थिए भन्ने सम्बन्धमा सुत्तनिपातद्वकथाले यसरी लेखेको छ । बुद्ध उत्पन्न हुनेछन् भन्ने कुरा थाहा भएपछि, बुद्ध उत्पन्न हुनुभन्दा अगावै श्रद्धावास देवताले ब्राह्मण रूप धारण गरी मनुष्यलोकमा आई महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरूका कुराहरू समावेश गरी वेद पढाउन थाले । ताकि यी लक्षणहरूअनुसार प्रभावशाली पुरुषहरूले बुद्धलाई चिन्न सकून् । त्यसैले तथागत उत्पन्न हुनुभन्दा अगावै महापुरुषका बत्तीस लक्षणका कुराहरू वेदमा पाइएका हुन् । तथागतको परिनिर्वाणपछि भने ती कुराहरू क्रमैसँग लोप भएर गए । अतः अचेल यस्ता कुराहरू वेदमा पाईदैन । सुत्तनि.अ.क.प. ३७०: सेलसुत्तवण्णना ।

७४१ चक्रवर्ती राजासम्बन्धी विस्तृत कुरा जान्न चाहनेले दी.नि., नेपाली पृ. २९० महासुदस्सन-सुत्त हेर्नु होला ।

यसो भनेपछि केणिय जटिलले दाहिने हात समाती सेल ब्राह्मणलाई यसो भने - 'भो सेल ! जहाँ हरिया रुखहरूका पङ्क्तिहरू छन् ।'

"अनि सेल ब्राह्मण तीन सय माणवकहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । सेल ब्राह्मणले ती माणवहरूलाई आमन्त्रित गरे -" "तिमीहरू कदमपछि कदम राखी निःशब्द गरि आऊ । सिंहजस्तै एकलै विचरण गर्ने बुद्धहरू दुर्लभ हुन्छन् । जब म श्रमण गौतमसँग कुनै कुरा गर्नेछु, त्यस बीचमा तिमीहरूले कुरा नगर्नु । कुरा नसिद्धिएसम्म पर्खेर बस्नु ।"

त्यसपछि सेल ब्राह्मण, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवानसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सेल ब्राह्मणले भगवानको शरीरमा महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरूको समन्वयन गरे । सेल ब्राह्मणले बुद्धको शरीरमा दुईवटा बाहेक बाँकी सबै बत्तीस लक्षणहरू^{५४२} देखे । दुईवटा लक्षणहरूप्रति भने शङ्का र उपशङ्का थियो, निश्चिन्त हुन सकेका थिएनन् । त्यसैले उनी प्रसन्न हुन सकेका थिएनन् । ती हुन् - गुह्यपुरुषेन्द्रिय र पूर्ण जिह्वा । अनि भगवानलाई यस्तो लाग्यो -

"यी सेल ब्राह्मणले मेरो शरीरमा दुईवटा बाहेक बाँकी सबै बत्तीस लक्षणहरू देखे । महापुरुषका दुईवटा लक्षणहरूमाथि यिनमा शङ्का र उपशङ्का उत्पन्न हुँदैछ । त्यसैले यिनी प्रसन्न हुन सकेका छैनन् - गुह्यपुरुषेन्द्रिय र पूर्ण जिह्वा ।"

त्यसपछि भगवानले यस्तो ऋद्धि अभिसंस्करण गर्नुभयो, जसद्वारा सेल ब्राह्मणले भगवानको गुह्यपुरुषेन्द्रिय देख्न सकून् । अनि भगवानले जिब्रो निकाली दुवै कानहरूमा जिब्रो पुऱ्याउनुभयो दुवै नाकका दुइटै प्वालहरूमा जिब्रो पुऱ्याउनुभयो र ललाटमण्डललाई समेत जिब्रोले ढाकिदिनु भयो । अनि सेल ब्राह्मणलाई यस्तो लाग्यो -

"श्रमण गौतम महापुरुषहरूका बत्तीस लक्षणले अपरिपूर्ण हुनुहुन्न, परिपूर्ण नै हुनुहुन्छ । किन्तु उहाँ बुद्ध हुनुहुन्छ वा हुनुहुन्न भन्ने कुरा भने म जान्दिन । वृद्ध, वयस्क, आचार्य प्राचार्यहरूले भनेका कुराहरू मैले सुनेको छु कि - 'जो ती अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध हुन्छन्, उनीहरूले आफ्नो गुणका कुराहरू सुनाउँदा आफूलाई प्रकट गर्छन् ।' अतः किन मैले श्रमण गौतमका अगाडि अनुरूप तवरले गाथाहरूद्वारा स्तुति नगरूँ ।"

सेलको प्रव्रज्या

४. यति सोचेर सेल ब्राह्मणले भगवानका सामु अनुरूपगाथाहरूद्वारा स्तुति गर्न थाले -

"हे भगवान् ! तपाईं सबै लक्षणहरूले सुपरिपूर्ण हुनुहुन्छ, सुन्दर शरीर, सुजात, सुन्दर दर्शनीय, सुवर्णवर्णी, सु-शुक्ल दाँतहरू भएका हुनुहुन्छ र तपाईं वीर्यवान् हुनुहुन्छ ।"

"सुजात हुने नरहरूमा जुन व्यञ्जनहरू^{५४३} हुनुपर्ने हो, महापुरुषमा हुनुपर्ने त्यस्ता सबै लक्षणहरू तपाईंका शरीरमा विद्यमान छन् ।"

७४२ महापुरुषका बत्तीस लक्षणहरू भनेको के हो भन्ने कुरा ब्रह्मायु-सुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

७४३ यहाँ 'व्यञ्जन' भनी असीत्यानुब्यञ्जनहरूलाई भनिएको हो । यससम्बन्धी कुराहरूको वर्णन बु.श्रावि. च.भा. - १, पृ. ४७९ को पादटिप्पणीमा भएको छ ।

“प्रसन्न नेत्र, प्रसन्न मुख, महान ऋजुता तथा प्रतापी हुनु भएका तपाईं श्रमण सङ्घका बीचमा सूर्यभै चम्कदै हुनुहुन्छ ।”

“कल्याणदर्शन र सुवर्णवर्णी त्वचा भएका तपाईं भिक्षु हुनुहुन्छ । यस्तो उत्तम वर्णी हुनु भएका तपाईंलाई श्रमणभावले के लाभ ?”

“हे उत्तमरथी ! तपाईं त चारै द्वीपलाई विजय गर्ने, जम्बुद्वीपका ईश्वर चक्रवर्ती राजा हुन योग्य हुनुहुन्छ ।”

“हे गौतम ! क्षत्री राजाहरूको अनुगमन गर्नुहोस्, मनुष्यहरूका प्रमुख राजामहाराजा भई तपाईं शासन गर्नुहोस् ^{५४४} ।”

“हे सेल ! म राजा नै छु ^{५४५}, म अनुपम धर्मराजा हुँ, म धर्मको चक्रलाई घुमाउँछु, जुन चक्रलाई कसैले पनि फर्काउन सक्दैन ।”

“तपाईं गौतम आफूलाई सम्यक्सम्बुद्ध हुँ भनी भन्नुहुन्छ, अनुपम धर्मराजा हुँ भनी भन्नुहुन्छ, धर्मानुकूल चक्र घुमाउँछु भनी भन्नुहुन्छ ।”

“(त्यसो भए) तपाईंको अनुगमन गर्ने सेनापति ^{५४६} श्रावक को हुन् त ? तपाईंले प्रवर्तन गर्नु भएको धर्मचक्रलाई कसले अनु-प्रवर्तन गर्न सक्छ त ?”

“हे सेल ! मैले प्रवर्तन गरेको अनुत्तर धर्मचक्रलाई सारिपुत्रले ^{५४७} अनु-प्रवर्तन गर्न सक्छन्, उनी तथागतका, अनुजात ^{५४८} शिष्य हुन् ।”

७४४ जो अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध छन्, उनीहरूले आफ्नो धर्मको स्वरूप प्रकट गर्दै आफ्ना गुणहरूबारे प्रकाश पार्नेछन् भन्ने विचार गरी सेल ब्राह्मणले यसो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. पृ. २७७: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

७४५ जब सेल ब्राह्मणले ‘तपाईं राजा हुन योग्य हुनुहुन्छ’ भनी भने, तब बुद्धले उनको विचारअनुसार आफू धर्मराजा भएको कुरा प्रकाश पार्दै ‘म राजानै छु’ भनी भन्नु भएको हो ।

कुन किसिमको राजा भने ? - राजत्व प्राप्त भएका राजाहरूले सय योजन अथवा हजार योजनसम्म अनुशासन गर्न सक्छन् । चक्रवर्ती राजाले चाहिँ जम्बुद्वीपको अन्तसम्म पनि अनुशासन गर्न सक्छ । परन्तु म त्यसरी सीमित रूपमा अनुशासन गर्ने होइन । मेरो अनुशासनको सिमाना छैन । म अनुपम धर्मराजा हुँ । संसारको माथिल्लो भागदेखि लिएर अदीचिलाई अन्तर्गत राखी, तेर्सोबाट अप्रमाण लोकधातुहरूमा अनुशासन गर्न सक्छु । जतिसम्म अपद, द्विपदादि विभिन्न सत्त्वहरू छन् । यिनीहरूमध्ये म अग्र छु । शील, समाधिप्रज्ञा, प्रज्ञा-विमुक्ति तथा विमुक्ति ज्ञानदर्शनद्वारा म समान यो लोकमा अरू कुनै छैन,

अनुपम चतुसतिपद्धानादि प्रभेदद्वारा म धर्मको चक्रलाई घुमाउँछु । ‘यसलाई छाड, यसलाई ग्रहण गरी बस’ भन्ने मेरो आज्ञाचक्र हो । ‘भिक्षु हो ! यो दुःख आर्यसत्य हो’ भनेजस्ता परियत्ति धर्मको आकारले प्रवर्तन गर्ने धर्मचक्र हो, जुन कुरालाई कसैले पनि परिवर्तन गर्न सक्दैन ।

बुद्धको उत्तरबाट प्रसन्न भएका सेल ब्राह्मणले सुद्धीकरणको निमित्त पुनः अगाडिका दुई गाथाहरू भने ।

७४६ भनाइको तात्पर्य - धर्मराजा हुनु भएका तपाईंले धर्मपूर्वक प्रवर्तन गर्नु भएको धर्मचक्रलाई अनु-प्रवर्तन गर्न सक्ने तपाईंका सेनापति को हुन् त भनी सोधेका हुन् । पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्तवण्णना ।

७४७ त्यस बखत सारिपुत्र महास्थविर भगवान्को दाहिनेतिर हुनुहुन्थ्यो । पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्तवण्णना ।

७४८ (१) अनुजात, (२) अवजात तथा (३) अतिजात यी तीनप्रकारका पुत्रहरू छन् । शिष्यहरूमध्ये पनि यस्तै हुन्छन् । अवजात भन्नाले दुःशीली हुन्छन् - यस्तालाई तथागतको पुत्र भनी भनिदैन । अतिजात भनेको बाबुभन्दा पनि

“हे ब्राह्मण ! जान्नुपर्ने जानिसके, भाविता (=अभ्यास) गर्नुपर्नेलाई भाविता गरिसके र छाड्नुपर्नेलाई पनि छाडिसके – त्यसैले म बुद्ध हुँ^{७५९} ।”

“हे ब्राह्मण ! अतः ममाथि भएको शङ्का मेटी श्रद्धा उत्पन्न गर, बुद्धहरूको दर्शन गर्नु सधैं दुर्लभ छ ।”

“हे ब्राह्मण ! लोकमा जसको प्रादुर्भाव सधैं दुर्लभ हुन्छ, त्यो दुर्लभ हुने अनुपम^{७६०} शल्यकर्ता (=चिकित्सक) सम्यक्सम्बुद्ध मै हुँ ।”

“मारसेनालाई^{७६१} मर्दन गर्ने म श्रेष्ठ (=ब्रह्मभूतो) तथा अतुल्य छु । साथै, सबै शत्रुहरूलाई वशमा राखी भयरहित भई म प्रमुदित छु ।”

“जङ्गलमा सिंह गर्जनेजस्तै चक्षुमान् शल्यकर्ता तथा महावीरले भन्नु भएका कुरालाई तिमीहरूले मनन गर ।”

“ब्रह्मभूत (=श्रेष्ठ हुनु) हुनु भएका, अतुल्य हुनु भएका, मारसेनालाई प्रमर्दन गर्नेलाई देखेर को प्रसन्न नहोला ? कृष्णाभिजातिकहरू^{७६२} पनि हुनेछन् ।”

“मेरो साथ लागेर जो-जो आउन चाहन्छन्, आऊन्, जो-जो चाहन्नन् उनीहरू फर्केर जाऊन् । म चाहिँ वर-प्रज्ञा हुने बुद्धकहाँ प्रव्रजित हुनेछु^{७६३} ।”

“हे भगवान् ! तपाईंकाहाँ हामीहरू ब्रह्मचर्य पालन गर्नेछु, भनी यी तीन सय ब्राह्मणहरू दुइटैहात जोरी भगवान्साँग प्रार्थना गर्दछन् ।”

Dhamma Digital

गुणवान्लाई भन्दछन् । तथागतभन्दा गुणवान् शिष्यहरू पनि हुँदैनन् । तथागतको चाहिँ एउटै मात्र अनुजात अर्थात् अनुगमन गर्ने शिष्य-पुत्र हुन्छ । त्यसैले माथि सूत्रमा ‘उनी तथागतका अनुजात शिष्य हुन्’ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७८: सेलसुत्तवण्णना ।

७४९ यहाँ ‘जान्नुपर्ने’ भनेको ‘विद्या र विमुक्ति’ हो । ‘भाविता गर्नुपर्ने’ भनेको ‘मार्ग सत्य’ । ‘छाड्नुपर्ने’ भनेको ‘समुदय सत्य’ हो । फलको हिसाबले चाहिँ ‘निरोध सत्य’ हो । ‘दुःख सत्य’ भन्ने कुरा चाहिँ नभने तापनि प्रष्टै छ । यसरी साक्षात्कार गर्नुपर्नेलाई साक्षात्कार गरे, परिज्ञात गर्नुपर्नेलाई परिज्ञात गरिसके भन्ने कुरालाई पनि समावेश गर्नुपर्छ । अतः बोध गर्नुपर्नेलाई बोध गरेर बुद्ध भएको हुँ भनी भन्नु भएको हो भनी बुझ्नुपर्छ । पपं. सू. III. पृ. २७८-७९: सेलसुत्तवण्णना ।

७५० बाहिरी शल्यकर्ता अर्थात् चिकित्सकहरूले निको पारेका रोगहरू बारम्बार यसै आत्मभावमा पनि उत्पन्न हुन सक्छन् । परन्तु मैले निको पारेका रोगहरू चाहिँ जन्मजन्मान्तरमा पनि पुनः उत्पन्न हुन्छन् । त्यसैले म ‘अनुपम’ हुँ भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलसुत्तवण्णना ।

७५१ ‘कामा ते पठमा सेना’ (सुत्त.नि. पृ. ३३१: पधानसुत्तं) भन्ने ठाउँमा उल्लेख भएका मासेनाहरूलाई यहाँ ‘मारसेना’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलसुत्तवण्णना । यी कुराहरू बु.बा.भा. – २, पृ. ४३४ मा उल्लेख गरेको छ ।

७५२ नीच कुलका पुरुषहरू पनि बुद्धकहाँ प्रव्रजित हुनुमा लालापित हुनेछन् भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलसुत्तवण्णना ।

७५३ उपरोक्त तीन गाथाहरू सेल ब्राह्मणले आफ्ना शिष्यहरूलाई सम्बोधन गर्दै भनेका हुन् ।

“हे सेल ! ब्रह्मचर्य सु-आख्यात छ, सान्द्रष्टिक र अकालिक छ, जहाँ अप्रमत्त भई सिक्नेको प्रव्रज्या अमोघ (सफल) हुन्छ^{५५} ।”

अनि परिषद्सहित सेल ब्राह्मणले भगवान्समक्ष प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए ।

५. अनि त्यो रात बितिसकेपछि आफ्नो आश्रममा प्रणीत खाद्य भोज्यहरू तयार पार्ने लगाई केणिय जटिलले भगवान्लाई समयको सूचना दिन पठाए – “भो गौतम ! भोजनको समय भयो, भोजन तयार छ ।” त्यसपछि पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी भगवान् जहाँ केणिय जटिलको आश्रम थियो, त्यहाँ पाल्नुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भिक्षुसङ्घका साथ ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । अनि बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई केणिय जटिलले प्रणीत खाद्य भोज्यहरू आफ्नै हातले सन्तर्पित र परितर्पित गरे । भोजन सिद्धिएपछि भगवान्ले पात्रबाट हात हटाइसकेपछि केणिय जटिल एउटा होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका केणिय जटिललाई भगवान्ले यस्ता गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गर्नुभयो –

“यज्ञमध्ये प्रमुख यज्ञ अग्निहोत्र हो, छन्दहरूमध्येको प्रमुख सावित्री^{५६} छन्द हो, मनुष्यहरूमध्येको प्रमुख राजा हुन्, नदीहरूमध्ये प्रमुख सागर हो ।”

“नक्षत्रहरूमध्ये प्रमुख चन्द्रमा हो, तप्त हुनेहरूमध्ये प्रमुख सूर्य हो । त्यसै गरी पुण्यको इच्छा गरी दान दिने कार्यमा सङ्घ^{५७} प्रमुख हुन्छ ।”

अनि केणिय जटिललाई यी गाथाहरूद्वारा अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान् फर्की जानु भयो ।

Dhamma.Digital

५५ अतीतमा पद्योत्तर बुद्धका पालामा यी सेल ब्राह्मण यिनै तीन सय जनाका प्रमुख भएका थिए । अनि उनीहरूका साथ पद्योत्तर बुद्धको निमित्त परिवेणहरू बनाई, दानादि पुण्यकार्य गरी त्यसको प्रभावद्वारा क्रमशः देव-मनुष्य सम्पत्तिहरू अनुभव गरी अन्तिम आत्मभावमा यहाँ जन्मे । यहाँ पनि उनी उनीहरूकै आचार्य भए । यी सबैका कर्महरू विमुक्तिज्ञान लाभार्थ परिपक्व भएका थिए । यिनीहरूमा ‘एहि भिक्षु’ अर्थात् ‘आऊ भिक्षु !’ भन्ने वाक्यद्वारा भिक्षु हुन सक्ने उपनिश्रय सम्पत्ति पनि थियो । त्यसैले उनीहरूलाई ‘आऊ भिक्षु !’ भन्ने वाक्यद्वारा प्रव्रजित गर्नुहुँदै भगवान्ले ‘ब्रह्मचर्य सु-आख्यात छ ...’ भन्ने आदि कुराहरू भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २७९: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

जब भगवान्ले हात पसारी ‘आऊ भिक्षु !’ भनी भन्नुभयो, तब उनीहरू सबैका पात्र-चीवरहरू आपसे आप उत्पन्न भए र उनीहरू आकाशमार्गद्वारा भगवान्को छेउमा आई सयवर्षीय स्थविरहरूजस्तै सुविनीत भई भगवान्लाई अभिवादन गरे । त्यसैले यस गाथापछि सूत्रमा ‘अनि परिषद्सहित सेल ब्राह्मणले भगवान्समक्ष प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए’ भनी उल्लेख भएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २८०: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको हो ।

उपर्युक्त २० गाथाहरूको उल्लेख धेर.गा.पा.पृ. ३५९: सेलधेर गाथामा पनि गरिएको छ ।

५५ वेद पढ्नेहरूले सर्वप्रथम सावित्री भन्ने गायत्री मन्त्र पढ्छन् त्यसैले यसलाई प्रमुख भनिएको हो । सुत्त.नि.अ.क.पृ. ३५५: सेलसुत्तवण्णना ।

५६ यहाँ ‘सङ्घ’ भनी बुद्धसहित भिक्षुसङ्घलाई ‘सङ्घ’ भनिएको हो भनी पपं. सू. III. पृ. २८०: सेलसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४. परिषद्का साथ सेलको अरहत्व

६. अनि आयुष्मान् सेल एकान्त निर्जन स्थानमा आतप्तसहित अप्रमत्त भई बस्नु भएको बेला - जसका निमित्त कुलपुत्रहरू सम्यकरूपले घरबार त्यागी अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छन् - त्यो अनुत्तर ब्रह्मचर्यको अवसान - चिरकाल नबित्दै यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी शान्त भई विहार गर्नुभयो । 'जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकें, अब उप्रान्त बाँकी केही गर्नुपर्ने छैन' भन्ने कुरा पनि स्वयं अवबोध गर्नुभयो । आयुष्मान् सेल, परिषद्का साथ अरहन्तहरूमध्ये एक हुनुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् सेल, परिषद्का साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि चीवर एकांश पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यतातिर दुवैहात जोरी भगवान्लाई गाथाद्वारा यसो भन्नुभयो -

“हे चक्षुमान् ! आजको आठ दिन अगि हामीहरू तपाईंको शरणमा परेका थियौं । यी सात रातका अन्तमा अनुत्तर हुनु भएका तपाईं भगवान्ले तपाईंको शासनमा हामीलाई दान्त पारिदिनुभयो ।”

“तपाईं बुद्ध हुनुहुन्छ, तपाईं शास्ता हुनुहुन्छ, तपाईं मारजित हुनुहुन्छ, तपाईं अनुशय छेदन गर्ने हुनुहुन्छ र उत्तीर्ण हुनु भएका तपाईंले मसहित मेरा प्रजालाई पनि उत्तीर्ण पारिदिनु भयो ।”

“तपाईं बन्धनबाट मुक्त हुनुहुन्छ, तपाईंले आसवहरूलाई छेदन गरिसक्नु भएको छ, तपाईं सिंहजस्तै अनासक्त हुनुहुन्छ र तपाईंमा कुनै भयभैरव पनि छैन ।”

“यी तीन सय भिक्षुहरू हात जोरी उभिएका छन्, हे वीर ! खुट्टा पसानुहोस्, शास्ताको चरणकमलमा नागहरूले (=अर्हतहरूले) वन्दना गर्नेछन् ।”

Dhamma.Digital

सेल-सुत्त समाप्त ।

४३. अस्सलायन-सुत्त

(अश्वलायनसूत्र)

१. जातिवादको खण्डन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत कुनै कामले विभिन्न राज्यहरूबाट आएका पाँच सय ब्राह्मणहरू श्रावस्तीमा बसेका थिए । अनि ती ब्राह्मणहरूको मनमा यस्तो लाग्यो - “यी श्रमण गौतम चारै वर्णका शुद्धि बताउँछन्^{१५७} । श्रमण गौतमसँग यस वचन (=विषय) मा प्रतिपाद गर्न सक्ने को होला !” त्यस बखत अस्सलायन (=अश्वलायन) भन्ने माणव श्रावस्तीमा बस्दथे । उनी तरुण, शिरमुण्डन गरेका, जन्मले सोह्र वर्ष पुगेका, तीन वेदमा पारङ्गत, निघण्टू, केटुभ, अक्षरप्रभेद तथा इतिहाससहित पाँचौं ग्रन्थहरू, पदशास्त्र, व्याकरण, लोकायत तथा लक्षणशास्त्रमा पनि निपुण थिए । अनि ती ब्राह्मणहरूलाई यस्तो लाग्यो - “यी अस्सलायन माणव श्रावस्तीमा बस्छन् । उनी तरुण, शिरमुण्डल गरेका, लोकायत तथा लक्षणशास्त्रमा पनि निपुण छन् ।”

अनि ती ब्राह्मण जहाँ अस्सलायन माणव थिए, त्यहाँ गए, त्यहाँ पुगेपछि अस्सलायन माणवलाई यसो भने - “भो अस्सलायन ! यी श्रमण गौतम चारैवर्णहरू शुद्ध हुन्छन् भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमका साथ यस विषयमा प्रतिवाद गर्न तपाईं अस्सलायन आउनुहोस् ।”

यसो भन्दाखेरि, अस्सलायन माणवले ती ब्राह्मणहरूलाई यसो भने - “भो ! श्रमण गौतम धर्मवादी हुनुहुन्छ । धर्मवादीसँग प्रतिवाद गर्न गाह्रो पर्छ । श्रमण गौतमसँग यस विषयमा प्रतिवाद गर्न म असमर्थ छु ।” दोस्रो पटक पनि ती ब्राह्मणहरूले अस्सलायन माणवलाई यसो भने - “भो अस्सलायन ! यी श्रमण गौतम चारै वर्णहरू शुद्ध हुन्छन् भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमका साथ यस विषयमा प्रतिवाद गर्न तपाईं अस्सलायन आउनुहोस् । तपाईं अस्सलायनले परिव्राजक विधानहरू जम्मै अभ्यास गरिसक्नु भएको छ^{१५८} ।” दोस्रो पटक पनि अस्सलायन माणवले ती ब्राह्मणहरूलाई यसो भने - “भो ! श्रमण गौतम धर्मवादी हुनुहुन्छ । धर्मवादीसँग प्रतिवाद गर्न गाह्रो पर्छ । श्रमण गौतमसँग यस विषयमा प्रतिवाद गर्न म असमर्थ छु ।” तेस्रो पटक पनि ती ब्राह्मणहरूले अस्सलायन माणवलाई यसो

१५७ हामी ब्राह्मणहरूचाहिँ स्नानशुद्धि र भावनाशुद्धिद्वारा ब्राह्मणहरू मात्र शुद्धि हुन्छन् भनी भन्दछौं । परन्तु यी श्रमण गौतमले चाहिँ चारै वर्णहरू शुद्ध हुन्छन् भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमले अयोग्य भन्दछन् । पपं. सू. III. पृ. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

१५८ भनाइको तात्पर्य-त्रिवेदको अध्ययन गरेर सबभन्दा पछि प्रव्रजित हुनेहरूले जुन मन्त्रद्वारा प्रव्रजित हुन्छन् र जुन मन्त्रहरूको परिहरण गर्छन् - ती सबै तपाईं अस्सलायनले अभ्यास गरिसक्नु भएको छ भनेर भनिएको हो । अतः पराजित हुने सबालै उद्देन, तपाईंको जयनै हुनेछ भन्ने सोची उनीहरूले यस्तो भनेका हुन् भनी पपं. सू. III. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

भने- “भो अस्सलायन ! यी श्रमण गौतम चारैवर्णहरू शुद्ध हुन्छन् भनी भन्दछन् । श्रमण गौतमका साथ यस विषयमा प्रतिवाद गर्न तपाईं अस्सलायन आउनुहोस् । तपाईं अस्सलायनले परिव्राजक विधानहरू जम्मै अभ्यास गरिसक्नु भएको छ । तपाईं अस्सलायन युद्ध नगरीकनै पराजित नहुनुहोस् ।”

यसो भन्दाखेरि अस्सलायन माणवले ती ब्राह्मणहरूलाई यसो भने - “यति भन्दा पनि तपाईंहरूबाट मैले मुक्ति पाइन । भो ! श्रमण गौतम धर्मवादी हुनुहुन्छ । धर्मवादीहरूसँग प्रतिवाद गर्न गान्हो पर्छ । श्रमण गौतमसँग यस विषयमा प्रतिवाद गर्न म असमर्थ छु । किन्तु अब म तपाईंहरूको वचनले गर्दा जानेछु ।”

२. अनि अस्सलायन माणव धेरै ब्राह्मणहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए, त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अस्सलायन माणवले भगवानलाई यसो भने - “भो गौतम ! ब्राह्मणहरू यसो भन्दछन् - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण (=जात) हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ब्राह्मणहरू नै शुक्लवर्ण हुन्, अरू वर्ण कृष्णवर्ण हुन् । ब्राह्मणहरू नै शुद्ध हुन्छन्, अ-ब्राह्मणहरू शुद्ध हुँदैनन् । ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू (त्या छोराहरु) हुन्, मुखबाट निस्केंका हुन्, ब्रह्मजः हुन्, ब्रह्मनिर्मित हुन्, तथा ब्रह्मदायाद हुन्, (=ब्रह्माले दिएको पाउने) । यस विषयमा तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

“अस्सलायन ! किन्तु ब्राह्मणहरूका ब्राह्मणीहरू ऋतुमती^{५९} भएका पनि, गर्भिणी भएका पनि, जन्माउनेहरू पनि, दूध पियाउनेहरू पनि देखिन्छन् । ब्राह्मणीहरूको योनिमार्गबाट उत्पन्न भएर पनि उनीहरू (= ब्राह्मणहरू) यसो भन्दछन्^{६०} - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ब्राह्मण नै शुक्लवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन् । ब्राह्मणहरू नै शुद्ध हुन्छन्, अ-ब्राह्मणहरू हुँदैनन् । ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्र हुन्, ... ब्रह्मदायाद हुन् ।”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरूचाहिं यस्तो सम्भन्छन् कि - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू हुन्, ... ब्रह्मदायाद हुन् ।”

३. “अस्सलायन ! तिमीले सुनेका छौं के - योन कम्बोज^{६१} र अरू पनि प्रत्यन्त जनपदहरूमा

५५९ पुत्रलाभ गर्नका निमित्त ब्राह्मणहरूले ब्राह्मणीहरूसँग आवाह विवाह गरेको पनि देखिन्छ । अनि पछि गएर उनीहरू ऋतुमती आदि भएका पनि देखिन्छन् । पं. सू. III. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

५६० ब्राह्मणहरू ब्राह्मणीहरूको योनिमार्गबाट उत्पन्न भएर पनि उनीहरू ब्राह्मण नै श्रेष्ठ तथा ब्राह्मणहरू ब्रह्माको मुखबाट उत्पन्न भएका हुन् भनी भन्दछन् । यदि उनीहरूको वचन सत्य हो भने - ब्राह्मणीहरूको पेट नै महाब्रह्माको छाती हुन्छ, ब्राह्मणीहरूको योनिमार्ग नै महाब्रह्माको मुख हुन्छ । ‘छातीमा बसेर मुखबाट उत्पन्न भएका हौं’ भनी भन्न नपाउनु भन्ने कुरा दर्साउनको निमित्त सूत्रमा ‘योनिमार्गबाट उत्पन्न भएर पनि ...’ भन्ने आदि कुरा उल्लेख भएको हो भनी पं. सू. III. २८१: अस्सलायनसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

५६१ योन देश र कम्बोज देशमध्ये कम्बोज देश त्यस्ताकाका सोह्र जनपदहरूमध्ये एक थियो भन्ने कुरा अ.नि. - ८, पृ. ३५३: विशाखसुत्तमा उल्लेख भएको छ ।

वर्तमान समयमा यो देश कहाँ पर्छ भन्ने सम्बन्धमा भरतसिंह उपाध्यायले बु.भा.भू.पृ. ४५६ देखि ४६१ सम्म विस्तृतरूपमा छलफल गरेका छन् । हालको निश्चयअनुसार ईरानलाई भन्न सकिन्छ भनी उपर्युक्त ग्रन्थमै उल्लेख भएको छ ।

‘योन’ को संस्कृत रूपान्तर ‘यवन’ हो र यो देश हालको ग्रीस हो भन्ने विचार भरतसिंह उपाध्यायले आफ्नो बु.भा.भू. - पृ. ४७३ मा लेखेका छन् ।

दुइटा मात्र वर्णहरू (=जातिहरू) छन् - आर्य र दास । आर्य भएर पनि दास पनि हुन्छ^{५६२}, दास भएर आर्य पनि हुन्छ । यस बारेमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो ! हो, मैले पनि सुनेको छु कि - योन कम्बोज र अरू पनि प्रत्यन्त जनपदहरूमा दुइटा मात्र वर्णहरू छन् - आर्य र दास । आर्य भएर दास पनि हुन सक्छ, दास भएर आर्य पनि हुन सक्छ, ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आशवासन रह्यो त^{५६३} ? - जहाँ कि ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ?”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिं यस्तै सोच्दछन् कि - ब्राह्मण नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ।”

४. “अस्सलायन ! प्राणातिपाती, अदिन्नादायी, काममिथ्याचारी, मृषावादी, पैशुन्यवादी, परुषभाषी, सम्प्रलापी, लोभी, द्वेषी तथा मिथ्यादृष्टिक हुने क्षत्रीहरू मात्र शरीर छाडी मरणपछि अपाय दुर्गति विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न हुन्छन् र ब्राह्मणहरू हुँदैनन् कि^{५६४} ? प्राणातिपाती, ... तथा मिथ्यादृष्टिक हुने वैश्यहरू मात्र शरीर छाडी ... नरकमा उत्पन्न हुन्छन् र ब्राह्मणहरू हुँदैनन् कि ? प्राणातिपाती ... तथा मिथ्यादृष्टिक हुने शूद्रहरू मात्र शरीर छाडी ... नरकमा उत्पन्न हुन्छन् र ब्राह्मणहरू हुँदैनन् कि ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन, प्राणातिपाती, ... क्षत्रीहरू पनि, ... नरकमा जान्छन् । भो गौतम ! प्राणातिपाती ब्राह्मणहरू पनि, ... नरकमा जान्छन्, ... भो गौतम ! प्राणातिपाती वैश्यहरू पनि ... नरकमा जान्छन्, ... भो गौतम ! प्राणातिपाती शूद्रहरू पनि, ... नरकमा जान्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आशवासन रह्यो त ? ...”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिं यस्तै सम्फन्छन् कि - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ।”

५. “अस्सलायन ! प्राणीघातबाट विरत हुने, अदिन्नादानबाट विरत हुने, काममिथ्याचारबाट विरत हुने, मृषावादबाट विरत हुने, पैशुन्यवादबाट विरत हुने, परुषवाचाबाट विरत हुने, सम्प्रलापबाट विरत हुने, निर्लोभी, अद्वेषी तथा सम्यकदृष्टिक हुने ब्राह्मणहरू मात्रै शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छन् र क्षत्रीहरू, वैश्यहरू, शूद्रहरू उत्पन्न हुन सक्दैनन् ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

५६२ कुनै ब्राह्मण व्यापार गर्दै भार्यासहित योन देश अथवा कम्बोज देशमा पुग्छ र ब्राह्मण मर्छ । उसको छोरो नभएकोले ब्राह्मणीले दाससँग अथवा कामदारसँग संवास गर्छ । यसबाट बालक जन्मन्छ । सो बालक दास नै हुन्छ । सो बालक उसको धनसम्पत्तिको असियार हुन्छ । सो बालक आमाबाट शुद्ध र बाबुबाट अशुद्ध हुन्छ । ऊ व्यापार गर्दै मध्येप्रदेशमा गई ब्राह्मणी कुमारी लिन्छ र उसको गर्भबाट पुत्र पाउँछ । त्यो पनि आमाबाट शुद्ध र बाबुबाट अशुद्ध हुन्छ । यसरी ब्राह्मण धर्ममै जातिसम्भेद देखिन्छ भन्ने कुरा दसाउनको निमित्त यो कुरो गरिएको हो ।

५६३ दास भएका दास नै हुन्छन् र आर्य भएका आर्य नै हुन्छन् तथा ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ हुन्छन् भन्नेमा ब्राह्मणहरूको के शक्ति रह्यो त ? पपं. सू. III. २८२: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

५६४ भनाइको तात्पर्य-प्राणीहिंसादि गर्ने क्षत्री, वैश्य, शूद्रहरू मात्रै नरकमा जान्छन् कि अथवा ब्राह्मणहरू पनि जान्छन् भनी सोधिएको हो ।

“भो गौतम ! त्यसो होइन् । प्राणीघातबाट विरत हुने, ... तथा सम्यक्दृष्टिक हुने क्षत्रीहरू पनि, ब्राह्मण पनि, वैश्यहरू पनि, शूद्रहरू पनि, शरीर छोडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छन् । भो गौतम ! प्राणीघातबाट विरत हुने, अदिन्नादानबाट विरत हुने, काममिथ्याचारबाट विरत हुने, मृषावादबाट विरत हुने, पैशुन्यवादबाट विरत हुने, परुषवाचाबाट विरत हुने, सम्प्रलापबाट विरत हुने, निर्लोभी, अद्वेषी तथा सम्यक्दृष्टिक हुने सबै चारवर्णहरू शरीर छोडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन सक्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आशवासन रह्यो त ? ... ”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरूचाहिं यस्तो सम्भन्छन् कि - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ।”

६. “अस्सलायन ! के त ब्राह्मणहरूले यस प्रदेशमा (=यो संसारमा) वैररहित, द्वेषरहित भई मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन् र क्षत्रीहरूले, वैश्यहरूले र शूद्रहरूले सक्दैनन् ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन् । क्षत्रीहरूले पनि यस प्रदेशमा वैररहित, द्वेषरहित भई मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन्, भो गौतम ! ब्राह्मणहरूले पनि, ... वैश्यहरूले पनि, ... शूद्रहरूले पनि यस प्रदेशमा ... मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन् । भो गौतम ! सबै चारवर्णहरूले यस प्रदेशमा वैररहित, द्वेषरहित भई मैत्रीचित्तको भावना गर्न सक्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आशवासन रह्यो त ? ... ”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरूचाहिं यस्तो सम्भन्छन् कि - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ।”

७. “अस्सलायन ! ब्राह्मणहरूले मात्र साबुन (=स्नानचूर्ण=सोत्तिसिनानिं) लिई नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् र क्षत्री, वैश्य र शूद्रहरूले सक्दैनन् ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन् । क्षत्रीहरूले पनि, ... ब्राह्मणहरूले पनि, ... वैश्यहरूले पनि, ... शूद्रहरूले पनि साबुन लिई नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् । भो गौतम ! सबै चारवर्णहरूले साबुन लिई नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आशवासन रह्यो त ? ... ”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरूचाहिं यस्तै सम्भन्छन् कि - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ।”

८. “अस्सलायन ! यहाँ, अभिषेक प्राप्त क्षत्री राजाले विभिन्न जातिका एक सय पुरुषहरूलाई एकत्र गरी यसो भन्छन् - ‘जो यहाँ क्षत्री कुलबाट, ब्राह्मण कुलबाट, राजन्य कुलबाट उत्पन्न भएका हुनुहुन्छ, तपाईंहरू यहाँ आउनुहोस् । तपाईंहरूले सालको काठबाट, सल्लाको काठबाट, चन्दनको काठबाट अथवा पदुम (=रुखकमल) को काठबाट अरणी लिई आगो बाल्नुहोस्, ज्वाला (=तेज) निकाल्नुहोस् । जो यहाँ चण्डालकुलबाट, निषादकुलबाट, वेणुकुलबाट, सार्कीकुलबाट, पक्कुसकुलबाट उत्पन्न भएका छन्, तिनीहरू पनि यहाँ आऊन् । तिनीहरूले पनि कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीबाट, सुँगुरलाई खुवाउने द्रोणीबाट, धोबीको लुगा धुने द्रोणीबाट अथवा एणण्डक (=औणिल) काठबाट अरणी लिई आगो बाल, ज्वाला (=तेज) निकाल ।’ अस्सलायन ! जो क्षत्रीकुलबाट, ब्राह्मणकुलबाट,

राजन्यकुलबाट उत्पन्न भएका हुन्, - तिनीहरूले सालको काठबाट, ... अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो, त्यो मात्र अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोले लिनुपर्ने काम^{५५} पनि लिइन्छ कि अथवा जो ती चण्डालकुलबाट, ... उत्पन्न भएका हुन् - तिनीहरूले कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीबाट, ... अथवा एणण्डक काठबाट अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो - त्यो पनि अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोले लिनुपर्ने काम पनि लिन सकिन्छ ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! त्यसो होइन । भो गौतम ! जो ती क्षत्रीकुलबाट, ... उत्पन्न भएका हुन्, - तिनीहरूले सालको काठबाट ... अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला हो - त्यो पनि अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोद्वारा लिनुपर्ने काम पनि लिन सकिन्छ । त्यसै गरी जो चण्डालकुलबाट, ... उत्पन्न भएका हुन् - तिनीहरूले कुकुरहरूलाई खुवाउने द्रोणीबाट, ... अथवा एणण्डक काठबाट अरणी लिई निकालेको जो आगो अर्थात् ज्वाला छ - त्यो पनि अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोद्वारा लिनुपर्ने काम लिन सकिन्छ । भो गौतम ! सबै प्रकारका उत्पन्न अग्निहरू अर्चिमान्, वर्णवान् तथा प्रभास्वर हुन्छन् र ती सबै आगोबाट आगोद्वारा लिनुपर्ने काम पनि लिन सकिन्छ ।”

“अस्सलायन ! त्यसो भए यहाँ, ब्राह्मणहरूको के बल रह्यो त, के आश्वासन रह्यो त ? ... ”

“यद्यपि तपाईं गौतम यसो भन्नुहुन्छ, तैपनि ब्राह्मणहरू चाहिँ यस्तै सम्भन्छन् कि - ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठ वर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ... ।”

९. “अस्सलायन ! यहाँ क्षत्रीकुमारले ब्राह्मणकन्यासँग सहवास गर्छ, उनीहरूको सहवासको कारणले पुत्र जन्मन्छ, उसलाई आमाअनुसार ब्राह्मण र बाबुअनुसार क्षत्री हो, भनी भन्नुपर्छ कि पदैन त ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! जो त्यो क्षत्रीकुमारद्वारा ब्राह्मण कन्याबाट पुत्र उत्पन्न भयो, त्यसलाई आमाअनुसार ब्राह्मण र बाबुअनुसार क्षत्री हो भनी भन्नुपर्छ ।”

“अस्सलायन ! यहाँ ब्राह्मण कुमारले क्षत्री कन्यासँग सहवास गर्छ, उनीहरूको सहवासको कारणले पुत्र जन्मन्छ, त्यसलाई बाबुअनुसार ब्राह्मण र आमाअनुसार क्षत्री हो भनी भन्नुपर्छ कि पदैन त ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! जो त्यो ब्राह्मण कुमारद्वारा क्षत्री कन्याबाट पुत्र उत्पन्न भयो, त्यसलाई बाबुअनुसार ब्राह्मण र आमाअनुसार क्षत्री हो, भनी भन्नुपर्छ ।”

“अस्सलायन ! (भनौं कि) यहाँ गधाले घोडीसँग सहवास गर्छ, उनीहरूको सहवासको कारणद्वारा बच्चा (=किशोर) जन्मन्छ, जो त्यो गधाद्वारा घोडीबाट बच्चा उत्पन्न भयो, उसलाई बाबुअनुसार ‘गधा’ र आमाअनुसार ‘घोडा’ हो भनी भन्नुपर्छ कि पदैन त ? यस विषयमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! त्यो बच्चालाई खच्चर (=अस्सतर=अश्वतर) भन्दछन् । भो गौतम यही यहाँ भेद देख्छु, परन्तु त्यो अर्कोचाहिंमा (माथिको ब्राह्मण क्षत्रीहरूमा) कुनै भेद देखिदैन^{५६} ।”

“अस्सलायन ! (भनौं कि) यहाँ सहोदर दुई दाजुभाइ माणवहरू छन् । (तीमध्ये) एउटा विद्वान् अध्ययन गरेको अर्को अविद्वान् अध्ययन नगरेको छ । यी दुईमध्ये कुनचाहिंलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् ?”

“भो गौतम ! जो त्यो माणव विद्वान् छ, अध्ययन गरेको छ – उसलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् । भो गौतम ! त्यो अविद्वान् अनपढलाई दिएको फल के महान् होला र ! ”

“अस्सलायन ! (भनौं कि) यहाँ सहोदर दुई दाजुभाइ माणवहरू छन् (तीमध्ये) एउटा विद्वान् अध्ययन गरेको परन्तु दुराचारी, पापधर्मी, अर्कोचाहिं अविद्वान् अनपढ परन्तु सदाचारी कल्याणधर्मी छन् । यी दुईमध्ये कुनचाहिंलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् त ?”

“भो गौतम ! जो त्यो माणव अविद्वान् अनपढ तथा सदाचारी कल्याणधर्मी छ – त्यसलाई प्रथमतः ब्राह्मणहरूले श्रद्धा-भोज, मङ्गल-भोज, यज्ञ-भोज अथवा स्वागत-भोज खुवाउँछन् । भो गौतम ! दुराचारी पापधर्मीलाई दिएको फल के महान् होला र ! ”

“अस्सलायन ! पहिले तिमी जातिमा गयौ, जातिमा गएर मन्त्रमा गयौ, मन्त्रमा गएर तपमा गयौ, तपमा गएर चातुर्वर्ण शुद्धिमा फर्केर आयौ – जुन कुराको उपदेश म गर्दछु ।” यस्तो हुँदा अस्सलायन माणव चुप लागी, नाजवाफ भई, टाउको निहुन्याई, तलतिर हेरी, चिन्तित भई केही भन्न नसकी बसे ।

२. असित देवल ऋषिका कुरा

१०. अनि भगवान्ले अस्सलायन माणवलाई चुप लागी, नाजवाफ भई, टाउको निहुन्याई, तलतिर हेरी, चिन्तित भई केही भन्न नसकी बसेको देखेर अस्सलायन माणवलाई यसो भन्नुभयो – “अस्सलायन ! अतीतकालमा अरण्यायतनको पर्णकुटीमा बसेका सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा यस्तो पापकदृष्टि (=गलत विचार) उत्पन्न भएको थियो – ‘ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुनु, अरू वर्ण हीन

७६६ जुन कुरा ब्राह्मणहरू चारवर्ण मात्र छन् भनी भन्दछन् त्यस कुराको त्रुटि देखाउनका निमित्त माथिका ‘क्षत्री कुमार ब्राह्मण कुमारी’ भन्ने आदि कुरा भन्नु भएको हो ।

जसरी गधा र घोडीको संयोगबाट उत्पन्न हुने बच्चालाई ‘खच्चर’ भन्दछन्, त्यसरी नै ब्राह्मण र क्षत्रीहरूको संयोगबाट उत्पन्न हुनेलाई अर्को नामकरण गरिने चलन छैन भन्ने अभिप्रायले ‘त्यो अर्कोचाहिंमा कुनै भेद देखिदैन’ भनी सूत्रमा भनिएको हो । परन्तु भगवान्ले चाहिं क्षत्री कुमारद्वारा ब्राह्मण कुमारीबाट पाएको लाई ‘खत्तियपारिसक’ र अर्कोलाई ‘ब्राह्मणपारिसक’ भन्दछन् भनी भन्नु भई पञ्चम जाति पनि छ भन्ने कुरा दर्साइएको हो । अतः चारैवर्णहरू शुद्ध हुन सक्छन् भन्ने कुरातिर ध्यानाकर्षण गराउनु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो । पपं. सू. III. २८२-८३: अस्सलायनसुत्तवर्णना ।

(=नीच) हुन्, ... पूर्ववत् ... । अस्सलायन ! अनि असित देवल^{१६७} (काल देवल) ऋषिले - अरण्यायतनको पर्णकुटीमा बसेका सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा - 'ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ...' भन्ने पापकदृष्टि उत्पन्न भएको कुरा सुने । अस्सलायन ! असित देवल ऋषि केश दाही खोरी, मजिटो वर्णका वस्त्रहरू पहिरी, पत्र-पत्र तलुवा भएको चप्पल लगाई, सुन-चाँदीयुक्त लट्टी लिई, सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूको कुटीको आँगनमा प्रादुर्भाव भए । अस्सलायन ! अनि कुटीको आँगनमा टहलिदै असित देवल ऋषिले यसो भने - 'हँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ? हँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ?' अस्सलायन ! अनि ती सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूलाई यस्तो लाग्यो - 'पाखे बालकजस्तै सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूको कुटीको आँगनमा टहलिदै 'हँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ? हँ, यी ब्राह्मण ऋषिहरू कहाँ गए ?' भन्ने यो को रहेछ ? अवश्य पनि यसलाई अभिशाप गर्नुपऱ्यो ।' अस्सलायन ! अनि सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूले असित देवल ऋषिलाई - 'भस्म होस् वसल (=वृषल) ! भस्म होस् वसल !' भनी अभिशाप गरे । अस्सलायन ! जति-जति सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूले असित देवल ऋषिलाई अभिशाप गरे । त्यति-त्यति असित देवल ऋषि भन्-भन् अभिरूप भए, भन्-भन् दर्शनीय भए, भन्-भन् प्रासादिक पनि भए । अस्सलायन ! अनि ती सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा यस्तो लाग्यो - 'हामीहरूले गरेको तपस्या तुच्छ रहेछ, ब्रह्मचर्य निष्फल रहेछ । अधि-अधि हामीहरूले 'भस्म होस् वसल ... भस्म होस् वसल !' भनी जसलाई अभिशाप गर्दथ्यौं, त्यही भस्म नै हुन्थे । यिनलाई चाहिँ जति-जति हामीले अभिशाप गर्थ्यौं, उति-उति यी अभिरूपतर, दर्शनीयतर तथा प्रासादिकतर हुन्छन् ।' (अनि असित देवल ऋषिले यसो भने -) 'तपाईंहरूको तपस्या तुच्छ छैन, तपाईंहरूको ब्रह्मचर्य निष्फल छैन । बरु जो तपाईंहरूको चित्त मप्रति दूषित भयो, त्यसलाई हटाउनु होस् ।' 'जो तपाईंप्रति चित्त दूषित भयो त्यसलाई हामीहरू हटाउने छौं । तपाईं को हुनुहुन्छ नि ?' 'तपाईंहरूले असित देवल ऋषि भन्ने नाम सुन्नु भएको छ ?' 'भो सुनेका छौं ।' 'भो ! म त्यही हुँ ।'

"अस्सलायन ! अनि असित देवल ऋषिलाई अभिवादन गर्न सात जना ब्राह्मण ऋषिहरू अगाडि गए । अस्सलायन ! अनि असित देवल ऋषिले सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूलाई यसो भने - 'भो ! अरण्यायतनको पर्णकुटीमा बस्नु भएका तपाईं सातै जना ब्राह्मण ऋषिहरूको मनमा यस्तो पापकदृष्टि उत्पन्न भयो भन्ने कुरा मैले सुने - 'ब्राह्मणहरू नै श्रेष्ठवर्ण हुन्, अरू वर्ण हीन हुन्, ब्राह्मणहरू नै शुक्लवर्ण हुन्, अरू वर्ण कृष्ण हुन्, ब्राह्मणहरू नै शुद्ध हुन्छन् अ-ब्राह्मणहरू हुँदैनन्, ब्राह्मणहरू नै ब्रह्माका औरस पुत्रहरू हुन्, मुखबाट निस्केका हुन्, ब्रह्मजः हुन्, ब्रह्मनिर्मित हुन् तथा ब्रह्मदाय हुन् ।' 'भो ! हो ।' 'तपाईंहरू जान्नुहुन्छ के (तपाईंहरूलाई) जन्म दिने माता ब्राह्मणकहाँ मात्र गई कि अ-ब्राह्मणकहाँ गइन् ?' 'भो जान्दैनौं ।' 'तपाईंहरू जान्नुहुन्छ के (तपाईंहरूलाई) जन्म दिने माताकी माता उसकी पनि माता गरी सात पुस्तासम्मकी माता ब्राह्मणकहाँ मात्र गई कि अ-ब्राह्मणकहाँ गइन् ?' 'भो ! जान्दैनौं ।' 'तपाईंहरू जान्नुहुन्छ के (तपाईंहरूलाई) जन्म दिने पिता ब्राह्मणीकहाँ मात्र गए र अ-ब्राह्मणीकहाँ गएनन् ?' 'भो जान्दैनौं ।' 'तपाईंहरू जान्नुहुन्छ के (तपाईंहरूलाई) जन्म दिने पिताका पिता उनका पनि पिता गरी सात पुस्तासम्मका पिता ब्राह्मणीकहाँ मात्र गए र अ-ब्राह्मणीकहाँ गएनन् ?' 'भो ! जान्दैनौं ।' 'तपाईंहरू जान्नुहुन्छ के' कसरी गर्भधारण हुन्छ ?' 'भो ! हामीहरू जान्दछौं कि कसरी गर्भधारण हुन्छ । (१) यहाँ आमाबाबुहरू एकत्र हुन्छन् (२) आमा ऋतुमती^{१६८} हुन्छे, (३) गन्धर्व

१६७ 'असित' भनेको कालो हो, 'देवल' भनेको उनको नाम हो-१ अतः 'असित देवल' लाई कहीं-कहीं 'काल देवल' भनिएको छ ।

१६८ स्त्रीहरूको जुन ठाउँमा बालक उत्पन्न हुन्छ त्यस ठाउँमा रगतको डल्लो भई फुटेर बघ्न थाल्छ । त्यस बखत वस्तु शुद्धि हुन्छ । यसै अवस्थालाई 'ऋतुमती' भनिन्छ । वस्तु शुद्धि भएको बेलमा आमा-बाबुहरूको एक रात्र

(=गर्भमा उत्पन्न हुन सक्ने सत्त्व अर्थात् प्रतिसन्धि चित्त) पनि उपस्थित हुन्छ (=उत्पन्न हुन्छ) । यसरी तीनवटै संयोग^{७६९} एकत्र भएपछि गर्भधारण हुन्छ । 'के त, तपाईंहरू जान्नुहुन्छ, के त्यो गन्धर्व (=गर्भधारण हुने सत्त्व वा विज्ञान) क्षत्री नै थियो अथवा ब्राह्मण नै थियो अथवा वैश्य नै थियो अथवा शूद्र नै थियो ?' 'भो ! हामीहरू जान्दैनौं कि - त्यो गन्धर्व क्षत्री नै थियो वा ब्राह्मण नै थियो वा वैश्य नै थियो वा शूद्र नै थियो ।' 'भो ! त्यसो भए तपाईंहरू जान्नुहुन्छ के - तपाईंहरू को हुनुहुन्छ ?' 'भो ! त्यसो भए हामीहरू जान्दैनौं कि - हामीहरू को हौं ।'

"अस्सलायन ! असित देवल ऋषिद्वारा सोधिएका कारणहरूलाई ती सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूले त सम्पादन गर्न सकेनन् भने अहिले तिमीले आफ्नो जातिवादसम्बन्धी मैले सोधेका कारणहरूका बारेमा के सम्पादन गर्न सकौला, जो कि अहिलेसम्म तिमी स-आचार्य नै छौ, पूर्णले^{७७०} जस्तै डाडु समात्न पनि तिमीले जानेका छैनौं^{७७१} ।"

यसो भन्नुहुँदा अस्सलायन माणवले भगवान्लाई यसो भने - "धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम ! ! भो गौतम ! जस्तै - घोप्टेको लाई उत्तानोपारिदिंदा वा ढाकिएको लाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेको लाई बाटो देखाइदिंदा अथवा अन्धकारमा तेलको दियो बालिदिंदा आँखाहुनेले रूप देख्दछ - त्यस्तैगरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाईं गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी तपाईं गौतमले मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।"

अस्सलायन-सुत्त समाप्त ।

सन्निपात भए पनि सातदिनसम्म क्षेत्र नै हुन्छ । त्यस बखत हात समात्ने, चुल्छो समात्ने, अङ्गप्रत्यङ्ग परामर्शआदिद्वारा पनि गर्भधारण हुनसक्छ भनी पपं. सू. III. २८५: महातण्हासङ्घसुत्तवण्णना ।

७६९ यी तीन संयोग विना गर्भधारण हुन सक्दैन भनी भनिएको हो । यस सम्बन्धमा अरू कुराहरू महातण्हासङ्घसुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

७७० उपर्युक्त सात जना ब्राह्मण ऋषिहरूको पूर्ण भन्ने भान्से थियो । ऊ पाकशास्त्र जान्दथ्यो । तिमी त अहिलेसम्म डाडु समात्ने काम सिक्दैछौ । पूर्णले जस्तै दाडु समात्न पनि जानेका छैनौ । छोटकरीमा भन्ने हो भने असित देवलसँग ती ब्राह्मण ऋषिहरूले आफ्नो जातिवादका कुरा सम्पादन गर्न सकेनन् भने अहिले तिमीले के सम्पादन गर्न सकौला भनी भनिएको हो । पपं. सू. III. २८३: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

७७१ यी अस्सलायन माणव श्रद्धालु थिए । आफू बस्ने घरको एउटा कोठामा एक चैत्य (=पूजास्थान) बनाई राखेका थिए । भनिन्छ कि आजसम्म पनि अस्सलायन (=अश्वलायन) वंशका घरहरूमा चैत्य बनाएर राखिएको हुन्छ । पपं. सू. III. २८४: अस्सलायनसुत्तवण्णना ।

४४. घोटमुख-सुत्त

(घोटमुखसूत्र)

१. आयुष्मान् उदेनको धर्मोपदेश

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् उदेन वाराणसीको खेमीय आम्रवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय घोटमुख ब्राह्मण कुनै कामले वाराणसी आइपुगेका थिए । अनि घोटमुख ब्राह्मण टहलिदै-टहलिदै जहाँ खेमीय आम्रवन थियो, त्यहाँ पुगे । त्यस बखत आयुष्मान् उदेन खुला ठाउँमा चक्रमण गर्दै हुनुहुन्थ्यो । घोटमुख ब्राह्मण जहाँ आयुष्मान् उदेन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् उदेनसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि आयुष्मान् उदेन सँगसँगै चक्रमण गर्दै उनले यसो भने - “आश्चर्य हो, श्रमण ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि ‘धार्मिक प्रव्रज्या छैन’ त्यो हो, तपाईंजस्ता आदरणीयहरूलाई देख्न नपाएकोले अथवा जो धर्म छ, त्यसलाई देख्न नपाएकोले ।”

यस्तो भन्दाखेरि आयुष्मान् उदेन चक्रमण^{७७२} (पेटी) बाट ओर्ली विहारमा गई बिछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । घोटमुख ब्राह्मण पनि चक्रमण (पेटी) बाट ओर्लेर विहारभित्र पसी एक छेउमा उभिइरहे । एक छेउमा उभिइएका घोटमुख ब्राह्मणलाई आयुष्मान् उदेनले यसो भन्नुभयो - “ब्राह्मण ! आसनहरू विद्यमान छन् । यदि चाहन्छौ भने बस ।”

“तपाईं उदेनबाट यसै कुराको प्रतीक्षा गरेर म नबसेको हुँ । म जस्तो (पुरुष) बिना निमन्त्रण (=आज्ञा) आसनमा बसूँ कसरी !”

त्यसपछि घोटमुख ब्राह्मण एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका घोटमुख ब्राह्मणले आयुष्मान् उदेनलाई यसो भने - “आश्चर्य हो, श्रमण ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि ‘धार्मिक प्रव्रज्या छैन ।’ त्यो हो तपाईंजस्ता आदरणीयहरूलाई देख्न नपाएकोले अथवा जो धर्म छ, त्यसलाई देख्न नपाएकोले^{७७३} ।”

“ब्राह्मण ! यदि मेरो कुरा स्वीकार गर्न उचित छ भन्ने लागेमा स्वीकार गर, खण्डन गर्न उचित छ भन्ने लागेमा खण्डन पनि गर, मेरो कुराको अर्थ बुझ्दैनौ भने - ‘भो उदेन ! यो कस्तो हो, यसको के अर्थ हो’ भनी मसँगै उत्तरोत्तर सोध । यसरी यहाँ हामीहरूका बीच कथासंलाप (=कुराकानी) हुनेछ ।”

७७२ चक्रमण गर्नको लागि अनुकूल ठाउँमा एउटा लामो पेटी बनाइएको हुन्छ । त्यसैले सूत्रमा ‘चक्रमणबाट ओर्ली’ भनी उल्लेख गरेको हो । अचेल पनि ठूलठूला विहारहरूमा यस्ता चक्रमण-पेटीहरू बनाइएका छन् ।

७७३ भनाइको तात्पर्य - तपाईंहरूजस्ता श्रमणहरूलाई देख्न नपाएकोले मेरो मनमा ‘धार्मिक प्रव्रज्या छैन’ भन्ने लाग्छ भनी भनिएको हो । घोटमुख ब्राह्मणको मनमा धार्मिक प्रवृत्तिको प्रव्रज्या छैन भन्ने लागेको थियो । कस्तालाई धार्मिक भनिएको हो भन्ने कुरा आगामी कुराहरूबाट स्पष्ट हुनेछन् ।

“स्वीकार गर्न उचित सम्भेमा तपाईं उदेनको कुरालाई स्वीकार पनि गर्नेछु, खण्डन गर्न उचित सम्भेमा खण्डन पनि गर्नेछु, तपाईं उदेनले भन्नु हुने जुन कुराको अर्थ मैले बुझ्ने छैन, त्यस बारेमा म तपाईं उदेनसँगै ‘यो कस्तो हो, यसको अर्थ के हो’ भनी सोध्ने छु । यसरी नै यहाँ हामीहरूका बीच कथासंलाप हुनेछ ।”

चार प्रकारका पुद्गलहरू

२. “ब्राह्मण ! यो लोकमा चार थरीका पुद्गलहरू विद्यमान छन् । कुन चार भने - (१) ब्राह्मण ! यहाँ, एक थरी पुद्गल आफूलाई ताप दिने (=दुःख कष्ट पीडा दिने) हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (२) ब्राह्मण ! यहाँ, अर्को थरी पुद्गल अर्कालाई ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ । (३) ब्राह्मण ! यहाँ, अर्को थरी पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । (४) ब्राह्मण ! यहाँ, अर्को थरी पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने हुन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, अर्कालाई पनि ताप दिने हुन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ । अनि सो (पुरुष) आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई - यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटाई, निर्वृत्त भई, शीतल (=अभ्यन्तर सन्ताप नभएको) भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ । ब्राह्मण ! यी चार थरी पुद्गलहरूमध्ये कुन पुद्गलले तिम्रो चित्तलाई प्रसन्न पार्छ ?”

“भो उदेन ! (१) जो त्यो पुद्गल आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ - यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन, भो उदेन ! (२) जो त्यो पुद्गल अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ - यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन, भो उदेन ! (३) जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ - यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन, भो उदेन ! (४) जो त्यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ तथा अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, जो त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्कालाई पनि ताप नदिने - यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटेर निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ - यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्छ ।”

“ब्राह्मण ! किन ती अन्य तीन पुद्गलहरूले तिम्रो चित्तलाई प्रसन्न नपारेको हो त ?”

“भो उदेन ! जो पुद्गल आफूलाई ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ - उसले आफ्नो सुखको कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी, आफूलाई आतप्त पार्छ, परितप्त पार्छ, त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन । भो उदेन ! जो पुद्गल अर्कालाई ताप दिन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा लागेको हुन्छ - उसले आफ्नो सुखको कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी, अर्कालाई आतप्त पार्छ, परितप्त पार्छ, त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन । भो उदेन ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिन्छ र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ, अर्कालाई पनि ताप दिन्छ र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्छ - उसले आफ्नो सुखको कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी, आफूलाई पनि अर्कालाई पनि आतप्त पार्छ, परितप्त पार्छ, त्यसैले यो पुद्गलले पनि मेरो चित्तलाई प्रसन्न पार्दैन । भो उदेन ! जो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिदैन र आफूलाई ताप दिने काममा पनि

लागेको हुन्न, अर्कालाई पनि ताप दिदैन र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न - त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्कालाई पनि ताप नदिने यसै जीवनमा आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्कालाई पनि ताप नदिने यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटाई, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ - उसले आफ्नो सुख कामना गरी, दुःखलाई घृणा गरी न आफूलाई, न अर्कालाई आतप्त पाछ, न त परितप्त पाछ, त्यसैले यो पुद्गलले मेरो चित्तलाई प्रसन्न पाछ ।”

दुई प्रकारका परिषद्

३. “ब्राह्मण ! दुई प्रकारका परिषद् छन् । कुन दुई ? ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै परिषद् (=मण्डल) मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त हुन्छ, पुत्र-भार्याको खोजी गर्दछ, दास-दासीको खोज गर्छ, घर खेतको खोजी गर्छ, सुन-चाँदीको खोजी गर्छ । ब्राह्मण ! यहाँ, कुनै परिषद् मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई पुत्र-भार्यालाई छाडी, दास-दासीलाई छाडी, घरखेतलाई छाडी, सुन-चाँदीलाई छाडी घरबाट निस्की अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ । ब्राह्मण ! सो त्यो पुद्गल, न आफूलाई ताप दिन्छ, न आफूलाई ताप दिने काममा लाग्छ, न अर्कालाई ताप दिन्छ, न अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्छ - ऊ आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटेर, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्छ ।”

“ब्राह्मण ! यहाँ, जो यो परिषद् मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त हुन्छ, पुत्र-भार्याको खोजी गर्छ, दास-दासीको खोजी गर्छ, घरखेतको खोजी गर्छ, जो यो परिषद् मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई पुत्र-भार्यालाई छाडी, दास-दासीलाई छाडी, घरखेतलाई छाडी, सुन-चाँदीलाई छाडी घरबाट निस्की अनगारिय भई प्रव्रजित हुन्छ - यी (दुई परिषद्) मध्ये कुनचाहिं पुद्गललाई कुनचाहिं परिषद्मा तिमी बढी देख्छौं त ?”

“भो उदेन ! जो यो पुद्गल आफूलाई पनि ताप दिदैन र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न, अर्कालाई पनि ताप दिदैन र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लागेको हुन्न - त्यो आफूलाई पनि ताप नदिने, अर्कालाई पनि ताप नदिने - यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटेर, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी, श्रेष्ठ भई विहार गर्छ - यो पुद्गललाई - त्यो मणिकुण्डलहरूमा रक्त अनुरक्त नभई पुत्र-भार्यालाई छाडी, दास-दासीलाई छाडी अनगारिय भई प्रव्रजित हुने परिषद्मा म अधिक देख्छु ।”

“ब्राह्मण ! भर्खरै मात्र तिमीले यसो भनेका थियौ कि - ‘आश्चर्य हो, भ्रमण ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ कि धार्मिक प्रव्रज्या छैन । त्यो हो, तपाईंजस्तो आदरणीयहरूलाई देख्न नपाएको अथवा जो धर्म छ, त्यसलाई देख्न नपाएकोले’ ।”

“भो उदेन ! साँच्चै नै मैले सदोष कुरा गरेको थिएँ । अब मलाई लाग्छ कि - ‘धार्मिक प्रव्रज्या छ’ ।’ अब तपाईं उदेनले यो स्वीकार गर्नुहोस् । तपाईं उदेनले जुन चार प्रकारका पुद्गलहरूसम्बन्धी विस्तार नगरी संक्षेप रूपमा मलाई बताउनु भयो - कृपया तपाईं उदेनले ती चार प्रकारका पुद्गलहरूका बारेमा अनुकम्पा राखी विस्तारपूर्वक कुराको विभाजन गरी बताउनु भए बेस हुनेछ ।”

७७४ घोटमुख ब्राह्मणको मुखबाट यति कुरा भनाउने विचार गरी उदेन स्थविर चक्रमण पेटीबाट ओर्ली विहारभित्र जानु भएको थियो ।

“ब्राह्मण ! त्यसो भए सप्ररी सुन, राप्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो” भनी घोटमुख ब्राह्मणले आयुष्मान् उदेनलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् उदेनले यसो भन्नुभयो –

(१) आफूलाई ताप दिने पुद्गल

४. “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो त, आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुद्गल, (=नाङ्गो साधु) हुन्छ – जो मुक्ताचार, हात चाटेर खाने, बोलाएर दिएको भिक्षा नलिने, पर्खनुहोस् भनी दिएको भिक्षा नलिने आफ्ना निमित्त ल्याएको भिक्षा नदिने, आफ्ना निमित्त बनाइएको भिक्षा नलिने, निम्तो स्वीकार नगर्ने हुन्छ ।”

“उसले घ्याम्पोबाट दिएको (भिक्षा) लिदैन, डालोबाट दिएको लिदैन, भ्यालबाट दिएको लिदैन, (भ्यालका) डण्डीहरूका बीचबाट दिएको लिदैन, लुसीका बीचबाट दिएको लिदैन, खाएर बसेका दुई जनाहरूमध्ये कसैले दिएको लिदैन, गर्भिणीले दिएको लिदैन, दूध पियाउँदै रहेकी स्त्रीले दिएको लिदैन, पुरुषकहाँ जानेको हातबाट लिदैन, कुकुरलाई भनी लगिरहेकीको हातबाट लिदैन, भिगा बसेको खाना लिदैन, माछा र मासु लिदैन, सुरा, मेरय, सबत पनि लिदैन ।”

“उसले एउटै घरमा भिक्षा लिन्छ वा एक गाँस मात्र खान्छ, दुई घरमा भिक्षा लिन्छ वा दुई गाँस मात्र खान्छ, सात घरमा भिक्षा लिन्छ वा सात गाँस मात्र खान्छ, एक डाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ, दुई डाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ, ... सात डाडुको खानाले मात्र यापन गर्छ, दिनको एकपल्ट मात्र खान्छ, दुई दिनको एकपल्ट मात्र खान्छ, ... सात दिनको एकपल्ट मात्र खान्छ । यसरी आलोपालो गरी आधा महिनाको एकपल्ट मात्र खाएर पनि विहार गर्छ ।”

“ऊ साग खाने वा चामल खाने हुन्छ, नीवर (=जङ्गलमा स्वयं उब्जेका धान्यवर्ग) खाने वा ददुल्ल (=सार्कीले काटेर फ्याँकेको छालाका टुक्राहरू) खाने हुन्छ, भ्याऊ खाने वा कनिका खाने हुन्छ, डढेको भात खाने वा पिना खाने हुन्छ, घाँस खाने वा गोबर खाने हुन्छ, वनमूल फल खाने वा खसेको फल खाने भई यापन गर्छ ।”

“ऊ सुनको वस्त्र पनि लगाउँछ, मिसिएको कपडाको वस्त्र पनि लगाउँछ, मसानमा छाडिएका कपडाहरू पनि लगाउँछ, भुँइमा मिल्काइएका कपडाहरू पनि लगाउँछ, बोक्राको वस्त्र पनि लगाउँछ, बोक्राको छाला पनि लगाउँछ, मृगछाला पनि लगाउँछ, कुशचीर (=कुशवस्त्र) पनि लगाउँछ, वल्कल पनि लगाउँछ, फलेकको वस्त्र पनि लगाउँछ, केश (=मानिसको केश) को कम्बल पनि लगाउँछ, रौं (=घोडाको पुच्छरको रौं) को कम्बल पनि लगाउँछ, लाटोकोसेरोको प्वाँखको वस्त्र पनि लगाउँछ ।”

“ऊ केश दाही लुछाउने हुन्छ, केश दाही लुछाउने काममा लागेको हुन्छ, आसन प्रतिक्षेप गरी उभिहरहने पनि हुन्छ, टुकुक्क बस्ने पनि हुन्छ, टुकुक्क बस्ने काममा लागेको हुन्छ, काँडाहरूमा पनि सुत्छ, काँडाहरूमा सुत्ने काममा लागेको हुन्छ, दिनको तीनपल्ट (=बिहान, दिउँसो, बेलुका) पानीमा (पोखरी वा नदीमा) अवरोहण गर्ने काममा लागेको हुन्छ (पाप पखाल्नको निमित्त) – यसरी अनेक प्रकारले शरीरलाई आतप्त परितप्त पार्ने काममा लागेर विहार गर्छ ।”

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन् – आफूलाई ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

(२) अर्कालाई ताप दिने पुद्गल

५. “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो त, अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुद्गल, भेडा मार्ने हुन्छ, सुँगुर मार्ने हुन्छ, पक्षी मार्ने हुन्छ, मृग मार्ने हुन्छ, रौद्र हुन्छ, माछा मार्ने हुन्छ, चोर हुन्छ, चोर मार्ने हुन्छ, गाई मार्ने हुन्छ र भ्यालखानामा पाले बस्ने हुन्छ- यसबाहेक जे-जे क्रूर कामहरू छन्, - ती ती काम गर्ने हुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन् - अर्कालाई ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा लाग्ने पुद्गल ।”

(३) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप दिने पुद्गल

६. “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो, त, आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने, अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ? ब्राह्मण ! यहाँ कुनै पुद्गल, मूर्धाभिषिक्त राजा हुन्छ वा क्षत्री अथवा ब्राह्मण महाशाल, उसले नगरको पूर्वतिर संस्थागार (=यज्ञशाला) बनाउँछ । अनि ऊ केश दाही खौरेर खुरसमेत भएको बोकाको छात्रा लगाई, शरीरमा घिउ तेल दलेर, मृगको सिङ्गले पीठचूमा कन्याउन लगाई, महिषी (=पटरानी) र ब्राह्मण पुरोहितका साथ नयाँ संस्थागारमा भित्रिन्छ । ऊ त्यहाँ गोबरले लिपेको, ओछ्यान नलगाएको भुँइमा सुत्छ । समान रूपको बाछ्छा हुने गाईको जुन एक स्तनमा दूध रहेको हुन्छ, त्यसबाट राजाले यापन गर्छ, जुन दोस्रो स्तनमा दूध हुन्छ, त्यसबाट महिषीले यापन गर्छ, जुन तेस्रो स्तनमा दूध हुन्छ, त्यसबाट ब्राह्मण पुरोहितले यापन गर्छ, जुन चौथो स्तनमा दूध हुन्छ, त्यसले आगोमा हवन गर्छ र बाँकीबाट बाछ्छाले यापन गर्छ । अनि उनले यसो भन्दछ - ‘यज्ञका निमित्त यति साँढेहरू काटियून्, यति बाछ्छाबाछ्छीहरू काटियून्, यति बोकाहरू काटियून्, यति भेडाहरू काटियून्, यति घोडाहरू काटियून्, मौलोका निमित्त यति रूखहरू काटियून्, ओछ्यानका लागि यति कुशहरू काटियून् ।’ यसको अलावा जो त्यहाँ दास-दासी, कामदारहरू हुन्छन् - तिनीहरू दण्डतर्जित भई, भयतर्जित भई आँखामा आँसु राखी गर्नुपर्ने कामकाज गर्छन् ।”

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन् - आफूलाई पनि ताप दिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने, अर्कालाई पनि ताप दिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि लाग्ने पुद्गल ।”

(४) आफूलाई पनि र अर्कालाई पनि ताप नदिने पुद्गल

७. “ब्राह्मण ! कुनचाहिं हो त, आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, अर्कालाई पनि ताप नदिने र अर्कालाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने - जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटी, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ?”

तथागत उत्पन्न - “ब्राह्मण ! यहाँ, तथागत अरहन्त, सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण सम्पन्न, सुगत लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथी, देव-मनुष्यका शास्ता (=गुरु), बुद्ध भगवान् यस लोकमा उत्पन्न हुनुहुन्छ । उहाँले देव-मार-ब्रह्मसहित लोकलाई, श्रमण ब्राह्मणसहित प्रजालाई, देव-मनुष्यसहित बोलाई, स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश सुनाउनुहुन्छ । उहाँले आदिकल्याण, मध्यकल्याण र

पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ, अर्थयुक्त व्यञ्जनयुक्त, सबै परिपूर्ण भएको, परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यमा प्रकाश पार्नुहुन्छ ।”

“अनि त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपति पुत्रले अथवा अरू कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ । धर्म सुनेर उसको मनमा तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि, उसले यस्तो विचार गर्छ ‘घरमा बस्नु बाधापूर्ण छ, रागरूपी मल उत्पन्न हुन्छ, प्रब्रज्या हुनु खुला आकाशजस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शङ्खजस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य (=मैथुन ब्रह्मचर्य) पालन गर्नु सजिलो छैन । अतः किन म केश दाही खौरी, घरबाट निस्की अनगारिय भई प्रब्रजित होऊँ ।’ अनि, पछि ऊ थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिलाई छाडी, थोरै वा धेरै ज्ञाति परिवारहरूलाई त्यागी, केश-दाही खौरी कषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रब्रजित हुन्छ ।”

शीलस्कन्ध – “यसरी प्रब्रजित भएको सो भिक्षु, भिक्षुहरूले जीवनभर पालन गर्नुपर्ने शिक्षा पालन गरी – (१) प्राणीहंसालाई त्यागी प्राणीहंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु, दयालु र सबै प्राणीहरूप्रति हितानुकम्पी भई बस्छ ।

(२) “चौरकर्मलाई (अदिन्नादान, अदत्तादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ । दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ । यसरी परिशुद्ध भएर बस्छ ।

(३) “अब्रह्मचर्यलाई त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ – मैथुनधर्म, ग्रामधर्मबाट टाढा रही मैथुनधर्मबाट विरत भई बस्छ ।

(४) “मूषावादलाई त्यागी मूषावादबाट विरत भई बस्छ । सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकलाई भूटो नबोल्ने भई बस्छ ।

(५) “चुकली (पैशुन्य) बोलीलाई छाडी, चुकली बोलीबाट विरत रहन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्न जाँदैन-यिनीहरूलाई भेद गराउने (फूट पार्ने) को निमित्त, उताको कुरा सुनी यता भन्न आउँदैन-उनीहरूलाई भेद गराउनका निमित्त, बरु भेदभिन्न भएका लाई मिलाउने र मेलमिलाप भएका लाई प्रोत्साहित पार्ने हुन्छ, अनि मेलमिलापमा आनन्दित, मेलमिलापमा रत, मेलमिलापमा खुसी मान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ ।

(६) “परुषवाचा (चित्त दुख्ने वचन) लाई त्यागी, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ । जुन वाचा निर्दोषपूर्ण हुन्छ-सुन्दा आनन्द आउने, स्नेहमयी, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न, सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने-यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ ।

(७) “सम्प्रलाप (निरर्थक कुरा) लाई त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ । कालवादी, भूतवादी, अर्थवादी, धर्मवादी, विनयवादी, निधानवती-वाचा बोल्ने हुन्छ । त्यो पनि उचित समयमा कारण देखाई, अन्त देखाई, अर्थयुक्त कुरा गर्छ ।

(८) “ऊ बीउहरू र विरुवाहरूलाई नष्ट पार्ने कुराबाट अलग रहन्छ ।

(९) “एक छक खाने हुन्छ । रात पर्नुभन्दा पहिले अगिबाटै विकाल भोजनबाट अलग रहन्छ ।

(१०) “नाच-गान-बाजा र अन्य प्रदर्शनी हेर्नबाट परै रहन्छ ।

(११) “माला-सुगन्ध-लेपन-धारण (अलङ्कार लगाउने), मण्डन (शृङ्गार गर्ने), विभूषणादिबाट पनि अलग रहन्छ ।

(१२) “उच्चासन, महासनबाट अलग रहन्छ ।

(१३) “सुन (जात रूप), चाँदी (रजत=मुद्रा) ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।

- (१४) “काँचो धान्यवर्ग ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (१५) “काँचो मासु ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (१६) “स्त्री, कुमारी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (१७) “दास, दासी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (१८) “भेडा, बाख्रा ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (१९) “कुखुरा, सुँगुर ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (२०) “हात्ती, गाई, घोडा, घोडी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (२१) “खेत ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।
 (२२) “दौत्य कामहरूबाट अलग रहन्छ ।
 (२३) “क्रय-विक्रयबाट अलग रहन्छ ।

(२४) “तुलाकूट (तराजुमा छल्ने), कंसकूट (सुनको भाँडोमा छल्ने), मानकूट (माना पाथीमा छल्ने) कामबाट अलग रहन्छ ।

(२५) “घूस लिने, वञ्चना गर्ने, ठग्ने र कुटिलताबाट अलग रहन्छ ।

(२६) “छेदन (हातखुट्टा काट्ने), वध (मार्ने, पिट्ने), बन्धन (बाँध्ने), हमला गर्ने, लुट्ने, डकैती गर्ने र साहसिला काम (बलात्कार आदि काम) बाट अलग रहन्छ ।

सन्तुष्टि - “ऊ शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरिको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ । जहाँ-जहाँ ऊ जान्छ, पात्र-चीवर साथमा लिएर जान्छ, जस्तै - चरा पक्षीहरू जहाँ-जहाँ जान्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ आफ्नो पक्षभार (पखेटा) लिएर नै उड्छन् । यसै गरी भिक्षु पनि शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरबाट सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरिको भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ र जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर साथमा लिएर हिँड्छ । यसरी भिक्षु सन्तोषी हुन्छ ।

८. इन्द्रिय संवर - (१) “ऊ चक्षुले रूप हेर्दा निमित्तग्राही हुन्न (आकारप्रकारलाई आशक्त चित्तले हेर्दैन) न व्यञ्जनग्राही हुन्छ (अङ्ग-प्रत्यङ्गको हाउभाउलाई आसक्त चित्तले हेर्दैन), बरु चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या (लोभ) दौर्मनस्य पापक अकुशल धर्महरू (चित्तहरू) उत्पन्न हुने हुन्छ, तिनीहरूको निवारणका लागि प्रयत्न गर्छ, चक्षुरिन्द्रियको रक्षा गर्छ र चक्षुरिन्द्रियमा संयम गरी बस्छ ।

(२) “श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुन्न, ... (पूर्ववत्)

(३) “घ्राणले गन्ध सुँघ्दा निमित्तग्राही हुन्न, ... (पूर्ववत्)

(४) “जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तग्राही हुन्न, ... (पूर्ववत्)

(५) “कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुन्न, ... (पूर्ववत्)

(६) “मनले मनको विषय (धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुन्न । न व्यञ्जनग्राही हुन्छ । बरु मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा जुन अभिध्या, दौर्मनस्य, पापक अकुशल धर्महरू उत्पन्न हुने हुन्छ, तिनीहरूको निवारणका लागि प्रयत्न गर्छ, मनेन्द्रियको रक्षा गर्छ र मनेन्द्रियको संयम गरी बस्छ । ऊ यी आर्य इन्द्रिय संवरले युक्त भई आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।

स्मृतिसम्प्रजन्य - “जाँदा वा आउँदा सचेत भई होस राखेर हिँड्छ । अगाडि वा पछाडि यताउता हेर्दा सचेत भई होस राखेर हेर्छ । हात-खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेत भई होस राखेर चलाउँछ । सङ्घाटी र पात्र-चीवर धारण गर्दा सचेत भई होस राखेर लगाउँछ । खाँदा वा पिउँदा अथवा

चाटेर खाँदा सचेत भई होस राखेर खान्छ । दिसा पिसाब गर्दा सचेत भई होस राखेर दिसा पिसाब गर्छ । हिंडदा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, बिउँभदा, कुरा गर्दा र चुप लागेर बस्दा सचेत भई होस राखेर (सम्पजानकारी भई) बस्छ ।

पञ्चनीवरण - “यस्ता आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई ऊ ... मुखका सामु स्मृति राखी बस्छ । उसले (१) अभिध्यालाई हटाई ... (२) व्यापादलाई हटाई ... (३) धीनमिद्धलाई हटाई ... (४) उद्धच्च-कुक्कुच्चलाई हटाई ... (५) विचिकित्सालाई हटाई, निस्सन्देही भई, कुशल धर्ममा यो कस्तो हो, यो कस्तो हो भन्न नपर्ने (=कथंकथी) भई, शङ्काबाट चित्त परिशुद्ध पाछ ।”

प्रथमादि ध्यान - “अनि ऊ यी पञ्चनीवरणहरूलाई त्यागी ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ ।”

९. पूर्वानुस्मृति - “यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि, ... उसले पूर्वजन्मका कुराहरू स्मरण हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्म ... पूर्ववत् । यसरी आकारसहित, उद्देश्य सहित अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरूको अनुस्मरण गर्छ ।”

च्युति-उत्पत्ति-ज्ञान - यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि, ... उसले प्राणीहरूको च्युति तथा उत्पत्ति जान्ने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । त्यसपछि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, ... सुगति वा दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरू पनि जान्दछ, देख्दछ ।

आस्रवक्षय-ज्ञान - “यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि, ... उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । अनि उसले ... ‘यो दुःख हो’ भनी ... यथार्थतः जान्दछ ... पूर्ववत् ... । यस प्रकार जानिसकेपछि, देखिसकेपछि चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, ... अब उप्रान्त अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु छैन भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! यसैलाई भन्दछन् - आफूलाई पनि ताप नदिने र आफूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, अर्कालाई पनि ताप नदिने र अरूलाई ताप दिने काममा पनि नलाग्ने, जो आफूलाई पनि ताप नदिई, अर्कालाई पनि ताप नदिई यसै जीवनमा आफूबाट तृष्णा मेटा, निर्वृत्त भई, शीतल भई, प्रत्यक्ष सुखानुभव गरी श्रेष्ठ भई विहार गर्ने पुद्गल ।”

२. घोटमुख ब्राह्मणको शरणागमन

१०. यसो भनेपछि, घोटमुख ब्राह्मणले आयुष्मान् उदेनलाई यसो भने - “धन्य हो, भो उदेन ! धन्य हो, भो उदेन !! भो उदेन ! जस्तै घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिदा वा ढाकिएको लाई उघारिदिदा वा बाटो भुलेको लाई बाटो बताइदिदा वा अन्धकारमा तेलको दियो राखिदिदा आँखा हुनेले रूप देख्दछ - त्यसैगरी तपाईं उदेनले मलाई अनेक प्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनु भयो । अब म तपाईं उदेनले जीवनभर शरणमा आएको उपासक हो भनी मलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“ब्राह्मण ! तिमि मेरो शरणमा नजाऊ । उनै भगवान्को शरणमा जाऊ, जसको शरणमा म गएको छु ।”

“भो उदेन ! त्यसो भए अहिले उहाँ आदरणीय गौतम, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध कहाँ बस्नु भएको छ त ?”

“ब्राह्मण ! अहिले, उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध परिनिर्वाण भइसक्नु भयो ।”

“भो उदेन ! यदि उहाँ आदरणीय गौतम, दस योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, उहाँ आदरणीय गौतम, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी दस योजन भए पनि जानेथियौं । भो उदेन ! यदि उहाँ आदरणीय गौतम बीस योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, ... बीस योजन ... चालीस योजन ... पचास योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, उहाँ आदरणीय गौतम, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी पचास योजन भए पनि जानेथियौं । भो उदेन ! यदि उहाँ आदरणीय गौतम, सय योजन टाढा हुनुहुन्छ भन्ने सुनेको भए, उहाँ आदरणीय गौतम, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको दर्शनार्थ हामी सय योजन भए पनि जाने थियौं ।”

“भो उदेन ! अब उहाँ आदरणीय गौतम परिनिर्वाण भइसक्नु भयो तथापि हामी परिनिर्वाण भइसक्नु भएका उहाँ आदरणीय गौतमको शरणमा जान्छौं, धर्म र सङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं उदेनले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो, भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

“भो उदेन ! ममा अङ्गराजाले दिनदिनै दिने नित्य भिक्षा छ । तपाईं उदेनलाई त्यसबाट म नित्य एक भिक्षा दिन्छु ।”

“ब्राह्मण ! अङ्गराजाले तिमीलाई दिनदिनै नित्यभिक्षा के दिन्छन् त ?”

“भो उदेन ! पाँच सय कार्षापण ।”

“ब्राह्मण ! हामीले सुन चाँदी मुद्रा ग्रहण गर्नु उचित छैन (न कप्पेति) ।”

“यदि तपाईं उदेनलाई उचित हुन्न भने तपाईं उदेनलाई विहार बनाइदिने छु ।”

“ब्राह्मण ! यदि तिमी मलाई विहार बनाइदिन चाहन्छौं भने, पाटलीपुत्रमा (हाल पटना) सङ्घका निमित्त उपस्थानशाला (=भोजनालय) बनाऊ ।”

“भो उदेन ! यस कुराबाट त म भन्नु सन्तुष्ट भएँ, खुसी भएँ जो कि तपाईं उदेनले उदेनले सङ्घका निमित्त दान दिन लगाउनुहुन्छ । भो उदेन ! सो मैले यो नित्यदानद्वारा र अर्को पनि नित्यदानद्वारा पाटलीपुत्रमा सङ्घका निमित्त उपस्थानशाला बनाउन लगाउने छु ।”

अनि घोटमुख ब्राह्मणले, यो नित्यभिक्षा र अर्को पनि नित्यभिक्षाद्वारा पाटलीपुत्रमा सङ्घको निमित्त उपस्थानशाला बनाउन लगाए^{७७५}, जसलाई अचेल पनि ‘घोटमुखी’ भन्दछन् ।

घोटमुख-सुत्त समाप्त ।

७७५ उपस्थानशाला बनाई उदेन स्थविरको आश्रयमा बसी पुण्यहरू गर्दागर्दै घोटमुख ब्राह्मणको मृत्यु भयो । त्यसपछि उनी स्वर्गलोक गए । स्वर्ग गएपछि उनले ‘के काम गरेर म स्वर्गमा आइपुगेको रहेछु’ भनी विचार गरी हेर्दा सबै कुरा यथार्थतः बुझे । अनि त्यो भोजनाशाला पुरानो भएपछि त्यसको जीर्णोद्धार गर्नका निमित्त सङ्घहरू एकत्रित भइरहेको बेलामा सो घोटमुख देवपुत्र मनुष्य भेष लिएर आई – “भन्ते ! सङ्घहरू किन भेला भइरहेका हुन् ?” भनी सोध्दा “भोजनालय जीर्णोद्धार गर्नका निमित्त” भन्ने कुरा सुनी भन्ने कुरा सुनी “यो शाला कसले बनाएको नि ?” भनी सोध्दा “घोटमुख ब्राह्मणले” भन्ने जवाफ सुनेपछि “अब उनी कहाँ गए त ?” भनी भन्दा “मरिसके” भन्ने कुरा बताए । अनि सो देवपुत्रले – “उनका कुनै ज्ञातिहरू छैनन् त ?” भनी सोध्दा “उनकी एक बहिनी छे” भनी भने । “त्यसो भए उसलाई बोलाउन पठाउनुहोस्” भनी भने । अनि उसलाई बोलाई ल्याएपछि सो भेषधारी पुरुषले उसलाई “म तिम्रो भ्राता (दाइ) घोटमुख ब्राह्मण हुँ, यो शाला बनाएको फलले म स्वर्गमा उत्पन्न भएँ । फलाना-फलाना ठाउँमा मैले धन राखेको छु, त्यो लिएर यो शालाको जीर्णोद्धार गर र अरू धनद्वारा बालकहरूको पनि भरणपोषण गर” भनी भिक्षुसङ्घलाई वन्दना गरी उनी देवलोकमै फर्की गए । पप. सू III. पृ. २८४-८५ घोटमुखसुत्तवर्णना ।

४५. चङ्गी-सुत्त

(चङ्गीसुत्र)

१. चङ्गी ब्राह्मण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् धेरै भिक्षुहरूसँग कोशल राज्यमा चारिका गर्दै ओपसाद भन्ने कोशल ब्राह्मणहरूका गाउँमा पुग्नुभयो । त्यहाँ भगवान् ओपसाद गाउँको उत्तरपट्टि देववन शालवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत चङ्गी ब्राह्मण, जनाकीर्ण, त्रिण-काष्ट-उदक-धान्य सम्पन्न, कोशल राजाबाट पाएको राजभोग, राज-प्रदत्त ब्रह्म-प्रदत्त (दिइसकेपछि हरण गर्न नपाउने) भोग गरी ओपसाद गाउँमा बस्दथे । ओपसाद गाउँका ब्राह्मणहरूले यसो सुने - “श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई, कोशलराज्यमा चारिका गर्दै पाँच सय भिक्षु-समूहका साथ ओपसाद गाउँमा आईपुग्नु भई ओपसाद गाउँको उत्तरपट्टि देववन शालवनमा बस्नु भएको छ ।” भगवान् गौतमको कल्याणकीर्ति शब्द यस्तो फैलिएको छ - “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध, भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यस लोकलाई देवसहित, मारसहित, ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मणसहित, प्रजालाई, देवसहित मनुष्यलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी धर्मको उपदेश दिनुहुन्छ । उहाँ आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँ अर्थयुक्त, व्यञ्जनयुक्त केवल (सबैका सबै) परिपूर्ण परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यमा प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अर्हत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर हुन्छ ।”

२. अनि ओपसादका ब्राह्मणहरू गाउँबाट निस्की जमातका जमात मिली उत्तरपट्टिको देववन शालवनतिर गइरहेका थिए । त्यस बखत चङ्गी ब्राह्मण प्रासादको माथिल्लो तलामा दिवाशय्या गरिरहेका थिए । चङ्गी ब्राह्मणले प्रासादको माथिल्लो भागबाट ओपसाद गाउँका ब्राह्मण गृहस्थीहरू ओपसादबाट निस्की जमातका जमात भई ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनतिर गइरहेका देखे । सो देखेपछि क्षत्^{७६} (द्वारपाल) लाई बोलाई सोधे - “हे क्षत् ! ओपसादका ब्राह्मण गृहस्थीहरू ओपसादबाट निस्की ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनतिर किन लागिरहेका छन् ?”

“भो चङ्गी ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई, कोशलदेशमा चारिका गर्दै अहिले ओपसाद गाउँमा आईपुग्नु भई, ओपसाद गाउँको उत्तरपट्टिको देववन शालवनमा बस्नु भएको छ । उहाँ भगवान् गौतमको यस्तो कल्याण कीर्ति शब्द फैलिरहेको छ कि - “उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध ... पूर्ववत् ... ।” भगवान् गौतमको दर्शनार्थ उनीहरू जाँदैछन् ।”

“हे क्षत् ! त्यसो भए तिम्री ओपसादका ब्राह्मण गृहस्थीहरूकहाँ गई यसो भन - “चङ्गी ब्राह्मण यसो भन्दछ - ‘तपाईंहरू केही बेर पर्खनुहोस्, चङ्गी ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान

चाहन्छ ।” “हवस्” भनी प्रत्युत्तर दिई जहाँ ओपसादका ब्राह्मण गृहस्थीहरू थिए त्यहाँ गई – “केही बेर पर्खनुहोस्, चङ्गी ब्राह्मण पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जान चाहनुहुन्छ” भनी क्षतले भने ।”

३. त्यस बखतमा विभिन्न देशहरूका पाँच सय जति ब्राह्मणहरू केही कामले ओपसादमा आएका थिए । ती ब्राह्मणहरूले सुने कि – “चङ्गी ब्राह्मण श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जाँदैछन् ।” अनि ती ब्राह्मणहरू चङ्गी ब्राह्मणकहाँ गई सोधे – “साँच्चै तपाईं पनि श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु हुन्छ रे, हो के ?”

“हे ब्राह्मण ! साँच्चै हो ।”

“भो चङ्गी ! (१) “तपाईं श्रमण गौतमकहाँ नजानुहोस् । तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन ... । यदि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानुहुन्छ भने तपाईंको यश घट्ने छ र श्रमण गौतमको यश बढ्ने छ । तपाईंको यश घट्ने हो र श्रमण गौतमको यश बढ्ने हो – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन । बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(२) “तपाईं आमा-बाबु दुवैबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेको हुनुहुन्छ तथा सात पुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलगाएको र अनिन्दित हुनुहुन्छ । जो तपाईं दुवै आमा-बाबुबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेको हुनुहुन्छ सात पुस्तादेखि जातिवादले कुनै खोट नलगाएका र अनिन्दित हुनुहुन्छ – यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईं दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(३) “तपाईं आढ्य, महाधनी, महाभोगी, प्रशस्त जीवनवृत्ति – उपकरण र प्रशस्त सुन चाँदी हुने हुनुहुन्छ । जो तपाईं आढ्य, महाधनी, ... प्रशस्त सुन चाँदी हुने हुनुहुन्छ – यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(४) “तपाईं अध्यापक (अध्यायक) मन्त्रधर तथा तीनवटै वेदमा पारङ्गत हुनुहुन्छ, निघण्टु, कौस्तुभ, अक्षरप्रभेद र इतिहाससमेत पाँचौं शास्त्र, व्याकरण, लोकायत, महापुरुष लक्षणशास्त्रमा निपुण हुनुहुन्छ । जो तपाईं अध्यापक मन्त्रधर तथा ... महापुरुष लक्षणशास्त्रमा निपुण हुनुहुन्छ – त्यो कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(५) “तपाईं अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम सुन्दरताले युक्त, ब्रह्माजस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शनको निमित्त अप्रमाण सुन्दर हुनुहुन्छ । जो तपाईं अभिरूप, दर्शनीय, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(६) “तपाईं शीलवान्, वृद्धशीली, वृद्धशीलले युक्त हुनुहुन्छ । जो तपाईं शीलवान् ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(७) “तपाईं सुन्दर, गुणयुक्त मधुरभाषी, स्पष्टभाषी, निर्दोष कुरा गर्ने, अर्थ बुझ्ने गरी कुरा गर्ने हुनुहुन्छ । जो तपाईं सुन्दर, गुणयुक्त मधुरभाषी, ... हुनुहुन्छ – त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(८) “तपाईं धेरैका आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ, तीन सय माणवकहरूलाई मन्त्र (वेद) पढाउनुहुन्छ, मन्त्र पढ्नका लागि, मन्त्रको कारणमा तपाईंकहाँ नाना दिशा, नानाजनपदहरूबाट थुप्रै माणवकहरू आउँछन् । अतः तपाईं धेरैका आचार्य प्राचार्य हुनुहुन्छ ... -त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु पर्छ ।”

(९) “तपाईं जीर्ण, वृद्ध, महल्लक (जन्मले धेरै वर्ष पुगेको), धेरै समय बिताइसकेका बैस पुगेका हुनुहुन्छ । श्रमण गौतम तरुण नै छन् र तारुण्यमै प्रव्रजित भएका हुन् । जो तपाईं जीर्ण, वृद्ध, महल्लक हुनुहुन्छ; जो श्रमण गौतम तरुणमै छन् र तारुण्यमै प्रव्रजित भएका हुन् - त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित ठहरिन्छ; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(१०) “तपाईं राजा मगध सेनीय बिम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित र अपचित हुनुहुन्छ । जो तपाईं राजा मगध सेनीय बिम्बिसारद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य ... हुनुहुन्छ - त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित ठहरिन्छ ।”

(११) “तपाईं पोम्बरसाति (पुष्करसाति वा पौष्करसाति), ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, गुरुकृत्य, मानित, पूजित र अपचित हुनुहुन्छ । जो तपाईं कूटदन्त पोम्बरसाति ब्राह्मणद्वारा सत्कृत्य, ... हुनुहुन्छ - त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

(१२) “तपाईं ओपसादमा बस्नुहुन्छ । - त्यस कारणले पनि तपाईं श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छैन; बरु श्रमण गौतम नै तपाईंको दर्शन गर्न आउनु उचित छ ।”

४. बुद्धको वर्णन - यस्ता कुरा भन्दाखेरि ब्राह्मणले ती ब्राह्मणहरूलाई यसो भने- “भो ! त्यसो भए मेरो पनि केही कुरा सुन्नुहोस् । जुन कारणले हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ; तर उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित ठहरिन्छ ।

(१) “श्रमण गौतम आमा-बाबु दुवैबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्ध गर्भवास गरेका हुनुहुन्छ र सात पुस्तादेखि अहिलेसम्म जातिवादद्वारा कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दुवै आमा-बाबुबाट सुजात हुनुहुन्छ, शुद्धगर्भवास गरेका हुनुहुन्छ र सातपुस्तादेखि अहिलेसम्म जातिवादद्वारा कुनै खोट नलागेका र अनिन्दित हुनुहुन्छ - त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हामीहरूको दर्शन गर्न आउनु उचित छैन; बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु पर्छ ।

(२) “श्रमण गौतम भूमिमा रहेका पनि र आकाशमा रहेका पनि प्रशस्त हिरण्य सुवर्ण छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम भूमिमा रहेका पनि र आकाशमा रहेका पनि प्रशस्त हिरण्य सुवर्णहरू छाडेर प्रव्रजित हुनु भएको छ, त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित छैन; बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानुपर्छ ।”

(३) “श्रमण गौतम तन्नेरी युवावस्थामै, सूक्ष्म कालो केश हुँदाहुँदै, भद्र यौवनको अवस्थामै, पहिलो बैसमै, घरबार छाडी प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम तन्नेरी अवस्थामै ... प्रव्रजित हुनु भएको छ - त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित छैन; बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(४) “श्रमण गौतम आमा-बाबुको इच्छा नभएर पनि, मुखभरि आँसु राखी केश दाही खोरी, काषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनगारिक भई प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण

गौतम आमा-बाबुको इच्छा नभएर पनि ... प्रव्रजित हुन भएको छ - त्यस कारणले पनि उहाँ आदरणीय गौतम हाम्रो दर्शन गर्न आउनु उचित छैन; बरु हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(५) “श्रमण गौतम अभिरूप, दर्शनीय, प्रासादिक, परम सुन्दरताले सम्पन्न, ब्रह्माजस्तै ब्रह्मवर्णी तथा दर्शन गर्नका निमित्त अप्रमाण हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम अभिरूप, दर्शनीय, ... हुनुहुन्छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(६) “श्रमण गौतम शीलवान्, आर्यशीली, कुशलशीली, कुशलशीलले सुसम्पन्न हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम शीलवान्, आर्यशीली, ... हुनुहुन्छ - त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(७) “श्रमण गौतम कल्याणभाषी, मधुरभाषी, गुणयुक्तभाषी, स्पष्टभाषी, निर्दोष कुरा गर्ने र अर्थ बुझिने गरी कुरा गर्ने हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कल्याणभाषी, मधुरभाषी, ... हुनुहुन्छ - त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(८) “श्रमण गौतम धेरैका आचार्य र प्राचार्य हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम धेरैका आचार्य र प्राचार्य हुनुहुन्छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(९) “श्रमण गौतम कामरागरहित हुनुहुन्छ, चपलतारहित हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कामरागरहित हुनुहुन्छ, चपलतारहित हुनुहुन्छ- त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(१०) “श्रमण गौतम कर्मवादी क्रियावादी हुनुहुन्छ तथा निष्पापलाई अगिल्तिर राखी ब्रह्मज्ञानी प्रजाको समेत हितैषी हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम कर्मवादी क्रियावादी ... हुनुहुन्छ, सो कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(११) “श्रमण गौतम दीन-हीन क्षत्रीकुलबाट होइन; असम्भिन्न उच्च क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम दीन-हीन क्षत्रीकुलबाट होइन असम्भिन्न उच्च क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१२) “श्रमण गौतम निर्दोषी उच्च क्षत्री कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।”

(१३) “श्रमण गौतम आढ्य, महाधनी, महाभोगी कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम आढ्य, महाधनी कुलबाट प्रव्रजित हुनु भएको छ, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(१४) “राष्ट्रबाहिरबाट पनि र जनपद बाहिरबाट पनि प्रश्नहरू सोध्नका निमित्त श्रमण गौतमकहाँ (मानिसहरू) आउँछन् । भो ! जुन कारणले राष्ट्रबाहिरबाट पनि ... श्रमण गौतमकहाँ (मानिसहरू) आउँछन्, त्यस कारणले पनि ... हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(१५) “अनेक सहस्र देवताहरू प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले अनेक सहस्र देवताहरू प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्, त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(१६) “श्रमण गौतमको— ‘उहाँ भगवान् अर्हत हुनुहुन्छ, सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ, विद्याचरण - सम्पन्न हुनुहुन्छ, सुगत हुनुहुन्छ, लोकविद् हुनुहुन्छ, अनुत्तर हुनुहुन्छ, पुरुषदम्यसारथि हुनुहुन्छ, देव-मनुष्यहरूका शास्ता हुनुहुन्छ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भन्ने कल्याणकीर्ति शब्द फैलिरहेको छ । भो ! जुन कारणले “श्रमण गौतमको - ‘उहाँ भगवान् अर्हत’ तथा बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ’ भन्ने कल्याणकीर्ति शब्द फैलिइरहेको छ - त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(१७) “श्रमण गौतम महापुरुष बत्तीस लक्षणहरूले युक्त हुनुहुन्छ । भो ! जुन कारणले श्रमण गौतम महापुरुष बत्तीस लक्षणहरूले युक्त हुनुहुन्छ, त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(१८) “मगध बिम्बिसार राजा, स्त्री, पुत्रहरूसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । यस कारणले पनि हामी नै जानु उचित छ ।”

(१९) “प्रसेनजित् कोशल राजा पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले प्रसेनजित् कोशलराजा पुत्रसहित, प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्, त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(२०) “पुष्करसाति (पोष्करसाति) ब्राह्मण पुत्रसहित, भार्यासहित, परिषद्सहित, अमात्यसहित, प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन् । भो ! जुन कारणले पुष्करसाति ब्राह्मण, अमात्यसहित प्राणले श्रमण गौतमको शरणमा गएका छन्, त्यस कारणले पनि हामी नै उहाँ आदरणीय गौतमको दर्शन गर्न जानु उचित छ ।

(२१) “श्रमण गौतम ओपसादमा आइपुग्नु भई ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनमा बस्नु भएको छ । जो कोही श्रमण वा ब्राह्मणहरू हाम्रो गाउँ-क्षेत्रमा आउँछन् भने उनीहरू हाम्रा अतिथि हुन्थिन् । अतिथिहरूलाई हामीले सत्कार-गौरव-मान र पूजा गर्नुपर्छ । जो श्रमण गौतम अहिले ओपसादमा आउँनु भई, ओपसादको उत्तरपट्टिको देववन शालवनमा बस्नु भएको छ, उहाँ हाम्रा अतिथि हुनुहुन्छ । आफ्ना अतिथिलाई हामीले सत्कार-गौरव-मान-पूजा गर्नुपर्छ । त्यसैले श्रमण गौतम हामीकहाँ दर्शन गर्न आउनु उचित छैन, किन्तु हामी नै श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु उचित छ । यत्तिकै मात्र म श्रमण गौतमको गुण जान्दछु, तर श्रमण गौतमका गुण अप्रमाण छन् । यी गुणहरूमध्ये एउटै गुण मात्रले युक्त भए तापनि श्रमण गौतम हामीकहाँ दर्शनार्थ आउनु उचित छैन, उचित छैन, बरु हामी नै श्रमण गौतमको दर्शनार्थ जानु उचित छ, उचित छ । त्यसो हुनाले हामी सबै श्रमण गौतमको दर्शन गर्न जाऔं !”

यति कुरा सुनाइएपछि चङ्गी ब्राह्मण थुप्रै ब्राह्मणहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । अनि भगवान्सँग सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे ।

२. कापटिक माणवको प्रश्न

५. त्यस बखतमा भगवान् बूढा-बूढा ब्राह्मणहरूका साथ क्षेमकुशलका कुराकानी गरिरहनु भएको थियो । त्यस बखत कापटिक नामक माणवक, शिर मुण्डिक, जन्मले सोःह वर्ष भएका, तीनै वेदमा पारङ्गत, निघण्टू, कौस्तुभादि शास्त्र जान्ने, त्यस परिषद्मा बसेका थिए । बूढा-बूढा ब्राह्मणहरू भगवान्सँग कुराकानी गरिरहेको बेलामा कापटिक माणवचाहिं बीच-बीचमा कुरा काट्थे । अनि भगवान्ले कापटिक माणवलाई, “आयुष्मान् भारद्वाज ! बूढा-बूढा ब्राह्मणहरू कुराकानी गरिरहँदा बीच-बीचमा कुरा काटी कुरा नगर, कुरा नसिद्धिएसम्म पर्खिरहू !” भनी भन्नुभयो ।

भगवान्को यो कुरा सुनी चङ्गी ब्राह्मणले भगवान्सँग यस्तो निवेदन गरे – “तपाईं गौतमले कापटिक माणवलाई नरोक्नु भए पनि हुन्छ । कापटिक माणव कुलीन् हुन्, बहुश्रुत, पण्डित र सुवक्ता पनि हुन् । उनी तपाईं गौतमसँग यस कुरामा तर्कवितर्क गर्न सक्छन् ।”

अनि भगवान्को मनमा लाग्यो कि – “ब्राह्मणहरू अवश्य पनि कापटिक माणवद्वारा त्रिवेद-प्रवचनबारे कुरा गराउन चाहन्छन्, त्यसैले कापटिक माणवलाई अगिल्टिर सारेका छन् ।”

त्यस बेला कापटिक माणवको मनमा यस्तो लाग्यो – “जब श्रमण गौतमको आँखा ममाथि पर्ला, तब म श्रमण गौतमसँग प्रश्न गरूँला ।”

भगवान्ले कापटिक माणवको मनको कुरा थाहा पाई कापटिक माणवमाथि आँखा लगाउनु भयो ।

(१) यही नै सत्य हो, अरू सबै तुच्छ हुन्

६. कापटिक माणवको मनमा – “श्रमण गौतमले मलाई हेरिरहेका छन्, किन म श्रमण गौतमसँग प्रश्न नगरुं ?” भन्ने लागेअनुसार भगवान्सँग निम्न प्रश्न सोधे : –

“भो गौतम ! जहाँसम्म मलाई लाग्दछ, ब्राह्मणहरूका जुन पुराना मन्त्रपदहरू छन्, ‘यसो भने भन्ने’ परम्परा छ, वचन समूहहरू (=पिटक सम्पदा) छन्, तिनीहरूमा ब्राह्मणहरू पूर्ण निष्ठा राख्दछन् कि ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।’ यसबारे तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

“हे भारद्वाज ! के त ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै पनि एक जना ब्राह्मणले – म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्” भनी भनेका छन् त ?”

“भो गौतम ! त्यसो भनेका छैनन् ।”

“हे भारद्वाज ! के त ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एउटा आचार्यले अथवा प्राचार्यले अथवा आचार्यहरूका सात पुस्ता मध्येको कुनै पनि एक जना ब्राह्मणले, ‘म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छन् त ?”

“भो गौतम ! भनेका छैनन् ।”

“हे भारद्वाज ! जुन ब्राह्मणहरूका पूर्वज मन्त्रकर्ता, मन्त्रप्रवर्तक ऋषिहरू थिए, जसका पुराना मन्त्रपद, गीत, प्रवृत्ति, संहिता, अहिलेका अष्टक, वामक, वामदेव, विश्वमित्र, यमदग्नि, अङ्गीरस, भारद्वाज, वसिष्ठ, काश्यप, तथा भृगुले अनुगायन, अनुभाषण, अनुवाचन गर्छन्, के त यी ब्राह्मणहरूले, ‘हामी यो जान्दछौं, हामीले यो देखेका छौं, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छन् त ?”

“भो गौतम ! छैनन् ।”

७. अन्धवेणु परम्परा - “हे भारद्वाज ! त्यसो भए ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एउटाले पनि, ‘म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छैनन्, कुनै एउटा आचार्य-प्राचार्यले पनि ... , कुनै एउटा आचार्यहरूका सात पुस्तामध्येकाले पनि - ‘म यो जान्दछु, मैले यो देखेको छु, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ हुन्’ भनी भनेका छैनन्, न त कुनै ब्राह्मणहरूका पूर्वज मन्त्रकर्ता ... अष्टक ... भृगुले नै - ‘हामी यो जान्दछौं, हामीले यो देखेका छौं, यही नै सत्य हो, अरू जम्मै तुच्छ (भूट) हुन्’ भनी भनेका छन् । यस कारण यो कुरा त जस्तो कि - अन्धवेणु परम्परामा^{७७} पहिलोले पनि देख्दैन, बीचकोले पनि देख्दैन पछिल्लोले पनि देख्दैन । त्यस्तै, हे भारद्वाज ! ब्राह्मणहरूले भनेका कुराहरू पनि अन्धवेणु परम्पराजस्तै हुन् - पहिलो (आचार्य) ले पनि देखेको छैन, बीचकाले पनि, पछिल्लाले पनि देखेका छैनन् । भारद्वाज ! अब के भन्छौं त, यसो भएको हुँदा ब्राह्मणहरूको श्रद्धा अमूलक हुँदैन त ?”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरू न केवल श्रद्धाले मात्र उपासना गर्छन्, अपितु अनुश्रव (श्रवण) द्वारा पनि उपासना गर्छन् ।”

प्रत्येक पाँचधर्मका दुई फल - “हे भारद्वाज ! पहिले तिम्री श्रद्धामा गयो, अब अनुश्रव भन्दछौ । यसै लोकमा यी पाँच धर्मका फल दुई-दुई प्रकारका हुन्छन् । कुन पाँच भने ? - (१) श्रद्धा, (२) रुचि, (३) अनुश्रव, (अनुस्सव), (४) आकार परिवर्तक र (५) दृष्टि निध्यान-क्षमता (धर्मलाई राम्ररी हेर्ने क्षमता) । उक्त पाँच धर्मका फल दुई-दुई प्रकारका यसै लोकमा हुन्छन् ।”

(१) “हे भारद्वाज ! सु-श्रद्धा (उत्तम श्रद्धा) त गर्दछ, परन्तु त्यो (श्रद्धापात्र) रिक्त-तुच्छ-मृषा हुन्छ, सु-श्रद्धा भने गर्दैन किन्तु त्यो भूत (भएकै), तुच्छ (तथ्य) हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(२) “सु-रुचि (श्रेष्ठ रुचि) त लिन्छ, परन्तु त्यो (रुचिविषय) रिक्त-तुच्छ-मृषा हुन्छ, सु-रुचि भने लिदैन, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(३) “सु-अनुश्रव (राम्ररी श्रवण) त गर्दछ, परन्तु त्यो (सुन्ने विषय) रिक्त-तुच्छ-मृषा हुन्छ, सु-अनुश्रव भने गर्दैन, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(४) “सु-परिवर्तकित (राम्ररी तर्कना गरेको) त गर्छ, परन्तु त्यो (तर्कना विषय) रिक्त, तुच्छ, मृषा हुन्छ, सु-परिवर्तकित भने हुन्न, किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

(५) “सु-निध्यान (राम्ररी हेर्ने) त गर्छ, परन्तु त्यो (हेर्ने विषय) रिक्त, तुच्छ, मृषा हुन्छ, सु-निध्यान भने गर्दैन किन्तु त्यो भूत, तथ्य हुन्छ, अन्यथा हुन्न ।”

“हे भारद्वाज ! सत्यानुरक्षा गर्ने विज्ञपुरुषले वस्तुतः ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ (भूट) हुन्’ भनी निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

७७७ अन्धाहरूको एक जमात कुनै एक ठाउँमा बसेको थियो । एउटा बदमासले उनीहरूलाई देखेर यहाँ बस्नुभन्दा फलानो ठाउँमा खान पिउन प्रशस्त पाइन्छ भनी अर्को ठाउँको नाउँ बतायो । यो कुरो सुनी ती अन्धाहरूले त्यहाँ जाने बाटो देखाइदिन अनुरोध गरे । बदमासले उनीहरूको हातमा भएको बाँसको लट्टी एउटाले अर्कोलाई गरी क्रमिक रूपले सबैलाई समात्न लगाई, एउटा जङ्गलमा ‘बाटो यही हो’ भनी छान्डिदियो । उनीहरू न यताका न उताका भए । यसै उक्तिलाई ‘अन्धवेणु परम्परा’ भन्दछन् ।

(२) कसरी सत्यानुरक्षा हुन्छ

८. “भो गौतम ! कहिलेसम्म सत्यको अनुरक्षा हुन्छ र कहिलेसम्म अनुरक्षा गरिन्छ भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्यौं ।”

(१) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषको श्रद्धा हुन्छ, उसले ‘यस्तो मेरो श्रद्धा छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी एकदम निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(२) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषको रुचि हुन्छ, उसले ‘यस्तो मेरो रुचि छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी एकदम निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(३) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषले अनुश्रव गछ्छ, उसले ‘यस्तो मेरो अनुश्रव छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी एकदम निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(४) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषले आकार परिवर्तक गछ्छ, ‘यस्तो मेरो आकार परिवर्तक छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी वस्तुतः निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

(५) “हे भारद्वाज ! कुनै पुरुषमा दृष्टि-निध्यान-क्षमता हुन्छ, उसले ‘यस्तो मेरो दृष्टि-निध्यान-क्षमता छ’ भनी भन्दा सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, परन्तु त्यत्तिकैले ‘यही नै सत्य हो, अरू तुच्छ हुन्’ भनी वस्तुतः निष्कर्षमा जान हुन्न ।”

“हे भारद्वाज ! यत्तिकैले सत्यको अनुरक्षा हुन्छ, यत्तिकैले सत्यको अनुरक्षा गछ्छ, यत्तिकैले हामी सत्यानुरक्षाबारे प्रज्ञापन गछ्छौं परन्तु यत्तिले मात्र सत्यानुबोध हुँदैन ।”

(३) कसरी सत्यानुबोध हुन्छ

९. “भो गौतम ! यतिसम्मले सत्यानुरक्षा हुन्छ, यतिसम्मले सत्यानुरक्षा गछ्छ भन्ने हामीले पनि देख्यौं (सुन्यौं) । कतिसम्मले सत्यानुबोध हुन्छ र कतिसम्मले सत्यानुबोध गर्दछ भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्यौं ।”

(१) लोभरहित - “हे भारद्वाज ! यहाँ कुनै भिक्षु कुनै गाउँको वा निगमको आश्रय लिई बस्दछन् । त्यहाँ गृहपति वा गृहपतिपुत्र गर्ई, लोभनीय विषय, द्वेषणीय विषय र मोहनीय विषय - यी तीन विषयमा जाँच गछ्छ । यी आयुष्मान्मा त्यस्ता लोभनीय विषयहरू छन् कि छैनन्, जुन लोभनीय विषय रहँदा - ‘नजानीकनै जानें, नदेखीकनै देखें’ भन्दै अरूलाई पनि त्यस कुरामा विश्वास दिलाउँछन्, जसबाट उनीहरूको दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन सक्छ, यी भिक्षुहरूलाई परीक्षा गर्दा यस्तो कुरा थाहा पाउँछ कि - ‘यी आयुष्मान्मा लोभनीय विषयहरू छैनन्’, जुन कुरा भएको भए, ‘नजानीकनै जानें, नदेखीकनै देखें’ भन्दै अरूलाई पनि विश्वास दिलाउँथे होलान् र जसबाट उनीहरूको पनि दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुन्थ्यो होला । यी आयुष्मान्को कायिक-वाचिक आचरण पनि अलोभीकै जस्तो छ । यी आयुष्मान्ले दिने धर्मोपदेश पनि गम्भीर, दुर्दर्श (देखा गाह्रो), दुरनुबोध, शान्त, प्रणीत, अतर्कावचर (तर्कले मात्र नभेट्ने), निपुण, पण्डित वेदनीय (पण्डितहरूले जान्न सक्ने) छ, यस्तो धर्मको उपदेश त लोभीले दिन सक्दैन नि ।”

१०. (२) द्वेषरहित - "हे भारद्वाज ! यसरी परीक्षा गर्दा जब उनलाई लोभनीय विषयहरूबाट विशुद्ध पाउँछ, तब फेरि उनमा द्वेषणीय विषयहरू छन् कि छैनन् भनी परीक्षा गर्नुपर्छ । यी आयुष्मान्मा त्यस्ता द्वेषणीय विषयहरू छन् कि छैनन्, जुन द्वेषणीय विषय हुँदा ... अहित र दुःख हुन सक्छ । यी भिक्षुको जाँच गर्दा यस्ता कुरा थाहा पाउँछ कि - 'यी आयुष्मान्मा द्वेषणीय विषयहरू छैनन्' कायिक-वाचिक आचरण पनि अद्वेषीकै जस्तो छ । यी आयुष्मान्ले दिने धर्मोपदेश पनि गम्भीर ... पण्डित वेदनीय छ, यस्तो धर्मको उपदेश त द्वेषीले दिन सक्दैन नि ।"

११. (३) मोहरहित - "हे भारद्वाज ! यसरी परीक्षा गर्दा जब उनलाई द्वेषणीय विषयहरूबाट विशुद्ध पाउँछ, तब फेरि उनमा मोहनीय विषयहरू छन् कि छैनन् भनी परीक्षा गर्नुपर्छ यी - आयुष्मान्मा त्यस्ता मोहनीय विषयहरू छन् कि छैनन्, जुन मोहनीय विषय हुँदा ... अहित र दुःख हुन सक्छ । यी भिक्षुको जाँच गर्दा यस्तो कुरा थाहा पाउँछ कि - 'यी आयुष्मान्मा मोहनीय विषयहरू छैनन्', ... कायिक-वाचिक आचरण पनि निर्मोहीकै जस्तो छ । यी आयुष्मान्ले दिने धर्मोपदेश पनि गम्भीर ... पण्डित वेदनीय छ, यस्तो धर्मको उपदेश त मोहीले दिन सक्दैन ।"

"हे भारद्वाज ! यसरी परीक्षा लिँदा जब उनलाई मोहनीय विषयहरूबाट विशुद्ध पाउँछ, तब उनीमाथि (१) श्रद्धा राख्छ, श्रद्धा भएपछि (२) नजिक जान्छ, नजिक भएपछि (३) उपासना गर्छ, उपासना गरेपछि (४) कान थाप्छ, कान थापेपछि (५) धर्म सुन्दछ, धर्म सुनेपछि (६) सुनेको धर्मलाई धारण गर्छ, धारण गरेपछि (७) धर्मको अर्थको परीक्षा गर्छ, अर्थको परीक्षा गर्दा (८) धर्मलाई राम्ररी हेर्न सक्ने क्षमता हुन्छ (निध्यान क्षमता), धर्मलाई हेर्ने क्षमता भएपछि (९) छन्द (धर्मानुसार काम गर्ने इच्छा) हुन्छ, छन्द भएपछि (१०) उत्साह हुन्छ, उत्साह भएपछि (११) तुलना गर्छ, तुलना गरेपछि (१२) पराक्रम (धर्मफल पाउने कोसिस) गर्छ, पराक्रम गर्दै यही शरीरले परमसत्यको साक्षात्कार गर्छ र प्रज्ञा-ज्ञानद्वारा प्रतिवेध गरी हेर्छ । हे भारद्वाज ! यत्तिकैले सत्यानुबोध हुन्छ, यत्तिकैले सत्यानुबोध गर्छ, यत्तिकैले हामी सत्यानुबोधका बारे प्रज्ञापन गर्दछौं, परन्तु यत्तिले मात्र सत्यानुप्राप्ति हुँदैन ।"

(४) कसरी सत्यानुप्राप्ति हुन्छ

१२. "भो गौतम ! यत्तिसम्मले सत्यानुबोध हुन्छ, यत्तिसम्मले सत्यानुबोध गर्छ भन्ने हामीले पनि देख्यौं (सुन्यौं) । कतिसम्मले सत्यानुप्राप्ति हुन्छ र कतिसम्मले सत्यानुप्राप्ति गर्छ भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्छौं ।"

"हे भारद्वाज ! यही धर्मलाई सेवन गर्दा, भावना (ध्यान) गर्दा, बढाउँदै लैजाँदा सत्यानुप्राप्ति हुन्छ । यत्तिकैले सत्यानुप्राप्ति हुन्छ, यत्तिकैले सत्यानुप्राप्त गर्छ, यत्तिकैले हामी सत्यानुप्राप्तिबारे प्रज्ञापन गर्दछौं ।"

१३. "भो गौतम ! यत्तिकैले सत्यानुप्राप्ति हुन्छ, यत्तिकैले सत्यानुप्राप्ति गर्दछ भन्ने हामीले पनि देख्यौं (सुन्यौं) । सत्यानुप्राप्तिका निमित्त कुन धर्म (कुरो) बहुपकारी हुन्छ भन्नेबारे हामी तपाईं गौतमसँग सोध्छौं ।"

(१) "हे भारद्वाज ! सत्यानुप्राप्तिका निमित्त पराक्रम (प्रधान), बहुपकारी हुन्छ । यदि पराक्रम नगरेको भए सत्यानुप्राप्ति हुन्नथ्यो । पराक्रम गर्ने हुनाले सत्यप्राप्ति हुन्छ । अतः सत्यानुप्राप्तिका निमित्त पराक्रम बहुपकारी हुन्छ ।"

"भो गौतम ! पराक्रमका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?"

(२) “हे भारद्वाज ! पराक्रमको निमित्त तुलना बहुपकारी हुन्छ । यदि तुलना नगरेको भए, पराक्रम हुन्नथ्यो । तुलना गर्ने हुनाले नै पराक्रम हुन्छ । अतः पराक्रमका निमित्त तुलना बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! तुलनाका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(३) “हे भारद्वाज ! तुलनाका निमित्त उत्साह बहुपकारी हुन्छ । यदि उत्साह नगरेको भए, तुलना हुँदैन थियो । उत्साह गरेको हुनाले नै तुलना गर्छ । अतः तुलनाका निमित्त उत्साह बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! उत्साहका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(४) “हे भारद्वाज ! उत्साहका निमित्त छन्द (गरौं भन्ने इच्छा) बहुपकारी हुन्छ । यदि छन्द नभएको भए उत्साह हुन्नथ्यो । छन्द भएको हुनाले नै उत्साह हुन्छ । अतः उत्साहका निमित्त छन्द बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! छन्दका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(५) “हे भारद्वाज ! छन्दका निमित्त धर्म-निध्यान-क्षमता (धर्मलाई राम्ररी हेर्ने क्षमता) बहुपकारी हुन्छ । यदि धर्म-निध्यान-क्षमता नभएको भए छन्द हुन्नथ्यो । धर्म-निध्यान-क्षमता भएकोले नै छन्द हुन्छ । अतः छन्दका निमित्त धर्म-निध्यान-क्षमता बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! धर्म-निध्यान-क्षमताका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(६) “हे भारद्वाज ! धर्म-निध्यान-क्षमताका निमित्त अर्थोपपरीक्षण बहुपकारी हुन्छ । यदि अर्थोपपरीक्षण नगरेको भए धर्म-निध्यान-क्षमता हुन्नथ्यो । अर्थोपपरीक्षण गर्ने हुनाले नै धर्म-निध्यान-क्षमता हुन्छ । अतः धर्म-निध्यान-क्षमताका निमित्त अर्थोपपरीक्षण बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! अर्थोपपरीक्षणका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(७) “हे भारद्वाज ! अर्थोपपरीक्षणका निमित्त धर्म-धारण बहुपकारी हुन्छ । यदि धर्म-धारण नगरेको भए अर्थोपपरीक्षा गर्दैनथियो । धर्म-धारण गरेको हुनाले नै अर्थोपपरीक्षण गर्छ । अतः अर्थोपपरीक्षणका निमित्त धर्म-धारण बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! धर्म-धारणका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(८) “हे भारद्वाज ! धर्म-धारणका निमित्त धर्म-श्रवण बहुपकारी हुन्छ । यदि धर्म-श्रवण नगरेको भए धर्म-धारण हुन्नथ्यो । धर्म-श्रवण गरेको हुनाले नै धर्म-धारण हुन्छ । अतः धर्म-धारणका निमित्त धर्म-श्रवण बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! धर्म-श्रवणका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(९) “हे भारद्वाज ! धर्म-श्रवणका निमित्त कान थाप्नु (सोतावधान) बहुपकारी हुन्छ । यदि कान नथापेको भए धर्म-श्रवण गर्दैनथियो । कान थाप्ने हुनाले नै धर्म-श्रवण गर्छ । अतः धर्म-श्रवणका निमित्त कान थाप्नु बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! कान थाप्नका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(१०) “हे भारद्वाज ! कान थाप्नका निमित्त उपासना (सत्सङ्गत) बहुपकारी हुन्छ । यदि उपासना नगरेको भए कान थाप्दैनथियो । उपासना गरेको हुनाले नै कान थाप्छ । अतः कान थाप्नका निमित्त उपासना बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! उपासनाका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(११) “हे भारद्वाज ! उपासनाका निमित्त नजिक जानु बहुपकारी हुन्छ । यदि नजिक न गएको भए उपासना गदैनथियो । नजिक जाने भएको हुनाले नै उपासना गर्छ । अतः उपासनाका निमित्त नजिक जानु बहुपकारी हुन्छ ।”

“भो गौतम ! नजिक जानका निमित्त कुन धर्म बहुपकारी हुन्छ त ?”

(१२) “हे भारद्वाज ! नजिक जानका निमित्त श्रद्धा बहुपकारी हुन्छ । यदि श्रद्धा नभएको भए नजिक जान्थ्यो । श्रद्धा रहनाले नै नजिक जान्छ । अतः नजिक जानका लागि श्रद्धा बहुपकारी हुन्छ ।”

३. कापटिक माणवको शरणागमन

१४. “भो गौतम ! सत्यानुरक्षणबारे हामीले तपाईं गौतमसँग सोध्यौं, सत्यानुरक्षणबारे तपाईं गौतमले हामीलाई बताइ दिनुभयो । हामी त्यो रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गर्छौं, त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । सत्यानुबोधबारे ... सत्यानुत्पत्तिबारे ... सत्यानुत्पत्तिका निमित्त उपकार हुने धर्मकोबारे हामीले तपाईं गौतमसँग सोध्यौं । त्यसबारे तपाईं गौतमले हामीलाई बताइदिनु भयो । त्यो पनि हामी रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गर्छौं, त्यसबाट हामी सन्तुष्ट पनि छौं । जे-जति हामीले तपाईं गौतमसँग सोधेका थियौं, ती सबै तपाईं गौतमले हामीलाई बताइदिनु भयो, त्यो पनि हामी रुचाउँछौं, स्वीकार पनि गर्छौं र त्यसबाट पनि हामी सन्तुष्ट नै छौं । भो गौतम ! अगिसम्म हामीले (तपाईं गौतमकोबारे), “यो नीच, कृष्ण, ब्रह्माको पैतालाबाट निस्केको (शूद्र), श्रमणक, मुण्डकले के धर्म जान्दो हो !” भनी भन्थ्यौं ।

अब, तपाईं गौतमको धर्मोपदेशद्वारा मेरो मनमा तपाईं गौतमले श्रमण-प्रेम उत्पन्न गराइदिनु भयो । श्रमणहरूमा हुनुपर्ने श्रमण-प्रसाद पनि उत्पन्न गराइदिनु भयो । श्रमणहरूप्रति हुनुपर्ने श्रमण-गौरव पनि उत्पन्न गराइदिनु भयो । धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम ! ! जस्तो कि - घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिँदा, छोपिएको लाई उघारिदिँदा, बाटो भुलेको लाई बाटो देखाईदिँदा, अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिँदा आँखा हुनेहरूले रूप देख्दछन्, त्यसै गरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश गरिदिनु भयो । अब म, तपाईं गौतमको शरण पर्दछु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् !”

चङ्गी-सुत्त समाप्त ।

४६. एसुकारी-सुत्त

(एसुकारीसुत्र)

१. चार परिचर्या

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत एसुकारी ब्राह्मण भगवान्कहाँ गई सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे । अनि उनले भगवान्सँग निम्न कुराहरू सोधे : - “भो गौतम ! ब्राह्मणहरू निम्न चार परिचर्या (सेवा नियम) प्रज्ञापन गर्छन् (बताउँछन्) - (१) ब्राह्मण-परिचर्या, (२) क्षत्री-परिचर्या, (३) वैश्य-परिचर्या र (४) शूद्र-परिचर्या ।

(१) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, ब्राह्मणको परिचर्या यसरी गर्नुपर्छ भनी बताउँछन् - ‘ब्राह्मणले ब्राह्मणको परिचर्या (सेवा) गर्नुपर्छ, क्षत्रीले ब्राह्मणको परिचर्या गर्नुपर्छ, वैश्यले ब्राह्मणको परिचर्या गर्नुपर्छ र शूद्रले ब्राह्मणको परिचर्या गर्नुपर्छ ।’ यस प्रकार ब्राह्मणहरू ‘ब्राह्मण-परिचर्या’ बताउँछन् ।”

(२) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, क्षत्रीको परिचर्या यसरी गर्नुपर्छ भनी बताउँछन् - ‘क्षत्रीले क्षत्रीको परिचर्या गर्नुपर्छ, वैश्यले क्षत्रीको परिचर्या गर्नुपर्छ, शूद्रले क्षत्रीको परिचर्या गर्नुपर्छ ।’ यस प्रकार ब्राह्मणहरू ‘क्षत्री-परिचर्या’ बताउँछन् ।”

(३) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, वैश्यको परिचर्या यसरी गर्नुपर्छ भनी बताउँछन् - ‘वैश्यले वैश्यको परिचर्या गर्नुपर्छ, शूद्रले वैश्यको परिचर्या गर्नुपर्छ ।’ यस प्रकार ब्राह्मणहरू ‘वैश्य परिचर्या’ बताउँछन् ।”

(४) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, शूद्रको परिचर्या यसरी गर्नुपर्छ भनी बताउँछन् - ‘शूद्रले नै शूद्रको परिचर्या गर्नुपर्छ । अरू कसले शूद्रको परिचर्या गर्ला ?’ यस प्रकार ब्राह्मणहरू ‘शूद्र-परिचर्या’ बताउँछन् । यी चार प्रकारका परिचर्या ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन्, यसमा तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

२. “हे ब्राह्मण ! के संसारका सबै मानिसहरूले यी चार परिचर्याहरू (सेवा नियम) बनाउन ब्राह्मणहरूलाई अनुज्ञा (अधिकार, अनुमति, वचन) दिएका छन् त ?”

“भो गौतम ! छैनन् ।”

“हे ब्राह्मण ! जस्तो कि (उदाहरणका लागि) - आफ्नो भन्ने केही नभएको, कुनै अन्न सम्पत्ति नभएको दरिद्री मानिसलाई, उसको इच्छाविरुद्ध - ‘हे पुरुष ! यो मांस भाग तिम्रो खाना हो, यसको पैसा तिमिले तिर्नुपर्छ,’ भनी (जबरजस्ती) भाग लगाईदिन्छ, त्यस्तै ब्राह्मणहरूले पनि कसैको अनुज्ञा (आज्ञापत्र, अधिकार, वचन) बेगर नै यी चार परिचर्याहरू (सेवा नियम) प्रज्ञापन गरेको ठहरिन्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! म जम्मै परिचर्या गर्नुपर्छ भनी भन्दिन, न त जम्मै परिचर्या गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु । जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले कुभलो हुन्छ, भलो हुँदैन, त्यस्तो परिचर्या गर्नुपर्छ

भनी भन्दिन । जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले भलो हुन्छ, कुभलो हुँदैन, त्यस्तो परिचर्या गर्नुपर्छ भनी भन्दछु ।”

३. “हे ब्राह्मण ! यदि यहाँ कुनै क्षत्रीसँग – ‘जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले भलो हुँदैन, कुभलो हुन्छ, जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले कुभलो हुँदैन, भलो हुन्छ’ सो मध्ये कुनचाँहि परिचर्या तिमी गर्न चाहन्छौ ? भनी सोधदा अवश्यमेव उसले – ‘जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले कुभलो हुन्छ, भलो हुँदैन’ त्यस्तो परिचर्या म गर्न चाहन्न र ‘जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले भलो हुन्छ, कुभलो हुँदैन,’ त्यस्तो परिचर्या गर्न चाहन्छु भनी भन्नेछ । त्यसै गरी ब्राह्मणसँग सोधे पनि, ... वैश्यसँग सोधे पनि, ... शूद्रसँग सोधे पनि ‘जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले कुभलो हुन्छ, भलो हुँदैन’ त्यस्तो परिचर्या म गर्न चाहन्न र ‘जुन परिचर्या गर्दा जुन परिचर्याको हेतुले भलो हुन्छ, कुभलो हुँदैन’ त्यस्तो परिचर्या गर्न चाहन्छु भनी अवश्यमेव उसले भन्नेछ ।”

४. “हे ब्राह्मण ! न म उच्च कुलीनताले श्रेष्ठ भनी भन्छु, न उच्च कुलीनताले अधम (नीच) हुन्छ भनी भन्छु । न उच्च वर्णले श्रेष्ठ हुन्छ भनी भन्छु, न उच्च वर्णले अधम हुन्छ भनी भन्छु । न ठूलो भोगसम्पत्ति हुनाले श्रेष्ठ हुन्छ भनी भन्छु । किनभने ? – यहाँ कुनै पुरुष उच्च कुलको भएर पनि प्राणीहिंसक हुन्छ, अदिन्नादायी हुन्छ, काममिथ्याचारी हुन्छ, मृषावादी हुन्छ, पैशून्यवादी (चुकली गर्ने) हुन्छ, परुषवादी (रुखो शब्द बोल्ने) हुन्छ, सम्प्रलापी (काम नलाग्ने कुरा गर्ने) हुन्छ, लोभी हुन्छ, द्वेषी हुन्छ र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ । त्यसैले म उच्च कुलीनताले श्रेष्ठ हुन्छ भनी भन्दिन । फेरि यहाँ कुनै पुरुष उच्च कुलीन भएर प्राणीहिंसाबाट अलग रहन्छ, अदिन्नादानबाट अलग रहन्छ, काममिथ्याचारबाट अलग रहन्छ, मृषावादबाट अलग रहन्छ, पैशून्यवादबाट अलग रहन्छ, परुषवादबाट अलग रहन्छ, सम्प्रलापबाट अलग रहन्छ, निर्लोभी हुन्छ, निर्द्वेषी हुन्छ र सम्यकदृष्टिक हुन्छ । त्यसै गरी यहाँ कुनै पुरुष उच्च वर्ण भएर पनि ... ठूलो भोगसम्पत्ति भएर पनि प्राणीहिंसक हुन्छ ... मिथ्यादृष्टिक हुन्छ । त्यसैले म उच्च वर्ण तथा ठूलो भोगसम्पत्तिले श्रेष्ठ हुन्छ भनी भन्दिन । फेरि यहाँ कुनै पुरुष उच्चवर्ण भएर ... ठूलो भोगसम्पत्ति भएर प्राणीहिंसाबाट अलग रहन्छ, ... सम्यकदृष्टिक हुन्छ । त्यसैले म उच्च वर्ण तथा ठूलो भोगसम्पत्तिले नीच-हेय हुन्छ भनेर पनि भन्दिन ।”

“हे ब्राह्मण ! म जम्मै परिचर्या गर्नुपर्छ भनेर पनि भन्दिन, न त जम्मै परिचर्या गर्नु पर्दैन भनी भन्छु । जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले श्रद्धा बढ्छ, शील बढ्छ, श्रुति बढ्छ, त्याग बढ्छ र प्रज्ञा बढ्छ – सोही परिचर्या गर्नुपर्छ भन्दछु । जुन परिचर्या गर्दा, जुन परिचर्याको हेतुले श्रद्धा बढ्दैन, शील बढ्दैन, श्रुति बढ्दैन, त्याग बढ्दैन, र प्रज्ञा बढ्दैन त्यस्तो परिचर्या गर्नु पर्दैन भनी भन्दछु ।”

(२) चार प्रकारका धन

५. यति भनु भएपछि, एसुकारी ब्राह्मणले भगवानसँग फेरि यो कुरा सोधे : – “भो गौतम ! ब्राह्मणहरू चार प्रकारका धन प्रज्ञापन गर्छन् (बताउँछन्) – (१) ब्राह्मणको स्व-धन, (२) क्षत्रीको स्व-धन, (३) वैश्यको स्व-धन र (४) शूद्रकाको स्व-धन । (१) भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, भिक्षाटन नै ब्राह्मणको ‘स्व-धन’ हो भनी भन्दछन् । यदि ब्राह्मणले स्व-धन भएको भिक्षाटनलाई अवज्ञा (हेला) गरी भिक्षाटन छाड्यो भने, चोरी गर्ने, अकृत्यकारी (अकर्तव्य गरेबाट समाजबाट बहिष्कृत) गौपालकभै हुन्छ । यो पहिलो ब्राह्मणको ‘स्व-धन’ हो भनी ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन् ।”

(२) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, धनुर्विद्या नै क्षत्रीको ‘स्व-धन’ हो भनी भन्दछन् । यदि क्षत्रीले स्व-धन भएको धनुर्विद्यालाई अवज्ञा गर्छ भने, चोरी गर्ने, अकृत्यकारी गौपालकभै हुन्छ । यो दोस्रो क्षत्रीको ‘स्व-धन’ हो भनी ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन् ।”

(३) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, कृषि र गौपालन नै वैश्यको ‘स्व-धन’ हो भनी भन्दछन् । यदि वैश्यले स्व-धन भएको कृषि र गौपालनलाई अवज्ञा गर्छ भने, चोरी गर्ने, अकृत्यकारी गौपालक भै हुन्छ । यो तेस्रो वैश्यको ‘स्व-धन’ हो भनी ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन् ।”

(४) “भो गौतम ! यहाँ ब्राह्मणहरू, घाँस र दाउरा काट्नु नै शूद्रको ‘स्व-धन’ हो भनी भन्दछन् । यदि शूद्रले स्व-धन भएको घाँस दाउरा काट्ने कामलाई अवज्ञा गर्छ भने, चोरी गर्ने, अकृत्यकारी गौपालकभै हुन्छ । यो चौथो शूद्रको ‘स्व-धन’ हो भनी ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन् । यी चार प्रकारका धनहरू ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन् । यसमा तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

६. “हे ब्राह्मण ! के यी चार प्रकारका धन प्रज्ञापन गर्न संसारका मानिसले ब्राह्मणहरूलाई अनुज्ञा दिएका छन् त ?”

“भो गौतम ! छैनन् ।”

“हे ब्राह्मण ! त्यसो भए जस्तो कि — आफ्नो भन्ने केही नभएको, कुनै अन्न सम्पत्ति नभएको दरिद्री मानिसलाई, उसको इच्छाको विरुद्ध — “हे पुरुष ! यो मांसभाग तिम्रो खाना हो, यसको पैसा तिम्रीले तिर्नुपर्छ भनी (जबरजस्ती) भाग लगाइदिन्छ, त्यसै ब्राह्मणले पनि कसैको अनुज्ञा (आज्ञापन, अधिकार, वचन) बिना नै यी चार प्रकारका ‘स्व-धन’ प्रज्ञापन गरेको ठहरिन्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! म आर्य-लोकोत्तर-धर्मलाई पुरुषको ‘स्व-धन’ भनी प्रज्ञापन गर्दछु । यदि पुराना आमा बाबुका कुलवंशहरू अनुस्मरण गर्नु भन्ने जहाँ-जहाँ आत्मभावको प्रादुर्भाव हुन्छ । त्यहाँ-त्यहाँ सोही नै संज्ञा हुन जान्छ । क्षत्रीकुलमा भए, क्षत्रीकुलकै संज्ञा, ब्राह्मणकुलमा भए, ब्राह्मणकुलकै संज्ञा, वैश्यकुलमा भए, वैश्यकुलकै संज्ञा र शूद्र कुलमा भए, शूद्रकुलकै संज्ञा हुन जान्छ । जस्तो कि — जुन-जुन प्रत्ययबाट (जुन वस्तुबाट) आगो हुन्छ, सोही प्रत्यय (वस्तु) को संज्ञा हुन जान्छ । काठबाट भएको आगो भए ‘काठको आगो’ भन्ने संज्ञा हुन्छ, छुयाकनबाट भएको आगो भए ‘छुयाकनको आगो’ भन्ने संज्ञा हुन्छ, तृणबाट भएको आगो भए ‘तृणाग्नि’ भन्ने संज्ञा हुन्छ, गोमय (गुइँठा) बाट भएको आगो भए ‘गोमयाग्नि’ भन्ने संज्ञा हुन्छ । यसै गरी जहाँ-जहाँ आत्मभावको प्रादुर्भाव हुन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ सोही कुलको संज्ञा हुन जान्छ । जस्तै — क्षत्रीकुलमा जन्म भए ‘क्षत्री, ब्राह्मणकुलमा जन्म भए ‘ब्राह्मण’ वैश्यकुलमा जन्म भए ‘वैश्य’ र शूद्रकुलमा जन्म भए ‘शूद्र’ भन्ने संज्ञा हुन जान्छ ।”

चारैवर्ण भिक्षु हुन सक्छन् — “हे ब्राह्मण ! क्षत्रीकुलबाट पनि घरबार छाडी प्रव्रजित भई, तथागतदेशित धर्मविनयमा आई प्राणीहिंसाबाट अलग भई बस्छ, अदिन्नादानबाट अलग भई बस्छ, अब्रह्मचर्यबाट अलग भई बस्छ, मृषावादबाट अलग भई बस्छ, पैशुन्यवादबाट अलग भई बस्छ, परुषवादबाट अलग भई बस्छ, सम्प्रलापबाट अलग भई बस्छ, निर्लोभी भई बस्छ, निर्द्वेषी भई बस्छ, सम्यक्दृष्टिक भई बस्छ, न्यायकुल धर्मको आराधक भई बस्छ ।”

“ब्राह्मणकुलबाट पनि घरबार छाडी प्रव्रजित भई, तथागतदेशित धर्मविनयमा आई प्राणीहिंसाबाट अलग भई बस्छ, ... न्यायकुशल धर्मको आराधक भई बस्छ । ‘वैश्यकुलबाट’ पनि, ... पूर्ववत् ... ‘शूद्रकुलबाट’ पनि घरबार छाडी प्रव्रजित भई तथागतदेशित धर्मविनयमा आई प्राणीहिंसाबाट अलग भई बस्छ, ... न्यायकुशल धर्मको आराधक भई बस्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! के ब्राह्मणले मात्र यस प्रदेशमा (यो संसारमा) अवैरी भई, अद्वेषी भई मैत्री भावना गर्न सक्छ कि क्षत्री, वैश्य र शूद्रले पनि मैत्री भावना गर्न सक्छ ?”

“भो गौतम ! होइन । क्षत्री, ब्राह्मण, वैश्य र शूद्रले पनि यस प्रदेशमा (यो संसारमा) अवैरी भई, अद्वेषी भई मैत्री भावना गर्न सक्छन् । सबै चार वर्णले अवैरी, अद्वेषी भई मैत्री भावना गर्न सक्छन् ।”

“हे ब्राह्मण ! त्यसैले यहाँ क्षत्रीकुलबाट प्रव्रजित भएर पनि, ... ब्राह्मणकुलबाट प्रव्रजित भएर पनि, ... वैश्यकुलबाट प्रव्रजित भएर पनि, ... शूद्रकुलबाट प्रव्रजित भएर पनि तथागतदेशित धर्मविनयमा आई प्राणीहिंसाबाट पनि, ... सम्प्रलापबाट पनि अलग भई बस्न सक्छ, निर्लोभी भएर पनि बस्न सक्छ, ... न्यायकुशल धर्मको आराधक भएर पनि बस्न सक्छ ।”

७. “हे ब्राह्मण ! के ब्राह्मणले मात्र साबुन (स्नानचूर्ण) लिई, नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छ कि क्षत्री, वैश्य र शूद्रले पनि स्नानचूर्ण लिई, नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छ त ?”

“भो गौतम ! होइन । क्षत्रीले पनि, ... ब्राह्मणले पनि, ... वैश्यले पनि, ... र शूद्रले पनि ... सक्छ । सबै चारवर्णले पनि स्नान चूर्ण लिई, नदीमा गई मैलो फाल्न सक्छन् ।”

“हे ब्राह्मण ! त्यस्तै क्षत्रीकुलबाट पनि, ... ब्राह्मण कुलबाट पनि, ... वैश्यकुलबाट पनि, ... तथा शूद्रकुलबाट पनि घरबार छाडी प्रव्रजित भई ... प्राणीहिंसाबाट पनि ... सम्प्रलापबाट पनि अलग भई बस्न सक्छ, निर्लोभी भई ... न्यायकुशल धर्मको पनि आराधक भई बस्न सक्छ ।”

८. दृष्टान्त - “हे ब्राह्मण ! यदि यहाँ कुनै अभिषेकप्राप्त राजाले, विभिन्न जातिका एक सय पुरुषहरूलाई एकत्र गरी यसो भने - ‘जो यहाँ क्षत्रीकुलमा, ब्राह्मणकुलमा, राजन्यकुलमा जन्मनु भएका हुनुहुन्छ, तपाईंहरू यहाँ आउनुहोस् ! तपाईंहरूले सालको काठबाट, सल्लाको काठबाट, चन्दनको काठबाट, पदुम (रुखकमल) को काठबाट, अरणीद्वारा आगो बाल्नुहोस् ! तेज (ज्वाला) निकाल्नुहोस् ! जो यहाँ चण्डालकुलमा, नैषादकुलमा, वेणुकुलमा, सार्कीकुलमा, पुक्कुसकुलमा जन्मेका छन्, तिनीहरू पनि यहाँ आउनु ! तिमीहरूले पनि, कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीको काठबाट, सुँगुरलाई खुवाउने द्रोणीको काठबाट, धोबीको द्रोणीबाट तथा एरण्डक (अँडर) को काठबाट अरणीद्वारा आगो बाल ! तेज (ज्वाला) निकाल !”

“हे ब्राह्मण ! जो क्षत्रीकुलमा, ब्राह्मणकुलमा र राजन्यकुलमा जन्मेका छन्, तिनीहरूले सालको काठबाट ... अरणीद्वारा निकालेको आगो अर्थात् ज्वाला छ, त्यो मात्र अर्चिमान्, वर्णमान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोले लिनुपर्ने काम लिन्छन् कि जो ती चण्डालकुलमा ... जन्मेका छन् तिनीहरूले कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीको काठबाट ... अरणीद्वारा निकालेको आगो अर्थात् ज्वाला छ, त्यो पनि अर्चिमान्, वर्णमान् तथा प्रभास्वर हुन्छ र आगोले लिनुपर्ने काम पनि लिन सक्छन् त ? यहाँ के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! होइन । जो क्षत्रीकुलमा ... जन्मेका छन्, ती महानुभावहरूले जुन सालको काठबाट ... निकालेको आगो हो, त्यो पनि अर्चिमान् ... हुन्छ तथा आगोद्वारा लिनुपर्ने काम लिन सकिन्छ । त्यस्तै जो चण्डालकुलमा ... जन्मेका छन् तिनीहरूले जुन कुकुरलाई खुवाउने द्रोणीको काठबाट ... निकालेको आगो छ, त्यो पनि अर्चिमान् नै ... हुन्छ तथा आगोद्वारा लिनुपर्ने काम लिन सकिन्छ । ती सबै अग्नि अर्चिमान्, वर्णमान्, प्रभास्वर हुन्छन् र ती सबै आगोबाट आगोद्वारा लिनुपर्ने काम लिन सकिन्छ ।”

“हे ब्राह्मण ! त्यस्तै, यहाँ क्षत्रीकुलबाट पनि, ब्राह्मणकुलबाट पनि, ... वैश्यकुलबाट पनि, ... शूद्रकुलबाट पनि घरबार छाडी ... प्राणीहिंसाबाट पनि ... सम्प्रलापबाट पनि अलग भई बस्न सक्छ र निर्लोभी भई ... न्यायकुशल धर्मको पनि आराधक भई बस्न सक्छ ।”

यति भन्नु भएपछि, एसुकारी ब्राह्मणले भगवान्सँग यसरी प्रार्थना गरे : - “धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम ! ! जस्तै - घोटिएकोलाई उत्तानो पारिदिदा, ढाकिएकोलाई उघारिदिदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाई दिदा, अन्धकारमा बत्ति बालिदिदा आँखा हुनेहरूले रूप देखिने हो । यसैगरी तपाईं भगवान्ले मलाई अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो, भनी स्वीकार गर्नुहोस् ! ”

एसुकारी-सुत्त समाप्त ।

४७. धनञ्जानि-सुत्त

(धनञ्जानिसूत्र)

१. धनञ्जानि ब्राह्मणकहाँ सारिपुत्र

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय आयुष्मान् सारिपुत्र थुप्रै भिक्षुसङ्घका साथ दक्षिणागिरिमा चारिका गर्दै हुनुहुन्थ्यो । अनि एक भिक्षु राजगृहमा वर्षावास गरिसकेपछि जहाँ दक्षिणागिरि थियो, जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका सो भिक्षुसँग आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो – “आवुसो ! भगवान् निरोगी त हुनुहुन्छ, बलवान् त हुनुहुन्छ ?”

“आवुसो ! भगवान् निरोगी पनि हुनुहुन्छ, बलवान् पनि हुनुहुन्छ ।”

“आवुसो ! भिक्षुसङ्घ निरोगी त छन्, बलवान् त छन् ?”

“आवुसो ! त्यहाँ, तण्डुलपालि द्वारमा धनञ्जानि भन्ने ब्राह्मण बस्दछन् । धनञ्जानि ब्राह्मण पनि निरोगी र बलवान् छन् होइन ?”

“आवुसो ! धनञ्जानि ब्राह्मण पनि निरोगी र बलवान् नै छन् ।”

“आवुसो ! धनञ्जानि ब्राह्मण अप्रमादी त छन् ?”

“आवुसो ! कहाँबाट धनञ्जानि ब्राह्मण अप्रमादी हुन सक्लान् र ! आवुसो धनञ्जानि ब्राह्मणले राजाको कारणबाट ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई लुट्छन्, ब्राह्मण गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई लुट्छन्^{७७८} । उनकी श्रद्धालु कुलकी जो श्रद्धालु भार्या थिइन्, सो मरिसकिन् । (अब उनले) अश्रद्धालु कुलबाट अर्की अश्रद्धालु भार्या ल्याइसके ।”

७७८ सो ब्राह्मणलाई राजाले “आऊ, मानिसहरूलाई पीडा नहुने गरी, हजार भागको एक भाग मालपोत उठाएर ल्याऊ” भनी पठाउँदा उनले सबैका सबै धान्यहरू लिन्छन् । अनि किसानहरूले “ब्राह्मण ! हाम्रो विनाश नपार्नुहोस्” भनी भन्दा “राजकुलमा आम्दानी थोरै छ, म यहाँ आउन लाग्दा राजाले मलाई यस्तै हुकुम भएको थियो, के गर्छु, नरोऊ” भनी ब्राह्मण भन्छन् । यसरी राजाको कारणबाट ब्राह्मण गृहपतिलाई लुट्छन् । अनि त्यसबाट धेरैजसो धान्यवर्गहरू आफ्नो घरमा राखी थोरै मात्र राजदरबारमा भित्र्याउँछन् । “हे ब्राह्मण ! ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई पीडा त दिएनौ ?” भनी सोध्दा उनले “महाराज ! दिएको छैन । यसपालि खेतमा धान थोरै फलेकोले, उनीहरूलाई पीडा नहुने गरी उठाइएको हुनाले धेरै धान प्राप्त भएन” भनी भन्छन् । यसरी ब्राह्मणले गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई लुट्छन् । यही कुरो लक्ष्यगरी सूत्रमा ‘राजाको कारणबाट ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई र ब्राह्मण गृहपतिहरूको कारणबाट राजालाई लुट्छन्’ भनिएको हो । पपं. सू. III. पृ. २९५: धानञ्जानिसूत्रवर्णना ।

“आवुसो ! धनञ्जानि ब्राह्मण प्रमत्तं छन् भन्ने जुन कुरो सुन्नुपन्थो, त्यो अनुचित कुरो हामीले सुन्नुपन्थो ! आवुसो ! सुन्न अयोग्य कुरो सुन्नुपन्थो !! सायद कुनै बखत धनञ्जानि ब्राह्मणसँग हाम्रो समागम हुन सक्छ, त्यस बेला सायद (उनीसँग) कुनै कथावार्ता पनि हुन सक्नेछ ।”

२. अनि, आयुष्मान् सारिपुत्र इच्छानुसार दक्षिणागिरिमा विहार गर्नु भई, त्यसपछि जहाँ राजगृह थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ, आयुष्मान् सारिपुत्र राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्र पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी राजगृहमा भिक्षाटनका लागि जानुभयो । त्यस समय, धनञ्जानि ब्राह्मण नगरबाहिर गाईको गोठमा दूध दुहाइरहेका थिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्र राजगृहमा भिक्षाटन गरिसकेपछि, भोजनोपरान्त जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मण थिए, त्यहाँ जानुभयो । धनञ्जानि ब्राह्मणले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई आइरहुनु भएको परैदेखि देखे । सो देखेपछि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यसो भने- “भो सारिपुत्र ! यसबाट तातो दूध पिउनुहोस्, त्यतिञ्जेलसम्म भोजन गर्ने समय हुनेछ ।”

“ब्राह्मण ! भइहाल्यो । आजको भोजन कृत्य गरिसकें । फलानो रूखमुनि मेरो विहार हुनेछ । उहाँ आउनु ।” “हवस्, भो” भनी धनञ्जानि ब्राह्मणले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि, प्रातःकालिक भोजन सिद्धिएपछि धनञ्जानि ब्राह्मण, जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि उनी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका धनञ्जानि ब्राह्मणलाई आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो - “हे धनञ्जानि ! अप्रमत्त त छौ, होइन ?”

“भो सारिपुत्र ! (१) आमा-बाबुहरूलाई पोषण गर्नुपर्ने, (२) छोराछोरी र स्वास्नीलाई पोषण गर्नुपर्ने, (३) दास कामदारहरूलाई पोषण गर्नुपर्ने, (४) मित्र अमात्यहरूप्रति मित्र अमात्यको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (५) रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरू प्रति रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (६) अतिथिहरूप्रति अतिथिहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (७) पूर्वप्रेतहरूप्रति पूर्वप्रेतहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (८) देवताहरूप्रति देवताहरूको कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने, (९) राजाप्रति राजकर्तव्य पालन गर्नुपर्ने तथा (१०) आफ्नो यस शरीरलाई पनि प्रसन्न पार्नुपर्ने र वृद्धि गर्नुपर्ने हामीहरूलाई कहाँको अप्रमाद !”

२. अधर्मचारी नरकबाट मुक्त हुन सक्तैन

३. (१) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) आमाबाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म, विषमचारिताले गर्दा उसलाई नरकपालले तानेर नरकमा लैजान्छ । यस्तो बेलामा ‘म आमाबाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? अथवा उसका आमाबाबुहरूले ‘हे नरकपाल ! हाम्रो कारणमा यो (पुरुष) अधर्मचारी, विषमचारी भएको थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमि के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले घोक्याउँदै नरकमा पुऱ्याउँछ ।”

(२) “धनञ्जानि ! (भनौं कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) छोराछोरी र स्वास्नीको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म र विषमचारिताले गर्दा ... पूर्ववत् ...”

(३) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) दास कामदारहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्मचारी विषमचारिताको कारणले गर्दा ... पूर्ववत् ... यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै जाँकिदिन्छ ।”

(४) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) मित्र अमात्यहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्मले गर्दा र विषयमचारिता ... पूर्ववत् ...”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले गर्दन्याउँदै नरकमै जाँकिदिन्छ ।”

(५) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारणले अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म र विषमचारले कारणले गर्दा ... पूर्ववत् ... यसलाई नरकमा तानेर न लैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले गलहल्याउँदै नरकमै मिल्काइ दिन्छ ।”

(६) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) अतिथिहरूको कारणले गर्दा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म विषमचारले गर्दा ... पूर्ववत् ... यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले घिच्च्याउँदै नरकमा हुन्छ ।”

(७) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) पूर्वप्रेतहरूको कारणले अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म, विषमचारले गर्दा ... पूर्ववत् यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले गलहती लगाउँदै नरकमै पुऱ्याउँछ ।”

(८) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) देवताहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म र विषमचारले गर्दा ... पूर्ववत् यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै जाकिदिन्छ ।”

(९) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) राजाको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म र विषमचारले गर्दा ... पूर्ववत् ... यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाइँदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले नरकमै हुन्छ ।”

(१०) “धनञ्जानि ! (भनौ कि) यहाँ, कुनै (पुरुष) शरीर सुखित (प्रसन्न) पार्ने र वृद्धि गर्ने कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी हुन्छ, अनि सोही अधर्म र विषमचारले गर्दा उसलाई नरकपालले नरकमा तानेर लैजाऊ, यस्तो बेलामा ‘म शरीर सुखी पार्ने र वृद्धि पार्ने कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको थिएँ, हे नरकपाल ! त्यसैले मलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ’ भनी भन्न पाइएला के ? अथवा अरूले ‘हे नरकपाल ! यो (पुरुष) शरीर सुखित पार्ने र वृद्धि पार्ने कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी भएको

थियो, त्यसैले यसलाई नरकमा तानेर नलैजाऊ' भनी भन्न पाइएला के ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! पाईदैन । बरु कराइरहेको उसलाई नरकपालले मन्त्याउँदै नरकमा लैजान्छ ।”

३. अधर्मचारी र धर्मचारीमध्ये कुन उत्तम हो

४. (१) “धनञ्जानि ! जो आमा-बाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो आमा-बाबुहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ हो ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो आमा-बाबुहरूको कारणमा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ - ऊ श्रेष्ठ छैन । जो आमा-बाबुहरूको कारणमा धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी, समचारी नै श्रेष्ठ छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणमा (गरिने) धार्मिक कामकाज (=रोजगारी) पनि छ - जसद्वारा आमा-बाबुहरूको पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

५. (२) “धनञ्जानि ! जो छोराछोरी र स्वास्नीले गर्दा अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा जो छोराछोरी र स्वास्नीले गर्दा धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो छोराछोरी र स्वास्नीले गर्दा ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट छोराछोरी र स्वास्नीको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नु पर्छ ।”

(३) “धनञ्जानि ! जो दास कामदारहरूको कारण अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो दास-कामदारहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारणले (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट दास कामदारहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(४) “धनञ्जानि ! जो मित्र अमात्यहरूको कारणले ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ हो ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो मित्र अमात्यहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट मित्र अमात्यहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(५) “धनञ्जानि ! जो रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये

कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हुन्छ । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट रगतसम्बन्धी ज्ञातिहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(६) “धनञ्जानि ! जो अतिथिहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो अतिथिहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ छ । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट अतिथिहरूका पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगर्नु, पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(७) “धनञ्जानि ! जो पूर्वप्रेतहरूको कारण अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ हो ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो पूर्वप्रेतहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट पूर्वप्रेतहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(८) “धनञ्जानि ! जो देवताहरूको कारण अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो देवताहरूको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट देवताहरूको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(९) “धनञ्जानि ! जो राजाको कारण अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो सारिपुत्र ! जो राजाको कारण ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ हो । ... ”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट राजाको पनि पोषण गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

(१०) “धनञ्जानि ! जो शरीरलाई सुखी तुल्याई र वृद्धि गर्नाको कारण अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ अथवा ... धर्मचारी, समचारी रहन्छ - यीमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“सारिपुत्र ! जो शरीरलाई सुखी तुल्याई र वृद्धि गर्नाको कारण अधर्मचारी, विषमचारी रहन्छ - ऊ श्रेष्ठ छैन । जो शरीरलाई सुखी तुल्याई र वृद्धि गर्नाको कारण धर्मचारी, समचारी रहन्छ - उही श्रेष्ठ छ । भो सारिपुत्र ! अधर्मचारी, विषमचारीभन्दा धर्मचारी समचारी नै श्रेष्ठ हुन्छ ।”

“धनञ्जानि ! अर्काको कारण (गरिने) धार्मिक कामकाज पनि छ - जसबाट शरीरलाई सुखी तुल्याई वृद्धि पनि गर्न सकिन्छ । परन्तु पापकर्म नगरी पुण्यपथमा लाग्नुपर्छ ।”

४. ब्रह्म सहव्यताको मार्ग

६. अनि आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी धनञ्जानि ब्राह्मण आसनबाट उठी फर्की गए । अनि, धनञ्जानि ब्राह्मण एक पल्ट रोगले पीडित भए, दुःखी भए, सिकिस्त बिरामी परे । अनि धनञ्जानि ब्राह्मणले एक जना मानिसलाई डाकेर भने - “हे पुरुष ! यहाँ आऊ, तिमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ, त्यहाँ तिमी जाऊ । त्यहाँ गएर मेरा तर्फबाट भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोग - ‘भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छ, दुःखी छ, सिकिस्त बिरामी छ । ऊ भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोगदछ’ भनी भन । अनि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ, त्यहाँ पनि जाऊ । त्यहाँ गएर मैले भनेको भनी आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शिरले ढोग - ‘भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छ, दुःखी छ, निकै बिरामी छ । ऊ आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शिरले ढोगदछ’ भनी भन । यस्तो पनि भन कि - ‘भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मणको निवासस्थान छ, त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुनेछ ।”

“हवस्, भन्ते” भनी धनञ्जानि ब्राह्मणलाई प्रत्युत्तर दिई त्यो मानिस जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको उसले भगवान्लाई यसो भन्यो - “भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छन्, दुःखी छन्, साँचै बिरामी छन् । उनी भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोग्छन् ।”

त्यसपछि ऊ जुन ठाउँमा आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सो पुरुषले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यसो भन्यो - “भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छन्, दुःखी छन्, साँचै बिरामी छन् । उनी आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शिरले ढोग्दछन् । यस्तो पनि भन्दछन् कि - ‘भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मणको निवासस्थान छ, त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुनेछ ।” अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले तृष्णीभावद्वारा (निम्तो) स्वीकार गर्नुभयो ।

७. त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ धनञ्जानि ब्राह्मणको निवासस्थान थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिच्छुयाईएको आसनमा बस्नुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्रले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई यसो भन्नुभयो - “धनञ्जानि ! तिमीलाई क्षमनीय यापनीय छैन के ? दुःख वेदना घटेर गएको छ कि बढेर आएको छ ? घटेर गएको देखिन्न बढेर आएको मात्र देखिन्छ के ?”

“भो सारिपुत्र ! मलाई क्षमनीय यापनीय छैन । मेरो दुःख वेदना बढेकै छ, घटेको छैन, बढेको धेरै देखिन्छ, घटेको चाहिँ देखिन्न ।”

दृष्टान्त - (१) “भो सारिपुत्र ! जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले तीखो शिखर (=फलामको वा काठको चुच्चो परेको) ले शिरमा घोच्छ, (=भरोस्छ), त्यसै गरी, भो सारिपुत्र ! मेरो शरीरमा वायुले धेरै घोच्छ । भो सारिपुत्र ! (अतः) मलाई क्षमनीय वा यापनीय केही छैन । धेरै दुःख वेदना बढ्दै आएको छ, घटेको छैन । दुःख वेदना बढेको देख्छु, घटेको देखिन्न ।”

(२) “भो सारिपुत्र ! जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरीले टाउकोमा बेसरी बेरिदिन्छ, त्यसैगरी भो सारिपुत्र ! मेरो टाउकोमा निकै वेदना छ । भो सारिपुत्र ! (अतः) मलाई क्षमनीय वा यापनीय छैन । धेरै दुःख वेदना बढेर आएको छ, घटेको छैन, धेरै दुःख वेदना बढेको देख्छु, घटेको देखिन्न ।”

(३) “भो सारिपुत्र ! जस्तै कुनै सिपालु गोघातक वा उसको अन्तेवासीले तीखो धार भएको चुपिले पेट चिर्छ, त्यसै गरी भो सारिपुत्र ! मेरो पेटमा वायुले सोला हान्छ । भो सारिपुत्र (अतः) मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःख वेदना बढ्दै आएको छ, घटेको छैन, धेरै दुःख वेदना बढेको देख्छु, घटेको देख्छिन ।”

(४) “भो सारिपुत्र ! जस्तै – कुनै बलवान् दुई जना पुरुषहरूले दुर्बल पुरुषलाई हातखुट्टा समाती भुङ्ग्रीमा ओल्टाइ-पल्टाइ पिल्स्याउँछन् – त्यसै गरी भो सारिपुत्र ! मेरो शरीरमा निकै डाह हुन्छ । भो सारिपुत्र ! (अतः) मलाई क्षमनीय वा यापनीय छैन । धेरै दुःख वेदना बढ्दै आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःख वेदना बढेको देख्छु, घटेको देख्छिन ।”

८. (१) “धनञ्जानि ! नरक र तिरश्चीनयोनिमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! नरकभन्दा तिरश्चीनयोनि श्रेष्ठ छ ।”

(२) “धनञ्जानि ! तिरश्चीनयोनि र प्रेतविषयमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! तिरश्चीनयोनिभन्दा प्रेतविषय श्रेष्ठ छ ।”

(३) “धनञ्जानि ! प्रेतविषय र मनुष्यमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! प्रेतविषयभन्दा मनुष्य श्रेष्ठ छ ।”

(४) “धनञ्जानि ! मनुष्य र चातुर्महाराजिक देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! मनुष्यभन्दा चातुर्महाराजिक देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(५) “धनञ्जानि ! चातुर्महाराजिक देवताहरू र त्रयस्त्रिंश देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! चातुर्महाराजिक देवताहरूभन्दा त्रयस्त्रिंश देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(६) “धनञ्जानि ! त्रयस्त्रिंश देवताहरू र यामा देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! त्रयस्त्रिंश देवताहरूभन्दा यामा देवताहरू श्रेष्ठ छ ?”

(७) “धनञ्जानि ! यामा देवताहरू र तुषित देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! यामा देवताहरूभन्दा तुषित देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(८) “धनञ्जानि ! तुषित देवताहरू र निर्माणरति देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! तुषित देवताहरूभन्दा निर्माणरति देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(९) “धनञ्जानि ! निर्माणरति देवताहरू र परनिर्मितवशवर्ती देवताहरूमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भो सारिपुत्र ! निर्माणरति देवताहरूभन्दा परनिर्मित वशवर्ती देवताहरू श्रेष्ठ छ ।”

(१०) “धनञ्जानि ! परनिर्मित वशवर्ती देवताहरू र ब्रह्मलोकमध्ये कुनचाहिं श्रेष्ठ छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ ?”

“ब्रह्मलोक भनी तपाईं सारिपुत्र भन्दै हुनुहुन्छ, ब्रह्मलोक भनी तपाईं सारिपुत्र भन्दै हुनुहुन्छ ।”

अनि आयुष्मान् सारिपुत्रलाई यस्तो लाग्यो - “यी ब्राह्मणहरू ब्रह्मलोकमा श्रद्धा राख्छन् । अतः किन मैले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग नबताऊं ?”

“धनञ्जानि ! तिमीलाई ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्गको उपदेश गर्नेछु । त्यसलाई सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भो” भनी धनञ्जानि ब्राह्मणले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले यस्तो भन्नुभयो -

ब्रह्मविहार - “धनञ्जानि ! ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्न सक्ने त्यो मार्ग (=उपाय) कुन हो ? - धनञ्जानि ! यहाँ भिक्षु, मैत्रीयुक्त चित्तलाई - एक दिशामा, दुई दिशामा, तीन दिशामा, चार दिशामा - फैलाई बस्छ, माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर, सबै चक्रवाड लोकमा मैत्रीयुक्त चित्त फैलाई बस्छ, त्यसै गरी विपुल मैत्रीचित्त, महान्-मैत्रीचित्त, अप्रमाण-मैत्रीचित्त फैलाई बस्छ, अवैर, अव्यापद्य (=अद्वेष) चित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग (=उपाय) हो ।”

९. “धनञ्जानि ! फेरि भिक्षु, करुणायुक्त चित्तलाई - एक दिशामा, ... चार दिशामा - फैलाई बस्छ, माथि, तल, ... सबै चक्रवाड लोकमा करुणायुक्त चित्त फैलाई बस्छ, त्यसै गरी विपुल करुणाचित्त, महान् करुणाचित्त, अप्रमाण करुणाचित्त फैलाई बस्छ, अवैर, अव्यापद्यचित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग हो ।”

“धनञ्जानि ! फेरि भिक्षु, मुदितायुक्त चित्तलाई - एक दिशामा, ... चार दिशामा - फैलाई बस्छ, माथि, तल, ... सबै चक्रवाड लोकमा मुदितायुक्त चित्त फैलाई बस्छ, त्यसै गरी विपुल मुदिता चित्त, महान् मुदिताचित्त, अप्रमाण मुदिताचित्त फैलाई बस्छ, अवैर, अव्यापद्यचित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग हो ।”

“धनञ्जानि ! फेरि भिक्षु, उपेक्षायुक्त चित्तलाई - एक दिशामा, ... चार दिशामा - फैलाई बस्छ, माथि, तल, ... सबै चक्रवाड लोकमा उपेक्षायुक्त चित्त फैलाई बस्छ, त्यसै गरी विपुल उपेक्षाचित्त, महान् उपेक्षाचित्त, अप्रमाण उपेक्षाचित्त फैलाई बस्छ, अवैर अव्यापद्यचित्त फैलाई बस्छ । धनञ्जानि ! यही नै ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग हो ।”

“त्यसो भए, भो सारिपुत्र ! मेरो वचनले भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोगिदिनुहोस् - “भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छ, दुःखी छ, साच्चै बिरामी छ । ऊ भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोग्दछ ।”

अनि, धनञ्जानि ब्राह्मणलाई स-करणीय (=ब्रह्मलोकमा पुगेर मोक्षको निमित्त अर्भै कर्तव्य गर्न बाँकी) हीन ब्रह्मलोकमा (=तल्लो ब्रह्मलोक) मा प्रतिष्ठित गराई आयुष्मान् सारिपुत्र आसनबाट उठी फर्की जानुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र गइसक्नु भएको केही बेरपछि नै धनञ्जानि ब्राह्मणको मृत्यु भयो । मृत्यु भएपछि धनञ्जानि ब्राह्मण ब्रह्मालोकमा उत्पन्न भए ।

१०. त्यस बखत, भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! यी सारिपुत्र, धनञ्जानि ब्राह्मणलाई स-करणीय हीन ब्रह्मालोकमा प्रतिष्ठित गराई आसनबाट उठी फर्की गए ।”

अनि, आयुष्मान् सारिपुत्र, जहाँ भगवान् हनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो – “भन्ते ! धनञ्जानि ब्राह्मण रोगले पीडित छन्, दुःखी छन्, सान्हाँ बिरामी छन् । उनी भगवान्को चरणकमलमा शिरले ढोग्दछन् ।”

“सारिपुत्र ! तिमी, धनञ्जानि ब्राह्मणलाई स-करणीय हीन ब्रह्मलोकमा प्रतिष्ठित गराई आएका होइनौ के ?”

“भन्ते ! मलाई यस्तो लागेको थियो कि – ‘यी ब्राह्मणहरू ब्रह्मलोकमा श्रद्धा राख्दछन् । अतः किन मैले धनञ्जानि ब्राह्मणलाई ब्रह्माहरूको सहवासमा पुग्ने मार्ग नबताऊँ ?’”

“सारिपुत्र ! धनञ्जानि ब्राह्मणको मृत्यु भइसक्यो, मृत्यु भएपछि उनी ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भइसके ।”

धनञ्जानि-सुत्त समाप्त ।

४८. वासेट्ट-सुत्त

(वाशिष्ठसूत्र)

१. वाशिष्ठ र भारद्वाजको बीचमा भएको कुराकानी

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् इच्छानङ्गलस्थित इच्छानङ्गल वनखण्डमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत नामी नामी महाशाल (धनी) कुलका ब्राह्मणहरू इच्छानङ्गलमा बसेका थिए । जस्तै— चङ्गी ब्राह्मण, तारुक्ष ब्राह्मण, पुष्करसाती ब्राह्मण, जानुश्रोणी ब्राह्मण र तोदेय्य ब्राह्मण । त्यस्तै धनीकुलका अन्य ब्राह्मणहरू पनि इच्छानङ्गलमै बसेका थिए । त्यस बखत वाशिष्ठ माणव र भारद्वाज माणव डुलिरहेका थिए । उनीहरूका बीचमा यस्तो कुरा चल्यो — “कसरी ब्राह्मण होइन्छ ?” भारद्वाज माणवले भने — “सजातीय आमा बाबुबाट जन्मेका, शुद्ध गर्भधारण गरेका, सात पुस्तादेखि पितामह युगलको जातिवादले निन्दा र अपवाद नपाएका भएमा ब्राह्मण हुन सकिन्छ, ।” वाशिष्ठ माणवले भने — “जब शीलवान होइन्छ, व्रतसम्पन्न होइन्छ — तब ब्राह्मण हुन सकिन्छ, ।” उनीहरूका बीचमा न भारद्वाज माणवले वाशिष्ठ माणवलाई सम्झाउन सके, न वाशिष्ठ माणवले भारद्वाज माणवलाई नै सम्झाउन सके । अनि वाशिष्ठ माणवले भारद्वाज माणवलाई आमन्त्रित गर्दै यसो भने — “हे भारद्वाज ! श्रमण गौतम शाक्यपुत्र शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई अहिले इच्छानङ्गलको इच्छानङ्गल वनखण्डमा बस्नु भएको छ । श्रमण गौतमको कल्याण कीर्ति शब्द यस्तो फैलिएको छ — उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरणसम्पन्न, सुगत, लोकविद्, अनुत्तर, पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यका शास्ता, बुद्ध, भगवान् हुनुहुन्छ ।” हामी श्रमण गौतमकहाँ जाऔं र यो कुरा सोधौं । जस्तो श्रमण गौतमले भन्नु हुनेछ, त्यस्तै हामीले ग्रहण गरौं । “हुन्छ” भनी भारद्वाज माणवले वाशिष्ठ माणवलाई प्रत्युत्तर दिए ।

२. जातिवादबारे भगवान् बुद्धको उपदेश

२. अनि वाशिष्ठ र भारद्वाज माणव जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ गई भगवान्सँग कुशलवार्ता गरे । कुशलवार्ता गरेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका वाशिष्ठ माणवले भगवान्सँग गाथाद्वारा निम्न कुराहरू सोधे : —

(१) “भो गौतम ! हामी आचार्यसम्मत प्राप्त, आचार्यका वचनलाई स्वीकार गरेको, तीनै वेदका ज्ञाता हौं । म पुष्करसाती ब्राह्मणको शिष्य हुँ, यिनी तारुक्ष ब्राह्मणका शिष्य हुन् ।”

(२) “तीनवटै वेद (त्रिविद्या) मा जति आख्यान छन्, तिनीहरूसित हामी पूर्णतया भिन्न छौं । काव्य, व्याकरण र जल्पवादमा पनि हाम्रा आचार्य समान छौं । हामी दुई जनाको बीच जातिवादबारे विवाद चलेको छ ।”

(३) “भारद्वाज जन्मले ब्राह्मण हुन्छ भन्छन्, म कर्मले हुन्छ भन्छु । हाम्रो यस प्रकारको विवादको कुरालाई तपाईं चक्षुमानले जान्नुहोस् ।”

(४) “हामीले परस्पर सम्झाउन सकेनौं । त्यसैले सम्बुद्ध भनी नाम भएका तपाईं भगवान्सँग हामी सोध्न आएका हौं ।”

(५) “अक्षय चन्द्रमालाई जसरी मानिसहरू हात जोरी नमस्कार गर्दै वन्दना गर्छन्, त्यसरी नै यो लोकमा तपाईं गौतमलाई पनि नमस्कार गर्छन् ।”

(६) “लोकमा चक्षु (बुद्ध) उत्पन्न भए । हामी तपाईंसँग सोध्यौं – जन्मले ब्राह्मण होइन्छ वा कर्म (काम) ले ? हामी अज्ञानीलाई बताउनुहोस्, जुन कुरा सुनी हामी यथार्थ जान्न सकौं ।”

(७) भगवान् बुद्ध वाशिष्ठलाई भन्नुहुन्छ – (७) “हे वाशिष्ठ ! त्यसो भए म तिमीहरूलाई अनुपूर्विक क्रमानुसार प्राणीहरूको जाति विभिन्नताबारे बताउँछु, जातिहरू भिन्न-भिन्न थरीका छन् –

(८) “तृण-वृक्षबारे हेर (जान), यद्यपि उसले यसको वास्ता (दाबी) गर्दैन, तापनि तृण-वृक्षहरूमा जातीर्मय लिङ्ग (लक्षण) भेद देखिन्छ । तिनीहरूमा पनि परस्पर भिन्नाभिन्नै जाति छन् ।”

(९) “त्यसपछि कीत-पतङ्गदेखि कमिलासम्ममा पनि जातिसँग लिङ्ग (लक्षण) पाइन्छन्, तिनीहरूमा पनि परस्पर भिन्नाभिन्नै जाति छन् ।”

(१०) “चौपायाहरूमा पनि हेर (जान), साना, ठूला जातीय लिङ्ग पाइन्छ, तिनीहरूमा पनि परस्पर भिन्नाभिन्नै जाति (जात) छन् ।”

(११) “उदरपाद भएका सर्पादि दीर्घपीठ प्राणीमा पनि हेर (जान), तिनीहरूमा पनि जातिर्मय लिङ्ग पाइन्छन्, उनीहरूमा पनि परस्पर भिन्नाभिन्नै जाति विद्यमान छन् ।”

(१२) “त्यसपछि पानीमा बस्ने माछामा पनि हेर (जान), तिनीहरूमा पनि जातीय लिङ्ग (लक्षण) पाइन्छ । तिनीहरूमा पनि परस्पर भिन्नाभिन्नै जाति रहेका छन् ।”

(१३) “त्यसपछि पखेटाद्वारा आकाशमा उड्ने चराचुरुङ्गीमा हेर (जान), तिनीहरूमा पनि जातीय लिङ्ग पाइन्छ, तिनीहरूमा पनि परस्पर भिन्नाभिन्नै जाति (जात) छन् ।”

(१४) “जस्तो ती प्राणीहरूमा बेगलाबेगलै जायी लिङ्ग छन्, त्यस्तै रूपमा बेगलाबेगलै जातीय लिङ्गभेदहरू मनुष्यहरूमा छैनन् ।”

(१५-१७) “अरू प्राणीहरूमा भैं मनुष्यहरूमा केशमा, टाउको, कानमा, आँखामा, मुखमा, नाकमा, ओठमा, भ्रुकमा, गर्दनमा, काँधमा, पेटमा, पिठिउँमा, कमरमा, स्तन (उर) मा, योनिमा, मैथुनमा, खुट्टामा, औँलामा, नङ्गमा, पिँडौँलामा, तिघामा, वर्णमा र स्वरमा अरू प्राणीमा भैं जातीय लिङ्ग (लक्षण) छैनन् ।”

४. (१८) “अन्य प्राणीहरूका शरीरमा भिन्नता छ परन्तु मनुष्यहरूका शरीरमा भिन्नता छैन । मनुष्यहरूको भिन्नता संज्ञा (नाम) मा मात्र छ ।”

(१९) “हे वाशिष्ठ ! मनुष्यहरूमा जसले गोरक्षा गरी जीविकोपार्जन गर्छ, उसलाई ‘कृषक’ भनेर जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२०) “हे वाशिष्ठ ! मनुष्यहरूमा जसले नाना शिल्पद्वारा जीविकोपार्जन गर्छ, उसलाई ‘शिल्पकार’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२१) “हे वाशिष्ठ ! मनुष्यहरूमा जसले व्यापार गरी जीविका चलाउँछ, उसलाई ‘व्यापारी’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२२) “हे वाशिष्ठ ! जसले अर्काको दूतकर्म काम गरी जीविकोजन गर्छ, उसलाई ‘दूत’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२३) “हे वाशिष्ठ ! जसले चोरी गर्छ, उसलाई ‘चोर’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२४) “हे वाशिष्ठ ! जसले धनुषविद्याद्वारा जीविका चलाउँछ, उसलाई ‘योद्धा’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनी होइन ।”

(२५) “हे वाशिष्ठ ! जसले पुरोहितवृत्तिद्वारा जीविकोपार्जन गर्छ, उसलाई ‘पुरोहित’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२६) “हे वाशिष्ठ ! जसले गाउँ र राष्ट्रको उपभोग गर्छ, उसलाई ‘राजा’ भनी जान, ‘ब्राह्मण’ भनेर होइन ।”

(२७) “हे वाशिष्ठ ! म आमाको योनिबाट निस्कनेलाई ‘ब्राह्मण’ भन्दैन । ‘भो-वादी’^{७८०} भन्छु, यदि ऊ सकिञ्चन (सङ्ग्रही) छ भने । यदि अकिञ्चन छ भने उसैलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

५. (२८) “सबै संयोजन (बन्धन) लाई छिनाली, जसमा त्रास रहँदैन, जो रागबाट मुक्त हुन्छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(२९) “क्रोध र तृष्णारहित जो दृष्टि वाद (६२ प्रकारको मिथ्या धारणा) रूपी डोरीको गाँठोमा पर्दैन, जसले अविद्यान्धकारलाई नष्ट गरी सत्यबोध गर्छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(३०) “जसले गाली, बध र बन्धनलाई नरिसाई क्षमा गर्छ, जसको क्षान्ति-बल बलियो छ, उसैलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(३१) “जसले अक्रोधी भई व्रत पालन गर्छ, शीलवान भई रागलाई मेट्छ, जो संयमी र अन्तिमदेहधारी छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(३२) “पातमा पानीभैं, करौंतीको दाँतको टुप्पामा सस्युको गेडा नअड्ने भएभैं जो कामवासनामा लिप्त हुँदैन, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

७८० बुद्धकालका ब्राह्मणहरूले ब्राह्मणलाई ‘भो, भो’ भनी भन्दथे । त्यसैले ‘भो, भो’ भन्न मात्र लायकका मानिसलाई ब्राह्मण भन्दछु भनी भनिएको हो ।

६. (३३) "जसले यसै जन्ममा दुःख र निरोधलाई बुझेर, आफ्नो भारलाई बिसाउँछ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(३४) "जो गम्भीर, प्रज्ञावान्, मेधावी, सुमार्ग-कुमार्गलाई बुझी, उत्तम सत्य-ज्ञानलाई प्राप्त गर्छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(३५) "जो गृहस्थी र प्रव्रजितसँग लिप्त छैन, जसले पञ्चकामविषयको इच्छा गर्दैन, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(३६) "उसले तर्सने, नतर्सने सबै प्राणीप्रति दण्ड त्यागी, आफूले पनि अर्काद्वारा पनि मारकाट गर्दैन, गराउँदैन, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(३७) "विरोधीहरूका माभ्रमा विरोधरहित, डण्डाधारीका बीचमा डण्डारहित, रिसाहाहरूका बीचमा जो रिस नगरी बस्छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(३८) "करौँतीको दाँतको टुप्पोमा सस्यूको गेडा नअड्ने भएभैं जसको राग, द्वेष, अभिमान र म्रक्ष (अर्काको गुण ढाक्ने) हटिसक्यो, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(३९) "जो कठोर बोली बोल्दैन, कसैलाई चोट नलाग्ने गरी सत्य कुरा गर्छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४०) "जसले लामो-छोटो, सानो-ठूलो, राम्रो-नराम्रो कुनै पदार्थ चोरी गर्दैन, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४१) "जसको इहलोक र परलोकमा आशा हुँदैन, जो तृष्णारहित बन्धनबाट मुक्त भइसकेको छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४२) "जो कहीं पनि रोकिन्न, सत्यबारे संशय मेटिइसकेको छ र जसले अमृत (निर्वाण) प्राप्त गरिसकेको छ, उसैलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४३) "जो पुण्य-पाप दुवैको आसक्तिबाट टाढा रह्यो, शोकरहित, मलरहित, विशुद्ध भएको छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४४) "जो चन्द्रमासमान निर्मल, शुद्ध, स्वच्छ र निर्लिप्त छ, जसको भव-तृष्णा छैन, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४५) "जो यो संकटमय दुर्गम संसाररूपी मोहलाई पार गरी उत्तीर्ण भएको छ, ध्यानी, पापरहित निःसन्देही, तृष्णारहित भई जसले निर्वाण प्राप्त गरेको छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४६) "कामविषयलाई त्यागी, घरबार त्यागी जो प्रव्रजित भएको छ, जसको काम-भव-तृष्णा क्षीण भइसकेको छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४७) "तृष्णा छाडी घरबार छाडी जो प्रव्रजित हुन्छ, जसको भव-तृष्णा क्षीण भएको छ, उसलाई म 'ब्राह्मण' भन्छु ।"

(४८) “मनुष्य भोगविषयलाई र दिव्य-भोगविषयलाई त्यागी, जो सबै भोगविषयबाट निर्लिप्त छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(४९) “रति अरतिलाई त्यागी क्लेशरहित स्वभाव शीतल भई, जो समस्त लोकमा विजयी र वीर ठहरिएको छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(५०) “सबै प्रकारका प्राणीको जन्म र मरणलाई जानी, जो अनासक्त भएको छ, सुगत (राम्रो ठाउँमा पुगेको) भई बुद्ध भएको छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(५१) “जसको गति (जाने बाटो) देव, गन्धर्व र मनुष्यले थाहा पाउन सक्दैन, उही क्षीणास्रव अर्हत्लाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(५२) “जसको भूत, भविष्य र वर्तमानमा कुनै आसक्ति छैन, जो आसक्ति र परिग्रहरहित छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(५३) “जो ऋषभ (नडगमगाउने), प्रवर, वीर, महर्षि, विजेता, अकम्प्य, स्नातक, बुद्ध छ, उसलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

(५४) “जसलाई पूर्वजन्म विदित छ, जसले स्वर्ग नरक देख्न सक्छ, जसको जाति (जन्म) क्षय भइसकेको छ, उसैलाई म ‘ब्राह्मण’ भन्छु ।”

७ (५५) “संसारमा नाम र गोत्रको जुन कल्पना गरिएको छ, ती सबै व्यवहार र संज्ञा मात्र हुन्, तत्तत् स्थानमा केवल कल्पना गरी नाम मात्रले व्यवहार गर्दै आइएको छ ।”

(५६) “चिरकालदेखि विद्यमान अज्ञानताले गर्दा, गलत धारणाको संस्कार मनमा बसेका अज्ञानीहरूले ‘मानिस जन्मले ब्राह्मण हुन्छ’ भनी अज्ञानतावश भन्छन् । जान्नेले त्यसो भन्दैनन् ।”

(५७) “कोही जन्मले ब्राह्मण हुँदैन, न त जन्मले सोही अ-ब्राह्मण होइन्छ, कर्म (काम-धाम) ले नै ब्राह्मण हुन्छ, कर्मले नै अ-ब्राह्मण होइन्छ ।”

(५८) “कामले नै कोही कृषक हुन्छ, कामबाटै शिल्पी हुन्छ, कामले गर्दा नै व्यापारी हुन्छ, कामले नै प्रेष्य (दूत) हुन्छ ।”

(५९) “कामबाटै कोही चोर हुन्छ, कामले नै योद्धा हुन्छ, कामले गर्दा नै पुरोहित हुन्छ र कामले राजा हुन्छ ।”

(६०) “कर्मफल राम्ररी बुझ्ने, हेतु-प्रत्ययबाट यसो हुन्छ भनी जान्ने पण्डितले यस प्रकारको कामलाई यथार्थरूपले हेर्छ ।”

(६१) “कर्म (काम) बाटै लोक चलिरहेको छ, कर्मले गर्दा नै प्रजा चलिरहेको छ, आणिमा रथ बाँधिएको भैं प्राणी कर्ममा बाँधिएको छ ।”

(६२) “तप, ब्रह्मचर्य, संयम र दमले नै कोही ब्राह्मण हुन्छ । उही उत्तम ब्राह्मण हो ।”

(६३) “तीन विद्या सम्पन्न, पुनर्जन्ममुक्त शान्त भएका लाई, तिमीले पनि पण्डितले भैं ब्रह्मा र शक्र समान श्रेष्ठ भनी जान ।”

३. वाशिष्ठ र भारद्वाजको शरणागमन

८. भगवान्को यस्तो उपदेश सुनेपछि वाशिष्ठ र भारद्वाज माणवले प्रसन्नतापूर्वक भगवान्सँग यसरी प्रार्थना गरे - “धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम !! जस्तै - घोष्टिएकोलाई उत्तानो पारिदिंदा, ढाकिएकोलाई उघारिदिंदा, बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाई दिंदा, अन्धकारमा बत्ति बालिंदिंदा आँखा हुनेहरूले रूप देखिने हो । यसैगरी तपाईं भगवान्ले मलाई अनेकप्रकारले धर्म प्रकाश पारिदिनुभयो । हामी भगवान् गौतमको शरण पछ्यौं, धर्म र सङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले हामीलाई आजीवन शरणमा आएका उपासक हुन्, भनी स्वीकार गर्नुहोस् !”

वासेट्ट-सुत्त समाप्त ।

४९. सुभ-सुत्त

(शुभसूत्र)

१. गृहस्थी र प्रव्रजितको कर्मक्षेत्रमा भेद

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत शुभ माणव तोदेय्यपुत्र श्रावस्ती नगरमा कुनै काम विशेषले एक जना गृहपतिको घरमा बसेका थिए । अनि शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले जुन गृहस्थीको घरमा बसेका थिए, उनैसँग यो कुरा सोधे - “हे गृहपति ! मैले सुनेको छु कि श्रावस्तीनगर, अर्हतहरूबाट खाली छैन । आज कुन श्रमण ब्राह्मणको सत्सङ्ग गरूँ ?”

“भन्ते ! यहीं श्रावस्ती नगरस्थित अनाथपिण्डिक (महाजन) को आराम जेतवनमा भगवान् बस्नु भएको छ । उनै भगवान्को सत्सङ्ग गर्नुहोस् ।”

अनि शुभ माणव तोदेय्यपुत्र सो गृहपतिको कुरा सुनी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । अनि भगवान्सँग सम्मोदनीय कुरा सकिएपछि एक छेउमा बसे । त्यसपछि शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले भगवान्सँग निम्न प्रश्न गरे - “भो गौतम ! ब्राह्मणहरू यसो भन्दछन् कि - ‘गृहस्थ, न्यायकुशल धर्मको आराधक बन्न सक्छ, प्रव्रजित बन्न सक्दैन ।’ यसमा तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

२. “हे माणव ! यहाँ म विभज्यवादी (छुट्याई-छुट्याई भन्ने) छु, न कि एकांशवादी (एकतर्फी) । चाहे गृहस्थ होस्, चाहे प्रव्रजित होस् - मिथ्या (गलत) प्रतिपत्तिमा लाग्नेको म प्रशंसा गर्दिन । चाहे गृहस्थी होस्, चाहे प्रव्रजित होस् - मिथ्या प्रतिपत्ति र मिथ्या प्रतिपत्त्याधिकरण हेतुमा लाग्नेचाहिँ न्याय-कुशल-धर्मको आराधक बन्न सक्दैन । चाहे गृहस्थी होस् अथवा प्रव्रजित होस् - सम्यक् प्रतिपत्तिमा लाग्नेलाई म प्रशंसा गर्छु । चाहे गृहस्थी होस् चाहे प्रव्रजित होस् - सम्यक् प्रतिपत्ति र सम्यक् प्रतिपत्त्याधिकरण हेतुमा लाग्नेचाहिँ न्याय-कुशलधर्मको आराधक बन्न सक्छ ।”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरू यसो भन्दछन् कि - ‘गृहस्थीको कर्मक्षेत्र विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा भएकोले उसलाई महत्फल प्राप्त हुन्छ । प्रव्रजितको कर्मक्षेत्र सानो, धेरै गर्न नपर्ने, आवश्यकता र अभिभारा थोरै भएकोले उसलाई कम फल प्राप्त हुन्छ ।’ यसमा तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

“हे माणव ! यहाँ पनि म विभज्यवादी छु, न एकांशवादी ।”

(क) “हे माणव ! यहाँ (१) गृहस्थीको कर्मक्षेत्र विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा त हुन्छ परन्तु असफल भएमा अल्पफल सिद्ध हुन्छ, (२) ... सफल भएमा महत्फल सिद्ध हुन्छ ।”

(ख) “हे माणव ! यहाँ (१) गृहस्थीको कर्मक्षेत्र भने सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, थोरै आवश्यकता र कम अभिभारा हुन्छ परन्तु असफल भएमा अल्पफल सिद्ध हुन्छ, (२) ... सफल भएमा महत्फल सिद्ध हुन्छ ।”

(क) (१) “हे माणव ! कुनचाहिं कर्मक्षेत्र – विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ भने – यही कृषिकर्मक्षेत्र विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ ।”

२. “हे माणव ! कुनचाहिं कर्मक्षेत्र – विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा भएर पनि सफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ भने – यही कृषिकर्मक्षेत्र विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा भएर पनि सफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ ।”

ख) (१) “हे माणव ! कुनचाहिं कर्मक्षेत्र – सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, धेरै आवश्यकता र कम अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ भने – यही वाणिज्य कर्मक्षेत्र – सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, थोरै आवश्यकता र कम अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ ।”

(२) “हे माणव ! कुनचाहिं कर्मक्षेत्र – सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, धेरै आवश्यकता र कम अभिभारा भएर पनि सफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ भने – यही वाणिज्य कर्मक्षेत्र – सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, थोरै आवश्यकता र कम अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ ।”

(३) “हे माणव ! जस्तो कि – कृषि कर्मक्षेत्र – विशाल, ... ठूलो अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ, त्यस्तै, घरगृहस्थीको कर्मक्षेत्र पनि विशाल, ... ठूलो अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ ।”

“हे माणव ! जस्तो कि – कृषि कर्मक्षेत्र – विशाल, ... ठूलो अभिभारा भएर पनि सफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ, त्यस्तै, घरगृहस्थीको कर्मक्षेत्र पनि विशाल, ... ठूलो अभिभारा भएर पनि सफल भएमा महत्फल सिद्ध हुन्छ ।”

“हे माणव ! जस्तो कि – वाणिज्य कर्मक्षेत्र – सानो, ... कम अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ, त्यस्तै, प्रव्रजितको कर्मक्षेत्र पनि सानो, ... कम अभिभारा भएर पनि असफल हुँदा अल्पफल सिद्ध हुन्छ ।”

“हे माणव ! जस्तो कि – वाणिज्य कर्मक्षेत्र – सानो, ... कम अभिभारा भएर पनि सफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ, त्यस्तै, प्रव्रजितको कर्मक्षेत्र पनि सानो, ... कम अभिभारा भएर पनि सफल हुँदा महत्फल सिद्ध हुन्छ ।”

२. अन्धवेणु उपमामा ब्राह्मणहरू

४. “भो गौतम ! ब्राह्मणहरू पुण्य गर्नको निमित्त र कुशल आराधनाको निमित्त पाँच धर्म प्रज्ञापन गर्छन् ।”

“हे ब्राह्मण ! ब्राह्मणहरू जुन पाँच धर्म पुण्य र कुशल आराधनाको निमित्त प्रज्ञापन गर्छन्, ती धर्महरू, यदि तिमीलाई आपत्ति छैन भने, यो परिषद्मा बताइदिए बेस हुनेछ ।”

“भो गौतम ! तपाईं वा तपाईंजस्तो मान्य बस्नु भएको ठाउँमा बताउन मलाई कुनै आपत्ति छैन ।”

“हे माणव ! त्यसो भए भन !”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरू, पुण्य र कुशल आराधना गर्नलाई - (१) सत्य पहिलो धर्म प्रज्ञापन गर्छन्, (२) तप दोस्रो धर्म ... (३) ब्रह्मचर्य तेस्रो धर्म, ... (४) अध्ययन चौथो धर्म ... र (५) त्याग पाँचौं धर्म प्रज्ञापन गर्छन् । यी पाँच धर्महरू पुण्य गर्नको निमित्त र कुशल आराधनाको निमित्त ब्राह्मणहरू प्रज्ञापन गर्छन् । यसमा तपाईं गौतम के भन्नुहुन्छ ?”

५. “हे माणव ! के ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एकजनाले पनि सो भनेको छ त ? - ‘म यी पाँच धर्म स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी यसको विपाक पनि भन्दछु ।’”

“भो गौतम ! छैन ।”

“हे माणव ! ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एकजना ब्राह्मणाचार्यले, ... कुनै एउटा ब्राह्मणाचार्य प्राचार्यले अथवा सात पुस्ताभित्रका आचार्य महायुगलहरूमध्येबाट कसैले भनेको छ त ? - ‘म यी पाँच धर्मलाई स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी यसको विपाक पनि भन्दछु ।’”

“भो गौतम ! छैन ।”

“हे माणव ! के त जो ब्राह्मणहरूका पूर्वज मन्त्रकर्ता ... पूर्ववत् ... थिए, जसका पुराना मन्त्रपद ... अहिलेका अष्टक, ... भृगुहरूले अनुगायन्, ... गर्छन् यी ब्राह्मणहरूले यसो भनेका छन् त ? - ‘हामी यी पाँच धर्मलाई स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी यसको विपाक पनि भन्दछौं !’”

“भो गौतम ! छैन ।”

“हे माणव ! त्यसो भए ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एकजना पनि त्यस्तो रहेनछ जसले यसो भन्न सक्छ - ‘म यी पाँच धर्मलाई स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी यसको विपाक पनि भन्दछु ।’ ब्राह्मणहरूमध्येबाट कुनै एक ब्राह्मणाचार्य पनि, ... कुनै एक ब्राह्मणाचार्य प्राचार्य पनि अथवा सात पुस्ताभित्रका आचार्य महायुगलहरू मध्येबाट पनि, जो ब्राह्मणहरूका पूर्वज मन्त्रकर्ता, ... थिए, ... उनीहरूले पनि यसो भनेका रहेनछन् - ‘हामी यी पाँच धर्मलाई स्वयं अभिज्ञान साक्षात्कार गरी यसको विपाक पनि भन्दछौं !’ जस्तो कि - अन्धवेणु परम्परामा लाग्नेहरूले भैं पहिलोले पनि देख्दैन, बीचको ले पनि देख्दैन, पछिल्लो ले पनि देख्दैन, त्यस्तै, ब्राह्मणहरूले भनेको पनि अन्धवेणु परम्पराजस्तै पहिलो ले पनि देख्दैन, बीचको ले पनि देख्दैन र पछिल्लो ले पनि देख्दैन ।”

३. अलौकिक धर्म देख्ने कोही छैनन्

६. यसरी भगवान्‌ले अन्धवेणु परम्पराको उपमा दिई भन्नुहुँदा, शुभ माणव तोदेय्यपुत्र असन्तुष्ट तथा कुपित भई भगवान्‌लाई होच्याउँदै, भगवान्‌लाई नै गाली गर्दै - ‘श्रमण गौतम खराव रहेछन्’ भन्दै यसो भने - ‘भो गौतम ! उपमन्य, शुभगवनिक् (उक्कडाको सुभग भने वनको मालिक) पुष्करसाती ब्राह्मण यसो भन्छन् कि - ‘यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू उत्तरीय मनुष्यधर्म आर्यज्ञान दर्शनको विशेषता छ भनी त्यसै दाबी गर्छन् । यिनीहरूका यी भनाइहरू हास्यास्पद हुन्, नाम मात्रका हुन्, खोक्रा मात्र हुन्, तुच्छ मात्र हुन् । मनुष्य भईकन उत्तरीय मनुष्य धर्म, आर्यज्ञानदर्शनको विशेषतालाई कसरी बुभन सक्लान्, देख्न सक्लान् वा साक्षात्कार गर्न सक्लान् ! यो कुरा हुनै सक्दैन ।’

“हे माणव ! उपमन्य शुभगवनिक् पुष्करसाती ब्राह्मणले सबै श्रमण ब्राह्मणहरूको चित्तलाई आफ्ना चित्तले थाहा पाउँछन् त ?”

“भो गौतम ! पुष्करसाती ब्राह्मणले आफ्नै पूर्णिका दासीको चित्तलाई त जान्दैनन् भने, उनले सबै श्रमण ब्राह्मणहरूको चित्तलाई कसरी जान्छन् ?”

जात्यान्ध - “हे माणव ! कुनै जात्यान्ध पुरुषले कालो, सेतो रूप देख्दैन, नीलो ... पहेंलो ... रातो ... मजिठो रूपलाई देख्दैन, सम विषय देख्दैन, तारा ... चन्द्रमा ... सूर्यलाई देख्दैन । अनि उसले यसो भन्छ - ‘कालो, सेतो रूपै छैन, कालो, सेतो रूप देख्ने मानिसहरू पनि छैनन्, नीलो रूपै छैन ... पहेंलो रूपै छैन, रातो रूपै छैन, मजिठो रूपै छैन, सम विषय पनि छैन, तारा ... चन्द्रमा ... सूर्य पनि छैनन्, न सूर्य देख्ने मानिस नै छ ।’ किनभने ‘मलाई थाहा छैन, म देख्दैन, त्यसैले त्यस्ता रूपहरू छैनन्’ भनी भनेदेखि, के उसले भनेको कुरा ‘ठीक हो’ भनी भन्न सकिएला त ?”

“भो गौतम ! सकिदैन । काला सेता रूप छन्, काला सेता रूपलाई देख्ने पनि छन्, ... सूर्य पनि छ, सूर्यलाई देख्ने पनि छन् । ‘मलाई थाहा छैन, म देख्दैन, त्यसैले त्यो छैन’ भनी भन्दा उसले ‘ठीक’ भनेको भनी भन्न सकिदैन ।”

“हे माणव ! त्यस्तै, उपमन्य शुभगवनिक् पुष्करसाती ब्राह्मण पनि अन्धा, आँखा नभएका हुन्, त्यसैले उनले उत्तरीय मनुष्यधर्म आर्यज्ञानदर्शनको विशेषतालाई देख्न सक्लान् वा साक्षात्कार गर्न सक्लान् भनी भन्ने कारण नै छैन ।”

७. “हे माणव ! जो महाशाल कोशल ब्राह्मणहरू छन्, - जस्तो कि चङ्गी ब्राह्मण, तारुक्ष ब्राह्मण, पुष्करसाती ब्राह्मण, जानुश्रोणी ब्राह्मण, तिम्रै पिता तोदेय्य ब्राह्मण - यिनीहरूले जो लोकसंवृत्ति (लोकव्यवहार) अनुसार भनेको श्रेय हो वा लोकसंवृत्ति विपरीत भनेको श्रेय ! यसमा तिम्री के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! लोकसंवृत्तिअनुसार भनेकै श्रेय हो ।”

“मन्त्रअनुसार भनेको श्रेय कि मन्त्र विपरीत भनेको श्रेय त ?”

“भो गौतम ! मन्त्रअनुसार भनेको श्रेय ।”

“प्रतिसंख्यान (राम्ररी विचार) गरी भनेको श्रेय कि अप्रतिसंख्यान गरी भनेको श्रेय त ?”

“भो गौतम ! प्रतिसंख्यान गरी भनेको श्रेय ।”

“अर्थसहित भनेको श्रेय कि अर्थरहित भनेको श्रेय त ?”

“भो गौतम ! अर्थसहित भनेको श्रेय ।”

“हे माणव ! यदि यसो हो भने, पुष्करसाती ब्राह्मणले भनेको कुरा लोकसंवृत्ति अनुरूप भयो कि लोकसंवृत्ति विपरीत भयो त ?”

“भो गौतम ! लोकसंवृत्ति विपरीत भयो ।”

“मन्त्र अनुरूप भयो वा, मन्त्र विपरीत भयो त ?”

“भो गौतम ! मन्त्र विपरीत भयो ।”

“प्रतिसंख्यान युक्त भयो कि प्रतिसंख्यान विपरीत भयो त ?”

“भो गौतम ! प्रतिसंख्यान विपरीत भयो ।”

“अर्थसहित भयो कि, अर्थरहित भयो त ?”

“भो गौतम ! अर्थरहित भयो ।”

पञ्चनीवरण – “हे माणव ! यी पाँच नीवरण (आवरण) हुन् । कुन पाँच भने – (१) कामच्छन्द (काम-विषय-इच्छा) नीवरण, (२) व्यापाद (द्वेषभाव) नीवरण, (३) धीनमिद्ध (शारीरिक तथा मानसिक आलस्य) नीवरण, (४) उद्धच्च कुकुच्च (कायिक तथा मानसिक अस्थिरता) नीवरण, तथा (५) विचिकिच्सा (द्विविधा) नीवरण । यी पाँच नीवरणले उपमन्य शुभगवनिक पुष्करसाती ब्राह्मण ढाकिएका छन्, रोकिएका छन्, चारैतिरबाट बाँधिएका छन् । अतः उनले उत्तरीय मनुष्यधर्म, आर्यज्ञानदर्शन विशेषतालाई जान्न सक्लान्, पाउन सक्लान्, देख्न सक्लान् र साक्षात्कार गर्न सक्लान् भनी भन्ने कारण नै छैन ।”

८. पञ्चकाम – “हे माणव ! यी पाँच कामगुण (कामबन्धन) हुन् । कुन पाँच भने – (१) चक्षु विज्ञेय रूप – इष्ट, कान्त मनाप (मन लाग्ने), प्रियरूप, कामूपसंहित (काम विषय उत्पन्न गर्ने), रजनीय । (२) श्रोत विज्ञेय शब्द – इष्ट, कान्त ... रजनीय । (३) घ्राण-विज्ञेय गन्ध – इष्ट, कान्त, ... रजनीय । (४) जिह्वा-विज्ञेय रस – इष्ट, कान्त ... रजनीय । (५) काय-विज्ञेय स्पर्श – इष्ट, कान्त, मनाप, प्रियरूप, कामूपसंहित, रजनीय । यी पाँच कामगुण काम बन्धन हुन् । यी पाँच काम-बन्धनमा पुष्करसाती ब्राह्मण जेलिएका छन्, मुछिएका छन्, डुबेका छन्, पञ्चकाम विषयको दोष देख्न नसकी, मुक्त हुन नसकी, काम विषय भोग गर्दैछन् । उनले उत्तरीय मनुष्यधर्म, आर्यज्ञानदर्शन-विशेषतालाई जान्न सक्लान्, देख्न सक्लान्, स्वयं साक्षात्कार गर्न सक्लान् भनी भन्न सक्ने कुनै छैन ।”

“हे माणव ! जुन तृण-काष्ठबाट बालिएको आगो र तृण काष्ठ बेगर बालिएको जुन आगो छ, तीमध्ये कुनचाहिँ आगो अर्चिमान्, वर्णमान् र प्रभास्वर हुन सक्ला ?”

“भो गौतम ! यदि तृण-काष्ठबेगर आगो बाल्न सकिन्छ भने, सोही आगो अधिक अर्चिमान्, वर्णमान् र प्रभास्वर हुन सक्छ ।”

“हे माणव ! ऋद्धिवान् (अलौकिक ध्यानशक्ति हुने) बाहेक अरू कसैले पनि तृण-काष्ठबेगर आगो बाल्न सक्ला भनी भन्नु सम्भव छैन । जस्तो तृण-काष्ठबेगर आगो बाल्छ, त्यस्तै पञ्चकामगुणबाट उत्पन्न हुने प्रीति (आनन्द) भन्दछु । जस्तो – तृण-काष्ठबेगर बल्ने आगो छ, त्यस्तै काम विषयरहित, अकुशल विषयरहित उत्पन्न हुने प्रीति भन्दछु ।”

“हे माणव ! कुनचाहिँ त्यो प्रीति हो, जो काम विषयरहित, अकुशल विषयरहित उत्पन्न हुन्छ ? – यहाँ भिक्षु, काम विषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई वितर्क विचारयुक्त भएको विवेकजः प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यानमा उपसम्पन्न भई बस्छ । यही त्यो प्रीति हो । जो काम विषयरहित, अकुशल विषयरहित उत्पन्न हुन्छ । फेरि, त्यो भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी अभ्यन्तर सम्पसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी वितर्क विचाररहित विवेकजः प्रीति सुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यही त्यो प्रीति हो, जो कामविषयरहित, अकुशलविषयरहित उत्पन्न हुन्छ ।”

९. “हे माणव ! यहाँ ब्राह्मणहरूले पुण्य गर्न र कुशल आराधनाको निमित्त जुन पाँच धर्मको प्रज्ञापन गरेका छन्, तीमध्ये कुनचाहिँ धर्मलाई महत्फलदायी भनी बताउँछन् त ?”

“भो गौतम ! ब्राह्मणहरूले पुण्य गर्न र कुशल आराधनाको निमित्त जुन पाँच धर्म बताएका छन्, ती मध्ये त्यागलाई महत्फलदायी भनी बताउँछन् ।”

४. अनुकम्पा दान

१०. “हे माणव ! यहाँ के भन्छौ त ? जस्तो कि – कुनै ब्राह्मणकहाँ महायज्ञ भइरहेको हुन्छ । त्यहाँ दुई जना ब्राह्मणहरू, फलानोको ‘महायज्ञमा अनुभोग गरौं (भोज खाऔं)’ भनी जान्छन् । अनि एउटा ब्राह्मणको मनमा – ‘अहो ! भोजनागारमा मैले मात्र अग्रासन, अग्रपिण्ड र अग्रजल पाए हुन्थ्यो, अरूले नपाए हुन्थ्यो’ भन्ने हुन्छ । परन्तु अर्कै ब्राह्मणले अग्रासन, अग्रपिण्ड र अग्रजल पाउँछ । अनि त्यो ब्राह्मण, ‘अर्काले अग्रासन, अग्रपिण्ड र अग्रजल पायो, मैले पाइन’ भनी रिसाएर असन्तुष्ट हुन्छ । यस्तोलाई ब्राह्मणहरू के विपाक भन्छन् त ?”

“भो गौतम ! दान दिंदा ब्राह्मणहरूले ‘कोही रिसाऊन्, कोही असन्तुष्ट होऊन् !’ भनी दान दिदैनन् । बरु अनुकम्पा स्वभावले नै दान दिन्छन् ।”

“हे माणव ! त्यसो भए, ‘अनुकम्पा स्वभावले दिने दान’ ब्राह्मणहरूको ‘छैटौं’ दान वस्तु भयो ।”

“भो गौतम ! यसो भए, ‘अनुकम्पा स्वभावले दिने दान’ ब्राह्मणहरूको ‘छैटौं’ दान वस्तु हुन्छ हो ।”

“हे माणव ! ब्राह्मणहरूले जुन पाँच धर्म पुण्य गर्न र कुशल आराधना गर्नको निमित्त बताएका छन्, ती पाँच धर्म तिमीले कसकहाँ धेरै देख्दछौ त ? – गृहस्थकहाँ कि प्रव्रजितकहाँ ?”

“भो गौतम ! ती पाँच धर्म ... प्रव्रजितकहाँ धेरै देख्दछु, गृहस्थकहाँ कम देख्दछु । गृहस्थको कर्मक्षेत्र – विशाल, धेरै गर्नुपर्ने, धेरै आवश्यकता र ठूलो अभिभारा हुन्छ, त्यसैले ऊ सधैं सबै ठाउँमा सत्यवादी हुन सक्दैन, प्रव्रजितको कर्मक्षेत्र – सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, थोरै आवश्यकता र कम अभिभारा हुन्छ । त्यसैले ऊ सधैं, सबै ठाउँमा सत्यवादी हुन सक्छ । गृहस्थको कर्मक्षेत्र – विशाल ... र ठूलो अभिभारा हुन्छ, त्यसैले ऊ सधैं, सबै ठाउँमा तपस्वी हुन सक्दैन, ... ब्रह्मचारी हुन सक्दैन, ... स्वाध्यायी हुन सक्दैन, ... र त्यागी पनि हुन सक्दैन । प्रव्रजितको कर्मक्षेत्र – सानो, धेरै गर्नु नपर्ने, थोरै आवश्यकता र कम अभिभारा हुन्छ, त्यसैले ऊ सधैं, सबै ठाउँमा तपस्वी हुन सक्छ, ... ब्रह्मचारी हुन सक्छ, ... स्वाध्यायी हुन सक्छ, ... र त्यागी पनि हुन सक्छ । भो गौतम ! त्यसैले जुन पाँच धर्म ब्राह्मणहरूले प्रज्ञापित गरेका छन्, ती पाँच धर्महरू प्रव्रजितहरूमा धेरै देख्दछु, गृहस्थीहरूमा भने कम देख्दछु ।”

“हे माणव ! ब्राह्मणहरूले जुन पाँच धर्म पुण्य गर्न र कुशल आराधनाको निमित्त प्रज्ञापित गरेका छन्, त्यस पुण्यकर्म र कुशल आराधनाको अभिवृद्धिको निमित्त अवैर, अद्वेष चित्त सहायक सिद्ध हुन्छ । हे माणव ! यहाँ भिक्षु सत्यवादी हुन्छ । ‘सत्यवादी हुँ’ भनी भन्न सक्दा उसलाई प्रीति हुन्छ, धर्मज्ञान हुन्छ, धर्मज्ञानयुक्त भए पछि प्रमोद हुन्छ । जो त्यो कुशलूपसंहित प्रमोद चित्त छ, त्यसको अभिवृद्धिको निमित्त अवैर, अद्वेषचित्त सहायक सिद्ध हुन्छ । त्यस्तै गरी यहाँ भिक्षु तपस्वी हुन्छ । ‘तपस्वी हुँ’ भनी भन्न सक्दा उसलाई प्रीति हुन्छ, धर्मज्ञान हुन्छ, धर्मज्ञानयुक्त भएपछि प्रमोद हुन्छ । जो त्यो कुशलूपसंहित प्रमोद चित्त छ, त्यसको अभिवृद्धिको निमित्त अवैर, अद्वेषचित्त सहायक सिद्ध हुन्छ । त्यसै गरी यहाँ भिक्षु ब्रह्मचारी हुन्छ । ‘ब्रह्मचारी हुँ’ भनी भन्न सक्दा, ... “स्वाध्यायी हुँ” भनी भन्न सक्दा, ... ‘त्यागी हुँ’ भनी भन्न सक्दा, उसलाई प्रीति हुन्छ, धर्मज्ञान हुन्छ, धर्मज्ञानयुक्त भएपछि प्रमोद हुन्छ । जो त्यो कुशलूपसंहित प्रमोद चित्त छ, त्यसको अभिवृद्धिको निमित्त अवैर, अद्वेषचित्त सहायक सिद्ध हुन्छ । जुन पाँच धर्म ... ब्राह्मणहरूले प्रज्ञापित गरेका छन्, त्यसको अभिवृद्धिको निमित्त अवैर, अद्वेषचित्त सहायक सिद्ध हुन्छ ।”

५. ब्रह्मलोक पुग्ने मार्ग

११. यति कुरा सुनिसकेपिच्छ, शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले भगवान्सँग निम्न कुरा सोधे - “श्रमण गौतम, ‘ब्रह्मलोकमा पुग्ने बाटो जान्नुहुन्छ’ भन्ने कुरो मैले सुनेको छु।”

“हे माणव ! नलकार गाउँ यहाँबाट टाढा छ कि नजिक छ ?”

“यहाँबाट नजिकै छ।”

“हे माणव ! यहाँ नलकार गाउँमा जन्मी, त्यहीं हुर्की ठूलो भएको कुनै पुरुषसँग, त्यसै गाउँमा बस्ने कुनै मानिसले सोही गाउँको बाटो सोधेमा, उसलाई बताउन कुनै शङ्का, सन्देह अथवा अल्मलिनु पर्ने कारण छ कि ?”

“भो गौतम ! छैन।”

“किन नि ?”

“किन कि, सो पुरुष नलकार गाउँमै जन्मी उहीं नै हुर्केको हुनाले, उसलाई नलकार गाउँको नालीबेली थाहा छ।”

“हे माणव ! जस्तो कि - नलकार गाउँमा जन्मी त्यहीं हुर्केर ठूलो भएको पुरुषलाई त्यहीकै बाटो सोध्दा अकमकाउनुपर्ने कुनै कारण छैन, त्यस्तै, तथागतलाई ब्रह्मलोकबारे वा ब्रह्मलोक पुग्ने प्रतिपदाबारे सोध्दा अलमलिनुपर्ने कुनै कारण छैन। हे माणव ! म ब्रह्मालाई पनि जान्दछु, ब्रह्मलोक पनि जान्दछु, ब्रह्मलोक जाने प्रतिपदा पनि जान्दछु। यो प्रतिपदा साधन गरी जति ब्रह्मलोकमा उत्पन्न भए, ती सबैलाई म जान्दछु।”

“भो गौतम ! ‘तथागतले ब्रह्मलोक पुग्ने मार्गबारे पनि उपदेश दिनुहुन्छ’ भन्ने कुरा मैले सुनेको छु। यदि तथागतले मलाई ब्रह्मलोक पुग्ने मार्गबारे उपदेश दिनु भए कृतार्थ हुनेछ।”

“हे माणव ! त्यसो भए सुन ! राम्ररी मन दिई सुन ! म भन्दछु।”

“हवस्” भनी शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिएपछि भगवानले निम्न उपदेश दिनु भयो -

१२. ब्रह्मविहार - “ब्रह्मलोक पुग्ने बाटो कृन हो भने - माणव ! यहाँ भिक्षु, मैत्रीयुक्त चित्तलाई एउटा दिशामा फैलाई बस्छ, तथा द्वितीय दिशा, तृतीय दिशा, चतुर्थ दिशामा फैलाई बस्छ। माथि, तल, बीच, सबै ठाउँमा, सबैतिर, सबै प्रकारले सबै लोकमा मैत्रीयुक्त चित्तलाई फैलाई बस्छ, त्यसै गरी मैत्री विपुल चित्तलाई ..., मैत्रीमहान चित्तलाई ..., मैत्री अप्रमाण चित्तलाई फैलाई बस्छ, अवैरी, अव्यापध्य (अद्वेष) चित्त फैलाई बस्छ। यस प्रकार ध्यान गरी मैत्री चित्तलाई त्यहीं सीमित नराखी, अप्रमाण मैत्री-चित्त गरी भावना (ध्यान) गर्छ। जस्तो कि शङ्ख फुक्ने कुनै बलियो मानिसले अल्पप्रयासबाटै चारैतिर सुन्ने गरी शङ्ख बजाउन सक्छ, त्यस्तै गरी ... मैत्रीयुक्त चित्तलाई एउटा दिशामा फैलाई बस्छ, तथा द्वितीय दिशा ... सबै प्रकारले सबै लोकमा मैत्रीयुक्त चित्तलाई फैलाई बस्छ, त्यसै गरी ... अवैरी, अव्यापध्य चित्त फैलाई बस्छ। ... त्यहाँ मात्र सीमित नराखी अप्रमाण मैत्री चित्त गरी भावना गर्छ। यो पनि ब्रह्माकहाँ पुग्ने बाटो हो।”

“हे माणव ! फेरि भिक्षु, करुणायुक्त चित्तलाई पनि एउटा दिशामा फैलाई बस्छ, ... मुदितायुक्त चित्तलाई पनि एउटा दिशामा फैलाई बस्छ, ... , उपेक्षायुक्त चित्तलाई पनि एउटा दिशामा फैलाई बस्छ, तथा द्वितीय दिशा ... सबै प्रकारले सबै लोकमा उपेक्षायुक्त चित्तलाई फैलाई बस्छ। त्यस्तै गरी उपेक्षा विपुल चित्तलाई ..., उपेक्षा महान् चित्तलाई ..., उपेक्षा अप्रमाण चित्तलाई फैलाई बस्छ, ... यस प्रकार ध्यान गरी उपेक्षा चित्तलाई त्यहाँ सीमित नराखी, अप्रमाण उपेक्षा चित्त गरी भावना गर्छ। जस्तो कि -

शङ्क फुक्ने कुनै बलियो मानिसले ... शङ्क बजाउन सक्छ, त्यस्तै गरी ... अप्रमाण उपेक्षा चित्त गरी भावना गर्छ । यो पनि ब्रह्माकहाँ पुग्ने मार्ग हो ।”

६. शुभ माणवको शरणागमन

१३. भगवान्‌ले यति भन्नु भएपछि, शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले भगवान्‌सँग यसरी प्रार्थना गरे – “आश्चर्य ! भो गौतम ! आश्चर्य ! भो गौतम ! ! जस्तो कि – घोप्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा, छोपिएको लाई उघारिदिंदा, बाटो बिर्सको लाई बाटो देखाइदिंदा, अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुनेहरूले रूप देख्छन्, त्यसै गरी तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्मप्रकाश गरिदिनु भयो । म भगवान्‌ गौतमको शरण पर्छु, धर्म र सङ्गको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।”

यसपछि शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले भगवान्‌सँग “हवस् त, हामी जान्छौं, हामीहरूको धेरै काम छ” भनी बिन्ती बिसाए ।

“जस्तो उचित ठान्छौं, त्यसै सो गर” भनी भगवान्‌ले भन्नुभयो ।

अनि शुभ माणव तोदेय्यपुत्र, भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठी भगवान्‌लाई अभिवादन गरी प्रदक्षिणा गरी फर्कीर गए ।

त्यस बखतमा जानु श्रोणी ब्राह्मण निक्खर सेतो अश्वरथमा बसी श्रावस्तीबाट बाहिर जाँदै थिए । जानुश्रोणी ब्राह्मणले टाढैबाट शुभ माणव तोदेय्यपुत्रलाई आउन लागेको देखी उनलाई सोधे – “हे भारद्वाज ! शुद्ध मध्याह्न समयमा कहाँबाट सवारी चल्दैछ ?”

“भो ! म उनै श्रमण गौतमकहाँबाट आउँदै छु ।”

“हे भारद्वाज ! तपाईं श्रमण गौतमको प्रज्ञा-व्यक्तताबारे के सोच्नुहुन्छ नि ? उहाँ पण्डित हुनुहुन्छ कि ?”

“भो ! म को हुँ र ! कसले श्रमण गौतमको प्रज्ञा-व्यक्तताबारे बुझ्न सक्ला र ? बुझ्न सक्ने व्यक्ति पनि त त्यत्तिकै दूरदर्शी हुन पर्‍यो नि, जसले श्रमण गौतमको प्रज्ञालाई बुझ्न सकोस् !”

“तपाईंले त श्रमण गौतमको बडो उदारभावले प्रशंसा गर्नुभयो नि !”

“भो ! श्रमण गौतमको प्रशंसा गर्न सक्ने म को हुँ र ? जति प्रशंसा गरे पनि श्रमण गौतम देव-मनुष्यहरूभन्दा श्रेष्ठ नै हुनुहुन्छ । ब्राह्मणहरूले जुन पाँच धर्म पुण्य गर्न र कुशल आराधनाको निमित्त प्रज्ञापन गरेका छन्, त्यसमा पनि अभिवृद्धि गर्न अवैर र अद्वेषचित्त सहायक सिद्ध हुने कुरा उहाँ बताउन सक्ने हुनुहुन्छ ।”

यति कुरा सुनी जानुश्रोणी ब्राह्मण निक्खर सेतो अश्वरथबाट ओर्ली उत्तरासङ्ग एकांश गरी, जहाँ भगवान्‌ हुनुहुन्थ्यो, त्यतैतिर फर्की, हात जोडी, नमस्कार गरी, प्रफुल्लित भई निम्न वाक्य प्रकाश गरे –

“प्रसेजित कोशल राजाको लाभ हो ! राजा प्रसेनजित कोशलको सुलाभ हो !! जसको राज्यमा तथागत सम्यक्सम्बुद्ध बस्नु भएको छ !”

सुभ-सुत्त समाप्त ।

५०. सङ्गारव-सुत्त

(सङ्गारवसूत्र)

१. सङ्गारव-धानञ्जानि बीचको कुरा

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् धेरै भिक्षुहरूसहित कोशल देशमा चारिका गर्दै हुनुहुन्थ्यो । त्यस बखत धानञ्जानी नामक ब्राह्मणी चण्डलकल्प (चण्डलकल्प) नगरमा बसेकी थिइन् । उनी बुद्ध, धर्म तथा सङ्गप्रति अति प्रसन्न थिइन् । एक दिन धानञ्जानी ब्राह्मणी लड्दा उनले तीन पटक यो उद्गार व्यक्त पारिन् - “नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स ।” (उनै भगवान् अर्हत सम्यक्सम्बुद्धलाई नमस्कार !) ।

त्यस बखत सङ्गारव नामक माणव (धानञ्जानी ब्राह्मणीको कान्छो देवर) चण्डलकल्पमा बसेका थिए । उनी तीनवटै वेद, निघण्टु, केटुभ (कौस्तुभ), अक्षर प्रभेदशास्त्र तथा इतिहाससहित पाँचवटै ग्रन्थमा पारङ्गत थिए । पदशास्त्र, व्याकरण, लोकायत (भौतिक) र लक्षणशास्त्रमा पनि उनी कुशल थिए । धानञ्जानीको उपर्युक्त उद्गार सुनी सङ्गारव माणवले उनलाई यसो भने - “धिक्कार छ यी भाउजूलाई ! विद्यमान त्रैविद्य ब्राह्मणहरूको स्मरण नगरी, कहाँ त्यो मुण्डक श्रमणको प्रशंसा गर्नुहुन्छ ! ”

“हे भद्रमुख ! यदि तपाईंले सो भगवान्को शील-प्रज्ञालाई जानेको भए, भगवान्लाई गालि गर्नु हुन्थ्यो, न उपहास नै गर्नु हुन्थ्यो होला ! ”

“हे भाउजू ! त्यसो भए जहिले श्रमण गौतम चण्डलकल्पमा आउलान्, उहिले मलाई भन्नु होला ! ”

“हुन्छ” भनी धानञ्जानी ब्राह्मणीले सङ्गारव माणवलाई जवाफ दिइन् ।

एक दिन भगवान् कोशल देशको चारिका गर्दै चण्डलकल्प नगरमा आइपुग्नु भयो उहाँ सोही नगरको तोदेय्य ब्राह्मणको आम्रवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला धानञ्जानी ब्राह्मणीले “भगवान् मण्डलकल्पमा आइपुग्नु भई तोदेय्य ब्राह्मणको आम्रवनमा बस्नु भएको छ” भन्ने खबर सुनिन् । अनि उनले सङ्गारव माणवलाई यस्तो खबर दिदै भनिन् कि - “हे भद्रमुख ! भगवान् अहिले चण्डलकल्पमा आइपुग्नु भई तोदेय्य ब्राह्मणको आम्रवनमा बस्नु भएको छ । अब तपाईं जे उचित सम्भन्नु हुन्छ त्यही गर्नु होस् । ”

२. “हवस्” भनी धानञ्जानी ब्राह्मणीलाई जवाफ दिई सङ्गारव माणव, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्सँग सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे । अनि सङ्गारव माणवले भगवान्सँग यस्ता कुरा सोधे - “भो गौतम ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यसै आत्मभावमा ‘अभिज्ञान प्राप्त गरे, अवशान प्राप्त गरे, पार प्राप्त गरे र आदिब्रह्माचर्यसमेत पालन गरे’ भनी भन्नेहरू छन् । तीमध्ये तपाईं कुनचाहिँ हुनुहुन्छ ? ”

२. दृष्ट-धर्म-अभिज्ञा-व्यवसान-पारमीप्राप्त भगवान्

३. "हे भारद्वाज ! यसै आत्मभावमा 'अभिज्ञान प्राप्त गरें, अवशान प्राप्त गरें, पार प्राप्त गरें र आदिब्रह्मचर्यसमेत पालन गरें' भनी भन्नेहरूमा पनि भिन्नता भएको कुरा म भन्दछु ।"

(१) यहाँ केही श्रमण ब्राह्मण आनुश्रविक (सुनेर विश्वास गर्ने) छन्, जस्तो कि त्रैविद्य ब्राह्मणहरू । उनीहरू अनुश्रवणद्वारा यसै आत्मभावमा 'अभिज्ञान प्राप्त गरें ...' भनी भन्छन् ।

(२) यहाँ केही श्रमण ब्राह्मण छन्, जसले श्रद्धा मात्रले यसै आत्मभावमा 'अभिज्ञान प्राप्त गरें ...' भनी भन्छन्, जस्तो कि - मीमांसवादी ।

(३) यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू छन्, जसले पहिले नसुनेको धर्मलाई स्वयं अवबोध गरी यसै आत्मभावमा 'अभिज्ञान-अवसान-पार प्राप्त गरी, आदिब्रह्मचर्यसमेत पालन गरें' भनी भन्दछन् । हे भारद्वाज ! जसले पहिले नसुनेको धर्मलाई स्वयं अवबोध गरी यसै आत्मभावमा 'अभिज्ञान-अवशान-पार प्राप्त गरी आदिब्रह्मचर्यसमेत पालन गरें' भनी भन्छन्, तीमध्ये म पनि एउटा हुँ । कसरी पहिले नसुनेको धर्मलाई स्वयं अवबोध गरी यसै आत्मभावमा 'अभिज्ञान-अवशान-पार प्राप्त गरी, आदिब्रह्मचर्यसमेत पालन गरें' भन्ने कुरा, निम्न उदाहरणबाट पनि बुझ्न सक्नुपर्छ : -

बोधिसत्त्व चर्या

४. "हे भारद्वाज ! बुद्ध हुनुअगावै बोधिसत्त्व छँदा नै मेरो मनमा यस्तो कल्पना उठेको थियो - 'रजपथसमानको घरमा बस्नु बाधा छ । अभ्यवकाशसमान प्रव्रज्या छ । घरमा बसी पूर्ण रूपले परिशुद्ध भई, अर्थात् शङ्खजस्तै सफा भई, ब्रह्मचर्य पालन गर्नु सजिलो हुँदैन । अतः केश दाही खोरी कषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी प्रव्रजित भएर जाऊँ !' त्यसपछि म तन्नेरी युवक छँदा छँदै, कालो केश हुँदाहुँदै, भद्रयौवनको अवस्थामै, आयुको प्रथम चरणमै, आमा-बाबुको इच्छाविपरीत, उहाँहरूलाई रुवाउँदा-रुवाउँदै, केश दाही क्षौर गरी, कषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी प्रव्रजित भएँ । सो म प्रव्रजित भई, किंकुशल-गवेशी भई, अनुत्तर शान्तिप्रदको भवेषण गर्दै जहाँ आलार कालाम हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गएँ । अनि उहाँलाई मैले के भनें भने - 'हे कालाम ! म तपाईंको धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।' मैले यसो भन्दा, आलार कालामले मलाई भन्नुभयो कि - 'बस ! आयुष्मान् ! यो धर्म त्यस्तो छ, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै नै आफ्नो आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार प्राप्त गरी बस्न सक्छ ।'

"हे भारद्वाज ! त्यहाँ मैले चाँडै नै त्यो (उनीहरूको) धर्मबारे अध्ययन गरें । उनीहरूले ओठ चलाउनेबित्तिकै, परस्पर कुराकानी गर्नेबित्तिकै, 'त्यो ज्ञान सिकें, त्यसमा स्थिर छु, बुझें देखें' भनी अरूलाई ज्ञापन गरें, यसै गरी अरूले पनि ज्ञापन गरे । त्यस बखत मेरो मनमा यस्तो विचार आयो - 'आलार कालामले यो धर्मलाई न केवल श्रद्धाले अपितु स्वानुभूतिबाटै भनेको हुँ भनी भन्नुहुन्छ, पक्कै आलार कालाम यस धर्मलाई स्वयं जानीबुझी बस्नु भएको होला ।' अनि मैले आलार कालामकहाँ गई यो कुरा सोधें - 'तपाईंले यो धर्मलाई कतिसम्ममा स्वयं अभिज्ञान तथा साक्षात्कार गरी बसें भनेर भन्नु भयो ?' यसरी सोध्दा आलार कालामले मलाई आकिञ्चन्यायतनको कुरा बताउनु भयो । त्यो कुरा सुनी मेरो मनमा यस्तो लाग्यो - 'न आलार कालाममा मात्र श्रद्धा छ, मनमा पनि श्रद्धा छ, न आलार कालाममा मात्र वीर्य ... स्मृति ... समाधि ... प्रज्ञा छ, मनमा पनि वीर्य ... स्मृति ... समाधि ... प्रज्ञा छ ।'

त्यसपछि, आलार कालाम, 'जुन धर्मलाई स्वयं ज्ञात गरी साक्षात्कार गरी बसेको छु' भन्नुहुन्छ, त्यस धर्मलाई मैले पनि साक्षात्कार गर्नको निमित्त कोसिस गर्ने । चाँडै नै म त्यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात गरी, साक्षात्कार गरी बसें । अनि म जहाँ आलार कालाम हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई यो कुरा सोधें - 'यत्तिकैले तपाईंले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नु भएको हो ?'

"हे आवुसो ! यत्तिकैले मैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भनेको हुँ ।"

"हे आवुसो ! यत्तिकैले म पनि यो धर्मलाई स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको छु ।"

"यो हाम्रा निमित्त लाभ तथा भाग्यको कुरा हो, जो कि तपाईंजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्न पायौं ! जुन धर्म मैले स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बताएको थिएँ, त्यो धर्म तपाईं पनि स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बस्नु भएको छ, जुन धर्म तपाईं स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बस्नु भएको छ, सोही धर्ममा म पनि बसेको छु । यसरी जुन धर्म म जान्दछु, सो धर्म तपाईं पनि जान्नुहुन्छ, जुन धर्म तपाईं जान्नु हुनुहुन्छ, सोही धर्म म पनि जान्दछु । जस्तो म छु, त्यस्तै तपाईं पनि हुनुहुन्छ, जस्तो तपाईं हुनुहुन्छ, त्यस्तै म पनि छु । आउनुहोस् ! अब हामी दुवै जना मिलेर यो शिष्यमण्डलको हेरचाह गरौं ।"

"हे भारद्वाज ! यसरी आलार कालामले, मेरो आचार्यसमान भई, प्रसन्नचित्तले शिष्यसमान भएको मलाई, आफूसमानको स्थानमा राख्नुभयो । मेरो ठूलो पूजा र सम्मान भयो । त्यस बेला मेरा मनमा यस्तो विचार आयो - 'यो धर्मले न निर्वेद हुन सक्छ, न विराग हुन सक्छ, न निरोध हुन सक्छ, न उपशान्त हुन सक्छ, न अभिज्ञान प्राप्त हुन सक्छ, न सम्बोधि लाभ हुन सक्छ, न निर्वाण नै हुन सक्छ । यसले त आकिञ्चन्यायतनसम्म मात्र पुऱ्याउँछ ।' अनि म, 'त्यत्तिले मात्र पुग्दैन' भनी, त्यत्तिले मात्र सन्तुष्ट नभई, त्यस धर्मबाट विरक्त भई, त्यो ठाउँ छाडेर गएँ ।"

५. उद्दक रामपुत्रकहाँ - "हे भारद्वाज ! त्यसपछि म किंकुशल-गवेशी भई अनुत्तर शान्ति वरपदको खोजीका निमित्त जहाँ उद्दक रामपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गएँ । अनि मैले उद्दक रामपुत्रसँग यस्तो निवेदन गर्ने - 'म तपाईंको धर्मविनयमा ब्रह्मचर्यवास गर्न चाहन्छु ।' मेरो यी कुरा सुनेर उद्दक रामपुत्रले मलाई यसो भन्नुभयो - 'बंस, आयुष्मान् ! यो धर्म त्यस्तो छ, जहाँ विज्ञपुरुष चाँडै नै आफ्ना आचार्यको धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बस्न सक्छ ।'

"हे भारद्वाज ! त्यहाँ पनि मैले चाँडै नै त्यो धर्म अध्ययन गर्ने । उनीहरूले ओठ चलाउनेबित्तिकै, परस्पर कुराकानी गर्नेबित्तिकै, 'त्यो ज्ञान जानें, त्यसमा स्थिर छु, बुझ्ने देखें' भनी अरूलाई ज्ञापन गरे, यसै गरी अरूले पनि ज्ञापन गरे । त्यस बेला मेरो मनमा यस्तो विचार आयो - 'रामपुत्रले यो धर्मलाई न केवल श्रद्धाले अपितु स्वानुभूतिबाटै भनेको हुँ भनी भन्नुहुन्छ । अवश्य नै रामपुत्र यस धर्मलाई स्वयं जानी बुझी बस्नु भएको होला ।' अनि म, रामपुत्रकहाँ गई यो कुरा सोधें - 'तपाईंले यो धर्मलाई कतिसम्ममा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको भनी भन्नु भएको हो ?' यसरी सोध्दा उद्दक रामपुत्रले मलाई नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको कुरा बताउनु भयो । त्यो कुरा सुनी मेरो मनमा यस्तो लाग्यो - 'न उद्दक रामपुत्रमा मात्र श्रद्धा छ, ममा पनि श्रद्धा छ, ... प्रज्ञा छ ।' त्यसपछि, उद्दक रामपुत्र, 'जुन धर्मलाई स्वयं ज्ञात गरी, साक्षात्कार गरी बसेको छु' भन्नुहुन्छ, त्यस धर्मलाई मैले पनि साक्षात्कार गर्नको निमित्त कोसिस गर्ने । चाँडै नै म त्यस धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात गरी, साक्षात्कार गरी बसें । अनि म, जहाँ उद्दक रामपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई, यो कुरा सोधें - 'यत्तिकैले तपाईंले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको छु भनी भन्नु भएको हो ?'

“हे आवुसो ! यत्तिकैले मैले यो धर्मलाई स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको हुँ भनी भनेको हुँ ।”

“हे आवुसो ! यत्तिकैले म पनि यो धर्मलाई स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको छु ।”

“यो हाम्रा निमित्त लाभ तथा भाग्यको कुरो हो, कि तपाईंजस्ता सब्रह्मचारीलाई देख्न पायौ ! जुन धर्म मैले स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बताएको थिएँ, त्यो धर्म तपाईं स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बस्नु भएको छ, जुन धर्म तपाईं स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बस्नु भएको छ, सोही धर्म म पनि स्वयं ज्ञात तथा साक्षात्कार गरी बसेको छु । यसरी जुन धर्म म जान्दछु, सोही धर्म तपाईं पनि जान्नुहुन्छ, जुन धर्म तपाईं जान्नु हुन्छ, सोही धर्म म पनि जान्दछु । जस्तो म छु, त्यस्तै तपाईं पनि हुनुहुन्छ, जस्तो तपाईं हुनुहुन्छ त्यस्तो म पनि छु । आउनुहोस् ! अब तपाईंले यो शिष्यगण परिहरण गर्नुहोस् !” यसरी उद्दक रामपुत्रले, सब्रह्मचारी समान मलाई आचार्यको स्थानमा राख्नुभयो । मेरो ठूलो पूजा र सम्मान भयो । त्यस बेला मेरो मनमा यस्तो लाग्यो – ‘यो धर्मले न निर्वेद हुन सक्छ, न विराग हुन सक्छ, न निरोध हुन सक्छ, न उपशान्त हुन सक्छ, न अभिज्ञान प्राप्त हुन सक्छ, न सम्बोधि लाभ हुन सक्छ, न निर्वाण नै हुन सक्छ, । यसले त नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसम्म मात्र पुऱ्याउँछ ।’ अनि म, ‘त्यत्तिले मात्र पुग्दैन’ भनी त्यत्तिले मात्र सन्तुष्ट नभई, त्यस धर्मबाट विरक्त भई, सो ठाउँ छाडेर गएँ ।

६. उरुवेलामा – “हे भारद्वाज ! त्यसपछि म किंकुशल गवेशी भई अनुत्तर शान्ति वरपदको खोज गर्दै क्रमशः उरुवेलको सेनानी गाउँमा पुगें । त्यहाँ मैले एक रमणीय भूमिभाग देखेँ, जहाँ राम्रो हरियाली वनजङ्गल थियो, अनेक प्रकारका प्रसादजनक मयूरादि थिए, नेरञ्जरा नदीमा शूद्र निर्मल, शीतल पानी बगिरहेको थियो, चारैतिर गोचर गाउँहरू देखिन्थे । त्यो रमणीय ठाउँ देखेर मेरो मनमा यस्तो लाग्यो – ‘यस्तो ठाउँ नै ध्यानीहरूका निमित्त ध्यान गर्न उपयुक्त हुन्छ ।’

७. पहिले नसुनेको उपमा – “हे भारद्वाज ! ‘यहाँ ध्यान गर्न उपयुक्त छ’ भनी म त्यहाँ बसेँ । त्यस बेला मैले पहिले नसुनेका उपमाहरू मेरो मनमा आए – (१) “जस्तो कि – पानीमा भिजेको, चिसो, पानीमा मिल्काइएको काठलाई कुनै पुरुषले अरणी घर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो उत्पन्न गर्छु’ भनी कोसिस गर्‍यो भने, के उसले त्यसबाट आगो फिक्न सक्ला ?”

“भो गौतम ! सक्दैन ।”

“किन नि ?”

“किनभने – पानीमा फ्याँकिएको त्यो काठ चिसो र भिजेको हुन्छ । उसले जतिसुकै चेष्टा गरे तापनि यसको प्रयास खेरै जानेछ ।”

“हे भारद्वाज ! त्यस्तै, यहाँ जुन श्रमण ब्राह्मणहरू कायले पनि, चित्तले पनि कायविषयलाई त्याग नगरी, कामविषयमा लिप्त भई बस्छन्, जो कामविषयको कामच्छन्द छ, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ, कामपरिडाह छ, ती पनि उनको भित्री मनबाट हटेका हुँदैनन्, पूर्णतया प्रसब्ध (शान्त) भएका हुँदैनन्, यद्यपि उनीहरू पराक्रम (योगाभ्यास) गर्दै तीव्र, खरो, कटु, दुःख वेदना अनुभव गर्छन्, सहन गर्छन्, तथापि तिनीहरूले, ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । त्यस्तो तीव्र, दुःख वेदना अनुभव गर्नु नपरे तापनि उनीहरूले सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । यही पहिलो उपमा हो, जो मैले पहिले सुनेको थिइन ।”

(२) “हे भारद्वाज ! अर्को दोस्रो उपमा मेरो मनमा आयो, जो मैले पहिले सुनेको थिइन । जस्तो कि – पानीमा भिजेको, चिसो परन्तु स्थलमा फ्याँकिएको काठलाई कुनै पुरुषले अरणी घर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो फिक्छु’ भनी कोसिस गर्‍यो भने के उसले त्यसबाट आगो उत्पन्न गर्न सक्ला ?”

“भो गौतम ! सक्दैन ।”

“किन नि ?”

“किनभने - पानीमा भिजेको चिसो, परन्तु स्थलमा मिल्काइएको भए तापनि त्यो चिसो काठबाट उसले आगो भिक्न सक्दैन । उसले जति प्रयत्न गरे तापनि ऊ विफल नै हुनेछ ।”

“हे भारद्वाज ! त्यस्तै, यहाँ जुन श्रमण ब्राह्मणहरू कायले पनि चित्तले पनि, कायविषयको कामच्छन्द छ ... ती पनि भित्री मनबाट हटेका हुँदैनन्, पूर्णतया प्रसब्ध भएका हुँदैनन्, यद्यपि उनीहरू पराक्रम गर्दै ... सहन गर्छन्, तथापि तिनीहरूले ... सम्बोधि प्राप्त गर्न सक्दैनन् । यही दोस्रो उपमा हो, जो मैले पहिले सुनेको थिइन ।”

(३) “हे भारद्वाज ! अर्को तेस्रो उपमा मेरो मनमा आयो । जो मैले पहिले सुनेको थिइन । जस्तो कि - सुकेको, भुरोको काठ, - पानीमा नभई जमिनमा फालिएको लाई कुनै पुरुषले अरणी घर्षणद्वारा त्यसबाट ‘आगो उत्पन्न गर्छु’ भनी कोसिस गरेमा, के उसले त्यसबाट आगो भिक्न सक्ला ?”

“भो गौतम ! सक्छ ।”

“किन नि ?”

“किनभने - त्यो काठ सुकेको छ, भुरोको छ, उसमाथि पानीमा नभई जमिनमा मिल्काएको छ ।”

“हे भारद्वाज ! त्यस्तै, यहाँ जुन श्रमण ब्राह्मणहरू, कायले पनि, चित्तले पनि, कामविषयलाई त्याग गरेका छन्, कामविषयबाट अलिप्त छन्, जो कामविषयको कामच्छन्द छ, कामस्नेह छ, काममूर्च्छा छ, कामपिपासा छ, कामपरिडाह छ, ती पनि भित्री मनबाट हटेका हुन्छन् र पूर्णतया प्रसब्ध भएका हुन्छन्, यद्यपि उनीहरू पराक्रम (योगाभ्यास) गर्दै तीव्र, खरो, कटु, दुःख वेदना पनि अनुभव गर्छन्, सहन गर्छन्, तथापि तिनीहरू, ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्नमा सक्षम हुन्छन् । त्यस्तो तीव्र, खरो, कटुकादि दुःख वेदना अनुभव नगर्नु परे तापनि तिनीहरू ज्ञानदर्शन अनुत्तर सम्बोधि प्राप्त गर्नमा सक्षम नै हुन्छन् । यही तेस्रो उपमा हो, जो मैले पहिले सुनेको थिइन ।”

८. “हे भारद्वाज ! अनि मैले यस्तो सोचें - ‘किन मैले दाँत बाँधी तालुमा जिब्रो पुऱ्याई, चित्तले (कुशल चित्तले) चित्तलाई (अकुशल चित्तलाई) निग्रह गरी, समाती, पेली, सन्तप्त नगरौं ?’ यति सोची, दाँत बाँधी, तालुमा जिब्रो पुऱ्याई, चित्तले चित्तलाई निग्रह गर्थे, समात्थे, पेल्दथे, सन्तप्त गर्थे । त्यसो गरेर बस्दा मेरा दुवै काखीबाट पसिना निस्कन्थ्यो । जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले निर्बल पुरुषलाई टाउको वा काँधमा समातेर थिच्छ, पेल्छ, सन्तप्त पार्छ, त्यस्तै गरी मैले दाँत बाँध्दा, तालुमा जिब्रो पुऱ्याउँदा, चित्तलाई चित्तले निग्रह गर्दा, समात्दा, पेल्दा, सन्तप्त गर्दा, तीरले घोचेभैं घोच्ने त्यही तपस्याको कारणले मेरा दुवै काखीबाट पसिना निस्कन्थ्यो । तैपनि मेरो वीर्य आरब्ध (बलियो) थियो, अल्सी हुन दिन्नथे, स्मृतिलाई सजग राख्दथे, विस्मृति हुन दिन्नथे । परन्तु शरीरमा पीडा थियो, वेदना थियो र शान्ति थिएन ।

अप्राणक (कुम्भक) ध्यान

९. (१) “हे भारद्वाज ! त्यस बेला मेरो मनमा यस्तो आयो कि - ‘किन म अप्राणक (कुम्भक) ध्यान मात्र नगरौं !’ अनि मैले मुखबाट पनि, नाकबाट पनि श्वासप्रश्वास बन्द गरें (धुनें) । मुखबाट र

नाकबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा, कर्णधारबाट निस्कने वायुको आवाज बढी हुन्थ्यो । जस्तो कि - कालिगडले बाँसको डुङ्ग्रो फुक्दा निस्कन्छ आवाज त्यसरी नै ... चर्को आवाज उत्पन्न हुन्थ्यो । तैपनि मेरो वीर्य आरब्ध थियो ... , परन्तु यो शरीरमा पीडा थियो, वेदना थियो र शान्ति थिएन ।”

(२) “हे भारद्वाज ! फेरि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो - ‘किन म अप्राणकध्यान मात्र नगरौं !’ सोही अनुसार मैले मुख, नाक कानबाट पनि श्वासप्रश्वास बन्द गरिदिएँ । मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुन्दा अधिकतम वायु मेरो टाउकोमा थुप्रन्थ्यो र हान्थ्यो । जस्तो कि - कुनै बलवान् पुरुषले, धार भएको तरबारको टुप्पोको टाउकोमा घाँचेभैं ... मेरो टाउकोमा वायु थुप्रन्थ्यो र घोच्यो । तैपनि मेरो वीर्य आरब्ध थियो ... , परन्तु यो शरीरमा पीडा थियो, वेदना थियो र शान्ति थिएन ।”

(३) “हे भारद्वाज ! फेरि पनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो कि - ‘त्यही अप्राणकध्यान किन नगरूँ’ अनि मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास बन्द गरें । मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास बन्द गरिदिंदा मलाई अधिकतम टाउको दुख्न थाल्यो । जस्तो कि - कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरी टाउकोमा बेसरी बेरिदिएभैं ... मेरो टाउको निकै दुख्न थाल्यो । तैपनि मेरो वीर्य आरब्ध थियो ... , परन्तु यो शरीरमा पीडा थियो, वेदना थियो र शान्ति थिएन ।”

(४) “हे भारद्वाज ! अब्भै मेरो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न हुन्थ्यो - ‘जे भए तापनि अप्राणकध्यान गरौं !’ सोअनुसार मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनिदिएँ । मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास थुनिदिंदा अधिकतम वायुले मेरो पेटमा शोला हान्थ्यो । जस्तो कि - कुनै दक्ष गोघातक वा उसको अन्तेवासीले धार भएको चुपीले पेट काटेभैं ... मेरो पेटमा सोला हान्थ्यो । तैपनि मेरो वीर्य आरब्ध थियो ... परन्तु यो शरीरमा पीडा थियो, वेदना थियो र शान्ति थिएन ।”

१०. (५) “हे भारद्वाज ! अब्भै पनि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो - ‘अप्राणकध्यान मात्र किन नगरूँ’ अनि मैले मुख, कान र नाकबाट श्वासप्रश्वास बन्द गरें । मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास बन्द गरिदिंदा मेरो शरीरमा निकै डाहा उत्पन्न भएको थियो । जस्तो कि - कुनै बलवान् दुई जना मानिसहरूले दुर्बल पुरुषलाई हात खुट्टा समाती भुङ्ग्रोमा ओल्टाइ पल्टाइ पिल्ल्याएभैं, मैले मुख, नाक र कानबाट श्वासप्रश्वास बन्द गरिदिंदा, तीरले घोच्ने सोही तपस्याको कारणले गर्दा मेरो शरीरमा अधिकतम डाहा उत्पन्न भएको थियो । तैपनि मेरो वीर्य आरब्ध थियो, अल्सी हुन दिन्नथें, स्मृतिलाई सजग राख्दथें, विस्मृति हुन दिन्नथें, परन्तु यो शरीरमा पीडा थियो, वेदना थियो र शान्ति थिएन ।”

“हे भारद्वाज ! त्यस बखत मलाई अत्यधिक शारीरिक डाहा र पीडा भएको हुँदा, बस्दाबस्दै तपस्यास्थलमै म मूर्च्छित भएको थिएँ । अनि मलाई देवताहरूले (लडेको) देखी यसो भने, ‘श्रमण गौतम मन्यो’ । केही देवताहरूले - ‘श्रमण गौतम मरेको छैन, किन्तु मर्न लागेको छ’ भने । केही देवताहरूले यसो भने - ‘श्रमण गौतम मरेको छैन, श्रमण गौतम अर्हत् हो, अर्हत्हरूको बस्ने स्वभाव नै यस्तै हुन्छ ।’

११. अल्पाहार - “हे भारद्वाज ! त्यसपछि मेरो मनमा यस्तो लाग्यो - ‘सबै आहार त्याग्नेतिर लाग्नुपर्छ ।’ यस्तो सोचिरहँदा त्यहाँ देवताहरू आई मलाई यसो भने - ‘भो मारिष ! तपाईं सबै आहार त्याग्नेतिर नलाग्नुहोस् । यदि तपाईं सबै आहार त्याग्नेतिर लाग्नुहुन्छ भने, हामीले तपाईंको रोम-कूपबाट दिव्य-ओज (प्राण-शक्ति) हालिदिनेछौं, जसबाट तपाईंको जीवनयापन हुनेछ ।’ यो कुरा सुन्दा मलाई यस्तो लाग्यो कि - ‘यदि म आहार ग्रहण गर्दिन भनें, यी देवताहरूले मेरो रोमकूपबाट दिव्य ओज

हालिदिनेछन्, जसबाट मेरो जीवनयापन हुनेछ । यो मेरा निमित्त भूटो हुनेछ ।' यति कुरा सोची 'भैहाल्यो, यसो नगर' भनी मैले ती देवताहरूलाई भनें ।"

"हे भारद्वाज ! अनि मैले यस्तो विचार गरें - 'त्यसो भए अलि-अलि आहार ग्रहण गर्नुपर्ने । जस्तो कि - एक-एक अँजुली मुगीको रस, कुलत्थ (गहत जाति) को रस वा कलाय (केराउ-कोसा) को रस (यूस), अथवा हरेणु (मटर जाति) को रस ।' अनि मैले अलि अलि मात्र आहार ग्रहण गरें जस्तो कि - एक-एक अँजुली मुगीको रस, ... । त्यसरी एक-एक अँजुली मात्र रस लिंदा (धेरै दिनपछि) मेरो शरीर अन्तिम सिमाना पार गरी अत्यन्त दुबलो भयो । सोही अल्पाहारले गर्दा ।"

जस्तो कि - असी वर्षको बूढोको शरीरको अथवा कालवृक्षको जोर्नी-गाँठो हुन्छ, त्यस्तै मेरो शरीरका अङ्ग-प्रत्यङ्गहरूबाट जोर्नी-जोर्नी देखिन थाले । उँटको पैतालाजस्तो मेरो आनिसद (मलद्वार) गहिरो थियो । डोरी बाटिएको भैं मेरो पीठूका हाडहरू तलमाथि परेका देखिन्थे । अति जीर्ण भइसकेको घरको दलिनजस्तै मेरो शरीरका करङ्गहरू एउटामाथि अर्को खप्टिएका देखिन्थे सोही अल्पाहारले गर्दा ।

जस्तो कि - ताराहरूको छाया पानी भएको कुवामा धेरै तल देखिएभैं मेरा आँखामा ताराहरू (अक्खि तारका) गहिरो देखिन्थे ।

"जस्तो कि - हरियो तिक्तकलाबु (लौकाविशेष) काटी घाममा राख्दा चाउरिन्छ र सियाँलमा राख्दा हरियो देखिने भएभैं मेरो शरीरको छाला सम्फुसित (खस्रो, फुस्रो र नरम) हुन्थ्यो, त्यही अल्पाहारले गर्दा ।"

"पेटको छाला सुमसुम्याउँछु (परामर्श गर्छु) भन्दा, पछाडि हाडको हड्डी मात्रै छोइन्थ्यो पिठूको हड्डी छुन्छुभन्दा पेटको छाला नै छोइन्थ्यो, पछाडिको हड्डी र पेटको छाला टाँसिएको थियो, त्यही नै अल्पाहारले गर्दा ।"

"भाडा पिसाब गर्छु भनी जाँदा त्यहीँ घोप्टो परेर लड्थे । यो शरीरलाई आश्वासन दिदै हातले शरीरलाई अनुमार्जन गर्दथेँ । हातले शरीरलाई अनुमार्जन गर्दा जरा छुट्टिएका रोमहरू शरीरबाट भर्दथे, सोही अल्पाहारले गर्दा ।"

"हे भारद्वाज ! मलाई देखेर मानिस यसो भन्दथे - 'श्रमण गौतम कालो छ ।' कसैले भन्थे, 'श्रमण गौतम कालो छैन, श्याम छ ।' कुनै मानिसले, 'श्रमण गौतम कालो पनि छैन श्याम पनि छैन, परन्तु मङ्गुरमाछा (कालो पनि श्याम पनि नभएको) को छाला जस्तो छ' भनेर भने । त्यस्तो राम्रो परिशुद्ध उज्यालो छविवर्ण पनि - सोही अल्पाहारले गर्दा कुरूप भयो ।"

१२. "हे भारद्वाज ! त्यसपछि मेरो मनमा यस्तो उत्पन्न भयो - 'अतीतकालमा उपक्रम गर्ने (तपस्या गर्ने) जुन श्रमण ब्राह्मणहरूले तीव्र, खरो, कटु, दुःख वेदना अनुभव गरे, त्योभन्दा यही नै उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी छैन । अनागत कालमा उपक्रम गर्ने जुन श्रमण ब्राह्मणहरूले तीव्र, खरो, कटु, दुःख वेदना अनुभव गर्नेछन्, त्योभन्दा यही नै उत्कृष्ट हुनेछ, योभन्दा बढी हुने छैन । हालसाल उपक्रम गर्ने जुन श्रमण ब्राह्मणहरूले तीव्र, खरो, कटु, दुःख वेदना अनुभव गरेका छन्, त्योभन्दा यही नै उत्कृष्ट छ, योभन्दा बढी हुन सक्दैन । यी कटु दुष्करकारीताद्वारा मलाई 'उत्तरीय मनुष्य धर्म र अलं-आर्यज्ञान' को विशेषता प्राप्त हुन सकेन ।' 'सम्बोधिको निमित्त अर्को कुनै मार्ग छ कि' भन्ने विचार पनि मनमा आयो । हे भारद्वाज ! त्यस बेला मेरो मनमा यस्तो सम्झना आयो - 'मलाई थाहा छ कि मेरा पिता हलो जोतिरहँदा म जमुनाको शीतल छायामा बसी, कामविषयबाट निवृत्त भई, अकुशलबाट निवृत्त भई वितर्क विचार एकान्तवास (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यानमा बसेको कुरा । सायद सोही मार्गबाट बोधि (ज्ञान) लाभ हुन सक्छ, कि ?' यस्तो सम्झना गर्दा मलाई यस्तो ज्ञान भयो - यही मार्ग

बोध्यर्थ हो । फेरि, मेरो मनमा यस्तो लाग्यो कि - 'के त जुन सुख कामविषयबाट रहित छ, अकुशलबाट रहित छ, त्यस्तो सुखदेखि म तर्सन्छु कि ?' 'त्यस्तो सुखबाट म डराउन्न' भन्ने पनि मेरो मनमा लाग्यो ।

१३. "हे भारद्वाज ! 'यस्तो दुःखको पराकाष्ठामा पुगिसकेको शरीरले त्यो (ध्यानमय) सुख प्राप्त गर्न सजिलो छैन' भन्ने मनमा भएपछि मैले 'सन्तुलित आहार ग्रहण गर्नुपर्‍यो' भन्ने निश्चय गरे । यस बेला पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूले 'जुन धर्म श्रमण गौतमले अबबोध गर्नेछन्, त्यो धर्म हामीहरूलाई भन्नेछन्' भन्ने धारणाले मलाई हेरविचार गर्दथे । जब मैले भात दालसहित सन्तुलित आहार ग्रहण गर्न थालें, अनि ती पञ्चभद्रवर्गीय भिक्षुहरूले, 'श्रमण गौतम प्रत्यय बहुल भए, रसास्वादमा लागे, तपस्याबाट भ्रष्ट भए' भनी घृणा गर्दै मलाई छाडेर गए ।"

१४. बोधिलाभ - (१) "हे भारद्वाज ! त्यसपछि म, सन्तुलित आहार ग्रहण गरेर शरीर बलियो पारी, कामवितर्कबाट अलग भई ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी बसें । वितर्क विचारलाई उपशम गरी, भित्री हृदयमा सम्प्रसाद चित्तले एकाग्र गरी अवितर्क अविचार समाधिबाट उत्पन्न हुने प्रीति सुख भएको द्वितीयध्यान ... तृतीयध्यान ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बसें ।"

(२) "हे भारद्वाज ! यस प्रकार चित्त समाधिस्थ भएको बेलामा चित्त परिशुद्ध निर्मल, क्लेश तथा उपक्लेशरहित भइसकेपछि, मृदु, कर्मण्य तथा निश्चल भएपछि पूर्वजन्म अनुस्मरण गर्ने ज्ञानतिर चित्त झुकाएँ । अनेक प्रकारले पूर्वजन्मको कुरा अनुस्मरण गरेँ । जस्तो कि - एक जन्म, दुई जन्म, तीन जन्म ... पूर्ववत् ... साकार सो उद्देश्य अनेक प्रकार पूर्वजन्मको कुरा अनुस्मरण गरेँ । रात्रिको प्रथम याममा यो प्रथम विद्या अधिगम गरेँ । यसरी अप्रमत्त भई क्लेश तप्त गरिरहँदा अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार मेटियो, आलोक उत्पन्न भयो ।"

१५. (३) "हे भारद्वाज ! यस प्रकार चित्त समाधिस्थ भएको बेला, चित्त परिशुद्ध ... तथा निश्चल भएपछि सत्त्वहरू च्युत र उत्पन्न हुने ज्ञानमा चित्त लगाएँ । अनि मनुष्य चक्षुभन्दा टाढासम्म पुग्न सक्ने विशुद्ध दिव्य-चक्षुले सत्त्वहरू च्युत भइरहेका, उत्पन्न भइरहेका, हीन प्रणीततामा, सुवर्ण दुर्वर्णमा, सुगति दुर्गतिमा, आ-आफ्ना कर्मानुसार गइरहेका देख्छु र जान्छु । रात्रिको द्वितीय याममा यो द्वितीय-विद्या अधिगम गरेँ । यसरी अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार मेटियो, आलोक उत्पन्न भयो ।"

(४) "हे भारद्वाज ! यस प्रकार चित्त समाधिस्थ भएको बेला, चित्त परिशुद्ध ... तथा निश्चल भएपछि आस्रवक्षय ज्ञानमा चित्त लगाएँ । अनि, 'यो दुःख हो' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यो दुःखसमुदय हो' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यो दुःख निरोध हो' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यो दुःख निरोध हुने मार्गहरू हुन्' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यी दुःख निरोध हुने मार्गहरू हुन्' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यी आस्रव हुन्' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यी आस्रव निरोध हुन्' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझेँ, 'यी आस्रव निरोध हुने मार्गहरू हुन्' भनी यथार्थतः राम्ररी बुझे । यसरी बुझिसकेपछि, देखिसकेपछि, मेरो चित्त कामास्रवबाट पनि भवास्रवबाट पनि अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त भयो । विमुक्त भएपछि 'विमुक्त भएँ' भनी ज्ञान उत्पन्न भयो । 'जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यबास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ, अबउप्राप्त यहाँ आउनुपर्ने हेतु छैन' भनी राम्ररी बुझेँ । रात्रिको पछिल्लो याममा यो तृतीय-विद्या अधिगम गरेँ । यसरी अप्रमत्त भई क्लेश सन्तप्त गरिरहँदा अविद्या नष्ट भयो, विद्या उत्पन्न भयो, अन्धकार मेटियो, आलोक उत्पन्न भयो ।"

३. देवता छ कि छैन ?

१६. भगवान्‌ले यति भन्नु भएपछि, सङ्गारव माणवले भगवान्‌सँग यसो भने - “तपाईं गौतमको तपश्चर्या साँच्चैकै तपश्चर्या रहेछ । साँच्चै नै महापुरुषहरू समान तपाईं गौतमको तपश्चर्या रहेछ, जस्तो अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको निमित्त हुनु पर्दथ्यो । भो गौतम ! देवता छ कि छैन ?”

“हे भारद्वाज ! कारणद्वारा मैले अगि देवता भनी बुझे ।”

“भो गौतम ! ‘देवता छ कि छैन’ भनी सोध्दा (तपाईं) ‘हे भारद्वाज ! कारणद्वारा मैले अगि देवता भनी बुझे’ भनी भन्नुहुन्छ । यसो भएमा (तपाईंले भन्नु भएको कुरो) तुच्छ, मृषा हुन्छ होइन ?”

“हे भारद्वाज ! ‘देवता छ कि छैन’ भनी सोध्दा जसले ‘देवता छ’ भनी भन्छ, जसले ‘कारणद्वारा मैले अगि देवता भनी बुझे’ भनी भन्छ, (यी दुवै कुराबारे) विज्ञपुरुष अवश्य नै निश्चिन्त हुनुपर्दछ कि - ‘देवता छ’ भनेर ।”

“भो गौतम ! किन तपाईंले मलाई सुरुमै त्यसो नभन्नु भएको त ?”

“हे भारद्वाज ! लोकमा ‘देवता छ’ भन्ने कुरा सबैले उच्च स्वरले भनेकै छन् (उच्च सम्मत) ।”

४. सङ्गारव माणवको शरणागमन

१७. यति कुरा सुनेपछि, सङ्गारव माणवले भगवान्‌सँग यसरी प्रार्थना गरे - “धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम !! जस्तै - घोटिएको लाई उत्तानो पारिदिँदा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिँदा, आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं, तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्मोपदेश दिनुभयो । अब म, भगवान्‌ गौतमको शरण पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी स्वीकार गर्नुहोस् ।

सङ्गारव-सुत्त समाप्त ।

ब्राह्मण वर्ग समाप्त ।

मज्झिमपण्णासक समाप्त ।

मज्झिमनिकाय दोस्रो भाग समाप्त ।

नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासम्बुद्धस्स

त्रिपिटक : सुत्तपिटकको दोस्रो ग्रन्थ

मज्झिमनिकाय

उपरिपण्णासक

(तृतीय भाग)

तेस्रो सूत्र समूह

Dhamma.Digital

१. (११) देवदह वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
२. (१२) अनुपद वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
३. (१३) शून्यता वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र
४. (१४) विभङ्ग वर्गअन्तर्गत १२ वटा सूत्र
५. (१५) अववाद वर्गअन्तर्गत १० वटा सूत्र

मज्झिम्माणिकाय

(उपरिपण्णासक)

१. देवदह-सुत्त

(देवदहसूत्र)

१. निगण्ठहरूको सिद्धान्त

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान्, शाक्य (देश) मा शाक्यहरूको देवदह^{७८१} नामक निगममा बस्नु भएको थियो । अनि भगवानले भिक्षुहरूलाई - “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवानलाई प्रत्युत्तर दिए । भगवानले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका छन् - ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् - ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुनेछैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो, कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन् ।’ भिक्षु हो ! निगण्ठहरू यस्ता वादी हुन् ।”

“भिक्षु हो ! यस्ता वादी निगण्ठहरूकहाँ गई म यसो भन्छु - “आवुसो निगण्ठ हो ! साँच्चै हो, के, तिमीहरू यस्ता वादी, यस्ता दृष्टिका हो ? - ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् - ती जम्मै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुनेछैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो, कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन् ?”

“भिक्षु हो ! यस्ता सोध्दा ती निगण्ठहरूले ‘हो’ भनी भन्नेछन् । अनि उनीहरूलाई यसो गर्नेछु-
(क) १. “आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरू अगि थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा थाहा छ ?”

७८१ राजाहरूलाई ‘देव’ भनिन्छ । अतएव राजाहरूको पालोपहरा भएको रमणीय ‘दह’ लाई ‘देवदह’ भनिएको हो । यसैलाई लिएर सो निगमलाई पनि ‘देवदह-निगम’ भनिएको हो । त्यस बखत भगवान् यसै निगमको आश्रय लिई ‘लुम्बिनी’ वनमा बस्नु भएको थियो । अ.क. IV. पृ. १ .

“आवुसो ! थाहा छैन ।”

(२) “आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरूले अगि पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं’ भन्ने कुरा थाहा छ त ?”

“आवुसो ! थाहा छैन ।”

(३) “आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘हामीहरूले अगि यस्तो-यस्तो पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं’ भन्ने कुरा थाहा छ त ?”

“आवुसो ! थाहा छैन ।”

(४) “आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भएपछि सबै दुःखहरू क्षय हुनेछन्’ भन्ने कुरा थाहा छ त ?”

“आवुसो ! थाहा छैन ।”

(५) “आवुसो निगण्ठ हो ! के तिमीहरूलाई ‘यसै जीवनमा अकुशलधर्मलाई छाडी, कुशलधर्मको सङ्ग्रह गर्नुपर्छ’ भन्ने कुरा थाहा छ त ?”

“आवुसो ! थाहा छैन ।”

२. (ख) “आवुसो निगण्ठ हो ! जब कि तिमीहरूलाई (१) ‘अगि हामी थियौं वा थिएनौं भन्ने पनि थाहा छैन, (२) अगि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं, भन्ने पनि थाहा छैन, (३) यस्तो-यस्तो पापकर्म गरेका थियौं भन्ने पनि थाहा छैन, (४) यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भइसकेपछि सबै दुःखहरू क्षय भइसक्ने छन् भन्ने पनि थाहा छैन, अनि (५) ‘यसै जीवनमा अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशलधर्मको सङ्ग्रह गर्नुपर्छ’ भन्ने पनि थाहा छैन । त्यसो भए आयुष्मान् निगण्ठले – ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् – ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्, त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो, कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुँदैन ।”

(ग) “आवुसो निगण्ठ हो ! यदि तिमीहरूले (१) ‘हामीहरू अगि थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा जानेका भए, (२) अगि हामीहरूले पापकर्म गरेका थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा जानेका भए, (३) यस्तो यस्तो पापकर्म गरेका थियौं भन्ने कुरा जानेका भए, (४) यति दुःख क्षय भइसक्यो, यति दुःख क्षय गर्न बाँकी छ र यति दुःख क्षय भइसकेपछि सबै दुःखहरू क्षय भइसक्ने छन् भन्ने कुरा जानेका भए, अनि (५) ‘यसै जीवनमा अकुशल धर्मलाई छाडी, कुशल धर्मको सङ्ग्रह गर्नुपर्छ’ भन्ने कुरा पनि जानेका भए – आयुष्मान् निगण्ठहरूलाई ‘जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् – ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्, त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो, कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुने थियो ।”

३. (क) “आवुसो निगण्ठ हो ! जस्तै – (१) कुनै पुरुषलाई विषमा चोपलिएको शल्य (=बाण, भाला आदिको टुप्पो) द्वारा रोपिन्छ (=शल्यले छोएर घाउ भएको हुन्छ) । शल्यद्वारा रोपिनाले उसलाई

दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (२) उसका साथीभाईहरूले, नाताकुटुम्बहरूले उसलाई शल्यचिकित्सककहाँ लैजान्छन् । सो शल्यचिकित्सकले शस्त्र (चक्कु) द्वारा घाउको मुख चिर्छ । शस्त्रद्वारा घाउको मुख चिर्दा उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (३) सो शल्यचिकित्सकले खोजी गर्ने ज्याभलले घाउमा खोजी गर्छ । खोजी गर्ने ज्याभलद्वारा घाउमा खोजी गर्दा उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (४) सो शल्यचिकित्सकले शल्य गर्छ, शल्य गर्दा पनि उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ । (५) सो शल्यचिकित्सकले पुट गरी राखेको चूर्ण (क्षार-भस्म) घाउको मुखमा राखिदिन्छ । पुट गरेको चूर्ण घाउको मुखमा राखिदिदा पनि उसलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव हुन्छ ।”

(ख) “अनि केही समयपछि उसको घाउ पुरिएर आउँछ, छाला पलाएर आउँछ र निरोगीलाई आफैं बस्न सक्ने, मन लागेको ठाउँमा जान सक्ने हुन्छ । त्यस बेला उसको मनमा यस्तो लाग्छ । (१) ‘पहिले म विषमा चोपलिको शल्यद्वारा खोपिएको थिएँ, शल्यविद्ध हुनाले मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (२) मेरा साथीहरूले मलाई शल्यचिकित्सककहाँ लगे । अनि सो शल्यचिकित्सकले मेरो घाउको मुख चिर्‍यो । घाउको मुख चिर्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (३) सो शल्यचिकित्सकले खोजी गर्ने ज्याभलले घाउमा खोजी गर्‍यो । ज्याभलले घाउमा खोजी गर्दा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (४) सो शल्यचिकित्सकले शल्य फिर्‍यो । शल्य फिर्‍वदा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । (५) यो शल्यचिकित्सकले घाउको मुखमा क्षार-भस्म राखिदियो । घाउको मुखमा क्षार-भस्म राखिदिदा पनि मलाई दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव भएको थियो । अब मेरो घाउ पुरिएर आयो, छाला पलाएर आयो । अब म निरोगी भई आफैं उठ्न सक्ने भई मन लागेको ठाउँमा जान सक्ने भएँ ।”

(ग) “आवुसो निगण्ठ हो ! त्यस्तै – यदि तिमीहरूले (१) ‘हामीहरू अगि थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा जानेका भए^{७८२}, अनि ... (५) यसै जीवनमा अकुशललाई छाडी, कुशल धर्मको सङ्ग्रह गर्नुपर्छ भन्ने कुरा पनि भनेका भए – आयुष्मान् निगण्ठहरूले जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् – ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन, भविष्यमा आस्रव नहुनुनै कर्मक्षय हो, कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू क्षय भएर जानेछन्’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुने थियो ।”

(घ) “आवुसो निगण्ठ हो ! तर जब तिमीहरूलाई (१) ‘अगि हामीहरू थियौं वा थिएनौं भन्ने कुरा पनि थाहा छैन^{७८३} ... भने – आयुष्मान् निगण्ठहरूले – जोसुकै पुरुष-पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छ, – ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्, त्यसैले पुरानो कर्मलाई तपस्याद्वारा अन्तगर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु नै कर्मक्षय हो, ...’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त ठहरिन् ।”

४. “भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि ती निगण्ठहरूले मलाई यसो भने – “आवुसो ! निगण्ठ-नाटपुत्र सर्वज्ञ हुनुहुन्छ, सर्वदर्शी, अपरिशेष ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । हिंडिरहेको बेलामा पनि, उभिएको बेलामा पनि, सुतेको (=निदाएको) बेलामा पनि, बिउँभिएको बेलामा पनि निरन्तर उहाँ ज्ञानदर्शी हुनुहुन्छ । उहाँ यसो भन्नुहुन्छ – ‘हे निगण्ठ हो ! तिमीहरूले पहिले नै पापकर्म गरेका छौं, त्यस पापकर्मलाई यो कटु तथा

७८२ माथि (ग) खण्डको (२) देखि (४) सम्मका कुराहरू दोहोर्‍याएर पढ्नु होला ।

७८३ माथि (ख) खण्डको (२) देखि (५) सम्मका कुराहरू दोहोर्‍याएर पढ्नु होला ।

दुष्करकारिताद्वारा मासिदेऊ, अहिले तिमीहरूले जुन कायसंयम, वचनसंयम र मनसंयम गरेका छौ, त्यसबाट भविष्यका निमित्त पापकर्म नगरेको हुन्छ - यसरी तपस्याद्वारा पुरानो पापकर्म अन्त हुन्छ । नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यका निमित्त अनास्रव हुन्छ । भविष्यका निमित्त अनास्रव हुनु कर्मक्षय हो । कर्मक्षयबाट दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षयबाट वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाट सबै दुःखहरू मासिएर जानेछन् (नष्ट हुनेछन्) । यी कुराहरू हामी रुचाउँछौं पनि स्वीकार पनि गर्छौं र त्यसमा हामी सन्तुष्ट पनि छौं ।”

२. उपक्रम (साधना) र प्रधान (प्रयत्न) को निष्फलता

५. “भिक्षु हो ! यसो भन्दाखेरि मैले निगण्ठहरूलाई यसो भनें - ‘आवुसो निगण्ठ हो ! यी पाँच धर्महरूको फल यसै जीवनमा द्विविधाकारबाट पाइन्छ । कुन पाँच भने ? - (१) श्रद्धा, (२) रूचि, (३) अनुश्रव, (४) आकारपरिवर्तना र (५) दृष्टिनिध्यान क्षमता^{५८५} (=कारणाकारण धर्मलाई राम्रोसँग हेर्ने क्षमता) । आवुसो निगण्ठ हो ! यिनै पाँच धर्महरूको फल यसै जीवनमा द्विविधाकारबाट पाइन्छ । यहाँ आयुष्मान् निगण्ठहरूका अतीतांशवादी शास्ता (निगण्ठ-नाटपुत्र) प्रति कस्तो श्रद्धा, कस्तो रूचि, कस्तो अनुश्रव, कस्तो आकारपरिवर्तना र कस्तो दृष्टिनिध्यान क्षमता नि ?’ भिक्षु हो ! त्यस्ता वादी निगण्ठहरूसँग म कुनै कारणसहितको (सहधम्मिक) उत्तर (वादपटिहार) देखिँदैन ।”

(क) “भिक्षु हो ! फेरि म निगण्ठहरूसँग सोध्छु - ‘(१) आवुसो निगण्ठ हो ! होइन त, जुन बखत तिमीहरू तीव्र उपक्रम गर्छौं, तीव्र साधना (प्रधान) गर्छौं - त्यस बेला तिमीहरूले तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा - दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं ? (२) होइन त, जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दैनौ, तीव्र साधना गर्दैनौ - त्यस बेला तिमीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा - दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्दैनौ ? यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?’

(ख) ‘आवुसो गौतम ! (१) जुन बखत हामीहरूले तीव्र उपक्रम, तीव्र साधना गर्छौं - त्यस बेला हामीहरूले तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं । (२) जुन बखत हामीहरूले तीव्र उपक्रम, तीव्र साधना गर्दैनौ - त्यस बेला हामीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्दैनौ ।’

(ग) ‘आवुसो निगण्ठ हो ! (१) जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्छौं - त्यस बेला तिमीहरूले तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं, (२) जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दैनौ तीव्र साधना गर्दैनौ - त्यस बेला तिमीहरूले अ-तीव्र उपक्रम गर्दैनौ तीव्र साधना गर्दैनौ - त्यस बेला तिमीहरूले अ-तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना पनि अनुक्रम गर्दैनौ । त्यसो भए आयुष्मान् निगण्ठहरू ‘जो सुकै पुरुष-पुदग्लको जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् - ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्^{५८६} ...’ भनी भविष्यवाणी गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।’

६. (घ) ‘आवुसो निगण्ठ हो ! (१) जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम गर्दा पनि, तीव्र साधना गर्दा पनि, तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्न नपरेको भए, (२) यदि जुन बखत तिमीहरूले तीव्र उपक्रम नगर्दा पनि, तीव्र साधना नगर्दा पनि - अतीव्र उपक्रमको कारणद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्न नपरेको भए - आयुष्मान् निगण्ठहरूको भविष्यवाणी उपयुक्त हुने

५८४ यसबारेका सविस्तार कुराहरू बु.ब्रा.पृ. १९८ मा वर्णित छन् ।

५८५ माथिको भै दोहोऱ्याई पढ्नु होला ।

थियो - 'जोसुकै पुरुष पुद्गलले जुनसुकै दुःख-सुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्दछन् - ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन्, ... ।'

(६) "आवुसो निगण्ठ हो ! (१) जुन बखत तीव्र उपक्रम हुन्छ, तीव्र साधना हुन्छ र तीव्र उपक्रमको कारणद्वारा तिमीहरूले दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं, (२) जुन बखत तीव्र उपक्रम हुन्छ, तीव्र साधना हुन्छ र अतीव्र उपक्रमको कारणद्वारा तिमीहरूले दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्दैनौ । त्यसो हुनाले तिमीहरूले स्वयं उपक्रमद्वारा दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छौं । अनि अविद्यामा परी, अज्ञानमा परी, सम्मोहमा परी तथा गलत विश्वास गरी तिमीहरू सो भन्छौ - 'जोसुकै पुरुष पुद्गलको जुनसुकै दुःखसुख, अदुःख-असुख अनुभव गर्छन् - ती सबै पूर्वकर्मकै हेतु हुन् । त्यसैले पुरानो कर्मको समस्याद्वारा अन्त गर्ने, नयाँ कर्म नगर्नाले भविष्यमा आस्रव हुने छैन, भविष्यमा आस्रव नहुनु कर्मक्षय हो, कर्मक्षय भएपछि दुःखक्षय हुन्छ, दुःखक्षय भएपछि वेदनाक्षय हुन्छ, वेदनाक्षयबाटै सबै दुःखहरू मासिएर जानेछन् ।' भिक्षु हो ! त्यस्ता वादी निगण्ठहरूसँग म कुनै कारणसहितको उत्तर देखिदैन ।"

७. (अ) (१) "भिक्षु हो ! फेरि ती निगण्ठहरूसँग म सोध्छु - 'जुन कर्मको फल यसै जीवनमा (सन्दिट्टिक=सन्दृष्टिक) भोगनुपर्ने हो, के त्यस कर्मको फल उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अर्को जन्ममा (सम्परायिक) भोग गर्न सक्ने गराउन सकिन्छ ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

'के त, जुन कर्मको फल अर्को जन्ममा भोगनुपर्ने हो, - त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा यसै जीवनमा भोग्न सक्ने गराउन सकिन्छ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

(२) 'जुन कर्म सुखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा दुःखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

'के त, जुन कर्म दुःखवेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

(३) 'जुन कर्म परिपक्ववेदनीय-कर्म हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अपरिपक्व वेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

'के त, जुन कर्म अपरिपक्ववेदनीय-कर्म हो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा परिपक्ववेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

(४) 'जुन कर्म बहुवेदनीय-कर्म^{७८६} हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अल्पवेदनीय-कर्म^{७८७} गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

'के त, जुन अल्पवेदनीय-कर्म हो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा बहुवेदनीय कर्म गराउन सकिन्छ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

(५) 'जुन कर्म वेदनीय-कर्म (सविपाककर्म) हो, के त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अ-वेदनीय कर्म (अ-विपाक कर्म) गराउन सकिन्छ त ? आवुसो निगण्ठ हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

'के त, जुन अ-वेदनीय-कर्म हो, त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा वेदनीय-कर्म गराउन सकिन्छ त ?'

'आवुसो ! (गौतम) सकिन्न ।'

८. (आ) "आवुसो निगण्ठ हो ! (१) जुन कर्मको फल यसै जीवनमा भोग्नुपर्ने हो - त्यसलाई उपक्रमद्वारा अर्को जन्ममा भोग्न सक्ने गराउन सकिन्न भने, यदि जुन कर्मको फल अर्को जन्ममा भोग्नुपर्ने हो - त्यसलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा यसै जन्ममा भोग्न सक्ने गराउन सकिन्न भने, (२) यदि सुखवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा दुःख-वेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने, यदि दुःखवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा सुखवेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने, (३) यदि परिपक्ववेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अपरिपक्व-कर्म बनाउन सकिन्न भने, यदि अपरिपक्व वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा परिपक्ववेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने, (४) यदि बहुवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अल्पवेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने, यदि अल्पवेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा बहुवेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने, (५) यदि वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा अ-वेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने, यदि अ-वेदनीय-कर्मलाई उपक्रमद्वारा वा साधनाद्वारा वेदनीय-कर्म बनाउन सकिन्न भने - आयुष्मान् निगण्ठहरूको उपक्रम निष्फल हुन्छ, साधना पनि निष्फल हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! निगण्ठहरू यस्ता वादी हुन् । भिक्षु हो ! यस्ता वादी निगण्ठहरूका वादानुवादसम्बन्धी कारणसहित (सहधम्मिकं) दस प्रकारले निन्दा गरिन्छ -

९. (क-१) "भिक्षु हो ! यदि पूर्वकर्मले गर्दा प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरूले पहिले दुष्कृत्य-कर्म गरेका होलान्, जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।"

७८६ संज्ञाभवमा पुग्ने कर्म । म.नि.अ.क. IV. पृ. ६ ।

७८७ असंज्ञाभवमा पुग्ने कर्म । म.नि. अ.क. IV. पृ. ६ ।

(क-२) “भिक्षु हो ! यदि ईश्वरद्वारा निर्मित कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरूलाई पापी ईश्वरले निर्मित गरेको होला - जसले गर्दा, अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र, वेदना अनुभव गर्छन् ।”

(क-३) “भिक्षु हो ! यदि सङ्गती (भविष्य) को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू पापसङ्गती होलान् - जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

(क-४) “भिक्षु हो ! यदि अभिजातिको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू पापाभिजाति होलान् - जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

(क-५) “भिक्षु हो ! यदि दृष्टधर्म (=यसै जीवनको) उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने, भिक्षु हो ! अवश्यमेव निगण्ठहरू त्यस्तो दृष्टधर्म-उपक्रम गर्छन् - जसले गर्दा अहिले यस्तो दुःखद, कटु, तीव्र वेदना अनुभव गर्छन् ।”

(ख-१) “भिक्षु हो ! (१) पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) पूर्वकर्मको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःख अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

(ख - २) “भिक्षु हो ! (१) ईश्वर-निर्माणको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) ईश्वर-निर्माणको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

(ख - ३) “भिक्षु हो ! (१) सङ्गति (=भविष्य) को कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) सङ्गतिको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

(ख - ४) “भिक्षु हो ! (१) अभिजातिको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) अभिजातिको कारणले सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

(ख - ५) “भिक्षु हो ! (१) दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्छन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् । (२) दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले प्राणीहरू सुख-दुःखको अनुभव गर्दैनन् भने पनि निगण्ठहरू निन्दनीय छन् ।”

“भिक्षु हो ! निगण्ठहरू यस्ता वादी हुन् । त्यस्ता वादी निगण्ठहरूको वादानुवादसम्बन्धी कारणसहित (यिनै) दस प्रकारले निन्दा गरिन्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार निगण्ठहरूको उपक्रम पनि निष्फल हुन्छ, साधना पनि निष्फल हुन्छ ।”

३. सफल उपक्रम सफल प्रधान (साधना)

(१) दुःख निदान

१०. “भिक्षु हो ! कसरी सफल उपक्रम हुन्छ ? कसरी सफल साधना हुन्छ ? भिक्षु हो ! (१) यहाँ भिक्षुले, दुःखले पीडित नभएको आत्मभावलाई (=आफ्नो शरीरलाई) दुःखले पीडित गराउँदैन । (२) धार्मिक सुखलाई परित्याग गर्दैन । (३) त्यस सुखमा डुबेर बस्दैन । उसले यो पनि जान्दछ कि - ‘यो मेरो दुःखनिदान-संस्कारलाई साधना गर्नुपर्छ, संस्कारको साधनाद्वारा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःख निदानलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुन्छ । जुन त्यो दुःखनिदान-संस्कारको साधना गर्दा संस्कार-साधना हुने हो - त्यसबाट विराग हुन्छ, संस्कार-साधना पनि ।’ (४) जुन दुःख निदानलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना भई विराग हुन्छ - उसले त्यो उपेक्षालाई पनि भाविता गर्छ । (५) तत्तत् दुःखनिदान संस्कारको साधना गर्नाले संस्कार-साधना भई विराग हुन्छ । यस प्रकार पनि उसको दुःख जीर्ण (=थोत्रो) हुन्छ । (६) तत्तत् दुःखनिदानलाई राम्ररी हेर्दा जुन उपेक्षाको भावना रहन्छ, त्यसबाट पनि उसलाई विराग हुन्छ । यस प्रकार उसको दुःख जीर्ण हुन्छ ।”

११. प्रेमको कथा - (क) “भिक्षु हो ! जस्तै - कुनै पुरुष कुनै स्त्रीसँग अनुरक्त प्रतिबद्ध, तीव्र रागी तथा तीव्र अपेक्षी हुन्छ । उसले त्यो स्त्रीलाई अर्को पुरुषसँग बसेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्छ । भिक्षु हो ! त्यो पुरुषले त्यस स्त्रीलाई अन्य पुरुषसँग बसेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्दा त्यो पुरुषको मनमा शोक, परिवेद, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छ कि हुँदैन ? यसमा के भन्छौ ?”

“भन्ते ! हुन्छ ।”

“के कारणले त्यसो भएको हो ?”

“भन्ते ! त्यो पुरुष त्यो स्त्रीसँग अनुरक्त, प्रतिबद्ध, तीव्र रागी र तीव्र अपेक्षी भएको हुँदा । त्यसैले त्यो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई अर्को पुरुषका साथ बसेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्दा त्यो पुरुषको मनमा शोक, परिवेद, दुःख, दौर्मनस्य, उपायास उत्पन्न हुन्छ ।”

(ख) “भिक्षु हो ! अनि त्यो पुरुषलाई यस्तो लाग्छ - ‘म फलानी स्त्रीसँग अनुरक्त, प्रतिबद्ध, तीव्र रागी र तीव्र अपेक्षी भएको छु । त्यो स्त्री अर्को पुरुषका साथ बसिरहेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्दा मेरो मनमा शोक उत्पन्न हुन्छ । किन मैले त्यो स्त्रीसँग भएको जुन अनुराग छ, त्यसलाई नत्यागूँ ।’ अनि उसले त्यो स्त्रीसँग भएको जुन अनुराग छ, त्यसलाई त्यागिदिन्छ । पछि उसले त्यही स्त्रीलाई अर्को पुरुषसँग बसेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्छ । भिक्षु हो ! अनि त्यो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई अर्को पुरुषसँग बसेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देख्दा, के उसलाई शोक, परिवेद ... इत्यादि हुन्छ ?”

“भन्ते ! हुन्छ ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो पुरुषले त्यो स्त्रीलाई त्यागिसक्यो । त्यसैले त्यो स्त्री परपुरुषका साथ बसेकी, कुरा गरिरहेकी, हाँसिरहेकी र मुस्काइरहेकी देखे तापनि उसलाई शोक, उत्पन्न हुँदैन ।”

(ग) “भिक्षु हो ! त्यस्तै - (१) भिक्षुले दुःखले पीडित नभएको आत्मभावलाई दुःखले पीडित गराउँदैन । (२) धार्मिक सुखलाई पनि परित्याग गर्दैन । (३) त्यस सुखमा डुबेर बस्दैन । उसले यो कुरो पनि जान्दछ कि - ‘यो मेरो दुःख निदान-संस्कारलाई साधना गर्नुपर्छ, संस्कारको साधनाद्वारा विराग हुन्छ । यो मेरो दुःखलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा-भावना गर्दा विराग हुन्छ । जुन त्यो दुःख-निदान-संस्कारलाई साधना गर्दा संस्कार-साधना हुन्छ - त्यसबाट विराग हुन्छ, संस्कार-साधना पनि ।’ (४) जुन दुःख-निदानलाई राम्ररी हेरेर उपेक्षा भावना गर्दा विराग हुन्छ, उसले त्यो उपेक्षालाई भाविता गर्छ । (५) तत्तत् दुःखनिदान-संस्कारको साधन गर्नाले संस्कार-साधनालाई विराग हुन्छ । (६) तत्तत् दुःख निदानलाई राम्ररी हेर्दा जुन उपेक्षा भावना हुन्छ - त्यसबाट पनि उसलाई विराग हुन्छ । यस प्रकार उसको दुःख जीर्ण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यस प्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।”

(२) दुःखपूर्वक सफल साधना

१२. (१) “भिक्षु हो ! फेरि (सो) भिक्षुले यस्तो विचार गर्छ - ‘(१) सुखपूर्वक विहार गर्दा मेरो अकुशल धर्म बढेर आउँछ र कुशल धर्म घटेर जान्छ । (२) दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा अकुशलधर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । (त्यसो हुनाले) किन मैले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा नलगाऊँ !’ यस्ता कुरा सोची उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँछ ।”

(२) “भिक्षु हो ! दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा उसको अकुशलधर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । त्यसपछि फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । किनभने ? - भिक्षु हो ! जुन कारणको निमित्त सो भिक्षुले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउनुपर्ने थियो, त्यो कारण सफल भएकोले । त्यसैले फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन ।”

बाण बनाउनेको उपमा - “भिक्षु हो ! जस्तै - बाण बनाउनेले बाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोभोपारेर कर्मणीय बनाउँछ । भिक्षु हो ! जब बाण बनाउनेले बाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोभो पारी कर्मणीय बनाइसक्यो, सो किनभने ? - भिक्षु हो ! बाण बनाउनेले जुन उद्देश्यका निमित्त बाणको टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोभो पार्नुपर्ने थियो, त्यो काम सिद्धिएकोले । त्यसैले बाण बनाउनेले फेरि टुप्पोलाई आरनमा तप्त परितप्त गरी सोभो पाउँदैन ।”

(१) “भिक्षु हो ! त्यस्तै गरी (सो) भिक्षुले यस्तो विचार गर्छ - ‘(१) सुखपूर्वक विहार गर्दा मेरो अकुशलधर्म बढेर आउँछ र कुशलधर्म घटेर जान्छ । (२) दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदा अकुशलधर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । (त्यसो हुनाले) किन मैले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा नलगाऊँ !’ यति सोची उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँछ ।”

(२) “भिक्षु हो ! दुःखपूर्वक साधनमा लगाउँदा उसको अकुशलधर्म घटेर जान्छ र कुशलधर्म बढेर आउँछ । त्यसपछि फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । किनभने ? - भिक्षु हो ! जुन कारणको निमित्त (सो) भिक्षुले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउनुपर्ने थियो, त्यो कारण सफल

भइसकेकोले । त्यसैले फेरि उसले दुःखपूर्वक आफूलाई साधनमा लगाउँदैन । भिक्षु हो ! यस प्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।”

(३) दुःखनिरोधको मार्ग

१३. (१) भिक्षुभाव - “भिक्षु हो ! फेरि यहाँ, तथागत अरहन्त, सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरण-सम्पन्न, सुगत (=असल बाटोमा लागेको), लोकविद्, अनुत्तर (=अनुपम), पुरुषदम्य सारथी, देव-मनुष्यका शास्ता तथा बुद्ध भगवान् यस लोकमा जन्मनुहुन्छ । उहाँले देव-मार-ब्रह्मासहित लोकलाई, श्रमण ब्राह्मणसहित प्रजालाई, स्वयं साक्षात्कार गर्नु भएको धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले आदिकल्याण (=सुरुमा पनि कल्याण हुने), मध्यकल्याण (=बीचमा पनि कल्याण हुने) तथा पर्यवसान कल्याण (=अन्तमा पनि कल्याण हुने) धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ । उहाँले अर्थयुक्त, व्यञ्जन (=भाव) युक्त, परिपूर्ण भएको परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्य, (=अष्टाङ्गिक मार्गादि उत्कृष्ट धर्म) प्रकाश पार्नुहुन्छ । अनि गृहपति, गृहपतिपुत्र अथवा कुनै पनि कुलगृहमा जन्मेकाले सो धर्मलाई श्रवण गर्छ । धर्म श्रवण गरेपछि उसको मनमा तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले विचार गर्छ - ‘घरमा बास गर्नु बाधापूर्ण छ, प्रव्रज्या हुनु खुला आकाशजस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्णरूपले, परिशुद्धरूपले, शङ्खजस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य (मैथुन ब्रह्मचर्य) पालन गर्नु सम्भव छैन ।’ यति विचार गरेपछि सो पुरुष - थोरै वा धेरै भोगसम्पत्ति त्यागी, थोरै वा धेरै ज्ञातिपरिवारहरू त्यागी, केश-दाही खौरेर, काषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनागारिक भई प्रव्रजित हुन्छ ।

१४. (२) शीलस्कन्ध - “यसरी प्रव्रजित भएको सो भिक्षुले जीवनभर शीलसम्पन्न भई प्राणीहिंसा त्यागी प्राणीहिंसाबाट विरत भई बस्छ । दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु, दयालु र सबै प्राणीप्रति हितानुकम्पी भई बस्छ ।”

“चौरकर्म (अदिन्नादान) त्यागी चौरकर्मबाट विरत भई बस्छ । दिएको मात्र ग्रहण गर्ने, दिएको मात्र प्रतीक्षा गर्ने भई बस्छ । यस प्रकार पवित्र भई बस्छ ।”

“अ-ब्रह्मचर्य त्यागी ब्रह्मचारी हुन्छ । मैथुन ग्रामधर्मबाट टाढा रही मैथुनधर्मबाट विरत भई बस्छ ।”

“मृषावाद त्यागी मृषावादबाट विरत भई बस्छ । सत्यवादी, सत्यमा बसी, लोकलाई भूटो नबोल्ने भई बस्छ ।”

चुक्लीवाचा छाडी, चुक्लीवाचाबाट विरत हुन्छ । यताको कुरा सुनी उता भन्न जाँदैन - यिनीहरूलाई भेद गराउन (फूट पार्नका) लागि, उताको कुरा सुनी यता भन्न आउँदैन - उनीहरूलाई भेद गर्नका लागि, बरु भेदभिन्न भएका लाई मिलाउन र मेलमिलापमा खुसी मान्ने र मेलमिलापको कुरा गर्ने हुन्छ ।

“परुषवाचा (=चित्त दुख्ने वाचा) त्यागी परुषवाचाबाट विरत रहन्छ । जुन वाचा निर्दोषपूर्ण छ - सुन्दा आनन्द आउने, प्रेमपूर्ण, हृदयङ्गम, शिष्टसम्पन्न, सबैले मन पराउने, सबैले रुचाउने - त्यस्तो वाचा बोल्ने हुन्छ ।”

“सम्प्रलाप (=निरर्थक कुरा) त्यागी, सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ । कालवादी (=समयोचित बोल्ने), भूतवादी (=तथ्य कुरा बोल्ने) अर्थवादी (=हितको कुरा बोल्ने), निधानवति-वाचा (=मनमा राख्नुपर्ने वाचा) बोल्ने हुन्छ । त्यो पनि उचित समयमा, केलाई-केलाई अर्थयुक्त कुरा गर्छ ।”

“ऊ बीउहरू र बिरुवाहरू नष्ट गर्ने काम-कुराबाट अलग रहन्छ ।”

“एक छाक खाने हुन्छ । रात पर्नुभन्दा पहिले अगिबाटै विकाल भोजनबाट अलग रहन्छ ।”

“नाच-गान-बाजा तथा अन्य प्रदर्शनी हेर्नबाट टाढा रहन्छ । ”

“माला-सुगन्ध-लेपन-धारण (अलङ्कार लगाउने), मण्डन (श्रृङ्गार गर्ने), विभूषणादिबाट पनि अलग रहन्छ ।”

“उच्चासन, महासनबाट अलग रहन्छ ।”

“सुन (जात रूप), चाँदी (रजत=मुद्रा) ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।”

“काँचो धान्यवर्ग ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ ।”

“काँचो मासु ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“स्त्री, कुमारी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“दास, दासी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“भेडा, बाखा ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“कुखुरा, सुँगुर ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“हात्ती, गाई, घोडा, घोडी ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“खेत ग्रहण गर्नबाट अलग रहन्छ । ”

“दौत्य कामहरूबाट अलग रहन्छ । ”

“ऋय-विक्रयबाट अलग रहन्छ । ”

“तुलाकूट (तराजुमा छल्ने), कंसकूट (सुनको भाँडोमा छल्ने), मानकूट (माना पाथीमा छल्ने) बाट अलग रहन्छ । ”

“घूस लिने, वञ्चना गर्ने, ठग्ने (निकति) तथा कृतिलताबाट अलग रहन्छ ।”

“छेदन (हातखुट्टा काट्ने), वध (मार्ने, पिट्ने), बन्धन (बाँध्ने), आक्रमण गर्ने, लुट्ने, डकैती गर्ने र साहसिला काम (बलात्कार आदि काम) बाट अलग रहन्छ ।”

१४. (३) सन्तुष्टि - “ऊ शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरि भोजनले सन्तुष्ट हुन्छ । जहाँ-जहाँ जान्छ, पात्र-चीवर साथै लिएर जान्छ । जस्तै + चरा, पक्षी जहाँ-जहाँ जान्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ आफ्नो पक्षभार (=पखेटा) लिएर उड्छन् । यसैगरी भिक्षु शरीर ढाक्नेसम्मको चीवरले सन्तुष्ट हुन्छ । पेटभरि-भोजनबाट सन्तुष्ट हुन्छ फ जहाँ गए पनि आफ्नो पात्र-चीवर साथै लिएर जान्छ । ऊ यी आर्यशीलस्कन्धले युक्त भई आफूमा (आध्यात्ममा) निरवद्य (विशुद्ध) सुखको अनुभव गर्छ ।”

१५. (४) इन्द्रियसंवर - “ऊ, चक्षुले रूप हेरी निमित्तग्राही (=आकार-प्रकारलाई आसक्त चित्तले हेर्ने) हुन्छ, न व्यञ्जनग्राही नै (=अङ्ग-प्रत्यङ्ग, हाउभाउलाई आसक्त चित्तले हेर्ने) हुन्छ । चक्षुरिन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या (=लोभ), दौर्मनस्य पापक अकुशल चित्तमा उत्पन्न हुनेहुनु, तिनको निवारणका निमित्त चक्षुरिन्द्रिय संयम गरी बस्छ, चक्षुरिन्द्रियको रक्षा गर्छ, चक्षुरिन्द्रियलाई वशमा राख्छ ।”

“श्रोतले शब्द सुन्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । श्रोतेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या ... अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणका निमित्त श्रोतेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ, ... ।”

“घ्राणले गन्ध सुँध्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । घ्राणेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या ... अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणका निमित्त घ्राणेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ, ... ।”

“जिह्वाले रसास्वाद लिँदा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । जिह्वेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या ... अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणका निमित्त जिह्वेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ, ... ।”

“कायले स्पर्श गर्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । कायेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या ... अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणका निमित्त कायेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ, ... ।”

“मनले मनको विषय (=धर्म) जान्दा निमित्तग्राही हुन्न, न व्यञ्जनग्राही नै हुन्छ । मनेन्द्रिय असंयमी हुँदा मनमा जुन अभिध्या ... अकुशल चित्तहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको निवारणका निमित्त मनेन्द्रियमा संयम गरी बस्छ, ... । ऊ यी आर्यइन्द्रियसंवरले युक्त भई आफूमा निर्मल सुखको अनुभव गर्छ ।”

(५) सम्प्रजन्यता - “भिक्षु जाँदा र आउँदा सचेत भई होस राखेर हिँड्छ । अगाडि वा पछाडि यताउता सचेत भई होस राखेर हेर्छ । हात-खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसादा सचेत भई होस राखेर चलाउँछ । सङ्घाटि र पात्र-चीवर धारण गर्दा सचेत भई होस राखेर लगाउँछ । खाँदा वा पिउँदा अथवा चाटेर खाँदा सचेत भई होस राखेर खान्छ । दिसा पिसाब गर्दा सचेत भई होस राखेर दिसा पिसाब गर्छ । हिँड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, बिउँफुदा, कुरा गर्दा र चुप लागेर बस्दा सचेत भई होस राखेर (सम्पजानकारी भई) बस्छ । यसरी भिक्षु स्मृतिसम्प्रजन्यद्वारा सम्पन्न भएको हुन्छ ।”

(६) “ऊ, यी आर्य-शीलस्कन्धले युक्त भई, यी आर्य-सन्तुष्टिले युक्त भई, यी आर्य-इन्द्रिय संवरले युक्त भई, यी आर्यसम्प्रजन्यताले युक्त भई एकान्त, निर्जन शयनासन (=सुत्ने र बस्ने ठाउँ) मा बस्छ । अथवा ऊ जङ्गल, रूखमुनि, पर्वत, कन्दरा (=पानीको झरना भएको ठाउँ), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ र पराले छाप्रोमा बस्छ । ऊ भिक्षाटनबाट फर्की आई भोजन पश्चात् पलेटी मारी, शरीरलाई सोफ्नो पारी, मुखअगाडि स्मृति^{५८} राखेर बस्छ । ”

“उसले (१) पञ्चोपादानस्कन्ध माथि (लोके) को अभिध्यालाई हटाई अनभिध्याले युक्त भई बस्छ र अभिध्याबाट चित्त परिशुद्ध पाछ्छ । (२) व्यापाद प्रदोषलाई हटाई अव्यापाद चित्त लिएर सबै प्राणीहरूप्रति हितकामी भई बस्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्त परिशुद्ध पाछ्छ । (३) धीनमिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यलाई हटाई धीनमिद्धदेखि परै बस्छ र आलोकसंज्ञी भई तथा स्मृति सम्प्रजन्य भई आलस्यबाट चित्तलाई परिशुद्ध पाछ्छ । (४) उद्धच्चक्कुक्कुच्च (अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरता र अशान्तता) लाई हटाई शारीरिक र मानसिक स्थिरता र शान्तिलाई बढाई बस्छ, र अभ्यन्तरमा परम शान्त पारी शारीरिक

तथा मानसिक अस्थिरता र अशान्तिबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्छ । (५) विचिकित्सा^{९९} (अर्थात् शङ्का सन्देह) लाई हटाई निस्सन्देही भई बस्छ, र कुशल धर्ममा निश्चिन्त (अकथं कथी) भई शङ्काबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्छ ।

(७) प्रथमध्यान - “अनि ऊ, यी पञ्चनीवरणलाई त्यागी, चित्तको उपक्लेश (चित्तमल) लाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पार्नको निमित्त कामविषयबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, वितर्क र विचारयुक्त भएको, विवेक (ध्यान) बाट उत्पन्न प्रीति र सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार सफल उपक्रम हुन्छ, सफल साधना पनि ।”

८. द्वितीयध्यान - “भिक्षु हो ! फेरि सो भिक्षु, वितर्क र विचारलाई उपशम गरी ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।”

९. तृतीयध्यान - “भिक्षु हो ! फेरि सो भिक्षु, प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षित भई ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।”

१०. चतुर्थध्यान - “भिक्षु हो ! फेरि सो भिक्षु, सुखलाई पनि त्यागी, दुःखलाई पनि त्यागी ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।”

१७. (११) पूर्वानुस्मृति-ज्ञान - “यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि, परिशुद्ध, स्वच्छ, निर्मल, क्लेशरहित भएपछि, मृदु तथा कर्मण्य भइसकेपछि, निश्चलतामा पुगेपछि - उसले पूर्वजन्मका स्मरण हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्म, दुई जन्म, तीन जन्म, चार जन्म, पाँच जन्म, दस जन्म, बीस जन्म, तीस जन्म, चालीस जन्म, पचास जन्म, सय जन्म, सहश्र जन्म, तथा अनेक सवर्त (=प्रलय) कल्प, अनेक विवर्त (=सृष्टि) कल्पको पनि अनुस्मरण गर्छ - ‘फलानो स्थानमा थिएँ, यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो । अनि त्यहाँबाट च्युत भई फलाना ठाउँमा जन्म । त्यहाँ पनि यस्तो नाम, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार-पान, यस्तो सुख-दुःख भोग गर्ने र यति आयु थियो । सो त्यहाँबाट च्युत भई यहाँ जन्म्यो ।’ यसरी आकारसहित, उद्देश्यसहित अनेक प्रकारले पूर्वजन्मको अनुस्मरण गर्दछ । भिक्षु हो ! यस प्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।”

१८. (१२) च्युति-उत्पत्ति-ज्ञान - “यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि^{१००} ... निश्चलतामा पुगिसकेपछि - उसले प्राणीहरूको च्युति तथा उत्पत्ति जान्ने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । त्यसपछि उसले विशुद्ध अमानुषीय दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्छ र - आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएको पनि देख्छ (जान्दछ) । ‘यी सत्त्वहरू कायदुश्चरित्रले युक्त भई, वाक्दुश्चरित्रले युक्त भई, मनःदुश्चरित्रले युक्त भई, आर्यहरूका निन्दा गर्ने भई, मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यादृष्टियुक्त काम गर्ने भई - मरणोपरान्त अपाय, दुर्गति, विनिपात र नर्कमा उत्पन्न भए । यी सत्त्वहरू काय-सुचरित्रले युक्त भई, वाक्-सुचरित्रले युक्त भई, मनःसुचरित्रले युक्त भई,

७८९ यो विचिकित्सा भनेको आठ प्रकारको हुन्छ । जस्तै - (१) शास्ताप्रति सन्देह गर्छ, (२) धर्मप्रति सन्देह गर्छ, (३) सङ्घप्रति सन्देह गर्छ, (४) शिक्षाप्रति सन्देह गर्छ, (५) पूर्वान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (६) अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ, (७) पूर्वान्त-अपरान्तका सम्बन्धमा सन्देह गर्छ र (८) यो-यो कारणले प्रतीत्यसमुत्पाद हुन्छ भन्ने कुराप्रति सन्देह गर्छ ।

७९० माथि पूर्वानुस्मृतिको कुरामा भैं दोहो-न्याएर पढ्नु होला ।

आर्यहरूका अपवाद नगर्ने भई, सम्यक्दृष्टिक भई, सम्यक्दृष्टियुक्त काम गर्ने भई - मरणोपरान्त सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए' यसरी विशुद्ध अमानुषीय दिव्य चक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई हेरी - आ-आफ्ना कर्मानुसार नीच-उच्च, सुवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गतिमा उत्पन्न भएका प्राणीहरू पनि जान्दछ। भिक्षु हो ! यस प्रकार पनि उपक्रम र सफल साधना हुन्छ ।”

१९. (१३) आस्रवक्षय-ज्ञान - “यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि निश्चलतामा पुगिसकेपछि - उसले आस्रवक्षय हुने ज्ञानतिर चित्त झुकाउँछ । अनि उसले 'यो दुःख हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो दुःखसमुदय हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो दुःखनिरोध हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो दुःखनिरोधको मार्ग हो' भनी यथार्थतः जान्दछ । 'यो आस्रव हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो आस्रव समुदय हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो आस्रव निरोध हो' भनी यथार्थतः जान्दछ, 'यो आस्रव निरोधको मार्ग हो' भनी यथार्थतः जान्दछ । यस प्रकार जानिसकेपछि, देखिसकेपछि, उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भइसकेपछि 'विमुक्त भएँ' भन्ने पनि (उसलाई) ज्ञान हुन्छ । 'जाति (=जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब उप्रान्त अर्को जन्म लिनुपर्ने हेतु छैन' भन्ने पनि ज्ञान हुन्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार पनि सफल उपक्रम र सफल साधना हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्ता वादी हुन्, तथागत ।”

४. दस कारणद्वारा प्रशंसित तथागत

२०. “भिक्षु हो ! यस्ता वादी तथागत दस कारणद्वारा धर्मानुसार (=कारणसहित) प्रशंसनीय हुन्छन् - (क) (१) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू पूर्वकर्मले गर्दा कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षु हो ! अवश्यमेव तथागत सुकृत्यकारी रहेका होलान् । जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुखवेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

(२) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षु हो ! अवश्यमेव तथागतलाई भद्र ईश्वरले निर्माण गरेका होलान्, जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुखवेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

(३) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू सङ्गति (भवितव्यता) ले गर्दा सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षु हो ! अवश्यमेव तथागत कल्याण सङ्गतिक होलान्, जसले अहिले यस्तो अनास्रव सुखवेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

(४) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षु हो ! अवश्यमेव तथागत कल्याणाभिजातिक होलान्, जसले अहिले यस्तो अनास्रव सुखवेदनाको अनुभव गरेका छन् ।

(५) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि, भिक्षु हो ! अवश्यमेव तथागत कल्याण-दृष्टधर्म-उपक्रमी होलान्, जसले कि अहिले यस्तो अनास्रव सुखवेदनाको अनुभव गरेका छन् ।”

(ख) (१) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू पूर्वकृतको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने पनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू पूर्वकृतको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

(२) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू ईश्वर-निर्माणको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

(३) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू सङ्गतिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू सङ्गतीको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

(४) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू अभिजातिको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् ।”

(५) “भिक्षु हो ! यदि प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्छन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । होइन, प्राणीहरू दृष्टधर्म-उपक्रमको कारणले सुख-दुःख भोग्दैनन् भने तापनि तथागत प्रशंसनीय नै छन् । भिक्षु हो ! यस्ता वादी हुन्, तथागत भिक्षु हो ! यस्ता वादी तथागत दस कारणद्वारा धर्मानुसार प्रशंसनीय छन् ।”

२१. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

२. पञ्चतय-सुत्त

(पञ्चत्रयसूत्र)

१. अपरान्तानुदृष्टिवालाहरूको अधिमुक्तिवाद (सिद्धान्त)

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! यहाँ कोही-कोही श्रमण ब्राह्मणहरू अपरान्तानुदृष्टि^{१९१} भएका अर्थात् अपरान्त (मरेपछिको) स्थितिबारे कल्पना गर्दै आ-आफ्ना नाना किसिमका अधिमुक्ति पद (मत प्रतिपादन) गरिरहन्छन् । तीमध्ये केही सिद्धान्त (मत) यी हुन्, – (१) मरणपछि पनि (हास्रो) आत्मा संज्ञी (सचेत, चेतना भएको), निरोगी (अरोग) रहन्छ । (२) आत्मा मरणपछि असंज्ञी (=चेतना नभएको), निरोगी हुन्छ । (३) आत्मा मरणपछि न संज्ञी न असंज्ञी हुन्छ, परन्तु निरोगी रहन्छ । (४) विद्यमान (हाल भइरहेकै) सत्त्व (प्राणी) को उच्छेद नष्ट, विभव हुन्छ । (५) दृष्टधर्मनिर्वाण अर्थात् यसै शरीरले निर्वाण हुन्छ । (यसरी) यिनीहरूमध्ये कोही आत्मालाई मरणपछि निरोगी रहने भन्छन्, कोही विद्यमान सत्त्वकै उच्छेद, नष्ट, विभव हुन्छ भन्छन्, फेरि कोही यसै जन्ममा, यसै शरीरले (दृष्टधर्म) निर्वाण हुन्छ भन्छन् । (यसरी) ती श्रमण ब्राह्मणहरूका उपर्युक्त मतवाद (सिद्धान्त) संख्यामा पाँच छन्, फेरि, यी पाँचवटा मतलाई तीनवटामा समाहार गर्न सकिन्छ, – (१) आत्माको अस्तित्व मरणान्तर रहनु, (२) मरणान्तर आत्माको उच्छेद, नष्ट, विभव हुनु, (३) फेरि, यसै जन्ममा, यसै शरीरले निर्वाण हुनु । (यसरी) आत्माबारे यथार्थतः यी तीनवटा सिद्धान्त देखिन्छन्, सुगम रूपले बोध गराउनका लागि मात्र पाँचवटा गरेर व्याख्या गरिएको छ । (यसैले) यो उद्देश्य (कथन) लाई ‘पञ्चत्रय’ (पाँच-तीन) को भनिएको हो ।^{१९२}

२. “भिक्षु हो ! यहाँ जो श्रमण ब्राह्मणहरू मरणपछि आत्मालाई संज्ञी, अरोगी हुन्छ भन्छन्, तिनीहरूमध्ये कोही कि त (१) मरणपछि आत्मालाई संज्ञी, अरोगी, रूपी (=साकार) भन्छन् (मान्छन्) , कि त (२) ... संज्ञी, अरोगी, अरूपी भन्छन् कि त (३) ... रूपी-अरूपी भन्छन् कि त (४) ... न-रूपी-नारूपी भन्छन् कि त (५) मरणपछि आत्मा संज्ञी, अरोगी, एकत्व-संज्ञी भन्छन् कि त (६) ... संज्ञी, अरोगी, नानात्व-संज्ञी भन्छन् कि त (७) ... परीत्त-संज्ञी (=अल्प-संज्ञी) भन्छन् कि त (८) ... अप्रमाण-संज्ञी (=अपरिमित-संज्ञी) भन्छन् । कोही-कोही त (यसभन्दा अगाडि बढेर) विज्ञान-कात्स्न्य (विज्ञान-कसिणा) लाई अप्रमाण (=अपरिमित, अतिविशाल) भन्छन् अथवा आनिञ्ज्य (=निश्चल) भन्छन् (मान्दछन्) । भिक्षु हो ! तथागतलाई यस्ता मतवाद (सिद्धान्त) पनि राम्ररी थाहा छ ।

१९१ अपरान्तकाल्पिक वा अपरान्त-अनुदृष्टिवालाहरूको, ४४ वटा सिद्धान्तको लागि ब्रह्मजाल-सुत्त, दी.नि. हेर्नुहोला ।
१९२ उपर्युक्त पहिला तीन सिद्धान्तले मरणपछि पनि आत्माको अस्तित्व मान्ने भएकोले एउटै खालको जस्तो भए, अनि चौथो र पाँचौं गरेर जम्मा तीनवटा मानिएको हो ।

“भिक्षु हो ! ती आदरणीय श्रमण ब्राह्मणहरूले मरणपछि आत्मालाई कि त (१) संज्ञी, रूपी भन्छन् कि त (२) ... अरूपी (निराकार) भन्छन् कि त (३) ... रूपी-अरूपी भन्छन् कि त (४) ... न-रूपी-नारूपी भन्छन् कि त (५) ... एकत्वसंज्ञी भन्छन् कि त (६) ... नानात्व संज्ञी भन्छन् कि त (७) ... (परीत-संज्ञी) भन्छन् कि त (८) ... अप्रमाण-संज्ञी भन्छन्, अथवा आनिञ्ज्य (=निश्चल) भन्छन् । परन्तु रूप-संज्ञा, अरूप-संज्ञा, एकत्व-संज्ञा, नानात्व-संज्ञा - यी संज्ञामध्ये कुनचाहिँ संज्ञा परिशुद्ध, परमशुद्ध वा अनुपरम भनिने हो, त्यो (=त्यस्ता) केही छैन (नत्थि किञ्चि) - यो आकिञ्चन्य (केही छैन भन्ने भाव) आयतन (=प्राणीलोक) लाई नै कोही-कोही श्रमण ब्राह्मण अप्रमाण (अपरिमेय) र आनिञ्ज्य (निश्चल) भन्दछन् । परन्तु त्यस्ता (वस्तुहरू सबै) यथार्थ रूपमा संस्कृत (कृत्रिम, बनावटी) हुन्, स्थूल हुन्, ‘संस्कार (जति सबै) नष्ट हुन्छन्’ भनेर, भिक्षु हो ! (यसरी) बुभेका र त्यहाँबाट निस्कने बाटो (निस्सरणदर्शी) थाहा पाएका तथागत त्यसबाट विरत र पारङ्गत भएका छन् ।”

३. “भिक्षु हो ! जो श्रमण ब्राह्मणहरू मरणपछि आत्मालाई नित्य र असंज्ञी (अचेतन) मान्दछन्, उनीहरूले पनि मरणपछि नित्य र असंज्ञी आत्मालाई कि त ... रूपी (साकार) मान्दछन् कि त ... अरूपी (निराकार), कि त नरूपी-नारूपी । भिक्षु हो ! ... आत्मालाई संज्ञी भनेर मान्ने श्रमण ब्राह्मणहरूलाई (आत्मालाई असंज्ञी भनेर मान्ने) श्रमण ब्राह्मणहरूले दोषारोपण गर्दछन्, निन्दा गर्दछन् । त्यसो के कारणले गरिन्छ, ? यसको कारण यही हो, कि यिनी (असंज्ञी मान्ने) हरूको दृष्टिमा संज्ञा (चेतना) रोगसमान हो, गण्ड (=घाउ, छटिरा) समान हो, शल्य (सुइरो) समान हो । यसको विपरीत यिनीहरूको मतअनुसार असंज्ञा (अचेतन) नै शान्त हो, प्रणीत (=उत्तम) हो । भिक्षु हो ! तथागतलाई यस्तो मतवाद (सिद्धान्त) पनि राम्ररी थाहा छ ।”

“भिक्षु हो ! आत्मालाई मरणपछि नित्य र असंज्ञी मान्ने यी श्रमण ब्राह्मणहरूले फेरि आत्मालाई ... रूपी, ... अरूपी, ... रूपी-अरूपी, ... नरूपी-नारूपी ... भनेर (पनि) मान्दछन् । भिक्षु हो ! यस्तो मतवादी कुनै श्रमण ब्राह्मणले - ‘म रूपदेखि भिन्न हुँ, वेदनादेखि भिन्न हुँ, संज्ञादेखि भिन्न हुँ, संस्कारदेखि भिन्न हुँ, विज्ञानदेखि भिन्न हुँ, - (त्यसो भए पनि) मैले आवागमन, जन्म-मरण, वृद्धि, विरुद्धि, वैपुल्यलाई मान्दछु भन्थो भने उसका लागि ठाउँ छैन (अर्थात् त्यसो हुनु सम्भव छैन, मिल्दैन) । भिक्षु हो ! ‘यस्ता (कुरा सबै) संस्कृत (=कृत्रिम) हुन्, स्थूल हुन् तथा संस्कार (जति सबै) निरोध हुने गर्दछ’ भनेर बुभेका र त्यहाँबाट निस्कने बाटो थाहा पाएका (निस्सरणीदर्शी) तथागत त्यसबाट विरत र पारङ्गत भएका छन् ।”

४. “भिक्षु हो ! मरणपछि आत्मालाई नसंज्ञी-नअसंज्ञी मान्ने यी श्रमण ब्राह्मणहरूमध्ये कोही-कोही त्यस (नसंज्ञी-नअसंज्ञी) अवस्थामा पनि आत्मालाई कि त, अरोगी, रूपी मान्दछन् कि त ... अरूपी ... , कि त ... रूपी-अरूपी ... , कि त ... नरूपी-नारूपी ... । भिक्षु हो ! यिनीहरू (... नसंज्ञी-नअसंज्ञी मान्ने ...) ले आत्मालाई संज्ञी मान्ने (श्रमण ब्राह्मणहरू) लाई एवं आत्मालाई असंज्ञी मान्ने ... लाई पनि दोषारोपण गर्दछन्, निन्दा पनि गर्दछन् । त्यसो के कारणले गर्दछन्, ? यसको कारण यही हो, कि यिनीहरूको दृष्टिमा संज्ञा (चेतना) भनेको रोगसमान हो, गण्ड (=घाउ, छटिरा) समान हो, सुइरोसमान हो । यसको विपरीत, यिनीहरूको कथनानुसार असंज्ञा पनि एक किसिमको सम्मोह नै हो । यिनीहरूको मतअनुसार ‘नसंज्ञा-नअसंज्ञा’ (नैवसंज्ञानासंज्ञा) नै शान्त, प्रणीत मानिनुपर्दछ । भिक्षु हो ! तथागतलाई यस्ता मतवाद (सिद्धान्त) पनि राम्ररी थाहा छ ।”

“भिक्षु हो ! मरणपछि आत्मालाई न संज्ञी न असंज्ञी मान्ने यी श्रमण ब्राह्मणहरूमध्ये कोही-कोही आत्मालाई मरणान्तर पनि कि त अरोगी, रूपी ... , कि त अरूपी ... , कि त ... रूपी-अरूपी ... ,

कि त ... नरूपी-नारूपी भनेर मान्दछन् । भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण ब्राह्मणले दृष्ट, श्रुत, स्मृत, विज्ञेय - यस आयतन (नैवसंज्ञा-नासंज्ञाको लोक) लाई संस्कार (=क्रिया) मात्रले प्राप्त हुन्छ भनेर मानेछ भने, भिक्षु हो ! यो आयतनको प्राप्तिको यो व्यसन नै भनिन्छ । भिक्षु हो ! यो आयतन संस्कार-समापत्ति (क्रियमाणा समाधि) मात्र प्राप्त हुँदैन । यो आयतन त संस्कार-अवशेष (संस्कार निरोध) समापत्तिबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसरी 'यो संस्कार-समापत्ति पनि संस्कृत (कृत्रिम) नै हो, स्थूल हो र संस्कार (जति सबैको) निरोध एक न एक दिन हुने नै हो । भिक्षु हो ! यस तथ्यलाई बोध गरेका निस्सरणदर्शी (त्यसबाट निस्कने बाटो देखेका) तथागत यसबाट विरत (अलग्ग) रहन्छन् ।'

५. "भिक्षु हो ! विद्यमान सत्त्वको उच्छेद, नष्ट र विभव मान्ने श्रमण ब्राह्मणहरूले आत्मालाई अरोगी, संज्ञी मान्ने श्रमण ब्राह्मणहरू, आत्मालाई अरोगी, असंज्ञी मान्ने ... लाई, आत्मालाई अरोगी, संज्ञी-असंज्ञी मान्ने ... लाई, आत्मालाई अरोगी, नसंज्ञी-नासंज्ञी मान्ने श्रमण ब्राह्मणहरूलाई दोषरोपण गर्छन्, निन्दा गर्छन् । त्यसो हुनाको के कारण । यिनीहरूको भनाइ के छ भने ती श्रमण ब्राह्मणहरू सबै पछि हुने लोक (भावी जीवन) को आसक्ति (लोभ) को कुरा गर्ने हुन् र 'मृत्युपछि यसो हुनेछौं, फेरि मरेर उसो हुनेछौं भन्दछन् ।' उनीहरू त ती बेपारीहरूजस्ता छन् जो बेपार गर्न गइरहँदा 'यहाँबाट यति फाइदा हुन्छ, यसबाट यति नाफा हुन्छ भनेर सोचिरहन्छन् । यसरी उनीहरू (ती श्रमण ब्राह्मणहरू) उक्त बेपारीहरूजस्तै 'मेरपछि यसो होऔंला, उसो होऔंला' भनिरहन्छन् । भिक्षु हो ! तथागतलाई यस्तो कुरा पनि राम्ररी थाहा हुन्छ ।'

"भिक्षु हो ! विद्यमान सत्त्वको उच्छेद, नष्ट र विभव मान्ने श्रमण ब्राह्मणहरू त्यस सत्त्कायको (आत्मालाई नित्य भनेर मान्ने) भयले, सत्त्कायप्रति घृणा गरेर सत्त्कायतिर नै दर्गुछन्, सत्त्कायकै पछि-पछि लागिरहन्छन् । थाममा वा कीला (खुटी) मा बाँधिएको कुकुर जसरी त्यही थाम वा कीलाको वरिपरि घुमिरहन्छ, त्यसरी नै, यी श्रमण ब्राह्मणहरू त्यस सत्त्कायकै वरिपरि चक्कर लगाइरहन्छन् । परन्तु त्यस्ता (कुराहरू) सबै यथार्थ रूपमा संस्कृत (कृत्रिम) हुन्, स्थूल ... निरोध हुने हुन् । भिक्षु हो ! यस तथ्यलाई बोध गरेका एवं त्यसबाट उम्कने बाटो (उपाय) पत्ता लगाएका तथागत यसबाट विरत र पारङ्गत रहन्छन् ।"

६. "भिक्षु हो ! जो कोही श्रमण ब्राह्मणहरू अपरान्त-कल्पित, अपरान्तानुदृष्टिका सम्बन्धमा नाना प्रकारका आ-आफ्ना मतवादको प्रतिपादन गर्छन्, ती सबै यी पाँच प्रकारका आयतन (वाद) को वा तीमध्ये कुनै एकको सहारा लिएर आ-आफ्ना मत प्रस्तुत गर्दछन्, आ-आफ्नो कुरा गर्छन् ।"

२. पूर्वान्तानुदृष्टिकहरूको अधियुक्तिवाद

७. "भिक्षु हो ! (अर्को थरी) कोही-कोही श्रमण ब्राह्मणहरू छन् जो पूर्वान्तकालिक वा पूर्वान्तानुदृष्टिक^{७९३} (=संसारको प्रारम्भ-पूर्वको विषयमा कल्पना गर्नेहरू) भईकन यससित सम्बद्ध तरह-तरहका मतहरूको प्रतिपादन गरिरहन्छन् - जस्तै - कोही यसो भन्छन् - (१) 'यो लोक र आत्मा शाश्वत (नित्य-अनादि) हुन्' - यही कुरो मात्र सत्य हो, अरू सब भूटा हुन् । कोही यसो भन्छन् - (२) 'यो लोक र आत्मा अशाश्वत (अनित्य आदि) हुन्' - यही कुरो (मात्र) सत्य हो, अरू सब भूटा हुन् । कोही यसो भन्छन् - (३) 'यो लोक र आत्मा शाश्वत पनि हुन्, अशाश्वत पनि हुन्' - यही कुरो (मात्र)

७९३ पूर्वान्त-कल्पिक, पूर्वान्तानुदृष्टिसम्बन्धी सिद्धान्तको लागि हेर्नुहोस् ब्रह्मजाल-सुत्, दी.नि. ।

सत्य हो, अरू सबै असल हुन् । कोही यसो भन्छन् - (४) 'यो लोक आत्मा र शाश्वत हुन्, न अशाश्वत हुन् ।' - यही कुरो (मात्र) सत्य हो, अरू सब भूटा हुन् । कोही यसो भन्छन् - (५) 'यो लोक र आत्मा सान्त (अन्तवान्) हुन्, ... । (६) '... अनन्त ...' । (७) '... अन्तवान् (सान्त) ... अनन्त ...' । (८) '... न सान्त, न अनन्त ...' । (९) '... एकत्वसंज्ञी ...' । (१०) '... नानात्वसंज्ञी ...' । (११) '... परीत संज्ञी ...' । (१२) 'अपरिमित संज्ञी ...' । (१३) 'एकान्त सुखी ...' । (१४) 'एकान्त दुःखी ...' । (१५) 'सुखी-दुःखी ...' । (१६) 'यो लोक र आत्मा न सुखी न दुःखी हुन् - यही कुरो (मात्र) सत्य हो, अरू सब भूटा हुन् ।'

८. "भिक्षु हो ! (१) जो श्रमण ब्राह्मणहरूले - 'यो लोक र आत्मा शाश्वत हुन्, - यही कुरो मात्र सत्य हो, अरू सब भूटा (गलत) हुन्' भन्छन् (मान्छन्) तिनीहरूमा आफ्ना श्रद्धा, रुचि, अनुश्रव (गुरुबाट सुनिने शास्त्र-श्रवण), आकार-परिवर्तक र दृष्टि-निध्यान-क्षान्तिभन्दा बेग्लै स्वयं आफ्नै भित्र परिशुद्ध पर्यवदात ज्ञानको उदय हुनु सम्भव छैन । यो अध्यात्म परिशुद्ध पर्यवदात ज्ञान स्वयं आफैमा नभईकन पनि ती श्रमण ब्राह्मणहरूले जे-जति ज्ञान समाजका सामु राख्छन् भने त्यो (पनि) उनीहरूको उपादान (=दुराग्रह) मात्र हो, भनेर मान्न सकिन्छ । यस्ता कुरा सबै संस्कृत (कृत्रिम) हुन्, स्थूल निरोध हुने हुन् भन्ने तथ्य बुझेर, भिक्षु हो ! निस्सरणदर्शी तथागत त्यसबाट विरत रहन्छन् ।"

९. "भिक्षु हो ! (२) 'लोक र आत्मा अशाश्वत ... (पूर्ववत्) ... । (३) शाश्वत पनि हो, अशाश्वत पनि ... । (४) '... न शाश्वत, न अशाश्वत ... । (५) '... सान्त (अन्तवान्) ... । (६) '... अनन्त ... । (७) '... सान्त, अनन्त ... । (८) '... न सान्त, न अनन्त ... । (९) '... एकत्व-संज्ञी ... । (१०) '... नानात्व-संज्ञी ... । (११) '... परीत-संज्ञी ... । (१२) '... अपरिमित-संज्ञी ... । (१३) '... एकान्त सुखी ... । (१४) '... एकान्त दुःखी ... । (१५) '... सुखी, दुःखी ... । (१६) '... न सुखी, न दुःखी ... ।' भनेर मान्ने श्रमण ब्राह्मणहरूमा आफ्ना ... सम्भव छैन । भिक्षु हो ! स्वयंमा यो परिशुद्ध पर्यवदात ज्ञान नभईकन ... उपादान (=दुराग्रह) मात्र हो, ... सकिन्छ । यस्ता कुरा ... तथागत त्यसबाट विरत रहन्छन् ।"

३. पूर्वान्त-अपरान्त दृष्टिदेखि भिन्न मत

१०. "भिक्षु हो ! यहाँ कोही श्रमण ब्राह्मणहरू यी उपर्युक्त पूर्वान्त र अपरान्त अनुदृष्टिलाई छाडेर, अरू अगाडि बढ्दै काम-संयोजन (विषय-बन्धान) हरूको पनि सर्वथा परित्याग गरेर प्रविवेक (एकान्त चिन्तनको) प्रीति (सुख) प्राप्त गर्दै साधना गर्दै^{११५} विचरण गर्दछन् । उनीहरू यस विषयमा यस्तो सोच्छन् - 'यो प्रविवेक प्रीति जुन हामीले प्राप्त गरिरहेका छौं, साधना गरिरहेका छौं - त्यही नै शान्त, त्यही नै प्रणीत पद (साधना, उपाय) हो' । परन्तु केही समय व्यतीत भएपछि यिनीहरूको त्यो प्रविवेक प्रीतिको निरोध हुन्छ र त्यस निरोधको कारण यिनीहरूमा दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ । दौर्मनस्यको निरोध हुनेबित्तिकै फेरि प्रविवेक प्रीति उत्पन्न हुन्छ । यो क्रम निरन्तर चलिरहन्छ । जस्तो कि - छाया हट्नेबित्तिकै घाम (उज्यालो) ले (छायाको ठाउँ) घेर्छ, घाम हट्नेबित्तिकै छायाले घेर्छ । भिक्षु हो ! यो कुरा तथागतले बुझेको छ । यी केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त र अपरान्तदृष्टि परित्याग गरेर, कामसंयोजन पनि नराखीकन प्रविवेक प्रीति प्राप्त गरी - 'जुन प्रविवेक प्रीति प्राप्त गरेका छौं त्यही शान्त छ, त्यही प्रणीत छ' भन्छन् । जब (उनीहरूमा) प्रविवेक प्रीतिको निरोध हुन्छ, तब दौर्मनस्यको उत्पत्ति (उत्पाद)

हुन्छ । फेरि दौर्मनस्य निरुद्ध हुनेबित्तिकै प्रविवेक प्रीति उत्पन्न हुन्छ । यस्ता उत्पाद र निरोध संस्कृत हुन् तथा संस्कारहरूको निरोध कुनै न कुनै बखत हुन्छ नै । भिक्षु हो ! यस्ता उत्पाद र निरोध सबै संस्कृत हुन्, स्थूल हुन् भनेर बोध गरेर नै निस्सरणदर्शी तथागत तीनबाट विरत हुन्छ ।”

११. “भिक्षु हो ! फेरि यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त र अपरान्त दृष्टि परित्याग गरेर, कामसंयोजनको बिलकुल अधिष्ठानै नगरी, प्रविवेक प्रीतिलाई पनि अतिक्रमण गरी निरामिष सुख प्राप्त गरी^{७९५} - ‘जुन यो निरामिष सुख प्राप्त गरेका छौं, त्यही शान्त छ, त्यही प्रणीत छ’ भन्थान्छन् । जब (उनीहरूमा) निरामिष सुख प्रतिकूल हुनेबित्तिकै ... प्रविवेक प्रीति उत्पन्न हुन्छ । फेरि प्रविवेक प्रीति निरुद्ध हुनेबित्तिकै निरामिष सुख उत्पन्न हुन्छ । जस्तो कि उज्यालोलाई हटाउन अँध्यारो चाहिन्छ, अँध्यारोलाई हटाउन उज्यालो चाहिन्छ । भिक्षु हो ! त्यस्तै (...) जब निरामिष सुख निरुद्ध हुन्छ, तब प्रविवेक प्रीति ... । फेरि प्रविवेक ... उत्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! तथागतले यस्तो कुरा सबै बुझेको हुन्छ । - यी केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त र अपरान्त ... निरामिष (निर्विषय) सुख प्राप्त गरी^{७९६} - ‘यो जुन ... त्यही शान्त छ, त्यही प्रणीत छ’ भन्थान्छन् । (...) जब निरामिष सुख निरुद्ध हुन्छ, तब ... प्रविवेक प्रीति उत्पन्न हुन्छ । फेरि ... प्रीति ... निरामिष सुख उत्पन्न हुन्छ । यस्तो (उत्पाद र निरोध) सबै संस्कृत हुन्, स्थूल ... बुझेर नै, भिक्षु हो ! निस्सरणदर्शी तथागत तीनबाट विरत हुन्छ ।”

१२. “भिक्षु हो ! यहाँ फेरि केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त ... अतिक्रमण गरी अदुःख-असुख वेदना अनुभव गरी, त्यसैको साधना गरी - ‘जुन वेदनाको अनुभव ... त्यही शान्त छ, त्यही ... भन्थान्छन् । ... अदुःख-असुख वेदना निरुद्ध ... निरामिष सुख उत्पन्न हुन्छ । फेरि भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जब अदुःख-असुख वेदना ... उत्पन्न हुन्छ, फेरि निरामिष सुख ... अदुःख-असुख वेदना ... । भिक्षु हो ! तथागतलाई यी सबै कुराको जानकारी हुन्छ । यी केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त र ... अदुःख-असुख उत्पन्न हुन्छ । यस्ता (उत्पाद र निरोध) सबै संस्कृत हुन्, ... निरोध हुने हुन् भनेर बुझेर नै, भिक्षु हो ! निस्सरणदर्शी तथागत तीनबाट विरत हुन्छ ।”

१३. “भिक्षु हो ! फेरि यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त ... निरामिष सुखलाई पनि अतिक्रमण गरेर, अदुःख-असुखवेदनालाई पनि अतिक्रमण गरेर - ‘(हामी) शान्त छौं, हामी निर्वृत (निर्वाण प्राप्त भइसकेका) हौं, हामी अनुपादान (आशक्ति, इन्धन नभएका) हौं ।’

“भिक्षु हो ! यसको जानकारी पनि तथागतलाई छ - यी केही श्रमण ब्राह्मणहरू पूर्वान्त ... वेदनालाई पनि अतिक्रमण गरेर - ‘हामी शान्त हौं, हामी निर्वृत हौं, हामी अनुपादान हौं’ भनेर यस्तो साधनामा ध्यान लगाउँछन्, यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरू यसो ... पूर्ववत् ... गर्दै अवश्य केही न केही निर्वाण-अनुकूल मार्ग नै अपनाउँछन्, परन्तु यी श्रमण ब्राह्मणहरूले पूर्वान्तानुदृष्टिलाई उपादान (ग्रहण) गर्छन्, फेरि छोड्छन्, अपरान्तानुदृष्टिलाई ग्रहण (उपादान) गर्छन्, फेरि छोड्छन्, ... काम संयोजनलाई ... प्रविवेक प्रीतिलाई ... , निरामिष सुखलाई, ... , अदुःख-असुखलाई ... तथा जुन आयुष्मान् श्रमण ब्राह्मणहरूले ‘हामी शान्त छौं, हामी निर्वृत छौं, हामी अनुपादान हौं’ भनेर देखेका छन्, त्यो पनि उनीहरूको उपादान हो । यस्तो उपादान र परित्याग पनि संस्कृत नै हो, स्थूल हो तथा संस्कार निरोध हुने नै हुन्, ... तथागतले यो बुझेर ... विरत हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! परन्तु तथागतले यो शान्तिर लैजाने मार्गलाई यसरी जानेको छ – ती जुन छवटा स्पर्श-आयतनहरू (चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय र मनका विषय) को समुदय (उत्पत्ति), अस्तगमन (नष्ट), आस्वाद, आदीनव (दुष्परिणाम) र तीनबाट छुटकारा (निस्सरण) पाउने उपाय यथार्थ रूपले जानेर, तिनलाई उपादान (ग्रहण) नगरीकन विमोक्ष (मुक्ति) छ, यो शान्त विमुक्तिर लैजाने मार्ग छ । भिक्षु हो ! तथागतले यही शान्त मार्गलाई साक्षात्कार गरेको छ ।”

१४. भगवान्ले यति भन्नु भयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

पञ्चतय-सुत्त समाप्त ।

३. किन्ति-सुत्त

(किमितिसूत्र)

१. आपसमा मिलजुल बढाउनुपछ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कुशीनगरको बलिहरण वनखण्डमा विहार गर्दैहुनुहुन्थ्यो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “(मैले जनतालाई उपदेश दिँदा) के तिमीहरूमा मेराबारे यस्तो सोचाइ उत्पन्न हुन्छ” – श्रमण गौतम चीवरका लागि, पिण्डपात (भोजन) को लागि, शयनासनका लागि, राम्रो जन्मका लागि वा नराम्रो जन्मका लागि (जनतालाई) धर्मोपदेश दिइरहेका छन् जस्तो लाग्छ ?”

“त्यस्तो लाग्दैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यदि तिमीहरूलाई ‘श्रमण गौतम चीवरका लागि ... धर्मोपदेश दिइरहेका छन् जस्तो’ लाग्दैन भने मेराबारे तिमीहरूलाई कस्तो लाग्छ त ?”

“भन्ते ! भगवान्काबारे हामीहरूलाई यस्तो लाग्छ – ‘भगवान् (हाम्रा र जनताका) परम हितैषी र अनुकम्पक हुनुहुन्छ, हाम्रो हित र अनुकम्पाप्रति ध्यान राखेर धर्मोपदेश दिनुहुन्छ ।’

२. “भिक्षु हो ! मेराबारे तिमीहरूलाई – ‘भगवान् ... धर्मोपदेश दिनुहुन्छ’ भन्ने लाग्दछ भने, भिक्षु हो ! मैले स्वयं साक्षात्कार गरेको धर्म, जस्तो कि – चार स्मृतिप्रस्थान, चार सम्यक्प्रधान, चार ऋद्धिपाद, पाँच इन्द्रिय, पाँच बल, सात बोध्यङ्ग र आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग – यी सबैमा तिमीहरू एक भएर, प्रसन्नतापूर्वक, वादविवाद नगरीकन मन लगाओ, अभ्यास गर । भिक्षु हो ! यसरी एक भएर, प्रसन्नतापूर्वक, वादविवाद नगरीकन अभ्यास गर्दा यदि कुनै दुई जना भिक्षुका बीच अभिधम्मको विषयमा मतभेद भएर वादविवाद भइरहेको छ भने र तिमीहरूलाई ‘यी दुवै भिक्षुहरूले अर्थ र व्यञ्जन (=शब्द) दुवै थोकमा अभिधम्मका विपरीत बोलिरहेका छन् भन्ने लागेमा त्यहाँ (त्यस विवादमा) दुई पक्षमा जो बढी समुधरभाषी (सुवचतर) जस्तो लाग्छ, पहिले उसलाई यसो भन – ‘आयुष्मान्को अभिधम्मविषयक यी दलिल (तर्क-वितर्क, भनाइ) अर्थ र शब्द (व्यञ्जन) दुवै दृष्टिले अभिधम्मका विपरीत भएका छन् । तपाईंहरू दुवै थरीले तपाईंहरूका दलिलहरू अर्थ र व्यञ्जन दुवै दृष्टिले अभिधम्मको विपरीत परेका छन् भनेर थाहा पाउनु होला । तसर्थ तपाईंहरूले यस विषयमा व्यर्थ थप वादविवाद नबढाउनु होला ।’ अनि फेरि अर्को पक्षको जो बढी समुधरभाषी (सुवचतर) जस्तो लागेको छ, उसलाई यसो भन – ‘तपाईंहरू दुवै थरी आयुष्मान्हरूका अभिधम्म विषयक दलिल (तर्क-वितर्क, भनाइ) हरू अर्थ र शब्द (व्यञ्जन) ... भनेर थाहा पाउनु होला । तसर्थ ... अरू नबढाउनु होला ।’ यसरी त्यहाँ (त्यस विवादमा) दुर्गृहीत (गलत सम्झने) लाई दुर्गृहीत र सुगृहीत (ठीक सम्झने) लाई सुगृहीत भनेर धारण गर्नु (मान्नु) पर्छ ।

दुर्गृहीतलाई दुर्गृहीत र सुगृहीतलाई सुगृहीत भनी धारण गरीकन (यथार्थ रूपले) जुन सूत्र र विनयसित मेल खान्छ, त्यसको अभ्यास (साधना) गर्नुपर्दछ (भन) ।”

३. “त्यहाँ (त्यस विवादमा) यदि तिमीहरूलाई ती आयुष्मान्हरूका दलिलहरूमा अर्थमा भिन्नता छ, व्यञ्जन (शब्द) मा मात्र समानता छ भन्ने लागेमा जुन भिक्षु बढी सुमधुरभाषी जस्तो लाग्छ, उसकहाँ गई यसो भन – ‘आयुष्मान्को भनाइ (दलिल) अर्थमा भिन्नता छ, व्यञ्जनमा मात्र समानता छ, तसर्थ आयुष्मान्ले अर्थमा भिन्नता छ, व्यञ्जनमा मात्र समानता छ भनेर बुझ्नु होला । आयुष्मान्हरू, विवाद नगर्नु होला । यसरी दुर्गृहीतलाई दुर्गृहीत भनेर सुगृहीतलाई सुगृहीत भनेर (थाहा पाईकन) धारण गर्नु होला । दुर्गृहीतलाई दुर्गृहीत, सुगृहीतलाई सुगृहीत भनेर धारण गरी जुन सूत्र र विनयसित मेल खान्छ, त्यसको अभ्यास गर्नुपर्दछ ।”

४. “त्यहाँ यदि तिमीहरूलाई ती आयुष्मान्हरूका दलिलहरूको अर्थमा समानता छ, व्यञ्जनमा भिन्नता छ भनेजस्तो लागेमा जुन भिक्षु बढी सुमधुरभाषीजस्तो लाग्छ, उसकहाँ गई यसो भन – ‘आयुष्मान्को भनाइमा अर्थमा समानता छ, व्यञ्जनमा मात्र भिन्नता छ, तसर्थ आयुष्मान्ले अर्थमा समानता छ, व्यञ्जनमा मात्र भिन्नता छ भनेर बुझ्नु होला । आयुष्मान्हरू विवाद ... पूर्ववत् ... सुगृहीत भनेर धारण ... मेल खान्छ, त्यसको अभ्यास गर्नुपर्दछ ।”

५. अनि त्यहाँ (त्यस विवादमा) यदि तिमीहरूलाई विवादमा संलग्न दुवै पक्षका दलिलहरू अर्थ र शब्द दुवै दृष्टिले धर्म (सूत्र र विनय) अनुकूल नै छन् भन्ने लागेमा तिमीहरू (पहिलो पक्षको) जुन भिक्षु बढी सुमधुरभाषीजस्तो लाग्छ, सोही भिक्षुकहाँ गई यसो भन – ‘तपाईंका दलिल अर्थ र व्यञ्जन (शब्द) दुवै दृष्टिले धर्मानुकूल छन् । तसर्थ आयुष्मान्ले (आफ्ना) दलिल अर्थ र व्यञ्जन दुवै दृष्टिले ... बुझ्नु होला । त्यसकारण आज यहाँ निरर्थक विवाद नगर्नु होला ।’ अनि अर्को पक्षको बढी सुमधुरभाषी जस्तो लाग्छ, त्यस भिक्षुकहाँ गई यसो भन – ‘तपाईंका दलिल अर्थ ... बुझ्नु होला । त्यसकारण आज ... नगर्नु होला । सुगृहीतलाई सुगृहीत भनेर धारण गर्नुपर्दछ । सुगृहीतलाई भनेर धारण गरी जुन सूत्र (धर्म) र विनय अनुकूल छ, त्यसको अभ्यास गर्नुपर्दछ ।’

२. एकताको महत्त्व

६. “भिक्षु हो ! यसरी प्रसन्नतापूर्वक विवादाहित र एक भई, धर्माभ्यास गरिरहँदा (सिकिरहँदा) यदि कुनै भिक्षुबाट (असावधानीवश) कुनै आपत्ति (त्रुटि, प्रमाद), व्यतिक्रम (कुनै शिक्षापदको उल्लङ्घन) भयो भने, भिक्षु हो ! त्यहाँ उसलाई अभियोग (चोदना) लगाउन हतार गर्न हुन्न । (बरु पहिले) उसको परीक्षा लिनुपर्छ – ‘यस्तो अभियोग लगाउँदा मलाई नै (पछि) कष्ट हुने त होइन, अथवा (अभियोग लगाइने) व्यक्तिलाई हानि हुने त होइन ? अथवा त्यो व्यक्ति अक्रोधी, अनुपनाही (द्वेषभाव नभएको), अमन्ददृष्टि (समभेदार), सुप्रतिनिस्सर्गी (आफ्नो आग्रह सजिलै छाड्ने) हो, कि होइन ? के मैले उसलाई अकुशलताबाट हटाएर कुशलतिर डोच्याउन सक्ँला कि नसक्ँला ?’ भिक्षु हो ! यदि ऊ यस्तो (खालको व्यक्ति) भए उसलाई (उसको) दोष (आपत्ति) देखाउनु (सम्झाउनु) बेस हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! (यदि आफूलाई यसो लागेमा) – ‘यस्तो अभियोग लगाएँ भने मलाई कष्ट हुने त होइन, तर त्यस (अभियोग लगाइने व्यक्ति) लाई उपघात (कष्ट, चोट) पर्न सक्छ, । ऊ क्रोधी, उपनाही (द्वेष, वैरभाव राख्ने), मन्ददृष्टि (बेसमभेदार) भएपछि सुप्रतिनिस्सर्गी (आफ्नो आग्रह, धारणा सजिलै छाड्ने) नभए तापनि म उसलाई अकुशलताबाट हटाएर कुशलतातिर डोच्याउन सक्छु । उसलाई उपघात

हुनु भनेको साधारण कुरो हो । तर उसलाई अकुशलताबाट हटाएर कुशलतातिर डोच्याउन सक्नु भनेको बढी महत्त्वको कुरो हो । ' तिमीहरूलाई यसो लागेमा, भिक्षु हो ! उसलाई (उसको) दोष देखाउनु (सम्हाउनु) बेस हुन्छ ।' -

"भिक्षु हो ! (यदि आफूलाई यसो लागेमा) - 'यस्तो अभियोग लगाएँ भने मलाई कष्ट हुन्छ तर उसलाई उपघात हुँदैन । ऊ (व्यक्ति) अक्रोधी, अनुपनाही (वैरभाव वा द्वेष नराख्ने), अमन्दृष्टि (समभ्रदार), छ, (तर) दुष्प्रतिनिस्सर्गी (आफ्नो धारणा, आग्रह सजिलै नछाड्ने, जिद्दीवाल) भएतापनि म उसलाई अकुशलबाट हटाएर कुशलतिर लगाउन सक्छु । (यसो गर्दा) मलाई (केही) कष्ट हुनु भनेको साधारण कुरो हो । तर उसलाई अकुशलताबाट हटाएर कुशलतातिर लगाउन सक्नु भनेको बढी महत्त्वको कुरो हो । ... यसो लागेमा, भिक्षु हो ! उसलाई (पहिले) सम्हाउनु बेस हुन्छ ।'

"भिक्षु हो ! (यदि आफूलाई यस्तो लागेमा) - 'यस्तो अभियोग लगाएँ भने मलाई पनि (पछि) कष्ट हुन्छ उस (अभियोग लगाइने व्यक्ति) लाई पनि उपघात हुन्छ । फेरि ऊ क्रोधी, उपनाही (द्वेषी), बेसमभ्रदार, जिद्दीवाल (दुष्प्रतिनिस्सर्गी) भए पनि व कुशलतिर लगाउनु सक्नु ... भनेको ठूलो कुरो हो । यसो लागेमा उसलाई सम्हाउनु उपयुक्त हुन्छ ।'

"भिक्षु हो ! (यदि आफूलाई यस्तो लागेमा) - 'यस्तो अभियोग लगाएँ भने मलाई पनि कष्ट मात्र हुन्छ र उसलाई पनि कष्ट हुन्छ । ऊ क्रोधी, उपनाही, मन्ददृष्टि, दुष्प्रतिनिस्सर्गी छ । यसो लागेमा, भिक्षु हो ! यस्ता व्यक्ति (पुद्गल) हरूको अपेक्षा गर्नुपर्दछ ।'

७. "भिक्षु हो ! यसरी प्रसन्नतापूर्वक एक भई, विवादरहित भई धर्मको अभ्यास गर्दा (सिकिरहँदा) तिमीहरूका बीच कहिले-काहीं वचनमा अन्तर आयो भने, बुझ्ने-सम्झ्ने कुरामा फरक (दिट्टिपलास) पऱ्यो भने, चित्तमा आघात, अविश्वास, वा असन्तोष उत्पन्न भयो भने त्यहाँ (विवादमा) पहिलो पक्षको बढी सुमधुरभाषी भिक्षुकहाँ गई यसो भन - "आवुसो ! यसरी प्रसन्नतापूर्वक ... (सिकिरहँदा) यदि हामीहरूका बीच वचनमा अन्तर ... असन्तोष उत्पन्न भएको कुरा अरूले सुनेछन् भने उनीहरूले हाम्रो निन्दा गर्नेछन् नै । आवुसो ! (अनि के) हामीहरूले यस धर्मलाई नछोडीकन निर्वाण साक्षात्कार गर्न सकौंला ?" भिक्षु हो ! (यो कुरा सुनिरहने) त्यस मधुरभाषी भिक्षुले सही प्रत्युत्तर दिन चाहेमा यसो भन्नेछ - 'हो आवुसो ! यसरी प्रसन्नतापूर्वक ... वचनमा अन्तर असन्तोष उत्पन्न भयो भने यस्तो कुरा थाहा पाउने (मान्छे) हरूले हाम्रो निन्दा गर्नेछन् । (बरु) यस धर्माभ्यासलाई नछोडीकन निर्वाण साक्षात्कार गर्नुपर्छ ।'

"फेरि, अर्को पक्षमा जो बढी मधुरभाषी (सुवचतर) बुझिन्छ, उसकहाँ गई यसो भन - "आवुसो ! यसरी प्रसन्नतापूर्वक ... (सिकिरहँदा) हाम्रो बीचमा ... वचनमा अन्तर ... असन्तोष उत्पन्न भयो भने ... यस्तो कुरा थाहा पाउने (मान्छे) हरूले हाम्रो निन्दा गर्नेछन् । आवुसो ! (बरु) यो धर्माभ्यास ... साक्षात्कार गर्न सकिएला ?" (त्यो सुनिरहने) सुवचतर भिक्षुले सही प्रत्युत्तर दिन चाहेमा यसो भन्नेछ - "आवुसो ! यसरी प्रसन्नतापूर्वक ... वचनमा अन्तर ... असन्तोष उत्पन्न भएको कुरा थाहा पाउने (मान्छे) हरूले हाम्रो निन्दा गर्नेछन् । आवुसो ! (बरु) हामीहरूले यस धर्माभ्यास नछोडीकन निर्वाण साक्षात्कार गर्नेतिर लाग्नुपर्दछ ।"

८. "भिक्षु हो ! त्यसरी मेलमिलाप गराउने भिक्षुसित अर्को भिक्षुले 'आयुष्मान्ले यी भिक्षुहरूलाई अकुशलताबाट हटाई कुशलतातिर प्रतिष्ठापित गर्नुभयो (लगाउनु भयो) कि भनेर सोधेमा त्यस (प्रश्नकर्ता) लाई यथार्थ रूपले प्रत्युत्तर दिने हो भने (मेलमिलाप गराउन) भिक्षुले यसो भन्नुपर्छ' -

“आवुसो ! म भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा गएँ । भगवान्ले मलाई धर्मोपदेश दिनु भयो । उक्त धर्मोपदेश सुनेर म ती भिक्षुहरूलाई बताउन गएँ । उक्त धर्मोपदेश सुनेर त्यो भिक्षुले अकुशलता त्यागेर कुशलतातिर प्रतिष्ठित भयो ।” भिक्षु हो ! यसरी प्रत्युत्तर दिँदा (उक्त प्रत्युत्तर दिने) भिक्षुले न आफ्नो महत्त्व देखाएको हुन्छ, न त ऊ अरूहरूलाई तुच्छ गरेको दोषको भागी हुनेछ । ऊ धार्मिक प्रश्नको धर्मानुसार नै प्रत्युत्तर दिने ठहरिन्छ । फेरि, ऊ कुनै धार्मिक विवादमा फँसेर आफूले आफैँलाई निन्दाको पात्र बनायो भन्ने ठाउँ रहँदैन ।”

९. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अनुमोदन गरे ।

किन्ति-सुत्त समाप्त ।

४. सामगाम-सुत्त

(सामग्रामसूत्र)

१. निगण्ठ-नाटपुत्रको निधनपछि निग्रन्थहरूमा विग्रह

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् शाक्य (देश) को सामगाम (गाउँ) मा बस्नु भएको थियो । त्यस समय, निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा मृत्यु भएको थियो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच बेमेल भई उनीहरू दुई दलमा विभाजित भएका थिए । अनि आपसमा भगडा गरी, कलह गरी, वाद विवाद गरी, उसले उसलाई, उसले उसलाई वचनरूपी बाण भोस्दै उनीहरू बसेका थिए - “तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जान्लाउ र ? तिमी गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि सिकेर (अभ्यास गरेर) आएको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो कुराको प्रत्युत्तर देओ ।” निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर वध नै भइरहेको जस्तो लाग्थ्यो । निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू थिए, तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात (रात्ररी नबताई राखेको), अनैर्याणिक (पार लैजान नसक्ने), अन उपशम संवर्तनिक (शान्ति प्राप्त नहुने), असम्यक्सम्बुद्ध प्रवेदित (अ-सम्यक्सम्बुद्ध देशित) धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूपजस्तै निगण्ठहरूप्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका थिए ।

२. अनि चुन्द समणुद्देश (श्रमणोद्देश) पावामा वर्षावास गरिसकेपछि जहाँ सामगाम (श्यामग्राम) थियो र जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका चुन्द समणुद्देशले आयुष्मान् आनन्दलाई निवेदन गर्नुभयो - “भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा मृत्यु भयो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच बेमेल भई उनीहरू दुई दलमा विभाजित भए । उनीहरू आपसमा भगडा गरी, कलह गरी, वाद-विवाद गरी एउटा वचनरूपी बाण भोस्दै उनीहरू बसेका छन् - “तिमीले यो धर्मविनय जान्दैनौ, यो धर्मविनय म जान्दछु । तिमीले यो धर्मविनय के जान्लाउ र ? तिमी गलत बाटोमा छौ, म ठीक बाटोमा छु । मेरो कुरा सार्थक छ, तिम्रो कुरा निरर्थक छ । अधि भन्नुपर्ने पछि भन्छौ, पछि भन्नुपर्ने अधि भन्छौ । तिमीले धेरै दिनदेखि सिकेर आएको कुरा मेरो वादको अगाडि व्यर्थ छ । तिमीमाथि वाद आरोप गर्छु । तिमी निग्रहित छौ । (मेरो वादबाट) मुक्त हुन तिमी बाहिर घुम । यदि सक्छौ भने मेरो कुराको प्रत्युत्तर देओ ।” निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर वध नै भइरहेको जस्तो लाग्छ । निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू हुन्, तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात, अनैर्याणिक, अन्-उपशम संवर्तनिक, असम्यक्सम्बुद्ध प्रवेदित धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूप जस्तै निगण्ठहरूप्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका छन् ।

यसो भन्दा, आयुष्मान् आनन्दले चुन्द समणुद्देसलाई यसो भन्नुभयो - "आवुसो चुन्द ! यस कुरोलाई लिएर भगवान्को दर्शन हुनेछ । आवुसो चुन्द ! हामी जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ, त्यहाँ जाऔं । त्यहाँ पुगेपछि यो कुरा भगवान्लाई सुनाऔं ।" "हवस्, भन्ते !" भनी चुन्द समणुद्देसले आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । त्यसपछि आयुष्मान् आनन्द र चुन्द समणुद्देस जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यी कुरा सुनाउनुभयो - "भन्ते ! यी चुन्द समणुद्देसले यसो भन्छन् - 'भन्ते ! निगण्ठ-नाटपुत्रको हालसालै पावामा मृत्यु भयो । उनको मृत्युपछि निगण्ठहरूका बीच बेमेल भई उनीहरू दुई दलमा विभाजित भए । उनीहरू आपसमा ... पूर्ववत् ... यदि सबै भन्ने मेरो कुराको प्रत्युत्तर देओ ।' निगण्ठ-नाटपुत्रका शिष्यहरूका बीच परस्पर वध नै भइरहेको जस्तो लाग्छ । निगण्ठ-नाटपुत्रका जो ती श्वेतवस्त्रधारी गृही शिष्यहरू छन्, तिनीहरू पनि त्यस्तो दुराख्यात ... पूर्ववत् ... असम्यक्सम्बुद्ध प्रवेदित धर्मविनयमा प्रतिष्ठित नभई भत्केको स्तूपजस्तै निगण्ठहरूप्रति अन्यमनस्क भई, विरक्त भई खिन्न भएका छन् ।"

"भन्ते ! यो कुरा सुनेर ममा यस्तो विचार आइरहेछ - भगवान् नभएपछि (कतै हाम्रो) सङ्गमा पनि यस्तो विवाद नआओस् । यस्तो विवाद आयो भने बहुजनको अहित, असुख, अनर्थका लागि हुनेछ, देवहरू र (सो सरहका) मनुष्यहरूको अहित र दुःखका लागि हुनेछ ।"

२. बोधिपक्षीय धर्ममा विवाद आउँदैन

३. "आनन्द ! तिमीले मनमा के सोच्यौ - जुन (धर्म) मैले साक्षात्कार गरी (तिमीहरूलाई) उपदेश गर्दैछु जस्तो कि - (१) चार स्मृतिप्रस्थान, (२) चार सम्यक्प्रधान, (३) चार ऋद्धिपाद, (४) पाँच इन्द्रिय, (५) पाँच बल, (६) सात बोध्यङ्ग, (७) आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग । आनन्द ! के तिमीले यी धर्मका विषयमा दुई जना भिक्षुहरूका बीच नानावाद (मतभिन्नता) भएको देखेका छौ ?"

"भन्ते ! भगवान्ले जुन धर्मको साक्षात्कार गरी हामीहरूलाई उपदेश दिनु भएको छ ... यसमा दुई जना भिक्षुका बीचमा मतभेद (नानावाद) भएको मैले भेट्टाएको छैन । तर, भन्ते ! जुन पुद्गल (व्यक्ति, साधक) भगवान्को आश्रय (सहारा) ले साधना गर्दछन्, उनीहरूका लागि भगवान् नभएपछि सङ्गमा आजीव (जीविका) का विषयमा, प्रातिमोक्ष (२२७ भिक्षु विनय नियम) को विषयमा विवाद उत्पन्न हुन सक्छ । त्यस्तो विवाद बहुजनको अहित, असुख, अनर्थका लागि हुनेछ, देवहरू र (सो सरहका) मनुष्यहरूको अहित र दुःखका लागि हुनेछ ।"

"आनन्द ! आजीव र प्रातिमोक्षको विषयमा विवाद हुनु त मामुली (साधारण) कुरो हुन्छ । हो, मार्ग या प्रतिपदा (आचरण, जीवनमार्ग) को विषयमा कहिल्यै विवाद उठ्यो भने त्यो (विवाद) लागि अहितकारी, असुखकारी र अनर्थकारी हुनेछ, देवहरू र मनुष्यहरूका लागि अहितकारी र दुःखदायी हुनेछ ।"

३. विवादका छ कारण

४. "आनन्द ! विवादका मूल (जरा, कारण) छवटा छन् । के-के छवटा ? यहाँ भिक्षु (१) क्रोधी, उपनाही (वैरभाव, द्वेष राख्ने) हुन्छ । आनन्द ! जो भिक्षु क्रोधी, उपनाही हुन्छ, ऊ शास्ता (गुरु) प्रति

सम्मान नराखीकन, उसप्रति विद्रोही (अप्यतिस्स) भएर (गुरुको सहारा नलिईकनै) साधना गर्ने हुन्छ, धर्मप्रति ... सङ्गप्रति ... साधना गर्ने हुन्छ । ऊ शिक्षा (नियम-पालन, उपदेश-ग्रहण) मा पनि परिपूर्ण हुँदैन । आनन्द ! जो भिक्षु यसरी शास्ताप्रति, धर्मप्रति, सङ्गप्रति सम्मान नदेखाईकन (नराखीकन) ... शिक्षामा पनि त्रुटि गर्ने हुन्छ (परिपूर्ण हुँदैन), ऊ नै सङ्गमा विवाद उत्पन्न गर्ने हुन्छ । त्यस्तो विवाद बहुजनका लागि अहितकारी, असुखकारी ... दुःखायी हुनेछ । यस्ता आध्यात्मिक र बाह्य पापमूलक विवादतिर तिम्रो दृष्टि जहिले परे पनि तिमीले यस्तो (पापमूलक विवाद) लाई शमन गर्न (हटाउन) प्रयास गर्नुपर्दछ । आनन्द ! यस्ता पापमूलक विवाद तिम्रा सामुने नउठे तापनि तिमीले भविष्यमा कहिले पनि सङ्गमा यस्तो पापमूलक विवाद उत्पन्न नहोस् भन्ने हेतुले यस्तो प्रयास गर्दै रहनुपर्दछ । आनन्द ! यसरी यस्ता पापमूलक विवादका कारण (जरा) को प्रहाण हुन्छ । यसरी यस्ता पापमूलक विवादको मूल (कारण, जरा) भविष्यमा कहिले पनि उत्पन्न हुँदैन ।”

५. “आनन्द ! यहाँ फेरि कोही भिक्षु (२) भ्रक्षी (अरूहरूका गुणको अवमूल्यन गर्ने, सहन नसक्ने) हुन्छ, पलासी (=ईर्ष्यालु) हुन्छ, ऊ शास्ता ... (पूर्ववत्) ... कहिले पनि उत्पन्न हुँदैन । (३) डाढे हुन्छ, कन्जुस हुन्छ, ... (पूर्ववत्) ... । (४) ठग (शठ) हुन्छ, छली (मायावी) हुन्छ, ... (पूर्ववत्) ... । (६) सन्दृष्टिपरामर्शी (इहलौकिक आसक्तिमा लागिरहने) हुन्छ, जिद्दीवाल हुन्छ, आफ्नो (मत) नछाड्ने (दुष्प्रतिनिस्सर्गी) हुन्छ, ... (पूर्ववत्) ... । आनन्द ! जो भिक्षु सान्द्रष्टिपरामर्शी हुन्छ, ... नछाड्ने हुन्छ, ऊ शास्ताप्रति ... धर्मप्रति ... , सङ्गप्रति ... गौरव (सम्मान) नगर्ने हुन्छ, ... शिक्षा पनि परिपूर्ण नगर्ने हुन्छ । आनन्द ! जो भिक्षु शास्ताप्रति ... , धर्मप्रति ... , सङ्गप्रति ... , सम्मान नगर्ने, शिक्षा परिपूर्ण नगर्ने हुन्छ, त्यस्तो भिक्षुले गर्दाले सङ्गमा विवाद उत्पन्न हुन सक्छ । त्यसबाट बहुजनको ... देव-मनुष्यहरूलाई अहित हुन्छ । आनन्द ! यस्तो आध्यात्मिक (भित्ती, आन्तरिक) र बाह्य ... प्रयास गर्नुपर्दछ । आनन्द ! यस्तो पापमूलक विवाद ... (हटाउन) प्रयास गर्दै रहनुपर्दछ । ... विवादको मूल (जरा, कारण) प्रहाण हुन्छ । यसरी ... भविष्यमा कहिले पनि उत्पन्न हुँदैन । आनन्द ! यी नै हुन्, विवादका मूल (कारण, जरा) छवटा ।”

४. अधिकरण शमथ सातवटा

“आनन्द ! अधिकरण चारवटा छन् । कुन-कुन चारवटा ? - (१) विवाद अधिकरण, (२) अनुवाद अधिकरण, (३) आपत्ति अधिकरण, (४) कृत्य अधिकरण ।”

“आनन्द ! अधिकरण शमथ (विवाद कानूनी तवरले साम्य पार्ने उपाय सातवटा छन्) जुन सङ्गमा समय-समयमा उत्पन्न भएका विवाद (भगडा) शमन (साम्य) गराउनका लागि प्रयोगमा ल्याइनुपर्दछ । (१) उत्पन्न र अनुत्पन्न अधिकरण (=भगडा, विवाद) शमथ (साम्य, शान्त) पार्नका लागि सम्मुख विनय दिइनुपर्दछ । (२) स्मृति विनय दिइनुपर्दछ, (३) अमूढ विनय दिइनुपर्दछ, (४) प्रतिज्ञा गराउनुपर्दछ, (५) येभुय्यसिक (यद्भूयसिक=धार्मिक रूपले बहुमतको निर्णय), (६) तत्पापीयसिक (दोष स्वीकार गर्न लगाउने) र (७) तृणवस्तारक दिइनुपर्दछ ।”

(१) सम्मुख विनय

८. “आनन्द ! सम्मुखविनय कसरी हुन्छ ? कहिले-काँही भिक्षुहरूमा ‘यो (यसो गर्नु) धर्म हो, कि अधर्म, विनय हो, कि अ-विनय’ भन्ने भगडा (विवाद) उत्पन्न हुन्छ । त्यस बेला सबै भिक्षुहरू एकै

ठाउँमा भेला हुनुपर्दछ । एकै ठाउँमा भेला भई धर्म (रूपी) डोरी (ज्ञान) ले परीक्षण गर्नुपर्दछ । त्यो अधिकरण (भगडा, विवाद) जसरी शान्त (साम्य) हुन्छ, त्यसरी साम्य पारिनुपर्दछ । आनन्द ! यसरी सम्मुखविनय हुन्छ । यस्तो सम्मुख विनयद्वारा कुनै-कुनै भगडा (विवाद) शमन हुन्छ ।”

(२) स्मृतिविनय

८. “आनन्द ! स्मृतिविनय कसरी हुन्छ ? यहाँ (कुनै) एक जना भिक्षुले (कुनै) अर्को भिक्षुलाई पाराजिक (भिक्षुहरूद्वारा हुन सक्ने चार ठूला दोषमध्ये कुनै एक) वा सो सरहको दोषको आरोप लगाउँदै भन्छ – ‘आवुसो ! तिमीलाई पाराजिक अथवा सो सरहको दोष लागेको छ । के तिमीलाई यसको सम्झना छ ?’ अनि त्यो दोष लगाइएको भिक्षुले यसो प्रत्युत्तर दिन्छ – ‘आवुसो ! मलाई त पाराजिकजस्तो अथवा सो सरहको दोष आफूले गरेको सम्झना छैन ।’ आनन्द ! त्यस भिक्षुलाई स्मृतिविनय दिनुपर्दछ । अनि त्यस भिक्षुलाई अन्य भिक्षुहरूद्वारा उसले गरेको त्यस दोषको सम्झना दिलाउनुपर्दछ । आनन्द ! यसैलाई स्मृतिविनय भनिन्छ ।”

(३) अमूढविनय

९. “आनन्द ! अमूढविनय कसरी हुन्छ ? यहाँ एक जना भिक्षुले अर्को भिक्षुलाई पाराजिक ... आवुसो ! ... सम्झना छ ?’ अनि त्यो दोष लगाइएको भिक्षुले ... – ‘आवुसो ! मलाई त ... सम्झना छैन ।’ अनि त्यो आरोपले दबिएको भिक्षुलाई दोष बढी खुलस्त गरीकन फेरि यसरी सोध्नुपर्दछ – ‘आवुसो ! त्यसो भए तिम्रो लागि के असल हुन्छ भने तिमीले सम्झना गर कि पाराजिकजस्तो ... गम्भीर दोष गरेका थियौं कि थिएनौं ? राम्ररी याद गर ।’ अनि त्यो दोषरोपित भिक्षुले यस्तो प्रत्युत्तर दिन्छ – ‘आवुसो ! म उन्मत्त भएको थिएँ, म मतिभ्रम भएको थिएँ, यस्तो होस गुम भएको बेला मबाट त्यो श्रमणले गर्न नसुहाउने दोषपूर्ण आचरण गरेँ, भाषण गरेँ, मलाई त्यसको राम्ररी सम्झना छैन । मूढ, (मूर्ख, बेहोस) भईकन मैले यस्तो गम्भीर आपत्ति (दोष) गरेँ हुँला” भन्ने, आनन्द ! त्यसलाई ‘अमूढविनय’ भनिन्छ । यस्तो अमूढविनयद्वारा पनि कहिले-काहीं कुनै-कुनै विवाद सुल्झाउन सकिन्छ ।”

(४) प्रतिज्ञातकरण

१०. “आनन्द ! (भगडा सुल्झाउनका लागि) प्रतिज्ञातकरण कसरी हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ, कुनै भिक्षु कसैबाट आरोप लगाइएपछि आरोप नलगाउँदै आफूले गरेको आपत्ति (दोष) सम्झन्छ, (अरूलाई) बताउँछ, उदाङ्ग पार्दछ । अनि, आनन्द ! त्यस भिक्षुले आफूभन्दा जेठो भिक्षुकहाँ गई, चीवर एक कुमले पहिरेर, चरणमा बन्दना गरेर, घुँडाले टेकेर, हात जोरेर यसरी निवेदन गर्नुपर्दछ – ‘भन्ते ! म यो नाउँ भएको भिक्षु दोषी भएको छु । म त्यो दोष स्वीकार (=प्रतिदेशना) गर्दछु । ज्येष्ठ भिक्षुले यसो भन्नुपर्दछ— ‘के तिमीले (आफ्नो) दोष देख्यौं ?’

“म देख्दै छु ।”

“अबदेखि (इन्द्रियको) रक्षा गर ।”

“रक्षा गर्नेछु ।”

“आनन्द ! यसरी प्रतिज्ञातकरण (कबुल गराउने) हुन्छ ... कुनै-कुनै विवाद शान्त हुन्छ ।”

(५) येभ्यसिक

११. “आनन्द ! यद्भ्यसिक कसरी सम्पन्न हुन्छ ? यदि त्यस (दोषारोपित) भिक्षुले (आफ्नो आरोपित दोष) आफू बसेको आवासमा शान्त गर्न सकेन भने त्यस आवासका सबै भिक्षुहरू अर्को त्यसभन्दा ठूलो, बढी भिक्षुहरू रहने आवासमा जानुपर्दछ । त्यहाँ सबै (दुवै थरी) भिक्षुहरू एकै ठाउँमा भेला हुनुपर्दछ । एकै ठाउँमा भेला भएर ती भिक्षुहरूले धर्मनेत्री (धर्मरूपी डोरी) को समीक्षा-परीक्षण (समनुमार्जन) गर्नुपर्दछ । (यसरी) धर्मनेत्री समनुमार्जनद्वारा त्यो विवाद जसरी सुल्झाउनुपर्ने हो, त्यसरी सुल्झाउनुपर्दछ । आनन्द ! यसरी येभ्यसिक हुन्छ । यस्तो येभ्यसिक (धार्मिक रूपले बहुमतले निर्णय गर्ने प्रक्रियाले) कुनै-कुनै विवाद साम्य हुन्छ ।”

(६) तत्पापीयसिका

१२. “आनन्द ! तत्पापीयसिका (तत्सपापियसिका) कसरी हुन्छ ? यहाँ कुनै भिक्षुले अर्को भिक्षुलाई पाराजिक वा पाराजिक सरहको गम्भीर (गरुक) आपत्ति लगाउँदै भन्छ - “आवुसो ! तिमीलाई पाराजिक वा पाराजिक सरहको गरुक (गन्हुङ्गो, गम्भीर) आपत्ति लागेको छ, तिमीलाई सम्झना छ कि छैन ?” उसले यस्तो प्रत्युत्तर दिन्छ - ‘अहँ, आवुसो ! मलाई पाराजिक ... लागेको सम्झना छैन ।’ अनि त्यस भिक्षुलाई दोष बढी खुलस्त पारी फेरि यसरी सोधिनुपर्दछ - ‘आवुसो ! राम्ररी बुझी, राम्ररी सम्झनु - तिमीलाई पाराजिक ... लागेको छ ।’ उसले यसो प्रत्युत्तर दिन्छ - “आवुसो ! मलाई यस्तो गरुक आपत्ति ... सम्झना छैन । आवुसो ! मलाई सानो आपत्ति लागेको थियो ।” उसलाई अनि फेरि कुरा बढी खुलस्त पारिँदै कडाइका साथ सोधिन्छ - “आवुसो ! ठीकतवरले सम्झना गर - तिमीलाई ... गरुक आपत्ति लागिसकेको छ । राम्ररी सोच, सम्झ ।” अनि उसले यस्तो प्रत्युत्तर दिन्छ - “आवुसो ! मलाई सानोतिनो आपत्ति लागेको सम्झना छ । त्यति त मैले कसैले नभन्दै स्वीकार गर्दैछु भने गरुक आपत्ति लागेको भए मैले सुन्नेबित्तिकै किन नसकारूँला ?” अनि उसलाई यसो भन्नुपर्दछ - “आवुसो ! तिमीले ससाना मामुली आपत्ति पनि त अरूले भनेपछि, दबाउ दिएपछि मात्र स्वीकार गर्दछौ भने त्यत्रो ... गरुक आपत्ति ... कुरो अरूले जोड नगरीकन, अरूले दबाउ नदिईकन कसरी सकारौला ? अझ पनि समय छ । राम्ररी सोच, सम्झ । के तिमी (यस्तो, यस्तो) पाराजिक ... आपत्तिका दोषी होइनौ ? अनि उसले यसो भन्छ - “आवुसो ! मलाई यस्तो गरुक ... लागेको सम्झना भयो । मैले अपर्फट, प्रमादवश (दव=ठट्टा, झूटो र रव=प्रमाद अन्तर्गत) मात्र म त्यस्तो गरुक आपत्तिको दोषी छैन भनेर तिमीलाई भनेको हुँ । म साँच्चै पाराजिक ... आपत्तिबाट आपन्न (दोषले ग्रस्त) हुँ ।” आनन्द ! यसैलाई भनिन्छ ‘तत्सपापियसिका’ । (यसको स्पष्ट अर्थ के हुन्छ भने - त्यस पापीको पापलाई कुनै पनि तरिकाले, कडाइभन्दा कडाइ गरेर, दोष स्वीकार गर्न लगाउनु) । यसरी अधिकरणशमथ (विवाद साम्य गर्ने तरिका) को सहाराले पनि कुनै-कुनै भ्रगडा सुल्झिन्छ ।”

(७) तृणवस्तारक

१३. “आनन्द ! तृणवस्तारक (तिणवत्थारक) कसरी हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ कोही-कोही भिक्षुहरू एकले अर्कोसित अशिष्ट ठट्टा गर्ने, भगडा गर्ने, चिच्याउने, धेरै नै श्रामण्यविपरीत आचरण गरिरहने हुन्छ, आपसमा गालीगलौज (भासित परिवक्कन्ति) पनि गर्ने हुन्छन् । यस्ता भिक्षुहरू सबैलाई एक ठाउँमा भेला हुनु (गराउनु) पर्दछ । यसरी भेला भएर उनीहरूमध्ये एउटा पक्षका भिक्षुहरूमध्ये कुनै सिपालु भिक्षुले आसनबाट उठेर, चीवर एउटा कुममा राखेर, हात जोरेर, वन्दना गरेर सङ्गलाई (यसरी) ज्ञापन गर्नुपर्दछ - “भन्ते ! सङ्ग, मेरो अनुरोध सुन्नुहोस् । हामी भिक्षुहरू एकले अर्कोसित अशिष्ट ठट्टा गर्ने, भगडा गर्ने, चिच्याउने, धेरै नै ... गर्ने पनि हुन्छौं । यदि सङ्गलाई स्वीकार्य हुन्छ भने म आफ्नो र आफ्नो साथी भिक्षुहरूका आपत्ति (दोष) हरू मेरा आफ्नै र यी साथी भिक्षुहरूका लागि तृणवत्थारक (घाँस ओछ्याएर छोप्ने खालको) अधिकरण शमथ (विवाद समाधान) को सहाराद्वारा सङ्गको सामुन्ने राख्छु । यसमा स्थूल अवघ (ठूलठूला दोष) वा गृहप्रतिसंयुक्त (गृहस्थसम्बन्धी दोष) सित सम्पृक्त (गाँसिएको) कुराहरू समावेश गरिएका छैनन् ।”

अनि दोस्रो पक्षका भिक्षुहरूमध्ये एक जना सिपालु भिक्षुले आसनबाट ... सङ्गलाई (यसरी) ज्ञापन गर्नुपर्दछ : - “भन्ते ! सङ्ग ... (पूर्ववत्) ... सम्पृक्त ... छैनन् ।”

“आनन्द ! यसरी यो तृणवत्थारक अधिकरण शमथको प्रयोग हुन्छ । यस उपायद्वारा पनि सङ्गको विवाद समाधान गर्न (सुल्टाउन) सकिन्छ ।”

५. छ साराणीय धर्म

१४. “आनन्द ! तल लेखिएका छवटा धर्म सतत (=लगातार, सदैव) सम्भ्रन (वा सम्भ्राउन, स्मरणीय) योग्य, प्रियकारक, आचरणमा गम्भीर्य, ल्याउने, सङ्ग्रह (धारण) गर्न योग्य, विवाद सुल्टाउने, सङ्गबद्धता कायम गर्न सहायक र एकता बढाउने खालका हुन् । कुन छवटा ? (१) “भिक्षुका आफ्ना सब्रह्मचारीहरू (साथी भिक्षुहरू) प्रति गुप्त अथवा प्रकट दोहोरो मैत्रीपूर्ण कायकर्म रहोस् । यो धर्म स्मरणीय, प्रियङ्कर, गुरुक (आचरणमा गम्भीरता ल्याउने), ... एकता बढाउने खालको हो । (२) उसमा, भिक्षुका आफ्ना सब्रह्मचारीहरू ... मैत्रीपूर्ण वाककर्म रहोस् । यो धर्म स्मरणीय, प्रियकारक ... एकता बढाउने खालको हो । (३) ... मनोकर्म रहोस् । यो धर्म ... बढाउने खालको हो । (४) फेरि, आनन्द ! भिक्षुको, जे-जति धार्मिक लाभ, धर्माचरणको क्रममा पात्रमा प्राप्त लाभ पनि शीलवान् सब्रह्मचारीहरूसित बाँडेर भोग गरोस् । यो धर्म ... बढाउने खालको हो । (५) आनन्द ! फेरि, यहाँ भिक्षु अखण्ड, अछिद्र, अविभक्त, निष्कलङ्ग, सदा आचरणीय, विद्वान्हरूद्वारा प्रशंसित, अनिन्दित एवं समाधिका लागि सहायक शील, सदाचारहरूद्वारा मेलमिलाप कायम राखी, गुप्तरूपले, प्रकटरूपले श्रामण्यभावले सम्पन्न भई सब्रह्मचारीहरूसित रहोस् (रहनुपर्दछ) । यो धर्म पनि ... बढाउने खालको हो । (६) फेरि, आनन्द ! यहाँ भिक्षु नैर्याणिक (निर्वाण) मार्गमा लैजाने सम्यकरूपले दुःख क्षय गर्ने आर्य (सम्मत्) दृष्टि राखेर सो समान दृष्टि (सिद्धान्त, मत) को सहाराले श्रामण्यभावले सम्पन्न भई सब्रह्मचारीहरूसित गुप्तरूपले, प्रकटरूपले मेलमिलाप गरेर रहोस् (रहनुपर्दछ) । यो धर्म पनि ... बढाउने खालको हो ।”

“अनि, आनन्द ! यदि तिमीहरू यी छवटा स्मरणीय धर्मको सहाराले साधनामा तत्पर रह्यौ भने के तिमीमा स्वतः एउटा पनि त्यस्तो सानो वा ठूलो दोष देखापर्छ, जसलाई बोलीमा ल्याउन सकियोस् ?”

“छैन भन्ते !”

“त्यसकारण, आनन्द ! यी छवटा स्मरणीय धर्मको सहाराले साधना गर्दैरहू । यो नै तिम्रा लागि दीर्घकालसम्मका लागि हितकर र सुखकर हुनेछ ।”

१५. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सामगाम-सुत्त समाप्त ।

५. सुखखत-सुत्त

(सुनक्षत्रसूत्र)

१. भिक्षुहरूद्वारा आ-आफ्ना अर्हत्वप्राप्तिको विवरण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् वैशालीको महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान् समक्ष कैयन् भिक्षुहरू प्रत्येकले (आ-आफ्नो) आज्ञा (=निर्वाण प्राप्त भएको) बयान गरे - 'जन्म (आवागमन) (अब अरू) हुने छैन, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम गरिसकें, अब फेरि यहाँ (यस संसारमा) आउनुपर्ने (बाँकी काम) छैन भनेर मैले बोध गरेको छु ।' सुनखत (सुनक्षत्र) लिच्छविपुत्रले (यो कुरा) सुन्यो । कैयन् भिक्षुहरूले भगवान्समक्ष आज्ञा (निर्वाण-प्राप्ति) को बयान गरे - '... ' । त्यसपछि सुनखत भगवान्समक्ष पुगे । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको सुनखत लिच्छविपुत्रले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गर्‍यो - "भन्ते ! कैयन् भिक्षुहरूले भगवान्समक्ष (आ-आफ्ना) आज्ञाको बयान गरेको कुरा मैले सुनें । भन्ते ! जो भिक्षुहरूले भगवान्समक्ष आएर यस्तो बयान गरे ... के उनीहरूले ठीकतवरले बयान गरेका हुन् ? के (उनीहरूमध्ये) यस्ता (भिक्षुहरू) पनि छन्, जसले अभिमानका लागि मात्र आज्ञाको बयान (विवरण) गरेका हुन् ?"

२. सुनखत ! जो भिक्षुहरूले मकहाँ (आएर आ-आफ्ना) आज्ञा (निर्वाणप्राप्ति) को बयान - '... ' भनेर गरे (तिनीहरूमध्ये) यस्ता भिक्षुहरू पनि थिए, जसले (आ-आफ्ना आज्ञाको) बयान ठीकतवरले गरे, फेरि यस्ता भिक्षुहरू पनि थिए, जसले केवल अभिमानका लागि मात्र ढोंग रचेका थिए । सुनखत ! (तिनीहरूमध्ये) जो भिक्षुहरूले आज्ञाको बयान ठीक तवरले गरे । तिनीहरूको भनाइ तिनीहरूले बताएअनुसार सही छन्, परन्तु जो भिक्षुहरूले अभिमानका लागि मात्र स्वाड रचेका थिए तिनीहरूका विषयमा तथागतलाई यस्तो लागेको छ - 'यिनीहरूलाई धर्मोपदेश गरूँला ।' ... फेरि, यहाँ कोही-कोही मोघपुरुषहरू, सुनखत ! बनावटी प्रश्न बनाएर तथागतसमक्ष सोध्न आउँछन् । सुनखत ! यिनीहरूका सम्बन्धमा मेरो मनमा पहिले 'यिनीहरूलाई धर्मोपदेश गरूँला' भनेर सोचेको कुरा पनि पछि अन्यथा हुन जान्छ ।"

"भगवन् ! यही (उपदेशका लागि उपयुक्त) समय हो, सुगत ! यही (उपयुक्त), काल (अवसर) हो । भगवान्ले धर्मको उपदेश दिनुहोस् । भगवान्को उपदेश सुनेर भिक्षुहरूले त्यसलाई सही तवरले धारण गर्नेछन् ।"

२. तथागतको देशना

३. “त्यसो भए, सुनक्खत्त ! सुन, राम्ररी ध्यान दिएर । म देशना गर्दैछु ।” सुनक्खत्त लिच्छविपुत्रले ‘हवस्, भन्ते ! हुन्छ ।’ भनेर भगवान्लाई प्रत्युत्तर दियो । भगवान्बाट यस्तो आज्ञा भयो -

“सुनक्खत्त ! यी पाँचवटा कामगुण हुन् । के-के पाँचवटा ? (१) चक्षुर्विज्ञेय रूप - जुन इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय, कामसम्पुक्त, रागयुक्त (रजनीय) हुन्छ । (२) श्रोत्रविज्ञेय शब्द - जुन ... । (३) घ्राणविज्ञेय गन्ध - जुन ... । (४) जिह्वाविज्ञेय रस - जुन ... । (५) कायविज्ञेय स्पर्श-जुन ... । सुनक्खत्त ! यी पाँच थरी कामगुण हुन् ।”

४. “सुनक्खत्त ! हुन सक्छ, यहाँ कोही-कोही पुरुष सांसारिक लाभका इच्छुक हुन्छन् । सांसारिक लाभका यी इच्छुक पुरुष-पुद्गल (व्यक्ति) को कुरा सोही लाभको अनुरूप हुन्छ । तदनुरूप नै उसले सोच्छ, विचार गर्छ, त्यस्तै खालका मान्छेसँग सङ्गत गर्दछ, उनीहरूसँगै उठबस गर्दछ । आनिञ्ज्य (सुखदुःखदेखि परको समाधि) सम्बन्धी कुरा उसको मनमा पस्दैन, (त्यस्तो कुरा) ऊ सुन्न नै चाहँदैन । ऊ यस्तो उपदेश दिने पुरुष (साधक) को सङ्गत नै गर्दैन, ऊ यस्तो पुरुष (साधक) सँग (कुनै) सम्पर्क नै राख्न चाहँदैन । सुनक्खत्त ! जस्तो कि कुनै चिरकालदेखि प्रवासमा रहेको मान्छेले आफ्नो गाउँ वा निगमबाट हिजोआज आइपुगेको कुनै (अर्को) मान्छेलाई देख्यो भने उसले त्यस (नौलो मान्छे) सँग आफ्नो गाउँ वा निगमको हालखबर, कुशलक्षेम, सुभिक्षता, आरोग्यबारे सोध्छ । त्यस (नौलो मान्छे) ले पनि उसलाई आफ्नो गाउँ वा निगमको हालखबर, ... आरोग्यबारे बताउँछ । सुनक्खत्त ! तिमी के सोच्छौ - उस (चिरकाल प्रवासी) ले त्यस (नौलो मान्छे) को कुरा सुन्न के उत्सुक हुन्छ, ध्यान दिएर सुन्छ, एक चित्त गरी सुन्छ ? के त्यससित सङ्गत गर्छ, त्यससित मिलजुली गर्छ ?”

“गर्छ, भन्ते !”

“सुनक्खत्त ! त्यसरी नै, सम्भव छ यहाँ कुनै पुरुष सांसारिक लाभको इच्छुक हुन्छ । सुनक्खत्त ! त्यो सांसारिक लाभ इच्छुक पुरुष-पुद्गलको कुरा (चर्चा) तदनुरूप हुन्छ, ... विचार गर्छ, ... उठबस गर्दछ । आनिञ्ज्यसम्बन्धी कुरा बताइएको सुन्न मन पराउँदैन ... ऊ यस्तो उपदेश दिने पुरुषको ... चाहँदैन ।”

५. “सुनक्खत्त ! सम्भव छ, कुनै पुरुष आनिञ्ज्य (सुख दुःखदेखि परको समाधि) को अनुरागी हुन्छ । सुनक्खत्त ! आनिञ्ज्या अनुरागी पुरुषको कुरा (चर्चा) तदनुरूप नै हुन्छ, ... विचार गर्छ, ... उठबस गर्छ । सांसारिक लाभसम्बन्धी कुरा बताइए पनि सुन्न मन पराउँदैन, ... ध्यान दिदैन, ... चाहँदैन । सुनक्खत्त ! जस्तो कि पलास वृक्षबाट भरेको पहुँलो पात फेरि हरियो हुँदैन । त्यसरी नै, सुनक्खत्त ! आनिञ्ज्य अनुरागी पुरुषसित जुन सांसारिक लाभसम्बन्धी जाल छ, त्यो धूलोपीडो भइसकेको हुन्छ । उसलाई यसरी बुझ्नुपर्दछ - आनिञ्ज्यअनुरागी पुरुष सांसारिक लाभको बन्धनबाट मुक्त भइसकेको छ ।”

६. “सुनक्खत्त ! यो पनि सम्भव छ कि कुनै पुरुष आकिञ्चन्यायतन समाधिको अनुरागी हुन्छ । आकिञ्चन्यायतन पुरुषको चर्चा (कुरा) पनि तदनुरूप नै हुन्छ, ... उठबस गर्छ । आनिञ्ज्यसम्बन्धी कुरा बताइए ... चाहँदैन । सुनक्खत्त ! जस्तो कि दुई टुक्रा भइसकेको ढुङ्गा फेरि जोडिन्न, त्यस्तै, सुनक्खत्त ! आकिञ्चन्यायतनानुरागी पुरुष-पुद्गलसित जुन आनिञ्ज्यसम्बन्धी राग छ, त्यो चकनाचूर भइसकेको हुन्छ । उसलाई यसरी जान्नुपर्दछ - आकिञ्चन्यायतन अनुरागी पुरुष ... आनिञ्ज्यबन्धनबाट मुक्त भइसकेको छ ।”

७. “सुनक्खत्त ! सम्भव छ कुनै पुरुष नैवसंज्ञानासंज्ञा-आयतन (समाधि) अनुरागी हुन्छ । सुनक्खत्त ! नैवसंज्ञानासंज्ञा-आयतन-समाधिको अनुरागी पुरुषको चर्या (कुरा) पनि तदनुरूप नै हुन्छ ... उठबस गर्छ । आकिञ्चन्यायतनसम्बन्धी कुरा चाहँदैन । सुनक्खत्त ! जस्तो कि पेटभरि खाना खाइसकेको कुनै पुरुषले बान्ता गयो भने, सुनक्खत्त ! तिमी के सोच्छौ - त्यो मान्छेले बान्ता गरिसकेको (वस्तु) फेरि मन पराउँला ?”

“मन पराउँदैन, भन्ते !”

“त्यसो के कारणले गर्ने हो ?”

“भन्ते ! बान्ता गरिएको वस्तु धिनलाग्दो भएको कारणले ।”

“यसरी नै, सुनक्खत्त ! नैवसंज्ञानासंज्ञा-आयतन-अनुरागी पुरुष ... आकिञ्चन्यायतन बन्धनबाट मुक्त भइसकेको हुन्छ ।”

८. “सुनक्खत्त ! सम्भव छ - कुनै पुरुष निर्वाण-अनुरागी हुन्छ । सुनक्खत्त ! निर्वाण-अनुरागी पुरुष पुद्गलको कुरा (चर्या) तदनुरूप नै हुन्छ ... उठबस गर्दछ । नैवसंज्ञानासंज्ञासम्बन्धी कुरा बताइयो भने ऊ मन पराउँदैन, ध्यान दिँदैन, सुन्न चाहँदैन । ऊ यस्तो उपदेश दिने मान्छे (साधक) को सङ्गत गर्दैन, ऊ यस्तो मान्छेसँग सम्पर्क नै राख्न चाहँदैन । सुनक्खत्त ! जस्तो कि टुप्पो काटिएको ताडको रूख फेरि पलाउँदैन । सुनक्खत्त ! त्यसरी नै, सम्यक्निर्वाण-अनुरागी पुरुष-पुद्गलसित जुन नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसम्बन्धी बन्धन रहन्छ, त्यो चकनाचूर भइसकेको हुन्छ, छिन्नभिन्न भइसकेको हुन्छ । टुप्पो काटिएको ताड वृक्षजस्तो भइसकेको हुन्छ, भविष्यमा नपलाउने भइसकेको छ । उस (त्यस्तो पुरुष) लाई यसरी जान्नुपर्दछ - सम्यक्-निर्वाण-अनुरागी पुरुष ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसम्बन्धी बन्धनबाट मुक्त भइसकेको हुन्छ ।”

९. “सुनक्खत्त ! कुनै भिक्षुलाई यस्तो लाग्नु सम्भव छ - ‘श्रमणले (भगवान् बुद्धले) तृष्णालाई शल्य (बाण) अविद्यालाई विषदोष, जुन छन्दराग (लोभ) र व्यापाद (द्वेष) बाट रोपिने (पलाउने, उत्पन्न हुने) हुन्छ, भन्नु भएको छ, अहिले मैले त्यस तृष्णारूपी शल्य (बाण, काँडा) लाई भिकेर फ्याँकेको छु, अविद्यारूपी दोषलाई हटाएको छु’ भन्ठान्ने हुन्छ । त्यसो नभए पनि ऊ (आफूलाई) - ‘म सम्यक्-निर्वाण-अनुरागी हुँ’ भनेर भन्दछ । ऊ जुन धर्म (आचरण, व्यवहार) - सम्यक्-निर्वाण-अनुरागी पुरुषको निमित्त अहितकर (तल्लीन, व्यस्त) भएर, श्रोत-इन्द्रियको माध्यमको अहितकर शब्द श्रवणमा अनुयुक्त भएर, घ्राण-इन्द्रिय (नाक) को माध्यमले अहितकर गन्धमा ..., रसना-इन्द्रिय (जिब्रो) को ... रस आस्वादनमा ..., काय इन्द्रिय (शरीर) को ... स्पर्श गरेर, मन (इन्द्रिय) को माध्यमले ... धर्ममा अनुयुक्त भएर रहन्छ । अनि आँखाले अहितकर रूपमा अनुयुक्त भएकोले, कान (श्रोत) ले ... पूर्ववत् ... मनले अहितकर धर्ममा अनुयुक्त भएको बेला चित्तलाई क्रमिक रूपले बिगाउँछ । यसरी बिग्रेको चित्तले नै ऊ कुनै दिन मर्छ अथवा मृत्युसमान दुःख पाउने हुन्छ ।”

“सुनक्खत्त ! जस्तो कि कुनै मान्छे कडा विषमा डुबाइएको बाणले बिभेको हुन्छ । उसका साथीभाई, इष्टमित्र, नातादारहरूले उसलाई कुनै शल्योद्धारक वैद्यकहाँ लैजान्छन् । उक्त वैद्यले ज्याभलले त्यस घाउको वरिपरि (मासु) काटेर घाउको प्वाल ठूलो पार्छ, अनि बाण भिक्छ । उसले घाउ सफा गर्छ, विषको दोष केही बाँकी रहे तापनि सबै निखारें भन्ठान्छ । अनि उसले विरामीलाई भन्छ - ‘हेर भाई, तिम्रो घाउबाट बाण भिक्सिकें, विषको दोष पनि सबै हटाइसकें । अब तिम्रीमा कुनै खतरा बाँकी रहेको छैन । तर (१) तिम्रीले पथ्य खानेकुरा मात्र खाऊ, अपथ्य खाना खाँयौ भने तिम्रो घाउ पाक्नेछ ।

बेला-बेलामा घाउ फेरि सफा गर । (३) बेला बेलामा घाउ सफा गरेर औषधी लगाऊ, पट्टी बाँध, त्यसो गरेनौ भने घाउ पाकेर आउन सक्छ । (४) बतासमा वा घाममा नहिँड, ... हिँड्यौ भने घाउमा धूलो पस्न सक्छ । (५) घाउ निको नभएसम्म राम्ररी स्याहार, घाउलाई सुक्न दिनुपर्छ, नयाँ मासु पलाउन दिनुपर्छ ।' अनि त्यो बिरामीले यसो सोच्छ - 'बाण भिकिएको छ, विषको दोष हटाइएको छ । अब मलाई कुनै खतरा छैन ।' अनि उसले अपथ्य खाना पनि खान थाल्छ, घाउ पाक्न सुरु हुन्छ, उसले बेला-बेलामा घाउ सफा पनि गर्दैन, औषधी लगाउँदैन । घाउ सफा नगरेकोले, ... घाउ पाकेर पीप, रगत जम्न थाल्छ । ऊ घाम र बतासमा हिँडेकोले घाउमा धूलो पस्छ, ... स्याहार नगरेकोले ... एवं विषको तुस नगएकोले घाउ उकल्विन्छ । घाउ चर्किएर ऊ मर्छ अथवा मरेसमानको दुःख पाउँछ । सुनक्खत्त ! सम्भव छ कुनै भिक्षुलाई यसो भान हुन सक्छ - 'श्रमण (भगवान् बुद्ध) ले तृष्णालाई बाण (शल्य) भन्नुभयो, अविद्यालाई विषको दोष । उसले जुन धर्म (आचरण, व्यवहार) - सम्यक्-निर्वाण-अनुरागी पुरुषको निमित्त अहितकर हुन्छ, त्यसैमा लागेर चक्षु (आँखा) इन्द्रियको माध्यमले अहितकर रूपमा अनुयुक्त भएर मनले अहितकर धर्मलाई जानीकन त्यसमा अनुयुक्त (तल्लीन व्यस्त) भएको हुन्छ । अनि आँखाले अहितकर रूपमा अनुयुक्त हुन्छ मनले अहितकर धर्ममा अनुयुक्त हुँदा उसको चित्तलाई रागले नराम्ररी बिगाउँछ । ऊ रागले बिगारेको चित्तले नै मर्छ अथवा मृत्युसमान दुःख पाउँछ । सुनक्खत्त ! (हाम्रो यस) आर्यविनयमा भिक्षु शिक्षापद पालन गर्न छाडेर गृहस्थ जीवनमा फर्कनुलाई 'मृत्युसमान दुःख' भनिन्छ ।'

१०. "सुनक्खत्त ! सम्भव छ - कुनै भिक्षुलाई यस्तो धारणा हुन्छ - 'श्रमण (भगवान् बुद्ध) ले तृष्णालाई शल्य भन्नु भएको छ ... (पूर्ववत्) ... अब म सम्यक् रूपले निर्वाणानुरागी भइसकेको छु ।' यसरी त्यो भिक्षु निर्वाणानुरागी भईकन पनि जुन निर्वाणतिर जाँदा बिघ्नकारक धर्म छ, त्यसमा सम्पृक्त (अनुरक्त) नभई, चक्षु इन्द्रिय ... श्रोत इन्द्रिय, ... (पूर्ववत्) ... मनले अहितकर धर्मलाई जानीकन त्यसमा अनुयुक्त हुँदैन । अनि आँखाले अहितकर रूपमा अनुयुक्त नभएकोले, मनले अहितकर धर्मलाई जानीकन त्यसमा अनुयुक्त नभएकोले उसले आफ्नो चित्तलाई रागद्वारा बिग्रन दिदैन । ऊ न त रागले बिगार्न सक्ने चित्तले मर्नुपर्ने हुन्छ, न त उसले मृत्युसमान दुःख पाउँछ ।"

"सुनक्खत्त ! जस्तो कि कुनै मान्छे कडा विषमा डुबाइएको बाणले बिभिएको हुन्छ ... उसलाई ... वैद्यकहाँ लैजान्छन् । उक्त वैद्यले ज्याभलले ... बाण भिक्छ । ... विषको दोष बाँकी नरहेको कारणले घाउ उकल्विँदैन । उसको घाउमा मासु, छाला भरिनाले ले ऊ मर्दैन, उसले मृत्युसमान दुःख पाउँदैन । सुनक्खत्त ! त्यसरी नै, कुनै भिक्षुमा यस्तो धारणा पनि रहेको हुन्छ - 'श्रमणले तृष्णालाई बाण भन्नु भएको छ, अविद्यालाई विषको दोष ... । अब मैले त्यस तृष्णारूपी बाणलाई भिकेर फ्याँकेको छु, अविद्यारूपी विषको दोषलाई हटाएको छु ।' (यथार्थमा ऊ त्यसो भई नसकेको भए पनि) उसले आफू 'म सम्यक् रूपले निर्वाण-अनुरागी पुरुष हुँ' भनेर मान्दछ । त्यसै कारणले ऊ जुन धर्म (व्यवहार, आचरण) सम्यक्-निर्वाण-अनुरागी पुरुषका लागि अहितकर हुन्छ, त्यसमा अनुरक्त नभईकन आँखाले अहितकर रूपलाई हेरी त्यसमा अनुयुक्त हुँदैन ... (पूर्ववत्) ... मनले अहितकर धर्मलाई जानीकन त्यसमा अनुयुक्त हुँदैन । अनि आँखाले अहितकर रूपमा अनुयुक्त नभएकोले ... (पूर्ववत्) ... मन अहितकर धर्ममा अनुयुक्त नभएकोले उसको चित्तलाई रागले बिगार्न सक्दैन । ऊ न त रागले बिगार्न सक्ने खालको चित्तले मर्नुपर्ने हुन्छ, न त मृत्युसमान दुःख पाउने हुन्छ ।"

११. "सुनक्खत्त ! अर्थ बुझाउनका निमित्त मैले यो उदाहरण दिएको हुँ । यो घाउ भनेको छवटा आयतनको नाउँ हो । विषको दोष भनेको अविद्याको नाउँ हो । शल्य (बाण, काँडा) भनेको तृष्णाको

नाउँ हो । ऐषणा भनेको स्मृति (होस राख्नु) को नाउँ हो । शस्त्र भनेको आर्यप्रज्ञाको नाउँ हो । शल्योद्धारक वैद्य भनेको तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको नाउँ हो ।”

“सुनक्खत्त ! जुन भिक्षु छवटा स्पर्श आयतन (चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय र मन विषय) मा संयमी भएको छ, ‘उपधि (विषम योग्य काम भोग सङ्ग्रह) भनेको दुःखको मूल (=जरा) हो’ भन्ने जानेर उपधिरहित भएर, उपधि क्षय गरेर मुक्त भयो भने उसले उपधिमा काय (शरीर) लगाउँछ, अथवा चित्त लगाउँछ भन्ने सम्भावना हुँदैन । सुनक्खत्त ! जस्तो कि काँसको कचौराभरि (राम्रो देखिने, बास्ना आउने) विषालु पानी राखिएको हुन्छ । त्यहाँ कोही बाँच्न चाहने, मर्न मन नपराउने, सुख चाहने, दुःख नचाहने मान्छे, आउँछ । सुनक्खत्त ! तिमी के सोच्छौ – यदि त्यस मान्छेले ‘त्यो पानी पिउनेबित्तिकै म मर्छु वा मृत्युसमान दुःख पाउँछु’ भनेर थाहा पाउँछ, भने के उसले त्यो कचौराको पानी पिउँछ ?”

“पिउँदैन, भन्ते !”

“सुनक्खत्त ! त्यसरी नै, जुन भिक्षु छवटा स्पर्श आयतनमा संयमी भएको छ, उपधि भनेको दुःखको जरा हो भन्ने जानेर उपधि क्षय गरीकन मुक्त भएको छ, उसले उपधिमा काय लगाउनु, अथवा चित्त लगाउनु सम्भव छैन ।”

“सुनक्खत्त ! जस्तो कि – (कतै) विषधारी सर्प बसेको छ । त्यहाँ कोही बाँच्ने इच्छा भएको, मर्ने इच्छा नभएको, सुख चाहने, दुःख नचाहने मान्छे, आउँछ । सुनक्खत्त ! तिमीले के सोच्छौ – यदि त्यस मान्छेलाई त्यस सर्पले टोक्नेबित्तिकै म मर्छु अथवा मृत्युसमान दुःख पाउँछु भन्ने थाहा पाउँछ, भने के उसले त्यस सर्पनिर आफ्नो हात वा औंला लैजान्छ ?”

“लाँदैन, भन्ते !”

“सुनक्खत्त ! त्यसरी नै, जुन भिक्षु छवटा स्पर्श आयतनमा संयमी भएको छ, उपधि भनेको दुःखको जरा हो भन्ने जानेर उपधि क्षय गरीकन मुक्त भएको छ, उसले उपधिमा काय लगाउनु अथवा चित्त लगाउनु भनेको सम्भव हुँदैन ।”

१२. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका सुनक्खत्त लिच्छविपुत्रले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सुनक्खत्त-सुत्त समाप्त ।

६. आनेञ्जसप्पाय-सुत्त

(आनिञ्ज्यसप्पेयसूत्र)

१. आनिञ्ज्य-सम्प्रेय मार्ग

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कुरु (प्रदेश) मा कम्मासधम्म (कम्मासदम्म) नाउँको कुरुवासीहरूको निगममा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । भगवान्लाई ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! काम (विषय भोग) अनित्य छ, तुच्छ छ, भूटो छ, नाशवान् छ । भिक्षु हो ! यो मायामय (इन्द्रजालजस्तो) हो, केटाकेटीहरूको खेलजस्तै छ । ऐहिक (यस लोकको) काम र पारलौकिक काम, ऐहिक काम-संज्ञा (चिन्तन) र पारलौकिक काम-संज्ञा दुवै मारका बन्धन हुन्, मारका चारा हुन्, मारको विषय (वासस्थान) हुन्, मारको गोचर (=लक्ष्य) हुन् । यहाँ यी पापमय अकुशल मनोभाव उत्पन्न हुन्छन् – लोभ, द्वेष, पीडा (सारम्भ) पनि । यी सबै साधनारत आर्यश्रावकका लागि अन्तराय (बाधा, विघ्न) हुन् ।”

“भिक्षु हो ! यहाँ आर्यश्रावकहरूले यसो सोच्छन् – ‘यी ऐहिक काम वा पारलौकिक काम, ऐहिक काम-संज्ञा वा पारलौकिक काम-संज्ञा दुवै मारका बन्धन हुन्, ... आर्यश्रावकका लागि अन्तराय (बाधा, विघ्न) हुन् । किन मैले विशाल र उच्च चित्तले लोकलाई अभिभूत (=वशमा) राखेर, मनमा अधिष्ठान गरेर, विहार गर्दै आनिञ्ज्य प्राप्त नगरूँ ? – यस्तो साधना गरेमा अभिध्या (लोभ), व्यापाद (द्वेष) र सारम्भ (पीडा) ले सताउने छैनन् । यिनीहरूको प्रहाण (नष्ट) भएपछि, मेरो चित्त अपरीत (अपरिमित विशाल), सुभावित (सुसंयमित) हुन्छ ।’ यसरी प्रतिपन्न (=मार्गारूढ) भएर विहार (आचरण, साधना) गर्दै जाँदा आयतन (स्थिति, अडान) मा चित्त प्रसन्न (श्रद्धावान) हुन्छ । सम्प्रसाद (चित्तको राम्रो प्रसन्नता) को वृद्धि भएपछि उसले त्यसै बेला आनिञ्ज्य (सुख-दुःखदेखि परको समाधि) प्राप्त गर्दछ वा प्रज्ञाद्वारा मुक्त हुन्छ अथवा मरणान्तर (अर्को जन्ममा) मुक्त हुन्छ । यसरी साधनारत विज्ञान (जीव चित्त प्रवाह) ले आनिञ्ज्य (स्थिरता) प्राप्त गर्ने सम्भावना धेरै रहेको हुन्छ । भिक्षु हो ! आनिञ्ज्यसम्प्रेयको यो पहिलो प्रतिपदा (मार्ग) हो ।”

“भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ आर्यश्रावकले यसो सोच्छ – जुन ऐहिक काम (भोग) छ वा पारलौकिक काम छ वा जुन ऐहिक कामसंज्ञा वा पारलौकिक काम संज्ञा छ, यी केही रूप र चारवटा महाभूतलाई लिँदा जुन रूप हुन्छ ती सबै मारका बन्धन हुन्, ... साधनारत आर्यश्रावकका लागि अन्तराय हुन् । किन मैले विशाल र उच्च चित्तले लोकलाई ... (पूर्ववत्) ... आनिञ्ज्य प्राप्त नगरूँ ? ... । भिक्षु हो ! आनिञ्जसप्पायको यो दोस्रो प्रतिपदा (मार्ग) हो ।”

३. “भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ आर्यश्रावकले यसो सोच्छ – ‘जुन ऐहिक काम (भोग) छ, जुन ऐहिक रूप छ, जुन पारलौकिक रूप छ, जुन ऐहिक रूप-संज्ञा छ, जुन पारलौकिक रूप-संज्ञा छ – तिनीहरू

दुवै अनित्य हुन् । जुन अनित्य छ, त्यसको अभिनन्दन गर्नु, अभिवादन गर्नु उचित ठहरिन्न । यसरी प्रतिपन्न (बाटामा अग्रसर भएको) भई साधना गर्दै जाँदा आयतनमा चित्त प्रसन्न (श्रद्धावान्) हुन्छ । सम्प्रसाद वृद्धि भएपछि त्यसै क्षणमा उस (आर्यश्रावक साधक) ले आनिञ्ज्य प्राप्त गर्दछ अथवा प्रज्ञाद्वारा मरणान्तर मुक्त हुन्छ, ... । यसरी साधनारत विज्ञान (जिवि) ले ... सम्भावना धेरै हुन्छ । भिक्षु हो ! आनिञ्ज्यसप्पायको यो तेस्रो प्रतिपदा (मार्ग) हो ।

२. आकिञ्चन्यायतन-सम्प्रेय मार्ग

४. "भिक्षु हो ! फेरि, आर्यश्रावकले यसो सोच्छ - 'ती जुन ऐहिक काम (भोग) हुन्, ... (पूर्ववत्) ... जो पारलौकिक रूपसंज्ञा हुन्, र जुन आनिञ्ज्यसंज्ञा (आनिञ्ज्य पदको ध्यान) छ - यी सबै संज्ञाहरू जहाँ सर्वथा निरुद्ध हुन्छन्, त्यो आकिञ्चन्यायतन शान्त हो, प्रणीत हो ।' यसरी प्रतिपन्न (मार्गारुढ) भएर त्यसकै साधना गर्दागर्दै उसको (आर्यश्रावक साधकको) चित्त त्यस आयतन (स्थिति, अडान) मा चित्त प्रसन्न (श्रद्धावान्) हुन्छ । सम्प्रसाद (चित्त राम्ररी श्रद्धावान्) हुनेबित्तिकै (उसले) आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्दछ अथवा प्रज्ञाद्वारा मुक्त हुन्छ । अर्थात् शरीर त्यागेर मरेपछि यसरी प्रतिपन्न भएको विज्ञान (जीव) ले आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्नु पनि सम्भव छ । भिक्षु हो ! यिनीहरूको प्रहाण हुनेबित्तिकै मेरो चित्त अपरीत (अपरिमित, विशाल), सुभावित (सुसंयमित) हुन्छ ।' यसरी प्रतिपन्न भएर साधना गर्दै ... (पूर्ववत्) ... आनिञ्ज्य प्राप्त गर्ने सम्भावना धेरै हुन्छ । भिक्षु हो ! आकिञ्चन्यायतन सम्प्रेयको यो पहिलो प्रतिपद (मार्ग, उपाय) हो ।

५. "भिक्षु हो ! फेरि कुनै आर्यश्रावक, वनमा, रूखमुनि अथवा एकान्त कोठामा बस्दा यसो सोच्छ - 'यो (समस्त संसार) आत्मा वा आत्मीयताले शून्य छ । यसरी प्रतिपन्न भईकन त्यसैमा साधना गर्दागर्दै आयतनमा चित्त प्रसन्न (श्रद्धावान्) हुन्छ । सम्प्रसाद हुनेबित्तिकै (उसले) आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्दछ अथवा प्रज्ञाद्वारा मुक्त हुन्छ । अथवा यसो पनि सम्भव छ कि शरीर त्यागेर मरेपछि यसरी प्रतिपन्न भएको विज्ञान (जीव) ले आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! आकिञ्चन्यायतन सम्प्रेयको यो दोस्रो प्रतिपद हो ।'

६. "भिक्षु हो ! फेरि, कुनै आर्यश्रावकले यसो सोच्छ - 'न त म कहीं कसैको केही हुँ, न मेरो कहीं कसैमा केही छ ।' यसरी प्रतिपन्न (मार्गारुढ) भईकन त्यसैमा साधना गर्दागर्दै आयतन (स्थिति) मा चित्त प्रसन्न (श्रद्धावान्) हुन्छ । सम्प्रसाद (चित्त राम्ररी श्रद्धावान्) हुनेबित्तिकै आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्दछ अथवा प्रज्ञाद्वारा मुक्त हुन्छ । अथवा शरीर त्यागेर मरेपछि यसरी प्रतिपन्न भएको विज्ञान (जीव) ले आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्नु पनि सम्भव छ । भिक्षु हो ! आकिञ्चन्यायतन सम्प्रेयको यो तेस्रो प्रतिपद हो ।

३. नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-सम्प्रेय मार्ग

७. "भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ आर्यश्रावकले यसो सोच्छ - 'जुन ऐहिक काम (भोग) छ, जुन ऐहिक रूप छ, जुन पारलौकिक रूप छ, जुन ऐहिक रूप-संज्ञा छ, जुन पारलौकिक रूप-संज्ञा छ, जुन आकिञ्चन्यायतन संज्ञा छ - ती सबै संज्ञा जसमा गई बिलकूल निरुद्ध हुन्छन्, त्यही नैवसंज्ञानासंज्ञायतन पद शान्त छ, प्रणीत छ । यसरी प्रतिपन्न भईकन त्यसैमा निरन्तर साधना गर्दागर्दै आयतनमा चित्त

प्रसन्न (श्रद्धावान्) हुन्छ । सम्प्रसाद हुनेबित्तिकै (त्यही जीवनमा) नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गर्दछ अथवा प्रज्ञाद्वारा मुक्त हुन्छ अथवा यसो हुनु पनि सम्भव छ कि देहान्त भएर मरणान्तरपछि प्रतिपन्न भएको विज्ञान (जीव) ले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गर्दछ । भिक्षु हो ! यसैलाई नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-सम्प्रेय प्रतिपदा भनिन्छ ।'

४. कस्तो भिक्षुले परिनिर्वाण प्राप्त गर्दछ

८. भगवान्ले यति उपदेश दिनु भएपछि आयुष्मान् आनन्दले उहाँलाई यस्तो निवेदन गरे -
“भन्ते ! यहाँ यसरी प्रतिपन्न भएको कुनै भिक्षुले यसो सोच्छ - ‘यहाँ न केही छ, न त्यो मेरो हुन्छ, न केही होला न त्यो मेरो होला, जे-जति विद्यमान छन् या भएका थिए, तिनलाई म परित्याग गर्दछु ।’ यस्तो सोचेर ऊ उपेक्षाभावनाको साधना गर्दछ । भन्ते ! यस्तो सोच्ने भिक्षु परिनिर्वृत (परिनिर्वाण प्राप्त भएको) होला कि नहोला ?”

“आनन्द ! यस्तो सोच्ने भिक्षुहरूमध्ये कोही परिनिर्वृत होलान्, कोही नहोलान् पनि ।”

“के कारण हो, के प्रत्यय (उपाय) हो, कि (ती दुवै थरीका भिक्षुहरूका सोचाइ विचारधारा उही भईकन पनि) क-कसले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्छन्, ककसैले निर्वाण प्राप्त गर्न सक्दैनन् ?”

“आनन्द ! यहाँ जुन भिक्षु यसरी चिन्तन गर्दछ - ‘यहाँ न केही छ, न त्यो मेरो हुन्छ, ... परित्याग गर्दछु ।’ ऊ उपेक्षा भावनाको साधना गर्दछ । तर ऊ त्यस उपेक्षाको अभिनन्दन, अभिवादन गर्दछ, त्यसमा आसक्त भइरहन्छ । उसले यसरी त्यस उपेक्षामा आसक्त रहनाले, अभिनन्दन गर्नाले उसको विज्ञान (चित्तको प्रवाह) त्यस (उपेक्षा) मा लिप्त (निश्चित) हुन्छ । त्यसको उपादान (ग्रहण गर्ने इच्छा) गर्ने हुन्छ । आनन्द ! यसरी त्यो उपेक्षाको उपादान गर्ने (ग्रहण गर्ने इच्छा राख्ने) भिक्षुले परिनिर्वाण प्राप्त गर्न सक्दैन ।”

“भन्ते ! त्यो भिक्षु कसरी (र कहाँ) उपादान गर्दागर्दै उपादानग्राही हुन जान्छ ?”

“आनन्द ! नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई (ग्रहण, उपादान गर्दै) ।”

“भन्ते ! त्यसो त उसले उपादान गर्दागर्दै श्रेष्ठ उपादान नै ग्रहण गर्दछ ।”

“हो, आनन्द ! त्यस भिक्षुले उपादान ग्रहण गर्दागर्दै नैवसंज्ञानासंज्ञायतन नाउँको श्रेष्ठ उपादान नै ग्रहण गर्दछ ।”

९. “आनन्द ! फेरि, यहाँ कोही भिक्षु यसो सोच्छन् - ‘न यहाँ केही छ, न त्यो मेरो हुन्छ, ... परित्याग गर्दछु ।’ ऊ उपेक्षा भावनाको साधना गर्दागर्दै पनि ऊ उपेक्षाको अभिनन्दन, अभिवादन गर्दैन, त्यसमा आसक्त हुँदैन । यसरी उसले उपेक्षा भावनाको अभिनन्दन या त्यसप्रति आसक्ति नगरेकोले उसको विज्ञान त्यस उपेक्षामा लिप्त हुँदैन । त्यो उपादान ऊ ग्रहण नगर्ने हुन्छ । यसरी त्यो उपेक्षाको उपादान ग्रहण नगर्ने भिक्षु (अन्तमा) परिनिर्वाण प्राप्त गर्ने हुन्छ ।”

५. आर्य-विमोक्ष

१०. “आश्चर्य हो, भन्ते ! अद्भुत हो, भन्ते ! भगवान्‌ले हामीहरूलाई कारणबाट देखाई देखाईकन संसारको प्रवाहबाट पार गर्ने सजिलो मार्ग बताउनुभयो । भन्ते ! यो आर्यविमोक्ष भनेको के हो ?”

“आनन्द ! यहाँ आर्यश्रावकले यस्तो विचार गर्दछ – ‘जति पनि ऐहिक काम (भोग) वा पारलौकिक काम, ऐहिक काम-संज्ञा ... (पूर्ववत्) ... आनिञ्ज्यसंज्ञा ... आकिञ्चन्यायतन संज्ञा ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतनसंज्ञा छन् – ती सबै सत्काय हुन्, जे-जति सबै सत्काय हुन्, यही अमृत पद हो, यही विमोक्ष हो, कि चित्त कहीं, कतै आसक्त नहोस् ।’

“आनन्द ! मैले (क्रमशः) आनिञ्ज्यसम्प्रेय, आकिञ्चन्यायतनसम्प्रेय, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन सम्प्रेय मार्गको देशना गर्ने, कारणबाट कारण देखाई (यस) संसार-प्रवाहबाट पार गर्ने मार्ग बताएँ । साथै, विमोक्ष भनेको के हो, त्यसको पनि व्याख्या गरें । यसरी श्रावकहरूप्रति अनुकम्पा राखेर, हितैषी भावनाले शास्ताले जे गर्नुपर्ने हो, त्यो मैले तिमीहरूका लागि पूरा गरेको छु । आनन्द ! ती वृक्षका छायाहरू छन्, शून्यागार (एकान्त बस्ने स्थानहरू) छन्, (यिनका आश्रममा) निश्चिन्त भईकन ध्यान साधना गर । आनन्द ! कुनै पनि प्रमाद नगर जसबाट पछि पछुताउनु परोस् । तिमीहरूका लागि यही मेरो शिक्षा (उपदेश) हो, यही अनुशासन हो ।”

११. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका आयुष्मान्‌ आनन्दले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

७. गणकमोगल्लान-सुत्त

(गणकमौद्गल्लानसूत्र)

१. बुद्धधर्ममा क्रमानुकूल शिक्षा

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा बस्नु भएको थियो । अनि गणक मोगल्लान (=गणित जान्ने मौद्गल्यायन) ब्राह्मण, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका गणक मोगल्लान (=गणक मौद्गल्यायन) ब्राह्मणले भगवान्लाई यसो भने -

“भो गौतम ! यो मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादको भन्ज्याङ्को माथिल्लो फ्लेकसम्म तयार पार्ने काममा जस्तै क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया र क्रमिक-प्रतिपद् देखिन्छ । भो गौतम ! यो शस्त्रविद्या सिक्नेहरूको शस्त्रविद्यामा पनि क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया र क्रमिक-प्रतिपद् देखिन्छ । भो गौतम ! हामी गणित पढ्ने, गणितद्वारा जीविका गर्नेहरूको गणित विद्यामा पनि क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया र क्रमिक-प्रतिपद् देखिन्छ । भो गौतम ! हामीले अन्तेवासी (=शिष्य=विद्यार्थी) पाएर (उनीहरूलाई) सर्वप्रथम यसरी गन्ती गराउँछौं (=गन्ती सिकाउँछौं) - ‘एक एक्का, दुई दुक्का, तीन तिक्का, चार चतुक्का, पाँच पञ्चका, छ छक्का, सात सत्तका, आठ अट्टका, नौ नवका र दस दसका’ । भो गौतम ! (यसै गरी हामीले) सयको पनि गिन्ती गराउँछौं, त्यसभन्दा बढी पनि गिन्ती गराउन लगाउँछौं । भो गौतम ! यस धर्मविनयमा पनि यस्तै गरी क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया र क्रमिक-प्रतिपद् प्रज्ञापन गर्न सकिन्छ के ?”

२. क्रमिक-शिक्षा-शीलसंयम - “ब्राह्मण ! यस धर्मविनयमा पनि क्रमिक-शिक्षा, क्रमिक-क्रिया र क्रमिक-प्रतिपद् प्रज्ञापन गर्न सकिन्छ । ब्राह्मण ! जस्तै कुनै दक्ष सवारले असलजातिको घोडा पाएर सर्वप्रथम मुखमा (लगाम) जोर्ने क्रिया सिकाउँछ, त्यसपछि अन्य क्रियाहरू पनि सिकाउँछ । ब्राह्मण ! यस्तै गरी तथागतले दम्य (=शिक्षित बनाउन योग्य) पुरुषलाई पाएर सर्वप्रथम यसरी शिक्षा दिन्छ - ‘हेर भिक्षु ! शीलवान् होऊ, प्रातिमोक्ष संवरले संयम भई बस, आचार-गोचरले युक्त भई बस, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी भई बस - यी शिक्षापदहरूलाई अँगाली पालन गर’ ।”

इन्द्रियसंयम - “ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु शीलवान् हुन्छ, प्रातिमोक्ष संयम गरी बस्छ, आचार-गोचर सम्पन्न भई अणु मात्र दोषमा पनि भयदर्शी भई बस्छ, र राम्ररी शिक्षापदहरूलाई पालन

७९७ सोधिएका प्रश्नहरूको भनाइ - जस्तै कुनै घर बनाउँदा एकैचोटि घर तयार पार्न सकिन्न, क्रमैसँग काम गरेर मात्र तयार हुन्छ र भन्ज्याङ तयार हुन्छ, त्यसरी नै कुनै शास्त्रको पढाइ एकै दिनमा पूरा हुँदैन, क्रमैसँग पढ्नुपर्छ, कुनै धनुषविद्या एकै दिनमा सिक्ने एकै दिनमा रौलाई हान्न सक्ने गरी सिक्न सकिन्न, क्रमैसँग मात्र सकिन्छ - त्यसैगरी तपाईंको धर्ममा पनि क्रमैसँग सिक्नुपर्ने त्यस्तो कुनै क्रम छ के ? भनी सोधेका हुन् ।
पं. सू. IV. पृ. ४७-४८: गणकमोगल्लानसुत्तवर्णना ।

गर्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयको कुरा सिकाउँछ - 'हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, इन्द्रियको रक्षा गर, चक्षुले रूप देखेर निमित्तग्राही नहोऊ, अनुव्यञ्जनग्राही पनि नहोऊ । जुन किसिमले विहार गर्दा चक्षु-इन्द्रिय असंयम भई अभिध्या (=राग, लोभ) दौर्मनस्य पापक अकुशल चित्त उत्पन्न हुन सक्छ, त्यसको निवारण हुने किसिमले विहार गर । चक्षु-इन्द्रिय संयम गर, चक्षु-इन्द्रियमा संयम हुने गरी बस । (त्यसैगरी) श्रोत-इन्द्रियको रक्षा गर, ... घ्राण-इन्द्रियको रक्षा गर, ... जिह्वा-इन्द्रियको रक्षा गर, ... काय-इन्द्रियको रक्षा गर र मन-इन्द्रियको पनि रक्षा गर ... । जुन किसिमले विहार गर्दा मन-इन्द्रिय असंयम भई अभिध्या दौर्मनस्य पापक अकुशल चित्त उत्पन्न हुन सक्छ, त्यसको निवारण हुने किसिमले विहार गर । मन-इन्द्रियमा संयम गर, मन-इन्द्रियमा संयम हुने गरी बस ।'

भोजनमा मात्राज्ञता - "ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु इन्द्रियहरूमा आरक्षा सम्पन्न हुन्छ तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयको कुरा सिकाउँछ - 'भिक्षु हो ! यहाँ आऊ, भोजनमा मात्राज्ञ होऊ, प्रत्यवेक्षणा गरी ज्ञानपूर्वक आहार ग्रहण गर - 'न क्रीडाका लागि न मदमत्त हुनका लागि, न सुन्दर बन्नका लागि, न विभूषित हुनका लागि (आहार गर्ने हो) बरु केवल यो शरीर यापन गर्नका लागि, जिघच्छा (=भोक) मेटाउनका लागि र शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्नका लागि हो । जसबाट पुरानो क्षुधा मेटिने छ र नयाँ वेदना उत्पन्न हुनेछैन - यही नै निरवघ जीवनयापन हुनेछ र आरामदायी पनि ।' (भनी सोची आहार गर्नुपर्छ) ।"

जाग्रत अवस्था - "ब्राह्मण ! अनि जब त्यो भिक्षु भोजनमा मात्राज्ञ हुन्छ, तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयको कुरा सिकाउँछ - भिक्षु हो ! यहाँ आऊ, जाग्रत भई विहार गर, दिनभरि चंक्रमण गरेर अथवा बसेर आवरणीय (=पञ्चनीवरण) धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गर । रातको पहिलो याममा चंक्रमण गरेर अथवा बसेर आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गर । रातको दोस्रो याममा दाहिनेतिरबाट सिंहशय्या गरी खुट्टामाथि खुट्टा राखी स्मृतिलाई धातमा राखी तथा उठ्ने संज्ञालाई मनमा राख । रातको अन्तिम याममा उठेर चंक्रमण गरेर अथवा बसेर आवरणीय धर्महरूबाट चित्त परिशोधन गर ।"

स्मृतिसम्प्रजन्यता - "ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु जाग्रत भई बस्न सक्छ, तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयको कुरा सिकाउँछ - 'भिक्षु हो ! यता आऊ, स्मृतिसम्प्रजन्यताद्वारा युक्त भई बस । अगाडि हिंड्दा सचेत भई होस राख, यताउता हेर्दा सचेत भई होस राख, हात खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसार्दा सचेत भई होस राख, सङ्घाटि, पात्र, चीवर धारण गर्दा सचेत भई होस राख, दिसा पिसाब गर्दा सचेत भई होस राख, हिंड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, जाग्रत हुँदा, कुरा गर्दा तथा चुप लागेर बस्दा सचेत भई होस राख ।"

पञ्चनीवरण - "ब्राह्मण ! अनि जब सो भिक्षु स्मृतिसम्प्रजन्यताद्वारा युक्त भई बस्न थाल्छ, तब तथागतले सो भिक्षुलाई उत्तरोत्तर विनयको कुरा सिकाउँछ - 'भिक्षु हो ! यहाँ आऊ, एकान्त निर्जनस्थानमा बस, अरण्य, वृक्षमूल पर्वत, कन्दर (=पानीको भरना भएको ठाउँ), पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ अथवा पराले छाप्रोमा बस ।' अनि ऊ एकान्त निर्जनस्थानमा बस्छ, अरण्य, वृक्षमूल पर्वत, कन्दर, पहाडी गुफा, मसान, जङ्गलको बाटो, खुला ठाउँ अथवा पराले छाप्रोमा बस्छ । ऊ भिक्षाटनबाट फर्कीआई भोजनपछि पलेँटी मारी, शरीर सीधा पारी, मुखअगाडि स्मृति राखी (=शवासप्रशवासमा होस राखी) बस्छ । त्यसपछि (१) पञ्चस्कन्धबाट (=आफ्नो देहबाट) रागलाई हटाई राग नभएको चित्तले युक्त भई विहार गर्छ र रागबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्छ, (२) व्यापाद प्रदोषलाई हटाई अव्यापाद चित्तले युक्त भई सबै भूतप्राणीहरूप्रति हितानुकम्पी भई विहारगर्छ र व्यापाद प्रदोषबाट चित्तलाई परिशुद्ध पार्छ, (३) धीनभिद्ध अर्थात् शारीरिक र मानसिक आलस्यलाई हटाई निरालस्यताले युक्त भई आलोकसंज्ञी (=आलोक कसिणको ध्यान) र स्मृतिसम्प्रजन्य भई विहार गर्छ अनि धीनभिद्धबाट चित्त

परिशुद्ध पाछे, (४) उद्धच्च कुक्कुच्च अर्थात् शारीरिक र मानसिक अस्थिरता अथवा अशान्ततालाई हटाई स्थिरता अथवा शान्तताले युक्त भई अभ्यन्तरचित्त शान्त पारी विहार गर्छ र उद्धच्च कुक्कुच्चबाट चित्तलाई परिशुद्ध पाछे, (५) विचिकित्सा अर्थात् शङ्कासन्देहलाई हटाई कुशल धर्ममा निस्सन्देही भई विहार गर्छ र शङ्कासन्देहबाट चित्त परिशुद्ध पाछे ।”

३. रूपावचर ध्यान – “ब्राह्मण ! (१) अनि ऊ, यी पञ्चनीवरणहरूलाई हटाएर चित्तमा भएका उपक्लेश (मनोविकार) हरूलाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पारी काम (विषय) बाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सवितर्क, सविचारयुक्त, विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । (२) त्यसपछि वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी, अभ्यन्तर-सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी, वितर्क-विचार रहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । (३) त्यसपछि प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान् र प्रज्ञावान् भई – शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ – जसलाई आर्यहरू – ‘उपेक्षावान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ भनी भन्दछन् । त्यस प्रकारको तृतीयध्यान प्राप्त गरी विहार गर्छ । (४) त्यसपछि सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको, स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी सो भिक्षु विहार गर्छ ।”

“ब्राह्मण ! जो ती भिक्षुहरू अहिले (सम्म) शैक्ष (=सिक्न बाँकी भएका वा सिकिरहेका) नै छन्, जसले चित्तशुद्धि प्राप्त गरेका छैनन्, जो अनुपम योगक्षेम (=निर्वाण) को इच्छा गरी विहार गर्छन् – उनीहरूका निमित्त मेरो अनुशासनी (=उपदेश) यस्तै हुन्छ । जो ती भिक्षुहरू अरहन्त, क्षीणास्रवी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरिसकेका, कृतकृत्य-भारमुक्त-स्व-अर्थ (=निर्वाण) प्राप्त, भवसंयोग रहित तथा सम्यक् रूपले ज्ञान प्राप्त गरी मुक्त भएका छन् – तिनीहरूका निमित्त यी कुराहरू यसै जीवनमा सुखविहारका लागि पनि हुन्छ र स्मृतिसम्प्रजन्यताका^{७९८} लागि पनि हुन्छ ।”

२. तथागत मार्गदेशक हुनुहुन्छ

Dhamma Digital

४. यसो भन्नु हुँदा, गणक मोग्गल्लान ब्राह्मणले भगवान्सँग यसो सोधे – “के त, तपाईं गौतमका श्रावकहरूले तपाईं गौतमले यसरी अर्तिबुद्धि दिनुहुँदा, यसरी अनुशासन गर्नुहुँदा ती सबैले अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन् के ? अथवा केहीले गर्दैनन्^{७९९} ?”

ब्राह्मण ! यसरी मैले अर्तिबुद्धि दिँदा, यसरी अनुशासन गर्दा मेरा श्रावकहरूमध्येमा केहीले अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन्, केहीले गर्दैनन् ।

७९८ यहाँ दुई प्रकारका क्षीणास्रवीहरू छन् – एक ‘सततविहारी’ अर्थात् ‘नित्यविहारी’ अर्को ‘नो सततविहारी’ अर्थात् ‘नित्यविहारी नहुने’ । त्यहाँ सततविहारी हुने क्षीणास्रवीले चाहिँ जुनसुकै काममा व्यस्त भए तापनि फलसमापत्ति ध्यानमा बस्न सक्छ । सततविहारी नहुनेले चाहिँ थोरै काममा अलमल भए तापनि सफलसमापत्तिध्यानमा बस्न सक्छ ।

उदाहरण कथा – एक अरहन्त स्थविर एक अरहन्त श्रामणेरलाई लिएर अरण्यायतनमा गए । स्थविरलाई बस्ने ठाउँ प्राप्त भयो तर श्रामणेरलाई भएन । श्रामणेरको चिन्ताले गर्दा स्थविरले एक दिन पनि फलसमापत्ति ध्यानमा बस्न सकेनन् । श्रामणेरचाहिँ तीनै महिनासम्म फलसमापत्ति ध्यानमै बसे । अनि श्रामणेरले स्थविरसँग “भन्ते ! अरण्यवास कुशल छ के ?” भनी सोध्दा स्थविरले ‘छैन’ भनी उत्तर दिए । यस्ता अरहन्तहरूका लागि यहाँ स्मृतिजन्यको कुरा स्मरण दिलाएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ४८: गणकमोग्गल्लानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

७९९ भनाइको तात्पर्य तपाईंका सबै शिष्यहरूले निर्वाण साक्षात्कार गर्छन् कि गर्दैनन् भनी सोधिएको हो ।

“भो गौतम ! के हेतु, के प्रत्यय हो त जोकि निर्वाण भईकन पनि, निर्वाणगामिनी मार्ग भईकन पनि, ग्रहण गराउने तपाईं गौतम भईकन पनि – तपाईं गौतमका श्रावकहरूलाई तपाईं गौतमले यसरी अर्तीबुद्धि दिंदा पनि, यसरी अनुशासन गर्दा पनि – केहीले मात्र अत्यन्त निष्ठावान् भएको निर्वाणको आराधना गर्छन्, केहीले आराधना गर्दैनन् ?”

५. “ब्राह्मण ! त्यसो भए, म तिमीसँग सोध्नेछु । जस्तो तिमीलाई लाग्छ, त्यस्तै बताऊ । ब्राह्मण ! के त, राजगृह जाने मार्गज्ञान सम्बन्धमा तिमी कुशल छौ ?”

“भो ! छु, म राजगृह जाने मार्गज्ञान सम्बन्धमा कुशल छु ।”

“ब्राह्मण ! भनौं कि यहाँ राजगृह जान चाहने एक पुरुष आउँछ । ऊ तिमीकहाँ आई यसो भन्दछ – भन्ते ! म राजगृह जान चाहन्छु, मलाई तपाईंले राजगृह जाने बाटो बताइदिनुहोस्” अनि उसलाई तिमी यसो भन्दछौ – ‘हे पुरुष ! अर्को बाटो राजगृहतिर जान्छ । त्यो बाटोबाट केही पर जाऊ, त्यस बाटोबाट केही पर गइसकेपछि अमुक गाउँ देख्नेछौ, त्यसबाट केही पर गएपछि अमुक अर्को गाउँ देख्नेछौ, त्यसबाट पनि केही पर जाऊ, त्यसबाट केही पर गइसकेपछि राजगृहका रमणीय आरामहरू (बगैँचाहरू), रमणीय वनहरू, रमणीय भूमिभागहरू र रमणीय पोखरीहरू देख्नेछौ ।’ तिमीले यसरी अर्तीबुद्धि दिएको, यसरी अनुशासन गरेको, सो पुरुष गलत बाटो लिएर अर्कैतिर पुग्छ । फेरि राजगृह जान चाहने अर्को पुरुष आउँछ । ऊ तिमीकहाँ आई यसो भन्दछ – ‘भन्ते ! म राजगृह जान चाहन्छु, मलाई तपाईंले राजगृह जाने बाटो बताइदिनुहोस् ।’ अनि उसलाई तिमी यसो भन्दछौ – ‘हे पुरुष ! फलानो बाटो राजगृहतिर जान्छ । त्यो बाटोबाट केही पर जाऊ, त्यसबाटोबाट केही पर गइसकेपछि अमुक गाउँ देख्नेछौ, त्यसबाट केही पर जाऊ, त्यसबाट केही पर गइसकेपछि राजगृहका रमणीय आरामहरू (=बगैँचाहरू), रमणीय वनहरू, रमणीय भूमिभागहरू र रमणीय पोखरीहरू देख्नेछौ ।’ तिमीले यसरी अर्तीबुद्धि दिएको, यसरी अनुशासन गरेको सो कुशलपूर्वक राजगृह पुग्छ । ब्राह्मण ! के हेतु, के प्रत्यय हो त जो कि राजगृह भईकन पनि, राजगृह जाने बाटो भईकन पनि, बाटो देखाउने तिमी भईकन पनि, तिमीले यसरी अर्तीबुद्धि दिंदा पनि, यसरी अनुशासन गर्दा पनि गलत बाटो लिएर अर्कैतिर पुग्छ । अर्को पुरुष कुशलपूर्वक राजगृह पुग्छ, यस सम्बन्धमा तिमी के भन्छौ त ?”

“भो गौतम ! यहाँ म के गरूँ र ? म त मार्गदेशक मात्र हुँ, भो गौतम !”

“ब्राह्मण ! यसै गरी, निर्वाण भईकन पनि, निर्वाणगामिनी मार्ग भईकन पनि, ग्रहण गराउने म भईकन पनि, यसरी अर्तीबुद्धि दिंदा पनि, यसरी अनुशासन गर्दा पनि मेरा श्रावकहरूमध्ये केहीले मात्र अत्यन्त निष्ठावान् भएका निर्वाणको आराधना गर्छन्, केहीले गर्दैनन् । ब्राह्मण ! यहाँ म के गरूँ त ? तथागत त मार्गदेशक मात्र हुन् ।”

३. गणक मोगल्लानको प्रसन्नता

६. यसो भन्नु हुँदा, गणक मोगल्लान ब्राह्मणले भगवान्लाई यसो भने – “भो गौतम ! (क) जो यी पुद्गलहरू अश्रद्धापूर्वक जीविकाका निमित्त घरबारछाडी प्रव्रजित भए, जो यी सठी, मायावी, छली, घमन्डी, अहङ्कारी, चपल, मुखर र निरर्थक कुरा गर्दछन्, जो यी इन्द्रिय असंयमी भोजनमा मात्रा ज्ञान नहुने, जाग्रत अवस्थामा तत्पर नरहने, श्रमणधर्ममा अपेक्षा नराख्ने, शिक्षामा तीव्र गौरव नराख्ने, बहुभण्डिक, शिथिल स्वभावका, नीवरणमा अग्रगामी, समाधिबाट विमुख भएका, वीर्यहीन, अनुद्योगी,

विस्मृत भएका, होस नभएका, चित्त स्थिर नभएका, विभ्रान्त चित्त भएका, प्रज्ञाहीन र बहिरा र लाटा छन्, - तिनीहरूसँग तपाईं गौतम बस्नु हुँदैन । (ख) जो ती कुलपुत्रहरू श्रद्धापूर्वक घरबार छाडी प्रव्रजित भए, जो ती असठी, अमायावी, अल्सी, अघमन्डी, निरहङ्गारी, अचपल, अमुखर र निरर्थक कुरा नगर्ने छन्, जो ती इन्द्रियसंयमी, भोजनमा मात्राज्ञान हुने, जाग्रत अवस्थामा तत्पर रहने, श्रमण धर्ममा अपेक्षा राख्ने, शिक्षामा तीव्र गौरव राख्ने, बहुभण्डक नहुने, शिथिल स्वभाव नभएका, नीवरणमा अग्रगामी नहुने, समाधिमा पूर्वगामी, वीर्यवान्, उच्चमी, स्मृतिमान्, होस राख्ने, चित्त स्थिर भएका, एकाग्र चित्त हुने, प्रज्ञावान् र बहिरा, लाटा नभएका छन्, - तपाईं गौतम तिनीहरूको साथ बस्नुहुन्छ^{५००} ।

“भो गौतम ! जस्तै - जे-जति मूलगन्धहरू (=जरामा हुने गन्धहरू) छन् - तीमध्ये कालानुसारीको गन्ध सर्वश्रेष्ठ छ, जे-जति सारगन्धहरू (काठका गन्धहरू) छन् - तीमध्ये रक्तचन्दनको गन्ध सर्वश्रेष्ठ छ, जे-जति पुष्पगन्धहरू छन् - तीमध्ये वरिसक (=जुही) को गन्ध सर्वश्रेष्ठ छ । त्यसै गरी आजका धर्महरूमध्ये^{५०१} तपाईं गौतमको अतीबुद्धि (=धर्म) नै सर्वश्रेष्ठ छ ।”

“धन्य, भो गौतम ! धन्य, भो गौतम !! घोट्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा ... अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा - आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश गरिदिनु भयो । अब म, तपाईं गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी धारण गर्नुहोस् ।”

गणकमोगल्लान-सुत्त समाप्त ।

८०० जब भगवान्‌ले माथि 'केहीले निर्वाणको आराधना गर्छन् । केहीले गद्देनन्' भनी भन्नु भएको सुने, तब गणक मोगलानले यसको कारण के हुन सक्ला भनी सोचेका थिए । अनि उनलाई यही कारण हुन सक्छ भन्ने लागेर उनले यी कुराहरू भनेका हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ४८-४९ ले उल्लेख गरेको छ ।

८०१ भनाइको तात्पर्य छ - आचार्यहरूले अचेल बताउने धर्महरूभन्दा अथवा अतीबुद्धिभन्दा तपाईंले बताउनु भएको अतीबुद्धि र धर्म नै श्रेष्ठ छ भनिएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ४९: गणकमोगल्लानसुत्तवर्णनाले लेखेको छ ।

८. गोपकमोगगल्लान-सुत्त

(गोपकमौद्गल्यायनसूत्र)

१. अनुत्पन्न मार्गलाई उत्पादन गर्ने बुद्ध

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् आनन्द, भगवान् परिनिर्वाण भएर चिरकाल नबित्दै^{५०२} राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय वैदेहीपुत्र मगधराजा अजातशत्रु, (आसन्न आक्रमणको भयको कारण) राजा प्रद्योतप्रति आशङ्का गरी^{५०३} राजगृहको प्रति- संस्करण गरिरहेका (राजगृहको सुरक्षाका लागि किल्ला बनाइरहेका) थिए । अनि आयुष्मान् आनन्द पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी राजगृहमा भिक्षाटनका लागि जानुभयो । अनि त्यस बेला आयुष्मान् आनन्दलाई यस्तो लाग्यो - “राजगृहमा भिक्षाटनका लागि अझै समय छ । अतः किन म (त्यतिञ्जेलसम्म) गोपक मोगगल्लान (=गोपक मौद्गल्यायन) ब्राह्मणको कर्मान्तमा^{५०४} (=काम गरिरहेको ठाउँमा) जहाँ गोपक छन् त्यहाँ नजाऊँ^{५०५} ।”

अनि आयुष्मान् आनन्द जहाँ गोपक मोगगल्लान ब्राह्मणको कर्मान्त थियो, जहाँ गोपक मोगगल्लान ब्राह्मण थिए, त्यहाँ जानुभयो । अनि गोपक मोगगल्लान ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई आइरहुनु भएको परैबाट देखे । सो देखेपछि आयुष्मान् आनन्दसँग यसो भने - “आउनुहोस्, तपाईं आनन्द ! तपाईं आनन्दको स्वागत छ । धेरै समयपछि तपाईं आनन्दले यहाँ आउने काम गर्नुभयो । बस्नुहोस् तपाईं आनन्द, यहाँ आसन बिछ्याइएको छ ।”

८०२ भगवान् बुद्ध परिनिर्वाण भएर धातु संविभाजन पनि गरिसकेपछि धर्मसङ्गयना गर्नका लागि भिक्षुहरू राजगृहमा आइरहुनु भएको बेलामा । पपं.सू. IV. पृ. ४९: गणकमोगगल्लानसुत्तवण्णना ।

८०३ चन्द्रप्रद्योत राजा बिम्बिसार राजाका साथी थिए । बिम्बिसार राजाले जीवक वैद्यलाई पठाई औषधी गराइदिएदेखि चन्द्रप्रद्योत राजा बिम्बिसार राजाका अति विश्वासपात्र थिए । जब ‘देवदत्तको कुमन्त्रणा सुनी अजातशत्रुले आफ्ना पिता बिम्बिसारलाई हत्या गरे’ भन्ने कुरा सुने, तब एक दिन प्रद्योत राजाले एउटा राजपरिषद्मा ‘यी अजातशत्रुले मेरा प्रिय साथी बिम्बिसार राजाको हत्या गरी राज्य चलाउँछु भन्ने ठान्दछन् । परन्तु उनलाई मेरा साथीका साथी म रहेको कुरा जनाउने छु’ भनी भनेका थिए । यस्ता कुरा सुनेपछि अजातशत्रुको मनमा प्रद्योत राजामाथि आशङ्का उत्पन्न भएको थियो । त्यसैले सूत्रमा ‘प्रद्योतप्रति आशङ्का गरी’ भनी उल्लेख भएको हो ।

८०४ नगर प्रतिसंस्करण गराउनका लागि नगरबाहिर काम गराइरहेको ठाउँमा । पपं.सू. IV. पृ. ४९: गणकमोगगल्लानसुत्तवण्णना ।

८०५ हामीहरू धर्म सङ्गयना गर्नका लागि राजगृहमा आएका छौं । यी ब्राह्मण महाप्रभावशाली एवं अजातशत्रु राजाका वल्लभ (=प्यारा) हुन् । यिनको सङ्ग्रह गरेमा वेणुवनको आरक्षा राम्ररी हुन सक्छ भन्ने लागेर आयुष्मान् आनन्द त्यहाँ जानु भएको हो भनी पपं.सू. IV. पृ. ४९: गणकमोगगल्लानसुत्तवण्णनामा उल्लेख गरिएको छ ।

आयुष्मान् आनन्द पनि बिच्छइएको आसनमा बस्नुभयो । गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मण पनि एक होचो आसन लिई एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दसँग यसो भने - “भो आनन्द ! जुन धर्महरूले युक्त भई उहाँ आदरणीय गौतम, अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध हुनु भएको थियो - ती सबैका सबै (सब्बेनसब्बं) धर्महरूका आकारहरूले, सबैका सबै अङ्गहरूले (सब्बथासब्बं) युक्त हुने कुनै एक भिक्षु (तपाईंहरूमा) छ के ?”

“ब्राह्मण ! छैन । ती सबैका सबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैका सबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु (हामीहरूमा) छैन - जुन धर्महरूले युक्त भएर उहाँ भगवान्, अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध हुनु भएको थियो । ब्राह्मण ! उहाँ भगवान् अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ, अज्ञात बाटोलाई ज्ञात गराइदिने हुनुहुन्छ, नबताइएको बाटोलाई बताइदिने हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् मार्गज्ञ, मार्गविद् र मार्ग-कोविद हुनु हुन्छ । पछि सम्मिलित भएका (हामीहरू) विहार गर्दछौं ।”

आयुष्मान् आनन्द र गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणका बीच यही कुराकानी भइरहेको थियो । यसै बखत मगधमहामात्य वर्षकार (वत्सकार) ब्राह्मण राजगृहको कर्मान्तमा कामकाज निरीक्षण गरी जहाँ गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणको कर्मान्त थियो, जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ आइपुगे । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् आनन्दसँग कुशलवार्ता गरे । कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दसँग यसो भने - “भो आनन्द ! यहाँ, अहिले के कुरा गरेर बसिरहनु भएको छ ? तपाईंहरूका बीच के कुरा चलिरहेको छ ?”

“ब्राह्मण ! यहाँ, गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणले मलाई यसो भने - ‘भो आनन्द ! जुन धर्महरूले युक्त भई उहाँ आदरणीय गौतम, अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध हुनु भएको थियो - ती सबैका सबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैका सबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु छ के ?’ ब्राह्मण ! यस्तो भन्दाखेरि, मैले गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणलाई यसो भने - ‘ब्राह्मण ! छैन । ती सबैका सबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैका सबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु छैन - जुन धर्महरूले युक्त भएर उहाँ भगवान्, अरहन्त सम्यक्सम्बुद्ध हुनु भएको थियो । ब्राह्मण ! उहाँ भगवान् अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ, अज्ञान बाटोलाई ज्ञात गराइदिने हुनुहुन्छ, नबताइएको बाटोलाई बताइदिने हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् मार्गज्ञ, मार्गविद् र मार्ग-कोविद हुनुहुन्छ । पछि सम्मिलित भएका (हामी) श्रावकहरू सोही मार्गमा अनुगमन गर्ने भई अहिले (हामीहरू) विहार गर्दछौं ।’ ब्राह्मण ! गोपक मोग्गल्लान ब्राह्मणसँग यही कुरा भइरहेको थियो । अनि तपाईं आइपुगनु भयो ।”

२. परिनिर्वाणपछिको प्रतिशरण नै धर्म हो

(१) “भो आनन्द ! उहाँ भगवान्ले - (१) ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण (=आश्रयदाता) हुनेछ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापित गर्नु भएको छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तपाईंहरू गर्नुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! जानु हुने, देख्नु हुने उहाँ भगवान् अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धले - ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापित गर्नु भएको छैन, जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं ।”

(२) “भो आनन्द ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी सङ्गले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापित गरेको कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तर्पाईहरू गर्नुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी सङ्गले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापित गरेको कुनै एक भिक्षु छैन, जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं ।”

(३) “भो आनन्द ! यसरी अ-प्रतिशरण भईकन पनि (तर्पाईहरूको) मेलमिलापको^{५०६} (=सामगिगया) हेतु, के प्रत्यय हो ?”

“ब्राह्मण ! हामी अ-प्रतिशरण छैनौं, ब्राह्मण ! हामी स-प्रतिशरण नै छौं, धर्म-प्रतिशरण छौं^{५०७} ।”

(४) “(१) भो आनन्द ! जहाँ भगवान्ले ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापित गर्नु भएको छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तर्पाईहरू गर्नुहुन्छ’ भनी सोध्दा – ‘ब्राह्मण ! जान्नु हुने, देख्नु हुने उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापित गर्नु भएको छैन, जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं’ भनी भन्नुहुन्छ । (२) ‘भो आनन्द ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी सङ्गले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापित गरेको कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको प्रतिपादन अहिले तर्पाईहरू गर्नुहुन्छ’ भनी सोध्दा – ‘ब्राह्मण ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुने छ’ भनी सङ्गले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापित गरेको कुनै एक भिक्षु छैन, जसको प्रतिपादन अहिले हामीहरू गरौं भनी भन्नुहुन्छ । (३) ‘भो आनन्द ! यसरी अ-प्रतिशरण भईकन पनि (तर्पाईहरूको) मेलामिलापको के हेतु, के प्रत्यय हो ? भनी सोध्दा – ‘ब्राह्मण ! हामी अ-प्रतिशरण छैनौं, ब्राह्मण ! हामी स-प्रतिशरण नै छौं, धर्म प्रतिशरण छौं’ भनी भन्नुहुन्छ । भो आनन्द ! यस कुराको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

(५) “ब्राह्मण ! जान्नु हुने, देख्नु हुने उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले भिक्षुहरूलाई शिक्षापद प्रज्ञापित गर्नु भएको छ, प्रातिमोक्ष^{५०८} सिकाइ दिनु भएको छ । अनि हामीहरू उपोसथका दिन – जति भिक्षुहरू एकै गाउँ क्षेत्रमा बसेका हुन्छौं, ती हामी सबै एक ठाउँमा एकत्र हुन्छौं । एकै ठाउँमा एकत्र भई जो (भिक्षु प्रातिमोक्ष उद्देशण गर्नमा) प्रगुण छ, ऊसँग (हामीहरूले प्रातिमोक्ष) पढेर सुनाउनका लागि प्रार्थना गर्छौं । (प्रातिमोक्ष) पढेर सुनाउँदा यदि कुनै भिक्षुलाई आपत्ति (=दोष) लागेको छ र (प्रातिमोक्षको)

८०६ गौतम बुद्धका पालामा छै तीर्थीय आचार्यहरू पनि थिए । हेर्नुहोस् दी.नि. सामञ्जफल-सुत्त यी छ आचार्यहरू बुद्ध परिनिर्वाण हुनुभन्दा अगावै देहान्त भइसकेका थिए ।

८०७ यस सम्बन्धमा भगवान् बुद्धले महापरिनिम्बान-सुत्त दी.नि.नेपाली पृ. २५० मा – “त्यसैले, आनन्द ! अर्काको शरणमा नपरेर आफ्नै शरणमा पर र आत्मद्वीप बनी विहार गर, धर्मद्वीप, धर्मशरण अनन्यशरण भई बस” भनी भन्नु भएको छ । त्यसै गरी त्यही दी.नि.नेपाली पृ. २७९ मा यसो पनि भन्नु भएको छ – “आनन्द ! सायद तिमीहरूलाई यस्तो लाग्न सक्छ – बितिसकेका शास्ताको यो वचन हो (अब) हाथा शास्ता छैनन् । आनन्द ! यस्तो मनमा लिन हुन्न । आनन्द ! जुन धर्म र विनय देशना गरिएको छ, प्रज्ञप्त गरिएको छ, सोही धर्म र विनय नै म बितिसकेपछि तिमीहरूको शास्ता हुनेछ ।”

८०८ प्रातिमोक्ष भनेको कस्तो हो भन्ने कुरा आचार्य अमृतानन्द महास्थविरको बु. श्रावि. भा. १, पृ. २७५ मा उल्लेख भएको छ ।

व्यक्तिक्रमण गरेको छ भन्ने लागेमा - धर्मपूर्वक तथा बुद्धले निर्देशन दिनु भएअनुसार हामी त्यसको प्रतिकार गर्छौं^{८०९} । परन्तु उहाँहरूले हामीलाई (प्रतिकार) गराउनु हुँदैन, धर्मले गराउँछ ।”

(६) “भो आनन्द ! अहिले कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको तपाईंहरू संस्कार, गौरव, मान र पूजा गर्नुहुन्छ, सत्कार र गौरव राखी उपनिश्रय लिई बस्नुहुन्छ ।”

“ब्राह्मण ! अहिले कुनै एक भिक्षु छैन, जसको हामीहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गरौं, सत्कार र गौरव राखी उपनिश्रय लिई बसौं ।”

(७) “(१) भो आनन्द ! उहाँ भगवान्‌ले ‘म बितेपछि यो भिक्षु तिमीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी कुनै एक भिक्षुलाई स्थापित गर्नु भएको छ के ? ... भनी सोध्दा - ‘ब्राह्मण ! ... कुनै एक भिक्षुलाई स्थापित गर्नु भएको छैन ...’ भनी भन्नुहुन्छ । (२) ‘भो आनन्द ! ‘भगवान् बितेपछि यो भिक्षु हामीहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी सङ्गले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूको प्रतिशरण हुनेछ’ भनी सङ्गले सम्मत गरेको, अधिकतर स्थविर भिक्षुहरूले स्थापित गरेको कुनै एक भिक्षु छ के ? ...’ भनी सोध्दा - ‘ब्राह्मण ! ... कुनै एक भिक्षु छैन ...’ भनी भन्नुहुन्छ । (३) ‘भो आनन्द ! अहिले कुनै एक भिक्षु छ के ? जसको तपाईंहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गर्नुहुन्छ, सत्कार र गौरव गरी उपनिश्रय लिई बस्नुहुन्छ’ भनी सोध्दा - ‘ब्राह्मण ! अहिले कुनै एक भिक्षु छैन, जसको हामीहरू सत्कार, गौरव, मान र पूजा गरौं, सत्कार र गौरव राखी उपनिश्रय लिई बसौं, भनी भन्नुहुन्छ । भो आनन्द ! यस कुरोको अर्थ कसरी बुझ्ने ?”

३. दस प्रसादनीय धर्महरू

४. “ब्राह्मण ! जान्नु हुने, देख्नु हुने उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले दस प्रसादनीय (=श्रद्धा उत्पन्न गराउने) धर्महरू (=गुणहरू) बताउनु भएको छ । तिनमा यी धर्महरू विद्यमान छन् । उहाँलाई अहिले हामीहरू सत्कार गर्दछौं, गौरव गर्दछौं, मान गर्दछौं र पूजा गर्दछौं, सत्कार गरी उपनिश्रय लिई बस्दछौं । ती दस धर्महरू के-के हुन् भने - (१) “ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु, शीलवान् हुन्छ - प्रातिमोक्ष संवरले संयमी भई, आचार-गोचरले सम्पन्न भई, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी भई - शिक्षापदहरूमा शिक्षित हुन्छ ।”

(२) “बहुश्रुत, श्रुतधर, श्रुतसंचयी हुन्छ - जो ती धर्महरू आदिकल्याण, मध्यकल्याण र पर्यवशानकल्याण हुन्, सार्थक, सव्यञ्जन, केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्यको (=विशुद्ध धर्मको) प्रशंसा गरिन्छ त्यस्ता धर्महरू धेरै सुनेको हुन्छ, मनमा धारण गरेको हुन्छ, वचनमा परिचित हुन्छ, मनले देखेको हुन्छ, दृष्टि (दर्शन) द्वारा सु-प्रतिविद्ध (=सु-विदित) गरेको हुन्छ (राश्री प्रत्यक्षीकरण गरेको हुन्छ) ।”

(३) “(उपलब्ध) चीवर, पिण्डपात्र, शयनासन, ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूमा सन्तुष्ट हुन्छ ।”

(४) “इच्छानुसार, निरायासपूर्वक अक्सर गरी चारैवटा ध्यानलाभी हुन्छ, चित्त विशुद्ध पारी यसै जीवनमा सुखविहारी हुन्छ ।”

८०९ यस सम्बन्धमा बुद्धले कस्तो निर्देशन दिनु भएको छ भन्ने कुरा सामगाम-सुत्तमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

(५) “अनेकविध ऋद्विविध ज्ञानको प्रत्यनुभव गच्छ – एक भईकन पनि बहुविध हुन्छ, बहुविध भईकन पनि एक हुन्छ, प्रकट पनि हुन्छ, लोप पनि हुन्छ, भित्ता-पर्खाल-पर्वतमा नछोईकन आकाशमा गएभै जान्छ, पानीमा डुबुल्की लगाएको जस्तै गरी पृथ्वीमा डुबुल्की पनि लगाउँछ, माथि पनि आउँछ, पृथ्वीमा हिंडेजस्तै गरी पानीमा पनि पानीले नभिज्ने गरी हिंड्छ, पक्षीभै आकाशमा पनि पलेटीमा जान्छ, यस्तो बिघ्न महान् तेजस्वी, महापराक्रमी चन्द्र-सूर्यलाई पनि हातले परामर्श गर्छ, परिमार्जन गर्छ, ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो शरीरद्वारा वशमा राख्छ ।”

(६) “टाढाको पनि नजिकको पनि, दिव्यशब्द पनि मनुष्यशब्द पनि – अमानुषीय विशुद्ध दिव्य-श्रोतद्वारा सुन्दछ ।”

(७) “परसत्त्वको परपुद्गलको चित्तलाई आफ्नो चित्तले जान्दछ – सराग चित्त भए ‘सराग चित्त’ भनी जान्दछ, वीतराग चित्त भए ‘वीतराग चित्त’ भनी जान्दछ, सदोष चित्त भए ‘सदोष चित्त’ भनी जान्दछ, वीतदोष चित्त भए ‘वीतदोष चित्त’ भनी जान्दछ, समोह चित्त भए ‘समोह चित्त’ भनी जान्दछ, वीतमोह चित्त भए ‘वीतमोह चित्त’ भनी जान्दछ, संक्षिप्त चित्त भए ‘संक्षिप्त चित्त’ भनी जान्दछ, विक्षिप्त चित्त भए ‘विक्षिप्त चित्त’ भनी जान्दछ, महत्गत चित्त भए ‘महत्गत चित्त’ भनी जान्दछ, अ-महत्गत चित्त भए ‘अ-महत्गत चित्त’ भनी जान्दछ, स-उत्तर चित्त भए ‘स-उत्तर चित्त’ भनी जान्दछ, अनुत्तर चित्त भए ‘अनुत्तर चित्त’ भनी जान्दछ, समाहित चित्त भए ‘समाहित चित्त’ भनी जान्दछ, अ-समाहित चित्त भए ‘अ-समाहित चित्त’ भनी जान्दछ, विमुक्त चित्त भए ‘विमुक्त चित्त’ भनी जान्दछ, अ-विमुक्त चित्त भए ‘अ-विमुक्त चित्त’ भनी जान्दछ ।”

(८) “अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै – एक जन्मका, दुई जन्मका, तीन जन्मका, चार जन्मका, पाँच जन्मका कुराहरू पनि, दस जन्मका, बीस जन्मका, तीस जन्मका, चालीस जन्मका, पचास जन्मका कुराहरू पनि, सय जन्मका, हजार जन्मका, सय हजार जन्मका कुराहरू पनि, अनेक संवर्त कल्प (=प्रलय), अनेक विवर्त कल्प (=सृष्टि), अनेक संवर्त-वितर्क कल्पका कुराहरू पनि अनुस्मरण गर्छ । जस्तै – ‘अमुक ठाउँमा थिएँ – यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख-दुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट च्युत भई अमुक स्थानमा उत्पन्न भएँ । त्यहाँ पनि – यस्तो नाउँ, यस्तो गोत्र, यस्तो वर्ण, यस्तो आहार, यस्तो सुख-दुःख प्रतिसंवेदी, यति आयु थियो । त्यहाँबाट पनि च्युत भई यहाँ उत्पन्न भएँ ।’ यसरी आकारसहित, उद्देश्य (=नाम र गोत्र) सहित अनेकविध पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ ।”

(९) “अलौकिक विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा सत्त्वहरूलाई देख्छ – आ-आफ्ना कर्मानुसार नीचता-उच्चता, सुवर्ण-दुवर्ण, सुगति-दुर्गतिमा च्युत हुने र उत्पन्न हुने सत्त्वहरूलाई देख्छ, जान्दछ ।”

(१०) “आस्रव श्रय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्त प्रज्ञाविमुक्त हुन्छ तथा यसै जीवनमै स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ ।”

“ब्राह्मण ! जान्नु हुने, देख्नु हुने उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यिनै दस प्रसादनीय धर्म बताउनु भएको छ । जसमा यी दस धर्म (=गुण) हरू विद्यमान छन् । अहिले हामीहरूलाई उहाँलाई सत्कार गर्दछौं, गौरव गर्दछौं, मान गर्दछौं र पूजा गर्दछौं, सत्कार गरी गौरव गरी उपनिश्रय लिई बस्दछौं ।”

४. तथागतद्वारा वर्णित ध्यान

५. यसो भन्नु हुँदा, मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणले उपनन्द सेनापतिलाई सम्बोधन गरे - "के, उहाँ आदरणीयहरूले सत्कारणीयलाई सत्कार गर्नुहुन्छ, गौरवनीयलाई गौरव गर्नुहुन्छ, माननीयलाई मान गर्नुहुन्छ, पूजनीयलाई पूजा गर्नुहुन्छ ? तपाईं सेनापति यस विषयमा के ठान्नुहुन्छ ?"

"अवश्य पनि उहाँ आदरणीयहरूले सत्कारणीयलाई सत्कार गर्नुहुन्छ ... पूजनीयलाई पूजा गर्नुहुन्छ । यदि उहाँ आदरणीयहरूले त्यस्ताको सत्कार नगर्नु भए, गौरव नगर्नु भए, मान नगर्नु भए, पूजा नगर्नु भए, अनि उहाँ आदरणीयहरूले कसको सत्कार, गौरव, मान, पूजा गरी उपनिश्रय लिई बस्ने ?"

अनि मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भने - "अहिले तपाईं आनन्द कहाँ बस्नु भएको छ ?"

"ब्राह्मण ! अहिले म वेणुवनमा बसेको छु^{१०} ।"

"भो आनन्द ! के त, वेणुवन रमणीय, निःशब्द, निर्घोष, मनुष्यहरूको वायुमण्डलबाट पर (=शून्य) तथा रहस्यमय काम गर्नेहरूलाई पायक पर्ने (=निर्जन) जस्तै - तपाईं ध्यानीहरू, ध्यानरत हुनेहरूलाई ध्यानका लागि अनुकूल छ त ?"

"ब्राह्मण तपाईंहरूजस्ता आरक्षकहरूद्वारा, गोपकहरूद्वारा आरक्षा गरिएको वेणुवन अवश्य रमणीय पनि, निःशब्द पनि, निर्घोष पनि, मानिसहरूको वायुमण्डलबाट टाढा तथा रहस्यमय काम गर्नेहरूलाई पायक पर्ने भए जस्तै ध्यान गर्नका लागि पनि अनुकूल नै छ ।"

"भो आनन्द ! अवश्य पनि वेणुवन रमणीय पनि, ... ध्यानीहरू, ध्यानरत हुनेहरूलाई ध्यानका लागि अनुकूल छ । तपाईंहरू ध्यानी पनि ध्यानरत पनि हुनुहुन्छ । भो आनन्द ! एक समय, उहाँ गौतम वैशालीस्थित महावनको कूटागारशालामा बस्नु भएको थियो । भो आनन्द ! अनि म जहाँ महावनको कूटागारशाला थियो, जहाँ उहाँ आदरणीय गौतम हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ, उहाँ आदरणीय गौतमले अनेक प्रकारले ध्यानका कुराहरू भन्दै हुनुहुन्थ्यो । उहाँ गौतम ध्यानी पनि हुनुहुन्थ्यो, ध्यानरत पनि । उहाँ गौतमले सबै ध्यानहरूको प्रशंसा गर्नु भएको थियो^{११} ।"

८१० के, उहाँ आयुष्मान् आनन्द वेणुवनमा बस्नु भएको कुरो वर्षकार ब्राह्मणलाई थाहा थिएन ? थाहा थियो । वेणुवनमा आरक्षाको प्रबन्ध यिनैले गराएका थिए । अतः आफ्नो प्रशंसा गराउने इच्छाले 'अहिले कहाँ बस्नु भएको छ ?' भनी सोधेका हुन् । किन उनले त्यहाँ आरक्षाको व्यवस्था गराइदिएका हुन् भने -

एक दिन, महाकात्यायन स्थविर गुडकूट पर्वतबाट ओर्लिरहनु भएको बेलामा यिनले उहाँलाई 'यिनी बाँदरजस्तै छन्' भनी भनेका थिए । यो कुरो सुनेपछि भगवान्ले 'यदि वर्षकारले क्षमा माग्छन् भने बेसै हो, अन्यथा उनी यसै वेणुवनमा लामपुच्छे बाँदर भई जन्मनेछन्' भनी भन्नु भएको थियो । यो कुरो सुनेपछि 'श्रमण गौतमको कुरो दुविधा हुन सक्दैन' भनी 'पछि म बाँदर भएर जन्मंदा यो वेणुवन गोचरको स्थान हुनेछ' भनी आरक्षा गराएका थिए । मृत्युपछि उनी बाँदर भएर जन्मे । 'वर्षकार' भनी बोलाउँदा ऊ आएर नकिजमा बस्थ्यो भनी पपं. सू. IV. पृ. ५०-५१: गोपकमोगल्लानसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

८११ जब आनन्द स्थविरले परिषद्का सामु वर्षकार ब्राह्मणको प्रशंसा गर्नुभयो, तब ब्राह्मणले पनि उहाँको प्रशंसा गर्दै 'तपाईंहरू ध्यानी ध्यानरत पनि हुनुहुन्छ' भनी सूत्रमा प्रशंसा गरेका हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. ५१: गोपकमोगल्लानसुत्तवण्णनाले लेखेको छ ।

६. “ब्राह्मण ! उहाँ भगवान्‌ले सबै ध्यानहरूको प्रशंसा गर्नु भएको छैन^{१२}, न त उहाँ भगवान्‌ले सबै ध्यानहरूको अ-प्रशंसा नै गर्नु भएको छ । ब्राह्मण ! कस्ता ध्यानहरूलाई उहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नु भएको छैन भने - ब्राह्मण ! (१) यहाँ कोही (पुरुष) काम-राग उत्पन्न भएको चित्तले, काम-रागले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ, उत्पन्न भएको काम-राग चित्तबाट मुक्त हुने कुरालाई (निस्सरण) यथार्थतः बुभ्दैन, काम-रागकै बीचमा परी ध्यान गर्छ, प्रध्यान गर्छ र निध्यान गर्छ । (२) व्यापाद उत्पन्न भएको चित्तले, व्यापादले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ, उत्पन्न भएको व्यापादचित्तबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुभ्दैन, व्यापादकै बीचमा परी ध्यान गर्छ, प्रध्यान गर्छ र निध्यान गर्छ । (३) धीनमिद्ध (=शारीरिक र मानसिक आलस्य) उत्पन्न भएको चित्तले, धीनमिद्धले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ, उत्पन्न भएको धीनमिद्ध चित्तबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुभ्दैन, धीनमिद्धको माझमा परेर ध्यान गर्छ, प्रध्यान गर्छ र निध्यान गर्छ । (४) उद्धच्चकुक्कुच्च (=शारीरिक र मानसिक चञ्चलता) उत्पन्न भएको चित्तले, उद्धच्चकुक्कुच्चले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ, उत्पन्न भएको उद्धच्चकुक्कुच्चबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुभ्दैन, उद्धच्चकुक्कुच्चकै बीचमा परी ध्यान गर्छ, प्रध्यान गर्छ र निध्यान गर्छ । (५) विचिकित्सा (=शङ्का सन्देह) उत्पन्न भएको चित्तले, विचिकित्साले घेरिएको चित्तले विहार गर्छ, उत्पन्न भएको विचिकित्सा चित्तबाट मुक्त हुने कुरालाई यथार्थतः बुभ्दैन, विचिकित्साकै बीचमा परी ध्यान गर्छ, प्रध्यान गर्छ र निध्यान गर्छ । ब्राह्मण ! यस प्रकारबाट उहाँ भगवान्‌ले ध्यानहरूको प्रशंसा गर्नु भएको छैन ।”

“ब्राह्मण ! कस्ता ध्यानहरूको उहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नु भएको छ भने - (१) ब्राह्मण ! यहाँ भिक्षु कामबाट अलग भई, अकुशलबाट अलग भई, सवितर्क सविचार युक्त विवेकजः (=ध्यानजः) प्रीतिसुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । (२) वितर्क विचारलाई शान्त गरी, अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई एकाग्र गरी, वितर्क विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । (३) प्रीतिलाई पनि त्यागी, उपेक्षी भई, स्मृतिवान्, ज्ञानवान् भई - शरीरद्वारा सुखानुभव गर्छ - जसलाई आर्यहरू भन्दछन् ‘उपेक्षवान् स्मृतिवान् सुखपूर्वक बस्ने’ । त्यस्तो तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । (४) सौमनस्य तथा दौर्मनस्य पहिले नै अन्त गरी, सुख र दुःखलाई त्यागी, दुःख र सुख नभएको स्मृति-उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ब्राह्मण ! यस्ता ध्यानहरूलाई उहाँ भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नु भएको छ ।”

“भो आनन्द ! उहाँ आदरणीय गौतमले निन्दनीय ध्यानको निन्दा गर्नुभयो, प्रशंसनीय ध्यानलाई प्रशंसा । हवस् त, भो आनन्द ! अब हामीहरू जान्छौं, हामीहरूको धेरै काम छ, धेरै गर्नुपर्ने थुप्रै काम बाँकी नै छ ।”

“ब्राह्मण ! जस्तो समय तिमी सम्फन्छौ (उस्तै गर) ।”

अनि, आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन गरी, अनुमोदन गरी मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मण आसनबाट उठेर फर्की गए । मगधमहामात्य वर्षकार ब्राह्मण फर्केर गइसकेपछि गोपक

८१२ यो कुरा सुनेर आयुष्मान् आनन्दले यस्तो सोच्नुभयो - “भगवान्‌ले प्रशंसा गर्नु भएको ध्यानहरू पनि छन् र प्रशंसा गर्नु नभएको ध्यानहरू पनि छन् । परन्तु यी ब्राह्मणले भने भगवान्‌ले सबै ध्यानको प्रशंसा गर्नु भएको छ भनी गलत भन्दछन् ।” अतः यिनको मुख हेरेर अथवा यिनले भिक्षा दिन्छन् भनेर यिनले भनेको गलत कुरालाई नसच्याईकन स्वीकार्न सकिन्न भन्ने सोचेर आयुष्मान् आनन्दले सूत्रमा ‘उहाँ भगवान्‌ले सबै ध्यानहरू प्रशंसा गर्नु भएको छैन’ भनी भन्नु भएको हो । पपं. सू. IV. पृ. ५१: गोपकमोगल्लानसुत्तवण्णा ।

मोग्गल्लान ब्राह्मणले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भने – “तपाईं आनन्दसँग जुन कुरा मैले सोधेको थिएँ, त्यस कुराको उत्तर त तपाईं आनन्दले दिनु भएन ।”

“ब्राह्मण ! मैले तिमीलाई यसो भनेको होइन त ‘ब्राह्मण ! छैन । ती सबैका सबै धर्महरूका आकारहरूले, सबैका सबै अङ्गहरूले युक्त हुने कुनै एक भिक्षु (हामीहरूमा) छैन – जुन धर्महरूले युक्त भएर उहाँ भगवान्, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनु भएको थियो । ब्राह्मण ! उहाँ भगवान् अनुत्पन्न मार्गको उत्पादक हुनुहुन्छ, अज्ञात बाटोलाई ज्ञात गराइदिने हुनुहुन्छ, नबताइएको बाटोलाई बताइदिने हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् मार्गज्ञ, मार्गविद् र मार्ग-कोविद हुनुहुन्छ । पछि सम्मिलित भएका (हामी) श्रावकहरू सोही मार्गमा अनुगमन गर्ने भई अहिले (हामीहरू) विहार गर्दछौं ।”

गोपकमोग्गल्लान-सुत्त समाप्त ।

९. महापुण्णम-सुत्त

(महापुर्णिमसूत्र)

१. पञ्च-उपादान-स्कन्ध

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको प्रासाद पूर्वाराममा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान् उपोसथ पूर्णिमाको रात खुला ठाउँमा भिक्षुहरूले घेरिएर बस्नु भएको थियो । अनि एक जना भिक्षुले आसनबाट उठी, उत्तरासङ्ग एक काँधमा मात्र ओढेर, भगवान्तिर हात जोडेर यसो निवेदन गर्नु - “भन्ते ! यदि भगवान्बाट प्रश्नको उत्तर दिने वचन पाए म केही प्रश्न सोध्छु ?”

“त्यसो भए, भिक्षु ! तिम्रो जे सोध्ने विचार छ, आसनमै बसेर सोध ।”

अनि त्यस भिक्षुले आसनमा बसेर भगवान्सित यस्तो निवेदन गर्नु - “भन्ते ! रूप-उपादान-स्कन्ध, वेदना-उपादान-स्कन्ध, संज्ञा-उपादान-स्कन्ध, संस्कार-उपादान-स्कन्ध र विज्ञान-उपादान-स्कन्ध भनिने यिनीहरू नै पञ्च-उपादान-स्कन्ध होइनन् र ?”

“भिक्षु ! यिनीहरू नै पञ्च-उपादान-स्कन्ध हुन् ।”

“साधु, भन्ते !” भनी त्यस भिक्षुले भगवान्को वचनको अभिनन्दन र अनुमोदन गर्नु । अनि फेरि उसले अर्को प्रश्न गर्नु - “भन्ते ! यी पञ्च-उपादान-स्कन्धको (उत्पत्तिको) मूल (कारण) के हो ?”

“भिक्षु ! यी पञ्च-उपादान-स्कन्ध छन्द (=राग) मूलक हुन् ।”

“भन्ते ! उपादान र पञ्च-उपादान-स्कन्ध भनेका त्यही एउटै हुन् कि अथवा ‘उपादान’ भनेको ‘पाँच उपादान-स्कन्ध’ देखि भिन्न हो ?”

“भिक्षु ! उपादान र पञ्च-उपादान-स्कन्ध भनेको दुवै एउटै होइनन् । त्यसो भनेर ‘उपादान’ भनेको पञ्च-उपादान-स्कन्धदेखि भिन्न पनि होइन् । भिक्षु ! पञ्च-उपादान-स्कन्धमा पुद्गल (व्यक्ति) को जुन छन्दराग छ, त्यही त्यहाँ ‘उपादान’ हो ।”

“भन्ते ! त्यसो भए पञ्च-उपादान-स्कन्धमा हुने छन्दराग के भिन्नाभिन्नै खालका पनि हुन सक्छ ?”

“हुन सक्छ” (भनेर) भगवान्ले प्रत्युत्तर दिनुभयो । उहाँले फेरि यसो भन्नुभयो - “भिक्षु ! यहाँ कसैको कामना यसो हुन सक्छ - ‘भविष्यकालमा म यस्तो रूप भएको (पुद्गल) होऊँ, भविष्यकालमा म यस्तो वेदना भएको ... होऊँ, भविष्यकालमा म यस्तो संज्ञा भएको ... होऊँ, भविष्यकालमा म यस्तो संस्कार भएको ... होऊँ, भविष्यकालमा म यस्तो विज्ञान भएको ... होऊँ । भिक्षु ! यसरी पञ्च-उपादान-स्कन्धमा हुने छन्दरागहरू फरक-फरक हुन सक्छन् ।”

“भन्ते ! कतिसम्म स्कन्धहरू स्कन्ध नाउँले चिनिन्छन् ?”

“भिक्षु ! जति पनि भूत-भविष्य-वर्तमानकालका (शरीर) भित्रका (आध्यात्मिक) वा बाहिरका स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढा वा नजिकका जुन रूप (=पृथ्वी+जल+तेज+वायु) छन् - ती सबै रूप-स्कन्ध अन्तर्गतका हुन् । जति पनि भूत-भविष्य-वर्तमानकालका ... टाढा वा नजिकका वेदना छन् - ती सबै वेदना स्कन्धअन्तर्गतका हुन् । ... (पूर्ववत्) ... संज्ञा-स्कन्ध ... हुन् । ... (पूर्ववत्) ... संस्कार-स्कन्ध ... हुन् । ... (पूर्ववत्) ... विज्ञान-स्कन्धअन्तर्गतका हुन् । भिक्षु ! यसरी स्कन्धहरूको यतिसम्पत्तिका स्कन्धहरू ‘स्कन्ध’ नाउँले परिचित हुन सक्छन् (विभाजन गर्न सकिन्छ) ।”

“भन्ते ! रूप-स्कन्ध भनेर जनाउन (प्रज्ञापन वा बोध गराउन) के हेतु, के प्रत्यय छ ? वेदना-स्कन्ध भनेर ... के हेतु, के प्रत्यय छ ? ... संज्ञा-स्कन्ध ... ? ... संस्कार-स्कन्ध ... ? ... विज्ञान स्कन्ध भनेर जनाउनमा के हेतु, के प्रत्यय छ ?”

“भिक्षु ! रूप-स्कन्ध भनेर जनाउने चारवटा महाभूत (=पृथ्वी, जल, तेज, वायु) हेतु (=कारण) हुन्, चारवटा महाभूतको प्रत्यय (साधन, आश्रय) ले रूप-स्कन्धको प्रज्ञापन (चिनिने, बोध हुने, जनाइने) हुन्छ । वेदना स्कन्धको प्रज्ञापन (चिन्नु, बोध गर्नु) का लागि स्पर्श (इन्द्रिय विषयसित संयोग) हेतु हो । ‘स्पर्श’ नै संज्ञा-स्कन्ध र संस्कार-स्कन्धको प्रज्ञापनका लागि हेतु हो, प्रत्यय हो । तथा, भिक्षु ! विज्ञान-स्कन्धको प्रज्ञापन (चिनिने, जनाइने, बनाउन) का लागि नाम-रूप हेतु हो, प्रत्यय हो ।”

२. सत्काय-दृष्टि

२. “भन्ते ! सत्काय-दृष्टि (शरीरमा नित्य आत्मा रहन्छ भन्ने धारणा) कसरी हुन्छ ?”

“भिक्षु ! यहाँ कोही अश्रुतवान्, पृथक्जन, आर्यहरूको दर्शन नपाएका, आर्यधर्म नजानेका, (अकोविद), आर्यधर्ममा विनीत नभएका, सत्पुरुषहरूको दर्शन नभएका, सत्पुरुषधर्म नजानेका सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएका (व्यक्ति) ले रूपलाई आत्मादेखि अभिन्न भनेर सम्झिन्छ, अथवा आत्मालाई रूपवान् सम्झिन्छ अर्थात् आत्मामा रूप भएको अथवा रूपमा आत्मा भएको मानिन्छ । त्यस्तै वेदनालाई आत्मा भनेर सम्झिन्छ, अथवा आत्मालाई वेदना भनेर ... संज्ञालाई ... संस्कारलाई ... , विज्ञानलाई आत्मा भनेर सम्झिन्छ, अथवा आत्मालाई विज्ञान भनेर सम्झिन्छ । भिक्षु ! यसरी त्यो पुद्गल सत्काय दृष्टि भएको हुन्छ ।”

“भन्ते ! कोही पुद्गल सत्काय दृष्टि नभएको कसरी हुन्छ ?”

“भिक्षु ! यहाँ कोही श्रुतवान्, आर्यहरूको दर्शन (सङ्गत) गर्न पाएको, आर्यधर्ममा विनीत ... (पूर्ववत्) ... सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएको पुद्गल (व्यक्ति, मान्छे) ले रूपलाई आत्मा भनेर सम्झदैन, अथवा आत्मामा रूप छ भनेर सम्झदैन ... वेदनालाई ... । ... संज्ञालाई ... । ... संस्कारलाई ... । ... विज्ञानलाई आत्मा भनेर सम्झदैन अथवा आत्मालाई विज्ञान भनेर सम्झदैन । भिक्षु ! यसरी त्यस पुद्गलमा सत्काय दृष्टि उत्पन्न हुँदैन ।”

३. आस्वाद, आदीनव र निःशरण

३. “भन्ते ! रूपको आस्वाद (स्वाद) भनेको के हो, आदीनव (दुष्परिणाम) भनेको के हो, निस्सरण (बाहिर निस्कने बाटो) भनेको के हो ? ... वेदनाको ... ? ... संज्ञाको ... ? ... संस्कारको ... ? विज्ञानको आस्वाद भनेको के हो ?”

“भिक्षु ! जुन रूपलाई लिएर पुद्गलको चित्तमा सुख-सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ, त्यही रूपको आस्वाद हो भनेर भनिन्छ । रूपको जुन अनित्यता छ, दुःख (नश्वरशीलता) छ, त्यही त्यसको दुष्परिणाम हो । रूपमा जुन छन्दराग हुन्छ त्यसलाई हटाउनु, त्यसलाई प्रहाण गर्नु नै रूपबाट बाहिर निस्कने उपाय हो । भिक्षु ! जुन वेदनालाई लिएर ... भिक्षु हो ! जुन संज्ञालाई लिएर ... । भिक्षु हो ! जुन संस्कारलाई लिएर ... । भिक्षु हो ! जुन विज्ञानलाई पुद्गलको चित्तमा सुख-सामैनस्य उत्पन्न हुने हो, त्यही विज्ञानको आस्वाद हो । विज्ञानको जुन अनित्यता छ, दुःख (नश्वरशीलता) छ, त्यही उसको दुष्परिणाम हो । विज्ञानमा जुन छन्दराग हुन्छ, त्यसलाई हटाउनु, त्यसलाई प्रहाण गर्नु नै विज्ञानबाट निस्सरण गर्ने (बाहिर निस्कने बाटो पहिल्याउने) उपाय हो ।”

४. अहङ्कार र ममत्वको प्रहारण

४. “भन्ते ! कसरी जानेमा, कसरी हेरे (सम्भे, बोध गरे) मा यो चेतनायुक्त (सविज्ञानक) शरीरमा वा बाह्य संसारमा (विद्यमान) सबै निमित्त (लिङ्ग, आकार आदि चिह्न) हरूमा अहङ्कार र ममत्वको अभिमान वा अनुशय (संस्कार) हुँदैन ?”

“भिक्षु ! जति पनि भूत-भविष्य-वर्तमानकालका शरीरको भित्रका वा बाहिरका, स्थूल वा सूक्ष्म, हीन वा प्रणीत, टाढा वा नजिकका रूप छन् । ती सबै रूपलाई ‘न यो मेरो हो’, ‘न यो म हुँ’, ‘न यो मेरो आत्मा हो’ भनेर तिनलाई प्रज्ञाद्वारा यथाभूत बोध गरे (जाने, सम्भे) भनेमा त्यो चेतनायुक्त ... अभिमान वा अनुशय हुँदैन । ... वेदना ... । संज्ञा ... । ... संस्कार ... । ... विज्ञान ... । भिक्षु ! यसरी जानेमा, बोध गरेमा ... अभिमान वा अनुशय (संस्कार) नहुने हुन्छ ।”

५. अनात्माद्वारा गरिएका कर्महरू कस्तो आत्मा संयुक्त हुन्छन्

५. त्यसपछि (अर्को) कुनै एक जना भिक्षुको मनमा यसरी वितर्क उत्पन्न भयो – ‘अरे ! यसरी रूप अनात्मा हो रे, वेदना अनात्मा हो रे, संज्ञा ... संस्कार ... , विज्ञान अनात्मा हो रे । त्यसो भए अनात्माद्वारा गरिएका कर्महरू कस्तो आत्मामा संयुक्त हुन्छन् ?’

त्यसपछि भगवान्ले आफ्नै मनले त्यस भिक्षुको मनमा उब्जेको कुराको चाल पाएर भिक्षुहरूलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! यसो सम्भव हुन्छ कि कुनै अविद्याग्रस्त, विद्याहीन, मोघपुरुष, तृष्णाको अधीन भएको चित्तले शास्ताको शासन (उपदेश) लाई उल्लङ्घन गरी यसो सोच्छ – ‘रूप अनात्मा हो, वेदना ... , संज्ञा ... , संस्कार ... , विज्ञान ... । त्यसो भए अनात्माद्वारा गरिएका कर्महरू कस्तो आत्मामा संयुक्त हुन जाने हो ?’ भिक्षु हो ! मैले कारणका कारण बताई बताईकन ठाउँ-ठाउँमा तत्तत् धर्मलाई यथार्थतः अवगत गराएको छु ।

“ भिक्षु हो ! के भन्छौ त – रूप नित्य छ कि अनित्य ?”

“भन्ते ! अनित्य छ ।”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको (=परिवर्तनशील) छ - त्यसलाई ‘यो मेरो हो, यो म हूँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

“भिक्षु हो ! के भन्छौ त - वेदना ... पूर्ववत् ..., संज्ञा ..., संस्कार ..., विज्ञान ..., नित्य छ कि अनित्य ?”

“भन्ते ! अनित्य छ ।”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख छ, विकार स्वभावको छ, के त्यस्तोलाई - ‘यो मेरो हो, यो म हूँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्भन्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! छैन ।”

“भिक्षु हो ! त्यसैले जे-जति भूत, भविष्य, वर्तमानका रूपहरू छन्, जे-जति भित्री वा बाहिरी रूपहरू छन्, जे-जति स्थूल वा सूक्ष्म रूपहरू छन्, जे-जति हीन वा प्रणीत रूपहरू छन् - अथवा जे-जति टाढाका वा नजिकका रूपहरू छन् - ती सबै रूपहरू - ‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हूँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ । ... वेदना ... । ... संज्ञा ... । ... संस्कार ... । ... विज्ञान ... , ती सबै विज्ञानहरू-‘न त्यो मेरो हो, न त्यो म हूँ, न त्यो मेरो आत्मा हो’ भनी सम्यक्प्रज्ञाले हेर्नुपर्छ ।”

“भिक्षु हो ! यसरी हेर्ने श्रुतवान् आर्यश्रावक ... रूपबाट पनि विरक्त हुन्छ, वेदनाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संज्ञाबाट पनि विरक्त हुन्छ, संस्कारबाट पनि विरक्त हुन्छ, विज्ञानबाट पनि विरक्त हुन्छ । विरक्त भएपछि त्यागछ, त्यागेपछि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि - “जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ अब केही गर्न बाँकी छैन” भन्ने ज्ञान पनि अवबोध हुन्छ ।

६. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे । भगवान्ले यो उपदेश दिइरहनु भएको बेलामै साठी जना भिक्षुहरूको चित्त आस्रव (चित्तमल) बाट उपादान (आसक्ति) रहित भई विमुक्त भयो ।

महापुण्णाम-सुत्त समाप्त ।

१०. चूलपुण्णम-सुत्त

(चूलपूर्णिमसूत्र)

१. असत्पुरुष प्रतिपत्ति वर्णन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको प्रासाद पूर्वाराममा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला भगवान् उपोसथ पूर्णिमाको रात खुल्ला ठाउँमा भिक्षुहरूले घेरिएर बस्नु भएको थियो । अनि भगवान्ले भिक्षुसङ्घ चुपचाप बस्नु भएको देखी भिक्षुहरूलाई यसरी सम्बोधन गर्नुभयो - "भिक्षु हो ! के कुनै असत्पुरुष (अर्को) ले असत्पुरुषलाई 'यो असत्पुरुष हो' भनेर चिन्न सक्छ ?"

"सकदैन, भन्ते !"

"साधु, भिक्षु हो ! कुनै असत्पुरुषले अर्को असत्पुरुषलाई 'यो असत्पुरुष हो' भनेर चिन्नु सम्भव हुदैन । भिक्षु हो ! के असत्पुरुषले सत्पुरुषलाई 'यो सत्पुरुष हो' भनेर चिन्न सक्छ ?"

"(यो पनि) सकदैन, भन्ते !"

"साधु, भिक्षु हो ! यो सम्भव छैन । असत्पुरुष अधर्मी हुन्छ, असत्पुरुषको भक्त (सेवक) हुन्छ, असत्पुरुषहरूकै बारे चिन्ता लिने हुन्छ, असत्पुरुषकै मन्त्री हुन्छ, असत्पुरुष वाची (जथाभावी कुरा गर्ने हुन्छ), असत्पुरुष कर्मान्त (जथाभावी काम गर्ने) हुन्छ, असत्पुरुषदृष्टि हुन्छ, असत्पुरुष-दानदाता (असत्पुरुषहरूसित नै लेनदेन गर्ने) हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्धर्मले युक्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! असत्पुरुष अश्रद्धालु हुन्छ, ... निर्लज्ज हुन्छ, (असत् कर्म गर्न पनि) सङ्कोचरहित हुन्छ, अल्पज्ञ हुन्छ, बेहोसी हुन्छ, दुर्बुद्धि भएको हुन्छ, असत्पुरुषहरू (मात्र) (उसका) सहायक हुन्छन् । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-भक्ति भएको हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्पुरुष-चिन्ती हुन्छ ? यहाँ असत्पुरुषले आफूलाई पीडा हुने कुरामा चिन्ता लिन्छ, अरूहरूलाई पीडा हुने कुरामा पनि चिन्ता लिन्छ । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-चिन्ती हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्पुरुष-मन्त्री हुन्छ ? असत्पुरुष आफूलाई पीडा हुने कुरामा पनि सल्लाह लिने दिने गर्दछ, अरूलाई पीडा हुने कुरामा पनि सल्लाह लिने दिने गर्दछ । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-मन्त्री हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्पुरुष-वाची हुन्छ ? यहाँ असत्पुरुष भूटो बोल्ने हुन्छ, चुक्लीखोर हुन्छ, ... कडा वचन बोल्ने हुन्छ, वाहियात कुरा गर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-वाची हुन्छ ।"

“भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्पुरुष-कर्मान्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ असत्पुरुष हिंसक हुन्छ, चोर हुन्छ, व्यभिचारी हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-कर्मान्त हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्पुरुष-दृष्टि (=धारणा) भएको हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ असत्पुरुषले यस्तो दृष्टि राख्छ - ‘दानको फल हुँदैन, यज्ञको फल हुँदैन, होमको फल हुँदैन, (सत्कृत्य र दुष्कृत्य) कर्मको फल (विपाक) पनि छैन । यो लोक पनि छैन, परलोक पनि छैन । आमा भन्ने पनि छैन, बाबु भन्ने पनि छैन । औपपातिक (देवलोकबाट निर्वाण हुने) सत्त्वहरू पनि छैनन् । आफैँ सम्यकरूपले सन्मार्गमा लागेर स्वयं यो लोकमा वा परलोकमा अभिज्ञा साक्षात्कार गरी अरूलाई बताउन समर्थ भएका श्रमण ब्राह्मणहरू पनि यस लोकमा छैनन् । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-दृष्टि भएको हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! असत्पुरुष कसरी असत्पुरुष-दानदाता हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ असत्पुरुषले असत्कारपूर्वक कसैलाई दान दिन्छ, आफ्नो हातले दान दिँदैन, आदरपूर्वक दान दिँदैन, निम्न स्तरको वस्तु दान दिन्छ, दानको प्रतिफल आउँदैन भनेर उपेक्षापूर्वक दान दिन्छ । भिक्षु हो ! यसरी असत्पुरुष असत्पुरुष-दान गर्ने हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! त्यो असत्पुरुष यसरी असत्धर्मको अनुयायी भएर असत्भक्ति भएको भएर, असत्पुरुष-मन्त्री भएर, असत्पुरुष-वाची भएर, असत्पुरुष-कर्मान्त भएर, असत्पुरुष-दृष्टि भएको भएर, असत्पुरुष-दानदाता भएर शरीर छाडेर मृत्युपछि असत्पुरुषहरूको गति (योनि) मा उत्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! असत्पुरुषहरूको गति भनेको के हो ? नरक वा तिर्यक् (पशु-पक्षी) योनिमा पतन हुनु हो ।”

२. सत्पुरुष-प्रतिपत्ति

२. “भिक्षु हो ! के सत्पुरुषले सत्पुरुषलाई - ‘यो सत्पुरुष हो’ भनेर चिन्न सक्छ ?”

“भन्ते ! सक्छ ।”

“साधु, भिक्षु हो ! यो सम्भव छ कि (कुनै) सत्पुरुषले (अर्को) सत्पुरुषलाई ‘यो सत्पुरुष हो’ भनेर चिन्न सक्छ । भिक्षु हो ! सत्पुरुष सत्धर्मी हुन्छ, सत्पुरुष-भक्ति भएको हुन्छ, सत्पुरुष-चिन्ती हुन्छ, सत्पुरुष-मन्त्री हुन्छ, सत्पुरुष-वाची हुन्छ, सत्पुरुष-कर्मान्त हुन्छ, सत्पुरुष-दृष्टि भएको हुन्छ, सत्पुरुष-दानदाता हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्धर्मी हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुष श्रद्धालु हुन्छ, लज्जाशील हुन्छ, सञ्ज्ञेची हुन्छ, बहुश्रुत हुन्छ, उद्योगी (आरब्धवीर्य) हुन्छ, उपस्थित-स्मृति भएको हुन्छ, प्रज्ञावान् हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्धर्मी हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-भक्ति भएको हुन्छ ? भिक्षु हो ! जुन श्रमण ब्राह्मणहरू श्रद्धालु छन्, प्रज्ञावान् छन् त्यस्ता व्यक्तिहरू मात्र उस (सत्पुरुष) का सहायक साथी हुन्छन् । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष-भक्ति भएको हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-चिन्ती हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुष आफूलाई पीडा हुने कुरामा चिन्ता गर्दैन, अरूलाई पीडा हुने कुरामा चिन्ता गर्दैन, आफूलाई पनि, अरूलाई पनि पीडा हुने कुरामा पनि चिन्ता गर्दैन । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष-चिन्ती हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-मन्त्री हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुष आत्म-पीडाको मन्त्रणा गर्दैन, परपीडाको मन्त्रणा गर्दैन, न आफूलाई न अरूलाई पीडा हुने मन्त्रणा गर्दछ । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष-मन्त्री हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-वाची हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुष भूटो बोल्ने हुँदैन, चुक्लीखोर हुँदैन, कडा वचन बोल्ने हुँदैन, वाहियात कुरा गर्ने हुँदैन । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष-वाची हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-कर्मान्त हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुष हिंसक हुँदैन, चोरी गर्ने हुँदैन, व्यभिचारी हुँदैन । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष-कर्मान्त हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-दृष्टि भएको हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुष यस्तो दृष्टि (धारणा) राख्ने हुन्छ - दानको फल हुन्छ, यज्ञको फल हुन्छ, होमको फल हुन्छ, सत्कृत्य र दुष्कृत्य कर्मको फल हुन्छ, यो लोक छ, परलोक पनि छ, आमा पनि हुनुहुन्छ, बाबु पनि हुनुहुन्छ, औपपातिक सत्त्व छ, आफैँ सम्यक् रूपले सन्मार्गमा लागेर स्वयं अभिज्ञा साक्षात्कार गरी अरूलाई बताउन समर्थ श्रमण ब्राह्मणहरू पनि (यस लोकमा) छन् । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष दृष्टि भएको हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सत्पुरुष कसरी सत्पुरुष-दानदाता हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ सत्पुरुषले सत्कारपूर्वक दान दिन्छ, आफ्नै हातले दान दिन्छ, आदरपूर्वक दान दिन्छ, राम्रो वस्तु दान दिन्छ, दानको प्रतिफल हुन्छ भन्ने धारणा राखेर दान दिन्छ । भिक्षु हो ! यसरी सत्पुरुष सत्पुरुष-दान गर्ने दाता हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! त्यो सत्पुरुष यसरी सत्धर्मी भएर, सत्पुरुष-भक्ति भएको भएर, सत्पुरुष-चिन्ती भएर, सत्पुरुष-मन्त्री भएर, सत्पुरुष-वाची भएर, सत्पुरुष-कर्मान्त भएर, सत्पुरुष-दृष्टि भएर, सत्पुरुष-दानदाता भएर, शरीर छाडेर मृत्युपछि सत्पुरुषहरूको जुन गति (योनि) हुने हो, त्यही गतिमा उत्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! सत्पुरुषहरूको गति भनेको के हो ? ठूलोभन्दा ठूलो देवता भएर वा उच्चभन्दा उच्च मनुष्य कुलमा जन्मनु हो ।”

३. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चूलपुण्णम-सुत्त समाप्त ।

देवदह वर्ग समाप्त ।

११. अनुपद-सुत्त

(अनुपदसूत्र)

१. सर्वसमापत्तिलाभी सारिपुत्र

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यस्तो उपदेश दिनुभयो –

“भिक्षु हो ! सारिपुत्र पण्डित हुन् । भिक्षु हो । सारिपुत्र महाप्राज्ञ हुन् । भिक्षु हो । सारिपुत्र पृथुप्राज्ञ (=विशालबुद्धि भएका) हुन्, भिक्षु हो ! सारिपुत्र हासप्राज्ञ (=प्रखर बुद्धि भएका) हुन्, जवनप्राज्ञ (=प्रत्युत्पन्नमति भएका) हुन्, तीक्ष्णप्राज्ञ (तीखो बुद्धि भएका) हुन्, निर्वेधिक-प्राज्ञ (=अन्तस्तल, हृदयभिन्नसम्म थाहा पाउन सक्ने बुद्धि भएका) हुन् । भिक्षु हो ! सारिपुत्र एक पक्षसम्म पदपदका (=प्रत्येक पदको) विपस्सना (=साक्षात्कार) गरेर हेर्ने हुन् ।

२. “भिक्षु हो ! सारिपुत्रको यो अनुपद-धर्म-विशेष (पदपदको धर्मविशेष) को विपस्सना यसरी गरिन्छ – भिक्षु हो ! यहाँ सारिपुत्र कामभोग र अकुशल धर्मदेखि टाढा रहेर वितर्क (=चित्तको सूक्ष्मावस्था) र विचार (=चित्तको स्थूलावस्था) सहित सुखमय प्रथमध्यान प्राप्त गरी साधना गर्दछ । यो प्रथमध्यानमा जुन ध्येय धर्महरू, जस्तो कि – वितर्क, विचार, प्रीति, सुख, चित्तको एकाग्रता, स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना, चित्त (=मन), छन्द, अधिमोक्ष (भुकाउ, सङ्कल्प), वीर्य (=उद्योग), स्मृति, उपेक्षा, मनस्कार छन् यी (सारिपुत्र) मा यी सबै धर्म व्यवस्थित छन् – यी सबै धर्म यिनमा चाल पाइने गरी उत्पन्न हुन्छन्, चाल पाइने गरी स्थित (रहन्छन्) हुन्छन् र चाल पाइने गरी अस्त हुन्छन् । उनले यसरी थाहा पाउँछन् (अवगत गर्दछन्) – ‘यसरी अगाडि उत्पन्न नभएको धर्म उत्पन्न भएर अनुभवगम्य हुँदोरहेछ ।’ यिनले यी सबै धर्ममा अनुपाय, अनासक्त, अप्रतिबद्ध चित्तले तिनको उत्पत्ति र नष्टको कुरोमा कुनै प्रयास नगरी सर्वथा मुक्त, असंयुक्त, असीमित चित्तले साधना गर्दछन् । यिनले ‘यसभन्दा पर निस्कने उपाय छ’ भनेर अवगत गर्दछन् (जान्दछ) । त्यस निःसरण (=निस्कने) उपायको अभ्यास बढाउनाले यिनलाई (त्यस्तो) उपाय (अवश्य) छ (भेटिन्छ) भन्ने निश्चय भएर आउँछ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि यी सारिपुत्र साधना गर्दै वितर्क-विचार उपशान्त हुँदै जानाले आध्यात्मिक सम्प्रसाद (=प्रीति), चित्तको एकाग्रता, वितर्क-विचाररहित समाधिजन्य प्रीतिसुखमय द्वितीयध्यानावस्थामा पुग्छन् । यो द्वितीयध्यानमा जुन ध्येय धर्म जस्तो कि – प्रीति (आध्यात्मिक सम्प्रसाद), सुख, ... (पूर्ववत्) ... अस्त हुन्छन् ... । ... भन्ने निश्चित हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सारिपुत्रले फेरि प्रीतिलाई पनि त्यागेर साधना गर्दै ... तृतीयध्यानमा जुन ध्येय धर्म ... आफूमा व्यवस्थित छन् ... (पूर्ववत्) ... भन्ने निश्चित हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सारिपुत्र सुखदुःखको प्रहाण गरेर साधना गर्दै असुखदुःख उपेक्षा-स्मृति-जन्य परिशुद्धि-युक्त चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछन् । यस चतुर्थध्यानमा जुन उपेक्षा, (अदुःख-असुखमय) वेदना, संज्ञा ... धर्म ... व्यवस्थित छन् ... (पूर्ववत्) ... भन्ने निश्चित हुन्छ ।”

३. “भिक्षु हो ! सारिपुत्रले फेरि रूप संज्ञाहरू समतिक्रमण (=पार) गरी, प्रतिघसंज्ञाहरूको अस्त भएकोले, नानात्म संज्ञाहरूबाट चित्त हटिसकेकोले ‘आकाशानन्त्यायतन’ को साधना गर्दै (समापत्ति ध्यान) प्राप्त गर्दछन् । यस आकाशानन्त्यायतनको जुन संज्ञा, चित्त एकाग्रता, ... ध्येय धर्म ... व्यवस्थित ... (पूर्ववत्) ... भन्ने निश्चित हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सारिपुत्र फेरि आकाशानन्त्यायतन सबै अतिक्रमण गरी ‘यो विज्ञान अनन्त हो’ भन्ने विज्ञानानन्त्यायतनको अवस्थामा पुगी त्यसमा साधनारत रहन्छन् । यो विज्ञानानन्त्यायतनका संज्ञा, चित्तको एकाग्रता, स्पर्श ... , जुन ध्येय धर्म हुन्, ... व्यवस्थित ... (पूर्ववत्) ... भन्ने निश्चित हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! सारिपुत्र फेरि विज्ञानानन्त्यायतनको (साधना भूमि) अतिक्रमण (=पार) गरी ‘केही पनि छैन’ भन्ने ‘आकिञ्चन्यायतनको अवस्थामा पुगी त्यसको साधनामा लाग्दै प्राप्त गर्दछन् । आकिञ्चन्यायतनका संज्ञा, चित्त एकाग्रता, स्पर्श ... जुन ध्येय धर्म ... (पूर्ववत्) ... भन्ने निश्चय भएर आउँछ ।”

“भिक्षु हो ! सारिपुत्र फेरि आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रमण गरी ‘नैवसंज्ञानासंज्ञायतन साधना गर्ने अवस्थामा पुग्दछन् । त्यस अवस्थामा यिनी साधना गर्दै रहन्छन् । यिनी त्यस समापत्ति (ध्यान) बाट स्मृति (=होस) को प्रखरता प्राप्त गर्दछ । त्यस स्मृतिको सहाराले जुन धर्म व्यतीत (=हास भइसकेको, निरुद्ध, विनष्ट) भएका छन्, तिनको चाल पाउँछन् । अनि यिनले यसरी थाहा पाउँछन्’ – ‘यसरी अगाडि उत्पन्न नभएको धर्म उत्पन्न भएर अनुभवगन्य हुँदो रहेछ’ । यिनले यी सबै धर्ममा अनुपाय, अनासक्त अप्रतिबद्ध चित्तले साधना गर्दछन् । यिनले अरू पनि निस्सरण (निस्कने मार्ग, उपाय) छ भनेर थाहा पाउँछन् । त्यस निस्सरण उपायको अभ्यास बढाउनाले यिनलाई त्यस्तो उपाय (जरुर) छ (भेटिन्छ) भन्ने निश्चय हुन्छ ।”

४. “भिक्षु हो ! त्यसपछि सारिपुत्र नैवसंज्ञानासंज्ञायतन सबैको अतिक्रमण गरी संज्ञावेदयितनिरोध (समापत्ति) ध्यानको अवस्थामा पुगेर साधना गर्दछन् । यिनी त्यस समापत्ति ध्यानबाट स्मृतिको प्रखरता प्राप्त गर्दछ । त्यसको सहाराले यिनले जुन धर्म व्यतीत ... (पूर्ववत्) ... भन्ने निश्चय हुन्छ ।

२. अधिकारप्राप्त एवं पारमिप्राप्त सारिपुत्र

५. “भिक्षु हो ! यदि कुनै मान्छेले कुनै व्यक्तिको ठीक तवरले समीक्षा गरी यसो भन्न चाहन्छ भने – ‘(यो व्यक्ति) आर्यशीलमा अधिकारप्राप्त भएको, पारमिप्राप्त भएको (=पारङ्गत), आर्यविमुक्तिमा अधिकारप्राप्त भएको, आर्यसमाधिमा अधिकारप्राप्त भएको हो’ उसले सारिपुत्रका सम्बन्धमा मात्र (यसो) भन्न सक्दछ – ‘आर्यशीलमा अधिकार प्राप्त भएको ... अधिकार प्राप्त भएको व्यक्ति (सारिपुत्र हुन्) ।’ भिक्षु हो ! त्यस (समीक्षक) ले ठीक तवरले सारिपुत्रबारे मात्र यसो भन्नुपर्दछ – ‘(यो) मुखबाट जन्मेको हो, धर्मबाट जन्मेको (उत्पन्न भएको) हो, धर्म-निर्मित, धर्म-दायाद (=उत्तराधिकारी) हो, आमिष (भौतिक वस्तु या धन) को उत्तराधिकारी होइन, भगवान्को औरस (मानस) पुत्र हो । (हुन पनि सारिपुत्र) मुखबाट उत्पन्न भएको ... पुत्र हो ।’

“भिक्षु हो ! सारिपुत्रले तथागतद्वारा प्रवर्तित (चलाइएको) अनुत्तर (जोभन्दा बढिया अर्को नभएको, सर्वोत्तम) धर्मचक्रलाई सही तरिकाले चलाउँदै छन् ।”

१७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अनुपद-सुत्त समाप्त ।

१२. छविसोधन-सुत्त

(षड्विंशोद्यनसूत्र)

१. चार व्यवहारमा विमुक्त

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । भगवान्लाई ती भिक्षुहरूले ‘भदन्त !’ भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! यदि यहाँ कुनै भिक्षुले ‘मेरो जाति (जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने कर्तव्य सम्पन्न गरिसकेँ, अब मेरो कर्तव्य कुनै बाँकी छैन - यो (कुरा) मैले जानिसकेँ भनेर आज्ञा (=अर्हत्पद प्राप्त भएको) व्याकरण (=घोषणा) गर्दछ भने, भिक्षु हो । तिमीहरूले त्यस भिक्षुको भनाइलाई तुरुन्त अभिनन्दन गर्न हुँदैन, न त खण्डन नै गर्नुपर्दछ । यसो भन्ने भिक्षुको भनाइको अभिनन्दन वा निन्दा तत्काल नगरीकन ऊसँग पहिले यस्तो प्रश्न गर्नुपर्दछ - “आवुसो ! उहाँ सर्वज्ञ, सर्वद्रष्टा, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले चारवटा व्यवहार सही तरिकाले बताउनु भएको छ - कुन-कुन चारवटा ? (१) देखेको (कुरा) लाई देखेको भन्नु, (२) सुनेको (कुरा, विषय) लाई सुनेकै हुँ भन्नु, (३) सम्भेको (कुरा, विषय) लाई सम्भेको भन्नु, (४) विज्ञान (चेतना, चाल पाएको) भएको विषयलाई विज्ञात (थाहा पाइएको, जानिएको) भन्नु । आवुसो ! उहाँ सर्वज्ञ, सर्वद्रष्टा, अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यी चारवटा व्यवहारलाई सही तरिकाले बताउनु भएको छ । यी चारवटा व्यवहारमध्ये कसरी जानेर, कसरी देखेर, आवुसो ! तपाईंको चित्त आसवहरूबाट विमुक्त भएको हो ?” भिक्षु हो ! जुन भिक्षु क्षीणास्रव, ब्रह्मचर्यवास समाप्त, कृतकृत्य, मुक्तभार भएको, सच्चा अर्थ (=निर्वाण) प्राप्त, भवबन्धनमुक्त, सम्यक्ज्ञानकारी प्राप्त भएको भिक्षु (साधक) छ, उसले दिने प्रत्युत्तर यस्तो स्वभावको हुन्छ अर्थात् उसले यसो भन्छ - “आवुसो ! म देखेको विषयमा अनुपाय, अनपाय, अनासक्त, अप्रतिबद्ध, विप्रमुक्त (=राम्ररी मुक्त), असंयुक्त भईकन अमर्यादित चित्तले साधनारत भइरहेको छु । आवुसो ! सुनेको विषयमा म ... (पूर्ववत्) ... । ... सम्भेको विषयमा ... (पूर्ववत्) ... । विज्ञान विषयमा ... (पूर्ववत्) ... । आवुसो ! यसरी जानेर-देखेर मेरो चित्त यी चारवटा व्यवहारमा आस्रवबाट विमुक्त भएको हो ।”

२. पाँचउपादानस्कन्धबाट विमुक्त

२. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुको भनाइ (उपर्युक्त प्रत्युत्तर) लाई ‘साधु’ भनेर अभिनन्दन वा अनुमोदन गर्नुपर्दछ । ‘साधु’ भनेर अभिनन्दन वा अनुमोदन गरेपछि ऊसँग अर्को प्रश्न सोध्नुपर्दछ -

“आवुसो ! उहाँ ... सम्यक्सम्बुद्धले यी पाँचवटा उपादानस्कन्धबारे राम्ररी बताउनु भएको छ । कुन-कुन पाँचवटा भने - (१) रूप-उपादानस्कन्ध, (२) वेदना-उपादानस्कन्ध, (३) संज्ञा-उपादानस्कन्ध, (४) संस्कार-उपादानस्कन्ध र (५) विज्ञान-उपादानस्कन्ध । आवुसो ! यहाँ जान्ने (सर्वज्ञ) ... सम्बुद्धले यी

पाँचवटा उपादानस्कन्धबारे राम्ररी बताउनु भएको छ । यी पाँचवटा स्कन्धलाई कसरी जानेर, देखेर, आवुसो ! तपाईंको चित्त आस्रवबाट विमुक्त भएको हो ? भिक्षु हो ! जुन भिक्षु क्षीणास्रव... भइसकेको छ, उसको प्रत्युत्तर यसरी धर्मानुकूल हुन्छ - 'आवुसो ! मैले रूपलाई निर्बल, रागका लागि अयोग्य र आस्वासन दिन लायक नभएको जानेर रूपको सम्बन्धमा जुन उपाय, उपादान, चित्तको अधिष्ठान, अधिवेश (=ममता), अनुशय (आशक्ति) भएका छन्, तिनको क्षय, विराग, निरोध, त्याग, प्रतिनिसर्ग गरीकन मेरो चित्त विमुक्त भयो भनेर बुझेँ । ... वेदना ... (पूर्ववत्) ... संज्ञा ... संस्कार ... विज्ञान ... । आवुसो ! यसरी जानेर, देखेर मेरो चित्त यी पाँच उपादानस्कन्धलाई त्यागेर आस्रवबाट विमुक्त भएको छ ।'

३. छ धातुबाट विमुक्त

३. "भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुको भनाइ (उपर्युक्त उत्तर) लाई साधुवाद दिदै अभिनन्दन र अनुमोदन गर्नुपर्दछ । साधुवादसहित अभिनन्दन र अनुमोदन गरेपछि अर्को प्रश्न सोध्नुपर्दछ -

"आवुसो ! उहाँ ... सम्यक्सम्बुद्धले यी छवटा धातुबारे राम्ररी बताउनु भएको छ । कुन-कुन छवटा ? (१) पृथ्वीधातु, (२) आपो (जलधातु), (३) तेजोधातु, (४) वायुधातु, (५) आकाशधातु र (६) विज्ञानधातु । आवुसो ! उहाँ जान्ने ... सम्यक्सम्बुद्धले यी छवटा धातुको बारे राम्ररी बताउनु भएको छ । यी छ थरी धातुलाई कसरी जानेर, देखेर, आवुसो ! तपाईंको चित्त आस्रवबाट विमुक्त भएको हो ? भिक्षु हो ! जुन भिक्षु क्षीणास्रव ... भइसकेको छ, उसको प्रत्युत्तर यसरी धर्मानुकूल हुन्छ - "आवुसो ! मैले पृथ्वीधातुलाई आत्माको रूपमा ग्रहण गरिन, न आत्मालाई पृथ्वीमा आश्रित भएको भनेर नै ग्रहण गरें । पृथ्वीधातुका आश्रित जुन उपाय, उपादान, चित्तको अधिष्ठान ... त्याग, प्रतिनिसर्ग गरीकन मेरो चित्त विमुक्त भयो भनेर जानें ... । ... आपोधातु ... । ... तेजोधातु ... । ... वायुधातु ... । ... आकाशधातु ... । ... विज्ञानधातु ... । आवुसो ! यसरी जानेर, देखेर मेरो चित्त यी छ प्रकारका धातुसम्बन्धी आस्रवदेखि विमुक्त भएको छ ।"

४. आध्यात्मिक र बाह्य आयतनबाट मुक्त

४. "भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुको भनाइ (उपर्युक्त उत्तर) लाई साधुवाद दिदै अभिनन्दन र अनुमोदन गर्नुपर्दछ । साधुवादसहित अभिनन्दन र अनुमोदन गरेपछि अर्को प्रश्न सोध्नुपर्दछ -

"आवुसो ! उहाँ ... सम्यक्सम्बुद्धले यी आध्यात्मिक र बाह्य आयतनबारे राम्ररी बताउनु भएको छ । कुन-कुन छ थरी ? (१) चक्षु र रूप, (२) श्रोत (कान) र शब्द, (३) नाक (घ्राण) र गन्ध, (४) जिह्वो र रस, (५) काय (शरीर) र छुन सकिने बस्तु तथा (६) मन र धर्म । आवुसो ! उहाँ सर्वज्ञ ... सम्यक्सम्बुद्धले यी छ थरी आध्यात्मिक र बाह्य आयतनबारे राम्ररी बताउनु भएको छ । यी छ थरी आध्यात्मिक र बाह्य आयतनलाई कसरी जानेर, कसरी देखेर (बुझेर) यी छ आयतनबाट आफ्नो चित्तलाई हटाएर तिनबाट विमुक्त गर्नु ?" भिक्षु हो ! जुन भिक्षु क्षीणास्रव ... भएको छ, उसको प्रत्युत्तर यसरी धर्मानुकूल हुन्छ - "आवुसो ! चक्षुमा, रूपमा, चक्षुर्विज्ञान (=चक्षुद्वारा प्राप्त हुने ज्ञान, चेतना) द्वारा विज्ञेय (=थाहा पाइने) धर्महरूमा जुन मेरो छन्द (=राग), नन्दी (=तृष्णा), उपाय ... अनुशय (=दृढ आशक्ति) भएका थिए, ती सबैको क्षय, विराग, निरोध ... गरीकन (भएपछि) मेरो चित्त विमुक्त भयो भनेर जानें । श्रोत, शब्द, शब्दविज्ञान ... घ्राण, गन्ध, घ्राण-विज्ञान ..., जिह्वा, रस, जिह्वाविज्ञान ...

काय, स्पष्टव्य (छुन सकिने धर्म), कायविज्ञान ... मन, मनोधर्म र मनोविज्ञानमा जुन छन्द-राग, तृष्णा ... अनुशय थिए, तिनको क्षय ... निस्सर्ग भएपछि मेरो चित्त विमुक्त भयो भनेर जानौं । आवुसो ! यसरी जानेर, देखेर मेरो चित्त, यी छ थरी आध्यात्मिक र बाह्य आयतनसम्बन्धी आस्रवदेखि विमुक्त भएको छ ।”

५. सबै निमित्तहरूप्रति ममत्वको नष्ट

५. “भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुको भनाइ ... अनुमोदन गर्नुपर्दछ । साधुवादसहित ... अर्को प्रश्न सोध्नुपर्दछ -

“आवुसो ! कसरी जानेर, कसरी देखेर यी सविज्ञानक (चेतनायुक्त जीवित) कायमा र बाह्य आकृति आदि सबै निमित्तहरू (कारण, पदार्थहरू) मा अहङ्कार, ममत्व, मान, अनुशय राम्ररी नष्ट गर्नु ?” भिक्षु हो ! (जुन) क्षीणास्रव, ब्रह्मचर्यवाससमाप्त, कृतकृत्य, मुक्तभार, ... (पूर्ववत्) ... विमुक्त छ, उसले दिएको प्रत्युत्तर यसरी धर्मानुकूल हुन्छ - ‘आवुसो ! पहिले म गृहस्थ छँदा म अज्ञ (केही नजान्ने) थिएँ । त्यसपछि मप्रति (अनुकम्पा राखेर) तथागत वा तथागतको श्रावकले मलाई धर्मोपदेश दिनुभयो । उक्त धर्मोपदेश सुनेर तथागतप्रति ममा श्रद्धा उत्पन्न भयो । त्यो श्रद्धा-लाभ गर्दा मेरो मनमा यस्तो विचार उब्ज्यो - ‘अहो ! गृहस्थ जीवन भनेको त प्रब्रज्याका लागि जन्जाल (विघ्न बाधाले भरिएको), ओत लाग्ने ठाउँ नभएको रहेछ । घरमा बसेर यो परिपूर्ण रूपले परिशुद्ध रूपले, शंख जस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य पालन गर्नु सजिलो छैन । अतः किन म कपाल-दाही-जुँगा खौरेर, अनगारिय भई काषायवस्त्र लगाएर प्रव्रजित नहोऊँ । त्यसपछि म धेरथोर भएजति सम्पत्ति, धेरथोर भएका जातिबन्धुहरू र घर त्यागेर, कपाल-दाही-जुँगा खौरेर, काषायवस्त्र धारण गरेर प्रव्रजित भएँ । यसरी मैले प्रव्रजित भएर, प्राणी हिंसा त्यागेर, ... ५१३... आस्रव-क्षय हुने ज्ञानका लागि चित्तलाई अगाडि बढाएँ, चित्तलाई विनीत पारें । अनि मैले ‘यो दुःख हो’ भनेर यथाभूत रूपले बोध गरें, ‘यो दुःखसमुदय हो’, ... ‘यो आस्रव हो’, ... ‘यी आस्रवका समुदय हुन्’, ... ‘यी आस्रवका निरोध हुन्’, ... ‘यी आस्रव निरोध गर्ने मार्ग हुन्’ भनेर यथाभूत रूपले जानें । यसरी जानेर, यसरी देखेर अबबोध गर्दा मेरो चित्त कामास्रवदेखि, भवास्रवदेखि र अविद्यास्रवदेखि पनि विमुक्त भयो । विमुक्त भएपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने ज्ञानको उदय भयो । ‘जाति (=जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने कर्तव्य सम्पन्न भयो, अब फेरि गर्नुपर्ने कर्तव्य बाँकी छैन भनेर पनि थाहा पाएँ । आवुसो ! यसरी जानेर, यसरी देखेर विज्ञानक कायमा र बाह्य निमित्तहरू सबैमा अहङ्कार, ममत्व, मान, अनुशयलाई पूरा तवरले नष्ट गरेको छु ।’

“भिक्षु हो ! त्यस भिक्षुको भनाइ (उपर्युक्त प्रत्युत्तर) लाई “साधु” भनेर अभिनन्दन वा अनुमोदन गर्नुपर्दछ । ‘साधुवाद’ दिएर अभिनन्दन वा अनुमोदन गरेपछि उसलाई यसो भन्नुपर्दछ - ‘आवुसो ! हामीहरूलाई लाभ भयो । आवुसो ! हामीहरूलाई सुलाभ भयो । तपाईंजस्तो सब्रह्मचारी आयुष्मान्को दर्शन गर्ने मौका हामीलाई प्राप्त भयो ।”

६. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

छविसोधन-सुत्त समाप्त ।

८१३ यहाँको बाकी कुरा जम्मै दी.नि. नेपाली पृ. ५१-६८ सम्म ‘महाराज’ को सम्बोधन नगरी मैले गरें भनेर अर्थात् उत्तम पुरुषको वचनमा मिलाएर पढ्नु होला ।

१३. सप्पुरिस-सुत्त

(सत्पुरुषसूत्र)

१. सत्पुरुषधर्म र असत्पुरुषधर्म

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. “भिक्षु हो ! म सत्पुरुष-धर्म र असत्पुरुष-धर्म पनि बताउने छु । यो कुरा ध्यानपूर्वक मन लगाएर सुन, म बताउँछु । भगवान्लाई ती भिक्षुहरूले ‘हवस्, भन्ते’ भनेर प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसरी उपदेश दिनुभयो -

(१) उच्च कुलबाट प्रव्रजित भएको

“भिक्षु हो ! असत्पुरुष-धर्म भनेको के हो ? (क) भिक्षु हो ! यहाँ कुनै असत्पुरुष उच्च कुलबाट प्रव्रजित भएको हुन्छ । उसले यसो सोच्छ - ‘म उच्च कुलबाट प्रव्रजित भएको हुँ । तर अरू (बाँकी) भिक्षुहरू उच्च कुलबाट प्रव्रजित भएका होइनन् ।’ अनि उसले आफ्नो उच्च कुलीनताको कारणले आफ्नो महत्त्व देखाउँछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म (=लक्षण) हो ।”

(ख) “भिक्षु हो ! परन्तु सत्पुरुष (भिक्षु) ले सोच्छ - ‘उच्च कुलबाट प्रव्रजित हुँदैंमा (मान्छेको) लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, द्वेष-धर्म ... , मोह-धर्म ... । (बल) उच्च कुलबाट प्रव्रजित नभएको भए पनि यदि ऊ धर्म मार्गमा आरूढ भएको छ भने, सत्य मार्गमा आरूढ भएको भए, धर्मानुसार आचरण गर्ने भए ऊ नै पूज्य हुन्छ, प्रशंसनीय हुन्छ । ऊ पतिपत्तिबारे यस्तो सोची न आफ्नो कुलको ठुल्याइँ देखाउँछ, न अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म भनिन्छ ।”

“भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष ठूलो कुल (खानदान) बाट प्रव्रजित भएको हुन्छ ... (पूर्ववत्) ... निकै धनी कुलबाट प्रव्रजित भएको हुन्छ, ... (पूर्ववत्) ... । ऊ भोग-विलासमा रमने कुलबाट प्रव्रजित भएको हुन्छ, ऊ आफ्ना बारे यस्तो चिन्तन गर्न थाल्छ - ‘म ऐयासी कुलबाट प्रव्रजित भएको हुँ, अरू भिक्षुहरू ऐयासी कुलबाट प्रव्रजित भएका होइनन् ।’ अनि उसले आफ्नो कुलको बडप्पनको घमण्ड गर्न थाल्छ, अरूहरूलाई गिल्ला गर्छ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले यसो सोच्छ - ‘ऐयासी, ठूलो खानदानी कुलीनताको कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष-धर्म ... , मोह-धर्म ... । (बल) ठूलो कुलबाट प्रव्रजित नभएको भए पनि यदि ऊ धर्म मार्गमा आरूढ भएको छ भने, सत्यमार्गमा आरूढ भएको भए, धर्मानुसार आचरण गर्ने भए पूज्य हुन्छ, प्रशंसनीय हुन्छ । उसले पतिपत्ति (धर्मको मार्ग) बारे यस्तो सोची आफ्नो कुलको बडप्पनको अभियान (=घमण्ड) गर्दैन, न अरूहरूलाई तुच्छ ठान्छ । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।”

(२) प्रसिद्ध हुनु

३. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष नाउँ चलेको यशस्वी हुन्छ । उसले यसो सोच्छ - 'म खुब नाउँ चलेको यशस्वी हुँ, अरूहरू यति नाउँ नचलेका उपेक्षित हुन् ।' अनि उसले आफ्नो प्रसिद्धिको कारणले अभिमान गर्न थाल्छ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो । यो असत्पुरुषधर्म । (ख) भिक्षु हो । सत्पुरुषले यसो सोच्छ - 'नाउँ चलेको (प्रसिद्धि) को कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बरु) ऊ यशस्वी भए पनि धर्ममार्गमा आरूढ भएको छ भने, सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार आचरण गर्ने भए पूज्य हुन्छ, पूजनीय हुन्छ ... । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

(३) लाभी हुनु

४. "भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष चीवर, पिण्डपात, शयनासन, भैषज्य, गिलान-प्रत्यय, परिस्कार लाभी हुन्छ । उसले मनमा यसो सोच्छ - 'म चीवर, पिण्डपात, शयनासन, गिलान-प्रत्यय, भैषज्य, परिष्कार लाभी हुँ ।' अरू भिक्षुहरू यस्ता ... लाभी होइनन् । यसरी उसले ती चीवर ... लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'लाभको कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बरु) लाभी नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ भएको छ भने, सत्य मार्गमा ... , धर्मानुसार ... आचरण गर्ने भए पूज्य हुन्छ, प्रशंसनीय हुन्छ । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

(४) बहुश्रुत हुनु

५. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष बहुश्रुत हुन्छ । उसले यस्तो सोच्छ - 'म बहुश्रुत हुँ । अन्य भिक्षुहरू बहुश्रुत होइनन् ।' अनि उसले आफू बहुश्रुत भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'बहुश्रुत भएको कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बरु) बहुश्रुत नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ ... , सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार ... आचरण गर्छ भने पूज्य हुन्छ, प्रशंसनीय हुन्छ । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

(५) विनयधर हुनु

६. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष विनयधर (भिक्षु नियम जान्ने र पालन गर्ने) हुन्छ । उसले सोच्छ - 'म विनयधर हुँ । अरू (भिक्षु) हरू विनयधर होइनन् ।' अनि उसले आफू विनयधर भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ सम्झन्छ । भिक्षु हो । यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'विनयधर भएको कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बरु) विनयधर नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ ... , सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार ... आचरण गर्छ भने पूज्य हुन्छ, प्रशंसनीय हुन्छ । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

(६) धम्मकथिक हुनु

७. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष धम्मकथिक हुन्छ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म धर्मकथिक हुँ । यी अरू (भिक्षु) हरू धर्मकथिक होइनन् ।' अनि, उसले आफू धर्मकथिक भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'धर्मकथिक भएको कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैनन्, ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बह) धर्मकथिक नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ भएको छ भने, सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार ... आचरण गरेमा ऊ पूज्य हुन्छ, ... ।' भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।

(७) धुताङ्गधर हुनु

८. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष धुताङ्गधर आरण्यक (=बनवासी) हुन्छ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म आरण्यक हुँ । यी अन्य (भिक्षु) हरू आरण्यक होइनन् (भएका छैनन्) ।' अनि उसले आफू आरण्यक भएको कारणले अभिमान गर्दछ । अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'आरण्यक भएको कारणले मात्र लोभ-धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बह) आरण्यक नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ ... , सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार ... आचरण गर्ने भएमा ऊ पूज्य हुन्छ, ... ।' उसले पटिपत्तिको भेद राखेर आफ्नो आरण्यकताको बडप्पन देखाउँदैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

९. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष पांसुकूलिक हुन्छ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म पांसुकूलिक हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू पांसुकूलिक भएका छैनन् ।' अनि उसले आफू पांसुकूलिक भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'पांसुकूलिक भएको कारणले मात्र लोभ-धर्म ... , ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बह) आरण्यक नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा ... , सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार भए ... आचरण गर्ने ऊ पूज्य हुन्छ, प्रशंसनीय हुन्छ ।' उसले पटिपदाको भेद राखेर आफ्नो पांसुकूलिकताको बडप्पन देखाउँदैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

११. "भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष वृक्षमूलिक (रूखमुनि बास गर्ने) हुन्छ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म वृक्षमूलिक हुँ, अन्य यी (भिक्षु) हरू वृक्षमूलिक भएका (हुन सकेका) छैनन् ।' अनि उसले आफू वृक्षमूलिक भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ सम्भन्छ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'वृक्षमूलिक भएको कारणले मात्र लोभ धर्म नष्ट हुँदैन, ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (बह) आरण्यक नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ ... , सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार भएमा ऊ पूज्य हुन्छ, ... ।' उसले पतिपत्तिको भेद राखेर आफ्नो वृक्षमूलिकताको बडप्पन देखाउँदैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

१२. "भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष श्मशानिक (मसानमा बास गर्ने) हुन्छ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म श्मशानिक हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू ... ।' म अब्भोकासिक (आभ्यवकाशिक=खुला आकाशमुनि बास गर्ने) ... (पूर्ववत्) , ... नेसज्जिक (नैषधिक=बसिरहने मात्र) ... (पूर्ववत्) ... , यथासाथितिक (यथासंस्थितक) ... (पूर्ववत्) ... , एकासनिक (ऐकासनिक=दिनभरिमा एकपल्ट मात्र खाने)

... (पूर्ववत्) ... । अनि उसले आफू एकासनिक भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यसो सोच्छ - ... 'एकासनिक भएको कारणले मात्र लोभ-धर्म ... , ... द्वेष-धर्म ... , ... मोह-धर्म ... । (ब) आरण्यक नभए पनि ऊ यदि धर्ममार्गमा आरूढ ... , सत्यमार्गमा ... , धर्मानुसार ... भए ऊ पूज्य हुन्छ, ... । उसले पटिपत्ति (=मार्ग) मा भेद गरेर आफू एकासनिक भएको बडप्पन देखाउँदैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

(८) ध्यानलाभी हुनु

१३. "भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष अनेक प्रकारका कामभोगबाट अलग भएर ... प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म प्रथमध्यान समापत्ति-लाभी भएको हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू प्रथमध्यान समापत्ति-लाभी होइनन् ।' अनि उसले आफू ... भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - 'प्रथमध्यान समापत्ति-लाभी भए तापनि भगवान्‌ले यसलाई अतन्मयता नै भन्नु भएको छ । (हामीले) जसो जसो सोच्छौं, त्यसको उल्टो हुन सक्छ, । उसले त्यस अतन्मयताबारे विचार गरेर प्रथमध्यान समापत्ति भएको कारणले अभिमान गर्दैन, अरूलाई तुच्छ ठान्दैन । ... भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

"भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष वितर्क-विचारलाई उपशान्त गरी ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ । ... (पूर्ववत्) ... तृतीयध्यान ... चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म चतुर्थध्यान लाभी हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू ... चतुर्थध्यान ... लाभी भएका होइनन् ।' अनि उसले चतुर्थध्यान-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यसो सोच्छ - 'चतुर्थध्यान-लाभी भए पनि भगवान्‌ले यसलाई अतन्मयता भन्नु भएको छ । (हामीले) जसो जसो सोच्छौं त्यसभन्दा फरक (उल्टो पनि) हुन सक्छ, ।' उसले त्यस अतन्मयतामा विचार गरेर आफू चतुर्थध्यान-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

"भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष सबै प्रकारका रूप-संज्ञा समतिक्रम गरेर, प्रतिघ संज्ञाको अन्त गरेर, नानात्वसंज्ञाको मनन गरी 'आकाश अनन्त हो' भनेर आकाशानन्त्यायतन (समापत्ति) प्राप्त गर्दछ । अनि उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म आकाशानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू ... लाभी भएका होइनन् ।' अनि उसले आफू आकाशानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) भिक्षु हो ! सत्पुरुषले मनमा यसो सोच्छ - 'आकाशानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी भए तापनि भगवान्‌ले यसलाई अतन्मयता नै भन्नु भएको छ । (हामीले) जसो-जसो मनमा सोच्छौं, त्यसभन्दा फरक हुन सक्छ, ।' उसले त्यस अनन्मयताको खयाल राखेर आफू आकाशानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो ।"

"भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष सबै आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी 'विज्ञान अनन्त छ' भनेर विज्ञानानन्त्यायतन प्राप्त गर्दछ । उसले मनमा यसो सोच्छ - 'म विज्ञानानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू विज्ञानानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी होइनन् ।' अनि उसले आफू विज्ञानानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो !

यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) सत्पुरुषले मनमा यसो सोच्छ - ' विज्ञानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी भए तापनि भगवान्‌ले यसलाई अतन्मयता भन्नु भएको छ । (हामीले) जसो-जसो मनमा सोच्छौं, त्यसभन्दा फरक हुन सक्छ, ' उसले त्यस अतन्मयतामा ध्यान दिई आफू विज्ञानन्त्यायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो । "

"भिक्षु हो ! (क) फेरि, असत्पुरुष सबै प्रकारले विज्ञानान्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गर्दछ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म आकिञ्चन्यायतन समापत्ति-लाभी हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू ... होइनन् ।' अनि उसले आफू आकिञ्चन्यायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) सत्पुरुषले मनमा यस्तो सोच्छ - ' आकिञ्चन्यायतन समापत्ति-लाभी भए तापनि भगवान्‌ले यसलाई अतन्मयता नै भन्नु भएको छ । (हामीले) जसो-जसो मनमा सोच्छौं, त्यसभन्दा फरक हुन सक्छ, ' उसले त्यस अतन्मयताबारे विचार गरेर आफू आकिञ्चन्यायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दैन, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दैन । भिक्षु हो ! यो सत्पुरुषधर्म हो । "

"भिक्षु हो ! (क) फेरि असत्पुरुष सबै प्रकारले आकिञ्चन्यायतनलाई अतिक्रमण गरी नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गर्दछ । उसले मनमा यस्तो सोच्छ - 'म नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापत्ति-लाभी हुँ, यी अन्य (भिक्षु) हरू ... होइनन् ।' अनि उसले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दछ, अरूहरूलाई तुच्छ ठान्दछ । भिक्षु हो ! यो असत्पुरुषधर्म हो । (ख) सत्पुरुषले मनमा यसो सोच्छ - ' नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापत्ति-लाभी भए तापनि भगवान्‌ले यसलाई अतन्मयता भन्नु भएको छ । (हामी) जसो-जसो मनमा सोच्छौं, त्यसभन्दा भिन्न हुन सक्छ, ' उसले त्यस अतन्मयताबारे विचार गरेर आफू नैवसंज्ञानासंज्ञायतन समापत्ति-लाभी भएको कारणले अभिमान गर्दैन, अरूहरूलाई तुच्छ सम्भ्रदैन । भिक्षु हो । यो सत्पुरुषधर्म हो । "

२ क्षीणासव भिक्षु

१४. "भिक्षु हो ! फेरि, सत्पुरुष सबै प्रकारले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनलाई अतिक्रमण गरी संज्ञावेदयितनिरोध (समाधिको अवस्था) सम्म प्राप्त गर्दछ । प्रज्ञाले ती सबलाई देखेर (बोध गरेर) आस्रवको क्षय गर्दछ । भिक्षु हो ! त्यो भिक्षुले केही (कुनै) लाई मान गर्दैन, कहीं (पनि) मान गर्दैन, केही (कुनै वस्तु) ले मान गर्दैन । "

१५. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सप्परिस-सुत्त समाप्त ।

१४. सेवितब्बासेवितब्ब-सुत्त

(सेवितब्बासविव्यसूत्र)

१. भगवान्द्वारा संक्षिप्त धर्मदेशना

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवान्ले “भिक्षु हो !” भनी भिक्षुहरूलाई आमन्त्रण गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! सेवनीय र असेवनीय धर्म बारे भन्नेछु । सो सुन । राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।” “हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - (१) “भिक्षु हो ! कायसमाचार (=कायकर्म) पनि दुई प्रकारका छन् भनी भन्दछु, सेवनीय र असेवनीय । त्यो अन्योन्य छ । (२) वचीसमाचार (=वचीकर्म) पनि दुई प्रकारका छन् ... (३) मनः समाचार (=मनः कर्म) पनि दुई प्रकारका छन् ... (४) चित्तउत्पत्ति पनि दुई प्रकारका छन् ... (५) संज्ञाप्रतिलाभ पनि दुई प्रकारका छन् ... (६) दृष्टिप्रतिलाभ पनि दुई प्रकारका छन् ... (७) आत्मभावप्रतिलाभ पनि दुई प्रकारका छन् भनी भन्दछु, सेवनीय र असेवनीय । त्यो अन्योन्य छ ।”

२. सारिपुत्रको व्याख्या

२. यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो - “भन्ते ! भगवान्ले विस्तृतमा नभनी संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको अर्थ मैले यसरी विस्तृत रूपले बुझेको छु -

३. (१) “भगवान्ले जुन संक्षेपमा दुई प्रकारका कायसमाचारहरू बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन काय समाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो कायसमाचार सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन काय समाचारको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो काय समाचारको सेवन गर्नुपर्छ ।

४. (क) “भन्ते ! कस्तो कायसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ... भन्ते ! यहाँ (१) कुनै पुरुष प्राणीहिंसा गर्ने हुन्छ ... (२) अदिन्नादायी अर्थात् चोरी गर्ने हुन्छ ... (३) काम विषय मिथ्याचार गर्ने हुन्छ ... । भन्ते ! यस्तो कायसमाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।

(ख) “भन्ते ! कस्तो कायसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ... भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) प्राणीघातलाई त्यागी प्राणीघातबाट विरत हुन्छ - ... (२) अदिन्नादानलाई त्यागी अदिन्नादानबाट विरत हुन्छ - ... (३) कामविषयको मिथ्याचारलाई त्यागी

काममिथ्याचारबाट विरत हुन्छ - ... । भन्ते ! यस्तो कायसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । कायसमाचार पनि दुई प्रकारका छन् - सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नुभयो, सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

(२) “भन्ते ! भगवान्ले जुन संक्षेपमा दुई प्रकारका वचीसमाचारहरू बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन वचीसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो वचीसमाचारको सेवन गर्नु हुँदैन । भन्ते ! जुन वचीसमाचारको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो वचीसमाचारको सेवन गर्नुपर्छ ।”

५. (क) “भन्ते ! कस्तो वचीसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) भूटो बोल्ने हुन्छ - सभाका बीचमा ... (२) चुक्ली लगाउने हुन्छ - यहाँ सुनेर फलानालाई कुरा सुनाउँछ ... (३) पुरुष बोली बोल्ने हुन्छ - जुन बोली काँडाले जस्तै घोच्छ ... (४) सम्प्रलापी हुन्छ - असमयमा बोल्ने, असत्य बोल्ने, अनर्थ बोल्ने ... हुन्छ । भन्ते ! यस्तो वचीसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो वचीसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) भूटो बोलीलाई त्यागी भूटो बोलीबाट विरत रहन्छ ... (२) चुक्ली बोलीलाई त्यागी चुक्ली बोलीबाट विरत रहन्छ ... (३) पुरुष बोलीलाई त्यागी पुरुष बोलीबाट विरत रहन्छ ... (४) सम्प्रलापलाई त्यागी सम्प्रलापबाट विरत रहन्छ ... । भन्ते ! यस्तो वचीसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । वचीसमाचार पनि दुई प्रकारका छन्, सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नुभयो, सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

(३) “भन्ते ! भगवान्ले जुन संक्षेपमा दुई प्रकारका मनःसमाचार बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन मनः-समाचार सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो मनःसमाचार सेवन गर्नु हुँदैन । भन्ते ! जुन मनःसमाचारको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो मनःसमाचार सेवन गर्नुपर्छ ।”

६. (क) “भन्ते ! कस्तो मनःसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) अभिध्यालु (=महालोभी) हुन्छ - ... (२) व्यापन्न (=द्वेषपूर्ण चित्त) हुने र द्वेषपूर्ण सङ्कल्प गर्ने हुन्छ - ... (३) मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, विपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ ... ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो मनःसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) अभिध्यालु हुँदैन - (२) सम्यक्दृष्टिक हुन्छ र अविपरीत दृष्टिले हेर्ने हुन्छ - ... । भन्ते ! यस्तो मनःसमाचारको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । मनःसमाचार पनि दुई प्रकारका छन् - सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नुभयो, सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

७. (४) “ भगवान्ले जुन संक्षेपमा दुई प्रकारका चित्तोत्पाद बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन चित्तोत्पादको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो चित्तोत्पादको सेवन गर्नु हुँदैन । भन्ते ! जुन चित्तोत्पादको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो चित्तोत्पादको सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो चित्तोत्पादको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अभिध्यालु हुन्छ र अभिध्या सहगत चित्त लिई बस्छ, द्वेषी हुन्छ र द्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ तथा दुःख दिने हुन्छ र दुःख दिने सहगत चित्त लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो चित्तोत्पादको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो चित्तोत्पादको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अलोभी हुन्छ र अलोभ सहगत चित्त लिई बस्छ, अद्वेषी हुन्छ र अद्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ तथा दुःख नदिने हुन्छ र दुःख नदिने सहगत चित्त लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो चित्तोत्पादको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । चित्तोत्पाद पनि दुई प्रकारका छन्, सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नु भयो सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

८. (५) “भन्ते ! भगवान्ले जुन संक्षेपमा दुई प्रकारका संज्ञाप्रतिलाभ बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन संज्ञालाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अभिध्यालु हुन्छ र अभिध्या सहगत चित्त लिई बस्छ, द्वेषी हुन्छ र द्वेष सहगत चित्त लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष अलोभी हुन्छ र अलोभ सहगत संज्ञा लिई बस्छ, अद्वेषी हुन्छ र अद्वेष सहगत संज्ञा लिई बस्छ, तथा दुःख नदिने हुन्छ, दुःख नदिने सहगत संज्ञा लिई बस्छ । भन्ते ! यस्तो संज्ञाप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । संज्ञाप्रतिलाभको पनि दुई प्रकारका छन् सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नुभयो, सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

९. (६) “भन्ते ! भगवान्ले जुन संक्षेपमा दुई प्रकारका दृष्टिप्रतिलाभ बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन दृष्टिप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन दृष्टिप्रतिलाभको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो दृष्टिप्रतिलाभको सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो दृष्टिप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) दानको फल छैन, (२) यज्ञको फल छैन ... । (१०) यो लोकमा त्यस्तो कुनै श्रमण ब्राह्मण छैन, जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सकोस् भन्ने दृष्टिक हुन्छ । भन्ते ! यस्तो दृष्टिप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ।”

(ख) “भन्ते ! कस्तो दृष्टिप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् ? भन्ते ! यहाँ कुनै पुरुष (१) दानको फल छ, (२) यज्ञको फल छ, (३) हवनको फल छ, (४) सुकृत्य दुष्कृत्यको फल छ, (५) यो लोक छ, (६) परलोक छ, (७) आमा छन्, (८) बाबु छन्, (९) औपपातिक सत्त्वहरू छन्, (१०) यो लोकमा त्यस्तो श्रमण ब्राह्मण पनि छ - जसले सम्यक् रूपले नैर्याणिक मार्गमा प्रतिपन्न भई यो लोक र परलोकलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छ भन्ने दृष्टिक हुन्छ । भन्ते ! यस्तो दृष्टिप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् । दृष्टिप्रतिलाभ पनि दुई प्रकारका छन् - सेवनीय र असेवनीय भनी जुन कुरा भगवान्ले भन्नुभयो, सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

१०. (७) “भन्ते ! भगवान्‌ले संक्षेपमा जुन दुई प्रकारका आत्मभावप्रतिलाभ बताउनु भएको छ, त्यसको तात्पर्य के हो भने - भन्ते ! जुन आत्मभावप्रतिलाभ सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो आत्मभावप्रतिलाभ सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन आत्मभावप्रतिलाभ सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन्- त्यस्तो आत्मभावप्रतिलाभको सेवन गर्नुपर्छ ।”

(क) “भन्ते ! कस्तो आत्मभावप्रतिलाभको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् ? भन्ते ! व्यापादयुक्त आत्मभावलाभले गर्दा भवचक्र नसिद्धिएको हुनाले अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् । व्यापादरहित आत्मभावलाभले गर्दा भवचक्र सिद्धिएको हुनाले अकुशल धर्महरू घट्छन् र कुशल धर्महरू बढ्छन् भनी जुन कुरा भगवान्‌ले भन्नुभयो, सो यसै कारणले भन्नु भएको हो ।”

“भन्ते ! भगवान्‌ले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको अर्थ मैले विस्तृतरूपमा यसरी बुझेको छु ।”

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! मैले विस्तृत रूपले नबताई संक्षेपमा बताएको यस कुराको अर्थ तिमिले विस्तृतरूपले यसरी बुझ्यौ ।”

(अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नु भएको कुरालाई दोहर्‍याई त्यो त्यसै हो भनी भगवान्‌ले ^{११४} भन्नु भई पुनः यसो भन्नुभयो -)

१३. “सारिपुत्र ! (१) चक्षुर्विज्ञेय (=चक्षुद्वारा जानिने) रूप पनि दुई प्रकारका छन् भनी भन्दछु- सेवनीय र असेवनीय, (२) श्रोतविज्ञेय शब्द पनि ... (३) घ्राणविज्ञेय पनि ... (४) जिह्वाविज्ञेय रस पनि ... (५) कायविज्ञेय स्पर्श पनि ... (६) मनोविज्ञेय धर्म (=मनको विषय) पनि दुई प्रकारका छन् भनी भन्दछु सेवनीय र असेवनीय ।”

यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्‌लाई यसो भन्नुभयो - “भन्ते ! भगवान्‌ले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नु भएको यस कुराको अर्थ मैले यसरी विस्तृत रूपले बुझेको छु -

“भगवान्‌ले जुन दुई प्रकारका चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू बताउनु भयो, त्यसको आशय के हो भने - भन्ते ! जुन प्रकारका (१) चक्षुर्विज्ञेय रूपहरूको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्ता चक्षुर्विज्ञेय रूपहरूको सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन चक्षुर्विज्ञेयका रूपहरूको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्ता चक्षुर्विज्ञेय रूपहरूको सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवान्‌ले दुई प्रकारका चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू बताउनु भएको हो । भन्ते ! जुन प्रकारका (२) श्रोतविज्ञेय शब्दहरू ... (३) घ्राणविज्ञेय गन्धहरू ... (४) जिह्वाविज्ञेय रसहरू ... (५) कायविज्ञेय स्पर्शहरू ... (६) मनोविज्ञेय धर्महरूको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्ता मनोविज्ञेय धर्महरूको सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन मनोविज्ञेय धर्महरूको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्ता मनोविज्ञेय धर्महरूको सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवान्‌ले दुई प्रकारका मनोविज्ञेय धर्महरू बताउनु भएको हो ।”

“भन्ते ! विस्तृत नगरी संक्षेपमा भगवान्‌ले भन्नु भएको यस कुराको अर्थ मैले यसरी विस्तृतरूपले बुझेको छु ।”

८१४ अनुच्छेद नं २ देखि १० सम्म ‘भन्ते’ भन्ने ठाउँमा ‘सारिपुत्र’लाई सम्बोधन गरी ‘भगवान्‌ले’ भन्ने ठाउँमा ‘मैले’ भनी भगवान्‌को भाषामा मिलाएर यहाँ पुनः पढ्नु होला ।

“साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! मैले विस्तृतरूपले नबताई संक्षेपरूपले बताएको यस कुराको अर्थ तिमीले विस्तृत रूपले यसरी बुझ्यौ ।”

अनि भगवान्‌ले आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नु भएको कुरालाई दोहोर्याई त्यो त्यस्तै हो भनी भन्नु भई पुनः यसो भन्नुभयो -

१४. “सारिपुत्र ! (१) चीवर पनि दुई प्रकारका छन् भनी भन्दछु - सेवनीय र असेवनीय, (२) पिण्डपात्र (=भिक्षा भोजन) पनि ... (३) शयनासन पनि ... (४) गाउँ पनि ... (५) निगम पनि ... (६) नगर पनि ... (७) जनपद पनि ... (८) पुद्गल (=व्यक्ति) पनि दुई प्रकारका छन् भनी भन्दछु - सेवनीय र असेवनीय ।”

यसो भन्नु भएपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्‌लाई यसो भन्नुभयो - “भन्ते ! भगवान्‌ले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भन्नु भएको यसको अर्थ मैले यसरी विस्तृत रूपले बुझेको छु -

“भगवान्‌ले जुन दुई प्रकारका (१) चीवरहरू बताउनु भयो, त्यसको तात्पर्य के हो भने- भन्ते ! जुन प्रकारको चीवरको सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो चीवर सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! चीवरको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो चीवरको सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवान्‌ले दुई प्रकारका चीवरहरू बताउनु भएको हो । भगवान्‌ले जुन दुई प्रकारका (२) पिण्डपात्रहरू ... (३) शयनासनहरू ... (४) गाउँहरू ... (५) निगमहरू ... (६) नगरहरू ... (७) जनपदहरू ... (८) पुद्गलहरू बताउनुभयो, त्यसको तात्पर्य के हो भने- भन्ते ! जुन पुद्गल (=व्यक्ति) को सेवन गर्दा अकुशल धर्महरू बढ्छन् र कुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो पुद्गलको सेवन गर्न हुँदैन । भन्ते ! जुन पुद्गलको सेवन गर्दा कुशल धर्महरू बढ्छन् र अकुशल धर्महरू घट्छन् - त्यस्तो पुद्गलको सेवन गर्नुपर्छ । यसै कारणले भगवान्‌ले दुई प्रकारका पुद्गलहरू बताउनु भएको हो ।”

३. भगवान्‌द्वारा अनुमोदन

१५. “साधु ! सारिपुत्र ! साधु ! मैले विस्तृतरूपले नबताई संक्षेपले बताएको यस कुराको अर्थ तिमीले विस्तृतरूपले यसरी बुझ्यौ ।”

अनि भगवान्‌ले आयुष्मान् सारिपुत्रले भन्नु भएको कुरालाई दोहोर्याई त्यो त्यस्तै हो भनी भन्नु भई पुनः यसो भन्नुभयो -

१६. “सारिपुत्र ! यदि सबै क्षत्रीहरूले मैले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भनेको यस कुरोको अर्थ जानेका भए सबै क्षत्रीहरूको दीर्घकालिक हित र सुख हुने थियो । सारिपुत्र ! यदि सबै ब्राह्मणहरूले ... सबै वैश्यहरूले ... सबै शूद्रहरूले मैले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भनेको यस कुरोको अर्थ जानेका भए सबै शूद्रहरूको दीर्घकालिक हित र सुख हुने थियो । सारिपुत्र ! यदि देवसहित, मारसहित, ब्रह्मसहित, श्रमणसहित र ब्राह्मण प्रजाहरूले मैले विस्तृत नगरी संक्षेपमा भनेको यस कुरोको अर्थ जानेका भए सबै ... ब्राह्मण प्रजाहरूको दीर्घकालिक हित र सुख हुने थियो ।”

१७. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सेवित्त्वासेतित्तव्य-सुत्त समाप्त ।

१५. बहुधातुक-सुत्त

(बहुधातुकसूत्र)

१. पण्डित विमर्शक हुनुपर्दछ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डतको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यस्तो उपदेश दिनुभयो - “भिक्षु हो ! (लोकमा) जति पनि भय उत्पन्न हुन्छन्, ती सबै बाल (मूर्ख) बाट उत्पन्न हुनेहुन्, पण्डित (बुद्धिमान्, जान्नेसुन्ने मान्छे) बाट उत्पन्न हुने होइनन् । जति पनि उपद्रव (दुर्भाग्य, आपत्) उत्पन्न हुन्छन्, ती सबै बालबाट उत्पन्न हुनेहुन्, पण्डितबाट हुने होइनन् । जति पनि खतरा (उपशर्ग) उत्पन्न हुन्छन्, ती सबै बालबाट उत्पन्न हुनेहुन्, पण्डितबाट होइनन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - घाँस (स्याउला) वा नर्कटले बनेको घर (भुपडी) बाट निस्केको आगोको लफ्कोले राम्ररी रँगरोगन गरिएका वा नगरिएका, सुरक्षित भयालढोका थुनिएका, चुकल आग्लो लगाइएका (ठूलठूला) महलहरूलाई पनि जलाउँछ, त्यसरी जति पनि भय, जति पनि उपद्रव, जति पनि खतरा उत्पन्न हुन्छन्, ती सबै बाल (मूर्ख) बाट नै उत्पन्न हुन्छन्, पण्डितबाट उत्पन्न हुँदैनन् । भिक्षु हो ! यसरी बाल भययुक्त हुन्छ, पण्डित भयरहित, हुन्छ, बाल उपद्रवयुक्त हुन्छ, पण्डित उपद्रवरहित हुन्छ, बाल खतरायुक्त हुन्छ, पण्डित खतरारहित हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यसैले तिमीहरूले ‘हामीहरू पण्डित, विमर्शक (चिन्तक, विचारक) हुन्छौं’ भनेर सिक्नुपर्दछ ।” भगवान्ले यसरी उपदेश दिनुभएपछि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे - “भन्ते ! पण्डित (भिक्षु) ले के सो गरेपछि ऊ विमर्शक बनाउन योग्य हुन्छ ?”

“आनन्द ! भिक्षु जब धातु-कुशल (=ठीक तवरले जान्ने) हुन्छ, आयतन-कुशल हुन्छ, प्रतीत्यसमुत्पाद- (=कार्यकारण विषय) कुशल हुन्छ, स्थान (उचित विषयमा) कुशल, अस्थान (अनुचित विषयमा) कुशल हुन्छ, त्यस बेला, आनन्द ! उसलाई विमर्शक भनेर मान्नु बेस ठहर्छ ।”

२. कति जानेपछि धातु-कुशल हुन्छ

२. “भन्ते ! कति जानेपछि भिक्षु धातु-कुशल बनाउन योग्य हुन्छ ?”

“आनन्द ! यी धातु अठारवटा छन् - (१) चक्षुधातु, (२) रूपधातु, (३) चक्षुर्विज्ञानधातु, (४) श्रोतधातु, (५) शब्दधातु, (६) श्रोतविज्ञानधातु, (७) घ्राणधातु, (८) गन्धधातु, (९) घ्राणविज्ञानधातु, (१०) जिह्वाधातु, (११) रसधातु, (१२) जिह्वाविज्ञानधातु, (१३) कायधातु, (१४) स्पर्शतव्यधातु, (१५) कायविज्ञानधातु, (१६) मनोधातु, (१७) धर्मधातु र (१८) मनोविज्ञानधातु । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी अठारवटा धातुलाई (ठीक तवरले) बुझ्छ, देख्छ, जान्छ, अनि आनन्द ! ऊ धातु-कुशल बनाउन योग्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! के भिक्षुलाई ‘धातु-कुशल’ भन्न हुने अरू पनि पर्याय छ कि ?”

“छ, आनन्द ! यी छवटा धातु छन् - (१) पृथ्वीधातु, (२) आपोधातु, (३) तेजोधातु, (४) वायुधातु, (५) आकाशधातु र (६) विज्ञानधातु । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी छवटा धातुलाई (ठीक तवरले) देख्छ (बुझ्दछ), जान्दछ, त्यस बेला आनन्द ! ऊ धातु-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! के भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न हुने अर्को पनि पर्याय छ ?”

“छ, आनन्द ! यी छवटा धातु छन् - (१) सुखधातु, (२) दुःखधातु, (३) सौमनस्यधातु, (४) दौर्मनस्यधातु, (५) उपेक्षाधातु, र (६) अविद्याधातु । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी छवटा धातुलाई (ठीक तवरले) देख्छ (बुझ्दछ), जान्दछ, त्यस बेला, आनन्द ! ऊ धातु-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! के भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न हुने अरू पनि पर्याय छ कि ?”

“छ, आनन्द ! यी छवटा धातु छन् - (१) कामधातु, (२) निष्कामधातु, (३) व्यापादधातु, (४) अव्यापादधातु, (५) विहिंसाधातु र (६) अविहिंसाधातु । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी छवटा धातुलाई (ठीक तवरले) देख्छ, जान्दछ, त्यस बेला, आनन्द ! ऊ धातु-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! के भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न हुने अरू पनि पर्याय छ कि ?”

“छ, आनन्द ! यी तीनवटा धातु छन् - (१) कामधातु, (२) रूपधातु र (३) अरूपधातु । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी तीनवटा धातुलाई (ठीक तवरले) देख्छ, जान्दछ, त्यस बेला, आनन्द ! ऊ धातु-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ।”

“भन्ते ! के भिक्षुलाई धातु-कुशल भन्न हुने अरू पनि पर्याय छ कि ?”

“छ, आनन्द ! यी दुईवटा धातु छन् - (१) संस्कृत (बनाइएका) धातु र (२) असंस्कृत, (बताइएको, प्राकृतिक रूपमा रहेको) धातु । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी दुईवटा धातुलाई (ठीक तवरले) देख्छ, जान्दछ, त्यस बेला, आनन्द ! ऊ धातु-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ।”

३. कति जानेपछि आयतन-कुशल हुन्छ

३. “भन्ते ! कति जानेपछि (कस्तो भएपछि) भिक्षु आयतन-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ?”

“आनन्द ! यी छवटा (आध्यात्मिक र बाह्य) आयतन छन् - (१) चक्षु-आयतन र रूप-आयतन, (२) श्रोत-आयतन र शब्द-आयतन, (३) घ्राण-आयतन र गन्ध-आयतन, (४) जिह्वा-आयतन र रस-आयतन, (५) काय-आयतन र स्पर्शतव्य-आयतन एवं (६) मन-आयतन र धर्म-आयतन । आनन्द ! जुन बेला भिक्षुले यी छवटा (आध्यात्मिक र बाह्य) आयतनलाई (ठीक तवरले) देख्छ, जान्दछ, त्यस बेला ऊ आयतन-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ।”

४. कस्तो भएपछि प्रतीत्यसमुत्पाद-कुशल हुन्छ

४. “भन्ते ! कस्तो भएपछि भिक्षु प्रतीत्यसमुत्पाद-कुशल भनाउन योग्य हुन्छ ?”

“आनन्द ! यहाँ भिक्षुले यसो सिक्छ - ‘यो (यसो) भए (जुटे) पछि यो (उत्पन्न) हुन्छ । यो नभए (नजुटे) पछि यो हुँदैन । (यो अस्तित्वमा रहन्न), यो निरोध भएपछि यो (पनि) निरोध हुन्छ ।’ जुन यो अविद्याको कारणले संस्कार, संस्कारको कारणले विज्ञान, विज्ञानको कारणले नाम-रूप, नाम-रूपको कारणले षट् (छवटा) आयतन, षडायतनको कारणले स्पर्श, स्पर्शको कारणले वेदना, वेदनाको कारणले तृष्णा, तृष्णाको कारणले उपादान, उपादानको कारणले भव, भवको कारणले जाति (जन्म), जातिको कारणले जरा, मरण, शोक, परिदेव, दुःख, दौर्मनस्य र उपायास हुन्छ । यस क्रमले यो केवल (सम्पूर्ण) दुःखस्कन्ध (समूह) को समुदय हुन्छ । अविद्याको शेषरहित रूपले विराग र निरोध भएपछि संस्कारको निरोध हुन्छ, संस्कारको निरोधबाट विज्ञानको निरोध हुन्छ, विज्ञानको निरोधबाट नाम-रूपको निरोध हुन्छ, नाम-रूपको निरोधबाट षडायतनको निरोध हुन्छ, षडायतनको निरोधबाट स्पर्शको निरोध हुन्छ । स्पर्शको निरोधबाट वेदनाको निरोध हुन्छ, वेदनाको निरोधबाट तृष्णाको निरोध हुन्छ । तृष्णाको निरोधबाट उपादानको निरोध हुन्छ । उपादानको निरोधबाट भवको निरोध हुन्छ । भवको निरोधबाट जाति (जन्म) को निरोध हुन्छ । जातिको निरोधबाट जरा, मरण, शोक, परिदेव दुःख, दौर्मनस्य र उपायासको निरोध हुन्छ । यसरी सम्पूर्ण दुःखस्कन्ध (समूह) को निरोध हुन्छ (यस लोक, संसारमा आउने र जाने क्रम रोकिन्छ) । आनन्द ! यसो भएमा भिक्षु (साधक) प्रतीत्यसमुत्पाद-कुशल बनाउन योग्य हुन्छ ।”

५. कस्तो भएपछि स्थान-कुशल र अस्थान-कुशल हुन्छ

५. “भन्ते ! कस्तो भएपछि भिक्षु स्थान-कुशल र अस्थान-कुशल बनाउन योग्य हुन्छ ?”

“आनन्द ! (१) दृष्टिप्राप्त^{१५} (सम्यक्दृष्टिले सम्पन्न भएको) पुद्गल (व्यक्ति, साधक) ले कुनै संस्कारलाई नित्य सम्भेर ग्रहण गर्नु भन्ने स्थान नै छैन, अवकाश नै छैन, (कारण नै छैन, सम्भवना नै छैन) भनेर जानेको हुन्छ । पृथक्जन व्यक्तिले जुनसुकै संस्कारलाई पनि नित्य सम्भेर ग्रहण गर्न सक्छ - यसको सम्भावना छ, यसको कारण पनि छ भनेर (उपर्युक्त भिक्षुले) जानेको हुन्छ । (२) दृष्टिप्राप्त भिक्षुले (साधकले) कुनै पनि संस्कारलाई सुख सम्भेर ग्रहण गर्नु (भन्नु) सम्भव छैन, ... पृथक्जन व्यक्तिले जुनसुकै संस्कारलाई पनि सुख सम्भेर ग्रहण गर्न सक्छ, यसो गर्नु सम्भव छ, यसको कारण छ भनेर जानेको हुन्छ । (३) दृष्टिप्राप्त भिक्षुले कुनै पनि धर्मलाई आत्मभाव रूपले ग्रहण गर्नु (भन्नु) सम्भव छैन, ... पृथक्जन व्यक्तिले कुनै पनि धर्मलाई आत्मभाव रूपले ग्रहण गर्न सक्छ । यसो गर्नु सम्भव छ ... ।”

६. (४) दृष्टिप्राप्त पुद्गल (व्यक्ति) ले आमाको हत्या गर्नु सम्भव छैन ... पृथक्जन व्यक्तिले आमाको हत्या गर्नु सम्भव छ ... । (५) दृष्टिप्राप्त पुद्गलको बाबुको हत्या गर्नु सम्भव छैन ... पृथक्जन व्यक्ति (पुद्गल) ले बाबुको हत्या गर्नु सम्भव छ ... । (६) दृष्टिप्राप्त पुद्गलले अर्हत्को हत्या गर्नु सम्भव छैन ... पृथक्जन पुद्गलले अर्हत्को हत्या गर्नु सम्भव छ ... । (७) दृष्टिप्राप्त पुद्गलले दुष्ट वित्त गरी तथागतको शरीरबाट रगत काढ्नु सम्भव छैन ... पृथक्जनले ... सम्भव छ ... । (८) दृष्टि प्राप्त पुद्गलले सङ्गभेद गर्न सम्भव छैन ... पृथक्जनले ... सम्भव छ ... । (९) दृष्टिगत पुद्गलले अर्को शास्तालाई अपनाउनु सम्भव छैन ... पृथक्जनले ... सम्भव छ ... ।”

७. “(१०) एउटै लोकमा दुई जना अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध एकै साथ एकै समयमा उत्पन्न हुनु भनेको सम्भव छैन ... एउटा लोकधातुमा एक जना मात्र अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध उत्पन्न हुनु सम्भव

८१५ (यहाँ) दृष्टिप्राप्त भनिएको मार्गमा लागि सकेको अर्थात् स्रोतापत्ति प्राप्त गरिसकेको श्रावकलाई भनिएको हो ।

छ ... । (११) एउटै लोकधातुमा दुई जना चक्रवर्ती राजा एकै साथ एकै समयमा उत्पन्न हुनु भनेको सम्भव छैन ... एउटा लोकधातुमा एक जना मात्र चक्रवर्ती राजा एकै समयमा ... सम्भव छ ... ।”

८. “(१२) (कुनै पनि) स्त्री अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध हुनु सम्भव हुँदैन (अस्थान) ... पुरुष अर्हत सम्यक्सम्बुद्ध हुनु सम्भव छ ... । (१३) स्त्री चक्रवर्ती राजा हुनु भनेको सम्भव हुँदैन ... पुरुष चक्रवर्ती ... सम्भव छ ... । (१४-१६) स्त्री इन्द्र हुनु भनेको सम्भव हुँदैन ... स्त्री वशवर्ती मार हुनु भनेको सम्भव हुँदैन ... स्त्री ब्रह्मा हुनु भनेको सम्भव हुँदैन ... पुरुष ब्रह्मा हुनु सम्भव छ ... ।”

९. “(१७) कुनै पनि कायिक (शारीरिक) दुष्कर्मको इच्छित, असल र प्रिय कर्मविपाक (फल) हुनु (पाइनु) सम्भव छैन ... कायिक दुष्कर्मको इच्छा नगरिएको, नराम्रो, अप्रिय (खराब) कर्मफल हुनु (निस्कनु) सम्भव छ ... । (१८) कुनै पनि वाचिक दुष्कर्म ... । (१९) कुनै पनि मनोदुष्कर्मको ... (२०) कायिक सत्कर्मको नराम्रो, नजाती, खराब कर्मफल हुनु (निस्कनु) सम्भव छैन ... कायिक सत्कर्मको असल, राम्रो जाती कर्मफल हुनु सम्भव छ ... । (२१, २२) वाचिक सत्कर्मको ..., मनोसत्कर्मको ... नजाती, नराम्रो (मन नपर्ने) खराब कर्मफल हुनु सम्भव छैन ... जानेको हुन्छ । (२३, २४, २५) कायिक दुष्कर्म, वाचिक दुष्कर्म, मनो दुष्कर्म गर्ने प्राणीलाई त्यस (दुष्कर्म) को कर्मफलस्वरूप, त्यसको कारणले देहत्याग गरेपछि मरणान्तर सुगति वा स्वर्गलोक प्राप्त हुनु भनेको सम्भव हुँदैन ... (बर) यस्ता दुष्कर्म गर्ने प्राणीलाई त्यस कर्मफलको स्वरूप ... मरणोपरान्त अपाय दुर्गति वा नरक नै प्राप्त हुनेछ ... । (२६, २७, २८) कायिक सत्कर्म, वाचिक सत्कर्म, मनो सत्कर्म गर्ने प्राणी, त्यस (सत्कर्म) को कर्मफलस्वरूप, त्यसको कारणले देहत्यागपछि मरणान्तर अपाय दुर्गतिमा वा नरकमा पर्नु सम्भव हुँदैन, हुनै सक्दैन, (त्यसो हुने) कारण नै छैन भनेर जानेको हुन्छ । कायिक, ..., वाचिक ..., मनो सत्कर्म गर्ने प्राणी त्यस (सत्कर्म) को कर्मफलस्वरूप, त्यसको कारणले शरीर त्यागेपछि मरणोपरान्त सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनु भनेको सम्भव (=स्थान) छ, हुन सक्छ, (त्यसो हुने) कारण छ भनेर जानेको हुन्छ । आनन्द ! सो जान्ने भिक्षु ‘स्थान-कुशल अस्थान-कुशल’ भनाउन योग्य हुन्छ ।”

Dhamma.Digital

६. यस धर्मपर्याय (देशना) को नाउँ

१०. (भगवान्बाट) यस्तो उपदेश गरिएपछि आयुष्मान् आनन्दले भगवान्सित यसो निवेदन गरे- “भन्ते ! (यो उपदेश) आश्चर्यजनक छ, अद्भुत छ । भन्ते यस पर्याय (देशना) को नाउँ के हो ?”

“आनन्द ! त्यसो भए (तिमीलाई अनौठो लागे) तिमीले यस पर्यायलाई बहुधातुक (धेरै धातु भएको) सूत्र भनेर पनि धारण गर, यस (पर्याय, देशना, सूत्र) लाई चतुःपरिवर्त (चार-चार थरी भएको) सूत्र भनेर पनि धारण गर्न सकिन्छ, धर्मादर्श भनेर पनि धारण गर्न सकिन्छ, अमृतदुन्दुभि भनेर ..., अथवा अनुत्तरसङ्ग्रामविजय भनेर पनि धारण गर्न सकिन्छ ।”

११. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

बहुधातुक-सुत्त समाप्त ।

१६. इसिगलि-सुत्त

(ऋषिगिरिसूत्र)

१. राजगृहस्थित पर्वतका पुराना नाउँहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित ऋषिगिरि पर्वतमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । भगवान्लाई ती भिक्षुहरूले ‘भदन्त !’ भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! देख्छौं के तिमीहरू यो वैभार पर्वत ?”

“देख्छौं, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यस वैभार पर्वतको नाउँ (समज्ञा) उहिले अर्कै थियो, संज्ञा (प्रज्ञप्ति) अर्कै थियो । भिक्षु हो ! के तिमीहरू यो पाण्डव पर्वत देख्छौं ?”

“देख्छौं भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यस पाण्डव पर्वतको नाउँ (समज्ञा) उहिले अर्कै थियो, संज्ञा (प्रज्ञप्ति) अर्कै थियो । भिक्षु हो ! के तिमीहरू यो वैपुल्य पर्वत देख्छौं ?”

“देख्छौं, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यस वैपुल्य पर्वतको नाउँ (समज्ञा) उहिले अर्कै थियो, संज्ञा (प्रज्ञप्ति) अर्कै थियो । भिक्षु हो ! के तिमीहरू यो गृधकूट पर्वत देख्छौं ?”

“देख्छौं, भन्ते !”

२. ऋषिगिरि नाउँ कसरी रह्यो

२. “भिक्षु हो ! यस गृधकूट पर्वतको नाउँ उहिले अर्कै थियो ... । भिक्षु हो ! देख्छौं के तिमीहरू यो ऋषिगिरि पर्वत ?”

“देख्छौं, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यस ऋषिगिरि पर्वतको नाउँ उहिले अर्कै थियो ... । भिक्षु हो ! उहिले यस ऋषिगिरि पर्वतमा पाँच सय जना प्रत्येकबुद्धहरू धेरै वर्षदेखि बस्थे । यस पर्वतमा उनीहरू भित्रिने बेलामा मात्र देखिन्थे, भित्र पसेपछि देखिन्नथे । यसो भएको देखेर मानिसहरूले भन्ने गर्दथे – ‘यो पर्वतले त ती ऋषिहरूलाई निल्ने गर्दछ ।’ यसरी यसको नाउँ ‘ऋषिगिरि’ (ऋषिहरूलाई निल्ने पर्वत) भनेर नाउँ रहेको थियो । भिक्षु हो ! ती प्रत्येकबुद्धहरूका नाउँ म तिमीहरूलाई सुनाउँछु । भिक्षु हो ! प्रत्येक बुद्धहरूका नाउँ बताउँछु । तिमीहरू सुन, मनमा राख, म भन्छु ।” ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई ‘हवस्, भन्ते !’ भनेर प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

३. ऋषिगिरि निवासी प्रत्येकबुद्ध

३. “भिक्षु हो ! अरिष्ट (अरिड्ड) नाम गएका एक जना प्रत्येकबुद्ध यस ऋषिगिरि पर्वतका चिर निवासी थिए । उपारिष्ट (उपरिड्ड) ... । तगरशिखी ... । यसस्सी (यशस्वी) ... । सुदर्शन (सुदस्सन) ... । प्रियदर्शी (पियदस्सी) ... । गन्धार ... । पिण्डोल ... । उपऋषभ (उपार्षभ) ... । नीत ... । तय ... । श्रुतवान (सुतवा) ... । भिक्षु हो ! भावितात्मा (भावितत्त) नामक प्रत्येकबुद्ध यस ऋषिगिरि पर्वतमा चिरकालसम्म रहे ।”

४. “प्राणीहरूमध्ये जो उत्कृष्ट, निष्पाप सबै प्रकारका आशाहरूबाट रहित भएका, प्रत्येकबोधि प्राप्त गरेका ती ध्यानी पुरुष श्रेष्ठ प्रत्येकबुद्धहरू थिए तिनका नाम म बताउँदै छु, सुन -

“अरिष्ट, उपारिष्ट, तगरशिखि, यशस्वी, सुदर्शन, प्रियदर्शी - (यिनीहरू) सुसम्बुद्धहरू, गन्धार, पिण्डोल, उपार्षभ (उपऋषभ), नीत, तथ, श्रुतवान् भावितात्मा ।”

“शुम्भ, शुभ, मतुल, अष्टम, अष्ट, सुमेध, अनीघ, सुदाठ - यी प्रत्येकबुद्धहरू (यस पर्वतमा साधना गर्दै) भवबन्धनबाट मुक्त भए जसमध्ये हिङ्गु र हिङ्ग नामक दुई जना महानुभाव पनि थिए ।”

“दुई जना जाली मुनि, अष्टक, अनि कौशल्य बुद्ध, फेरि सुबाहु, उपनैमिष, नैमिष, शान्तचित्त, सत्य, तथ, विरज र पण्डित ।”

“काल, उपकाल, विजित र जित, अङ्ग, वङ्ग, गुप्तजित र पश्यीले उपधि (=सांसारिक बन्धन, आसक्ति पुनर्जन्मको कारण) निर्मूल पारी अपराजित (प्रत्येकबुद्धहरू) ले मार सेनालाई जिते ।”

“शास्ता, प्रवक्ता, शरभङ्ग, लोमहर्ष, उच्चङ्गम, असित, अनास्रव, मनोमय, मानच्छिद, बन्धुमान, अनि अधिमुक्त, विमल र केतुमान ।”

“केतुम्भराग, मातङ्ग, आर्य, अनि अच्युत, अच्युतग्राम, व्यामक, सुमङ्गल, दर्विल, सुप्रतिष्ठित, असह्य, क्षेमाभिरत र सौरत ।”

“दुरन्वय, सङ्ग र उज्जय, अर्को मुनि सह्य, अनोमनिष्कम, आनन्द, नन्द, उपनन्द, - ती बाह्र जना र अन्तिम देहधारी भारद्वाज ।”

“बोधि, महानाम, त्यस्तै उत्तर, केशी, शिखी, सुन्दर, भारद्वाज, भव-बन्धनच्छेदक तिष्य, उपतिष्य, उपशिखी र तृष्णाच्छेदक, शिखरी ।”

“वीतराग मङ्गल बुद्ध, दुःखको मूल जालिनी (तृष्णा) लाई छिन्नभिन्न गरेका

ऋषभ, शान्तपद प्राप्त गरेका उपनीत, उपोसथ, सुन्दर र सत्यमान ।”

“जेत, जयन्त, पद्म, उत्पल, पद्मोत्तर, रक्षित, पर्वत,
मानस्तब्ध र वितराग शोभित, अनि सुविमुक्त चित्त कृष्णबुद्ध ।”

“यी र यिनीहरूजस्तै अरू महानुभावहरू भवबन्धनक्षीण (भएका) प्रत्येकबुद्धहरू,
उनीहरू सबै सर्वसंसर्गत्यागी (आसक्तिबाट मुक्त), परिनिर्वाण प्राप्त असंख्य
महर्षिहरूलाई वन्दना गर ।”

इसिगिलि-सुत्त समाप्त ।

१७. महाचत्तारीसक-सुत्त

(महात्रत्वारिंशत्कसुत्त)

१. बीसवटा कुशल पक्षीय धर्म

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई ‘भदन्त !’ भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! म तिमीहरूलाई प्रत्यय (उपनिषद्)सहित र परिष्कारसहित आर्यसम्यक्समाधिबारे उपदेश दिन लागि रहेको छु, सो सुन, राम्ररी मनमा राख, म बताउँछु ।” “हवस्, भन्ते !” भनेर ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! प्रत्ययसहित, परिष्कारसहित सम्यक्समाधि भनेको के हो ? जस्तो कि - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वचन, सम्यक्कमान्त, सम्यक्आजीव, सम्यक्व्यायाम र सम्यकस्मृति । यी सातवटा अङ्गबाट एकाग्रता परिष्कृत हुन्छ । भिक्षु हो ! यसलाई ‘प्रत्ययसहित अथवा परिष्कारसहित आर्यसम्यक्समाधि’ भनिन्छ । भिक्षु हो ! यहाँ सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि कसरी पूर्वगामी हुन्छ ? (भिक्षुले-साधकले) मिथ्यादृष्टिलाई ‘मिथ्यादृष्टि’ भनेर बोध गर्दछ (थाहा पाउँदछ), सम्यक्दृष्टिलाई ‘सम्यक्दृष्टि’ भनेर थाहा पाउँदछ (पहिचान गर्दछ) । उसको यस्तो दृष्टि सम्यक्दृष्टि हो ।”

“भिक्षु हो ! ‘मिथ्यादृष्टि’ भनेको के हो ? दानको फल छैन, यज्ञको फल छैन, होमको फल छैन, सुकृत्य, दुष्कृत्य कर्महरूको विपाक (फल) पनि छैन, यो लोक पनि छैन, परलोक पनि छैन, आमा पनि छैनन्, बाबु पनि छैनन् । औपपातिक सत्त्वहरू पनि छैनन्, यस लोकमा त्यस्ता कोही श्रमण र ब्राह्मणहरू पनि छैनन्, जसले सम्यक् रूपले राम्ररी आचारण गरी यस लोक र परलोकलाई आफैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी केही बताउन सक्छन् । भिक्षु हो ! यो (दृष्टि) मिथ्यादृष्टि हो ।”

“भिक्षु हो ! ‘सम्यक्दृष्टि’ भनेको के हो ? भिक्षु हो ! मैले सम्यक्दृष्टि दुई थरीका छन् भनेर बताएको छु । भिक्षु हो ! एक थरी सम्यक्दृष्टि स-आस्रव ‘उपधि’ नामक विपाक (फल) दिने एवं पुण्य भागीय हुन्छ । अर्को थरी सम्यक्दृष्टि आर्य, अनास्रव, लोकोत्तर मार्गको अङ्ग हुन्छ । भिक्षु हो ! ... अनास्रव सम्यक्दृष्टि भनेको के हो ? ‘दानको फल छ ... (पूर्ववत्) ... यस लोकमा त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरू पनि छन् । जसले सम्यक् रूपले राम्रो आचरण गरी, यस लोक र परलोकलाई आफैले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी बताउन सक्छन् ।’ भिक्षु हो ! यो हो, (पहिलो) स-आस्रव र पुण्यभागीय सम्यक्दृष्टि ।”

“भिक्षु हो ! (यो दोस्रो) ... अनास्रव सम्यक्दृष्टि मार्ग भनेको के हो ? भिक्षु हो ! जो आर्य-मार्गसित सम्बद्ध र अनास्रव-चित्तले आर्यमार्गको भाविता (अभ्यास) गर्ने (साधक) को प्रज्ञा, प्रज्ञा-इन्द्रिय,

प्रज्ञाबल र धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग सम्यक्दृष्टि मार्गका अङ्ग हुन् । भिक्षु हो ! यसैलाई सम्यक्दृष्टि आर्य अनास्रव, लोकोत्तर मार्गको अङ्ग भनिन्छ । यस्तो सम्यक्दृष्टि भएको साधकले मिथ्यादृष्टिको प्रहाण गर्न र सम्यक्दृष्टि उत्पन्न गर्न (प्राप्त गर्न) जुन प्रयत्न गर्दछ, त्यही (उसको) 'सम्यक्व्यायाम' भनिन्छ । अनि उसले स्मृतिपूर्वक अभ्यास गर्दै मिथ्यादृष्टि त्यागेर जुन सम्यक्दृष्टि ग्रहण गर्दछ, त्यही (उसको) 'सम्यक्स्मृति' भनिन्छ । यस प्रकारले यी तीनै धर्म - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्व्यायाम र सम्यक्स्मृतिले सम्यक्दृष्टिको नै अनुगमन (पछि-पछि लाग्छन्) गर्छन्, (त्यसो गर्दै) अनुपरिवर्तन गर्दछन् ।"

२. "भिक्षु हो ! यही सम्यक्दृष्टिको पूर्वगामित्व हो, (पूर्वगामी हुन्छ भनिएको) हो । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ भनिएको के हो ? (जो साधकले) मिथ्यासङ्कल्पलाई मिथ्यासङ्कल्प र सम्यक्सङ्कल्पलाई सम्यक्सङ्कल्प भनेर (जसको सहाराले) थाहा पाउँछ (पहिचान गर्दछ), त्यो (उसको) सम्यक्दृष्टि हुन्छ । भिक्षु हो ! (यो) मिथ्यासङ्कल्प भनेको के हो ? भिक्षु हो ! काम-सङ्कल्प, व्यापाद-सङ्कल्प, विहिंसा-सङ्कल्प नै मिथ्यासङ्कल्प हुन् ।"

"भिक्षु हो ! सम्यक्सङ्कल्प भनेको के हो ? भिक्षु हो ! सम्यक्सङ्कल्प दुई थरीका छन् भनेर म भन्छु । भिक्षु हो ! एक थरी सम्यक्सङ्कल्प स-आस्रव, पुण्यभागीय र उपधि-विपाक फल दिने हुन्छ । दोस्रो थरी सम्यक्सङ्कल्प आर्य, अनास्रव, लोकोत्तर मार्गको अङ्ग हुन्छ । भिक्षु हो ! यिनमा पहिलो ... स-आस्रव ... सम्यक्सङ्कल्प भनेको के हो ? भिक्षु हो ! नैष्कम्यसङ्कल्प, अ-व्यापाद-सङ्कल्प, अविहिंसा-सङ्कल्प - यी नै स-आस्रव ... फल दिने पहिलो थरी सम्यक्सङ्कल्प हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! दोस्रोचाहिँ - आर्य ... मार्गको अङ्ग भएको सम्यक्सङ्कल्प भनेको के हो ? भिक्षु हो ! आर्यमार्ग सम्बद्ध, आर्य अनास्रव चित्तले आर्यमार्गको भाविता गर्ने (साधकको) जुन तर्क, वितर्क, सङ्कल्प, अर्पण, व्यर्पण (तन्मयता), चित्तको अभिनिरोपण, वाचिक संस्कार हुन्, यी नै भिक्षु हो ! आर्य, अनास्रव, लोकोत्तर मार्गको अङ्ग - सम्यक्सङ्कल्प हुन् । यस्तो सम्यक्सङ्कल्प भएको साधकले मिथ्यासङ्कल्पको प्रहाण गर्न र सम्यक्सङ्कल्प प्राप्त गर्न जुन व्यायाम (उद्योग) गर्दछ, त्यही (उसको) सम्यक्व्यायाम भनिन्छ । अनि उसले स्मृतिपूर्वक अभ्यास गर्दै मिथ्यासङ्कल्प त्यागेर जुन सम्यक्सङ्कल्प ग्रहण गर्दछ, त्यही (उसको) 'सम्यक्सङ्कल्प' भनिन्छ । यस प्रकारले यी तीनै धर्म - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृतिले सम्यक्सङ्कल्पको नै अनुगमन गर्दछन् ।"

३. "भिक्षु हो ! यसरी सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि कसरी पूर्वगामी हुन्छ ? (साधकले) मिथ्यावचनलाई मिथ्यावचन भनेर, सम्यक्वचनलाई सम्यक्वचन भनेर सहाराले थाहा पाउँछ - त्यो उसको सम्यक्दृष्टि हुन्छ । भिक्षु हो ! मिथ्यावचन भनेको के हो ? भिक्षु हो ! भूटो बोल्नु, चुक्ली लाउनु, कठोर वचन प्रयोग गर्नु, बकवास गर्नु नै मिथ्यावचन हुन् । भिक्षु हो ! सम्यक्वचन भनेको के हो ? भिक्षु हो ! सम्यक्वचन दुई थरीका छन् भनेर बताएको छु । भिक्षु हो ! पहिलो खालको सम्यक्वचन दुई थरीका छन् भनेर बताएको छु । भिक्षु हो ! पहिलो खालको सम्यक्वचन - (भूटो बोल्नु ... बाट विरत रहनु) स-आस्रव, पुण्यभागीय र उपधिविपाक (फल) दिने हुन्छ । भिक्षु हो ! दोस्रो खालको सम्यक्वचन आर्य, अनास्रव, लोकोत्तर मार्गको अङ्ग हो । भिक्षु हो ! आर्य ... अङ्ग भएको सम्यक्वचन भनेको के हो ? भिक्षु हो ! आर्यमार्ग सम्बद्ध, आर्य अनास्रव चित्तले आर्यमार्गको भाविता गर्दै (साधक) जुन चारवटा वाचिक दुष्कर्म (भूटो बोल्नु ...) बाट विरत हुने प्रयत्न आरति, विरति, प्रतिविरति, विरमणी (=अलग हुनु) गर्छ । त्यही नै आर्य, अनास्रव ... सम्यक्वचन हुन् । (यस मार्गमा लागेर साधकले) मिथ्यावचनको प्रहाण गर्न र सम्यक्वचन प्राप्त गर्न जुन व्यायाम गर्दछ, त्यही (उसको) सम्यक्व्यायाम हुन्छ । अनि उसले मिथ्यावचन त्यागेर स्मृतिपूर्वक अभ्यास गर्दै जुन सम्यक्वचन ग्रहण गर्दछ, त्यही (उसको) सम्यक्स्मृति हुन्छ । यस प्रकारले सम्यक्दृष्टि, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति - यी तीनै धर्मले सम्यक्वचनको नै अनुगमन गर्दछन् ... ।"

४. "भिक्षु हो ! यसरी सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि कसरी पूर्वगामी हुन्छ ? (साधकले) मिथ्याकर्मान्तलाई मिथ्याकर्मान्त भनेर, सम्यक्कर्मान्तलाई सम्यक्कर्मान्त भनेर जसको सहाराले थाहा पाउँछ, त्यो (उसको) सम्यक्दृष्टि हुन्छ । भिक्षु हो ! मिथ्याकर्मान्त भनेको के हो ? भिक्षु हो ! हिंसा, चोरी, व्यभिचार नै मिथ्याकर्मान्त हुन् । भिक्षु हो ! सम्यक्कर्मान्त भनेको के हो ? भिक्षु हो ! सम्यक्कर्मान्त दुई थरीका छन् भनेर मैले बताएको छु । भिक्षु हो ! हिंसा, चोरी र व्यभिचारबाट अलग रहनु पहिलो खालको सम्यक्कर्मान्त हो । यो स-आस्रव, पुण्यभागीय र उपधिविपाक दिने खालको हुन्छ । भिक्षु हो ! दोस्रो खालको सम्यक्कर्मान्त आर्य, अनास्रव, लोकोत्तर मार्गको अङ्ग हुन्छ । यस्तो (आर्य अनास्रव ...) सम्यक्कर्मान्त भनेको के हो ? आर्यमार्गसम्बद्ध, आर्य अनास्रव चित्तले आर्यमार्गको भाविता गर्दै (साधकले) जुन तीनवटा कायिक दुष्कर्मदेखि अलग हुने प्रयत्न - आरति, विरति र प्रतिविरति, विरमणि (अलग हुनु) गर्छ, त्यही नै आर्य अनास्रव ... सम्यक्कर्मान्त हो । (यस मार्गमा लागेर साधकले) मिथ्या कर्मान्तको प्रहाण गरी सम्यक्कर्मान्त प्राप्त (ग्रहण), जुन प्रयत्न गर्दछ, त्यही (उसको) सम्यक्व्यायाम हो । उसले स्मृतिपूर्वक साधना गर्दै मिथ्याकर्मान्त त्यागेर जुन सम्यक्कर्मान्त प्राप्त गर्दछ, त्यही (उसको) सम्यक्स्मृति हो । यस प्रकारले यी तीनवटा धर्म - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृतिले सम्यक्कर्मान्तकै अनुगमन गर्दछन्, ... ।"

५. "भिक्षु हो ! त्यहाँ सम्यक्दृष्टि नै पूर्वगामी हुन्छ । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि कसरी पूर्वगामी हुन्छ ? (साधकले) मिथ्याआजीवलाई मिथ्याआजीव भनेर, सम्यक्आजीवलाई सम्यक्आजीव भनेर थाहा पाउँछ । सम्यक्आजीवलाई सम्यक्आजीव भनेर साधकले जसको सहाराले पहिचान गर्दछ, त्यो (उसको) सम्यक्दृष्टि हुन्छ । भिक्षु हो ! कुहना (पाखण्डी ठगी), लपना (अतिरञ्जित कुरा) नैमित्तिकता (जोखना हेरेर भविष्य बताउने काम), निषेधिकता (इन्द्रजाल, जादुगरी), सानु लाभबाट ठूलो लाभ गर्ने इच्छा (काम) नै मिथ्याआजीविका हुन् । भिक्षु हो ! सम्यक्आजीव दुई थरी छन् भनेर मैले बताएको छु । पहिलो खालको आजीविका स-आस्रव, पुण्यभागीय र उपधिविपाक खालको दिने हो । भिक्षु हो ! दोस्रो खालको आजीविका आर्य ... अङ्ग हुन्छ । भिक्षु हो ! स-आस्रव ... आजीविका भनेको के हो ? कुहना, लपना, नैमित्तिकता, निषेधिकता, सानु लाभबाट ठूलो लाभ गर्ने काम (भिक्षुहरूले गर्न नहुने यस्ता कामहरू) बाट विरत रहनु नै स-आस्रव ... सम्यक्आजीविका हो । भिक्षु हो ! आर्य, अनास्रव ... अङ्ग भएको सम्यक्आजीविका भनेको के हो ? आर्यमार्गसम्बद्ध, आर्य अनास्रव चित्तले आर्यमार्गको भाविता गर्दै (साधकले) जुन तीनवटा ... विरमणि गर्छ, त्यही (उसको) सम्यक्आजीविका हो । (यस मार्गमा लागेर साधकले) मिथ्याआजीविकाको प्रहाण गर्न प्राप्त गर्न ... व्यायाम गर्दछ, त्यही (उसको) सम्यक्व्यायाम हो । त्यस मिथ्याआजीविकालाई त्यागेर स्मृतिपूर्वक अभ्यास गर्दै जुन सम्यक्आजीव ग्रहण गर्दछ, त्यही उसको सम्यक्स्मृति हो । यस प्रकारले यी तीनवटा धर्म - सम्यक्दृष्टि ... स्मृतिले सम्यक्आजीविकाकै अनुगमन गर्दछन्, ... ।"

६. "भिक्षु हो ! त्यहाँ सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि कसरी पूर्वगामी हुन्छ ? सम्यक्दृष्टिबाट (साधकको चित्तमा) सम्यक्सङ्कल्पको प्रादुर्भाव हुन्छ, सम्यक्सङ्कल्पबाट ... सम्यक्वचनको ... । सम्यक्वचनबाट ... सम्यक्कर्मान्तको ... , सम्यक्कर्मान्तबाट ... सम्यक्आजीवको ... । सम्यक्आजीवबाट ... सम्यक्व्यायामको ... सम्यक्व्यायामबाट ... सम्यक्स्मृतिबाट ... सम्यक्स्मृतिको ... सम्यक्समाधिको ... , सम्यक्समाधिबाट ... सम्यक्ज्ञानको ... । सम्यक्ज्ञानबाट ... सम्यक्विमुक्तिको प्रादुर्भाव हुन्छ । भिक्षु हो ! यस प्रकार आठ अङ्गले युक्त भएपछि (शैश्व्य अर्थात् निर्वाण प्राप्त गर्न प्रत्याशी) बन्दछ । अनि दस अङ्गले युक्त भएपछि (साधक) अर्हत हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यहाँ (=यसपछि) ज्ञानबाट धेरै नै अकुशल धर्म नष्ट हुन्छ । अनि भावनाको (साधनाको) परिपूर्णता प्राप्त हुन्छ । यहाँ (=यसरी) सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ ।"

२. बीसवटा अकुशलपक्षीय धर्म

७. "भिक्षु हो ! त्थहाँ सम्यक्दृष्टि पूर्वगामी हुन्छ । भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टि कसरी पूर्वगामी हुन्छ ? भिक्षु हो ! सम्यक्दृष्टिले (साधकको) मिथ्यादृष्टिलाई निर्मूल गर्दछ, अनि मिथ्यादृष्टिको कारणबाट उत्पन्न हुने अनेक अकुशल धर्महरूको (पनि) हास हुन्छ । सम्यक्दृष्टिको फलस्वरूप (साधकले साधना गर्ने) कुशल धर्महरूको परिपूर्णता प्राप्त गर्दछन् । भिक्षु हो ! त्थहाँ (=त्यसरी) सम्यक्सङ्कल्पबाट मिथ्यासङ्कल्पको हास हुन्छ । अनि मिथ्यासङ्कल्पको कारणबाट उत्पन्न हुने अनेक अकुशल धर्महरूको (पनि) हास हुन्छ । सम्यक्सङ्कल्पको कारणबाट (साधकले साधना गर्ने) अनेक कुशल धर्महरूले परिपूर्णता प्राप्त गर्दछन् । भिक्षु हो ! सम्यक्वचनबाट (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! सम्यक्कर्मान्तबाट (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! सम्यक्व्यायामबाट (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! सम्यक्समाधिबाट (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! सम्यक्ज्ञानबाट (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! सम्यक्विमुक्तिबाट (पूर्ववत्) ... ।"

"भिक्षु हो ! यसप्रकार कुशलपक्षीय बीसवटा र अकुशल पक्षीय बीसवटा - दुवै थरी गरी चालीसवटा - महाचत्वारिंशक धर्मपर्याय (सूत्र), जुन मैले प्रवर्तित (उपदेश) गरेको छु, त्यो (लोकमा) कुनै पनि श्रमण, ब्राह्मण, देव, मार, या ब्रह्माले पनि प्रवर्तित गर्न सक्तैन ।"

८. "भिक्षु हो ! यदि कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले यस चत्वारिंशक धर्म पर्यायलाई निन्दनीय सम्भयो भने अथवा आलोच्य (प्रतिकोशय) सम्भयो भने ऊ आफैँ यसै (देखिने) जन्ममा यी दस वटा धर्मानुसारी कुराले (लोकमा) निन्दाको पात्र बन्छ । कसरी ? (१) यदि तिमीले यी धर्ममध्ये सम्यक्दृष्टिलाई निन्दनीय ठानेको भए जुन मिथ्यादृष्टि भएका श्रमण ब्राह्मणहरू हुन्, उनीहरू तिम्रा लागि पूज्य वा प्रशंसनीय हुन्छन् । (२) यदि तिमीले सम्यक्सङ्कल्पलाई निन्दनीय ठानेको भए जुन मिथ्यासङ्कल्प भएका श्रमण ब्राह्मण हुन्, तिनीहरू तिम्रो पूज्य वा प्रशंसनीय हुन्छन् । (३) यदि तिमीले सम्यक्वचनलाई (पूर्ववत्) ... । (४) यदि तिमीले सम्यक्कर्मान्तलाई (पूर्ववत्) ... । (५) यदि तिमीले सम्यक्आजीवलाई (पूर्ववत्) ... । (६) यदि तिमीले सम्यक्व्यायामलाई (पूर्ववत्) ... । (७) यदि तिमीले सम्यक्स्मृतिलाई (पूर्ववत्) ... । (८) यदि तिमीले सम्यक्समाधिलाई (पूर्ववत्) ... । (९) यदि तिमीले सम्यक्ज्ञानलाई (पूर्ववत्) ... । (१०) यदि तिमीले सम्यक्विमुक्तिलाई (पूर्ववत्) ... । भिक्षु हो ! यदि कुनै श्रमण वा ब्राह्मणले यो चत्वारिंशक धर्म पर्यायलाई निन्दनीय वा प्रतिकोशय (आलोच्य) ठान्यो भने ऊ यसै (देखिने) जन्ममा यी (उपर्युक्त) दस वटा धर्मानुसारी सह-धर्मीको वाद-अनुवादले (यी धर्मबाट च्युत भएको कारणले) स्वयं निन्दाको पात्र बन्छ । भिक्षु हो ! अहेतुवाद, अक्रियवाद, नास्तिकवाद मान्ने उत्कल (देश) का वर्ष र भण्य भनिनेहरूले पनि यस महाचत्वारिंशक धर्मपर्यायलाई निन्दनीय ठान्दैनन् । त्यसो के कारणले ? (तिनीहरू आफैँलाई) निन्दा, रोष, उपालम्भ (गालीगलौज) (आइपर्ला भन्ने) भय भएकोले ।"

९. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महाचत्तारीसक-सुत्त समाप्त ।

१८. आनापानसति-सुत्त

(आनापानस्मृतिसूत्र)

१. पूर्वाराममा भिक्षुहरूलाई धर्मदेशना

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको पूर्वाराम प्रासादमा धेरै अभिजात स्थविर श्रावकहरूसँग बस्नु भएको थियो । जस्तै - आयुष्मान् सारिपुत्र, आयुष्मान् महामौद्गल्यायन, आयुष्मान् महाकश्यप, आयुष्मान् महाकात्यायन, आयुष्मान् महाकोट्टित, आयुष्मान् महाकप्पिन, आयुष्मान् महाचुन्द, आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् रेवत, आयुष्मान् आनन्द र अरू पनि अभिजात स्थविर श्रावकहरूसमेत ।

त्यस बखत स्थविर भिक्षुहरूले नयाँ भिक्षुहरूलाई अर्ती उपदेश दिन्थे । केही स्थविर भिक्षुहरूले दस जना भिक्षुहरूलाई, केही स्थविर भिक्षुहरूले बीस जना भिक्षुहरूलाई, केही स्थविर भिक्षुहरूले तीस जना भिक्षुहरूलाई र केही स्थविर भिक्षुहरूले चालीस जना भिक्षुहरूलाई अर्ती उपदेश दिन्थे । स्थविर भिक्षुहरूको अर्ती उपदेश सुनेपछि यी नयाँ भिक्षुहरूले पहिले र पछिको^{८१६} विशेषता जान्दथे ।

२. त्यस बखत पवारणाका लागि पूर्णिमाका दिन पूर्ण पूर्णिमाका रातमा भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई भगवान् खुला ठाउँमा बस्नु भएको थियो । अनि उहाँले मौन धारण गरी बसेका भिक्षुसङ्घतर्फ हेरी भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! यस प्रतिपत्तिद्वारा म सन्तुष्ट छु, यस प्रतिपत्तिद्वारा मेरो चित्त सन्तुष्ट भएको छ । भिक्षु हो ! त्यसैले अप्रमत्त प्राप्तिका लागि, अप्राप्त धर्मप्राप्तिका लागि र असाक्षात्कारलाई साक्षात्कार गर्नका लागि अफ्नो बढी वीर्य बढाओ । म यहाँ श्रावस्तीमै चातुर्मासिनीको कौमुदि पूर्णिमा (कार्तिक पूर्णिमा) सम्म बस्नेछु ।” यो कुरा जानपदिक भिक्षुहरूले सुने - “भगवान् उहाँ श्रावस्तीमै कौमुदि पूर्णिमासम्म बस्नु हुनेछ ।” ती जानपदिक भिक्षुहरू भगवान्को दर्शन गर्नका लागि श्रावस्तीमा आए । ती स्थविर भिक्षुहरूले पनि नयाँ भिक्षुहरूलाई भन्नु बढी अर्ती उपदेश दिन थाले । केही स्थविर भिक्षुहरूले दस जना भिक्षुहरूलाई, केही स्थविर भिक्षुहरूले बीस जना भिक्षुहरूलाई, केही स्थविर भिक्षुहरूले तीस जना भिक्षुहरूलाई र केही स्थविर भिक्षुहरूले चालीस जना भिक्षुहरूलाई अर्ती उपदेश दिनथाले । स्थविर भिक्षुहरूको अर्ती उपदेश सुनी ती नयाँ भिक्षुहरूले पहिले र पछिको^{८१७} विशेषता ज्ञात गरे ।

८१६ ‘पहिले र पछिको विशेषता’ भनेको शील परिशुद्धि र कसिण आदि कर्मस्थानलाई भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. ९५: आनापानसतिसुत्तवण्णना ।

८१७ ‘पहिले र पछिको विशेषता जाने’ भनी तरुण विपश्यना गर्नेहरूको विपश्यना बलियो भएको र पछिको विशेषता भनेको त्यसपछि समाहित चित्तद्वारा संस्कारलाई परामर्श गरी केहीले स्रोतापत्ति, केहीले सकृदागामी, केहीले अनागामी र केहीले अर्हत फल प्राप्त गरे भनी भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. ९५: आनापानसतिसुत्तवण्णना ।

३. त्यस बखत उपोसथको पन्ध्रौं दिनमा, चातुर्मासिनिको कौमुदि पूर्णिमाले पूर्णचन्द्र भएको रात भिक्षुसङ्घद्वारा परिवृत्त भई भगवान् खुला ठाउँमा बस्नु भएको थियो । अनि मौनधारण गरी बसिरहेका भिक्षुसङ्घतिर हेरी भगवान्ले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! यो परिषद् प्रलापरहित छ । भिक्षु हो ! यो परिषद् निष्प्रलाप छ र शुद्ध सारमा प्रतिष्ठित छ । भिक्षु हो ! यो भिक्षुसङ्घ यस्तो छ, भिक्षु हो ! यो परिषद् त्यस्तो छ जुन परिषद्, आह्वान गर्न, पाहुना बनाउन, दक्षिणाय, नमस्कार गर्न योग्य र लोकमा अनुपम पुण्यक्षेत्र छ । भिक्षु हो ! यो भिक्षुसङ्घ यस्तो छ, भिक्षु हो ! यो परिषद् यस्तो छ, जसलाई थोरै दिँदा पनि धेरै हुन्छ र धेरै दिँदा भन्नु धेरै हुन्छ । भिक्षु हो ! यो भिक्षुसङ्घ यस्तो छ, भिक्षु हो ! यो परिषद् यस्तो छ, जसलाई लोकले देख्न दुर्लभ छ । भिक्षु हो ! यो भिक्षुसङ्घ यस्तो छ, भिक्षु हो ! यो परिषद् यस्तो छ, जसको दर्शनार्थ बाटोखर्च लिई योजनौं गई दर्शन गर्न योग्य छ ।”

४. (१) “भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा त्यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् जो अर्हत् क्षीणास्रवी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरेका, गर्नुपर्ने काम गरिसकेका, भार बिसाइसकेका, स्व-अर्थ प्राप्त गरिसकेका, भवसंयोजनहरू क्षीण भएका तथा सम्यक् रूपले विमुक्ति भएका । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् । (२) भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा त्यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् जो पाँचै अधोभागीय संयोजनहरू परिक्षीण गरी औपपातिक भई त्यहाँ परिनिर्वाण हुने र त्यस लोकबाट फेरि यहाँ नफर्कने । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा यस्तो भिक्षुहरू पनि छन् । (३) भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा त्यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् जो तीनै संयोजनहरू परिक्षीण भएका, राग द्वेष मोहलाई दुर्बल पारी सकृदागामी भई एक पटक मात्र यस लोकमा आई दुःखक्षय गर्ने । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् । (४) भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा त्यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् जो तीनै संयोजनहरू परिक्षीण गरी श्रोतापन्न भई अविनिपाती भई निश्चिन्तरूपले सम्बोधिपरायण भएका । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा यस्ता भिक्षुहरू पनि छन् ।”

“भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा चारै सतिपट्टान (=स्मृतिप्रस्थान) भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा चारै सम्मप्यधान (सम्यक्प्रधान) भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा चारै ऋद्धिपाद ... पाँचै इन्द्रिय ... पाँचै बल ... सातै बोध्यङ्ग ... तथा आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा मैत्री भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् ... करुणा भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् ... मुदिता भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् ... र उपेक्षा भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् । ... अशुभ भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् ... अनित्यसंज्ञा भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् । भिक्षु हो ! यस भिक्षुसङ्घमा आनापानस्मृति भावनामा लागि रहने भिक्षुहरू पनि छन् ।

२. आनापानस्मृतिद्वारा सतिपट्टान पूरा हुन्छ

५. “भिक्षु हो ! आनापानस्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महत्फलदायी र महानुशंस हुन्छ । भिक्षु हो ! आनापानस्मृति भावना र बहुलिकृत गर्दा चार सतिपट्टान (=चार स्मृतिप्रस्थान) परिपूर्ण हुन्छ । चार सतिपट्टान भाविता र बहुलिकृत गर्दा सात बोध्यङ्ग परिपूर्ण हुन्छ । सात बोध्यङ्ग भाविता र बहुलिकृत गर्दा विद्याविमुक्ति परिपूर्ण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! कसरी आनापानस्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महत्फलदायी र महानुशंस हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जङ्गलमा होस् वा निर्जन स्थानमा होस्, पलेँटी मारी शरीरलाई सोभो पारी मुखअगाडि स्मृति (=होस) राखी बस्छ । ऊ होस राखी सास लिन्छ र होस राखी सास फेर्छ । लामो सास

लिंदा 'लामो सास लिदैछु' भनी जान्दछ । लामो सास फेर्दा 'लामो सास फेदैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास लिंदा 'छोटो सास लिदैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास फेर्दा 'छोटो सास फेदैछु' भनी जान्दछ । 'सम्पूर्ण कायमा होस् राखी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सम्पूर्ण कायमा होस् राखी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छ' भनी सिक्छ । कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेछु भनी सिक्छ । 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'सुखलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सुखलाई अनुभव गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्त प्रतिसंवेदी भई (=चित्तविज्ञानलाई जानी) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त प्रतिसंवेदी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्त अभिप्रमोद गरी (=चित्तलाई प्रमुदित पारी) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तलाई अभिप्रमोद गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्तलाई समाधिष्ठ (निश्चल) गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त समाधिष्ठ गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्त विमोचन गरी (=रागबाट हटाई) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तलाई विमोचन गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'अनित्यानुपश्यी भई (=पञ्चस्कन्धको अनित्यतालाई हेरी) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'अनित्यानुपश्यी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । 'विरागानुपश्यी भई (=रूपमा राग नराखी) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'विरागानुपश्यी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । 'निरोधानुपश्यी भई (=रूपलाई त्यागी) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गर्दा आनापानस्मृतिको फल महान र महानुशंस हुन्छ ।

६. (क) "भिक्षु हो ! कसरी आनापानस्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा चार सतिपट्टन परिपूर्ण हुन्छ ? भिक्षु हो ! जब भिक्षु लामो सास लिंदा 'सास लिदैछु' भनी जान्दछ । लामो सास फेर्दा 'लामो सास फेदैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास लिंदा 'छोटो सास लिदैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास फेर्दा 'छोटो सास फेदैछु' भनी जान्दछ । 'सम्पूर्ण कायमा होस् राखी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सम्पूर्ण कायमा होस् राखी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेछु' भनी सिक्छ । भिक्षु हो ! तब यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई भेट्नका लागि आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी यो आशवास-प्रशवासलाई कायहरूमध्ये एक काय भनी भन्दछु । भिक्षु हो ! त्यसो हुनाले त्यस बखत यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई भेट्न आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई कायमा कायानुपश्यी भई भिक्षुलाई विहार गर्छ ।"

(ख) "भिक्षु हो ! जब 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ, 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास फेछु' भनी सिक्छ, 'सुखलाई अनुभव गरी सास लिन्छ' भनी सिक्छ, 'सुखलाई अनुभव गरी सास फेछु' भनी सिक्छ, 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ, 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास फेछु' भनी सिक्छ, 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ, 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेछु' भनी सिक्छ, तब यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई भेट्नका लागि आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई वेदनामा वेदानुपश्यी भई भिक्षुलाई विहार गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी यो आशवास-प्रशवास राम्ररी मनमा राख्नुलाई नै वेदनाहरूमध्ये एक वेदना हो भनी भन्दछु । भिक्षु हो ! त्यसो हुनाले त्यस बखत यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई भेट्नका लागि आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई वेदनामा वेदानुपश्यी भई भिक्षुले विहार गर्छ ।"

(ग) "भिक्षु हो ! जब 'चित्तप्रतिसंवेदी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ, 'चित्तप्रतिसंवेदी भई सास फेछु' भनी सिक्छ, 'चित्त अभिप्रमोद गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ, 'चित्तअभिप्रमोद गरी सास फेछु' भनी

सिक्ख, 'चित्तसमाधिष्ठ गरी सास लिन्छु' भनी सिक्ख, 'चित्तसमाधिष्ठ गरी सास फेछु' भनी सिक्ख, 'चित्तविमोचन गरी सास लिन्छु' भनी सिक्ख, 'चित्तविमोचन गरी सास फेछु' भनी सिक्ख, भिक्षु हो ! तब यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई मेट्ठनका लागि ... चित्तमा चित्तानुपश्यी भई भिक्षु विहार गर्छ । भिक्षु हो ! मोहित हुने असम्प्रज्ञानी हुनका लागि आनापानस्मृति (हुन्छ भनी) म भन्दिन । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस बखत यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई मेट्ठनका लागि आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई चित्तमा चित्तानुपश्यी भई भिक्षुले विहार गर्छ ।”

(घ) “भिक्षु हो ! जब ‘अनित्यागुपश्यी भई सास लिन्छ’ भनी सिक्ख, ‘अनित्यानुपश्यी भई सास फेछु’ भनी सिक्ख, ‘विरागानुपश्यी भई सास लिन्छु’ भनी सिक्ख, ‘विरागानुपश्यी भई सास फेछु’ भनी सिक्ख, ‘निरोधानुपश्यी भई सास लिन्छु’ भनी सिक्ख, ‘निरोधानुपश्यी भई सास फेछु’ भनी सिक्ख, ‘प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई सास लिन्छु’ भनी सिक्ख, ‘प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई सास फेछु’ भनी सिक्ख, भिक्षु हो ! तब यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई मेट्ठनका लागि आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई धर्ममा धर्मानुपश्यी भई भिक्षुले विहार गर्छ । त्यसको अभिध्या दौर्मनस्य जो प्रहाण छ, त्यो उसले राम्ररी भित्रबाट हेरेको हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यसैले त्यस बखत यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई मेट्ठनका लागि आतप्तयुक्त भई सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई धर्ममा धर्मानुपश्यी भई भिक्षुले विहार गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गरेको आनापानास्मृतिबाट चार सतिपट्टान परिपूर्ण हुन्छ ।”

३. सतिपट्टानद्वारा बोध्यङ्ग पूरा हुन्छ

७. (१) “भिक्षु हो ! कसरी चार सतिपट्टान भाविता र बहुलिकृत गर्दा सम्बोध्यङ्ग परिपूर्ण हुन्छ ? भिक्षु हो ! जुन बखत भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई मेट्ठनका लागि आतप्तयुक्त भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई भिक्षु विहार गर्छ, त्यस बखत उसको स्मृति असम्मोहित भई थातमा रहन्छ । भिक्षु हो ! जब असम्मोहित भई भिक्षुको स्मृति थातमा रहन्छ, तब भिक्षुको स्मृतिसम्बोध्यङ्ग आरब्ध (=प्रारम्भ) हुन्छ । त्यस बखत भिक्षु स्मृतिसम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ (=बढाउँछ) । त्यस बखत भिक्षुको सप्तबोध्यङ्ग भावना परिपूर्ण हुन्छ ।”

(२) “त्यसरी स्मृतिमान भई विहार गर्दा ऊ त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा (=विपश्यना प्रज्ञाद्वारा) प्रविचन-प्रविचय गरी परिविमर्शनामा आइपुग्छ । भिक्षु हो ! जब त्यसरी स्मृतिमान भई त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गरी परिविमर्शनमा आइपुग्छ, तब भिक्षुको धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।”

(३) “त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गर्दा परिविमर्शमा आइपुग्दा उसको वीर्य (प्रयत्न) विकसित भई बढ्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत भिक्षुको त्यो धर्म प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गरी परिविमर्शन गरी विकसित भई वीर्य बढ्छ, त्यसै बखत भिक्षु वीर्यवान हुन्छ । त्यसै बखत भिक्षुले वीर्यसम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ र त्यसै बखत भिक्षुको वीर्यसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।”

(४) “आरब्ध वीर्य हुनेको निरामिषप्रीति उत्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत आरब्ध वीर्य हुने भिक्षुको निरामिष प्रीति उत्पन्न हुन्छ, त्यस बखत भिक्षुको प्रीतिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ । त्यसै बखत भिक्षुले प्रीतिसम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको प्रीतिसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।”

(५) "प्रीति मन हुनेको काय र चित्त शान्त हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत प्रीति मन हुनेको काय र चित्त शान्त हुन्छ त्यस बखत भिक्षुको प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ, त्यसै बखत भिक्षुले प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(६) "प्रशब्धिकाय हुनेको चित्त समाधिष्ठ हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत प्रशब्धिकाय भई भिक्षुको चित्त समाधिष्ठ हुन्छ, त्यस बखत भिक्षुको समाधिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ, त्यसै बखत भिक्षु समाधिसम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको समाधिसम्बोध्यङ्ग भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(७) "ऊ त्यसरी समाहित भएको चित्तलाई भित्रबाट राम्ररी हेर्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत त्यसरी समाहित भएको चित्तलाई भित्रबाट राम्ररी हेर्छ, त्यसै बखत भिक्षुको उपेक्षासम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ । त्यसै बखत भिक्षुले उपेक्षासम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ र त्यसै बखत भिक्षुको उपेक्षासम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

८. (१) "भिक्षु हो ! जुन बखत भिक्षु वेदनामा वेदनानुपश्यी भई ... चित्तमा चित्तानुपश्यी भई ... धर्ममा धर्मानुपश्यी भई यस शरीरलोकबाट अभिध्या दौर्मनस्यलाई मेट्न आतप्तयुक्त भई, सम्प्रज्ञानी भई, स्मृतिमान भई विहार गर्छ, त्यस बखत उसको स्मृति असम्मोहित भई थातमा रहन्छ । भिक्षु हो ! जब भिक्षुको स्मृति असम्मोहित भई थातमा रहन्छ । तब भिक्षुको स्मृतिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ । त्यस बखत भिक्षुले स्मृतिसम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बखत भिक्षुको स्मृतिसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(२) "त्यसरी स्मृतिमान भई विहार गर्दा ऊ त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गरी परिविमर्शमा आइपुग्छ । भिक्षु हो ! जब त्यसरी स्मृतिमान भई त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गरी परिविमर्शनमा आइपुग्छ । तब भिक्षुको धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ, त्यसै बखत भिक्षु विचयसम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(३) "त्यो धर्मलाई प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गर्दा परिविमर्शनमा आइपुग्दा उसको वीर्य विकसित भई बढ्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत भिक्षुको त्यो धर्म प्रज्ञाद्वारा प्रविचन-प्रविचय गरी परिविमर्शन गरी विकसित भई वीर्य बढ्छ, त्यस बखत भिक्षु वीर्यवान् हुन्छ । त्यसै बखत वीर्यसम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको वीर्यसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(४) "आरब्धवीर्य हुनेको निरामिषप्रीति उत्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत आरब्धवीर्य हुने भिक्षुको निरामिषप्रीति उत्पन्न हुन्छ, त्यस बखत भिक्षुको प्रीतिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ, त्यसै बखत भिक्षुले प्रीतिसम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको प्रीतिसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(५) "प्रीति मन हुनेको काय र चित्त शान्त हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत प्रीति मन हुनेको काय र चित्त शान्त हुन्छ त्यस बखत भिक्षुको प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ । त्यस बखत भिक्षु प्रशब्धिसम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(६) "प्रशब्धिकाय हुनेको चित्त समाधिष्ठ हुन्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत प्रशब्धिकाय भई भिक्षुको चित्त समाधिष्ठ हुन्छ, त्यस बखत भिक्षुको समाधिसम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ, त्यस बखत भिक्षुले समाधिसम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको समाधिसम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

(७) "ऊ त्यसरी समाहित भएको चित्तलाई भित्रबाट राम्ररी हेर्छ । भिक्षु हो ! जुन बखत त्यसरी समाहित भएको चित्तलाई भित्रबाट राम्ररी हेर्छ, त्यस बखत भिक्षुको उपेक्षासम्बोध्यङ्ग प्रारम्भ हुन्छ, त्यस बखत भिक्षु उपेक्षासम्बोध्यङ्गलाई भाविता गर्छ र त्यसै बेला भिक्षुको उपेक्षासम्बोध्यङ्ग-भावना परिपूर्ण हुन्छ ।"

“भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गरेको चार सतिपट्टानद्वारा सप्तसम्बोध्यङ्ग परिपूर्ण हुन्छ ।”

९. “भिक्षु हो ! कसरी भाविता र बहुलिकृत गरेको सप्तबोध्यङ्गद्वारा विद्याविमुक्ति परिपूर्ण हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु स्मृतिसम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ – विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित र परित्याग परिणामी । धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग ... वीर्यसम्बोध्यङ्ग ... प्रीतिसम्बोध्यङ्ग ... प्रशब्धिसम्बोध्यङ्ग ... समाधिसम्बोध्यङ्ग ... र उपेक्षासम्बोध्यङ्ग भाविता गर्छ – विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित र परित्याग परिणामी । भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गरेका सात बोध्यङ्गले विद्याविमुक्ति परिपूर्ण गर्छ ।”

१०. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

आनापानसति-सुत्त समाप्त ।

१९. कायगतासति-सूत्र

(कायगतास्मृतिसूत्र)

१. कायगतास्मृति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भोजनपछि उपस्थानशालामा भेला भएका भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा भइरहेको थियो - "आश्चर्य हो, आवुसो ! अद्भुत हो, आवुसो ! उहाँ जान्नेसुन्ने भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले कायगतास्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महत्फलदायी र महानुशंस पाइन्छ भनेर बताउनु भएको छ ।" त्यहाँ भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा चलिरहँदा भगवान् सन्ध्याकालीन ध्यानबाट उठेर उपस्थानशालातिर जानुभयो । उहाँ (त्यहाँ पुगेर) बिछ्याइएको आसनमा बस्नु भयो । अनि उहाँले भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्दै भन्नुभयो - "भिक्षु हो ! यस बेला तिमीहरू के कुरा गरिरहेका छौ ? (तिमीहरूको) कुरा कहाँ पुगेको छ ?"

"भन्ते ! भोजनपछि उपस्थानशालामा भेला भएका हाम्रा बीच यस्तो कुरा भइरहेको छ - 'आश्चर्य हो, आवुसो ! अद्भुत हो, आवुसो ! उहाँ जान्ने देख्ने भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले कायगतास्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महत्फलदायी र महानुशंस पाइन्छ भनेर बताउनु भएको छ ।' भन्ते ! हाम्रा बीच यो कुरा भइरहेको बेला भगवान् यहाँ आइपुग्नु भएको हो ।"

(१) आनापानस्मृति

५. "भिक्षु हो ! कसरी कायगतास्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दा महत्फलदायी र महानुशंस हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जङ्गलमा होस् वा निर्जन स्थानमा होस्, पलेंटी मारी शरीरलाई सोभो पारी आफ्ना सामु स्मृति (=होस) राखेर बस्छ । ऊ होस गरेर सास लिन्छ र होस राखी सास फेर्छ । लामो सास लिँदा 'लामो सास लिँदैछु' भनी जान्दछ । लामो सास फेर्दा 'लामो सास फेर्दैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास लिँदा 'छोटो सास लिँदैछु' भनी जान्दछ । छोटो सास फेर्दा 'छोटो सास फेर्दैछु' भनी जान्दछ । 'सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सम्पूर्ण कायमा होस राखी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'कायसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास लिन्छु', भनी सिक्छ । 'प्रीतिलाई अनुभव गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'सुखलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'सुखलाई अनुभव गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई अनुभव गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्तसंस्कारलाई शान्त पारी सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त प्रतिसंवेदी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त प्रतिसंवेदी भई सास फेर्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त अभिप्रमोद गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त अभिप्रमोद गरी सास फेर्छु' भनी सिक्छ ।

भनी सिक्छ । 'चित्त समाधिष्ठ गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त समाधिष्ठ गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'चित्त विमोचन गरी सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'चित्त विमोचन गरी सास फेछु' भनी सिक्छ । 'अनित्यानुपश्यी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'अनित्यानुपश्यी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । 'विरागानुपश्यी भई सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'विरागानुपश्यी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । 'निरोधानुपश्यी भई (=रूपलाई त्यागी) सास लिन्छु' भनी सिक्छ । 'प्रतिनिस्सर्गानुपश्यी भई सास फेछु' भनी सिक्छ । भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गर्दा कायगतास्मृतिको महान् फल र महानुशंस हुन्छ ।

(२) ईर्यापथस्मृति

३. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु 'गई रहेको बेलामा गई रहेछु' भनी जान्दछ, 'उभिएको बेला उभिएको छु' भनी जान्दछ, 'बसेको बेला बसेको छु' भनी जान्दछ, लेटेको बेला लेटेको छु' भनी जान्दछ । जस्तो-जस्तो उसको काय (शरीर) छ, त्यस्तै-त्यस्तै कुरा उसले जानि राख्छ । यसरी आफ्नो भित्री (रूप-समूहमा) कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । यसरी बाहिरी कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ, भित्री र बाहिरी कायमा कायानुपश्यी भई विहार गरी बस्छ । समुदय धर्मलाई कायमा देखेर विहार गरी बस्छ । व्यय धर्मलाई देखेर विहार गरी बस्छ । समुदय व्ययधर्मलाई कायमा देखेर विहार गरी बस्छ । गइरहने आदिरूप समूह मात्र हुन् भनी सो (भिक्षु) को स्मृतिका सामु प्रकट भइरहन्छ । यस प्रकार सम्मुखी भूत स्मृति क्रमिक ... मात्र हो । स्मृतिमान भिक्षु तृष्णा र दृष्टिबाट अलग भई विहार गर्छ । सो भिक्षुले लोकमा कुनै कुरोलाई पनि (तृष्णा र दृष्टिद्वारा) ग्रहण नगरीकन बस्छ । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ ।

"भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु जाँदा वा आउँदा सचेत भई होस राखेर (सम्प्रजन्य भएर) हिंड्छ । अगाडि, पछाडि वा यताउता हेर्दा सचेत भई होस राखेर हेर्छ । हात खुट्टा खुम्च्याउँदा वा पसार्दा सचेत भई होस राखेर चलाउँछ । खाँदा वा पिउँदा अथवा चाटेर खाँदा सचेत भई होस राखेर खान्छ । दिसा पिसाब गर्दा सचेत भई होस राखेर दिसा, पिसाब गर्छ । हिंड्दा, उठ्दा, बस्दा, सुत्दा, विउँभदा, कुरा गर्दा र चुप लागेर बस्दा सचेत भई होस राखेर (सम्प्रजानकारी) बस्छ । यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... यसरी भिक्षु कायमा कायानुपश्यी भई विहार गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गर्दा कायगतास्मृतिको महान् फल र महानुशंस हुन्छ ।

(३) द्वित्रिंशदाकारस्मृति

४. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु काय (शरीर) मा तल पैतालादेखि माथि केश भएको शिरसम्ममा, केश भएको टाउको (केश-मस्तक) देखि तल पैतालाको छालासम्ममा नानाविध (अनेक प्रकारका) मल (अशुचि) वस्तु भरिभराउ देखेर प्रत्यवेक्षणा गर्दछ - यो काय (शरीर) मा केश(केशा) छ, रौं (लोमा) छ, नड (नखा) छ, दाँत (दन्त) छ, छाला (तचो) छ, मासु (मंस) छ, नसा (न्हार) छ, हाड (अट्टि) छ, मासी (अट्टिमिज्ज) छ, मृगौला (वक्क) छ, मुटु (हृदय) छ, कलेजो (यकन) छ, क्लोम (किलोमक) छ, फियो (पिहक) छ, फोक्सो (पप्फास) छ, मोटो आन्द्रा (अन्त) छ, सानो आन्द्रा (अन्तगुण) छ, पेट (उदरिय) छ, मल (करीस) छ, पित्त (पित्त) छ, कफ (सेट्म) छ, पीप (पुब्बो) छ, रगत (लोहितं) छ, पसिना (सेदो) छ, चिल्लोपन तेल (मेदो) छ, आँसु (अस्तु) छ, बोसो (वसा) छ, थुक(खेलो) छ, सिंगान (सिङ्गानिका) छ, न्याल (लसिका) छ तथा पिसाब (मुत्त) छ ।

“भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणका लागि) कुनै दुईवटा मुख भएको धैलोमा नाना प्रकारका धान्य व्रीहिहरू भरिएको हुन्छ । जस्तो कि सालि धान, धान्य, मुगी, दाल, तिल, चामल आदिले भरिएको हुन्छ । त्यसलाई आँखा हुने मानिसले खोलेर हेर्दा ‘यो सालि धान हो,’ ‘यो धान्य हो,’ ‘यो मुगी हो,’ ‘यो मास हो,’ यो तिल हो, ‘यो चामल हो,’ भनी प्रतिवेक्षण गर्दछ । भिक्षु हो ! यसरी नै भिक्षुले यो काय (शरीर) मा तल पैताला देखि माथि केश भएको टाउकोसम्ममा केश भएको टाउकोदेखि तल पैतालाको छालासम्ममा नानाविध मल वस्तु भरिभराउ भएको देखेर प्रत्यवेक्षणा गर्दछ – यो कायमा केश छ ... (पूर्ववत्) ... पिसाब छ । यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छ । ... भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गर्दा कायगतास्मृतिको महान् फल र महानुशंस हुन्छ ।

(४) धातुमनासिकारस्मृति

५. “भिक्षु हो ! फेरि भिक्षुले यो कायलाई स्थितिअनुसार शरीरको रचनानुसार जस्तो छ, सोही अनुरूप हेरेर धातुको स्वभावअनुसार प्रत्यवेक्षणा गर्दछ । यो शरीरमा पृथ्वीधातु (कडा, नरम स्वभाव) छ, आपोधातु (बगेर जाने स्वभाव अथवा ढिको हुने स्वभाव) छ, तेजधातु (गरम, शीत, बाफ आदि स्वभाव) छ, र वायुधातु (फुलाउने, चलाउने, घचेदने स्वभाव) छ ।”

“भिक्षु हो ! जस्तो कि (उदाहरणका लागि) एउटा कुशल दक्ष गौघातक वा उसको शिष्यले गाईलाई मारेर चौबाटोको माभमा बसेर मासुलाई टुक्राटुक्रा पारी छुट्याएर बस्छ । भिक्षु हो ! यसरी नै, भिक्षुले यो कायलाई स्थितिअनुसार यो शरीरको रचनानुसार जस्तो छ, सोही अनुरूप हेरेर धातुको स्वभावअनुसार प्रत्यवेक्षणा गर्दछ – यो शरीरमा पृथ्वीधातु छ, आपोधातु छ, तेजधातु छ, र वायुधातु छ । यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छ । ... भिक्षु हो ! यसरी भाविता र बहुलिकृत गर्दा कायगतास्मृतिको महान् फल र महानुशंस हुन्छ ।

(५) अशुभानुस्मृति

६. “भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षुले मसानमा फ्याँकिएको मरेको एक दिन भएको मृत शरीर (शव, लास), मरेको दुई दिन भएको मृत शरीर, मरेको तीन दिन भएको मृत शरीर, ठाडिएर नीलो भइसकेको, मृत शरीर, पीप बगिरहेको (सडेको, गलेको) मृत शरीर (लास) लाई हेरेर ध्यान गर्दै यस्तो विचार गर्छ – ‘मेरो काय (शरीर) पनि यस्तै हुने हो, यस्तो अवश्य हुनेछ, यस्तो नभई छाड्दैन ।’ यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छ ।

“भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षुले मसानमा मिल्काइएको मृत शरीर (लास) लाई कागले लुछिरहेको, चीलले खाइरहेको, गिद्धले खाइरहेको, बाजले खाइरहेको, कुकुरले खाइरहेको, बाघले खाइरहेको, चितुवाले खाइरहेको, स्यालले खाइरहेको, अनेक प्रकारका प्राणीहरूले खाइरहेको हेरेर ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्छ – ‘मेरो काय (शरीर) को पनि यस्तै गति हुने हो, यस्तो अवश्य हुनेछ, यस्तो नभई छाड्दैन ।’ यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छ ।

“भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षुले मसानमा मिल्काइएको मासु र रगत बाँकी रहेको स्नायुले बाँधिएको अस्थिक कङ्काल मात्र लासलाई ... पूर्ववत् ... । मासु नभएको, रगत लागेको स्नायुले बाँधिएको अस्थिक कङ्काल मात्र लासलाई ... पूर्ववत् ... । ... मासु र रगत नभएको स्नायुले बाँधिएको अस्थिक कङ्काल मात्र

लासलाई ... (पूर्ववत्) ... । यताउता छरेर रहेका कतै हातको हाड, कतै नली हाड, कतै कुर्कुच्चाको हाड, कुनै ठाउँमा घुँडाको हाड, कहीं तिघ्रा (जाँघ) हो, हाड, कहीं चाकको हाड, कहीं करडको हाड, कतै मेरुदण्ड (डाड) को हाड, कहीं शरीरको पछिल्लो भागको हाड, कहीं घाँटीको हाड, कहीं काँधको हाड, कहीं च्यूँडोको हाड, कहीं गिजाको हाड, कतै खप्परको हाडतिर हेरी ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्छ - 'मेरो काय (शरीर) पनि यस्तै दुर्दशा हुने हो, यस्तो अवश्य हुनेछ, यस्तो न भई छाड्दैन ।' यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छ ।

"भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षुले मसानमा मिल्काइएको लासको शङ्खजस्तो सेतो वर्ण भएको हाडैहाडहरू ... (पूर्ववत्) ... । ... एक वर्षभन्दा पुराना थुपारिएका हाडहरू ... (पूर्ववत्) ... । ... कुहिएको, चूर्ण भएको हाडहरू हेरेर ध्यान गर्दै यसरी विचार गर्छ - 'मेरो काय (शरीर) को पनि यस्तै गति हुने हो, यस्तो अवश्य हुन्छ, यस्तो नभई छाड्दैन ।' यसरी आफ्नो भित्री ... (पूर्ववत्) ... । यसरी भिक्षु कायमा कायानुपशयी भई विहार गर्छ ।"

२. ध्यानसमापत्ति

७. "भिक्षु हो ! अनि ऊ कामविषयबाट अलग भई अकुशलताबाट अलग भई ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले विवेकजः प्रीतिसुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको कुनै पनि शरीरको भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन । जस्तैः - कुनै दक्ष नहापक (नुहाइदिने) ले वा उसको अन्तेवासीले स्नानीय चूर्णलाई काँसको थालमा राखी अलिअलि पानी हाल्दै भिजाउँदै मुछ्दै डल्लो पाछ । अनि त्यो स्नानीय चूर्णको डल्ला स्नेहित भएपछि भित्र-बाहिर जम्मै भिजिसकेपछि बगेर जाँदैन । महाराज ! त्यस्तै, भिक्षुले विवेकजः प्रीति र सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्पर्शित पाछ । उसको शरीरको प्रत्येक भाग ध्यानजः प्रीतिसुखले छोएको हुन्छ ।

"भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले विवेकजः प्रीतिसुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्पर्श गर्दछ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग विवेकजः प्रीति र सुखले नछोएको हुँदैन । जस्तै-भनौं, यहाँ माभ्रमा मूल भएको एउटा गम्भीर जलाशय छ । त्यो जलाशयको पूर्वपट्टि पानीको मूल छैन । पश्चिमपट्टि पनि ... उत्तरपट्टि पनि ... दक्षिणपट्टि पनि पानीको मूल छैन । समय-समयमा वर्षा हुँदैन । अनि त्यही गम्भीर जलाशयको माभ्रबाट फुटेर आएको शीतल पानीको धारले सोही जलाशयलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्नेहित पाछ, परिपूर्ण पाछ र सर्वत्र स्नेहित पाछ । अनि त्यस जलाशयको जुनसुकै भाग शीतल पानीले नछोएको हुँदैन । महाराज ! त्यस्तै, भिक्षुले विवेकजः प्रीतिसुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ ... उसको शरीरको कुनै पनि भाग विवेकजः प्रीतिसुखले नछोएको हुँदैन ।

"भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु प्रीतिलाई पनि त्यागी ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ । उसले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाछ, सर्वत्र स्पर्श गर्दछ । उसको शरीरको कुनै पनि भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुँदैन । जस्तै, उत्पल समुदाय, पद्म समुदाय, पुण्डरीक समुदाय अथवा केही उत्पल, पद्म, पुण्डरीकहरू, जो पानीमा उत्पन्न भई पानीमै बढेर पानीबाट माथि नआई पानीको भित्री भागमा डुबेका हुन्छन् - तिनीहरूको टुप्पा डाँठ शीतल पानीले छोएको हुन्छ, ... सर्वत्र स्पर्शित हुन्छ । अनि त्यस उत्पल ... पुण्डरीकको जुनसुकै पनि भाग शीतल पानीले स्पर्श नगरेको हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यस्तै,

भिक्षुले नैष्प्रीतिक सुखद्वारा यही शरीरलाई स्नेहित पाउँछ, "सर्वत्र स्पर्श गच्छ । उसको शरीरको जुनसुकै भाग नैष्प्रीतिक सुखले नछोएको हुँदैन ।

"भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु सुखलाई पनि त्यागी दुःखलाई पनि त्यागी ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । ऊ यही शरीरमा परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ । उसको शरीरको जुनसुकै भाग परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्श नगरेको हुँदैन । जस्तै - कुनै पुरुष शिरदेखि लिएर आफ्नो शरीर जम्मै सेतो कपडाले ढाकेर बस्छ भने, उसको शरीरको जुनसुकै भाग सेतो कपडाले नढाकिएको हुँदैन । भिक्षु हो ! त्यस्तै, भिक्षु यही शरीरमा परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्त फैलाई बसिरहन्छ । उसको शरीरको जुनसुकै भाग परिशुद्ध ज्योतिर्मय चित्तले स्पर्श नगरेको हुँदैन । यसरी प्रमादरहित, तत्पर र संयमी भईकन विहार गर्दागर्दै उसमा भएको लोभपूर्ण स्वर-सङ्कल्पको हास हुन्छ । त्यो नष्ट भएपछि आफूभित्र (रहेको) चित्त स्थिर हुन्छ, वशमा रहन्छ, एकाग्र हुन्छ, समाहित हुन्छ, भिक्षु हो ! यसरी भिक्षुले कायगतास्मृति साधना (भाविता) गरेको हुन्छ ।"

३. मारले मौका पाउन नसक्ने

८. "भिक्षु हो ! जस (जुन भिक्षु साधक) ले कायगतास्मृतिभाविता र बहुलिकृत गर्दछ, उसको अन्तर्गत सबै विद्याभागीय कुशल धर्म परेको हुन्छ । भिक्षु हो ! जस्तो कि - महासमुद्रलाई यदि कसैले आफ्नो चित्तले व्याप्त गर्दछ भने समुद्रमा मिसिएका ससाना नदीहरू त्यसभित्रै परेका हुन्छन् । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले कायगतास्मृति भाविता र बहुलिकृत गर्दछ उसको अन्तर्गत सबै विद्याभागीय कुशल धर्म समाहित हुन्छ ।"

"भिक्षु हो ! यदि कुनै साधक (भिक्षु) ले बारम्बार अभ्यास गरेन भने, (ठीक तवरले) साधना गरेन भने, मारले उसलाई साधनाच्युत गर्ने मौका पाउँछ, त्यस्तो साधक मारका लागि आलम्बन (आरम्भण=विषयवस्तु) हुन्छ । भिक्षु हो ! जस्तो कि - (कुनै) मानिसले ठूलो गन्हुङ्गो ढुङ्गाको टुक्राले फस्केको माटाको थुप्रोमा हान्यो भने, भिक्षु हो ! यसमा तिमीहरू के भन्छौ - त्यो गन्हुङ्गो ढुङ्गाको टुक्रा त्यो कमलो माटाको थुप्रामा धसिन्छ कि धस्दैन ?"

"धस्छ, भन्ते !"

"भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जुन साधकले कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास गर्दै ठीक तवरले साधना गर्दैन, उसबाट मार (उसलाई साधनाबाट च्युत गर्ने) ले मौका पाउँछ, उसलाई आरम्भण बनाउँछ । भिक्षु हो ! जस्तो कि - सुकेका दाउराका कप्टेराहरू ओसिलो नभएको ठाउँमा मिल्काइएका हुन्छन्, त्यहाँ कुनै मान्छे आगो बाल्ने मनसायले उत्तरारणी (=सजिलैसँग आगो सल्काउने वस्तु) लिएर आउँछ । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ ? - के उसले त्यो सुकेको कप्टेरा उत्तरारणीमा घोटेर आगो बाल्न सक्दैन ?"

"सक्छ, भन्ते ! अवश्य सक्छ ।"

"भिक्षु हो ! जसले (जुन साधकले) कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास गरेर ठीक तवरले साधना गर्दछ, उसबाट मारले ... मौका पाउन नसक्दैन, उसलाई आरम्भण बनाउन नसक्दैन । भिक्षु हो ! जस्तो कि - पानीको एउटा रिक्तो भाँडो पेटिकामा राखिएको छ, अनि कुनै मान्छेले गागो भरी पानी बोकेर ल्याउँछ । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ ? - के उसले त्यो भाँडो पानीले भर्न सक्छ ?"

“सक्ख, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले (जुन साधकले) कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास गरेर ठीक तवरले साधना गर्दैन, उसबाट मारले ... मौका लिन्छ, मारलाई आरम्भण (उपलब्ध) हुन्छ ।”

९. “भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास र (ठीक तवरले) साधना गर्दछ, उसबाट मारले ... मौका लिन सक्दैन, ऊसँग मारका लागि आरम्भण हुँदैन । भिक्षु हो ! जस्तो कि - हरियो (काँचो) दाउराको कप्टेरो सिमसारमा परिरहेको (मिल्किएको) हुन्छ, अनि (त्यहाँ) आगो दनदन बाल्ने मनसुबाले कसैले उत्तरारणी लिएर आउँछ । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ ? - के त्यो मान्छेले त्यो चिसो (काँचो) कप्टेरो उत्तरारणीमा घोटेर आगो सल्काउन सक्छ ?”

“सक्दैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास गर्दै ठीक तवरले साधना गर्दैन, उसबाट मारले ... मौका लिन्छ, मारलाई आरम्भण (उपलब्ध) हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जस्तो कि - (कागले मुखको डिलमा टेकेर पानी खान सक्ने गरी) पानीले टन्न भरिएको एउटा भाँडो (खुला ठाउँमा) पेटिकामाथि राखिएको छ । अनि कुनै मान्छे पानी बोकेर आउँछ । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - के त्यो मान्छेले त्यस भाँडोमा अरू पानी खन्याउन सक्छ ?”

“सक्दैन, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले कायगतास्मृतिको अभ्यास गरेर ठीक तवरले साधना गर्दछ, उसबाट मारले (उसलाई साधनाबाट च्युत गर्ने) मौका लिन सक्दैन, उसबाट मारका लागि आरम्भण (उपलब्ध) विषयवस्तु हुँदैन ।”

४. अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरिने

१०. “भिक्षु हो ! जसले कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास गर्दै ठीक तवरले साधना गर्दछ, उसले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य जति पनि धर्महरू छन्, तिनलाई साक्षात्कार गर्नका निमित्त, चित्तलाई विनीत पार्दछ, आयतनस्थान वा अवसर (उपलब्ध) हुनेबित्तिकै तिनलाई साक्षात्कार गर्दछ । भिक्षु हो ! जस्तो कि - पानीले टन्न भरिएको एउटा भाँडो ... माथि राखिएको छ । त्यसलाई एक जना बलियो मान्छेले जता चाहियो उता निहुराएर पानी खन्यायो भने (त्यसबाट) पानी झर्छ कि झर्दैन ?”

“झर्छ, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! यसरी नै, जसले कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास गर्दै ठीक तवरले साधना गर्दछ, उसले अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य जति पनि धर्महरू छन्, तिनलाई साक्षात्कार गर्नका निमित्त, चित्तलाई विनीत पार्दछ, आयतन (स्थान वा अवसर) (उपलब्ध) हुनेबित्तिकै तिनलाई साक्षात्कार गर्दछ । भिक्षु हो ! जस्तो कि - सम्म परेको खेतमा पानी छेकेर पिउन हुने गरी अग्लो पारेर बनाइएको आलीमा पानीले टन्न भरिएको चारकुने पोखरी छ, कुनै बलियो मान्छेले जहाँ-जहाँ पानी छेकिएको छ, त्यहाँ-त्यहाँ आली भत्काउँछ, अनि त्यहाँ-त्यहाँबाट पानी झिक्छ । हो कि होइन ?”

“हो, भन्ते !”

“भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले कायगतास्मृतिको बारम्बार अभ्यास ... साक्षात्कार गर्दछ, भिक्षु हो ! जस्तो कि - समतल (सम्म) परेको चौबाटोको माझमा असल घोडा जडिएको एउटा बग्गी छ । त्यसमा बसेको सिपालु सारथिले देब्रे हातले लगाम समातेर, दाहिने हातले कोरा हल्लाएर जतातिर जानुपर्ने हो, उतैतिर बग्गी लैजान्छ, ल्याउँछ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, जसले कायगतस्मृतिको बारम्बार अभ्यास ... साक्षात्कार गर्दछ ।”

५. कायगतास्मृतिको आनिशंस

११. “भिक्षु हो ! जसले कायगतास्मृति भावना गर्दछ, वृद्धि गर्दछ, परिवर्धन गर्दछ (यानीकृत), पूर्ण तवरले आचरण गर्दछ (वस्तुकृत), अनुष्ठान गर्दछ, पहिचान गर्दछ, सुसमारब्ध गर्दछ, उसलाई दस वटा आनिशंस लाभ (प्राप्त) हुन्छ : -

(१) ऊ उदासीनता (अरति) लाई सहन सक्ने हुन सक्छ, उदासीनताले उसलाई जित्त (प्रभावित गर्न) सक्दैन, उत्पन्न भएको उदासीनतालाई उसले नियन्त्रणमा राख्दछ । (यसो गरेर ऊ साधनारत भइरहन्छ) ।”

(२) ऊ भयभैरव (=अत्यधिक भय) लाई पनि सहन सक्ने हुन्छ, उसलाई जस्तोसुकै भयले पनि जित्त सक्दैन, उत्पन्न भएको भयलाई उसले नियन्त्रणमा राख्दछ ।

(३) ऊ सर्दी-गर्मी, भोक-तिर्खा, लामखुट्टे-भिँगा, उडुस-उपियाँ, हुरी-बतास, सर्प-विच्छी आदिबाट हुने आघात सहन सक्ने हुन्छ, दुर्वचन, मिथ्या लाञ्छना, (उत्पन्न भएको) शारीरिक दुःख, वेदना, तीव्र, खरो, कटु, असत्य, अप्रिय, प्राणान्त शारीरिक पीडा आदि सहन सक्ने क्षमता भएको हुन्छ ।”

(४) ऊ यसै जन्ममा (दृष्टधर्म सुख विहारमा) कुनै कठिनाइवेगर सजिलैसँग, पूरै तवरले चारैवटा चैतसिक ध्यान लाभ गर्न समर्थ हुन्छ ।

(५) ऊ अनेक प्रकारका ऋद्धि अनुभव गर्दछ - एकमात्र भएर पनि धेरै हुन्छ, धेरै भएर पनि एक हुन्छ, ... ब्रह्मलोकसम्मलाई पनि आफ्नो कायद्वारा वशमा राख्छ ।

(६) ऊ अलौकिक विशुद्ध दिव्य श्रोतधातुद्वारा देवताहरूका र मनुष्यहरूका शब्द सुन्न समर्थ हुन्छ ।

(७) ऊ अन्य प्राणीहरूका र मनुष्यहरूका चित्तका बारेमा आफ्नो चित्तले ‘सराग चित्तलाई सराग चित्त’, ‘वीतराग चित्तलाई वीतराग चित्त’ भनेर पहिचान गर्न सक्षम हुन्छ - ‘सदोष चित्तलाई ...’, ‘वीतदोष चित्तलाई ...’, ‘समोह चित्तलाई ...’, ‘वीतमोह चित्तलाई ...’, ‘विमुक्त चित्तलाई ...’, ‘अविमुक्त चित्तलाई ...’ भनेर पहिचान गर्न सक्ने हुन्छ ।

(८) उसले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्दछ । जस्तो कि - एउटा जन्मका ... पूर्ववत् ... आकारसहित, उद्देश्यसहित, अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्न सक्नेछ ।

(९) उसले विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भएका, उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्न सक्नेछ तथा ऊ आ-आफ्ना कर्मअनुसार उच्च-नीच, सवर्ण-दुर्वर्ण, सुगति-दुर्गति अवस्थामा उत्पन्न भएका सत्त्वहरूलाई देख्न समर्थ हुन्छ ।

(१०) ऊ आस्रव क्षय गरेपछि लाभ (उपलब्ध) हुने अनास्रव चेतोविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जन्ममा अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गरी विहार गर्ने हुन्छ ।

“भिक्षु हो ! जसले कायगतास्मृति भावना गर्दछ, ... सुसमारब्ध गर्दछ, उसलाई यी दस वटा आनिशंस प्राप्त हुन्छ ।”

१२. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

कायगतासति-सुत्त समाप्त ।

२०. सङ्घारूपत्ति-सुत्त

(संस्कारोपत्तिसूत्र)

१. पुण्य संस्कारहरूको विपाक

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! मैले तिमीहरूलाई सङ्घारूपपत्ति (=संस्कार-उत्पत्ति) को उपदेश दिन लागें, सो सुन, राम्ररी ध्यान देओ, म बताउँछु । ती भिक्षुहरूले “हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

२. “भिक्षु हो ! यहाँ भिक्षु श्रद्धाले युक्त हुन्छ, शीलले ... , श्रुतले ... , त्यागले ... , प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले यसो सोच्छ – ‘अहो ! म शरीर त्यागेर मृत्युपछि महाधनी (महाशाल) क्षत्रियहरूका माभ्रमा जन्मन पाऊँ ।’ उसले यस्तो चित्त धारण (सङ्कल्प) गर्दछ, यस्तो चित्तको अधिष्ठान गर्दछ, यस्तो चित्तको भावना गर्दछ । उसको यस्तो संस्कार, यस्तो विहार, यसरी गरेको भाविता एवं बारम्बार साधना गर्दै त्यहाँ (लोकान्तरमा) उत्पन्न हुनाका लागि योग्य हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यस लोकान्तरमा उत्पन्न हुनाका लागि यो मार्ग हो, यो प्रतिपदा (उपाय) हो ।”

३. “भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले यसो सोच्छ – ‘अहो ! म ... मृत्युपछि ब्राह्मण (महाशाल) ... गृहपति (महाशाल) का बीचमा जन्मन पाऊँ ।’”

४. “भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हनुपर्दछ – ‘चातुर्महाराजिक देवताहरू दीर्घायु, सुन्दर र निकै सुखी छन् । उसले यसो सोच्छ – ‘अहो ! म ... मृत्युपछि चातुर्महाराजिक देवताहरूकहाँ जन्मन पाऊँ ।’ उसले यस्तो चित्त धारण गर्दछ, यस्तो ... भाविता गर्दछ । उसको संस्कार, यस्तो विहार ... योग्य हुन्छ । भिक्षु हो ! यो मार्ग हो, यो प्रतिपदा हो, – त्यहाँ (लोकान्तरमा) उत्पन्न हुनाका लागि ।”

५. “भिक्षु हो ! फेरि, यहाँ भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हनुपर्दछ – त्रयस्त्रिंश देवताहरू दीर्घायु ... , यामा देवताहरू ... , तुषित देवताहरू ... , निर्माणरति देवताहरू ... , परनिर्मितवशवर्ती देवताहरू दीर्घायु ... सुखी हुन् । उसले यसो सोच्छ – ‘अहो ! म ... मृत्युपछि परनिर्मित वशवर्ती देवताहरूकहाँ जन्मन पाऊँ ।’ उसले यस्तो चित्त धारण गर्दछ, ... भावना गर्दछ । उसको यस्तो संस्कार, ... योग्य हुन्छ । भिक्षु हो ! यो मार्ग हो, यो प्रतिपदा हो – त्यहाँ (लोकान्तरमा) उत्पन्न हुनाका लागि ।”

६. “भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ – ‘साहस्र ब्रह्मा दीर्घायु ... सुखी हुन् । भिक्षु हो ! यो साहस्र ब्रह्मा साहसी लोकधातु (एक हजार ब्रह्माण्ड) लाई स्फरण (व्याप्त) गरेर, परिग्रहण गरेर बस्छन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि – आँखा (ठीक दृष्टि) भएको मान्छेले

आमलक (फल) हातमा लिईकन चारैतिरबाट त्यसको प्रत्यवेक्षणा गर्दछ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, त्यो साहस ब्रह्मा र त्यस साहसी लोकधातुमा उत्पन्न अरू प्राणीहरू त्यस लोकधातुमा स्फरण गरेर, त्यसमा चारैतिरबाट परिग्रहण गरेर त्यहाँ रहन्छन् । उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि साहस ब्रह्माको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त धारणा गर्दछ ... भावना गर्दछ । उसको यस्तो संस्कार ... योग्य हुन्छ । भिक्षु हो ! यो मार्ग हो, यो प्रतिपदा हो, - त्यहाँ (लोकान्तरमा) उत्पन्न हुनाका लागि ।'

७. "भिक्षु हो ! फेरि यहाँ भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'द्विसाहस ब्रह्मा ... । त्रिसाहस ... । चतुःसाहस ब्रह्मा व । पञ्चसाहस ब्रह्मा दीर्घायु, सुन्दर र धेरै सुखी छन् ।' पञ्चसाहस ब्रह्मा पञ्चसाहसी लोकधातुलाई स्फरण गरेर परिग्रहण गरेर रहन्छ । त्यहाँ जति पनि प्राणीहरू ... परिग्रहण गरेर बस्छन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - आँखा (ठीक दृष्टि) भएको मान्छेले पाँचवटा आमलक (फल) हातमा लिएर प्रत्यवेक्षणा गर्दछ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, त्यो साहस ब्रह्मा पञ्चसाहसी लोकधातुलाई स्फरण गरेर (त्यसलाई) परिग्रहण पारेर रहन्छ । उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि पञ्चसाहस ब्रह्माको लोकधातु (सहव्यता) मा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... भावना गर्दछ । उसको यस्तो संस्कार ... योग्य हुन्छ । भिक्षु हो ! यो मार्ग हो, यो प्रतिपदा हो - त्यहाँ (लोकान्तरमा) उत्पन्न हुनाका लागि ।"

८. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'दशसाहस ब्रह्मा दीर्घायु, सुन्दर र ज्यादै सुखी छन् ।' भिक्षु हो ! दस साहस ब्रह्मा दस साहसीलोकधातुलाई ... रहन्छ । त्यहाँ जति पनि प्राणीहरू ... गरेर रहन्छन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - आठकुने, राम्ररी कुँदिएको, सफा, निर्मल, चम्किलो, असल खाल (जात) को वैदूर्यमणिलाई सेतो-पहेँलो (पाण्डुरङ्को) कम्बलमा राख्दा भलमल टलक्छ चारैतिर आभा फैलाउँछ, चम्कन्छ । भिक्षु हो ! त्यस्तै, दससाहस ब्रह्मा दससाहसी लोकधातु स्फरण गरेर, परिग्रहण गरेर बस्छ । उसले सोच्छ - 'अहो ! म ... दससाहस ब्रह्माको लोकधातुमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... भावना गर्दछ ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

९. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'शतसाहस ब्रह्मा दीर्घायु ... गरेर बस्छ । त्यहाँ जति पनि प्राणीहरू ... गरेर बस्छन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - कुनै सुनार (लुंकिमि) ले माटाको भाँडामा राखेर पगाल्दा त्यो पगालेर रातो तरल सुन पाण्डु रङ्को (सेतो-पहेँलो) कम्बलमा राख्दा भलभली टल्केभै टल्कन्छ, चारैतिर आभा फैलाउँछ र चम्कन्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, शतसाहसी ब्रह्मा ... बस्छ । त्यहाँ उत्पन्न भएका जति पनि प्राणीहरू छन्, तिनीहरू पनि ... रहन्छन् । उसले यस्तो ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

१०. "भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'आभा देवता, परित्ताभा देवता, ... अप्रमाणाभा देवता, ... आभास्वर देवताहरू ... छन् ।' भिक्षु हो ! उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म पनि ... मृत्युपछि ... आभास्वर देवताको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

११. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'परित्रशुभ देवता ... अप्रमाणशुभ देवता ... शुभकृत्स्न देवताहरू दीर्घायु ... हुन्छन् ।' उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि ... शुभकृत्स्न देवताहरूको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त धारण ... भावना गर्दछ । उसको यस्तो संस्कार ... योग्य हुन्छ । भिक्षु हो ! यो मार्ग ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

१२. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'बृहत्फल देवता ... , अविह देवता ... , अतप्य देवता ... , सुदर्श देवता ... , सुदर्शी देवता ... , अकनिष्ठ देवता

दीर्घायु ... हुन्छन् ।' उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि ... अकनिष्ठ देवताहरूको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

१३. "भिक्षु हो ! फेरि, भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - 'आकाशानन्त्यायतन प्राप्त गरेका देवताहरू दीर्घायु ... हुन्छन् ।' उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि आकाशानन्त्यायतन प्राप्त गरेका देवताहरूको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

१४. "भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - विज्ञानानन्त्यायतन प्राप्त गरेका देवताहरू दीर्घायु ... हुन् ।' उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि विज्ञानानन्त्यायतन प्राप्त गरेका देवताहरूको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

१५. "भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु श्रद्धाले ... प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले सुनेको हुन्छ - आकिञ्चन्यायतन प्राप्त देवता ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त देवताहरू दीर्घायु ... हुन्छन् । उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म ... मृत्युपछि ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गरेका देवताहरूको लोकमा जन्मन पाऊँ ।' उसले यस्तो चित्त ... उत्पन्न हुनाका लागि ।"

१६. "भिक्षु हो ! फेरि भिक्षु श्रद्धा ..., शील ..., श्रुत ..., त्याग ... र प्रज्ञाले युक्त हुन्छ । उसले यसो सोच्छ - 'अहो ! म यसै जन्ममा आस्रव क्षय गरेर आस्रवरहित भईकन चेतोविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई आफैले अभिज्ञाद्वारा दृष्टधर्म (यसै लोकमा) उपसम्पन्न भएर बस्न पाऊँ (साधना बढाउन पाऊँ) ।' अनि आस्रव-क्षयद्वारा अनास्रव, चेतोविमुक्त प्रज्ञाविमुक्त भईकन विहार गर्दछ । भिक्षु हो ! यस्तो भिक्षु कहीं पनि उत्पन्न हुँदैन, उत्पन्न हुनुपर्ने नै हुँदैन ।"

१७. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सङ्घारूपति-सुत्त समाप्त ।

अनुपद वर्ग समाप्त ।

२१. चूलसुञ्जता-सुत्त

(चूलशून्यतासूत्र)

१. भगवान् शून्यता विहार गरिरहनु हुन्छ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित मृगारमाताको प्रासाद पूर्वाराममा बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् आनन्द सन्ध्या समयमा ध्यानभावनाबाट उठेर भगवान् बस्नु भएको ठाउँमा पुगे । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरी उनी एक ठाउँमा बसे । एकातिर बसेका आयुष्मान् आनन्दले भगवान्का सामु यस्तो निवेदन गरे - “भगवान् एकपल्ट शाक्य जनपदको नगरक नाउँको निगममा विहार गरिरहनु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्को श्रीमुखबाट मैले सुनेको थिएँ, भगवान्को श्रीमुखबाट ग्रहण गरेको थिएँ - ‘आनन्द ! अचेल म धेरैजसो शून्यता विहारद्वारा विहार गर्दछु ।’ भन्ते ! के मैले यस कुरोलाई ठीक तवरले सुनेको, ठीक तवरले ग्रहण गरेको र ठीक तवरले धारण गरेको थिएँ ?”

२. “हो, आनन्द ! तिमिले यो कुरो ठीक तवरले सुनेका थियौ, ... , ठीक तवरले धारण गरेका थियौ । आनन्द ! म उहिले र अहिले यस बेला पनि धेरैजसो शून्यता विहारद्वारा विहार गर्दछु । आनन्द ! जस्तो कि - यो मृगारमाताको प्रासाद हात्ती, गाई, घोडा, खच्चरले शून्य छ, सुन-चाँदी, स्त्री-पुरुषहरूको भीडले शून्य छ तर एउटा मात्र भए पनि भिक्षुसङ्गले शून्य छैन । आनन्द ! यसरी नै, भिक्षुले मनमा ग्राम-संज्ञा (गाउँबारेको चिन्तन) गरेन भने, मनुष्य-संज्ञा (मानिसहरूबारे चिन्तन) गरेन भने, अरण्य-संज्ञा एउटाको मात्र ध्यान मनमा राखिरह्यो भने उसको चित्त अरण्य-संज्ञामा आकर्षित हुन्छ, प्रसन्न हुन्छ, स्थिर हुन्छ (वासनाहरूबाट) मुक्त हुन्छ । उसले यसो अवबोध (अनुभव) गर्दछ - ग्राम-संज्ञाको कारणले वा मनुष्य-संज्ञाको कारणले उसको चित्तमा जुन दुःख (दरथ, चिन्ता) हुन्थ्यो, त्यस्तो अब हुँदैन, अब कुनै चिन्ता बाँकी रहन्छ भने त्यो अरण्य-संज्ञाबाट हुने दरथ (=चिन्ता दुःख) मात्र हो । उसले यो पनि बुझ्छ कि यो (ठाउँ) जुन ग्राम-संज्ञा हुन्, जो मनुष्य-संज्ञा हुन्, तीबाट शून्य (रहित) छ, यहाँ कुनै (केही) बाँकी छ भने अरण्य-संज्ञा एउटा मात्र । यसरी उसले यहाँ जे (विद्यमान) छैन, त्यो यहाँ नभएको देख्दछ, यहाँ जे बाँकी रहेको छ, त्यसलाई विद्यमान देख्दछ । आनन्द ! यसरी त्यो भिक्षु यथाभूतरूपले, अनुकूल (अविपर्यस्थ) रूपले, परिशुद्ध रूपले शून्यता विहार प्रवेश गर्दछ ।”

३. “आनन्द ! फेरि, भिक्षुले मनुष्य-संज्ञालाई ... , अरण्य-संज्ञालाई मनमा नराखीकन पृथ्वी-संज्ञा एउटालाई मात्र मनमा राखेर चिन्तन (ध्यान) गर्दछ भने उसको चित्त पृथ्वी-संज्ञाप्रति आकर्षित हुन्छ, (त्यसैमा) प्रसन्न हुन्छ, स्थिर हुन्छ (वासनाहरूबाट) मुक्त हुन्छ । आनन्द ! जस्तो कि (मारिएको) साँढेको छालालाई सयवटा कीलाले तन्काइयो भने नखुम्चेको, राम्ररी तन्केको देखिन्छ, त्यसरी नै, त्यस भिक्षुले यस पृथ्वीको उक्सेको भाग, खाल्टो परेको भाग, नदी, दुर्ग (रुखका) ठुटा, काँडा भएको ठाउँ, पहाडका अग्लाई, होचाइ आदिलाई मनमा नराखीकन पृथ्वी एउटालाई मात्र मनमा राख्छ भने पृथ्वी संज्ञाप्रति उसको मन ... स्थिर हुन्छ । उसले यो कुरो बुझ्छ (अवरोध अनुभव गर्छ) - मेरो

मनमा मनुष्य-संज्ञालाई राखिरहँदा (त्यसबारे ध्यान, चिन्तन गरिरहँदा) जुन दरथ (दुःख चिन्ता) भइरहन्छ, अरण्य-संज्ञालाई ... भइरहन्छ, त्यसबाट अब (मेरो मन) रहित (शून्य) भएको छ । यहाँ (अब) दरथ (दुःख, चिन्ता) केही बाँकी छ भने, त्यो पृथ्वी-संज्ञा मनमा राखिरहेको कारणले मात्र उत्पन्न हुन्छ । यसरी उसले (भिक्षुले) जे (विद्यमान) देख्दछ, आनन्द ! यसरी (त्यो भिक्षु) यथाभूत ... प्रवेश गर्दछ ।”

४. “आनन्द ! फेरि, भिक्षुले अरण्य-संज्ञाको वा पृथ्वी-संज्ञाको ध्यान (चिन्तन, मनमा राख्ने) नगरीकन आकाशानन्त्यायतन-संज्ञा (एउटाको) मात्र ध्यान गर्दछ भने उसको चित्त आकाशानन्त्यायतन-संज्ञामा ... स्थिर हुन्छ, उसले यसो बुभन (अनुभव अवबोध गर्न) थाल्दछ - (मेरो मनमा) अरण्य-संज्ञाबाट, पृथ्वी-संज्ञाबाट हुने, जुन दरद (दुःख, चिन्ता) भइरहन्छ, त्यो अब छैन, त्यसबाट (मेरो मन) अबरहित (शून्य) भएको छ । अब दरथ केही बाँकी छ त त्यो आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाबाट हुने दरद मात्र (बाँकी) छ । उसले यसो जान्न (अनुभव गर्न) थाल्दछ - (मेरो मन) जुन अरण्य-संज्ञा, पृथ्वी-संज्ञालाई ... त्यसबाट अब (शून्य)रहित भएको छ । यो आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाबाट हुने दरथ (एउटा मात्र) अशून्य (बाँकी रहेको) छ । यसरी उसले ... (रहित) देख्छ, यहाँ जे ... (विद्यमान) देख्छ । आनन्द ! यसरी (यो भिक्षु) यथाभूत ... प्रवेश गर्दछ ।”

५. “आनन्द ! फेरि, भिक्षुले पृथ्वी-संज्ञाको, आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाको चिन्तन (ध्यान, मनमा राख्ने) नगरीकन विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञा (एउटा) को मात्र चिन्तन गर्दछ भने, उसको चित्त ... स्थिर हुन्छ । उसले यसो अनुभव गर्न (जान्न) थाल्दछ - पृथ्वी-संज्ञाबाट, आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाबाट हुने जुन ... (शून्य) भएको छ । अब केही दरथ ... केवल विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञाबाट ... अशून्य (बाँकी) छ । उसले यसो अनुभव गर्न (जान्न) थाल्दछ - यो जुन पृथ्वी-संज्ञा, जुन आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाबाट (मेरो मन) ... (शून्य) भएको छ । अब एउटा मात्र विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञा अशून्य (बाँकी) रहेको छ । यसरी उसले जुन ...रहित देख्छ, यहीँ जे ... (विद्यमान) देख्छ । आनन्द ! यसरी (त्यो भिक्षु) यथाभूत ... प्रवेश गर्दछ ।”

६. “फेरि, आनन्द ! भिक्षुले आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाको, विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञाको चिन्तन नगरीकन आकिञ्चन्यायतन-संज्ञा ... स्थिर हुन्छ । उसले ... थाल्दछ - (मेरो मन) आकाशानन्त्यायतन-संज्ञाबाट, विज्ञानन्त्यायतनबाट ... (शून्य) भएको छ । अब केही दरथ आकिञ्चन्यायतन-संज्ञाबाट, विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञाबाट मेरो मन ... भएको छ । अब ... आकिञ्चन्यायतन-संज्ञाबाट मात्र ... अशून्य रहेको छ । यसरी उसले जुन ...रहित देख्छ, यहाँ जे ... (विद्यमान) देख्छ । आनन्द ! यसरी (त्यो भिक्षु) यथाभूत ... शून्यताविहारमा प्रवेश गर्दछ ।”

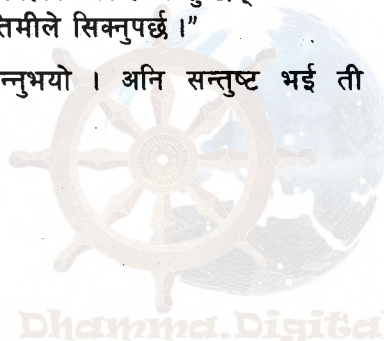
७. “आनन्द ! फेरि भिक्षुले विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञा, आकिञ्चन्यायतन-संज्ञाको ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-संज्ञा ... स्थिर हुन्छ । उसले यसो ... थाल्दछ - मेरो मन विज्ञानन्त्यायतन-संज्ञा, आकिञ्चन्यायतन-संज्ञाबाट ... शून्य भएको छ । अब ... दरथ ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-संज्ञाबाट ... अशून्य रहेको छ । यसरी उसले जुन ...रहित देख्छ, यहाँ जे ... (विद्यमान) देख्छ । आनन्द ! यसरी (त्यो भिक्षु) यथाभूत ... प्रवेश गर्दछ ।”

८. “आनन्द ! फेरि, भिक्षुले आकिञ्चन्यायतन-संज्ञाको, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-संज्ञाको ... अनिमित्तचेतसमाधि ... स्थिर हुन्छ । उसले यसो ... थाल्दछ - मेरो मन आकिञ्चन्यायतन-संज्ञा, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनबाट जुन दरथ ... शून्य भएको छ । अब एउटा अनिमित्त चेतसमाधिलाई (मात्र) ध्यानमा राख्ने अभ्यास गर्दै उसको चित्त यो अनिमित्त चेतसमाधिमा अभिसंस्कृत हुन्छ (... समाधिप्रति आकर्षित हुन्छ, प्रसन्न हुन्छ, स्थिर हुन्छ र विमुक्त हुन्छ) । उसले बुभन थाल्छ (अनुभव गर्दछ) - ‘जुन अभिसंस्कृत छ, त्यो अनित्य हो, नाशवान् हो’ यसरी अवबोध गरी उसको चित्त कामासवबाट,

भवास्रवबाट, अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ र त्यसको ज्ञान उसलाई प्राप्त हुन्छ । जाति (जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, अब गर्नुपर्ने कुनै काम बाँकी छैन । कामास्रव, भवास्रव, अविद्यास्रवको कारणले जुन दरथहरू चित्तमा उत्पन्न हुन्छन् ती सबै यो अनिमित्त चेतोसमाधिको कारणले नै उत्पन्न हुन नसकेका हुन् । यो अनिमित्त चेतोसमाधि कामास्रव, भवास्रव, अविद्यास्रवदेखि रहित छ । तर अब दरथ कुनै बाँकी रहेको छ त जीवनको कारणले (हुने) छवटा आयतन भएको कायबाट हुने (दरथ) मात्र । आकिञ्चन्यायतन-संज्ञा, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन-संज्ञा आदि शून्य भइसकेका छन् । अब कुनै अशून्यता (बाँकी) रहेको छ भने यस षडायतनिक कायप्रतिको केही दरथ (चिन्ता, आसक्ति) मात्र । यसरी उसले यहाँ जे (विद्यमान) छैन, त्यो नभएको देख्छ, जे बाँकी रहेको छ, त्यसलाई (विद्यमान) रहेको देख्छ । आनन्द ! यसरी यो भिक्षु यथाभूत, अनुकूल रूपले, परिशुद्ध रूपले शून्यता विहारमा प्रवेश गर्दछ ।”

१०. “आनन्द ! जति पनि श्रमण ब्राह्मण अतीतमा परमानुत्तर शून्यता प्राप्त गरी विहार गरेर गए, उनीहरू सबैले यही परमानुत्तर शून्यता प्राप्त गरीकन विहार गरेका थिए । आनन्द ! जो कोही श्रमण ब्राह्मण भविष्यमा विहार गर्ने हुन्, उनीहरू सबैले यही परमानुत्तर शून्यता प्राप्त गरी विहार गर्नेछन् । आनन्द ! जो कोही श्रमण ब्राह्मण अहिले वर्तमान समयमा विहार गर्दैछन् उनीहरू सबै यही परमानुत्तर शून्यता प्राप्त गरीकन विहार गरिरहेका हुन्छन् । आनन्द ! त्यसैले परिशुद्ध परमानुत्तर शून्यता प्राप्त गरी विहार गर्नुपर्दछ भनेर तिमीले सिक्नुपर्छ ।”

११. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

चूलसुञ्जता-सुत्त समाप्त ।

२२. महासुञ्जता-सुत्त

(महाशून्यतासूत्र)

१. महाशून्यता

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् शाक्यहरूको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । अनि पूर्वाह्न समयमा चीवर षहिरी पात्र-चीवर धारण गरी भगवान् कपिलवस्तुमा भिक्षाटनको निमित्त जानुभयो । कपिलवस्तुमा भिक्षाटन गरिसकेपछि भिक्षाटनबाट फर्की आई भोजनपछि जहाँ कालखेमक शाक्यको विहार थियो, त्यहाँ दिवा विहारको निमित्त जानुभयो । त्यस बखत कालखेमक शाक्यको विहारमा धेरै शयनासनहरू बिछ्याइएका थिए । भगवान्ले कालखेमक शाक्यको विहारमा धेरै शयनासनहरू बिछ्याइएको देख्नुभयो । सो देखेपछि भगवान्लाई यस्तो लाग्यो - “कालखेमक शाक्यको विहारमा थुप्रै शयनासनहरू ओछ्याइएका छन् । यहाँ धेरै भिक्षुहरू बस्छन् कि क्या हो ।”

२. त्यस बखत आयुष्मान् आनन्द धेरै भिक्षुहरूका साथ घटाय शाक्यको विहारमा चीवर सिउने काम गर्दैथिए । अनि सन्ध्या समयमा भगवान् ध्यानबाट उठी जहाँ घटाय शाक्यको विहार थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । आसनमा बसेपछि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो - “आनन्द ! कालखेमक शाक्यको विहारमा धेरै शयनासनहरू बिछ्याइएका छन् । त्यहाँ धेरै भिक्षुहरू छन् कि क्या हो ?”

“भन्ते ! कालखेमक शाक्यको विहारमा धेरै शयनासनहरू बिछ्याइएका छन् । त्यहाँ धेरै भिक्षुहरू बस्छन् । भन्ते ! हामीहरूको चीवर सिउने काम भइरहेको छ ।”

“आनन्द ! सङ्गणिकाराम^{५१८} सङ्गणिकारत सङ्गणिकाराममा अनुयुक्त भई गणाराम^{५१९} गणारत र गणसम्मुदित भई बस्ने भिक्षुलाई शोभा दिदैन । आनन्द ! जो भिक्षु सङ्गणिकाराम ... भएर बस्छ, उसले जो त्यो नैष्कर्म्यसुख, प्रविवेकसुख, उपशमसुख र सम्बोधिसुख छ, त्यस सुखको निष्कामलाभी विपुललाभी हुन सक्छ भनी भन्न सकिन्न । आनन्द ! जो त्यो भिक्षु गणबाट पर भई एकलै बस्छ, उसले नैष्कर्म्यसुख ... र बोधिसुख प्राप्त गर्न सक्छ र निष्कामलाभी ... पनि हुन सक्छ, ।”

“आनन्द ! सो सङ्गणिकाराम ... अनुयुक्त भई बस्ने भिक्षुले सामयिक^{५२०} वा असामयिक^{५२१}

८१८ 'सङ्गणिकाराम' भनेको आफ्ना परिषद्हरूसँगै जमघट भई बस्नु हो । पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णना ।

८१९ 'गणाराम' भनेको आफ्नो परिषद् मात्र होइन, अन्य मानिसहरूसँग पनि मिलजुल गरी बस्नेलाई भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णना ।

८२० समाधि गर्ने बेलामा क्लेशबाट मुक्त हुने अवस्था । पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णना ।

८२१ 'असामयिक' भनी निमित्त क्लेशबाट मुक्त भइसकेको लाई भनिएको हो । अतः चार मार्ग र चार सामण्यफलहरूलाई नै "असामयिक" भनिएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

अटलसुन्दर चित्तविमुक्ति लाभ गरी बस्न सक्ख भनी भन्न सकिन्न । आनन्द ! जो त्यो भिक्षु सङ्गणिकारामबाट ... गणारामबाट पर भई एकलै बस्छ, उसले यो सामयिक वा असामयिक अटलसुन्दर चित्तविमुक्ति प्राप्त गरी बस्न सक्ख ।”

“आनन्द ! म त्यस्तो कुनै रूप देखिन्न, जुन रूपमा रक्त हुँदा वा अभिरक्तले गर्दा सो रूपबाट विपरिणाम वा शोक परिदेव दुःख उत्पन्न नहोस् ।”

२. कसरी सम्प्रजन्य हुन्छ

३. (१) “आनन्द ! तथागतले सबै प्रकारका निमित्तहरूलाई मनमा नराखी अध्यात्मको शून्यतालाई प्राप्त गरी बस्ने कुरा अभिसम्बोध गरिसकेको छ । आनन्द ! यसरी विहार गर्ने तथागतकहाँ यदि भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक, उपासिका, राजाहरू, राजमाहात्यहरू, तीर्थियहरू र तीर्थिय श्रावकहरू आएमा, आनन्द ! त्यहाँ तथागतको विवेकतिर (=ध्यानतिर) ढल्केको, विवेकतिरै ओइरेको, विवेकतिर प्राग्भार भएको नैष्कर्म्यमा अभिरमण गरी एकान्तवासमा बस्ने र सबै आस्रवहरूबाट मुक्त भई बस्ने जस्ता कुरा गर्ने मात्र होइन, त्यस्तो गरी बस्नका लागि नियुक्तसमेत गर्दछ । आनन्द ! त्यसैले यदि भिक्षु अध्यात्म शून्यता प्राप्त गरी बस्न चाहन्छ भने – आनन्द ! सो भिक्षुले अध्यात्ममा मात्र चित्त लगाउनुपर्छ, स्थिर गर्न सक्नुपर्छ, एकाग्र गर्न सक्नुपर्छ र समाधिष्ठ हुन सक्नुपर्छ ।”

४. (२) “आनन्द ! कसरी भिक्षुले चित्तलाई स्थिर गरी एकाग्र गरी राख्छ भने ? – आनन्द ! यहाँ भिक्षु कामविषयबाट अलग भई अकुशल धर्महरूबाट अलग भई प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ, ... द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आनन्द ! यसरी भिक्षुले अध्यात्ममा मात्र चित्त स्थिर गरी एकाग्र गरी बस्छ । अनि उसले अध्यात्मको^{५२२} शून्यतामा मन लगाउँछ । अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँदा उसको चित्त शून्यतामा लाग्दैन ... । यस्तो हुँदा आनन्द ! भिक्षुले यस्तो कुरा जान्दछ – ‘अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँदा अध्यात्मको शून्यतामा मेरो मन लाग्दैन ... ।’ यहाँ त्यो सम्प्रजन्य हुन्छ, अर्थात् आनन्द ! बाहिरको अध्यात्मको^{५२३} शून्यतामा मन लगाउँछ ... भित्र बाहिरको^{५२४} अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँछ ... आनेञ्जमा^{५२५} मन लगाउँछ । तर आनेञ्जमा मन लगाउँदा उसको मन आनेञ्जमा लाग्दैन ... । यसो हुँदा आनन्द ! ऊ यस्तो जान्दछ – ‘आनेञ्जमा मन लगाउँदा मेरो मन आनेञ्जमा लाग्दैन ।’ यहाँ त्यो सम्प्रजन्य हुन्छ अर्थात् जान्दछ ।”

(३) “आनन्द ! सो भिक्षुले उही पहिलेको समाधि निमित्तको अध्यात्ममा चित्त लगाउनुपर्छ ... । ऊ अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँछ । अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँदा उसको मन शून्यतामा लाग्छ ... । आनन्द ! यस्तो अवस्थामा भिक्षुले यस्तो बुझ्छ – ‘अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँदा मेरो

८२२ आफूमा भएको पञ्चस्कन्धको भनी पपं. सू. IV. पृ. ११०: महासुञ्जतासुत्तवर्णना उल्लेख गरेको छ ।

८२३ अर्काको देहमा भएको पञ्चस्कन्धको भनी पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

८२४ कहिले आफ्नो शरीरको पञ्चस्कन्धमा, कहिले अर्काको शरीरमा भएको पञ्चस्कन्ध हेर्नेलाई ‘भित्र-बाहिरको अध्यात्ममा’ भनिएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. ११०: महासुञ्जतासुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

८२५ ‘उभतोभाग विमुक्त हुनेछु’ भनी आनेञ्ज, अर्थात् अन्य समापत्तिमा मन लगाउँछ भनिएको भनी पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ । ‘आनेञ्ज’ को अर्थ उल्लेख गर्दै उदानट्टकथा पृ. १३०: यसोज सूत्र वर्णनाले चतुर्थध्यान र अरूपावचर चारवटा ध्यानलाई भनिएको हो भनी उल्लेख गरेको छ ।

मन लाग्छ ... ।' आनन्द ! यहाँ त्यो सम्प्रजन्य हुन्छ । ऊ बाहिरको अध्यात्ममा मन लगाउँछ ... भित्र-बाहिरको अध्यात्मको शून्यतामा मन लगाउँछ ... आनेञ्जमा मन लगाउँछ । आनेञ्जमा मन लगाउँदा उसको मन आनेञ्जमा लाग्छ ... । आनन्द ! यस्तो भएपछि भिक्षुले यस्तो कुरा जान्दछ - 'आनेञ्जमा मन लगाउँदा मेरो मन लाग्छ ... ।' आनन्द ! यहाँ त्यो सम्प्रजन्य हुन्छ ।"

५. (४) "आनन्द ! यस समाधिमा बस्दा सो भिक्षुको चित्त चक्रमणमा लाग्छ । ऊ चक्रमण गर्छ । 'यसरी चक्रमण गर्दा मेरो चित्तमा अभिध्या, दौर्मनस्य तथा पापक अकुशल धर्महरू आउँदैनन्' भन्ने थाहा पाउँछ । यसरी यहाँ उसको सम्प्रजन्य हुन्छ । आनन्द ! यस्तो समाधिमा बस्ने सो भिक्षुको चित्त उभिइरहनेमा लाग्छ । ऊ उभिइरहन्छ । 'यसरी उभिइरहँदा मेरो चित्तमा अभिध्या, दौर्मनस्य तथा पापक अकुशल धर्म आउँदैनन्' भन्ने थाहा पाउँछ । यसरी यहाँ उसको सम्प्रजन्य हुन्छ । आनन्द ! त्यस्तो समाधिमा बस्ने सो भिक्षुको चित्त बस्नुमा लाग्छ । ऊ बस्छ । 'यसरी बस्दा मेरो चित्तमा अभिध्या, दौर्मनस्य तथा पापक अकुशल धर्महरू आउँदैनन्' भन्ने कुरा बुझ्छ । यसरी यहाँ उसको सम्प्रजन्य हुन्छ । आनन्द ! यस्तो समाधिमा बस्ने सो भिक्षुको चित्त लेट्नुमा लाग्छ । ऊ लेट्छ । 'यसरी लेट्दा मेरो चित्तमा अभिध्या, दौर्मनस्य तथा पापक अकुशल धर्महरू आउँदैनन्' भन्ने थाहा पाउँछ । यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ ।"

(५) "आनन्द ! यस समाधिमा बस्दा सो भिक्षुको चित्त यस्तो कुरामा लाग्छ - 'जुन कुरा हीन पृथक्जनिक छ, अनर्थ, अनर्थकारी छ तथा न निर्वेदतिर न विरागतिर न निरोधतिर न उपशान्तिर न अभिज्ञातिर न सम्बोधितिर न निर्वाणतिर पुऱ्याउँछ । जस्तै - राजकथा, चोरकथा, महामात्यकथा, सेनाकथा, भयकथा, युद्धकथा, अन्नकथा, पानकथा, वस्त्रकथा, शयनकथा, मालाकथा, गन्धकथा, ज्ञातिकथा, यानकथा, ग्रामकथा, निगमकथा, नगरकथा, जनपदकथा, स्त्रीकथा, शूरकथा, बाटोको कथा, कुमालेको कथा, पूर्वप्रेतकथा, नानात्वकथा, लोकख्यायिककथा, समुद्रख्यायिककथा र भवाभवकथा ।' यसरी त्यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ । आनन्द ! जुन कुरा क्लेश हटाई (अभिसल्लेखिका) चित्तशुद्धिका लागि अनुकूल हुन्छ, एकान्तवास, वैराग, निरोध, उपशान्ति, अभिध्या, सम्बोधि र निर्वाणतिर लैजान्छ, त्यस्तो कुरा गर्छ । जस्तै - अल्पेच्छकथा, सन्तुष्टिकथा, एकान्तवासकथा, असंसर्गकथा, वीर्यवर्धनकथा, शीलकथा, समाधिकथा, प्रज्ञाकथा, विमुक्तिकथा र विमुक्तिज्ञानदर्शनकथा ।' यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ ।"

(६) "आनन्द ! यस समाधिमा बस्दा सो भिक्षुको चित्त वितर्कनामा लाग्छ । ऊ 'जो त्यो वितर्कना हीन पृथक्जनिक छ र अनर्थकारी छ, अनि न निर्वेदतिर न विरागतिर न निरोधतिर न उपशान्तिर न अभिज्ञातिर न सम्बोधितिर न निर्वाणतिर पुऱ्याउँछ । जस्तै - कामवितर्क, व्यापादवितर्क, विहिंसावितर्क त्यस्तो वितर्कना गर्दिन' भनी ठान्दछ । यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ । आनन्द ! जो त्यो वितर्कना आर्य नैर्याणिकका लागि प्रयत्न गर्नेलाई सबै दुःखक्षयतिर लैजान्छ । जस्तै - नैष्कर्म्यवितर्क, अव्यापादवितर्क, अविहिंसावितर्क छ, त्यस्तो वितर्कनालाई 'वितर्कना गर्छु' भन्ने ठान्दछ । यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ ।"

६. (७) "आनन्द ! यी पाँच कामगुणहरू हुन् । कुन पाँच भने ? - (१) इष्ट, कान्त मनाप प्रियरूप कामूपसंहित रजनीय चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू, (२) इष्ट, कान्त ... श्रोतविज्ञेय शब्दहरू (३) इष्ट, कान्त ... घ्राणविज्ञेय गन्धहरू, (४) इष्ट, कान्त ... जिह्वाविज्ञेय रसहरू र (५) इष्ट, कान्त ... कायविज्ञेय स्पर्शहरू । आनन्द ! यी पाँच कामगुणहरू हुन्, जसमा भिक्षुले हरबखत आफ्नो चित्त प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्छ । यीमध्ये कुनै एक कामगुणमा अथवा कुनै आयतनमा मेरो चित्त समुदाचरण (=सम्पर्क) गर्छ कि गर्दिन ? आनन्द ! यदि प्रत्यवेक्षणा गर्दा भिक्षुले थाहा पाउँछ कि यीमध्ये कुनै एक कामगुणमा वा आयतनमा मेरो चित्त समुदाचरण गर्छ । आनन्द ! यसो भएमा भिक्षुले यस्तो जान्दछ - 'जो यी

पञ्चकामगुणहरूमा छन्दराग छ, सो ममा प्रहीण भएको छैन ।' यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ । आनन्द ! यसरी प्रत्यवेक्षणा गर्ने भिक्षुलाई यस्तो थाहा हुन्छ कि यी पञ्चकामगुणहरूमध्ये कुनै कामगुणमा वा आयतनमा मेरो चित्त समुदाचरण गर्दैन । आनन्द ! यस्तो हुँदा भिक्षु यस्तो जान्दछ - 'जो यो पञ्चकामगुणहरूको छन्दराग छ, सो ममा प्रहीण भइसक्यो ।' यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ ।"

७. (८) "आनन्द ! यी पाँच उपादानस्कन्धहरू हुन्, जसमा भिक्षुले उदय व्यय हेर्ने भई बस्नुपर्छ - 'यो रूप हो, यो रूपको समुदय हो र यो रूपको अस्तगमन हो । यो वेदना हो... यो संज्ञा ... हो, यो विज्ञान हो, यो विज्ञानको समुदय हो । यो विज्ञानको अस्तगमन हो । पञ्चउपादानस्कन्धमा उदय व्यय हेर्नेको पञ्चउपादानस्कन्धहरूमा अस्मि मात्र प्रहीण हुन्छ । आनन्द ! यस्तो हुँदा भिक्षु यस्तो जान्दछ 'जो यो प्रञ्चउपादानस्कन्धहरूको अस्मिमान छ, सो ममा प्रहीण भइसक्यो यसरी यहाँ सम्प्रजन्य हुन्छ ।"

९. "आनन्द ! यहाँ त्यो धर्म छ, जो अवश्य कुशल हुन्छ र कुशलायतिक^{२६} आर्य^{२७} लोकोत्तर पापी मारले छुन नसक्ने^{२८} हुन्छ । "

"आनन्द ! के अर्थमा विचार गरी शास्ताले भगाए पनि श्रावकले शास्ताको पछिपछि लाग्नुपर्छ ?"

"भन्ते ! भगवान् नै धर्मका स्रोत हुनुहुन्छ । भगवान् नै नेतृ र भगवान् नै प्रतिशरण हुनुहुन्छ । भन्ते ! यसको अर्थ भगवान्ले नै बताउनु भए बेस हुनेछ । भगवान्सँग सुनेर भिक्षुहरू धारण गर्ने छन् ।"

३. आचार्य, शिष्य र ब्रह्मचर्यसम्बन्धी उपद्रव

८. "आनन्द ! सुत्तं गेय्यं वेद्याकरणको^{२९} कारणमा श्रावक शास्ताको पछि लाग्नु ठीक छैन । त्यसो किनभने ? आनन्द ! उसले दीर्घकालदेखि धर्म सुनेको छ, वचनले अभ्यास गरेको छ, मनले विचार गरेको छ र दृष्टिले सु-प्रतिविद्ध गरेको छ । आनन्द ! जो यो कथा क्लेश हटाई चित्तको विशुद्धिका निमित्त अनुकूल हुन्छ ... निर्वाणतिर जान्छ । जस्तै - अल्पेच्छकथा ... तथा विमुक्तिज्ञानदर्शनकथा हो । आनन्द ! त्यस्तो कथाका लागि शास्ताले भगाए पनि श्रावक शास्ताको पछिपछि लाग्नुपर्छ ।"

८२६ कुशलायतिक को शब्दार्थ हो, कुशलबाट आएको । 'कुशल' चाहिँ कुशल पनि हुन्छ र कुशलबाट आएको पनि । जस्तै प्रथमध्यान कुशल हो । द्वितीयध्यानचाहिँ कुशल पनि हो र कुशलबाट आएको पनि । आकिञ्चन्यायतन कुशल हो । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनचाहिँ कुशल पनि हो र कुशलबाट आएको पनि । नैवसंज्ञानासंज्ञायतन कुशल हो । स्रोतापत्ति मार्गचाहिँ कुशल पनि हो र कुशलबाट आएको पनि । ... अनागामी मार्ग कुशल हो । अर्हत् मार्गचाहिँ कुशल पनि हो र कुशलबाट आएको पनि । त्यसै गरी प्रथमध्यान कुशल हो । त्यो ध्यान सम्प्रयुक्त धर्महरू कुशल पनि हुन् र कुशलबाट आएको पनि । ... अर्हत्मार्ग कुशल हो । त्यो मार्ग सम्प्रयुक्त धर्महरू कुशल पनि हुन् र कुशलबाट आएका पनि । पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णना ।

८२७ यहाँ 'आर्य' भनेको निःक्लेश विशुद्धतालाई भनिएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

८२८ 'पापी मारले छुन नसक्ने' को अर्थ विपश्यनापादक ध्यान गरी अष्टसमापत्ति ध्यानमा बस्ने भिक्षुको चित्तलाई 'यो कुन आरम्भण लिई बसेको छ' भनी पापी मारले देख्न सक्दैन । अर्थात् अन्त पाउन सक्दैन भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १०८: महासुञ्जतासुत्तवण्णनाले प्रष्ट गरेको छ ।

८२९ यो 'सुत्तं गेय्यं' आदि भनेको के हो भन्ने बारेमा बु.बा. भा-३, पृ. २९९-३०१ मा हेर्नु होला ।

“आनन्द ! यस्तो हुँदा (१) आचार्य उपद्रव हुन्छ, (२) अन्तेवासी-उपद्रव हुन्छ र (३) ब्रह्मचर्य-उपद्रव हुन्छ ।”

९. (१) “आनन्द ! कसरी आचार्य-उपद्रव हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ कुनै आचार्य एकान्त शयनासनमा बस्छ । ... ५३० पराले छाप्रोमा बस्छ । त्यसरी बस्ने उसकहाँ नगरका वा गाउँका ब्राह्मण गृहपतिहरू पछिपछि लाग्छन् । यस्तो भएपछि ऊ ब्राह्मण गृहपतिहरूप्रति मोहित हुन्छ, लोभी हुन्छ, वस्तु सङ्ग्रहमा व्यस्त हुन्छ । आनन्द ! यसैलाई आचार्य-उपद्रव भनिन्छ । आचार्य-उपद्रवले गर्दा अकुशल संकिलष्ट धर्म पुनर्भविक दुःखविपाकबाट भविष्यमा जातिजरामरणले प्रहार गर्छ । आनन्द ! यसरी आचार्य-उपद्रव हुन्छ ।”

१०. (२) “आनन्द ! कसरी अन्तेवासी-उपद्रव हुन्छ ? आनन्द ! उनै आचार्यको शिष्य आचार्यको अनुकरण गर्दै एकान्त शयनासनमा बस्छ । पराले छाप्रोमा बस्छ ... त्यसरी बस्ने उसकहाँ नगरका वा गाउँका ब्राह्मण गृहपतिहरू पछिपछि लाग्छन् । यस्तो हुँदा ऊ ब्राह्मण गृहपतिहरूप्रति मोहित हुन्छ ... र वस्तुको सङ्ग्रहमा व्यस्त रहन्छ । यसैलाई अन्तेवासी-उपद्रव भनिन्छ । अन्तेवासी-उपद्रवले गर्दा ... जातिजरामरणले प्रहार गर्छ । आनन्द ! यसरी अन्तेवासी-उपद्रव हुन्छ ।”

११. (३) “आनन्द ! कसरी ब्रह्मचारी-उपद्रव हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरण सम्पन्न सुगत लोकविद् अनुत्तर पुरुषदम्य सारथी देव-मनुष्यका शास्ता बुद्ध भगवान् लोकमा उत्पन्न हुन्छन् । उहाँ एकान्तवासमा बस्नुहुन्छ । पराले छाप्रोमा बस्नुहुन्छ । त्यसरी बस्ने उहाँकहाँ नगरका वा गाउँका ब्राह्मण गृहपतिहरू पछिपछि लाग्छन् । ब्राह्मण गृहपतिहरू पछिपछि लागे पनि उहाँ त्यसमा मोहित हुनुहुँदैन । उहाँकै शिष्य उहाँको अनुकरण गर्दै एकान्त शयनासनमा बस्छ । ... पराले छाप्रोमा बस्छ । त्यसरी बस्ने उसकहाँ नगरका ... ब्राह्मण गृहपतिहरू मोहित हुन्छन् - र वस्तुसङ्ग्रहमा व्यस्त रहन्छ । आनन्द ! यसैलाई ब्रह्मचारी-उपद्रव भनिन्छ । ब्रह्मचारी-उपद्रवको कारणबाट ... जरामरणले प्रहार गर्छ । आनन्द ! यसरी ब्रह्मचारी-उपद्रव हुन्छ ।”

“आनन्द ! जो यो आचार्य-उपद्रव छ, जो यो अन्तेवासी-उपद्रव छ, जो यो ब्रह्मचारी-उपद्रव छ - यीमध्ये ब्रह्मचारी-उपद्रव नै धेरै दुःखविपाकदायी हुन्छ, धेरै कटुविपाकदायी हुन्छ, र विनिपातदायी पनि ।”

४. शास्ताप्रति कस्तो व्यवहार गर्ने

१२. “आनन्द ! त्यसैले मसित मित्रवत् व्यवहार गर, शत्रुवत् होइन । यही नै तिमीहरूका लागि दीर्घकालिक हित र सुख हुनेछ ।”

“आनन्द ! कसरी शास्तासित श्रावकहरू शत्रुवत् व्यवहार गर्छन् र मित्रवत् गर्दैनन् ? आनन्द ! यहाँ शास्ता श्रावकहरूलाई हितैषीभावले अनुकम्पापूर्वक धर्मदेशना गर्दछन् - ‘यो तिमीहरूका लागि हितका र सुखका निमित्त हुनेछ ।’ श्रावकहरू त्यसलाई कान थापेर सुन्दैनन्, न जान्नु बुझ्नका निमित्त मन लगाउँछन् बरु दुष्कृत्य दुर्भाषित आपत्ति हुने गरी शास्ताको शासनमा बस्छन् । आनन्द ! यसरी शास्तासित श्रावकहरू शत्रुवत् व्यवहार गर्छन् र मित्रवत् व्यवहार गर्दैनन् ।”

८३० यहाँका बाँकी कुराहरू गणकमोगल्लान-सुत्तअन्तर्गत पञ्चनीवरण उपशीर्षकमा हेर्नु होला ।

“आनन्द ! कसरी शास्तासित श्रावकहरू मित्रवत् व्यवहार गर्छन् र शत्रुवत् व्यवहार गर्दैनन् ? आनन्द ! यहाँ शास्ता श्रावकहरूलाई धर्मदेशना गर्छन् – ‘यो तिमीहरूका लागि हित र सुखका निमित्त हुन्छ ।’ श्रावकहरू त्यसलाई कान थापेर सुन्छन् र जान्न बुझ्नका लागि मन लगाउँछ । दुष्कृत्य दुर्भाषित आपत्तिहरू नहुने गरी शास्ताको शासनमा बस्छन् । आनन्द ! यसरी शास्तासित श्रावकहरू मित्रवत् व्यवहार गर्छन्, शत्रुवत् व्यवहार गर्दैनन् ।”

“आनन्द ! त्यसैले मसित मित्रवत् व्यवहार गर र शत्रुवत् व्यवहार नगर । यही तिमीहरूका लागि दीर्घकालिक हित र सुख हुनेछ । आनन्द ! म तिमीहरूप्रति कुम्हालेले काँचो भाँडा समातेजस्तो गरी व्यवहार गर्दिन । परन्तु बारम्बार निग्रह भन्नेछु । दोष मेटिने गरी बारम्बार भन्नेछु । जो सार छ, सो रहने हुन्छ ।”

१३. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महासुञ्जता-सुत्त समाप्त ।

२३. अछरियअद्भुत-सुत्त

(आश्चर्यअद्भुतसूत्र)

१. अतीत बुद्धहरूप्रति तथागतको ध्यान

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भिक्षाटनबाट फर्की भोजन गरेपछि उपस्थानशालामा भेला भएका थुप्रै भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा भइरहयो – “आवुसो ! आश्चर्य, आवुसो ! अद्भुत, तथागतको महाऋद्धिमत्ता र महानुभावता ! तथागतले अतीतमा निर्वाण हुनु भएका, सांसारिक प्रपञ्चमाथि विजय प्राप्त गर्नुभएका, संसारमा आउने-जाने बाटो पार गरिसक्नु भएका, भवबन्धनबाट मुक्त हुनु भएका, सबै दुःखबाट पर हुनु भएका एवं निर्वाण प्राप्त गरिसक्नु भएका अतीतका बुद्धहरूको स्मरण गर्नु भएको छ । उहाँले यो पनि थाहा पाउनु भएको छ कि ती बुद्धहरू यो-यो जातिका थिए, यो-यो नामका थिए, यो-यो गोत्रका ... , यस्ता-यस्ता शीलका थिए, यस-यस धर्मका ... , यस्ता-यस्ता प्रज्ञाका थिए, यस-यस प्रकारले विहार गर्ने, यस यस प्रकारले विमुक्त भएका थिए ।” ती भिक्षुहरूका बीच यस्तो कुरा चलिरहँदा आयुष्मान् आनन्दले उनीहरूलाई यसो भने – “आवुसो ! तथागत अचम्भित हुनुहुन्छ, फेरि उहाँ आश्चर्यमय धर्मले पनि युक्त हुनुहुन्छ । तथागत अद्भुत हुनुहुन्छ, फेरि अद्भुत धर्मले समेत युक्त हुनुहुन्छ ।” यस्तो कुरा ती भिक्षुहरूका बीच भइरहेको थियो ।

अनि भगवान् साँझपख ध्यानबाट उठेर जहाँ उपस्थानशाला थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ ओछ्याइएको आसनमा उहाँ बस्नुभयो । (आसनमा) बसेर भगवान्ले भिक्षुहरूलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो – “भिक्षु हो ! भखरै (तिमीहरू) के कुरा गरिरहेका थियौ ? ...

“भन्ते ! भिक्षाटनबाट फर्की आइ भोजन गरेपछि उपस्थानशालामा भेला भएका हामी धेरै जना भिक्षुहरूका बीचयस्तो कुरा भइरहेको थियो – ‘आवुसो ! आश्चर्य, आवुसो ! अद्भुत, तथागतको महाऋद्धिमत्ता र महानुभावता ! तथागतले अतीतमा परिनिर्वाण हुनु भएका, सांसारिक प्रपञ्चमाथि ... , संसारमा आउने-जाने बाटो ... , भवबन्धनबाट मुक्त हुनु भएका ... अतीतकालका बुद्धहरूको स्मरण गर्नुभएको छ, उहाँले यो पनि थाहा पाउनु भएको छ कि ती बुद्धहरू के-के जातिका थिए ... विमुक्त हुनु भएका थिए । यस्तो कुरा चलिरहँदा आयुष्मान् आनन्दले हामीहरूलाई यसो भन्नुभयो – ‘आवुसो ! तथागत आश्चर्यमय हुनुहुन्छ, फेरि आश्चर्यमय धर्मले युक्त हुनुहुन्छ । तथागत अद्भुत ... युक्त हुनुहुन्छ ।’ यस्तो कुरा भइरहेको थियो, त्यसै बेला भगवान् (यहाँ) आइपुग्नु भएको हो ।”

२. तथागतको अद्भुत धर्म

२. त्यसपछि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई (यसरी) सम्बोधन गर्नुभयो – “आनन्द ! त्यसो भए तिमिले तथागतसित भएका अरू पनि अद्भुत, आश्चर्यमय गुणहरू प्रसन्नतापूर्वक जानिराख ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट के कुरा सुनेर ग्रहण गरेको छु भने - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व स्मृतिसम्प्रजन्ययुक्त तुषित लोकमा उत्पन्न हुनुहुन्छ ।’ भन्ते ! बोधिसत्त्व स्मृतिसम्प्रजन्ययुक्त ... उत्पन्न हुनुहुन्छ भन्ने कुरा पनि, भन्ते ! मैले भगवान्को आश्चर्यमय, अद्भुत धर्म हो भन्ने सम्झन्छु ।”

३. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व स्मृतिसम्प्रजन्ययुक्त ... रहनुहुन्छ ।’

भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व आयु रहेसम्म तुषित लोकमा स्मृति ... रहनुभयो ।’

४. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व तुषित लोकबाट च्युत भएर स्मृतिसम्प्रजन्ययुक्त भईकन आमाको कोखमा बस्न आउनुभयो ।’

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व तुषित लोकबाट च्युत भई आमाको कोखमा प्रवेश गर्नुभयो । त्यस बेला देव मार ब्रह्मा, श्रमण ब्राह्मण देव-मनुष्यसहित समस्त लोकमा देवताहरूको दिव्य तेजलाई माथ गर्ने खालको अपरिमित देदीप्यमान तेज प्रकाशित भयो । अन्धकारै-अन्धकारले ढाकिएको, अत्यन्त तेजस्वी महानुभाव चन्द्र, सूर्यले आ-आफना प्रकाश पुऱ्याउन नसक्ने तल्लो लोक (नरक) मा (पनि) देवताहरूका तेजभन्दा पनि बढी अत्यन्त देदीप्यमान तेज प्रकाशमान भयो । त्यस बेला जुन अरू प्राणीहरू त्यहाँ उत्पन्न भए तिनीहरूमध्ये एकले त्यस तेज (प्रकाश) को सहाराले अर्कोलाई पहिचान गर्न सक्यो र पत्तो पाए कि त्यहाँ अन्य प्राणीहरू पनि थिए । त्यस दिव्य प्रकाशको सहाराले यो दस साहस्री लोकधातु (ब्रह्माण्ड) कम्पित, प्रकम्पित, सम्प्रवेधित भयो । भन्ते ! यो पनि मैले भगवान्को आश्चर्यमय ... भनेर सम्झन्छु ।”

५. “भन्ते ! मैले भगवान्के श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! जब बोधिसत्त्व मातृगर्भमा प्रवेश गर्नुभयो, तब चार देवपुत्र उहाँको रक्षा गर्न चारै दिशामा पुगे, अनि कुनै मनुष्य वा अमनुष्यले बोधिसत्त्वलाई वा बोधिसत्त्वको आमालाई कुनै प्रकारको हानि गर्न (वा दुःख कष्ट दिन) नसकोस् भनेर रेखदेख गरे । भन्ते ! यो पनि मैले भगवान् आश्चर्यमय, अद्भुत धर्म हो भनेर सम्झेको छु ।”

६. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व मातृगर्भमा प्रवेश गर्नेबित्तिकै बोधिसत्त्वका आमा स्वभावैले शीलवती भइन् - प्राणातिपातबाट विरत भइन् ..., अदिन्नादानबाट ..., कामेसुमिथ्याचारबाट ..., मुसावादबाट ..., सुरामेरयमज्जपमादद्वानाबाट विरत भइन् । भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व मातृगर्भमा बसेको दिनदेखि बोधिसत्त्वका आमाको चित्त (कुनै पनि) पुरुषप्रति आकर्षित भएन, न त उनीप्रति कुनै पुरुषले कामवासनायुक्त चित्तले हेर्नेसम्म पनि गर्न सक्यो । भन्ते ! यो मैले ... सम्झेको छु ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व आमाको कोखमा प्रवेश गरेको बेलादेखि बोधिसत्त्वका आमा पञ्चकामगुण लाभी भइन्, उनी ती पाँचै भोगले सेवित र तृप्त रहिन् । भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।’

७. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व आमाको कोखमा प्रवेश गरेको बेलादेखि बोधिसत्त्वका आमालाई कुनै पनि रोग लाग्दैन, शरीरमा कुनै पीडा भएन, तिनी स्वस्थ र

सुखी रहिन् । बोधिसत्त्वको आमाले गर्भगत बोधिसत्त्वलाई सबै अङ्ग-प्रत्यङ्ग, सबै इन्द्रिय स्वस्थतापूर्वक अभिवृद्धि गरिरहेको देखिन् । आनन्द ! जस्तो कि - राम्रो, उत्तम, असल जातको, आठ कृने, राम्ररी कुँदर चहकिलो पारिएको वैदूर्य मणि हुन्छ, त्यसमा उनीएको धागो नीलो, पहेंलो, रातो, सेता (निर्मल) वा पाण्डु रङको हुन्छ । त्यसलाई हातमा लिएर आँखा भएको कुनै (मान्छे) ले हेर्‍यो भने उसले भन्छ - यो त राम्रो, असल जातको ... वैदूर्यमणि रहेछ, यो उनीएको धागो नीलो ... छ । त्यस्तै, बोधिसत्त्व गर्भमा प्रवेश गरेदेखि बोधिसत्त्वका आमालाई कुनै प्रकारको रोगले ग्रस्त गर्न सकेन, उनी सुखी र नथाक्ने भइन्, उनले गर्भगत बोधिसत्त्वलाई सबै अङ्ग-प्रत्यङ्ग, सबै इन्द्रियसहित स्वस्थतापूर्वक अभिवृद्धि गरिरहेकी देखिन् । भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

८. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व जन्मेको एक हप्तापछि बोधिसत्त्वका आमाको निधन भयो, उनी तुषित लोकमा उत्पन्न भइन् । भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! अन्य महिलाहरूले कोखमा गर्भ रहेको नौ महिना वा दस महिनामा बच्चा जन्माउँछन्, तर बोधिसत्त्वका आमाको प्रसव त्यसो हुँदैन । बोधिसत्त्वका आमाको गर्भ दस महिना पूरा भएपछि मात्र उनले बोधिसत्त्वलाई जन्माइन् । भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्वको आमाले बालक जन्माउँदा अरू महिलाहरूले जस्तो बसेर वा लेटेर जन्माउँदैनन् । बोधिसत्त्वलाई उनकि आमाले उभिएरै जन्माइन् ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व आमाको कोखबाट निस्कनेबित्तिकै पहिले देवताहरूले, थापेर लिए, अनि (पछि) मात्र मानिसहरूले लिए । भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

९. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्वकी आमाको कोखबाट निस्केर पृथ्वीमा स्पर्श नहुँदै चार जना देवपुत्रले (हात) थापेर लिई आमाका सन्मुख राखे (अनि यसो भने) - ‘देवी ! तपाईं प्रसन्न हुनुहोस्, तपाईंले महाप्रतापी (महेसख, अत्यन्त प्रभावशाली) पुत्र पाउनु भएको छ ।’ भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्वकी आमाको कोखबाट बाहिर निस्कँदा विशुद्ध (सफासुगधर), निर्मल, पानीले दाग नलागेको (गर्भको फोहोर तरल पदार्थ नलेसिएको), रगत, पीपसित लसपस नभएको, कुनै पनि अशुद्ध पदार्थले नबिटुल्याएको, शुद्ध, निर्मल (स्थितिमा) हुनुहुन्थ्यो । आनन्द ! जस्तो कि - मणिलाई रेसमी वस्त्रमा राखियो भने न मणिको दाग रेसममा लाग्छ, न रेसमको दाग मणिमा लाग्छ । त्यसो किन भएको हो ? किनभने ती दुईटै विशुद्ध (निर्मल) छन् । आनन्द ! त्यसरी नै, बोधिसत्त्व आमाको कोखबाट निस्कँदा उहाँ विशुद्ध, निर्मल ... हुनुहुन्थ्यो ।’ भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्वकी आमाको कोखबाट निस्कँदा पानीका धारा आकाशबाट झरे - एउटा चिसो पानीको र अर्को तातो पानीको । तिनै धाराबाट बोधिसत्त्व र बोधिसत्त्वको आमाको नुहाइधुवाइ भयो ।’ भन्ते ! यो पनि मैले ... सम्झेको छु ।”

१०. “भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्व जन्मनासाथ सम्म परेका पैतालाले टेकेर उभिदै उत्तरतिर श्रीमुख फर्काएर उहाँ सात पाइला हिँड्नुभयो । अनि सेतो छाता ओढेर, सबै दिशातिर हेरेर यो ऋषि सुहाउँदो (पवित्र, आर्षभि) वचन बोल्नुभयो - यस लोकमा म अग्र (=गण्य) हुँ, यस लोकमा म नै ज्येष्ठ हुँ, यस लोकमा म नै श्रेष्ठ हुँ । (यस संसारमा) यो मेरो अन्तिम जन्म हो, अब मेरो पुनर्जन्म हुने छैन ।”

“भन्ते ! मैले भगवान्का श्रीमुखबाट ... के कुरा सुनेर ग्रहण गरेको छु भने - ‘आनन्द ! बोधिसत्त्वकी आमाको कोखबाट निस्कँदा देव-मार-ब्रह्मासहित, श्रमण ब्राह्मण-देव-मनुष्यसहित सम्पूर्ण लोकमा देवताहरूको दिव्य तेजलाई माथ गर्ने खालको अपरिमित देदीप्यमान तेज प्रकाशित भयो । अन्धकारै ... (पूर्ववत्) ... यो दस साहस्री लोकधातु (ब्रह्माण्ड) कम्पित, प्रकम्पित, सम्प्रवेधित भयो ।’ भन्ते ! यो पनि मैले भगवान्को आश्चर्यमय, अद्भुत धर्म हो भनेर सम्झेको छु ।”

३. यो पनि तथागतको अद्भुत धर्म हो

११. “आनन्द ! त्यस्तै तिमीले तथागतको यो पनि आश्चर्यमय, अद्भुत धर्म हो भनी मनमा धारण गर । आनन्द ! यहाँ तथागतका सबै वेदना (अधिबाटै चाल पाइने गरी) उत्पन्न हुन्छन् ... स्थित हुन्छन् ... अस्त हुन्छन् । यसरी नै, सबै संज्ञा चाल पाइने गरी उत्पन्न हुन्छन्, ... स्थित हुन्छन्, ... अस्त हुन्छन् । यसरी ... वितर्क चाल पाइने ... उत्पन्न हुन्छन्, ... स्थित हुन्छन्, ... अस्त हुन्छन् । आनन्द ! यसलाई पनि तिमीले तथागतको आश्चर्यमय र अद्भुत धर्म भनेर धारण गर ।”

“भन्ते ! यी सबै थोक तथागतको आश्चर्यमय र अद्भुत धर्म हुन् भनेर म धारण गर्दछु - तथागतका सबै वेदना (अधिबाटै चाल पाइने गरी) उत्पन्न हुन्छन्, ... स्थित हुन्छन्, ... अस्त हुन्छन् । ... संज्ञा ... उत्पन्न हुन्छन्, ... स्थित हुन्छन्, ... अस्त हुन्छन् । ... वितर्क उत्पन्न हुन्छन् ... स्थित हुन्छन्, ... अस्त हुन्छन् । भन्ते ! यसलाई पनि मैले तथागतको आश्चर्यमय र अद्भुत धर्म हो, भनेर धारण गरेको छु ।”

१२. आयुष्मान् आनन्दले यति भन्नुभयो । शास्ता उहाँको कुरामा सहमत हुनुभयो । अनि सन्तुष्ट भएका भिक्षुहरूले आयुष्मान् आनन्दको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अच्छरियअद्भुत-सुत्त समाप्त ।

२४. बाकुल-सुत्त

(बाकुलसूत्र)

१. बाकुल स्थविरसँग भएका आश्चर्यमय धर्महरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय आयुष्मान् बाकुल राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् बाकुल (बक्कुल) का पुराना गृही साथी अचेल कस्सप, जहाँ बाकुल हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेर आयुष्मान् बाकुलसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अचेल कस्सपले आयुष्मान् बाकुलसँग यस्तो सोधे – “आवुसो बाकुल ! प्रव्रजित हुनु भएको कति भयो ?”

“आवुसो ! म प्रव्रजित भएको असी वर्ष भयो ।”^{८३१}

“आवुसो बक्कुल ! यी असी वर्ष भित्र कतिचोटि मैथुनधर्म सेवन गर्नुभयो त ?”

(१) “आवुसो कस्सप ! मसँग असी वर्षभित्र कतिचोटि मैथुनधर्म सेवन गर्नुभयो त ?” भनी यसरी सोध्ने होइन । ‘आवुसो कस्सप ! यी असी वर्षभित्र कतिपल्ट तपाईंको मनमा कामसंज्ञा उत्पन्न भयो त ?’ भनी यसरी मसँग सोध्नुपर्छ । आवुसो ! प्रव्रजित भएको असीवर्ष भित्र ममा कामसंज्ञा उत्पन्न भएको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

यी असी वर्षभित्र आयुष्मान् बाकुलले जुन कामसंज्ञा उत्पन्न भएको कुरा जान्नुहुन्न – यो पनि हामी आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य र अद्भुतधर्म हो भनी धारण गर्छौं ।

(२) “आवुसो ! प्रव्रजित भएको असी वर्षभित्र ममा व्यापादसंज्ञा ... विहिंसासंज्ञा उत्पन्न भएको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

“यी असी वर्षभित्र आयुष्मान् बाकुलले जुन व्यापादसंज्ञा ... विहिंसासंज्ञा उत्पन्न भएको कुरा जान्नुहुन्न – यो पनि हामी आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य र अद्भुतधर्म हो भनी धारण गर्छौं ।”

(३) “आवुसो ! प्रव्रजित भएको यी असी वर्षभित्र ममा कामवितर्कना उत्पन्न भएको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

“यी असी वर्षभित्र आयुष्मान् बाकुलले जुन कामवितर्कना उत्पन्न भएको कुरा जान्नुहुन्न – यो पनि हामी आयुष्मान् बक्कुलको आश्चर्य र अद्भुतधर्म हो भनी धारण गर्छौं ।”

८३१ ८० वर्षसम्म प्रव्रजित जीवन बिताउनुभएका उहाँ बाकुल स्थविरसित सम्बद्ध भएको यो सूत्र प्रथम संगायनपछि पनि भन्दा ५० वर्षसम्म उहाँ खुद स्वयं जीवितै हुनुभएको र उहाँको निर्वाणपछि मात्र यो सूत्र तयार भएकोले द्वितीय संगायनताका मात्र मज्झिमनिकायमा समावेश भएको देखिन्छ – अनुवादक ।

(४) “आवुसो ! प्रव्रजित भएको यी असी वर्षभित्र ममा व्यापादवितर्कना, ... विहिंसावितर्कना उत्पन्न भएको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

“असी वर्षभित्र आयुष्मान् बक्कुले जुन व्यापादवितर्कना, ... विहिंसावितर्कना उत्पन्न भएको कुरा जान्नुहुन्न – यो पनि हामी आयुष्मान् बाकुलले आश्चर्य र अद्भुतधर्म हो भनी धारण गर्छौं ।”

२. (५) “आवुसो ! प्रव्रजित भएको यी असी वर्षभित्र गृहपतिचीवर ग्रहण गरेको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

“यी असी वर्षभित्र आयुष्मान् बाकुलले जुन गृहपतिचीवर धारण गर्नुभएको कुरा जान्नुहुन्न – यो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य र अद्भुतधर्म हो भनी हामी धारण गर्छौं ।”

(६) “आवुसो ! ... यी असी वर्षभित्र कैचीले चीवर काटेको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

“यी असी वर्षभित्र जुन कैचीले चीवर काटेको कुरा आयुष्मान् बाकुललाई थाहा छैन – यो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य र अद्भुतधर्म हो भनी हामी धारण गर्छौं ।”

(७) “आवुसो ! ... यी असी वर्षभित्र सियोले चीवर सिएको कुरा, रडले चीवर रँगिएको कुरा, ... गान्हो चीवर सिएको कुरा, ... सब्रह्मचारीहरूको चीवर सिउने काममा अल्फेको कुरा, ... निम्तोमा गएको कुरा, ... ‘अहो ! मलाई कसैले निम्त्याए हुन्थ्यो’ भन्ने कुरा मनमा आएको कुरा, ... घरभित्र बसेको कुरा, ... घरभित्र भोजन गरेको कुरा, ... आइमाईहरूको हाउभाउमाथि निमित्त ग्रहण गरी हेरेको कुरा, ... आइमाईहरूलाई धर्मदेशना मात्र होइन, चार-पाँच पदको गाथा सुनाएको कुरा, ... भिक्षुणीहरू बस्ने ठाउँमा गएको कुरा, ... भिक्षुणीहरूलाई धर्मोपदेश गरेको कुरा ... शिक्षमाणविकालाई धर्मदेशना गरेको कुरा, ... श्रामणेरीहरूलाई धर्मोपदेश गरेको कुरा, ... कसैलाई प्रव्रजित गरेको कुरा, ... कसैलाई उपसम्पदा गरेको कुरा, ... कसैलाई निश्रय दिएको कुरा, ... कुनै श्रामणेरद्वारा सेवा गराएको कुरा, ... सार्वजनिक नुहाउने घरमा नुहाएको कुरा, ... चूर्ण घसेर नुहाएको कुरा, ... कुनै सब्रह्मचारीहरूबाट शरीर मिचाउने आदि गरेको कुरा, ... कहिल्यै सन्चो नभएको कुरा मात्र होइन, एक क्षण मात्र पनि सन्चो नभएको कुरा, ... औषधी खाएको मात्र होइन, एक टुक्रा हरितकी खाएको कुरा, ... अडेस लिएर सुतेको कुरा, ... र ओच्छ्यानमा सुतेको कुरा पनि मलाई थाहा छैन ।”

“जुन चीवर सिएको कुरा, ... र ओच्छ्यानमा सुतेको कुरा आयुष्मान् बाकुललाई थाहा छैन – सो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य तथा अद्भुतधर्म हो भनी हामी धारण गर्छौं ।”

(८) “आवुसो ! प्रव्रजित भएको असी वर्षभित्र गाउँघर भित्र वर्षावास बसेको कुरा मलाई थाहा छैन ।”

“यी असी वर्षभित्र जुन गाउँघरभित्र वर्षावास बसेको कुरा आयुष्मान् बाकुललाई थाहा छैन – सो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य तथा अद्भुतधर्म हो भनी हामी धारण गर्छौं ।”

(९) “आवुसो ! एक हप्ता मात्र मैले स-क्लेशी भई राष्ट्रपिण्ड खाएँ, अनि आठौँ दिनमा अरहत्त्व (अञ्जा) प्राप्त गरेँ ।”

“आयुष्मान् बाकुलले जुन एक हप्ता मात्र स-क्लेशी भई राष्ट्रपिण्ड खानुभयो, अनि आठौँ दिनमा अरहत्त्व प्राप्त गर्नुभयो – यो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य तथा अद्भुतधर्म हो भनी हामी धारण गर्छौं ।”

३. “आवुसो बाकुल ! यस धर्मविनयबारे प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाऊँ ! ”

२. अचेल कस्सपको प्रव्रज्या

४. अनि अचेल कस्सपले यस धर्मविनयमा प्रव्रज्या र उपसम्पदा पाए । अनि आयुष्मान् कस्सप उपसम्पदा पाएको केही दिनपछि एकान्तवास गरी अप्रमत्त भई, आतप्तयुक्त भई बसिरहँदा – जसका निमित्त कुलपुत्रहरू घरबार छाडी अनगारिक भई प्रव्रजित हुन्छन् – त्यो अनुत्तरफल प्राप्त गरी, ब्रह्मचर्यवास पूरा गरी, यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञा साक्षात्कार गरी बसे । “जन्म क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने गरिसकेँ र पुनः यहाँ आउनुपर्ने कुनै हेतु छैन” भन्ने ज्ञान पनि भयो । आयुष्मान् कस्सप अरहन्तहरूमध्ये एक हुनुभयो ।”

अनि पछि कोठाको साँचो लिई प्रत्येक विहारमा गई आयुष्मान् बाकुलले यसो भन्नुभयो – “आयुष्मान् हो ! आउनुहोस्, आउनुहोस् ! आज मेरो परिनिर्वाण हुनेछ ।”

“आयुष्मान् बाकुलले कोठाको साँचो लिई प्रत्येक विहारमा गई ‘आउनुहोस्, आउनुहोस्, आउनुहोस् !’ भनी जुन कुरा भन्नुभयो – यो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य तथा अद्भुत हो भनी हामी धारण गर्छौं ।”

अनि आयुष्मान् बाकुल भिक्षुसङ्घका बीच बसेर परिनिर्वाण हुनुभयो^{६३२} । आयुष्मान् बाकुल जुन भिक्षुसङ्घका बीच बसेर परिनिर्वाण हुनुभयो – यो पनि आयुष्मान् बाकुलको आश्चर्य तथा अद्भुतधर्म हो भनी हामी धारण गर्छौं ।

बाकुल-सुत्त समाप्त ।

६३२ परिनिर्वाणपछि कसैलाई कष्ट नहोस् भन्ने हेतुले आयुष्मान् बाकुल (बाकुल) तेजोधातु समापत्तिमा बसी परिनिर्वाण हुनु भएको थियो भनी पपं. सू. IV. पृ. ११३ मा उल्लेख भएको छ ।

२५. दन्तभूमि-सुत्त

(दन्तभूमिसूत्र)

१. जयसेन राजकुमारको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित कलन्दकनिवापको वेणुवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत अचिरवत श्रमणोद्देश अरण्यको कुटिकामा बस्दथे । अनि जयसेन^{५३३} राजकुमार टहल्लिदै-टहल्लिदै जहाँ अचिरवत श्रमणोद्देश थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ गई अचिरवत श्रमणोद्देशसँग सम्मोदनीय कुरा गरे । सम्मोदनीय कुरा गरी कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जयसेन राजकुमारले अचिरवत श्रमणोद्देशलाई यसो भने -

“अग्निवेश^{५३४} ! मैले सुनेको छु कि यहाँ आतप्तयुक्त अप्रमत्त भई बसेमा भिक्षुले एकाग्रता (=ध्यान वा समापत्ति) प्राप्त गर्न सक्छ ।”

“यस्तै हो, राजकुमार ! यस्तै हो, राजकुमार ! हो, यहाँ आतप्तयुक्त अप्रमत्त भई बसेमा भिक्षुले एकाग्रता प्राप्त गर्न सक्छ ।”

“अग्निवेश ! तपाईंले सुन्नु भएको र पढेअनुसार मलाई धर्मोपदेश गर्नुहोस् ।”

“राजकुमार ! मैले सुन्नु भएको र पढेअनुसार तिमीलाई धर्मोपदेश गर्न सक्दिन । राजकुमार ! मैले सुनेको र पढेअनुसार धर्मोपदेश गर्दा यदि तिमीले बुझ्न सकेनौ भने त्यो मेरा लागि कष्ट मात्र हुनेछ ।”

“अग्निवेश ! तपाईंले सुन्नु भएको र पढेअनुसार धर्मोपदेश गर्नुहोस् । तपाईंले भन्नु हुने कुरा म बुझ्नेछु ।”

“राजकुमार ! यदि मैले सुनेअनुसार धर्मका कुराको अर्थ तिमीले बुझ्न सक्थौ भने बेसै हो । यदि बुझ्न सकेनौ भने आफ्नै ठाउँमा बसिरहनु । अर्को प्रश्न नसोध्नु ।”

“अग्निवेश ! हुन्छ । यदि तपाईंले भन्नु हुने कुरा मैले बुझ्न सकें भने बेसै भयो, होइन भने म आफ्नै ठाउँमा बस्नेछु । अर्को प्रश्न सोध्ने छैन ।”

अनि अचिरवत श्रमणोद्देशले आफूले सुनेको र पढेअनुसार राजकुमारलाई धर्मोपदेश दिए । यसो भन्दाखेरि जयसेन राजकुमारले अचिरवत श्रमणोद्देशलाई यसो भने - “अग्निवेश ! आतप्तयुक्त अप्रमादी

८३३ पपं. सू. IV. पृ. ११३: दन्तभूमिसुत्तवर्णनाले यी राजकुमार बिम्बिसार राजाका छोरा हुन् भनी उल्लेख गरेको छ ।

८३४ 'अग्निवेश' भनेका अचिरवत श्रमणोद्देशको गोत्रको नाम हो । त्यस बेला आदरका साथ सम्बोधन गर्दा गोत्रको नाम उच्चारण गर्ने चलन थियो ।

भई बस्दा भिक्षुले एकाग्रता (=ध्यान वा सभापत्ति) प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने कुरा हुन सक्दैन ।” अनि जयसेन राजकुमार अचिरवत श्रमणोद्देशलाई ‘हुन सक्दैन’ भन्दै उनी आसनबाट उठेर गए ।

अनि जयसेन राजकुमार गएपछि अचिरवत श्रमणोद्देश, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका अचिरवत श्रमणोद्देशले जति कुरा जयसेन राजकुमारसँग भएको थियो, सो सबै भगवान्लाई सुनाए ।

यसो भन्दाखेरि भगवान्ले अचिरवत श्रमणोद्देशलाई यसो भन्नुभयो – “अग्निवेश ! त्यसो कसरी हुन सक्छ, र ! जो नैष्कर्म्यद्वारा जान्नुपर्ने नैष्कर्म्यद्वारा देख्नुपर्ने प्राप्त गर्नुपर्ने तथा नैष्कर्म्यद्वारा साक्षात्कार गर्नुपर्ने हो, त्यो कामविषयका बीचमा बस्ने कामविषय परिभोग गर्ने कामविषयको वितर्कना गर्ने, कामविषयमा लिप्त रहने तथा कामविषयको खोज गरी त्यसमा उत्सुक हुने जयसेन राजकुमारले कहिले बुझ्न सक्लान्, कहिले देख्न सक्लान् र कहिले साक्षात्कार गर्न सक्लान् । यो हुनै सक्दैन ।

३. हात्तीको दृष्टान्त – “अग्निवेश ! भनौ कि दुई दान्त शिक्षित र सुविनीत हात्तीहरू, घोडाहरू र गाईहरू छन् । दुई दान्त अशिक्षित र अविनीत हात्तीहरू, घोडाहरू र गाईहरू छन् । अग्निवेश ! के त ती दान्त शिक्षित तथा सुविनीत हात्तीहरू ... ले गर्नुपर्ने काम शिक्षितहरूले गर्न सक्लान् त ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! गर्न सक्छन् ।”

“जो ती दमन नभएका अशिक्षित र अविनीत हात्तीहरू ... छन्, के त तिनीहरूले पनि शिक्षित सुविनीत हात्तीहरूले भैं सुशिक्षितरूपले काम गर्न सक्छन् ? यसमा तिमी के भन्छौ ?”

“भन्ते ! गर्न सक्दैनन् ।”

“अग्निवेश ! त्यसै गरी जो त्यो नैष्कर्म्यद्वारा जान्नुपर्ने ... हो, त्यो कामविषयका बीचमा बस्ने ... जयसेन राजकुमारले जान्न सक्ला ... भनी भन्न सकिन्न ।”

४. पर्वतको दृष्टान्त – “अग्निवेश ! भनौ कि गाउँ वा निगमका नजिक एउटा ठूलो पर्वत छ । अनि दुई साथीहरू गाउँ वा निगमबाट निस्की परस्पर हात समाती त्यो पर्वतमा जान्छन् । एउटा साथी पर्वतमुनि बस्छ भने अर्को साथी पर्वतमाथि चढ्छ । अनि पर्वतमुनि बसेको साथीले पर्वतमाथि गएको साथीसँग सोध्छ – ‘साथी ! पर्वतमाथिबाट तिमी के देख्छौ ?’ ऊ यसो भन्छ ‘पर्वतमाथिबाट म रमणीय उद्यानहरू, रमणीय वनहरू, रमणीय भूमिहरू तथा रमणीय पोखरीहरू देख्छु ।’ अर्कोले भन्छ – ‘तिमी पर्वतमाथिबाट रमणीय उद्यानहरू ... देख्छु भन्दछौ, यो हुन सक्दैन ।’ अनि पर्वतमाथि बस्ने साथीले पर्वतमुनि बस्ने साथीको हात समाई पर्वतमाथि लैजान्छ । अनि केही बेरपछि सोध्छ – ‘साथी ! पर्वतमाथिबाट तिमी के देख्छौ ?’ ऊ भन्छ – ‘साथी, पर्वतमाथिबाट म रमणीय उद्यानहरू ... देख्छु ।’ अनि अर्कोले उसलाई भन्छ – ‘साथी ! भर्खरै तिमीले ‘यस्तो हुन सक्दैन’ भनी भनेका थियौ । अहिले भने पर्वतमाथिबाट रमणीय उद्यानहरू ... देख्छु भनी भन्छौ । अनि उसले भन्छ ‘यो पर्वतले छेकिएकोले पर्वतमुनिबाट देख्नुपर्ने बस्तु नदेखिएको हो ।’

“अग्निवेश ! योभन्दा ठूलो अविद्या स्कन्धले जयसेन राजकुमारलाई ढाकेको छ । त्यस्ताले जो त्यो नैष्कर्म्यद्वारा जान्नुपर्ने ... त्यो कायविषयका बीचमा बस्ने ... तथा कामविषयको खोजी गरी त्यसमा उत्सुक हुनेले जान्न सक्ला, देख्न सक्ला र साक्षात्कार गर्न सक्ला भनी भन्न सकिन्न । अग्निवेश ! यदि तिमीले यी दुई दृष्टान्त जयसेन राजकुमारलाई भनेका भए जयसेन राजकुमार प्रसन्न भए होलान् र प्रसन्न भई प्रसन्नता प्रकट गरे होलान् ।”

“भन्ते ! कहाँबाट मैले यी अगि नसुनेका दुई दृष्टान्तहरू बताउन सकुंला, जो भगवान्‌ले भन्नुभयो ।”

२. सुशिक्षित हात्ती

५. “अग्निवेश ! जस्तै – अभिशिक्त भएका क्षत्री राजा हात्तीको दमन गर्ने माहुतेलाई बोलाई यसो भन्छन्— ‘हे माहुते ! तिमी यता आऊ । तिमी राजाको हात्ती चढेर हात्तीहरू भएको वनमा गई जङ्गलका हात्तीहरूलाई राजाको हात्तीको गर्दनमा बाँध !’ अग्निवेश ! ‘हवस्’ भनी ऊ जङ्गलमा गई जङ्गली हात्तीलाई राजाको हात्तीको गर्दनमा बाँध्छ । अनि राजाको हात्तीले उसलाई खुला ठाउँमा लैजान्छ । अग्निवेश ! यत्तिकैमा जङ्गली हात्ती खुला ठाउँमा गएको हुनेछ । अग्निवेश ! परन्तु जङ्गली हात्ती जङ्गलको आशा राख्छ । अनि हात्तीको दमन गर्ने माहुतेले हात्ती खुला ठाउँमा ल्याएको कुरा राजालाई बताउँछ । अनि माहुतेलाई बोलाई ‘माहुते ! यो हात्तीलाई जङ्गलमा बस्ने बानी छुटाई मानिसहरू भएको ठाउँमा बस्ने बानी बसाली दमन गर’ भनी राजा भन्छन् ।”

“अग्निवेश ! ‘हवस्’ भनी माहुतेले एउटा मोटो खम्बा भुइँमा गाडी जङ्गली हात्तीको गर्दनमा बाँधी जङ्गली स्वभाव हटाई मानिसहरूका बीच बस्ने बानी सिकाउँछ । अनि हात्ती दमन गर्ने माहुतेले हात्तीलाई मीठो, मधुर र प्रेमपूर्ण कुरा सुनाउँछ । जब हात्तीले उसको कुरा सुन्नथाल्छ, तब माहुतेले उसलाई घाँस र दाना खुवाउन थाल्छ ।”

“अग्निवेश ! जब जङ्गली हात्तीले घाँस र दाना खान थाल्छ, तब माहुतेलाई यस्तो लाग्छ – ‘अब भने यो जङ्गली हात्ती बाँच्ने छ ।’ त्यसपछि माहुतेले अब गर्नुपर्ने काम सिकाउँछ – ‘हे हात्ती ! समात, हे हात्ती छाड ।’ जब जङ्गली हात्तीले माहुतेको कुरा सुनी समात्ने र छोड्ने काम गर्न थाल्छ, तब माहुतेले अर्को काम सिकाउँछ – ‘हे हात्ती ! पछ्याडि हट, हे हात्ती अगाडि बढ ।’ जब जङ्गली हात्तीले माहुतेको कुरा सुनी अगाडि सर्ने र पछ्याडि हट्ने काम गर्न थाल्छ, तब माहुतेले उसलाई अर्को काम सिकाउन थाल्छ – ‘हे हात्ती ! उठ, हे हात्ती बस ।’ जब माहुतेको कुरा सुनी हात्तीले उठ्ने, बस्ने काम गर्न थाल्छ, तब माहुतेले उसलाई निश्चल (आनेञ्ज) रहने कुरा सिकाउन थाल्छ । उसको सुँडमा ठूलो ढाल (फलक) बाँधि दिन्छ । उसको माथि भाला लिएको मानिस गर्दनमाथि बसेको हुन्छ । उसलाई घेरेर भाला लिएका मानिसहरू चारैतिर उभिएका हुन्छन् । हात्तीहरू दमन गर्ने माहुते भाला भएको लट्टी लिएर अगिल्लिर उभिएको हुन्छ । उसले निश्चल हुने काम सिकाउँदा हात्तीले न अगाडिको खुट्टा चलाउँछ, न पछ्याडिको खुट्टा चलाउँछ, न अगाडिको आड चलाउँछ, न पछ्याडिको न टाउको चलाउँछ, न कान चलाउँछ, न दाँत चलाउँछ, न पुच्छर हल्लाउँछ, न त सुँड नै चलाउँछ । सो जङ्गली हात्ती बाणको र तरबारको प्रहारलाई सहन गर्न सक्षम हुन्छ । भेरी मूढङ्ग आदिको कोलाहलदेखि नडराउने सबै प्रकारको कुटिलता र कोडाँरहित भई राजभोग्य भई राजाकै अङ्ग जस्तै हुन्छ ।”

३. हात्ती तालिम दिने उपमामा तथागत

६. तथागत उत्पन्न – “अग्निवेश ! यहाँ, तथागत अर्हन्त, सम्यक्सम्बुद्ध, विद्याचरणसम्पन्न, सुगत (=असल मार्गमा लागेका), लोकविद्, अनुत्तर (=अनुपम), पुरुषदम्य सारथी (=दमनीय पुरुषहरूलाई दमन गर्नको निमित्त सारथीसमान भएका), देव-मनुष्यका शास्ता (=गुरु), बुद्ध भगवान् यस लोकमा

उत्पन्न हुनु भएको छ । उहाँले देव-मार-ब्रह्मसहित लोकलाई, श्रमणब्राह्मणसहित प्रजालाई, देव-मनुष्यसहित लोकलाई, स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नुभएको धर्मोपदेश सुनाउनुहुन्छ । उहाँले आदिकल्याण, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश गर्नुहुन्छ, अर्थयुक्त व्यञ्जनयुक्त, सबै परिपूर्ण भएको, परिशुद्ध भएको ब्रह्मचर्यबारे प्रकाश पार्नुहुन्छ ।”

“अनि त्यो धर्मलाई गृहपति वा गृहपतिपुत्रले अथवा अरू कुनै कुलमा जन्मेकाले सुन्दछ । धर्म सुनेर उसको मनमा तथागतप्रति श्रद्धा उत्पन्न हुन्छ । श्रद्धा उत्पन्न भएपछि उसले यस्तो विचार गर्छ ‘घरमा बस्नु बाधापूर्ण छ, रागरूपी मल उत्पन्न हुन्छ, प्रब्रज्या हुनु खुला आकाशजस्तै हो । घरमा बसेर परिपूर्णरूपले परिशुद्धरूपले, शङ्खजस्तै सफा गरी ब्रह्मचर्य पालन गर्नु सजिलो काम होइन । अतः किन म केश दाही खौरेर, घरबाट निस्की अनगारिय भई प्रव्रजित नहोऊँ !’ अनि, पछि ऊ थोरै वा धेरै भोगसम्पत्तिलाई छाडी, थोरै वा धेरै ज्ञाति परिवारहरूलाई त्यागी केश-दाही खौरेर काषायवस्त्र धारण गरी, घरबार त्यागी अनगारीय भई प्रव्रजित हुन्छ । अग्निवेश ! यतिले आर्यश्रावक खुला ठाउँमा गएको हुन्छ । अग्निवेश ! परन्तु देव-मनुष्यहरू पञ्चकाम गुणहरूमा आसक्त हुन्छन् । अनि तथागतले उसलाई अगाडि विनीत पार्छ - ‘हे भिक्षु ! तिमि यहाँ आऊ, शीलवान् होऊ, प्रातिमोक्षमा संयम गरी बस । आचारगोचरसम्पन्न होऊ, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी होऊ र शीक्षापदलाई राम्ररी समादान गरी बस ।”

“अग्निवेश ! जब आर्यश्रावक शीलवान् हुन्छ, प्रातिमोक्ष संयम गरी बस्छ, आचारगोचर सम्पन्न हुन्छ, अणुमात्र दोषमा पनि भयदर्शी हुन्छ र शिक्षापदलाई राम्ररी समादान गरी बस्छ, तब तथागतले उसलाई अगाडि विनीत गर्छ - ‘हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, इन्द्रिय रक्षा गर र चक्षुले रूप देखेर निमित्तग्राही नहोऊ ... ८३५ । अनि ऊ यी पञ्चनीवरणहरूलाई हटाई चित्तमा भएका उपक्लेशहरूलाई प्रज्ञाद्वारा कमजोर पारी यो शरीरबाट अभिध्या दौर्मनस्य हटाउनका निमित्त आतप्तयुक्त भई ज्ञानवान् तथा स्मृतिमान् भई कायमा कायानुपश्यी भई बस्छ, वेदनामा वेदानुपश्यी भई ... चित्तमा चित्तानुपश्यी भई ... तथा धर्ममा धर्मानुपश्यी भई बस्छ । अग्निवेश ! जस्तै - जङ्गली स्वभाव हटाई मानिसहरूका बीच बस्ने बानी सिकाउनका निमित्त हात्तीको दमन गर्ने माहुतेले ठूलो खम्बा भुईँमा गाडी जङ्गली हात्तीको गर्दनमा बाँध्छ, त्यस्तै गरी गृहस्थी स्वभावलाई हटाउनका निमित्त गृहस्थी सङ्कल्पहरूलाई मर्दन गर्नका निमित्त ... ज्ञेयधर्म प्राप्तिका निमित्त र निर्वाण साक्षात्कार गर्नको निमित्त आर्यश्रावकका यी चार स्मृतिप्रस्थान चित्तमा बाँधिएका हुन्छन् । तथागतले उसैलाई अगाडि विनीत पार्नुहुन्छ - ‘हे भिक्षु ! यहाँ आऊ, कायमा कायानुपश्यी भई बस र कामवितर्कयुक्त कल्पना नगर । वेदनामा ... चित्तमा ... तथा धर्ममा धर्मानुपश्यी भई बस र कामवितर्कयुक्त कल्पना नगर ।’ अनि वितर्कविचारलाई शान्त गरी अभ्यन्तर सम्प्रसादलाई चित्तमा एकाग्र गरी वितर्कविचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान ... तृतीयध्यान ... चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि परिशुद्ध स्वच्छ निर्मल क्लेशरहित भएपछि मृदु कर्मण्य भई निश्चलतामा पुगेपछि उसले पूर्वनिवासानुस्मृति ज्ञानमा चित्त झुकाउँछ । अनि उसले अनेक प्रकारका पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । जस्तै - एक जन्मको, दुई जन्मको ... पूर्ववत् ... । यसरी आकारसहित उद्देश्यसहित अनेक प्रकारले पूर्वजन्मका कुराहरू अनुस्मरण गर्छ । यस प्रकार समाहित चित्त भएपछि ... उसले अमानुवीय विशुद्ध दिव्यचक्षुद्वारा च्युत भई उत्पन्न भएका प्राणीहरूलाई देख्छ र आ-आफ्ना कर्मानुसार उनीहरू उच्च-नीच, सवर्ण-दुर्वर्ण र सुगति-दुर्गतिमा गएका पनि थाहा पाउँछ ।”

“यसप्रकार समाहित चित्त भएपछि ... उसले ‘यो दुःख हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यो दुःखसमुदय हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यो दुःखनिरोध हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यो दुःखनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यी आस्रवहरू हुन्’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यो आस्रवहरूको समुदय हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यो आस्रवनिरोध हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । ‘यो आस्रवनिरोध हुने मार्ग हो’ भनी यथार्थतः जान्दछ । यसरी जान्ने, यसरी देख्ने उसको चित्त कामास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ, भवास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ र अविद्यास्रवबाट पनि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि ‘विमुक्त भएँ’ भन्ने ज्ञान पनि हुन्छ । ‘जाति क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम गरिसकेँ र अब उप्रान्त गर्नुपर्ने कुनै काम छैन’ भन्ने पनि जान्दछ ।”

“अनि सो भिक्षु शीत उष्ण, भोक, तिर्खा, डंसमकस, हावा ताप आदि स्पर्शहरूको दुरुक्त दुरागत वचनहरूद्वारा उत्पन्न भएको शारीरिक तीव्र तीखो कटु अस्वादिला अमनाप र प्राण लिने जस्ता वेदनाहरूको सहन गर्ने हुन्छ । ऊ सबै राग, द्वेष, मोहरूपी कषाय (मैले) बाट रहित भई आह्वान गर्न योग्य, पाहुना हुन योग्य, दक्षिणा दिन योग्य र नमस्कार गर्न योग्य भई लोकवासीको अनुपम पुण्यक्षेत्र हुन्छ ।”

४. दान्त अदान्त मरण

१०. “अग्निवेश ! यहाँ राजाको अदान्त अविनीत बूढो हात्ती मरेमा ‘राजाको अदान्त अविनीत बूढो हात्ती मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । अग्निवेश ! राजाको अदान्त अविनीत अर्धबैसेँ हात्ती मरेमा ‘राजाको अदान्त अविनीत अर्धबैसेँ हात्ती मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । राजाको अदान्त अविनीत तन्नेरी हात्ती मरेमा ‘राजाको अदान्त अविनीत तन्नेरी हात्ती मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । अग्निवेश ! यसै गरी स्थविर भिक्षु भए पनि क्षीणास्रवी नभई मरेमा ‘स्थविर भिक्षु अदान्त भएर मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । अग्निवेश ! अर्धबैसेँ भिक्षु भए पनि ... तरुण भिक्षु भए पनि क्षीणास्रवी नभई मरेमा ‘अदान्त तरुण भिक्षु भएर मरण भयो, अदान्त भएर तरुण भिक्षुको मरण भयो’ भन्ने हुन्छ ।”

“अग्निवेश ! यहाँ राजाको सुदान्त सुविनीत बूढो हात्ती मरेमा ‘राजाको सुदान्त सुविनीत बूढो हात्ती मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । अग्निवेश ! राजाको सुदान्त सुविनीत अर्धबैसेँ हात्ती मरेमा ‘राजाको सुदान्त सुविनीत अर्धबैसेँ हात्ती मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । राजाको सुदान्त सुविनीत तन्नेरी हात्ती मरेमा ‘राजाको सुदान्त सुविनीत तन्नेरी हात्ती मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । अग्निवेश ! यसै गरी स्थविर भिक्षु भए पनि क्षीणास्रवी भई मरेमा ‘स्थविर भिक्षु दान्त भएर मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ । अग्निवेश ! अर्धबैसेँ भिक्षु भए पनि ... तरुण भिक्षु भए पनि क्षीणास्रवी भएर मरेमा ‘तरुण भिक्षु दान्त भएर मऱ्यो’ भन्ने हुन्छ ।”

११. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई अचिरवत श्रमणोद्देशले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

दान्तभूमि-सुत्त समाप्त ।

२६. भूमिज-सुत्त

(भूमिजसूत्र)

१. आयुष्मान् भूमिजसँग प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित कलन्दकनिवापको वेणुवनमा बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् भूमिज^{३६} पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्रचीवर धारण गरी जहाँ जयसेन राजकुमारको घर थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि बिछ्याइएको आसनमा बसे । अनि जयसेन राजकुमार आयुष्मान् भूमिजकहाँ आएर आयुष्मान् भूमिजसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जयसेन राजकुमारले आयुष्मान् भूमिजलाई यसो भने -

“भो भूमिज ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यसो भन्छन् - ‘(१) आशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (२) आशा नगरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (३) कहिले आशा, कहिले अनाशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (४) न आशा गरी, न अनाशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न ।’ यस विषयमा तपाईंका शास्ता के भन्नुहुन्छ ?”

“राजकुमार ! भगवान्को सन्मुख मैले त्यस्तो सुनेको छैन । बरु भगवान् यसो भन्न सक्नुहुन्छ - ‘(१) अज्ञानतापूर्वक (अयोनिस्सो) आशा नगरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (२) अज्ञानतापूर्वक आशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (३) अज्ञानतापूर्वक कहिले आशा कहिले निराशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (४) अज्ञानतापूर्वक न आशा गरी न निराशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न, (५) ज्ञानपूर्वक (योनिस्सो) आशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्छ, (६) ज्ञानपूर्वक आशा नगरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्छ, (७) ज्ञानपूर्वक कहिले आशा कहिले निराशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्छ, (८) ज्ञानपूर्वक न आशा न निराशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्छ ।’ राजकुमार ! भगवान्को सन्मुखमा मैले त्यस्तो कुरा सुनेको छैन । बरु भगवान्ले यसो भन्न सक्नुहुन्छ ।”

“यदि तपाईं भूमिजका शास्ता यस्ता वादी यस्ता भन्ने हुनुहुन्छ भने मलाई लाग्छ कि तपाईं भूमिजका शास्ता अन्य विभिन्न श्रमण ब्राह्मणहरूको शिरोमणि भएर बस्छन् ।”

२. तथागतद्वारा अनुमोदन

२. अनि आयुष्मान् भूमिज भोजनपछि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् भूमिजले भगवान्लाई यसो

भने - "भन्ते ! यहाँ म पूर्वाह्न समयमा, जहाँ जयसेन राजकुमारको निवासस्थान थियो, त्यहाँ गएँ । त्यहाँ पुगेपछि बिछ्याइराखेको आसनमा बसेँ । भन्ते ! अनि जयसेन राजकुमार मकहाँ आई मसित सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कशलवार्ता गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका जयसेन राजकुमारले मसँग यसो भने - 'सो भूमिज ! यहाँ केही श्रमण ब्राह्मणहरू यसो भन्दछन् (१) आशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्न ... । भन्ते ! यसो भन्दाखेरि मैले जयसेन राजकुमारलाई यसो भने - 'राजकुमार ! मैले भगवान्को सन्मुख यस्तो सुनेको छैन । बरु भगवान् यसो भन्न सक्नुहुन्छ । (१) अज्ञानतापूर्वक (अयोनिस्सो) आशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिने होइन ...^{८३७} (८) ज्ञानपूर्वक न आशा, न निराशा गरी ब्रह्मचर्यवास गरे पनि फल पाउन सकिन्छ । राजकुमार ! भगवान्का सन्मुख मैले त्यस्तो कुरा सुनेको छैन । बरु भगवान् यसो भन्न सक्नुहुन्छ ।'

"भन्ते ! यस्तो कुरा सोध्दा र यसरी प्रत्युत्तर दिँदा के मैले भगवान्ले भन्नुभएभैं हुनेछ ? भगवान्लाई असत्य कुराको आरोप लगाएको त हुने छैन ? धर्मानुकूल भनेको हुनेछ के ? कुनै सहधर्मीलाई वादानुवाद गरे जस्तो त हुने छैन ?"

"भूमिज ! ठीक छ । यस्तो सोध्दा यसरी प्रत्युत्तर दिँदा भगवान्ले भन्नुभएभैं हुनेछ ... । भूमिज ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण मिथ्यादृष्टिक भई, मिथ्यासङ्गल्पी भई, मिथ्यावाची भई, मिथ्याकर्मी भई, मिथ्याआजीवी भई, मिथ्याव्यायामी भई, मिथ्यास्मृति राख्ने भई तथा मिथ्यासमाधि गर्ने भई आशा लिएर ब्रह्मचर्यपालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्ने छैन ... । त्यो किनभने ? भूमिज ! अज्ञानता (अयोनिस्सो) भएको हुनाले ।"

३. तेलको दृष्टान्त

३. "भूमिज ! जस्तै - तेल चाहने तेल खोज्ने कुनै पुरुषले द्रोणीमा बालुवा हाली छम्की पेल्ले भने आशा लिएर गरे पनि उसले तेल पाउन सक्ने छैन । आशा नलिएर गरे पनि ... आशा वा निराशा लिएर गरे पनि ... न आशा न निराशा लिएर गरे पनि उसले तेल पाउन सक्ने छैन । त्यसो किनभने ? तेल निकाल्ने उपाय नै बेठीक भएकोले (अयोनिस्सो) । भूमिज ! त्यसै गरी जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण मिथ्यादृष्टिक भई ... आशा लिएर ब्रह्मचर्यपालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्ने छैन ... ।"

दूधको दृष्टान्त

४. "भूमिज ! जस्तै - दूध चाहने दूध खोज्ने कुनै पुरुषले बाछ्रोलाई छाडिदिएमा (=बाछ्रोलाई दूध खुवाएमा) आशा लिएर भए पनि ... न आशा न निराशा लिएर भए पनि उसले दूध पाउन सक्ने छैन । त्यसो किनभने ? दूध पाउने उपाय नै बेठीक भएकोले । भूमिज ! यस्तै गरी कोही श्रमण वा ब्राह्मण मिथ्यादृष्टिक भई ... आशा लिएर ... ब्रह्मचर्यपालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्ने छैन ... ।"

नौनीको दृष्टान्त

५. “भूमिज ! जस्तै - नौनी चाहने नौनी खोज्ने कुनै पुरुषले ठेकीमा पानी हाली डोरी तानेर मच्छ भने आशा लिएर भए पनि ... उसले नौनी पाउन सक्ने छैन । त्यसो किनभने ? नौनी पाउने उपाय नै बेठीक भएकोले । भूमिज ! यसै गरी जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण मिथ्यादृष्टिक भई ... आशा लिएर ... ब्रह्मचर्यपालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्ने छैन ... ।”

आगोको दृष्टान्त

६. “भूमिज ! जस्तै - आगो चाहने आगो खोज्ने कुनै पुरुषले भिजेको काठलाई चिसो अरणीघर्षण गरेर आशा लिएर भए पनि उसले आगो भिक्ने सक्ने छैन । त्यसो किनभने ? आगो भिक्ने उपाय नै बेठीक भएकोले । भूमिज ! यसै गरी जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण मिथ्यादृष्टिक भई ... आशा लिएर ... ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्ने छैन ... ।”

“भूमिज ! जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण सम्यक्दृष्टिक भई ... सम्यक्समाधि गर्ने भई आशा लिएर ... ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्नेछ । सो किनभने ? भूमिज ! काम ज्ञानपूर्वक भएकोले ।”

तेलको दृष्टान्त

७. “भूमिज ! जस्तै - तेल चाहने तेल खोज्ने कुनै पुरुषले द्रोणीमा तिल खन्याई पानी छम्की पेल्दा आशा लिएर भए पनि उसले तेल पाउन सक्नेछ । त्यसो किनभने ? भूमिज ! तेल पाउने उपाय ठीक भएकोले । भूमिज ! त्यस्तै, जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण सम्यक्दृष्टिक भई ... सम्यक्समाधि गर्ने भई आशा लिएर ... ब्रह्मचर्यपालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्नेछ ... । सो किनभने ? फल पाउने उपाय ठीक भएकोले ।”

दूधको दृष्टान्त

४. “भूमिज ! जस्तै - दूध चाहने दूध खोज्ने कुनै पुरुषले बाछ्रोलाई थुनबाट हटाइदिएमा आशा लिएर भए पनि ... उसले दूध पाउन सक्नेछ । सो किनभने ? भूमिज ! दूध पाउने उपाय ठीक भएकोले । भूमिज ! त्यसै गरी जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण सम्यक्दृष्टिक भई ... सम्यक्समाधि गर्ने भई आशा लिएर ब्रह्मचर्य पालन गरे पनि उसले फल पाउन सक्नेछ ... । सो किनभने ? फल पाउने उपाय ठीक भएकोले ।”

नौनीको दृष्टान्त

९. “भूमिज ! जस्तै - नौनी चाहने नौनी खोज्ने कुनै पुरुषले ठेकीमा दही राखी मथ्यो भने आशा लिएर भए पनि ... उसले नौनी पाउन सक्नेछ । त्यसो किनभने ? भूमिज ! नौनी पाउने उपाय

ठीक भएकोले । भूमिज ! त्यसै गरी जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण सम्यक्दृष्टिक भई ... उसले फल पाउन सक्नेछ ।”

आगोको दृष्टान्त

१०. “भूमिज ! जस्तै – आगो चाहने आगो खोज्ने कुनै पुरुषले सुकेको काठलाई सुकेको अरणीले घर्षण गर्दा आंशा लिएर भए पनि ... उसले आगो पाउन सक्नेछ । त्यसो किनभने ? भूमिज ! आगो पाउने उपाय ठीक भएकोले । भूमिज ! त्यसै गरी जो कोही श्रमण वा ब्राह्मण सम्यक्दृष्टिक भई ... उसले फल पाउन सक्नेछ ।”

“भूमिज ! यदि तिमिले यी चारवटा दृष्टान्तहरू उनलाई बताएको भए जयसेन राजकुमार अवश्य प्रसन्न भए होलान् र प्रसन्न भएर प्रफुल्लित पनि भए होलान् ।”

“भगवान् ! जस्तै – यी अगि नसुनिएका दृष्टान्तहरू मैले कहाँबाट भन्न सक्ँला र ! ”

११. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् भूमिजले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

भूमिज-सुत्त समाप्त ।

२७. अनुरुद्ध-सुत्त

(अनिरुद्धसूत्र)

१. आयुष्मान् अनुरुद्धलाई पञ्चकङ्कको निम्तो

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि पञ्चकङ्क थपतिले एक जनालाई आमन्त्रित गरे - “अम्भो पुरुष ! तिमि यहाँ आऊ । जहाँ आयुष्मान् अनुरुद्ध (अनिरुद्ध) हुनुहुन्छ, त्यहाँ जाऊ । त्यहाँ पुगेपछि मेरो वचनले आयुष्मान् अनुरुद्धका चरणकमलमा शिरले वन्दना गर - ‘भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति आयुष्मान् अनुरुद्धका चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्दछ ।’ यसो पनि भन - ‘भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफूसमेत चार जनाको भोजनको निमित्त पञ्चकङ्क थपतिको भोलिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! बरु आयुष्मान् अनुरुद्ध चाँडै आउनुहोस् । भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति राजकीय कामले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छ ।”

“हवस्, भन्ते !” भनी पञ्चकङ्क थपतिलाई प्रत्युत्तर दिई सो पुरुष जहाँ आयुष्मान् अनुरुद्ध हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् अनुरुद्धलाई अभिवादन गरी ऊ एक छेउमा बस्यो । एक छेउमा बसेको त्यो पुरुषले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यसो भन्यो - “भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति आयुष्मान् अनुरुद्धका चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्छन् र यसो पनि भन्छन् - ‘भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले आफूसमेत चार जनाको भोजनको निमित्त पञ्चकङ्क थपतिको भोलिको निम्तो स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! बरु आयुष्मान् अनुरुद्ध छिटो आउनुहोस् । भन्ते ! पञ्चकङ्क थपति राजकीय कामले गर्दा बहुकृत्य र बहुकरणीय छन् ।”

२. अनि आयुष्मान् अनुरुद्धले तूष्णीभावद्वारा स्वीकार गर्नुभयो । अनि त्यो रात व्यतीत भएपछि आयुष्मान् अनुरुद्ध पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ पञ्चकङ्क थपतिको निवासस्थान थियो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि बिछ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । अनि पञ्चकङ्क थपतिले प्रणीत खाद्य भोजनहरू आफ्नै हातले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई सन्तर्पित गरी सन्तृप्त गराए । अनि भोजन सिद्धिएपछि आयुष्मान् अनुरुद्धले पात्रबाट हात हटाएपछि एउटा होचो आसन लिई पञ्चकङ्क एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पञ्चकङ्क थपतिले आयुष्मान् अनुरुद्धसँग यसो भने -

२. अप्रमाण र महत्गत-चित्तविमुक्ति

३. “भन्ते ! यहाँ स्थविर भिक्षुहरू आई मलाई यसो भन्नुभयो - “गृहपति ! अप्रमाण (=प्रमाणरहित) चित्तविमुक्तिलाई भाविता गर ।’ केही स्थविरहरूले यसो भन्नुभयो - “गृहपति ! महत्गत (=विशाल=ठूलो) चित्तविमुक्तिलाई भाविता गर ।’ भन्ते ! जो त्यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति छ, जो त्यो महत्गत चित्तविमुक्ति छ - यी (दुवै) धर्महरू (=विषयहरू) नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् कि अथवा एकार्थ र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ?”

“गृहपति ! त्यसो भए यहाँ तिमीले नै भन, जो तिमीलाई निश्चय (अपण्णक) लाग्छ ।”

“भन्ते ! मलाई यस्तो लाग्छ – ‘जो यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति छ, जो यो महत्गत चित्तविमुक्ति छ – यी (दुवै) धर्महरू (=विषयहरू) एकार्थ हुन्, र व्यञ्जन मात्र नाना हुन् ।”

“गृहपति ! जो यो अप्रमाण चित्तविमुक्ति छ, जो यो महत्गत चित्तविमुक्ति छ – यी (दुवै) धर्महरू नानार्थ पनि हुन्, र नानाव्यञ्जन पनि हुन् । गृहपति ! यी धर्महरू (=विषयहरू) नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् भन्ने कुरा यी कारणहरूबाट (परियायेन) पनि बुझ्नुपर्छ ।”

ब्रह्मविहार – “गृहपति ! कुनचाहिँ अप्रमाण चित्तविमुक्ति हो त ? गृहपति ! यहाँ भिक्षु मैत्रीसहगत चित्तलाई एक दिशामा फैलाई बस्छ तथा द्वितीय, तृतीय र चतुर्थ दिशामा फैलाई बस्छ । यसै गरी माथि, तल, तेर्सो, सबै ठाउँमा, सबैतिर र सबै चक्रवाड लोकमा – मैत्रीसहगत विपुल, महत्गत, अप्रमाण र अवैर अव्यापद्य चित्तलाई फैलाई बस्छ । करुणासहगत ... मुदितासहगत ... उपेक्षासहगत चित्तलाई ... फैलाई बस्छ । गृहपति ! यसैलाई अप्रमाण चित्तविमुक्ति भन्दछन् ।”

४. “गृहपति ! कुनचाहिँ महत्गत चित्तविमुक्ति हो त ? (१) गृहपति ! (जस्तै) यहाँ भिक्षु एउटा रूख जत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ^{३८} । गृहपति ! यसैलाई महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (२) गृहपति ! यहाँ भिक्षु दुई वा तीन रूखजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (३) गृहपति ! यहाँ भिक्षु एउटा गाउँजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (४) गृहपति ! यहाँ भिक्षु दुई वा तीनवटा गाउँजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति नै भन्दछन् । (५) गृहपति ! यहाँ भिक्षु एउटा राज्यजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (६) गृहपति ! यहाँ भिक्षु दुई वा तीनवटा राज्यजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति भनी भन्दछन् । (७) गृहपति ! यहाँ भिक्षु समुद्रपर्यन्त पृथ्वीजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ ।

८३८ ‘एउटा रूखजत्रो प्रमाणलाई महत्गत भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ’ भन्ने वाक्यको स्पष्टीकरण दिँदै पपं. सू. IV. पृ. ११३: भूमिजसुत्तवण्णनाले यसरी लेखेको छ ।

“एउटा रूख जत्रो ठाउँलाई कसिणनिमित्तले ढाकी त्यो कसिणनिमित्तमा महत्गत ध्यान फैलाई त्यसैमा लीन भई बस्छ ।”

यहाँ महत्गत ध्यान भनी रूपावचर र अरूपावचर ध्यानहरूलाई भनिएको हो । यी ध्यानहरूलाई ‘महत्गत’ भन्दछन् ।

महत्गत भनी यसको कुनै आभोगचाहिँ हुँदैन । महत्गत ध्यानको प्रवृत्ति मात्र भएको हुनाले ‘महत्गत’ अर्थात् महान वा ठूलो भनिएको हो । यसैगरी सबै ठाउँहरूमा पनि बुझ्नुपर्छ ।

गृहपति ! यसलाई पनि महत्गत चित्तविमुक्ति नै भन्दछन् । गृहपति ! यी कारणहरूबाट पनि बुभनुपछ^{८३९} कि यी धर्महरू नानार्थ र नानाव्यञ्जन हुन् ।”

३. चार भव उत्पत्ति

५. “गृहपति ! यी चार भव उत्पत्तिहरू हुन् । कुन चार भने ? - (१) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘परित्ताभा’ (=अल्प आभा) भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि ‘परित्ताभा’ देवलोकहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (२) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘अप्रमाणाभा’ (=अप्रमाण आभा) भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि ‘अप्रमाणाभा’ देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (३) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘सङ्घिलिङ्गाभा’ (=सङ्घिलिष्ट आभा) भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि ‘सङ्घिलिङ्गाभा’ देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (४) गृहपति ! यहाँ कुनै पुरुष ‘परिशुद्धाभा’ (=परिशुद्ध आभा) भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि ‘परिशुद्धाभा’ देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । गृहपति ! यिनै चार भव उत्पत्तिहरू हुन् ।

“गृहपति ! यस्तो समय आउँछ, जब ती देवताहरू एकै ठाउँमा भेला हुन्छन् । एकै ठाउँमा भेला भएका ती देवताहरूको वर्णमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्न । गृहपति ! जस्तै— कुनै पुरुषले तेलका धेरै बत्तीहरू एक घरभित्र लैजान्छ, एक घरभित्र लगेका ती बत्तीहरूको अर्चि (ज्याला) भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्न । गृहपति ! त्यसै गरी - यस्तो समय आउँछ जुन बेला ती देवताहरू एकै ठाउँमा भेला हुन्छन् । एकै ठाउँमा भेला भएका ती देवताहरूको शरीरवर्णमा भने नानात्व देखिन्छ तर आभामा भने नानात्व देखिन्न ।”

“गृहपति ! यस्तो समय आउँछ जुन समयमा ती देवताहरू त्यहाँबाट बाहिर जान्छन् । त्यहाँबाट बाहिर जानेहरूको शरीरवर्णमा पनि नानात्व देखिन्छ । आभामा पनि नानात्व देखिन्छ । गृहपति ! जस्तै - कुनै पुरुषले ती तेलका धेरै बत्तीहरू त्यस घरबाट बाहिर ल्याउँछ, त्यहाँबाट बाहिर ल्याइएका ती बत्तीहरूको अर्चिमा पनि नानात्व^{८४०} देखिन्छ र आभामा पनि नानात्व देखिन्छ । गृहपति ! त्यस्तै गरी -

८३९ ‘यी कारणहरूबारे पनि बुभनुपछ’ भन्ने वाक्यको स्पष्टीकरण दिदै पपं. सू. IV. पृ. १३३: अनुरुद्धसुत्तवण्णनाले यसरी उल्लेख गरेको छ -

यहाँ ‘अप्रमाण’ भनी ब्रह्मविहारहरूलाई भनिएको हो । ब्रह्मविहारहरूको निमित्त चाहिँ वर्धन पनि हुन्न (निमित्तं न वड्ढति), उद्घाटन पनि हुन्न (उद्घाटनं न जायति) । यी ध्यानहरू अभिज्ञाका लागि वा निरोधका लागि आधार पनि हुन्नन् । यसबाट विषयनाको आधार र प्रवृत्तिगामी भवउत्पत्तिको कारण भने हुन्छ ।

‘महत्गत’ भन्ने कसिण ध्यानहरूको चाहिँ निमित्त-वर्धन पनि हुन्छ (निमित्तं वड्ढति), उद्घाटन पनि हुन्छ (उद्घाटनं जायति), अतिक्रमण पनि हुन्छ, अभिज्ञाको लागि र निरोधको लागि आधार पनि हुन्छ तथा प्रवृत्तिको आधार पनि ।

यसपछि महत्गत समापत्तिहरूबाट ल्याएर सूत्रमा भवोत्पत्तिका कारणहरू बताउनु हुँदै अगाडिका कुराहरू बताउनु भएको हो भनी उही उल्लेख भएको छ ।

८४० यहाँ नानात्व भनेको - लामो, छोटो, सानो र ठूलोको हिसाबले अर्चिमा नानात्व देखिन्छ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुत्तवण्णना ।

यस्तो समय आउँछ, जब ती देवताहरू त्यहाँबाट बाहिर जान्छन् । त्यहाँबाट बाहिर जानेहरूका शरीरवर्णमा पनि नानात्त्व देखिन्छ, र आभामा पनि नानात्त्व देखिन्छ ।”

“गृहपति ! ती देवताहरूलाई यस्तो लाग्दैन कि ‘हामीहरूको यो स्थान नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत छ ।’ बरु जहाँ-जहाँ^{६५१} ती देवताहरू बस्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ ती देवताहरू अभिरमण गर्छन् । गृहपति ! जस्तै: - खर्पनबाट^{६५२} वा डालोबाट लिएका भिँगाहरूलाई यस्तो लाग्दैन कि ‘हामीहरूको यो (खाना) नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत छ ।’ बरु जहाँ-जहाँ ती भिँगाहरू बस्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ तिनीहरू अभिरमण गर्छन् । गृहपति ! यसै गरी - ती देवताहरूलाई यस्तो लाग्दैन - ‘हामीहरूको यो स्थान नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत छ ।’ बरु जहाँ-जहाँ ती देवताहरू बस्छन्, त्यहाँ-त्यहाँ ती देवताहरू अभिरमण गर्छन् ।”

४. परित्ताभा र अप्पमाणाभा देवता

६. यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले आयुष्मान् अनुरुद्धसँग यसो भन्नुभयो - “भन्ते अनुरुद्ध ! यहाँ मलाई अब केही कुरा सोध्नुपर्ने छ । भन्ते ! जुन ती आभा देवताहरू छन्, उनीहरू सबै परित्ताभा (=अल्प आभा हुने) हुन्, अथवा उनीहरूमा केही अप्रमाणाभा (=धेरै आभा हुने) देवताहरू पनि छन् ?”

“आवुसो कात्यायन ! तत्तत् कारणले यहाँ केही देवताहरू परित्ताभा पनि छन्, केही अप्रमाणाभा पनि ।”

“भन्ते अनुरुद्ध ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरूमध्ये कुनै देवताको परित्ताभा र कुनै देवताको अप्रमाणाभा हुनाको के हेतु र के प्रत्यय हो त ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यसो भए, तिमीसँग सोध्नेछु । जस्तो तिमीलाई लाग्छ, त्यस्तै बताऊ ।”

(१) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एउटा रूखजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन रूखको जत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ - यी दुई ध्यानचित्तहरूमध्ये कुनचाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुईवटा रूखजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ - यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरूमध्ये महत्गत (=ठूलो) छ ।”

(२) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन रूखजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु एउटा गाउँजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ - यी दुई ध्यानचित्तहरूमध्ये कुनचाहिँ ध्यानचित्त महत्गत छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

६५१ ‘जहाँ-जहाँ’ भन्नाले - उद्यान, विमान, कल्पवृक्ष, नदीको तीर र पुष्करिणीको तीर आदि जहाँ-जहाँ जुन-जुन ठाउँमा बस्छन्, त्यहाँ त्यहाँ भनिएको हो पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुतवण्णना ।

६५२ ‘खर्पनबाट’ भनी - यागु, भात, तेल, फाणित, माछा र मासु आदि भएको खर्पनलाई भनिएको हो । त्यसमा बसेर जाने भिँगाहरूलाई यहाँ ‘भिँगा’ भनिएको हो । तिनले त्यो खानालाई नित्य, ध्रुव अथवा शाश्वत ठान्दैनन् । पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुतवण्णना ।

“भन्ते ! जो त्यो एउटा गाउँजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरूमध्ये महत्गततर छ ।”

(३) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एउटा गाउँजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन गाउँजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यी दुई ध्यानचित्तहरूमध्ये कुनचाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन गाउँजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरूमध्ये महत्गततर छ ।”

(४) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन गाउँजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु एक महाराज्यजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यी दुई ध्यानचित्तहरूमध्ये कुन चाहिँ महत्गततर छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु एउटा महाराज्यजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरूमध्ये महत्गततर छ ।”

(५) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु एउटा महाराज्यजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन महाराज्यहरूजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यी दुई ध्यानचित्तहरूमध्येमा कुनचाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन राज्यहरूजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरूमध्ये महत्गततर छ ।”

(६) “आवुसो कात्यायन ! जो त्यो भिक्षु दुई वा तीन महाराज्यहरूजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ र जो त्यो भिक्षु समुद्रसम्मको पृथ्वीजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यी दुई ध्यानचित्तहरूमध्ये कुनचाहिँ ध्यानचित्त महत्गततर छ ? यसमा तिमी के भन्दछौ त ?”

“भन्ते ! जो त्यो भिक्षु समुद्रसम्मको पृथ्वीजत्रो प्रमाणलाई ‘महत्गत’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ – यही नै ती दुवै ध्यानचित्तहरूमध्ये महत्गततर छ ।”

“आवुसो कात्यायन ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरूमध्ये कुनै देवताको परित्ताभा र कुनै देवताको अप्रमाणाभा हुनाको यही हेतु र यही प्रत्यय हो ।”

५. संक्लिष्टाभा र परिशुद्धाभा देवता

७. “साधु, भन्ते ! अनुरुद्ध ! यहाँ मलाई अब केही कुरा सोध्नुपर्ने छ । भन्ते ! जति आभा देवताहरू छन्, ती सबै संक्लिष्टाभा छन् अथवा त्यहाँ केही परिशुद्धाभा पनि छन् ?”

“आवुसो कात्यायन ! तत्तत् कारणले यहाँ केही देवताहरू संक्लिष्टाभा पनि छन् र केही परिशुद्धाभा पनि ।”

“भन्ते अनुरुद्ध ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरूमध्ये कुनै देवता संक्लिष्टाभा र कुनै देवता परिशुद्धाभा हुनाको के हेतु र के प्रत्यय हो त ?”

“आवुसो कात्यायन ! त्यसो भए तिमीलाई उपमा बताउने छु । उपमाद्वारा पनि यहाँ केही विज्ञपुरुषहरूले कुराको अर्थ बुझ्न सक्छन् । (क) आवुसो कात्यायन ! भनौं – बलिरहेको बत्तीको तेल मलिन छ, बत्ती पनि मलिन छ । अनि तेलको मलिनताको कारण र बत्तीको मलिनताको कारणले गर्दा बत्ती मलिन भई बल्छ । आवुसो कात्यायन ! त्यसै गरी – यहाँ नै भिक्षु ‘संक्लिष्टाभा’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । उसको काय शिथिलता पनि राम्ररी शान्त भएको हुँदैन, धीनमिद्ध (=आलस्यपन) पनि नष्ट भएको हुँदैन र उद्धच्चकुक्कुच्च (=चञ्चलपन) पनि राम्ररी हटेको हुँदैन, अनि कायशिथिलता राम्ररी शान्त नभएको हुनाले, धीनमिद्ध पनि नष्ट नभएको हुनाले र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि राम्ररी नहटेको हुनाले उसले अपरिष्कृत रूपले ध्यान गर्छ । अनि ऊ काय छाडी मृत्युपछि संक्लिष्टाभा देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ । (ख) आवुसो कात्यायन ! भनौं – बलिरहेको बत्तीको तेल पनि परिशुद्ध छ र बत्ती पनि परिशुद्ध छ । अनि तेलको परिशुद्धताको कारणले र बत्तीको परिशुद्धताको कारण गर्दा मलिन भई बत्ती बल्दैन । आवुसो कात्यायन ! यसै गरी – यहाँ कुनै भिक्षु ‘परिशुद्धाभा’ भनी (ध्यानचित्त) फैलाई लीन भई बस्छ । यसको कायशिथिलता पनि राम्ररी शान्त भएको हुन्छ, धीनमिद्ध पनि नष्ट भएको हुन्छ र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि राम्ररी हटेको हुन्छ, अनि कायशिथिलता राम्ररी शान्त भएको हुनाले, धीनमिद्ध पनि नष्ट भएको हुनाले र उद्धच्चकुक्कुच्च पनि राम्ररी हटेको हुनाले उसले परिष्कृत रूपले ध्यान गर्छ । अनि ऊ काय छाडी मृत्युपछि परिशुद्धाभा देवहरूको सहवासमा उत्पन्न हुन्छ ।”

“आवुसो कात्यायन ! एउटै देवनिकायमा उत्पन्न हुने ती देवताहरूमध्ये कुनै देवता ‘संक्लिष्टाभा’ र कुनै देवता ‘परिशुद्धाभा’ हुनाको यही हेतु र यही प्रत्यय हो ।”

८. यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले आयुष्मान् अनुरुद्धलाई यसो भन्नुभयो – “साधु भन्ते अनुरुद्ध ! भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्ध ! भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले यसो भन्नु भएन कि – ‘यस्तो मैले सुनें’ वा ‘यस्तो हुन सक्छ’ । बरु, भन्ते ! आयुष्मान् अनुरुद्धले ‘यस्ता ती देवताहरू हुन्, यस्ता ती देवताहरू हुन्’ भनेर नै भन्नुभयो । भन्ते ! सो मलाई यस्तो लाग्यो कि – ‘आयुष्मान् अनुरुद्ध ती देवताहरूसँग अधि अवश्य बसिसक्नु भएको होला, कुरा गरिसक्नु भएको होला, छलफल गरिसक्नु भएको होला र (त्यस्तो समाधि पनि) प्राप्त गरिसक्नु भएको होला’ ।”

“आवुसो कात्यायन ! (तिमीले) यो वाक्य अवश्य मेरो गुणसँग दाँजेर भन्यौं । अब म तिमीलाई भन्दछु कि – ‘आवुसो कात्यायन ! धेरै दिनसम्म^{५४३} अगि म ती देवताहरूसँग बसिसकेको छु, कुरा गरिसकेको छु, छलफल गरिसकेको छु र (त्यस्तो ध्यान पनि) प्राप्त गरिसकेको छु’ ।”

यसो भन्नुहुँदा आयुष्मान् सभिय कात्यायनले पञ्चकङ्क थपतिलाई यसो भन्नुभयो – “गृहपति ! तिम्रा निमित्त लाभ हो, गृहपति ! तिम्रा निमित्त सुलाभ हो । जो कि तिमीले पनि त्यो शङ्कालाई पर गन्यौं र मैले पनि यी धर्मका कुराहरू सुन्नपाएँ ।”

अनुरुद्ध-सुत्त समाप्त ।

८४३ अगि अगि पारमी-पूरा गर्दै आइरहेको बेलामा ऋषिप्रब्रज्यात्वमा प्रब्रजित भई समापत्ति प्राप्त गरी निरन्तर तीन सय आत्मभावसम्म उहाँ स्थविर ब्रह्मलोकमा हुनुहुन्थ्यो । यसै कारण उहाँले ‘धेरै दिनसम्म अधि म ती देवताहरूसँग बसिसकेको छु’ भनी भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १३४: अनुरुद्धसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२८. उपक्कलेस-सुत्त

(उपक्केशसूत्र)

१. कौशाम्बीका भगडालु भिक्षुहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कौशाम्बीका घोषिताराममा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला कौशाम्बीनिवासी भिक्षुहरू भगडा, कलह, विवाद गर्दै परस्पर एकले अर्कोलाई जथाभावी मुख छाड्दै गाली गरिरहे । अनि कुनै एक जना भिक्षु भगवान् विराजमान हुनु भएको ठाउँमा गयो । त्यहाँ भगवान्लाई अभिवादन गरेर एक छेउँमा उभिदै उसले भगवान्लाई निवेदन गर्‍यो - “भन्ते ! यहाँ कौशाम्बीका भिक्षुहरू परस्पर भगडा, कलह, विवाद गरी एकले अर्कोलाई मुख छाड्दै जथाभावी गाली गरिरहेका छन् । भन्ते ! (तिनीहरूप्रति) अनुकम्पा राखेर भगवान् तिनीहरूकहाँ पाल्नु भए बेस हुनेछ ।” भगवान्ले मौनभावले उसको अनुरोध स्वीकार गर्नुभयो । त्यसपछि भगवान् ती भिक्षुहरू बसेको ठाउँमा पुग्नुभयो । त्यहाँ भगवान्ले ती भिक्षुहरूलाई यसो भन्नुभयो - “छाड, भिक्षु हो ! यो भगडा, यो कलह, यो विग्रह, यो विवाद नगर ।”

भगवान्ले यसो भन्नु भएपछि तीमध्ये एक जना भिक्षुले भगवान्लाई यसो भन्यो - “भन्ते ! भगवान् त धर्मस्वामी हुनुहुन्छ । चुप लाग्नुस्, भन्ते ! यिनीहरूलाई भगडा गर्न दिनुस् । भगवान् (यसै जीवनमा) दृष्टधर्मसुखविहार प्राप्त गर्दै रहनुहोस् । यो भगडा, यो कलह, यो विग्रह, यो विवाद हामी आफैँ साम्य पाछौं ।”

दोस्रोपल्ट पनि ... तेस्रोपल्ट पनि भगवान्ले तिनीहरूलाई यसो भन्नुभयो - “छाड, भिक्षु हो ! ... नगर ।”

दोस्रोपल्ट पनि, तेस्रोपल्ट पनि त्यस भिक्षुले यसो भन्यो - “भन्ते ! भगवान् ... यो भगडा ... साम्य पाछौं ।

२. त्यसपछि भगवान्ले पूर्वाह्न समयमा चीवर वस्त्र पहिरेर, पात्र चीवर धारण गरेर कौशाम्बीमा भिक्षाचारबाट प्राप्त भोजन गर्नु भएपछि उठेर आसन च्यापेर पात्र-चीवर लिएर, उभिंदा-उभिदै यो गाथा भन्नुभयो -

ठूलठूलो स्वरले कराउने (हूलकुल गर्ने) (यी भिक्षुहरूले) आपसमा एउटाले अर्कोलाई आफूबराबर ठान्दैन, न त कसैले आफूलाई बाल (नजान्ने मूर्ख) ठान्दछ । सङ्गभेद हुन लागेकोमा (यिनीहरू) कसैले ‘म पनि यसमा संलग्न भएको छु’ भनेर सोच्दैन ।

“जसको मनले बारम्बार मलाई गाली गर्‍यो, मलाई कुट्यो, मलाई हरायो तथा मेरो हरण गर्‍यो भनी विचार गर्छ, उसको मनमा रहेको वैरभाव (=रिस) कहिल्यै शान्त हुँदैन ।”

“मलाई गाली गर्‍यो, मलाई कुट्यो, मलाई हरायो र मेरो हरण गर्‍यो भनी जसले बारम्बार विचार गर्दैन, उसको मनमा रहेको वैरभाव (=रिस) शान्त हुन्छ ।”

“वैरभावले वैरभाव शान्त हुन सक्दैन, मैत्रीभावले मात्र वैरभाव शान्त हुन सक्छ । यही सनातनदेखि चलिआएको धर्म हो ।”

“एक दिन अवश्य मर्नुपर्छ भन्ने कुरा मूर्खले मात्र विचार गर्दैन । ‘हामी मर्नेछौं’ भन्ने कुरा सम्भन्नेबित्तिकै कलह शान्त हुन्छ ।”

“हाड (हातखुट्टा) भाँच्ने, ज्यानमारा, गाई, घोडा, धन हरण गर्ने, राष्ट्रको विनाश गर्ने (मान्छे) हरूका बीचमा त (कहिलेकाहीं) मेलमिलाप हुन्छ भने तिमीहरूका बीचमा के कारणले मेलमिलाप नभएको हो ?”

“पाको बुद्धि भएको शीलवान साथी पाए, सबै प्रकारको बिघ्न बाधा हट्छ, अनि सचेत तथा प्रसन्न भई त्यस व्यक्तिको सत्सङ्गत गर ।”

“पाको बुद्धि भएको सच्चरित्रवान् साथी नपाए राजाले पराजित देश छाडेभैं छाडेर मातङ्ग हात्तीभैं एकलै हिँड्नु बेस छ ।”

“मूर्खहरूको सङ्गत गर्नुभन्दा, पाप नगरी संयमी भई मातङ्ग हात्तीभैं एकलै विचरण गर्नु बेस छ ।”

३. दूधमा पानीजस्तै मिल्ने

३. भगवान्‌ले यसरी उभिएरै गाथाद्वारा यी उद्‌गार व्यक्त गर्नु भएपछि बालकलोणकार ग्राम रहेको ठाउँमा प्रस्थान गर्नुभयो । त्यस बेला बालकलोणकार ग्राममा आयुष्मान् भृगु बसेका थिए । आयुष्मान् भृगुले टाढैबाट भगवान् आइरहनु भएको देखी आसन ओछ्याएर पाउ धुन भनी पानी राखे । भगवान्‌ले ओछ्याइएको आसनमा बसेर पाउ धुनुभयो । आयुष्मान् भृगु भगवान्‌लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका आयुष्मान् भृगुलाई भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु ! तिमी कुशलै छौ, होइन ? यापनीय छ (सजिलैसँग जीवननिर्वाह भइरहेको छ) होइन ? भिक्षा पाउन त गाह्रो छैन, होइन ?

“कुशल छु, भगवान् यापनीय छ । भिक्षा पाउन गाह्रो छैन ।”

त्यसपछि भगवान् आयुष्मान् भृगुलाई धार्मिक कथाद्वारा सन्दर्शित, सम्प्रतिष्ठित, समुत्तेजित र सम्प्रहर्षित गर्नु भई आसनबाट उठी प्राचीन-वंशदावतिर जानुभयो । त्यसताका आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बल प्राचीन-वंशदावमा विहार गरिरहेका थिए । दायपालक (वनपाले) ले टाढैबाट भगवान्‌लाई आइ रहनुभएको देख्यो । उसले भगवान्‌लाई यसो भन्यो – “महाश्रमण ! तपाईं यस वंशदावमा भित्र नपस्नुहोला । यहाँ तीन जना कुलपुत्र अधिबाटै आएर साधना गरिरहेका छन्, उनीहरूको साधनामा बाधा नपार्नु होला ।”

त्यसबेला आयुष्मान् अनुरुद्धले दायपालक भगवान्‌सित कुरा गरिरहेको सुने । उनले उसलाई यसो भने – ‘आवुसो दायपालक ! भगवान्‌लाई नरोक । हाम्रो शास्ता भगवान् आइरहनु भएको छ ।’

४. अनि आयुष्मान् अनुरुद्धले आयुष्मान् नन्दिय र आयुष्मान् किम्बल भएको ठाउँमा गएर यसो भने – “आयुष्मान् हो ! जाऔं आयुष्मान् हो ! हाम्रा शास्ता भगवान् पाल्नु भएको छ ।” अनि आयुष्मान् अनुरुद्ध, आयुष्मान् नन्दिय, आयुष्मान् किम्बलले भगवान्‌को स्वागत गरी, एक जनाले पात्रचीवर लिए, अर्कोले आसन ओछ्याए, फेरि अर्कोले पाउ पखाल्न भनी पानी ठिक्क गरे । भगवान्‌ले ओछ्याइएको

आसनमा बसेर पाउ पखाल्नुभयो । ती आयुष्मान्हरू पनि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका आयुष्मान् अनुरुद्धलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“अनुरुद्ध ! तिमीहरू कुशल नै छौ, होइन के ? यापनीय (जीवननिर्वाह सजिलैसँग भइरहेको छ होइन के ?) भिक्षा पाउन गाह्रो त छैन ?”

“कुशल छौं, भगवान् ! यापनीय छ । भिक्षा पाउन गाह्रो छैन ।”

“अनुरुद्ध ! तिमीहरू मिलजुल गरी प्रसन्नताका साथ बसिरहेछौ होइन त ? कुनै किसिमको विवाद नगरीकन बस्याछौ ? दूध र पानीजस्तै आपसमा एकले अर्कोलाई प्रिय दृष्टिले हेर्दै साधना गरिरहेछौ, होइन त ?”

“हो, भन्ते !”

“अनुरुद्ध ! त कसरी तिमीहरू (आपसमा) मेलमिलाप गरेर, विवाद नगरीकन, दूध र पानीजस्तै एकले अर्कोलाई प्रिय दृष्टिले हेर्दै साधना गरिरहेछौ ?”

“भन्ते ! यहाँ मलाई यस्तो लाग्छ - ‘मेरा लागि लाभ हो, मेरा लागि सुलाभ हो, जो म यस्ता उत्तम ब्रह्मचारीहरूका साथ बस्न पाएको छु । भन्ते ! यी आयुष्मान्हरूसित मेरा कायिक कर्म भित्री तवरले र बाहिरी तवरले पनि मित्रतापूर्वक चलिरहेका छन्, वाचिक कर्म पनि भित्री तवरले र बाहिरी तवरले पनि मित्रतापूर्वक चलिरहेका छन्, मनो कर्म भित्री तवरले र बाहिरी तवरले पनि मित्रतापूर्वक चलिरहेका छन् । भन्ते ! अनि ममा यस्तो सोचाइ आइरहन्छ - ‘किन म आफ्नो मनलाई हटाएर यी आयुष्मान्हरूका चित्तसित संयुक्त नगरूँ ?’ भन्ते ! त्यसपछि मैले आफ्नो चित्तलाई यी आयुष्मान्हरूका चित्तसित संयुक्त गरेँ । भन्ते ! हाम्रा शरीरहरू फरक-फरक भए पनि चित्त एउटै भएको छ ।”

आयुष्मान् नन्दियले पनि यसो भने - “भन्ते ! मलाई पनि यस्तै (अनुभव) हुन्छ - मेरो लागि लाभ हो, ... हाम्रा शरीरहरू फरक-फरक भए पनि चित्त एउटै भएको छ ।”

आयुष्मान् किम्बलले पनि यसै भने - “भन्ते ! मलाई पनि यस्तै (अनुभव) हुन्छ - मेरा लागि लाभ हो, ... पूर्ववत् ! हाम्रा शरीरहरू फरक-फरक भए पनि चित्त एउटै भएको छ ।”

५. “साधु ! साधु !! अनुरुद्ध ! के तिमीहरू अप्रमादी, सावधान, लगनशील भईकन विहार गर्दछौ ?”

“हो, भन्ते ! हामी अप्रमादी ... ।”

“अनुरुद्ध ! तिमीहरू कसरी अप्रमादी ... गर्दछौ ?”

“भन्ते ! यहाँ हामीहरूमध्ये जो पहिले गाउँबाट भिक्षा लिएर फर्कन्छ, उसले आसन बिछ्याउँछ, पिउने पानी ल्याउँछ, जुठो भाँडा माभन्छ । जो भिक्षाटनबाट पछि फर्कन्छ, उसले मन लागे बाँकी भोजन खान्छ, मन नलागे त्यसलाई हरियो घाँसपात नभएको ठाउँमा वा जीवरहित पानीमा फाल्छ । उसले ओच्छ्यान उठाउँछ, पिउनका लागि पानी भर्छ, जुठा भाँडाहरू उठाउँछ । उसले भोजन सकिएपछि त्यस ठाउँमा बढाउँछ, पिउने पानीको घडा, हातखुट्टा धुने पानीका भाँडा अथवा चर्पीको पानीको भाँडा रिक्ता भए तिनमा पानी भर्छ । यस्तो काम ऊ एकलैले गर्न नसक्ने भएमा हातको इसाराले अर्कोलाई डाकी मदत माग्छ । भन्ते ! यसो गर्न हामीहरूलाई बोल्लै पर्दैन । भन्ते ! हरेक पाँच-पाँच रातभर हामीहरू धर्मबारे चर्चा गरिरहन्छौ । भन्ते ! यसरी हामीहरू प्रमादरहित, सावधान र लगनशील भई साधना गर्दछौ ।”

८४४ यहाँका बाँकी कुरा अनुरुद्धले निवेदन गरेजस्तै ।

३. चित्त-उपक्लेश प्रहाण

६. "साधु, साधु ! अनुरुद्ध ! अनुरुद्ध ! के यसरी प्रमादरहित, उद्योगी र एकाग्र भई साधना गर्दा तिमीहरूलाई आर्यज्ञानदर्शन विशेषको सहाराले सम्भव भएको उत्तरीय-मनुष्य-धर्म अनुकूल साधना प्राप्त भएको छ ?"

"भन्ते ! हामीहरू प्रमादरहित, उद्योगी र एकाग्र भई साधना गर्दा अवभास (प्रकाश) र रूपको दर्शन त हामी पाउँछौं तर ती अवभास र रूपहरूको दर्शन छिटै अन्तर्धान हुन्छ ।"

"अनुरुद्ध ! तिमीहरूले यसको कारण बुझनुपर्दछ । मैले पनि सम्बोधि प्राप्त गर्नुभन्दा पहिले बोधिसत्त्व छँदा अवभास र रूपको दर्शन गरेको थिएँ । मेरो अवभास र रूपको दर्शन तुरुन्तै अन्तर्हित हुने हुन्थ्यो । अनुरुद्ध ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - के हेतु (कारण) हो, के प्रत्यय (कारक तत्त्व) हो, जसबाट मेरो अवभास र रूपको दर्शन तुरुन्तै अन्तर्हित हुन्छ ? अनुरुद्ध ! त्यसपछि मैले यसो सोचें - (१) ममा विचिकित्सा (शङ्का) उत्पन्न भएको रहेछ, विचिकित्साको कारणले मेरो समाधि च्युत हुने भएको रहेछ, समाधि च्युत भएपछि अवभास र रूपको दर्शन अन्तर्हित भयो । अब मैले यसो नगरूँ कि ममा विचिकित्सा फेरि उत्पन्न होस् । अनुरुद्ध ! अनि मैले प्रमादरहित ... भईकन साधना गर्दा अवभास र रूपको दर्शन प्राप्त भयो । त्यस अवभास र रूपको दर्शन पनि तुरुन्तै अन्तर्हित भयो । अनि मलाई यस्तो लाग्यो - के हेतु, के प्रत्यय ... अन्तर्हित हुन्छ ? अनुरुद्ध ! अनि मैले यसो सोचें - (२) ममा अमनसिकार (मनमा दृढ सङ्कल्प नहुनु) उत्पन्न भएको रहेछ, त्यस अमनसिकारको कारणले मेरो समाधि ... अन्तर्हित भयो । अब मैले यसो गर्नुपर्‍यो । जसबाट ममा फेरि विचिकित्सा वा अमनसिकार नहोस् । अनुरुद्ध ! अनि मैले प्रमादरहित ... भईकन साधना गर्दा अवभास ... दर्शन भयो । त्यस अवभास र रूपको पनि ... अन्तर्हित भयो । अनुरुद्ध ! अनि मलाई यस्तो लाग्यो - के हेतु हो, के प्रत्यय हो, ... ? अनुरुद्ध ! अनि मैले यसो सोचें - (३) ... धीनमिद्ध ... । (४) ... छम्भित्त (स्तम्भित हुनु) ... । (५) ... उप्पीड (उत्पीडित हुनु, व्याकुल हुनु) ... । (६) दुट्ठुल्ल, (दौःस्थूल्य) ... । (७) अति आरब्धवीर्य (=अत्यधिक अभ्यास) ... । (८) अति-लीन-वीर्य (अलि-अल्प-अभ्यास) ... । (९) ... अभिजप्प ... । (१०) नानात्त्वसंज्ञा ... ।"

अनुरुद्ध ! अनि मैले यसो सोचें - (११) अतिनिष्क्रियतत्त्व (अत्यधिक ध्यानमा लागि रहनु) ममा रहेछ । अतिनिष्क्रियतत्त्वको कारणले मेरो समाधि च्युत ... रहेछ । समाधि च्युत ... अन्तर्हित हुने रहेछ । अब मैले किन यसो नगरूँ कि ममा फेरि (१) विचिकित्सा ... , (२) अमनसिकार ... , (३) धीनमिद्ध ... , (४) छम्भित्त ... , (५) उप्पीड (उत्पीडन) ... , (६) दुट्ठुल्ल ... , (७) अति आरब्ध-वीर्य ... , (८) अति-लीन-वीर्य ... , (९) अभिजप्प ... , (१०) नानात्त्वसंज्ञा ... , (११) अतिनिष्क्रियतत्त्व ... नहोऊन् ।"

७. "अनुरुद्ध ! मैले विचिकित्सा भनेको चित्तको उपक्लेश हो भन्ने थाहा पाएर त्यसलाई प्रहाण गरें । अमनसिकार भनेको चित्तको उपक्लेश हो, ... । धीनमिद्ध ... । छम्भित्त ... । उत्पीडा ... । दुट्ठुल्लम् ... । अति आरब्ध-वीर्य ... । अति-लीन-वीर्य ... । अतिजल्प ... । नानात्त्वसंज्ञा ... । अतिनिष्क्रियतल भनेको चित्तको उपक्लेश हो, भन्ने थाहा पाएर मैले त्यसको प्रहाण गरें ।"

८. "अनुरुद्ध ! अनि मैले प्रमादरहित, उद्योगी र एकाग्र भईकन साधना गर्दा अवभासलाई देखें, तर रूप देखिएन । फेरि रूपलाई देख्दा दिन वा रात अथवा रात-दिनसम्म पनि कि अवभासलाई देख्न सकिन । अनुरुद्ध ! अनि मैले यसो सोचे - जब म रूपको निमित्त (=कारक तत्त्व) लाई मनमा नराखीकन (केवल) अवभासको निमित्त (कारक तत्त्व) लाई मात्र मनमा राख्छु, तब अवभासको मात्र

पहिचान हुन्छ, रूपको हुँदैन । फेरि, जब म अवभासको निमित्तलाई (कारक तत्त्व) लाई मात्र मनमा राख्छु, तब अवभासको मात्र पहिचान हुन्छ, रूपको हुँदैन । फेरि, जब म अवभासको निमित्तलाई मनमा नराखीकन रूपको निमित्तलाई मात्र मनमा राख्छु, तब रूपको मात्र दर्शन हुन्छ, अवभासको हुँदैन ।”

“अनुरुद्ध ! त्यसपछि मैले प्रमादरहित ... साधना गर्दा अल्प अवभासको पनि पहिचान गरें, अल्प रूपहरू पनि देखें । अप्रमाण (=असीमित) अवभासको पनि पहिचान गरें, अप्रमाण रूपहरू पनि देखें - दिन वा रात अथवा दिन रात । अनुरुद्ध ! अनि मेरो मनमा यसो लाग्यो - ‘के हेतु हो, के प्रत्यय हो कि अल्प मात्र अवभास ... अब केवल दिनरात हो । अनुरुद्ध ! अनि मैले सोचें - जुन बेला मेरो समाधि अल्प भयो, त्यस बेला मेरो चक्षु-इन्द्रिय (आँखा, दृष्टि) पनि अल्प हुन्थ्यो । सोही कारणले अल्प-प्रमाण चक्षुले अल्प प्रमाण अवभास पहिचान हुँदो रहेछ, अल्पप्रमाण रूपको दर्शन हुने रहेछ । जुन बेला समाधि अप्रमाण (=असीमित) भयो त्यस बेला मेरो चक्षु पनि अप्रमाण हुन्थ्यो । त्यसै कारणले अप्रमाण चक्षुले अप्रमाण अवभासको पहिचान हुने रहेछ, अप्रमाण रूपहरू पनि देख्ने रहेछ - ... दिन-रातसम्म । अनुरुद्ध ! (समाधिको यस्तो अवस्थामा) जब मैले (१) विचिकित्सा चित्तको उपक्लेश हो भनेर बोध गरें, तब मैले त्यसको प्रहाण गरें, ... (२) मनसिकार चित्तको ... प्रहाण गरें, ... (३) धीनमिद्ध ... , पूर्ववत् ... (११) अतिनिध्यायित्त्व चित्तको उपक्लेश हो भनेर बोध गरें तब मैले त्यसको प्रहाण गरें ।”

९. “अनुरुद्ध ! त्यसपछि मैले यसो सोचें - ममा भइरहेको चित्तका उपर्युक्त सबै उपक्लेश प्रहीण भइसकेका छन् । त्यसैले अब म किन तीन प्रकारका समाधि भावनामा नलागूँ । अनुरुद्ध ! अनि मैले सवितर्क सविचार समाधिको पनि भावना गरें, ... अवितर्क विचार मात्र समाधिको ... , वितर्करहित समाधिको भावना गरी प्रीतियुक्त समाधि ... , प्रीतिरहित समाधिको ... , सुख (शान्ति) युक्त समाधिको ... , उपेक्षायुक्त समाधिको पनि अभ्यास (साधना) गरें । अनुरुद्ध ! मैले सवितर्क-सविचार समाधिको भावना गरें, अवितर्क-विचार मात्रको भावना गरें, अवितर्क-अविचारको भावना गरें, प्रीतियुक्त समाधिको ... , प्रीतिरहित समाधिको ... , सुखयुक्त समाधिको ... , उपेक्षायुक्त समाधिको भावना गरें । (यी समाधिहरूमा पूर्ण सफलता प्राप्त भएपछि) मलाई ज्ञानको दर्शन भयो (ज्ञान लाभ भयो) । मेरो चित्तको विमुक्ति अटल (स्थिर, अकुप्या) रह्यो । यही जन्म अन्तिम भयो, अब पुनर्भव (अर्को जन्म) छैन ।”

१०. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भएका आयुष्मान् अनिरुद्धले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

उपक्लेश-सुत्त समाप्त ।

२९. बालपण्डित-सुत्त

(बालपण्डितसूत्र)

१. मूर्खका तीनवटा मूर्ख-लक्षण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई "भिक्षु हो !" भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई "भदन्त !" भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

"भिक्षु हो ! यी तीन (थोक) मूर्खहरूका लक्षण हुन्, निमित्त (चिह्न) हुन्, र पद (चरित्रबोधक) हुन् । के-के तीन थोक ? भिक्षु हो ! यहाँ बाल (मूर्ख) (१) चिन्ता गर्नु नपर्ने (कुरा, काम) बारे चिन्ता गर्ने हुन्छ, (२) दुर्वचन बोल्ने हुन्छ, (३) दुष्कर्म गर्ने हुन्छ । भिक्षु हो ! यदि मूर्खले चिन्ता गर्न अयोग्य कामकुराको चिन्ता गर्दैन भने, दुर्वचन बोल्दैन भने, दुष्कृत्य गर्दैन भने पण्डितले उसलाई 'यो बाल हो, यो असत्पुरुष हो' भनेर चिन्न सक्तैन । भिक्षु हो ! मूर्ख चिन्ता गर्न अयोग्य कामकुराको चिन्ता गर्ने, दुर्वचन बोल्ने, दुष्कृत्य गर्ने हुनाले नै पण्डितले उसलाई बाल (मूर्ख) र असत्पुरुष भनेर थाहा पाउँछ ।"

"भिक्षु हो ! त्यस मूर्खले यसै जन्ममा तीन प्रकारका दुःख, दौर्मनस्य अनुभव गर्दछ । यदि ऊ सभामा बसिरहेको छ भने, गल्ली वा चौबाटोमा हिँडिरहेको छ भने त्यहाँ मान्छेहरूले उसका बारेमा उसको काम-कुरासुहाउँदो कुरा नै गर्न थाल्छन् । भिक्षु हो ! यदि ऊ प्राणीहिंसा गर्ने, चोर्ने, ढाँट्ने, व्यभिचारी, जँड्याहा रहेछ भने त्यहाँ उसको मनमनै यस्तो कुरा (अनुभव) हुन थाल्छ - 'यी मान्छेहरूले जे कुरा गरिरहेका छन्, त्यो मेरो विषयमा नै हो, मलाई सुहाउने खालकै कुरो हो, उनीहरूले जुन दुर्गुणको चर्चा गरिरहेका छन् ती (दुर्गुण) ममा नै छन्, म तिनमै फँसिरहेको छु ।' भिक्षु हो ! मूर्खले यसै जन्ममा अनुभव गर्ने पहिलो दुःख, दौर्मनस्य यही हो ।"

२. "भिक्षु हो ! मूर्खले फेरि देख्छ - राजाहरूले चोर, आगो लगाउने अपराधीहरूलाई पक्रेर ल्याई अनेक प्रकारको सजाय दिइरहन्छन् - जस्तो कि कोराले चुट्ने, हातखुट्टा काट्ने, नाक-कान काट्ने, ^{५४} विलङ्गथालिक, शङ्खपण्डिक, राहुमुख, ज्योतिर्मालिका, हस्तप्रज्योतिका, एरकवर्तिका, चीवरवासिका, ऐणेयका, वालिसमसिका (बलिसमसिका), कार्षाणक, खारापतच्छिका, परिधवपरिवर्तिका, पलासपीठका, तताइएको तेल जीउमा खन्याउने, कुकुरद्वारा टोकाउने, जिउँदै शूलीमा उन्ने, तरबारले टाउको छिनाल्ने । भिक्षु हो ! मूर्खले (यदि राजाले मेरा दुष्कृत्यहरूबारे थाहा पाएमा मलाई पनि त्यस्तै सजाय दिनेछन् भन्ने आशा) यसै जन्ममा अनुभव गर्ने दोस्रो दुःख दौर्मनस्य हो ।"

३. "भिक्षु हो ! फेरि, त्यो मूर्ख आसनमा बसिरहे पनि, खाट (ओद्ययान) मा लेटिरहे पनि, अथवा भुईँ (जमिन) मा लेटिरहे पनि (आफूले) अगि गरेको पापकर्म - कायिक, वाचिक, मानसिक दुष्कर्महरू

(आफूमा) भुन्डयाइएको जस्तै, आफैमा टाँसिए जस्तै छायाजस्तै साथ लागि रहन्छन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - कुनै अग्लो पहाडको चुचुराको छाया सन्ध्याकालमा जमिनमा भुन्डयाइएको जस्तै, टाँसिएको जस्तै, (सूर्य सदैव जाँदा) भन्नुभन्नु लामो जान्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै, मूर्ख मानिस आसनमा बसिरहे पनि, खातमा अथवा भुईमा लेटिरहे पनि (आफूले) ... दुष्कर्महरू आफैमा भुन्डयाइएजस्तै, टाँसिएजस्तै छायाले पछ्याएजस्तै साथ लागि रहन्छन् । भिक्षु हो ! त्यहाँ अनि मूर्खले यसो सोचन थाल्छ - 'हाय, अपसोच ! मैले कल्याणकारी, कुशल, लाज मान्नु नपर्ने काम गरिन् । (उल्टो) मैले अनुचित पाप, निर्दयी, गलत कर्महरू गरे । मैले कल्याणकारी, कुशल, लाज मान्नु नपर्ने काम नगरीकन अनुचित, निर्दयी, गलत कामहरू गरेकोले मलाई (मरणपछि) त्यही गति हुने भयो, अनुचित, निर्दयी, गलत कर्म गर्नेहरूले पाउँछन् ।' यसो सोचेर ऊ कराउँछ, अपसोच गर्दछ, छाती पिटीपिटीकन बिलाप गर्दछ, चिच्छ्याउँछ, मूर्च्छित हुन्छ । भिक्षु हो ! मूर्ख (यसरी) यसै जन्ममा तीन थरी दुःख, दौर्मनस्यद्वारा सताइन्छ ।"

विनिपातमा जाने मूर्ख

४. "भिक्षु हो ! त्यो मूर्ख कायिक दुष्कर्म गरेर, वाचिक दुष्कर्म गरेर र मनोदुष्कर्म गरेर शरीर छाडेर मरेपछि अपाय दुर्गतिको दुःख भोग्ने ठाउँ नरकमा खस्छ । भिक्षु हो ! यसको यस पतनबारे कसैले सही रूपले भन्न खोज्छ भने यसो भन्छ - 'उसको पतन निश्चय नै अनिष्टकारक, निश्चय नै दुःखदायी (अकान्त), निश्चय नै अप्रिय (अमनाप) हो । साँच्चै भन्ने हो भने यसरी 'निश्चय नै अनिष्टकारक ... (अमनाप) पतन' हुनु भनेको नरकमै पर्नु हो । भिक्षु हो ! यहाँसम्म कि त्यस नरक (मा उसले पाउने) दुःखहरूको उपमा दिन गाह्रो छ ।"

५. भगवान्ले यसो भन्नु भएपछि एक जना भिक्षुले भगवान्सित यस्तो निवेदन गर्‍यो- "भन्ते ! के यसको उपमा दिन नै नसकिने हो र ? भगवान्ले प्रत्युत्तर दिनुभयो - "सकिन्छ, भिक्षु ! यसको उपमा दिन सकिन्छ । जस्तो कि - भिक्षु ! चोर अथवा आगो लगाउने कुनै अपराधीलाई जनताले पकेर राजाका सामु उपस्थित गरी भन्छन् - 'देव ! यो चोर हो, यसले (अर्काको घरमा) आगो लगाउँछ । यसलाई उचित (चाहिने) दण्ड दिनुहोस् ।' अनि राजाले (दण्डाधिकारीलाई) आज्ञा दिन्छ - 'जाऊ, यस अपराधीलाई (भोलि) बिहान सय कोरा लगाऊ ।' उसलाई यथासमय सय कोरा लगाइन्छ । राजाले मध्याह्न समय (दण्डाधिकारीसित) मा सोध्छन् - ए, पुरुष (दण्डाधिकारी) ! त्यो मान्छेलाई कस्तो छ ? दण्डाधिकारीले भन्छ - 'महाराज ! ऊ जीवितै छ ।' राजाले फेरि यसो अह्वाउँछन् - 'जाऊ, उसलाई मध्याह्न समयमा पनि एक सय कोरा लगाऊ ।' (तदनुसार) मध्याह्न समयमा उसलाई (फेरि) एक सय कोरा लगाइन्छ । साँभमा पनि राजाले त्यसरी नै सोधे - 'त्यो मान्छे (अपराधी) लाई कस्तो छ ?"

'उस्तै छ, महाराज ! जिउँदै छ ।' अनि राजाले फेरि आज्ञा दिन्छन् - 'जाऊ, उसलाई साँभमा (फेरि) एक सय कोरा लगाऊ ।' अनि साँभमा पनि उसलाई सय कोरा लगाइन्छ । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ ? के त्यो मान्छेले तीन सय कोरा खाँदा दुःख, दौर्मनस्य अनुभव गरेन होला ?"

"भन्ते ! एक कोरा मात्र लगाइँदा त ज्यानै जाला जस्तो दुख्छ । तीन सय कोरा लगाउँदा हुने दुखाइको के कुरा गर्ने !"

६. अनि भगवान्ले हत्केलामा अटाउने दुङ्गाको एउटा टुक्रा लिएर भिक्षुहरूलाई यसो सम्बोधन गर्नुभयो - "भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - यो मेरो हातमा रहेको दुङ्गा ठूलो छ कि हिमालय पर्वत ठूलो छ ?"

“भन्ते ! भगवान्ले हत्केलामा लिङ्गराख्नु भएको दुःखा त कता-कता सानो छ, यो त हिमालय पर्वतको तुलनामा रंतीभर पनि छैन । यो त हिमालय पर्वतसित दाँज लायक छैन ।”

“भिक्षु हो ! यसरी नै, जुन त्यो (अपराधी) मान्छेले तीन सय कोरा खाएको दुखाइ छ, त्यो त नरकमा भोगिने दुःख-कष्टसित दाँज सुहाउँदैन ।”

“भिक्षु हो ! अनि उसलाई नरकपालहरूले पञ्चविध दण्डकर्म दिन्छन् - (१) तातो फलामको कीलो हातमा ठोक्छन्, (२) तातो फलामको कीलो अर्को हातमा ठोक्छन्, (३) तातो फलामको कीलो खुट्टामा ठोकिदिन्छन्, (४) तातो फलामको कीलो अर्को खुट्टामा ठोकिदिन्छन् र (५) तातो फलामको कीलो छातीमा ठोकिदिन्छन् । त्यहाँ उसले तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्दछ । जबसम्म त्यो पापकर्म सिद्धिन्न तबसम्म ऊ मर्दैन ।”

(१) “भिक्षु हो ! नरकपालहरूले उसलाई तानेर कोदालोले ताच्छन् । उसले त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म त्यो पापकर्म सकिन्न तबसम्म उ मर्नेछैन । (२) भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले खुट्टा समाती उभिण्डो पारी छुराले छाला काट्छन् । ... (३) भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले रथ तान्न लगाई बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको भूमिमा यताउता लैजान्छन् । ... (४) भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको ठूलो अङ्गारको पहाडमा चढ्न लगाउँछन् र ओर्लन लगाउँछन् । ... (५) भिक्षु हो ! नरकपालहरूले उसका खुट्टा समाती उभिण्डो पारी बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको तातो फलामको कराहीमा हाल्छन् । ऊ त्यहाँ फेणुसमान भई पाक्छ र कहिले माथि र कहिले तल जान्छ । कहिले तेसोपट्टि जान्छ । त्यहाँ उसले तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । तबसम्म ऊ मर्दैन जबसम्म त्यो पापकर्म सकिनेछैन । भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले महानरकमा^{५४६} फालिदिन्छन् । भिक्षु हो ! त्यो महानरक यस्तो छ ।”

“त्यसलाई चार कुना र चारवटा द्वारमा विभाजित गरिएको छ । चारैतिर फलामको पर्खाल छ र फलामले नै ढाकेको छ । बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको भूमि फलामकै छ । त्यो सय योजन फराकिलो छ ।”

भिक्षु हो ! वास्तविकता के हो भने यस नरकको बयान मैले शब्दहरूमा जति गरे पनि पूरा हुँदैन, न त त्यहाँ कतिको दुःखकष्ट भोग्नुपर्छ, सो भन्न सजिलो छैन ।

७. “भिक्षु हो ! तिर्यक्योनि (पशु) हरूमा घाँसखाने पशुहरूले हरियो घाँस पनि, सुकेको घाँस पनि दाँतले चपाएर खान्छन् । भिक्षु हो ! घाँस खाने तिर्यक्योनि पशुहरू कस्ता हुन्छन्, ? - हात्ती, घोडा, गाई, गधा, बोका, मृग आदि तिर्यक्योनि प्राणीहरू तृणभक्षी (=घाँस खाने) हुन्छन् । भिक्षु हो ! त्यस मूर्खले अगि रसभक्षी भएर पापकर्म गरेकोले देह त्याग गरेर मृत्युपछि त्यस्ता प्राणीहरूको योनिमा उत्पन्न हुन्छन् । यस्ता प्राणीहरू (पापकर्मी मूर्खहरू) तृणभक्षी हुन्छन् ।”

“भिक्षु हो ! तिर्यक्योनिमा मलभक्षी (गुह्र खाने) प्राणीहरू हुन्छन् । तिनीहरू गृह्र गनाएको गन्ध टाढैबाट सुँघ्दै ‘म यहाँ खान जान्छु, यहाँ खान जान्छु’ भन्दै दौड्छन् । भिक्षु हो ! - ब्राह्मणहरू आहुतिको गन्ध पाएर ‘यहाँ खान जान्छौं, यहाँ खान जान्छौं’ भनेर जसरी दगुर्छन्, त्यसरी नै ती तिर्यक्योनि मलभक्षी प्राणीहरू टाढैबाट मलको गन्ध सुँघ्दै दगुर्छन् । भिक्षु हो ! मलभक्षी तिर्यक्योनि प्राणीहरू भनेका कस्ता हुन्छन् ? यिनीहरू कुखुरा, सुँगुर, कुकुर, श्याल र केही अन्य यस्तै मलभक्षी तिर्यक्योनि प्राणी

८४६ अवीचि महानरकलाई नै यहाँ ‘महानरक’ भनिएको होभ नी अं नि.अ.क. I. पृ. ३७६: देवदूतसुतवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

हुन् । भिक्षु हो ! त्यस मूर्खले अगि (पूर्वजन्ममा) रसभक्षी भएर ... उत्पन्न हुन्छन् । यस्ता प्राणीहरू (...) मलभक्षी हुन्छन् ।”

“भिक्षु हो ! तिर्यक्योनिका प्राणीहरू अन्धकारमै जन्मन्छन्, अन्धकारमै बाँच्ने हुन्छन्, अन्धकारमै मर्छन् । भिक्षु हो ! अन्धकारमै जन्मने, बाँच्ने, ... मर्ने भनेका प्राणीहरू कस्ता हुन् ? धेरै ससाना कीराहरू, (हात, खुट्टा, हाड नभएका लाम्चे) कीराहरू, गड्यौलाहरू र यस्तै अन्य केही तिर्यक्योनि प्राणीहरू अन्धकारमै जन्मन्छन्, ... मर्छन् । भिक्षु हो ! त्यस मूर्खले अगि ... पूर्ववत् ... उत्पन्न हुन्छन् । यस्तो प्राणीहरू अन्धकारमै जन्मन्छन् ... मर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यस्तै, तिर्यक्योनिमा केही यस्ता प्राणीहरू पनि हुन्छन्, जो पानीमा जन्मन्छन्, पानीमा नै बाँच्छन्, पानीमा नै मर्छन् । भिक्षु हो ! पानीमा जन्मने ... पानीमा नै मर्ने तिर्यक्योनि प्राणीहरू भनेका कस्ता हुन्छन् ? माछा, कछुवा, ग्राह र यस्तै अन्य केही तिर्यक्योनि प्राणीहरू पानीमै जन्मन्छन्, ... मर्छन् । भिक्षु हो ! त्यस मूर्खले अगि ... पूर्ववत् ... उत्पन्न हुन्छन् । यस्ता प्राणीहरू पानीमै जन्मन्छन्, ... मर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! तिर्यक्योनिमा केही यस्ता प्राणीहरू पनि छन्, जो फोहोरमा जन्मन्छन्, फोहोरमै बाँच्छन्, फोहोरमै मर्छन् । भिक्षु हो ! फोहोरमै जन्मने, ... मर्ने तिर्यक्योनि प्राणीहरू भनेका कस्ता हुन्छन् ? तिनीहरू कुहिएका माछाको सिनुमा, कुहिएका लासमा अथवा सडेका अन्नपातमा, नालमा, रदानमा जन्मने, बाँच्ने र मर्ने एवं यस्तै अन्य केही तिर्यक्योनि प्राणी हुन् । भिक्षु हो ! त्यस मूर्खले अगि ... उत्पन्न हुन्छन् । यस्ता प्राणीहरू फोहोरमा जन्मन्छन् ... मर्छन् ।”

“भिक्षु हो ! यसरी मैले तिर्यक्योनिबारे जति बयान गरे पनि यी मूर्ख दुष्कर्मीहरूका दुःखकष्टको वर्णन पूरा हुँदैन ।”

मनुष्यत्वको प्राप्तिको दुर्लभता

८. “भिक्षु हो ! जस्तो कि - एक जना मान्छेले प्वाल भएको एउटा जुवा महासमुद्रमा मिल्कायो । त्यसलाई कहिले पूर्वी हावाले पश्चिमतिर र कहिले पश्चिमी हावाले पूर्वतिर धकेल्छ । यसरी नै, उत्तरी हावाले त्यसलाई दक्षिणतिर र दक्षिणी हावाले उत्तरतिर धकेल्छ । त्यहाँ एउटा अन्धो कछुवा छ । त्यसले सय वर्षमा एकचोटि पानीको सतहबाट आफ्नो शिर मास्तिर उचाल्छ । भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - त्यस अन्धो कछुवाले आफ्नो टाउको पानीबाट माथि उचाल्दा के त्यसको टाउको त्यस जुवाको प्वालभित्र पस्ला ?”

“पस्दैन, भन्ते ! धेरै समयपछि कुनै बेला सायद त्यसरी (कछुवाको टाउको जुवाको प्वालभित्र) पस्न सक्छ ।”

“भिक्षु हो ! बरु त्यस कछुवाको टाउको संयोगवश जुवाको प्वालभित्र छिटो पर्ला तर मनुष्य-लोकबाट च्युत भएर अपाय दुर्गतिमा खसेको मूर्खको निमित्त फेरि यस मनुष्यलोकमा आउनु त्यसभन्दा पनि दुर्लभ छ । के कारणले त्यसो हुन्छ ? भिक्षु हो ! त्यहाँ (तिर्यक्योनिमा) धर्मचर्या, समचर्या, कुशल कर्म पुण्य कर्म हुँदैनन् । भिक्षु हो ! त्यहाँ एउटाले अर्कोलाई खाने, निर्धोलाई खाने (सताउने) हरू (मात्र) रहन्छन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यो मूर्ख कथम कदाचित् धेरै समयपछि फेरि मनुष्य नै भएर जन्मे पनि ऊ हीन कुलमा जन्मन्छ । जस्तो कि - चण्डाल, निषाद (माझी, पोडे), वेणुकार, रथकार, पुक्कुस (च्यामे, पोडे,

कुचीकार) को कुलमा अथवा त्यस्तो दरिद्र कुलमा जन्मन्छ, जसमा अन्नपान भोजन मुस्किलले पाइन्छ, खाने र लाउने बस्तु बडो मुस्किलले पाउन सकिन्छ । फेरि, त्यो (मूर्ख) दुर्बर्ण, नराम्रो (देखिने), गवाँचे, रोगाहा, कानो, ढाड-कुपे, लुलो-लँगडो, कूजो (पक्षाघात भएको) भएर जन्मन्छ । त्यसलाई अन्नपान, वस्त्र, यान (सवारी), माला, गन्ध, विलेपन, खाट, घर, बत्ती (बाल्ने सामान) प्राप्त हुँदैनन् । त्यहाँ पनि त्यो (मूर्ख) कायिक दुष्कर्म, वाचिक दुष्कर्म, मानसिक दुष्कर्म गरेर बस्छ । यस्ता काय-वचन-मनद्वारा गरिने दुष्कर्मको फलस्वरूप देह त्यागेर मृत्यु भएपछि त्यो (मूर्ख) फेरि नरकमै जाकिन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जस्तो कि - कुनै जुवाडेले अगिबाटै जुवामा आफ्ना छोरा, स्वास्नी र भएभरको सम्पत्ति हारिसकेको छ अथवा त्यसभन्दा गान्धो फन्दामा परिसकेको छ । भिक्षु हो ! यस जुवाडेको फन्दा (बन्धन, गति) भन्दा त्यस कायिक, वाचिक, मानसिक दुष्कर्म गरेको कारणले देह त्यागेर मृत्युपछि अपाय दुर्गति नरकमा धकेलिएको मूर्खको गति (बन्धन) कताकता बढी दर्दनाक हुन्छ । भिक्षु हो ! यो (नरक) त केवल (चोखै) बालभूमि हो ।”

२. पण्डितका तीन पण्डित-लक्षण

९. “भिक्षु हो ! यी तीन थोक पण्डितका लक्षण, निमित्त (=चिह्न) र उपदान (=चरित्रबोधक विवरण) हुन् । भिक्षु हो ! के-के तीन वटा ? (१) यहाँ पण्डित सुचिन्तित-चिन्ती (राम्रा कुराहरूको चिन्ता गर्ने), (२) सुभाषित-भाषी (राम्रा बोली बोल्ने), र (३) सत्कर्मकारी (राम्रा काम गर्ने) हुन्छ । भिक्षु हो ! यदि पण्डित सुचिन्तित-चिन्ती, सुभाषित-भाषी र सत्कर्मकारी भएन भने कसरी (अरू) पण्डितहरूले (उसलाई) ‘यो पण्डित हो, सत्पुरुष हो’ भनेर थाहाँ पाउँछन् ? भिक्षु हो ! पण्डित सुचिन्तित-चिन्ती, सुभाष-भाषी र सत्कर्मकारी हुने हुनाले नै (अरू) पण्डितहरूले उसलाई ‘यो पण्डित सत्पुरुष हो’ भनेर भन्दछन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यस पण्डितले यसै जन्ममा तीन प्रकारका सुख-सौमनस्य अनुभव गर्छ - (१) यदि पण्डित सभामा बसिरह्यो वा बाटामा हिँडिरह्यो वा चौबाटामा हिँडिरह्यो भने त्यहाँ मानिसहरूले उसका बारे ऊ सुहाउँदो कुरा गर्दछन् । भिक्षु हो ! त्यो पण्डित प्राणीहिंसा, चोरी, व्यभिचार, मिथ्या वचन, लागू पदार्थको सेवनबाट विरत भएको छ भन्छन् । त्यस बेला भिक्षु हो ! पण्डितको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न हुन्छ - यी मान्छेहरूले गरिरहेको कुरा मेरैबारे हो, र मसुहाउँदो खालको हो । त्यस्तो धर्म ममा विद्यमानै छ र म सोही धर्ममा लागेको छुँ । भिक्षु हो ! पण्डितले यसै जन्ममा अनुभव गर्ने पहिलो सुख-सौमनस्य यही हो ।”

१०. “भिक्षु हो ! फेरि पण्डितले देख्छ - राजाहरूले चोरहरूलाई, आगजनीका अपराधीहरूलाई पक्रेर ल्याई ...^{५७} टाउको छिनाल्ने गर्छन् । त्यस्तो धर्म ममा विद्यमान छैन, त्यस्तो धर्मदेखि म परै छु । भिक्षु हो ! पण्डितले यसै जन्ममा अनुभव गर्ने दोस्रो सुख-सौमनस्य यही हो ।”

११. “भिक्षु हो ! फेरि, त्यो पण्डित आसनमा बसिरहे पनि, खाट (ओखुयान) मा लेटिरहे पनि, अथवा भुईँमा लेटिरहे पनि आफूले अगि गरेको पुण्यकर्म - कायिक र वाचिक मानसिक सत्कर्महरू त्यस बेला आफूमा भुन्ड्याइएजस्तै, आफैँमा टाँसिएजस्तै, छायाजस्तै पछ्याइरहन्छन् । भिक्षु हो ! जस्तो कि - कुनै अग्लो पहाडको चुचुराको छाया सन्ध्याकालमा जमिनमा भुन्ड्याइएजस्तै, टाँसिएजस्तै ... भन्नुभन्नु

८४७ यसै सूत्रको पहिलो ‘मूर्खको तीनवटा मूर्ख लक्षण’ शीर्षकको संख्या २ हेर्नु होला ।

लम्बिदै जान्छ । भिक्षु हो ! त्यसरी नै पण्डितले आसनमा बसिरहे पनि, खाटमा ... सत्कर्महरू आफैमा भुन्ड्याइएजस्तै ... पछ्याएजस्तै साथ लागिरहन्छ । भिक्षु हो ! त्यहाँ पण्डितले सोचन थाल्छ - 'अहा ! मैले अनुचित, निर्दयी, गलत काम गरिन । मैले कल्याणकारी, कुशल, लाज मान्नु नपर्ने काम गर्न पाएँ । मैले अनुचित, ... कामहरू नगरी कल्याणकारी कुशल ... काम गरेको कारणले जति पनि (असल) गति छ, त्यो सबै मलाई प्राप्त हुनेछ । उसले शोक गर्नुपर्ने छैन, विलाप गर्नु ... , रुनु ... , कराउनु ... , छाती पिटीपिटीकन ... , मूर्च्छित हुनु पर्दैन । भिक्षु हो ! पण्डितले यसै जन्ममा अनुभव गर्ने तेस्रो सुख-सौमनस्य यही हो ।'

“भिक्षु हो ! त्यो पण्डित कायिक, वाचिक र मनोसुचरित गरी देह छाडेर मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! यसलाई सही तरिकाले भन्ने हो भने यसैलाई निश्चितरूपले इष्ट (इच्छा गरिएको), निश्चितरूपले कान्त (प्यारो, रमाइलो), निश्चितरूपले मनाप (मन परेको) भन्नुपर्दछ । निश्चय पनि यसलाई स्वर्ग नै भन्नुपर्दछ । भिक्षु हो ! यस पण्डितलाई स्वर्ग प्राप्त हुने सुखको उपमा दिनु सजिलो छैन ।”

चक्रवर्ती राजाजस्तै

१२. भगवान्‌ले यसी भन्नु भएपछि एक जना भिक्षुले भगवान्‌सित यस्तो निवेदन गर्‍यो—
“भन्ते ! उपमा दिन सक्नुहुन्छ कि ? भगवान्‌ले यसी भन्नुभयो - 'सक्छु, भिक्षु ! उपमा पनि दिन सक्छु । भिक्षु हो ! जस्तो कि चक्रवर्ती राजा सात (सप्त) रत्न र चार ऋद्विले सम्पन्न हुन्छ । के-के सात (रत्न) ? भिक्षु हो ! यहाँ राजा चक्रवर्ती एक दिन उपोसथको दिन मूर्धाभिषिक्त (=राज्यारोहण गर्दा केवल विधि पुऱ्याउन शिरमा सेचन गरिएका नयाँ राजा) उपोसथ व्रत बसेका राजा प्रासादको सबभन्दा माथिलो तलामा गएको बेला उनका सम्मुख सहस्र धारको आरा भएको, नेमि नाभि भएको र सबै प्रकारले परिपूर्ण दिव्य चक्ररत्न प्रकट हुन्छन् । तिनलाई देखेपछि राजा चक्रवर्तीको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न हुन्छ - यस्तो मैले सुनेको छु - 'जुन क्षत्रिय मूर्धाभिषिक्त राजा उपोसथ-पूर्णमाका दिन शिरले नुहाइ धुवाइ उपोसथ व्रत बसेर प्रासादको सबभन्दा माथिल्लो तल्लामा गएको बेला राजाका सम्मुख सहस्र धारको आरा भएको, नेमि नाभि भएको र सबै प्रकारले परिपूर्ण दिव्यरत्न प्रकट हुन्छ भने ऊ चक्रवर्ती राजा हुनेछ । म चक्रवर्ती राजा हुन चाहन्छु ।’

“भिक्षु हो ! अनि राजा चक्रवर्तीले आसनबाट उठेर उत्तरासङ्गलाई एकांश पारी देब्रे हातमा सुनको झारी लिई, दाहिने हातले चक्ररत्नलाई जलसिञ्चन गर्दै भन्छ - 'चक्ररत्न ! तपाईंलाई स्वागत छ, तपाईंको जय होस् ।' भिक्षु हो ! अनि त्यो चक्ररत्न पूर्वदिशातिर गुडेर जान्छ । राजा चक्रवर्ती चतुरङ्गिणी सेनासाथ चक्ररत्नको पछिपछि लाग्छन् । भिक्षु हो ! जुन प्रदेशमा चक्ररत्न अडिरहन्छ, त्यहाँ चक्रवर्ती राजा आफ्नो चतुरङ्गिणी सेना साथ रोकिन्छन् । भिक्षु हो ! जो पूर्व दिशाका राजाहरू छन्, उनीहरू राजा चक्रवर्तीकहाँ आई निवेदन गर्छन् - 'महाराज ! तपाईंको स्वागत छ, (हामी सबैलाई) तपाईंले अनुशासन गर्नुहोस् । महाराज ! तपाईंले आज्ञा गर्नुहोस् ।' राजा चक्रवर्तीले यस्तो आदेश दिन्छन् - प्राणीहिंसा गर्नु हुँदैन, चोरी गर्नु हुँदैन, काममिथ्याचार गर्नु हुँदैन, भूटा कुरा गर्नु हुँदैन, मद्यपान नशालु पदार्थ सेवन गर्नु हुँदैन । उचित भोग गर्नुपर्छ । भिक्षु हो ! (त्यसरी) जो पूर्वदिशाका राजाहरू छन्, ती सबै राजाहरू राजा चक्रवर्तीका अनुवर्तक (अनुयुक्त=अधीन) हुन्छन् ।

१३. “भिक्षु हो ! त्यसपछि त्यो चक्ररत्न पूर्वको समुद्रमा डुबुल्की लगाई त्यहाँबाट निस्केर दक्षिण दिशातिर गुडेर जान्छ ... (पूर्ववत्) ... पश्चिम दिशातिर गुडेर जान्छ ... (पूर्ववत्) ... उत्तर दिशातिर गुडेर जान्छ । राजा चक्रवर्ती चतुरङ्गिणी सेनाका साथ चक्ररत्नको पछिपछि लाग्छन् । भिक्षु हो ! जुन

प्रदेशमा चक्ररत्न अड्याइएको हुन्छ, त्यहाँ चक्रवर्ती राजा आफ्नो चतुरङ्गिणी सेना साथ रोकिन्छ । भिक्षु हो ! जो उत्तरदिशाका राजाहरू छन्, उनीहरू राजा चक्रवर्तीकहाँ आई निवेदन गर्दछन् - 'महाराज ! तपाईंको स्वागत छ, तपाईंले अनुशासन गर्नुहोस् । महाराज ! तपाईंले आज्ञा गर्नुहोस् ।' राजा चक्रवर्ती यसो भन्छन् - प्राणीहिंसा गर्नु हुँदैन, चोरी गर्नु हुँदैन, काममिथ्याचार गर्नु हुँदैन, भूटो कुरा गर्नु हुँदैन, मद्यपान नशालु पदार्थ सेवन गर्नु हुँदैन । उचित भोग गर्नुपर्छ । भिक्षु हो ! (यसरी) जो उत्तर दिशाका राजाहरू छन् ती सबै राजाहरू राजा चक्रवर्तीका अनुवर्तक हुन्छन् ।

"भिक्षु हो ! त्यसपछि चक्ररत्न समुद्रपर्यन्त पृथ्वी विजय गरी आफ्नै राजधानी फर्की आई राजा चक्रवर्तीको आफ्नो अन्तःपुरको द्वारनजिक न्यायालयको आँगनमा दृढ रूपमा (किल्ला ठोकेभैँ) स्थिररूपले बस्छ । यसबाट राजा चक्रवर्तीको अन्तःपुर निकै शोभायमान हुन्छ । भिक्षु हो ! यसरी राजा चक्रवर्तीको चक्ररत्न प्रकट हुन्छ ।

"भिक्षु हो ! फेरि, उनै राजा चक्रवर्तीलाई सर्वथा श्वेत सप्त प्रतिष्ठित^{१५} ऋद्धिमान् आकाशमा पनि विचरण गर्न सक्ने उपोसथ हस्तिराज भन्ने हस्तिरत्न (हात्ती) प्रकट हुन्छ । सो देखेपछि राजा चक्रवर्तीको चित्त अत्यन्त प्रसन्न हुन्छ । (अनि यसरी विचार गरे) हात्तीलाई राम्ररी तालिम दिन पाए सवारीको निमित्त बडो बेस हुनेछ । भिक्षु हो ! अनि त्यो हस्तिराज भने उत्तम जातिकै हात्ती भएकोले मानौं ऊ धेरै दिनदेखि शिक्षित भएको हात्तीभैँ देखिन्छ । भिक्षु हो ! अनि राजा चक्रवर्तीले त्यो हस्तिरत्नको परीक्षा गर्ने विचारले पूर्वाह्न समयमा त्यसमा चढी समुद्रपर्यन्त पृथ्वीको परिक्रमा गरी प्रातराशको समय आफ्नै राजधानी फर्कन्छन् । भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीलाई यस्तो हस्तिरत्न प्रकट हुन्छ ।

१४. "भिक्षु हो ! अनि फेरि राजा चक्रवर्तीलाई बिलकुल सेतो, कालो टाउको भएको, मूञ्जको जस्तो केश भएको, ऋद्धिसम्पन्न, आकाशचारी बलाहक अश्वराज भन्ने अश्वरत्न प्रकट हुन्छ । सो देखेपछि राजा चक्रवर्तीको चित्त अत्यन्त प्रसन्न हुन्छ । घोडालाई राम्ररी तालिम दिन पाए सवारीको निमित्त बडो बेस हुनेछ । भिक्षु हो ! अनि त्यो अश्वराज भने उत्तम जातिकै घोडा भएकोले मानौं ऊ धेरै दिनदेखि शिक्षित भएको घोडाभैँ देखिन्छ । भिक्षु हो ! अनि राजा चक्रवर्तीले त्यो अश्वरत्नको परीक्षा गर्ने विचारले पूर्वाह्न समयमा त्यसमा चढी समुद्र पर्यन्त पृथ्वीको परिक्रमा गरी प्रातराशको समय आफ्नै राजधानी फर्कन्छन् । भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीलाई यस्तो अश्वरत्न प्रकट हुन्छ ।

"भिक्षु हो ! अनि फेरि राजा चक्रवर्तीलाई मणिरत्न प्रकट हुन्छ । त्यो मणिरत्न वैदूर्य शुभ्र, राम्रो जातको, अष्टांश गरी कुँदिएको, सफा, निर्मल चमकदार, विप्रसन्न (मोहक) एवं सर्वालङ्कारसम्पन्न हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यो मणिरत्नको आभा (प्रकाश) एक योजनसम्म चारैतर्फ फैलिन्छ । त्यही मणिरत्नको परीक्षा गर्ने विचारले राजाले चतुरङ्गिणी सेनालाई सजाएर लामा-लामा ध्वजापताका लिएर अँध्यारो रातमा प्रस्थान गर्छन् । भिक्षु हो ! चारैतिरका ग्राम-निवासीहरूले त्यो मणिरत्नको प्रकाश घाम लाग्यो भन्ने सम्झी काम गर्न थाल्छन् । भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीलाई यस्तो मणिरत्न प्रकट हुन्छ ।

"भिक्षु हो ! अनि फेरि राजा चक्रवर्तीलाई एउटी यस्ती स्त्रीरत्न प्रकट हुन्छ; जो बिलकुल अभिरूप, दर्शनीय, चित्तलाई प्रसन्न गर्ने, परमसौन्दर्यमयी, न धेरै अग्ली न धेरै होची (पुड्की), न धेरै दुब्की; न धेरै मोटी, न धेरै काली न धेरै गोरी, मनुष्य वर्णभन्दा माथिकी परन्तु देववर्णभन्दा केही कमकी हुन्छे । भिक्षु हो ! ती (श्रेष्ठ) स्त्रीरत्नको काय संस्पर्श मानो नरम रुवे वा कपासको स्पर्शजस्तै हुन्छ ।

८४८ सप्त प्रतिष्ठितको अर्थ शरीरका सातवटा अङ्गले पृथ्वीलाई छुनु । जस्तै - चार खुट्टाहरूले, दुई दन्तले र एउटा सुँडले पृथ्वीलाई स्पर्श गर्नु ।

भिक्षु हो ! ती स्त्रीरत्नको शरीर शीतऋतुमा उष्ण र गृष्मऋतुमा शीतल रहन्छ । भिक्षु हो ! तिनको ज्यूबाट चन्दनको र मुखबाट कमलको जस्तो शरीर बास्ना आउँछ । भिक्षु हो ! त्यो स्त्रीरत्न राजा चक्रवर्तीभन्दा पहिले उठ्ने र पछि सुत्ने गर्दछे । राजाको आज्ञा सुन्नलाई प्रतिक्षण तयार भइरहन्छे । राजाको मनोनुकूल आचरण गर्ने र प्रियवादिनी हुन्छे । भिक्षु हो ! ती रत्नले राजा चक्रवर्तीलाई मनले छोडिन (अर्थात् अन्य पुरुषप्रति राग प्रकट गरिनु) भने शरीरले किन गर्छिन् ! भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीलाई यस्ती स्त्रीरत्न प्रकट हुन्छे ।

“भिक्षु हो ! अनि फेरि राजा चक्रवर्तीलाई गृहपतिरत्न प्रकट हुन्छ । त्यसलाई (आफ्नो) कर्म विपाकको कारण दिव्यचक्षु उत्पन्न हुन्छ, जसले गर्दा स्वामित्व भएको वा नभएको जमिनमुनि गाडी राखेको खजाना (निधि) पत्ता लगाउन सक्ने हुन्छ । उसले राजा चक्रवर्तीकहाँ गएर यसो भन्छ - ‘देव ! तपाईं निश्चित हुनुहोस्, म तपाईंको निमित्त धनको व्यवस्था गरिदिनेछु ।’ भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीले त्यो गृहपतिरत्नको परीक्षा गर्ने विचारले डुङ्गा चढेर गङ्गा नदीका बीच धारामा गएर त्यो गृहपतिरत्नलाई यसो भने - ‘गृहपति ! मलाई यस बेला सुन-चाँदी चाहियो ।’ भिक्षु हो ! अनि त्यो गृहपतिरत्नले भन्यो - ‘डुङ्गालाई कुनै किनारामा लैजानुहोस् ।’ ‘गृहपति ! मलाई यहीं सुन-चाँदी चाहियो ।’ भिक्षु हो ! अनि त्यो गृहपतिरत्नले दुइटै हात पानीमा राखेर त्यहाँबाट सुन-चाँदीले भरिएको घडा भिकी राजा चक्रवर्तीलाई दिदै भन्यो - ‘महाराज ! के यतिले पुग्छ ? महाराज ! अरू भिकू ? महाराज ! यतिले सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?’ राजा चक्रवर्तीले भने-‘गृहपति ! पुग्यो, गृहपति ! बस, भयो, गृहपति ! म सन्तुष्ट भएँ ।’ भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीलाई यस्तो गृहपतिरत्न प्रकट हुन्छ ।

“भिक्षु हो ! अनि फेरि राजा चक्रवर्तीलाई पण्डित, व्यक्त, मेधावी र स्वीकरणीय (वस्तु) लाई स्वीकार गराउने र छाड्नुपर्ने (वस्तु) लाई छाड्न लगाउन समर्थ भएका परिणायकरत्न प्रकट हुन्छ । उसले राजा चक्रवर्तीकहाँ गई यसो भन्यो - ‘देव ! तपाईंले चिन्ता लिनु पर्दैन, म अनुशासन गर्नेछु ।’ भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीलाई यस्तो परिणायकरत्न प्रकट हुन्छ ।”

१५. “भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्ती चार ऋद्धिले सम्पन्न हुन्छन् । कुन-कुन चार ? (१) भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्ती अन्य मनुष्यको भन्दा अभिरूप, दर्शनीय, प्रिय तथा परम सौन्दर्ययुक्त हुन्छन् । भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीको यो प्रथम ऋद्धि हो । (२) भिक्षु हो ! फेरि राजा चक्रवर्ती दीर्घायु थिए । अन्य मनुष्यको भन्दा उनको आयु धेरै थियो । भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीको यो दोस्रो ऋद्धि हो । (३) भिक्षु हो ! फेरि राजा चक्रवर्ती निरोगी, स्वस्थ र खानपीन राम्ररी पचाउन सक्ने हुन्छन् । अन्य मानिसजस्तो न शीत, न त उष्ण प्रकृतिका हुन्छन् । भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीको यो तेस्रो ऋद्धि हो । (४) भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्ती ब्राह्मण र गृहस्थ सबैका प्रिय र मनाप (जनप्रिय) हुन्छन् । भिक्षु हो ! जस्तै (उपमाको निमित्त) पुत्र, पिताका लागि प्रिय र मनाप हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यस्तै, राजा चक्रवर्ती ब्राह्मण र गृहस्थ सबैका प्रिय र मनाप हुन्छन् । भिक्षु हो ! अनि राजा चक्रवर्ती चतुरङ्गिणी सेनाका साथ उद्यान भूमितर्फ जान्छन् । भिक्षु हो ! त्यस बेला ब्राह्मण र गृहस्थहरू आई राजालाई यसो भने - ‘देव ! तपाईं निर्भय हुनुहोस्, हामी तपाईंको सदा रक्षा गर्नेछौं ।’ भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्तीले सारथिलाई भने - ‘सारथि ! निर्भय भएर रथ हाँक, किनकि ब्राह्मण र गृहस्थहरूले मेरो सदा रक्षा गर्नेछन् ।’ भिक्षु हो ! राजा चक्रवर्ती यहाँ चार ऋद्धिले सम्पन्न हुन्छन् ।

“भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ - ‘के चक्रवर्ती राजाले यी सातवटा रत्नले, यी चारवटा ऋद्धिले सम्पन्न भएको कारणले सुख, सौमनस्य अनुभव गर्दैनन् ?’

“भन्ते ! यी रत्नहरूमध्ये एउटा मात्र प्राप्त भए पनि सुख, सौमनस्यका लागि हुन सकिन्छ भने एकसाथ सात रत्न र चार ऋद्धि प्राप्त भएपछि पाइने सुख, सौमनस्य को त के कुरो !”

१६. त्यसपिच्छि भगवान्ले हत्केलामा एउटा सानो ढुङ्गा राखेर भिक्षुहरूलाई सम्बोधन गर्नुभयो –
“भिक्षु हो ! तिमीहरू के सोच्छौ – मेरो हातमा राखिएको यो ढुङ्गा ठूलो हो कि हिमालय पर्वतराज
ठूलो ?”

“भन्ते ! भगवान्ले हत्केलामा अटाउने जुन ढुङ्गा राख्नु भएको छ, त्यो त यति सानो छ कि
त्यसको गन्ती हिमालय पर्वतराजसित रतीभर गर्न सकिन्न ।”

“भिक्षु हो ! यसरी नै, त्यस चक्रवर्ती राजाले आफ्ना सात रत्न र चार ऋद्धिको सहाराले जुन
सुख, सौमनस्य भोग गर्दछन् त्यो स्वर्गीय सुखको तुलनामा रतीभर गन्ती गर्न योग्य हुँदैन ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो (उपर्युक्त) पण्डित धेरै समयपिच्छि कदाचित् मनुष्य योनिमा जन्महाल्यो भने
पनि ऊ (१) उच्च कुलमा नै – जस्तो कि क्षत्रिय महाशाल, ब्राह्मण महाशाल, गृहपति महाशाल वा
यस्तै कुनै उच्च कुलमा जन्मन्छ जो धनाढ्य, महाभोगीले युक्त, सुन-चाँदी, नाना प्रकारका सम्पत्ति र
धनधान्यले परिपूर्ण छ । फेरि (२) ऊ अति राम्रो (रूपवान्) दर्शनीय, मनमोहक, राम्रो वर्णको हुन्छ,
उसलाई अन्नपान, वस्त्र, रथ, माला-गन्ध-विलेपन, शय्या, निवास, प्रकाश, बत्ती आदि प्राप्त हुन्छन् । (३)
उसले कायिक, वाचिक र मनोसत्कर्म गर्दछ । (यसरी) कायिक, वाचिक र मानसिक सत्कर्म गरी देह
त्यागेर मृत्युपिच्छि ऊ सुगतिमय स्वर्गलोकमा पुग्दछ ।”

“जस्तो कि, भिक्षु हो ! कुनै भाग्यशाली जुवाडैले पहिलो दाउ खेलेर ठूलो धनराशि हात पाछ ।
भिक्षु हो ! (तर) जुवाडैले ठूलो धनराशि हात पारेको पहिलो दाउ (चक्रवर्ती राजाको तुलनामा) ज्यादै
सानो खालको हुन्छ । त्योभन्दा पनि कताकता ठूलो दाउ त यो हो, जो पण्डितले (मनुष्य योनि पाएर)
मन-वचन-शरीरले गरेको सुचरितद्वारा देह त्यागेर मृत्युपिच्छि सुगतिमय स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुनामा छ ।
भिक्षु हो ! यही हुन्छ निश्चित रूपले परिपूर्ण पण्डित भूमि ।”

१७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई
अभिनन्दन गरे ।

बालपण्डित-सुत्त समाप्त ।

३०. देवदूत-सुत्त

(देवदूतसूत्र)

१. पञ्चदूतहरू

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! जस्तै दैलो भएको दुई घरका बीचमा उभिएको आँखा देख्ने पुरुषले मानिसहरू घरभित्र पसेको र घरबाहिर गएको देख्छ । चक्रमण गरेको र यताउता ढुलेको पनि उसले देख्छ ।”

(क - १) यस्तै गरी भिक्षु हो ! अमानुषीय विशुद्ध दिव्यचक्षुले च्युत भएको, उत्पन्न भएको, हीन, प्रणीत, सुवर्ण दुर्वर्ण, सुगति र दुर्गतिमा आ-आफ्नो कर्मानुसार गइरहेका मानिसहरूलाई म देख्छु । ‘यी मानिसहरू जो कायसुचरित, वचीसुचरित र मनसुचरितले युक्त, आर्यहरूको अपवाद नगर्ने, सम्यक्दृष्टिक र सम्यक्दृष्टिक काम गर्नेहरू शरीर छाडी मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भए । (क - २) यी मानिसहरू जो कायसुचरित, ... र सम्यक्दृष्टिक काम गर्नेहरू शरीर छाडी मृत्युपछि मनुष्यहरूमा उत्पन्न भए । (ख - १) यी मानिसहरू जो कायदुश्चरित, वचीदुश्चरित र मनदुश्चरितले युक्त आर्यहरूको अपवाद गर्ने, मिथ्यादृष्टिक र मिथ्यादृष्टिक कामहरू शरीर छाडी मृत्युपछि प्रेतविषयमा उत्पन्न भए । (ख - ३) यी मानिसहरू जो काय दुश्चरित, ... र मिथ्यादृष्टिक काम गर्ने हुन्, तिनीहरू शरीर छाडी मृत्युपछि अपाय दुर्गति विनिपातमा उत्पन्न भए ।’

२ (१) “भिक्षु हो ! अनि उसलाई नरकपालले हातका विभिन्न ठाउँमा समाती यमराजालाई देखाउँछन् - ‘देव ! यो पुरुष आमाको सेवा नगर्ने, बाबुको सेवा नगर्ने, श्रमणहरूको सेवा नगर्ने, अरहन्तहरूको सेवा नगर्ने, घरका ठूलाबडाहरूको सेवा नगर्ने हो । देव ! यसलाई दण्ड दिनुहोस् ।’ भिक्षु हो ! अनि यमराजाले ऊसँग पहिलो देवदूतको सम्बन्धमा यसरी सोध्छन् - ‘हे पुरुष ! मनुष्यहरूमा पहिलो देवदूत आएको तैले देखिनस् ?’ ऊ यसो भन्छ ‘भन्ते ! देखिन ।’

“भिक्षु हो ! अनि उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! के तैले स्यानो, अज्ञानी, उत्तानो परी सुत्ने र मलमूत्रमा परी सुतिरहेको बालक देखिनस् ?’ ऊ यसो भन्छ ‘भन्ते ! देखें ।’

“भिक्षु हो ! अनि उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! यस्तो बुद्धिमान् र स्मृतिवान् भई बूढो भएको तैलाई यस्तो लागेन कि म पनि जन्मने स्वभावको हुँ र जन्मबाट बच्न सकिदैन । अतः काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गर्नुपर्छ ।’ ऊ यसो भन्छ ‘भन्ते ! गर्न सकिन, प्रमादी भएँ ।’

“भिक्षु हो ! अनि उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! प्रमादी भएर तैले काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गरिनस् । हे पुरुष ! अब तैलाई त्यस्तो गरिने छ, जस्तो कुनै प्रमादीलाई गरिन्छ । जो त्यो पापकर्म छ, त्यो न तेरी आमाले गरिन्, न मेरा पिताले गरे, न दाजुभाइले गरे, न दिदीबहिनीले गरे,

न मित्रामात्यहरूले गरे, न ज्ञातिबन्धुहरूले गरे, न श्रमण ब्राह्मणहरूले गरे, न देवताहरूले गरे बरु तैले नै पापकर्म गरिस् । तैले नै त्यसको फल भोग्नेछस् ।”

३ (२) “भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजाले पहिलो देवदूतका सम्बन्धमा सोधपुछ गरी फेरि दोस्रो देवदूतको सम्बन्धमा सोध्छन् - ‘हे पुरुष ! तैले मनुष्यहरूमा दोस्रो देवदूत आएको देखिनस् ?’ ऊ यसो भन्छ - ‘भन्ते ! देखिन ।’”

“भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! तैले मनुष्यहरूमा बाझिएको दलिनजस्तै कुप्रो परेर थरथर काँदै लट्टी टेकी हिंडिरहेको, यौवन बितिसकेको, दाँत फुक्सिसकेको, केश पाकेको, केश झरेर खल्वाट भएको स्त्री वा पुरुष देखिनस् ?’ ऊ भन्छ - ‘भन्ते ! देखें ।’

“भिक्षु हो ! उसैलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! यस्तो बुद्धिमान् र स्मृतिवान् भई बूढो भएको तँलाई यस्तो लागेन कि म पनि जरा स्वभावको हुँ, बुढ्याईबाट जोगिन सकिदैन । अतः काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गर्नुपर्छ ।’ ऊ यसो भन्छ ‘भन्ते ! गर्न सकिन, प्रमादी भएँ ।’ ”

“भिक्षु हो ! अनि उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! प्रमादी भएर तैले काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गरिनस् । हे पुरुष ! अब तँसित यस्तो व्यवहार गरिने छ, जस्तो कुनै प्रमादीसित गरिन्छ । जो त्यो पापकर्म छ, त्यो न तेरी आमाले गरी, ... बरु तैले नै पापकर्म गरिस् । तैले नै त्यसको फल भोग्नुपर्छ ।’

४. (३) “भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजाले दोस्रो देवदूतको सम्बन्धमा सोधपुछ गरी फेरि तेस्रो देवदूतका सम्बन्धमा उनी सोध्छन् - ‘हे पुरुष ! तैले मनुष्यहरूमा तेस्रो देवदूत आएको देखिनस् ?’ ऊ यसो भन्छ - ‘भन्ते ! देखिन ।’

“भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! तैले मनुष्यहरूमा स्त्री वा पुरुष बेसरी रोगी भई दुःखी भएको, आफ्नै मलमूत्रमा लटपटिई सुतिरहेको, अरूले उठाइदिएको र अरूले हिंडाइदिएको देखिनस् ?’ ऊ यसो भन्छ - ‘भन्ते ! देखें ।’”

“भिक्षु हो ! उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! बुद्धिमान् र स्मृतिवान् भई बूढो भएको तँलाई यस्तो लागेन कि म पनि रोगी स्वभावको हुँ र रोगबाट जोगिन सकिदैन । अतः काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गर्नुपर्छ ।’ ऊ यसो भन्छ - ‘भन्ते ! गर्न सकिन, प्रमादी भएँ ।’”

“भिक्षु हो ! अनि उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! प्रमादी भएर तैले काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गरिनस् । हे पुरुष ! अब तँसित यसो गरिने छ जस्तो कुनै प्रमादीसित गरिन्छ । जो त्यो पापकर्म छ, त्यो न तेरी आमाले गरी, ... बरु तैले नै पापकर्म गरिस् । तैले नै त्यसको फल भोग्नुपर्छ ।’

५. (४) “भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजाले तेस्रो देवदूतका सम्बन्धमा सोधपुछ गरी फेरि चौथो देवदूतको सम्बन्धमा उनी सोध्छन् - ‘हे पुरुष ! तैले मनुष्यहरूमा चौथो देवदूत आएको देखिनस् ?’ ऊ यसो भन्छ - ‘भन्ते ! देखिन ।’

“भिक्षु हो ! उसलाई यमराजा सोध्छन् - ‘हे पुरुष ! मनुष्यहरूका बीच राजाले अपराधी चोरलाई समाती विभिन्न ढण्ड दिएको तैले देखिनस् ? जस्तै - कोराले चुटेको, छडीले पिटेको, मुड्गोले ठोकेको, हात काटेको, खुट्टा काटेको, हात र खुट्टा काटेको, कान काटेको, नाक काटेको, नाक र कान काटेको, तताएको फलाम टाउकोमा खन्याएको (बिलङ्गथालिकं), टाउकोको छाला काटेको (सङ्गमुण्डिकं), मुखभित्र बत्ती राखेको (राहुमुखं), तेलमा भिजाएको कपडा शिरमा बेरेर बालेको (जोतिमालिकं), हातमा

तेलमा भिजाएको कपडा बेरी बालेको (हत्थपज्जोतिक), गर्दनदेखि तल गोलीगाँठासम्म छाया काटेको (एरकवतिक), गर्दनदेखि तल नाइटोसम्म धागोजस्तै पारी छाया फिकेको (चीरकपासिक), दुई कुहुनु र दुई घुँडामा कीला ठोकी भुईँमा गाडेको (एण्येयक), मुखका दुबैतिरबाट बल्छी लगाई मासुको चौटो फिकेको (बलिसमसिक), माथिदेखि तलसम्म छुराद्वारा पैसाजत्रै मासुको चौटा काटिएको (कहापणिक), शरीरका सम्पूर्ण भागमा शस्त्रले हानी त्यसमा नून छर्केको (खारापताच्छिक), कोल्टो पारी कानमा शूलीले छेडेर भुईँमा गाडेको (खारापतच्छिक), आइको छाया काटेर मुङ्गोले धूलोपीठो पारी छालाले बेरेको (पलालपीठक), तातो तेल खन्याएको, कुकुरद्वारा टोकन लगाएको, जिउँदै शूलीमा हालेको र शस्त्रले टाउको काटेको ?' ऊ यसो भन्छ - 'भन्ते ! देखें ।'

"भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजा सोध्छन् - 'हे पुरुष ! बुद्धिमान् र स्मृतिमान् बूढो भएको तँलाई यस्तो लागेन कि जसले पापकर्म गर्छ, उसलाई यसै जीवनमा यसरी नै विविध प्रकारले दण्ड दिइन्छ भने परलोकको के कुरो । अतः तँलाई यस्तो लागेन कि किन म काय, वचन र मनले कल्याणकार्य नगरूँ ?' ऊ यसो भन्छ - 'भन्ते ! सकिन प्रमादी भएँ ।'

"भिक्षु हो ! उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - 'हे पुरुष ! प्रमादको कारणले तँले काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गरिनस् । हे पुरुष ! अब तँलाई यसो गरिने छ जस्तो कुनै प्रमादीसित गरिन्छ । जो त्यो पापकर्म छ, त्यो न तेरी आमाले गरी, न तेरा बाबुले गर्‍यो, ... बरु त्यो पापकर्म तँले नै गरिस् । अब तँले नै त्यसको फल भोग्नुपर्छ ।'

६. (५) "भिक्षु हो ! अनि उसलाई यमराजाले चौथो देवदूतका सम्बन्धमा कुरा सोधी फेरि पाँचौँ देवदूतका सम्बन्धमा उनी सोध्छन् - 'हे पुरुष ! तँले मनुष्यहरूका बीच पाँचौँ देवदूत आएको देखिनस् ? ऊ यसो भन्छ - 'भन्ते ! देखिन' ।"

"भिक्षु हो ! ऊसँग यमराजा सोध्छन् - 'हे पुरुष ! तँले मनुष्यहरूका बीचमा स्त्री वा पुरुषलाई एक दिनमा मरेको, दुई दिनमा मरेको, तीन दिनमा मरेको, ढाडिएको, नीलो भएको, पीपले भरिएको देखिनस् ?' ऊ यसो भन्छ - 'भन्ते ! देखें ।'

"भिक्षु हो ! उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - 'हे पुरुष ! अनि बुद्धिमान् र स्मृतिवान् बूढो भएको तँलाई यस्तो लागेन कि म पनि मरण स्वभावको हुँ र मरणबाट जोगिन सकिदैन । अतः तँलाई लागेन कि किन काय, वचन र मनले कल्याणकार्य नगरूँ ?' ऊ भन्छ - 'भन्ते ! सकिन, प्रमादी भएँ ।'

"भिक्षु हो ! उसलाई यमराजा यसो भन्छन् - 'हे पुरुष ! प्रमादले गर्दा तँले काय, वचन र मनले कल्याणकार्य गरिनस् । हे पुरुष ! अब तँलाई यसो गरिने छ जस्तो कुनै प्रमादीलाई गरिन्छ । जुन त्यो पापकर्म छ, त्यो न तेरी आमाले गरी, न तेरो बाबुले गर्‍यो ... बरु त्यो पापकर्म तँले नै गरिस् । अतः त्यसको फल तँले नै भोग्नुपर्छ ।'

२. पञ्चविध बन्धन भन्ने दण्डकर्म

७. "भिक्षु हो ! ऊसँग पाँचौँ देवदूतबारे सोधी यमराजा चुप लाग्छन् । भिक्षु हो ! अनि उसलाई नरकपालहरूले पञ्चविध दण्डकर्म दिन्छन् - (१) तातो फलामको कीलो हातमा ठोक्छन्, (२) तातो फलामको कीलो अर्को हातमा ठोक्छन्, (३) तातो फलामको कीलो खुट्टामा ठोकिदिन्छन्, (४) तातो फलामको कीलो अर्को खुट्टामा ठोकिदिन्छन् र (५) तातो फलामको कीलो छातीमा ठोकिदिन्छन् ।

त्यहाँ उसले तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्दछ । जबसम्म त्यो पापकर्म सिद्धिन्न, तबसम्म ऊ मर्दैन ।”

(१) “भिक्षु हो ! नरकपालहरूले उसलाई घिच्चाएर कोदालोले ताच्छन् । उसले त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म पापकर्म सिद्धिन्न, तबसम्म ऊ मर्दैन । (२) भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले खुट्टा समाती उभिन्डो पारी छुराले छाला काट्छन् । ... (३) भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले रथ तान्न लगाई बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको भूमिमा यताउता लैजान्छन् । ... (४) भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको अंगारको ठूलो पहाडमा चढ्न र ओर्लन लगाउँछन् । ... (५) भिक्षु हो ! नरकपालहरूले खुट्टा समाती उभिन्डो पारी बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको तातो फलामको कराहीमा हाल्छन् । ऊ त्यहाँ फेणुसमान भई पाक्छ र कहिले माथि आउँछ र कहिले तल जान्छ । अनि कहिले तेर्सोपट्टि जान्छ । त्यहाँ उसले तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म ऊ मर्दैन, तबसम्म पापकर्म सिद्धिन्न । भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरूले महानरकमा^{५९} जाकिदिन्छन् । भिक्षु हो ! त्यो महानरक यस्तो छ -

“त्यसलाई चार कुना र चारवटा द्वारमा विभाजित गरिएको छ । चारैतिर फलामको पर्खाल लगाई फलामले ढाकिएको छ । बलिरहेको र ज्वाला निस्किरहेको भूमि फलामकै छ । त्यो सय योजन फराकिलो छ ।”

८. “भिक्षु हो ! त्यो महानरकमा^{६०} पूर्वी भित्ताबाट ज्वाला निस्केर पश्चिमी भित्तामा ठक्कर खान्छ । पश्चिमी भित्ताबाट ज्वाला निस्की पूर्वी भित्तामा ठक्कर खान्छ । उत्तरी भित्ताबाट ज्वाला निस्की दक्षिणी भित्तामा ठक्कर खान्छ । दक्षिणी भित्ताबाट ज्वाला निस्की उत्तरी भित्तामा ठक्कर खान्छ । तलबाट ज्वाला निस्की माथि ठक्कर खान्छ । माथिबाट ज्वाला निस्की तल ठक्कर खान्छ । ऊ त्यहाँ तीव्र, खरो, कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म ऊ मर्दैन, तबसम्म पापकर्म सिद्धिन्न ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो समय आउँछ जब धेरै समयपछि कुनै बखत महानरकको पूर्वतिरको दैलो खोलिन्छ । ऊ त्यहाँ वेगले दग्छ । त्यसरी दग्दा उसका छाला, मासु र नसा बल्छन् अनि हाडबाट धूवाँ निस्कन्छ । अनि फेरि जस्ताको तस्तै हुन्छ । भिक्षु हो ! धेरै समयपछि दैलो बन्द हुन्छ । ऊ त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म ऊ मर्दैन, तबसम्म पापकर्म सिद्धिन्न ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो समय आउँछ, जब धेरै समयपछि कुनै बखत त्यो महानरकको पश्चिमतिरको दैलो खोलिन्छ ... उत्तरतिरको दैलो खोलिन्छ ... दक्षिणतिरको दैलो खोलिन्छ । ऊ त्यहाँ वेगले दग्छ । ... । जबसम्म ऊ मर्दैन तबसम्म पापकर्म सिद्धिन्न ।”

“भिक्षु हो ! यस्तो समय आउँछ, जब धेरै समयपछि कुनै बखत त्यो महानरकको पूर्वतिरको दैलो खोलिन्छ । ऊ त्यहाँ वेगले दग्छ । यसरी उसका छाला, मासु र नसा बल्न थाल्छन् अनि हाडबाट धूवाँ निस्कन्छ । उसलाई त्यहाँबाट हटाएपछि जस्ताको त्यस्तै हुन्छ । ऊ त्यस दैलोबाट निस्कन्छ ।”

९. “भिक्षु हो ! त्यस महानरकका सँगसँगै गृहको ठूलो नरक (गृहनिरयो) छ । ऊ त्यहाँ खस्छ । भिक्षु हो ! त्यहाँ सियोजस्तो मुख भएका कीराहरूले उसको छालामा टोक्छन्, छालामा टोकिसकेपछि मासु

८४९ अवीचि महानरकलाई नै यहाँ ‘महानरक’ भनिएको हो भनी अं नि.अ.क. I. पृ. ३७६: देवदूतसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

८५० ‘महानरक’ भनेको अवीचि महानरक हो । पपं. सू. IV. पृ. १५३: देवदूतसुत्तवर्णना । यसको विस्तृत विवरण उक्त पृष्ठमा लेखिएको छ ।

टोक्छन्, मासु टोकेर नसामा टोक्छन्, नसा काटेर हाड टोक्छन्, हाड टोकेर मासी खान्छन् । ऊ त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म ऊ मर्दैन तबसम्म पापकर्म सिद्धिन् ।”

“भिक्षु हो ! गुहुको त्यो नरकसँगै ठूलो कुक्कुल नरक (=गोलको आगो सत्किरहेको नरक) छ । ऊ त्यहाँ खस्छ । ऊ त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । ऊ तबसम्म मर्दैन तबसम्म पापकर्म सिद्धिन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यो कुक्कुल नरकसँगै एक योजनजति माथि आएको, सोह्र अङ्गुलजति लामो काँडा भएको, बलिरहेको ज्वाला निस्केको ठूलो सिम्बलीवन छ । उसलाई त्यहाँ राख्छन् भिक्छन् । ऊ त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म ऊ मर्दैन तबसम्म पापकर्म सिद्धिन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यो सिम्बलीवनसँगै ठूलो असीपत्र वन (=छुराजस्तो दुवैतिर धार भएको पातको वन) छ । ऊ त्यहाँ पस्छ । अनि बतास चलेर पातहरू भर्दा हात काटिन्छ, खुट्टा काटिन्छ, हातखुट्टा काटिन्छ, कान काटिन्छ, नाक पनि काटिन्छ, नाक र कान पनि काटिन्छन् । ऊ त्यहाँ तीव्र, खरो र कटु दुःखवेदना अनुभव गर्छ । जबसम्म ऊ मर्दैन, जबसम्म पापकर्म सिद्धिन् ।”

“भिक्षु हो ! त्यो असीपत्रवनसँगै नुनिलो पानीको ठूलो नदी^{८१} छ । ऊ त्यहाँ खस्छ । ऊ त्यहाँ पानीको भेलमा उल्टो पनि सुल्टो पनि बग्छ । तलतिर माथितिर पनि बग्छ । ऊ त्यहाँ ... दुःखवेदना अनुभव गर्छ । तबसम्म ऊ मर्दैन, जबसम्म पापकर्म सिद्धिन् ।”

१०. “भिक्षु हो ! अनि बल्छीले तानेर भुईँमा राखी नरकपालहरू उसलाई यसो भन्छन् - ‘हे पुरुष ! के चाहन्छौ ?’ ऊ भन्छ ‘भन्ते ! म भोकाएको छु ।’ अनि नरकपालहरूले तातो अङ्कुशले मुख च्याती पोलिएको र बलिरहेको तातो फलामको डल्लो उसको मुखमा राखिदिन्छन् । त्यसले उसका ओठहरू डढाइदिन्छ र आन्द्राभुँडी समेत अधोभागबाट निस्कन्छ । ऊ त्यहाँ ... दुःखवेदना अनुभव गर्छ । तबसम्म ऊ मर्दैन, जबसम्म त्यो पापकर्म सिद्धिन् । भिक्षु हो ! अनि नरकपालहरू उसलाई भन्छन् - ‘हे पुरुष ! के चाहन्छौ ?’ ऊ भन्छ ‘भन्ते ! म तिर्खाएको छु ।’ भिक्षु हो ! अनि नरकपालहरूले तातो अङ्कुशले उसको मुख च्याती पोलिएको र बलिरहेको पग्लेको फलाम मुखमा राखिदिन्छन् । त्यसले उसका ओठहरू डढाउँछ, मुख डढाउँछ, घाँटी पनि डढाउँछ, छाती पनि डढाइदिन्छ, आन्द्रा र आन्द्राभुँडीसमेत अधोभागबाट निस्कन्छ । ऊ त्यहाँ ... दुःखवेदना अनुभव गर्छ । तबसम्म ऊ मर्दैन, जबसम्म त्यो पापकर्म सिद्धिन् । भिक्षु हो ! उसलाई नरकपालहरू फेरि महानरकमा हुत्यादिन्छन् ।”

“भिक्षु हो ! अगि यमराजालाई यस्तो लाग्यो - ‘यो लोकमा ज-जसले पापकर्म गर्छन्, उनीहरूलाई यसरी नै विविध प्रकारले दण्ड दिइन्छ । अहो ! मैले मनुष्यत्व पाए हुन्थ्यो । त्यस बखत लोकमा तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धको भएको होस् । भगवान्को सत्सङ्गत गर्न पाऊँ । उहाँ भगवान्ले मलाई धर्मोपदेश गर्नु । उहाँ भगवान्को धर्मलाई बुझ्न सकूँ ।’ भिक्षु हो ! यो कुरा मैले कुनै श्रमण वा ब्राह्मणबाट सुनेर बताएको होइन । जुन कुरा मैले स्वयं जानें, स्वयं देखें र स्वयं बुझें सोही कुरा बताएको हुँ ।”

११. भगवान्ले यति भन्नुभयो । यति भन्नु भएपछि फेरि सुगतले यसो भन्नुभयो -

८१ अर्थकथाले यस नदीलाई ‘वैतरणी वा पग्लेको फलामको नदी’ भनी उल्लेख गरेको छ । पपं. सू. IV. पृ. १५४: देवदूतसुत्तवण्णनाले त्यसको उल्लेख गरेको छ ।

“देवदूतहरूद्वारा उत्प्रेरित हुँदा पनि जो माणवहरू प्रमादी हुन्छन्, उनीहरू हीन कायमा उत्पन्न भई दीर्घकालसम्म शोक गर्छन् ।”

“देवदूतहरूद्वारा उत्प्रेरित भएका जो सन्त सत्पुरुषहरू छन्, उनीहरू यहाँ आर्यधर्ममा प्रमादी हुँदैनन् ।”

“जन्म मरण हुने उपादानमा भय देखेर जन्म मरणबाट अनुपादानी भई उनीहरू जन्म मरणबाट मुक्त हुन्छन् ।”

“क्षेम प्राप्त गरी उनीहरू सुखी हुन्छन् । यसै जीवनमा सबै क्लेशहरूबाट मुक्त भई, सबै भय र वरबाट पर भई सबै दुःखहरूबाट मुक्त हुन्छन् ।”

देवदूत-सुत्त समाप्त ।

शून्यता-वर्ग समाप्त ।

३१. भद्देकरत्त-सुत्त

(भद्देकरत्तसूत्र)

१. भद्देकरत्तको उद्देश्य

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई ‘भदन्त !’ भनेर प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई मैले भद्देकरत्त (एकमात्र भद्र अर्थात् कल्याण) को उद्देश्य (व्याख्या) र विभङ्ग (विभाजन) को विषयमा देशना गर्दैछु । यो (देशना) सुन, राम्ररी ध्यान दिएर मनमा धारण गर । म बताउँछु ।”

“हवस्, भन्ते !” भनेर ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

‘अतीतको अनुगमन नगर, भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) नगर, जुन अतीत थियो, त्यो निरुद्ध भइसक्यो, जुन भविष्य छ, त्यो अहिले आएको छैन ।’

‘वर्तमानको जुन धर्म (=विषय) छ, त्यहाँ राम्ररी हेर, विचार गर, जुन संहरणीय छैन (=असंहीर), जुन अपरिवर्त्य हो, (=असङ्कल्प) त्यसलाई विद्वान्ले बढाउनुपर्छ ।’

‘गर्नुपर्ने काममा आजै संलग्न होऊ, कसलाई थाहा छ कि महासेन मृत्युसँग युद्ध गर्दागर्दै भोलि नै उनको मृत्यु हुनेछ ।’

‘यसरी आतप्त गरी रात-दिन विहार गर्नुलाई नै ‘भद्देकरत्त’ भनी शान्त हुनुभएका मुनि भन्नुहुन्छ ।’

२. भद्देकरत्तको विभङ्ग

२. “भिक्षु हो ! कसरी अतीतको अनुगमन हुन्न भने – ‘अतीतमा यस्तो रूपको थिएँ’ भनी त्यसमा राग (=नन्दी), उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो वेदी (=यस्तो सुखवेदी) थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो संज्ञी (=यस्तो सुखादि वेदनाको संज्ञी) थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो संस्कारको थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो विज्ञानको थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । भिक्षु ! यसरी अतीतको अनुगमन गर्ने हुँदैन ।”

३. “भिक्षु हो ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्छ भने – ‘भविष्यमा यस्तो रूपको हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘भविष्यमा यस्तो वेदी हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘भविष्यमा यस्तो

विज्ञानको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्दछ ।"

"भिक्षु हो ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्दैन भने - 'भविष्यमा यस्तो रूपको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो वेदी हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो संस्कारको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । भिक्षु हो ! यसरी भविष्यको प्रार्थना गर्दैन ।"

४. "भिक्षु हो ! कसरी वर्तमान धर्म (=विषय) मा संहरणीय हुन्छ भने - "भिक्षु हो ! यहाँ आर्यहरूलाई नदेख्ने, आर्यधर्ममा अकोविद, आर्यधर्ममा अविनीत, सत्पुरुषलाई नदेख्ने, सत्पुरुषधर्ममा अकोविद तथा सत्पुरुषधर्ममा अविनीत - अश्रुतवान् पृथग्जनले - (१) क. रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ अथवा घ. रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (२) क. वेदनालाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा वेदना छ भनी हेर्छ अथवा घ. वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (३) क. संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्छ अथवा घ. संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (४) क. संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्छ अथवा घ. संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (५) क. विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्छ अथवा घ. विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ । भिक्षु हो ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्छ (=संहीरति) ।"

"भिक्षु हो ! कसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्छ भने - "भिक्षु हो ! यहाँ, आर्यहरूलाई देख्ने, आर्यधर्ममा कोविद, आर्यधर्ममा विनीत, सत्पुरुषलाई देख्ने, सत्पुरुषधर्ममा कोविद तथा सत्पुरुषधर्ममा विनीत - श्रुतवान् श्रावकले - - (१) क. रूपलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा रूप छ भनी हेर्दैन अथवा घ. रूपमा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (२) क. वेदनालाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा वेदना छ भनी हेर्दैन अथवा घ. वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (३) क. संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्दैन अथवा घ. संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (४) क. संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्दैन अथवा घ. संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (५) क. विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्दैन अथवा घ. न विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ । भिक्षु हो ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुँदैन (= न संहीरति) ।"

"यही भाव (अभिप्राय) ले मैले उपर्युक्त - 'अतीतको अनुगमन (व्यर्थ चिन्तन) नगर ... ' भन्ने चार गाथा बताएको हुँ ।"

"अनि, भिक्षु हो ! मैले तिमीहरूलाई जुन - 'भद्रैकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग बताउँछु' भनेको थिएँ, त्यो यही भाव (अभिप्राय) ले भनेको थिएँ ।"

५. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

भदेकरत्त समाप्त ।

३२. आनन्दभद्रेकरत्त-सुत्त

(आनन्दभद्रेकरत्तसूत्र)

१. भगवान्द्वारा उपदेशको अनुमोदन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला आयुष्मान् आनन्दले उपस्थानशालामा भिक्षुरूलाई धार्मिककथाले संदर्शित, समादपित, समुत्तेजित, समप्रहर्षित गरे तथा भद्रेकरत्त सूत्रको उद्देश्य (=व्याख्या) र विभङ्ग (=विभाजन) बताए । अनि भगवान् सन्ध्या समयमा ध्यानबाट उठेर उपस्थानशालातिर जानुभयो । त्यहाँ ओछ्याइएको आसनमा बसेर भिक्षुरूलाई यसरी सम्बोधन गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! आज कसले उपस्थानशालामा भिक्षुरूलाई धार्मिककथाद्वारा संदर्शित, ... सम्प्रहर्षित गरी भद्रेकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग सम्झायो ?”

“भन्ते ! आयुष्मान् आनन्दले ... सम्झाए ।”

अनि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दसित सोध्नुभयो - “आनन्द ! तिमिले कसरी भिक्षुरूलाई धार्मिककथाले संदर्शित, ... गरी भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग सम्झायौ ?”

२. आनन्दले व्याकृत गरेको सूत्र

२. “भन्ते ! मैले यसरी भिक्षुरूलाई धार्मिककथाद्वारा संदर्शित ... सम्प्रहर्षित गरेर भद्रेकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग बोध गराएँ -

‘अतीतको अनुगमन नगर, भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) नगर, जुन अतीत थियो, त्यो निरुद्ध भइसक्यो, जुन भविष्य छ, त्यो अहिले आएकै छैन ।’

‘वर्तमानको जुन धर्म (=विषय) छ, त्यहाँ राम्ररी हेर, विचार गर, जुन संहरणीय छैन जुन अपरिवर्त्य छ, त्यसलाई विद्वान्ले बढाउनुपर्छ ।’

‘गर्नुपर्ने काममा आजै संलग्न होऊ, कसलाई थाहा छ कि महासेन मृत्युसँग युद्ध गर्दागर्दै भोलि नै उनको मृत्यु हुनेछ ।’

‘यसरी आतप्त गरी रात दिन विहार गर्नुलाई नै ‘भद्रेकरत्त’ भनी शान्त हुनुभएका मुनि भन्नु हुन्छ ।’

३. “आयुष्मान् हो ! कसरी अतीतको अनुगमन हुन्न भने - ‘अतीतमा यस्तो रूपको थिएँ’ भनी त्यसमा राग (=नन्दी), उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो वेदी (=यस्तो सुखवेदी) थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो संज्ञी (=यस्तो सुखादि वेदनाको संज्ञी) थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो संस्कारको थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘अतीतमा यस्तो विज्ञानको थिएँ’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । आयुष्मान् हो ! यसरी अतीतको अनुगमन गर्ने हुँदैन ।”

“आयुष्मान् हो ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्छ भने - ‘भविष्यमा यस्तो रूपको हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘भविष्यमा यस्तो वेदी हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, ‘भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ । आयुष्मान् हो ! यसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्दछ ।”

“आयुष्मान् हो ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्दैन भने - ‘भविष्यमा यस्तो रूपको हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘भविष्यमा यस्तो वेदी हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘भविष्यमा यस्तो संस्कारको हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, ‘भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुन पाए हुन्थ्यो’ भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । आयुष्मान् हो ! यसरी भविष्यको प्रार्थना गर्दैन ।”

“आयुष्मान् हो ! कसरी वर्तमान धर्म (=विषय) मा संहरणीय हुन्छ भने - “आयुष्मान् हो ! यहाँ आर्यहरूलाई नदेख्ने, आर्यधर्ममा अकोविद, आर्यधर्ममा अविनीत, सत्पुरुषलाई नदेख्ने, सत्पुरुषधर्ममा अकोविद तथा सत्पुरुषधर्ममा अविनीत - अश्रुतवान् पृथग्जनले - (१) क. रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ अथवा घ. रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (२) क. वेदनालाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा वेदना छ भनी हेर्छ अथवा घ. वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (३) क. संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्छ अथवा घ. संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (४) क. संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्छ अथवा घ. संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (५) क. विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्छ अथवा घ. विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ । आयुष्मान् हो ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्छ (=संहीरति) ।”

“अतीतको व्यर्थ चिन्तन नगर, ... पूर्ववत् ... ‘भदेकरत्त’ भनी शान्त हुनु भएका मुनि भन्नु हुन्छ ।”

“भन्ते ! यसरी मैले भिक्षुहरूलाई धार्मिककथाले संदर्शित, समादपित, समुत्तेजित, सम्प्रहर्षित गरी भद्रैकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग बताएँ ।”

३. भगवान्द्वारा अनुमोदन

४. “साधु ! साधु ! आनन्द ! तिमीले भिक्षुहरूलाई धार्मिककथाद्वारा संदर्शित, समादपित, समुत्तेजित, सम्प्रहर्षित गरी भद्रैकरत्तका उद्देश्य (व्याख्या) र विभङ्ग (विभाजन) बताएको ठीक छ - (यसरी नै हो) : - ”

“अतीतको अनुगमन नगर ... पूर्ववत् गाथा ... ‘भदेकरत्त’ भनी शान्त हुनु भएका मुनि भन्नु हुन्छ ।”

५. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

आनन्दभदेकरत्त-सुत्त समाप्त ।

३३. महाकच्चानभद्रकरत्त-सुत्त

(महाकात्यायनभद्रकरत्तसूत्र)

१. भगवान्द्वारा संक्षिप्त देशना

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित तपोदाराममा विहार गरिरहनु भएको थियो । त्यहाँ आयुष्मान् समिद्धि (समृद्धि) फिसमिसे विहान हुनुभन्दा अगावै नै उठेर स्नान गर्नका लागि तपोदामा गए । तपोदा (तातो पानी भएको कुण्ड, वैभारगिरि उपत्यकास्थित) मा जीउ डुबाएर नुहाइसकेपछि माथि आई जीउ सुकाउँदै एउटा वस्त्र पहिरेर उभिरहेका थिए । अनि त्यस उज्यालो राती समस्त तपोदालाई (भन्नु) उज्यालो पाउँ कुनै तेजिलो देवता आयुष्मान् समृद्धिकहाँ आयो । त्यहाँ ऊ एक छेउमा बस्यो । एकातिर उभिएको त्यो देवताले आयुष्मान् समृद्धिसित सोध्यो - "भिक्षु ! के तपाईंलाई भद्रकरत्तका उद्देश्य र विभङ्गको सम्झना छ ?"

"आयुष्मान् ! मलाई थाहा छैन, आयुष्मान् ! के तपाईंलाई थाहा छ त भद्रकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग ?"

"भिक्षु ! मलाई पनि थाहा छैन । भिक्षु ! के तपाईंले भद्रकरत्तका गाथाहरू जान्नु भएको छ ?"

"आयुष्मान् ! मैले जानेको छैन । आयुष्मान् ! के तपाईंले जान्नु भएको छ ?"

"भिक्षु ! मैले पनि जानेको छैन । भिक्षु ! तपाईंले भद्रकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग सिक्नुस् । त्यसलाई राम्ररी अध्ययन गर्नुस् । भिक्षु ! भद्रकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग धारण गर्नुस् । भिक्षु ! यो भद्रकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग अर्थसहित आदिब्रह्मचर्या (भिक्षुको आचरण, साधना) का लागि उपयोगी छ ।" ती देवताले यसो भनेछन् । यति भनेर उनी त्यहीं अन्तर्धान भए ।

२. अनि त्यो रात बितेपछि आयुष्मान् समृद्धि, जहाँ भगवान् विराजमान हुनु भएको थियो त्यहीं गए । त्यहाँ उनी भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका आयुष्मान् समृद्धिले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे - "भन्ते ! आज म रातको अन्तिम प्रहरमा उठेर तपोदान नुहाउन गएँ ... (पूर्ववत्) ... यति भनेर ऊ त्यहीं अन्तर्धान भयो । भन्ते ! भगवान्ले मलाई (कृपया) भद्रकरत्तका उद्देश्य र विभङ्गबारे देशना गर्नुभए बेस हुनेछ ।"

"त्यसो भए, भिक्षु ! सुन, मेरो कुरामा मन लगाऊ । म बताउँछु (देशना गर्दछु) ।"

"हवस्, भन्ते !" भनी आयुष्मान् समृद्धिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । त्यसपछि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

'अतीतको अनुगमन नगर, भविष्यको प्रार्थना नगर, जुन अतीत थियो, त्यो निरुद्ध भइसक्यो, जुन भविष्य छ, त्यो अहिले आएकै छैन ।'

‘वर्तमानको जुन धर्म (=विषय) छ, त्यहाँ राम्ररी हेर, विचार गर, जुन संहरणीय छैन, जुन अपरिवर्त्य छ, त्यसलाई विद्वानले बढाउनुपर्छ ।’

‘गर्नुपर्ने काममा आजै संलग्न होऊ, कसलाई थाहा छ कि महासेन मृत्युसँग युद्ध गर्दागर्दै भोलि नै उनको मृत्यु हुनेछ ।’

‘यसरी आतप्त गरी रात-दिन विहार गर्नुलाई नै ‘भद्रेकरत्त’ भनी शान्त हुनु भएका मुनि भन्नुहुन्छ ।’

भगवान्बाट यति देशना भयो । यति देशना गर्नुभएपछि सुगत भगवान् आसनबाट उठेर विहार (गन्धकुटी) तर्फ जानुभयो । भगवान् जानु भएको एकै छिनपछि ती भिक्षुहरूको मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो – “आयुष्मान् हो ! भगवान्ले हामीहरूलाई (भद्रेकरत्तका) उद्देश्य र विभङ्गबारे संक्षिप्त रूपले (मात्र) बताएर, विस्तृत रूपले व्याख्या नगरीकनै उहाँ आसनबाट उठेर विहारमा फर्कनुभयो । आयुष्मान् हो ! यसरी भगवान्ले संक्षेपले (मात्र) बताउनु भएको, विस्तृतरूपले नबताउनु भएको विषय कसले हामीहरूलाई विस्तृतरूपले व्याख्या गरेर बुझाउला ?”

२. आयुष्मान् महाकात्यायनद्वारा विस्तृत देशना

३. त्यसपछि ती भिक्षुहरूले सोचे – ‘यी आयुष्मान् महाकात्यायन शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित छन् र सब्रह्मचारीहरूद्वारा पनि श्रद्धा गरिएका छन् । आयुष्मान् महाकात्यायनले मात्र भगवान्ले हामीहरूलाई विस्तारपूर्वक नबताईकन संक्षेपमा मात्र “अतीतको अनुगमन नगर ...” भन्नु भएको विषय विभाजन गरेर बुझाउन सक्नु हुनेछ । किन हामीहरू आयुष्मान् महाकात्यायनसमक्ष गएर यसको अर्थ नसोधौं ?’

त्यसपछि ती भिक्षुहरू आयुष्मान् महाकात्यायन बसेको ठाउँमा गए । त्यहाँ उनीहरू आयुष्मान् महाकात्यायनसित सम्मोदन (=भलाकुसारी, शिष्टाचार) गरेर एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनलाई यसो भने – “आयुष्मान् कात्यायन ! भगवान्ले हामीहरूलाई (भद्रेकरत्त-सुत्तको) उद्देश्य र विभङ्ग विस्तारपूर्वक विभाजनसहित व्याख्या नगरीकन संक्षिप्तरूपले मात्र देशना गरेपछि आसनबाट उठेर विहारमा फर्कनुभयो । अनि हाम्रो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो – “भगवान्ले विस्तारपूर्वक नबताईकन संक्षिप्त रूपले मात्र भन्नु भएको विषय विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गरी बताउने को हो ? अनि हामीहरूले यसो सोच्यौं – ‘आयुष्मान् महाकात्यायन शास्ताद्वारा प्रशंसित ... बुझाउन सक्नु हुनेछ ।’ आयुष्मान् महाकात्यायन ! (यो विषय) बारे विभाजनसहित व्याख्या गर्नु हुनेछ ।”

४. “आवुसो ! जस्तै – सार चाहने सारको खोजी गर्ने कुनै पुरुषले सारको खोजी गर्दै, सार भएको महान् रूखको मूल छाडी, स्कन्ध छाडी, शाखा-पत्रहरूमा सार खोज्दछ, त्यस्तै, तपाईं आयुष्मान्हरूले पनि शास्ताकै सम्मुख भएर पनि शास्तालाई छाडी, हामीजस्तासँग यसको अर्थ सोध्न चाहनुहुन्छ । आवुसो ! उहाँ भगवान्ले बुझ्नु पर्ने कुरा बुझ्नु भएको छ, हेर्नु पर्ने हेर्नुभएको छ, उहाँ भगवान् चक्षुसमान (चक्षुभूतो), ज्ञानसमान, धर्मसमान, ब्रह्मसमान हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् वक्ता, प्रवक्ता, अर्थ व्यक्त गर्नसक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसै बेला भगवान्सँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र भगवान्ले जस्तो व्याख्यान गर्नुहुन्थ्यो त्यस्तै धारण गर्नु पर्छ ।”

५. “आवुसो कात्यायन ! साँच्चै नै भगवान्ले जान्नु पर्नेजान्नु कुरा भएको छ, हेर्नु पर्ने हेर्नुभएको छ, उहाँ भगवान् चक्षुसमान, ज्ञानसमान धर्मसमान, ब्रह्मसमान हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् वक्ता, प्रवक्ता,

अर्थलाई व्यक्त गर्न सक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसै बेला भगवान्साँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र जस्तो भगवान्ले व्याख्यान गर्नुहुने थियो त्यस्तै धारण गर्नु पर्दथ्यो । किन्तु आयुष्मान् महाकात्यायन शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनुहुन्छ तथा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूद्वारा पनि सम्मानित हुनुहुन्छ । भगवान्द्वारा संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगर्नु भएको कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गर्न समर्थवान् हुनुहुन्छ । अतएव आयुष्मान् महाकात्यायनले सरलतापूर्वक त्यसको अर्थविभाजन गरिदिनु होस् ।”

६. “आवुसो ! त्यसो भए सुन्नुहोस्, राम्ररी मनन गर्नुहोस् ! म बताउँछु ।”

“ठीक छ, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनलाई प्रत्युत्तर दिए । आयुष्मान् महाकात्यायनले यसो भन्नुभयो – “आयुष्मान् हो ! भगवान्ले हामीहरूलाई जुन विषय विस्तारपूर्वक ... संक्षेपमा भनेर आसनबाट उठेर विहारतिर जानुभयो, त्यो (विषय) – भगवान्ले देशना गर्नुभएको विषय मैले बुझेअनुसार यसप्रकार छ –

७. “आयुष्मान् हो ! कोही (साधक) कसरी अतीतको अनुगमन गर्दछ ? ‘अतीतमा मेरो चक्षुरिन्द्रिय यस्तो थियो, रूप यस्तो थियो’ – यस्तो सोचेर (साधकको) विज्ञानमा त्यसप्रति छन्दराग उत्पन्न हुन्छ, विज्ञानमा राग उत्पन्न भएपछि उसले (साधकले) त्यसैलाई अभिनन्दन गर्दछ । यसरी त्यसलाई अभिनन्दन गर्दागर्दै ऊ अतीतको अनुगमन गर्ने हुन्छ । ‘अतीतमा मेरो श्रोतेन्द्रिय (कान) यस्तो थियो, ... शब्द यस्तो ... , घ्राणेन्द्रिय (नाक) ... गन्ध ... , जिह्वेन्द्रिय (=जिब्रो) ... , रस ... , काय ... स्पष्टव्य ... , ... मन ... धर्म ... । आयुष्मान् हो ! यसरी ऊ (साधक) अतीतको अनुगमन गर्ने हुन्छ ।”

“आयुष्मान् हो ! (साधक) कसरी अतीतको अनुगमन नगर्ने हुन्छ ? ‘अतीतमा मेरा आँखा (चक्षुन्द्रिय) यस्तो थियो, मेरो रूप यस्तो थियो’ – यस्तो सोचेर पनि (साधकले) विज्ञानमा त्यसप्रति राग उत्पन्न गर्दैन । विज्ञानमा छन्द=राग प्रतिबद्ध नभएपछि साधकले त्यसको अभिनन्दन गर्दैन । अभिनन्दित नगरेपछि ... अतीतको अनुगमन हुँदैन । ‘अतीतमा मेरो कान (श्रोतेन्द्रिय) यस्तो ... ’ ‘शब्द ... । ... नाक (घ्राणेन्द्रिय) ... गन्ध ... । ... जिब्रो (जिह्वेन्द्रिय) ... , रस ... । ... काय ... , स्पष्टव्य ... । ... मन ... , ... धर्म ... । आयुष्मान् हो ! यसरी (साधक) अतीतको अनुगमन नगर्ने हुन्छ ।”

८. “आयुष्मान् हो ! (साधक) कसरी अनागतको अनुगमन (चिन्ता) गर्ने हुन्छ ? अनागत काल (भविष्य) मा मेरो आँखा (चक्षु) यस्तो होस्, रूप यस्तो होस् – यस्तो सोचेर (साधकले) अप्राप्त (वस्तु) प्राप्त गर्न चित्तले प्रणिधान (आग्रह) गर्दछ । प्रणिधानले गर्दा (साधकले) त्यसको अभिनन्दन गर्दछ, अभिनन्दन गर्दागर्दै (साधकले) त्यसको चिन्ता (अनुगमन) गर्दछ । ‘... कान ... , शब्द ... । ... नाक ... गन्ध ... । ... जिब्रो ... , रस ... । ... काय ... , स्पष्टव्य ... । ... मन ... , धर्म ... ।’ आयुष्मान् हो ! (साधक) यसरी अनागत (भविष्य) को अनुगमन (चिन्ता) गर्ने हुन्छ ।”

९. “आयुष्मान् हो ! (साधक) कसरी अनागतको अनुगमन नगर्ने हुन्छ ? ‘अनागत काल (भविष्य) मा मेरो आँखा यस्तो होस्, रूप यस्तो होस्’ – यस्तो सोचेर (साधकले) अप्राप्त वस्तु प्राप्त गर्न चित्तले प्रणिधान (आग्रह) गर्दैन । प्राणिधानको कारणले साधकले त्यसको अभिनन्दन गर्दैन, अभिनन्दन नगर्ने हुँदा (साधकले) त्यसको चिन्ता (अनुगमन) गर्दैन । ‘... कान ... , शब्द ... । ... नाक ... गन्ध ... । ... जिब्रो ... , रस ... । ... काय ... , स्पष्टव्य ... । ... मन ... , धर्म ... ।’ आयुष्मान् हो ! यसरी (साधक) अनागतको अनुगमन नगर्ने हुन्छ ।”

१०. “आयुष्मान् हो ! (साधक) कसरी वर्तमान धर्म (=विषय) मा आसक्त (संहरणीय) हुन्छ ? जुन आँखा (चक्षु) छ, फेरि जुन रूप छ, ती दुवै विद्यमान (वर्तमान) हुन् । तिनीहरू विद्यमान छन् (अर्थात् तिनको अस्तित्व) भन्ने भावनाले विज्ञान (चित्त) मा राग उत्पन्न गर्छ । रागमा (चित्त) प्रतिबद्ध

भएपछि (साधकले) त्यसको (विद्यमान वस्तुको) अभिनन्दन गर्न थाल्दछ । त्यसको अभिनन्दन गर्दागर्दै त्यस (विद्यमान धर्म) मा आसक्त हुन्छ । यसरी नै, जुन कान (श्रोत) छ, फेरि जुन शब्द ... । ... ' ... नाक ... गन्ध ... । ... जिब्रो ... , रस ... । ... काय ... , स्पष्टव्य ... । ... मन ... , धर्म ... ।' आयुष्मान् हो ! यसरी (साधक) प्रत्युत्पन्न (वर्तमान) धर्म (विषय) मा आसक्त हुन्छ ।"

"आयुष्मान् हो ! (साधक) कसरी वर्तमान धर्ममा आसक्त हुँदैन ? आयुष्मान् हो ! ... आँखा हो, फेरि ... रूप हो, ती दुवै विद्यमान हुन् । तिनको अस्तित्व छ (अर्थात् ती विद्यमान छन्) भन्ने भावनाले पनि चित्त (विज्ञान) मा राग उत्पन्न गर्दैन । रागमा प्रतिबद्ध नभएपछि ... अभिनन्दन गर्दैन । ... अभिनन्दन नगरेपछि विद्यमान विषय (प्रत्युत्पन्न धर्म) मा (साधक) आसक्त हुँदैन । यसरी नै ' ... कान ... , शब्द ... । ... नाक ... गन्ध ... । ... जिब्रो ... , रस ... । ... काय ... , स्पष्टव्य ... । ... मन ... , धर्म ... ।' आयुष्मान् हो ! यसरी (साधक) वर्तमान (प्रत्युत्पन्न) धर्म (विषय) मा आसक्त हुँदैन ।"

११. " आयुष्मान् हो ! जुन भगवान्‌ले हामीहरूलाई ... (पूर्ववत्) ... संक्षेपले मात्र देशना गरी आसनबाट उठेर विहार (गन्धकुटी) तर्फ जानुभएको थियो, त्यो (देशना) - 'अतीतको अनुगमन नगर' पूर्ववत् गाथा ... 'भदेकरत्त' भनी शान्त हुनुभएका मुनि भन्नुहुन्छ' भन्ने कुरा (गाथा) को आशय यसो (माथि मैले बताएजस्तो) नै हो भनेर मैले जानेको छु । आयुष्मान् हो ! तपाईंहरूलाई कुनै शङ्का लाग्छ भने तपाईंहरू भगवान्‌समक्ष गएर यसबारे सोधेर शङ्का मेटाउनुस् । यसबारे भगवान्‌ले जस्तो व्याख्यान गर्नु हुनेछ तपाईंहरूले उस्तै धारण गर्नु हुनेछ ।"

३. तथागतद्वारा अनुमोदन

१२. अनि त्यसपछि ती भिक्षुहरू आयुष्मान् महाकात्यायनको कुरालाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठेर जहाँ भगवान् बस्नु भएको थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ भगवान्‌लाई अभिवादन गरी (उनीहरू) एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌सित यस्तो निवेदन गरे- "भन्ते ! भगवान् हामीहरूलाई विस्तारपूर्वक विभङ्ग (विभाजन) नगरीकन संक्षेपले - 'अतीतको अनुगमन नगर ... (पूर्ववत्) ... 'भदेकरत्त' भनी शान्त हुनुभएका मुनि भन्नुहुन्छ' भनेर विहारमा पाल्नु भएको थियो । त्यसपछि हामीले सोच्यौं - 'यसबारे विस्तृत व्याख्या कसले गर्न सक्ला ?' ... अनि हाम्रो मनमा यस्तो विचार उत्पन्न भयो - 'अनि हामीहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनसित सोध्यौं । आयुष्मान् महाकात्यायनले हामीहरूलाई यस आकारले, यस पदहरूले (वाक्य) ले, यस व्यञ्जनहरूले भगवान्‌को (उपर्युक्त) कथनको विस्तृत व्याख्या गर्नुभयो ।'

"भिक्षु हो ! महाकात्यायन पण्डित हुन्, भिक्षु हो ! महाप्राज्ञ हुन् । भिक्षु हो ! तिमीहरूले मसँग पनि यसरी सोधेको भए मैले पनि त्यसरी नै बताउने थिएँ, जसरी महाकात्यायनले तिमीहरूलाई बताए । यस (भदेकरत्त) को अर्थ यसै हो, तिमीहरूले यसलाई त्यसरी नै धारण गर ।"

१३. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महाकच्चानभदेकरत्त-सुत्त समाप्त ।

३४. लोकसकङ्गियभद्रेकरत्त-सुत्त

(लोमशकाङ्गीय भद्रेकरत्तशूत्र)

१. चन्दन देवपुत्रले भिक्षुलाई प्रश्न सोध्न पठाएको

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डतको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस समय आयुष्मान् लोमसकङ्गिय शाक्य (देश) को कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । अनि चन्दन देवपुत्र रातको प्रथम याम व्यतीत भएपछि सुन्दर रूप धारण गरी न्यग्रोधाराम जम्मै आलोकित पारी जहाँ आयुष्मान् लोमसकङ्गिय हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि उनी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका चन्दन देवपुत्रले आयुष्मान् लोमसकङ्गियलाई यसो भने - “भिक्षु हो ! के तपाईं भद्रेकरत्तको उद्देश्य (=उपदेश) र विभङ्ग (=विभाजन) जान्नुहुन्छ ?”

“आवुसो ! म भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन । आवुसो ! तिमी भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दछौ त ?”

“भिक्षु हो ! म पनि भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन । भिक्षु हो ! के तपाईं भद्रेकरत्तको गाथा (=श्लोक) जान्नुहुन्छ त ?”

“आवुसो ! म भद्रेकरत्तको गाथा पनि जान्दिन । आवुसो ! के तिमी भद्रेकरत्तको गाथा जान्दछौ त ?”

“भिक्षु हो ! म भद्रेकरत्तको गाथा भने जान्दछु ।”

“आवुसो ! कसरी तिमीले भद्रेकरत्तको गाथा जान्छौ त ?”

“भिक्षु हो ! एक दिन भगवान् त्रायस्त्रिंश देवलोकमा पारिछत्र (वृक्ष) मुनि पाण्डुकम्बल शिलामा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवान्ले त्रायस्त्रिंशवासी देवताहरूलाई भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग बताउनुभएको थियो -

‘अतीतं नान्वागमेय्य, नप्पटिकङ्खे अनागतं ।
यदतीतं पहीनं तं, अप्पत्तं च अनागतं ॥’

‘पच्चुप्पन्नं च यो धम्मं, तत्थ तत्थ विपस्सति ।
असंहीरं असङ्गप्पं, तं विद्वा मनुब्रूहये ॥’

‘अज्जेव किच्चमातप्पं, को जज्जा मरणं सुवे ।
नहि नो सङ्गरं तेन, महासेनेन मच्चुना ॥’

‘एवं विहारिं आतापिं, अहोरत्तमतन्दितं ।
तं वे गद्वेकरत्तो ति, सन्तो आचिक्खते मुनी’ ति ॥’

“भिक्षु ! यसरी म भद्रेकरत्तको गाथा जादन्छु । भिक्षु ! सुन्नुहोस् भद्रेकरत्तका उद्देश्य र विभङ्ग, भिक्षु ! पढ्नुहोस् भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग, भिक्षु ! भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग अरूलाई पनि पढाउनुहोस्, भिक्षु ! भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग अर्थसहित र आदिब्रह्मचर्यक छन् अर्थात् शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्नका लागि यो उपयोगी छ ।”

यति चन्दन^{८५२} देवपुत्रले भने । यति भनेर चन्दन देवपुत्र त्यहीं अन्तर्धान भए ।

२. अनि आयुष्मान् लोमसकङ्गिय त्यो रात बितेपछि शयनासन सच्याई पात्र-चीवर धारण गरी जहाँ श्रावस्ती थियो, त्यहाँ जानको लागि चारिका गर्नुभयो । चारिका गर्दै क्रमैसँग जहाँ श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराम थियो, त्यहाँ गई भगवान्कहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् लोमसकङ्गियले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गर्नुभयो -

“भन्ते ! एक समय म शाक्य (देश) को कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बसेको थिएँ । भन्ते ! त्यहाँ एक देवपुत्र रातको प्रथम याम व्यतीत भएपछि सुन्दर रूप धारण गरी न्यग्रोधाराम जम्मै आलोकित पारी जहाँ म थिएँ, त्यहाँ आइपुगे । त्यहाँ आएपछि उनी एक छेउमा उभिए । भन्ते ! एक छेउमा उभिएका ती देवपुत्रले मलाई यसो भने -

“भिक्षु हो ! के तपाईं भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग जान्नुहुन्छ ?”

“भन्ते ! यसोभन्दा मैले सो देवतालाई यसो भने - “आवुसो ! म भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन । आवुसो ! तिमी जान्दछौ त भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग ?”

“भिक्षु हो ! म पनि भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग जान्दिन । भिक्षु हो ! के तपाईं भद्रेकरत्तको गाथा जान्नुहुन्छ ?”

“भिक्षु हो ! म भद्रेकरत्तको गाथा भने जान्दछु ।”

“आवुसो ! कसरी तिमिले भद्रेकरत्तको गाथा जान्यौ त ?”

“भिक्षु हो ! एक समय भगवान् त्रायस्त्रिंश देवलोकमा पारिछत्र (वृक्ष) मनी पाण्डुकम्बल शिलामा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत भगवान्ले त्रायस्त्रिंशवासी देवताहरूलाई भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग

८५२ कश्यप सम्यक्सम्बुद्धका पालामा त्रिशरण गएका अत्यन्त श्रद्धालु, महाधनी तथा महादानी चन्दन भन्ने एक उपासक थिए । मृत्युपछि उनी देवलोकमा उत्पन्न भए । देवलोकमा पनि उनलाई सबैले ‘चन्दन देवपुत्र’ भन्दथे । त्यसैले यिनको नाम नै ‘चन्दन देवपुत्र’ भन्ने रहन गएको हो ।

शाक्यमुनि गौतम बुद्ध, बुद्ध भइसक्नु भएको सातौं वर्षमा श्रावस्तीस्थित गण्डम्ब वृक्षमुनि आषाढ पूर्णिमाका दिन ‘यमक प्रातिहार्य’ देखाउनु भई त्यहाँबाट उहाँ त्रायस्त्रिंश देवलोकमा गई पारिछत्र वृक्षमा पाण्डुकम्बल नाउँको एक चट्टानमा तीन महिनासम्म वर्षावास गर्नु भएको थियो । त्यस बखत उहाँले चक्रवालका धेरै देवगणहरूका सम्मुख आमा (महामायादेवी) लाई प्रत्यक्ष आफ्नो शरीर देखाई अभिघर्मका विषयमा अत्यन्त गम्भीर रूपले त्रिलक्षणयुक्त, रूप-अरूप परिच्छेदका सम्बन्धमा धर्मोपदेश गर्नु भएको थियो । यस धर्मोपदेशलाई बुझ्न नसक्ने देवताहरूलाई संवेग उत्पन्न गराउनका निमित्त भगवान्ले बीच-बीचमा ‘अतीतं नान्वागमेत्य ...’ भन्ने आदि उपदेश (=उद्देश) र विभाजनका कुराहरू (=विभङ्ग) पनि बताउनु हुन्थ्यो ।

त्यस बखत यी चन्दन देवपुत्र पनि त्यस धर्मसभामा उपस्थित थिए र उपदेश सुनिरहेका थिए । किन्तु यिनले उपदेशका अरू गम्भीर सूत्रहरूको सम्झना गर्न सकेनन् । उपर्युक्त सूत्रमा उल्लेख गरिएका चार गाथाहरू मात्र सम्झिराखेका हुन् भनी पप. सू. IV. पृ. १५९: लोमसकङ्गियसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

बताउनु भएको थियो - 'अतीतं नान्वागमेयय ...^{५४३} भिक्षु यसरी म भद्रेकरत्तको गाथा जान्दछु । भिक्षु ! सुन्नुहोस् भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग, भिक्षु ! पढ्नुहोस् भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग, अरूलाई पनि पढाउनुहोस् । भिक्षु ! भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग अर्थसहित र आदिब्रह्मचर्यक छन् अर्थात् शुद्ध ब्रह्मचर्य पालन गर्नका लागि यो उपयोगी छ ।'

"भन्ते ! सो देवपुत्रले यति भने । यति भनेर ती देवपुत्र त्यहीं अन्तर्धान भए । भन्ते ! भगवान्ले भद्रेकरत्तको उद्देश्य र विभङ्ग (सम्बन्ध) बारे बताउनु भए वेस हुनेछ ।"

२. भगवान्द्वारा भद्रेकरत्तको उपेदश

३. "भिक्षु ! ती देवपुत्र को हुन् भन्ने कुरा तिमी जान्दछौ ?"

"भन्ते ! ती देवपुत्र को हुन् भन्ने कुरा म जान्दिन ।"

"भिक्षु हो ! ती चन्दन भन्ने देवपुत्र हुन् । भिक्षु हो ! चन्दन देवपुत्रले सबै चित्तहरूलाई एकत्र पारी, एक चित्त र एक मन गरी, कान थापी धर्म सुन्छन् । भिक्षु ! त्यसो भए राम्ररी ध्यान दिएर सुन । म भन्नेछु ।"

"हवस्, भन्ते !" भनी आयुष्मान् लोमसकङ्कियले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो - (गाथाको अर्थ)

'अतीतको अनुगमन नगर, भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) नगर, जुन अतीत थियो, त्यो निरुद्ध भइसक्यो, जुन भविष्य छ, त्यो अहिले आएको छैन ।'

'वर्तमानको जुन धर्म (=विषय) छ, त्यहाँ राम्ररी हेर, विचार गर, जुन संहरणीय छैन, जुन अपरिवर्त्य छ, त्यसलाई विद्वान्ले बढाउनुपर्छ ।'

'गर्नुपर्ने काममा आजै संलग्न होऊ, कसलाई थाहा छ कि महासेन मृत्युसँग युद्ध गर्दागर्दै भोलि नै उनको मृत्यु हुनेछ ।'

'यसरी आतप्त गरी रात दिन विहार गर्नुलाई नै 'भद्रेकरत्त' भनी शान्त हुनु भएका मुनि भन्नुहुन्छ ।'

भद्रेकरत्तको विभङ्ग

"भिक्षु हो ! कसरी अतीतको अनुगमन हुन्न भने - 'अतीतमा यस्तो रूपको थिएँ' भनी त्यसमा राग (=नन्दी), उत्पन्न गर्दैन, 'अतीतमा यस्तो वेदी (=यस्तो सुखवेदी) थिएँ' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'अतीतमा यस्तो संज्ञी (=यस्तो सुखादि वेदनाको संज्ञी) थिएँ' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'अतीतमा यस्तो संस्कारको थिएँ' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'अतीतमा यस्तो विज्ञानको थिएँ' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । भिक्षु ! यसरी अतीतको अनुगमन गर्ने हुँदैन ।"

"भिक्षु हो ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्छ भने - 'भविष्यमा यस्तो रूपको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, 'भविष्यमा यस्तो वेदी हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न

गर्छ, 'भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ, 'भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्छ । भिक्षु हो ! यसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्दछ ।”

“भिक्षु हो ! कसरी भविष्यको प्रार्थना (=इच्छा) गर्दैन भने - 'भविष्यमा यस्तो रूपको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो वेदी हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो संज्ञी हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो संस्कारको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन, 'भविष्यमा यस्तो विज्ञानको हुन पाए हुन्थ्यो' भनी त्यसमा राग उत्पन्न गर्दैन । भिक्षु हो ! यसरी भविष्यको प्रार्थना गर्दैन ।”

“भिक्षु हो ! कसरी वर्तमान धर्म (=विषय) मा संहरणीय हुन्छ भने - “भिक्षु हो ! यहाँ आर्यहरूलाई नदेख्ने, आर्यधर्ममा अकोविद, आर्यधर्ममा अविनीत, सत्पुरुषलाई नदेख्ने, सत्पुरुषधर्ममा अकोविद तथा सत्पुरुषधर्ममा अविनीत - अश्रुतवान् पृथग्जनले - (१) क. रूपलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा रूप छ भनी हेर्छ अथवा घ. रूपमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (२) क. वेदनालाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा वेदना छ भनी हेर्छ अथवा घ. वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (३) क. संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्छ अथवा घ. संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्छ । (४) क. संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्छ अथवा घ. संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्छ । (५) क. विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्छ, ख. विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्छ, ग. आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्छ अथवा घ. विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ । भिक्षु हो ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्छ (=संहीरति) ।”

“भिक्षु हो ! कसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुन्छ भने - “भिक्षु हो ! यहाँ, आर्यहरूलाई देख्ने, आर्यधर्ममा कोविद, आर्यधर्ममा विनीत, सत्पुरुषलाई देख्ने, सत्पुरुषधर्ममा कोविद तथा सत्पुरुषधर्ममा विनीत - श्रुतवान् श्रावकले - - (१) क. रूपलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. रूपत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा रूप छ भनी हेर्दैन अथवा घ. रूपमा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (२) क. वेदनालाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. वेदनात्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा वेदना छ भनी हेर्दैन अथवा घ. वेदनामा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (३) क. संज्ञालाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. संज्ञात्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा संज्ञा छ भनी हेर्दैन अथवा घ. संज्ञामा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (४) क. संस्कारलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. संस्कारत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा संस्कार छ भनी हेर्दैन अथवा घ. संस्कारमा आत्मा छ भनी हेर्दैन । (५) क. विज्ञानलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ख. विज्ञानत्वलाई आत्मा भनी हेर्दैन, ग. आत्मामा विज्ञान छ भनी हेर्दैन अथवा घ. न विज्ञानमा आत्मा छ भनी हेर्छ । भिक्षु हो ! यसरी वर्तमान धर्ममा संहरणीय हुँदैन (= न संहीरति) ।”

“अतीतं नान्वागमेयय ...८५४ ।”

४. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

लोकसकङ्गियभदेकरत्त-सुत्त समाप्त ।

३५. चूलकम्मविभङ्ग-सुत्त

(चूलकर्मविभङ्गसूत्र)

१. शुभ माणवको प्रश्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत त्यहाँ तोदेय्य ब्राह्मणका छोरा शुभ माणव, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्सँग सम्मोदन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका शुभ माणव तोदेय्य पुत्रले भगवान्सँग निम्न कुराहरू सोधे -

“भो गौतम ! के हेतु के प्रत्यय हो, जो कि मनुष्यहरूमा मनुष्य भईकनै कुनै उच्च र कुनै अधम (नीच) देखिन्छन् ? यहाँ अल्पायु पनि देखिन्छन्, दीर्घायु पनि देखिन्छन्, बहुरोगी पनि देखिन्छन्, अल्परोगी पनि देखिन्छन्, दुर्वर्ण पनि देखिन्छन्, सुवर्ण पनि देखिन्छन्, अल्पशक्ति भएका पनि देखिन्छन्, महाशक्ति भएका पनि देखिन्छन्, अल्पभोगी पनि देखिन्छन्, महाभोगी पनि देखिन्छन्, नीचकुलीन पनि देखिन्छन्, उच्चकुलीन पनि देखिन्छन्, अबुद्धिमान् पनि देखिन्छन्, बुद्धिमान् पनि देखिन्छन् । भो गौतम ! यस प्रकार मनुष्यहरूमा मनुष्य भईकनै उच्च-नीच हुनाको हेतु-प्रत्यय के होला ?”

२. कर्मद्वारा विभाजित

२. “हे माणव ! सत्त्वहरूको कर्म आफ्नो हुन्छ, कर्म दायद (कर्मविपाक) हुन्छ, कर्म योनि (जन्मको कारण) हुन्छ, कर्म बन्धु (कर्म नै बन्धु) हुन्छ, कर्म प्रतिशरण (कर्म नै शरण) हुन्छ, कर्मले नै सत्त्वहरूलाई उच्चता र नीचतामा विभाजित गर्छ ।”

“तपाईं गौतमले विस्तारपूर्वक नभनी संक्षेपमा भन्नुभएको यस कुराको अर्थ विस्तारपूर्वक मैले बुझ्न सकिन । यदि तपाईं गौतमले मलाई त्यस किसिमले धर्मोपदेश गर्नु भए बेस हुनेछ, जसले गर्दा तपाईंले संक्षेपमा भन्नु भएको उपदेशको अर्थ विस्तारपूर्वक बुझ्न सक्थें ।”

३. “हे माणव ! त्यसो भए सुन ! म भन्दछु । राम्ररी मन लगाऊ !” “हवस्” भनी शुभ माणवले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले निम्न कुरा भन्नु भयो -

“हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष प्राणीहिंसक हुन्छ - रौद्र, लोहितपाणी (रगतले हात मुछिएको), काटमारमा लाग्ने, प्राणीप्रति निर्दयी र त्यस्तो कर्ममा मन लगाई, त्यस्तै कर्म ग्रहण गरी बस्छ । सो मरणपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात र नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि सो मरणपछि अपाय, दुर्गति, विनिपात तथा नरकमा उत्पन्न नभई, मनुष्यत्वमा आयो भने जहाँ-जहाँ जन्मिन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ अल्पायु हुन्छ । हे माणव ! प्राणीहिंसा, रौद्रता, लोहितपाणी, काटमार र प्राणीप्रति निर्दयी हुनाले त्यस्तो अल्पायुताको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

४. “हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष प्राणीहिंसा छाडी प्राणीहिंसाबाट अलग भई - दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु, दयालु भई सबै सत्त्वहरूप्रति हितानुकम्पी भई त्यस्ता कर्ममा मन लगाई त्यस्तै कर्म ग्रहण गरी बस्छ । त्यो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि त्यो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई, मनुष्यत्वमा आयो भने जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ दीर्घायु हुन्छ । प्राणीहिंसा छाडी, प्राणीहिंसाबाट अलग भई - दण्डरहित, शस्त्ररहित, लज्जालु तथा दयालु भई सबै सत्त्वहरूप्रति हितानुकम्पी भई बस्नाले दीर्घायुको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

“हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष सत्त्वहरूलाई सास्ती दिने स्वभावको हुन्छ - हातले, लट्टीले, दण्डले र शस्त्रले र त्यस्ता कर्ममा मन लगाई, त्यस्तै कर्म ग्रहण गरी बस्छ । त्यो मरणपछि अपाय ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि त्यो मरणपछि अपाय ... नरकमा उत्पन्न नभई, मनुष्यत्वमा आयो भने जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ बहुरोगी हुन्छ । सत्त्वहरूलाई सास्ती दिने स्वभावको हुनाले ... बहुरोगिताको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

५. “हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष सत्त्वहरूलाई, हातले, लट्टीले, दण्डले तथा शस्त्रले सास्ती दिने हुँदैन, न त्यस्ता कर्ममा मन लगाई, त्यस्तै कर्म ग्रहण गरी बस्छ । त्यो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि सो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई, मनुष्यत्वमा आयो भने जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ निरोगी हुन्छ । सत्त्वहरूलाई ... सास्ती नदिनाले निरोगिताको मार्गमा पुऱ्याई दिन्छ ।”

“हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष क्रोधी हुन्छ, रिसाहा हुन्छ र सानो कुरामा पनि धेरै रिसाउँछ- क्रोध गर्छ, द्रोह गर्छ, रिस बोकिरहन्छ, कोप, द्वेष र अप्रसन्नता प्रकट गर्छ । मरणपछि ऊ अपाय नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि सो मरणपछि अपाय ... नरकमा उत्पन्न नभई, मनुष्यत्वमा आयो भने जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ दुर्वर्ण (कुरूप) हुन्छ । क्रोध, रिस र सानो कुरोमा पनि धेरै रिसाउने हुँदा त्यसले उसलाई दुर्वर्णको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

“हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अक्रोधी, अरिसाहा हुन्छ र जति भने पनि रिसाउँदैन - क्रोध, द्रोह, रिस बोकेर अथवा कोप, द्वेष र अप्रसन्नता प्रकट गर्दैन । सो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि सो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ सुन्दर (राम्रो) हुन्छ । अक्रोधी, अरिसाहा भई जति भने पनि नरिसाउने हुँदा ... सुन्दरताको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

६. “हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष ईर्ष्यालु स्वभावको हुन्छ - उसले अरूलाई प्राप्त हुने लाभ, सत्कार, गौरव, मान, वन्दना र पूजामा ईर्ष्या गर्छ, द्वेष गर्छ र मनमा ईर्ष्या राखिछाड्छ । मरणपछि अपाय, ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ मरणपछि अपाय ... नरकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ अल्पशक्ति भएको हुन्छ । स्वभाव ईर्ष्यालु हुने हुनाले ... अल्पशक्तताको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

“हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष अनिर्ष्यालु मनको हुन्छ - अरूलाई प्राप्त हुने लाभ, सत्कार, गौरव, मान, वन्दना र पूजामा ईर्ष्या गर्दैन, द्वेष गर्दैन, न मनमा ईर्ष्या राखिछाड्छ । मरणपछि ऊ सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि सो मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, ऊ जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ महाशक्तवान् हुन्छ । अनिर्ष्यालु स्वभावको हुने हुनाले ... महाशक्तवान्को मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।”

७. "हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष दाता हुन्न - श्रमण वा ब्राह्मणलाई अन्न-पान-वस्त्र-यान-माला-गन्ध-विलेपन, शय्या, वासस्थान र प्रदीप दान दिदैन । मरणपछि ऊ अपाय, ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ मरणपछि, ... नरकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, ऊ जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ अल्पभोगी (दरिद्री) हुन्छ । अदाता हुने हुनाले ... अल्पभोगिताको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।"

"हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष दाता हुन्छ - श्रमण वा ब्राह्मणलाई अन्न-पान-वस्त्र-यान-माला-गन्ध-विलेपन, शय्या, वासस्थान र प्रदीप दान दिन्छ । ऊ मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ महाभोगी (धनी) हुन्छ । दाता हुने हुनाले ... महाभोगको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।"

८. "हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष ठाडो अतिमानि हुन्छ - अभिवादन गर्नुपर्नेलाई अभिवादन, आसनबाट उठ्नु पर्नेलाई आसनबाट, आसन दिन पर्नेलाई आसन, बाटो दिनुपर्नेलाई बाटो, सत्कार गर्नुपर्नेलाई सत्कार गर्दैन र गौरव-मान-पूजा गर्नुपर्नेलाई गौरव-मान-पूजा गर्दैन । ऊ मरणपछि अपाय, ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि सो मरणपछि अपाय, ... नरकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ नीचकुलीन हुन्छ । ठाडो र अतिमानि हुनाले नीचकुलको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।"

"हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष ठाडो नभई अनतिमानि हुन्छ - अभिवादन गर्नुपर्नेलाई अभिवादन, आसनबाट उठ्नुपर्नेलाई आसनबाट, आसन दिन पर्नेलाई आसन, बाटो दिनु पर्नेलाई बाटो, सत्कार गर्नुपर्नेलाई सत्कार गर्छ र गौरव-मान-पूजा गर्नुपर्नेलाई गौरव-मान-पूजा गर्छ । ऊ मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, ऊ जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ उच्चकुलीन हुन्छ । ठाडो नभई अनतिमानि हुनाले ... उच्चकुलको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।"

"हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष, श्रमण वा ब्राह्मणकहाँ गई सोधपुछ गर्दैन - "भन्ते ! कुशल भनेको, अकुशल भनेको, सावच्च भनेको, निरवच्च भनेको, सेवन गर्नुपर्ने र असेवन गर्नुपर्ने भनेको के हो ? के गरे मलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ र के गरे मलाई दीर्घकालसम्म हित र सुख हुनेछ ?" ऊ मरणपछि अपाय, ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ मरणपछि अपाय, ... नरकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ अबुद्धिवान (मूर्ख) हुन्छ । श्रमण वा ब्राह्मणकहाँ गई सोधपुछ नगर्नाले ... अबुद्धिवानको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।"

"हे माणव ! यहाँ कुनै स्त्री वा पुरुष, श्रमण वा ब्राह्मणकहाँ गई सोधपुछ गर्छ - "भन्ते ! कुशल भनेको, अकुशल भनेको, सावच्च भनेको, निरवच्च भनेको, सेवन गर्नुपर्ने र असेवन गर्नुपर्ने भनेको के हो ? के गरे मलाई दीर्घकालसम्म अहित र दुःख हुनेछ वा के गरे मलाई दीर्घकालसम्म हित वा सुख हुनेछ ?" ऊ मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । यदि ऊ मरणपछि सुगति, स्वर्गलोकमा उत्पन्न नभई मनुष्यत्वमा आयो भने, जहाँ-जहाँ जन्मन्छ, त्यहाँ-त्यहाँ प्रज्ञावान हुन्छ । श्रमण वा ब्राह्मणकहाँ गई सोधपुछ गर्नाले ... महाप्रज्ञावानको मार्गमा पुऱ्याइदिन्छ ।"

१०. "हे माणव ! यस प्रकार, अल्पायुतामा पुऱ्याइदिने मार्गले अल्पायुमा, दीर्घायुमा पुऱ्याइ दिने मार्गले दीर्घायुमा, बहुरोगमा पुऱ्याई दिने मार्गले बहुरोगमा, निरोगमा पुऱ्याइदिने मार्गले निरोगमा, दुर्वर्णमा पुऱ्याइदिने मार्गले दुर्वर्णतामा, सुवर्णतामा पुऱ्याइदिने मार्गले सुवर्णमा, अल्पशक्तिमा पुऱ्याइदिने मार्गले अल्पशक्तिमा, महाशक्तिमा पुऱ्याइदिने मार्गले महाशक्तिमा, अल्पभोगमा पुऱ्याइदिने मार्गले

अल्पभोगमा, महाभोगमा पुन्याइदिने मार्गले महाभोगमा, नीचकुलीनमा पुन्याइदिने मार्गले नीचकुलमा र उच्चकुलीनमा पुन्याइदिने मार्गले उच्चकुलीनमा, अबुद्धिमा पुन्याइदिने मार्गले अबुद्धिमा र प्रज्ञामा पुन्याइदिने मार्गले प्रज्ञामा पुन्याइदिन्छ । त्यसो हुनाले, हे माणव ! सत्त्वहरूको कर्म आफ्नो हुन्छ, कर्म दायाद (विपाक) हुन्छ, कर्म योनि (जन्मको कारण) हुन्छ, कर्म बन्धु हुन्छ, कर्म प्रतिशरण हुन्छ । कर्मले सत्त्वहरूलाई उच्चनीचतामा विभाजित गर्छ ।”

३. तोदेय्यपुत्रले उपासकत्व ग्रहण गरे

११. भगवान्को यति कुरा सुनी, शुभ माणव तोदेय्यपुत्रले यसरी भगवान्को प्रार्थना गरे – “धन्य भो गौतम ! धन्य भो गौतम !! घोष्टिएको लाई उत्तानो पारिदिंदा ... अँध्यारोमा तेलको बत्ती राखिदिंदा – आँखा हुनेहरूले रूप देखेभैं तपाईं गौतमले मलाई अनेक प्रकारबाट धर्म प्रकाश गरिदिनुभयो । अब म, तपाईं गौतमको शरणमा पर्छु, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि तपाईं गौतमले मलाई आजीवन शरणमा आएको उपासक हो भनी धारणा गर्नुहोस् ।

चूलकम्मविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

३६. महाकम्मविभङ्ग-सुत्त

(महाकर्मविभङ्गसूत्र)

१. पोतलिपुत्र र समिद्धिका बीच वार्ता

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत आयुष्मान् समिद्धि अरण्य कुटिकामा बस्नु भएको थियो । अनि पोतलिपुत्र परिव्राजक टहलिदै-टहलिदै जहाँ आयुष्मान् समिद्धि थिए, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् समिद्धिसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पोतलिपुत्र परिव्राजकले आयुष्मान् समिद्धिलाई यसो भने - “आवुसो समिद्धि ! ‘कायकर्म तुच्छ हो, वचीकर्म तुच्छ हो र मनोकर्म मात्र सत्य हो’^{५५५} भन्ने कुरा मैले श्रमण गौतमका सम्मुख सुनेको छु, सम्मुखमा ग्रहण गरेको छु । (यो पनि सुनेको छु कि) ‘यस्तो समापत्ति छ, जुन समापत्तिमा बस्दा केही वेदना हुन्छ’^{५५६} ।”

“आवुसो पोतलिपुत्र ! त्यसो नभन । आवुसो पोतलिपुत्र ! यसो नभन । भगवान्लाई भूटो आरोप नलगाऊ । भगवान्लाई भूटो आरोप लगाउनु ठीक होइन । भगवान्ले ‘कायकर्म तुच्छ हो, वचीकर्म तुच्छ हो र मनोकर्म मात्र सत्य हो’ भनी भन्नुहुन्छ । आवुसो ! यस्तो समापत्ति छ, जुन समापत्तिमा बस्दा कुनै वेदना हुँदैन ।”

“आवुसो समिद्धि ! प्रव्रजित भएको कति हुनुभयो ?”

“आवुसो ! धेरै भएको छैन, मात्र तीन वर्ष भयो ।”

“जहाँ कि यस्ता तरुण, भिक्षुले पनि शास्ताको रक्षा गर्न खोज्छन् भने स्थविर भिक्षुहरूको त के कुरो ! आवुसो समिद्धि ! कायवचन मनले सञ्चेतनिक कर्म गर्‍यो भने उसले के अनुभव गर्छ ?”

“आवुसो पोतलिपुत्र ! कायवचन मनले सञ्चेतनिक कर्म गर्‍यो भने उसले दुःख अनुभव गर्छ ।”

अनि पोतलिपुत्र परिव्राजकले आयुष्मान् समिद्धिको भाषणलाई न अभिनन्दन गरे, न निन्दा नै । अभिनन्दन पनि नगरी, निन्दा पनि नगरी, पोतलिपुत्र परिव्राजक आसनबाट उठेर गए ।

८५५ यो कुरा यिनले भगवान्बाट सुनेका होइनन् । कायकर्म, वचीकर्मको भन्दा मनोकर्मको दोष धेरै गहुँगो छ भन्ने कुरा भगवान्ले उपालि-सुत्तमा उल्लेख गर्नु भएको थियो ।। यिनले यसै कुरालाई लिएर यसो भनेका हुन् । उपालि-सुत्तको अनुवादले पहिले नै उल्लेख भएको छ ।

८५६ यो चाहिँ उनले दी.नि. (नेपाली) पृ. १४० को पोट्टपाद-सुत्तमा ‘कसरी अभिज्ञानिरोध हुन्छ’ भन्ने कुरा सुनेको आधारमा भनेका हुन् भनी पप. सू. IV. पृ. १६३: महाकम्मविभङ्गसुत्तवर्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

२. अनि पोतलिपुत्र परिव्राजक गएको केहिछिनपछि आयुष्मान् समिद्धि जहाँ आयुष्मान् आनन्द हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि उनले आयुष्मान् आनन्दसँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरेपछि उनी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् समिद्धिले जे-जति कुरा पोतलिपुत्र परिव्राजकसँग भएको थियो, सो सबै आयुष्मान् आनन्दलाई सुनाए ।

यसोभन्दाखेरि आयुष्मान् आनन्दले आयुष्मान् समिद्धिलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो समिद्धि ! यस कुरोको प्रसङ्गमा भगवान्को दर्शन गर्नु बेस हुनेछ । आवुसो समिद्धि ! जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ, त्यहाँ जाऔं । त्यहाँ गएर भगवान्लाई यो कुरो सुनाऔं । जस्तो भगवान् भन्नुहुन्छ, त्यस्तै हामी धारणा गरौं ।” “हुन्छ आवुसो !” भनी आयुष्मान् समिद्धिले आयुष्मान् आनन्दलाई प्रत्युत्तर दिए ।

अनि आयुष्मान् आनन्द र आयुष्मान् समिद्धि जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ आइपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका आयुष्मान् आनन्दले जति कुराकानी आयुष्मान् समिद्धि र पोतलिपुत्र परिव्राजकका बीच भएको थियो, सो सबै भगवान्लाई बताउनुभयो । यस्तो भन्दाखेरि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई यसो भन्नुभयो - “आनन्द ! मैले पोतलिपुत्रलाई देखेको त छैन भने उनीसँग कहाँ हुन्थ्यो यस्तो कुरा ! आनन्द ! विभाजन गरी बताउनुपर्ने पोतलिपुत्र परिव्राजकको प्रश्नलाई यी मोघपुरुष समिद्धिले एकतर्फी प्रत्युत्तर दिए ।” यसो भन्दाखेरि आयुष्मान् उदायीले भगवान्लाई यसो भने - “भन्ते ! सायद आयुष्मान् समिद्धिले ‘जे-जति अनुभव गरिन्छ, सो सबै दुःख हुन्’ भन्ने भावनाको आधारमा भनेको हो कि ?”

३. अनि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “आनन्द ! देख्छौ यी मोघपुरुष उदायीको कुमार्ग ! आनन्द ! मैले जानिसकेको छु कि यो मोघपुरुष उदायीले अज्ञानपूर्वक टाउको उचाल्नेछन् । आनन्द ! सुरुमै पोतलिपुत्र परिव्राजकले तीन वेदनाका सम्बन्धमा सोधे । आनन्द ! यदि यी मोघपुरुष समिद्धिले यस्तो सोध्दा पोतलिपुत्र परिव्राजकलाई - ‘आवुसो पोतलिपुत्र ! सञ्चेतनिक काय-वचन-मनःकर्म गर्दा सुखवेदनीय सुख उसले अनुभव गर्छ, आवुसो पोतलिपुत्र ! सञ्चेतनिक काय-वचन-मनोःकर्म गर्दा दुःखवेदनीय दुःख उसले अनुभव गर्छ, आवुसो पोतलिपुत्र ! सञ्चेतनिक काय, वचन र मनोःकर्म गर्दा अदुःखमसुखवेदनीय अदुःखमसुख उसले अनुभव गर्छ’ भनी यस्तो उत्तर दिनुपर्थ्यो । आनन्द ! यसरी उत्तर दिएको भए मोघपुरुष समिद्धिले पोतलिपुत्र परिव्राजकलाई ठीक उत्तर दिएको हुने थियो । आनन्द ! यी मुख्र् अव्यक्त अन्यतीर्थीय परिव्राजकहरूले तथागतको महाकर्मविभङ्गलाई के बुझ्न सक्लान् र ! आनन्द ! यदि तथागतको महाकर्मविभङ्गको कुरा विभाजित गरी सुन्न चाहन्छौ भने (बताउनेछु) ।”

२. भगवान्द्वारा महाकर्मविभङ्गको व्याकरण

४. “भगवान् ! यसको यो समय हो, सुगत ! यसको यो समय हो, भगवान्द्वारा जुन महाकर्मविभङ्गको विभाजन हुनेछ - त्यो भगवान्सँग सुनी भिक्षुहरूले धारण गर्नेछन् ।”

“आनन्द ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।” “हवस् भन्ते !” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

५. चार प्रकारका व्यक्तिहरू - “आनन्द ! यी लोकमा चार किसिमका व्यक्तिहरू छन् । कुन चार भने ? (१) आनन्द ! यहाँ कुनै व्यक्ति प्राणातिपाती हुन्छ, अदिन्नादायी हुन्छ, काममिथ्याचारी हुन्छ, मूषावादी हुन्छ, पैशुन्यवादी हुन्छ, परुषवादी हुन्छ, सम्प्रलापी हुन्छ, अभिध्यालु (=लोभी) हुन्छ, द्वेषी हुन्छ र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ । ऊ मृत्युपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

(२) “आनन्द ! यहाँ कुनै व्यक्ति प्राणातिपाती हुन्छ, द्वेषी हुन्छ र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ । ऊ मृत्युपछि शरीर छाडी सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

(३) “आनन्द ! यहाँ कुनै व्यक्ति प्राणातिपातबाट विरत रहन्छ, अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, मूषावादबाट विरत रहन्छ, पैशुन्यवाचाबाट विरत रहन्छ, परुषवाचाबाट विरत रहन्छ, सम्प्रलापबाट विरत हुन्छ, अनभिध्यालु (=निलोभी) हुन्छ, अद्वेषी हुन्छ र सम्यक्दृष्टिक हुन्छ । ऊ मृत्युपछि शरीर छाडी सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

(४) “आनन्द ! यहाँ कुनै व्यक्ति प्राणातिपातबाट विरत रहन्छ ... अद्वेषी हुन्छ र सम्यक्दृष्टिक हुन्छ । ऊ मृत्युपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न हुन्छ ।”

६. “आनन्द ! यहाँ कुनै श्रमण वा ब्राह्मण आतप्त गरी, वीर्य गरी, अनुयोग गरी, अपमाद भई तथा राम्ररी मनमा राख्ने भई यस्तो समाधि प्राप्त गर्छ, जुन समाधिमा समाधिष्ठ हुँदा अमानुषीय विशुद्ध दिव्यक्षुद्धारा त्यस व्यक्तिलाई देख्छ, जो यहाँ प्राणातिपाती, ... तथा मिथ्यादृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि शरीर छाडी अपाय दुर्गति विनिपात नरकमा उत्पन्न भयो । ऊ यसो भन्छ - ‘भो ! पापकर्महरू छन् र दुश्चरितकर्मको विपाक (=फल) छ । मैले अमुक व्यक्तिलाई देखें, जो यहाँ प्राणातिपाती, ... तथा मिथ्यादृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न भयो ।’ ऊ यसो भन्छ - ‘भो ! जो प्राणातिपाती हुन्छ ... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छन् । जसले यस्तो कुरा जान्दछ, त्यसले ठीक जान्दछ । जो जसले अन्यथा जान्दछन्, उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।’ अनि जसलाई उसले स्वयं जान्यो, स्वयं देख्यो र स्वयं बुभ्यो, त्यसैलाई लिई परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - ‘यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।’

“आनन्द ! यहाँ कुनै श्रमण वा ब्राह्मण आतप्त गरी ... यस्तो समाधि प्राप्त गर्छ, जुन समाधिमा समाधिष्ठ हुँदा ... त्यस व्यक्तिलाई देख्छ, जो यहाँ प्राणातिपाती, ... तथा मिथ्यादृष्टिक थियो, जो मृत्युपछि ... सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भयो । ऊ यसो भन्छ - ‘भो ! पापकर्महरू छन् र दुश्चरितको विपाक छैन । मैले अमुक व्यक्तिलाई देखें, जो यहाँ प्राणातिपाती, ... तथा मिथ्यादृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न भयो ।’ ऊ यसो भन्छ - ‘भो ! जो प्राणातिपाती हुन्छ, ... तथा मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । जसले यस्तो जान्दछ, त्यसले ठीक जान्दछ । जो जसले अन्यथा जान्दछन्, उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।’ अनि उसले जे स्वयं जान्यो, स्वयं देख्यो र स्वयं बुभ्यो, त्यसैलाई लिई परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - ‘यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।’

“आनन्द ! यहाँ कुनै श्रमण वा ब्राह्मण आतप्त गरी, ... त्यस्तो समाधि प्राप्त गर्छ, जुन समाधिमा समाधिष्ठ हुँदा ... त्यस व्यक्तिलाई देख्छ, जो यहाँ प्राणातिपातबाट विरत थियो, अदिन्नादानबाट विरत थियो, ... तथा सम्यक्दृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि सुगति स्वर्गलोकमा उत्पन्न भयो । ऊ यसो भन्छ - ‘भो ! असल कर्महरू छन् र सुचरितको विपाक छ । मैले अमुक व्यक्तिलाई देखें, जो यहाँ प्राणातिपातबाट विरत थियो, ... तथा सम्यक्दृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न भयो ।’ ऊ यसो भन्छ - ‘भो ! जो प्राणातिपातबाट विरत हुन्छ, ... तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् । जसले यस्तो जान्दछ, जो जसले अन्यथा जान्दछन् उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।’ अनि उसले जे स्वयं जान्यो, स्वयं देख्यो र स्वयं बुभ्यो, त्यसैलाई लिई परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - ‘यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।’

“आनन्द ! यहाँ कुनै श्रमण वा ब्राह्मण आतप्त गरी, ... यस्तो समाधि प्राप्त गर्छ, जुन समाधिमा समाधिष्ठ हुँदा त्यस व्यक्तिलाई देख्छ, जो यहाँ प्राणातिपातबाट विरत थियो, ... र

सम्यक्दृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न भयो । ऊ यसो भन्छ - 'भो असल कर्महरू छैनन् र सुचरितको फल छैन । मैले अमुक व्यक्तिलाई देखें, जो यहाँ प्राणातिपातबाट विरत थियो, ... र सम्यक्दृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न भयो ।' ऊ यसो भन्छ - 'भो ! प्राणातिपातबाट विरत हुन्छ, ... तथा सम्यक्दृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । जो जसले यस्तो जान्दछ, ऊ उसले ठीक जान्दछ । जसले अन्यथा जान्दछन्, उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।' अनि जुन उसले स्वयं जान्यो, स्वयं देख्यो र स्वयं बुझ्यो, त्यसलाई लिएर परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - 'यो सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।'

७. "आनन्द ! जो श्रमण वा ब्राह्मण त्यहाँ यसो भन्छ - (१) 'भो ! पापकर्महरू छन् र दुश्चरितको विपाक छ ।' उसको यस कुरोसँग म सहमत छु । (२) जो ऊ यसो भन्छ - 'मैले यस्तो पुरुष देखें, जो यहाँ प्राणातिपाती थियो, ... र मिथ्यादृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न भयो ।' यसमा पनि म सहमत छु । (३) जो ऊ यसो भन्छ - 'भो ! जति प्राणातिपाती ... र मिथ्यादृष्टिक हुन्छन्, ती सबै मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ।' यसमा भने म सहमत छैन । (४) जो ऊ यसो भन्छ - 'जतिले यसरी जान्दछन्, उनीहरू ठीक जान्दछन् । जतिले अन्यथा जान्दछन् उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।' यसमा पनि मेरो सहमत छैन । (५) जो जसले स्वयं जानेर, स्वयं देखेर तथा स्वयं बुझेर त्यसैलाई लिई परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - 'यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।' यसमा पनि मेरो सहमत छैन । किनभने ? - आनन्द ! तथागतको महाकर्मविभङ्गमा अर्कै प्रकारको ज्ञान हुन्छ ।"

"आनन्द ! जो श्रमण वा ब्राह्मण त्यहाँ यसो भन्छ - (१) 'भो ! पापकर्महरू छैनन् र दुश्चरितको फल छैन ।' उसको यस कुरोमा मेरो सहमति छैन । (२) जो ऊ यसो भन्छ - 'मैले यस्तो पुरुष देखें, जो यहाँ प्राणातिपाती, ... र मिथ्यादृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न भयो ।' यसमा पनि म सहमत छैन । (३) जो ऊ यसो भन्छ - 'भो ! जो प्राणातिपाती, ... र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।' यसमा पनि मेरो सहमत छैन । (४) जो ऊ यसो भन्छ - 'जहिले यसरी जान्दछन्, उनीहरू ठीक जान्दछन् । जो जसले अन्यथा जान्दछन्, उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।' यसमा पनि मेरो सहमति छैन । (५) जो उसले स्वयं जानेर, स्वयं देखेर तथा स्वयं बुझेर त्यसैलाई लिई परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - "यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।" यसमा पनि मेरो सहमत छैन । किनभने - आनन्द ! तथागतको महाकर्मविभङ्गमा अर्कै प्रकारको ज्ञान हुन्छ ।"

"आनन्द ! जो श्रमण वा ब्राह्मण त्यहाँ यसो भन्छ - (१) 'असल कर्महरू छन् र सुचरितको विपाक छ ।' उसको यस कुरोसँग मेरो सहमत छ । (२) जो ऊ यसो भन्छ - 'मैले यस्तो पुरुष देखें, जो यहाँ प्राणातिपातबाट विरत थियो, ... र सम्यक्दृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न भयो ।' यस कुरोमा पनि मेरो सहमति छ । (३) जो ऊ यसो भन्छ - 'जो प्राणातिपातबाट विरत हुन्छ, ... र सम्यक्दृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छन् ।' यसमा भने मेरो सहमति छैन । (४) जो ऊ यसो भन्छ - 'जतिले यसरी जान्दछन्, उनीहरू ठीक जान्दछन् । जो जसले अन्यथा जान्दछ, उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।' यसमा पनि मेरो सहमति छैन । (५) जो उसले स्वयं जानेर, स्वयं देखेर तथा स्वयं बुझेर त्यसैलाई लिई परामर्श गरी बस्छ र यसो भन्छ - 'यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।' यसमा पनि मेरो सहमति छैन । किनभने ? - आनन्द ! तथागतको महाकर्मविभङ्गमा अर्कै ढङ्गको ज्ञान हुन्छ ।"

"आनन्द ! जो श्रमण वा ब्राह्मण त्यहाँ यसो भन्छ - (१) 'असल कर्महरू छैनन् र सुचरितको विपाक छैन,' उसको यस कुरोमा मेरो सहमत छैन । (२) जो ऊ यसो भन्छ - 'मैले यस्तो पुरुष देखें, जो

यहाँ प्राणातिपातबाट विरत थियो, ... र सम्यकदृष्टिक थियो । जो मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न भयो । यसमा पनि म सहमति छैन । (३) जो ऊ यसो भन्छ - 'जो प्राणातिपातबाट विरत हुन्छ, ... र सम्यकदृष्टिक हुन्छ, ती सबै मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छन् ।' यसमा पनि मेरो सहमत छैन । (४) जो ऊ यसो भन्छ - 'जो जसले यसरी जान्दछ, उनीहरू ठीक जान्दछन् । जो जसले अन्यथा जान्दछन्, उनीहरूको ज्ञान मिथ्या हो ।' यसमा पनि म सहमत छैन । (५) जो उसले स्वयं जानेर, स्वयं देखेर तथा स्वयं बुझेर त्यसैलाई लिई परामर्श गर्छ र यसो भन्छ - 'यही सत्य हो, अरू तुच्छ हुन् ।' यसमा पनि मेरो सहमति छैन । किनभने ? - तथागतको महाकर्मविभङ्गमा अर्कै प्रकारको ज्ञान हुन्छ ।"

चार प्रकारका कर्म

८. "आनन्द ! त्यहाँ जो व्यक्ति यहाँ प्राणातिपाती भई ... र मिथ्यादृष्टिक भई मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ (भनिएको छ) । उसले पहिले ^{८५७} नै दुःखवेदनीय पापकर्म गरेको हुन्छ, अथवा पछि दुःखवेदनीय पापकर्म गरेको हुन्छ, अथवा मरणासन्नमा मिथ्यादृष्टिकलाई ग्रहण गरेको हुन्छ । त्यसैले ऊ मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । जो ऊ यहाँ प्राणातिपाती हुन्छ, ... र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ, त्यसबाट यसै जीवनमा भोग्नुपर्ने (दिदुधम्मवेदनीय) कर्म पनि हुन सक्छ, यसपछिको जीवनमा तुरुन्त भोग्नुपर्ने (उपपज्ज वेदनीय) कर्म पनि हुन सक्छ, र अरू-अरू जीवनमा भोग्नुपर्ने (अपरापरिय वेदनीय) कर्म पनि हुन सक्छ ^{८५८} ।"

"आनन्द ! त्यहाँ जो व्यक्ति यहाँ प्राणातिपाती, ... र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ ऊ मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उसले पहिले नै सुखवेदनीय कल्याणकर्म गरेको हुन्छ अथवा पछि सुखवेदनीय कल्याणकर्म गरेको हुन्छ अथवा मरणासन्नमा सम्यकदृष्टिलाई ग्रहण गरेको हुन्छ । त्यसैले ऊ मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । जो ऊ यहाँ प्राणातिपाती हुन्छ, ... र मिथ्यादृष्टिक हुन्छ त्यसबाट यसै जीवनमा भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, यस जीवनपछिको जीवनमा तुरुन्त भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, र अरू-अरू जीवनमा भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, ।"

"आनन्द ! त्यहाँ जो व्यक्ति यहाँ प्राणातिपातबाट विरत भई, ... सम्यकदृष्टिक भई मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । उसले पहिले नै सुखवेदनीय कल्याणकर्म गरेको हुन्छ अथवा पछि सुखवेदनीय कल्याणकर्म गरेको हुन्छ अथवा मरणासन्नमा सम्यकदृष्टिलाई ग्रहण गरेको हुन्छ । त्यसैले ऊ मृत्युपछि ... स्वर्गलोकमा उत्पन्न हुन्छ । जो ऊ यहाँ प्राणातिपातबाट विरत हुन्छ, ... र सम्यकदृष्टिक हुन्छ, त्यसबाट यसै जीवनमा भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, यसपछिको जीवनमा तुरुन्तै भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, र अरू-अरू जीवनमा भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, ।"

८५७ यहाँ जुन 'पहिले नै दुःखवेदनीय पापकर्म गरेको हुन्छ' भनी सूत्रमा उल्लेख भएको छ त्यसको तात्पर्य त्यो ध्यानी पुरुषले देख्नुभन्दा 'पहिले नै' उसले पापकर्म गरेको हुन्छ भनिएको हो । त्यस्तै गरी 'पछि' भनेको ध्यानी पुरुषले देखिसकेपछि 'पछि गरेको पापकर्म' भनी भनिएको हो । त्यस्तै गरी 'मरणासन्नमा' भनेको मरण हुने समयमा चित्तमा मिथ्यादृष्टिको धारणा पर्न जान सक्छ । अतः ध्यानीले देख्नुभन्दा अगाडि वा पछाडि पनि कुशल र अकुशल गरेको हुनसक्छ । पपं. सू. IV. पृ. १६५: महाकम्मविभङ्गसुत्तवण्णना ।

८५८ भनाइको तात्पर्य के भने कर्म धरी धरीका हुन्छन् । कुनै कर्मफल यसै जीवनमा दिने कर्म, कुनै कर्म अर्को जीवनमा फल दिने कर्म र कुनै त्यसभन्दा अर्कै अर्कै जीवनमा दिने कर्मफलहरू छन् । यी कर्महरू जम्मा १२ प्रकारका छन् भनी अट्कथाहरूले उल्लेख गरेका छन् ।

“आनन्द ! त्‍यहाँ जो व्यक्ति यहाँ प्राणातिपातबाट विरत भई, ... सम्यक्दृष्टिक भई मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ, उसले पहिले नै दुःखवेदनीय पापकर्म गरेको हुन्छ अथवा पछि दुःखवेदनीय पापकर्म गरेको हुन्छ अथवा मरणासन्नमा मिथ्यादृष्टिलाई ग्रहण गरेको हुन्छ । त्यसैले ऊ मृत्युपछि ... नरकमा उत्पन्न हुन्छ । जो ऊ यहाँ प्राणातिपातबाट विरत हुन्छ, ... सम्यक्दृष्टिक हुन्छ त्यसबाट यसै जीवनमा भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ, यसपछिको जीवनमा तुरून्तै भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ र अरू-अरू जीवनमा भोग्नुपर्ने कर्म पनि हुन सक्छ ।”

“आनन्द ! यहाँ अकुशल (अभब्ब) कर्मलाई अकुशल कर्मले प्रभावित पार्न सक्ने कर्म छ । अकुशल कर्मलाई कुशल (भब्ब) कर्मले प्रभावित पार्न सक्ने कर्म छ । कुशल कर्मलाई कुशल कर्मले प्रभावित पार्न सक्ने कर्म छ । कुशल कर्मलाई अकुशल कर्मले प्रभावित पार्न सक्ने कर्म छ ।”

९. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई आयुष्मान्‌ आनन्दले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महाकम्मविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

३७. सलायतनविभङ्ग-सुत्त

(षडायतनविभङ्गसूत्र)

१. षडायतन विभङ्गको उद्देश

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई "भिक्षु हो !" भनी सम्बोधन गर्नुभयो । 'भदन्त !' भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - "भिक्षु हो ! म तिमीहरूलाई षडायतन विभङ्ग (छवटा आयतनको विभाजन) बारे उपदेश दिदैछु । सो सुन, राम्ररी मनमा धारण गर, म बताउँछु ।" "हवस्, भन्ते !" भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नु भयो -

"छ थरी आध्यात्मिक (शरीरअन्तर्गतका) आयतनलाई जान्नुपर्दछ । छ थरी बाह्य आयतनलाई जान्नुपर्दछ । छ थरी विज्ञानकाय जान्नुपर्दछ । छ थरी स्पर्श (इन्द्रिय र विषयको सम्पर्क) काय जान्नुपर्दछ । अठार थरी मनोपविचार (मन+उपविचार) जान्नुपर्दछ । छत्तीस थरी सप्तपद जान्नुपर्दछ । त्यहाँ - 'यसद्वारा यसलाई छोड' । तीनवटा स्मृतिप्रस्थान - जसको सेवन (आचरण) आर्यजन (मुक्त, निर्वाणगामी पुरुष) गर्दछन्, जसको सेवन (आचरण) गर्दागर्दै आर्य शास्तागण (अनुयायी-समुदाय) लाई अनुशासन (उपदेश) गर्नसमर्थ हुन्छन् । यस्ता ती शास्ता 'अनुत्तर (अनुपम) पुरुषदम्य (पुरुषहरूलाई विनय सिकाउने कोर्ा चलाउने सवार) सारथि' (वाहन, यान चलाउनेहरूमा निपुण) भनिन्छन् । यही षडायतन विभङ्गको उद्देश्य (व्याख्या) हो ।"

२. षडायतन विभङ्गको विस्तृत व्याख्या

२. "छवटा आध्यात्मिक आयतन जान्नुपर्दछ भनेर जुन (माथि) भनियो, त्यसो के कारणले (आशयले) भनिएको हो ? - (१) चक्षु-आयतन (२) श्रोत्र-आयतन (३) घ्राण-आयतन (४) जिह्वा-आयतन (५) काय-आयतन (६) मन-आयतन - यी छवटा थाहा पाउनुपर्छ भनेर जे भनियो, सो यही आशयले भनिएको हो ।"

३. "छवटा बाह्य आयतन जान्नुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो के कारणले भनिएको हो ? - (१) रूप-आयतन (२) शब्द-आयतन, (३) गन्ध-आयतन (४) रस-आयतन, (५) स्पष्टव्य-आयतन (६) धर्म-आयतन - यी छवटा बाह्य आयतन थाहा पाउनुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो यसै आशयले भनिएको हो ।"

४. "छवटा विज्ञान काय जान्नुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो के कारणले भनिएको हो ? - (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (२) श्रोत्रद्वारा श्रोत्रमा श्रोत्रविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (३) घ्राणद्वारा

गन्धमा घ्राणविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (४) जिह्वाद्वारा रसमा जिह्वाविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (५) कायद्वारा स्पष्टव्यमा कायविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (६) मनद्वारा धर्म (विषय) मा मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी छवटा विज्ञान काय थाहा पाउनुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो यसै आसयले भनिएको हो ।”

५. “छवटा स्पर्शकाय जान्नुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो के कारणले भनिएको हो ? - (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (चक्षु रूप र चक्षुर्विज्ञान) - यी तीनवटाको सङ्गम (चक्षु) स्पर्श हो । (२) श्रोत्रद्वारा शब्दमा श्रोत्रविज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी तीनवटाको सङ्गम (श्रोत्र) स्पर्श हो । (३) घ्राणद्वारा गन्धमा घ्राणविज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी तीनवटाको सङ्गम (घ्राण) स्पर्श हो । (४) जिह्वाद्वारा रसमा जिह्वाविज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी तीनवटाको सङ्गम (जिह्वा) स्पर्श हो । (५) कायद्वारा स्पष्टव्यमा कायविज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी तीनवटाको सङ्गम (काय) स्पर्श हो । (६) मनद्वारा धर्ममा मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी तीनवटाको सङ्गम (मनः) स्पर्श हो । यी छवटा स्पर्शकाय थाहा पाउनुपर्छ भनेर जे भनियो, सो यसै आशयले भनिएको हो ।”

६. “अठारवटा मनोपविचार जान्नुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो के कारणले भनिएको हो ? - (साधक) चक्षुले रूपलाई देखेर रूपमा (१) सौमनस्य-स्थानीय रूपको उपविचार (सौमनस्य आदि त्याउने अनुभवमाथि मनको क्रिया) गर्दछ, (२) दौर्मनस्य-स्थानीय रूपको उपविचार गर्दछ, (३) उपेक्षा-स्थानीय रूपको ... गर्दछ, श्रोत्रले शब्द सुनेर शब्दमा (४) सौमनस्य-स्थानीय शब्दको उपविचार गर्दछ, (५) दौर्मनस्य-स्थानीय शब्दको उपविचार गर्दछ, (६) उपेक्षा-स्थानीय शब्दको उपविचार गर्दछ, घ्राणले गन्ध सुँधेर गन्धमा (७-९) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ..., जिह्वाले रसको स्वाद लिएर रसमा (१०-१२) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ..., कायले स्पष्टव्यको स्पर्श अनुभव गरेर स्पष्टव्यमा (१३-१५) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ..., मनले धर्म (विषय) जानेर धर्ममा (१६-१८) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ..., उपविचार गर्दछ - यसरी छवटा सौमनस्य ... उपविचार, छवटा दौर्मनस्य ... उपविचार, छवटा उपेक्षा ... उपविचार छन् । यी अठारवटा मनोपविचार थाहा पाउनुपर्दछ भनेर जे भनियो, सो यसै आसयले भनिएको हो ।”

७. “छत्तीसवटा सप्तपद जान्नुपर्दछ भनेर जे भनियो, त्यो के कारणले भनिएको हो ? (१-६) लोभ (गेह) मूलक सौमनस्य छवटा (७-१२) नैष्कम्य-मूलक सौमनस्य छवटा, (१३-१८) लोभमूलक दौर्मनस्य छवटा (१९-२४) नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य छवटा, (२५-३०) लोभमूलक उपेक्षा छवटा (३१-३६) नैष्कम्यमूलक उपेक्षा छवटा छन् ।”

“छवटा लोभमूलक (लोभमा आश्रित) सौमनस्य भनिएको के-के हुन् ? (१) इष्ट, कान्त, मनाप, मनोरम, लौकिक भोगसित सम्बद्ध चक्षुद्वारा विज्ञेय (जानिने) रूपको लाभलाई लाभ भनेर सम्भेर अथवा अतीत, निरुद्ध (नष्ट भइसकेको), विपरिपात (बिग्रिसकेको, खराबमा परिवर्तित) भएको रूपको लाभलाई लाभ सम्भेर (त्यसको) सम्भरना गर्नाले सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ । यसरी उत्पन्न भएको सौमनस्य लोभमूलक सौमनस्य भनिन्छ । (२) ... श्रोत्रविज्ञेय (कानद्वारा, सुनेर जानिने) शब्दको लाभलाई ... विपरिणात भएको शब्दको लाभलाई लाभ सम्भेर ... भनिन्छ । (३) ... घ्राणविज्ञेय गन्धको लाभलाई ... भनिन्छ । (४) ... जिह्वा-विज्ञेय रसको लाभलाई लाभ ... भनिन्छ । (५) ... काय-विज्ञेय स्पष्टव्यको लाभलाई लाभ ... भनिन्छ । (६) ... मनोविज्ञेय धर्मको लाभलाई ... भनिन्छ । यी छवटा (सौमनस्य) लोभमूलक सौमनस्य हुन् ।”

“छवटा नैष्कम्यमूलक (नैष्कम्याश्रित) सौमनस्य भनिएका के-के हुन् ? (७) रूपको अनित्यता, विपरिणाम, निरोध, विरागलाई जानेर 'अतीत र वर्तमानका सबै रूप अनित्य, दुःखात्मक, नष्टशील (विपरिणाम धर्मको) हुन् भनेर तिनलाई राम्ररी प्रज्ञाले देखेपछि सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ । यसरी उत्पन्न

हुने सौमनस्य नैष्कम्यमूलक सौमनस्य हुन् । (८) शब्दको अनित्यता ... (पूर्ववत्) ... । (९) गन्धको अनित्यता ... (पूर्ववत्) ... । (१०) रसको अनित्यता ... (११) स्पष्टव्यको ... । (१२) धर्मको अनित्यता ... प्रज्ञाले देखेपछि सौमनस्य उत्पन्न हुन्छ । यसरी उत्पन्न हुने सौमनस्य नैष्कम्यमूलक (नैष्कम्याश्रित) सौमनस्य भनिन्छ । यी छवटा नैष्कम्यमूलक सौमनस्य हुन् ।”

“छवटा लोभमूलक दौर्मनस्य भन्नाले के-के बुझिन्छ, ? (१३) ... चक्षुर्विज्ञेय रूपको अलाभलाई अलाभ सम्भेर ... , (१४) ... श्रोत्र-विज्ञेय शब्दको अलाभलाई अलाभ सम्भेर ... , (१५) ... घ्राण-विज्ञेय गन्धको अलाभलाई सम्भेर ... (१६) ... जिह्वा-विज्ञेय रसको अलाभलाई अलाभ सम्भेर ... , (१७) ... काम-विज्ञेय स्पष्टव्यको अलाभलाई अलाभ सम्भेर ... , (१८) मनोविज्ञेय धर्मको अलाभलाई अलाभ सम्भेर अथवा अतीत, निरुद्ध, विपरिणात भइसकेका अलाभलाई अलाभ भनेर सम्भरना गर्नाले दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ । यसरी उत्पन्न भएको दौर्मनस्य लोभमूलक दौर्मनस्य हुन् ।”

“छवटा नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य के-के हुन्, ? (१९) रूपहरूको अनित्यता, विपरिणाम, निरोध ... (पूर्ववत्) ... राम्ररी प्रज्ञाले देखेर ‘अहो ! जुन आयतनहरू प्राप्त गरी आर्यहरू रहेका छन् ती आयतन प्राप्त गरी त्यसरी नै म पनि कहिले रहन पाउँला’ भन्ने इच्छा (स्पृहा) गर्दछ । यसरी अनुपम विमोक्षको इच्छा राख्दछ । (यस्तो) इच्छाले गर्दा दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छ । यसरी उत्पन्न हुने दौर्मनस्य नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य भनिन्छ । (२०) शब्दको अनित्यता, ... (पूर्ववत्) ... । (२१) गन्धको अनित्यता ... (पूर्ववत्) ... । यसरी उत्पन्न हुने दौर्मनस्य नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य भनिन्छ । यी छवटा नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य हुन् ।”

८. “छवटा लोभमूलक उपेक्षाचाहिँ के-के हुन्, ? (२५) चक्षुले रूपलाई देखेर मूढ, मन्द, पृथक्जन, बद्ध, कर्मविपाकलाई जित्न नसक्ने, दुष्परिणाम बुझ्न नसक्ने, अज्ञ, अनाडी, बालजन (मूर्ख) लाई (- को चित्तमा) उपेक्षा उत्पन्न हुन्छ । यस्तो उपेक्षाले (कालान्तरमा) रूपलाई अतिक्रान्त गर्न सक्दैन, त्यसैले यसलाई लोभमूलक उपेक्षा भन्ने गरिएको छ । (२६) श्रोतले शब्दलाई ... । (२७) घ्राणले गन्धलाई ... । जिह्वाले रसलाई ... । (२) कायले स्पष्टव्यलाई । (३०) मनले धर्मलाई ... । ... यस्तोलाई लोभमूलक उपेक्षा भनिन्छ । यी छवटा लोभमूलक उपेक्षा हुन् ।”

“छवटा नैष्कम्यमूलक उपेक्षा भनेको के-के हुन्, ? (३१) रूपको अनित्यता, विपरिणाम, निरोध ... (पूर्ववत्) ... राम्ररी प्रज्ञाले देखेपछि उपेक्षा उत्पन्न हुन्छ । यस्तो उपेक्षाले धर्मलाई अतिक्रान्त गर्न सक्तैन, त्यसैले यसलाई नैष्कम्यमूलक उपेक्षा भनिन्छ । (३२) शब्दको अनित्यता ... । (३३) गन्धको अनित्यता ... । (३४) रसको अनित्यता ... (३५) स्पष्टव्यको अनित्यता ... । (३६) धर्मको अनित्यता ... । ... यसलाई नैष्कम्यमूलक उपेक्षा भनिन्छ । यी छवटा नैष्कम्यमूलक उपेक्षा हुन् । छतीसवटा सप्तपद जान्नुपर्दछ भनेर (माथि) जो भनियो, सो यही कारण (आशय) ले भनेको हुँ ।”

९. “(माथि) ‘यसद्वारा यसलाई छाड’ भनेर जो भनियो सो के कारणले भनिएको हो ? भिक्षु हो ! जुन छवटा नैष्कम्यमूलक सौमनस्य हुन्, तिनद्वारा, तिनको सहाराले जुन छवटा लोभमूलक सौमनस्य उत्पन्न हुन्छन्, तिनलाई छाड, तिनलाई अतिक्रान्त गर । यसरी तिनको प्रहाण हुन्छ, तिनको अतिक्रमण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जुन छवटा नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य छन्, तीद्वारा, तिनको सहाराले जुन छवटा लोभमूलक दौर्मनस्य (उत्पन्न) हुन्छन् तिनलाई छाड, तिनलाई अतिक्रान्त गर । यसरी तिनको प्रहाण हुन्छ, तिनको अतिक्रमण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जुन छवटा नैष्कम्यमूलक उपेक्षा छन्, तीद्वारा, तिनको सहाराले जुन छवटा लोभमूलक उपेक्षा (उत्पन्न) हुन्छन्, तिनलाई छाड, तिनलाई अतिक्रान्त गर । यसरी तिनको प्रहाण हुन्छ, तिनको अतिक्रमण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जुन छवटा नैष्कम्यमूलक सौमनस्य ... छवटा नैष्कम्यमूलक दौर्मनस्य उत्पन्न हुन्छन्, ... तिनको प्रहाण गर, तिनको अतिक्रमण गर । यसरी तिनको ... अतिक्रमण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! जुन छवटा नैष्कम्यमूलक उपेक्षा ... नैष्कम्यमूलक उपेक्षा उत्पन्न हुन्छन् ... तिनको प्रहाण ... गर । यसरी तिनको ... अतिक्रमण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! यो उपेक्षा (कहीं) नाना (धेरै, विभिन्न) अर्थ भएको हुन्छ, नाना अर्थसित सम्बद्ध हुन्छ, फेरि (कहीं) एउटा (मात्र) अर्थ भएको हुन्छ । भिक्षु हो ! नानार्थक र नानार्थसित सम्बद्ध उपेक्षा भनिएका कस्ता हुन् ? एउटै (मात्र) अर्थसित सम्बद्ध उपेक्षा भनिएका कस्ता हुन् ? भिक्षु हो ! उपेक्षा रूपमा छ, शब्दमा छ, गन्धमा छ, रसमा छ, स्पष्टव्यमा छ । भिक्षु हो ! यस्ता उपेक्षाहरू नानार्थक हुन्, र नानार्थहरूसित सम्बद्ध छन् । भिक्षु हो ! कस्तो उपेक्षा एकार्थक हुन्छ र एकार्थसित सम्बद्ध हुन्छ ? भिक्षु हो ! जुन उपेक्षा आकाशानन्त्यायतनसित सम्बद्ध अर्थात् त्यस (आकाशानन्त्यायतन) बाट निःसृत हुन्छ, विज्ञाननानन्त्यायतनबाट निःसृत हुन्छ, आकिञ्चन्यायतनबाट निःसृत हुन्छ, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनबाट निःसृत हुन्छ, त्यो (उपेक्षा) एकार्थक र एकार्थसित सम्बद्ध हुन्छ । भिक्षु हो ! यस्ता उपेक्षाहरू एकार्थक एवं एकार्थसम्बद्ध हुन् ।”

“भिक्षु हो ! जुन उपेक्षाहरू एकार्थक र एकार्थ सम्बद्ध छन् । तीद्वारा तिनको सहाराले जुन नानार्थक र एकार्थसम्बद्ध उपेक्षाहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको प्रहाण गर (छाड, नष्ट गर), तिनको अतिक्रमण गर । यसरी तिनको प्रहाण हुन्छ, तिनको अतिक्रमण हुन्छ ।”

“भिक्षु हो ! फेरि, अतन्मयताको सहाराले, अतन्मयताको आलम्बन (विषय-वस्तु) ले जुन नानार्थक ... उपेक्षाहरू उत्पन्न हुन्छन्, तिनको प्रहाण गर, तिनको अतिक्रमण गर । यसरी तिनको प्रहाण हुन्छ, यसरी तिनको अतिक्रमण हुन्छ । (माथि) मैले ‘यसद्वारा यसलाई छाड’ भनेर जो भनें, सो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

१०. “तीन स्मृतिप्रस्थान - जसको सेवन (साधना) आर्यहरूले गर्छन् एवं जसको सेवन (साधना, आचरण) गर्दागर्दै आर्य शास्ता आफ्नो गण (शिष्यहरू) लाई अनुशासन गर्न समर्थ हुन्छन् भनेर जो मैले (माथि) जो भनें, त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ! यहाँ (१) (कोही) शास्ता श्रावकहरूमाथि अनुकम्पा राखेर, ‘यो (तिमीहरूको) हितका लागि हुनेछ, यो (तिमीहरूको) सुखका लागि हुनेछ’ भनेर उपदेश दिन्छन् । उनका श्रावकहरू त्यो उपदेश सुन्दैनन्, त्यसमा कान (ध्यान) दिदैनन् । आफ्नो चित्तलाई अन्यत्रबाट हटाएर त्यस उपदेशतिर लगाउँदैनन् । फेरि (उनीहरू) शास्ताको उपदेशको अतिक्रमण गर्दछन् । भिक्षु हो ! (यस्तो व्यवहारबाट) शास्ता असन्तुष्ट हुँदैनन्, न असन्तुष्टिकै अनुभव गर्छन्, बरु स्मृतिसम्प्रजन्यका साथ आफ्नो साधनामा लीन रहन्छन् । भिक्षु हो ! यो प्रथम स्मृतिप्रस्थान भनिन्छ, जो आर्य (श्रावक) हरूले सेवन (साधना) गर्छन् र जसको साधना (सेवन) गर्दागर्दै शास्ता गण (शिष्य श्रावकहरू) लाई अनुशासन गर्न समर्थ हुन्छन् ।”

“भिक्षु हो ! (२) फेरि (कोही) शास्ता श्रावकहरूमाथि अनुकम्पा राखेर ‘यो तिमीहरूका लागि हित ... हुनेछ’ भनेर उपदेश दिन्छन् । श्रावकहरू त्यो उपदेश सुन्दैनन्, त्यसमा कान ... उपदेशतिर लगाउँदैनन् । फेरि ... शास्ताको उपदेशको अतिक्रमण गर्दछन् । कोही श्रावकहरूले भने त्यो उपदेश सुन्दछन्, त्यसमा ध्यान (कान) पनि दिन्छन्, आफ्नो चित्तलाई अन्यत्रबाट हटाएर त्यस उपदेशतिर लगाउँछन् । फेरि (यिनीहरू) शास्ताको उपदेशको अतिक्रमण गर्दैनन् । भिक्षु हो ! (यस्तो व्यवहारबाट) तथागत (यी दुवै थरी शिष्यहरूको व्यवहारदेखि) असन्तुष्ट हुँदैनन्, न असन्तुष्टिकै अनुभव गर्छन् । सन्तुष्टि र असन्तुष्टि दुवैलाई परित्याग र उपेक्षा गरीकन स्मृतिसम्प्रजन्यका साथ आफ्नो साधनामा लीन भएका हुन्छन् । भिक्षु हो ! यो द्वितीय स्मृतिप्रस्थान भनिन्छ, जो आर्य ... समर्थ हुन्छन् ।”

“भिक्षु हो ! (३) फेरि (कोही) शास्ता श्रावकहरूमाथि ... ‘यो ... हुनेछ’ भनेर उपदेश दिन्छन् । श्रावकहरू त्यो उपदेश सुन्दछन्, त्यसमा ... लगाउँछन् ... अतिक्रमण गरिरहँदैनन् । भिक्षु हो ! त्यहाँ तथागत सन्तुष्ट हुन्छन्, सन्तुष्टिको अनुभव गर्दछन्, स्मृतिसम्प्रजन्यका साथ, अनासक्तिका साथ आफ्नो साधनामा लागि रहँदछन् । भिक्षु हो ! यो तेस्रो स्मृतिप्रस्थान भनिन्छ, जो आर्य ... समर्थ हुन्छन् भनेर जुन (माथि) मैले भनेको थिएँ, सो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

“(माथि) तीन स्मृतिप्रस्थानको चर्चा जुन मैले गरेँ, जसको सेवन (साधना) आर्यहरूले ... गर्न समर्थ हुन्छन् भनेको थिएँ, सो यसै कारणले भनेको हुँ ।”

११. “उनी योगगाचार्य (अनुशासनाचार्य) हरूमा ‘अनुत्तर पुरुषदम्य सारथि’ भनिन्छन् भनेर (माथि) जो भनेको थिएँ, सो के आशय (कारण) ले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ! हात्तीलाई तालिम दिने (माहुते) ले सघाएको हात्तीलाई ‘हिँड’ भनेपछि ऊ एक समयमा एउटै दिशातिर मात्र अगाडि बढ्न सक्छ - पूर्व वा पश्चिम, दक्षिण वा उत्तर । भिक्षु हो ! सवारले सघाएको घोडा ... (पूर्ववत्) ... । साँढेलाई तालिम दिनेले ... (पूर्ववत्) ... । तर, भिक्षु हो ! तथागत सम्यक्सम्बुद्धद्वारा तालिम पाएको मानिस आठै दिशामा दगुर्न सक्छ - (१) रूपीले (रूप भएकोले) रूप देख्न सक्छ - यो पहिलो दिशा हो । (२) अरूपी (आफू आध्यात्मिक अरूपी संज्ञी भईकन) बाह्य रूपहरू देख्न - यो दोस्रो दिशा हो । (३) शुभबाट नै अधिमुक्त हुन्छ - यो तेस्रो दिशा हो । (४) सबै किसिमका रूपसंज्ञा समतिक्रम गरेर, प्रतिघ संज्ञालाई अन्त्य गरेर, नानात्व संज्ञाको मनन नगरीकन, ‘आकाशानन्त्यायतन’ (समापत्ति) ध्यान प्राप्त गरेर विहार (साधना, आचरण) गर्दछ - यो चौथो दिशा हो । (५) सबै प्रकारले आकाशानन्त्यायतनलाई अतिक्रमण गरी विज्ञानानन्त्यायतन प्राप्त गरेर विहार गर्दछ - यो पाँचौँ दिशा हो । (६) सबै प्रकारले विज्ञानानन्त्यायतनको अतिक्रमण गरी ‘केही छैन’ भनी ‘आकिञ्चन्यायतन’ प्राप्त गरी विहार गर्दछ - यो छैटौँ दिशा हो । (७) सबै प्रकारले आकिञ्चन्यायतनको अतिक्रमण गरेर, नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गरेर विहार गर्दछ - यो सातौँ दिशा हो । (८) सबै प्रकारले नैवसंज्ञानासंज्ञायतनको अतिक्रमण गरेर संज्ञावेदयितननिरोध प्राप्त गरेर विहार गर्दछ - यो आठौँ दिशा हो । भिक्षु हो ! तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धद्वारा तालिमप्राप्त पुद्गल (पुरुष, साधक) लाई हिँड्न लगाइयो भने ऊ आठै दिशातिर ध्यान दिईकन हिँड्छ । यस्तो (साधक) लाई योगगाचार्यहरूमध्ये अनुत्तर पुरुषदम्य सारथि भनिन्छ भनेर (माथि) जे भनियो, सो यसै कारणले (आशयले) भनिएको हो ।”

१२. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सलायतनविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

३८. उद्देशविभङ्ग-सुत्त

(उद्देशविभङ्गसूत्र)

१. भगवान्द्वारा संक्षिप्त देशना

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले “भदन्त” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! तिमिहरूलाई म उद्देशविभङ्ग (=व्याख्या गरिने विषयका नामको विभाजन) बारे देशना गर्दैछु, सो सुन – त्यसलाई राग्रही मनमा धारण गर, म बताउँछु ।” “हवस् भन्ते !” भनी उनीहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

“भिक्षु हो ! (साधक) भिक्षुले त्यसरी नै उपरीक्षण गर्नुपर्दछ जुन-जुन रूपले उपपरीक्षण गर्दा उसको चित्त (विज्ञान) बाहिर (आरम्भणमा) चञ्चल (विक्षिप्त), छरपस्ट (विसृष्ट, छरिएको) नहोस् एवं भित्र (आरम्भणमा) अस्थिर (असंस्थित) र अपरिग्राही (अनुपादाय, ग्रहण नगर्ने) हुनाले चिन्तित (परितस्सेय) नहोस् । भिक्षु हो ! यसरी उपपरीक्षण गर्ने (साधक) भिक्षु चित्त (विज्ञान) बाहिर (आरम्भणमा) चञ्चल (विक्षिप्त), छरपस्ट (विसृष्ट, छरिएको) एवं भिन्न (आरम्भणमा) अस्थिर (असंस्थित) र अपरिग्राही (अनुपादाय, ग्रहण नगर्ने) हुनाले चिन्तित हुँदैन । यसो हुनाको कारण उसका लागि भावी जन्म जरा मरणरूपी दुःख उत्पन्न हुने हेतु (निमित्त, कारक) रहन्न ।”

भगवान्ले यति उपदेश दिनुभयो । यति देशना गर्नु भई सुगत आसनबाट उठेर विहारभित्र पाल्नुभयो ।

२. अनि भगवान् उठेर जानु भएको एकै छिनपछि ती भिक्षुहरूलाई यस्तो विचार सुभयो – “आवुसो ! भगवान्ले “भिक्षु हो ! भिक्षुले त्यसरी नै उपरीक्षण गर्नुपर्दछ ... पूर्ववत्” हुने हेतु रहन्न ।” भनेर विस्तृत रूपले विभङ्ग (विभाजन) गरी नबताईकनै संक्षिप्तरूपले (मात्र) बताएर आसनबाट उठेर विहारभित्र पाल्नुभयो । आवुसो ! कसले हामीहरूलाई ... विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गरी बताउने हो ?” त्यसपछि ती भिक्षुहरूले यसो सोचे – “यी आयुष्मान् महाकात्यायन शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनु, विज्ञ सत्त्वमचारीहरूद्वारा पनि सम्मानित छन् । आयुष्मान् महाकात्यायनले मात्र भगवान्ले हामीहरूलाई विस्तृत व्याख्या नगरीकन संक्षेपले मात्र – “भिक्षु हो ! त्यसरी उपपरीक्षण गरेर हेर्नुपर्दछ ... हेतु रहन्न ।” भनेर संक्षेपले मात्र बताउनु भएको विषयलाई विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गरी बताउन सक्नु होला । आवुसो ! किन हामीहरू आयुष्मान् महाकात्यायन, जहाँ बस्नु भएको छ, त्यहाँ गएर यसको अर्थ नसोधौं ?”

अनि ती भिक्षुहरू आयुष्मान् महाकात्यायन भएको ठाउँमा गए । त्यहाँ उनीहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनसित भलाकूसारी (सम्मोदन) गरे । सम्मोदनसम्बन्धी कुराकानी सकेंपछि उनीहरू छेउमा बसे । एकातिर बसेर ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनलाई यसो भने – ‘आवुसो, कात्यायन !

भगवान्‌ले “भिक्षु हो ! भिक्षुले त्यसरी-त्यसरी उपपरिक्षण ... हुने हेतु रहन्न !” भनेर विस्तृत व्याख्या नगरी संक्षेपले मात्र बताईकन ... विहारभित्र पस्नुभयो । आवुसो, कात्यायन ! भगवान्‌ उठेर जानु भएको एकै छिनपछि नै हामी भिक्षुहरूमा यस्तो विचार आयो ... किन हामीहरूले आयुष्मान्‌ महाकात्यायनसित यसको अर्थ न सोधौं ? आयुष्मान्‌ महाकात्यायन ! ... विभाजन गरेर अर्थ बताइदिनुहुन्छ कि ?”

३. “आवुसो ! जस्तै - सार चाहने सारको खोजी गर्ने कुनै पुरुषले सारको खोजी गर्दै, सार भएको महान्‌ रूखको मूल छाडी, स्कन्ध छाडी, शाखा-पत्रहरूमा सार खोज्दछ, त्यस्तै, तपाईं आयुष्मान्‌हरूले पनि शास्ताकै सम्मुख भएर पनि शास्तालाई छाडी, हामीजस्तासँग यसको अर्थ सोध्न चाहनुहुन्छ । आवुसो ! उहाँ भगवान्‌ले बुभुनु पर्ने कुरा बुभुनु भएको छ, हेर्नु पर्ने हेर्नुभएको छ, उहाँ भगवान्‌ चक्षुसमान (चक्षुभूतो), ज्ञानसमान, धर्मसमान, ब्रह्मसमान हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान्‌ वक्ता, प्रवक्ता, अर्थ व्यक्त गर्नसक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसै बेला भगवान्‌सँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र भगवान्‌ले जस्तो व्याख्यान गर्नुहुन्थ्यो त्यस्तै धारण गर्नु पर्थ्यो ।”

“आवुसो कात्यायन ! साँच्चै नै भगवान्‌ले जान्नु पर्नेजान्नु कुरा भएको छ, हेर्नु पर्ने हेर्नुभएको छ, उहाँ भगवान्‌ चक्षुसमान, ज्ञानसमान धर्मसमान, ब्रह्मसमान हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान्‌ वक्ता, प्रवक्ता, अर्थलाई व्यक्त गर्न सक्ने, अमृतदाता, धर्मस्वामी तथागत हुनुहुन्छ । उसै बेला भगवान्‌सँग यसको अर्थ सोध्ने मौका थियो र जस्तो भगवान्‌ले व्याख्यान गर्नुहुने थियो त्यस्तै धारण गर्नु पर्थ्यो । किन्तु आयुष्मान्‌ महाकात्यायन शास्ताद्वारा पनि प्रशंसित हुनुहुन्छ तथा विज्ञ सब्रह्मचारीहरूद्वारा पनि सम्मानित हुनुहुन्छ । भगवान्‌द्वारा संक्षिप्त रूपले उद्देश्य गरी, विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन नगर्नु भएको कुराहरूको विस्तारपूर्वक अर्थविभाजन गर्न समर्थवान्‌ हुनुहुन्छ । अतएव आयुष्मान्‌ महाकात्यायनले सरलतापूर्वक त्यसको अर्थविभाजन गरिदिनु होस् ।”

“आवुसो ! त्यसो भए सुन्नुहोस्, राम्ररी मनन गर्नुहोस् ! म बताउँछु ।”

“ठीक छ, आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान्‌ महाकात्यायनलाई प्रत्युत्तर दिए । आयुष्मान्‌ महाकात्यायनले यसो भन्नुभयो - “आवुसो ! भगवान्‌ले - “भिक्षु हो ! भिक्षुले त्यसरी-त्यसरी नै उपपरिक्षण ... हुने हेतु रहन्न !” भनेर विस्तृत व्याख्या नगरीकन संक्षेपले मात्र बताएर आसनबाट ... विहारभित्र पस्नुभयो - त्यस विषयलाई, आवुसो ! मैले यसरी जानेको छु -

२. महाकात्यायनको विस्तृत देशना

४. “आवुसो ! बाह्य विज्ञान कसरी चञ्चल (विक्षिप्त) र विचलित (छरिएको) हुन्छ ? आवुसो ! यहाँ (साधक) भिक्षुमा आँखाले रूप देख्नेबित्तिकै रूपनिमित्तानुसारी (रूपका निमित्त लिङ्गादिको अनुस्मरण गर्ने) विज्ञान (चित्त) उत्पन्न हुन्छ जसलाई रूपनिमित्तको स्वादमा ग्रथित, रूपनिमित्तको स्वादमा बद्ध, रूपनिमित्तको स्वादको संयोजन (बन्धन) ले संयोजित बाहिरी विज्ञान चञ्चल (विक्षिप्त) र विचलित भएको भनिन्छ । श्रोतले शब्द सुनेर ... । घ्राणले गन्ध सुँघेर ... । जिह्वाले रस ... । मनले धर्म ... । यसरी बाहिरी विज्ञानलाई विक्षिप्त, विसृष्ट (छरिएको) भएको भनिन्छ ।”

५. “आवुसो ! बाहिरी विज्ञान कसरी अविक्षिप्त र अविसृष्ट हुन्छ ? यहाँ, आवुसो ! (कोही साधक) भिक्षुमा आँखाले रूप देख्नेबित्तिकै रूपका निमित्त लिङ्गादिको अनुस्मरण गर्ने विज्ञान (उत्पन्न) हुँदैन । यो (विज्ञान) रूप निमित्तको स्वादमा ग्रथित हुँदैन, ... बद्ध हुँदैन, ... संयोजित हुँदैन । त्यसैले यस बाहिरी विज्ञानलाई अविक्षिप्त, अविसृष्ट भनिएको भनिन्छ । श्रोत्रले शब्द सुनेर ... हुँदैन । घ्राणले गन्ध

सुँघेर ... । जिह्वाले रस ... । मनले धर्म ... । आवुसो ! यसरी बाहिरी विज्ञानलाई अविक्षिप्त, अविस्पृष्ट भएको भनिन्छ ।”

६. “आवुसो ! विज्ञान कसरी (आफू) भित्र (भित्री आरम्भणमा) संस्थित भएको भनिन्छ ? आवुसो ! यहाँ भिक्षु (साधक) ले अनेक प्रकारका काम विषयबाट अलग भएर ... प्रथमध्यान प्राप्त गरी साधन गर्दछ । त्यस बेला उसको विज्ञान विवेकजन्य प्रीतिसुखको अनुस्मरण गर्ने, विवेकजन्य प्रीतिसुखको आस्वादले ग्रथित, विवेकजन्य ... आस्वादले बढ, ... संयोजित भित्त आफूभित्र संस्थित भएको भनिन्छ ।”

“आवुसो ! फेरि (साधक) भिक्षुले वितर्कविचारलाई उपशान्त गरेर ... युक्त द्वितीयध्यान प्राप्त गरी साधन गर्दछ । त्यस बेला उसको विज्ञान विवेकजन्य प्रीतिसुखको अनुस्मरण गर्ने, विवेकजन्य प्रीतिसुखको आस्वादले ग्रथित, विवेकजन्य ... बढ, ... संयोजनले संयोजित चित्त आफूभित्र संस्थित भएको भनिन्छ ।”

“आवुसो ! फेरि (साधक) भिक्षुले सुखलाई पनि त्यागेर ... तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ । (त्यस बेला) उसको विज्ञान अदुःख-असुखको अनुस्मरण गर्ने, अदुःख-असुखको आस्वादले ग्रथित, ... बढ, ... संयोजनले संयोजित चित्त आफूभित्र संस्थित भएको भनिन्छ ।”

७. “आवुसो ! कसरी विज्ञान आफूभित्र असंस्थित भएको भनिन्छ ? यहाँ भिक्षुले ... प्रथमध्यान प्राप्त गर्ने, ... संयोजन संयोजित चित्त आफूभित्र संस्थित भएको भनिन्छ । ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछ । ... तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछ । ... (अनि) सुख र दुःखको प्रहाण भएर, सौमनस्य, दौर्मनस्यको अस्त भएर, अदुःखमय, असुखमय, उपेक्षा र स्मृतिले परिशुद्ध (भएको) चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछ । (त्यस बेला उसको विज्ञान) अदुःख, असुखको अनुस्मरण नगर्ने ... संयोजनले संयोजित चित्त ‘आफूभित्र असंस्थित भएको’ भनिन्छ । आवुसो ! यसरी विज्ञान आफूभित्र असंस्थित भएको भनिन्छ ।”

८. “आवुसो ! उपादान (रागयुक्त ग्रहण, आसक्ति) बाट कसरी परित्रास हुन्छ ? आवुसो ! यहाँ अश्रुतवान्, ... सत्पुरुषधर्ममा विनीत नभएको, पृथक्जनले रूपलाई आत्मा ठान्दछ अथवा आत्मालाई रूपवान् भन्दछ, आत्मामा रूप र रूपमा आत्मा भएको ठान्दछ, उसको त्यो रूप विकृत हुनेछ, अन्यथा हुनेछ । उसको रूपको विकृति (विपरिणाम) भएपछि, रूपान्तर (अन्यथाभाव) भएपछि, विज्ञान पनि बदलिन्छ । (फेरि) उसको रूपको विपरिणाम (=परिवर्तन) भएको कारणले उत्पन्न परित्रास धर्मको उत्पन्न भएको हुनाले त्यसले उसको चित्तलाई अँठ्याउँछ । चित्त अँठ्याइएको हुनाले विज्ञान त्रासयुक्त, विघात (प्रतिहिंसा) युक्त, अपेक्षावान् हुनेछ । उपादानबाट परित्रास हुन्छ । वेदनालाई ... (पूर्ववत्) ... । संज्ञालाई ... । संस्कारलाई ... । विज्ञानलाई ... । आवुसो ! यसरी उपादानबाट परित्रास हुन्छ ।”

९. “आवुसो ! कसरी अनुपादान (अपरिग्रह) गर्नाले परित्रास हुँदैन ? आवुसो ! यहाँ श्रुतवान् ... सत्पुरुषधर्ममा विनीत भएका आर्यश्रावकले रूपलाई आत्मा ठान्दैन ... , उसको त्यो रूप विकृत हुनेछ, अन्यथा हुनेछ । उसको रूपको विकृति भएपछि ... विज्ञान पनि बदलिन्दैन । फेरि उसको रूपको विपरिणाम भएको कारणबाट उत्पन्न परित्रास धर्म उत्पत्ति भएपनि चित्त ... उपेक्षावान् हुन्छ, यसरी अनुपादान गर्नाले परित्रास हुँदैन । वेदनालाई ... । संज्ञालाई ... । संस्कारलाई ... । विज्ञानलाई ... । आवुसो ! यसरी अनुपादानबाट परित्रास हुँदैन ।

“आवुसो ! भगवान्ले “भिक्षु हो ! (साधक) भिक्षुले त्यसरी उपपरीक्षण गर्नुपर्दछ जसरी उपपरीक्षण गर्नाले उसको चित्त (विज्ञान) बाहिर (आरम्भणमा) चञ्चल (विक्षिप्त), छरपष्ट (विसृष्ट, छ्यालव्याल) नहोस् एवं भित्र (आरम्भणमा) अस्थिर (असंस्थित) र ग्रहण नगर्ने भएको कारणले परित्रस्त (चिन्तित) नहोस् । भिक्षु हो ! यसरी उपपरीक्षण गर्ने भिक्षुको चित्त (विज्ञान) बाहिर

(आरम्भणमा) चञ्चल, छरपष्ट एवं भिन्न (आरम्भणमा) अस्थिर र ग्रहण नगर्ने हुँदा चिन्तित हुँदैन । यसो हुनाले उसका लागि भावी जन्म, जरा, मरण दुःख हुँदैन ।” भनेर विस्तारपूर्वक विभङ्ग गरेर नबताईकन संक्षेपले (मात्र) भनेर आसनबाट उठी विहारभिन्न पस्नु भएको कुरालाई मैले यसरी (उपर्युक्त चर्चाअनुसार) बुझेको छु । आवुसो ! यदि तिमीहरू चाहन्छौ भने भगवान्समक्ष गएर पनि यसको अर्थ सोध । जसरी भगवान्ले बताउनु हुन्छ, त्यसरी नै तिमीहरूले धारण गर ।”

३. भगवान्द्वारा अनुमोदन

१०. त्यसपछि ती भिक्षुहरू आयुष्मान् महाकात्यायनले बताएको कुराको अभिनन्दन र अनुमोदन गरेपछि आसनबाट उठेर जहाँ भगवान् विराजमान हुनु हुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेर उनीहरूले भगवान्लाई अभिवादन गरे । एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सित यस्तो निवेदन गरे – “भन्ते ! भगवान्ले हामीहरूलाई विस्तारपूर्वक विभङ्ग गरी नबताईकन (केवल) ‘भिक्षु हो ! (साधक) भिक्षुले त्यसरी उपपरीक्षण गर्नुपर्दछ जसरी ... जन्म, जरा, मरण दुःख हुँदैन ।’ भनेर संक्षेपले (मात्र) बताईकन आसनबाट उठेर विहारभिन्न पस्नु भएपछि ... हामीहरूमा यस्तो विचार आयो – किन हामीहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनसमक्ष गएर नसोध्ने ? ... जहाँ आयुष्मान् महाकात्यायन हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गयौ । हामीहरूले आयुष्मान् महाकात्यायनसित यसको अर्थ सोध्यौ । अनि आयुष्मान् महाकात्यायनले हामीहरूलाई – यस आकारले, यस पदले (वाक्यले), यस व्यञ्जनले (भगवान्ले भन्नु भएको) अर्थको व्याख्या (विभाजन) गर्नुभयो ।”

“भिक्षु हो ! महाकात्यायन पण्डित हुन् । भिक्षु हो ! महाकात्यायन महाप्राज्ञ हुन् । भिक्षु हो ! तिमीहरूले मसँग पनि सोधेको भए मैले पनि त्यसरी बताउने थिएँ, जसरी महाकात्यायनले तिमीहरूलाई बताए । यही त्यसको अर्थ हो । यसरी नै तिमीहरूले यसलाई धारण गर ।”

११. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

उद्देसविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

३९. अरणविभङ्ग-सुत्त

(अरणविभङ्गसुत्त)

१. अरण-विभङ्गको उद्देश्य

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! अब म तिमीहरूलाई अरण्यविभङ्गको उपदेश दिन्छु । उसलाई तिमीहरूले सुन, राम्ररी मनमा धारण गर । बताउँछु । भगवान्लाई ती भिक्षुहरूले “हवस्, भन्ते !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“(१) (साधक भिक्षु) हीन, ग्राम्य (अशिष्ट), पृथक्जन सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त कामसुखमा लाग्न (अनुरक्त हुनु) हुँदैन, न त दुःखदायी अनार्य, अनर्थयुक्त आत्मपीडादायक क्लेशकर्ममा लाग्न हुन्छ । (२) भिक्षु हो ! यी दुवै छेउछेउ (अन्त, उग्रता) का बाटामा नगईकन तथागतले मध्यम प्रतिपदा पहिल्याउनु भएको छ, जो (साधकका निमित्त) आँखा खोल्ने, ज्ञान दिलाउने छ, यो उपशान्तको निमित्त छ, यो अभिज्ञाको निमित्त छ, यो सम्बोधको निमित्त छ तथा यसले निर्वाण पुऱ्याउँछ । (३) साधकले (आफ्नो कुरा सुन इच्छुक) व्यक्तिलाई केही कुरा भन्नुभन्दा पहिले नै (आफ्नो कुरा बताएपछि उत्पन्न हुन सक्ने) उत्सादन (प्रशंसा, प्रोत्साहन) मा पनि ध्यान देऊ, अपसादन (कुरा सुन्न इच्छुक व्यक्तिको मनमा श्रद्धेय धर्मप्रति उत्पन्न हुन सक्ने) आलोकना, हतोत्साहबारे पनि विचार गर । यसरी सम्भाव्य उत्सादन र अपसादनलाई जानेर उक्त जिज्ञासु व्यक्तिलाई उत्सादन वा अपसादन हुने (कुरा) नगर । बरु (यस्तो गडबड नहुने गरी) धर्मको मात्र उपदेश देऊ । (४) सुख-विनिश्चय (साधना कसरी सुखपूर्वक गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा) जान । यसलाई जानेर यस्तै साधनाद्वारा आध्यात्मिक (भित्री) सुखानुभूतिमा अनुरक्त होओ । (५) एकान्तमा (अर्थात् गुप्तरूपले) उपदेश नदिइयोस्, सामुन्ने बस्ने मान्छेले नसुन्ने गरी (कसैसित पनि) सुस्तरी (गुप्त रूपले, कानेखुसी) कुरा नगर । (६) कुरा गर्दा शब्दको उच्चारण स्पष्ट तवरले गर, छिटो-छिटो (हटार-हटारमा) नबोल । (७) परस्पर कुरा गर्दा प्रादेशिक (प्रदेशको, स्थानीय) भाषाको प्रयोग नगर (जसबाट आफूसँगै बसिरहने अर्को व्यक्तिले बुझ्न नसक्ने हुन्छ) । संज्ञा (खास शब्द) का अर्थविशेषको पछाडि मात्र नलाग यही अरण विभङ्गको उद्देश्य हो ।”

२. अरण-विभङ्गको व्याख्या

२. “(१) (साधक भिक्षु) हीन, ग्राम्य, पृथक्जन सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त, कामसुखमा अनुरक्त हुन हुँदैन, न त दुःखद, अनार्य, अनर्थयुक्त, आत्मपीडादायक (अत्किलमथानुयोग) क्लेशकर्ममा अनुरक्त (लाग्नु) हुन्छ ।” भनेर जो मैले भनें, सो मैले के कारणले भनेको हुँ ? कामभोग (विषय) सित

सम्बन्धित सौमनस्यमा अनुरक्त हनु - यो धर्म भनेको हीन, ग्राम्य, अनार्य, अनर्थयुक्त, दुःख, उपघात (चोटपटक), उपायास (हैरानी, दुःखकष्ट) परिदाह (ईर्ष्या, डाढ) ले युक्त मिथ्या (गलत) प्रतिपदा (मार्ग) हो । (यसको विपरीत) हीन, ग्राम्य, पृथक्जन - सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त कामभोगसित सम्बन्धित सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त नहुनु (अननुयोग) - (यो धर्म) भनेको दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित भएको सम्यक्प्रतिपदा हो । यो दुःखमय, अनार्य, अनर्थयुक्त अत्तकिलमथानुयोग (आत्मपीडा) मा अनुरक्त नहुनु - यो धर्म भनेको दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । ' (साधक भिक्षु) हीन, ग्राम्य, अनार्य, अनर्थयुक्त, पृथक्जन सुहाउँदो कामसुखमा अनुरक्त हनु हुँदैन, (त्यस्तै) दुःखमय, अनार्य, अनर्थयुक्त, अत्तकिलमथानुयोगमा (पनि) अनुरक्त हनु हुँदैन ।' भनेर माथि जो मैले भनें हो, त्यो यसै कारणले भनेको हुँ ।"

३. "यी दुईटा चरम (उग्र) बाटामा नगईकन तथागतले मध्यम प्रतिपदा (बीचको बाटो) पहिल्याउनु भएको छ । त्यो साधकको आँखा खोल्ने, ज्ञान दिलाउने एवं चित्तशान्ति, अभिज्ञा, सम्बोधि र निर्वाणतिर लैजाने हो भनेर जो मैले भनें, सो के कारणले भनेको हुँ ? यो नै त्यो आर्यअष्टाङ्गिकमार्ग हो, जसमा (यी) आठवटा अङ्ग छन् - सम्यक्दृष्टि, सम्यक्सङ्कल्प, सम्यक्वचन, सम्यक्कर्मन्त सम्यक्आजीव, सम्यक्व्यायाम, सम्यक्स्मृति, सम्यक्समाधि । यी (माथि चर्चित) दुईटा चरम बाटातिर नगईकन तथागतले जुन मध्यम प्रतिपदा (बीचको बाटो) पहिल्याउनु भएको छ, त्यसले साधकको आँखा खोल्ने, ज्ञान दिलाउने छ, यो उपशान्तको निमित्त छ, यो अभिज्ञाको निमित्त छ, यो सम्बोधिको निमित्त छ तथा यसले निर्वाण पुन्याउँछ' भनेर जो मैले माथि भनें, त्यो यसै कारणले भनेको हुँ ।"

४. "(३) '(साधक भिक्षुले) (कुरा सुन्न इच्छुक) जिज्ञासु व्यक्तिलाई (केही कुरा भन्नुअगावै आफ्ना कुरा बताएपछि उत्पन्न हुन सक्ने) उत्सादन (प्रशंसा, प्रोत्साहन) पनि जान्नुपर्छ र अपसादना (आलोचना, हतोत्साह) पनि जान्नुपर्छ । उत्सादना पनि जानेर, अपसादना पनि जानेर (जिज्ञासुहरूलाई) उत्सादना हुने पनि (कुरो) गर्न हुँदैन, अपसादना हुने पनि (कुरा) गर्न हुँदैन । (केवल) धर्मको मात्र देशना गर्नुपर्छ' - भनेर जो माथि मैले भनें, सो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ! कसरी उत्सादन हुन्छ, कसरी अवसादन हुन्छ ? कसरी धर्मदेशना हुँदैन ?"

"उपदेशकहरूले - 'जुन मान्छेहरू कामभोगलाई सुख मानेर हीन, ग्राम्य, पृथक्जन सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त हुन्छन्, ती सबै दुःखमय उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्या प्रतिपदामा लागेका हुन्' भनेर (जिज्ञासुहरूलाई) अपसादना गर्दछन् ।"

"उपदेशकहरूले - 'जुन मान्छेहरू कामभोगलाई सुख मानेर हीन, ग्राम्य, पृथक्जन सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त नहुने (अननुयोग) छन्, ती सबै दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित भएको सम्यक्प्रतिपदा लागेका हुन्' भनेर उत्सादना गर्छन् ।"

"यसरी नै उपदेशकहरू (जिज्ञासुहरूलाई) - 'जुन मान्छेहरू दुःख, अनार्य, अनर्थयुक्त आत्मपीडा (अत्तकिलमथानुयोग) मा अनुरक्त हुन्छन् । ती सबै दुःखद, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्या प्रतिपदामा लाग्ने हुन्छन् ।' भनेर (जिज्ञासुहरूका लागि) अपसादना हुने किसिमले बोल्छन् ।"

"उपदेशकहरूले (जिज्ञासुहरूलाई) - 'जुन मान्छेहरू दुःख, अनार्य, अनर्थयुक्त आत्मपीडा (अत्तकिलमथानुयोग) मा अनुरक्त हुँदैनन्, ती सबै दुःखद, उपघात, उपायास, परिदाहले रहित सम्यक्प्रतिपदामा लागेका हुन्छन्' भनेर (जिज्ञासुहरूका लागि) उत्सादना हुने पाराले बोल्छन् ।"

“उपदेशकहरूले - ‘जुन मान्छेहरूको भव-संयोजन प्रहीण (नष्ट) भएको छैन, ती सबै दुःख, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त, मिथ्या प्रतिपदामा लागेका हुन्छन्’ - भनेर (जिज्ञासुहरूका लागि) अपसादना हुने पाराले बोल्छन् ।”

“उपदेशकहरूले - ‘जुन मान्छेहरूको अब संयोजन प्रहीण (नष्ट) भएको छ, ती सबै दुःख, उपघात, उपायास, परिदाहले रहित भएका, सम्यक्प्रतिपदामा लागेका हुन्’ - भनेर (जिज्ञासुहरूका लागि) उत्सादना हुने पाराले बोल्छन् ।”

“भिक्षु हो ! यसरी उपदेशकको उपदेशद्वारा उत्सादन पनि हुन्छ, अपसादन पनि हुन्छ, (तर) वास्तविक धर्मदेशना भने हुँदैन ।”

५. “भिक्षु हो ! उत्सादना वा अपसादना नहुने गरी (यथार्थ) धर्मदेशना कसरी हुन्छ ? उपदेशकहरूले (जिज्ञासुहरूलाई) यसो भने - ‘जुन मान्छेहरू हीन, ग्राम्य, पृथक्जन सुहाउँदो, अनार्थ, अनर्थयुक्त, कामभोगसितको सम्बन्धलाई नै सुख मानेर सौमनस्यानुभोगमा अनुरक्त हुन्छन्, ती सबै दुःख, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएका, मिथ्या प्रतिपदामा लागेका हुन्छन्’ - यसो नभनी बरु यसो भनौ - ‘कामभोगसितको सम्बन्धलाई सुख मानेर सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त हुने धर्म (धारणा, आचरण) नै दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्या प्रतिपदा हो’ भन्छन् भने - यो नै (उचित खालको) धर्मदेशना हुन्छ ।”

“उपदेशकहरूले (जिज्ञासुहरूलाई) यसो - ‘जुन मान्छेहरू हीन, ग्राम्य, पृथक्जन सुहाउँदो अनार्थ, अनर्थयुक्त, कामभोगसितको सम्बन्धलाई सुख मानेर सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त हुँदैनन्, ती सबै दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित सम्यक्प्रतिपदामा लागेका हुन्छन्’ भनेर बरु यसो भनौ - ‘कामभोगसितको सम्बन्धलाई सुख मानेर सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त नहुने धर्म (अनुनयोग) नै दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित सम्यक्प्रतिपदा हो’ भन्छन् भने - यो नै (उचित खालको) धर्मदेशना हुन्छ ।”

“उपदेशकहरूले (जिज्ञासुहरूलाई) यसो - ‘जुन मान्छेहरू दुःखमय, अनार्थ, अनर्थयुक्त आत्मपीडामा अनुरक्त हुन्छन्, ती सबै दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त, मिथ्या प्रतिपदामा लागेका हुन्छन्’ नभनीकन बरु यसो भनौ - ‘दुःखमय ... (अत्तकिलमथानुयोग) मा अनुरक्त हुने धर्म (धारणा, आचरण) नै दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्या प्रतिपदा हो’ भन्छन् भने - यो नै (उचित खालको) धर्मदेशना हुन्छ ।”

“उपदेशकहरूले (जिज्ञासुहरूलाई) यसो - ‘जुन मान्छेहरू दुःखमय, अनार्थ, अनर्थयुक्त, आत्मपीडामा अनुरक्त हुँदैनन्, ती सबै दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित सम्यक्मार्गमा लागेका हुन्’ नभनेर बरु यसो भनौ - ‘दुःखमय ... (अत्तकिलमगानुयोग) मा अनुरक्त नहुने धर्म (अनुनयोग) नै दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित सम्यक्प्रतिपदा हो’ भन्छन् भने - यो नै (उचित खालको) धर्मदेशना हुन्छ ।”

“उपदेशकहरूले - ‘जुन मान्छेहरूको वास्तविक रूपमा भव संयोजन प्रहीण भएको छैन भने ती सबै दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्या प्रतिपदामा लागेका हुन्’ नभनी यसो भनौ - ‘भव-संयोजन प्रहीण नभएसम्म भव पनि प्रहीण (क्षीण, नष्ट) हुँदैन’ भन्छन् भने - यो नै (उचित खालको) धर्मदेशना हुन्छ ।”

“उपदेशकहरूले (जिज्ञासुहरूलाई) - जुन मान्छेहरूको वास्तविक रूपमा भव संयोजन प्रहीण भएको छ भने ती सबै दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहले रहित, सम्यक्प्रतिपदामा लागेका हुन् नभनी यसो भनौ - ‘भवसंयोजन प्रहीण (क्षीण) भएमा भव पनि प्रहीण हुन्छ’ भन्छन् भने - यो नै (उचित खालको) धर्मदेशना हुन्छ ।”

“उपदेशकहरूले - ‘उत्सादना पनि जान्नुपर्छ, उपसादना पनि जान्नुपर्छ । उत्सादना पनि जानेर, अपसादना पनि जानेर (जिज्ञासुहरूलाई) उत्सादना पनि गर्न हुँदैन, अपसादना पनि गर्न हुँदैन, धर्मको मात्र देशना गर्नुपर्छ’ भनेर जुन भनियो, सो यसै कारणले भनिएको हो ।”

६. “(४) (साधक भिक्षुले) - ‘सुख विनिश्चय जान, सुखविनिश्चय जानेर भित्री (आध्यात्मिक) सुखमा लाग’ भनेर माथि जो मैले भनें, त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ! यी पाँचवटा कामगुण हुन् । कुन पाँचवटा ? (१) इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय, कामनीय, रजनीय चक्षुर्विज्ञेय रूप, (२) ... (पूर्ववत्) ... श्रोतविज्ञेय शब्द, (३) ... घ्राणविज्ञेय गन्ध, (४) ... जिह्वा विज्ञेय रस, (५) ... कायविज्ञेय स्पष्टव्य । भिक्षु हो ! यी पाँचवटा कामगुण हुन् । भिक्षु हो ! यी पाँच कामगुणको सेवनबाट जति सुख सौमनस्य उत्पन्न हुन्छन्, ती सबै कामसुख, मूढ (आलस्य, जुम्याई) सुख, पृथक्जन सुहाउँदो सुख, अनार्य सुख भनिन्छन् । यस्ता सेवन गर्न अयोग्य, भाविता (अभ्यास) गर्न अयोग्य, फेरि-फेरि उपभोग (सेवन) गर्न अयोग्य - यस्ता सुखहरूदेखि डराउनुपर्छ भनेर म भन्छु । भिक्षु हो ! भिक्षुहरू अनेक प्रकारका कामदेखि अलग भएर ... प्रथमध्यान प्राप्त गर्दछन् । ... द्वितीयध्यान प्राप्त गर्दछन् । ... तृतीयध्यान प्राप्त गर्दछन् । ... चतुर्थध्यान प्राप्त गर्दछन् । यी (ध्यानहरूमा प्राप्त हुन्) सुखहरू - निष्काम सुख, प्रविवेक सुख, उपशम सुख, सम्बोधि सुख भनिन्छन् । यस्ता सेवन गर्न योग्य, भाविता गर्न योग्य, फेरि फेरि सेवन गर्न योग्य - यस्तो सुखदेखि डराउनु पर्दैन भनेर म भन्छु । माथि मैले (साधकभिक्षुले) ‘सुख-विनिश्चय ज्ञान ... सुखमा लाग’ भनेर जो भनें, सो यही कारणले भनेको हुँ ।”

७. (५) “(साधक भिक्षुले) ‘एकान्तमा (अर्थात् गुप्तरूपले) कुरा नगर, सामुन्ने बस्ने मान्छेले नसुन्ने गरी मुखिन्जेल (कंसैसित पनि) सुस्तरी कुरा (गुप्त रूपले, कानेखुसी) नगर’ भनेर माथि जो मैले भनें, सो मैले के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ! (क) जुन एकान्तवाद (एकान्तमा भएको कुरा) साधकले अभूत (अतीतमा नघटेको), अतथ्य (भूटो) अनर्थयुक्त भनेर थाहा पायो भने त्यस्तो एकान्तवाद (अरूलाई) नबताओ । (ख) जुन एकान्तवाद भूत (अतीतमा साँच्चै घटित भएको), तथ्य (यथार्थ साँचो कुरा) भए पनि अनर्थ हो भनेर थाहा पायो भने त्यस्तो एकान्तवाद पनि नबताओ । (ग) फेरि, जुन एकान्तवाद भूत, तथ्य, सार्थक भनेर थाहा भए पनि त्यस्तो एकान्तवाद बताउनालाई (साधक) कालज्ञ (बेलासाँचो हेरेर बताउन जान्ने) हुनुपर्छ । भिक्षु हो ! जुन सुस्तरी बिस्तार-बिस्तार मुखिन्जेल बताइनु पर्ने कुरा अभूत (अतीतमा नघटेको), अतथ्य (यथार्थ नभएको, असत्य), अर्थयुक्त रहेछ भनेर थाहा पाइयो भने त्यस्तो कुरा निश्चय पनि नबताउनु । जुन बिस्तार-बिस्तार मुखिन्जेल बताइनु पर्ने कुरा भूत, तथ्य भए पनि अनर्थयुक्त छ भने त्यसलाई पनि नबताउने अभ्यास गर । जुन बिस्तार-बिस्तार मुखिन्जेल बताइनु पर्ने कुरा भूत, तथ्य, सार्थक रहेछ भनेर थाहा पाइयो भने त्यस्तो कुरा उचित समयको विचार राखी त्यस (सम्बन्धित मान्छे) लाई बताउन हुन्छ । ‘एकान्तमा कुरा नगर, (सामुन्ने बस्ने मान्छेले नसुन्ने गरी) मुखिन्जेल कसैसित पनि सुस्तरी कुरा नगर’ - भनेर माथि जो मैले भनें, त्यसो यही कारणले भनेको हुँ ।”

८. “(६) - ‘कुरा गर्दा शब्दको उच्चारण स्पष्टसँग गर, छिटछिटो (हतार-हतार गरेर) नबोल’ भनेर माथि जो मैले भनें, सो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ! हतार-हतार गरेर (छिटछिटो) बोल्ने मान्छेको शरीरलाई पनि कष्ट हुन्छ, चित्तलाई पनि पीडा हुन्छ, स्वर पनि बिग्रन्छ, घाँटी पनि दुख्छ, यस्तो

(भ्रटाभ्रट) कुरा गर्ने मान्छेको कुरा अस्पष्ट र बुझ्न नसकिने हुन सक्छ । भिक्षु हो ! (यसको विपरीत) चाँडचाँडै नबोल्ने मान्छेको शरीरलाई कष्ट हुँदैन, चित्तमा पीडा उत्पन्न हुँदैन, स्वर बिग्रँदैन, घाँटी दुब्दैन, यसरी भ्रटपट नबोल्ने मान्छेको कुरा स्पष्ट र बुझ्न सकिने हुन्छ । माथि 'कुरा गर्दा शब्दको उच्चारण स्पष्टसँग गर, हतार-हतार नबोल' भनेर जो मैले भने, सो यही कारणले भनेको हुँ ।"

९. "(७) - 'परस्पर कुरा गर्दा प्रादेशिक (जनपदको, स्थानीय) भाषा प्रयोग नगर, संज्ञा (खास खास शब्दविशेष) को पछिल्लिर नदगुर' भनेर मैले माथि जो भनें, सो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु हो ? कसरी ठाउँविशेष (स्थानीय, जनपद) को भाषाको प्रयोगबाट पूर्वाग्रह (अभिनिवेश) (उत्पन्न) हुन्छ ? कसरी कुनै संज्ञाविशेषको प्रयोगबाट अर्थ बुझ्न गाह्रो हुन्छ ? भिक्षु हो ! यहाँ त्यही एउटै वस्तुलाई जनाउन कुनै जनपद (गाउँ, स्थानविशेष) मा 'पाती' संज्ञा (शब्द) को प्रयोग गरिन्छ, कतै त्यही (शब्द), कुनै (अर्को) जनपदमा 'पत्त', कतै 'वित्त', कतै 'शराव' कतै 'धारोप', कतै 'पोण', कतै 'पिसीलव' संज्ञा (शब्द) का रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसरी त्यो एउटै वस्तुलाई जुन-जुन क्षेत्रविशेष (स्थान, जनपद) लाई जुन-जुन शब्द (संज्ञा) ले जनाइनुपर्छ, तत्तत् शब्दबारे पूर्वाग्रह राखेर (सम्बन्धित निवासीहरूले) भन्छन् - 'यही (हास्रै) शब्द ठीक छ, अरू सबै गलत छन्' भिक्षु हो ! यसरी स्थानीय (ठाउँविशेषको, जनपदविशेषको) भाषामा पूर्वाग्रह गरिन्छ र शब्द (संज्ञा) विशेषको अर्थ बुझ्न गाह्रो हुन्छ ।"

१०. "भिक्षु हो ! कसरी स्थानीय (ठाउँविशेष, जनपदविशेषको) भाषाको प्रयोगमा पूर्वाग्रह हुँदैन ? अनि शब्द (संज्ञा) विशेषको प्रयोगबाट अर्थ बुझ्न गाह्रो हुँदैन ? भिक्षु हो ! यहाँ त्यही एउटै वस्तुलाई जनाउन कुनै जनपद (स्थानविशेष) मा 'पाती' शब्दलाई ... 'पिसीलव' शब्दका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । यसरी तत्तत् स्थान (ठाउँविशेष, जनपद) मा प्रयोग गर्ने गरिएभै त्यहाँ-त्यहाँका आयुष्मानले 'यस वस्तुलाई जनाउन यो-यो शब्द प्रयोग गरिन्छ' भनी सोचेर त्यही-त्यही शब्द (संज्ञा) प्रयोग गर्दछन्, (तर) कुनै पूर्वाग्रह राख्दैनन् । भिक्षु हो ! यसरी स्थानविशेषको भाषाको प्रयोगमा पूर्वाग्रह रहँदैन, शब्दविशेषको अर्थ बुझ्न कठिनाई हुँदैन । यसकारण 'परस्पर कुरा गर्दा प्रादेशिक (जनपदको स्थानीय) भाषाको प्रयोग नगर, संज्ञा (खासखास शब्द) विशेषको पछाडि नदगुर' भनेर मैले माथि जो भनें, त्यसो यही कारणले भनेको हुँ ।"

३. मिथ्याप्रतिपदा र सम्यक्प्रतिपदा

११. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! जुन कामभोगसितको सम्बन्धलाई सुख मानेर सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त हुने हीन, ग्राम्य, पृथक्जन सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त, दुःखमय - यो धर्म छ, त्यो उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्याप्रतिपदा हो । त्यसै कारण यो धर्म स-रण (द्रेष, राग) हो । त्यहाँ, भिक्षु हो ! जुन हीन, ग्राम्य, पृथक्जन - सुहाउँदो, अनार्य, अनर्थयुक्त, कामभोगसितको सम्बन्धलाई सुख मानेर सौमनस्यानुयोगमा अनुरक्त नहुने (अननुयोग) - यो धर्म छ, त्यो दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । त्यसै कारण यो धर्म अ-रण (द्रेषरहित, रागरहित) छ ।"

१२. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! जुन दुःखमय, अनार्य, अनर्थयुक्त आत्मपीडा (अत्तकिलमथानुयोग) - यो धर्म छ, त्यो दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त मिथ्या प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण (द्रेषपूर्ण, रागपूर्ण) हो । त्यहाँ, भिक्षु हो ! जुन दुःखदायी, अनार्य, अनर्थयुक्त आत्मपीडा (अत्तकिलमथानुयोग) मा अनुरक्त नहुनु (अननुयोग) - यो धर्म हो, दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा छ । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।"

१३. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन तथागतले पहिल्याउनु भएको मध्यम प्रतिपदा छ, त्यसले (साधकहरूको) आँखा खोल्ने, ज्ञान दिलाउने, चित्त-शान्ति, अभिज्ञा, सम्बोधि र निर्वाणतिर लैजान्छ - यो धर्म दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको सम्यक्प्रतिपदा हो ।"

१४. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन उत्साहना (प्रशंसा, प्रोत्साहन) भएको र अपसादना (आलोचना, हतोत्साह) भएको, धर्मदेशना नभएको - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त, मिथ्याप्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । परन्तु त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन उत्सादना नभएको, अपसादना पनि नभएको (केवल) धर्मदेशना भएको - यो धर्म दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।"

१५. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन काम सुख, मूढ (आलस्य, जुम्स्याइ) सुख, पृथकजन सुहाउँदो सुख, अनार्य सुख भएको छ - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको, मिथ्या प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । परन्तु त्यहाँ, भिक्षु हो ! जुन यो निष्काम-सुख, प्रविवेक-सुख, उपशम-सुख, सम्बोधि-सुख भएको - यो धर्म दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।"

१६. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन अभूत (अतीतमा नघटेको), अतथ्य (भ्रूटो), अनर्थ युक्त भएको एकान्तमा (गुप्तरूपले) गरिने कुरा (रहोवाद) छ - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको, मिथ्याप्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन भूत (अतीतमा साँच्चै घटित भएको), तथ्य (यथार्थ साँचो) (तर) अनर्थयुक्त एकान्तमा (गुप्तरूपले) गरिने कुरा (रहोवाद) हो - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको मिथ्याप्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । परन्तु त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन भूत, तथ्य, सार्थक (अर्थयुक्त) एकान्तमा गरिने कुरा (रहोवाद) छ - यो धर्म दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।"

Dhamma Digital

१७. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन अभूत, अतथ्य, अनर्थयुक्त, मुखिन्जेल बिस्तारै बताउनुपर्ने कुरा (क्षीणवाद) हो - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको, मिथ्याप्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन भूत, तथ्य, (तर) अनर्थयुक्त मुखिन्जेल बिस्तारै बताउनुपर्ने कुरा (क्षीणवाद) हो - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको, मिथ्याप्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । परन्तु भिक्षु हो ! यो जुन भूत, तथ्य, अर्थयुक्त (सार्थक), मुखिन्जेल बिस्तारै बताउनु नपर्ने कुरा क्षीणवाद छ - यो धर्म दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।"

१८. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन चाँडचाँडो (हतार-हतारमा) बोलिने हो - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको, मिथ्याप्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । परन्तु त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन हतारहतार गरेर नबोलिनु हो - यो धर्म दुःखमय नभएको, उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको, सम्यक्प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।"

१९. "त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन ठाउँविशेष (स्थानीय, जनपद) को भाषाको प्रयोग वा पूर्वाग्रह उत्पन्न हुने र संज्ञा (शब्द) विशेषको प्रयोगबाट अर्थ बुझ्न गाह्रो हुन्छ - यो धर्म दुःखमय, उपघात, उपायास, परिदाहले युक्त भएको मिथ्या प्रतिपदा छ । तसर्थ यो धर्म स-रण हो । परन्तु त्यहाँ, भिक्षु हो ! यो जुन ठाउँविशेष भाषाको प्रयोगबाट पूर्वाग्रह उत्पन्न नहुने र संज्ञाविशेषको प्रयोगबाट अर्थ बुझ्न गाह्रो

नहुने हो – यो धर्म दुःखमय नभएको उपघात, उपायास, परिदाहरहित भएको सम्यक्प्रतिपदा हो । तसर्थ यो धर्म अ-रण हो ।”

“तसर्थ यहाँ, भिक्षु हो ! ‘स-रण धर्म पनि जान्नेछौं (पहिचान गर्नेछौं) अ-रण धर्म पनि जान्नेछौं । हामीहरूले स-रण धर्म पनि जानेर अ-रण धर्म पनि जानेर, अ-रण प्रतिपदाको अभ्यासमा लाग्नेछौं’ भनेर – यसरी नै, भिक्षु हो ! तिमीहरूले सिक्नुपर्छ (मेरा शिष्यहरूमा), भिक्षु हो ! (मेरो शिष्यहरूमध्ये) कुलपुत्र सुभूति अरण प्रतिपदामा अभ्यस्त भइसकेका छन् ।”

२०. भगवान्ले यति भन्नुभयो । अनि सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

अरणविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

४०. धातुविभङ्ग-सुत्त

(धातुविभङ्गसूत्र)

१. भगवान्लाई पहिले नदेखेका पुक्कुसाति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् मगध देशमा चारिका गर्दै जहाँ राजगृह (नगर) थियो त्यहाँ पुगेर भार्गव (नाउँ गरिएको) कुम्भकारको घरमा जानुभयो । त्यहाँ (भगवान्ले) भार्गव कुम्भकारलाई यसो भन्नुभयो - 'भार्गव ! यदि तिमिलाई गन्हुगो (गाढो, अष्टयारो) लाग्दैन भने म तिम्रो घरमा एक रातका लागि वास बस्नुं ?'

"भन्ते ! मेरा निमित्त त कुनै बोझ हुँदैन । तर यहाँ एक जना प्रव्रजित (सन्न्यासी) पहिलेदेखि नै बसेका छन् । यदि उनले अनुमति दिन्छन् भने, भन्ते ! सुखपूर्वक विहार गर्नुहोस् ।"

त्यस बेला भगवान् (बुद्ध) कै नाउँमा प्रव्रजित भएका पुक्कुसाति (पौष्करसाति) नाउँ भएका एक जना कुलपुत्र त्यस कुम्भकारको घरमा पहिलेदेखि बसिआएका थिए । अनि भगवान् जहाँ पुक्कुसाति बसेका थिए, त्यहाँ जानुभयो - "भिक्षु ! यदि तिमिलाई बोझ हुँदैन भने के म एक रातका लागि यस घरमा बास बस्नुं ?"

"आवुसो ! कुम्भकारको घर बडेमाको छँदैछ, (तपाईं) जहाँ चाहनुहुन्छ, त्यहाँ सुविस्तासँग बस्नु होस् ।"

त्यसपछि भगवान् कुम्भकारको घरभित्र पसी एकातिर परालको आसन लगाउन लाउनु भयो । (त्यस आसनमा) भगवान् जीउ सीधा पारेर, स्मृतिलाई सम्मुख राखेर बस्नुभयो । यसरी ध्यानमा बसेर भगवान्ले अबेरसम्म रात बिताउनुभयो । आयुष्मान् पुक्कुसातिले पनि त्यो रात अबेरसम्म बसेर बिताए ।

अनि भगवान्ले यसो विचार गर्नुभयो - 'यस कुलपुत्रको चर्या (चालचलन) राम्रो छ । किन म निश्चित रूपले यिनैसँगै नसोध्छु ?' तदनुसार भगवान्ले आयुष्मान् पुक्कुसातिलाई यसो भन्नुभयो- "भिक्षु ! तिम्री कसको नाउँमा प्रव्रजित भएका हो ? तिम्रो शास्ता (=गुरु) को हो ? कसको धर्म तिम्री मान्दछौ ?"

"आवुसो ! शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भएका एक जना शाक्यपुत्र श्रमण गौतम हुनुहुन्छ । उहाँ भगवान् गौतमका विषयमा लोकमा यस्तो कल्याण कीर्ति फैलिएको सुनिन्छ - "उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरणसम्पन्न सुगत, लोकविद, अनुत्तर पुरुषदम्य सारथि, देव-मनुष्यहरूका शास्ता, बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँलाई नै उद्देश्य बनाएर म प्रव्रजित भएको हुँ । उहाँ भगवान् नै मेरा शास्ता हुनुहुन्छ । उहाँ भगवान्कै (भगवान्द्वारा उपदेश गरिएको) धर्म म मान्दछु ।"

"भिक्षु ! यस बेला उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध कहाँ हुनुहुन्छ ?"

“आवुसो ! यहाँबाट उत्तरतिर (अवस्थित) जनपदमा श्रावस्ती नाउँ गरिएको नगर छ, त्यहीं यस बेला उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध हुनुहुन्छ ।”

“भिक्षु ! के तिमीले उहाँ भगवान्लाई पहिले देखेका छौ ? देख्यौ भने उहाँलाई चिन्न सक्छौ ?”

“आवुसो ! उहाँ भगवान्लाई मैले देखेको छैन । देखे पनि म उहाँको पहिचान गर्न सकिदैन ।”

अनि भगवान्ले यसो सोचुभयो – “यो कुलपुत्र मेरै नाउँमा प्रव्रजित भएको रहेछ । किन यसलाई मैले उपदेश नदिऊँ ?” अनि भगवान्ले पुक्कुसातिलाई सम्बोधन गर्दै यसो भन्नुभयो – “भिक्षु ! तिमीलाई म धर्मको उपदेश दिन्छु । त्यो सुन, राम्ररी मनमा धारण गर, म बताउँछु ।”

“हुन्छ, आवुसो !” भनी पुक्कुसातिले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए ।

२. भगवान्बाट धातु-विभङ्गको देशना

२. “भिक्षु ! यो मानिस (भनिने प्राणी) (१) छवटा धातु, (२) छवटा स्पर्श-आयतन, (३) अठारवटा मनोपविचार, (४) चारवटा अधिष्ठान भएको (प्राणी) हो, जहाँ (=जसमा) स्थित हुँदा उसमा (साधकमा) मञ्जुस्सवा (मान र उत्सव) तिर प्रवृत्त हुँदैनन्, मान र उत्सवतिर प्रवृत्त भएन भने ऊ (साधक) शान्त ‘मुनि’ भनिन्छ । (५) प्रज्ञालाई प्रमादतिर प्रवृत्त हुन नदेऊ, सत्यको अनुरक्षा गर, त्याग वृद्धि गर्नुपर्छ, शान्ति (उपशम) को अभ्यास (साधना) गर्नुपर्छ । – यही धातु-विभङ्गको उद्देश्य (=व्याख्या) हो ।”

३. “भिक्षु ! यो मानिस (भनिने प्राणी) छवटा धातुको हो भनेर जो भने, त्यसो मैले के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु ! यी छवटा धातु हुन्, – (१) पृथ्वीधातु, (२) आपधातु, (३) तेजधातु, (४) वायुधातु, (५) आकाशधातु र (६) विज्ञानधातु । यो मानिस (मान्छे भनिने प्राणी) छवटा धातुको (छवटा धातुले बनेको) छ भनेर जो मैले भने, त्यो यही कारणले भनेको हुँ ।”

४. “भिक्षु ! यो मानिस (मान्छे भनिने प्राणी) छवटा स्पर्श-आयतनको छ भनेर मैले जो भने, त्यो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु ! यी छवटा स्पर्श-आयतन हुन्, – (१) चक्षु-संस्पर्शायतन, (२) श्रोत्र-संस्पर्शायतन, (३) घ्राण-संस्पर्शायतन, (४) जिह्वा-संस्पर्शायतन, (५) काय-संस्पर्शायतन, (६) मन-संस्पर्शायतन । यो मानिस छवटा स्पर्श-आयतनको हो, भनेर जो मैले भने, सो यही कारणले भनेको हुँ ।”

५. “भिक्षु ! यो मानिस (भनिने प्राणी) अठारवटा मनोपविचारको छ भनेर जो मैले भने, सो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु ! चक्षुले रूपलाई देखेर रूपमा (१) सौमनस्यस्थानीय रूपको विषयमा उपविचार गर्दछ, (२) दौर्मनस्य-स्थानीय उपविचार गर्दछ, (३) उपेक्षा-स्थानीय उपविचार गर्दछ, (४) सौमनस्य-स्थानीय उपविचार गर्दछ, (५) दौर्मनस्य-स्थानीय उपविचार गर्दछ, (६) उपेक्षा-स्थानीय उपविचार गर्दछ । घ्राणले स्थानीय उपविचार, गर्दछ, (७-९) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ... । जिह्वाले रसको स्वाद पाएर रसमा (१०-१२) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ... । कायले स्पष्टव्यमा छोएर स्पष्टव्यमा (१३-१५) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा ... । मनले धर्म बुझेर धर्ममा (१६-१८) सौमनस्य ..., दौर्मनस्य ..., उपेक्षा-स्थानीय उपविचार गर्दछ । यसरी यी छवटा सौमनस्य-स्थानीय उपविचार, छवटा दौर्मनस्य-स्थानीय उपविचार, छवटा उपेक्षा-स्थानीय उपविचार छन् । यो मानिस (भनिने प्राणी) अठारवटा मनोपविचारको छ भनेर जो मैले भने, सो यही कारणले भनेको हुँ ।”

६. “भिक्षु ! यो मानिस (भनिने प्राणी) चारवटा अधिष्ठानको छ भनेर जो मैले भनें, सो के कारणले भनेको हुँ ? अधिष्ठान यी चारवटा हुन् - (१) प्रज्ञा-अधिष्ठान, (२) सत्य-अधिष्ठान, (३) त्याग-अधिष्ठान र (४) उपशम-अधिष्ठान । यो मानिस (भनिने प्राणी) चतुराधिष्ठानको हो, भनेर जो मैले भनें सो यही कारणले भनेको हुँ ।”

७. “भिक्षु ! प्रज्ञालाई प्रमादतिर प्रवृत्त हुन नदेऊ, सत्यको रक्षा गर, त्यागमा वृद्धि गर, शान्तिको अभ्यास गर भनेर जो मैले भनें, त्यो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु ! कसरी प्रज्ञा प्रमादतिर प्रवृत्त हुँदैन ? भिक्षु छ थरी धातु छन् - (१) पृथ्वीधातु, (२) आपोधातु, (३) तेजोधातु, (४) वायुधातु, (५) आकाशधातु र (६) विज्ञानधातु ।

८. “भिक्षु ! पृथ्वीधातु भनेको के हो ?-आन्तरिक (आफ्नो शरीर, शरीरकै अङ्ग) र बाह्य । भिक्षु ! पृथ्वीधातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्ति (जीव) को आफ्नो शरीरका केश, नङ, दाँत, छाला, मासु, नसा, हाड, मासी, मृगौला, मुटु, कलेजो, पित्ताशय, फियो, फोक्सो, ठूलो आन्द्रा, सानो आन्द्रा, पेटको मलजस्ता वा यस्तै अरू खसा, साना पदार्थहरू आन्तरिक पृथ्वीधातु हुन् । यसरी यी आन्तरिक पृथ्वीधातु र बाह्य पृथ्वीधातु दुवै थरी पृथ्वीधातु हुन् । यस्तो पृथ्वीधातुलाई ‘यो मेरो होइन,’ ‘यो म होइन’ ‘यो मेरो आत्मा होइन’ भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी रूपले हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) पृथ्वीधातुदेखि विरक्त भई पृथ्वीधातुबाट चित्त हटाउँछ ।”

९. “भिक्षु ! आपोधातु भनेको के हो ? आपोधातु पनि दुई थरीका छन् - आन्तरिक र बाह्य । भिक्षु ! आन्तरिक आपोधातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्ति (जीव) को शरीरभित्र बग्ने कुनै पनि तरल पदार्थ - पित्त, खकार, पीप, रगत, पसिना, बोसो, थूक-च्याल, सिँगान, जोर्नी-जोर्नीमा रहने रसिलो पदार्थ, मूत वा यस्तै अरू (शरीरभित्र बग्ने) तरल पदार्थ - यी सबै आपोधातु हुन् । यी आन्तरिक आपोधातु र बाह्य आपोधातु दुवै थरी आपोधातु भनिन्छन् । यस्तो आपोधातुलाई ‘यो मेरो होइन,’ ‘यो म होइन’ ‘यो मेरो आत्मा होइन’ भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) आपोधातुदेखि विरक्त भई त्यसबाट चित्त हटाउँछ ।”

१०. “भिक्षु ! तेजोधातु भनेको के हो ? तेजोधातु दुई थरीका छन् - आन्तरिक र बाह्य । भिक्षु ! आन्तरिक तेजोधातु भनेको के हो ? प्रत्येक (जीव) को शरीरभित्र विद्यमान तेजोमय पदार्थ - (ऊर्जा) जसबाट ताप उत्पन्न हुन्छ, (पेटभित्र गएका) वस्तु जीर्ण हुन्छ, तरल वस्तु सुक्छ, खानपान गरिएको वस्तु पच्छ - शरीरभित्र रहेका यी र यस्तै अन्य ऊर्जा शक्तिसम्पन्न पदार्थ सबै आन्तरिक तेजोधातु हुन् । यी आन्तरिक तेजोधातु र बाह्य तेजोधातु दुवै थरी तेजोधातु नै भनिन्छन् । यी तेजोधातुलाई ‘यो मेरो होइन,’ ‘यो म होइन,’ ‘यो मेरो आत्मा होइन’ भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) तेजोधातुदेखि विरक्त भई उसले तेजोधातुबाट चित्त हटाउँछ ।”

११. “भिक्षु ! वायुधातु भनेको के हो ? वायुधातु दुई थरी छन् - आन्तरिक र बाह्य । राहुल ! आन्तरिक वायुधातु भनेको के हो ? प्रत्येक व्यक्ति (जीव) को शरीरभित्र विद्यमान वायु वा वायुमय पदार्थ - जस्तो कि माथि आउने ऊर्ध्वगामी (उदान) वायु, तल जाने (अधोगामी, अपान) वायु, पेटमा रहने वायु, तल्लो पेट (नाभि, कोख) मा रहने (समान) वायु, अङ्गप्रत्यङ्गमा रगतको सञ्चालन गर्ने (व्यान) वायु, श्वास-प्रश्वास एवं शरीरभित्र भएजति सबै प्रकारका वायु र वायुको अंशका पदार्थ आन्तरिक वायुधातु हुन् । यी आन्तरिक वायुधातु र बाह्य वायुधातु - दुवै थरी वायुधातु हुन् । यी वायुधातुलाई ‘यो मेरो होइन,’ ‘यो म होइन,’ ‘यो मेरो आत्मा होइन’ भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) वायुधातुदेखि विरक्त भई उसले वायुधातुबाट चित्त हटाउँछ ।”

१२. “भिक्षु ! आकाशधातु भनेको के हो ? आकाशधातु दुई थरीका छन् - आन्तरिक र बाह्य । भिक्षु ! आन्तरिक आकाशधातु भनेको के हो ? प्रत्येक (जीव) को शरीरभित्र विद्यमान आकाश वा आकाशको अंश भएको पदार्थ - जस्तो कि - कानको प्वाल, नाकका पोरा, खाने, पिउने, चाट्ने, चुस्ने मुख, खाइएको, पिइएको, चाटिएको, चुसिएको (वस्तु, खानेकुरा) पेटमा पाचन गराउने र (पाचनक्रिया) पछि खाइएको, ... (वस्तु) मलद्वारबाट बाहिर भिक्ने पदार्थ र यस्तै शरीरभित्र भएजति सबै प्रकारका आकाश र आकाशको अंश भएका (शून्य) पदार्थ आन्तरिक आकाशधातु हुन् । यी आन्तरिक आकाशधातु र बाह्य आकाशधातु - दुवै थरी आकाशधातु हुन् । यी आकाशधातुलाई ‘यो मेरो होइन,’ ‘यो म होइन’ ‘यो मेरो आत्मा होइन’, भनेर यथाभूत बोध गरेर साधना गर्नुपर्दछ । यसरी यथाभूत हेरे (देखे) पछि (व्यक्ति) आकाशधातुदेखि विरक्त भई उसले आकाशधातुबाट चित्त हटाउँछ ।”

१३. त्यसपछि (त्यहाँ) परिशुद्ध, पर्यवदात विज्ञानधातु मात्र बाँकी रहन्छ । उसले त्यस विज्ञानद्वारा के जान्दछ ? - ‘यो सुख हो’ भनेर जान्दछ, ‘यो दुःख हो’ भनेर जान्दछ, ‘यो अदुःख-असुख हो’ भनेर जान्दछ । भिक्षु ! (१) सुखवेदनीय स्पर्श (विषय-इन्द्रिय संयोग) भएको कारणले सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ । सुखवेदना अनुभव गरिरहँदा उसले ‘सुखवेदना अनुभव गर्दैछु’ भनेर जान्दछ । त्यो सुखवेदनीय स्पर्शको निरोध भएपछि ‘त्यसबाट उत्पन्न भएको अनुभवजन्य (वेदयित्त) सुखवेदनीय स्पर्शाबाट, उत्पन्न भएको जुन सुखवेदना छ, त्यो पनि निरुद्ध हुन्छ, उपशान्त हुन्छ’ भनेर जान्दछ ।”

१४. “भिक्षु ! (२) दुःखवेदनीय स्पर्शको कारणले दुःखवेदना उत्पन्न हुन्छ ... (पूर्ववत्) ... उपशान्त हुन्छ” - भनेर जान्दछ ।

१५. “भिक्षु ! अदुःख-असुख-वेदनीय स्पर्शको कारणले अदुःख-असुखवेदना उत्पन्न हुन्छ - (पूर्ववत्) ... उपशान्त हुन्छ भनेर जान्दछ ।

१६. “भिक्षु हो ! जस्तो कि काठका दुईटा टुक्रा आपसमा दल्दा (रगड्दा) गर्मी उत्पन्न हुन्छ, आगो निस्कन्छ । ती दुवै टुक्रा काठलाई छुट्टाछुट्टै राखियो भने ती छुट्टिनाले तिनको रगडाइबाट उत्पन्न भएको गर्मी बिलाउँछ, आगो निभ्छ (उपशान्त हुन्छ) - त्यसरी नै (१) सुखवेदनीय स्पर्शको कारणले सुखवेदना उत्पन्न हुन्छ । उत्पन्न सुखवेदना अनुभव गरिरहँदा उसले (साधकले) सुखवेदना अनुभव गरिहेछु भनेर जान्दछ । त्यही सुखवेदनीय स्पर्शको निरोध हुँदा त्यसबाट उत्पन्न भएको अनुभव सुखवेदनीय स्पर्शाबाट उत्पन्न (भएको) सुखवेदना पनि बिलाउँछ, उपशान्त हुन्छ । दुःखवेदनीय स्पर्शको दुःखवेदना ... (पूर्ववत्) ... उपशान्त हुन्छ । अदुःख-असुखवेदनीय स्पर्शको अदुःख-असुखवेदना ... (पूर्ववत्) ... उपशान्त हुन्छ भनेर (उसले) जान्दछ ।”

१७. “यसपछि (त्यहाँ) परिशुद्ध, पर्यवदात (सफा), एवं मृदु, कर्मण्य (आकार जस्तोसुकै बनाउन हुने) प्रभास्वर उपेक्षा मात्र बाँकी रहन्छ । भिक्षु ! जस्तो कि दक्ष सुनार (लुंकी) वा उसको सिकारु चेलोले भट्टीमा आगो बालेर, राँको उठाएर, सनासोले समातेर सुन राँकोमा पोल्छ, बेलाबेलामा (खलाँतीले) आगो फुक्छ, बेलाबेलामा सुन पानीमा डुबाएर चिसो पार्छ, केही बेर छण्डेर सेलाउँछ, (यसरी) राम्ररी पोलेपछि (त्यो) सुन नरम, कर्मण्य (गिलो, कमलो, चम्हिने आकारको बनाउन हुने), चम्किलो (प्रभास्वर) शुद्ध, निर्मल, सफा (धोइएको), पहुँलो र तेजिलो हुन्छ । अनि त्यो सुनको डल्लोबाट चाहिएजस्तो गहना - पट्टिका, मुन्त्री कुण्डल, कण्ठहार, सिक्री (माला) आदि बनाइन्छ । भिक्षु ! त्यसरी नै त्यहाँ परिशुद्ध, पर्यवदात, मृदु, कर्मण्य (कमलो, गिलो चाहिएको आकारको बनाउन हुने) प्रभास्वर उपेक्षा मात्र बाँकी रहन्छ ।”

१८. “अनि उसले यसरी सिक्छ - ‘यस्तो परिशुद्ध, पर्यवदात (सफा) उपेक्षाद्वारा मैले आकाशानन्त्यायतन प्राप्त गरी साधन गर्नेछु, यदि त्यसको धर्मअनुसार चित्तले अभ्यास गरें भने मेरो यो उपेक्षा आकाशानन्त्यायतनमा आश्रित भईकन त्यसलाई उपादान बनाएर चिरकालसम्म रहन पाउने छु ।’ ‘... यस्तो परिशुद्ध ... मैले विज्ञानान्त्यायतन प्राप्त गरी ... रहन पाउने छु ।’ ‘यस्तो परिशुद्ध ... मैले आकिञ्चन्यायतन प्राप्त गरी ... रहन पाउने छु ।’ ‘यस्तो परिशुद्ध ... मैले नैवसंज्ञानासंज्ञायतन प्राप्त गरी ... रहन पाउने छु ।’”

१९. “उसले यसरी सिक्छ - ‘यदि यस्तो परिशुद्ध, पर्यवदात (सफा) उपेक्षाद्वारा मैले आकाशानन्त्यायतन प्राप्त गरी साधन गरेमा र त्यसको धर्मअनुसार चित्तले अभ्यास गरेमा’ यो पनि संस्कृत (बनाइएको, कृत्रिम) मात्र हुन्छ । (अर्थात् संस्कार बनाउनु मात्र हुन्छ) । ... विज्ञानान्त्यायतन ... । आकिञ्चन्यायतन ... । ... नैवसंज्ञानासंज्ञायतन ... - यो पनि संस्कृत नै (अर्थात् संस्कार बनाउनु मात्र) हो ।”

उसले (यही सोचेर) आफ्नो भव (पुनर्जन्म) वा विभव (नष्ट) का लागि (अर्थात् त्यसो गराउने खालको) अभिसंस्कार (निमित्त, कारक, हेतु) बनाउँदैन, (त्यस्तो बनाउने) अभिसंचेतन (सोचाइ) पनि राख्दैन । उसले भव अथवा विभव दुवैका लागि अभिसंस्कार नगरीकन, अभिसंचेतन नगरीकन लोक (संसार) मा कुनै वस्तुको पनि उपादान (ग्रहण, सङ्ग्रह) गर्दैन, उपादान नगरेपछि (उसमा) परित्रास (भय) रहन्न । परित्रास नरहेपछि, यही शरीरले निर्वाण प्राप्त गर्दछ । ‘जाति (जन्म, फेरि जन्म लिनुपर्ने स्थिति) क्षीण भयो (छुट्यो, मासियो), ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने (कर्तव्य) गरिसकें, यहाँ फेरि गर्नुपर्ने काम बाँकी रहेको छैन’ भन्ने ज्ञान प्राप्त हुन्छ ।

२०. “उसले यदि सुखवेदनाको अनुभव गरे तापनि ‘त्यो अनित्य छ’ भनेर जान्दछ, ‘अन-अध्यवसित’ (अनिश्चित) भनेर जान्दछ, त्यसको ‘अभिनन्दन’ गर्दैन । उसले यदि दुःखवेदनाको अनुभव गरे पनि त्यसलाई ‘अनित्य’ सम्भेर, ‘अन-अध्यवसित’ सम्भेर त्यसको ‘अभिनन्दन’ गर्दैन । उसले अदुःख-असुखवेदनाको अनुभव गरे तापनि ‘यो अनित्य हो’ भनेर जान्दछ, ‘अन-अध्यवसित’ भनेर जान्दछ, ‘अभिनन्दन गर्न अयोग्य’ भनेर जान्दछ ।”

२१. “उसले यदि सुखवेदना अनुभव गरे पनि ऊ (त्यसबाट) वि-संयुक्त (विमुक्त, अलग) भएर त्यसको अनुभव गर्दैन । उसले यदि दुःखवेदना अनुभव गरे पनि ... । उसले यदि अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरे पनि ... अनुभव गर्दैन । उसले ‘कायपर्यन्त’ (सिङ्गै जीउको) वेदनाको अनुभव गर्दा ‘कायपर्यन्तको वेदनालाई अनुभव गर्दैछु’ भनेर जान्दछ । ... ‘जीवित (जीवन) पर्यन्त’ वेदनाको अनुभव गर्दा ‘जीवनपर्यन्त वेदनालाई अनुभव गर्दैछु’ भनेर जान्दछ । उसले यो शरीर छाडेपछि, जीवन सकिएपछि, मरणान्तर ‘यी सबै वेदयित (अनुभव) अभिनन्दित भईकन सेलाएर जान्छन्’ भनेर पनि जान्दछ ।”

२२. “भिक्षु हो ! जसरी तेल र सुत्लोको सहाराले तेलको बत्ती बल्छ, त्यस (बत्ती) को तेल र सुत्लो सिद्धिएपछि अर्को छैन (पाइएन, थपिएन, अनुपादात भयो) भने, निराहार भयो भने बत्ती निभ्छ, निर्वाण हुन्छ । त्यसरी नै, भिक्षु ! त्यो (साधक) ले कायपर्यन्त वेदनाको अनुभव गर्दा ‘कायपर्यन्त वेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनेर जान्दछ । जीवनपर्यन्त वेदनाको अनुभव गर्दा ‘जीवनपर्यन्त वेदना अनुभव गरिरहेछु’ भनेर जान्दछ । उसले यो शरीर छाडेपछि, जीवन सकिएपछि, मरणान्तर ‘यी सबै वेदयित (अनुभव) अभिनन्दित नभईकन सेलाएर जान्छन्’ भनेर पनि जान्दछ । तसर्थ, यस्ता गुणहरूले युक्त

(साधक) भिक्षु (१) यही परम प्रज्ञा-अधिष्ठानले संयुक्त हुन्छ। भिक्षु ! यही परम आर्यप्रज्ञा हो, जो समस्त दुःखको क्षयको ज्ञान हो।”

२३. “उस (साधक) को त्यो विमुक्ति सत्यमा स्थित, अचल (अकोप्य) हुन्छ। भिक्षु ! यहाँ जुन असत्य (मृषा) छ, त्यो नाशवान् (मोघधर्म) हो, जो नाशवान् (अमोघधर्म) छैन, त्यो सत्य हो, – जस्तो कि निर्वाण। तसर्थ भिक्षु ! यस्ता गुणले युक्त (साधक) भिक्षु (२) यही परम सत्य – अधिष्ठानले संयुक्त हुन्छ। भिक्षु ! यही परम आर्यसत्य हो र त्यही अमोघधर्म निर्वाण हो।”

२४. “त्यो (साधक) ले पहिले अज्ञानावस्थामा जुन उपधिहरू (स्कन्ध, काय, क्लेश, कर्म) ग्रहण गरेको थियो, अँगालेको थियो, अब ती सबै जरा उखेलिएका, टुप्पा काटिएका ताडवृक्षभै भएका छन्, असदे (साबुद, सर्लो नभएको) भएका छन्, एवं भविष्यमा कहिले पनि पुनरुत्पन्न हुन अयोग्य छन्। तसर्थ, भिक्षु ! यस्ता गुणले युक्त (साधक) भिक्षु (३) यही त्याग-अधिष्ठानले संयुक्त हुन्छ। भिक्षु ! यही परम आर्यत्याग हो, जो यी सबै उपधिहरूको परित्याग हो।”

२५. “त्यो (साधक) ले नै पहिले अज्ञानावस्थामा जुन लोभ (अभिध्या), छन्द, राग ग्रहण गरेको थियो, ... पुनरुत्पन्न हुन अयोग्य भएका छन्। उसका आघात, व्यापाद, सम्प्रदेय, अविद्या, सम्मोह ... उच्छिन्न भएका छन् – पुनरुत्थान ...। तसर्थ, भिक्षु ! यस्ता गुणले युक्त (साधक) भिक्षु (४) यही परम उपशम-अधिष्ठानले संयुक्त हुन्छ। भिक्षु ! यही परम आर्य उपशम हो, जो राग, द्वेष र मोहको उपशम हो। भिक्षु ! ‘प्रज्ञाले प्रमाद नगर, सत्यको रक्षा गर, त्यागको वृद्धि गर, उपशमका लागि मात्र साधना गर’, भनेर जो मैले भनेको थिएँ, सो यसै कारणले भनेको हुँ।”

२६. “(साधक) जहाँस्थित भएपछि मान (मानको पूर्वाग्रह) र उत्सवतिर प्रवृत्त हुँदैन (लाग्दैन), प्रवृत्त नभएपछि उसलाई ‘शान्त’ मुनि भनिन्छ भनेर जो मैले (माथि) भनेँ, त्यो के कारणले भनेको हुँ ? भिक्षु ‘म भएँ’ – यसो भन्नु मान हो, ‘यो म हुँ’, ‘म हुनेछु’, ‘म हुने छैन’ (इत्यादि) भन्नु मान हो। ‘म अ-रूपी हुनेछु’, ‘म संज्ञी ...’, ‘म अ-संज्ञी ...’ ... नैवसंज्ञानासंज्ञा हुनेछु’ – (यसो सोच्नु सब मान हो) भिक्षु ! यो मान रोग हो, ... खटिरा हो, ... काट्ने हतियार (ज्याभल) हो। भिक्षु ! यी सब मानलाई अतिक्रमण गरेर नै साधक ‘शान्त’ मुनि भनिन्छ। भिक्षु ! शान्तमुनिको (फेरि) जन्म, जरा र मरण हुँदैन, ऊ कुपित हुँदैन, उसले (कुनै) इच्छा गर्दैन। भिक्षु ! उसमा त्यस्तो केही (बाँकी) रहन्न, जसले गर्दा उसले फेरि जन्मनु परोस्। जन्मदै नजन्मेपछि उसले जरा र मरण बेहोर्नुपर्ने होइन। ऊ (फेरि) मर्नु नै नपर्ने भएपछि ऊ किन कुपित हुने ? कोप नै नगरेपछि के-कस्तो इच्छा गर्नुपर्ने हुन्छ ? तसर्थ ‘साधक जहाँ स्थित भएपछि मान ... शान्तमुनि भनिन्छ’ भनेर जो मैले भनेको थिएँ, त्यसो यही कारणले भनेको हुँ। भिक्षु ! मैले सङ्क्षिप्त रूपले उपदेश गरेको यी छवटा धातुविभङ्ग तिमीले धारण गर।”

३. आयुष्मान् पुक्कुसातिको अभिसम्पराय

२७. त्यसपछि आयुष्मान् पुक्कुसातिले – ‘अहो ! मेरा लागि शास्ता भेटिए, सुगत भेटिए, सम्यक्सम्बुद्ध भेटिए’ भन्दै, आसनबाट उठेर उत्तरार्संग एकातिरको काँधमा मात्र ओढेर भगवान्को श्रीपादमा वन्दना गर्दै निवेदन गरे – “भगवान्प्रति मैले आफ्नो मूर्खताको कारणले, मूढताको कारणले तथा अकुशलताको कारणले एउटा ठूलो अपराध गरें – ‘आवुसो’ भन्दै सम्बोधन गरें। भन्ते ! तसर्थ, मेरो यो अपराध (दोष) लाई बितिसकेको कुरा (घटना) सम्झी क्षमा गर्नुहोस्।”

“भिक्षु हो ! निश्चय पनि तिमीले आफ्नो मूर्खताको कारणले ... मलाई 'आवुसो' भनेर सम्बोधन गरेका थियौ । भिक्षु ! तर अब तिमीले आफ्नो दोष स्वीकार गर्दै भविष्यमा समय हुन धर्मानुसार प्रायश्चित्त पनि गरिरहेछौ । तसर्थ म तिमीलाई क्षमा गर्दछु । कसैले आफूले गरेको दोष भनेर धर्मानुसार भविष्यमा फेरि त्यस्तो दोष (अपराध) नगर्ने र संवर (नियन्त्रण) कायम गर्छ भने आर्यधर्ममा यसलाई अभिवृद्धि नै मानिन्छ ।”

“भन्ते ! मलाई भगवान्बाट उपसम्पदा मिल्न सक्ला कि ?”

“के भिक्षु ! तिमीक्षित विनयोचित पात्र-चीवर छ ?”

“भन्ते ! मसित पात्र-चीवर पूरा छैन ।”

“भिक्षु ! तथागतले पात्र-चीवर नभएको व्यक्तिलाई उपसम्पदा प्रदान गर्दैन ।”

त्यसपछि आयुष्मान् पुक्कुसाति भगवान्को उपदेशको अनुमोदन र अभिनन्दन गर्दै, आसनबाट उठेर, भगवान्लाई अभिवादन प्रदक्षिणा गरेर, पात्र-चीवर खोज्न गए ।

अनि पात्र-चीवर खोज्ने क्रममा जाँदा (बाटामा) आयुष्मान् पुक्कुसातिलाई कुनै बहुलाएको गाई (वा साँढे) ले माच्यो । त्यसपछि केही भिक्षुहरू जहाँ भगवान् विराजमान हुनुहुन्थ्यो, उहाँ पुगे । त्यहाँ पुगेर भगवान्लाई अभिवादन गर्दै उनीहरू एक छेउमा बसे । एकातिर बसेमा ती भिक्षुहरूले भगवान्सित यस्तो निवेदन गरे - “भन्ते ! जुन पुक्कुसाति कुलपुत्रलाई भगवान्ले केही बेरअगाडि सङ्क्षिप्त उपदेश दिनुभएको थियो उसको मृत्यु भयो । भन्ते ! उसको कस्तो गति भयो, कस्तो अभिसम्पराय (भविष्य गति) होला ?”

“भिक्षु हो ! पुक्कुसाति कुलपुत्र सत्यवादी, धर्मानुसारी थिए । उनले मलाई धर्मको विषयमा कति कष्ट दिएका छैनन् । भिक्षु हो ! पुक्कुसाति कुलपुत्र पाँचैवटा अवरभागीय संयोजन क्षय गरेर औपपातिक भईकन त्यहाँ (देवलोकमा) निर्वाण प्राप्त गर्ने भइसके । उनी त्यस लोकबाट फर्की आउनु नपर्ने भइसकेका छन् ।”

२८. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

धातुविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

४१. सच्चविभङ्ग-सुत्त

(सत्यविभङ्गसूत्र)

१. सारिपुत्रको सत्सङ्गत गर

१. यस्तो मैले सुने । एक समय भगवान् वाराणसीको ऋषिपतन मृगदायमा बस्नुभएको थियो । अनि त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“भिक्षु हो ! तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले वाराणसीको ऋषिपतन मृगदायमा अनुपम धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभयो, जो यो लोकमा कुनै श्रमण ब्राह्मण, देव, मार वा ब्रह्माले अथवा अरू कसैले पल्टाउन (अप्पटिवसियं) सक्दैन । त्यो हो - चतुरार्यसत्यलाई बताउनु, देशना गर्नु, प्रतिस्थापन गर्नु, विवरण गर्नु, विभाजन गर्नु तथा प्रष्ट पार्नु । कुन चतुरार्यसत्य भने - दुःखसत्यलाई बताउनु, दुःखसमुदय सत्यलाई बताउनु ... दुःखनिरोध सत्यलाई बताउनु ... तथा दुःखनिरोध हुने मार्गसत्यलाई बताउनु, देशना गर्नु प्रतिस्थापन गर्नु, विवरण गर्नु, विभाजन गर्नु तथा प्रष्ट पार्नु । तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले यही चतुरार्यसत्यलाई वाराणसीको ऋषिपतन मृगदायमा बताउनु भएको हो जो ... अरू कसैले पल्टाउन सक्दैन ... ।”

“भिक्षु हो ! सारिपुत्र मौद्गल्यायनहरूको सत्सङ्गत गर ! भिक्षु हो ! सारिपुत्र मौद्गल्यायनहरूको भजन गर ! भिक्षु हो ! उनीहरू पण्डित छन् र सब्रह्मचारीहरूको अनुग्राहक हुन् । भिक्षु हो ! सारिपुत्र आमाजस्तै हुन्, र मौद्गल्यायन जन्मेको लाई पोषण गर्ने बाबु जस्तै हुन् । भिक्षु हो ! सारिपुत्रले श्रोतापत्ति फलमा विनीत गराउँछन् भने मौद्गल्यायनले उत्तम अर्थमा पुन्याइदिन्छन् । भिक्षु हो ! चतुरार्यसत्यलाई विस्तारपूर्वक बताउनु, देशना गर्नु, प्रतिस्थापन गर्नु, विवरण गर्नु, विभाजन गर्नु तथा प्रष्ट पार्नु सारिपुत्रले सक्छन् ।” यति भन्नु भई भगवान् आसनबाट उठी विहारभित्र (कोठामा) जानुभयो ।

२. आयुष्मान् सारिपुत्रको देशना

२. भगवान् जानु भएको केही बेरपछि आयुष्मान् सारिपुत्रले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “आवुसो भिक्षु हो !” “आवुसो !” भनी ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिए । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले यसो भन्नुभयो - “आवुसो ! वाराणसीको ऋषिपतन मृगदायमा तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले अनुपम धर्मचक्र प्रवर्तन गर्नुभएको थियो । त्यसलाई यो लोकको कुनै श्रमण, ब्राह्मण वा ब्रह्मा अथवा अरू कसैले पल्टाउन सक्दैन । त्यो हो - चतुरार्यसत्य । चतुरार्यसत्य भनेको के हो ? दुःख आर्यसत्य, ... दुःखसमुदय आर्यसत्य, ... दुःखनिरोध आर्यसत्य, ... तथा दुःखनिरोध हुने मार्ग आर्यसत्य ... ।

(१) दुःख आर्यसत्य

३. “आवुसो ! दुःख आर्यसत्य भनेको के हो ? जन्म हुनु दुःख हो, जरा हुनु दुःख हो, मरण हुनु दुःख हो, शोक हुनु दुःख हो, परिदेव हुनु दुःख हो र दुःख दौर्मनस्य उपायास हुनु दुःख हो । अप्रियसँग सम्पर्क हुनु, प्रियदेखि वियोग हुनु तथा इच्छा गरेको वस्तु नपाउनु पनि दुःख हो । संक्षेपमा भन्ने हो भने पञ्चउपादानस्कन्ध नै दुःख हो ।”

“आवुसो ! जन्म (जाति) भनेको के हो ? ती सत्त्वहरूको (=प्राणीहरूको) ती सत्त्वनिकायमा जन्मनु, अवक्रान्त हुनु, उत्पन्न हुनु, स्कन्धहरूको प्रादुर्भाव हुनु तथा आयतन (=इन्द्रिय) हरूको प्रादुर्भाव हुनु हो – आवुसो ! यही ‘जन्म’ हो ।”

“आवुसो ! जरा भनेको के हो ? तत्तत् सत्त्वहरूमा जो आ-आफ्ना शरीरमा जरता, जीर्णता, दाँत फुक्लने, केश फुल्ने, छाला चाउरी पर्ने, आयु परिहानिता तथा इन्द्रियहरूको परिपक्वता हो – आवुसो ! यही ‘जरा’ हो ।”

“आवुसो ! मरण भनेको के हो ? जुन-जुन सत्त्वहरूको शरीरबाट सम्बन्धित अवयवहरू च्युत, चवनता, भेद-भिन्न हुनु, अन्तर्धान हुनु, मृत्यु, मरण, कालक्रिया, स्कन्धहरूको भेद-भिन्न हुनु, शरीरको निक्षेप तथा जीवितेन्द्रियको समुच्छेद छ, ... आवुसो ! त्यही ‘मरण’ हो ।”

“आवुसो ! शोक भनेको के हो ? आवुसो ! कुनै न कुनै व्यसनले गर्दा, कुनै न कुनै दुःख धर्मले गर्दा जुन शोक हुन, चित्तमा जल्नु, भित्री शोक हुनु – आवुसो ! यही ‘शोक’ हो ।”

“आवुसो ! परिदेव (=अलाप-विलाप) भनेको के हो ? आवुसो ! कुनै न कुनै व्यसनले गर्दा, कुनै न कुनै दुःख धर्मले गर्दा, जस्तै रुनु, अलाप-प्रलाप गर्नु, विलाप गर्नु, कुरा गर्दागर्दै रुनु – आवुसो ! यही ‘परिदेव’ हो ।”

“आवुसो ! दुःख भनेको के हो ? आवुसो ! जुन शारीरिक दुःख छ, जुन कायिक आस्वाद छ र जो स्पर्शद्वारा शारीरिक प्रतिकूल अनुभव हुनु – आवुसो ! यही ‘दुःख हो’ ।”

“आवुसो ! दौर्मनस्य भनेको के हो ? आवुसो ! जो चैतसिक (=भित्री मनमा) दुःख छ, जो चैतसिक आस्वाद छ र जो मनःस्पर्शद्वारा प्रतिकूल अनुभव छ – आवुसो ! यही ‘दौर्मनस्य’ हो ।”

“आवुसो ! उपायास (=मानसिक कष्ट, पीडा) भनेको के हो ? कुनै न कुनै व्यसनले गर्दा कुनै न कुनै दुःख धर्मले गर्दा जुन मानसिक कष्ट पीडा हुन्छ – आवुसो ! यही ‘उपायास’ हो ।”

“आवुसो ! इच्छा गरेको नपाउनु पनि दुःख हो भनेको के हो ? आवुसो ! जन्मने स्वभावका प्राणीहरूको यस्तो इच्छा उत्पन्न हुन्छ – ‘अहो ! हामीमा जन्मने स्वभाव नभए हुन्थ्यो र हामीमा जन्म नआए हुन्थ्यो !’ परन्तु यो इच्छाद्वारा मात्र पाउन सकिने होइन । ‘इच्छा गरेको नपाउनु पनि दुःख हो’ भनेको यही हो । आवुसो ! जरास्वभावका प्राणीहरूमा यस्तो इच्छा उत्पन्न हुन्छ – ‘अहो ! हामीमा जरास्वभाव नभए हुन्थ्यो र हामीमा जरा नआए हुन्थ्यो !’ परन्तु यो इच्छाद्वारा मात्र पाउन सकिने होइन । आवुसो ! व्याधि स्वभावका प्राणीहरूको ... मरण स्वभावमा प्राणीहरूको ... शोक परिदेव दुःख दौर्मनस्य उपायास स्वभावका प्राणीहरूमा यस्तो इच्छा उत्पन्न हुन्छ – ‘अहो ! हामीमा शोक परिदेव, दुःख दौर्मनस्य, उपायास स्वभाव नभएको भए हुन्थ्यो र हामीमा शोक परिदेव दुःख दौर्मनस्य उपन्यास नआए

हुन्थ्यो' परन्तु यो इच्छाद्वारा मात्र पाउन सकिने होइन । 'इच्छा गरेको नपाउनु पनि दुःख हो' भनेको यही हो ।"

"आवुसो ! संक्षेपमा पञ्चउपादानस्कन्ध दुःख हो भनेको के हो ? जस्तै कि - (१) रूप-उपादानस्कन्ध, (२) वेदना-उपादानस्कन्ध, (३) संज्ञा-उपादानस्कन्ध, (४) संस्कार-उपादान र (५) विज्ञान-उपादानस्कन्ध । आवुसो ! संक्षेपमा पञ्चउपादानस्कन्ध दुःख हो भनी भनिएको छ । आवुसो ! यसैलाई 'दुःख आर्यसत्य' भनेको हो ।"

(२) दुःखसमुदय आर्यसत्य

४. "आवुसो ! दुःखसमुदय आर्यसत्य भनेको कस्तो हो ? जो यो पुनर्भविक (=फेरि-फेरि जन्मने) तृष्णा छ, जो यो नन्दिराग सहगत तृष्णा छ, जो यो त्यहाँ-त्यहाँ अभिनन्दन गर्ने तृष्णा छ - जस्तै - (१) कामतृष्णा, (२) भवतृष्णा र (३) विभवतृष्णा - आवुसो ! यही 'दुःखसमुदय आर्यसत्य' हो ।"

(३) दुःखनिरोध आर्यसत्य

५. "आवुसो ! दुःखनिरोध आर्यसत्य भनेको कस्तो हो ? जो यही तृष्णाको निःशेष निरोध, त्याग, प्रतिनिस्सर्ग, मुक्ति र अनालय छ - आवुसो ! यही 'दुःखनिरोध आर्यसत्य' हो ।"

(४) दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदा आर्यसत्य

६. "आवुसो ! दुःखनिरोध हुने मार्ग (प्रतिपदा) आर्यसत्य भनेको कस्तो हो ? यही आर्यअष्टाङ्गिक मार्ग नै दुःखनिरोध हुने मार्ग हो - जस्तै - (१) सम्यक्दृष्टि, (२) सम्यक्सङ्कल्प, (३) सम्यक्वाचा, (४) सम्यक्कर्म, (५) सम्यक्आजीव, (६) सम्यक्व्यायाम (७) सम्यक्स्मृति र (८) सम्यक्समाधि ।"

"आवुसो ! सम्यक्दृष्टि भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! जो दुःखको ज्ञान, दुःखसमुदयको ज्ञान, दुःखनिरोधको ज्ञान र दुःखनिरोध गर्ने मार्गको ज्ञान छ - आवुसो ! यही 'सम्यक्दृष्टि' हो ।"

"आवुसो ! सम्यक्सङ्कल्प भनेको कस्तो हो त ? जो (१) नैष्कर्म्यसङ्कल्प, (२) अव्यापाद (=मैत्री) सङ्कल्प र (३) अविहिंसा (=करुणा) सङ्कल्प छ - आवुसो ! यही 'सम्यक्सङ्कल्प' हो ।"

"आवुसो ! सम्यक्वाचा भनेको कस्तो हो त ? (१) मृषावादलाई त्यागनु, (२) पैशुन्यवाचालाई त्यागनु (३) परुषवाचालाई त्यागनु र (४) सम्प्रलापलाई त्यागनु । आवुसो ! यही 'सम्यक्वाचा' हो ।"

"आवुसो ! सम्यक्कर्म भनेको कस्तो हो त ? (१) प्राणीघातलाई त्यागनु, (२) अदिन्नादान (=नदिएको लिने) लाई त्यागनु र (३) काममिथ्याचारलाई त्यागनु । आवुसो ! यही 'सम्यक्कर्म' हो ।"

"आवुसो ! सम्यक्आजीव भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! यहाँ आर्यश्रावक मिथ्याजीविकालाई त्यागी सम्यक्जीविकाले जीवन बिताउँछ । आवुसो ! यही 'सम्यक्आजीविका' हो ।"

"आवुसो ! सम्यक्व्यायाम भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल धर्मलाई अनुत्पन्न गर्नका लागि इच्छा गर्दछ, व्यायाम गर्छ, वीर्य लगाउँछ र चित्तले समाती प्रयत्न गर्छ, (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशलधर्मलाई हटाउनका निमित्त इच्छा गर्छ, ... प्रयत्न

गच्छ, (३) उत्पन्न नभएको कुशल धर्मलाई उत्पन्न गराउनका निमित्त इच्छा गच्छ ... प्रयत्न गच्छ, (४) उत्पन्न भएको कुशल धर्मलाई बिलाएर जान नदिई स्थिर राख्नका लागि, भन्-भन् बढाउनका लागि, विपुल पार्नका लागि र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नका लागि इच्छा गच्छ ... प्रयत्न गच्छ । आवुसो ! यही 'सम्यक्व्यायाम' हो ।”

“आवुसो ! सम्यक्स्मृति भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! यहाँ भिक्षु (१) कायमा कायानुपशयी भई आतप्तयुक्त सम्प्रज्ञानी स्मृतिमान भई यो देहमा भएको अभिध्या (=लोभ, राग) दौर्मनस्य (=द्वेष, क्रोध) लाई हटाउँछ । (२) वेदनामा वेदानुपशयी भई ... (३) चित्तमा चित्तानुपशयी भई ... तथा (४) धर्ममा (=मनभित्र हुने स्वभाव बारे) धर्मानुपशयी भई आतप्तयुक्त सम्प्रज्ञानी स्मृतिमान् भई यो देहमा भएको अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउँछ । आवुसो ! यही 'सम्यक्स्मृति' हो ।”

“आवुसो ! सम्यक्व्यायाम भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! यहाँ भिक्षु (१) उत्पन्न नभएको पापक अकुशल धर्मलाई अनुत्पन्न गर्नका लागि इच्छा गच्छ, व्यायाम गच्छ, वीर्य लगाउँछ र चित्तले समाती प्रयत्न गच्छ, (२) उत्पन्न भएको पापक अकुशलधर्मलाई हटाउनका लागि इच्छा गच्छ ... प्रयत्न गच्छ, (३) उत्पन्न नभएको कुशल धर्मलाई उत्पन्न गराउनका लागि इच्छा गच्छ ... प्रयत्न गच्छ, (४) उत्पन्न भएको कुशल धर्मलाई बिलाएर जान नदिई स्थिर राख्नका लागि भन्-भन् बढाउनका लागि, विपुल पार्नका लागि र भावनाद्वारा परिपूर्ण गर्नका लागि इच्छा गच्छ ... प्रयत्न गच्छ । आवुसो ! यही 'सम्यक्व्यायाम' हो ।”

“आवुसो ! सम्यक्स्मृति भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! यहाँ भिक्षु (१) कायमा कायानुपशयी भई आतप्तयुक्त सम्प्रज्ञानी स्मृतिमान भई यो देहमा भएको अभिध्या (=लोभ, राग) दौर्मनस्य (=द्वेष, क्रोध) लाई हटाउँछ । (२) वेदनामा वेदानुपशयी भई ... (३) चित्तमा चित्तानुपशयी भई ... तथा (४) धर्ममा धर्मानुपशयी भई आतप्तयुक्त सम्प्रज्ञानी स्मृतिमान् भई यो देहमा भएको अभिध्या दौर्मनस्यलाई हटाउँछ । आवुसो ! यही 'सम्यक्स्मृति' हो ।”

“आवुसो ! सम्यक्समाधि भनेको कस्तो हो त ? आवुसो ! (१) यहाँ भिक्षु कायविषयबाट अलग भई कुशलबाट अलग भई सवितर्क सविचारयुक्त विवेकजः प्रीति सुख भएको प्रथमध्यान प्राप्त गरी बस्छ, (२) वितर्क विचारलाई उपशान्त गरी अभ्यन्तर सम्प्रसाद चित्तलाई एकाग्र गरी वितर्क विचाररहित समाधिजः प्रीतिसुख भएको द्वितीयध्यान प्राप्त गरी बस्छ, (३) प्रीतिलाई पनि त्यागी उपेक्षी भई ... तृतीयध्यान प्राप्त गरी वाद (४) सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पहिले नै अन्त गरी सुख र दुःखलाई त्यागी दुःख र सुःख नभएको स्मृति र उपेक्षा परिशुद्ध भएको चतुर्थध्यान प्राप्त गरी बस्छ । आवुसो ! यही 'दुःखनिरोध हुने मार्ग आर्यसत्य' हो ... ।”

७. भिक्षु हो ! यसरी तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धले वाराणसीको ऋषिपत्तन मृगदायमा अनुपम धर्मचक्र पवर्तन गर्नुभयो, जो यो लोकमा कुनै श्रमण, ब्राह्मण तथा ब्रह्माले अथवा अरू कसैले पल्टाउन सक्दैन । त्यो हो, चतरार्यसत्य । चतरार्यसत्य भनेको के हो ? दुःख आर्यसत्य, ... दुःखसमुदय आर्यसत्य, ... दुःखनिरोध आर्यसत्य, ... तथा दुःखनिरोध हुने मार्ग आर्यसत्य ... ।

८. आयुष्मान् सारिपुत्रले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई ती भिक्षुहरूले आयुष्मान् सारिपुत्रको भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

सच्चविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

४२. दक्षिणाविभङ्ग-सुत्त

(दक्षिणाविभङ्गसूत्र)

१. व्यक्तिगत दानभन्दा सङ्घदान ठूलो

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान्, शाक्य जनपदको कपिलवस्तुस्थित न्यग्रोधाराममा बस्नु भएको थियो । अनि महाप्रजापति गौतमी एक जोर नयाँ कपडा लिई जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नु भयो । एक छेउमा बस्नु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गर्नुभयो - “भन्ते ! यो मेरो एक जोर नयाँ कपडा भगवान्का लागि मैले नै धागो काटेर, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस्^{५५९} ।”

यसो भन्नु हुँदा, भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यसो भन्नुभयो - “गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि ।”

दोस्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यसो बिन्ती गर्नुभयो - “भन्ते ! यो मेरो एकजोर नयाँ कपडा भगवान्का लागि स्वयं मैले नै धागो काटी, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

दोस्रोपटक पनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यसो भन्नुभयो - “गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि ।”

तेस्रोपटक पनि महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यसो बिन्ती गर्नुभयो - “भन्ते ! यो मेरो एक जोर नयाँ कपडा भगवान्का लागि स्वयं धागो काटेर, मैले नै बुनेकी हुँ । भन्ते ! अनुकम्पापूर्वक यो मेरो कपडा भगवान्ले स्वीकार गर्नुहोस् ।”

तेस्रोपटक पनि भगवान्ले महाप्रजापति गौतमीलाई यसो भन्नुभयो - “गौतमी ! सङ्घमा देऊ, सङ्घमा दिंदा म पनि पूजित हुनेछु र सङ्घ पनि^{५६०} ।”

५५९ भगवान् बुद्ध, बुद्ध भइसक्नुभएपछि पहिलो पटक कपिलवस्तुमा जानु हुँदा महाप्रजापति गौतमीले यो वस्त्रदान गरेकी हुन् भनी पपं. सू. IV. पृ. १९७ मा उल्लेख भएको छ ।

५६० ‘सङ्घमा देऊ ...’ भनी भन्नु भएको तात्पर्य यो होइन कि बुद्धभन्दा सङ्घ श्रेष्ठ छ, न त सङ्घमा दिंदा बुद्ध पनि सङ्घमा सम्मिलित भएको हुनेछ भन्ने अर्थ हो । सङ्घमा दिन लगाउँदा भविष्यमा सङ्घप्रति गौरव राख्ने कुरा सिकाउन र सङ्घको गौरव बढाउने विचारले त्यसो भन्नु भएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. १९७ मा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यहीँ नै यो कुरा पनि समुल्लेख भएको पाइन्छ कि सङ्घमा दिन लगाउँदा महाप्रजापति गौतमी - जसले बुद्धलाई पालनपोषण गरिन्, उनको हृदयमा सङ्घप्रति दान दिने दानचेतना उत्पन्न भई उहाँको ठूलो

२. यसो भन्नु हुँदा, आयुष्मान् आनन्दले^{६१} भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गर्नुभयो - “भन्ते ! महाप्रजापति गौतमीको एक जोर नयाँ कपडा भगवान्‌ले स्वीकार गर्नुहोस् । भन्ते ! भगवान्‌की सानीमा महाप्रजापति गौतमी भगवान्‌की बहुपकारी हुनुहुन्छ । भगवान्‌लाई उहाँले पालन गर्नुभयो, पोषण गर्नुभयो र दूध पिउन दिनुभयो तथा भगवान्‌की आमा स्वर्गवास हुनु भएपछि उहाँले नै (तपाईंलाई) दूध पिलाउनु भयो । भगवान् पनि महाप्रजापति गौतमीका बहुपकारी हुनुहुन्छ । (१) भन्ते ! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी बुद्धको शरणमा जानुभयो, धर्मको शरणमा जानुभयो र सङ्घको शरणमा पनि जानुभयो । (२) भन्ते ! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी प्राणीघातबाट विरत हुनुभयो, अदिन्नादानबाट विरत हुनुभयो, काममिथ्याचारबाट विरत हुनुभयो, मृषावादबाट विरत हुनुभयो तथा सुरामेरय मद्य-पमादस्थानबाट विरत हुनुभयो । (३) भन्ते ! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी आर्यकान्त शीलले युक्त भई बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो, धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो र सङ्घप्रति पनि उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुनुभयो । (४) भन्ते ! भगवान्‌कहाँ आएर नै महाप्रजापति गौतमी दुःख (सत्य) मा निःशङ्की हुनुभयो, दुःखसमुदय (सत्य) मा निःशङ्की हुनुभयो, दुःख निरोध (सत्य) मा पनि निःशङ्की हुनुभयो^{६२} । भन्ते ! भगवान् पनि महाप्रजापति गौतमीका बहुपकारी नै हुनुहुन्छ ।”

३. “आनन्द ! त्यस्तै हो । आनन्द ! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई बुद्धको शरणमा जान्छ, आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई - अभिवादन, प्रत्युत्थान, अञ्जलीकर्म, सामीचिकर्म अथवा चीवर, भिक्षा भोजन, शयनासन र ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ भनी भन्दैन ।”

“आनन्द ! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई प्राणीहिंसाबाट विरत रहन्छ, अदिन्नादानबाट विरत रहन्छ, काममिथ्याचारबाट विरत रहन्छ, मृषावादबाट विरत रहन्छ तथा सुरामेरय मद्य-पमादस्थानबाट विरत रहन्छ, आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई - अभिवादन, प्रत्युत्थान, ... र ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ भनी भन्दैन ।”

“आनन्द ! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई आर्यकान्त शीलले युक्त भई बुद्धप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ, धर्मप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ र सङ्घप्रति उत्कृष्ट प्रसन्नताले सम्पन्न हुन्छ, आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई - अभिवादन, प्रत्युत्थान, ... र ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ भनी भन्दैन ।

“आनन्द ! जो पुरुष जुन पुरुषकहाँ आई दुःख (सत्य) मा निःशङ्की हुन्छ, दुःखसमुदय (सत्य) मा निःशङ्की हुन्छ, दुःख निरोध (सत्य) मा निःशङ्की हुन्छ तथा दुःख निरोधगामिनी प्रतिपदा (सत्य) मा पनि निःशङ्की हुन्छ, आनन्द ! त्यस पुरुषले यस पुरुषलाई अभिवादन, प्रत्युत्थान, ... र ग्लानप्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरूको प्रदानद्वारा सुप्रतिकार गर्न सक्छ भनी भन्दैन ।”

हित र कल्याण हुनेछ भन्ने उहाँप्रति महत् अनुकम्पा राख्नु भएर नै सङ्घलाई दिन लगाउनु भएको हो । पपं. सू. IV. पृ. १९७-९८ ।

८६१ भगवान् बुद्ध पहिलो पटक कपिलवस्तुमा आई त्यहाँबाट फर्केर अनुप्रिय भन्ने मल्लहरूका निगममा बस्नु भएको बेलामा आनन्दादि ६ शाक्यकुमारहरू प्रव्रजित भएका कुरा चुल्ल.व.पा.पृ. २७९: सङ्घभेदखन्धकको ‘छ सक्थपब्बज्जाकथा’ बाट प्रष्ट बुझिन्छ त्यस्तै, अं. अ.क. I. पृ. १६३, अप.दा.अ.क.पृ. २५९ र थेर.गा.अ.क. II. पृ. १२३ बाट पनि । त्यसो हुनाले यो घटना पहिलो पटक बुद्ध कपिलवस्तुमा जानुहुँदा घटेको नभई अर्को कुनै अवस्थामा घटेको हो कि भन्ने विचार गर्ने ठाउँ छ ।

८६२ यी चार कारणहरूद्वारा महाप्रजापति गौतमी सोतापन्न हुनु भएको कुरा प्रकट गरिन्छ ।

२. चौध प्रति-पौद्गलिक-दान

४. “आनन्द ! यी चौध प्रकारका प्रति-पौद्गलिक (=व्यक्तिगत) दानहरू छन् । कुन चौध भने ? (१) ‘तथागत अर्हत् सम्यक्सम्बुद्धलाई दान दिइन्छ - यो पहिलो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (२) ‘प्रत्येकबुद्धलाई दान दिइन्छ - यो दोस्रो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (३) ‘तथागतका अर्हत् श्रावकलाई दान दिइन्छ - यो तेस्रो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (४) ‘अहरत्-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दान दिइन्छ - यो चौथो प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (५) ‘अनागामी भएको लाई दान दिइन्छ - यो पाँचौ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (६) ‘अनागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दान दिइन्छ - यो छैटौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (७) ‘सकृदागामी भएको लाई दान दिइन्छ - यो सातौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (८) ‘सकृदागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दान दिइन्छ - यो आठौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (९) ‘श्रोतापन्न भएको लाई दान दिइन्छ - यो नवौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (१०) ‘श्रोतापत्ति-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दान दिइन्छ - यो दशौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (११) ‘कामविषयबाट विरत हुने बाहिरकालाई^{८६३} दान दिइन्छ - यो एघारौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (१२) ‘शीलवान्-पृथग्जनलाई^{८६४} दान दिइन्छ - यो बाह्रौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (१३) ‘दुःशील-पृथग्जनलाई^{८६५} दान दिइन्छ - यो तेह्रौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’ (१४) ‘तिरश्चीनलाई दान दिइन्छ^{८६६} - यो चौधौँ प्रति-पौद्गलिक-दान हो ।’

“आनन्द ! त्यहाँ (१) तिरश्चीन हुनेलाई दिइएको दानबाट सयपटकसम्म फलको आशा राखिन्छ, (२) दुःखशील पृथग्जन हुनेलाई दिइएको दानबाट हजार पटकसम्म आशा राखिन्छ, (३) शीलवान् पृथग्जन हुने लाई दिएको दानबाट एकलाख पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ, (४) कामविषयबाट विरतहुने बाहिरका लाई दिएको दानबाट हजारकोटी पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ, (५) श्रोतापत्ति-फल साक्षात्कारगर्ने मार्गमा लागेको लाई दिइएको दानबाट असंख्येय र अप्रमेय पटकसम्म फलको आशा राखिन्छ^{८६७}, (६) श्रोतापन्न भएको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा, (७) सकृदागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा, (८) सकृदागामी भएको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा, (९) अनागामी-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा, (१०) अनागामी भएको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा, (११) अर्हत्-फल साक्षात्कार गर्ने मार्गमा लागेको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा (१२) अरहन्त भएको लाई दिइएको दान-फलको त के कुरा, (१३) प्रत्येक बुद्धलाई दिइएको दान-फलको त के कुरा तथा (१४) तथागत अरहन्त सम्यक्सम्बुद्धलाई दिइएको दान-फलको त के कुरा !!”

८६३ कर्मवादी, क्रियावादी लौकिक पञ्चाभिज्ञलाभीहरूलाई ‘बाहिरका’ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २०० ।

८६४ गो-व्रतादि गर्ने, कसैलाई हिंसा-पीडा नगर्ने तथा छलकपटरहित सोरत्ररूपले गृही-जीवन बिताउनेलाई ‘शीलवान्-पृथग्जन’ भनिएको हो । पपं. सू. IV.पृ. २०० ।

८६५ अर्काको हिंसा गरी माछा आदि मार्ने कामद्वारा जीविका बिताउनेलाई ‘दुःशील-पृथग्जन’ भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २०० ।

८६६ कृकुर आदि कुनै पशुप्रति दया चित्त राखी पेटभरि खुवाउने । पपं. सू. IV. पृ. २०० ।

८६७ दानको विभाजनसम्बन्धी कुराहरू अझ बढी जान्न चाहने धर्मकथिकहरूले पपं. सू. IV. पृ. २०० मा हेर्नुपर्छ ।

३. सात प्रकारका सङ्ग-दान

५. “आनन्द ! यी सात प्रकारका सङ्गगत-दानहरू छन् । कुन सात हुन् ? (१) ‘बुद्ध प्रमुख दुवै सङ्गलाई (=भिक्षु र भिक्षुणी सङ्गलाई) दान दिइन्छ - यो पहिलो सङ्गगत-दान हो ।’ (२) ‘तथागतको परिनिर्वाणपछि दुवै सङ्गलाई (=भिक्षु र भिक्षुणी सङ्गलाई) दान दिइन्छ - यो दोस्रो सङ्गगत-दान हो ।’ (३) ‘भिक्षु सङ्गलाई दान दिइन्छ - यो तेस्रो सङ्गगत-दान हो ।’ (४) ‘भिक्षुणी सङ्गलाई दान दिइन्छ - यो चौथो सङ्गगत-दान हो ।’ (५) ‘सङ्गका तर्फबाट ‘यति जना भिक्षु र यति जना भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्’ भनी सङ्गको उद्देश्य गरी दान दिइन्छ - यो पाँचौं सङ्गगत-दान हो ।’ (६) ‘सङ्गका तर्फबाट ‘यति जना भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्’ भनी सङ्गको उद्देश्य गरी दान दिइन्छ - यो छैटौं सङ्गगत-दान हो ।’ (७) ‘सङ्गका तर्फबाट ‘यति भिक्षुणीहरू मलाई दिनुहोस्’ भनी सङ्गको उद्देश्य गरी दान दिइन्छ - यो सातौं सङ्गगत-दान हो ।’

“आनन्द ! भविष्यकालमा गोत्रभू (=भिक्षु नामधारी), काषाय-कण्ठधारी (=कषाय वस्त्रको टुक्रा घाँटीमा लगाउने) तथा दुःशील पापधर्मी (मानिसहरू) हुनेछन् । ती दुःशीलहरूलाई सङ्गको उद्देश्य गरी दान दिनेछन् । आनन्द ! त्यस बखत पनि सङ्गगत दानको फल असंख्येय र अप्रमेय हुनेछ भनी म भन्दछु ।^{५६८} आनन्द ! कुनै पनि प्रकारले सङ्गगत दानका सामु प्रति-पौद्गलिक-दानलाई म महत्फलतर भनी भन्दिन ।”

४. दान-विशुद्धिका चार कारणहरू

६. “आनन्द ! दान-विशुद्धिका चार कारणहरू छन् । कुन चार भने ? - (१) आनन्द ! दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुँदैन, (२) आनन्द ! प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर

८६८ सङ्गगत दिइएको दानको फलको अपेक्षा नगरी यो महत्फल हुन्छ भन्ने बारे पपञ्चसूदनीले यसरी उल्लेख गरेको छ -

“सङ्गप्रति महत् प्रसन्नचित्त राख्न सक्नेले मात्र सङ्गगत दानद्वारा महत्फल पाउन सक्छ । सङ्गप्रति मात्र प्रसन्नचित्त राख्नु निकै गाह्रो छ । भनौं कि - सङ्गगतदान दिन्छु भनी दानका वस्तुहरू तयार पारी, विहारमा गई ‘सङ्गका तर्फबाट एउटा भिक्षु पाऊँ’ भनी माग्दा सङ्गका तर्फबाट एउटा श्रामणे र पाई ‘श्रामणे र पो रहेछ !’ भन्ने ठानेमा अथवा स्थविर भिक्षुलाई ‘स्थविर भिक्षु पाएँ’ हर्षतिरेकमा सङ्गगत-दान दिएको हुन सक्दैन । अर्थात् ‘सङ्ग’ भनी जुन प्रसन्नचित्तले दान दिँदा पाइने प्रतिफल छ, सो पाउन सकिन्न भनी भनिएको हो । ‘सङ्गका तर्फबाट भिक्षु पाऊँ’ भनी माग्दा सङ्गका तर्फबाट चाहे श्रामणे र होस्, चाहे भिक्षु होस्, चाहे नवयुवक होस्, चाहे वयोवृद्ध होस् अथवा पण्डित, मूर्ख जोसुकै पाए पनि चित्तमा अन्यथाभाव उत्पन्न नगरी, अकम्प्य चित्त राखी, एकमात्र ‘सङ्ग’ भन्ने भावनालाई मनमा अटल गरी राखी तथा सङ्ग प्रति राखिने पूर्ण गौरव, भक्ति र निश्चल श्रद्धा राखी दिएमा मात्र ‘सङ्गगत दान’ हुन सक्छ र त्यसैबाट महत्फल पाउन सकिन्छ ।” यसको उदाहरण दिँदै त्यही यस्तो पनि उल्लेख गरिएको छ -

“एउटा उपासकले ‘सङ्गगत-दान’ दिने इच्छा गरी विहारमा गई सङ्गका तर्फबाट एक भिक्षु माग्यो । उसले एउटा दुःशील भिक्षु पायो । ‘दुःशील भिक्षु पाएँ’ भनी कति पनि चित्त नदुखाई, सङ्गको परिशुद्ध गुणलाई अनुस्मरण गरी उसले सो भिक्षुलाई आफूले गर्न सकिने सक्दो स्वागत-सम्मानबाट अत्यन्त प्रभावित भई उसकहाँ एउटा कोदालो माग्न गए । अनि उपासकले कोदालो टाढैबाट मिल्काईदियो । यस्तो स्थितिदेखी छरछिमेकीहरूले ‘हिजो भने यी भिक्षुलाई त्यत्रो सम्मान गरी दान दियो, आज भने तिमी आसनबाट उठेनौ’ भनेर भन्दाखेरि उसले ‘हिजो त मैले सङ्गलाई दान दिएको थिएँ न कि यी भिक्षुलाई’ भनेर उत्तर दियो ।” पपं. सू. IV. पृ. २००: दक्खिणाविभङ्गसुत्तवण्णना ।

दायकबाट हुँदैन, (३) आनन्द ! दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुँदैन, (४) आनन्द ! दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ !”

(१) “आनन्द ! कसरी दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुँदैन भने - आनन्द ! यहाँ दायक हुने शीलवान् कल्याणधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहक हुने भने दुःशील र पापधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी दायकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर प्रतिग्राहकबाट हुँदैन ।”

(२) “आनन्द ! कसरी प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुँदैन भने - आनन्द ! यहाँ प्रतिग्राहक हुने शीलवान् कल्याणधर्मी हुन्छ, दायक हुने भने दुःशील तथा पापधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी प्रतिग्राहकबाट दान-विशुद्धि हुन्छ तर दायकबाट हुँदैन ।”

(३) “आनन्द ! कसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुँदैन भने - आनन्द ! यहाँ दायक हुने पनि दुःशील र पापधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहक हुने पनि दुःशील र पापधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुँदैन ।”

(४) “आनन्द ! कसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ भने - आनन्द ! यहाँ दायक हुने पनि शीलवान् र कल्याणधर्मी हुन्छ, प्रतिग्राहक हुने पनि शीलवान् र कल्याणधर्मी हुन्छ । आनन्द ! यसरी दायकबाट पनि प्रतिग्राहकबाट पनि दान-विशुद्धि हुन्छ । आनन्द ! यी नै दान-विशुद्धिका चार कारण हुन् ।”

७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । यति भनिसन् भएपछि सुगतले फेरि यसो भन्नुभयो -

“सुप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो शीलवान्ले दुःशीललाई दान दिन्छ - त्यो दान दायकका तर्फबाट विशुद्ध हुन्छ ।”

“अप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास नगरी, अधर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो दुःशीलले शीलवान्लाई दान दिन्छ - त्यो दान प्रतिग्राहकका तर्फबाट विशुद्ध हुन्छ ।”

“अप्रसन्न चित्त राखी, उदारकर्मफलमा विश्वास नगरी, अधर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो दुःशीलले दुःशीललाई दान दिन्छ - त्यो दान विपुलफलदायी हुँदैन भनी भन्दछु ।”

“सुप्रसन्न चित्त राखी, उदार कर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो शीलवान्ले शीलवान्लाई दान दिन्छ - त्यो दान विपुलफलदायी हुन्छ भनी भन्दछु ।”

“सुप्रसन्न चित्त राखी, उदारकर्मफलमा विश्वास गरी, धर्मपूर्वक लाभ गरेको वस्तु, जो एउटा वीतरागीले अर्को वीतरागीलाई दान दिन्छ, त्यो दान नै आमिषदानहरूमध्ये श्रेष्ठ हुन्छ ।”

दक्खिणाविभङ्ग-सुत्त समाप्त ।

विभङ्ग वर्ग समाप्त ।

४३. अनाथपिण्डकोवाद-सुत्त

(अनाथपिण्डकाववादसूत्र)

१. रोगग्रस्त अनाथपिण्डक गृहपति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डक (गृहपति) को आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत अनाथपिण्डक गृहपति रोगले पीडित भई सान्धै दुःखी थिए । अनि अनाथपिण्डक गृहपतिले एक जनालाई डाकी - “हे पुरुष ! आऊ ! तिमी जहाँ भगवान् हुनुहुन्छ त्यहाँ गई मेरो वचनले भगवान्का चरणकमलमा शिरले वन्दना गरी निवेदन गर - ‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्त भई सान्धै बिरामी र निकै दुःखी छ । उसले भगवान्का चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्दछ ।’ त्यसपछि जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्छ, त्यहाँ गई मेरो वचनले आयुष्मान् सारिपुत्रको चरणकमलमा शिरले वन्दना गरी - ‘भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्त भई सान्धै बिरामी छ, सिकिस्त दुःखी पनि छ’ भनी भन । यस्तो पनि निवेदन गर - ‘ऊ आयुष्मान् सारिपुत्रका चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्दछ र यस्तो प्रार्थना गर्दछ - साधु, भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान छ, त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुनेछ ।”

“हवसु, भन्ते^{६९} !” भनी अनाथपिण्डक गृहपतिको कुरा सुनी सो मानिस जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी उसले भगवान्लाई निवेदन गर्नु - “भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्त भई सान्धै बिरामी परेर निकै दुःखी छन् । उनी भगवान्का चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्दछन् ।” यसपछि त्यो मानिस जहाँ आयुष्मान् सारिपुत्र हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गयो । त्यहाँ पुगेपछि उसले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसी आयुष्मान् सारिपुत्रसँग निवेदन गर्नु - “भन्ते ! अनाथपिण्डक गृहपति रोगग्रस्त भई सान्धै बिरामी पनि निकै दुःखी छन् । उनी तपाईंका चरणकमलमा शिरले वन्दना गर्दै निवेदन गर्छन् - ‘साधु ! भन्ते ! अनुकम्पा राखी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान छ, त्यहाँ पाल्नु भए बेस हुनेछ ।’ आयुष्मान् सारिपुत्रले तूष्णिभावले सो स्वीकार गर्नुभयो ।

२. त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र चीवर पहिरी पात्र-चीवर धारण गरी, आयुष्मान् आनन्दसहित अन्य भिक्षुहरूलाई पछि लगाएर जहाँ अनाथपिण्डक गृहपतिको निवासस्थान थियो, त्यहाँ जानु भई ओछ्याइएको आसनमा बस्नुभयो । अनि आयुष्मान् सारिपुत्रले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग सोध्नुभयो - “हे गृहपति ! क्षमनीय, यापनीय छौ ? दुःखवेदना घटेर जान्छ कि बढेर आउँछ ? घटेर गएको देखिन्छ कि बढेर आएको देखिन्छ ?”

“भन्ते सारिपुत्र ! मलाई न क्षमनीय छ, न यापनीय नै । मेरो दुःखवेदना घटेको छैन बरु बढेको छ । बढेको धेरै देखिन्छ, घटेको देखिदैन । (१) भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि - कुनै बलवान् पुरुषले धार भएको तरबारको टुप्पोले टाउकोमा घाँचेभैं मेरो टाउकोमा वायुले घोच्छ । मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेको देख्छु, घटेको देखिदैन ।”

(२) “भन्ते, सारिपुत्र ! जस्तो कि - कुनै बलवान् पुरुषले बलियो डोरीले बेसरी कसेर टाउको बेरिदिएभैं मेरो टाउकोमा निकै वेदना उत्पन्न हुन्छ । मलाई क्षमनीय र यापनीय छैन । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेको देख्छु, घटेको देखिदैन ।”

(३) “भन्ते सारिपुत्र ! जस्तो कि - कुनै दक्ष गोघातक वा उसको अन्तेवासीले धार भएको चुपीले पेट चिरेभैं मेरो पेटमा वायुले सोला हान्छ । मलाई क्षमनीय छैन, न मलाई यापनीय नै । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ, घटेको छैन । धेरै दुःखवेदना बढेको देख्छु, घटेको देखिदैन ।”

(४) “भन्ते सारिपुत्र ! जस्तो कि - कुनै बलवान् दुई जना पुरुषहरूले कुनै दुर्बल मानिसका हातखुट्टा समाती भुङ्गोमा ओल्टाइपल्टाइ पिल्ल्याएभैं मेरो शरीरमा निकै डाहा उत्पन्न हुन्छ । मलाई क्षमनीय छैन, न यापनीय नै । धेरै दुःखवेदना बढेर आएको छ, घटेको देखिदैन । धेरै दुःखवेदना बढेको नै देख्छु, घटेको देखिदैन ।”

२. आयुष्मान् सारिपुत्रको धर्मदेशना

३. (क) भिन्नका छ आयतन - “हे गृहपति ! त्यसो भए तिमिले यस्तो सिक्नुपर्छ - (१) ‘म चक्षुमा आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुको हेतुले हुने चक्षुर्विज्ञान ममा हुने छैन, (२) श्रोतमा आसक्त हुने छैन, अतः श्रोतको हेतुले हुने श्रोतविज्ञान ममा रहने छैन, (३) घ्राणमा आसक्त हुने छैन, अतः घ्राणको हेतुले हुने घ्राणविज्ञान ममा रहने छैन, (४) जिह्वामा आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वाको हेतुले हुने जिह्वाविज्ञान ममा रहने छैन, (५) कायमा आसक्त हुने छैन, अतः कायको हेतुले हुने कायविज्ञान ममा हुने छैन र (६) मनमा आसक्त हुने छैन, अतः मनको हेतुले हुने मनोविज्ञान ममा हुने छैन’ भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

(ख) बाहिरका छ आयतन - (१) ‘म रूपमा आसक्त हुने छैन, अतः रूपको हेतुले हुने रूपविज्ञान ममा हुने छैन, (२) शब्दमा आसक्त हुने छैन, अतः शब्दको हेतुले हुने शब्दविज्ञान ममा हुने छैन, (३) गन्धमा आसक्त हुने छैन, अतः गन्धको हेतुले हुने गन्धविज्ञान ममा हुने छैन, (४) रसमा आसक्त हुने छैन, अतः रसको हेतुले हुने रसविज्ञान ममा हुने छैन, (५) स्पर्शमा आसक्त हुने छैन, अतः स्पर्शको हेतुले हुने स्पर्शविज्ञान ममा हुने छैन र (६) धर्म (मन-विषय) मा आसक्त हुने छैन, अतः धर्मको हेतुले हुने धर्मविज्ञान ममा रहने छैन’ भनी तिमिले सिक्नुपर्छ ।

(ग) छ विज्ञान-काय - (१) ‘म चक्षुर्विज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः चक्षुर्विज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान ममा हुने छैन, (२) श्रोतविज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः श्रोतविज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान ममा हुने छैन, (३) घ्राणविज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः घ्राणविज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान ममा हुने छैन, (४) जिह्वाविज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः जिह्वाविज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान ममा हुने छैन, (५) कायविज्ञानमा आसक्त हुने छैन, अतः कायविज्ञानको हेतुले हुने विज्ञान ममा हुने छैन र (६)

(ज) परलोक - 'म परलोकमा आसक्त हुने छैन, अतः परलोकको हेतुले हुने विज्ञान ममा हुने छैन' भनी तिमी सिक्नुपर्छ ।

(ट) स्वयंज्ञान - 'जो मैले देखेको, सुनेको, छोएको, जानेको, प्राप्त गरेको, खोजी गरेको, अनु-खोजी गरेको, तलास गरेको छ, त्यसमा पनि म आसक्त हुने छैन, अतः जसको हेतुले विज्ञान हुने छ, सो ममा हुने छैन' भनी तिमीले सिक्नुपर्छ ।"

५. आयुष्मान् सारिपुत्रको उपदेशहरू सुनेपछि अनाथपिण्डक गृहपति आँसु खसाली रुन थाले । अनि त्यस बेला आयुष्मान् आनन्दले अनाथपिण्डक गृहपतिसँग - "हे गृहपति ! तिम्रो चित्त आफ्नो सम्पत्तिमा आसक्त भएको छ कि, अल्झिएको छ कि क्या हो ?" भनी सोध्नुभयो ।

"भो भन्ते आनन्द ! न म आसक्त छु, न त म अल्झिएर बसेको छु ! परन्तु, भन्ते ! यतिका दीर्घकालसम्म मैले शास्ताको उपासना गरेँ, ध्यानी भिक्षुहरूको पनि उपासना गरेँ तर यस्तो (गम्भीर) धर्मोपदेश यसभन्दा अगि मैले कहिले पनि सुन्न पाएको थिइन ।"

सारिपुत्र - "हे गृहपति ! केवल शुद्धजीवन बिताई बस्ने गृहस्थीका लागि यस्तो (गम्भीर) धर्मकथा सु-बोधनीय हुँदैन, उनीहरू रुचाउँदैनन् अथवा उनीहरूको मन लाग्दैन । यस्तो (गम्भीर) धर्मकथा प्रव्रजितहरूलाई मात्र बोधनीय हुन्छ । उनीहरू यस्तो कथा रुचाउँछन्, त्यसमा मन लगाउँछन् ।"

"भन्ते सारिपुत्र ! त्यसो भए शुद्धजीवी गृहस्थीहरूले पनि यस्तो धर्मकथा बुझ्न सक्नु । भन्ते ! सारिपुत्र ! यहाँ अल्पक्लेश स्वभावका कुलपुत्रहरू पनि होलान्, धर्मश्रवण गर्न नपाउँदा उनीहरूका लागि परिहानि हुन सक्छ, धर्मलाई अवबोध गर्न सक्नेहरू पनि होलान् ।"

३. अनाथपिण्डक देवपुत्र

६. अनाथपिण्डक गृहपतिलाई उक्त अववादको उपदेश दिनु भई आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द आसनबाट उठेर फर्की जानुभयो । आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् आनन्द फर्कीको केही समयपछि अनाथपिण्डक गृहपति परलोक भई तुषित देवलोकमा उत्पन्न भए ।

त्यसपछि अनाथपिण्डक देवपुत्र, रातबितिसकेपछि अत्यन्त कान्तिवर्णले युक्त भई आफ्नो शरीरले जेतवनलाई उज्यालो पारी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गई भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । त्यसपछि अनाथपिण्डक देवपुत्रले भगवान्लाई निम्न गाथा सुनाए -

७. "मेरो मनमा प्रीति उत्पन्न गराउने, ऋषिसङ्घले सेवन गरेको, धर्मराजले बास गर्नुभएको, यही त्यो जेतवन विहार हो ।"

"कर्म, विद्या, धर्म र शीलनै जीवनको उत्तम अङ्ग हो । त्यसैले मानिस शुद्धि हुन्छ, गोत्र र धनबाट शुद्धि हुन सक्तैन ।"

"त्यसैले पण्डितहरूले, आफ्नो हित दृष्टिगत गर्दै राम्ररी जानी-बुझी धर्मसञ्चय गर्नुपर्छ । त्यहीँ (मनुष्यलोकमा) विशुद्ध हुन्छ ।"

“सारिपुत्रभै प्रज्ञावान्, शीलवान्, उपशान्त तथा पारङ्गत भई बस्ने भिक्षु नै सर्वोत्तम ठहरिन्छ ।”

अनाथपिण्डिक देवपुत्रले यति कुरा बिन्ती गरे । भगवान्ले त्यसको अनुमोदन गर्नुभयो । अनि अनाथपिण्डिक देवपुत्र ‘भगवान्ले मलाई अनुमोदन गर्नुहुन्छ’ भनी भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तर्धान भए ।

८. त्यो रात व्यतीत भएपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नु भई “हे भिक्षुहरू ! यो बितेको रातमा – रात बितिसकेपछि अत्यन्त कान्ति वर्णले युक्त भई, आफ्नो शरीरले जेतवनलाई उज्यालो पारी, जहाँ म थिएँ त्यहाँ एउटा देवपुत्र आई, मलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । अनि सो देवपुत्रले निम्न गाथा सुनाए –

“मेरो मनमा प्रीति उत्पन्न ... ” इत्यादि (माथि लेखिएको गाथा जम्मै फेरि यहाँ पूरा पढ्नु होला ।)

“यति भनी सो देवपुत्र, ‘शास्ताले अनुमोदन गर्नुभयो’ भनी मलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी त्यहीं अन्तर्धान भए ।”

यो कुरा सुनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्सँग सोध्नुभयो – “उनी नै अनाथपिण्डिक देवपुत्र होलान्, भन्ते ! होइन त ? अनाथपिण्डिक गृहपति आयुष्मान् सारिपुत्रप्रति अभिप्रसन्न थिए ।”

“साधु ! साधु !! आनन्द, जहाँसम्म तर्कद्वारा जान्नुपर्ने थियो, तिमीले जानिहाल्यौ । आनन्द ! अनाथपिण्डिक नै सो देवपुत्र थिए ।”

९. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

अनाथपिण्डिकोवाद-सुत्त समाप्त ।

४४. छन्नोवाद-सुत्त^{७०}

(छन्नाववादसूत्र)

१. बिरामी आयुष्मान् छन्न

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् रागगृहस्थित कलन्दनिवापतर्फ जानु भएको थियो । त्यस बखत आयुष्मान् सारिपुत्र, आयुष्मान् महाचुन्द र आयुष्मान् छन्न गृहकूट पर्वतमा बस्नु भएको थियो । त्यस बखत आयुष्मान् छन्न सान्हे बिरामी थिए । अनि सन्ध्यासमयमा ध्यानबाट उठी आयुष्मान् सारिपुत्र, जहाँ आयुष्मान् महाचुन्द हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि आयुष्मान् महाचुन्दलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो चुन्द ! रोगका बारेमा सोध्नका लागि हामी आयुष्मान् छन्नकहाँ जाऔं ।” “हुन्छ” भनी आयुष्मान् महाचुन्दले आयुष्मान् सारिपुत्रलाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

अनि आयुष्मान् महाचुन्द र आयुष्मान् सारिपुत्र, जहाँ आयुष्मान् छन्न थिए, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ आइपुगेपछि आयुष्मान् छन्नसँग कुशलक्षेम कुरा गर्नुभयो । कुशलक्षेम कुरा गरिसक्नु भएपछि एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले आयुष्मान् छन्नलाई यसो भन्नुभयो - “आवुसो छन्न ! तपाईंलाई सन्चो छैन के ?”

“आवुसो सारिपुत्र ! मलाई सन्चो छैन ... सान्हे वेदना छ । आवुसो सारिपुत्र ! कुनै बलवान् पुरुषले धार भएको तरबारको टुप्पो टाउकोमा घोचेभैं मेरो टाउकोमा वायुले घोच्छ ... । आवुसो सारिपुत्र ! कुनै बलवान् पुरुषले डोरीले शिरमा बेस्करी बाँधेभैं मेरो शिर बेसकरी दुच्छ ... । आवुसो सारिपुत्र ! जस्तै - कुनै बलवान् दुई जना पुरुषहरूले दुर्बल पुरुषका हातखुट्टा समाती ओल्टाइपल्टाइ पिस्याउँछन् । त्यस्तै गरी आवुसो सारिपुत्रलाई ! मेरो शरीरमा निकै डाह हुन्छ । आवुसो सारिपुत्र ! मलाई सन्चो छैन ... । आवुसो सारिपुत्र ! शस्त्र ल्याउँछु, म बाँच्न चाहन्न ।”

२. “आयुष्मान् छन्नले शस्त्र नल्याऊन् । आयुष्मान् छन्नले यापन गरून् । हामी आयुष्मान् छन्नको यापन भएको हेर्न चाहन्छौं । यदि आयुष्मान् छन्नका लागि पथ्य छैन भने म आयुष्मान् छन्नका लागि पथ्य खोज्ने छु । यदि आयुष्मान् छन्नका लागि औषधी छैन भने म आयुष्मान् छन्नका लागि औषधी खोज्ने छु । यदि आयुष्मान् छन्नका लागि अनुकूल उपस्थापक (सेवक) छैन भने आयुष्मान् छन्नलाई म उपस्थान गर्नेछु । आयुष्मान् छन्नले शस्त्र नल्याऊन् । आयुष्मान् छन्नले यापन गरून् । हामी आयुष्मान् छन्नको यापन भएको हेर्न चाहन्छौं ।”

“आवुसो सारिपुत्र ! मेरो लागि पथ्य नभएको होइन, न त औषधी नै नभएको हो, न त अनुकूल उपस्थापक नभएको हो । परन्तु आवुसो सारिपुत्र ! मैलेचाहिँ शास्तालाई दीर्घकालदेखि भक्ति र प्रेमपूर्वक सेवन गर्दै आएको छु । आवुसो सारिपुत्र ! श्रावकका लागि यो योग्य पनि छ, कि जो शास्ताप्रति भक्ति र

प्रेमपूर्वक सेवन गरूँ अभक्ति वा अप्रेमपूर्वक होइन । आवुसो सारिपुत्र ! 'निर्दोष भई छन्न भिक्षु शस्त्र ल्याउँछ' भनी बुभ्नुहोस् ।"

"यदि आयुष्मान् छन्न वचन दिनुहुन्छ भने हामी आयुष्मान्सँग केही सोध्न चाहन्छौं ।"

"आवुसो सारिपुत्र ! सोध्नुहोस्, सुनेर बुझुंला (सुनेर उत्तर दिऊंला) ।"

३. "आवुसो छन्न ! चक्षु, चक्षुर्विज्ञान र चक्षुर्विज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नुहुन्छ के ? आवुसो छन्न ! श्रोत, श्रोतविज्ञान र श्रोतविज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई ... घ्राण, घ्राणविज्ञान र घ्राणविज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई ... जिह्वा, जिह्वाविज्ञान र जिह्वाविज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई ... काय, कायविज्ञान र कायविज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई ... मन, मनोविज्ञान र मनोविज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नुहुन्छ के ?"

"आवुसो सारिपुत्र ! चक्षु, चक्षुर्विज्ञान र चक्षुर्विज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई 'न यो मेरो हो, न यो म हुँ, न यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नु । श्रोत ... घ्राण ... जिह्वा ... काय ... मन, मनोविज्ञान र मनोविज्ञानद्वारा जानिने धर्मलाई 'न यो मेरो हो, न यो म हुँ र न यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नु ।"

४. "आवुसो छन्न ! चक्षु, चक्षुर्विज्ञान र चक्षुर्विज्ञानद्वारा जानिने धर्ममा के देखेर के जानेर चक्षु, चक्षुर्विज्ञान र चक्षुर्विज्ञानद्वारा जानिने धर्ममा 'न यो मेरो हो, न यो म हुँ र न यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नु भएको नि ? श्रोत ... घ्राण ... जिह्वा ... काय ... मन, मनोविज्ञान र मनोविज्ञानद्वारा जानिने धर्ममा के देखेर के जानेर मन, मनविज्ञान र मनविज्ञानद्वारा जानिने धर्ममा 'न यो मेरो हो, न यो म हुँ र न यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नु भएको नि !"

"आवुसो सारिपुत्र ! चक्षु, चक्षुर्विज्ञान र चक्षुर्विज्ञानद्वारा जानिने धर्ममा निरोध देखेर, निरोधलाई जानेर, चक्षु, चक्षुर्विज्ञान र चक्षुर्विज्ञानद्वारा जानिने धर्ममा 'न यो मेरो हो, न यो म हुँ र न यो मेरो आत्मा हो' भनी सम्भन्नु ।"

५. यसो भन्दाखेरि आयुष्मान् महाचुन्दले आयुष्मान् छन्नलाई यसो भन्नुभयो - "आवुसो छन्न ! त्यसैले यो पनि उहाँ भगवान्को शासन (=धर्म) हो भनी भनिएको हो, जसलाई नित्य मन (वृष्टि) मा राख्नुपर्छ । निश्चित हुनेको (चित्त) चलन हुन्छ । अनिश्चित हुनेको (चित्त) चलन हुँदैन । चञ्चल नहुनेको शान्त हुन्छ र शान्त हुनेको तृष्णा हुँदैन । तृष्णा नहुनेको गमनागमन^{५१} (=च्युति उत्पत्ति) हुँदैन । गमनागमन नहुनेको च्युति उत्पत्ति हुँदैन । च्युति र उत्पत्ति नभएपछि न यहाँ, न त्यहाँ, न दुवैका बीचमा हुन्छ । यही नै दुःखको अन्त हो ।"

त्यसपछि यो अववादद्वारा अववाद (=अर्त्ति) दिई आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् महाचुन्द आसनबाट उठी जानुभयो ।

८७१ जन्म हुनको निमित्त यहाँबाट च्युत हुने चित्त 'गमन' र जहाँ जन्म हुनु पर्ने हो त्यहाँ जन्मने चित्त 'आगमन' भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २०७. छन्नोवादसुत्तवण्णना ।

२. आयुष्मान् छन्नको गति

६. अनि आयुष्मान् सारिपुत्र र आयुष्मान् महाचुन्द गइसकेपछि आयुष्मान् छन्नले शस्त्र ल्याए^{८७२} । त्यसपछि आयुष्मान् सारिपुत्र, जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ आईपुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएको आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्लाई यसो भन्नुभयो - “भन्ते ! आयुष्मान् छन्नले आत्महत्या गरे । उनको गति कस्तो भयो होला ? उनको अभिसम्पराय के भएको रहेछ ?”

“सारिपुत्र ! छन्न भिक्षुले तिमीहरूका सामु आफू दोषरहित^{८७३} भएको कुरा भने, होइन ?”

“भन्ते ! पुब्बजिर भन्ने वज्जिगाउँ छ । त्यहाँ आयुष्मान् छन्नका मित्रकुलहरू, सुहृदयकुलहरू र उपवज्ज (=हरहमेसा जाने) कुलहरू पनि छन् ।”

“सारिपुत्र ! छन्न भिक्षुका मित्रकुलहरू, सुहृदयकुलहरू र उपवज्ज कुलहरू हुन सक्छन् । सारिपुत्र ! यतिकैले म ‘सउपवज्जो’ (=सदोषी) भनी भन्दिन । सारिपुत्र ! जसले यो देह त्यागी अर्को देह ग्रहण गर्छ, त्यस्तालाई म ‘सउपवज्जो’ (=दोषसहित) भन्दछु । छन्न भिक्षुमा त्यो छैन । सारिपुत्र ! छन्न भिक्षु दोष रहित भएर नै आत्महत्या गरे भन्ने कुरा तिमीले बुझ ।”

भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

छन्नोवाद-सुत्त समाप्त ।

Dhamma.Digital

- ८७२ ‘शस्त्र ल्याए’ भनेको तात्पर्य काट्न सक्ने कुनै शस्त्र अथवा छुराद्वारा आफ्नो गर्दनको नली काटे । त्यस बखत उनमा मरण-भय उत्पन्न भयो । गतिनिमित्त पनि देखे । अनि त्यस बखत उनले आफू पृथग्जन भएको बुझेर विरक्त विषयना ध्यान गरी संस्कारलाई परिग्रह गर्दै अरहत्व प्राप्त गरी समशीषिको रूपले परिनिर्वाण भए । अरहत्व पनि प्राप्त हुने मृत्यु पनि हुनेलाई ‘समशीषि’ भनिन्छ । पपं. सू. IV. पृ. २०५. छन्नोवादसुत्तवण्णना ।
- ८७३ यद्यपि यो कुरो स्थविर पृथक्जन छँदा नै भनिएको थियो, तदन्तर उनी परिनिर्वाण भएका थिए । भगवान्ले चाहीं उही कारण ग्रहण गर्नु भएको हो भनी पपं. सू. IV. पृ. २०५. छन्नोवादसुत्तवण्णनाले उल्लेख गरेको छ ।

४५. पुण्णोवाद-सुत्त^{७४}

(पुण्णविवादसूत्र)

१. भगवान्द्वारा पूर्ण भिक्षुलाई उपदेश

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि आयुष्मान् पूर्ण (पुण्ण), जहाँ भगवान् विराजमान हुनु भएको थियो, त्यहाँ गए । त्यहाँ गएपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी उनी एक छेउमा बसे । एकछेउ बसेका आयुष्मान् पूर्णले भगवान्लाई यस्तो निवेदन गरे - “भन्ते ! भगवान्ले मलाई सङ्क्षिप्त रूपले यस्तो उपदेश दिनु भए बेस हुनेछ, जुन धर्म भगवान्बाट सुनेर म एकाकी, एकान्तवासी अप्रमादी, उद्योगी, संयमी भई विहार गर्न सकुं ।”

“पूर्ण ! त्यसो भए सुन, राम्ररी मनमा धारण गर, म बताउँछु । “हवस्, भन्ते !” भनी आयुष्मान् पूर्णले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

“पूर्ण ! चक्षुर्विज्ञेय रूप इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय रूप, कामुपसंहित, रजनीय हुन्छ । भिक्षुले त्यसको अभिनन्दन गर्छ, स्वागत गर्छ, अध्यवसाय गर्छ । त्यसको (यसरी) अभिनन्दन, स्वागत (अभिवादन), अध्यवसाय गरेपछि त्यस (भिक्षु) मा तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । पूर्ण ! तृष्णा उत्पन्न भएपछि दुःखको समुदय (उत्पत्ति) हुन्छ । यसो म भन्छु ।”

“पूर्ण ! श्रोतविज्ञेय शब्द ... । घ्राणविज्ञेय गन्ध ... । जिह्वाविज्ञेय रस ... । कायविज्ञेय स्पर्श ... । मनविज्ञेय धर्म इष्ट, कान्त, मनाप, प्रिय रूप, कामुपसंहित, रजनीय हुन्छ । भिक्षुले त्यसको अभिनन्दन ... गर्दछ । अभिनन्दन ... गरेपछि तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । पूर्ण ! तृष्णा उत्पन्न ... दुःखको पनि समुदय हुन्छ । यसो म भन्छु ।”

“पूर्ण ! चक्षुर्विज्ञेय रूप ... । श्रोतविज्ञेय शब्द ... । घ्राण विज्ञेय गन्ध ... । जिह्वाविज्ञेय रस ... । कायविज्ञेय स्पर्श ... । मनविज्ञेय धर्म ... । रजनीय हुन्छ । (त्यसो भए तापनि) भिक्षुले त्यसको अभिनन्दन गर्दैन ... । अभिनन्दन नगरेपछि ... तृष्णा उत्पन्न हुँदैन (दुःखको निरोध हुन्छ) । यसो म भन्छु ।”

२. सूनापरान्त-निवासी मान्छेहरू मापाका हुन्छन्

२. “पूर्ण ! मैले यो सङ्क्षेपले दिएको उपदेश सुनेपछि तिम्री कुन जनपदमा बसेर (यसको) साधना गर्छौ ?”

“भन्ते ! भगवान्को यस सङ्क्षिप्त उपदेशद्वारा उपदिष्ट भएर म सूनापरान्त भनिने जनपदमा साधना (विहार) गर्न जान्छु ।”

“पूर्ण ! सूनापरान्त-निवासी मान्छेहरू त मापाका छन् । तिनीहरू कडा व्यवहार गर्छन् । पूर्ण ! यदि तिनीहरूले तिमीलाई गालीगलौज गर्‍यो (जथाभावी मुख छाड्यो) भने तिम्रो (मनमा तिनीहरूप्रति) कस्तो भावना उत्पन्न होला ?”

“भन्ते ! सूनापरान्त-निवासीहरूले मलाई गालीगलौज गरेमा मुख छाडेमा म के सोच्छु भने उनीहरू निकै भलादमी हुन् किनभने उनीहरूले मलाई (गालीगलौज मात्र गरे) हात छाडेनन् । भगवान् ! मलाई यस्तो हुन्छ, सुगत ! मलाई यस्तो हुन्छ ।”

“पूर्ण ! सूनापरान्तका निवासीहरूले यदि तिमीलाई हातले कुटेमा ... कस्तो भावना होला ?”

“भन्ते ! यदि सूनापरान्त-निवासीहरूले मलाई हात छाडे भने मलाई ‘सूनापरान्त-निवासीहरू असल रहेछन्, ज्यादै असल रहेछन् (किनभने) उनीहरूले मलाई माटाका डल्लाले हिकार्एनन् । भगवान् ! मेरो मनमा (उनीहरूप्रति) यस्तो (भावना) हुन्छ, सुगत ! मलाई यस्तो हुन्छ ।’

“पूर्ण ! सुनापरान्त-निवासीहरूले तिमीलाई माटाका डल्ला (ढुङ्गा, ईट) ले हानेमा नि ... ?”

“भन्ते ! यदि सूनापरान्त-निवासीहरूले ... (पूर्ववत्) ... (किनभने) उनीहरूले मलाई लट्टीले हिकार्एनन् । भगवान् ... यस्तो हुन्छ ।”

“पूर्ण ! यदि सूनापरान्त-निवासीहरूले तिमीलाई लट्टीले हिकार्एमा तिम्रो ... भावना होला ?”

“भन्ते ! यदि ... (पूर्ववत्) ... (किनभने) ... शस्त्रले प्रहार गरेनन् । भगवान् ! ... यस्तो हुन्छ ।”

“पूर्ण ! यदि ... शस्त्रले प्रहार गरेमा तिम्रो ... कस्तो ... होला ?”

“भन्ते ! यदि ... (पूर्ववत्) ... (किनभने) ... तीखो हतियार (तीक्ष्ण शस्त्र) को प्रयोग गरेर मलाई मारेनन् । भगवान् ! ... यस्तो हुन्छ ।”

“पूर्ण ! यदि ... (पूर्ववत्) तीखो हतियारको प्रयोग गरेर तिमीलाई मारिदिने भएमा नि ... पूर्ववत् ... ?”

“भन्ते ! यदि ... (पूर्ववत्) ... । भगवान् ! (उनीहरूप्रति) मेरो मनमा यसो भावना उत्पन्न हुनेछ - ‘उहाँ भगवान्का कुनै-कुनै शिष्यहरू आ-आफ्ना जीवन (बाँचिरहनु परेको) देखि दिक्क भएर, निराश भएर, घृणा गरेर (आत्महत्या गर्नाका लागि) शस्त्रधारी (मान्छे) खोज्छन् । मलाई त त्यस्ता शस्त्रधारी (मान्छे) खोज्ने नपर्ने गरी भेटियो । भगवान् ! मेरो मनमा (उनीहरूप्रति) यस्तो (भावना) हुन्छ, सुगत ! मलाई यस्तो हुन्छ ।’

“साधु, साधु, पूर्ण ! तिमी यसरी शम-दमले युक्त भएर त्यस सूनापरान्त जनपदमा विहार गर्न (साधना गर्न) सक्ने छौ । अब, पूर्ण ! तिमीले समयको पहिचान गर (अर्थात् तिमीले आफूले समयोचित देखेअनुसार गर) ।”

३. आयुष्मान् पूर्णको परिनिर्वाण

३. त्यसपछि, आयुष्मान् पूर्ण भगवान्को वचनको अभिनन्दन र अनुमोदन गरी आसनबाट उठेर भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी शयनासन सम्हालेर, पात्र-चीवर लिएर, जतातिर सूनापरान्त जनपद (अवस्थित) थियो त्यहीँ चारिका गर्न गए । क्रमिकरूपले चारिका गर्दै उनी जहाँ सूनापरान्त जनपद थियो, त्यहीँ पुगे । त्यहाँ पुगेर उनी त्यस जनपदमै विहार गरिरहे । त्यहाँ आयुष्मान् पूर्णले त्यस वर्षावासको अवधिभित्र पाँच सय उपासक र पाँच सय उपासिकालाई ज्ञानको बोध गराए, सोही वर्षावासको अवधिभित्रमा आफूले तीनवटा विद्या साक्षात्कार गरे । त्यसपछि आयुष्मान् पूर्णको (त्यसै वर्षावासको अवधिमा) परिनिर्वाण भयो ।

अनि थुप्रै भिक्षुहरू जहाँ भगवान् विराजमान हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेर उनीहरूले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । एकातिर बसेका ती भिक्षुहरूले भगवान्सित यस्तो निवेदन गरे - “भन्ते ! जुन पूर्ण कुलपुत्रलाई भगवान्ले सङ्क्षिप्त रूपले उपदेश दिनु भएको थियो उहाँको निधन भएको छ । अब उहाँको कस्तो गति भयो होला, कस्तो अभिसम्पराय कस्तो भयो होला ?”

“भिक्षु हो ! पूर्ण कुलपुत्र पण्डित थिए, सत्यवादी थिए, धर्मानुसार आचरण गर्दथे । उनले धर्मका विषयमा मलाई कुनै कष्ट दिएनन् । भिक्षु हो ! पूर्ण कुलपुत्र परिनिर्वाण भए ।”

४. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

पुण्योवाह-सुत्त समाप्त

Dhamma.Digital

४६. नन्दकोवाद-सुत्त

(नन्दकाववादसूत्र)

१. आयुष्मान् नन्दकको उपदेश

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । अनि महाप्रजापति गौतमी पाँच सय भिक्षुणीहरूका साथ जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिनु भयो । एक छेउमा उभिनु भएकी महाप्रजापति गौतमीले भगवान्लाई यस्तो बिन्ती गर्नुभयो - “भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई अववाद दिनुहोस्, भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई अनुशासित गर्नुहोस्, भन्ते ! भगवान्ले भिक्षुणीहरूलाई धार्मिककथा सुनाउनु होस् ।”

त्यस बखत स्थविर भिक्षुहरूले आलोपालो गरी भिक्षुणीहरूलाई अववाद उपदेश दिने गर्दथे । आयुष्मान् नन्दक आफ्ना पालामा भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिन चाहनु हुन्थ्यो । अनि भगवान्ले आयुष्मान् आनन्दलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “आनन्द ! आज भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिन पालो कसको हो ?”

“भन्ते ! पालोअनुसार भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश दिने पालो सबैको सकियो । भन्ते ! यी आयुष्मान् नन्दक आफ्ना पालामा भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश गर्न चाहनुहुन्न ।”

२. अनि भगवान्ले आयुष्मान् नन्दकलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “नन्दक ! भिक्षुणीहरूलाई अववाद-उपदेश देऊ, नन्दक ! भिक्षुणीहरूलाई अनुशासित गर, नन्दक ! ब्राह्मण^{५७} भएका तिमिले भिक्षुणीहरूलाई धार्मिक कुरा सुनाऊ !”

“हवस्, भन्ते !” भनी भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिई आयुष्मान् नन्दक पूर्वाह्न समयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी, भिक्षाटनबाट फर्की आई भोजनोपरान्त आफूसमेत दुई जना भई जहाँ राजकाराम थिए, त्यहाँ जानुभयो । ती भिक्षुणीहरूले परैदेखि आयुष्मान् नन्दकलाई आउन लाग्नु भएको देखे । सो देखेपछि आसन बिछ्याए । पानी र पीरा पनि राखे । अनि आयुष्मान् नन्दक बिछ्याइराखेको आसनमा बस्नुभयो । बस्नु भएपछि पाउ पखाल्नु भयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।”

२. अनात्म-कथा

३. एक छेउमा बसेका ती भिक्षुणीहरूलाई आयुष्मान् नन्दकले यसो भन्नुभयो - “भगिनी हो ! प्रतिपृच्छ अर्थात् सोधेर कुरा हुनेछ । त्यहाँ, जान्नेले ‘जान्दछु’ भनी भन्नुपर्छ, नजान्नेले ‘जान्दिन’ भनी भन्नुपर्छ । जसमा सन्देह वा विमत्ति उत्पन्न हुन्छ, उसले ‘भन्ते ! यो कसरी हुन्छ, यसको अर्थ के हो ?’ भनी मसँगै प्रति-प्रश्न गर्नुपर्छ ।”

(उत्तीहरूले भने) - “ आयुष्मान् नन्दकले हामीहरूलाई ‘नबुभेको सोध्नु’ भनी जुन कुरा भन्नुभयो - यत्तिकैले पनि हामीहरू आयुष्मान्प्रति सन्तुष्ट र प्रसन्न भएका छौं ।”

(१) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, चक्षु नित्य हो कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख छ, र विपरिणाम-स्वभावको (=परिवर्तनशील) छ - त्यसलाई - ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(२) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, श्रोत नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, सो दुःख हो र त्यो विपरिणाम स्वभावको छ, त्यसलाई - ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(३) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, घ्राण नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो कि सुख हो ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो तथा विपरिणाम-स्वभावको हो - त्यसलाई - ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(४) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, जिह्वा नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हूँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(५) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, काय नित्य हो कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हूँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(६) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, मन नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य छ ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो – त्यसलाई ‘यो मेरो हो, यो म हूँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! पहिले नै ‘यी छ आध्यात्मिक (=भित्ती) आयतनहरूलाई अनित्य हुन्’ भनी हामीहरूले यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देखिसकेका छौं ।”

“साधु, साधु, भगिनी हो ! त्यस्तै हो, भगिनी हो ! यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।”

(१) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, रूप नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो, – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हूँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(२) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, शब्द नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम स्वभावको हो – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(३) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, गन्ध नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख हो त ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(४) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, रस (=स्वाद) नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो, – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(५) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, स्पर्श नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो, – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(६) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, धर्म (=चित्तविषय) नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य हो, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! पहिले नै ‘यी छ बाहिरी आयतनहरूलाई अनित्य हुन्’ भनी हामीहरूले यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा बुझिसकेका छौं ।”

“साधु, साधु, भगिनी हो ! त्यस्तै हो, भगिनी हो ! यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई त्यस्तै हुन्छ ।”

(१) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, चक्षुर्विज्ञान नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य हो ।”

“जो अनित्य हो, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो, – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

(२-६) “भगिनी हो ! के भन्छौ त, श्रोतविज्ञान ... घ्राणविज्ञान ... जिह्वाविज्ञान ... कायविज्ञान ... मनोविज्ञान ... नित्य हो, कि अनित्य हो ?”

“भन्ते ! अनित्य छ ।”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो, कि सुख ?”

“भन्ते ! दुःख हो ।”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, तथा विपरिणाम-स्वभावको हो, – त्यसलाई – ‘यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“भन्ते ! ठीक छैन ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! पहिले नै ‘यी छ विज्ञान-कायहरूलाई अनित्य हुन्’ भनी हामीहरूले यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा बुझिसकेका छौं ।”

“साधु, साधु भगिनी हो ! त्यस्तै हो, भगिनी हो ! यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई यस्तै हुन्छ ।”

५. “भगिनी हो ! जस्तै – बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, बत्ती (बट्टी) पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, अर्चि (=ज्वाला) पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, आभा (=प्रकाश=चमक) पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो । भगिनी हो ! तर कसैले – ‘यो बलिरहेको तेल प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो, बत्ती पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, अर्चि पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो, परन्तु जुन त्यसको आभा छ, त्यो भने नित्य हो, ध्रुव हो, शास्वत हो, तथा अविपरिणाम धर्म हो, (=अपरिवर्तनशील हो) भनी भन्दछ भने, भगिनी हो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?”

“भन्ते ! सकिन्न ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो बलिरहेको तेल-प्रदीपको तेल पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो, बत्ती पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो, अर्चि पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो, आभा त अगाडि नै अनित्य तथा विपरिणाम धर्म भइसक्यो ।”

“भगिनी हो ! त्यस्तै, यदि कसैले – ‘यी छ आध्यात्मिक आयतनहरू अनित्य छन्, तर जो ती छ आध्यात्मिक आयतनहरूको कारणद्वारा प्रतिसंविदित हुने सुख, दुःख अथवा अदुःख असुख छ – ‘त्यो नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो, तथा अविपरिणाम धर्म हो’ भनी भन्दछ भने, भगिनी हो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?”

“भन्ते ! सकिन्न ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! तत्तत् प्रत्ययको कारणले तत्तत् वेदना उत्पन्न हुन्छ । तत्तत् प्रत्ययले गर्दा निरोधबाट तत्तत् वेदना निरुद्ध हुन्छ ।”

“साधु, साधु, भगिनी हो ! यस्तै हो, भगिनी हो ! यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई यस्तै हुन्छ ।”

५. “भगिनी हो ! जस्तै – खडा सारवान् महावृक्षको मूल (=फेद) पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, स्कन्ध पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, शाखा-पातहरू पनि अनित्य छन्, विपरिणाम धर्म हो, छायाँ पनि अनित्य हो, विपरिणाम धर्म हो । भगिनी हो ! तर कसैले – ‘त्यो खडा सारवान् महावृक्षको मूल अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, स्कन्ध पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, शाखा-पातहरू पनि अनित्य छन्, विपरिणाम धर्म हुन्, परन्तु जुन त्यसको छायाँ हो, त्यो भने नित्य छ, ध्रुव छ, शाश्वत छ, अनि अविपरिणाम धर्म छ’ भनी भन्दछ भने, भगिनी हो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?”

“भन्ते ! सकिन्न ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! त्यो खडा सारवान् महावृक्षको मूल पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, स्कन्ध पनि अनित्य छ, विपरिणाम धर्म हो, शाखा-पातहरू पनि अनित्य छन्, विपरिणाम धर्म हो छायाँ त पहिले नै अनित्य तथा विपरिणाम धर्म भइसककै छ ।”

“भगिनी हो ! त्यस्तै, यदि कसैले – यी छ बाहिरी आयतनहरू अनित्य छन्, तर जो ती छ बाहिरी आयतनहरूले गर्दा प्रतिसंविदित हुने सुख, दुःख अथवा अदुःख असुख छ – ‘त्यो नित्य हो, ध्रुव हो, शाश्वत हो, अनि अविपरिणाम धर्म हो’ भनी भन्दछ भने, भगिनी हो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?”

“भन्ते ! सकिन्न ।”

“किन नि ?”

“भन्ते ! तत्तत् प्रत्ययको कारणद्वारा तत्तत् वेदना उत्पन्न हुन्छ । तत्तत् प्रत्ययको कारण निरोधबाट तत्तत् वेदना पनि निरुद्ध हुन्छ ।”

“साधु, साधु भगिनी हो ! यस्तै हो, भगिनी हो ! यथार्थतः सम्यक्प्रज्ञाद्वारा देख्ने आर्यश्रावकलाई यस्तै हुन्छ ।”

७. “भगिनी हो ! जस्तै – कुनै चतुर गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले गाई मारी, गाई काट्ने धार भएको चुपीले भित्री मासु पनि नकाटी, बाहिरी छाला पनि नकाटी – गाईलाई काट्छ, त्यहाँ

जुन जुन छलामा टाँसिएका भित्री मासु छ, जुन-जुन भित्री नसाहरू छन्, जुनजुन भित्री गाँठाहरू छन्, - तिनीहरूलाई गाई काट्ने धार भएको चुपीले सबैतिरबाट चुँडालेर काट्छ । त्यसपछि बाहिरको सोही छलाले मोरी 'यो गाई यस्तै गरी छलाले युक्त छ (जस्तो पहिले जिउँदोमा थियो)' भनी भन्दछ भने, भगिनी हो ! के उसले भनेको त्यो कुरो ठीक छ भनी भन्न सकिन्छ त ?"

"भन्ते ! सकिन्न ।"

"किन नि ?"

"भन्ते ! त्यो चतुर गोघातक वा गोघातक अन्तेवासीले गाई मारी, गाई काट्ने धार भएको चुपीले भित्री मासु पनि नकाटी, बाहिरी छाला पनि नकाटी - गाईलाई काट्छ । त्यहाँ जुनजुन छलामा टाँसिएको भित्री मासु छ, जुनजुन भित्री नसाहरू छन्, जुनजुन गाँठाहरू छन्, तिनीहरूलाई गाई काट्ने धार भएको चुपीले सबैतिरबाट चुँडालेर काट्छ । त्यस पछि सोही बाहिरको छलाले मोरी 'यो गाई यस्तै गरी छलाले युक्त छ' भनी भने तापनि सो गाई सोही छालाबाट विसंयुक्त भइसकेको छ ।"

"भगिनी हो ! अर्थबोध गराउनाका लागि मैले यो उपमा मात्र दिएको हुँ । यसको अर्थ यो हो - भगिनी हो ! 'भित्री मासु' भनी छ आध्यात्मिक आयतनहरूलाई भनिएको हो, भगिनी हो ! 'बाहिरी छाला' भनी छ बाहिरी आयतनहरूलाई भनिएको हो । भगिनी हो ! 'छलामा टाँसिएका भित्री मासु, भित्री नसाहरू र भित्री गाँठाहरू' भनी नन्दीरागलाई भनिएको हो, भगिनी हो ! 'गाई काट्ने धार भएको चुपी' भनी आर्यप्रज्ञालाई भनिएको हो, - यही आर्यप्रज्ञाले भित्री क्लेश, भित्री संयोजन र भित्री बन्धनलाई राम्ररी छेदन गर्छ, छुट्याउँछ, र छिन्नभिन्न पार्छ ।"

८. सप्तबोध्यङ्ग - "भगिनी हो ! यी सप्तबोध्यङ्ग हुन् । जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा भिक्षु आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ । कुन सात भने ? -

"(१) भगिनी हो ! यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्चित, विरागनिश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी स्मृतिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (२) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्चित निरागविश्चित, निरोधनिश्चित तथा उत्सर्गगामी धर्मविचयसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (३) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्चित ... तथा उत्सर्गगामी वीर्यसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (४) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्चित ... प्रशब्धिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (६) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्चित ... समाधिसम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ, (७) यहाँ भिक्षुले विवेकनिश्चित ... उपेक्षासम्बोध्यङ्गको भाविता गर्छ ।"

"भगिनी हो ! यी नै सप्तबोध्यङ्गहरू हुन्, जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चित्तविमुक्ति प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई भिक्षुले विहार गर्दछ ।"

अनि आयुष्मान् नन्दकले यो उपदेशद्वारा अववाद गरी ती भिक्षुणीहरूलाई "भगिनी हो ! जानुहोस्, समय भयो" भनी भन्नुभयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकको भाषणलाई अभिनन्दन तथा अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिरहेका ती भिक्षुणीहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - "भिक्षुणी हो ! जाऊ, समय भयो ।" अनि भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी ती भिक्षुणीहरू फर्की गए । ती भिक्षुणीहरू गइसकेको केही बेरपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - "भिक्षु हो ! जस्तै - चतुर्दशी (अमावास्या) को

उपोसथका दिन अधिकांश व्यक्तिहरूलाई 'चन्द्रमा कम (ऊनो) छ कि पूर्ण छ' भन्ने शङ्का वा विमति हुँदैन, किनभने त्यस दिन चन्द्रमा भएको हुन्छ । भिक्षुहो ! त्यस्तै गरी नन्दकको उपदेश सुनी ती भिक्षुणीहरू सन्तुष्ट भएका छन् तर परिपूर्ण सङ्कल्प भने होइन ।

३. भोलिपल्ट नन्दकलाई उपदेश दिन पठाए

१०. अनि भगवान्ले आयुष्मान् नन्दकलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - "नन्दक ! त्यसो भए भोलि पनि ती भिक्षुणीहरूलाई सोही उपदेशद्वारा अववाद गर ।"

"हवस् भन्ते !" भनी आयुष्मान् नन्दकले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो ।

अनि त्यो रात व्यतीत भएपछि आयुष्मान् नन्दक पूर्वाह्नसमयमा चीवर पहिरी, पात्र-चीवर धारण गरी श्रावस्तीमा भिक्षाटन जानुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी फर्कनु भएपछि भोजनोपरान्त आफू समेत दुई जना भई जहाँ राजकाराम थियो, त्यहाँ जानुभयो । ती भिक्षुणीहरूले टाढैदेखि आयुष्मान् नन्दकलाई आउन लागेको देखे । सो देखेपछि आसन ओछ्याए । पानी र पीरा राखे । अनि आयुष्मान् नन्दक ओछ्याएको आसनमा बस्नुभयो । त्यहाँ बस्नु भएपछि पाउँ पखाल्नुभयो । ती भिक्षुणीहरू पनि आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे ।

एक छेउमा बसेका ती भिक्षुणीहरूलाई आयुष्मान् नन्दकले यसो भन्नुभयो - "भगिनी हो ! प्रतिपृच्छ अर्थात् सोधी-सोधी कुरा हुनेछ । त्यहाँ, जान्नेले 'जान्दछु' भनी भन्नुपर्छ, न जान्नेले 'जान्दिन' भनी भन्नुपर्छ । जसलाई सन्देह वा विमति हुन्छ, उसले 'भन्ते ! यो कसरी भयो, यसको अर्थ के हो ?' भनी मसँगै प्रतिप्रश्न गर्नुपर्छ ।"

(उनीहरूले भने) - आयुष्मान् नन्दकले हामीहरूलाई 'नबुझेको सोध्नु' भनी जुन कुरा भन्नुभयो, यत्तिकैबाट हामीहरू आयुष्मान्प्रति सन्तुष्ट र प्रसन्न भएका छौं ।

११-१७. (१) "भगिनी हो ! के भन्छौ त, चक्षु नित्य हो, कि अनित्य हो ?"

"भन्ते ! अनित्य हो ।"

(यसपछिका जम्मै कुराहरू माथि उल्लेख भएअनुसार दोहो-याइ पढ्नु होला ।)

"भगिनी हो ! यी सप्तबोध्यङ्ग हुन्, जसको भाविता र बहुलिकृत गर्दा भिक्षुले आस्रवक्षय गरी अनास्रवी भई, चिन्तविमुक्ति, प्रज्ञाविमुक्तिलाई यसै जीवनमा स्वयं अभिज्ञात तथा साक्षात्कार गरी उपशान्त भई विहार गर्छ । कुन सात भने -

(यसपछि सबै कुराहरू माथि उल्लेख भएअनुसार दोहो-याइ पढ्नुहोला ।)

१८. अनि आयुष्मान् नन्दकले यी उपदेशद्वारा अववाद गरी ती भिक्षुणीहरूलाई "भगिनी हो ! जानुहोस्, समय भयो" भनी भन्नुभयो । ती भिक्षुणीहरू आयुष्मान् नन्दकको भाषणलाई अभिनन्दन र अनुमोदन गरी, आसनबाट उठी आयुष्मान् नन्दकलाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा उभिए । एक छेउमा उभिएका ती भिक्षुणीहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

"भिक्षुणी हो ! जाऊ, समय भयो ।"

अनि भगवान्लाई अभिवादन र प्रदक्षिणा गरी ती भिक्षुणीहरू फर्की गए ।

ती भिक्षुणीहरू गएको केहीबेरपछि भगवान्ले भिक्षुहरूलाई आमन्त्रित गर्नुभयो - “भिक्षु हो ! जस्तै - पूर्णिमाको उपोसथका दिन धेरै मानिसहरूलाई ‘चन्द्रमा कम छ कि पूर्ण छ’ भन्ने शङ्का वा विमति हुँदैन, किनभने त्यस दिन चन्द्रमा पूर्ण रूपमा रहेको हुन्छ । भिक्षु हो ! त्यसै गरी नन्दकको उपदेश सुनी ती भिक्षुणीहरू सन्तुष्ट छन् । परिपूर्ण सङ्कल्प पनि^{५९६} । भिक्षु हो ! ती पाँच सय भिक्षुणीहरूमध्ये सबभन्दा पछिल्ला भिक्षुणीहरू श्रोतापन्न अविनिपाती छन्^{५९७} निश्चय नै उनीहरू सम्बोधिप्राप्त हुने भएका छन्^{५९८} ।”

भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

नन्दकोवाद-सुत्त समाप्त ।

- ८७६ आयुष्मान् नन्दकले दुई पटक दिनु भएका उपदेशहरूमध्ये पहिलो उपदेश अमावास्याको चतुर्दशी उपोसथको दिनमा र दोस्रो उपदेश पूर्णिमाको उपोसथको दिनमा दिनु भएको हो भनी अं.अ.क. I. पृ. १७३-७४: एककनिपातवर्णना, नन्दक धेरैको कथाका समुल्लेख भएको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा नन्दकोवादसुत्तवर्णनाले केही पनि उल्लेख गरेको छैन । दुई उपोसथ दिनहरूमा भएको हुनाले भगवान्ले एक दृष्टान्त अमावास्यको र अर्को दृष्टान्त पूर्णिमाको दिन दिनु भएको हो । भिक्षुणीहरूकहाँ गई उपदेश गर्न जाने नियम पनि प्रत्येक उपोसथको दिन मै हो ।
- ८७७ केही स्रोतापन्न, केही सकृदागामी, केही अनागामी तथा केही अरहन्त पनि भए भनी पपं सू. IV. पृ. २१६: नन्दकोवादसुत्तवर्णनामा समुल्लेख भएको छ ।
- ८७८ पछि ती सबै भिक्षुणीहरू षडभिज्जलाभी अर्हन्त भए भन्ने कुरा धेरी.गा.अ.क.पृ. ३: निदानकथामा र उही पृ. १११ महाप्रजापति धेरीगाथा वर्णनामा समुल्लेख भएको पाइन्छ ।

४७. चूलराहुलोवाद-सुत्त

(चूलराहुलाववाद-सूत्र)

१. आयुष्मान् राहुललाई अरहत्वप्राप्ति

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यस बेला एकान्तमा ध्यानमा बस्नु भएको भगवान्लाई यस्तो सुभयो - “राहुलमा विमुक्ति (अरहन्त फलप्राप्ति) का लागि उपयुक्त (परिपाचनीय) धर्म (=विचार, आचरण) परिपक्व भइसकेको छ । किन मैले उनलाई उच्चस्तरीय आस्रव-क्षय ज्ञान प्राप्त गर्नेतिर प्रेरित नगरूँ ?” अनि भगवान् विहान चीवर वस्त्र पहिरेर, पात्र-चीवर धारण गरेर, श्रावस्ती पसेर भिक्षाटन गर्नुभयो । श्रावस्तीमा भिक्षाटन गरी फर्की, भोजनबाट निवृत्त भएर, आयुष्मान् राहुललाई बोलाएर भन्नुभयो - “राहुल ! आसन बोक, दिवा विहार (दिउँसोको साधना) का लागि जहाँ अन्धवन छ, त्यहाँ जाओ ।” “हवस्, भन्ते !” भन्दै आयुष्मान् राहुल भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिएर भगवान्कै पछि लागे ।

त्यस बेला अनेक सहस्र देवताहरूले भगवान्को अनुगमन गर्दै भने - “आज भगवान्ले आयुष्मान् राहुललाई आस्रवहरू क्षय हुने प्रेरणा दिदै उपदेश दिनु हुनेछ ।” त्यसपछि भगवान् अन्धवनभित्र पसेर एउटा रूखमुनि ओछ्याएको आसनमा बस्नुभयो । आयुष्मान् राहुल पनि भगवान्लाई अभिवादन गर्दै एक छेउमा बसे । भगवान्ले एकातिर बसेका आयुष्मान् राहुललाई यसो भन्नुभयो -

२. “राहुल ! तिमी के भन्छौ त- आँखा (चक्षु) नित्य छ, कि अनित्य ?”

“अनित्य छ, भन्ते !”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो कि सुख हो त ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो अनित्य छ त्यो दुःख हो, विपरिणाम (परिवर्तन) धर्म हो, के त्यसलाई - ‘यो म हुँ’, ‘यो मेरो हो’, ‘यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“ठीक छैन, भन्ते !”

“राहुल ! तिमी के भन्छौ त - चक्षुर्विज्ञान नित्य हो, कि अनित्य ?”

“अनित्य हो, भन्ते !”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो कि सुख ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो अनित्य छ, दुःख हो, विपरिणाम - धर्म हो, जो जसलाई ‘यो म हुँ’, ‘यो मेरो हो’, ‘यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“ठीक छैन, भन्ते !”

“राहुल ! तिमी के भन्छौ त- चक्षुःसंस्पर्श (विषयेन्द्रिय) नित्य हो, कि अनित्य ?”

“अनित्य हो, भन्ते !”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो कि सुख ?”

“दुःख हो, भन्ते !”

“जो, अनित्य छ, दुःख हो, विपरिणाम-धर्म हो, के जसलाई - ‘यो म हूँ’, ‘यो मेरो हो’, ‘यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“ठीक छैन, भन्ते !”

“राहुल ! तिमी के भन्छौ त - चक्षुःसंस्पर्शको कारण (प्रत्यय) बाट उत्पन्न हुने वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान हुन् । ती नित्य हुन् कि अनित्य ?”

“अनित्य हुन् भन्ते !”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हुन्छ कि सुख ?”

“दुःख हुन्छ, भन्ते !”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हो, विपरिणाम धर्म हो, के जसलाई ‘यो म हूँ’, ‘यो मेरो हो’, ‘यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठिक छ त ?”

“ठीक छैन, भन्ते !”

“राहुल ! के भन्छौ त - घ्राण नित्य हो, अनित्य ... ?”

“राहुल ! के भन्छौ त - जिह्वा नित्य हो, अनित्य ... ?”

“राहुल ! के भन्छौ त - काय नित्य त, अनित्य ... ?”

“राहुल ! के भन्छौ त - मन नित्य छ, कि अनित्य ... ?”

“राहुल ! के भन्छौ त - मनःसंस्पर्शको कारणबाट उत्पन्न हुने वेदना, संज्ञा, संस्कार, विज्ञान नित्य छ कि अनित्य ?”

“अनित्य हुन् भन्ते !”

“जो अनित्य छ, त्यो दुःख हुन्छ कि सुख ?”

“दुःख हुन्छ, भन्ते !”

“जो अनित्य हो, जो दुःख हो, विपरिणाम-धर्म हो । के त्यसलाई - ‘यो म हूँ’, ‘यो मेरो हो’, ‘यो मेरो आत्मा हो’ भनी हेर्नु ठीक छ त ?”

“छैन, भन्ते !”

३. “राहुल ! यसरी विचार गर्दै श्रुतवान् (बहुश्रुत) आर्यश्रावक चक्षु (इन्द्रिय) प्रति उदासीन (निर्वेद) रहन्छ, रूपप्रति ..., चक्षुर्विज्ञानप्रति ..., चक्षुःसंस्पर्शप्रति ..., चक्षुःसंस्पर्शका कारण उत्पन्न वेदना-संज्ञा-संस्कार-विज्ञानप्रति उदासीन रहन्छ । श्रोत (इन्द्रिय) प्रति ..., शब्द ..., घ्राण ..., गन्ध ..., काय ..., स्पर्श ... मन ..., धर्म ..., मनोविज्ञान ..., मनःसंस्पर्श ..., मनःसंस्पर्शबाट उत्पन्न हुने वेदना, संज्ञा, संस्कार र विज्ञानप्रति उदासीन रहन्छ । उदासीन भएको कारणले ऊ त्यसप्रति आसक्त हुँदैन, आसक्त नभएपछि उसमा क्लेश उत्पन्न हुँदैन, क्लेशरहित भएपछि ऊ विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि त्यो (साधक) ले ‘म विमुक्त भएँ’ भनेर थाहा पाउँछ । ‘मेरो जन्म-मरण-प्रवाह-क्षीण भयो, मेरो ब्रह्मचर्य

व्रत पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम (सबै) सम्पन्न भयो, यहाँ अब फेरि गर्नुपर्ने काम अरू (मेरो लागि) बाँकी रहेन ।' भनेर उसले थाहा पाउँछ ।"

४. "भगवान्‌ले यति उपदेश दिनुभयो । सन्तुष्ट भएका आयुष्मान्‌ राहुलले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।"

यो व्याकरण (व्याख्यान) भगवान्‌ले गर्दैरहनु भएको बेला आयुष्मान्‌ राहुलको चित्त उपादान (आसक्ति, विकार) ले रहित, आस्रवले विमुक्त भयो । त्यहाँ उपस्थित देवताहरूमध्ये हजारौंमा शुद्ध (निर्मल, सङ्ग्लो) मलरहित धर्मचक्षुको उदय भयो - '(लोकमा, संसारमा) जति पनि उत्पन्न हुने (धर्म, वस्तु) छन्, ती (सबै) निरोध (नष्ट, अन्त्य) हुने खालका हुन् ।'

राहुलोवाद-सुत्त समाप्त ।

४८. छछक्क-सुत्त

(षट्षट्कसूत्र)

१. छ-बुँदे छ थरी-उद्देश्य

१. यसो मैले सुनेँ । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्‌ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । भगवान्‌लाई “भदन्त !” भनी ती भिक्षुहरूले प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो - “भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई आदिकल्याण, मध्यकल्याण पर्यवसानकल्याण (हुने), सार्थक, सव्यञ्जन, केवल परिपूर्ण, परिशुद्ध ब्रह्मचर्यलाई प्रकाशित गर्ने धर्म बताउँदै छु, जो छ-छ बुँदा भएका छवटा उद्देश्य (सङ्केत, निर्देशन) छन् । (सो सबै ६ x ६=३६ छत्तीसवटा छन् ॥) ती सुन, तिनलाई राम्ररी धारण गर । म बताउँछु ।” “हवस् भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्‌लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्‌ले यसो भन्नुभयो -

“(क) छ थरी (वटा) आध्यात्मिक आयतन पहिचान गर्नुपर्दछ । (ख) छ थरी बाह्य आयतन परिचान गर्नुपर्दछ । (ग) छ थरी विज्ञानकाय पहिचान गर्नुपर्दछ । (घ) छ थरी स्पर्श काय पहिचान गर्नुपर्दछ । (ङ) छ थरी वेदनाकाय पहिचान गर्नुपर्दछ । (च) छ थरी तृष्णाकाय पहिचान गर्नुपर्दछ ।”

Dhamma.Digital

२. छ थरी आध्यात्मिक आयतन

२. (क) “छ थरी आध्यात्मिक आयतनको पहिचान गर्नुपर्दछ भनेर (माथि) जो भनेँ जो त्यो के-के कारणले भनेको हुँ ? - (१) चक्षु-आयतन, (२) श्रोत्र-आयतन, (३) घ्राण-आयतन, (४) जिह्वा-आयतन, (५) काय-आयतन, (६) मन-आयतन । यी छ थरी आध्यात्मिक आयतन पहिचान गर्नुपर्दछ भनेर जो मैले भनेँ त्यसो यिनैका लागि भनेको हुँ । यो पहिलो थरी छ-बुँदे आयतन हो ।”

३. छ थरी बाह्य आयतन

३. (ख) “छ थरी बाह्य आयतनको पहिचान गर्नुपर्दछ भनेर जो भनेँ, त्यो के कारणले भनेको हुँ ? - (१) रूप-आयतन, (२) शब्द-आयतन, (३) गन्ध-आयतन, (४) रस-आयतन, (५) स्पर्श-आयतन, (६) धर्म-आयतन । यी छ थरी बाह्य आयतन पहिचान गर्नुपर्दछ भनेर जो भनेँ, त्यसो यिनैका लागि भनेको हुँ । यो दोस्रो थरी छ-बुँदे आयतन हो ।”

४. छ थरी विज्ञानकाय आयतन

४. (ग) “छ थरी विज्ञानकाय आयतनको पहिचान गर्नुपर्छ भनेर जो भनें, त्यो के कारणले भनेको हुँ ? - (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (२) श्रोत्रद्वारा शब्दमा श्रोत्रविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (३) घ्राणद्वारा गन्धमा घ्राणविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (४) जिह्वाद्वारा रसमा जिह्वाविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (५) कायद्वारा स्पष्टव्यमा कायविज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (६) मनद्वारा धर्ममा मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी छ थरी विज्ञानकाय आयतनको पहिचान गर्नुपर्दछ भनेर जो भनें, त्यसो यिनैका लागि भनेको हुँ । यो तेस्रो थरी छ-बुँदे आयतन हो ।”

५. छ थरी स्पर्शकाय आयतन

५. (घ) “छ थरी स्पर्शकाय आयतनको पहिचान गर्नुपर्छ भनेर जो भनें, त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ । चक्षु, रूप र चक्षुर्विज्ञान - यी तीनवटाको सङ्गम (चक्षु) स्पर्श हो । (२) श्रोत्रद्वारा शब्दमा श्रोत्रविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी (श्रोत्र, शब्द, श्रोत्रविज्ञान) तीनवटाको सङ्गम (श्रोत्र) स्पर्श हुन्छ । (३) घ्राणद्वारा गन्धमा घ्राणविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी (‘‘‘) तीन वटाको सङ्गम (घ्राण) स्पर्श हुन्छ । (४) जिह्वाद्वारा रसमा जिह्वाविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी तीनवटाको सङ्गम जिह्वास्पर्श हुन्छ । (५) कायद्वारा स्पष्टव्यमा कायविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी (‘‘‘) तीनवटाको सङ्गम कायस्पर्श हुन्छ । (६) मनद्वारा धर्ममा मनोविज्ञान उत्पन्न हुन्छ । यी (‘‘‘) तीनवटाको सङ्गम (मन) स्पर्श हुन्छ । यी छ थरी स्पर्शकाय आयतनलाई पहिचान गर्नुपर्दछ भनेर जो मैले भनें, त्यसो यिनैका लागि भनेको हुँ । यो चौथो थरी छ-बुँदे आयतन हो ।”

६. छ थरी वेदनाकाय आयतन

६. (ङ) “यी छ थरी वेदनाकाय आयतनको पहिचान गर्नुपर्छ भनेर जो भनें, त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? - (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ । (चक्षु, रूप र चक्षुर्विज्ञान) - यी तीनवटाको सङ्गम स्पर्श हो । स्पर्शको कारणबाट वेदना उत्पन्न हुन्छ । (२) श्रोत्रद्वारा ‘‘‘ । (३) घ्राणद्वारा ‘‘‘ । (४) जिह्वाद्वारा ‘‘‘ । (५) कायद्वारा ‘‘‘ । (६) मनद्वारा ‘‘‘ । यी छ थरी वेदनाकाय आयतन पहिचान गर्नुपर्छ भनेर जो भनें, त्यसो यिनैका लागि भनेको हुँ । यो पाँचौं थरी - छ-बुँदे आयतन हो ।”

७. छ थरी तृष्णाकाय आयतन

७. (च) “यी छ थरी तृष्णाकाय आयतनको पहिचान गर्नुपर्छ भनेर जो मैले भनें, त्यसो के कारणले भनेको हुँ ? - (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ - यी तीनवटाको सङ्गम स्पर्श हो, स्पर्शका कारणबाट वेदना उत्पन्न हुन्छ । वेदनाको कारणबाट तृष्णा उत्पन्न हुन्छ । (२) श्रोत्रद्वारा ‘‘‘ । (३) घ्राणद्वारा ‘‘‘ । (४) जिह्वाद्वारा ‘‘‘ । (५) कायद्वारा ‘‘‘ । (६) मनद्वारा ‘‘‘ । यी छ थरी तृष्णाकायको पहिचान गर्नुपर्छ भनेर जो भनें, त्यसो यिनैका लागि भनेको हुँ । यो छैटौं थरी छ-बुँदे आयतन हो ।”

८. आत्मदृष्टि उत्पन्न नहुने

८. १. (क) 'चक्षु आत्मा हो' भन्ने जसमा दृष्टि (धारणा) हुँदैन, उसमा आत्मदृष्टि (अर्थात् आत्मासम्बन्धी) पनि उत्पन्न हुँदैन । (लोकमा) चक्षुको उत्पत्ति (उत्पाद) देखिएको छ, नष्ट (व्यय) पनि देखिएको छ । जसको उत्पाद र व्यय (उत्पत्ति र नष्ट) देखिन्छ त्यसका विषयमा 'मेरो आत्मा उत्पन्न पनि हुन्छ, नष्ट पनि हुन्छ' भन्ने उसको धारणा हुँदैन । 'चक्षु आत्मा हो' 'चक्षु त अनत्त' (अर्थात् अनात्म, आत्मा होइन, आत्मारहित) हो' भन्ने धारणा (दृष्टि) उत्पन्न हुन्छ ।

(ख) "रूप आत्मा हो" ... पूर्ववत् ...

(ग) "चक्षुर्विज्ञान आत्मा हो" ... पूर्ववत् ...

(घ) "चक्षु-संस्पर्श आत्मा हो" ... पूर्ववत् ...

(ङ) "वेदना आत्मा हो" ... पूर्ववत् ...

(च) "तृष्णा आत्मा हो" ... पूर्ववत् ...

९. (२) (क) "श्रोत आत्मा हो" भन्ने जसमा दृष्टि हुँदैन, उसमा आत्मदृष्टि उत्पन्न हुँदैन । (लोकमा) श्रोत्रको उत्पत्ति पनि देखिएको छ, नष्ट पनि देखिएको छ । जसको उत्पत्ति र व्यय देखिन्छन्, त्यसको विषयमा 'मेरो आत्मा उत्पन्न पनि हुन्छ, नष्ट पनि हुन्छ' भन्ने ... धारणा (दृष्टि) हुँदैन । 'श्रोत आत्मा हो' भन्ने नभई 'श्रोत त अनात्म' हो भन्ने धारणा (दृष्टि) उत्पन्न हुन्छ ।"

(ख) 'शब्द (भनेको) आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) (ग) 'श्रोतविज्ञान (भनेको) आत्मा हो' ... (पूर्ववत्)

(घ) 'श्रोत्रसंस्पर्श (भनेको) आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) (ङ) 'वेदना (भनेको) आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) (च) 'तृष्णा (भनेको) आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) (३) (क) 'घ्राण आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (ख) ... (ग) ... (घ) ... (ङ) ... (च) ... ।

(४) (क) 'जिह्वा आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (ख) ... (ग) ... (घ) ... (ङ) ... (च) ... पूर्ववत् ...

(५) (क) 'काय आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (ख) ... (ग) ... (घ) ... (ङ) ... (च) ... पूर्ववत् ...

(६) (क) 'मन आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (ख) 'धर्म आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (ग) 'मनोविज्ञान आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (घ) 'मनःसंस्पर्श आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (ङ) 'वेदना आत्मा हो' ... (पूर्ववत्) ... (च) 'तृष्णा आत्मा हो' ... हुँदैन ... आत्मदृष्टि ... धारणा (दृष्टि) हुँदैन । 'तृष्णा आत्मा हो' भन्ने नभई 'मन अनात्म हो, धर्म अनात्म हो, मनोविज्ञान अनात्म हो, मनःसंस्पर्श अनात्म हो, वेदना अनात्म हो, तृष्णा अनात्म हो' भन्ने धारणा (दृष्टि) उत्पन्न हुन्छ ।

९. सत्कायसमुदयगामिनी प्रतिपदा

१०. "भिक्षु हो ! यो सत्काय (नित्यवाद, शास्वतवाद, आत्मवाद) सम्बन्धी दृष्टितिर लैजाने मार्ग हो, - (१) चक्षुलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्भन्नु, (२) रूपलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्भन्नु, (३) चक्षुर्विज्ञानलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्भन्नु, (४) चक्षुसंस्पर्शलाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्भन्नु, (५) वेदनालाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्भन्नु, (६) तृष्णालाई 'यो मेरो हो, यो म हुँ, यो मेरो आत्मा हो' भनेर सम्भन्नु ।"

- (२) श्रोत्रलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (३) घ्राणलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (४) जिह्वालाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (५) कायलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (६) मनलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)

१०. सत्कायनिरोधगामिनी प्रतिपदा

११. "भिक्षु हो ! यो सत्कायको निरोधतिर लैजाने मार्ग हो । (१) चक्षुलाई 'यो मेरो होइन', 'यो म होइन', 'यो मेरो आत्मा होइन' भनेर सम्भन्नु (२) रूपलाई ... (पूर्ववत्), (३) चक्षुर्विज्ञानलाई ... (पूर्ववत्), (४) चक्षुसंस्पर्शलाई ... (पूर्ववत्), (५) वेदनालाई ... (पूर्ववत्), (६) तृष्णालाई ... (पूर्ववत्) ।

- (२) श्रोत्रलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (३) घ्राणलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (४) जिह्वालाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (५) कायलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)
 (६) मनलाई ... (चक्षुमा जस्तै १, २, ३, ४, ५, ६ पूर्ववत्)

११. अनुशय भइरहेमा दुःखको अन्त हुँदैन

१२. "भिक्षु हो ! (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ - (यी) तीन वटा (चक्षु रूप र चक्षुर्विज्ञान) को सङ्गम स्पर्श हो । स्पर्शको कारणले सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदना उत्पन्न हुन्छ । उस (वेदना अनुभव गर्ने व्यक्ति) ले सुखवेदना अनुभव गरेपछि त्यसको अभिनन्दन, अभिवादन (=स्वागत) गर्दछ, त्यसप्रति आसक्त हुन्छ । उसको मनमा राग-अनुशय (भुकाउ) टाँसिरहन्छ । (यसरी नै) उसले दुःखवेदना अनुभव गरेपछि शोक गर्दछ, चिन्ता लिन्छ, परिदेव (विलाप) गर्दछ, छाती पिट्न थाल्दछ, ऊ मूर्च्छित हुन्छ । उसमा प्रतिघ-अनुशय (द्वेषप्रति भुकाउ) संलग्न रहन्छ । उसले अदुःख-असुखवेदना अनुभव गरेपछि त्यस वेदनाको समुदय (उत्पत्ति), नष्ट, आस्वाद, दुष्परिणाम, निःसरण (बाहिर निस्कने बाटो) अर्थात् त्यसबाट छुटकारा पाउने उपाय) लाई यथार्थतः थाहा पाउँदैन । उसमा अविद्या-अनुशय (अज्ञानतिरको भुकाउ) संलग्न रहेको हुन्छ । उसले सुखवेदनाको राग-अनुशय नत्यागीकन, दुःखवेदनाको प्रतिघ-अनुशय नत्यागीकन, अदुःख-असुखवेदनाको अविद्या-अनुशय नत्यागीकन, अविद्या नत्यागीकन, विद्याको उदय (उत्पाद) नगरीकन (आफ्नो) यही जीवन कालमा दुःखको अन्त गर्न सक्नेछ - यो कुरा सम्भव छैन (यसो सोच्ने ठाउँ रहन्न) ।

- (२) "भिक्षु हो ! श्रोत्रद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्न) ।"
 (३) "भिक्षु हो ! घ्राणद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्न) ।"
 (४) "भिक्षु हो ! जिह्वाद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्न) ।"
 (५) "भिक्षु हो ! कायद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्न) ।"
 (६) "भिक्षु हो ! मनद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्न) ।"

१२. अनासव हनु नै दुःखको अन्त गर्नु हो ।

१३. "भिक्षु हो ! (१) चक्षुद्वारा रूपमा चक्षुर्विज्ञान उत्पन्न हुन्छ, (यी) तीनैवटाको सङ्गम स्पर्श हुन्छ । स्पर्शको कारणबाट सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदना उत्पन्न हुन्छ । उस (आसव क्षय भएको साधक) ले सुखवेदना अनुभव गर्दैमा त्यसको अभिनन्दन गर्दैन, अभिवादन (स्वागत) गर्दैन, ऊ त्यसमा आसक्त हुँदैन । उसमा राग-अनुशय (=भ्रुकुआउ) संलग्न रहन्न (भइरहन्न) । उसले दुःखवेदनाको अनुभव गर्दैमा शाक गर्दैन ... ऊ मूर्च्छित हुँदैन । उसमा प्रतिघ-अनुशय संलग्न रहन्न । उसले अदुःख-असुखवेदनाको अनुभव गर्दैमा ... त्यस वेदनाको समुदय, नष्ट, आस्वाद, दुष्परिणाम र निस्सरणलाई यथार्थरूपले थाहा पाउँछ । उसमा अविद्या-अनुशय निहित रहँदैन । उसले सुखवेदनाको राग-अनुशय त्यागेर, दुःखवेदनाको प्रतिघ-अनुशय त्यागेर, अदुःख-असुखवेदनाको अविद्या-अनुशय त्यागेर, अविद्या हटाएर, विद्याको उदय गरेर (आफ्नो) यही जीवनकालमा दुःखको अन्त गर्न सक्छ - यो सम्भव छ (=यसो गर्ने ठाउँ रहन्छ) ।"

(२) "भिक्षु हो ! श्रोत्रद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्छ) ।"

(३) "भिक्षु हो ! घ्राणद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्छ) ।"

(४) "भिक्षु हो ! जिह्वाद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्छ) ।"

(५) "भिक्षु हो ! कायद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्छ) ।"

(६) "भिक्षु हो ! मनद्वारा ... (पूर्ववत्) ... (ठाउँ रहन्छ) ।"

१४. "भिक्षु हो ! यसरी देख्ने आर्यश्रावक (१) चक्षुमा निर्वेद (उदासीन) हुन्छ, (२) रूपमा निर्वेद हुन्छ, (३) चक्षुर्विज्ञानमा निर्वेद हुन्छ, (४) चक्षुसंस्पर्शमा निर्वेद हुन्छ, (५) वेदनामा निर्वेद हुन्छ, (६) तृष्णामा निर्वेद हुन्छ, (७) श्रोत्रमा ... , (८) शब्दमा ... , (९) श्रोत्रविज्ञानमा ... , (१०) श्रोत्रःसंस्पर्शमा ... , (११) वेदनामा ... , (१२) तृष्णामा ... , (१३) घ्राणमा ... , (१४) गन्धमा ... , (१५) घ्राणविज्ञानमा ... , (१६) घ्राण-संस्पर्शमा ... , (१७) वेदनामा ... , (१८) तृष्णामा ... , (१९) जिह्वामा ... , (२०) रसमा ... , (२१) जिह्वा-विज्ञान ... , (२२) रसमा ... , (२३) वेदनामा ... , (२४) तृष्णामा ... , (२५) कायमा ... , (२६) स्पष्टव्यमा ... , (२७) कायविज्ञानमा ... , (२८) कायसंस्पर्शमा ... , (२९) वेदनामा ... , (३०) तृष्णामा ... , (३१) मनमा ... , (३२) धर्ममा ... , (३३) मनोविज्ञानमा ... । (३४) मनोसंस्पर्शमा ... , (३५) वेदनामा ... , (३६) तृष्णामा निर्वेद हुन्छ । निर्वेद (उदासीन) भएपछि विरक्त हुन्छ । विराग भएपछि विमुक्त हुन्छ । विमुक्त भएपछि 'म विमुक्त भएँ' भन्ने ज्ञान पनि प्राप्त हुन्छ । जाति (जन्म, पुनर्जन्म) क्षीण भयो, ब्रह्मचर्यवास पूरा भयो, गर्नुपर्ने काम सम्पन्न भयो, अब यहाँ (यस लोकमा) गर्न बाँकी केही छैन भनेर पनि थाहा पाउँछ ।"

१५. भगवान्‌ले यति गर्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गरे । यो व्याकरण (=उपदेश) गर्नुभएको बेला साठी जना भिक्षुहरू (चित्त, विषयप्रति) उपादान (आसक्ति) क्षीण भएर आसवबाट विमुक्त भए ।

छछक्क-सुत्त समाप्त ।

४९. महासलायतन-सुत्त

(महाषडायतन-सूत्र)

१. आसक्त (साधक) ले दुःख अनुभव गर्दछ

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डिकको आराम जेतवनमा बस्नु भएको थियो । त्यहाँ भगवान्ले भिक्षुहरूलाई “भिक्षु हो !” भनी सम्बोधन गर्नुभयो । ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई “भदन्त !” भनी प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “भिक्षु हो ! तिमीहरूलाई महासलायतन (महाषडायतन, ठूला छवटा आयतन) बताउँदै छु, त्यसलाई सुन, राम्ररी मनमा धारण गर, म बताउँछु ।” “हवस्, भन्ते !” भनी ती भिक्षुहरूले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिए । भगवान्ले यसो भन्नुभयो –

२. “भिक्षु हो ! चक्षु (इन्द्रिय) लाई जस्ताको तस्तै नजान्ने, नदेख्ने रूपलाई यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने, चक्षुर्विज्ञानलाई यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने, चक्षुःसंस्पर्शलाई यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने तथा चक्षुःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदनालाई पनि यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने भएमा (व्यक्ति साधक) चक्षुमा आसक्त हुन्छ, रूपमा आसक्त हुन्छ, चक्षुर्विज्ञानमा आसक्त हुन्छ, चक्षुःसंस्पर्शमा आसक्त हुन्छ तथा चक्षुःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदनामा आसक्त हुन्छ ।”

“तिनमा आसक्त भएको, संयुक्त भएको, मोहित (मूढ) भएको, आस्वादको अनुभव पाएको त्यस (साधक) का लागि भविष्यमा पाँचवटा उपादानस्कन्ध सञ्चित हुन्छन् । फेरि त्यस (साधक) मा तत्तत् (विषय) लाई अभिनन्दन गर्ने, नन्दीराग साथसाथै पछ्याइरहने, पुनर्जन्म गराउने तृष्णाको वृष्टि हुन्छ । त्यस (साधक) मा कायिक दरथ (=पीडा) को पनि वृद्धि हुन्छ, चैतसिक (मानसिक) दरथमा पनि वृद्धि हुन्छ, कायिक सन्तापमा पनि वृद्धि हुन्छ, चैतसिक सन्तापमा पनि वृद्धि हुन्छ, कायिक परिदाह (जलन) पनि वृद्धि हुन्छ, चैतसिक परिदाह (ईर्ष्यायुक्त जलन) मा पनि वृद्धि हुन्छ । त्यस (व्यक्ति) ले कायिक दुःख र चैतसिक दुःखको पनि अनुभव गर्दछ ।”

“भिक्षु हो ! श्रोत्र (इन्द्रिय) लाई यथार्थतः नदेख्ने, नजान्ने ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! घ्राणलाई ... । भिक्षु हो ! जिह्वालाई ... । भिक्षु हो ! कायलाई ... । भिक्षु हो ! मनलाई यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने, धर्मलाई यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने, मनोविज्ञानलाई यथार्थतः नदेख्ने, नजान्ने, मनःसंस्पर्शलाई यथार्थतः नजान्ने, नदेख्ने, फेरि मनःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका सुख, दुःख, अदुःख असुखवेदनालाई पनि यथार्थतः नजान्ने नदेख्ने (साधक) मनमा आसक्त रहन्छ, धर्ममा आसक्त रहन्छ, मनोविज्ञानमा आसक्त रहन्छ, मनःसंस्पर्शमा आसक्त रहन्छ, फेरि मनःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका (अनुभूत) सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदना आसक्त रहन्छ ।”

“तिनमा आसक्त भएको, संयुक्त भएको, मोहित (मूढ) भएको, आस्वादको अनुभव पाएको त्यस (साधक) का लागि भविष्यमा पाँचवटा उपादानस्कन्ध सञ्चित हुन्छ । फेरि त्यस (साधक) मा तत्तत् (विषय) लाई अभिनन्दन गर्ने, नन्दिराग साथसाथै पछ्याइरहने, पुनर्जन्म गराउने तृष्णाको वृद्धि हुन्छ । त्यस (साधक) मा कायिक दरथको पनि वृद्धि हुन्छ, मानसिक (चेतसिक) दरथको पनि वृद्धि हुन्छ । ... पूर्ववत् ... त्यस (साधक) ले कायिक दुःख र चेतसिक दुःखको पनि अनुभव गर्दछ ।”

२. अनासक्त (साधक) ले सुख अनुभव गर्दछ

३. “भिक्षु हो ! चक्षु (इन्द्रिय) लाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, रूपलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, चक्षुर्विज्ञानलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, चक्षुःसंस्पर्शलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, फेरि चक्षुःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका (अनुभूत) सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदनालाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने (साधक) चक्षुमा आसक्त हुँदैन, रूपमा आसक्त हुँदैन, चक्षुर्विज्ञानमा आसक्त हुँदैन, चक्षुःसंस्पर्शमा आसक्त हुँदैन तथा चक्षुःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका (अनुभूत) सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदनामा आसक्त हुँदैन ।”

“तिनमा आसक्त नभएको, संयुक्त नभएको, मोहित (मूढ) नभएको, दोष (आदीनव) देखिरहने हुनाले त्यस (साधक) का लागि भविष्यमा पाँचवटा उपादानस्कन्ध मासिन्छन् (अपचित हुन्छन्) । फेरि त्यस (साधक) मा तत्तत् विषयलाई अभिनन्दन गर्ने, नन्दिराग साथसाथै पछ्याइरहने, पुनर्जन्म गराउने तृष्णा क्षीण हुन्छ । त्यस (साधक) मा भएको कायिक दरथको क्षय हुन्छ, चैतसिक दरथको पनि क्षय हुन्छ, कायिक सन्तापको पनि क्षय हुन्छ, चैतसिक सन्तापको पनि क्षय हुन्छ, कायिक परिदाहको क्षय हुन्छ, चैतसिक परिदाहको पनि क्षय हुन्छ । त्यस (साधक) ले कायिक सुख पनि, चैतसिक सुख पनि अनुभव गर्दछ ।”

३. अनासक्त (साधक) ले मार्ग (साधना) सम्पन्न गर्दछ

४. “त्यस्तो (विषयहरूमा आसक्त, अनुरागी नभएको, अनासक्त) व्यक्ति (साधक) को दृष्टि नै उसको सम्यक्दृष्टि हुन्छ । त्यस (साधक) को सङ्कल्प नै उसको सम्यक्सङ्कल्प हुन्छ । ... सम्यक्व्यायाम हुन्छ । ... सम्यक्स्मृति हुन्छ । ... सम्यक्समाधि हुन्छ । त्यस (साधक) का कार्यकर्म, वची (वाक्) कर्म, आजीविका त अधिबाटै सुपरिशुद्ध भइसकेका हुन्छन् । यसरी उसको यो आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भावना (साधना) परिपूर्ण (सम्पन्न) हुन्छ ।”

“यसरी आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भावना (साधना) गर्दागर्दै त्यस (साधक) का चार स्मृतिप्रस्थान पूरा हुन्छन्, चार सम्यक्प्रधान ... , चार ऋद्धिपाद ... , पाँच इन्द्रिय ... , पञ्च बल ... , सात बोध्यङ्ग ... पूरा हुन्छन् ।”

“त्यसमा (साधकको साधनामा) यी दुई धर्म – शमथ (समाधि) र विपश्यना (प्रज्ञा) युगनद्ध (=संयुक्त) रूपले क्रियाशील रहन्छन् । उसले अभिज्ञाद्वारा जान्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा जान्दछ (=अवबोध गर्छ, सिक्छ) अभिज्ञाद्वारा प्रहाण (=क्षय) गर्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा प्रहीण गर्दछ, अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्दछ, अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्दछ ।”

“भिक्षु हो ! (उपर्युक्त धर्महरूमध्ये कुन-कुन) अभिज्ञाद्वारा जान्न योग्य – अभिज्ञेय र परिज्ञेय धर्महरू हुन् ? पञ्चउपादानस्कन्ध अभिज्ञेय हुन् । जस्तो कि – (१) रूप-उपादानस्कन्ध, (२) वेदना-उपादानस्कन्ध, (३) संज्ञा-उपादानस्कन्ध, (४) संस्कार-उपादानस्कन्ध, (५) विज्ञान-उपादानस्कन्ध । यी धर्म अभिज्ञेय (अभिज्ञा अर्थात् विशेष ज्ञानद्वारा जान्नुपर्ने) एवं परिज्ञेय (परिज्ञा अर्थात् एकदम ठीक ज्ञानद्वारा जान्नुपर्ने) हुन् ।”

“भिक्षु हो ! अभिज्ञाद्वारा प्रहाण गर्न योग्य (त्याग्न, हटाउन, क्षीण, नष्ट गर्न योग्य) कस्ता धर्म हुन् ? (१) अविद्या र (२) भव तृष्णा । यी धर्महरू अभिज्ञाद्वारा (प्रहीण गर्न योग्य) हुन् ।”

“भिक्षु हो ! कस्ता धर्म अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्न योग्य हुन् ? (१) शमथ र (२) विपश्यना । यी धर्महरू अभिज्ञाद्वारा भाविता (साधना) गर्न योग्य हुन् ।”

“भिक्षु हो ! कस्ता धर्म अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य हुन् ? (१) विद्या र (२) विमुक्ति । यी धर्महरू अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य हुन् ।”

५. “भिक्षु हो ! श्रोत्रलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! घ्राणलाई ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! जिह्वालाई ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! कायलाई ... (पूर्ववत्) । भिक्षु हो ! मनलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, धर्मलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, मनोविज्ञानलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, मनःसंस्पर्शलाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने, फेरि मनःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका (अनुभूत) सुख, दुःख अदुःख-असुखवेदनालाई यथार्थतः जान्ने, देख्ने (साधक) मनमा आसक्त हुँदैन, धर्महरूमा आसक्त हुँदैन, मनोविज्ञानमा आसक्त हुँदैन, मनःसंस्पर्शमा आसक्त हुँदैन, फेरि मनःसंस्पर्शबाट उत्पन्न भएका (अनुभूत) सुख, दुःख, अदुःख-असुखवेदनालाई आसक्त हुँदैन ।”

“तिनमा आसक्त नभएको, संयुक्त नभएको, मोहित (मूढ) नभएको, दोष (आदीनव) देखिरहने हुनाले त्यस (साधक) का लागि भविष्यमा पाँचवटा उपादानस्कन्ध मासिन्छन् (अपचित हुन्छन्) । फेरि त्यस (साधक) मा तत्तत् विषयलाई अभिनन्दन गर्ने, नन्दीराग साधसाथै पछ्याइरहने, पुनर्जन्म गराउने तृष्णा क्षीण हुन्छ । त्यस (साधक) मा भएको कायिक दरथको पनि क्षय हुन्छ, कायिक सन्तापको पनि क्षय हुन्छ, चैतसिक सन्तापको पनि क्षय हुन्छ, कायिक परिदाहको क्षय हुन्छ, चैतसिक परिदाहको पनि क्षय हुन्छ । त्यस (साधक) ले कायिक सुख पनि, चैतसिकसुख पनि अनुभव गर्दछ ।”

६. “त्यस्तो (माथि उल्लिखित अनासक्त) साधकको दृष्टि नै उसको सम्यक्दृष्टि हुन्छ । त्यस (साधक) को सङ्कल्प नै उसको सम्यक्सङ्कल्प हुन्छ । ... सम्यक्व्यायाम हुन्छ । ... सम्यकस्मृति हुन्छ ... सम्यक्समाधि हुन्छ । त्यस (साधक) ... का कायकर्म, वची (वाक्) कर्म, आजीविका सुपरिशुद्ध भइसकेका हुन्छन् । यसरी उसको यो आर्यअष्टाङ्गिकमार्गको भावना (साधना) परिपूर्ण (सम्पन्न) हुन्छ ।”

“यसरी आर्यअष्टाङ्गिक मार्गको भावना (साधना) गर्दागर्दै त्यस (साधक) का चार स्मृतिप्रस्थान, पूरा हुन्छन्, चार सम्यक्प्रधान ... , चार ऋद्धिपाद ... , पाँच इन्द्रिय ... , पाँच बल ... , सात बोध्यङ्ग ... पूरा हुन्छन् ।”

“त्यसमा (साधकको साधनामा) यी दुई धर्म – शमथ (समाधि) र विपश्यना (प्रज्ञा) संयुक्त (युगान्द) रूपले क्रियाशील रहन्छन् । उसले अभिज्ञाद्वारा जान्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा प्रहीण गर्दछ, अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्दछ, अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य धर्मलाई अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्दछ ।”

“भिक्षु हो ! (उपर्युक्त धर्महरूमध्ये कुन-कुन) अभिज्ञाद्वारा जान्न योग्य – अभिज्ञेय र परिज्ञेय धर्महरू हुन् ? पञ्चउपादानस्कन्ध अभिज्ञेय हुन्, – जस्तो कि (१) रूप-उपादानस्कन्ध, (२) वेदना-

उपादान स्कन्ध, (३) संज्ञा-उपादानस्कन्ध, (४) संस्कार-उपादानस्कन्ध, (५) विज्ञान-उपादानस्कन्ध । यी धर्महरू अभिज्ञेय एवं परिज्ञेय हुन् ।”

“भिक्षु हो ! अभिज्ञाद्वारा प्रहाण गर्न योग्य धर्म कस्ता हुन् ? (१) अविद्या र (२) भवतृष्णा । यी धर्महरू अभिज्ञाद्वारा त्याज्य (प्रहीण गर्न योग्य) हुन् ।”

“भिक्षु हो ! कस्ता धर्म अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्न योग्य हुन् ? (१) शमथ र (२) विपश्यना । यी धर्महरू अभिज्ञाद्वारा भावना (साधना) गर्न योग्य हुन् ।”

“भिक्षु हो ! कस्ता धर्म अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य हुन् ? (१) विद्या र (२) विमुक्ति । यी धर्महरू अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्न योग्य हुन् ।”

७. भगवान्ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भएका ती भिक्षुहरूले भगवान्को भाषणलाई अभिनन्दन गरे ।

महासलायतन-सुत्त समाप्त ।

५०. नगरविन्देय्य-सुत्त

(नगरविन्दीय-सूत्र)

१. कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुहुँदैन

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् , महत् भिक्षुसङ्घका साथ कोशलमा चारिका गर्नुहुँदै जहाँ नगरविन्द नामक कोशलवासी ब्राह्मणहरूको गाउँ थियो, त्यहाँ पुग्नुभयो । अनि, नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरूले यस्तो कुरा सुने - “भो ! शाक्यपुत्र श्रमण गौतम शाक्यकुलबाट प्रव्रजित भई महत् भिक्षुसङ्घका साथ कोशलमा चारिका गर्दै नगरविन्दमा आइपुग्नु भएको छ । उहाँ आदरणीय गौतमको यस्तो कल्याण-कीर्ति शब्द गुञ्जायमान भएको छ - ‘उहाँ भगवान् अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध विद्याचरणसम्पन्न सुगत लोकविद् अनुपम पुरुषदम्य सारथी देव-मनुष्यहरूका शास्ता बुद्ध भगवान् हुनुहुन्छ । उहाँले यो लोकमा देवसहित-मारसहित ब्रह्मसहित श्रमण ब्राह्मणसहित प्रजा र देव-मनुष्यहरूलाई स्वयं अभिज्ञाद्वारा साक्षात्कार गर्नुभएको (धर्म) बताउनुहुन्छ । उहाँले - आदिकल्याण, मध्यकल्याण, पर्यवशानकल्याण हुने धर्मोपदेश दिनुहुन्छ । उहाँले परिशुद्ध ब्रह्मचर्य प्रकाश पार्नुहुन्छ । त्यस्ता अहरत्को दर्शन गर्नु कल्याणकर छ’ ।”

अनि, नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरू जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए । त्यहाँ पुगेपछि केहीले भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बसे । केहीले भगवान्सँग सम्मोदन गरे, सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । केही जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ दुइटै हात जोरी नमस्कार गरी एक छेउमा बसे । केही (आ-आफ्ना) नाम र गोत्र सुनाई एक छेउमा बसे । केही तूष्णीभाव लिई एक छेउमा बसे । अनि, एक छेउमा बसेका नगरविन्देय्यक ब्राह्मण गृहपतिहरूलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

२. (क) “गृहपति हो ! यदि तिमीहरूसँग अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्तो सोध्छन् भने - “गृहपति हो ! कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्न हुँदैन, गौरव गर्नु पर्दैन, मान गर्नु पर्दैन, पूजा गर्नु पर्दैन ?”

“गृहपति हो ! यस्ता कुरा सोध्दा कुरा तिमीहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो बताउनु - “जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू चक्षुर्विज्ञेय रूपहरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्, अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन, काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसम चर्या गर्छन्^{५९} - त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु पर्दैन, गौरव गर्नु पर्दैन, मान गर्नु पर्दैन, पूजा गर्नु पर्दैन । किनभने ? - हामी पनि चक्षुर्विज्ञेय-रूपहरूमा अवीतरागी छौं, अवीतद्वेषी छौं, अवीतमोही छौं, अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन, काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विषम-चर्या गर्छौं, हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या पनि उनीहरूमा

देखिदैन, मान गर्नु पर्दैन, पूजा गर्नु पर्दैन । जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूमा ... घ्राणविज्ञेय गन्धहरूमा ... जिह्वाविज्ञेय रसहरूमा ... कायविज्ञेय स्पर्शहरूमा ... मनोविज्ञेय धर्महरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छन्, अभ्यन्तरमा उपशान्तचित्त छैन, काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या गर्छन् - त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु पर्दैन, गौरव गर्नु पर्दैन, मान गर्नु पर्दैन, पूजा गर्नु पर्दैन । किनभने ? - हामी पनि श्रोतविज्ञेय शब्दहरूमा ... घ्राणविज्ञेय गन्धहरूमा ... जिह्वाविज्ञेय रसहरूमा ... कायविज्ञेय स्पर्शहरूमा ... मनोविज्ञेय धर्महरूमा अवीतरागी छौं, अवीतद्वेषी छौं, अवीतमोही छौं, अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन, काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या गर्छौं, हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या पनि उनीहरूमा देखिन्छ । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नु पर्दैन, गौरव गर्नु पर्दैन, मान गर्नु पर्दैन, पूजा गर्नु पर्दैन ।' गृहपति हो ! यस्तो कुरा सोध्दा तिमीहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो (उपर्युक्त कुरा) बताउनु ।"

२. कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ ?

३. (ख) "गृहपति हो ! यदि तिमीहरूसँग अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्ता कुरा सोध्दछन् भने- "गृहपति हो ! कस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ ?"

"गृहपति हो ! यस्तो कुरा सोध्दा तिमीहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो कुरा बताउनु - 'जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू चक्षुर्विज्ञेय रूपहरूमा वीतरागी, वीतद्वेषी, वीतमोही छन्, अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छ, काय-वाक्-चित्तद्वारा समचर्या गर्छन् - त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । किनभने ? - हामी त चक्षुर्विज्ञेय रूपहरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छौं, अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छैन, काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या पनि गर्छौं, तर उनीहरूमा हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या देखिन्छ । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । जो ती श्रमण ब्राह्मणहरू श्रोत-विज्ञेय शब्दहरूमा ... घ्राणविज्ञेय गन्धहरूमा ... जिह्वाविज्ञेय रसहरूमा ... कायविज्ञेय स्पर्शमा ... मनोविज्ञेय धर्महरूमा वीतरागी, वीतद्वेषी, वीतमोही छन्, अभ्यन्तरमा उपशान्त चित्त छ, काय-वाक्-चित्तद्वारा समचर्या गर्छन् - त्यस्ता श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । किनभने ? - हामी त श्रोतविज्ञेय-शब्दहरूमा घ्राणविज्ञेय-गन्धहरूमा ... जिह्वाविज्ञेय-रसहरूमा ... कायविज्ञेय-स्पर्शहरूमा ... मनोविज्ञेय-धर्महरूमा अवीतरागी, अवीतद्वेषी, अवीतमोही छौं, काय-वाक्-चित्तद्वारा सम-विसमचर्या पनि गर्छौं, तर उनीहरूमा हामीहरूभन्दा उत्तरोत्तर समचर्या देखिन्छ । त्यसैले ती श्रद्धेय श्रमण ब्राह्मणहरूको सत्कार गर्नुपर्छ, गौरव गर्नुपर्छ, मान गर्नुपर्छ, पूजा गर्नुपर्छ । गृहपति हो ! यस्तो सोध्दा तिमीहरूले ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्तो (उपर्युक्त कुरा) बताउनु ।'

४. (ग) "गृहपति हो ! यदि तिमीहरूसँग अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूले यस्ता कुरा सोध्दछन् भने - 'ती आयुष्मान्हरूको के आकार छ त ? के अन्वय छ त ? - जुन कारणद्वारा ती आयुष्मान्हरूको सम्बन्धमा तिमीहरू यसो भन्दछौं कि - निश्चय नै ती आयुष्मान्हरू वीतरागी वा वीतरागी मार्गमा प्रतिपन्न छन्, वीतद्वेषी वा वीतद्वेषी मार्गमा प्रतिपन्न छन् ?'

“गृहपति हो ! यस्ता कुरा सोध्दा ती अन्य तीर्थीय परिव्राजकहरूलाई यस्ता कुरा बताउनु – ‘किनकि ती आयुष्मान्हरूले अरण्यवनखण्डको एकान्त शयनासनको सेवन गर्छन् । त्यहाँ त्यस्ता चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू छैनन् – जुन रूपहरू हेरी-हेरी अभिरमण गर्न सकून् । त्यहाँ त्यस्ता श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छैनन् – जुन शब्दहरू सुनी-सुनी अभिरमण गर्न सकून् । त्यहाँ त्यस्ता घ्राणविज्ञेय-गन्धहरू छैनन् – जुन गन्धहरू सुँधी-सुँधी अभिरमण गर्न सकून् । त्यहाँ त्यस्ता जिह्वाविज्ञेय रसहरू छैनन् जुन रसहरू लिई लिई अभिरमण गर्न सकून् । त्यहाँ त्यस्ता कायविज्ञेय स्पर्श छैनन् – जुन स्पर्शहरू गरी गरी अभिरमण गर्न सकून् । आवुसो ! यही आकार हो, यही अन्वय हो – जुन कारणद्वारा हामी यसो भन्दछौं कि – निश्चय नै ती आयुष्मान्हरू वीतरागी वा वीतरागी मार्गमा प्रतिपन्न छन्, वीतद्वेषी वा वीतद्वेषी मार्गमा प्रतिपन्न छन्, वीतमोही वा वीतमोही मार्गमा प्रतिपन्न छन् ।’ गृहपति हो ! यस्ता कुरा सोध्दा ती अन्य परिव्राजकहरूलाई यस्तो (उपर्युक्त कुरा) बताउनु ।”

३. नगरविन्देयक ब्राह्मणहरूको शरणागमन

५. यसो भन्नु हुँदा, नगरविन्देयक ब्राह्मण गृहपतिहरूले भगवान्लाई यसो भने – “धन्य हो, भो गौतम ! धन्य हो, भो गौतम !! जस्तै घोष्टिएकोलाई उत्तानो पारिदिंदा वा ढाकिएकोलाई उघारिदिंदा वा बाटो भुलेकोलाई बाटो देखाइदिंदा वा अन्धकारमा तेलको बत्ती राखिदिंदा आँखा हुने मानिसले रूप देख्दछ – त्यसैगरी तपाईं गौतमले हामीलाई अनेक प्रकारले धर्मप्रकाश पारिदिनुभयो । अब हामी तपाईं गौतमको शरण पछौं, धर्म र भिक्षुसङ्घको पनि । आजदेखि आजीवन शरणमा आएका उपासकहरू हुन् भनी तपाईं गौतमले हामीहरूलाई स्वीकार गर्नुहोस् ।”

Dhamma.Digital

नगरविन्देय-सुत्त समाप्त ।

५१. पिण्डपातपारिसुद्धि-सुत्त

(पिण्डपातपारिशुद्धिसूत्र)

१. शून्यता विहार नै महापुरुष समापत्ति हो,

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् राजगृहस्थित वेणुवनको कलन्दकनिवापमा बस्नु भएको थियो । अनि सन्ध्याकालमा ध्यानबाट उठी आयुष्मान् सारिपुत्र जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो त्यहाँ जानुभयो । त्यहाँ पुग्नु भएपछि भगवान्लाई अभिवादन गरी एक छेउमा बस्नुभयो । एक छेउमा बस्नु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो – “सारिपुत्र ! तिम्रा इन्द्रियहरू प्रसन्न छन् र तिम्रो शरीरवर्ण परिशुद्ध र स्वच्छ छ । सारिपुत्र ! तिमी हिजोआज कुन समापत्तिमा धेरै बस्छौ ?”

“भन्ते ! आजकल म शून्यता समापत्तिमा धेरै बस्छु ।”

“साधु, सारिपुत्र ! साधु ! तिमी हिजोआज महापुरुषहरू बस्ने समापत्तिमा धेरै बस्छौ । सारिपुत्र ! शून्यतासमापत्ति भनेको नै महापुरुषसमापत्ति हो ।”

२. भिक्षुहरूले प्रत्यवेक्षणा गर्नुपर्छ

२. “सारिपुत्र ! यदि भिक्षु चाहन्छ भने शून्यतासमापत्तिमा धेरै बस्नुपर्छ । सारिपुत्र ! सो भिक्षुले ‘जुन बाटो गरी म गाउँमा भिक्षाटन गर्न गएँ, जुन ठाउँमा भिक्षाटन गरेँ र जुन बाटो गरी भिक्षाटनबाट फर्केर आएँ – ती स्थानहरूमा जुन चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू छन्, तिनीहरूमा इच्छा, राग, द्वेष र मोह अथवा कुनै किसिमको मनमा प्रतिघ छ कि ?’ भनी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा यदि ... ती स्थानहरूमा जुन चक्षुर्विज्ञेय रूपहरू छन्, तिनीहरूमा इच्छा, राग, द्वेष र मोह अथवा कुनै किसिमको मनमा प्रतिघ छ भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षुले ती नै पापक अकुशल धर्महरूलाई त्याग्ने कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा यदि भिक्षुले त्यस्तो छैन भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षु सोही प्रीति प्रामोद्य कुशल धर्ममा दिन-रात बस्नुपर्छ ।”

३. “सारिपुत्र ! फेरि सो भिक्षुले ‘जुन बाटो गरी म गाउँमा भिक्षाटनमा गएँ, जुन ठाउँमा भिक्षाटन गरेँ र जुन बाटो गरी भिक्षाटनबाट फर्केर आएँ – ती स्थानहरूमा जुन श्रोतविज्ञेय शब्दहरू छन्, ... घ्राणविज्ञेय गन्धहरू छन्, ... जिह्वाविज्ञेय रसहरू छन्, ... कायविज्ञेय स्पर्शहरू छन्, ... र मनोविज्ञेय धर्महरू छन्, तिनीहरूमा इच्छा, राग, द्वेष र मोह अथवा कुनै किसिमको मनमा प्रतिघ छ कि ?’ भनी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा यदि ... ती स्थानहरूमा जुन मनोविज्ञेय धर्महरू छन्, तिनीहरूमा इच्छा, ... अथवा कुनै किसिमको मनमा प्रतिघ छ भन्ने जानेमा,

सारिपुत्र ! सो भिक्षुले ती नै पापक अकुशल धर्महरूलाई त्याग्ने कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा यदि भिक्षुले त्यस्तो छैन भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षु त्यही प्रीतिप्रामोद्य कुशल धर्ममा दिन-रात बस्नुपर्छ ।”

४. “सारिपुत्र ! फेरि सो भिक्षुले यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ - ‘मेरा पञ्चकामहरू हटेका छन् कि छैनन् ?’ सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा ‘हटेका छैनन्’ भन्ने जानेमा सारिपुत्र ! सो भिक्षुले पञ्चकामगुणहरूलाई हटाउनका लागि कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा पञ्चकामगुणहरू हटेका छन् भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षु सोही प्रीतिप्रामोद्य कुशलधर्ममा दिन-रात बस्नुपर्छ ।”

५. “सारिपुत्र ! फेरि सो भिक्षुले यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ - ‘मेरा पञ्चनीवरणहरू हटेका छन् कि छैनन् ?’ सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा ‘हटेका छैनन्’ भन्ने जानेमा सारिपुत्र ! सो भिक्षुले पञ्चनीवरणहरूलाई हटाउनका लागि कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा पञ्चनीवरणहरू हटिसकेका छन् भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षु सोही प्रीतिप्रामोद्य कुशलधर्ममा दिन-रात बस्नुपर्छ ।”

६. “सारिपुत्र ! फेरि सो भिक्षुले यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ - ‘के मैले पञ्चोपादानस्कन्धहरूलाई जानिसकें ?’ सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा ‘जानेको छैन’ भन्ने जानेमा सारिपुत्र ! सो भिक्षुले पञ्चोपादानस्कन्धहरूलाई जान्नका लागि कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा पञ्चोपादानस्कन्धहरूलाई ‘जानेको छु’ भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षु सोही प्रीतिप्रामोद्य कुशल धर्ममा दिन-रात बस्नुपर्छ ।”

७. “सारिपुत्र ! फेरि सो भिक्षुले यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ - ‘के मैले चार सतिपट्टानलाई भाविता गरेको छु ?’ सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा ‘चार सतिपट्टानलाई भाविता गरेको छैन’ भन्ने जानेमा सारिपुत्र ! सो भिक्षुले चार सतिपट्टान भावना गर्नका लागि कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा ‘मैले चार सतिपट्टानलाई भाविता गरेको छु’ भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षु सोही प्रीतिप्रामोद्य कुशलधर्ममा दिन-रात बस्नुपर्छ ।”

८. “सारिपुत्र ! फेरि सो भिक्षुले यसरी प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्नुपर्छ - ‘के मैले चार सम्यक्प्रधानलाई भाविता गरेको छु ?’”

९. ... - ‘के मैले चार ऋद्धिपादलाई भाविता गरेको छु ?’

१०. ... - ‘के मैले पञ्चेन्द्रियलाई भाविता गरेको छु ?’

११. ... - ‘के मैले पञ्चबललाई भाविता गरेको छु ?’

१२. ... - ‘के मैले सप्तबोध्यङ्गलाई भाविता गरेको छु ?’

१३. ... - ‘के मैले आर्यअष्टाङ्गिकमार्गलाई भाविता गरेको छु ?’

१४. ... - ‘के मैले समथ र विपश्यनालाई भाविता गरेको छु ?’

१५. ... - ‘के मैले विद्या र विमुक्तिलाई साक्षात्कार गरेको छु ?’

“सारिपुत्र ! यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेर्दा ‘विद्या र विमुक्तिलाई साक्षात्कार गर्न सकेको छैन’ भन्ने जानेमा, सारिपुत्र ! सो भिक्षुले विद्या र विमुक्तिलाई साक्षात्कार गर्नका लागि कोसिस गर्नुपर्छ । सारिपुत्र

यदि प्रत्यवेक्षणा गरी हेदा 'मैले विद्या र विमुक्तिलाई साक्षात्कार गरिसकेको छु' भन्ने जानेमा सारिपुत्र ! सो भिक्षु सोही प्रीतिप्रामोच्च कुशलधर्ममा दिनरात बस्नुपर्छ ।”

१६. “सारिपुत्र ! अतीत समयमा जो श्रमण वा ब्राह्मणहरूले आफ्नो जीविका (पिण्डपात) परिशुद्ध गरे, ती सबैले यसरी नै (माथि उल्लेख भएजस्तै) प्रत्यवेक्षणा गरी जीविका परिशुद्ध गरेका थिए । सारिपुत्र ! अनागत समयमा जो श्रमण वा ब्राह्मणहरूले जीविका परिशुद्ध गर्नेछन् ती सबैले यसरी नै प्रतिवेक्षणा गरी जीविका परिशुद्ध गर्नेछन् । सारिपुत्र ! वर्तमान समयमा जो श्रमण वा ब्राह्मणहरूले जीविका परिशुद्ध गर्छन्, ती सबैले यसरी नै प्रत्यवेक्षणा गरी जीविका परिशुद्ध गर्छन् । सारिपुत्र ! त्यसैले 'प्रत्यवेक्षणा गरी गरी जीविका परिशुद्ध गर्नेछु' भनी सिक्नुपर्छ ।”

१७. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट हुनु भएका आयुष्मान् सारिपुत्रले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

पिण्डपातपारिसुद्धि-सुत्त समाप्त ।

५२. इन्द्रियभावना-सुत्त

(इन्द्रियभावना-सूत्र)

१. पारासरिय वादको निराकरण

१. यस्तो मैले सुनें । एक समय भगवान् कजङ्गलस्थित (कजङ्गल नामक निगम) सुवेलुवन (=सुवेलुवन) मा बस्नु भएको थियो । अनि पारासरियको अन्तेवासी (=शिष्य) उत्तर माणव जहाँ भगवान् हुनुहुन्थ्यो, त्यहाँ गए, त्यहाँ पुगेपछि उनले भगवान्सँग सम्मोदन गरे । सम्मोदनीय कुशलवार्ता गरिसकेपछि एक छेउमा बसे । एक छेउमा बसेका पारासरियको अन्तेवासी उत्तर माणवलाई भगवान्ले यसो भन्नुभयो - “हे उत्तर ! पारासरिय ब्राह्मणले (आफ्ना) शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावना (=इन्द्रिय-संयम) सम्बन्धी उपदेश दिन्छन् के ?”

“भो गौतम ! दिन्छन्, पारासरिय ब्राह्मण (आफ्ना) शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावनासम्बन्धी उपदेश दिन्छन् ?”

“उत्तर ! कसरी पारासरिय ब्राह्मण (आफ्ना) शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावनासम्बन्धी उपदेश दिन्छन् त ?”

“भो गौतम ! आँखाले रूप नहेर्नु, कानले शब्द नसुन्नु - भो गौतम ! यसरी पारासरिय ब्राह्मण (आफ्ना) शिष्यहरूलाई उपदेश दिन्छन् ।”

“उत्तर ! त्यसो भए, पारासरिय ब्राह्मणको कथनानुसार - अन्धो भावितेन्द्रिय (=इन्द्रियसंयमी) हुन आउँछ, बहिरो भावितेन्द्रिय हुन आउँछ । किनभने ? उत्तर ! अन्धोले आँखाले रूप देख्दैन, बहिरोले कानले शब्द सुन्दैन ।”

यसो भन्नु हुँदा, पारासरियको अन्तेवासी उत्तर माणव नाजवाफ भई चुप लागेर, घोसे मुन्टो गरी, शिर निहुन्याई, चिन्तित भई, निःशब्द भई बसे । सो देखेपनि (नजिक बस्नु भएका) आयुष्मान् आनन्दलाई (भगवान्ले) सम्बोधन गर्नुभयो -

“आनन्द ! अर्कै किसिमले पारासरिय ब्राह्मण शिष्यहरूलाई इन्द्रिय-भावनासम्बन्धी उपदेश दिन्छन्, आनन्द ! अर्कै किसिमले आर्यविनयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना हुन्छ ।”

२. अनुपम इन्द्रिय-भावना

२. “ भगवान् ! यही त्यो समय हो, सुगत ! यही त्यो समय हो, जो कि भगवान्ले आर्यविनयको अनुपम इन्द्रिय-भावनासम्बन्धी उपदेश गरियोस् । भगवान्सँग सुनेर भिक्षुहरूले धारण गर्नेछन् ।”

“आनन्द ! त्वसो भए सुन, राम्ररी मनमा राख, भन्नेछु ।”

“हवस्, भन्ते” भनी आयुष्मान् आनन्दले भगवान्लाई प्रत्युत्तर दिनुभयो । अनि भगवान्ले यसो भन्नुभयो -

३. (१) “आनन्द ! कसरी आर्यविनयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना (=इन्द्रिय-संयम) हुन्छ त ? आनन्द ! यहाँ, आँखाले रूप देखा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता (=मनाप) उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता (=अमनाप) उत्पन्न हुन्छ, तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । ऊ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ - ‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता (=मनाप) उत्पन्न भयो, यो अप्रसन्नता (=अमनाप) उत्पन्न भयो तथा यो प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न भयो । त्यो संस्कारिक (=बनाइएको=कृत्रिम) हो, स्थूल (=ओलारिक) हो, हेतु प्रत्येयद्वारा उत्पन्न (=पटिच्च समुप्पन्न) भएको हो । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा छ - यही नै शान्त छ, प्रणीत (=उत्तम) छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै - आँखा हुने पुरुषले आँखा उघार्छ वा बन्द गर्छ, बन्द गर्छ वा उघार्छ । आनन्द ! यस्तै गरी - जसको यति चाँडै, यति तुरुन्तै, यति सरलतापूर्वक उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ - आनन्द ! यसैलाई आर्यविनयमा आँखाद्वारा जानिने रूपविषयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना (=इन्द्रिय-संयम) भनी भन्दछु ।”

४. (२) “आनन्द ! फेरि यहाँ, कानले शब्द सुन्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता दुवै उत्पन्न हुन्छ । ऊ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ - ‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो, यो अप्रसन्नता उत्पन्न भयो तथा यो प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न भयो । त्यो संस्कारिक हो, स्थूल हो, हेतु प्रत्येयद्वारा उत्पन्न भएको हो । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा छ - यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै - कुनै बलवान् पुरुषले सरलतापूर्वक चुट्की बजाउँछ । आनन्द ! त्यसै गरी - जसको यति चाँडै, यति छिटो, यति सरलतापूर्वक उत्पन्न भएका प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ - आनन्द ! यसैलाई आर्यविनयमा कानद्वारा जानिने शब्द विषयमा अनुपम इन्द्रिय भावना भनी भन्दछु ।”

५. (३) “आनन्द ! फेरि यहाँ नाकले गन्ध सुँघदा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता दुवै उत्पन्न हुन्छ । ऊ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ - ‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो, यो अप्रसन्नता उत्पन्न भयो तथा यो प्रसन्नता र अप्रसन्नता उत्पन्न भयो । त्यो संस्कारिक हो, स्थूल हो, हेतुप्रत्येयद्वारा उत्पन्न भएको हो । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा छ - यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको जसको त्यो प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै - ढल्केको पत्रपात्रमा परेको पानी खस्छ तर बस्दैन । आनन्द ! त्यस्तै गरी - जसको यति चाँडै, यति छिटो, यति सरलतापूर्वक उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ - आनन्द ! यसैलाई आर्यविनयमा नाकद्वारा जानिने गन्धविषयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना भनी भन्दछु ।”

६. (४) फेरि यहाँ, जिब्रोले रस चाख्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता दुवै उत्पन्न हुन्छ । ऊ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ - ‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो ... । त्यो संस्कारिक हो, ... । (तिनीहरूमध्ये) यो उपेक्षा हो,

— यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।' (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, ... निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै — कुनै बलवान् पुरुषले जिब्रोको टुप्पोमा जम्मा भएको थुकलाई अथवा कफलाई निरायासपूर्वक थुक्छ । आनन्द ! त्यसै गरी — जसको यति चाँडै ... उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ — आनन्द ! यसैलाई आर्यविनयमा जिब्रोद्वारा जानिने रसविषयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना भनी भन्दछ ।”

७. (५) “फेरि यहाँ, शरीरले छोएको अनुभव गर्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । ऊ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ — ‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो ... । त्यो संस्कारिक हो, ... । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा छ — यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै — कुनै बलवान् पुरुषले खुम्चिएको बाहुलाई पसार्ले वा पसारेको बाहुलाई खुम्च्याउँछ । आनन्द ! त्यस्तै गरी — जसको यति चाँडै ... उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ — आनन्द ! यसैलाई आर्यविनयमा शरीरद्वारा जानिने स्पर्शविषयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना भनी भन्दछ ।”

८. (६) “फेरि यहाँ, मनले मनको विषय जान्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । ऊ (त्यसलाई) यसरी जान्दछ — ‘मेरो (मनमा) यो प्रसन्नता उत्पन्न भयो ... । त्यो संस्कारिक हो, ... । (तिनीहरूमध्ये) जो उपेक्षा हो — यही नै शान्त छ, प्रणीत छ ।’ (यस्तो विचार गर्दा) उत्पन्न भएको उसको त्यो प्रसन्नता, ... निरुद्ध हुन्छ र उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ । आनन्द ! जस्तै — कुनै बलवान् पुरुषले दिनभरि (घाममा) तातिको फलामे कराईमा दुई वा तीन थोपा पानी खसाल्छ, पानीको थोपा खस्नमा जति ढिलाइ हुन्छ, त्योभन्दा चाँडै नै खसेको त्यो पानीको थोपा सुक्छ । आनन्द ! त्यस्तै गरी — जसको यति चाँडै ... उत्पन्न भएको प्रसन्नता, अप्रसन्नता तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता निरुद्ध भई उपेक्षा (चित्त) उपस्थित हुन्छ — आनन्द ! यसैलाई आर्यविनयमा मनद्वारा जानिने मनको विषयमा अनुपम इन्द्रिय भावना भनी भन्दछन् । आनन्द ! यसरी आर्यविनयमा अनुपम इन्द्रिय-भावना हुन्छ ।”

३. शैक्ष-प्रतिपद्

९. “आनन्द ! कसरी शैक्ष-प्रतिपद् हुन्छ ? आनन्द ! त्यहाँ आँखाले रूप हेर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता दुवै उत्पन्न हुन्छ । ऊ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा, अप्रसन्नताद्वारा तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नताद्वारा पीडित हुन्छ, लज्जित हुन्छ, घृणित हुन्छ । कानले शब्द सुन्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ । ... पूर्ववत् ... । नाकले गन्ध सुँघ्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । ... पूर्ववत् ... । शरीरले छोएको अनुभव गर्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । ऊ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा, ... पीडित हुन्छ, ... । मनले मनको विषय जान्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, व । ऊ उत्पन्न भएको त्यस प्रसन्नताद्वारा ... पीडित हुन्छ, ... । आनन्द ! यसरी शैक्ष प्रतिपद् हुन्छ ।”

४. भावितेन्द्रिय-आर्य

१० "आनन्द ! कसरी भावितेन्द्रिय-आर्य (=अर्हत्, निःक्लेशी) हुन्छ ? आनन्द ! यहाँ, आँखाले रूप देख्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, अप्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ तथा प्रसन्नता र अप्रसन्नता दुवै उत्पन्न हुन्छ । (१) यदि ऊ 'प्रतिकूलमा' 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ, 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (२) यदि ऊ, 'अप्रतिकूलमा'^{५५०} 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (३) यदि ऊ 'प्रतिकूलमा पनि अप्रतिकूलमा पनि' 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने ऊ त्यहाँ, 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (४) यदि ऊ 'अप्रतिकूलमा पनि प्रतिकूलमा पनि' 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ, 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (५) यदि ऊ 'प्रतिकूललाई पनि अप्रतिकूललाई पनि' यी दुवैलाई - पन्छाएर 'उपेक्षी तथा स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ, 'उपेक्षी'^{५५१} (=मध्यस्थ) भई, 'स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्छ ।"

११. "आनन्द ! फेरि यहाँ, कानले शब्द सुन्दा भिक्षुको (मनमा) प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । नाकले गन्ध सुँघ्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । जिब्रोले रस चाख्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । शरीरले छोएको अनुभव गर्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । मनले मनको विषयलाई जान्दा भिक्षुको चित्त (मन) मा प्रसन्नता उत्पन्न हुन्छ, ... । (१) यदि ऊ 'प्रतिकूलमा' 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (२) यदि ऊ 'अप्रतिकूलमा' 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (३) यदि ऊ 'प्रतिकूलमा पनि अप्रतिकूलमा पनि' 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ 'अप्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (४) यदि ऊ 'अप्रतिकूलमा पनि प्रतिकूलमा पनि' 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ, 'प्रतिकूलसंज्ञी भई' विहार गर्छ । (५) यदि ऊ 'प्रतिकूललाई पनि अप्रतिकूललाई पनि' - यी दुवैलाई - पन्छाएर उपेक्षी तथा स्मृतिसम्प्रजन्य भई विहार गर्न चाहन्छ भने - ऊ त्यहाँ, 'उपेक्षी भई, स्मृतिसम्प्रजन्य भई' विहार गर्छ । आनन्द ! यसरी भावितेन्द्रिय-आर्य हुन्छ ।"

८८० कसरी 'उपेक्षी' (=मध्यस्थ) हुन्छ भने - इष्टारम्मण भए पनि अनिष्टारामण भए पनि अर्थात् राम्रो र असल भएपनि राम्रो र असल भनी ग्रहण गर्दैन, नराम्रो तथा खराब भए पनि नराम्रो र खराब भनी ग्रहण गर्दैन । यसरी राम्रो नराम्रोको कारणबाट उत्पन्न हुने सौमनस्य र दौर्मनस्यलाई पन्छाई मध्यस्थ भएर बस्छ । भनाइको तात्पर्य दुवैलाई 'वेदना मात्र हुन्छ' भन्ने विचार लिई बस्छ । पपं. सू. IV. पृ. २२२: इन्द्रियभावनासुत्तवण्णना ।

८८१ यहाँ 'प्रतिकूल' भनेको अरुचिकर, अनुकूल नभिलेको अथवा घृणायुक्तलाई भनिएको हो । यसको ठीक विपरीत 'अप्रतिकूल' हो ।

अतः आफूलाई अनुकूल नहुने अथवा घृणायुक्त विषयलाई देखेर यदि त्यसलाई रुचिकरको भावले हेर्न चाहन्छ भने त्यस अरुचिकर विषयमाथि मैत्रीको भावनाले वा धातुमनसिकारको भावनाले अथवा कसिणभावनाद्वारा रुचिकर बनाई बस्छ । द्वेषपूर्ण विषयमाथि पनि अद्वेषभावनाले हेरेर बस्छ । त्यसैले सूत्रमा 'प्रतिकूलमा अप्रतिकूलसंज्ञी भई विहार गर्छ' भनी भनिएको हो । पपं. सू. IV. पृ. २२२: इन्द्रियभावनासुत्तवण्णना ।

१२. “आनन्द ! यसरी मैले आर्यविनयको इन्द्रिय-भावनाको बारेमा बताएँ, शैक्ष-प्रतिपदका बारेमा बताएँ, भावितेन्द्रिय-आर्यका बारेमा बताएँ । आनन्द ! श्रावकहरूप्रति हितैषी भावना राख्ने, अनुकम्पक हुने शास्ताले अनुकम्पा राखी जे कर्तव्य गर्नुपर्ने हो – त्यो मैले पूरा गरेको छु । आनन्द ! यी वृक्षमूलहरू छन्, यी शून्यागारहरू छन्, आनन्द ! ध्यान गर, प्रमादी नहोऊ, पछि पश्चात्तापी हुनुपर्ने नहोऊ । तिमीहरूका लागि यही हामीहरूको अर्ती बुद्धि (=अनुसासनि) हो ।”

१३. भगवान्‌ले यति भन्नुभयो । सन्तुष्ट भई आयुष्मान् आनन्दले भगवान्‌को भाषणलाई अभिनन्दन गर्नुभयो ।

इन्द्रियभावना-सुत्त समाप्त ।

सलायतन-वर्ग समाप्त ।

उपरिपण्णासक समाप्त ।

मज्झिमनिकाय समाप्त ।

१. नाम-अनुक्रमणी

अग्निवेस्सन (सच्चकको गोत्र) २१०-२१७, २१९-२२७ ।

अग्निरस हेर्नुहोस् अङ्गीरस

अग्निवेश (अचिरवत श्रमणोद्देश) ७७७-७८१ ।

अग्निवेश (अग्निवैश्याय, दीघनखको गोत्र)

अग्निवेश (सच्चकको गोत्र) हेर्नुहोस्
अग्निवैश्यायन

अग्निवैश्यायन (दीघनख) ४४२-४४४ ।

अङ्कुरप्रेतवत्थु ८० ।

अङ्ग जनपद ३२६ ।

अङ्ग-मगधवासीहरू ४६७ ।

अङ्गराजाले ६०८ ।

अङ्गवासीहरूको निगम-अश्वपुर २४४, २५२ ।

अङ्ग (देश) २४४, २५२ ।

अङ्ग (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अङ्गुत्तराप देश ३२६, ४०४, ५८३, ५८६ ।

अङ्गुलिमाल ५४९-५५४ ।

अङ्ग, मगधवासीहरूद्वारा प्रशसित १६९ ।

अङ्गीरस ६१४, ६४२ ।

अङ्गुत्तरनिकाय ६ ।

अचिरवत श्रमणोद्देश ७७७, ७७८, ७८१ ।

अचिरवती नदी ५५९, ५६२ ।

अचेल काश्यप (हेर्नु होस् आयुष्मान् काश्यप)

अचेल सेनिय (कुक्कुर-व्रत बस्ने) ३५३-३५५,
३५८, ३५९ ।

अच्युत (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अच्युत ग्राम (अच्युतांग प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अजातशत्रु, भाञ्जा ५६८ ।

अजातशत्रु (वैदेहीपुत्र) ३१३, ५६२, ५६९, ७०३ ।

अजितकेस कम्बल १८६, २२६, ४६७, ४६८ ।

अजित केशकम्बलको मत १८६ ।

अट्टक (हेर्नु होस् अष्टक) ।

अट्टकनगर (दशम गृहपति) ३१५ ।

अट्टकनगरवासी ३१५, ३१८, ३१९ ।

अट्टकनागर (हेर्नु होस् अट्टकनगर)

अधिक्कक (नदी) ४० ।

अधिमुक्त (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अनत्तलम्बण सूत्रको देशना १६५ ।

अनन्त जिन (बुद्ध) १६२, ५४५ ।

अनाथपिण्डिक उपासक १६९ ।

अनाथपिण्डिकको आराम (हेर्नु होस् जेतवन)

अनाथपिण्डिक गृहपति ६४०, ८६६-८६९ ।

अनाथपिण्डिक देवपुत्र ८६९-८७० ।

अनाथपिण्डिकहरू जस्ता गृहस्थीहरू ४३७ ।

अनासव (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अनीघ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अनुरुद्ध (हेर्नु होस् आयुष्मान् अनुरुद्ध (अनिरुद्ध)

अनोमनिष्कम (अनोमनिक्कम) ७३८ ।

अन्तरद्दक ८२ ।

अन्धकविन्द-सुत्त (सं.नि.) ८० ।

अन्धवन १४०, १४४, ८८६ ।

अन्नभार परिव्राजक ४६६ ।

अपराजित (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अभय राजकुमार ३६०-३६३ ।

अमलाको वन (चातुमा) ४०९ ।

अम्. (अमृतानन्द) १७, २१, २३, २४, २६, ८०,
१६५, १७६, २२२, २२९, २६४, ७०५ ।

अम्बलट्टिका वन ३८० ।

अरिद्ध, गन्धवाधि-पुब्ब १२७-१२९ ।

अरिष्ट (अरिद्ध) भिक्षु हेर्नु होस् अरिद्ध, गन्धवाधि-
पुब्ब १२७-१२९ ।

अरिष्ट (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

अवन्तीपुत्र राजा माधुर ५२८, ५३२ ।
 अवन्ती (राष्ट्र) ५२९ ।
 अविहा ब्रह्मलोकमा उत्पन्न हुनेबित्तिकै १६२ ।
 अवीचि महानरक ७९९, ८०९ ।
 अश्वजित (हेर्नु होस् आयुष्मान् अस्सजित)
 अश्वजित (अस्सजित पंचवर्गीय मध्येका) १६१,
 १६५, २१० ।
 अश्वजित (अस्सजि) र पुनर्वसु ४२२, ४२३ ।
 अश्वजित हेर्नु होस् आयुष्मान् अश्वजित
 अश्वदेश (हेर्नु होस् अश्वपुर)
 अश्वपुर (अङ्गदेश) २४४, २५२ ।
 अश्वलायन ५९२, ५९९ ।
 अष्ट (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 अष्टक (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 अष्टक (मन्त्रकर्ता) ६१४, ६१५, ६४२ ।
 अष्टम (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 असह्य (असेय्य प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 असित देवल ५९७-५९९ ।
 असित (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 असेय्य (हेर्नु होस् असह्य)
 अस्सलायन माणव (अश्वलायन) ५९२-५९९ ।
 आकाशगोत्रीय सञ्जय ब्राह्मण ५७०, ५७४ ।
 आनन्द हेर्नु होस् आयुष्मान् आनन्द
 आपण (अङ्गुतराप) ३२६, ४०४, ५८३, ५८५,
 ५८६ ।
 आमलकीवन (चातुमा) हेर्नु होस् अमलाको वन
 (चातुमा) ।
 आम्रवन (जीवक कौमारभृत्य) ३३७ ।
 आम्रवन, खेमीय ६०० ।
 आम्रवन, नालन्दानजिक ३४० ।
 आम्रवन, पावारीक ३४० ।
 आम्रवन (तोदेय्य ब्राह्मण) ३४०, ६४८ ।
 आम्रवन, मखादेव ५२४, ५२५, ५२७, ५७९ ।
 आयुष्मान् अङ्गुलिमाल ५५०-५५३ ।
 आयुष्मान् अचेल काश्यप (कश्यप) ७७६ ।

आयुष्मान् अनुरुद्ध १९२-१९४, १९७, १९९,
 ४१५-४१८, ७४४, ७८६-७९१, ७९३-
 ७९६ ।
 आयुष्मान् अश्वजित २१० ।
 आयुष्मान् आनन्द ११२, १५२, १९६, १९७, १९९,
 २१८, ३१५-३१८, ३१९, ३२०-३२५,
 ३६५-३६८, ३९४-३९६, ४०९, ४१०,
 ४१५, ४५८, ४५९, ५०३, ५०४,
 ५१२, ५२५-५२८, ५३४, ५५९, ५६०,
 ५६२-५६४, ५७३, ५७४, ६८२-६८८,
 ६९६, ६९७, ७०३, ७०४-७१०, ७३३-
 ७३६, ७४४, ७६१-७६३, ७६४-७६९,
 ७७०-७७३, ८१४-८१५, ८२९-८३३,
 ८६२-८६५, ८६६, ८६९, ८७०, ८७७,
 ९०४, ९०५, ९०८ ।
 आयुष्मान् उदायी ४०४-४०८, ८२९ ।
 आयुष्मान् उदायी (पण्डित-उदायी) ३६४, ३६५ ।
 आयुष्मान् उदेन ६००-६०८ ।
 आयुष्मान् काश्यप ७७६ ।
 आयुष्मान् कात्यायन ७१५, ८१७ ।
 आयुष्मान् कामुभु २७४ ।
 आयुष्मान् काश्यप हेर्नु होस् आयुष्मान् कस्सप
 आयुष्मान् किम्बल १९२-१९५, ४१५, ७९३,
 ७९४ ।
 आयुष्मान् कुमार काश्यप १४०-१४२ ।
 आयुष्मान् कौण्डिन्य ४१५ ।
 आयुष्मान् कौशिक (इन्द्र) २३१, २६१ ।
 आयुष्मान् गन्धवाधिपुत्र १२७ ।
 आयुष्मान् गौतम ९६ ।
 आयुष्मान् चुन्द ४५ ।
 आयुष्मान् छन्न ८७१-८७३ ।
 आयुष्मान् नन्दक ८७७-८८५ ।
 आयुष्मान् नन्दिय १९२-१९५, ७९३, ७९४ ।
 आयुष्मान् नागसमाल ८४ ।
 आयुष्मान् पुक्कुसाति ८५०-८५५ ।

आयुष्मान् पूर्ण (पुष्ण) ८७४-८७६ ।
 आयुष्मान् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र १४३, १४४, १४६ ।
 आयुष्मान् फुक्कसाति ८५०-८५५ ।
 आयुष्मान् बाकुल ७७४-७७६ ।
 आयुष्मान् भद्रालि ३९७-४०३, ४१५ ।
 आयुष्मान् भद्रिय ४१५ ।
 आयुष्मान् भारद्वाज (कापटिक माणव) ६१४ ।
 आयुष्मान् भूमिज ७८२-७८५ ।
 आयुष्मान् भृगु ४१५, ७९३ ।
 आयुष्मान् मन्त्राणिपुत्र (पूर्ण मैत्रायणीपुत्र) १४३ ।
 आयुष्मान् महाकप्पिन ७४४ ।
 आयुष्मान् महाकात्यायन १०८-११२, ५२९-५३३,
 ७४४, ८१७-८१९, ८३९-८४२ ।
 आयुष्मान् महाकाश्यप १९६, १९८-१९९,
 ७४४ ।
 आयुष्मान् महाकोट्टिक २६२-२६९, ७४४ ।
 आयुष्मान् महाचुन्द ४२, ७४४, ८७१-८७३ ।
 आयुष्मान् महाछन्न हेर्नु होस् आयुष्मान् छन्न
 आयुष्मान् महामौद्गल्यायन ३०-३४, ९७,
 १००, १९६-१९९, २२९-२३२, ३०३,
 ४११, ४१२, ४२१, ७४४ ।
 आयुष्मान् मागण्डिय (हेर्नु होस् मागण्डिय
 परिव्राजक) ४५७ ।
 आयुष्मान् मालुक्यपुत्र (मालुक्यपुत्र) ३८९-३९३ ।
 आयुष्मान् मोलिय फल्गुन (मौलिय फाल्गुन)
 १२० ।
 आयुष्मान् मौद्गल्यायन ३० हेर्नु होस् आयुष्मान्
 महामौद्गल्लायन पनि ।
 आयुष्मान् राष्ट्रपाल ५१५-५१८, ५२२ ।
 आयुष्मान् राहुल ३८०-३८३, ३८४-३८८,
 ८८६-८८८ ।
 आयुष्मान् रेवत १९६, १९७, १९९, ४१५,
 ७४४ ।
 आयुष्मान् लोमसकङ्गिय ८२०-८२२ ।
 आयुष्मान् वत्सगोत्र (वत्सगोत्र) ४३६-४४१ ।

आयुष्मान् विधुर (अग्रश्रावक) ३०४-३०६ ।
 आयुष्मान् संजीव ३०४ ।
 आयुष्मान् सभियकात्यायन ७८९, ७९१ ।
 आयुष्मान् समृद्धि ८१६, ८२८, ८२९ ।
 आयुष्मान् सारिपुत्र १४, १५, ३०-३४, ४६-५६,
 ७१-८४, १४३-१४७, १७६-१८०, १९६-
 २००, २६२-२६९, ३८४, ४११, ४१२,
 ४१९-४२१, ४४४, ६२५-६३३, ७२८-
 ७३२, ७४४, ८५७-८६०, ८६६-८६९,
 ८७०-८७२, ९०३ ।
 आयुष्मान् सुन्दरिक भारद्वाज ४१ ।
 आयुष्मान् सेनिय ३५९ ।
 आयुष्मान् सेल (शैल) ५९० ।
 आयुष्मान् संजीव ३०४ ।
 आरिष्ट (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ हेर्नुहोस् अरिष्ट
 आर्य (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 आलार कालाम १५४, १५५, १६१, ५३६-५३७,
 ५४३, ६४९, ६५० ।
 इच्छानङ्गल ६३४ ।
 इन्द्र १३८, ३०७ ।
 इन्द्रसित तृष्णाक्षय विमुक्तिको प्रश्न ३०७ ।
 इरान देश ५९३ ।
 इसिगिलि (ऋषिगिरि) ९४, ७३७, ७३८ ।
 उक्कचेल (उल्काचैल) २०८ ।
 उक्कट्ट १, २९४, २९६, ६४२ ।
 उग्गाहमान परिव्राजक ४८३, ४८४ ।
 उच्चङ्गम (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उज्जय (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उत्कल (देश) ७४३ ।
 उत्पलवर्णा स्थविरादि महाश्राविकाहरू १६९ ।
 उत्तर माणव पारासिविय (पाराशिवि) को
 अन्तेवासी ९०४ ।
 उत्तर माणव (ब्रह्मायु ब्राह्मणको अन्तेवासी)
 ५७५-५७८ ।
 उत्तर माणव ५७५, ९०४ ।

उत्पल (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
 उदायी, आयुष्मान् (हेर्नु होस् आयुष्मान् उदायी)
 उदायी, सकुलु (हेर्नु होस् सकुलुदायी)
 उद्दक रामपुत्त (उद्दक रामपुत्र) १५५, १५६, १६१,
 ५३७, ५३८, ५४३-५४५, ६५०, ६५१ ।
 उद्दक रामपुत्र हेर्नु होस् उद्दक रामपुत्त
 उप-अरिष्ट (हेर्नु होस् उपारिष्ट)
 उप-ऋषभ (हेर्नु होस् उपार्षभ)
 उपक आजीवक १६२, १६३, ५४५ ।
 उपकाल (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उपतिष्य (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उपतिस्स (हेर्नु होस् उपतिष्य) १४७ ।
 उपनन्द सेनापति ७०८ ।
 उपनन्द (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उपनीत (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
 उपनैमिष (उपनेमिस, प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उपमन्य, सुभगवन ६४२-६४४ ।
 उपारिष्ट (उपरिष्ट) ७३८ ।
 उपार्षभ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 उपालि (बालकिनीय लोणकार निवासी) ३४७ ।
 उपाली ३४२-३४४, ३४७-३४९ ।
 उपासभ (हेर्नु होस् उपार्षभ)
 उपोसथ (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
 उरच्छदा राजकन्या ५०८ ।
 उरुञ्ज (उरुञ्जा) ५७० ।
 उरुवेला १६१, १६४, ६५१ ।
 ऋषभ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८, ७३९ ।
 ऋषिगिरि (इसिगिलि) ९४, ७३७, ७३८ ।
 ऋषिदत्त ५६८ ।
 ऋषिपतन मृगदावन १६२, १६३, १६५, ५०७,
 ५०८, ५४४, ८५७ ।
 एकपुण्डरीक (परिव्रजकाराम) ४२८ ।
 एकशालक (समय प्रवादक, मल्लिकाको आराम)
 ४८३ ।
 एसुकारी ब्राह्मण ६२०, ६२१, ६२४ ।

ओपसाद (अवप्रासाद) ६०९-६११, ६१३ ।
 ककुसन्ध भगवान् ३०५, ३०६ ।
 कजंगल (गजङ्गल) ९०४ ।
 कण्णकत्थल (कर्णकस्थल) मृगदाव ५६९ ।
 कन्दरक परिव्राजक ३०९, ३१० ।
 कपिलवस्तु ९२, १०७, १४३, ३१९, ३२५,
 ७६४, ८२०, ८२१, ८६१, ८६२ ।
 कपिलवस्तुलाई जातिभूमि भनेको १४३ ।
 कप्पिन (हेर्नु होस् महाकप्पिन) ७४४ ।
 कम्बोज (अफगानिस्तान, इरान देश) ५९३,
 ५९४ ।
 कम्मासधम्म (कम्मासदम्म) ५७, ४४५, ६९४ ।
 करुणामय महर्षि बुद्ध ५५० ।
 कलन्दकनिवाप (राजगृह) १४३, २७१, ३६०,
 ३८०, ४१९, ४३६, ४६६, ४९०, ६२५,
 ६२६, ७०३, ७७४, ७७७, ७८२, ८२८,
 ९०१ ।
 कलारजनक ५२७ ।
 कश्यप अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध हेर्नु होस् काश्यप
 अर्हत् सम्यक्सम्बुद्ध
 काल देवल हेर्नु होस् ५९७ असित देवल पनि ।
 कालिङ्गारण्य ३४६ ।
 कल्माषदम्य (हेर्नु होस् कम्मासधम्म)
 कात्यायन्न वेखनस हेर्नु होस् वेखनस कात्यायन
 कात्यायन सभिय हेर्नु होस् सभिय कात्यायन
 कापटिक माणवक ६१४, ६१९ ।
 कापथिक (हेर्नु होस् कापटिक माणवक)
 कारायण (हेर्नु होस् दीर्घकारायन) ।
 काल देवल ५९७, ५९८ ।
 काल (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 कालखेमक शाक्य ७६४ ।
 कालशिला (ऋषिगिरि पर्वतसँगको ठाउँ)
 कालाम १५४, १५५, १६१, ३७०, ५३५, ५३६,
 ५४३, ६४९, ६५० ।
 कालाम सूत्र ३७० ।

काली (नोकरनी) १२२, १२३।
 काली (मार) ३०४।
 काशी (देश, जनपद) १६३, १७०, ४२२, ४५९,
 ५०७, ५०८, ५१२, ५४५, ५५९।
 काशी-कोशल १६९, १७०, ५५८।
 काश्यप, अचेल (हेर्नु होस् अचेल काश्यप)
 काश्यप अरहत् सम्यक्सम्बुद्ध ५०४-५११।
 काश्यप, कुमार (हेर्नु होस् कुमार काश्यप)
 काश्यप, पूर्ण (हेर्नु होस् पूर्ण काश्यप)
 काश्यप (मन्त्रकर्ता) ६१४।
 काश्यप, महा (हेर्नु होस् महाकाश्यप)
 किकी (काशी राजा) ५०७, ५०८, ५१२।
 किम्बल, आयुष्मान् १९३, १९४, १९६, ४१५,
 ७९३, ७९४।
 किस संकिच्छ २१९, ४६५।
 कीटागिरि ४२२, ७२१।
 कुक्कुटाराम ३१५।
 कुक्कुर-व्रत गर्ने अचेल सेनिय ३५३-३५९।
 कुमार काश्यप, आयुष्मान् १४०-१४२।
 कुरु (देश) ५७, ४४५, ५१४, ६९४।
 कुसिनारा (कुसीनारा, कुशीनगर) १७०, ६७८।
 कूटदन्त-सुत्त (दी.नि.) १४५।
 कूटागारशाला (वैशाली) २११, २१९, ४३८,
 ६८९, ७०८।
 कृश सांकृत्य (किचो सङ्गिच्चो) २१९, ४६५।
 कृष्ण (प्रत्येक बुद्ध) ७३९।
 केणिय जटिल ५८३, ५८४, ५८५, ५८६, ५९०।
 केतुमान् (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।
 केतुम्पराग (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।
 केवट्टपुत्त, साति (कैवर्तपुत्र) हेर्नु होस् साति
 केवट्टपुत्त
 केशकम्बल, अजित ४६७, ४६८।
 केशकम्बली अजित हेर्नु होस् केशकम्बल अजित
 केशपुत्त (निचम) ३४०।
 केशी (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

कोकनन्द (बोधिराज कुमारको दरवार)
 ५३३, ५३४।
 कोट्टित (हेर्नु होस् आयुष्मान् महाकोट्टित)
 कोलिय (जनपद) ३५३।
 कोलियपुत्त, पूर्ण ३५३-३५५, ३५८।
 कोशल हेर्नु होस् कोसल
 कोशल राजकुमारहरू २५५।
 कोशलको नामकरण २५५।
 कोसम्बी (हेर्नु होस् कौशाम्बी) २९१, ७९२।
 कोसल १४६, १७०, २१३, २५५, ३६९, ३७०,
 ३८०, ४१५, ४८३, ५४९-५५२, ५५६-
 ५६०, ५६२-५६५, ५६७, ५७०, ५७२-
 ५७४, ६०९, ६१३, ६४५, ६४७, ६४८,
 ८९८।
 कौशिक (इन्द्र) २३१, २३२।
 कौण्डिन्य १६१, १६५।
 कौरव्य, राजा ५१६, ५१९, ५२१।
 कौशाम्बी (कोशाम्बी) ३४०, ५३३, ५४६, ४५८,
 ५४८।
 कौण्डिन्य, ज्ञात २११।
 क्रकुच्छन्द (ककुसंघ, सम्यक्सम्बुद्ध) ३०४।
 क्षेमाभिरत (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।
 खुज्जुत्तराजस्ता उपासिकाहरू ४३८।
 खेमिय आम्रवन (वाराणसी) ६००।
 गंधबाधि-पुब्ब अरिष्ट भिक्षु १२७।
 गगारा भन्ने पुष्करणी (चम्पा) ३०९।
 गगारा भन्ने महिषी ३०९।
 गंगा (नदी) १२५, २०८, ३७२, ३९४, ३९५,
 ४३८, ५१७, ५२५, ५८३, ८०४।
 गणक मोगलान ६९८, ७००-७०२।
 गण्डक (नदी) ५२६।
 गण्डम्ब वृक्ष ८२१।
 गन्धमादान पर्वत १६२।
 गन्धार (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।
 गया ५४५।

गया (नदी) ४१, १६२, ५४५ ।
 गार्ग्य मैत्रायणीपुत्र ५५२ ।
 गामणि जातक ५५२ ।
 गायत्री (सावित्री मन्त्र) ५९० ।
 गिंजकावसथ १९३ ।
 गिरिवज्र (राजगृह) ३४ ।
 गुन्दावन (वृन्दावन) ५२८ ।
 गुप्तिजित (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 गृध्रकूट (राजगृह) ९४ ।
 गोतमक-सुत्त ६ ।
 गोपक मोगलान (ब्राह्मण) ७०३, ७०४, ७०९ ।
 गोलियानि भिक्षुको कारणमा ४१९ ।
 गोब्रतिक (गो-व्रत गर्ने) पूर्ण ३५३-३५८ ।
 गोसिङ्ग सालवन १९२, १९६-१९९, ५८४ ।
 गौतमी (प्रजापति, शाक्यमुनि बुद्धका सानी
 आमा) ८६१, ८६२, ८७७ ।
 ग्रीस (देश) ५९३ ।
 घटाय शाक्य ७६४ ।
 घटिकार कुमाले ५०३-५०६, ५०८-५१२ ।
 घोटमुख देवता ६०८ ।
 घोटमुख ब्राह्मण ६००, ६०२, ६०३, ६०८ ।
 घोटमुखी (उपस्थानशाला) ६०८ ।
 घोषिताराम (कौशाम्बी) २९१, ५४८, ४५८,
 ७९२ ।
 चङ्गी ब्राह्मण १६९, ४८३, ६०९, ६१०, ६१३,
 ६१४, ६३४, ६४३ ।
 चण्डलकप नगर (चण्डलकल्प नगर) ६४८ ।
 चन्दन (देवपुत्र) १७०, ४५९, ५३८, ५९५,
 ६२३, ७०२, ८०४, ८२०-८२२ ।
 चन्दन भन्ने उपासक ८२१ ।
 चन्द्र प्रद्योत राजा ७०३ ।
 चन्द्रमा १९७, ४९३, ४९४, ५००, ५०१, ५१२,
 ५५३, ५९०, ६३५, ६३७, ६४३ ।
 चम्पा ३०९, ३११ ।

चातुमा (शाक्य गाउँ) ४०९, ७४४, ७४५,
 ६८२ ।
 चातुर्महाराजिक देवलोकदेखि तलसम्म २ ।
 चापा भन्ने छोरी १६२ ।
 चित्र गृहपति जस्ता उपासकहरू ४३७ ।
 चुन्द (हेर्नु होस् आयुष्मान् चुन्द) ४२-४५, ६०१ ।
 चुन्द, महा (हेर्नु होस् आयुष्मान् महाचुन्द)
 चुन्द समणुद्देस (सारिपुत्र भन्तेको भाई) ६८२,
 ६८३ ।
 छन्न (हेर्नु होस् आयुष्मान् छन्न) ८७१-८७३ ।
 छन्न-सुत्त (सं.नि.) ८७१ ।
 जम्बूद्वीप ५८८ ।
 जयन्त (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
 जयसेन राजकुमार ७७७, ७७८, ७८२, ७८३,
 ७८५ ।
 जवा (चापा) भन्ने छोरी १६२ ।
 जानुस्सोणि (हेर्नु होस् जानुश्रोणि ब्राह्मण) १६-
 २९ ।
 जानुश्रोणि ब्राह्मण (जानुस्सोणि) १६-२९, ६४३ ।
 जाली ७३८ ।
 जाली मुनि ७३८ ।
 जित (प्रत्येक बुद्ध)
 जीवक कौमारभृत्य ३३७, ३३९ ।
 जीवक कौमारभृत्यको आम्रवन ३३७ ।
 जीवक वैद्य ७०३ ।
 जेत (प्रत्येक बुद्ध)
 जेतवन (अनाथपिण्डिकको आराम) ७, १३, १६,
 ३०, ३५, ३८, ४२, ४६, ६७, ८५,
 १०१, १०४, ११३, ११७, १२०, १२७,
 १४०, १४४, १४८, १५२, १६२, १६८,
 १७६, १८६, २०१, २३३, २६०, २६२,
 २७९, २८२, २८७, २९४, ३६४, ३८४,
 ३८९, ३९३, ३९७, ४३०, ४८३, ४९९,
 ५१६, ५५०, ५५१, ५५६, ५६१, ५९२,
 ६२०, ६४०, ६७२, ७१८, ७२०, ७२३,

७२८, ७३३, ७४०, ७५०, ७५८, ७७०,
७८६, ७९७, ८०६, ८१२, ८१४, ८२०,
८२१, ८२४, ८३४, ८३९, ८४३,
८६६, ८६९, ८७४, ८७७, ८८६,
८८९, ८९४ ।

जेटवनाराम ५५०, ८२१ ।

जैनधर्म ९५ ।

जैन सम्प्रदाय ९४ ।

जोतिपाल माणव ५०३, ५०७, ५१२ ।

तगरशिखी (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

तण्डुलपालि द्वार ६२५ ।

तथ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

तपोदा ८१६ ।

ताम्रपर्णी द्वीप (श्रीलंका) २२८ ।

तारुक्ख (हेर्नु होस् तारुक्ख ब्राह्मण पनि) ४८३ ।

तारुक्ख ब्राह्मण ६३४, ६४३ ।

तिन्दुकाचीर ४८३ ।

तिष्य (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

तुषित भवन भन्ने देवलोक कुन-तलामा पर्छ
२६ ।

तोदेय्य (हेर्नु होस् तोदेय्य ब्राह्मण) ६३४, ६४०,
६४२-६४३, ६४६, ६४८, ८२४, ८२७ ।

तोदेय्यपुत्र (शुभमाणव हेर्नु होस् शुभ माणव)
६४०, ६४२, ६४६, ६४७, ८२७ ।

तोदेय्य ब्राह्मण ६३४, ६४३, ६४८, ८२४ ।

थपति (हेर्नु होस् पञ्चकङ्क थपति) ३६४, ३६५,
४८३-४८९, ७८६, ७९१ ।

थुल्लकोट्टित (कुरुहरूको निगम) ५१५, ५१६,
५१९ ।

थेरगाथा अट्टकथाको १५४ ।

थेरीगाथा अट्टकथाको १५४ ।

दक्षिण गंगा ३७३ ।

दक्षिणागिरि ६२५, ६२६ ।

दण्डकारण्य ३४६ ।

दण्डपाणि शाक्य १०७ ।

दर्विल (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

दश बल-सुत्त ७२ ।

दसम गृहपति, अट्टकनगवासी ३१५-३१९ ।

दीघनख परिव्राजक ४४२-४४४ ।

दीर्घकारायण, सेनापति ५६५, ५६८ ।

दीर्घतपस्वी निगण्ठ ३४०-३४४, ३४८ ।

दीर्घनख (हेर्नु होस् दीघनख परिव्राजक) ४४२ ।

दीर्घपरजन यक्ष १९५, १९६ ।

दुतिय अरियवास-सुत्त ३ ।

दुरन्वय (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

दुम्मुख लिच्छवी-पुत्र २१४ ।

दुस्स पावारिक ३४० ।

दूसी (मार) ३०५, ३०६ ।

देवदत्त १८१, ३१३, ३६०, ३६१, ७०३ ।

देवदत्तको कुमन्त्रणा ७०३ ।

देवदत्तको वचन ३१३ ।

देवदह (शाक्यहरूको निगम) ६५७, ७८९ ।

देवराज इन्द्र (हेर्नु होस् देवेन्द्र शाक) ।

देवल, असित (हेर्नु होस् असित देवल) ।

देववन ६०९, ६१३ ।

देवासुर संग्राम २३१ ।

देवेन्द्र शाक १५८, २२९-२३३, २५६, ३०६,
५२६ ।

धनञ्जानि ब्राह्मण ६१३, ६२५-६३३ ।

धनञ्जानि ब्राह्मणी हेर्नु होस् धानञ्जानि
ब्राह्मणी ।

धम्मदिन्ना भिक्षुणी २७१, २७४ ।

धम्मपदद्वकथा ५४७ ।

धम्मपाल जातक ८० ।

धम्मसङ्गणि २७२ ।

धर्मचक्रप्रवर्तन सूत्र देशना १६५ ।

धर्मदिन्ना हेर्नु होस् धम्मदिन्ना ।

धानञ्जानि ब्राह्मणी ६४८ ।

नगरक (शाक्यहरूको निगम) ५६४, ७६१ ।

नगर विन्ध्य (कोशलवासी ब्राह्मणहरूको गाउँ)
८९८-८०० ।

नन्द (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

नन्दक (हेर्नु होस् आयुष्मान् नन्दक) ८७७,
८७८, ८८३-८८५ ।

नन्दमाता जस्ता उपासिकाहरू ४३८ ।

नन्दन वन ४५० ।

नन्दमाते ३१० ।

नन्द वच्छ २१९ ।

नन्दिय, आयुष्मान् (हेर्नु होस् आयुष्मान् नन्दिय)
१९१-१९४, ७९३-७९४ ।

नलकपान (नडकपान ग्राम) ४१५ ।

नलकार (गाउँ) ६४६ ।

नलपान जातक ५१२ ।

नलपान पोखरी ५१२ ।

नागसमाल, आयुष्मान् ८४ ।

नादिका १९३ ।

नालन्दा २२८, ३४०-३४६ ।

नालन्दा नगरमा पावारिक भन्ने सेठ ३४० ।

नालिजङ्ग ब्राह्मण ५५६, ५५७ ।

निगण्ठ-नाटपुत्र (ज्ञातिपुत्र) ९५, १८६, ३४०-
३४५, ३४७-३५२, ३६०, ३६१, ४६७,
४६९, ६८२, ६८३ ।

निमि जातक ८० ।

निमि, राजा ८०, ५२५-५२७ ।

नीत (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

नैमिष (नेमिस प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

न्यग्रोधाराम (कपिलवस्तु) ९२, १०७, ३२०,
७६४, ८२०, ८२१, ८६१ ।

पकुधकच्चायन (हेर्नु होस् प्रकुध कच्चायन) १८६ ।

पञ्चकङ्ग थपति ३६४-३६५, ४८३-४८९, ७८६,
७९१ ।

पञ्चकांग थपति (हेर्नु होस् पञ्चकङ्ग थपति)

पण्णाद राजकुमार २४५ ।

पण्डुपुत्र आजीवक (भूतपूर्व यानकार वंशज)
३४ ।

पण्डित (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

पद्म (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।

पद्मोत्तर (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।

पपञ्चसूदनी १६ ।

परसमुद्रवासी स्थविर ५०६, ५११ ।

पर्वत (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।

पलाशवन (कोशलस्थित नलकपानको एक गाउँ)
४१५ ।

पश्याी (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

पाटलिपुत्र (पटना) ३१५, ३१९ ।

पाण्डव पर्वत ७३७ ।

पाण्डुकम्बलशिला ८२१-८२३ ।

पारासिरिय (पारशिवि ब्राह्मण) ९०४ ।

पारिछत्र (वृक्ष) ८२१ ।

पारिलेय्यकवनखण्ड ४७१ ।

पालि-मागधि भाषानुसार १०१ ।

पावामा निगण्ठ-नाटको मृत्यु ६८२ ।

पावारिकको आम्रवन (नालन्दा) ३४०, ३४४ ।

पावारिक भन्ने एक सेठ ३६० ।

पासरासी-सुत्त १४५, १९४ ।

पासादिक-सुत्त (दि.नि.) ८० ।

पियगामिक भन्ने एक भिक्षु २१ ।

पिङ्गलकोच्छ ब्राह्मण १८६-१९१ ।

पियगामिक भन्ने एक भिक्षु २१ ।

पियदस्सी हेर्नु होस् प्रियदर्शी

पिलक्ख गुफा ४५८ ।

पिलोतिक परिव्राजक १६९, १७२ ।

पुक्कुसाति (हेर्नु होस् आयुष्मान् पुक्कुसाति)
८५०, ८५१, ८५५, ८५६ ।

पुण्णक जातक ७९ ।

पुण्ण कोलियपुत्र (हेर्नु होस् पूर्णकोलिय पुत्र
(पुत्र)) ३५३-३५५ ।

पुण्ण-सुत्त (स.नि.) ८७४ ।

पुनर्वसु ४२१, ४२२ ।
 पुब्बजिर (बज्जि गाउँ) ८७३ ।
 पुराण स्थपति ५६८ ।
 पुष्करसाति ब्राह्मण ६११, ६१३, ६४३ ।
 पूर्ण भन्ने भान्छे ५९९ ।
 पूर्ण (पुण्य) (हेर्नु होस् आयुष्मान् पूर्ण)
 पूर्णकश्यप (हेर्नु होस् पूर्णकश्यप)
 पूर्णकश्यप (पूर्णकश्यप) को मत १८६ ।
 पूर्ण कोलियपुत्र ३५३-३५५ ।
 पूर्ण मन्त्राणिपुत्र (हेर्नु होस् आयुष्मान् पूर्ण
 मन्त्राणिपुत्र)
 पूर्ण मैत्रायणी पुत्र (हेर्नु होस् पूर्ण मन्त्राणिपुत्र)
 पूर्णा ४७२ ।
 पूर्णिका (दासी) ६४ ।
 पूर्व विदेह प्रदेशमा ३०७ ।
 पूर्वाराम (श्रावस्ती) १५२, २२९, २३०, २३२,
 ५५९, ६९८, ७११, ७१५, ७४४, ७६१ ।
 पेस्स ३०९-३१३ ।
 पोक्खरसाती ४८३ हेर्नु होस् पुष्करसाति पनि
 पोडुपाद परिव्राजक ४८३ ।
 पोडुपाद-सुत्त (दी.नि.) ८२८ ।
 पोतलिपुत्र परिव्राजक ८२८, ८२९ ।
 पोतलिय गृहपति ३२६-३२८, ३३२ ।
 पौष्करसाति (हेर्नु होस् पुष्करसाति) ४८३, ६११,
 ८५० ।
 प्रकुध कात्यायन २२७, ४६७-४६९ ।
 प्रजापति (देवता) २-६, २९६, २९९-३००, ३५० ।
 प्रजापति, महा (हेर्नु होस् महाप्रजापति गौतमी) ।
 प्रद्योत (राजा) ७०३ ।
 प्रयाग (नदी) ४० ।
 प्रत्येक बुद्ध ७३७, ८६३ ।
 प्रसेनजित कोशल राजा ६९, ५५०-५५२, ५५७-
 ५६५, ५६७-५७०, ५७२-५७४, ६४७ ।
 प्राचीन-वंशदाव ७९३ ।
 प्रियदर्शी (पियदस्सी प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।

फगुण मौलिक (हेर्नु होस् मौलिक फल्गुण)
 फल्गु ४१ ।
 फागुनको महिनाको पहिलो चार दिन ८२ ।
 फुक्कसाति (हेर्नु होस् आयुष्मान् फुक्कसाति) ।
 बक ब्रह्मा २९४-३०२ ।
 बन्धुमान (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 बन्धुल सेनापति ५६८ ।
 बरुवा, डा. ६७ ।
 बलिहरण (कुसिनारा) ६७८ ।
 बाकुल (वक्कुल) (हेर्नु होस् आयुष्मान् बाकुल)
 ७७४-७७६ ।
 बालक-लोणकार ग्राम ७९३ ।
 बालकिनिय परिषद् ३४२ ।
 बालकिनिय भन्ने नुन बनाउने गाउँ ३४२ ।
 बासुलदत्ता ५३४ ।
 बाहितिक (बाहित) देश ५६३ ।
 बाहुका (नदी) ४० ।
 बाहुमती (नदी) ४० ।
 बाहुलिका (नदी) १४ ।
 बिम्बिसार, मगधराजा सेनिय हेर्नु होस् मगधराजा
 सेनिय बिम्बिसार पनि) ९६, १७०,
 ५५०, ५५१, ५०५, ५८६, ६११, ६१३,
 ७०३, ७७७ ।
 बुद्धगया ५४५ ।
 बुद्धघोष आचार्य ४४८ ।
 बेलुकण्डकी नन्दमाता जस्ता ४३८ ।
 बोधि (प्रत्येक बुद्ध)
 बोधि राजकुमार ५३४-५४९ ।
 ब्रह्मायु ५७५, ५७६, ५७९-५८२, ५८७ ।
 भग (जनपद) (हेर्नु होस् भर्ग (देश)) ५३१,
 ५४८ ।
 भञ्ज (भण्य नास्तिक) ७४३ ।
 भद्दालि, आयुष्मान् (हेर्नु होस् आयुष्मान् भद्दालि)
 ३९७-४०३ ।
 भर्ग (देश) ९७, ३०३ ।

भारतको बिहार शरीफ जिल्ला अन्तर्गत राजगृह
३४० ।
भारतको बाराणसी १६२ ।
भारद्वाज (मन्त्रकर्ता) ६१४ ।
भारद्वाजगोत्र, ब्राह्मण ४४५, ४४७, ४४८ ।
भारद्वाज माणवक (वाशिष्ठको साथी) ६३४,
६३९ ।
भारद्वाज सुन्दरिक (हेर्नु होस् सुन्दरिक
भारद्वाज)
भार्गव (कुम्भकार) ८५० ।
भावितात्मा (भावित्त प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
भूमिज, आयुष्मान् (हेर्नु होस् आयुष्मान्
भूमिज) ७८२-७८९ ।
भृगु, आयुष्मान् ४१५, ६१४, ६१५, ७९३ ।
भृगु (मन्त्रकर्ता) ६१४, ६४२ ।
भेषकलावन, मुगदाव (भर्ग जनपदको) ३०३,
३०७ ।
मखलिगोसाल १८६, २१९, २२७, ४६५ ।
मखलिगोसालको मत १८६ ।
मखादेव आम्रवन ५२४, ५२५, ५७९ ।
मखादेव, राजा ५२५-५२८ ।
मगध (देश) १६०, १६९, ६५३ ।
मगध महामात्य वर्षकार (हेर्नु होस् वर्षकार) ।
मगधराजा अजातशत्रु वैदेहीपुत्र ५६२, ५६८,
७०३ ।
मगधराजा सेनिय बिम्बिसार ९६, ५५०, ५८५,
५८६ ।
मंगल (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
मघदेव हेर्नु होस् मखादेव राजा
मघदेव-सुत्त ५२५ ।
मजूरनिवाप परिव्रजकाराम (राजगृह)
मतुल (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
मथुरा (हेर्नु होस् मधुरा) ५२८ ।
मधुपिण्डक धर्मपर्याय ११२ ।
मधुरा ५२८ ।

मनोमय (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
मन्त्राणिपुत्र १४३, १४४, १४६, १४७ ।
मल्लिकादेवी ४८३, ५५७-५५९ ।
मस्करि गोसाल हेर्नु होस् मखलि गोसाल पनि
महाकप्पिन (हेर्नु होस् आयुष्मान् महाकप्पिन) ।
महाकात्यायन (हेर्नु होस् आयुष्मान्
महाकाश्यप) ।
महाकाश्यप (हेर्नु होस् आयुष्मान् महाकाश्यप) ।
महाकोट्टिक (हेर्नु होस् आयुष्मान् महाकोट्टिक) ।
महागोविन्द-सुत्त (दि.नि.) ८० ।
महाचुन्द (हेर्नु होस् आयुष्मान् महाचुन्द) ।
महाछन्न (हेर्नु होस् आयुष्मान् छन्न)
महानाग ३४, १४७ ।
महानाम (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
महानाम शाक्य ९२, ९६, ३२१, ५७० ।
महापणाद जातक २५५ ।
महापण्डित राहुल सांकृत्यायन हेर्नु होस् राहुल
सांकृत्यायन ।
महापरिनिब्बान-सुत्त (दी.नि.) ७०५ ।
महाप्रजापति ८६१, ८६२, ८७७ ।
महाब्रह्माका साथ शक्र देवेन्द्र १५८ ।
महाब्रह्मादि ब्रह्माहरू १६९ ।
महामही नदी ३२६, ५८३ ।
महामायादेवी २६, ८२१ ।
महामायादेवीको कोखमा २६ ।
महामौद्गल्यायन (हेर्नु होस् आयुष्मान्
महामौद्गल्यायन)
महावन (कपिलवस्तु) १०७, २११ ।
महावन (बैशाली) २११, २१९, ४२७, ६८९,
७०८ ।
महावीर तीर्थङ्करलाई निगण्ठ-नाटपुत्र भन्छन्
९५ ।
महाश्रमण १९३ ।
महासतिपट्टान सुत्त (दी.नि.) ४७५ ।
महासुदस्सन-सुत्त (दी.नि.) ५८६ ।
महासुमेरु-शिखर ३०७ ।

मागान्दिय परिव्राजक ४४५-४५७ ।
 माघ महिनाको आखिरी चार दिन ८२ ।
 मातंग जातक ३४६ ।
 मातङ्ग (हात्ती) ७९३ ।
 मातङ्गारण्य ३४६ ।
 मातलि संग्राहक (सारथी) ५२६ ।
 माधुर, अवन्तिपुत्र (राजा) ५२६ ।
 मानच्छिद् (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 मालुक्यपुत्र (हेर्नु होस् आयुष्मान् मालुक्यपुत्र) ।
 मिगव (मृगव नामक बगैचा प्रमुख) ५१९ ।
 मिगाचीर (राजा कोरव्यको उद्यान) ८१९ ।
 मिथिला ५२५, ५७५, ५७६, ५७९ ।
 मुण्डिकापुत्र उग्गाहमान परिव्राजक (हेर्नु होस्
 उग्गाहमान परिव्राजक) ४८३-४८५ ।
 मूलपरियाय जातक ६ ।
 मूलपरियाय सुत्त वण्णना १-४ ।
 मृगदाव (वाराणसी) ९७, ५६९ ।
 मृगारमाताको पूर्वाराम प्रसाद १५२, २२८-२२९,
 २३१, ६९८, ७११, ७१५, ७४४, ७६१ ।
 मृगारमाता भनेको विशाखा उपासिका २२८ ।
 मेङ्कारञ्ज हेर्नु होस् मेध्यारण्य ।
 मेदलुम्प (मेदडुम्प) ५६५, ५६८ ।
 मेध्यारण्य ३४५ ।
 मैत्रायणीपुत्र (अंगुलिमाल) ५५१ ।
 मोरनिवाप (राजगृह) ४९० ।
 मौलिय फल्गुण (हेर्नु होस् आयुष्मान् मौलिय
 फल्गुण) ।
 मौद्गल्यायन (हेर्नु होस् महामौद्गल्यायन)
 मौद्गल्यायन, गणक ६९८ ।
 मौद्गल्यायन, गोपक ७०३ ।
 मौद्गल्यायन, महा ३०, ३१० ।
 मौलिय फाल्गुण (हेर्नु होस् मौलिय फल्गुण) ।
 यमदग्नि (मन्त्रकर्ता) ६१४ ।
 यमराजा ८०६-८१० ।
 यवन (योन, यूनान) ५९३ ।

यसस्ती (यशस्वी प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 याम (यामा देवता) १९६, २२६, २२७, २६०,
 ३२२, ५४१, ५४२, ६३१, ६४८, ६९९,
 ७५८, ८२०, ८२१ ।
 योन देशन ५९३ ।
 रक्तपाणी (छिपा) ३४९ ।
 रक्षित (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
 रम्यक ब्राह्मण १५२ ।
 राजकाराम (श्रावस्ती) ८७७, ८८४ ।
 राजगृह ३४, ९४, १४३, १४४, १५४, १८१,
 २७०, ३४०, ३६०, ३८०, ४१९, ४३६,
 ४४२, ४६६, ४९०, ५३५, ५६७, ५६८,
 ६२५, ७०१, ७०३, ७३७, ७७४, ७७७,
 ७८२, ८१६, ८२८, ८५०, ९०१ ।
 राजगृहस्थित गिरिवज्र ३४ ।
 राम (रामपुत्र) १५५, १५६, ५३६, ५३७ ।
 रामपुत्र १५५, १५६, १६१, ५३७, ५४३-५४५,
 ६५०, ६५१ ।
 राष्ट्रपाल (हेर्नु होस् आयुष्मान् राष्ट्रपाल)
 राहुल सांकृत्यायन, महापण्डित ६७, ४४६ ।
 राहुल ६७, ४४६, (हेर्नु होस् आयुष्मान् राहुल) ।
 रेवत (हेर्नु होस् आयुष्मान् रेवत)
 लिच्छवी (वैशाली) ७१, १७०, २१२, २१६,
 ५५०, ५५१ ।
 लुम्बिनी ६५८ ।
 लोमसकङ्गिय हेर्नु होस् आयुष्मान् लोमसकङ्गिय
 लोमहर्ष (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 वक ब्रह्मा हेर्नु होस् वक ब्रह्मा
 वक्कुल (हेर्नु होस् आयुष्मान् वाकुल)
 वङ्ग (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 वङ्गहार जनपद १६२ ।
 वच्छगोत्त परिव्राजक (हेर्नु होस् आयुष्मान्
 वच्छगोत्त)
 वजिरी कुमारी ५५७ ।
 वज्जी (जनता) १७०, १९६, २०८, २१३ ।

वज्जी (देश) १७०, १९६, २०८ ।
 वज्रपाणि (वजिरपाणी) यक्ष २१४ ।
 वट्टक जातक ५१२ ।
 वत्सगोत्र (हेर्नु होस् वच्छगोत्त) ।
 वप्प १६१, १६५ ।
 वरधर परिव्राजक ४६६ ।
 वर्ष, (नास्तिक, उरकल देशका) ७४३ ।
 वर्षकार, मगधमहामात्य ७०४, ७०८, ७०९ ।
 वस्स (वर्ष) ७४३ ।
 वस्सकार (हेर्नु होस् वर्षकार)
 वत्स्य, नन्द २१९ ।
 वात्स्यायन (वच्छायन) १६९ ।
 वामक (मन्त्रकर्ता) ६१४ ।
 वामदेव (मन्त्रकर्ता) ६१४ ।
 वाराणसी १६२, १६३, ५०७, ५०८, ५१२,
 ५४४, ६००, ८५७, ८६० ।
 वाशिष्ठ (मन्त्रकर्ता) हेर्नु होस् वासिष्ठ ।
 वाशिष्ठ माणवक (भारद्वाज माणवकको साथी)
 ६३४, ६३९ ।
 वासभक्षत्रिया ५५८, ५७१ ।
 वाहीत (देश) ५६३ ।
 विजित (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 विड्डभ, सेनापति ५५८, ५६८, ५७१, ५७२,
 ५७३ ।
 विदेह हेर्नु होस् पूर्व विदेह ।
 विधुर (अग्रश्रावक) ३०४-३०६ ।
 विपश्यना विशोधन विन्यास ५२५ ।
 विभङ्गपालि १३३ ।
 विमल (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 विरज (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 विशाख उपासक २७०, २७४-२७९ ।
 विश्वामित्र (मन्त्रकर्ता) ६१४ ।
 वेखनख परिव्राजक (वैखानख) ४९९, ५०१,
 ५०२ ।

वेणुवन (राजगृह) १४३, २७०, ३६०, ३८०,
 ४१९, ४३५, ४६६, ४९०, ६२५, ६२६,
 ७०३, ७०८, ७७४, ७७७, ७८२, ८२८,
 ९०१ ।
 वैतरणी (नदी) हेर्नु होस् वैतरणी नदी
 वेलुवगाम (वेणु ग्राम) हेर्नु होस् वेलुव गाउँ
 वेरजावासी ब्राह्मण गृहपतिहरू २६१ ।
 वेलट्टि-पुत्त, संजय (हेर्नु होस् सञ्जय वेलट्टिपुत्र)
 वेलुव गाउँ ३१५ ।
 वेलुवन ३८१ हेर्नु होस् वेणुवन पनि ।
 वेलुवयष्टिका १०७ ।
 वेहलिङ्ग (गाउँ) ५०३, ५०४, ५०७-५११ ।
 वेजयन्त प्रासाद २३१ ।
 वैजयन्त प्रासाद ३०६, ३०७ हेर्नु होस् वेजयन्त
 प्रासाद पनि ।
 वैतरणी नदी ८१० ।
 वैदूर्यमणि ४७९, ४९३, ५००, ७५९, ७७२ ।
 वैदेहिका (गृहपत्नी) १२२-१२३ ।
 वैदेहिपुत्र मगधराजा अजातशत्रु (हेर्नु होस्
 अजातशत्रु)
 वैपुल्य पर्वत ७३७ ।
 वैभार पर्वत ७३७ ।
 वैशाली ७१, १७०, २११, २१६, २१८, ३१५,
 ३१८, ४२७, ५५०, ६८९, ७०८ ।
 वैशालीका मानिसहरू २१८ ।
 वैशालीवासी लिच्छवीहरू १६९ ।
 वैश्रवण २३०, २३२ ।
 व्यामक (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 शक्र देवेन्द्र १५८, २२९-२३३, ५२६ ।
 शरभङ्ग (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 शाक्य (देश, जनपद) ९२, १०७, ३२०, ४०८,
 ५६४, ५७९, ६५७, ६८२, ७६१, ७६४,
 ८२०, ८२१, ९६१ ।
 शाक्यहरू (कपिलवस्तु) ३१०, ३२०, ३२५ ।
 शाक्यहरू (चातुमा) ४१०-४१२ ।

शारिपुत्र मौद्गल्यायन ४०८, ४०९, ४११,
८५७।

शिखी ७३८।

शुद्धोदन, राजा १६१।

शुभ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

शुभगवन (हेर्नु होस् सुभगवन)

शुभ माणव (तोदेय्यपुत्र) ६४०, ६४२, ६४६,
६४७, ८२४, ८२७।

शुम्भ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

शैल (सेल) ५८५-५९१।

शोभित (प्रत्येक बुद्ध) ७३९।

श्रमण मुण्डिकापुत्र उग्गाहमान ४८३, ४८४।

श्रावस्ती ७, १३, १६, ३०, ३५, ३८, ४२, ४६,
६७, ८५, १०१, १०४, ११३, ११७,
१२०, १२२, १२७, १४०, १४४, १४६,
१४८, १५२, १६२, १६८, १७६, १८६,
२०१, २२८, २३३, २६१, २६२, २७९,
२८२, २८७, २९४, ३६४, ३८४, ३८९,
३९३, ३९७, ३९८, ४३०, ४८३, ४९३,
४९४, ४९९, ५१६, ५५०-५५३, ५५६-
५६०, ५९२, ६२०, ६४०, ६७२, ६९८,
७११, ७१५, ७१८, ७२०, ७२३, ७२८,
७३३, ७४०, ७४४, ७५०, ७५८, ७६१,
७७०, ७८६, ७९७, ८०६, ८१२, ८१४,
८२०, ८२१, ८२४, ८३४, ८३९,
८४३, ८५१, ८६६, ८७४, ८७७,
८८४, ८८६, ८८९, ८९४।

श्रीवर्द्ध (हेर्नु होस् सिरिवद्ध महामात्य) ५५७।

श्रुतवान (सुतवा प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

सकुला ५७०-५७१।

सकुलुदायी १६९, ४६४, ४८०, ४८९, ४९६,
४९१।

सुकुलुदायी आदि परिव्राजकहरू १६९।

संगारव माणव ६४८-६५०।

संघ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

सच्चक (सत्यक) निगंठपुत्र २१०-२२२, २२७-
२२८।

संजय ब्राह्मण, आकाश गोत्रीय ५७०, ५७४।

सञ्जय वेलट्टिपुत्र १८६, २२७, ४६५, ४६७,
५६८, ५७१।

सञ्जिकापुत्र ५३४, ५४९।

संजीव (अग्रश्रावक) ३०४।

सत्य (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

सत्यमान् (प्रत्येक बुद्ध) ७३९।

सनत्कुमार, ब्रह्मा ३२५।

सन्दक परिव्राजक ४५८, ४५९, ४६५।

सभंग (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

सभिय (सभ्य) कात्यायन ७९१, ७९३।

समयप्रवादक तित्तुकाचीर ४८३।

समीति यानकारपुत्र ३४।

सरभङ्ग जातक ३४६।

समिद्धि ८१६, ८१८, ८१९।

सरस्वती (नदी) ४०।

सहम्पति ब्रह्मा १५८, ४११, ५४२, ५४३।

सह्य (प्रत्येक बुद्ध) ७३८।

सांकृत्य, कृश २२०, ४६५।

साकेत १४३।

साति केवट्टपुत्र (कैवर्तपुत्र) २३३-२३४, २४३।

सामगाम (शाक्य जनपदको एउटा गाउँ) ६८२,
७०६।

सामञ्जफल-सुत्त (दि.नि.) ३१३, ४६१, ४७३,
४९३, ७०५।

सारिपुत्र, भिक्षु ३०।

सारिपुत्रसंग पांचसय भिक्षुहरू ४०९।

सारिपुत्र (हेर्नु होस् आयुष्मान् सारिपुत्र)

सारिपुत्र स्थविरादि महास्थविरहरू १६९।

साला (कोशलको एउटा गाउँ) २५६, २५७,
२६१, ३६९, ३७९।

सावित्री (मन्त्र, छन्द) ५९०।

सिद्धार्थ कुमार १६९।

सिरिवद्ध ५५९ ।
 सीखरि (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुगत १४ ।
 सुन्दरिका (नदी) ४० ।
 सुदर्शन (सुदस्सन प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुदाठ (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुधर्म सभा (देव सभा) ३०७, ५२७ ।
 सुनक्खत्त लिच्छविपुत्र (सुनक्षत्र लिच्छवीपुत्र) ७१,
 ६९०, ६९३ ।
 सुनक्षत्र (हेर्नु होस् सुनक्खत्त लिच्छवीपुत्र)
 सुनापरान्त (वर्तमान दिल्ली आसपास) (हेर्नु होस्
 सूनापरान्त)
 सुन्दर (प्रत्येक बुद्ध) ७३९ ।
 सुन्दरिक भारद्वाज (गृहस्थी र आयुष्मान् अवस्था)
 ४०, ४१ ।
 सुन्दरिका (नदी) ४० ।
 सुप्रतिष्ठित (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुबाहु (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुभगवन (उक्कट्टास्थित) १, २९५ ।
 सुभूति कुलपुत्र ८४९ ।
 सुमंगल (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुमेध १४०-१४२ ।
 सुमेध भनिने शौक्ष भिक्षु १४१ ।

सुयाम आदि देवताहरू ३५४ ।
 सुमेध (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 सुयाम आदि देवताहरू ३५४ ।
 सुवेलुवन ९०४ ।
 सुसुमारगिरि ९७, ३०३, ५३३, ५४८ ।
 सूकरखत (गृद्धकूटपर्वत) ४४२ ।
 सूनापरान्त ८७४-८७६ ।
 सूर्य छँदा छँदै देशाना समाप्त १६५ ।
 सेनानी निगम १५६, ५३७, ६५१ ।
 सेनिय, आयुष्मान् हेर्नु होस् आयुष्मान् सेनिय ।
 सेनिय, अचेल, कुक्कुर-व्रत बस्ने ३५३-३५५,
 ३५८, ३५९ ।
 सेल (शैल) ब्राह्मण ५८५-५९१ ।
 सोमा ५७०-५७१ ।
 सौरत (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 हरिद्वसन (हेर्नु होस् हलिद्वसन)
 हलिद्वसन ३५३ ।
 हिङ्ग (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 हिङ्गु (प्रत्येक बुद्ध) ७३८ ।
 हिमालय पर्वतराज ८०५ ।
 हिमालयको बीचमा ५२६ ।

- बुद्धकालीन ब्रह्मादिदेव (भाग १, २, ३) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू इतिवृत्तक, अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं. २५२६
मिलिन्द-प्रश्न, अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं. २५२८
- दीघनिकाय (नेपाल भाषा), अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं २५३३
- मज्झिमनिकाय (नेपाल भाषा), अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं. २५४१
- संयुत्तनिकाय, अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं. २५४२
- दीघनिकाय (नेपाली भाषा), अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं. २५४३
- निदान-कथा, अनु. दुण्डबहादुर वज्राचार्य, प्रका. पवित्रबहादुर, अशोकरत्न, हीरादेवी वज्राचार्य, बु.सं. २५४३

सहायक शब्द कोश

- Dictionary of Pali Proper Names — G. P. Malalasekera, D. Litt., Ph.D., MA, (Lond.) O.B.E., The Pali Text Society, London, 1974.
- Concise Pali English Dictionary — B. P. Buddhadatta Mahathera, 1968
- Pali English Dictionary — T. W. Rhys Davids & William Stede, Oriental Book Reprint Corporation 1975.
- A Dictionary of the PALI LANGUAGE — REBERT CÆSAR CHILDERS, Cosmo Publications, 1979.
- A Pali Glossary, Vol. 2 — D. Anderson, Award Publishing House, 1979.
- Buddhist Hybred Sanskrit Grammer and Dictionary, Vol. 2 - Franklin Edgerton, Motilal Banarsidass, 1985.
- SHABDA-SAGAR — Pt. Kulapati Jibananda Vidyasagar, B.A. 1900.
- A Sanskrit - English Dictionary — Carl Cappeller, The Chowkhamba Sanskrit Series Office, 1972.
- Buddhist Dictionary — Nyanatiloka, Frewin & Co. Ltd., Colombo, Ceylon 1972.
- A Sanskrit - English Dictionary - Sir M. Monier Williams, Motilal Banarsidass 1986.
- अभिधानपदीपिका — सं. स्वामी द्वारिकादास, बौद्ध भारती, १९८१
- पालि-हिन्दी-कोष — भदन्त आनन्द कौसल्यायन, राजकमल, १९७५.
- अमरकोष अर्थात् नामलिङ्गानुशासननामकोष, श्रीमदमरसिंह, १९१९
- पालिकोससंग्रहो (प्र.भा.) — सं. डा. भागचन्द्र जैन भास्कर, आलोक प्रकाशन, १९७४
- संस्कृत-हिन्दी कोश — चामन शिवराम आपटे, मोतिलाल बनारसीदास, १९८१
- भार्गव आदर्श हिन्दी शब्द कोश — सं. पण्डित रामचन्द्र पाठक, पं. पृथ्वीनाथ भार्गव, १९५०.
- नेपाली वृहत् शब्दकोश, नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान वि.सं. २०४०.

२. मूल एवं सहायक ग्रन्थ सूची

मूल ग्रन्थ

मज्झिमनिकाय १, २ र ३ भाग, प्र.सं. भिक्खु जगदीसकास्यप, सिरि नव नालन्दा महाविहार, बु.सं. २५०२

सहायक ग्रन्थ

मज्झिमनिकाय (पालि) – विपश्यना विशोधन विन्यास, इगतपुरी १९९३

मज्झिमनिकाय (हिन्दी) अनु. त्रिपिटकाचार्य राहुल सांस्कृत्यायन, महाबोधि सभा, सारनाथ बु.सं. २५०८

मज्झिमनिकाय (हिन्दी) १, २, ३, ४ र ५ भाग, प्र. सं. स्वामी द्वारीकादास 'शास्त्री' बौद्ध भारती
पपञ्चसूदनी (हे.वि.प्रकाशन I, II, III, IV)

पपञ्चसूदनी नामअट्ठकथा I, II, (मज्झिमनिकाय अट्ठकथा) सिरि नव नालन्दा महाविहार, नालन्दा ।

मूलपण्णासक-अट्ठकथा १, २ वि.वि.वि., इगतपुरी

मज्झिमपण्णासक-अट्ठकथा १, वि.वि.वि., इगतपुरी

उपरिपण्णासक-अट्ठकथा १, वि.वि.वि., इगतपुरी

मूलपण्णास-टीका वि.वि.वि., इगतपुरी

मज्झिमपण्णास-टीका वि.वि.वि., इगतपुरी

उपरिपण्णासक-टीका वि.वि.वि., इगतपुरी

Middle length Saying of Buddha I, II, & III, I. B . Horner, P.T.S.

A Treasury of the Buddha's Words I, II, III, Ven. Nyanamoli Thera, Mahamakut, Bangkok.

Twenty Five Suttas from Mulapannasa, – Burma Pitaka Association.

Twenty Five Suttas from Majjhimannasa, – Burma Pitaka Association.

Twenty Five Suttas from Uparipannasa, – Burma Pitaka Association.

नेपालीमा अनुवाद गर्दा सूत्रको आधार स्रोत

बुद्धकालीन ब्राह्मण (भाग १, २, ३) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू

बुद्धकालीन गृहस्थी (भाग १, २, ३) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू

बुद्धकालीन राजपरिवार (भाग १, २, ३) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू

बुद्धकालीन परिव्राजक (भाग १, २, ३) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू

बुद्धकालीन श्रावक-चरित (भाग २, ३, ६) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू

बुद्धकालीन श्राविका-चरित (भाग १) आचार्य भिक्षु अमृतानन्द, आनन्दकुटी विहारगुठी, स्वयम्भू

पालि त्रिपिटक अन्तर्गत सुत्तपिटकको दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय र खुद्दकनिकाय अन्तर्गतको इतिवृत्तक र त्यस्तै अनुपिटकका मिलिन्द-प्रश्नजस्ता ग्रन्थहरू नेपाल भाषा वाङ्मयमा भित्र्याइसक्नुभएका कुशल अनुवादक श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यको कृति अत्यन्त रोचक र मननीय छ । बहुभाषाभाषी भएको नेपालमा नेपाली भाषाका माध्यमद्वारा पनि घरघरमा बुद्धको सन्देश पुऱ्याउन त्रिपिटकको पहिलो ग्रन्थ 'दीघनिकाय' नेपाली पाठकसमक्ष पुऱ्याउन श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्य पूर्ण सफल हुनुभयो । बौद्ध जगतमा उल्लेख आएको नवजागरणावस्थामा आज अर्को महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ "मज्झिमनिकाय" प्रकाशित हुनु खुसीको कुरा हो ।

ललितपुर, गावहालको एउटा मध्यम र प्रतिष्ठित वज्राचार्य परिवारमा वि.सं. २००४ मा जन्मनुभएका श्री दुण्डबहादुर वज्राचार्यले एम. ए. (अर्थशास्त्र) र बी. एल्. को औपचारिक शिक्षा प्राप्त गरी आफूलाई बुद्धधर्म, दर्शन र संस्कृतिप्रति समर्पित गर्नुभयो । त्यसपछि पालि त्रिपिटकका ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्न तल्लीन हुनुभयो । फलस्वरूप आज सूत्रपिटकका भन्डै जम्मै ग्रन्थहरू अनूदित रूपमा नेपाल भाषामा उपलब्ध हुने स्थितिको सृजना भएको छ ।

बुद्धकालीन ऐतिहासिक, धार्मिक, भौगोलिक, राजनैतिक र सांस्कृतिक परिपाटीहरू तत्कालीन भाषा शैलीमा छन् जुन त्रिपिटकमा उपलब्ध छ र आजको स्थितिमा पनि अत्यन्त उपयोगी छ । अनुवादक श्री वज्राचार्य आफ्नो अथक परिश्रम र लामो अभ्यासबाट सरल, स्पष्ट र सरस शैलीमा प्रस्तुत गर्न पूर्ण सफल हुनु भएको छ । अनुवादको क्रममा मूल तत्त्वको मौलिक रस, सार र शैलीलाई नेपालीमा उतार्न सक्नु अनुवादकको आफ्नै विशेषता हो ।

त्रिपिटकीय ग्रन्थहरूको अनुवादको कदरस्वरूप श्री वज्राचार्यलाई वि.सं. २०५४ सालमा धनगढीमा सम्पन्न धर्मादय सभाको छैटौँ राष्ट्रिय बौद्ध सम्मेलनमा 'धर्मादय धम्म सम्मान' वाट सम्मानित गरिएको छ । उहाँ श्री शाक्यसिंह विहारबाट 'संघनायक स्मृति कोष' पुरस्कारबाट पनि पुरस्कृत हुनुभएको छ । हालै मात्र रत्नाकर महाविहार, ल्याय्म्ह पुचःद्वारा त्रिपिटकको अनुवादकका रूपमा उहाँ अभिनन्दित हुनु भएको छ ।

मज्झिमनिकायमा मध्यम आकारका १५२ वटा सूत्रहरू सङ्गृहीत छन् । यसमा भगवान् बुद्धको जन्म, महाभिनिष्क्रमण, तपस्या, बुद्धत्वप्राप्ति, धर्मचक्र प्रवर्तनको मूल र प्रामाणिक स्रोतहरू छन् । त्यसैले यस ग्रन्थबाट बुद्धको दर्शन हुन्छ ।

यसमा भएका प्रायः सबै सूत्रहरू बुद्धभाषित वचन हुन् । अकट्टनागर, मधुर, घोटमुख, गोपकमोगल्लान र बाकुल-सुत्तचारि भगवान् बुद्धको महापरिनिर्वाणपछिका हुन् भने अनङ्गण, सम्मादिट्ठि, अनुमान, महावेदल्ल, चूलवेदल्ल, मारतज्जनीय, गोलियानि, सन्दक, रट्टपाल, अनुरुद्ध आदि सूत्रहरू भगवान् बुद्धका प्रमुख शिष्यहरूका वचन हुन् ।

मज्झिमनिकायमा इवाट्टे बुद्ध गान्हो भएका अनात्मवाद र अनाशक्तवाद, चित्तमल हटाउने र संवर गर्ने उपदेश पाइनाका साथै बुद्धधर्ममा अंशियारी हुने कुरा, कायिक कर्म शुद्ध भएमा वनमा वा शून्यागारमा पाइने अभय-अवस्था, गयाको पानीले हामी साँच्चैको शुद्ध नहुने कुरा, शील पालनबाट पतन नभएमा मात्र अरूलाई आफूले शीलको कुरा पालन गराउन सक्ने यथार्थ उपदेश पाइन्छन् । साथै दिनहुँ चार स्मृतिप्रस्थान प्रत्यवेक्षणको महत्त्व, रागद्वेषादि रोक्ने पाँच उपाय, पशुत्वभन्दा जटिल र कुटिल स्वभाव भएका मानिसहरूलाई कसरी सोफो बाटोमा ल्याउन सकिन्छ भन्ने उपदेशहरू भेटिन्छन् । जातिवादको खण्डन, सत्यवादी श्रमणत्वको यथार्थ चित्रण, द्वेष मेटाउन मैत्रीभावना, परपीडन स्वभाव हटाउन करुणा, प्रतिहिंसा शान्त गर्न उपेक्षा, रागविजित हुन अशुभ भावना, त्यस्तै धातु-निरूपण, भूत र भविष्यभन्दा महत्त्वपूर्ण स्थिति वर्तमान हो भन्ने उपदेशहरू यस निकायमा छन् । आर्यसत्य, अष्टाङ्गमार्ग, ध्यान र निर्वाण विषयका स्पष्ट व्याख्याहरू छन् । दृष्टान्त, कथा, उपमाको हृदयङ्गम शैली यस निकाय ग्रन्थका आफ्नै विशेषता हुन् । मज्झिमनिकाय धर्मका मूल प्रामाणिक स्रोत यिनै हुन् ।

मज्झिमनिकाय बुद्धकालीन भौगोलिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक जानकारीका निम्ति पनि ठूलो स्रोत हो । तत्कालीन दण्ड-व्यवस्थाको विस्तृत चित्रण यसमा पाइन्छ । धर्म एक निरन्तर रूपमा अभ्यास गर्नुपर्ने साधन हो भन्ने कुरा बुद्धको उपमाद्वारा स्पष्ट्याइएको छ । धर्मको नाउँमा चिरकालदेखि अन्धविश्वासमा जकडिएर रहेको परम्परावादी धर्मभीरु व्यक्तिहरूले बुझ्न सकेको खण्डमा त्यस्ता तथाकथित धर्मभीरु स्थितिबाट मुक्त भई शुद्ध धर्मको कुरामा पनि स्वावलम्बी हुन सक्ने छन् ।

यस्तो मूल बुद्धवचन दीघनिकाय, मज्झिमनिकाय, संयुत्तनिकाय, इतिवृत्तक, मिलिन्द-प्रश्न आदि ग्रन्थरत्नहरू नेपाल भाषामा अनूदित गरी पर्याप्त अनुभव बटुलिसक्नुभएका अथक परिश्रमी अनुवादक दुण्डबहादुर वज्राचार्यले नेपालीमा रूपान्तर गर्नुभएको दीघनिकाय पछि एकवर्ष भित्रै मज्झिमनिकायको पनि प्रकाशन भएवाट एक्काइसौँ शताब्दीको अरुणोदयमा नेपाली पाठकहरूलाई बुद्ध र बुद्धधर्मलाई सजिलै तर गहनपूर्वक आत्मसात् गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ - जो सबैका लागि धर्म प्रीति र कल्याणकारी विषय हो ।